

ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

А·Я

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету ім. Івана Франка
Видавництво «Генеза»

ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

За загальною редакцією
І.Підкови і Р.Шуста

Київ
«Генеза»
2001

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету ім. Івана Франка
Видавництво «Генеза»

ДОВІДНИК
З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене

Служба з питань видавничої справи
МОН України

НБ ПНУС

638401

Київ
«Генеза»
2001

ББК 63.3 (4УКР)6я721
Д89

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/11-3252 від 25.07.2001)

Упорядкування та наукове редагування І. Підкови

Довідник з історії України (А – Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч.
Д89 закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза,
2001. – 1136 с.
ISBN 966-504-179-7

Друге видання довідника з історії України включає в одній книзі три томи першого видання довідника. Крім того, додано кілька сот нових статей. Автори пояснюють основні історичні терміни і поняття, подають короткі довідки про найважливіші події української історії, біографії українських і зарубіжних державних, політичних, громадських, культурних і військових діячів, літераторів, учених і митців, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною.

Розрахований на учнів, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією України.

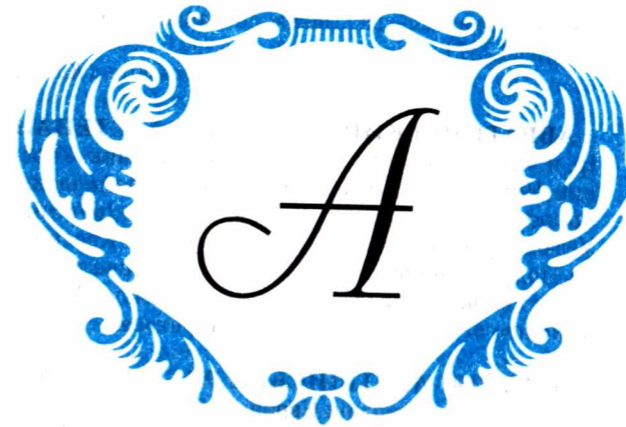
ББК 63.3 (4УКР)6я721

Видання підготовлене за сприяння Освітньої фундації Петра Яценка.

ISBN 966-504-179-7

© Підкова І.З., Шуст Р.М., упорядкування, 2001
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, 2001

АБАЗИН АНДРІЙ (р.н. невід. – 1703) – укр. військовий діяч, брацлавський полковник (1690–1703). Один із керівників нац.-визв. боротьби укр. народу проти польських загарбників наприкінці 17 – на поч. 18 ст. у *Правобережній Україні*. 1691–96 брав участь у походах правобережних козаків проти кримських татар. Під час антипольського повстання (1702–04) під проводом С. Палія козацькі загони на чолі з А. вели боротьбу з польськими військами на Брацлавщині та Поділлі. Наприкінці жовтня 1702 А. разом із загонами богуславського полковника Самуся оволодів Немировом. У лютому 1703 в бою під Ладжином (тепер село Тростянецького р-ну Вінницької обл.) був тяжко поранений і потрапив у полон. За наказом польного гетьмана А. Сенявського страчений (посаджений на палю).

АБДУЛ-ГАМІД І (1725–1789) – турецький султан (1774–1789). За А.-Г.І Туреччина вела війни проти Російської імперії. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* і *Ясським мирним договором 1791* до Росії відійшли землі між Дніпром і Дністром. Кримське ханство офіційно визнане володінням Росії, хоча його фактичне приєднання до Російської імперії відбулося 1783.

АБРАМОВИЧ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (26.7(7.8). 1873 – 4.3.1955) – історик літератури й мови. Н. у м. Гулевичі Луцького пов. Волинської губ. Закінчив Петербурзьку духовну академію (1897). Проф. Ленінградського ун-ту і Смоленського пед. ін-ту (1939–41). У повоєнний час – у Вільнюському ун-ті. Досліджував історію укр. літератури та літератур сх. слов'ян від часів Київської Русі до 19 ст. Головна праця «Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике» (1901–02), за оцінкою І.Франка (1903), «являється дуже пильним і старанним зводом усього того, що досі було зроблено для в'яснення літ. історії та іст. вартости Києво-Печерського патерика». Залишив працю «К вопросу об объеме и

характере лит. деятельности Нестора Летописца» (1902). Незважаючи на відриваність від України, охоче співпрацював з ВУАН. У її серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (т. 4.) видав твір касянівської 2-ї редакції (1462) за рукописом Києво-Печерської лаври 1553–54. «Києво-Печерський патерик» (К., 1930). Статті про літ. джерела Ізборника Святослава 1076 (1929) і «Четьих миней Димитрія Ростовського» (1928, 1929). Вивчав листування М. Костомарова і М. Драгоманова. Чл.-кор. АН СРСР (1921). Помер у Вільнюсі.
С. Білокінь (Київ).

АВАРИ (у руських джерелах – обри) – великий племінний союз, в якому провідну роль відігравали тюркомовні племена. Уперше А. згадуються у давньогрецьких авторів 5–6 ст. – *Пріска Понтійського, Феофілакта Сімокатти, Менандра* та ін. А. стали авангардом великої групи племен, які просувались в Україну з території Центральної Азії та склали основу Тюркського каганату. Уперше з'явилися на території сучасної України 558 р., напавши на населення Приазов'я. Наприкінці 50 – на поч. 60-х аварські орди спустошили землі антів. У 558–568 А., просуваючись на захід, розбили племена гепідів і захопили їхні землі в колишній римській провінції Паннонії (басейн серед. течії Дунаю та його приток Сави і Драви). На цій тер. після численних походів і підкорення кількох слов'янських племен заснували у 560-х Аварський каганат. Очолював державу хан Баян. Паннонія стала центром каганату, звідки А. постійно нападали на слов'ян, франків, лангобардів. 601–02 вели запеклу війну проти Візантійської імперії, союзниками якої у цій боротьбі були анти. Основним заняттям А. було скотарство, хоча економічно вони залежали від підкорених ними народів. У 1-й пол. 6 ст. зазнали ряд поразок від Візантії, слов'ян, франків. У 7 ст. А. були витіснені з укр. Причорномор'я. У 790-х були розгромлені франками, а наприк. 9 ст. аварська держава остаточно занепала під ударами угорців. Частина аварських племен відкочувала на схід, і про них більше в літописах згадки немає.

АВГУСТ II ФРІДЕРІК (Фрідріх Сильний) (12.5.1670 – 31.1.1733) – польський король (1697–1706, 1709–1733), курфюрст Саксонії (з 1694). Син саксонського курфюрста Іоанна Георга III. Вибраний королем Польщі після смерті Яна III Собеського. За правління А. II Ф. у результаті війни Священної ліги проти Османської імперії на Карловицькому конгресі 1698–99 було підписано договір, за яким до Польщі відійшли Поділля та частина Правобережної України. 1704 уряд А. II Ф. жорстоко придушив повстання під проводом С. Палія. Під час Північної війни 1700–21 А. II Ф. виступав союзником рос. імператора Петра I. Після

розгрому польсько-саксонських військ армією Карла XII, за умовами Альтранштадтського миру 1706, А. П. Ф. був змушений зректися влади на користь С. Лещинського. 1709 за підтримки Петра I був відновлений на престолі. Намагався зміцнити королівську владу у Польщі.

АВГУСТ III ФРІДЕРІК (Фрідріх; 17.10.1696–5.10.1763) – король Польщі і курфюрст Саксонії з 1733. Син *Августа II Фрідеріка*. Посів польськ. престол завдяки збройній підтримці Росії. За правління А. III Ф. *Річ Посполита* перебувала у стані глибокої політ. кризи. Уряд А. III Ф. жорстоко придушував гайдамацький і опришківський рухи в Україні, які набули особливої сили в 1730–50-х. За А. III Ф. тривав процес зміцнення магнатської опозиції, занепаду королівської влади.

АВГУСТИНЦІ – жебрущий орден Римо-католицької церкви, що виник у серед. 12 ст. в Італії. Прийняв статут, написаний на основі оригіналів творів єпископа Гіппону (Пн. Африка) Августина Блаженного (звідси й назва А.). Остаточно затверджений папою римським Олександром IV 1256. Діяв у багатьох країнах Європи, у т. ч. в Україні. У серед. 15 ст. орден налічував 30 тис. членів і мав бл. 2 тис. чоловічих і жіночих монастирів. Членом ордену був М. Лютер. У 16–17 ст. А. займалися місіонерською діяльністю в Китаї, Японії, Африці та Америці. Сьогодні орден налічує бл. 5 тис. членів.

АВЕРЕСКУ ОЛЕКСАНДР (9.4.1859 – 3.10.1938) – румунський держ. і політ. діяч, маршал (з 1934). Н. у м. Ізмаїл. 1886 закінчив військову академію в Турині (Італія). 1907–08 – воєнний міністр, з 1911 – начальник румунського генерального штабу. Під час *Першої світової війни 1914–18* командував корпусом, армією. З 1919 – міністр внутрішніх справ. Здійснював каральні експедиції проти укр. населення у *Буковині* та *Бессарабії*. 1920–21 і 1926–27 – прем'єр-міністр Румунії. Домігся від держав Антанти визнання румунською тер. Бессарабії. Засновник Народної партії, один з ідеологів створення «Великої Румунії».

АВЕРКІЙ (світ. прізвище та ім'я – Полікарп Петрович Кедров; 2.3.1879 – 27.11.1937) – архієпископ Волинський і Житомирський. Н. у м. Яранськ В'ятської губ. (Росія). Син священника. Закінчив Петербурзьку духовну академію (1904). 2.11.1910 прийняв чернечий постриг. Ректор Волинської духовної семінарії (1911–15) у сані архімандрита. Третій вікарій Волинської єпархії, єпископ (1915–20), архієпископ Острозький (1920–22). Учасник Всеросійського Собору 1917–18. Архієпископ Волинський і Житомирський (1922–26). 1922 заарештований і засланий до Узбекистану, повернувся до Житомира. Повторно заарештований 1929 і засла-

ний до Архангельська, потім до Башкирії. Розстріляний (1937).

С. Білокінь (Київ).

АВРАТИНСЬКИЙ (Гавратинський) **СТЕПАН** (р. н. невід. – 1651) – тростянецький сотник. Учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. У лютому 1651 брав участь в обороні м. Красного на Поділлі. Виніс із поля бою тіло *Д. Нечая*. Взятий у полон і за наказом польного гетьмана *М. Калиновського* розстріляний під Мурахово.

АВСТРІЯ, АВСТРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА – держава у Центральній Європі, у басейні середньої течії Дунаю. Межує з Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Словенією, Італією, Швейцарією, Ліхтенштейном. Тер. 83,8 тис. кв. км. За формою державного устрою А. – федеративна республіка. Складається з 8 провінцій (Нижня Австрія, Бургенланд, Верхня Австрія, Штирія, Каринтія, Зальцбург, Тироль, Форарльберг) – земель і привілейованої до них адм. відношені столиці – м. Відень. Глава держави – президент, що обирається терміном на 6 років. Виконавчу владу здійснює уряд, який очолює призначений президентом федеральний канцлер. Законодавча влада належить парламентові, що складається з двох палат – національної ради і федеральної ради. Кожна з земель має свою власну конституцію та ландтаг (парламент). На тер. А. знахідки найдавніших людей датуються епохою палеоліту. На межі нової ери тут жили різні племена, переважно кельтського походження, серед яких найзначнішими були тавриски (норіки). За правління імператора Августа австр. землі були захоплені римлянами і включені до складу провінцій Норік, Реція та Паннонія. У цей час тут виникли перші міста: Віндобона (Відень), Юванум (Зальцбург), Овілава (Вельс) та ін. У перші століття н. е. на землях А. розселилися германські (бавари) та слов'янські (словенські) племена. Першими державними утворами тут були держава Само (утв. бл. 623) та слов'янське князівство Хорутанія, яке у 8 ст. було захоплене баварськими герцогами. Наприкінці 8 ст. австр. землі ввійшли до складу Франкської імперії Карла Великого, а після її розпаду (843) – до Східнофранкського королівства.

Зародком А. стала утворена у 2-й пол. 10 ст. Сх. марка, в якій утвердилася династія Бабенбергерів. 1156 австр. маркграфі добилися перетворення А. на герцогство (цей рік вважається датою утворення австр. держави) у складі *Священної Римської імперії*. Упродовж 12–14 ст. кордони А. істотно розширилися. Австрійські герцоги поширили свою владу на Штирію, Каринтію, Крайну, Тироль, Форарльберг і стали одними з наймогутніших південнонімецьких князів. Після смерті останнього представника роду Бабенбергерів (1246) розпоча-

лася боротьба за оволодіння А., в якій взяв участь і галицько-волинський кн. *Данило Романович*. Унаслідок тривалої боротьби 1282 тут утвердилася династія *Габсбургів*, представники якої з 1438 незмінно були також імператорами Священної Римської імперії. Протягом 13–15 ст. в А. формується станова монархія з ландтагами в окремих землях, однак до кінця 15 ст. вона була конгломератом земель, об'єднаних лише династичними зв'язками. За правління імператора Фрідріха III (1440–93) герцоги А. почали титулуватися ерцгерцогами, а при його наступнику Максиміліані I (1493–1519) всі австрійські землі були об'єднані. На межі 15–16 ст. створювалася світова імперія Габсбургів. Внаслідок шлюбу Максиміліана I з дочкою герцога Бургундії Карла Сміливого Марією і одруження його сина з наступницею ісп. корони утворилася найбільша держава тогочасного світу, якою почав управляти імператор Карл V (1519–66). 1521–22 він передав своєму братові Фердинанду I всі німецькі «спадкові землі» Габсбургів, а собі залишив інші володіння (Іспанія, Нідерланди та ін.). За правління Фердинанда I (1521–22 – 1564), який 1556 став імператором Священної Римської імперії, значення А. істотно зросло. Після розгрому 1526 турками угорсько-чеського війська в битві при Мохачі та загибелі короля Людовіка II Фердинанд I добився обрання його королем Угорщини і Чехії та включення значної частини цих володінь до складу австр. володінь (центр і сх. частини Угорщини залишились залежними від Туреччини). Тоді ж розпочалися австро-турецькі війни, які тривали впродовж 16–18 ст. і вплинули на формування австр. держави. Після смерті Фердинанда I австр. володіння були розподілені між синами Максиміліаном, Фердинандом та Карлом (Штирія, Каринтія і Крайна). Старший із братів – Максиміліан був обраний імператором Священної Римської імперії (1564–76). Роки правління наступних Габсбургів – Рудольфа II (1576–1612) та Матвія (1612–19) були позначені боротьбою зі становими установами А., Чехії та Угорщини, яка завершилась зміцненням монархічної влади. Одночасно велася боротьба проти протестантизму у рамках Контрреформації. На початковому етапі Тридцятилітньої війни імператору Фердинанду II (1619–37) після розгрому чеського війська в битві на Білій Горі (1620) пощастило остаточно ліквідувати опозицію й встановити необмежену владу Габсбургів у цій провінції. Наприкінці 17 ст. особливо небезпечною для А. стала турецька загроза. 1683 турки взяли в облогу Відень і лише завдяки допомозі польського короля *Яна III Собеського* А. розгромила османську армію. Наступні перемоги дали можливість А. відновити панування в Угорщині (Карловицький конгрес 1698–99). Упродовж 1701–14 А. вела війну проти Франції за т. зв. іспанську спадщину. За Раштадським мирним договором А. 1714 одержала Пд. Нідерланди

(Бельгію), Мілан та Неаполітанське королівство. 1713 імператор Карл VI прагматичною санкцією оголосив усі володіння Габсбургів неподільними: за відсутності в імператора нащадків чоловічої статі влада переходила до його старшої дочки – *Марії Терезії* та її нащадків. Однак після смерті Карла VI (1740) спадкові права Марії Терезії були піддані сумніву, що стало причиною війни за т. зв. австр. спадщину. Закінчилась вона укладенням Ахенського миру (1748), за яким визнавалася прагматична санкція. Згодом А. втратила одну з провінцій – Сілезію, яка за часів Семилітньої війни (1756–63) була захоплена Пруссією. 1772 А. брала участь разом з Пруссією та Росією у першому поділі Речі Посполитої та захопила *Галичину*. 1774 А. внаслідок війни з Туреччиною одержала *Буковину*. За правління Марії-Терезії та *Йосифа II* остаточно оформився австр. абсолютизм. У 1770–80-х в А. було введено єдиний кримінальний кодекс, уніфіковано судову систему, створено постійну армію. Тер. А. було поділено на 15 округів, управління якими здійснювали урядові комісари. Нім. мова стала офіційною на всій тер. імп., посилилася германізація окремих земель держави. Важливе значення мало звільнення селян від кріпацтва та часткове обмеження розміру панщини і заміна її поземельним податком. Однак після смерті *Йосифа II* майже всі його реформи були скасовані. Наприк. 18 ст. А. стала ініціатором і активним учасником антифранцузьких коаліцій, вела війни з наполеонівською Францією. Зазнавши ряду поразок, А. втратила деякі зі своїх провінцій і була змушена відмовитись від впливу на Німеччину. З 1804 А. стала імперією, а у 1806 Наполеоном I було ліквідовано Священну Римську імперію. В результаті поразки наполеонівської Франції відбулося значне посилення позицій А. Під час Віденського конгресу 1814–15 А. виступила за реставрацію і збереження феодально-абсолютистського ладу в Європі. А. не лише повернула втрачені провінції, а й здобула нові землі – Ломбардію та тер. колишньої Венеціанської республіки, обміняні на Австрійські Нідерланди (Бельгію). Керівником внутр. та зовн. політики імперії протягом 1-ї пол. 19 ст. був К. Меттерніх (1809 – міністр закордонних справ, 1821–48 – канцлер). Його діяльність була спрямована на підтримку дворянського землеволодіння, збереження старих феодальних податків, встановлення системи всеосяжного поліцейського нагляду і шпигування, розпалювання нац. ворожнечі між окремими народами імперії. Однак 1848–49 революційні події охопили всі провінції Австрійської імперії та землі, населені укр.: Галичину, Буковину та *Закарпаття*. Особливо великими були виступи у Відні, Празі, Львові. Велике сел. повстання під керівництвом *Л. Кобилиці* відбулося на Буковині. Уряд був змушений піти на поступки, найважливішими серед яких були

ліквідація панщини, опублікування конституції та скликання парламенту (рейхстагу). Подальше наростання революційних подій (особливо в Угорщині) викликало втручання царської Росії, з допомогою якої австр. урядові вдалося придушити виступи у всіх регіонах імперії. Протягом 1850–60-х зусилля уряду були спрямовані на досягнення компромісу з правлячими колами окремих частин імперії, що привело до утворення в 1867 *Австро-Угорщини*. Це зумовило і зовнішньополіт. невдачі А.: загострення відносин з Російською імперією під час *Кримської війни 1853–56*, поразки у війнах з Сардинським королівством і Францією у 1859, з Пруссією та Італією у 1866. У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. у зовн. політиці А. домінували намагання укласти союз з Німеччиною, спрямований проти Росії та Франції. Австро-німецький договір було укладено 1879, згодом до нього приєдналася також Італія (1882), чим було завершено створення Троїстого Союзу. Цей блок відіграв важливу роль у розв'язанні *Першої світової війни 1914–18*, під час якої А. в союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною воювала проти Антанті. Невдалі воєнні дії, посилення екон. та політ. кризи восени 1918 призвели до розпаду Австро-Угорщини. 12.11.1918 А. була проголошена республікою. 10.9.1920 була прийнята конституція Австрійської республіки, згідно з якою країна стала «союзною державою» з правами широкої автономії. Глава держави – президент – користувався обмеженими повноваженнями. Парламент складався з двох палат – Національної ради (обиралася на підставі загального голосування на 4 роки) та Федеральної ради (складалася з представників земельних ландтагів). На поч. 1920-х А. знаходилася в стані екон. і фінанс. кризи, яка дедалі більше загострювалася. Намагаючись послабити кризові явища, уряд А. 1922 пішов на укладення Женевських протоколів з Великою Британією, Францією, Італією і Чехо-Словаччиною про відтермінування виплати репарацій та надання позики на суму 650 млн золотих крон. Одночасно над А. було встановлено контроль генерального комісара, призначеного *Лігою Націй* (1922–26). Ці заходи сприяли стабілізації політ. та екон. становища держави. У період першої світової економічної кризи 1929–33, що мала важкі наслідки для А., в політ. житті держави відбулися суттєві зміни. 1929 були внесені поправки до конституції, 1933 було розпущено парламент, скасовано свободу друку і зборів, обмежено діяльність політ. партій. Дедалі більший вплив на А. чинили сусідні Німеччина та Італія, де встановлювались фашистські режими. Особливо активними були прихильники «аншлюсу» – включення А. до складу Німеччини, які в 1934 вчинили путч, під час якого загинув канцлер Е. Дольфус. 1936 уряд канцлера Шушніга уклав з Німеччиною договір, який перетворював А. на сателіта останньої. В ніч з 11 на 12.3.1938 німецькі війська оку-

пували А., і було оголошено про «аншлюс» обох держав. У *Другій світовій війні 1939–45* А. брала участь як складова частина фашистської Німеччини. У березні-квітні 1945 тер. А. була звільнена військами антигітлерівської коаліції і поділена на чотири зони окупації: американську, англійську, радянську і французьку. Столиця держави – Відень – також була поділена на 4 сектори. Верховна влада належала Союзній раді з чотирьох військових комісарів, що представляли окупаційні держави. 27.4.1945 було утворено тимчасовий уряд, який очолив відомий політ. діяч К. Реннер (у грудні 1945 його було обрано президентом Австрійської республіки). 1948 А. прийняла план Маршалла. В країні було проведено реформи, спрямовані на перетворення А. на незалежну дем. державу, здійснено демілітаризацію і денацифікацію. 15.5.1955 у Відні представники СРСР, США, Великої Британії та Франції уклали Державний договір про відновлення незалежної і дем. Австрії. 25.10.1955 після виведення окупаційних військ парламент А. прийняв закон про її постійний нейтралітет. А. зобов'язувалась не вступати в жодні військові союзи, не допускати створення військових баз на своїй тер. Нейтралітет А. визнали більшість країн світу. Сьогодні Австрійська республіка – одна з найбільш розвинутих дем. держав Центр. Європи.

АВСТРОРУСИНСТВО – сукупність поглядів, які відображали позитивне ставлення укр. інтелігенції та селянства *Галичини* до Габсбурзького двору й австр. державності загалом. Сформувалося на зламі 18–19 ст. як вияв вдячності руського (українського) населення краю австр. урядові за поліпшення (порівняно з останніми десятиліттями існування Речі Посполитої) свого соціального та матеріального становища. А. відображало етап у розвитку галицького українства, коли не ставилося питання про можливість його існування поза межами Австрійської держави. Складовою частиною А. було *рутенство* з властивим йому лояльним ставленням до Відня, а також переконанням, що майбутнє галицьких русинів залежить лише від доброї волі австр. уряду, насамперед цісаря. Наступним після А. (з 1890-х) етапом трансформації проавстрійських настроїв укр. населення Галичини стало австрофільство. Віденський уряд почав сприйматися лише як тактичний союзник у боротьбі за нац. інтереси українців – у Галичині проти поляків, а в загальноукр. масштабі – проти росіян. Австрофільські настрої відбивали прихильне ставлення українців до Відня, але не означали відсутності в них планів самостійного нац.-держ. існування в майбутньому. У широкому значенні австрофільство – синонім проавстрійської орієнтації укр. населення Галичини. А. стало для галицьких українців своєрідною опорою для становлення нац. свідомості. Нац. свідомість укр. населення Галичи-

ни формувалася в 19 – на поч. 20 ст. шляхом взаємодії двох елементів – з одного боку, лояльність до Відня, підкреслення позитивів австр. державності та готовність її захищати, а з іншого – розуміння своєї етнічної окремішності, а відтак усвідомлення особистості своїх інтересів. Питання про етнічну приналежність галицьких українців вирішувалося у формі русофільства або українофільства. А. виконувало в укр. суспільстві Галичини також компенсаторну функцію. Воно відшкодовувало його втрати у сфері нац. та особистісно-психологічного комфорту, які виникали внаслідок стрімкого, загострення суперечностей з поляками, доповнювало нестачу позитивних етнічних та людських почуттів. Завдяки А. укр. нац. еліта, зокрема греко-католицьке духовенство, та селянство певний час перебували у стані національного комфорту. На межі 19–20 ст. проавстрійська орієнтація переросла рамки А. і свідомість галичан почала проявлятися у формі соціальної ідеології. Проблема державотворення та соборності стала першоплановою. Завдяки новому поколінню інтелігенції укр. суспільство глибоко усвідомлювало ідеї слов'янства та європейства. Українці дедалі частіше й наполегливіше почали заявляти про можливість самостійного існування, а в Австрії вбачати або союзника для досягнення цієї мети, або об'єкт тиску. Так, провідні укр. політ. партії включили до своїх програм гасло незалежної соборної України як кінцеву мету своєї діяльності *на даному етапі, тобто за умов існування Австро-Угорської та Російської імперій*. Утім ці раціональні міркування помітно контрастували з глибоко закоріненою в народній свідомості вірою у доброго цісаря, справедливу австр. владу й закони.

М. Мудрий (Львів).

АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ, АВСТРО-УГОРЩИНА – держава, що утворилася внаслідок укладення компромісної угоди між двома частинами Австрійської імперії – *Австрією* та Угорщиною (т. зв. австро-угорський компроміс) – 1867. Територія А.-У. становила 676545 кв. км. Населення – бл. 50,5 млн чол. (1908). У серед. 19 ст. багатонац. Австрійська імперія перебувала у стані глибокої екон. та політ. кризи. Протириччя між окремими частинами імперії, особливо між Австрією та *Угорщиною*, які стали особливо відчутні під час революційних подій 1848–49 та після поразки Відня в австро-пруській війні 1866 становили реальну загрозу існуванню імперії *Габсбургів*. У цій ситуації австр. уряд запропонував укладення угоди, яка б надавала Угорщині значних автономних прав. 21.12.1867 імператор Франц Йосиф (1848–1916) затвердив австро-угорську угоду і Конституцію Австрії. Австрійська імперія була перетворена на двоєдину (дуалістичну) державу, яка дістала назву А.-У. і складалася з двох частин, розділених р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії вхо-

дили власне австр. землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Триєст, а також *Галичина й Буковина*. Угорщина (т. зв. землі корони Св. Стефана), крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Банат та Воеводину, Хорватію і Словенію, Трансильванію, Закарпатську Україну. Угорщина отримала політ. та адмін. автономію, власний уряд та парламент – сейм. В Австрії було запроваджено нову конституцію. На чолі А.-У. стояв австр. імператор з династії Габсбургів, який одночасно носив титул короля Угорщини. Формально його влада була обмежена рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині. Згідно з положеннями нової австр. конституції рейхсрат – двопалатний парламент – складався з Палати панів і Палати депутатів (всього 525 депутатів). До Палати панів, крім спадкових членів, імператор міг призначати пожиттєвих членів. Ними, зокрема, були митрополит *Андрей Шептицький* та письменник В. Стефанік.

Палата Депутатів формувалася шляхом виборів від окремих провінцій. Виборче право було обмежено майновим і віковим цензом та куріальною системою. 1873 було запроваджено прямі вибори від усіх курій, крім сільської. Внаслідок зниження майнового цензу для міських і сільських курій з 10 до 5 гульденів річного прямого податку, 1882 значно зросла кількість виборців, однак уряд відмовився запровадити загальне виборче право. Чергова виборча реформа 1896 встановила п'яту курію, що повинна була обиратися на основі загального виборчого права (посилала в парламент 72 депутати). 1907 було запроваджено загальне виборче право і ліквідовано куріальну систему виборів. Спільними для всієї імперії було три міністерства: закордонних справ, військове та морське і міністерство фінансів. Законодавча влада щодо спільних справ обох частин держави здійснювалася спеціальними «делегациями», які скликалися щорічно по черзі у Відні та Будапешті. До їхнього складу входили по 60 делегатів від рейхсрату та сейму. Видатки на загальноімперські потреби розподілялися пропорційно для обох частин імперії, згідно зі спеціально укладеною угодою. Так, 1867 квота встановлювалася у 70% для Австрії і 30% – для Угорщини. Австро-угорська угода 1867 не вирішила всіх протирич між окремими частинами імперії. Незадоволеними були, насамперед, Чехія і Хорватія. З останньою 1868, за сприяння Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час послабила протириччя. Однак із Чехією домовитися не вдалося. Її представники подали у рейхсрат декларацію, в якій вимагали надання Чехії, Моравії та Сілезії (т. зв. землям корони Св. Вацлава) прав, аналогічних угор. Внаслідок тривалої боротьби австр. уряд був змушений піти на ряд поступок (дозвіл вживання чеськ. мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького ун-ту на чеськ. і нім. та ін.), однак повністю вирішити всі протириччя не вдалося.

Політ. становище укр. населення в А.-У., яке 1910 складало 8% загальної кількості мешканців імперії та проживало на тер. *Галичини, Буковини й Закарпаття*, було дуже важке. На Закарпатті існування українців взагалі не визнавалося угор. властями. 1868 сейм у Будапешті оголосив усе населення краю угорськ. нацією. На Буковині та Галичині становище було дещо кращим. На цих землях виникли й успішно розвивалися укр. культ.-просв. організації («*Просвіта*», *Наукове т-во ім. Шевченка*) та політ. партії, укр. представники були у рейхсраті та провінційних сеймах. Однак і тут українці перебували у нерівноправному становищі. У Галичині влада фактично належала полякам, а на Буковині – німцям та румун. боярам. Офіційною мовою в Галичині була польська, а на Буковині – німецька.

Зовнішня політика А.-У. після поразок у війнах з Німеччиною та Італією була спрямована головним чином на Балкани. 1878 австро-угорські війська окупували Боснію і Герцеговину. Анексія окупованих територій 5.10.1908 призвела до загострення відносин А.-У. з Росією, результатом чого стало укладення таємної угоди з Німеччиною (7.10.1879). 1882 до цього договору приєдналася Італія, завершивши, таким чином, створення воєнно-політ. блоку – Троїстого Союзу, спрямованого проти Франції та Росії.

28.6.1914 у Сараєво було вбито спадкоємця австр. престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, що стало приводом для початку *Першої світової війни 1914–18*. 28.7.1914 А.-У. оголосила війну Сербії, а 6.8.1914 – Росії. Війна А.-У. проти країн Антанти 1914–18 в союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною завершилася крахом імперії. У жовтні-листопаді 1918 на її землях утворилися самостійні держави: Австрія, Угорщина, Чехо-Словацьчина, Королівство сербів, хорватів та словенців (Югославія), *Західноукраїнська Народна Республіка*. Частина колишніх територій А.-У. відійшла до Італії, Румунії та Польщі.

АГАПІТ (світ. прізвище та ім'я – Вишневецький Антоній; 16.11.1867 – 1924) – укр. церковний діяч, архієпископ Катеринославський і Маріупольський. Н. на Волині. Син дякона. Закінчив Волинську духовну семінарію (1888), Київ. дух. академію (1896). З 1889 священник. У серпні 1895 прийняв чернечий постриг. Інспектор Полт. дух. семінарії (1896–98), ректор Катеринославської дух. семінарії (1898–1902, голова Кирило-Мефодіївського братства), єпископ Уманський (з квітня 1902), настоятель Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (1903–08), єпископ Чигиринський (1908–11), єпископ (1911–18), архієпископ (1918–19) Катеринославський і Маріупольський. У січні та червні-липні 1918 був учасником двох сесій Всеукраїнського церковного собору, під час роботи яко-

го активно виступав за проголошення автокефалії УАПЦ. А. – один із небагатьох представників вищого духовенства, який підтримав укр. державність. 19.12.1918 урочисто зустрів *Директорію УНР* на Софійському майдані у Києві. 22.1.1919 відправив молебень під час урочистого проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР. 1919 був тимчасово відсторонений від служби денікінцями. У жовтні-листопаді 1922 був Дніпропетровським обновленським єпископом. Заарештований більшовиками і помер у в'язниці.

С. Білокінь (Київ).

АДАЛЬБЕРТ МАГДЕБУРЗЬКИЙ (р. н. невід. – 20.6.981) – нім. церковно-політ. діяч, перший архієпископ Магдебурзький (986–981), хроніст. 961 за дорученням нім. імператора Оттона I і на запрошення кн. Ольги, яка намагалася запровадити християнство у Київській Русі, їздив на чолі церковної місії до Києва. 962 повернувся до Німеччини. З 966 – абат у Вейсенбурзі, 968 – архієпископ Магдебурзький. За деякими даними, А. М. написав продовження хроніки настоятеля монастиря Регіно-Регінона Прюмського (п. 915), яка охоплює період з 906 до 967.

АДАМ БРЕМЕНСЬКИЙ (р. н. невід. – бл. 1081, за ін. даними, бл. 1085) – північнонімецький хроніст. Автор праці «Історія гамбурзьких єпископів» (бл. 1075, 4 кн., лат. мовою) – цінного джерела з історії та культури скандинав. народів та зх. слов'ян. Згадує Київ, який називає суперником Константинополя.

АДІЛЬ-ГІРЕЙ II (рр. н. і см. невід.) – кримський хан (1665–71). 1665 А.-Г. II за підтримки турків скинув з престолу хана Мохаммед-Гірея IV. Підтримав *П. Суховію* (Суховієнка) і *М. Ханенку* в їхній боротьбі проти гетьмана *П. Дорошенка*. У результаті домовленості П. Дорошенка і турецьк. уряду позбавлений влади. На кримському престолі його змінив Селім-Гірей, який став союзником П. Дорошенка у воєнних діях проти Польщі і Московської держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ – поділ тер. України на певні частини з метою побудови держ. органів влади та управління на місцях. У періоди втрати Україною держ. незалежності і поділу її тер. між сусідніми державами на укр. етнічних землях створювались колоніальні органи управління та поступово поширювався адм.-тер. устрій метрополії. В Україні першими спробами адм.-тер. поділу можна вважати існування земель-князівств за часів Київської Русі. У 9–12 ст. тер. сучасної України поділялася на Київську, Чернігово-Сіверську, Переяславську, Волинську і Галицьку землі, які входили до складу *Київської держави*. Деякі менші землі, через низь-

кий екон. і політ. рівень розвитку, входили до складу Київського князівства, зокрема Полянська (Руська), Турово-Пінська і Древлянська землі. Землі-князівства поділялись на волості, центрами яких були міста – «городи». За політ. устроєм Київська Русь являла собою держ. утворення у формі монархії. На чолі держави стояв великий князь київський, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової і військової влади. Внутр. управління державою здійснювали численні княжі управителі. На найвищі адм. посади призначалися представники великокнязівського роду або намісники (посадники) і *тисяцькі*. Згодом провідне місце серед кияв. урядовців займав двірський, або дворецький, основна діяльність якого була пов'язана з управлінням князівським двором. Розгляд судових справ здійснював сам князь. За дорученням князя судові функції міг виконувати хтось із бояр, найчастіше дворецький. На місцях судочинством найчастіше займався спеціальний київський урядник – *тивун* (тіун). Найрізноманітніші функції при дворі виконували *печатник, стольник, покладник, сідлецький*, а також дрібніші чиновники – биричі, отроки, дітські, городники, митники та ін. З серед. 12 ст. розпочався процес занепаду Київської держави. Безпосереднім спадкоємцем політ. і культ. традиції Київської Русі стало *Галицько-Волинське князівство*, яке продовжило ранній період укр. державності. В 13 – 1-й пол. 14 ст. у складі Галицько-Волинської держави було об'єднано значну частину укр. етнічної території. У 13 ст. зх. кордон Галицько-Волинського князівства проходив по р. Яселці, далі у пн.-сх. напрямку через річки Віслок і Сян і ще далі, на захід від р. Вепр, пролягав на пд.-сх. Крайніми зх. укр. поселеннями були Коросно, Ряшів, Щекарів, Верещин. Пн. межею Галицько-Волинської держави були притока Бугу Володавка і Верхня Прип'ять, а після входження до складу князівства Берестейської землі – річки Наров і Яселда. На сході князівство межувало з Турово-Пінською і Київською землями. Кордон проходив через Прип'ять, Стир, Горинь, далі верхів'ями Случі і Південного Бугу вздовж р. Ушиці і Пруту до Чорного моря. Галицько-Волинське князівство включало Перемишльську, Звенигородську, Галицьку, Володимирську, Луцьку, Дорогобужсько-Пересопницьку, Болохівську, Берестейську, Холмську, Червенську і Бельзьку землі. До складу князівства входили також землі у нижній течії Дністра, Пруту, Серету, а також значна частина *Закарпаття*. В основу держ. організації і адмін. устрою Галицько-Волинського князівства поклалися ті ж принципи, що й у Київській державі. Його територія поділялася на ряд князівств-земель. До складу земель входили волості, центрами яких були міста. З 1-ї пол. 14 ст. окремі міста-князівства отримали магдебурзьке право і дістали підставу для самоврядування. Першим самоврядний статус отримало

м. Сянок (1334), згодом – *Львів*, Кам'янець-Подільський, Берестя, Дорогочин, Більськ, Луцьк та ін. Після смерті *Юрія II Болеслава* (1340) почався занепад Галицько-Волинської держави. Більшість укр. земель у 2-й пол. 14 ст. була загарбана іноземними державами. 1387 багаторічні війни Польщі, Угорщини й Литви за *Галичину* завершилися приєднанням цієї території до Польського королівства. В 1350-х лит. князь Ольгерд розпочав захоплення Придніпров'я. Ще в 1-й пол. 14 ст. Литва завоювала частину Волині, Берестейську (1320) і Дорогочинську землі. 1355–56 лит. війська зайняли спочатку Чернігово-Сіверщину, 1362 – Київську, а 1363 – Подільську землі. З анексією значної частини укр. земель Литовське кн-во перетворилося на велику феодалну державу. Укр. землі з їхньою високою культурою і правовими відносинами справили значний вплив на політ. й сусп. життя литовської держави. Руська (давньоукраїнська) стала держ. мовою. Литовська держава прийняла чимало норм руського права і систему адм. влади. Православна церква відіграла значну роль у державі. Усе це визначало автономний статус укр. земель у складі Великого князівства Литовського. Волинь, Київщина, Новгород-Сіверщина, Чернігівщина і Поділля становили окремі удільні князівства на чолі з князями. Адм. влада зосереджувалась у руках князя, земських бояр і князівських урядовців – канцлера, скарбничого, тивуна й соцького. Хоча укр. удільні князі мали значні автономні права, однак вони постійно намагались досягти повної незалежності від литов. держави. Прагнучи не допустити зміцнення укр. кн., великий литов. кн. *Вітовт* протягом 1392–94 змістив удільних князів, які провадили незалежницьку політику, і ліквідував Новгород-Сіверське, Волинське, Подільське і Київське князівства. На поч. 1440-х Волинське і Київське князівства були відновлені. Однак після смерті *Свидригайла* (1462) і *Семена Олельковича* (1470) ці князівства були остаточно ліквідовані і перетворені на лит. провінції. На їхньому місці створено Київське, Брацлавське і Волинське воєводства, які управлялися великокняжими намісниками – воєводами. Воєводства склалися з повітів, а повіти – з волостей. Після укладення між Польщею і Литвою *Люблінської унії 1569* всі укр. землі, за винятком Берестейської і Дорогочинської, Закарпаття, Буковини й Чернігівщини, потрапили під безпосередню владу Польського королівства. Ця тер. поділялась на воєводства: Руське (Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяницька і Холмська землі); Бельзьке (Бузький, Городельський і Грабовецький пов.); Подільське (Червоногородський, Кам'янецький і Литичівський пов.); Брацлавський (Брацлавський, Вінницький і Звенигородський пов.); Волинське (Луцький, Володимирський і Крем'янецький пов.); Київське (Київський, Житомирський, Овруцький пов. і Білоцерківське, Богуславське, Канівське,

Корсунське, Романівське, Черкаське і Чигиринське староства). За умовами *Деулінського перемир'я* 1618 між Річчю Посполитою і Московською державою Чернігово-Сіверщина перейшла під владу Польщі. 1635 було утворено Чернігівське воєводство з Чернігівським і Новгород-Сіверським пов. Берестейське (Берестейський і Пінський пов.) та Підляське (Мельницька, Дорогочинська і Більська землі) воєводства були включені до складу Литви. Адм. управління укр. землями у складі Речі Посполитої здійснювалось на основі Литовського статуту 1588 та норм польськ. права. Значна частина укр. міст керувалась положеннями магдебурзького права, на основі якого управління містом переходило до виборного магістрату, очолюваного *війтом*.

Після захоплення Угорщиною Закарпатської України (остаточно у 13 ст.) на цій території було запроваджено угор. адм.-тер. устрій. Укр. землі були розподілені між сімома комітатами (жупами) – Спишським, Земплінським, Шаризьким, Ужанським, Угочанським, Березьким, Мармароським. На чолі комітату стояв жупан, якого призначав король. На поч. 16 ст. внаслідок втрати Угорщиною незалежності, більша частина Закарпаття потрапляє під владу Трансільванського (Семигородського) князівства. З 1699 вся Закарпатська Україна знаходилась у складі Австрії.

З серед. 10 ст. тер. сучасної Буковини входила до складу Київської Русі. У 12 – 1-й пол. 14 ст. ці землі становили частину Галицько-Волинської держави. Занепад Галицько-Волинського князівства призвів до зміцнення у серед. 14 ст. у цьому регіоні позицій Угорщини. В серед. 14–15 ст. тут існувало укр. державний утвір – *Шипинська земля* (у межах сучасн. Чернівецької обл.). З серед. 14 ст. Буковина відійшла до Молдавського князівства. В цей час буковинські землі були розділені на три волості – Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. 1514 М. разом із укр. тер. потрапила під владу Туреччини. У Буковині була створена турецька військ.-адм. одиниця – Хотинська райя. У 2-й пол. 18 ст. Буковина поділялася на три цинуту – Чернівецьку, Сучавську і Кімпалужську, які склалися з околів. Адм. і судова влада на цій тер. належала молд. дивану в Яссах. 1774 Буковина (крім Хотинської райї) потрапила під владу Австрії і 1786 управлялася військовим командуванням. На початку 1787 буковинські землі увійшли до складу Галичини. Територія Хотинської райї за Бухарестським мирним договором 1812 потрапила під владу Російської імперії.

Протягом століть Пн. Причорномор'я і Крим були зоною боротьби укр. князів з кочовими племенами. Після розгрому Хозарського каганату (965) військами *Святослава Ігоровича* на Таманському п-ові утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого незабаром увійшли землі При-

азов'я, Кубані та сх. частина Кримського п-ова. З поч. 11 ст. князівство перебувало у складі Київської держави. У 13 ст. Причорномор'я і Крим були завойовані монголо-татарами. У Криму утворився улус із центром у м. Солхат, який підлягав хану *Золотої Орди*. Після її розпаду тут виникла татарська держава – *Кримське ханство* (1449–1783). Татарські орди здійснювали грабіжницькі походи в Україну. Руйнуючи українські міста й села, вони брали у полон десятки тисяч мирних жителів і продавали їх у рабство або використовували на тяжких роботах у своїх господарствах. За даними перепису 1666–67, проведеного Евлієм Челебі, українці становили $\frac{1}{5}$ всього населення Криму. Для захисту від татар.-турец. агресії у пониззі Дніпра на пд. від *дніпровських порогів* виникло військ.-політ. утворення – *Запорізька Січ*. До складу володінь запорізького козацтва – *Вольностей Війська Запорізького* – входила тер. по лінії від гирла Тясмину до Чорного Лісу, далі річками Ворсклою, Синюхою і Пд. Бугом до Дніпровсько-Бузького лиману, вздовж Дніпра – до верхів'їв Конки і гирла Берди, а звідти – узбережжям Азовського моря до гирла Кальміусу та по р. Орелі до Дніпра. З 2-ї пол. 16 ст. на Запоріжжі сформувався чіткий адм.-політ. устрій. Усе Військо Запорізьке поділялося на полки, якими командували *полковники*. Полк поділявся на курені на чолі з *курінними отаманами*, а курені на сотні. На чолі козацького війська стояв виборний *гетьман*. Безпосередньо на Січі старшим був *кошовий отаман*. Вищою владою на Січі вважалась *військова рада* (коло), яка обирала або скидала кошового отамана, *козацьку старшину*, вирішувала всі найважливіші питання життя *Коша*. На чолі всього управління Запорізькою Січчю стояла *військова старшина* (кошова старшина) – *військовий писар, військовий суддя, осавул, обозний, хорунжий*. Запорізькі козаки становили «січове товариство», яке поділялося на курені. У 18 ст. всіх куренів було 38. Керував куренем курінний отаман. Місце перебування Січі змінювалося кілька разів залежно від воєнно-політ. ситуації (*Томаківська Січ, Микитинська Січ, Чортомлицька Січ, Кам'янська Січ, Олешківська Січ, Нова Січ, Задунайська Січ*). Згодом, у 18 ст., запорізькі землі охоплювали тер. сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської і значної частини Донецької обл. Адм. вони поділялись на округи – паланки: на правому березі Дніпра – *Кодацька, Бугогардівська, Інгульська* (Перевозинська), на лівому – *Протовчанська, Самарська, Орельська, Кальміуська і Прогноанська*. На чолі паланок стояли паланкові полковники, писарі та осавули, призначені Кошем. Посилення нац. і соціальн. гніту в Україні протягом 14–16 ст. викликало постійне наростання народної боротьби проти польськ. загарбників, яка в серед. 17 ст. переросла в *Національно-визвольну війну українського*

народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57. Основною метою цієї боротьби стало створення незалежної держави у межах усіх укр. етнічних земель. Вже на початковому етапі війни на значній частині тер. України була відновлена укр. державність, сформувалась нова військово-політ. система і органи держ. управління, визначився адм.-тер. устрій, який будувався переважно на традиціях Запорізької Січі. Українська козацька держава, яка включала землі колишнього Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, обіймала тер. бл. 200 тис. кв. км. За умовами *Зборівського мирного договору 1649*, кордон між Україною і Річчю Посполитою встановлювався по лінії Дністер–Ямпіль–Брацлав–Вінниця–Погребище–Паволоч–Коростишів–Горностайпіль–Димер Дніпро–Остер–Чернігів–Ніжин–Ромни. Східний кордон встановлювався по лінії колишнього польсько-моск. кордону і пролягав по річках Сухий Ромен, Терен, Бобрік, через Сулу, Псьол до Ворскли і далі до р. Коломак і до Муравського шляху. На чолі новоствореної держави стояв гетьман України, яким був проголошений *Б. Хмельницький* (1648). Гетьману належала вища військова, політ., адм. і судова влада в Україні, яку він здійснював через Генеральну військову канцелярію. Найближчими помічниками гетьмана в управлінні державою була генеральна старшина – *генеральний писар, генеральні судді, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій, генеральний обозний, генеральний бунчужний*. Найвищою судовою установою був Генеральний військовий суд. Столицею України та гетьманською резиденцією стало м. Чигирин. Територія України поділялась на полки, число яких не було сталим. 1649 їх налічувалося 16: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Канівський, Переяславський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Київський, Кропивнянський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Чернігівський, Прилуцький та Уманський. 1650 всіх полків було 20. Під час воєнних дій укр. армії проти польськ. і литовськ. військ у 1654–55 утворились Волинський, Турово-Пінський, Білоруський (Чавський) і Подільський полки. На чолі кожного полку стояв полковник, який обирався на *полковій раді* або призначався гетьманом. Він зосереджував у своїх руках військову, адм. і судову владу на тер. полку. Крім нього, до полкового уряду входили *полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий обозний, полковий хорунжий*. Полки поділялись на сотні, в яких військово-адм. функції виконували *сотники*. До складу сотні входило кілька куренів, що очолювалися курінними отаманами. Найвищим органом місцевого управління були козацькі ради, на яких обговорювали і вирішували усі найважливіші політ., військові, фінанс. та судові справи, обирали і скидали козацьку старшину (див. також *Генеральна*

військова рада). Управління містами у Гетьманщині здійснювалося відповідно до їхнього статусу. Містами, які мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), управляли виборні *магістрати*. Міста ж, які не дістали цього права, мали обмежене самоврядування, управлялись виборними ратушами, але підлягали і старшинській адміністрації. На чолі міського управління стояв *війт*, якого обирали або призначав гетьман чи полковник. У 2-й пол. 17 ст. Україна внаслідок десятирічної виснажливої громадян. війни та збройної інтервенції іноземних військ (т. зв. період *Руїни*) потрапила у сферу впливу сусідніх держав. Після *Андрусівського перемир'я 1667* та «*Вічного миру*» 1686 територія *Лівобережної України* з Києвом та Запоріжжям опинилась під владою Московської держави, а *Правобережна Україна* залишилась у складі Речі Посполитої (1699 до Польщі приєднано Поділля, яке перебувало під владою Туреччини). Південна Київщина і Брацлавщина з містами Трахтемирів, Канів, Черкаси і Чигирин мала залишатись незаселеною. Укр. землі, які перебували у складі Московської держави, протягом 17–18 ст. зберігали відносну автономію і державні права. Тер. Гетьманщини (сучасн. Чернігівська, Полтавська, зх. частина Сумської, Харківська і сх. частина Київської обл.) поділялася на 10 полків: Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Гетьманській адм. підлягав і Могилівський полк, територія якого частково охоплювала етнічні білоруські землі. Політико-правове становище Гетьманщини спочатку визначалося договорами між гетьманом України і моск. урядом, які мали міждержавний характер. Однак, внаслідок загострення внутрішньополіт. ситуації, боротьби за владу старшинських угруповань та намагань Московської держави посилити свої впливи в Україні, ці договори поступово набувають рис договірних статей. *Переяславські статті 1659, Батуринські статті 1663, Московські статті 1665* та ін. гетьманські угоди з моск. урядом більше обмежували політ. автономію України та посилювали її адм. й фінанс. залежність від Московської держави. Управління Гетьманщиною здійснював гетьман України, якому належала вся повнота військової, адм. і судової влади. Гетьман обирався Генеральною військовою радою переважно з кандидатур, задалегідь узгоджених з моск. урядом. Гетьманський уряд уже не мав права підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Резиденція гетьмана щоразу ближче переносилась до моск. кордону: *Гадяч* (1663–68), *Батурин* (1669–1709; 1750–64), *Глухів* (1709–50). 1708 на території Лівобережної України було утворено дві губернії – Київську і Азовську, що фактично поклало початок створенню

паралельних органів держ. управління. З 1709 при гетьмані постійно перебував царський резидент для нагляду за діяльністю гетьмана та старшин. Значного удару по укр. державності було завдано діяльністю органів рос. колоніальної адм. в Україні – Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду. Розглядаючи Гетьманщину як складову частину Російської імперії та намагаючись уніфікувати систему управління державою, російський уряд вирішив повністю ліквідувати автономію України. 10.11.1764 Катерина II скасувала гетьманство, передавши всю повноту виконавчої влади в Україні президенту Малоросійської колегії П. Рум'янцеву. Обмеження козацького самоврядування та поступова ліквідація полкового устрою відбувалися й на Слобідській Україні. З серед. 16 ст. тер. Слобожанщини почали поступово заселяти укр. козаки й селяни з Правобережної і Лівобережної України. З 17 ст. ці землі було приєднано до Московської держави. Адм.-тер. устрій на Слобідській Україні був здебільшого подібним до Гетьманщини. В 17 ст. тут існувало п'ять полків, які становили військові й адм.-тер. одиниці: Острогозький (1652–58), Сумський (1652–58), Охтирський (1651–58), Харківський (1659–60), Балакліївський (1669–70). 1670 Балакліївський полк було приєднано до Харківського, з якого 1685 виділився Ізюмський полк. Полкові канцелярії підпорядковувались білгородському воєводі, через нього – Розрядному приказу, а згодом – Посольському приказу. Намагання Слобідської України приєднатись до Гетьманщини викликало рішучий опір з боку рос. властей. 28.7.1765 рос. уряд ліквідував слобідські козацькі полки і на їхньому місці утворив регулярні гусарські частини за рос. зразком. На слобідських землях було утворено Слобідсько-Українську губ. з центром у Харкові. У 2-й пол. 18 ст., прагнучи обмежити самоврядування і господарську діяльність Запорізької Січі, яка виступала активним каталізатором нац. свідомості та перешкоджала експансіоністській політиці Російської імперії на пд. України, рос. уряд дозволив створення на тер. Запоріжжя військових поселень іноземців (сербів, німців, болгар, греків). Ця територія була названа Новою Сербією (1752) зі штаб-квартирою у Новомиргороді та Слов'яно-Сербією (1753) з центром в м. Бухмут (тепер Артемівськ). 1764 військові поселення були ліквідовані, а їхні землі включені до складу Новоросійської губ. Наприк. 17–18 ст. значна частина укр. земель – Правобережна Україна, Поділля, Волинь, Галичина, Холмщина, Підляшшя і Посяння – входили до складу Польщі. 1684–85 на Правобережжі польський сейм підтвердив за козаками їхні основні права і привілеї. На цій тер. були сформовані Білоцерківський (Фастівський), Корсунський, Брацлавський і Богуславський полки, які очолювали полковники С. Палій, З. Іскра, А. Абазин і С. Самусь. Однак у червні 1699 польський сейм,

побоюючись наростання нац.-визвол. руху на Правобережжі, прийняв постанову про ліквідацію козацьких полків. Це рішення не було визнане козаками і призвело до *Палія повстання 1702–04*. Після поразки повстання значна частина козаків перейшла на тер. Гетьманщини, а козацький військово-тер. устрій на Правобережній Україні було ліквідовано. Наприкінці 17 – на поч. 18 ст. на укр. землях у складі Речі Посполитої зберігався поділ на воєводства і повіти. Існували Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Руське і Белзьке воєводства. Адм. управління здійснювали воєводські та повітові органи влади. Наприк. 18 ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) укр. землі потрапили до складу Австрії, Російської імперії і Туреччини. 1772 до складу Австрії ввійшла вся тер. Руського воєводства (без Холмської землі), Белзького та зх. пов. Волинського і Подільського воєводств, а 1774 – Буковина (без Хотинської райі). Австр. уряд утворив на захоплених тер. коронний край – Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії) з центром у Львові, у складі якого штучно об'єднав укр. етнічні землі з частиною польськ. земель. Умовною межею між укр. (східною) і польською (західною) частинами Галичини стала р. Сян. 1786–1849 окремий округ у складі Галичини становила Буковина, а 1795–1809 – Холмщина. Тер. королівства поділялась на округи і дистрикти, кількість яких змінювалась. Так, до 1782 існувало 6 округів і 59 дистриктів, а 1867 – 17 округів і 176 дистриктів. Адм. влада у коронному краї належала губ. управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який утримував у своїх руках усю повноту виконавчої влади, призначав імператор. Вищий представницький орган у Галичині – сейм збирався один раз, 1780. Існував виконавчий орган сейму – становий крайовий комітет. На місцях адм. і судова влада належала війтові, а управління декількома навколишніми громадами здійснював мандатор. Містами управляли магістрати, до складу яких входили війт, бургомістр, райці (радники) і лавники (засідателі). З утворенням 1867 Австро-Угорської імперії Сх. Галичина й Буковина залишаються у складі Австрії, а Закарпаття потрапило під безпосередню владу Угорщини. Існуючі коронні краї у Галичині й Буковині отримали статус провінції і поділялися на повіти. Вся адм. влада в краї належала наміснику (див. також *Галичина і Буковина*). 1699 Закарпатська Україна, яка протягом століть перебувала під окупацією Угорщини, опинилась у складі Австрії. Тер. Закарпатської України, як і угор. етнічні землі, поділялась на зупи (комітати), які в свою чергу складалися з доміній. Всі адм. органи влади на Закарпатті підпорядковувались Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Зазнаючи нещадного національного гніту, відірвані від загальноукр. громад.-політ. і культ. життя, українці Закарпаття,

однак, зберігали нац. свідомість і самобутню культуру (див. також *Закарпаття*).

Зміцнення екон. незалежності Запоріжжя та величезний вплив запорожців на формування політ. свідомості укр. народу становили потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на пд. України. Тому 4–5(15–16).6.1775 за наказом Катерини II рос. війська під командуванням ген. П. Текелі зруйнували Запорізьку Січ. 3(14).8.1775 було видано царський маніфест, який офіційно ліквідував запорізьке козацтво. На землях Війська Запорізького було утворено дві губернії – Азовську і Новоросійську. Після скасування гетьманства рос. уряд вирішив остаточно ліквідувати існуючі форми військ. і місцевого адм.-тер. устрою на Лівобережній Україні. 1781 на Лівобережжі було ліквідовано сотенно-полковий устрій. 1781–83 в Україні було утворено Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. 1783 указом рос. військ. колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки. Таким чином, протягом усього часу перебування укр. земель у складі імперії політика рос. уряду була спрямована на ліквідацію традиційного адм. устрою України, збереження якого значною мірою сприяло формуванню в укр. народу національної свідомості. Експансіоністська політика імперського уряду на пд. України завершилася приєднанням 1783 Кримського ханства до Російської імперії. Царським указом від 2.2.1784 було утворено Таврійську область з центром у Сімферополі. 1783 Азовська і Новоросійська губ. були об'єднані і на їх основі створено Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 – у м. Катеринослав).

Після другого і третього поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. На цих землях було створено Волинську, Брацлавську і Подільську губернії. Відповідно до царського указу від 1796 «Про новий поділ держави на губернії» в Україні замість намісництв утворювалися губернії. На поч. 19 ст. існувало 9 губ.: Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська. 1815 до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, які 1831 увійшли до складу Сідлецької, Люблінської і Гродненської губ. (див. також *Губернія*). В 1-й пол. 19 ст. для придушення нац.-визвол. руху рос. уряд сформував систему військ.-адм. одиниць – *генерал-губернаторств*. В Україні було створено чотири ген.-губ.: Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії), Малоросійське (Полтавська і Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронезька), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губ. і Бессарабська обл.). Вся повнота військової і цивільної влади на тер. адм. оди-

ниць належала ген.-губ. Протягом 2-ї пол. 19 ст. значних коректив в адм.-тер. поділі укр. земель у складі Російської імперії не відбулося. 1912 було створено Холмську губ., до якої увійшла більшість укр. земель Королівства Польського. На поч. *Першої світової війни 1914–18* в результаті Галицької битви 1914 рос. війська захопили значну частину західноукр. земель. На окупованій тер. було створено Галицько-Буковинське ген.-губ., яке проіснувало до серпня 1917 (з перервами). Діяльність рос. військ.-адм. органів у Галичині, Буковині і Посянні була спрямована на нищення укр. нац. життя в усіх його проявах – політ., релігійному і культурному. Лютнева революція 1917 в Росії сприяла розгортанню нац.-визвол. руху в Україні. 3(17).3.1917 у Києві було утворено *Українську Центральну Раду*, яка після проведення *Всеукраїнського національного конгресу* була перетворена на рев. парламент України. Очоливши боротьбу укр. народу за свободу власної держави, УЦР своїми 4-ма універсалами перетворила Україну з колонії у складі Російської імперії на незалежну державу (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

15(28).6.1917 на засіданні *Малої Ради* було сформовано перший укр. уряд – *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*. Після проголошення в ніч з 11(24) на 12 (25).1.1918 незалежності України Генеральний Секретаріат було перейменовано у *Раду Народних Міністрів УНР*. За умовами *Берестейського договору 1918* між УНР і державами Четверного союзу зх. і пн.-зх. кордони України встановлювалися по лінії Тарноград–Білгород–Щебрешин–Красностав–Пугачів–Радин–Межириччя–Сарнаки–Мельник–Високо-Литовськ–Кам'янець–Литовськ–Пружани–Вигоновське озеро. Таємна частина договору між УНР і *Австро-Угорщиною* передбачала об'єднання Галичини й Буковини в окремий коронний край. Важливим кроком укр. влади стало прийняття 2–4.3.1918 закону про адм.-тер. поділ України. Запроваджувався поділ на нові адм.-тер. одиниці – землі. Серед них – Київ з околицями, Древланська земля (головне місто – Коростень), Волинь (Луцьк), Погориння (Рівне), Болхівська земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаси (Черкаси), Побужжя (Умань), Поділля (Кам'янець-Подільський), Брацлавщина (Вінниця), Подніпров'я (Балта), Помор'я (Миколаїв), Одеса з околицею, Низ (Єлисаветград, тепер Кіровоград), Січ (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріжжя (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Полочецька земля (Бахмут, тепер Артемівськ), Донеччина (Слов'янськ), Подоння (Острогозьк), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки), Посем'я (Конотоп), Посулля (Ромни), Полтавщина (Полтава), Самара (Кременчук), Слобожанщина (Суми), Харків з пов. і частиною Валківського та Білгородського пов. Виконавча

влада на місцях належала губернським і пов. комісарам, які призначались УЦР замість царських губернаторів. Вища судова влада в республіці належала *Генеральному Суду та апеляційним судам*. 29.4.1918 на сесії УЦР було схвалено Основний Закон Республіки (див. *Конституція УНР*) та обрано *М. Грушевського* президентом України. Однак у цілому УЦР виявилася неспроможною організувати ефективне адм. управління державою, не змогла налагодити нормальне господарське життя та сформувати боєздатні збройні сили, що в кінцевому підсумку призвело до її падіння. 29.4.1918 на Хліборобському конгресі у Києві тетьманом України було обрано *П. Скоропадського*. В опублікованому 29.4.1918 «Законі про тимчасовий устрій України» зазначалося, що вся виконавча й законодавча влада в країні тимчасово належить гетьману України. Гетьман призначав отамана *Ради Міністрів Української Держави*, затверджував склад уряду, очолював Збройні сили і керував зовн. політикою держави. В майбутньому владу гетьмана мав обмежити законодавчий орган – Сейм України. УЦР було розпущено, а всі видані нею закони скасовувались. Замість УНР проголошувалася *Українська Держава*. Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади стала *Рада Міністрів Української Держави*. Для управління країною на місцях запроваджувалися посади губ. і пов. старост. На чолі міського управління стояли міські отамани, а у Києві – столичний отаман. Найвищим органом судової влади став *Державний сенат Української Держави*. За *Гетьманату* тривало формування укр. держ. території. Враховуючи стратегічні інтереси держави і побажання населення тер., де українці становили більшість, до України було приєднано Гомельський пов. Могилівської губ., Путивльський, Рильський, Суджанський, Гайворонський, Білогородський, Корочанський, Новооскольський пов. Курської губ., Валуйський пов. Воронезької губ., а також Річинський, Пінський і Мозирський пов. Мінської губ. У вересні 1918 на переговорах у Києві між представниками укр. уряду і делегацією від нац. та громад. орг-цій Криму було досягнуто угоди про входження п-ова до складу України на правах автономії. В травні–жовтні 1918 на укр.-рос. переговорах розглядалося питання про тер. розмежування між Україною і Радянською Росією, яке через зрив переговорного процесу російською стороною не було вирішено. В листопаді 1918 внаслідок антигетьманського повстання владу в свої руки взяла *Директорія УНР*. 26.12.1918 було проголошено відновлення УНР і сформовано уряд держави – *Раду Народних Міністрів УНР*. Цього ж дня було відновлено законодавство УНР, в тому числі закон про адм. поділ. 23–28.1.1919 у Києві відбувся *Трудовий Конгрес України*, який затвердив Акт Злуки ЗУНР і УНР, проголошений 22.1.1919 на Софійському майдані

столиці, і тимчасово передав законодавчі повноваження *Директорії УНР*. Адм.-тер. устрій тер., які контролювала *Директорія*, визначався законом «Про організацію адм. влади УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації». Згідно з цим законом влада на місцях належала органам місцевого самоврядування – *Трудовим радам*. Однак нормальне функціонування цих органів за умов воєнного стану не могло бути забезпечене, і фактично адм. функції здійснювали військові отамани і комісари *Директорії*. Тер. республіки поділялася на Західну (ЗО УНР) і Східну обл. Східна обл. складалася з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губ. Столицею УНР вважався Київ, хоча фактично головним містом в різні часи ставали Вінниця і Кам'янець-Подільський. 12.11.1920 *Директорія УНР* ухвалила «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Закон про Державну Народну Раду Української Республіки», які однак не були реалізовані через окупацію тер. УНР сусідніми державами.

З наближенням воєнної поразки країн Четвертого союзу укр. населення Австро-Угорщини рішуче висловилося за утворення укр. держави в її етнічних межах. 18.10.1918 у Львові на зборах укр. депутатів австр. Державної Ради і членів Палати Панів, укр. членів галицького і буковинського сеймів було утворено *Українську Національну Раду ЗУНР*, яка очолила укр. нац. рух в Австро-Угорській імперії. В ніч на 1.11.1918 укр. війська за розпорядженням УН Ради зайняли всі найважливіші державні установи у Львові. 13.11.1918 було проголошено *Західноукраїнську Народну Республіку*. Вищим виконавчим і розпорядчим органом республіки став *Державний Секретаріат ЗУНР*. Державна територія ЗУНР включала укр. етнічні землі – Галичину, Буковину і Закарпаття (заг. площа бл. 70 тис. кв. км). Однак незабаром буковинські й закарпатські землі були окуповані іноземними військами. Уряд ЗУНР за умов воєнного стану не мав можливості змінити систему адм.-тер. поділу, характерну для Австро-Угорської імперії, хоча принципи роботи органів держ. влади значно змінилися. Адм. і фінансові функції на місцях здійснювали повітові комісари, яких призначав держ. секретар внутрішніх справ, військова влада в повітах належала повітовим військовим комендантам. Для розгляду судових справ були створені окружні суди. Одним із головних завдань центр. органів влади ЗУНР було держ. об'єднання з УНР. Після нетривалої підготовчої роботи 22.1.1919 у Києві було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР. Під час *українсько-польської війни 1918–19* польські війська поступово витіснили адміністрацію ЗУНР з тер. респ. Спроби укласти перемир'я і досягнути держ.-тер. розмежування з Польщею за посередництва

Антанти були безрезультатними. В середині липня 1919 польські війська повністю окупували тер. ЗУНР.

1917–20 на території України виник ряд маріонеткових тер. утворів у формі т. зв. рад. респ., створення яких було, як правило, інспіровано ззовні і які протистояли держ. ін-там влади укр. народу (див. *Українська Соціалістична Радянська Республіка, Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка*). Поразка укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 привела до ліквідації нац. державності та чергової зміни політ.-адм. устрою укр. земель у 19 20–30-х. Укр. етнічні тер. в міжвоєнний період входили до складу чотирьох держав: РСРР, Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. УСРР (з 1937 – УРСР), яка з 30.12.1922 перебувала у складі РСРР, у травні 1920 було поділено на 12 губ. (з 25.10.1922 – 9 губ.): Волинську, Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську. Західний кордон УСРР за умовами Ризького мирного договору 1921 проходив по лінії р. Збруч на зх. від м. Ямпіль, на сх. від м. Острог і далі вздовж сучасної межі Рівненської і Житомирської обл. 1924 ЦК РКП(б) були висунуті безпідставні претензії РСФРР на Шахтинський і Таганрозький окр. (заг. площа 5 тис. кв. км Донецької губ., де українці становили 71,5% від усього населення, а 1925 на підставі постанови «Про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР» значні масиви земель Чернігівської, Курської і Воронезької губ., де українці також становили абсолютну більшість, були приєднані до Росії. Протягом 20-х відбувалися процеси перегляду кордонів УСРР і відчуження великих укр. етнічних тер. на користь РСФРР. 1.2.1922 ВУЦВК прийняв постанову «Про впорядкування та прискорення робіт по адм.-тер. реформі в УСРР». Замість вол. і пов. 12.4.1923 було створено округи і райони. Постановою президії ВУЦВК від 3.6.1924 у складі УСРР була створена Молдавська АСРР, куди увійшла частина укр. етн. земель (перебувала до 2.8.1940). 9.2.1932 в УСРР було створено перші обл. – Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську; 3.6.1932 – Донецьку; 7.10.1932 – Чернігівську. 1934 столицю України перенесено з Харкова до Києва. 22.9.1937 створено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 – Хмельницька) обл. – Донецьку обл. 3.6.1938 поділено на Сталінську (з 1961 – Донецька) і Ворошиловградську (з 1961 – Луганська). 10.1.1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську обл.

Після розпаду Австро-Угорщини в 1918–19 Румунія і Угорщина анексували значну частину укр. етнічних тер. Румунія загарбала Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський пов. Бессарабії, Пн. Буковину і укр. частину Мармарошини, а Угорщина

захопила значну частину Закарпаття. 1918–19 на територіальній основі колишніх Березького, Угочанського, Ужанського і Шариського комітатів (жуп) угорський уряд створив авт. утворення – *Руську Країну*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919, Севрським мирним договором 1920* та Бессарабським протоколом (24.10.1920) Буковина і Бессарабія були приєднані до Румунії. 8.5.1919 за ініціативою закарпатської еміграції у США і за підтримки Антанти *Центральною Руською (Українською) Народною Радою* було проголошено входження Карпатської України до складу Чехо-Словаччини. Остаточне приєднання Закарпаття до федеративної респ. чехів і словаків санкціонували рішення Сен-Жерменського договору (10.9.1919) і *Трианонського мирного договору 1920*. Укр. етн. тер. у складі Чехо-Словаччини було поділено на Пряшівщину (відійшла до Словаччини) і *Підкарпатську Русь*. 1928 Чехо-Словаччину було поділено на 4 краї (Чехію, Словаччину, Моравію і Сілезію, Підкарпатську Русь). Запровадження поста крайового президента і створення крайового представництва органу означало певне розширення авт. прав цієї укр. тер. Складне міжнародне становище Чехо-Словаччини наприкінці 1930-х і боротьба укр. політ. партій на Закарпатті за надання українцям реальної політ. авт. примусили чехо-словацький уряд 22.10.1938 погодитись на створення на тер. Карпатського краю нового держ. утворення – *Карпатської України*. 2.11.1938 за рішенням Віденського арбітражу (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) частина тер. Карпатської України з містами Ужгород, Мукачів і Берегів були передані Угорщині. 15.3.1939 сейм Карпатської України прийняв конституцію республіки і обрав президентом держави *А. Волошина*. 14.3.1939 Угорщина, за згодою нацистської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Збройні формування Карпатської України – *Карпатська Січ* кілька днів чинили мужній опір переважаючим силам угорських окупантів. Однак наприкінці березня 1939 більша частина Закарпаття була окупована угор. військами.

У 1920–30-х окуповані Польщею укр. землі, які були остаточно приєднані до Польської держ. рішенням Ради Послів держав Антанти від 14.3.1923 (див. також *Західноукраїнська Народна Республіка, Антанта*), входили до складу Волинської, Люблінського, Львівського, Станіславського, Тернопільського і Поліського воєводств (офіц. назва – «Східна Малопольща»). Воєводства поділялись на пов., пов. – на гміни.

На чолі воєводства стояв воєвода, якого призначав президент за рекомендацією Міністерства внутрішніх справ. Адміністративну владу у повіті здійснював староста, а у гміні – вїйт. Місцеве сільське управління очолював солтан. Політ. адм. устрій укр. земель у складі Польщі був організований

ний на дискримінацію політ. і нац.-культ. прав укр. населення, поступову колонізацію, а в кінцевому підсумку – повну асиміляцію українців на окупованій Польщею тер. *Західної України*.

Воєнно-політ. події Другої світової війни призвели до нової зміни адм.-тер. устрою укр. земель. Після розпаду Польської держави згідно з таємними статтями *Пакту Молотова–Ріббентропа* Червона армія у вересні 1939 зайняла тер. *Західної України*, а у червні 1940 – Пн. Буковину, Хотинський, Акерманський і Ізмаїльський пов. *Бессарабії*, незабаром (2.8.1940) приєднані до УРСР. На тер. *Західної України* 4.12.1939 було створено шість обл.: Львівську, Станіславську (з 1962 – Івано-Франківська), Тернопільську, Волинську, Рівненську й Дрогобицьку (в 1959 – об'єднана з Львівською); Укр. етн. землі загальною площею 16 тис. кв. км. (*Лемківщина, Посяння, Холмищина, Підляшшя*), що потрапили в зону нім. окупації, увійшли до складу *Генеральної Губернії* з центром у Кракові. На поч. *Радянсько-німецької війни 1941–45* Організація українських націоналістів (під проводом *С. Бандери*) 30.6.1941 проголосила у Львові відновлення укр. державності. Був сформований орган крайової влади – *Українське Державне Правління* на чолі з *Я. Стецьком*. На всій укр. етнічна тер. мала бути відновлена суверенна й соборна Українська держава. Проте вже 4.7.1941 нім. окупаційна влада заборонила діяльність УДП, а 12.7.1941 гестапо заарештувало *Я. Стецька* і членів Правління *Р. Ільницького* та *В. Стахіву*, після цього воно перестало існувати. Вся тер. України була поділена між Німеччиною та її союзниками на зони окупації. 1.8.1941 з Галичини (тер. бл. 50 тис. кв. км) було утворено окремий округ і об'єднано з тер. *Генеральної Губернії*. 20.8.1941 для управління іншими укр. тер. було створено військово-адм. одиницю – рейхскомісаріат «Україна» (заг. площею бл. 340 тис. кв. км). Його тер. складалася з 6 генеральних окр. – Волинь, Житомир, Київ, Таврія, Дніпропетровськ і Миколаїв, які поділялися на генеральбецїрки (генеральні окр.) і на крайки (окр.). З огляду на важливе стратегічне значення Донбасу, його район було поставлено під контроль особливої комендатури «Донець». Адм. функції на окупованій гітлерівцями тер. виконували німецькі військові власті, генеральні та військові комісаріати. Управління великими містами здійснювали штабкомісарства, меншими – орткомісарства. Місцева адміністрація складалася з районних міських управ і сільських старост. Адм. центром рейхскомісаріату стало Рівне. В липні 1941 окуповані румунською армією Чернівецька та Ізмаїльська обл. УРСР були включені до складу Румунії, а 19.8.1941 до неї були приєднані землі Одеської, пд. райони Вінницької та зх. райони Миколаївської обл. На цих землях було утворено румунську адм.-тер. одиницю – Трансністрію. Головним завданням німецької, ру-

мунської та угорської окупаційної влади було забезпечення своїх армій і промисловості продовольством і сировиною. Окупанти повністю ігнорували нац.-культ. та господарські інтереси місцевого населення, вивозили укр. молодь на примусові роботи в Німеччину (див. *Остарбайтери*), жорстоко переслідували діячів нац.-патр. руху. Всі ці злочини іноземних загарбників викликали могутню хвилю укр. руху Опору на окупованих укр. землях, який очолила Організація укр. націоналістів і головною воєнною силою якого стала *Українська повстанська армія*. В тилу окупаційних військ діяли і рад. партизани.

Наприкінці 1944 після відступу гітлерівських військ та їхніх союзників на тер. України було встановлено довоєнний адм.-тер. устрій. Відновлення рад. політ. системи в Україні відбувалося шляхом переслідувань, репресій і депортацій як проти членів руху Опору, так і проти місцевого населення. 18.5.1944 рад. тоталітарним режимом було депортовано з Кримського п-ва понад 400 тис. кримських татар. 30.6.1945 Кримсько-Татарську АРСР перетворено на Кримську обл. РРФСР (з 1991 – Республіка Крим). В повоєнний період внаслідок *радянсько-польських (16.8.1945), радянсько-чехословацьких (29.6.1945)* договорів та *Паризьких мирних договорів 1947* були встановлені пд.-зх. і зх. кордони України, які не враховували меж етнічного розселення українців і, таким чином, не відповідали нац.-держ. інтересам України (див. також *Радянсько-польський договір 1945, Радянсько-чехословацький договір 1945*). В ході польсько-рад. тер. розмежування польський комуністичний уряд, намагаючись придушити на *Закарпатті* укр. нац. рух за відновлення повноцінної укр. державності в етнічних межах, вчинив акт геноциду проти укр. населення *Лемківщини, Холмищини, Підляшшя і Посяння*. У квітні–жовтні 1947 з цих тер. було депортовано 140575 українців (див. *«Вісла» операція*). У 1950–80-х в адм.-тер. устрої України значних змін не відбувалося. 19.2.1954 Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи тер. близькість, спільність економіки і тісні господарські зв'язки, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської обл. до складу України.

Після проголошення 24.8.1991 «Акта про державну незалежність України» законодавчі та виконавчі органи влади країни здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на удосконалення адм.-тер. устрою України та приведення його у відповідність з новим статутом України як незалежної держави.

«АЗБУЧНА ВІЙНА» («Азбучна завірюха») – боротьба українців Галичини у 1830–50-х проти намагання австро-угорських урядових кіл впровадити латинський шрифт для укр. абетки. Вперше з планом заміни кириличної азбуки латинським

шрифтом виступив 1834 філолог *Й. Лозинський*. Ця пропозиція викликала рішучий протест з боку членів «Руської Трійці». Спроби губернатора Галичини *й Лодомерії А. Голуховського* 1859 законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт, спричинили широкі протести укр. населення в Галичині. Вимоги громадськості, підтримані відомими славістами *П. Шафариком* та *Ф. Міклошичем*, примусили австр. уряд 1861 скасувати попередні розпорядження, які стосувалися укр. правопису, та відмовитися від намагань латинізувати укр. писемність.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – укр. військове формування, створене 1828 рос. урядом. Спершу складалося з 1500 козаків *Задунайської Січі* на чолі з кошовим отаманом *Й. Гладким*, які під час російсько-турецької війни 1828–29 перейшли на бік Росії та утворили Дунайський козацький полк. 1831 А. к. в. було розселене в Катеринославській губ. між сучасними Бердянськом і Маріуполем. Азовські козаки жили станицями, займалися землеробством і рибальством. Основним завданням А. к. в. була охорона зх. узбережжя Азовського моря. За виконання військової служби козаків звільняли від повинностей і податків. Наказним отаманом А. к. в. до 1853 був *Й. Гладкий*. Внутрішнє самоуправління здійснювалося наказним отаманом і військовим правлінням, центр якого знаходився в станиці *Петровській*, а згодом – у *Маріуполі*. 1862–64 частину козаків було силоміць переселено на Кубань та Пн. Кавказ. Невдоволені цими діями царського уряду козаки підняли повстання, яке рос. війська жорстоко придушили. На підставі указу від 11(23).10.1864 А. к. в. було ліквідовано, а козаків переведено в селянський стан.

АЗОВСЬКЕ СІДІННЯ – героїчна оборона Азова запорізькими і донськими козаками 1637–42. Протягом 16 – поч.17 ст., маючи в тилу захоплені 1471 турками Азов, татари робили спустошливі набіги на укр. землі. Влітку 1637 козаки, скориставшись внутр. боротьбою в Криму, після двомісячної облоги штурмом здобули Азов і володіли містом протягом 5 років. Влітку 1641 захисники фортеці (5,5 тис. чол., у т. ч. 800 жінок) витримали облогу 240-тис. турецько-татар. армії під проводом сераскіра *Хусейна-Делі*. Втративши 70 тис. чол. убитими і пораненими, турки 26.9.1641 відступили. Влітку 1642 козаки, не маючи можливості більше утримувати фортецю, зруйнували укріплення і залишили місто.

АЗОВСЬКИЙ МИКОЛА ПАНАСОВИЧ (2.10.1903–31.10.1947) – укр. живописець. Н. у Києві. 1928 закінчив Київ. худ. ін-т, де навчався у *Ф. Кричевського* та *М. Бойчука*. Працював у Харкові, на Донбасі, у Києві, з 1939 – у Львові. Після війни

емігрував до Рима, з 1947 – до Буенос-Айреса. Твори: «Свинопас» (1931), «Ударна бригада» (1931), «Ізотовці» (1935), «Чередник» (1936), «Гуцульський похорон» (1942). Серед картин, виконаних в експресіоністичній манері – пейзажі України й Італії, портрети (кардинала *Е. Тіссерана*, єпископа *І. Бучка*, мистецтвознавця *С. Гординського*), натюрморти, театральні декорації. Автор ескізу гобелена «Жнива» (1936).

С. Білокінь (Київ).

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ 1695–96 – спільні походи москов. військ і флоту та укр. козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час московсько-турецької війни 1686–99. Безпосередньою метою А. п. було здобуття фортеці Азов у гирлі р. Дон. Перший А. п. розпочався навесні 1695. Під Азов виступила москов. армія (31 тис. чол., 170 гармат) на чолі з ген. *О. Головінін*, *Ф. Лефортом* і *П. Гордоном*. Одночасно з наступом на Азов укр. армія (120 тис. чол.) на чолі з гетьманом *І. Мазепою* та невеликий москов. загін під командуванням *Б. Шереметева* захопили у липні 1695 турецько-татар. фортеці *Кизикермен*, *Тамань* та ін. Підійшовши до гирла Дону, москов. війська 5.7.1685 почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5.8 і 25.9 призвели до великих втрат і примусили москов. армію в листопаді 1695 відступити. Наприкінці 1685 розпочалась підготовка другого А. п. На верфях у *Преображенську* й *Воронежі* було збудовано бл. 30 військових кораблів. У квітні 1696 москов. війська (75 тис. чол.) під командуванням *А. Шеїна* вирушили на кораблях і сухоходом до Азова. Наприкінці квітня з Гетьманщини виступив укр. козацький корпус на чолі з чернігівським полковником *Я. Лизогубом*. Друга частина москов. військ і укр. армія (70 тис. чол.) діяли в пониззі Дніпра. У травні 1696 Азов був оточений із суходолу і блокований з моря москов. флотом під командуванням *Ф. Лефорта*. Після запеклого штурму фортеці 17–19 (27–29).7.1696 укр. та москов. полками гарнізон фортеці капітулював. Вирішальну роль в облозі та здобутті Азова відіграли укр. козаки.

АЙХГОРН ГЕРМАН (Ейхгорн; 1848–30.7.1918) – командувач нім. військ. в Україні (1918), фельдмаршал. Видані А. накази про негайний засів ланів (6.4.1918) та запровадження нім. військ. судів на тер. України (25.4.1918) були розцінені *Українською Центральною Радою* як спроба втручання у внутрішні справи держави і викликали рішучий протест з боку частини укр. політ. партій і держ. органів. Конфлікт між УЦР і нім. командуванням, спричинений наказами А., завершився держ. переворотом і приходом до влади гетьмана *П. Скоропадського* (див. *Українська Держава*). Лідери російських есерів, намагаючись зірвати умови *Берестейського миру 1918*, підготували замах на А. і

А

нім. консула в Москві графа Мірбаха. 30.7.1918 А. був убитий есером Б. Донським у Києві. Впливові укр. політ. партії висловили співчуття з приводу загибелі А. і рішуче засудили тер. акт як такий, що був спрямований на підрив укр. державності. Після смерті А. нім. війська в Україні очолив фельдмаршал Кірбах.

АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ У ЛЬВОВІ (Українська академічна гімназія) – найстаріша гімназія в Україні. Заснована розпорядженням Йосифа II від 24.10.1784. А. г., створена як складова частина Львів. ун-ту (Академії), мала назву «академічна». Випускники гімназії зараховувались до ун-ту без вступних іспитів. Мовою викладання до 1849 в А. г. була латинська, згодом – німецька. З 1867 в початкових класах, а з 1874 – в усіх класах викладання велось укр. мовою. Значна частина учнів гімназії були членами укр. молодіжної організації «Пласт». У 1920–30-х в А. г. діяли нелегальні юнацькі осередки *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, до складу яких входили учні старших класів. У різні часи в А. г. викладали *І. Боберський, А. Вахнянин, М. Возняк, М. Галуцинський, І. Зелінський, І. Кокуруза, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, В. Лаба, С. Людкевич, О. Огоновський, О. Степанів-Дашкевич* та ін. У гімназії свого часу навчалися *Є. Коновалець, Р. Шухевич, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Кордуба* та ін. 1944 А. г. було реформовано у середню школу. З 1992 А. г. відновила діяльність.

«АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА» – студентське товариство у Львові, що виникло після об'єднання Академічного братства і студентського т-ва «Ватра». Існувало 1896–1921. Друк. орган – журн. «Молода Україна». З 1908 здійснювало широку освітню роботу серед укр. населення, спрямовану на пробудження нац. самосвідомості. Закрита польськ. владою у зв'язку з переслідуванням *Львівського (таємного) українського університету*.

«АКАДЕМІЧНЕ БРАТСТВО» – товариство укр. студентів у Львові в 1882–96. Товариство ставило собі за мету бути осередком наук. і громад. життя студентів. «А. б.» мало свою читальню і бібліотеку, організувало наук. гуртки, літ. вечори, мандрівки по рідному краю. Разом із студентським т-вом «Ватра» стало основою для т-ва *«Академічна громада»*.

«АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН» – збройні студентські формування, що брали участь у революції 1848–49 в Австрії. Створені в березні 1848 у Відні і Львові. «А. л.» у столиці Австрійської імперії налічував бл. 4 тис. чол., а у Львові – до 900 чол. Вхпив до складу Львів. нац. гвардії, воєнізованого формування жителів міста. На поч. листопада 1948

брав участь у кровопролитних вуличних боях проти урядових військ. Після придушення Львів. повстання 1848 був розпущений, а частина учасників репресована.

АКТ ЗЛУКИ – проголошення об'єднання двох українських державних утворень – *УНР* і *ЗУНР* в єдину соборну незалежну українську державу, яке відбулося 22.1.1919 у Києві. У листопаді 1918 на землях колишньої Австро-Угорської імперії постала нова незалежна держава – *Західноукраїнська Народна Республіка*. Керівництво *ЗУНР*, підтримане населенням, вважало однією з головних держ. справ об'єднання з *Українською Народною Республікою*. 5.11. *Українська Національна Рада* надіслала свою делегацію на чолі з О. Назаруком та В. Шухевичем до Києва для переговорів з гетьманом *П. Скоропадським*. Після початку антигетьманського повстання переговори про об'єднання провадилися з Директорією *УНР*. 1.12. у Фастові був укладений «передвступний договір» про «злуку обох укр. держав в одну державну одиницю». Зміст угоди було оприлюднено 21–24.12.1918 на Київ. губ. селянському з'їзді. Голова Директорії *В. Винниченко* повідомив, що *ЗУНР* і *УНР* заявили про свої наміри: перша – увійти з усім населенням і територією як складова частина до *УНР*; друга – прийняти територію та населення *ЗУНР* як складову частину держави до *УНР*. 3.1.1919 *УНР* на своєму першому засіданні у Станіславі затвердила «передвступний договір», прийняла ухвалу про Злуку і доручила уряду – *Державному секретаріату ЗУНР* завершити офіційне укладення договору у Києві (рішення було прийняте від імені всіх західноукр. земель). Для участі в урочистому акті об'єднання було затверджено представницьку делегацію на чолі із заст. президента *УНР* ди Ю. Бачинським. 22.1.1919 Директорія *УНР* видала Універсал, у якому оповістила про злиття в єдину державу – *Українську Народну Республіку* – Галичини, Буковини, Угорської Русі та Наддніпрянської України. Того ж дня на Софійському майдані в урочистій обстановці було проголошено Злуку укр. земель та утворення єдиної незалежної соборної укр. держави. В урочистостях брала участь делегація *УНР* у складі 36 осіб. 23.1. Трудовий Конгрес України затвердив об'єднання *УНР* і *ЗУНР* в одну державу. *ЗУНР* дістала офіційну назву – *Західна Область УНР* (ЗО *УНР*). До складу Директорії *УНР* від Наддніпрянської України (Галичини, Буковини та Угорської Русі) було введено Президента *УНР* ди *Є. Петрушевича*. Але через воєнний стан практичне злиття двох держ. організмів відкладалося на майбутнє – до скликання Всеукр. установчих зборів, обраних населенням обох частин України. Злука не означала, що *УНР* стала унітарною або федеративною державою. Скоріше це було

конфедеративне об'єднання, принаймні до остаточного вирішення питання про держ. об'єднання Установчими зборами. *ЗУНР* зберегла свої органи законодавчої та виконавчої влади, сферу і обсяг їхньої компетенції. ЗО *УНР* продовжувала діяти як окремий держ. утвір і у внутр. справах, і на міжнародній арені. Влада Директорії *УНР* та її розпорядчих органів і надалі обмежувалася землями на схід від Збруча. Певним чином координувалася лише військова діяльність обох урядів. Незважаючи на заяви про Злуку, розбіжності у стратегії та орієнтаціях керівників Сх. та Зх. України поглиблювалися, охоплюючи соціально-економ. та зовнішньополіт. аспекти. Цим серйозно послаблювалося реальне значення акта 22.1.1919, який однак залишився символом споконвічного прагнення укр. народу до возз'єднання в єдиній державі.

О. Бойко (Київ).

АЛАЗОНИ – плем'я, яке жило в серед. 1 тис. до н. е. в басейні р. Пд. Буг на пн. від Ольвії. Дані про них містяться в працях *Страбона, Павсанія* і *Стефана Візантійського*. А. займалися землеробством. Місця розселення А. на сьогодні ще недостатньо вивчені. Одна частина дослідників відносить їх до протослов'ян, інша – до скіфських племен.

АЛІАНИ (самоназва – ірони) – численні іраномовні племена сарматського походження, які жили з 1 ст. н. е. на території між нижнім Дніпром і Пд. Уралом, а також на Пн. Кавказі. За свідченням *Тацита* та *Йосипа Флавія* здійснювали успішні походи на Крим, Закавказзя, Малу Азію і Мідію. Основним заняттям А. в цей період було кочове скотарство в поєднанні із землеробством. 372 А. були розбиті *гунами*, в 6 ст. – *аварами*. Частина А. взяла участь у Великому переселенні народів через Галлію і потрапила на Піренейський п-ів і в Пн. Африку. Інша частина А. в 6–9 ст. відступила в передгір'я Кавказу і згодом увійшла до складу Хозарського каганату. Кавказькі А. – предки сучасних осетинів.

АЛЕКСАНДР (світське прізвище та ім'я – *Александр Феодорович Петровський*; 23.8.1851–12.5.1940) – архієпископ Харківський. Н. у Луцьку. Закінчив 4 класи Волинської духовної семінарії. Прийняв чернечий постриг у Донському монастирі м. Москви (1900), згодом – архієпископ і намісник цього монастиря. Настоятель Лубенського монастиря (1910–17). 1918 переїхав до Полтави. З 1919 – настоятель скитської церкви Козельщанського монастиря, 1932 – намісник Києво-Миколаївського монастиря. Єпископ Уманський (з 1932), вікарій Київ. єпархії. Єпископ (1933), архієпископ (1937) Вінницький, архієпископ Харківський (1937–38). Тимчасово управляв Київ. єпархією (1937–38). Репресований.

С. Білокінь (Київ).

АЛЕКСАНДР (Алексій Іванович Чекановський; 1881–1939) – митрополит Київський. Закінчив Київ. дух. академію (1905). Залишений при академії як стипендіат. Магістр (1911), доцент (1912), професор (1913) Київ. академії. 1921 прийняв чернечий постриг і возведений у сан архієпископа. Єпископ Бердичівський, вікарій Київ. єпархії (хіротонія 1921). 1922 ухилився в обновленство, викладав у Вищій Богословській укр. школі у Києві. Єпископ (1922–29), архієпископ (1929–34) Бердичівський та Уманський. Митрополит Київський (з 1935). Керував Православною церквою в УРСР як первієрарх України до 14.12.1937. Автор праць «К уясненію учения о самоуничужении Господа нашего Иисуса Христа» (1910); «Степень неизменности догмата» (1913); «Искупительный подвиг Христа Спасителя с точки зрения церковного учения о Лице Его» (1913).

С. Білокінь (Київ).

АЛЕКСЕЄВ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (07.19. 03.1894–2.1.1934) – укр. і рос. книжковий графік. Н. у м. Моршанськ (тепер Тамбовська обл., Росія). Навчався у Київ. худ. училищі (1912–17) у Ф. Кричевського та Петерб. АМ (1917–18). 1918–22 жив у Києві, працював у галузі книжкової (зокрема, дитяча книжка) і пром. графіки. Автор численних обкладинок для видавництва «Книгоспілка», «Слово», «Сорабкоп», створених під впливом Г. Нарбута й Д. Митрохина; до збірок М. Рильського «Синя далечина» (1922), Д. Ревуцького «Золоті ключі» (1926), «Шевченківського збірника» (1924); книжок С. Васильченка, Ю. Яновського, О. Досвітнього, О. Пушкіна; журн. «Життя й революція». Переїхав до Ленінграда, де працював у галузі ксилографії.

С. Білокінь (Київ).

АЛЕКСЕЄНКО МИХАЙЛО МАРТИНОВИЧ (5.10.1848–18.2.1917) – учений (юрист), ректор Харківського ун-ту (1890–99). Н. у м. Катеринослав у купецькій родині. Навчався у Катеринославській гімназії. 1869 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту і був залишений для приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права. З 1870 – приват-доцент. Наприк. 1872 захистив магістерську дисертацію й 1873 був призначений штатним доцентом. У 1874–76 перебував у закордонному відрядженні у Зх. Європі, вивчав фінансові явища в галузі держ. кредиту, знайомився з викладанням в ун-тах Німеччини, Австрії, Франції. Після повернення до Харкова захистив докторську дисертацію на тему «Чинне законодавство про прями податки». З 1879 – екстраординарний, з 1880 – ординарний професор, 1886–90 – декан юрид. ф-ту. 20.12.1890 призначений на посаду ректора Харків. ун-ту, яку обіймав до 1899. Запрошувався до участі в діяльності комісії з перегляду законів про біржі та

А

акціонерні товариства (1897). Ініціатор видання «Записок Императорского Харьковского университета» (1893). 1895 А. отримав почесне звання «Заслужений професор Харківського університету». З січня 1899 – таємний радник. 1899 був призначений попечителем Казанського навч. округу, 1901–06 – попечитель Харків. навч. округу. 1898–1901 був гласним Харків. міської думи, а у 1910–13 – гласним повітових та губернських катеринославських земств. 1907 А. обраний у III Державну Думу від з'їзду землевласників Катеринославського пов. Входив до фракції октябристів, був членом бюджетної комісії (упродовж перших трьох сесій – її голова). З жовтня 1912 – депутат IV Державної Думи. Належав до фракції «центральных» октябристів, згодом увійшов до ініціативної групи фракції «земців-октябристів» (разом з М. Родзянком, М. Савичем, С. Шидловським) і влітку 1915 у складі цієї фракції увійшов до думського «Прогресивного блоку».

С. Посохов (Харків).

АЛЕПСЬКИЙ ПАВЛО (Халебський Павло, араб. Бульос аль Хал'ябі аз Заїма аль Хал'ябі; бл. 1626–1669) – архидиякон, мандрівник, письменник. Син патріарха Антіохійського Макарія. Н. у м. Халебі (Алеппо) у Сирії. Подорожував разом з батьком із Дамаска через Анатолію, Стамбул і Константинополь до Московського царства. Протягом 1654–56 А. двічі побував в Україні. Під час подорожі познайомився з молдавським господарем С. Георгією, Київ. митрополитом С. Косовим. 21.6.1654 під Богуславом зустрівся з гетьманом Б. Хмельницьким. Автор твору «Подорож патріарха Макарія», який містить цінний матеріал про тогочасне політ. становище України, культуру, звичаї і побут укр. народу в серед. 17 ст.

АЛІМПІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (Аліпій, Олімпій; бл. 1050–17.8.1114) – київ. мозаїст і живописець, монах Києво-Печер. монастиря. Навчався у візантійських майстрів. За даними Києво-Печерського Патерика з 1084 брав участь у розписі Успенського собору у Києво-Печерській лаврі. Існує припущення, що А. виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (зруйнований 1934). Малював ікони, які до наших часів не збереглися.

АЛМАЗОВ ОЛЕКСА (Алмазів; 1886 – грудень 1936) – укр. військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Н. на Херсонщині. Навчався у Тифліському військовому училищі. 1905–08 – в Артилерійській школі у Петербурзі. Під час Першої світової війни – полковник російської армії. 1917 організував у Києві Гарматний дивізіон двобатарейного складу (згодом – у складі 1-ї Запорізької дивізії), який у січні 1918 вів бої проти більшовицьких військ

на підступах до Києва. Наприк. березня 1918 у Харкові переформував його у Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (популярна назва – «алмазівці»). 1918 частина під командуванням А. брала участь у бойових операціях проти більшовиків. Учасник 1-го Зимового походу (див. *Зимові походи* армії УНР 1919–20 і 1921). Інтернований у таборі у Владовицях. Згодом жив у Польщі. 1926 переїхав до Чехословаччини. З серпня 1930 жив у Луцьку. Працював техніком-будівельником у земельному управлінні. Був головою комітету допомоги голодуючим в УРСР. Помер і похований у Луцьку.

АМБОДИК-МАКСИМОВИЧ НЕСТОР МАКСИМОВИЧ (7.11.1744–5.8.1812) – визначний укр. учений-енциклопедист, один із основоположників наукового акушерства, фітотерапії, ботаніки. Н. у с. Веприк на Полтавщині (тепер Гадяцький р-н Полтавської обл.). 1768 закінчив Київ. академію, а згодом – Страсбурзький ун-т, де захистив докторську дисертацію (1775). З 1784 – перший у Російській імперії професор акушерства. Запровадив нові наочні методи викладання. 1797 за ініціативою А.-М. було засновано Клінічний повивальний ін-т у Петербурзі. Великою заслугою А.-М. є створення найдосконаліших на той час підручників з акушерства «Мистецтво сповивання» (1784–86) та ботаніки «Ботаніки початкові основи» (1795). А.-М. став першим фітотерапевтом, який науково обґрунтував застосування в медицині лікарських трав.

«**АМЕРИКА**» – перша укр. газета в США. Виходила у 1886–1890 у м. Шенандоа (шт. Пенсільванія) спочатку раз на місяць, згодом – щотижня. Засновником і видавцем газети був греко-католицький священник І. Волянський, пізніше – парохія Шенандоа.

АНАСТАСЕВИЧ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (28.2(11.3).1775–16(28).2.1845) – укр. бібліограф, книгознавець, письменник і перекладач. Н. у Києві. Навчався у Київ. академії, де дійшов до філ. класу (1793). Учень Іриней Фальковського. Організатор Вільного піітичного т-ва. Подорожуючи Україною, вів щоденник, одна частина якого – «Записки из Херсона в Крым и обратно» (неопубл.). Служив квартирмейстером у Києві та Полоцьку. 1809–16 – помічник начальника відділу польського та малорос. права. З 1817 став секретарем у мецената Н. Рум'янцеву. Видавав у Петербурзі перший у Російській імперії літ.-бібліогр. журн. «Улей» (1811–12), де опублікував першу теоретичну статтю з бібліографії. Друкувався в «Українському віснику», «Северном вестнике» та ін. Висував ідеї, що випереджали його добу; деякі з них були втілені ще за життя А. – поточний критичний огляд літератури, поточна бібліографічна реєстрація на підставі обов'язкового примірника. Склавав каталог

А

«Роспись российским книгам для чтения библиотеки В. Плавильщикова» (1820) із 6-ма додатками, де зареєстровано й укр. книжки. Матеріали описано de visu, праця зберегла бібліографічне значення і сьогодні. До кінця життя А. вважав Україну своєю батьківщиною, збирав і публікував матеріали з її історії та етнографії. Бібліотека й архів (разом бл. 100 мішків) протягом 18 років пролежали у воєнному складі та були продані з аукціону «на пуди». Помер у Санкт-Петербурзі.

С. Білокінь (Київ).

АНАТОЛІЙ (Анатолій Захарович Дублянський; 11.11.1912–28.10.1997) – митрополит Паризький УПЦ на Зх. Європу. Н. у с. Перетока біля Олики на Волині. Закінчив Луцьку гімназію (1930), гуманітарні ф-ти Віленського (1931–33) та Варшавського (1936–38) ун-тів. Магістр філософії. Працював у Волинському краєзнавчому музеї в Луцьку, у шкільництві та як журналіст. У 1942–44 у Луцьку редагував газету «Український голос». З 1944 – в еміграції. Висвячений на диякона 8.12.1951 (Мюнхен), священника – грудень 1951. Протягом тривалого часу редагував журнал «Рідна церква» (1952–88). Протоієрей (травень 1956), протопресвітер (1973). 1981 прийняв чернецтво. Єпископ Лондонський (хіротонія 31.5.1981, Бавнд-Брук), архієпископ Паризький (1983). З 1994 – митрополит Паризький. Почесний доктор філософії (1988), дійсний член НТШ (1992). Помер у Новому Ульмі (Німеччина).

С. Білокінь (Київ).

АНАХАРСІС (6 ст. до н.е.) – скіфський мудрець. Відомості про А. містяться у творах багатьох давньогрецьких авторів (*Геродот* та ін.). Син скіфського царя Гнура. Багато подорожував по різних країнах, зокрема по Греції, жив у Афінах. Ознайомившись з традиціями і віруваннями греків, захопився урочистими святами на честь богині Гери, охоронниці шлюбу й подружнього кохання. Повернувшись у Скіфію, спробував запровадити цей звичай на своїй батьківщині. Під час проведення такого свята, яке А. влаштував вдома, був убитий царем Савлієм за спробу запровадити чужинські традиції. Деякі дослідники вважають, що А. є винахідником тліючого трута, двозубого якоря тощо.

АНГЕЛ (прізвище та ім'я, рр. н. і см. невід.) – укр. повстанський отаман, один із керівників повстанського руху проти більшовиків у 1918–19 на Чернігівщині. Загони А., які склалися переважно з колишніх бійців Чорноморської дивізії, координували свої бойові дії проти Червоної армії з командуванням *Армії Української Народної Республіки*.

АНГЕЛИ – династія візантійських імператорів (1185–1204). Прийшли до влади, скинувши з пре-

столу Андроніка I Комніна. Представниками династії А. були: Ісаак II А. (1185–95), 1203–04 правив спільно з сином Олексієм IV; його брат Олексій III А. (1195–1203) скинув і осліпив Ісаака II; Олексій IV А. (1203–04) – правив спільно з батьком Ісааком II. За правління А. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Візантійської імперії значно ускладнилось. Тривав процес ослаблення Візантії. А. зазнали ряду поразок у війнах з турками-сельджуками. Великі безуспішні війни проти Болгарії. Підтримували тісні економ. і політ. зв'язки з Галицько-Волинською землею. При А. відбулися 3-й і 4-й хрестові походи. 28.1.1204 династія А. була повалена внаслідок народного повстання під час облоги хрестоносцями Константинополя.

АНДРІЄВИЧ КАЛЕНИК (рр. н. і см. невід.) – козацький гетьман (1609–10, 1624–25). 1610 очолював загін козаків, що входив до складу польського війська, які брали участь в облозі Смоленська. Домігався зрівняння козацької старшини у правах із польською шляхтою та надання автономії Війську Запорізькому. Відстоював інтереси православної церкви в Україні.

АНДРІЄВСЬКИЙ ДМИТРО (1893 – р. см. невід.) – відомий укр. політ. діяч і публіцист, член *Організації українських націоналістів* (з 1929). За фахом інженер. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 емігрував до Бельгії. У листопаді 1927 на Першій конференції укр. націоналістів (3–7.11.1927) у Берліні разом з Є. Коновальцем, М. Сціборським, В. Мартинцем обраний до складу *Проводу українських націоналістів*. Співпрацював у часописі «Національна думка», який видавала *Група української національної молоді*. Очолював Українську Національну Раду у Брюсселі. 28.1.–3.2.1929 брав участь у роботі *Першого конгресу українських націоналістів* у Відні, після завершення якого за дорученням Проводу очолив політ. референтуру ПУН. Публікував численні статті у журн. «Розбудова нації». У 1930-х референт зовнішньої політики ОУН. З 1940 А. один із лідерів ОУН під проводом А. Мельника. 1944 заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі у Бресті. З 1948 – член *Української Національної Ради*. Автор ряду публіцистичних статей, у яких викладено основні засади ідеології націоналізму – «Наша позиція», «Шлях розбудови», «Обставини 30-х років і Провід українських націоналістів» та ін.

АНДРІЄВСЬКИЙ ОПАНАС МИХАЙЛОВИЧ (Панас; 1878–1955) – укр. держ. і політ. діяч, юрист. Н. в Уманському пов. на Київщині. 1906 закінчив юридичний лицей у Ярославлі. Займався адвокатською практикою у Києві, брав участь в укр. нац. русі. З грудня 1917 – член *Української партії соціалістів самостійників*. 14.11.1918 разом з

В. Винниченком, Ф. Швецем, С. Петлюрою, А. Макаренком увійшов до складу Директорії Української Народної Республіки. Підтримував позицію С. Петлюри щодо безкомпромісної боротьби проти більшовиків і пошуку шляхів укладення союзного договору з Антантою. Наприкінці квітня 1919 підтримав разом з провідними членами УПСР і Української народно-республіканської партії спробу держ. перевороту, який очолював отаман В. Оскілко. Заколотники вимагали призначення Є. Петрушевича тимчасовим президентом України до скликання Установчих зборів; передачі всієї повноти військової влади командувачу Українською галицькою армією ген. М. Омеляновичу-Павленку; усунення від керівництва військовими справами С. Петлюри і А. Макаренка; створити коаліційний уряд з представників Західної Облaсті Української Народної Республіки. Після безкровної ліквідації антидержавного виступу А. 4.5.1919 вийшов зі складу Директорії УНР (постанова Директорії від 13.5.1919). У червні 1919 був причетний до заколоту П. Болбочана. Після поразки укр. нац.-визвольн. змагань 1917–21 жив у Чехо-Словаччині та Австрії. У 1920-х входив до складу емігрантських політ. орг-цій. – Всеукраїнської Національної Ради, Українського Національного Комітету та ін. 1928–29 разом з А. Макаренком і Ф. Швецем організував Українську Національну Раду за кордоном, яка, на думку організаторів, мала стати центром політ. життя наддніпрянських українців у еміграції. Був професором Українського вільного університету у Празі. Помер у Австрії.

АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (р. н. невід. – 1233) – угор. королевич, син Андрія II, брат Бели IV. Двічі захоплював галицький престол. 1230 під час визволення Галича військами Данила Романовича Галицького від угорських загарбників потрапив у полон, але незабаром був звільнений. Помер під час другої облоги Галича дружиною Данила Романовича.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111 – 29.6.1174) – кн. володимиро-суздальський (1157–74), син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха. А. Б. брав участь у походах свого батька, був князем у Вишгороді під Києвом. 1155 перебрався до Володимира-на-Клязьмі. Забрав із собою знамениту ікону Божої Матері, яка згодом дістала назву Володимирської Богородиці і була перевезена до Москви. Після смерті батька (1157) завершив процес об'єднання пн.-сх. земель Київської держави у Володимиро-Суздальське князівство. Намагався підпорядкувати своїй владі Новгород. У березні 1169 війська А. Б. захопили і нещадно зруйнували Київ. Посадив на київ. престол Гліба Переяславського. Втручався у внутр. справи пд.-руських князів, але 1173 війська А. Б. було ними роз-

бите. Переніс столицю свого князівства у Володимир, неподалік від якого збудував князівську резиденцію Боголюбово (звідси і його прізвище). Політика А. Б., спрямована на зміцнення князівської влади, призвела до гострого конфлікту з місцевою знаттю. У ніч з 28 на 29.6.1174 був убитий боярами-змовниками у Боголюбово.

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ – святий, один з дванадцяти апостолів, брат Св. Петра. Проповідував християнство у країнах Причорномор'я. За історичною традицією, побував біля Києва і на дніпрових схилах поставив хрест. Там, де за наказом А. П. було встановлено хрест, пізніше збудовано Андріївську церкву. Помер мученицькою смертю, розп'ятий на скісному хресті, ймовірно, в Ахаїї.

АНДРІЙ I (Андраш I, Ендре I; р. н. невід. – 1060) – угор. король (1046–60) з династії Арпадів. У 1031–46 А. I, переслідуваний королем Стефаном I Святим, разом з братами Левентом і Белою I перебував у Київській державі. Був одружений з донькою Ярослава Мудрого – Анастасією. 1041 зайняв угорський престол. За правління А. I вихідці з Київської Русі посідали високі держ. пости в Угорсько-му королівстві.

АНДРІЙ II (Андраш II, Ендре II; р. н. невід. – 1235) – угор. король (1205–35) з династії Арпадів. Вступив на престол після тривалої боротьби зі своїм братом Імре (1196–1204). Після смерті Романа Мстиславича (1205) намагався захопити владу у Галицько-Волинській державі. Прийняв титул «короля Галичини і Волині». 1214 у Спільші уклав з краківським князем Лешком Білим угоду про поділ Галицько-Волинських земель між Угорщиною і Польщею, гарантом якої став шлюб між сином А. II Коломаном і дочкою Лешка – Соломонією (Соломеєю). Син А. II Коломан у 1214–19 займав галицький престол. 1219–27 вів боротьбу з галицьким князем Мстиславом Удатним. 1228–33, намагаючись закріпити за своїм сином Андрієм Андрійовичем Галичину, воював з Данилом Романовичем Галицьким, але зазнав поразки.

АНДРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. – бл. 1323) – галицько-волинський князь (з 1308; за ін. дан. – з 1315). Після смерті батька, короля Юрія Львовича, правив спільно з братом Левом. Налагодивши тісні зв'язки з польськ. королем Владиславом Локетком і Тевтонським орденом, намагався послабити залежність від Золотої Орди. Тривалий час воював з монголо-татарами і Литвою. Загинув одночасно з Левом II Юрійовичем, на думку деяких істориків, – у боротьбі з монголо-татарами, інших – з литовцями, захищаючи від них Підляшшя. Після смерті А. Ю. пряма лінія нащадків Романа Мстиславича припинилася. На галицько-волинський

престол було запрошено мазовецького князя Болеслава Тройденевича, який прийняв ім'я Юрія II Болеслава.

АНДРІЯШЕВ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (20.8.1863–8.2.1933) – укр. історик, архівіст, археограф. Учень В. Антоновича. Н. у Чернігові. 1886 закінчив іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту. За дисертацію «Очерк истории Волынской земли до конца 14 в.» нагороджений золотою медаллю та премією ім. М. Пирогова. 1886–1903 працював в архівах Ревеля та Риги. 1903–05 прослухав курс Археологічного ін-ту у Петербурзі. Надалі працював у Петербурзькій археологічній комісії, досліджував історію Великого Новгороду. Учасник 15-го (Новгород, 1911) та 16-го (Москва, 1913) археологічних з'їздів. З 1917 – учений архівіст Київ. центр. архіву давніх актів. У 1920-х – дійсний член Археологічної комісії при АН СРСР у Ленінграді й Археологічної та Історично-географічної комісії при ВУАН, керівничий Комісії старої історії України при ВУАН (1928–30), ред. Комісії для складання біографічного словника діячів України. Член Історичного т-ва Нестора Літописця. Почесний член «Новгородского общества любителей древностей». Автор праць з історії колонізації укр. земель до початку 16 ст. «Очерк истории Волынской земли до конца 14 ст.» (1887), «Нарис історії колонізації київської землі до кінця 15 в.» (1926), «Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку 16 в.» (1928), «Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 16 в.» (1931), статей з історії Новгороду, архівознавства, джере-лознавства, зокрема аналітичного дослідження «Актові книги Київського центрального архіву давніх актів» (1929). Підготував до друку 7-й том «Новгородских писцовых книг» (опубл. 1930).

О. Юркова (Київ).

АНДРУЗЬКИЙ ГЕОРГІЙ (Юрій) ВОЛОДИМИРОВИЧ (26.5.(8.6).1826 – р. см. невід.) – укр. політ. діяч, вчений-юрист, поет. Н. у с. Вечірки на Полтавщині (тепер Пирятинський р-н Полтавської обл.). Навчався на юрид. ф-ті Ун-ту Св. Володимира. 1846 вступив у Кирило-Методіївське братство. На засіданнях організації відстоював ідею відновлення незалежної укр. держави – Гетьманщини. У квітні 1847 заарештований і засланий у Казань. 1848–50 жив у Петрозаводську. У березні 1850 під час обшуку у А. поліція вилучила «Начерки Конституції Республіки». Даний проект конституції (два перші написані 1846–47 під впливом М. Гулака) передбачав створення федерації слов'янських країн без Росії. За написання «Начерків...» заарештований і засланий до Соловецького монастиря (1850–54). Після звільнення А. був переведений до Архангельська. 1857 повернувся в Україну, де служив у полтавській судовій палаті.

Подальша доля А. невідома. Автор ряду поетичних творів: «Не плачте, рідненька мамо», «Україна» та ін., в яких відобразив колоніальне становище України у складі Російської імперії.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 – договір про перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою, укладений 30.1.(9.2).1667 у с. Андрусові поблизу Смоленська. А. п., основні положення якого вироблялись протягом трьох місяців, зі сторони Московського царства підписав А.Л. Ордін-Нашокін, а зі сторони Польщі – жмудський староста Ю. Глебович. За умовами А. п. припинялась польсько-московська війна 1654–67 і встановлювалось перемир'я на 13,5 років (до червня 1680). За А. п. під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ. Правобережна Україна і Білорусь із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом залишались у складі Речі Посполитої. Київ на два з половиною роки передавався Московській державі. Запорізька Січ передавалася під спільне управління Польщі і Московщини, які зобов'язувались у разі татарських набігів на Україну спільно виступити проти кримського хана. Умови перемир'я викликали велике незадоволення серед укр. суспільства, що переросло у повстання, очолене гетьманом І. Брюховецьким. А. п., порушивши умови Переяславського договору 1654, закріпило насильницький поділ укр. етн. тер. на дві частини – Правобережну Україну і Лівобережну Україну, остаточно затверджений «Вічним миром» 1686.

АНДРУСЯК ВАСИЛЬ (псевдонім Грегій, Різун; 1912–25.2.1946) – укр. військовий діяч, полковник Української повстанської армії. Н. у Снятинському повіті на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Командир воєнної округи УПА «Чорний ліс». Відзначений Золотим Хрестом Воєвої Заслуги I ступеня. Вбитий агентом НКВД.

АНДРУХ ІВАН (1892–28.8.1921) – укр. військовий і політ. діяч, сотник Січових стрільців. Був одним із активних організаторів «Січей» у Галичині. У роки Першої світової війни 1914–18 – підхорунжий, четар Легіону Українських січових стрільців. На поч. вересня 1916 під час боїв на г. Лисоні полк. Бережан потрапив у рос. полон і був переправлений у табір для військовополонених Дубовка під Царицином. Звільнившись із полону в січні 1918, разом з А. Мельником, Р. Сушком, В. Кучабським та ін. прибув до Києва, де вступив до Куреня січових стрільців. Командував стрілецьким піхотним полком, входив до складу командних органів Січових стрільців – Команди січових стрільців та Стрілецької ради. З грудня 1919 перебував у еміграції у Чехо-Словаччині і Австрії. Проводив організаційну ро-

А боту серед колишніх укр. старшин, які опинилися в еміграції. У липні 1920 став співзасновником Української військової організації, 1920–21 – Краєвий комендант УВО на східноукр. землях (СУЗ). На поч. 1921 А. разом зі старшинами Неросликом і Решетухою нелегально повернувся до Києва для створення антибільшовицького підпілля. Один з організаторів Українського Центрального Повстанського Комітету, який ставив за мету підготовку збройного повстання проти більшовиків. 17.7.1921 заарештований чекістами і після нетривалого слідства разом з М. Опокою, Г. Чупринкою та ще 36 членами цієї організації, розстріляний.

АННА ІВАНІВНА (28.1.(7.2).1693–17(28).10.1740) – рос. імператриця з 25.1.(5.2.)1730. Племянниця Петра I. 1710 одружилася з герцогом Фрідріхом Вільгельмом Курляндським, але незабаром овдовіла. На престол була запрошена Верховною таємною радою, яка поставила їй ряд умов – «кондицій», що обмежували самодержавну форму правління. Керівні посади в рос. уряді за А. І. обіймали прибалтійські німці на чолі з її фаворитом Біроном. За А. І. відбувалося подальше обмеження держ. прав України. 1734 після смерті гетьмана *Д. Апостола* не дозволили обрати нового гетьмана, а гетьманська влада у *Лівобережній Україні* була передана «Правлінню гетьманського уряду» (1734–50). «Правління» складалося з шести чоловік: царського резидента (до 1737 – Шаховський), двох царських чиновників та генерального обозного *Я. Лизогуба* з двома укр. козацькими старшинами. За наказом А. І. з 1731 будувалась система укріплень, т. зв. *Українська лінія*, яка починалась від Дніпра і проходила по р. Орелі та р. Березі до Сіверського Дінця. На важких будівельних роботах працювало до 30 тис. укр. козаків і селян. 1734 уряд А. І. дав дозвіл на заснування *Нової Січі*.

АННА ЯРОСЛАВНА (Агнеса; н. між 1024 і 1032 – після 1075) – дочка *Ярослава Мудрого*, королева Франції з 1049. Одружилася 4.8.1049 у Реймсі з французьким королем Генріхом I, який шукав підтримку у великого князя київського Ярослава в боротьбі проти Священної Римської імперії. Після смерті чоловіка (1060) А. Я. була регентшою свого малолітнього сина Філіппа I. 1062 одружилася з графом Валуа-Креспі, але шлюб був визнаний незаконним. Скульптурне зображення А. Я. є на порталі церкви Св. Вінцента у м. Сен Ліс (Франція). Збереглися документи з її підписами – найдавнішими зразками укр. письма. За деякими даними, А. Я. привезла з Києва у Францію т. зв. Реймське Євангеліє (написане кирилицею), на якому присягали під час коронації французькі королі.

АНТАНТА (франц. – «Сердечна згода») – блок європейських держав (Велика Британія, Франція,

Російська імперія), який сформувався 1904–07 для боротьби проти т. зв. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія; виник 1879–82). Згодом назва «Антанта», крім основних держав, що воювали проти Німеччини та її союзників, поширилась ще на 22 країни – США, Японію, Румунію, Китай, Грецію, Португалію та ін. Після проголошення Першого універсалу УЦР (див. *Універсали УЦР*) і створення *Генерального Секретаріату УЦР-УНР*, уряди держав А. з літа 1917 почали надсилати своїх представників для ознайомлення з внутрішньополіт. ситуацією в Україні. У серпні 1917 за дорученням французького посольства у Петербурзі в Києві перебував журналіст Жан Пелісьє, який інформував свій уряд про події в Україні. В жовтні 1917 англо-французька військова місія на чолі з ген. Табуї і полк. Перльє вела переговори з генеральним секретарем військових справ *С. Петлюрою*. Представники А. на всіх переговорах з укр. стороною ставили питання про можливість використання укр. військ, що поступово формувались, у воєнних діях проти австро-німецького блоку. Падіння *Тимчасового уряду* і захоплення більшовиками ставки головнокомандувача рос. військами ген. М. Духоніна, спричинили переїзд військових місій Великої Британії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії до Києва. В місті розпочались активні переговори з представниками Великої Британії (ген. Чарльз) і Франції (полк. Гравьє і Перльє), які намагалися встановити офіційні відносини з Генеральним Секретаріатом і намагалися переконати укр. уряд не брати участі в переговорному процесі з Центральними державами. В грудні 1917 уряди Франції і Великої Британії призначили своїх представників в Україні – відповідно ген. *Табуї* та *Д.П. Багге*. 21.12.1917 (3.1.1918) ген. Табуї офіційно заявив про визнання *Української Народної Республіки* та про призначення його комісаром Французької Республіки при Генеральному Секретаріаті. Держави А. намагались переконати уряд УНР продовжувати боротьбу на Зх. і Пд. фронтах, пропонуючи фінансову і військову допомогу. Однак складне внутрішньополіт. становище в Україні, агресія більшовицької Росії та окупація її військами значної частини укр. території, в т. ч. Києва, примусили Генеральний Секретаріат відмовитись від подальших контактів з А. і укласти *Берестейський мир 1918*. Протягом 1918 А. ставилась вороже до *УНР* і *Української Держави* гетьмана П. Скоропадського, повністю підтримуючи Добровольчу армію ген. *А.Денікіна* та ідею рос. шовіністичних кіл про відновлення «єдиної і незалежної Росії». В жовтні 1918 у Женеві в переговорах з представниками країн А. намагався вступити міністр закорд. справ Української Держави *Д. Дорошенко*, але через початок антигетьманського повстання ці спроби були припинені. *Директорія УНР* не була визнана А., а позиція укр. уряду роз-

глядалась її дипломатами як «більшовицька». В листопаді 1918 А., стурбована наступом більшовиків, прийняла рішення замінити нім. гарнізони власними військами. 12.12.1918 Армія УНР після жорстоких боїв на підступах до Одеси з білогвардійцями зайняла місто, а вже 15.12.1918 (за ін. дан. – 27.12.) розпочалася висадка франко-грецького десанту під командуванням ген. Боріуса у прибережній смузі Одеси. 27.12.1918 Директорія УНР опублікувала ноту «До демократій усіх націй світу і демократій держав Антанти», в якій висловлювався рішучий протест проти втручання А. у внутрішні справи України. Враховуючи складне становище на укр.-більшовицькому фронті, Директорія УНР видала наказ про відхід укр. частин із міста. Наприкінці грудня 1918 війська А. (заг. кількістю бл. 60 тис. чол.) поступово захопили пд. частину України по лінії Тирасполь–Бірзула–Вознесенське–Миколаїв–Херсон–Крим. Змушена вести бої на два фронти, Директорія УНР вирішила за доцільне вступити в переговори з військовим командуванням А. Під час зустрічі 6.2.1919 у Бірзулі з членами укр. делегації (*Іс. Мазепа*, *С. Бачинський*, *О. Греков*, *С. Остапенко*) командувач франц. військами *Д'Ансельм* поставив попередні умови для початку переговорів – відставка *В. Винниченка*, *В. Чехівського* і *С. Петлюри*; контроль над фінансовою політикою укр. уряду; звільнення з в'язниць гетьманських міністрів та ін. Найважливіше для укр. делегації питання про визнання незалежності УНР на зустрічі не ставилось. Після виходу зі складу Директорії УНР *В. Винниченка* (11.2.1919) і формування нового уряду (13.2.1919) без участі представників соц. партій переговори продовжились. Не обіцяючи підтримки УНР, А. вимагала підпорядкування укр. армії союзному командуванню і включення її поряд з Добровольчою армією ген. *А.Денікіна* у єдиний антибільшовицький фронт та встановлення контролю А. над укр. землями. На ці умови укр. делегація категорично не погодилась. Наприкінці лютого 1919 повстанська армія отамана *М. Григор'єва*, який перейшов на бік більшовиків, розпочала наступ проти військ А. В серед. березня повстанські загони зайняли Херсон і Миколаїв, а 6.4.1919 здобули Одесу. Військові підрозділи А. були евакуйовані на батьківщину. Негативно поставилися уряди країн А. до укр. питання й на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Об'єднана делегація УНР і ЗУНР (*Г. Сидоренко* – голова, згодом – *М. Тишкевич*; члени – *Б. Матюшенко*, *О. Шульгин*, *А. Марголін*, *В. Панейко*, *М. Лозинський*, *Д. Вітовський*, *С. Томашівський*) не змогла переконати Найвищу Раду держав А. підтримати УНР у боротьбі проти більшовицької Росії. Визнаючи право народів на самовизначення, А. більш прихильно поставилася до питання держ. незалежності ЗУНР. У лютому 1919 за ініціативою Парижської мирної конференції до Львова було вислано дипломатичну місію на чолі з ген. Бартелемі

для переговорів з урядами ЗУНР і Польщі про умови перемир'я (див. *Українсько-польська війна 1918–19*). Ця місія запропонувала встановити демаркаційну лінію між воюючими сторонами (див. *Бартелемі лінія*), внаслідок чого Львів і Дрогобицький нафтовий басейн (бл. 40 відсотків території Сх. Галичини) залишалися під польськ. окупацією. Уряд ЗУНР відхилив ці умови. Нові пропозиції, спрямовані на припинення бойових дій між Україною і Польщею, розроблені Найвищою Радою держав А. (19.3.1919) та міжсоюзницькою комісією на чолі з ген. Л. Ботою (13.5.1919), були відкинуті польськ. стороною. Незважаючи на заборону А. використовувати на укр.-польськ. фронті армію *Ю. Галлера*, польське командування кинуло її в травні 1919 проти *Української галицької армії*. 29.6.1919 (за ін. дан. – 25.6.1919) Найвища Рада країн А., враховуючи широкомасштабний наступ більшовицьких військ у *Правобережній Україні* та намагаючись запобігти можливому вступу Червоної армії на територію ЗУНР, дала згоду на тимчасове заняття Сх. Галичини польськими частинами по р. *Збруч*, зберігаючи за собою юридичні права на цю територію. В серпні 1919 під час спільного походу укр. армій на Київ, військовий міністр Великої Британії *У. Черчіль* і прем'єр-міністр Франції *Ж. Клемансо* зробили спробу створити єдиний антибільшовицький фронт з армії УНР і Добровольчої армії, але безрезультатно. 21.11.1919 був укладений «Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину», який передбачав передачу на 25 років Галичини до складу Польщі з обов'язковим забезпеченням їй автономного статусу. 8.12.1919 коаліція союзників визнала сх. кордоном Польщі *Керзона лінію*, юридично затвердивши окупацію Польщею етнічних укр. земель – *Холмищини*, *Лемківщини*, *Посяння* і *Підляшшя*. За умовами укладеного державами А. *Сен-Жерменського мирного договору 1919* і *Севрського мирного договору 1920* до Румунії відходила Буковина, а за *Тріанонським мирним договором 1920* Чехо-Словаччині передавалось *Закарпаття*. 14.3.1923 Рада Послів держав А. прийняла остаточне рішення про приєднання Сх. Галичини і Зх. Волині до Польщі.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ БЛОК НАРОДІВ (АБН) – назва координаційного центру нац.-визвол. орг-цій народів, поневолених комуністичною тоталітарною системою. Заснований за ініціативою Організації укр. націоналістів 21–23.11.1943 на першій Конференції поневолених народів Сх. Європи і Азії, в якій взяла участь 39 делегатів від 12 народів (азербайджанці, башкири, білоруси, вірмени, грузини, кабардинці, казахи, осетини, татари, узбеки, українці, черкеси, чуваші).

На конференції був присутній головнокомандувач *Української повстанської армії* ген. *Т. Чупринка*. Офіційно діяв у еміграції з 1946. З 1948 організацію

очолював Я. Стецько: АБН влаштував масові антикомуністичні та антибільшовицькі маніфестації, організовував прес-конференції, надсилав звернення до парламентів різних країн з приводу порушень прав людини і переслідувань за політ. та релігійні переконання у країнах з комуністичним режимом. 1986 організацію очолила *Ярослава Стецько*. Теперішня назва – Асамблея блоку народів Європи та Азії за свободу і незалежність. Директор езекутива АБН – О. Стеців. Штаб-квартира АБН знаходиться у Мюнхені (Німеччина).

АНТИПОВИЧ КОСТЯНТИН ЕРОФІЙОВИЧ (25.12. 1899 – р. с. невід.) – укр. історик. Н. у м. Луков Люблінської губ. (тепер Польща). 1918 закінчив 1-шу Полтавську гімназію. 1918–19 навчався на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1923), працював на Вищому іст. семінарі при цьому вузі, у Київ. трудовій шк. (1923–25). З 1928 – зав. труд. школи № 74 у Києві. 1925–34 – аспірант, наук. співроб. н.-д. кафедри історії України при ВУАН. Працював також у Київ. іст. архіві ім. В. Антоновича, Архіві давніх актів, у рукописному відділі бібліотеки Київ. ун-ту. Досліджував історію укр. міст 20 ст. та укр. сфрагістику. Автор досліджень «Праці В.І. Щербини з історії м. Києва» (1926); «Київська міська печатка» (1927) та рецензій на праці «Матеріали до економіко-соціальної історії України 19 ст.» М. Слабченка (1927); «Транзитний торг України за першої половини 19 ст.» О. Оглоблина (1928); видання УАН до ювілею академіка Д. Багалія (1928).

С. Білокінь (Київ).

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я – політ. утворення (поліси), що виникли у процесі грецької колонізації. Одним із напрямків «Великої грецької колонізації» (8–6 ст. до н. е.) було Пн. Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що «колонізація» – не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» – грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення». «Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо у 11–9 ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то у наступні три сторіччя елліни освоїли все Середземноморське узбережжя від Піренейського п-ова аж до Єгипту і Сирії та побудували свої міста на берегах Чорного моря. Шукаючи причини першопостовху цієї грандіозної еллінської міграції, вчені сформулювали ряд теорій, які умовно поділяються на: «Демографічну» (демографічний вибух зумовив перенаселення у материковій Греції і тому надлишок населення змушений був мігрувати); «Аграрну» (нестача земель

у метрополії штовхала до освоєння нових тер.); «Торговельну» (колонізація – це побічний продукт торгової експансії); «Сировинну» (у нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало у Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо); «Військову» (до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів); «Соціальну» (невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грец. населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати); «Етнічну» (етноплементний склад полісів не був однорідним, і тому часто міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель). Більшість теорій не тільки пов'язані між собою, а й логічно впливають одна з одної. Тому, очевидно, першопричиною «Великої грецької колонізації» був не один з названих чинників, а їхня сукупність, своєрідна комбінація, у якій залежно від обставин стимулом до міграції ставав то один, то ін. фактор.

Засновниками грецьких міст-держав у Пн. Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоча певну роль відіграли і переселенці з Ефеса, Колофона, Теоса та ін. міст. У 2-й пол. 7 ст. до н. е. на о. Березань греки заснували місто Борисфеніду, перше еллінське поселення у цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та ін. міста, що дало підставу сучаснику «Великої грецької колонізації» Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море «неначе жаби ставок». Основними осередками античної цивілізації у Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Пд.-Зх. Крим, Керченський і Таманський п-ови. Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-еко. та політ. організації суспільства – поліс. Полісна модель органічно поєднувала безпосередньо місто як центр політ. життя, ремесла, торгівлі та культури, а також хору – прилеглу с.-г. округу. Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політ. устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців і жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політ. сили рабовласницької республіки були або ж аристократичними, як Ольвія, чи демо-кратичними, як Херсонес до 1 ст. до н. е. Проте колонізаційна хвиля принесла у Пн. Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. 480 до н. е. на Керченському й Таманському п-овах, очевидно, під впливом монархічних традицій Персії, виникло Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку

державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу та ін.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації у Пн. Причорномор'ї поділяють на два періоди: 1-й період «грецький» (2-га пол. 7 – серед. 1 ст. до н. е.). Характерними рисами цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання у житті колоністів елліністичних традицій та звичаїв; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, підвищення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони. 2-й період «римський» (серед. 1 ст. до н. е. – 4 ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89–63 до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав. З цього часу розпочинається прогресуюча втрата полісами політ. незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політ. ситуації; поступова переорієнтація держав Пн. Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижня Мезія; варваризація населення полісів; натуралізація госп-ва; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшла Чорноморським узбережжям (*готів* у 3 ст. і *гунів* у 4 ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом підпали під владу Візантійської імперії. Тисячолітня історія античної цивілізації у Пн. Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не лише передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення А. м.-д. зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили пд. вектор цивілізаційної орієнтації, що в подальшому сприятиме тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури – Візантії.

О. Войко (Ніжин).

АНТОНІЙ (світ. прізви. та ім'я Храповицький Алексій; 17.3.1863 – 10.8.1936) – митрополит Київський. Н. у Новгородській губ. (Росія). Закінчив гімназію із золотою медаллю. У молоді роки перебував під впливом *Ф. Достоевського*. Закінчив Петерб. духовну академію (1885), де на останньому курсі прийняв чернецтво. 1886–87 викладав літургію та каноніку в Холмській духовній семінарії. 1887 одержав звання доцента та вчений ступінь магістра богослов'я. 1890 був призначений ректором Петерб. духовної академії, з 1892 – ректор Московської духовної академії. Досконально знав духовну літературу. Знавець церковного статуту, традицій, канонів, визначний полеміст. Поєднав у собі світську освіченість і видатні якості духовного проповідника. 1895 був переведений у Казанську духовну академію на посаду ректора. Єпископ Чебоксарський (з 1897), єпископ Чистопольський, вікарій Казанської єпархії (з 1899), єпископ Уфимський (з 1900), єпископ (1902–06), архієпископ (1906–14) Волинський і Житомирський, священоархімандрит Почаївської Успенської лаври. Одночасно екзарх Вселенського патріарха для Галичини й Карпатської Русі. 1906–1907 і 1912 обирався членом Державної Ради і постійним членом Св. Синоду. Навесні 1908 здійснив ревізію Київської духовної академії, наслідком якої було звільнення кількох професорів і викладачів ліві політичної орієнтації. 1908 перший з рос. ієрархів виступив за відновлення патріаршества. Доктор богослов'я (1911). У квітні 1913 узяв участь у хіротонії митрополита Діонісія (Валединського), діяльність якого відіграла згодом ключову роль у формуванні укр. єпископату. Архієпископ (з 1914) Харківський і Охтирський. Під час Першої світової війни займався збором коштів на допомогу армії і пораним на фронті, облаштуванням біженців із зх. р-нів імперії. Після Лютневої революції 1917 цивільною владою був усунений від керування єпархією і у травні 1917 звільнений на покой. Від чорного чернецтва був обраний делегатом на 1-й Помісний собор РПЦ, що відбувся у Москві в 1917–18. Один із трьох кандидатів на патріаршество. Член патріаршого Св. Синоду. З серпня 1917 знову архієпископ Харківський і Охтирський. У травні 1918 був затверджений митрополитом Київським і Галицьким. Знаходився в складних відносинах із адміністрацією гетьмана *П. Скоропадського*.

На поч. 1919 урядом *Директорії УНР* усунений з єпархії за антиукр. діяльність. Разом з архієпископом Євлогієм вивезений до Буцацького василіянського монастиря (*Галичина*). Після звільнення очолив Вище церковне керування Пд. Росії (м. Новочеркаськ). 1920 емігрував до Туреччини, потім жив на Афоні в рос. Свято-Пантелеймонівському монастирі. В еміграції був активну церковну і політ. діяльність. Брав діяльну участь у створенні Вищого російського церковного управління за кор-

А доном. Став ініціатором і головою Карловацького собору, на якому було оформлено Російську зарубіжну церкву, котра відокремилася від Московської патріархії (місцєблюститель Всесвітнього патріарха, митрополит Пруський Доротіус підписав акт про надання А. права керування рос. церковною діаспорою). 1921 одержав запрошення Сербського патріарха Дмитра і переїхав до Югославії. 1935 разом з ін. емігрантськими єпископами (за участі Сербського патріарха Варнави) виробив «Положення про Російську православну церкву за кордоном». Перед смертю прийняв схиму. Помер і похований у м. Сремські Карловіці.

С. Білокінь (Київ), О. Павлова (Харків).

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (1883–10.7.1973) – церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Н. у м. Любечі. Деякий час перебував на Афоні, де постригся у ченці. Після повернення оселився разом з Іларіоном, майбутнім митрополитом Київським, неподалік від літньої князівської резиденції с. Берестова на горі над Дніпром (за ін. дан. – у печері, викопаній Іларіоном). На цьому місці виник Києво-Печерський монастир, засновниками якого стали А.П. і Феодосій (Теодосій). Брав активну участь у політ. житті, підтримував кн. Святослава Ярославича в його боротьбі з кн. Ізяславом Ярославичем за великокнязівський престол.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (18(30).1.1834, за ін. дан. 1830 – 8(21).3.1908) – видатний укр. історик, археолог, етнограф. Н. у с. Махнівці Бердичівського пов. Київської губ. (тепер с. Комсомольське, Вінницька обл.; за ін. даними, – у м. Чорнобиль, Київська обл.). Закінчив мед. (1855) та іст.-філол. (1860) ф-ти Київ. ун-ту. Був одним з організаторів і головою київської Громади. Належав до угруповання т. зв. хлопманів. 1863–80 – головний ред. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 – проф. історії Київського ун-ту. 1881 очолив Історичне т-во Нестора Літописця при Київському ун-ті. А. був одним з ініціаторів угоди між галицькими народовцями і польсько-австр. політ. колами, яка дістала назву «нова ера». А. – автор багатьох праць з історії України: «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з 14 до 16 ст.» (1882), «Монографія з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885); археології – «Розкопки в землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902); етнографії – «Чаклунство», «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–75, разом з М. Драгомановим).

А. зібрав і видав 8 тт. «Архіву Південно-Західної Росії», в яких були вміщені цінні матеріали з історії Правобережної України 16–18 ст. А. – представник народницької школи в укр. історіографії, створив київ. школу істориків в особі своїх учнів (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський, І. Линниченко та ін.). Майже півстоліття стояв на чолі укр. громад.-політ. життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною. А. виступив ініціатором переїзду М. Грушевського до Львова і створення там укр. наук. центру.

АНТОНОВИЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ (псевд. Войнаровський, Муха, Шельменко, Подорожній; 2(14).11.1877 – 1945) – укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик мистецтва. Син В. Антоновича. Н. у Києві. Вивчав історію італ. мистецтва та його зв'язків з Україною. 29.1(11.2).1900 А. разом з М. Русовим, Л. Мацієвичем, П. Андрієвським, О. Коваленком заснували у Харкові Револьюційну українську партію. 1902–03 редагував у Чернівцях газ. «Гасло», а 1905 – у Харкові газ. «Воля». З 1912 А. викладав історію мистецтва у Київській мистецькій школі. Належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. З березня 1917 – активний член Української Центральної Ради, товариш голови УЦР М. Грушевського. У жовтні 1917 А. за дорученням Генерального Секретаріату УЦР-УНР їздив до Одеси, Херсона, Миколаєва з метою з'ясувати питання про можливість українізації Чорноморського флоту. Після повернення до Києва був призначений генеральним секретарем, а 9(22).1.1918 – міністром морських справ. 18.1.1918 Мала Рада затвердила запропонований А. проект укр. морська рада (прапор складався з двох смуг – угорі жовта, внизу – синя; на синій – золотий тризуб і хрест). За Директорії УНР – міністр мистецтва в уряді В. Чехівського, голова дипломатичної місії Української Народної Республіки у Римі та Празі. Брав участь у громад.-мист. житті України, був ініціатором заснування Державного драматичного театру (1918) і Державного народного театру (1918–22). 1921 А. став одним із організаторів Українського вільного університету. 1928–30 і 1927–38 – ректор УВУ, 1925–45 – голова Українського іст.-філол. т-ва і директор Музею визвольної боротьби України у Празі. Помер у Празі. Автор праць «Естетика виховання Т. Шевченка» (1914), «Українське мистецтво» (1923), «Триста років українського театру 1619–1919» (1925) та ін.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (9(21).3.1883–1938) – більшовицький військовий діяч, дипломат. Н. у Чернігові. Навчався у Воронежському кадетському корпусі (1902–04), потім – у Петербурзькому

юнкерському училищі. 1903 вступив у РСДРП. 1910 емігрував до Франції, де співпрацював з меншовиками, згодом – член більшовицької партії. У листопаді 1917 обраний членом комітету у військових і морських справах Раднаркому. Наприкінці листопада призначений командувачем військ, які вели боротьбу проти Донського військового уряду ген. Каледіна. А.-О. брав участь у розробці плану воєнних дій проти Української Народної Республіки. Цей план передбачав захоплення більшовицькими військами Харкова, Полтави, Катеринослава і наступ на Київ. У грудні 1917 А.-О., стягнувши до Харкова значну кількість військ, 13(26).12.1917 (за ін. дан., – 9(22).12.) захопив місто і перетворив його на центр антиукраїнських сил. Наприкінці грудня 1917 об'єднав більшовицькі війська у три армійські групи під командуванням П. Єгорова, Р. Березіна та С. Студинського. Командувачем цих військ А.-О. призначив есера М. Муравйова. Під час визволення армією УНР тер. України від більшовиків 7.3.1918 призначений за вказівкою В. Леніна головнокомандувачем червоногвардійських частин в Україні, які мали завдання стримувати наступ українсько-австро-німецьких частин і забезпечити вивіз з України матеріальних цінностей. Входив до складу маріонеткового більшовицького уряду в Україні – Народного Секретаріату. У січні–червні 1919 командував Українським фронтом, війська якого, складаючись переважно з рос. червоногвардійців, здійснювали відверту агресію проти України. У 1922–24 – начальник політуправління Реввійськради. З 1924 А.-О. – на дипломатичній роботі. У 1925–33 – представник СРСР у Чехословаччині, Литві та Польщі, пізніше – нарком юстиції СРСР. Розстріляний НКВД СРСР.

АОРСИ – союз сарматських племен. Велике племінне об'єднання А. під назвою «янь цай» згадує китайський мандрівник Чжан-Цянь. У 2 ст. до н. е. кочовища А. розташовувались у степах між пн. берегом Каспійського моря та Доном. За свідченням античних авторів (Страбона, Птолемея, Плінія) в руках А. був давній торгов. шлях з Пн. Причорномор'я на Кавказ, в Індію, Середню Азію, Китай. Займались кочовим скотарством. У 2 ст. н. е. А. увійшли до союзу сарматських племен на чолі з аланами.

АПОСТОЛ – 1) За часів раннього християнства мандрівний проповідник християнського вчення. Іноді А. були організаторами й наставниками місцевих християнських громад, до яких зверталися зі своїми посланнями. Ряд послань А. увійшли до Нового Заповіту. За Новим Заповітом А. – 12 учнів Ісуса Христа: Петро, Андрій, Яків Старший, Іоанн, Пилип, Варфоломій, Фома, Матфій, Яків Молодший, Леввіт-Фаддей, Сімон, Іуда Іскаріот; А. вважав себе Павло. 2) Частина Біблії, що містить опис діянь святих апостолів та їхні послання.

«АПОСТОЛ» – перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 І. Федоровим у Львові. Пізніше «А.» видавався у Києві (з 1630), Львові (1639), Луцьку (1640), Угерцях (1620).

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (4(14).12.1654 – 17(28).1.1734) – визначний укр. військ. і політ. діяч кін. 17 – 1-ї пол. 18 ст., гетьман Лівобережної України (1727–34). Походив з козацько-старшинського роду Апостолів. Н. у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Будучи миргородським полковником (1683–1727) брав участь у походах проти турків і татар, здобував фортеці Кизи-Кермен і Очаків. Під час Північної війни 1700–21 відзначився в боях під Ерестофером в Лівонії (1701) та битві під Варшавою (1705). Прихильник незалежницької політики гетьмана І. Мазени, один із активних і впливових учасників вироблення положень укр.-швед. союзу. 25.10.1708 разом з укр. полками приєднався до швед. армії. Проте у листопаді 1708, проаналізувавши причини перших воєнних невдач швед. військ в Україні, перейшов на бік Петра І. 1722 А. очолював козацькі частини (10 тис. чол.), які у складі рос. армії брали участь у поході проти Персії. Ставши одним з найближчих співробітників наказного гетьмана П. Полуботка, разом зі значною частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. Став ініціатором вироблення Коломацьких петицій 1723. Опозиційна діяльність укр. старшини щодо рос. політики в Україні призвела до арешту наприкінці 1723 П. Полуботка, А., Я. Лизогубів, В. Журавського, Д. Володковського та інших старшин за наказом Петра І і ув'язнення їх у Петропавлівській фортеці. Влітку 1727 уряд Петра II, зважаючи на зростаючу напруженість рос.-тур. відносин і підготовку нової війни, з метою залучення на свій бік козацької старшини, ліквідував Малоросійську колегію і дозволив обрати нового гетьмана. 11.10.1727 на генеральній раді у Глухові А. було обрано гетьманом. 1728 новообраний гетьман їздив на коронацію Петра II, де подав петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654. У відповідь на гетьманську петицію рос. уряд видав т. зв. «Рішительні пункти» 1728, які, ставши своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України. Зважаючи на реальні обставини, А. взявся за проведення ряду адм. і екон. реформ, які значно упорядкували державне життя Гетьманщини. За гетьманства А. 1729–31 було проведено т. зв. Генеральне слідство про маєтності. Під час дослідження на основі документів і повідомлень старших людей було визначено і повернуто в державне користування рангові (державні) землі, які були безпідставно захоплені у приватне володіння. А. провів реорганізацію фінанс. системи України,

А

вперше встановивши точний бюджет держ. видатків (144 тис. крб.). Продовжував здійснювати судову реформу; 1730 видав «Інструкцію українським судам», яка встановлювала порядок апеляції у судових справах. А. відстоював інтереси укр. торгівлі, вимагаючи від рос. уряду зміни дискримінаційної торговельної системи, запроваджені ще Петром I. На поч. 1728 А. зібрав у Глухові представників купецтва і гостро поставив перед царським урядом питання про скасування заборони на експорт традиційних укр. товарів – зерна, воску, шкіри, прядива та ін. А., незважаючи на опір московського уряду, відновив право призначати *Генеральну військову канцелярію* і полковників; значно зменшив кількість росіян у своїй адміністрації; заборонив їм купувати землі в Україні, видавши укр. адм. органам наказ про матеріальне сприяння тим із них, хто бажав виїхати з України; обмежив до шести кількість рос. полків на укр. землях; перевів Київ з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана; домогся повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1708 були змушені жити на території Кримського ханства (див. *Олешківська Січ*), і дозволу на заснування Січі на р. Підпільній (див. *Нова Січ*). Помер і похований у Сорочинцях (тепер Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.). Вся діяльність А. була спрямована на захист держ. прав укр. народу та боротьбу з рос. впливом в Україні. Це тимчасово стримало процес цілковитої інтеграції *Гетьманщини* в структуру Російської імперії.

АПОСТОЛИ – укр. козацько-старшинський рід серед. 17 – поч. 19 ст. на Миргородщині. Представники роду А. протягом 1659–1736 були полковниками Миргородського полку. **Данило А.** (1654–1734) – гетьман Лівобережної України з 1727 (див. *Апостол Д.*). **Павло А.** (р. н. невід. – 1736) – миргородський полковник (1727–36), син гетьмана *Д. Апостола*. Під час рос.-тур. війни 1735–39 смертельно поранений у бою з турками під Гезлево (тепер Євпаторія). **Петро А.** (р. н. невід. – 1758) – полковник лубенський (1728–57), син *Д. Апостола*. 1725–30 утримуваний у Петербурзі й Москві як заручник через недовір'я рос. уряду до його батька. Автор «Щоденника» (травень 1725 – травень 1727), написаного франц. мовою, який переклав і видав рос. мовою О. Лазаревський. «Щоденник» – цінне джерело для вивчення історії *Лівобережної України 18 ст.* Після смерті 1816 останнього представника роду **Михайла А.**, прізвище А. успадкував по матері **І. Муравйов-Апостол**, батько *С. Муравйова-Апостола* – одного з керівників декабристського руху та повстання Чернігівського полку 1826.

АРГАТ (грецьк. – робота, праця) – назва бідних козаків на Запорізькій Січі у 18 ст., які наймитува-

ли у Молдавії, Волощині, Криму. А. брали активну участь у *гайдамацькому русі 1730–60-х*. Деякий час до А. належав керівник руху *Коліївщини* – *М. Залізник*.

АРДАГАСТ (2-га пол. 6 ст.) – князь і полководець антів. Відомості про А. містяться в працях візантійських істориків Феодіакта Сімокатти і Феодана. 583 здійснив вдалий похід на Візантію, під час якого дійшов майже до Константинополя. На зворотному шляху війська А. були розбиті візантійським полководцем Коментіолою під Адріанополем. Протягом 592–93 вів воєнні дії на Дунаю.

АРИСТОВ ФЕДІР (14.10.1888 – 5.11.1932) – відомий рос. славіст, карпатознавець. Н. у с. Варнавіно біля Костроми. Закінчив Московський ун-т. Працював у навч. закладах Тбілісі та Криму. З 1922 – проф. Московського ун-ту та ін. моск. вузів. Згодом репресований. Наукові праці присвячені різним проблемам історії та культури Польщі, Чехії, Словаччини, українському Закарпаттю, питанням слов'янської ідеології. Найбільший внесок А. зробив у вивчення іст. та л-ри. Закарпаття. 1916 вийшов друком перший том монументальної праці «Карпато-руські писателі», за яку А. одержав премію Російської академії наук. Наступні два томи, а також дослідження «Библиотека карпато-русских писателей» залишилися в рукопису. Заснував у Москві Карпато-руський музей.

М. Криль (Львів).

АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (26.12.1852(7.1.1853) – 13(16).3.1909) – укр. культ.-осв. діяч, композитор і письменник. Н. у Миколаєві. Навчався у гімназії в Одесі. 1875 закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т. 1875–98 служив у морському відомстві в Миколаєві. Був знайомий з П. Ніщинським, М. Кропивницьким, *М. Лисенком*. Відкрив на власні кошти народну школу з укр. мовою викладання (відразу забороною владою). Один із засновників і голова «Просвіти» в Миколаєві. Серед музичних творів А. – записи та обробки народних пісень, романси та дуети. Головний музичний твір А. – опера «Катерина» на сюжет однойменної поеми Т. Шевченка (вперше поставлена *М. Кропивницьким* у Москві). Автор популярної книги «Історія України-Руси» (1908).

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (Наддніпрянська армія, Дієва армія) – Збройні сили УНР у період укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. Процес формування укр. армії розпочався відразу після повалення царизму в Російській імперії у лютому 1917 та одночасно з розгортанням нац.-визвол. руху в Україні. 9(22).3.1917 у Києві за ініціативою *М. Міхновського* відбулися перші збори укр. офіцерів і солдатів

рос. армії, які звернулися до Тимчасового уряду Росії з домаганнями нац.-тер. автономії України і проголосили себе Тимчасовою українською військовою радою.

16(29).3.1917 на нараді військових киев. гарнізону було створено першу військову організацію – *Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка*. На цьому ж засіданні ухвалено приступити до створення нац. армії, розпочати формування укр. добровільних полків і першому з них присвоїти назву – *Перший український козацький ім. гетьмана Б. Хмельницького полк*. Одночасно з військовим клубом було утворено *Український військовий організаційний комітет*, що мав безпосередньо займатись формуванням нац. збройних сил. 10.4.1917 у Києві відбулося віче укр. солдатів-фронтників, яке ухвалило вимагати від Тимчасового уряду створення укр. армії, виділення на фронті солдатів-українців в окремі військові частини, формування в тилу укр. полків. У квітні 1917 у Мінську утворилася Укр. фронтова рада для військ 3х фронтів на чолі з *С. Петлюрою*. У травні 1917, незважаючи на опір рос. командування, було сформовано Перший укр. козацький ім. гетьмана Б. Хмельницького полк, командиром якого призначено сотника *Д. Пугника-Гребенюка*, згодом – підполковника *Ю. Капкана*. Визначну роль у створенні укр. армії відіграли Всеукраїнські військові з'їзди 1917. У травні 1917 на I-му Всеукраїнському військовому з'їзді було утворено Український генеральний військовий комітет, який мав здійснювати керівництво усім укр. військовим рухом. Водночас зі створенням укр. військових організацій і формуванням добровільних полків тривав процес українізації тих військових частин рос. армії, що склалися переважно з українців. До царської армії на початку *Першої світової війни 1914–18* було мобілізовано не менше 4 млн українців, які по мірі розширення укр. нац. руху почали вимагати від рос. командування виділення їх у окремі військові частини. У серпні 1917 українізований 34-й корпус рос. армії під командуванням *П. Скоропадського* був перейменований у Перший український корпус, а у вересні – з 6-го рос. армійського корпусу сформовано 2-й Січковий запорізький корпус (команд. ген. Мандрика). На поч. листопада 1917 укр. старшини і солдати піхотного Фінляндського полку створили Гайдамацький курінь під командуванням сотника Пустовіта. Взимку 1917–18 деякі з цих частин брали участь у боях проти більшовицьких військ на *Лівобережній Україні* та під час оборони Києва. Проте значна частина укр. військ (16 дивізій), які не були вчасно зняті з фронту урядом УНР та не мали єдиного командування, були розбиті більшовиками при спробі пробитися в Україну, або в умовах наростаючої анархії у військах, самодемобілізувалися. У листопаді 1917 комендант киевської військової округи полк. В. Павленко поклав по-

чаток створенню укр. гвардії, сформувавши у Києві дві сердюцькі дивізії. Наприкінці 1917 з полонених галичан у Києві був створений *Галицько-буковинський курінь січових стрільців*, незабаром перейменований у *Курінь січових стрільців* (з березня 1918 – полк). Ще у квітні 1917 розпочався процес утворення частин *Вільного козацтва*, які наприк. 1917– поч. 1918 вели героїчну боротьбу проти наступаючих червоногвардійських загонів, сформованих у Петрограді і Москві, а згодом продовжували партизанську боротьбу на території, окупованій більшовиками. У листопаді 1917 для управління всіма збройними силами України було сформовано *Український генеральний військовий штаб*. До початку *Українсько-більшовицької війни 1917–21* уряд УНР з ряду причин політ. і організаційного характеру не зміг створити боєздатної регулярної армії. Тільки 3(16).1.1917 на засіданні *Малої Ради* було прийняте рішення про створення народної армії, однак через опір частини пробільшовицьки настроєних членів УЦР воно втілювалося в життя дуже повільно. Наприкінці січня – на поч. лютого 1918 на підступах до Києва розгорнулися запеклі бої з наступаючими більшовицькими військами під командуванням *М. Муравйова*, які рвалися до міста. Столицю обороняли *Гайдамацький кіш Слобідської України*, Курінь січових стрільців, Помічний студентський курінь, курінь Вільного козацтва, полк ім. кошового К. Гордієнка, Окремий чорноморський курінь, Залізничний курінь, Автопанцирний дивізіон та ін. невеликі військові загоны. Залишивши Київ, всі укр. військові частини, крім Гайдамацького коша, в р-ні містечка Ігнатівці були об'єднані в *Окремий запорізький загін* під командуванням ген. *А. Присовського*, чим було покладено початок формуванню регулярної армії. Після укладення *Берестейського миру 1918* Армія УНР 27.2.1918 за підтримки німецьких частин розпочала наступ на Київ. У боях брали участь і сформовані в нім. та австр. таборах з полонених українців *Синьожупанників дивізія* і *Козацько-стрілецька дивізія* (див. *Сірожупанників дивізія*). У ході боїв *Окремий запорізький корпус* перейменовано у *Запорізьку дивізію*, а з кін. березня – у *Запорізький корпус*. 2–3.3.1918 місто було звільнено укр. військами, і 7.3.1918 до столиці повернувся уряд УНР. Розвиваючи успішний наступ у Лівобережній Україні, укр. частини 9.4.1918 визволили Полтаву, а 19.4. – Харків. До кін. квітня 1918 вся територія України була звільнена від більшовиків. 13.4.1918 за наказом військового міністра УНР *О. Жуковського* *Кримська група Армії УНР*, долаючи запеклий опір ворога, розгорнула наступ на Крим. 22.4.1918 республіканські війська зайняли Джанкою, а незабаром Сімферополь і Бахчисарай. Проте подальший наступ укр. військ було зупинено на вимогу нім. командування. У період *Гетьманату* нім.-австр. командування в Україні перешко-

А дило формуванню укр. військових частин, демобілізувало *Синьожупанників дивізію* та зменшило до розміру кадрів *Сірожупанників дивізію*, роззброїло полк Січових стрільців. У складі укр. армії у цей період залишалися Запорізький корпус, перейменованій в Окрему запорізьку дивізію, Запорізький і Чорноморський коші. У липні 1918 було сформовано Першу сердюцьку дивізію. На 1.11.1918 укр. армія налічувала 60 тис. чол. У листопаді 1918, під час повстання проти гетьмана *П. Скоропадського*, військові сили *Директорії УНР* складалася з Окремого загону Січових стрільців (під час боїв за Київ реформований в Осадний корпус Січових стрільців (див. *Січові стрільці*); *Запорізького корпусу*, *Дніпровської дивізії*, *Сірої дивізії* та частин Першої сердюцької дивізії. Розбивши гетьманські частини у *Мотовилівському бою 1918*, республіканські війська 14.12.1918 зайняли Київ. У грудні 1918 Армія УНР, за деякими даними, досягла 300 тис. чол. До її складу входили: Запорізький корпус, Окремий загін січових стрільців, Дніпровська дивізія, Селянська (Київська) дивізія, Запорізька Січ, Волинська дивізія, Подільська дивізія, Полк ім. І.Франка та інші невеликі військові частини. Начальником Генеральної булави (штабу) Армії УНР був призначений полк. *О. Сливинський*, першим генерал-квартирмейстером (оперативні справи) – ген. Дроздовський, другим (організаційні справи) – ген. *М. Какурін*. Після відходу укр. військ із Києва у лютому 1919 діяльність військового міністерства була припинена. Армією УНР керував від імені Головного отамана штаб, склад якого декілька разів змінювався. Наприкінці 1918 УНР опинилася в оточенні фронтів. З пн. і сх. у Лівобережну Україну рвалися більшовицькі армії, Причорномор'я окупували війська Антанти і денікінці, на зх. країни укр. підрозділам протистояли армії Польщі і Румунії. Молода укр. дипломатія не змогла шляхом переговорів ліквідувати жоден з цих небезпечних фронтів. У таких умовах командуванню Армії УНР не залишалось нічого іншого, як вести воєнні дії проти інтервентів в усіх чотирьох напрямках. У грудні 1918 було сформовано 4 армійські групи – Лівобережну (команд. от *П. Болбочан*), Пн. (Правобережну; команд. от. *Оскілко*), Пд. (команд. ген. *О. Греков*) і Дністрянську. Найбільшу небезпеку для Української держави становив Лівобережний фронт, де з поч. грудня 1918 без оголошення війни наступали московські війська під командуванням *В. Антонова-Овсієнка* (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–21*). У січні-лютому 1919 укр. частини деякий час стримували більшовицький наступ, але під натиском переважаючих у кілька разів сил ворога були змушені відступити. 5.2.1919 частини Армії УНР після триденних кровопролитних боїв з рос. Червоною армією залишили Київ. У березні-квітні 1919 Наддніпрянська армія, ведучи важкі оборонні бої, відступила спочатку у Правобереж-

ну Україну, а на поч. травня – на Волинь і Поділля. Після п'ятимісячних боїв у грудні 1918 – травні 1919 проти більшовиків, військ Антанти та *Ю. Пилсудського* в Армії УНР залишалось 15 тис. вояків. Внаслідок реорганізації, здійсненої у травні 1919, Армія УНР складалася з 5 армійських груп: УСС (5 тис. чол.), Запорізької (3 тис. чол.), Волинської (4 тис. чол.), групи полк. *О. Удовиченка* (1,2 тис. чол.) і групи *Ю. Тютюнника* (1,5 тис. чол.). На поч. червня 1919 Дієва армія, провівши ряд наступальних операцій проти більшовицьких військ, визволила пд.-сх. Поділля і вийшла на лінію Старокостянтинів–Проскурів (тепер Хмельницький)–Кам'янець-Подільський. Таким чином було створено плацдарм для відступу Української галицької армії, яка під тиском польських військ 16–18.7.1919 була змушена залишити територію ЗУНР і перейти р. Збруч. У липні – на поч. серпня 1919 перед походом на Київ Армія УНР налічувала 35 тис. козаків і старшин, 177 гармат, 533 кулемети, 9 бронепоездів, 26 літаків. У більшовицькому тилу з Армією УНР взаємодіяли повстанські загони от. *Зеленого*, *Сокола*, *Павловського*, *Шепеля* та ін. (заг. кількістю 15 тис. чол.). У серпні 1919 спільними бойовими діями Армії УНР і УГА під час походу на Київ і Одесу керував Штаб головного отамана (створений 11.8.1919). Начальником штабу було призначено ген. *М. Юнаківа*, його заступником – ген. *В. Курмановича*. 31.8.1919 укр. війська увійшли у Київ. Одночасно до міста вступили підрозділи Добровольчої армії ген. *А. Денікіна*. Щоб не допустити збройного конфлікту між двома противниками більшовиків, укр. командування вирішило вивести свої війська з Києва і розмістило їх на пд.-зх. від столиці. 24.9.1919, прагнучи припинити антиукр. терор, розв'язаний денікінцями і допомогти укр. повстанському рухові, Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії. Контрнаступ Армії УНР і УГА відбувався у надзвичайно важких умовах – раптово вдарили морози і в частинах спалахнула епідемія тифу. Позбавлені через блокаду Антанти ліків і санітарних матеріалів укр. армії втратили бл. 70% особового складу. В серед. жовтня, скориставшись браком набоїв в укр. частинах, денікінці прорвали фронт і захопили Брацлав, Гайсин, Тульчин. За цих умов, всупереч волі президента ЗУНР *Є. Петрушевича*, *Начальна команда УГА* 6.11.1919 уклала у Затківцях перемир'я з Добровольчою армією. У серед. листопада 1919, втративши останнього союзника, частини Наддніпрянської армії потрапили в оточення більшовицьких, денікінських і польськ. військ в р-ні Чорторії та Любара. 4.12.1919 на нараді членів уряду УНР і командування армії було вирішено перейти до партизанської боротьби проти окупантів. 6.12.1919 частини Армії УНР вирушили у 1-й Зимовий похід (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*).

Відразу після укладення *Варшавського договору 1920* між Польщею і УНР польські війська 25.4.1920 розпочали наступ на Київ. Разом з польськими підрозділами наступали частини Армії УНР у складі двох стрілецьких дивізій під командуванням полк. *М. Безручка* і полк. *О. Удовиченка*. На поч. вересня 1920 укр. формування склалися з 7 дивізій: Запорізької, Волинської, Залізної, Херсонської, Січової, Київської, Окремої кінної та кінно-гарматного дивізіону (див. *Польсько-радянська війна 1920*). У серед. жовтня 1920 частини Армії УНР, що налічували 25 тис. бійців, займали позиції по лінії Шаргород–Бар–Літин. З підписанням 12.10.1920 у Ризі радянсько-польського перемир'я стратегічна ситуація для Армії УНР стала надзвичайно складною. Протягом двох місяців Армія УНР, відбиваючи всі наступи противника, завдаючи йому значних втрат, утримувала під своїм контролем значну частину Поділля. У серед. листопада проти укр. військ більшовицьке командування кинуло значно переважаючу їх у кількісному відношенні Чотирнадцяту армію. 21.11.1920 наступ більшовицьких військ змусив укр. частини відступити у Галичину, де вони були роззброєні польською владою та інтерновані у таборах для військовополонених.

Армія УНР перейшла до партизанської боротьби, якою керував Повстанський штаб, очолюваний *Ю. Тютюнником*. У листопаді 1921 частини Армії УНР здійснили партизанський рейд по Правобережній Україні – 2-й Зимовий похід (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Інтерновані вояки Армії УНР після тривалого перебування у польських таборах для військовополонених (*Вадовіці*, *Каліш*, *Ланцут*, *Стрілків*, *Петриків*, *Щеп'юрно* та ін.) поступово перейшли на становище політ. емігрантів. У 1920–50-х значна частина колишніх козаків і старшин Армії УНР стали учасниками укр. нац.-патріотичних організацій, збройних формувань (УВО, УПА), які воєнно-політ. засобами продовжували боротьбу за незалежність України.

АРОСЄВ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (25.05.1890–10.2.1938) – парт. і держ. діяч СРСР. З 1907 – більшовик. Брав участь у рев. роботі в Казані, Петербурзі, Москві, був підданий арештам та заслання, працював у Франції в еміграційних більшовицьких організаціях. З червня 1917 – член Всеросійського бюро військових орг-цій РСДРП(б), під час Жовтневого повстання у Москві – командувач військ Моск. військ. округу. 1918 – комісар Головброні та Головповітрофлоту, 1919 – зав. Держвидавом України. 1920 – голова Верховного рев. трибуналу України, один із активних провідників терористичної політики більшовиків. 1921 радник повпредства СРСР у Ризі, згодом працював у Москві в Ін-ті Леніна. 1924 – зав. відділом преси повноважного представництва СРСР у Парижі, 1927–28 –

повпред СРСР в Литві, 1929–33 – повпред СРСР у Чехо-Словаччині. З 1934 – голова Всесоюзного т-ва культ. зв'язків із зарубіжними країнами. Репресований. Як письменник вперше виступив 1916. Найвідоміші повісті – «Записки Терентія Забытого» (1923) та «Недавние дни» (1921).

Ю. Шаповал (Київ).

АРПАДИ (Арпадовичі) – династія угор. князів (889–1001), потім королів (1001–1301). Заснована князем Арпадом (бл. 890 – за ін. дан. 889–907), який об'єднав угор. племена і заснував Угорську державу. Найвизначніші представники А.: *Стефан I (Іштван I Святий; 997–1038)* – перший король з династії А., запровадив християнство, здійснив ряд реформ; *Ласло (Владислав I Святий; 1077–95)* і *Коломан (Кальман Книжник; 1095–1116)* – за правління яких Угорське королівство досягає найбільшої могутності. У цей час (кін. 11 ст.) А. починають загарбувати Закарпаття. У наступний період правління А. розпочався процес занепаду Угорської держави. Вже Андрій II (1205–35) змушений видати Золоту буллу, яка містила значні поступки магнатам і дворянству та посилювала політ. роздробленість Угорщини. А. мали родинні зв'язки з київ. кн. – *Ярославом Мудрим*, *Володимиром Мономахом*, *Ізяславом Мстиславичем* і *Ярославом Осмомислом*. У 11–13 ст. А. вели загарбницькі війни проти *Галицько-Волинської держави*.

АРСЕНИЧ МИКОЛА (псевдонім Михайло; 1910 – 23.1.1947) – укр. військовий діяч. Н. у Галичині. У 1930-х був активним учасником укр. націоналістичного руху, член Союзу української студентської молоді у Польщі. У березні 1939 заарештований польською поліцією. На поч. Другої світової війни 1939–45 був звільнений з ув'язнення. З 1942 – в Українській повстанській армії, згодом – Головний провідник Служби безпеки УПА. Під його керівництвом Служба безпеки вела успішну боротьбу проти агентури рад. спецслужб у лавах УПА та націоналістичного підпілля. Загинув разом із дружиною у бою з частинами МГБ.

АРТАНІЯ (Арсанія, Арта) – державне утворення в 8–9 ст. у сх. слов'ян. Згадується арабськими та перськими географами (Джанхані, Аль-Балхі, Аль-Істарі, Ібн-Хаукаль) поряд з *Куявією* і *Славією*. Вела торгівлю з арабськими країнами. Одні дослідники утотожують А. з територією антів, інші з Тмутараканню, Черніговом.

АРТЕМ (парт. псевд. Сергєєва Федора Андрійовича; 6(18).3.1883–24.7.1921) – рос. більшовицький діяч. Н. у с. Глебово Фатезького пов. Курської губ. Після закінчення реального училища в Катеринославі вступив до Московського вищого техн. училища (1901), де брав участь у студент-

А ському русі та діяльності РСДРП (з 1902). У лютому 1902 за рев. діяльність був заарештований, звільнений з училища і ув'язнений у Воронежській в'язниці. Після звільнення проводив пропагандистську роботу в Катеринославській губ. Деякий час навчався у «руській школі» М. Ковалевського в Парижі, потім працював помічником машиніста на Катеринославській залізниці. Під час Революції 1905–07 готував збройне повстання у Харкові. У березні 1907 вдруге заарештований, відбував ув'язнення в Миколаївських арештантських ротах та заслання у Кіренському пов. Іркутської губ. Звідти втік, жив в еміграції у Китаї (1910–11) та Австралії (1811–17). Був одним із керівників соц. робітничого руху, редагував газ. «Робітниче життя». Після Лютневої революції 1917 перебрався в Україну. У липні 1917 – секретар обл. комітету більшовиків Донецько-Криворізького басейну. 31.12.1917 до 18.4.1918 – член більшовицького Народного Секретаріату, народний секретар у справах промисловості та торгівлі, один із керівників КП(б)У. У січні–березні 1918 – голова т. зв. Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Вів активну боротьбу проти державних органів УНР. 1920 – голова Донецького губвиконкому, в 1920–21 – секретар Московського комітету РКП(б), згодом – голова ЦК Всеросійської спілки гірників. Загинув під час катастрофи аеровагону на Курській залізниці.

С. Куделко (Харків).

АРХЕОГРАФІЯ (від грец. архео – давня і графо – пишу) – спец. істор. дисципліна, що вивчає архівні документальні інформ. ресурси та писемні пам'ятки для залучення їх до наук. й культурологічного обігу. Теоретична А. розробляє сукупність питань інформ. репрезентації архівних і рукописних джерел на різних рівнях (документному, груповому, фондовому та міжфондовому). Практична А. складається зі збирання (польова А.), пошуку в документальних системах (евристична А.), наук. опису (камеральна А.) та наук. публікації (едаційна А.) архівних джерел. Розрізняють дві метод. форми наук. археографічної репрезентації документів і документальних масивів: наук. опис та наук. публікація. Більшість дослідників об'єктом А. вважає сукупність як давніх, так і сучасних документів, що зафіксовані на матеріальних носіях (тобто передають інформацію графічними засобами на певному матеріалі). Серед них: текстові – містять текстову інформацію, надруковану друкарськими або ін. засобами; рукописні – можуть сприйматися як текстові (музичні та графічні джерела, окремі види джерел мистецтва, передані за допомогою запису на матеріал. носіях тощо); аудіовізуальні – кіно-, фото-, фонодокументи; образотворчі та графічні – карти, гравюри, графіки, креслення, малюнки, плакати, листівки; джерела на нетрадиційних носіях – комп'ютерні файли, бази даних та комп'ютерні системи, тривимірна гра-

фіка тощо. З камеральною А. змикається кодикографія – система опису рукописних книг як історичних джерел.

А. виникла в 2-й пол. 18 ст. у Росії та Україні як система практичних способів пошуку, збирання, опису й публікації писемних пам'яток та архівних документів археографічними комісіями. На цій стадії вона ще не виокремлювалася з джерелознавства, палеографії, археології, бібліографії. Перші спроби видання укр. істор. документів були здійснені у 18 ст. – В. Рубан, підтриманий кн. О. Безбородьком, видав у Петербурзі 1777 «Краткую летопись Малыя России съ 1506 по 1776 г.», що являло собою список із «Краткого описания Малороссии» (складений у 1730-х); Р. Тумчинський у петербурзькому журн. «Российский магазин» (1792–93) опублікував низку документів, зокрема білоцерківський маніфест Б. Хмельницького. Надалі публікація укр. матеріалів пов'язана здебільшого з діяльністю археографічних комісій, зокрема Рос. імператорської археографічної комісії у Петербурзі: «Полное собрание русских летописей» (1843–71, повторене 1908–10), фототипу вид. текстів літописів за Лаврентіївським (1872) та Іпатіївськими списками (1871), серії «Акты исторические» (1841–43), «Акты, относящиеся к истории Западной России» (1846–53), а пізніше – видання литов. літописів. У 1860-х в Археографічній комісії став працювати М. Костомаров, який зредагував 1–9, 12, 13 тт. надзвичайно багаті на укр. матеріали 14–17 ст. серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (1863–92), 15 тт.; ред. ін. томів був Г. Карпов. М. Костомаров найбільше використав документи колишнього «Малороссийского приказа» з архівів М-ва юстиції та М-ва закордонних справ у Москві. Велику археографічну діяльність проводив О. Бодяньський, що працював секретарем «Общества истории и древностей российских при Московском университете» (1845–48 і 1849–76). У «Чтениях» товариства були опубліковані «Литопис Самовидця» (1846), «История Русов» (1846); козацькі хроніки 18 ст.: «Повесть о томъ, что случилось на Украине» (1848); «Летописное повествование» О. Ригельмана 1785–86 (1847), «Краткое историческое описание» П. Симоновського 1765 (1847) і низка ін.; пізніше видано «Діаріюш» Миколи Ханенка (1858) та «Источники для малороссийской истории» (1858). Багато цінного матеріалу опубл. журн. «Киевская старина» (1882–1906, у 1907 під назвою «Україна»): «Пом'яник» Пустинно-Миколаївського собору (1895); «Синодик» Києво-Софійського собору (1895), «Дневник Николая Ханенка» (1884–86), «Дневник Якова Марковича» (1893–97), мемуари М. Литвина, щоденник П. Апостола, листування укр. діячів, численні актові матеріали тощо. «Общество Нестора Летописца» (від 1873) у своїх «Чтениях» теж публікувало деякі історичні документи, напр., «Пом'яники» Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого монастиря 16–

17 ст. О. Лазаревський підготував до друку, видані в Києві у 1880–90-х, матеріали із архівів старшинських родів Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, акти Переяславського полку 17–18 ст. Пізніше, 1902–12, вийшли 6 томів фамільного архіву Стороженків (за ред. М. Стороженка). Археографічні публікації охоплювали поступово різні ділянки й чималу тер. України. І. Лучицький опублікував матеріали з історії землеволодіння на Лівобережжі (1884), О. Андрієвський – документи з архівів Гетьманщини 18 ст., Д. Багалій (у зб. Харківського іст.-філол. т-ва 1880-х) – архівні матеріали з історії заселення Слобожанщини 17–18 ст., Д. Яворницький – документи про Запорізьку Січ, П. Дмитренко видав «Сборник материалов для истории Кубанского Казачьего войска» (1896–98), М. Довнар-Запольський – акти Литовсько-Руської держави (1899) та ін.

У 1920-х А. сформувалась як окрема іст. дисципліна завдяки М. Бельчикову, який розглядав А. як науку, тісно пов'язану з практичною діяльністю архівів. Біля витоків теоретичних розробок із проблем ретроспективної публікації іст. джерел стояли історики С. Валк, С. Рождественський, А. Сергєєв, А. Шилов. Київська школа камеральної А. у 1920 – поч. 1930-х років представлена В. Романовським і В. Веретенниковим, які пов'язували А. з ширшими завданнями, ніж практика архівів. За радянських часів А. зробила істотний ухил у бік едаційної технології. В Україні з'явилися едаційні школи: київ. (Ф. Шевченко, І. Бугич, Л. Проценко), львів. (І. Крип'якевич, Я. Кісь, О. Купчинський, Я. Дашкевич), дніпропетровська (М. Ковальський, Г. Швидько, Ю. Мицик). У 1970–80-х у працях В. Черниха, А. Курносова, С. Шмідта, С. Чиркова, В. Козлова відроджується поняття А. як науки, що займається не лише едаційною діяльністю, а й усім циклом робіт щодо введення істор. джерел у наук. обіг. Під час дискусії було визначено основні напрями польової, камеральної та едаційної А. як джерелознавчої дисципліни. В останнє 10-ліття в Україні питання теорії та практики А. розробляються у працях Г. Боряка, Л. Дубровіної, В. Німчука та ін. 1987 відновила діяльність Археографічна комісія при АН, а від 1991 існує Інститут української археографії та джерелознавства НАН України.

Г. Боряк, Л. Дубровіна (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ – проводилися з ініціативи Московського археологічного т-ва. Протягом 1869–1911 відбулося 15 з'їздів, з них 6 – в Україні: 3-й і 11-й – у Києві (1874, 1899), 6-й – у Одесі (1884), 12-й – у Харкові (1902), 13-й – у Катеринославі (1905), 14-й – у Чернігові (1908). А. з. сприяли активізації досліджень старовини в місцевостях, де мав відбутися черговий з'їзд, формуванню мистецтвознавства як науки. А. з. стимулювали виникнення археол. т-в і музеїв, зокрема у

А Києві було створено Історичне т-во Нестора Літописця, археол. музеї при Київській духовній академії та Київському ун-ті. А. з. організували екскурсії (починаючи з 3-го), виставки, які запроваджували в наук. обіг численні пам'ятки мист. Експонати виставки 11-го з'їзду лягли в основу Київського міського музею старожитностей і мистецтв (тепер Історичний музей України та Українського образотворчого мистецтва музей). У доповідях і рефератах на з'їздах (напр., на 3-му з'їзді заслухано бл. 110 рефератів, на 6-му – до 117) обговорювалися питання археології, історії, історичної географії, історії мистецтва, етнографії, нумізматики тощо. Матеріали друкувались у «Трудах» відповідних з'їздів. Серед них: статті П. Лебединцева, П. Лашкарьова, П. Павлова, Г. Павлуцького про архітектуру часів Київської Русі, М. Левченка – про руйнування пам'яток старовини (1878, 1911), В. Антонова – про Кирилівську церкву в Києві та Ф. Вовка – про особливості укр. народної орнаментики (1911); П. Лашкарьова – відносно церков Чернігова й Новгород-Сіверського (1902); М. Бережкова – щодо архітектури Чернігова (1911); Д. Міллера – про архітектуру Новгород-Сіверського (1911); Я. Смирнова – про малюнки краєвидів Києва 1651 А. Вестерфельда (1908). Серед учасників А. з. були відомі вчені та діячі культури В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Костомаров, М. Лисенко, В. Ляскоронський, В. Перетц, М. Петров, М. Старицький, В. Хвойка, П. Чубинський, Д. Яворницький та ін.; зарубіжні вчені Л. Леже (видав у Парижі «Доповідь про археологічний конгрес у Києві», 1877) і А. Рамбо (Франція), С. Новакович (Сербія), В. Ягич (Хорватія). Перед учасниками 3-го з'їзду виступив козар О. Вересай.

С. Білокінь (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ в Україні – наук.-навч. «корпорації»; вищі навч. культурологічні заклади синкретичного типу для підготовки (зокрема й наукової) археологів, архівістів, музеєзнавців, бібліотекознавців та етнографів. Відомі Київський археологічний ін-т (1917–24) та Одеський археологічний ін-т (1922–24). Плани створення подібного вузу в Харкові не були реалізовані. Ідея створення на теренах України археологічного інституту, що виникла наприкін. 19 ст., була втілена лише за доби Української революції. Першим після тривалого підготовчого періоду восени 1918 на правах приватного навч. закладу з двома відділеннями (археологічним з історією мист. та археографічним), створено КАІ на чолі з проф. М. Довнар-Запольським (його наступниками на посаді ректора стали М. Гуля, С. Маслов, Ф. Шміт), незмінним вченим секретарем була Н. Полонська-Василенко. Упродовж існування КАІ (1918–24) постійно змінювалася не лише кількість відділень,

А й концепція його діяльності: з двох перших відділів спочатку виокремився відділ історії мист., пізніше було створено етнографічне відділення. До ін-ту приймалися слухачі, що закінчили вищий навч. заклад, або навчалися на останніх курсах. На першому курсі студенти КАІ слухали лекції, на другому – працювали за семінарською системою, третій рік призначався для написання дисертації та її захисту. Викладали у КАІ М. Довнар-Запольський, С. Маслов, Ф. Шміт, В. Базилевич, О. Грушевський, В. Романовський, В. Кордт, М. Біляшівський та ін., навчалися майбутні відомі учені: Л. Динцес, М. Новичка, Н. Коцюбинська та ін. ОАІ відкрито, згідно з рішенням Одеського губпрофосу, як вищий наук.-навч. та проф.-техн. заклад для наук. та практич. підготовки архівістів, музеєзнавців та культурологів з трирічним курсом навчання у серпні 1921 (ректор Ю. Оксман, проректор – С. Дложевський). Викладачами на двох відділах ін-ту (археологічному і археографічному) були професори Б. Варнеке, Р. Волков, М. Болтенко, О. Шпаков та ін. Студентами ін-ту були майбутні акад. М. Алексеев, проф. С. Брейбурт, І. Троїцький та ін. Здійснено один випуск. 1924 ОАІ розформовано у зв'язку з рішенням створити на базі Одеського ІНО музейно-бібліотечно-архівний ф-т.

І. Матяш (Київ).

АРХИМОВИЧ ЗИНОВІЙ (Зенон-Маврикій Алоїзович; 9.7.1858–1938) – педагог-математик, громад. діяч. Закінчив фіз.-мат. ф-т Ун-ту Св. Володимира зі ступенем канд. З 1886–95 викладав математику у Новоазібківській гімназії та реальному училищі. 1896–11 – викладав, з 1906 – директор Колегії Павла Галагана в Києві. З 1897 служив також у Київському ін-ті Миколи I, очолював пед. ради у жіночих гімназіях О. Плетньової (1904) та А. Жекуліної (1905). Голова Співки учителів Києва. Серед його вихованців було чимало відомих громад. і політ. укр. діячів.

С. Білокін (Київ).

АРХИПЕНКО ЄВГЕН (1884 – після 1955) – укр. політ. і держ. діяч. За освітою агроном. 1906–09 видавав журнали «Українське бджільництво» у Петербурзі та «Рілля» у Києві (1910). А. був одним із лідерів Української народно-республіканської партії. 1919–20 – міністр земельних справ у уряді Б. Мартоса та міністр народного госп-ва в уряді В. Прокоповича. Наприкінці квітня 1919 разом з членами Української партії соціалістів-самостійників підтримав спробу держ. перевороту, який очолював отаман В. Оскілко. З 1921 перебував на еміграції. Видавав на Волині журнал «Український пасічник». З 1944 жив у Німеччині.

АРХИПЕНКО ОЛЕКСАНДР ПОРФИРОВИЧ (18(30). 5.1887 – 25.2.1964) – видатний укр.

скульптор і живописець. Н. у Києві. 1902–05 навчався у Київському художньому училищі, звідки був виключений за участь в укр. студентському русі. 1906 під Києвом організував першу виставку своїх творів. 1907 вчився у Московському училищі живопису, скульптури і архітектури, а з 1908 – у Паризькій мистецькій школі. 1910 заснував власну мистецьку школу в Парижі, згодом – у Берліні та Нью-Йорку (1923–64). 1921–22 з великим успіхом пройшла ретроспективна виставка творів митця у Берліні. З 1923 оселився у США. А. – один із найяскравіших представників кубізму, конструктивізму і абстракціонізму. Залишив понад тисячу скульптур, картин і творів живопису. Серед найвідоміших творів А. – «Адам і Єва» (1908), «Поцілунок» (1910), «Танок» (1912), серія жіночих торсів (1909–16), портрети Т. Шевченка (1923–35), Ф. Віхтера (1923), І. Франка (1925), «Диригент В. Менгельбург» (1925), «Мадонна» (1936), «Заратуштра» (1948), «Клеопатра» (1957), «Цар Соломон» (1963) та ін.

АРХІВ КАРТ у Львові (офіційні назви – Царсько-королівський архів кадастрових карт, Архів кадастрових карт, Архів карт) – заснований 1.11.1824 (за ін. дан. – 16.11.1827) для використання та збереження кадастру території Галичини і Буковини. 1853 у Кракові був створений філіал львівського архіву кадастрів, а в 1857 невелику частину робочих карт без оперативів і журналів, що стосувалися Краківського воєводства, перевезли до Кракова. Проте уже 1867 два архіви знову були об'єднані в центральний А. к. у Львові, який став окремою інституцією. Архів підпорядковувався безпосередньо Дирекції Скарбу у Львові. Напрями діяльності архіву визначалися архівними інструкціями надвірної канцелярії 1826, 1829 і 1841, які передбачали зібрати в одній інституції всі карти, тригонометричні поміри, акти, протоколи, журнали пов'язані зі зберіганням, літографуванням і розширенням карт з різною метою: збирання держ. податків, військових, комунікаційних, господарських, наук., статистичних, парцеляційних. В архіві відкладалися (особливо в міжвоєнний період) карти різного призначення і масштабу, зокрема топографічні дрібномасштабні карти, призначені для військових цілей. Спочатку архів діяв у будівлі Дирекції Скарбу, у комплексі первісного губернаторства, пізніше, в останні роки XIX ст., для А. к. було споруджено спеціальний будинок, пристосований для збереження та копіювання картографічного матеріалу. У міжвоєнній Польщі архів кадастрових карт у Львові підпорядковувався Фінансовій Палаті (Ізба Скарбоша), архівом у той час керував Адольф Скода (1854–1926). На поч. 1930-х, під час світової економічної кризи, Фінансова Палата у Львові, а також всі її установи, до яких відносився і А.-к., були реор-

ганізовані. 1931 А. к. перестав існувати як самостійна установа увійшов до складу 2-го відділу Дирекції Скарбу. Його формально було поділено на дві частини – перша обслуговувала Львівське воєводство, друга – Тернопільське та Станіславське. При цій реорґ-ції (1934) А. к. було ліквідовано. Частину карт перевезли до Станіслава (карти території Станіславського воєводства), а частину, яка залишилася у Львові, передали до міського архіву. Опис документів не зберігся, тому немає відомостей про загальну кількість документів, які зберігалися у архіві. 1950 у результаті розмежування Центрального державного історичного та обласного державного архівів кадастрові карти залишилися у фонді Намісництва, і зараз є окремою картографічною колекцією ЦДІАЛ.

У. Кришталович (Львів).

«АРХІВИ УКРАЇНИ» – наук.-практичний журнал Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Заснований 1947 під назвою «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». Сучасна назва з 1965. 1949–57 видавався рос. мовою. У перші роки виходив не періодично, обмеженим тиражем (250–300 прим.), розсилався лише архівним установам. З 1960 після виведення архівних установ України з системи МВС УРСР став періодичним передплатним виданням. Найбільший тираж 1970 – 21 500 примірників. Серед відп. та гол. редакторів: П. Павлюк, І. Бутич, О. Мітюков, Б. Іваненко, Р. Пиріг. Спочатку видання не мало сталих розділів, друкувалися офіційні документи, хроніка, статті, присвячені проблемам теорії та практики архівної справи (історія архівів, комплектування та використання документів тощо). З кін. 1950-х розпочався друк документів, бібліографічних покажчиків, найвагоміший із них «Збірки історичних відомостей про населені пункти УРСР» (1963–64) Ф. Максименка. У 1970–80-х сформувалися постійні рубрики: «Статті та повідомлення», «Публікація архівних документів», «Огляди джерел і документальні нариси», «Пошуки і знахідки в архівах», «Теорія і практика архівної справи» тощо. У 1990-х тематика видання значно розширилася, з'явилися нові рубрики: «Доля українських архівів», «Українці в світі», «Україніка в архівах світу», «З історії української державності», «До портретів істориків минулого» та ін. У журналі опубліковано численні невідомі та маловідомі архівні документи, нариси з історії України, літ. та мист., матеріали до біографічного словника діячів науки та культури України, низку публікацій, присвячених Т. Шевченку, М. Драгоманову, Лесі Українці, С. Подолинському, А. Кримському, М. Лисенку, І. Трушу, Д. Яворницькому, О. Довженку, Д. Грінченку, Г. Нарбуту. 1996 до 130-річчя від дня на-

родження М. Грушевського (1996) вийшло тематичне число журналу, присвячене архівній грушевськани. Тривалий час друкувалися статті та огляди з історії міст і сіл (1980–82 окрема рубрика «До 1500-річчя Києва» презентувала джерела з історії столиці України). Журнал подає інформацію про роботу архівних установ, Співки архівістів України, Міжнародної ради архівістів, наукові конференції, міжнародні зв'язки, вихід з друку документальних збірників, каталогів стародруків тощо. Протягом 1947–2000 вийшло 244 числа. Зміст журналу відтворено у бібліографічних покажчиках: за 1947–70 (1999), за 1971–87 (1988), за 1988–95 (1997).

С. Панькова (Київ).

АРХІВНА ОСВІТА – процес підготовки кваліфікованого фахівця для архівних установ України, базова підготовка у вищому навч. закладі, набуття професійного досвіду в процесі виробничої діяльності, післядипломна освіта. Важливою ланкою професійної підготовки архівіста є безперервна самоосвіта. Перші спроби організації архівної освіти на державному рівні здійснені Укрцентрархівом на поч. 1920. Упродовж 1920–30-х були апробовані її різні форми: історико-архівознавчі гуртки, короткотермінові курси для різних категорій працівників архівів, організації заочного навчання. Водночас фахівців для архівних установ впродовж нетривалого часу готували Київський та Одеський археологічні інститути (див. *Археологічні інститути в Україні*). На поч. 1930-х були створені архівознавчі відділення у окремих вищих навч. закладах (Київ та Харків. ІНО), організовано архівну аспірантуру. Від серед. 1930-х у зв'язку з централізацією архівної освіти в Москві основним центром підготовки архівних кадрів став Московський історико-архівний ін-т. Нині істориків-архівознавців готують Київський національний ун-т, Київський національний ун-т культури і мистецтв та ін. Вагомий внесок у розвиток архівної освіти зробили Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Веретенников, О. Володажченко, О. Грушевський, В. Дубровський, В. Замлинський, Я. Калакура, С. Маслов, О. Оглоблин, В. Романовський, В. Стрельський. Важливе значення для підготовки архівних працівників мала архівна періодика («Архівна справа», «Радянський архів», «Архіви України», «Студії з архівної справи та документознавства») і спеціальні підручники: В. Романовського «Нариси з архівознавства» (1927), «Архівознавство: Елементарний підручник» (1932), «Архівознавство» (1998).

І. Матяш (Київ).

АРХІВНА СПРАВА – галузь сусп., держ. та наук. діяльності, яка охоплює політико-правові, культурологічні та техніко-економічні аспекти збирання, зберігання та використання архівних доку-

ментів, створення та функціонування архівних установ. А. с. має власну систему знань – архівознавство. Основними процесами в А. с. є збереження і збирання архівних документів. Збереження архівних документів полягає у забезпеченні їх фізичної довговічності створенням належних умов їх зберігання, проведення реставраційно-профілактичних і консерваційних робіт, виготовлення страхового фонду на випадок нищення оригіналів унаслідок природних, соціальних або техногенних катаклізмів; збирання – систематичне, цілеспрямоване і планомірне приймання на зберігання до архівних установ документів, що мають історико-культурну, наукову цінність і створенні у результаті діяльності держ. органів, установ, інституцій, підприємств усіх форм власності, окремих громадян та їхніх об'єднань, і які зафіксовані на всіх можливих носіях (папері, фотоплівці, дисках тощо). Розвитком А. с. опікуються спец. уповноважені архівні установи, що мають забезпечувати збирання архівних документів, їх зберігання та використання, а також здійснюють н.-д. й інформ.-довідкові функції. Діяльність кожної з них регулюється законами, підзаконними нормативними актами, відповідними правилами та інструкціями. Вони становлять мережу архівних установ, структур. основу архівної галузі, до якої входять державні архіви (центр., обл. та міські), галузеві державні архіви, архівні підрозділи м-в, відомств, інституцій, самоврядних орг-цій і громад. об'єднань, що здійснюють постійне або тимчасове зберігання документів.

Історія А. с. сягає часів виникнення писемності й створення перших документів, що мали політико-правове значення та зберігалися в інтересах усього суспільства, певної його частини або окремої особи. На теренах України вперше почали опікуватися А. с. на державному рівні в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві (9–14 ст.). З прийняттям християнства започатковано виникнення церковних і монастирських архівів. Велике князівство Литовське успадкувало давньоукр. систему А. с., і перші значні архіви збереглися завдяки їх тотальному копіюванню (Литовська метрика). Існування державного архіву зафіксовано за козацько-гетьманської доби (17 – поч. 18 ст.), згодом утворився Генеральний малорос. архів. Велике значення мали приватні, родинні зібрання козацької старшини, магнатські архіви. Проте національна А. с. за тих часів не сформувалася, а визначальний вплив мали архівні системи держав, до яких входили українські землі (Польщі, Австро-Угорщини, Росії). Перше державне архівосховище засноване 1784 у Львові, 1852 створено Центральний архів давніх актів у Києві, 1880 – Історичний архів при Харківському ун-ті. У 19 ст. почалося наукове осмислення А. с. як самостійної галузі. Велике значення для розвитку А. с. мала орг-ція в кін. 19 ст. губерньських учених архівних комісій. За доби нац.-

визвол. змагань 1917–21 постало питання про створення системи архівних установ і проголошення державної власності на архівні документи. Його реалізація припадає на 1920–30-ті, коли в УРСР створено централізовану архівну систему, єдиний Державний архівний фонд. Тими ж роками дається створення центр. архівів у тих укр. землях, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії. Вся діяльність архівних установ в УРСР жорстко регламентувалася державними органами і перебувала під ідеологічним наглядом КПУ. Подальша політизація А. с. призвела до її безпосереднього підпорядкування НКВС (1938). Лише після 1960, з виходом із системи МВС, А. с. сформувалася в окрему, самостійну галузь. Із згодом Україною незалежності, ліквідацією паралельної системи партійних архівів, прийняттям Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993) А. с. в Україні отримала сучасну правову базу.

Г. Папакін (Київ).

«АРХІВНА СПРАВА» – спеціальне наукове періодичне науково-популярне видання (з кн. 2–3), присвячене історії, теорії, практиці архівного будівництва. Видавався у Харкові 1925–31. Друкований орган Центрального архівного управління УСРР. З 1931 виходив під назвою «Радянський архів». Всього побачило світ 21 число (у 17 книгах) накладом 750–1400 прим. Редколегію очолював завідувач ЦАУ, до її складу входили Д. Багалій, В. Веретенников, М. Гливенко, Ф. Герасименко, Є. Іванов, М. Рубач, С. Семко-Козачук, О. Сенченко, С. Тетін, Р. Шпунт. Авторський колектив репрезентували О. Барабашов, В. Барвінський, О. Водолажченко, Я. Жданович, В. Макасов, В. Міяковський, В. Нікітін, О. Оглоблин, В. Романовський, К. Харлампович, П. Федоренко, І. Шабатін, М. Яновський та ін. Журнал висвітлював питання теорії та методики архівної справи, торкався архівного життя в СРСР і за кордоном, подавав відомості про діяльність центрального і місцевих архівних управлінь, приділяв увагу бібліографічній інформації, мав консультативний відділ. У кн. 2–3, 4 друкувався археографічний додаток («журнал у журналі») – «Червоний архів» (редкол.: Д. Багалій, В. Веретенников, Є. Іванов, М. Рубач).

І. Матяш (Київ).

АРХІВОЗНАВСТВА КАБІНЕТ (КА ЦАУ) – перша укр. науково-дослідна установа в галузі архівної справи та документознавства. Діяла у Києві 1930–34. Створена для розроблення «архівно-технічних заходів та застосування їх в архівознавчій практиці архівних установ». Складався з 4-х підрозділів: зовнішньої охорони архівних матеріалів; збирання й описування архівних матеріалів; обладнання архівосховищ; архівно-бібліогр. Головними

завданнями КА ЦАУ були: проведення роботи з підвищення кваліфікації архівістів; організація курсів, семінарів, надання консультацій, робота з аспірантами. Важливою структурною ланкою стала хімічна лабораторія для дослідження та встановлення сприятливих умов зберігання архівних документів; науково-дослідної роботи в галузі консервації документів; підготовки проблем реставрації документів. На поч. 1931 у зв'язку з перебудовою архівної справи для «служби соціалістичному будівництву» відбулися зміни в основних напрямках роботи КА ЦАУ. Кабінету надавалися права науково-методологічного, методичного сектора з утворенням трьох секцій: участі архівних установ у соціалістичному будівництві; раціоналізація архівного виробництва; підготовки кадрів. КА очолював О. Сенченко. З 1932 КА перейменовано на Науково-методологічний кабінет. При цьому збереглися основні напрями діяльності КА (археографічний, популяризаторський, забезпечення збереженості архівних документів та підготовка кадрів), але посилювався ідеолог. контроль. Співробітники КА займалися питаннями удосконалення архівних технологій і устаткування приміщень архівосховищ; розробленням методики наук. публікацій документів, агітації та пропаганди архівних матеріалів; складання програм та планування підготовки кадрів і методології планувальної роботи; організацією роботи історично-архівознавчої бібліотеки і хімічної лабораторії. Восени 1933 на базі КА ЦАУ з метою наукової підготовки кадрів для архівних установ відкрито історико-архівну аспірантуру згодом реорганізовану в Історико-архівознавчий ін-т аспірантури при ЦАУ УСРР. Галузева спеціалізована науково-довідкова бібліотека та хімічна лабораторія продовжували свою діяльність після розформування КА ЦАУ.

І. Матяш (Київ).

АРХІВОЗНАВСТВО – галузь істор. науки, комплексна наука про архівну справу. Спеціальна наукова дисципліна, що вивчає та розробляє теор., методол., організац. питання архівної справи та її історію. А. як наука зародилося в 19 ст., чому активно сприяла діяльність архівних комісій губерньських учених (Таврійської, Чернігівської, Катеринославської, Полтавської), що займалися збиранням, упорядкуванням і виданням архівних документів. З діяльністю архів. комісій пов'язані імена корифеїв історичної науки: М. Владимирського-Буданова, М. Іванишева, В. Іконникова, І. Каманіна, О. Левицького, Я. Новицького, Д. Яворницького та ін. У 1920–30-х відбулося становлення національної школи А. (праці М. Довнар-Запольського, М. Грушевського, О. Грушевського, П. Клименка, В. Модзалевського, Д. Багалія, В. Веретенникова, О. Водолажченка, С. Маслова, В. Міяковського, В. Романовського, П. Федоренка та ін.), створення першого в Україні наукового центру з питань А.

(Кабінет А. при Укрцентрархіві – див. *Архівознавства кабінет Центрального архівного управління УРСР*), започаткування архівної періодики. Ці успіхи не знайшли розвитку в наступний період, коли утвердився ідеологічний диктат у науці.

Сучасні дослідження процесів архівного буд-ва та розвитку А. в Україні свідчать про тенденцію до А. виокремлення як системи наукових знань, що вивчає історію, теорію та практику архівної справи. А. займається описом, обліком, зберіганням, науковою систематизацією й класифікацією документної інформації, розробляє види і форми наук.-довідк. апарату до документів Національного архівного фонду (НАФ) України. Важливими завданнями А. є забезпечення збереженості документів НАФ України шляхом розвитку наукових досліджень фіз.-хім. властивостей носіїв інформації, засобів та умов створення ефективного страхового фонду. А. тісно пов'язане з ін. науками: історією, культурологією, правом, документознавством і спеціальними галузями історичної науки: джерелознавством, дипломатикою, палеографією, сфрагістикою, геральдиком, метрологією та ін. Останнім часом сформувалася тенденція до зародження в надрах А. нової наукової дисципліни на межі методології та теорії наукознавства, культурології та інформатики – архівософії, що свідчить про універсальних характер А. Центрами наукових досліджень у галузі А. є Інститут архівознавства Національної б-ки України ім. В. Вернадського (засн. 1993) і Український державний НДІ архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України (засн. 1994). Ці установи співпрацюють з відомими у світі центрами архівознавчих дослідж.: Міжнародним інститутом архівної науки (Словенія, Марибор), Всеросійським НДІ документознавства та архівної справи (Російська Федерація, Москва), Білоруським НДІ документознавства та архівної справи (Білорусь, Мінськ), Архівною школою М-ва науки та мистецтв федеральної землі Гессен (Німеччина, Марбург) та ін.

І. Матяш (Київ).

АРХІМАНДРИТ – титул управителів великих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місії та монашій чинів. Вперше титул А. введено у християнській церкві у 5 ст., а у *Київській Русі* – з 12 ст. А. обирався пожиттєво з правом носити митру і жезл. В Україні було декілька А. – А. киево-печерський, почаївський та ін.

АСКОЛЬД (Оскольд) і ДІР – київські князі 2-ї пол. 9 ст. За деякими даними, нащадки *Кия*, іншими – дружинники *Рюрика*. 860 очолювали київську дружину під час походу на Константинополь за правління імператора Михайла III. У багатьох джерелах згадується про хрещення А. і Д., а також за їх князювання – частини населення Київської дер-

Ажави. За А. і Д. 867 на Русь було вислано імператором *Василієм I* і Константинопольським патріархом Ігнатієм (можливо Михайлом III і патріархом Фотієм) для місіонерської діяльності єпископа і священників, які створили єпархію. *Константин VII Багрянородний* повідомляв про укладення в 873–74 (за ін. дан. – 875) договору між Візантією і Київською Руссю. Є відомості, що А. і Д. вели боротьбу проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. За літописними даними, були вбиті бл. 882 у Києві *Олегом*, який звинуватив їх в узурпації влади. За твердженням літопису, А. поховано на Угорській горі («Аскольдова могила»), а Д. – за церквою Орини (Ірини) у Києві.

АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932–33 в Україні – громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація. Заснована 27.6.1992 на установчому з'їзді у Києві. Статут громадського об'єднання зареєстровано 30.9.1992. Керівний орган – з'їзд, у період між з'їздами – Рада. Голова Асоціації обирається з'їздом. Мета і завдання її діяльності – дослідження та збереження в історичній пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок історії України – голоду-геноциду 1932–1933, голодів 1921–23, 1946–47. Фундаторами були укр. письменник В. Маняк та його дружина – журналістка Л. Коваленко-Маняк. 1994–96 і з 1998 – Раду очолював відомий правозахисник Л. Лук'яненко. 1996–98 керував роботою Ради А. історик В. Марочко. У багатьох населених пунктах України активістами А. впорядковано кладовища, встановлено хрести, пам'ятні знаки на могилах жертв голодоморів. 10.9.1993 до 60-річчя народної трагедії на Михайлівській площі Києва відкрито й освячено пам'ятний знак жертвам голодомору 1932–33. А. підготувала і видала низку збірників архівних документів і матеріалів, свідчень людей, які пережили страхіття радянських голодоморів, провела наукові конференції, ін. заходи.

О. Веселова (Київ).

АСТАМАТІЙ (Астаматенко, Стаматенко) Остафій (р.н. невід. – 1678) – укр. держ. діяч 1650–60-х. 1654 за наказом гетьмана *Б. Хмельницького* організував митні кордони України. 1675–77 А. був послом гетьманів *П. Дорошенка* і *Ю. Хмельницького* у Туреччині. 1678 призначений *Ю. Хмельницьким* наказним гетьманом. Через деякий час за підозрою у протигетьманській змові заарештований і страчений.

АТЕЙ (р. н. невід. – 339 до н. е.) – скіфський цар. За повідомленнями *Страбона*, в 4 ст. до н. е. А. зосереджував у своїх руках владу над більшістю скіфських племен Пн. Причорномор'я. За правління А. територія Скіфії простягалась від Дону до фракійських племен на Дунаї. Карбував власну мо-

нету. А. вів війну проти царя Македонії *Філіппа II*, в ході якої і загинув.

АТТІЛА (р. н. невід. – 453) – вождь племені гунів (434–453; до 445 правив спільно з братом *Бледою*, тоді, вбивши брата, – самостійно). За правління А. гунський союз племен з центром у Паннонії поширив свою владу на Сх. – до Кавказу, на Зх. – до Рейну, на Пн. – до островів Датського архіпелагу, на Пд. – за Дунай і досяг найбільшої могутності. 443, 447–48 здійснив ряд походів на тер. Сх. Римської імперії та Ірану. 451 розпочав похід у Галлію, але, як вважає іст. традиція, у битві на Каталаунських полях був розбитий об'єднаною армією римлянам, вестготів, франків, бургундів під командуванням римського полководця *Ф. Аеція*. 452 війська А. спустошили Пн. Італію, захопивши *Аквілею*, *Падую*, *Мілан*, і підійшли до Рима. Після переговорів з папою *Левом I*, А. не став захоплювати місто, а обмежився викупом. 453 А. повернувся до Паннонії, де незабаром і помер.

АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (11.3.1816–18.9.1875; Чужбинський – літ. псевд. *Олександра Афанасьєва*, який став частиною прізвища, ін. псевд. – *Невідомий*, *Лубенц*, *Пустинник*, *Недолин* та ін.) – укр. поет-романтик, етнограф, історик, мовознавець. Навчався у Ніжинській гімназії вищих наук. Був близько знайомий з *Є. Гребінкою*. Літературну діяльність розпочав 1838. Його вірш «Скажи мені правду, мій любий козаче» (став згодом народною піснею) був присвячений *Є. Гребінці*. Деякий час перебував на військ. службі. Служив у Тифлісі, де познайомився з *Ф. Боденштедтом* (німець, фольклорист і поет, видав 1845 у нім. перекладі збірник укр. народних пісень «Поетична Україна») та *Білгородському* полку. З 1847 перейшов до канцелярії воронезького губернатора, редагував неофіційний відділ «Губернських відомостей». У Петербурзі видавав газету «Петербургский листок» (1846), був інспектором у школах грамотності, завідувачем музею у Петропавлівській фортеці й відповідальним редактором журналу «Искра» (1873). Перші літературні спроби А.-Ч. відносяться до 1841. Друкувався в альманахах «Ластівка» і «Молодик». 1855 у Петербурзі без імені виходить книга лірики А.-Ч. «Що було на серці». 1843 познайомився з *Т. Шевченком*. Супроводжував його 1845–46 у подорожі по *Лівобережній Україні*. 1861 А. Ч. опублікував свої спогади про поета, окрім того написав поетичні тексти, присвячені *Кобзареві* («Шевченкові», «Над гробом *Т.Г. Шевченка*»). Кращі поезії А.-Ч. стали народними піснями, зокрема «Пісня», «Метіль», «Процання», «Жаль». У поезії А.-Ч. відносять до особистісно-психологічної течії романтизму. 1856 був відряджений в етнографічну подорож на Нижнє Подніпров'я, результатом якої стала двотомна

етнографічна розвідка «Подорож у Південну Росію». Автор побутових повістей і романів (рос. мовою). Залишив чимало наук.-поп. праць з іст., етнографії, філол., «Словарь малорусского наречия» (видрукуваний від букви А до З). Помер у Петербурзі.

Р. Крохмальний (Львів).

АФОН (Агіон Орос, Аїон Ора, Атос) – сх. виступ *Халкідонського* п-ова в Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря. Візантійський імператор *Константин Погонат* (668–685) віддав п-ів А. у виключне володіння ченців. У 8 ст. грецькі самітники (анахорети) створили на А. т. зв. чернечу республіку. Перший монастир (лавра) на А. був заснований 962–63 греком *Афанасієм*. З часом на А. виникло бл. 20 укріплених чоловічих монастирів, і він став відігравати роль великого релігійного центру православної церкви. Перший руський монастир (*Пантелеймонів*) був закладений на А. 1080 за візантійського імператора *Олексія Комніна*. Доступ жінкам на А. було заборонено. Україна мала з А. тісні релігійно-культурні зв'язки. На А. перебували *Антоній Печерський* та *І. Вишенський*. Управління здійснюється представниками монастирів – святою общиною. Вища юрисдикція належить Константинопольському патріарху. В монастирях А. зберігається бл. 10 тис. грец., слов., араб. рукописів, цінні мист. твори (починаючи з 9 ст.). Збірки до цього часу мало досліджені.

АХМАТОВ ЛЕВ СОЛОМОНОВИЧ (23.12.1899–8.3.1937) – один із організаторів комуністичного терору в Україні. Н. у *Жашкові* на Київщині. Освіта вища, за фахом юрист. 1917–18 – член партії «боротьбистів». 1920–22 – секретар Раднаркому УСРР, згодом – до 1925 – прокурор губ. суду, 1925–33 – прокурор Верховного Суду УСРР,

1934–35 – прокурор Дніпропетровської обл. З 1935 – начальник відділу трудових колоній НКВД УРСР. Заарештований 31.7.1936 за обвинуваченням у приналежності до контрреволюційної троцькістської терористичної організації, що нібито готувала «терористичні акти проти керівників КП(б)У тт. *Косіора*, *Постишева* і *Балицького* на Україні і проти керівників ВКП(б) у Москві». 8.3.1937 військовою колегією Верховного Суду СРСР у Москві приговорений до розстрілу. Реабілітований за висновком військової колегії Верховного Суду СРСР від 23.9.1958.

Ю. Шаповал (Київ).

АХМЕД I (1589 – 22.11.1617) – турецький султан (1603–17). Воював проти Австрії (1593–1606), Польщі (1616) та Ірану (1603–12 і 1616–17). Під час правління А. I у відповідь на тур.-татар. агресію на укр. землі *запорізькі козаки* здійснили ряд вдалих морських походів на Туреччину і Крим. 1614 козаки двічі перепливали Чорне море і здобували міста *Синоп* і *Трапезунд*. Навесні 1615 запорожці напали на околиці *Стамбула*, спалили гавань *Архіоки*. 1616 козаки під проводом гетьмана *П. Сагайдачного* захопили *Кафу*, знищивши при цьому бл. 14 тис. турецьких воєнків.

АХМЕД III (1673–1736) – турецький султан (1703–30). Вів переговори з гетьманом *І. Мазепою* та *П. Орликом* про надання військової допомоги Україні в боротьбі проти *Російської імперії*. 1711 турецька армія під командуванням А. III розбила московські війська на чолі з *Петром I* у битві біля *Ясс* на р. *Прут*. Уклав *Прутський мирний договір 1711*. Вів війни проти *Венеції* (1714–18), *Австрії* (1716–18) та *Ірану* (1722). Внаслідок війни з Австрією Туреччина втратила *Банат* і частину *Волощини*.

БАБЕНКО ВІРА (1902 – 7.9.1921) – зв'язкова укр. повстанських штабів на Катеринославщині (тепер Дніпропетровська обл.). Посланець окружного катеринославського штабу до уряду *Української Народної Республіки*. Закатована більшовиками в Катеринославі.

БАБІЙ ІВАН (р. н. невід. – 25.7.1934) – директор філії Академічної гімназії у Львові. Звинувачений укр. націоналістичними колами у співпраці з польськ. окупаційною владою. Засуджений революц. трибуналом *Організації українських націоналістів* до смертної кари. 25.7.1934 убитий у Львові бойовиком ОУН М. Царем.

БАГАЛІЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (7.11.1857 – 9.2.1932) – визначний укр. історик, архівознавець і громад. діяч. Н. у Києві. 1876 закінчив 2-гу Київ. гімназію із золотою медаллю. Навчався на іст. відділі іст.-філол. ф-ту ун-ту Св. Володимира в Києві (1876–80) та у Харківському ун-ті. 1880 залишений для підготовки до професорського звання (до 1883 – стипендіат при кафедрі рос. історії ун-ту Св. Володимира). 1882 удостоєний вченого ступеня магістра рос. історії за книгу «Історія Северської землі до половини 14 ст.». 1883 обраний штатним доцентом кафедри рос. історії Харківського ун-ту. З цього року завідував Харківським іст. архівом. 1887 захистив у Моск. ун-ті дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора наук за твір «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства». Екстраординарний (з 1887), ординарний (з 1889), заслужений проф. (з 1908), ректор Харківського ун-ту (1906–11). Виборний член Держ. Ради (1906, 1911–14), голова Харківської міськ. думи (1914–17). Один із керівників Харківського іст.-філол. т-ва (1883–1919), голова видавничого комітету Харківського т-ва грамотності (1891–1904), голова правління Харківської громад. б-ки (1893–1910). Один із перших (з 1918) академіків Укр. академії наук, голова іст.-філол. відділу Всеукр. академії

наук (1918–20, 1929–30). 1920 – декан Академії теоретичних знань у Харкові, 1921–27 – проф. історії України в Харківському ІНО, голова Харківського наук. т-ва (1921–22), голова Харківської н.-д. кафедри історії укр. культури (1922–29), керівник Центр. архівного управління УРСР (1923–24), директор НДІ Т. Шевченка (1926–32), голова Укр. центр. бюро секції наук. працівників (1925–32), заст. голови, член президії Укрнауки. Б. був учасником 6-го (1884), 10-го (1896), 12-го (1902), 13-го (1905), 15-го (1911) Археол. з'їздів, 1-го з'їзду архівних працівників РСФСР (1925) і 1-го Всеукр. з'їзду архівних працівників (1926). Був дійсним членом Моск. археол. т-ва (з 1890), почесним членом Воронежського статистичного комітету (з 1891), Моск. археол. ін-ту (з 1907). Заслуги Б. як архівіста відзначені обранням його почесним членом губернських вчених комісій: Тамбовської (1887), Орловської (1889), Таврійської (1890), Чернігівської (1897), Воронежської (1902), Катеринославської (1903, 1910). Автор більше 600 праць, гол. чин. у галузі історії Слобідської, Лівобережної, Південної України 15–18 ст., укр. історіографії, джерелознавства, архівознавства, археографії, іст. географії, археології. Автор ґрунтовних праць, присвячених іст. Харкова і Харківського ун-ту. Його «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» (тт. 1–2, 1893–1904) та нариси іст. фіз.-мат., іст.-філол. та мед. ф-тів – енциклопедія відомостей про Харківський ун-т за перші 100 років його існування. Автор праць, присвячених життєвому та творчому шляху Г. Сковороди та В. Каразіна, підручників з рос. історії та історіографії. Кавалер орденів Св. Станіслава I ст., Св. Анни II ст., Св. Володимира III ст. Могила знаходиться у Харкові на 13-му міському кладовищі (Алея почесних поховань). На іст. ф-ті Харківського ун-ту відкрита меморіальна аудиторія вченого.

С. Посохов (Харків).

БАГАЛІЙ-ТАТАРИНОВА ОЛЬГА ДМИТРІВНА (7.10.1890–1942) – укр. історик, архівіст, бібліограф, бібліотекознавець. Н. у Харкові. Донька академіка *Д. Багалія*, його секретар і помічниця. Закінчила іст.-філ. ф-т Вищих жіночих курсів у Москві (1914), тримісячні курси бібліотекарів (1918) та архівознавчі курси у Харкові. У 1918–33 (з перервою) – бібліотекар б-ки ім. В. Короленка у Харкові. 1920–25 – асистент на кафедрі рос. історії, зав. кабінету іст. України Харківського ін-ту нар. освіти. Викладала курси історіографії Росії та історії соціальних рухів у Росії. 1922–27 – архівіст (з перервою) Харківського іст. архіву. Впорядковувала і описувала документи з іст. масонства, зокрема з іст. руху декабристів у *Слобідській Україні*, з історії військ. поселень на Пд. Україні в 1-й пол. 19 ст. 1922–25 – аспірантка, 1925–33 – секретар істор. секції, наук. співробітник Харківської наук.-досл. кафедри іст. укр. культури (з 1930 – Ін-т) імені акад. *Д. Багалія*.

1930–34 – позаштатний співробітник Комісії для вивчення соціально-екоп. іст. України 18–19 ст. у зв'язку з історією революц. боротьби (голова – акад. *Д. Багалій*, керівничий – проф. *О. Оглоблин*, учений секретар – *Н. Полонська-Василенко*). Автор праць: «До джерел про декабристський рух на Україні» (1926), «Нариси з історії військових поселень на Україні» (1927), «Дещо про архіви Парижа» (1928), «Матеріали до історії декабристського руху на Україні» (1932). Після смерті батька описувала і впорядковувала його архів. Виступила одним із організаторів вид. та перевид. творчої спадщини *Д. Багалія* у 15 тт. (проект не був реалізований). У співавт. з *Д. Солов'єм* та *К. Шияном* упорядкувала «Матеріали до історії польськ. повстання на Правобережній Україні 1863 року» (1933). 1934–35 – науковий співробітник Ін-ту ім. Т. Шевченка. У 1936–41 співпрацювала з Ін-том укр. літератури АН УРСР. На поч. 1942 була зарахована до групи істориків і архівістів (на чолі з *В. Міяковським*) для написання історії архівної справи в Україні.

І. Верба (Київ).

БАГГЕ (Бегге; Джон Піктон) (1867 – р. см. невід.) – англ. дипломат. 1905 перебував на консульській службі в Рос. імперії, з 1914 – брит. консул в Одесі. 5(18).12.1917 призначений представником Великобританії в *Українській Народній Республіці*.

БАГРЯНИЙ ІВАН (справжні прізви., ім'я – Лозов'яга (Лозов'ягін) Іван Павлович; (9.9. (2.10).1906–25.8.1963) – укр. публіцист, поет, письменник, критик, політ. діяч, художник. Н. у м. Охтирка Харківської обл. (тепер Сумська обл.). З 1912 навчався в Охтирській церковнопарафіяльній школі. 1916–19 – у Вищій почат. школі м. Ахтирки. 1926–1929 навчався у Київ. худож. ін-ті, але до захисту дипломної роботи допущений не був через політ. «неблагонадійність». 1920 став свідком того, як більшовики закатували його діда-пасічника та дядька за приналежність до Армії УНР. Належав до літ. орг-ції МАРС (Майстерня революційного слова). Підтримував творчі відносини з опозиційними письменниками-«попутниками» і політ. діячами України кін. 1920-х: *М. Хвильовим*, *О. Вишнею*, *М. Кулішем*, *М. Яловим*, *П. Христовим*, *О. Досвітнім* та ін. Перший вірш «В місто» був опублікований в журн. «Глобус» 1926. Друкувався у часописах «Всесвіт», «Життя і революція» та ін. Автор збірок поезій «До меж заказаних» (1927), «В поті чола» (1930), поем «Ave Maria» (1929), «Скелька», «Батіг», «Вандея», «Собачий бенкет», «Гутенберг» (1928–29), епопеї «Комета», оповідань «В сутінках» та «З оповідань старого рибалки». Більшовицька критика винесла вирок: «антисоветський» письменник, «куркульський ідеолог». 1932 заарештований НКВД у Харкові. Під час слідства написав поему-симфонію «Золотий бумеранг». Був засуджений до 5 років заслання і вивезе-

ний на Далекий Сх. 1934 втік і переховувався у знайомих в Зеленому Клині. 1936 повернувся додому, де його знову заарештували. 1942 уник розстрілу нацистами. У лютому 1943 був призваний до лав Червоної армії. Однак до фронту не дійшов – ешелон потрапив під бомбардування. Повернувся до Охтирки, де працював декоратором у театрі. 1944 опинився у Львові. Друкувався на сторінках часописів «Наші дні», «Вечірня година», «Вечірні вісті» (поема «Золотий бумеранг», роман «Тигролови»). Був одним з ініціаторів створення *Укр. головної визвольної ради*. Перебуваючи у розташуванні УПА на Волині та Карпатах, працював у відділі пропаганди. Автор графічних плакатів, листівок, коломиїнок, повстанських пісень. 1944 емігрував до Німеччини. 1945–50-х Б. перебував у таборі для переміщених осіб, де написав памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?». 1946 разом із *Г. Костюком*, *І. Майстренком*, *С. Підгайним* створив Українську революційно-демократичну партію (УРДП) та Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). Тоді ж заснував газету «Українські вісті». З вересня 1945 учасник літ. об'єднання – Мистецький український рух. На сторінках газети друкував власні публіцистичні праці. У публіцистиці обстоював право українців на повноту нац. буття, нац. гідності. Подав глибокий аналіз рос. шовінізму, а також широкий спектр фактів та процесів світового політ. життя. Серед праць, присвячених питанням нац. самовизначення в сучас. політ. процесі, тобто укр. політиці, – «Молодь великої України і наші завдання», «Національна ідея і націоналізм», «На намальованому коні», «На варті», «До питань стратегії і тактики нашої визвольної боротьби» та багато ін. У статті «Національна ідея і націоналізм» – багрянівські дефініції фундаментальних понять ідеології, проблеми укр. політ. рухів в екзилі та моменти функціонування в їхніх межах УРДП, заснованої письменником, висвітлюють розвідки «Комунізм, фашизм, капіталізм, соціалізм і ми», «Для чого створено УРДП?», «Наша правда», «До питань стратегії і тактики нашої визвольної боротьби». Про становлення і розвиток укр. преси в діаспорі написав розвідку «На намальованому коні». Автор творів «Люба» (1944), збірки «Золотий бумеранг» (1946), драматичної повісті «Моритурі» (1947), комедій-сатири «Генерал» (1948), повісті-вертепу «Розгром» (1948), роману «Гетсиманський сад» (1950), повісті «Огненне коло» (1953), поеми «Антон Біда – герой труда» (1956), романів «Маруся Богуславка» (1957) та «Людина біжить над прірвою» (1965), низки творів для дітей («Казка про лелек та Павлика мандрівника», «Телефон», 1960). Лауреат Держ. премії ім. Т. Шевченка 1992. Помер у санаторії Сан Блазієн (Німеччина).

О. Утріско (Львів).

БАДЕНІ КАЗИМИР-ФЕЛІКС (14.10.1846 – 9.7.1909) – австр. держ. діяч, граф, італ. за похо-

дженням. 1888–95 – намісник Галичини. 1890 став ініціатором укладення угоди з народовцями, яка отримала назву «нова ера» і мала на меті стабілізувати укр.-польськ. відносини в Галичині. На основі цієї домовленості галицьким українцям за підтримку політики австр. уряду було надано кілька місць в австр. парламенті, збільшувалося число укр. кафедр у Львівському ун-ті, запроваджувався укр. фонетичний правопис, відкривались три укр. гімназії та фін. установи – «Дністер» у Львові й «Українська щадниця» в Перемишлі, почала виходити укр. мовою урядова газета «Народна часопись» (1890–1914). Однак ці поступки, запропоновані Б. і реалізовані австр. урядом, не задовольнили політ. домагань більшості народовців. 1894 політика «нової ери» закінчилась повним крахом. 1895–97 Б. – президент-міністр Австро-Угорщини. 1897 під час парламентських виборів у Галичині розгорнув збройний антиукр. терор (криваві «баденівські вибори»), внаслідок якого загинуло 10 чол., поранено 29 і кількост заарештовано. Із 63 деп. від Галичини було обрано лише 3 українців. 28.11.1897 змушений був подати у відставку.

БАЙБУЗА ТИХОН (рр. н. і см. невід.) – козац. гетьман (1597–98). На поч. листопада 1598 очолив похід запорожців під Перекоп. Проводив політику, спрямовану на досягнення компромісу з польськ. урядом, чим викликав невдоволення запорожців і нерестрових козаків. Вів боротьбу за гетьманство з Ф. Полоусом.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ – Запорізька Січ, яка в 1652–1709 знаходилась на о. Чортомлик, або Базавлук (див. *Чортомлицька Січ*).

БАЗАР – село Народицького р-ну Житомирської обл. 17.11.1921 у с. Малі Міньки поблизу Б. під час 2-го Зимового походу в бою з рад. військами (9-та Кримська кав. дивізія, командир Г. Котовський) зазнала поразки Волинська група Армії УНР під командуванням ген. хорунжого Ю. Тютюнника (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). 2.11.1921 (за ін. даними, 23.11.1921) у Б. більшовиками було розстріляно 359 полонених учасників походу, які відмовилися перейти на службу до Червоної армії.

БАЗИЛЕВИЧ ВАСИЛЬ МИТРОФАНОВИЧ (31.12.1892 (12.1.1893) – 4.9.1942) – укр. історик, літературознавець, музеєзнавець. Н. у Києві. Закінчив іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту (1915), де навчався у М. Довнар-Запольського. Брав участь в Іст.-етногр. гуртку, був бібліотекарем іст.-філол. семінару. Впродовж 1918–21 склав магістерські іспити. Друкуватись почав у зб. «Молодые побеги» (Вип. 1–2, 1906–11), вміщував хронікальні замітки у газ. «Киевлянин». Брав участь у нездійсненому проєкті М. Довнар-Запольського «Пам'ятники по международно-правовой истории Украины, 1648–1918». Від 1916 викладав історію в гімназіях

Києва. 1919 разом із С. Масловим створив при іст.-філол. ф-ті Музей війни і революції. Один із фундаторів Київ. археол. ін-ту (КІА), 1920–21 – секретар президії (згодом правління), 1922–24 – заст. вченого секретаря КІА. Впродовж 1918–22 за авторськими програмами одним із перших в Україні запровадив і читав курс архівознавчих дисциплін на археографічному відділенні ін-ту, підготував та видав посібник «З лекцій по геральдиці» (1923). Після реорганізації КІА на Київ. археол. курси у 1922–24 продовжував викладання історії мист. та спец. дисциплін. У 1920-х викладав у Вищому ін-ті нар. освіти ім. М. Драгоманова на Прискорених пед. курсах. Під керівництвом Д. Багалія працював у ВУАН над історією декабристів в Україні, узяв участь у збірниках «Декабристи на Україні» (1926–30) і «Рух декабристів» (1926). Залишив праці з різних питань киевознавства. У 1933–34 викладав на Всеукр. музейних курсах (курси палеографії, епіграфіки, хронології, сфрагістики, геральдики й нумізматики, 1933–34). Секретар Іст. т-ва Нестора Літописця та Київ. краєвої комісії з охорони пам'яток старовини Наркомосу. Працював у Комісії соціально-екоп. історії України і Комісії Біографічного словника ВУАН. Виявив документи про перебування в Україні Е. Бальзака. Опублікував мемуари Й. Руліковського (1933). Зібрав бібліографічні матеріали про зв'язки М. Гоголя з укр. літературою, що лягли в основу публікації Л. Добровольського та В. Лаврова «Н.В. Гоголь. Матеріали й исследования». Взяв участь у підготовці багатотомної збірки праць Д. Багалія. Музейницьку діяльність розпочав заст. завідувача Музею війни і революції (1919–26). 1927, 1932–35 – співробітник Всеукр. історичного музею ім. Т.Шевченка. У 1927–32 – секретар Київ. крайової інспектури охорони пам'яток історії та культури. Активний учасник усіх наук.-орг. заходів Комісії історії Києва та *Правобережної України* Іст. секції ВУАН (1924–30). Член Софійської комісії при Всеукр. археол. к-ті ВУАН та Іст.-літ. т-ва ВУАН. Дійсний член Іст. т-ва Нестора Літописця (1917–30), секретар т-ва, чл. Т-ва дослідників мистецтв. Зазнав кількох арештів – 1923 (у зв'язку з процесом «Центру дій»), 1932, 1935. Під час останнього арешту вилучили його унікальну бібліотеку (зібрав велику збірку київ. газ. 1917–22) й книжку протоколів Іст. т-ва Нестора Літописця (за останні роки існування). В ув'язненні перебував в Іркутському концтаборі, згодом – у таборах під Біробіджаном (звільнений 1940). Через заборону повернутись до Києва оселився у Таганрозі (тепер Росія), де одержав посаду зав. музею. Опублікував кілька праць із місц. краєзнавства. Розстріляний гестапо за спробу перешкодити вивезенню музейних колекцій до Німеччини. Автор бл. 50 наукових праць. Серед них – «Извет старца Рафаила. Из киевских настроений времени Богдана Хмельницкого» (1919); «Декабристи на Київщині» (1926), «Декабристы. Очерки» (1926), «Повстання декабристів на Україні» (1926).

С. Білокінь, С. Панькова (Київ).

БАЗИЛЕВИЧ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (1759–1802) – доктор медицини та хірургії. Н. у с. Боромля (тепер Тростянецький р-н Сумської обл.). Закінчив Харківський колегіум, потім Петерб. медико-хірургічне уч-ще (1785) та Страсбурзький ун-т (Франція). За кордоном захистив докторську дисертацію. Після повернення до Росії працював професором патології та терапії при Петерб. медико-хірургічному уч-щі. Один із засновників Петерб. медико-хірургічної академії.

Л. Посохова (Харків).

БАЛАБАН ГЕДЕОН (до постриження в ченці – Григорій; 1530 – 10.2.1607) – укр. церк. діяч, львів. єпископ (1569–1607). З 1590-х брав участь у всіх переговорах із Ватиканом про об'єднання православної та католицької церков. 1590 став ініціатором наради єпископів – холмського і белзького Діонісія Зборуйського, луцького Кирила Терлецького, пінського і турівського Леонтія Пельчинського, – яка проходила у Белзі й де вперше було порушено питання про об'єднання (унію) православної та католицької церков. У 1596 Б. на Берестейському Соборі став на бік князя К. Острозького і виступив проти унії. Вів боротьбу зі Львів. братством. Б. заснував школи і друкарню в Стрятині, видавав церковні книги («Службник», 1604; «Требник», 1606), піклувався про шкільництво. Помер у с. Уневі на Львівщині.

БАЛАГУЛИ – рух серед польськ. шляхти на *Правобережній Україні* в 30–40-х 19 ст., яка свої верхніві симпатії до народу виявляла у зовнішньому наслідуванні селянськ. звичаїв. Часто набирав викривлених форм – бійки, пияцтва, лайки і т. ін.

БАЛИЦЬКИЙ ВСЕВОЛОД АПОЛЛОНОВИЧ (27.11.1892 – 27.11.1937) – один із провідних чекістських діячів і фундаторів комуністичного тоталітаризму в Україні. Н. у Верхньодніпровську Катеринославської губ. 1912–15 навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. 1915 мобілізований до армії, закінчив Тифліську школу прапорщиків, служив у 114-му запасному полку на Кавказькому і Перському фронтах. 1913–15 належав до меншовиків. З лютого 1917 – голова полкового к-ту, з жовтня 1917 – голова гарнізонної Ради солдатських депутатів у м. Тавризі. 1918 – в'язень тюрми груз. меншовицького уряду. 1918 відряджений Кавказьким крайкомом РСДРП(б) до Москви, по дорозі був заарештований німцями в Україні, але втік з-під варті. З 1918 – у чекістських органах: керував діяльністю особливих відділів, працював заввідділом, член Колегії, зав. секретаріатом ВУЧК, голова ВУЧК у Гомелі, голова реввійськтрибуналу Гомельського укріпрайону, голова укр. Організаційної комісії, політінспектор ВЧК, голова Волинської губчека у Житомирі. З грудня 1919 – голова Київ. губчека та повноважний представник ВЧК у Правобережній Україні, з квітня 1920 – заст. голови ЦУП-ЧРЕЗКОМУ, з квітня 1921 до березня 1922 – заст.

голови ВУЧК, одночасно – команд. військами ВУЧК. З березня 1922 – заст. голови ГПУ, з 1.9.1923 по 25.7.1931 – голова ГПУ УСРР і повноважний представник ОГПУ по УСРР (з березня 1924 по листопад 1930 – за сумісництвом нарком внутр. справ УСРР). З 18.9.1923 по 10.7.1934 – член Колегії ОГПУ СРСР. Під керівництвом Б. відбувалися зміцнення чекістських органів в Україні як органів комуністичної диктатури, їхнє перетворення на політ. поліцію, що контролювала практично всі сфери життя суспільства і верстви населення, організація в Україні відкритих суд. процесів (над членами УПСР, 1921; процес Спільки визволення України, 1930), багатьох «закритих» справ, висилки і розстрілів «класово ворожих елементів». З 31.7.1930 до 10.7.1934 – заст. голови ОГПУ СРСР, з листопада 1932 до лютого 1933 – особливо уповноважений ОГПУ по Україні. Разом із П. Постишевим був відряджений в Україну за постановою ЦК ВКП(б) від 24.1.1933, виконував завдання з остаточної ліквідації сел. спротиву колективізації за умов голоду, з боротьби зі «скрипниківщиною», тобто фактичної ліквідації політики «українізації» та її наслідків. З 11.7.1934 до 11.5.1937 – нарком внутр. справ УСРР. Член ЦК (з 1925) і Політбюро (з 1927) ЦК КП(б)У, на 17 з'їзді ВКП(б) 1934 обраний членом ЦК ВКП(б). З травня до 19.6.1937 – нач. управління НКВД по Далекосхідному краю у Хабаровську. На червневому (1937) Пленумі ЦК ВКП(б) виведений зі складу членів ЦК ВКП(б) та виключений із партії. Заарештований за наказом М. Єжова 7.7.1937 за обвинуваченням в організації «антирадянського заклоту», засуджений до розстрілу. Вирок виконано 27.11.1937.

Ю. Шаповал (Київ).

БАЛУДЯНСЬКИЙ (Балуг'янський) МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (26.9.1769 – 3.4.1847) – укр. вчений-правознавець, один із основоположників юрид. науки та освіти в Рос. імп. Н. у Закарпатті. Освіту здобув на юрид. ф-ті Віденського ун-ту. Працював у навч. закладах Австр. імперії. 1803 запрошений на роботу в Рос. імп., куди переїхав у 1804. Викладав торг. і фін. право в Петерб. пед. ін-ті. 1819, після реорганізації пед. інституту в ун-т, Б. був обраний першим ректором Петерб. ун-ту, склав його статут. На посаді ректора працював до 1821. 1824 змушений залишити ун-т. Працював у кодифікаційній комісії із складання законів Рос. імперії під керівництвом М. Сперанського. Саме завдячуючи Б., фін. реформи 1-ї чверті 19 ст. в Рос. імперії мали добру юрид. базу. Після реорганізації кодифікаційної комісії на 2-ге відділення імператорської канцелярії (1826) Б. став його керівником. Внаслідок роботи відділення було складено Повне зібрання законів Рос. імп. (у 46 тт.) і Звід законів Рос. імп. (у 15 тт.). 1838 під керівництвом Б. було підготовлено і опубліковано. Звід місц. законів зх. губерній (тобто укр. та білорус. земель), а 1842 здійснено 2-ге видання Зводу

законів Рос. імп. Б. – автор багатьох наук. праць із різних галузей юриспруденції.

Т. Андрусак (Львів).

БАНДЕРА СТЕПАН (1.12.1909 – 15.10.1959) – визначний укр. політ. діяч, один із лідерів укр. нац.-визвол. руху 30–50-х. Н. в с. Старий Угринів Калуського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) в родині греко-католицького священника. 1919–1927 навчався у Стрийській гімназії. На поч. 1922 став членом Пласту, а згодом – *Організації вищих класів українських гімназій*. Після закінчення гімназії намагався виїхати у Чехо-Словаччину для навчання в Укр. госп. академії у Подєбрадах, але не дістав дозволу від польськ. властей. 1928 Б., ставши членом *Української військової організації*, отримав призначення спочатку у відділ розвідки, пізніше – пропаганди. Одночасно належав до студентської орг-ції *Група української націоналістичної молоді*, що була тісно пов'язана з УВО. 1929 Б. вступив в *Організацію українських націоналістів* (ОУН), з 1931 – чл. Крайової езекутиви ОУН на західноукр. землях (ЗУЗ), а з червня 1932 – заступник Крайового провідника і референт пропаганди. В червні 1933 на Берлінській конференції ОУН Б. був офіційно затверджений Крайовим провідником ОУН на ЗУЗ. Під час зустрічей з *Є. Коновальцем* Б. виклав власне бачення шляхів розбудови орг-ції та розгортання нац.-визвол. руху в Зх. Україні. 1933 Б. спланував і провів шкільну акцію, спрямовану проти спроб польськ. уряду колонізувати укр. шкільництво. Підтримуючи акції протесту *Українського національно-демократичного об'єднання* проти спланованого голодомору 1932–33 в Наддніпрянській Україні, Б. доручив *М. Лемку* здійснити замах на рад. консула у Львові. 1934 Б., виконуючи постанову конференції ОУН у Берліні (1933), підготував замах на одного з гол. організаторів політики «пацифікації» щодо укр. нас. *Галичини* і *Волині* міністра закорд. справ Польщі Б. Перацького. В червні 1934 заарештований і під час *Варшавського процесу 1935–36* та *Львівського процесу 1936* засуджений до смертної кари, згодом замінені на довічне ув'язнення. З 1936 Б. разом з *М. Лебедем*, *М. Климишиним*, *Я. Карпинцем*, *Є. Качмарським*, *Р. Мигалем* та іншими націоналістами перебував у в'язниці «Свенти Кшиж» («Святий Хрест») у Варшаві. Після розвалу Польськ. держави у вересні 1939 звільнений з тюрми. Прибувши до Львова, Б. разом з активом ОУН протягом короткого часу виробив детальний план розбудови мережі ОУН на теренах усієї України. 1939 очолив течію в ОУН, яка стояла в опозиції до методів і тактики діяльності *Проводу українських націоналістів* під керівництвом *А. Мельника*. 10.2.1940 у Кракові був створений Револуц. провід ОУН на чолі з Б., затверджений у квітні 1941 Великим збором ОУН. Після поч. рад.-нім. війни 1941–45 ОУН ставить своїм завданням відновлення укр. державності. За розпорядженням Б. було сформовано

З похідні групи ОУН (загальна кількість 6 тис. чол.), Дружину українських націоналістів (складалася з військ. частин «Нахтігаль» і «Роланд»), організовано редакції газет. 30.6.1941 ОУН (під проводом Б.) проголосила у Львові відновлення на західноукр. землях укр. державності й сформувала орган крайової влади на чолі зі *Стецьком Ярославом – Українське державне правління*.

6.7.1941 Б. був заарештований окупаційними властями і після відмови скасувати акт відновлення Укр. держави ув'язнений у концентраційному таборі Саксенгаузен. У цей же час брати Б. – Степан і Ярослав – були кинуті до нім. концтабору Освенцім, де загинули в 1942. Після звільнення з концтабору військами союзників Б. внаслідок постійної загрози арешту рад. спецслужбами змушений був змінювати місце перебування. Жив в Інсбруку, Зеєнфельді, Мюнхені. В лютому 1946 (за ін. даними в 1947) Б. очолив провід *закордонних частин ОУН* (ЗЧ-ОУН). У грудні 1950 (за ін. даними – в серпні 1952) внаслідок розходження з питань стратегії і тактики визвольного руху з Крайовим проводом ОУН(Б), відмовився від посту голови Проводу ЗЧ ОУН. 1953–54 намагався врегулювати відносини між укр. еміграційними угрупованнями і досягти консолідації всіх націоналістичних сил за кордоном. 1956 на Конференції ЗЧ ОУН (Б), знову був обраний головою проводу. В наступні роки активізував роботу з налагодження зв'язків із націоналістичним підпіллям в Україні й формування нової нелегальної структури ОУН на укр. землях. Ця орг. діяльність Б. серйозно занепокоїла керівництво СРСР. 15.10.1959 у Мюнхені агент КГБ Б. Сташинський пострілом із спеціально виготовленого пістолета (стріляв ампулами з ціаністим калієм) убив Б. Похований на кладовищі у Мюнхені. Б. – автор кількох праць, в яких ґрунтовно розроблено ідеологічні й теоретичні засади укр. націоналізму, зокрема «Перспективи Української Національної Революції» (1958).

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (5(16).11.1788 – 25.1(6.2).1850) – укр. історик і археограф, син *М. М. Бантиш-Каменського*. Н. в Москві. Навчався в Моск. ун-ті. 1814–16 служив у Колегії закорд. справ. Із 1816 – управитель канцелярії київ. військ. губернатора кн. М. Рєпніна. 1825–28 – губернатор Тобольська, 1836–37 – віленський губернатор. Перебуваючи в Україні Б.-К. зібрав і систематизував цінний істор. матеріал, опублікований після його смерті в книзі «Джерела малоросійської історії» (1858–59). Автор «Історії Малої Росії з часів приєднання її до Російської Держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства» (ч. 1–4, 1822), «Словник достопамятних людей російської землі» (тт. 1–5; 1836, 1848).

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ 16(27).12.1737 – 20.1(1.2).1814) – укр. і рос. історик, археограф, бібліограф. Н. у м. Ніжині

(тепер Чернігівської обл.). Навчався в Київ. та Моск. академіях, Моск. ун-ті. З 1762 працював у моск. архіві Колегії закорд. справ, з 1783 – управляючий цього архіву. Автор археографічних праць, в яких містяться цінні документальні дані з історії України – «Історичні повідомлення про виниклу в Польщі унію» (1805, 1864), «Листування між Росією і Польщею по 1700 рік...» (1862), «Огляд зовнішніх зносин Росії по 1800» (тт. 1–4, 1894–1902) та ін.

БАРАБАШ ІВАН (р.н. невід. – 1648) – військ. осавул реєстрового козац. війська. Весною 1646 Б. у складі козац. делегації разом з *І. Караїмовичем* і *Б. Хмельницьким* їздив до Варшави, де велась таємні переговори з польськ. королем *Владиславом IV Вазаю* про участь козаків у війні проти Туреччини. Навесні 1648 Б. разом із полк. *С.-М. Кричевським* і *Вадовським* та військ. осавулом *І. Караїмовичем* очолював загін реєстрових козаків, висланий польськ. урядом для придушення повстання на Запоріжжі, яке поклато початок *Нац.-визвол. війни укр. народу 1648–57*. 24.4(4.5). під проводом *Ф. Джалалія* та сотника *Б. Товпиги* відбулось повстання козаків загону Б. У Кам'яному Затоні (тепер с. Дніпрово-Кам'янка Дніпропетровської обл.) повстанці стратили Б. та його прихильників. 2(12).5.1648 під Жовтими Водами загін приєднався до укр. армії під проводом *Б. Хмельницького*.

БАРАБАШ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ – кошовий отаман Запорізької Січі (1657–58). Разом із полтавським полковником *М. Пушкарем*, виходячи з вузькостаршинських інтересів, очолив антигетьманську опозицію, яка проводила промоск. політику, спрямовану на підпорядкування України царській владі. Наприк. 1657 став співорганізатором *Пушкаря* і *Барабаша* *заколоту 1657–58* проти гетьмана *І. Виговського*. Після розгрому осн. сил заколотників 16.6.1658 (за ін. даними, 15.5.) під Полтавою намагався втекти до наступаючих на Лівобережжя моск. військ. У серпні 1658 був схоплений козаками і страчений.

БАРАБАШОВ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (18(30).3.1894 – 29.4.1971) – укр. астроном. Н. у Харкові. 1912 закінчив 1-шу Харківську гімназію і вступив на 1-й курс фіз.-мат. ф-ту Юр'ївського (тепер Тартуський) ун-ту. Через важку хворобу перервав навчання і поїхав на лікування в Італію. З 1914 по 1919 навчався на фіз.-мат. ф-ті харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту був залишений на кафедрі астрономії для підготовки до професорського звання. З 1930 протягом кількох десятиліть керував Харківською астр. обсерваторією. З 1933 – зав. кафедрою астрономії ХДУ, з 1934 – професор. 1936 Б. сукупністю робіт без захисту дисертації було присвоєно учений ступінь доктора фіз.-мат. наук. 1941 присвоєно почесне звання «Заслуженого діяча науки УРСР». 1948 обраний дійсним членом АН УРСР. Понад 15 років

очолював Комісію з фізики планет Астроном. ради АН СРСР, брав активну участь у роботі Комісії з дослідження умов на Місяці та планетах та підкомісії по природі місячної поверхні. Герой Соціалістичної Праці (1969), член Міжн. Астроном. Спільноти, голова Астроном. ради АН УРСР. Автор бл. 600 друкованих робіт. Сконструював (разом із *Н. Пономарьовим*) перший рад. спектрогеліоскоп. Один з авторів і ред. першого «Атласу оберненої сторони Місяця». Б. належать значні відкриття у вивченні планет сонячної системи. Його ім'ям названий кратер на Марсі. Б. – один із фундаторів т-ва «Знання» у Харкові. Брав участь в орг-ції Харківського планетарію.

Б. Зайцев (Харків).

БАРАН МИХАЙЛО (1880–1937) – укр. громад. і політ. діяч. Н. в Скалі-Подільській Борщівського повіту на Тернопільщині. Навчався у Тернопільській гімназії. Закінчив Чернівецький ун-т і Львівську торг. академію. 1914 очолив сотню *Легіону Українських січових стрільців*. Наприк. грудня 1914 у районі села Гутари потрапив у рос. полон. 1919 став одним з організаторів і провідних членів КПСГ (з 1923 – *Комуністична партія Західної України*), член політбюро цієї партії. У березні 1920 очолив першу бригаду *Червоної Української галицької армії*, яка була розсіяна польськ. військами в боях під Михнівкою. Під час *польсько-більшовицької війни 1920* – старшина 1-го полку 44 дивізії Червоної армії, заст. голови *Галицького революційного комітету*. В 20–30-х працював на викладацькій роботі. 1937 Б., як і сотні ін. галичан, які перебували в УРСР, заарештовано і розстріляно.

БАРАН СТЕПАН (1879 – 4.6.1953) – відомий укр. громад. і політ. діяч, публіцист, дійсний член НТШ. Н. в с. Крукиніч Мостиського пов. у Галичині. 1913–19 був членом *Української національно-демократичної партії*, входив до складу Нар. комітету цієї партії. 1913–18 – секретар УНДП. 1914–16 – член *Президії Головної української ради*, з 1915 – *Загальної Української Ради*. 1914–18 – гол. ред. газ. «Свобода». 1918–19 Б. входив до складу *Української національної ради ЗУНР–ЗОУНР*. Із 9.11.1918 призначений держ. секретарем земельних справ *Західноукраїнської народної республіки* в уряді *К. Левицького* і залишався на цьому посту до початку січня 1919. З кінця 1919 увійшов до складу Всеукр. нац. ради, був обраний заст. голови цього політ. об'єднання. За дорученням ВНР провів підготовчу роботу із створення проекту нової конституції УНР. Брав активну участь у сусп.-політ. житті Галичини в 20–30-х. 1928–39 – посол від *Українського національно-демократичного об'єднання* у польськ. сеймі. Був одним з організаторів Укр. парламентарної репрезентації у вищому законодавчому органі Польщі. Як адвокат виступав захисником у політ. суд. процесах над учасниками укр. нац.-виз-

вол. руху в 3х. Україні. Протягом багатьох років тісно співпрацював з укр. періодичними вид.: газ. «Діло» (1902–39) і «Свобода» (1914–18 – гол. ред.). У післявоєнний період жив в еміграції. 1951–53 Б. очолював виконавчий орган *Української національної ради*. Б. – автор численних праць із проблем агр., церк. і осв. відносин на західноукр. землях. Найважливіші з них: «Статистика середнього шкільництва у Східній Галичині в 1848–98» (1910), «Історія української адвокатури» (1934), «Земельна справа в Галичині» (1947), «Митрополит Андрій Шептицький» (1948) та ін. Помер і похований у Мюнхені (Німеччина).

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (бл. 1620–3(13). 9.1693) – укр. церк., політ. і літ. діяч 2-ї пол. 17 ст. Навчався в Київ. братській школі, колегіумах Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і Каліша (тепер Польща). 1650–57 – ректор *Київської колегії*. З 1657 – чернігівський єпископ. 1657, 1659–61, 1670–85 – місцєблюститель Київ. митрополітичї кафедр. В церк. справах проводив політику орієнтації на Моск. патріархію, проте не погодився вийти з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і висвятитися на митрополита у Москві. 1674 заснував друкарню і колегіум у Новгороді-Сіверському (згодом перенесені до Чернігова). Автор збірок казань – «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) та ін. Написав збірку віршів польськ. мовою «Лютня Аполлона» (1671).

БАРАНОВИЧ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (липень 1892 – 3.5.1961) – укр. історик. Н. у Старокостянтинові Волинської губ. (тепер Хмельницька обл.). 1911–16 навчався на іст.-філол. ф-ті Петроградського ун-ту. 1916–20 викладав історію в гімназії на Волині. 1918 працював в архівному відділі Гол. управління у справах мист. та нац. культури. 1920–23 – зав. відділу повітнаростів, голова повітвідділу спілки Робітос. зав. трудшколою, зав. педкурсами, зав. місцевого музею та архіву в Старокостянтинові. 1923–25 викладав у школах Києва. 1924–26 – аспірант, 1926–30 – наук. співробітник наук.-досл. кафедри історії України при ВУАН. У жовтні 1926 захистив працю «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у 18 ст.». Одночасно у 1923–33 – наук. співробітник Іст.-геогр. комісії при ВУАН, 1930–33 – Комісії для вивчення соц.-екон. історії України при ВУАН. 1934 – наук. співробітник Іст.-археологічного ін-ту ВУАН. У передвоєнний час викладав у вузах Сімферополя. Після війни працював в Ін-ті історії АН СРСР у Москві. 1946 захистив кандидатську дисертацію «Панське місто за часів Речі Посполитої. Старокостянтинів 16–18 ст.», 1951 – докторську дисертацію «Магнатське господарство на півдні Волині в 18 ст.». Вивчав соц.-екон. історію України, Білорусі, Литви та Польщі у 16–18 ст. Автор близько 50 праць, зокрема «Нариси магнат-

ського господарства на півдні Волині у 18 в.» (1926–30), «Панське місто за часів польської держави: Старий Костянтинів» (1928), «Залюднення Волинського воєводства в першій половині 17 ст.» (1930), «Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство» (1931), «Помешичий город времен Речи Посполитой» (1947), «Магнатское хозяйство на юге Волини в 18 в.» (1955), «Украина накануне освободительной войны середины 17 в.» (1959).

О. Юркова (Київ).

БАРАНОВСЬКИЙ ХРИСТОФОР АНТОНОВИЧ (19.12.1874 – 1941) – укр. громад. та політ. діяч, фінансист. Один із провідників укр. кооп. руху. Н. на Київщині. Фахової освіти не мав. Засновник і директор центр. установи дрібного кредиту в Києві – Союзбанку (1907–17). 1917 – голова управи Укр. нар. кооп. банку, член *Української Центральної Ради* та Комітету УЦР (*Малої Ради*), член губ. виконавчого к-ту Київщини. У червні–липні 1917 – генеральний секретар фінансів Генерального секретаріату, займався розробкою основ нац. фін. політики. У липні 1917 – член делегації на переговорах з Тимчасовим урядом щодо підписання «Статуту вищого управління Україною». За Гетьманату П. Скоропадського – член укр. делегації на переговорах з РСФРР для укладання мирного договору. 1917–18 – ред. кооп. газ. «Комашня» (Київ). 1919 – директор Українбанку, радник Цент. укр. с.-г. кооп. союзу, Всеукр. кооп. страхового союзу. У травні 1920 – міністр фінансів УНР. З 1920 – в еміграції. Останні роки життя провів у Пд. Америці (Бразилія), де і помер.

С. Панькова (Київ).

БАРАНОВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ (псевд. Лімницький, Макар (1906–1943; за ін. даними – 11.5.1944) – укр. політ. діяч, член УВО і ОУН (з 1929). Н. в с. Темерівцях на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) у сім'ї греко-католицького священника. 1924–26 входив до складу «Летючої бригади» *Української військової організації*, створеної Ю. Головінським для здійснення бойових операцій проти польськ. репресивних органів. Брав участь в експропріаційних акціях біля Калуша (травень, листопад 1924; травень 1926), у Львові (березень 1925), біля Богородчан (влітку 1925), у Долині (влітку 1925). Заарештований польськ. поліцією і в червні 1926 разом із братом Р. Барановським (згодом виявився агентом польс. поліції) засуджений до 2,5 років тюрми. Після звільнення з ув'язнення в січні–лютому 1929 Б. брав участь у 1-му Конгресі укр. націоналістів у Відні (28.1. – 3.2.1929), на якому було створено *Організацію українських націоналістів*. Із 1930 забезпечував зв'язок між начальною і Крайовою командою УВО, референт зв'язку *Проводу українських націоналістів* (ПУН) із Крайовими езекутивами ОУН. 1933–39 – президент *Централь-*

ного союзу українського студентства (ЦЕСУС). В серпні 1939 – учасник 2-го Великого збору укр. націоналістів у Римі (27.8.1939), на якому разом із М. Капустянським і О. Сеніком увійшов до складу президії ПУН. Загинув 1943 у Львові.

БАРБАРЕУМ – греко-католицька духовна семінарія в 1774–84 у Відні, заснована імператрицею *Марією Терезією*. Діяла при *Варвари Св. церкві*. Тут навчалися відомі укр. греко-католицькі церк. діячі Галичини і Закарпаття (А. Ангелович та ін.).

БАРБОН ПЕТРО (р. н. невід. – 1588) – львів. архітектор. Походив з Італії, жив у Львові в 50–80-х 16 ст. Б. збудував дзвіницю при братській Успенській церкві, що носить назву «вежа Корнякта» (1572–82) та палац у стилі італ. Відродження для купця К. Корнякта (1571–80). Мав великий вплив на творчість укр. арх. П. Римлянина і А. Прихильного.

БАРВІНОК ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (22.7.1879 – р. см. невід.) – укр. історик церкви, візантолог, бібліограф. Н. у м. Охримеївичі Чернігівської губ. 1905 закінчив Київ. духовну академію, 1908 – Петроградський археол. ін-т. 1908–11 навчався на іст.-філол. ф-ті Петроградського ун-ту. 1911 отримав ступінь магістра богослов'я. До кінця 1917 працював у центр. установах Священного синоду. Одночасно (1912–17) викладав історію у Петроградському реальному уч-щі А. Гельда. З 1918 працював в Україні. 1919–28 – співробітник Істор.-філол. відділу ВУАН з окремих наук. доручень. 1924–33 працював у Всеукр. археол. к-ті (ВУАК), 1928–30 – секретар Софійської комісії ВУАК та мист. відділу ВУАК, 1930–33 – секретар ВУАК. Автор праць з історії православної церкви та її діячів, зокрема «Никифор Влеммид і його сочинення» (1911), «Об обязанностях государей по воззрению Никифора Влеммида» (1911). Описував стародруки київ. книгозбірень, Шекавицької та Андріївської церков, лат. та польськ. стародруки в архівах і бібліотеках Москви та Ленінграда.

О. Юркова (Київ).

БАРВІНСЬКИЙ ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (28.10.1885 – бл. 1940) – укр. історик, архівіст, історик права. Учень Д. Багалія. Н. у с. Базаліївка Вовчанського повіту Харківської губ. Після закінчення у 1909 іст.-філол. ф-ту Харківського ун-ту залишений як професорський стипендіат. Одночасно викладав історію у школах Харкова. 1915–19 працював у б-ці Харківського ун-ту. З 1919 – приват-доцент Харківського ун-ту, викладач Харківського ін-ту нар. освіти (1920–24). Член Харківського іст.-філол. т-ва. 1922–34 – дійсний чл. Харківської наук.-дослід. кафедри іст. укр. культури ім. акад. Д. Багалія, керував іст. секцією кафедри (1923–26). 1926–27 – співробітник Комісії для вивчення західноруського та укр.

права при ВУАН. Одночасно працював зав. відділом архівознавства архівної секції Всеукр. к-ту охорони пам'яток мист. і старовини та Центр. архівного управління (ЦАУ) УСРР (1921–25), вчений архівіст та інспектор-інструктор ЦАУ УСРР. З 1929 – зав. і наук. співробітник Центр. архіву давніх актів у Харкові. 1937 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Помер у Тайшетлагу.

Досліджував історію Лівобережної України 17–18 ст., зокрема питання заселення і становища селян до і після *Хмельниччини*; автор статей іст.-етнографічн. та історіографічн. характеру, з питань архівної справи, зокрема «Крестьяне в Левобережній Україні 17–18 ст.» (1909), «Д.П. Миллер: Биографический очерк» (1914), «Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні 18 ст.» (1926), «До питання про індукту та евекту в Гетьманщині» (1927) та ін. Один з авторів підручника «Архівознавство» (1932).

О. Юркова (Київ).

БАРВІНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (25.2.1850 – 3.2.1883) – укр. політик, громад. діяч, публіцист, письменник. Брат О. Барвінського. Н. у с. Шляхтинці (тепер с. Гніздишка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). 1872 закінчив правничий ф-т Львівського ун-ту. Був одним з організаторів та ідеологів народовського руху в Галичині, стояв біля витоків укр. варіанту концепції «органічної праці», що передбачала використання легальних можливостей для зміцнення матеріальних та інтелектуальних сил народу, введення його в контекст європ. політ. цінностей, виступав за налагодження рівноправних укр.-польськ. взаємин. Наприк. 1860-х належав до активних творців товариства «*Прогресивіта*». Ред. журн. «*Правда*» (1876–80), засновник, видавець і ред. газ. «*Діло*» (1880–83). Організатор першого укр. нар. віча у Львові (1880). Б. змусив рахуватися з народовським рухом русофілів і польськ. правлячу еліту. Автор численних статей на політ. й сусп. теми, низки прозових творів (повість «Скошений цвіт» та ін.). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Мудрий (Львів).

БАРВІНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ГРИГОРОВИЧ (6.6.1847 – 25.12.1926) – укр. політик, історик, педагог. Н. у с. Шляхтинці (тепер с. Гніздишка Тернопільський р-н Тернопільської обл.). 1857–65 навчався в нім. Тернопільській гімназії. 1865 вступив до укр. Громади в Тернополі. З 1865 вивчав історію та слов. філологію у Львові. ун-ті, зблизився з лідерами народовців. Був головою відновленої львів. Громади, співзасновником журн. «*Правда*». Важливу роль у формуванні поглядів Б. відіграло знайомство з П. Кулішем. 1868 отримав посаду заст. учителя в Бережанській гімназії, видав укр. читанку для гімназій. З 1871 викладав у Тернопільській вчительській семі-

нарії. На поч. 1880-х разом із братом Володимиром розробляв програму народовського руху, стояв біля витоків газ. «Діло». З 1886 після консультацій з *В. Антоновичем* розпочав вид. «Руської історичної бібліотеки», що містила послідовний виклад укр. історії з найдавніших часів (вийшло 24 тт.). У своїх наук. дослідженнях Б. прийшов до висновку, що розпочинати історію укр. державності потрібно від *Київської Русі*, а в наступні періоди відображати великий внесок українців у зміцнення Лит. та Польськ. держав. Із 1888 – професор держ. вчительської семінарії у Львові. На зламі 1880–90-х керував групою львів. народовців (А. Вахнянин, Д. Гладилевич, Т. Грушкевич, Є. Гузар, К. Кахникевич, К. Телішевський, І. Чапельський), у середовищі яких концепція органічної праці набула завершеного вигляду (передбачала використання легальних можливостей для зміцнення укр. чинника в усіх сферах життя – осв., госп., адм. тощо, особлива роль відводилася частковим, хоча б і найменшим здобуткам: заснуванню шкіл, матеріальній допомозі нар. інституціям, отриманню посад відданими нац. ідеалам людьми, європеїзації щоденного життя та ін.), кінцева мета якої полягала у перетворенні українців на сильну націю, спроможну відстояти своє право на самостійне політ. існування. Діючи в порозумінні з лідерами укр. руху на Наддніпрянщині (*В. Антонович*, *О. Кониський*), Б. наприкін. 1880-х став ключовою фігурою в укр.-австр.-польськ. переговорах, які привели до проголошення т. зв. *Нової ери* (1890). Програма, запропонована Б. і його однодумцями, передбачала розрив союзу із русофілами, декларування лояльності щодо Габсбурзької монархії та пошуки порозуміння з галицькими поляками, що мало відкрити шлях для укр.-польськ. союзу, спрямованого проти русифікації та германізації. 1891–1907 Б. був депутатом Держ. ради, 1894–1903 – Галицького сейму, відстоював активну парламентську політику задля досягнення конкретних результатів. Після невдачі політики «Нової ери» наполягав на потребі укр.-польськ. порозуміння, через що як політик втратив популярність. 1896 очолив Католицький русько-народний союз (з 1911 – *Християнсько-суспільна партія*). Протягом 1890-х керував діяльністю Наук. т-ва ім. Шевченка (1892–97), Укр. пед. т-ва (1891–96), був заст. голови т-ва «*Просвіта*» (1889–95). Як член Крайової шкільної ради (1889–1918), сприяв запровадженню фонетичного правопису. 1917 призначений довічним членом австр. Ради панів. 1918–19 – держ. секретар у справах освіти і віросповідань в уряді *Західноукраїнської Народної Республіки*. Після падіння ЗУНР відійшов від політ. діяльності, зосередився на літературознавчих дослідженнях. Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

О. Аркуша (Львів)

БАРОКО (від італ. *barocco* – вибагливий, примхливий) – стиль у мист. кін. 16 – серед. 18 ст., якому

притаманні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції. Поява Б. зумовлена реакцією людства на визначні наук. відкриття 16–17 ст. (твердження вчення про геліоцентричну систему М. Коперника, Г. Галілея, І. Кеплера, обґрунтованих гіпотез про мінливість світу та безмежність Всесвіту), під впливом яких різко змінилося його світобачення та світосприйняття. Світоглядні принципи стилю Б. були розроблені у Зх. Європі Б. Спінозою, Б. Паскалем, Б. Грасіаном та ін. Їхню справу в Україні продовжили проф. *Києво-Могилянської академії* *Г. Кониський*, *Ф. Прокопович*, *С. Яворський* та ін.

Українці, як і всі народи, що мали контакти зі Сх., у сфері мист. тяжіли до пишності, емоційності, декоративності, а саме ці елементи становили основу нового стилю. Стиль Б. в укр. землях з'явився ще наприкін. 16 ст. У Правобережній Україні Б. розвивалося на основі європ. традиції і було досить близьким до свого європейського джерела. У європ. бароковому стилі виконані Успенський собор (1781–83) Почаївської лаври, собор Св. Юра (1744–72) у Львові. У Гетьманщині та у *Слобідській Україні* під впливом канонів давньоруського мурованого будівництва та традицій дерев'яного нар. конструювання сформувався оригінальний варіант барокової архітектури, який отримав назву «українського», або «козацького» Б. Перлинами цього стилю стали Андріївська (1747–53) і Покровська церкви в Києві, Троїцький храм (1679–89) у Чернігові, храм Хрестовоздвиженського монастиря (1689–1709) у Полтаві. Укр. Б. відрізнялося більшою зваженістю, поміркованістю у декоративності, спокійністю форм. Найпомітнішим був місцевий вплив в архітектурі, менш відчутним – у скульптурі та живопису. Особливості нового стилю яскраво виявилися у надгробках у церквах та каплицях (раніше покійників зображали сплячими у спокійній позі, то стиль Б. ніби «розбудив» їх і поставив на весь зріст), зокрема пам'ятнику А. Киселю у с. Бискиничі на Волині, надгробку каплиці Боїмів у Львові та ін. У бароковій скульптурі відмінності між Правобережжям і Лівобережжям незначні, а головною відмінністю є не стилістичні особливості, а матеріал, з якого творили укр. майстри: на Зх. – камінь, на Сх. – дерево.

Певні зміни приніс бароковий стиль і в живопис. Незважаючи на те, що основна увага митців наприкін. 17 ст. була звернута до реліг. сюжетів, все ж поступово йшло творче переосмислення традиційної тематики під впливом гуманістичних ідей. Найвідомішими художниками періоду Б. в укр. землях були І. Руткович, Й. Кондзелевич, В. Петранович.

Цікавими були спроби використання укр. авторами стилю Б. у літературі. У поезії розквітає високопарне красномовство («катастрофою» називають «зміну», «Нептуном» – «воду», «Гераклом» – «хоробрість» тощо), що значно ускладнювало сприйняття поезії, перетворювало її на елітарну. Найяскравішими

постатями в укр. літ. Б. є *М. Смотрицький*, *Т. Ставровецький*, *І. Вишенський*, *Г. Сковорода*. Особливістю укр. варіанту Б. стало переважання духовних творів над світськими, оскільки осн. помітними фігурами у тогочасній літературі були духовні особи.

О. Бойко (Ніжин).

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768 – військ.-політ. об'єднання польськ. шляхти, спрямоване проти короля *Станіслава Августа Понятовського* і *Російської імперії*. Створена 29.2.1768 у м. Барі на Поділлі (тепер Вінницька обл.) за ініціативою магнатів братів Красинських, Ю. Пуласького та ін. Учасники Б. к. виступали проти втручання Росії у внутрішні справи *Речі Посполитої* та реформ внутр. устрою Польщі, домагалися збереження прав і привілеїв шляхти. Безпосереднім приводом до виступу конфедератів стало написання С. Понятовським 17.2.1768 під грубим тиском рос. уряду трактату про зрівняння в політ. правах католиків із некатоліками (лідери противників зрівняння були заарештовані рос. послом М. Репніним і вивезені до Калуги). Під час воєнних дій з рос. військами конфедерати чинили масові розправи над укр. населенням, що викликало піднесення гайдамацького руху і стало причиною нац.-визвол. повстання на Правобережній Україні – *Коліївщини*. Боротьба конфедератів проти царських військ продовжувалася з 1768 до 1772. В жовтні 1768 на боці Б. к. виступила Туреччина, яка оголосила війну Росії. Франц. уряд для керівництва збройними силами конфедератів вислав ген. Дюмур'є. Проте, незважаючи на значну міжнар. підтримку, 1772 головні сили конфедератів були розбиті рос. військами під командуванням О. Суворова. Поразка Б. к. стала однією з передумов першого поділу Польщі (1772).

БАРЯТИНСЬКИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – рос. князь. 1734 разом із кн. *О. Шаховським* і полк. Гур'євим увійшов від рос. сторони до складу *Правління гетьманського уряду*. 1736 призначений фактичним головою цього органу. За наказом Б. було заарештовано весь київ. магістрат, а всі королівські та царські грамоти, в яких зазначалися привілеї Києва, зібрано й відіслано до Петербурга.

БАРЯТИНСЬКИЙ ЮРІЙ (рр. н. і см. невід.) – моск. воєвода, князь. 1658 командував моск. залогою в Києві. У вересні 1658 зумів відбити спробу Д. Виговського за підтримки київськ. міщан здобути місто. Щоб помститися киянам, Б. зруйнував частину міста, знищивши при цьому кілька тисяч мирних жителів (за деякими даними – 15 тис. чол.).

БАСАРАБ МАТЕЙ (Матейу) р. н. невід. – 1654) – господар Волощини (1632–54), сприяв екон. розвитку Волощини, зміцнював владу господаря. З допомогою Київ. митрополита *П. Могили* відкрив дру-

карні у Кимпулунгу і Говорі. 1652 надрукував перший збірник писаних законів Волощини. 1653 Б., підтримуючи претендента на молд. престол *С. Георгіу*, разом із семигородським (трансільванським) князем *Юрієм II Ракоці* вів боротьбу проти військ господаря Молдови *В. Пупула* і укр. військ на чолі з *Т. Хмельницьким*.

БАСАРАБ ОЛЬГА (1889 – 12.02.1924) – визначна укр. громад.-політ. діячка в Галичині. Н. в с. Підгородді на Рогатинщині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчалась у Перемишльському лицейі, згодом – у Торг. академії у Відні. Вже під час навчання брала активну участь в укр. нац. русі, створюючи перші дівочі дружини *Пласту*. На поч. Першої світової війни Б. разом з *О. Степанів* організувала першу жіночу чету *Легіону українських січових стрільців*. Під час війни проводила велику добротину і освітню роботу в К-ті допомоги пораненим і полоненим у Відні та К-ті допомоги цивільному нас., за що була відзначена орг-цією Міжнар. Червоного Хреста. Одна з організаторів і член Головної управи *Союзу українців* у Львові. 9.2.1924 заарештована польськ. поліцією за приналежність до *Української військової організації*. В ніч з 12 на 13.2.1924 закатована під час допиту. Похована на Янівському цвинтарі у Львові.

БАСКАК – намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у 2-й пол. 13 – на поч. 14 ст. На укр. землях з'явився після падіння Києва (1240). Б., якого супроводжували значні військ. загони, проводив облік населення, і збирав данину в укр. землях. Часто втручався у взаємовідносини між князями, чинили суд і розправу. Жорстоке поведіння Б. із місц. нас. часто приводило до повстань проти монголо-татар. На поч. 14 ст. хани перестали посилати Б. в Україну, зобов'язавши князів самим збирати данину і відвозити її в Золоту Орду.

БАТИЙ (Бату, Саїнхан; 1208–1255) – монг. хан, полководець, онук Чингісхана. 1236–43 очолив похід монг.-татар. війська в Сх. і Центр. Європу. 1239 війська Б. здобули і зруйнували Чернігів та Переяслав, 1240 – Київ, Галич, Володимир. Наприкін. 1240 монг.-татар. увійшли в Польщу, Угорщину і Далмацію. Ослаблене героїчною боротьбою населення рус. князівств військо Б. зазнало ряд поразок у Чехії та Угорщині. 1242 Б. повернувся з військом на Нижню Волгу, де заснував монг. державу – Золоту Орду зі столицею Сараєм-Бату (місто Бату). 1251 Б. брав участь у держ. перевороті в монг. імперії, під час якого великим ханом імперії став Мунке.

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 – переможна битва укр. війська, очолюваного *Б. Хмельницьким*, із польськ. армією під командуванням коронного гетьмана *М. Калиновського* 22–23.5 (1–2.6). 1652 біля

гори Батіг на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.). Щоб не допустити воєнного союзу України з Молдовою, польськ. уряд направив в Україну армію, яка складалася з 12 тис. кіннотників, 8 тис. жовнірів та 30 тис. озброєних слуг. Несподіваним ударом 22.5(1.6) козац. полки атакували польськ. військо і змусили ворога відступити в табір. Оточивши польськ. табір, вранці 23.5(2.6) козаки вдарили з усіх боків і в кількох місцях прорвали ворожу оборону. Бій у таборі точився цілий день і завершився повним розгромом польськ. армії. В Б. б. полягло майже все польськ. військо та нім. найманці. Загинув і сам гетьман М. Калиновський. Укр. війська зайняли тер. України до р. Случ. В Б. б. особливо яскраво проявився талант Б. Хмельницького як видатного полководця.

БАТОРІЙ СТЕФАН (27.9.1533 – 12.12.1586) – польськ. король (з 1576). Син семигородського (трансільванського) кн. Стефана IV. Навчався в Падуанському ун-ті. 1571–76 – семигородський князь. Обраний польськ. королем за підтримки середньої шляхти. За правління Б. польськ. уряд зробив спробу знищити Запорізьку Січ. У квітні 1578 було видано королівський універсал, яким заборонялося пускати запорожців «на волость» й торгувати з Січю зброєю і порохом. У вересні–грудні 1578, готуючись до війни з Моск. держ. і намагаючись використати в ній козацтво, Б. збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чол., а в 1583 – до 600 чол. і надав їм ряд привілеїв, у т. ч. було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву, печатку) та видано у володіння Трахтемирів із Зарубським монастирем. 1579–82 за Б. *Річ Посполита* брала участь у Лівонській війні 1558–1583. У воєнних діях брали участь і укр. козаки, зокрема в боях на Сіверщині. В січні 1582 Б. уклав перемир'я з Моск. царством. Намагаючись зміцнити королівську владу, вів боротьбу з польськ. магнатами.

БАТУРИН – містечко Бахмацького р-ну Чернігівської обл. на р. Сеймі. Час заснування Б. точно невід. Уперше згадується в документах за 1625. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* – сотенне містечко Батуринської сотні Стародубського полку. 1669–1708 – резиденція гетьманів *Лівобережної України* (Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи). Тут підписано *Батуринські статті 1663*. В листопаді 1708 моск. війська під командуванням О. Меншикова захопили Б. Місто було вщент зруйновано, а всі жителі знищені. Козац. старшину розіп'яли на хрестах, котрі встановили на плотах і пустили вниз по р. Сейм. 1750–64 Б. був резиденцією гетьмана К. Розумовського. В Б. збереглися цінні архіт. пам'ятки: палац К. Розумовського (1709–1803, арх. Ч. Камерон), парк і будинок В. Кочубея.

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 – міждерж. договір, підписаний гетьманом *Лівобережної України І. Брюховецьким* і представниками моск. уряду у м. Батурині 1663. Підтверджуючи *Березневі статті 1654*, Б. с. містили додаткові пункти, за якими гетьманська адм. зобов'язувалася забезпечувати харчами моск. військо в Україні; повернути моск. поміщикам селян-втікачів; укр. купцям заборонялось ввезення та продаж горілки й тютюну у Моск. держ. 1665 Б. с. замінені *Московськими статтями 1665*.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 – угода про перемир'я 13(23). 1.1681 у Бахчисараї між Туреччиною, Кримським ханством і Моск. державою. При укладенні договору від укр. сторони був присутнім генеральний писар С. Ракович. Договір був укладений терміном на 20 років і завершив війни 70-х 17 ст. між цими державами за володіння землями *Правобережної України*. За Б. м. д. кордон між Туреччиною і Моск. державою встановлювався по Дніпру; Туреччина приєднувала пн. Київщину, *Брацлавщину* і *Поділля*, а Моск. держава – *Лівобережну Україну* і *Київ* із містечками Васильків, Стайки, Трипілля, Радомишль. Протягом 20-х тер. між Дністром та Бугом залишалася нейтральною і незаселеною, на якій обидві сторони не мали права будувати і відновлювати укріплення; козаки отримали право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання по Дніпру і його притоках до Чорного моря, а татари – на кочування й полювання в степу по обидві сторони Дніпра. Б. м. д. у черговий раз перерозподілив укр. землі між сусідніми державами і значно посилив позиції моск. уряду в *Гетьманщині*, що призвело до поступового наростання нац. та соціального гніту укр. народу у Лівобережній Україні.

БАЧИНСЬКИЙ ЛЕВ (1872–1930) – укр. політ. діяч, адвокат. Н. у *Галичині*. Після здобуття юрид. освіти займався адвокатською практикою у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Належав до провідних членів *Української радикальної партії*. 1907–1918 Б. як член Держ. ради у Відні, послідовно відстоював нац. інтереси укр. нас. Галичини. В серпні 1914 увійшов до складу *Головної української ради*, а з травня 1915 разом із М. Васильком, Є. Петрушевичем, М. Ганкевичем став заст. голови *Загальної української ради К. Левицького*. В жовтні 1918 обраний заст. президента *Української Національної Ради* Є. Петрушевича. На початку листопада 1918 – держ. комісар Станіславського пов. Автор конституційного закону від 3.1.1919 про об'єднання ЗУНР і УНР та закону про зем. реформу від 14.4.1919. У січні 1919 очолював делегацію з представників Галичини, *Буковини* і *Закарпаття*, яка 22.1.1919 взяла участь в урочистій церемонії проголошення Злуки двох укр. держав у Києві. Після переходу УГА за Збруч залишився в окупованому польськ. військами

Станіславі. Підтримував діяльність президента ЗУНР Є. Петрушевича за кордоном, спрямовану на відновлення незалежності *Західноукраїнської народної республіки* дипломатичними заходами. 1924–30 – голова УРП (з 1926 – *Української соціалістичної радикальної партії*). З 1928 – депутат польськ. сейму, в якому спільно з Укр. парламентською репрезентацією діяв Соціалістично-радикальний клуб, очолюваний Б.

БАЧИНСЬКИЙ ЮЛІАН (1870 – після 1934) – укр. громад. діяч, публіцист. Член *Української радикальної партії*, а з 1899 – *Української соціал-демократичної партії*. 1895 Б. опублікував працю «Україна irredenta» («Україна незалежна»), де обґрунтував необхідність політ. самостійності України. 1918 Б. входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. З 1919 – представник УНР у Вашингтоні. В 20-х повернувся в УСРР. Працював у ред. «Української Радянської Енциклопедії». 1934 заарештований і засланий. Подальша доля невідома.

БЕЗБОРОДЬКИ – укр. старшинський рід. Походили з козаків Переяславського полку. **Андрій Б.** (1711–1780) – генеральний писар (1741–62), з 1762 – генеральний суддя. **Олександр Андрійович Б.** (1747 – 6.4.1799) – держ. діяч, дипломат, князь (із 1797). Н. в м. Глухові. Закінчив Київську академію. 1765 розпочав службу в канцелярії ген.-губ. Малоросії П. Рум'янцева. Брав участь в укладанні *Кючук-Кайнарджійського миру 1774*. З 1775 – особистий секретар *Катерини II*. 1780 став членом Колегії закорд. справ, а з 1784 фактично очолював її. 1791 підписав *Яссський мирний договір 1791* з Туреччиною. Маючи великий вплив на Павла I, добився відновлення в Україні *Генерального військового суду* та деяких установ часів *Гетьманщини*. **Ілля Б.** (1756–1815) – брат Олександра Б. 1820 на його кошти в Ніжині була відкрита гімназія вищих наук. 1832 її перетворено на Ніжинський ліцей.

БЕЗПАЛИЙ ІВАН (р. н. невід. – 1718) – козац. полковник. Походив із козац. старшини Уманського полку. 1658–59 Б. очолював старшинську опозицію, яка, стоячи на промосковських позиціях, виступала проти незалежницької політики гетьмана І. Виговського. В листопаді 1658 під Варвою (тепер Чернігівська обл.) був обраний *наказним гетьманом*. За підтримки моск. воєвод організував антигетьманське повстання на Лівобережжі. Приєднав свої загопи до моск. військ під командуванням воєвод Г. Ромодановського і О. Трубецького, які окупували частину території *Лівобережної України*. Після обрання 1659 гетьманом Ю. Хмельницького став генеральним суддею. На початку 18 ст. прийняв схиму.

БЕЗПАЛКО ЙОСИП (1881 – р. см. невід.) – укр. політ. і військ. діяч, публіцист. Н. на Буковині. Дея-

кий час займався пед. діяльністю. 1906–18 Б. очолював *Українську соціал-демократичну партію* на Буковині. 1908–1914 і 1918 редагував парт. друкований орган – газ. «Борба». 1918 – член *Української національної ради* Буковини, з жовтня 1918 – *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. У січні 1919 взяв участь у роботі *Трудового конгресу України*. 1919–1920 Б. – міністр праці УНР в уряді Б. Мартоса. З 1920 жив в еміграції у Чехо-Словаччині, викладав у Госп. академії в Подебрадах. 1947 репресований НКВД СРСР.

БЕЗПАЛКО ЙОСИП (псевд. Остап; р. н. невід. – 3.8.1947) – укр. військ. діяч, командир групи «Лисоня» *Української повстанської армії*. Загинув у бою з рад. каральними загонами.

БЕЗРУЧКО МАРКО (1883–1944) – укр. військ. діяч, ген. хорунжий Армії УНР. Н. на Херсонщині. 1914 закінчив Академію генерального штабу в Петербурзі. Учасник Першої світової війни. 1918 – нач. оперативного відділу Генерального штабу *Армії Української Народної Республіки*. З квітня 1919 – нач. штабу Корпусу січових стрільців (командир Є. Ковналець), член Стрілецької ради. З січня 1920 – командир 6-ї стрілецької дивізії січових стрільців, яка брала участь у 1-му Зимовому поході (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Після підписання *Варшавського договору* 1920 дивізії Б. і О. Удовиченка розпочали спільно з польськ. армією наступ на Київ під час *польсько-радянської війни 1920*. 7.5.1920 дивізія Б. разом із польськ. частинами зайняла Київ. З серпня 1920 Б. командував Серед. групою військ Армії УНР, яка, провівши в жовтні контрнаступ проти більшовицьких військ, зайняла Поділля по лінії Шаргород–Бар–Літин. Наприк. 1920 очолював військ. місію і штаб Армії УНР у Варшаві. 1920–24 Б. військ. міністр, віце-міністр уряду *Української Народної Республіки* за кордоном (в екзилі), член Вищої військ. ради УНР. 1931–35 – голова Укр. воєнно-іст. т-ва у Варшаві. Автор книги «Українські січові стрільці на службі Батьківщині».

БЕЛА – в угор. королівстві ім'я королів із династії Арпадів. Найвідоміші:

Бела I (1016–1063) – угор. король, брат *Андрія I*. Правив із 6.12.1060;

Бела II Сліпий (1108 – 13.2.1141) – угор. король. 1112 був осліплений за наказом свого дядька короля Коломана. Захопив частину Далмації з м. Спліт (1133) та Боснію (1136). 1139 втручався в міжусобну боротьбу в *Київській державі*, пославши 30-тис. військ на допомогу Ярополку Володимировичу в його боротьбі проти чернігівського князя Всеволода;

Бела III (1145 – 23.4.1196) – угор. король з 1172. Син Гейзи II. Виховувався в Константинополі. Користувався підтримкою візант. імп. Мануїла I, запровадив в управлінні країною візант. порядки і звичаї.

Приєднав до Угорщини Срем, Хорватію і Далмацію (1180). 1188 Б. III, скориставшись конфліктом між галицьким князем Володимиром Ярославичем і боярами, захопив Галич і й проголосив себе «королем Галичини». Залишив у Галичині намісником свого сина Андрія. 1189 галицьке боярство об'єдналося з Володимиром і вигнало загарбників;

Бела IV (1206 – 3.5.1270) – угор. король з 1235. Син **Андрія II**. Проводив політику зміцнення королівської влади і намагався ослабити політ. роль магнатів. 1241 під час монголо-татар. навали втік у Далмацію. З 1242 активно відбудовував країну. 1244–45 разом зі своїм зятем Ростиславом і польськ. феодалами напав на *Галицько-Волинське князівство*, захопив Перемишль і обложив Ярослав (на р. Сян). 17.8.1245 в *Ярославській битві 1245* угор.-польськ. загарбники були розгромлені укр. військами під командуванням *Данила Романовича Галицького*. 1246–64 підтримував союзні відносини з Д. Галицьким. 1247 відбувся шлюб Лева Даниловича з дочкою Б. IV Констанцією. Вів війну проти Венеції за далматинські міста, а також проти чес. короля Пшемисла II за оволодіння Австрією і Штиріїєю.

БЕЛЬКЕ ГУСТАВ (1618–1661) – швед. дипломат. 1655–56 очолював швед. посольство у Москві. Виконуючи доручення короля *Карла X Густава*, Б. не визнав козаків за підданих моск. царя, продовжуючи вважати Україну повністю незалежною державою. Така позиція Швеції щодо України стала однією з причин оголошення в 1656 війни з Московією.

БЕНЕДИКТИНЦІ (бенедектини) – найстаріший чернечий римсько-католицький чин, заснований близько 530 Бенедиктом Нурсійським у монастирі Монте-Кассіно (Італія); жіноче відгалуження чину – бенедиктинки. Статут чину вимагав постійного перебування в монастирі, обов'язкової молитви (7 разів на добу) та ін. У 10–11 ст. чин Б. досяг найбільшого впливу в католицькій церкві. В епоху раннього середньовіччя Б. з'явилися в Україні. З 13 ст. існував монастир Б. у Києві. 1922–24 митрополитом *А. Шептицьким* були засновані Б. сх. обряду. 1926 відкрили католицький ун-т у Зальцбурзі (Австрія). Нині центри Б. існують в Європі та Америці. На чолі чину стоїть абат-примас, який живе в Римі й обирається кожні 12 років.

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА – місто на р. Яселя в Зх. Білорусі, за 92 км на пн.-сх. від Бреста (тепер м. Береза Брестської обл. Республіка Білорусь). Назва «Картузька» походить від костюлу чину картузіанців. 1934 в Б. К. містився створений польськ. урядом концтабір для політ'язнів, утворений за розпорядженням президента Польщі *І. Мосціцького* від 17.6.1934. Відкритий 5.7.1934 у будівлях кол. рос. монастиря. Відзначався особливо жорстоким режимом. У таборі були ув'язнені сотні укр. діячів, зокре-

ма членів *Організації українських націоналістів*. Уже в 1934 у Б. К. перебувало 200 в'язнів, у тому числі 120 укр. націоналістів, 40 чл. польськ. партії «Обуз Народно-радикальні» і близько 40 чл. Комуністичної партії Зх. України. Напередодні Другої світової війни у таборі перебувало бл. 5 тис. українців.

БЕРЕЗИНСЬКИЙ ЮРІЙ-МИРОСЛАВ (бл. 1912 – 30.11.1932) – укр. військ. діяч. Н. в с. Оглядів Радехівського пов. на Львівщині у сім'ї священика. Навчався у Львів. ун-ті. Член УВО і ОУН. 22.03.1932 убив начальника Українського відділу слідчої поліції львівського комісаріату *Е. Чеховського*, який керував слідством у всіх важливих справах заарештованих членів ОУН і визначався особливо жорстоким поведінням з ув'язненими під час допитів. 30.11.1932 керував нападом на пошту в Городку Ягайлонському (тепер м. Городок Львів. обл.) з метою здобуття коштів для діяльності ОУН. Під час операції був поранений охороною і, не бажаючи потрапити до рук ворога, застрелився.

«БЕРЕЗІЛЬ». – укр. театр. Заснований 1922 *Л. Курбасом* як мист. об'єднання «Березіль» (МОБ) навколо групи акторів кол. «Молодого театру» (створений у 1918). Назва походить від першого місяця весни – березня. Працював 1922–26 у Києві, 1926–33 – у Харкові. Створюючи «Б.», *Л. Курбас* виходив із засади, що театр повинен не витворювати, а формувати життєві принципи людей у суспільстві. Творча практика зазнавала впливу експресіонізму і конструктивізму. Театр ставив п'єси світових і укр. драматургів: «Макбет» *В. Шекспіра*, «Змова Феско в Генуї» *Ф. Шиллера*, «Жакерія» *П. Меріме*, «Хазяїн», «Сава Чалий» *І. Карпенка-Карого*, «За двома зайцями» *М. Старицького* та ін. Особливим успіхом користувалися п'єси *М. Куліша* «Маклена Граса», «Народний Малахій» і «Мина Мазайло». В різні роки в театрі працювали *Д. Антонович*, *А. Бучма*, *М. Крушельницький*, *О. Середюк*, *Н. Титаренко*, *Н. Ужвій*, *С. Шагайда*, *В. Чистякова* та інші актори. «Б.» з його чіткою нац. та мист. позицією постійно зазнавав критики, яка звинувачувала театр у націоналізмі, боротьбі з політикою Комуністичної партії. Наприк. 1933 *Л. Курбас* був заарештований, а театр переформовано і перейменовано у Харківський держ. драм. театр ім. *Т. Шевченка*.

БЕРЕЗНЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ 1991 – акт всенародного голосування з метою виявлення громад. думки для прийняття остаточного рішення щодо формування юрид. підґрунтя для процесу реформування СРСР та визначення у ньому місця України. У добу перебудови гостро постало питання про модель та механізм реформування Рад. Союзу. 4-й з'їзд нар. деп. СРСР прийняв Закон «Про всенародне голосування (референдум) в СРСР», покликаний шляхом гро-

мад. волевиявлення внести певну визначеність у це питання. 16.1.1991 Верховна Рада СРСР затвердила рішення від 16.1.1991 про проведення Б. р. на всій тер. Союзу 17.3.1991. Питання, що виносилося на Б. р., звучало: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи людини будь-якої національності?». Проведена соціологами у 13 областях України та в Києві серія опитувань показала, що наприкін. 1990 – на поч. 1991 намітилася тенденція до зростання кількості прихильників заключення нового Союзного договору. Так, якщо у листопаді 1990 за новий договір висловилися 54,5 % респондентів, проти – 17,5, а не визначилися – 28, то вже в січні 1991 ситуація дещо змінилася: за – 59,6, проти – 14,5, не визначилися – 25,9 %. У цілому ж громад. думка була досить рухливою і реагувала на найменші зміни та зрушення у політ. ситуації в країні, що стимулювало активність протидіючих політ. сил. На поч. 1991 референдум опинився в епіцентрі громад. уваги, оскільки мав вирішити не лише долю СРСР, а й по суті долю кожної із союзних республік. За цих обставин до початку лютого три прибалтійські республіки (Латвія, Литва, Естонія), а також Вірменія, Молдова та Грузія оголосили про своє рішення не брати участі у Б. р. Бурхливим було обговорення у 2-й половині лютого 1991 ВР УРСР питання «Про проведення на території Української РСР референдуму у питаннях збереження Союзу РСР та визначення засад та відносин із суверенними республіками та змісту бюлетеня для таємного голосування». У ВР висунула ідею помістити у бюлетені не одне питання, а два, з допомогою яких з'ясувати не лише подальшу долю СРСР, а й місце та права України у процесі реформування Радянського Союзу; парламентська комуністична більшість підтримала «горбачовську» формулу питання, вважала неправомірним включення додаткових питань до бюлетеня Всесоюзного Б. р. Внаслідок зближення позицій націонал-демократів та суверен-комуністів на ґрунті обстоювання ідеї державної незалежності України в сесійній залі вдалося досягти компромісу. 27.2. укр. парламент ухвалив рішення про проведення 17.3.91 одночасно із загальносоюзним Б. р. реп. опитування населення для з'ясування думки громадян щодо суті майбутнього Союзу і включив до бюлетеня питання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». У день Б. р. у голосуванні взяло участь 83,5 % внесених до списків. На перше питання (про збереження Союзу) «так» відповіли 70,2 (загалом по СРСР – 76,4), на друге (про входження України до оновленого Союзу на основі Декларації про держ. суверенітет республіки) – 80,2% громадян, які взяли участь у Б. р.

О. Бойко (Нижин).

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 (статті Богдана Хмельницького) – комплекс документів, які регламентували політ. і правове становище *Гетьманщини* після *Переяславської ради* і включення України до складу Моск. царства. Під час переговорів між гетьманським урядом та Московією укр. сторона постійно добивалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорізького Війська, укр. шляхти, православного духовенства та міст. У відповідь царські послы запевняли гетьмана *Б. Хмельницького* та старшину, що всі права й порядки, які існували в Україні, будуть збережені. Однак уже в процесі безпосередньої підготовки та під час *Переяславської ради* виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, моск. посол боярин *В. Бутурлін* відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у т. ч. і від складення присяги від імені царя про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий хід подій стурбував *Б. Хмельницького* та старшину, які вирішили добитися письмового підтвердження своїх прав. Із цією метою було зроблено вимоги до царя, що склалися з 23 пунктів, або статей. Ці т. зв. *Просительні статті* гетьман доручив вивезти до Москви посольство, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорізького *С. Богданович-Зарудний*, та переяславський полк. *П. Тертя*.

У цьому документі мова йшла про підтвердження прав, привілеїв і вольностей Війська Запорізького та укр. шляхти (ст. 1, 3, 7, 13), укладення 60-тис. козац. реєстру (ст. 2), платню старшині та кошти на утримання козац. війська (ст. 8–12, 21), збереження місцевої адм. та збір нею податків (ст. 4,15), надання гетьманові у рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), права Війська Запорізького обирати гетьмана (ст. 6), право зносити гетьмана з іноз. держ. (ст. 14), невтручання моск. чиновників у справи України (ст. 16), підтвердження козац. та шляхетських привілеїв (ст. 17), збереження прав Київ. митрополита (ст. 18), надіслання царського війська проти військ *Речі Посполитої* під Смоленськ (ст. 19), утримання військ. залог на кордонах України і Польщі (ст. 20), оборону України від нападів татар (ст. 22), утримання козац. залогів у фортеці Кодак (ст. 23).

Посольство вирушило до Москви наприк. лютого 1654 і відразу ж після приїзду розпочалися інтенсивні переговори, які тривали шість днів. В результаті проект був значною мірою змінений і скорочений до 11 пунктів. 21.3.1654 вони були представлені на розгляд царя та *Боярської думи* й схвалені ними. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів і увійшов до історії під назвою «Березневі статті», передбачалось: 1 – збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести укр. урядникам; 2 – встановлювалась платня військ. писарю та підпискам (1000 польськ. зл.), військ. суддям (300 польськ. зл.), суд. писарям

(100 польськ. зл.), полковим писарям і хорунжим (50 польськ. зл.), сотенним хорунжим (30 польськ. зл.) та гетьманському бунчужному (50 зл.); 3 – козац. старшині, писарю, двом військ. суддям, усім полковникам і військ. та полковим осавулам надавались у володіння млини; 4 – встановлювалась платня генеральному обозному (400 зл.) та генеральному хорунжому (50 зл.); 5 – заборонялись зносити гетьмана з тур. султаном та польськ. королем; 6 – підтверджувалося право Київ. митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли; 7 – моск. уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею 1654; 8 – передбачалось утримання рос. військ на кордонах України з Річчю Посполитою; 9 – гетьманський уряд просив встановити платню полковникам (100 ефімків-талерів), полковим осавулам (200 польськ. зл.), військ. осавулам (300 польськ. зл.), сотникам (100 польськ. зл.) і кожному козакові (30 польськ. зл.), однак дане прохання було відкладене до перепису всіх прибутків, що мали надходити до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків; 10 – у випадку тат. нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії; 11 – гетьманський уряд просив встановити утримання для козац. залоги у фортеці Кодак (400 чол.) та для запорожців (виконання даного прохання також було відкладене до окремого рішення). Тут же містилась вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків і після завершення роботи надіслати його до Москви.

Частина вимог гетьмана Б. Хмельницького і укр. уряду була розглянута царським урядом окремо і деякі з них були підтверджені царськими указами 27.3.1654. Згідно з Б. с. Україна зберігала значні права – мала власний адм.-тер. устрій та управління, користувалася власним правом тощо. Однак відчутним було обмеження її політ. та екон. суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане моск. уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні зносини з сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козац. війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками.

Б. с. були чинними лише протягом 5 років. 1659 між укр. урядом і Москвою були укладені нові, т. зв. *Переяславські статті*, які ще більше обмежували суверенітет України.

Оригінали Б. с. до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже у 1659). Відомими є тільки копії та чернетки, що зберігаються у фондах Посольсько-го приказу Центр. держ. архіву давніх актів у Москві.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ МАКСИМ СОЗОНОВИЧ (16(27).10.1745 – 22.3(2.4).1777) – видатний укр. композитор. Н. в м. Глухові (тепер Сумська обл.). Навчався в Київ. академії, де почав писати музику. Володів гарним голосом і 1758 був запрошений у

придворну капелу в Петербурзі. З 1762 – співак італ. оперної трупи в Орієнбаумі. 1765–74 жив у Італії, де завершив муз. освіту у відомого теоретика музики Дж. Мартіні. 1771 Б. обрано акад. Болонської філармонічної академії. В цей період життя написав оперу «Демофонт», яка 1778 була поставлена з великим успіхом у Ліворно. 1774 повернувся до Петербурга. Постійні придворні інтриги і неможливість знайти застосування своїм творчим силам привели до самогубства. Автор опери «Іфігенія», багатьох духовних концертів («Не отвержи мене во время старости...», «Отче наш», «Вірую»), в яких відчутні впливи укр. нар. пісень і київ. церк. співів.

БЕРЕНДЕЇ (берендичі, берендії) – кочові тюркські племена. Згадуються в староукр. літописах. З початку 12 ст. разом із торками й печенігами селилися, за згодою князів, у пд. укр. степах, поблизу Київ. і Переяславського князівств, особливо в басейні р. Росі. 1145 Б. разом із торками та печенігами увійшли до складу об'єднання чорних клобуків. Укр. князі використовували кінноту Б. (чис. бл. 2,5 тис. вершників) для боротьби проти половців і в міжусобицях. Після монг.-татар. навали Б. поступово асимілювалися з осн. кочовим населенням *Золотої Орди*.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 – одна з найважливіших подій в історії церк. життя в Україні. Укладена 1596, внаслідок чого утворилась *Українська греко-католицька церква*. Була викликана необхідністю виправити наслідки церк. розколу між Римським престолом та Константинопольським патріархатом, який відбувся 1054. Кроки до цього робилися неодноразово, але реальні можливості полагождення цього питання склалися лише в 16 ст. Сприяла цьому, насамперед, кризова ситуація, в якій перебувала православна церква в Україні. Проявами її були занепад церк. дисципліни, непорозуміння між церк. братами та ієрархією, зазіхання новоствореного (1589) Моск. патріархату, непродумані кроки Константинопольського та інших сх. патріархів тощо. Важливим фактором, що спонукав до укладення унії з апостольською столицею, була необхідність протистояти подальшій латинізації та полонізації укр. світської еліти, а також добитися зрівняння в правах укр. духовенства з лат. Ідея укладення унії знайшла прихильників і в польськ. держ. та церк. колах, які мали тут свої інтереси. Однак, як показав подальший розвиток подій, їхні сподівання не справдилися.

Ініціатором укладення церк. унії з Римом був львів. православний єпископ *Гедєон Балабан*, який протягом тривалого часу вів суперечки зі Львів. ставропігійським братством. Цю ідею підтримали є. холмський Діонісій Зборуйський, є. пінський Леонтій Пельчинський та є. луцький Кирило Терлецький, а з 1593 і нововисвячений володимирський єпископ Іпатій Потій. Ідею унії, особливо на етапі її підготовки, підтримував і найвпливовіший світський укр. магнат

кн. *К. Острозький*. Для обговорення і вирішення цього питання протягом 1590–95 є. провели 5 синодів і, погодивши основні питання, у червні 1595 доручили єпископам Потію та Терлецькому вести переговори про об'єднання церков у Римі, куди вони вихали у вересні цього ж року. Після тривалих переговорів у грудні 1595 обидва єпископи були прийняті папою Климентом VIII і визнали католицьке віросповідання. Згодом було видано документ, який встановлював права та привілеї уніатської церкви. Для офіц. урочистого проголошення унії Київ. митрополитом Михайлом Рогозою та польськ. королем *Сигізмундом III Вазою* було скликано церк. собор у Бересті (Бресті), який відбувся 16–20.10.1596. Для участі у його роботі прибули всі єпископи, багато архимандритів, ігуменів, священників та представників мирян. Однак уже на початку собору його учасники поділилися. До противників унії, яких очолювали кн. *К. Острозький* та представник Константинопольського патріарха протосинкел Никифор, приєдналися єпископ львів. *Г. Балабан* та перемишльський *М. Копистинський*. Разом із частиною духовенства та мирян вони провели окремий православний собор, який засудив діяльність митрополита *М. Рогози* та єпископів, котрі прийняли унію і хотіли наблизити православну церкву до зх. світу.

Митрополит Рогоза та вірні йому єпископи відбули згідно з канонічним правом собор, який довершив справу унії з Рим. престолом. У ньому взяли участь митрополит, 5 єпископів, частина духовенства та шляхти, а також представники католицької церкви. Собор затвердив акт унії, про що було оповіщено окремим посланням митрополита. Згідно з умовами Б. у. укр. церква зберігала сх. обряд, церковнослов'янську літургічну мову, право на заміщення митрополітою та єпископських кафедр, вживання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство і надалі зберігало право одружуватись. Одночасно визнавалась зверхність римського папи як першоієрарха усієї Християнської церкви та були прийняті догми католицької церкви.

Внаслідок укладення Б. у. православне духовенство, що визнало її рішення, було урівняне в правах з католицьким, звільнялося від сплати податків та виконання інших повинностей. Єпископам були обіцяні місця у сенаті *Речі Посполитої*, але ця обіцянка не була виконана урядом. Шляхта та міщани, що прийняли унію, також урівнювались у правах з католиками лат. обряду й одержали право обіймати посади у держ. та міськ. урядах. Відразу ж після Б. собору з восьми єпархій Київ. митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її згодом – відповідно 1692 та 1700.

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР 1918 (Брестський мир) – мирний договір між *Українською Народною*,

Республікою з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією з другого, підписаний 27.1(9.2).1918 у Бересті (Бересті, Брест-Литовську); перший мирний договір у Першій світовій війні 1914–18. Ініціатива у мирних переговорах з Німеччиною та її союзниками належала рад. Росії. 3.12.1917 Раднарком РСФРР звернувся з відповідною пропозицією до Берліна. 15.12. обидві сторони уклали перемир'я, після чого в штабі німецьких військ у Брест-Литовську почалися мирні переговори. Лінія фронту проходила по тер. УНР, і *Українська Центральна Рада* мусила визначити своє ставлення до них. Лідери УЦР розуміли, що країни Четверного союзу програють війну. Приєднання до сепаратних переговорів перетворювало майбутніх переможців на ворогів будованої ними держави. Проте вибору у них не було: народ бажав миру. На нараді керівників провідних партій – есерів і соціал-демократів – було визначено делегацію УНР у складі прем'єр-міністра *В. Голубовича* (голова), *М. Левитського*, *М. Любимського*, *М. Полоза* і *О. Севрюка*. 1.1.1918 делегація прибула у Брест-Литовськ і поставила питання про свою участь у переговорах, наполягаючи на самостійному статусі. Нарком закорд. справ Росії *Л. Троцький* змушений був заявити, що рос. делегація визнає право націй на самовизначення і не вбачає перешкод для участі делегації УНР у переговорах як самостійної. Від імені Четверного союзу міністр закорд. справ Австро-Угорщини *О. Чернін* заявив про визнання делегації УНР повноправним учасником переговорів. Формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відклали до моменту укладення мирного договору. *Л. Троцький* наполіг на перерві у переговорах до кінця січня 1918. Рос. сторона повинна була визначити, як поставитися до тяжких умов миру, включаючи великі територіальні втрати, які висунули союзники. Крім того, затягуючи переговори, Раднарком бажав виграти час, щоб завершити захоплення більшої частини тер. України, включаючи її столицю Київ, що давало можливість замінити делегацію УЦР делегацією проголошеної наприкін. грудня 1917 рад. Україні (див. *Перший (харківський) з'їзд рад 1917*).

Після відновлення переговорів 1.2.1918 *Л. Троцький* заявив, що в складі рос. делегації перебувають представники укр. радянського уряду *Є. Медведєв* і *В. Шахрай*. Він повідомив, що більша частина України контролюється цим урядом, а тому мирний договір, укладений з представниками УЦР, не можна розглядати, як мир з УНР. У відповідь виконувач обов'язків голови делегації УНР *О. Севрюк* ознайомив присутніх із текстом IV Універсалу УЦР (див. *Універсали УЦР*) і зажадав формального визнання УНР цілком самостійною, ні від кого не залежною державою.

О. Чернін від імені Четверного союзу заявив, що є всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може самостійно укласти міжнар. договори. У

Німеччині і Австро-Угорщині продовольча проблема була дуже гострою, і договір з Україною міг певною мірою поліпшити становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави давали згоду на передачу їй Холмщини з Підляшшям і на виділення західноукр. земель у складі Австро-Угорщини в окремий коронний край. На відміну від укладеного пізніше (3.3.1918) мирного договору з Росією, договір між Україною і Четверним союзом не містив у собі пунктів, принизливих або тяжких для УНР. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні екон. відносини. Зобов'язання УНР були цілком конкретні: за першу половину 1918 поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн п хліба, 2 750 тис. п м'яса (живою вагою), іншу с.-г. продукцію і пром. сировину. За умовами договору, укладеного з Росією 3.3.1918, Раднарком зобов'язувався визнати законність уряду УЦР на тер. України і укладений ним договір із країнами Четверного союзу. Росія повинна була негайно вивести свої війська з УНР, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громад. установ УНР, укласти з нею мирний договір. Договір від 9.2.1918 врятував Україну від поглинення рад. Росією. Неспроможність УЦР виконувати в повному обсязі госп. статті договору призвели до наростання суперечностей між УЦР і австро-нім. командуванням в Україні, відтак до падіння дем. УНР і появи гетьманського уряду П. Скоропадського.

С. Кульчицький (Київ).

БЕРЕСТЕЙЩИНА (Берестейська земля, Брестщина) – укр. етнічна тер. між Бугом і Прип'яттю, Яселдою і Нарвою. Заг. пл. – 32,3 тис. кв. км. Найбільші міста – Берестя (Брест), Кобрин, Кам'янець. Із 10 ст. знаходилась у складі Київської держави. 1080–1150 належала до Турово-Пінського князівства, з 1150 – до Волинського, а з 1199 стала складовою частиною Галицько-Волинської держави. 1320 Брестська земля була захоплена Трокським князівством (Литва). 1569–1795 входила до складу Берестейського воеводства Речі Посполитої. Після 3-го поділу Польщі (1795) Б. перейшла під владу Рос. імп. Тепер – тер. Республіки Білорусь. Сьогодні на Б. у межах Малоритського, Брестського, Кам'янецького, Жабинківського, Кобринського, Березівського, Дригочинського, Іванівського, Пінського та Столинського р-нів Брестської обл. цілковито, а в Пружанському, Іванецькому, Ляховицькому і Лупинецькому р-нах частково проживає корінне укр. нас. 1940 у Брестській обл. працювало 58 шкіл з укр. мовою навчання, 127 читалень «Прогресу», в обл. центрі була укр. б-ка. На даний час шкіл з укр. мовою викладання на Б. немає. 18.02.1990 у Бресті було створено Укр. громад.-культ. об'єднання, яке послідовно виступає за надання нас. Б. статусу укр. нац. меншини в Білоруській державі та

за збереження й розвиток рідної мови, культури і звичаїв.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 – битва укр. армії на чолі з Б. Хмельницьким у період Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 з польськ. військами 18(28).6. – 30.6(10.7).1651 поблизу м. Берестечка (тепер містечко Горохівського р-ну Волинської обл.). Польськ. армія налічувала 150 тис. чол., в т. ч. 20 тис. іноз. найманців. У війську Б. Хмельницького було бл. 100 тис. козаків і 50 тис. татар. У боях 18–20 (28–30).6 козаки успішно атакували польськ. війська, які втратили 7 тис. чол. убитими. У вирішальний момент битви тат. загони, очолювані кримським ханом Іслам-Гіреєм III, не витримавши арт. вогню, втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. Залишившись без полководця, укр. армія була оточена ворогом. Обложене козац.-сел. військо протягом 10 днів під керів. полків Ф. Джалалія, М. Гладкого, І. Богуна та інших героїчно відбивало всі атаки поляків. Під командуванням наказного гетьмана І. Богуна через непрохідні болота і р. Пряшівку з хомутів, сидел і одягу було збудовано три переправи. В ніч на 30.6(10.7) козац. полки, ведучи ар'єргардні бої, зуміли вирватися з оточення. Хоча втрати у повстанців були великі – загинуло бл. 30 тис. козаків, втрачено 28 із 115 гармат, – розгромити їх ворогові не вдалося. Укр. армія відступила на Київщину, де почала готуватися до нових битв. Наслідком Б. б. стало підписання Білоцерківського мирного договору 1651.

БЕРИНДА ПАМВО (н. між 50–70-ми 16 ст. – 23.7.1632) – видатний діяч укр. культури і освіти, лексикограф, письмен. Н. у Галичині. Працював друкарем і гравером у Стратині, Перемишлі, Львові, а 1619 – у Києві. Був гол. друкарем, ред., перекладачем у Києво-Печерській лаврі. Найважливіша праця Б. – 1-й друкований укр. сл. «Лексикон словенороский и имен толкование» (1627). Сл. містить 6982 поняття, слова та імені тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням тогочасною укр. літ. мовою. Б. – один із зачинателів укр. поезії та шкільної драми, автор віршованої композиції «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) – видатної пам'ятки укр. літ. П. у Києві.

БЕРКУТ ЛЕОНІД МИХАЙЛОВИЧ (2.4. 1879 – 12.2.1940) – укр. історик. Н. у Києві. Після закінчення 1901 іст.-філол. ф-ту Київ. ун-ту залишений при ун-ті як професорський стипендіат. 1907–09 перебував у наук. відрядженні у Німеччині та Франції, де студював західноєвр. середньовічну історію, палеографію, право. 1909–17 – доц., проф. Варшавського ун-ту, 1918–22 – проф. Донського ун-ту в Рос-

тові-на-Дону. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах у Варшаві та Ростові-на-Дону (1910–20). З 1922 – проф. Київ. ІНО, згодом – Київ. ун-ту. Доктор іст. європ. культури (1928). 1913 брав участь у III Міжнар. іст. конгресі у Лондоні. Автор бл. 30 монографій, зокрема «Введение в историю средних веков» (1911), «История немецких городов в средние века» (1911), «Етюди з джерелознавства середньої історії. Період утворення і консолідації національних держав на романо-германському заході» (1928).

О. Юркова (Київ).

БЕРЛАДНИК ІВАН (Іван Ростиславич) (р. н. невід. – 1162) – кн., один із представників галицького княжого роду Ростиславичів. Син перемишльського кн. Ростислава Володаревича. Після смерті батька одержав у володіння м. Звенигород (на р. Білці). 1141 розпочав війну зі своїм дядьком Володимирком Володаревичем. Внаслідок невдалої спроби зайняти галицький княжий стіл Б. 1144 був позбавлений Звенигородського удільного князівства. Зазнавши поразки, втік на землі нижнього Дунаю, де з 1146 згадується як кн. берладський (назва походить від м. Берладь, що знаходилось на однойменній річці – лівій прит. Серету). Згодом подався до Києва, де служив при дворі кн. Всеволода Ольговича та його брата Святослава. 1158 Б. знову на Дунаї, де, організувавши загони половців та берладників, наступного року вирушив у похід проти галицького кн. Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тис. військо, обложив головне місто Галицького Пониззя – Ушицю, але, незважаючи на підтримку місц. нас., зазнав поразки. Подався до Києва, а згодом – до Греції, де 1162 був отруєний у м. Солуні (Салоніки).

БЕРЛАДНИКИ – збірна назва переселенців із земель Київ. держави, насамперед із Галицького князівства, які у 12 ст. оселилися у Нижньому Подунав'ї (т. зв. Галицьке Пониззя). Головним містом Б. було м. Берладь (нині м. Бирлад у Румунії). Займалися, гол. чин., рибальством, полкуванням та ін. промислами. У літописах уперше згадуються у 1159, коли вони, підтримуючи галицького кн. Івана Ростиславича (Берладника), взяли участь у поході проти Ярослава Осмомисла, напали на м. Ушицю та Кучелмін. Згодом, 1160, Б. здобули м. Олешся у пониззі Дніпра, але біля м. Дциня зазнали поразки від київ. кн. Ростислава Мстиславича. Після цього письмові джерела не подають відомостей про Б.

БЕРЛО ГАННА ЛЬВІВНА (5(17).9.1859 – 1942) – укр. філолог, історик, педагог, перекладач, громад. діяч. Походила з давнього козац. роду на Переяславщині, спорідненого з багатьма гетьманами (Б. Хмельницьким, П. Полуботком, Я. Сомком). Закінчила Бориспільський приватний пансіон (1870), Київ. (Ольгинську) жіночу гімназію М-ва нар. освіти (1876). Слухала публічні лекції в Київ ун-ті. 1876–

1919 – викладач гімназій у Києві, автор популярного підручн. рос. мови (1903). 1880–1910 – активна громад. діячка: член Київ. «Прогресу», гуртка по складанню біографій укр. діячів під керівництвом В. Антоновича, НТШ у Львові, іст. секції Укр. наук. т-ва в Києві. З 1919 – наук. співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України, чл. постійної комісії для складання словн. живої укр. мови, позаштатний співробітник комісії районного дослідження *Лівобережної України* Іст. секції ВУАН під керівництвом М. Грушевського. Друкувала переклади з класичної англ. та франц. літератури у ЛНВ. Автор дослідження «Біографічний нарис Арсенія Берло, єпископа Переяславського і Бориспільського» (1904). У спогадах «З минулого. Бориспільський пансіон і П.П. Чубинський», «З київського життя 1880–1900», «Мої знайомства з деякими українськими діячами» (1927–29) змальовує картину громад.-політ. життя у Києві, подає характеристики відомих діячів укр. руху кін. 19 – поч. 20 ст.

С. Панькова (Київ).

БЕРНАРДИНЦІ – див. Цистерціанці

«БЕРТЕЛЕМІ ЛІНІЯ» («Бартелемі лінія») – умовна назва лінії, яку спец. комісія держав Антанти на чолі з ген. Бертелемі 24.2.1919 запропонувала вважати сх. кордоном Західної Обл. Української Народної Республіки. На поч. лютого 1919 Найвища Рада країн Антанти, намагаючись припинити українсько-польську війну 1918–19, вислала для переговорів з урядами ЗО УНР і Польщі про перемир'я спец. комісію на чолі з ген. Бертелемі. До складу делегації входили представники Великобританії (лорд Картон де Віарт), США (професор Лорд), Італії (майор Стабіле) та ряд військ. експертів. Провівши попередні переговори з представниками польськ. уряду у Львові, члени місії 22.2.1919 прибули у Ходорів – ставку Начальної команди УГА. 24.2.1919 на вимогу місії Антанти було укладено перемир'я. Припинення воєнних дій, яке вступило в силу з 25.2.1918, зупинило успішний наступ укр. військ у Вовчухівській операції 1919. Під час переговорів за участю делегацій ЗО УНР і Польщі в Ходорові, а потім у Львові ген. Бертелемі в ультимативній формі вимагав встановлення демаркаційної лінії між воюючими сторонами по Б. л. Цей план передбачав встановлення зх. кордону ЗО УНР по сх. межі Львівського, Перемишлянського і Бібрського повітів і далі по р. Стрий. Таким чином до Польщі відходило 40% тер. Сх. Галичини (в т. ч. Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн залишалися у складі Польщі). 28.2.1919 укр. делегація (О. Бурачинський, С. Витвицький і М. Лозинський) відкинула пропозиції місії Бертелемі. 23.1919 воєнні дії на укр.-польськ. фронті відновилися (див. також Західно-українська Народна Республіка, українсько-польська війна 1918–19).

БЕССАРАБІЯ (Бассарабія) – іст. обл. між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю. Значна частина Б. входить до складу Молдови. Землі на крайньому пд. та пн. Б. належать до України. Територія Б. здавна заселялась племенами скіфів, гетів, даків, антів (з 4 ст.), уличів, тиверців. У 9–10 ст. Бессарабія була у складі *Київської держави*, пізніше – *Галицько-Волинського князівства*. З серед. 14 ст. увійшла до складу Молд. князівства. 1514 разом із Молдовою Б. загарбала султанська Туреччина. В серед. 16 ст. у Б. здійснили походи козац. загони на чолі з *Д. Вишневецьким* (1553, 1564), *І. Свірговським* (1574), *Іваном Підковою*, (1577), *С. Наливайком* (1594). В період *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* відбулися Молд. походи 1650 і 1652. Після зруйнування 1775 Запорізької Січі козаки заснували на пд. Б. Задунайську Січ. За Бухарестський мирний договір 1812 Б. увійшла до складу Рос. імперії. Лютнева революція 1917 в Росії спричинила посилення укр. руху в Б. Створювались укр. школи, організовувались осередки «*Просвіти*». Укр. нас. тієї частини Б., де українці становили більшість, домагались від *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* приєднання цих земель до *Української Народної Республіки*. В серед. січня 1918, скориставшись складним міжнар. становищем України, рум. війська окупували тер. Б. В умовах рум. окупації бессарабський парламент Сфатул Церій (Рада Країни) проголосив 25.11.1918 приєднання Б. до Румунії. Проти цього рішення виступили укр. депутати В. Цеганко, Чумаченко, Панцір, Причницький та ін., за що були заарештовані й розстріляні. Укр. нас. Б. на багатотисячних мітингах і зборах протестувало проти анексії Румунією укр. етнічних земель у Б. – Акерманщини, Ізмаїльщини, Зх. Одещини (Пд. Бессарабія) і Хотинщини (Пн. Бессарабія). На поч. січня 1919 на Хотинщині вибухнуло нар. повстання проти рум. окупантів, яке було жорстоко придушене регулярними військами (див. *Хотинське повстання 1919*). У вересні 1924 у Б. відбулося *Татарбунарське повстання 1924*, яке завершилось кривавою розправою над учасниками виступу і політ. процесом (1925) у Кишиневі над керівництвом повстання. За даними рум. перепису 1930 укр. нас. у Пд. Б. становило 74,2 %, а в Пн. – 36,6, молдаване і румуни – 19,2, німці – 9,2, євреї – 3%. Протягом 20–30-х рум. уряд проводив політику румунізації укр. нас. Б.

Перебуваючи постійно під жорстоким політ. тиском, укр. нац.-культ. життя у Б. розвивалося слабо. Існували нечисленні осередки т-ва «*Просвіта*», читальні, театр. гуртки. Серед керівників укр. нац. руху в Б. були В. Корчовий, О. Яловий, М. Галин, І. Гаврилюк, В. Гетманченко, М. Палій та ін. 2.8.1940 тер. Б. увійшла до складу СРСР. Акерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти відійшли до УРСР (див. також *Адміністративно-територіальний устрій України*).

БЖЕЗІНСЬКИЙ ЗБІГНЄВ (1928) – амер. політик і політолог. За походженням поляк. Вивчав політологію в Монреальському і Гарвардському ун-тах. Займався виклад. і н.-д. роботою у Гарвардському ун-ті (1953–60), одночасно в Центрі з міжнар. проблем (1956–60). З 1960 працював у Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк), проф. (1962–77) і одночасно директор Ін-ту проблем комунізму. Брав участь у виборчій кампанії Л. Джонсона. 1966–68 член Ради політ. планування. 1977–80 – радник президента Д. Картера з питань нац. безпеки і координатор робіт Ради нац. безпеки. У січні 1980 повернувся до наук. та виклад. діяльності, наук. співробітник Центру стратег. і міжнар. досліджень Джорджтаунського ун-ту (Вашингтон). Був прихильником «жорсткої» лінії щодо СРСР, висунув концепцію «розм'якшення комунізму». З поч. 1980-х виступав за прискорення гонки озброєнь, що мало призвести до екон. краху СРСР. У період президентства Дж. Буша входив до складу Комісії з питань політики нац. безпеки. Належить до найвідоміших знавців сучасних міжнар. політ. проблем. У своїх працях ще у 1960-х передбачав розпад Радянського Союзу. Один із найбільших захисників інтересів України серед амер. інтелектуальної еліти. Б. разом із Г. Кіссінджером, Дж. Соросом, Ф. Карлуччі входив до складу Амер.-укр. консультативного к-ту, який готував рекомендації для укр. уряду щодо прискорення екон. перетворень в Україні. Обраний почесним громадянином Львова. Праці: «Радянський блок – єдність чи конфлікти» (1960), «Ідеологія і влада у радянській політиці» (1962), «Європа без поділу» (1965), «Велике банкрутство. Народження і смерть комунізму у 20 ст.» (1989), «Велика шахівниця. Головні цілі американської політики» (1997) та ін.

В. Огнев'юк (Київ), І. Підкова (Львів)

БИКІВНЯ – селище на пн.-сх. околиці Києва, обабіч Чернігівського шосе. У р-ні Б. 1936–41 НКВД здійснювало масове поховання страчених репресивними органами осіб. Перші жертви, яких, як правило, привозили з Лук'янівської в'язниці, були заарештовані тут ще наприкін. 1920-х. Офіційно будівництво спец. зони для таємних поховань розпочалося в 1936. З того часу в Б. у таємній обстановці систематично ховали знищених жертв комуністичного режиму. З поч. рад.-нім. війни 1941–45 у Б. НКВД було розстріляно велику групу в'язнів із Києва. При цьому сліди злочинів ретельно ховалися. 1944–45 у Б. працювала держ. комісія, яка констатувала, що у Б. поховані жертви нацистського режиму. Лише у 1987 правда про биківнянську трагедію поступово почала відкриватися під тиском ініціатив громадськості та за сприяння Спілки письменників України. Було створено 3-тю Держ. комісію на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР, якій доручили провести обстеження ділянки місцевості, де виявлено останки загиблих. Невдовзі у ЗМІ з'явилися повідомлення

про те, що у Б. знаходився нацистський концтабір, в якому гинули рад. люди. У травні 1988 у Б. було відкрито санкціонований владою пам'ятник, на центр. камені якого було викарбувано: «Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941–1945 рр.» Після публікацій, що розкривали правду про Б., а особливо після ініціатив історико-просвітницького товариства «Меморіал» розпочала роботу 4-та Держ. комісія, яка під тиском фактів і свідчень очевидців визнала, що у Б. поховані жертви політ. репресій. 11.7.1989 у пресі з'явилось повідомлення про завершення роботи комісії, в якому було названо кількість похованих жертв – 6783. На думку дослідників, ці дані неповні, й у Б. поховано не менше 130–150 тис. осіб. У липні 1989 напис на камені у Б. було збито, залишилися слова «Вічна пам'ять». 10.5.1990 у Биківнянському лісі було встановлено великий дубовий хрест, у липні 1990 робітники одного з підприємств м. Бровари встановили на узбіччі шосе півторатонну панель із написом: «Могили репресованих – 1 км». 30.4.1994 відбулося відкриття Биківнянського меморіального комплексу, спорудженого за розпорядженням Президента України Л. Кучми від 11.8.1994.

Ю. Шаповал (Київ)

БИКОВСЬКИЙ ЛЕВ ЮСТИМОВИЧ (10.4.1895 – 11.1.1992) – укр. бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, геополітик, історик та мемуарист. Н. у с. Вільхівка Звенигородського пов. Київ. губ. Закінчив комерційну школу у Звенигородці (1912), навчався у Політехнічному, згодом Лісовому ін-тах у Петербурзі (1912–15). Під час військ. служби став одним з організаторів укр. громади в Трапезунді. Повернувшись до України, працював секретарем у київ. вид-ві «Друкар» (з поч. 1918) і співробітником Всенародної б-ки України в Києві (з 1919). 1919–20 навчався в Укр. держ. ун-ті в Кам'янці-Подільському, працював в університетській б-ці. Деякий час (1920–21) у Лозоватці (Звенигородщина) видавав «Літопис громадської б-ки Лозоватського товариства «Просвіта». У листопаді 1921 виїхав до Польщі, де продовжив редакційно-видавничу справу. Закінчив Укр. госп. академію у Подєбрадах (1927). Як учень Л. Жівного розвинув теоретичні засади бібліології, написав монографію «Замітки про книгознавство та книгоживання» (1923). Видав 3 зб. «Українське книгознавство» (1922). 1923–29 був представником Укр. наук. ін-ту книгознавства. З осені 1928 до осені 1944 працював у Варшавській публ. бібліотечі (з 1942 – її директор). Разом з Ю. Липою 1938–39 заснував Укр. чорноморський ін-т у Варшаві. 1948 виїхав до США, де спершу оселився у Нью-Йорку, а з 1954 – у Денвері (шт. Колорадо). 1954–63 працював у місц. публічній б-ці. Активно співробітничав з Укр. вільною академією наук (обраний її чл.-кор.) та Укр. іст. т-вом. Залишив спогади.

С. Білокінь (Київ)

БИЧ ЛУКА (1875–1944) – укр. політ. діяч на Кубані, юрист, економіст. Зліта 1917 – член Військ. ради Кубані, а з жовтня – Крайової ради (Установчих зборів). У грудні 1917 брав участь у прийнятті конституції Кубанського краю (офіційна назва Кубанської республіки). Очолював Законодавчу раду республіки. Після прийняття 16.2.1918 акта про державну незалежність Кубані очолив перший крайовий уряд, який офіційно заявив про вступ Кубанського краю на федеративних засадах до складу Укр. держави. Після розгрому кубанських крайових органів денікінцями у 1920, емігрував за кордон. Жив у Чехословаччині. З 1922 – доцент, згодом проф. права Укр. госп. академії у Подєбрадах.

БІБИКОВ ДМИТРО ГАВРИЛОВИЧ (1792–1870) – рос. військ. і держ. діяч. Походив із дворянської родини Моск. губ. Отримав домашню освіту. Розпочав кар'єру з військ. служби, учасник війни 1812 р. Отримане поранення стало причиною переходу на статську службу. Обіймав посади віце-губернатора в центр. російських губерніях, директора департаменту М-ва фінансів. З останньої посади переведений ген.-губ. Київ., Подільської і Волинської губ.

Правобережна Україна після польськ. повстання 1830–1831 стала ареною змагання між місц. польськ. елітою і рос. державою, інтереси якої представляв Б. Це стало причиною проведення ген.-губ. глобальних соціальних реформ. Потреба спертися на підтримку, якою традиційно була місц. еліта, у цьому випадку привела до одновірного і етнічно (рус.) близького селянства. Державні сел. переводилися на оброк, а для поміщицьких були укладені інвентарні грамоти, які регламентували відносини сел. і поміщика. Наступний значний захід Б. – остаточний перехід з Лит. статуту на рос. звід законів. Б., хоча і помилявся, захищаючи Статут до кодексу польськ. права, але його відмінність від рос. законів він добре відчував і доповідав К-ту у справах Зх. губ. (1831–48), що відміна його чинності сприятиме ліквідації переконань у місц. населення про самостійність їхніх законів, бо вони нагадують колишню республіку.

Досягнення мети ген.-губ. добивався шляхом подолання соціального спротиву місц. шляхти, яка підтримала визвольне повстання 1830–31 і яка за інерцією продовжувала нести корпоративну регіональну традицію. Ним були визначені такі пріоритети: ревізувати дворянські родини, частину з них асимілювати залученням до статської служби, створивши таким чином лояльний прошарок дворян, а також обмежити участь нелояльного дворянства у місц. управлінні. Крім цього, вжив цілу низку заходів для поширення рос. культ. традиції, освіти, культури.

В. Шандра (Київ)

БІБЛІОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ВУАН – заснована 1927. Завданням комісії було створення вичерпного всеукр. бібліографічного репертуару. 11–

6

14.4.1927 у Всенародній б-ці України відбувся 1-й пленум Б. к., резолюції якого опубліковано у «Бібліографічному збірнику» (ч. 3, 1927). Голова комісії – академік М. Птуха, секретар М. Сагарда. Активну участь у роботі Б. к. узяли М. Годкевич, С. Сфремов, С. Маслов, Ю. Меженко та С. Постернак. Основне видання – «Методологічний збірник» (т. 1, 1928), де вміщено праці про бібліографічний опис архівів Н. Заглади, про аноніми і псевд. в загальній та укр. бібліографії Н. Кравченко-Максименкової, завдання бібліографії укр. періодики М. Сагарди, бібліографію укр. бібліографії М. Ясинського, спробу інструкції та план роботи над складанням укр. бібліографічного репертуару 16–18 ст. С. Маслова та ін. Видано також покажчики праць Ф. Вовка (1929) і П. Куліша (1929). Складено анкету для генерального обліку бібліографічної роботи в Україні та про Україну (1928).

С. Білокінь (Київ).

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА – спец. іст. дисципліна. Засновником ретроспективної бібліографії історії України вважається О. Лазаревський («Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края», 1853). Репертуар західноукр. видань упорядкував І. Левицький. Реєстрація поточної літератури провадилась у журн. «Киевская старина» та «Записки НТШ». Широка україніка вміщувалась у працях загальнорос. масштабу – братів Ламбіних, В. Межова, В. Іконнікова, в «Обзрении трудов по славяноведению», а також в оглядах польськ. (Л. Фінкель). У 1920-х центрами Б. і були Іст. секція УАН, де в журн. «Україна» під керівн. М. Грушевського друкувались щорічні огляди українознавчої літератури з матеріалом за 1926–30, Харк. наук. дослідн. кафедра історії укр. культури Д. Багалія («Бібліографія історії України 1917–1927 рр.» і «1928 р.») та, до певної міри, Істпарт видали «Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук, 1918–1929» (1930; 3-річні додатки М. Сагарди). Окремі бібліографічні покажчики випускали наук. бібліотеки, зокрема Всенародна бібліотека України, де з'явився покажчик «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» (1930) Ф. Максименка. Поза межами УСРР бібліографію з історії України провадили І. Калинович, М. Кордуба, з'явилося чимало краєзнавчих покажчиків. У повоєнні роки покажчики з археології видав І. Шовкопляс, з історії Києва – Н. Шеліхова, «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» Ф. Максименко (1964). З 1965 виходив щорічник «Історія Української РСР». Реферативно-бібліографічний бюлетень «Українознавство» (1997) відбиває літературу за 1993. За різним планом видаються зведення – «Репертуар української книги, 1798–1916» (за ред. Я. Дашкевича, 1995) та «Книга в Україні, 1861–1917» С. Й. та С. Петрових (1996). Вийшло кілька біо-бібліографічних словників – «Славяноведение в

дореволюционной России» (1979), «Дослідники археології України» Г. Мезенцевої (1997), «Вчені Інституту історії України» (1998), «Українські архівісти, 19 ст. – 1930-ті рр.» (1999). Друкуються покажчики музеїв – «Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років» (1991) та ін. Книжкова палата України видає серію «Етноси України», що висвітлює історію перебування в Україні представників різних національностей, крім українців. Друкуються багатотомні покажчики «Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918–1945 гг.» (Прага, 1996) та «Бібліографія Старої України, 1240–1800» (1998) М. Жарких. Оpubліковано матеріали до покажчика «Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях» (1995) та «Джерела українознавства» (1990). Розкрито зміст журн. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (1905–17), «Україна» (1907–32), «Бібліологічні вісті» (1923–30), «Український історичний журнал» (3 вип.) та «Український історик». Діють осередки досліджень загальної періодики – Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаніка (словник «Українська журналістика в іменах», вид. з 1994; покажчики змісту журн. «Життя й революція», «Зоря», «Дзвони», «Назустріч») і київ. Дослідницький центр історії укр. преси при Ін-ті журналістики (покажчики емігр. періодики 1914–50 Н. Сидоренко). В еміграції звертають на себе увагу покажчики Л. Биковського (книгознавство), М. Бойка («Волиніана»), Р. Вереса (9-томний розпис 59 назв укр. періодичних видань та збірників), Б. Винара, О. Соколишина (англомовна україніка), І. Чайковського (мемуаристика), Б. Ясинського («Літературно-науковий вісник»). Нарис історії дореволюц. укр. бібліографії написав І. Корнейчик (1971). Багато укр. матеріалу в загальнорос. покажчиках, що виходили за ред. П. Зайончковського – «Справочники по истории дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях», а також у покажчику «История исторической науки в СССР: Дореволюционный период» (1965).

С. Білокінь (Київ).

БІБЛІОТЕКА ІМЕНІ С. ПЕТЛЮРИ – заснована в Парижі 1929. 1940 нараховувала у своїх фондах 15 тис. книг. У приміщенні Б. і П. знаходився музей С. Петлюри. 1940 німці зруйнували будинок бібліотеки і знищили бібліотечний фонд. 1946 Б. і П. відновила свою діяльність.

БІБЛІОТЕКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА – створена 1892 у Львові разом з реорганізацією т-ва ім. Т. Шевченка в наукове. 1894 б-ка мала 600 кн., на поч. 1914 – 70 тис. кн., а 1939 – близько 300 тис. У бібліотечі зберігалась найповніша і найсистематичніша збірка україністики – переважно укр. друків 19–20 ст., стародруків 16–18 ст., комплекти преси. Рукописний відділ мав рукописи 14–20 ст. з тер. всієї України.

Тепер фонди бібліотеки зберігаються у Львів. наук. бібліотеці ім. В. Стефаніка АН України.

БІДНОВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ (псевд. В. Поперешній, В. Степовий, В. Широцький, криптонім К.) (2.1.1874 – 01.04.1935) – укр. історик, педагог, публіцист, громад.-політ. діяч. Н. у Широкому Херсонській губ. 1896–1902 – Київ. духов. акад., де належав до наук. гуртка «Семинарська громада». Під керівництвом О. Кониського залучився до співпраці в бібліограф. відділі «Записок НТШ». Після закінчення академії зі ступенем кандидата богослов'я працював викладачем історії Астраханської духовної семінарії. З 1903 – помічник інспектора і викладач історії та філософії Катеринославської духовної семінарії. 1909 за дисертацію «Православна церква в Польщі і Литві» отримав ступінь магістра богослов'я. Тривалий час досліджував архіви Катеринославської духовної консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Пропагував серед науковців першочерговість евристичної праці, докладного дослідження регіональних документів і пам'яток. Відіграв значну роль у підготовці та проведенні 13-го археол. з'їзду (Катеринослав, 1905), брав участь у роботі 15-го археол. з'їзду (Новгород, 1911). З 1917 дійсний член Київ. археол. ін-ту. Сприяв формуванню архівних фондів Катеринославського музею ім. О. Поля. Особливу увагу Б. приділяв виявленню, описові та дослідженню архівних документів. Завдяки його зусиллям було розшукано і залучено до наук. обігу значну кількість цінних писемних джерел з історії та культури України 18–19 ст., у першу чергу – з історії церкви і запорізького козацтва. Оpubлікував велику кількість джерел з історії укр. церкви, запорізького козацтва, Катеринославщини, заселення Пд. України колоністами та ін., зокрема «Документи, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии», «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений», «Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории. Документы 18 в.», «Определение» архиепископа Платона (Любарського) касательно порядка замещения приходских должностей», «О построении в с. Анновка деревенской церкви графом А. Безбородко», «Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Катеринославской, ее архиереях и семинарии», «Распоряжение князя Г.А. Потемкина-Таврического относительно раздачи земель» і «Предложения князя Г.А. Потемкина-Таврического Екатеринославской казенной палате»; здійснив публікацію комплексу документів Січового архіву та багато ін. Чл. церк.-іст. і археол. т-ва при Київ. акад., т-ва «Просвіта», чл. НТШ, УНТ у Києві, голова Укр. пед. т-ва та Укр. православного Кирило-Мефодіївського братства в Кам'янці-Подільському (1919–20). Належав до Товариства українських поступовців, УПСФ, чл. Української Центральної Ради (1917–18), депутат Ради Рес-

публіки (1921), засновник і ректор першого в еміграції Укр. нар. ун-ту в Ланцуті (1921), фундатор укр. іст.-філол. т-ва у Празі (1923) і його перший наук. секретар (1923–29), фундатор і чл. управи Музею визвольної боротьби України. Автор праць: «Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории» (1908), «Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря» (1908), «Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: Из архива Екатеринославской духовной консистории» (1908), «Из переписки Дюка де Ришелье с архиепископом Иовом (Потемкиным)» (1910), «Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова ...» (1910), «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений» (1913), «Письмо полтавского полковника Андрея Горленка к киевскому митрополиту Тимофею Щербицкому» (1906) та ін.

В. Ляхоцький (Київ).

БІЗАНЦ АЛЬФРЕД (1890 – після 1945) – австр. та укр. військ. діяч, підполк. УГА та Армії УНР. Н. у с. Дорнфельд (тепер с. Тернопілля Пустомитівського р-ну Львівської обл.). За походженням німець. У роки Першої світової війни – офіцер австр. армії. З листопада 1918 командир Львівської 7-ї бригади УГА, групи військ «Південь». У березні 1919 бригада Б. відзначилась під час *Вовчухівської операції 1919*. 7.6.1919 Львів. бригада УГА розпочала *Чортківський наступ 1919*. За дії бригади під час цієї операції Б. було присвоєно звання підполк. У серпні 1919 його частина успішно діяла під час наступу об'єднаних укр. армій на Київ. У січні 1920 підрозділ Б. у складі частин *Української галицької армії* внаслідок епідемії тифу і повної відсутності боєприпасів потрапив у критичне становище і був змушений перейти на службу в *Червону українську галицьку армію*. 24.4.1920 група військ під командуванням Б. вийшла зі складу ЧУГА і, прорвавши польськ. лінію фронту в р-ні Михнівки, вирушила на з'єднання з частинами Армії УНР. На поч. 40-х Б. – референт укр. справ в Управлінні Генеральною Губернією. 1943–44 Б. очолював Військ. управу дивізії «Галичина». 1945 заарештований рад. спецслужбами і засланий. Подальша доля невідома.

БІЛАС ВАСИЛЬ (17.9.1911 – 23.12.1932) – чл. *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. Небіж Д. Данилишина. Входив до складу дрогобицької бойової групи ОУН, створеної З. Коссаком. 19.8.1931 разом із Д. Данилишином за дорученням Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ здійснив замах на керівника сх. відділу міністерства закорд. справ Польщі Т. Голува. Брав участь у експропріаційних актах з метою отримання коштів для діяльності ОУН у Бориславі (31.7.1931) і Трускавці (8.8.1931). 30.11.1932 Б. разом із Д. Данилишином,

Ю. Березинським, В. Стариком, М. Кураковським, С. Машаком та ін. бойовиками здійснив напад на пошту у м. Городок Ягайлонський (тепер м. Городок Львівської обл.) з метою отримання коштів для діяльності українських націоналістичних організацій ОУН і УВО. Під час відступу після завершення операції заарештований разом із Д. Данилишиним у с. Веринь на Львівщині. Страчений 23.12.1932 у львівській тюрмі «Бригідки».

БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО ПАВЛО (27.8.1774 – 23.6.1856) – укр. письменник, літ. критик, педагог, мовознавець. Н. у Прилуках на Чернігівщині. 1793 закінчив Сухопутний шляхетний кадет. корпус у Петербурзі. Перебуваючи на військ. службі, брав участь у штурмі Праги (1794). 1798 подав у відставку в чині капітана. Спочатку оселився у Прилуках, згодом – у селі Лапинцях. Працював у суді, вчителював, займався хліборобством. Відкрив власний пансіон для дворянських дітей у с. Лапинцях. Служив наглядачем училищ Прилуцького пов. Його учнем був М. Маркевич. Знав багато іноз. мов, цікавився нар. звичаями, брав активну участь у роботі різних т-в, писав статті, «трактати» з різноманітних галузей (мова, історія, етнографія, філософія, богослов'я, економіка, історія права). Деякі із ст. («Статистическое описание», «Биография. Полковник прилуцкий Иван Нос», «О языке малороссийском» та ін.) публікувалися у «Полтавских губернских ведомостях» за 1838–41. Багато років працював над словником і граматикую укр. мови. Описав бл. 20 тис. слів, використавши при цьому усне нар. мовлення, творчість І. Котляревського, М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, фольклорні збірники М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського. У ст. «О языке малороссийском» пристрасно доводив, що укр. мова є найближчою до старослов., до мови Нестора Літописця. Закликав укр. письменників довести, що укр. мова може бути основою нац. літератури. Літ. творчість укр. мовою розпочав у 1810-х спочатку як збирач та інтерпретатор переказів і рукописних іст. джерел. Наслідуючи І. Котляревського, Б.-Н. травестував російськомовний твір «Похищение Прозерпины» Котельницького (1795). Його переробка – «Горпинида, або Вхоплення Прозерпини» (напис. 1818, надрук. 1871), сюжет за Овідієм та Клавдіаном. Б.-Н. – автор 4-томного видання «Приказок» (тобто байок. – *Авт.*). У творчому доробкові Б.-Н. 23 казки – його вважають першим автором укр. літ. казки, поема «Горпинида», 15 балад, 333 байки, неопублікований роман «Зиновий Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев 17 века в Малороссии» (1829), ст. й трактати, переклади Руссо, Шеридана, Лафонтена та ін.

Р. Крохмальний (Львів).

БІЛИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (27.10.1894 – 22.11.1937) – укр. етнограф, фольклорист,

краєзнавець, літературознавець. Н. у с. Костянтинівка Катеринославської губ. (тепер Полтавська обл.). Закінчив Катеринославське реальне уч-ще та слов.-рос. відділ іст.-філол. ф-ту Київ. ун-ту Св. Володимира (1920). Володів нім., англ., франц., польськ. та стародавніми мовами. 1920–22 викладав у серед. навч. закладах Переяслава, 1922–24 вчителював у Києві. 1924–25 – зав. етнограф. відділу Катеринославського крайового музею, 1925–26 – аспірант Катеринославської наук.-дослідн. кафедри українознавства по літ. секції, з 1926 – аспірант кафедри мовознавства і літератури при Київ. ін-ті нар. освіти. 1924–30 – наук. співробітник, з 1931 – керівник Етнограф. комісії ВУАН, ред. її друкованого органу «Етнографічний вісник». 1934 звільнений з ВУАН внаслідок чистки. Заарештований 20.6.1937 у Києві, звинувачений у проведенні антирад. націоналіст. пропаганди і засуджений до розстрілу. Досліджував питання літературознавства, укр. фольклору, етнографії. Автор праць: «Типи сучасного села: З етнографічного блокнота», «З скарбів Катеринославського крайового музею» (обидві 1925), «До звичаю кидати гілки на могили «заможних» мерців» (1926), «Харківські вчені 1880-х років в українській літературі», «З неопублікованих матеріалів М. Закревського», «З матеріалів до історії української етнографії» (всі 1927) та ін.

О. Юркова (Київ).

БІЛИЙ РУХ (в Україні) – гол. і найбільш активна складова антибільшовицького руху у 1917–20. Осн. політ. спрямуванням Б. р. було відновлення «єдиної і неділимої Росії», для чого за необхідне визнавалося встановлення військ. диктатури. Розв'язання важливих держ. та соціальних питань відкладалося до закінчення громадянської війни. 1917–18 Б. р. відбувався поза межами України. У березні-квітні 1918 через тер. України з Рум. фронту на Дон, ліквідовуючи рад. установи та більшовицькі військ. формування, пройшов добровольчий загін полк. М. Дроздовського. Пропозиції гетьмана П. Скоропадського про спільну боротьбу з більшовиками лідер Б. р. ген. А. Денікін відкинув, оскільки це означало б визнання де-факто незалежності України. 1918 в *Українській Державі* неофіційно діяло представництво Добровольчої армії на чолі з ген. П. Ломновським, яке займалося вербуванням добровольців і відправкою їх на Дон.

Навесні 1919 білогвард. армія *Збройні сили Пд. Росії* (ЗСПР) захопила Донбас і тер. від Харкова до Катеринослава та Херсона. Під час загального наступу на Москву восени 1919 була загарбана майже вся Наддніпрянська Україна. Захоплена частина укр. земель була поділена на Київ., Харк. та Новоросійську обл. На чолі нових адм. одиниць стояли ген. А. Драгомиров, В. Май-Маєвський і М. Шиллінг, яким належала вся військ. і цивільна влада, їм підпорядковувалися губернатори, нач. повітів і волостей. Укр. і рад. законодавство скасовувалося, функції за-

конів виконували постанови, розпорядження та тимчасові правила нової влади. Внутр. політика денікінського режиму будувалася на засадах «єдиної, великої, неділимої Росії», «боротьби з більшовизмом до кінця», «придушенні всякої протидії владі – справа і зліва»; у зовн. політиці – орієнтація на *Антанту*. Передбачалася розробка нового агр. та робітн. законодавства. Нац. політика була відверто антиукр. Укр. рух оголошувався зрадницьким, назва «Україна» замінювалася на «Південь Росії» або «Малоросія». У зверненні «До населення Малоросії» зазначалося, що відокремлення України від Росії відбулося внаслідок підступних дій німців, *С. Петлюра* оголошувався нім. ставлеником. Держ. мовою визнавалася рос., укр. навч. заклади і установи було ліквідовано. Закривалися укр. газети, вилучалися з книгарень укр. книги, розпочалися репресії проти нац. інтелігенції. Антиукраїнство доповнювалось антисемітизмом і погромами. Заяви А. Денікіна про підтримку дрібних та серед. сел. господарств звелися до оголошення правил про збирання врожаю 1919, притому $\frac{1}{3}$ хліба, $\frac{1}{2}$ трав і $\frac{1}{6}$ овочів, зібраних селянами з поміщицьких земель, передавалася колективним власникам. Додатково встановлювався спец. військ. податок у розмірі 5 п зерна з кожної десятини засіву. Сел. спротив денікінській агр. політиці придушувався жорстокими каральними експедиціями. Незважаючи на відверто антиукр. політику денікінської адм., уряд УНР намагався порозумітися з командуванням ЗСПР для орг-ції спільних дій проти Червоної армії. Укр. армія уникала відкритих збройних сутичок із денікінцями. Так, укр. війська (частини УГА і Армії УНР), які 30.8.1919 увійшли до Києва одночасно з білогвардійцями, залишили його на вимогу ген. М. Бредова. Проте 21.9.1919 Добровольча армія розпочала бойові дії проти укр. армії і 24.9.1919 *Директорія УНР* оголосила війну ЗСПР. Попри допомогу численних повстанських загонів та Революц. повстанської армії України *Н. Махна*, які діяли в тилу денікінських військ, знекровлена постійними боями та епідем. хворобами Армія УНР зазнала поразки. Наслідком цього стало підписання 6.11.1919 сепаратної угоди між командуванням Добровольчої армії та УГА про входження останньої до складу ЗСПР. Під час контрнаступу червоного пд. фронту, (11.10. – 18.11.1919) денікінські війська зазнали поразки. За цих умов командування Добровольчої армії почало шукати порозуміння з повстанськими загонами та Армією УНР, але останні відмовилися від співпраці. Залишки ЗСПР відступили та евакуювались до Криму, де з них була утворена Російська армія на чолі з ген. П. Врангелем.

7.6.1920 Російська армія розпочала наступальні дії на Пд. України, захопивши пн. Таврію та пд. частину Катеринославщини. Врангель проводив більш гнучку і помірковану політику, ніж попередній лідер Б. р. Загальними її напрямками були збройна боротьба з більшовиками, створення правопорядку, за якого

були б задоволені найширші верстви нас., поліпшення матеріального добробуту робітників і задоволення їхніх проф. потреб. У зовнішньополіт. орієнтації сповідувався принцип «з ким хочеш, але за Росію». Внутр. життя в Криму та на Пд. України регламентувалося наказами головнокоманд., правилами, тимчасовими положеннями і розпорядженням Уряду Пд. Росії (голова – О. Кривошеїн). Білогвард. керівництво задекларувало радикальні зміни в агр. політиці. Розміри поміщицьких землеволодінь значно обмежувалися. За наказом головнокоманд. «Про землю» (7.6.1920) землі, захоплені селянами під час революції, переходили у довічну спадкову власність нового хазяїна, який мав сплачувати за них протягом 25 років $\frac{1}{5}$ частину серед. за останні 10 років врожаю. У нац. питанні П. Врангель відмовився від гасла «єдиної неділимої Росії» і проголосив курс на створення «широкої федерації», заснованої на «вільному волевиявленні населення» новопосталих державних утворень. З метою створення єдиного антибільшовицького фронту були здійснені спроби встановити зв'язки з С. Петлюрою та Н. Махном. У жовтні 1920 ген. Врангель пристав на пропозицію С. Петлюри про заключення військ.-політ. угоди на умовах повної незалежності України у внутр. управлінні, при єдності командування «над усіма збройними силами і забезпеченні загальнодержавних інтересів», однак за браком часу угода не була укладена. Під час контрнаступу пд. фронту (жовтень 1920) головні сили Б. р. були розгромлені більшовицькими військами у пн. Таврії. Після прориву кримських укріплень (7–11.11.1920) залишки Російської армії та значна кількість цивільних осіб евакуювалися до Туреччини.

А. Буравченков (Київ).

БІЛИНСЬКИЙ (Білінський) МИХАЙЛО (1882 – 17.11.1921) – укр. військ. діяч, капітан 3-го рангу Укр. військ. флоту. З 1917 належав до *Української партії соціалістів-самостійників*. Став одним з організаторів укр. мор. міністерства. У травні-жовтні 1918 Б. входив до складу укр. делегації, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з рад. Росією у Києві. З 26.12.1918 до 9.4.1919 – мор. міністр *Української Народної Республіки* в урядах, які очолювали *В. Чехівський* і *С. Остапенко*. З квітня 1919 – командир першої укр. дивізії мор. піхоти. 1920–21 – міністр внутр. справ УНР. 1920–21 Б. входив до складу Всеукр. Нац. Ради, очолював її і був заст. голови урядової Комісії з розробки конституції УНР. Брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919 – 20 і 1921*). 17.11.1921 Б. під час бою з частинами Червоної армії потрапив в оточення в р-ні Базару. Не бажаючи здаватись у полон, застрелився.

БІЛІ ХОРВАТИ – слов. плем'я, що жило в 7–10 ст. у р-ні Карпатських гір та верхів'ях Дністра. Згадуються у творах Константина VII Багрянородного

(Велика, або Біла, Хорватія) і Масуді. Константин VII пов'язує з ними походження південнослов. хорватів, оскільки ще за візант. імп. Іраклія (610–641) значна частина Б. х. переселилася на Балканський п-ів. Згадуються в «Повісті минулих літ», що є свідченням того, що частина Б. х. залишилась у Прикарпатті.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1825 – 20(4).2(3).1899) – укр. громад.-політ. і культ. діяч, журналіст. Н. на хуторі Мотронівці на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у київ. ун-ті (1843–46). 1846–47 – учитель Петровського кадет. корпусу в Полтаві. Разом з *М. Костомаровим* і *М. Гулаком* виступив організатором *Кирило-Мефодіївського братства*. Брав участь у створенні «Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Був автором «Записки» – пояснень до статуту братства. Розвинув ідеї християнського соціалізму, виступав за об'єднання всіх слов. народів у республіканську федерацію, в якій провідну роль відводив Україні. 1847 був заарештований і засланий в Олонецьку губ. під нагляд поліції. Служив у Петрозаводському губ. правлінні. 1856 звільнений. Жив у Петербурзі. 1861–62 – ред. «*Основи*». Згодом служив у Варшаві. Підтримував зв'язки з *Галичиною*, співпрацював у газ. «*Мета*» і «*Правда*». Останні роки життя провів на хут. Мотронівці.

БІЛОРУСЬ (Республіка Білорусь) – держава у Центр.-Східній Європі. Межує з Україною, Рос. Федерацією, Польщею, Литвою, Латвією. Територія 207,6 тис. кв. км. Нас., за даними перепису 1999, складає 10,2 млн. чол. Осн. частину нас. складають білоруси – 80%, росіяни – 13%, поляки – 4%, українці – бл. 2,9%. Столиця – м. Мінськ. В адм.-ому відношенні поділяється на 6 обл. (Брестську, Вітебську, Гомельську, Гродненську, Могильовську, Мінську), 118 районів.

Осн. закон – Конституція Республіки Білорусь, затверджена 1994 (із змінами й доповненнями, прийнятими на референдумі 24.12.1996). Глава держави – Президент. Представницький і законодавчий орган – Нац. сход Республіки Білорусь (складається з Палати представників і Ради Республіки). Виконавча влада – Рада Міністрів Республіки Білорусь на чолі з прем'єр-міністром.

Поч. заселення людиною тер. Б. відноситься ще до давньокам'яного віку. Окремі знахідки характерних знарядь полювання, зроблені з кременю, дають підстави припускати, що вже в період між 100 і 40 тис. рр. тому нечисленні групи давніх людей проникли на тер. країни. Найдавніші стоянки, відкриті на цій тер., належать до часу прибл. 25 тис. р. тому. Серед них – одна відкрита біля с. Юревичі, недалеко від Мозиря, друга – неподалік від с. Бердиж, що поблизу Чечерська.

Вивчення археол. пам'яток дало можливість ученим зробити висновок, що на тер. Б. селилося кілька

великих плем. груп. У ранньому залізному віці тер. сучасн. Гомельської, пд. Могильовської та Мінської, пд.-сх. Брестської обл. населяли племена милоградської культури (від назви с. Милогради Річицький р-н Гомельської обл.). Наприк. 1 тис. до н.е. у Верхньому і Серед. Подніпров'ї склалася зарубинецька культура. Населення цих тер. займалося землеробством і ремеслами.

У 7 ст. до н.е. басейн Німана, Зх. Двіни та Верхне Подніпров'я населяла група племен культури штрихованої кераміки. У 8–7 ст. до н.е. на пн. Б. сформувалися племена дніпро-двінської культури (вважаються балтськими). У заселені балтами р-ни серед. та пн. Б. проникали окремі групи слов. племен. Під тиском слов'ян частина балтського населення відступала на пн., а частина залишалася на своїх землях і поступово змішувалася зі слов. Розповідаючи про розселення слов'ян на тер. Б., літопис називає племена полочан, кривичів, дреговичів, радимичів, бужан. У джерелах вказується, що полочани розселилися на Двіні біля р. Полоти, кривичі – у верхів'ях Двіни та Дніпра, дреговичі – між Прип'яттю та Двіною, радимичі – на Сожі, бужани – на Бузі.

У 8–9 ст. н.е. відбулися суттєві зміни в етнічному складі та культурі населення Б. Великі групи слов'ян розселилися у всіх її регіонах. Встановилися тісні контакти слов'ян із місцевим балтським населенням. Взаємодія слов'ян і балтів суттєво змінила їхню культуру. Внаслідок слов.-балтського синтезу до 9–10 ст. н.е. сформувалися етнічні спільноти – дреговичі, кривичі, радимичі, які займали в той час значну тер. білорус. земель. Науковці вважають, що ці спільноти були змішаного слов.-балтського походження. Осн. заняттям місц. нас. було землеробство і ремесла. У 9–10 ст. у кривичів та дреговичів з'являється стихійний грошовий обіг і створюються умови для виникнення торгівлі. На тер., де проживали кривичі, біля с. Козенки знайдено скарб, в якому налічувалося понад 7500 монет. У цей час починають з'являтися міста. На тер. кривичів у 9 ст. виник Полоцьк, у 10 ст. – Вітебськ. На тер. дреговичів у 10 ст. з'являється Туров.

У 9–10 ст. змінюється соціальний склад населення. Виділяється знать. У кривичів і дреговичів на відміну від балтських спільнот виникають держ. утвори – князівства, на чолі яких стояли князі. Давні письмові джерела називають імена цих князів – Рогволод у кривичів, Тур у дреговичів. Наприк. 10 ст. у літописах на землях Б. згадуються два князівства – Полоцьке і Туровське. Обидва, очевидно, підпорядковувались великому кн. київському, хоча ними управляли місцеві князі. У літописах згадується про те, що після загибелі київ. кн. *Святослава Ігоровича* розгорілася боротьба за київ. стіл між його синами Ярополком та Володимиром. Намагаючись заручитися підтримкою полоцького князя, *Володимир Святославич* вирішив одружитися з його дочкою Рогнедою Рогволодівною. Після відмови князь Володи-

мир із новгородським військом підійшов до Полоцька, взяв місто, убив полоцького князя Рогволода та його синів, а Рогнеду силоміць узяв собі за дружину. Міжусобною війною скористалися радимичі, відмовившись платити данину Києву. Тоді князь Володимир послав проти радимичів військо. Радимичі були розбиті, й влада київ. князя над ними була відновлена. Щоб зміцнити своє становище, Володимир у найважливіші центри відправив своїх синів як намісників. Зокрема, у Полоцьку він посадив Ізяслава, у Турові – Святополка.

У 10 ст. білорус. землі входили до складу Давньоруської держави. Наприк. цього ж століття на білорус. землях поширюється нова релігія – християнство. Найдавніші православні єпархії на тер. Б.: туровська і полоцька.

Полоцьке князівство на Пн., а Туровське на Пд. займали основну частину тер. Б. Древній Полоцьк здавна суперничав із двома ін. впливовими центрами – на Пн. з Новгородом, а на Пд. з Києвом. Спочатку Рогволод, а потім його наступники Брячислав і особливо Всеслав (прозваний Чародієм) домоглися такого посилення князівства, що фактично не рахувалися з волею київ. князів і проводили самостійну політику. Важче проводити самостійну політику було Туровському князівству, яке межувало безпосередньо з Київ. землями. У 12 ст. Туровська земля переходила то до суздальських, то до волинських князів і тільки при Юрію Ярославичу 1158 цьому князівству вдалося досягти самостійності.

У 12 – 1-й пол. 13 ст. Полоцьке, Туровське та ін. держ. утвори на білорус. землях переживали етап феодальної роздробленості. Полоцька земля була поділена між синами Всеслава Чародія. Виникли окремі князівства з центрами у Мінську, Друцьку, Вітебську, Логойську, Заславлі, Вільно, Кукейносі, Герціке. Туровська земля поділялася на окремі князівства: Туровське, Пінське, Клецьке, Слуцьке та ін.

У 1-й пол. 13 ст. політично роздроблені та ослаблені міжусобною боротьбою землі Б. стали об'єктом агресії хрестоносців із пн. зх. і монголо-татар із пд. 1203 дружини полоцького князя Володимира в союзі з лівами взяли в облогу нім. фортеці Ікскуль та Гольм, а потім – Ригу, але особливих успіхів не досягли. 1206 ліви звернулися по допомогу до полоцького князя, однак дії союзників були неузгодженими. Ліви відступили, а полочани не змогли здобути нім. фортецю Гольм. Хрестоносці загрожували не тільки Полоцьку, а й литовцям і Новгороду. 1216 союзниками був підготовлений спільний похід, але несподівано помер полоцький князь Володимир і похід не відбувся. Наступ хрестоносців був зупинений на поч. 1240-х, коли вони зазнали поразки 1240 на р. Неві, а 1242 – на Чудському озері.

Навесні 1238 монголо-татари загрожували білорус. землям зі сх. Один із тат. загонів був розбитий під Кричевом. Восени 1239 монголи напали на Гомель, зруйнували посад, але дитинець вистояв. 1240

флангові загоны монголо-татар на чолі з Гуюном і Койданом пройшли через пд. тер. Б., зруйнували Мозир, Туров, Пінськ, але були розгромлені під Брестом.

З 2-ї пол. 13 ст. в історії Б. почався новий період, відзначений входженням цих земель до Великого князівства Лит. Процес включення білорус. земель до складу цього князівства відбувався поступово і зайняв майже сто років. Більш високий госп. і культ. розвиток кол. земель Русі відбивався на всіх сферах життя нової держави. У ній діяли успадковані від Київ. Русі системи управління державою, судочинство. У 14 ст. Велике князівство Лит. стало однією з найбільших держав Європи. Переважну частину нас. склали білоруси та українці. На їхній тер. знаходилась більша частина міст – центрів ремесла і культури. У державі зберігалось місцеве самоуправління, верховна влада належала лит. князям. Наприк. 14 ст. посилилася агресія Тевтонського ордену проти Великого князівства Лит. та Польщі. Спільна небезпека привела до зближення цих країн. 1385 у замку Крево (на території Б.) між Ягайлом і польськ. феодалами була укладена *Кревська унія 1385*, яка об'єднала сили обох держав у протистоянні з Тевтонським орденом. Вирішальна битва об'єднаних сил Польщі та Великого князівства Лит. з військами Ордену відбулася 15.7.1410 під Грюнвальдом (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Хрестоносці зазнали цілковитої поразки. У складі військ Великого князівства Литовського під командуванням князя Вітовта були полоцький, вітебський, мстиславський, гродненський, брестський, пінський, новогрудський, волковиський, лідський, смоленські, укр. та чеські загоны.

Наприк. 15 – на поч. 16 ст. на сх. посилилася Моск. держава. Невдачі у війнах з Московією, загроза втрачати більш тісний союз із Польщею. 1569 у Любліні був скликаний спільний сейм Польщі та Великого князівства Лит., під час якого була укладена *Люблінська унія 1569*. Обидві держави об'єдналися у єдине федеративне утворення – *Річ Посполиту*. За Люблінською унією Б. залишалася у межах Великого князівства Лит., а укр. землі відійшли до Польщі.

Серед. 15 ст. стала початком юрид. оформлення кріпосного права у Великому князівстві Лит. Цьому сприяла агр. реформа, яка до кін. 16 ст. була проведена на білорус. землях. Прийняті у 1566 та 1588 *Литовські статuti* остаточно завершили оформлення кріпосного права у князівстві, зокрема й на білорус. землях.

У 15–16 ст. відбувалося значне зростання міст і міськ. нас. Найбільшими містами на тер. Б. були: Полоцьк, Вітебськ, Могильов, Мінськ, Брест, Слуцьк, Гродно, Новогрудок. Зростала також кількість містечок, більшість яких належала великим землевласникам. У ряді великокнязівських міст у 16 ст. з'явилися володіння світських і духовних феодалів

із залежним від них нас. Такі володіння називалися «юридики». У містах і містечках все більше зосереджувалося ремесло й торгівля. У 16 ст. у ремісничому виробн. значного поширення набула цехова система. Із зростанням міст як торгово-ремісничих центрів їхнє нас. намагалось звільнитися від феодальної залежності та одержати право на самоуправління. У 2-й пол. 16 ст. таке право здобули майже всі великі міста Б. Мінськ одержав магдебурзьке право 1499. У 14–16 ст. розвивається внутр. і зовн. торгівля міст Б. У всіх містах і містечках відбувалися торги, у великих містах – ярмарки. Розширюється торгівля білорус. міст із польськ., укр., моск. містами, а також із містами Чехії, Німеччини, Прибалтики.

Протягом 14–16 ст. відбувався процес формування етнічної тер. Б. Саме тоді склалися і закріпилися спільні риси в госп. діяльності нас. цих земель. Спільних рис набувала побутова культура і мова.

Період 14–16 ст. – час, коли у Б. визначилися екон. та соціально-політ. передумови для розвитку культури Відродження. Такими передумовами були: зростання міст, збільшення торгово-ремісничого населення, посилення політ. централізації, формування білорус. народності та нац. самосвідомості, розширення контактів із країнами Зх. та Цент. Європи. Ренесансна культура у Б. розвивалася з деяким запізненням і хронологічно не зовсім співпадає із подібними явищами у західноєвроп. країнах. У 16 ст. у білорус. літературу проникають ідеї гуманізму і Реформації. Провідником гуманістичних ідей був відомий діяч білорус. культури 16 ст. *Ф. Скорина* – східнослов. та білорус. першодрукар, учений і письменник доби Відродження. Видатним діячем культури Відродження був білорус. поет Микола Гусовський (1480–1533).

Наприк. 16 ст. у Б. виникли православні братства – релігійні об'єднання міськ. жителів. У розвитку білорус. культури позитивну роль відіграли створені при братствах школи і друкарні. *Братські школи* сприяли поширенню писемності та книгодрукування. Одним із видатних представників суспільної думки 16 ст. був Симон Будний (1530–93). Значну роль у розвитку сусп.-політ. думки у Б. у 2-й пол. 16 ст. відіграв також Василь Тяпинський (1530–1604).

У 2-й пол. 16 – 1-й пол. 17 ст. у Б. зросло велике феодальне землеволодіння, набула поширення фільварково-панщинна система госп., збільшилась кількість оброків і повинностей селян. Із введенням «волочної поміри» 1557 феодалі остаточно закріпачили селян. Після *Берестейської унії 1596* у Б. ускладнилося релігійне становище, посилювалося загострення соціальних суперечностей. Свій протест селяни і жителі міст виявляли у різних формах: втечах, відмові виконувати повинності, повстаннях. Особливо посилилися вони у 1590-х, зокрема під час *Наливайка повстання 1594–96*. Нове могутнє піднесення антикріпосницької боротьби білорус. народу припадає на серед. 17 ст. і було пов'язане із *Національно-визвольною війною українського народу під*

проводом Б. Хмельницького 1648–57. На допомогу білоруським повстанцям Б. Хмельницький посилав козац. загони на чолі з Гаркушею, Михненком, Небабою, Головацьким, Кривошапкою, Голотою, Подобайлом, Кричевським. Не уступала ця боротьба і в 2-й пол. 17 ст., проте звільнитися від соціального і нац. гніту білорус. населення не змогло.

2-га пол. 17 ст. для Речі Посполитої, так само як і для Б., була періодом глибокого екон. спаду. Спустошливі війни, які вела держава, негативно позначилися на с. г., ремісничому виробн., торгівлі. Польща поступово відставала від сусідніх країн. Початок 18 ст. був для Б. дуже складним. Її тер. стала ареною воєнних дій, які велися між моск. і швед. арміями під час Північної війни 1700–21. Повністю були зруйновані міста Гродно, Брест, Пінськ, Слуцьк, Несвіж, Новогрудок, Могильов, Вітебськ. Були пограбовані сотні сіл, запустіли великі площі орної землі. Тільки у 1770-х було відновлено с. г., не менше часу зайняло відродження ремесла, торгівлі, промислів.

Наприк. 18 ст. у політ. становищі Б. відбулися значні зміни. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої білорус. землі з нас. бл. 3 млн чол. відійшли до складу Рос. імперії. Так, 1772, внаслідок першого поділу Польщі, Росія приєднала сх. частину Б. 1793 відбувся другий поділ Польщі, за яким до Росії відійшла центр. частина Б., а 1795 Росія зайняла зх. частину білорус. земель. Протягом короткого часу царизм здійснив ряд заходів, спрямованих на зміцнення своєї влади у Б. Її тер. поділялась на губ. та пов. (створено 5 губ.: Вітебська, Гродненська, Віленська, Могильовська, Мінська).

19 ст. принесло нові випробування білорус. землям. 1812 під час рос.-франц. війни білорус. міста і села були пограбовані та зруйновані. Різно скоротилась кількість нас. Майже наполовину зменшились посівні площі та поголів'я худоби. У 2-му десятилітті 19 ст. у Б. помітно активізувався сусп.-політ. рух. У білорус. землях виникли таємні орг-ції, головним чином із числа молоді. Однією з таких орг-цій було «Товариство філолатів», засноване 1817 у Віленському ун-ті. 1819 у Свіслоцькій гімназії виникло таємне «Товариство любителів наук». На поч. 1820-х засновано «Товариство філаретів». На тер. Б. поширилась і діяльність декабристів. Цьому сприяло перебування тут багатьох діячів рос. визвольного руху. У Б. жив М. Муравйов, один із організаторів «Північного товариства» (1821 тут написав перший варіант «Конституції»), М. Лунін, О. Поджіо, А. Розен, М. Бестужев-Рюмін та ін. 1823 Муравйов-Апостол розробив «Бобруйський план повстання», який не був прийнятий керівниками *Південного товариства декабристів*. 1825 на Гродненщині виникло «Товариство воєнних друзів», члени якого намагалися підготувати революц. виступ. У лютому 1826 член *Товариства об'єднаних слов'ян* прапорщик С. Трусов зробив невдалу спробу підняти повстання Полтавського полку, розквартированого в Бобруйську.

Придушивши повстання декабристів і *Польське повстання 1830–31*, рос. уряд жорстоко розправився з його учасниками. 1832 був створений «Особливий комітет у справах західних губерній», одним із завдань якого було насадження рос. дворянського землеволодіння у Б. та Литві. Цей комітет розробив і здійснив ряд заходів із русифікації білорус. земель (у галузі управління судочинства, освіти, культури). Зокрема, у 1840 було скасовано дію Лит. статуту. У всі адм. органи призначалися лише рос. чиновники, в держ. діловодстві, у вищих навч. закладах запроваджувалася рос. мова. 1832 був закритий Віленський ун-т. Особливим указом, виданим 1840, заборонялося вживати терміни «білоруські губернії» – з цього часу вводилася назва «Північно-Західний край».

З кін. 18 ст. у Б. все більш помітним став процес розкладу феодальних відносин. Поміщицькі господарства втрачали свій натуральний характер і орієнтувалися на ринок. Відбувався подальший процес обезземелення селян. Незважаючи на слабкість ринкових відносин і відсутність постійних промислів, швидкими темпами відбувалося розшарування селян. У 1840–50-х процес розкладу феодальних відносин переріс у кризу. Показником кризи кріпосництва стало зниження прибутковості поміщицьких господарств. Спроби реформ наприк. 1830–40-х не змогли зупинити екон. спаду. Подальше посилення кріпосницької експлуатації спричинило масові виступи білорус. селян. У 1858–60 сел. виступи відбувалися у всіх білорус. губ., більшість із них придушувалася з допомогою військ. сили. В обставові наростання кризи царський уряд змушений був приступити до підготовки ліквідації кріпосної системи. Підготовку реформи уряд вирішив розпочати із білорус.-лит. губерній, вважаючи, що вони більш підготовлені до скасування кріпацтва завдяки тіснішим зв'язкам із західноєвроп. ринком і розвиненішим товарно-грошовим відносинам. До того ж ці губернії межували з Польщею та Пруссією, де селяни вже були особисто вільні. 20.11.1857 був виданий царський указ на ім'я віленського ген.-губернатора В. Назімова, яким дозволялося утворити в білорус.-лит. губерніях дворянські комітети з метою підготовки проектів скасування кріпосного права. 19.2.1861 був виданий царський Маніфест про скасування кріпосного права. У Б. реформа 1861 проходила на основі Загального та двох місцевих «Положень», за якими селяни отримували особисту свободу, невеликі присадибні ділянки та польові наділи. Цієї землі селянам не вистачало для того, щоб прогодувати сім'ю і сплачувати оброки, що викликало їхнє невдоволення й зумовило масові виступи.

Нове піднесення сел. руху почалося на поч. 1863, що вилилося в повстання, яке очолив К. Калиновський. Збройна боротьба у Б. закінчилася восени 1863, а влітку 1864 було ліквідовано останній революційний осередок у Новогрудському пов. Учасники повстання були піддані жорстоким репресіям. Так, 128

повстанців засуджено до страти, 850 чол. заслано на каторгу, 12,5 тис. виселено за межі Б.

Гол. галуззю економіки Білорусі в пореформений період залишалось с. г., в яке все глибше проникали ринкові відносини. Землеробство набрало товарного, підприємницького характеру. Зростання попиту ринку на с.-г. продукти було обумовлене розвитком пром., зростанням населення міст, залізнич. будівництвом. Гол. р-ном виробн. товарного зерна були цент. р-ни Б. Зростало виробн. картоплі, льону, конопель.

Значного розвитку в пореформені роки набрало фаб.-зав. виробн., який особливо прискорився у 1880–90-ті. У цей період у Б. завершився пром. переворот. Великий вплив на розвиток пром.-сті білорус. земель справило залізнич. будівництво. Осн. залізниці – Московсько-Брестська, Лібава-Роменська, Поліська були побудовані ще у 1870–80-ті. На поч. 20 ст. тер. Б. покрилася доволі густою мережею залізниць, протяжність яких становила 2800 верст.

У пореформен. період у Б. сформувалися значні кадри робітників, зайнятих на заводах, фабриках, залізницях, транспорті. Важке екон. становище робітників, велика тривалість робочого дня, тяжкі умови праці та житлові умови, безправ'я викликали невдоволення робітників. У 1880-х і особливо у 1890-х у Б. зростає кількість робітн. виступів. Головною формою боротьби робітників були страйки. У 2-й пол. 19 ст. у Б. набув сили народницький рух. Народницькі гуртки з'явилися у Могильові, Гродно, Мінську, Вітебську, Гори-Горках, Пінську, Слуцьку. Центром народницького руху був Мінськ. Народницькі гуртки підтримували зв'язки з Петербургом, Москвою, Києвом. Чимало уродженців Б., зокрема С. Ковалик, Г. Ісаєв, І. Гриневецький, А. Бонч-Осмоловський, були членами народницьких організацій Росії. Бомбою, кинутою І. Гриневецьким 1.3.1881, був убитий цар *Олександр II*. У 1880-х у Б. набув поширення марксизм, а в 1890-х тут виникають марксистські гуртки. На поч. березня 1898 у Мінську відбувся 1-й з'їзд РСДРП.

2-га пол. 19 ст. позначена новими явищами в розвитку культури Б. У цей період формуються кадри білорус. інтелігенції. Із середовища білорус. народу виходять письменники, поети, художники, вчені. Демократично налаштовані діячі білорус. культури були прихильниками свободи, захисниками селян, боряться за соціальне й нац. звільнення свого народу. Значне поштовхування в розвитку нац. л-ри було пов'язане із приходом у неї плеяди талановитих письменників – Ф. Богусевича, Я. Лучини, А. Гуриновича, О. Обуховича, Ф. Топчівського, К. Каганця та ін. У 2-й пол. 19 ст. проводилися наук. дослідження історії, мови, культури, побуту білорус. народу. Особливо плідною була діяльність таких білорус. учених, як І. Носовича, М. Довнар-Запольського, Н. Никифоровського, Є. Романова, М. Володимирського-Буданова, М. Любавського. У 19 – на поч. 20 ст. продовжувався розвиток білорус. літературної мови. Наприк. 19 ст. лат.

алфавіт почав витісняти кириличний. Після введення закону про пресу і появи легальних білорус. видань формування літ. мови прискорилось.

У 19 ст. відбувався процес формування білорус. нації. Цей процес проявився у розвитку нац. руху. Білорус. нац. рух зародився ще в 1-й пол. 19 ст. Витоки його пов'язані з діяльністю представників білорус. інтелігенції, які вивчали білорус. культуру і багато зробили для її популяризації. До них належали Я. Борщевський, Я. Чечот, В. Дунін-Марценкевич, В. Сиромля. Своє продовження білорус. нац. рух знайшов у нац.-культ. діяльності гуртків Вільно, Мінська, Вітебська, які очолювали А. Киркор, А. Верєга-Доревський та ін. 1902–03 у Петербурзі виникли нац. орг-ції В. Івановського, братів Антона та Івана Луцевичів, які започаткували створення першої білорус. політ. партії – Білорус. соціалістичної громади (БСГ).

Соціальна напруженість у білорус. сусп. створила умови для радикалізації робіт. і сел. руху та створення політ. орг-цій. Одними з перших на тер. білорус. губерній виникли Лит. с.-д. партія (1897), Загальний єврейський робітн. союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд, 1897), РСДРП (1898), Соціал-демократія Королівства Польськ. і Лит. (1900), Партія соціалістів-революціонерів (1901). Щодо програми БСГ, то за своїм характером вона була есерівською. Незважаючи на масові робітн. та сел. виступи під час революції 1905–1907 у Росії, домогтися вирішення політ. і соц.-екон. завдань жодна із партій не змогла.

Нові біди і страждання Б. принесла *Перша світова війна 1914–18*. Бойові дії на її тер. почалися в серпні 1915. Фронт поділив Б. на дві частини: зх. і сх. Зх. частину країни окупували німецькі війська, сх. – рос. Нас. потерпало від податків, реквізицій, виконувало тяжкі роботи у прифронтовій смузі. Виникла проблема біженців. Війна завдавала значних втрат с. г. Багато фабрик і заводів через відсутність палива, сировини, попиту на продукцію скорочували виробництво.

У роки війни склалися несприятливі умови для розвитку білорус. нац. руху. Частина його учасників змушена була емігрувати. 1915 у Вільно почав діяти Білорус. нар. к-т, який висловився за незалежність Б. і Литви у формі Великого князівства Лит. Питання про незалежність білорус. народу ставилося 1916 на Стокгольмській та Лозаннській конференціях народів Росії. Ідею незалежності Б. пропагувала газ. «Гоман», яка виходила у Вільно під ред. В. Ластовського. У квітні 1917 відбулася конференція БСГ, яка підтримала політику рос. Тимчасового уряду, ідею створення федеративної республіки з автономією Б. На з'їзді нац. орг-цій, який відбувся 25.3.1917, було обрано Білорус. нац. комітет на чолі з Р. Скірмунтом. Білорус. нац.-дем. партії зробили спробу домогтися від Тимчасового уряду передачі влади Білорус. крайовій раді, але підтримки не одержали. 8–10.7.1917 у Мінську відбувся 2-й з'їзд білорус. нац. орг-цій, на якому було обрано Центральну Раду на чолі з Лесиком. Рада зробила спробу об'єднати біло-

рус. рух навколо нац. ідеї. Лідери білорус. руху з метою координації своєї діяльності 24.9.1917 скликали в Москві 1-й Білорус. з'їзд. Спроба консолідувати всі сили в єдиний нац. фронт не одержала підтримки. У білорус. русі почали виникати суперечності й розмежування, що полегшило захоплення 2.11.1917 влади більшовиками. 9.12.1917 між рад. Росією та Німеччиною почалися мирні переговори, які не були завершені. Почався наступ нім. військ на Гомель і Мінськ. Після від'їзду 19.2. із Мінська у Смоленськ більшовицьких установ Виконком Всебілорус. з'їзду прийняв рішення взяти владу в свої руки. 9.3.1918 відбулось розширене засідання Виконкому Всебілорус. з'їзду, на якому прийнято другу Уставну грамоту, що проголосила Білоруську Народну Республіку.

Листопадова революція 1918 у Німеччині та евакуація у серед. грудня нім. військ із тер. Б. дали можливість рад. Росії анулювати Брестський мир 1918 (див. *Берестейський мир 1918*) і відновити більшовицьку владу в країні. Уряд БНР був змушений виїхати за кордон.

1.1.1919 утворена БСРР. Внаслідок радянсько-польської війни 1920 і *Ризького договору 1921* тер. Зх. Б. відійшла до Польщі. Сх. Б., яка стала рад., пройшла через усі випробування тоталітарного режиму. 1919–21 це був «воєнний комунізм». Протягом 1921–29 нова екон. політика дещо послабила тиск більшовицької влади. На рубежі 1920–30-х адм.-командні методи поширилися на всі сфери життя республіки. Важким тягарем стала «штурмівщина» під час індустріалізації республіки, яка здійснювалася за рахунок села. Ще більші випробування випали на долю селян під час проведення насильницької колективізації. Вона не оминула й Зх. Б., землі якої ввійшли до складу БРСР у вересні 1939.

Б. стала однією з перших жертв сталінських репресій, які почалися ще в 1920-ті й продовжувалися в наступний період. Символом геноциду у Б. стали Куропати – місце масових розстрілів. За даними дослідників, жертвами репресій стали більше 250 тис. жителів країни. Ще більші втрати понесла Б. під час рад.-нім. війни 1941–45. До поч. вересня 1941 вся тер. Б. була окупована. Згідно з нім. генеральним планом «Ост» планувалося виселити і знищити 75% білорусів. На окупованих білорус. землях був створений генеральний округ «Білорусь» і встановлена цивільна адм. на чолі з В. Кубе. У період окупації на тер. Б. діяло 260 таборів смерті та їхніх філій. У період війни в Б. загинуло більше 2 млн 200 тис. чол., 380 тис білорусів було вивезено на примусові роботи до Німеччини (див. *Остарбайтери*). У роки нац. окупації було знищено бл. 9 тис. населених пунктів, 627 із них розділили долю Хатині.

Гітлерівському окупаційному режиму активно протидіяли партизани та підпілля. Вважають, що всього в роки війни в рядах партизанів перебувало 374 тис. чол., у підпіллі – 70 тис. чол. У зх. обл. Б. протягом 1942–44 діяли загони польськ. Армії Крайової (АК).

У липні 1944 тер. країни звільнили рад. війська. 1945 Б. стала членом-засновником Організації Об'єднаних Націй.

У післявоєнні роки в Б. подальшого розвитку набули різні галузі пром. – маш.-буд., хім., нафтохім., деревооброб., легка, харч. Провідне місце у пром. займали авто- і тракторобуд. (Мінськ, Жодіно, Могильов), виробн. станків (Мінськ, Вітебськ, Гомель). Розвивалися також приладобуд., радіоелектроніка, виробн. мінерал. добрив. Із галузей легкої пром-сті першорядну роль відіграють текстильна, шкіряно-взутева, трикотажна. У Б. розвивався залізн. транспорт (протяжність залізн. колії 5,5 тис. км), автомоб. (73,7 тис. км), трубопровідний. Судноплавство здійснюється по Прип'яті, Дніпровсько-Бузькому каналу, Дніпру, Сожу, Березіні. У с. г. задіяно 9,6 млн га, із них 6,2 млн орної землі. У Б. нині діють колг. та радгоспи.

Дем. процеси, які відбувалися у всіх республіках СРСР захопили і Б. 1990 було прийнято декларацію про держ. суверенітет Б. Після розпаду СРСР 8.12.1991 у Мінську керівники Б., Росії та України С. Шушкевич, Б. Єльцин і Л. Кравчук підписали Угоду про Співдружність Незалежних Держав (СНД). У Мінську розмістився постійно діючий орган СНД – Координаційно-консультативний к-т. 15.3.1994 прийнято Конституцію Республіки Білорусь. У липні 1994 відбулися президентські вибори, на яких першим президентом Республіки було обрано О. Лукашенка. У травні 1995 пройшли вибори до вищого законодавчого органу країни – Верховної Ради. Одночасно відбувся референдум, ініційований президентом. Серед інших питань, винесених на референдум, підтримку більшості нас. одержала ініціатива про право розпуску парламенту президентом. 24.11.1996 відбувся новий референдум. Під час підготовки до нього виявилися гострі суперечності між президентом і парламентом. За наслідками референдуму була введена в дію Конституція 1994 (зі змінами і доповненнями, внесеними О. Лукашенком), яка значно розширювала повноваження президента і посилила протистояння між президентом та опозицією. Восени 1996 відбулися масові акції протесту проти правлячого режиму, зокрема у Мінську пройшла демонстрація опозиції проти обмеження дем. свобод. У 1990-х у Б. склалася багатопартійна система. В країні діють 20 політ. партій і рухів, однак партії нац.-дем. спрямування зазнають утисків з боку офіц. влади.

Як незалежна держава Б. встановила відносини із 123 країнами. Республіка Б. є повноправним членом понад 60 міжнар. орг-цій. 1992 парламент країни ратифікував Договір про стратегічні наступальні озброєння (СНО-1) і про нерозповсюдження ядерної зброї. У 1992 за межі країни була вивезена тактика ядерна зброя, а в листопаді 1996 її тер. залишили останні російські стратегічні ракети. Республіка приєдналася також до Договору про звичайні збройні сили в Європі (ЗЗСЄ) і з 1993 приступила до його виконання.

Гол. напрямом зовн. політики держави є її зближення із Рос. Федерацією. Так, 1995 був утворений митний союз із Росією, скасовано мито на імпорт і експорт товарів. 2.4.1996 О. Лукашенко та Б. Єльцин інспірували утворення Союзу суверенних республік (на базі Росії та Білорусі). 13.11.1996 президент О. Лукашенко виступив у Держ. Думі Росії, де висунув ідею конфедерації Білорусі з Росією. Складне економічне становище Б. не привело до створення єдиної зони поширення рос. крб. Порушення прав людини ускладнило 1997 відносини білорус. влади з європ. міжнар. інституціями, але пошуки шляхів співпраці продовжувалися. Так, у лютому 1998 у Мінську було відкрито представництво Консультаційно-спостережної групи ОБСЄ, у вересні підписано меморандум про співробітництво між Б. та ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО у Мінську). В листопаді 1999 президент республіки О. Лукашенко разом із главами ін. держав ОБСЄ на саміті у Стамбулі підписав Хартію Європ. безпеки.

Укр.-білорус. відносини розвиваються традиційно в дусі добросусідства і взаєморозуміння. 24.12.1991 Республіка Б. визнала Україну як незалежну державу і 27.12. було встановлено дипломатичні відносини між Україною і Б. 17–18.7.1995 столицю Б. з офіц. візитом відвідав Президент України Л. Кучма. Президенти обох країн Л. Кучма і О. Лукашенко обговорили питання про розширення співробітництва в торг.-екон. галузі та ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Під час візиту підписано Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Б. (17.7). У грудні 1998 у Мінську Президент України Л. Кучма і Президент Б. підписали міждерж. договір та програму екон. відносин на наступні 10 років.

В. Мороховський (Львів).

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

1651 – договір, укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким та польськ. урядом 18(28).9.1651 в м. Біла Церква. Умови цього договору стали наслідком поразки укр. армії у *Берестецькій битві 1651*. За Б. м. д. кількість реєстрового війська зменшувалася з 40 тис. до 20 тис. чол. Козац. тер. визнавалось лише Київ. воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація, а магнатам і шляхті повертались їхні маєтки. Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноз. державами. Б. Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король дістав право призначати і звільняти гетьманів. Б. м. д. дав можливість укр. народоді зібрати сили для відновлення боротьби проти Польщі. У травні 1652 умови Б. м. д. були анульовані Б. Хмельницьким.

БІЛЯШІВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ

(псевд. М. Княжевич, М. Горянський та ін.; 12(24).

10.1867 – 21.4.1926) – укр. археолог, етнограф, музезнавець, мистецтвознавець, громад. діяч. Н. в Умані (тепер Черкаська обл.). 1887–90 навчався на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, де слухав лекції В. Антоновича та А. Прахова. 1891 закінчив Новорос. ун-т. 1892–94 – вільний слухач на природничому ф-ті Моск. ун-ту. 1894–97 – зав. Архіву фін. управління Царства Польськ. (Варшава). 1895 разом із бароном Ф. Штейнгелем організував музей у м. Городку на Волині. 1902–23 – директор Київ. худож.-пром. і наук. музею (пізніше Держ. музей, згодом Всеукр. істор. музей ім. Т. Шевченка). Депутат І Держ. Думи, належав до Укр. парламентського клубу. Під час Першої світової війни уповноважений від Рос. академії наук для охорони пам'яток культури в Галичині та Буковині. 1917 – представник Київ. губ. в *Українській Центральній Раді*. 1917–18 – голова Ком. охорони пам'яток старовини і мист. в Генеральному секретарстві освіти. Належав до УПСР. Академік ВУАН (з 1919), почесний академік Укр. академії мист. (з 1918), дійсний член НТШ, Укр. наук. т-ва в Києві, Т-ва Нестора Літописця, наук. т-в Москви і Одеси. 1922–26 – член Всеукр. археол. к-ту (ВУАК) Всеукр. академії наук. Досліджував археол. пам'ятки на тер. України від кам'яного віку до раннього середньовіччя (городище Княжа Гора під Каневом, Люшинський могильник під Варшавою, Борисівське городище на Липовеччині та ін.); збирав і вивчав зразки укр. народного мистецтва та народної поезії; розшукував і збирав рукописи й мист. спадщину Т. Шевченка. Ред. «Археологической Летописи Южной России» (1899–1901 – додаток до «Киевской Старины», 1903–05 окреме видання). Автор бл. 300 праць, зокрема «Могильник в урочище Остроля» (1888), «Первобытный человек по берегу р. Днепра вблизи г. Киева» (1890), «Рассказы крестьян с. Пекарей о Т.Г. Шевченко» (1894), «Княжа Гора» (1890), «Борисівське городище» (1925).

О. Юркова (Київ).

БІЛЬСЬКИЙ (Бельський) ФЕДІР ІВАНОВИЧ (р. н. невід. – бл. 1506) – укр. князь, один із керівників боротьби укр. народу проти лит. панування в останній чверті 15 ст. 1481 Б., М. Омелькович (брат останнього київ. кн. Семена Омельковича; див. *Омельковичі*) та І. Гольшанський у відповідь на ліквідацію лит. урядом укр. князівств, у першу чергу Київ. (1470, фактично в 1471) організували змову з метою вбити великого кн. лит. *Казимира IV Ягеллончика* і утворити незалежну укр. державу. Після викриття змови М. Омельковича та І. Гольшанського стратили в серпні 1481 у Києві, а Б. утік до Москви, де перейшов на службу до моск. кн. *Івана III Васильовича*.

БІЛЬШОВИЗМ – іст. назва екстремістської течії в російському с.-д. русі, синонім рос. комунізму. На 2-му з'їзді Рос. с.-д. партії (серпень 1903, Лондон) під

час виборів керівних органів гору взяли прихильники *В. Ульянова (Леніна)*, які відтоді називали себе більшовиками. Соціал-демократів, які залишалися на ідейних і орг-ційних засадах партій 2-го Інтернаціоналу, називали меншовиками. Обидві рос. соц.-дем. партії тривалий час мали одну назву і розрізнялися за додатковим терміном: «більшовиків» і «меншовиків»; в абрєвіатурі – за поч. літерами цих слів: РСДРП(б), РСДРП(м). 8-й з'їзд РСДРП(б) у березні 1918 найменував партію відповідно до її доктрини, але залишив у назві іст. термін: Рос. комуністична партія (більшовиків), скорочено РКП(б). За партією меншовиків залишилася стара назва – РСДРП. Після утворення Рад. Союзу партія більшовиків стала називатися Всесоюзнаю – ВКП(б). У жовтні 1952 19-й з'їзд ВКП(б) перейменував партію на Комуністичну партію Рад. Союзу (КПРС).

С. Кульчицький (Київ).

БІЛЬШОВИКИ – ліворадикальна фракція Рос. соц.-дем. партії (РСДРП). На поч. 1890-х у Рос. імперії виникли перші с.-д. гуртки (1895 утворився «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). 1–3.3.1898 у Мінську І з'їзд проголосив утворення РСДРП. Лідери: *В. Ульянов (Ленін)*, Г. Плеханов, Ю. Мартов, А. Потресов, П. Аксельрод та ін. II (організаційний) з'їзд РСДРП (17.7–10.8.1903, Брюссель і Лондон) прийняв програму і статут партії. Програма складалася з двох частин: завдання бурж.-дем. революції (програма-мінімум) та соц. революції (програма-максимум). Програма-мінімум передбачала повалення самодержавства, встановлення дем. республіки, надання народам Росії права на самовизначення, поліпшення становища робітн. класу (8-год. робочий день, соціальне страхування тощо) і селянства (припинення викупних платежів за землю тощо). Кінцевою метою (програма-максимум) проголошувалась пролет. революція та встановлення диктатури пролетаріату з метою побудови соціалізму. При обговоренні статуту стався розкол партії. Частина делегатів висловила за побудову партії на зразок європ. соц.-дем., без обов'язкової партійної роботи в одній із орг-цій. Інша група на чолі з *В. Леніном* вимагала суворого централізму, жорсткої дисципліни, підкорення директивам, що було потрібно для підпільної роботи. При голосуванні перемогло перше формулювання, але в ЦК більшість мали прихильники *Леніна*. Ця частина партії отримала назву «більшовики», інші – «меншовики». До 1917 РСДРП вважалася єдиною партією, хоча в її складі діяли окремі фракції – більшовиків та меншовиків. Біля витоків більшовизму стояли *В. Ленін*, *А. Луначарський*, *Г. Кржижановський*, *А. Богданов*. Ідейну основу Б. склали твори *Леніна* «Що робити», «Крок вперед, два кроки назад» та ін. Погляди Б. відзначалися крайнім радикалізмом: вони віддавали перевагу революції перед будь-якими реформами, не бачили жодних прогресивних надбань у бурж. суспільстві,

тому зневажливо ставились до загальнолюдських цінностей. Пріоритетну роль у суспільстві віддавали партії – «авангарду» робітн. класу та диктатурі, яку вона встановлювала. РСДРП(б) була нелегальною орг-цією професіональних революціонерів, вела конспіративну діяльність, спрямовану на захоплення влади. Б. відзначалися нетерпимістю до інакомислення (як поза, так і всередині партії), відмовою від компромісів, пошуку союзників.

Б. активізували діяльність в Росії під час *Революції 1905–1907*. 1907 із 150–170 тис. членів партії 60 тис. склали більшовики, 45 тис. – меншовики. Поразка революції призвела до різкого скорочення членів партії, розпуску ряду організацій. Більшість лідерів опинилась в еміграції. 1907–14 Б. на чолі з *Леніном* вели ідейну боротьбу всередині РСДРП з меншовиками, «троцькістами», «одзовістами», «ліквідаторами» та ін. 1912 була заснована більшовицька газ. «Правда». Поч. Першої світової війни Б. розцінили як можливість прискорити революцію в Росії та висунули гасло перетворення війни імпералістичної на громадян. Революц. вибух у лютому 1917 виявився для них повною несподіванкою (на цей час партія налічувала лише 24 тис. членів). Після повернення *Леніна* з еміграції до Петрограда відбулися значні зміни в стратегії й тактиці Б. 7-ма (Квітнева) конференція (24–29.4.1917) констатувала, що в Росії вже почався перехід від бурж.-дем. революції до соціалістичної. Б., на відміну від ін. соціалістичних партій, відмовились від підтримки Тимчасового уряду та висунули вимогу переходу влади до Рад. Конференція поклала край існуванню єдиної РСДРП, утворивши окрему РСДРП(більшовиків).

Б. формально визнали право націй на самовизначення аж до відокремлення та утворення незалежної держави, проте вважали, що таке право належить не усій нації, а лише трудящим – робітникам і біднішим селянам. Виходячи з цього, не визнавали нац. прав за «буржуазно-націоналістичними» визвол. рухами, зокрема не визнали УЦР виразницею волі усього укр. народу.

Б. розгорнули грандіозну за масштабами агітацію і пропаганду серед робітників, у радах, в армії. Популярні гасла «Вся влада – радам!», «Геть війну!», «Земля – селянам!» знаходили підтримку в середовищі не лише пролетаріату, а й деморалізованих, втомлених війною сел. і солдат. мас. За деякими даними, Генштабу. Перша спроба збройного антиурядового виступу Б. 3–4.7.1917 у Петрограді виявилась невдалою, почались переслідування партії та її лідерів, які змушені були перейти на нелегальне становище (*В. Ленін*, *Г. Зінов'єв*, *Л. Каменев*). 6-й з'їзд РСДРП(б) 26.7–3.8.1917 прийняв рішення про підготовку до збройного повстання. Поразка заколоту ген. *Л. Корнілова* та активна участь у його ліквідації сприяли швидкому зростанню впливу Б., тимчасом як меншовики та есери втрачали свої позиції. Восени 1917

РСДРП(б) налічувала бл. 350 тис. членів. 25–26.10.1917 Б. здійснили держ. переворот у Петрограді та повалили Тимчасовий уряд. 2-й Всерос. з'їзд рад, скликаний з порушенням норм регламенту та повністю контрольований більшовиками, «узаконив» результати перевороту. На з'їзді більшовики проголосили перехід влади у Росії до рад, створили уряд – Рад. Нар. Комісарів і прийняли декрети «Про мир», «Про землю» та *Декларацію прав народів Росії*.

Більшовицькі орг-ції в Україні налічували восени 1917 (разом з Пд.-Зх. і Рум. фронтами) до 60 тис. членів. Лідерами більшовиків в Україні були *Артем (Ф. Сергєєв)*, *Є. Бош*, *В. Затонський*, *Г. Пятаков*, *М. Скрипник* та ін. Представники Б. входили до *Української Центральної Ради* (голова фракції – *М. Лебедев*). Після Жовтневого перевороту 1917 Б. вимагали від УЦР, яку характеризували як бурж.-націоналістичну та контрреволюц., передачі в Україні влади радам. Б. користувались в Україні порівняно невеликим впливом, на виборах до Всерос. Установчих зборів отримали лише 10% голосів, тимчасом як укр. партії – 75%. Перша спроба захоплення влади в Києві більшовицьким ревкомом 27–30.10.1917 зазнала поразки. Не вдалося зробити це і на Всеукр. з'їзді рад робітн., солдат. і сел. депутатів 4–6.12.1917.

Захопивши з допомогою рос. військ владу у Харкові, укр. Б. провели *Перший всеукраїнський з'їзд рад*, який 12(25).12.1917 проголосив Україну радянською Українською Народною Республікою та створив маріонетковий уряд – *Народний Секретаріат*, цілком залежний від РНК та рос. військ. командування. З падінням «рад. УНР» партійні орг-ції в Україні перейшли на нелегальне становище, а їхні керівники виїхали до Росії. На парт. нараді в Таганрозі (19–20.4.1918) вони прийняли рішення про скликання з'їзду. 5–12. 2.7.1918 у Москві відбувся 1-й з'їзд більшовицьких орг-цій України, на якому було створено Комуністичну партію (більшовиків) України як складову частину РКП(б).

О. Бойко (Київ).

БІСМАРК ОТТО-ЕДУАРД-ЛЕОПОЛЬД ФОН ШЬОНГАУЗЕН (1.4.1815 – 30.7.1898) – прус. та нім. держ. діяч, дипломат, князь. Н. в Шьонгаузені. 1859–62 – прус. посланець у Рос. імперії, 1862 – у Франції. 1862–71 Б. – міністр закорд. справ Пруссії. Провів воєнним шляхом об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. 1871–90 – рейхсканцлер Нім. імперії, в якій керівну роль відігравала Пруссія. 1879–1882 став одним із гол. організаторів Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Припускають, що Б. був ініціатором публікації в тижневик «Gegenwart» («Сучасність») статті *Б. Гартмана* «Росія в Європі», в якій висловлювалась думка про можливість відновлення «Київського князівства» під протекторатом Габсбургів.

БЛАВАЦЬКА ЄВДОКІЯ (дівоче прізвище – Дичківна; 18.5.1921 – 30.9.2000) – укр. актриса. Дружина В. Блавацького. Н. у с. Дем'янів (тепер Івано-Франківська обл.). На сцені дебютувала в опереті Д. Николишина «Синя чайка» у складі трупи Й. Стадника, де працювала до 1939. 1939–41 – актриса Львів. театру ім. Лесі Українки. 1941–44 працювала на сцені Львів. оперного театру (ЛОТ). З 1944 – в еміграції. 1945–49 виступала у складі Ансамблю Укр. Акторів (Зх. Німеччина). З 1949 – у США. У вересні 1951 започаткувала разом із В. Блавацьким тижневу укр. радіопрограму у Філадельфії, яку вела до 1992. Актриса лірико-драм. плану, справжнього визнання досягла під час роботи у ЛОТі, зокрема, в ролях Улі Россохи («Мина Мазайло» Куліша), маркізи Емме («Любов на здоровий розум» Кубіє) та ін. Найбільшим досягненням актриси стала роль Лукреції в однойменній п'єсі А.Обе. Сценічні ролі пізнішого періоду – Мотря («Батурина» за Лепким), Люба («Отаман Пісня» Чирського), принцеса Сен ля Біш («Я і моя сестра» Бенацького), Шіла Бірлінг («Прийшов інспектор» Прістлі) та ін.

В. Ревуцький (Львів).

БЛАВАЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (справж. прізвище – Трач; 15.11.1900 – 8.1.1953) – укр. актор, режисер, театр. діяч. Н. у Косові (тепер Івано-Франківська обл.). Як митець формувався під впливом Й. Стадника, О. Загорова, Л. Курбаса. Дебютував 1919 у трупі В. Коссака в «Марусі Богуславці» М. Старицького (роль Шляхтича). 1921 вступив до трупи театру «Руська Бесіда» під керівництвом О. Загорова. 1921 працював у трупі Й. Стадника. Початок режисерської діяльності припав на 1924 у трупі В. Демчишина. 1926 очолює організований у Львові «Людський театр». 1927–28 перебував у Харкові в трупі театру «Березіль». 1929–31 очолював (з перервою) театр ім. І. Тобілевича. З вересня 1933 Б. – керівник театру «Заграда». З вересня 1938 Б. став художн. керівником театру ім. Котляревського, що виник після злиття «Заграви» та театру ім. Тобілевича. 1939–41 обіймав посади чергового режисера і актора у театрі ім. Лесі Українки. З січня 1942 очолив Львів. оперний театр, одночасно працював у ньому як художн. керівник, режисер-постановник і актор. 21.9.1943 уперше в історії укр. театру втілює на сцені образ Гамлета (режисер – Й. Гірняк). 1944 емігрував до Німеччини, де 1945 очолив Ансамбль Укр. Акторів (АУА). 1949 з групою провідних виконавців АУА переїхав до США. 23.9.1951 спільно з В. Блавацькою організував першу передачу на укр. радіостанції. Останній виступ на сцені 25.10.1952 у ролі Батька («Невідомий воїн» П. Рейналя). Ролі: Даміс і Валер («Тартюф» Мольєра), Бранццо («Отелло» Шекспіра), Возій («Настусь» Винниченка), Перелесник («Лісова пісня» Лесі Українки), Кум («Народний Малахій» Куліша), Мина Мазайло («Мина Мазайло» Куліша), Фердинанд («Підступність і кохання»

Шиллера), Мазепа, Провідник черні, Дід («Батурина» за Б. Лепким), Максим («Земля» за Стефаніком) та ін. Постановки: «Настусь» Винниченка, «Степовий гість» Грінченка, «Мікадо» Саллівена, «Земля» за Стефаніком, «Будівничий Сольнес» Ібсена, «Святе полум'я» Моема, «Обітована земля» Олеса, «На полі крові» Лесі Українки, «Цвіркун у запічку» за Діккенсом та ін.

В. Ревуцький (Львів).

БЛАКИТНИЙ (Елан-Блакитний) ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (справж. прізвище – Елланський; 31.12.1893 (12.1.1894) – 4.12.1925) – укр. політ. діяч і письменник. Н. у с. Козел на Чернігівщині (тепер смт. Михайло Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). Навчався в Чернігівській духовній семінарії, Київському комерц. ін-ті. З квітня 1917 – чл. *Української партії соціалістів-революціонерів*. У травні 1918 Б. став одним з ініціаторів розколу УПСР і оформлення лівої фракції партії боротьбистів. Редагував її друкований орган – газ. «*Боротьба*». Після вимушеного злиття *Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів)* з *Комуністичною партією (більшовиків)* України вступив до останньої. 1920–25 входив до складу ЦК КП(б)У. 1921 призначений головою Держвидаву та ред. газ. «Вісті ВУЦВК». Б. – організатор і ред. журн. «Шляхи мистецтва», «Червоний перець» (1922–25), «Всесвіт» (1925). Засновник і керівник спілок «пролетарських» письменників України – «Боротьба» (1919) і «Гарт» (1923–25). Б. відомий як поет (під псевд. *В. Елан*), прозаїк (псевд. – А. Ортал), як фейлетоніст і сатирик (псевд. – Валер Проноза), як пародист (псевд. – Маркіз Попелястий). Автор зб. поезій «Удари молота і серця» (1920) та ін. літ. творів. У 30-х твори Б. були заборонені як націоналістичні, а пам'ятник Б., встановлений у Харкові, знищений.

БОБЕРСЬКИЙ ІВАН – (4.8.1873 – 17.8.1947) – відомий укр. громад. діяч, один із засновників укр. спорт. руху. Н. в с. Доброгостів Дрогобицького пов. на Львівщині у родині священика. Навчався в ун-тах Львова, Відня і Граца. Перебуваючи в Зх. Європі, вивчав нові форми й методи фіз. виховання. 1890–1914 викладав німецьку мову і фізичну культуру в *Академічній гімназії* у Львові. Став одним із організаторів сокільсько-стрілецького руху, 1910–14 – голова «*Сокола-Батька*». Редагував періодичні вид.: «Вісті з Запорожжя» (1910–14) і «Січові вісті» (1912–14). На поч. Першої світової війни увійшов до складу *Бойової Управи УСС*, з 1915 – член *Головної Української Ради*. 1918–19 – референт пропаганди у Держ. секретаріаті військ. справ ЗУНР. У листопаді 1920 за дорученням *Державного Секретаріату ЗУНР-ЗОУНР* виїхав до США. 1922 – секретар представництва ЗУНР у Канаді. Брав активну участь у житті укр. діаспори в Америці. 1931 повер-

нувся в Європу. 1932–47 жив у м. Тржичі (Югославія). Автор підручників із фіз. виховання – «*Забави й ігри рухові*» (1904–05), «*Копаний м'яч*» (1906) та ін.

БОБРИНСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (Георгій) ОЛЕКСАНДРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – рос. держ. діяч, граф. 1914–15 Б. під час окупації рос. військ. Галичини і Буковини очолював *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*. Керована Б. рос. окупаційна адм-ція проводила відверту антиукр. політику. За його розпорядженнями закривались укр. школи, газети, друкарні, відбувались масові арешти й депортації укр. інтелігенції у глибоку Росію. Діяльність Б. на посту генерал-губернатора Галичини і Буковини рос. політик П. Мілюков, виступаючи в Держ. Думі, розцінив як «європейський скандал».

БОБРОВСЬКИЙ БОРИС (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періоду укр. нац.-визвол. боротьби 1917–21. У роки Першої світової війни – генерал рос. армії. 1917 очолював Укр. військ. громаду в Двинську. Наприк. листопада 1917 був призначений нач. *Українського Генерального військового штабу*, який очолював до березня 1918. Подальша його доля невідома.

БОБРОК-ВОЛИНСЬКИЙ ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ (2-га пол. 14 ст.) – укр. кн. Походив з Волині. Син лит. кн. Коріата (Михайла) Гедиміновича. З кінця 70-х перейшов на службу до моск. кн. Дмитрія Донського і одружився з його сестрою Анною. Учасник походів моск. війська проти волзьких булгар (1376) і татар (1378). Особливо відзначився під час Куликовської битви 1380. Командуючи під час битви запас. полком, наніс раптовий удар, який привів до розгрому тат. військ хана Мамаю.

БОВМЕН ІСААК (1878–1950) – амер. дипломат. 1919 входив до складу амер. делегації на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Член комісії з вирішення укр.-польськ. конфлікту. З ініціативи Б. 2.5.1919 амер. уряд припинив воєнну допомогу Польщі у зв'язку з діями польськ. армії ген. *Й. Галлера* на укр. фронті в Галичині під час *українсько-польської війни 1918–1919*.

БОГАЦЬКИЙ ПАВЛО (1883 – р. см. невід.) – укр. громад. і військ. діяч, журналіст, літературознавець і бібліограф, дійсний член НТШ. 1909–14 – засновник і ред. журн. «*Українська хата*», який виходив у Києві. 1914 Б. за нац.-просвітницьку роботу був заарештований рос. владою і засланий до Нерчинського краю. В 1917 повернувся до Києва, де був призначений нач. міліції міста. 1918–19 – столичний отаман і отаман Коша Охорони Республіки. З 1922 перебував в еміграції. Б. – автор зб. новел «*Камелії*» (1918), «*Під баштою зі слонові кості*», літ.-критичних статей і бібліограф. праць.

БОГДАНОВИЧ-ЗАРУДНИЙ САМІЙЛО (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч, генеральний суддя, дипломат. До поч. нац.-визвол. війни 1648–57 був товаришем козац. хоругви королівської армії. 1648 приєднався до повстанського війська під проводом *Б. Хмельницького*. Відзначився в *Корсунській битві 1648*. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Б. Хмельницького. В квітні 1650 вів переговори з представниками польськ. уряду у Варшаві. В квітні 1652 і березні 1654 Б.-З. очолював укр. посольства до Москви, а в червні 1653 – до Туреччини. Разом з П. Тетерею брав участь у виробленні положень міждерж. договору між Україною і Моск. царством у лютому-березні 1654 (див. *Березневі статті 1654*). 1657 їздив із дипломатичною місією до Трансильванії. Підтримував політику гетьмана *І. Виговського*. У вересні 1658 брав участь у виробленні умов і укладанні *Гадяцького договору 1658*. Після обрання гетьманом *Ю. Хмельницького* перейшов на його бік. Спільно з *Г. Лисницьким* та *Г. Гуляницьким* уклав Слободисенський трактат 1660. 1664 вів боротьбу проти гетьмана Лівобережної України *І. Брюховецького*. Після 1664 даних про нього немає.

БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ УАПЦ – навч. та науковий заклад укр. еміграції. Заснована 17.11.1946 у Мюнхені під назвою Богословсько-пед. академія УАПЦ (з грудня 1947 – Богословська). Базою для створення А. стала Свято-Покровська церква як катедральна церква Мюнхенської дієцезії у Німеччині. Створено богословський і пед. ф-ти. На засіданні Св. Синоду 24.8.1946 затверджено Статут Академії та керівний склад – ректор П. Ковалів (з 1949 – Г. Вашченко), т. в. о. декана богословського ф-ту Я. Моралевич (згодом декан – о. П. Калинович), декан пед. ф-ту В. Петров, куратор – архієп. Михайл, почесний куратор – митрополит Полікарп (Сікорський). Лекції читались у церк. притворі, з січня 1948 – у власному приміщенні, де існував також студентський гуртожиток. У навч. плані були догматичне, моральне й порівняльне богослов'я, літургіка, гомілетика, історія філософії, логіка, мови та ін. В академічній церкві відбувались відправи з практич. заняттями студентів. Серед вихованців оо. С. Кіндзерявий-Пастухів, Т. Міненко та ін.; докторат богослов'я було присуджено еп. Вячеславу та о. В. Заксе за працю «*Догматика Оригена*», ступінь магістра – О. Воронинів за працю «*Церква Христова і роз'єдане християнство*». Видала «*Збірник науково-богословських та церковно-історичних праць*» (1947), скрипти лекцій. При Академії діяло Укр. студентське т-во, що видавало журн. «*Богослов*» (1949, чч. 1–6). У зв'язку з виїздом викладачів і більшості студентів до США припинила своє існування.

С. Білокінь (Київ).

БОГОСЛОВСЬКІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА – важливі осередки науки й освіти до революції. 1872

при Київ. духовній академії засновано Церк.-іст. та археол. т-во, що видавало «Чтения», а також Церк.-археол. музей. Музей складався гол. чин. із приватних зб. архимандрита Антоніна Капустіна, А. Муравйова, преосв. Порфирія Успенського та ін. Крім рукописів і книжок, містив до 32 тис. предметів. Завідував музеєм проф. М. Петров. 1893 у Києві виникло Релігійно-просвітне т-во, яким керували І. Корольков, єпископ Чигиринський Платон Рождественський та єпископ Уманський Сергій Ланін. 1902 було засновано Київський відділ Імп. Православного Палестинського т-ва (голова митрополит Флавіан Городецький) та Київ. відділ Т-ва прихильників (ревнителів) рос. історичної освіти у пам'ять імператора Олександра III. Чимало українці опубліковано в працях Т-ва духовної освіти, засн. 1863 у Москві за ініціативою митрополита Філарета Дроздова, та Т-ва любителів давнього письменства, засн. 1877 у Петербурзі.

С. Білокінь (Київ).

БОГУН ІВАН ТЕОДОРОВИЧ (Федоренко, Федорович; р. н. невід. – 17(27).2.1664) – видатний укр. військ. і держ. діяч, полководець, полковник подільський, згодом – калницький (вінницький) і павлоцький. Походив з укр. шляхти. Учасник визволь. повстань 1637–38. Брав участь у всіх битвах *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. У березні 1651 Б. разом із С. Височаном керував обороною Вінниці. Особливо відзначився у *Берестецькій битві 1651*. Під час цієї битви, в чині *наказного гетьмана*, зумів організувати оборону козац. табору, а пізніше вивести укр. армію з оточення. 1653 вів запеклі бої з польськ. частинами під командуванням С. Чарнецького біля Монастирища. У січні 1654 Б. разом з І. Сірком відмовився присягнути на вірність моск. царю. 1655 керував героїчною обороною Умані. Непохитно стояв на позиціях укр. державності, був противником промоск. та пропольськ. орієнтації укр. гетьманів. 1658 брав активну участь у придрушенні *Пушкаря і Барабаша зазолоту 1657–58*. Висловлював претензії Ю. Хмельницькому за укладення Переяславських ст. 1659. 1662 Б. був ув'язнений поляками у фортеці Мальборк (Марієнбург). На поч. 1663 король Ян II Казимир звільнив Б. і доручив йому командування правобережними козац. полками. 1663–64 брав участь у поході гетьмана П. Тетері у Лівобережну Україну. В лютому 1664 схоплений поляками і 17(27). 2.1664 розстріляний біля Новгорода-Сіверського.

БОГУСЛАВСЬКИЙ МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир. Засн. між 1575 і 1586 під назвою Різдва-Богородицького. Зруйнований наприк. 16 ст. На вимогу Сигізмунда III відновлений кн. Янушем Острозьким і переданий ценцям-базиліанам (після Корсунської перемоги Б. Хмельницького їх звідси вигнано). 1704 богуславський пол-

ковник Самусь відновив монастир, але його було перенесено на гору (старіє місце перетворилось на монастирський хутір «Монастирище»). 1740 монастир перейменовано на Миколаївський. 1849 протоієрей Я. Ковалевський побудував тут кам'яний трьохпрестольний храм Успіння Божої Матері з дерев'яною банею й дзвіницею. 1866 збудовано кам'яну Воскресенську церкву.

С. Білокінь (Київ).

БОДЯНСЬКИЙ ОСИП МАКСИМОВИЧ (12.11.1808 – 18.9.1877; літ. псевд. – Запорожець, Ісько Материнка, М. Бода-Варвинець, І. Мاستак та ін.) – укр. поет-романтик, учений-філолог, фольклорист, історик, перекладач. Н. у містечку Варва на Чернігівщині. У молоді роки разом із братом Федором збирав у Лівобережній Україні етнографічний матеріал. Особисто був знайомий з М. Максимовичем. Починав віршувати під впливом бурлескної л-ри (перший вірш «На Новий 1828 год»). Протягом 1829–31 написав бурлескні вірші «Епітафія п'яниці», «Епітафія самому собі» і байки «Сухая ложка», «Орел і черепаха». У травні 1831 царська влада відновила рос. козац. полки як додаткову силу для придушення *Польськ. повстання 1830–31*. Цій події Б. присвятив поезію «Козацька пісня». Захоплений козац. темою, створив цілу низку поетичних текстів: «Напис до портрета Богдана Хмельницького», «Епітафія Богданові Хмельницькому», «Кирилові Розуму». У вірші «Пісні» Б. створив образ дівчини, яка вірно чекає свого коханого козака. Інтимну тему розвинув у «Мадригалах», «Тріолеті». Після завершення навчання у Переяславській духовній семінарії (1831) вступив на словесний відділ Моск. ун-ту, який закінчив 1835. Був знайомий з М. Гоголем. Б. одним із перших звернувся до інтерпретації творів О. Пушкіна укр. мовою (переклав уривок із поеми «Руслан і Людмила»). 1835 в Москві вийшла книжка Б. «Наські українські казки запорожця Іська Материнки». Ці віршовані казки на літературно опрацьовані фольклорні сюжети 1903 перевидав І. Франко, відзначивши їхній нац. колорит. 1837–42 був у наук. відрядженні в пд.- і західнослов. країнах, де познайомився з П. Шафариком, Я. Колларом, В. Ганкою, В. Караджичем. Протягом 1842–1868 (з перервою) Б. був професором Моск. ун-ту, очолював кафедру слов. історії та л-ри (з 1842). Був обраний секретарем Моск. т-ва історії й старожитностей рос., ред. його видання «Чтения», де опублікував «Історію Русів», «Реєстр усього Війська Запорізького», «Літопис Самовидця», «Літописну розповідь про Малу Росію» О. Рігельмана, драму «Милість Божа», зб. Я. Головацького «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» з передмовами та коментарями. Автор однієї з перших літ.-крит. розвідок про повісті Г. Квітки-Основ'яненка, про «Мертві душі» Гоголя, перекладів низки фундаментальних праць із славистики («Слов'янський народоопис» П. Шафарика та ін.). Помер у Москві.

Р. Крохмальний (Львів).

БОЖ (Боз, Бус; р. н. невід. – бл. 375) – князь антів. У своїй книзі «Про походження та історію готів» історик Йордан писав, що в 70-х 4 ст. Б. очолював мужню боротьбу антів проти готів. Спочатку анти завдали поразки готам, яких очолював король *Вінитар*, але бл. 375 готам удалося захопити Б. в полон. За наказом Вінитара розп'ятий разом зі своїми синами і найближчими 70 старшинами. Згадується в «Слові о полку Ігоревім». За деякими даними, Б. був страчений на Росі біля с. Синяви (тепер Рокитнянський р-н Київської обл.).

БОЖКО ЮХИМ (1885 – січень 1920) – укр. повстанський отаман. У період *Гетьманату* – нач. охорони Запорізької залізниці у Катеринославі. В листопаді 1918 очолив укр. військ. формування на Катеринославіщині «Запорізька Січ». Наприк. 1918 – поч. 1919 вів активні бойові дії проти більшовицьких військ у р-ні Катеринослава. 1919 – командир 2-ї піхотної дивізії *Запорізького корпусу*. Б. хотів втілити в життя утопічну ідею про відновлення запорізьких традицій в армії, чим вносив елементи анархії у військ. частини. Загинув у суперечці з отаманом О. Волохом у січні 1920.

БОЙДУНИК ОСИП (псевд. Діброва; 1895 – р. см. невід.) – укр. політ. діяч. Н. у Галичині. Інженер за фахом. Брав участь в укр. нац.-визв. змаганнях 1917–21 був старшиною *Української галицької армії* та *Армії Української Народної Республіки*. З 1920 – чл. *Української військової організації*. На поч. 20-х один із провідних членів *Групи української національної молоді*, згодом – голова ГУНМ. У січні-лютому 1929 – учасник Першого Конгресу укр. націоналістів (28.1–3.2.1929) у Відні, на якому було утворено *Організацію українських націоналістів*. Співпрацював у тижневиках «Український голос» і «Голос нації». Неодноразово заарештовувався польськ. поліцією. У вересні 1932 під час «процесу конгресівців» над 9 учасниками 1-го Конгресу укр. націоналістів засуджений до 4 років ув'язнення. Після звільнення наприк. 1935 очолив політ. референтуру Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. З 1941 – член Проводу Українських націоналістів. В еміграції входив до складу *Української Національної Ради*, очолював її президію. Автор праць «Національний солідаризм», «Українська внутрішня політика» та ін.

БОЙКІВЩИНА – іст.-етнограф. область України, що охоплює гірські р-ни суч. Львівської та Івано-Франківської обл. між верхів'ями річок Сяну і Лімниці та Закарпатської обл. між річками Ужем і Торцем. Назва вперше з'явилася у літературі 1811. Походить від найменування населення обл. – бойків, етнограф. групи укр. народу. Щодо походження назви бойки існує ряд гіпотез, проте проблема походження даного етноніма залишається нез'ясованою й

досі. Наук. дослідженням Б. займалися чес. славіст Й. Шафарик, польськ. етнограф Вінцентій Поль, австр. учений Герман Бідерман та ін., укр. вчені І. Вагулевич, Я. Головацький, В. Площанський. Винятково важливу роль у справі піднесення рівня етнограф. дослідження Б. відіграв І. Франко та його послідовник і однодумець Володимир Гнатюк. Важливий внесок у вивчення звичаєвого права Б., нар. звичаєвих правових відносин нас. Б. зробив С. Охримович. Його праці «Про родову спільність у Скільських горах», «Знадоба до пізнання народних звичаїв та поглядів правних» і «Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців у Скільським і Долинським судовим повіті», присвячені розглядові залишків родової общини бойків, їхньому сімейному та громад. побуту, звичаєвим традиціям. Низка праць про традиції та звичаї бойків належить Михайлові Зубрицькому. Культура і побут населення Б. мають деякі особливості в порівнянні з ін. регіонами України, що зумовлено іст. обставинами. Тут не було кріпосництва, нас. сплачувало тільки чинш (продуктову і грошову ренти) зі скотарсько-лісового господарства. Через тер. Б. проходив головний військ. та торг. шлях з України в Угорщину та Зх. Європу. Основні заняття місц. нас. – землеробство, тваринництво, лісові промисли. Здавна тут розвивалися ремесла і торгівля. Б. – один із тих регіонів України, де етнографи зафіксували добре збережені давні пам'ятки нар. звичаєвого права. Основною причиною такої консервації була певна госп.-екон. ізольованість краю. Незважаючи на багатотисячову приналежність галицької та закарпатської частин Б. до різних держ. утворень, звичаєве право відзначається однотипністю норм та ін-тів. Одна із збережених на Б. найстаріших правових норм – вигнання з громади за вчинення злочину – застосовувалася ще у 18 ст. До 20 ст. побутувала на Б. старовинна форма розв'язання спору за межу – присяга землею. Майже до Другої світової війни збереглася на Б. й така норма звичаєвого права, як позичка «на заставу». Існувала також «застава», пов'язана із заручинами, а також характерна норма звичаєвого права «згода». У звичаєвому праві бойків простежується чимало норм «Руської правди» і давніх процесуальних традицій ведення суду та слідства, що є вагомим свідченням органічної єдності Б. з ін. регіонами України ще від княжої доби. З Б. пов'язані такі держ.-правові події, як існування Бойківської Республіки (спроба створення самостійного державо-подібного утвору на Сколівщині влітку 1920). Селяни за підтримки повстанського загону на чолі з Ф. Бекешем зайняли кілька сіл, станцію Лавочне і проголосили власну республіку. Було створено керівний орган – революц. комітет, який взяв всю повноту влади. З Б. походить такі визначні укр. діячі, як Юрій Дрогобич, П. Сагайдачний, А. Чайковський, І. Франко та ін.

Т. Андрусак (Львів).

БОЙОВА УПРАВА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (Українська Бойова Управа) – організаційно-координаційний центр *Легіону Українських січових стрільців*. Створена 3.8.1914 з представників від *Головної Української Ради, Українського січового союзу* і «Сокола-батька» для формування Легіону УСС. 6.8.1914 опублікувала звернення «До українського народу», в якому містився заклик вступати в УСС. З поч. вересня 1914 Б. У. УСС перебувала у Відні. З 1915 Б. У. займалася в основному пропагандистською, видавничою і харитативною діяльністю. 1914–15 Б. У. очолював *К. Трильовський*, а з 1917 – *С. Смаль-Стоцький*. Членами Б. У. були *К. Білецький, І. Боберський, Д. Вітовський, В. Темницький, С. Горук, Д. Катамай, С. Шухевич, В. Сінгалевич, Т. Рожанковський* та ін.

БОЙЧУК МИХАЙЛО ЛЕВОВИЧ (30.10. 1882 – 13.7.1937) – визначний укр. живописець-монументаліст і педагог, один з основоположників укр. монументально-монумент. Н. у с. Романівці на Тернопільщині. Одержавши матеріальну допомогу від *Наукового товариства ім. Шевченка* і митрополита *А. Шептицького*, навчався у Віденській (з 1899), Краківській та Мюнхенській (1906–07) академіях мист. 1908–11 удосконалював майстерність у Парижі, одночасно вивчаючи староукр. та укр. народне мистецтво. Створив мист. школу (*М. Касперович, С. Налепінська*). Прагнув почати відродження новітнього укр. мист. від вершинних досягнень Київ. Русі. Після подорожі до Італії повернувся на батьківщину, працював над монументальними розписами у Львові (1911–12), провів реставраційні роботи у с. Лемешах Чернігівської губ. (1912–14). Після заслання 1917 оселився в Києві. Член НТШ (1912), УНТ (після 1917). Один з професорів-фундаторів Укр. держ. академії мист. (1917, з 1922 – Ін-т пластичного мист., з 1924 – Київ. худож. ін-т). Реставрував Св. Софію, музей Ханенків, чернігівський Єлецький монастир. Відіграв видатну роль у заснуванні й розбудові вищої мист. освіти в Україні. У своїй творчості вміло поєднував впливи візант. живопису з традиційними елементами укр. малярства. Б. створив школу художників-монументалістів, т. зв. бойчуківців (*Т. Бойчук, К. Гвоздик, А. Іванова, С. Колос, О. Мизин, О. Павленко, І. Падалка, І. Липківський, В. Седляр, М. Рокицький* та ін.), які працювали в кераміці, тканині, книжковій графіці. Головні монументальні твори бойчуківців, здійснені під керівництвом Б., – розписи Луцьких казарм у Києві (1919), санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибейському лимані в Одесі (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933–35). Творчі шукання Б. були близькі діяльності мексиканця *Д. Рівери*, з яким познайомився 1926. Зазнав переслідувань. 1930–32 вів кафедру композиції у Ленінградській академії мист. Б. – автор портретів *Б. Лепкого* і *К. Жеромського* (поч. 20 ст.), низки де-

кораций для вистав «Молодого театру» *Л. Курбаса* у Києві (1918). У 2-й пол. 1930-х художники-бойчуківці були здебільшого репресовані, а всі їхні монументальні твори знищені. Сам Б. 1937 був заарештований органами НКВД і розстріляний.

С. Білокінь (Київ).

БОЛБОЧАН (Балбачан) ПЕТРО (1883 – 24.6. 1919) – відомий укр. військ. діяч, полковник *Армії УНР*. З осені 1917 Б. – командир Першого Укр. республіканського полку в складі Другої Сердюцької дивізії. На поч. лютого 1918 очолювана Б. частина вела запеклі бої на підступах до Києва і в самому місті проти наступаючих більшовицьких армій. У лютому 1918 був призначений командиром 2-го куреня Окремого запорізького загону. 24.2.1918 курінь Б., зайнявши Житомир, розпочав наступ на Київ, який звільнив 2.3.1918. 10.4.1918 Б. за наказом військ. міністра УНР *О. Жуковського* очолив *Кримську групу Армії УНР*, яка, розвиваючи успішний наступ на Пд. України, 25.4. зайняла Сімферополь, а наступного дня – Бахчисарай. З кін. квітня 1918 Б. командував Другим Запорізьким полком у складі Запорізького Корпусу, який у період Гетьманату охороняв сх. кордони України. В листопаді 1918 полк під командуванням Б. одним із перших перейшов на бік *Директорії Української Народної Республіки* і взяв участь у повстанні проти гетьмана *П. Скоропадського*. У грудні 1918 Директорія УНР призначила Б. команд. Лівобережно-армійською групою, яка протистояла наступу Червоної армії у Лівобережній Україні. Після відступу частин *Армії Укр. Нар. Республіки* на Правобережну Україну Б. команд. постів не обіймав. 9.6.1919 за підтримки ряду провідних членів *Української партії соціалістів-самостійників* Б. самовільно проголосив себе команд. Запорізького корпусу, який розташовувався в Проскурові (тепер Хмельницький). Цей крок був розцінений Директорією УНР як спроба держ. перевороту. Б. був заарештований нач. контррозвідки *Армії УНР М. Чеботарівим*, звинувачений у спробі встановлення диктатури *Є. Петрушевича* та команд. *Української галицької армії О. Грекова* і за вироком воєнно-польового суду розстріляний біля станції Балин на Поділлі.

БОЛЕСЛАВ І ХОРОБРІЙ (967 – 17.6. 1025) – польськ. кн. (992–1025) і король 1025. Походив із династії *П'ястів*. Син кн. Мешка I. 999 приєднанням Краківської землі завершив процес формування польськ. держави. У війнах зі «Священною Римською імперією» (1003–05, 1007–13, 1015–18) зумів відстояти незалежність Польщі. 1000 добився орг-ції самостійної архієпископської кафедри у Гнездно. 1003 захопив Словаччину і Моравію, проте остання була відвойована Чехією 1201. 1018 Б. I, підтримуючи *Святополка Окаянного* у боротьбі проти *Ярослава Мудрого*, здійснив похід на Київ і тимчасово

захопив *Червеньські міста*. 1030–31 ці міста відвоював *Ярослав Мудрий*.

БОЛЕСЛАВ ІІ СМІЛИВИЙ (1039–1081) – польськ. кн. (1058–77), король Польщі (1077–79) з династії *П'ястів*. Син *Казимира I*. Вів війну з Чехією. За правління Б. II Польща втратила частину Зх. Помор'я. В квітні 1069 війська Б. II допомогли київ. кн. *Ізяславу Ярославичу* зайняти Київ і придушити *Київське повстання 1068–69*. 1077 здійснив новий похід у Київ. державу. 1079 внаслідок повстання великих феодалів змушений втекти в Угорщину. Помер у Каринтії.

БОЛЕСЛАВ ІІІ КРИВОУСТИЙ (20.8.1085 – 28.10.1138) – польськ. кн. (1102–1138; за ін. даними – 1106–38). Син кн. *Владислава I Германа*. Походив із династії *П'ястів*. Після смерті батька отримав у володіння Малу Польщу. Вів затяту боротьбу зі своїм братом *Збігневом*, який успадкував *Мазовію* і Велику Польщу, та його союзником нім. імператором *Генріхом V*. За Б. III було тимчасово відновлено політ. єдність Польщі. 1116 приєднав до Польщі Сх. Помор'я, а 1123 – Зх. Помор'я і частково землі лютичів. За правління Б. III у Польщі перебував *Володимир Мономах*. 1138 видав статут (так зв. статут Б. III), за яким тер. Польщі була поділена на уділи між його синами, що поклато початок періоду роздробленості Польськ. держави.

БОНЯК (рус. прізвисько – Шолудивий; кін. 11 – поч. 12 ст.) – половецький хан. Чинив грабіжницькі напади на Київ. Русь. У червні 1096 на чолі половецької орди напав на Київ (можливо, у відповідь за вбивство 24.2.1095 кн. *В. Мономаха* у Переяславі половецьких кн. *Кітана* та *Ітлара*), де спалив княжий двір у Берестові, Красний двір на Видубичах і пограбував *Печерську лавру*. 1097 і 1105 знову напав на київ. землі. 1099 допомагав кн. *Давиду Ігоровичу* заволодіти *Володимиром* і *Луцьком*. 1107 Б. разом із половецьким ханом *Шаруканом* був розгромлений військами *Володимира Мономаха*, *Святополка* і *Олега* на Сулі поблизу *Лубен*.

БОПЛАН ГІЙОМ ЛЕВАССЕР де (бл. 1600 – 6.12.1673) – франц. військ. інженер і картограф. Н. у *Нормандії*. 1630–48 перебував на службі у польськ. королів *Сигізмунда III, Владислава IV* і *Яна II Казимира* в чині старшого капітана артилерії та королівського інженера, переважно в Україні. Керував будівництвом фортець і замків у *Бродах* (1630–35), *Підгір'ях* (1635–40; у співпраці з італ. інженером *Андреа дель Аквою*), *Барі* (1638), *Кременчуці*. В липні 1635 за проектом Б. на правому березі *Дніпра* біля *Кодацького порогу* польськ. уряд наказав спорудити фортецю *Кодак*, яка мала повністю ізолювати Запорізьку Січ від решти України. 1639 Б. вибудував зруйновану козаками на чолі з гетьманом *І. Су-*

лимою фортецю *Кодак*. 1650 видав «Опис України або області Королівства Польського...», що містить цінні дані з історії, географії та культури України, докладний опис побуту і звичаїв укр. народу. Б. був одним із найвидатніших картографів 17 ст. 1648–50 склав карту України, для якої використав власні виміри.

БОРЬБИСТИ – популярна назва членів *Укр. партії лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)*. Назва походить від центр. парт. органу рос. газ. «Борьба». Підтримували існування рад. влади в Україні. Проте, на відміну від більшовиків, замість гасла диктатури пролетаріату висунули гасло диктатури трудящих класів. У липні 1920 Б. були змушені самоліквідуватися і увійти до складу *Комуністичної партії (більшовиків) України*. В 20–30-х деякі провідні члени Б., серед яких *Качинський, Мстиславський, Терлецький* та ін., входили до складу уряду УСРР.

БОРЕЦЬКИЙ ІОВ (Іван Матвійович; р. н. невід. – 12.3.1631) – укр. церк., політ. і освітній діяч. Н. в с. Бірчому у Галичині (тепер *Городоцький р-н Львів. обл.*). Освіту здобув за кордоном. Викладав у *Львівській братській школі*, 1604–05 – її ректор. 1615 виступив одним із засновників Київ. братської школи, в якій згодом став ректором. 1620–31 – київ. православний митрополит. Б. – автор полемічних творів, спрямованих на захист православ'я: «Протестация» (1621), «Юстифікація» (1622). 1628–29 Б. разом із митрополитом *В. Рутським* робив спробу примирити дві укр. церкви – православну і греко-католицьку. Проте плани Б. не знайшли підтримки.

БОРЕЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1879–1936) – укр. церк. діяч, митрополит УАПЦ (1927–1930). Н. на *Волині*. Навчався у Київ. духовній семінарії та на пед. курсах у *Харкові*. 1904–21 – викладач теології та військ. священник-капелан. З 1922 – єпископ *Гайсинський*. 17.10.1927 обраний на 2-му Всеукр. Православному Церк. Соборі митрополитом *Української автокефальної православної церкви*. Під час процесу над *Спілкою визволення України* заарештований і ув'язнений у *Ярославському ізоляторі* для політ. в'язнів. За відмову підписати звернення до папи римського, яке б засвідчувало відсутність в Україні репресій за релігійні переконання, засланий на *Соловецькі острови*. Помер за нез'ясованих обставин в одній із клінік *Ленінграда*.

БОРИС І ГЛІБ – молодші сини київського кн. *Володимира Святославича*. Бл. 987–89 (за ін. даними – 994–996) *Борис* (р. н. невід. – 1015) отримав від батька *Ростов*, а *Гліб* (р. н. невід. – 1015) – *Муром*. Після смерті батька (1015) під час міжусобної боротьби були вбиті за наказом старшого брата *Святополка Окаянного*. Б. вбито на р. *Альті*, коли він

повертався з походу на печенігів, а Г. — поблизу Смоленська. 1072 останки Б. і Г. були перенесені у Вишгород і захоронені у Борисоглібському соборі, збудованому князем Ізяславом. 1071 канонізовані православною церквою. 1191 прах Б. і Г. кн. Давид Ростиславич переніс у Смоленськ.

«**БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!**» — неперіодичний орган Закорд. делегації *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР). Виходив у Відні 1920–22 за редакцією Комітету в складі *М. Грушевського, М. Шрага, М. Чечеля, М. Шаповала, П. Христюка*. Вийшло 10 випусків. 6-й випуск (1922, лютий) повністю присвячений проекту програми УПСР (загальні завдання партії і сучас. момент, політ., нац., культ. та екон. будівництва програми, тактика УПСР). Друкувалися резолюції 1–4-ї конференції УПСР за кордоном, витяги з протоколів засідань Закорд. делегації УПСР, циркуляри і резолюції Закордонної делегації УПСР, постанови ЦК УПСР. Також надруковано статті провідників Закордонної делегації про завдання УПСР, політику КП(б)У та ставлення до неї УПСР. Під рубрикою «Факти і документи» подавалися відомості про листування між закорд. групами УПСР і УКП, ставлення УПСР до мирних переговорів у Ризі, про відносини України і рад. Росії, становище в Україні та ін. У 10-му випуску (1921, жовтень–грудень) вміщено відкритий лист *М. Грушевського* до голови РНК УСРР *Х. Раковського*. Надруковано некрологи на смерть *К. Коржа, М. Євшана, Д. Одрина, Г. Михайличенка*. Вміщено дані про роботу Українського соціологічного ін-ту.

О. Юркова (Київ).

БОРОВЕЦЬ ТАРАС (псевд. Тарас Бульба, Чуб, Гонта; 93.1908 — 15.5.1981) — укр. політ. і військ. діяч. Н. на Волині. Деякий час працював каменярем. У роки польськ. окупації Зх. України проводив пропагандистську роботу на Поліссі. 1930 заснував орг-цію Укр. Нац. Відродження. Кілька разів заарештовувався польськ. спецслужбами, 1934–35 був в'язнем *Берези Картузької*. 1939–41 під час більшовицької окупації продовжував роботу з орг-ції націоналістичного підпілля на Поліссі й Волині. На поч. нім.-рад. війни 1941–45 Б. сформував і очолив партизанські відділи Поліської Січі в м. Олевську. В лютому 1942 повстанські загони на чолі Б. діяли в Костопільському та ін. р-нах. У березні-квітні 1943 вів переговори зі штабом УПА-Північ, однак пропозицію про входження його відділів у єдиний повстанський рух Б. відхилив. У липні 1943 Б. перейменував очолювані ним загони в Укр. нар.-революц. армію і створив спільно з *І. Мітрингою* *Українську національно-демократичну партію*. 18–19.8.1943 УНРА була роззброєна частинами *Української повстанської армії*. Наприкінці листопада 1943 (за деякими даними, 1.12.1943) заарештований гестапо у Варшаві й ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен.

Звільнений у вересні 1944. З 1948 жив в еміграції у Канаді. Видавав журн. «Меч і воля», створив Укр. Нац. Гвардію. Помер у Торонто. Автор спогадів «Армія без держави».

БОРОВИКОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЛУКИЧ (27.7(4.8).1757 — 6(18).4.1825) — видатний укр. живописець-портретист. Н. в м. Миргороді в козац. родині. Малювати вчився у батька і дядька іконописців. 1788 переїхав до Петербурга, де працював під керівництвом Д. Левицького. Став найвидатнішим портретистом Петербурга. З 1795 — академік, з 1802 — радник Академії мист. Працюючи в дусі класицизму, продовжував кращі західноєвроп. традиції в укр. мист. Виконав бл. 160 портретів — полк. П. Руденка (80-ті 18 ст.), О. Капніста (1780), «Богоматір на троні», «Цар Давид» (1785), В. Арсенєвої (1795), М. Лопухіної (1797), О. Безбородька з дочками (1803), київ. вїйта П. Борщевського (1818) та багато ін. Виконав іконостаси і розписи церков та соборів у Миргороді, Кобинцях, Могилеві, Петербурзі, ін. містах.

БОРОВИКОВСЬКИЙ ЛЕВКО ІВАНОВИЧ (10.2.1806 — 14.12.1889) — укр. поет-романтик, байкар, фольклорист, етнограф, філолог. Н. у с. Мелюшки Хорольського пов. на Полтавщині. Навчався у пов. училищі у м. Хоролі, у Полтавській гімназії та на філ. ф-ті Харків. ун-ту (1826–30). Вчителював у Курській і Полтавській гімназіях. На творчість і становлення Б. як одного з перших укр. поетів-романтиків (його називають піонером або батьком укр. романтизму) мали великий вплив літ. гурток *І. Срезневського*, а також збирання фольклорних і етнографічних матеріалів, тексти античної літератури й західноєвроп. поетів-романтиків кін. 18 — поч. 19 ст. Перший укр. твір — романтична балада «Молодиця» (опублікований у журналі «Вестник Европы», 1828). Наступні твори і переклади Б. засвідчили появу нового літ. напрямку в укр. літературі — романтизму. Б. як письменник-новатор надав літ. творчості нац. характеру, увів в укр. літературу нові теми, мотиви, художньо-стильові засоби, нові ідеї та жанри. За життя поета було опубліковано 12 оригінальних поетичних текстів, 3 вірші й 6 прозових рос. романтичних балад. Визначальною рисою творчості Б. є серйозне ставлення до фольклорного матеріалу, причиною цього — спроба довести спроможність писати укр. мовою «не тільки жартівливе й смішне». Для поетичних творів Б. властивий тісний зв'язок із усною нар. творчістю, історією — насамперед на рівні естетики ідей та образів. У його поезіях «Палій», «Гайдамаки», «Дніпр» та ін. відображено іст. минуле України. Працював у різних жанрах: літературні пісні — «Козак», «Вивідка», «Материна стріча» та ін., балади — «Маруся», «Ледащо», «Чарівниця» «Бандурист» та ін., елегійно-медитативної лірики — «Журба», «Рибалка», літ. байки. Видав збірку «Байки і прибаутки» (1852, з передмовою А. Метлинського). Здійснив укр. пе-

реклад повісті *Є. Гребінки* «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» із статтею-післямовою «Дещо про козацтво і Україну». Перекладав твори А. Міцкевича, О. Пушкіна. Працював над словником укр. мови. Автор літературознавчої статті «Огляд літератури малоросійської, уснонародної і писемної». Значна частина творів Б. не була опублікована за життя письменника.

Р. Крохмальний (Львів).

БОРОДАВКА (Неродич) ЯЦЬКО (р. н. невід — 1621) — гетьман запорізького козацтва. Наприк. 1619 Б. був обраний нереєстровим козацтвом гетьманом замість *П. Сагайдачного*. 1621 очолив козац. військо в поході проти турків у Молдавію (див. *Хотинська війна 1620–21*). Невдачі деяких козац. загонів Б. у Молдавії, нестача провіанту і фуражу для війська призвели до скинення його з гетьманства. Гетьманом було обрано *П. Сагайдачного*. Невдовзі Б. за вироком козац. суду було страчено.

«**БОРОТЬБА**» — щотижнева газ., видання *Української партії соціалістів-революціонерів*. Виходила в 1917–20 у Києві. Ред. *М. Порш*. Після розколу УПСР у травні 1918 «Б.» — орган лівої фракції партії, яка отримала від газети свою назву — боротьбисти. Ред. — *В. Блакитний*.

БОРОТЬБИСТИ — частина укр. есерів, яка перейшла на комуністичні позиції, зробила невдалу спробу співпрацювати з більшовиками і була поглинута ними або знищена. Есерівський рух розколовся в критичні для України часи, коли *Українська Центральна Рада* була розпущена і до влади прийшов гетьман *П. Скоропадський*. Праве крило УПСР висловилося за здійснення більш поміркованої соц. екон. політики, ніж та, яку проводила Центральна Рада. Навпаки, ліве крило мало намір йти у підпілля, щоб очолити збройну боротьбу сел. мас проти гетьманської політики реставрації поміщицької власності та австро-нім. військ. На 4-му з'їзді УПСР у травні 1918 переважали представники радикального напрямку. Тому новообраний ЦК перевів партію на нелегальне становище і дав їй назву *УПРС* (боротьбистів), від назви центр. органу — тижневика «Боротьба». Праві есери створили власний центр і організувалися у самостійну партію, за якою залишалася попередня назва. Взимку 1918–19 більшовикам вдалося швидко захопити Україну завдяки допомозі Б., соц. програма яких все більш еволюціонувала в бік комуністичної. Аналогічну еволюцію переживала у цей час й менш впливова, ніж Б., Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР) — відгалуження загальнорос. партії лівих есерів. Вона була названа партією боротьбистів (від назви центр. органу російськомовної газети «Борьба»). На 5-му з'їзді у березні 1919 Б. ухвалили комуністичну платформу, вирішили разом з більшовиками будувати в Україні

рад. владу і прийняли нову назву — *Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів* (УПСР комуністів-боротьбистів). Через півроку, в серпні 1919 ця назва була спрощена: Українська комуністична партія (боротьбистів), скорочено — УКП(б). За вказівкою *В. Ульянова* (Леніна) уряд *Х. Раковського* погодився на співробітництво з укр. есерівськими партіями Б. і боротьбистів. Блок із боротьбистами, які мали колосальний вплив на селі і контролювали численні партизанські загони, був необхідний більшовикам для утвердження своєї влади в Україні. Після очищення України від денікінців зусиллями рос. червоноармійців і переважно боротьбистських партизанських загонів В. Ленін опрацював план ліквідації конкурентних партій на комуністичній платформі. Більшовики будували в Україні ідентичну рос. систему диктаторської влади, в якій не залишалося місця будь-яким іншим політ. партіям. План полягав в орг-ції виборів до рад спільними списками, саморозпуску комуністичних партій та прийомі їхніх членів в КП(б)У в індивідуальному порядку. На переговорах членів ЦК КП(б)У і ЦК УКП(б) у Москві, які тривали з кінця 1919, Б. ставили вимоги рівного представництва двох партій у Всеукрревкомі та збереження Української Червоної армії. Однак вони були змушені підкоритися більшовицькому диктату, тому що не могли протистояти величезній військ. силі, що вводилася в Україну. У березні 1920 ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії і передав свої повстанські загони в розпорядження командування Червоної армії. До травня 1920 на основі індивідуальних заяв до КП(б)У було прийнято бл. 4 тис. Б. (з 15 тис. членів). Лідери боротьбистів *Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний, П. Любченко* та ін. одержали в компартійно-рад. апараті досить високі посади, а *О. Шумський* був кооптований в ЦК КП(б)У. В. Ленін із задоволенням доповідав 9-му з'їзду РКП(б): «Замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведений т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політ. сцени». «Зникнення» Б. із політ. сцени було організоване органами держ. безпеки. 26.4.1920 політбюро ЦК РКП(б) доручило *Ф. Держжинському* зміцнити тили Червоної армії в умовах *рад.-польськ. війни 1920*. На поч. травня 1920 голова ВЧК прибув в Україну з оперативною групою у складі 1400 осіб для придушення «куркульського бандитизму», тобто знищення повстанських селянських загонів, які не пішли за лідерами Б. і відмежувалися від організованих більшовиками «виборів» до рад. Усіх Б., які потрапили в поле зору чекістів, нещадно знищували. Вступ у КП(б)У не став для Б. охороною грамотою. Під час перереєстрації КП(б)У влітку та восени 1920 чисельний склад парт. орг-цій скоротився на третину. Виключали передусім Б., які мали здебільшого непроле-

тарське походження. Колишні Б., які залишалися в КП(б)У, були винищені 1937. Навіть короточасне перебування в УКП(б) тоді було достатньою підставою для арешту і негайного розстрілу.

С. Кульчицький (Київ).

БОРТНЯНСЬКИЙ ДМИТРО СТЕПАНОВИЧ (1751–28.9(10.10).1825) – видатний укр. композитор і хоровий диригент. Н. в м. Глухові (тепер Сумська обл.). За деякими даними, до 1758 навчався у Глухівській співочій школі. За гарний голос був прийнятий до петерб. придворної капели. Навчався в італ. композитора Б. Галуппі, а в 1769–79 продовжував навчання в Італії. Написав опери «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779), поставлені на італ. сцені. 1774 (за ін. даними 1779) – капельмейстер придворної капели в Гатчині і Павловську, в якій співали майже виключно українці. В цей час написав опери «Сокил» (1786) і «Син-суперник» (1787), пасторальну комедію «Свято сеньйора» (1786), балет і концертну симфонію (1796). 1796–1825 управитель придворної співочої капели. Створив понад сто творів хорової церк. музики (в т. ч. бл. 70 концертів і 2 літургії), в яких значною мірою відобразилися мотиви укр. нар. пісенності. Серед хорових концертів Б. найвідоміші: «Господи, силою твоєю», «Слава во вишніх Богу», «Сей день», «Услыши, Боже, глас мій» та ін. Хоровий стиль Б. відзначається урочистістю і ліричністю. Творчість Б. належить до вершин світової муз. культури.

БОРЩАК ІЛЬКО (19.7.1892 – 11.10.1959) – відомий укр. історик і громад. діяч. Н. на Херсонщині. Вивчав класичну філологію в Петерб., Київ. і Новорос. (Одеському) ун-тах. Після здобуття вищої освіти займався наук. діяльністю. 1914–17 Б. – офіцер рос. армії, брав участь у боях на фронтах Першої світової війни. На поч. 1917 обраний членом Укр. ради військ Рум. фронту. 1918–19 – старшина Армії УНР. З січня 1919 у складі місії *Української Народної Республіки* перебував у США, згодом – секретар укр. делегації на *Парижській мирній конференції 1919–20*. 1923–32 Б. – один із засновників і провідних членів Союзу Укр. Громадян у Франції, який стояв на прорад. позиціях. 1926–29 – один із видавців газ. «Українські вісті» в Парижі. В 20–30-х пільно займався наук. діяльністю, досліджуючи політ. історію України 17 – поч. 20 ст. 1938 став ініціатором викладання укр. мови і літератури, а також запровадження курсу українознавства в Нац. школі живих сх. мов у Парижі. Під час гітлерівської окупації Франції 1940–43 двічі заарештовувався, деякий час перебував на нелегальному становищі. 1949 став директором Архіву укр. еміграції у Франції, розпочав вид. наук. журн. «Україна» (1949–53). Помер у жовтні 1959 у Парижі. Автор бл. 400 наук. праць, написаних укр. і франц. мовами, серед яких – «Козаки Б. Хмельницького» (1922), «Пилип Орлик.

Вивід прав України» (1924), «Вольтер і Україна» (1926), «Український мир у Брест-Литовському» (1929), «Григор Орлик – великий мазепинець» (1930), «Мазепа – людина і історичний діяч» (1932), «Слідами гетьмана К. Розумовського у Франції» (1957) та ін.

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО – держава у Пн. Причорномор'ї в 5 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. Виникло у 480-ті до н. е. як об'єднання грец. міст-колоній на берегах Керченської протоки (Фанагорія, Горгіппія та ін.) під владою спадкових архонтів міста Пантикапея (він знаходився на місці сучасної Керчі) Археанактидів (480–438 до н. е.). Розширення Боспорської держави розпочалося після переходу влади до династії *Спартокидів* (до 107 до н. е.), за правління яких тер. царства значно зросла. У роки правління Сатира I (407–38 до н. е.) розпочалося завоювання Німфея та Феодосії. За *Левкона I* (389–34 до н. е.) Боспору вдалося підпорядкувати і місцеві меотські племена на Таманській стороні протоки. Певне, наприкін. 380–370-х Феодосія змушена була скоритися, і Спартокиди стали називатися «архонтами Боспора і Феодосії». Перемога над Феодосією обіцяла великі можливості в плані приєднання згодом тер. усього Керченського п-ва разом із його скіфським населенням. Згодом Спартокиди спрямували погляди на сх. узбережжя Керченської протоки і після кровопролитної війни стали володарями нових земель із сіндо-меотським населенням. Результатом усіх цих завоювань було придбання Спартокидами нових портів і торгової монополії, великих родючих земель і права хлібного експорту. У 4 ст. до н. е. Боспорська держава займала тер. усього Керченського п-ва, що у давнину являв собою групу островів, утворену дельтою ріки Кубань. На цьому березі боспорські володіння простягалися аж до сучасного м. Новоросійська. На пн. сх. сфера впливу Боспора досягала дельти Дону, де знаходилося м. Танаїс зі змішаним греко-меотським і скіфським населенням.

Осн. Боспор. екон. складало с. г., а також жвава торгівля (у першу чергу хлібом) із усім еллінським світом. Вважають, що розмір господарської тер. держави з часу Левкона I досягав прибр. 5 тис. кв. км (площа, близька до тер. самої держави), кількість населення в сіл. р-нах – 100–150 тис. осіб (при загальній чисельності жителів Боспора 150–200 тис.), число рільників – не менше 20–25 тис. За твердженням афінського оратора Демосфена, щорічно до Афін вони вивозили 16380 т хліба. Важливими предметами імпорту були також риба, шкіра та раби. У міста Б. ц. імпортували з Греції, Малої Азії, з о-вів Егейського моря вино, оливкову олію, керамічні вироби (вази та ін.), тканини, зброю, прикраси, у т.ч. ювелірні вироби. Найбільшими містами були на Керченському п-ві: Пантикапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Кітей, Кіммерік, Феодосія; на Таманському п-ві: Фанагорія, Кепи, Гермонасса, Горгіппія. У дельті Дону Б. ц. мало торговельні факторії, з 3 ст. до

н. е. там існував значний боспорський торговельний центр – м. Танаїс. Вже у 3 ст. до н. е. Пантикапей розпочав регулярне карбування своєї монети.

У Боспорі шанували грец. і сх. богів – Кібелу, Деметру, Кору, Афродіту, Артеміду, Діоніса, Зевса, Аполлона, Асклепія, Астарту та інших. Особливо популярними були культури, пов'язані з родючістю і рільництвом. Відкрито рідкісні в Пн. Причорномор'ї храмові комплекси – святилище Деметри в Німфеї і, очевидно, одне з трьох згаданих давніми авторами святилищ Апатур на Таманському п-ві. За Перісада I (349–309 до н. е.) Б. ц., певно, прийшлося пережити важку для нього війну зі скіфами. Наприк. 4 ст. до н. е., після смерті Перісада I, у Б. ц. почалися жорстокі міжусобні війни його синів – Сатира, Евмела і Прітана. У кровопролитних війнах, крім жителів боспорських міст, брали участь і племена кочівників. Р-н бойових дій охоплював усе Прикубання, а можливо, і Нижній Дон. Погіршилася і зовнішньополіт. ситуація. Боспор готувався до захисту своєї території від ворогів, що наступали: про це красномовно свідчать залишки оборонних споруд. Правляча верхівка шукала вихід із кризи і захисту від варварської погрози.

З кін. 2 ст. до н. е. Боспорська держава була частиною Понтийського царства. Не сподіваючись на свої сили, цар Перісад V передав владу понтийському царю Мітрідату VI Євпатору. Під час переговорів про передачу влади на Боспорі 107 до н. е. спалахнуло повстання рабів і залежних виробників на чолі зі скіфом Савмаком. Полководець Мітрідата VI Діофант жорстоко придушив повстання. Повсталі були покарані, Савмак відправлений до Мітрідата та, імовірно, страчений. Руйнування в містах і поселеннях Європ. Боспора, датовані кін. 2 ст. до н. е., звичайно зв'язують із цими подіями. Економічні та військові ресурси міст Пн. Причорномор'я Мітрідат VI використовував у боротьбі з Римом. Їхня данина обчислювалася 200 талантами срібла (більше 5 т) і 180 тис. медимнами хліба (більше 9 млн. літрів). У 80-х 1 ст. до н. е. боспорці виступили проти Мітрідата, але були підкорені ним. Управління Боспором Мітрідат передав своєму сину Махару, який зрадив справі батька і перейшов на бік Риму. У 60-х 1 ст. до н. е. Мітрідат особисто прибув у Боспор і перетворив його на плацдарм для підготовки до війни з Римом. Величезні побори з населення для утримання армії, будівництва флоту і фортечних споруд, опора на північнопричорноморські племена, вербування у військо рабів, а потім і морська блокада з боку римського флоту викликали невдоволення у Боспорі. До цього додалося стихійне лихо – руйнівний землетрус 63. У новому повстанні взяли участь Фанагорія, Феодосія, Німфей, потім воно поширилося і на армію царя. Останні свої дні Мітрідат провів у Пантикапеї, де і загинув 63, ховаючись у палаці на вершині гори від солдатів, що проголосили правителем його сина Фарнака.

Римляни підтвердили права Фарнака на трон. З цього часу почався період політ. залежності Б. ц. від Риму. Згодом Фарнак виходить з покори, а його намісник Асандр з 47 одноосібно починає правити у Боспорі. Після тривалих війн за Асандра, але особливо за його сина Аспурга ситуація у Б. ц. стабілізувалася. Почався період нового, повторного розквіту, що охопив 2 – поч. 3 ст. н. е. За Аспурга зросла тер. держави за рахунок тимчасового приєднання Херсонеса. Цар вів успішні війни зі скіфами і таврами. 14 Аспург одержав звання «друга римлян» і домігся у них права на боспорський престол. Боспор в очах римлян був джерелом хліба, сировини і важливим стратегічним пунктом. Однак ступінь залежності не був завжди однаковим. Вже син Аспурга Мітрідат вів війни з римлянами.

Новий цар Котіс I (45–68 р.) змушений був змиритися з присутністю римських військ у деяких містах. Наступні півтора сторіччя були часом відносної стабільності та спокою в Пн. Причорномор'ї, епохою економічного розквіту боспорських міст, епохою їх «сарматизації». За *Рескупоріда II* і *Савромата I* були збудовані нові оборонні споруди, зміцнювалися кордони, посилюлася армія та флот. Савромат I і Котіс II здобули перемоги над скіфами. За Савромата II (174–210) боспорський флот звільнив від піратів пн. береги Чорного моря. На тлі цих процесів посилювалася і варваризація культури. Племінна знать і рядові кочівники-сармати нерідко переселялися в міста. Деякі з варварів змогли досягти високих посад у боспорській адм-ції, нап., Неол (намісник у Горгіппії). Наприк. 2 і 1-й пол. 3 ст. н. е. більшість міських посад у Танаїсі та ін. містах посідали негреки і нащадки від змішаних шлюбів. Серед боспорців з'явилися і шанувальники іудаїзму і християнства.

Після смерті Рескупоріда V (242–276) почалася боротьба за престол. Політ. положення Боспора ще більше погіршується в 4 ст., і він звернувся до римлян, щоб ті за сплату щорічної данини допомогли забезпечити йому спокійне життя. Наприк. 4 ст. Б. ц. потрапило під гунський протекторат. Великі руйнування боспорських міст і поселень, що процвітали ще в 1-й пол. 3 ст., звичайно пов'язують із приходом гунів у 370-х. За іншою версією, ці величезні руйнування відносяться до 2-ї чверті 6 ст. Ці події завершилися приєднанням території Б. ц. до *Візантійської імперії*.

О. Бандровський (Львів).

БОТА ЛУІС (1862–1919) – південноафр. держ. і військ. діяч, генерал. Перший прем'єр-міністр Трансваалю, з 1910 – прем'єр-міністр Південно-Афр. Союзу. 2.4.1919 Б. за дорученням Найвищої Ради *Парижкої мирної конференції 1919–20* очолив міжнар. комісію, утворену для підготовки укладання перемир'я між *Західною областю Української Народної Республіки* і *Польщею* під час укр.-польськ. війни 1918–19. Комісія ухвалила обмежи-

ти армії воюючих сторін до 20 тис. кожен. Було встановлено демаркаційну лінію («лінія Боти»), за якою Дрогобицький нафт. басейн залишався за ЗО УНР, а до Польщі відходив Львів і тер. на зх. від лінії Львів – Сокаль. Уряд ЗО УНР 13. 5.1919 прийняв пропозиції комісії Б. Польськ. уряд, значно посиливши фронтові частини на укр.-польськ. фронті армією ген. *Л. Галлера*, повністю сформованою у Франції і призначеною Антантою виключно для боротьби з більшовицькими військами, відкинув усі пропозиції міжсоюзної комісії, очолюваної Б. (див. також *Українсько-польська війна 1918–19*).

БОШ ЄВГЕНІЯ БОГДАНІВНА (11(23). 8.1879 – 5.1.1925) – рад. парт. і держ. діячка. Єврейка за походженням. Н. в м. Очакові (тепер Миколаївська обл.). 1901 вступила в РСДРП. 1905–07 займалася пропагандою ідей більшовизму на пд. України. 1908 перебувала в Києві. 1911–12 секретар комітету РСДРП у Києві. Навесні 1912 заарештована і вислана в Іркутську губ. 1914 разом з Г. Пятаковим емігрувала за кордон. Після Лютневої революції в Росії повернулася до Києва. 1917 очолювала окружний і обл. к-ти більшовицької партії. В грудні 1917 обрана до складу більшовицького уряду в Україні – т. зв. *Народного Секретаріату*, в якому виконувала функції секретаря внутр. справ. 1917–18 керувала більшовицькими збройними загонами в Україні, згодом займалася парт. роботою у Пензі, Астрахані, Чернігові, Москві.

БОЯРИ – 1) Збірна назва представників правлячого стану в Київ. Русі, які займали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою. Щодо походження терміну Б. висловлюються різні думки. Одні дослідники виводять його від старослов. «бой» (воїн) або «болій» (великий), інші – від тюрк. «бояр» (вельможа, багатий муж), ще інші – від старосланд. «воагтеп» (знатна людина).

Виникнення боярства на Русі відноситься до епохи розкладу родоплемінних відносин у слов. племен (6–9 ст.). У період утворення Київ. держави Б. поділялися на дві великі групи: 1 – земські Б. (старці, градські): потомки родоплемінної знаті, що становили верхівку тогочасного суспільства; 2 – княжі Б.: представники княжої дружини та урядники його двору. В 11 ст. відбувається злиття обох груп боярства. Б. були васалами князя, зобов'язаними служити у його війську за право володіння земельними наділами. Одночасно вони користувалися т. зв. правом від'їзду, тобто могли переходити від одного князя до іншого без втрати своїх земель. У часи Київської держави Б. не були замкнутим станом, бували випадки, коли до їхнього середовища потрапляли представники городян, духовенства і навіть селянства (смердів).

В епоху роздробленості посилювалась екон. могутність Б., зросло їхнє політичне значення. В Галицько-Волинському князівстві впродовж 12–13 ст.

вони брали участь у вирішенні всіх держ. справ і неодноразово були керівниками антикнязівських виступів (напр., Володислав Кормильчич). Дещо меншим був вплив Б. на політ. життя Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського та інших князівств.

Б. обіймали найважливіші посади при княжому дворі. З їхнього середовища призначалися двірські (управителі княжим господарством), скарбники, печатники (держателі княжої печатки), мечники, стольники та ін. Вони очолювали обласну адміністрацію – були княжими посадниками та тисяцькими. Найбільш заслужені та найзнатніші Б. входили до складу *Боярської ради*, що була дорадчим органом при князі. 2) Після переходу укр. земель під владу Великого князівства Литовського і королівства Польськ. основна частина Б. перейшла на службу до великих князів лит. та польськ. королів і була включена до шляхетського стану. Найбільш знатні з них отримали титули князів (Острозькі, Вишневецькі, Збараські та ін.). Середньо- і малозможні Б. втратили частину своїх привілеїв і перетворилися на військ. слуг, урядників та інших, що служили панам та князям на правах ленної залежності. За часів Польськ.-Лит. держави вище боярство прибрало назву панів, або земян, а стара назва Б. залишилася при дрібних боярах. Нижчий прошарок боярства разом із дрібною шляхтою впродовж тривалого часу боровся проти засилля панів. Ця боротьба завершилась у 16 ст. формальним зрівнянням у правах усіх представників шляхти і Б. без огляду на їхній майновий стан. Частина збіднілих Б. у часи формування й розвитку укр. козацтва поповнювала його лави – з їхнього середовища походила значна частина керівників козац. рухів у 16–17 ст. 3) Протягом 15–17 ст. Б. були представниками правлячої верхівки у Моск. державі. Вони перетворилися на замкнутий стан, який претендував на панівну роль в управлінні державою, що викликало репресії з боку моск. великих князів (з 1547 – царів). Так, за Івана IV (1533–1584) під час т. зв. оприччини було знищено або заслано значне число Б., представників найзнатніших і найбагатших родів. Згодом Б. стали іменуватися служилі люди вищого розряду, що входили до складу Боярської думи. Під час реформ *Петра I* (1682–1725) на початку 18 ст. титул Б. було скасовано. 4) У Румунії, Молдові, а також на укр. землях, що знаходилися в їхньому складі (див. *Буковина*), Б. називали великих землевласників. Боярство тут сформувалося в 13–14 ст. і протягом наступних століть відіграло провідну роль у політ. житті регіону, проводило активну румунізацію укр. земель. Особливо масштабним цей процес був 1918–1940, коли фактично була припинена політ. та культ.-просвітницька діяльність укр. нас. Внаслідок включення Пн. Буковини до УРСР 1940 боярство було ліквідоване. 1945 така ж доля спіткала його в Румунії.

БОЯРСЬКА ДУМА – 1) У часи Київ. держави – вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства (старців, градських – потомків місцевої родоплем. знаті), княжої дружини (княжих мужів, думців), а згодом також духовенства (митрополита, єпископів). У компетенції Б.д. був розгляд і обговорення питань законодавства, внутр. та зовн. політики, держ. устрою, релігії. Рішення її мали дорадчий характер.

Б.д. не мала постійного складу, засідання її скликалися князем у необхідних випадках. Особливо зросла роль Б.д. у період феодальної роздробленості. Вона стала свого роду феодальною курією (радою феодалів) сеньйора – великого чи удільного князя з його васалами, що користувалися певною політ. самостійністю. У 12 ст. до її складу входили основні урядовці княжого двору: двірський, печатник, стольник, мечник, скарбник, а також представники княжої адміністрації на місцях – тисяцькі, посадники, воєводи. Кількість членів Б.д. була незначною. В деяких землях Київ. Русі її роль суттєво відрізнялася. Так, у Галицькій землі їй належало важливе місце в управлінні державою. 2) У Моск. державі з кінця 15 ст. Б.д. перетворилася на постійний дорадчий орган при моск. великому князі (з 1547 – при царі). До її складу входили путні бояри (відали окремими галузями двірцевого княжого господарства) та особи, що відали адмін. управлінням держави (тисяцькі, окольничі та ін.). Роль Б.д. була суттєво підірвана опричиною, яку запровадив *Іван IV Грозний*. Значення її посилилося наприж. 16 і в 17 ст., коли до неї були включені представники дворянства. Внаслідок проведення держ. реформ Петра I Б.д. 1711 була замінена Сенатом.

БРАЙТЕР ЕРНЕСТ ТЕОДОР (1865–1935) – польськ. політ. діяч, публіцист. Єврей за походженням. У період до *Першої світової війни 1914–18* – посол віденського парламенту від Галичини, видавець львів. «Монітора». 1918 – член *Української Національної Ради ЗУНР і Державного Секретаріату ЗУНР*. Б. був єдиним польськ. політиком, який підтримував ідею держ. незалежності України. За свою політ. діяльність і погляди Б. зазнав переслідувань з боку польськ. уряду і був змушений емігрувати з Польщі.

БРАТСТВА – релігійні та культ.-просвітницькі орг-ції укр. міщан, що виникли при церк. парафіях в Україні в 15–17 ст. Спочатку Б. носили релігійно-благодійницький характер – опікувалися церквою, дбали про її побудову та обслуговування, влаштували громад. богослужіння, місц. церк. урочистості, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організували шпиталі та ін. У 16 ст. Б. набули великого громад.-політ. і нац.-культ. значення. Посилення нац. гніту на укр. землях, захоплення *Річчю Посполитою*, змушує Б. більш актив-

но виступати на захист прав укр. нас. – звертатися зі скаргами на дії польськ. адміністрації до судів, посылати посольства до короля та ін. З часом Б. набирали дедалі більшого впливу серед усіх прошарків укр. нас.: ремісників, цехових майстрів, купців, православної шляхти. Б. підтримували нечисленні укр. магнати, як-от: *К. Острозький*, *А. Кисіль* та ін. З кін. 16 ст. Б. розгорнули широку культ.-освітню діяльність. Вони відкривали братські школи, друкарні, збирали б-ки. Найдавнішим і найвідомішим було Львів. братство, засноване бл. 1453. Наприж. 16 – на поч. 17 ст. Б. діяли в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Судовій Вишні та ін. містах України. В 17 ст. велику роль у нац.-культ. житті України відіграло Київ. братство, засноване 1615 при Богоявленському монастирі. До числа його членів, крім київ. міщан і укр. шляхти, вступило також і Запорізьке Військо на чолі з гетьманом *П. Сагайдачним*. 1632 Київ. братську школу було об'єднано з Лаврською школою і створено *Києво-Могилянську колегію* (див. *Києво-Могилянська академія*). В числі провідних діячів Б. були видатні вчені, письменники, політ. діячі того часу: *Ю. Рогатинець*, *І. Красовський*, *С. Зизаній*, *І. Борецький*, *П. Беринда* та ін. Характер своєї діяльності Б. зберегли до кін. 17 ст. На поч. 18 ст. Б. занепали і перетворилися на виключно церк. орг-ції, які дбали про збереження церков і відправу богослужінь.

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ – укр. таємна орг-ція. Створена влітку 1891 (за ін. даними, 1892) на могилі Т. Шевченка у Каневі. Засновниками Б. Т. була група укр. студентів – *Б. Грінченко*, *І. Луна*, *М. Міхновський*, *В. Боровик* та ін. Основні ідейні засади орг-ції були викладені в «Декларації віри молодих українців» і опубліковані у квітні 1893 у львів. газ. «Правда». Своїм основним завданням Б. Т. ставило боротьбу за нац. визволення укр. народу та досягнення повної автономії всіма народами, які були поневолені Рос. імперією. Б. Т. зобов'язувалось вимагати поширення вживання укр. мови у школі, держ. установах, родині та за будь-яких обставин боронити інтереси укр. народу. Тарасівці розгорнули широку діяльність з пропаганди своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. До літа 1893 основним осередком Б. Т. був Харків, але після арешту значної частини чл. орг-ції центр перенесено до Києва. Осередки Б. Т. з'явилися в Одесі, Полтаві, Лубнах та деяких ін. містах України. До активних діячів Б. Т. належали *В. Боржковський*, *М. Вороний*, *М. Дмитрієв*, *В. Самійленко*, *М. Кононенко*, *М. Коцюбинський*, *В. Степаненко*, *Б. Тимченко*, *О. Черняхівський*, *В. Шемет* та ін. Б. Т. діяло в Україні до 1898. Під впливом ідей Б. Т. 1897 було засновано *Загальну українську безпартійну демократичну організацію*, а 1900 – *Революційну українську партію*.

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

– укр. таємна орг-ція, заснована навесні 1919 в Києві. Підтримувала зв'язки з урядом *Української Народної Республіки* за кордоном. Провідну роль у діяльності БУД відігравав *С. Єфремов*. 1924 орг-ція само-розпустилася.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ – навч. заклади в Україні у 16–18 ст., які заснували й утримували братства. Б. ш. були не тільки засобом освіти, але й однією з форм боротьби проти колонізаторської політики польськ. уряду. Перша школа заснована 1586 у Львові Львів. братством. За зразком Львів. братської школи відкрились Б. ш. у Луцьку, Перемишлі, Галичі, Вінниці, Вільні, Мінську, Могильові та ін. містах. 1615 була заснована Київ. братська школа. Першим її ректором став вихованець Львів. братської школи письменник *І. Борецький*. Робота Б. ш. визначалась статутом. Навчання в школі проводилось укр. мовою, але велика увага приділялась вивченню грец., лат. та польськ. мов. Учні Б. ш. вивчали також діалектику, риторику, поезику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, а в деяких – теологію. У школах панувала сувора дисципліна. Очолював школу ректор. Крім того, братство виділяло двох спостерігачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів і навчання учнів та розв'язували госп. проблеми. До викладачів ставилися вимоги зразкової поведінки й доброї пед. підготовки. Б. ш., на відміну від єзуїтських колегій, мали дем. характер. У них навчалися діти з різних сусп. станів: міщан, козаків, духовенства і шляхти. Сироти і учні з незаможних родин жили у *бурсах*.

БРАЦЛАВЩИНА – іст. обл. в Україні у 14–18 ст. Займала тер. тепер. Вінницької і частину Хмельницької обл. України. Назва походить від міста Брацлав – її адміністративного центру. 1362 землі Б. були захоплені великим кн. лит. *Ольгердом*. У 60-х 15 ст. на тер. основі Б. було створене Брацлавське воєводство, яке після укладення *Люблінської унії 1569* відійшло до Польщі. Населення Б. брало активну участь у нац.-визвол. повстаннях проти польськ. загарбників під проводом *К. Косинського*, *С. Наливайка*, *М. Жмайла*, *Т. Федоровича*, *П. Павлюка*. 1648 на визволеній від польськ. шляхти Б. було створено нову адміністративну одиницю – Брацлавський полк, козаки якого брали участь у всіх битвах укр. армії під проводом *Б. Хмельницького*. Після укладення *Андрусівського перемир'я 1667*, за умовами якого Україна була поділена між двома сусідніми державами (Річчю Посполитою і Моск. царством), Б. мала відійти до Польщі. Проте наприк. 17 – поч. 18 ст. населення Б., як і всієї Правобережної України, продовжувало вести вперту боротьбу проти польськ. гнобителів під проводом гетьмана *П. Дорошенка*, полк. *А. Абазіна*, *С. Палія*. 1712 після

підписання *Прутського мирного договору 1711* Брацлавський полк було ліквідовано. Внаслідок 2-го поділу Польщі (1793) Б. захопила Рос. імперія і на її тер. основі (2(13). 4.1793) було створено Брацлавське намісництво. 1796 після ліквідації намісництва у Росії тер. Б. увійшла до складу Подільської та Київ. губ. (див. *Адміністративно-територіальний устрій України*).

БРАЦАЙКО МИХАЙЛО (1883 – р. см. невід.) – укр. громад.-політ. і культ. діяч у Закарпатській Україні. Брат Ю. Брацайка. 1918–19 Б., стоячи на позиціях укр. нац.-державницького руху, виступав за входження *Закарпаття* до складу Соборної Укр. держави. У січні 1919 разом із братом Юрієм Б. став організатором нар. зборів («Собору русинів») у Хусті, на яких було проголошено возз'єднання Закарпатської України з *Українською Народною Республікою*. 1919 – член *Центральної Руської (Української) Народної Ради*. 1922–38 – один із лідерів *Християнської народної партії*. 1932–38 – видавець і ред. сусп.-політ. двотижневика нац.-дем. напрямку «Українське слово». З лютого 1939 входив до складу сейму *Карпатської України*. Подальша його доля невідома.

БРАЦАЙКО ЮРІЙ (1879–1946) – укр. громад.-політ. діяч у *Закарпатті*, адвокат. У 1918–19 разом із братом Михайлом Б. став організатором укр. нац. руху в Закарпатті. 21.1.1921 народні збори представників від усіх земель Закарпаття під керівництвом братів Брацайків проголосили возз'єднання Закарпатської України з *Українською Народною Республікою*. В 1919 – один із засновників *Центральної Руської (Української) Народної Ради* в Ужгороді. В 1922–38 Б. був одним із провідних членів *Християнської народної партії*, яка стояла на позиціях укр. народництва. З лютого 1939 – депутат сейму *Карпатської України*, міністр республ. уряду. В 1946 репресований НКВД.

БРЕЖНЄВ ЛЕОНІД ІЛЛІЧ (6(19).12.1906 – 10.11.1982) – один із керівників КПРС. Н. у с. Кам'янське (тепер м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.). 1927 закінчив Курський землевпорядно-меліоративний технікум, у 1935 – металургійний ін-т у Дніпродзержинську. 1936–37 – директор Дніпродзержинського металургійного технікуму. З травня 1937 – заст. голови Дніпропетровської р-ної Ради, з 1938 – заввідділом, а з 1939 – секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. 1941–45 – на політроботі у діючій армії. 1946–50 очолював Запорізький і Дніпропетровський обкоми Компартії, у 1950–52 – ЦК Компартії України. Молдавії. У жовтні 1952 обраний секретарем ЦК КПРС, у березні 1953 призначений начальником Політуправління військ.-мор. сил, заст. нач. Головного політуправління Рад. армії і ВМФ. З лютого 1954 2-й, а з серпня 1955 – 1-й секретар ЦК Компартії Казахстану. З лютого 1956 – секре-

тар ЦК КПРС, з червня 1957 – чл. Президії ЦК КПРС, одночасно з 1958 – заст. гол. Бюро ЦК КПРС по Російській Федерації. 1960–64 – Голова Президії Верховної Ради СРСР і одночасно (з червня 1963) – секретар ЦК КПРС. Виявив себе як майстер залаштункових політ. інтриг і противник *десталінізації*, що її розпочав *М. Хрущов*. З жовтня 1964 – 1-й, а з 1966 – ген. секретар ЦК КПРС. З діяльністю Б. пов'язані неосталінська лінія, посилення зросійщення народів СРСР, агресивна зовн. політика (зокрема, придушення дем. революцій у країнах «соціалістичного табору», зокрема, «Празької весни» 1968; авантюристична війна в Афганістані, розпочата у 1979, що спиралась на шалену і руйнівну для госп.-ва країни ескалацію озброєнь і підтримка прокомуністичних режимів у країнах «третього світу»). Під час перебування Б. при владі особливої сили набули придушення інтелектуальної свободи і прав людини (із застосуванням психіатричного терору, арештів і висилок дисидентів), посилювався тотальний контроль за сусп.-вом з боку органів КГБ, а також моральна деградація парт.-держ. номенклатури. Водночас було здійснено спробу формування потворного культу особи самого Б. Твори: «Ленинским курсом» (1970–82), «Малая земля» (1978), «Возрождение» (1978), «Целина» (1978), «Воспоминания» (1981).

Ю. Шаповал (Київ).

БРИК ІВАН (8.7.1879 – 17.9.1947) – укр. вчений, славіст, філолог, історик, громад. діяч, педагог. Дійсний член НТШ. Н. в Устрики Долішні біля Перемишля. Освіту здобув у Перемишльській гімназії (1891–98), ун-тах Львова (1898–1901), Лейпцига і Праги (1901–02), Відня (1902–03). У Віденському ун-ті одержав наук. ступінь доктора філософії (1903). Працював викладачем укр. мови і літ. в укр. і польськ. гімназіях Львова, був проф. *Львівського (таємного) українського університету*. Під час *Першої світової війни 1914–18* потрапив до рос. полону, де перебував протягом 1916–17. Поряд з пед. працею Б. багато уваги приділяв громад. роботі, насамперед у «*Просвіті*» – був членом головного комітету, секретарем, директором канцелярії, гол. т-ва. 1929 представляв «Просвіту» на кембриджському з'їзді «Всесвітньої освітньої спілки для дорослих». Б. цікавився питаннями укр. і слов. мов, літ. здобутками європейських народів, глибоко вивчав історію укр. літ., насамперед періоду нац. відродження, досліджував укр.-слов. культ. взаємини тощо. Низку праць присвятив творчості Т. Шевченка («Шевченкова поема «Іван Гус», 1918; «Святе дерево у творчості Т. Шевченка», 1931 та ін.), М. Шашкевича («З Маркіянових днів», 1911; «Маркіян Шашкевич», 1934 та ін.), Б. Грінченка («Борис Грінченко: праця і заслуги», 1910), Ю. Федьковича («Федькович у «Просвіті», 1934), О. Огоновського («Омелян Огоновський», 1933) та ін. Серед слов'янознавчих досліджень Б. виділяються роботи з богемістики та укр.-чес. зв'язків

(«Матеріали до історії українсько-чеських взаємин першої половини XIX ст.», 1921; «Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа», 1920). Автор багатьох наук.-популярних праць з чеської історії, про окремих вчених, письменників, політиків тощо («Боротьба чехів за волю», 1937; «Зборівська могила чесько-словацьких борців за волю», 1927; «Зденек Неєдлі (з нагоди 50-ліття)», 1928; «Масарик і українські змагання», 1937 та ін.). Помер у Ландеку (Австрія).

М. Криль (Львів).

БРОДІЙ АНДРІЙ (р. н. невід. – 1945) – громад.-політ. і держ. діяч у Закарпатті. Дотримувався москвофільських поглядів. У 1929–38 – депутат чехословацького парламенту. 8.10.1938 Б. обраний прем'єр-міністром *Карпатської України*. Невдовзі заарештований за участь у таємних переговорах з угор. урядом. У 1939 – чл. угор. парламенту. В 1945 заарештований органами НКВД і засуджений до смертної кари.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ (Бруховецький) ІВАН МАРТИНОВИЧ (р. н. невід. – 7(18).6.1668) – гетьман *Лівобережної України* (1663–68). Н. біля Диканьки на Полтавщині. Вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції *Б. Хмельницького*, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. В 1659 Б. під час гетьманських виборів їздив на Запоріжжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру *Ю. Хмельницького*. Залишившись на Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом, а згодом і «кошовим гетьманом» (1659–63). Б., вмільний оратор і демагог, висунувши утопічні соціальні лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), став поряд з *Я. Самком* та *І. Золотаренком* кандидатом на гетьманство. В червні 1663 на *Чорній Раді* у Ніжині при підтримці запорожців, селян, міщан і під тиском моск. війська на чолі з Д. Великогоанієм Б. було обрано гетьманом Лівобережної України. Спочатку проводив відверто промоск. політику. Відразу після обрання гетьманом Б. уклав із Моск. державою *Батурицькі статті 1663*, став першим з укр. гетьманів, який поїхав до Москви. Під час перебування у вересні-жовтні 1665 у Москві Б. було надано титул боярина і передано у володіння Шептаківську волость на Чернігівщині. В грудні 1665 Б. підписав *Московські статті 1665*, які, значно обмеживши державні права *Гетьманщини*, послалили її адм. і фін. залежність від Моск. царства. На поч. 1666 Б. повернувся в Україну, де з допомогою генерального підскарбія *Р. Ракушки-Романовського* впорядкував справи держави. Дуже скоро промоск. політика Б. принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих укр. містах розмістилися рос. гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках ряд військ. і фін. функцій

6 (напр., збирання податків у царську казну, заготівля хліба для утримання моск. військ, грошові збори з укр. купців тощо). 1666 було проведено майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Все це викликало величезне невдоволення укр. населення моск. адм. і особливо гетьманом; який призвів до її появи в Україні. Навіть та частина православного духовенства, яка підтримувала раніше промоск. орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти зростання моск. впливу. Невдоволення досягло свого апогею після укладення між Польщею і Моск. державою *Андрусівського перемир'я 1667*. 1667–68 на Лівобережжі відбулися великі виступи проти моск. залог у містах. Б., відчуваючи загальне обурення діяльністю моск. адм. в Україні, вирішив відкрито виступити проти Москви і очолити антимоск. повстання. У січні 1668 на старшинській раді в Гадячі Б. висловився за ліквідацію моск. влади в Гетьманщині та перехід України під тур. протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Б. вступив у переговори з П. Дорошенком та вислав посольство у складі полк. лубенського Г. Гамалії, генерального обозного І. Безпалого і канцеляриста Кашперовича до Стамбула. В травні 1668 війська Б., повиганявши моск. залози з частини укр. міст, вирушили визволяти пограничне місто Котельву, яке обложила моск. армія під командуванням боярина Г. Ромодановського. На поч. літа на Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч із військами Б., які стояли під Опішнею (тепер Полтавська обл.). Дізнавшись про підхід військ П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти Б. і 7(18).6.1668 вбили його. Похований у Гадячі.

БУБЕЛА ПЕТРО (1889–1920) – укр. військ. діяч, отаман УГА. Н. в с. Лисиничі біля Львова. Закінчив Академічну гімназію у Львові. З жовтня 1918 входив до складу *Українського генерального військового комісаріату*, який готував *Листопадове повстання 1918* у Львові. В 1918–19 – товариш держ. секретаря військ. справ ЗУНР. Влітку 1919 Б. – член делегації *Української галицької армії* на переговорах із денікінцями. Розстріляний більшовиками в Одесі.

БУДЗИНОВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ (1868 – лютий 1935) – укр. громад.-політ. діяч, журналіст, історик. У 1890 разом з І. Франком, М. Павликом, Є. Левицьким став одним із засновників *Української радикальної партії*, ред. її друкованого органу «Громадський голос». 1899 вийшов зі складу УРП і став одним з організаторів *Української національно-демократичної партії*. 1907–18 Б. – депутат австр. парламенту. 1927–30 очолював *Українську партію праці*, яка відстоювала радянськo-фільські тенденції. Б. – автор праць на екон. теми («Аграрні відно-

сини в Галичині», «Хлопська посілість») та ряду іст. повістей і оповідань («Осавул Підкова», «Під одну булаву», «Пригоди запорізьких скитальців»). Написав також двотомну «Історію України» (1924).

БУДКА БОГДАН (р. н. невід. – 1945) – укр. поет, учасник нац.-визвол. боротьби 1940–50-х. Н. у с. Добромірка (тепер Збараський р-н Тернопільської обл.). Походив із родини відомого укр. реліг. діяча єпископа Будки. Автор рукописної збірки «Осінні серенади» (1945). Сімнадцять поезій, які увішли до збірки, були написані протягом липня–серпня 1945 і присвячувалися бойовій подрузі поета Ярославі Ішук-Безкоровайній. Збірка виняткова за тематикою на тлі *літератури Опору*, представляла корпус інтимної лірики.

І. Роздольська (Львів).

БУЖАНИ – одне з літописних племен, яке впродовж 8–10 ст. проживало на тер. західноукр. земель у басейні р. Західний Буг, від якої і походить його назва. Згадки про Б. містяться у давньорус. літописах («Повість минулих літ») та іноземних хроніках («Баварський анонім X ст.»). Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених Б., близько 230 укріплених городищ. Є припущення, що Б. становили плем. союз і разом із волинянами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. Гол. центрами Б. були Буськ (літописний Бужеськ), Белз та ін. У 9–10 ст. землі Б. увійшли до складу Київ. держави, після того у письмових пам'ятках вони не згадуються.

БУЗЕСКУЛ ВЛАДИСЛАВ ПЕТРОВИЧ (24.2.(8.3).1858 – 1.6.1931) – укр. історик античності, академік АН СРСР (1922), академік ВУАН (1925). Н. у с. Понівка Ізюмського пов. Харківської губ. Закінчив 2-гу Харківську гімназію. 1876–80 навчався на іст.-філол. ф-ті Харківського ун-ту. З 1885 працював тут на посаді приват-доцента. У 1889 захистив магістерську дисертацію на тему «Перікл». З 1890 – екстраординарний проф. кафедри всесвітньої історії. У 1895 захистив докторську дисертацію «Афинская политика Аристотеля как исторический источник для истории государственного строя Афин до конца V века». За це дослідження Б. надано вчену ступінь доктора всесвітньої історії (невдовзі надано звання ординарного проф.). Після закриття у 1920 Харк. ун-ту викладав на Тимчасових вищих пед. курсах, потім в Академії теоретичних знань та на соц.-істор. секції ф-ту професійної освіти Харківського ІНО. Читав курси лекцій з нової історії, всесвітньої історіографії, історії Стародавньої Греції, спецкурс «Історія Афинської демократії» та ін. З 1921 керував н.-д. кафедрою всесвітньої історії (пізніше кафедра європ. культури) при Харківському ІНО. З 1926 – почесний голова істор.-етнологічного відділу Всеукр. наук. асоціації сходознавців. На іст. ф-ті Харк. ун-ту

відкрита меморіальна аудиторія ім. В. Бузескула. Як вчений Б. залишив помітний слід у науці, особливо в історіографії Стародавнього світу. Основні праці: «Введение в историю Греции», «История Афинской демократии», «Всеобщая история и ее представители в России в 19 и начале 20 века» та ін.

Б. Зайцев (Харків).

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – укр. козац. військо в 2-й пол. 18 – поч. 19 ст. Його виникнення пов'язане зі сформованим у 1769 ген. О. Прозоровим полком укр. козаків, що брав участь у рос.-тур. війні 1768–74. У 1775 козаків полку було поселено на прикордонних землях по р. Південний Буг. 1797 Б. к. в. ліквідовано, а козаків перетворено на держ. селян. Проте в 1803 військо було знову відновлене в складі трьох полків по 500 козаків. Центром війська став Вознесенськ. Бузькі козаки брали участь у війні проти Туреччини (1806–12) і Франції (1812–14). У 1817 Б. к. в. було остаточно ліквідоване, а козаків перетворено на військ. поселенців. Скасування Б. к. в. і примусове перетворення козаків на військ. поселенців викликало влітку 1817 повстання, яке було жорстоко придушене урядовими військами.

БУКОВИНА – іст. назва укр. етнічних земель, розташованих між середньою течією Дністра та гол. Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині ця тер. входить до складу України (Пн. Буковина – Чернівецька обл.) та Румунії (Пд. Буковина – обл. Сучава і Ботошани). Свою назву, яка вперше зустрічається у 1392, Б. одержала від великих букових лісів, що покривали значну частину її території.

Перші сліди людини на Б. датуються епохою палеоліту (стоянки Бабин, Біла, Мліїв). У період неоліту тут розселилися племена трипільської культури (4–3 тис. до н.е.) – стоянки Дорошівці, Хлівище, Шитинці, Серет та ін. У письмових джерелах землі Б. вперше згадані грец. істориком Геродотом (5 ст. до н.е.), який вказував, що в цей час тут розселилися племена гетів. Згодом тут поселилися племена бастарнів, карлів, даків. У 1–3 ст. частина Буковин. земель перебувала у складі рим. провінції Дакія. Споконвічними жителями Б. були слов. племена, свідченням чого є численні досліджені стоянки зарубинецької (2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е.) та черняхівської (2–7 ст.) археол. культур. Це підтверджує автохтонність укр. нас. на землях Б. У 4–7 ст. вони входили до складу першого держ. утворення слов'ян на українських землях – Антського плем. союзу. У 1 тис. через Б. переселялися кочові народи: *готи, гуни, авари, угри* та ін., а з 2-ї пол. 1 тис. тут розселилися слов. племена *тиверців та білих хорватів*. Упродовж 10–11 ст. Б. перебувала в складі *Київської Русі*, в 12 – 1-й пол. 14 ст. – Галицького князівства, а згодом – *Галицько-Волинської держави*. У той час центрами цих земель були міста Василів,

6 Городок, Сучава, Онут та ін. Після монголо-татар. навали зв'язки Б. з галицько-волинськими землями послабились, що привело до утворення тут на початку 14 ст. окремої Шипинської землі, яка визнавала зверхність золотоординських ханів. У 40–50-х 14 ст. буковин. землі перебували під владою Угорщини, король якої Людовік призначив сюди намісником воєводу Драгоша, котрий сприяв переселенню на Б. рум. населення із Семигороддя (Трансільванія) та Мармарошини.

У 60-х 14 ст. після утворення незалежного князівства Молдови Б. увійшла до його складу, в якому перебувала до 1774. Упродовж 1387–1497 Молдова визнавала зверхність Польщі. В цей час Б. відігравала важливу роль в екон. та політ. житті князівства, яке охоплювало землі між Дністром, Карпатами та Чорним морем. У 15 ст. Молдова вела запеклу боротьбу проти тур. агресії, очолювану кн. Стефаном Великим (1457–1504). Однак після його смерті, 1514, Молдова потрапила у васальну залежність від Османської імперії і зобов'язувалась платити щорічну данину султанові. Наприк. 16 ст. її було перетворено на звичайну провінцію Туреччини. Тоді ж розпочалася активна румунізація буковин. земель, яка особливо посилювалась після перенесення у 1564 столиці князівства із Сучави до Ясс. 1490–92 землі Б. та Галичини були охоплені повстанням під керівництвом Мухи (див. *Мухи повстання 1490–1492*). У 16–17 ст. загоми укр. козаків часто вели воєнні дії на тер. Молдови проти тур.-татар. нападників. У 1570-х походи сюди очолював Іван Підкова.

У роки *Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького 1648–57* у складі козац.-сел. військ перебувала значна частина буковинців, які утворили власний полк, що брав участь в облозі Львова (1648). У 1650 Б. Хмельницький очолив похід у Молдову, який завершився укладенням союзу з господарем В. Лупулом. Упродовж 16–18 ст. постійними були культ. зв'язки Б. з ін. укр. землями. Молд. господарі були фундаторами багатьох церков в Україні (Успенська та П'ятиницька церкви у Львові та ін.). Відбувався обмін культ. цінностями, насамперед друкованими книгами. Багато вихідців із Б. навчалися у школах та колегіях Києва, Львова, ін. укр. міст. У 17–18 ст. на буковин. землях розвивався опришківський та гайдамацький рухи, спрямовані на нац. визволення укр. народу.

Внаслідок воєнних дій Росії та Австрії проти Туреччини у 1774 Б. була захоплена австр. військами. У складі Австр. імперії (з 1867 – Австро-Угорщини) вона перебувала до 1918. Протягом 1786–49 Б. була у складі Галичини, а згодом її перетворено на окремих коронний край імперії. Під час революц. подій 1848–49 нас. Б. брало участь у ряді сел. повстань, які очолював *Лук'ян Кобилиця*. 1848 у Б. було скасовано панщину, що сприяло піднесенню нац.-культ. руху укр. нас., який особливо посилюва-

після утворення в 1869 т-ва «Руська бесіда» у Чернівцях. Після визнання у 1862 Б. окремим коронним краєм Австр. імперії їй було надано адм. автономію. На чолі краю стояв президент, який управляв з допомогою крайового сейму та крайового виділу. Урядовою було встановлено нім. мову. Українці увійшли до складу крайового сейму лише з 1890. З 80-х 19 ст. на Б. розпочинається справжнє укр. відродження, яке очолюють представники народовського напрямку в сусп. русі — *С. Смаль-Стоцький*, *О. Попович*, *Є. Пігуляк*, *М. Василько*. 1885 почала виходити перша укр. газ. «*Буковина*». В цей час українці активно боролися за культ.-нац. автономію та поділ краю на укр. і рум. частини. З 1875 у Чернівцях діяв ун-т з нім. мовою викладання. Впродовж тривалого часу в ньому працював видатний укр. діяч, проф. *С. Смаль-Стоцький*. На Б. жили і творили видатні укр. письменники *Ю. Федькович* і *О. Кобилянська*, які описували тяжке становище укр. селянства. У зв'язку з несприятливими умовами масовою стала еміграція населення, гол. чин. до США та Канади. 1891–1910 з Б. виїхало бл. 50 тис. чол.

У роки Першої світової війни буковин. землі зазнали значних руйнувань від воєнних дій і до липня–серпня 1917 були окуповані рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини і проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)* Б. була включена до її складу. Влада перейшла до утвореного 25.10.1918 Укр. крайового к-ту, який організував 3.11.1918 велике народне віче у Чернівцях, що прийняло рішення про входження Б. до складу єдиної Укр. держави. 6.11.1918 було встановлено укр. владу на землях Б., населених переважно українцями. Президентом краю було проголошено *О. Поповича*. Однак уже 12.11.1918 рум. війська окупували Пн. Буковину разом із Чернівцями. Тут 28.11.1918 було сфабриковане рішення т. зв. Генерального конгресу Б., що складався виключно з румунів, про об'єднання Б. з Румунією.

Згідно із *Сен-Жерменським мирним договором 1919* за Румунією було визнано Пд. Буковину, а за *Северським мирним договором 1920* — і Пн. Буковину. Проти таких рішень рішуче протестували офіційні представники ЗУНР, УНР та УСРР. У період рум. окупації (1918–40) були скасовані всі автономні права Б., її перетворено на звичайну провінцію Румунії. У 1918–28 і 1937–40 тут існував надзвичайний стан. Румунізація краю досягла апогею. Було заборонено вживання укр. мови, закрито учбові та культ.-просв. заклади, газ. і журн. Укр. назви населених пунктів та прізвища змінювали на рум. Переслідувалась укр. церква. Інтереси укр. населення Б. захищала Укр. нац. партія (1927–38) на чолі з *В. Залозецьким*, який вдалося здобути кілька місць у рум. парламенті. За умов важкого нац., соц. та екон. гноблення у Б. посилювався нац.-визв. рух укр. нас. — як легальний, так і нелегальний (діяльність УВО — ОУН).

Внаслідок таємних домовленостей між СРСР та Німеччиною і ультиматуму СРСР до Румунії рум.

владі 28.6.1940 залишили Пн. Буковину, яка була окупована рад. військами. Згідно з рішенням Верховної Ради СРСР від 2.8.1940 було утворено Чернівецьку обл. у складі УРСР. Після встановлення рад. влади відразу ж розпочалися масові репресії проти нац. свідомої частини укр. нас.

З перших днів рад.-нім. війни у червні 1941 на Б. була встановлена місцева укр. влада, яка відразу ж була ліквідована рум. окупаційним режимом. Румуні утворили концтабори, провели масові судові процеси проти укр. діячів, відновили насильницьку рум. краю. Для боротьби з рум. окупантами вже з кінця 1943 у гірських районах Б. почали формуватися повстанські загони. У березні–квітні 1944 Чернівецька область була звільнена від рум. окупації і знову включена до складу УРСР. Мирний договір, укладений союзниками з Румунією у Парижі 10.2.1947, затвердив кордон між СРСР і Румунією станом на 28.6.1940. Після відновлення радянської влади на Б. знову розпочалися масові репресії проти місц. нас., проведено колективізацію с. г., яка в основному завершилась у 1949. Відбулися й певні позитивні зрушення в екон. та культ. розвитку регіону.

«**БУКОВИНА**» — укр. газ., що видавалася у Чернівцях в 1885–1915 та 1918 (з перервою, 1911–12; за ін. даними, 1885–1910) і Відні (1915–17; за ін. даними, 1910–18). Орган буковинських *народовців*. Періодичність різна — від 2 разів на міс. (1885–92) до щоденної (1896–98). Редагували газету *Ю. Федькович* (1885–88), *О. Попович* (1885–92, співред. і ред.), *Павло Кирчів* (1888), *С. Дашкевич* (1888–94, співред. і ред.), *О. Маковей* (1895–97), *Л. Турбацький* (1897–99), *Л. Когут* (1898), *О. Луцький* (1907–13), *В. Щурат*, *В. Федорович* та ін. Газета публікувала багато цінних матеріалів з історії та культури Буковин. краю, формувала і розвивала укр. нац.-дем. думку на Буковині.

БУКОВИНСЬКА УКРАЇНСЬКА САМОБОРОННА АРМІЯ (БУСА) — укр. збройне формування, яке утворилося восени 1943 на Буковині та Бессарабії для боротьби проти гітлерівських окупантів. Улітку 1944 БУСА складалася з трьох бойових відділів. Командиром повстанської армії був *Луговий*. 1944 відділи БУСА об'єдналися з частинами *Української повстанської армії* і стали складовою частиною УПА-Захід.

БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ — укр. добровольча військ. частина, утворена в 1919. Сформована *М. Топушаком* з біженців із *Буковини*, які рятувались від терору рум. військ. Б. к. воював проти більшовицьких військ у складі Залізної д-зії *Армії УНР*. Командував Б. к. *Омелян Кантимір*.

БУКШОВАНИЙ ОСИП (1888; за ін. даними, 1.6.1890 — після 1933) — укр. військ. діяч, отаман УСС.

Н. в с. *Жаб'є* (тепер Івано-Франківська обл.). Вчився в Коломийській гімназії, після її закінчення — студент Львів. політех. ін-ту. З поч. Першої світової війни очолив сотню *легіону Українських січових стрільців* у складі куреня отамана *Г. Коссака*. У травні 1915 був поранений, потрапив у рос. полон. Будучи засланим до Сибіру, утік через Туркестан до Персії. В горах Б. очолив загін курдів, які воювали проти урядових військ за створення Курдської держави. Згодом Б. перебрався до Туреччини. Відзначений за хоробрість нім. і тур. бойовими нагородами. Наприкінці 1916 повернувся в полк УСС і знову очолив стрілецьку сотню. Восени 1917 Б. був обраний старшим командиром легіону УСС. Під час *українсько-польської війни 1918–19* з січня 1919 Б. командував 1-ю бригадою УСС у складі УГА. Брав участь у розробці плану *Чортківського наступу 1919*. З лютого 1920 перебував у *Червоній Українській галицькій армії*. Після переходу ЧУГА в квітні 1920 на бік Армії УНР залишився на службі в Червоній армії. В 1933 Б. разом з іншими галичанами, які співпрацювали з більшовиками, був заарештований і засланий на Соловецькі острови. Подальша його доля невідома.

БУЛАВА — 1) Вид холодної зброї, що виникла у найдавніші часи й мала форму палиці, на одному з кінців якої була закріплена головка у формі кулі, восьмигранника, шестигранника та ін. Руків'я Б. виготовлялося найчастіше з дерева, рідше — металу, а головка — з металу або каменю. 2) Один із клейнодів у *реєстровому козацькому війську*, на Запорізькій Січі та в Гетьманщині, що був ознакою влади *гетьмана (кошового отамана)*. Вперше Б. разом з ін. клейнодами була надана козацтву польськ. королем *Стефаном Баторієм* 1576 і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Найчастіше Б. виготовляли із срібла, часто була позолочена і оздоблена коштовним камінням. 1648 після обрання *Б. Хмельницького* гетьманом йому була вручена майстерно зроблена срібна, позолочена Б., прикрашена коштовним камінням, що зберігалася в скарбниці Запорізької Січі. У 17–18 ст. козацтво часто одержувало клейноди, в т.ч. Б. від різних володарів — польськ. королів, тур. султанів, рос. царів. У 18 ст. клейноди в Україну прислалі *Петро I*, *Єлизавета Петрівна*, *Катерина II*. Після скасування гетьманства в Україні (1764) та ліквідації Запорізької Січі (1775) Б. разом з ін. клейнодами було конфісковано й вивезено до Росії. Б. та інші клейноди використовувалися укр. козацтвом і на Задунайській Січі, після ліквідації якої 1828 кошовий отаман *Й. Гладкий* передав їх рос. владі. Після Лютневої революції 1917 Тимчасовий уряд Росії прийняв рішення про повернення в Україну клейнодів, що зберігалися переважно у Москві та Петербурзі. Однак рішення не було виконане, і подальша доля цих пам'яток невідома.

БУНД (з ідишу Bund — союз; «Загальний євр. робітничий союз в Литві, Польщі та Росії») — євр. політ.

партія. Виникла у вересні 1897 на установчому з'їзді євр. соц.-дем. груп у Вільнюсі (Литва). Вела соціалістичну пропаганду, переважно в Україні, Білорусії та в зх. губерніях Росії. 1898–1903 і 1906–12 входив як автономна орг-ція в РСДРП. Після Лютневої революції 1917 у Росії підтримував політику *Тимчасового уряду*. 1917–18 представники від БУНДу — *А. Золотарьов*, *М. Лібер* (Гольдман), *М. Рафес* — входили до складу *Української Центральної Ради*, *Малой Ради* та обіймали відповідальні пости в *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*. У листопаді 1917 *М. Рафес* був обраний до складу *Крайового комітету для охорони революції в Україні*. БУНД негативно поставився до ідеї створення незалежної укр. держави. Представники орг-ції в УЦР і Малій Раді різко засуджували підготовку законів, спрямованих на забезпечення держ. самостійності України, і голосували проти прийняття III і IV Універсалів УЦР (див. *Універсали УЦР*). У період *Директорії УНР* члени БУНДу, незважаючи навіть на відновлення нац.-персональної автономії для нац. меншин (закон Ради Народних Міністрів УНР від 24.1.1919), постійно виступали проти укр. державності. В березні 1921 на 13-й конференції в Мінську частина членів БУНДу проголосила про входження в РКП(б), решта продовжила свою політ. діяльність за кордоном.

БУНЧУК — військ. регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста. Б. був в ужитку давніх племен і народів, що проживали і на укр. землях: скіфів, сарматів, половців, монголо-татар. Широко використовувався Б. як військ. регалія на Запорізькій Січі та *Гетьманщині*. Козаки запозичили його від турків і татар, які використовували Б. замість прапора чи військ. знака. Це була пофарбована в чорне палиця завдовжки 4,5 аршина (бл. 325 см), на верхній кінець якої насаджувалася мідна або позолочена куля, під яку вкладали мальоване біле чи чорне волосся з кінського хвоста з чотирма або шістьма косами поверх волосся. 1763 рос. цариця *Катерина II* надала Запорізькій Січі клейноди, серед яких був і Б. із срібною ручкою, поміщене на ньому волосся було обшите срібною ниткою та парчею. Б. був ознакою влади *гетьмана (кошового отамана)* і надавався всьому Війську Запорізькому. Б. носив і був відповідальним за його збереження бунчужний (*бунчуковий товариш*), а за часів Гетьманщини — *генеральний бунчужний*. Після скасування гетьманства в Україні (1764) і ліквідації Запорізької Січі (1775) Б. разом з ін. клейнодами було конфісковано і вивезено до Росії. У Преображенському соборі в Петербурзі зберігалася три Б. Подальша доля цих іст. пам'яток укр. народу невідома.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ (бунчужний) — в укр. козац. війську в 17–18 ст. — помічник *гене-*

Б *рального бунчужного*. Б. т. у військ. походах виконував обов'язки ад'ютанта при гетьмані, а на урочистих церемоніях носив за ним малий бунчук. Посаду Б. т. було скасовано 1764.

БУРЕВІЙ КОСТЬ (справж. прізви., ім'я, по батькові – Буровий Кость Степанович; псевд. Едвард Стріха, Кость Соколовський; 2.8.1888 – 15.12.1934) – укр. письменник, публіцист, театрознавець. Н. на Вороніжчині. Навчався на вищих комерц. курсах у Петрограді. Член партії есерів. За політ. діяльність був тричі засуджений. У 1920-х у Москві заснував вид-во «Село і місто», викладав курс історії театру в Укр. драм. студії, організував виставки укр. художників, зокрема представників школи *М. Бойчука*. Друкувався під псевд. через звинувачування у націоналізмі. Автор ряду сатиричних творів і пародій, п'єс для театру «*Березиль*»: «Опортунія» (1930), «Чотири Чемберлени» (1931), іст. трагедії «Павло Полуботок» (повністю опублікована вперше 1991), монографій «Три поеми» (1931) про творчість П. Тичини, М. Семенка, В. Поліщука та «Амвросій Бучма» (1933). У грудні 1934 виїзною сесією Військ. колегії Верховного Суду СРСР у Києві засуджений до розстрілу разом з ін. укр. письмен. Розстріляний.
С. Панькова (Київ).

БУРКО (Бурко-Корецький) ДЕМИД (псевд. Данило Святогірський; 29.8.1894 – 9.6.1989, Штутгарт) – протопресвітер, історик церкви. Н. у с. Пирогів Вінницького пов. Подільської губ. Освіту одержав у вінницькій церковно-учительській школі (1913). Був мобілізований до війська і брав участь у Першій світовій війні 1914–18. Під час Визвольного змагання – учасник *Всеукраїнського військового з'їзду 1917*, працював в інформ. відділі Ген. секретаріату військ. справ. Навчався у Кам'янець-Подільському ун-ті. Служив у Волинській дивізії УНР (1920–21), з якою опинився у Польщі. Повертаючись на батьківщину, заарештований на кордоні (1921). Відбувши ув'язнення, закінчив освіту у Кам'янець-Подільському ІНО. Викладав укр. мову й літ-ру у школах. Ув'язнений 1935, утік із тюрми в Барішівці, жив до початку війни під прибраним прізвиськом. 12.5.1942 у Харкові висвячений на священника. 1943 емігрував. Учасник Ашафенбурзького собору 25–26.8.1947, на якому оформилася УАПЦ (соборно-правна), але згодом від неї відійшов. Настоятель парафій у Інгольштадті, Новому Ульмі, Людвігсбурзі та Карлсруе. З 1956 член, з 1969 заст. голови Вищого церк. управ. при митрополіті Ніканорі Абрамовичу. З 1973 – чл. Ради митрополії УАПЦ (до 1978 – заст. голови). Активний співробітник журн. «Рідна церква», де з 1954 публікував серію статей-спогадів «З книги буття Української церкви». Написав низку спогадів про визначних діячів УАПЦ – *В. Липківського, М. Борецького, Івана Павловського* та ін., які, зокрема, відтворюють картину переслідувань

більшовицькою владою церкви. До 1000-ліття християнства в Україні вийшов збірник його праць.
С. Білокінь (Київ).

«БУРЛАКА» – відомий укр. хор у Великобританії. Виник 1945 в Італії, з 1947 – у Великобританії. Популяризує укр. хорове мист. в країнах Європи і Америки. 1990 «Б.» уперше виступав в Україні.

БУРЛІЙ (Бурляй, Бурлай) КІНДРАТ ДМИТРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – гадацький полковник (1648–49), дипломат, сподвижник *Б. Хмельницького*. Походив з козац. родини. На чолі козац. загонів здійснив ряд вдалих мор. походів, а в 1624 здобув Сіноп. Учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. У березні-квітні 1648 разом з *Б. Хмельницьким* вів переговори з кримським ханом *Іслам-Гіреєм III* про утворення укр.-тат. воєнного союзу для боротьби проти *Речі Посполитої*. У березні–травні 1653 *Б. і С. Мужилівський* вели дипломатичні переговори з царським урядом у Москві. В 1655 спільно з *С. Мужилівським* та *Д. Греком* очолював укр. посольство до Швеції, яке вело переговори із швед. королем *Карлом X Густавом*. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Подальша доля невідома.

БУРСА – гуртожиток для бідних студентів при середньовічних ун-тах, який утримувався частково за кошти ун-ту, частково за пожертвування, зібрані студентами. В Україні – гуртожиток для учнів, переважно сиріт і дітей бідних батьків. Б. існували при *Львівській братській школі, Києво-Могилянській академії* у 18 ст. При Покровській церкві на Запорізькій Січі була школа з Б. У 17–18 ст. бурсаки з метою залучення коштів на утримання Б. у містах і на ярмарках ставили вистави і виконували духовні й нар. пісні. В 1787 така форма збору пожертвувань на Б. була заборонена царським урядом. Згодом назва «Б.» вживалась для означення гуртожитків при духовних навч. закладах, в яких учні утримувалися за держ. кошт.

БУРУНДАЙ (Бурандай, Борундай, Борондай; р. н. і см. невід.) – монголо-татар. воевода, темник хана *Батия*. Наприк. 30-х – поч. 40-х 13 ст. Б. брав участь у завойовницьких походах монг.-татар на Київ. державу та ін. країни. 1258 призначений намісником *Правобережної України*. 1259–60 напав на *Волинь* і примусив *Данила Романовича Галицького* зруйнувати міські укріплення Володимира, Кременця, Луцька і Львова, а волинського князя *Василька Романовича* – взяти участь у походах на Литву (1258) і Польщу (1259).

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1812 – договір між Туреччиною і Рос. імперією, підписа-

ний 16(28).5.1812 у Бухаресті. Завершив рос.-тур. війну 1806–12. Б. м. д. складався з 18 статей, дві з яких були таємними. За його умовами встановлювався новий рос.-тур. кордон по р. Прут (замість Дністра), внаслідок чого до складу Рос. імперії увійшли укр. землі з фортецями Ізмаїл, Кіпія, Акерман, Хотин та нас. 200 тис. чол. Росія отримала право торгового судноплавства по всьому Дунаю і воєнного – до гирла р. Прут. Росія повертала Туреччині всі області, захоплені її військами під час воєнних операцій на Кавказі (Анапу, Поті, Ахалкалакі), а також Молдову і Волощину. Зх. Грузія залишилася в складі Рос. імперії. Османська імперія зобов'язувалася надати автономію Сербії у справах внутр. управління.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 – договір між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією*, укладений 18 (28).10.1672 в м. Бучачі (Тернопільська обл.). Навесні 1672 розпочалась польськ.-тур. війна 1672–76. Завдавши ряд поразок польськ. військам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського влітку 1672, тур.-укр. армія на чолі із султаном *Магометом IV* і гетьманом *П. Дорошенком* здобула фортецю Кам'янець-Подільський та розгорнула наступ на *Галичину*. На поч. вересня почалася облога Львова тур.-укр. військами. Польськ. уряд був змушений укласти Б. м. д. За умовами договору Польща віддавала Туреччині *Поділля. Брацлавщина* і пд. Київщина переходили під владу гетьмана *П. Дорошенка*. Польща зобов'язувалася спла-

тити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. В квітні 1673 польськ. сейм відмовився затвердити Б. м. д., і польськ.-тур. війна тривала до укладення *Журавненського договору 1676*.

БУЧМА АМВРОСІЙ МАКСИМІЛАНОВИЧ (14.3.1891 – 6.1.1957) – видатний укр. актор і режисер. Н. у м. Львові. Акторську діяльність розпочав у театрі т-ва «Руська бесіда». Воював на фронтах Першої світової війни. Потрапив у полон. Згодом навчався у Київ. муз.-драм. театрі ім. М. Лисенка і працював актором у театрі *М. Садовського*. В 1919 став одним з організаторів «Нового Львівського театру», а в 1920 брав участь у створенні драм. театру ім. І. Франка у Києві. В 1923–26 працював у театрі «*Березиль*». У цей час створив ряд яскравих сценічних образів: *Джінні Хіггінс* у п'єсі за однойменним романом А. Сінклера, *Пузир* у «*Хазяїні*» *І. Карпенка-Карого*, *Лейба* в «*Гайдамаках*» за *Т. Шевченком*, *Задорожний* в «*Украденому щасті*» *І. Франка*, *Блазень* у «*Макбеті*» *В. Шекспіра* та ін. У 1926–30 працював у кінематографі як актор і режисер, створивши образи *Миколи Джері*, *Тараса Трясила*, *Т. Шевченка*, *Сашка-музиканта* в однойменних фільмах. У 1930–36 Б. знову активно працює в «*Березилі*». В 1936–54 – актор і режисер Київ. театру ім. І. Франка, багато знімався в кіно. Режисерські роботи Б.: кінофільм «*За стіною*» (1928), вистави «*Назар Стодоля*» (1942), «*Наталка Полтавка*» (1953) та ін.

ВАВРИК ВАСИЛЬ (21.03.1889 – 5.08.1970) – укр. письменник і публіцист, громад. діяч. Н. у с. Яснише на Львівщині у сел. сім'ї. Закінчив нім. гімназію у Бродах та юрид. ф-т Львів. ун-ту. У роки Першої світової війни перебував у австр. концтаборах. 1926 закінчив філ. ф-т Карлового ун-ту (Прага), де одержав наук. ступінь доктора слов. філології. Згодом продовжував навчання у Львів. ун-ті, вивчав польськ. філологію, всесвітню історію, нім. л-ру і педагогіку. 1929 захистив другу дисертацію на наук. ступінь доктора слов. філології. 1956 отримав наук. ступінь кандидата філол. наук. Працював ученим секретарем Ставропільського ін-ту, наук. співробітником *Галицько-руської матиці* (до 1939), викладачем російської мови у Львів. ун-ті (1940–41), ст. наук. співробітником Львів. істор. музею (1945–56). Наук. зацікавлення В. торкалися історії Ставропільського ін-ту, укр. л-ри у Галичині 19 ст. у контексті укр.-рос. взаємин, мартирології українців часів Першої світової війни. В. – автор близько 30 наук. розвідок з історії та л-ри, більше сотні худож. творів (драми, повісті, оповідання, вірші), низки публіц. праць. Найважливіші з них: «Яков Федорович Головацький, его деятельность и значение в Галицько-руской словесности» (1925), «Галицька література «Слова о полку Игореве» (1930), «Галицька Русь Пушкіну» (1937), «О. С. Пушкін» (1937), «Універсал польського короля Яна Казимира, 1656 год» (1965).

М. Криль (Львів).

ВАГИЛЕВИЧ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (2.9.1811 – 10.6.1866) – укр. поет, філолог, фольклорист, громад. діяч. Н. у с. Ясенів-Горішній на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) у сім'ї священника. Закінчив Львів. духовну сем. В. разом із *М. Шашкевичем* і *Я. Головацьким* був одним із засновників «Руської трійці». Співавтор «Русалки Дністрової» (1837), в якій опубліковані пройняті патріотичними мотивами поетичні твори «Мадей», «Жулин і Калина» (1837) та зібрані ним нар. пісні з пе-

редмовою «Предговор к народним руським пісням». Переклав на укр. мову «Слово о полку Игоревім», додавши науковий коментар. 1848 перейшов на польонофільські позиції, проповідував ідею польськ.-укр. союзу під зверхністю Польщі, редагував газ. «Щоденник руський» (1848). Під час революції 1848 в Австрії зазнав переслідувань і відійшов від громад.-політ. життя. Помер і похований у Львові.

ВАДОВИЦІ – м. у Польщі, на тер. Краківського воєводства. 1919–20 у В. знаходився концтабір для українців із Галичини. У таборі перебувало близько 15 тис. чол., з яких 1,5 тис. померло від тифу. Згодом у В. знаходився табір для інтернованих бійців Армії УНР.

ВАЗА (Васа) – династія королів Швеції (1523–1654) і Польщі (1587–1668). Заснована швед. дворянином Вазою, який очолював нар. боротьбу проти дат. панування і був оголошений королем під іменем Густав I. Найвідоміші представники династії у Швеції – Густав I (1523–60), **Ерік XIV** (1560–68), **Густав II Адольф** (1611–32); у Польщі – **Сигізмунд III** (син Йоганна II Шведського і Катерини Ягеллонки, дочки польськ. короля Сигізмунда I Старого. З обранням у 1592 Сигізмунда III швед. королем була встановлена особиста унія між Польщею і Швецією, яка проіснувала до 1599). До династії В. належали **Владислав IV** (1632–48), **Ян II Казимир** (1648–68). За правління династії В. у Речі Посполитій в Україні спалахнули нац.-визвол. повстання під проводом *К. Косинського*, *С. Наливайка*, *М. Жмайла*, *Т. Федоровича*, *Павлюка* та ін., відбулась *Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, внаслідок якої постала Українська держава – *Гетьманщина*.

ВАЛУЄВ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (22.9 (4.10). 1815 – 27.01 (8.2). 1890) – рос. держ. діяч, граф. 1853–58 – курляндський губернатор, 1858–61 – директор департаменту міністерства держ. майна. 1861 призначений на пост міністра внутр. справ. Шестирічне управління В. міністерством відзначилося жорстоким придушенням нац.-визв. руху поневолених народів *Російської імперії*, в першу чергу, українського. В., який стояв на позиціях агресивного рос. великодерж. шовінізму, відомий своєю заявою, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Підготував *Валуєвський циркуляр 1863*. Залишивши пост міністра внутр. справ (1868), продовжував обіймати відповідальні посади в держ. апараті. 1870 В. став ініціатором запровадження загальної військ. повинності. 1872–79 – міністр держ. майна, з 1879 – голова Кабінету міністрів. З 1881 – у відставці.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 – розпорядження міністра внутр. справ Росії П. Валуєва від 1863 про «призупинення» видання релігійної та навч.

л-ри укр. мовою; дозвіл на друк укр. мовою могли отримати лише худож. твори. Розпорядження адресувалося Київ., Моск. і Петербурзькому цензурним к-там. У В.ц. від імені «більшості малоросіян» стверджувалося, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може», що це та ж рос. мова, зіпсована впливом Польщі. В умовах *Польського повстання 1863–64* підготовка та видання укр. мовою освітньої л-ри для народу були сприйняті владою як крок до сепаратизму, як небезпека використання діяльності українофілів польськ. визв. рухом у своїх цілях. Ініціатором підготовки циркуляра був воєнний міністр Д. Мілютін, активну роль відігравали III відділення і київ. ген.-губернатор М. Анненков. У червні координуюча роль перейшла до П. Валуєва, який і підписав указ. Певні кроки протидіяти забороні укр. книговид. були зроблені міністром нар. освіти О. Головніним уже після того, як циркуляр було розіслано за призначенням. Відповідальність за появу указу несе й російська преса, насамперед правого спрямування, яка поєднала укр. рух з «польською інтригою», соціалістичною пропагандою і сепаратизмом. Наступним кроком рос. влади, який ще більше посилював нац. гноблення і русифікацію укр. нас., став Емський указ 1876.

Т. Полещук (Львів).

ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) – літ. орг-ція у 1925–28 в Україні. ВАПЛІТЕ стояла на засадах творення нової укр. л-ри шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвроп. культури. Фактичним лідером ВАПЛІТЕ був *М. Хвильовий*, який висунув лозунг: «Геть від Москви!». Членами ВАПЛІТЕ були М. Яловий, О. Слісаренко, А. Любченко, М. Бажан, О. Досвітній, Г. Епик, М. Йогансен, О. Копиленко, Ю. Смолич, П. Тичина, Ю. Яновський, І. Сенченко, І. Дніпровський, Г. Коцюба та ін. 1927 ВАПЛІТЕ видавала журн. «ВАПЛІТЕ». Погляди М. Хвильового зумовили критику ВАПЛІТЕ з боку парт. і держ. діячів УРСР. Особливо гострих нападів зазнав твір М. Хвильового «Вальдшнепи». Внаслідок постійних переслідувань ВАПЛІТЕ була змушена «саморозпуститися». Члени ВАПЛІТЕ продовжували л-ну діяльність в альманасі «Літературний ярмарок» (1928–29) і орг-ції «Пролетфронт».

ВАРВАРИ СВЯТОЇ ЦЕРКВА – укр. греко-католицька церква у Відні, осередок укр. громади в Австрії. У 1774–84 при церкві існувала греко-католицька сем. Барбареум. При парохії знаходиться цінний архів.

ВАРИВОДА АНТІН (10.1.1869 – 12.3.1936) – укр. військ. діяч, полковник *Української галицької армії*. Н. у Сереті на Буковині. 16.3–30.9.1916 – комендант *Легіону УСС*. Учасник укр.-польськ. війни 1918–19. У серпні 1920 В. був призначений

командиром табору для полонених галичан у м. *Ліберці* (Чехо-Словаччина). Помер у Відні.

ВАРЛААМ (Соловій Віктор; 29.11.1891 – 31.1.1966) – церк. діяч УАПЦ, архієпископ Чернігівський (1965). Закінчив Чернігівську духовну сем., юрид. ф-т Варшавського ун-ту (1914). Працював помічником присяжного повіреного у Москві (1914–15). Старшина артилерії в царській армії. За УНР – секретар *Генерального суду* (1918), сотник арт. корпусу *Січових стрільців*. У міжвоєнний період, працюючи в польськ. судових органах, був співробітником *Українського наукового ін-ту у Варшаві*. 1950 виїхав до Австралії. Рукоположений на священника 1954, єпископська хіротонія відбулася 30.11.1958 (Чикаго; кафедра Св. Володимира). Правлячий єпископ митрополічної єпархії УАПЦ в Австралії та Новій Зеландії з осередком (від 1959) у Мельбурні. Очолив єдину УАПЦ в Австралії. Помер у Сіднеї.

С. Білокінь (Київ).

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 – угода між *Українською Народною Республікою* і Польщею, укладена в квітні 1920 у Варшаві. З листопада 1919 у Варшаві укр. дипломатична місія у складі *А. Лівницький* – голова і *С. Витвицький* – заст. голови, представник ЗО УНР (згодом вийшов зі складу делегації) вела переговори з польськ. стороною про створення єдиного протибільшовицького фронту. 21.4.1920 міністром закорд. справ УНР А. Лівницьким і керівником Я. Домбським було підписано політ. і торг.-екон. конвенцію. За умовами договору польськ. уряд визнавав незалежність Укр. Нар. Республіки та *Директорію УНР* на чолі з Головним Отаманом *С. Петлюрою* як верховну владу в державі. Укр.-польськ. кордон було визначено по лінії, яка проходила по р. Збруч, далі в пн.-сх. напрямку до Вишгородка, ще далі на сх. від Здолбунова, вздовж сх. межі Рівненського пов. до р. Прип'яті. Польща зобов'язувалась не укладати міжнар. угод, спрямованих проти України; гарантувались нац.-культ. права укр. нас. в Польщі й польськ. в Україні. Складовою частиною В.д. була військ. конвенція, підписана 24.4.1920 укр. ген. В. Сінклером та представником польськ. воєнного відомства Славеком, яка передбачала початок спільних польськ.-укр. воєнних дій проти більшовицьких військ на тер. України. Умови В.д., зокрема офіц. визнання УНР анексії Польщею *Галичини*, *Західної Волині*, частини Полісся, *Лемківщини*, *Підляшшя*, *Посаяння* і *Холмщини*, привели до суттєвих розходжень серед укр. політ. сил. Проти В.д. рішуче виступив закорд. (екзильний) уряд ЗУНР та все укр. населення окупованих Польщею в 1918–19 укр. земель. Труднощі *польськ.-рад. війни 1920* змусили польськ. уряд визнати УСРР і укласти з нею *Ризький мирний договір 1921*, фактично ліквідувавши наслідки В.д.

ВАРШАВСЬКИЙ ПРОЦЕС 1935–36 – один із найбільших політ. судових процесів проти ОУН у *Західній Україні* в період її окупації Польщею. Відбувся 18.11.1935–13.1.1936 у Варшаві. На лаві підсудних опинилися *С. Бандера, М. Лебідь, Д. Гнатківська, Я. Карпинець, М. Климишин, Б. Підгайний, І. Малюца, Я. Чорний, Є. Качмарський, Р. Мигаль, К. Зарицька* і Я. Рак. Їх було звинувачено у приналежності до *Організації українських націоналістів*, підготовці замаху і вбивстві міністра внутр. справ Польщі *С. Перацького*. Матеріали слідства становили 25 томів (близько 10 тис. стор.). Значна увага в акті обвинувачення, приділялася висвітленню діяльності ОУН у Польщі та з'ясуванню ролі литов. уряду у фінансуванні ОУН та її Проводу. Під час судових засідань усі підсудні, окрім Р. Мигалю, відмовились давати показання польськ. мовою. Це саме під час процесу зробила більшість укр. свідків, за що були засуджені до короткотривалих термінів ув'язнення. Захисниками підсудних на В.п. були відомі укр. адвокати *В. Горбовий, Я. Шлапак, Л. Ганкевич, О. Павенцький*. 13.1.1936 на підставі фактично сфабрикованих зізнань були засуджені *С. Бандера, М. Лебідь* і Я. Карпинець до смертної кари із заміною, у зв'язку з амністією, на довічне тюремне ув'язнення; *М. Климишин* і *Б. Підгайний* – на довічне тюремне ув'язнення; *Д. Гнатківська* – на 18 років тюрми; *І. Малюца, Р. Мигаль* – на 12 років тюрми; *К. Зарицька* – на 8 років; *Я. Рак* і *Я. Чорний* – на 7 років. Усі підсудні сприйняли вирок із великою гідністю. Мужня поведінка підсудних членів ОУН вразила навіть польськ. громадськість і змусила в дечому переглянути своє ставлення до укр. нац. визв. руху в Польщі. Напр., газ. польськ. радикальних народовців «Просто з Мосту» в ті дні писала: «...ми мусимо розуміти і цінити героїчні зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, колонізують, роздирають, а він завжди триває» (продовжує існувати. – *Авт.*). Вирок суду викликав хвилю протестів серед укр. сусп. День вироку був оголошений укр. громад. днем скорботи, були відмінені всі урочистості з нагоди Нового року й вивішені траурні прапори.

ВАРЯГИ (від стародавньосканд. – норманські воїни, що служать у візант. імператорів) – давньоруська і візант. назва жителів Скандинавії. У 3х. Європі В. відомі під іменем норманів. Військ. дружини В. здійснювали завойовницькі походи на 3х. Європу і Русь. У 9–11 ст. наймалися на службу до рус. князів, брали участь у походах на Візантію та в битвах з кочівниками. В. виконували також функції княжих послів, займалися торгівлею на шляху «з варяг у греки». Значна частина з них сприйняла мову та культуру слов'ян і асимілювалась. Уперше згадуються в «Повісті минулих літ», де вміщено розповідь про «закликання варягів», що стало основою для створення у 18 ст. «норманської теорії» походження *Київської держави*. Востаннє згадуються у літопису під 1036.

ВАСИЛЕНКО МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ (1.4.1867 – 1935) – укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик держави і права. Акад. ВУАН (з 1918), д. чл. НТШ (з 1911). Чоловік *М. Полонської-Василени*. Н. у с. Єсмань Глухівського пов. (тепер с. Червоне Сумської обл.). Навчався на іст.-філол. ф-ті Юр'євського (Тартуського) ун-ту, після закінчення якого працював педагогом, журналістом у Києві. Беручи активну участь в укр. нац. русі, був чл. Київської Громади, згодом – *Товариства українських поступовців*, співробітником журн. «*Киевская Старина*». В 1905 редагував газ. нац.-дем. напрямку «*Киевские Отклики*», за що був заарештований і засуджений до однорічного ув'язнення. Після звільнення склав екстерном екзамен в Новорос. (Одеському) ун-ті за курс юрид. ф-ту. Став одним із найактивніших співробітників заснованого в 1907 *Українського наукового товариства* у Києві, співред. його «Записок». У 1909 обраний приват-доцентом Київ. ун-ту Св. Володимира. В 1917 призначений куратором Київ. шкільної округи, з січня 1918 – чл. колегії Генерального суду. Налігав до партії кадетів (див. *Конституційно-демократична партія*). В травні 1918 гетьманом *П. Скоропадським* затверджений міністром освіти і тимчасово в. о. міністра закорд. справ Укр. Держави. У липні 1918 затверджений президентом *Державного сенату Української Держави*. Перебуваючи на посту міністра освіти, проводив політику поміркованої українізації освітніх закладів. Був одним з ініціаторів створення Київського держ. ун-ту і Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту, відкриття *Української академії наук*. 1921 обраний президентом ВУАН, але на вимогу більшовицького уряду усунений з посади. У 20-х очолював Комісію з вивчення укр. права, редагував її видання. 1924 засуджений до 10-річного ув'язнення, згодом амністований. В. – автор праць: «До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою» (1894), «Політичні погляди М. Драгоманова» (1912), «Нариси з історії Західної Русі і України» (1916), «Павло Полуботок» (1925), «Територія України в 17 ст.» (1927), «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України в 17 ст.» (1927), «Правове положення Чернігівщини за польської доби» (1928) та ін.

ВАСИЛЕНКО-ВОЛОШ ПЕТРО (псевд. – Полтавець, Гетьманець; 1921 – 21.5.1946) – старшина *Української повстанської армії*, поет, публіцист. Н. у Яготинському р-ні Полтавської (нині Київської) обл. Член *Організації українських націоналістів*. Учасник визв. боротьби проти нацистського і більшовицького режимів у 1940-х. Ред. підпільного видання «Лісовик». Друкувався в періодичній Крайової осередку пропаганди «На чатах», «Літопис УПА» та ін. Автор зб. віршів «Мої повстанські марші» (1946), «Ранок смерті. Поезії на день 22 листопада (Базар)», репортажів «У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА». Поезії В.-В. характеризують філосо-

фія боротьби, волонтаризм, декларативність, публіцистичність. Війна, в якій поет бере участь, подається як «Велика битва», апокаліпсичний «бій останній, звитяжний, завзятий», «це останній наш месницький рейд, це остання Голгофа України!». Загинув у бою під час операції «Вісла» у Закарпатті.

І. Роздольська (Львів).

ВАСИЛІЯНИ (базиліани) – чернечий орден, створений у 4 ст. у Візантії. Приймав за основу своєї діяльності статут, складений бл. 362 богословом Василієм Кесарійським (Великим). У 11 ст. почали поширювати свій вплив в Україні. Монастирі чину В. не були пов'язані між собою і підпорядковувались або місц. єпископам, або, як виняток, Константинопольському патріархові (право Ставропігії). Після прийняття *Берестейської унії 1596* Київ. митрополит *Й. Рутський* у 1617 об'єднав усі монастирі, які прийняли унію, в одну конгрегацію (об'єднання монастирів, що дотримуються одного статуту) – Св.Трійці (т.зв. Литовську). Нова орг-ція чину В. була затверджена папою Урбаном XVII. У 1739 у Львові була створена конгрегація Покрови Богородиці, яка називалась Руською Коронною. 1743 за розпорядженням папи Бенедикта XIV на капітулі (колегії керівних духовних осіб) укр. греко-католицької церкви і представників усіх ченців у Дубні було створено чин св. Василія. Організаційно поділявся на чотири пров. (Литовську, Білоруську, Коронну, або Руську, Галицьку) і налічував бл. 1300 ченців та 44 монастирі. Діяльність чину В. проявилася у заснуванні християнських місій, василіянських шкіл та видавництва. У 18 – на поч. 19 ст. василіянські школи, які відзначалися високим рівнем викладання, діяли в багатьох містах України – Барі, Каневі, Острозі, Овручі, Супраслі та Угневі. Після трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) усі пров. В., крім Галицької, потрапили під владу Рос. імперії. У 1839 монастирі чину В. були закриті царським урядом. У період між двома світовими війнами В. розгорнули свою діяльність у *Закарпатті*. В 1930-ті існували 22 монастирі В., з них – 16 у Галичині (Бучач, Добромилі, Кристинопіль (тепер Червоноград), Львів, Перемишль, Золочів та ін.), у Закарпатті – 3, по одному – в Угорщині, Румунії та Канаді. Перед Другою світовою війною чин В. мав 3 пров.: Галицьку, Американсько-Канадську і Закарпатську та віце-пров. у Бразилії. Сьогодні діють 3 пров.: Американська, Бразильська і Канадська та віце-пров. в Аргентині. Інтенсивно відновлюється діяльність чину В. на західно-укр. землях. 1989–92 відновлено діяльність монастирів В. у Львові, Угневі та ін. містах. Нині існують згромадження чину В. римо-католицького обряду в Італії (центр у Гроттаферрата) і Лівані.

ВАСИЛІЙ (Дмитро Іванович Богдасьєвський; 19.10.1861–25.2.1933) – архієпископ Канівський, видатний богослов. Закінчив Київ. духовну сем.

(1886) зі ступенем канд. богослов'я. В. о. доцента (1887), доцент (1890, одержав ступінь магістра), екстраординарний проф. на кафедрі Нового Завіту (1902), затверджений у ступені доктора богослов'я (1904), проф. (1907), інспектор (1909), засл. ординарний проф. (1912), ректор (з 29.7.1914) Київ. духовної академії. У 1910 рукопокладений у сан ієрея, невдовзі піднесений у сан протоієрея. 1913 прийняв чернечтво, піднесений у сан архімандрита. З 29.7.1914 – настоятель Києво-Братського Богоявленського монастиря. 6. 8. 1914 у Києві відбулась хіротонія у єпископа Канівського, першого вікарія Київ. єпархії. Служив церк.-слов., а на прохання вірних – укр. мовами. 4. 4. 1923 ув'язнений, засланий до Зирянського краю строком на 2 роки. 1925 піднесений у сан архієпископа. Почесний чл. Моск. (1914), Петроградської та Казанської (1915) духовних академій.

ВАСИЛІЙ І МАКЕДОНЯНИН (25.5.836; за ін. даними 813 – 29.8.886) – візант. імператор (з 867), засновник *Македонської династії*. Походив із македонських селян. Потрапивши до імператорського двору, став фаворитом Михайла III, а в 867 – співправителем. Убивши імператора, захопив престол. Проводив політику зміцнення центр. влади. Воював з арабами на Сх. та в Італії. У 867 В.І М. (за ін. даними Михайло III) вислав у Київ. Русь для місіонерської діяльності єпископа і священників, які заснували тут єпархію. 875 (за ін. дан., 873–74) у Києві побувало посольство від В.І М., яке домоглося поліпшення відносин між Київ. державою і Візантією. За правління В.І М. внаслідок зусиль Константинопольських патріархів *Фотія* та *Ігнатія*, спрямованих на поширення християнства, було охрещено частину нас. України-Русі.

ВАСИЛІЙ ІІ БОЛГАРОБОЙЦЯ (958 – 15.12.1025) – візант. імператор (976–1025) із *Македонської династії*. 987–89 з допомогою військ кн. *Володимира Святославича* придушив заколот провінційної знаті на чолі з Фокою Вардою. Намагаючись забезпечити собі постійну підтримку київ. кн. Володимира, видав заміж за нього свою сестру Анну. За правління В. ІІ Б. візант. війська завдали ряд поразок арабам і зайняли частину Месопотамії та Сирії. 976–1018 вів надзвичайно жорстоку війну з Болгарією (за що і був назв. Болгаробойцею), яка завершилась її завоюванням. За В. ІІ Б. Візантія в 1020 приєднала груз. та азерб. землі.

ВАСИЛІЙ ІІІ ІВАНОВИЧ (1479–1533) – великий кн. моск. (з 1505), син Івана III Васильовича і Софії Палеолог, племінниця останнього візант. імператора. Упродовж свого панування проводив активну загарбницьку політику, спрямовану на зміцнення *Московської держави*, розширення її тер. Ліквідував останні удільні князівства на землях пн.-сх. Русі:

1510 – Псковське, бл. 1521 – Рязанське, 1522 – Новгород-Сіверське (відвойоване від Великого князівства Лит. (ВКЛ) 1503). Вів постійні війни з Кримським та Казанським ханствами, а також із Великим князівством Лит., від якого прагнув відвоювати укр. та біл. землі, вважаючи їх своєю родовою власністю. 1519 заявив послам римського папи Льва X, що Києвом та ін. укр. землями великий кн. лит. володіє «неправдою», а Москва бажає не чужих, а своїх земель. У зв'язку з цим рос. історіографія оцінює В.ІІІ І. як «борця за російську народність і православну віру» (В. Ключевський). 1506 після смерті великого кн. лит. Олександра (1492–1506), В.ІІІ І. домагався обрання на лит. великокняжий престол, але невдало. Прагнути добитися зміцнення свого впливу на укр. землях, у 1508 підтримував повстання кн. Глинського проти литовців. Виділив йому незначні військ. загони, які діяли на власний розсуд, здобуваючи для Москви білорус. міста і не надаючи жодної допомоги повстанцям. Під час війни з Литвою війська В.ІІІ І. у 1511 здобули Смоленськ, але зазнали поразки від загонів кн. Острозького. Однак у 1514 моск. військам вдалося відвоювати Смоленськ і включити його до складу Моск. держави. У внутр. політиці, спираючись на підтримку православної церкви, В.ІІІ І. намагався обмежити вплив знатних княжих та боярських родів, ліквідувати їхні імунітетні права й припинити зростання їхнього землеволодіння. Ці заходи викликали невдоволення представників аристократії. 1525 за виступ проти великого кн. було страчено І. М. Берсень-Беклемишева, тоді ж засуджено Максима Грека та В. Патрикеева (1531). Ряд заходів В.ІІІ І. були спрямовані на підпорядкування церкви великокняжій владі. 1521 за відмову взяти участь у війні з удільним кн. Василем Івановичем Шемячичем було заслано митрополита Варлаама. В.ІІІ І. був одружений з *О. Глинською*, племінницею кн. *М. Глинського*. Від цього шлюбу народився майбутній цар Іван Грозний (1530–1584).

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (7(19).10.1854–24.9(7.10).1917) – видатний укр. живописець. Н. у м. Ізюмі (тепер Харківська обл.). 1876–85 навчався в Петерб. академії мист. у М. Клодта й В. Орловського, а з 1886 удосконалював свою майстерність у Франції, Італії, Великобританії. З 1888 жив у Харкові. Був одним із провідних чл. Укр. архіт.-мист. т-ва, яке відіграло значну роль у мистецькому житті Слобідської України. Багато творів В. присвячено героїчному минулому укр. народу – «Сутінка запорожців з татарами» (1892), «Козак в степу» (бл.1905), «Запорожець на розвідці», «Похід козаків» (1917) та ін. В. – автор численних пейзажів («Весна в Україні», 1883; «Козача левада», 1893; «Дніпровські плавні», 1896) та жанрових картин («Козак і дівчина», 1894; «Ярмарок у Полтаві», 1912 та ін.). Разом із *М.Самокишем* і *Д.Яворницьким* створив альбом «З української старовини»

(1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912). Твори В. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси, Сум, Москви та ін. міст.

О. Павлова (Харків).

ВАСИЛЬКО ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ (справжн. прізвище – Миляєв; 1893 – 1972) – укр. режисер, актор, педагог, театрознавець, нар. арт. СРСР (з 1944). Н. у с. Бурти (тепер Черкаська обл.). Сценічну діяльність розпочав у театрі *М. Садовського* у 1912. Під час Першої світової війни мобілізований до рос. армії. Із початком укр. революції делегований Одеською укр. військ. радою на *1-й Всеукраїнський військовий з'їзд 1917*. З козаків 1-го Укр. полку ім. Б. Хмельницького, до якого був переведений, створив театр. трупу, поставив ряд вистав укр. класики. Наприкін. 1917 демобілізований, працював у театр. відділі Генерального секретарства освітніх справ. У 1918–26 працював у київ. театрах: «Молодий театр», Перший театр Укр. рад. республіки ім. Шевченка, «Кийдрамте», «Березиль». При театрі «Березиль» заснував музей, який поклав початок Держ. музею театр., муз. та кіномистецтва України. У 1928–55 очолював драм. театри у Харкові, Донецьку, Чернівцях, Одесі (нині театр його імені). Режисер-постановник відомих вистав: «За двома зайцями» М. Старицького (1925), «Диктатура» І. Микитенка (1929), «Макбет» В. Шекспіра (1938), «Гайдамаки» за Т. Шевченком (1961). Автор спогадів та театрознавчих праць: «Спогади про Л. Ліницьку» (1957), «В.Ф. Левицький» (1958), «Микола Садовський та його театр» (1962), «Фрагменти режисури» (1967), «Театру віддане життя» (1984), «Інсценізація» (1987), «У «Молодому театрі» (1991), «...Завершився довгий, болючий уривок часу...» (1993). Ред. і автор передмови до зб. «Лесь Курбас. Спогади сучасників» (1969).

ВАСИЛЬКО МИКОЛА (1868–1924) – відомий укр. громад.-політ. діяч, дипломат. Н. на Буковині. Володів незначними земельними маєтностями. Брав активну участь у сусп.-політ. житті Буковини. Належав до місц. відділу *Української національно-демократичної партії*. 1898, 1907 і 1911 обирався депутатом австр. парламенту та буковинського союму. Став одним з ініціаторів створення Вільнодумного союзу в соймі, при підтримці якого вирішувались деякі важливі проблеми нац.-культ. життя буковинських українців (зокрема, відкриття укр. гімназії у Вижниці, 1908). Як один із найвпливовіших укр. депутатів Палати Панів (сенату) і як заст. голови Укр. Клубу віденського парламенту, рішуче відстоював нац. інтереси укр. населення Галичини й Буковини. З серпня 1914 входив до складу *Головної Української Ради*, з 1915 – член *Загальної Української Ради*, разом із *Є. Петрушевичем*, *Л. Бачинським*, *М. Ганкевичем* був заст. голови президії ЗУНР *К. Левицького*. 1915–16 став організатором *Гуцульсько-Буковинського легіону*. В роки Першої

світової війни виступив прихильником т. зв. австро-угор. концепції, яка передбачала у випадку перемоги Четверного союзу відновлення Галицько-Волинської держави (Волинь і Поділля мали увійти до її складу) як нац.-авт. краю Австро-Угор. імперії. Користуючись авторитетом у австр. урядових колах, сприяв виробленню вигідних для України умов *Берестейського миру 1918* та укладення таємного протоколу між УНР і Австро-Угорщиною, за яким західноукр. землі виділялись в окремий коронний край. В жовтні 1918 увійшов до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. У 1918–1920 В. був дипломатичним представником Західноукр. Нар. Республіки в Австрії, а в 1920–24 – послом *УНР* у Швейцарії та в Німеччині.

ВАСИЛЬКО РОМАНОВИЧ (бл. 1203 – бл. 1269) – волинський кн., син засновника Галицько-Волинської держави *Романа Мстиславича*. Після смерті батька (1205) разом із матір'ю і старшим братом Данилом перебував у Польщі та Угорщині. У 1209 одержав Берестейське удільне князівство, згодом став правити у Белзі, а з 1213 – у Кам'янці над Горинню. Спільно з *Данилом Романовичем Галицьким* управляв також Тихомлем та Перемишлем, а з 1215 – Володимиром-Волинським. Обидва Романовичі вели спільну боротьбу за об'єднання всіх уділів Волинського князівства, яка успішно завершилась 1234. Після остаточного утвердження Данила Романовича у Галицькому князівстві (1238) В. Р. продовжував управляти Волинню. Обидва брати проводили спільну політику, між ними не було непорозумінь. 17.8.1245 вони розгромили війська польськ. і угор. загарбників та загони галицьких бояр у битві під Ярославом. Після смерті Данила В. Р. став главою династії Романовичів.

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧ (р.н. невід. – 1124) – князь теребовльський (1084–1124). Син засновника галицької княжої династії *Ростислава Володимировича*. У 1084 разом із братами Рюриком та Володарем укріпився на галицьких землях. Тут утворилися Перемишльське, Звенигородське та Теребовльське князівства. В останньому правив В. Р. Вів війни з київ. та волинськими князями, які прагнули не допустити виокремлення Галичини. 1097 брав участь у Любецькому з'їзді князів. Після його закінчення був підступно схоплений і за наказом київ. кн. Святополка Ізяславича осліплений у с. Звенигороді (біля Києва). У 1099 В. Р. разом із братом Володарем розгромив загони київського та смоленського князів у битві на Рожному полі (на зх. від м. Золочева на Львівщині). Цього ж року на р. Вігор (неподалік від Перемишля) з допомогою половецького хана *Боняка* Ростиславичі завдали поразки угор. війську на чолі з королевичем Коломаном. Спільно з половцями та іншими рус. князями В. Р. здійснив кілька походів на Польщу.

ВАСИЯН ЮЛІАН (12.1.1894–1953) – укр. політ. діяч, ідеолог *Організації українських націоналістів*. Учасник Першої світової війни, старшина *Українських Січових Стрільців*. Брав участь в укр. нац.-визв. змаганнях 1917–21. У серед. 1920-х поряд із *С. Охримовичем*, *І. Габрусевичем*, *Д. Кравцем*, *В. Діденком* став організатором і провідним членом перших молодіжних націоналістичних орг-цій – «*Групи Української державницької молоді*» та «*Групи Української національної молоді*». 1927–28 займався підготовкою Конференції укр. націоналістів у Берліні й Празі. В лютому 1929 на 1-му Конгресі укр. націоналістів В. обраний заст. голови Конгресу, виступив одним із засновників ОУН, був обраний членом та теологічним референтом Проводу ОУН. Співпрацював у періодичних вид. – «Розбудова нації», «Український голос» та ін. Під час процесу «Конгресівців», який польськ. влада влаштувала над шістьма учасниками Конгресу Укр. Націоналістів у Відні, засуджений до 4 років тюрми. В. багаті роки був в'язнем польськ. і нім. таборів. У післявоєнний час жив у еміграції в США. Помер і похований у Чикаго. В. написав ряд праць, в яких виклав і розвинув ідейні засади укр. націоналізму: «До головних засад націоналізму» (1928), «Ідеологічні основи українського націоналізму» (1929), «Змагоснов» (1940).

ВАХНЯНИН АНАТОЛЬ (Наталь) Климентович (19.9.1841–11.2.1908) – відомий укр. громад.-політ. діяч, композитор, педагог і журналіст. Н. в с. Сеняві неподалік Перемишля (тепер Польща). З 1852 навчався у Перемишльській гімназії. 1859–63 вивчав теологію у Львів. духовній семінарії, займався літ. і муз. діяльністю. 1865 організував перший Шевченківський концерт на західноукр. землях. Деякий час викладав укр. мову в гімназії у Перемишлі, згодом переїхав до Відня. Навчаючись на філ. ф-ті Віденського ун-ту, 1867 організував студентське т-во «Січ» і став його першим головою. Після завершення університетських студій (1868) повернувся до Львова і продовжив пед. діяльність в *Академічній гімназії*. Співорганізатор і перший голова т-ва «*Прогресивісти*» (08.12.1868–1869). Тісно співпрацював з комісією з підготовки укр. підручників для нар. і серед. шкіл. 1867–70 – ред. «Правди», «Письма з просвіти» (1878–79), співред. «Діла». Організатор і керівник муз.-хорових т-в «Торбан» (1870) та «Боян» (1891). 24.10.1885 В. разом із Ю. Романчуком організував народовську політ. організацію «Народна Рада», яка продовжила ідеї Гол. Рус. Ради. 1890 разом з ін. лідерами народовців став ініціатором політики «новоєри», яка мала б сприяти нормалізації укр.-польськ. відносин у Галичині (див. *Народовці*). 1894–1900 – депутат Віденського парламенту. 1903 заснував Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка у Львові та став його першим директором. Був засновником і керівником Союзу співацьких та муз. т-в. В. – автор опе-

ри «Купало» (1870–92; поставлена 1929 у Харкові), музики до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», хорів, пісень, а також літ. творів – «Три недолі», «Оповідання і гуморески» (1902), «Спомини з життя» (1908), шкільних підручників.

ВЕДЕЛЬ АРТЕМІЙ ЛУК'ЯНОВИЧ (1767, за ін. даними, 1770, 1772 – 14.7.1808) – видатний укр. композитор, хоровий диригент, співак. Н. в Києві. До 1787 навчався у Київ. академії, де був співаком-солистом, пізніше – регентом хору. Основи музики вивчав під керівництвом Дж. Сарті. 1787–90 – регент і капельмейстер хорової капели моск. ген.-губернатора П. Єропкина. 1790 повернувся в Україну. З 1793 жив у Києві. 1793–94 керував хором Київ. академії та хором ген. А. Левандінова. 1796 переїхав до Харкова, де керував губернським хором і викладав музику в Харківському колегіумі. З 1798 став послушником Києво-Печерської лаври. Багато мандрував по *Лівобережній Україні*. 1799 заарештований рос. урядом, оголошений божевільним і утримувався в божевільні Кирилівського монастиря. В. – автор 29 церк. концертів (найвидатніші – 10 концертів на 4 голоси), на яких позначився вплив укр. нар. пісенності.

ВЕКША (вевериця) – найдрібніша розмінна грошова одиниця *Київської держави*. Вперше згадується у давньорус. літописах у серед. 9 ст. (859). У грошовій системі 10 – 1-ї пол. 13 ст., встановленій на основі аналізу «Руської правди», В. дорівнювала $\frac{1}{3}$ резани, $\frac{1}{6}$ куни. 150 В. дорівнювали монетній гривні срібла. У ваговому відношенні. В. становила 0,33 г срібла. В реальному грошовому обігу 2 В. відповідали західноєвроп. динарові. Давньорус. перекладачі творів візант. авторів ототожнювали В. з візант. мідною монетою «нумієм». Прихильники т. зв. хуторної теорії грошового обігу в Київ. Русі вважають В. шкуркою білки, яка використовувалась одночасно з її монетними аналогом (частиною срібного арабського дирхема).

ВЕЛЕГРАДСЬКІ З'ЇЗДИ – міжнар. з'їзди представників слов. народів католицького православного віросповідання в м. Велеграді (Моравія). Відбувалися з ініціативи митрополита А. Шептицького та О. А. Спальдака 1907, 1911, 1924, 1932, 1936. Оsn. ідеєю В. з. була спроба примирення і об'єднання православної та католицької церков.

ВЕЛЕС (Волос) – бог-покровитель достатку, скотарства і торгівлі в *Київській Русі* до прийняття християнства. У рус. літописах згадується поряд із богом *Перуном*. При укладенні договорів із греками кияни клялися Перуном і В. Після прийняття християнства у нар. віруваннях В. поєднався з Василієм.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ – переміщення в 3–4 ст. герм., слов., сарматських та ін.

племен на тер. Рим. імперії, що розпочалося в Укр. Причорномор'ї. Причиною В.п.н. стало прагнення воєнної знаті до захоплення нових земель і багатої здобичі, швидкий приріст нас., який при екстенсивному характері ведення господарства збільшив потребу в нових пасовиськах і орних землях. В.п.н. почалося поступовим пересуванням готів із Прибалтики в Укр. Причорномор'я. Готські племена осіли в пониззі Дніпра (остготи) та між Дністром і Дунаєм (вестготи). 375 гуни, розбивши плем. союз готів на чолі з Германаріхом, підкорили більшу частину остготів та ін. племена. Восени 376 під тиском гунів вестготи, перейшовши Дунай, оселилися з дозволу Риму на тер. рим. пров. Мезії (тер. між Нижнім Дунаєм і Балканами). 377 внаслідок постійних утисків рим. чиновників вестготи підняли повстання, до якого приєдналися раби і колони. 9.8.378 повстали розгромили рим. армію під Адріанополем. Лише 382 імп. Феодосій вдалося придушити повстання. На поч. 5 ст. вестготи на чолі з Аларіхом I розпочали похід в Італію і 24.8.410 здобули Рим. Згодом вони захопили значну частину Галлії, а пізніше й Іспанії, заснувавши на цих землях Тулузьке королівство (419–507). До середини 5 ст. герм. племена (вандали, алемани, бургунди, франки, англосакси) заселили тер. Зх. Рим. імперії й створили в кінці 6–7 ст. свої королівства. Гуни, які утворили величезну державу на чолі з Аттілою, намагалися захопити Галлію та Італію. Проте після поразки на Каталаунських полях (451) та смерті Аттіли їхня держава розпалась. 455 Рим зайняли і зруйнували вандали. 476 вождь племені скирів Одоакр скинув останнього імп. Ромула Августула, і Рим. імперія перестала існувати. В 6–7 ст. почався завершальний етап В.п.н. У цей період племена антів, гепідів, болгар, хорватів, сербів, аварів та ін. вступили на територію Сх. Рим. імперії (Візантії). З 527 анти, склавіни разом із гунами здійснювали часті походи на Константинополь. 577 слов'яни зайняли землі на тер. Фракії й Македонії, а на поч. 7 ст. – Далмацію та Істрію. Наприк. 7 ст. слов'яни займали майже весь Балканський п-ів і деякі обл. Малої Азії. В.п.н. стало однією з причин падіння рабовласницької Зх. Рим. імперії.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – 1) Вищий князівський титул у Київ. державі. В 10–13 ст. титул В. к., як правило, належав до київ. князів. Із 13 ст. титул В. к. мали галицько-волинські та володимиро-суздальські князі. 2) У 14–16 ст. титул В. к. носили володарі Великого князівства Лит. Після Люблінської унії 1569 титул В.к. увійшов до польськ. королівського титулу. 3) У Московії з 14–15 ст. цей титул стали присвоювати собі володимирські, рязанські, тверські, а з 2-ї пол. 15 – початку 16 ст. – московські князі. 1547 титул великий князь моск. увійшов до царського, а 1721 – до імператорського титулу. 1797–1917 в Рос. імперії В. к. іменувались чл. імператорської родини – родичі імператора, імператриці.

ВЕЛИЧКО САМІЙЛО (н. бл. 1670 – після 1728) – відомий укр. козац.-старшинський літописець. Н. на Полтавщині. Вчився у Києво-Могилянській Колегії, де оволодів лат., нім. та польськ. мовами. Служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, бл. 1704 перейшов на службу до Генеральної військ. канцелярії. 1708 звільнений зі служби. Оселився в с. Жуках (біля Диканьки) на Полтавщині, де займався учительською працею та укладенням літопису. В. – автор першого систематичного викладу історії укр. козац. держави, при написанні якого використано значну кількість укр., польськ., та нім. джерел, широке коло документів Генеральної військ. канцелярії. Літопис складається з 4 частин. Перша – «Сказание о войне казацкой з поляками через Зиновія Богдана Хмельницького...» змальовує події 1648–1659, окремими епізодами сягаючи у 1620. Друга і третя частини, які охоплюють 1660–1686 та 1687–1700 й названі «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная», містять значну кількість власних спостережень В. і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії. У четвертій частині зібрано додатки з різних документів 17 ст.

Літопис написаний укр. літ. мовою 18 ст. з елементами нар. мови. На жаль, повний текст його не зберігся. Цей літопис є одним із найголовніших і найбільш вірогідних творів укр. історіографії 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. Вперше опублікований Київською археограф. комісією у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», т. I–IV. В. є також автором перекладу з нім. на укр. мову зб. «Космографія» та передмови до нього.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ – іст. назва в 16–18 ст. дніпровських плавнів, які знаходились на лівому березі Дніпра, нижче від о. Хортиці. На тер. В.Л. в 16–18 знаходились Запорізька Січ (див. *Січ Запорізька*).

ВЕЛЬЯМІНОВ-ЗЕРНОВ СТЕПАН (р.н. і см. невід.) – представник рос. колоніальної адміністрації в Україні в 1-й пол. 18 ст., президент-бригадир *Малорос. колегії* (1722–27). Робив постійні спроби усунути *Генеральну військ. канцелярію* від вирішення осн. держ. справ у Гетьманщині. Добився від рос. уряду фактичного підпорядкування всієї фін. політики в Україні Малорос. колегії. 1727 у зв'язку з відновленням гетьманства і ліквідацією Малорос. колегії В. було відкликано до Петербурга.

ВЕНЕДИ (венети, венди, вінди) – слов. племена, які жили на рубежі н.е. між р. Одрою і Дніпром та біля Карпат. Назва венедів зустрічається в I ст. н.е. в працях античних авторів – *Плінія Старшого*, *Тацита*, *Птоломея*, *Йордана*. Тацит, зокрема, зазначав, що В. численні й займають велику тер. Історик Йордан (6 ст.) повідомив, що В. частіше називались антами і склавинами, але разом із тим він називав

венедів, антів і склавинів як три окремі групи племен. Займалися землеробством, осілим скотарством, мисливством і рибальством, мали торг. зв'язки з ін. племенами. В III ст. вели війни з Рим. імперією. Очевидно, венеди стали спільною етнічною основою для формування зх. і сх. слов'ян.

ВЕРБИЦЬКИЙ ІВАН (1902 – р.см. невід.) – член *Української військової організації*. В жовтні 1926 заарештований польськ. поліцією і звинувачений у замаху на шкільного куратора Я. Собінського (вбито 19.10.1926), який здійснював широкомасштабну програму колонізації укр. освіти в Галичині. У січні 1926 польськ. суд засудив як виконавців замаху В. та В. Атаманчука до смертної кари, яку в липні 1928 було замінено на довічне ув'язнення (згодом – на 15 років тюрми). Насправді, замах на Я. Собінського здійснили *Р. Шухевич* і *Б. Підгайний*.

ВЕРБИЦЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1815 – 7.(19)12.1870) – укр. композитор, хоровий диригент, священник. Народився в с. Улючі неподалік від Перемишля (Польща). Серед. і муз. освіту здобув у Перемишлі та Львові. Викладав співи у школах, пізніше керував хором Ставропігійського ін-ту у Львові. З 1852 був священником у с. Млинах (тепер тер. Польщі), де і помер. В. – один із перших композиторів-професіоналів у Галичині. Автор хорових, вокальних, інструментальних творів, серед яких оперети «Гриць Мазниця» і «Школяр на мандрівці» (1849), мелодрама «Підгоряни» (1864), хори «Заповіт», «Поклін», «Думка», 12 симфоній-увертюр (1855–65), солоспіви, два полонези, вальс. Автор 36 реліг. композицій, серед яких «Іже херувими», «Отче наш», «Буде ім'я Господнє» та ін. 1863 написав музику до укр. нац. гімну на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України...» (з 15.1.1992 – Держ. гімн України).

ВЕРВ – сільськ. тер. община в *Київській Русі*. Термін «В.» походить від шнурка – «вірвовки», яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами В. Об'єднувала населення одного або кількох селищ. У В. існувало общинне володіння лісами, випасами та ін. угіддями. В. була і суд.-адм. одиницею, члени якої були пов'язані між собою круговою порукою. Члени В. несли взаємну відповідальність за сплату князеві податків і за злочини, вчинені на їхній тер. Органом управління В. була копа або віче.

ВЕРГАНОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ (7.3.1876–26.11.1946) – укр. вчений-правознавець, дійсний член НТШ (1914). Н. у с. Луковиці Вишній (тепер Стрийський р-н Львівської обл.). Серед. освіту здобув у гімназіях Стрия і Золочева. 1894–98 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. 1900 отримав ступінь доктора права. Працював на суд. роботі в Золочеві, Підволочиську, пізніше

— у Львові. 1904–05 продовжував навчання в Берлінському та Віденському ун-тах. 1908 на підставі габілітаційної праці «Про побічну інтервенцію» іменованій приватним доцентом кафедри цив. процедури (процесу) Львів. ун-ту з укр. мовою викладання. 1914 обраний дійсним членом *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Був головою Правничої комісії НТШ, заст. голови історико-філософ. секції, головним ред. 36. правничої комісії (виходив 1925–29). Після Першої світової війни відмовився працювати у Львів. ун-ті, оскільки в той час до нього не приймали укр. студентів. 1920–25 був професором і в перші три роки деканом правничого ф-ту *Львівського (таємного) українського університету*. У міжвоєнний період працював на суд. роботі. З 1929 – окружний, згодом, аж до 1939, апеляційний суддя у Львові. З 1939 почав викладати на юрид. ф-ті Львів. ун-ту ім. І. Франка. ВАК СРСР без захисту, на основі наук. доробку, надала йому вчене звання професора та наук. ступінь доктора юрид. наук (1940). З 1939 по 1941 – зав. кафедрою цив. процесу, заст. декана юрид. ф-ту та чл. Вченої ради ун-ту. Помер в Австрії. В. належить низка праць у галузі цив. процесу, зокрема «Про побічну інтервенцію» (1903), «Значення правного інтересу в цивільному процесі» (1906), «Зміна позову» (1912) та ін.

Т. Андрусак (Львів).

ВЕРЕСАЙ ОСТАП МИКИТОВИЧ (1803 – квітень 1890) – видатний укр. кобзар. Н. у с. Калужинці на Чернігівщині. На четвертому році життя осліп. У 15 років пішов у науку. Близько 1852 оселився в с. Сокиринцях (тепер Срібнянського р-ну Чернігівської обл.). Про В. знав Т. Шевченко, в 1860 подарував йому «Кобзар» із дарчим написом. Виконував нар. думи («Про Хведора Безрідного», «Про втечу трьох братів з города Азова», «Проводи козака», «Про бідну вдову і трьох синів»), укр. нар. пісні, псалми. Виступав у Києві, Петербурзі та ін. містах. Творчість В. вивчали М. Лисенко, П. Чубинський, С. Русова. 1978 у Сокиринцях В. встановлено пам'ятник.

ВЕРЛАН (р. н. і см. невід.) – один із керівників *гайдамацького руху* в Правобережній Україні в 30-х 18 ст. Був сотником надвірних козаків кн. Любомирських у Шаргороді (тепер Вінницька обл.). 1734 В., отримавши титул «наказного козацького полковника», очолив гайдамацьке повстання у Брацлавському воеводстві. Згодом повстання поширилось і на західноукр. землі. Півторастисячний загін В. разом із гайдамаками М. Гриви, С. Чалого, І. Жили та ін. звільнив Вінницю, Жванець, Броди, Збараж. Улітку 1734 окремі загопи В. взяли в облогу Кам'янець-Подільський і з'явилися біля Львова. Проте повстання незабаром було придушене рос. і польськ. військами. В. із невеликим загonom гайдамаків вдалося відступити у Молдавію. Подальша його доля невідома.

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (28.2(12.3).1863 – 6.1.1945) – видатний укр. і рос. природознавець, мінералог і кристалограф, основоположник геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії, вчень про ноосферу і біосферу, академік (з 1909), академік *Української академії наук* (з 1918), перший президент УАН (1918–19). Н. в Петербурзі. 1885 закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту. 1888–90 навчався за кордоном. 1890–1911 працював у Моск. ун-ті (з 1899 – професор), який залишив на знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Л. Кассо. З 1914 очолював геолог. і мінералог. музей Петерб. АН. 1918 став одним з організаторів Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії, з якої згодом виділився ряд ін-тів – керамічний, оптичний, радієвий, фізико-хім. аналізу, платини, геогр. та ін. З червня 1917 жив в Україні. В червні 1918 на пропозицію міністра освіти М. Василенка очолив комісію з вироблення законопроекту про заснування Укр. академії наук, який 14.11.1918 затвердив гетьман П. Скоропадський. 1918–19 В. – перший президент УАН. 1920–21 – професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. 1922–39 – директор створеного ним Держ. радієвого ін-ту та ряду ін. наук. установ. 1939 В. разом з ін. вченими створив Комісію по ізотопах. Працював у Празі (Карлів ун-т) і Парижі (Сорбонна). Член Чехо-Словацької АН (з 1926) та Паризької АН (з 1928), багатьох зарубіжних наук. т-в. Ідеї В. стали основою нових напрямів сучас. геології, мінералогії, гідрогеології. Розробив ряд теоретичних положень з геохімії, рідкісних і розсіяних елементів, ролі живих організмів у геохімічних процесах, пошуків радіоактивних мінералів тощо. Автор бл. 400 праць, серед яких «Очерки геохімії» (1924, 1927), «Биохимические очерки» (1922–32, 1940) та багато ін.

ВЕРТЕП – старовинний укр. нар. ляльковий театр. В Україні відомий із 17 ст., поширився у 17–18 ст. Вистави В. відбувалися у скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка або церкви. Вертепник, пересовуючи на дротиках дерев'яні ляльки, змінюючи відповідно голос, говорив за кожну дійову особу. Вистави влаштовувались на ярмарках, міськ. площах, по хатах селян і міщан. Виконавцями В. зазвичай були мандрівні дяки або вихованці шкіл, в т.ч. Києво-Могилянської колегії, які під час канікул розходилися по Україні в пошуках засобів до існування. Укр. вертепна драма складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з нац.-побутовими елементами. Починалася вистава релігійною частиною, яка відбувалася на горішній сцені В. Тут чергувалися народження Ісуса Христа, поклоніння пастухів, винищення немовлят царем Іродом і його смерть. Потім дійство переходило на нижню сцену, де розігрувалися комічні нар.-побутові сценки з реального життя. Серед персонажів найпопулярнішими були Запорожець, Циган, Москаль, Шинкарка, Баба

та ін. Персонажі розмовляли нар. мовою, були вдягнені в укр. нац. костюми. Відомо кілька варіантів укр. вертепної драми: Сокиринський або Галаганівський (1770), Волинський (1788–91), Куп'янський (1823) та ін. В Україні відомий ще т.зв. живий В., в якому ролі дійових осіб виконують не ляльки, а люди. Укр. вертепні драми ставляться часто і тепер під час Різдва свят.

ВЕРБОВКА ГРИГОРІЙ ГУРІЙОВИЧ (13(25).12.1895–21.10.1964) – укр. композитор, фольклорист, хоровий диригент і педагог. Н. в м. Березна на Чернігівщині. 1916 закінчив Чернігівську духовну сем., 1933 – Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка. З 1931 викладав диригування в Київ. консерваторії (з 1947 – професор). 1943–64 – худож. керівник і гол. диригент Укр. нар. хору. 1964 хору присвоєно його ім'я. Автор хорових пісень, кантат, обробок нар. пісень, інструментальних композицій.

«**ВЕЧЕРНИЦІ**» («Вечорниці») – перший літ. тижневик народовського напрямку. Видавався 1862–63 у Львові (вийшло 17 номерів). Гол. співробітниками «В.» були Федір Заревич (псевд. Юрко Вороний; ред. – 1862), Володимир Шашкевич (ред. – 1862–63), Д. Тинячкевич, Ксенофонт Климкович та ін. І. Франко вважав «В.» «першим осередком народовського руху в Галичині з виразним українофільським відтінком» (див. *Народовці*).

«**ВЕСЕЛКА**» – літ.-арт. т-во, яке діяло 1922–23 у таборі для інтернованих вояків Армії УНР у Каліші (Польща). Створенню т-ва передувал вихід однойменного літ. журн., засн. 13.5.1922 за рішенням зборів гуртка молодих таборових письменників (до ініціативної групи входили С. Довгаль, М. Селегій, М. Загривний, Ю. Дараган) та членів літ.-арт. т-ва «Вінок» (утворене в Каліші 2.5.1922; до нього, зокрема, належали І. Зубенко, А. Коршнівський, А. Листопад). 9.5.1922 на других орг. зборах прихильників журн. редколегія «Веселки» увійшла як самостійна одиниця до складу т-ва. Одним із найактивніших його діячів був Є. Маланюк. Чл. «В.» також були В. Євтимович, П. Загоруйко, О. Зубенко, Д. Левський, А. Павлюк, М. Чирський та ін.; художники В. Дядинок, А. Жуков, П. Омельченко, В. Цимбал, В. Щербак. З «веселківцями» тісно співпрацювали К. Поліщук, Г. Орлівна, О. Турянський, ін. відомі письменники, які перебували тоді в Зх. Україні. Метою т-ва було творення й популяризація укр. літ. та мист., видав. діяльність, підготовка рефератів, проведення літ. вечорниць, бесід, орг-ція виставок малярських робіт, театр. діяльність тощо. Осередком, де «веселківці» передусім реалізовували свої плани, став журнал, який виходив до грудня 1923.

М. Крунач (Львів).

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ СЕРГІЙ ФЕОФАНОВИЧ (1878 – р. см. невід.) – громад.-політ. діяч, інженер,

економіст. Н. на Поділлі. Закінчив Петерб. ун-т, учасник студент. руху. Згодом – доцент Київ. політехнічного ін-ту. Належав до фундаторів та керівників Укр. технічно-агрономічного т-ва «Праця» (1917), де займався вивченням та аналізом стану економіки України й перспектив її розвитку. Один із засновників *Української Центральної Ради*, організатор перших маніфестацій та з'їздів. Член Комітету УЦР (Малої Ради), товариш голови. Член ЦК УСДРП, представником якої був у ЦР та *Малій Раді*. З 1918 – генеральний консул *Української Держави* в Петрограді. 1918–20 – завідувач кафедри статистики правничого ф-ту Київ. держ. ун-ту. В 1920-х – професор Київ. с.-г. ін-ту, голова С.-г. наук. комітету України. У 1930-х деякий час перебував в ув'язненні, пізніше емігрував.

С. Панькова (Київ).

ВЕШНЯК-ЯКУБОВИЧ ФЕДІР (Вешняк Федір Якубович) (р. н. невід. – 1650) – полковник Чигиринського полку (1648–50). Походив із Полтавщини. Навчався у Києво-Могилянській колегії, згодом перебував на Запоріжжі. 1636–37 – військ. писар. Служив у реєстровому козац. війську. В квітні 1648 разом із Ф. Джалалієм очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні та їхній перехід на бік Б. Хмельницького. 1648 був призначений чигиринським полковником, став одним із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Учасник *Жовтоводської битви 1648*, *Корсунської битви 1648*. 2.5.1648 (за ін. даним, в червні) очолив перше укр. посольство до Варшави. 1649 двічі виїздив з дипломатичними місіями до Москви. 5.6. і 13.6.1649 мав зустрічі з царем *Олексієм Михайловичем*. Під час *Збараської облоги 1649* і *Зборівської битви 1649* призначався наказним гетьманом. Помер наприк. 1650 у Чигирині.

ВИБОРНІ КОЗАКИ – одна з категорій укр. козацтва, що виникла в Гетьманщині у 18 ст. і до складу якої входили повноправні козаки, записані до полкових та сотенних компутів (реєстрів). Причиною появи В.к. було прагнення рос. уряду зменшити кількість козаків, які користувалися наданими козацтву правами та привілеями. Першу спробу провести «перевірку» та скорочення козац. компутів в окремих сотнях Ніжинського полку було зроблено універсалом гетьмана І. Мазепи у 1701. Однак в умовах Північної війни та у зв'язку з непопулярністю цього заходу серед основної маси козацтва її не було здійснено. Лише у 1735 було видано указ про *Правління гетьманського уряду*, за яким приступили до складання нових компутів. Відтак кількість козац. війська скоротилася до 30 тис. Особи, включені до нових компутів, стали називатися В.к. Козаки, не занесені до цих списків, переводились у категорію підпомічників. В.к. були зобов'язані виконувати лише військ. повинність, з'являючись на службу

кінно, з повним власним спорядженням та зброєю. До категорії В. к. зараховувались також діти духівництва. На Гетьманщині В. к. як окремий стан проіснували до 1783, коли царський уряд скасував козац. права та привілеї. Однак В.к. не були переведені у кріпацтво, а й надалі залишались особисто вільними людьми. У Слобідській Україні, внаслідок проведення рос. урядом військ. реформи, у 1732–1737 також було проведено ревізію козац. компутів, до яких включили лише 4200 козаків із п'яти полків. За своїм становищем вони були близькими до В. к. Проіснували до 1765, коли на Слобожанщині ліквідували козац. полки.

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН ОСТАПОВИЧ (р. н. невід. – 16(26).3.1664) – видатний укр. держ., політ. і військ. діяч, гетьман України (1657–59). Походив з укр. шляхет. роду з Овруцького пов. на Київщині. Вчився в Києво-Могилянській колегії. Служив юристом у міськ. суді в Луцьку, згодом – намісник луцького старости. Брав участь у діяльності Луцького братства. На початку Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 служив у польськ. війську. Під час Жовтоводської битви 1648 потрапив у татар. полон. Випущений Б. Хмельницьким. У 1648 призначений генеральним писарем. Виявивши блискучі дипломатичні здібності, В. виконував найважливіші доручення гетьмана і став одним із найближчих дорадників Б. Хмельницького. Вів переговори з Польщею, Московщиною, Швецією, Кримським ханством та ін. державами. Після смерті Б. Хмельницького на Корсунській Раді 1657 обраний гетьманом України. Продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної держ. незалежності України. У зовн. політиці В. мав на меті утримувати дружні відносини з усіма сусідніми країнами, не надаючи переваги жодній із сторін. У жовтні 1657 уклав укр.-швед. договір, умови якого були вироблені ще за участі Б. Хмельницького. В той же час відновив союз із Кримським ханством, що був розірваний з моменту укладення Березневих статей 1654, та розпочав переговори з Польщею. Активна зовн. політика В., спрямована на зміцнення міжнар. авторитету України, викликала занепокоєння моск. уряду. Намагаючись посилити свій вплив в Україні, царський уряд почав активно формувати з допомогою своїх агентів антигетьманську опозицію. Внутр. політика В., зорієнтована на посилення ролі козац. старшини в укр. суспільстві, постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами спричинили виступ проти гетьмана частини козаків і селян, який очолив полтавський полковник М. Пушкар і запорізький кошовий Я. Барабаш. В травні-червні 1658 гетьманські війська за наказом В. ліквідували Барабаша і Пушкаря заколот 1657–58 і Дейнеків повстання 1657–58. Складна політ. ситуація в Україні, постійна загроза агресії з боку Московщини і підтримка нею

антигетьманської опозиції змусили В. до союзу з Річчю Посполитою. 6(16). 9.1658 після довгих переговорів між Україною і Польщею було укладено Гадяцький договір 1658. Дізнавшись про укладення договору В. з Польщею, Московщина вдалася до відкритої агресії проти України. Навесні 1659 150-тис. армія під командуванням кн. Трубецького розпочала окупацію Лівобережної України, руйнуючи і грабуючи все на своєму шляху. В червні 1659, зібравши всі можливі військ. сили, В. вирушив назустріч загарбникам. 28–29 (8–9).7.1659 у Конотопській битві 1659 укр. армія під проводом гетьмана В. вщент розгромила моск. війська. Проте В. не зміг скористатися результатами блискучої перемоги під Конотопом. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промоск. настроєні полк. І. Безпалий, Т. Цюцюра, В. Золотаренко. Скориставшись новим виступом проти гетьмана В., моск. війська під командуванням Г. Ромодановського захопили Лівобережну Україну. В цих умовах В. у жовтні 1659 зрікся булави і виїхав у Польщу. Через деякий час В. був призначений сенатором і київ. воєводою. З 1662 брав активну участь у діяльності Львів. братства. На початку 1664 В. було звинувачено у зраді й без суду, за наказом полк. С. Маховського, розстріляно під Вільхівцем неподалік від Лисянки (тепер Черкаська обл.). Похований у Великому Скиті біля с.Рудки Гніздичової у Галичині. На думку деяких дослідників, у Скиті Манявському.

ВИГОВСЬКІ – укр. шляхет. рід на Київщині. Найвідоміші представники – брати Іван, Данило, Костянтин, Федір, Василь Виговські. **Іван В.** (р. н. невід. – 16.3.1664) – гетьман України (1657–1659; див. І. Виговський). **Данило В.** (р. н. невід., – 30.11.1659) – полковник бихівський, був одружений з дочкою Б. Хмельницького Оленою. 1655 наказний гетьман козац. війська у спільному укр.-моск. поході проти Речі Посполитої. Під час облоги і здобуття Любліна не дозволив П.Потьомкіну руйнувати місто і нищити жителів. Після смерті Б. Хмельницького виступив проти Москви. За наказом гетьмана І. Виговського зробив невдалу спробу вигнати з Києва моск. залогу на чолі з воєводою Ю. Барятинським. Потрапив у моск. полон. Замучений на допиті під Калугою 30.11.1659. Його родові маєтки були конфісковані польськ. владою. **Костянтин В.** (рр. н. і см. невід.) – турівський і пінський полковник, генеральний обозний (1658). Після зречення з гетьманства Івана В. перейшов на службу в польськ. армію у чині полковника. Брав участь у битві під Чудновом на Житомирщині, в якій була розбита моск. армія під командуванням воєводи В. Шереметьєва. Після розстрілу брата І. відмовився від усіх пропонуваних йому польськ. владою держ. посад. **Федір В.** (рр. н. і см. невід.) – укр. дипломат. За дорученням гетьмана Б. Хмельницького та І. В. у складі укр. посольств їздив

до Москви і Варшави. В 1664 – київ. суддя. **Василь В.** (р. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, овруцький полковник (з 1658). Учасник Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57. 1655–58 перебував у татар. полоні. Після повернення призначений полковником овруцьким. Брав участь у битві з моск. військами під Васильковом. Був захоплений у полон. Помер у в'язниці.

ВИНАР ЛЮБОМИР (1932 р. н.) – відомий укр. історик із США, президент Укр. іст. т-ва, засновник і гол. ред. журн. «Український історик» («УІ»). Н. у Львові в родині видатних педагогів. На хвилі укр. еміграції часів Другої світової війни виїхав разом із батьками на Зх. Середню освіту здобув в укр. гімназії в Берхтесгадені у Німеччині, вищу – в зарубіжних та укр. еміграційних навч. закладах – нім. ун-ті Мюнхена (сусп. науки) й Укр. вільному ун-ті (історія й філософія). Після переїзду до США закінчив Вестерн Резерв ун-т у м. Клівленді (бібліотечні науки). Має ступінь доктора філософії в галузі іст. наук. Займав викладацько-професорські посади в ун-тах США (Денвер, Кент), водночас був доцентом УВУ (Мюнхен) на кафедрі історії України. У 1963 р. заснував часопис «Український історик» і є його незмінним гол. ред. Разом з О. Оглоблиним та Н. Полонською-Василенко у 1965 р. був серед головних ініціаторів створення емігрантами-науковцями Укр. іст. т-ва (УІТ) на Зх. Відтоді «УІ» набув статусу офіц. друкованого органу УІТ. В нових іст. умовах, що склалися з поч. 1990-х, УІТ, очолюване В., залучило до співпраці науковців з України й поширило видав. діяльність.

Тема укр. козацтва – поряд з грушевськознавством, біобібліограф. та історіограф. тематикою – є однією з провідних у наук. творчості В., зокрема проблема формування укр. реєстрового козацтва, періодизація козац. доби тощо. Вчений запропонував власну схему розвитку укр. козацтва, яка, не претендуючи на вичерпність, відобразила «важливі соціологічні й політичні процеси, що оформлювали козацький рух як основний чинник укр. іст. розвитку відповідної доби».

В. – автор монографічних праць та ґрунтовних розвідок з минулого України доби козаччини й Гетьманщини. Досліджував проблему міжнар. зв'язків укр. козаків: «Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593–1595 роках», «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657» (Лондон, 1960); «Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau, 1596» – (Littleton. – 1975, (автор вст. ст.)). Ряд книжкових видань з означеної тематики авторства або за загальною редакцією В. виїшли на Зх., а з 1990-х – і в Україні. Серед них: «Огляд історичної літератури про початки української козаччини» (Мюнхен, 1966), «Князь Дмитро Вишневецький» (Мюнхен, 1964), «Силуети епох: Дмитро Вишневець-

кий, Михайло Грушевський. Історичні розвідки» (Дрогобич, 1992), «Питання походження Максима Кривоноса» (Мюнхен – Нью-Йорк, 1973). В. – автор низки відповідних гасел у діаспорній «Енциклопедії Українознавства (Словникова частина)» за ред. В. Кубійовича. У виданому УІТ «Історичному атласі України» (Монреаль – Нью-Йорк – Торонто, 1980, за заг. ред. В.) окремі картографічні матеріали й коментарі висвітлюють добу козаччини-Гетьманщини. Як головний редактор В. сприяв широкому розгляду теми козацтва на сторінках «УІ». Особистий внесок історика в розробку проблематики козацтва високо оцінено фахівцями – О. Оглоблиним, Н. Полонською-Василенко, О. Бараном, В. Сергійчуком й іншими.

Л. Сакада (Київ).

ВИННИКІВ НАТАЛІЯ (1920–1942) – зв'язкова Організації українських націоналістів. 1941 заарештована рад. репресивними органами і засуджена під час «Процесу 59-х» у Львові до смертної кари (згодом замінено на довічне ув'язнення). 1941 звільнена з тюрми нім. окупаційними властями. 1942 В. за участь в укр. русі Опору заарештована гестапо і розстріляна у Києві.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (26.7(7.8).1880) – 6.3.1951) – відомий укр. громад.-політ. і держ. діяч, визначний письменник. Н. в с. Веселий Кут Єлисаветградського пов. Херсонської губ. (тепер Кіровоградська обл.). Після закінчення Єлисаветградської гімназії вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Навчаючись в ун-ті, брав активну участь в укр. нац. русі. Належав до членів київ. Громади, став одним із засновників Революційної української партії. За дорученням партії проводив пропагандистську роботу серед селян Полтавщини і робітників Києва, спрямовану на викриття нац. та соціальної політики рос. самодержавства в Україні. Через деякий час був заарештований, виключений з ун-ту без права навчання у будь-якому ін. навч. закладі й відданий у 5-й саперний батальйон. 1903 при спробі перевезти нелегальну літературу через кордон Російської імперії заарештований у Волочинську у ув'язненні у Лук'янівській тюрмі. Після звільнення в серпні 1904 брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії, входив до складу центр. органів партії, редагував друкований орган «Боротьба». 1906–14 В., постійно переслідуваний поліцією, змушений періодично жити і емігрувати. В березні 1910 входив до складу «Української громади» в Парижі. Згодом жив у Львові (1913–17), разом із Д. Донцовим і Л. Юркевичем редагував журн. «Дзвін». На поч. 1914 переїхав до Москви, де співпрацював у часописі «Украинская жизнь». Після Лютневої революції 1917 повернувся до Києва. Як лідер УСДРП у 1917–19 відіграв значну роль в укр. нац.-визв. русі. З березня 1917 під час Українського національного кон-

В гресу обраний заст. голови *Української Центральної Ради*, а згодом – заст. голови *Малої Ради*. Наприк. травня 1917 очолював укр. делегацію на переговорах із Тимчасовим урядом у Петербурзі. 15(28).6.1917 призначений головою першого укр. уряду – *Генерального Секретаріату УЦР* з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутр. справ. Брав активну участь у підготовці всіх універсалів УЦР. У грудні 1917 став ініціатором відхилення ультиматуму Ради Нар. Комісарів Росії. В січні 1918 очолює *Раду Народних Міністрів УНР* і міністерство внутр. справ. Однак уже 18(30).1.1918 під тиском міжпарт. незгод подав у відставку. 18.9 – 14.11.1918 очолював *Український національний союз*, став одним із керівників повстання проти гетьмана *П. Скоропадського*. 14.11.1918 обраний головою *Директорії УНР*. У лютому 1919 В., не погоджуючись із політикою орієнтації на *Антанту*, виїшов зі складу Директорії, спільно з однодумцями організував закорд. групу Укр. комуністичної партії, створив її друкований орган – газ. «Нова доба». На початку 1920 інтенсивно він переговори про можливість повернення в Україну і участь у роботі більшовицького уряду, хоча при цьому висував дві основні умови – самостійність і суверенність Укр. рад. республіки та створення укр. нац. уряду. На поч. травня 1920 приїхав до Москви. Зустрічався з *Л. Троцьким*, *Л. Каменєвим*, *Г. Зинов'євим*, *Г. Чичериним*, *Х. Раковським* та ін. і отримав пропозицію обійняти пост заст. голови РНК і наркома закорд. справ України. Вивчивши внутрішньополіт. становище України, В. висунув вимогу включити його до складу політбюро *Комуністичної партії (більшовиків) України*. Після відмови В. виїхав за кордон. Повернувшись до Відня, виступив із гострою критикою нац. політики більшовицького уряду і Ком. партії в Україні. В 20-х В. поселився у Франції, де в основному займався літ. діяльністю. У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. Помер у франц. м. Мужен неподалік від Канн.

Літ. творчість розпочав 1902 (оповідання «Краса і сила» викликало захоплену рецензію І. Франка та ін. критиків). Оповідання і новели В. змальовують образи заробітчан, наймитів у ситуаціях руйнування сел. традиції та моралі («Біля машини», «Раб краси», «Кузь та Грицунь», «Голод», «Контрасти», «Хто ворог?», «Голота»), провінц. мішанства («Заручини»), епізоди з побуту військ. казарми («Боротьба», «Солдатики!»), в'язниці («Талісман», «Щось більше за нас»). Новаторськими у В. були постаті інтелігентів-революціонерів, подані в складних психологічних ситуаціях («Купля», «Зіна», «Момент», «Історія Якимового будинку»). Критика відзначала спостережливість автора, виразність його реалістичного малюнка, поєднаного з імпресіоністичними засобами письма, динамізм у розгортанні сюжету, гумор, але закидала йому кострубатість мови, невивершеність форми, подекуди моралізування і тен-

денційність у зображенні психологічних, часом штучних, конфліктів.

В оповіданнях, новелах, романах наступного періоду (після 1905) В. дедалі більше уваги приділяє психологічним експериментам. На перший план у його творчості щораз виразніше виступає герой із більш чи менш сформованою концепцією «чесності з собою», яка нерідко протиставляється загальноприйнятим моральним нормам. Драми «Дисгармонія», «Шаблі життя», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Брехня», «Настусь», «Базар», «Гріх», романи «Чесність з собою», «По свій», «Божки», «Рівновага», «Заповіти батьків», «Хочу» відзначає типаж хистких у переконаннях і поведінці персонажів, схильних, однак, до витончених рефлексій (особливо варто відзначити роман «Записки кирпатого Мефістофеля»). В еміграційні роки В. написав цикл психологічних оповідань з історії свого дитинства («Намисто»), кілька соціально-утопічних романів і повістей («Сонячна машина» – перший в укр. лір-роман такого різновиду, «Нова заповідь», «Вічний імператив», «Лепрозорій»), драм («Закон», «Великий секрет», «Ательє щастя», «Пророк»), кіносценаріїв, а також займався живописом. Останній роман В. – «політична концепція в образах» – «Слово за тобою, Сталіне!». 1920 опублікував дуже тенденційні спогади «Відродження нації». В еміграції В. розробив власну світоглядну систему конкордизму. Цікавим джерелом для вивчення сусп., мист. атмосфери, а також генез творчості письменника є його щоденники. Чимало творів В. перекладено ін. мовами; п'єси ставилися у великих театрах різних країн. В Україні було видано 24-томне зібрання творів В. (1926–1930).

М. Легкий, І. Підкова (Львів).

ВИПИСНІ КОЗАКИ (випищики) – укр. козакі, виключені рішеннями уряду *Речі Посполитої* з козац. реєстрів (списків) наприк. 15 – у 1-й пол. 17 ст. Після утворення в 1572 реєстрового козац. війська кількість занесених до реєстру козаків часто змінювалася, в т. ч. і в бік зменшення. Переважно це відбувалося після поразки козац.-сел. повстань. Так, після придушення повстань 1637–1638 і прийняття сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького...» козацький реєстр було зменшено з 8 до 6 тис. козаків. 2 тис. не були вписані до реєстру і стали В. к. Однак кількість цієї категорії козаків була значно більшою. Після *Куруківської угоди 1625* їх було понад 20 тис. В. к. заборонялося називатися козаками, утворювати військові загони, обирати собі старшину і навіть проживати на «волості» (в місцях розселення реєстрових козаків). Не підлягали вони і козац. судочинству. В. к. повинні були повернутися до одного із станів тогочасного укр. суспільства (селянства чи мішанства). Незадоволені своїм становищем, вони часто тікали на Запорізьку Січ і активно включалися у нац.-визвол. боротьбу проти Речі Посполитої.

ВИРА – грошовий штраф за вбивство вільної людини в *Київській державі*. В. сплачував убивця на користь князя (якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти). За «Руською правдою», помста зі сторони родичів убитого могла бути замінена сплатою 40 гривень. За вбивство ж представника князівської адміністрації потрібно було сплатити подвійну В. (80 гривень). Піввира (20 гривень) сплачувалася за нанесення тяжких тілесних ушкоджень і вбивство зрадливої жінки. У випадку, якщо вбивцю не знаходили, «дику» В. платила вся община – верв, на тер. якої було знайдено труп убитого.

ВИСОЧАН СЕМЕН (Сень Гнатович; р. н. невід. – 1666) керівник нац.-визвол. повстання 1648 у західноукр. землях, полковник лисянський. Восени 1648 очолив масовий нар. рух проти польськ. гніту в Галичині, який розпочався під час походу укр. армії під проводом Б. Хмельницького на Львів (див. *Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*). В. організував у р-ні Отині (тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) 15-тис. повстанське військо, яке поділялося на полки і сотні, було озброєне артилерією. Повстанці, очолювані В., успішно діючи в тилу польськ. армії, здобули найбільшу польськ. фортецю на Прикарпатті – Пнів (тепер село Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). В грудні 1648 повстанські полки під командуванням В. вели тяжкі бої з польськими військами за переправи через Дністер, проте під тиском переважаючих сил противника змушені були відступити у *Правобережну Україну*. 1651 воював на Брацлавщині у війську *І. Богуна*, брав участь в обороні Вінниці від польськ. військ. 1659 отримав звання козацьк. полковника. 1664–65 В. був одним із керівників повстання проти польськ. панування на Правобережній Україні під проводом кальницького полк. В. Варениці, відзначився під час оборони Лисянки (тепер Черкаська обл.). На початку 1666 В. потрапив у моск. полон, був вивезений до Москви, де і помер.

ВИСОЦЬКИЙ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (15.7.1923–19.12.1998) – дослідник давньоукр. графіті, доктор іст. наук (1979). Н. у Полтаві. 1956 закінчив іст. філ. ф-т Київ. ун-ту. Працював у заповіднику «Софійський музей» (1956–67) та Ін-ті археології АН УРСР (1967–92). Виявив, дослідив та видав понад 400 графіті 11–17 ст., що збереглися на старовинних київських спорудах і містять цінні відомості про іст. події, мову давніх киян, походження й розвиток писемності. Автор монографій «Древнерусские надписи Софии Киевской 11–14 вв.» (1966), «Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити 11–17 вв.» (1976), «Киевские граффити 11–17 вв.» (1985), у яких відзначав безперервність писемної традиції від Київ. Русі до України 17 ст. Підсумкова праця – «Київська писемна

школа 10–12 ст.: До історії української писемності» (1998). 1969 учений висунув пропозицію: для збереження руїн Золотих воріт відбудувати їх у первісному вигляді. 1972–73 провів ретельне археол.-архіт. дослідження пам'ятки, на підставі якого було розроблено проект відбудови Золотих воріт.

С. Білокінь (Київ).

ВИТВИЦЬКИЙ СТЕПАН (1884–9.10.1965) – відомий укр. громад.-політ. діяч. Н. на Станіславщині. Навчався на юридичному ф-ті Львів. і Віденського ун-тів. У студентські роки очолював *Академічну громаду* у Львові та орг-цію «Січ» у Відні. 1915–18 – член редакції «*Діла*» і ред. «*Свободи*» у Львові. В жовтні 1918 В. як член *Української національно-демократичної партії* обраний на посаду секретаря *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*. Член Президії УНР, згодом – держ. секретар закорд. справ Республіки. 1919 очолював делегацію ЗО УНР на переговорах із спец. місіями Найвищої Ради держав Антанти на чолі з ген. Бертелемі (лютий 1919) і ген. Л. Ботою (травень 1919) про умови перемир'я з Польщею. З жовтня 1919 – заст. голови дипломатичної місії Директорії УНР (голова А. Лівницький) у Варшаві. Протестуючи проти проекту умов *Варшавського договору 1920*, залишив переговори. Деякий час керував роботою секретаріату закорд. справ у уряді ЗУНР в еміграції у Відні. 1921–23 В., очолюючи місії ЗУНР у Парижі й Лондоні, домагався від урядів цих країн визнання факту окупації Польщею тер. Сх. Галичини і відновлення незалежності. 1925–39 В. – один із провідних членів Укр. нац.-дем. об'єднання, заступник голови УНДО (з 1938). 1935–39 – посол до польськ. сейму. З 1945 жив у Німеччині. В червні 1948 став одним з ініціаторів створення *Української Національної Ради*, був обраний заст. головою Виконавчого Органу УНР і керівником відділу закордонних справ. З березня 1954, після смерті А. Лівницького, обраний президентом УНР.

ВИТИЧІВСЬКИЙ З'ІЗД 1100 – другий з'їзд князів *Київської держави*, скликаний у м. Витичеві (тепер Київської обл.) з ініціативи *Володимира Мономаха* в серпні 1100. На В.з. розглядалося питання про примирення князівських міжусобиць і об'єднання сил для боротьби проти половців. 10.8.1100 кн. Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович Мономах, Давид і Олег Святославичі уклали договір про припинення міжусобної боротьби. Княжий суд позбавив Володимир-Волинського князівства кн. *Давида Ігоровича*, який порушив перемир'я, укладене на *Любецькому з'їзді 1097*, і спричинив міжусобну війну. Взамін йому було надано у володіння Бузьк, Острог, Дубно, Чорторійськ, а невдовзі – Дорогобуж та 4000 гривень срібла. Після з'їзду відбулися спільні походи князів проти половців, що надовго припинило напади цих кочівників на Київ. Русь.

ВИТОВТ (Вітовт, Вітаутас) (1350–27.10.1430) – великий князь лит. (1392–1420), син Кейстута. 1370–76 брав участь у походах проти Тевтонського ордену, 1372 – на Москву. Виступав проти умов *Кревської унії 1385*, боровся за політичну незалежність Литви від Польщі. За угодою, укладеною в 1392 в Острозі, був визнаний польськ. королем Ягайлом довічним правителем Литов. князівства. Ліквідував на території України найбільші удільні князівства – Волинське, Київське, Новгород-Сіверське і Подільське та створив замість них звичайні лит. пров., в яких правили великокнязівські намісники, а Зх. Поділля був змушений передати Ягайлові. Вів тривалу боротьбу з татарами, намагаючись витіснити їх з Укр. Причорномор'я. 12.8.1399 лит. війська на чолі з В. були розгромлені тат. загонами у битві на Ворсклі, але в 20-х 15 ст. В. все ж таки зайняв Поділля й зумів розширити свої володіння до Чорноморського узбережжя. Будував на пд. кордонах своєї держави велику систему укріплень, яка складалася з фортець Каравул, Білгород, Хаджибей. Протягом 1406–08 здійснив три походи у Моск. князівство, встановивши в 1408 кордони між Литвою і Московією по р.Угрі. Вів тривалу війну проти Тевтонського ордену. В 1410, під час «Великої війни», В. разом з Ягайлом очолював польськ.-лит.-укр. війська, які завдали поразки нім. рицарям у *Грюнвальдській битві 1410*. В. сприяв розвитку торгівлі, ремесел, запроваджував у містах, в т.ч. і в Україні, *магдебурзьке право*. 1413 уклав з Польщею *Городельську унію 1413*, яка обмежувала права і привілеї укр. шляхти у Великому князівстві Лит. 15.11.1415 за ініціативою В. собор єпископів у Новгородку висвятив усупереч волі Константинопольського патріарха митрополитом Київ. і Лит. Григорія Цамблака.

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (Іоанн русин, реченний Вышенский, Іоанн мних Вишенский, Іоанн инок з Вишне; між 1545–50 – між 1621–33) – видатний український письменник-полеміст. Н. у м.Судова Вишня (тепер Львівська обл.). Був високоосвіченою людиною. Навчався спершу в рідному місті, потім – у Луцьку, в Острозі, де належав до Острозького літературно-наукового гуртка. Брав участь у діяльності Львів. братства. З кін. 1580-х перебував на Афоні, який був центром православного чернецтва на Сх. Прийняв чернецтво й поселився в печері, ставши схимником-анахоретом. Надсилав в Україну свої пристрасні послання, адресовані до кн. К. Острозького, до братств, священників і всіх українців. 1604 приїжджав в Україну, два роки жив у Львові, Унівському монастирі, Скиті Манявському. 1606 повернувся на Афон. До нас дійшли 16 (17) трактатів і послань В., написаних між 1588 і 1615 (1616). Десять із них об'єднав у рукописну «Книжку» (бл. 1600): «Обличение диавола-миродержца», «Писание до князя Василя» (Костянтина Острозького), «Послание до всех обще в Лядской земли живущих»,

«Послание к утекшим от православной веры епископом» (була вже надрукована раніше, 1588 в Острозі) та ін. 1600–1615 (1616) написав «Краткословны ответ Феодула», «Зачапку мудраго латыника з глупым русином», «Позорище мысленное», послання до Домнікії, Іова Княгиницького та інші твори. Творчість В. відзначається не лише яскравим талантом автора, але і його своєрідною позицією. «Книжка» не обмежується боротьбою з католицизмом та унією. Виходячи із засад візант. аскетизму, автор гостро критикував тодішній церк. і світський лад, вимагав простоти старохристиянського братства як здійснення царства Божого на землі, апологетизував бідність та глупоту, вищу за всякий розум. В. використовував форми церк. послання, діалогу й полемічного трактату. Володів неповторним індивідуальним літ. стилем, позначеним образністю, енергійністю, імпульсивністю, полемічно-викривальним запалом. Ораторський пафос поєднував із сарказмом та в'їдливою іронією, використовував такі художні засоби, як епітет, порівняння, риторичні запитання. Твори другого періоду вже не позначаються такою силою пристрасті і є радше обороною власних поглядів. Помилковими були виступи В. проти системи світської освіти, вивчення іноз. мов та античної філософії, а також нар. звичаїв та обрядів, у яких вбачав поганські риси. Творчість В. вплинула на розвиток жанру сатири в укр. л-рі. Твори В. вивчали І. Франко, М. Сумцов, А. Кримський, М. Грушевський, М. Возняк.

М. Легкий (Львів).

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (р. н. невід. – 1563) – укр. кн., перший із достовірно відомих козац. гетьманів (бл. 1552–1563). Походив із старовинного волинського роду Гедиміновичів. Власник земельних маєтків у Кременецькому пов. 1550–53 – староста Черкаського і Канівського пов. Бл. 1552 (за ін. даними 1554–55, 1556) збудував на о. Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорізької Січі й згуртував на боротьбу проти татар кількисот козаків. 1554 знову призначений *Сигізмундом II Августом* старостою канівським і черкаським. 1557–58 відбивав напади кримських татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм I на *Хортицю*. В жовтні 1657 В. на чолі козаків здобув тур. фортецю Іслам-Кермен і вивіз звідти всі гармати на Хортицю. В. пробував організувати союз держав (Польща, Московія), в якому брали б участь і запорожці для боротьби проти *Туреччини та Кримського ханства*. На поч. 1559 здійснив вдалий похід у Крим, визволивши з неволі кілька тисяч укр. невільників. У червні запорожці під проводом В. напали на тур. фортецю Азов. 1563 втрутився в боротьбу за молд. престол. Під час походу в Молдавію 4-тис. козац. загін на чолі з В. зазнав поразки у бою під Сучавою від військ претендента на молд. престол Стефана IX Томші. В. потрапив у полон і був виданий тур. уря-

ду. За повідомленням «Хроніки Мартина Бельського», В. після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II скинули з вежі на залізні гаки, вмуровані у прибережну стіну в Константинополі. В. – герой укр. нар. думи про Байду.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ МІХАЛ (Михайло) (1633, за ін. даними, 31.7.1640 – 10.(20).11.1673) – польськ. король (1669–73). Син Я. Вишневецького. За В. Польща, намагаючись захопити Правобережну Україну, підтримувала претендента на гетьманство М.Ханенка і вела війну проти П. Дорошенка. Влітку 1672 укр.-тур. армія, здобувши фортецю Хотин, вступила в *Галичину*. Після короткотривалого облоги укр.-тур. військами Львова В. був змушений укласти *Бучацький мирний договір 1672*, за умовами якого Україна ставала незалежною державою під протекторатом Туреччини. Помер у Львові.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ЯРЕМА (Ієремія) (1612 – 20.8.1651) – один із найбільших магнатів, князь, воевода руський (з 1646). Походив з укр. князівського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав військ. справу в Італії та Іспанії. 1631 прийняв католицизм. Володів величезними маєтками у *Лівобережній Україні, Волині та Поліссі*. Утримував наймані війська. Резиденцією В. було місто Лубни, де він часто приймав послів іноз. держав. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політ. впливів, проти зміцнення королівської влади у Речі Посполитій. 1632–34 брав участь у війні проти Моск. держави, під час якої особливо відзначалися укр. козаки під проводом гетьмана *Т.Орендаренка*. У період *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б.Хмельницького 1648–57*, маючи 12-тис. загін надвірного війська, з надзвичайною жорстокістю розправлявся з укр. нас. У липні 1648 надвірні загони В., В. Заславського і Я.Тишкевича зазнали нищівної поразки в боях під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтинівом від укр. військ на чолі з *М.Кривоносом*. Після розгрому польської армії в *Пілявецькій битві 1648* В. втік до Львова. Влітку 1649 отримав титул коронного гетьмана. Продовжував боротьбу за встановлення польськ. влади в Україні.

ВИШНЕВЕЦЬКІ – укр. князівський рід. Про походження роду в наук. істор. л-рі єдиної думки немає. За одними даними, В. були відгалуженням княжого роду Несвіцьких (засновник – Федір Несвіцький), за ін. – нащадками великого кн. лит. *Ольгерда* (родоначальник – Федір Корибут). Володіли величезними земельними маєтностями в Україні, обіймали керівні посади в органах держ. влади Польщі. Найвизначніші представники: **Іван В.** (р.н. і см. невід.) – староста пропойський і чечерський (1536–43). **Андрій В.** (р.н. і см. невід.) – волинський каштелян (1569) і брацлавський воевода (1572). **Дмитро В.**

(р.н. невід. – 1563) – укр. козацьк. гетьман (див. *Д.Вишневецький*). **Костянтин В.** (р.н. і см. невід.) – староста житомирський (1583). До цього роду відносять: **Ярему В.** (1612–1651) – воеводу рус. з 1646 (див. *Я.Вишневецький*), **Міхала В.** (1633–1673) – короля Польщі з 1669 (див. *М.Вишневецький*). У 40-х 18 ст. рід В. перестав існувати, а їхні володіння перейшли до польськ. магнатів Замойських.

ВИШНЯ ОСТАП (справжні прізви., ім'я, по батькові – Губенко Павло Михайлович; 1(13).11.1889–28.11.1956) – укр. письменник-сатирик, гуморист, перекладач. Н. на хуторі Чечва (тепер с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл.). 1907 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу. 1917 вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (не закінчив). Літ. діяльність розпочав 1919 у Кам'янці-Подільському (під псевд. П. Грунський, з 1921 – Остап Вишня). З 1921 працював у газ. «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда», журн. «Червоний перець» та ін. Перша зб. – «Діла небесні» (1923). 1920 – на поч. 1930-х видав зб. фейлетонів і гумористичних оповідань «Вишневі усмішки (сільські)» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Лицем до села» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні», «Вишневі усмішки театральні», «Вишневі усмішки літературні» (усі – 1927), «Вишневі усмішки закордонні» (1930) та ін. Перше 4-томне видання «Усмішок» вийшло у 1928. Чл. літ. груп «Пролет-фронт» і «Літературний ярмарок», входив до складу президії оргкомітету Спілки письменників України (1932). Безпідставно заарештований 25.12.1933 і засуджений до 10 років концтаборів. Покарання відбував в Ухті Комі АСРР. Звільнений 8.10.1943. Реабілітований у 1955. Літ. діяльність відновив 1944. У 40–50-х видав зб. гумористичних оповідань «Самостійна дірка» (1945), «Весна-красна» (1949), «Вишневі усмішки» (1950), «Мудрість колгоспна» (1952), «А народ війни не хоче» (1953), «Великі ростіть» (1955) та ін. Перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, В. Маяковського, Я. Гашека, Марка Твена, О'Генрі та ін. 1954 обраний до складу правління Спілки рад. письменників України. Твори В. О. перекладено багатьма мовами народів світу.

О. Юркова (Київ).

ВИДЕНСЬКІ АРБИТРАЖІ 1938 і 1940 – назва двох підписаних у Відні представниками Німеччини (міністр закорд. справ *Й. Ріббентроп*) та Італії (граф Г. Чіано) рішень про передачу Угорщини значних тер. Чехо-Словаччини і Румунії. На підставі рішень 1-го В. а. від 2.11.1938 від Чехо-Словаччини було відторгнуто і приєднано до Угорщини пд. Словаччину і частину *Карпатської України* (Угорський, Іршавський, Мукачівський і Севлюшський пов. з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове) заг. площею 11 927 кв. км і 182-тис. нас. Внаслідок 2-го В. а. від 30.8.1940 від Румунії до Угорщини відходила Пн. Трансильванія з

В тер. 43 492 кв. км і нас. 2,4 млн. чол. Відповідно до мирного договору з Угорщиною, підписаного 10.2.1947 в Парижі, рішення обох В. а. було скасовано.

«**ВІДРОДЖЕННЯ**» – щоденна безпартійна демократична газета, що виходила в Києві у 1918 (березень–грудень). Вийшло 222 числа. З березня по червень (чч. 1–63) газ. видавав редакційно-видавничий відділ військ. міністерства УНР (з травня – *Української Держави*). У червні-липні (чч. 64–101) видавалася Т-вом співробітників газ., тимчасовий ред. – П. Гаєнко. У серпні–грудні (чч. 102–222) газ. виходила з Держ. друкарні, ред.-видавець – П. Певний. Газ. всебічно висвітлювала весь спектр політ., культ., осв. життя України протягом 1918. На сторінках часопису відтворено зміни політ. влади та діяльність кожної з них: *Української Центральної Ради*, *Гетьманату*, *Директорії УНР*. Газ. мала постійні рубрики: «Офіціальний відділ», «По Україні», «Вісті з місць», «За кордоном», «Війна з Московщиною», «Сьогодні», «Театр і музика», «Мистецтво», «З газет і журналів», «Бібліографія», «Хроніка». Зміст і характер публікацій відповідали концепції газети, яка стояла на позиції нац. відродження України. Окрім офіційних оглядів держ. життя, особлива увага приділялася проблемам освіти, культури, церкви, книговидавництва. Ряд публікацій присвячено становленню укр. нар. ун-тів у Києві, Кам'янці-Подільському та ін. містах, заснуванню *Української академії наук*. Читачів постійно інформували про укр. вид-ва та вихід нових книжок, зміст найбільш популярних укр. часописів. Газета мала широке коло власн. кореспондентів, що давало можливість висвітлювати найважливіші події з усієї України. З часописом співпрацювали О. Грушевський, М. Залізник, О. Олесь, М. Сумцов, І. Стешенко, Г. Чупринка, С. Пилипенко, Б. Дорошкевич, Ю. Кузьмін, Л. Горенко, П. Михайлович, М. Кічура та ін. Під однойменною назвою газ. видавала ілюстровані додатки.

С. Панькова (Київ).

ВІЗАНТІЯ (Візантійська імперія) – прийнята в іст. науці назва держави, що утворилася наприк. 4 ст. у сх. частині Рим. імперії. Назва походить від Візантії – колонії, заснованої у 7 ст. до н. е. вихідцями з грец. м. Мегари на европ. березі прот. Босфор. Вигідне геогр. положення колонії – на перехресті світових торг. шляхів – спричинилося до побудови тут імп. Константином I (324–337) нової столиці імперії. Будівництво міста, названого Константинополь (місто Константина), розпочалося у 326 і офіційно завершилося в 330. Нова столиця стала центром світової держави, яка одержала назву Сх. Рим. імперія (Імперія ромеїв) і проіснувала до 1453, коли Константинополь (Царгород) був здобутий турками.

Сх. Рим. імперія утворилася внаслідок розпаду Рим. імперії, який відбувся після смерті імп. Феодосія Великого (395). Тоді в кожній її частині з'явився

самостійний імператор: у зх. – Гонорій (395–423), у сх. – Аркадій (395–408), якого вважають першим візант. імп. Тер. В. охоплювала землі Балканського п-ова, Малу Азію, Сирію, Палестину, Єгипет, Лівію (Кіренаїку), частину Месопотамії, Вірменії та Грузії, а також пд. Кримського п-ова (Херсонес), о-ви Егейського та Середземного морів Крит та Кіпр. Офіц. мовою у 4–6 ст. була лат., а згодом – грец.

Уже в перші століття н. е. після втрати Італією домінуючої ролі в екон. житті Рим. імперії її місце посідають сх. пров. (особливо Мала Азія, Сирія та Єгипет), де ще в епоху еллінізму була створена система, що базувалася на нових формах ведення с. г. Важливим фактором було також зростання міст і торгівлі. Найбільшими центрами світової торгівлі були Константинополь, Антіохія, Александрія. Високий рівень розвитку екон. сприяв зміцненню В., яка у 9 ст. досягла найвищої могутності. За правління імп. Юстиніана (527–565) проведено адм. та законодавчу реформи, зміцнено централізацію держави, створено могутню армію. Це дало можливість В. суттєво розширити свою тер. Були завойовані Пн. Африка (533–534), Італія (555), Далмація, Пд.-Сх. Іспанія, Сицилія, Сардинія, Корсика та Балеарські о-ви. Та уже наприк. 6 ст. імперія вступає в період глибокої кризи й до серед. 8 ст. її тер. зменшується майже вдвічі. На поч. 7 ст. перси, а згодом араби завойовували Сирію, Палестину та Єгипет. У серед. 7 ст. на Балканському п-ві утворилося міцне Болгарське царство. Тоді ж лангобарди підкорили собі тер. Італії, де під контролем візант. властей залишилися тільки Равенна, Рим та Неаполь.

Лише на поч. 8 ст. імп. Льву III (717–741) вдалося зупинити натиск арабів і стабілізувати ситуацію на кордонах імперії. Впродовж наступних трьох віків В. з перемінним успіхом вдавалось утримувати свої землі. На Сх., внаслідок занепаду Араб. халіфату, візантійцям вдалося підкорити Кілікію, Вірменію, частину Месопотамії, о. Кіпр. Менш вдалими були воєнні дії на Зх. Тут імперія втратила Сицилію, Мальту, Крит (відвойований у 2-й пол. 9 ст.). Найбільш напруженими були взаємини з Болгарією, яка на початку 9 ст. стала небезпечним ворогом імперії. 811 хан Крум розгромив візант. військо і обложив Константинополь. Згодом його внук Симеон захопив майже всі володіння імперії на Балканах, за винятком Царгорода і Солуні (м. Фессалоніки).

Лише у 2-й пол. 9 ст. В. вдалося ліквідувати загрозу зі сторони болгар, держава яких у 1018 була завойована і перетворена на одну з пров. імперії. У 2-й пол. 9 ст. на Сх. з'явилися турки-сельджуки, які почали загрожувати сх. пров. імперії. У битві біля Манцикерті (1071) візант. війська зазнали поразки, а імп. Роман Діоген потрапив у полон. Після цього турки-сельджуки швидко захопили значну частину Малої Азії й створили тут Рулінський (Іконійський) султанат. Одночасно на зх. активізували воєнні дії нормани, які захопили володіння імперії на Апеннінсь-

кому п-ові. Під впливом військ. невдач і в самій імперії загострюється внутрішньополіт. боротьба, яка проявилася у виступах великих землевласників проти імператорської влади і зростанні сепаратних тенденцій в окремих пров. Останній період розквіту В. припадає на правління династії Комнінів. Завдяки проведенню низки політ., екон., адм. реформ феод. характеру вдалося стабілізувати становище імперії. Однак уже наприк. 12 ст. очевидними стають ознаки кризового стану держави. Вона ще знайшла сили стримувати натиск норманів на Балканах, з допомогою хрестоносців було відвойовано частину Малої Азії. Але під час 4-го Хрестового походу (1204) хрестоносці, за дорученням Венеції, здобули й пограбували Константинополь. Візант. імперія припинила існування як політ. ціле. На її уламках утворився ряд феод. самостійних держав – Лат. імперія з центром у Царгороді та ряд залежних від неї утворень (князівство Ахайя, герцогства Афіни, Наксос та ін.), Епірський деспотат, Нікейська і Трапезундська імперії в Малій Азії.

Нікейська імперія завдяки вигідному геогр. положенню і ряду реформ, проведених у ній представниками династії Палеологів, досить швидко зміцніла, і вже 1261 імп. Михаїл VIII Палеолог захопив Константинополь і відновив Візант. імперію. Тер. її охоплювала пн.-зх. частину Малої Азії, осн. частину Македонії та Фракії, ряд о-вів на Пн. від Егейського моря та пд. частину Пелопоннесу. Проте і надалі становище імперії залишалось вкрай тяжким. Зі Сх. їй загрожували турки-османи, з Пн. – серби і болгари, частину о-вів захопили венеціанці, а лат. рицарі – Пелопоннес і середню Грецію. Найбільш небезпечним ворогом В. були турки-османи, які у 14 ст. захопили землі Балканського п-ва і підійшли до Константинополя. Останній візант. імп. Константин XII Палеолог (1449–1453) був васалом Туреччини і володів лише столицею. 1453 турки після нетривалої облоги штурмом здобули Константинополь, після чого Візант. імперія перестала існувати. Трапезундська імперія проіснувала до 1461, коли її землі також були захоплені турками.

Історія В. тісно пов'язана з долею народів, що в різні епохи проживали на укр. землях. У перших століттях н. е. імперія контактувала з племенами, які розселилися у Прикарпатті, Придністров'ї, Пн. Причорномор'ї, Криму. В часи т. зв. Великого переселення народів тут пролягали шляхи, якими кочові орди (готи, *гуни*, *авари* та ін.) переселялися до кордонів Рим., а згодом Візант. імперії. У 4–6 ст. на тер. В. здійснювали походи слов'яни-анти, що створили перше держ. слов. утворення на укр. землях – Антський плем. союз. Згодом слов'яни розпочали масову міграцію на тер. Балканського п-ова й незабаром вони стали домінуючим нас. в окремих регіонах В. Після утворення у 9 ст. *Київської держави* її контакти з В. стали широкомасштабними і багатограними, вони охоплювали політ., екон. та культ. жит-

тя обох країн. Уперше іст. джерела згадують про великий похід русичів на Візантію в 860. Тоді князі Аскольд та Дір здійснили невдалу облогу Константинополя. Наслідком цього походу був початок широкого ознайомлення з християнським віровченням і його поширення на Русі. Князь *Олег* двічі (907, 911) ходив походами на Царгород і добився укладення вигідної торг. угоди з В., яка надавала широкі привілеї рус. купцям. Менш успішною була візант. політика кн. *Ігоря*. Два невдали походи на Константинополь (941, 944) призвели до укладення не вигідного для Київ. держави торг. договору. На новий рівень поставила рус.-візант. відносини кн. Ольга, яка у 957 на чолі посольства відвідала Константинополь. Там вона вела успішні дипломатичні переговори з імп. В. *Константином VII Багрянородним*. Є свідчення, що саме під час свого перебування у Царгороді Ольга прийняла християнство. Наслідком її місії було поліпшення торг. зв'язків між обома державами. У роки правління *Святослава Ігоровича* відносини між Київ. державою і В. суттєво погіршилися. Причиною цього було прагнення обох сторін закріпитися в Болгарії. Воєнні дії кн. Святослава на Дунаї, що тривали впродовж 968–971, закінчилися його поразкою і укладенням не вигідної для Русі угоди під Доростолом. Невдовзі після цього сам князь був убитий у сутичці з печенігами, які діяли у згоді із В. Постійно підтримував зв'язки з візант. імп. *Володимир Святославич*. Внаслідок тривалих дипломатичних переговорів і військ. походу на Корсунь (Херсонес) йому вдалося добитися укладення шлюбу із сестрою імп. Анною. Наслідком відносин з В. було і хрещення Русі у 988. По-різному склалися відносини між обома державами в 11 ст. Саме тоді відбувся останній великий військ. похід русичів на В. (1043), який закінчився невдало. Та невдовзі син *Ярослава Мудрого* Всеволод був одружений із внучкою візант. імп. *Константина Мономаха*. В період розпаду Київ. держави В. підтримувала певні зв'язки з окремими князівствами, насамперед Галицьким. Дочка кн. Володаря Ростиславича була одружена з представником візант. правлячої династії, а наступник візант. престолу Андроник Комнін був частим гостем галицького кн. Ярослава Осмомисла.

З часів прийняття християнства особливо тісними стають культ. й духовні зв'язки з В. До 1686 православної церква на укр. землях перебувала у канонічній юрисдикції патріарха Константинопольського. Київ. митрополитами майже постійно були вихідці з В. Упродовж домонг. періоду лише два з них були рус. походження – Іларіон (1051) та *Климентій Смолятич* (1147). Однак Київ. митрополія мала значну внутр. незалежність від патріарха і одночасно не була підпорядкована світській владі, як церква у В. чи згодом у Москві. В період входження укр. земель до складу Польщі та Литви православна церква добилася ще більшої самостійності у вирішенні своїх внутр. питань, хоча й надалі продовжувала ке-

руватися зб. візант. церк. права «Номоканон». Значним був вплив візант. церк. норм на орг-цію чернечого життя в Україні, розвиток укр. л-ри, архітектури та образотворчого мистецтва.

ВІЙСЬКОВИЙ ШКІЛЬНИЙ ОТАМАН (кошовий шкільний отаман) – на Запорізькій Січі (16–18 ст.) виборна службова особа, яка піклувалася діяльністю січової школи. Розпоряджався шкільними коштами, дбав про харчі та побутові умови для молодших і старших школярів. В. ш. о., яких зазвичай було двоє, обирали і звільняли самі школярі.

ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ – 1) В. З. низове, реєстрове – офіц. назва реєстрового козац. війська, утвореного у 1572 рішенням польськ. короля *Сигізмунда II Августа* для оборони пд. кордонів *Речі Посполитої* від нападів турків та крим. татар. Формувалося з укр. козаків, котрих вносили у спец. список-реєстр, чисельність якого часто змінювалася (у 1572 – 300 чол., у 1630–38 – 8 тис. чол.). Внаслідок *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657* В. З. низове було підпорядковане польськ. властям і перестало існувати. 2) Офіційна назва відновленої внаслідок Нац.-визв. війни укр. народу 1648–1657 укр. нац. держави – Гетьманщини та її збройних сил. 3) В. З. низове – офіц. назва Запорізької Січі та її війська, що вживалася впродовж 16–18 ст.

ВІЙСЬКОВИЙ ДОВБИШ (кошовий довбиш, политаврник) – на Запорізькій Січі (16–18 ст.) військ. службовець, що видав військ. литаврами, з допомогою яких скликав запорожців на загальні козац. ради (1.1 Нового року, на 2–3 день Великодня, на 1.10 – храмове свято Покрови Богородиці на Січі), а також перед військ. походами або під час прибуття на Січ офіц. осіб. Здійснював ін. важливі функції, зокрема поліційні – роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків. В. д. збирав на користь війська мито й податок на переправах через ріки (перевізне) в межах Вольностей Війська Запорізького. В. д. допомагав піддовбиш.

ВІЙСЬКОВИЙ КАНТАРЖІЙ (кошовий кантаржій; від грецького – вага) – на Запорізькій Січі (16–18 ст.) службова особа, яка була охоронцем військ. мір і ваг, що служили еталоном для всіх торг. операцій, здійснюваних на Запоріжжі. В. к. збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів. Жив в окремому приміщенні на базарній площі.

ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ – виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військ.-адм. посад на Запорізькій Січі 16–18 ст. Обирався на військ. раді терміном на один рік. В. о. у мир-

ний час стежив за дотриманням порядку на Січі, а у воєнний – у таборі. В. о. видав заготовілею провіанту на випадок війни; розподілом, за наказом кошового отамана, грошової та натуральної платні, захистом інтересів запорожців у прикордонній зоні; охороною подорожуючих тер. Запоріжжя; очолював козац. розвідку і стежив за ходом битв, вводючи за потребою у бій резерви. В суд. справах В. о. виконував роль слідчого – проводив дізнання щодо суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням суд. вироків, переслідував злочинців. Знаком влади В. о. була дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплена срібними кільцями. Помічником осавула обирали військ. підосавулія, а під час війни – військ. обозного (див. *Обозний*).

ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР (кошовий писар) – виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорізької Січі у 16–18 ст. В. п. розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Ведучи всю документацію та кореспонденцію, писар мав значний вплив на внутр. і зовн. політику *Війська Запорізького*. Особа, яка отримала лист або відписала його за писаря, страчувалась. У роботі писарю допомагав кошовий підписарій. Знаком посади В. п. була довга чорнильниця – каламар («калям» від сх. – тростина), яку він під час військ. рад зберігав за поясом, а також гусяче перо, застромлене за праве вухо. В. п. обирався козац. радою терміном на рік, але, як правило, обіймав цю посаду протягом багатьох років. Останнім писарем Запорізької Січі був *І. Глоба*.

ВІЙСЬКОВИЙ ПУШКАР (кошовий пушкар) – військ. службова особа, яка відала усією артилерією і арт. боєприпасами на *Запорізькій Січі* в 16–18 ст. Виконував одночасно функції наглядача січової в'язниці. На допомогу В. п. обирався підпушкар та кілька гармашів або канонірів.

ВІЙСЬКОВИЙ СУДДЯ (кошовий суддя) – службова особа, яка відала суд. справами на Запорізькій Січі в 16–18 ст. В. с. розглядав кримінальні та цивільні справи, проводив разом із *військовим осавулом* слідство й виносив вироки. У своїх рішеннях керувався нормами укр. звичаєвого права і традиціями суд. практики *Київської держави*. Вироки судді затверджував *кошовий отаман*, а смертні – рада. В. с. обирався на військ. раді терміном на один рік. Зовн. знаком влади В. с. була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі під час військ. зібрань і скріплювати нею підпис кошового отамана на документах, ухвалених військ. радою. В.с. як найближчий помічник кошового отамана часто призначався наказним отаманом. Останнім суддею Запорізької Січі був *П. Головатий*.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ – почесний титул, який у 18 ст. гетьман України присвоював козакам за військ. заслуги. Титул В. т. дорівнював сотникові. Козаки з титулом В. т. виконували особисті доручення гетьмана і мали право брати участь у *раді старшини*.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВМАЧ (кошовий товмач) – на Запорізькій Січі (16–18 ст.) службова особа, яка виконувала обов'язки військ. перекладача. Повинен був знати кілька мов народів, з якими мали стосунки запорізькі козаки. Візував документи чужоземців, які проїжджали через Запоріжжя, виступав посередником між ними і Кошем. Зачитував і перекладав зміст дипломатичної кореспонденції, що прибувала на Січ. В. т. нерідко відряджали як людину, котра знала іноз. мови, в розвідку у ворожий табір.

ВІЙСЬКОВИЙ ШАФАРІ (кошовий шафарі; з польськ. – економ) – на Запорізькій Січі (16–18 ст.) службова особа, яка збирала податок (перевізне) з купців на користь військ. скарбниці на переправах через Дніпро, Пд. Буг і Самару (Микитинській, Кодацькій, Бугогардівській, Самарській та ін.). В.ш., яких було четверо, вели книгу прибутків і видатків, стежили за порядком при перевезенні вантажів через переправи.

ВІЙТ – керівник місц. самоврядування в 16–18 ст. в Україні, яке ґрунтувалося на *магдебурзькому праві*. Існували міськ. та сільські вїйти. Посада В. спочатку була спадковою, але з часом стала виборною. Здійснював судову і адм-ну владу. За виконання своїх обов'язків брав частину податків і суд. виплат. В. у містах затверджував *гетьман*. В. були в Києві, Чернігові, Ніжині, Полтаві та ін. містах. Посада В. існувала в укр. селах до 18 ст., а в містах – до скасування магдебурзького права на поч. 19 ст. У Галичині в складі Австро-Угорщини В. очолював сільську громаду, а в 1921–39 на укр. землях, окупованих Польщею, був керівником найменшої адм.-тер. одиниці – гміни.

«ВІК» – укр. видавництво. Засноване в 1895 *О. Лотоцьким, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, В. Дурдуківським, В. Доманицьким, В. Прокоповичем* у Києві. Існувало до 1918. Видало бл. 140 назв худож., навч. та наук.-поп. літератури заг. тиражем 560 тис. примірників. У «В.» було підготовлено до друку і випущено тритомну «Антологию української літератури».

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 – перемир'я, укладене 24.10.1656 у м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва) між Річчю Посполитою і Моск. державою. Переговори у Вільно тривали протягом серпня–жовтня 1656. Укр. делегація, на вимогу моск. сторони, не була допущена до участі у виробленні умов В. п., а висунуті гетьманом *Б. Хмельницьким* пропозиції

були відхилені. За В. п. припинялися воєнні дії між Польщею і Московією, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією. Обговорювалося питання про встановлення держ. кордонів і обрання *Олексія Михайловича* польськ. королем після смерті Яна II Казимира, які не дали конкретних результатів. Після укладення Гадяцького договору 1658 та встановлення союзницьких відносин між Україною і Польщею ці держави продовжували війну проти Моск. царства.

ВІЛЬГЕЛЬМ II ГОГЕНЦОЛЛЕРН (27.1.1859 – 4.6.1941) – імп. Німеччини і король Пруссії (1888–1918). Внук Вільгельма I, син Фрідріха III. В 1890, проголосивши т. зв. новий курс, активізував зовн. політику Німеччини, спрямовану на боротьбу за переділ світу. Разом з ін. правителями європ. держав сприяв розв'язанню Першої світової війни. В січні 1918 В.ІІ Г. наполягав на підписанні мирного договору з Україною. 19.1(1.2).1918 Німеччина разом з ін. країнами Четверного союзу визнала *Українську Народну Республіку* незалежною державою. За В.ІІ Г. між УНР і Німеччиною та її союзниками було укладено *Берестейський мир 1918*, ратифікований нім. стороною в липні 1918. 2.6.1918 В.ІІ Г. визнав гетьманом України *П. Скоропадського*. 6.9.1918 в замку Вільгельмгоге відбулися переговори, під час яких обговорювалися актуальні проблеми тогочасних укр.-нім. відносин. 9.11.1918 під час революції в Німеччині виїхав до Голландії. 28.11.1918 зрекся престолу. Помер в Утрехті. Автор мемуарів «Події і постаті 1878–1918».

«ВІЛЬНА УКРАЇНА» – літ., політ. та наук. щомісячний журн., виходив у СПб. 1906 (лютий–червень) укр. мовою. Видавець – *А. Шабленко*. Перший ред. – *І. Личко*. З третього числа журн. став відбивати погляди укр. соціал-демократів, змінився склад його співробітників, редакцію очолила колегія: *М. Порш, С. Петлюра, П. Понятенко*. На сторінках журн. публікувалися твори *Лесі Українки, Х. Алчевської, М. Чернявського, М. Вдовиченка, А. Шабленка, І. Личка* та ін. Особливе місце відводилося матеріалам нац., громад.-політ. характеру, дискусіям, серед яких – «Український національно-громадський рух і 1906 р.» (*І. Стешенко*), «Краєва автономія України» (*П. Смуток*), «Краєва автономія України в світлі «соціал-демократичної критики» (*М. Порш*). Після конфіскації царською цензурою 3-го та 5–6-го чисел видання журн. припинилося.

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – укр. добровільні військ.-миліційні з'єднання, створені для захисту Укр. держави і охорони правопорядку. Перший кіш В. к. було сформовано у квітні 1917 у Звенигородському пов. на Київщині. Кошовим отаманом став *С. Гризло*. Ініціатором створення В. к. був селянин із Гусакова Звенигородського пов. – *Смоктій*. В серпні 1917 доб-

ре організовані вільнокозацькі підрозділи діяли в Бердичівському, Борзнянському, Київському, Канівському, Черкаському, Ніжинському та Уманському повітах. Відділи В. к. створювалися за тер. принципом з національно свідомих селян і робітників віком старше 18 років. Осн. тактичним підрозділом В. к. була сотня. Кількість бійців сотні могла бути різна – від 55 до 700 чол. Сотні однієї волості об'єднувалися у курінь, курені – в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина В. к. була виборна. Сотенна старшина складалася з п'ятьох членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого і бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію та бібліотеку. Курінну старшину вибирали сотні волості, полкову – курені повіту, а кошову – полки округи. У серпні-вересні 1917 вільно-козац. рух охопив усю Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Кубань. Були створені коші ім. Семена Палія, ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Одним із найкращих був «Гайдамацький курінь» на Херсонщині, який налічував бл. 8 тис. бійців. 3–7 (16–20).10.1917 у Чигирині відбувся Всеукр. з'їзд В. к. Прибуло 200 делегатів, які представляли бл. 60 тис. «вільних козаків». На з'їзді було створено Генеральну Раду В. к. із 12 осіб, отаманом В. К. обрано командира *1-го Українського корпусу* ген. П. Скоропадського. Місцем розміщення управи було визначено Білу Церкву. 3 жовтня 1917 виходив шоденний часопис «Вільний козак» під редакцією М. Левицького. В січні 1918 у зв'язку з наступом більшовицьких військ за розпорядженням Генерального секретаріату військ. справ розпочато реорганізацію В. к. у регулярні військ. частини – Реєстрове В. к. Взимку 1918 частини В. к. чинили стійкий опір наступаючим більшовицьким військам. Особливо відзначилися сотні В. к. під проводом М. Ковенка, які протягом кількох днів наприк. січня – поч. лютого 1918 вели героїчну боротьбу проти переважаючих більшовицьких сил на підступах до Києва і в самому місті. Тер. Звенигородського пов., де кошовим отаманом Звенигородського коша було обрано ген. Ю. Тютюнника, залишалась вільною від більшовиків до повернення влади. В травні-червні 1918 на вимогу нім. командування відділи В. к. було роззброєно і розформовано. Проте значна частина козаків зберегла зброю і згодом увійшла до складу частин *Армії УНР*.

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 – угода, укладена 28.10.1617 в урочищі Стара Вільшанка поблизу Таращі (тепер місто Київської обл.) між гетьманом П. Сагайдачним і команд. польськ. військами С. Жолкевським. Умови В. у. відбивали пошук компромісу між козацтвом і польськ. урядом. За В. у. козац. реєстр встановлювався в кількості 1 тис. чол., проте, на прохання старшини, остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити польськ. сейм; козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував польськ. король; за службу реєстро-

вим козакам польськ. уряд зобов'язувався виплачувати платню; реєстровики мали право жити тільки на Запоріжжі; їм заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину; з козац. війська виключалися ті міщани, які вступили в козаки за останніх 5 років, нерєєстрові козаки повертались під владу старост і шляхти. В. у. викликала велике невдоволення серед широких кіл нерєєстрових козаків, і тому польськ. уряду не вдалося втілити її у життя. (див. *Роставицька угода 1619*).

ВІНТАР (рр. н. і см. невід.) – король готів. У 70-х 4 ст. вів війни проти антів, очолюваних кн. Божем. Захопивши Божа в полон, В. наказав розп'ясти його разом із синами і 70 старійшинами на хрестах. В. загинув під час боротьби проти гунів.

«ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ» – знищення у 1937–38 Вінницьким облуправлінням НКВД в'язнів тюрми, один із злочинів комуністичного режиму. Масові розстріли і захоронення проводилися у трьох місцях Вінниці: в центр. парку культури і відпочинку, на православному цвинтарі та у садку по вулиці Підлісній. У 1940 самі слідчі органи НКВД УРСР порушили справу за фактами масових репресій у Вінницькій обл., які здійснювались під керівництвом капітана держбезпеки І. Корабльова. На нього та на ін. працівників облуправління НКВД було заведено карну справу. На закритому суд. процесі Військ. трибуналу військ НКВД Київ. Військ. округу, який відбувся 26.04–6.5.1941 у Вінниці, І. Корабльова і одного з його підлеглих засудили до страти, однак невдовзі вирок замінили на 10 років позбавлення волі, а справу щодо ін. обвинувачених працівників облуправління НКВД було припинено. Вперше публічно факти про «В. т.» були оприлюднені завдяки тому, що нацистська окупаційна влада в 1943, спираючись на свідчення очевидців, у власних пропаганд. розрахунках розпочала розслідування і розкопки могил. 13–14.7.1943 міжнар. комісія експертів, запрошена нацистами, ексгумувала тіла з 66 могил. Було віднайдено 9 439 убитих, здебільшого пострілом у потилицю. Ідентифіковано 10% трупів. Комуністична влада прагнула приховати правду про розстріли, стверджуючи, що йдеться про могили жертв нацистів. Лише в період «перебудови», наприк. 1980-х, з'явилася можливість розпочати пошукову роботу і збирання свідчень очевидців. Однак і дотепер правда про «В. т.» залишається повністю нерозкритою.

Ю. Шаповал (Київ).

«ВІСЛА» ОПЕРАЦІЯ – злочинний захід польськ. комуністичного режиму проти укр. нас. на окупованих Польщею укр. етнічних землях 1947. Полягав у примусовій депортації (виселенні) українців із *Лемківщини, Посяння, Підляшшя та Холмищини* на тер. у зх. та пн. частини Польськ. дер-

жави, що до 1945 належали Німеччині. Акт геноциду проти укр. народу. 9.9.1944 між комуністичними урядами УРСР і Польщі було підписано угоду про взаємний обмін нас. у прикордонних р-нах. Переселення українців з їхніх етнічних тер., яке мало за умовами угоди носити виключно добровільний характер, проводилося найчастіше примусово, із застосуванням військ. сили. Польськ. адм. органи використовували найрізноманітніші засоби – позбавлення прав українців на землю, ліквідацію рідного шкільництва, культ.-осв. установ, греко-католицької церкви тощо. В жовтні 1944 – серпні 1946, за даними польськ. джерел, було переселено 482 тис. осіб. Переселення і масові репресивні акції польськ. уряду щодо укр. цив. нас. викликали закономірну рішучу протидію нац.-патриот. сил – *Української повстанської армії* та націоналістичного підпілля *Організації українських націоналістів* на тер. Закарзоння, що становило серйозну загрозу для існування тоталітарного режиму в цілій Польщі. У цих умовах польськ. комуністична влада, продовжуючи свою антиукр. політику, вирішила повністю виселити укр. нас. з його етнічних земель і розпорозити укр. нац. меншину в Польщі. Приводом до поч. «В.» о. стала загибель 28.3.1947 в р-ні с. Яблонне (на шосе між Балигородом і Тісною) у бою з відділом УПА (ком. – майор С. Хрін) заступника міністра оборони Польщі ген. К. Сверчевського. Цього ж дня на засіданні політбюро ППР було прийнято рішення про цілковиту депортацію укр. нас. у новостворені на кол. нім. землях воеводства – Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське. 28.4.1947 (за ін. даними, 24.4.1947) о 4.00 годині ранку шість польськ. д-зій (бл. 17 тис. чол.) та відділи Корпусу Безпеченства Публічного (назва органів польськ. служби безпеки) оточили місцевості, на яких компактно проживало укр. нас. В цей же час відділи НКВД і чехословацької армії заблокували сх. й пд. кордони Польщі від Бреста до Нового Сонча. «В.» о. проводилась під безпосереднім керівництвом міністра оборони Польщі маршала Р. Жимерські та ген. С. Моссора. Депортаційні заходи проходили в три етапи: 1-й – з 28.4. до 15.6.1947 виселялись українці з пов. Лісно, Сянік, Перемишль, Ясло, Коросно, Любачів, Горлиці, Ярослав; 2-й – до 30.6.1947 виселялось укр. нас. з пов. Новий Сонч, Новий Тарг, Томашів Любельський, Грубешів. Протягом третього етапу (до кін. жовтня 1947) виселено нас. з решти повітів Закарзоння. На 31.7.1947, за польськ. даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явужно 3800 чол., убито 655 чол., заарештовано 1466 членів укр. руху Опору. Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців, органи влади, як правило, допускали переїзд в одну місцевість не більше 3–4 укр. сімей. До кінця 1947 у місця, звідки було депортовано укр. нас., переселено близько 14 тис. осіб польськ. національності.

«ВІСНИК КУЛЬТУРИ І ЖИТТЯ» – ілюстрований журн. Виходив у Києві 1913 (усього – 4 номери). У редагуванні брав участь Г. Хоткевич. У «В. к. і ж.» друкувалися твори Г. Хоткевича (драм. етюд «Люблю жінчину»), Дж. Лондона (оповідання «Батар»), ст. про скульптора С. Коненкова, япон. драму, живопис Андріївської церкви. Вміщено також хроніку культ. життя, повідомлення про книжкові новини тощо.

С. Білокінь (Київ).

«ВІСНИК САУ» – друкований орган Спілки архівістів України, інформ. бюлетень. Видається з 1991. Упродовж 1991–94 упорядники: К. Новохатський, Т. Прись. З другого числа редагується редколегією: Г. Боряк, І. Колодій, О. Рибалко, З. Сендика. Зміст періодичного вид. складає інформація про діяльність САУ, новини архівного будівництва, хроніка життя. На сторінках бюлетеня висвітлюється хід Установчого з'їзду САУ, рішення Пленуму правління САУ, опубліковано Статут САУ, положення про секції САУ, про створення Центр. держ. архіву громад. об'єднань України, Укр. держ. наук.-д. ін-ту архівної справи та документознавства, хронікальні замітки. Бюлетень друкується укр. мовою, обсяг числа – 1 друк. арк., наклад – 300 примірників. Від 1999 уточнено назву і змінено концепцію видання. Виходить «Архівіст: Вісник САУ» (відповідальний ред. – І. Матяш, відповідальний секретар – Н. Христова) – наук.-поп. видання історіограф. спрямування. Матеріали друкуються в рубриках: «Подія дня», «З історії САУ», «САУ: хроніка, новини», «Громадські об'єднання архівістів за кордоном: історія та сучасність», «Усна історія» та ін.

І. Матяш (Київ).

«ВІСНИКІВСЬКА КВАДРИГА» (від лат. quadrigae – чевірка коней, запряжених у колісницю в Стародавній Греції та Римі) – збірна назва письменників-емігрантів Є. Маланюка, Л. Мосендза, О. Ольжича, О. Теліги, які склали ядро «Вісника» Д. Донцова (видавався у Львові) у міжвоєнний період. Сприйняли ідеологічні настанови Д. Донцова про л-ру енергії, сили (ст. «Криза нашої літератури»), про митця, який повинен стати жерцем культури енергії, а не краси, його ж стиль – наповнитись драм. експресією, непогамовним впливом шаленої енергії, уривчастим її пульсуванням. Ці змагання, за Донцовим, «створюють всю гармонію, її незбагнуті стихійні сили, той неясний гін, тую підсвідому волю до життя, які кажуть траві рости, ... а людську душу сповнюють поривами і пристрастями, що кажуть їй з одважним усміхом йти на певну смерть, відкривати Америку, або мільйони собі подібних гнати на загибель для оснований світової імперії». Митці «В. к.» надавали перевагу заангажованому мист. над «мистецтвом для мистецтва». Обстоювали гасло «державницької літератури», войовничої л-ри, волонтариз-

му як доміанти неоромантичного світогляду. Мілітаризована суворість світогляду відобразилася у відповідно суворій (з точки зору змісту і форми) історіософській поезії, де митець — «залізний імператор строф» (Є. Маланюк), який іде на поклик «екстази атентату» (О. Ольжич). Водночас кожен учасник «В. к.» мав осібне творчо-стильове обличчя, коло мотивів, образних доміант.

І. Роздольська (Львів).

«ВІСТІ З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ» — газ., офіц. друкований орган *Української Центральної Ради*. Перший номер вийшов 19.3.1917. Усього за березень 1917 — січень 1918 видрукувано 21 випуск (25 номерів). Перші три мали назву «Вісті з Української Центральної Ради у Києві». Перші числа (1–19) укладав і видавав Комітет УЦР, наступні — Президія УЦР. В. о. головного редактора та керівник вид. — М. Єремійв. Спочатку виходила у друкарні В. Бондаренка і П. Гніздовського та друкарні акціонерного т-ва «Петро Барський», з 8 числа — у друкарні УЦР. «Вісті» надходили у продаж (прибутки призначалися Укр. нац. фонду) і розсилалися всім чл. УЦР. Газ. виходила нерегулярно: у березні, квітні, червні — по 2 випуски (травень — 5), липні — січні — по 1 (листопад — 4). У березні–червні у «В.» висвітлювалися поточні події, з липня газета виходила як інформ. бюлетень із послідовним хронологічним викладом насамперед матеріалів сесій УЦР та засідань *Малої Ради*. В цілому відтворено діяльність УЦР з моменту орг-ції до початку вересня 1917. Враховуючи, що архіви УЦР збереглися неповністю, її офіц. друкований орган є надзвичайно важливим джерелом для вивчення становлення та діяльності новітнього укр. парламенту. На сторінках «В.» друкувалися повідомлення про розгортання нац. руху в Україні у березні 1917, перші маніфестації, діяльність політ. партій, громад., студентських, військ. т-в, резолюції та постанови *Всеукраїнського національного з'їзду 1917*, військ., сел., профес. з'їздів, списки членів УЦР, I та II Універсали, матеріали загальних зборів (сесій) УЦР, протоколи засідань *Малої Ради*. Перестала виходити у січні 1918.

С. Панькова (Київ).

ВІТИК СЕМЕН (1876–1934; за ін. дан., 1937) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Н. у Галичині. 1899 разом із М. Ганкевичем, В. Охримовичем став одним із засновників *Української соціал-демократичної партії*. Обирався депутатом австр. парламенту. В жовтні 1918 увійшов до складу Укр. Нац. Ради ЗУНР-ЗО УНР, чл. Президії УНРади. 1918–19, будучи пов. комісаром на Дрогобиччині, відмовився виконувати розпорядження Держ. Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР, чим значно ускладнив забезпечення військ. спорядженням частин Галицької армії. У період *Директорії УНР* — гол. президії *Трудового конгресу України*. З 1919 перебував у еміграції у Відні,

де видавав прорад. журн. «Нова громада». В 20-х був одним із лідерів УСДП у Галичині. Наприк. 20-х переїхав до Харкова. 1933 заарештований за належність до «націоналістичної організації», яка нібито ставила собі за мету «відірвати Україну від Росії». Загинув у концтаборі.

ВІТОВСЬКИЙ ДМИТРО (8.11.1887 — 4.8.1919) — визначний укр. військ. і держ. діяч, полковник УГА. Н. в с. Медуха неподалік від Галича (тепер Івано-Франківська обл.). Після закінчення гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. Ще під час навчання у гімназії брав активну участь у роботі таємного гуртка, а в студентські роки вступив до *Української радикальної партії*. У листопаді 1908 підготував втечу зі станіславської тюрми М. Січинського, який 1908 вбив австрійського намісника Галичини А. Потоцького. В. був одним з організаторів т-ва «Січ» та читалень «*Просвіти*» на Покутті, активним учасником масових антиуряд. виступів укр. студентства у Львові. 1910 за участь у боротьбі за укр. ун-т заарештований, виключений з ун-ту і ув'язнений. Після звільнення завершував навчання у Краківському ун-ті. На поч. Першої світової війни вступив до *Легіону Українських січових стрільців*. 1914–15 В. командував сотнею, пізніше — куренем УСС під час кровопролитних боїв проти рос. військ у Карпатах, на Макивці, над Стрипою. Влітку 1915 очолював військ. комендатуру Галича. Намагаючись пропагувати ідеї укр. стрілецтва серед населення Галичини, став засновником друкованого органу УСС — журн. «Шляхи», який виходив 1915–18 у Львові. 1916–17 В. як комісар УСС у Ковелі займався орг-цією укр. шкільництва на Волині, де його стараннями було відкрито 17 нар. шкіл. У період *Української Держави* — комендант Жмеринки, послідовно проводив орг-ну діяльність зі створення укр. держ. органів влади. 29.10.1918 (за ін. даними, 30.10) очолив *Український військовий генеральний комісаріат*, який під його керівництвом організував і провів переможне *Листопадове повстання 1918* у Львові й передав усю повноту влади у Галичині Укр. Нац. Раді ЗУНР-ЗО УНР. 09.11.1918 призначений держ. секретарем військ. справ ЗУНР, активно взявся за розбудову збройних сил молодої укр. держави — Галицької Армії. З березня 1919 (за ін. даними, з травня) В. входив до складу делегації УНР, яка брала участь у *Парижській мирній конференції 1919–20* і намагалась перекопати Найвищу раду країн *Антанти* вжити заходів для припинення агресії Польщі проти укр. держави. Загинув у авіакатастрофі під Ратибором (Сілезія). Похований у Берліні на кладовищі Гугенотів.

ВІЧЕ — нар. збори у стародавніх слов'ян *Київської Русі*, на яких вирішувалися важливі громад. та держ. справи. Виникли з плем. зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді — 1016,

Києві — 1068, Володимир-Волинському — 1097, Звенигороді — 1147, Переяславі — 1175. У 2-й пол. 11–12 ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду *Київської держави* роль В. у сусп. житті набуває особливого значення. В. скликалися нерегулярно, за ініціативою нас. або представників влади. В. оголошувало війну і укладало мир, обирало і усувало кн. та гол. осіб (*посадників, тисяцьких, соцьких*), вело переговори з чужоземними купцями, чинило вічовий суд і приймало закони. Іноді городяни-учасники В. виганяли з міста або карали на смерть найбільш ненависних представників кн. адміністрації (наприклад, під час *Київського повстання 1068*). Рішення приймали без голосування, шляхом схвалення тієї чи іншої пропозиції криком. В. як орган держ. влади занепадає із втратою укр. землями незалежності.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Польщею і Моск. державою, підписаний 6(16).5.1686 у Москві. У переговорах, які тривали сім тижнів, із польськ. сторони брали участь послы К. Гжимултовський і М. Огінський, з моск. — В. Голіцин. Текст договору складався з преамбули і 33 статей. Договір було укладено на основі *Андрусівського перемир'я 1667*. За «В. М.» Річ Посполита визнавала за Моск. царством *Лівобережну Україну*, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина і пн. Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Москвою. Пн. Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалось під владою Туреччини (в 1699 було приєднано до Польщі). Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Крим. ханством, вступило до антитур. «Священної Ліги» (Польща, Священна Римська імперія, Венеція) і зобов'язалось організувати воєнний похід проти Крим. ханства (*Кримські походи 1687 і 1689*). Хоча умови «В. м.» набували чинності відразу після підписання договору, польськ. сейм ратифікував його тільки 1710. «В. м.» остаточно затвердив насильницький поділ укр. земель між двома державами, що значно ускладнювало і послаблювало нац.-визвол. рух в Україні.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ МИХАЙЛО ФЛЕГОНОВИЧ (1838–1916) — укр. історик права, один з основоположників науки історії права в Рос. імперії. Навчався на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту, який закінчив у 1864. 1869 захистив дисертацію на тему «Німецьке право у Польщі і Литві». 1870–74 — проф. права Демидівського юрид. ліцею в Ярославлі. З 1875 — проф. права Київського ун-ту. З 1882 — гол. ред. Київ. археол. комісії, з 1887 — гол. іст. т-ва Нестора Літописця. Осн. наук. проблема, над якою В.-Б. працював протягом усього життя, була історія давньоукр. та укр. права. Опублікував «Хрестоматію

з історії руського права» (1872–75), яка витримала кілька видань. Тексти пам'яток права, що містяться в ній, а також їхній наук. аналіз, зроблений В.-Б., стали основою для розвитку іст.-прав. науки в Рос. імперії. Наукові погляди вченого викладені у праці «Огляд історії руського права» (1886), в якій простежується розвиток укр. права від найдавні часів, а також розвиток законодавства Рос. імперії до початку 19 ст. В.-Б. належить перше фундаментальне дослідження з історії Київ. ун-ту (1884). Праці В.-Б. зберігають свою наук. актуальність і сьогодні як цінне джерело для вивчення історії держ.-правового розвитку на укр. землях від найдавніших часів до 19 ст. Т. Андрусак (Львів).

ВЛАДИСЛАВ І ЛОКЕТЕК (між 3.3.1260 і 19.1.1261–2.3.1333) — кн. брестський (з 1275), польськ. король (з 1320). Син куявського кн. Казимира. За правління В.І Л. було покладено початок політ. об'єднанню Польщі. З допомогою польськ. рицарства і частини мішан зумів об'єднати під своєю владою Малу Польщу, Помор'я і Велику Польщу (1296). Придушив повстання нім. бюргерства у Познані (1310) і Кракові (1311), яке виступало проти зміцнення королівської влади та об'єднання Польщі. 1320 коронований у Кракові. Підтримував союзні зв'язки з галицько-волинськими кн. *Андрієм Юрійовичем* і *Левом Юрійовичем*. Ведучи війни проти Бранденбургу (1316–17 і 1326–29) й Тевтонського ордену (1327–32), уклав воєнний союз з Угорщиною і Литвою. В 1331 розбив війська ордену біля с. Пловців. Помер під час переговорів з орденом про повернення Польщі Помор'я.

ВЛАДИСЛАВ ІІ ЯГАЙЛО (1348–1434) — великий кн. лит. (з 1377) і польськ. король (1386–1434). Див. *Ягайло*.

ВЛАДИСЛАВ ІІІ ВАРНЕНЧИК (31.10.1424–10.11.1444) — король Польщі (1434–1444) і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440. Син *Владислава ІІ Ягайла*. За правління В.ІІІ В. посилювався вплив шляхти на держ. життя. В 1435 на укр. землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян від одного землевласника до ін. 1443 разом з угор. полководцем Янушем Гуняді очолив польськ.-угор. війська, які вели боротьбу проти Османської імперії. В серпні 1444 уклав у м. Сегеді 10-річне перемир'я, яке зупинило наступ турків на Балканах. Невдовзі порушив умови перемир'я і розпочав воєнні дії проти тур. армії. 1444 армію В.ІІІ В., у складі якої воювали і укр. козаки, було розбито в битві під Варною. У цій битві загинув і сам В. ІІІ В. (звідки і походить його посмертне прізвисько).

ВЛАДИСЛАВ ІV ВАЗА (19.4.1595–20.5.1648) — король Польщі (1632–1648), син *Сигізмунда ІІІ Вази*. В липні 1610 В.ІV В., ще королевича, моск.

В

боярський уряд проголосив царем Моск. держави. Домагаючись моск. престолу, вів 1617–18 і 1632–34 війни з Моск. царством. Вирішальну роль під час воєнних дій щоразу відігравали козацькі війська під проводом гетьманів *П. Сагайдачного* (1618) і *Т. Орещанського* (1632–34), які рятували польськ. армію від поразок. 1643 В.ІV В. уклав з Моск. державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань моск. престолу, але під польськ. владою залишалась Сіверщина. 1633 В.ІV В., прагнучи залучити козаків до участі в польсько-москов. війні, видав усупереч позиції магнатів у сеймі «Статті для заспокоєння руського народу». У цих «Статтях» було узаконено існування на тер. України двох укр. митрополій – православної та греко-католицької, першу з яких після укладення *Берестейської унії 1596* польська влада трактувала як незаконну. За В.ІV В. для контролю за військ. і політ. життям Запоріжжя на правому березі Дніпра за проектом франц. інженера, архітектора Г.-Л. де Боплана було збудовано фортецю Кодак. 3–4(13–14).8.1635 козац. загін під проводом гетьмана *І. Сумлими* зруйнував цю фортецю. Під час правління В.ІV В. відбувались *Павлюка повстання 1637* та *Остряника повстання 1638*. 1646 В.ІV В., готуючись до війни з Туреччиною, вів таємні переговори з представниками козац. старшини, серед яких був *Б. Хмельницький*. У травні 1648 на початку *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* В.ІV В. помер.

ВОВК АНДРІЙ (1882–1960-ті) – укр. громад. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Брав участь у Першій світовій війні, офіцер рос. армії. 1917 став одним з організаторів укр. військ. підрозділів на румун. фронті. 1918–19 очолював частини *Армії Української Народної Республіки* на укр.-більшовицькому фронті (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–21*). У грудні 1919 – травні 1920 брав участь у 1-му Зимовому поході Армії України (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Влітку 1920 командував Київ. стрілецькою д-зією. В листопаді 1920 був інтернований у польськ. таборях. У 1925 став першим головою Укр. воєнно-іст. т-ва у Варшаві. В період після Другої світової війни жив у ФРН.

ВОВК ФЕДІР (Волков Хведір) КИДРАТОВИЧ (5(17).3.1847–30.6.1918) – видатний укр. антрополог, етнограф і археолог. Н. в с. Крячківка на Полтавщині (тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Навчався у Новорос. (Одеському) і Київ. унтах. Разом із *В. Антоновичем* брав участь в археол. розкопках на Київщині й Волині. Як учасник Київської громади зазнав переслідувань з боку царського уряду. 1879 змушений емігрувати до Франції, де перебував до 1905. Оpubлікував франц. мовою працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», брав участь у вид. «Кобзаря» (Прага, 1876), в якому були надру-

ковані безцензурні твори Т. Шевченка. 1904–06 В. здійснив ряд експедицій у Галичині та Буковині, під час яких проводив антропологічні дослідження. З 1907 – приват-доцент, а 1917 – проф. Петерб. ун-ту. В кін. 1917 Київ. ун-т обрав В. професором географії і антропології. В. зібрав великий антропологічний матеріал, який ліг в основу бл. 200 його праць. Серед найважливіших: «Українці в антропологічному відношенні» (1906), «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини, Угорщини» (1908), «Український народ в його минулому і сучасному» (1916), «Етнографічні особливості українського народу» (1916). У своїх роботах В. прийшов до висновку, що українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, відмінний від східнослов'янськ. нар. і близький до пд. слов'ян. В. був дійсним чл. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка у Львові (з 1893), Рос. географічного т-ва в Петербурзі, *Іст., антропологічного т-ва* у Парижі та багатьох ін. наук. установ. Помер у Гомелі, повертаючись в Україну.

«**ВОВКИ**» – назва відділу *Української повстанської армії*, який у післявоєнні роки діяв на Холмщині й Підляшші. Учасник цих боїв П. Новина залишив хроніку «Щоденник із боротьби відділу УПА «Вовки»» (1948).

ВОВЧУХІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ УГА 1919 (Вовчухівська офензива) – наступальна воєнна операція *Української галицької армії* в лютому–березні 1919 під час *українсько-польської війни 1918–19*. Після двох невдалих спроб наприк. грудня 1918 – січні 1919 оволодіти Львовом командування УГА на початку лютого, завершивши реорганізацію частин, укомплектувавши їх командними кадрами і довівши реальну чисельність військ до 60 тис. чол., вирішило провести третю операцію з визволення столиці *Західноукраїнської Народної Республіки*. Стратег. план *Начальної команди УГА* (командант М. Омелянович-Павленко, нач. штабу *В. Курманович*) передбачав три етапи наступу: на першому – третій корпус УГА (командир полк. *Г. Коссак*) мав оволодіти залізнич. лінією Львів–Перемишль; на другому етапі планувалося визволення Львова 2-м корпусом УГА (командир полк. *М. Тарнавський*); на завершальному етапі операції укр. війська мали здобути Перемишль і вийти на лінію р. Сян. В.о. розпочалась 16.2.1918 обстрілом польськ. передових позицій по лінії Судова Вишня–Городок і у Львові. 19.2.1918 армійські групи «Ширець», «Рудки», Яворівська група перейшли в наступ під Бондарівкою, Малим Любем, Дубовою Долиною і Вовчухами. Долаючи запеклий опір противника, сотні Львів. бригади *А. Бізанца* та перший корпус УГА вийшли впритул до залізниці Львів–Перемишль. Таким чином, перша частина оператив. плану, яка передбачала оточення Львова, була практично виконана. Проте цей успішний початок операції був зупинений на вимогу Най-

В

вищої Ради держав *Антанти*, яка вислала до Львова місію на чолі з ген. Бертелемі для переговорів з урядом ЗО УНР. Члени цієї делегації почали вимагати від командування УГА припинити наступ і укласти перемир'я на фронті. Виступаючи за справедливе і мирне вирішення конфлікту, укр. сторона погодилась на укладення перемир'я, яке вступило в силу 25.2.1919. Однак місія ген. Бертелемі зажадала в ультимат. формі встановлення демаркац. лінії між сторонами, взявши за основу *Бертелемі лінію*. 28.2.1919 делегація ЗО УНР відкинула ганебні умови перемир'я, запропоновані місією країн Антанти. 2.3 воєнні дії на укр.-польськ. фронті відновилися. 7.3.1919 укр. війська продовжили розпочатий у серед. лютого наступ. Під час кровопролитних боїв укр. підрозділи розгромили групу ген. Бекера в р-ні Вовчухів, що відкрило шлях на окупований поляками Перемишль. Однак у цій ситуації Начальна команда припустилася тактичної помилки: замість того, щоб розширити пролом у польськ. обороні й продовжити наступ, командування УГА наказало розгорнути бойові дії у напрямку на Городок і далі на Львів. 9–11.3.1919 значні сили укр. військ вели тяжкі бої за Городок. У цей час польськ. командування, яке, порушуючи умови лютневого перемир'я, стягнуло в район бойових дій значні підкріплення (група ген. Александровича), зосередило велику ударну групу в районі Судової Вишні й 15.3.1919 розпочало контрнаступ. Виснажені місячними боями укр. війська змушені були відступати. 18.3. польськ. з'єднання завершили операцію з деблокування Львова. В. о. УГА через несприятливі зовн.-політ. обставини і прорухунки командування завершилася невдачею.

ВОДОЛАЖЧЕНКО ОЛЬГА ГАВРИЛІВНА (28.5.1888–30.10.1972) – укр. історик, архівіст, джерелознавець, філолог. Н. у Севастополі. Закінчила Севастопольську жіночу гімназію (1905). Як член УСДРП (1907–12) вела підпільну роботу серед матросів Севастополя. 1907 – слухачка Вищих жіночих курсів у Харкові. Закінчила іст. відділення іст.-філол. ф-ту Харківського ун-ту (1912). 1912–17 викладала рос. мову та історію у Карасубазарі. Закінчила екстерном пед. курси (1914) і склала іспити з курсу слов.-рос. відділення Харківського ун-ту (1917). 1918–21 працювала вчителькою українознавства, рос. мови та історії у школах Харкова. 1922–30 – наук. співробітник, учений секретар Харківської наук.-досл. кафедри історії укр. культури ім. акад. Д. Багалія. Тема роботи – «Історія Харківського колегіуму». 1923–25 зав. редакційною частиною журн. «Червоні квіти». 1925–30 керувала роботою інформ.-видавничого бюро Укрголова науки, співробітниця сектора науки Промкооперації (1931–36). 1927 і 1929 перебувала в наук. відрядженні у Греції та Німеччині. Активно займалася архів. роботою. 1919 – співробітник архів. секції Харківського губкопису, 1920–25 – архівіст Харківського істор. архіву (упо-

ряд. фонди Земельного банку, Рос.-азіат. банку). 1921–25 – учений секретар, секретар колегії Укрцентрархіву. 1936–37 – доцент Харківського ін-ту інженерів залізн. транспорту та Харківського ін-ту держторгівлі. 1937–41 за звинуваченням в антирад. діяльності перебувала в ув'язненні та на засланні в Казахстані. Після звільнення 1941–45 працювала вчителем рос. та англ. мов у школі с. Кармачі (Оренбурзької обл.). 1945–52 – викладач мовознавства, рос. та старослов. мови у пед. ін-ті в Кизил-Орді. 1954 переїхала до Миколаєва. 1954–66 працювала на громад. засадах у Миколаївській науковій б-ці. Реабілітована 1964. Автор праць із соц.-екоп. історії України 18–19 ст., іст. освіти на Слобожанщині, архівознавства, зокрема «Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р.» (1925, у співавторстві з В. Барвінським), «З історії Харківського колегіуму в 18 віці» (1927), «Школа хартиї (Французька школа архівістів-техніків і палеографів)» (1928).

1. *Верба (Київ)*.

ВОЄВІДКА ЯРОСЛАВ (5.3.1882–28.3.1920) – укр. військ. діяч, отаман *Української галицької армії*. Н. у с. Петранцях Калушського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). За фахом юрист. На поч. Першої світової війни був мобілізований у австр. армію. З кінця грудня 1918 командував першим арт. полком у складі бригади УСС. Наприк. 1919 – поч. 1920 В. служив у *Червоній Українській галицькій армії*. 28.3.1920 убитий більшовицьким комісаром Табукашвілі в Одесі. Над вбивцею В. стрільці вчинили самосуд.

ВОЄВОДИ – воєначальники слов. народів, правителі. 1) У *Київській Русі* з 10 ст. – командуючі князівською дружиною або нар. ополченням. 2) У Моск. державі 16–17 ст. існували полкові В., які очолювали кожний із 5 полків московського війська. Посада полкових В. ліквідована Петром I. Наприк. 1775 існувала посада городових В., які здійснювали адм. і воєнне управління містом або повітом. З 1654 моск. уряд призначив городових В. як комендантів фортець та команд. моск. гарнізонів в Україні. 3) У Польщі та Литві – королівський намісник у мирний час і воєначальник у воєнний. Згодом В. стояв на чолі адм.-тер. одиниці – воєводства. Посада В. була довічною. В. був членом сенату. Існували у Польщі до кінця 18 ст. 4) 1921–39 у Західній Україні, яку окупувала Польща, В. називались керівники адм.-тер. округів – воєводств.

ВОЄВОДСТВО – 1) Адм.-тер. одиниця в Литві й Польщі у 15–18 ст., яку очолював воєвода. На укр. землях у складі *Речі Посполитої* існували Волзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське і Руське воєводства. 2) Адм.-тер. одиниця у Польщі в 1921–39. Укр. землі, окупо-

вані Польщею, входили до складу шести воеводств: Волинського, Люблінського, Львівського, Поліського, Станіславського і Тернопільського. 3) Адм.-тер. одиниця у сучасній Польщі.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – система політ., екон., ідеолог. заходів, на яких базувалася діяльність більшовицької партії та рад. влади на тер. рад. Росії з серед. 1918 до березня 1921, в Україні – з кін. 1918. За мету була взята ідея прискороного переходу до соціалістичного ладу шляхом одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, підпорядкування інтересів суспільства держ. потребам. В економіці впроваджувалася націоналізація підприємств, поміщицьких маєтків, торг. закладів, держ. монополія на хліб, продрозверстка на всю с. г. продукцію та розподіл продуктів за картковою системою, заборона приватної торгівлі, натуралізація зарплати, закріплення робітників і службовців за підприємствами та установами, введення труд. повинності. У політ. житті покладено поч. «червоному терору» та масовим репресіям, обмеженню демократ. прав, взято курс на створення надзвичайних органів влади – ревкомів, комбідів, переслідування опозиційних партій, утворення диктатури більшовицької верхівки. В ідеології політика «В.к.» спрямовувалась на пропаганду комуністичних ідей, нехтування культ. надбаннями минулого. В Україні впровадження осн. принципів «В.к.» спочатку мало певні відмінності: зберігалася денационалізовані середні та дрібні підприємства, значно ширшим був грошовий обмін, діяла споживча кооперація. З 1920 Україна стала своєрідним плацдармом для випробування та подальшого вдосконалення політики «В.к.». Проте за короткий час адм. методи, парт. диктатура, сувор. централізація, нехтування екон. законів, труднощі воєнного часу призвели до повного розвалу економіки, стали поштовком для численних сел. заворушень (антоновщина, махновщина). З осені 1921 більшовицьке керівництво змушене було запровадити *нову економічну політику*.

С. Панькова (Київ).

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК – об'єднання військ. командування та екон. ресурсів нац. рад. республік із метою орг-ції спільної боротьби в роки громадянської війни, яке здійснювалося на основі декрету ВЦВК від 1.6.1919. По суті проведена ЦК РКП(б) та Раднаркомом РСФРР централізація військ. і госп. управління формально незалежних рад. республік. Встановлення рад. влади в Україні наприк. 1918 – на поч. 1919 відбулося внаслідок збройної агресії рад. Росії проти *Української Народної Республіки*. Прикриттям відкритого збройного втручання у справи незалежної держави слугував утворений за рішенням ЦК РКП(б) *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*. В. Ленін у конфіденційному листі до ко-

манд. Червоної армії Й. Вацетіса писав, що утворення нац. рад. урядів «позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію». Саме тому були утворені нац. рад. республіки – Українська, Білорусько-Литовська (Литбел), Латвійська, Естляндська трудова комуна (існувала до 5.6.1919). Уряди цих «незалежних» держав перебували у цілковитій залежності від РСФРР. Керівництво нац. військ. формуваннями здійснювалося за принципом союзного об'єднання, в оперативному відношенні вони підпорядковувались командуванню Червоної армії. Так, група військ Курського напрямку, яка здійснювала військ. операції проти УНР, 4.1.1919 була реорганізована в Укр. фронт, практично невідконтрольний вищим військ. органам УСРР – Раді оборони та Наркомату військ. справ. Швидке зростання збройних сил у республіках відбувалося за рахунок нац. елементу. В Україні на основі з'єднань Укр. фронту були сформовані три укр. рад. д-зії, командирами яких були українці – М. Щорс, В. Боженко, Т. Черняк. Прихильність до рад., але незалежної України, висловлювали укр. політ. партії – боротьбисти, УСДРП (незалежні). Інколи в Україні, а також ін. рад. республіках, траплялись випадки самостійного вирішення питань військ. будівництва і проведення військ. операцій. З метою максимальної централізації управління усіма збройними формуваннями, матеріальними ресурсами і трансп. засобами республік за вказівкою Леніна ЦК РКП(б) підготував і 28.4. надіслав до всіх компартій республік проект директиви «Про воєнну єдність», який передбачав запровадження єдиного командування Червоної армії та закладав основу управління усім воєнно-пром. комплексом з єдиного рос. центру. 4.5.1919 ЦК РКП(б) розглянув питання «про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх соціалістичних республік» і ухвалив підпорядкувати військ. формування України, Білорусії, Литви, Латвії та Криму (Кримська СРР існувала з кін. квітня до 26.6.1919) єдиному командуванню Червоної армії. Тер. кожної республіки ставала тер. відповідного військ. округу, які підлягали Реввійськраді Рос. республіки на загальних засадах з військ. округами РСФРР. Наркомати військ. справ у республіках розформовувалися.

Укр. більшовики першими підтримали утворення воєнно-політ. союзу рад. республік. 19.5. відбулась нарада членів ЦК КП(б)У з представниками ЦК РКП(б), яка схвалила директиву ЦК РКП(б) і прийняла рішення про ліквідацію Укр. фронту та підпорядкування військ. округів вищій військ. владі РФ. Того ж дня ВУЦВК ухвалив постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік» і доручив своїй президії звернутись до Центр. виконавчих к-тів рад усіх республік з пропозицією про її підтримку. Утворення союзу підтримали Рада оборони Литви і Білорусі, уряд Латв. республіки. 1.6.1919 сесія Всеросійського ЦВК за участю представників

урядів усіх республік ухвалила «Декрет про воєнно-політичний союз радянських республік», за яким об'єднанню підлягали: військ. орг-ції та військ. командування; ради нар. госп-ва (вищі органи керівництва промисловістю); управління залізн. транспортом; наркомати фінансів; наркомати праці (керівництво цими галузями зосереджувалося в моск. наркоматах). Реввійськрада РСФРР отримала право переформувати нац. з'єднання відповідно до структури Червоної армії та, реорганізувавши їх, використовувати на різних фронтах. 14.6 ЦВК рад України затвердив декрет на тер. «незалежної» УСРР, наркомат військ. справ було розформовано, а Укр. фронт ліквідовано (з його військ. були утворені 12-та армія Зх. фронту та 14-та армія Пд. фронту, тер. України поділена на Київ., Харківський та Одеський військ. округи). Фракція боротьбистів у ВУЦВК (єдиної укр. партії, яка офіц. співробітничала з рад. владою і мала представництво в органах влади) утрималась від голосування, а офіц. парт. орган – газ. «Боротьба» надрукувала ст. «До реставрації великої Росії», яка давала різко негативну оцінку створенню воєнно-політ. союзу рад. республік. Зосередження важливих владних повноважень у моск. центрі, обмеження прав формально незалежних рад. республік стало передумовою утворення унітарної більшовицької держави.

О. Бойко (Київ).

ВОЗНИЙ – суд. урядовець у Польщі, Литві, Україні до 19 ст. В Україні В. змінив староукраїнських урядовців – дітських і вижив. В. вручав повідомлення до суду, підтримував контакти зі сторонами, оглядав місце злочину, жертви або постраждалих, виконував рішення суду в цивільних справах та наглядав за порядком під час суд. процесу.

ВОЗНЯК МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ (3.10.1881–20.11.1954) – укр. літературознавець, акад. АН України (1926–33; 1939–54). Н. у с. Вільки-Мазовецькі Рава-Руського пов. (тепер с. Волиця Жовківського р-ну Львівської обл.) у сел. родині. 1904–08 навчався на філол. ф-ті Львівського ун-ту. З 1911 – дійсний чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* у Львові. З 1939 – професор та зав. кафедрою укр. л-ри Львів. ун-ту; зав. відділом Інституту л-ри ім. Т. Шевченка АН України у Львові. Автор бл. 600 друкованих праць і статей. Один із фундаментальних дослідників життєвого шляху та творчості *І. Франка* й *М. Шашкевича*. Автор низки публікацій про творчість *Г. Сковороди*, *І. Котляревського*, *Г. Квітки-Основ'яненка*, *Т. Шевченка*, *Л. Боровиковського*, *Лесі Українки* та багатьох ін. письменників. Особливий наук. інтерес ученого викликала укр. л-ра 11–18 ст. В. – автор 3-томної «Історії української літератури» (видрук. у Львові коштом т-ва «Просвіта»: т. 1. До кінця 15 в., 1920; тт. 2–3. Віки 16–18, 1921, 1924; перевидана у Львові 1992, 1994). У цій праці широко висвітлена

л-ра та фольклор козац. доби, проаналізовані козац. літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, Історія Русів; окремий розділ присвячений козац. епосу та іст. пісні. У його доробку чимало праць на іст. тематику, зокрема «Три документи до історії Руїни» (1914), «Роля Богдана Хмельницького» (1918); «Проба рятунку української державності при допомозі Туреччини» (1918); «Проба рятунку української державності через союз з Швецією» (1918), «Чужинець про Україну напередодні Хмельниччини» (1924), «Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру», «Битва під Загалем у сучасній польській пісні» (1927), «Козацтво під Хотиною 1621 р. у сучасній поезії» (1928), «Виправа заповождів на Перекоп у 1608 р.» (1929), «Псевдо-Корницький і Псевдо-Полетика. Історія Русів у літературі й науці» (1939) та ін. Серед козац. гетьманів особливий інтерес В. викликала постать *І. Мазепи*. З'ясуванню дати його народження, а також моментів, пов'язаних зі смертю, вчений присвятив кілька наук. розвідок: «Коли народився Мазепа і про місце його спочинку» (1932), «Ще про дату народження Мазепи», «Як то було з похороном Мазепи» (1932), «До справи архіву Мазепи» (1933), «Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку» (1933), «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?» (1935), «Бендерська комісія про смерті Мазепи» (1938).

М. Крупа (Львів).

ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ (бл. 1681–1740 або 1741) – укр. військ. і політ. діяч, небіж гетьмана *І. Мазепи*. Н. у м. Володимирі на Волині. Освіту здобув у Києві й Дрездені. 1700 жив при дворі саксонського курфюрста *Августа II Фридерика*. 1706 – гетьманський представник при царській похідній канцелярії у Гродно. Від самого початку знаючи політ. плани *І. Мазепи*, виконував таємні доручення гетьмана. 23.10.1708 В., прибувши в тодішню резиденцію *І. Мазепи* в Борзні, повідомив про поч. наступу моск. військ на Україну. Супроводив гетьмана і швед. короля *Карла XII* до Туреччини. Після смерті *І. Мазепи* поряд із *П. Орликом* та *Д. Горленком* претендував на гетьманство. Брав участь у виробленні *Конституції України 1710*. 1710 їздив із дипломатичним дорученням від *П. Орлика* до Криму, а 1711–12 – до Стамбула з місією від *Карла XII*. Жив у еміграції в Австрії, Швеції та Німеччині. Шляхом дипломатичних переговорів намагався створити коаліцію європ. держав (провідна роль в коаліції відводилась Швеції та Англії) і з їхньою допомогою відновити укр. держ. 12.10.1716 підступно схоплений моск. агентами в Гамбурзі. 1716–23 – в'язень Петропавлівської фортеці, згодом засланий у Якутськ, де і помер.

ВОЙШЕЛК МІНДОВГОВИЧ (р.н. невід. – 1268) – великий князь лит. з 1263. Після правління свого батька *Міндовга* передав престол *Шварну Даниловичу*, який був одружений з його сестрою. Прийняв

православ'я і пішов у монастир. 1268 (за інш. даними 1269) убитий під час перебування в гостях у галицько-волинського кн. Василька Романовича претендентом на лит. престол Левом Даниловичем.

ВОЛИНЕЦЬ АНАНІЙ (1894–1939) – керівник укр. повстанського руху на Вінниччині. 1917–18 – комісар Гайсинського пов. Був одним із організаторів Вільного козацтва, учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського. З 1919 до кінця 1920 очолював партизанську боротьбу проти більшовиків у Гайсинському пов. В. видавав часопис «Повстанець». З 1920 перебував у еміграції у Польщі. 1939 вбитий агентом НКВД.

ВОЛИНСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (ВУО) – політ. партія, яка діяла у 20–30-х у Західній Україні. Створена за сприяння урядових кіл, у першу чергу, волинського воєводи Г. Юзефського, для послаблення укр. нац. руху, виступала за співробітництво з польськ. окупаційними органами влади. Членів ВУО обирали за списком проурядової орг-ції – Безпарт. блоку співпраці з урядом до варшавського парламенту. ВУО лояльно ставилось до польськ. політики у нац. культ. та церк. ділянках життя волинських українців. Угодівська діяльність ВУО значного впливу на сусп. політ. життя Волині не мала. Очолювали об'єднання П. Певний (до 1935) та С. Тимошенко (з 1935), серед провідних членів орг-ції були С. Скрипник, М. Бурій, М. Волков, О. Ковалевський та ін. Видавало друковані органи – «Українська нива» (1928–37; ред. П. Певний) і «Волинське слово» (з 1937).

ВОЛИНЬ (Волинська земля) – історико-геогр. обл. у пн.-зх. частині України в басейні пд. притоки Прип'яті й верхів'я Зх. Бугу. Назва В. походить від давнього городища Волинь (Велинь) поблизу Володимир-Волинського, яке згадується в літописах під 1018. Наприк. 7 – на поч. 10 ст. тут жили племена *дулібів*, бужан і волинян. У 10 ст. найбільш відомими центрами Волинської землі стали Буськ, Луцьк, Червень, Белз, а згодом – Берестя, Дорогичин, Пересопниця, Холм, Кременець та ін. Бл. 988 великий кн. Київ. *Володимир Святославич* заснував м. Володимир (тепер Володимир-Волинський Волинської обл.), яке стало центром Володимиро-Волинського князівства. В 11–12 ст. В. володіли різні князі, в основному нащадки *Ярослава Мудрого* і *Володимира Мономаха*. В серед. 12 ст. Волинська земля відокремилась від Києва. 1099 володимиро-волинський кн. *Роман Мстиславич*, оволодівши Галичем, об'єднав Галицьку і Волинську землі в єдине *Галицько-Волинське князівство*. Після розпаду *Галицько-Волинської держави* (1349) збройною боротьбою між Польщею та Литвою привела до укладення 1352 перемир'я, за умовами якого Волинь відходила до складу Литви. 1366 Польща захопила Зх. Волинь з містами Холм і Белз. У складі Великого

князівства Лит. В. зберігала до 1452 статус князівства, але після смерті *Свидригайла* Волинське князівство було ліквідоване й перетворене на звичайну пров. Литви. Після укладення *Люблінської унії 1569* Польща захопила всю В. На цих землях було створено Волинське воєводство, яке складалося з Луцького, Володимирського і Крем'янецького пов. (адм. центр – Луцьк). Незважаючи на сильну політику колонізації, на Волині наприк. 16 – на поч. 17 ст. активно розвивався нац.-культурницький рух, що проявлявся в діяльності братств в Острозі, Володимирі, Луцьку, заснуванні Острозької академії та шкіл у Володимирі, Дубно, Луцьку, розвитку друкарства в Острозі, Почаєві, Кремені, Костянтинові та ін. містах. В 16–18 ст. нас. В. брало активну участь у козац.-сел. повстаннях під проводом *К. Косинського*, *С. Наливайка* проти нац.-соц. гніту польськ. шляхти. В. стала ареною кривавої боротьби з польськ. загарбниками під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* та під час гайдамацьких повстань 30–60-х 18 ст. Після трьох поділів *Речі Посполитої* (1772, 1793, 1795) В., за винятком Кременецького пов., була приєднана до Рос. імперії. Землі В. входили до складу спочатку Волинського намісництва (до 1795 – Ізяславського), а з 1797 – Волинської губ. (центр – Новоград-Волинський, з 1804 – Житомир). Активна великодерж. політика царського уряду на Волині, зокрема, ліквідація 1838 греко-католицької церкви та скасування 1840 Лит. статуту, спричинила послаблення укр. нац. руху на цих землях. 1914–18 В. зазнала величезних матеріальних і людських втрат під час воєнних дій на її тер. В роки укр. нац.-визв. змагань 1917–21 В. часто ставала ареною боїв із польськ. й більшовицькими окупантами. В лютому 1918 у Житомирі працювала *Українська Центральна Рада*, в квітні 1919 *уряд Української Народної Республіки* та Директорія УНР перебували у Рівному. В травні 1919 Зх. Волинь окупували польськ. війська, а Сх. Волинь 1920 – Червона армія. В листопаді 1921 через тер. В. проходив рейд Волинської групи *Армії Української Народної Республіки* під командуванням *Ю. Тютюнника* (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). За умовами *Ризького мирного договору* 1921 сх. частина В. увійшла до УСРР, а зх. – до Польщі. Екон. й сусп.-політ. процеси, що відбувалися в 20–30-х на В., були характерні для всіх укр. земель у складі СРСР. Укр. нас. Зх. Волині зазнавало численних утисків та переслідувань з боку польськ. окупаційного режиму, польськ. уряд намагався розчленити укр. нац. спільноту на окремі частини та реалізувати політику колонізації місц. нас. Для цього між Галичиною і Волиню був встановлений т. зв. сокальський кордон, завданням якого було припинення політ. і культ. зв'язків між цими укр. тер. Угодівська діяльність Волинського Укр. Об'єднання щодо польськ. окупаційної влади та політика «пацифікації» спричинили знач-

не послаблення нац. життя на В. 1928–32 було ліквідовано осередки т-ва «Просвіта» у Рівному, Острозі, Ковелі, Володимирі, Крем'янці. 1939 на тер. В. замість 443 укр. нар. шкіл діяло тільки 8 (польськ. – 1459), не існувало жодної середн. держ. укр. школи. Цілеспрямована антиукр. політика польськ. адм. викликала закономірний опір нац.-патріотичних сил. У 30-х на В., як і в Галичині, значно активізувала свою діяльність *Організація українських націоналістів*, проти урядової політики на волин. землях виступали укр. депутати польськ. сейму. У вересні 1939 В. була зайнята рад. військами і приєднана до УРСР. На територіальній основі В. створено Волинську обл. (4.12.1939, центр – Луцьк) і Рівненську обл. (4.12.1939, центр – Рівне; Крем'янецьчина увійшла до складу Тернопільської обл.). Відступ рад. військ із території В. супроводжувався масовим терором і репресіями проти мирного нас., розстрілом членів укр. патріотичних орг-цій у тюрмах Луцька, Дубна та ін. міст. У роки гітлерівської окупації України волинські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» і становили генеральний округ «Волинь». На В. знаходився адм. центр рейхскомісаріату – Рівне. Діяльність військ. окупаційної влади на В., гол. завданням якої було викачування з краю продовольства і сировини, зіткнулась із зростаючим рухом Опору проти загарбників. 1942–44 на В. діяли укр. збройні формування – Поліська Січ, Українська повстанська армія та рад. партизани. Із вторгненням у січні-лютому на тер. В. більшовицьких військ УПА та збройне підпілля продовжило боротьбу проти рад. режиму, яка тривала до поч. 50-х. Нині на тер. В. розміщується Волинська, Рівненська, частина Житомирської та Тернопільської обл. (загальна площа 40,3 тис. кв. км). Абсолютну більшість нас. становлять українці (94,6%) і росіяни (4,5%), які в грудні 1991 на всеукр. референдумі одноставно проголосували за відновлену незалежність України.

ВОЛИНЯНИ – одне з літописних племен, яке упродовж 8–10 ст. проживало на західноукр. землях, заселяючи тер. іст. обл. – Волині. Згадки про В. містяться у давньорус. літописах («Повість минулих літ») та іноз. хроніках (Баварський анонім, 10 ст.). Писали про них і арабські мандрівники Аль-Масуді та Ібн-Якуб. Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених В., бл. 70 укріплених городищ. Гол. центрами В. були Волинь, а згодом Володимир (Волинський). Існує припущення, що волиняни творили плем. союз і разом з бужанами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою «дуліби». У 9–10 ст. землі, заселені В., увійшли до складу *Київської держави*, а в період її розпаду тут утворилось окреме удільне князівство, яке згодом стало частиною *Галицько-Волинської держави*.

ВОЛОБУЄВ (Артемів) МИХАЙЛО СИМОНОВИЧ (11(24).01.1903 – 20.06.1972) – укр. еко-

номіст. Н. у Миколаєві. Навчався у гімназії, екстерном закінчив екон. відділ Харківського ін-ту профосвіти. 1921–22 – заст. зав. Миколаївського, 1922 – Вінницького губернського відділів освіти. З 1923 працював у Харкові у Головополітосвіті, викладав у Харківському фармацевтичному технікумі, Ін-ті нар. освіти, фін.-екон. технікумі; згодом – професор політ. економії Харківського механіко-машинобудівного ін-ту (1930–33 – зав. кафедри). 1928 у журн. «Більшовик України» (№ 2–3) було вміщено статтю В. (подану до редакції ще 1927) під назвою «До проблеми української економіки». У статті, що мала дискусійний характер, було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтневих подій 1917 і спростовано версію про повну єдність дореволюц. рос. економіки. На думку В., ця економіка була єдиною на антагоністичній імперіалістичній основі, але, з погляду центробіжних сил пригнічених нею колоній, вона являла собою комплекс нац. економік. На думку В., єдиний госп. комплекс являла собою Україна, що, однак, ігнорували і рос. економісти, і моск. керівні установи (зокрема Держплан СРСР), які взагалі уникали навіть самої назви «Україна», віддаючи перевагу термінам «Південь», «Південний район», «Південно-Західний», «Південь Європейської Росії», «Південноросійське господарство», вважаючи Україну колонією європ. типу, що увійшла до складу СРСР. В. стверджував, що Україна має власні шляхи розвитку і що вона мусить підготуватись до вступу у світове господарство у випадку перемоги революції «не лише в колишній Росії, а по всій земній кулі» як рівноправна частина цього світового комплексу. При цьому В. на конкретних прикладах критикував нераціональне використання центр. плановими установами природних і екон. ресурсів України. Він пропонував підходити до госп-ва СРСР як до комплексу нац. економік, а до кожної нац. економіки як до певної цілісності – «потенціальної (колишні азійські колонії) або реальної (Україна, Росія)». Відтак В. вносив конкретні пропозиції з розширення прав укр. економ. центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР «загальнодирективні функції», виступав проти вивезення госп. прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації, відкинувши тенденцію розглядати «руську економіку як пануючу», встановити всеукр. систему регулювання притоку робочої сили, стежачи за пропорційним розподілом місць на укр. заводах між Україною та Росією, застерегти за Україною право реального контролю за діяльністю тодішніх союзних органів. І хоча В. підкреслював, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому було інкриміновано, а його погляди були кваліфіковані як екон. платформа «націонал-ухильництва» й піддані публічному ostracismу. Проти В. виступили *А. Річицький*, *Є. Гірчак*, *М. Скрипник* та ін. й змусили його кається. Незважаючи на те, що В. 1928 у журн. «Більшовик України» надру-

бував листа, в якому оголосив свою позицію помилковою, а в 1930 вмістив там же «самокритичну» статтю «Проти економічної платформи націоналізму. (До критики волобуїщини)», брутальні звинувачення на його адресу не припинялися. 7.12.1933 В. був заарештований за обвинуваченням у участі в «українській контрреволюційній організації, що прагнула до повалення Радянської влади збройним шляхом». Рішенням суд. трійки при Колегії ГПУ УСРР від 8.5.1934 В. був засуджений до 5 років виправних таборів (вирок замінений на заслання до Казахстану). Після відбуття терміну жив у Краснодарському краї. Під час війни з нацистською Німеччиною виконував спец. завдання рад. розвідки. 1948 переїхав до Ростова-на-Дону, де працював зав. кафедри у Ростовському фін.-екон. ін-ті. У серпні 1957 офіційно реабілітований, 1961 переїхав до Донецька, де викладав у Д. торг. ін-ті. В останні роки життя – на викладацькій роботі у Ростові-на-Дону.

Ю. Шаповал (Київ).

ВОЛОДИМИР (Віктор Маркіянович Сабодан; 23.11.1935) – церк. діяч. 1954 вступив до Одеської духовної сем., 1962 закінчив Ленінградську духовну академію. 15.6.1962 прийняв священство, 26.8. – чернецтво. 1965 став ректором Одеської духовної сем., 1966 – заст. нач. Руської духовної місії в Єрусалимі. Архієрейська хіротонія відбулась 9.7.1966, коли він став єпископом Звенигородським, вікарієм Моск. єпархії, представником РПЦ при Всесвітній раді Церков у Женеві. З Австрії повернувся до України, де 1968 став єпископом Переяслав-Хмельницьким, вікарним єпископом митрополита Київ. і Галицького Філарета, 1969 – єпископом Чернігівським і Ніжинським (одночасно управляв Сумською єпархією). 1970–73 був відповідальним ред. «Православного вісника». 1973 став ректором Моск. духовних академії та семінарії, де у 1978 став професором академії, а 1979 – магістром богослов'я. З 1973 В. – архієпископ, з 1982 – митрополит Ростовський і Новочеркаський. 1984–90 – патріарший екзарх Зх. Європи, з 1987 – керуючий справами Моск. патріархії і постійний член Священного Синоду. З 27.5.1992 – митрополит Київ. і всієї України УПЦ Моск. патріархату.

С. Білокінь (Київ).

ВОЛОДИМИР (Володимир Іллч Самборський; 24.12.1882–16.10.1937) – єпископ Глухівський УАПЦ. Н. у Києві. Закінчив Уманську духовну школу (1896) та Київ. духовну сем. (1902). У Києво-Михайлівському монастирі 17.11.1902 єпископ Уманський Агапит (Вишневський) висвятив його на дякона, 21.11. – на священника. У серпні 1921 українзував свою парафію в с. Гребінки. Єпископ Липовецький (хіротонія 18.2.1923 у Києво-Софійському соборі, де він служив до 1925.). З 15.7.1925 – округовий єпископ і настоятель Різдва-Богородичного кафедрально-

го собору в Житомирі. 27.9.1926 під тиском місц. влади відмовився від Житомирської катедри. 17.1.1927 обраний на округового єпископа Глухівщини й доглядача Конотопської округи. Зазнавав постійних переслідувань. Ув'язнений 1929. Після ліквідації УАПЦ до 1932 обслуговував Вінницьку єпархію. 7.2.1934 пленум Київ. єпархіальної церк. ради УПЦ обрав його на посаду духовного керівника Київ. єпархії, внаслідок чого іменувався архієпископом Київ. Потім служив по парафіях через заборону очолювати будь-яку округу. У серед. 30-х організував клопотання про відкриття храмів, намагався домогтися легалізації УАПЦ. Після розгрому всіх церк. структур 20.1.1937 звернувся до ВУЦВК із проханням, згідно з новою, т. зв. сталінською конституцією, дозволити йому «взяти на себе організацію Української православної церкви й довести до церковного Собору». 13.6.1937 ув'язнений. Розстріляний «як один із керівників фашистської організації українських церковників».

С. Білокінь (Київ).

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (Володимир-Василій Всеволодович; 1053–1125) – видатний держ. і політ. діяч Київ. Русі, великий кн. київ. (1113–1125), воєначальник і письменник. Син Всеволода Ярославича і дочки візант. імпер. *Константина Мономаха*. 1078 його батько став великим князем київ., а він отримав у володіння Чернігів. З 1093 вів боротьбу проти половців та їхнього союзника Олега Святославича, якому змушений був віддати Чернігів (1094). Кн. жив у Переяславській землі, яка зазнавала найбільш спустошливих набігів кочівників. Виступав за припинення князівських усобиць і згуртування сил для відсічі половцям. Став ініціатором *Любецького з'їзду 1097*, *Витичівського з'їзду 1100*, *Доловського з'їзду 1103*. 1103, 1107, 1111 організовував спільні походи князів проти половців, завдав їм ряду поразок, після яких вони надовго припинили напади на рус. землі. Запрошений на князювання у Київ під час *Київського повстання 1113*. Придушивши повстання, В.М. видав закони (відомі під назвою «Статут Володимира Всеволодовича»), в яких скасовувалося холопство за борги та обмежувалися відсотки на позики. В.М. зумів тимчасово об'єднати під своєю владою більшу частину тер. Київської держави, припинити князівські усобиці. Відомий як високоосвічена людина. Автор уміщеного в Лаврентіївському літопису «Повчання», адресованого його дітям і чернігівському кн. Олегу Святославичу, в якому різко засуджував князівські усобиці, закликав до єдності всіх князівських земель. У літописі є легенда про те, що В.М. отримав від свого діда по матері, візант. імпер. Константина Мономаха, барми і корону (див. *Шапка Мономаха*). Похований у Софійському соборі в Києві.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (Володимир Великий; після хрещення Василій; р. н. невід. – 1015)

– великий кн. київ. (бл. 980–1015; за ін. даними – 978–1015), один із найвизначніших держ. діячів Київ. держави. Син *Святослава Ігоровича*. 969–78 князував у Новгороді. 980, перемігши свого брата Ярополка, який був підступно вбитий варягами з дружини В.С., став великим князем у Києві. Значно розширив і зміцнив кордони *Київської Русі*. 981 здійснив похід на захід проти польськ. князів, які намагалися захопити рус. землі, та зайняв Перемишль і *Червеньські міста*. За В.С. до складу Київ. держави входили також Закарпатська Русь і Тмутаракань. В.С. воював з в'ятичами (982), ятвягами (983), радимичами (984), волзькими булгарами (985) і хорватами (993). Для захисту від кочівників (*печенігів*, *чорних клобуків*) збудував укріплену лінію з містами-фортецями по р. Стугні, Десні, Ірпені, Трубежу й Сулі. Завершив об'єднання всіх рус. земель у складі Київ. держави. Політ. об'єднання держави вимагало проведення реліг. реформи. Здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів і зробити обов'язковим поклоніння їм. У кін. 987 або на поч. 988 охрестився. 988–89 запровадив християнство як держ. релігію Київ. Русі. Впровадження християнства сприяло розвитку культури Русі, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек. За В.С. територія Києва була розширена і захищена новими валами з кам'яними вежами, побудована Десятинна церква, князівський кам'яний палац та інші споруди. В.С. розвивав політ., екон. й культ. зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвроп. країнами. Намагався зміцнити міжнар. позиції Київ. держави. У відповідь на прохання візант. імпер. *Василія II Болгаробійці* допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії вимагав укласти союз із Київ. державою і скріпити його шлюбом з дочкою імператора Анною. Коли ж рус. війська придушили повстання, Василій II відмовився виконати свої зобов'язання. У відповідь на це війська В.С. 989 зайняли Херсонес-Корсуень у Криму і примусили Візантію дотримуватись умов договору. За В.С. Київ. держава досягла найбільшої політ. могутності. Діяльність В.С. сприяла розвитку Київ. держави й зміцненню її міжнар. авторитету. Після смерті канонізований церквою.

ВОЛОДИМИР ЯРОСЛАВИЧ (р. н. невід. – 1198) – галицький князь (1187–1198). Син *Ярослава Осмомисла*, останній представник галицької княжої династії Ростиславичів. Після смерті батька став княжити в Галичі, але через непорозуміння з боярами змушений утікати в Угорщину. Там був ув'язнений королем Белою III, який захопив *Галичину*. В.Я. вдалося втекти і з допомогою імпер. Фрідріха II Барбаросси та польськ. князя Казимира Справедливого знову повернути собі Галицьке князівство.

ВОЛОДИМИРКО (Володимир Володаревич 1104–1152) – галицький князь (з 1141; за ін. дани-

ми, 1144), син Володаря Ростиславича. 1124 став Звенигородським князем, а 1129, після смерті брата Ростислава, заволодів Перемишлем. Поступово об'єднав Перемишльську, Звенигородську, Галицьку і Тереховлянську землі в єдине князівство. Столицею князівства обрав 1141 (за ін. даними, 1144) Галич, зайнятий В. після смерті його племінника Івана Васильовича. Намагався об'єднати під своєю владою і волинські землі, проте в боротьбі за них із київ. кн. Всеволодом II Ольговичем зазнав невдачі. Придушив *Галицьке повстання 1144*. Виступав союзником Юрія Долгорукого в боротьбі проти київ. кн. Ізяслава й допоміг йому здобути Київ. Вів тривалу боротьбу проти Угор. королівства, спираючись на союз із візант. імпер. Мануїлом Комніном. 1152 уклав мирний договір з угор. королем Гейзою. За правління В. були закладені основи майбутньої могутності *Галицько-Волинської держави*.

ВОЛОДИСЛАВ КОРМИЛЬЧИЧ (рр. н. і см. невід.) – галицький боярин. Наприкінці 12 – поч. 13 ст. очолював боярську опозицію у *Галицько-Волинській державі*, яка виступала проти зміщення князівської влади. 1213 з допомогою угорського війська здобув Галич і проголосив себе галицьким князем. Після укладення 1214 у Спіші угоди між угор. королем Андрієм II та краківським кн. *Лешком Білим* про поділ Галицько-Волинських земель між Угорщиною і Польщею угор. війська окупували Галичину. В.К. було позбавлено влади і вивезено в Угорщину, де він і помер.

ВОЛОХ ОМЕЛЯН (1885 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, отаман *Армії Української Народної Республіки*. 1917 очолював 2-й укр. полк Армії УНР, пізніше – сотник *Гайдамацького коша Слобідської України*. З березня 1918 В. командував Гайдамацьким полком. На поч. 1919 призначений командиром *Запорізького корпусу армії УНР*, з червня – Гайдамацькою бригадою. 1.12.1919 в м. Любарі (тепер Житомирська обл.) зробив невдалу спробу підняти воєнний заколот проти *Директорії УНР*. Після придушення виступу В., захопивши держ. скарбницю (190 тис. золотих франків, 39 тис. золотих рублів та ін.), перейшов на бік більшовиків. Подальша його доля невідома.

ВОЛОШИН АВГУСТИН (18.3.1874–19.7.1945) – видатний укр. педагог, науковець і політ. діяч, президент Карпатської України. Н. у с. Келеничі (тепер Міжгірський р-н Закарпатської обл.) у сім'ї греко-католицького священника. 1883–92 навчався в Ужгородській гімназії, 1893–96 – на теологічному ф-ті Ужгородського ун-ту. У березні 1897 був висвячений і почав служити капеланом в Ужгороді. 1899–1900 закінчив Вищу пед. школу в Будапешті й одержав диплом викладача математики і фізики. З 1900 В. почав працювати викладачем Ужгородської вчи-

В

тельської семінарії, в 1912–38 був директором цього закладу. 1899 видав перший підручник укр. мови. За своє життя написав і видав за власний кошт 42 книги, здебільшого підручники і посібники для нар. шкіл, праці з педагогіки, соціального виховання, дидактики, психології, логіки, історії педагогіки. Книжки В. були написані доступною мовою і користувалися широким попитом, на них виховувалося кілька поколінь закарпатців. 1899 В. та його однокласники очолили засноване О. Духновичем «Общество св. Василя Великого», придбали друкарню і почали видавати худ. твори, молитовники та ін. богословську літературу. Ініціатива священників укр. спрямування викликала роздратування у місц. угор. властей і русофілів. Тоді, 1902, В. і його колеги перетворили просвітницьку орг-цію на акціонерне т-во «УНІО», яке мало захищені законом статутні права. На чолі «УНІО» В. розвинув велику культурницьку діяльність: видавав газ. «Наука», «Село», масову серію дешевих книжок з настановами щодо створення кооперативів, читальні. Перед війною в краї діяло близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямом роботи т-в. Включення Закарпаття до складу Чехо-Словаччини після Першої світової війни 1914–18 додало до наук. та культ. діяльності В. ще один аспект – політ. Логіка іст. подій зробила цей аспект гол. у багатогранній діяльності В., а його самого висунула на короткий час на авансцену європ. політики. У травні 1920 під безпосереднім впливом В. утворюється т-во «Прогресивісти», яке відіграло велику роль у формуванні нац. свідомості століттями відірваного від укр. земель нац. краю. В. перетворив газ. «Наука» в орган заснованого Християнсько-народної партії – газ. «Свобода» (перший номер вийшов у 1922). Газета систематично висвітлювала життя в УСРР – спочатку досягнення українізації та екон. успіхи, потім – сталінський політ. процеси, голодомор 1932–33, масовий терор. Одночасно отець В. видавав реліг. місячник «Благовісник», тижневик «Українське слово», місячник «Учительський голос». 1930 заснував «Учительську громаду» і залишався її почесним головою до 1938. Перу В. належать вірші, оповідання, повісті, п'єси. Свої твори видавав під псевд. Історична драма «Фабіола» була поставлена в Ужгороді та Празі. У жовтні 1938 політ. діячі Підкарпатської Русі добилися від чехо-словацького уряду надання краю автономних прав, як це було передбачено конституцією. Мандат на формування уряду Прага віддала представникові русофільського напрямку А. Бродію. Однак незабаром служба безпеки виявила докази дій Бродія на користь приєднання Закарпаття до Угорщини. 26.10. мандат на формування уряду перейшов до лідера укр. напрямку – В. У ситуації, що склалася, поміркований і не завжди жорсткий у політиці В. почав діяти інакше. Він сформував уряд виключно з представників укр. напрямку, в січні 1939 розпустив усі політ. партії і створив проурядове Укр. нац. об'єднання. Перекопаний противник рад. і нацистського гатунків тоталітаризму (що випливало з численних статтях у газ. «Свобода») В. зробив ставку на єдину країну, яка могла гарантувати у післямюнхенській Європі існування Карпатської України – Німеччину. З допомогою старшин ОУН у краї почали формуватися збройні сили – «Карпатська Січ». Під час приєднання Чехії до гітлерівського рейху і оголошення незалежності Словаччини В. теж проголосив незалежність Карпатської України (14.3.1939), а наступного дня провів шість засідань новообраного парламенту (див. *Союм Карпатської України*), на яких стояли питання державотворення. На одному з них його одностайно обрали таємним голосуванням президентом Карпатської України. Того ж дня вся тер. Закарпаття була окупована Угорщиною, а В. був змушений емігрувати. З 1939 по 1945 жив у Празі, працював в Укр. вільному ун-ті, був обраний його ректором. У травні 1945 рад. спецслужби заарештували 71-річного В. і перевезли його до Москви. Почалися допити спочатку в Лефортовській, а потім у Бутирській тюрмах. Помер у тюрмі. Автор низки пед. праць: «Педагогічна психологія» (1920), «Педагогіка і практика» (1920), «Коротка історія педагогіки» (1921), драм. творів «Маруся Верховинка» (1931), «Без бога ні до порога» (1935) тощо.

С. Кульчицький (Київ).

ВОЛОШИН МИХАЙЛО (1878–1943) – укр. громад. діяч, адвокат. 1925–39 В. – один із лідерів *Українського національно-демократичного об'єднання*, один з керівників орг-ції. В 1930-х виступав як адвокат у політ. процесах над укр. патріотами. 1941–43 очолював Львівську адвокатську палату. Довголітній диригент муз.-хорового т-ва «Боян» у Львові.

ВОЛОШИН РОСТИСЛАВ (псевд. Павленко, Березюк; 1911–44) – визначний укр. політ. і військ. діяч. Член *Організації українських націоналістів*. Був одним з організаторів ОУН на Волині. 1933–34 очолював Союз Укр. студентських організацій у Польщі. З липня 1934 – в'язень польськ. концтабору *Бережа Картузька*. Після звільнення влітку 1935 В. – теологічний референт Крайової езекутиви ОУН на пн.-зх. українських землях. Неодноразово заарештовувався польськ., рад. і нім. окупаційними владами. 1941–43 В. очолював політико-виховний відділ Крайового Військового Штабу *Української повстанської армії*, з весни 1943 очолив запілля (тил) УПА. 1943 головував на першій конференції *Антибільшовицького блоку народів*. 11–15.7.1944 – голова Великого збору Укр. гол. визвол. ради. Загинув у бою з рад. каральними частинами в серпні 1944 біля с. Гаї Вижні на Дрогобиччині.

ВОЛХВИ – У Київ. Русі (дохристиянський період) служителі язичницького реліг. культу. Вважалося, що В. мали вплив на сили природи, вміли проро-

В

кувати майбутнє і лікувати людей. Уперше згадуються в літопису 912 в легенді про провіщення близької смерті князеві Олегу. Чинили опір запровадженню християнства у Київ. державі. Брали участь у Київ. повстанні 1068, яке намагалися використати для боротьби проти поширення християнства. Діяння В. (ворожба, чаклунство) переслідувалися з боку держави.

ВОЛОНТАРИЗМ – термін рад. політ. життя, пов'язаний з обставинами вимушеної відставки М. Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР у жовтні 1964. КПРС мала оманливу форму політ. партії, хоча насправді була держ. структурою. Життя внутр. партії (т. зв. «номенклатури») не піддавалася регулюванню ні парт. статутом, ні Конституцією. За статутом у перервах між з'їздами найвищим органом партії вважався ЦК. Насправді він зберігав цю роль і на з'їздах, тому що повністю контролював їхню роботу. Однак ЦК КПРС у повному складі не являв собою постійного інструменту влади. Він лише епізодично збирався на засідання (пленуми), де обговорювалися і затверджувалися вже підготовлені рішення. Від імені ЦК керівництво партією і державою здійснювали неформальні владні органи – політбюро (президія ЦК) і секретаріат на чолі з генеральним (першим) секретарем ЦК, персональний склад яких майже збігався. Реальна влада перебувала у руках членів політбюро, на засіданнях якого головував генеральний секретар ЦК. Диктатура КПРС була колективною, тобто внутрішньо несталою. Щоб забезпечувати за цих умов сталість керівництва, В. Ульянову (Леніну) здебільшого вистачало політ. авторитету. Після його відходу від активної діяльності спалахнула боротьба за владу, в якій переміг генеральний секретар ЦК *Й. Сталін*. Боротьби за владу, яку Сталін здобув завдяки контролю над парт. апаратом, була надана ідеологізована форма. Переможени були звинувачені у відході від ленінізму (троцькізм, правий ухил тощо) і поступово усунені з політ. арени (фізично знищені або змушені емігрувати). Колективну за своєю внутр. природою диктатуру Й. Сталіну вдалося перетворити на одноосібну за допомогою держ. терору. Використання терористичних методів у внутрішньопарт. боротьбі припинилося після арешту і розстрілу Л. Берія. Парт. апарат підтримав М. Хрущова у боротьбі з ін. претендентами на верховну владу. М. Хрущову вдалося використати переваги посади першого секретаря ЦК КПРС для максимального зосередження владних повноважень у своїх руках, проте він не зміг належним чином розпорядитися нею. Членів ЦК і відповідальних працівників парт. апарату не влаштовували його сваволя, непевність, небажання слідувати певним «правилам гри». У вищому керівництві партії почала визрівати змова, спрямована на легітимне усунення першого секретаря ЦК КПРС від влади. Скликаний у

жовтні 1964 пленум ЦК КПРС позбавив його всіх керівних посад і відправив на пенсію без будь-яких політ. звинувачень. Хрущову було інкриміновано небажання прислухатися до «колективної думки партії» – волонтаризм.

С. Кульчицький (Київ).

ВОЛЬФ АРНОЛЬД (1877–1924) – австр. і укр. військ. діяч, генерал-четар УГА. За походженням австрієць. Під час Першої світової війни – підполковник австр. армії. В листопаді 1918 перейшов на службу в *Галицьку армію*. Під час *українсько-польської війни 1918–19* В. очолював Бережанську (3-тю) бригаду УГА, яка відзначилася у боях за Бережани (20–21.6.1919). У серпні 1919 під час спільного наступу УГА і Армії УНР на Київ В. було призначено команд. Другого корпусу УГА. У вересні 1919 корпус В. вів успішні бої проти денікінських військ у р-ні Липовця, Немирова, Гайсина, Брацлава. З серед. 1920 В. перебував у таборі для військовополонених – *Ліберці* (Чехо-Словаччина). У червні 1921 призначений комендантом табору в м. Юзефів, де і помер у 1924.

ВОРОНИЙ МИКОЛА КИДРАТОВИЧ (7.12 (25.11).1871–24.04.1940, за ін. дан. 1942) – укр. письмен., режисер, актор, літ. критик, перекладач. Літ. псевдоніми: Арлекін; В-ний; В-ний М.; Данилович П.; Прохор В.; Сірюс; Amicus; Ното; Sirius; Віщий Олег, Кондратович, Микольчик). Н. на Катеринославщині у сім'ї ремісника. Мати В. походила із шляхет. роду Колачинських, до якого належав Петро Колачинський, ректор Києво-Могилянської академії (1697–1702). Дитячі роки В. провів у с. Гончарівка, Холодна Гора поблизу Харкова. Освіту здобував у сільськ. школі с. Гончарівка (1878), Харківському реальному училищі, Ростовському реальному училищі. Поетичну творчість розпочав, навчаючись у гімназії в Ростові-на-Дону. Став активним учасником гуртків народовольців. За опозиційну діяльність зазнав переслідувань – після кількох арештів В. було заборонено вступати до ун-ту і перебувати в столиці імперії та університетських містах. Поділяючи погляди М. Драгоманова, організував спільно із С. Ерастовим у Ростові-на-Дону «Українську громаду». В. разом із *Б. Грінченком*, *М. Міхновським*, В. Боровиком, В. Самійленком, М. Кононенком, *М. Коцюбинським*, В. Степаненком, Б. Тимченком, О. Черняхівським належав до активних діячів *Братства Тарасівців*. Під час студій у Віденському ун-ті познайомився з Віктором Адлером (керівник австр. соціал-демократів). У Львівському ун-ті зблизився з *І. Франком*, брав участь у виданні часописів «Громадський голос», «Радикал». Був членом редколегії журн. «Життя і слово», в якому вів розділ «Вісті з Росії»; ред. часопису «Зоря», реж. театру «Руська бесіда». Цей період свого життя В. описав у «Спогадах про Івана Франка». 1897–1901 – актор трупи

В М. Кропивницького. З 1910 жив у Києві. Перший твір «Не журись, дівчино» надрукований 1893. Автор зб. «Ліричні поезії» (1911), «В сьвіт мрій» (1913), «Поезії» (1920), «Поезії» (1929), поеми «Євшан-зілля» (1917), театрознавчих праць, літ.-критичних статей про Н. Кибальчич, Х. Алчевську, Г. Чупринку, М. Семенку та ін. Перекладав із рос., польськ., болг., староіндійської, перської, італ., англ., нім., франц., япон. мов. 1901 підготував альманах «З-над хмар і долин» (вийшов 1903), який став маніфестом укр. модернізму. 1920 В., не сприйнявши революції 1917, емігрував до Польщі. 1926 повернувся в Україну, де жив у Харкові та Києві. Звинувачений у «білоемігрантстві» та «націоналізмі» й засуджений до трьох років таборів (вирок замінили адм. засланням у Казахстан). Згодом вирок кілька разів переглядали. Останній лист до сина Марка датований 19.4.1937. Існує довідка про смерть від 24.04.1940, у графі «місце смерті» – прочерк. Існує версія, що В. виїхав до Воронежа, де й помер 1942.

І. Роздольська (Львів).

ВОРОНЦОВ МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ (19.5.1782 – 6.11.1856) – рос. держ. і військ. діяч, ген.-фельдмаршал (1856), князь. Народився в родині графа С.Р. Воронцова. Здобув домашню класичну освіту, навчання продовжив у Кембриджі (Великобританія), де на дипломатичній службі перебував його батько. Повернувшись до Росії, розпочав кар'єру військового в Преображенському полку. Брав участь у війнах проти Франції (1805–14), Туреччини (1827–28). 1823 р. призначений Олександром I новорос. і бессараб. ген.-губернатором з тим, щоб надати цьому регіону, заселеному іммігрантами, російського характеру. Осн. посади в його канцелярії, що розташувалась в Одесі, обійняли рос. чиновники, котрі перетворили резиденцію ген.-губернатора у своєрідний центр поширення рос. культ. традиції та рос. держ. мови. В. надавав великого значення освоєнню природних ресурсів, розширенню мережі морської торгівлі, розвиткові пд. портів, шляхів сполучення, започаткував видобуток корисних копалин. Підтримував будь-які пропозиції щодо екстенсивного розвитку регіону, переконуючи центр у необхідності ведення політики держ. протекціонізму. Під його керівництвом споруджено мережу карантинних установ для запобігання поширенню епідем. захворювань. 1844–1854 – намісник на Кавказі, головнокомандувач окремого Кавказ. корпусу. Помер в Одесі.

В. Шандра (Київ).

ВОТЧИНА – 1) Одна із форм феод. земельної власності в часи *Київської держави*. Власник В. мав право передати її в спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін «В.» походить від слова «отчина», тобто батьківська власність. В. виникли в процесі формування приватної феод. власності на землю. Їхніми власниками у 9–11 ст. були князі, а та-

кож княжі дружинники й земські бояри – нащадки родоплемінної верхівки. Після прийняття християнства сформувалось вотчинне землеволодіння церкви, яким володіли представники церк. ієрархії (митрополит, єпископи) і великі монастирі. Існували різні категорії В.: родові, куплені, надані кн. та ін., що суттєво впливало на можливість власників вільно розпоряджатися В. Так, володіння родовими В. обмежувалось державою і родичами. Власник такої В. був зобов'язаний служити тому кн., на землях якого вона знаходилась, а без згоди членів роду він не міг її продати, обміняти тощо. У випадку порушення цих вимог власника позбавляли В. Це свідчить, що в епоху Київ. Русі володіння В. не було прирівняне до права власності на неї. В період роздробленості Київ. держави В. стала основною формою феод. землеволодіння, що постійно зростала за рахунок нових князівських надань, захоплення общинних земель, купівлі, обміну тощо. Це призвело до зростання впливу власників В. на політичне життя. Володіння знатних бояр звичайно складалось з кількох В., які часто знаходилися в різних місцях держави і не утворювали жодного госп. організму. У відношенні до наслідування. В. їхні власники користувалися рядом прав і привілеїв у галузі судочинства, збору податків тощо. У великих В. формувалась власний адм.-госп. апарат, який займався орг-цією їхньої життєдіяльності. В період розпаду Русі В. називали також окремі удільні князівства (княжі столи-престоли), що успадковувалися князем від батька. На *Любецькому з'їзді 1097* була здійснена невдала спроба на основі принципу В. («каждога держит отчину свою») припинити князівські міжусобиці. 2) Після переходу більшої частини укр. земель під владу Литви та Польщі тут не тільки збереглося, а й суттєво зросло вотчинне землеволодіння. Більшість В. належала представникам давніх укр. княжих та боярських родів. Одночасно великі князі лит. та польськ. королі надавали землі «в отчину», «на вічність» лит., польськ., моск. феодалам. Особливо активним цей процес став після 1590, коли сейм Речі Посполитої надав королю право роздавати т. зв. пустині за Білою Церквою. Це були землі з укр. нас., на яких згодом сформувалось вотчинне, за своєю суттю, землеволодіння магнатських родів *Вишневецьких, Потоцьких, Конецьпольських* та ін. Велике землеволодіння в Україні було ліквідоване Нац.-визвол. війною 1648–57 під проводом *Б. Хмельницького*. Однак згодом воно було відновлене на Правобережжі, що залишилося під владою Речі Посполитої. На Лівобережжі у 2-й пол. 17 ст. йшов процес формування землеволодіння укр. козацьк. старшини. 3) У 14–15 ст. В. були основною формою землеволодіння і в Пв.-Сх. Русі, де йшов активний процес формування Моск. держави. Однак у зв'язку із загостренням суперечностей між центр. великокняжою владою і сепаратистськими устремліннями бояр-вотчинників права останніх почали суттєво обмежуватися (було відмінено право вільно-

го від'їзду від одного князя до іншого, обмежено право суду у В. та ін.). Центр. влада почала спиратися на дворянство, що користувалося землеволодіннями на помісному праві. Особливо активним був процес обмеження В. у 16 ст. Тоді були суттєво обмежені вотчинні права бояр (закон 1551 та 1562), а під час опричинни багато В. було ліквідовано, а їхні власники страчені. Наприкін. 16 ст. у Московії основною формою землеволодіння були вже не В., а маєтки. У 17 ст. продовжувався процес юрид. зближення В. із маєтками, який завершився виданням *Петром I 23.3.1714* указу про єдиноспадкування. У 18–19 ст. термін «В.» інколи вживався для означення дворянської земельної власності.

ВОТЧИННИЙ СУД – право судочинства власника вотчини, маєтку над селянами, що у них проживали. В. с. зародився ще в епоху *Київської держави*, однак найбільшого поширення набув після захоплення укр. земель Польщею та Литвою. Компетенція В. с. постійно зростала у зв'язку з поширенням процесу закріпачення селянства, який став особливо активним у 15–16 ст., коли копні (общинні), а також королівські та великокнязівські суди замінялися В. с. Юридично приватновласницькі селяни у Великому князівстві Лит. були вилучені з-під держ. юрисдикції й передані під судочинство панів привілеєм короля Казимира IV у 1447. На укр. землях, що перебували у складі Польщі, це було зроблено Київ. статутами 1454.

У *Лівобережній Україні* В. с. був ліквідований внаслідок *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. На Правобережжі, яке після поділів Речі Посполитої відійшло до Росії, В. с. зберігся і проіснував до 1861, у Галичині його було скасовано після її включення до складу Австр. імперії. Впродовж 15–19 ст. В. с. поряд із держ. і церк. судами існували і в Рос. імперії. Компетенція В. с. регламентувалась окремими грамотами. У його роботі брали участь сотські, старости, судні мужі, які у своїй діяльності керувалися наказами землевласників. В. с. на власний розсуд встановлював різні покарання для кріпосних селян: биття батогами, різками, приковування ланцюгом до стіни та ін. 1760 поміщики дістали право засилати своїх кріпаків до Сибіру. В. с. у Рос. імперії проіснували до скасування кріпосного права у 1861.

ВРЕЦЬОНА ЄВГЕН (псевд. Волянський; 1905, за ін. даними – 11.6.1907 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, провідний чл. *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів* (з 1929). Н. в м. Винниках біля Львова. За фахом інженер-хімік. З кінця 20-х – активний учасник укр. нац. руху в *Галичині*. Влітку 1931 підсудний у процесі над членами ОУН М. Ласійчуком і В. Соляком, разом з якими готував напад на рад. консульство у Львові як відповідь на більшовицькі репресії проти укр. інтелігенції у *Наддніпрянській Україні*. Був

звільнений за браком доказів. З червня 1934 – ред. спорт.-виховного тижневика «Готові», який видавався за ініціативою ОУН. В липні 1934 – квітні 1936 ув'язнений у польськ. концтаборі *Берега Карпузька*. 1938–39 входив до складу Генерального штабу «Карпатської Січі», брав участь у боях з угор. загарбниками. 1942 став одним з активних організаторів *Української повстанської армії*. З липня 1943 – член Укр. голов. визвол. ради, пізніше – президент закорд. представництва ЗП УГВР.

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ (1030–1093) – кн. переяславський (1054–1076), великий кн. київ. (1076, 1078–1093). Син *Ярослава Мудрого*. Згідно із заповітом батька отримав у володіння переяславські та ростово-суздальські землі. Разом із братами Ізяславом та Святославом до 1073 спільно управляв *Київською державою*. Брав участь в укладенні «*Правди Ярославичів*», що стала обов'язком для «*Руської Правди*» Ярослава Мудрого. Був одружений із внучкою візан. імпер. *Констанина Мономаха*. Свою діяльність спрямовував на зміцнення влади великого кн. київ. та збереження єдності *Київської Русі*. Підтримував добрі відносини з церк. ієрархією, заснував Києво-Видубицький монастир. В. Я. був високоосвіченою на той час людиною, знав п'ять іноземних мов. Після смерті його наступником у Переяславському князівстві став старший син – *Володимир Мономах*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЧИХ, СОЛДАТСЬКИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917 відбувся 4–6(17–19).12.1917 у Києві. Скликааний за ініціативою більшовицьких орг-цій, які прагнули протиставити його *Українській Центральній Раді* й добитися її переобрання або передачі влади радам. На з'їзд було обрано понад 2 тис. делегатів, серед яких – тільки 150 більшовиків. На початку роботи з'їзду більшовик В. Затонський зробив невдалу спробу самовільно захопити головування. Абсолютною більшістю голосів з'їзд доручив головувати А. Степаненку (УПСР). Почесним головою з'їзду було обрано *М. Грушевського*. На порядку денному з'їзду стояли питання: про ставлення до УЦР.; про політику РНК щодо України; про ноту УЦР. у відповідь на ультиматум РНК від 4(17).12.1917. На з'їзді з різкою критикою політики рос. рад. уряду виступили представники органів держ. влади і укр. політ. партій – *М. Грушевський, С. Петлюра, М. Порш, В. Винниченко, Б. Мартос, М. Шаповал* та ін., а також депутати від укр. військ. орг-цій – *Баклаженко* (Кавказ. фронт), *Гудзенко* (Пд.-Зх. фронт), *Пилипчук* (Зх. фронт), *Бакало* (Пн. фронт), *Ковальський* (Балт. фронт) і *Петренко* (Чорноморськ. флот). Делегати з'їзду висловили свою цілковиту підтримку УЦР, як такої, що відображає інтереси укр. народу і спрямована на досягнення Україною повної незалежності. З'їзд майже одногослоно ухва-

В лив резолюцію, в якій засуджував політику РНК і визнав ноту *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* від 5(18).12.1917 «гідною відповіддю на ультиматум». Більшовики, відчувши, що не зможуть впливати на рішення з'їзду, покинули Київ і переїхали до Харкова. Тут 11–12(24–25).12.1917, об'єднавшись із делегатами обл. з'їзду рад Донбасу та Криворіжжя, проголосили себе першим Всеукр. з'їздом рад робітн., солдат. і сел. депутатів. Делегатів від селянства, яке становило понад $\frac{2}{3}$ нас. України, на з'їзді майже не було. Проголошено утворення УНР, обрано Центр. виконавчий к-т рад України (голова Ю. Медведєв). 17(20).12.1917 в окупованому більшовиками Харкові ЦВК повідомив про створення першого рад. уряду – *Народного Секретаріату*. Звинувативши УЦР в «антинародній дрібнобуржуазній політиці, в шовінізмі і націоналізмі», представники більшовиків вітали політику РНК і доручили ЦВК негайно поширити на тер. України декрети і розпорядження уряду рад. Росії. Під прикриттям маріонеткового Нар. Секретаріату рос. більшовицький уряд у грудні 1917 розпочав окупацію тер. України (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–1921*).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА І СТАРОВИНИ (ВУКОПМІС) – держ. орган, створений у лютому 1919 у Харкові при відділі мист. Наркомосу України, координаційний і виконавчий центр пам'яткоохоронної роботи в 1919–21. На к-т поклалися обов'язки обліку, реєстрації, охорони, вивчення і популяризації пам'яток, орг-ції місц. к-тів. В основу діяльності ВУКОПМІСу було покладено постанову РНК України від 1.4.1919 «Про передачу історичних і художніх цінностей у відання Наркомосу». Завдяки участі в роботі комітету таких видатних істориків, мистецтвознавців, етнографів, музейників, як *Д. Багалій, М. Біляшівський, О. Новицький, М. Макаренко, Ф. Шміт, Ф. Ернст, В. Модзалевський, С. Таранушенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький* було проведено значну роботу з виявлення, обстеження, збереження цінних колекцій. Усі великі зб. пам'яток мист. та старовини було взято на держ. облік. Особлива увага приділялася становленню та розвитку музеїв, формуванню їхніх зб., систематизації та використанню унікальних архівів, дослідженню пам'яток археолог. та архітектури. Розроблені науковцями перспективні програми збереження іст.-культ. спадщини України не мали необхідної практичної підтримки з боку держави. У серед. 1921 комітет фактично припинив існування, а на поч. 1922 – і Головмузей НКО України, до якого перейшли функції охорони пам'яток та координації зусиль наук. установ, музеїв, окремих учених з їхнього дослідження. Від 1922 провідною пам'яткоохоронною інституцією в Україні став Археолог. к-т ВУАН та крайові інспектури охорони пам'яток історії.

С. Панькова (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС 1917 (Український національний з'їзд, Український національний конгрес) – перший представницький форум укр. руху, який відбувся 6–8.4.1917 у Києві. Після утворення *Української Центральної Ради* перед нею постало завдання формування ідейних принципів укр. руху та його орг-ційне забезпечення. Відмова від пасивного чекання поступок із боку *Тимчасового уряду*, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу УЦР з місц. на всеукр. орг-цію, розширення тер. представництва та соціальної бази. 28.3. укр. газ. та російськомовна «Киевская мысль» повідомили про скликання нац. з'їзду і норми представництва на ньому. Делегатів обирали від усіх укр. орг-цій (робітн., селян., військ., політ., культ., студент., профес. та ін.), які визнавали вимогу нац.-тер. автономії України. Своїх представників могли послати також міста, села і повіти. Кожні 50 членів орг-ції обирали 1 делегата (але не більше 5 від однієї орг-ції). 29.3.1917 *М. Грушевський* опублікував у «Новій Раді» ст. «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликав усіх, хто підтримує укр. рух, узяти участь у підготовці та проведенні з'їзду. Проти всеукр. форуму виступили рос. соціалістичні партії, у середовищі яких посилювались чутки, що українці збираються явочним порядком оголосити на ньому автономію України. 4.4.1917 представники УЦР (*М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Антонович, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський*) взяли участь у міжпарт. зборах соціалістичних партій (меншовики, есери, більшовики, єврейські партії тощо), на яких заявили, що Нац. конгрес не збирається оголошувати себе Установчими зборами, його мета – санкціонувати діяльність УЦР. В. н. к. відбувся 6–8.4.1917 у Києві в приміщенні Купецького зібрання. На конгрес прибуло бл. 1500 делегатів, із них – бл. 600 з правом вирішального голосу, 200 – дорадчим, решта були запрошеними та гостями. У з'їзді взяли участь представники від укр. громад поза межами України – Петрограда, Москви, Кубані та ін. територій, фронтів, флотів тощо. Почесне місце серед делегатів посідали відомі укр. культ. та громад. діячі: *М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, І. Шраг, Ф. Штейнгель, П. Стебницький, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, М. Загірня (Грінченко), С. Ерастов, М. Левицький*. Такий масовий і представницький характер конгресу вперше засвідчив масштаб укр. руху, його загальнонар. характер, поширення не лише в межах етнічної України, а й серед українців на теренах усієї Рос. держави. Конгрес зосередив увагу на визначенні шляхів і методів досягнення автономії України у складі Рос. федеративної держави. Протягом перших двох днів учасники з'їзду заслухали 8 наук.-політ. рефератів і доповідей, які стосувались різних аспектів укр. автономії (доповід. *Д. Дорошенко, О. Шульгин, Ф. Матушевський, М. Ткаченко, Ф. Крижанівський* та ін.). В їхньому обговоренні взяли участь бл. 100

делегатів. Оцінюючи доповіді, виголошені на В. н. к., делегати прийняли 13 резолюцій. Конгрес ухвалив, що сучасною реальною потребою укр. народу є широка нац.-тер. автономія України; гарантував повний захист прав нац. меншин, що живуть в Україні; заявив про початок запровадження автономного ладу ще до скликання Всерос. установчих зборів; схвалив організацію при Тимчасовому уряді Крайової Укр. ради. Визнаючи права усіх націй на політичне самовизначення, конгрес підтримав домагання ін. народів Росії на нац.-тер. автономію, висунув вимогу про представництво на міжнар. мирній конференції усіх народів, які мають відношення до війни. В останній день роботи конгресу 8.4.1917 відбулися вибори нового складу УЦР. Таємним голосуванням головою УЦР майже одностайно (588 – за, 5 – проти) був обраний *М. Грушевський*. Заст. голови стали *В. Винниченко* та *С. Єфремов*. Відкритим голосуванням відбулися вибори членів УЦР. Близько половини її членів обиралися за територіальним принципом від губ. та великих укр. колоній, по 5 мандатів надавалось робітн., сел., студент. та кооп. орг-ціям, партії отримали від 1 до 5 місць. До УЦР було обрано 115 осіб. Вони представляли 8 укр. губ. (Волинська, Катеринославська, Київ., Подільська, Полтавська, Харківська мали по 4 місця в Раді, Чернігівська і Херсонська – по 3), 2 представників мала Кубань, по 1 – Бессарабія і Дон. Окреме представництво у Раді отримали найбільші міста України – Харків (3), Катеринослав (3), Одеса (2). Москва, Петроград, Саратов, де були великі укр. громади, делегували по 1 представнику. Києву відводилося 20 місць, чим підкреслювалась особлива роль київ. інтелігенції у творенні УЦР і забезпечувалась її працездатність. Від укр. політ. партій до складу УЦР увійшли 16 осіб: Союз укр. автономістів-федералістів – 5 місць, УСДРП – 4, УРДП та УПСР – по 3, самостійники – 1. В. н. к. завершив перший етап у розвитку нац.-визвол. руху, під час якого відбулося стихійне пробудження укр. громад.-політ. сил, відродження і консолідація укр. нації.

О. Бойко (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ З'ЇЗДИ (Українські військові з'їзди 1917) – з'їзди представників від укр. фронт. частин рос. армії, Чорноморськ. і Балт. флотів, військ. орг-цій і т.в. 1-й військовий з'їзд був скликаний з ініціативи *Українського військового організаційного комітету* (голова – полк. Глинський) для координації дій укр. військ. руху. Відбувся 5–8(18–21).5.1917 (за ін. дан. 5–10(18–23).5.1917) у Києві. На з'їзд прибуло понад 700 делегатів, які представляли 1 580 702 укр. вояків. Відкрив з'їзд голова *Української Центральної Ради М. Грушевський*. До складу президії було обрано *С. Петлюру, М. Міхновського, В. Винниченка, Ю. Капкана, С. Письменного*. В центрі уваги з'їзду були питання загальнополіт. характеру. Делегати постави-

ли вимогу, щоб Тимчасовий уряд і Петроградська рада негайно оголосили окремим актом принцип нац.-тер. автономії України і призначили міністра у справах України. З'їзд визнав УЦР «єдиним компетентним органом, призначеним рішеннями всі справи, що стосуються цілої України». З'їзд розглянув питання про ставлення до війни та про загальні принципи створення нац. армії. Під впливом демагогічних заяв *В. Винниченка* було відхилено пропозицію *М. Міхновського* про встановлення збройним шляхом соборної самостійної Укр. держави. З'їзд прийняв на в'язану прихильниками соціалістичної орієнтації резолюцію, в якій закликав воюючі сторони до встановлення миру без анексії та контрибуцій і фактично заперечував необхідність створення регулярної укр. армії. В резолюції зазначалося, що «... постійне військо як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу...». З'їзд розглянув також питання про зміцнення дисципліни у військ. частинах та боротьбу з дезертирством, про запровадження викладання укр. мовою в усіх цив. і військ. навч. закладах та ін.

2-й В. в. з. проходив 5–11(18–23).6.1917 у Києві. На з'їзді були присутні 1 976 делегатів (пізніше – бл. 2,5 тис.), які представляли 1 732 444 укр. військово-службовців. Головою з'їзду було обрано *В. Винниченка*. З'їзд прийняв ряд резолюцій політ. і військ. характеру. Делегати зажадали, щоб Тимчасовий уряд визнавав розпорядження Української Центральної Ради і запропонував УЦР негайно приступити до організації самостійних держ. і військ. структур. З'їзд вирішив якнайшвидше розробити план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного втілення його в життя. На з'їзді було обрано Тимчасову раду військ. депутатів у складі 132 чол., яка увійшла до складу УЦР. На чолі Тимчасової ради військ. депутатів стояла президія, до складу якої входили стрілець *О. Гермайзе*, хорунжий *М. Врублевський*, виступ *П. Войтенко*, стрілець *С. Березняк*, хорунжий *О. Паливода*, поручики *П. Куцяк* і *М. Панченко*. З'їзд доручив УГВК розробити план створення Вільного козацтва.

3-й В. в. з. відбувся 20–30.10(2–12).11.1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь бл. 3 тис. делегатів. Головував на з'їзді *Д. Лебединець*. Із доповіддю на з'їзді виступили *М. Грушевський, М. Ковалевський* та ін. У своїй резолюції з'їзд вимагав від УЦР негайного проголошення Укр. незалежної республіки, повної українізації армії та флоту, укладення миру. З делегатів з'їзду було сформовано 1-й Укр. полк охорони революції. Полк під час боїв 29–31.10(11–13.11).1917 у Києві розбив військ. частини штабу Київ. військ. округи, які підтримували повалений Тимчасовий уряд і придушив заколот більшовиків у місті. Постанови 3-го В. в. з. значною мірою вплинули на рішення УЦР проголосити Укр. Нар. Республіку. В. в. з. своїми рішеннями надавали важливу політ. підтримку діяльності УЦР, спри-

В яли розгортанню військ. руху і створенню Збройних сил УНР (див. *Армія Української Народної Республіки*).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ З'ІЗДИ 1917 і 1918 – з'їзди представників робітн. орг-цій України. 1-й В. р. з. відбувся 11–13(24–26).7.1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь бл. 300 делегатів, що свідчило про слабкість укр. робітн. руху. До складу президії з'їзду було обрано *В. Винниченка, М. Порша, Д. Антоновича, М. Паламарчука* та ін. З'їзд закликав робітників України підтримати *Українську Центральну Раду* і обрав Всеукр. Раду робітн. депутатів як складову частину УЦР. Серед 100 депутатів Ради було 70 чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії* і 30 *Української партії соціалістів-революціонерів*.

Другий В. р. з. проходив у Києві 26–27.5.1918 нелегально через заборону його роботи гетьманською адміністрацією. Делегати з'їзду виступили проти гетьманського режиму і вимагали відновлення *Української Народної Республіки*.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ З'ІЗДИ 1917 і 1918 – з'їзди представників селянства України. 1-й В. с. з. відбувся 28.5–3.6(10–16.6)1917 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь бл. 2200 делегатів, з яких 1500 мали ухвальний голос. Абс. більшість делегатів з'їзду були членами *Селянської спілки Української партії соціалістів-революціонерів*. Почесним головою з'їзду було обрано *М. Грушевського*. До складу президії увійшли *В. Винниченко, П. Христюк, В. Мартос, І. Осадчий* та ін. З'їзд підтримав діяльність *Української Центральної Ради* із забезпечення реальної автономії України. Делегати з'їзду вимагали федеративного устрою Росії, проведення українізації усіх держ. і громад. установ в Україні та скасування приватної власності на землю. З'їзд постановив передати всю землю без викупу в Укр. земельний фонд, яким повинен був розпоряджатись Український сейм та повітові й волосні земельні к-ти, обрані на демократичній основі. З'їзд ухвалив резолюції про відносини УЦР з Тимчасовим урядом, відношення до війни та відродження зруйнованих укр. земель, земельні к-ти та підготовку земельної реформи, організацію селянства, нар. освіти, антиукр. спрямування рос. газ., спорудження пам'ятника *Т. Шевченкові* в Києві. Делегати обрали вищий орган самоврядування укр. селянства – Всеукраїнську Раду сел. депутатів (134 осіб від 73 пов. усіх дев'яти укр. губ., Бессарабії й Донщини) та її виконавчий орган – ЦК Сел. спілки у кількості 15 осіб – *М. Ковалевський* (голова), *М. Стасюк, П. Христюк, Б. Мартос, А. Степаненко* та ін. Всеукр. рада сел. депутатів та ЦК Сел. спілки 2.6.1917 були кооптовані до УЦР, де їм відводилося 212 місць із правом вирішального голосу, але значна кількість мандатів так і не була використана. Всеукр. рада сел. депутатів та

ЦК Сел. спілки вважалися тимчасовими органами, адже підлягали переобранню на місцях пов. з'їздами. За рішенням з'їзду вищими органами самоврядування на селі проголошувалися Всеукр., губ. та пов. сел. з'їзди, а в період між ними – Всеукр., губ. й пов. Ради сел. депутатів. Рада сел. депутатів та Укр. Сел. спілка працювали досить активно, спрямовуючи свою діяльність на задоволення проблем села, проведення земельної реформи. Для вирішення важливих питань скликалися офіц. сесії ради. У період УЦР відбулося три сесії: 22–24.6.1917, 2–5.9.1917, 18–23.11.1917. 2-й В. с. з., скликаний Сел. спілкою, відбувся 8–10.5.1918 нелегально у Голосіївському лісі під Києвом. У своїх резолюціях засудив політику гетьмана *П. Скоропадського*, висловив повну підтримку УЦР і закликав селянство до боротьби з гетьманською владою за відновлення республ. правління.

С. Панькова (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ (Українські установчі збори) – представницька установа, яка мала бути створена в Україні у травні 1918 на основі загального виборчого права для встановлення форми держ. правління і вироблення конституції країни. Необхідність скликання В. у. з. виникла після прийняття I та II Універсалів УЦР і визнання укр. автономії Тимчасовим урядом. Питання про крайові Установчі збори обговорювалося на *З'їзді народів Росії* (8–15.9.1917). Делегати з'їзду вважали, що Всерос. установчі збори не зможуть вирішити усіх питань нац.-держ. перебудови Росії. Резолюція з'їзду «Про установчі збори» ухвалила, що незалежно від проведення Всерос. установчих зборів повинні бути скликані у демократичний спосіб крайові установчі збори, які визначають форму стосунків краю з центр. органами, а також форми внутр. устрою автономії. Про необхідність скликання В. у. з. заявив Генеральний Секретаріат у своїй Декларації від 29.9.1917. Питання про скликання Установчих зборів ставилося 10.10 на засіданні *Малої Ради* (доповідав *О. Севрюк*), однак викликало негативну реакцію представників рос. демократії (меншовиків і есерів) та єврейських партій, які заперечували правочинність В. у. з. у питаннях держ. устрою. Після гострої дискусії вдалося створити оргкомітет і комісію для розробки закону про вибори. III Універсалом УЦР вибори до Установчих зборів були призначені на 27.12.1917, а їхнє скликання – на 9.1.1918. Мала Рада 11.11.1917 створила Всеукр. виборчу комісію з виборів до В. у. з. на чолі з *М. Морозом*. 16.11.1917 Мала Рада ухвалила «Закон про вибори до Установчих зборів УНР», який передбачав проведення виборів на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування з додержанням принципу пропорційного представництва.

Военно-політ. ситуація в Україні у грудні 1917 зробила неможливим повсюдне проведення демократич-

них виборів у визначений термін (вибори відбулись у кілька етапів у січні-лютому 1918). Нестабільна політ. обстановка, що панувала на більшій частині тер. УНР під час виборів (збройна інтервенція більшовицької Росії, анархія, подекуди вибори проходили за влади більшовиків), позначилась на результатах. Вибори відбулися лише у 7 виборчих округах із 13; замість 301 депутата було обрано 172, зокрема 115 членів УПСР, 34 більшовики, 9 представників від єврейських партій, що відзеркалювало ту політ. ситуацію в країні, яка склалась у січні-лютому 1918.

Після повернення *Української Центральної Ради* до Києва Всеукр. виборчій комісії довелося працювати близько місяця, поки вона остаточно підбила підсумки виборів, які були оприлюднені 9.4.1918. Ще напередодні окремі члени УЦР висловлювали сумніви щодо їхньої правочинності, оскільки вони відбулися в екстремальних умовах. Після більшовицької навали і приходу в Україну нім. війська політ. настрої нас., яке пересвідчилося, що швидкі революц. перетворення насправді обернулися беззаконням і грабунками, змінилися. Під час обговорення питання про В. у. з. на засіданні Малої Ради 11.4.1918 ці аргументи пролунали у виступах лідерів парт. фракцій (УСДРП, УПСФ та УПСС), які пропонували цілком анулювати результати і провести нові вибори. УПСР, яка мала більшість в УЦР та в уряді, наполягала на визнанні результатів виборів та негайному скликанні зборів. За підтримки представників польськ. і рос. соц. партій УПСР змогла добитися визнання результатів виборів легітимними (17 голосів – за, 15 – проти, 4 – утрималися). Скликання В. у. з. було призначене на 12.5.1918, однак це стало неможливим через припинення діяльності УЦР.

О. Бойко (Київ).

ВСЕУКРРЕВКОМ (Всеукраїнський революційний комітет) – тимчасовий надзвичайний вищий орган рад. влади в Україні, який діяв з 11.12.1919 до 16.2.1920. Утворений відповідно до рішень ЦК РКП(б) і постанови ЦК КП(б)У від 2.12.1919. Виходячи із розстановки політ. сил в Україні після вигнання денікінців, слабких позицій КП(б)У та зростання впливу укр. партій, було вирішено не поновлювати діяльність вищих конституційних органів влади – ВУЦВК та Раднаркому, а утворити надзвичайний орган – Всеукр. революц. к-т. За вказівкою Леніна, керуючись резолюцією VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», рос. більшовики мали зробити «поступки» українцям. Однією з таких поступок стало укладення союзу з партією боротьбистів та партією борбистів (походила з укр. відгалуження рос. партії лівих есерів), які відіграли помітну роль у боях з білогвардійцями і мали в своєму розпорядженні численні партизанські загони. 17.12.1919 у Москві між ЦК КП(б)У та ЦК боротьбистів було підписано угоду про співробітництво. 11.12.1919 на об'єднаному засіданні членів пре-

зидії ЦВК і Раднаркому УСРР у Москві *Г. Петровський* і *Х. Раковський* підписали постанову про ліквідацію вже давно недіючих в Україні органів рад. влади і утворення замість них ВРК. До Всеукрревкому увійшли більшовики *Г. Петровський* (голова), *В. Затонський, Д. Мануїльський*, боротьбист *Г. Гринько* (боротьбисти вимагали паритету з більшовиками, але отримали лише 1 місце) і борбист *В. Качинський*. 5.2.1920 до його складу було введено ще трьох більшовиків – *М. Владимірова, Х. Раковського* та *В. Чубаря*. Всеукрревком вважався надзвичайним органом влади, якому належали верховна законодавча і виконавча влада. До його завдань входили допомога Червоній армії в остаточному розгромі білогвардійців, встановлення більшовицької влади та утворення її апарату на всій тер. України; повна ліквідація поміщицького землеволодіння. Під тиском моск. керівництва ЦК КП(б)У та Всеукрревком зробили своєю резиденцією не Київ, а пролет. Харків (залишався столицею України до 1934). Відновлення більшовицької влади на місцях також відбувалось не у формі обраних демократичним шляхом рад, а у формі ревкомів, які призначалися: для губ. центрів – Всеукрревкомом, для пов. і волостей – губревкомами. У такий спосіб абсолютна більшість у рад. апараті забезпечувалася за членами КП(б)У. Всеукрревком анулював усі закони й розпорядження білогвардійської влади, а також Директорії УНР та поновив рад. законодавство – Конституцію УСРР, декрети ВУЦВК тощо. Відповідно до угоди від 1.6.1919 про *воєнно-політичний союз радянських республік* на Україну була поширена чинність декретів РСФРР, що стосувались військ. сфери та об'єднаних галузей нар. госп-ва (проти цієї ухвали протестував боротьбист *Г. Гринько*). 22.1.1920 у спеціальній декларації про військ. політику рад. України Всеукрревком підтвердив попередні угоди про повне об'єднання військових сил УСРР та РСФРР. Відновлення більшовицької влади в Україні означало і відновлення політики «воєнного комунізму» – з Наркомпродом, продзагонами, продрозверсткою. Проте Компартія зробила висновки і врахувала свої помилки у земельній політиці в 1919. Всеукрревком 5.2.1920 ухвалив земельний закон, який залишав землю в користуванні сел. господарств, оголошувався зрівняльний розподіл землі, конфіскованої у великих власників, добровільність у створенні комун, обмежувалися земельні площі радгоспів. Із встановленням більшовицької влади на всій тер. України, утворенням рад. держ. апарату в центрі й на місцях Всеукрревком виконав свої функції надзвичайної влади. 13.2.1920 ЦК КП(б)У визнав за доцільне відновити діяльність ВУЦВК та Раднаркому і 16.2. Всеукрревком склав свої повноваження. 25.2. ВУЦВК прийняв постанову про проведення відповідно до Конституції УСРР виборів до рад і скликання місц. та всеукр. з'їздів рад.

О. Бойко (Київ)

ВУЄХОВИЧ-ВИСОЧИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (Вуяхевич; бл. 1625–1697) – укр. держ. діяч 2-ї пол. 17 ст. На поч. 60-х 17 ст. В.-В. був військ. писарем за гетьманства Я. Сомка. Деякий час перебував на заслани в Моск. царстві. З 1668 – генеральний писар за П. Дорошенка, 1683–91 – генеральний суддя. 1687 разом із В. Кочубеєм, А. Гамалією, Є. Лизогубом та деякими ін. старшинами брав участь в усуненні від влади гетьмана І. Самойловича. З 1691 – архимандрит Києво-Печерської лаври.

ВУЧК (рос. – Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности; укр. – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами) – орган комуністичного терору і утвердження більшовицької диктатури в Україні. Була створена в Україні 3.12.1918 за зразком і як філія ВЧК. Мала безпосередньо підпорядковуватись пробільшовицькому Тимчасовому робітн.-сел. урядові України. 30.5.1919 ВУЦВК затвердив «Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії». На ВУЧК покладалось завдання боротьби з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом на тер. України. Для цього при ВУЧК і місцевих ЧК були створені військ. частини. 27.12.1918 більшовицький уряд в Україні ухвалив постанову «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії», за якою всі місц. ЧК підпорядковувались ВУЧК. Останній було доручено організувати об'їзд для інструктування місцевих ЧК, спрямовувати їхню роботу. З грудня 1918 до березня 1919 ВУЧК очолював призначений із Москви І. Шварц, з квітня 1919 – М. Лаціс, якого було відраджено в Україну з Росії з великою групою чекістів. Уже навесні 1919 з'ясувалось, що органи ЧК припускають у своїй діяльності насильство і зловживання, що викликало різкий протест і невдоволення мас. У ситуацію був змушений втрутитись особисто В. Ленін, який критикував М. Лаціса за його схильність до виправдання брутальних дій. 30.5.1919 ВУЦВК, Раднарком, НКВД і ВУЧК затвердили спільну постанову про Всеукр. і місц. ЧК, що мало надати легітимного характеру діяльності чекістів. ВУЧК оголошувалась органом НКВД і працювала на правах його відділу. Голова ВУЧК і його заст. призначались Раднаркомом. З серпня 1919 роботу ВУЧК в Україні було згорнуто. 11.12.1919 створено Всеукр. революц. к-т (Всеукрревком), а при ньому – Управління надзвичайних комісій і особливих відділів, яке невдовзі очолив моск. чекіст В. Манцев. Постановою ВУЦВК від 17.3.1920 це Управління перетворене на Центр. управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами при Раднаркомі УСРР (з рос. – Цупрчрезком). Управління не було органом НКВД, а підпорядковувалось Раднаркому. Разом із підрозділами Червоної армії та частинами особливого при-

значення чекісти відіграли вирішальну роль у діях проти укр. повстанців, що супроводжувались терористичними акціями проти селянства, знищенням заручників, політ. суперників більшовицького режиму. У період окупації України армією А. Денікіна були створені комісії для розслідування злочинів чекістів. До цих комісій входили громад. діячі, іноземці. Висновки комісій підтверджувались свідченнями очевидців. 30.03.1921 Цупрчрезком було перейменовано на ВУЧК. У лютому 1922 політбюро ЦК КП(б)У відповідно до директив моск. керівництва розглянуло питання про реорганізацію ВУЧК і вирішило перетворити її на Держ. політ. управління (ДПУ рос. – Государственное политическое управление – ГПУ), що було закріплено відповідною постановою ВУЦВК від 22. 3. 1922.

Ю. Шаповал (Київ).

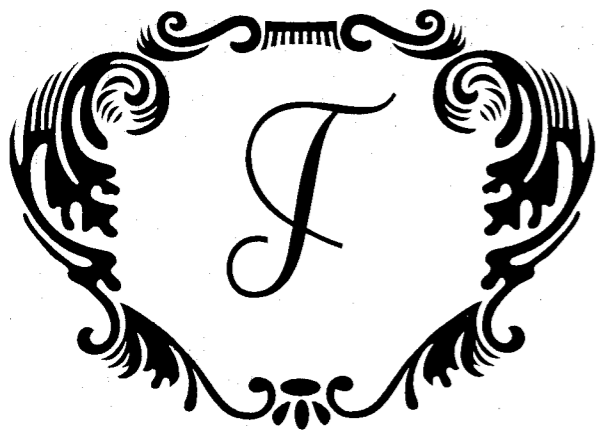
ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия; укр. – Всеросійська надзвичайна комісія) – створена у Петрограді при Раді Нар. Комісарів РРФСР для боротьби із контрреволюцією та саботажем за постановою від 7(20).12.1917. Ці функції перед тим виконував Петроградський військ.-революц. к-т. Голова і члени Колегії ВЧК були призначені Раднаркомом. Комісію очолив Ф. Дзержинський (1922–26 він же був і на чолі ГПУ-ОГПУ). На поч. березня 1918 ВЧК разом із більшовицьким урядом переїхала до Москви, де невдовзі обрала місцем свого перебування Луб'янку (будинки страхових т-в «Якорь» та «Россия»), яка з того часу стала штаб-квартирою і символом більшовицької спецслужби. Протягом 1918 на місцях було створено губ., пов. (їх ліквідували на початку 1919) і транспортні ЧК, а в підрозділах Червоної армії – військ. ЧК, які в січні 1919 перетворено на особливі відділи. В Україні було створено *Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі із контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК)*. ВЧК координувала діяльність місц. органів ЧК, а чл. Колегії ВЧК часом очолювали місцеві ЧК. Зокрема, М. Лаціс у 1918–19 очолював ВУЧК. У своєму розпорядженні ВЧК мала власні війська. Офіц. вона проіснувала до 6.2.1922, коли постановою Всерос. Центр. Виконавчого Комітету (ВЦВК) її було реорганізовано у Держ. політ. управління (ДПУ). З початку свого існування ВЧК була одним із ключових засобів збереження і зміцнення влади, потужним інструментом терору. Урядом В. Леніна їй доручалося вести боротьбу із шпигунством, диверсіями, збройними заколотами, саботажем, політ. бандитизмом, а також із грабіжництвом, спекуляцією, посадовими злочинами. Спочатку формально до компетенції ВЧК належала оперативна робота і попереднє розслідування. У лютому 1918 ВЧК одержала право розстрілювати на місці злочинну тих, кого оголошували учасниками контррев. виступів. У роки громадян. війни ВЧК швидко розвинула всеохоплюючий апарат, сітку агентів та інфор-

маторів, широко використовувала методи провокації, а як інструмент «червоного терору» і контртерору організувала розгалужену мережу в'язниць і концтаборів. Восени 1918 ВЧК почала систематично направляти «підозрілих» у табори без суд. вироку. ВЦВК «узаконить» це лише 17.2.1919. Масові розстріли, масштаби яких приховувались офіц. особами, розпочалися вже у перше півріччя її існування. Однак самі більшовицькі керівники стверджували, що розстріли за політ. мотивами розпочалися лише у липні 1918. Своєю постановою «Про червоний терор» від 5.9.1918 Раднарком РСФРР ухвалив рішення про те, що певні категорії осіб підлягають розстрілу. З 1.7.1920, посиляючись на надзвичайну ситуацію, більшовики перевели всі ЧК в Україні на воєнне становище: тепер замість колегій усі справи розглядали «трійки», до складу яких входили голова колегії та її два члени. Розстрільні вироки виносились без будь-якого узгодження з ін. інстанціями. 19.4.1921 у районах бойових дій були створені надзвичайні «трійки» з правами революц. трибуналів у складі командира військ. частини, представника парт. органу і представника ЧК. Спец. інструкцією уряду ці «трійки» одержали широкі права включно із правом розстрілу. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) під головуванням В. Леніна 14.5.1921 було ухвалено рішення «Про розширення прав ВЧК щодо застосування вищої міри покарання». 1921–22 постановами більшовицького уряду були визначені міри покарання не лише для тих, хто реально виступав проти комуністичного режиму, а й проти тих, кого лише підозрювали у діях такого роду. Так: у Києві в 1919 чекістами, за даними деяких фахівців, було знищено не менше 12 000 осіб. У своїх репресивно-каральних діях ВЧК активно використовувала ін-т заручників, введений, за погодженням із Раднаркомом РРФСР, наказом наркома внутр. справ Г. Петровського у березні 1918. Поруч із цим існував ін-т «відповідачів», коли з нас. відбирались особи, яких зобов'язували інформувати більшовицькі

органи про зв'язки місц. нас. з тими, хто виступав проти комуністів, про підготовку будь-яких виступів проти режиму. У випадку неповідомлення «відповідачів» піддавали репресіям. Постановою від 15.3.1919 чекістам було призначено найкращий прод. пайок – червоноармійський. Саме пільги та необмежені повноваження приваблювали до лав ВЧК-ГПУ-НКВД кар'єристів і авантюристів, серед яких траплялись і позапарт. особи або ті, хто у минулому належав до політ. противників більшовиків. Використавши ВЧК для утримання влади і знищення противників режиму, В. Ленін у грудні 1921 поставив питання про її реформування, обмеження компетенції, чітке визначення функцій. Однак реального обмеження репресивно-каральної ролі ВЧК не сталося, а її досвід став надбанням ГПУ.

Ю. Шаповал (Київ).

ВЯЗЛОВ АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ (1862–1919) – укр. громад.-політ. і держ. діяч. Н. на Волині. Навчався на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, по закінченні якого працював мировим суддею і чл. окружного суду. 1906 – депутат Держ. Думи, де належав до Укр. парламентської фракції. Був членом *Товариства українських поступовців*, входив до Ради т-ва. В роки Першої світової війни брав активну участь у роботі Союзу міст Пд.-Зх. фронту, який займався орг-цією шпиталів для поранених, допомогою біженцям із Галичини й Буковини, створенням будинків для дітей-сиріт та ін. 1917 – губ. комісар Волині. З 1917 – в *Українській партії соціалістів-федералістів*. 2.4.1918 обраний генеральним суддею УНР. За Гетьманату з липня 1918 – нач. Гол. управління нагляду за місцями ув'язнення на правах товариша міністра юстиції, сенатор адм. суду Укр. Держави (див. *Державний сенат Української Держави*). У жовтні-листопаді 1918 – міністр юстиції Укр. Держави. 1919 очолював укр. відділення Міжнар. Червоного Хреста. Помер у Кам'янці-Подільському.

ГАБРУСЕВИЧ ІВАН (псевд. Іртен, Джон, Северко; 1902 – 16.5.1944) – відомий укр. політ. діяч. Н. у Галичі в родині священика. Навчався на філ. ф-ті Львів. ун-ту (закінчив 1931), став одним з організаторів молодіжного націоналістичного руху на Львівщині. З поч. 1920-х належав до провідних членів *Групи української державницької молоді*, згодом – *Союзу української націоналістичної молоді*. З лютого 1929 – чл. Орг. укр. націоналістів, керівник підреферентури юнацтва Крайової езекутиви ОУН на Західноукр. Землях (ЗУЗ). Г. за дорученням Проводу укр. націоналістів розгорнув широку діяльність із створення підпільної сітки молодіжних націоналістичних груп та орг-ції акцій непокори польськ. окупаційній владі. Деякий час редагував часопис для молоді «Юнак». 1930 за рекомендацією голови ПУН Є. Коновальця Г. призначено заст., а з липня 1931 – Крайовим провідником ОУН на ЗУЗ. Кілька разів заарештовувався польськ. поліцією. 1934 Г. увійшов до складу ПУН, де очолив референтуру теологічного вишколу. Співпрацював в Укр. прес. службі (УПС) у Берліні, пізніше – у Відні. 1941 активно сприяв проголошенню 30.6.1941 відновлення укр. державності та створенню *Українського державного правління*. 15.9.1941 заарештований нім. таємною поліцією (гестапо) і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен. Помер у концтаборі 16.5.1944.

ГАБСБУРГ ВІЛЬГЕЛЬМ (Василь Вишиваний; 1895 – після 1950, можливо, 1951) – укр. військ. діяч, австр. архідияк, ерцгерцог, полк. *Легіону Українських січових стрільців*. Онук австр. імп. Франца-Йосифа. Н. у сім'ї престолонаслідника Карла-Стефана. З 12 років жив у с. Живець у Зх. Галичині, де вперше познайомився з побутом і звичаями українців. Навчався у воен. академії у Віннер Нойштадті. Самостійно вивчив укр. мову. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. З 1915 – лейт. піхот. полку, в якому служили українці із Золочівщини. Згодом очолив армійську групу в корпусі ген. П. Гоф-

мана, до складу якого входив Легіон УСС. У квітні 1918 під час боїв у р-ні Жмеринки Г. призначено командиром Легіону УСС. 1919–20 – співробітник Міністерства військ. справ *Української Народної Республіки*, радник з військ. питань гол. отамана С. Петлюри. 1921 повернувся в Австрію. Жив у Відні. 26.8.1947 був заарештований рад. спецслужбами у Відні й таємно вивезений у СРСР. Перебував у рад. концтаборах, де і загинув. Автор збірки поезій укр. мовою «Минають дні» (1921).

ГАБСБУРГИ (нім. Habsburger) – одна з європ. династій, представники якої протягом 13–20 ст. правили у ряді країн Зх. та Центр. Європи. Родоначальником Г. вважається Гунтрам Багатий, один із знатних землевласників Верхнього Ельзасу (10 ст). 1090 Г. одержали графський титул, а з 1135 стали ландграфами в обл. Верхнього Рейну та Швейцарії. Саме тут, в обл. Аргуау, бл. 1020 було побудовано замок Габсбург, від якого походить назва династії.

Першим відомим Г. був Рудольф I, обраний у 1273 імператором Священної Римської імперії (1273–1291). Він поширив свою владу на герцогства Австрію та Штирію (1276, 1282) й закріпив їх за Г. 14 ст. Г. приєднали до своїх володінь Каринтію, Крайну (1335) і Тіроль (1363). 1379 рід поділився на дві лінії: альбертинську (Австрія) та леопольдинську (Штирія, Каринтія, Крайна, Тіроль). 1437, після смерті останнього з представників люксембурзької дин., Г. тимчасово поширили свою владу на Чехію та Угорщину, а 1438 знову стали нім. імператорами. Внаслідок шлюбу Максиміліана Г. (1493–1519) з Марією Бургундською до родових володінь було приєднано Нідерланди. В період правління Карла V (з 1516 – ісп. король Карл I, а з 1519 – імператор Священної Римської імперії) під владою Г. опинилися величезні тер.: Німеччина, Австрійські володіння, Нідерланди, частина Італії, Іспанія та її колонії. За угодою 1521–22 між Карлом V та його братом Фердинандом австр. спадкові землі були передані останньому. Таким чином Г. поділились на австр. та ісп. лінії. Після загибелі короля Чехії та Угорщини Людовіка II в битві під Мохачем (1526) його володіння відійшли до Г. Внаслідок війни за т. зв. ісп. спадщину в 1700 припинилась ісп. лінія Г. і до володінь австр. Габсбургів відійшли Пд. Нідерланди (Бельгія) та італ. володіння. Австр. лінія припинилась у 1740 зі смертю імп. Карла VI (1711–40). Шлюб його доньки Марії Терезії (1740–80) з герцогом Францом Стефаном Лотаринзьким поклав початок габсбурзько-лотаринзькій лінії дин. Г.

Внаслідок першого поділу *Речі Посполитої 1772* Г. поширили свою владу на *Галичину*, а 1774 одержали також Буковину. У період наполеонівських воєн імп. Франц II (1792–1835) змушений був відмовитись від титулу імператора Священної Римської імперії, яка перестала існувати (1806), зберігши за собою титул імператора Австрії (1804). Представ-

никами династії Г., які носили титул королів Галичини та Володимирії, були: *Марія Терезія* (1740–80), *Йосиф II* (1780–90), *Леопольд II* (1790–92), *Франц II* (1792–1835), *Фердинанд I* (1835–48), *Франц Йосиф I* (1848–1916) та *Карл I* (1916–18). 1849 Г. дістали титул князів Буковини. 1867 Австрійська імперія була перетворена у двоєдину Австро-Угорську монархію на чолі з представником дин. Г.

11.11.1918 імп. Карл I зрікся престолу. 3.4.1919 Установчі збори Австр. республіки прийняли закон про позбавлення Г. усіх прав, вигнання їх за межі Австрії та конфіскацію майна. В Угорщині Г. формально панували до 1946.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 – угода, укладена між гетьманом України *І. Виговським* і польськ. урядом 16.9.1658 у м. *Гадячі*. На попередніх переговорах укр. сторону представляли *Ю. Немирич*, якого вважають автором Г.д., і *П. Тетеря*, а польськ. – К. Беньовський та К. Євлашевський. Від кожного полку в Україні були присутні спец. визначені представники, які узгоджували й підписували пункти договору. Договір складався з чотирьох розділів. За умовами Г.д. Україна, як незалежна держава, під назвою Велике князівство Руське входила на рівних правах із Польщею та Литвою до складу федеративного державного утворення – *Речі Посполитої*. Тер. Великого князівства Руського складала Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала нац. зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював *гетьман*, який обирався довічно й затверджувався королем. Кандидатів на гетьмана мали вибирати спільно всі стани укр. суспільства – козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював Збройні сили України. У Великому князівстві Руському встановлювалися держ. посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Все діловодство мало вестися укр. мовою. У Києві або в ін. місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Укр. армія повинна складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Польськ. військам заборонялося перебувати на тер. князівства. У випадку воен. дій в Україні польськ. війська, які знаходилися на її тер., переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. Щороку на подання гетьмана сто козаків із кожного полку мали прийматися до шляхетського стану. Православні віруючі зрівнювалися у правах з католиками. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові тер. У спільному сенаті Речі Посполитої отримали право засідати православний митрополит київ. і п'ять православних єпископів. Четвертий розділ Г.д. трактував питання освіти. У ньому говорилося, що Київ. колегія (див. *Києво-Могилянська ко-*

легія) отримує такі ж права, як і Краківський ун-т. Другу академію або ун-т мали заснувати в ін. місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні «скільки буде потрібно».

Під час переговорів укр. делегати домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського були включені ще Волинське, Белзьке та Подільське воєводства. Проте в цьому і в деяких ін. питаннях польськ. сторона виявляла непоступливість, чим викликала незадоволення частини козац. мас, настроєних проти польськ. влади. Умови Г.д. не задовільнили жодну зі сторін, насамперед, прихильників повної незалежності України. Тому цей договір не міг бути довготривалим.

ГАДЯЧ (Гадяче) – м. Полтавської обл. України, центр Гадяцького р-ну. Розташоване на р. Пслі (прит. Дніпра). За деякими даними, засноване 1634. З поч. *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* – центр Гадяцького полку. У вересні 1658 тут було укладено *Гадяцький договір*. 1663–68 Г. – столиця Гетьманщини за правління *І. Брюховецького*. З 1803 – пов. місто Полтавської губ. 1841 в Г. народився *М. Драгоманов*. 1858–65 в місті жив видатний укр. письменник Панас Мирний. Тут народилася мати Лесі Українки – письменниця Олена Пчілка, і кілька років провела сама поетеса.

ГАЄВСЬКИЙ СТЕПАН ЮХИМОВИЧ (священницьке ім'я – Сильвестр; псевд. С. Гай, С. Смілянець, С. Юхимич, Л. Гайка, та ін.; 23.11.1876 – 9.9.1975) – укр. літературознавець, церковний діяч. Н. у с. Михиринці (тепер Теофіпольський р-н Хмельницька обл.). Дійсний член НТШ, Українського наукового т-ва у Києві, ВУАН. Закінчив Житомирську учительську семінарію (1896). 1903–09 – викладав у київ. гімназіях. 1913 закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. Учень В. Перетца. 1913–14 викладав у гімназії м. Сміли. Під час Першої світової війни 1914–18 перебував у війську, 1917 був повітовим комісаром на Буковині. 1918 зарахований професорським стипендіатом до Київського ун-ту, 1919–22 викладав у Кам'янець-Подільському ун-ті. 1923 – урядовець Наркомату освіти УСРР у Харкові, наук. співробітник Наук.-досл. кафедри історії укр. культури у Харкові. 1923–29 викладав у вузах та школах Києва. Одночасно працював у ВУАН. Засновник і перший секретар Київського будинку вчених (1927–28). 1929–31 – професор вузів Полтави та Кривого Рогу. Після арешту (27.11.1932 – травень 1933) у справі «Української військової організації» висланий до Середньої Азії. Наприк. 1930-х повернувся в Україну. 1939–40 викладав у Кременчуці, з 1940 – у Всенародній бібліотеці України. Під час нацистської окупації залишився в Києві. 16.5.1942 висвячений на єпископа УАПЦ з іменем Сильвестра, єпископ Лу-

бенський УАПЦ. З 1944 жив в еміграції, з 1949 – в Австралії, де 1953–63 був єпископом. 1965 очолив УАПЦ в Австралії. Помер у Мельбурні (Австралія). Автор понад 100 праць, зокрема «Київські списки повісти «Александрія» (1912), «Александрія» в давній укр. літературі (Вступ і тексти)» (1929), «Церковний устрій в Україні» (1946), «Франків «Мойсей» (Розвідка і текст поеми)» (1948), «УАПЦ і партії для Батьківщини: Парафія Св. Афанасія Лубенського в Сіднею» (1953), «Іван Франко: Основні ознаки творчості» (1956).

О. Юркова (Київ).

ГАЙДАМАКИ – 1) Учасники нац.-визвол. боротьби укр. народу проти польськ. гніту у 18 ст. у *Правобережній Україні* (див. *Гайдамацький рух*). Уперше Г. згадуються в іст. документах 1717 (за ін. дан. – 1712, 1714.). 2) Учасники укр. військ. формувань 1917–21, що входили до складу Армії УНР. Створювалися з добровольців і з українізованих частин рос. армії. В листопаді 1917 одним із перших був організований Гайдамацький курінь під командуванням сотника Пустоцького. В грудні 1917 – січні 1918 з окремих гайдамацьких частин було сформовано два великі з'єднання – *Гайдамацький кіш Слобідської України* (команд. – отаман С. Петлюра) і *Гайдамацький кінний полк ім. кошового К. Гордієнка* (командир полк. В. Петрів), які в лютому 1918 увійшли до складу укр. регулярної армії (див. *Армія Української Народної Республіки*).

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ – військ. частина у складі Армії УНР. Сформована в грудні 1917 С. Петлюрою, який став його отаманом. Кіш складався з двох куренів – червоних і чорних гайдамаків, кінної отаманської сотні та гарматного дивізіону. Особовий склад Коша складався з добровольців, переважно старшин і козаків кийв. військ. шкіл. Г.К.С.У. відзначився у зимових боях 1918 під час оборони Києва від військ більшовиків. У березні 1918 Кіш було розширено до Гайдамацького піхот. полку (командир – полк. В. Сікевич) і включено до складу *Запорізького корпусу*. В червні 1918 полк перетворено в Гайдамацьку бригаду з гарматним дивізіоном і кінною сотнею. Командував бригадою отаман О. Волох.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК ІМ. КОШОВОГО К. ГОРДІЄНКА (Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків) – перша регулярна кінна частина *Армії Української Народної Республіки*. Сформовано полк В. Петрівим наприкін. 1917. У січні 1918 під час укр.-більшовицької війни брав участь у боях з військами більшовиків на Пн.-Зх. фронті та у вуличних боях з рос. червоногвардійцями в Києві. З березня 1918 входив до складу *Запорізького корпусу* під назвою Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних

гайдамаків. Відзначився в боях за Полтаву (27.3.1918) та Бахчисарай (24.4.1918).

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ – укр. нац.-визвол. рух проти польськ. гніту в *Правобережній Україні* у 18 ст. Виник на поч. 18 ст. на Волині та Зх. Поділлі, а з 2-ї чверті 18 ст. розгорнувся на Київщині й Брацлавщині (за ін. даними – 1712, 1714). Перша відома в іст. джерелах згадка про гайдамаків датована 1714. «Гайдамаками» (походить від тур. «гайда» – гнати, переслідувати, турбувати) польськ. шляхта називала укр. повстанців, а згодом вони і самі себе почали називати цим іменем. Гайдамацькі загоны формувалися у неприступних місцях Правобережної України і Запоріжжя – Чорному, Мотронинському, Кучманському лісах, *Холодному Яру*. Там вони створювали табори, де формувалися нові гайдамацькі загоны, зберігалися зброя та провіант. З'являлися гайдамаки переважно навесні й діяли до осені. Гайдамацький загін налічував 200–300 повстанців, які, швидко пересуваючись, завдавали ворогові несподіваних ударів. До гайдамацьких загонів входили козаки, селяни, міщани. Активними учасниками і ватажками цих загонів були здебільшого запорізькі козаки.

Г.р. знаходив глибоке співчуття і цілковиту підтримку у місцевого населення, яке поповнювало повстанські війська, давало провідників, постачало продовольство і повідомляло про небезпеку. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло 1734. Серед укр. населення розійшлася чулка, що царича *Анна Іванівна* видала грамоту, в якій закликала нищити шляхту. Повстання охопило Київщину, *Поділля* і *Волинь*. Очолив повстання сотник надвірних козаків князів Любомирських *Верлан*, якого гайдамаки проголосили козац. полковником. Його півторатисячний загін став осн. силою повстання. Одночасно діяли повстанські загоны *М. Гриви*, *Г. Голого*, *Жили*, *Г. Медвідя*, *Писаренка* та ін. Гайдамаки звільнили Жванець, Броди, Збараж, обложили Кам'янець-Подільський, з'явилися під Львовом. Лише наприкін. 1738 рос. та польськ. війська з допомогою зрадника *С. Чалого* після запеклих боїв розбили осн. сили повстанців.

1750 Г.р. знову охопив Брацлавщину, Київщину і Поділля. Гайдамацькі загоны очолили О. Письменний, М. Сухий, П. Таран, М. Тесля та ін. Повстанці, розгромивши польськ. загоны, здобули Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів і Трахтимирів. Повстання тривало до зими 1750 і було придушене спільними зусиллями польськ. і рос. військ. Проте боротьба гайдамаків не припинялась. Найбільшого розвитку Г.р. набрав 1768, коли на Правобережній Україні спалахнуло велике нац.-визвол. повстання – *Коліївщина*. Безпосереднім приводом для повстання стала поява на Правобережжя рос. військ, які вели боротьбу з військ. загонами *Барської конфедерації* 1768. Укр. населення сприйняло прихід царських

військ як допомогу в боротьбі проти польськ. влади. 10.6.1768 гайдамаки М. Залізняка разом із загоном надвірних козаків на чолі із сотником *І. Гонтою*, який приєднався до них, зайняли Умань. Одночасно на Київщині й Брацлавщині діяли повстанські загоны *І. Бондаренка*, *А. Журби*, *С. Неживого*, *М. Швачки*. Повстання і на цей раз було жорстоко придушене. 27.6.1768 гайдамацький табір під Уманню оточили рос. війська. Одночасно з рос. частинами діяла і польськ. армія. Після короткої сутички повсталі були змушені здатися. У полон потрапили М. Залізник, *І. Гонта* та ін. ватажки повстання.

Героїчна боротьба гайдамаків за нац. визволення свого народу знайшла відображення у нар. думах, піснях, худ. та іст. творах.

ГАКЕТ БАЛЬТАЗАР (1749 – 10.01.1815) – відомий австр. мандрівник, представник європейського Просвітництва, вчений-енциклопедист, славіст. Н. у Ле Конке, (Нижня Бретань, Франція). Освіту здобув екстерном у різних навч. закладах Франції. Згодом як військ. хірург брав участь у Семилітній війні (1756–63). Навч. студії завершив 1764 у Віденському ун-ті. Член понад 20 європейських академій наук та вчених т-в. Професор *Львівського* (1787–1805) і *Краківського* (1805–10) ун-тів, у яких створив мінералогічні кабінети, «Руського інституту» при *Львівському ун-ті* (1788–1805). З 1794 був радником австр. уряду з гірничих питань. Г. – автор більше сотні праць з різних галузей знань, переважно медицини, гірництва, геології, ботаніки. Написав перший у Європі посібник «Як ходити по високих горах» з туризму та альпінізму. Свої спостереження за українцями узагальнив у великій чотиритомній географо-етнографічній праці «Нові фізично-політичні подорожі по Дакії і Сарматії через Північні Карпати в 1788–1795 роках» (Нюрнберг, 1790–96) та «Подорож по новоприєднаних провінціях Росії у 1797 р.» (Лейпциг, 1798). В останній йдеться про відвідування пд. України, Запоріжжя і Криму. В обох працях містяться обширні матеріали про нац., соціальний і конфесійний склад місцевого населення, етнографічні і топографічні відомості, детальна статистика. Г. відстоював ідею автохтонності українців Галичини. Помер у Відні.

М. Кріль (Львів).

ГАЛАГАН ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ (3(15).8.1819 – 13(25).9.1888) – відомий укр. громад. діяч. Походив зі старовинного козац. роду на Чигиринщині. Володів великими маєтками на Полтавщині й Чернігівщині. Був особисто знайомий і листувався з *Т. Шевченком*, *М. Максимовичем*, *П. Кулішем*, *В. Антоновичем*. 1857 видав збірник «Южноруські пісні з голосами», відкрив в с. Сокиринця першу в Україні сел.-позикову ошадну касу, створив музей укр. нар. побуту. З 1882 Г. – чл. Держ.

Ради, де відстоював інтереси укр. селян. 1871 заснував у Києві приват. навч. заклад – *Колегію Павла Галагана*. За ініціативи і матеріальної допомоги Г. було відкрито гімназію в Прилуках (1874), ремісничі уч-ща в Ічнянському та Прилуцькому повітах, кілька нар. шкіл. 1873–75 Г. очолював *Південно-Західний відділ рос. геогр. т-ва*. Матеріально підтримував журн. «*Киевская старина*» та ін. укр. вид., дбав про розвиток укр. архітектури, хорового мистецтва і театру. Автор праць: «Описание мало-русских вертепных драм с приложением нот» (1862).

ГАЛАГАН МИКОЛА (1882 – після 1945) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист. Родом із Чернігівщини. За фахом фізик. 1903–04 належав до *Революц. укр. партії*, з 1917 – член *Української соц.-дем. робітничої партії*. 1917–18 – *представник Укр. Центр. Ради* на Кубані. В період існування *Української Держави* очолював деп. Міністерства народного здоров'я. У листопаді 1918 входив до складу Військ. рев. комітету, створеного *Директорією УНР* для керівництва збройним повстанням проти режиму гетьмана *П. Скоропадського*. За часів Директорії УНР – голова дипломатичної місії у Будапешті. В еміграції жив у Відні та Празі. Керував діяльністю укр. закорд. громад. орг-цій, зокрема Українською громадою (1927–39). Г. – автор чотиритомного видання мемуарів «З моїх спогадів». Після 1945 даних про Г. немає.

ГАЛАГАНИ – укр. козац.-шляхет. рід у *Лівобережній Україні* у 18 – поч. 20 ст. Засновниками роду були брати Гнат і Семен Г. Гнат Г. (р. н. невід – 1748) – козац. полковник, з 1706 командував компанійським полком у військах гетьмана *І. Мазепи*. 1708 зрадив гетьмана і перейшов на бік моск. армії. У травні 1709 допоміг царським військам полк. П. Яковлева зруйнувати Стару Січ (див. *Чортомлицька Січ*). За це був призначений полковником чигиринським (1709–14) і прилуцьким (1714–39) та одержав великі зем. маєтності. Відзначався жорстокою експлуатацією місц. населення. Семен Г. (р.н. і см. невід.) – миргородський наказний полковник, брат Гната Г. 1736 брав участь у спільному поході рос. армії та козац. полків у Крим. Григорій Г. (1716–77) – прилуцький полковник (1739–63), учасник походів проти турків. Григорій Г. (1819–1888) – визначний укр. громад. діяч (див. *Галаган Григорій Павлович*).

ГАЛЕЧКО (Галечко) СОФІЯ (3.5.1891, за ін. дан. 8.9.1894 – серпень 1918, за ін. дан. 20.7.1918) – укр. військ. діячка, хорунжий *Легіону УСС*. Н. у м. Новий Сонч (тепер Польща). Закінчила фл. ф-т в ун-ті м. Граца (Австрія). Активна учасниця січово-стрілецького руху в Галичині. На поч. *Першої світової війни* 1914–18 разом з *О. Степанів*, *Г. Дмитерко* та ін. галичанками добровільно вступила

(2.9.1914) до Легіону УСС. З 1914 Г. була санітарною, розвідницею, стрільцем, четарем сотні поручника З. Носковського, згодом – хорунжий УСС. 1914–15 відзначилася в боях у Карпатах, за що її було нагороджено медаллю за хоробрість (10.11.1914) та присвоєно звання підхорунжого. 1917–18 служила в запасній частині Легіону УСС – Коші УСС. Трагічно загинула у с. Пасічній на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.).

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ – назва Збройних сил *Західноукраїнської Народної Республіки* до 6.11.1919 (див. *Українська Галицька армія*).

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ – церковна провінція, утворена на землях *Галицько-Волинської держави* старанням князів Лева Даниловича та Юрія I 1303. Грамоту про піднесення галицького єпископства до рангу митрополії та вилучення його з-під юрисдикції київ. митрополита підписали Константинопольський патріарх Атаназій і візант. імп. Андроник. До складу Г.м. входило 6 єпархій; Галицька, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Луцька і Турівська. Першим галицьким митрополитом був грек Ніфонт (1303–05). Після нього митрополитом було обрано ченця, що походив із Галичини – Петра, який згодом виїхав до Владимира на Клязьмі. Відомими є митрополити галицькі Гавриїл (1326–29) та Теодор (1331–47). Уперше скасовано Г.м. за наполяганням Москви 1347. Відновлено Г.м. завдяки старанням польського короля *Казимира III Великого*. 1370 митрополитом було висвячено єпископа Антонія (п. 1391). Після нього митрополією управляв луцький єпископ Іван. 1401 Г.м. була підпорядкована Київ. митрополії. Після захоплення Галичини Австрією уряд звернувся до Риму з проханням відновити Г.м. 1807 папа римський підписав буллу про відновлення Г.м. на землях Галичини і Холмщини. Першим митрополитом було призначено єпископа Антонія Ангеловича (1808–14). Згодом галицькими митрополитами були: Михайло Левицький (1816–58), Григорій Яхимович (1860–63), Сильвестр Сембратович (1885–98), Юліан Саскуїловський (1899–1900), А. Шептицький (1900–44), Й. Сліпий (1944–84).

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – маріонеткове тер. утворення, проголошене 15.7.1920 *Галицьким революційним комітетом* (Галревком), на частині західноукр. земель під час польськ.-рад. війни 1920. Створення ГСРР відбулося за директивами з Москви і під безпосереднім керівництвом В. Леніна. Найвищим органом республіки став Галревком. На місцях створювалися сільськ., містечкові й повіт. ревкоми. Місцем перебування Галревкому став Тернопіль. До складу Галревкому входили В. За-

тонський (голова), М. Баран (заст. голови), М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський та ін. Офіц. мовами було визнано польськ., укр. і єврейську. Після відступу Червоної армії з території Галичини 23.9.1920 ГСРР припинила своє існування.

ГАЛИЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО – вищий орган австр. держ. влади в Галичині в 1849–1918. До компетенції Г.н. належали всі питання в рамках повноважень австр. міністерств внутр. справ, віросповідань та освіти, охорони краю, рільництва, частково фінансів і торгівлі. На чолі Г.н. стояв намісник, який вважався особистим представником цісаря у провінції. Намісник представляв інтереси австр. уряду в Галицькому сеймі, призначав нижчих урядників, пропонував кандидатури на вищі адм. посади, наглядав над управлінськими структурами, виконував спец. доручення. Маючи право законодавчої ініціативи та представлення до цісарської санкції прийнятих сеймом рішень, намісник міг протегувати чи гальмувати певні законопроекти. Намісник щорічно звітував у сеймі про діяльність галицької адміністрації, однак не був відповідальним перед крайовим представництвом. Намісника призначав цісар після консультацій із *Польським колом*. Традиційно намісниками були представники польськ. консервативної аристократії. Галицькими намісниками були: Агенор Голуховський (1849–59, 1866–68, 1871–75), Альфред Потоцький (1875–83), Філіпп Залеський (1883–88), Казимир Бадені (1888–95), Євстахій Сангушко (1895–98), Леон Пінинський (1898–1903), Анджей Потоцький (1903–08), Міхал Бобжинський (1908–13), Вітольд Коритовський (1913–1915).

Адм. департамент Г.н. очолювали 9 радників. 1914 Г.н. складалося з департаментів: адм-го, технічного, санітарного, інспекції крайової культури, бюро лісової інспекції, держ. архіву, ветеринарного, лічильного, дирекції допоміжних служб намісництва. При намісництві діяли такі установи: командування жандармерії, дирекція індемнізаційних фондів, крайова комісія з відкупів і врегулювання земельного податку, крайова комісія з податків від продажу алкогольних виробів, дирекція галицького фонду з продажу алкогольних напоїв, дисциплінарна комісія, комісія з регулювання рік, крайова рада охорони здоров'я, постійна крайова медкомісія, екзаменаційна комісія для лікарів та ветеринарів, комітет у справах конярства, дирекція допоміжних установ, крайовий гідрографічний відділ, крайова аграрна комісія, екзаменаційні комісії для лічильних працівників та приватних техніків.

О. Аркуша (Львів).

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1144 – повстання городян м. *Галича* проти кн. *Володимирка*. Об'єднавши 1141 ряд удільних князівств у Галицьке князівство, Володимирко намагався приєднати до

своїх володінь і Волинську землю. Проте в боротьбі за Волинь з київ. кн. Всеволодом II Ольговичем зазнав невдачі й був змушений сплатити йому 1400 гривень срібла та визнати залежність від Києва. Умови договору викликали невдоволення городян і стали приводом до повстання. Скориставшись виїздом Володимирка на полювання в Теревовлю, галичани закликали князювати із Звенигорода Івана Берладника. Володимирко, зібравши свої війська, протягом трьох тижнів тримав Галич в облозі. Під час битви *Іван Берладник* утік на Дунай у місто Берладь (звідси і прізвисько), а звідти – у Київ. Городяни ж мусили здатися і були жорстоко покарані за участь у повстанні.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1189 – повстання у Галицькій землі проти угор. загарбників 1189. Після смерті *Ярослава Осмомисла* (1187) боярська опозиція розпочала відкриту боротьбу проти його синів Олега і Володимира. Володимир Ярославич, який став князем після Олега, не відзначався ні великими здібностями, ні політ. хистом. Через деякий час він був позбавлений боярами влади і залишив *Галич*. З цього скористався угор. король *Бела III* (див. *Бела*). 1188, захопивши Галич, він проголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія галицьким намісником. Опинившись під іноз. владою, галицькі бояри самі почали звертатися за допомогою до різних кн. – Романа, Рюрика, Святополка. На заклик галичан прийшов із військом Ростислав Берладник, син *Івана Берладника*. У бою з угорцями Ростислав зазнав поразки і був убитий. Улітку 1189 галичани підняли повстання проти загарбників. На допомогу прийшов Володимир Ярославич, якого підтримував за наказом свого сюзерена, нім. імп. *Фрідріха I Барбаросси* польськ. кн. *Казимир II Справедливий*. Угор. війська залишили Галич і Володимир міцно закріпився на галицькому престолі.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1219–21 – нар. повстання у *Галицько-Волинській державі* проти угор. загарбників. Після смерті *Романа Мстиславича* (1205) галицькі бояри, скориставшись з малолітства його синів Данила і Василька, повели боротьбу проти зміцнення великокнязівської влади. В усобиці почали втручатися чернігово-сіверські князі, а також Угорщина і Польща, які намагалися покорити галицько-волинські землі. 1214 у Спиші краківський кн. *Лешко Білий* і угор. король *Андрій II* вирішили захопити і поділити між собою землі *Галицько-Волинського князівства*. Через деякий час Галичину окупувало угор. військо, а Польща загарбала Перемишль, *Берестейщину* і пн.-зх. частину Волині. Галицький престол захопив *Коломан*, син Андрія II. 1219 галичани підняли повстання проти загарбників, закликавши на допомогу новгородського кн. *Мстислава Удатного*. 25.3.1221

об'єднані сили волинського кн. *Данила Романовича Галицького*, Мстислава Удатного і повсталих городян розбили під Галичем угор. війська, очолювані королем Коломаном, який потрапив у полон і був висланий у Торчевськ.

ГАЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИЙ СЕЙМ – представницько-законодавчий орган австрійської провінції «Королівство Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським» 1861–1918 (формально ліквідований 1920). Склад, компетенцію та порядок роботи Г.к.с. визначали Крайовий статут і Виборча сеймова ординація для Галичини – додатки до імперського указу (патенту) від 26.2.1861. Сейм налічував 150 (з 1900 – 161) депутатів; з них 9 (вищі церковні ієрархи, ректори Львівського та Краківського ун-тів) володіли вірчими мандатами, а решту обирали по 4-х куріях: 1) 44 – від великих землевласників; 2) 20 – від міст; 3) 3 – від торгово-промислових палат; 4) 74 – від містечок і сіл. Виборча сеймова ординація на основі податкового цензу. Право голосу мало близько 10 % населення провінції. Бути обраними до сейму могли австрійські громадяни, які досягнули 30-річного віку та вповні користувалися політичними правами. У 4-й курії, до якої належала більша частина укр. населення, вибори були двоступеневими, а голосування – усним та відкритим. Українці за виборчим законом могли максимально здобути 1/3 мандатів, але на практиці проводили до сейму 15–20 своїх представників. Компетенція Г.к.с., згідно з Крайовим статутом, визначалась як співучасть у законодавчій владі і включала: 1) щорічне ухвалення бюджету провінції, прийняття рішень у галузі аграрних відносин, фінансування громадських будівель та добродійних закладів; 2) видання конкретизуючих розпоряджень у межах загальнодержавних законів щодо громадських справ, релігії, шкільництва, утримання війська; 3) виконання спеціально доручених справ. Крайовий статут визначав також термін роботи Г.к.с. (сеймова каденція тривала 6 років), порядок засідань, компетенцію керівних органів. Щорічні сесії відбувалися у Львові, здебільшого протягом одного місяця. Для підготовки законопроектів сейм формувал галузеві комісії. Керували роботою Г.к.с. призначувані імператором маршалок (із числа польських аристократів) та віце-маршалок (як правило, українець, здебільшого – греко-католицький єпископ або митрополит). Посаду маршалка сейму обіймали: Леон Сапега, Альфред Потоцький, Владзімеж Дзедушицький, Людвік Водзіцький, Міколай Зиблікевич, Ян Тарновський, Євстахій Сангушко, Станіслав Бадені, Анджей Потоцький, Адам Голуховський, віце-маршалка – Спиридон Литвинович, Юліан Лаврівський, Іван Ступинський, Сильвестр Сембратович, Костянтин Чехович, Андрей Шептицький. У перервах між сесіями діяв Крайовий виділ – виконавчий та керів-

ний орган сейму, який складався з 6-ти членів, їх заступників та канцелярії. Членів Крайового виділу обирав сейм – 3-х від окремих курій та 3-х від повного складу сейму, кожний із них очолював певний департамент. Члени Крайового виділу працювали на постійній основі та отримували грошові винагороди. До компетенції Крайового виділу належали: організація роботи сейму, право законодавчої ініціативи, представлення сеймових ухвал на затвердження імператорові, управління майном, крайовими ресурсами та фондами, контроль за діяльністю повітових і громадських рад. Крайовий виділ формувался без урахування нац. фактора; українці максимально мали одного повноправного члена Крайового виділу та одного заступника. Політ. значення сейму перевищувало його компетенцію: тут обговорювали усі актуальні питання держ. та крайового життя. Ухвалений Г. к. с. закон від 14.2.1914 та затверджений імператором 8.8.1914 змінив Крайовий статут і запровадив нову виборчу ординацію для Галичини. При збереженні куріальної системи виборче право було поширене на незаможні верстви населення та запроваджено принцип національного представництва. Г. к. с. мав складатися з 221 посла, у тому числі 12 вірилістів, до яких передбачалося додати ректора майбутнього українського ун-ту. Решту послів мали обирати по 5-ти куріях: 1) великі землевласники – 45 послів, з них 1 українець; 2) цензова міська курія, до якої належали перші $\frac{2}{3}$ платників прямих податків – 48 послів; 3) загальна міська курія – 12 мандатів (у 2 і 3 куріях діяв принцип плюралізму); 4) торгово-промислові палати – 5; 5) містечка й сільські громади – 105, у т.ч. 57 поляків і 48 українців. Усього українці отримали 27,2 % сеймових мандатів. Українці домоглися, аби надалі зміни до Крайового статуту вносилися не менше як $\frac{3}{4}$ голосів, тобто в майбутньому сейм не міг ухвалити жодного політ. рішення без їх згоди. Запровадження на виборах нац. кадастру чітко розмежовувало українців і поляків, усувало мотив міжнац. боротьби, яка виснажувала край. Виборча реформа стала безсумнівим успіхом укр. політики і, продемонструвавши зрослу силу укр. руху, довела можливість укр.-польськ. компромісу.

М. Криль (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (Галревком) – орган рад. влади у Галичині, захопленій Червоною армією під час польсько-радянської війни 1920. З 15.7.1920 – тимчасовий робітн.-селян. уряд *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Сформований 8.7.1920 у Харкові за директивами моск. більшовицького керівництва на спільному засіданні Галицького організаційного комітету КП(б)У і політбюро ЦК КП(б)У. До складу Г.р.к. входили В. Затонський (голова) М. Баран (заст. голови), А. Бараль, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський, Ф. Конар, М. Ко-

зоріз, І. Сіак та ін. Місце перебування – Тернопіль. 15.7.1920 декларацією Г.р.к. було проголошено утворення ГСРР. Для управління на місцях Галревком формував повіт. революц. комітети. Проте всі найважливіші справи вирішувало військ. командування. Припинив свою діяльність 21.9.1920 у зв'язку з відступом Червоної армії з тер. *Західної України*.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – тимчасова адм.-тер. одиниця, створена царським урядом наприкін. 1914 на окупованих рос. військами землях *Галичини, Буковини* і *Посяння* з центром у Чернівцях. Існувало 1914–17. Поділялося на Львівську, Перемишльську, Тернопільську і Чернівецьку губ. Очолювали Г.-Б. г.-г. рос. військ. генерал-губернатори Г. Бобринський (1914–15) і Ф. Трепов (1916). Одним з основних завдань рос. окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах – політ., реліг., культ. Проводячи цілеспрямовану антиукр. політику, рос. окупаційні власті закривали укр. школи, періодичні видання, друкарні. Було заборонено продавати і позичати в бібліотеках книжки укр. мовою, вводилися обмеження на вживання укр. мови й робилися спроби запроваджувати в школах викладання рос. мовою. За постановою рос. ген.-губернатора відбувалися масові депортації укр. інтелігенції в глибоку Росію. У перші місяці окупації було заарештовано 1200 і вислано 578 чол. Особливо сильних репресій зазнала *Українська греко-католицька церква*, сотні священиків якої було депортовано до Росії. 2.9.1914 було заарештовано і вивезено спочатку до Курська, а пізніше до суздальської в'язниці митрополита А. Шептицького. У червні 1915, відступаючи, рос. війська взяли заручниками бл. 700 провідних укр., єврейських та польськ. діячів. Рос. політик П. Мільюков, виступаючи у Держ. Думі, розцінив політику рос. адміністрації у Г.-Б. г.-г. як «європейський скандал». Наприкін. літа 1916 Г.-Б. г.-г. очолив ген. Ф. Трепов. Край було поділено на дві губ. – Чернівецьку (губернатор Лігін) і Тернопільську (губернатор І. Чарторийський). 22.4.1917 крайовим комісаром Г.-Б. г.-г. з правами генерал-губернатора *Тимчасовий уряд* призначив Д. Дорошенка. У серпні 1917 внаслідок відступу рос. військ із західноукр. земель Г.-Б. г.-г. було ліквідовано.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КОМІТЕТ («Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни») – орг., заснована влітку 1917 у Києві. Створена для допомоги українцям із Галичини й Буковини, що потрапили у полон під час *Першої світової війни 1914–18* або були депортовані рос. окупаційною владою в глибоку Російську імперію. Серед керівників Г.-Б. к. були Є. Коновалець, Р. Дашкевич, І. Чмола, Ф. Черник, І. Лизанівський, М. Низкокклон, Г. Лисенко та ін. Очолював Г.-Б. к. І. Лизанівський.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ – укр. військ. частина, сформована наприк. 1917 у Києві. Влітку 1917 у Києві утворився *Галицько-Буковинський комітет*, який незабаром прийняв рішення сформувати галицьку військ. частину. 12.11.1917 до комітету надійшла письмова згода Генерального секретаріату військових справ на створення такої частини. 13.11.1917 з'явилася відозва «Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і закарпатських українців», яка закликала вступати у ряди січових стрільців. Відозву підписали І. Лизанівський, Є. Коновалець, Р. Дашкевич, Ф. Черник, І. Чмола, Г. Лисенко, М. Низкокклон. 18–19.11.1917 полк Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольців-галичан, які поклали початок Г.-Б. к. с. с. Поступово, поповнюючись за рахунок полонених українців, утікачів із різних концтаборів біля Царицина, у Туркестані й Сибіру, особовий склад куреня досяг 500 чол. Командантом куреня було обрано сотн. Г. Лисенка. З прибуттям до куреня групи кол. полонених старшин УСС із концтабору під Царицином – А. Мельника, Р. Сушка, В. Кучабського, І. Андруха та загону, сформованого О. Думиним і Є. Скалієм із полонених галичан, які працювали у копальнях на Криворіжжі, підвищується дисципліна і боєдатність Г.-Б. к. с. с. 6(19).1.1918 на нараді старшин і січовому вічі було проголошено про повну підтримку стрілецтвом діяльності *Української Центральної Ради* та вирішено, ліквідувавши революц. комітети, при формуванні куреня прийняти за основу організаційну структуру *Легіону УСС*. Г.-Б. к. с. с. було перейменовано у *Курінь січових стрільців*, який незабаром став однією з кращих частин *Армії УНР*.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА – назва князівства, утвореного *Романом Мстиславичем* 1199 внаслідок об'єднання Галицького та Волинського князівств. Г.В.д була найбільшою і наймогутнішою серед удільних князівств, що виділилися на укр. землях внаслідок розпаду *Київської держави*. В різні періоди до складу Г.В.д входили Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Тербовлянське, Володимир-Волинське, Луцьке, Белзьке, Берестейське та ін. удільні князівства. 1203 Роман Мстиславич поширив свою владу на Київщину та Переяславщину. Після його смерті 1205 єдність Г.В.д була тимчасово порушена. Розпочався майже сорокарічний період міжусобних воєн та іноз. втручання у справи Галицької і Волинської земель. Не допустити відновлення єдності Г.В.д прагнули верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правлячі кола Угорщини й Польщі.

Першими розпочали боротьбу за владу у Галицькому князівстві Володимир, Святослав та Роман Ігоровичі, сини оспіваного у «Слові о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя *Ігоря Святослави-*

ча. Вони утримувалися тут упродовж майже шести років (бл. 1206–12). Однак, внаслідок боротьби з боярською верхівкою зазнали поразки, і в 1213 на княжому престолі у Галичі засів боярин *Володислав Кормильчич*, а після його вигнання, 1214, правителі Угорщини та Польщі домовилися про поділ галицьких земель. Внаслідок довготривалої боротьби, яка закінчилась 1221, чужинців було вигнано і князем став *Мстислав Удатний*, який походив із дрібних київ. кн., а до того князував у Новгороді. На роки його князювання (1221–28) припадає участь галицьких і волинських полків у битві на Калці (1223). 1228 Мстислав Удатний покинув Галицьке князівство і передав його угор. королеві. У цей час, укріпившись на Волині, боротьбу за другу свою «напівбатьківщину» розпочинає *Данило Романович Галицький*. Але тільки 1238 він остаточно оволодів Галичем, відновивши єдність Г.В.д. Наприкін. 1239 кордони держави значно розширюються. Саме тоді Данило Романович поширив свою владу на Київ, де залишив воєводою свого тисяцького Дмитра, який очолював оборону міста від орд хана Батия у 1240. Після здобуття Києва монголо-татари продовжили свій похід на зх. і зруйнували більшість міст Г.В.д., завдавши їй важких втрат. Послаблення внаслідок цього княжої влади спричинило початок міжусобиць. У внутр. справи держави знову втручаються іноземці. Край цьому поклада битва під Ярославом, в якій 17.8.1245 Данило та Василько Романовичі розгромили війська угор. і польськ. загарбників та загони бунтівних галицьких бояр. Боярська опозиція була остаточно знищена, а Данило став повним володарем Г.В.д. На цей час припадає період найвищого її піднесення. Зміцнюються кордони держави. Ще 1238 Данило Романович розгромив нім. рицарів під Дорогичином і тим надовго відкинув їхні спроби завоювати рус. землі. Перестали втручатися у справи князівства й польськ. кн. Було укладено мирний договір з Угорщиною. Внаслідок поїздки у Золоту Орду (1245–46) Данило Романович хоча і змушений був визнати зверхність хана, проте добився підтвердження своїх прав на Г.В.д. У 2-й пол. 1340-х зовнішньополіт. діяльність кн. була спрямована на утворення антимоног. коаліції держав, яка, однак, з ряду причин не склалася, і Данило Романович змушений був 1254–55 та 1259 самостійно вести воєн. дії з військами Золотої Орди. Вінцем політ. діяльності Данила Галицького було прийняття ним королівського титулу. Коронація відбулася 1253 у м. Дорогичині. Помер цей найвидатніший галицько-волинський кн. 1264 і був похований у своїй новій столиці м. Холм.

Після смерті Данила Романовича Галицька й Волинська землі формально залишилися однією державою, але всередині її відбувалося суперництво між *Волинню*, яку очолювали Василько Романович (до 1269, а згодом його син Володимир – 1269–

89) та Галичиною, де князував Лев Данилович (1264–1301). Окремі незначні уділи мали і сини Данила Галицького – Мстислав (Луцьк) та Шварно (Холм з Дорогичином). Почався поступовий занепад Г.В.д. Від неї відходять окремі землі: туро-пінська, ятвяжка. Деякою компенсацією було приєднання частини Закарпаття та деяких земель Польщі.

На поч. 14 ст. єдність Г.В.д. відновлюється. В цей час тут правив син Лева Даниловича, король Юрій I, головним здобутком якого було утворення 1303 окремої *Галицької митрополії*. Після смерті Юрія I Г.В.д. перейшла до його синів Андрія Юрійовича і Лева Юрійовича, які проводили активну зовн. політику, виступаючи проти татар.

Останнім галицько-волинським кн. був *Юрій II Болеслав*, син дочки Юрія I Марії та мазовецького кн. Тройдена. Правив 1323–40. Продовжував політику своїх попередників, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи кн. викликали невдоволення його політикою і в квітні 1340 Юрій II було отруєно у Володимирі-Волинському.

Відразу після смерті Юрія II у внутр. справі Г.В.д. втрутилися іноземці. Польськ. король *Казимир III Великий* здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг утвердитися в Галичі. Лише після кількох років правління боярської олігархії на чолі з *Д. Дедьком* (1340–49) Г.В.д. перестала існувати, і 1349 Казимир III захопив Галичину, а згодом – *Холмщину* та Белзьку землю. Волинь, де правив князь *Любарт Гедимінович*, відійшла до Лит. держави.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – див. *Галицько-Волинська держава*.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ – культ.-осв. т-во в Галичині, засноване 16.07.1848 у Львові. Основною метою Г.-Р.м. було проведення просвітницької та видавничої діяльності, а також розвиток шкільництва на західноукр. землях. Зразком для його створення були «Магіці» ін. слов. народів, насамперед чехів та словаків. Першим головою Г.-Р.м. став М. Куземський. З поч. 1860-х керівництво т-ва опинилося в руках А. Петрушевича, Я. Головацького, Б. Дідицького, які були виразниками ідей москвофільства й заперечували існування укр. народу, відкидали вживання укр. мови, а замість неї запроваджували «язичіє». Видавнича діяльність Г.-Р.м. була особливо активною до серед. 1880-х. До цього часу стараннями т-ва видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосв. змісту, праці з ремесла, с. г., педагогіки, шкільні підручники, серед яких була і «Читанка» М. Шашкевича. Друкованим органом Г.-Р.м. був «Науковий збірник», який з перервами і під різними назвами видавався 1865–1908. З 2-ї пол. 1880-х т-во поступово занепадає і остаточно перестало існувати у 1930-х.

ГАЛИЧ – місто в Івано-Франківській обл. на р. Дністер. Давній Г. знаходився на 5 км на пд. від теперішнього, на березі р. Лукви (прит. Дністра) на місці сучас. с. Крилос. Уперше згадується в Іпатіївському літопису від 1140. 1141 (за ін. даними 1144) Г. став столицею Галицького князівства, з 1199 – столицею *Галицько-Волинської держави*. Г. був одним із найбільших центрів *Київської Русі*. 1241 зруйнований монголо-татарами. 1349 Г. захоплений Польщею, а з 1772 перебував у складі Австрії. Під час *Першої світової війни 1914–18* Г. захопила 8-ма рос. армія. 28.6.1915 після кровопролитних боїв із рос. військами Г. зайняли підрозділи *Українських січових стрільців*. Деякий час комендантом міста був *Д. Вітовський*. На поч. літа 1919 поблизу Г. відбувалися бої Третього корпусу *Української Галицької армії* з польськ. частинами. Сьогодні Г. – районний центр Івано-Франківської обл.

ГАЛИЧИНА – іст. назва укр. етнічних земель, розташованих на пн. від Карпатських гір, у басейні річок Дністра (верхня і середня течії), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія); тер. сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (крім пн. частини з Кременцем, Почаєвом та ін. населеними пунктами, які до Першої світової війни входили до Рос. імперії й належать до Волині) обл. України, а також низки воєводств сучасної Польщі (Перемишльське, Жешівське, Замоїське, Холмське та ін.). Упродовж 1786–1849 до складу Г. входила і Буковина. Назва «Галичина» походить від столиці Галицько-Волинського князівства – м. Галича (від кельтського слова «гал» – сіль; за ін. версією, від імені якогось Галича, засновника міста, котрий жив ще в язичницькі часи), розташованого в межах сучасного с. Крилоса (Галицький р-н Івано-Франківська обл.) на березі р. Лукви, правої притоки Дністра.

До серед. 12 ст. інформація про Г. вичерпується кількома уривковими літописними повідомленнями. Споконвічними жителями Г. були слов'янські племена, предки укр. народу. У 2-й пол. 9 ст. це були племена білих хорватів, дулібів (бужан, волинян) та тиверців, які вже відтоді підтримували тісні зв'язки з київ. кн. Галицькі землі 981 були включені до складу Київ. держави. Вони відразу стали об'єктом гострого суперництва між Київ. Руссю і Польщею, часто переходячи із рук в руки. Значення тер. Г. визначалося багатими покладами солі, а також розташуванням на перетині важливих торговельних шляхів, які перетворювали її в одну з головних ланок європейської торгівлі тих часів.

Власне Галицька земля (князівство) як окрема адм.-політ. одиниця утворилася не внаслідок розпаду Київ. Русі, а внаслідок складних роз'єднавчо-об'єднавчих процесів у прикарпатському регіоні. Нижню хронологічну границю існування Галицької землі визначити сьогодні майже неможливо,

оскільки залишається поки що відкритим питання про час виникнення Галича як міста і як столиці однойменного князівства. Тер. Галицької землі остаточно сформувалася в серед. 12 ст., коли кн. *Володимирко Володаревич* об'єднав Перемишльське, Звенигородське, Галицьке і Тереховлянське князівства з центром у Галичі (1141). Розквіт Галицького князівства припав на період правління *Ярослава Осмомисла* (1153–87). 1199 Галичина увійшла до складу *Галицько-Волинської держави*.

У Г. раніше за інші укр. землі стало відчутним поєднання візантійської основи з культ. впливами із Зх., які йшли через Польщу, Угорщину, Чехію, безпосередньо з Італії, Німеччини, інших країн. Особливість сусп. розвитку Г. у княжий період полягала в міцних позиціях боярства. Серед галицьких бояр було багато заможних осіб, які жили в укріплених замках і мали сильні військ. дружини. Осн. причинами швидкого виокремлення в Г. боярства в особливий соц. стан і перетворення його у впливову політ. силу були стабільне й незалежне від волі князя екон. становище, відсутність припливу військ. дружин чужого походження та формування місц. боярських родин із міцно закоріненими традиціями, віддаленість галицьких земель від Києва і можливість звертатися за допомогою проти князів до Польщі та Угорщини. Г. часто вважають зразком олігархічного правління на Русі, який поряд із республіканським Новгородом та абсолютистськими Володимиром і Московью являв собою третій різновид політ. устрою Київської Русі.

1387 внаслідок кількадесятилітньої польсько-угорсько-лит. суперечки Г. увійшла до складу Польськ. королівства як автономне «Королівство Русі». Остаточна інкорпорація Галичини до складу Польщі відбулася 1434, коли було скасоване автономне становище краю, відмінене давньоукр. право та судочинство, а галицьке боярство було урівняне в правах з польськ. шляхтою. В адмін.-тер. відношенні галицькі укр. землі у складі Польськ. королівства (з 1569 – Речі Посполитої) поділялися на два воєводства – Руське з центром у Львові (Львівська, Перемишльська, Галицька, Сяноцька, Холмська землі) та Белзьке з центром у Белзі (Белзький, Бузький, Любачівський, Грабовецький і Городельський повіти). Включення галицьких земель до Польськ. королівства призвело до значного погіршення становища укр. населення. Швидко зростала кількість колоністів-католиків, примусово насаджувалася латинська мова. Галицькі міста діставали магдебурзьке право, але із застереженням, що ним можуть користуватися лише католики. Відтак протягом тривалого часу культура православної більшості галицького населення й культура католицьких поселенців розвивалися відокремлено, сфера їхніх взаємовпливів була обмеженою.

Наприк. 15 – на поч. 16 ст. у Галичині поступово була запроваджена панщина, яка різко збільшила-

ся, як і решта селян. повинностей, в міру втягнення шляхетського госп-ва в ринок. За польськ. законами право на землеволодіння мали лише магнати, шляхта та церква, тому поширення польськ. законодавства на галицькі землі призвело до втрати селянами права на землю. Всі ці явища спричинилися до активізації селян. втеч, а пізніше до ряду збройних виступів. Найбільшого розмаху в 15 ст. набуло повстання укр. та молд. селян, очолене Мухом (див. *Мухи повстання 1490–92*), яке, почавшись у Молдавії, охопило Буковину й Г. У 1-й пол. 16 ст. у Прикарпатті розгорнувся опришківський рух, який досяг свого найвищого рівня у 18 ст. під проводом О. Довбуша. Для захисту своїх соц.-екон. інтересів і протистояння процесам покатоличення й колонізації укр. міщани у Г. починають об'єднуватися в братства, які мали не тільки реліг. характер, а й були культ.-просвітницькими установами. Найвідомішим із них було Львів. Успенське ставропігійське братство (див. *Львівське братство*), яке 1586 вийшло з-під юрисдикції місцевої церк. ієрархії і стало ставропігійським (підпорядкованим безпосередньо найвищій церк. ієрархії). Подібні орг-ції почали виникати в ін. містах Г., а згодом і *Наддніпрянської України*. Львів. Успенське ставропігійське братство досягло найбільшої активності в кін. 16 – на поч. 17 ст. Більшість організаторів братського руху були представниками гуманістичної культури, яскравими творчими індивідуальностями, що й зумовило в цей період розквіт укр. шкільництва, книгодрукування, літератури та мистецтва. Вихідцями з Г., які співпрацювали з братствами, були гетьман П. Сагайдачний, засновник Києво-Печерської друкарні Є. Плетенецький, письменники й науковці І. Вишенський, П. Беринда, К. Сакович, Стефан Кукіль (Зизаній) та його брат Лаврентій, Київ. православний митрополит І. Борецький.

У Г. було започатковано справу унії між католицькою і православними церквами, яка розглядалась як можливий шлях виведення церкви сх. обряду з кризи. Під час Берестейського собору 1596 (див. *Берестейська унія 1596*) галицькі православні єпископи (львівський Г. Балабан і перемишльський Михаїл Копистенський) не прийняли унії і влилися в лави антиунійної опозиції. Перемишльська єпархія прийняла унію 1692, Львівська – 1700, Львівське братство – 1708.

Укр. міщани й селяни Г. взяли участь у *Національно-визвольній війні 1648–57 під проводом Б. Хмельницького*, однак широкого розмаху повстанський рух тут не набув. Гетьман Б. Хмельницький здійснив два походи в Галичину (1648, 1655), двічі козац. військо облягало Львів, але в підсумку обмежилося викупом, що його запропонувало польське населення міста. Б. Хмельницький вважав Галичину органічною частиною рус. земель, однак, зважаючи на її віддаленість від

осн. театру воєн. дій та міцні позиції в краї поляків, не докладав особливих зусиль щодо встановлення на цій тер. своєї влади (див. *Хмельниччина*).

2-га пол. 17–18 ст. не була періодом суцільного екон. й культ. занепаду галицьких земель. Незважаючи на втрати внаслідок воєн. дій, масові втечі у Наддніпрянську Україну, населення Г. у цілому зростало. В Руському і Белзькому воеводствах воно досягло на поч. 1870-х бл. 1,8 млн осіб. Це якоюсь мірою свідчило про прогрес в економіці краю, яка зазнавала хоча й повільніше, ніж у Зх. Європі, еволюції в напрямі утвердження ринкових відносин.

Внаслідок першого (1772) поділу Речі Посполитої землі Г. увійшли до складу Австр. імперії та разом із частиною польськ. земель були виділені в окрему провінцію з центром у Львові. Після неодноразових тер. змін (особливо в період наполеонівських війн) у серед. 19 ст. ця провінція отримала назву «Королівство Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським». Для зручності її називали Г., умовно поділяючи по р. Сян на дві частини – сх. (укр.) і зх. (польськ.). Згідно з адм. поділом, запровадженим 1782, провінція поділялася на 18 округів, з них 12 (Коломийський, Чортківський, Тернопільський, Бережанський, Перемишльський, Львівський, Станіславський, Золочівський, Жовківський, Самбірський, Стрийський, частина Сяноцького) становили укр. частину. З 1787 по 1849 на правах окремого (19-го) округу до складу Галичини входила Буковина. Після кількох змін у серед. 19 ст. з 1867 закріпився новий поділ Галичини на 74 повіти (з них 48 становили Сх. Галичину), який із незначними змінами проіснував до 1918. Держ. адм. апарат Галичини до 1849 очолював губернатор, а пізніше намісник (див. *Галицьке намісництво*). Органами крайового самоуправління були Становий (1775–1845) і Крайовий (1861–1914) сейми (див. *Галицький крайовий сейм*).

Населення Г. з 1773 до 1910 зросло з 2,3 до 8,0 млн осіб, зокрема Сх. Галичини – з 1,8 до 5,2 млн. Більшість самодіяльного населення була зайнята в с.г. Етнічний склад Г. (з Зх. Г.) був строкатим. 1900-го 45,8 % її населення становили поляки, 42,43 % – українці, 11,09 % – євреї; у Сх. Галичині: 63,48 % – українці, 22,70 % – поляки, 12,96 % – євреї (подано за віросповіданням, відповідно – римокатолики, греко-католики, іудеї). Польське населення було представлено у Сх. Галичині, головним чином, землеволодільчою шляхтою та мішанством, укр. – селянством і греко-католицьким духовенством. У містах українці за чисельністю перебували здебільшого на третьому місці – після євреїв та поляків.

Для півавстрійської Г. був характерний динамічний розвиток укр. нац. руху. Консолідаційним стрижнем укр. життя в краї та рушієм розвитку нац. ідеї (особливо в 1-й пол. 19 ст.) виступало гре-

ко-католицьке духовенство, що було тоді єдиною сусп. силою, спроможною взяти на себе керівництво нац. рухом і розвинути нац. свідомість маси укр. селян, тобто виконати функцію нац. еліти. Перша хвиля «національного відродження» у Г. була пов'язана з діяльністю перемишльського культ.-освіт. осередка, що сформувався навколо єпископів *М. Левицького* та *І. Снігурського* у 1820–30-х, до якого входили *І. Могильницький*, *І. Лаврівський*, *Й. Левицький* та ін. У 1830–40-х центром нац. руху став Львів. Тут розгорнуло свою діяльність громад.-культ. об'єднання романтиків «*Руська трійця*», засновниками якого були *М. Шашкевич*, *І. Вагилевич*, *Я. Головацький*, на той час студенти *Львівського ун-ту* й одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії. Їхня діяльність була позначена новаторським підходом до утвердження нац. літератури на основі живої розмовної мови, що в концентрованому вигляді проявилось в альманасі «*Русалка Дністровая*» (1837). Під час «Весни народів» (див. *Революції 1848–49*) у травні 1848 у Львові була заснована перша укр. політ. орг-ція – Головна руська рада, яка у своєму друкованому органі – газ. «*Зоря галицька*» проголосила нац. єдність укр. населення Галичини й Наддніпрянщини.

2-га пол. 19 – поч. 20 ст. позначилися широким інституційним розвитком укр. руху. У цей період розпочали діяльність політ. т-ва «*Руська Рада*» (1870), Народна рада (1885), політ. партії – *Русько-українська радикальна партія* (1890), *Українська національно-демократична партія* (1899), *Українська соціал-демократична партія* (1899), громад.-культ. інституції – «*Народний дім*» (1849), «*Просвіта*» (1868), *Товариство ім. М. Качковського* (1874), *Літературне т-во ім. Шевченка* (1873; з 1892 – *Наукове т-во ім. Шевченка*), газети – «*Слово*» (1861), «*Діло*» (1880), економ. т-во «*Дністер*» (1892) та ін. Наприк. 19 ст. у Г. була теоретично обґрунтована й закріплена у програмах політ. партій (як кінцева мета нац. руху) ідея самостійної соборної Укр. держави. Провідними діячами укр. руху в Г. у 2-й пол. 19 і на поч. 20 ст. були: *Ю. Лаврівський*, *Богдан Дідицький*, *Володимир і Олександр Барвінські*, *Ю. Романчук*, *І. Франко*, *К. Левицький*, *Є. Петрушевич* та ін. З 1894 зі Львовом була пов'язана наукова й громадська діяльність видатного історика *М. Грушевського*.

Зіткнення в межах однієї адм.-ної одиниці інтересів двох націй – укр. і польськ. – з кінцевою метою досягнення політ. самостійності було центр. суперечністю, яка визначала основну лінію напруж і служила рушієм розвитку укр.-польськ. відносин у півавстрійській Галичині. Непорозуміння посилювали різноспрямовані націо- та державотворчі моделі – «етнічна» укр. й «історична» польська. Поряд із конфронтаційною лінією в укр.-польськ. відносинах певний ряд складають і спроби порозу-

міння (на Слов'янському з'їзді в Празі, 1848; при відкритті Галицького сейму, 1861; угодова акція *Ю. Лаврівського*, 1869; «*Нова ера*», 1890; зміни виборчого закону до Галицького сейму, 1914), які були вагомим чинником розвитку укр. і польськ. нац. рухів, що сприяв чіткішому усвідомленню нац. інтересів.

Під час Першої світової війни 1914–18 територія Г. стала ареною воєн. дій між австро-нім. та рос. військ. З галицьких українців був сформований *Легіон Українських січових стрільців* як окрема одиниця в австр. армії і ядро майбутнього укр. війська. У Львові в серпні 1914 була створена *Головна Українська Рада*, що представляла усі політ. партії та групи на чолі з *К. Левицьким*, і в травні реорганізувалась у *Загальну Українську Раду*. Головною своєю метою ЗУР декларувала відродження Укр. держави на Наддніпрянщині та проголошення автономії укр. народу в Австро-Угорщині. Після розпаду Австро-Угорської імперії на землях Г. й Буковини в листопаді 1918 була створена *Західноукраїнська Народна Республіка*, яка в січні 1919 проголосила про об'єднання з *Українською Народною Республікою* (див. *Акт Злуки*). Однак у липні 1919 внаслідок укр.-польськ. війни 1918–19 територія Г. була окупована польськ. військами. Офіційне рішення про приєднання Галичини до Польщі було прийняте Радою послів Антанти 14.3.1923. Польськ. уряд взяв на себе зобов'язання надати Г. спец. самоуправління, яке не виконав.

В адм.-тер. відношенні у міжвоєн. період Г. належала до створених у 1921 трьох воеводств – Львівського, Тернопільського, Станіславського, причому до першого було включено ряд пов. етнічних польськ. земель. Усупереч істор. традиції в офіц. обіг було введено щодо Г. окреслення «Східна Малопольща». Економіка краю перебувала у стані застою.

Поразка ЗУНР та захоплення Г. Польщею зумовили глибоку кризу укр. сусп.-політ. руху, яка проявлялася в надзвичайній строкатості політ. угруповань та відсутності чіткого розуміння укр. сусп. завдань нац. руху в нових умовах. *Українське національно-демократичне об'єднання* (*Д. Левицький*, *В. Мудрий*) та *Українська греко-католицька церква* (митрополит *А. Шептицький*), незважаючи на великий авторитет у суспільстві, не могли ефективно протистояти крайнім націоналістичним та прорадянським (прокомуністичним) угрупованням. Значну підтримку в краї здобула діяльність *Організації українських націоналістів*, впливи якої зростали в міру загострення укр.-польськ. відносин. З 1930 режим *Ю. Пілсудського* перейшов у відкритий наступ проти опозиції. Кульмінацією репресій проти укр. нац. руху стала політика *паціфікації 1930*. Досягнута в 1935 угода про «*нормалізацію*» укр.-польськ. відносин тільки на деякий час стабілізувала ситуацію. В умовах оста-

точного утвердження авторитарного режиму в Польщі, загострення міжнародних відносин, поширення радикальних настроїв в укр. суспільстві, спроби поміркованих політиків перевести польсько-укр. конфлікт у русло конструктивної співпраці не могли мати успіху.

Після початку *Другої світової війни* 17.9.1939 на підставі *пакту Молотова–Ріббентропа 1939* на тер. Г. вступили рад. війська. 27.10.1939 *Народні збори Західної України*, що проходили у Львові, проголосили встановлення на цій тер. рад. влади та ухвалили декларацію про прийняття краю до складу СРСР і включення його до складу УРСР. На тер. Г. було створено Львівську, Станіславську (з 1962 – Івано-Франківська), Тернопільську та Дрогобицьку (1959 – об'єднана з Львівською) обл. У червні 1941 Г. була окупована нім. військ. і 01.8.1941 включена до складу *Генеральної губернії* з центром у Кракові як окремих дистрикт. Окупаційний режим у Г. був дещо ліберальніший, ніж на інших укр. землях. Влітку 1944 у Галичині було відновлено радянську владу.

Радянізація Г., як і всієї Зх. України, супроводжувалася масовими репресіями проти місц. населення, виселенням його у глибинні райони СРСР, русифікацією. Протягом 1945–46 практично весь єпископат *греко-католицької церкви* зазнав репресій за звинуваченням у «зраді Батьківщині». Сама церква була офіц. зліквідована на *Львівському соборі 1946*, до підготовки якого долучилися рад. каральні органи (вийшла з підпілля 1989). Проведено насильницьку колективізацію с.г. (1950). Індустріалізація краю здійснювалася адм. методами, без врахування іст. традицій регіону. Зазнала докорінних змін нац. структура населення. Внаслідок рад.-польськ. депортаційної акції 1944–46 з Г. було виселено польське населення. *Українська повстанська армія* та укр. нац. збройне підпілля до серед. 1950-х чинили опір сталінському режиму. В наступні десятиліття Г. стала центром опозиційної, зокрема правозахисної, діяльності (див. *Дисидентство*), що на зламі 1980–90-х вилилося в широкий укр. нац. рух та привело до проголошення України незалежною державою. Сучасна Г. (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області України) займає 8,2 % площі держави, тут проживає 10,4% всього населення України.

М. Мудрий (Львів).

ГАЛКИН ОЛЕКСІЙ (1866–1940) – укр. військ. діяч, ген.-полк. армії УНР. 1918 – нач. Ген. штабу армії УНР. 1920–21 – військ. міністр *Української Народної Республіки*. 1923–40 жив у *Західній Україні*. Заарештований органами НКВД. Загинув у в'язниці.

ГАЛЛ АНОНІМ (Мартин Галл; кін. 11 – поч. 12 ст.) – автор польськ. хроніки. Хроніка написана

лат. мовою (3 книги) і охоплює історію Польщі до 1113. Г. А. дав у цілому достовірне описання історії Польщі 10–11 ст. Хроніка містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з *Київською Руссю*. Більша частина хроніки присвячена правлінню *Болеслава III Кривоустого*. Вперше видана у Гданську 1749.

ГАЛЛЕР ЮЗЕФ (1873–1960) – польськ. військ. діяч, генерал. 1918–19 Г. сформував і озброїв у Франції на кошти урядів держав Антанти 80-тисячну польськ. армію, яка призначалася виключно для боротьби проти більшовиків. Проте 15.5.1919 польськ. уряд направив армію Г. на укр.-польськ. фронт у Галичині й Волині (див. *Українсько-польська війна 1918–19*). Протягом 16–18.7.1919 польськ. армія під командуванням Г. зуміла витіснити *Українську галицьку армію* за р. Збруч і окупувати всю територію *Західної області Народної Республіки*.

ГАЛУЩИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (26.9.1878 – 25.9.1931, за ін. дан. – 23.9.1931) – укр. громад.-політ. і військ. діяч. Н. у с. Дзвиняч Чортківського пов. на Тернопільщині в родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію. Навчався у Львів. (1898–1900) і Віденському (1900–01) ун-тах. У студ. роки брав активну участь в укр. громад.-політ. житті, очолював «Академічну громаду» у Львові та студ. т-во «Січ» у Відні. Разом із *В. Старосольським*, *А. Крушельницьким*, *Л. Цегельським*, *С. Горуком* видавав перший укр. студ. журн. «Молода Україна», в якому пропагувалася ідея побудови незалежної укр. держави. Після закінчення ун-ту деякий час працював викладачем у Золочівській гімназії, а з 1909 – директор Рогатинської гімназії Св. Володимира. У цей період Г. став активним організатором гімназійної освіти в *Галичині*. На поч. *Першої світової війни 1914–18* призначений *Бойовою управою УСС* командантом *Легіону Українських січових стрільців*, обов'язки якого виконував до 14.3.1915. З серед. 1915 – військ. референт при командуванні австр. армії. Активний учасник *Листопадового повстання 1918* у Львові. 1923–31 очолював орг-цію «Просвіта», яка під його керівництвом перетворилася в значну громад.-осв. організацію. 1921–24 – проф. *Львівського (таємного) українського університету*. 1925 став одним із співзасновників і провідним членом *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1928–31 обирався сенатором і віце-президентом польськ. сенату від УНДО. Автор мемуарів «3 Українськими січовими стрільцями» (1934).

ГАЛЯТОВСЬКИЙ (Голятовський) ІОАННИЙ (р. н. невід. – 12.1.1688) – укр. письменник, громад.-політ. і церк. діяч 17 ст. Навчався у *Києво-Могилянській колегії*, де 1657–65 був ректором. 1669–88 Г. – архимандрит Єлецького Успенського

монастиря у Чернігові. Видатний промовець, автор зб. проповідей і оповідань – «Ключ розумення...» (1659 і 1660, Київ; 1663 і 1665, Львів), «Наука, або Спосіб зложеня казаня» (1659), «Небо новое» (1665, 1677, 1699), «Скарбница потребная» (1876). Видав польськ. мовою полеміко-богословські трактати – «Лебедь з перами своїми» (1675; за ін. дан. – 1679), «Азбука різним еретикам» (1681), «Алькоран Магометів» (1683) та ін.

ГАМАЛІЙ – укр. козац.-старшинський рід у 17–18 ст. Найвідоміші представники: Михайло Г. (рр. н. і см. невід.) – полковник черкаський (1662) за гетьманування *Я. Сомка*; Григорій Михайлович Г. (р. н. невід. – 1702) – лубенський полковник (1665–68, 1687–88; див. *Гамалія Г.*); Андрій Михайлович Г. (р. н. невід. – 1696) – лохвицький сотник, ген. осавул (1689–94), прихильник гетьмана *І. Мазепи*; Михайло Андрійович Г. (рр. н. і см. невід.) – генеральний осавул (1707–09), підтримував політику *І. Мазепи*, за що був 1709 заарештований царськими властями і засланий; Антін Андрійович Г. (р. н. невід. – 1728), брат Михайла Андрійовича Г., заарештований разом із братом й висланий у Сибір.

ГАМАЛІЯ ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (р. н. невід. – 1702) – укр. військ. діяч 2-ї пол. 17 ст., полковник лубенський (1665–68; 1687–88). Брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1655 здобув Корсунь. Прихильник гетьмана *І. Виговського*. Чл. посольства гетьмана *І. Брюховецького* до Московського царя *Олексія Михайловича*. 1688 за дорученням *І. Брюховецького* разом із генеральним обозним *І. Безпалом* і канцеляристом Кашперовичем їздив із дипломатичною місією до Стамбула, де обговорював із тур. урядом умови переходу України під протекторат *Османської імперії*. Повернувшись в Україну, підтримував політику гетьмана *П. Дорошенка*. Призначався полковником паволоцьким, генеральним осавулом, наказним гетьманом.

ГАНДЗЮК ЯКІВ (1863 – 1918) – укр. військ. діяч, генерал. Учасник Першої світової війни – ген. рос. армії. У серпні 1917 очолив 1-шу дивізію 1-го *Українського корпусу* під командуванням *П. Скоропадського*, після його відставки: командир корпусу. Розстріляний більшовиками у Києві в лютому 1918.

ГАНЖА ІВАН (р. н. невід. – 1648) – укр. військ. діяч, уманський полковник (1648), сподвижник *Б. Хмельницького*. За деякими дан. – татарин за походженням. Учасник козац. походів на Чорне море. В ніч з 23 на 24.4. (з 3.5 на 4.5). 1648 напередодні битви під Жовтими Водами (див. *Жовтоводська*

битва 1648) за дорученням *Б. Хмельницького* переконав реєстрових козаків (4 тис. чол.) у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу нинішнього села Дніпровокам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) приєднатись до укр. армії. Учасник *Корсунської битви 1648*. У червні 1648 під час боїв із польськ. військами козац. загін на чолі з Г. визволив Умань і Тульчин. Улітку 1648 Г. був призначений уманським полковником. Загинув у *Пилявецькій битві 1648*.

ГАНКЕВИЧ ЛЕВ (1883 – р. см. невід.) – укр. політ. діяч, адвокат, один із провідних членів *Української соціал-демократичної партії*. 1911 Г. очолив фракцію УСДП, яка стояла на самостійницьких позиціях. З 9.11. 1918 – член *Української Національної Ради ЗУНР-УНР*. Після відступу укр. військ зі Львова залишився в місті. 1918–22 разом із П. Буняком, А. Чарнецьким, І. Квасницею, І. Івашком, С. Пашкевичем редагував парт. щоденник УСДП – газ. «Вперед». 1923 виступив проти переходу партії на комуністичну платформу, за що був виключений з її рядів. У серед. 1920-х Г. очолив групу «Вперед», яка 1929 проголосила відновлення УСДП (ліквідована польськ. владою в січні 1924). 1929–33 – голова УСДП. Виступав оборонцем у політ. суд. процесах над чл. *Української військової організації*, *Організації українських націоналістів у Західній Україні*. Був адвокатом М. Лебедя, Д. Гнатківської, Я. Рака і Б. Підгайного під час Варшавського процесу 1935–36. Помер у США.

ГАНКЕВИЧ МИКОЛА (1867–1939) – укр. політ. та профспілковий діяч, організатор укр. робітництва у Галичині, журналіст. На поч. 1890-х розпочав політ. діяльність, подав низку оглядів соціалістичного і робітничого руху в Галичині до офіц. газ. *Української радикальної партії «Народ»*. 1897 – співорганізатор видання часопису для укр. робітництва «Робітнук», ініціатором якого виступили прихильники марксистського напрямку УРП. 1899 разом із *Ю. Бачинським*, *С. Вітиком*, *І. Возняком* та ін. організував *Українську соціал-демократичну партію*. Редагував центральні органи партії – газ. «Воля» (1900–07) і «Земля і воля» (1907–12). 1903 став офіц. видавцем одного із часописів РУП – «Селянин», призначеного для сільськ. робітництва. Стояв на позиції співробітництва УСДП із Польською партією соціалістичною, був її членом. На поч. *Першої світової війни 1914–18* увійшов до складу *Головної Української Ради* у Львові, згодом – заст. голови Загальної української ради у Відні. Активно співробітничав із *Союзом визволення України*, був його представником у Болгарії та Румунії. На поч. 1920-х виступав проти переходу УСДП на комуністичну платформу, за що був виключений 1923 разом з *В. Старосольським*, *Л. Ганкевичем*, *П. Буняком*, *І. Квасницею* з партії.

Ставши членом Польської соціалістичної партії, робив спроби знайти шляхи політичного партнерства з УСДП. Автор численних політ. праць.
С. Панькова (Київ).

ГАРАЛЬД III СУВОРИЙ (Гаральд Гардрад, Гаральд Сміливий; 1015–1066) – норв. король (1046–66). Кілька років на чолі варязької дружини перебував на службі у *Київській державі* та *Візантії*. 1044 одружився з донькою *Ярослава Мудрого* – Єлизаветою Ярославною. Автор кількох поетичних творів, зокрема пісні, присвяченої Єлизаветі Ярославні. Ставши королем, робив спроби завоювати Данію. Загинув поблизу Йорку під час походу в Англію у боротьбі з англо-сакським королем Гарольдом.

ГАРКУША (Миколаєнко) СЕМЕН ІВАНОВИЧ (бл. 1739 – 1784) – запорізький козак, ватажок повстанських загонів в Україні у 1770–80-х. Н. у м. Березань (тепер село Гомельського р-ну Мінської обл., Республіка Білорусь) в укр. родині *І. Миколаєнка*. З 9 років перебував на Запоріжжі, де його й прозвали Гаркушею. Учасник походів запорізьких козаків на Очаків і Хаджибей. За деякими дан., знав *І. Гонту* і брав участь у *Коліївщині*. 1772–84 Г. на чолі повстанських загонів нападав на панські маєтки на Лівобережжі, Слобідській і Правобережній Україні. Склад цих загонів постійно змінювався, а сам Г. часто виступав під іншими прізвищами. Протягом 1773–76 і 1778–83 тричі був заарештований царськими властями і ув'язнений, але щоразу втівав із в'язниці й продовжував боротьбу. Востаннє схоплений 17(28).2.1784 у Ромнах (тепер Сумська обл.) і після жорстоких катувань засланий на довічну каторгу в Херсон, де невдовзі помер.

«ГАРТ» – Спілка пролетарських письменників України. Заснована 1923 з центром у Харкові та філіями у Києві, Одесі, Дніпропетровську й ін. містах для об'єднання укр. пролетарських письменників та забезпечення активної виховної ролі укр. літератури в суспільстві. Очолював *В. Блакитний* (Еллан-Блакитний), серед членів – *К. Гордієнко*, *І. Дніпровський*, *О. Довженко*, *О. Досвітній*, *М. Йогансен*, *О. Копиленко*, *Г. Коцюба*, *І. Микитенко*, *В. Поліщук*, *І. Сенченко*, *В. Сосюра*, *П. Тичина*, *М. Хвильовий* та ін. Під однойменною назвою Спілка 1924 у Харкові випустила альманах, у якому видруковано статут, список чл. та їхні твори, групове фото і портрети роботи *О. Довженка* (*М. Йогансен*, *П. Тичина*, *В. Поліщук*, *І. Дніпровський*, *В. Сосюра*). Спілка мала видавниче кооперативне товариство «Гарт» (1923–24), яке випустило низку окремих видань (1924 його об'єднано з ін. невеликими видавництвами у видавництво масової літератури «Червоний шлях»). За своїм складом Спілка

не була однорідною, що стало причиною її творчої та організаційної кризи. 1925 центр Спілки розпався (філії діяли лише до 1927), на його основі однимцями М. Хвильового було засновано ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), решта чл. увійшла до ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). ВУСПП мала видавництво «Гарт» (1927–33) та однойменний літ.-худ. і критичний журн. (1927–32), що виходив щомісяця у Харкові. У США та Канаді 1924–27 діяв «заокеанський «Гарт», до якого входили М. Андрійчук, М. Ірчан, І. Кулик, Л. Піонтек, М. Тарнавський, М. Шатульський та ін.

С. Панькова (Київ).

ГАСИН ОЛЕКСА (псевд. «Лицар»; 1907 – 31.1.1949) – визначний укр. політ. і військ. діяч, полк. УПА. Н. у с. Конохові неподалік від м. Стрия на Львівщині. Закінчив Стрийську гімназію, навчався у Львів. політехнічному ін-ті. Ще навчаючись у гімназії, став одним із лідерів *Організації вищих класів українських гімназій*. Член *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, один з організаторів націоналістичного руху на Стрийщині. 1933–34 брав участь у тех. забезпеченні вид. «Бюлетень Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався польськ. поліцією. 1934 – в'язень концтабору у *Березі Картузькій*. Після звільнення – військ. референт Крайової езекутиви ОУН. У вересні 1938 Г., внаслідок постійного переслідування польськими спецслужбами, змушений виїхати за кордон. Працюючи у військовій рефературі Проводу ОУН, був одним із найближчих співробітників *Є. Коновальця*. 1940 обраний чл. Проводу ОУН (*С. Бандери*), з 1941 – керівник організаційно-мобілізаційного відділу ГВШ ОУН. 1941 заарештований гестапо і засуджений до страти. 9.4.1943 звільнений підрозділом УПА під час нападу на в'язницю. 1943 став одним із керівників партизанської боротьби проти гітлерівців у Карпатах, яку вели відділи *Української народної самооборони*. З 1944 Г. посів пост ком. групи військ «УПА-Захід». 1940–41 і 1947–49 – чл. Проводу ОУН (*С. Бандери*). У січні 1946 Г. був призначений нач. (шефом) штабу УПА. Розробив і реалізував план боротьби УПА в нових умовах. Загинув у перестрілці зі співробітниками МГБ СРСР 31.1.1949 у Львові. Співавтор з *Є. Коновальцем* «Військового підручника».

ГАШТОВТ (Гаштольд) МАРТИН ІВАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – лит. магнат 15 ст. Після смерті київ. кн. Семена Олельковича (1470) призначений польськ. королем *Казимиром IV Ягеллончиком* воеводою київським. Однак кияни не впустили його до міста. 1471 з допомогою війська здобув Київ. Не знайшовши підтримки серед міськ. укр. населення, 1475 повернувся до Литви.

ГВИНТОВКА МАТВІЙ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч 1660–70-х. У період гетьманування *І. Брюховецького* – ніжинський полковник (1663–67). Був одним із найближчих співробітників гетьмана *Д. Многогрішного*, ген. осавул (1668–72) у його уряді. В січні 1669 їздив у складі укр. посольства до Москви. Після усунення з гетьманства *Д. Многогрішного* був заарештований і вивезений до Сибіру, де й помер.

ГЕДИМІН (Гедимінас; р. н. невід. – 1341) – великий кн. лит. (1316–41), син Путувера, брат Вітєня. Вів непримиренну боротьбу з німецькими лицарями, яким завдав ряд поразок. 1325 уклав союз із польськ. королем *Владиславом Локетком* для спільної боротьби проти хрестоносців. 1331 розбив війська Лівонського ордену під Пловьями (Польща). Активно проводив політику захоплення і приєднання укр. і білорус. земель. 1319–20 захопив Берестейську землю і Дорогочин, а згодом Кам'янець та ін. міста. У васальній залежності від Г. знаходились Мінське, Вітебське, Друцьке і Турово-Пінське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. Після смерті *Юрія I Болеслава* в 1340 поставив свого сина *Любарта* князем *Волині*. Г. почав титулувати себе «королем литовців і руських». Г. вважається засновником столиці Литви Вільнюса, яка вперше згадується в 1322–23. Смертельно поранений під час облоги німецької фортеці Баєрбург на р. Німан.

ГЕДРОЙЦ ЄЖИ (1906–2000) – видатний політик, видавець, творець «Літературного інституту», засновник і ред. паризької «Культури». Н. у Мінську (тепер Білорусь). Походив із давнього литов. роду. Закінчив правничий ф-т Варшавського ун-ту. Єдиний з поляків відвідував семінар із історії України проф. *М. Кордуби*. З 1928 поєднував працю службовця польськ. уряду з активною громад. діяльністю. Організатор і ред. часописів «Фабричний голос», «Академічна хроніка» (невдовзі перейменованій в «Академічний день»), «Бунт молодих», «Політики», квартирного «Схід». У 1930-х постійно цікавився укр. питанням, створив особистий архів з укр. проблематики, встановив контакти з визначними діячами укр. руху в Галичині: єпископом *Г. Хомишином*, послом до польського Сейму і ред. «Діла» *І. Кедрином-Рудницьким*, ред. «Літературно-наукового вістника» *Д. Донцовим* та ін. У період голодомору 1932–33 і сталінських репресій в УСРР Г. послідовно пропагував ідею неминучого розпаду СРСР на низку незалежних держав, а також провідної ролі України у цьому процесі. Виступав проти політики асиміляції українців, запровадження окремих шкіл для українців і поляків, відкриття укр. ун-ту, утворення нац. виборчих курій (по 50% мандатів для українців і поляків без огляду на співвідношення у тій чи іншій місцевості населення

обох національностей), визнання рівноправності укр. мови. 1935 Г. загрозувало інтернування в *Березі Картузькій* за публікацію в «Бунті молодих» статті О. Бохенського, в якій той стверджував, що вбивство бойовиками ОУН міністра *Б. Перацького* було наслідком політики Польщі щодо українців, оскільки акти терору є породженням бездумних репресій уряду. В роки Другої світової війни Г. перебував на дипломатичній службі та на пропагандистській роботі в Другому корпусі армії ген. В. Андерса. З жовтня 1946 очолював Літ. ін-т у Римі (створений В. Андерсом при порозумінні з польськ. еміграційним урядом). У червні 1947 видав перший номер часопису «Культура». Того ж року Літ. ін-т і редакція «Культури» переїхали до Парижа. Крім «Культури», редакція часопису видавала «Бібліотеку «Культури» та «Історичні зошити» (з 1961). Найближчими співпрацівниками були відомі публіцисти, літератори, митці: Ю. Мерошевський, Ю. Лободовський, Є. Стемповський, В. Гомбровіч, Ч. Мілош, Ю. Чапський та ін. З «Культурою» співпрацювали І. Кошелівець, Б. Левицький, Б. Осадчук, Ю. Шевельов, Р. Шпорлюк. Укр. тематика була одним із гол. напрям. у тематиці публікацій часопису. Т. зв. «східна концепція» Г. полягала в утвердженні у свідомості поляків необхідності відмови від претензій на Львів та «креси всходні», визнання реалій повоєн. кордонів, вирішення з укр. стороною взаємних претензій виключно шляхом дискусій і вибачення в ім'я боротьби зі спільним поневолювачем. Ця концепція стала важливим аспектом «інтелектуальної революції», здійсненої на переломі 1940–50-х у середовищі польськ. та укр. інтелігенції на еміграції, видавцями і авторами паризької «Культури». 1977 у «Культурі» була опублікована «Декларація» провідних польськ., чес. і рос. емігрантів, які висловилися на підтримку права народу України, як ін. народів СРСР, на самовизначення. У 1990-х Г. неодноразово підкреслював, що незалежна демократична Україна має для Польщі більше значення, ніж навіть вступ останньої до структур НАТО.

Б. Гудь (Львів).

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР – у Російській імперії з 1775 – вища урядова особа в губ. адміністрації, яка очолювала *генерал-губернаторство*. До 1775 звання Г.-г. було почесним. Із 1708 очолювали органи колоніальної адміністрації у Київ. губ. (перший – М. Леонтєв). У цей період цивільна влада належала гетьманському правлінню, а Г.-г. здійснював нагляд за військ. справами і обороною кордонів. Київ. Г.-г. мав повноваження вести переговори з Кримським ханством, Туреччиною і Польщею. Після проведення Катериною II у 1775 губ.-кої реформи влада Г.-г., особливо в колоніальних володіннях Росії, набула характеру військ. диктатури. Як глава усієї військ., адм., суд. і фін. влади,

Г.-г. мав практично необмежені повноваження. Г.-г. був одночасно і команд. військ. округу. Призначався царем. Як правило, на посаду Г.-г. призначалися найбільш реакційні й шовіністично настроєні рос. генерали. У різний час в Україні функції Г.-г. виконували відомі своїми антиукр. заходами *П. Румянцев, Д. Бібиков, Г. Бобринський*.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – у Російській імперії 1775–1917 велика адм.-тер. одиниця, до складу якої входила одна або кілька губерній. Створювалось рос. урядом, в основному для боротьби з нац.-визвол. рухом поневолених народів або у воєн. час. У Г.-г. фактично запроваджувався стан військ. диктатури. На чолі Г.-г. стояв *генерал-губернатор*. 1764 після ліквідації гетьманства в *Лівобережній Україні* було створено Малорос. Г.-г., яке протягом 1764–82 очолював П. Румянцев. В Україні в різний час існували Харківське (1775–96) з Харківською і Воронежською губ., Київське (1832–1914) з Київською, Волинською і Подільською губ., Новоросійське з Катеринославською, Таврійською і Херсонською губ. та ін. Г.-г. Так, у 1914–17 на тер. Галичини і Буковини, окупованій рос. військами, було створено *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*.

ГЕНЕРАЛЬНА БУЛАВА – у період укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 одна з назв Генерального штабу *Армії Української Народної Республіки*.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – найвища адміністративна установа Гетьманщини 17–18 ст. Створена *Б. Хмельницьким* під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Здійснювала військ., адм., суд. і фін. управління. Гетьман через Г. в. к. управляв військ., адм., суд. та фін. справами держави. Г. в. к. підпорядковувалась *гетьману*, а безпосередньо керував її діяльністю *генеральний писар*. До складу Г.в.к. входила вся ген. старшина, крім *генерального судді*. Здійснювала нагляд за рішеннями *Генерального військового суду* з кримінальних і політ. справ. Все діловодство велося укр. мовою. Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція (в різні часи – *Чигирин, Гадяч, Батурич, Глухів*). З 28.11.1720 указом *Петра I* позбавлена фін. і суд. функцій. З 1722 діяльність Г. в. к. контролювалась *Малоросійською колегією*. 1727–34 за гетьманства *Д. Апостола* знову підпорядковувалась гетьману. Після його смерті реорганізована у *Правління гетьманського уряду*. За гетьмана *К. Розумовського* була знову відновлена і функціонувала до остаточної ліквідації рос. урядом гетьманства 10(21).11.1764.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – найвищий держ. і політ. орган у часи *Гетьманщини* про-

тягом 1648–1750. Скликалася для обрання *гетьмана* або вирішення важливих держ., політ., військ. і суд. питань, обговорювала зовнішньополіт. справи. Г. в. р. скликалася окремими універсалами гетьмана. Брати участь у раді мали всі козаки, іноді делегати від міщан, в окремих випадках – селяни (т. зв. *Чорна рада*). Учасники ради утворювали коло, в центрі якого стояв гетьман із старшиною. Число присутніх могло доходити до кількох тисяч. Постійного місця проведення Г. в. р. не існувало. Найчастіше рада збиралася на р. Росаві (Київщина) та в м. Переяславі. Наприкін. 17 ст. вплив її на держ. життя України послабився. Основні функції перейшли до *ради старшини*. На поч. 18 ст. Г. в. р. збиралася лише для затвердження рішень, які вже прийняли гетьман і *генеральна старшина*. У лютому 1750 відбулась остання Г. в. р. (див. *Глухівська рада 1750*), на якій було проголошено гетьманом України *К. Розумовського*.

ГЕНЕРАЛЬНА ГУБЕРНІЯ (Генерал-губернаторство) – тимчасова адм.-тер. одиниця, утворена 12.10.1939 гітлерівським урядом (під час Другої світової війни) у цент.-сх. частині польської держави. Адм. центр знаходився у Кракові. До складу Г. г. входили і укр. етнограф. землі – *Лемківщина, Підляшшя, частина Посяння, Холмщина* (заг. площа 16 тис. кв. км). 1.8.1941 Г. г. була об'єднана з дистриктом (провінцією) Галичина. На чолі Г. г. стояв ген.-губернатор (Г. Франк), якому належала вся повнота адм. та військ. влади. Г. г. поділялась на окружні староства («крайзауптманшафти») та виділені в окремі одиниці «вільні міста» («крайзфрайштадти») на чолі з штаттгауптманами. У Галичині було відновлено поділ на повіти і гміни. Сільськ. населення отримало право тер. самоуправління. Окупаційний режим на галицьких землях був дещо ліберальніший, ніж на решті укр. тер., що було пов'язано з її тривалим перебуванням у складі Австро-Угорщини.

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – найвища фін. установа гетьманського уряду 1723–81 в Україні. Г. с. к. займалася збиранням податків із населення, відала військ. скарбом, контролювала держ. прибутки та видатки, наглядала за будівництвом укріплень. Г. с. к. очолював *генеральний підскарбій*. Знаходилася у *Глухові*.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – 1) Вища держ. адміністрація в *Гетьманщині* у 17–18 ст. Г. с. складала найближче оточення *гетьмана*. До складу Г. с. входили: *генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний*, два *генеральних осавули*. Г. с. брала участь у Ген. військ. раді, вирішувала найважливіші політ., адм. та військ. питання, проводила дипло-

матичні переговори, відала фінансами і суд. установами, очолювала збройні сили Гетьманщини. Протягом 18 ст. права Г. с. у вирішенні держ. справ України постійно обмежувалися заходами російського уряду. Внаслідок обмеження рос. царизмом держ. прав України Г. с. втрачала свої функції. На поч. 1780-х Г. с. як адм. орган перестала існувати. 2) У період *Гетьманату* 1918 – вищий старшинський командний склад Збройних сил *Української Держави*, до якого належали ген. хорунжий, ген. бунчужний і ген. осавул (див. також *Українські військові звання*).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ – 1) Виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у *Гетьманщині* 17–18 ст., член *генеральної старшини*. До обов'язків Г. б. належало берегти і захищати у воєн. часи бунчук – символ гетьманської влади. Під час воєн. дій керував відділами козац. війська. Г. б. виконував важливі доручення гетьмана щодо суд. справ, дипломатичної служби. 2) У період *Гетьманату* 1918 – військ. звання особи вищого командного складу в Збройних силах *Української Держави*. Разом із ген. хорунжим і ген. обозним становив ген. старшину.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД (Генеральний суд) – найвища суд. установа *Гетьманщини* 17–18 ст. Виник під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Підпорядковувався *гетьманові*. Розглядав справи про вбивства, грабежі, підпали маєтків. Найважливіші справи (напр., злочини проти Укр. держави, невиконання розпоряджень гетьмана тощо.) та суд над генеральною війською і полковою старшиною розглядалися у Г. в. с. членами *генеральної старшини*. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Рішення Г. в. с. могло бути оскаржене у гетьмана. За гетьманства *К. Розумовського* складався з 12 чл. – 2 ген. судді й 10 виборних чл. Офіц. діяв до утворення намісництва (1782–83), а фактично існував до 1790.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ – 1) Вища службова особа держ. адміністрації у *Гетьманщині* 17–18 ст. Входив до складу ген. старшини (див. *Обозний*). 2) У період *Гетьманату* 1918 – найвище військ. звання у Збройних силах *Української Держави*. Разом із *генеральним хорунжим* і *генеральним бунчужним* становив *генеральну старшину*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ – чл. *генеральної старшини*, вища службова особа держ. адміністрації у *Гетьманщині* 17–18 ст. Г. о. було двоє – старший і молодший (підосавульний). Старший Г. о. охороняв гетьманську булаву, був найближчим пом. *гетьмана* у військ. питаннях, розслідував тяжкі

злочини, брав участь у переговорах з іноземними послами, виконував обов'язки *наказного гетьмана*. Г. о. здійснював інспектування війська, вів козац. списки, брав участь у роботі *Генеральної військової канцелярії*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР – 1) Чл. *генеральної старшини*, вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні 17–18 ст. Іноземці називали його канцлером. Г. п. керував діяльністю *Генеральної військової канцелярії*, приймав іноз. послів, брав участь у виробленні умов міжнар. договорів, вів дипломатичне листування. Г. п. зберігав держ. печатку. 2) 1917–18 – чл. Генерального Секретаріату УЦР УНР, вища службова особа *Української Народної Республіки*. Вів справи укр. уряду, зберігав держ. печатку, стверджував законність та чинність документів. Посада Г. п. існувала з 15(28).6.1917 до 9(22).1.1918. Г. п. були *П. Христюк, О. Лотоцький*, з листопада 1917 – справи Ген. Секретаріату вів заступник Г. п. *І. Мірний*. 22.1.1918 у зв'язку з перетвореннями Ген. Секретаріату у *Раду Народних Міністрів* УНР замість Г. п. було встановлено посаду *державного писаря*. Держ. писарем УНР став *І. Мірний*. У період *Української Держави* функції Г. п. виконував держ. секретар.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ – вища службова особа державної адміністрації в Україні у серед. 17–18 ст., член *генеральної старшини*. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів. Г. п. керував збором податків, встановлював мита, стояв на чолі *Генеральної скарбової канцелярії*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УЦР-УНР – виконавчий орган, створений після проголошення *І Універсалу* за рішенням Комітету УЦР від 15.6.1917. Перебрав на себе виконавчі функції Комітету УЦР. До першого складу Г. С., затвердженого V сесією *Української Центральної Ради* 23.6.1917, входили: *В. Винниченко* (голова, секретар внутр. справ), *Б. Мартос* (секретар зем. справ), *С. Петлюра* (секретар військ. справ), *В. Садовський* (секретар суд. справ), *І. Стешенко* (секретар освіти), *С. Єфремов* (секретар міжнародних справ), *П. Христюк* (ген. писар), *М. Стасюк* (секретар прод. справ), *Х. Барановський* (секретар фін. справ). Згодом кількісний та персональний склад Г. С. змінювався. Всього за період із 23.6.1917 до 11.1.1918 діяло 4 кабінети. Головою (за винятком кількох днів у серпні 1917) був *В. Винниченко*. Статус, структура, завдання й обов'язки Г. С. були проголошені в його програмній декларації від 26.6.1917. Утворення Г. С. було важливою політ. акцією УЦР на шляху здобуття автономії. Питання його конститування, меж компетенції, затверд-

ження складу, підпорядкування у липні–вересні 1917 були в центрі уваги УЦР та переговорів її делегацій із Тимчасовим урядом. 3.7.1917 Тимчасовий уряд своєю декларацією визнав Г. С. вищим органом крайової влади в Україні. Дане положення одночасно було зафіксоване у *ІІ Універсалі* УЦР. Центральна Рада розширила склад Г. С. за рахунок створення ген. секретарств шляхів, пошти та телеграфу, праці, торгу й пром., введення посад генерального контролера, представника Г. С. при Тимчасовому уряді та двох тов. ген. секретаря міжнац. справ. 15.7 Мала Рада затвердила розширений Г. С. Його склад поповнили *В. Голубович, О. Зарубін, М. Рафес, П. Стебницький*. Посади генеральних секретарів праці та торгу і промисловості залишилися вакантними. Для правового закріплення статусу та функцій вищого органу управління УЦР розробила та прийняла 16.7.1917 «Статут Генерального Секретаріату», названий її провідними діячами першою конституцією України. До складу Г. С., який формувався, був відповідальний перед УЦР та затверджувався Тимчасовим урядом, повинні були входити 14 осіб, його влада мала поширюватися на всі урядові інституції України. Санкції на укр. законопроекти повинен був давати Тимчасовий уряд, він же затверджував тимчасові фін. розрахунки на потреби України. Місія укр. делегації на чолі з *В. Винниченком* до Петрограда у липні 1917 для затвердження «Статуту» та нового розширеного складу Г. С. виявилася невдалою. Відхиливши «Статут», Тимчасовий уряд видав 4.8.1917 свою «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові», за якою значно обмежувалася його компетенція, а сам він визнавався винятково місц. органом Тимчасового уряду. Склад виконавчого органу зменшувався з 14 до 9 осіб, з нього вилучалися ген. секретарства військ., прод., суд. справ, пошти та телеграфу, шляхів сполучення, а його правочинність поширювалася лише на 5 (Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Подільську) з 9 укр. губерній. Інструкція в цілому відкривала простір для сваволі Тимчасового уряду стосовно України, перешкоджала утворенню єдиної системи влади. Вищий виконавчий орган перетворювався на проміжну інстанцію між Тимчасовим урядом та місц. органами управління. 6-та сесія УЦР, що відкрилася 5.8.1917, пройшла під знаком гострої критики «Інструкції». Кабінет *В. Винниченка* подав у відставку. 13.8 УЦР доручила сформувати новий кабінет *Д. Дорошенкові*, проте його склад, як і голова, не були затверджені. 21.8.1917 Центральна рада ухвалила, а 1.9.1917 Тимчасовий уряд затвердив Г. С. у складі: *В. Винниченко* (голова, секретар внутр. справ), *І. Стешенко* (освіти), *М. Туган-Барановський* (фінансів), *М. Савченко-Більський* (зем. справ), *Б. Мартос* (тов. секретаря зем. справ), *О. Шульгин* (міжнар. справ), *М. Міцкевич, М. Зільберфарб* (тов. секретаря міжнар. справ),

О. Зарубін (ген. контролер), О. Лотоцький (ген. писар), П. Стебницький (комісар України при Тимчасовому уряді). 3.9 відбулося засідання Г. С., на якому обговорювалися питання орг. роботи вищого виконавчого органу України. З цього часу Г. С. перетворився на найдієвіший інструмент здійснення політики УЦР. До 3.1.1918 відбулося 63 засідання Г. С., на яких розглянуто понад 430 питань політ., економ., військ., міжнар. характеру. Після жовтневого перевороту 1917 та повалення Тимчасового уряду УЦР і Г. С. були визнані крайовою владою в Україні. Повноваження та склад Г. С. були розширені такими важливими для державотворчого процесу відомствами: військ., суд., прод. справ, праці, торгу й пром., шляхів, пошт і телеграфів. Останній кабінет був ухвалений УЦР 1.11.1917. З проголошенням УНР він виконував функції уряду та поширив свою владу на всі укр. губ. Після проголошення IV Універсалу 11.1.1918 реорганізований у Раду Народних Міністрів УНР. Офіц. друкований орган – газ. «Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки» (листопад-грудень 1917).

С. Панькова (Київ).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД – найвищий суд. орган Української Народної Республіки і Української Держави в 1917–1918 створений законом УЦР від 2(15).12.1917 (за ін. д. 4(17).12.1917). Орг-ція і порядок діяльності Г. с. визначалися даним законом до прийняття Установчими зборами України Конституції УНР. Г. с. складався з трьох департаментів: цивільного, карного, адм. Виконував свої функції на тер. усієї України і мав здійснювати нагляд за суд. діяльністю суддів УНР, в межах, установлених законом. Чл. Г. с. мали звання ген. суддів. Керівництво Г. с. належало старшому за віком ген. судді. При Г. с. створювалась прокуратура (прокураторія). Законом Ради Міністрів Української Держави від 2.6.1918 повноваження Г. с. були продовжені до утворення Держ. сенату (8.7.1918). До складу сенату входили три Г. с. – адм., карний, цивільний (див. Державний сенат Української Держави).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ – 1) Вища службова особа держ. адміністрації в Україні 16–18 ст., чл. ген. старшини. Г. с., як правило, було двоє. Г. с. розглядав справи, які поступали на ім'я гетьмана. Рішення Г. с. виносив одноосібно, лише в присутності писаря. Часто Г. с. виїжджав вирішувати суд. справи на місця. Г. с. очолював Генеральний військовий суд: Г. с. часто брав участь у дипломатичних переговорах, а також виконував обов'язки наказного гетьмана. 2) В Українській Народній Республіці і Українській Державі 1917–18 – вища суд. посада, чл. Ген. суду. 2(15).1.1918 Мала Рада таємним голосуванням обрала Г. с. УНР: П. Ачка-

сова, О. Бутовського, Пухтинського, М. Радченка, О. Хруцького, Г. Шиянова, С. Шелухина, Попова. Після відновлення в березні 1918 влади УЦ Ради в Києві. Г. с. стали: П. Ачкасов, Пухтинський, С. Шелухин, А. Вязлов, А. Марголін, П. Яценко, Д. Маркович, Г. Шиянов, Попов, М. Радченко. В перші місяці існування Гетьманату було створено Ген. суд Укр. держави, до складу якого увійшла більшість Г. с. УНР. 8.7.1918 на основі затвердженого гетьманом закону Ради Міністрів ці Г. с. склали основу Державного сенату Української Держави і отримали звання сенаторів.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – 1) Член ген. старшини, вища посадова особа гетьманської адміністрації в Україні у 17–18 ст. Офіц. обов'язком Г. х. була охорона гол. хоругви козац. війська. Г. х. видав здебільшого військ. справами і в певній мірі був ад'ютантом гетьмана: виконував його важливі військ. та дипломатичні доручення. Призначався наказним гетьманом. 2) У період Гетьманату 1918 – військ. звання особи вищого командного складу у Збройних силах Української Держави. Разом із ген. бунчужним і ген. обозним становили ген. старшину.

ГЕОРГІЦУ СТЕФАН (Георгіца, Георгій Стефан; р. н. невід. – 1668) – молд. господар (1653–58). У квітні 1653 Г. за підтримки трансільванського кн. Юрія II Ракоці і волоського господаря М. Басараба скинув з престолу В. Лупула. 21–22(1–2.5).1653 укр. війська під проводом Т. Хмельницького розгромили загони Г. і повернули господарський престол Лупулові. Після загибелі Т. Хмельницького (5(15).9.1653) і відступу козац. полків із Сучави Г. знову захопив Ясси. Намагався встановити добросусідські відносини з гетьманом Б. Хмельницьким і отримати військ. допомогу у боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. В липні-серпні 1654 вів у Яссах переговори з укр. послами Д. Лисовцем та Іскрицьким, які завершилися відновленням дипломатичних відносин між Молдавією і Україною. Позбавлений влади ставлениками Туреччини.

ГЕППЕНЕР МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ (14.9.1901 – 17.10.1971) – укр. архівіст, славіст, археограф. Н. у Кронштадті (Росія). 1921–24 навчався на літ. ф-ті Київ. ін-ту нар. освіти. Викладав у П'ятій трудовій школі м. Києва (1925–30), працював на різних посадах у Всенародній бібліотеці України і бібліотеці Академії наук (1927–38). 1938–41 – співробітник відділу історії давньої укр. літератури Ін-ту літератури ім. Т. Шевченка, викладач палеографії в Ін-ті історії Академії наук, Педагогічному ін-ті та Київському ун-ті. Брав участь у підготовці академічного видання творів Т. Шевченка. 1941 захистив канд. дисертацію на тему «Повісті

про Троянську війну в літературі сх. слов'ян 15–17 ст.». Під час нім. окупації жив у Києві. Працював в Академічній бібліотеці при міській управі. З 1942 – директор Краєвої бібліотеки. Організував урятування книжкових та рукописних зібрань, залишених власниками під час евакуації (всього понад 850 тис. кн. од.), серед них – бібліотеки та рукописні колекції установ АН УРСР, бібліотечних фондів Наркомату освіти, архів Українського науково-дослідного ін-ту книгознавства, колекційні фонди Музею діячів України, приватні бібліотеки (П. Попова, М. Холодного, О. Богомольця, Н. Медведєвої, С. Серенсена), особисті архіви (І. Ле, В. Сосяри, А. Малишка, С. Скляренка, Ю. Яновського, П. Тичини, М. Рильського, А. Головка, С. Шелухина та багатьох ін.). Опікувався збереженням архівних фондів, згодом сприяв їх поверненню в Україну. У повоєнні роки висланий із Києва (як людина, що залишилася в окупаційній зоні). Автор праці «Слов'янські рукописи 11–14 ст.» (1968), наук. розвідок «До історії старої української повісті», «К історії переклада повести о Трое Гвидо де Колумна», «Рукописна спадщина Т. Г. Шевченка» та ін.

Л. Дубровіна (Київ).

ГЕРАСИМЧУК ВАСИЛЬ (10.1.1880 – 1.9.1944) – укр. історик. Н. у с. Ільківці (поблизу Сокаля) на Львівщині. 1900–04 навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту, де слухав лекції М. Грушевського. 1903 став членом Наукового т-ва ім. Шевченка, чл. його Археологічної комісії (з 1906). 1904–05 перебував в австрійській армії. 1907–13 учителював у гімназіях Станіслава і Львова. 1912 захистив докторську дисертацію. У роки Першої світової війни 1914–18 – в австр. армії. У 1920–30-х викладав у гімназіях Стрия і Львова. З 1925 – член Комісії ВУАН з вивчення історії Зх. України. За її дорученням опрацьовував джерела до історії козащини в архівах Львова і Кракова. З 1929 – дійсн. чл. Історичної секції ВУАН. 1940–41 – наук. співробітник Львівського відділу Ін-ту історії України. Як історик дебютував 1904 із розвідкою «Іван Виговський і Юрій Хмельницький» у «Записках НТШ». 1909 з'явилось його ґрунтовне дослідження «Виговщина і Гадацький трактат» («Записки НТШ», тт. 87–89), в якому представлена широка панорама іст. подій, пов'язаних з гезеозу, реалізацією та наслідками цієї угоди. 1912 опублікував статтю про Чуднівську кампанію 1660. У багатьох працях Г. торкався проблеми укр. політ. еліти серед. і 2-ї пол. 17 ст. та її здатності забезпечити побудову Української держави. У цьому плані найбільшої уваги заслуговує праця про «Березневі статі» 1654 Б. Хмельницького, яка була вміщена у ювілейному збірнику «Записок НТШ» на пошану академіка К. Студинського (1930). 1994 Львівським відділенням Ін-ту укр. історіографії ім. М. Грушевського опубліковано частину доку-

ментів, зібраних ученим («Матеріали до історії козащини 17 віку»).

К. Кондратюк (Львів).

ГЕРБ – емблема, особливий спадковий знак, укладене відповідно до законів геральдики поєднання фігур та предметів, що мають символічне значення і виражають певну історичну традицію. Існують такі осн. групи Г.: 1) держ., 2) зем. (іст. земель, провін., губ., обл. тощо), 3) міські, 4) корпоративні (ремісничих цехів, церк. братств тощо), 5) родові. Їх зображали на прапорах, монетах, рицарських обладунках та зброї, посуді, будівлях, рукописних і друкованих книгах та на ін.

Найдавнішим прообразом Г. були тотемічні зображення тварин і покровителів племені чи роду в епоху родового ладу. Їхні зародки спостерігаємо в численних символічних фігурах, родових знаках власності («знамені», «рубелі», «мітки» – у слов'ян, тамги – у тюрк. племен).

Виникнення Г., як родових спадкових символів, характерних своєю однорідністю, з властивими лише їм елементами, розташованими у певному порядку, належить до 11–12 ст., до епохи хресто-вих походів. Г. родів затверджувались або надавалися спец. рішенням держ. влади. Атрибутами повного Г. є: шит, шолом, намет, корона, нашоломник, щитотримачі, мантія, девіз (коротке речення з гаслом роду). Гол. частина – щит із зображенням на ньому – називається емблемою, клейнодом або титулом.

На укр. землях слов'яни використовували різні символічні знаки ще в епоху родоплем. ладу. Ними були квадрат, ромб, коло, зірки, півмісяць, геральдичні звірі та птахи – однороги, орли тощо. В період розкладу родового ладу вони перетворюються у сімейні та особисті знаки власності, які широко використовувались для таврування худоби, різних знарядь праці, бортих дерев тощо. Після утворення Київ. держави правлячий княжий рід Рюриковичів користувався знаком власності у вигляді дво-, а згодом тризубця, який незабаром став і держ. Г. Його зображення відоме з печатки кн. Святослава Ігоровича. Згодом цей знак карбується на срібних та золотих монетах великого кн. київ. Володимира Святославича (980–1015). На них бачимо з одного боку зображення кн., а з іншого – тризуб і напис: «Володимир на столі, а це його срібло». Тризуб виявлено на цеглі Десятинної церкви у Києві, на плитах Успенського собору у Володимирі-Волинському, він міститься у Г. франц. королеви Анни, – дочки Ярослава Мудрого. Як знак князівського роду він широко використовувався на печатках, якими скріплювали міжнар. договори, князівських товарах, що вивозилися на продаж за кордон тощо.

Після смерті Володимира Великого зображення тризубця зустрічаємо на монетах князів Святопол-

ка Окаянного (1015–1019), Ярослава Мудрого (1019–1054) та ін. в період розпаду Київ. держави тризубець споч. модифікується у вигляді двозубця, а згодом витісняється з ужитку. На зміну йому приходять зем. Г. – на Київщині це зображення Св. архистратига Михаїла, в Галичині – лева, зіпертого на скелю.

Після включення укр. земель до складу Польщі широкого поширення набуло використання Г. окремих шляхет. родів, що мали глибоке давньоруське коріння (кн. *Острозькі, Корецькі, Вишневецькі* та ін.). Тоді ж були офіц. утверджені істор. Г. окремих істор. земель, напр., Галичини (Львівської землі Руського воєводства) – золотий лев, що спирається на скелю на голубому тлі. Широко розповсюдженими стали й міські Г., що використовувалися на міськ. печатках, прапорах тощо.

Утворене 1572 реєстрове козац. військо також одержало свою гербову символіку – зображення лицаря-козака з самопалом, яке часто використовувалося на печатках реєстрового козац. війська, Запорізької Січі та укр. гетьманів: після відновлення укр. нац. державності з серед. 17 ст. до серед. 18 ст.

У період нац. відродження на галицьких землях у середині 19 ст. поширилося використання Г. старого символу *Галицько-Волинської держави* – золотого лева на блакитному тлі. Саме він став емблемою багатьох західноукр. політ. та культ.-просвітницьких орг-цій і військ. формувань в роки Першої світової війни (напр., Українське січове стрілецтво). Законом Ради державних секретарів про самостійність укр. земель кол. Австро-Угорської монархії від 12.11.1918, який був схвалений *Українською Національною Радою ЗУНР-ЗО УНР* у Львові 13.11.1918, ЗУНР було затверджено золотого лева на синьому тлі, обернутого вправо.

Після утворення в Києві УЦ Ради і визнання її Тимчасовим урядом Росії постало питання про створення укр. держ. символіки. Після тривалої дискусії 12.3.1918 на засіданні *Малої Ради* у Коростені держ. Г. УНР було схвалено зображення золотого тризубця на синьому тлі. 1.3.1918 це рішення було опубліковано у Києві, а 22.3.1918 затверджено ЦР у формі великого і малого Г. з відповідним орнаментальним облямуванням. Автором проектів був відомий художник В. Кричевський. Тоді ж було схвалено і зображення великої та малої печаток УНР. Тризубець залишився держ. Г. України і в часи *Гетьманату П. Скоропадського* (1918) та правління *Директорії УНР* (1918–1920). Після проголошення акта Соборності України 22.01.1919 і об'єднання УНР та ЗУНР в єдиній Українській державі її Г. став золотий тризубець на синьому тлі.

Після ліквідації укр. нац. державності зображення тризубця часто використовували у своїй символіці різні політ. та культ.-просвітницькі орг-ції Зх. України – *Організація укр. націоналістів* (середній зуб тризубця оформлений у вигляді меча),

християнські орг-ції (середній зуб у вигляді хреста) тощо.

Крайовим Г. Закарпаття у складі Чехо-Словацької 1920 було ухвалено зображення ведмеда на правому боці гербового щита і синьо-жовтих смуг – на лівому. 15.3.1939 сейм Карпатської України, що проголосив її незалежність, включив до крайового Г. зображення тризубця.

В роки існування УРСР її Г. був модифікований Г. рад. Росії – золоті серп і молот у променях сонця на червоному полі в обрамленні пшеничних колосків з п'ятикутною червоною зіркою вгорі. Тут же напис: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Це зображення часто зазнавало різних незначних змін. Жодних укр. нац. та істор. традицій у цьому Г. не було.

Після відновлення укр. нац. державності Верховна Рада України 1992 затвердила зображення золотого тризубця на синьому полі малим держ. Г. України.

ГЕРБЕЛЬ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1856 – р. см. невід.) – голова (отаман) Ради Міністрів *Української Держави*. Н. у родині купця С.-Петербурзької губ. Освіту здобув у Кременчуцькому реальному училищі. 1877 вступив добровольцем на військову службу. Навчався у Єлисаветградському кавалерійському училищі. 1883 переведений до запаса армійської кавалерії. Покинувши військ. службу, оселився в Херсонській губ. У лютому 1883 обраний гласним Херсонського пов. земського зібрання. З 1883 впродовж багатьох років переобирався почесним мировим суддею Херсонського мирового окр. У вересні 1902 був затверджений харківським віце-губернатором. 30.4.1903 призначений в.о. губернатратора, а потім і затверджений на посаді. 1904–12 – начальник Головного управління у справах місцевого господарства. З 1.1.1912 – чл. Державної ради, де входив до правих угруповань. 1915–17 – гол. управляючий з заготівлі продовольства для Пд.-Зх. фронту. 1918 – один із найближчих співробітників гетьмана *П. Скоропадського*. З серед. 1918 – представник гетьмана при командуванні австро-угорських військ. З літа 1918 – міністр продовольчих справ в уряді *Ф. Лизогуба*. У серед. жовтня 1918 підписав «Записку дев'ятьох» до голови гетьманського уряду, в якій йшлося про необхідність переорієнтації держ. політики Гетьманату на досягнення порозуміння з Антантою і встановлення федеративного зв'язку з майбутньою найбільшою Росією. Після проголошення гетьманом *П. Скоропадським* федерації з Росією, 14.11.1918 очолив новосформований уряд. Першим «актом» нового уряду був розгін студентської маніфестації, що призвело до масових жертв. Встановив контакт із Добровольчою армією ген. *А. Денікіна*. Однак, його кабінет, який отримав у широких колах назву «міністерства рос. монархістів» протримався лише місяць. Після зречення *П. Ско-*

ропадського (грудень 1918) П. був заарештований респ. владою і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, згодом перебував під арештом у Вінниці. У квітні 1919 звільнений і висланий до Одеси. Останні роки життя провів в еміграції у Німеччині.

С. Посохов (Харків).

ГЕРМАЙЗЕ ОСИП ЮЛІЙОВИЧ (Іосиф Георгійович, до хрещення у 1900 – Самуїл-Іосиф Геніх; 23.7(5.8).1892 – 22.9.1958) – історик і археограф. Н. у Києві. 1916 закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. Член Історичної секції *Українського наук. т-ва* у Києві. З 1918 – на пед. роботі. 1920–29 – викладач, проф. київ. вузів, 1923–25 – організатор і керівник іст.-архівного семінару при Київському іст. архіві ім. В. Антоновича. Одночасно працював у ВУАН: очолював роботу Археографічної комісії (1924–29), секції методології та соціологічного обґрунтування історії Науково-дослідної кафедри історії України у Києві *М. Грушевського* (1924–29), керував секцією історії України Науково-дослідної кафедри марксизму та ленінізму (1926–29). Готував до видання «Коденську книгу судових справ», «Акти про гайдамаччину». Видав матеріали до історії укр. руху за часів Першої світової війни. 1927–29 входив у комісію для підготовки до видання Архіву Коша Запорізької Січі. Заарештований 26.7.1929 у справі «СВУ». Засуджений на 5 років позбавлення волі. Повторно арештований і засуджений 1937 і 1944. Помер на заслanni. Реабілітований 1958 і 1989. Вивчав соціально-економ. відносини Гетьманщини 17–18 ст., соціально-політ. історію України 2-ї пол. 17 ст., досліджував історію гайдамаччини 18 ст. та рев. руху 19-поч. 20 ст. Автор понад 50 наукових праць, зокрема «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» (1924), «Нариси з історії революційного руху на Україні» (1926, т.1), «Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України» (1929), «Коденська книга судових справ» (1931).

О. Юркова (Київ).

ГЕРМАНАРІХ (р. н. невід. – 375) – остготський король з роду Аманів, який у 4 ст. підкорив своїй владі остготські та вестготські племена, а також дрібні угро-фінські племена Поволжя. Підкорені Г. племена були обкладені даниною. Вів війни з антами, плем. союз яких очолював вождь Бож. Готський плем. союз, який очолював Г., був нетривким держ. об'єднанням. 375 його розгромили гуни, а Г. покінчив життя самогубством.

ГЕРОДОТ (між 490 і 480 до н. е. – між 430 і 425 до н. е.) – видатний давньогрец. історик, назв. «батьком історії». Н. в м. Галікарнасі в Малій Азії. Після встановлення тиранії змушений залишити батьківщину. Деякий час жив на о. Самос. Протягом 455–

447 до н. е. багато подорожував, відвідав Єгипет, Вавилонію, Фінікію, Сирію. Перебуваючи на берегах Чорного моря (в м. *Ольвії*), зібрав дані про скіфів та ін. племена, що жили в Укр. Причорномор'ї. Бл. 445 до н. е. жив у Афінах, де підтримував тісні відносини з Периклом. 443 до н. е. переселився в м. Фурій у Пн. Італії та став громадянином міста. Г. – автор «Історії греко-перських воєн». Гол. темою твору є боротьба греків (еллінів) під керівництвом Афінів проти персів. Праця Г. – цінне джерело з історії, етнографії та географії Укр. Причорномор'я. В 4 кн. твору подано систематичний опис життя і побуту скіфів, а також кіммерійців, таврів та ін. племен, які заселяли південноукр. степи. Г. описав похід військ перського царя Дарія I проти скіфів 514 або 513 до н. е. Опис подій в «Історії» доведений до 479–78 до н. е.

ГЕРЦИК ГРИГОРІЙ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч поч. 18 ст., полк. полтавський (з 1705), згодом – ген. осавул. Підтримав укладення укр.-швед. воєн. союзу та політику гетьмана *І. Мазени*, спрямовану на ліквідацію моск. влади в Україні. Після *Полтавської битви 1709* разом із гетьманом і більшістю старшини змушений відступити у Бендери. Служив генеральним писарем в уряді *П. Орлика*. З 1720 виконував таємні доручення гетьмана у Польщі. Схоплений агентами моск. посла у Варшаві С. Долгорукого. Вивезений до Росії і ув'язнений в Петропавловській фортеці. Подальша доля невідома. За деякими дан., після 1728 жив у Москві.

ГЕТИ – племена фракійського походження, які у 6–4 ст. до н. е. проживали на пн. Балканського п-ова та пониззі Дунаю. Згадки про них містяться у творах давньогрец. авторів, зокрема *Геродота* та *Страбона*. Брали участь у війні з перс. царем Дарієм 513 р. до н. е. Впродовж 4 ст. до н. е. вели війни з македонськими царями Філіпом III та його сином Олександром.

З серед. 1 ст. до н. е. до поч. 2 ст. н. е. вели війни з Рим. державою, які закінчилися поразкою Г. і включенням заселених ними земель до складу рим. пров. Дакія. Протягом тривалого часу напали на грец. колонії у Пн. Причорномор'ї, внаслідок чого деякі з них (Тіра, *Ольвія*) були майже цілком знищені.

ГЕТЬМАН (від нім. *Haupmann*, польськ. *Hetman* – начальник) – 1) У Польщі та Великому князівстві Литовському з 2-ї пол. 15 ст. – команд. збройними силами. Початково Г. призначався королем на час воєн. дій. З 1503 посада Г. великого литовського стала постійною, а з 1581 – довічною. 1527 Г. стали найвищими військ. керівниками. Їхніми помічниками були Г. польні (коронний та литовський). Вперше ця посада з'явилася у Польщі 1539, у Великому князівстві Ли-

товському дещо пізніше. Займалися організацією постачання війська, розвідки, керували найманими військами тощо. 2) Після утворення 1572 укр. реєстрового козац. війська Г. стали називати його керівників. Уряд польсько-литовської держави всіляко уникав вживання даного титулу і підміняв його виразом «старший його Королівської Милості Війська Запорізького». Однак козац. керівники продовжували вживати титулу Г. (*К. Косинський, С. Наливайко, Т. Федорович*). Повноваження Г. реєстрового козацтва були суттєво обмежені урядом Речі Посполитої, а часто ця посада взагалі скасовувалась. Так, після придушення козац.-сел. повстань 1637–38 замість Г. було призначено урядового комісара. 3) Внаслідок відновлення після *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657* укр. держави Г. став її главою. В його руках була зосереджена вся повнота виконавчої, законодавчої та суд. влади, він здійснював зв'язки України з іноз. державами, мав значний вплив на церк. справи. Гетьманські укази – універсали були обов'язковими для всього населення. Ознаками влади Г. були бунчук та булава.

Після Переяславської ради 1654 і укладення Березневих статей 1654 з Росією розпочалося обмеження повноважень Г. Його формально обирали на ген. військ. раді на невизначений термін за погодженням із царським урядом. У 18 ст. новообраний Г. затверджувався в Москві чи Петербурзі й укладав із Росією спец. договір (статті).

Г. очолював уряд України – ген. старшину, що разом з полковниками утворювала старшинську раду, яка мала значний вплив на держ. справи. Посада Г. на Лівобережній Україні існувала до 1764 (з перервами у 1722–27 та 1734–50). Резиденція його послідовно змінювалась у мм. *Чигирин, Гадяч, Батурич, Глухів*.

З 1663 до 1681 посада Г. існувала також на Правобережній Україні (*П. Тетеря, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, М. Ханенко*), 1710–42 Г. України в еміграції був *П. Орлик*.

Упродовж квітня–грудня 1918 на чолі Укр. Держави стояв *П. Скоропадський*, який мав титул Г.

ГЕТЬМАН ПОЛЬНИЙ (двірський) – у Великому князівстві Литовському (з кін. 15 ст.) та у Польщі з 30-х 16 ст. до 18 ст. – заст. гетьмана великого коронного.

ГЕТЬМАНАТ – див. *Українська Держава*.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1918 – держ. переворот, здійснений 29.4.1918 у Києві прихильниками ген. *П. Скоропадського* за підтримки нім. командування. Внаслідок перевороту було ліквідовано *Українську Народну Республіку*, розігнано *Українську Центральну Раду* і проголо-

шено *Українську Державу* на чолі з гетьманом *П. Скоропадським*. У кінці березня 1918 постала опозиція правих консервативних сил на чолі з ген. *П. Скоропадським*, яка створила власну політ. орг. цію – *Українську народну громаду* і розпочала підготовку до встановлення в Україні авторитарної влади. Громада вважала, що тільки авторитарна влада може вивести Україну з безладдя та анархії, в чому досягла порозуміння з Союзом земельних власників та Українською демократично-хліборобською партією. Нім. окупаційна адміністрація теж схилилася до думки про необхідність усунення від влади соціалістичної УЦР, яка не змогла виконувати взяті нею перед кайзерівським урядом екон. зобов'язання. 24.04.1918 під час зустрічі *П. Скоропадського* з нач. штабу нім. військ ген. *В. Гренером* було вироблено умови, на яких німці погоджувались підтримати консервативний уряд. Майбутній гетьман погодився на визнання умов *Берестейського мирного договору 1918*, розпуск УЦР, відкладення скликання Законодавчого зібрання до «повного заспокоєння України», відновлення приватної власності на землю, подальшу реформацію аграрних відносин, оплату Німеччині за військ. допомогу тощо. У свою чергу, німці зобов'язувались у ході перевороту дотримуватися нейтралітету.

Виступ планувався на час роботи Всеукраїнського хліборобського конгресу (квітень 1918), який скликався у Києві з ініціативи Союзу земельних власників. Військ. стороною підготовки перевороту керував ген. *В. Дашкевич-Горбачький*. Були сформовані офіцерські загони, направлені агітатори до всіх укр. військ. частин. Хліборобський конгрес відкрився 29.4.1918 об 11 годині у приміщенні київ. цирку. На нього прибули 6432 представники від 8 губ. України: Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської і Харківської. До них приєдналась частина делегатів з'їзду УДХП (розпочав роботу 28.4). Загальне число учасників Конгресу становило бл. 8 тис. чол., серед яких було багато селян. Делегати одностайно обрали *П. Скоропадського* Гетьманом всієї України, був проведений молебень і хресний хід на майдані Св. Софії.

В цей день відбувалось засідання Центральної Ради, на якому вона ухвалила проект конституції УНР (Статут про держ. устрій, права і вольності УНР). Довідавшись про події, депутати відправили до нім. посла фон Мумма делегацію з повідомленням, що УЦР готова піти на поступки окупаційній владі, зокрема змінити склад *Ради Народних Міністрів* УНР та переглянути земельний закон. З відповіді посла стало зрозумілим, що нім. командування підтримує переворот. Не прийнявши жодного рішення, чл. Ради розійшлися близько 9 години і більше Центральної Рада не збиралася. Кінний загін охорони УЦР (ком. полковник *М. Аркас*) перейшов на бік гетьмана, лише січові стрільці (з 29.4.

охороняли будинок УЦР) спробували його обороняти. Після переговорів підрозділи січових стрільців відійшли до казарм, де 30.4. були роззброєні. Вночі гетьманські загони зайняли основні держ. установи: Військове міністерство, Міністерство внутр. справ, Державний банк та ін. 30.4 влада в столиці повністю перейшла до *П. Скоропадського*.

29.4.1918 був оприлюднений гетьманський маніфест – «Грамота до всього Українського Народу». У грамоті *П. Скоропадський* заявив, що тимчасово перебирає владу і оголошує себе Гетьманом всієї України. Грамота оголошувала про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів; звільнення міністрів та товаришів міністрів; скасування законодавства УЦР і Тимчасового уряду; відновлювалася приватна власність, зокрема на землю, свобода торгівлі та підприємництва; передбачалося проведення аграрної реформи шляхом ліквідації латифундій та продажу землі селянам за помірними цінами, забезпечення прав робітників; видання закону «Про вибори до Українського Союму» (парламенту). Того ж дня були видані «Закони про тимчасовий державний устрій України», у яких конкретизувалися загальні положення, викладені у гетьманській грамоті. Згідно із законами уся законодавча і виконавча влада зосереджувалась у руках гетьмана, він також ставав верховним головнокомандувачем армії. Гетьман призначав голову Ради Міністрів і затверджував кабінет міністрів у повному складі. Закони визначали держ. устрій України та порядок діяльності владних інституцій тимчасово, до обрання Союму і початку його діяльності. «Грамота до всього Українського Народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України» заклали правові основи Української Держави та визначили загальні напрями діяльності її уряду.

А. Буравченко (Київ).

ГЕТЬМАНЩИНА (ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА) 1) Усталена в наук. літературі назва укр. нац. держави, відновленої внаслідок *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, що існувала 1648–1782. Офіц. назва держави – Військо Запорізьке. Царський уряд уникав вживання терміна Г. і в офіц. документах називав її *Малоросією*. Столицями Г. в різні часи були міста *Чигирин, Гадяч, Батурич, Глухів*.

На початковому етапі існування Г. була номінально залежною від Речі Посполитої, а її тер. обмежувалась Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами. Однак фактично вона була незалежною, а влада її глави – гетьмана поширювалася на значно більшу тер. (частина Волині та білорус. земель). Держ. устрій Г. на початковому етапі характеризувався наявністю власного військ.-адм. управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини; єдиною податковою,

судовою, фінансовою, військ. системою, наявністю дипломатичних зносин з іноз. державами тощо.

Після *Переяславської ради* і укладення *Березневих статей 1654* між Україною і Росією моск. уряд розпочав систематичне обмеження прав та привілеїв Г., звівши її до стану автономії, повноваження якої постійно звужувалися (заборона 1669 зносин з іноз. державами, збір 1666–68 податків на Г. рос. чиновниками і відправка грошей до Москви, з поч. 17 ст. – фактичне призначення гетьмана царем та ін.).

1663 Г. поділилася на лівобережну (під контролем *Росії*) та правобережну (під контролем *Речі Посполитої*). Цей поділ був закріплений умовами *Андрусівського перемир'я 1667*. В адм.-тер. відношенні Г. поділялася на полки й сотні. На Правобережжі козац. полково-сотенний устрій проіснував до 1714 (з перервами). На Лівобережжі він зберігся до 1782. Кількість полків та сотень часто змінювалася – виникали одні полки, зникали ін. На Г. найбільш тривалим був поділ на 10 полків: Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. Склалися вони з 7–20 сотень.

Міста на Г. користувалися правами самоврядування, ними управляли магістрати й ратуші. Сусп. структура Г. включала козацтво, укр. шляхту, міщанство, селянство. Провідна роль у держ. житті належала козац. старшині та укр. шляхті, з яких формувалася рада старшин, що була дорадчим органом при гетьмані. Вони ж відігравали вирішальну роль на ген. військ. радах.

Проводячи політику, спрямовану на ліквідацію Г., царський уряд намагався дедалі більше обмежити її автономію. 1722–27 було створено першу Малорос. колегію, що мала право контролювати дії гетьмана та уряду Г. Упродовж 1734–50 гетьманство було скасоване тимчасово, а указом Катерини II 10(21).11.1764 – остаточно. Г. стала управляти друга Малорос. колегія, яку очолював *П. Рум'янцев*. 1782 з утворенням Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв полково-сотенний устрій було скасовано. Г. перестала існувати.

2) Г. називають також державу, на чолі якої стояв гетьман *П. Скоропадський* і яка існувала на Україні з 29.4.1918 до 14.12.1918 (див. *Українська Держава*).

ГИРЯ (ГИРА) ІВАН (р. н. невід. – 1655) – укр. військ. діяч, полк. білоцерківський (1648–49, за ін. дан., 1652–55). У 20–30-х 17 ст. запорізький полк. і військ. суддя. Учасник *Нац.-визвол. війни укр. народу 1648–57*, в ході якої очолював Білоцерківський полк. Брав участь у багатьох битвах проти польськ. загарбників. Помер під час епідемії чуми в Умані.

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600–18(28).11.1683) – укр. осв. і церк. діяч, учений-богослов,

історик. Походив із Пруссії. 1642 закінчив *Києво-Могилянську колегію*, згодом — деякий час навчався за кордоном. За дорученням православного київ. митрополита *П. Могили* керував Печерською друкарнею. 1645–50 проф. і ректор (з 1646) Києво-Могилянської колегії, де читав курси філос., психології та ін. З 1656 — архимандрит Києво-Печерської лаври. Г. був одним з найосвіченіших діячів в Україні 17 ст. Автор філ.-богословських праць — «Твір про всю філософію» (1645–47), «Мир з Богом людини» (1669) та полемічного трактату «Правдива віра» (1668). Г. приписують авторство «Синопсиса» — першого нарису історії України. Редагував «Києво-Печерський патерик» (1661). Помер у Києві.

ГІЛЬДЕБРАНД КОНРАД ЯКІВ (1629–1679) — нім. пастор. 1657 супроводив швед. посла *Г. Веллінга* у Чигирин на переговори з гетьманом *Б. Хмельницьким*. Залишив опис цієї подорожі.

ГІМН — величава пісня, виконання якої пов'язане зі святковими урочистостями, офіц. держ. заходами, військ. парадом, політ. подіями, церк.-культ. ритуалами тощо. Існують держ., військ., патріотичні, реліг., нац. Г. Держ. і нац. Г. утверджують усталене традицією почуття єдності й самобуття народу і є узагальнюючим образом нар. почуттів.

Своїм корінням Г. сягають глибокої давнини. Початково вони використовувались для прославлення богів та героїв. Найдавніші були складені ще в стародавніх Месопотамії та Єгипті. Значного розвитку досягло творення Г. в античній Греції, де їх виконували хори під акомпанемент кіфари.

Після утвердження християнства широкого розвитку досягли реліг. Г. Відомими їх творцями були Роман Солодкоспівець, Йоан Дамаскин та ін. У Київ. державі часто виконувалися величальні Г. — кондаки, а в середньовічній Зх. Європі католицькі Г. — хорали.

Більшість сучас. держ. Г. європ. країн зародилися у 18–19 ст. Це польськ. нац. Г. «Ще Польска не згінела», чеський — «Де є батьківщина моя», франц. — «Марсельеза» та ін. Держ. Г. існують у всіх сучас. державах і разом із гербом та прапором складають держ. символіку.

Укр. нац. та держ. Г. — пісня «Ще не вмерла Україна» — був створений у 60-х. 19 ст. Автор. його слів — відомий укр. поет, етнограф, фольклорист *Павло Чубинський* (1809–84). Уперше слова Г. були опубліковані 1863 й дуже швидко стали популярними серед інтелігенції, студентів у різних частинах України. Автор музики — греко-католицький священник, композитор і диригент *Михайло Вербицький* (1815–70). Крім *М. Вербицького*, музику до гімну «Ще не вмерла Україна» писали інші композитори, зокрема *Кирило Стеценко*.

Упродовж 19–20 ст. нац. Г. на укр. землях вважались також ін. пісні. Особливо часто це був «За-

повіт» *Т. Шевченка*, який постійно виконували під час урочистих подій. На галицьких землях 19 ст. широко використовувалася пісня «Мир вам, браття, всі приносим» (слова *І. Гуталеви*, муз. *Д. Січинського*), яка 1848 була названа *Головною руською радою* як Г. галицьких українців.

Згодом цю ж роль виконували твори «Не пора» (слова *І. Франка*, музика *Д. Січинського*), «Вічний революціонер» (слова *І. Франка*, музика *М. Лисенка*).

На *Закарпатті* українці широко використовували Г. «Я русин був» та «Подкарпатській русини» (слова *О. Духновича*). Останній, зокрема був офіц. Г. краю у роки його входження до складу Чехословаччини (до 1938). Незалежна Карпатська Україна (березень 1939) ухвалила своїм офіц. Г. пісню «Ще не вмерла Україна».

Знанням серед укр. населення Галичини та інших регіонів України був церк. Г. «Боже великий єдиний, нам Україну храни» (слова *О. Кониського*, музика *М. Лисенка*).

Укр. еміграція у США та Канаді як Г. використовувала пісні «За тебе, Україно» (слова *В. Щурата*, музика *С. Людкевича*), «Для тебе, Україно, живемо» (слова *О. Грица*, музика *С. Людкевича*) та ін.

У кінці 20 — на поч. 20 ст. Г. «Ще не вмерла Україна» став найбільш вживаним. Особливо він поширився у роки визв. змагань нар. народу 1917–21, однак спец. закону, що встановив би його як єдиний держ. Г., прийнято не було.

Після відновлення незалежності України Г. «Ще не вмерла Україна» став держ. і використовується у всіх випадках, коли це необхідно й передбачено діючим законодавством.

ГІРЕЇ (Герей, Гераї) — дин. кримських ханів (15–18 ст.). 1449 засновник дин. Г. Хаджі-Гірей, скориставшись із занепаду *Золотої Орди*, проголосив незалежність *Кримського ханства*. 1475 син Хаджі Г. хан *Менлі-Гірей* був змушений визнати себе васалом тур. султана. Резиденцією Г. було спочатку м. Солхат (Старий Крим), згодом — Бахчисарай. Влада Г. обмежувалася впливом великих феодалів (Ширин, Барин, Кипчак, Аргин та ін.), які відігравали значну роль у політ. житті Кримського ханства і нерідко вступали у відкриту боротьбу проти династії Г. організували і очолювали постійні грабіжницькі напади в Україну. На поч. *Нац.-визвол. війни укр. народу 1648–57* хан *Іслам-Гірей III* вступив у союз з гетьманом України *Б. Хмельницьким*, але, щоб не допустити вирішальних перемог укр. армії, зраджував під час *Зборівської битви 1649*, *Берестецької битви 1651* і *Жванецької битви 1653*. Після захоплення Криму Рос. імперією 1783 останній кримський хан *Шагін-Гірей* був змушений зректися престолу і виїхати до Туреччини.

ГІРНЯК НИКИФОР (1885–1962) — укр. військ. діяч, сотник УСС, отаман УГА. Н. на Стані-

славщині (тепер Івано-Франківська обл.). У довоєн. час викладав у Рогатинській гімназії. На поч. *Першої світової війни 1914–18* — ком. сотні *Легіону УСС*. З 14.2.1915 призначений комендантом Коша УСС, який очолював до 1.11.1918. У жовтні 1918 делегований від УСС до складу *Українського гетьманського військового комісаріату*, який діяв у Львові. Учасник *укр.-польськ. війни 1918–19*. У грудні 1919 Г. очолював Вінницький ревком УГА., брав участь у створенні Червоної УГА. Після завершення укр. нац.-визв. змагань 1917–21 емігрував до США. Автор спогадів «Червона Українська Галицька Армія».

ГЛАДКИЙ ЙОСИП (1789–16.7.1866) — останній кошовий *Задунайської Січі*. Н. в с. Мельниках на Черкащині. Працював в Одесі, звідти перебрався на Задунайську Січ і вступив до козацтва. Був обраний курінним, а пізніше — кошовим отаманом. 1828 під час війни 1828–29 Г. на чолі невеликого козац. загону (500 чол.), забравши клейноди і військ. скарб, 18(30).5.1828 перейшов на бік рос. військ в р-ні Ізмаїла. За це тур. уряд жорстоко помстився укр. населенню в Добруджі. Після війни Г. — було присвоєно звання полковника і доручено сформувати *Азовське козацьке військо*. 1852–53 Г. наказний отаман цього війська. Вийшовши у відставку, жив разом із сім'єю у своєму маєтку Новопетропавлівці Олександрівського пов. Катеринославської губ.

ГЛАДКИЙ МАТВІЙ (р. н. невід. — 8(18).5.1652) — укр. військ. діяч, полк. миргородський, фундатор церкви у Миргороді, учасник *Корсунської битви 1648*, *Пилявецької битви 1648*, походив на Львів і Замостя. Восени 1648 керував військами, які вели боротьбу проти польськ.-лит. частин на північно-укр. землях і в Білорусі. В грудні 1648 Г. із Б. Сокальським були послані гетьманом *Б. Хмельницьким* на *елекційний сейм* у Варшаву. Під час *Берестецької битви 1651*, коли татари взяли у полон Б. Хмельницького, виконував обов'язки наказного гетьмана. Будучи незгідним з умовами *Білоцерківського мирного договору 1651* і вимагаючи продовження воєн. дій, разом із козац. загонами *Л. Мозирі* та *Бугая* протидіяв вступові польськ. військ на тер. Гетьманщини. Схоплений і страчений 8(18).5.1652 разом із *Л. Мозирою* і *А. Хмелецьким* на вимогу польської сторони. Похований у с. Миргородці недалеко від Миргорода.

ГЛИНСЬКА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА (р. н. невід. — 4(13).4.1538) — укр. княжна, дочка Василя Глинського, племінниця *М. Глинського*. 1526 вийшла заміж за великого кн. моск. Василя III Івановича. 1533–38 — регентша при малолітньому синові *Івані IV Васильовичі*. 1535 провела грош. реформу, за якою в Моск. князівстві була запрова-

джена єдина грош. система. Припускають, що Г. була отруєна.

ГЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЛЕВОВИЧ (р. н. невід. — 15(24).9.1534) — укр. держ. діяч, керівник антипольськ. повстання на поч. 16 ст. в Україні, князь. Походив із старовинного князівського роду Глинських, який володів м. Глинськом, Полтавою і Глинницею. Виховувався при дворі нім. імп. Максиміліана, згодом служив Альбрехту Саксонському. Перебуваючи в Італії, прийняв католицизм. В 90-х 15 ст. повернувся в Україну. 1499–1507 — маршалок великокнязівського лит. двору. Запідозрений у посяганні на князівську владу й був усунений з усіх держ. посад. Намагаючись відновити незалежну укр. державу на укр. землях, які входили до складу Литви, 1507–08 разом із своїми братами Василем та Іваном очолив повстання укр. і білорус. шляхти проти *Сигізмунда I Старого*. Після поразки повстання змушений перебратися разом із братами до Москви. Перейшов на службу до моск. кн. Василя III Івановича, за що отримав великі зем. володіння і титул боярина. Відзначився як воєначальник у боях проти татар. Під час лит.-моск. війни 1512–22 намагався перейти на сторону Литви, за що й був ув'язнений 1514–26. Під час регентства своєї племінниці *О. Глинської*, матері малолітнього Івана IV, брав участь у боротьбі боярських угруповань за владу. 1534 був знову ув'язнений і помер у тюрмі.

ГЛОБА ІВАН (р. н. невід. — 1791) — останній військ. писар *Запорізької Січі* (1765–75). Після зруйнування Січі (1775) був заарештований і засланий до Туруханська Тобольської губ.

ГЛУХ (Глухий) ЙОСИП (р. н. і см. невід.) — уманський полк. (1648–54). Восени 1648 Г. після загибелі *І. Ганжі* призначений уманським полковником. 1649 брав участь у всіх битвах укр. армії проти польськ. загарбників. У березні 1651 Г. на чолі 10-тисячного козац. загону розбив польськ. війська під Липовцем (тепер Вінницька обл.) і примусив коронного гетьмана *М. Калиновського* зняти облогу Вінниці, яку обороняв полк. *І. Богун*. Учасник *Берестецької битви 1651*. Зі своїм полком наздогнав під Синіми Водами кримських татар, які покинули поле битви під Берестечком і грабували Україну, та розбив один із їхніх загонів. Разом з *М. Гладким*, *Л. Мозирою*, *А. Хмелецьким* належав до старшинської опозиції, яка не визнавала умов *Білоцерківського мирного договору 1651* і перешкоджав вступу польськ. військ на Правобережжю України. Брав участь у *Батозькій битві 1652* і поході укр. військ на чолі з *Т. Хмельницьким* у Молдавію 1653. У січні 1654 на Переяславській раді відмовився разом із полк. *І. Богун*ом присягнути на вірність моск. царю. В січні 1655

спільно з І. Богуном обороняв Умань від польськ. військ. Подальша його доля невідома.

ГЛУХІВ – місто, центр Глухівського р-ну Сумської обл. на р. Єсмані (прит. р. Сейму). Перша згадка про Г. міститься в Іпатіївському літопису під 1152. В 2-й пол. 14–15 ст. – гол. місто Глухівського князівства. З 1648 – сотенне містечко Ніжинського полку. 1669 у Г. був обраний гетьманом *Д. Многогрішний*, який тут уклав *Глухівські статті 1669*. 1708–22, 1727–34 Г. – гетьманська столиця, 1722–27 і 1764–86 – місце перебування Малорос. колегії. В лютому 1750 у Г. відбулась *Глухівська рада 1750*, на якій гетьманом Лівобережної України обрано *К. Розумовського*. У Г. народились видатні укр. композитори *М. Березовський*, *Д. Бортнянський*, художники *А. Лосенко*, *М. Мурашко*.

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750 – рада козац. старшини у м. *Глухові* (тепер Сумська обл.), на якій за вказівкою рос. імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом Лівобережної України було обрано *К. Розумовського*. Тимчасове відновлення гетьманства було пов'язане зі складним зовнішньополіт. становищем Рос. імперії (загострення відносин із Туреччиною та Польщею) й намаганням у зв'язку із загрозою війни залучити на свій бік козац. старшину.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 – договір, підписаний 16.3.1669 у м. *Глухові* гетьманом Лівобережної України *Д. Многогрішним* і моск. урядом. Наростання нац.-визвол. боротьби в Україні, політика гетьмана Правобережної України *П. Дорошенка* і позиція *Д. Многогрішного* примусили моск. уряд скасувати умови *Московських статей 1665* і піти на поступки при укладанні Г. с. Складалася з 27 пунктів. Договір декларував права України на основі *Березневих статей 1654*. За Г. с. моск. воеводи залишилися лише в п'ятьох містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині й Острі, де вони не мали права втручатись у справи місц. адміністрації. Козац. реєстр встановлювався чисельністю 30 тис. чол. Гетьман мав право утримувати 1 тис. чол. найманого війська. Податки збирались виключно козац. старшиною. Одночасно гетьману заборонялось вступати в зносини з іноз. державами. Значно обмежувався перехід селян у козацтво. Г. с. в цілому були спрямовані на обмеження державних прав України моск. урядом.

ГНАТКІВСЬКА ДАРІЯ (1912) – укр. політ. діячка, чл. УВО і ОУН. 1933 разом із Марією Кос, Вірою Свенціцькою, *К. Зарицькою*, Галею Недзвещською входила до складу бойової розвід. групи ОУН. Брала участь у підготовці замаху на міністра внутр. справ Польщі *Б. Перацького*. На Варшавському процесі 1935–36 засуджена до 15 років тюрми.

ГНЕДИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1784 – 1833) – поет, перекладач, громадський та театральний діяч. Походив з козацького роду Гнедьонків. Навчався у Полтавській духовній семінарії, Харківському колегіумі (закінчив 1800), Московському університеті. Був наближений до декабристів. Понад 20 років життя присвятив перекладові російською мовою «Іліади» Гомера. Добре знав українську мову, історію та культуру. Україні присвятив кілька віршів («Ласточка» та ін.), писав вірші й українською мовою, листувався з *І. Котляревським*.

Л. Посохова (Харків).

ГНІЗДОВСЬКИЙ ЯКІВ ЯКОВИЧ (27.1.1915 – 8.11.1985) – визначний укр. графік, скульптор і живописець. Н. в с. Пилипче на Поділлі. Навчався у Чортківській гімназії. Навесні 1934 був заарештований польськ. поліцією за приналежність до нелегального гуртка, пов'язаного з укр. нац. підпіллям, проте через деякий час був звільнений. Продовжуючи навчання у школі прикладного мистецтва у Львові, висилав свої малюнки до дитячих і юнацьких видань гумористичного журн. «Комар». 1938 вступив до Варшавської академії мистецтв, а після початку Другої світової війни 1939–45 до Академії мистецтв у Загребі (Хорватія). 1946–47 Г. здійснював худ. редакцію літ.-мистецького журн. «Арка» у Мюнхені, оформлював англословні видання поем Дж. Кітса, С. Тейлора, Т. Гарді та ін. 1949 емігрував до США. 1954 в Нью-Йорку відбулася перша велика персональна виставка робіт митця. Г. продовжував і далі займатися графікою (дереворитом), живописом, керамікою і скульптурою малих форм, виконаною у новаторській манері. Ілюстрував дереворитами ювілейне видання «Слова о полку Ігоревім» (1950, Філадельфія). Твори Г. виставлялись у Токіо, Лондоні, Зх. Берліні, Мюнхені, Празі й Москві та були куплені для експозицій багатьох галерей світу (Бостонський музей, Філадельфійський музей, Бібліотека Конгресу США). Помер у Нью-Йорку. 1987 було здійснено посмертне видання всіх робіт митця. Тоді ж у Нью-Йорку вийшла монографія-каталог всіх графічних робіт. Найвизначніші твори Г.: «Смерть» (1944), «Скитальці» (1946), «Година без зустрічей» (1956), «Метро – замкнена брама» (1957), «Фанні» (1960), «Поле» (1962), «Пень» (1966) та ін.

ГОГОЛЬ ІЛЛЯ (р. н. невід. – липень 1649) – козацький полковник, сподвижник гетьмана *Б. Хмельницького*. Походив з козацької родини. На поч. 1648 приєднався до повстанського війська. Навесні 1649 Г. був посланий *Б. Хмельницьким* на чолі 12-тис. загону на допомогу білоруським повстанцям. В ході боїв, завдавши поразки литовській армії *Я. Радзивілла*, примусив її відступити в р-н м. Річиці. Протягом майже трьох місяців війська під командуванням Г. вели героїчну боротьбу проти загарбників. Лише в

червні литовські війська, отримавши значне підкріплення, змогли перейти в наступ. 17(27).7.1649 7-тис. загін Г. був оточений ворожими частинами біля с. Загалія (тепер Республіка Білорусь). Сам Г. і майже всі козаки загинули у бою.

ГОГОЛЬ ОСТАП (р. н. невід. – 1679) – укр. військ. діяч доби *Хмельниччини* і *Руїни*. Родом з Волині. До 1648 – ротмістр хоругви «панцерних козаків» в Умані. Після Корсунської битви 1648 перейшов на бік повстанців і був призначений гетьманом *Б. Хмельницьким* полковником уманським, а з 1654 – полковником подільським. 1658 намагався вигнати моск. залоги з Києва. Прихильник гетьмана *П. Тетері*. 1663 Г. як полковник брацлавський брав участь у поході військ *П. Тетері* та польської армії під командуванням *Яна II Казимира у Лівобережну Україну*. На поч. 1664 оголосив себе підданим моск. царя. Згодом активно підтримував гетьмана *П. Дорошенка*. 1671–74 – наказний гетьман *Правобережної України*. Зневірившись у боротьбі з польськ. та моск. загарбниками, постригся у ценці Межигірського монастиря, де 9.1.1679 помер. За деякими даними, похований у Києві.

ГОЛИЙ ГНАТ (р. н. і см. невід.) – запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху на *Правобережній Україні*, зокрема в р-ні Чорного Лісу, 1730–40-х. Організував у верхів'ї р. Інгулу гайдамацький загін, який здійснював напади на маєтки польської шляхти. 1741 стратив у с. Степашках на Вінниччині (тепер село Гайсинського р-ну Вінницької обл.) колишнього гайдамацького ватажка *І. Чалого*, який перейшов на службу до польської шляхти. Загін Г. діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки до 1748. Про героїчну боротьбу Г. проти польських поневолювачів складено народні пісні. Яскравий образ Г., борця за волю України, відтворив у історичній драмі «Сава Чалий» визначний укр. драматург *І. Карпенко-Карий*.

ГОЛІЦІН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (1643–21.4.1714) – моск. держ. діяч кін. 17 ст., боярин з 1676. 1672–77 і 1680–81 перебував в Україні, де брав участь у бойових діях під час Чигиринських походів 1677–78. 1682–89 очолював різні прикази, в т. ч. Малоросійський приказ. 1686 добився укладення вигідного для Московської держави мирного договору з Польщею (див. «Вічний мир» 1686). Організував і очолив два невдалих Кримських походи 1687 і 1689. Г. відіграв важливу роль при обранні на *Коломацькій раді 1687* гетьманом *І. Мазепи*. 1689 Г. після приходу до влади *Петра I* був позбавлений боярства та вочин, засланий в Архангельський край, де і помер.

ГОЛІЦІН ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ (1665–14(25).4.1737) – рос. держ. діяч 1-ї пол. 18 ст., кн.

1701 – надзвичайний посол Московської держави в Стамбулі. 1711–18 – кiev. генерал-губернатор. Перебуваючи на цій посаді, в записках до моск. центр. адміністрації радив їй шляхом проведення політики інтриг поглиблювати протиріччя між старшиною і гетьманом та заохочувати таємні доноси, щоб таким чином контролювати політичну ситуацію в *Гетьманщині*. З 1718 – чл. Верховної таємної ради. Керував складанням «кондицій» (умов), які значно обмежували самодержавну владу при вступі на престол *Анни Іванівни*. 1736 був звинувачений у службових зловживаннях (очевидно, за наказом цариці) і засуджений до смертної кари (згодом замінена на довічне ув'язнення). Помер у Шліссельбурзькій фортеці.

ГОЛІЦІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1(11).11.1675 – 10(21).12.10) – рос. фельдмаршал (з 1725), князь. Брат *Д. Голіцина*. Розпочав військ. службу в Семенівському полку. Брав участь в *Азовських походах 1695–96* і *Північній війні 1720–21*. Під час *Полтавської битви 1709* командував гвардією. Разом з *О. Меншиковим* очолив переслідування відступаючих швед.-укр. військ. Прийнявши капітуляцію частини швед. військ під Переволочною, наказав з особливою жорстокістю розправитися з полоненими укр. козаками і запорожцями. Учасник мор. битв при Гангуті (1714) і Гренгамі (1720). 1723–28 командував рос. військами в Україні. 1728–30 – президент Воєн. колегії, сенатор. Після приходу до влади *Анни Іванівни* звільнений у відставку.

ГОЛОБУЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (15(28).7.1903 – 21.1.1993) – історик укр. козацтва, фахівець з екон. історії України, доктор іст. наук (1948), професор (1949). Н. у с. Великий Бір Суразького пов. Чернігівської губ. (тепер Брянська обл., Росія). Закінчив іст.-екон. відділення педагогічного ф-ту Пн.-Кавказького ун-ту в Ростові-на-Дону (1930). Канд. дисертація «Дипломатичні зносини Московського уряду з Богданом Хмельницьким до Земського Собору 19 лютого 1651 р.» (1938). Докторська дисертація «Чорноморське козацтво: нарис соціальної історії» (1947). Зав. відділу Ін-ту історії АН УРСР (1949–61), завідувач кафедри у Київському ін-ті нар. господарства (1961–71). Автор праць «Черноморське казачество» (1956), «Запорозьке казачество» (1957), «Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775 рр.» (1961), «Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період» (1970), «Запорізьке козацтво» (1994) та ін.

С. Білокінь (Київ).

ГОЛОВАТИЙ АНТІН (Антон) АНДРІЙОВИЧ (1744 – 8.(19).2.1797; за ін. даними, 27.1(8.2).1797) – укр. військ. діяч, козак, старшина,

кошовий отаман *Чорноморського козацького війська* (1797; за ін. дан. – 1796–97). Навчався у Київ. академії. В період існування *Нової Січі* – полковий старшина, писар полкової канцелярії. Після зруйнування *Запорізької Січі* (1775) – капітан рос. армії. 1787 Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим сформував військо вірних козаків, яке 1788 було перейменовано у Чорномор. військо. Обіймав посаду військ. судді, 1797 (за ін. дан. – 1796) обраний кошовим отаманом. Під час рос.-тур. війни 1787–91 і пер. походу 1796–97 командував козац. полками.

ГОЛОВАТИЙ ПАВЛО (бл. 1716–1795) – укр. військ. діяч, останній кошовий суддя (див. *військовий суддя*) Нової Січі. Після зруйнування 1775 рос. військами *Запорізької Січі* Г. був заарештований і засланий до Тобольська. Ув'язнений у Знаменському монастирі, де і помер.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ПЕТРО (р. н. невід. – 1651) – укр. військ. діяч середини 17 ст., полк. переяславський. Походив із шляхет. роду на Поліссі. Служив жовніром польськ. шляхет. хоругви, яка стояла залогою у фортеці Кодак. У липні 1648 став організатором сел. повстання проти польськ. загартників (у Чернігово-Сіверському воєводстві). Загони на чолі з Г., які налічували бл. 25 тис. повстанців, визволили Стародуб та інші пн. укр. міста і розпочали наступ на Білорусю. Згодом, за наказом Б. Хмельницького, Г. вів боротьбу проти польськ. військ на Волині. 1648 очолював козац. частини під час походу укр. армії під проводом Б. Хмельницького у Галичину. Під час облоги Львова вів від імені гетьмана переговори з львів. міщанами. В жовтні-листопаді 1648 під час облоги Замостя належав до тієї частини старшини, яка вимагала від гетьмана не укладати перемир'я з Польщею і продовжувати воен. дії. 1649 брав участь у боях проти польськ.-лит. військ на Чернігівщині та на тер. Великого князівства Литовського. Загинув у *Берестецькій битві 1651*.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (17.10.1814 – 13.5.1888) – укр. поет, історик-лри, етнограф і педагог. Н. в Чепелях на Львівщині (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.). 1841 закінчив Львів. ун-т, з 1842 – греко-католицький священник. З 1848 – проф. укр. мови і літератури Львівськ. ун-ту, 1864–66 – ректор цього навч. закладу. Належав до «Руської Трійці». Разом із М. Шашкевичем та І. Вагилевичем видав альманах «Русалка Дністровая» (1837), в якому опублікував кілька патріотичних поезій. 1846 у зб. «Вінок русинам на обжинки» надрукував 20 сербських пісень, перекладених укр. мовою. Під впливом М. Погодіна перейшов на москвофільські позиції і 1867 переїхав до Рос. імперії. Жив у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), де працював

у археограф. комісії. Г. – автор наук. праць з літератури, історії, етнографії. Найважливіша праця: «Народні пісні Галицької і Угорської Русі», кн. 1–4 (1878).

ГОЛОВІНСЬКИЙ ЮЛІАН (1.12.1894 – 30.9.1930) – визначний укр. військ. і політ. діяч, сотник УГА. Член УВО і ОУН (з 1929). Н. в с. Радимно біля Перемишля (тепер на тер. Польщі). Навчався в укр. гімназії у Львові. Під час Першої світової війни мобілізований до австр. армії, воював на італ. фронті. Брав участь в укр.-польськ. війні 1918–19. З лютого 1919 командував Равською (шостою) бригадою УГА, яка відзначилась у серпні 1919 в боях з більшовицькими військами під час спільного походу укр. армій на Київ. На поч. 1920, намагаючись зберегти боєздатність галицьких частин, виступив одним з організаторів ЧУГА, у складі якої очолював 2-гу бригаду. У квітні 1921 Г. разом з А. Ерле і О. Луцивим, виконуючи наказ команд. армією УНР ген. М. Омеляновича-Павленка, став ініціатором переходу ЧУГА на бік укр. республіканських військ. 1920 Г. став співзасновником *Української військової організації*. 1922–24 – бойовий референт, 1924–26 і 1930 – крайовий командант УВО. 1924–26 керував «Летючою бригадою», яка здійснила ряд збройних акцій проти польськ. держ. установ у відповідь на антиукр. заходи польськ. уряду. В жовтні 1928 заарештований польськ. поліцією. В червні 1930 на *Празькій конференції ОУН-УВО* призначений краєвим провідником ОУН на ЗУЗ і начальним командантом УВО. 20.9.1930 Г. був заарештований за доносом провокатора Р. Барановського у львівській штабквартирі УНДО під час переговорів із Л. Макарушкою про тактику укр. політ. організації під час майбутніх виборів до польськ. парламенту. Після десятиденних жаклих тортур 30.9.1930 Г. (за деякими дан., 30.10.1930) було вивезено до с. Бібрики біля Львова на «слідчий експеримент». Тут, у місцевому лісі, прив'язаного до дерева Г. холоднокривно розстріляв агент поліції. За офіц. версією польськ. властей Г. був убитий «при спробі втечі». Похований на цвинтарі в с. Великі Глібовичі на Львівщині.

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА – перша укр. політ. орг-ція у Галичині. Створена 2.5.1848 у Львові під час революції в Австрії для оборони прав укр. населення. У маніфесті від 10.5.1848 ГРР заявила про єдність усього 15-мільйонного укр. народу і підтримала нац. права всіх поневолених народів Австр. імперії. ГРР вимагала поділити Галичину на дві окремі адм. одиниці: східну – укр. і західну – польськ.; об'єднати в одну пров. укр. землі – *Галичину, Буковину і Закарпаття*; викладання в школах та видання урядових розпоряджень вести укр. мовою ГРР складалася з 30 членів – представників греко-

католицького духовенства та інтелігенції. Головою ГРР був обраний єпископ Г. Яхимович, пізніше – крилошанин М. Куземський. Рада поділялася на відділи політ. прав, шкільництва, сел. справ, фінан. та ін. ГРР підпорядковувались «менші» ради. До місц. рад (бл. 50) входило по троє представників від селян, міщан, шляхти, дяків і 18 представників від інтелігенції (в т. ч. 10 священників). ГРР створила нац. гвардію, а на Підкарпатті для боротьби з угор. загонами – нар. самооборону і батальйон гірських стрільців, ГРР організувала культ.-осв. т-во *Галицько-Руську матицю*, відкрила *Народний дім* у Львові. 19.10.1848 скликала Собор рус. вчених, видавала першу в Галичині укр. газ. «Зоря Галицька». 1851 ГРР була розпущена.

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА РАДА – міжпарт. орг-ція, утворена 2.8.1914 із представників трьох галицьких партій – *Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії* і *Української соціал-демократичної партії*. ГУР очолив К. Левицький, заст. було обрано М. Павлика і М. Ганкевича, секретарем – С. Барана. Всього до складу орг-ції входило 15 осіб. ГУР ставила за мету виробляти заг. напрям укр. політики під час Першої світової війни і створювати укр. військ. формування. Укр. політ. сили *Наддніпрянської України* в ГУР представляли чл. *Союзу визволення України*. В травні 1915 ГУР було перетворено на Загальну українську раду.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ УНР – титул верховного головнокоманд. Збройними Силами *Української Народної Республіки*, встановлений *Директорією УНР* у листопаді 1918. 1918–25 пост Г.о. обіймав С. Петлюра.

ГОЛОВНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ – військ. частина, яка керувала 2-м Зимовим походом Армії УНР у листопаді 1921 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). На чолі ГПШ стояв ген.-хорунжий Ю. Тютюнник.

ГОЛОДОМОР – соціально-господарське явище, що виявляється у позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування і призводить до зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, а інколи і країн. Г. виникає внаслідок неврожаю, зумовленого природними причинами (посуха, повінь, морози, нищення посівів шкідниками та ін.), наслідками воєн, недосконалістю госп. системи. В окремих випадках Г. організовується штучно з метою винищення певних груп населення, а інколи цілих народів для досягнення політ. цілей.

На укр. землях найдавніші згадки про Г. датуються епохою Київ. Русі. Тоді вони були викликані природно-кліматичними умовами і мали регіональний характер. В пізніші часи регіонами, які найчастіше

охоплював голод, були Полісся, степова Україна та гірські райони Карпат.

У 19 – на поч. 20 ст. на укр. землях було кілька неврожайних років (1833–34, 1844–46, 1855 та ін.), що призводило до зростання соціальної напруженості на селі і було однією з причин еміграції укр. населення до Сибіру, Середньої Азії, Казахстану і Америки.

Важкими для укр. земель були голодомори 20 ст.: 1921–22, 1932–33, 1946–47.

Г. 1921–22 був викликаний неврожаєм та політикою більшовицького уряду в Україні. Внаслідок продрозкладки і надмірного податку з цих губерній було вивезено 18 млн п. хліба (при заг. зборі 54 млн п., що складало приблизно 35% звичайного врожаю). Відтак уже восени 1921 розпочався Г. До весни 1922 кількість голодуючих зроста до 8 млн чол. Внаслідок цього Г. смертність складала бл. 500 тис.чол.

Укр. населенню надавали допомогу насамперед громад., реліг. та кооп. орг-ції. Більшовики використали боротьбу з Г. для пограбування церкви. Суттєва допомога надходила з-за кордону. У Львові діяв Крайовий комітет допомоги голодній Україні, аналогічні комітети існували у Відні, Берліні, Празі, на Амер. континенті. Також допомагали комісаріат Нансена, АРА, єврейська організація «Джойнт», Червоний Хрест Чехо-Словащини.

Особливо трагічним був для укр. населення Г. 1932–33, який став наслідком застосованого під час суцільної колективізації сільського господарства терору голодом. Основним методом примусової колективізації було обране вибіркоче «розкуркулення», тобто експропріація засобів виробництва і висилка у віддалені регіони найбільш заможної верстви селянства. Під неминучою загрозою внесення до списків розкуркулюваних усі селяни, незалежно від свого майнового стану, повинні були об'єднуватись у комуни. Однак опір селянства навесні 1930 набрав таких масштабів, що Сталін змушений внести корективи в кампанію суцільної колективізації. До весни 1931 переважна частина сільськ. господарів була колективізована. Виявилось, однак, що селяни не бажали безплатно працювати в громад. господарстві артілей і задовольнялися тим, що їм давала присадибна ділянка. Незважаючи на сприятливі погодні умови, втрати врожаю 1931 і особливо 1932 внаслідок саботажу набули колосальних розмірів. Хлібозаготівельні плани залишилися невиконаними, хоча держава гостро потребувала хліба для експорту (щоб розплатитися за імпортовану техніку) і постачання населення міст.

Під час хлібозаготівель узимку 1931–32 у багатьох колгоспах викачали навіть продовольче і насіннєве зерно. В десятках р-нів України спалахнув голод із численними випадками людодіства. Смертність на селі за перші 6 міс. 1932 перевищила звичайні показники на 150 тис. чол. Восени 1932, коли

з'ясувалося, що осн. хлібовиробні регіони СРСР не виконали плану заготівель, Сталін надіслав до них надзвичайні хлібозаготівельні комісії під головуванням своїх підручних: *П. Постишева* (Поволжя), *Л. Кагановича* (Північний Кавказ) і *В. Молотова* (Україна). З жовтня 1932 по січень 1933 комісії викачали весь хліб. Позбавлені продовольства, селянські сім'ї перейшли на сурогати харчування і почали поступово вимирати. Випадки людоїдства і труподства набули повсюдного поширення. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях – десятками тисяч. Масова смертність населення спостерігалась і в містах. Від голоду гинули люди, які не мали прод. карток, або селяни, які покинули свої села у пошуках харчування. Сталін наказав ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Завіса мовчання над колючим укр. селом ударемнила спроби допомоги з боку міжнар. громадськості, яка дізналася про голодомор. Аби запобігти втраті голодуючих за межі УСРР, на кордонах республіки були розміщені загорожувальні загани. У грудні 1932 в СРСР була запроваджена система внутр. паспортів, але тільки для населення міст та новобудов. Селяни своїм безпаспортним статусом примусово прив'язувалися до землі, як це мало місце до реформи 1861. Голодомор призвів до загибелі в межах УСРР близько 3,5 млн селян. Повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, в 1932–34 сягали понад 5 млн осіб (див. *Демографічні втрати України*). Сотні тисяч селян і козаків загинули й на Кубані. Під час весняної посівної кампанії 1933 колгоспам була виділена прод. позичка для годування тих, хто працював у громад. господарстві. Так колгоспників навчили «уму-розуму» (вислів із листа *С. Косіора*, адресованого Й. Сталіну).

Голодомор став важливим чинником розгортання нац.-визв. руху в Україні наприкінці 1980–на поч. 1990-х. Взимку 1982–83 українцям США і Канади вперше вдалося привернути увагу світової громадськості до розправи Сталіна з мільйонами укр. селян, які були силою загнані в колгоспи. Відзначення п'ятдесятиріччя терору голодом дало поштовх дослідницькій роботі в цій галузі. 1984 молодий амер. учений Л. Герец почав збирати свідчення людей, які пережили трагедію. Тоді ж у Канадському дослідницькому центрі з укр. голоду, який постав у Торонто, було створено наук.-поп. фільм «Жнива розпуки». Англ. історик Р. Конквест, який здобув популярність книжкою «Великий терор» (про сталінські репресії 1937–38), взявся на прохання укр. діаспори за тему рад. колективізації і терору голодом. Наприк. 1986 книга про голодомор в Україні «Жнива скорботи» була опублікована в Лондоні. Увага громадськості Зх. до подій піввікової давності в СРСР набула значення гострополітичного фактора після того, як Конгрес США

1986 створив спец. комісію з голоду в Україні для постановки питання на спец. слуханнях. Н-д. осередок у комісії очолив викладач Гарвардського ун-ту Дж. Мейс.

Через півтора місяця, коли *В. Щербуцький* виступав у Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення СРСР, він не наважився наслідувати приклад Горбачова. Тема голоду була надто болючою для України, і в цій доповіді з'явився один неювілейний абзац про трагедію, викликану нібито неврожаєм. У цей час комісія амер. Конгресу почала друкувати перші результати дослідницької роботи, в якій розкривалися жахливі масштаби голодомору.

Згадування голоду 1933 десятиріччями переслідувалося як антирадянська пропаганда. Визнання його в офіц. доповіді означало, що накладене Сталіним табу зняте. Вчені звернулися до архівів вивчати документи. Укр. компартійно-радянська номенклатура почала вже відвертатися від центру і тому не гальмувала їхніх зусиль. Навпаки, 1990 в центр. компартійному видавництві вийшов друком збірник статей і документів «Голод 1932–33 років в Україні: очима істориків, мовою документів». Багато документів із парт. архівів виявилися сенсаційними. У них розкривався механізм організованого Москвою терору голодом.

Після завершення Другої світової війни внаслідок воєн. знищень і небувалої посухи укр. землі знову зазнали страхіть Г. 1946–47 голод охопив в основному пд. обл. України. Однією з причин була відправка великої кількості зерна для підтримки комуністичних режимів у країнах Центр.-Сх. Європи.

С. Кульчицький (Київ).

ГОЛОСІВСЬКА ПУСТИНЬ – чоловіча пустинь, з 1852 Свято-Покровська. Заснована 1631 на лаврському хуторі (фундатор – митрополит П. Могила, який був одночасно й архимандритом Києво-Печерської лаври). Тут було збудовано дерев'яну церкву Іоанна Сочавського, будинок для митрополита, розведено липовий гай і сад. 1786–93 перебувала у віданні останнього виборного печерського архимандрита Зосими Валькевича. 1793 знову приписана до Лаври. Після секуляризації церк. земель пустинь занепада. 2 кам'яних храми побудував митрополит Філарет (Амфітеатров), 1-й – Покрова Божої Матері з бічними вівтарями священномученика Іоанна Сочавського та Трьохсвятительським (арх. П. Спарро, 1846), 2-й – кам'яний домовий Іоанна Багатостраждального. До Г. п. було перенесено дерев'яну церкву (освячена 1831 во ім'я Іоанна Сочавського, 1852 перейменована у Живоносного Джерела). Остання значна споруда ансамблю – головна цегляна церква Живоносного Джерела споруджена у формах моск.-ярославської архітектури 16–17 ст. (1910–12, арх. Є. Єрмаков). У Г.п. поховані ієросхимонах Парфеній (п. 25 березня 1855) та преподобний Олексій (Шепелєв,

1917). Постановою президії Київського окрвиконкому 19.12.1927 пустинь ліквідовано, а у 1950–60-х усі споруди, крім митрополичого будинку, розібрано як такі, що не мають мистецької вартості. 1991 пустинь повернуто церковній громаді. 1997–98 виконано проект відновлення ансамблю.

С. Білокінь (Київ).

ГОЛОСКЕВИЧ ГРИГОРІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ (4.12.1884– 1934) – укр. мовознавець, громадський діяч. Родом з Поділля. Закінчив іст.-філол. ф-т СПб. ун-ту (1911), учень академіка *О. Шахматова*. У 1910-х відомий в укр. колах Петрограда наук. та громад. діяч: активний учасник укр. громади, осередку *ТУП*, лектор таємних університетських курсів Українського клубу, директор видавництва «Слово». Уклав перший найповніший «Правосписний словник» укр. мови (1914), що перевидався як в Україні, так і в діаспорі десятки разів. Після падіння самодержавства – член утвореної громад.-політ. орг-ціями Петрограда Української національної ради. На *Всеукраїнському національному конгресі* 1917 обраний до складу *Української Центральної Ради*. Член *УПСФ*. Очолював відділ середньої школи Генерального секретарства освіти, видавничий відділ Міністерства нар. освіти УНР. З утворенням 1918 УАН у Києві працював у комісіях Іст.-філол. відділу: чл.-редактором, керівником і секретарем Комісії для складання словника укр. живої мови, керівником Правосписно-термінологічної комісії та головою її правосписної секції, був співред. «Російсько-українського словника» (тт. 1–3, 1924–29) та ін. видань комісії. Автор відомого «Правосписного словника» (1930), використання якого було заборонене в УСРР вже на поч. 1930-х, але широко використовувався у Галичині та на Заході. Заарештований у справі *СВУ*, засуджений до 5 років позбавлення волі. Покарання відбував у Ярославській в'язниці, згодом висланий до Тобольська, де покінчив життя самогубством.

ГОЛОТА ІЛЛЯ (Ілляш; р. н. невід. – 1649) – укр. військ. діяч, кін. 40-х 17 ст., наказний полк. канівський. Учасник *Нац.-визвол. війни укр. народу 1648–57*. На поч. 1649 посланий *Б. Хмельницьким* на чолі 10-тисячного козац. загону в північноукр. землі й Білорусь для підтримки повстанського руху проти польськ. загарбників. Навесні 1649 завдав нищівної поразки лит. армії кн. Я. Радзивілла, примусивши його відступити до м. Речиці. Протягом трьох місяців укр. війська під проводом Г. вели кровопролитні бої проти переважаючих сил ворога. 17(27).7.1649 (за ін. дан., 7(27).6.1649) загін Г. потрапив в оточення в р-ні Загалля (тепер Любанського р-ну Мінської обл.) і був розбитий польськ.-лит. армією під командуванням Гонсевського і Денгофа. В одному з боїв загинув і сам Г.

ГОЛУБ ОЛІФЕР ОСТАПОВИЧ (Стеблівець; р. н. невід. – 1628) – козац. гетьман (1622–23). 23.4. 1622 обраний гетьманом на козац. раді на р. Росаві на Київщині. Під час свого гетьманування організував мор. походи козаків проти Османської імперії. 1623 вислав посольство до Варшави на сейм з вимогами припинити переслідування укр. православної населення і підтвердити права та привілеї козацтва. 1625 Г., як козацький полковник, брав участь у нац.-визв. повстанні, очолюваному М. Жмайлом. 1628 – учасник козац. походу під проводом претендента на ханський трон Шагін-Гірея. Загинув у бою під Бахчисараєм.

ГОЛУБЕЦЬ МИКОЛА (псевд. М. Вільшина, Микола Вілонський, Гуменецький; 1891–1942) – укр. мистецтвознавець, письменник, історик, журналіст. Закінчив гімназію у Львові, Академію мистецтв у Кракові, вчився у Віденському і Львівському ун-тах. Літ. діяльність розпочав 1909 збіркою поезій «Фрагменти». 1909–39 видавав або редагував 14 періодичних видань («Волинська неділя», «Життя і мистецтво», «Маски», «Неділя», «Нове слово», «Українське мистецтво», «Час» та ін.), де вміщував численні статті. З юнацьких років був активним у громадській діяльності, був членом «*Пласту*», у міжвоєнний період – УНДО. Під час *Першої світової війни 1914–18* вступив до *Легіону Українських січових стрільців*, працював у пресовому бюро УСС у Відні. У період ЗУНР брав участь у боях за Львів на янівському відтинку, видавав газ. «Золочівське слово». Після війни викладав у гімназіях Львова, одночасно працював як журналіст і редактор. Найактивніше працював як мистецтвознавець, опублікував монографії «Начерк історії українського мистецтва» (1922), «Галицьке малярство» (1926), розділ «Мистецтво» в «Історії української культури» (1937), десятки статей з історії мистецтва. Публікував статті з історії давніх міст Галичини, досліджував укр. церкви й мистецтво. Активно співпрацював з редакціями журн. «Стара Україна», Української загальної енциклопедії. Автор першого укр. путівника по Львову й першого нарису його давньої історії (до 1772). Підсумком іст. досліджень Г. стала «Велика історія України» (1935). З 1939 працював як дослідник у Архіві м. Львова, з серпня 1941 – кустос (охоронець) Миського архіву у Львові. Наприк. 1941 заснував Літературно-мистецький клуб у Львові і був його головою. Збирав матеріали для фундаментального видання з укр. генеалогії «Золота книга українського лицарства». Працював над створенням «Мистецького словника», підготував також рукопис «Провідника по Галичині». Помер у Львові.

І. Сварник (Львів).

ГОЛУБОВИЧ ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1890 – 30-ті роки 20 ст.) – відомий укр. громад.-політ. і держ. діяч, інженер за фахом. Нале-

жав до УПСР, член Центрального Комітету цієї партії. З 14(27).7.1917 – ген. секретар шляхів, з 30.10(12.11).1917 – ген. секретар торгівлі та промсті України. В грудні 1917 – січні 1918 очолював укр. делегацію на мирних переговорах із представниками держав Четверного союзу в Бересті (див. *Берестейський мир 1918*). Після проголошення ІV Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) призначений 17(30).1.1918 головою *Ради народних міністрів УНР*, обов'язки якого виконував до 29.4.1918. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 жив в УСРР. 1921 Г., як й інші провідні діячі УПСР, був заарештований і засуджений більшовицькою владою, але через деякий час амністований. У 30-х репресований рад. режимом.

ГОЛУБОВИЧ СИДІР (Ізидор; 1873–1938) – відомий укр. політ. і держ. діяч. Н. в Галичині. Чл. *Української національно-демократичної партії*, депутат австр. парламенту (з 1911) та галицького сейму (з 1913). 1915 став чл. *Загальної укр. ради*. В жовтні 1918 Г. обраний до складу УНРади (див. *Українська національна рада ЗУНР-ЗО УНР*). У листопаді-грудні 1918 очолював Держ. секретаріат суд. справ в уряді *К. Левицького*. З 4.1.1919 – голова Держ. секретаріату ЗУНР-ЗО УНР з одночасним виконанням обов'язків держ. секретаря фінансів, торгівлі та пром-сті. З 1924 поряд із Стефановичем та Є. Євином – лідер т. зв. незалежної групи у провіді *Української трудової партії*. Г. став одним з ініціаторів об'єднання частини нац.-дем. сил Зх. України і створення УНДО. Наприк. 20–30-х брав активну участь у сусп.-політ. житті Галичини.

ГОЛУВКО (Голуфко) ТАДЕУШ (бл. 1877 – 29.8.1931) – польськ. політ. діяч. Н. у м.Ташкенті (Узбекистан). Депутат польськ. сейму від політ. орг-ції «Безпартійний блок співпраці з урядом», який підтримував політику режиму *Ю. Пілсудського*. Очолював сх. відділ міністерства закорд. справ, заявляв, що більшовицька окупація Наддніпрянської України є найвигіднішим для Польщі розв'язанням укр. питань, адже будь-який самостійний укр. уряд мав би тер. претензії до польськ. сторони. Виступав за співпрацю укр. політ. партій з польськ. окупаційним режимом (урядом), фактично штовхаючи їх на шлях колабораціонізму з окупантами. Вважався одним з авторів політики «пацифікації». 29.8.1931 убитий чл. бойової групи ОУН у Трускавці.

ГОЛЬДЕЛЬМАН СОЛОМОН (1885–3.1.1971) – визначний діяч укр. єврейської громади, вчений-економіст. 1917–18 входив до складу УЦР від єврейської орг-ції Поалей-Ціон. До призначення 26.12.1918 міністром єврейських справ *А. Ревуцького* Г. виконував обов'язки секретаря з нац. питань.

10.12.1918 *Директорія* прийняла пропозицію Г. про відновлення нац.-персональної автономії для нац. меншин. 1919 – тов. міністра торгівлі й промсті, згодом – тов. міністра праці. З 1920 перебував в еміграції у Чехо-Словаччині. Викладав в Укр. госп. академії у Подєбрадах (з 1925 – проф.) та Укр. техн.-госп. ін-ті. З 1939 жив у Палестині. Помер у Єрусалимі. Автор праць з економіки і нац.-етнічних проблем, серед яких «Листи про Україну. Матеріали до історії українсько-єврейських відносин за часів революції» (1921), «Населення і комуністична партія на радянській Україні у національному соціальному розрізі», «Жидівська національна автономія на Україні. 1917–1920 рр.» (1963) та ін.

ГОММЕРУС (Гуммерус) GERMAN (1877–1948) – фінський політ. діяч, історик, проф. Гельсінського ун-ту. 1918 – посол Фінляндії в Україні. Активно підтримував ідею незалежної України. Автор книги «Неспокійні часи на Україні» (1930).

ГОНДІУС ВІЛЬГЕЛЬМ (1597–1658) – голландський гравер. З 1634 жив у Гданську. Вигравірував карти з історії України (1640, 1648, 1650) із зображенням козаків, портрет *Б. Хмельницького* (1651). Виконав гравюри за малюнками *Г.-Л. Боллана* до книги «Опис України» (1650). На титульному аркуші книги *І. Пасторія* «Скіфо-козацька війна» (1652) зобразив укр. козаків, захоплених у полон поляками під час *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*.

ГОНТА ІВАН (р.н. невід. – 1768) – один із керівників нац.-визвол. повстання у *Правобережній Україні* в 1768 – *Коліївщині*. Н. в с.Розсішки на Уманщині (тепер село Христинівського р-ну Черкаської обл.). Спочатку служив козаком, пізніше – сотником надвірного війська у магната графа Потоцького в Умані. При наближенні гайдамацького війська на чолі з *М. Залізником* до міста Г. разом із загоном надвірних козаків приєднався до повстанців. 9–10(20–21).6.1768 гайдамаки спільними зусиллями здобули Умань. Рада повсталих проголосила *М. Залізника* гетьманом і князем уманським, а Г. полковником і князем смілянським. Розгортання повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й загроза поширення його у Лівобережній Україні викликало тривогу рос. уряду. Царські війська на чолі з ген. Кречетніковим, які вели на Правобережжі війну із загонами прихильників *Барської конфедерації 1768*, допомогли польськ. шляхті придушити повстання. 27.6(8.7).1768 рос. війська поступово оточили повстанський табір. *М. Залізник* і Г. були по-зрадницьки заарештовані підрозділом полк. Гур'єва, а їхні загони роззброєні. Інші гайдамацькі загони були розбиті у боях. Г. як польського підданого рос. командування видало польськ. владі. За наказом коронного

гетьмана *К. Браницького* Г. після жахливих катувань, які він витримав з величезною мужністю, було страчено у с.Сербах поблизу Могилів-Подільського (тепер село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). Збереглися численні нар. перекази про Г. Худож. образ Г. створений *Т. Шевченком* у поемі «Гайдамаки».

ГОНЧАР ОЛЕСЬ (Олександр) ТЕРЕНТИЙОВИЧ (3.4.1918 – 14.7.1995) – укр. прозаїк, публіцист, громад. і політ. діяч, журналіст, літературознавець, сценарист. Академік АН УРСР (1978). Н. в слободі Суха на Полтавщині (тепер Кобеляцький р-н Полтавської обл.). Походив із робіт. сім'ї. У три роки залишився сиротою. Після закінчення семирічної школи (1933) навчався у Харківському технікумі журналістики ім. М. Островського (1933–37), згодом на філ. ф-ті Харківського ун-ту (1937–41), філ. ф-ті Дніпропетровського ун-ту (1945–46). Розпочав друкуватися в періодичних виданнях: «Літературна газета», «Піонерія», «Комсомолец України», «Молодий більшовик», «Радянська література». Перші новели «Іван Мостовий», «Черешні цвітуть», «Орля», «Бабуся», «Казочка про вогняного змія», «Хрест» та ін. привернули до себе увагу *Ю. Яновського*, *П. Панча*, *А. Малишка* ліризмом, увагою до сутності людини, її психологічної цільності. З початком рад.-нім. війни (1941) добровільно, відмовившись від броні на продовження навчання в евакуації, пішов на фронт у складі студ. батальйону філ. ф-ту Харківського ун-ту. На річці Рось Г. отримав перше поранення (липень 1941), друге – восени 1941 р. (лікувався в м. Красноярську). Знову повернувся на фронт, хоча мав можливість перейти на роботу у дивізійну газету. На фронті писав вірші, які згодом увклав у зб. «Фронтіві поезії». Перемогу над нацизмом зустрів у Празі як гвардії старший сержант мінометної роти. 1946 розпочав професійну літ. діяльність. 1946–48 написав романи «Альпи», «Голубий Дунай» (Держ. Сталінська премія СРСР, 1948), «Злата Прага» (Держ. Сталінська премія СРСР, 1948), об'єднаних згодом у трилогію «Прапороносці». У трилогії уперше в рад. літ. темі визвольної місії рад. армії розкрито в крупній епічній формі. Також відповідно до ідеологічних норм розкрито дружбу народів у рад. військ. колективі: інші нац. підпорядковані «старшому братові». Г. – автор повістей «Земля гуде» (1947), «Микита Братусь» (1951), «Щоб світився вогник» (1955), роману-дилогії «Таврія» (1952) і «Перекоп» (1957), книги нарисів «Зустрічі з друзями» (1950), «Китай зблизка» (1951). Працював також у царині малої прози: зб. «Новели» (1949), «Південь» (1951), «Новели» (1954), «Чари-комиші» (1958), «Маша з Верховини» (1959) та ін. З 1959 по 1971 Г. – голова правління Спілки письменників України, і за час його головування нікого зі спілки письменників не було ви-

ключено. Повернувшись у літ. обіг «Чотири шаблі» *Ю. Яновського*, видав роман «Вир» *Г. Тютюнника*, добившись присудження останньому Шевченківської премії. 1959–86 – секретар Спілки письменників СРСР, депутат Верховної Ради УРСР та СРСР, гол. ред. журн. «Вітчизна». Етапним широкомасштабним епічним твором у письменницькому житті писі Г., що засвідчив ідеологічну еволюцію автора, став роман «Людина і зброя» (1960). Інші романи Г. «Тронка» (1963, Ленінська премія, 1964), «Собор» (1968) стали невід'ємною частиною феномену шістдесятництва. Доленосним твором був «Собор». Перші відгуки після опублікування у журн. «Вітчизна» були позитивними (*Л. Новиченко*, *С. Шаховський*, *М. Малиновська*). У квітні 1968 розпочалася кампанія цькування твору і тільки через 20 років роман повернувся до читача (1987 був перекладений рос. мовою, перевиданий укр.). В наступні роки вийшли друком романи «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), повісті «Бригантина» (1973), «Твоя зоря» (1980, Державна премія СРСР, 1982), «Далекі вогнища», «Спогад про океан» (обидві 1986), новели «Корида», «Чорний яр», «Двоє вночі»; книги літературознавчих, літ.-критичних та публіцистичних праць «Про наше письменство» (1972), «Письменницькі роздуми» (1980), «Чим живемо. На шляхах до українського Відродження» (1991). Автор сценаріїв художніх фільмів «Партизанська іскра» (1958), «Таврія» (1959), «Тронка» (1971), «Абітурієнтка» (1973), «Все перемагає любов» (1987), знятих на кіностудії ім.О. Довженка у Києві. Голова Укр. республіканського комітету Захисту Миру, член Всесвітньої Ради Миру (1973). Співпрацював із Т-вом укр. мови ім.Т.Г. Шевченка, Народним Рухом України, виступав на захист укр. мови, повернення і відновлення видатних пам'яток укр. культури. В 1990 вийшов із КПРС. Почесний доктор Альбертського ун-ту (Канада). Визнаний «Всесвітнім інтелектуалом 1992–93 років» через Міжнар. біографічний центр у Кембріджі (Англія, 1993). Твори Г. перекладені та видані 40 мовами народів світу. Ім'ям Г. названий Всеукр. фонд відтворення визначних пам'яток України. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

І.Роздольська (Львів).

ГОНЧАРЕНКО (Гумницький) АГАПІЙ ОНУФРІЙОВИЧ (19.8.1832 – 3.5.1916) – священик, перший укр. політемігрант у США. Н. у с.Кривин Радомисльського пов. Київської губ. 1853 закінчив Київську духовну семінарію. Був знайомий з декабристом С. Трубецьким. Ієродиякон Атенської (Афінської) посольської церкви (1857), де став кореспондентом О. Герцена. На поч. 1860 був заарештований, але у лютому 1860 втік до Лондона, де увійшов у гурток політемігрантів з Росії. Працював зецером (складальником) у друкарні Л. Чернецького. Його відгук на смерть *Т. Шевченка*

з'явився у «Колоколі». Недовго перебував на Атоні (висвячений тут у листопаді 1862), в Єрусалимі, Палестині та Александрії. 1863 одержав громадянство м. Атен (Афін). У січні 1865 як грецький священник приїхав до Бостона. Став першим православним священником в Америці. Брав участь у богословських диспутах, працював над виданням арабської Біблії для нью-йоркського Біблійного товариства. Переїхав до Сан-Франциско, де 1867 відкрив друкарню. З 1.3.1868 почав видавати англ. і рос. мовами газету «Alaska Herald – Свобода», де в 1-му числі вмістив статтю «Цікаві думки поета Тараса Шевченка» (перша в Америці згадка Шевченкового імені англ. мовою). 1873 за ініціативою Г. почала виходити газета «Свобода» (з'явилося лише кілька чисел). У Каліфорнії, біля м. Гейвардс, влаштував хутір «Україна», де й помер. Залишив «Споминки Агапія Гончаренка, українського козака-священника» (1894, 1965).

С. Білокінь (Київ).

ГОНЧАРЕНКО ГНАТ (бл. 1836 – після 1908) – визначний укр. кобзар. Н. на Харківщині в родині селянина-кріпака. Навчався кобзарського мистецтва у Кулибаби. Виконував істор. пісні й думи. Творчість Г. високо цінували *Леся Українка*, Філарет Колесса та ін.

ГОРБАНЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (8.12.1899 – 1973) – укр. історик, прозаїк. Н. у с. Миколаївка Костянтиноградського пов. Полтавської губ. Навчався на іст.-філол. ф-ті Ун-ту Св. Володимира (1917–18) та Харків. ун-ту. Належав до УПСР. Очолював сектор Ін-ту іст. укр. культури, був науковим співробітником Ін-ту сходознавства. Друкувався у виданнях УАН і в журн. «Червоний шлях». Вивчав історію соціальних рухів 18 ст. – повстання в с. Турбях (див. *Турбайвське повстання 1789–93*), рух Гаркуші, історіографічну спадщину *О. Шафонського*, *Д. Багалія*, біографію *М. Максимовича*. У літ. доробку іст. повісті «Козак і воевода» та «Слово і діло государеве». У квітні 1931 заарештований у справі «Українського національного центру», засланий на 3 роки до Алма-Ати, де у грудні 1933 заарештований у справі «Української військової організації» і засланий до Тобольська. Після звільнення (1937) працював в Омському обл. архівному управлінні. Викладав у педінституті (до 1950). Залишив багато праць з історії Сибіру. Реабілітований 1960.

С. Білокінь (Київ).

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ АНТІН (1856–1944) – укр. громад. і політ. діяч, адвокат. Н. в Галичині. Один з активних діячів народовського руху на Дрогобиччині й Чортківщині. 1883–84 очолював ред. «Діла» – першої укр. щотижневої газети в Галичині. Обирався депутатом галицького сейму, з

1912 – чл. австр. держ. трибуналу. 1918–19 увійшов до *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР*, чл. Відділу УНРади. З жовтня 1919 – чл. укр. дипломатичної місії (голова А. Лівіцький) у Варшаві. Після поразки укр. нац.-визв. змагань 1917–21 жив у Зх. Україні. 1925 став одним із співзасновників УНДО. 1928–39 – сенатор польськ. сейму від УНДО, член Укр. парламентської репрезентації.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ ІВАН (1854–1942) – визначний укр. вчений-хімік, громад. діяч. Н. на Тернопільщині. Закінчив Віденський ун-т. 1883–1917 – проф. Празького ун-ту, 1902–03 – його ректор. Входив до складу Палати панів австр. парламенту (з 1908), чл. Крайової ради здоров'я Чеського королівства та Вищої держ. сан. ради Австрії (1906–17). 1917–18 очолював міністерство здоров'я Австрії. Став одним з ініціаторів створення Укр. вільного ун-ту у Відні й Празі. Був професором УВУ, 1923–24 і 1931–35 – ректором цього навч. закладу. Автор ряду праць в галузі органічної хімії.

ГОРБАЧОВ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (2.3.1931) – рад. політ. і парт. діяч. Н. у с. Привальне Красногвардійського р-ну Ставропольського краю (Росія). 1955 закінчив юридичний ф-т Московського ун-ту ім. Ломоносова, 1967 – агрономічний ф-т Ставропольського с.-г. ін-ту. Працював у Ставропольському краї: механізатор МТС, 1956–62 – 1-й секретар міськкому ВЛКСМ, заст. завідуючого відділом пропаганди і агітації, 2-й, 1-й секретар крайкому ВЛКСМ; 1962–78 – парторг територіального виробничого колгоспно-радгоспного управління, зав. відділом парт. органів крайкому КППС, 1-й секретар міськкому партії, 2-й, 1-й секретар Ставропольського крайкому КППС. Здобувши прихильність Ю. Андропова, був переміщений до Москви і обраний секретарем ЦК КППС (1978). За К. Черненко (1984–85) очолював комісію закорд. справ. 1985 обраний ген. секретарем КППС (1985–91) і Головою Президії Верховної Ради СРСР (1989–90). 1990–91 – 1-й і єдиний Президент СРСР. Ініціював новий політ. курс вищого парт. керівництва, який у внутр. політиці був спрямований на модернізацію економіки, збільшення громадянських свобод і боротьбу зі зловживаннями, а у зовн. – завершення періоду «холодної війни» і нормалізацію стосунків із Заходом. Розпочав низку екон., соціальних і політ. реформ, відомих як «перестройка», «демократизація», «гласність». У березні 1990 був обраний першим Президентом СРСР. Навесні 1991 Г. розробив проект нового союзного договору. Потужний рух за незалежність в союзних республіках, міжнар. визнання Прибалтійських республік та зростаюча напруга між реформаторами та прихильниками твердої комуністичної лінії в парламенті призвели до послаблення його президентства. Після невдалої спроби держ.

перевороту 19–21.8.1991 Г. був не в змозі втримати ситуацію під своїм контролем, 25.12.1991 відмовився від президентства і передав владу Борису Єльцину.

П. Панченко, С. Падалка (Київ).

ГОРБОВИЙ ВОЛОДИМИР (1898 – після 1945) – укр. політ. діяч у Галичині, відомий адвокат. Виступав оборонцем у політ. процесах над учасниками нац.-визвол. руху в Зх. Україні – членами УВО та ОУН. Під час *Варшавського процесу 1935–36* – адвокат *С. Бандери*, Я. Чорнія і Є. Качмарського, а на *Львівському процесі 1936* захищав *С. Бандеру* та *І. Равлика*. 1933 заарештований польськ. владою і 1934 ув'язнений у *Березі Картузькій*. В червні 1941 Г. очолив *Український національний комітет* у Кракові. В липні 1944 заарештований нім. гестапо і тривалий час перебував у в'язниці. 1945 заарештований органами НКВД СРСР і засланий у концтабір. Подальша його доля невідома.

ГОРДИНСЬКИЙ СВЯТОСЛАВ (30.12.1906 – 8.5.1993) – укр. мистецтвознавець, поет, перекладач, літ. і мист. критик. Н. у Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався у Львів. ун-ті та мист. школі О. Новаківського (з 1924), в берлінській Академії мистецтв (з 1928) та Академії Жюльєна в Парижі. Працював у Ф. Леже в «Модерній академії». Чл. ради Союзу укр. митців в Парижі. 1931 повернувся до Львова. Видав збірки віршів «Барви і лінії» (1933), «Буруни» (1936), «Слова на каменях» (1937), «Вітер над полями» (1938), «Легенди гір» і «Сім літ» (обидві 1939), поема «Сновидів» (1938) та ін. Один із засновників Асоціації незалежних укр. митців (1931–39), організатор і учасник усіх її збірних виставок та співред. її видань. Співред. журн. «Мистецтво», «Назустріч» та «Наші дні». 1939–41 працював у Кракові. Ред. «Ілюстрованих вістей» (1941), мист. ред. «Українського видавництва». З 1944 – у Німеччині, член МУРу та Спілки митців. З 1947 жив у США. Автор живописних («Автопортрет», 1927), «Гірський пейзаж», «Ранок», «Стара гуцулка») і графічних («Козак Мамай», «Арабка») творів. Оздобив понад 30 церков в Америці, Європі та Австралії, зокрема 5 кафедральних соборів (два у Вінніпезі, Римі, Мюнхені та Мельбурні), церквах Св. Петра і Павла в Ембриджі (1956), Св. Миколая в Монессен (1964, обидві – Пенсільванія). Серед перекладів – «Слово о полку Ігоревім» (1936), «Поети Заходу» (1961), «Франсуа Війон. Життя і твори» (1971). Підготував монографії «Микола Глушенко» (1934), «Тарас Шевченко маляр» (1942), «Павло Ковжун» (1944), «Крук – Павлось – Мухин» (1947), «Архуренко – 50 created years» (1960), «Українська ікона 12–18 ст.» (1973), «П. Андрусів» (1981), «Галина Мазела» (1982), «Leo Mol» (1984) та ін. Систематично й ґрунтовно рецензував кожен з томів «Історії укр. мистецтва», вид. УРЕ (1967–

70). Автор численних статей у «Енциклопедії українознавства» та «The Encyclopedia of Ukraine». Співзасновник і голова (1956–63) Об'єднання митців-українців в Америці. Дійсний член НТШ та Української вільної академії наук у США. Першим підтримав не визнаних в УРСР митців О. Заливаха, І. Марчука, Ф. Гуменюка та В. Стрельникова. Почесний громадянин Львова (1991). Помер у м. Верона (шт. Нью-Джерсі, США). Похований у Бавнд-Бруку.

С. Білокінь (Київ).

ГОРДІЄНКО КОСТЬ ГОРДІЙОВИЧ (р.н. невід. – 9(16).5.1733) – кошовий отаман Запорізької Січі (1702–28, з перервами). Н. на Полтавщині. Навчався в *Києво-Могилянській колегії*. На поч. 1702 обраний кошовим отаманом Старої Січі (див. *Чортмлицька Січ*). Проводив незалежницьку політику, виступав проти посягань моск. уряду на вольності Запоріжжя. Очолював воєн. операції запорожців проти гарнізонів моск. фортець, збудованих у межах вольностей *Війська Запорізького*. Спочатку знаходився в опозиції до гетьмана *І. Мазепи* через його формально лояльну політику щодо моск. уряду. В березні 1708 Г., поборовши попередні суперечності між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався (26.3.1709) до військ *І. Мазепи* у Диканьці. За посередництвом гетьмана 28.3(8.4). 1709 уклав угоду з швед. королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Моск. царства. Поразка в Полтавській битві 1709 швед.-укр. військ змусила Г. відступити за межі України разом з *І. Мазепою* і *Карлом XII*. 26.6.1709 упорядкував переправу через Дніпро біля Переволочної, що дало можливість гетьману, королю та частині гетьманських військ і запорожців переправитись на правий берег. Після смерті *І. Мазепи* підтримував гетьмана *П. Орлика*, брав участь у створенні конституції 1710. Весною 1711 очолював загін запорожців у невдалому поході *П. Орлика* на Правобережну Україну. 1711–28 Г. обирався кошовим отаманом *Олешківської Січі*. Виступав проти повернення запорожців на тер. України, підвладну моск. уряду.

ГОРДОН ПАТРИК (1635–1699) – моск. ген. і контр-адмірал. За походженням шотландець. До 1651 перебував на швед. і польськ. службі. 1660 брав участь у боях проти моск. військ під Любаром і Чудновом, але згодом перейшов на моск. службу. Протягом 15 років служив в Україні. Під час *Чигиринських походів 1677–78* керував фортифікаційними роботами у Чигирині. Учасник *Кримських походів 1687–89* та *Азовських походів 1695–96*. Автор щоденника, який містить цінні матеріали з історії Лівобережної України кін. 17 ст.

ГОРКУША (Гаркуша) ФІЛОН (рр. н. і см. невід.) – полтавський полковник (1658–1670 з пе-

рервами). Походив із Бихова у Білорусі. З юнацьких років перебував на Запоріжжі, згодом служив у реєстровому козац. війську. Навесні 1648 перейшов на сторону *Б. Хмельницького*. Учасник *Жовтоводської битви 1648* і *Корсунської битви 1648*. Влітку 1648 за наказом гетьмана разом з *Н. Небабою*, *М. Гладким*, Кривошапкою вів боротьбу проти польськ.-лит. військ у північноукр. землях і Білорусі. В грудні 1648 козаки на чолі з Г. взяли в облогу Бихів, а 1649 здобули Мозир, Гомель і Пінськ. В липні 1649 спільно з *С.-М. Кричевським* обороняв укр. землі від лит. військ під командуванням Я. Радзивілла. 1654 у складі укр. посольства перебував у Москві. Був призначений наказним полковником полтавським. 1656 їздив з дипломатичною місією до Варшави. В червні 1657 командував козац. військом на Волині. Підтримував політику гетьмана *І. Виговського*. Брав участь у придушенні *Пушкаря* і *Барабаша заколоту 1657–58*. Подальша його доля невідома.

ГОРЛЕНКИ – укр.козац.-старшинський рід на Чернігівщині. Засновник роду Лазар Г. (р.н. невід. – 1687) – полковник Прилуцького полку. Загинув у липні 1687 під час козац. заворушень. Найвідоміші представники роду Г. Дмитро Г. (рр. н. і см. невід.) – прилуцький полк. (1692–1708). Один із найближчих сподвижників гетьмана *І. Мазепи*, активний прихильник розриву з Москвою. 1708 разом з *І. Мазепою* перейшов на бік *Карла XII*. Супроводжував гетьмана *І. Мазепу* в еміграцію. Після смерті *І. Мазепи* (1709) був поряд із *П. Орликом* та *А. Войнаровським* (одним із кандидатів на гетьманство). 1711 і 1713 брав участь у походах гетьмана *П. Орлика* на Правобережжю України. 1715 внаслідок особистого конфлікту з *П. Орликом* повернувся в Україну. 1715–30 змушений жити у Москві. 1731 отримав дозвіл повернутись в Україну. Яким Г. (р.н.невід.–бл.1758) – укр. військ. діяч, бунчужий товариш. З 1729 Г. – ген.-хорунжий. 1737 під час кримського походу – наказний гетьман, згодом – ген. суддя. Яким Г. (Йоасаф; 1705–1754) – укр. церк. і осв. діяч, письменник. Внук Лазаря Г. і Д.Апостола. 1725 закінчив київську академію, прийняв чернецтво, працював викладачем у цій академії. 1737 став ігуменом Лубенського Мгарського Преображенського монастиря. З 1748 Білгородський і Обоянський єпископ. Дбав про розвиток освіти в Україні. Автор драми «Брань чесних семи добродетелей зъ семи грѣхами смертними» (1737). Василь Г. (1853–1907) – укр. письменник і мистецтвознавець. Н. в с. Ярошівці (тепер Сумська обл.), освіту здобув у ніжинському ліцеї та Сорбоннському ун-ті (Париж). Активно співпрацював з журн. «Киевская старина». Автор численних праць про укр. письменників (І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Мирного та ін.). Йому належать статті на історико-побутові та етнографічні теми,

зокрема дослідження про укр. думи і кобзарів. Частина праць опублікована у книгах «Южнорусские очерки и портреты» (1898), «Украинские были» (1899), «Отблески» (1908).

ГОРНОВИЙ ОСИП (справжн. прізвище та ім'я Дяків Осип; 1921–1950) – укр. публіцист, учасник та ідеолог укр. руху Опору *ОУН* і *УПА*. 1943–44 редагував у підпіллі журн. «Юнак» і «Вісті». Друкував у них публіцистичні виступи – статті, маніфести, памфлети та ін. 1945–48 – чл. головного осередка пропаганди при Проводі *ОУН*, Крайовий провідник Львівського краю (1948). 1949–50 – чл. *Української головної визвольної ради*, заст. голови Секретаріату *УГВР*. Автор брошур «Наше ставлення до російського народу» (1949), «Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили українського народу», «Як постала і розвинулася більшовицька тюрма народів СРСР», які публікувалися також за кордоном в укр. діаспорній періодиці. У публіцистиці наголошував на міжнар. толерантності. Виокремлював опір рос. імперіалізму від опору рос. народів. Автор відомого гасла «Свобода націям, Свобода людині». Відстоював ідею про реструктуризацію СРСР, передумовою миру в якому може стати побудова вільних незалежних держав у етнічних кордонах. Загинув у бою весною 1950.

О. Утріско (Львів).

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ – угода між польськ. королем *Владиславом II Ягайло* та великим князем лит. Вітовтом, укладена 2.10.1413 у м. Городлі на р. Зх. Буг. Рішення Г.у., заперечуючи положення *Кревської унії 1385*, підтверджували існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалась політ. зверхність польськ. короля, який мав стати великим князем лит. після смерті Вітовта. Г.у. передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів держ. управ. обох країн, а також зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Наслідком Г.у. було зміцнення союзу Литви та Польщі у війнах з Тевтонським орденом.

ГОРОДОВІ КОЗАКИ – 1. Частина укр. козацтва, яка на відміну від низового запорізького козацтва проживала не на Січі, а на волостях, або на городах, тобто на землях, що були під владою місц. адміністрації Великого князівства Литовського. Г.к. виникли у 1-й пол. 16 ст. у зв'язку з необхідністю чинити опір спустошливим набігам татар та турків на укр. землі. Найбільш відомими організаторами загонів Г.к. були черкаський староста *О. Дашкевич*, барський староста *Бернард Претвич*, шляхтич *С. Заборовський*, кн. *Д. Вишневецький*, *Б. Ружинський* та ін. За свою службу Г.к. одер-

жували від уряду платню й користувались різного роду правами та привілеями. 1572 значну частину Г.к. було взято на держ. службу і внесено до реєстру (див. *Реєстрове козацтво*).

2. Офіц. назва козац. стану, яка вживалась на Україні з серед. 17 – до 80-х 18 ст. До Г.к. зараховувались особи, внесені до козац. компутів (списків). Внаслідок укладення *Березневих статей 1654* кількість Г.к. встановлювалась 60 тис. На Г.к. поширювались всі привілеї козацтва. Осн. їхньою повинністю була військ. служба, від виконання інших повинностей та сплати податків вони звільнялися. В залежності від майнового стану Г.к. поділялися на кінних, піших та тяглих. Перші з них брали участь у військ. походах, другі несли гарнізонну та сторожову службу, а треті віддавали повинності старшині. Після *Андрусівського перемир'я 1667* і ліквідації козацтва на укр. землях, що залишились під владою Речі Посполитої, Г.к. збереглися тільки на *Гетьманщині*.

1783 виборні козаки також були позбавлені своїх прав і прирівняні до державних селян, одержавши назву «малоросійські козаки».

ГОРОЖАНІН ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1899–29.8.1937) – один із провідних чекістів, активний організатор фабрикації справи і процесу «*Спілки визволення України*». Н. в Акермані. 1909–12 навчався на юрид. ф-ті Новоросійського ун-ту в Одесі. 1912 відратований за рев. діяльність, заарештований. Під час *Першої світової війни 1914–18* – доброволець царської армії, 1916 дезертирував. Учасник рев. подій в Одесі 1917–18. З 1919 – в органах ЧК, з січня 1923 – начальник Секретно-оперативної частини київського відділу ГПУ УСРР, з травня 1924 – начальник Секретного відділу ГПУ УСРР. Безпосередньо керував постійним стеженням за *М. Грушевським*, який повернувся з еміграції. Після процесу «Спілки визволення України», одержав підвищення – посаду заст. начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР (з травня 1930), працював помічником нач., заст. начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР, з липня 1933 – помічник, з травня 1935 – 2-й заст. начальника Іноземного відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР, з лютого 1937 – начальник, з травня 1937 – заст. начальника Особливого бюро при секретаріаті НКВД СРСР. Заарештований 19.8.1937, розстріляний 29.8.1937. Реабілітований 1957.

Ю. Шаповал (Київ).

ГОРСЬКА АЛЛА ОЛЕКСАНДРІВНА (18.9.1929–28.11.1970) – укр. художниця і відомий діяч правозахисного руху 1960-х в Україні. Н. в м. Ялті. Під час війни пережила блокаду Ленінграда. Навчалась в худож. ін-ті в Києві. 1961–65 разом із *В. Стусом*, *В. Симоненком*, *І. Світлич-*

ним та ін. стала одним з організаторів і активним чл. Клубу творчої молоді в Києві, який був тоді центром укр. нац. життя. Брала участь в орг-ції літ.-мист. вечорів, підготовці щорічних Шевченківських свят тощо. Плідно займалась мист. діяльністю, створила ряд монументально-художн. робіт. 1964 за виконання Шевченківського вітражу (був знищений) до вестибюлю Київ. ун-ту виключена із Спілки художників, однак згодом поновлена. Належачи до групи «шістдесятників», брала активну участь в укр. правозахисному русі. За участь в акціях протесту 1965–68 проти розправ над укр. правозахисниками – *Б. і М. Горинями*, *П. Заливахою*, *С. Караванським*, *В. Морозом*, *В. Чорноволом* та ін. Г. була знову виключена зі Спілки художників і зазнала переслідувань з боку рад. органів безпеки. У квітні 1968 поставила свій підпис під листом-протестом 139 діячів науки і культури до тодішніх керівників СРСР у зв'язку з незаконними арештами і закритими судами над дисидентами. 28.11.1970 трагічно загинула при нез'ясованих обставинах у Василькові біля Києва. Похорон Г. перетворився в демонстрацію протесту проти існуючого комуністичного режиму в Україні. Автор численних художніх творів: «Автопортрет з сином» (1960), «Портрет батька» (1960), «Абетка» (1960), «Біля річки» (1962–63), «Портрет *В. Симоненка*» (1963) та ін.

ГОРУК СЕМЕН (Сень; 13.9.1873, за ін. дан., 12.9.1875–1920) – укр. військ. діяч, журналіст, отаман *Легіону УСС* і *УГА*. Н. в м. Снятині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався у коломийській гімназії, згодом – Львів. ун-ті. В довоєн. період був активним чл. «Молоді України» та Християнсько-суспільної партії, редагував часопис «Руслан». Став одним з організаторів товариства «Сокіл» в Галичині. В роки Першої світової війни – ком. сотні, з листопада 1914 – куреня *Легіону УСС*. Стрілецький військ. підрозділ під командуванням Г. відзначився в боях на *Маківці* над *Стрипою* і на *Лисоні*. Поранений під *Потуторами*. В листопаді 1918 входив до складу *Українського генерального військового комісаріату*, який очолював підготовку і проведення *Листопадового повстання 1918* у Львові. З 5.11 до 10.12.1918 Г. – нач. штабу Начальної команди *УГА*. Брав участь в укр.-польськ. війні 1918–19 і укр.-більшовицькій війні 1917–21. Заарештований більшовиками в квітні 1920 в Києві. З весни 1920 перебував у більшовицькому полоні у концтаборі *Кожухов* неподалік від Москви. В червні 1920 г. разом з іншими галичанами був перевезений у табір особливого призначення на *Соловських островах*, де і загинув.

ГОСПОДАР – титул правителів Волощини і Молдови у 14–19 ст. Титул Г. вживали й князі Галицько-Волинської держави. А в 14–16 ст. інколи називали великих князів литовських.

ГОТИ (готони) – східногерм. племена. За твердженням античних авторів (Пліній, Тацит, Птолемей), Г. на поч. н.е. жили на пд. узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли, куди переселилися зі Скандинавії (о. Готланд). З 2-ї пол. 2 ст. Г. вирушили на Пд. В 1-й пол. 3 ст. досягли укр. Причорномор'я, де бл. 260-го захопили ряд античних міст-держав – Ольвію, Тіру та Боспорську державу. Племена Г. поділялися на плем. групи, на чолі яких стояли вожді або конунги. Г. в союзі з ін. племенами здійснювали успішні воен. походи в Малу Азію на Балканський п-ів (Дакію, Мезію). Вели війни проти Рим. імперії, які призвели до втрати імперією (271; за ін. дан. – 274) Дакії. В 2-й пол. 4 ст. з Г. успішно боролися анти. Г., що осіли на зх. від Дністра, називалися вестготами, а племена, які жили в нижній течії Дніпра, – остготами. В 4 ст. прийняли християнство у формі аріанства. В цей же період Г. створили сильне політ. об'єднання на чолі з остготським королем Германаріхом. 375 готське об'єднання племен було розгромлене гунами і витіснене з Причорномор'я. Невелика частина Г. залишилася в Криму.

ГОФМАН КАРЛ (р.н. невід. – 1920) – австр. і укр. військ. діяч, отаман (майор) УГА. За походженням австрієць. У роки Першої світової війни 1914–18 – офіцер австр. армії. З листопада 1918 командував армійською групою «Рудки» (група Гофмана), яка відзначилася в боях з польськ. армією за Львів. У лютому 1918 галицькі частини під командуванням Г., прорвавши оборону противника і розвиваючи наступ, зайняли населені пункти Поріччя, Долиняни, Вовчухи, Милятин, Бар та Довгомостиська, чим значною мірою сприяли успішному завершенню 1-го етапу *Вовчухівської операції 1919*. У червні 1919 очолив новосформовану Самбірську (8-му) бригаду УГА. Розстріляний більшовиками у квітні 1920 в Одесі.

ГОФМАН МАКС (1869–1927) – нім. ген., начальник ген. штабу Сх. фронту під час Першої світової війни. В грудні 1917 – лютому 1918 Г. разом із державним секретарем закорд. справ Р. фон Кюльманом представляли Німеччину на мирних переговорах з делегацією УНР у Бресті. 27.1(9.2.).1918 як представник нім. Найвищої військ. управи підписав *Берестейський мир 1918*. Автор спогадів про події Першої світової війни, в т.ч. про переговори в Бересті.

ГОФМАН ПЕТЕР (1865–1938) – австр. військ. діяч, ген., учасник Першої світової війни. В 1914–15 – команд. корпусом австр. армії, до складу якого входив ЛУСС. У 1918 – головкоманд. австр. військами в Україні.

ГРАВЕЦЬ ОМЕЛЯН (псевд. Батько; 1909–10.6.1944) – укр. військ. і політ. діяч, полк. УПА.

Н. в Чесанові на галицько-холмському прикордонні. 1938–39 – організатор і техн. виконавець демонстрацій укр. населення, спрямованих проти польськ. окупаційного режиму. 1939 заарештований польськ. поліцією. У вересні 1939 був звільнений з ув'язнення, повернувся на Холмщину. 1939–41 – керівник підпільного зв'язку Проводу ОУН з осередками орг-ції на укр. землях. З 1941 – чл. Гол. військ. штабу ОУН, провідник Ген. округи ОУН на східноукр. землях. Влітку 1943 призначений команд. групи військ «УПА-Північ». Загинув у бою з регулярними частинами Рад. армії на Вінниччині.

ГРАБСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1871–1949) – польськ. політик, економіст, публіцист. Професор Львів. (1910–39) і Варшавського (1946–49) ун-тів. На поч. 1890-х приєднався до соціалістів, співзасновник Польської соціалістичної партії (1892). З поч. 1900-х став учасником нац.-дем. руху. 1906 – секретар польської фракції в Державній Думі Російської імперії. Під час Першої світової війни виступав за створення польської армії, яка воювала б на боці країн Антанти. 1919 став засновником Народно-демократичного союзу. 1919–27 – посол сейму. 1920–21 – учасник польсько-більшовицьких переговорів у Мінську і Ризі. 1923 і 1925–26 – міністр віросповідань і освіти Польщі. Автор закону «Про деякі постанови в організації шкільництва» (31.7.1924), відомий в літературі як закон Г. Він передбачав існування у Сх. Галичині лише польських або двомовних (утраквістичних) шкіл (польсько-укр., польсько-білор. тощо.) і призвів до фактичної ліквідації укр. шкіл. З 2426 укр. шкіл (1921–22) залишилося 745 (1927–28). Після травневого військ. перевороту 1926 відійшов від політ. життя, займався наук. діяльністю. 1942–44 – голова еміграційної Ради народової у Лондоні. Після повернення у Польщу (1945) – віце-голова Крайової ради народової (створена 1943). Автор монографій «Нація і держава» (1922), «Суспільна економія» (1927–32), «На новій дорозі» (1946), ряду публікацій, присвячених проблемам освіти («Школа на східних землях», 1927) та ін.

Л. Середяк (Львів).

ГРАБ'ЯНКА ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (р.н. невід. – бл. 1738) – укр. козац. літописець, гадацький полковий суддя (1717–28), обозний (1728–29), полк. (1729–38). З 1686 перебував на службі в козац. війську. Учасник *Кримських походів 1687 і 1689*, *Азовських походів 1695–96 і Північної війни 1700–21*. 1723 разом з ін. старшинами їздив до Петербурга добиватися скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів гетьмана (див. *Коломацькі петиції 1723*). За це 1723–25 був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. 1725 після смерті Петра I повернувся в Україну. Брав участь в рос.-тур. війні 1735–39. Влітку 1738, прикриваючи зі своїм полком

відступ рос. армії з Криму, загинув у бою. Г. – автор іст. твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляками. Року 1710». Твір викладає історію України з давніх часів до 1709. Джерелом для написання твору Г. служили офіц. документи, польськ. хроніки, щоденники, розповіді учасників подій. Головну увагу приділяє історії козачства та *Нац.-визвол. війні укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Оригінал твору не зберегся. Відомо бл. 20 списків літопису Г.

ГРЕК ДАНИЛО (Д. Калаугер, Д. Олівеберг, Олівеберг де Грекані; рр.н. і см. невід.) – укр. держ. діяч і дипломат 50-х 17 ст. Грек за походженням. Був ієромонахом в Афінах. За деякими дан., прибув в Україну з антиохійським патріархом Макарієм (за ін. дан., як посол швед. королеви Христини). 28.3.1654 був прийнятий під Білою Церквою гетьманом Б. Хмельницьким. З червня 1654 перебував на укр. дипломатичній службі. 28.6.1654 очолив посольство до королеви Христини, а 30.10 був прийнятий новим королем Швеції Карлом X. За дорученням Б. Хмельницького представив план створення антипольськ. коаліції і балт.-чорномор. союзу проти *Османської імперії*. 1655 брав участь у поході укр. армії у Галичину, в травні 1655 їздив разом із К. Бурляєм з дипломатичною місією у Швецію. В червні 1656 очолював укр. посольство в Трансильванію, згодом – до Молдови і Волощини. Деякий час жив у Пруссії. Влітку 1657 Г. за згодою Б. Хмельницького вступив на швед. дипломатичну службу і в червні 1657 разом із швед. послом Лілієнкроною приїздив до Чигирини. Був швед. резидентом у Молдові, де відстоював інтереси України. За гетьманства І. Виговського посідав відповідальні пости в гетьманській адміністрації. Подальша його доля невідома.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ – вищий духовний навч. заклад, заснований 1928 у Львові митрополитом А. Шептицьким. Мала два ф-ти – богословський і філ. Навчання тривало п'ять років. Мови викладання – укр. і лат. 1934–39 в академії навчалось 350–400 студентів. Одним з організаторів і ректором Г.-к. б. а. був Й. Сліпий. Серед професорсько-викладацького складу були митрополит А. Шептицький, Й. Сліпий, М. Чубатий, І. Крип'якевич та ін. Закрита рад. владою 1944.

ГРЕКОВ (Греків) ОЛЕКСАНДР (Михайло) (1875–1958) – відомий укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Родом із Чернігівщини. В роки Першої світової війни – ген. Рос. армії. В листопаді 1917 призначений команд. 2-ї Сердюцької дивізії, сформованої за наказом коменданта київ. воен. округи полк. В. Павленка. З грудня 1918 команд. Пд. групи

військ *Армії УНР*. Наприк. 1918 – на поч. 1919 – міністр військ. справ УНР. У складі укр. делегації вів переговори в Одесі з представниками *Антанти* про надання Директорії УНР воен. допомоги у боротьбі проти більшовиків. 9.6.1918 Є. Петрушевич призначив Г. команд. Укр. армією. Підготував і провів *Чортківський наступ 1919*. В еміграції жив у Австрії. 1945 заарештований рад. спецслужбами у Відні і засланий у концтабір. 1956 звільнений з ув'язнення.

ГРЕНЕР ВІЛЬГЕЛЬМ (1868–1939) – нім. військ. діяч, нач. штабу нім. військ в Україні (1918), ген.-поручник. Н. в м. Вюртенберзі. Навчався в академії ген. штабу. На поч. *Першої світової війни 1914–18* керував роботою нім. залізниць і орг-цією військ. перевезень. З кін. 1916 перебував на Сх. фронті, де командував дивізією, згодом – корпусом, представником нім. центр. влади на укр. землях. Підтримав прихід до влади гетьмана П. Скоропадського. За ініціативою Г. було демобілізовано *Синьожупанників* та *Сірожупанників* дивізії і полк Січових стрільців. На поч. листопада 1918 призначений нач. генштабу нім. армії. З 1919 – міністр шляхів, з 1927 – військ. міністр. Один із засновників Укр. наук. ін-ту в Берліні. Автор спогадів «Полководець проти волі».

ГРИВА МАКСИМ (справжнє прізвище. Загрівний; 1893 – 1931) – укр. письменник в еміграції. Н. на Чернігівщині. Батька та брата замордували чекісти. Г. вдалось утекти, і він опинився серед чернігівських повстанців. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 перебував у таборах для інтернованих на території Польщі. Разом із М. Селегієм, Ю. Дараганом і С. Довгалем 1922 очолив групу молодих письменників, що ініціювала видання в Каліському таборі літ. журн., а незабаром увійшов до складу Управи новоствореного літ.-мистецького товариства «Веселка». 1922 переїхав до Праги, де навчався в *Українському педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова*. 1924 брав активну участь у створенні в м. Подебрадах (неподалік Праги) Т-ва укр. письменників «Культ», до якого також входили Ю. Дараган, Є. Маланюк, В. О'Конор-Вілінська, А. Падоліст та ін. Писав надзвичайно довершені поетичні, прозові та публіцистичні твори (звертаючись і до іст. тем), надруковані в таких періодичних виданнях, як «Веселка», «Наша громада», «Нова Україна», «Студентський вісник», «Український голос», «Вісник» та ін., і, на жаль, ще й досі не зібрані та не видані окремою книгою. Важка недуга (тривалий час хворів на туберкульоз) не дозволила вповні розкритися талантові письменника.

М. Крупач (Львів).

ГРИВА МАТВІЙ (рр.н. і см. невід.) – запорізький козак, один із керівників гайдамацького

руху в 30-х 18 ст. 1734 загін повстанців під проводом Г. здобув Вінницю. Учасник повстання під керівництвом Верлана. Після поразки повстання з невеликим загonom відступив на Запоріжжя. Восени 1736 гайдамацький загін Г. зайняв Паволоч (Житомирська обл.) і Погребище (Вінницька обл.). Іст. даних про подальшу долю Г. немає.

ГРИГОРЕНКО ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ (1907 – 21.2.1987) – громад. та військ. діяч, генерал-майор. Н. у селі Борисівка (тепер Запорізька обл.). Служив у Червоній армії, учасник боїв на річці Халхін-Гол (1939), брав участь у рад.-нім. війні 1941–45. З 1945 викладач Військової академії ім. Фрунзе (Москва). У 1961 виступив з критикою сталінізму та політ. М. Хрущова. 1963 створив Спілку боротьби за відродження ленінізму, за що 1964 позбавлений звання, нагород та пенсії. 1964–65 і 1969–74 зазнавав переслідувань, перебував на примусовому психіатричному лікуванні, неодноразово заарештовувався, не мав ніякої роботи. У травні 1976 став членом-засновником моск. Гельсінської групи за дотримання прав людини. Через свого близького товариша М. Руденка сприяв утворенню у листопаді 1976 в Києві *Української Гельсінської групи*, до якої увійшли 37 учасників (зокрема, дисиденти Ніна Строката, В. Стус, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична та В. Чорновіл, діячі національного руху – Святослав Караванський, Оксана Попович, Оксана Мешко, Ірина Сенік, Петро Січко, Данило Шумук та Юрій Шухевич (син командувача УПА Р. Шухевича), релігійні активісти – православний священик В. Романюк. На відміну від багатьох укр. діячів Г. не відразу сприйняв укр. нац. позицію, залишаючись на позиціях «інтернаціонального» захисту прав людини. З 1960-х активно боровся за відновлення прав кримськотатар. народу. Після офіційної реабілітації кримськотатар. народу (1967) вимагав дозволу на їх повернення на батьківщину, доносив звернення кримських татар до світової громад. 1977 виїхав до США для проведення медичної операції. 10.3.1977 року був позбавлений рад. громад. Написав спогади «В підпіллі можна зустріти тільки щурів...» (Нью-Йорк, 1981). Похований у штаті Нью-Джерсі. 1999 у Сімферополі з ініціативи Меджлісу кримськотатар. народу встановлено бюст Г.

І. Мельник (Львів).

ГРИГОРІЙ (Огійчук; псевдоніми: Православний; Г[ригорій] В[інницький]; січень 1898 – 13.2.1985) – митрополит Київський і всієї України УАПЦ. Одержав богословську освіту. Висвячений на священика 20.5.1919 у Києво-Братському монастирі. Настоятель різних церков. 17.5.1942 у нижній Андріївській церкві в Києві відбулась його хіротонія на єпископа Житомирського й Вінницького. Ув'язнений гестапо (вересень 1942–березень 1943).

Під час перепоховання жертв НКВД у Вінниці виголосив викривальні проповіді (див. «*Вінницька трагедія*»). Обидва його брати-священики Іван та Петро загинули в катівнях НКВД. Емігрував до Німеччини. На соборі в Еслінгені (березень 1946) призначений вікарієм до митрополита Полікарпа. Приєднався до прибічників Київських канонів 1921, що оформились на Ашафенбурзькому соборі 25–26.8.1947 в УАПЦ (соборноправну). Виїхав до США, служив у Чикаго.

С. Білокінь (Київ).

ГРИГОРІЙ ІІ БОЛГАРИНОВИЧ (Грек Григорій; р.н. невід. – 1472) – православний Київ. митрополит (1458–1472). Після прийняття Флорентійської унії 1439 Константинопольський патріарх Григорій Мамма висвятив, а папа римський Каліст III 1458 призначив Г. ІІ Б. Київ. митрополитом. Висвячення Г. ІІ Б. на Київ. митрополію означало відновлення незалежної митрополії, яка охоплювала всі укр. і білорус. землі. Митрополит отримав титул «Київського і всієї Русі», а з 16 ст. – «Київського, Галицького і всієї Русі». 1469 Г. ІІ Б. відійшов від унії і був затверджений на митрополічій кафедрі Константинопольським патріархом Діонісієм, який не визнавав Флорентійської унії.

ГРИГОРІЙВ (Григор'єв) МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1888–27.7.1919) – укр. військ. діяч, полк. *Армії УНР*. Н. у с. Верблюжці на Херсонщині. До Першої світової війни служив у держ. установах. 1914 мобілізований у рос. армію. Воював у чині штабс-капітана, за участь у боях відзначений Георгіївським хрестом. 1917 Г. взяв участь в українізації військ. частин рос. армії. 1918 служив у Збройних силах Укр. держави. З 2-ї пол. 1918 за дорученням С. Петлюри готував повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Пд. Україні. В листопаді 1918 Г., об'єднавши під своїм командуванням численні повстанські загони, передав їх у розпорядження Директорії УНР. Ведучи боротьбу проти білогвардійських військ повстанська армія (бл. 20 тис. чол.) під командуванням Г. в грудні 1918 зайняла Миколаїв і продовжила наступ у напрямку на Херсон. Після відступу Директорії УНР із Києва, Г. 18.2.1919 розпочав у Харкові переговори з більшовицьким урядом України. Наприк. лютого очолив Задніпровську стрілецьку бригаду, з квітня – дивізію. Провів операцію із звільнення Пд. України від військ *Антанти*, здобувши 10.3.1919 Херсон, а 15.3 – Одесу. Побачивши грабіжницьку політику більшовиків в Україні, яка супроводжувалася кривавими репресіями проти укр. селянства, Г. вирішив підняти антибільшовицьке повстання. 8.5.1919 звернувся з універсалом «До українського народу», в якому закликав до боротьби проти рос. продзагонів і комісарів та створення рад без більшовиків. 9.5.1919 повстанська армія розпоча-

ла наступ із р-ну Знамянки–Олександрії–Куцівки на Катеринослав і Єлисаветград. 10.5. загони повстанців здобули Черкаси, 11.5. – Золотоношу, 12.5. – Кременчук. Г. розраховував швидким маршем пройти Лівобережну Україну і оволодіти Харковом. В кін. травня проти повстанців було кинуте добірні більшовицькі військ. частини під командуванням К. Ворошилова і О. Пархоменка, які зупинили наступ. Після ряду кровопролитних боїв на Полтавщині Г. зі своїми військами змушений був відійти на Херсонщину. Влітку 1919 війська Г. об'єднались із загонами Н. Махна. Г. був обраний ком. об'єднаної армії, а Н. Махно – головою реввійськ. ради. 27.7.1919 під час конфлікту з отаманом Махном у с. Сентовому на Харківщині Г. загинув. Деякі загони військ Г. приєднались до повстанців Н. Махна.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (псевд. Плака, Альбов; 1701–7.10.1747) – укр. мандрівник і письменник. Н. в Києві. 1715–23 навчався в Київській академії, 1723–24 – у львів. єзуїтському колегіумі. 1724–47 подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Греції, Італії, Палестині, Сирії, Аравії та Єгипту. Залишив цінні записки про свої подорожі, в яких описував життя і побут, культуру відвіданих ним країн. Свої подорожні записки оформив 150 малюнками – види міст, пам'ятки архітектури («Каїр», 1727; «Гора Ліван. Ліванські кедри», 1728 та ін.). Уперше надруковано 1778.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (1713–1785) – видатний архітектор, представник укр. бароко. Брат В.Г. Григоровича-Барського. Навчався в Київ. академії. Перебував водогін на Подолі з павільйоном-фонтаном «Феліціан» (1748–49; на поч. 19 ст. – «Самсон», відновлено 1982), надбрамну церкву з дзвіницею у Кирилівському монастирі (1750–60), церкви – Покровську (1766) і Миколи Набережного (1772–85) – усі в Києві, бурсу Київської академії (1778), собор Різдва Богородиці (1752–63), церкву (1761) в с. Лемешках (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Творчість Г.-Б. відіграла велику роль у розвитку укр. бароко 2-ї пол. 18 ст., в якому зароджувалися риси класицизму.

ГРИДЬ (гридінь, гридень) – назва князівських дружинників у Київ. державі. Г. звичайно називали молодших воїнів на відміну від старших (бояр). Г. несли воїн. службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

ГРИНЕВЕЦЬКИЙ МОДЕСТ (8.11.1758 – 1.4.1823) – церк. діяч, богослов і історик, джерелознавець, професор і ректор Львівського ун-ту. Н. у с. Лютовиськах Ліського пов. на Лемківщині

(тепер Польща). Навчався у т. зв. граматикальній і гуманітарній школі у Самборі, пізніше в Добромилі, Замості. 1777 вступив у монастир василіанського чину. Як студент Замостської академії написав розвідку «Філософське обґрунтування фізики» (1781). Був учителем василіанських гімназій у Дрогобичі (1781–1782), Лаврові (1783–84). З кін. 1784–89 навчався християнського богослов'я і філософії у Відні, пізніше Львові («Rutenum Studiu»). Викладав догматику укр. мовою у Львівському ун-ті, а з 1793 очолював кафедру лат. мови та догматики. 1799 одержав звання доктора і титул звичайного професора, 1800, 1801 та 1806 – «прокуратор» чину василіан на Галицьку провінцію. 1791 підготував для теологів укр. мовою «Догматику», а на прохання Чернівецького єпископату склав «План систематичних богословських студій» (1816). Був поборником міжслов'янських наук. взаємин. Листувався і обмінювався літературою з П. Лодієм, Максимиліаном Оссолінським, Петром Кеппеном, Зоряном Ходаковським. Постійно збирав і описував стародруки, скопіював напис на надгробній плиті І. Федорова, написав передмови до праці Вількоровича і «Хроніки м. Львова» Б. Зиморовича. За станом здоров'я відмовився від пропозицій переїхати працювати у Краківському та Віденському ун-тах. З 1822 – ректор Львівського ун-ту, протопігумен василіанських монастирів у Галичині. Похований у монастирському саду побл. церкви Св. Онуфрія у Львові.

О. Антонович (Львів).

ГРИЦАЙ ДМИТРО (псевд. Перебийніс; 1907–1945) – укр. військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий УПА. Н. в с. Дорожів Самбірського пов. на Львівщині (тепер село Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у дрогобицькій гімназії, брав участь у діяльності орг-ції вищих класів укр. гімназій, а згодом став членом *Української військової організації*. 1928 вступив на фізико-мат. ф-т до Львів. ун-ту. Під час навчання був мобілізований. Служив у польськ. армії, з відзнакою закінчив офіцерську школу. В цей період став членом ОУН. З 1933 – керівник Військ. референтури крайової ексекутиви ОУН. 1934 заарештований польськ. поліцією і протягом двох років був ув'язнений у концтаборі *Берега Картузька*. Після звільнення з концтабору Г. продовжив навчання в ун-ті. 1939 був знову ув'язнений у Березі Картузькій. Звільнений у вересні 1939 після розвалу польськ. держави. 1940–41 – чл. Рев. пров. ОУН і учасник 2-го Великого збору ОУН. 1941–43 Г. брав активну участь у партизанській боротьбі проти гітлерівців. Восени 1941 очолив Крайовий військ. штаб ОУН, який займався викриттям тактичних планів німецького командування, створенням складів зі зброєю і боєприпасами, підготовкою офіцерських кадрів для майбутньої укр. армії. Весною 1943 заарештований гестапо. Звільнений з

ув'язнення під час нападу на тюрму відділу УПА. Очолив гол. військ. штаб УПА. З січня 1945 призначено на пост шефа штабу УПА. 1.11.1945 Г. було присвоєне звання генерала. Восени 1945 разом із чл. Проводу ОУН *Т. Майвським*, виконуючи завдання *Української головної визвольної ради*, потрапив у засідку чеськ. поліції під час переходу через чеськ.-нім. кордон. Був захоплений у полон і після жаклих тортур страчений у тюрмі в Празі.

ГРІНЧЕНКО БОРИС ДМИТРОВИЧ (псевд. Василь Чайченко, Л. Яровенко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 27.11 (9.12).1863–23.4 (6.5).1910) – видатний укр. письмен., громад.-політ. діяч, фольклорист, мовознавець і педагог. Н. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сумська обл.). Навчався в реальному уч-щі у Харкові. З 1881 вчителював на Слобожанщині й Катеринославщині. 1891 (за ін. дан., 1892) Г. спільно з *І. Липою*, *М. Міхновським*, *Ю. Міхновським*, *В. Боровиком*, *М. Вороним*, *О. Черняхівським* заснував Братство Тарасівців. 1884–1900 працював у Чернігівському земстві, активно співпрацював з місц. *Громадою*. На кошти *І. Череватенка* організував на підросійській Україні вид-во популярних книжок укр. мовою («Про грім та блискавку», «Велика пустиня Сахара», «Жанна д'Арк», життєписи *І. Котляревського*, *Є. Гребінки*, *Г. Квітки-Основ'яненка* та ін.). З 1902 жив і працював у Києві. З 1904 – один із лідерів новоствореної *Української демократичної партії*. Наприк. 1904 очолив ліву течію УДП, яка утворила *Українську радикальну партію*, (наприк. 1905 об'єдналась з УДП в *Українську демократично-радикальну партію*. За дорученням київ. Громади редагував «Словар української мови» (тт. 1–4, 1907–09), з 1906 – співробітник газ. «Громадська думка», ред. журн. «Нова громада». 1906–09 очолював київ. «Просвіту». Г. належав до гурту найвизначніших представників укр. народництва. В період найбільшого розмаху великодержавно-шовіністичної політики рос. уряду в Україні виступав за послідовне проведення нац.-культ. роботи серед укр. суспільства. Свої політ. погляди виклав у написаній ним програмі УДРП та в «Листах з Наддніпрянської України» (газ. «Буковина», 1892–93).

Літ. діяльність розпочав у 80-ті. Г. автор бл. 50 оповідань («Чудова дівчина», 1884; «Сама, зовсім сама», 1885; «Олеся», 1890; «Украла», 1891; «Дзвоник», 1897 та ін.), повістей («Соняшний промінь», 1890; «На розпутті», 1891; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), зб. поезії («Пісні Василя Чайченка», 1884; «Під сільською стріхою», 1886; «Під хмарним небом», 1893 та ін.). Істор. темі присвячені драми «Серед бурі» (1897), «Степовий гість» (1897), «Ясні зорі» (1884–1900). Г. перекладав твори *Ф. Шиллера*, *Й. В. Гете*, *Г. Гейне*, *В. Гюго*, та ін. Г. впорядкував і видав у трьох книгах «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх

з нею губерніях» (тт. 1–3, 1895–99). Йому належать цінні зб. нар. творчості «Пісні та думи» (1895), «Думи кобзарські» (1897), «Веселий оповідач» (1898) та ін. Плідно працюючи в галузі нар. освіти, Г. свої педагогічні погляди виклав у працях: «Яка тепер народна школа в Україні» (1896), «Народні вчителі і українська школа» (1906), «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906) та ін. Г. боровся за навчання укр. дітей рідною мовою, виступав за чистоту укр. літ. мови. Створив ряд шкільних підручників, серед яких «Українська граматика», «Рідне слово». Помер у Оспедалетто (Італія), похований у Києві.

ГРОМАДИ – орг-ції укр. інтелігенції у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. в Україні, які вели нац.-культ. та громад.-політ. діяльність. Існували таємно в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та ін. містах України. Перша виникла наприк. 50-х 19 ст. у Петербурзі, до складу якої входили *М. Костомаров*, *Т. Шевченко*, *П. Куліш*, *В. Білозерський*, *Ф. і О. Лазаревські* та ін. Коштом укр. землевласників *В. Тарнавського* і *Г. Галагана* видавали твори укр. письменників, а 1861–62 – журн. «Основа». 1861 Г. утворилась у Києві й у 70–90-ті стала гол. осередком нац.-культ. роботи в Україні. В цей період до київ. Г. входили *В. Антонович*, *М. Драгоманов*, *П. Чубинський*, *Т. Рильський*, *Ф. Вовк*, *М. Лисенко*, *М. Старицький*, *В. Рубинштейн*, *І. Нечуй-Левицький* та ін. Чл. Г. вважали, що їхнім осн. завданням є поширення освіти та пробудження нац. свідомості народу. Вони брали участь у роботі недільних шкіл, видавали укр. популярну і наук. літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Чл. Г. активно співпрацювали у пд.-зх. відділі Рос. географічного т-ва (1873–75), а також дебатували актуальні проблеми сусп.-політ. життя України в газ. «Киевский телеграф». Емський указ 1876 звинуватив Г. і заборонив їхню діяльність. Внаслідок репресій 1875–76 було припинено вид. «Киевского телеграфа», закрито пд.-зх. відділ Рос. геогр. т-ва, звільнено з Київ. ун-ту *М. Драгоманова* і *М. Зібера*. Частина громадівців на чолі з *М. Драгомановим* емігрувала за кордон, де почала видавати зб. «Громада» (1878–82). У 80-х 19 ст. громадівці в Україні об'єднались навколо журн. «Киевская старина» (1888–1906), який матеріально підтримували *В. Смирненко*, *В. Тарнавський* і *Є. Чикаленко*. До київ. Г. наприк. 19-поч. 20 ст. ввійшли молоді діячі: *Є. Тимченко*, *С. Єфремов*, *М. Левицький*, *І. Стещенко*, *Л. Жебуньов* та ін. Активно працювали Г. в Одесі (*В. Мальований*, *О. Андрієвський*, *Є. Борисов*, *Ф. Щербина*), у Харкові (*Д. Пильчиків*, *В. Александров*, *П. і О. Єфіменки*), Чернігові (*І. Шраг*, *М. Коцюбинський*, *Б. Грінченко*), Полтаві (*М. Дмитріїв*) та ін. містах України. 1897 в Києві з ініціативи *В. Антоновича* і *О. Кониського* відбувся з'їзд чл. Г., на якому було засновано *Загальну українську безпартійну*

демократичну організацію. До новоствореної орг-ції увійшли всі Г., що існували в 20 містах України. Діяльність Г. в Україні продовжувалась до Лютневої революції 1917.

«ГРОМАДСЬКА ДУМКА» – перша щоденна громад.-політ. газ. укр. мовою у підросійській Україні. Виходила з поч. 1906 (за деякими даними, з 31.12.1905) у Києві. Заснована *Є. Чикаленком*, *В. Смирненком* і *В. Леонтовичем*. У газеті працювали *Ф. Матушевський*, *С. Єфремов*, *В. Дурдукивський*, *Б. і М. Грінченки*. 1.8.1906 за розпорядженням рос. уряду газету було закрито. 15.9.1906 видання «Г. д.» було продовжено під назвою «Рада».

ГРОМИКА МИХАЙЛО (р.н. невід. – 1652) – білоцерківський полковник (1649–52). Прихильник досягнення компромісу з Річчю Посполитою, один з ініціаторів Білоцерківського договору 1651. Вбитий у Корсуні козаками, незадоволеними умовами договору.

ГРОШІ – особливий товар, що є заг. еквівалентною формою вартості інших товарів. Г. виконують функції мірила вартості та засобу обігу. Крім того, вони є засобами нагромадження та платежу. З утворенням світового ринку деякі нац. Г. виконують функції світових.

З найдавніших часів грішми були різні товари: хутра звірів, металеві сокири, мушлі каури тощо. Однак завдяки своїм фізичним властивостям найбільш вживаним заг. еквівалентом вартості дуже швидко стають благородні метали: золото та срібло. Згодом вони набирають форми монет.

Найдавнішими монетами, відкарбованими на укр. землях, були емісії грец. колоній, заснованих на пв. узбережжі Чорного моря (Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей та ін.). Випускались вони впродовж 6 ст. до н.е. – 4 ст. н.е. Однак ареал їх розповсюдження є незначним. Одночасно поширювались і монети, карбовані на монетних дворах материкової Греції та островів Егейського моря і Малої Азії.

Значно частіше зустрічається на укр. землях монетна продукція Стародавнього Риму. Насамперед, це срібні денарії імператорської епохи, особливо часів панування імр. Траяна, Адріана, Луція Вера, Марка Аврелія та Коммода (2 ст. н.е.). Ці монети перебували в обігу до 5 ст. Знахідки більш пізнього часу є рідкісними. Масштаби використання рим. денаріїв були дуже значними. Інколи у скарбах фіксується по кілька тис. цих монет, а всього монетних знаходок, у яких вони присутні, зафіксовано бл. 1500.

Упродовж 8–11 ст. на грош. ринку Київ. держави домінують араб. дирхеми, відкарбовані на численних дворах Араб. халіфату в Серед. Азії, Ірані, Пв. Африці, на Бл. Сході і навіть на Піренейському п-ові. На Русь вони проникали двома основними шляхами – Волзьким та шляхом «з варяг у греки».

Причому більш інтенсивним був перший. Одночасно потреби ринку обслуговували візант. срібні міліарісії та західноєвроп. монети денарієвого типу. Але вплив цих грош. одиниць на екон. життя був мізерним.

У добу найбільшої могутності Київ. держави князі розпочали власне монетне карбування. Так, *Володимир Святославич* (980–1015) випускав т. зв. златники та срібляники – золоті й срібні монети, на лицевій стороні яких поміщено зображення князя з усіма регаліями, а на зворотній – княжий герб (тризуб). Після *Володимира Великого* срібну монету карбували кн. *Святополк Ярополкович* (1015–1019), *Ярослав Мудрий* (1019–1054) та, можливо, тмутараканський кн. *Олег-Михайл*. Деякі з них виконані на високому мист. рівні і є цінними пам'ятками нашої історії.

У 2-й пол. 11 ст. у зв'язку з припиненням масового ввозу іноз. монет і відсутністю власних покладів срібла Київ. Русь вступає у т. зв. безмонетний період. Є припущення, що тоді роль засобів обігу виконували хутра звірів, насамперед куніці та білки. Вони використовувались паралельно з араб. монетами. У писемних джерелах згадують такі номінали тогочасної грош. системи: куна, ногата, резана, векша, гривна. Співвідношення між ними на основі розрахунків, здійснених за Короткою редакцією «Руської правди», виглядає так: 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам = 150 вершкам.

У 12–13 ст. під час проведення значних фін. операцій широко використовувались срібні злитки – гривні. Розрізняють кілька їхніх типів, осн. з яких є київські, чернігівські та новгородські. Різною була і вага гривень. Теоретично вона становила 204,756 г срібла.

У 14 ст. монетне карбування на укр. землях відновлюється. Після завоювання Галичини поляками король *Казимир III Великий* (1333–1370) розпочав тут емісію т. зв. квартників (півгрошів) зі срібла та мідних «пулів». Перші з них мають зображення герба Галичини – крокуючого лева та напис «moneta russiae». Монета цього типу карбувались у Львові й наступниками *Казимира III Людовіком Угорським* (1370–1382) та його намісником у Галичині – *Володиславом Опольським* (1372–1378), а також при *Владиславі Ягайлові* (1386–1434). Одночасно останній з них карбував і т. зв. львівські квартники – півгроші з написом «moneta lembergensis», які випускались до 1414 р. Після встановлення у серед. 14 ст. литовського панування на основній частині укр. земель, у Київ. удільному князівстві випускав власну монету кн. *Володимир Ольгердович* (1362–1394). Крім нього, відомі карбовані на Чернігівщині монети кн. *Дмитра Корибути*. Припускають, що емісію вели й ін. удільні князі.

У 2-й пол. 14–15 ст. домінуюче становище на грош. ринку посіли празькі гроші – монети, що карбувались у велик. кількості чеськ. королями, по-

чинаючи з 1300 р. Найбільш поширеними на укр. землях є гроші Вацлава IV (1378–1419). Останні з монет цього типу датуються 1-ю пол. 16 ст. Крім празьких грошів, у монетних скарбах цього часу бачимо продукцію польськ., литовських, золотоординських, моск. монетних дворів. При проведенні значних фін. операцій використовувались золоті дукати (3,48 г), переважно угорського карбування. Одиницями грош. лічби були копа, що дорівнювала 60 грошам (1 гріш = 10 денаріїв, яка використовувалась у Великому князівстві Литовському, та гривня (48 грошів, 1 гріш = 18 денаріїв), що домінувала в Галичині.

1526–1528 16 ст., внаслідок грош. реформи Сигізмунда I грош. госп-во укр. земель зазнає суттєвих змін. На ринку з'являються нові номінали: шостака – 6 грошів, трояк – 3 гроші, гріш, тернарій (третяк) – 3 денарії, солід (шеляг) – 6 денаріїв тощо. Осн. лічильною одиницею стає злотий, що дорівнював 30 грошам.

Зростали й кількість та асортимент крупної монети, з'являються срібні талери (бл. 28 г) та їхні фракції $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$. Карбувались вони переважно на монетарнях Голландії, Пд. Нідерландів, різних володінь Німеччини, рідше Польщі. Серед золотих дукатів переважають голландські та угорські, а також венеціанські «цехіни». У 16 ст. співвідношення талера і дуката переважно становило 3:2.

У 17 ст. з'являються нові номінали монет – цорти ($\frac{1}{4}$ талера) та півтораки ($1\frac{1}{2}$ кредитні гроші – низькопробні «тинфи», номінальна вартість яких дорівнювала 1 золотому (30 грошів), а реальна не перевищувала 12, та мідні соліди – «боратинки». В цей час було відкрито львів. монетний двір, який функціонував 1656–1663 (з перервами). Тут випускались переважно срібні орти та шостаки, а також невелика кількість талерів і золотих монет.

Дискусійним залишається і питання проведення грош. карбування *Б. Хмельницьким*. Більшість дослідників не схильні дотримуватись цієї думки, але дехто (зокрема, акад. *І. Крип'якевич*) її схвалює. Є також дані про карбування півтораків-чехів гетьманом *П. Дорошенком* у м.Лисянка.

На укр. землях, які після укладення *Андрусівського перемир'я 1667* залишилися у складі Речі Посполитої, до першого її поділу (1772) грош. госп-дарство залишилося практично без змін. Іншою була картина на землях, що відійшли до Рос. держави. Тут відразу ж почала поширюватись рос. монета, яку населення не хотіло приймати. І тільки після *Полтавської битви 1709* Петро I заборонив використовувати іноз. монету в Україні, але вона ще зустрічалась на ринку до 30-х. 18 ст. Упродовж 18 ст. і до революції 1917 тут домінували рос. рубль та копійка ($\frac{1}{100}$ рубля).

Внаслідок першого поділу *Речі Посполитої* (1772) Галичина відійшла до складу Австр. імперії. 1774 вона захопила і Буковину. На цих землях

австр. уряд запровадив власну грош. систему: 1 гульден (флорин) дорівнював 60 крейцерам. Деякий час велось карбування мідних монет для Галичини номіналом 1 шилінг та 3 крейцери. З 1857 гульден став дорівнювати 100 крейцерам. Внаслідок грош. реформи 1892 в Австро-Угорщині було запроваджено золотий монеталізм і осн. грош. одиницею стала корона (крона), яка ділилася на 100 геллерів (філлерів).

Після відновлення укр. нац. державності 1917 з'явилась необхідність випускати власні гроші. Ухвалою УЦР від 19.12.1917 було вирішено випустити перші кредитні білети номінальною вартістю 100 крб. Вони були віддруковані в одній з укр. друкарень Києва і з'явилися в обігу вже 24 грудня того ж року. Це були перші паперові Г. на яких було поміщено зображення Держ. герба України – тризуба і написи укр. мовою. Одночасно на банкнотах цієї емісії бачимо написи рос., єврейською та польською мовами.

Законом УНР від 1.03.1918 грош. одиницею стала гривня, яка дорівнювала $\frac{1}{2}$ крб і ділилася на 100 шагів. В обігу перебували грош. знаки вартістю 10, 25, 50, 100, 250, 1000 крб, а також 2, 5, 100, 500, 1000 і 2000 гривень. Гривні всіх номіналів, крім 5 гривень, були надруковані у Берліні, 5 гривень, випускались у Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ). Карбованцеві купюри друкувались у Києві, Кам'янці-Подільському та в деяких інших містах. Поліграф. рівень їхнього виконання значно гірший і у зв'язку з цим їх часто підробляли. Розмінна монета – шаги – випускалась у вигляді поштових марок, номінальною вартістю 10, 20, 30, 40 та 50 шагів.

Грош. знаки часів УЦР, *Гетьманату* та *Директорії УНР* мають високу мист. вартість. У їхньому проектуванні брали участь відомі митці: Нарбут, Модзалевський, Красівський, Приходько, Романовський, Середа, Кораловський.

Під час *Першої світової війни* та визвол. змагань укр. народу у зв'язку з браком розмінної монети з'явилась велика кількість міськ. та регіональних грош. знаків, т. зв. бонів, чеків, розмінних знаків тощо. Зокрема, на Волині випускались у Кременці, Дубно, Луцьку, Острозі, Житомирі, Рівному та ін. містах, а в Галичині – у Львові, Дрогобичі, Бродях, Золочеві, Тернополі, Збаражжі, Сокалі.

Після встановлення на укр. землях більшовицького режиму, а згодом і включення їх до складу СРСР тут були поширені знаки рад. зразка. На західноукр. землях у міжвоєн. період використовувались Г. держав, до складу яких вони входили: у Галичині польська марка, а з 1924 – злотий, що дорівнював 100 грошів, на Закарпатті – чехословацька корона, яка ділилася на 100 геллерів, а на Буковині – румунська лея, що складалася з 100 банів.

Після відновлення держ. незалежності України 1991 взято курс на запровадження в обіг власної грошової одиниці – гривні.

ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ МОЛОДІ (ГУДМ) – перша нелегальна молодіжна політ. орг-ція націоналістичного напрямку в Зх. Україні. Створена групою студентів *Львів. (таємного) укр. університету* на поч. 20-х з метою боротьби проти впливу комуністичної ідеології на укр. суспільство. Провідними чл. орг-ції були *О. Бондарович, Ю. Вассиян, І. Габрусевич, В. Діденко, В. Кравців, С. Охримович*. 1926 внаслідок об'єднання студ. громад і ГУДМ виник *Союз укр. нац. молоді*.

ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОЛОДІ (ГУНМ) – перша орг-ція укр. молоді за кордоном, яка стояла на засадах націоналізму. Створена в таборі для інтернованих бійців УГА в чеському м. *Ліберці* на поч. 1921. Організаторами ГУНМ стали *З. Петрів, М. Коновалець, І. Вільховий, В. Бас, І. Гижа* та ін. Згодом до складу цієї організації увійшли *О. Бойдуник, М. Козак, Ю. Вассиян, С. Нижанківський*. Восени 1922 осередки ГУНМ існували у Празі, Брно, Подебрадах, пізніше – у Відні, Берліні й Граці. Навесні 1924 у Празі відбувся з'їзд представників усіх осередків орг-ції, на якому було узгоджено ідейні основи розбудови ГУНМ і поставлено питання про необхідність об'єднання всіх націоналістичних організацій. Восени 1924 створено керівний орган орг-ції – Екзекутиву ГУНМ. Головами ГУНМ обирались: *С. Нижанківський, З. Петрів, Л. Макарушка, М. Коновалець, І. Гижа, О. Бойдуник*. На поч. 1927 офіц. переговори представників ГУНМ і *Легії укр. націоналістів* завершилися створенням координаційного центру діяльності цих двох орг-цій – Союзу орг-цій укр. націоналістів. 28.1.1928 відбулося остаточне злиття цих двох орг-цій в *Союз українських націоналістів*.

ГРУША ІВАН (пр.н. і см. невід.) – держ. діяч серед. 17 ст., військ., дипломат, ген. писар (1658–69). Походив із шляхет. роду. 7.9.1656 разом з *І. Ковалевським* від імені гетьмана *Б. Хмельницького* підписав укр.-семигородський договір, за яким обидві сторони зобов'язались надавати одна одній військ. допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої (див. *Українсько-семигородський договір 1656*). В липні 1657 на прохання представників від Пінського пов. їздив до Пінська для прийняття від місц. населення присяги на вірність гетьману *Б. Хмельницькому*. За гетьманування *І. Виговського* був військовим ген. писарем.

ГРУШЕВСЬКИЙ МАРКО ФЕДОРОВИЧ (1865–1938) – укр. церк. діяч, етнограф. Чотирирічний брат *М. Грушевського*. Н. у с. Худолівка Чигиринського пов. Київської губ. Закінчив Київську духовну семінарію (1889), брав участь в діяльності семінарської громади. 1889–97 – вчитель церковнопарафіяльних шкіл Чигиринського та Чер-

каського пов. на Київщині. З 1897 – священик Михайлівської церкви с. Суботів на Чигиринщині, викладач Закону Божого місцевого двокласного училища ім. *Б. Хмельницького* (1899–1909). 1910 звинувачений в українофільстві, переведений священиком у Таганчу Канівського пов. Один із фундаторів Української автокефальної православної церкви, єпископ, чл. Всеукраїнської церковної ради. 1918 – вільний слухач Київського державного українського ун-ту. У 1920-х – єпископ Волинський, засновник парафій *УАПЦ* на Чернігівщині. 1930 зрікся духовного сану. 1938 заарештований і репресований. Символічний пам'ятний знак Г. встановлено на могилі дружини на Лук'янівському кладовищі у Києві. Наукове дослідження Г. «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» (тт. 1–2), вийшло 1906–07 у серії періодичного видання Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові «Матеріали до українсько-руської етнології». Автор наук. розвідок «Дитячі забавки та ігри усякі» (1904), «Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова» (1912), «З життя селян на Чигиринщині» (1914), в основу яких покладено матеріали з етнографії Пд. Київщини. Разом з дружиною Г. зібрав унікальну збірку вишивок та народних ляльок, яка збереглася до наших днів і неодноразово експонувалась в музеях України.

С. Панькова (Київ).

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (псевд. *М. Заволока, Михайло Заволока, М. Сергієнко*, 17(29).11.1866 – 25.11.1934) – визначний укр. історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, організатор укр. науки, громад.-політ. і держ. діяч, дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Засновник *Української Народної Республіки*. Н. у Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім'ї вчителя гімназії. Рід Грушевських походить із давнього духовного роду, відомого ще з кін. 17 ст. на Чигиринщині (Груші правили службу в церкві с. Худолівці). 1886 закінчив 1-шу Тифліську класичну гімназію. За сприянням *І. Нечуя-Левицького* надрукував свій перший літ. твір «Бехаль-Джугур» (1886). 1890 закінчив іст. відділення істор.-філ. ф-ту Ун-ту Св. Володимира у Києві (1890). Наук. працю розпочав під керівництвом *В. Антоновича*. Написав монографію «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца 16 века» (золота медаль, 1890) і після закінчення ун-ту був залишений для подальшої наук. і пед. роботи як професорський стипендіат. У травні 1894 захистив магістерську дисертацію «Барское староство. Исторические очерки» і дістав ступінь магістра. 1894 призначений на посаду ординарного проф. кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Сх. Європи» Львівського ун-ту. У Львові розпочав активну наук.-організаційну діяльність в *Науковому т-ві ім. Шевченка*. З 1897 по 1913 був

головою НТШ. Одночасно очолював істор.-філ. секцію НТШ, редагував «Записки Наукового т-ва ім. Шевченка» (1895–1913), створив і очолив Археологічну комісію НТШ (1896–1913). Під його керівництвом розроблялися статuti НТШ (1896, 1898, 1901, 1903, 1904). Реорганізовуючи НТШ в академічну установу світового рівня, Г. сприяв переходу науки в Галичині від поодиноких індивідуальних істор. пошуків до організованого, колективного і систематичного вивчення історії України. Залучив до співпраці значні наукові сили (І. Франка, В. Гнатюка). Г. першим розпочав планомірну підготовку кадрів нац. істориків, створив Львівську наук. школу істориків України. Його учнями були видатні укр. історики М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кривецький, О. Терлецький. Під керівництвом Г. НТШ розпочало видавати «Жерела до історії України-Руси» (1895–97), «Матеріали до історії суспільних і економічних відносин Західної України» (1905), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (1910). Для згуртування літературних сил разом з І. Франком започаткував видання «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ). Г. виступив одним із організаторів Української видавничої спілки (1899), у Петербурзі та «Україна» у Києві. Організував публічні університетські курси у Львові, відкрив своїм коштом приватну вчительську семінарію у Коломиї (1904). 1898 у Львові видав 1-й т. ґрунтовної «Історії України-Руси», продовженої у наступних 9 т. (Львів, Київ, 1899–1936), де охоплено події від найдавніших часів до 1658 року в Україні (перевидано у Києві 1991–98, тт. 1–11, 12 кн.). У травні 1904 у Санкт-Петербурзі Г. надрукував статтю «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій сформулював концепцію самостійного розвитку укр. іст. процесу. 1904 у Санкт-Петербурзі вийшов його короткий курс історії України рос. мовою «Очерки истории украинского народа», а 1911 у Львові і Києві «Ілюстрована історія України» рос. і укр. мовами, збірка «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914). Організував археологічні експедиції НТШ до бібліотек та архівів Варшави, Кракова, Москви, Києва, Харкова. Започаткував підготовку багатотомного корпусу документів і матеріалів з історії України козацьких часів та історії укр. козащини.

Дійсний член Історичного т-ва Нестора Літописця (1890), НТШ (1893), Українсько-руського педагогічного т-ва у Львові (1894), член-кореспондент Краківської академії наук (1895), Археологічної комісії Московського археологічного т-ва (1900), чл. Одеського т-ва історії та старожитностей (1901), дійсний чл. Чеської академії наук (1914).

Після Революції 1905–07 переніс свою наукову діяльність до Києва. 30.4.1907 обраний головою заснованого ним Українського наукового т-ва,

яке будувалося за зразком НТШ і об'єднало кращі наукові сили Наддніпрянської України. 12.1.1908 обраний редактором періодичного органу УНТ «Записки Українського наукового товариства у Києві» (1908–14). У червні–жовтні 1913 внаслідок звинувачень з боку опозиційної частини НТШ в авторитаризмі склав із себе повноваження голови НТШ.

Сусп.-політ. і громад. діяльність розпочав у Галичині. Був одним із засновників Української національно-демократичної партії (1899). Підтримував ідею автономії укр. земель у складі Австро-Угорщини. Політ. погляди Г. мали вплив на висновки його іст. студій і формуванні ним концепції історії України. Розглядав істор. дослідження як теоретичну основу для практичної укр. політики в Галичині. У Петербурзі 1906 був одним із засновників часопису «Український вісник» – органу Української парламентської громади і Державної Думи. Надрукував збірник «Освобождение России и украинский вопрос». У вересні 1907 за участю Г. створено нелегальне позапартійне укр. громадське об'єднання Товариство українських поступовців, яке згуртувало сили українства і до 1917 було єдиною діючою укр. орг-цією. Політ. платформу Г. базував на принципах конституційного парламентаризму і автономії України.

11.12.1914 заарештований жандармерією у Києві та звинувачений в австрофільстві й причетності до створення січово-стрілецьких формувань. Був засланий до Сибірска. У вересні 1916 переїхав до Москви, де розгорнув активну громад.-політ. діяльність. Відновив роботу московської філії ТУП, брав участь у виданні «Украинской жизни».

Після падіння самодержавства та розгортання нац.-визвол. руху в Україні Г. став головою і незмінним лідером Української Центральної Ради – представницького органу, який утворив першу в 20 ст. демократичну державу укр. народу. Г. був одним із головних ідеологів укр. революції, творцем її концепції. Однак цей шлях першого досвіду нац. державотворення в Україні був позначений окремими помилками.

20.3.1917 УЦР у Києві заочно обрала Г. головою (одноставно обраний 19.4.1917 на Всеукраїнському національному конгресі 1917). Приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів. 26.3.1917 повернувся з Москви до Києва. У Києві намагався надати стихійному укр. руху організованості, ставив питання культ. відродження укр. суспільства. 27.3.1917 виступив на Київському кооперативному з'їзді, де поставив вимогу нац.-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці. У публіцистичних статтях 1917–18 («Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність») обґрунтував стратегію встановлення державної незалежності України. 10.6.1917 брав участь у про-

голошенні І Універсалу УЦР (див. Універсали УЦР). Закликав українців самостійно організуватися та приступати до негайного закладення підвалин автономного ладу. 7.11.1917 збройний переворот більшовиків у Петрограді і невизнання ними УЦР поклали край федералістичним ілюзіям Г. про перетворення Росії на федеративну республіку. 20.11.1917 УЦР під головуванням Г. у III Універсалі проголосила Українську Народну Республіку (УНР). Агресія більшовиків проти УНР зумовила прийняття УЦР за пропозицією Г. IV Універсалу, який проголосив УНР самостійною, вільною і суверенною державою укр. народу.

Надавав великого значення конституційному процесу в Україні. Під керівництвом Г. розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29.4.1918), згідно з якою верховним органом влади УНР ставали Всенародні збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу і формували вищі органи виконавчої і судової влади УНР. На останньому засіданні УЦР (29.4.1918) був обраний президентом УНР.

У зв'язку з держ. переворотом П. Скоропадського 29.4.1918 перейшов на нелегальне становище і відійшов від активної політ. діяльності. Займався наук. працею, брав участь в обговоренні питання про заснування Української академії наук (УАН). Розробив концепцію УАН як громадської асоціації вчених, що розвиватиме переважно гуманітарні та сусп. науки. Відмовився від пропозиції увійти до складу УАН, призначеного гетьманом П. Скоропадським. У лютому 1919 переїхав до Кам'янець-Подільського, а потім до Станіслава. У березні 1919 емігрував до Чехо-Словаччини. Жив у Празі та Відні як представник Закордонної делегації УПСР, де розгорнув широку публіцистичну і наук. діяльність. Заснував Український соціологічний інститут (УСІ) (діяв спочатку у Празі, потім у Відні) – установу, яка ставила своїм завданням стежити за світовими соціальним рухом, соціологічними дослідженнями популяризувати їх серед укр. громадянства. Переглянув свої погляди з питань держ. будівництва. Запропонував концепцію укр. національної держави-республіки з безкласовим соціальним ладом («Початки громадянства. Генетична соціологія», 1921). Розпочав роботу над багатотомною «Історією української літератури». У травні 1920 разом із членами Закордонної делегації засудив Варшавський договір 1920 з Польщею. Висловив бажання повернутися в УСРР. Вів тривалі переговори з керівництвом УСРР, яке розраховувало на співробітництво з ним, однак Г. відмовився засудити свою попередню політ. діяльність і після повернення (7.3.1924) не брав участі в контрольованому компартією суспільно-політ. житті.

31.12.1923 на спільному зібранні ВУАН Г. заочно був обраний академіком по кафедрі історії укр. народу. У Києві розгорнув велику наук.-організа-

ційну і наукову роботу. Прагнув згуртувати представників різних шкіл укр. істориків, створював для них єдиний координаційний центр. Заснував Науково-дослідну кафедру історії України (НДКІУ), очолив Археологічну комісію ВУАН, створив і очолив низку академічних комісій ВУАН в галузі укр. історії (історії Києва і Правобережної України, історії Полудневої України, історії Західної України, історії Лівобережної України, історії козащини тощо). 1927 у ВУАН за участю Г. діяло 18 науково-дослідних установ, що об'єднували понад 100 співробітників, сфера наукових інтересів яких охоплювала всі періоди укр. історії і культури. Редагував відновлений ним часопис «Україна» (1924–30), який став друкованим органом УНТ і загальноукр. журн. наук. українознавства. Редагував заснованим ним видання Історичної секції ВУАН «Наукові збірники», «За сто літ», «Студії з історії України НДКІУ», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». На базі НДКІУ створив київську історичну школу (О. Баранович, К. Грушевська, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич та ін.). З київської іст. школи, на відміну від її прямої попередниці – львівської іст. школи, виходили дві групи спеціалістів – з історії України та з соціології, етнографії і фольклору. Розробив проект Українського іст. ін-ту та Ін-ту для досліду пережитків примітивної культури і нар. творчості України (1928). Прагнув перенести з Відня до Києва УСІ. Працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури». 12.1.1929 загальні збори АН СРСР обирають Г. дійсним членом. 25.4.1929 на засіданні загальних зборів АН СРСР поставив питання про потребу створення в її складі Інституту укр. історії.

1929 розпочався наступ більшовицького режиму на укр. науку, який різко обмежив масштаби діяльності вченого. Фінансування наук. установ, що діяли під його керівництвом, було припинено. У листопаді-грудні 1929 сесія Ради ВУАН почала ліквідувати комісії, якими керував Г. (остаточно ліквідувала 1933). У вересні 1930 закрито НДКІУ. 11.12.1930 партосередок ВУАН прийняв рішення про посилення ідеологічної боротьби з Г. і його теоріями шляхом читання рефератів з критикою його поглядів. Незабаром розпочалися арешти співробітників і учнів Г., більшість з яких згодом було заслано. У березні 1931 Г. переїхав до Москви, де 23.3.1931 був заарештований органами ГПУ у Москві та звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією «Український національний центр». ГПУ намагалося зробити Г. основною фігурою у справі «УНЦ», однак він спростував існування «УНЦ» і свою провідну роль в ньому. Після звільнення з-під арешту йому не дозволили повернутися в Україну. Уже напівсліпим він продовжував інтенсивно працювати над справою всього життя – «Історією України-Руси». Працював над укр. історіографією 17–18 ст. Написав тези «Про українську

історіографію 18 ст. Декілька міркувань», «Самовидець Руїни і його пізніші відображення», друкувався у виданнях АН СРСР. У жовтні 1934 виїхав на лікування до Кисловодська (Російська Федерація). 25.11.1934 після нескладної операції помер від зараження крові. Перевезений до Києва і похований на Байковому кладовищі.

Діяльність Г. і його наук. спадщина завжди зазнавали гострої критики з боку рад. режиму. Якщо у 1930-х Г. переслідували за боротьбу з рад. владою у минулому і небажання освоювати марксистський метод, то у повоєнний час найбільшою загрозою для режиму стала його іст. концепція. Розгортання нац.-визвол. руху у роки горбачовської «перебудови» висунуло ідеї і постать Г. на передній план. Перша об'єктивна стаття про нього, надрукована у «Літературній Україні» 21.7.1988 С. Білокопом, зазнала гострої критики з боку В. Щербичького. Однак після відставки останнього керівництва ЦК Компартії України змушене було йти назустріч громадськості, яка вимагала зробити доступно дореволюційну укр. історіографію і висвітлити «білі плями» історії рад. періоду. У липні 1990 політбюро ЦК затвердило «Програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.», якою передбачалося перевидання усіх основних праць Г., зокрема багатотомної «Історії України-Руси». 1991 вперше на держ. рівні відзначався ювілей Г. – 125-річчя від дня народження вченого. В Україні почало стрімко розвиватися грушевськознавство як самостійна галузь нац. історіографії.

Наукова спадщина Г. надзвичайно велика і різноманітна. Г. автор майже 2 тис. праць у галузі укр. і світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнології, археології, спеціальних іст. дисциплін, що збагатили європейську і нац. науку.

Автор літ. збірок «Оповідання» (1904), «Sub divo» («Проти неба», 1918), «З старих карток» (1918), «Під зорями» (1928), драматичних творів «Хмельницький в Переяславі» і «Ярослав Осмомисл» (обидва – 1917), кіносценарію «Запорожці» (1924). Залишив щоденник (видано за 1886–94 1997).

І. Верба, С. Кульчицький (Київ).

ГРУШЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (12(24).8.1877 – 1943) – укр. літературознавець, етнограф, історик, архівіст. Брат *М. Грушевського*. Навчався у Владикавказькій класичній гімназії (1888–93). 1899 закінчив іст.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира. У науковому відрядженні працював у музеях, архівах і бібліотеках Австрії, Німеччини, Росії. 1904 склав іспити на ступінь магістра рос. історії. 1907–08 – приват-доцент кафедри рос. історії Новоросійського ун-ту в Одесі, однак за читання лекцій з історії України укр. мовою змушений залишити стіни цього навчального закладу. Викладав у Московському (1909) і Петербурзькому (1910–17) ун-тах.

У роки Української революції був членом *Української Центральної Ради* від Української трудової партії. Після відкриття Українського нар. університету – приват-доцент (згодом проф.) Г. – дійсн. чл. НТШ (з 1902), дійсн. чл. Історичного т-ва Нестора Літописця (з 1903), дійсн. чл. т-ва «Бюро труда для интеллигентных» (1903), дійсн. чл. Українського наук. наукового т-ва, дійсн. чл. Історико-філол. т-ва при Новоросійському ун-ті (з 1907), дійсн. чл. Імператорського рос. географічного т-ва (1913–16), директор Педагогічного музею у Києві (1917–18), директор Комісії для укладання іст.-географ. словника укр. земель (з березня 1919), чл. Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави (1919), заст. голови Історичної секції ВУАН (1921–24), чл. Археологічного комітету при УАН (з 1921), дійсн. чл. Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом *М. Василенка* (1922–23), дійсн. чл. Археологічної комісії ВУАН, редактор «Історично-географічного збірника», член редколегії журн. «Україна», «Записок іст.-філол. відділу ВУАН» тощо. З вересня 1917 очолював Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв.

Розробив оригінальну модель орг-ції архівної справи (при Бібліотечно-архівний відділі створювалися археологічна комісія для розроблення теоретичних проблем архівознавства, наук. бібліотека, редакція спеціалізованого часопису «Пам'ятки»). Докладав значних зусиль для рятування документальних пам'яток, у публікаціях звертав увагу широкого загалу на високу наукову цінність архівних документів. Г. заклав основи загальної архівної реформи в Україні (1918). На поч. 1920-х розробив один з варіантів проекту положення про Український архівно-археол. ін-т. Співпрацював з АК ВУАН: опрацьовував архівні джерела з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, прилучився до розроблення правил археологічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого увійшли також *М. Грушевський, О. Гермайзе, К. Лазаревська, Є. Тимченко*.

У серпні 1933 звільнено з посади у ВУАН «за повний саботаж у науковій роботі». 9.8.1938 заарештовано як «одного з керівних учасників антирад. укр. націоналістичної терористичної орг-ції». Засуджений в жовтні 1939 до 5 років заслання, яке відбував у Іртиському р-ні Павлодарської обл. (Казахстан). Там, імовірно, й помер. Автор понад 150 наукових розвідок, зокрема «Пинское Полесье. 9–13 вв.» (1901), «Пинское Полесье. 14–16 вв.» (1903), «Міста Великого князівства Литовського в 14–16 ст.» (1918), «З початків нової української історіографії» (1914), «Наші наукові потреби» (1918), «Стежки і шляхи української науки», «Господарства Київської митрополії та монастирів в 16 ст.» (1924), «Перші гетьманські земельні універсали» (1926) та ін.

І. Матяш (Київ).

ГРУШЕВСЬКА КАТЕРИНА МИХАЙЛІВНА (21.6.1900 – 30.3.1943) – укр. культуролог, фольклорист, етносоціолог. Донька *М. Грушевського*. Дійсн. чл. НТШ (з 1927). Н. у Львові. Початкову освіту отримала вдома, з дитинства оволоділа польськ., нім., англ., франц. мовами. 1917–18 слухала лекції на правничому відділі Українського державного ун-ту в Києві та природничому ф-ті Ун-ту Св. Володимира. 1918–19 видала перші публікації у «ЛНВ» – «З сучасної політичної літератури (О. Шульгин, Дм. Донцов)», «Воєнні теми в нашій літературі. (К. Поліщук) «Серед могил і руїн» (Нариси і оповідання). Чл. т-ва «Просвіта» (з 1918). Упродовж 1919–24 жила з батьками в еміграції. Працювала вченим секретарем Українського соціологічного ін-ту, одночасно вчилася у Женевському ун-ті, де вивчала право і соціальну економію (1919–20). У цей період підготувала першу самостійну етнографічну працю «Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки» (1923). Після повернення в Україну 1924 працювала у ВУАН: була штатним науковим співробітником Кафедри історії укр. народу (1924–30), вчений секретарем Культурно-історичної комісії та Комісії іст. пісенності (1924–31), науковим співробітником (1925–28), дійсн. чл. (1928–30) Науково-дослідної кафедри історії України у Києві, де 1925–30 очолювала Кабінет примітивної культури. Брала участь у роботі етнографічного гуртка при Київському ІНО (кер. А. Синявський, Т. Гавриленко), історико-архівного гуртка при Київському губарху (кер. О. Гермайзе), видавала збірник «З примітивної культури: розвідки та доповіді» (1924) з передмовою М.С. Грушевського, присвячений проблемам первісної культури, редагувала науковий щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному висвітленні)» (1926–30). Працювала над підготовкою до видання корпусу народних дум (тт. 1–2, 1927, 1931). 1927–28 перебувала в наук. відрядженні у Парижі, Берліні та Відні. 1931–34 жила у Москві разом із батьками, одночасно 1931–33 вважалася на посаді наук. співробітника Культурно-історичної комісії ВУАН, 1934 – Іст.-археолог. ін-ту ВУАН. 1936–38 – наук. співробітник Ін-ту укр. літератури ім. Т. Шевченка. Після смерті батька (1934) готувала до друку його праці. За редакцією Г. вийшов 10-й т. «Історії України-Руси» (1936), було підготовлено шостий том «Історії української літератури». 10.7.1938 заарештована і у квітні 1939 засуджена як учасниця «антирадянської націоналістичної організації» до 8 років позбавлення волі. Відбувала заслання в Магаданській обл. Померла в Темлазі НКВД Магаданської обл. Реабілітована 30.7.1959. Досліджувала укр. обрядовість, міфологію, укр. народні думи. Автор понад 60 робіт, зокрема «З примітивної куль-

тури» (1924), «До соціології старцтва» (1926), «З примітивного господарства» (1927).

І. Матяш, О. Юркова (Київ).

ГРУШЕВСЬКА МАРІЯ СИЛЬВЕСТРІВНА (дівоче прізвище. Вояківська; 8.11.1868 – 19.9.1948) – громад. діячка, перекладачка, педагог Н. у с. Підгайчики в Галичині. Дружина *М. Грушевського*, мати *К. Грушевської*. 1887 закінчила Львівську учительську семінарію. Подружжю Грушевських *І. Франко* присвятив повість «Перехресні стежки». Супроводжувала чоловіка на заслання до Сибіру, Казані й Москви. На Всеукраїнському нац. конгресі 21.4.1917 увійшла до складу *Української Центральної Ради* від просвітніх та ін. орг-цій Києва. Належала до Українського трудової партії, від фракції якої входила до складу комісії для розробки проекту статуту автономії України. У травні 1917 увійшла до президії т-ва «Український національний театр» як скарбник. Стала одним із фундаторів т-ва «Вільний театр» при Троїцькому нар. домі (серпень 1918). Член театральної ради «Молодого театру» (1918), член «Українофільму» (1918). Емігрувала разом з родиною. Входила до складу президії Української нац. жіночої ради (1919–22), обраної на жіночому з'їзді в Кам'янці-Подільському для ведення роботи в міжнар. жіночих організаціях. 1924 повернулася з родиною до Києва. Почесний член іст.-філол. гуртка при київському Домі учених (1942). Підготувала розвідку «Причинки до історії руської штуки в давній Польщі» (1903), здійснила переклади з Й.-В. Гете («Страждання молодого Вертера»), А. Доде («Оповідання»), Г. Ібсена («Нора»), Ф. Коппе («Час спати!»), Гі де Мопасана («Перший сніг»), І. Тургенєва («Оповідання»), А. Чехова («Каштанка»), «Кінське назвисько»), А. Шніцлера («Останні маски», «Література»).

С. Білокінь (Київ).

ГРУШЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА (дівоче прізвище – Парфененко; 4.1.1878 – 18.5.1961) – укр. історик, літературознавець, бібліотекар. Н. у м. Шуя (тепер Івановська обл., Росія). Дружина *О. Грушевського*. Закінчила іст. відділ Вищих жіночих курсів у Києві та Петербурзький правничо-іст.-літ. курси ім. Раєва (1914). Держ. іспити склала при Петроградському ун-ті. 1914–17 слухала лекції з мовознавства в Петроградському ун-ті та з бібліотекознавства при бібліотеці Російської академії наук. З 1917 мешкала у Києві. 1917–18 – постійний секретар Комітету по заснуванню Українського державного ун-ту, секретар правління, діловод та скарбник Українського ун-ту. 1918–25 – помічник бібліотекаря Українського держ. ун-ту, бібліотекар Київського вищого ін-ту народної освіти. Одночасно з 1919 працювала у ВУАН як співробітниця бібліотеки Іст.-філол. відділу (до 1927) та співробітниця Постійної комісії для складання іст.-

географічного словника укр. земель (1927–30). Звільнена Комісією по чистці академічного апарату. З 1931 – бібліотекар у Київському хіміко-технологічному ін-ті. Автор праць з шевченкознавства, історії України 18–19 ст., зокрема «3 петербурзьких років Шевченка» (1914), «Оксана» (1914), «3 діяльності Куліша в 1850-х роках» (1925), «Київські суперечки з приводу шинкування» (1928), «Гетьманські універсали м. Києва» (1928) та ін. Зберегла архів родини Грушевських і 1956 передала його до Центрального держ. іст. архіву України.

О. Юркова (Київ).

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА 1410 (Танненберзька битва) – битва, яка відбулася під час «Великої війни» 1409–11 між військами Тевтонського ордену і об'єднаною польськ.-лит.-укр. армією поблизу с. Грюнвальд і Танненберг (Сх. Пруссія, тепер тер. Польщі) 15.7.1410. До складу союзницьких військ, які очолювали великий князь лит. Вітовт і польськ. король Ягайло, входили польські і лит. частини, укр. війська з Галичини, Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира (всього бл. 40 тис.чол.). У складі союзницьких військ були смоленські полки, загони кримських татар та чеські найманці (4 тис. чол.) на чолі з Я. Жижкою, майбутнім вождем таборитів. Військами Тевтонського ордену, які склалися з нім. і франц. рицарів та найманців із багатьох країн Зх. Європи, командував великий магістр Ульріх фон Юнгінген. Польськ.-лит.-укр. армія налічувала 100 тис. чол. і кількісно переважала армію хрестоносців, але орденські війська мали перевагу в озброєнні й повоєнній підготовці. Битва розпочалася атакою татар. кінноти на ліве крило орденських військ. Проте рицарі Валенрода відбили цей напад і самі перейшли в контрнаступ. Хрестоносців змусили відступити литов. війська. В критичний момент битви стійкість проявили укр. і смоленські полки, які продовжували утримувати позиції в центрі. Це дало можливість союзникам перебудувати свій бойовий порядок і перейти в контрнаступ. Війська Тевтонського ордену, втративши 18 тис. убитими (в т.ч. загинув і великий магістр ордену) і 14 тис. полоненими, були розгромлені. Поразка союзних військ у Г.б. підірвала військову могутність Тевтонського ордену і припинила експансію нім. рицарів на Схід.

ГУБЕРНІЯ (від латин. – правитель) – вища адм.-тер. одиниця Рос. імперії. Вперше встановлена 1708 указом Петра I, за яким тер. усієї Моск. держави було поділено на 8 Г. Дві з них – Київська і Азовська – займали частину тер. України. Створення Г. на укр. землях було пов'язане з намаганням царського уряду організувати паралельні до гетьманської адм. органи влади. Очолював Г. губернатор, який поєднував адм. судові і фінансові функції. З 1710 Г. поділялися на долі, а з 1719 – на провінції,

а провінції на дистрикти. За «Установленням про губернії» 1775, яке поширювалося на Україну з 1781, у кожній Г. створювалося губернське правління в складі губернатора, двох губ. радників і губ. прокурора. Рос. імперію було поділено на 41 Г., які, в свою чергу, склалися з пов. Невдовзі кількість Г. зростає до 50. Указом від 22.3.1764 на пд. України створювалася Новоросійська Г., яка складалася з двох провінцій – Єлисаветградської та Катеринославської й Бахмутського пов. 1765 на тер. Слобідської України було створено Слобідсько-Українську Г. (з 1835 – Харківську) з центром у м. Харкові.

На поч. 80-х 18 ст. у Лівобережній Україні й Слобожанщині запроваджено поділ намісництв, які поділялися на Г. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) на укр. землях, що перейшли під владу Російської імперії 1796 було створено Подільську і Волинську Г. Відповідно до царського указу від 12.12.1796 «Про поділ держави на губернії» намісництва були ліквідовані. 1796 Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська Г., яка 1802 була поділена на Чернігівську і Полтавську. На тер. основі Катеринославського і Вознесенського намісництва (раніше – Г.) була знову утворена Новоросійська Г., яку 1802 перетворено на Таврійську, Катеринославську і Миколаївську (з 1803 – Херсонська). Протягом 1-ї пол. 19 ст. з цих Г. було утворено чотири ген.-губернаторства – Київське, Новоросійське, Малоросійське і Харківське. 1815 до Рос. імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, землі яких з 1831 перебували у складі Сідлецької, Люблінської та Гродненської Г. На поч. 1917 укр. землі перебували у складі Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Подільської та Волинської й частково Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Мінської, Бессарабської і Кубанської Г. 1921 територія України поділялася на 12 Г., згодом – на 9. Внаслідок адм.-тер. реформи в Україні 1925 Г. було скасовано (див. також *Адміністративно-територіальний устрій України*).

ГУБЕРНСЬКІ (губерніальні) КОМІСАРИ в Україні 1917–18 – службова особа, яка обиралася для адм. управління губернією замість губернатора. На поч. 1917 кандидатури Г.к. затверджував Тимчасовий уряд, а з літа 1917 – УЦР. В укр. губ., на які за «Тимчасовою інструкцією для Ген. Секретаріату Тимчасового уряду в Україні» від 4(17).8.1917 поширювалася влада *Ген. Секретаріату УЦР-УНР*, Г.к. були: В. Стародомський – м. Київ; М. Суковкін (згодом *О. Саліковський*) – Київщина; М. Іскрицький (згодом *Д. Дорошенко*) – Чернігівщина; *А. Лівіцький* – Полтавщина; *А. В'язлов* – Волинь; М. Стаховський – Поділля. В повітах існували посади пов. комісарів. В період Гетьманату були замінені губернськими старостами.

ГУЛАГ (Главное управление лагерей (рос.) – Головне управління таборів) – єдина табірна система Радянського Союзу. Точна розшифровка – Главное управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений НКВД СССР (Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень НКВД СРСР). Г. створений постановою Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР від 10.7.1934. Створений на базі Головного управління виправно-трудових таборів ОГПУ, реорганізованого у зв'язку із утворенням НКВД СРСР. На момент утворення управлінський апарат Г. нараховував понад 300 осіб (начальником призначено М. Бермана). 27.10.1934 за спільною постановою ЦВК і Раднаркому СРСР, до складу Г. було передано виправно-трудові установи Наркомату юстиції (будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудові колонії, бюро примусових робіт тощо). На Г. було покладено завдання: ізоляція ненадійних елементів і їх використання як робочої сили, перекидання, в разі потреби, цієї дешевої сили з місця на місце, відкриття нових табірних комплексів, періодична ліквідація певних категорій в'язнів. Наприк. 1930-х – на поч. 1940-х було створено чимало спеціалізованих Головних управлінь (Дальстрой, Гидрострой та ін). З 1940-х Г. фактично було монополізовано науково-дослідницьку роботу для військ. потреб шляхом створення так званих шарашок – закритих науково-дослідних установ. Завдяки безжальній експлуатації ув'язнених Г. (серед них значний відсоток складали українці) було здійснено чимало будівництв, серед яких Дніпрогес, Біломорсько-Балтійський канал, Комсомольськ-на-Амурі та ін). Табірні комплекси Г., які підпорядковувались лише Москві, були розкидані по всьому тодішньому СРСР (на серед. 1940-х їх налічувалося кілька сотень). Після смерті *Й. Сталіна* всі спеціалізовані управління Г. були передані відповідним міністерствам. З 28.3.1953 Г. було передано у розпорядження Міністерства юстиції СРСР, з 28.1.1954 – у розпорядження МВС СРСР. З 25.10.1956 створено Головне управління виправно-трудових колоній МВС СРСР, з 27.3.1959 – Головне управління місць ув'язнення МВС СРСР, яке було розформоване з 1.5.1960.

Ю. Шаповал (Київ).

ГУЛАК МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1822–26.5 (7.6).1899) – укр. громад.-політ. діяч, педагог і вчений. Походив з дворянської родини Золотоніського повіту на Полтавщині. 1843 закінчив юридичний ф-т Дерптського (Тартуського) ун-ту. 1844 здобув вчений ступінь кандидата права. 1845–47 служив у канцелярії київ. і волинського ген.-губернатора. В грудні 1845 – січні 1846 разом із *М. Костомаровим* та *В. Білозерським* заснував *Кирило-Мефодіївське братство*. Належав до радикального крила орг-ції (Г., *Т. Шевченко*, *Г. Андрузький*, *О. Навроць-*

кий, *І. Посада*), яке відстоювало нац.-дем. ідеї. 18.3.1847 заарештований і ув'язнений в Шліссельбургській фортеці, де перебував до 1850. Під час слідства тримався особливо мужньо, відмовившись давати свідчення і назвати будь-кого з учасників братства. 1850–55 перебував під наглядом поліції в Пермі. З 1859 працював викладачем математики, природничих наук та історії у навч. закладах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тифліса. Г. належать праці з історії, математики, філософії, юриспруденції, переклади з грузинської і азербайджанської літератури. Помер у Єлисаветполі (тепер Гянджа, Азербайджан).

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (6(27).1.1790 – 1(13).10.1865) – укр. поет і культ.-освітн. діяч. Н. у містечку Городище Київ. губ. (тепер Черкаська обл.) у сім'ї священика. Освіту одержав у семінарії, потім у Київ. духовній академії. Не закінчивши академію, 1813 почав викладати в приватних пансіонах Бердичева, вчителював у будинках багатих польськ. поміщиків. 1817 переїхав до Харкова і вступив до ун-ту вільним слухачем словесного ф-ту. І тоді ж, завдяки заступництву почителя Харківського навчального округу графа *С. Потоцького*, затверджений Радою лектором польськ. мови. З 1820 йому було доручено викладання також рос. історії, географії і статистики. 1921 Г.-А. здав канд. і магістерський іспит, захистив дисертацію на тему «О пользе истории вообще и преимущественно отечественной и о способе преподавания последней» та одержав ступінь магістра. Через два роки був обраний ад'юнктом рос. історії та статистики. 1825 став екстраординаром, 1828 – ординарним професором. 1831 і 1833 – секретар етико-політ. відділення чл. училищного комітету при Харківськ. ун-ті. 1841 обраний почесним чл. Харківськ. ун-ту. Одночасно з 1818 Г.-А. викладав франц. мову в Харківськ. ін-ті шляхетних дівчат, а з 1827 – також керував навч. частиною Полт. ін-ту шляхетних дівчат. Із 1838 – декан словесного ф-ту, 1841–49 – ректор Харківськ. ун-ту. З 1817 почав друкуватися в часопису «Український вісник», де були опубліковані його переклади Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона, Горация та ін. Набув популярності своїми байками. Ввів в укр. літературу жанр романтичної балади. Його кращі твори укр. мовою написані в дусі естетики просвітительського реалізму. Належав до числа фундаторів «Українського часопису». Чл. моск. т-ва аматорів рос. словесності, Королівського т-ва друзів науки у Варшаві.

ГУЛЕВИЧІВНА (Галшка, Лозчина Гулеви-чівна) ЄЛИЗАВЕТА ВАСИЛІВНА (1575–1642) – одна із засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Дружина мазирського маршалка Степана Лозки. 1615 пожертвувала свою садибу з землями на Подолі у Києві для заснування

монастиря і школи. Цим було покладено початок Київській братській школі (згодом *Києво-Могилянській академії*). Брала участь у діяльності Луцького братства.

ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО АНДРІЙ (1886 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. На поч. 1919 вів бої з загонами Н.Махна за Катеринослав (тепер м. Дніпропетровськ). 1919–20 командував Запорізькою дивізією під час 1-го Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). В листопаді 1921 очолював Бессарабську групу армії УНР, яка діяла спільно з Волинською групою Ю. Тютюнника під час 2-го Зимового походу Армії УНР. Потрапив у більшовицький полон. Подальша доля невідома.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ (рр.н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч, полк. ніжинський (1656–59) і корсунський. Походив із шляхет. родини на Волині. 1649 та в серпні 1654 (разом із Марком Левоничем та Іваном Дяченком) за дорученням Б. Хмельницького очолював укр. посольство до Москви. 1654 відмовився прийняти присягу на вірність моск. цареві. Сподвижник гетьмана І. Виговського, активний прихильник його незалежницької політики. 1657–58 брав участь у придущенні антигетьманського заклоту під керівництвом Я.Барабаша і М.Пушкаря. 1659 Г. як наказний сіверський гетьман протягом трьох місяців обороняв Конотоп від моск. військ під командуванням князя Трубецького. Після зречення І.Виговського Г. був усунений з полковництва. 1659 перейшов на бік Ю. Хмельницького. Разом із С.Богдановичем-Зарудним і Г.Лісницьким став ініціатором укладення Слободищенського трактату 1660. За гетьманування П.Тетері кілька разів їздив з посольством до Варшави. 1663–64 Г. брав участь у поході польськ.-укр. армії під командуванням Яна Казимира і П.Тетері на Лівобережну Україну. 1664 на вимогу польськ. коронного гетьмана С. Чарнецького заарештований і без суду ув'язнений разом із митрополитом Київ. Й. Тукальським-Нелюбовичем і Ю. Хмельницьким у фортеці Мальборк (Пруссія). 1667 звільнений, приєднався до гетьмана П. Дорошенка. З 1675 перебував на службі у польськ. короля. Подальша його доля невідома.

ГУЛЬТЯІ – в 15–16 ст. неосілі селяни в Польщі, що в пошуках заробітку переходили з місця на місце. Прийняті 1496 і 1503 закони обмежували їхню свободу пересування.

ГУНИ (Гунни) – великий кочовий народ, що сформувався на території Центр. Азії наприкін. 3 ст. до н.е. Вперше згадується в кит. джерелах. На поч. 2 ст. до н.е. Г. з'явилися в степах укр. Причорномор'я. Завоювавши аланів, в 375 Г. на чолі з

вождем Баламбером (Балміром) розбили готів і антів та зайняли простір між Доном і Карпатами. На думку деяких дослідників, підкорення Г., остготів і витіснення вестготів у Фракію дало початок Великому переселенню народів. Протягом 395–415 здійснили походи на Закавказзя, у Сирію, Каппадокію, Месопотамію, Фракію та Іллірію. 420 Г. просунулися у Паннонію (тер. сучас. Угорщини). 445 вождем Г. став Аттила, при якому гунська держава досягла найбільшої могутності. До складу держави Г. входила тер. укр. Причорномор'я під назвою Припонтійська Скіфія, а за даними частини дослідників, – значна частина тер. всієї сучас. України – Велика Скіфія. 447 Г. на чолі з Аттилою здійснили похід на Сх. Рим. імперію і дійшли до околиць Константинополя. 451 війська Г. напали на Галлію, здобувши міста Мец, Вормс, Страсбург, Майнц і взяли в облогу Орлеан. Проте після битви з римлянами та їх союзниками 15.6.451 на Каталаунських полях наступ було тимчасово призупинено. 452 гунські війська вторглися в Італію. Після смерті Атtili (453) боротьба за владу між його синами і повстання підкорених племен призвели до розпаду гунської держави. 455 в битві біля Недао (Паннонія) Г. були розбиті і відступили у південноукр. степи. Після нової поразки 469 у Фракії від візант. армії Г. розсіялись по різних територіях.

ГУНЯ ДМИТРО ТИМОШОВИЧ (рр.н. і см. невід.) – один із керівників нац.-визвол. повстань в Україні у 30-х 17 ст., козац. гетьман (1637, 1638). Учасник нар. повстання проти польськ. поневолювачів під проводом П. Павлюка. Після поразки повсталих у грудні 1637 під Кумейками (6.12.1637; тепер село Черкаського р-ну Черкаської обл.) та Боровицею (10.12.1637; тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.) частина козаків на чолі з Г. і К. Скиданом відступила на Запоріжжя. Наприк. 1637 Г. був обраний гетьманом. На поч. 1638 козаки, очолювані Г., розбили польськ. каральний загін ротмістра Мелецького, посланого для знищення *Запорізької Січі*. Навесні 1638 Г. разом з запорожцями приєднався до повстання під проводом Я. Острянина (див. *Острянина повстання 1638*). У травні 1638 після бою під Жовнином (тепер село Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) частина повсталих на чолі з Острянином відступила на Слобідську Україну. Г., якого обрали гетьманом, разом із рештою повстанців продовжив боротьбу. 17.6.1638 козаки під проводом Г. відійшли з-під Жовнина до гирла р. Сули, де в неї впадає р. Старець. Повстанці збудували добре укріплений табір і до 28.7(7.8) відбивали всі атаки польськ. військ під командуванням М.Потоцького. Через нестачу харчів, фуражу і виснаження людей повстанці змушені були розпочати переговори з польськ. командуванням. Г. з частиною козаків зумів прорвати вороже оточення і відступив на Запоріжжя. 1640

Г. очолював похід запорожців на Крим. Подальша його доля невідома.

ГУСЛИСТИЙ КОСТЬ ГРИГОРОВИЧ (18 (1.10).1902 – 21.2.1973) – історик України періоду середньовіччя, історії укр. культури та етнографії. Чл.-кор. АН УРСР (1969). Н. у м. Олександрівськ Катеринославської губ. (тепер Запоріжжя). Закінчив Дніпропетровський ІНО (1926). Аспірант Дніпропетровської кафедри українознавства (1928–30, наук. керівник – акад. Д. Яворницький) та Харківського науково-дослідного ін-ту історії укр. культури (1930–31, керівник акад. Д.Багалій). Заст. директора по науковій роботі та завідувач відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (1954–71). Докторська дисертація «Питання історії України і етнічного розвитку укр. народу (період феодалізму)» (1963). Керував підготовкою колективної монографії «Українці» (у скороченому вигляді опубліковано у 1-му томі «Народи європейської часті СРСР» серії «Народи мира», 1964). Автор праць «Нариси з історії України, Вип. 1: Київська Русь і феодальні князівства 11–12 ст.» (1937, разом з Ястребовим), «Вип. 2: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею» (1939), «Вип. 3: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі» (1941), «К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности» (1964), «До питання про утворення української нації» (1967).

С. Білокінь (Київ).

ГУТКОВСЬКИЙ КЛИМ – (1881 – 29.5.1915) – укр. військ. діяч, сотник Легіону УСС. Н. в Тернополі. Закінчив реальну школу, згодом Львівський політехн. ін-т. На поч. 20 ст. став одним з організаторів січово-стрілецького руху в *Галичині*. Деякий час жив у Бразилії, де 1910 редагував часопис «Праця». Відкрив сталактитові печери у Кривчі на Поділлі. 1913 організував у Бориславі т-во «Українських січових стрільців» (див. «Січ»). Під час Першої світової війни – сотник *Легіону УСС* і комендант *Гуцульської сотні УСС*. Помер у Будапешті 29.5.1915.

ГУУАМ – міжнар. об'єднання, до складу якого входять Грузія, Узбекистан, Україна, Азербайджан і Молдова. Засноване 10.10.1997 під час саміту Ради Європи у Страсбурзі керівниками України, Азербайджану, Грузії та Молдови (ГУАМ). У квітні 1999 до орг-ції приєднався Узбекистан. У прийнятій спільній Декларації наголошувалося на розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на засадах поваги до суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, співробітництва, демократії, верховенства закону і поваги до прав лю-

дини. Декларація констатувала спільність геополіт. інтересів та підходів, декларувала поступове політ. зближення і практичне співробітництво між країнами в багатьох галузях як на міжнар. арені, так і в торговельно-економічній сфері. Підґрунтям для заснування об'єднання стало невдоволення його засновників власним статусом на пострадянському економічному та політ. просторі, їх зацікавленість у поглибленні та розширенні економічного співробітництва, бажання посилити свої позиції у стосунках з Росією, потреба вирішити на свою користь територіальні проблеми, якими були для Грузії – Абхазія, для Азербайджану – Нагірний Карабах, для Молдови – Придністров'я, для України – Севастополь і Крим. Основними напрямками співпраці у рамках ГУУАМ є створення євразійського транспортного коридору, співробітництво в галузі врегулювання конфліктів, військ.-технічне, екон. співробітництво, взаємодія в рамках міжнар. орг-цій. Однією з пріоритетних програм для ГУУАМ є транспортування каспійських енергоносіїв до Європи через власну тер. (зокрема Україною був запропонований один із найбільш економічно вигідних маршрутів Баку – Поті – Одеса – Броди – Польща).

О. Бойко (Ніжин).

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА – назва укр. держ. утворення, що існувало в листопаді 1918 – червні 1919 на *Закарпатті*. Після перемоги в листопаді 1918 нац.-дем. революції у Львові (див. *Листопадове повстання 1918*) населення *Буковини* і *Закарпаття* на багатолюдних народних вічах у Чернівцях і Хусті висловилося за входження цих предковичних укр. земель до складу *Західноукр. Народної Республіки*. 21.1.1919 у Хусті відбувся Всекарпатський конгрес, делегати якого вирішили возз'єднати землі у складі єдиної Укр. держави. В цей же час на Рахівщині й значній частині *Мармарошени* утворилась Г.Р. із центром у селі Ясіня. Вищим органом влади стала Гуцульська Народна Рада, яку очолив С. Клочурак. До складу Ради входило 43 члени – 38 українців, 2 німці і 3 євреї. Виконавча влада належала до секцій (міністерства) і підсекцій – дипломатичної, військ., внутр., госп. та ін. 21.1.1919 делегація Г.Р. взяла участь у роботі Всекарпатського конгресу (собору русинів). Представники конгресу С.Клочурак й І. Климпуш передали уряду ЗУНР у Станіславі рішення населення краю про приєднання до України (закарпатських земель). Угорський уряд, намагаючись втримати свою владу на цих тер., вислав в р-н Ясіні значні військ. сили. Проте під час боїв в р-ні Білина, Рахова, Великого Бичкова і Сиготу угорські війська були розбиті військ. загонами Г.Р. і частинами Української галицької армії, які прибули на допомогу закарпатським українцям. Однак наприкінці січня 1919 на тер. Г.Р. напали регулярні румунські війська. Переважаючи сили ворога розбили укр. частини біля Си-

гора і поступово зайняли Великий Бичків, Луг, Хмелів. В ін. місцевостях була відновлена угорська окупаційна влада. В р-ні Ясіні та навколишніх селах укр. органи влади існували до червня 1919. 10.9. 1919 за Сен-Жерменським договором тер. Г.Р. увійшла до складу Чехо-Словаччини.

ГУЦУЛЬСЬКА СОТНЯ УСС – військ. частина у складі *Легіону УСС*, сформована у жовтні 1916. Після кровопролитних боїв Легіону УСС у серпні-вересні 1916 проти рос. військ в р-ні Бережан, на Лисоні та в Потуторах стрілецькі частини було відведено на переформування у с. Розвадів (тепер село Миколаївського р-ну Львівської обл.). На вимогу командування 7 австр. армії Легіон був змушений вислати одну сотню на австр.-рос. фронт у пн.-сх. Карпатах (басейн рр. Виші, Борші й Золотої Бистриці). В жовтні з досвідчених стрільців і старшин (бл. 200 чол.) була сформована Г.с. (ком. А. Ерле), яка 27.10.1916 виступила в р-н Великого Бичкова на Закарпатті. В листопаді 1916 – березні 1917 Г.с. брала участь у боях на околиці Карлибаби. В квітні 1917 напроти позицій Г.с. стояв зукраїнізований полк рос. армії, бійцям якого стрільці передавали укр. часописи та встановлювали перед окопами великі таблиці з укр. патріот. гаслами. Тоді між цими двома укр. частинами фактично було укладено перемир'я. Це змусило австр. командування перекинути 5.7.1917 Г.с. у розпорядження 200-ї нім. дивізії, яка розташувалася в р-ні г. Попаді. 27.6.1917 стрільці сотні знову увійшли до складу Легіону УСС неподалік с. Конюхів (Бережанського р-ну Тернопільської обл.), де вже 29.6. розпочався наступ рос. армії.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КУРІНЬ УГА – військ. частина УГА 1918–1919. Входив до складу Самбірської (Одинадцятої) бригади УГА. Під час *Вовчухівської операції 1919* відзначився в боях за Городок (тепер місто Львівської обл.). В ході *Чортківського наступу 1919* УГА вів кровопролитні бої з польськ. частинами на ділянці фронту Хирів–Перемишль (див. *Українсько-польська війна 1918–19*). В серпні 1919 брав участь у поході об'єднаних укр. армій на Київ і Одесу. Команд. Г.к. був четар Г. Голинський.

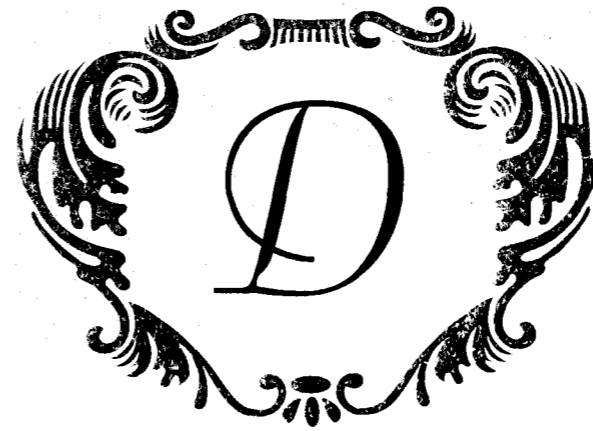
ГУЦУЛЬСЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ ЛЕГІОН – добровільне військ. формування у складі австр. армії під час *Першої світової війни 1914–18*. Створений в 1915–16 на Буковині за ініціативою М. Василька. Складався в основному з буковинських українців.

ГУЦУЛЬЩИНА – іст.-етнографічна обл. України, що охоплює пд. гірські р-ни Івано-Франківської обл., пд.-сх. частину Чернівецької обл. та пд.-сх. частину (Рахівський р-н) Закарпатської обл. Назва Г. походить від назви населення даного регіону –

«гуцули» (походження цієї назви в науковій л-рі не з'ясоване). Перша згадка про Г. з'явилася у працях проф. Львівського ун-ту Бальтазара Гакета наприк. 18 ст. Уперше зі спеціальною статтею про гуцулів виступив польськ. публіцист К. Мілевський, який в своїй праці «Про гуцулів» дав у загальних рисах етнографічну характеристику населення. Наукове вивчення Г. започаткували словацький вчений *П. Шафарик*, укр. письменники і вчені *І. Вагилевич та Я. Головацький*, які на конкретних фактах показали органічну іст. та культ. єдність галицьких, закарпатських і буковинських українців. Науковим дослідженням Г. займалися такі польські вчені, як літературознавець та фольклорист К. Вуйціцький, історик А. Бельовський, етнограф О. Кольберг, нім. історик Р.Ф. Кайндль, чеський етнограф Ф. Ржегорж. Кілька спеціальних праць присвятив Г. укр. письменник і дослідник Софрон Витвицький. Особливо важливе значення для вивчення Г. мають праці таких укр. учених, як *Ф. Вовк, Володимир Гнатюк, І. Франко, М. Павлик*. Автором першої і досі єдиної та найповнішої узагальнюючої монографії про матеріальну і духовну культуру галицьких гуцулів є *В. Шухевич* – «Гуцульщина» (тт. 1–5, 1899–1908).

Через особливі природні умови на Г. специфічно розвивався господарський уклад життя. Основним заняттям населення було тваринництво, зокрема відгонне вівчарство. Тваринництво на Г. було основою економіки. Переважно населення займалося городництвом та садівництвом. З 11 ст. на Г. розвивалося солеваріння – основа промислового та торговельного життя краю. На Г. широкого розвитку набули нар.промисли. Характерною особливістю гуцульського ремесла було те, що тут створилися традиційні родинні школи – різьби по дереву, обробки металу, виготовлення кераміки та ін. Внутрішню орг. основу соціально-правового життя на Г. впродовж століть (до кін. 19–поч. 20 ст.) становило звичаєве право. Важливе місце в системі Звичаєвого права Г. займали норми, які регулювали орг-цію полонинського випасу худоби та лісорубних робіт. Нац. та соц. поневолення спричинило до виникнення та розвитку такої специфічної форми визвольної боротьби як карпатське опришківство. Найбільш яскравими провідниками цього руху були *О. Довбуш, Василь Бакорак, Іван Бойчук*. Опришківський рух, який виник на поч. 16 ст. (перші згадки про опришків належать до 1529), існував і в наступні два століття. З Г. пов'язані такі державно-правові явища як Гуцульська Республіка – укр. держ. утворення, що існувало в листопаді 1918 – червні 1919 на Рахівщині та значній частині Марморощини з центром у с. Ясіня. Вищим органом влади Гуцульської Республіки була Гуцульська Народна Рада, яку очолював С. Ключурак. З Г. походять визначні укр. діячі, зокрема *Ю. Федькович, М. Павлик, Марко Черемшина* та ін.

Т. Андрусак (Львів).

ДАВИД ІГОРОВИЧ (1059–1112) – волинський кн., син володимиро-волинського кн. Ігоря Ярославича, онук *Ярослава Мудрого*. Одержав від великого кн. київ. Всеволода Ярославича 1084 в удільне володіння м. Дорогобуж на Волині, а 1086 (або 1085) – Володимир. 1097 за підтримки великого кн. київ. *Святослава Ізяславича* захопив у полон теребовлянського кн. *Василька Ростиславича* і звелів виколоти йому очі. Переслідуваний князями за цей злочин, змушений втекти у Польщу. Проводив запеклу б-бу за волинський престол. 1099 Д. І. закликав собі на допомогу половецького хана Боняка і за його підтримки здобув Володимир і Луцьк. На *Витичівському з'їзді* 1110 Д. І. був остаточно позбавлений свого володіння. Пізніше княжив у Буську, Острозі, Дубно, а наприкінці життя знову у Дорогобужі.

ДАЖБОГ – у сх. слов'ян бог Сонця, світла і вогню, син Сварога (звідси й друга назва – Сварожич). Пізніше став богом жнив, добра й достатку. Перші згадки про Д. є в *«Повісті минулих літ»* (під 980 і 1114) та в *«Слові о полку Ігоревім»*. Населення Київської Русі вважало себе «онуками Дажбога».

ДАНИЛЕВИЧ ВАСИЛЬ ЮХИМОВИЧ (28.1. 1872 – 10.11.1936) – укр. історик, археолог, нумізмат. Учень *В. Антоновича*. Н. у Курську (Росія). 1895 закінчив іст.-філ. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. Викладав у гімназіях Баку (1896–97), Дерпта (1897–1900), Ревеля (1900–01), Харкова (1902–07) та у Харківському (1903–07), Київському (1907–15), Варшавському (1915–18) ун-тах. Викладач вищих жіночих курсів у Києві (1907–15). 1918–20 – проф. Українського державного ун-ту (Київ), 1920–31 – Київського ІНО. У 1930-х викладав в Ін-ті червоної професури та Київському ун-ті. Чл. Бібліотечної колегії Нарком. освіти УСРР та Комітету для заснування Всенар. бібліотеки України (1919), голова колегії Гол. архівного упр. НКО УСРР (1920). З 1919 працював у ВУАН: чл. Постій-

ної комісії для складання словника живої укр. мови (1919–20), Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1919–30), дійсний чл. Наук.-дослідної кафедри історії України в Києві, в якій очолював підсекцію історії матер. культури (1924–29). Чл. Українського наукового т-ва в Києві, Берлінського т-ва передісторичних дослідів, Харківського іст.-філол. т-ва, Історичного т-ва Нестора Літописця. Проводив археологічні розкопки на Київщині, Харківщині, Чернігівщині та в ін. місцях. Автор бл. 100 наук. праць з історії та археології України, історії Білорусі, генеалогії козацької старшини, історіографії: *«Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.»* (1896), *«Заметки по русской доисторической керамике»* (1903), *«Археологічна минушина Київщини»* (1925).

ДАНИЛИШИН ДМИТРО (2.4.1907–23.12.1932) – визначний діяч *Української військової організації* та Організації українських націоналістів. Дядько *В. Біласа*. Н. в м. Трускавці. Входив до складу дрогобицької бойової групи ОУН, створеної *З. Коссаком*. З 1.7.1931 разом з М. Гнатівим, В. Біласом та чл. боївки під псевдонімом «Оса» з метою здобуття коштів для підпільної діяльності ОУН здійснив напад на польськ. «Банк Людови» у Бориславі. 29.8.1931 за наказом крайової екзекутиви ОУН спільно з В. Біласом вчинив замах на нач. сх. відділу мін-ва закорд. справ Польщі Т. Голувка, який мав відношення до проведення політики «паціфікації» у Зх. Україні. Учасник експропріаційних акцій на пошті у Трускавці (8.8.1931) та Городку (30.11.1932). Заарештований польськ. поліцією недалеко від с. Веринь. У грудні засуджений негайним судом у Львові (відбувся 17–21.12.1932) до смертної кари через повішення. 23.12.1932 страчений разом з В. Біласом у львівській тюрмі «Бригідки». Страта Д. і В. Біласа викликала масовий рух протесту серед укр. населення Галичини. Щорічні визначення річниці страти героїв перетворювались на масові антипольські демонстрації, які часто завершувались кривавими сутичками демонстрантів з поліцією.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ (бл. 1201–1264) – волинський та галицький кн., король – з 1253. Син засновника *Галицько-Волинської держави* кн. *Романа Мстиславича*. Після смерті батька (1205) був проголошений кн. у *Галичині*, але під час міжусобної війни змушений разом з матір'ю та братом *Васильком Романовичем* перебувати у Польщі та Угорщині. Бл. 1213 Д. Р. Г. знову на короткий час був визнаний боярами кн. галицьким. Із загоном дружинників брав участь у поході проти боярина-узурпатора Володислава Кормильчича. Згодом спільно з братом дістав в управління міста Тихомль та Перемишль, а з 1215 – Володимир-Волинський. 1219 здійснив похід проти поляків

і повернув до Волині Берестя та Забужжя. Д. Р. Г. прагнув зосередити в руках Романовичів усі Волинські землі, що йому вдалося зробити 1234. Спільно з ін. руськими князями взяв участь у битві на Калці (1223), під час якої був поранений. Вів тривалу боротьбу за Галицьке князівство, яке остаточно здобув у 1238. 1239 поширив свою владу на Київ, де залишив воєводою тисяцького Дмитра Єйковича, який очолював оборону міста від орд хана Батия у грудні 1240.

Приділяв значну увагу зміцненню зх. кордонів Галицько-Волинської держави. 1238 розгромив нім. рицарів, очолюваних магістром Бруно, які захопили м. Дорогичин. 1243–44 здійснив походи на Польщу, під час яких підкорив Люблінську землю.

Успішною для Д. Р. Г. була і війна з Угорщиною. 17.8.1245 об'єднані дружини Романовичів завдали поразки під Ярославом військам угор. та польськ. загарбників і загонам бунтівних галицьких бояр. Напруженими були відносини Д. Р. Г. з монголо-татарами, які після спустошення Батием Галицько-Волинського князівства прагнули встановити тут своє панування. Наприкінці 1245 Д. Р. Г. здійснив поїздку до столиці Золотої Орди м. Сарай, де зустрівся з ханом Батием і завдяки своїм дипломат. здібностям добився підтвердження своїх прав на князювання у Галичині та Волині. Після повернення готувався до подальшої б-би з татарами. Для цього прагнув створити широку коаліцію володарів європейських держав: Апостольського престолу, Тевтонського ордену, Угорщини, Польщі, Литви. Однак ці спроби завершилися невдало. Розпочав військ. дії самостійно. 1254–55 воював з загонами татарського темника Куремси, внаслідок чого були приєднані до Галицько-Волинської держави землі по р. Случ, Тетерів та Пд. Буг. Однак 1259 татарський хан Бурундай змусив Д. Р. Г. визнати зверхність Золотої Орди і зруйнувати міські укріплення. Активною була дипломат. діяльність Д. Р. Г. З 1247 він встановив мирні відносини з Польщею. Того ж року уклав договір про дружбу з Угорщиною, який був завершений шлюбом його сина Льва Даниловича з принцесою Констанцією. Упродовж 1-ї пол. 1250-х брав участь у боротьбі за австр. володіння, які хотів закріпити за своїм сином Романом. Напруженими були відносини Д. Р. Г. з литов. племенами. 1254–55 підкорив ятвяг. Тоді ж було укладено договір з Тевтонським орденом.

Д. Р. Г., сподіваючись одержати від країн Зх. Європи необхідну допомогу проти ординців, погодився на укладення церковної унії з римським престолом, прийняв від папи Іннокентія IV королівську корону. Коронація мала відбутися у 1253 в м. Дорогичині, але сподівання на допомогу не справдилися, і згодом зв'язки з Римом були розірвані. Д. Р. Г. реформував військо та держ. апарат Галицько-Волинської держави, приборкав бунтівне галицьке боярство. Особливої уваги надавав розбудові міст. Заснував Холм (бл. 1237), Львів (1256)

та ін. Переніс столицю держави зі зруйнованого татарями Галича до Холма, де і був похований 1264.

ДАНИЛОВИЧІ – магнатська родина у 16–18 у Наддніпрянській Україні. Походила з Галичини. Найвідомішими її представниками були великі коронні підскарбії Миколай та Ян Миколай Д., надвірний коронний підскарбій Ян Кароль Д., руський воєвода Ян Д. та його син Станіслав Д. У 1590-х – на поч. 17 ст. брати Миколай Д. (бл. 1558–1624) та Ян Д. (1628) брали участь у військ. походах під проводом Я. Замойського та С. Жолкевського. Миколай Д. був одним із призначених Сигізмундом III Вазою опікуном Константина (син молд. воєводи Яреми), чл. комісії 1601 для огляду, підрахунку та означення «пустих місць» на укр. землях, які мали бути роздані шляхті для подальшої колонізації. Саме на нього як великого коронного підскарбія (з 1616) ліг осн. тягар фінансового забезпечення коронного війська та запорізьких козаків під час моск.-польської (1618) та польсько-турецької війн (1620–21). Ян Д. (з 1612 – львів. каштелян, з 1613 – воєвода руський) та його син Станіслав були корсунськими старостами (з липня 1594 по 1636). Саме з ім'ям Яна Д. пов'язують переїзд батька Б. Хмельницького Михайла (був на службі у Яна Д.) на Наддніпрянщину до Чигирини. За однією версією, це відбулось у серед. 1590-х – після отримання Д. староства, за іншою – після одруження Яна Д. з дочкою коронного гетьмана С. Жолкевського Софією (травень 1605). Ян Д. був одним з небагатьох наддніпрянських державців, які активно колонізували надані їм землі, зокрема осадив у своєму старостві кілька поселень і містечок. Його син Станіслав Д. на поч. 1630-х брав участь у польсько-моск. та польсько-швед. війнах, де проявив себе з якнайкращого боку. З кін. 1634 осів на Наддніпрянщині, де разом із власним надвірним військ. загonom та козаками Корсунського староства здійснив кілька успішних військ. походів проти татар. Під час одного з таких походів восени 1636 Станіслав Д. потрапив у полон до татар. мурзи Нелшея, який передав його начальному вождю буджацьких орд Кантеміру, і був страчений. Після загибелі Станіслава Д., корсунським старостою (до 1643) був двоюрідний брат Станіслава Д., син Миколая Д. – великий коронний підскарбій Ян Миколай Д. (п. 1650). Саме він забезпечував грошове покриття витрат польськ. війська у початковий період *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* (див. *Хмельниччина*).

О. Целуйко (Львів).

ДАНИНА – у стародавні часи назва натур. або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь переможця. За часів Київської держави як військ. контрибуцію Д. сплачували неслов'янські племена, підкорені київ. князями.

Найдавніший літопис «Повість минулих літ» згадує й спроби хозар обкласти Д. полян, що закінчилися невдало. 9 ст. київ. князі перетворили Д. на прямий держ. податок, що сплачувався всім населенням держави. Первісною формою його збору було *полюддя*. Початкове розмір Д. та періодичність її сплати не регламентувалися, що викликало зловживання з боку князів. Одним із наслідків цього було *Древлян повстання 945*, під час якого загинув князь Ігор. Придушивши повстання, княгиня *Ольга* змушена була піти на впорядкування системи збору Д. 947 замість полюддя формою збору став повіз, тоді ж було встановлено її розмір та періодичність сплати. Одиницею оподаткування був дим (двір) та рало (хліборобська родина). Унаслідок здійснення цих заходів Д. було перетворено на постійний держ. податок, що став осн. джерелом поповнення держ. скарбниці. Після монголо-татарської навали і встановленої в серед. 13 ст. золотоординського панування було запроваджено сплату Д. від кожної особи («душі»), що стало можливим завдяки перепису населення.

На укр. землях, які у 14 ст. увійшли до складу Великого князівства Литовського, населення сплачувало Д. на користь удільних князів та у великокняжю скарбницю, а з 15 ст. – на користь землевласників.

Після відновлення Укр. держави у результаті *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* та за часів *Гетьманщини* Д. у формі податків сплачували селяни та міщани. Зібрані таким чином гроші використовувались на потреби України (утримання гетьманської та місцевої адміністрації, козацького війська, будівництва церков, монастирів та цивільних споруд тощо). Значна частина коштів, особливо у 18 ст., відсилалась до імп. рос. скарбниці.

ДАНЧЕНКО ОЛЕКСАНДР (1887 – р.см. невід.) – отаман *Армії УНР*. листопаді 1917 призначений нач. орг. відділу Українського генерального військового штабу. 1919 очолював *Запорізьку дивізію* і деякий час *Запорізький корпус*. У грудні 1919 Д. разом з отаманами Ю. Божком і О. Волохом під впливом ідеології боротьбистів відмовився виконувати накази *Директорії УНР* і підтримав спробу держ. перевороту. Після придушення заколоту перейшов на бік більшовиків. Подальша його доля невідома.

ДАРАГАН ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ (16.3.1893 – 17.3.1926) – укр. поет. Н. у Єлисаветграді у старовинній укр. родині. Мати за походженням грузинка. Навчався у Тираспольській реальній школі, звідки під час *Першої світової війни 1914–18* мобілізований до рос. армії. Згодом отримав звання підпоручика. У 1917 вступив до *Армії УНР*. 1919 – командир кулеметної сотні в Житомирській юнацькій

школі, а з 1920 – курсовий старшина Кам'янецької юнацької школи. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 опинився в таборах інтернованих на території Польщі (Ланцут, Вадовиці, Каліш). Брав активну участь у таборовому громад. житті – входив до ініціативної групи гуртка молодих таборових письменників, які 13.5.1922 заснували літ. журн. «Веселка». Незабаром був обраний до Управи однойменного літ.-артистичного т-ва. 1922 виїхав до Праги. З 1923 навчався в *Українському високому педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова*. Належав до створеного 1924 у Подєбрадах Т-ва укр. письменників «Культ». 1925 у Празі вийшла єдина збірка віршів Д. «Сагайдак», у якій автор з неперевершеним талантом лірика оспівував княжу та козацьку добу. Частина творч. доробку Д. уміщена у різних періодичних виданнях 1920-х. Незважаючи на невелику творчу спадщину, Д. ввійшов у історію літератури як провідний поет т. зв. празької групи укр. письменників. Помер від туберкульозу в санаторії «На Плеше» біля Праги.

М. Крупач (Львів).

ДАРІЙ I (Дар'явауш, Дар'явуш, 558–486 до н. е.) – перський цар (522–486 до н. е.) з династії Ахеменідів. Вступив на престол, вбивши Гаумату і жорстоко придушивши повстання у Вавилонії, Персії, Мідії, Єгипті та Парфії. 518 до н. е. завоював пн-зх. частину Індії. 514–13 до н. е. здійснив похід проти скіфів Пн. Причорномор'я, який завершився поразкою персів. З метою зміцнення держави провів ряд реформ: адм. – поділив перську державу на воєнно-адм. округи (сатрапії); грошову – запровадив золоту грошову одиницю – дарік; військову та ін. Розпочав греко-перські війни 500–449 до н. е., під час яких його війська були розбиті у Марафонській битві 490 до н. е.

ДАШКЕВИЧ (Дашкович) ОСТАФІЙ (Остап, Євстахій; р. н. невід. – 1535) – укр. військово-політ. діяч. Походив зі шляхетського роду з м. Овруча. Політ. діяльність розпочав у Білорусі. Брав участь у повстанні М. Глинського. Був канівським, з 1514 – черкаським старостою. Як прикордонний староста організував загопи козаків для оборони південноукр. земель від нападів татар і турків. Д. неодноразово на чолі козац. загонів ходив у Крим, а 1515–16 і 1521 здійснив два походи у моск. землі. 1531 відбив напад кримського хана Саадат-Гірея на Черкаси. 1533 подав на розгляд польськ. сейму в Пьонькові проект побудови на Дніпрі ряду фортець для оборони України від татар. нападів. Пропозицію Д. сейм схвалив, але подальших заходів до втілення проекту у життя зроблено не було. Укр. історики Д. *Бантши-Каменський*, М. *Маркович*, Д. *Дорошенко* називали Д. одним із перших козацьких гетьманів та організаторів запорізького козацтва.

ДАШКЕВИЧ РОМАН (6.12.1892 – 11.1.1975) – визначний укр. громад.-політ. і військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Тустановичі на Дрогобищині (тепер Львівська обл.) у родині священика. Навчався у Перемишльській гімназії, 1911–14 – студент юридичного ф-ту Львівського ун-ту. У студентські роки брав активну участь в укр. нац.-визвол. русі в Галичині, був чл. управи Української академічної громади й Українського студентського союзу, головою Просвітньої комісії і Просвітнього гуртка у Львові, які займалися культ.-осв. роботою серед укр. населення. Один з ініціаторів і організаторів січово-стрілецького руху в Галичині. З весни 1913 – кошовий повітової «Січі» у Львові і т-ва Українських січових стрільців. На поч. Першої світової війни 1914–18 мобілізований до австр. армії, і тому не мав змоги вступити до Легіону Українських січових стрільців. 1915 Д., як старшина артилерії австр. армії, потрапив у рос. полон і був інтернований на Забайкалля. Після Лютневої революції 1917 в Росії Д. навесні втік з табору військовополонених і пробрався у Київ. Працюючи з осені 1917 у Галицько-Буковинському комітеті спільно з Є. Коновальцем, І. Чмолюю, Г. Лисенком, Ф. Черником та ін., розгорнув активну діяльність по створенню Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. 18–19.11.1917 Д., відібравши у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольці, поклав початок формуванню стрілецької частини. У січні 1918 був обраний до складу Стрілецької ради і призначений командиром гарматної батареї куреня січових стрільців. У січні–лютому 1918 батарея Д. брала участь в запеклих боях з червоногвард. частинами, які рвалися до Києва, а в березні 1918 – у визволенні міста від більшовиків. Після встановлення в Україні влади гетьмана П. Скоропадського і роззброєння ним. командуванням куреня Д. очолював 4-ту батарею Запорізького корпусу, який займав позиції на схід від Олександрівська (тепер Запоріжжя). З вересня 1918 знову командував новосформованою батареєю січових стрільців. Ця артилерійська частина під командуванням Д. відіграла вирішальну роль у перемозі респ. військ у Мотовилівському бою в грудні 1918. З 1919 – командир гарматної бригади УСС, яка брала участь у всіх бойових операціях Армії УНР цього періоду. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 повернувся до Львова. Закінчивши навчання у Львівському ун-ті, здобув ступінь доктора права. 1920 одружився з О. Степанів. У 1920–30-х займався адвокатською практикою. 1921–22 відновив діяльність спорт.-протипожежних т-в «Січей» у Львові. Заборона польськ. владою діяльності цих орг-цій в 1924 змусила Д. шукати нові орг. форми патріотичного виховання молоді. 1925 Д. організовує т-ва «Луг», які нараховували в 30-х у Галичині понад 100 осередків і бл. 50 тис. чл. 1922–33 редагував журн. «Січові вісті», а 1933–39

– «Вісті з Лугу». Під час Другої світової війни з 1943 жив у Куфштайні (Австрія). У повоєнний час викладав історію України у школі, яка розміщувалася в таборі для біженців. Автор книги «Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота» (Нью-Йорк, 1965), численних іст. довідок, споминів.

ДАШКЕВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ (Дашкович-Горбацький) ВОЛОДИСЛАВ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періоду Гетьманату. Під час Першої світової війни 1914–18 – генерал рос. армії. Був одним з організаторів приходу до влади і проголошенням гетьманом України П. Скоропадського. 29–30.4.1918 Д.-Г. очолював гетьманські військ. частини, які зайняли найважливіші державні установи у Києві. У квітні–липні 1918 – нач. штабу Збройних сил Української держави. У жовтні 1918 очолював укр. дипломат. місію у Бухаресті (Румунія).

ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ I (Девлет-Герай; р. н. невід. – 1577) – кримський хан (1551–1577). Організовував грабівницькі походи на Україну і Московщину. 1557 і 1558 нападав на Запорізьку Січ на о. Хортиці, але шоразу зустрічав гідну відсіч козаків на чолі з кн. Д. Вишневецьким. Під час Лівонської війни 1558–83 виступав союзником польськ. короля Сигізмунда II Августа проти Московської держави. 1568–74 вів війну з Московським царством за Астрахань і Казань. Навесні 1571 здійснив похід у Московщину і спалив у травні Москву. 1572 був розбитий московськими військами на р. Лопасні.

ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ II (р. н. невід. – 1724) – кримський хан (1699–1724 з перервами), син хана Селім-Гірея. Його становище на престолі було нестійким через постійну внутрішньополітичну боротьбу в Кримському ханстві (повстання ногайців, міжусобиці з братами Газі-Гіреєм, Каплан-Гіреєм).

ДЕКЛАРАЦІЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ 29.6.1917 – документ, який проголошував курс Української Центральної Ради на цілковиту автономію України. У серпні 1917 Тимчасовий уряд затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату», яка значно обмежувала права укр. влади. Оголосивши Генеральний Секретаріат своїм виконавчим органом, Тимчасовий уряд нічого не робив для забезпечення його поточної діяльності – не було відкрито фінансування, міністерства з Петрограда напругу звертались до своїх місцевих органів, обминаючи автономну владу. Укр. автономія обмежувалась лише п'ятьма губерніями, тимчасом як УЦР поширювала вплив на територію всієї етнічної України. З компетенції Генерального Секретаріату були виключені судові та продовольчі справи, транспорт, зв'язок. Навіть розгляд нац. культ.-осв. питань залишався поза межами правого поля київ. уряду. Криза центр.

влади призводила до наростання хаосу й анархії в країні, а УЦР та Генеральний Секретаріат не могли їй протистояти, оскільки не мали прав здійснювати функції влади на місцях. Безпосередньою причиною, що спонукала УЦР та Генеральний Секретаріат до порушення угод з Тимчасовим урядом, стало обговорення «укр. питання» на Дем. нараді (14–22.09.1917, Петроград), після якого Україна остаточно втратила надію отримати автономію не лише від Тимчасового уряду, а й від майбутніх Всерос. установчих зборів. 27.10.1917 Генеральний Секретаріат обговорив проект документа Д. заявляла про намір поширити межі укр. автономії на всю етнічну Україну, зробити вищою владою у ній УЦР, перетворити Генеральний Секретаріат на виконавчий орган. Українська адміністрація висловлювала готовність до держ.-правового співробітництва з вищими органами влади Російської республіки. Передбачалась розробка спец. комісією Ради нового статуту (конституційного документа) автономної України. Волевиявлення укр. народу мали забезпечити Всеукраїнські установчі збори, які повинні були розглянути питання про об'єднання всіх укр. земель і всього укр. народу в єдиному автономному утворенні. Остаточне перетворення централізованої Російської імперії на федеративну республіку мало відбутись на Всеросійських установчих зборах. Д. заявляла про врахування в автономній Україні прав і домагань усіх національностей, що живуть в її межах. З огляду на укр. інтереси міжнар. сфері вона ставила питання про участь укр. делегації у майбутній мирній конференції. Було вирішено створити найближчим часом п'ять секретарств, скасованих раніше відповідно до «Тимчасової інструкції» – продовольства, транспорту, зв'язку, судових та військових справ. Передбачалося надати держ.-правового статусу «Вільному козацтву» – територіальним військ. формуванням, які виконуватимуть функції охорони правопорядку. Окремий блок документа присвячувався соц. спрямованій внутр. політиці – вирішення земельного питання в інтересах трудящого селянства, встановлення держ. контролю й регулювання госп. життя, упорядкування робітничого законодавства. 29.1.1917 текст «Декларації» був затверджений Малою Радою. Її схвалили представники усіх українських партій та нац. меншин (проти голосував депутат від кадетів). 1.10. було опубліковано «Звернення Генерального Секретаріату до українського народу», яким повідомлялось, що УЦР і Генеральний Секретаріат беруть на себе всю відповідальність за становище в Україні.

О. Бойко (Київ).

ДЕКЛАРАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ 26.12.1918 – програмний документ Директорії УНР, у якому викладено основи соц.-екон. політики та держ. устрою республіки. У листопаді 1918 після ліквідації

гетьманського режиму виявилися значні розбіжності в середовищі укр. нац. демократії. Політ. сили, які утворили Директорію та відновили УНР, не мали чіткого погляду на перспективи нац.-держ. будівництва. Особливо це стосувалося питання про політ. владу й організацію внутр. устрою. Не було однакості не лише між політ. партіями, а й між членами Директорії, усередині політ. партій. Тому Декларація з'явилася як результат компромісів та узгоджень і мала загальний характер. Д. офіційно сповіщала про скасування гетьманської влади, відновлення УНР, повернення земельного та робітничого законодавства УЦР. В основу політ. системи УНР покладалась т. зв. трудовий принцип, який являв собою компроміс між радянською і парламентарною системами влади та, на думку його творців, увібрав найкраще з обох цих систем. Верховною владою в Україні оголошувався Конгрес трудового народу, який наділявся повноваженнями вирішувати питання соц., екон. і політ. життя України, визначати форми центр. і місцевої влади. Директорія УНР оголошувала себе тимчасовим верховним органом рев. часу, який передасть її народу в особі Трудового конгресу (див. Трудовий конгрес України). У соц. сфері за основу брався класовий метод поділу суспільства. Влада в Україні, зазначалося в Д., належить лише працюючим класам – робітництву, селянству та трудовій інтелігенції (учителям нар. шкіл, лікарським помічникам, службовцям у конторах, кооператорам тощо), які й обериуть представників на трудовий конгрес. «Нетрудові, експлуататорські класи» (до них була віднесена й нац.-культ. еліта) позбавлялися права голосу. При цьому їм пропонувалось визнати шкідливість і несправедливість їхнього колишнього панування й примиритись із позбавленням прав і відлученням від політичного життя. Директорія обіцяла, що ще до скликання Трудового конгресу вона запровадить перші перетворення соц.-екон. характеру на користь трудових елементів суспільства. Зовсім нереалістичним виглядав зовнішньополіт. курс. Незважаючи на вкрай складне зовнішньополіт. становище України (агресію більшовицької Росії), проголошувався принцип мирного існування з народами всіх держав.

О. Бойко (Київ).

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ РОСІЇ – один із перших законодавчих актів Російської Радянської Республіки, прийнята Радою Народних Комісарів 2(15).11.1917. У Д. викладені осн. положення нац. політики рад. влади, яка базувалась на програмних вимогах більшовицької партії з нац. питання: 1) рівність і суверенність народів Росії; 2) право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежних держав; 3) скасування будь-яких нац. і нац.-реліг. привілеїв і обмежень; 4) вільний розвиток нац. меншин та етнографічних груп, що

Д мешкають на території Росії. Д. мала забезпечити підтримку рад. влади нерос. народами та їх нац. визвол. рухами. Проголошені положення і принципи мали відверто декларативний характер. Вони не відповідали реальній політиці та діям більшовицької партії. Проголошення рад. влади на всій території колишньої Російської імперії відбулося всупереч волі недержавних народів Росії. Розвиток нац. визвол. рухів нерос. народів на теренах Росії, поява низки держ. утворень свідчили про прагнення України, Фінляндії, Кавказу, Башкирії, Молдови, Криму до автономії та незалежності. В. Ленін та РСДРП(б) своєрідно трактували загальнодем. вимогу «права націй на самовизначення», вважаючи, що таке право має не вся нація, а лише трудящі – робітники і бідніші селяни. Більшовики не визнавали нац. прав за «бурж.-націоналістичними» визвол. рухами, зокрема, не визнали УЦР законною владою в Україні. Надане рад. державою народам колишньої Російської імперії право на відокремлення й утворення нац. держав залишилось нереалізованим. Крім Фінляндії та Польщі жоден із народів, які входили до складу колишньої Російської імперії, не здобув реальної незалежності.

О. Бойко (Київ).

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ – політико-правовий документ, у якому проголошувалися держ. суверенітет України, самостійність, повнота і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовн. відносинах. Першою серед рад. республік Д. про держ. суверенітет прийняла Естонія (листопад 1988), проте парламенти більшості рад. республік, зокрема й України, засудили цей акт. Згодом ідея створення суверенної Української держави була проголошена головною метою діяльності *Народного руху України*. Під тиском демократ. процесів у СРСР і Україні керівництво КПУ бере на озброєння гасло боротьби за незалежність. Уже лютневий 1990 Пленум ЦК КПУ прийняв постанову про розробку проекту закону про екон. незалежність України та висловився за його розгляд у ВР УРСР нового скликання. Через місяць – на березневому пленумі ЦК КПУ – була прийнята резолюція про політ. і екон. суверенітет України.

Роль своєрідного каталізатора у розв'язанні проблеми держ. суверенітету України відіграв факт прийняття 12.6.1990 Д. про держ. суверенітет ВР Російської Федерації. 28.6. ВР УРСР почала розгляд питання про держ. суверенітет. Крім офіційного проекту, було подано шість альтернативних. На перебіг подій у сесійній залі суттєво вплинули такі чинники: позиція *В. Івашка*, який 11.7. подав у відставку з посади Голови ВР, що на деякий час деморалізувало парламентську більшість; масштабний робітничий страйк (липень 1990), учасники якого вимагали негайного прийняття Д.; хвиля

митингів під стінами укр. парламенту, що підтримували позицію демократ. депутатів. За цих обставин 16.7.1990 ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. З 385 присутніх на засіданні депутатів «за» проголосувала абсолютна більшість – 355 осіб; «проти» – 4; не взяли участі – 26 (18 з них невдовзі звернулися до секретаріату сесії і попросили зарахувати їх голоси «за»). Д. заклала юридичні основи для розгортання державотворчого процесу та реалізації на практиці укр. нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Єдиним джерелом держ. влади у республіці визнавався народ України, всі громадяни республіки всіх національностей. З метою створення демократ. суспільства, дбаючи про перспективу розбудови правової держави, намагаючись утвердити суверенітет і самоврядування народу України, ВР УРСР проголосила в документі комплекс базових принципів державотворчого процесу, зафіксувала права укр. нац. держави та перспективні напрями її розвитку – регулювання діяльності держави правовими нормами, закріплені в Конституції; формування держ. влади на основі принципу її розподілу на виконавчу, законодавчу та судову; забезпечення захисту інтересів громадян перед держ. владою, функціонування прокурорського нагляду за виконанням законів; гарантування громадянам УРСР прав і свобод, передбачених Конституцією та міжнар. нормами, визнаними Україною; забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соц. і майнового стану, расової та нац. приналежності, статі, освіти, мови, політ., реліг. переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин; створення умов для збереження держ. монополії на верховну владу в політ. співтоваристві – від імені всього народу може виступати виключно ВР УРСР; проголошення землі, її надр, повітряного простору, водних та інших ресурсів, які знаходяться в межах УРСР, власністю її народу та матеріальною основою суверенітету республіки; визнання плюралізму власності, забезпечення захисту всіх її форм; гарантування екологічної безпеки громадян, піклування про генофонд народу, його молоде покоління; забезпечення нац.-культ. відродження укр. народу, його іст. свідомості та традицій, нац.-етнографічних особливостей, функціонування укр. мови в усіх сферах сусп. життя; проголошення права на власні Збройні сили, визначення порядку проходження військової служби громадянами республіки; задекларування наміру України стати в перспективі постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї; проголошення України суб'єктом міжнар. права, рівноправним учасником міжнародного спілкування, який активно сприяє зміцненню загального миру і міжнар. безпеки,

безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах; визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодерж. права. Д. заклала підвалини правової держави, стала юридичною базою для реформування та модернізації укр. законодавства і державних структур, на тривалий час визначила напрям суспільного розвитку республіки, стала своєрідною програмою, у якій визначалися основні принципи та пріоритетні цілі майбутнього розвитку державотворчого процесу.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕДЬКО (Детько, Дяцько) ДМИТРО (р. н. невід. – бл. 1349) – галицький боярин. У 1340-х очолював боярський уряд Галицько-Волинського князівства, яке за правління Д. зберігало незалежність, відбиваючи всі спроби Польщі, Угорщини і татар загарбати укр. землі. Лише після смерті Д. польськ. король *Казимир III Великий* зумів 1349 захопити Галичину.

ДЕЙНЕКІВ ПОВСТАННЯ 1657–58 – сел. повстання проти посилення соц. гноблення у *Лівобережній Україні* в 1657–58. Дейнеками називали селян, озброєних дрючками (від тур. дейнека – дрючок). Загони дейнеків очолювали С. Довгаль, І. Довгаль, М. Стрижна, *І. Іскра*, М. Зеленський. Повсталі виступали з вимогами повернути т. зв. козацькі вольності – право на вільне варіння горілки, лови і рибальство, вільно переходити на Запоріжжя і вибирати гетьмана «Чорною радою». Цей рух використала невдоволена державницькою політикою *І. Виговського* промосковськи настроєна частина козацької старшини, яка хотіла усунути його від гетьманства. Повсталі дейнеки приєдналися до заколотників, очолюваних *М. Пушкарем* і *Я. Барабашем*, які підняли повстання проти *І. Виговського* (див. *Пушкаря і Барабаша заколот 1657–58*). Спроби гетьмана порозумітися з опозицією завершилися невдачею. У червні 1658 в бою під Полтавою гетьманські війська розгромили загони, очолювані *М. Пушкарем* і *Я. Барабашем*. У цьому бою були розсіяні й загони дейнеків.

ДЕЛЬВІГ СЕРГІЙ (1866–1944) – укр. військ. діяч, ген.-полковник *Армії УНР*, військ. історик. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. У листопаді 1917 був призначений нач. інспекторату артилерії Українського генерального військ. штабу. На поч. 1918 – начальник артилерії Гайдамацького коша Слобідської України. З 1919 – інспектор артилерії *Армії УНР*. У червні 1919 очолював делегацію УНР на переговорах про перемир'я з Польщею під час *Чортківського наступу 1919* Української галицької армії, яке було заключене 16.6.1919. Договір про перемир'я встановлював демаркаційну

лінію між УГА і польськ. військами по т. зв. «*Дельвіга лінії*». Проте диктатор *ЗО УНР Є. Петрушевич* не визнав умов перемир'я, і наступ галицьких частин тривав. 1919–21 Д. – голова укр. військ. місії у Румунії. Після 1921 жив у еміграції.

«**ДЕЛЬВІГА ЛІНІЯ**» – демаркаційна лінія між Українською Народною Республікою і Польщею, встановлена в червні 1919. На поч. червня 1919 *Українська галицька армія* розпочала *Чортківський наступ 1919*, під час якого завдала ряду серйозних поразок польськ. військам і звільнила значну частину території *ЗО УНР*. У цей же час *Директорія УНР* розпочала з польськ. урядом переговори про перемир'я, сподіваючись у разі припинення наступу галицьких частин отримати воєнну допомогу у війні з більшовиками (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–21*). 16.6.1919 делегація УНР на чолі з С. Дельвігом без консультації і згоди з урядовими колами *ЗО УНР* уклала з представниками Польщі договір про перемир'я, який мав вступити в силу з 21.6.1919. За умовами перемир'я між УГА та польськ. армією встановлювалася демаркаційна лінія, за основу якої було взято «Д. л.» (Залізці–р. Серет–Тернопіль–Острів–Литятин–р. Золота Липа–Дністер–Незвиська). Заключення перемир'я небезпідставно розцінювалося Начальною командою УГА як спроба польськ. командування виграти час, підтягти підкріплення та зупинити наступ галицьких частин. Тому умови договору не були визнані диктатором *Є. Петрушевичем*, і УГА продовжувала бойові дії на укр.-польськ. фронті.

ДЕМОКРАТИЧНА НАРАДА (Всеросійська демократична нарада) – нарада представників дем. орг-цій Росії, яка відбулася 14–22.9.1917 у Петрограді. Проводилася за рішенням Всеросійського ЦВК рад для стабілізації внутр. становища в Росії після ліквідації заколоту *Л. Корнілова*, забезпечення підтримки політики Тимчасового уряду. У Д. н. взяли участь представники рад, міських дум, профспілок, військових організацій, кооперації, нац. установ тощо. Серед 1582 делегатів було 532 есери, 172 меншовики, 136 більшовиків. Д. н. виявила відсутність єдності серед рос. демократії з головною питання – про владу. Урядова коаліція соціалістичних і правих партій показала неспроможність подолати кризу в країні. Пропозиція лівої частини депутатів про передачу влади до рад і утворення однорідного соціалістичного уряду не набрала необхідної більшості. На Д. н. було вирішено створити постійний орган – Тимчасову раду Російської Республіки (Передпарламент), якому передати розгляд питання про владу в країні. У Д. н. взяла участь делегація УЦР у складі 15 осіб – *В. Довженка*, *Д. Ісаєвича*, *М. Порша*, *М. Чечеля*, *М. Шаповала*, *П. Христюка* та ін. Наказ, вироблений *Малою*

Радою (10.9.1917) для своїх посланців, вимагав утворення однорідного соціалістичного уряду, визнання за всіма націями права на самовизначення, скликання крайових Установчих зборів, передачі влади в Україні УЦР та *Генеральному Секретаріату*, а також низку вимог щодо питань земельної реформи, миру, скликання Всеросійських установчих зборів, встановлення контролю над виробництвом і великим капіталом. На Д. н. делегація УЦР займала ліву позицію, близьку до більшовицької, виступивши проти коаліції з правими силами. Під час Д. н. відбулась відверта дискримінація делегатів від нац. меншин. Президія намагалася обмежити їм регламент, під час виступів більшість депутатів демонстративно залишала залу засідань, переривала їх вигуками, грюканням по столах. Програма укр. делегації, викладена 14.9 у виступах М. Порша і М. Шаповала, була схвалено зустрінута лише більшовиками та лівими есерами. Російська соц.-демократія влаштувала укр. делегації справжню обструкцію. Петроградська преса розгорнула відверту антиуку кампанію, звинувачуючи УЦР у сепаратизмі, співробітництві з нім. і австр. генштабами тощо. Після Д. н. УЦР остаточно втратила надію дістати автономію не лише від Тимчасового уряду, а й від майбутніх Всеросійських установчих зборів.

О. Бойко (Київ).

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ – сукупність демографічних катастроф, які спіткали укр. суспільство у 1-й пол. 20 ст. внаслідок міждерж. і громадянських воєн, штучних голодоморів, масових репресій і депортацій. Чужі політ. режими, які здійснювали геноцид щодо громадян України, не були зацікавлені в оприлюдненні своїх страхітливих дій. Тому кількісні оцінки різних форм геноциду часто мають характер експертних висновків, які не спираються на офіційну статистику. Брак даних про Д. в. України особливо відчувається стосовно 1-ї чверті 20 ст. З високим ступенем вірогідності можна твердити, що принаймні половину цього терміну (з 1914, коли спалахнула Перша світова війна) приріст народонаселення на укр. землях лише компенсував Д. в. Демографічна характеристика 2-ї чверті 20 ст. відома в деталях. Переписи свідчать, що Україна в її сучасних кордонах 1930 мала 41776 тис., а 1959 – 41869 тис. жителів. Тобто сукупний приріст населення за три десятиліття лише компенсував Д. в. З нормального демовідтворення фактично випала половина століття. Займаючи 1-ше місце в Європі за територією (без врахування Російської Федерації, яка є євразійською державою), Україна наприк. 20 ст. стала істотно поступатися чисельністю населення Німеччині, Великій Британії, Франції та Італії. Внаслідок жаклих катаклізмів, зумовлених, головним чином, відсутністю суверенної державності, сукупні Д. в. у 20 ст. майже зрівнялися з наявною тепер чисельністю гро-

мадян України. Вигідне геополіт. становище в Європі є для України вагомим позитивом у мирні часи. Однак у період воєн ця перевага перетворювалася на протилежність. Територія України ставала ареною жорстоких битв і роками пљондрувалася окупантами.

Д. в., спричинені *Першою світовою війною 1914–18* і громадянськими війнами на території України, що тривали до кінця 1920, не підраховані навіть приблизно. Стат. служби держав, до складу яких входили укр. етнічні землі, не знали поняття «Україна». Укр. органи стат. обліку не змогли розгорнути роботи унаслідок короткочасності існування нац. державності.

Д. в. СРСР у *Другій світовій війні 1939–45* кількаразово змінювалися в бік збільшення (остання цифра – 26,6 млн осіб). Виділити з них Д. в. України можна лише приблизно через відсутність респ. розрізу багатьох загальносоюзних даних. Про масштаб втрат свідчить зниження чисельності нас. УРСР з 40 967 тис. осіб на поч. 1941 до 27 383 тис. осіб на поч. 1945. Більшу частину недобору в 13 584 тис. осіб становлять безповоротні втрати: від 7 до 8 млн осіб: фронтові втрати (понад 3 млн військовослужбовців Радянської Армії), які на порядок вищі від втрат противника внаслідок винятково жорстоких методів ведення війни рад. воєначальниками; втрати рад. і антирад. партизанів у боротьбі між собою і з окупантами; втрати цивільного населення під час боїв і бомбардувань, через фізичне виснаження (голод) та епідемічні хвороби; втрати від акцій окупаційного режиму (знищення військовополонених – 1 366 тис. осіб); значного винищення євреїв і циган; вибіркового винищення населення на більшій частині тер. України, яка після переможної війни мала бути включена до складу Великонімеччини. Частина людей, евакуйованих у сх. р-ни СРСР (3,5 млн осіб) і вивезених у Німеччину (2,4 млн осіб), повернулися в Україну. Ті, хто вижили у гітлерівських концтаборах, нерідко після війни потрапляли в ГУЛАГ і гинули там. Мільйонні Д. в., спричинені зовн. війнами, відступають на задній план перед більшими втратами мирного часу. Силоміць нав'язаний Україні 1917–19 рад. політ. режим тримався на ідеології класової б-би, тобто на протиставленні та нацькуванні одна проти одної різних соц. груп. Для компартійно-рад. керівництва масовий терор став головним методом держ. управління. Найбільша за екон. та людським потенціалом серед нац. республік, Україна являла для вождів держ. партії особливу небезпеку. Тому й масштаби терору в ній були винятково великі. Остаточна кількість жертв голоду 1921–23 залишається невідомою (див. також *Голодомор*). За оцінкою Наркомздорв'я УСРР взимку 1921–22 загинуло 235 тис. чол. Ця оцінка опиралася на дані вибіркового опитування селянських госп-в навесні 1922 корпунктами ЦСУ УСРР, яке проводилося лише

на частині постраждалих від голоду пд. губ. Д. в. від голодомору 1932–33 у пресі укр. діаспори оцінювалися від 7 до 11 млн осіб. 1990 було опубліковано розрахунок Д. в., побудований на зіставленні перепису населення 1926 і «репресованого» перепису 1937 (методика розрахунків схвалена на семінарі «Населення Радянського Союзу 20–30-х у світлі нових документальних свідчень», проведеному в січні 1995 Центром рос. і східноєвропейських досліджень Торонтського ун-ту). Розрахунки показують, що прямі втрати від голоду, спричинені зимовими хлібозаготівлями 1931–32, становили в УСРР 144 тис. осіб, а загальні втрати, включаючи й ненароджених – 443 тис. чол. Прямі втрати від голодомору, породженого зимовими хлібозаготівлями 1932–33 і конфіскацією у селян всіх продовольчих запасів, оцінюються від 3 до 3,5 млн чол. Сумарні (прямі й опосередковані) втрати від голоду за 1932–33 становлять 4 млн 649 тис. осіб. Неточність вихідних даних змушує визначити Д. в. від голодомору в інтервалі від 4,5 до 5,0 млн осіб. Не менше 1 млн осіб поглинув голодомор на Пн. Кавказі. Результати розрахунків Д. в. України від колективізації, голодомору й репресій, здійснені іншими методами, різняться між собою, але узгоджуються з наведеними вище Д. в. від голодомору (С. Пирожков визначив Д. в. у 5,8 млн осіб між 1929 і 1939, С. Максудов для періоду між 1926 і 1937 – 4,3 млн осіб (у цей розрахунок не входять втрати під час репресій 1937–38). Під час «Великого терору», який спрямовувався передусім проти інтелігенції, були винищені майже всі дорев. та значна частина рад. фахівців. За неповними даними П. Тронька, в УСРР у 1936–38 було репресовано 360 тис. осіб. Знайдено жакливі свідчення сталінського терору передвоєнного часу – масові поховання під Вінницею, у Биківні (Київ), у Татарці (Одеса).

Після «визвольного походу» Червоної армії у Зх. Україну (вересень 1939) і Зх. Білорусь було проведено чотириетапну депортацію всіх, хто міг стати небезпечним. За даними польськ. істориків, загальна кількість депортованих у передвоєнний час перевищила мільйон осіб, що становило до 10% сукупного населення. Свідчення дослідників різняться між собою, але в основі мають одне джерело – інформацію, зібрану послом емігрантського лондонського уряду М. Котом у 1941 (рад. дані, одержані Котом від тодішнього заст. наркома закорд. справ А. Вишинського, істотно менші – 388 тис. осіб). Невідповідність рад. даних польськ. експертним оцінкам пояснюють високою смертністю серед депортованих громадян Польщі у сх. і пн. регіонах СРСР, а також репресіями органів держбезпеки. Найвідомішим прикладом репресій є «катинська справа» (22 тис. розстріляних). У перші тижні війни за розпорядженням із Москви були проведені розстріли політ'язнів і заарештованих за політ. звинуваченнями у прикордонній смугі, зокрема у Зх. Україні розстріляно від 40 до 50 тис. осіб.

Голод 1946–47 не має офіційної статистики смертності. У пошуках порятунку люди часто покидали рідні оселі, гинули за межами республіки і не потрапляли до реєстрів ЗАГСу. Характер демографічної статистики (перш за все – відсутність перепису населення) не дає змоги виявити Д. в., спричинені цим голодом. За експертними оцінками, загинуло 1–2 млн осіб.

Наслідки громадянської війни у зх. областях УРСР підсумовані у листі М. Підгорного до ЦК КПРС від 25.9.1956. За період 1944–55 загинуло 172 тис. громадян України, з них 150 тис. вояків УПА і бойовиків ОУН, 22,4 тис. рад. військовослужбовців, чекістів і цивільних осіб. Заарештовано 103 тис. учасників нац.-визвол. руху, до Сибіру було заслано 203 тис. членів родин учасників визвол. б-би (депортовані разом із новонародженими), де майже третина з них загинула. У серед. 1950-х на спецпоселенні залишалось 135 тис. осіб.

С. Кульчицький (Київ).

ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ – політ. партія нац.-дем. напрямку. Установчий з'їзд ДПУ відбувся 15–16.12.1990 у Києві. Головою партії було обрано *Ю. Бадзьо*, лідером парламентської фракції – *Д. Павличка*. З 1994 ДПУ (ДемПУ) очолює *В. Яворівський*. Друкований орган партії – часопис «Воля» (до серпня 1990 – «Голос»).

ДЕМ'ЯНІВ ЛАЗ – лісове урочище під Івано-Франківськом, місце масових поховань жертв комуністичного терору у 1939–41. У 1960-х одна із зх. радіостанцій, яка транслювала передачі на СРСР, згадала про Д. Л. Тоді за наказом влади до лісу з боку гори Пасічної було направлено бульдозери, які викорчувували дерева та вирівнювали землю. 1984–85 було засипано будівельним сміттям дорогу і загорнуто криницю, яка слугувала орієнтиром для віднайдення Д. Л. 1989 завдяки зусиллям культ.-наук. т-ва «Рух» було організовано перші пошуки у Д. Л. Група ентузіастів (Р. Круцик, Б. Вінтоняк, слідчий М. Данилів, археолог Б. Томенчук, судмедексперти на чолі з О. Левицьким та ін.) у трьох ямах віднайшли рештки понад 500 осіб. Крім іншого було знайдено тюремні документи: судові вироки, квитанції, протоколи обшуків, бланки з написом «Тюрма НКВД Станислава». Було з'ясовано, що вироки вносив військ. трибунал 12-ї армії Київського особливого округу, встановлено імена 9 працівників НКВД, причетних до катувань і розстрілів.

Ю. Шаповал (Київ).

ДЕНІКІН АНТОН ІВАНОВИЧ (4(16).12. 1872 – 8.8.1944) – рос. військовий діяч, ген.-лейтенант рос. армії, головнокомандувач антибільшовицьких сил Пд. Росії під час громадянської війни 1918–20 у Росії. Н. у Варшаві. 1892 закінчив Київське піхотне училище, 1899 – академію Генштабу. Учасник

Першої світової війни 1914–18, командир дивізії, корпусу, 1907 – командувач військ Зх. та Пд.-Зх. фронтів. Наприк. 1917 разом з *Л. Корніловим* і *М. Алексеевим* став організатором Добровольчої армії, яку очолив після загибелі *Л. Корнілова* (13.4.1918). Навесні 1919 Добровольча армія під командуванням *Д.* розпочала наступ з Пн.-Кавказу, захопивши в червні Донбас і Харків. На окупованій денікінцями укр. землі проголошувалась ідея «єдиної й неделимої Росії», здійснювались погроми укр. культ. установ і шкіл, проводились масові репресії проти укр. інтелігенції. 31.8.1919 денікінські війська увійшли у Київ, який був зайнятий частинами *Армії УНР* і *Української галицької армії*. Бої між укр. військами і денікінцями тривали протягом вересня–жовтня 1919. Потрапивши під час боїв у надзвичайно складні умови (епідемія тифу, брак набоїв), начальна команда УГА була вимушена 6.11.1919 (офіційно 17.11.1919) підписати договір з *Д.* про входження УГА до складу «Збройних сил Півдня Росії» (офіційна назва армії *Д.*). Диктатор ЗУНР-ЗО УНР *Є. Петрушевич* виступив проти рішення командування УГА. Зрештою, цей договір так і не набув чинності через швидкий відступ військ *Д.* під ударами більшовицької армії. Рештки денікінських частин відступили у Крим і в березні–квітні 1920 увійшли до складу армії ген. *П. Врангеля*. *Д.* емігрував за кордон. Помер у м. Анн-Арборі (США). Автор мемуарів: «Очерки русской смуты» (тт. 1–2, 1920–22; тт. 3–4, 1924–25) та ін.

ДЕРЕЩУК (Дерещенко) ПЕТРО (1884 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч періоду укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. 1919 – інспектор Запорізького корпусу. 1920 очолив антибільшовицьке повстання на Уманщині. Загин *Д.* в 1921 був розбитий. 1923 *Д.* засуджений на судовому процесі в Умані на 10 років ув'язнення. 1929 достроково звільнений, але незабаром знову заарештований. Подальша доля невідома.

ДЕРЖАВНА ВАРТА – адм. орган в *Українській Державі*, що здійснював охорону правопорядку. Створена законом Ради Міністрів *Української Держави* від 18.5.1918. Керувалась департаментом *Д.* в при Міністерстві внутр. справ. На місцях органи *Д.* в. підпорядковувались губ. і пов. старостам. У кожному повіті перебували резервні сотні кінних вартових, а у великих містах – дивізіони (250 чол.). Для несення патрульної та охоронної служби на залізницях створено Корпус залізничної варті, який поділявся на 7 регіональних відділів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський.

ДЕРЖАВНА ДУМА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – представницька законодавча установа Російської імперії 1906–17. Запроваджена під тиском рев. на-

строєних нар. мас відповідно до спеціального маніфесту Миколи II від 17.10.1905. Маніфест проголосував надання *Д. Д.* законодавчих прав, розширення виборчих прав та дем. свобод громадян. Вибори до I *Д. Д.* відбулися у лютому–березні 1906. Її діяльність тривала лише 72 дні – з 27.3. до 8.7.1906. До I *Думи* від дев'яти укр. губерній було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналася в *Українську парламентську громаду*, яка налічувала 45 чл. Головою її був обраний *І. Шраг*, серед активних чл. були *П. Чижевський*, *В. Шемет*, *А. В'язлов*, *М. Біляшівський*, *М. Онацький*, *Г. Зубченко*. Політ. платформою громади була боротьба за автономію України, друкованим органом став «Український вестник» (редактор – *М. Славинський*). Укр. парламентська громада відіграла провідну роль у створенні у травні 1906 Союзу автономістів, що об'єднав парламентські групи нерос. народів і стояв за перетворення Російської імперії у федеративну державу. У II *Д. Д.* (20.2.–3.6.1907) Укр. громада, що налічувала 47 депутатів, оголосила про своє перетворення на окрему думську фракцію, підготувала ряд законопроектів у земельній, робітничій та освітній справах. Друкованим органом фракції став часопис «Рідна справа – вісті з Думи». Активну позицію у I та II *Д. Д.* займали укр. сел. депутати. Вони вимагали автономії України, розв'язання законодавчим шляхом аграрного питання, надання громадянських свобод, послідовного реформування держ. устрою, соц.-екон. відносин. Царський маніфест від 3.6.1907 про розпуск II *Д. Д.* відкрив добу контррев. реакції. Новий виборчий закон значно обмежив права робітників, селян і нац. меншин, 80% населення позбавлялося виборчих прав. У III (1907–12) та IV (1912–17) *Думах* укр. парламентських груп не існувало. Укр. нац.-дем. партії не змогли провести своїх представників. Вони підтримували контакти з укр. депутатами, що виступали в *Д.* з критикою політики царизму щодо України. Важливим джерелом відтворення діяльності українських депутатів у *Д. Д.* Росії є спогади *О. Лотоцького* «Сторінки минулого» (1934). Під час *Лютневої революції 1917* *Д. Д.* була усунута з політ. арени. Після зречення царем престолу було утворено Комітет Державної *Думи*, який сформував центральний орган держ. влади в Росії – Тимчасовий уряд.

С. Панькова (Київ).

ДЕРЖАВНІ НАРАДИ УНР – наради на найвищому рівні, які за доби *Директорії УНР* виконували функції представницької влади. Протягом 1918–20 збиралися (неперіодично) для розгляду найважливіших держ. справ. У *Д. н.* УНР брали участь чл. *Директорії*, Ради Народних Міністрів УНР, комісії Трудового конгресу України, представники військ. командування, політ. партій, громад. організацій.

Перша *Д. н.* УНР відбулась 12.–14.12.1918 у Вінниці за участю *Директорії* та представників політ.

партій і громад. орг-цій, що входили до *Українського нац. союзу*. Обговорювалося питання про форму влади та вищий представницький орган УНР. *Д. н.* УНР розділилася на два табори: один обстоював парламентську систему влади, ін. – радянську. 16.1.1919 у Києві відбулась *Д. н.* УНР, у якій взяли участь чл. *Директорії*, міністри уряду, представники укр. партій, Селянської спілки, командування січових стрільців. Напередодні скликання Трудового конгресу України *Д. н.* намагалася визначити політ. курс України. Представники січових стрільців *О. Назарук* та *Ю. Чайківський* виступили з пропозицією про встановлення в Україні військової диктатури та передачі влади «тріумвірату» у складі *С. Петлюри*, *Є. Коновальця* та *А. Мельника*. Більшість учасників наради її відхилила, проте не визначилась і з єдиним політ. курсом. *Д. н.* також не дійшла єдиної думки про зовнішньополіт. орієнтацію УНР – на рад. Росію чи Антанту. 7–8.2.1919 *Д. н.* відбулась у Вінниці. Учасники *Д. н.* обговорили результати переговорів, які відбулись 6.2.1919 у Бірзулі між представниками командування військ Антанти (полковник *Фрейденберг*) та уряду УНР (*С. Остапенко*, *О. Греков*, *Іс. Мазепа*, *Ф. Штейнгель*). Делегація *Директорії* домагалася визнання Антантою суверенітету УНР, допомоги в боротьбі з більшовиками, повноправної участі УНР у *Парижській мирній конференції 1919–20*. Представники Антанти наполягали на виведенні зі складу *Директорії* *С. Петлюри* та *В. Винниченка*, заміни соціалістичного уряду *В. Чехівського* більш поміркованим, утворенні укр. військової зони для боротьби з більшовиками під контролем Франції, встановлення контролю над укр. фінансами та залізницями. Сторони не дійшли згоди на переговорах. *Д. н.* також відхилила ультимативні вимоги франц. командування до *Директорії*. 5.3.1919 *Д. н.* у Вінниці, розглянула нові умови, висунуті Антантою на переговорах в Одесі. Вихід із *Директорії* УНР *В. Винниченка* та заміна «лівого» уряду *В. Чехівського* на більш поміркований кабінет *С. Остапенка* не просунули переговори вперед. 17.2.1919 *Директорія* звернулася до Антанти з декларацією, у якій знову просила військової та екон. допомоги, за що союзникам були обіцяні права на укр. частину Чорноморського флоту. 1.3.1919 ген. *Д'Ансельмі* відповів листом, у якому обумовив надання реальної військової допомоги Україні рядом вимог – виходом зі складу *Директорії* *С. Петлюри* та *П. Андрієвського*. У запропонованому *Директорії* тексті договору про військову допомогу у боротьбі проти більшовизму Антанта залишала за собою право контролю над персональним складом *Директорії*, укр. військами та залізницями. УНР в договорі не згадувалася, Україна називалася або «Півднем Росії», або «Українською зоною». *Д. н.* відхилила домагання Антанти щодо відставки *С. Петлюри* та *П. Андрієвського*, а також умови до-

говору, за якими Україна потрапляла у залежність від Антанти. Водночас *Д. н.* висловила бажання проводу УНР продовжувати пошуки можливостей для спільної з Антантою боротьби проти більшовизму. 14.3.1919 *Д. н.* була скликана у Проскуріві. На порядку денному знову постало питання про переговори з Антантою. Був заслуханий звіт уряду *С. Остапенка*, остаточні результати переговорів засвідчили, що реальної військової допомоги Україна найближчим часом не отримає. На обговорення була поставлена пропозиція про припинення переговорів, проте нарада не дійшла єдиної думки в цьому питанні. 6.4.1919 зібралася *Д. н.* у Рівному. Діяльність уряду *С. Остапенка*, його спроби дійти згоди з Антантою виявилися безрезультатними. Порозуміння між правими й лівими течіями, які змагались за вироблення єдиної політ. лінії держ. проводу, не відбулось, і нарада не прийняла конструктивних рішень. На пропозицію УСДРП та УПСР було вирішено поповнити уряд більш активними політ. діячами, у результаті 9.4.1919 постав новий уряд на чолі з *Б. Мартосом*. 24.10.1919 – *Д. н.* у Кам'янці-Подільському. Укр. військо, затиснуте у «трикутнику смерті», зазнавало величезних втрат. Посилилися розбіжності всередині *Української Держави*. ЗО УНР не відкидала можливості співпраці з Добровольчою армією *А. Денікіна*, тоді як *Директорія* УНР більше схилялася до союзу з Польщею. У *Д. н.* взяли участь члени *Директорії*, урядів УНР і ЗО УНР, представники укр. (зокрема, західноукр.) і єврейських політ. партій, громадських організацій. На порядку денному стояло питання про подальший політ. курс УНР. Попри заяви *Є. Петрушевича*, що «у всьому уряд галицький творить одну волю з урядом наддніпрянським», сторони не дійшли згоди. Нарада не ухвалила жодного рішення. 15.11.1919 – *Д. н.* у Кам'янці-Подільському відбулася в умовах остаточної воєнної поразки УНР (наступного дня місто зайняли польські війська). Члени *Директорії* УНР та Ради Народних Міністрів ухвалили постанову про відрядження за кордон у держ. справах членів *Директорії* *А. Макаренка* та *Ф. Швеця*. «Верховне командування справами Республіки» було надане голові *Директорії* *С. Петлюрі*. Нарада виробила таємну директиву голові місії УНР у Польщі *А. Лвицькому*, якою давалася згода на встановлення кордону між УНР і Польщею по *Бартелемі лінії*. 8.11.1920 відбулась остання *Д. н.* у Ялтушківі на Поділлі. Польський уряд, усупереч Варшавському договору 1920, покинув армію УНР напризволяще, її становище було безнадійним. На *Д. н.* було вирішено 12.11.1920 розпочати наступ проти Червоної армії, ухвалено відозву до укр. народу із закликом «До останнього бою», прийнято рішення підготувати закон про передпарламент і якомога швидше скликати його.

О. Бойко (Київ).

ДЕРЖАВНИЙ БАНК УНР – єдиний емісійний банк УНР. Створений 6.1.1918. Був уповноважений випускати держ. банківські білети.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР – чл. уряду УНР – Ради Народних Міністрів УНР та уряду Української Держави – Ради Міністрів Української Держави. Посада Д. с. відповідала посаді генерального писаря в Генеральному Секретаріаті УЦР–УНР. Д. с. називалися також чл. уряду Західноукраїнської Народної Республіки (див. *Державний секретаріат ЗУНР-ЗО УНР*).

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАРІАТ ЗУНР-ЗО УНР – найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Обл. Української Народної Республіки). Уряд республіки. Створений Українською Національною Радою ЗУНР-ЗО УНР 9.11.1918. Державні секретаріати (міністерства) очолили: К. Левицький (УНДП) – голова Д. с. і секретар фінансових справ, В. Панейко (УНДП) – секретаріат закорд. справ, Л. Цегельський (УНДП) – секретаріат внутр. справ, С. Голубович – секретаріат судових справ, Д. Вітовський (УРП) – секретаріат військових справ, О. Барвінський (Х–СП) – секретаріат освіти і віросповідань, С. Баран (УНДП) – секретаріат земельних справ, Я. Литвинюк (УНДП) – секретаріат торгівлі та промисловості, І. Мирон (УНДП) – секретаріат шляхів, О. Пісецький (УНДП) – секретаріат пошти і телеграфу, А. Мернецький (УСДП) – секретаріат праці і суспільної опіки, І. Курівець (УНДП) – секретаріат охорони здоров'я, І. Макух (УРП) – секретаріат громадських робіт, С. Федак (УНДП) – секретаріат продовольства. 4.1.1919 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) після реорганізації УНРади ЗУНР було переобрано склад Д. с. До складу нового уряду входили: С. Голубович – голова, державний секретар фінансів, торгівлі і промисловості, В. Панейко – держ. секретар закорд. справ, І. Макух – держ. секретар внутр. справ, Д. Вітовський – держ. секретар військових справ (з 13.2.1919 – В. Курманович), А. Артимович (буковин. відділ (УНДП) – держ. секретар віросповідань і освіти, Й. Бурачинський (буковин. відділ (УНДП) – держ. секретар судових справ, І. Мартинець (УНДП) – держ. секретар земельних справ, І. Мирон – держ. секретар шляхів, пошт і телеграфу, М. Козаневич (УСДП) – держ. секретар громад. робіт, Л. Цегельський, з 10.3.1919 – М. Лозинський (УНДП), пізніше – С. Витвицький (УНДП) – керуючий справами держ. секретаріату закорд. справ на час участі В. Панейка у складі делегації УНР у роботі Паризької мирної конференції 1919–20. Після проголошення 22.1.1919 Акта Злуки ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу Д. с. став урядом ЗО УНР. Названий склад Д. с. залишився до 9.6.1919,

коли за умов наближення воєнної поразки Президія Виділу (Відділу) ЗУНР-ЗО УНР прийняла рішення про передачу всієї повноти військової та цивільної влади *Є. Петрушевичу* і надала йому диктаторських повноважень (див. *Диктатор ЗУНР-ЗО УНР*). Функції Д. с. почав виконувати новостворений орган – Раду уповноважених диктатора в Галичині і за Збручем. Головноуповноваженими були призначені В. Курманович (військові справи; згодом функції уповноваженого перейшли до військової канцелярії диктатора), С. Голубович (внутр. справи), С. Витвицький (закордонні справи), О. Назарук (преса і пропаганда), І. Мирон (шляхи). Наприкінці 1919 внаслідок зовн. агресії керівництво ЗО УНР, цілковито втративши контроль над держ. територією, було змушене емігрувати за кордон. З 1.8.1920 у Відні було сформовано закорд. (екзильний) уряд Диктатора, який ставив собі за мету домогтися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. До складу уряду входили уповноважені С. Витвицький (закордонні справи: з 1921 – К. Левицький), В. Сингалевич (фінанси, торгівля і промисловість). Й. Ганінчак, пізніше Р. Перфецький (внутр. справи, судівництво, пошта, телеграф, шляхи та ін.), К. Левицький (преса, пропаганда). Нач. військової канцелярії призначено Я. Селезінку. 1922 уповноваженим для фін. справ став Л. Сероїчковський, внутр. справ – В. Сингалевич, преси і пропаганди – Р. Перфецький, фін. контролю – М. Гаврисевич. Внаслідок рішення Ради послів держав Антанти від 14.3.1923 про приєднання території Сх. Галичини до Польської держави уряд ЗУНР 15.3.1923 припинив своє існування.

ДЕРЖАВНИЙ СЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – найвищий судовий орган Української держави, створений замість Генерального суду відповідно до з-ну про утворення Державного сенату Української Держави, затвердженого гетьманом *П. Скоропадським* 8.7.1918. Здійснював нагляд за діяльністю всіх судів держави у межах, установлених законом. Д. с. поділявся на генеральні суди: адм., цивільний і карний. Д. с. призначався гетьманом після попереднього узгодження кандидатур з Радою Міністрів Української Держави у складі президента, сенаторів загального зібрання і сенаторів Генеральних судів. До складу Д. с. входило 45 сенаторів. Президентом Д. с. було призначено М. Василенка (одночасно був міністром освіти); головами Генеральних судів: адм. – Д. Носенка, цивільного – В. Гусаківського, карного – М. Чубинського. При сенаті та кожному з Генеральних судів був прокурор.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ – стан селян у Росії та Україні в 18–19 ст. Д. с. вважалися особисто вільними, за користування землею платили ренту і виконували натур. повинність. У серед. 19 ст. Д. с.

становили бл. 45% селянства. 1866, згідно з царським указом за Д. с. було закріплено за сплату оброку земельні наділи. 1886 отримали право на земельну власність за викуп.

ДЕСНИЦЬКИЙ СЕМЕН ЄФИМОВИЧ (бл. 1740–1789) – визначний укр. мислитель 2-ї пол. 18 ст., видатний представник укр. та світової юридичної думки свого часу, один із основоположників юридичної науки і освіти в Російській імперії. Н. у Ніжині. Навчався в гімназії при Московському ун-ті. 1759 став студентом ун-ту, пізніше його направляють у Петербурзьку академію наук. 1761 продовжив освіту в ун-ті Глазго в Англії, де навчався під керівництвом Адама Сміта. Завершив навчання захистом дисертації з рим. права. Отримавши ступінь доктора права, 1767 повернувся у Російську імперію. 1767–87 викладав у Московському ун-ті. Д. – перший професор права в Російській імперії, який почав читати лекції рос. мовою. 1783 обраний членом Російської академії наук. Д. – автор багатьох наук. праць, більшість із яких безпосередньо присвячена юридичним проблемам. Проте у своїх працях Д. торкається також багатьох екон., філос. та морально-етичних проблем. Найважливіші праці – «Представлення про запровадження законодавчої, судової і покаральної влади в Російській імперії» (1768) – перший у Російській імперії проект політичних перетворень, в якому були враховані здобутки західноєвропейської правової теорії та практики того часу; «Слово про прямий і найближчий спосіб до вивчення юриспруденції...» (1768), «Слово про причину смертних кар по справах кримінальних...» (1770), «Юридичні роздуми про різні поняття, які мають народи про власність...» (1781) та ін.

Т. Андрусак (Львів).

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті *Й. Сталіна*. 27.3.1953 було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років. 4.4.1953 оприлюднено рішення, за яким звільнили осіб, залучених у «справі лікарів». Постановою від 10.04.1953 ЦК КПРС скасував раніше ухвалені (9.11.1951 і 27.3.1953) рішення у «справі мінгрельської націоналістичної організації». У вересні 1953 видано указ Президії Верховної Ради СРСР щодо права Верховного Суду переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колегій ОГПУ, «трийок» НКВД та особливої наради при НКВД–МГБ–МВД СРСР. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВД. Особливу нараду МВД, скасовано постанову ЦВК СРСР від 1.12.1934 «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». 1954 створено центр. та місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених 1934–1953 за політ. обвинуваченнями.

30.4.1954 Верховний Суд СРСР реабілітував групу осіб, які були репресовані у «ленінградській справі». 22.11.1955 Верховний Суд СРСР розглянув висновок Генерального прокурора СРСР по «справі Єврейського антифашистського комітету», скасував вироки по цій справі та ухвалив рішення про її припинення. На поч. 1955 було створено спец. групу військових прокурорів і слідчих для перегляду справи про «антирадянську троцькістську військову організацію» (М. Тухачевський та ін.), яку було офіційно припинено 31.1.1957. У грудні 1955 створено комісію для вивчення матеріалів про масові репресії чл. і канд. у чл. ЦК ВКП(б), обраних 18-м з'їздом партії та ін. громадян у період 1935–40. 1955–56 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанови, які хоча й не змінили антим. природи комуністичного режиму, проте зменшували найбрутальніші прояви сталінізму, зокрема «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне обслуговування громадян, необгрунтовано залучених до карної відповідальності і згодом реабілітованих», «Про усунення наслідків брутальних порушень законності стосовно колишніх військовополонених та членів їхніх родин» (26.6.1956). За період від квітня 1954 по квітень 1959 чисельність політ'язнів («контрреволюціонерів») скоротилась у 40,7 раза, а їхня частка у складі всіх ув'язнених з 33 до 1,2%. За офіц. дан., на 1.4.1959 у таборах і колоніях МВД СРСР утримувалося 948 447 ув'язнених, з них 11 027 – за «контрреволюційні» злочини. З 1954 до лютого 1956 військовою колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7 679 осіб, а всього у 1954–61 – 737 182 осіб. 10.7.1953 газ. «Правда» надрукувала інформ. повідомлення про пленум ЦК КПРС, що відбувся 2–7.7.1953 і на якому було ухвалено рішення вивести Л. Берія зі складу ЦК КПРС і виключити з партії, а також інформацію Президії Верховної Ради СРСР про зняття Л. Берія з посад першого заст. голови Ради Міністрів СРСР і міністра внутр. справ СРСР, передавання його справи на розгляд Верховного Суду СРСР. У грудні 1953 повідомлялося, що «підсудні Берія Л.П., Меркулов В.Н., Деканозов В.Г., Кобулов Б.З., Гоглідзе С.О., Мешик П.Я. та Володимирський Л.Є., використовуючи своє службове становище в органах НКВД–МГБ–МВД, здійснили низку найтяжчих злочинів з метою винищення чесних, відданих справі Комуністичної партії та Радянській владі кадрів». Л. Берія був звинувачений у «злочинних зв'язках з іноземними розвідками» і, як і ін. згадані особи, засуджений до розстрілу із позбавленням військ. нагород та звань. 14–19.12.1954 відбувся суд над колишніми керівниками працівниками МГБ СРСР. Центральне місце на процесі зайняла «ленінградська справа». Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила до смертної кари колишнього міністра держбезпеки В. Абакумова та його заступників. Відбулися про-

цеси над особами, безпосередньо винними у фальсифікації слідчих матеріалів та в ін. зловживаннях. Таким чином, ще у 1950-ті було переглянуто основні політ. справи повоєнного часу, однак парт.-держ. керівництво на чолі з *М. Хрущовим* не наважилось розпочати перегляд справ і процесів 1920–30-х з огляду на те, що можуть відкритися факти про їхню особисту участь в орг-ції репресій. Саме тому правда про сталінізм і злочинну роль особисто *Й. Сталіна* суворо дозувалася, а політ. конкуренти *М. Хрущова* фізично знищувались або усувались з політ. авансцени. Після 20-го з'їзду КПРС (лютий 1956), на якому *М. Хрущов* виголосив «закриту» промову про злочини сталінської доби і «культ особи», та після розгрому «антипартійної групи» *Г. Маленкова*, *В. Молотова*, *Л. Кагановича* було розпочато нову атаку на сталінізм. Цю лінію підтримав 21-й з'їзд КПРС (жовтень 1961), на якому, зокрема, було ухвалено рішення про винесення саркофагу з труною *Й. Сталіна* з Мавзолею на Красній площі в Москві. Було перейменовано населені пункти, які мали його ім'я, завершено демонтаж споруджених на його честь пам'ятників. Однак з 1962, а особливо після усунення *М. Хрущова* від влади у жовтні 1964, Д. було припинено. Поступово почалося відновлення образу *Й. Сталіна* як далекоглядного і авторитетного керівника, який припустився лише окремих помилок. Під час горбачовської «перебудови» було здійснено нові спроби осмислення наслідків сталінізму, тривала робота з ліквідації його наслідків. 28.9.1987 створено комісію політбюро ЦК КПРС для вивчення фактів і документів, зв'язаних з репресіями у період 1930–40-х і поч. 1950-х. Відповідним міністерствам і відомствам було дано доручення продовжити роботу з перегляду справ осіб, репресованих за доби сталінізму. 1988–89 було реабілітовано 844 740 осіб. До серпня 1991 в Україні працювала відповідна комісія політбюро ЦК КПУ. 17.4.1991 ВР України ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», в якому зазначалось, що реабілітація жертв політ. репресій повинна охоплювати весь період після 1917 до моменту надбання чинності цього закону і поширюватися на осіб, необгрунтовано засуджених за цей час судами УРСР або репресованих на неї. Україні ін. держ. органами, включно із позбавленням життя або волі, переселенням у примусовому порядку, висланням і засланням за межі УРСР, позбавленням громадянства, примусовим поміщенням до лікувальних закладів, позбавленням чи обмеженням інших громадянських прав і свобод з мотивів політ., соц., класового, нац. і реліг. характеру. Всього за період з 1953 в Україні реабілітовано бл. 600 000 осіб.

Ю. Шаповал (Київ).

ДЕСЯТИНА – 1) У середньовічній Європі – десята частина врожаю або інших доходів, яку спла-

чувало церкві населення на утримання місцевих храмів, парафіяльного духовенства та бідних. Вперше Д. почала збиратись в 585. Д. розподілялась таким чином: 1/3 на утримання церк. будівлі, 1/3 священнику, 1/3 на допомогу біднякам парафії. Скасована в країнах Зх. Європи наприкінці 18–19 ст. 2) У київській державі відратування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників. Уперше Д. встановив Київський кн. Володимир Святославич після хрещення України-Русі для перебудови і утримання Десятинної церкви. У період монголо-татар. іга Д. називалась данина, яку татари стягували з місцевого населення Київської Русі. В пізніші часи Д. збиралась для утримання парафіяльних храмів. У 17–18 ст. сплата Д. припинилася.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА в Києві – перша кам'яна церква у Київській державі. Збудована київ. і візант. майстрами 989–996 за князювання *Володимира Святославича*. На побудову і утримання Д. ц. кн. Володимир виділив десятину (звідси назва храму). 1240 Д. ц. була частково зруйнована ордами хана Батия. У 1630-х митрополит *П. Могила* на частині руїн Д. ц. збудував невелику церкву Св. Миколи. 1828–42 рештки руїн були розібрані. На їх місці було споруджено нову церкву з тією ж назвою, яка не мала спільних рис з первісною будовою (архітектор *В. Стасов*). 1928 Д. ц. була остаточно знесена.

ДЕСЯТСЬКИЙ (десятник) – 1) У Київській державі 9–12 ст. – старший над десятьма дружинниками. 2) У Запорізькій Січі – керівник найнижчої воєнної одиниці – десятка. 3) У Російській імперії – виборна особа, яка виконувала адм.-поліцейські функції. 4) В Українській галицькій армії – десятник – другий підстаршинський ступінь.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 – перемир'я, укладене 1(11).12.1618 між Московською державою та Річчю Посполитою на 14,5 року в с. Деуліні поблизу Троїцько-Сергіївського монастиря (тепер м. Загорськ Московської обл.) після спроби польського королевича Владислава в 1617–18 захопити Москву. Участь у цій кампанії взяла й укр. козацькі полки під проводом *П. Сагайдачного*, які в критичний момент врятували поляків від розгрому під Москвою. На переговорах у Деуліні у склад моск. делегації входили бояри *Ф. Шереметев*, *Д. Мезецький* та ін., польське посольство очолювали *А. Надворський*, *Л. Сапега*, *Я. Тонявський*. За умовами Д. п. до Польщі відходили Смоленська й Новгород-Сіверська землі. Д. п. не розв'язало політ. суперечностей між обома державами. Ще до закінчення терміну перемир'я між Московщиною та Польщею розпочалась т. зв. Смоленська війна 1632–34, в якій брали участь козацькі полки на

чолі з гетьманом *Т. Орендаренком* і яка завершилась укладенням Поляновського миру 1634.

ДЕЦИКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1865–1946) – укр. громад. і політ. діяч кінця 19–1-ї пол. 20 ст. 1906–16 очолював галицький департамент міністерства внутр. справ у Відні. 1916–18 – віцепрезидент намісництва у Львові. 1.11.1918 австр. намісник Галичини граф *К. Туйн* передав свої адм. функції Д., який, у свою чергу, передав всю повноту влади в Галичині Українській Національній Раді (див. *Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР*). З поч. 1920-х жив у Львові. 1921–24 – професор адм. права Львівського (таємного) українського ун-ту, голова кураторії укр. високих шкіл у Львові. 1928–39 – сенатор польськ. сейму від Українського національно-демократичного об'єднання. З 1930 очолював кураторію Українського національного музею ім. митрополита *А. Шептицького*. 1931–32 – перший голова Українського католицького союзу.

ДЖАЛАЛІЙ (*Джелалій, Джеджалій, Джунай*) **ФИЛОН** (Пилип; рр. н. і см. невід.) – визначний укр. військ. діяч *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Один із найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*. Походив з татарського роду. До поч. війни служив козацьким сотником Переяславського полку. У квітні 1648 Д. разом з черкаським сотником *Б. Товпигою* очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. 1648 призначений кропивнянським (ічнянським) полковником. Брав участь у *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649*. Виконував важливі дипломатичні доручення *Б. Хмельницького*. У жовтні–листопаді 1648 українська дипломатична місія на чолі з Д. уклала з Османською імперією договір, за умовами якого Україна визнавалась державою, і крим. татарам заборонялось нападати на укр. землі. У вересні 1650 Д. очолював укр. посольство до молд. господаря *В. Лупула*. Під час *Берестецької битви 1651* був обраний козаками наказним гетьманом. Призначався гетьманом генеральним осавулом. Після 1654 його доля невідома.

ДЖЕНОККИ ДЖОВАННІ (30.7.1860 – 6.1.1926) *Джованні Дженоккі* (Giovanni Genocchi) *Н.* у Равенні (Італія). Вищу освіту здобув у Римі, у Папській семінарії «Піо», де вивчав філософію і теологію. У березні 1883 прийняв священницький сан. Прагнувши присвятити себе місіонерській діяльності, вступив до об'єднання місіонерів Пресвятого серця. За розпорядженням Конгрегації поширення віри вирушив спочатку до Палестини, а потім до Константинополя, де провів майже 6 років. Кілька років керував роботою місії на Новій Гвінеї. Через

проблеми зі здоров'ям повернувся до Європи, де викладав у Франції та в Римі. 1900 став протігуменом об'єднання місіонерів Пресвятого серця в Італії. Виконував відповідальні доручення папи *Пія Х*, зокрема їздив у Бразилію, де з'ясував становище місцевого чорношкірого населення. Протягом багатьох років Д. працював у Папській біблійній комісії. 1920 за розпорядженням папи *Бенедикта XV* обійняв посаду апостольського візитатора України. Дипломат. місія Д. охоплювала територію УНР і все ще спірну, згідно з міжнар. правом, тер. Сх. Галичини. Однак через складну воєнно-політ. ситуацію в Україні був змушений затриматися у Варшаві. Вивчав укр. мову, літературу, історію. Привіз гуманітарний вантаж (медикаменти, грошову допомогу для сиріт), яку передав укр. харитативним організаціям у Польщі та представникам греко-католицького духовенства, що опікувалися сиротинцями. Згодом переїхав до Відня, де встановив контакти з укр. дипломатами та представниками різних укр. орг-цій. Надсилав в Апостольську столицю обширні звіти щодо ситуації в Україні та в Галичині. У грудні 1921 Д. було відкликано до Ватикану. У лютому 1923 призначений апостольським візитатором у Галичину. Виступив проти розпорядження польськ. уряду про святкові богослужіння в усіх греко-католицьких храмах з нагоди рішення Ради послів щодо визнання існуючих кордонів Польщі на Сх. (14.3.1921). У своєму заключному звіті апостольський візитатор Д. запропонував ряд заходів Греко-католицької церкви, що «допоможуть уникати плутанини між обрядом і вірою», як-от: запровадити celibat, реформувати низку жін. об'єднань, поширити діяльність у Галичині ордену Редemptористів (що на той час уже діяв у сх. обряді) та ін. До кінця життя активно цікавився укр. справами і контактував з представниками різних укр. орг-цій у Римі.

Л. Гентош (Львів).

ДЖИДЖОРА ІВАН (9.2.1880 – 22.4.1919) – укр. історик, громад. діяч і публіцист. Н. у с. Заставці Підгаєцького пов. (тепер Монастирський р-н Тернопільської обл.). 1902 закінчив Бучацьку гімназію. Навчався в іст. групі філос. ф-ту Львівського ун-ту, який закінчив 1907. З 1903 – чл. і бібліотекар т-ва «Академічна громада» у Львові. Самостійні наук. студії розпочав у семінарії *М. Грушевського*. Улюблений учень і співпрацівник *М. Грушевського*. Зі студентських літ за дорученням археографічної комісії Наукового т-ва ім. Шевченка працював у архівах Києва, Харкова, Петербурга, Москви, де опрацьовував документи козацько-гетьманської доби. У ювілейному наук. збірнику, присвяченому 10-річчю наук. діяльності *М. Грушевського* в Галичині опублікував статтю «Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722–23 рр.». Досліджував історію Гетьманщини

1-ї пол. 18 ст. Бібліотекар (з 1906) і дійсн. чл. іст.-філол. секції НТШ (з 27.2.1913), секретар археографічної, чл. бібліографічної і статист. комісії НТШ, співробітник київ. редакції ЛНВ (1907–08), чл. Іст.-ва Нестора Літописця. Головна праця «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.» була захищена 1912 як докторська дисертація у Львівському ун-ті. Інші опубліковані роботи: «Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.» (1904), «Україна в першій половині 1738 р.» (1906), «Матеріали Московського «Архива Министерства юстиции» до історії Гетьманщини» (1908), «До історії Генеральної військової канцелярії» (1912). Автор 19 рецензій, 7 політ. оглядів, численних статей у «Записках НТШ», «Літературно-науковому віснику» (часто під псевдонімом Ігпоіус – Незнайомець) та «Ділі». У своїх іст. розвідках учений одним із перших серед дослідників звернув увагу на факти численних регламентацій, обмежень і заборон стосовно укр. торгівлі, жорстоких умов постоїв моск. військ у Гетьманщині, демагогічний характер агітації моск. урядовців проти гетьмана і козацької старшини та витончений фіскальний грабіж. Д. слушно зазначав, що моск. економ. політика в Гетьманщині у 18 ст. стала підґрунтям для ліквідації її політ. автономії. Представляв державницький напрям в укр. історіографії поч. 20 ст. 1914–15 перебував на рідній Підгаєччині, де боронив односельців від зловживань рос. окупаційних властей. ЗУНР – військовий командант у Раві-Руській (до грудня 1918), але через хворобу змушений залишити посаду. 1930 іст. секція ВУАН окремим 36-м томом видала збірку його праць «Україна в першій пол. 18 віку. Розвідки і замітки» з передмовою М. Грушевського». Помер і похований у с. Голгоче (Підгаєцький р-н Тернопільської обл.). Могила Д. відновлено і освячено 22.4.1990.

К. Кондратюк (Львів),
В. Пришляк (Тернопіль).

«ДЗВІН» – літ.-мистецький і сусп.-політ. журн. – соціал-дем. напрям, що виходив 1913–14 у Києві. Видавався в основному на кошти Л. Юркевича. Всього вийшло 19 номерів. Редагували журн.: Д. Антонович і В. Левинський. Серед співробітників часопису були В. Винниченко, Леся Українка, М. Вороний, Л. Юркевич, Д. Донцов. Х. Алчевська, А. Луначарський та ін.

ДЗИКОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1670 – козацьке повстання у Слобідській Україні 1670. Ще на початку сел. війни 1667–71 під проводом С. Разина у Московському царстві полковник Острогзького полку І. Дзиковський (Дзиньковський) встановив зв'язки з донськими козаками. 1670 на Слобожанщину прибули загони разинців. Повстання почалося 19.9. в Острогозьку. Наступного дня

повстанці оволоділи м. Ольшанськом. Внаслідок змови керівників повстання було заарештовано і 9.10. страчено. Однак повстання тривало, охопивши більшість міст Слобожанщини. Придушено наприкінці 1670.

Б. Зайцев (Харків).

ДІВОВИЧ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) – укр. письменник серед. 18 ст. Походив з козацького роду Стародубського полку. Вчився у Києво-Могилянській академії та у Петербурзі. Працював перекладачем у Генеральній військовій канцелярії та архіваріусом Малоросійського генерального архіву. 1762 написав у формі віршованого діалогу великий твір «Розмова Великокоросії з Малоросією», гол. метою якого було обстоювання ідей держ. самостійності козацької держави та висловлення протесту проти політики рос. уряду щодо України. У своїй праці Д. широко використав «Короткий опис Малоросії» (1734) та інші іст. джерела і змалював історію України від найдавніш. часів до серед. 18 ст. Особливу увагу звернув на події Національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького 1648–57.

ДІДЕНКО АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) – козацький гетьман (1632–33). Обраний гетьманом за підтримки православного митрополита Київського Ісаї Копинського замість прихильника Польщі гетьмана І. Кулаги-Петражинського.

«ДІЛО» – найстарша і тривалий час єдина укр. щоденна газ. в Галичині. Виходила у Львові в 1880–1939 (1880–82 – двічі на тиждень, 1883–87 – тричі на тиждень, з 1888 – щоденно). Засновниками «Д.» була група народовців на чолі з Ю. Романчуком. Першим редактором «Д.» став В. Барвінський, співробітниками – І. Балей, Ю. Романчук, А. Вахнянин, М. Подолинський та ін. 1881–1906 при «Д.» виходила «Бібліотека найзнаменитіших повістей» (74 тт.), а в 1936–38 «Бібліотека «Діла» (48 п.). З часу виходу газ. проводила ідеологію народовської течії в укр. сусп.-політ. русі Галичини. Не будучи ніколи офіційним парт. органом, «Д.» відстоювало на своїх сторінках політ. лінію Народної Ради (з 1886), Української національно-демократичної партії (з 1899), Української трудової партії (з 1919); у партії існувала фракція «Д.» Українського національно-демократичного об'єднання (з 1925).

ДІЯРИУШ (Діарій) – назва щоденних записів в Україні в 17–18 ст. Один з найвидатніших Д. берестейського ігумена Анастасія Филиповича (1648). Д. С. Зорки, секретаря Б. Хмельницького, не зберігся, але був використаний С. Величком. Цінними є Д. М. Ханенка (1727–53). Я. Марковича (1720–1732). Відомі офіційні щоденні записи, ведені у Генеральній військ. канцелярії за гетьманів І. Скоропадського і Д. Апостола. Ряд Д. досі не опубліковано.

ДИВІЗІЯ – тактичне з'єднання в різних видах збройних сил. Розрізняють піхотні (стрілкові, мотострілкові, моторизовані), механізовані, кавалерійські, танкові, артилерійські, повітрянодесантні та ін. Д. Під час Першої світової війни 1914–18 до складу піхотної Д. входило, як правило, 4 полки, 1–2 ескадрони кінноти і 36–72 гармати. Загальна чисельність Д. становила 16–18 тис. чол. Перші дві укр. Сердюцькі Д. були сформовані командувачем київської воєнної округи полк. В. Паменком. 1-ша Сердюцька Д. складалася з полків ім. гетьманів Б. Хмельницького, П. Полуботка, П. Дорошенка і І. Богуна. Очолював Д. підполк. Ю. Капкан. Командантом 2-ї Сердюцької Д. призначено ген. О. Грекова. На поч. березня 1918 була сформована одна з перших регулярних Д. Армії УНР – Запорізька дивізія. У березні–червні 1918 на Волині з полонених українців, які воювали у складі російської армії на фронтах Першої світової війни, було створено дивізії Сірожупанників і Синьожупанників (див. Синьожупанників дивізія, Сірожупанників дивізія). У період існування Української Держави гетьманський уряд у липні 1918 сформував Сердюцьку Д. (команд. полк. Клименко), яка складалася з 4 піхотних полків, кінного Лубенського полку, гарматного і автопанцерного дивізіону та техн. сотні. У грудні 1918 військові сили Директорії УНР мали у своєму складі Чорноморську, Селянську (Київську), Волинську, Подільську та Дніпровську Д. У серпні 1919 перед походом укр. армій на Київ і Одесу Армія УНР мала 12 піхотних Д. – Волинську, Січову, Холмську, Залізну, Повстанчу, Запорізькі (6, 7, 8), Залізну, Січових стрільців (10, 11), Селянську. Під час польсько-рад. війни 1920 до складу Армії УНР входили Волинська, Залізна, Запорізька, Київська, Січова, Херсонська та Окрема кінна Д. Українська галицька армія не мала у своєму складі Д., а складалася з бригад. У роки Другої світової війни 1939–45 була сформована дивізія «Галичина». Тактичною бойовою одиницею в Українській повстанській армії був курінь. Сьогодні Д. – основне тактичне з'єднання збройних сил України (див. також Армія Української Народної Республіки).

ДИВІЗІЯ «ГАЛИЧИНА» (Перша українська дивізія Української національної армії) – укр. військова частина, яка в 1944–45 воювала на боці гітлерівської Німеччини. Формування дивізії розпочалося наприк. 1943 під керівництвом Військової управи (гол. В. Кубійович). Дивізія створювалася за зразком нім. піхотних дивізій. Командиром дивізії був призначений ген. Ф. Фрайтаг. Военний вишкіл бійці дивізії проходили у Нойгамері (Німеччина). Перед відправкою на рад.-нім. фронт у дивізії налічувалося 16 тис. чол. 17–22.7.1944 під час боїв під Бродами (тепер Львівська обл.) дивізія була оточена і розбита. Окремим частинам дивізії вдалося прорвати оточення і відступити на Зх. Деякі відділи

Д. «Г.» увійшли до складу УПА. Наприк. 1944 була сформована нова дивізія загальною чисельністю 18 тис. чоловік. Наприк. 1944 на поч. 1945 Д. «Г.» вела оборонні бої в Словаччині і Словенії. На поч. березня 1945 дивізія за розпорядженням Українського національного комітету була включена до складу Української національної армії під командуванням ген. П. Шандрука. На поч. квітня 1945 Д. «Г.» займала позиції в р-ні Грацу, де залишалась до капітуляції Німеччини. 14.4.1945 воїни дивізії склали присягу на вірність укр. народові. Після капітуляції Німеччини Д. «Г.» відступила в зону окупації зх. союзників і була інтернована у табори Фельдкірхен (Австрія), Удне, Белярія, Ріміні (Італія). У травні 1947 укр. полонені були вивезені до Великої Британії та звільнені.

ДИКЕ ПОЛЕ – іст. назва нерозмежованих і мало заселених причорноморських степів між середн. і нижньою течією Дністра на зх., нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сх. від лівої притоки Дніпра – Самари – і верхів'їв притоків Пд. Бугу – Синюхи та Інгула – на пн., до Чорного і Азовського морів та Криму на пд. У 16–17 ст. уряд Польсько-Литовської держави Д. п. вважав укр. землі, що знаходилися на сх. і пд. від м. Білої Церкви, і роздавав їх магнатам і шляхті у приватну власність як незаселені, хоча там проживало укр. населення. Степи Д. п. були придатні для розвитку землеробства, скотарства та промислів, що спричинило колонізацію їх ще в добу Київської держави. Перешкождали цьому набіги степових кочівників, що хвилями прокочувались по цих землях уже з найдавніш. часів (кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари та ін.). Особливо сприятливими для заселення українцями Д. п. стало 14–15 ст., коли ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Під впливом зростаючої небезпеки від нападів крим. татар тут у 15 ст. сформувалося укр. козацтво. Наприк. 18 ст. назва Д. п. перестала вживатися.

ДИКТАТОР ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – титул Є. Петрушевича, наданий йому 9.6.1919 президентом відділу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР та Державним секретарем ЗУНР-ЗО УНР. На поч. червня 1919 внаслідок воєнних дій на укр.-польськ. фронті (див. укр.-польська війна 1918–19) становище ЗО УНР стало критичним. Майже вся територія республіки, за винятком трикутника між Дністром і Збручем, була окупована польськ. військами. В умовах загрози воєнної поразки і остаточної втрати державності вся повнота військ. та цивільної влади на тер. ЗО УНР передавалась Д. ЗУНР-ЗО УНР. Є. Петрушевич призначав Раду Впновжених (Головноуповно-

важених) диктатора та Військову канцелярію. До складу Ради Уповноважених увійшли: С. Голубович (внутр. справи), С. Витвицький (закорд. справи), В. Курманович (військ. справи), І. Мирон (шляхи і транспорт), О. Назарук (преса). Директором Військової канцелярії став К. Долежал, а начальником вождем УГА – О. Греков. Після відступу УГА за Збруч і окупації польськ. військами всієї Галичини уряд ЗО УНР і Д. перебували у Кам'янці-Подільському. У серед. листопада 1919 Є. Петрушевич і Рада Уповноважених Д. були змушені виїхати до Відня, де продовжували вести активну міжнар. діяльність, спрямовану на захист держ. інтересів Західноукраїнської Народної Республіки. Закорд. (екзильний) уряд ЗУНР (див. *Державний секретаріат ЗУНР-ЗО УНР*) і Д. ЗУНР-ЗО УНР склали свої повноваження 15.3.1923 після рішення Ради послів держав Антанти від 14.3.1923 про визнання фактичних кордонів польськ. держави (див. також. *Західноукраїнська Народна Республіка, Західна Область Української Народної Республіки*).

ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – найвищий орган держ. влади *Української Народної Республіки*, створений у листопаді 1918. Наприк. квітня, розпустивши Українську Центральну Раду та проголосивши Українську Державу, до влади прийшов обраний 29.4.1918 на з'їзді Земельних власників (ін. назва – Хліборобський конгрес) гетьманом України П. Скоропадський. Незабаром проти дій гетьманської адміністрації розгорнувся опозиційний рух політ. партій соціалістичної орієнтації, які в травні 1918 утворили Український національний державний союз (згодом – Український національний союз). 13.11.1918 у Києві відбулося таємне засідання Українського національного союзу, на якому розглядалося питання про повстання проти П. Скоропадського. Учасники зборів, в яких брали участь представники укр. політичних партій, Селянської спілки, профспілки залізничників та командування січових стрільців, ухвалили розроблений Повстанчим оперативним штабом план збройного виступу. Присутні відхилили ідею негайного відновлення УНР і вирішили визначити форму держ. правління після усунення від влади гетьмана. Для керівництва антигетьманським повстанням було створено тимчасовий верховний орган – Директорію УНР. До складу Д. увійшли В. Винниченко (УСДРП) – голова, чл. – С. Петлюра (УСДРП), О. Андрієвський (УПСС), Ф. Швець (Селянська спілка) і А. Макаренко (безпартійний, від профспілки залізничників). Обраний заочно С. Петлюра був затверджений Головним отаманом Армії УНР. Приступивши до виконання своїх обов'язків, Д. створила тимчасовий уряд – Раду завідуючих держ. справами та Військовий революційний комітет (М. Авдієнко, В. Чехівський, Л. Пі-

соцький, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Загородній і М. Марченко). Антигетьманське повстання було прискорене проголошенням П. Скоропадським 14.11.1918 федеративної спілки з майбутньою не-більшовицькою Росією. 15.11.1918 члени Д. виїхали у Білу Церкву, місце розташування своєї основної військової сили – січових стрільців. Днем раніше туди прибув С. Петлюра. 16.11.1918 відділи січових стрільців зайняли Білу Церкву та Фастів і виступили в напрямку Києва. 18.11.1918 відбувся *Мотовилівський бій 1918*, в якому гетьманські формування були розбиті. 20–21.11. республіканські війська, підійшовши до Києва, розпочали його облогу. На бік Д. масово переходили гетьманські частини, дислоковані в різних р-нах України, та приєднувались численні повстанські загони на чолі з отаманами *Зеленим, М. Григор'євим, Ангелом* та ін. Загальна чисельність військових з'єднань, які підпорядковувались наказам Д., у грудні 1918 становила понад 100 тис. чол. (за деякими даними, бл. 300 тис. чол.). Наприк. листопада – поч. грудня 1918 Армія УНР контролювала майже всю територію України. Після укладення Д. угоди про нейтралітет з командуванням нім. військ в Україні 12.12.1918 частини Армії УНР розпочали загальний штурм Києва. У результаті дводенних запеклих боїв з противником відділи січових стрільців і Дніпровська дивізія здобули місто. 14.12.1918 гетьман України П. Скоропадський зрікся влади, передав управління країною Раді Народних Міністрів і виїхав за кордон. 19.12.1918 Д. УНР урочисто вїхала в Київ. 26.12.1918 було проголошено відновлення УНР і призначено перший уряд на чолі з В. Чехівським – Раду Народних Міністрів УНР. За дорученням Д. уряд скасував гетьманське законодавство і відновив дію законів УНР, ухвалив нові законодавчі акти – про передачу поміщицької землі селянам без викупу; закон про автокефалію Української православної церкви (1.1.1919), закон про скликання Трудового конгресу України (5.1.1919) та ін. Після проголошення 22.1.1919 на Софійському майдані у Києві Акта Злуки Західноукраїнської Народної Республіки і УНР до складу Д. УНР увійшов Є. Петрушевич. Сесія Трудового конгресу, який виконував роль парламентару об'єднаної України, враховуючи загострення воєнно-політ. ситуації в державі, тимчасово передала всю законодавчу, виконавчу і судову владу Д. УНР. Голові Д. доручили здійснювати функції глави держави. З поч. 1919 Д. вимушена була діяти в надзвичайно складних внутр. і зовн. умовах. Молода Українська держава знаходилась в кільці ворожих сил, найнебезпечнішими серед яких були більшовики, денікінці та війська Антанти. Ще наприк. листопада – на поч. грудня 1919 радянська Росія без оголошення війни розпочала воєнну агресію проти України (див. *укр.-більшовицька війна 1917–21*). 16.1.1919 після трива-

лих безплідних намагань прокомуністично настроєних діячів УНР (В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал та ін.) дипломатичними засобами порозумітися з Москвою Д. УНР оголосила війну РСФРР. Незважаючи на героїчну боротьбу республіканських військ проти частин Червоної армії у Лівобережній Україні, 5–6.2.1919 більшовики захопили Київ. Д. УНР і уряд, залишивши столицю, були змушені змінювати місце перебування залежно від воєнної ситуації. Прагнучи ліквідувати хоча б один із фронтів, більшість членів Д. виступила за переговори з командуванням військ Антанти, які в цей період займали майже всю тер. Пд. України. Непогоджуючись із цим рішенням, 11.2.1919 (за ін. даними, 10.2.1919) В. Винниченко вийшов зі складу Д. Головою став С. Петлюра. 13.2.1919 у Вінниці був створений новий уряд на чолі з С. Остапенком. Однак, незважаючи на поступки Д., на переговорах з представниками франц. командування в Одесі і Бірзулі, досягти компромісу з Антантою щодо умов надання Армії УНР матер.-техн. допомоги не вдалося. Після евакуації в квітні військ Антанти з території України Д. у Рівному створила уряд під проводом Б. Мартоса. 4.5.1919 зі складу Д. вийшов О. Андрієвський, який підтримав спробу держ. перевороту, очоленого отаманом В. Осієм. У червні 1919 під натиском більшовицьких військ Д. була змушена переїхати до Кам'янця-Подільського. До її складу входили С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець і Є. Петрушевич. Останній займався справами тільки Галичини. 27.08.1919 Д. було проведено нову реорганізацію уряду. Його очолив Іс. Мазепа. Протягом літа–осені 1919 Д. робила спроби стабілізувати воєнно-політ. ситуацію в Україні. Проте відкрита агресія кількох іноземних держав та неприхильне ставлення деяких лідерів Антанти до незалежності УНР на Паризькій мирній конференції 1919–20 звели нанівець ці намагання. 15.11.1919 (за ін. даними, 14.11.1919) на спільній нараді членів Д. та уряду УНР було прийнято рішення про скасування повноважень Ф. Швеця і А. Макаренка, які виїжджали для проведення роботи за кордон. У постанові наради відзначалося, що на час їх відсутності «керування справами Республіки покладається на Голову Д. пана Головного отамана Симона Петлюру, який іменем Д. затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів». Правовий статус існування Д. як найвищої влади в УНР у склад однієї особи регулював закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», ухвалений урядом 12.11.1920. На основі цього закону Д. УНР в особі Голови Директорії мала затверджувати ухвалені Державною Народною Радою закони; затверджувати прийняті Радою Народних Міністрів призначення та звільнення; ухвалені Державною Народною Радою умови з іноземними державами та ін. Закон передбачав,

що при неможливості виконання Головою Д. своїх обов'язків, влада передавалася заст. Голови Державної Народної Ради, а до її скликання – Колегії (мала складатися з трьох чл.: голови Ради Народних Міністрів, порядкуючого у Найвищому суді УНР, і представника всіх політ. партій). До початку роботи Колегії Голову Д. заступав у випадку необхідності голова Ради Народних Міністри. Наприк. 1920 Д. УНР втратила контроль над тер. України. С. Петлюра був змушений емігрувати. Після загибелі 25.05.1926. С. Петлюри у Парижі верховну владу в УНР перейняв тодішній голова уряду УНР за кордоном А. Ливицький.

ДИСИДЕНТСТВО (від лат. dissident – незгодний) – виступ проти існуючого держ. ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіц. ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви. В Україні Д. започатковано в 1950-х. Одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності здійснила група Л. Лук'яненка, яка утворила у 1959 Українську робітничо-селянську спілку. Проте вже 1961 цю чисельну орг-цію було викрито, а її чл. засуджено до тривалих термінів ув'язнення. Боротьба за незалежність України стала основною метою низки опозиційних об'єднань, що виникли на поч. 1960-х – Українського національного фронту, Союзу укр. молоді Галичини (СУМГ) та ін. У цей період у Д. активну участь брали Ю. Бадзьо, І. Гель, М. і Б. Горині, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Реакцією влади на опозиційну діяльність перших укр. дисидентів став розглад низки політ. справ у судах Києва, Тернополя, Рівного, Сум, Чернівців, Луганська, Запоріжжя, Донецька та ін. міст України. Проте на поч. 1960-х репресії ще не набули масового характеру. Динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло об'єктивно визрілий процес оновлення сусп. свідомості. У 1960–70-ті в рад. суспільстві активізується опозиційна діяльність. У цей час Д. висувало реальну альтернативу зростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства – соц. апатії, дегуманізації культури, бездуховності. Його ідеологія, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізувалася у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві. Д. складалося з трьох основних течій: 1) Правозахисне, або демократичне Д., репрезентоване у Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним та їхніми однодумцями, а в Україні – Українською громадською групою сприяння виконання Гельсінських угод (УГГ). УГГ була утворена в листопаді 1976 у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Мариневич та ін. Підтримувала зв'язок із моск. правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. У цілому УГГ визначила собі ши-

роке коло завдань: ознайомлювати укр. суспільство з Декларацією прав людини (ООН), збирати докази порушення владою прав людини, нац. прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильного насаджування русифікації, домагатися безпосереднього контакту України з ін. країнами, акредитації в республіці представників закорд. преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася сама собою. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили рад. властям розпочати гоніння. До 1980 майже три чверті УГГ отримали тривалі терміни ув'язнення (від 10 до 15 років). 2) Релігійне Д. мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви, за свободу діяльності протестантських реліг. громад. Найвідомішими представниками релігійного Д. були *Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля*. 3) Нац. орієнтоване Д., яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їхню співпрацю у боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. До цього напряму належали *І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл* та ін. Характерною рисою усіх трьох напрямів Д. була боротьба за нац. інтереси укр. народу, тобто органічне включення у сферу своєї діяльності нац. фактора. Специфіка Д. полягала у тому, що як реальна опозиційна сила воно фактично не мало ні власних орг. структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Ідеологічний спектр Д. в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз). Вже на початку брежневського періоду з метою придушення Д. у вересні 1965 Україною прокотилася хвиля арештів: у Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Переслідувань із політ. мотивів зазнали сотні діячів укр. культури, студенти, робітники, зокрема *І. Світличний, М. Горинь, М. Озерний, Я. Гаврич, Б. Горинь, М. Осадчий, О. Мартиненко* та ін. Численні арешти викликали протести. 4.9.1965 було влаштовано акцію протесту проти репресій у київському кінотеатрі «Україна», у якій брали участь *І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл* та ін. У грудні 1965 І. Дзюба на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького надіслав лист із протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні-грудні та поширювану в самвидавній роботі «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Проте це не спинило ма-

ховика репресій. 1966 над 20 заарештованими відбулися політ. процеси. Такі дії офіц. властей зумовили публікацію за кордоном 1967 документальної збірки, підготовленої молодим журналістом В. Чорноволом «Лихо з розуму». Навесні 1968 139 укр. діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом до Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного, в якому висловлювали рішучий протест проти арештів в Україні та утисків укр. культури, вважаючи, що останні є виразними симптомами реставрації сталінізму. Значною мірою завдяки громадським протестам першу хвилю репресій проти інакюдства в Україні вдалося загальмувати. Проте 1970 починається нова хвиля репресій, яка набирає особливої сили на початку 1972. Були заарештовані *І. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, І. Дзюба, В. Стус, І. Калинець* та ін. Свою роль у цих подіях відіграло, очевидно, і засідання політбюро ЦК КПРС, що відбулося 30.12.1971, на якому було вирішено провести всесоюзну кампанію щодо ліквідації Д. і самвидавньої літератури. Канадськ^і дослідник Б. Кравченко подав список дисидентів 1960–72, у якому налічувалося 975 осіб. 1968 оголошено ООН роком прав людини, у тюрмах і таборах СРСР за політичними статтями перебувало понад 500 в'язнів і майже 50 чоловік проходили «лікування» у психіатричних лікарнях. На поч. 1980-х, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 до 75%. Протягом 1960-х – 1-ї пол. 1980-х в Україні Д. стало помітним фактором сусп.-політ. життя. Лідери Д. чіткіше викристалізували осн. мету та орієнтири боротьби з панівним режимом, завдяки самвидаву опозиційні погляди та ідеї швидше поширювалися серед громадськості. Водночас відкритих проявів підтримки у громадян Д. не мало, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів, апатією та пасивністю, які панували у свідомості значної частини суспільства. Однак, незважаючи на нечисленність лав, Д. являло собою реальну моральну та ідеологічну загрозу системі, оскільки формувало і зберігало певні суспільні ідеали, виношувало у собі зародок іншого, демократичного суспільства.

О. Бойко (Ніжин).

ДИФЕНЗИВА – назва контррозвідки в 1918–1939 у Польщі. Популярна назва – «двуйка». Основна діяльність Д. була спрямована на боротьбу з укр. нац.-визвол. рухом на окупованих Польщею укр. землях.

ДЛОЖЕВСЬКИЙ СЕРГІЙ СТЕПАНОВИЧ (22. 9.1889 – 24.10.1930) – укр. філолог, мовознавець, археолог, краєзнавець. Н. у Кам'янці-Подільському. 1911 закінчив іст.-філ. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. 1910 навчався у Лейпцизь-

кому ун-ті. 1911–1913 – професорський стипендіат Київського ун-ту. Стажувався у Лейпцизькому ун-ті. 1914–18 – доцент, екстраорд. професор Київського ун-ту по кафедрі класичної філології. 1917 був лектором і деканом Київського народного ун-ту. 1918 обраний чл. оргкомітету з організації Таврійського ун-ту в Ялті. З 1919 жив у Одесі. 1919–20 – приват-доцент Новоросійського ун-ту, 1920–21 – проф. Одеського гуманітарного ун-ту, 1921–30 – проф., проректор, декан ф-ту виховання і чл. правління Одеського ІНО. Одночасно у 1920–30 – директор Одеського іст.-археологічного музею. З 1918 співробітничав з ВУАН, зокрема зі Всеукр. археологічним комітетом (з 1928 – дійсний чл. ВУАК). З 1923 – голова Одеської комісії краєзнавства. Дійсний член Кам'янець-Подільського наукового т-ва при ВУАН, Одеської філії Всеукр. асоціації сходознавців, Таврійського т-ва історії, археології та етнографії. 1927–30 – заст. голови, голова Ольвійської археологічної експедиції. Досліджував питання загального мовознавства, історії археології, класичної археології, музейної справи, проводив археологічні розкопки в Ольвії. Автор праць «Организация Археологического института в Одессе. Историческая справка» (1921), «К истории античной Менипей» (1922), «Плутарх в листуванні Сквороди» (1923), «Новий Ольвійський декрет на честь Агатокла-Евоката» (1927), «Амфорні ручки з клеймами Ольвійських розкопок р. 1926» (1930) та ін.

О. Юркова (Київ).

ДМИТЕРКО (Ратич) ГАННА (Анна, Гандзя; 9.2.1893–1981) – десятник легіону *Українських січових стрільців*, згодом – *Української галицької армії*. Н. в с. Підберізі біля Львова. 1913–14 була чл. Пласту та т-ва «Українських січових стрільців» (див. «Січ»). Наприк. серпня 1914 вступила до однієї з сотень Легіону Українських січових стрільців. 1914–15 Д. працювала сестрою милосердя у стрілецькому госпіталі. З серед. 1915 служила у курені *Г. Коссака*. Брала участь у боях під Лісовичами і над Стрипою. В еміграції жила у США, де займалася педагогіч. діяльністю.

ДМИТРАШКО (Думитрашко) РАЙЧА (Родон; р. н. невід – бл.1705) – переяславський полковник (1667–74). Походив з Сербії. З 1665 перебував в Україні. 1687 Д. разом з генеральним обозним Дунин-Борковським, генеральними суддями М. Вуєховичем-Височинським, *В. Кочубеєм* і генеральним писарем С. Прокоповичем написали донос на гетьмана *І. Самойловича*, в якому звинуватили його в неприхильності до політики моск. уряду в Україні і в намірах створити з *Гетьманщини* незалежну державу. Після скинення з гетьманства *І. Самойловича* всі учасники змови, в т.ч. Д., були підвищені в козацьких рангах: отримали значні грошові та майнові винагороди.

ДМИТРО (рр. н. і см.невід.) – воєвода київ., намісник кн. Данила Романовича Галицького. 1240 керував героїчною обороною Києва від монголотатар. Під час одного з боїв був поранений і потрапив у полон. Хан Батий, здивований мужністю Д., дарував йому життя.

ДМОВСЬКИЙ РОМАН (1864–1939) – відомий польськ. політ. і держ. діяч, лідер та ідеолог нац.-дем. (націоналістичного) табору. Навчався у Варшавському ун-ті. Зі студентських років був учасником таємних орг-цій: Союзу польської молоді, Ліги польської (ЛП). Спільно з З. Балицьким реорганізував соц. ЛП у націоналістичну Лігу Народову, яка стала основою формування нац.-дем. табору (загальнонавж. назви – «ендецький табір», «ендеція»). Разом з Я. Поплавським заснував і видавав у Львові теоретичний орган ЛН «Огляд Всепольський». Виникнення ендецького табору, який виступав за зміцнення польськ. впливів в усіх сферах сусп. та екон. життя у Галичині, значно загострило укр.-польське, частково – польсько-єврейське протистояння, дестабілізувало політ. ситуацію в краї. Після заборони видання журн. австр. властями Д. 1905 переїхав до Варшави. Виробив концепцію автономії Царства Польського під зверхністю Росії; стояв на позиціях співпраці з цар. урядом. З 1907 Д. депутат II і III рос. Держ. Думи; голова Клубу депутатів від Царства Польського «Кола Польського». У роки *Першої світової війни 1914–18* Д. заснував Польський національний комітет (серпень 1917), визначив головні напрями його діяльності у «Меморандумі про територію Польської держави» (березень 1917) і меморандумі «Проблеми Центр. і Східної Європи» (липень 1917), які були надіслані найвідомішим політикам країн Антанти. Д. разом із *І. Падеревським* репрезентували Польщу на *Паризькій мирній конференції 1918–19*. 1919–23 представляв ендецький табір у польськ. урядах, зокрема коротко був міністром закорд. справ в уряді В. Вітоса. Після травневого 1926 перевороту *Ю. Пілсудського* створив Табір Великої Польщі; з поч. 1930-х майже повністю присвятив себе орг. праці в ендецькому таборі, а також письменницькій роботі. Щодо укр. питання Д. займав різко негативну позицію. Укр. проблему вважав «нім. інтригою». Галицьких українців називав «поганими поляками», а наддніпрянських – росіянами, що «розмовляють наріччям рос. мови». 1917–18 виробив концепцію сх. кордону Польщі, відому під назвою «лінії Дмовського». Відповідно до неї, Галичина, Зх. Волинь і частина Поділля повинні були відійти до Польської держави, що мало забезпечити їм швидкий прогрес і процвітання. Решту України, на думку Д., належало віддати Росії. Був послідовним противником «федераційної» концепції *Ю. Пілсудського* і *Варшавського договору 1920* між УНР і Річчю Посполитою. Як міністр закорд. справ 1922

надіслав до Москви ноту польськ. уряду, у якій визнавав легітимність СРСР і висловлював згоду на підтримання з ним дипломат. відносин. Гол. ворогом незалежності Польщі вважав Німеччину. Написав праці: «Думки сучасного поляка», «Німеччина, Росія і польська проблема», «Політика польська і відбудова держави» та ін.

Б. Гудь (Львів).

ДНІПРОВІ ПОРОГИ (Дніпровські пороги) – виступ гранітів і гнейсів у річці Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Перший докладний опис Д. п. дав *Константин VII Багрянородний* 946–953. Д. п., залиті водами водосховища 1932 після побудови *Дніпрогесу*. Існувало 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнізький, Будило, Лишний, Вільний (Гадючий). Крім порогів, у порожистій частині Дніпра існувало понад 60 виходів порід, які дістали назву «забори». Найзначнішою була Воронова заборя неподалік від Ненаситецького порога. Довжина порожистої частини Дніпра досягала 70 км, а загальне падіння води становило 33,5 м, ширина річища – від 360 до 960 м. У порогах існував природний хід, яким з величезною небезпекою для себе могли пропливати невеликі судна. 1843–54 спроба створити штучн. канал у порогах зазнала невдачі. Лише після затоплення порогів і забор 1927–32 стало можливим судноплавство у порожистій частині Дніпра.

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – система прикорд. укріплень, збудована 1768–74 для оборони пд. кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. Будівництво Д. л. розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Росії на пд. і втратою оборонного значення Української лінії. Простягалася територією України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Складалася з окремих фортець та суцільно укріпленої лінії між верхів'ями цих річок. Фортеці на Д. л. (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петрівська) були розміщені на відстані бл. 30 км одна від одної. Охоронну службу в фортецях несли козаки. Після приєднання в 1783 Кримського ханства до Російської імперії Д. л. втратила воєнно-стратегічне значення.

ДНІПРОВСЬКА ДИВІЗІЯ – військово-з'єднання, сформоване в листопаді 1918 отаманом Зеленим (див. *Терпило Д.*) в р-ні Трипілля, Радомишля, Фастова і Василькова під час повстання проти гетьмана *П. Скоропадського*. До складу Д. д. входило 4 піхотні полки, гарматний, кінний і технічний відділи (бл. 10 тис. бійців). У листопаді-грудні 1918 брала участь у боях за Київ. У січні 1919 команду-

вання Д. д. (розміщувалось у Святошині під Києвом) під впливом більшовицької агітації відмовилось виконувати накази *Директорії УНР*. Дивізія за розпорядженням *С. Петлюри* була розформована. Згодом з бійців Д. д. сформувалися повстанські загони під командуванням отаманів Зеленого і *Сokolовського*, які влітку 1919 вели бої проти більшовицьких військ на Радомишльщині та Трипільщині.

«ДНІСТЕР» – 1) Укр. страхове т-во. Засноване 1892 у Львові з метою страхового забезпечення укр. населення від стихійного лиха та нещасних випадків. Засновниками т-ва виступили *К. Левицький*, *С. Федак*, *В. Нагірний*, *Д. Савчак*. 1929 «Д.» налічував бл. 1200 агентств і 95600 чл. Володів майном на 2 млн польськ. злотих і резервним фондом 520 тис. злотих. Діяльність «Д.» обмежувалась польськ. окупаційним режимом і була повністю припинена рад. владою 1939. 2) Укр. кооперативний банк з обмеженою відповідальністю. Заснований 1895 у Львові для зберігання заощаджень, надання матеріальної допомоги і позичок укр. населенню. Надавав фін. підтримку *Львівському (таємному) укр. ун-ту*, фінансував діяльність *Організації українських націоналістів*. Ліквідований 1939 органами рад. влади.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (13.11. 1870 – 5.5. 1935) – визначний укр. правознавець, громад.-політ. діяч. Н. у Тернополі. 1893 закінчив юридичний ф-т Віденського ун-ту, продовжував навчання у Берлінському та Лейпцизькому ун-тах. З 1899 – доцент, а з 1901 – проф. цивільного права Львівського ун-ту. Лекції читав укр. мовою. Поряд із викладацькою Д. вів велику наукову та наук.-орг. роботу. Очолював Правничу комісію Наукового т-ва ім. Шевченка, редакцію «Часопису правничої і економічної» та «Правничого вісника». Д. належить низка фундаментальних праць у галузі цивільного права та теорії держави і права, які мали не лише визначальний вплив на розвиток укр. юридичної науки, а й були добре знані в європейських та світових наук. колах. 1907 Д. було обрано депутатом австр. парламенту від Національно-демократичної партії (залишався депутатом аж до розпаду *Австро-Угорської монархії*). Як посол парламенту Д. очолював «Український клуб» (об'єднання укр. депутатів австр. парламенту), комісію з реформи цивільного права, результати роботи якої мали значний вплив на подальший розвиток австр. цивільного законодавства. Д. – автор проекту Конституції Західноукр. Народної Республіки. З метою сприяння розвитку правової системи видав 1919 у Відні австр. цивільний кодекс укр. мовою, доповнивши його законами та постановами ЗУНР. Після окупації Польщею західноукр. земель і ліквідації укр. кафедр у Львівському ун-ті Д. виступив ініціатором створення укр. ун-ту поза межами України.

Його було створено у січні 1921 у Відні (див. *Український вільний університет*). В УВУ Д. очолив юридичний ф-т. Після переїзду ун-ту до Праги Д. у 1922 було обрано ректором цього навч. закладу. 1928 Д. був обраний академіком ВУАН. Помер в Ужгороді, де й похований на кладовищі Кальварія. Д. створив власну концепцію держави і права. Йому належить багато наук. праць, зокрема «Загальна наука права і політики» (т. 1, 1923), «Чоловік і його потреби в правній системі» (1900), «Соціальні форми права» (1927) та ін. Вчений займався проблемами конституційного, цивільного права, розвитком укр. правничої термінології.

Т. Андрусак (Львів).

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ ЛЕОНІД ПАВЛОВИЧ (21.8.1867 – 17.9.1929) – укр. історик, киевознавець, педагог. Учень *В. Антоновича*. Н. у с. Кичинці Київської губ. Після закінчення Київського ун-ту вчителював у київ. серед. навч. закладах та Вищих жіночих курсах. Член Т-ва Нестора Літописця, Т-ва охорони пам'яток давнини та мистецтва, київського відділу Імп. воєнно-іст. т-ва, Українського наук. т-ва у Києві. У 1920-х – проф. Київського ін-ту нар. освіти (ІНО), наук. співробітник ВУАН: чл. Постійної комісії для складання іст.-геогр. словника укр. земель, Комісії старого Києва та Правобережжя. Чл. Всеукр. археологічного комітету (з 1927). Автор численних праць з історії Києва, зокрема «Змієві валы вблизи Києва» (1908), «Забуті межі давньої Київщини» (1908), «К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева» (1912), «Київські укріплення і Золоті ворота» (1926), «З минулого Хотівської околиці м. Києва» (1927), «Київ чи Мерв? До питання про те, чи існувала в 11 в. астрономічна обсерваторія в Києві» (1928). Також записував та видавав друком народні пісні; збирав відомості про декабристів. Зібрав велику бібліотеку, яку разом із майном заповів бібліотеці УАН.

О. Юркова (Київ).

ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС – іст. та літ. пам'ятка 2-ї пол. 17 ст. Автор – Семен Коростенський, священник церкви Різдва Богородиці м. Добромилля на Львівщині. У Д. л. подано стислий виклад щорічних подій у регіоні з 1648 до 1700. Містить скупі повідомлення про війни, які на той час вела Польська держава, окремі козацькі походи. Чимало уваги приділяється екон. ситуації краю, життю місцевої знаті тощо. Текст пам'ятки повністю опублікував *В. Антонович* у «Сборнику летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (1888).

М. Криль (Львів).

ДОВБУШ ОЛЕКСА (1700–1745) – керівник руху карпатських опришків у 1730–40-х. Н. в с. Печеніжині (тепер с. Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) у сім'ї селянина. Перші відомості про героїчну боротьбу Д. проти гнобителів містяться у документах 1738. Загін Д. налічував 30–50 чол. Опорним пунктом загону Д. були Чорногора у Карпатах. 1738–45 опришки Д. діяли у Прикарпатті, Закарпатті та на Буковині. Захоплені у панів, лихварів, купців майно Д. роздавав бідним. Усі спроби шляхти знищити загін Д. протягом 7-ми років не мали успіху. Загинув Д. в с. Космачі (тепер Івано-Франківська обл.) від руки зрадника *С. Дзвінчука*. Про Д. складено багато нар. пісень і переказів. Його ім'ям названо пам'ятні місця: гори у Карпатах, печера на г. Говерлі, скеля поблизу Яремчі. Образ нар. героя відтворений у літературі (роман «Опришки» *В. Тужицького*), у музиці (балет *А. Кос-Анатольського* «Хустка Довбуша»), образотворчому мистецтві (графюра «Довбуш» *О. Кульчицької*), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм *Л. Дмитренка* і *Б. Іванова*).

ДОВГОПОЛЕНКО (Довгополий) КЛИМ (рр. н. і см. невід.) – козацький старшина. Підтримував антимоск. політику гетьмана *І. Мазепи*. 1709 Д. був серед тих старшин, які не залишили *І. Мазепу* і пішли з ним в еміграцію. Був Генеральним суддею у гетьмана *П. Орлика*. Виїхав з *П. Орликом* до Швеції. 1712 входив до складу укр. делегації, яка вела переговори у Стамбулі з тур. султаном про надання гетьману воєнної допомоги в боротьбі проти Московського царства.

ДОВЖЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (29.8 (10.9). 1894 – 25.11.1956) – видатний укр. кінорежисер, письменник, художник. Н. в с. Сошниця на Чернігівщині. 1914 закінчив Глухівський учительський ін-т. 1917–19 навчався у Комерційному ін-ті та Українській академії мистецтв у Києві, а 1922–23 удосконалював майстерність у худ. училищі в Берліні у проф. *Е. Геккеля*. Один із основоположників укр. кінематографії. 1923–26 працював художником-ілюстратором газ. «Вісті ВУЦВК» у Харкові. 1926–28 Д. – режисер і сценарист Одеської кіностудії, 1929–41 – Київської кінофабрики, з 1946 – кіностудії «Мосфільм». Д. створив фільми «Вася-реформатор» (1925), «Ягідки кохання», «Сумка дипкур'єра» (1927), «Звенигора» (1927), «Арсенал» (1925, цей фільм і всі наступні зняті за власним сценарієм), «Земля» (1930), «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939). Д., маючи намір екранізувати повість *М. Гоголя* «Тарас Бульба», написав режисерський сценарій до фільму. У воєнний період Д. зняв документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Д. багато та плідно працював як письменник і публіцист. Автор оповідань («Мати», «Перед боєм», «Воля до життя» та ін.), п'єс «Життя в цвіту», «Потомки запорожців», кіноповістей («Зачарована Десна», 1954; «Поема про море», 1956) та ін. Величезне значення для

розуміння творч. спадщини Д. має нещодавно опублікований «Щоденник» митця.

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ МИТРОФАН ВІКТОРОВИЧ (2.6.1867 – 30.9.1934) – історик, етнограф та фольклорист, джерелознавець, архівознавець, археограф. Н. у м. Речича Мінської губ. (Білорусь). Закінчив іст.-філол. ф-т ун-ту Св. Володимира у Києві. Учень *В. Антоновича*. Досліджував історію Кривецької та Дреговицької землі («Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца 12 столетия» (1891). З 1896 перебував у наук. відрядженні у Москві, де працював на посаді приват-доцента Московського ун-ту, співробітником Московського архіву юстиції. Результатом його наук. пошуків стала публікація збірника документів з історії Литовсько-Руської держави 14–16 ст. Виробив методичні принципи описування документів (найдоцільнішим вважав видавати описи архіву за рубриками; важливим принципом описування вважав точне збереження давньої термінології). 1901–18 – проф. ун-ту Св. Володимира у Києві. Один із засновників і перший директор Київ. археологічного ін-ту (1916–20), фундатор Київ. комерційного ін-ту (1918), завідувач підвідділу архівознавства, архівного відділення ВУКОПМІСу (1921), член колегії Головарху України (1921–22). Входить до складу численних т-в та комісій – Археографічної комісії імп. Московського археологічного т-ва, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Історичного т-ва Нестора Літописця та ін. Автор понад 200 наукових праць. Одним із головних напрямів діяльності Д.-З. була археографічна робота. Тісно співпрацював з Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх актів (дійсн. чл. з 1908). Редагував 5-й т. «Архива Юго-Западной России» – «Акты об украинской администрации 16–17 вв.», що включав широке коло джерел з проблем розвитку міст, торгівлі, системи управління в укр. староствах. Підготував до друку 3 фундаментальні збірники документів з історії Волині 16–18 ст. («Акты по статистике и экономическому положению населения Волины в 16–17 вв.»; видрукувані прим. до сьогодні невиявлені). Значним був внесок Д.-З. у справу підготовки кадрів архівних установ України. Як перший директор Київ. археологічного ін-ту прислужився становленню архівної справи освіти. Очолюваний ним упродовж 1918–19 ін-т фактично став першим в Україні синкретичним вищим навч. закладом для підготовки архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, етнографів, культурологів. 1920–22 обіймав посаду проф. Харківського ун-ту. розробив концепцію підготовки кадрів для архівних установ, яка полягала в орг-ції диференційованих короткотермінових (трижизневих) курсів за прикладом західноєвроп. та тривалих (дворічних), що продовжували ідею археологічного ін-ту. Зразковим у цьому відношенні. Д.-З. вважав принцип франц. «Школи хартії» (неве-

лика кількість слухачів з вищою освітою, їхня матеріальну забезпеченість та безкоштовне навчання). 1922 переїхав до Баку, пізніше жив і працював у Мінську і Москві.

Р. Майборода, І. Матяш (Київ).

ДОГОВІР ПРО ВІЙСЬКОВИЙ І ГОСПОДАРСЬКИЙ СОЮЗ МІЖ РСФРР ТА УСРР 1920 – 1-й двосторонній договір між радянською Росією та радянською Україною, укладений у Москві 28.12.1920. Договір підписали голова РНК РСФРР *В. Ульянов* (Ленін) і нарком закорд. справ РСФРР *Г. Чичерін* та *Х. Раковський*, який суміщав посади голови РНК і наркома закорд. справ УСРР. Договір складався з преамбули та 7 статей. У преамбулі визначалися мета і завдання договору. Уряди обох держав визнавали незалежність і суверенність сторін, обґрунтовували необхідність об'єднання потребою згуртувати свої сили для оборони, а також в інтересах госп. діяльності. У ст. 1 визначалась природа договору – сторони уклали воєнний і госп. союз. І хоча про політ. об'єднання не йшлося, договір закріплював підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України рос. центру. У ст. 3 визначалось єдині для двох держав комісаріати – військових і морських справ, Вища рада нар. господарства, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфу (об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК УСРР своїх уповноважених). По суті, договір лише юридично фіксував уже існуюче підпорядкування більшості з зазначених галузей моск. центру. Керівництво об'єднаними наркоматами і контроль за їхньою діяльністю здійснювалися всерос. з'їздами рад, а також Всеросійським ЦВК, до якого УСРР надсилала своїх представників. Такі галузі держ. діяльності як юстиція, внутр. справи, соцзабезпечення, охорона здоров'я та освіта залишалися у підпорядкуванні респ. наркоматів. Ст. 7 передбачала ратифікацію договору вищими законодавчими органами республік. Того ж дня договір був затверджений IV Всеросійським з'їздом рад, 2.3.1921 – V Всеукраїнським з'їздом рад. Політ. і юридичне значення договору полягало в тому, що він остаточно затвердив держ.-правові відносини між РСФРР та УСРР, які до цього визначались рядом неправових рішень держ., військових і госп. органів РСФРР, прийнятих протягом 1917–20. Договір мав характер паритетної угоди, яка фіксувала на міжнар. рівні статус України як незалежної держави. Водночас цим договором УСРР передавала рос. центру важливі держ. повноваження в галузі військ. справи та нар. господарства, що фактично ліквідувало її суверенітет.

О. Бойко (Київ).

ДОЖА Д'ЕРДЬ (1475 – 20.7.1514) – дрібний угор. дворянин, який 1514 очолив повстанський

рух в Угорському королівстві, зокрема на Закарпатті, яке входило до його складу. Приводом до повстання було проголошення папою римським хрестового походу проти турків. Керівником загонів хрестоносців було призначено Д., який вважав цей похід передчасним і невідповідним. Згодом виступав проти правлячих кіл Угорщини. У бою біля м. Тімішоара його загони 13.7.1514 були розгромлені урядовими військами. Страчений 20.7.1514.

ДОЛГОРУКИЙ ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ (1656 – 15 (26).8.1723) – моск. дипломат, кн. 1701–21 – посол у Речі Посполитій, домігся укладення союзного договору з Польщею, а 1707 – Нарвського союзного договору. У листопаді 1708 був представником моск. уряду при обранні гетьманом *І. Скоропадського*. Учасник *Полтавської битви 1709*. Уміло лавіруючи між різними політичними силами у Польщі, підтримував промоск. орієнтацію частини польськ. магнатів і шляхти.

ДОЛГОРУКИЙ ЮРІЙ (1090-ті – 15.5.1157) – ростово-суздальський та великий київ. кн., 6-й син *Володимира Мономаха*. Ще за життя батька Д. Ю. одержав у володіння ростово-суздальські землі, центр яких переніс із Ростова до Суздаля. Після смерті свого старшого брата, Великого кн. Мстислава Володимировича, втрутився у міжусобну б-бу з метою оволодіти Переяславським, а згодом і Київським князівствами. На поч. її етапі (1132–1135) зазнав поразки, але 1147 знову розпочав воєнні дії, внаслідок яких 1149 здобув Київ, але ненадовго, бо вже 1151 був вигнаний *Ізяславом Мстиславичем*. Знову оволодів Києвом 1155. У роки князювання Д. Ю. розпочалося формування нового політ. центру у *Київській державі*. Ним стали пн.-сх. Ростово-Суздальські землі, де укріпились наступники Д. Ю., які прагнули зміцнити свій політ. вплив знищенням та ослабленням Київщини, Переяславщини та інших південнорос. земель. Вважається засновником Москви (1147). Помер Д. Ю. 15.05.1157 в Києві.

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО – наука, що вивчає характеристики документів, процеси їх створення та функціонування. Базовим поняттям Д. є документ, найбільш універсальне визначення якого – запис інформації на матеріальні носії, основна функція котрого – збереження та передача інформації у просторі та часі. Головні напрями теорет. досліджень Д. полягають у вивченні: інформ. характеристик документа (структурно-композиційної орг-ції змісту, стилю викладення, позатекстових інформ. елементів); орг-ції матеріальних конструкцій носія інформації; функціональних характеристик документа; класифікаційних та типологічних ознак документа; закономірностей формування та обігу документів, їх потоків та систем, зокрема в іст. аспекті. Сьогодні існує дві концепції Д. Їх відмінності поляга-

ють в окресленні меж сукупності основних об'єктів дослідження, що зумовлені різними підходами до визначення поняття «документ», а звідси – і розуміння завдань дослідницької діяльності та специфіки сфери застосування їхніх результатів у практичній роботі. Прихильники 1-ї концепції (концепція загального Д.), вважають документами як види документації, призначені для внутрішньовідомчого обігу, так і твори друку, що виконують роль засобів масової комунікації; її витоки пов'язують з працею «Трактат про документацію» (1934) бельг. вченого П. Отле, діяльністю заснованого ним міжнар. бібліограф. ін-ту (зараз міжнар. федерація з інформації та документації). Концепція загального Д. має поширення в бібліотекознавстві, бібліографознавстві, книгознавстві, інформатиці. Результати досліджень використовуються у фундаментальних розробках зазначених наук та у відповідних їм галузях практичної роботи – наук.-інформ. діяльності, бібліотечній та видавничій справі. Відповідно до 2-ї концепції Д. об'єктом його дослідження є різні типи документації (спеціальне Д.). Його витоки пов'язані з формуванням у 2-й пол. 19 ст. теорії діловодства. Теоретичні засади та завдання спец. Д. уперше сформулював 1964 відомий рад. архівознавець К. Міт'яєв. 1966 в Москві засновано Всесоюзний (нині Всеросійський) НДІ Д. та архівної справи – провідну наук. установу у царині спец. Д. Гол. увага з фундаментальних та прикладних дослідженнях зі спец. Д. приділяється управлінській документації (серед її класів – організаційно-розпорядча, планова, звітно-стат., фінансова, банківська та ін.), а саме: створенню та функціонуванню її уніфікованих систем, розробленню уніфікованих форм документів, регулюванню процесів документообігу, орг-ції підготовки, оброблення, зберігання та використання управлінських документів. Основне завдання цієї науки полягає у підвищенні якості документаційного забезпечення управління в усіх сферах соц. діяльності. Результати досліджень використовуються в практичній роботі служб управління документації та діловодних служб. Спеціальне Д. є наукою інформ. циклу, що водночас входить до комплексу спец. іст. дисциплін. Результати досліджень у галузі іст. Д. відображають процеси формування різних видів діловодних документів і типів документації, як правило, у контексті діяльності держ. установ, що створювали документи. В Україні Д. як наука перебуває на етапі формування. Найвідоміші праці з різних напрямів Д. укр. вчених Н. Гончарової, Н. Кушнарєнка, Г. Швецова. Для проведення фундаментальних і прикладних досліджень 1994 створено Український державний НДІ архівної справи та документознавства Голов. арх. управління при Кабінеті Міністрів України.

С. Кулешов (Київ).

ДОЛЕЖАЛЬ КАРЛ (1883–1924) – підполковник *Генерального штабу Української галицької*

армії. За походженням чех. На поч. 1919 Д. очолював штаб 3-го корпусу УГА. З червня 1919 – директор військової канцелярії диктатора ЗУНР–ЗОУНР. У серпні під час спільного походу Армії УНР і УГА на Київ і Одесу Д. був призначений начальником оперативного відділу штабу Головного отамана. Пізніше служив у чехо-словацькій армії.

ДОЛОБСЬКИЙ З'ІЗД 1103 – з'їзд князів Київської держави навесні 1103 біля Долобського оз. поблизу Києва, на якому обговорювалося питання про спільний похід проти половців. У Д. з. брали участь київ. кн. Святополк Ізяславич і переяславський кн. Володимир Мономах зі своїми дружинами. Дружинники Святополка виступили проти орг-ції походу, вважаючи, що не можна відволікати селян від весняних польових робіт. Після палкої переконливої промови В. Мономаха було прийнято рішення про спільний похід проти кочівників. Під час цього походу об'єднані сили рус. князів повністю розгромили половецькі орди.

ДОЛУД АНДРІЙ (1893– р. см. невід.) – укр. військ. діяч, полковник Армії УНР. У 1917–18 – член Української Центральної Ради. 13.11.1918 на чолі козацького загону ім. І. Гонти, сформованого з наддніпрянських українців, прибув на допомогу галицьким військам у Львів. Брав участь в українсько-польській війні 1918–19. З кін. 1918 командував Янівською (2-ю) бригадою УГА, яка відзначилась у боях з польськ. частинами на підступах до Львова, під час *Вовчихівської операції* 1919 та *Чортківського наступу* 1919. З грудня 1919 до травня 1920 – начальник штабу Армії УНР під час 1-го Зимового походу (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Під час польсько-радянської війни 1920 командував Херсонською дивізією. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 емігрував у Бразилію. Подальша його доля невідома.

ДОМБ'Є – передмістя Кракова (Польща). 1919 тут знаходився польськ. концентраційний табір для укр. військовополонених. Від голоду, епідемій і катувань в Д. загинуло майже 6 тис. українців.

ДОМБКОВСЬКИЙ ПШЕМИСЛАВ (23.02.1877 – 18.12.1950) – визначний учений, історик права, слов'янознавець. Дійсн. чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка (1935), Польської, Чеської (1934) та Болгарської академії наук. Навчався на юридичн. ф-ті Львівського ун-ту, який закінчив в 1899. 1900 отримав ступінь доктора права. 1899–1908 перебував у наук. відрядженні за кордоном (Берлін, Париж, Москва та ін.). 1906 призначений доцентом, а в 1910 – проф. кафедри історії держави і права, де працював до кінця життя. Декан юридичного ф-ту Львівського ун-ту 1920–21, 1925–26 та 1944–46, завідувач кафедри історії держави і права. 1939 пер-

шим із польськ. професорів почав читати лекції укр. мовою. За ініціативою Д. було започатковано видання періодичного «Пам'ятника історично-правного» («Pamiętnik historyczno-prawny»), який об'єднав наук. роботу в галузі історії права не тільки польських учених, а й учених усієї Сх. Європи. Д. заснував також видання «Провідника історично-правного» («Przewodnik historyczno-prawny») – журн., який давав огляд наук. досягнень з історії права в усіх країнах. Автор бл. 300 наук. праць. Перша праця Д. з історії права «Земства, окуп і покора в Галицькій Русі в 15 та першій пол. 16 століття» («Zemtra, oкуп i pokora na Rusi Halickiej w wieku 15 i w pierwszej połowie wieku 16») була опублікована в журн. «Огляд права і адміністрації» («Przegląd prawa i administracji»), який виходив у Львові 1897 (окремою книгою 1898). Д. належить низка ін. праць з історії укр. права, зокрема «Приписи «Руської Правди» про борти» («Przepisy «Prawdy Ruskiej» o baciach», 1919), а також праці з історії різних правових і сусп. інституцій Галичини («Господарські відносини в Галицькій землі в 15 столітті» («Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w 15 wieku» (1927), історії права ін. слов'ян. народів. 1910–11 вийшла його двотомна фундаментальна праця «Польське приватне право» («Prawo prywatne polskie»).

Т. Андрусак (Львів).

ДОМІНІКАНЦІ (домінікани, «брати проповідників») – католицький чернечий орден, заснований 1215 у Тулузі (Франція) іспанським монахом (ченцем) Домініком (1170–1221). Затверджений папою римським Гонорієм III 22.12.1216. З 1220 оголосили себе «жебрушим орденом», однак обітниця не дотримувалась, і в 14 ст. вона була припинена. 1227 Д. дістали право повсюдної проповіді та сповіді. Заснували і утримували ун-ти в Болоньї, Кельні, Оксфорді. Під їх впливом перебували богословські кафедри в ун-тах Парижа, Падуї, Праги та інших міст Європи. До Д. належали видатні філософи-схоласти (Альберт Великий, Фома Аквінський) і містики (М. Екхарт, Сейс, І. Таулер). 1232 для боротьби проти єретичних рухів у відання ордену була передана інквізиція. З 13 ст. Д. розгорнули широку місіонерську діяльність у багатьох країнах світу, в т. ч. в Україні. 1233 заснували монастир під Києвом (чернець Яцек Одрованж). Домініканські монастирі існували в Україні у 13–17 ст., а на західноукр. землях до 1939. У 1980-х Д. мали монастирі в 50 країнах світу. Чин очолює генерал, який підпорядковується папі. Д. займають важливі держ. пости у Ватикані. Сьогодні Д. – один з найвпливовіших католицьких монаших чинів.

ДОНДУКОВ-КОРСАКОВ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (17.9.1820 – 15.4.1893) – рос. держ. діяч, генерал від кавалерії (з 1878). Представник стародавнього княжого роду, який бере свій поча-

ток від хана калмиків, що жив у 16 ст. Закінчив юридичний ф-т Петербурзького ун-ту. 1841 розпочав військову кар'єру, ад'ютант новорос. та бессарабського ген.-губернатора кн. М. Воронцова. 1844–58 воював на Кавказі, командував драгунським полком. Учасник воєнних експедицій у Кабарду, Чечню, Дагестан. 1853 відвідав Алжир, де ознайомився з франц. військ. орг-цією та тактикою ведення військових дій проти місцевих повстанців. Учасник Кримської війни 1853–56. 1860–63 – нач. штабу Війська Донського. Проводив сел. реформу на Дону. 1869 призначений київ., подільським і волинським ген.-губернатором. Виконував обов'язки командувача військ. київ. військ. округу (1877). Брав участь у рос.-турецькій війні 1877–78, під час якої командував 19-им армійським корпусом, Східним загоном. Призначений «імп. рос. комісаром та командуючим рос. військами у Болгарії». Організовував цивільне управління в Болгарії. Завдяки його зусиллям за короткий час були створені суд, армія, ліквідовані всі форми феод. залежності. Скликав та відкрив у Тирнові 22.11.1879 болгарські Установчі збори (затвердили конституцію), відкрив перші Великі народні збори (29.4.1879), які обрали кн. Болгарії Олександра Баттенберга. 14.2.1880 призначений Харківським тимчасовим ген.-губернатором і командуючим Харківським військ. округом (з 1881 – Одеським). На цих посадах виявив себе як ліберальний громад. діяч, виступав проти жорстоких покарань за політичні «злочини». У 1882–1890-х – головнокомандувач цивільної частини на Кавказі та командувач військ. Кавказького військ. округу. У січні 1885 призначений також наказаним атаманом кавказьких козацьких військ. Під його керівництвом розроблені та впроваджені нові положення стосовно управління краєм, деякі екон. реформи. З 1890 – чл. Державної Ради. Почесний чл. Церковно-археологічного т-ва Київської духовної академії (1876). Помер у власному маєтку у Псковській губернії.

С. Посохов (Харків).

ДОНЕЦЬ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (11(23).1.1883 – 10.9.1941) – видатний укр. співак (бас) і театр. діяч. Н. в Києві. 1905–13 працював в оперному театрі С. Зіміна у Москві. З 1913 – соліст Київського оперного театру. 1919 разом з Я. Степовим і М. Микишею створював Українську оперу. З 1925 Д. – активний учасник процесу українізації оперного мистецтва у Харкові. Артист великого сценічного таланту, володів голосом надзвичайної сили і діапазону. Д. з великим успіхом виконував чол. партії в операх «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» (М. Лисенка), «Запорожець за Дунаєм» (С. Гулака-Артемівського), «Фауст» (Ш. Гуно), «Кармен» (Ж. Бізе) та ін. Загинув при нез'ясованих обставинах під час відступу рад. військ із Києва.

ДОНЕЦЬ ГРИГОРІЙ ЄРОФІЙОВИЧ (р. н. невід. – 18.7.1691) – найвідоміший харк. полковник (1668–91). За деякими даними, походив зі стародавнього польськ. роду Захаржевських, що однак неодноразово піддавалось сумнівним дослідникам (сам Д. Захаржевським не писався, однак у 1673 гетьманська старшина називає його Захар'яшевичем). Козак Д. вперше згадується серед полковників наказного гетьмана І. Безпалого в травні 1659, що воювали на боці Москви проти гетьмана І. Виговського. 1660 був козаком Харківського полку, 1662 – десятник, а під час полковництва І. Сірка – сотник Харківського полку. 1666 привіз до Москви полонених татар, за що отримав гроші та сукна. У жовтні 1668 після придушення заколоту проти полковника Ф. Ріпки, став харк. полковником. 1669 їздив до Москви, де отримав підтвердження полковництва й грамоти. 1670 допомагав уряду придушувати повстання С. Разіна, що поширилось на Харківський полк. 1671–73 – посланець білгородського воеводи кн. Г. Ромодановського до гетьманської старшини. Відіграв значну роль у захисті краю від татар і в керівництві будівництвом укріплень Ізюмської захисної смуги в межах Харківського та Ізюмського полків. Під керівництвом Д. після повстання 1668 відбудовувався Зміїв. У часи його полковництва міста Харківського полку були значно укріплені, виникли нові фортеці: Золотів, Соколов, Новий Перекоп. Д. «осадив» поселення Нововалковий (Таранівку) і Нову Водолагу. Керував харк. козаками при побудові фортець в Ізюмі, Савинську, Андрієвих Лозах, Остропілля, Бишкіні, Новому Маяцьку, Лимані, Кам'янці, Козацькій Пристані тощо. Під його керівництвом козаки насипали Перекопський вал (побл. містечка Нового Перекопу довжиною 30 верст, висотою 7 м, шириною 8,5 м). Козаки під керівництвом Д. неодноразово відбивали татар. напади (1672, 1673, 1675, 1678–79), переслідуючи татар. загонами аж до р. Берестової. Під час найпотужнішого татар. нападу на Словідську Україну (1680), коли крим. хан перебував у верхів'ях р. Мерли, завдав поразки одному із татар. загонів поблизу м. Золочева. З діяльністю Д. і будівництвом Ізюмської смуги пов'язане виділення з Балаклійського полку нової військ.-адм. одиниці – Ізюмського полку. Часто їздив до Москви, отримував нагороди і грамоти. У 1678 цар. уряд довірив йому з козаками перевезти на Дон «Разменную казну» (гроші татарам для викупу відомого воєначальника В. Шереметєва). Мав чин моск. стольника. Д. був досить жорсткою і свавільною людиною (цими якостями відзначалися й ін. словідські полковники, зокрема І. Перехрест, Г. Кондратьєв). На старшинські уряди він проштовхував родичів і «своїх людей». Забирав землі в старшини й козаків, особливо відзначився утисками моск. служилих людей, забираючи їх землі у «свою вотчину». Володів великими земельними маєтками.

ми, отарами овець, кінськими табунами. Активно займався промислами й підприємництвом (млинарство, селітроваріння, виробництво дьогтю). Відомий меценатською діяльністю: розбудовував Успенську церкву в Харкові, фундатор Курязького Преображенського монастиря (1673), на який дав свої землі, млин і велику суму грошей. 1690 прийняв чернецтво під ім'ям Авдій. Помер і похований у Курязькому монастирі. Образ Д. яскраво подано у маловідомих худ. творах репресованих письменників М. Горбаня «Козак і воєвода» (1929), Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1930).

В. Маслійчук (Харків).

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – назва маріонеткового територіального утворення, організованого більшовиками за вказівкою В. Леніна в січні 1918 для надійного забезпечення центру Росії паливом і харчовими продуктами. Після укладення *Берестейського миру 1918* рос. більшовики намагалися не допустити відновлення влади *Української Центральної Ради* в надзвичайно важливому в економічному й стратегічному відношенні Донецько-Криворізькому регіоні. Для цього на IV обл. з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького та Криворізького басейнів, що відбувся 27–30.12(9–12). 1918 у Харкові, було проголошено утворення Д.-К. Р. Р. і приєднання її території до Радянської Росії. На з'їзді сформовано «уряд республіки» – Раду Народних Комісарів у складі: Ф. Артем (голова), В. Магідов, М. Жаків, В. Флов, М. Рухимович, В. Межлаук, А. Хамєнський та ін. У територіальному відношенні Д.-К. Р. Р. охоплювала Сумщину, Харківщину, Донеччину, Катеринославщину з Олександрівськом (тепер Запоріжжя), Херсонщину з Кривим Рогом і Єлисаветградом (тепер Кіровоград) та частину Обл. війська Донського з Таганрогом і Олександро-Грушевським (тепер Шахти, Росія) та зі столицею у Харкові. Однак незабаром зрозумівши, що *Армія УНР* й австро-нім. війська відповідно до умов *Берестейського миру* звільняють всю укр. етнічну територію від іноз. окупації, більшовицькі лідери змінили свої попередні наміри. На 2-му Всеукр. з'їзді рад у Катеринославі (17–19.3.1918) Артем, виконуючи директиви В. Леніна про необхідність створення «єдиного фронту б-би трудящих України проти ворогів внутр. і зовн.» заявив, що Д.-К. Р. Р. становить складову частину України. Керівники Д.-К. Р. Р. взяли участь у роботі з'їзду і увійшли до складу ВУЦВК та *Народного Секретаріату*, після чого питання про окрему Д.-К. Р. Р. більше не ставилось.

ДОНСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО (Всевелике військо Донське) – іррегулярне військо, а також адм.-територіальна одиниця у дорев. Росії. Утворилось у 15 ст. з місцевого населення та переселенців з території Московської держави й укр. земель.

Організаційно оформилось 1570 у вигляді громади «*Головне Донське військо*». Мало широку автономію і самоврядування. Моск. уряд з кін. 16 ст. використовував Д. к. в. для охорони пд. кордонів, а з 17 ст. як збройну силу під час воєн. Справами Д. к. в. з 1623 займався Посольський приказ. У боротьбі з Османською імперією і Кримським ханством донські козаки часто взаємодіяли з запорізьким козацтвом. 1632 між донськими і запорізькими козаками було укладено угоду про взаємодопомогу. З листами по допомогу до Д.к.в. звертались у 1649 і 1650 гетьман Б. Хмельницький, у 1668 – гетьман І. Брюховецький. Гетьман П. Дорошенко та кошовий отаман І. Сірко 1670 пропонували С. Разіну спільно виступити проти Москви. Рос. уряд поступово ліквідував автономні права Дону. 1676 донське козацтво склало присягу на вірність моск. царю, з 1721 донці перейшли у підпорядкування військ. колегії. 1718 фактично, а з 1738 офіційно була скасована виборність отаманів, з 1754 – військ. старшини. 1763 була запроваджена обов'язкова довічна військ. служба козаків, з 1802 встановлювався термін у 30 років, з 1835 – 25, з 1874 – 20, з 1909 – 18 років (з них – 3 роки у підготовчому розряді, 4 – у стройових частинах поза межами Обл., по 4 роки у частинах 2-ї та 3-ї черги (проживали у станицях), 5 років – перебували у запасному розряді. 1775 Катерина II скасувала рештки автономії Д. к. в. З 1815 Область війська Донського у військ. та адм. відношенні підпорядковувалась Головному штабу військ. міністерства, з 1875 – Головному управлінню козачих військ, з 1910 – козачому відділу Головного штабу. Усі козачі війська Росії очолював отаман, з 1827 ним вважався наступник престолу. Очолював Д. к. в. «наказний» (призначений) отаман. При отамані існував військ. штаб, який керував справами війська через отаманів відділів чи окружних отаманів. Військове коло (вищий орган козацького самоврядування) було скасоване. Д. к. в. брало участь в усіх війнах Росії 18–20 ст. Під час *Першої світової війни 1914–18* воно виставило 60 кінних полків, 136 окремих сотень і півсотень, 6 піших батальйонів, 33 батареї, 5 запасних полків (бл. 100 тис. чол.). На 1917 тер. Обл. війська Донського становила 144,6 тис. кв. верст, де мешкало близько 4 млн чол. (з них – 42,3% козаків і 25,5% «корінних» селян, ін. були «іногородніми»). 17.6.1917 на відновленому Великому військовому колі був створений Донський військовий уряд, військ. отаманом обраний генерал О. Каледін. Після *Жовтневого перевороту 1917* Донський уряд не визнав більшовицького Раднаркому і оголосив себе єдиною владою в Обл. війська Донського. Між ним і *Генеральним Секретаріатом УЦР–УНР* було досягнуто порозуміння щодо координації дій з низки питань, встановлено міждержавні контакти на рівні постійних представників. У листопаді 1917 на території Обл. війська Донського розпочалося формування «в гостях у козаків» перших збройних частин Білого руху, які 25.12.1917 дістали назву *Добровольчої армії*. Тоді ж був створений перший загальнорос. антибільшовицький уряд у формі тріумвірату: ген. М. Алексєєв (фінанси, цивільне управління, зовнішні зносини), ген. Л. Корнілов (командування Добровольчою армією), ген. О. Каледін (управління Областю війська Донського і командування донським козацтвом). Після встановлення більшовицької влади на Дону козацтво втратило усі права та привілеї, що зумовило антибільшовицький виступ. 16.5. 1918 представницьке зібрання – «Коло порятунку Дону» – створило уряд «Всевеликого війська Донського» та обрало отаманом генерала П. Краснова. 8.8.1918 уряди *Української Держави* та Дону підписали договір про осн. принципи двосторонніх відносин, яким сторони визнавали суверенність і незалежність одна одної, відмовлялись від територіальних претензій, держ. кордони визначалися адм. межею між Областю війська Донського та Воронежською, Харківською і Катеринославською губ. Уряди зобов'язувалися забезпечити права укр. та донської нац. меншин у галузі мови, освіти та культури. Українська держава та Всевелике військо Донське встановили офіційні дипломат. відносини. У липні–жовтні 1918 Донська армія двічі намагалася захопити Царицин, але зазнала поразки від Червоної армії. У подальшій боротьбі з донським козацтвом рад. влада широко вдавалась до репресивних заходів. Згідно з вказівками із Москви всі учасники антирад. виступів (навіть у минулому) підлягали розстрілу, станиці перейменовувалися на села, козакам заборонялося носити лампаси, вилучалося з ужитку саме слово «козак». Однак політика «розкозачування» лише посилила спротив козацтва більшовицькій владі. У січні 1919 Донська армія була підпорядкована ген. А. Денікіну, який очолював Збройні сили Пд. Росії. У лютому на військ. колі військ. отаманом був обраний генерал А. Богаєвський. Під час походу денікінців на Москву Донська армія (команд. – ген. В. Сідорін) забезпечувала правий фланг Добровольчої армії. Після поразки під Воронежем і Касторною її залишки відступили до Новоросійська, звідки були евакуйовані до Криму і зведені у Донський корпус (команд. – ген. Ф. Абрамов), який брав участь у складі Руської армії ген. П. Врангеля у боях з більшовицькими військами на тер. України. У листопаді 1920 корпус був евакуйований до Туреччини, а згодом перекинутий до Болгарії та Югославії. Частини донського козацтва входили також до складу Червоної армії. На їхній базі були створені кінні дивізії, корпуси та армії. 1920 постановою ВЦВК на козачі області РСФФР були поширені загальні законоположення про землеустрій та землекористування, що покляло край існуванню козацтва як окремого стану. 20.4.1936 ЦВК СРСР скасував

існуючі для козацтва обмеження щодо служби у Червоній армії. Були сформовані донські козачі кінні частини і з'єднання, які брали участь у *Великій Вітчизняній війні 1941–45*. Козачі військ. частини воювали також на боці гітлерівської Німеччини. З 2-ї пол. 1980-х на Дону розпочався процес відродження донського козацтва.

А. Буравченков (Київ).

ДОНЦОВ ДМИТРО (29.8 (10.9).1883 – 30.2.1973) – визначний укр. публіцист, політ. діяч, літ. критик. Ідеолог укр. націоналізму. Н. в м. Мелітополі (тепер Запорізька обл.). 1900–07 навчався (з перервами) в Петербурзькому, а в 1909–11 – Віденському ун-тах. Належав до *Революційної української партії* та *Української соціал-демократичної робітничої партії*, за що двічі заарештовували (1905, 1907). 1908 Д., переслідуваний цар. урядом, був змушений емігрувати. Друкувався у журн. «Дзвін», «Украинская жизнь» та ін. 1913, виступаючи на 2-му всестудентському з'їзді у Львові, у своїй доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» накреслив програму побудови Української незалежної держави. 1914–18 – голова і активний чл. *Союзу визволення України*. 1917 повернувся до Києва. За *Гетьманату* Д. очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси. 1919–21 – керівник Українського пресового бюро у Берліні. З 1922 перебував у Львові, де виступив засновником Української партії національної роботи, редагував її орган двотижневик – «Заграва» (1923–24). 1922–39 керував редакцією «Літературно-наукового вісника» (в 1932–39 – «Вісника»), видання якого було поновлено за ініціативою Є. Коновальця. З 1939 жив у еміграції у Німеччині, Чехо-Словаччині, Франції. З 1947 оселився в Канаді, де викладав укр. літературу в Монреальському ун-ті. Д. – автор багатьох публіцистичних праць, в яких обґрунтував необхідність політ. незалежності України і розробив ідейні основи укр. націоналізму. Серед найважл. праць «Модерне москвофільство» (1913), «З приводу однієї ересі» (1914), «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Постави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати українських традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944) та ін. Йому належать літ.-критичні дослідження: «Криве дзеркало української літератури» (1929), «Естетика декаденсу» (1930), «Василь Стефаник» (1931), «Криза української культури» (1932), «Туга за героїчним. Постаті й ідеї літературної України» (1952), «Поетика вогнених меж. Олена Теліга» (1953) та ін. Д. перейшов кілька світоглядних еволюцій – від соціалізму до його повного заперечення, від антиреліг. позицій до крайностей воявоничого християнства. Д. послідовно обстоював ідею незалежності України. Виступав проти рос. імпералізму в усіх його проявах, Д.

застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. Праці Д. значною мірою спричинилися до послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість, особливо у Зх. Україні. У філ. концепціях Д. яскраво виражені ідеї практичного ідеалізму, в яких основна роль у житті особи і суспільства відводиться ірраціональній волі. Ідеї Д. мали великий вплив на молодь у передвоєнний час і стали ідеолог. обґрунтуванням діяльності ОУН.

ДОРОШЕНКО ВОЛОДИМИР (1879 – 25.8.1963) – укр. громад.-політ. діяч, бібліограф і літературознавець. Н. на Полтавщині (за іншими даними, у Петербурзі). Був співзасновником укр. студентської громади в Москві. Належав до *Революційної української партії* (з 1900), згодом – до *Української соціал-демократичної робітничої партії* (з 1905). 1908 Д. внаслідок постійних переслідувань рос. поліцією виїхав до Львова. 1914–18 – один із керівників *Союзу визволення України*, член президії орг-ції, гол. редактор його видань. З 1908 працював у бібліотеці Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, в 1937–44 – директор бібліотеки. На початку 1920-х разом з В. Гнатюком – співредактор відновленого *«Літературно-наукового вісника»* (гол. редактор – Д. Донцов). З 1944 Д. перебував у еміграції. Автор багатьох бібліографічних праць, літературознавчих статей, спогадів. Склад бібліографію творів *Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, П. Куліша*.

ДОРОШЕНКО ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1882 – 1951) – видатний укр. історик, громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Народився в м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Походив із старовинного укр. козацько-старшинського роду на Глухівщині, з якого вийшли два укр. гетьмани – М. Дорошенко і П. Дорошенко. Навчався на іст.-філ. ф-ті Варшавського, Петербурзького і Київського ун-тів. 1903 очолював Українську студентську громаду в Петербурзі. Дуже рано розпочав політ. діяльність, спочатку як член *Революційної української партії*, а згодом – Т-ва українських поступовців. Активно займався публіцистикою. З 1897 співпрацював з політ. виданнями в *Галичині*, в 1905–07 – з газ. і журн. нац.-дем. напрямку на *Наддніпрянській Україні* – «Рада», «Украинский вестник», «Украинская жизнь», «Україна». Деякий час працював вчителем у середн. школах Києва та Катеринослава. В 1910–14 – редактор часопису «Дніпрові хвилі» у Катеринославі. Під час *Першої світової війни* обраний уповноваженим Всеросійського союзу міст на Пд.-Зх. фронті (з 1915), очолював відділ допомоги українцям на окупованих рос. військами землях Галичини і Буковини. У березні 1917 Д. після реорганізації ТУП у *Союз українських авто-*

номістів-федералістів (з червня 1917 – *Українська партія соціалістів-федералістів*) став чл. цієї орг-ції. З квітня 1917 входив до складу *Української Центральної Ради*. 22.4. призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Після відступу 2.8.1917 рос. військ з Галичини повернувся до Києва, наприк. серпня 1917 йому було запропоновано сформулювати новий склад *Генеральної Секретаріату УЦР–УНР*. Проте через розходження у поглядах на шляхи становлення укр. державності з *М. Грушевським* Д. відмовився від цієї пропозиції. Незабаром обраний губ. комісаром Чернігівщини і перебував на цій посаді до кінця 1917. Навесні 1918 виїхав у Галичину. Після приходу до влади гетьмана *П. Скоропадського* повернувся до Києва. 20.05.1918 очолив Міністерство закорд. справ *Української Держави*. У період керівництва зовнішньополіт. відомством було відкрито дипломат. представництва України в Румунії, Польщі, Швейцарії, Фінляндії та ряд укр. консульств за кордоном і зарубіжних держав у Києві. У липні-серпні 1918 за активною участю Д. відбулася ратифікація *Берестейського миру 1918* країнами *Четверного союзу* (крім Австро-Угорщини). У серед. серпня 1918 у відповідь на антиукр. політику уряду ген. Сулькевича у Криму Д. намітив ряд заходів з екон. блокади п-ова, після реалізації частини з яких крим. власті пішли на переговори про форми держ. об'єднання України. Д. часто виступав посередником у пошуках шляхів порозуміння між П. Скоропадським і нац.-дем. силами та виробленні умов формування укр. уряду на нац. основі. В жовтні 1918 здійснив спроби вступити у переговори з дипломат. колами держав *Антанти* у *Берні*. Після падіння *Гетьманату* – приват-доцент Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. З 1920 перебував у еміграції. 1920 Д. разом з *В. Липинським, С. Шеметом* та ін. діячами гетьманського руху брав участь у створенні об'єднання укр. монархістів – *Українського союзу хліборобів-державників*. 1921–51 – проф. кафедри історії *Українського вільного університету* у Відні, Празі та Мюнхені Д. очолював *Український науковий ін-т у Берліні* (1926–31), *Українську вільну академію наук* (1945–51). За визначенням *О. Оглоблина*, Д. був першим укр. істориком, який показав наук. огляд історії України як процесу розвитку укр. державності. Автор бл. 1 тис. праць з історії України, історії культури і церкви в Україні. Головні праці Д.: «Нарис історії України» (ч.1–2, 1932–33), «Історія України 1917–23 (ч.1–2, 1930, 1932)», «Огляд української історіографії» (1923), «Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу» (1940), монографії про *М. Костомарова, П. Куліша, В. Леонтоновича*, гетьмана *П. Дорошенка* та ін. Визначне місце в укр. публіцистиці посідають книги спогадів Д. «Мої спогади про давнє минуле. 1901–1914» (1949), «Мої спогади про недавнє минуле. 1914–20» (1923–24).

ДОРОШЕНКО МИХАЙЛО (р. н. невід. – 1628) – визначний укр. політ. і військ. діяч поч. 17 ст., козацький гетьман (1622–28 з перервами). З 1618 – козацький полковник, учасник походу гетьмана *П. Сагайдачного* на Москву. Брав участь у *Хотинській війні 1620–21*. 1622 обраний гетьманом замість О. Голуба. Здійснив вдалий похід на Перекоп. 1625 брав участь нац.-визвол. повстанні під проводом *М. Жмайла*. Після бою біля Курукового оз. (побл. сучасного Кременчука) Д. був знову обраний гетьманом (5.11.1625) і уклав *Куруківський договір 1625*. Проводив політику послаблення протистояння між козаками і польськ. урядом. Уник участі козацьких військ у польсько-швед. війні. За Д. було проведено реорг-цію реєстрового козацтва та утворено за територіальним принципом шість козацьких полків: Київський, Білоцерківський, Переяславський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Восени 1626 козацькі війська на чолі з Д. розгромили велику крим. орду під Білою Церквою. Навесні 1628 Д., виконуючи умови договору про взаємодопомогу між військом Запорізьким і *Кримським ханством* (укладений 24.12.1624, згодом – поновлений) очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Магмед-Гірею та канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібек-Гірея. Під час одного з боїв поблизу Бахчисарая (за ін. даними, Кафи) Д. загинув.

ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ (1627 – 19.11.1698) – визначний укр. держ., політ. та військ. діяч, гетьман України (1665–1676). Н. в м. Чигирин. Походив з старого козацького роду, онук *М. Дорошенка*. Здобув широку освіту, добре знав лат. і польськ. мови. Брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657* як козак і писар Чигиринського полку. Виконував важливі доручення *Б. Хмельницького*, вів переговори з польськ. і швед. урядом. Як противник союзу з Московською державою, підтримав гетьмана *І. Виговського*. 1660 як полковник чигиринський Д. їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів *Переяславських статей 1659*. 1663–64 – генеральний осавул у гетьмана *П. Тетері*, з 1665 – полковник Черкаського полку. 10.10.1666 правобережні полковники вибрали Д. тимчасовим гетьманом *Правобережної України*, а на поч. січня 1666 у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. 1665–66 Д. був змушений подалати двох претендентів на гетьманську булаву – В. Дрозденка і С. Опару. Прагнучи стабілізувати внутр. становище Правобережної України, Д. за підтрим. Київ. митрополита *Й. Тукальського* провів ряд важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тис. військо з найманих частин – т.зв. серденята (з турецької – відчайдухи), які відзначалися хоробрістю в бою і

особистою відданістю гетьманові. Для зміцнення фін. системи *Гетьманщини* Д. встановив на укр. кордоні нову митну лінію та почав карбувати власну монету. Проводячи політику колонізації незалежних земель, Д. на степовому порубіжжі утворив новий Торговицький полк. Намагаючись здобути підтримку нар. мас, Д. часто скликав *козацькі ради*, де вислуховував думку рядових козаків. Разом з активними заходами з реорг. внутрішнього державного життя України Д. розгорнув широку зовнішньополіт. діяльність. Стратегічною метою всієї внутр. та зовн. політики Д. було об'єднання під своєю владою *Лівобережної* та *Правобережної України*. Після підписання між Московською державою і Польщею *Андрусівського перемир'я 1667*, умови якого абсолютно нехтували держ. інтереси України, Д. вирішив укласти військ. союз з *Кримським ханством* і перейти під політ. протекторат Туреччини. У вересні 1667 об'єднане укр.-тур. військо, розпочавши воєнні дії в *Галичині*, змусило польськ. уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити укр.-польськ. кордон по р. Горині. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Д. на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалось антимоск. повстання. Під час нього у військ. таборі під Опішню козаки вбили гетьмана *І. Брюховецького* і 8.6.1668 проголосили Д. гетьманом всієї України. Проте гетьманування Д. на Лівобережній Україні тривало недовго. Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави взялися підірвати її шляхом підтримки суперників Д. і прямою військ. агресією. Крим. татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря П. Суховієнка. Д. призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі *Д. Многогрішного*, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На поч. 1669 Д. за допомоги запорожців під проводом І. Сірка вдалося розгромити Суховієнка та його союзників – крим. татар. Відсутністю Д. у Лівобережній Україні скористалися противники гетьмана, які в середині березня 1659 у м. Глухові на основі Глухівських статей 1669 проголосили гетьманом Д. Многогрішного. У цих складних умовах, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і дістати допомогу у б-бі проти Речі Посполитої та Московського царства, Д. восени 1669 уклав союзний договір з Туреччиною (затверджений генеральною військовою радою 10–12.03.1669 у Корсуні). Основою військ.-політ. союзу стала угода, підписана в 1651 між Б. Хмельницьким і тур. султаном. За цим договором територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля; підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався довічно; укр. православна церква зберігала автономію у складі константинопольського патріархату; укр. населення звільнялося від сплати податків

і данини на користь Туреччини; на укр. землях турки і татари не мали права споруджувати мечети та збирати ясир; Туреччина та Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею та Московією без згоди гетьмана; султанські грамоти щодо України мали писатися тур. та укр. мовами. Після підписання угоди Туреччина оголосила Польщі війну. У вересні 1670 Д. був змушений розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі й уманським полковником *М. Ханенком*. Протягом 1671 призначений Д. наказним гетьманом О. Гоголь вів воєнні дії проти польськ. армії і загонів *М. Ханенка*. 1671 пройшов у незначних сутичках між противниками. Восени 1671 польська армія на чолі з *Яном III Собеським* повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могилів, Вінницю. Навесні 1672 розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Д., отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. У липні козацькі полки під проводом Д. розгромили загони *М. Ханенка* під Четвертинівкою на Поділлі. 27.8.1672 об'єднана укр.-тур.-татар. армія, яку очолювали гетьман Д., турецький султан Мохамед IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила в Галичину. На поч. вересня 1672 союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польськ. уряд 5.10.1672 уклав Бучацький мирний договір 1672. Укладення Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. В червні 1672 замість скиненого з гетьманства Д. Многогрішного лівобережним гетьманом було обрано *І. Самойловича*, якого 17.3.1674 було проголошено гетьманом всієї України. У червні 1674 моск. армія під командуванням воеводи *Г. Ромодановського* і козацькі полки на чолі з гетьманом *І. Самойловичем* вступили у Правобережжя і обложили гетьманську столицю – Чигирин. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Д. під Чигирин підійшла тур.-татар. армія під командуванням візиря Кара-Мустафи, яка змусила *І. Самойловича* і моск. війська відступити. Правобережна Україна знову перейшла під владу Д. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки виснажливої війни перетворили укр. міста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Тур. залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини тур. султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве населення. Жителі цілих сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя. Авторитет Д. серед укр. населення почав падати. У цій ситуації, розчарований політикою Туреччини, Д. вирішив зречтись

булави. Восени 1675 на козацькій раді в Чигирині Д. склав гетьманські клейноди, а *І. Сірко* прийняв від нього присягу на вірність цареві. Але моск. уряд вимагав від Д. присяги на лівому березі Дніпра в присутності *І. Самойловича* і *Г. Ромодановського*, від чого Д. рішуче відмовився. Восени 1676 30-тис. моск. армія і полки *І. Самойловича* знову обложили Чигирин. 19.9.1676 розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв всього 2-тис. загін серденят. Після кількогодінного запеклого бою Д., розуміючи безвихідь становища, переконав козаків припинити опір. Після зречення гетьманства Д. оселився в с. Сосниці (тепер Чернігівська обл.). проте через деякий час на вимогу цар. уряду переїхав до Москви. 1679–82 Д. жив у В'ятці. Останні роки життя Д. провів під Москвою, де помер. Усе життя і діяльність гетьмана Д. були спрямовані на досягнення держ. незалежності та збереження територіальної єдності України. Саме таку оцінку йому давали такі видатні укр. історики як *В. Антонович*, *М. Костомаров*, *М. Грушевський*, *Д. Дорошенко* та ін.

ДОЦЕНКО ОЛЕКСАНДР (25.8.1897 – 7.6.1941) – укр. військ. діяч та історик, археограф. Н. на хут. Семариняки Миргородського пов. Полтавської губ. Закінчив Великосорочинську учительську семінарію ім. М. Гоголя (1915) та Віленське військ. училище (евакуйоване до Полтави). Під час укр. визвол. змагань 1917–21 – підполковник *Армії УНР*, служив осавулом (ст. ад'ютантом) Головного отамана *С. Петлюри* (1919–20). Маючи у розпорядженні багатий документальний матеріал (листи, протоколи, звіти тощо) написав «Літопис Української Революції». До проблеми військ.-іст. біографії *С. Петлюри* автор найближче підійшов у книзі 4-й («Брат проти брата», 1923) та 5-й («Польща визнає самостійність України», 1924, перевидані 1988). Критичні зауваги щодо праці Д. висловлювали *Л. Цегельський* («Від легенд до правди», 1960) та *І. Мазепа* («Україна в огні й бурі революції», 1951). 6-та кн. 2-го т. – корпус оперативної документації – вийшла під назвою «Зимовий похід: 6.12.1919–6.5.1920» (1932). Написав статтю про генезу цього 1-го Зимового походу (1933), а також цикл статей «Чотири повстанські рейди та їх ліквідація» – про рейди отаманів Сагайдачного (1932), Залізняка (1932), Мірошніченка, (1933), Ю. Тютюнника (1933), а також начерк історії Звенигородського коша Вільного Козацтва (1933). На поч. 1930-х жив у Каліші. 1939 із приходом більшовиків виїхав на Зх. Помер у Кракові, похований на Раковіцькому цвинтарі.

С. Білокінь (Київ).

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (псевд.: Кирило Василенко, Волинець, М. Талицький, М. Торденко, М. Кузьмичевський, П. Петрик,

М. Толмачов, Українець, Чудак та ін.; 18(30).9.1841 – 20.6(2.7).1895) – відомий укр. громад.-політ. діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ. Н. у м. Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого дворянина козацького походження. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі, де вчився з 1849 до 1853, а також у Полтавській гімназії. За незалежні погляди Д. був виключений з останнього класу без права вступу в будь-який ін. навч. заклад. Однак завдяки втручання попечителя Київського навч. округу *М. Пирогова* йому було дозволено скласти іспити за курс гімназії екстерном. 1859 вступив на іст.-філол. ф-т Київського ун-ту *Св. Володимира*, який закінчив 1863. З 1864 працював приват-доцентом на кафедрі античної історії цього ж ун-ту. 1867 склав магістерський іспит, а 1870 захистив дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Після цього йому було присвоєно наук. ступінь магістра загальної історії. Упродовж 1870–1873 Д. перебував у закорд. відрядженні, під час якого відвідав найбільші наук. центри Європи: Берлін, Рим, Гайдельберг, Цюрих, Прагу. Двічі побував у *Галичині*. Після повернення до Києва у 1873 став штатним доцентом кафедри античної історії. Одночасно Д. був одним із найактивніших діячів *Південно-Західного відділення Російського географічного т-ва* і особливо київ. Громади (згодом названої Старою). 1875 став жертвою репресій цар. уряду і за рішенням *Олександра II* був звільнений з ун-ту і перебував під негласним наглядом поліції. З метою уникнення арешту Д. керівництво *Старої Громади* відрядило його за кордон для орг-ції видання журн. «Громада». Восени 1875 Д. переїхав до Відня, а незабаром до Швейцарії, де оселився у м. Клороне біля Женеви. З осені 1876 разом з однодумцями, серед яких були *А. Лехоцький*, *С. Подолінський*, *Ф. Вовк*, а згодом *М. Павлик*, Д. працював над створенням друкарні та редакції журналу «Громада». 5 збірників «Громади» вийшли у світ упродовж 1878–1882, а з 1880 почав виходити журнал «Громада». Це був перший сучасний укр. політ. часопис. Тоді ж виник і перший укр. гурток соц. спрямування, очолюваний Д. 1886 Д. пориває зі Старою Громадою, члени якої були незадоволені його надто радикальними поглядами і відмовились від подальшого фінансування його діяльності. За умов матеріальних нестатків Д. прийняв запрошення новоствореного Софійського ун-ту (Болгарія) і 1889 став проф. кафедри загальної історії. Повернувшись до пед. діяльності, працював над комплектуванням, укладанням каталогів та бібліографічних показників для бібліотеки ун-ту. Одночасно не припиняв і громад.-політ. діяльності, що привело до вимоги цар. уряду видати Д. Росії. Під тиском передової громадськості уряд Болгарії відмовився це зробити. Помер Д. 1895. Похований у Софії. Сусп.-політ. та філ. погляди Д. сформувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т. Шевченка. П.-Ж. Пру-

дона, англ. лібералів, рос. революціонерів-демократів та ін. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання укр. визвол. руху з сучасними йому західноєвропейськими ліберально-дем. та соціалістичними течіями у сусп. житті. Прагнув зберегти і розвинути ті укр. нац. традиції, що не перешкождали прогрес. розвитку. Свій ідеал Д. вбачав у добровільному об'єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання елементами примусу у сусп. житті. Був прихильником утворення федеративної держави, яка на основі адм. децентралізму, культ.-нац. автономії, широких інтегративних зв'язків вирішила б нац. питання дем. шляхом. Зразком для її утворення Д. вважав тогочасний устрій Швейцарії, США, Англії. Д. був прихильником визнання пріоритету політ. свободи над екон., сусп. та класовими інтересами, примату загальнолюдських культурних цінностей над національними особливостями. Одночасно Д. не відхиляв значення широкого впливу нац. традицій на формування культ. спадщини народу. Виступав за відокремлення церкви від держави та секуляризацію укр. громад. та культ. життя. Засуджував втрату Україною нац. держ. і зазначав про негативний вплив цього фактора на подальшу долю укр. народу. Разом з тим, визнаючи історичні права українців на самовизначення, не вірив у можливість відновлення нац. державності. Прагнув спрямувати укр. сусп. рух на б-бу за демократизацію та федералізацію у межах Російської та Австро-Угорської імперій. Закликав до об'єднання та створення союзу всіх прогресивних сил східноєвропейського регіону, але одночасно застерігав від їх цілковитого організаційного злиття і нівелювання особливостей укр. громад.-політ. руху. Д. виступав проти укр. регіонального сепаратизму, його політ. програма мала загальноукр. характер, у ній підкреслювалась єдність всього укр. народу – від Закарпаття до Кубані. Намагався налагодити тісні контакти і взаєморозуміння всередині укр. громад. та культ. життя, хотів подолати «історичну прірву», що пролягла між Галичиною та Наддніпрянською Україною. Д. вважав, що до часу повалення рос. самодержавства центром укр. нац. руху повинна залишатися Галичина, якій необхідно позбутися надмірної провінційності. Багато уваги Д. приділив вивченню різних аспектів рос., польськ., балк. напрямів сусп.-політ. руху. Засуджував польськ. «іст.» патріотизм, прихильники якого прагнули відновлення Польської держави в кордонах 1772, а також великодерж. спрямування політики рос. царизму. Накреслив перспективи нормалізації укр.-єврейських взаємин, зокрема, визнавав потребу існування єврейської культ.-нац. автономії. Д. не створив власної цілісної і завершеної екон. програми. Ще за часів навчання у гімназії він вважав себе соціалістом. Соціалізм Д. – насамперед етичний, йому властиве прагнення до соц. справедливості. Д. заперечував марксистську теорію як помилкову, не-

здійсненню і шкідливу для укр. політ. життя. Перші наук. праці Д. присвячені розгляду питань античної історії. Згодом розпочав дослідження укр. етнографії та фольклористики. Опублікував багато праць, присвячених укр. нар. творчості: «Исторические песни малорусского народа» (тт. 1–2, 1874–75, у співваторстві з В. Антоновичем), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (ч. 1–2, 1883–1885). Багатогранна наук., літ.-критична, публіцистична і громад. діяльність Д. мала значний вплив на розвиток укр. політ. життя. Особливо відчутним він був у Галичині серед представників радикального та народовського напрямів сусп.-політ. життя. На Наддніпрянщині погляди Д. впливали на ідеологію деяких політ. партій.

ДРЕВЛЯНИ (деревляни) – східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 6–10 ст. жило на укр. Поліссі по р. Прип'яті, Горині, Случі, Теретеву. Вважається, що назва племені походить від давньоруськ. слова «древно» і, очевидно, вказує на лісистий характер місцевості. Сусідами Д. були поляни, бужани, дреговичі. За повідомленнями *Константина VII Багрянородного* на пд. землі Д. межували з половцями. Займались землеробством і скотарством, розвивались промисли і ремесла: ткацтво, гончарство. Землі Д. становили окреме князівство. Найбільшими містами були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин. 884 київ. кн. *Олег* підкорив Д. і приєднав їхні землі до Київської держави. 907 Д. у складі київ. війська брали участь у поході на *Візантію*. Спроба кн. Ігоря 945 повторно зібрати данину серед Д. призвела до *Д. повстання 945* і загибелі кн. 946 княгиня *Ольга*, придумавши повстання, зруйнувала Іскоростень, а землі Д. підпорядкувала київ. князю. Назва племені Д. останній раз зустрічається у літописі під 1136, коли князь *Ярополк* передав їхні землі Десятинній церкві.

ДРЕВЛЯН ПОВСТАННЯ 945 – найперше повстання у Київській державі, яке згадується у писемних джерелах. 945 кн. *Ігор* разом з дружиною зробив спробу повторно зібрати данину (*полюддя*) з *древлян*. Девляни на чолі з кн. *Малом* підняли повстання і вбили Ігоря. 946 кн. *Ольга* придумала Д. п. і спалила головне місто *древлян* Іскоростень (сучасний Коростень Житомирської обл.). Проте *Ольга* мусила врегулювати збирання данини, визначити її розміри і встановити місце для її збирання – погости.

ДРЕГОВИЧІ – східнослов'янське плем'я, яке жило в 9–10 ст. між Прип'яттю та верхів'ям Зх. Двіни. Назва племені, очевидно, походить від давньорус. слова «дрягва» – болото, що вказує на болотистий характер місцевості. Найбільші міста Д.

– Турів, Слуцьк, Клецьк (Клецьк). Д. займались землеробством і ремеслами (гончарство, ткацтво, обробка заліза тощо). За літописами землі Д. становили окреме князівство з центром у Турові. У 9–10 ст. територія Д. увійшла до складу Київської держави. Наприк. 10 ст. землі Д. відійшли до Турово-Пінського князівства, а пн.-зх. – до Полоцького князівства.

ДРИНОВ МАРИН СТЕПАНОВИЧ (Стоянович; 20.10. 1838 – 28.2(13.3).1906) – визначний історик, етнограф. Н. у Панагюришті на тер. Османській імперії (тепер Болгарія). Навчався у Київській семінарії та в Московському ун-ті, який закінчив у 1865. 1865–73 працював в архівах, бібліотеках та музеях Австро-Угорщини, Франції, Італії, Швейцарії, вивчав давні слов'янські рукописи, працював приватним вчителем. Викладацьку та наук. діяльність розпочав 1873 на кафедрі слов'янської філології іст.-філол. ф-ту Харківського ун-ту. Того ж року опублікував магістерську дисертацію «Заселение Балканского полуострова славянами». 1876 завершив докторську дисертацію «Южные славяне и Византия в 10 веке». 1877 на деякий час поїхав до Болгарії, де обіймав посаду міністра нар. освіти та духовних справ. Після повернення 1879 до Харкова продовжив пед. та наук. діяльність в ун-ті. Як і раніше, основним об'єктом досліджень була слов'янська історія. Д. досліджував питання історії літератури, етнографії, мови (як у давніх пам'ятках, так і в живих мовах). 1890–97 був головою *Харківського іст.-філол. т-ва*. З 1896 – дійсн. статський радник. 1898 удостоєний звання засл. ординарного проф., обраний чл.-кор. Петербурзької академії наук. Був чл. майже всіх існуючих за його часів у слов'янських землях академії наук та наук. т-в. Засновник Болгарської академії наук та іст. науки у Болгарії (опублікував перші наук. праці болг. мовою). На його пошану найвища нагорода Болгарської академії наук має назву «Золота медаль ім. М. Дринова». Д. засновник школи болгаристів. Помер і був похований у Харкові. Пізніше його прах був перехований у Болгарії (м. Софія). На іст. ф-ті Харків. ун-ту існує меморіальна аудиторія ім. М. Дринова.

С. Куделко (Харків).

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (Дрогобицький Георгій; Котермак Юрій, син Доната; бл. 1450 – 4.2.1494) – укр. учений 15 ст., доктор філ. (з 1478) і медицини (з 1482). Н. в м. Дрогобичі. Навчався у Краківському ун-ті (з 1468 або 1469), де йому 1470 було присвоєно ступінь бакалавра, а 1473 – магістра. Викладав медицину, філософію та астрономію в Булонському ун-ті, 1481–82 – ректор цього навч. закладу. 1487 (за ін. даними, 1488) – проф. Краківського ун-ту. 1483 у Римі вийшла книга Д. «Прогностичні судження...» – перший друк. твір українця, виданий за кордоном.

ДРОЗДЕНКО ВАСИЛЬ (р. н. невід. – 1665) – полковник брацлавський (1665), один із ватажків повстанців 1664–65 у *Правобережній Україні*. З 1664 боровся проти польськ. військ на Брацлавщині. Домагаючись гетьманства, виступив проти гетьмана *П. Тетері*. Навесні 1665 повстанці на чолі з Д. розбили військо П. Тетері під Брацлавом і, зайнявши місто, проголосили Д. брацлавським полковником. Вів боротьбу за гетьманську владу з П.-Дорошенком. Восени 1665 війська гетьмана *П. Дорошенка* після тривалої облоги здобули Брацлав. Д. був захоплений у полон і розстріляний.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939–45 – глобальний збройний конфлікт, спричинений експансіоністською політикою Німеччини, Італії та Японії. В Європі Німеччина, підтримувана СРСР, Угорщиною, Болгарією та Румунією, спершу здобула безумовну перевагу. Однак поступово втрачала її після розпочатої 1941 війни з СРСР; починаючи від поразки під Курськом 1943, перебувала в обороні. Експансія Японії на Далекому Сх. зупинили 1942 США (морська битва біля о. Мідвей). Утворення 2-го фронту в Європі 1944 прискорило капітуляцію Німеччини у травні 1945. Після скинення американцями у серпні 1945 атомних бомб на Хіросіму та Нагасакі Японія капітулювала у вересні 1945. Країни-переможниці (СРСР, США, Велика Британія) встановили на конференціях у Ялті та Потсдамі новий світовий порядок. У складі нім. армії українців створено *дивізію «Галичина»*, яка навесні 1945 трансформувалася в *Українську національну армію*. Україна була безпосереднім полем бою, зазнала величезних матеріальних та людських втрат (нацисти закатували бл. 5,5 млн цивільних, 1367 тис. військ. бранців, 3 млн загинули під час бойових дій. Сукупні втрати становило бл. 20% населення; 2,5 млн депортовані на примусові роботи до Німеччини (т. зв. *остарбайтери*). Матеріальні збитки на суму 286 млрд крб. У військах чотирьох Українських та 1-го Білоруського фронтів, які вели бойові дії проти нім. армії на території України, українці склали 50–70% особового складу. В Рад. армії служили бл. 300 генералів (командувачі фронтів, маршали М. Кирпонос, І. Черняхівський, Й. Апанасенко, С. Тимошенко, Ф. Костенко, Я. Черевиченко; акт капітуляції Японії підписував ген. Р. Дерев'яно). 1944 створено Міністерство оборони УРСР (міністр – ген.-лейтенант В. Герасименко), формально ця структура існувала до 1977. Під час Д. с. в. партизанську війну проти Німеччини провела *Українська повстанська армія* (створена 1942). Бл. 100 тис. партизанів України були підпорядковані Укр. штабові партизанського руху. Внесок України у перемогу над нацизмом визнаний фактом прийняття її до чл.-засновників *Організації Об'єднаних Націй*.

ДРУЖИНА – 1) Загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, а згодом кн., короля. 2) Збройні загопи у Київській державі, які були постійною військ. силою кн., чл. якої брали участь в управлінні князівством і особистим господарством кн. Члени Д. – дружинники за свою службу одержували від князів утримання натурою або землями. Д. очолював кн. Княжа Д. поділялась на дві групи: старшу Д. і молодшу Д. Старша Д. складалась в основному зі знатних дружинників – бояр, які були радниками кн. у військ. і адм. справах. Старші дружинники могли мати свої Д. Молодша дружина становила ядро кн. війська і очолювала нар. ополчення, яке кн. збирав для великих воєнних походів. Молодші дружинники охороняли кн., його майно, князівський двір і виконували різні судово-адм. та госп. доручення. Д. як основна військ. сила князів існувала до ліквідації в Україні удільних князівств (кін. 16 ст.).

ДУБРОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (псевд.: І. Захаревський-Лісковицький, В. Лісковицький, В. Чорногай. 19.05.1897 – 23.04.1966) – історик, архівіст, джерелознавець, тюрколог. Н. у Чернігові у сім'ї священика. Навчався у Ніжинському іст.-філол. ін-ті кн. Безбородька (1915–19), деякий час у Київському ун-ті. 1920–23 – аспірант Ніжинської наук.-дослідної кафедри, працював під керівництвом проф. Г. Максимовича, з 1923 переведений до наук.-дослідної кафедри історії укр. культури (Харків). 1919–25 викладав у Чернігівському ін-ті народної освіти (ІНО), Чернігівському технікумі історію культури, історію громад. рухів та соц. думки; завідував бібліотечною секцією (1919), позашкільним відділом (1920) Чернігівської політпросвіти, відділом наук. пропаганди Чернігівської губ. політпросвіти (1922). З 1923 – зав. Чернігівського губ. іст. архіву, а з серпня – завідувач губ. арх. управлінням (до червня 1925). 1925 Д. на запрошення переїхав до Харкова. 1925–29 працював інспектором та заст. голови (1930) Українського комітету охорони пам'яток культури. Сприяв орг-ції вищої архівної освіти та аспірантури. 1925–28 викладав у Харківському ІНО. Співпрацював в істор. секції ВУАН (1924–30) та Всеукраїнській наук. асоціації сходознавства (1930–33). Чл. Харківського наук. т-ва, голова Іст. секції (1925–29); відп. секретар Шевченківського комітету (1925–33) та Комісії увічнення пам'яті М. Коцюбинського (1926–33). Опублікував нариси та іст. дослідження: «Селянські рухи в Україні після 1861 р.» (1928), «Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині 19 ст.» (1928); «Музеї на Україні» (1929); підготував до друку розвідки з історії церкви в Україні (залишилися не виданими) та монографію «Богдан Хмельницький і Туреччина» (ухвалена до друку в «Записках» Іст.-філол. т-ва у Празі). 1933 заарештований за звинуваченням у контррев. діяльності та засуджений до п'яти років виправних робіт. Заслання

відбував у БАМлагу (1934–36). Після звільнення склав докторантський іспит при Ін-ті історії АН СРСР, але до звання допущений не був. Через заборону проживати у великих містах України, працював учителем у провінції. Під час нім. окупації Д. поновлено на посаді проф. Харків. ун-ту, очолював т-во «Просвіта». 1943 емігрував, з 1959 жив у США. Активний співробітник наук. і громад. установ укр. еміграції (УНТ у Празі, НТШ, УВАН). Опублікував іст. розвідки і популярні нариси з історії визвол. боротьби в Україні, історії укр. еміграції, а також нариси мемуарного характеру (зокрема, «2-й відділ в БАМлагу ГПУ–НКВД», 1965). Помер у Річмонді (штат Вірджинія, США).

О. Коваль, І. Матяш (Київ).

ДУДИНСЬКИЙ РОМАН (18.3.1880 – 14.7.1920) – укр. військ. діяч, сотник Легіону Українських січових стрільців, отаман (майор) Української галицької армії. Н. в с. Луб'яках Збаразького р-ну Тернопільського воєводства (тепер Тернопільська обл.). Після закінчення гімназії навчався у Львівському політехнічному ін-ті. 1914–17 командував сотнею Легіону УСС. 1914–16 сотня Д. відзначилась під час боїв у районі Синьовидного і Маківки у Карпатах та над р. Стрипою. 1919 командував Коломийською (2-ю) бригадою УГА. Потрапив у більшовицький полон. Перебував у таборі Кожухів під Москвою, де й загинув.

ДУКЕ ГЕОРГЕ (р. н. невід. – 1685) – молд. господар. 1681 після страти Ю. Хмельницького тур. уряд призначив Д. управляти Правобережною Україною. Присвоївши титул «господаря земель молд. і земель укр.» і поставивши «наказним гетьманом» Яна Драгинича, Д. поставив собі за мету заселити спустошене війною Правобережжя на засадах козацького устрою. Через деякий час захоплений поляками в полон, вивезений до Львова, де й помер.

ДУМІН (Думин) ОСИП (1893–1945) – укр. військ. діяч, письменник (літ. псевдонім Антін Крезуб), сотник січових стрільців. Н. в Галичині. Під час Першої світової війни служив у австр. армії. В одному з боїв Д. потрапив у рос. полон. Працював у копальнях на Криворіжжі. Підпільно Д. разом з Є. Скалієм організував загін з полонених галичан, який 14.1.1918 прибув до Києва та увійшов до складу Куреня січових стрільців. 1918–19 Д. – командир сотні, куреня, полку, а згодом і арм. групи УСС. 1920–21 – командир партизанського загону на Трипільщині. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 перебував у еміграції. 1921–25 – чл. Української військової орг-ції. Очолював відділ розвідки Начальної команди УВО. З 1945 доля Д. невідома. Автор іст. праць: «Нарис історії укр.-польськ. війни 1918–19», «Історія легіону УСС», «Партизани», співавтор праці «Історії українського війська» (1938).

ДУНДЕР ВАЦЛАВ (11.08.1817 – 1879) – австр. службовець, фольклорист. Чех за походженням. Н. у Бржістві (Чехія). Освіту здобув в ун-ті у Празі. 1840 прибув до Львова, де працював у Крайовому стат. управлінні. 1855–60 займав таку ж посаду у Кракові, а згодом знову у Львові (до 1873). Протягом 1840 – навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту. 1873 переведений на роботу в Дирекцію держ. маєтків і лісів у Болахові. Як начальник відділу статистики 1873 вийшов на пенсію. Був кореспондентом чеських газ. і журн., писав про історію та географію Галичини, життя нац. меншин краю, висвітлював історію Галицько-Волинського князівства. Спілкувався з укр. селянами виключно укр. мовою. Мав тісні контакти з Я. Головацьким, А. Петрушевичем та ін., з якими консультувався щодо своїх наук. досліджень, зокрема з питань топоніміки. Багато зробив для ознайомлення чеської громадськості з укр. фольклором – перекладав укр. нар. пісні, казки, приказки, прислів'я тощо («Збірник слов'янських народних пісень», 1851) та ін. Однією з найважливіших публікацій є статті про укр. нар. звичаї та обряди («Різдвяна картинка з Галичини», «Свято Йордана», «Картини і квіти з духовного і поетичного життя східних слов'ян», «Нариси з життя українців» та ін.). Д. стежив за розвитком укр. літератури в Галичині, краші її зразки перекладав чеською мовою (зокрема, повість М. Устияновича «Месть верховниці»). Вважається першим чеським автором, який досліджував творчість Т. Шевченка (1860). Автор кількох розвідок про пісенно-муз. життя укр. народу («Погляд на стан музики на Україні», «Пісні народні слов'янські» та ін.).

М. Криль (Львів).

ДУХНОВИЧ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ (24.4.1803 – 30.3.1865) – закарпатський громад. діяч, письменник і педагог. Н. в с. Тополя на Пряшівщині (тепер Словаччина). 1821 закінчив ужгородську гімназію, а в 1827 – богословську семінарію. 1847 видав буквар «Книга для читання», а 1850 – перший в Угорщині укр. календар-альманах «Поздоровлення русинів на рік 1850». 1850 заснував у Пряшеві «Литературное заведение», яке займалося культ.-просвіт. діяльністю. Написав патріотичні поезії: «Я русин був, єсьм і буду», «Підкарпатській Русини» та ін. Автор двох драм, підручників для народ. шкіл – «Книжиця читальня». Разом з А. Добрянським домагався запровадження на Закарпатті викладання укр. мови у школах. Уся діяльність Д. була спрямована на боротьбу проти зугорщення Закарпаття. Помер у м. Пряшеві. Закарпатські русофіли використали ім'я Д. для анти-укр. діяльності в «Обществе ім. Духновича».

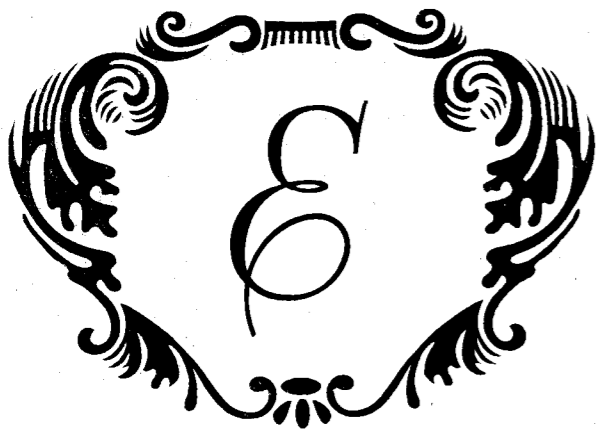
ДЯДИЧЕНКО ВАДИМ АРХИПОВИЧ (17(30).5.1909 – 24.8.1973) – історик, доктор іст. наук (1961), проф. (1962). Н. у Чернігові. 1929 за-

кінчив соц.-екон. відділ Чернігівського ІНО. 1940 здобув учену ступінь канд. іст. наук (тема дисертації – «Семен Палій»). Займався вивченням сусп.-політ. історії Лівобережної України 17–18 ст. 1960 захистив докторську дисертацію. З 1961 очолював відділ історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць «Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в 17–18 ст.» (1954), «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в кінці 17 – на поч. 18 ст.» (1958), «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 – поч. 18 ст.» (1959) та ін. Брав участь у колективних роботах «Нарис історії України» (1942), «Визвольна війна 1648–54 рр. і возз'єднання України з Росією» (1954), «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (1970) та ін.

С. Білокінь (Київ).

ДЯЧЕНКО МИХАЙЛО (22.3.1910 – 23.2.1951; псевдоніми: Марко Боєслав, Гомін, В. Романів) – укр. поет, діяч ОУН–УПА. Н. у с. Боднарів на Станіславщині (тепер Івано-Франківської обл.). Походив із селянської родини, віком у два роки залишився сиротою. 1929 закінчив Станіславську гімназію, згодом – с.-г. школу, правничий ф-т Львівського ун-ту. З 1930 – чл. ОУН. Після студій працював у с. Боднарів директором рай. молочарні, займав громад.-політ. і просв. роботою. У цей період випустив збірки поезій: «Іскри» (Станіслав, 1936), «Юні дні» (Станіслав, 1938), «Село» (Львів, 1939), прозову брошуру «Земля плаче» (1936), п'єсу «І звідки те взялось. Картина з господарського життя в 3-х діях» (Станіслав, 1938). 1937 був ув'язнений польськ. поліцією за проукр. діяльність, після звільнення перебував під таємним наглядом. У березні 1939

заарештований вдруге за участь в ОУНівському підпіллі. Після втечі із в'язниці (18.9.1939) нелегально пробрався на Холмщину. Працював учителем, опублікував збірку поезій «Вони прийдуть» (1941). Як підпільник ОУН часто їздив до Кракова, там міг контактувати з О. Ольжичем і О. Телігою. Під час нацистської окупації (1941 – вересень 1944) проживав у с. Боднарів, працюючи у т-ві «Сільський господар», керуючи роботою читальні «Просвіти». Друкувався у часописах «Дорога», «Наші дні». 1942 вступив до лав УПА, організовував Об'єднання укр. письменників і журналістів у Станіславі. З осені 1944 – у збройному підпіллі. Відтоді редагував повстанський журн. «Чорний ліс» Станіславського відтинку УПА. Під псевдонімом Марко Боєслав видав збірку поезій «Непокірні слова», «В хоробру путь», «Вітчизна кличе», «Протест» та ін. Автор драми «Сталь без іржі», друкувався у підпільній періодиці («Шлях перемоги», «Лісовик», «На чагах», «За Україну», «Чорний ліс»). 28.8.1948 за літ.-журн. та пропагандистську діяльність був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги. Загинув у с. Дзвиняч (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Поезія Д. була логічним продовженням його політ.-військ. діяльності, присвячена громадянській тематиці (суто політ., історіософська поезія, мотиви сусп. призначення мистецтва). Засобами «інкрустації» поезії виступають пейзажі, античні образи, герої з нац. історії, образи-повтори інших поетів (І. Франко, П. Тичина) у власній худ. інтерпретації. Антитеза Є. Маланюка «стилет–стило» стала наріжною у мистецькій концепції Д. Творчість Д. – вагомий внесок в укр. поезію Резистансу (Опору).

ЕЛЕКЦІЙНИЙ СЕЙМ (від лат. elector – той, що обирає) – в Речі Посполитій 16–18 ст. сейм, що скликався для виборів короля. Відбувався після конвокаційного сейму. Часто в Е.с. брали участь представники укр. козацтва, духовенства й міщан.

ЕМІГРАЦІЯ (лат. emigratio – виселення, виїзд) – добровільне або вимушене переміщення нас. з однієї країни в іншу з метою постійного або тимчасового перебування в ній. Е. може бути тривала – з метою постійного поселення; тимчасова – емігрант після певного часу повертається на батьківщину; і сезонна – у певні пори року чи на періодичні заробітки. Залежно від причин, які спонукають до переселення, Е. буває трудова (екон.) і політ. Крім цього, може мати місце внутр. Е., тобто переселення в межах однієї держави або одного етнічного простору.

Перша велика хвиля політ. Е. українців пов'язана з поразкою військ *Карла XII* і його союзника гетьмана *І. Мазепи* у *Полтавській битві 1709* від армії Петра I. Т. зв. мазепинська Е. складалася з представників вищої козац. старшини на чолі з гетьманом (у еміграції) *П. Орликом*, ген. обозним *І. Ломиковським*, ген. осавулою *Г. Герщиком*, ген. бунчужним *Ф. Мировичем* та ін. Мазепинці-емігранти вели політ. діяльність (у Туреччині, Франції, Швеції, Польщі), пропагували ідею незалежної України при дворах європ. монархів, підтримували контакти із запорізькими козаками, які після зруйнування моск. військами *Чортомлицької Січі* (1709) перейшли на тер. Османської імперії. Наступними політ. емігрантами стали запорожці, які після ліквідації Нової Січі у червні 1775 перейшли на тур. тер. і з дозволу султанського уряду заснували *Задунайську Січ* у гирлі Дунаю.

Виключно політ. характер мала Е. наук. і громад. діячів із Наддніпрянської України у 1870-х. Серед них *М. Драгоманов*, *М. Зібер*, *С. Подолінський*, *Ф. Вовк* та ін. Їхня діяльність у Відні, Женеві, Львові сприяла формуванню укр. нац. ідеї.

На поч. 20 ст. ряд вихідців із Наддніпрянщини перебували в Галичині (*Д. Антонович*, *В. Винниченко*, *С. Петлюра*, *М. Порш*, *О. Скоропис-Йолтуховський* та ін.). Посилення поліцейського режиму в Рос. імперії після революції 1905–1907 спричинило нову хвилю еміграції до країн Зх. Європи. Сюди емігрували такі видатні вчені й літератори, як *Д. Донцов*, *В. Дорошенко*, *А. Жук*, *М. Залізник*, *Л. Юркевич* та ін. З цією Е. пов'язана діяльність *Союзу визволення України*, засн. 1914 у Львові.

Першою історично відомою трудовою Е. з укр. земель було переселення українців із пд.-сх. *Пряшівщини* у Бачку (тер. між Тисою і Дунаєм у сучас. Воеводині) в 1-й пол. 18 ст., яке заохочував австр. уряд. Емігранти-українці осіли в селах Великий Керестур (згодом – Руський Керестур) і Коцур. Починаючи з 1740 вихідці з України селилися також у Банаті – в поселеннях Новий Сад, Крижавці, Кардовець та ін. Наприк. 18 – на поч. 19 ст. частина жителів Керестура і Коцура переселилася у сусідні місцевості Бачки, а також Срем і Славонію (іст. обл. на тер. сучас. Хорватії). Наприк. 19 ст. австр. уряд став заохочувати Е. українців у Боснію і Герцеговину, куди прибуло близько 14 тис. переселенців із Галичини. Вони заснували поселення Дуброва, Дев'ятин, Камениця, Ціленець, Гайова та ін. 1866–93 Галичину і Пн. Буковину охопило переселення до Рос. імперії. Найвищою піднесення воно досягло 1892, коли кількість емігрантів становила понад 6 тис. чол.

В останній чверті 19 ст. розпочинається масова Е. з укр. земель у складі Рос. імперії на схід, переважно до Азії. Осн. маса переселенців у цьому напрямку походила з Полтавської, Чернігівської, Київської та Харківської губ. Найбільшої інтенсивності Е. досягнула під час будівництва Транссибірської магістралі (1891–95) і становила 42 тис. осіб щорічно протягом 1894–1903. Під час рос.-япон. війни 1904–05 зменшилася до 27 тис. осіб і знову значно зросла під час Столипінської агр. реформи (1906–10), досягнувши річного показника 202 тис. осіб. Загалом наприкін. 19 – на поч. 20 ст. переселення на Схід було охоплено понад 2 млн українців. Місцем їхнього найбільш компактного розселення стала пд. частина Далекого Сх. – Приморський край, Амурська обл. і пд. частина Хабаровського краю (в іст. літературі цей регіон отримав назву Зеленого Клину). 1914 тут проживало понад 500 тис. українців, які становили 58,3 % усього нас. Переселенці з України заснували в Зеленому Клині сотні сіл, хуторів та ін. поселень. У Примор'ї та Амурщині й сьогодні збереглися назви укр. поселень, зокрема Ромни, Хорол, Київка, Прилуки, Чернігівка, Харківка, Кирилівка, Кам'янець-Подільське та ін.

Іншим регіоном масового розселення українців був Пд.-Зх. Сибір і Пн. Казахстан, який наприк. 19 ст. стали називати Сірим Клином. Загалом до

нього належать сучасні Кустанайська, Тургайська, Актюбінська, Кокчетавська, Акмолінська та Пн.-Казахстанська обл. Казахстану, пд. частина Омської, Томської, Новосибірської обл. і Алтайський край Рос. Федерації. Згідно із статистичними даними, у 1890–1913 тут оселилося понад 1 млн осіб, в осн. вихідці з Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Київської, Таврійської, Чернігівської губ. Українці на Сірому Клині жили в кліматичних умовах, подібних до степових пров. Канади, де оселилися українці з Галичини та Буковини.

У рад. період Е. на Сх. розпочалася 1925. Її осн. напрямками був Сибір, Далекий Сх., Казахстан і Пн. Кавказ. У 1930-х внаслідок колективізації та голодомору 1932–33 в Україні Е. українців набула значних масштабів. Укр. переселенці оселялися переважно в промислово розвинутих регіонах, зокрема в Кузнецькому басейні. Іншу категорію укр. переселенців становили в'язні концтаборів. У роки Другої світової війни велика кількість українців була евакуйована до Азії, звідки лише незначна частина повернулася в Україну. 1945–46 у Сибір потрапила значна частина репатрійованих українців із таборів для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. У 1950–60-х українці брали активну участь в освоєнні цілинних земель у Казахстані. 1954–74 сюди переселилося з України 230 тис. осіб. Загалом на тер. Казахстану нині проживає близько 900 тис. українців.

Майже одночасно із переселенням українців на Сх. наприкін. 19 – на поч. 20 ст. відбувалася масова Е. із Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття в заокеанські країни. Сповільнений екон. розвиток укр. земель у складі Австро-Угорської монархії викликав значне агр. перенаселення – у Галичині воно становило 600 тис. осіб, а на Пн. Буковині – 60 тис. осіб). Забезпечити працею таку кількість вільних робочих рук слаборозвинута промисловість не могла. Серед значної частини населення зростали загальне зубожіння, злидні, голодування і пауперизм, що стало причиною масової Е. В останній третині 19 ст. осн. потік укр. Е. спрямувався до США. Перші укр. іммігранти з'явилися в цій країні у 1860-х. Наприк. 1870-х великі групи переселенців почали прибувати у США із лемківських пов. Галичини – Лиського і Сяноцького. Поступово еміграційний рух набрав значних масштабів. Так, у 1881–84 галицькі землі щорічно покидало понад 1000 осіб. Наприк. 1880-х Е. укр. селян у США стала набирати масового характеру. За дан. деяких дослідників, у 1897 кількість укр. емігрантів у цій країні становила 150–200 тис. осіб. Серед переселенців переважали лемки (понад 100 тис. осіб) і бойки із Турківського, Сколівського і гірських місцевостей Самбірського та Старосамбірського пов. На поч. 20 ст. в Е. до США було втягнуте подільське селянство. 1902–03 еміграційний рух охопив Скалатський, Збарзький, Тернопільський, Терехівський пов.

В умовах наближення Першої світової війни в Е. укр. селянства спостерігається тенденція до постійного зростання. За перше півріччя 1914 кількість емігрантів перевершила всі рекорди кількох попередніх років і досягла 33775 осіб. Загалом у довоєнний період до США виїхало майже 255 тис. осіб. Осн. місцями їхнього поселення стали шт. Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Огайо і Коннектикут.

У кін. 19 ст. серед еміграційних напрямків зростаючою інтенсивністю виділялася Е. в Канаду. Її започаткували емігранти із с. Небилова Калуського пов. В. Єленяк та І. Пилипівський, які 7.9.1891 прибули до Монреаля. 1894 переселенням у цьому напрямку був охоплений весь Калуський пов. 1891–95 з Галичини і Пн. Буковини до Канади емігрували лише незначні групи укр. селян. Ситуація докорінно змінилася 1896, коли еміграційний рух охопив Покуття і частково Бучацький, Борщівський, Чортківський, Терехівський пов. 1897 до Канади прибуло 6 тис. укр. селян. З цього часу Е. в канад. напрямку постійно зростала і 1907 становила 18 тис. осіб. За підрахунками дослідників, на рубежі 19–20 ст. до Канади емігрувало з Галичини і Буковини 149387 українців. Основний контингент селян-емігрантів рекрутувався із пов. галицького Поділля: Гусятинського, Чортківського, Борщівського, Заліщицького; покутських – Городенківського і Снятинського. У Пн. Буковині до таких належали Кіцманський, Чернівецький і Вижицький пов. Гол. осередками укр. Е. в Канаді стали пров. Манітоба, Альберта, Саскачеван.

Першими емігрантами у Латинській Америці стала родина *М. Морозовича* із Золочівського пов., яка 1872 прибула в браз. штат Парана. Однак до 1890 Е. у цьому напрямку мала спорадичний характер і час від часу проявлялася у Збарзькому, Кам'янецькому, Бродівському, Золочівському пов. 1891 еміграційний рух до Бразилії почав набирати масового характеру і охопив Бережанщину, Тернопільщину, Перемишлянщину, Бібреччину. Така ситуація тривала до 1894, коли переселення з названих пов. у Бразилію стало набирати гарячково-го характеру. Воно охопило й такі пов., звідки селяни в цьому напрямку раніше не емігрували – Жидачівський, Станіславський, Рава-Руський, Снятинський. Абсолютний рекорд переселення до Бразилії було встановлено у Бібрському пов., звідки 1894 емігрувало 1786 осіб. Загалом, за офіційним звітом Галицького намісництва, Е. у Бразилію було охоплено 19 пов. Ще більшого розмаху еміграційний рух до цієї країни набув 1895, коли загальна кількість емігрантів досягла 11 тис. чол. У березні 1896 бразильський уряд ужив заходів для часткового обмеження Е., що, однак, не позначилося на кількості емігруючих із Галичини. Навпаки, переселення зростало і охопило ще й Поділля. За підрахунками *О. Олесківа*, у квітня по червень 1896 «бразильська гарячка» вирвала з краю близько 5 тис.

осіб. У цей період такої інтенсивності переселення не знав жодний еміграційний напрямок. Із 1.1.1897 імміграційна політика Бразилії зазнала деяких змін, гол. з них було скасування безкоштовного проїзду в країну европ. емігрантів. Це привело до різкого скорочення еміграційного потоку зі Сх. Галичини. 1898–1908 Е. у цьому напрямку була незначною, а в окремі роки мала місце навіть рееміграція. 1908–10 на Сх. Галичину припала друга хвиля «бразильської гарячки». В епіцентрі еміграційного руху опинилися Сокальський, Бережанський і Тернопільський пов. Загалом наприкін. 19 – на поч. 20 ст. у Бразилію переселилося майже 40 тис. укр. селян. Абсолютна більшість із них оселилася в шт. Парана (33529 чол.), в поселеннях Прудентополіс, Ріу-Кляро, Антоніо Кандідо, Нова Галісія, Гуарані, Итапара та ін. Менше галицьких селян браз. уряд розселив у шт., які спеціалізувалися на виробн. кави: Сан-Паулу, Ріу-Гранді-ду-Сул, Санта-Катаріна, Еспіріту-Санту, Мінас-Жераіс.

Паралельно з еміграційними потоками до Бразилії відбувалося переселення галичан і буковинців до Аргентини. Е. до цієї країни розпочалася 1897, коли в пров. Санта-Фе прибуло 47 осіб з околиць Скалата. Проте станом на 1900 в Аргентині налічувалося лише 80 укр. родин. 1901–03 переселення у цьому напрямку охопило Тлумацький і Станіславський, а на Пн. Буковині – Кіцманський пов. Загалом переселення в Аргентину не набуло масового характеру і на 1914 у цій країні налічувалося бл. 10 тис. українців (переважно вихідців із Тлумацького й Станіславського пов.), які компактно проживали в пров. Місіонес на колоніях Апостолес, Азара і Санта-Фе.

Наприкін. 19 – на поч. 20 ст., водночас із переселенням українців до Америки, значною була і сезонна Е. до европ. країн. Селянство Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття масово емігрувало до Румунії, Данії, Швеції, Швейцарії, Франції, Великої Британії і навіть Португалії. Однак найчисленніший відхід заробітчан був спрямований у Німеччину. У кін. 19 ст. Німеччина перетворилася на головний центр европ. континентальної імміграції. Перші випадки заробітчанства українців у Німеччині зафіксовані 1898 у Тлумацькому, Бібрському і Яворівському пов. Поступово сезонна Е. у вказаному напрямку стала набирати величезних масштабів, досягнувши 1913 – 97 384 чол. Більшість сезонних заробітчан працювала у с. г. Водночас значна частина наймалася на вугільні шахти, цегельні з-ди та ін. підприємства.

Перша світова війна 1914–18 і поразка визв. змагань в Україні викликали масову політ. Е., здебільшого військ. і працівників адміністрації УНР та ЗУНР. 1919 на тер. Чехо-Словаччини було інтерновано у таборах близько 10 тис. вояків *Української галицької армії*. 1920 на тер. Польщі знайшла притулок 40-тисячна армія УНР, а також її керівництво на чолі з *С. Петлюрою*. Крім того, укр.

політ. емігранти оселилися в Австрії, Німеччині, Румунії, Югославії. Станом на 1921 кількість укр. емігрантів у европ. країнах становила майже 100 тис. осіб. Після рішення *Ради послів* Антанти від 14.3.1923 про передачу Галичини Польщі більша частина емігрантів повернулася на батьківщину. Решта переїхала до Франції, Бельгії та заокеанських країн. Гол. осередками укр. еміграції стали Прага, Варшава та Відень. Укр. політ. емігранти користувалися в країнах перебування правом політ. притулку. В 1930-х вони стали масово приймати громадянство країн імміграції.

У період між двома світовими війнами (1919–39) відбувалася трудова Е. з укр. земель у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Найбільше емігрантів припадало на Галичину, Волинь та Полісся. У своєму розвитку міжвоєнна Е. пройшла кілька етапів. Найбільш масового характеру вона досягла у 1926–29. У період світової екон. кризи і в перші роки після неї переселення було зведене до мінімуму і дещо збільшилося в 1936–39. На укр. Е. у 1920–30-х визначальний вплив справило імміграційне законодавство США. У травні 1921 було прийнято новий імміграційний закон, відомий у літературі як «закон Ділінгама». Гол. його ідея полягала в запровадженні т. зв. права квоти. Згідно з ним, у США щорічно могло бути допущено не більше 3% іммігрантів від загальної кількості осіб, що належали до даної національності за переписом 1910. «Права квоти» не обмежувало імміграції держ. службовців, туристів та іноземців, які протягом одного року проживали в Канаді, Нью-Фаундленді, Мексиці, на Кубі та в країнах Центр. Америки. 1924 у США було прийнято новий імміграційний закон (відомий як «закон Джонсона»), за яким річна квота для кожної країни становила 2% від загальної кількості осіб даної національності, що перебували в Сполучених Штатах за переписом 1890. Це означало, що кожного року в країну могло бути допущено тільки 164 667 осіб, що привело до різкого скорочення Е. до США. Впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття сюди емігрувало 10 тис. українців. Поруч із США деякі імміграційні обмеження були прийняті 1923 урядом Канади. Проте переселення українців у цьому напрямку залишалося досить значним (у 1919–39 до Канади емігрувало майже 70 тис. осіб). Великих масштабів досягла Е. до Аргентини, куди переселилося майже 50 тис. осіб. Переселення у цю країну користувалося незмінною популярністю на Волині та Поліссі. Бл. 10 тис. українців у міжвоєнний період емігрували до Бразилії та по кілька тисяч до Парагваю, Уругваю і Перу. Серед европ. країн українці емігрували переважно до Франції, частково до Німеччини, Бельгії та Латвії. Загалом у міжвоєнний період еміграційним рухом було охоплено понад 220 тис. осіб.

Друга світова війна викликала нову хвилю укр. політ. Е. Згідно з офіц. статистикою, 1947 у зх.

окупаційних зонах Німеччини перебувало 177 630 українців, в Австрії – 21 893, в Італії – 11 тис. Усі вони отримали право політ. притулку, а згодом можливість Е. до різних країн. Правове становище повоєнних емігрантів визначали окупаційні власті, а з 1947 міжнар. інституції під егідою ООН. З 1947 розпочалося переселення емігрантів до країн постійного проживання. Першими їх почали приймати Бельгія і Велика Британія, згодом – США, Канада, Аргентина, Венесуела, Австралія та ін. країни. Процес переселення тривав до 1957. Як наслідок, 80 тис. українців емігрували до США, 30 тис. – до Канади, 20 тис. – до Австралії та Нової Зеландії, 20 тис. – до Великої Британії, по 10 тис. – до Франції та Бельгії, 7 тис. – до Бразилії, 6 тис. – до Аргентини. Частина емігрантів, які були поселені в европ. країнах, згодом переїхала до США і Канади. Е. українців в заокеанські країни після 1957 майже повністю припинилася.

Після проголошення незалежності України (1991) у її зх. регіонах спостерігається масова сезонна еміграція до Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини. У центр. та пн. обл. країни масового характеру набув виїзд на заробітки до Рос. Федерації, Білорусі та країн Балтії. У 2-й пол. 1990-х значної інтенсивності досягла тимчасова Е. до країн Зх. Європи – Німеччини, Греції, Португалії, Іспанії, Великої Британії. Крім того, тисячі українців, переважно із зх. частини України, виїхали на постійне місце проживання до Канади, США, Австралії.

С. Качараба (Львів).

ЕМІГРАЦІЯ ВІЙСЬКОВА 1920-х – 1) Процес переміщення вояків і старшин *Армії УНР, Української галицької армії*, та окремих повстанських відділів, зумовлений поразкою нац.-визв. змагань 1921–21. 2) Сукупність військовиків-емігрантів, що опинилися за кордоном. Найчисленніші осередки Е. в. знаходились у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, згодом виникли у Франції та Німеччині.

Першими військ. емігрантами стали у 1918–19 старшини *Збройних сил Української Держави* гетьмана *П. Скоропадського*. Початок масштабної військ. еміграції поклав вихід за кордон відділів УГА. У травні 1919 під час наступу польськ. військ Гірська бригада (ком. от. Черський) та частини груп «Старий Самбір» (ком. от. Мацейович), «Глибока» (ком. сот. Средик), «Крукеничі» (ком. полк. Средович) Самбірської бригади були відрізані від осн. сил і змушені перейти через Карпати на тер. Чехо-Словаччини. Після роззброєння вояків розмістили у таборі *Німецьке-Яблонне*. У серед. серпня 1920 до Чехо-Словаччини перейшла група вояків-галичан на чолі з ген. *А. Кравсом* із 5-ї Херсонської д-зії Армії УНР. Вона була розміщена в таборі у *Ліберцях*. Протягом літа-осені 1920 склад інтернованих поповнювався втікачами з польськ. полону, біженцями з Галичини та колишніми військово-

полоненими-галичанами з Італії. 1921 частину інтернованих з обох таборів було переведено до табору в Йозефові (понад 1300 чол.). Під час перебування у таборах інтерновані галичани не поривали зв'язку з урядом ЗУНР на чолі з *Є. Петрушевичем*.

У Румунії першими були інтерновані в листопаді 1920 друга кулеметна бригада (ком. підполк. Г. Порохівський) та деякі підрозділи 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. Невдовзі до них додалися окремі повстанські відділи із захопленої більшовиками території України, українці з білих армій, рештки військ ген. *А. Гулого-Гуленка* та загонів *Н. Махна*. На 1921 чисельність інтернованих становила близько 900 осіб. Вони були розселені в таборах «Читауя» (Брашов), «Бартоломея» (Брашов), «Рада негру» (Фегераш) та в кількох монастирях. 1921 усі військові були зведені у табір «Касте» (Орадя-Маре). Через укр. таборову адм-цію інтерновані підтримували зв'язок із вищими військ. структурами Армії УНР.

Найбільша кількість інтернованих вояків опинилась у Польщі. Польськ. кордон у листопаді 1920 перейшли осн. військ. з'єднання Армії УНР: Запорізька стрілецька (ком. ген. Г. Базильський), 2-га Волинська (ком. ген. *О. Загородський*), 3-тя Залізна (ком. ген. *О. Удовиченко*), 4-та Київська (ком. ген. *Ю. Тютюнник*), 5-та Херсонська (ком. полк. *А. Долуд*), 6-та Стрілецька (ком. ген. *М. Безручко*), Кулеметна (ком. полк. *А. Пузицький*), Окрема кінна (ком. ген. *І. Омелянович-Павленко*) дивізії, держ. та штабні установи й окремі військ. частини. Інтерновані були розміщені у таборах Олександрів-Куявський, Вадовиці, Петроків, Пикulich, Ланцут, Каліш, Шталково та Щеп'юрно. На січень 1921 їхня загальна кількість становила 17 464 осіб. Гол. отаман *С. Петлюра* перебував у Тарнові (з 1923 – у Варшаві), а урядові установи УНР – у Тарнові та Ченстохові.

Загальна чисельність військ. еміграції у Європі становила 50–60 тис. осіб. Початковий період таборового життя був найтяжчим щодо матеріальних умов і морально-психологічного стану емігрантів. Не вистачало найнеобхіднішого (продуктів, одягу, взуття, приладів для навчання тощо). Згодом завдяки зусиллям уряду УНР вдалося поліпшити харчування та постачання вояків, нормалізувати їхній табірний побут. Усі табори утримувалися урядами країн перебування. Значну допомогу інтернованим надавали міжнар. й укр. громад. та благодійні т-ва. Для поліпшення матеріальних умов із вояків створювалися команди й сотні для роботи на пром. та буд. об'єктах. Проблемами поранених і хворих опікувалася заснована в 1921 Укр. (з 1923 – Всеукр.) спілка військ. інвалідів.

Збереження орг. структури армії, реорганізація її відповідно до вимог стану інтернування, піднесення боєздатності та морального духу були в центрі

уваги політ. і військ. керівництва УНР. Військ. формування зберігали свою цілісність, продовжували діяти згорнуті апарати штабів куренів, полків, бригад та дивізій, функціонували керівні центри – Військ. мін-во, Ген. штаб, Вища військ. рада, Гол. команда військ УНР. Відбувалось військ. навчання вояків. Підготовку старшин на підвищення їхнього фахового рівня здійснювали Спільна юнацька школа, військ. ф-тет Укр. нар. ун-ту, школи адм. старшин та жандармерії, Електротехнічна школа, Академ. курси Ген. штабу. В кожному таборі діяли курси для підвищення кваліфікації старшин та підстаршин, а в дивізіях – піхотні, саперні, гарматні, кіннотні тощо курси. Вояки УГА поглиблювали фахові знання на спец. курсах, а згодом у старшинських школах в таборах у Чехо-Словаччині, а з Румунії їх направляли для навчання на старшинські курси у таборах Каліша й Щеп'юрно. На високий рівень була поставлена загальноосвітня, культ.-виховна та видавнича справа. Існували школи, гімназії, Нар. ун-т, що дало можливість ліквідувати неписьменність та підвищити освітній рівень вояків. У таборах діяли театри, хори, мист. гуртки й т-ва, б-ки, друкувалася велика кількість часописів і газет. Незважаючи на всі заходи командування по збереженню військ. формацій, кількість інтернованих зменшувалася: не припинялося дезертирство з таборів, частина вояків репатріювалася в Україну, деякі подалися на навчання до вищих шкіл, головним чином у Чехо-Словаччині.

Після невдалої спроби розгорнути збройну антибільшовицьку боротьбу на теренах України (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*) військ. політика керівництва УНР зазнала корекції. До цього змусили зміни у відносинах з урядами країн перебування військ. емігрантів. Задовольнившись тер. надбаннями за рахунок укр. земель, Польща, Чехо-Словаччина й Румунія стали на шлях поступового налагодження взаємин із рад. Росією й згортання режиму інтернування та функціонування таборів. За цих умов розпочалося переведення армії на цивільний стан: активізувалася робота шкіл різного рівня, широкого розповсюдження набули фахові курси, де вояки отримували цивільні спеціальності. Після ліквідації таборів (Румунія – 1923, Чехо-Словаччина – 1924–25, Польща – 1924) Армія УНР як регулярна збройна формація перестала існувати, вояки отримали статус політ. емігрантів і почали шукати притулку як у країнах осідку, так і в ін. державах Європи (переважно Німеччина, Франція) та за океаном (США, Канада).

Роботою із збереження орг. основ укр. війська керував спец. штаб на чолі з ген. В. Кушем (згодом – ген. *П. Шандруком*), який підлягав військ. міністру уряду УНР в екзилі ген. *В. Сальському*. Зі штабом співпрацювали орг. колишніх вояків – «Товариство вояків армії УНР», «Громада старшин 6-ї стрілецької дивізії», «Українська ста-

ниця» (усі – Польща), «Спілка старшин» (Румунія), «Союз українських старшин» (Чехо-Словаччина), «Товариство вояків армії УНР» (Франція) та ін. 1932 на обліку в штабі перебувало 4 тис. старшин та 900 підстаршин. Існували військ. об'єднання прогетьманського спрямування – «Товариство запорожців» (Чехо-Словаччина) та «Союз українських старшин» (Німеччина). У 2-й пол. 1920-х у місцях нового осідку емігрантів продовжували утворюватися місцеві військ. об'єднання колишніх вояків. Провадилася робота із збору і систематизації іст. пам'яток доби визв. змагань, започаткована 1921 Військ.-іст. управою Генштабу і створеним при ній Гол. військ.-іст. музеєм-архівом Армії УНР, та виданню воєнно-іст. матеріалів. Із 1925 цими справами переймалися т-во «Музей визвольної боротьби» (Прага) та «Українське воєнно-історичне товариство» (Польща).

Більшість кол. вояків укр. армій відійшла від політ. діяльності. Окремі представники військ. еміграції включилися до нового напрямку політ. боротьби, взяли участь у створенні та діяльності *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*.

А. Буравченков (Київ).

ЕМСЬКИЙ АКТ (ЕМСЬКИЙ УКАЗ) 1876 – розпорядження рос. імператора Олександра II, спрямоване проти укр. нац.-культ. руху і підписане 18.5.1876 у м. Емс (Німеччина). Адресувався м-вам внутр. справ та нар. освіти, а також III відділенню імператорської канцелярії. Поява Е. у. стала наслідком діяльності «Особливої наради для припинення українофільської пропаганди», що була скликана восени 1875 за участю міністрів внутр. справ та освіти, обер-прокурора Синоду й нар. III відділення у зв'язку із запискою «Про т. зв. українофільський рух» голови Київ. археограф. комісії М. Юзефовича (він теж брав участь у роботі наради). За рекомендацією цієї наради Е. у. забороняв ввозити з-за кордону будь-які книги укр. мовою, видавати укр. мовою оригінальні твори і робити переклади з ін. мов, за винятком іст. пам'яток та худ. літ-ри з обов'язковим збереженням рос. орфографії. Були заборонені також сценічні вистави, тексти для нот і публічні читання укр. мовою. Львівській газ. «Слово», як ворожій укр. рухові, передбачалося надання матеріальної підтримки. За шкідливий вплив і залучення до ред. неблагонадійних осіб припинялося видання «Киевского телеграфа». Місцевій адм. наказувалося посилити нагляд, щоб у поч. школах не велось викладання укр. мовою, а з бібліотек були вилучені укр. книги. Попечителі навч. округів – Харківського, Київського і Одеського – зобов'язані були подати списки викладачів із позначкою про їхню благонадійність щодо «українофільських тенденцій» (за найменших сумнівів вони мали бути замінені вихідцями з великорос. губ.). Рекоменду-

валося в подальшому в ці навч. округи призначати переважно викладачів-росіян, а українців розподіляти в навч. заклади СПб, Казанського і Оренбурзького округів. На підставі Е. у. на невизначений термін закривалося Київ. відділення Рос. географ. т-ва. Як невірні та небезпечні агітатори «з краю» мали бути вислані під таємний нагляд і з заборонаю в'їзду в пд. губ. та столиці *М. Драгоманов* і *П. Чубинський*. Е. у. з невеликими поправками 1881 діяв до революції 1905–07, але формально так і не був відмінений.

Т. Полещук (Львів).

ЕРЛЕ АЛЬФОНС (1888 – р. см. невід.) – укр. і австр. військ. діяч, отаман (майор) *Української галицької армії*. Німець за походженням. Під час Першої світової війни – офіцер австр. армії. В листопаді 1918 перейшов на службу в УГА. В кін. 1918 Е. – нач. штабу *Начальної команди УГА*, згодом – начальник штабу Першого корпусу УГА. В листопаді 1919 входив до складу укр. делегації, яка вела переговори у Жмеринці з представниками Добровольчої армії ген. *А. Денікіна*. В лютому–квітні 1920 Е. змушений служити в *Червоній Українській галицькій армії*. В кін. квітня 1920 разом із *Ю. Головінським* і *О. Луцьким* став ініціатором переходу ЧУГА на бік *Армії Української Народної Республіки*. Восени 1920 Е. разом з ін. старшинами УГА був інтернований у польськ. таборі в Тухолі (поблизу Гданська). Через деякий час утік із табору. Жив у Австрії. Подальша його доля невідома.

ЕРНСТ ФЕДІР ЛЮДВІГОВИЧ (Теодор-Ріхард Людвігович; 28.10(9.11).1891 – 28.10.1942) – укр. історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. Н. у Києві в родині вихідців із Німеччини. Закінчив Глухівську чоловічу гімназію на Сумщині (1901–09). Навчався в Берлінському (1909–10) та Київ. (1910–14, 1918–19) ун-тах. 1912–14 на широкій джерельній базі підготував конкурсну роботу «Київська архітектура 17–18 віків». 1914 як нім. підданий засланий у р-н Челябінська. 1917 повернувся до Києва, де завершив навчання в ун-ті. У монографії «Українське мистецтво 17–18 віків» (1919) одним із перших визначив предмет укр. мистецтвознавства, подав перший суцільний, синтетичний огляд історії укр. мист. 17–18 ст. З кін. 1917 працював у галузі охорони пам'яток як учений інструктор ВУКОПМІСу, 1926–30 – київ. крайовий інспектор по Київщині, Волині, Поділлі й Чернігівщині при Наркомосі УСРР. З березня 1919 – редактор мистецтва Біографічної комісії ВУАН, проф. Київ. археол. (1922–24) та Київ. худ. ін-тів. Зробив вагомий внесок у справу створення музейних закладів України та Києва, формування їхніх мист. збірок. 1918–22 доклав чимало зусиль до збереження київ. музейних збірок та приватних колекцій від пограбувань і варварського нищення, розпоча-

того антирелігійною кампанією. У лютому–березні 1918 Е. у складі Комісії з опису пошкоджених пам'яток Києва від бойових дій у січні 1918 здійснив огляд і опис найвизначніших пам'яток архітектури та історії міста, підготував роботу «Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.», в якій змалював жахливу картину пошкоджених будівель та знищених колекцій. Дослідник описав унікальні збірки мист. та старовини *М. Грушевського* і *В. Кричевського*, знищені під час зумисного обстрілу будинку голови УЦР більшовицькими військами. Член комісії з орг-ції Лаврського музею культів, Київ. картинної галереї (тепер Музей рос. мист.), Музею мист. ВУАН (тепер Музей мистецтв ім. Ханенків). З грудня 1923 – зав. худ. відділом Всеукр. іст. музею імені Т. Шевченка (за 10 років роботи довів кількість муз. експонатів до 5,5 тис.). Влаштував бл. 10 тематичних виставок, видав їхні каталоги. Один із фундаторів, учений секретар Археол. ком-ту (1921–24), дійсний член Софійської комісії (1921, 1923–1931) та Всеукр. археол. ком-ту ВУАН (з 1924). З 1929 другий чл. паритетної комісії з обміну культ. цінностями між РСФРР та УСРР (від ВУЦВК), чл. ком-ту з упорядкування Шевченкової могили і комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Харкові. Член низки наук. і творчих т-в, зокрема Київ. т-ва охорони пам'яток старовини та мист., Істор. т-ва Нестора Літописця, Товариства діячів укр. пластичного мистецтва, Укр. т-ва архітекторів та ін. Підготував монографії про Шевченка-малюра, І. Рєпіна, М. Мурашка (не видані), численні розвідки, присвячені Г. Нарбуту, Г. Гольпайну і відомим діячам укр. науки та культури, з якими йому довелося співпрацювати (Г. Павлуцькому, М. Біляшівському, Д. Шербаківському, В. Модзалевському), киевознавчі праці (про надгробок П. Рум'янцева-Задубайського у Лаврі, дерев'яну Златоустівську церкву, бурсу, контракти й контрактовий будинок). Автор концепції славнозвісного провідника «Київ» (1930) та 249 статей до нього.

У жовтні 1933 заарештований і засланий. Створив музей Біломорсько-Балтійського каналу в Повенці, 1936–37 завідував музеєм будівництва каналу Москва–Волга у м. Дмитрові. 1937 переїхав до Алма-Ати, де працював заст. директора Казах. нац. худ. галереї. У грудні 1937 став членом Спілки рад. художників. З 1938 обіймав посаду заст. директора Башкир. держ. худ. музею. У липні 1941 заарештований і згодом розстріляний в Уфі (Росія).

С. Білокінь, С. Панькова (Київ).

ЕСЕРИ (Партія соціалістів-революціонерів, ПСР) – рос. соц. партія, найбільш масова та впливова в *Росії* на поч. 20 ст. Перші орг-ції есерів виникли в серед. 1890-х із колишніх народницьких гуртків і груп у Києві (1895), Саратові (1896), Петербурзі, Пензі, Полтаві, Воронежі, Харкові, Одесі.

Вони були нечисленними, склалися переважно з інтелігенції. Політ. платформа залишалась незначеною, стара програма народників викликала великі сумніви через невдачі її втілення. Визнаючи успіхи марксизму, есери не вважали його придатним для агр. країн і залишалися на позиціях особливого шляху Росії до соціалізму. На поч. 20 ст. до есерівського руху приєдналися старі народники, які відбули каторгу і заслання (К. Брешко-Брешковська, М. Гоц, О. Минор та ін.), та екстремістськи налаштована молодь зі студентських рухів (Н. Авксентьев, Б. Савинков, А. Гоц, І. Каляев, Є. Сазонов та ін.), які й склали ядро майбутньої партії. Протягом грудня 1901–січня 1902 тривали переговори представників есерівських організацій у Берліні. Заява про утворення нової партії з'явилась у січні 1902 в есерівській газеті «Революционная Россия». Остаточна редакція програми й статут партії прийняті на Установчому з'їзді 29.12.1905–4.1.1906 у Фінляндії. В основу програми була покладена есерівська доктрина демократичного соціалізму й особливого шляху до нього агр. країн, насамперед, Росії. Головні засади есерівського соціалізму склали політ. демократія і соціалізація землі. Програма партії передбачала встановлення демократичної республіки, загальне виборче право, демократичні свободи. Держ. устрій – федеративна республіка з широкою автономією міськ. та сільськ. громад, а також національних регіонів, із визнанням за останніми права на самовизначення. Гол. екон. вимогою була соціалізація землі (ліквідація приватної власності на землю та передача її у розпорядження місц. органів самоврядування з подальшим розподіленням за зрівняльно-трудовою нормою). У питанні тактики ПСР визнавала як легальні методи (агітація, пропаганда, парламентська діяльність), так і нелегальні насильницькі методи (страйки, бойкот, повстання тощо). На відміну від соц.-демократів, Е. визнавали й широко застосовували індивідуальний терор як ефективний засіб політ. боротьби проти самодержавства. У квітні 1902 терорист. актом проти міністра внутр. справ В. Сип'ягіна розпочала свою діяльність Бойова організація (утворена наприк. 1901), яка посідала автономне становище у партії, мала власний статут, касу та ін. (керівники – Г. Гершуні, 1901–03; Є. Азеф, 1903–08). Більшість терорист. актів було здійснено у роки революції 1905–07, з 1908 кількість збройних акцій значно зменшилася, а після вбивства П. Столипіна (1911) терорист. діяльність фактично припинилася. Під час революції 1905–07 есери брали участь в орг-ції та проведеної різних за формою антиурядових виступів у містах, селах, в армії, на флоті. За активного сприяння ПСР була утворена Трудова група у Державній Думі. Репресивна політика царизму щодо есерів у пореволюц. період призвела до згорання їхньої діяльності в Росії. Більшість лідерів емігрувала, до 1917 партія перебувала на не-

легальному становищі. ПСР активізувала свою діяльність після Лютневої революції 1917, стала провідною політ. партією Росії. Влітку 1917 вона налічувала близько 1 млн членів, які об'єднувалися у 436 орг-ціях. Лідери – М. Авксентьев, В. Чернов, М. Гоц, В. Зензинов, О. Керенський. Орган ЦК – газ. «Дело народа». Разом із РСДРП (меншовиків) есери стали правлячою партією. Вони мали найбільше представництво і відігравали провідну роль у місцевих радах та Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті (голова – М. Авксентьев). Представники Е. входили до Тимчасового уряду – М. Авксентьев, В. Чернов, С. Маслов та ін. О. Керенський послідовно обіймав посади міністра внутр. справ, військ. і мор. міністра, з 24.7.1917 – голови уряду.

Есерівські орг-ції в Україні у 1917 налічували бл. 69 тис. чл. Лідери – О. Зарубін, Й. Скловський, К. Сухових. Есери входили до складу *Української Центральної Ради* і *Малої Ради* (Й. Скловський, С. Сараджев), *Генерального Секретаріату УНР* (О. Зарубін). Відповідно до програмних вимог партії, есери негативно ставились до укр. автономії, утримались при голосуванні за III та IV Універсали.

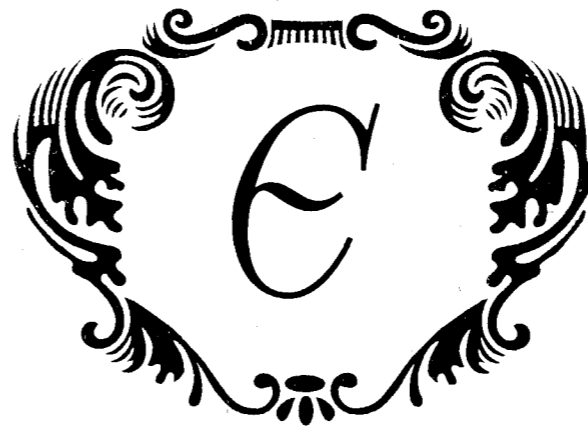
З літа 1917 посилювалися розбіжності в партії, її ліве крило слідом за більшовиками виступало проти Тимчасового уряду за передачу влади радам. Е. засудили жовтневий переворот, назвали його «злочинним перед батьківщиною і революцією». У листопаді 1917 стався остаточний розкол партії, була утворена окрема Партія лівих соціалістів-революціонерів. Есери отримали 40% голосів на виборах до Всерос. установчих зборів, В. Чернов був обраний їхнім головою. У травні 1918 рада партії прийняла рішення про збройну боротьбу проти рад. влади під гаслом Установчих зборів. Спираючись на підтримку повсталих частин Чехословацького корпусу, есери влітку 1918 встановили свою владу в Поволжі та Сибіру, сформували кілька регіональних урядів (Комуч у Самарі, Тимчасовий Сибірський уряд, Директорію в Уфі та ін.). Вони організували низку антирад. виступів (в Ярославлі, Муромі та ін.) й терорист. актів проти більшовицьких лідерів (В. Ульянова, В. Володарського, М. Урицького). Наприк. 1918 есерівські уряди були скинуті адм. О. Колчаком. 1919–20 Е. вели боротьбу проти рад. влади. 1922 відбувся один із перших у рад. Росії політ. судових процесів над лідерами правих есерів, частина їх була засуджена до страти, решта – до тюремного ув'язнення. З арештом 1925 останнього складу ЦК ПСР партія фактично припинила існування, діяла лише есерівська еміграція. Колишні чл. партії в СРСР зазнали політ. переслідувань, були репресовані.

О. Бойко (Київ).

«ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК» – серія неперіодичних видань *Наукового товариства імені Т. Шевченка* у Львові (з 1898 – Етнограф. комісії

НТШ). Збірник виходив спочатку раз на рік, згодом – переважно двічі. Перші два томи вийшли за ред. М. Грушевського, наступні – за ред. І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колесси, С. Людкевича. Протягом 1895–1929 вийшло 40 томів. Друкувалися етнограф. та фольклорні матеріали, зібрані переважно на західноукр. землях. У кожному окремому томі вміщувалися матеріали, об'єднані тематично, переважно твори одного жанру («Колядки й щедрівки», «Народні оповідання про опришків», «Галицько-руські народні приповідки», «Галицько-руські народні мелодії»). У деяких томах фольклорні та етнограф. знахідки були згруповані за регіональною ознакою («Народні пісні з Галицької Лемківщини», «Етнографічні матеріали з Угорської Русі»).

С. Панькова (Київ).

ЄВГЕНІЙ IV (1383–23.2.1447) – папа римський з 1431. Вів боротьбу проти Базельського собору (скликаний у 1431), який прагнув поставити собор вище папської влади і обрав 1439 нового папу Фелікса V («антипапу»). 1438 Є. IV скликав новий собор у Феррарі (1438–39). Собор 1439 був перенесений у Флоренцію (1439–42) і завершив свою роботу в Римі (1443–45). У роботі собору взяла участь візант. імп. Іоанн VIII Палеолог, Константинопольський патріарх Йосиф II і митрополит київ. Ісидор, які після тривалих переговорів з Є. IV уклали Флорентійську унію 1439. За підтримки володарів Європи Є. IV добився розпуску Базельського собору.

ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА (1071–9.5.1109) – київ. князівна, дочка великого князя київ. Всеволода Ярославовича, сестра *Володимира Мономаха*, нім. імператриця. В юному віці вийшла заміж за маркграфа Пн. Саксонії, але незабаром овдовіла. 1088 була повінчана з нім. імп. Генріхом IV під іменем Адельгейди. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київ.

кн. у боротьбі проти саксонських володарів і сприяти об'єднанню православної та католицької церков. Наприк. 1093 Є. В., не витримавши брутального поведіння з боку чоловіка, змушена була покинути Німеччину і виїхала до Каносси (Пн. Італія). Церковні собори в Констанції П'яченці (1095), на яких виступала Є. В., засудили поведінку Генріха IV. 1097 виїхала до Угорщини, а звідти – в Україну. 1106 постриглася в черниці. Похована у соборі Успення Богородиці в Києві.

«ЄЖОВЩИНА» – кампанія тотальних репресій у СРСР 1936–38 із великими «чистками» і показовими політ. процесами. Назва походить від прізвища М. Єжова, призначеного наркомом внутр. справ СРСР замість Г. Ягоди у вересні 1936. Фактично М. Єжов прийшов у Нар. комісаріат внутр. справ із готовим планом репресивних дій, насамперед проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто *Й. Сталіну*. Досить згадати, що в добу «Є.» були поєднані ті, кого оголосили правими ухильниками, з «троцькістсько-зінов'євським блоком», тобто лівими. Концепцію такого поєднання М. Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою почав працювати у 1935. Він уже тоді сформулював апріорні обвинувачення у терорист. прагненнях кол. учасників опозиції (Сталін власноруч, на прохання М. Єжова, відредагував рукопис і висловив рекомендації). Фактично М. Єжов підготував програмний документ для тотальної ліквідації всіх кол. опозиціонерів та інакодумців. Не випадково у цей час сталінське керівництво зробило особливий акцент на викритті «прихованих» троцькістів. Розпочалася підготовка до моск. судового процесу «паралельного антирадянського троцькістського центру», за яким були засуджені до страти Г. П'ятаков та ін. кол. більшовицькі вожді. Активно формувалася органами НКВД і «троцькістська периферія», зокрема в Україні фабрикувалися справи «троцькістської терористичної організації», «контрреволюційної троцькістської організації», «об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку», за якими було знищено тих, хто в минулому належав до троцькістської опозиції або симпатизував їй (напр., Ю. Коцюбинський та ін.). Лінія на винищення кол. політ. суперників також реалізувалася у фабрикації справи «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів» (П. Любченко, А. Хвиля, Т. Таран та ін.). Під час «Є.» було проведено тотальну чистку НКВД. Цим процесом керував особисто М. Єжов, який у лютому 1938 саме для цього приїздив в Україну. Було «вичищено» 14 тис. чекістів, чийми руками у попередні роки чинилися свавілля і терор (у т.ч. в Україні 1119 тільки керівних працівників, серед них шефа ГПУ НКВД В. Балицького). Типовими ознаками «Є.» були офіційний дозвіл ЦК ВКП(б) органам НКВД здійснювати

«методи фізичного впливу» (застосовувати тортури), подальше вдосконалення системи концтаборів і колоній, винищення людей за плановими списками («лімітами»), етнічні чистки. Кількість обвинувачених у «контрреволюційних злочинах» зростає 1937 порівняно з 1930 у 10 разів. Під час «Є.» було здійснено масові розстріли на Соловках, зокрема в'язнів з України. Використавши М. Єжова як знаряддя терору, Сталін усунув його від керівництва НКВД у грудні 1938 (був заарештований у квітні 1939 за обвинуваченням у керівництві «заколотницькою організацією у військ. і органах НКВД» та «у здійсненні шпигунства на користь іноземних розвідок») і розстріляний у лютому 1940. Традиції «Є.» пережили її творця і були тривалий час притаманні комуністичній держ.-політ. системі.

Ю. Шаповал (Київ).

ЄЗУЇТИ – чл. найбільш впливового католицького чернечого ордену. Засн. у 1534 іспанцем Ігнатієм Лойолою у Парижі й затверджений папою римським Павлом III під назвою «Згромадження Ісуса» 27.9.1540. Гол. метою ордену стало проповідування ідей християнства, поширення впливу католицької церкви і зміцнення влади папи римського (за пропозицією Є. Ватиканський собор 1869–70 прийняв догмат про непогіршність папи). Орг. принципи ордену будувались на основі суворої дисципліни, безумовного підпорядкування лише генералові ордену («чорному папі»), або папі римському. Чл. ордену мали право ходити у цивільному одязі, відмовлятися від клятв і здійснювати будь-які дії, що йшли на користь католицькій церкві. Деякі принципи діяльності Є., якими вони користувалися для досягнення своєї мети, дали підставу приписати їм девіз: «Мета виправдовує засоби». В 16–17 ст., намагаючись поширити свій вплив, Є. діяли в багатьох країнах світу, зокрема в Індії (з 1542), Японії (з 1549), Китаї (з 1563), на Філіппінах (з 1594) та ін. У серед. 16 ст. Є. поширили свій вплив на Україну. Спроби Є. активно впливати на політ. життя европ. країн привели до заборони їхньої діяльності у Португалії, Франції, Іспанії та формальної ліквідації ордену папою Климентом XIV 1773. 1814 орден був відновлений папою Пієм VII. Із 16 ст. для проповідування ідей християнства і виховання своїх прихильників, створювались єзуїтські школи, які відзначались високим рівнем викладання. В Україні такі школи були створені у Львові (1608), Луцьку (1609), Києві (1690) та ін. містах. 1661 грамотою польськ. короля Яна II Казимира Львівська єзуїтська колегія була реформована в ун-т. На укр. землях у складі Рос. імперії Є. змушені були припинити свою діяльність 1820, а в Зх. Україні 1939. На поч. 1990-х 20 ст. діяльність ордену в Україні була відновлена.

ЄЛЕЦЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – один із найстаріших монастирів в Україні, заснова-

ний 1069. Згодом монастир став однією з фортець на підступах до Києва. 1239 був зруйнований монг.-тат., а 1445–99 відбудований знову. Монастир має велику бібліотеку. Найстарішою пам'яткою Єлецького монастиря є побудований в 11 ст. Успенський собор. Нині монастир перетворено на музей-заповідник.

ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА (18(29).12.1709–25.12.1761 (5.1.1762)). – рос. імператриця з 25.11.1741, дочка *Петра I* і *Катерини I*. Вступила на престол внаслідок дворцевого перевороту й усунення від влади рос. імп. *Івана IV Антоновича*. 1744 вийшла заміж за молодого співака О. Розумовського. З поч. 1750-х фактичне керівництво внутр. політикою держави здійснював П. Шувалов, зовн. – О. Бестужев-Рюмін і М. Воронцов. Складність зовн.-політ. становища Рос. імперії (загострення відносин із Туреччиною та Пруссією) і намагання у зв'язку з цим царського уряду залучити на свій бік козац. старшину привело до відновлення Є. П. гетьманства. На *Глухівській раді 1750* гетьманом України було обрано К. Розумовського. За час правління Є. П. здійснено ряд екон. і фін. реформ, засновано Моск. ун-т (1755) і Академію мист. (1757). За царювання Є. П. Росія вела Семилітню війну 1756–63.

ЄЛИЗАВЕТА ЯРОСЛАВНА (р. н. невід. – 1076) – дочка великого кн. київ. *Ярослава Мудрого*. 1044 вийшла заміж за норв. принца Гаральда Суворого. 1046 Гаральд за підтримки Я. Мудрого став норв. королем. Шлюб Є. Я. зміцнив зв'язки *Київської держави* з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії 1067 Є. Я. стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена.

ЄРЕМІЯ II (рр. н. і см. невід.) – константинопольський патріарх (1572–79, 1580–84, 1589–95). Протягом 1587–89 двічі відвідав Україну. Перебуваючи на укр. землях, провів ряд реформ: надав широкі права братствам, а Львівському Успенському братству – право ставропігії (грудень 1586); зобов'язав митрополитів щорічно скликати церк. собори; позбавив сану всіх багатоженців, в т. ч. київ. митрополита архимандрита Т. Злобу; призначив київ. митрополитом М. Рогозу та патріаршим екзархом луцького єпископа К. Терлецького. 1589 здійснив подорож до Москви, де був змушений погодитись на заснування патріархату. Реформи, проведені Є. II, особливо надання широких прав братствам, викликали невдоволення серед укр. єпископів і, певною мірою, дали поштовх до укладення *Берестейської унії 1596*.

ЄРОШЕВИЧ ПЕТРО (1870 – після 1945) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Під час нац.-визвол. боротьби 1917–21 командував 12-ю піхотною дивізією 2-го Подільського корпусу *Армії*

Української Народної Республіки, згодом – командир 1-ї Пн. (Волинської) дивізії. Призначався заст. міністра військ. справ, ген. інспектором Армії УНР. Під час еміграції жив у Польщі. 1945 заарештований рад. спецслужбами. Подальша доля його невідома.

ЄСЬКОВИЧ МИХАЙЛО (Мисько, Черкашенин; 16 ст.) – козац. отаман. У 50-х 16 ст. перебував на Запоріжжі. В березні 1556 разом із отаманом Млинським за наказом гетьмана Д. Вишневецького очолив козац. загін (300 чол.), який здійснив спільно з моск. військом на чолі з дяком Ржевським похід на тур.-татар. фортеці Іслам-Кермен, Очаків і Волам-Кермен. Після відступу моск. загонів організував мор. похід Азовським морем на Керч, а потім – у кримські володіння ширинських беїв. 1557 за дорученням Д. Вишневецького їздив до польськ. короля *Сигізмунда II Августа* і до моск. царя *Івана IV Васильовича*.

ЄФРЕМОВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6(18).10.1876 – після 1939; за ін. дан. – 1937) – видатний укр. громад.-політ. і держ. діяч, літ. критик, історик літератури, акад. *Укр. академії наук* (з 1919), дійсний чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* у Львові. Н. в с. Пальчик Звенигородського пов. на Київщині (тепер Катеринопільський р-н Черкаської обл.) у родині священника. 1891–96 навчався в Київ. духовній семінарії, згодом закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира. Політ. діяльність розпочав у студентські роки, ставши чл. *Загальної української безпартійної демократичної організації*. Наприк. 1904 Є. разом із Б. Грінченком, М. Левицьким, Ф. Матушевським та ін. створив *Українську радикальну партію*, яка 1905 за його ініціативою об'єдналася з *Українською демократичною партією*, отримавши назву *Українська радикально-демократична партія*. 1905 очолив *Селянський союз*. 1908 Є. став одним із засновників і активним діячем *Товариства українських поступовців*. Співробітничав у багатьох укр. періодичних виданнях – *«Зоря»*, *«Правда»*, *«Записки НТШ»*, *«Киевская старина»*, *«Літературно-науковий вісник»*, *«Рада»*, *«Нова рада»*, *«Україна»* та ін., друкував у них статті публіцистичного та іст.-літ. характеру. 1895–1918 – один із керівників видавництва *«Вік»*. За гострі публіцистичні виступи на захист укр. нац. культури і політ. свобод у дореволюц. період неодноразово заарештовувався рос. властями. В березні 1917 Є. увійшов до складу *Української Центральної Ради*, а в квітні 1917 на *Українському Національному Конгресі* обраний заступником голови УЦР і чл. *Малої Ради*. Після створення 15(28).6.1917 пер-

шого укр. уряду – *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* Є. обіймав у ньому пост ген. секретаря міжнац. справ. З вересня 1917 Є. очолював *Українську партію соціалістів-федералістів*. З квітня 1918 до травня 1920 офіц. посад не обіймав. Із встановленням рад. влади в Україні змушений перейти на нелегальне становище і переховуватися. Восени 1919 на прохання Укр. академії наук Є. було амністовано. Позбавлений можливості займатися активною політ. діяльністю, Є., будучи віце-президентом (1922–28) та головою Управи (1924–28) УАН, проводив велику наук. і наук.-орг. роботу, очолював ряд наук. т-в і комісій, напр., Комісію для вид. пам'яток новітнього письменства України, Комісію для складання біографічного словника діячів України, Істор.-літ. т-во при УАН та ін. Залишаючись непримирним противником більшовицького режиму, Є., на думку деяких дослідників (Н. Павлушкова, В. Плющ, В. Шмельов та ін.), 1920–28 створив і очолив діяльність таємних опозиційних орг-цій *Братство української державності* та *Спілку визволення України*, які послідовно відстоювали ідею укр. державності. В липні 1929 Є. було заарештовано і звинувачено в орг-ції та керівництві СВУ. В квітні 1930 засуджений до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією. Перші 7 років ув'язнення відбував у Ярославському політизоляторі, потім його переведено до Володимирської тюрми. З 1939 доля Є. невідома.

Є. був одним із найвидатніших представників неоранієнства в укр. л-рі. Він вважав, що провідною ідеєю в історії укр. л-ри завжди була «визвольна-національна ідея». Є. – автор монографічних нарисів про видатних укр. письменників: «Марко Вовчок» (1907), «Тарас Шевченко» (1914), «Співець боротьби і контрастів» (1913) (у виданні 1926 – «Іван Франко»), «Михайло Коцюбинський» (1922), «Іван Нечуй-Левицький», «Іван Карпенко-Карий» (1924), «Панас Мирний» (1928) та ін. Однією з найвизначніших праць Є. було видання «Шоденника» і «Листування» Т. Шевченка (1927–28). Істор.-літ. погляди Є. найповніше представлені у його фундаментальній двотомній праці «Історія українського письменства» (1911).

ЄФРЕМОВ СЕРГІЙ (1893 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, підполк. *Армії УНР*. З 1917 очолював Українську військову раду Катеринославщини, делегат *Всеукраїнських військових з'їздів 1917*. 1918 командував гайдамацьким полком у боях проти більшовиків на Катеринославщині (тепер Дніпропетровська обл.). З 1921 перебував на Закарпатті. В березні 1939 призначений головнокоманд. збройними силами Карпатської України – Карпатською Січчю. Під час еміграції жив у США.

ЖАБОТИНСЬКИЙ ОНУФРІВСЬКИЙ МОНАСТІР – чол. монастир у Черкаському пов. Розташовувався поруч із м. Медведівка. Заснований не пізніше 1706 (Саме тоді Київський митрополит Варлаам Ясинський просив для монастиря підтримки від гетьмана *І. Мазени*). 1752 його відновлено коштом Чигиринського старости кн. Яна Каєтана Яблоновського. Храмів було два: дерев'яний соборний Успенський (1758–62) з бічними вівтарями Миколи Чудотворця і великомучениці Варвари та кам'яний теплий во ім'я преп. Онуфрія Великого (1711). У монастирі зберігалися дві місцевошановані ікони: Успіння Божої Матері та преп. Онуфрія Великого.
С. Білокінь (Київ).

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 – облога укр. армією на чолі з гетьманом *Б. Хмельницьким* польськ. військ під Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Наприк. серпня 1653 польська армія під командуванням короля *Яна II Казимира* вирушила в Україну і зосередилась під м. Жванцем поблизу Кам'янця. Назустріч польськ. частинам виступила укр. армія, до якої наприк. вересня приєдналися татар. загони на чолі з ханом *Іслам-Гіреєм III*. У запеклих боях козаки завдали ряду поразок польськ. частинам і оточили королівське військо. Облога тривала понад два місяці. У польськ. таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польськ. армією нависла загроза неминучої катастрофи. Але 5(15).12.1653 кримський хан, підкуплений королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин *Б. Хмельницький* був змушений піти на перемир'я. За умовами перемир'я *Білоцерківський мирний договір 1651* скасовувався, а відносини між Україною і Польщею регулювалися на основі *Зборівського договору 1649*. Польський король зобов'язався сплатити кримському ханові контрибу-

цію у розмірі 100 тис. злотих і на підставі таємного договору дозволив протягом 40 днів грабувати населення і брати ясир на Волині.

ЖДАНОВИЧ (Ждановський) АНТІН (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періодів *Хмельниччини* і *Руїни*, київ. полковник (1650–53, 1655–56). До 1648 був козацьким сотником. Брав участь у *Національно-визвольній війні укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1649 за наказом гетьмана обороняв Київ від наступаючих польсько-литов. військ. Після загибелі *С.-М. Кричевського* в серпні 1649 призначений київ. полковником. Ж. як представник укр. сторони входив до складу укр.-польської воєнної комісії, яка спостерігала за дотриманням умов *Білоцерківського мирного договору 1651*. Учасник багатьох дипломатичних місій до Туреччини (1650, 1651), Московщини (1654, 1656) та ін. країн. 1653 прибув на чолі укр. посольства до Варшави, де, незважаючи на дипломатичний статус, був заарештований і ув'язнений. Лише 1655 звільнений з ув'язнення *Я. Радзивілло*. 1655 знову очолив Київ. полк, з 1656 – генеральний суддя. 1657 за дорученням *Б. Хмельницького* призначений наказним гетьманом 20-тис. корпусу, який спільно з військами семигородського князя *Юрія II Ракочія* і швед. короля *Карла X Густава* брав участь у бойових діях проти Польщі. Союзницькі війська, визволивши Галичину, поступово зайняли значну частину території Польщі, зокрема міста Ланцут, Краків і Варшаву. Влітку 1657 деякі непорозуміння між союзниками і демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козац. військ, очолюваних Ж., від продовження воєнних дій і повернення в Україну. Звістка про самовільний відступ корпусу Ж. з Польщі тяжко вразила *Б. Хмельницького* і стала однією з причин його передчасної смерті. Після смерті *Б. Хмельницького* Ж. підтримував гетьмана *І. Виговського*. Учасник *Котопської битви 1659*. 1659 був послом І. Виговського до польськ. короля і турецьк. султана. 1660 Ж. потрапив у москов. полон, де, очевидно, і загинув.

ЖЕЛЯБОВ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ (17(29). 8.1851–3(15). 4.1881) – революціонер-народник. Н. в с. Миколаївка Феодосійського пов. Таврійської губ. 1869 закінчив навчання у Керченській гімназії і вступив на юрид. ф-т Новоросійського (Одеського) ун-ту. 1871 за участь у студентських виступах був відчислений з навч. закладу і висланий з Одеси. 1873 жив у Городищі Київської губ. (тепер Черкаська обл.), брав активну участь в роботі Київської Громади, був учасником «ходіння в народ» у Херсонській і Катеринославській губ. За участь в укр. народницькому русі неодноразово заарештовувався. 1877–78 Ж. був підсудним під час процесу над народниками (процес 193-х) у Петербурзі, але через брак доказів звільнений. У цей період своєї діяльності зблизився

з визначними діячами укр. нац. руху *М. Драгомановим*, *В. Антоновичем* та ін. З 1879 – член народницької організації «Земля і Воля». Після розколу «Землі і Воли» став одним із керівників партії «Народна Воля». Створив ряд найважливіших програмних документів організації. Під керівництвом Ж. засновано першу в *Російській імперії* газ. для робітників – «Рабочая газета». Один з організаторів замаху на імператора *Олександра II* 1(13).3.1881. Напередодні 27.2(11.3) був заарештований. Ж. добився прилучення своєї справи до судового процесу про вбивство царя. Страчений 3(15).4.1881.

ЖЕРЕБ – один з т. зв. Божих судів, засіб встановлення винного за випадковою ознакою. У старому укр. судовому процесі при відсутності прямих доказів злочину кидали Ж. Результат Ж. розглядався як прояв волі вищої сили, яка стверджувала або відкидала звинувачення. Подекуди Ж. зберігався до останнього часу у звичаєвому праві при поділі майна.

ЖИВА ЦЕРКВА (ін. назви – Синодальна Церква, Обновленська Церква) – церковна структура, що існувала в Україні у 1920–30-х. У травні 1922 у Москві за ініціативою ГПУ було створене альтернативне до Патріарха Тихона церковне управління (див. також *Тихонівці*). Фундаторами Ж. Ц. були протоієрей *О.І. Введенський*, єпископи *Антонін* (Грановський) та *Леонід* (Скобеєв). В Україні Ж. Ц. виникла 25.10.1923 на Соборі в Харкові, де було проголошено утворення нової Церкви на чолі з митрополитом *Пименом* (Пеговим), зв'язаним із ГПУ. З чекістами співробітничали й ін. керівники Ж. Ц. – архієпископ *Донецький Андрій*, протоієрей *Б. Т. Дикарев* (секретар Синоду). ГПУ надавало Ж. Ц. щомісячну допомогу й оплачувало окремі її заходи. На Всеукр. помісному соборі обновленців (травень 1925) проголошено автокефалію цієї Церкви, затверджену Всесоюзним собором обновленців (жовтень 1925). Часом найбільшого піднесення обновленського руху в Україні були 1925–26 (у січні 1926 вона налічувала 3500 парафій). З поч. 1926 одержала підтримку вселенського патріарха *Василія III*, а через Москов. Св. Синод і від патріарха Єрусалимського *Даміана*. У травні 1928 на 3-му Соборі Ж. Ц. (був присутній представник Вселенського Патріархату архимандрит *Василій Димопуло*) було затверджено статут Церкви і прийнято спеціальну постанову «Про липківщину», що засуджувала діяльність *Української автокефальної православної церкви* і ставила завданням її ліквідацію. Після досягнення угоди (1927) з *тихонівським митрополитом Сергієм* (Старгородським) інтерес влади до Ж. Ц. зник. Багато єпископів і священників Ж. Ц. зазнали репресій. 1943 покаяння перед патріархом *Сергієм* приніс обновленський єпископ *Ювеналій* (Машковський), що завершило історію Ж. Ц. в Україні.

С. Білокінь (Київ).

«ЖИВИЙ ЛАНЦЮГ» 1990 – сусп.-політ. акція, що відбулася 22.1.1990 з нагоди відзначення 71-ї річниці об'єднання в одну державу *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки* (див. *Акт Злуки*). Проведення акції було ініційоване НРУ. Своєрідним зразком для цієї політ. дії став «живий ланцюг» 23.8.1989 з нагоди сумної річниці підписання «пакту Молотова–Ріббентропа», що з'єднав столиці Литви, Латвії, Естонії, та аналогічна акція 17.9.1989 на центр. вулицях Львова з приводу річниці вступу Червоної армії у Західну Україну. Ідея проведення «живого ланцюга» між Києвом і Львовом на знак відзначення річниці Акта Злуки була оприлюднена 3.12.1989 на мітингу в Києві. Готуючись до запланованої акції, секретаріат Руху провів значну орг-ну роботу (розроблено детальний план, підготовлено тисячі прим. агітаційної літератури, забезпечено автобусами учасників акції тощо). У «живому ланцюзі» по лінії Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ за офіц. дан. взяло участь 450 тис. осіб, а за твердженням проводу Руху – майже 1 млн осіб. За офіц. даними, у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Житомирській, Волинській обл. та м. Києві у рамках акції відбулося 30 мітингів, у яких взяло участь близько 95 тис. осіб. (найбагатолюдніші мітинги пройшли у Львові – бл. 20 тис., Тернополі – 20 тис. та Києві – до 16 тис. осіб). У Львові у руках учасників мітингу майоріло до 5 тис. нац. прапорів. На мітингах виступали представники народних фронтів Азербайджану, Вірменії, Литви, Білорусі. Масові заходи, пов'язані з відзначенням цієї події, відбулися на Сх. і Пд. Україні. У них узяли участь бл. 13 тис. осіб. Організація та проведення сусп.-політ. акції «живий ланцюг» мала засвідчити не лише єдність України, а й зблизити її зх. та сх. регіони, ліквідувати у свідомості сх. українців неприхильний образ західняка, продемонструвати реальну силу структур НРУ, використати трибуну масових мітингів для пропаганди нац.-дем. ідей та ідеалів.

О. Бойко (Ніжин).

«ЖИВОПИСНА УКРАЇНА» – серія офортів *Т. Шевченка*. «Ж. У.» була задумана *Т. Шевченком* як періодичне художнє видання про історичне минуле України, звичаї, побут, фольклор, іст. пам'ятки укр. народу. Мала виходити окремими випусками з пояснювальним текстом. 1844 вийшов єдиний випуск «Ж. У.» з шести естампів: «Дари в Чигирині 1649 року», «Судна Рада», «Старости», «У Києві», «Видубицький монастир» та «Казка». Чотири естампи супроводжувалися текстами, які написав *Т. Шевченко*. 1845 малює офорти з краєвидами *Суботова*, *Батурина*, *Чигирин*, «Похорон молоді», «Іван Підкова у Львові», «Сава Чалий», «Павло Полуботок у Петербурзі» та ін. Видання було припинене через брак коштів. 1861–62 Л. Жемчужников видав альбом офортів «Ж. У.» як додаток

до журн. «Основа». Вийшло 49 офортів за малюнками Л. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського, О. Бойдемана, В. Верещагіна.

ЖИВОТОВСЬКИЙ ПАВЛО (р. н. невід. – 1699) – укр. військ. і держ. діяч періоду Руйни. 1661–62 – полковник миргородський, 1663–72 – гадяцький полковник. У січні-лютому 1664 обороняв Глухів від польськ. військ під командуванням польськ. короля Яна II Казимира. У липні-серпні 1678 Ж. призначений наказним гетьманом, командував козац. залогом в Чигирині під час другої облоги міста турецько-татар. армією (див. *Чигиринські походи 1677–78*).

ЖИДІВСЬКИЙ (Єврейський) КУРІНЬ УГА – військ. частина *Укр. галицької армії*, яка складалася переважно з євреїв. Сформований у червні 1919 в Тернополі. Командиром куреня був поручник С. Ляйнберг. До складу куреня входили чотири сотні (по 200 стрільців), кулеметна сотня, чета кінноти, чета саперів і чета зв'язку. Курінь входив до складу Першого корпусу УГА. Відзначився в боях проти польськ. частин, а в липні 1919 – з більшовиками в р-ні Бердичева і Вінниці. У серпні 1919 курінь у складі УГА брав участь у спільному поході укр. армії на Київ. У серед. 1920 внаслідок боїв з більшовиками і епідемії тифу курінь втратив $\frac{2}{3}$ особового складу. Начальна Команда УГА була змушена розформувати курінь, а бійців розподілити по інших військ. частинах.

ЖИЛА ІВАН (р. н. невід. – 1737) – керівник одного з гайдамацьких загонів, запоріз. козак. Створив у Чорному Лісі на р. Цибульник гайдамацький загін, який діяв проти польськ. шляхти у Київ. воєводстві. Восени 1736 Ж. спільно з гайдамацькими загонами Гриви, Ведмеда, Харка, Іваниці здобули укріплені замки в Павлолі (тепер с. Попільнянського р-ну Житомирської обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.). Загинув у бою з татар. біля Переволочної (тепер затоплена водосховищем Кременчуцька ГЕС).

ЖИТЕЦЬКИЙ ГНАТ ПАВЛОВИЧ (15.2.1866–8.4.1929) – укр. джерелознавець, історик культури, літературознавець, архівіст. Н. у Кам'янці-Подільському. Син П. Житецького. Закінчив іст.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1889). 1898–1903 – ред. відділу рос. і укр. історії вид-ва «Просвещение», 1919 – часопису «Книжний вісник». 1890–1924 вчителював у серед. навч. закладах Петербурга і Києва. 1922–29 – зав. відділом рукописів Всенародної бібліотеки України разом з В. Вернадським, А. Кримським, С. Єфремовим і В. Кордтом, співзасновник Нац. бібліотеки Української Держави (1918; нині – Нац. бібліотека України ім. В. Вернадського). Один із авторів концепції створення Нац. бібліотеки України та відділу рукописів у її складі як нац. рукописного сховища. Осо-

бисто причетний до збирання найціннішого українського рукописного фонду Нац. (Всенародної) бібліотеки України 1918–28, основу якого склали особові архівні фонди В. Науменка (до його складу увійшли документи діячів Старої громади, УНТ, редакції часописів та видавничі портфелі «Киевская старина», «Україна», «Червоний шлях», «Дніпрові хвилі», «Дзвін», газет «Рада», «Народна воля», архів М. Максимовича, О. Котляревського, О. Русова, М. Шугунова, В. Гнилосірова, Д. Марковича та ін. укр. письменників і діячів, родинні зборки Гоголів-Яновських, Лопухіних-Демидових, Сулим-Войцеховичів, Плятерів, Г. Галагана, архіви професорів П. Житецького, Г. Афанасєва, О. Кістяківського, О. Лазаревського, П. Дорошенка, О. Русова та багато ін. Дійсний чл. НТШ, чл. петерб. осередку т-ва «Громада», член іст. секції та Археографічної комісії ВУАН. Автор літературознавчих праць про громадські течії 2-ї пол. 19 ст. та історію укр. культури 17–19 ст., з історії Київської громади 1860-х, серії статей про Т. Шевченка, І. Франка, М. Максимовича, М. Костомарова, О. Русова, М. Марковського, М. Драгоманова. Вивчав творчість О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого та ін. Підготував ряд археографічних публікацій, зокрема, у галузі епістолярії – листування М. Лескова, О. Лазаревського, М. Костомарова та ін. 1926–28 у зв'язку зі створенням Центрархіву Ж. брав активну участь у роботі Комісії щодо розподілу рукописного та архівного матеріалу між архівами, музеями і бібліотеками, обгрунтував недоцільність об'єднання всіх документів у межах однієї установи. Був прихильником зведеного держ. обліку документів з метою держ. охорони. Думки Ж., висловлені під час роботи Комісії з розподілу, заклали фундамент сучасного стану комплектування архівів, музеїв та бібліотек. Помер у с. Буча Київської обл., похований на Байковому кладовищі.

Л. Дубровіна (Київ).

ЖИТЕЦЬКИЙ ПАВЛО ГНАТОВИЧ (23.12.1836 (4.1.1837)–5(18).3.1911) – видат. укр. філолог і фольклорист, д. чл. НТШ, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1908). Н. в м. Кременчуці. 1864 закінчив навчання на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту. 1864–67 викладав рос. мову у Кам'янець-Подільській гімназії, в 1867–80 – у навч. закладах Києва, в 1880-х–82 – у Петербурзькому ун-ті. 1882 повернувся до Києва, викладав у колегії Павла Галагана. Ж. був активним учасником укр. політ. руху, чл. київ. «Громади», співробітником «Киевской старини». В дискусії щодо теорії М. Погодіна про нібито рос. походження княжого Києва відстоював думку, що Київська Русь – це держава укр. народу, що традиції культури і побуту тут не переривалися в усі часи, а риси укр. мови наявні ще у письмових джерелах 12–13 ст. Помер у Києві. Автор праць: «Описание Пересопницької евангелії 16 в.»

(1876), «Очерк звуковой истории малорусс. наречия в 17 и 18 вв.» (1889), «Литературная деятельность И. Вишенского» (1890), («Мысли о малорусских народных думах» (1893), «О переводах евангелия на малорусский язык» (1905), «Нарис історії української мови в 17 в.» (1914) та ін.

«ЖИТТЯ І РЕВОЛЮЦІЯ» – громад. і літ.-наук. місячник, що видавався в Києві у 1925–34 за ред. О. Дорошкевича, М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакизи та ін. Вийшло 112 чисел журн. у 92 книгах. Як позагруповий загальноукр. журн. об'єднав навколо себе письменників різних напрямів (від неокласиків до пролетарських письменників) і поколінь (від старших до початківців). Друкувались поетичні твори М. Бажана, О. Влизька, Марка і Миколи Вороних, М. Драй-Хмари, Д. Загула, В. Мисика, Є. Плужника, М. Рильського, В. Сосюри, Д. Фальківського, П. Филиповича, проза Б. Антоненка-Давидовича, М. Івченка, Г. Косинки, І. Ле, Б. Тенети, М. Черемшини, Г. Шкурупія, Ю. Яновського. На сторінках журналу з'являлися статті О. Дорошкевича, М. Зерова, Є. Кирилюка, Ю. Меженка, М. Могилянського та Ф. Якубовського з теорії, історії та критики літератури, друкувалась епістолярія та мемуаристика, хронікальні матеріали з культ. життя України, рецензувалась поточна літ. продукція. Загальна політ. ситуація 1930-х позначилася на концепції журн.: з 1932 став друкованим органом Федерації рад. письменників України, з 1933 – оргкомітету Всеукр. спілки рад. письменників. Через розходження з «лінією партії» журн. було закрито, а більшість авторів репресовано.

С. Білокінь, С. Панькова (Київ).

«ЖІНКА» – друкований орган Союзу українок. 1935–38 виходив у Львові раз на два тижні. Редагували «Ж.» М. Рудницька і О. Федак-Шепарович. Після заборони 1938 польськ. владою діяльності Союзу українок замість «Ж.» почав виходити часопис «Громадянка».

ЖМАЙЛА ПОВСТАННЯ 1625 – козацько-сел. повстання в Україні проти польськ. загарбників під керівництвом запоріз. гетьмана (1625) М. Жмайла. Польськ. уряд, занепокоєний наростанням нац.-визв. руху, послав у вересні 1625 на Київщину 30-тис. військо на чолі з польськ. польним гетьманом С. Конецьпольським. 1(10).10.1625 відбувся бій між поляками і невеликим козацьким загonom під Мошанами на Черкащині. Козаки були змушені відступити спочатку до Черкаса, а згодом – до гирла р. Цибульник. Сюди ж прибули з артилерією запорожці на чолі з гетьманом М. Жмайлом, який і став на чолі повстанців. Очолюване М. Жмайлом повстанське військо (20 тис. чол.) 15(25).10 в бою під с. Таборищем (Кіровоградська обл.) завдало значних втрат ворогові, але під натиском переважаючих польськ.

сил відступило до Курукового озера (поблизу м. Кременчука). Після невдалих спроб здобути козацький табір біля Курукового озера С. Конецьпольський був змушений піти на переговори. Враховуючи складні обставини (оточення, відсутність боеприпасів), поміркована частина козацької старшини 5.11.1625 позбавила гетьманства М. Жмайла, що виступав за продовження воєнних дій. На гетьмана було обрано М. Дорошенка, який уклав з польськ. командуванням Куруківську угоду 1625. Після припинення повстання доля М. Жмайла невідома.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 – перша пере-можна битва укр. армії під проводом Б. Хмельницького проти польськ. військ на поч. Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57. 21.1.1648 повстанські загопи спільно з запорожцями розгромили польськ. гарнізон на Запорізькій Січі і обрали гетьманом України Б. Хмельницького. На поч. квітня 1648, вимагаючи від великого коронного гетьмана М. Потоцького вивести з України урядові війська і скасувати Ординацію Війська Запорізького (1638), Б. Хмельницький на чолі козацького війська виступив з Запоріжжя. Головні шляхетські сили під командуванням М. Потоцького і польного гетьмана М. Калиновського розташувалися між Черкасами і Чигирином. 11(21).4.1648 польськ. командування вислало назустріч повсталім два авангардних загопи. Перший під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберка (бл. 6 тис. польськ. жовнірів і 2 тис. реєстровців) наступав суходолом, другий, що складався з 2 тис. іноземних найманців і 4 тис. реєстрових козаків на чолі з генеральними осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, плив на байдаках вниз по Дніпру. Біля фортеці Кодак обидва загопи мали об'єднатися і спільними зусиллями захопити Січ. Поділ польськ. війська на окремі частини блискуче використав Б. Хмельницький. 19(29).4.1648 повстанці і загін татар Тугай-бея атакували шляхетське військо в урочищі Жовті Води (неподалік тепер. м. Жовті Води Дніпропетровської обл.) і змусили його, збудувавши табір, чекати на підмогу. Однак допомога польськ. війську ззовні так і не надійшла. 24.4(4.5).1648 поблизу Кам'яного Затону на Дніпрі реєстрові козаки підняли повстання, яке очолили Ф. Джалалій і черкас. сотник Б. Товпига. Повсталі, убивши декого із старшин, 5(15).5 приєдналися до військ Б. Хмельницького. Вирішальна битва 5–6(15–16).5 завершилась повним розгромом польськ. військ в урочищі Княжі Байраки.

ЖОЛКЕВСЬКИЙ (Жовкевський) СТАНИСЛАВ (1547–7.10.1620) – польськ. діяч, коронний польний гетьман (з 1588), великий коронний гетьман (з 1613), канцлер (з 1617). В 1594–96 очолював польські війська, які королівський уряд направив на придушення повстання під проводом С. На-

ливайка. У травні 1596 Ж. обложив козацький табір в урочищі Солониця біля Лубен. Підступом заволодівши табором, наказав вирізати кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. 1601–02 керував воєнними діями польської армії проти шведів у Лівонії, участь в яких брали і запорізькі козаки під проводом гетьманів С. Кішки та І. Куцковича. 1607 розбив заколотників на чолі з М. Зебжидовським, які виступили проти Сигізмунда III Вази. З 1608 – київ. воєвода. 24.6.1610 розгромив війська В. Шуйського і 4.6.1610 зайняв Москву. 1611–20 керував воєнними діями польсько-укр. армії проти турків на Поділлі. Під час *Хотинської війни 1620–21* війська під командуванням Ж. були розбиті в Цецорській битві 1620, в якій він і загинув.

ЖУК АНДРІЙ (1880–1968) – укр. громад.-політ. діяч і публіцист, економіст і кооператор. Походив з Лубенщини. З 1901 належав до *Революційної української партії*, а з 1905 – один з лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії*, чл. ЦК УСДРП, співробітник друкованих парт. органів «Гасло» та ін. Декілька разів ув'язнювався рос. репресивними органами. Наприк. 1907 змушений виїхати в *Галичину*. Займався публіцистичною діяльністю, співпрацював з газ. соц.-дем. («Земля і Воля», «Праця») і нац.-дем. («Діло», «Рада») напрямів, ред. журнали «Економіст» і «Самопоміч». 1914–18 Ж. – один із засновників і чільних діячів *Союзу визволення України, Головної української ради, Загальної української ради*. В період існування УНР – співробітник укр. посольства у Відні та радник Міністерства закордонних справ УНР. З 1930 жив у Львові, керував статистичними бюро Ревізійного союзу укр. кооперативів (РСУК), редагував часописи «Хортиця» і «Крайова Кооперация». З 1940 перебував у Відні. Автор численних статей з суп.-політ. і економ. проблем.

ЖУКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ТИМОФІЙОВИЧ (1884–1925) – укр. військ. та держ. діяч. Полковник рос. армії. Після Лютневої революції 1917 – один із керівників укр. військ. руху та лідерів *Української партії соціалістів-революціонерів*. На II Всеукр. Військ. з'їзді обраний чл. *Українського генерального військового комітету*, від якого кооптований до Української Центральної Ради. У серпні–жовтні 1917 – представник УЦР при Генеральному штабі рос. армії в справі українізації колишнього царського війська. З 8.11.1917 – товариш генерального секретаря військ. справ. У Раді Народних Міністрів УНР – міністр військ. справ та в. о. міністра морських справ (кабінет В. Голубовича). Під час гетьманського перевороту заарештований та засуджений до 2 років ув'язнення. За часів Директорії УНР – командир Окремого кордонного корпусу, нач. залоги у Кам'янці-Подільському. Один із керівників Комітету порятунку революції, що проводив політику на по-

розуміння та співпрацю лідерів УНР з більшовицькою владою. З 1919 – на еміграції: військ. агент Директорії для постачання армії УНР, секретар президії «Закордонної делегації» УПСР. 1920–21 вів переговори з парт.-держ. керівництвом УСРР про легалізацію партії есерів та ін. укр. соц. партій і повернення чл. УПСР в Україну. 1922 повернувся на батьківщину. Помер 1925 у м. Балті Одеської обл. С. Панькова (Київ).

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 – мирний договір між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією*, підписаний 17(27).10.1676 в с. Журавному (тепер село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Завершив польськ.-тур. війну 1672–76. За умовами Ж. м. д. скасовувалася щорічна данина в сумі 22 тис. злотих, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань *Буцацького мирного договору 1672*; Поділля залишалось у складі Османської імперії; значна частина *Правобережної України* (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана П. Дорошенка. Польськ. сейм не ратифікував Ж. м. д., що призвело згодом до нової війни між Польщею і Туреччиною та укладення *Карловицького мирного договору 1699* (див. *Карловицький конгрес 1698–99*).

ЖУРАКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ (р. н. невід. – 1730) – генеральний осавул (1710–24) в уряді гетьмана І. Скоропадського. 1723–24 був одним із керівників *Генеральної військової канцелярії*. Спільно з гетьманом П. Полуботком відстоював держ. права України. 1724 Ж. було заарештовано і разом з Д. Апостолом, генеральним бунчужним Я. Лизогубом та ін. старшинами вивезено до Петербурга, де ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Останні роки життя провів на засланні.

ЖУРБА АНДРІЙ (р. н. невід. – липень 1768) – керівник гайдамацького загону під час Коліївщини, запор. козак. 1768 загін Ж. (бл. 300 чол.) спільно з загоном М. Швачки вів боротьбу проти польськ. шляхти на Київщині. У червні 1768 гайдамаки на чолі з Ж. і Швачкою здобули Фастів. Загинув у бою проти рос. каральних загонів у липні 1768 біля с. Блащинці (тепер с. Білоцерківського р-ну Київської обл.).

ЖУЧЕНКО ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) – полтав. полковник (1659–91, з перервами). Прихильник гетьмана Ю. Хмельницького. 1672 Ж. заарештував кошового отамана І. Сірка, який після скинення з гетьманства Д. Многогрішного став одним із небажаних для москов. уряду кандидатів на гетьманську булаву. Ж. закував І. Сірка у кайдани і привіз до Батурина, звідки його було відправлено до Москви, а згодом до Сибіру. Противник політики гетьмана І. Мазепи, тесть В. Кочубея та І. Іскри.

ЗАБІЛА ВІКТОР (1808 – листопад 1869) – укр. поет-романтик. Н. на хуторі Кукуріківщина на Чернігівщині. Належав до відомого старшинського роду Забіл. 1822–25 навчався у Ніжинській гімназії вищих наук кн. О. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*). 1825–34 перебував на військ. службі. Після виходу у відставку в чині поручника оселився на своєму хуторі біля м. Борзни. Приятель Т. Шевченка. Писати вірші почав із серед. 1830-х. Ліричний герой поета мріє про щасливе кохання у примарному світі фантазії, де йому радісно й легко на душі, а жорстока правда стає причиною страждань. З. називав свої твори «піснями крізь сльози». Причиною душевних мук поета стало нещасливе кохання до Любові Білозерської (сестри Ганни Барвінок – дружини П. Куліша), яку проти її волі видали заміж. Автор загальновідомих творів «Не шебечи, соловейку», «Гуде вітер вельми в полі», «Два вже літа скоро пройде...», «Човник», «От і празника діждались», «Повз двір, де мила живе», «Ох, коли б хто знав, як тяжко...», «Повіяли вітри буйні». Одна із улюблених жанрових форм З. – романс («Соловей» та ін.). Серед інших тем його творчості – суспільні («Зовсім світ перевернувся», «Сирота», «Будяк» та ін.), історичні («Палій»), гумористичні мотиви («Остап і чорт», «Весілля»). Поетична спадщина поета налічує близько 40 віршів і пісень, які дійшли до нас у друкованих збірниках, періодиці, рукописах. 1906 у Львові І. Франко видав збірку З. «Співи крізь сльози». Каменяр дав високу оцінку його творчості, назвавши його «найздібнішим і найталановитішим» поетом дошевченкової доби. Р. Крохмальний (Львів).

ЗАБІЛА (Забелло) ПЕРМЕН ПЕТРОВИЧ (28.7(9.8).1830–1917) – укр. скульптор. Н. в с. Монастирищі (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). 1850–57 – навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв, академіком якої став 1869. До 1872 жив і працював в Італії. Кращі твори З.: погруд-

дя Т. Шевченка (1869, 1872), В. Боровиковського, В. Маяковського, М. Гоголя для пам'ятника в Ніжині (1881), надмогильний пам'ятник О. Герцену в Ніщі (Франція). Помер у Лозанні (Швейцарія).

ЗАБІЛИ – укр. старшинський рід в 16–19 ст. на Чернігівщині. Засновник роду **Петро Михайлович З.** (1580–1689) – укр. держ. діяч. Н. в м. Борзні (тепер Чернігівська обл.). Був адміністратором королівського майна в м. Борзні. 1648 підтримав Б. Хмельницького. Учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1649 і 1654–55 – полковник борзненський. У червні 1654 очолював козацьку делегацію від наказного гетьмана І. Золотаренка до моск. царя. Прихильник політики гетьмана І. Виговського. 1663–69 – генеральний суддя в адміністрації гетьмана І. Брюховецького, з яким 1665 їздив до Москви. 1669–85 – генеральний обозний. 1672 З., прагнучи захопити гетьманську булаву, очолив старшинську змову проти гетьмана Д. Многогрішного. Володів значними маєтностями в Ніжинському і Чернігівському полках. Найвищі представники роду З.: **Костянтин З.** (р. н. і см. невід.) – городовий отаман у Борзні (1664, 1680, 1683), брат Петра З. **Іван З.** (р. н. і см. невід.) – козацький сотник. 1655 учасник укр. посольства до швед. короля Карла X Густава, а 1659 – посол гетьмана І. Виговського до Речі Посполитої. **Степан Петрович Забіла** (р. н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч, син Петра З. 1672 їздив з посольством від гетьмана І. Самойловича до Москви. 1678–83 – генеральний хорунжий, 1687–94 – полковник ніжинський. Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689. 1687 був одним з організаторів змови проти гетьмана І. Самойловича. **Степан З.** (р. н. і см. невід.) – укр. держ. діяч, генеральний суддя (1729–39), 1734 входив до складу правління гетьманського уряду. До цього роду належали укр. поет В. Забіла і скульптор П. Забіла.

ЗАВИСНА ОЛЕНА (за ін. дан. – Мар'яна; р. н. невід. – 1654) – героїня укр. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. У листопаді 1654 польськ. армія під командуванням М. Потоцького і С. Чарнецького вступила на Поділля й Брацлавщину. Укр. населення чинило героїчний опір загарбникам. Особливу мужність виявили захисники м. Буші Брацлавського воєводства (тепер село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) на чолі з козацьким сотником Гречкою. Після того, коли більшість захисників полягли у бою і польськ. жовніри захопили замок, дружина сотника Зависного Олена підпала пороховий льох. Внаслідок вибуху загинула сама і знищила багато ворогів. Героїчну оборону фортеці відобразив М. Старицький в іст. повісті «Облога Буші» та в іст. драмі «Оборона Буші».

ЗАВИХВОТСЬКА БИТВА 1205 – битва, яка відбулася в червні 1205 під Завихвостом (тепер Люблінське воєводство, Польща) між військ. галицько-волинського кн. Романа Мстиславича та загонами краківського кн. Лешка Білого і його союзника Конрада Мазовецького. Влітку 1205 Роман Мстиславич розпочав військ. похід на Польщу. Метою виступу стало намагання кн. припинити напади польськ. кн. на галицькі землі, зміцнити зх. кордони Галицько-Волинської держави. В ході походу князівська дружина підійшла під Люблін, де і відбулася вирішальна битва. 19.6.1205 під час запеклого бою з ворожими загонами Роман Мстиславич загинув. Є дані, що тіло Романа Мстиславича було відвезено у Галичину і поховано в Галичі.

ЗАГАЄЦЬКИЙ СВЯТОГО ІОАННА МИЛОСТИВОГО МОНАСТІР – чол. монастир. Існував біля м. Ямполь (Кременецький пов.). Побудований 1625 Іриною Козерад-Ярмолинською за благословенням Київ. митрополита П. Могили. З поч. 18 ст. до 1794 монастир належав греко-католицькій церкві. Головний храм – собор св. Іоанна Милостивого з чудотворним образом Божої Матері (дар Стефана Ярмолинського 1649). У монастирській книгозбірні зберігалось багато стародруків, зокрема Острозька Біблія. В архіві багато рукописів і документів. Тут був похований грецьк. митрополит Даниїл Ніконісавський (п. 1829).

С. Білокінь (Київ).

ЗАГАЙКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1876–1949) – укр. гром. і політ. діяч, адвокат. На поч. 20 ст. брав активну участь в укр. русі у Посянні, очолював культурні і гром. орг-ції у Перемишлі. Будучи одним з відомих діячів УНДП, 1912 став депутатом австр. парламенту. З жовтня 1918 – чл. *Української Національної Ради* ЗУНР–ЗО УНР. У листопаді 1918 очолював повітову раду Перемишля, за розпорядженням якої укр. збройні відділи в ніч з 3 на 4.11.1918 зайняли місто. Після захоплення Перемишля польськ. військ. був заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. Після завершення укр.-польськ. війни 1918–19 жив у Зх. Україні. Належав до УНДП. 1928–35 – посол до польськ. сейму, 1928–30 – віце-маршал і голова Українського сеймового клубу. У 20–30-х виступав оборонцем у багатьох політ. процесах, які польськ. окупаційний режим влаштовував над учасниками укр. нац.-патріотичного руху. Захищав під час Львів. процесу 1936 чл. ОУН О. Мащак і В. Свенціцьку. 1939–44 – віце-президент Апеляційного суду у Кракові. У повоєнний час жив у Німеччині (Баварія), де і помер.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА РАДА – укр. політ. орг-ція, яка утворилася 5.5.1915 у Відні. Виникла після розширення складу Головної української

ради. Зміна назви пояснювалась тим, що ЗУР мала представляти інтереси не лише галицькі, а й загальноукр. До складу ЗУР увійшов 21 представник від Галичини, 7 – від Буковини, а також 3 чл. *Союзу Визволення України* (В. Дорошенко, В. Козловський, О. Скоропис-Йолтуховський; пізніше А. Жук і М. Меленевський). У програмних документах ЗУР зазначалась необхідність створення незалежної держави на всій укр. етнічній тер. Укр. землі, які входили до складу Австро-Угорщини, мали отримати нац.-тер. автономію і об'єднатися в один автономний край. Провід ЗУР належав президії, до складу якої входили К. Левицький (голова УНДП), чл. – М. Василько (УНДП), Б. Бачинський (УРП), Є. Петрушевич (УНДП), Л. Бачинський (УРП), М. Ганкевич (УСДП, буковинський відділ), О. Скоропис-Йолтуховський (СВУ), згодом – Я. Веселовський (УРП) і Темницький (УСДП). Після проголошення австро-угор. урядом в листопаді 1916 створення польськ. королівства та широкої автономної Галичини з політ. перевагою для поляків ЗУР втратила вплив на укр. рух.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА БЕЗПАРТІЙНА ДЕМОКРАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ (Загальна українська організація) – укр. гром.-політ. об'єднання, засноване 1897 у Києві за ініціативою В. Антоновича і О. Кониського. Ставила собі за мету згуртувати всіх укр. діячів в одній політ. структурі. До орг-ції приєдналися всі Громади, що існували в 20 містах України. ЗУБДО заснувала літературне вид-во «Вік», організувала у Києві велику книгарню, влаштовувала шевченківські свята та ювілеї письменників, надавала допомогу укр. діячам, яких переслідувала рос. адміністрація, та ін. Поступово діяльність ЗУБДО почала набувати політ. характеру. 1904 перетворилася на Українську демократичну партію, яка, об'єднавшись з *Українською радикальною партією*, утворила *Українську демократично-радикальну партію*.

ЗАГОРОВСЬКИЙ РІЗДВО-БОГОРОДИЧНИЙ МОНАСТІР – чол. монастир. Існував у с. Воля-Загорова Хорівської волості Володимиро-Волинського пов. За переказами, існував з початку 15 ст. 1492 Олександр Загоровський пожертвував йому дзвін на 12 пудів 30 фунтів. 1548 його протекторами були маршал Петро Загоровський і його дружина Феодора (народжена княжна Сангушко), поховані згодом під вітарем соборного храму. 1710 монастирське братство разом з ігуменом Лаврентієм Драгинським перейшло в унію. 1839 монастир став православним. Храмів три: Різдва Пресв. Богородиці, теплий Всіх Святих та Воздвиження Христа Господня. У соборі перебувала місцевошанована Загоровська ікона Божої Матері. У монастирі зберігалось 57 старовинних рукописів і 42 стародруки, передані згодом до Волинського єпархіального дров-

лесховища, серед них острозьке видання творів Св. Василя Великого, яке князь К. Острозький, судячи з напису, подарував Григорію Отреп'єву та його супутникам-ченцям, разом з якими той утік із Москви.

С. Білокінь (Київ).

ЗАГРОДСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1889 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-поручник *Армії УНР*. У лютому-березні 1918 – командир піхотного куреня Запорізького загону. Наприк. березня 1918 призначений комендантом ім. гетьмана П. Дорошенка піхотного полку. З листопада 1918 З. очолював Запорізьку дивізію у складі Запорізького Корпусу, з травня 1919 – командир 6-ї дивізії Запорізької групи *Армії УНР*. У грудні 1919 – травні 1920 командував Волинською групою *Армії УНР* під час 1-го *Зимового походу*. У травні-листопаді 1920 – командир Волинської дивізії під час рад.-польськ. війни 1920. 1920 З. протягом деякого часу виконував обов'язки заступника командуючого *Армії* ген. М. Омеляновича-Павленка. В еміграції жив у Польщі, з 1949 – у США.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ – орг-ція колишніх запорізьких козаків, що існувала 1775–1828 на тер. Османської імперії, в гирлі р. Дунаю. Після зруйнування рос. урядом Запорізької Січі 1775 значна частина запорожців, намагаючись уникнути переслідувань і закріпачення, переселилася у пониззя Дунаю, у Добруджу, на півдню Туреччині тер. Турецький уряд надав запорожцям землі між Пд. Бугом і Дунаєм. 1776 у гирлі Дунаю ними була заснована перша З. С., відома в іст. джерелах під назвою Усть-Дунайської. За деякими даними, вона була на місці сучасного м. Вилково Одеської обл., за ін. – в околицях с. Караорман. 1785 внаслідок конфлікту з козаками-некрасовцями частина козаків (7 тис. чол.) переселилась у місцевість Сеймени у Сілістрії. Решта задунайців (бл. 8 тис. чол.) на заклик австр. імператора Йосифа II оселилась на тер. Банату, де вони несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. Однак бюрократизм і жорсткий контроль австр. урядовців змусив їх 1805 повернутись на турецьку тер. у Сеймени. Навесні 1813 козаки перенесли місце розташування Січі у місцевість Катерлз (Катерльзька Січ). 1815 у Верхньому Дунаві була заснована найбільш відома З. С. – Дунавецька. Внутрішній устрій на З. С. був такий же, як і на Запорізькій Січі. Найвищим органом З. С. була військ. рада, яка обирала кошову старшину – кошового отамана, військ. суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). У військ. раді могли брати участь усі козаки. Козаки займались рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існувала січова школа і бібліотека, де зберігалась література духовного та іст. змісту. На З. С. часто втікали селяни і козаки з України,

які рятувались від посилення нац. і соц. гніту. Задунайські козаки повинні були брати участь у воєнних операціях турецької армії, часто проти християнських народів – сербів (1815–16), греків (1821), румунів (1821–22), що суперечило їхнім переконанням. У травні 1828 під час рос.-турецької війни 1828–29 кошовий Й. Гладкий з невеликою групою козаків (бл. 1500 чол.), захопивши військ. канцелярію та скарбницю, перейшов під Ізмаїлом на бік рос. військ. Після закінчення війни рос. уряд сформував з цих козаків Азовське козацьке військо. Через зраду Й. Гладкого турецький уряд жорстко розправився з задунайцями. Бл. 2 тис. козаків разом з наказним гетьманом І. Баланом було заарештовано і ув'язнено. Козаків, що перебували на Січі, було вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано і спалено.

ЗАДУШНИЙ ЧОЛОВІК – назва раба у Київській державі в 9–12 ст., якого власник відпускав на волю перед смертю, як вважалось, для спасіння душі. Задушні люди перебували під опікою і юрисдикцією церкви та на її утриманні. Згадується в «Церковному Статуті» Володимира Святославича.

ЗАКАРПАТТЯ – іст. назва укр. етнічних земель, розташованих на пд. схилах Карпатських гір та в басейні р.Тиси. Сьогодні це територія Закарпатської обл. України. Межує з Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, а також із Львівською та Івано-Франківською обл. України. Площа 12,8 тис. кв. км. Населення 1245,6 тис. чол. (1989). Землі З. були заселені ще в епоху пізнього палеоліту. Саме тут виявлено найдавнішу стоянку людини на землях України (с. Королево Виноградівського р-ну), що датується 1 млн. – 800 тис. рр. до н. е. Особливо активно процес заселення даного р-ну відбувався в часи неоліту, за доби міді-бронзи та залізного віку. В останніх століттях до н.е. тут розселилися кельтські племена, здійснювали сюди набіги скіфи та сармати. У 2 ст. н.е. частина З. входила до складу римської провінції Дакії. В епоху «великого переселення» ці землі стали найбільш активним районом колонізації. Тут проходили племена гунів (4–5 ст.), аварів (6–7 ст.), а згодом угрів (9 ст.). Одночасно, вже з перших століть н. е., З. стало зоною розселення слов'янських племен. Найбільш відомими серед них були білі хорвати, землі яких у 10–11 ст. входили до складу Київської Русі. 907 вони у складі війська князя Олега брали участь у поході на Константинополь, а 993 сюди здійснив похід Володимир Великий. Саме тоді за цими землями закріпився термін «Русь» (згодом Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Русь). У 1-й пол. 11 ст. почалося захоплення З. Угорщиною, яке остаточно завершилось у 13 ст. Відтоді аж до 20 ст. ці землі були пн. прикордонною областю цього королівства. Проте в певні періоди частина З. була тісно пов'язана з ін. укр. землями. У 2-й пол. 13 ст. м. Му-

качів з округою було володінням кн. Ростислава Михайловича, а згодом галицько-волинського кн. *Лева Даниловича*. Згодом, 1393–1414 надзупаном (управителем) Берегівського комітату (округу) був кн. *Федір Коріятович*, який з значним військом прийшов сюди з Поділля.

Упродовж 13–15 ст. землі З. колонізувалися волохами, німцями, словаками, угорцями. Місцеве укр. населення було закріпачене, позбавлене будь-яких політ. прав і свобод. Зберегти нац. самобутність йому вдалося значною мірою завдяки релігійному фактору. В ці часи тут існувала власна православна церковна орг-ція з центром у Мукачеві.

У 1-й пол. 16 ст. З. разом з частиною *Угорщини* перейшло під панування австр. Габсбургів, які вели постійні війни з Туреччиною. Рівнинні райони З. зазнавали постійних руйнівних нападів татар та турків. З 17 ст. тут розпочався опришківський рух, який особливого розмаху набув у 18 ст.

З поч. 17 ст. активізуються прагнення до укладення церковної унії між католицькою та православною церквами. 1646 р. в Ужгороді відбувся церковний Собор, що схвалив укладення унії. Остаточну унію було запроваджено на З. 1721. Населення краю брало активну участь у нац.-визвол. боротьбі угор. народу, особливо у повстанні 1703–1711. Після його придушення австр. уряд змушений був провести ряд реформ, ініціаторами яких були Марія Терезія та Йосиф II (спроба скасувати кріпацтво, обмежити сел. повинності). Однак закінчилися вони невдало.

Наприк. 18 – у 1-й пол. 19 ст. спостерігається значне культурне відродження краю, чому сприяло налагодження тісних зв'язків з ін. укр. землями. Вихідцями із З. були професори Львів. ун-ту П. Лодій та І. Земанчуг, перший ректор Петербурзького ун-ту *М. Балуґ'янський*, відомий діяч *Ю. Гуца-Венелін* та ін. Революційні події 1848–1849 мали відгомін і на З. Шовіністична політика угор. революційного уряду була причиною проавстр. орієнтації більшості укр. діячів З. У квітні 1849 закарпатський політик та публіцист *А. Добрянський* (1817–1901) обґрунтував проект об'єднання З. із Галичиною і утворення окремого коронного краю у складі Австрійської імперії. Після придушення угор. революції і утворення Австро-Угорщини всі здобутки укр. населення З. були ліквідовані. Посилився процес мадяризації краю, закривались укр. школи, газ. та журн., розпускались культ.-просв. т-ва. У відповідь спостерігалось значне посилення москвофільського руху, зорієнтованого на Росію. Важким було і екон. становище на З. Постійний земельний голод, повільні темпи розвитку промисловості викликали масову еміграцію населення регіону, особливо до США та Канади. Після розпаду Австро-Угорщини більшість укр. населення З. висловилися за об'єднання з *УНР*. 2 делегати від З. були у складі *УНРади* у Станіславі та на *Трудовому Конгресі* в Києві. Однак 8.5.1919 утворена пред-

ставниками ужгородської, пряшівської та хустської рад Центрально-Руська (*Українська*) *Народна Рада* проголосила об'єднання З. з Чехо-Словаччиною. Значною мірою це рішення було викликане тиском закарпатської еміграції у США.

Рішенням Паризької мирної конференції, на основі Сен-Жерменського мирного договору (10.9.1919) З. переходило до складу *Чехо-Словаччини*, у складі якої йому гарантувались права автономії. З. було виділене в окремий адм. край – Підкарпатську Русь, очолений губернатором. Празький уряд всіляко відтягував надання краю автономії, перший етап якої було проведено лише в 1937. Упродовж 20–30-х відбулися значні зрушення в соц.-екон. та культурному розвитку регіону. Активно працювали укр. т-ва – «Просвіта» (1936 мало 14 філій, 233 читальні), «Учительська громада» (1925–1650 чл.) та ін. Відомими укр. діячами були *А. Волошин*, *М. та Ю. Брацайки*, *А. Штефан* та ін. Під впливом міжнародних подій та з огляду на внутрішнє становище у жовтні 1938 уряд Чехо-Словаччини погодився на створення автономного уряду З., який 26.10.1938 очолив *А. Волошин*. Після віденського арбітражу 2.11.1938 пд. частина З. перейшла до Угорщини, а уряд Карпатської України переніс столицю до Хусту. 12.2.1939 відбулися вибори до першого парламенту *Карпатської України*, на яких перемогу здобули представники Українського Національного Об'єднання.

15.3.1939 зібрався Сейм Карпатської України, який проголосив незалежність країни, ухвалив її конституцію і обрав президентом *А. Волошина*. Однак на основі рішення Гітлера угорські війська, незважаючи на героїчний опір відділів «Карпатської Січі», окупували землі Карпатської України і встановили жорсткий терор. режим, який протримався до жовтня 1944.

Після звільнення З. рад. військами 26.11.1944 у Мукачеві було зібрано з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який висловився за приєднання З. до УРСР. 29.6.1945 між урядами Чехо-Словаччини та СРСР було укладено договір про вихід З. зі складу Чехо-Словаччини і включення його до складу України. 1944–1945 влада перебувала в руках Народної Ради Закарпатської України, а 22.1.1946 утворено Закарпатську обл.

Після встановлення рад. влади на З. було проведено репресії проти свідомої частини укр. населення, 1949 ліквідовано греко-католицьку церкву (вийшла з підпілля 1989), проведено колективізацію с. г. (1949–1950). За повоєнні роки відбулися значні зміни у екон. та культурному житті краю. 1946 засновано Ужгородський ун-т.

ЗАКЕРЗОННЯ – наук.-публ. назва укр. етнічних територій, які знаходилися на захід від *Керзон лінії* і входили до складу Польщі. До цих земель належали Лемківщина, Підляшшя, Надсяння, Со-

кальщина, Равщина і Холмщина. Загальна площа З., на якій проживало 1,5 млн українців, становила бл. 19,5 тис. кв. км. За умовами рад.-польськ. договору від 16.8.1945 (незначно змінені рад.-польськ. договором 1951) ці споконвічні укр. землі відійшли до Польщі. 1947 польськ. комуністичний режим вчинив один зі своїх найкривавіших злочинів проти укр. населення З., провівши «*Вісла*» операцію, внаслідок якої бл. 150 тис. українців були насильно вивезені з батьківських земель на територію, що відійшла до Польщі в Помор'ї й Сх. Пруссії. Проти цього рішуче боролосся укр. нац. підпілля і УПА, яка вела бойові операції проти каральних частин у З. до кін. 1947.

ЗАКОРДОННА ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ – політ. орг-ція нац.-комуністичного спрямування. Утворена *В. Винниченком* із колишніх чл. УСДРП у березні 1920 у Відні. 9.2.1919 ЦК УСДРП ухвалив відкликати своїх чл. з *Директорії УНР* і Ради народних міністрів УНР. *В. Винниченко* подав у відставку з посади голови Директорії та виїхав за кордон. Україну також залишила група провідних діячів УСДРП. 9–13.9.1919 *В. Винниченко*, *Б. Матюшенко*, *П. Дідушок*, *С. Вікул*, *М. Порш*, *В. Мазуренко*, *В. Левинський* провели у Відні конференцію, на якій виявили значні розходження з політикою УСДРП в Україні та наполягали на виході ескеків з уряду. У ході роботи над книжкою «Відродженням нації» (2-га пол. 1919 – поч. 1920) *В. Винниченко* перейшов на позиції нац.-комунізму. Він рішуче порвав з УСДРП і висунув ідею заснування Закордонної групи Укр. комуністичної партії. У лютому 1920 почав виходити її друкований орган – тижневик «Нова доба». З. г. УКП ставила за мету утворення в Україні масової нац. компартії та за її допомогою побудову рад. самостійної соц. держави. До організації входили кілька десятків колишніх чл. УСДРП, зокрема *В. Левинський*, *Г. Паламар*, *В. Мазуренко*, *Г. Піддубний*, *І. Калинович* та ін. Закордонна група мала осередки у Празі, Берліні, намагалася створити їх у Канаді. Приділяла велику увагу видавничій діяльності, видала близько 30 книжок. Попри назву, З. г. УКП не була пов'язана ні орг-но, ні ідеологічно з Укр. комуністичною партією. Група діяла як цілком окрема організація, хоч намагалася декларувати свою приналежність до УКП. Після повернення *В. Винниченка* з України З. г. УКП виступала з критикою політики РКП(б)-КП(б)У в нац. питанні, засуджувала більшовиків за переслідування нац. партій, зокрема УКП. У свою чергу, УКП звинувачувала З. г. УКП в контрреволюційності, націоналізмі, відході від комуністичних постулатів, засуджувала її спроби консолідувати укр. еміграцію в єдиний фронт. Негативне ставлення впливової РКП(б), а також повне відмежування УКП спричинилися до розколу і самоліквідації З. г. УКП. 1921 з

неї вийшла частина чл. (*В. Мазуренко*, *З. Висоцький*, *Г. Піддубний* та ін.), і в жовтні 1921 З. г. УКП припинила існування.

О. Бойко (Київ).

ЗАКУПИ – категорія напіввільних селян у Київ. державі в 11–12 ст. і в Україні в 14–16 ст. У Київ. Русі З. називалися люди, які брали у землевласника позику («купу») і за це були змушені виконувати феодальні повинності. За «Руською Правдою» З. мали майно, могли входити в договірні відносини. Землевласник мав право застосовувати проти З. фізичну силу, але не міг його вбити. За останніми залишалось право оскаржувати дії феодала у княжому суді. З. дозволялось піти від феодала, щоб заробити гроші для сплати боргу. З. отримував від землевласника знаряддя праці і коня та був зобов'язаний працювати на його полі. Сплата боргу робила З. вільним, хоча умови виплати залишалися невідомими. За спробу втечі до сплати боргу З. могли перетворити на холопа. В Україні в 14–16 ст. З. – збіднілі селяни і городяни, які брали позику грошми, зерном, тяглом тощо. До повернення позики мусили відробляти повинності на користь землевласника. Коли протягом 10 років З. не повертали боргу, феодал мав право перетворити їх на кріпаків.

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ – бойова нагорода УНР. Встановлена урядом УНР для відзначення учасників 1-го Зимового походу УНР (див. *Зимові походи армії УНР 1919–20 і 1921*). Відзначені йменувалися «Лицарями Ордена Залізного Хреста» (див. *Укр. військ. відзнаки*).

ЗАЛІЗНЯК МАКСИМ (поч. 40-х років 18 ст. – р. см. невід.) – укр. нац. герой, один із керівників нац.-визвол. повстання у Правобережній Україні 1768 проти польськ. гніту, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина. Н. в с. Медведівці (за ін. даними – с. Івківці недалеко від Медведівки на Чигиринщині (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). З 13-ти років, після смерті батька, перебував на Запорізькій Січі, де був приписаний до Тимошівського куреня. Деякий час наймитував в Очакові. 1767 перебрався на Київщину, де став послухником спочатку Онуфріївського, а на поч. 1768 – Мотронинського монастиря (поблизу Чигирини). Дії збройних сил Барської конфедерації 1768 на Поділлі, Київщині, Волині, що супроводжувалися катуванням і грабунками укр. населення, привели до розгортання нац.-визвол. руху проти польськ. загарбників, який очолював З. Навесні 1768 З. зібрав у Холодному Яру, недалеко від Чигирини, гайдамацький загін, який наприк. травня розпочав боротьбу проти польськ. шляхти. Незабаром здобули Жаботин, Смілу, Черкаси, Канів, Корсунь, Лисянку, Богуслав, Мошни. 9–10 (20–21). 6.1768 повстанці на чолі з З. разом з козацьким загоном І. Гонти оволоділи Уманню.

Рада повстанців проголосила З. гетьманом і кн. смілянським. Гайдамацький рух охопив все Київське і Брацлавське воєводства, на тер. яких почали запроваджуватись козацькі порядки. Рос. уряд, наляканий розмахом повстання, наказав своїм військам, які вели боротьбу проти загонів конфедератів, допомогти польськ. королівській армії придушити повстання. 27.6(8.7). 1768 під Уманню З. разом з І. Гонтою був підступно захоплений у полон військ. підрозділами під командуванням полковника Гур'єва. Рос. командування, вважаючи З. царським підданним, засудило його до покарання батогами, таврування та заслання на довічну каторгу у Нерчинськ. Під час етапування у заслання в слободі Котельві (тепер село Котелевського р-ну Полтавської обл.) З. з кількома засудженими гайдамаками зумів втекти. Проте незабаром був знову схоплений і висланий у Нерчинськ, де і помер. Є дані, що З. робив спроби втечі з каторги і, можливо, брав участь у селянській війні під проводом О. Пугачова у Росії.

ЗАЛІЗНЯК МИКОЛА (1888–1950) – укр. гром.-політ. діяч, публіцист і дипломат. Н. в Криму. Належав до Укр. партії соц.-революціонерів. 1907 за участь в укр. нац. русі був заарештований царською владою. В цьому ж році втік з тюрми і приїхав до Львова. Активний учасник студентського руху в Галичині. 1914 став одним з орг-рів Союзу Визволення України. З кін. 1914, очолюючи Закордонний комітет УПСР у Відні, вів публіцистичну і видавничу діяльність. В січні-лютому 1918 у складі делегації УНР брав участь у виробленні умов і укладанні Берестейського миру 1918. 1919–20 – посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. 1945 З. був заарештований рад. спецслужбами і засуджений до тривалого терміну ув'язнення. Помер у тюрмі.

«ЗАЛІЗО» – за «Руською Правдою» засіб очищення від вини при підозрі у вбивстві чи крадіжці. Випробування З. полягло у тому, що підозрюваний мусив тримати в руках розпечене залізо. Якщо опіків не було, то він визнавався невинним. У цьому випадку підозрюваний сплачував «залізне» – плату князеві, мечникові та дитському.

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ-САС ВОЛОДИМИР СЕРГІЙ (28.7. 1884–13.7.1965) – укр. гром.-пол. та культ. діяч на Буковині, мистецтвознавець. Н. у Чернівцях. Вивчав право та історію мистецтва в ун-тах Чернівців, Відня, Мюнхена та Флоренції. 1910–14 – чл. австр. центр. комісії для збереження мист. та іст. пам'яток у Відні. Під час *Першої світової війни* потрапив у рос. полон (1914), згодом повернувся на Буковину. 1918–19 був чл. буковинської делегації *Української Національної Ради ЗУНР*, з 10.11.1918 – головою укр. правління Буковини. 1919 – радник надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії. Відіграв провідну роль в

укр. нац. житті на окупованих Румунією буковинських землях. Співзасновник і голова Укр. нац. партії на Буковині (1927–38), сенатор (1928–32, 1934–38) і посол (1932–34) до румунського парламенту. 1933 виголосив у британському парламенті промову проти штучного голоду в УСРР. 1937 – президент лондонського конгресу нац. меншин, очолював Укр. нац. громаду в Румунії (1940), засновник і голова Укр. музею народовідання у Чернівцях (1927–40). 1944 емігрував до Австрії.

С. Білокінь (Київ).

ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ – місто у Німеччині. 1915–21 у З. розташовувався табір для полонених українців, які служили в рос. армії під час Першої світової війни. Кількість полонених українців у таборі становила бл. 30 тис. чол. Під керівництвом *Союзу визволення України* тут була організована культурно-освітня робота. В таборі до 1921 існувала друкарня, яка друкувала часописи «Вільне слово» (1916–19), «Селяни» (1918), «Шлях» (1919–20) і «Нове слово» (1920).

«ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА» – видання *Наук. т-ва ім. Т. Шевченка* у Львові (тт. 1–155, Львів, 1892–1937; На 1999 видано 238 томів). Перші 4 тт. Вийшли 1892–94 як неперіодичні збірники наукових статей з математики, біології, медицини під редакцією *О. Кониського*. 1897–1913 «ЗНТШ» стали органом тільки іст.-філ. і філол. секції НТШ під редакцією *М. Грушевського*. У них друкувалися монографії, дослідження, іст. документи, присвячені історії, філології, етнографії, подавалися огляди журн. та бібліографія, рецензії. У «ЗНТШ» співпрацювали всі відомі укр. вчені. З 1914 «ЗНТШ» почали виходити як неперіодичні збірники наук. праць, а з 1924 – поділені на видання окремих секцій – іст.-філ. (ред. *І. Крип'якевич*) та філ. (ред. – *К. Студинський*, *Я. Гординський*, *В. Сімович*). З приходом 1939 рад. влади випуск «Записок» було припинено. З 1948 почали видаватися за кордоном. З 1991 відновлено видання «ЗНТШ» в Україні (ред. *О. Купчинський*).

«ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА» – видання УНТ у Києві. Виходили 1908–18 (1–18 тт.) за ред. *М. Грушевського*. У 1920-х в межах *Іст. секції ВУАН*, продовжуючи нумерацію «Записок», виходили збірники регіональної історії, присвячені Києву й Чернігову та їхнім околицям, щорічники «Науковий збірник», «Студії з історії України» та неперіодичні зб. «За сто літ» (1927–30, 6 тт.).

ЗАПОРІЗЬКА ГРУПА АРМІЇ УНР – військ. з'єднання Армії УНР, сформоване у квітні-травні 1919 з частин Запорізького Корпусу. Командиром

З. г. було призначено ген. *В. Сальського* (пізніше ген. *М. Омеляновича-Павленка*), начальником булави (штабу) став полк. *М. Воскобойників*. До складу З. г. входили: 6-та дивізія під командуванням полк. *В. Загородського* (нач. булави – полк. *М. Стефанів*), 7-ма дивізія на чолі з полк. *В. Осмоловським* (нач. булави – полк. *Ю. Шелест*), 8-ма дивізія під командуванням полк. *Г. Базилевського* (нач. булави – *В. Савченко*). Загальна чисельність З. г. в червні 1919 становила 3 тис. бійців. У серпні 1919 З. г. брала участь у наступі *Армії УНР і УГА* на Київ. У вересні–листопаді 1919 вела кровопролитні бої проти Добровольчої Армії ген. *А. Денікіна* і більшовицьких військ. З(6).12.1919 до 6.5.1920 З. г. під командуванням ген. *А. Гулого-Гуленка* перебувала у 1-му Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Після завершення походу групу було реорганізовано у Першу Запорізьку дивізію під командуванням ген. *А. Гулого-Гуленка*, а пізніше – ген. *Г. Базилевського*. Брала участь у рад.-польськ. війні 1920. 21.11.1920 З. г. у складі Армії УНР після тяжких боїв з більшовицькими частинами змушена була відступити на Збруч. На території Польщі бійців З. г. було роззброєно і інтерновано у табори. У листопаді 1921 частина бійців З. г. взяла участь у 2-му Зимовому поході Армії УНР.

ЗАПОРІЗЬКА ДИВІЗІЯ АРМІЇ УНР – одна з перших регулярних військ. частин *Армії УНР*. Сформована на поч. березня 1918 у Києві на базі Окремого Запорізького загону. Командиром З. д. був спочатку *А. Присовський*, згодом – *М. Шинкар*. До складу дивізії входили три піхотні полки, по одному кінному, гарматному та інженерному полку, автопанцерний дивізіон та 3-й Гайдамацький піхотний полк (колишній Гайдамацький кіш Слобідської України). В серед. березня 1918 З. д. виїхала на фронт. Командуючим З. д. було призначено ген. *Натієва*. Наприк. березня 1918 переформована у *Запорізький Корпус Армії УНР*.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – див. *Січ Запорізька*.

ЗАПОРІЗЬКИЙ КОРПУС АРМІЇ УНР – загальновійськ. з'єднання армії УНР, що діяло 1918–19 під час укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. Сформований у березні 1918 у Харкові. Командиром З. к. було призначено ген. *Натієва*, нач. булави (штабу) – підполк. *В. Генденрайх*. До складу корпусу входили: 1-й Запорізький ім. гетьмана *П. Дорошенка* піхотний полк (ком. полк. *О. Загородський*); 2-й Запорізький піхотний полк (полк. *П. Болбочан*); 3-й Запорізький ім. гетьмана *Б. Хмельницького* піхотний полк (полк. *О. Шаповал*); 3-й Гайдамацький піхотний полк (полк. *В. Сікевич*); 1-й Запорізький ім. кошового *К. Гордієнка* полк кінних гайдамаків (полк. *В. Петрів*); 1-й Запорізький інже-

нерний полк (полк. *О. Козьма*); 1-й Запорізький гарматний полк (полк. *О. Парфенів*); 1-й Запорізький автопанцерний дивізіон (сотн. *О. Болдирів*); Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (полк. *О. Алмазів*); Запорізька повітряно-плавна ескадра (5 літаків, *М. Баранів*). Три Запорізькі полки і 3-й Гайдамацький піхотний полк було об'єднано у 1-шу дивізію під командуванням полк. *П. Болбочана* (нач. штабу – підполк. *В. Генденрайх*). Усі ін. частини корпусу згодом мали скласти 2-гу дивізію. У березні-квітні З. к. при підтримці окремих нім. відділів визволив з-під більшовицької окупації Лівобережну Україну, Донеччину і Крим. В період Гетьманату З. к. було перейменовано в Окрему Запорізьку дивізію. В червні–листопаді 1918 З. к. охороняв сх. кордони України. Під час повстання проти гетьмана *П. Скоропадського* перейшов на бік Директорії УНР. В листопаді-грудні 1918 до складу З. к. входили дві дивізії (командири – полк. *О. Загородський* і полк. *В. Осмоловський*). Командуючим З. к. Директорія УНР призначила командуючого респуб. військами на Лівобережній Україні полк. *П. Болбочана*. В лютому-березні З. к. вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ в р-ні Вінниці, Проскурова, Житомира. В ході наступу Бердичівської групи Червоної армії З. к. був відрізаний від основних сил армії УНР. В цей період корпусом командував отаман *О. Волох*, а згодом полк. *І. Дубовський*. В результаті напружених боїв З. к. відступив на тер. Румунії, де був майже повністю роззброєний і позбавлений військ. майна. Наприк. квітня 1919 З. к. залишив тер. Румунії і, пройшовши через Галичину, приєднався на Волині до ін. частин армії УНР. У квітні-травні 1919 З. к. було реформовано в Запорізьку групу армії УНР під командуванням *В. Сальського*. Чисельний склад З. к. у різні періоди його існування становив від 3 до 15 тис. бійців.

«ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА» – фольклорна й іст.-літ. збірка, яку видавав *І. Срезневський* 1833–38 у Харкові. Вийшло 6 випусків. До «З. с.» увійшли народні перекази, іст. думи, матеріали з історії козащини. *І. Срезневський* редагував фольклорні матеріали, виправляв помилки різних текстів, зіставляв варіанти і відбирав найкращі. «З. с.» відіграла значну роль у розвитку укр. літератури, популяризації козацького минулого та укр. іст. фольклору.

ЗАРИЦЬКА КАТЕРИНА – (р. н. невід. – 29.8.1986) – укр. політ. діячка. Н. в Галичині. З поч. 20-х брала активну участь в укр. нац. русі. Належала до ОУН. З 1933 разом з *М. Кос*, *Д. Гнатівською*, *В. Свенціцькою*, *Г. Недзвецькою* входила до складу розвідувальної групи ОУН. Брала участь у підготовці замаху на міністра внутр. справ Польщі *Б. Перацького* і допомогла виконавцеві замаху *Г. Мацейкові* перебраться до Чехо-Словацьки-

ни. Під час Варшав. процесу 1935–36 і Львів. процесу 1936 З. була звинувачена у причетності до ОУН і антипольськ. діяльності та засуджена до тривалого терміну ув'язнення. Після захоплення Польщі гітлерівськими військ. звільнена з тюрми. 1939 вийшла заміж за *М. Сороку*. Під час Другої світової війни брала участь в укр. русі Опору. З 1945 З. очолювала Український Червоний Хрест при УПА. 1947 заарештована органами НКВД і 1949 засуджена до 25 років ув'язнення. До 1969 перебувала у Володимирській тюрмі, згодом – у мордовських таборих для політ'язнів. Після звільнення З. було відмовлено у поселенні в Галичині. Жила у Житомирській обл. де і померла. 28.9.1991 відбулось урочисте перепоховання праху З. та її чоловіка *М. Сороки* на Личаківському цвинтарі у Львові.

ЗАРУБІН ОЛЕКСАНДР (1884–1931) – рос. політ. діяч в Україні. Належав до партії рос. есерів. 1917 входив до складу *Української Центральної Ради* і Малої Ради. У вересні 1917 З. був призначений ген. контролером, а на поч. листопада – ген. секретарем пошти і телеграфу України. Не погоджуючись зі змістом Третього Універсалу, який проголошував утворення УНР, подав у відставку.

ЗАРУДНИЙ ОЛЕКСАНДР (1891–1918) – укр. політ. і держ. діяч. Належав до УПСР (ліва течія). 1917–18 входив до складу Української Центральної Ради. З поч. січня 1918 – генеральний секретар земельних справ. Розстріляний більшовиками разом з ін. відомими укр. діячами (Леонардом Бочковським, Ісааком Пугачем, Михайлом Орловським) у Києві після захоплення міста рос. військами під командуванням *М. Муравйова*.

«**З АРХІВІВ ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ**» – наук. і документ. журн. Видається з 1994. Засновник – головна редакційна колегія наук.-документ. серії книг «Реабілітовані історією». Співзасновники: Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України, Держ. комітет архівів України, Всеукр. спілка краєзнавців. Гол. ред. – *Ю. Данилюк*. На основі документ. джерел раніше закритих архівів спецслужб відтворюється трагічна історія України доби тоталітаризму, долі невинних жертв масових репресій. Рубрики видання: «Утвердження тоталітаризму», «Літопис «великого терору», «Трагічні дати», «Людські долі», «Біографічні нариси», «Під прицілом інтелігенція», «Геноцид національних меншин», «Церква як об'єкт уваги спецслужб», «З історії спецслужб України», «Документи свідчать». В журн. опубліковано дослідження про видатних науковців, письменників, церковних, держ., військ. діячів, політ. процеси. Окремі числа вийшли тематичними спецвипусками: чч. 3–4 за 1998 подають матеріали про репресії проти діячів Єврейського антифашистського комітету, у чч. 1–2 за 2000 на основі документів

Державного архіву СБУ, більша частина яких видрукувана вперше, висвітлено внесок органів держ. безпеки України у справу розгрому гітлерівської Німеччини. Протягом 1994–2000 вийшло 12 чисел видання.

С. Панькова (Київ).

ЗАСЛАВСЬКІ – укр. князівський рід у 15–17 ст. Володіли великими маєтками на Волині і Поділлі. Засновник роду – **Іван Острозький** наприк. 15 ст. став власником м. Заслава (тепер Ізяслав Хмельницької обл.), від якого походить прізвище З. На поч. 17 ст. прийняли католицтво. Представники роду З. обіймали важливі держ. посади у Польщі. Найвідоміші представники: **Єжи З.** (1592 – р. см. невід.) – володимирський староста, учасник Хотинської війни 1620–21. Брав участь у придушенні *Жмайла повстання 1625* та разом з *С. Конєцпольським* – в укладанні з козаками Куруківського договору 1625. **Януш З.** (р. н. невід. – 1629) – воєвода підляський (1591) і волинський (1604, 1620). 1596 і 1614 входив до складу комісії для вироблення компромісних угод між козаками і польськ. урядом. **Олександр З.** (р. н. невід. – 1625) – каштелян волинський (1605), брацлавський (1615) і київський воєвода (1628), син Януша З. **Владислав – Домінік З.** (н. не пізніше 1617 – 5.4.1656) – луцький староста, коронний конюшний (з 1636), воєвода сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649), син Олександра З. Від 9.6.1648 З. був головним з трьох командуючих (разом з *О. Конєцпольським* і *М. Остророгом*) польськ. військом, розгромленого укр. армією на чолі з *Б. Хмельницьким* в Пилявецькій битві 1648. *Б. Хмельницький* з сарказмом називав З., відомого своєю розніженістю і лінивістю, – «періною». 1673 рід З. перестав існувати. Їхні родові маєтності успадкував рід Любомирських.

«**ЗА СТО ЛІТ**» – збірники Комісії новітньої історії України ВУАН (підзаголовок – «Матеріали з громад. й літ. життя України 19 і поч. 20 ст.»). Продовжували видавничу програму Історичної секції УНТ з нумерацією її «Записок». Друкувались за ред. *М. Грушевського*. 1927–30 вийшло 6 книжок. У цій серії побачили світ праці *С. Буди*, *М. Возняка*, *О. Гермайзе*, *І. Житецького*, *В. Міяковського*, *О. Рябініна-Склярєвського*, *О. Тулуба* з історії громадівського руху, передусім провінційних громад (Одеської, Подільської, Полтавської), публікації зі спадщини *І. Франка*, наук. розвідки про кирило-мефодіївців та народовольців, маловідомих діячів сусп.-політ. руху (*В. Менчиця*, *О. Михалевича*, *Є. Нероновича*, *О. Русова*, *М. Федоровського*. Спогади *М. Беренштам-Кістяковської*, *Г. Берло*, *В. Дебагорія-Мокрієвича*, *С. Єгунової-Щербини*, *Л. Мищенко*, *С. Русової*), листування *В. Доманицького*, *М. Драгоманова*, *М. Ковалєвського*, *М. Костомарова*, *П. Куліша*.

С. Білокінь (Київ).

ЗАТОНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ (27.7(8.8). 1888–29.7.1938) – більшовицький держ. і парт. діяч. Н. в с. Лисець Подільської губ. (тепер с. Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). 1912 закінчив фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира, з 1913 – викладав фізику в Київ. політехнічному ін-ті. З 1905 належав до РСДРП. В 1917 – чл. крайового комітету РСДРП(б) і як представник від більшовиків разом з *Ю. Пятаковим* входив до складу Малої Ради і Крайового Комітету для охорони революції в Україні. В грудні 1917 повністю підтримав агресію Росії проти УНР, увійшов як народний секретар освіти до складу Народного Секретаріату. З березня 1918 – голова більшовицького ЦВК в Україні. З. був одним з організаторів КП(б)У. 1919–20 – чл. реввійськради різних більшовицьких армій та реввійськради Українського і Південно-Західного фронтів, які здійснювали окупацію тер. України. На поч. 1920 був призначений більшовицьким урядом відповідальним за реорганізацію і побудову Червоної УГА. В липні–вересні 1920 – голова Галревкому. 1922–23 і 1933–38 – нарком освіти УСРР. 1925–27 – секретар ЦК КП(б)У, 1927–33 – голова ЦК КП(б)У. Займав керівні посади в ін. більшовицьких держ. і парт. органах в Україні. Знищений НКВД разом з дружиною.

ЗАХІДНА ОБЛАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗО УНР) – назва Західно-української народної республіки після об'єднання з *Українською Народною Республікою* 1919–20. На підставі ухвали Українською Національною Радою ЗУНР-ЗО УНР та Державним Секретаріатом ЗУНР-ЗО УНР З. І. 1919 у Станіславі про Злуку двох укр. держав і Універсалу Директорії УНР від 22.1.1919 УНР і ЗУНР об'єднувалися в одну державу. 22.1.1919 на Софійському майдані у Києві відбулося урочисте проголошення *Акта злуки ЗУНР* (Галичина, Буковина і Закарпаття) і УНР (Наддніпряньська Україна) в єдину соборну УНР. Трудовий Конгрес України 24.1.1919, затвердивши Акт Злуки, ухвалив «Закон про форму української влади», згідно з яким ЗУНР було перейменовано в ЗО УНР із забезпеченням повної територіальної автономії. Остаточну справу об'єднання двох держав повинні були вирішити загальноукр. установчі збори. ЗО УНР зберігала свої законодавчі і виконавчі органи влади. Для координації воєнно-політ. і екон. діяльності двох урядів було створено спільне воєнне командування, сформовано об'єднану делегацію в Паризьку мирну конференцію 1919–20, запроваджено єдину валюту. Президент *Української Народної Ради* (УНРади) ЗО УНР *Є. Петрушевич* був введений до складу Директорії УНР. 4.7.1919 Директорія УНР створила окреме міністерство у справах ЗО УНР. Проте з кін. 1919 після заяви місії УНР (голова *А. Лівіцький*) на переговорах з представниками польськ.

уряду у Варшаві про незацікавленість укр. сторони в тер. Галичини уряд ЗО УНР проводив цілком незалежну політику (див. також *Варшавський договір 1920*). З поч. 1920 уряд ЗО УНР в еміграції та його делегація на переговорах в Парижі відновили вживання попередньої назви – ЗУНР.

ЗАХЕР-МАЗОХ ЛЕОПОЛЬД, фон (27.1.1836–9.3.1895) – австр. письменник. Повне ім'я Леопольд Франциск Йоганн Фердинанд рицар фон Захер (Леополдус Францісцус Йоаннес Фердинандус Марія Еяуес де Сацгер). Н. у Львові. Син Леопольда Стефана рицаря фон Захера та Кароліни Мазох. Шляхетський титул отримав від письменника 1818 Йоганн Непомук Стефан рицар фон Захер. З.-М. навчався у Львові в реальній школі та Академічній гімназії. Враження від тривалого перебування у підльвівських Винниках пізніше знайшли своє відображення у численних літ. творах про Галичину. З 1848 продовжував навчання у Празі, де закінчив гімназію і розпочав філ. студії в ун-ті. Закінчив ун-т у Граці, де вивчав історію, 1856 захистив дисертацію та габілітувався на приват-доцента. 1857 опублікував докт. дисертацію «Повстання у Генті за часів цесаря Карла V». Перший роман «Галицька історія» (1858) вийшов анонімно, друге видання – «Граф Донський» (1859) під прізвищем автора. Після успіху роману «Емісар» (1860) покинув викладання в ун-ті й зайнявся виключно літ. працею. 1864 брав участь у військ. діяч. Великий успіх мав його роман «Дон Жуан з Коломиї». Автор ряду драматичних творів (комедій та оперет) і новел, зокрема циклів: «Галицькі історії» (1875), «Любовні історії з різних епох» (1874), «Єврейські історії» (1878), «Нові єврейські історії» (1881), «Єврейський Рафаль» (1882) та ін. Скандальну славу принесли новела «Венера в хутрі» (1869), романи «Заповіт Каїна», «Новий Йов» (1876). 1883 нагороджений Хрестом Почесного Легіону. 1892 вийшов автобіографічний роман «Ентре ноус». Помер у Ліндгаймі. Твори З.-М. не перевидавалися до 1980-х. Одну з найгрунтовніших біографій письменника видав Міцгаел Фарін 1987. 1999 у Львові було здійснено видання вибраних творів письменника укр. мовою.

Г. Сварник (Львів).

ЗАХІДНА УКРАЇНА – 1) Публіцистична назва *Західно-Української Народної Республіки*. 2) 1919–1939 назва всіх укр. земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. 3) Назва, вживана для означення всіх укр. земель, приєднаних до УРСР 1939–40. 4) Сьогодні термін З. У. вживається інколи для означення тер. Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа – 110,7 тис. кв. км, населення – 9,7 млн чол. Питома вага українців у З. У. становить 89,2%, росіян – 5,1%.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – укр. держава, створена в листопаді 1918 на західноукр. землях, які входили до Австро-Угорської імперії. Напередодні *Першої світової війни* значна частина укр. земель – Східна Галичина, Буковина і Закарпаття – перебували у складі Австро-Угорщини. У жовтні 1918 в умовах поразки австро-нім. блоку у Першій світовій війні та під ударами нац.-визвол. боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на кілька незалежних держав.

У цих складних обставинах рішучі заходи щодо створення власної незалежної держави почали вживати і українці на західноукр. землях. Наприк. вересня 1918 у Львові сформовано Укр. генеральний військ. комісаріат УГВК, який розпочав роботу з підготовки збройного повстання проти австр. влади. У жовтні 1918 головою комісаріату було призначено сотника *Легиону Укр. січових стрільців* Д. Вітовського. 18.10.1918 у Львові на зборах усіх укр. депутатів австр. парламенту, укр. чл. галицького і буковинських сеймів, представників партій Галичини і Буковини, духовенства і студентства було утворено Українську Національну Раду. (див. *Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР*). УНРада стала політ. представницьким органом укр. народу в Австро-Угорській імперії. 19.10.1918 УНРада, спираючись на право народів на самовизначення, проголосила укр. державу на всій укр. етнічній тер. Галичини, Буковини і Закарпаття. На цьому засіданні було вирішено виробити дем. конституцію та обрати президента Української Національної Ради, яким став *Є. Петрушевич*. 31.10.1918 у Львові стало відомо про приїзд до міста Польської ліквідаційної комісії (створена 28.10.1918 у Кракові), яка мала перебрати від австр. намісника владу над цілим краєм і включити його до складу Польщі. УНРада поставила перед австр. урядом питання про передачу їй всієї повноти влади у Галичині та Буковині. Проте австр. намісник Галичини ген. К. Гуйн відповів на цю вимогу нац.-дем. сил категоричною відмовою.

Тоді на вечірньому засіданні УВГС 31.10.1918 було вирішено взяти владу у Львові збройним шляхом. У ніч з 31.10. на 1.11.1918 стрілецькі частини, очолювані сотником Д. Вітовським, зайняли всі найважливіші урядові установи у місті (див. *Листопадове повстання 1918*). 9.11.1918 утворила свій тимчасовий виконавчий орган, який був 13.11.1918 перетворений на уряд – Державний Секретаріат ЗУНР-ЗО УНР. 13.11.1918 було затверджено Конституційні основи новоствореної держави – «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», згідно з яким вона отримала назву – Західно-Українська Народна Республіка. Закон визначав територію ЗУНР, яка включала укр. етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття.

Територія ЗУНР становила 70 тис. кв. км і нараховувала 6 млн чол. населення. Був затверджений герб держави – золотий лев на синьому тлі, прапор – блакитно-жовтий. Нац. меншинам на тер. ЗУНР гарантувалися рівні права з укр. населенням (див. *Конституція ЗУНР*). Тимчасовий Основний закон ЗУНР був з часом доповнений цілим рядом законів, спрямованих на становлення держ.-політ. і екон. життя республіки, серед яких закон про орг-цію війська (13.11.1918), тимчасову адм-цію (15.11.1918), тимчасову орг-цію судівництва (16.11 і 21.11.1918), держ. мову (1.2.1919), шкільництво (13.2.1919), громадянство (8.4.1919), земельну реформу (14.4.1919). Наслідком активної зовн.-політ. діяльності ЗУНР стало відкриття посольств в Австрії, Угорщині та Німеччині і дипломатичних представництв у Чехо-Словаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та ін. До нової укр. держави єврейського та нім. населення поставилось лояльно, а поляки розпочали воєнні дії проти укр. влади (див. *Українсько-польська війна 1918–19*). Одночасно румунські війська перейшли кордони ЗУНР і, незважаючи на опір населення, 11.11 зайняли Чернівці, а згодом всю Пн. Буковину. 21.11.1918 внаслідок кровопролитних боїв польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а з кін. грудня УНРада і уряд ЗУНР перебували у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). 4.1.1919 було сформовано новий уряд на чолі з *С. Голубовичем* і створено Виділ УНРади (складався з 9 чл.) під керівництвом *Є. Петрушевича*.

1.12.1918 делегація УНРади і представники Директорії УНР підписали у Фастові попередню угоду про об'єднання ЗУНР і УНР, остаточно схвалену вищим органом держави 3.1.1919. 22.1.1919 у Києві відбулося урочисте проголошення Акта про злуку ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну УНР. Згідно із законом «Про форму української влади», прийнятим Трудовим конгресом України, ЗУНР отримала назву Західна Область УНР. Проте внаслідок складної міжнар. і внутр. ситуації возз'єднання двох укр. держав не було втілене у життя, і їхні адм. органи продовжували діяти майже незалежно. УНРада вела активну законотворчу діяльність, спрямовану на становлення держ.-політ. і екон. життя на тер. республіки. В січні–травні 1919, незважаючи на постійну нестачу зброї, боєприпасів і амуніції, *Українська галицька армія* контролювала ситуацію на укр.-польськ. фронті і поступово витісняла польську армію з тер. Галичини. В серед. лютого 1919 УГА з метою остаточного визволення тер. ЗО УНР розпочала Вовчухівську операцію 1919. Однак наприк. лютого 1919 успішний наступ укр. армії був припинений на вимогу Паризької мирної конференції 1919–20, яка вислала до Львова місію для переговорів з урядом ЗО УНР про умови перемир'я з Польщею. Голова місії ген. *Берте-*

лемі (Франція), чл. – полк. А. Віярд (Великобританія), проф. Лорд (США) і полк. Стабіле (Італія) виявили повне нерозуміння взаємовідносин ЗУНР і Польщі. Місія поставила вимогу негайного припинення воєнних дій і запропонувала демаркаційну лінію між двома сторонами, на підставі якої 40 відсотків Сх. Галичини (Львів і Дрогобицький нафтовий басейн) відходило до Польщі. Уряд ЗУНР цієї пропозиції не прийняв, після чого воєнні дії відновились. 13.5.1919 Найвища Рада країн Антанти зробила нову спробу укласти перемир'я між воюючими сторонами. На цей раз пропозиції міжсоюзницької комісії, яку очолював ген. *Л. Бота*, були прийняті укр. стороною. Проте умови перемир'я, за якими Дрогобицький басейн залишався за ЗУНР, були відкинуті польськ. урядом. У цих складних для польськ. сторони умовах 15.5.1919 на укр. фронт у Галичині та Волині була кинута сформована і озброєна у Франції 80-тис. польська армія ген. *Й. Галлера*, яка за вимогою Антанти призначалась тільки для боротьби проти більшовицьких військ. На поч. червня 1919 поляки захопили майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками. У зв'язку з критичним становищем ЗО УНР 9.6.1919 уряд *С. Голубовича* склав свої повноваження, а Виділ УНРади передав всю повноту військ. і цивільної влади *Є. Петрушевичу*, який отримав титул Диктатора ЗО УНР. Для виконання покладених на нього функцій *Є. Петрушевич* створив при собі тимчасовий виконавчий орган – Раду Уповноважених Диктатора і Військову канцелярію. Начальним вождем було призначено ген. *О. Грекова*.

7–28.6.1919 УГА під командуванням *О. Грекова* провела Чортківський наступ 1919, внаслідок якого значна частина Галичини була визволена від польськ. загарбників. Проте нестача зброї і боєприпасів змусила УГА протягом червня-липня 1919 відступити на старі позиції. 16–18.7.1919 УГА, ведучи кровопролитні ар'єргардні бої, відступила за р. Збруч. Тер. ЗО УНР окупували польські війська. З липня до листопада 1919 місцем перебування *Є. Петрушевича*, Ради Уповноважених Диктатора і Начальної Команди УГА став Кам'янець-Подільський. Наприк. листопада 1919 *Є. Петрушевич* і уряд ЗУНР були змушені переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність із захисту держ. інтересів ЗУНР. Найвища Рада 25.6.1919 (за ін. дан. – 29.6), побоюючись наступу більшовицьких військ за Збруч, погодилась на тимчасову окупацію польськ. військами Сх. Галичини, залишивши юридичні права над цією тер. за союзними державами. 21.11.1919 під тиском польськ. сторони укладено «Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину», за яким Галичина входила до складу Польської держави, зберігаючи статус територіальної автономії. Після закінчення цього терміну подальший статус цих земель визначався шляхом самовизначення місцевого населення.

8.12.1919 Найвища Рада Антанти, визнавши східним кордоном *Керзона лінію*, юридично затвердила окупацію споконвічних укр. земель – Холмщини, Лемківщини, Посаяння і Підляшшя – Польщею. Держ.-правовий статус Галичини як окремого утвору був зафіксований у Севрському мирному договорі 1920. Протягом 1920–23 уряд ЗУНР і президент *Є. Петрушевич* постійно ставили перед Лігою Націй, Найвищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польськ. окупаційного режиму на тер. республіки і відновлення незалежності ЗУНР. Однак лідери країн Антанти, зацікавлені в існуванні сильної польськ. держави як противаги Рад. Росії, не наважувались прийняти справедливе рішення з цієї проблеми. У березні 1921 делегація ЗУНР (*К. Левицький, Є. Брайтер, О. Назарук, Л. Мишуга*) висловила рішучий протест проти укладання Ризького мирного договору 1921. 1921 Рада Ліги Націй прийняла ухвалу про організацію 1922 міжнародної конференції з проблеми міжнародно-правового статусу Галичини. У квітні-травні 1922 питання про долю окупованих Польщею укр. земель обговорювалось на Генуезькій конференції. 14.3.1923 на засіданні Ради держав Антанти були визнані фактичні кордони Польщі на Сході з умовою надання автономії для Сх. Галичини. Намагаючись змінити рішення Ради Послів, з Пуанкаре зустрічався митрополит А. Шептицький, але безуспішно. 15.3.1923 припинив існування екзильний уряд ЗУНР, і склав свої повноваження *Є. Петрушевич*. За умовами Сен-Жерменського мирного договору 1919, Севрського мирного договору 1920, Тріанонського мирного договору 1920 і Бессарабського протоколу (24.10.1920), незважаючи на протести укр. населення, Буковина і частина Бессарабії були анексовані Румунією, а Закарпатська Україна передана до складу Чехо-Словаччини.

ЗАЯЧКІВСЬКИЙ МИКОЛА (1870–1938) – громад.-політ. діяч і економіст у Галичині. Н. у с. Тишківці Городенківського пов. на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався у стрийській гімназії та львів. ун-ті. Брав активну участь у діяльності т-ва «Руська Бесіда» і очолював укр. театр при ньому. 1900 організував кооператив «Народна гостинниця» у Львові. З 1902 – секретар кооперативу «Народна торгівля». 1911 З. як степендіат міністерства торгівлі Австро-Угорщини їздив до Бразилії для вивчення можливостей австр. експорту і становища емігрантів у штаті Парана. Один із засновників «Товариства опіки над емігрантами ім. Св. Рафаїла» у Львові (1912). 1915 вивезений рос. окупаційною владою до Росії (Єнісейська губ.). 1917–18 З. працював у Києві в кооперативній спілці «Дніпросоюз». Після повернення в Галичину тривалий час очолював кооператив «Народна торгівля», заст. голови галицької кредитної спілки «Центробанк», голова ревізійної комісії «Ревізійного союзу укр. кооперативів»,

3

голова «Товариства опіки над укр. емігрантами», чл. Держ. еміграційної ради Польщі, радник Торгово-промислової палати, почесний чл. Союзу укр. купців. Автор низки публікацій на екон. тематику.

С. Качараба (Львів).

ЗБАРАЗЬКА ОБЛОГА 1649 – облога в м. Збараж (тепер Тернопільська обл.) польськ. війська укр. армією на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Зазнавши поразки 16(26).5.1649 під Старо-костянтинівим і Меджибожем, польське військо, очолюване Я. Вишневецьким, відступило до Збаража. 30.6(10.7) під Збараж підійшли головні козацькі сили і татар. загін хана Іслам-Гірея III, який прийшов на допомогу Б. Хмельницькому. На поч. липня розпочалась облога повністю оточеної фортеці. Протягом місяця укр. частини провели 6 штурмів (в т. ч. 27.7(6.8)) – генеральний наступ, унаслідок чого польське військо опинилося в безнадійному становищі. В ході боїв за місто загинув корсунський наказний полк. Н. Морозенко, був тяжко поранений вінницький полк. І. Богун. На допомогу обложеному в фортеці виступив з-під Любліна польськ. король Ян II Казимир з 30-тис. військом. Б. Хмельницький, залишивши під Збаражем частину козацьких полків під командуванням генерального обозного І. Черняти, з головними силами рушив назустріч королівській армії під Зборів (див. *Зборівська битва 1649*). Тільки підписання Зборівського договору 1649 врятувало від повного розгрому польські війська, оточені у Збаражі.

ЗБАРАЗЬКІ – укр. кн. рід у 2-й пол. 15 ст. – 1-й пол. 17 ст., власники великих маєтностей на Волині та Поділлі. Прізвище походить від м. Збаража (тепер Тернопільська обл.), яким володів з серед. 15 ст. засновник роду **Дениско Мокосійович**. У 16 ст. 3. ополячилися. **Стефан 3.** (р. н. невід. – 1586) – вітебський і трокський воєвода. Учасник Лівонської війни 1558–83. **Януш (Ян) 3.** (р. н. невід. – 1608) – воєвода брацлавський. 1577 переконав Івана Підкову поїхати у Немирів на переговори з представниками польськ. короля С. Баторія, за наказом якого його було заарештовано і страчено у Львові. Разом з С. Жолкевським командував польськ. військами під час придушення *Наливайка повстання 1594–96*. **Криштоф 3.** (р. н. невід. – 1626) – краківський каштелян. Брав участь в Хотинській війні 1620–21. **Юрій 3.** (1580–1631) – краківський каштелян, син Януша 3. Ярий противник козаччини. Після смерті Юрія 3. рід 3. припинив існування. 1636 значна частина маєтностей перейшла до кн. Вишневецьких.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 – переможна битва укр. армії, очолюваної Б. Хмельницьким, з польськ. військом під командуванням короля Яна II Казимира під Зборовом (тепер Тернопільська обл.)

у серпні 1649. Після тяжких поразок протягом 1648 польська армія, порушивши перемир'я, навесні 1649 рушила в Україну. Польське командування вирішило одночасно напасти на укр. війська з фронту і з тилу. З цією метою литов. кн. Я. Радзивілл достав наказ рухатися через Білорусію і зайняти Київ. Укр. козацьке військо в червні 1649 розпочало наступ у двох напрямках: основні сили під проводом Б. Хмельницького йшли на Захід, а частина козацьких полків на чолі з полк. С.-М. Кричевським виступила на Полісся, щоб запобігти фланговому удару литов. війська. На допомогу Б. Хмельницькому прибув загін крим. татар на чолі з ханом *Іслам-Гіреєм III*.

У червні 1649 козаки завдали поразки передовим частинам польськ. армії, які очолював Я. Вишневецький, і оточили залишки ворожих військ у фортеці Збараж (тепер Тернопільська обл.). На допомогу обложеному з-під Любліна вирушило 30-тис. військо, очолюване королем Яном II Казимиром. Залишивши частину військ під командуванням генерального обозного І. Черняти під Збаражем, Б. Хмельницький з головними силами виступив назустріч королівській армії. Основні сили укр. і польськ. військ зустрілися під Зборовим на р. Стрипі. 5–6(15–16).8 відбулася запекла битва, в якій польські війська зазнали великих втрат. Королівська армія опинилася в катастрофічному становищі.

У цій ситуації польськ. король пішов на таємні переговори з крим. ханом, обіцяючи татарам велику грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати укр. землі на шляху до Криму. Хан Іслам-Гірей III, не будучи зацікавленим у перемозі укр. армії і зміцненні України, поставив вимогу, щоб Б. Хмельницький припинив битву. Не маючи змоги одночасно воювати проти поляків і татар, гетьман під тиском хана змушений був розпочати переговори та укласти невигідний для України Зборівський договір 1649.

ЗБОРІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1649 – мирний договір, укладений між гетьманом України Б. Хмельницьким і польськ. королем Яном II Казимиром 8(18).8.1649 у м. Зборові (тепер Тернопільська обл.) після перемоги укр. армії у Зборівській битві 1649. Договір був підписаний під тиском крим. хана Іслам-Гірея III, який, намагаючись не допустити держ. посилення України, підтримував польськ. домагання на укладення перемир'я. За умовами 3. м. д. укр. держава – Гетьманщина – визнавалась польськ. урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Волинь та Поділля залишились під владою польськ. короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у Чигирині. Коронне польськ. військо на цю територію доступу не мало. Водночас на тер. козацької держави зберігалась польськ. адм., хоча всі відповідальні пости король мав право призначити тільки православних шляхтичів. За 3. м. д. зберігались Воль-

ності Війська Запорізького, число реєстрових козаків встановлювалось у 40 тис. чол. (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам Нац.-визвол. війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалась у правах, а православний київ. митрополит мав увійти до польськ. сенату. Питання про унію передавалось на розгляд сейму. Незважаючи на ряд не вигідних для України умов (обмеження території, повернення польськ. адм., заведення реєстру), у цілому 3. м. д. дав можливість Б. Хмельницькому зміцнити становище укр. держави.

ЗБОРОВСЬКИЙ САМІЙЛО (Самуель; р. н. невід. – 26.5.1584) – укр. козацький гетьман (1581). Походив з польськ. шляхти, син краківського каштеляна Володів м. Золочів Львів. пов. Деякий час перебував при королівському дворі. Навесні 1583 (за іншими даними – 1581) прибув на Токмаківську Січ, де був обраний гетьманом. Вів переговори з турками і татарами про спільний похід у Персію. На чолі двохтисячного козацького загону здійснив похід проти турків в р-н Буго-Дністровського лиману. Через деякий час повернувся до Польщі, де був схоплений Я. Замойським і за наказом короля С. Баторія страчений у Кракові.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – військ. орг-ція *Укр. Держави* гетьмана П. Скоропадського. У березні-квітні 1918 уряд УНР, зрозумівши хибність створення Збройних сил на основі найманих або випадкових добровольчих формацій, приступив до вироблення плану організації регулярної армії. Однак практично реалізовував його вже гетьманський уряд 1918. На шляху військ. будівництва довелося долати численні перешкоди окупаційної влади, яка негативно ставилася до творення Україною власної армії. Відповідно до «Законів про тимчасовий державний устрій України» головнокомандувачем армії та флоту став гетьман П. Скоропадський. Керівництво військ. справами Укр. Держави здійснювало військ. міністерство, яке очолювали міністри: тимчасово виконуючий обов'язки (т. в. о.) полк. О. Сливинський (до 9.05.1918), (т. в. о.) ген. О. Лігнау (до 15.05.), ген. О. Рогоза (до 15.11.1918), ген. Д. Шуцький. Основним робочим органом міністерства був Головний штаб, який очолював ген. О. Галкин. Безпосереднім формуванням і розбудовою армії займався Генеральний штаб, нач.: полк. О. Сливинський (до 17.11.1918), ген. П. Андріянов. Структурно Генштаб поділявся на 1-ше генерал-квартирмейстерство (відділи – оперативний, розвідувальний, зв'язку, топографії, закордонний) та 2-ге ген.-квартирмейстерство (відділи – мобілізаційний, орг-ції війська, головної шкільної управи). Центр. відділ, інспектура артилерії, військ.-технічна інспектура та інспектура військ.-повітряних сил підлягали начальнику Генштабу. Генштаб завершив розпочатий за часів УНР план створення регу-

лярної армії на основі тер-ного комплектування і приступив до його практичної реалізації.

Загальний план військ. будівництва передбачав наявність трьох родів Збройних сил – сухопутних, флоту та повітряних. Основою сухопутних сил ставали армійські корпуси, що мали подвійний зміст – як військово-адм. округа і як організаційно-тактична одиниця. Українська Держава поділялася на 8 військ. округів, які відповідали територіально 8 армійським корпусам. Останні створювалися на основі кадрів військ, зі складу Пд.-Зх. і Румунського фронтів, що залишилися на терені України та отримували порядковий номер і назву місцевості, де відбувалося формування: з 25-го армійського – 1-й Волинський (команд. ген. С. Дядюша), з 32-го і 3-го – 2-й Подільський (команд. ген. П. Єрошевич), з 8-го і 40-го – 3-й Одеський (команд. ген. О. Березовський), з 10-го – 4-й Київський (команд. ген. М. Волховський), з 31-го – 5-й Чернігівський (команд. ген. О. Дорошкевич), з 26-го – 6-й Полтавський (команд. ген. В. Слюсаренко), з 9-го і 11-го – 7-й Харківський (команд. ген. О. Лігнау), з 5-го Кавказького – 8-й Катеринославський (команд. ген. Г. Васильченко). Командир армійського корпусу здійснював військ. владу в корпусній окрузі. Йому підлягали усі військ. формації, військ. школи і установи на її території. Корпус складався з 2 піхотних дивізій, 2 бригад польових гармат (по 3 полки з 3 батареї), корпусного кінного полку, 4 автопанцирних сотень, 4 радіотелеграфних сотень, повітряного парку, технічного куреня, санітарного куреня і 2 залізничних сотень. Піхотна дивізія складалася з 3 піхотних полків, полк – з 3 куренів, курінь – з 3 стрілецьких і кулеметної сотні.

Окрім корпусів, до складу армії входили: гвардійська (Сердюцька) дивізія, окрема Таврійська піша бригада, 4 кінні дивізії, окрема кінна бригада, 2 понтонних курені, 3 окремих бригади важкої артилерії, 3 повітряних інспектури, 2 інспектури повітроплавних балонів, ескадрилья важких літаків, 4 залізничних курені, 9 інспектур кінного ремонту, 8 ремонтних депо, штабний кінний полк, 4 запасних кінних полки і 108 повітових комендатур. Кінна дивізія мала 2 бригади, 1 кінно-гарматний полк (3 батареї), інженерну сотню, самокатну сотню і сотню кінних розвідників; бригада – 2 кінних полки; полк – 5 кінних сотень і кінну сотню кулеметників. Згідно з штатним розкладом чисельність армії мирного часу становила близько 310 тис. військовиків, із них: 175 генералів, 14930 старшин, 2975 урядовців, 291221 підстаршин і вояків.

Гетьманське командування вело планомірне формування бойових та допоміжних авіаційних підрозділів. Було створено 8 корпусних авіаційних дивізіонів, понад 30 авіаційних та кілька повітроплавних загонів (близько 200 літаків різних типів). З останніх передбачалося сформувати дивізіони цільового призначення – розвідувальні, винищу-

3 вальні, бомбардувальні, що більше відповідало характеру тогочасних бойових дій. 24.7.1918 Рада Міністрів затвердила план організації армії і ухвалила Закон про загальний військ. обов'язок. Час дійсної військ. служби визначався у піхоті – 2 роки, у кінноті й артилерії – 3 роки, на флоті – 4 роки. Служба в запасі мала тривати до 38 років, в ополченні – до 45 років. Призов до війська новобранців планувався у два етапи: 15.11.1918 і 1.3.1919. До цього часу слід було завершити формування старшинських і підстаршинських кадрів військ. формувань. Укр. армія мала кадровий устрій, який передбачав існування частин і з'єднань, повністю укомплектованих старшинськими і підстаршинськими кадрами, при частковому забезпеченні вояцьким складом, необхідним для підготовки новобранців, здійснення мобілізаційного розгортання військ і ведення бойових дій на початку війни. На 6.7.1918 у корпусах були сформовані старшинські та підстаршинські, а подекуди і вояцькі кадри, що становили 16–38% від основних скорочених штатів. Восени 1918 старшинські та підстаршинські кадри були сформовані в усіх корпусах і дивізіях. На стані старшинського складу істотно позначився наказ військ. міністра «Про звільнення з частин, штабів, управлінь і закладів офіцерів в запас чи відставку» від 15.7.1918. Звільненню підлягали старшини, які не мали військ. освіти (довоєнного курсу військ. училищ), а були призвані до війська під час війни у чині прапорщика, отримали старшинський чин після закінчення прискорених курсів, шкіл прапорщиків чи за бойові заслуги. Під дію наказу підпадали переважно патріотично налаштовані старшини-українці. Спроби вирішити проблему дозволом таким особам обіймати підстаршинські посади, зберігаючи рангові відзнаки, організація інструкторської школи для перепідготовки та підвищення кваліфікації не зняли напруженості в старшинському середовищі. В укр. армії значно зросла кількість проросійськи орієнтованих старшин. Підготовка командного складу мала відбуватися через систему військово-навч. закладів. За Гетьманату створювалися Військова академія Генерального штабу з трирічним терміном навчання, дві Київські, Одеська і Чугуївська юнацькі школи, Єлісаветградська кінна, Одеська гарматна та Київська інженерна юнацькі школи, 4 кадетських корпуси.

Справами військ.-морського флоту опікувалося міністерство морських справ. З березня 1918 обов'язки військ. міністра і міністра морських справ суміщалися. 3.5.1918 заст. військ. міністра, водночас управляючим морським міністерством був призначений капітан 1-го рангу М. Максимів (до 12.11.1918). У зв'язку з реорганізацією структури управління військ.-морським флотом його очолив адмірал А. Покровський (з 12.11.1918). Невизначеність державної приналежності Чорноморського флоту, на який претендували Україна, Росія та

Німеччина, зумовила характер діяльності міністерства, яке на законодавчому рівні займалося розробкою структури флоту, його утриманням, розташуванням та забезпеченням. Після передачі в листопаді 1918 німецьким командуванням укр. уряду майже усього Чорноморського флоту, що базувався у Севастополі, наказом гетьмана 11.11.1918 був встановлений бойовий розклад флоту та штати командного складу. Укр. Військово-морські сили склалися з 3 бригад лінійних кораблів, бригади крейсерів, дивізії міноносців, з 2 підводних човнів та ін. кораблів різного призначення. 12.11.1918 був оголошений перший призов новобранців до флоту. Після окупації Півдня України кораблі Чорноморського флоту захопили війська Антанти.

Військ. керівництво Гетьманату мало намір надати збройним силам характеру укр. нац. армії. Згідно із наказом т. в. о. військ. міністра О. Лігнау від 15.5.1918 вимагалось все діловодство, офіційні відносини вести укр. мовою, організувати курси українознавства в установах і військ. частинах. Головна шкільна управа Генерального штабу допрацювала і передала укр. мовою військ. статuti, підручники, книжки з іст. України та її війська. Згідно з старими козацькими традиціями встановлювалися нові військ. ранги: для підстаршин – гуртовий, ройовий, чотовий, бунчужний; для молодших старшин – хорунжий, значковий, сотник; для штабних старшин – військ. старшина, полковник; для генеральних старшин – ген.-хорунжий, ген.-значковий, ген.-бунчужний. Передбачалися уніформа і військ. атрибутика у нац. дусі.

Від попередньої влади у складі ЗСУД збереглася Окрема Запорізька дивізія (Харківщина, Запорізький (Могилів-Подільський) та Чорноморський (Бердичів) коші. За загальним планом будівництва регулярної армії вдалося у липні–жовтні сформувати лише гвардійську Сердюцьку дивізію у складі 4 піхотних, кінного, гарматного полків та інженерної сотні (ком. ген. В. Клименко; 7,8 тис. чол.). Усі ін. військ. формування виникали поза планом. У серпні гетьманському уряду була передана Сіра (Сірожупанна) дивізія, утворена в Австро-Угорщині з військовополонених українців, вояків колишньої рос. армії (ком. підполк. І. Перлик, ген. В. Сокира-Яхонтов, ген. П. Василюв-Чечель; 3,5 тис. чол.). Того ж місяця розпочалося формування Окремого загону січових стрільців у Білій Церкві (команд. полк. Є. Коновалець; 900 чол.). У жовтні 1918 з рос. старшин, підстаршин та юнкерів почалося формування Особливого корпусу для «боротьби з анархією у прикордонній зоні» (команд. ген. Ерістов). Корпус підлягав гетьману, але до складу укр. армії не входив. Гетьманським універсалом від 16.10.1918 робилася спроба відновлення козацького стану. Були призначені кошові отамани, але через антигетьманське повстання *Директорії УНР* довести справу до кінця не вдалося. У листопаді у великих

містах розпочалося формування рос. добровольчих офіцерських дружин (3–4 тис. чол.).

На момент антигетьманського повстання до складу ЗСУД. входили Окрема Запорізька дивізія на Харківщині, 1-ша Козацько-стрілецька (Сірожупанна) дивізія на Чернігівщині, Запорізький кіш у Козятині й Бердичеві, гвардійська Сердюцька дивізія у Києві, Окремий загін січових стрільців у Білій Церкві, старшинські та підстаршинські кадри 8 армійських корпусів, 4 кінних дивізій, корпусу кордонної охорони, корпусу залізничної охорони (підлягав міністру шляхів сполучення), 139 піших та 86 кінних охоронних сотень, добровольчі офіцерські дружини. Загальна чисельність військ. формувань Укр. Держави становила бл. 65 тис. чол.

А. Буравченков (Київ).

ЗБРУЧ – ліва притока Дністра. Довжина 244 км, площа басейну 3395 км. 1772–1917 З. був прикордонною рікою між Австро-Угорщиною і Рос. імперією. В 1-й пол. 1919 по З. проходив фронт *Армії Української Народної Республіки* (відділи М. Шаповала і П. Шандрука) та Сх. фронт *Української Галицької армії* (група «Підволочиськ» отамана А. Ляера і група Мартиновича) проти більшовицьких військ. 16–18.7.1919 відбувся перехід УГА через З., чим завершилась укр.-польська війна 1918–19. 1921–39 по З. проходив держ. кордон між УРСР і Польщею.

ЗЕЛЕНІН ДМИТРО КОСТЯНТИНОВИЧ (21.10(2.11). 1878–31.8.1954) – етнограф, чл.-кор. АН СРСР (з 1925), акад. Болгарської АН (1946). Н. у с. Мох Сарапультського пов. В'ятської губ. (тепер Іжевський р-н Удмуртії, Росія). Після закінчення В'ятської духовної сем. працював учителем у Сарапультському духовному училищі. 1903 закінчив Юр'ївський (тепер Тартуський) ун-т. Ще в студентські роки опублікував ряд робіт, що дістали високу оцінку Рос. географ. т-ва (з 1904 – д. чл. т-ва). 1905 захистив магістерську дисертацію і був обраний приват-доцентом Петербурзького ун-ту. Читав курс лекцій «Етнографія російського народу та його сусідів». 1916 обраний проф. Харківського ун-ту по кафедрі рос. мови та літ. 1917 захистив докторську дисертацію «Очерки русской мифологии». 1920–25 працював в навч. закладах, створених на базі Харківського ун-ту: Академії теоретичних знань та Харківському ін-ті народної освіти ім. О. Потебні. Створив наук.-досл. кафедру мовознавства ім. О. Потебні та кабінет слов'яно-руської міфології. З 1923 очолював Слобожанську комісію з краєзнавства, був одним із організаторів Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди, брав активну участь у роботі *Харківського іст.-філол. т-ва*. 1925 обраний проф. Ленінградського ун-ту, одночасно працював в Ін-ті етнографії АН СРСР (1926–49). Був чл. наук. т-тв у Парижі, Берліні, Відні. Впродовж життя здійснив велику кількість етнографічних експедицій, під час

яких отримав унікальний етнографічний матеріал. Автор монографій «Русская соха, ее история и виды: очерк из истории русской земледельческой культуры» (1907), «Восточно-славянская этнография» (1911) та бібліографічних покажчиків «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700–1910» (1913), «Описание рукописей Ученого архива Русского географического общества» (1914–16).

О. Павлова (Харків).

ЗЕЛЕНСЬКИЙ (Зелінський) ВІКТОР (1867–1940) – укр. військ. діяч, ген.-полк. армії УНР. В березні 1918 у містечку Голобів на Волині сформував, а згодом і командував *Синежупанників дивізією*. Очолював укр. військ. місію у Варшаві. В еміграції жив поблизу Данціга (тепер Гданськ, Польща) де і помер. Автор споминів «Синежупанники».

ЗЕМЕЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ – законодавчий акт, що синтезує і систематизує правові основи регулювання земельних відносин в Україні. За часів радянського владдя приймався тричі. З. к. У., прийнятий 25.10.1922 відображав тогочасні реалії: закріпив націоналізацію землі, скасував приватну власність на неї, заборонив купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з її відчуженням, заохочував колективну форму землекористування та обмежував на нього право селян, які використовували у своїх госп-вах найману працю. Основні положення Кодексу були успадковані З. к. У., прийнятим 8.7.1970. Він включав свободу вибору форми господарювання, земля переходила у власність колгоспів і радгоспів. Фактично заборонялась діяльність сел. господарств. Земельний фонд було поділено на шість категорій земель. Правовою базою земельної реформи, забезпечення плюралізму форм власності та господарювання став З. к. У., прийнятий 18.12.1990. Проголошуючи землю виключно власністю держави, він містив чимало нових положень, зокрема у користування громадян надавалися земельні ділянки переважно на правах довічного успадкованого володіння землею, було відновлено право функціонування сел. (фермерського) гос-ва, передавалися у їх користування земельні ділянки розміром до 50 га землі та до 100 га усіх с.-г. угідь на термін до 50 років. У незалежній Україні 3.3.1992 Верховна Рада затвердила нову редакцію З. к. У. Він проголосив в Україні демонополізацію земельної власності, що означало скасування довічної власності держави на земельний фонд. Земля переходила у власність як держави, так і в колективну та приватну. Новий З. к. У. передбачає, що суб'єктами приватної власності на землю можуть бути лише громадяни України, які мають право на одержання земельних ділянок у власність для ведення господарства як сел. (фермерського), так і особистого підсобного і спору-

дження та обслуговування житлового будинку, господарських будівель, садівництва та виноградарства, дачного і гаражного будівництва. Кодекс забороняє надання земельних ділянок у приватну власність юридичним особам (вони лише можуть взяти їх у постійне або тимчасове користування та в оренду на термін не більше 50 років).

С. Падалка, П. Панченко (Київ).

ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ – держ. органи, утворені за постановою Тимчасового уряду від 21.04.1917 для підготовки земельної реформи. Мали діяти до вирішення аграрного питання Всеросійськими установчими зборами. З. к. підпорядковувалися міністерству землеробства та перебували під контролем губ. і пов. комісарів Тимчасового уряду. Постанова не передбачала цілком дем. утворення З. к. Загальними зборами селянства обиралися лише волосні комітети у складі 5 чл. та 3 заступників. $\frac{1}{3}$ повітових та $\frac{1}{2}$ губернських З. к. склалися з представників урядових установ. Передбачалося утворення, головним чином, губ. і пов. З. к., тоді як волосних – лише у 20% волостей. Проте селянство взяло справу орг-ції З. к. до своїх рук, і на вересень 1917 волосні комітети існували у 80% волостей. В Україні утворення З. к. розпочалося у травні-червні 1917. Восени існувало 9 губернських, 94 повітових, 1528 волосних, а у тих місцевостях, де особливо гостро стояла проблема малоземелля та безземелля, також і сільських З. к. Низові комітети на практиці діяли як непідконтрольні владі, підтримували боротьбу селянства за конфіскацію і розподіл поміщицьких земель. Протягом липня-серпня 1917 за це зазнали репресій понад 2 тис. чл. З. к. *Українська Центральна Рада* використала З. к. для проведення власної аграрної політики. 30.10.1917 сесія УЦР ухвалила законопроект, який передбачав передачу у розпорядження З. к. земель, конфіскованих у великих власників, для її подальшого розподілу. Земельний закон УЦР, ухвалений 18.1.1918, вирішував земельне питання шляхом проведення аграрної реформи за принципом соціалізації землі, тобто перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Його впровадження відбувалось шляхом передачі всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл серед селянства за трудовою або споживчою нормою. Протягом березня-квітня 1918 у розпорядження З. к. перейшла значна частина приватновласницьких земель, зокрема й плантації цукроварень. Нім. командування в Україні вимагало засіяти с.-г., угіддя. Проте розподіл землі гальмувався через ряд обставин. Значна частина земель все ще перебувала у розпорядженні З. к., тобто не мала господаря. Деякі селяни не мали реманенту, посівного матеріалу (іноді й бажання освоювати нові землі), водночас З. к. забороняли поміщикам проводити весняний

засів. Зволікання з розподілом землі призвели до конфлікту з нім. окупаційною владою. 6.4.1918 нім. головнокомандувач Г. Ейхгорн без згоди УЦР видав наказ про засів полів і всупереч земельному законодавству УЦР повернув право розпоряджатися землею колишнім власникам, чим зводив нанівець результати діяльності З. к. 29.4.1918 гетьман П. Скоропадський проголосив відновлення приватної власності на землю і ліквідацію З. к. На місцях комітети припинили діяльність у травні 1918.

О. Бойко (Київ).

ЗИМІВНИК – назва хутора у запорізьких козаків у 1-й пол. 16–18 ст. З. являв собою велике гос-во, в якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. З. засновували, як правило, 3–4 сімейних запорожці. В кожному З. було 2–3 хати і різні госп. будівлі. Офіційно козаків, що жили в З., називали сиднями, або гніздуками. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. Їх кликали у військовий похід лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників З. було забезпечення січових козаків продуктами.

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР 1919–20 і 1921

– визначні бойові рейди військ. з'єднань *Армії УНР* по тилах більшовицьких військ і денікінців 1919–20 і 1921 на Правобережній Україні. 1-й З. п. тривав з 6.12.1919 до 6.5.1920 (за іншими даними 5.5.1920). В грудні 1919 Червона армія захопила значну частину Правобережної України, Добровільча армія ген. А. Денікіна зайняла Пд. України, а польські підрозділи окупували Волинь і Зх. Поділля. Армія УНР контролювала незначну тер. в р-ні Чорторії над р. Случ на Волині, оточена з усіх боків більшовицькими, польськ. і денікінськими військами. В таких складних умовах продовжувати боротьбу регулярними військ. силами було неможливо. 4.12.1919 на нараді членів уряду УНР і командуючих частин Дієвої армії у Чорторії (тепер Житомирська обл.) було вирішено ліквідувати регулярний фронт і військ. сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6.12.1919 з'єднання Армії УНР під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка вирушили в перший З. п. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР І. Мазепа. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (ком. ген. А. Гулий-Гуленко), Київська (ком. Ю. Тютюнник), Волинська (ком. ген. О. Загородський). Нач. штабу було призначено А. Долуда. Загальна кількість учасників походу сягала бл. 10 тис. бійців. В грудні 1919 – січні 1920 укр. війська, знищуючи ворожі гарнізони у населених пунктах і окремі армійські підрозділи, пройшли по Єлисаветградщині, в лютому форсували Дніпро і вийшли в р-н Золотоноші (тепер Черкаська

обл.). В ході рейду частини Армії УНР, ведучи важкі бої за Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Золотоношу і Балту, подолали бл. 2,5 тис. км по окупованій ворогом тер. України. В квітні 1920 рейдуючі з'єднання за наказом Головного отамана С. Петлюри почали пробиватись на Захід, щоб об'єднатись з укр. частинами на польсько-рад. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*). 6.5.1920 в р-ні Ямполья (тепер Хмельницька обл.) відбулось з'єднання всіх частин Армії УНР. Учасників першого З. п. нагороджено відзнакою «Залізний Хрест». Другий З. п. (Листопадовий рейд) відбувся в листопаді 1921. В листопаді 1920 частини Армії УНР, які перейшли р. Збруч, були за наказом польськ. уряду інтерновані у таборах для військовополонених. В цей період продовжували боротьбу з більшовиками укр. повстанські загони, що активно діяли на Поділлі, Київщині, Катеринославщині і Полтавщині. Їхня чисельність наприк. 1920 становила бл. 40 тис. чол. В жовтні 1921 командуванням Армії УНР та Повстанчою командою було розроблено план, який передбачав надання військової допомоги партизанському рухові в Україні. Активні дії загонів повинні були перешкодити вивезенню продовольства з України в Росію і тим самим врятувати населення від голоду. Стратегічним завданням операції було підняття всенародного повстання і повалення більшовицького режиму в Україні.

Таємно від польськ. влади з інтернованих у табори укр. козаків та старшин була сформована Повстанська армія (інша назва – Українська повстанська армія). Вона складалась з трьох груп: Волинської (800 бійців, ком. Ю. Тютюнник), Бессарабської (бл. 300 бійців, ком. А. Гулий-Гуленко) і Подільської (400 бійців, ком. підполк. М. Палій, пізніше полк. С. Чорний). Загальне командування Повстанською армією здійснював ген. Ю. Тютюнник, начальником штабу було призначено полк. Ю. Отмарштейна. Всі три групи перейшли рад. кордон у різних місцях. Першою прорвалася на Правобережну Україну група ген. А. Гуленка-Гулого. Проте ряд несприятливих обставин змусив Бессарабську групу відступити на тер. Румунії. Подільська група вирушила в похід 25.10.1921 з м. Гусятин на Тернопільщині. В перших боях група розбила кілька червоноармійських загонів і сама стала кінною групою. З важкими боями загін пройшов все Поділля і вийшов в р-ні Бородянки (60 км від Києва). Тут, втративши надію з'єднатися з Волинською групою, що було передбачено оперативним планом, Подільський загін був змушений повернути на зх. 29.11.1921 Подільська група перейшла польськ. кордон. 4.11.1921 в рейд вийшла Волинська група і 7.11.1921 здобула Коростень. Проте під натиском переважаючих сил противника укр. частини змушені були відступити на зх. В р-ні *Базару* (тепер Житомирська обл.) група була оточена більшовицькою кавалерією Г. Котовського. 17.11.1921 в

бою під с. Малі Міньки повстанці були розбиті. Частина учасників 2-го З. п. потрапила в полон, і після рішучої відмови перейти на службу до Червоної армії 359 бійців Повстанської армії 23.11 (за ін. даними – 21.11) 1921 було розстріляно під с. Базаром. Тільки невеликий загін з 150 бійців Волинської групи зумів прорвати оточення і 20.11 перейти польськ. кордон. 2-й З. п. Частин Армії УНР став останньою спробою укр. нац.-держ. сил збройним шляхом завоювати незалежність України в ході Нац.-визв. змагань 1917–21.

ЗІБЕР МИКОЛА ІВАНОВИЧ (10(22).3.1844 – 28.4. (10.5).1888) – визначний укр. економіст і соціолог, громад. діяч. Н. в м. Судаку (Крим). Походив із швейцарсько-укр. роду. 1876 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1873–75 працював доцентом, згодом проф. політекономії і статистики. З. був чл. Київської Громади і Пд.-Зх. Відділу рос. Географічного т-ва. Приятелював з М. Драгомановим, після звільнення якого з Київ. ун-ту на знак протесту також його залишив. З 1875 проживав за кордоном, у Швейцарії. Співпрацював у інформ.-публ. зб. «Громада», які видавав у Женеві М. Драгоманов, мав тісний зв'язок з віденською «Січчю», дописував до журн. «Знання» і «Вісник Європи» та ін. З. був великим прихильником кооперативного руху, одним з його організаторів в Україні. Найвизначніші праці: «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» (1871), «Нариси первісної економічної культури» (1883), «Давід Рікардо і К. Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях (1885)» та ін.

ЗІЛЬБЕРФАРЬ МОЙСЕЙ (1876 – р. см. невід.) – євр. політ. діяч в Україні. З березня 1917 – чл. *Української Центральної Ради* від Єврейської об'єднаної соціалістичної партії, чл. Малої Ради. 27.7.1917 увійшов до складу Генерального Секретаріату УЦР-УНР як товариш генерального секретаря міжнародних справ С. *Єфремова* від євреїв. 7.11.1917 З. було обрано до складу Крайового комітету для охорони революції в Україні. В січні 1918 З. призначений міністром євр. справ УНР.

З'ЇЗД НАРОДІВ РОСІЇ 1917 (З'їзд поневолеваних народів) відбувся 8–15.9.1917 у Києві з ініціативи *Української Центральної Ради*. Протягом 1917 у багатьох регіонах Росії наростає визв. рух, який очолили нац. громад.-політ. орг-ції, зокрема, у Криму був створений Мусульманський виконком та нац. татар. партія Міллі-фірка, у Білорусі – Білоруська рада, у Поволжі – Башкирська нац. рада (Шуро), організаційно оформилися нац. рухи на Кавказі, у Прибалтиці та Бессарабії. Як і УЦР, вони поступово висували перед центр. владою вимоги надання автономії, утворення нац. формувань в армії, вирішення аграрної проблеми. До самовизначення прагнули й окремі регіони Росії, які жили

3 осібним життям (зокрема, рух «сибірських обласників» виступав за автономію Сибіру). Проміжне становище між нац. і регіональним самовизначенням займали козацькі регіони Росії, які мали багато спільного з нац.-визв. рухами (козаки вважали себе окремою етнічною спільнотою). Козацтво не зазнавало нац. гніту, проте виступало проти централізаторської політики держави, вимагало відновлення старовинних козацьких привілеїв – місцевого самоврядування та виборності головних командних посад. Донський військ. уряд, Кубанська крайова козака рада та утворене пізніше об'єднання Пд.-Сх. союз козацьких військ, горців Кавказу та вільних народів степів виступали активними прихильниками руху за федералізацію Росії. Керівництво УЦР виконувало роль координуючого центру для народів, які прагнули до автономії та федеративної перебудови Росії. Виконуючи волю *Всеукраїнського національного конгресу*, 27.6.1917 Рада прийняла рішення про скликання з'їзду народів-федералістів, які прагнули федеративної перебудови рос. респ. У роботі з'їзду взяли участь 93 делегати – крим. татари, башкири, грузини, горці Кавказу, латиші, литовці, естонці, поляки, євреї, білоруси, молдавани, донські козаки і Союз козацьких військ. Більшість делегатів належали до соц. партій. Від Тимчасового уряду був присутній кадет *М. Славинський*. Представників рос. нації на з'їзді не було, що свідчило, що російська правляча еліта та уряд залишаються на позиціях централізації, русифікації та домінування рос. нації над усіма народами Росії. Почесним головою з'їзду обрав *М. Грушевського*. Крім делегатів литов. руху, які відстоювали повну політичну самостійність Литви, та євр. делегатів, яких цікавило лише питання євр. автономії у Палестині, решта нац. рухів підтримала федеративну ідею, запропоновану УЦР. У головній постанові з'їзду «Про федеративний устрій Російської держави» констатувалося, що Росія з централізованої держави має бути перетворена на федеративну. З'їзд прийняв низку постанов із питань, що стосувались нац. перетворень. У резолюції «Про загальнодержавну і крайові мови» йшлося про рівноправність усіх нац. мов. Рос. мова визнавалась державною, проте не користувалась перевагою у шкільній, судовій та церковній справах. Делегати з'їзду ухвалили, що поряд з Всерос. Установчими зборами будуть скликані крайові Установчі збори для встановлення форми відносин краю з центр. органами, а також форм внутр. устрою автономної одиниці. Важливе значення для України, на терені якої відбувались бойові дії, мала резолюція «Про мирову конференцію», яка вимагала при визначенні повоєнних кордонів враховувати волю тих народів, що не мають власної державності, і вимагала включення представників зацікавлених народів до складу рос. делегації на майбутній мирній конференції. З'їзд ухвалив постанову «Про козацтво», за якою козацтво визнавало-

ся окремою самостійною гілкою серед народів Росії і мало права на незалежне існування (визнання незалежного статусу Облaсті Військова Донського стало одною з головних причин конфлікту УЦР із РНК у грудні 1917). Для практичного вирішення завдань нац. та крайового автономно-федеративного будівництва з'їзд постановив створити Раду національностей при Тимчасовому уряді та обрав Раду народів з місцем перебування у Києві, яку очолив *М. Грушевський*. В основу формування цього органу покладено принцип рівного представництва (4 чл. від кожного народу, делегати якого брали участь у роботі з'їзду). Організаційне засідання Ради відбулося 16.9.1917, на ньому головою обрали *М. Грушевського*, секретарем – *М. Любінського*. На першому засіданні прийнято остаточну редакцію резолюцій з'їзду, на наступних – низку першочергових постанов: про скликання сесії Ради, започаткування друкованого органу Ради народів – двотижневика «Свободный союз» (вийшло лише два числа у жовтні та листопаді 1917). Спроби Ради розгорнути намічену діяльність не отримали підтримки серед рос. демократії, а сам федералізм відживав останню фазу свого іст. етапу. Після Жовтневого перевороту 1917 діяльність Ради припинилася.

О. Бойко (Ніжин), С. Панькова (Київ).

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ КАРПОВИЧ (у чернецтві – Мельхіседек; бл. 1716–14.6.1809) – укр. церк. діяч 2-ї пол. 18 ст. Н. в м. Лубнах (тепер Полтавської обл.) Походив з козацької родини Лубенського полку. Закінчив Київ. академію. 1753–68 – ігумен Мотрининського Троїцького монастиря, з 1761 – управитель православних громад Київщини. Відстоював інтереси укр. православної церкви на Правобережжі.

Сприяв розгортанню гайдамацького руху, підтримував зв'язки з *М. Залізником*. Після придушення *Коліївщини* усунений рос. урядом від церковних справ. Деякий час був настоятелем Переяславського, потім Глухівського монастирів.

ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ – почесне звання, запроваджене у Гетьманщині в 2-й пол. 17 ст. – наприк. 17 ст. Надавалося гетьманом або Генеральною Військовою Канцелярією козацькій старшині і козакам. З. т. були вилучені з-під влади сотенної адм. і підлягали в адм. і судовому порядку полковнику. З. т. берегли полкові прапори та сотенні корогви, а також за дорученням полковників керували окремими військ. загонами. Кількість З.т. у полках була сталою – 30–50 чол. 1783 у всіх полках Лівобережної України було 403 З. т. Ранг З. т., як і всі ін. старшинські звання, скасовані рос. урядом 1785.

ЗОЛОТА ОРДА – татар. держава, яка існувала в 13–15 ст. на тер. Азії і Сх. Європи. В сх. джерелах називалась Улус Джучі, або Синьою Ордою, в русь-

ких – З. О. виникла на поч. 40-х 13 ст. внаслідок завойовницьких походів хана Батия. До складу З. О. входила тер. від басейну р. Обі і р-ну Нижньої Сирдар'ї на сх. до р. Дністра на зх. Руські князівства тер. не входили до складу З. О., а перебували у васальній залежності – платили данину, зобов'язувались надавати монголо-татар. військ.у допомогу та ін. Центром З. О. було Нижнє Поволжя, де за Батия засновано столицю – Сарай-Бату поблизу сучасної Астрахані (тоді Хаджи-Тархан). За правління хана Узбека столиця була перенесена в Сарай-Берке (місто засноване братом *Батия* ханом Берке, 1255–66) поблизу сучасного Волгограду. В 50-х 13 ст. З. О. стала повністю незалежною від Монгольської імперії. На чолі З. О. стояв хан з роду Чингісхана. Для вирішення найважливіших питань хан скликав з'їзд з чл. династії – курултай. Політ. лад З. О. мав напіввійськ. характер, що позначилося на адм. устрої. З. О. поділялася на улуси, області, округи-тумани, тисячі, сотні, десятки. На чолі адм.-тер. одиниць стояли беки, темники, тисячники, сотники, десятники, які були одночасно правителями і воєначальниками. В 40-х 13 ст. боротьбу проти монголо-татар. іга у пд.-зх. землях Київ. держ. очолив галицько-волинський кн. *Данило Романович Галицький*. Проте через деякий час був змушений визнати владу золотоординського хана, хоча залежність *Данила Романовича Галицького* від З. О. була набагато меншою, ніж ін. рус. земель. З 2-ї пол. 14 ст. внаслідок посилення визвол. боротьби підкорених і залежних народів, а також загострення внутр. суперечностей могутність З. О. почала занепадати. Влітку 1362 литов. кн. *Ольгерд*, скориставшись послабленням З. О. розбив на р. Сині Води монголо-татар. війська і захопив частину укр. земель (Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля), які перебували під владою татар. ханів. Поступове відокремлення від З. О. самостійних ханств – Сибірського ханства (кін. 15 ст.), Ногайської Орди (40-ві 15 ст.), Казанського ханства (1438), Кримського ханства (1443) та ін. привело наприк. 15 – на поч. 16 ст. до її остаточного розпаду.

ЗОЛОТАРЕНКО ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ (р. н. невід. – 18(28).9.1663) – ніжинський полк. (1655–56; 1659–63). Брат *І. Золотаренка*. Походив з міщан Корсуня. 1654–55 разом з братом брав участь у поході укр. військ у Білорусію. Призначався наказним гетьманом. Деякий час підтримував гетьмана *І. Виговського*. У вересні 1659 З., зрадивши гетьмана, приєднався до частини промосьовськи налаштованої старшини, яка готувала змову проти *І. Виговського*. Восени 1659 З. разом з *Я. Сомком* допоміг моск. військам під командуванням кн. *Грубецького* захопити Лівобережну Україну і склав у Ніжині присягу на вірність царю *Олексію Михайловичу*. Намагаючись захопити гетьманську булаву, З. разом з ніжинським протопо-

пом *М. Филімоновичем* посилав доноси до Москви на наказного гетьмана *Я. Сомка*. Був одним із кандидатів на гетьманство на Чорній Раді 1663. У вересні 1663 страчений разом з *Я. Сомком* за наказом новообраного гетьмана *І. Брюховецького* у м. Борзни на Чернігівщині (тепер с. Чернігівської обл.).

ЗОЛОТАРЕНКО ІВАН НИКИФОРОВИЧ (р. н. невід. – 7(17).10.1655) – укр. військ. діяч, корсунський (з 1652) і ніжинський полковник, наказний гетьман (1654–55). Брат *В. Золотаренка* і дружини *Б. Хмельницького* – *Ганни*. Походив з міщан Корсуня. В серпні–жовтні 1651 у складі укр. посольства (*Л. Мозиря*, *М. Гунашевський*, *С. Савич*) вів переговори з царським урядом у Москві. Брав участь у Батозькій битві 1652. З поч. 1652 – полковник корсунський, а з 1653 (за іншими даними – з липня 1652) – полковник ніжинський. У травні 1654 призначений *Б. Хмельницьким* сіверським наказним гетьманом. З. очолив 20-тис. укр. армію, яка воювала проти польськ.-литов. військ у пн.-укр. землях і в Білорусії. У червні–вересні 1654 козацькі полки під командуванням З. визволили Гомель, Черченськ, Новий Бихів. Активні військ. дії козаків З. примусили об'єднати польськ.-литов. сили під командуванням *Я. Радзивілла* і Гонсевського відмовитись від наступальних операцій в р-ні Могилева. В червні-липні 1655 укр. і моск. війська, які діяли також у Білорусії, зайняли Мінськ, столицю Великого кн. Литовського – Вільно. На визволенні з-під польськ. влади білор. земель З. за згодою і підтримкою місцевого населення запроваджував козацький устрій, що призвело до конфлікту з моск. командуванням. В серпні-вересні 1655 укр. війська під проводом З., продовжуючи наступ, перейшли Німан і здобули Лиду, Новогрудок та Несвіж. 7(17).10.1655 під час одного з боїв під Старим Биховом З. було смертельно поранено. Похований у Корсуні.

ЗОЛОТІ ВОРОТА – головна брама Києва за часів Київської держави. Збудовані за кн. *Ярослава Мудрого* 1037 в міських укріпленнях на пд. зх. міста. Будівельним матеріалом служили цегла та камінь. Над проїзними воротами була збудована церква Благовіщення. Припускають, що ворота або баня церкви були позолочені. Звідси походить і назва. 1240 З. в. частково зруйнували монголо-татари. 1648 через них урочисто в'їхав *Б. Хмельницький* на чолі укр. армії. 1743–50 під час фортифікаційних робіт З. в. були засипані землею. 1832 археолог *К. Лохвицький* розкопав руїни З. в., а 1837–38 за проектом архітектора *В. Беретті* їх було укріплено новою цеглою, а площадку обнесено чавунним парканом. Відбудовані у первісному вигляді у 80-х 20 ст.

ЗОЛОТНИК (ЗЛАТНИК) – в Київ. державі назва золотої візант. монети і одночасно міра ваги (маси), дорівнює 4,226 г. або $\frac{1}{66}$ фунта.

3

ЗОРЬКА САМІЙЛО (рр. н. і см. невід.) – укр. козацький літописець серед. 17 ст. За твердженням С. Величка, походив з Волині. Служив писарем на Запорізькій Січі. 1648 став особистим секретарем Б. Хмельницького. 1648–57 вів діяриуш, в якому детально описував події *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, дипломатичні відносини України з іноземними державами (Польщею, Туреччиною, Швецією, Московією, Кримським ханством), а також політ. діяльність Б. Хмельницького. С. Величко посилався на діяриуш З. як основне джерело для написання свого твору «Сказаніє о войне козацкой с поляками...». В «Сказані...» С. Величко подав зворушливу промову З. на похороні Б. Хмельницького. Рад. історіографія піддавала сумніву існування З. та його діяриуша. Укр. історики (М. Максимович, М. Костомаров, Д. Багалій, Д. Дорошенко та ін.) вважали вірогідним твердження С. Величка про З. як реально іст. особу.

«**ЗОРЯ**» – літ.-наук. і гром. двотижневий часопис. Виходив у Львові 1880–97. З 1885 став органом Літературного т-ва ім. Т. Шевченка (згодом – НТШ). Редакторами «З.» були *О. Партицький* (1880–85), *О. Калитовський* (1886), *Г. Цеглинський* (1887–88), *О. Борковський* (1889; за ін. даними, 1886–97, можливо, співредактор), *В. Лавинський* (псевдонім Василь Лукич, 1890–97; за ін. даними – 1890–93), *О. Маковей* (1894–95), *Кос. Паньківський* (1896). 1883–86 у редакції журн. брав участь *І. Франко*. У часописі друкувалися твори та літ.-критичні статті *Б. Грінченка*, *М. Вороного*, *О. Кобиланської*, *М. Коцюбинського*, *Лесі Українки*, *І. Франка*, *М. Грушевського*, *А. Кримського*, *В. Щурата* та ін. У 1883–85 (за ін. даними – 1884–86) виходила «Бібліотека «Зорі» (в 11 тт.). З 1898 «З.» перетворено на «Літературно-науковий вісник».

«**ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА**» – перша щотижнева газ. галицьких українців, яка виходила з 1848 до 1857 у Львові. Перший номер «З. Г.» датований 15.5.1848. До 1851 була органом Головної Руської Ради. «З. Г.» проголошувала ідеї окремішності і єдності укр. народу. В газ. друкувалися твори *М. Шашкевича*, *М. Устияновича*, *О. Духновича* та ін. З 1851 перейшла на москвофільські позиції, друкувалась на «язичії». З 1853 перетворилася на літ. журн. Ред. «З. Г.» були *А. Павенцький* (1848–50), *М. Коссак* (1850), *І. Гушалевиц* (1850–53), *Б. Дідицький* (1853–54), *С. Шехович* (1854), *П. Костецький* (1855–56), *М. Савчинський* (1857). В 1857 перестала виходити через фінансові труднощі.

І. Орлевич (Львів).

ЗУБРИЦЬКИЙ ДЕНИС (1777–1862) – укр. історик, етнограф і архівіст. Н. у с. Батятичі у Галичині. Здобув гімназійну освіту у Львові (1795), працював службовцем магістрату в Березові біля Сянока, з 1809 – секретарем повітового управління в Перемишлі. У 1820-х переїхав до Львова, працював судовим перекладачем з рос., а 1829 став співробітником Ставропігійського ін-ту, де працював директором друкарні, віце-сенйором, керував архівом і бібліотекою. 1823 З. опублікував у нм. журн. статтю «Про пісні галицького народу». Під час роботи в архіві Ставропігії З. склав його перший інвентарний опис, а згодом використав свої нотатки для кількох наук. праць, зокрема для «Історичного дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині» (1835), «Летописи Львовського Ставропігійського братства» (1849–50) та ін. У 1838 З. запросили впорядкувати архів міста Львова. Описав документи архіву в межах fasciculів, склав латинський інвентар, а самі документи використав для творів «Хроніка міста Львова» (1844), «История древняго Галичско-рускаго княжества» (3 тт., 1852–55), «Галицкая Русь в 16 веке» (1862) та ін. «Хроніка міста Львова» – найкращий джерельний твір з історії Львова. Укр. переклад «Хроніки» з науковим апаратом вийшов у Львові 2001 у серії «Львівські історичні пам'ятки». Підтримував рос. схему давньорус. історії моск. історика *М. Погодіна*, стояв біля витоків москвофільства у Галичині. Не випадково З. згодом називали «отаманом Погодинської колонії». На замовлення *Погодіна* історик купував у Львові за його кошти й пересилав у Росію стародруки й давні церковні писемні пам'ятки. Однак не менш тісними були стосунки З. з *І. Срезневським*, *В. Ганкою*, з укр. науковцями – *М. Максимовичем*, *П. Лукашевичем*, *О. Бодянським*. Під час «весни народів» 1848–49 вчений став чл. Головної Руської Ради у Львові. «Хроніка» З. та брошура «Кордони між польським і українським народом в Галичині» були широко відомі в Зх. Україні. З. готував до публікації й пересилав Археологічній комісії Петербурзької АН копії іст. документів для видань «Акты Западной России» та «Памятники, издаваемые временной Комиссией для разбора древних актов». Підготував «Дипломатичний кодекс Галичини» (не виданий через брак коштів). Чл.-кор. Санкт-Петербурзької Археологічної комісії (з 1842) і Петербурзької АН (з 1855), почесним чл. Київ. археологічної комісії (з 1844 р.), Моск. товариства історії і старожитностей (1846). Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

І. Сварник (Львів).

ІБН БАТТУТА (Абу Абдалах Мухамед Ібн Абдаллах аль Лаваті ат Танджи; 24.2.1304–77) – видатний араб. мандрівник. Бербер з Танжеру (Марокко). Протягом 1325–49 подорожував по Аравії, Єгипту, Ірану, Малій Азії; з Синопу, перепливши Чорне море, досяг Криму. Згодом *І. Б.* побував у Хорезмі, Бухарі, Афганістані, Індії та Китаї. 1349 повернувся до Марокко. 1352–53 мандрував Суданом, дійшов до Тімбукту на р. Нігер. Останні роки життя провів у м. Фесі. Оповіді *І. Б.* про свої подорожі, які він продиктував секретарю місцевого султана, лягли в основу книжки «Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей». Твір *І. Б.* є цінним джерелом з історії України.

ІБН-РУСТЕ (Ібн-Руста, Абу-Алі Ахмед; кін. 9 – поч. 10 ст.) – араб. географ, письменник і мандрівник. За походженням перс із Ісфагана. Бл. 903 написав твір енциклопед. характеру – «Книга дорожніх скарбів». Збереглася тільки 7-ма, остання частина твору, в якій подано цінні відомості про слов'ян.

ІБН ФАДЛАН (Ахмед ібн Аббас; рр. н. і см. невід.) – арабський письменник і мандрівник І-ї пол. 10 ст. 921–22 як секретар посольства багдадського каліфа Муктадіара (Мухтадіара; 908–32) подорожував з Багдада через Середню Азію в Поволжя до царя волзьких булгар. *І. Ф.* – автор «Книги», написаної у формі розповіді про свою подорож, в якій подано цінні відомості про природу, життя та побут хорезміїців, башкирів, булгар, хозарів і русів. Текст цієї книги втрачений. 1923 новий рукопис праці було знайдено в Мехеді (Іран). Праця *І. Ф.* важливе джерело для дослідження давньої історії України. Його спогади вперше друкувалися укр. мовою *М. Грушевським* 1898 в 1-му т. «Жерел з історії України-Руси».

ІБН ХОРДАДБЕГ (Ібн Хурдазбіг Абуль-Касім Убейдаллаг Ібн Абдалах; бл. 820 – бл. 912–13) – араб. географ, письменник і мандрівник. За похо-

1

дженням перс. Був управителем пошт і поліції у пров. Джабаль, згодом придворний халіфа Аль-Мутаміда. Автор праці «Книга шляхів і держав» (844–48), в якій виклав геоцентричну систему Птолемея, описав торг. маршрути руських купців до пд. країн та згадував про їхнє перебування в Багдаді. *І. Х.* – найдавніший з відомих нам араб. письменників, що писав про русів і сх. слов'ян.

ІВАН ВОДА ЛЮТИЙ (Івоня; Івон; Грозний; р. н. невід. – 1574) – молд. господар (1571–74). За деякими даними, побічний син молд. господаря *Стефана Великого*. 1561 служив у великого маршала *Я. Фірлея* в Польщі. Скинув з престолу *Богдана Лопушана*. Намагаючись змінити центр. владу, вів боротьбу з боярською опозицією. 1574 розпочав боротьбу проти турецького гніту, закликав на допомогу козацькі війська на чолі з *І. Свирговським*. Укр.-молд. військо завдало ряду серйозних поразок туркам та їхнім союзникам волохам під *Браїловом*, *Тейною* і *Білгородом* (тепер *Білгород-Дністровський*, *Одеська обл.*), захопив *Бухарест*. Проте через зраду хотинського баркалаба (коменданта. – *Авт.*) *Єремії Чарнавіча*, укр.-молд. частини були розбиті в боях біля *Кагульського оз.* (9–11.6.1574). *І. В. Л.* потрапив у полон до турків і був убитий.

ІВАН ПІДКОВА (р. н. невід. – 16.6.1578) – козацький отаман, молд. господар (1577–78). Тривалий час жив на Запоріжжі, брав участь у козацьких походах. На поч. листопада 1577 *І. П.*, назвавши себе братом *Івана Води Лютого*, за підтримки козацького загону на чолі з гетьманом *Я. Шахом*, почав боротьбу проти ставленника Туреччини, молд. господаря *Петра Мірчича Кривого*. Козацьке військо розгромило загопи *П. Мірчича* і 31.11.1577 звільнило *Ясси*. *І. П.* був проголошений молд. господарем, а *Я. Шах* з козацьким загоном повернувся на Січ. 1578 велике тур. військо за наказом султана *Мурада III* розпочало наступ на Молдавію. Під тиском переважаючих сил козаки на чолі з *І. П.* змушені були відступити на Україну. У *Немирові* (за ін. даними – *Кам'янці-Подільському*) *І. П.* був по-зрадницьки схоплений польськ. жовнірами за наказом брацлавського воєводи *Я. Збарзького* і відправлений до Варшави. За рішенням польськ. сейму 16.6.1578 *І. П.* було страчено у Львові. Тіло *І. П.* козаки викрали і перевезли до *Канева*, де поховали у місцевому монастирі. Героїчній боротьбі *І. П.* присвятив свою поему «Іван Підкова» *Т. Шевченко*.

ІВАН IV ВАСИЛЬОВИЧ (Грозний) (25.8.1530 – 18.3.1584) – великий князь моск. (з 1533), цар (з 1547). Син великого кн. моск. *Василя III Івановича* та *О. Глинської*, що походила з княжого роду. Його представники мали значні володіння на Переяславщині та Чернігово-Сіверщині, а згодом пере-

1 селились у Московщину. Олена Глинська, яка очолювала московський уряд в роки малолітства І. ІV В. (1533–38), – племінниця відомого в укр. історії кн. М. Глинського. Після її смерті на великокняжому дворі панувало засилля боярських придворних угруповань (Шуйських, Бельських, Глинських та ін.), які управляли від імені І. ІV В.

1574 І. ІV В. вінчався на царство і став першим моск. царем. Тоді ж розпочав самостійно управляти державою. Впродовж 1549–60 важливу роль відіграла т. зв. Вибрана рада (А. Адашев, А. Курбський, протопоп Сільвестр). У цей період було здійснено ряд реформ, спрямованих на зміцнення і централізацію Моск. держави: ліквідовано систему кормлень, створено єдиний централізований апарат управління, зміцнено органи держ. влади на місцях, прийнято новий Судебник (1550), впорядковано відносини з церквою, запроваджено скликання Земських соборів та ін.

Зовн. політика І. ІV В. була спрямована на розширення кордонів Московського царства шляхом завоювання нових земель. 1547–52 було завойоване Казанське ханство, 1556 – Астраханське. Залежність від Москви визнали сибірський хан Едигер (1555), Велика Ногайська Орда (1555), кабардинські та черкеські князі (1557). За правління І. ІV В. розпочалося завоювання Зх. Сибіру. Прагнути захопити укр. та білор. землі, а також здобути вихід до Балтійського моря, І. ІV В. втрутився у Лівонську війну 1558–83, яка, попри значні зусилля з боку Моск. держави, закінчилась для неї безрезультатно. І. ІV В. постійно боровся за зміцнення самодержавної влади. 1560 він розпустив т. зв. Вибрану раду, а 1565 запровадив режим оприччини, який супроводжувався надзвичайно жорстокими каральними заходами щодо «неугодних». 1569 усунув з політ. сцени останнього удільного кн. Володимира Андрійовича Старицького, а 1570 жорстокі репресії було вжито до жителів Новгороду та Пскова. І. ІV В. спирався на дрібнопомісне дворянство, в інтересах якого здійснювалося подальше закріпачення селянства. Одним із кроків у цьому напрямі було запровадження 1581 т. зв. заповідних років, під час яких взагалі заборонявся перехід селян від одного землевласника до іншого.

ІВАНИЦЬКИЙ-ВАСИЛЕНКО СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (5.2.1883–10.2.1984) – укр. історик права. Н. у м. Золотоноша Полтавської губ. (тепер Черкаська обл.). 1908 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1920 – на поч. 1930-х працював у ВУАН: наук. співробітник Комісії для виучування звичаєвого права (1920), Комісії для виучування західноруського та укр. права (1921–29), секретар президії (1929–32), директор видавництва (1932–34). 1934–36 – співробітник Центр. архіву давніх актів. 1936–58 – юрисконсульт у різних господарських орг-ціях у Києві та Алма-Аті (1941–44), Держар-

бітражу при Раді Міністрів УРСР, Міністерства культури УРСР. Вивчав історію *магдебурзького права*, досліджував шляхетське землеволодіння *Гетьманщини* після 1654, правове становище укр. земель після *Люблінської унії 1569*. Автор праць «Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини» (1925), «Державне землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині» (1925), «Нове в історії міст під магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському» (1929).

О. Юркова (Київ).

ІВАСЮК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (4.3.1949 – 22.5.1979) – відомий укр. поет і композитор. Один з основоположників укр. естрадної музики. Н. у м. Кіцмані Чернівецької обл. 1973 І. закінчив Львів. мед. ін-т. 1973–79 навчався у Львів. консерваторії ім. М. Лисенка. Автор пісень «Я піду в далекі гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969), «Пісня буде поміж нас» (1971), «Два перстені» (1973) та ін. Загинув за нез'ясованих обставин у Брюховицькому лісі недалеко від Львова. Похований на Личаківському цвинтарі. Похорон І. перетворився на масову акцію протесту проти існуючого ком. режиму в Україні. Деякий час у 1980-х творча спадщина І. перебувала під забороною.

ІВАСЮК МИКОЛА ІВАНОВИЧ (16(28).4.1865 – 25.11.1937; за ін. дан. – 1935) – укр. живописець. Н. у с. Заставна на Буковині (тепер Чернівецька обл.). 1884–89 навчався у Віденській, а 1890–96 – у Мюнхенській академії мистецтв. Працював і організував виставки у Львові, Чернівцях і Києві. Створив першу худ. школу в Чернівцях (1899–1908). І. – автор картин на істор. теми («Б. Хмельницький під Зборовом», 1893; «Битва під Хотиним», 1903; «В'їзд Б. Хмельницького до Києва», 1912; «Іван Богун під Берестечком», 1919), жанрових полотен («Козак з дівчиною біля криниці», «Поцілунок», «Очікування», «Гуцулка під деревом», «Буковинець», 1889; «Мати», 1908), портретів Ю. Федьковича (1885), Т. Шевченка та І. Франка (1924). Репресований НКВД СРСР.

ІВАШКО ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ (1932 – 1994) – Н. у Полтаві. Член КПРС з 1960. 1956 закінчив Харк. гірничий ін-т, канд. екон. наук 1956–73 – на викладацькій і наук. роботі. Обирався секретарем парткому ін-ту. 1973–78 зав. відділу науки і навч. закладів. 1978–86 секретар Харківського обкому КПРС. 1986 обраний секретарем ЦК, канд. у чл. політбюро КПУ. З квітня 1987 – перший секретар Дніпропетр. обкому КПРС. З січня 1988 – чл. політбюро ЦК КПУ, з грудня – другий секретар ЦК КПУ. 28.09.1989 – перший секретар ЦК КПУ. З 1989 – Голова ВР України. 9.07.1990 у зв'язку з майбутнім обранням на посаду заст. ген.

секретаря ЦК КПРС подав у відставку. Переїхав до Москви.

ІВАЩЕНКО (ім'я, по батькові та р. н. невід. – 1925) – керівник укр. повстанського руху проти більшовицької влади в 1923–24 на Лубенщині (Полтавська обл.). 1924 І. з частиною повстанського загону потрапив у полон. За вироком суду, який відбувся в Полтаві, І. разом з чотирма своїми товаришами був страчений. Решта 73 повстанці були засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

ІГНАТІЄНКО ВАРФОЛОМІЙ АНДРІАНОВИЧ (13(25).8.1892 – 11.11.1937) – укр. бібліограф, історик книги і преси. Н. у с. Озеряни Козелецького пов. (тепер Бровицький р-н Чернігівської обл.). 1919 закінчив Київ. комерційний ін-т. 1917 – гласний Київ. міськ. думи від УПСР. 1919–22 працював у кооперативній організації «Дніпросоюз». 1922–31 – наук. співробітник, керівник Бібліографічної комісії Укр. наук.-досл. ін-ту книгознавства (УНІК). Одночасно у 1920-х працював у ВУАН: аспірант Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–27), співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політ. течіями на Україні, наук. співробітник соціально-екоп. відділу Ін-ту укр. наук. мови. 1937 заарештований та розстріляний у м. Умань (Черкаська обл.). Реабілітований 1959 і 1990. Автор праць з історії укр. книги і преси, зокрема «Українська преса 1905–07 рр.» (1925), «Українські нелегальні видання рр. 1914–1917» (1926), «Українська преса (1816–1923)» (1926), «Бібліографія української періодики (1816–1916)» (1928).

О. Юркова (Київ).

ІГНАТКОВИЧ ЯКИМ (рр. н. і см. невід.) – кошовий отаман *Нової Січі* (1749, 1751–52, 1754). За деякими даними, обирався кошовим отаманом чотири рази.

ІГОР (р. н. невід. – 945) – великий кн. київський (913–45). За повідомленням літопису – нащадок Рюрика (син або онук), став фактичним засновником династії *Рюриковичів*. Продовжував політику свого попередника *Олега*, спрямовану на зміцнення *Київської держави*. Підкорив племена *древлян*, уличів та ін., які відокремилися від Києва на поч. його князювання. За І. відбулися перші напади на Русь печенігів (915, 920), з якими було укладено мирну угоду. 941 І. здійснив проти Візантії похід, під час якого київ. флот було знищено за допомогою т. зв. грецького вогню. 944 відбувся другий похід І. на Візантійську імперію, який завершився укладенням 945 договору між Київ. державою і Візантією. За умовами договору київ. кн. зобов'язався не нападати на володіння Візантії у Криму (Корсунь); не мати військ. гарнізонів у гирлі Дніпра;

Київ. держава і Візантійська імперія зобов'язувалися надавати одна одній у разі потреби воєнну допомогу, обумовлювалися правила торгівлі й обміну посольствами (посли повинні були мати золоті печатки, а купці – срібні; спеціальні князівські грамоти мали повідомляти про прибуття кораблів із Києва тощо) та ін. 913 і 943 І. здійснив два походи на Кавказ, які дозволили київ. купцям торгувати на Сході. Загинув під час *Древлян повстання 945*.

ІГОР ОЛЬГОВИЧ (р. н. невід. – 1147) – кн. новгород-сіверський, великий князь київський з 1146. Син чернігівського кн. Олега Святославича, засновника князівської династії Ольговичів. Спроба І. О. після смерті брата Всеволода утвердитися на київ. престолі призвела до повстання киян, невдоволених правлінням Ольговичів (див. *Київське повстання 1146*). Загинув під час повстання.

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ (1151–1202) – новгород-сіверський кн. (з 1178) і кн. чернігівський (1198). Син чернігівського кн. *Святослава Ольговича*. 1169 брав участь у поході *Андрія Боголюбського* на Київ. 1174 розбив орди половецьких ханів *Кончака* і *Коб'яка* під Переяславом. Після смерті брата Олега княжив у Новгород-Сіверському. Брав участь в міжусобній боротьбі за великокнязівський престол. 1183 здійснив вдалий похід проти половців. 1185 організував спільно з братом Всеволодом, путивльським кн. Володимиром і кн. рильським Святославом Ольговичем новий похід проти половців. Князівські дружини зазнали поразки від орди половецьких ханів *Гзи* і *Кончака*, а сам І. потрапив у полон, з якого потім зумів утекти. Пóхід І. С. на половців став сюжетною основою *«Слова о полку Ігоревім»*.

ІГУМЕН – титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались *архімандритами*. В Укр. греко-католицькій церкві настоятелем усіх монастирів однієї провінції є протоігумен. Настоятельки жіночих монастирів називалися ігуменями. В Україні І. мав значний авторитет і брав участь у соборах, виборах єпископа, на козацьких радах.

ІЗАПАРОВИЧ ГРИГОРІЙ (рр. н. і см. невід.) – козацький гетьман (1606). Відомий своїм універсалом до польськ. уряду, в якому повідомляв про підготовку татар до походу в Україну.

ІЗБОРНИК СВЯТОСЛАВА – найдавніші пам'ятки писемності у *Київській Русі* – два збірники статей, написані 1073 і 1076 для київ. кн. *Святослава Ярославича*. Ізборник 1073 відкритий К. Калайдовичем у Воскресенському Новоєрусалимському монастирі під Москвою. Зберігається в Моск. істор. музеї. Ізборник 1073 є списком збірника,

створеного у Болгарії для царя Симеона. Містить твори переважно церковно-реліг. х-ру, а також матеріали з граматики, риторики, логіки і поетики, перекладені старослов'янською мовою з болгарської. Ізборник 1076 належав у 18 ст. рос. історичному Щербатову, тепер рукопис зберігається в Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Петербурзі. Ізборник 1076 включає публіцистичні твори давньоруських письменників, які містять загальноморальні повчання, зокрема «Слово» про користь читання, а також тлумачення Св. Письма.

ІЗГОЇ – категорія неповноправних людей у Київській державі в 11–12 ст., які вийшли зі свого звичайного сусп. середовища через різні обставини. За «Церковним статутом» кн. Всеволода Мстиславича (12 ст.) І. ставали: попівич, який не вивчив грамоти; холоп, що викупився, але не мав засобів на життя; купець, що заборгував; кн., позбавлений уділу. У 14 ст. І. як окрема категорія людей не згадується.

ІЗМАЙЛОВ АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) – моск. держ. діяч, стольничий. 1709 призначений Петром I міністром-резидентом при гетьмані І. Скоропадському. Отримав від царя інструкцію відносно своєї діяльності в Україні, яка складалася з 10 пунктів. Згідно з нею, І. мав стежити, аби запорожці не селилися поблизу кордонів Гетьманщини; іноземних послів гетьман повинен приймати в присутності міністра-резидента, а всю привезену кореспонденцію негайно пересилати до Москви; слідкувати за тим, щоб гетьман не замінював генеральної і полкової старшини та не позбавляв чи надавав маєтностей старшині без узгодження з моск. урядом; щоб гетьманський уряд повідомляв про всі свої прибутки; резиденція гетьмана мала знаходитись у Глухові. В таємній частині інструкції І. доручалося стежити, щоб гетьман і старшина не вступали в переговори з турками, татарами, шведами, поляками і «зрадником» І. Мазепою; дізнатись про розмір військ. скарбу і прибутків, які поступали в укр. казну за гетьмана І. Мазепи; вивідувати настрої серед старшини і козаків; утримувати при гетьманові два рос. полки, які перебували під безпосереднім командуванням царського міністра-резидента. Незабаром І. змінив на посту міністра-резидента Ф. Протасьєва.

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (бл. 1094–1154) – великий кн. київський (1146–54), онук Володимира Мономаха, другий син Мстислава Володимировича. 1132 одержав у володіння Переяславське князівство, однак уже того ж року був змушений на короткий час переїхати у Полоцьк. Згодом став княжити у Турові на Пінську. Внаслідок міжусобної війни 1134 одержав Волинь. 1142–46 І. М. знову переяславський кн. Після смерті київського

кн. Всеволода Ольговича у серпні 1146 здобув Київ. Вів тривалі, але переможні війни з Юрієм Долгоруким. Опирався на Київщину, Переяславщину, Волинь, Смоленські та Турово-Пінські землі. І. М. був прихильником незалежності Київської митрополії від Константинопольських патріархів. На церк. соборі 1147 під його впливом усупереч волі патріарха митрополитом було обрано русича Кліма Смолятича. Підтримував тісні зв'язки з правлячими династіями сусідніх країн. Був тестем угор. короля та свояком польськ. кн. і чеського короля. Помер 14.11.1154 у Києві.

ІЗЯСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1024–1078) – великий київ. кн. (1054–78) з перервами. Згідно із заповітом свого батька Ярослава Мудрого одержав у володіння значну частину земель Київської держави: Київську, Новгородську, Псковську, Турово-Пінську та Древлянську волості. 1057 поширив свою владу на Волинь.

1068 військо І. Я. та його братів Святослава та Всеволода було розгромлене половцями на р. Альті. Після цього у Києві відбулася народ. повстання, у ході якого І. Я. було вигнано. Повернувся він за допомогою збройних загонів свого родича – польськ. кн.

Бл. 1073 р. І. Я. разом з братами уклав «Правду Ярославичів» – доповнення до першого збірника давньоруського права «Руської правди». У цьому ж році між ними розпочалася міжусобна війна, під час якої І. Я. був переможений дружинами Святослава та Всеволода Ярославичів, після чого вдруге залишив Київ і виїхав за кордон. Побував у Польщі та Німеччині, де вів переговори з ним. імператором Генріхом IV. За допомогою свого сина Ярополка І. Я. підтримував зв'язки з папою римським Григорієм VII. Після смерті Святослава Ярославича І. Я. повернувся на Русь і в липні 1077 втретє став кн. київським. У ході нової міжусобної війни з синами Святослава загинув у жовтні 1078 над Десною, недалеко від Чернігова. Похований у Києві у Десятинній церкві.

ІКОНА – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Св. Письма. Виникла в 2 ст. н.е. Культ І. був офіційно прийнятий 787 на 7-му Вселенському соборі в Нікеї. І. виконували спец. технікою за традиційними приписами: липову, дубову або кипарисову дошку закріплювали тонким полотном і покривали кількома шарами левкасу (алебастр із клеєм), шліфували й за певним порядком виконували малюнок, золочення, розпис яечною темперою, а на самкінець покривали покостом (оліфою). Перші І. в Україні були візантійського походження. Серед іконописців в Україні 11–12 ст. найбільше славився Алімпій. Найдавніші І., які збереглися до нашого часу, датуються 11–12 ст. Деякі І. були в Ук-

раїні особливо шановані, славилися як чудотворні і часто ставали предметом воєнної здобичі або дарування. Найвідоміші з них: Вишгородська («Володимирська», 11 ст.), Ігоревська (11 ст.), Чернігівська (12 ст.), Печерська (14 ст.), Холмська, Зарваницька, Самбірська, Марії Повч, Покрови з Січової церкви на Запоріжжі та ін.

ІКОННИКОВ ВОЛОДИМИР СТЕПАНОВИЧ (21.12.1841–26.11.1923) – визначний рос. історик, джерелознавець, бібліограф, археограф. Н. у Києві. Походив із дворян Київської губ. Акад. Імператорської АН (1914), УАН (1921). Після навчання в 1-й київ. гімназії та київ. кадет. корп. (1851–61) навчається в Ун-ті Св. Володимира (1862–65). За роботу «Максим Грек», написану в студентські роки, був удостоєний золотої медалі. Ця ж робота стала основою магістерської дисертації (1867). 1869 захистив докторську дисертацію «Спроба дослідження про культурне значення Візантії в російській історії». Проф. рос. історії Ун-ту Св. Володимира (з 1870), декан іст.-філол. ф-ту (1877–80, 1883–86), зав. мюнц-кабінетом ун-ту (1868–72), гол. бібліотечної комісії ун-ту (1890–1905), головний редактор «Университетских известий» (1873–1914). Дійсний член (з 25.10.1890), а потім голова (з 16.2.1904) Київ. комісії для розгляду давніх актів, голова Археологічної комісії УАН (1918–23).

І. був послідовним прибічником розвитку вищої жін. освіти в Росії. Один із засновників і тривалий час голова Вищих жіночих курсів у Києві, водночас викладав там рос. історію. Для заохочення курсисток до дослідницької роботи ним була заснована спеціальна премія за кращий твір з рос. історії (1902). 1914 на вшанування заслуг І. як засновника курсів було встановлено стипендію його імені.

Автор близько 100 наук. праць рос. мовою, зокрема монографій «Граф Мордвинов» (1873), «Олександр Андрійович Беклешов (1743–1808), малоросійський генерал-губернатор, київськ. військ. губернатор, генерал-прокурор» (1890), «Максим Грек та його доба» (1913), «Катерина II як історик» (в рукопису), «Історичні погляди О.С. Пушкіна» (в рукопису), історіографічних досліджень «Нарис розробки російської історії в 18 столітті» (1866), «Загальний погляд на розвиток російської історії» (1868), «Скептична школа в російській історіографії» (1871), киевознавчого дослідження «Нарис історії Києва (1654–1855)».

Найбільшою за обсягом і, як визнано багатьма дослідниками, за значенням для вітчизняної іст. науки, неоціненою джерелознавчою роботою є фундаментальна праця І. «Спроба російської історіографії» («Опыт русской историографии»). Вийшла у 2-х тт., 4-х кн. (1891–1908). Є оглядом і аналізом матеріальних та писемних джерел з вітчизняної історії. 3-й т. (а на думку деяких дослідників – 3-тя частина 2-го т.), який містив відомості про епісто-

лярні й мемуарні джерела, був підготовлений до друку й частково набраний, але через смерть автора не вийшов друком. Перебуває у рукопису в СПБ. відділенні Архіву РАН. Нині готується до друку Інститутом укр. археографії, джерелознавства та допоміжних іст. дисциплін НАНУ. За задумом І., завершальною частиною роботи (яку автор не встиг написати) мав бути огляд осн. течій і напрямів рос. істор. думки 18–20 ст. Ця праця, названа сучасниками «першою рос. методологією», зберегла значення й дотепер як найповніший систематизований огляд джерел з вітчизняної історії.

Чл.-засновник і голова (1874–77, 1893–95) Т-ва Нестора Літописця, дійсний чл. Моск. археологічного т-ва (з 1875), Імп. археологічного т-ва (з 1896), Т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії (з 1878), Київ. т-ва письменності (з 1882), Слов'янського благодійного т-ва (з 1882), Т-ва історії та старожитностей при Моск. ун-ті (з 1893), Імп. рос. іст. т-ва (з 1906), товариш голови Київ. відділу Рос. воєнно-іст. т-ва (з 1908), голова Київ. т-ва охорони пам'яток старожитностей і мистецтва (1910), почесний чл. Рос. бібліотечного т-ва, Київ. духовної академії, майже всіх губ. архів. комісій тощо.

Помер 1923 у Києві. Похований на Шекавицькому цвинтарі (знесений за рад. часів).

О. Радзивілл (Київ).

ІКОНОСТАС – стіна з ікон у православному храмі, яка відокремлює вівтар від центр. частини. Має «царські» та двоє бічних «дияконських» дверей (воріт). І. стоїть на підвищенні – солеї, за «царськими воротами» має завісу. В Україні збереглося багато І., які мають велику худ. цінність: у Львові в церкві Св. П'ятниці (кін. 16 ст.), у Рогатині (1649), у Києві в Андріївській церкві (1747–53) та ін.

ІЛАРІОН (рр. н. і см. невід.) – київ. церк. діяч і письменник 11 ст., перший митрополит з руських (з 1051). Був священником у князівському с. Берестові під Києвом. 1051 за бажанням Ярослава Мудрого, який прагнув звільнитися від прямого втручання Візантії в київ. церк. справи, собор руських єпископів висвятив І. київ. митрополитом. Даних про його митрополитство після 1055 немає. І. – автор видатного церк.-богословського твору «Слово про закон і благодать», написаного між 1037 і 1050. Осн. змістом «Слова» було прославлення Володимира Святославича за запровадження християнства на Русі, возвеличення рідної землі й церкви, незалежність якої від Візантії відстоював І. Був прихильником політ. і культ. самостійності Київської держави.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – комплекс заходів, вжитих ВКП(б) у 1920–30-х, що мав на меті модернізацію промисловості. 14-й з'їзд ВКП(б) (грудень

1925) проголосив курс на І. Масштабна трансформація економіки майже одразу наштовхнулася на низку об'єктивних труднощів: відсутність розвинутої інфраструктури (дороги, мости та ін.), недостатня кількість кваліфікованих кадрів, дефіцит пром. обладнання, хронічна нестача коштів. Однак це не зупинило процесу модернізації та реконструкції промисловості. Про масштабність планів більшовицького керівництва красномовно свідчить той факт, що 1931 рад. закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 – майже 50%. Джерелами фінансування І. були перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість; податки з населення (для села «надподаток» – постійний ріст цін на пром. товари); внутр. позики, випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба; режим економії; посилення експлуатації селянства та робітників, ін. верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу. Індустр. розвиток УСРР був досить динамічним: у роки 1-ї п'ятирічки з 1500 пром. підприємств, що споруджувалися в СРСР, 400 будувалося в УСРР, у 2-й п'ятирічці в Україні будувалося 1000 заводів з 4500, у 3-й – 600 з 3000 заводів. У період техн. реконструкції 1920–30-х у промисловості Радянського Союзу основними вважалися 35 об'єктів (з них в Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств). До новобудов належали три металург. заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Крамашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Гігантськими серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металург. заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську). Процес І. в Україні, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, разом з тим мав низку особливостей: інвестування у промисловість республіки, особливо у початковий період І., значних коштів; побудова в Україні у роки перших п'ятирічок більшості запланованих пром. об'єктів; нерівномірність процесу модернізації пром. потенціалу республіки; поява у республ. пром. комплексів нових галузей, витіснення приватного сектора вищими за загальносоюзні темпами. Поява цих специфічних рис, головним чином, зумовлена широким спектром природних багатств, спеціалізацією промисловості республіки у межах єдиного союзного госп-ва, структурою розміщення продуктивних сил. Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж І. вивела Україну на якісно новий рівень пром. розвитку, докорінно змінивши структуру госп-ва: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою с. г. у загальному обсязі валової продукції УСРР; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінувало виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (ку-

старно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витіснялася великою індустрією. Модернізація пром. потенціалу України дала змогу республіці посісти 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-тє місце в світі за видобутком вугілля. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації (до І. в Україні у містах проживав лише кожен 5-й житель на 1941 – кожен 3-й). Наслідком швидкого процесу урбанізації стала певна українізація міст. Саме цього часу активно формується нац. робітництво та інтелігенція. Водночас форсована І. стимулювала появу низки негативних і, на жаль, тривалих тенденцій у госп-ві України. Привілейоване, домінуюче становище групи «А» (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою «Б» (вир-во предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи «А» від кінцевого споживача, а це, в свою чергу, зумовлювало втрату стимулів розвитку, диктувало необхідність створення державою для неї тепличних умов. У ході перших п'ятирічок ставку було зроблено на побудову і реконструкцію підприємств-монополістів. Зокрема, модернізація запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше в світі підприємство з виробництва зернозбиральних комбайнів. Реконструйований паровозобудівний завод у Луганську за проектною потужністю дорівнював найбільшому в світі заводу компанії «Амерікен локомотив». Підприємства-монополісти спочатку поглинали ліву частку капіталовкладень у промисловість, а надалі фактично «підім'яли» під себе всю економіку країни, деформуючи її народне госп-во. Промисловий потенціал України формувалася диспропорційно і нерівномірно: посилювалися і розширювалися традиційно індуст. р-ни – Донбас та Придніпров'я, а промисловість густозаселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку. Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки, і наростаюча централізація екон. життя врешті-решт призвела до формування командно-адміністративної системи. У цей час особливо чітко виявляється тенденція фактичної монополізації центром управління промисловістю республіки. Вже 1927–28 важка промисловість України (група «А») на 89% була у загальносоюзному підпорядкуванні, а група «Б» – на 50%. Наростаюча централізація, повернення до командних методів управління економікою зумовлювали відчуженість робітництва від засобів виробництва, зниження життєвого рівня народу.

О. Бойко (Ніжин).

ІННОКЕНТІЙ (світське ім'я та прізвище – Іван Борисов; 15.10.1800 – 26.5.1857) – єпископ Харківський і Охтирський (з 1841). Н. у м. Єльці Ор-

ловського пов. Після закінчення Київ. духовної академії (1823) призначений у Петербурзьку семінарію інспектором і проф. церк. історії та грецької мови. Незабаром затверджений ректором Александро-Невського духовного училища. 10.12.1823 прийняв чернецтво. З 1825 – інспектор, член правління духовної семінарії. 1829 удостоєний ступеня доктора богослов'я. Реформував викладання богослов'я як предмета. Описував старожитності Криму, Кавказу. Одним із перших вів розкопки Херсонеса Таврійського; почав опис наукових бібліотек і став збирати монастирські рукописи. 1826 зведений у сан архімандрита, а 1830 повернувся в Київ. академію на посаду ректора. У Києві заснував журн. «Духовные чтения». Був обраний дійсним чл. Рос. АН. Залишив після себе два трактати з філософії, захоплювався літературою, геологією, астрономією, етнографією. В Одесі заснував «Болгарское настоятельство», яке до визволення Болгарії надавало притулок і освіту сотням молодих болгар. З 21.11.1836 – єпископ Чигиринський, вікарій Київ. митрополії. З 1.03.1840 – єпископ Вологодський. У грудні 1841 переведений єпископом у Харків, з 1845 – архієпископ. За І. було відкрито *Охтирський і Святогорський* монастирі, ахрірейська кафедра була перенесена з Покровського в Успенський собор, влаштована семінарія, а також затверджено новий Миколаївський жіночий монастир. Проповіді І. мали великий успіх, були перекладені багатьма мовами, зокрема нім., франц., грец., вірмен., польськ., серб. 24.2.1848 був переведений у Херсонську єпархію (м. Одеса). Під час *Кримської війни (1853–56)* перебував на передовій, благословляв солдатів, втішав поранених. 1871–75 видано повне зібрання творів І. в 11-ти тт. Помер в Одесі. Канонізований Св. Синодом 1997.

О. Павлова (Харків).

ІННОКЕНТІЙ ІV (1195–1254) – папа римський (з 1243). Вів боротьбу проти нім. імператора Фрідріха ІІ Штауфена та його наступників. 1245 скликав Вселенський собор у Ліоні, на якому брав участь архієпископ руський Петро Акеревич. На соборі вирішено організувати оборону Сх. Європи від монголо-татарської навали. І. ІV робив спроби приєднати до Риму православну церкву, вислав послів до Монголії, Суздаля і в Україну. 1246–47 листувався з кн. *Данилом Романовичем Галицьким* з метою створення антитатарської коаліції та відновлення церковної єдності. 1253 передав Данилові Галицькому королівську корону, видав буллу із закликом до боротьби проти монголо-татар. Хрестовий похід, який організував І. ІV, не відбувся.

«ІНСТРУКЦІЯ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТОВІ» – регламент діяльності вищого виконавчого органу УЦР, затверджений *Тимчасовим урядом* 4.8.1917 всу-

переч розробленому та прийнятому *Малою Радою* 16.7.1917 «Статуту Генерального Секретаріату», який визначав його компетенції, функції та завдання. «Інструкція» перекреслила попередні угоди, досягнуті делегацією Тимчасового уряду у складі *О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі* на переговорах у Києві, зафіксовані у *2-му Універсалі УЦР*. За цими угодами *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР* визнавався Тимчасовим урядом вищим органом викон. влади в Україні з відповідними повноваженнями, а УЦР зобов'язувалася подавати на його затвердження склад секретаріату. Уряд категорично відхилив поданий укр. делегацією «Статут» і замінив його «Інструкцією». За Генер. секр. УЦР визнавався винятково місцевим органом Тимчасового уряду. Значно звужувалася компетенція секретаріату, кількість секретарів скорочувалася з 14 до 9 осіб, із його складу вилучалися секретарства військ., прод., суд. справ, пошт, телеграфу, шляхів, позбавлявся прерогативи призначення на держ. посади. Усі рішення ГС УЦР мали затверджуватися Тимчасовим урядом навіть після обговорення їх в УЦР. Найбільшим утиском з імперського центру було поширення повноважень ГС УЦР лише на 5 з 9 укр. губ.: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частково Чернігівську. Вищий виконавчий орган перетворювався на проміжну інстанцію між Тимчасовим урядом та місцевими органами управління. «Інструкція» стала перешкодою на шляху формування системи вищої влади в Україні. VI сесія УЦР, що відкрилася у Києві 5.8.1917, пройшла під знаком гострої критики «Інструкції», проте не могла змінити реальної політичної ситуації. УЦР не наважилася відкинути ті невеликі легальні можливості утвердження виконавчої влади, які давала урядова «Інструкція». Новий склад ГС УЦР, ухвалений 21.8. Малою Радою та затверджений 1.9. у Петрограді, змушений був керуватися повноваженнями, які отримав від Тимчасового уряду. «Інструкція» втратила чинність з поваленням Тимчасового уряду під час *Жовтневого перевороту 1917*.

С. Панькова (Київ).

ІСКРА ЗАХАР ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. – бл. 1730) – укр. військ. діяч, полковник корсунський (1684–1707). 1683 брав участь у боях польсько-укр. військ під командуванням *Яна ІІ Собеського* проти турецької армії під Віднем. 1686–87 у складі козацьких полків здійснив похід проти турків у Молдавію. В 1690-х разом з *С. Палієм, С. Самусем, А. Абазином* очолив нац.-визвол. боротьбу на *Правобережній Україні* проти польськ. панування. Став одним із керівників *Палія повстання 1702–04*. У жовтні-листопаді 1702 Корсунський полк на чолі з І. розгромив польські війська під Немировом і Бердичевом (26.10) і примусив капітулювати шляхетську залозу у Білій Церкві. Під на-

тиском переважаючих сил на чолі з польним гетьманом А. Сенявським змушений зі своїм полком відступити на *Лівобережжя*. Після укладення *Прутського трактату* 1711 обіймав відповідальні посади в полк. адміністрації Стародубського полку.

ІСКРА ІВАН ІВАНОВИЧ (р. н. невід. – 14(25).7.1708, за ін. даними – 15(26).7.1708) – полтавський полковник (1696–1703). Наприк. 17 – поч. 18 ст. керував козацькими військами під час спільних укр.-моск. походів на турецько-татар. фортеці Кизи-Кермен, Іслам-Кермен, Шин-Гірей, на пд. України та в боях проти шведської армії у Лівонії (1700). Належав до антигетьманської опозиції, яку очолював *В. Кочубей* і підтримував промосковську орієнтацію частини козацької старшини. Восени 1707 разом з Кочубеем возив донос у похідну царську канцелярію на *І. Мазепу*, в якому повідомлялось про таємні переговори гетьмана з польськ. королем *С. Лецинським* і шведським королем *Карлом XII*. Моск. цар *Петро I* не повірив повідомленню І. та Кочубея. Заарештований у Вітебську. Страчений разом з Кочубеем за наказом царя у липні 1708 в козацькому таборі під Боршагівкою (тепер с. Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

ІСКРА ІВАН ЯКОВИЧ (р. н. невід. – січень 1659) – козацький полковник. На поч. 1658 приєднався до *Пушкаря* і *Барабаша заколоту 1657–58*. За наказом *М. Пушкаря* їздив з доносом на гетьмана *І. Виговського* до Москви. Наприк. 1658 взяв участь у повстанні проти гетьмана, яке за допомогою моск. воєвод організував *І. Безпалий*. За свідченням *Г. Граб'янки* І. сам намагався захопити гетьманську булаву. Загинув у бою проти гетьманських військ.

ІСЛАМ-ГІРЕЙ III (Іслам Герай III; 1604–1654) – кримський хан (1644–54), син хана Селямет-Гірея. 1644 турецький султан призначив І.-Г. III ханом замість його молодшого брата Мухаммед-Гірея. 1648 уклав воєнний союз з гетьманом України *Б. Хмельницьким*, спрямований проти Польщі. Проте зацікавлений у тривалій війні і взаємному виснаженні України і *Речі Посполитої*, І.-Г. III віроломно порушував союз. Боячись зміцнення України, І.-Г. III у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, під час *Жванецької облоги 1653* зраджував Б. Хмельницького. За І.-Г. III татар. загони часто нападали на Україну, грабували міста і села, брали ясир. За укр. нар. переказами, І.-Г. III отруїла невільниця-українка, яка помстилася за нищення України татар. ордами.

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВУАН – науково-громад. інституція, що об'єднувала вчених іст. установ Академії та інших дослідників-істориків як в Україні, так і за її межами та популяризувала здо-

бутки укр. іст. науки в широких колах громадськості. Діяла 1921–30 як органічне продовження керованої М. Грушевським І. с. Укр. наук. т-ва у Києві. Робота секції значно активізувалась з 1924, після повернення з еміграції М. Грушевського, який зосередив у своїх руках керівництво усіма наук. установами та структурами ВУАН у галузі історії. Керівним центром І. с. була Кафедра історії укр. народу ВУАН. Спільні наукові проекти пов'язували секцію з Науково-дослідною кафедрою історії України у Києві, створеною М. Грушевським 1924. Гол. відмінністю І. с. від ін. іст. установ ВУАН було широке залучення до праці постійних позаштатних наук. співробітників. Саме вони складали основне ядро всіх комісій Кафедри історії укр. народу, створених і очолюваних М. Грушевським, і ця співпраця забезпечувала широкомасштабну багатогранну діяльність кожної з них. На кін. 1927 кількість співробітників секції та членів усіх її комісій становило бл. 200 осіб. В І. с. ВУАН працювали колишні члени УНТ у Києві: *К. Антонович*, *Г. Берло*, *М. Василенко*, *О. Грушевський*, *В. Данилевич*, *Л. Добровольський*, *В. Ляскоронський*, *Є. Тимченко*, *В. Щербина*, *І. Щітківський* та ін. Активну участь в її роботі брали відомі історики, археологи, мистецтвознавці, етнографи, краєзнавці: *В. Базилевич*, *К. Грушевська*, *О. Гермайзе*, *Ф. Ернст*, *К. Квітка*, *В. Кричевський*, *М. Макаренко*, *І. Моргилевський*, *Ф. Савченко*, *К. Харламович*. До співпраці були залучені провідні вчені з Галичини: *М. Возняк*, *В. Дорошенко*, *Ф. Колесса*, *М. Кордуба*, *І. Крип'якевич*, *К. Студинський*. В І. с. перші наук. кроки здійснювали учні *М. Грушевського* – аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України: *О. Баранович*, *С. Глушко*, *П. Глядківський*, *В. Денисенко*, *Л. Окиншевич*, *О. Павлик*, *М. Ткаченко*, *С. Шамрай*, *В. Юркевич* та ін.

В основу діяльності секції було покладено положення проекту статуту, ухваленого її загальними зборами 2.3.1928. Офіційно не затверджений Президією ВУАН, він визначав гол. зміст діяльності установи, мету, завдання, членство. Вищим органом були загальні збори, постійним керівним органом – Рада, виконавчим органом – Президія (бюро). Осн. напрямками роботи визначено наук. засідання, лекції, диспути, курси, конференції, орг-цію виставок, відкриття кабінетів, лабораторій, музеїв, бібліотек, встановлення творч. контактів з держ. та громадськими установами, т-вами.

На 1928 ІС ВУАН досягла вершини наук.-орг. діяльності, до її структури послідовно включалися такі установи: академічна кафедра історії укр. народу, іст.-екон. підсекція, укр.-молд. комісія. У свою чергу при кафедрі історії укр. народу діяло десять комісій: культ.-історична, іст. пісенності, районного дослідження Києва та Правобережної України, районного дослідження Лівобережної України, районного дослідження Полудневої Ук-

раїни, районного дослідження Зх. України, археографічна, старої історії України, новітньої історії України, дослідження нової укр. історіографії. Установи секції структурно, тематично і хронологічно охоплювали весь синтез укр. іст. процесу з урахуванням регіональних аспектів.

Першими 1924 були створені Комісія іст. пісенності та Культ.-іст. комісія, керівником яких була К. Грушевська. Асоціацію порайонного дослідження історії України, концепція якої була розроблена М. Грушевським, склали чотири комісії: комісія історії Києва та Правобережної України (1924–29; керівник В. Щербина) з підкомісією старого Києва (секретар С. Шамрай); комісія Лівобережної України (1924–29; керівник О. Гермайзе); комісія Полудневої України (1924–29; керівник М. Ткаченко) та комісія Зх. України (1925–29; керівник Ф. Савченко). Їхня робота була спрямована на вивчення історії екон., соц.-політ. та культ. розвитку всіх укр. земель. Особливо активною була діяльність комісії історії Києва та Правобережної України, яка, маючи в штаті всього 2-х співробітників, згуртувала широке коло краєзнавців. Комісія виступила ініціатором дослідження некрополів Києва, топографії міста, створення Музею Києва, підготовки наук. збірників, путівників. Комісія Лівобережної України мала філіали в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Прилуках. 1927–28 комісія Полудневої України розпочала археологічне та етнографічне обстеження району будівництва Дніпрогесу у зв'язку із затопленням значних територій регіону. Важливий напрям роботи секції – архівні пошуки та публікація джерел – був зосереджений в археографічній комісії, організованій в системі ВУАН 1921. Після смерті голови комісії *В. Іконникова* (1923) головою був обраний М. Грушевський. 1926 були створені дві іст.-хронологічні комісії: старої історії України та новітньої історії України; 1927 – затверджені комісія для дослідження нової укр. історіографії (фактично працювала з 1925). У планах І. с. на 1928 був проект відкриття серії комісій з міжнар. зв'язків України. Укр.-молд. комісія на поч. 1928 розпочала наук. дослідження, рішення про утворення наступної, укр.-угор., не було реалізовано. До структури секції входила також іст.-екон. підсекція. Особливе місце в діяльності всіх комісій відводилося проведенню відкритих (т. зв. прилюдних) засідань, на яких заслуховувалися та обговорювалися наук. праці їх співробітників та чл. Неперевершеною за масштабами була видавнича діяльність установи. Друкованим періодичним органом секції, за традицією УНТ, став журн. «Україна». Серійні видання «Науковий збірник», «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 і початків 20 століття» виходили з підзаголовком «Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук». За редакцією М. та О. Грушевських

вийшло друком 6 кн. «Записок історико-філологічного відділу» як «Праці Історичної секції». Комісії порайонного дослідження підготували та видали зб. «Київ та його околиці в історії і пам'ятках» (1926), «Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини» (1926), «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва» (1930), «Чернігів і Північне Лівобережжя» (1928). Не був опублікований збірник «Полуднева Україна», рукопис якого зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Загалом за шість років І. с. та пов'язаними з нею іст. установами за редакцією М. Грушевського було видано 80 книжок.

1929 розпочався ідеологічний та орг.-структурний і кадровий розгром і нищення ІС ВУАН. Запроваджено спеціалізацію кафедр історії України за марксистською періодизацією, які очолили *Д. Яворницький*, *М. Слабченко*, *Д. Багалій*, *М. Яворський*. За М. Грушевським 1930–34 залишалася лише кафедра історії України доби пром. капіталу. Комісії І. с. були перерозподілені поміж новоствореними кафедрами або закриті. Одночасно ліквідовано систему позаштатних співробітників та основні видання секції. Розпочата чистка завершилася репресіями співробітників та членів секції. Записка-протест з приводу висновків комісії з чистки апарату ВУАН, подана М. Грушевським 30.8.1930, залишилася без відповіді. У січні 1931 відбувся пленум реорганізованих іст. установ, на якому було створено іст. цикл ВУАН, керівництво якого зосередило зусилля на орг-цію дискусій щодо іст. концепцій М. Грушевського. Після січневої сесії ВУАН 1934 на базі іст. циклу засновано Іст.-археологічний інститут, в якому вже не працював жодний з колишніх співробітників Іст. секції. 1936 провідною іст. установою в системі АН УРСР став Ін-т історії, який успадкував від М. Грушевського лише ідею важливості фундаментальних іст. досліджень. Проте ні структурно, ні концептуально ця академічна інституція в радянські часи не стала спадкоємицею І. с. ВУАН та пов'язаних з нею іст. установ, очолюваних М. Грушевським. Після ліквідації І. с. її архів, бібліотечні фонди, музейні колекції були передані до Всенар. бібліотеки України при ВУАН, у даний час зберігаються в різних підрозділах Нац. бібліотеки України ім. В. Вернадського. Частина особових справ співробітників секції періоду їхнього навчання в аспірантурі Наук.-дослідної кафедри історії України зосереджені в наук. архіві Ін-ту історії України НАН України.

С. Панькова (Київ).

«ІСТОРИЯ РУСІВ» – найвизначніший іст. твір в Україні наприк. 18 – поч. 19 ст. Уперше «І. Р.» 1846 опублікував у Москві *О. Бодянский*. Автор «І. Р.» невідомий, хоча авторство приписувалося багатьом особам (*Г. Кониський*, *Г. Полетика*, кн. *О. Безбородько*, кн. *М. Репнін* та ін.). Автор «І. Р.» подає

картину іст. розвитку України з найдавніших часів до 1769, приділяючи головну увагу козаччині, *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57, Гетьманщині*. Осн. ідея твору – право кожного народу на самостійний держ.-політ. розвиток. Боротьба укр. народу проти іноземних поневолювачів складає осн. зміст «І. Р.». Її використовували при написанні своїх іст.-літ. творів *Т. Шевченко, Є. Гребінка, І. Срезневський, М. Гоголь, М. Костомаров*.

«ІСТОРИЯ УКРАЇНИ-РУСИ» – наук. праця *М. Грушевського* (1866–1934) – перший фундаментальний виклад історії укр. народу від найдавніших часів до серед. 17 ст., своєрідний синтез іст. знань кін. 19 – поч. 20 ст. Видавалася протягом 1898–1936 у Львові та Києві; вийшло 10 тт. у 13 кн. Найвидатніший твір укр. історіографії, що заклав фундамент нового, нац.-державницького напрямку в укр. іст. науці. В основу узагальненого систематичного курсу історії України покладено авторську історіографічну концепцію про безперервність і самобутність укр. іст. процесу від ранньої доби до нового періоду історії України; методологічні погляди вченого; широку джерельну базу укр. та зарубіжних архівів; матеріали суміжних галузей наук – археології, лінгвістики, соціології, фольклору; критичний аналіз творч. спадщини своїх попередників. Зразком подібного наук. синтезу в європейській історіографії була «Історія Чехії» *Ф. Палацького*, опублікована на поч. 20 ст. Перші спроби ствердити самобутність укр. іст. процесу були здійснені *Д. Бантиш-Каменським, М. Марковичем, М. Максимовичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем, О. Єфименко, О. Лазаревським* та ін. Однак імперська політика рос. влади значно гальмувала розвиток укр. іст. студій та створення узагальнюючих праць, синтетичного образу становлення укр. нації.

Наукова праця з викладом суцільної історії укр. народу була задумана *М. Грушевським* ще в студентські роки. Основа цього синтезу була напрацьована під час читання лекцій у Львів. ун-ті. В основу дослідження було покладено гол. суб'єкт історії – «народ-націю», аналіз екон., громадських, політ., правових, реліг., культ. чинників їх формування та еволюції як в державні, так і бездерж. періоди. Тяглість між Руссю 10–11 ст. та модерною Україною, зв'язки нового життя зі старими традиціями були закладені й в самій назві праці. Головні положення концепції в процесі написання першого циклу (1–3 тт.; 1898–1903) викристалізувалися у власну модель-схему іст. розвитку східнослов'янських народів. В узагальненій формі схема викладена у статті «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», опублікованій 1904 у СПб. в зб. «Статті по слов'янознавству». Визначальною тезою концепції

було спростування схеми офіційної рос. історіографії щодо «загальнооруської» історії та «загальнооруської» народності. Автор подав та обгрунтував власну модель іст. розвитку східнослов'янських народів, в основі якої була історія всіх «руських народностей», обстоював необхідність вивчення різних гілок сх. слов'янства, історію всіх «руських народностей» окремо, запропонував перенести центр ваги на вивчення історії народу, а не держави. *М. Грушевський* закликав до перегляду пануючої на той час теорії *М. Погодіна*, яка розцінювала *Київську державу* виключно як творіння великорус. народності. Вчений розглядав *Київську державу* як першу форму укр. державності. Основні положення іст. схеми *М. Грушевського* були обгрунтовані також у передмові до 2-го видання «Нарисів історії українського народу» (1906) та 3-му виданні 1-го т. «Історії України-Руси» (1913), реалізовані ним у процесі роботи над фундаментальною працею. Іст. концепції *М. Грушевського* мали вплив на праці рос. істориків (*С. Платонов, В. Сторожев, М. Любавський, О. Пресняков*). Завдяки перекладу 1-го т. 1906 нім. мовою робота стала відомою у Європі. Рецензії польськ. істориків *А. Брюкнера, Л. Колянковського, Ч. Франкевича*, чеського вченого *К. Кадлеца* свідчили про зацікавлення укр. історією.

Хронологічно «Історія України-Руси» охоплює час від доісторичної доби і до кін. 1650-х. На основі проблемно-тематичного принципу автором здійснено поділ матеріалу на цикли. Перший цикл (1–3 тт.) присвячений історії укр. народу від найдавніш. часів до серед. 14 ст. У них автор уперше в укр. історіографії подав виключно широкий і всебічний образ громад. і культ. життя, приділив першочергову увагу матеріальній та духовній культурі, через які проявляється зміст еволюції «народу-нації». Вчений вважав першочерговим завданням дослідників минулого простежити передусім соц. та культ. форми життя, які, на відміну від політ., ніколи не переривалися. Основні положення перших томів: обгрунтування тотожності антів з укр. племенами; критика норманської теорії походження Русі, всебічне висвітлення історії формування, розквіту та занепаду *Київської держави* та її спадкоємиці – *Галицько-Волинської держави*. Осібне місце займають іст. постаті кияв. та галицьких князів. У 4–6 тт. (2-й цикл) розглядається період занепаду укр. життя під владою Литовсько-Польської держави у 14–16 ст. Цю епоху *М. Грушевський* аналізує з огляду на вплив укр. культури на Литовську державу, спадкоємності та збереження політ. і культ. традицій *Київської держави* за часів Великого князівства Литовського та їхнього істотного зниження за Речі Посполитої, наростання нац.-визвол. руху. 7–10 тт. складають 3-й цикл, який висвітлює період нац.-визвол. боротьби 17 ст. та відродження укр. державності. На сторінках цих томів розглядаються фундаментальні питання історії виникнення та розвитку укр. козацтва, політ. порт-

рети гетьманів. 10-й, останній т., який встиг підготувати вчений, присвячений історії укр. земель 1657–59. Том упорядкований до друку донькою – *К. Грушевською* (1936). «Історія України-Руси» поклала початок модерній укр. історіографії відповідно до стандартів європейської науки. Автор всебічно та докладно обгрунтував концепцію історії укр. народу, тим самим робота відіграла винятково важливу роль у формуванні іст. та нац. самосвідомості народу, подала уявлення про українців та Україну в їх загальноєвропейській та загальнолюдській еволюції, стала фундаментом для розуміння історії України як історії укр. суспільства в донац. та у нац. фазах.

«Історія України-Руси» вперше була перевидана укр. вид-вом «Книгоспілка» 1954–58 у Нью-Йорку (передмова *Б. Крупницького*); 1991–2000 у Києві Ін-том укр. археографії та джерелознавства ім. *М. Грушевського* здійснено друге повне репринтне видання (вступні статті *В. Смоля, П. Соханя, О. Прицака, Ф. Сисина*). 1997 Укр. наук. ін-том Гарвардського ун-ту при фін. сприянні Центру досліджень історії України імені Петра Яцика при Канадському ін-ті укр. студій Альбертського ун-ту розпочато англomовне видання (передмова *Ф. Сисина*).

С. Панькова (Київ).

ІЖАКЕВИЧ ІВАН СИДОРОВИЧ (6(18).1.1864–19.1.1962) – укр. живописець і графік. Н. у с. Вишкопіль (тепер Тальнівський р-н Черкаської обл.). 1876–82 навчався у Лаврській іконописній майстерні, 1882–84 – Київській рисувальній студії *М. Мурашка*, а у 1884–88 – Петербурзькій академії мистецтв. 1884–1907 вмщував малюнки з іст. минулого та побуту укр. народу в ілюстрованих журн. «Нива», «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация». Ї. створив низку картин на іст. тематику – «Кий, Щик, Хорив і сестра їхня Либідь» (1907), «Заколот селян у с. Веселому» (1926–28), «Тарас Шевченко – пастух» («Мені тринадцятий минало...», 1935), «Повстання гайдамаків» (1939), «Повстання селян у Гали-

чині під проводом Мухи» (1940), «Запорожці підготовляються до походу» та ін. Автор картин на побутову тематику «Святять паски», «На Спас», серії пейзажів Києва. Ї. ілюстрував «Кобзар» *Т. Шевченка*, «Бориславські оповідання» *І. Франка*, «Лісову пісню» *Лесі Українки*, «Енеїду» *І. Котляревського*, твори ін. письменників. Брав участь у відновленні фресок у Кирилівській церкві у Києві (1883), розписував церкву Всіх Святих над Економічною брамою *Києво-Печерської лаври*.

ІОАКИМ САВІЮЛОВ (1620–1690) – моск. церк. діяч, патріарх Московський (з 1694). Був ченцем Межигірського монастиря у Києві. 1685–86 шляхом інтриг і політ. тиску добився підпорядкування Київ. патріархії. Восени 1685 висвятив у Москві на престол Київ. митрополита *Г. Четвертинського*, який склав присягу на вірність Моск. патріарху.

ІОАСАФ КРОКОВСЬКИЙ (р. н. невід. – 1718) – укр. церк. діяч. Ігумен Пустино-Микільського монастиря (з 1690). Ректор *Києво-Могилянської колегії*, яка при ньому перетворилася на академію (1701), архимандрит *Києво-Печерської лаври* (з 1697) і митрополит Київський (з 1708). Схоплений за наказом *Петра I* як прибічник *І. Мазепи* і привезений до Глухова, де мусив узяти участь у проголошенні анафеми опальному гетьманові. Запідозрений у опозиції до *Петра I*, викликаний до Петербурга. Помер у Твері за загадкових обставин.

ІОЗЕФІВ – місто в Пд. Чехії, де 1921–26 знаходився табір для інтернованих бійців Укр. галицької армії (4 тис. чол.). Укр. комендантами були: ген. *А. Вольф*, пізніше – сот. *І. Козак*. У таборі діяла гімназія, бібліотека, театр. Виходив двотижневик «Український скиталець».

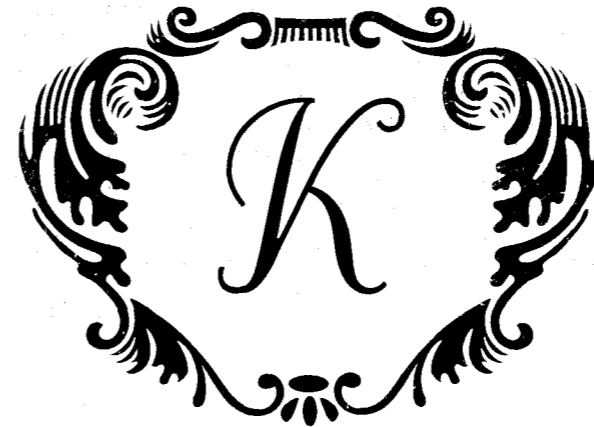
ІОРДАН (Iordanis, Iordanes; рр. н. і см. невід.) – готський історик 6 ст. За походженням гот (остгот) або алан знатного роду з Мезії. Був секретарем

11

рем аланського полководця Гунтігіса Бази, який перебував на службі у *Візантійській імперії*. Можливо, пізніше прийняв духовний сан. Його найважливіший твір «Про походження і діяння готів», або «Гетіка» – цінне джерело з історії готів, давніх слов'ян та всієї епохи Великого переселення народів. Написаний бл. 551. Твір є коротким викладом праці «Історія готів» Коссиадора (не зберігся). У праці Й. міститься цікавий матеріал з історії стародавніх слов'ян.

ЙОСИФ ІІ (13.3.1741–20.2.1790) – імператор Священної Римської імперії (1765–90), співрегент своєї матері *Марії Терезії* (1765–80), володар Австрії й інших спадкових володінь династії *Габсбургів* (1780–90). Прихильник т. зв. освіченого абсолютизму. Здійснював політику протекціонізму економіки країн і намагався створити єдиний внутр. ринок. У 1780-х здійснив ряд реформ державного управління, спрямованих на зміцнення монархії. З

метою подальшої політ. централізації Й. ІІ поділив країну на 15 округів, управління якими знаходилося в руках урядових комісарів. Й. ІІ скасував монастирське землеволодіння, підпорядкував діяльність церкви інтересам держави, запровадив нову систему шкільної освіти. 1781 видав патент про реліг. толерантність, який запроваджував свободу віросповідання і зрівнював у правах греко-католицьке і римокатолицьке духовенство. За Й. ІІ 1784–85 нім. мова стала офіційною в усіх частинах держави. 1782 уряд Й. ІІ ліквідував особисту залежність селян у Галичині, Чехії, Моравії, Угорщині та змінив панщину й натуральні повинності грошовою рентою. Зробив спробу запровадити єдиний поземельний податок, що не було втілено в життя через сильний опір дворянства. Внаслідок 1-го поділу Польщі до Австрії були приєднані *Галичина* (1772) і *Буковина* (1774). За Й. ІІ відновив свою діяльність *Львів. ун-т*, в якому з 1787 діяв окремий ф-т для укр. студентів, названий «Студіум Рутенорум».

КАВАЛЕРІДЗЕ ІВАН ПЕТРОВИЧ (14. (26). 4.1887 – 3.12.1978) – відомий укр. скульптор, кінорежисер, драматург. Н. на хуторі Ладанському (тепер Сумська обл.). 1907–09 навчався в Київ. худ. уч-щі, 1909–10 у Петерб. АН І. Гінцибурга. 1910–11 удосконалював художню майстерність у приватній студії Н. Аронса у Парижі. У творчому доробку К. – скульптурний портрет Ф. Шаляпіна (1909), пам'ятники княгині Ользі у Києві (1911; зруйнований у 1934), Т. Шевченку в Ромнах (1919), Полтаві (1925), Сумах (1926), Г. Сковороді в Лохвиці (Полтавська обл., 1922), Києві (1977), проект пам'ятника Ярославу Мудрому (1944–60); композиції «А. Бучма в ролі М. Задорожного» (1954), «Прометей» (1962), «Лев Толстой» (1965) та ін. Діяльність у кіно розпочав 1911. Працював художником, сценаристом і режисером на Одеській (з 1928) і Київ. (1934–41) кіностудіях. З 1957 – режисер-постановник на Київ. кіностудії ім. О. Довженка. Неодноразово за свою творчість звинувачувався у нац. ухилі. Як кінорежисер К. поставив фільми «Злива» (1929), «Перекоп» (1930), «Коліїщина» (1933), «Прометей» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1937), «Григорій Сковорода» (1958), «Повія» (1961; за твором П. Мирного). Автор п'єс «Вотанів меч» (1966), «Перша борозна» (1969).

КАГАНОВИЧ ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ (10(22).11.1893 – 26.7.1991) – рад. парт. і держ. діяч. Н. у с. Кабани Київ. губ. За національністю єврей. З 1907 працював шевцем на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 К., ставши чл. РСДРП(б), брав активну участь у більшовицькому русі, входив до складу керівних органів більшовицьких орг-цій у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Мелітополі, Юзівці (тепер Донецьк). 1917–18 очолював Поліський (Гомельський) комітет більшовицької партії. 1918–22 К. – парт. функціонер у Нижньому Новгороді та Воронежі (Росія), Туркестані. 1922–25 – заввідділом ЦК РКП(б), сек-

ретар ЦК РКП(б). 1925–28 – генеральний секретар ЦК КП(б)У, запеклий противник українізації. Виступав проти політ. лінії укр. нац.-комуністів *О. Шумського* і *М. Хвильового*, часто конфліктував з головою РНК України *В. Чубарем*. У березні 1927 звинуватив у «націоналістичному ухилі» *О. Шумського* і керівника Закордонного бюро допомоги КПЗУ *К. Саврича* (Максимовича). Політикою переслідування нац.-комунізму в Україні (резольюція пленуму ЦК КП(б)У про «націоналістичних зрадників», березень 1928) довів до розколу *Комуністичну партію Західної України*, добився арешту, а згодом і знищення її провідних членів – *Й. Крилика* (Васильківа), *М. Косара* (Заячківського), *К. Саврича* (Максимовича), *Г. Іваненка* (Барабу), *Р. Кузьму* (Турянського) та ін. 1928 К. призначений секретарем ЦК ВКП(б), з 1933 очолював с. г. відділ ЦК ВКП(б). К. був одним із найближчих прибічників *Й. Сталіна*. Беззастережно підтримував його ідею про суцільну колективізацію, наполегливо добивався її реалізації застосуванням репресивних заходів щодо селянства, насамперед українського. 6.7.1932 на конференції КП(б)У К. разом із *В. Молотовим* звинуватив керівників КП(б)У в провалі колективізації і виступив проти пропозиції укр. комуністів зменшити норми хлібозаготівель в Україні, значно завищені плани яких стали однією з головних причин голоду 1932–33. 1935–45 К. керував роботою наркоматів важкої і нафтової промисловості, шляхів сполучення; з серпня 1938 – заст. голови Раднаркому СРСР. У березні 1947 К. знову призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Продовжував традиційну для більшовиків політику репресій проти укр. інтелігенції, звинувативши її в «укр. буржуазному націоналізмі», провів обширну чистку серед укр. нац. кадрів. Брав активну участь у ліквідації нац. підпілля та особисто керував боротьбою проти частин *Української повстанської армії*. У грудні 1947 відкликаний до Москви. Після смерті Й. Сталіна очолював ряд міністерств, був першим заст. Голови Ради Міністрів СРСР. 1957 разом із *В. Молотовим*, *Г. Маленковим*, *Д. Шепіловим* та ін. створив опозиційну тодішньому парт. курсу групу, яка зробила спробу змістити з посади першого секретаря ЦК КПРС *М. Хрушова*. У червні 1957 на пленумі ЦК усіх членів групи, зокрема і К., було усунено від керівних держ. і парт. посад. 1962 виключений із КПРС, після чого реальної участі в політ. житті не брав. Помер у липні 1991 у Москві.

І. Підкова (Львів).

КАДЕНЮК ЛЕОНІД (28.1.1951) – льотчик-космонавт, перший космонавт незалежної України, Герой України (1999). Н. у с. Клішківці Хотинського р-ну Чернівецької обл. 1971 закінчив Чернігівське вище військ. авіац. уч-ще льотчиків; до серпня 1976 – льотчик-інструктор уч-ща. 1976 відібраний

К

до загону космонавтів у групу багатораз. космічної системи «Буран». 1977 закінчив навчання у Центрі підготовки льотчиків-випробувачів. 1977–79 пройшов загальнокосмічну підготовку і отримав кваліфікацію космонавта-випробувача. 1979–1983 – космонавт-випробувач групи багатораз. космічної системи «Буран». 1984–88 – льотчик-випробувач Держ. НДІ ВПС СРСР. 1989 закінчив Моск. авіац. ін-т – літакобуд. ф-т. 1988–90 пройшов інженерну та льотну підготовку за програмою «Буран» як командир екіпажу. 1990–92 пройшов підготовку командира трансп. косм. корабля «Союз-ТМ». Літав більш ніж на 50 типах та модифікаціях літаків різного призначення, в основному – винищувачах. Брав участь у випробовуваннях літаків-винищувачів четвертого покоління СУ-27, МІГ-29, МІГ-31. 1995 відібраний у групу космонавтів Нац. косм. агентства України. Пройшов підготовку до косм. польоту на амер. косм. кораблі багатораз. використання. З 19.11. до 5.12.1997 здійснив косм. політ на амер. косм. кораблі багатораз. використання «Колумбія». Під час польоту виконував біолог. експерименти спільного укр.-амер. експерименту з трьома видами рослин. Осн. мета проведення експериментів – вивчення впливу стану невагомості на фотосинтетичний апарат рослин, на запліднення і розвиток зародка, на якісний та кількісний склад амінокислот в рослинах та ін. Крім цих експериментів, в косм. польоті виконувалися експерименти Ін-ту системних досліджень людини з тематики «Людина і стан невагомості». К. – ген.-майор Збройних сил України, нач. управл. авіації військ протиповітряної оборони України. Автор п'яти наук. праць.

О. Купальський, П. Панченко (Київ).

КАДЕТИ (Конституційно-демократична партія, з квітня 1906 – Партія народної свободи) – рос. ліберальна партія. Установчий з'їзд партії відбувся в жовтні 1905 у Москві, ядро партії складала чл. «Союзу визволення» та «Союзу земців-конституціоналістів», нелегальних ліберальних орг-цій, що існували протягом 1903–1905. Остаточно партія конституювалася на 2-му з'їзді в січні 1906, що проходив у Петербурзі. Були внесені поправки до програми партії, обрано її Центральний Комітет. Друковані органи партії – газ. «Речь» (1906–18) і журн. «Вестник партии народной свободы» (1906–08; 1917). Головну роль у керівництві партії відігравали П. Мілюков, В. Маклаков, А. Шингарьов, П. Струве, Й. Гессен, В. Набоков, кн. Д. Шаховський, кн. Павло і Петро Долгорукови, І. Петрункевич та ін. У політ. частині програма К. виступала за перетворення Росії в конституційну і парламентську монархію з кабінетом міністрів, відповідальним перед двопалатним парламентом, що обирався на осно-ві всезагального виборчого права. У нац. питанні К. визнавали право на розвиток нац. культу-

ри нерос. народів, але були проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації (автономні права в межах імперії визнавалися лише за Польщею і Фінляндією). На поч. 1914 лідер К. П. Мілюков виступив на засіданнях Думи проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Третина програми партії (19 параграфів із 57) була присвячена соц. політиці. Її аграрна частина передбачала наділення землею безземельних і малоземельних селян за рахунок держ., удільних, кабінетських та монастирських земель, а також часткового відчуження приватновласницьких угідь за умови компенсації їхнім власникам державою за справедливою, а не ринковою вартістю. У робітничому питанні програма вимагала поширення законодавства на всі види найманої праці, поступового запровадження 8-год. робочого дня, права робітників на страйки і утворення орг-цій, обов'язкового держ. страхування тощо. К. виступали прихильниками мирного, конституційного розвитку Росії, відмовляючись від радикальних методів боротьби з урядом. 1906 партія налічувала 70–100 тис. чл. У I Державній Думі К. здобули 179 із 478 депутатських місць і стали керівним центром Думи. Її головою було обрано кадета С. Муромцева, У II Державній Думі партія К. одержала 98 із 518 місць, зберігаючи роль «центру». Головою Думи став Ф. Головін. Маючи 54 депутатські мандати у III Державній Думі, К. перебували в опозиції до уряду. В IV Державній Думі партія була представлена 58 депутатами (всього обрано 438), але значно активізувала свою парламентську діяльність і винесла на розгляд Думи ряд важливих законопроектів – про свободу совісті й преси, недоторканність особи, загальне виборче право та ін. З початком Першої світової війни 1914–18 К., які раніше виступали проти можливої участі Росії у війні, заявили про своє об'єднання з урядом і про необхідність відкласти політ. боротьбу до переможного завершення війни. Лютнева революція 1917 змінила становище партії К., яка відіграла помітну роль у діяльності Тимчасового уряду, сформованого 2(15).3.1917. До його першого складу від К. увійшли П. Мілюков, А. Шингарьов, М. Некрасов, О. Мануйлов. До нового уряду, сформованого 5(18).5.1917, входили чл. партії А. Шингарьов, М. Некрасов, О. Мануйлов, Д. Шаховський. Представники К. (Ф. Кокошкін, С. Ольденбург, П. Юренков, А. Карташов) були у складі нового коаліційного уряду, утвореного 24.7(6.8).1917. У 1917 в партії налічувалося бл. 50 тис. членів.

В Україні ідеї К. поширювалися в основному в середовищі наук. інтелігенції. До партії належав ряд відомих укр. діячів, серед яких І. Лучицький, Л. Яснопольський, В. Науменко, Ф. Штейнгель, І. Шраг, Д. Григорович-Барський, П. Смирнов, М. Василенко та ін. У Києві К. видавали газ. «Свобода і право». Намагаючись перебудувати Росію у

демократичну республіку, більшість К. водночас виступали проти нац.-політ. вимог Української Центральної Ради. 1918 М. Василенко, А. Ржепецький, С. Гутник, Б. Бутенко, Ю. Соколовський, І. Кістяківський входили до складу Ради Міністрів Української Держави.

Після захоплення влади більшовиками 28.11(11.12).1917 рад. уряд видав декрет, що проголошував К. «партією ворогів народу». Керівники партії підлягали арешту і суду революційного трибуналу. К. пішли в підпілля, брали активну участь у «білому» русі. Частина чл. партії емігрувала за кордон. У травні 1921 в Парижі відбувся з'їзд чл. ЦК партії, який завершився розколом. На чолі «демократичної-групи», яка 1924 оформилася в «республікансько-демократичне об'єднання», став П. Мілюков. Друга частина чл. партії на чолі з Й. Гессеном і А. Камінкою групувалася навколо газ. «Руль». На поч. 1990-х діяльність партії в Росії була відновлена. Лідер партії – М. Астаф'єв.

Т. Полещук (Львів).

КАДЛУБЕК (Kadlubek) ВІНЦЕНТІЙ (бл. 1150 – 1223) – польськ. хроніст. 1208–18 – краківський єпископ. Написав «Хроніку поляків», у якій виклав історію Польщі до 1202. У хроніці звеличував роль католицької церкви. Виступав проти феодальної роздробленості, доводив необхідність єдності польськ. народу. Характеризуючи взаємини Польщі з Київською Руссю та Галицько-Волинським князівством, вдавався до домислів і перекручення фактів, щоб «історично обгрунтувати» сх. політику польськ. феодалів.

Я. Ісаєвич (Львів).

КАЗИМИР I ВІДНОВИТЕЛЬ (Kazimierz I Odnowiciel; 25.7.1016 – 28.11.1058) – польськ. князь з 1034 (за ін. дан., 1038 або 1039) з династії П'ястів. Вступив на престол під час занепаду центр. влади і фактичного розпаду Польщі на ряд незалежних князівств. Бл. 1034 вигнаний з країни великими феодалами. В кін. 1038 – на поч. 1039 за підтримкою нім. імператора Генріха III повернувся на престол. Проводив політику об'єднання польськ. земель. 1039 уклав воєнно-політ. союз із Київською державою. 1047 з допомогою Ярослава Мудрого (К. I В. одружився 1038 з його сестрою Марією-Добронією, а син кн. Ізяслав з сестрою К. I В. Гертрудою) приєднав до Польщі Мазовію. 1054 зайняв Сілезію, якою з 1038 володіла Чехія. За правління К. I В. у Польщі було відновлено християнство, за що він і дістав прізвисько «Відновитель».

М. Ерстенюк (Львів).

КАЗИМИР II СПРАВЕДЛИЙ (Kazimierz II Sprawiedliwy; 1138 – 5.5.1194) – польськ. князь (1177–94). Син Болеслава III Кривоустого. 1177

внаслідок боротьби з Мешко III Старим зайняв краківський престол. 1180 на Ленчицькому з'їзді надав ряд привілеїв феодальній знаті. Як васал нім. імператора Фрідріха I Барбаросси, за його наказом 1189 допомагав галицькому кн. Володимирі Ярославичу і повсталим галичанам звільнити Галич від угорських військ короля Бели III (див. Галицьке повстання 1189). Дочка К. II С. була одружена з великим кн. київським Всеволодом Святославичем Черемним.

М. Ерстенюк (Львів).

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ (Kazimierz III Wielki; 30.4 (за ін. дан., 30.6.) 1310 – 5.11.1370) – король Польщі (1333–70; коронувався 25.4.1333). Син Владислава I Локетка, останній представник дин. П'ястів. Був одружений з дочкою великого кн. лит. Гедиміна Анною (Альдоною). Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. 1337–46 провів грошову реформу. 1346–47 видав Віслицько-Пьотрокувські статuti (Статuti К. III В.), що стали першими повними записами польськ. звичаєвого права і в яких законодавчо закріплювалось існування станової монархії у Польщі. Протягом 40-х 14 ст. К. III В. за підтримкою Польщі й Чехії вів загарбницьку політику проти Галицько-Волинської держави. 1340 К. III В., попередив уклавши військ. союз (1339) з угорським королем Людовіком I Великим, розпочав агресію проти Галицько-Волинської держави, але зазнав поразки. Після смерті 1349 глави боярського уряду Д. Дедька захопив Галичину, а трохи раніше – Сяноцьку землю. 1350 К. III В. уклав угоду зі своїм небожем Людовіком I Великим про перехід після його смерті польськ. земель, Галичини, Холмської і Белзької земель під владу Угорщини. За К. III В. 1351–52 тривала війна між Польщею і Литвою за Галицько-Волинську землю, а 1352–66 Польська держава воювала проти волинського кн. Любарта. 1366 підписав договір із Великим князівством Литовським, за умовами якого до Польщі відійшла Зх. Волинь з Холмом і Белзом. Розпочав процес польськ. і нім. колонізації укр. земель. 1370 за підтримкою К. III В. було відновлено православну Галицьку митрополію і висвячено на митрополита єпископа Антонія (1370–91 або 1392). Вів невдалу війну проти Тевтонського ордену, яка завершилась укладенням Калішського трактату 1343, за умовами якого Польща втрачала Сх. Помор'я. 1343 приєднав до Польщі Куявію. Заснував Краківський ун-т (1364). Після смерті К. III В. владу у його володіннях успадкував Людовік Угорський (див. Людовік I Великий).

М. Ерстенюк (Львів).

КАЗИМИР IV ЯГЕЛЛОНЧИК (Kazimierz IV Jagiellonczyk; 30.11.1427 – 7.6.1492) – великий кн. лит. (з 1440) і король Польщі (з 1447). Н. у м. Кра-

кові. Син Ягайла і укр. князівни Марії Гольшанської. 1447 К. IV Я., намагаючись зміцнити королівську владу послабленням політ. ролі магнатів, видав загальноземський привілей, який значно розширював права шляхти, у т.ч. укр. (Нешавські статuti 1454). Проводив політику остаточної ліквідації залишків автономії укр. земель. 1452 скасував Волинське, а 1470 (фактично – 1471) – Київське князівство і перетворив їх на литовські провінції. За правління К. IV Я. зусиллями київського кн. Семена Омельковича (див. *Омельковичі*) та митрополита *Григорія II Болгариновича* здійснено остаточний поділ Київської митрополії (з осідком у Москві) на Київ. (з осідком у Києві; охоплювала 10 укр.-білоруських епархій, існувала до 1686) та Москов. (з 1589 – патріархія). За К. IV Я. укладено 1468 зб. тогочасних законів – Судебник великого кн. Казимира. 1454–66 відвоював у Тевтонського ордену Сх. Помор'я з Гданськом та поставив у васальну залежність Сх. Пруссію з її столицею Кенігсбергом (тепер Калінінград, Росія). К. IV Я., проводячи активну зовн. політ., домогся утвердження свого сина Владислава на чеському (1471) та угор. (1490) престолох. 1481 К. IV Я. викрив спробу підготовки повстання проти його влади з боку укр. князів М. Омельковича, І. Гольшанського та Ф. Більського. Війська К. IV Я. жорстоко придушили *Мухи повстання 1490–92*.

М. Ерстенюк (Львів).

КАКУРІН МИКОЛА ЄВГЕНОВИЧ (3(16).9.1883 – 27.7.1936) – рос. і укр. військ. діяч, полк. Армії УНР і УГА. Н. у м. Орел (Росія). 1904 закінчив Михайлівське артилерійське училище, 1910 – Академію Генштабу. У роки *Першої світової війни 1914–18* – полк. рос. армії. Добровільно перейшов на службу в *Армію Української Народної Республіки*. З березня 1918 К., очолюючи друге кватирмейстерство *Українського генерального військового штабу*, займався організацією армії. У червні 1918 призначений помічником нач. Генерального штабу Збройних сил Української Держави. Служив в *Українській галицькій армії*, а з березня 1920 – у *Червоній Українській галицькій армії*. З жовтня 1921 викладав у Военній академії ім. М. Фрунзе. Заарештований органами НКВД, помер у тюрмі. Автор ряду праць з воєнної іст. – «Російсько-польська війна 1918–20» (1922), «Київська операція поляків 1920» (1928), «Громадянська війна на Україні» (1931) та ін.

КАЛЕДІН ОЛЕКСІЙ МАКСИМОВИЧ (12(24).10.1861 – 29.1(11.2).1918) – рос. військ. і держ. діяч, генерал від кавалерії, один із керівників «білого» руху в Росії у 1917–18. Н. у станиці Усть-Хоперській (тепер Волгоградська обл.). Походив із дворянського роду. 1882 закінчив Михайлівське артилерійське училище, 1889 – Академію Геншта-

бу. Під час Першої світової війни 1914–18 командував корпусом, з травня 1916 до травня 1917 – 8-ю дивізією Пд.-Зх. фронту. 17(30).6.1917 обраний отаманом Війська Донського та очолив донський військ. уряд. 1917 К. після жовтневого перевороту в Петрограді проголосив незалежність Облaсті Війська Донського, утворив союз козаків Дону, Кубані, Тереку й почав збирати військо для придушення більшовицького заклоту в столиці. Встановив зв'язки з *Українською Центральною Радою*. В листопаді-грудні 1917 вів переговори з генеральним секретарем військ. справ *С. Петлюрою* про умови переходу через тер. України загонів донських козаків, що поверталися з фронту на Дон. Після проголошення РНК Росії ультиматуму УЦР і з початком *українсько-більшовицької війни 1917–21* уряд К. наказав усім донським військ. підрозділам надавати «найрішучішу допомогу укр. народу, його представникам у боротьбі з більшовизмом». У грудні 1917 разом з ген. Л. Корніловим і М. Алексеевим увійшов до складу «тріумвірату» – верховного органу сил на Півдні Росії, сформував Добровольчу Армію. У січні-лютому 1918 війська К., завнавши ряд поразок від більшовицьких частин у р-ні Ростова і Новочеркаська, відступили в Сальські степи і на Кубань. 29.1(11.2).1918 К. склав свої повноваження і покінчив життя самогубством (застрелився).

КАЛИНОВИЧ ІВАН ТИТОВИЧ (25.11.1884 – 12.11.1927) – бібліограф, видавець і політ. діяч. Н. у Львові. 1904 закінчив учительську сем. в Заліщиках. Навчався у Львів. ун-ті. 1908 ознайомився з діяльністю Міжнар. бібліограф. ін-ту в Брюсселі. 1916–17 і 1919–22 працював у Відні, з 1922 – у Золочеві. Переклади творів Б. Келлермана, Т. Манна, С. Жеромського та ін. навели його на думку організувати вид-во «Всесвітня бібліотека» (1913–26), що випускало просвітні видання та перекладну літ-ру. Редагував газ. «Дрогобицький листок» (1919). 1918–19 – посол до Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР і деп. Трудового конгресу України. Один із керівників прорад. партії «Сельроб», ред. його органу «Наше слово». Головні праці: «Переклади з української літератури», «Бібліографія українознавства за 1915–1923 рр.», «Всеукраїнська бібліографія за 1923 рік», «Україніка в старих часописах». Підтримував стосунки з Укр. книж. палатою та Укр. наук. ін-том книгознавства. Рукописна спадщина К. включає великі картотеки (понад 300 тис. карток) з історії України та укр. літ-ри.

С. Білокін (Київ).

КАЛИНОВСЬКИЙ МАРТИН (Калиновський Марцін; р. н. невід. – 2.6.1652) – польськ. держ. діяч, полководець. 1635–45 – чернігівський воєвода, з 1646 – польний гетьман, з 1651 – великий

коронний гетьман. Володів великими земельними маєтностями в Україні. Разом із М. Потоцьким очолював польські війська в *Корсунській битві 1648*, яка завершилася повною перемогою укр. армії під проводом гетьмана *Б. Хмельницького*. Обидва польські полководці потрапили у полон до кримських татар. У кін. 1650 К. був викуплений з полону і повернувся до Польщі. На поч. лютого 1651 польські коругви під командуванням К., порушивши *Зборівський мирний договір 1649*, напали на м. Красне (тепер с. Красне Вінницької обл.), де були розташовані козацькі загони, очолювані брацлавським полк. *Д. Нечаем*. У нерівному бою козаки зазнали поразки, а Д. Нечай загинув. К. спробував захопити Вінницю. Проте укр. війська під проводом *І. Богуна* відбили всі атаки ворога і, завдавши раптових контрударів, примусили загони К. відступити. У *Берестецькій битві 1651* К. командував лівим крилом польськ. армії. У травні 1652 20-тис. польська армія, очолювана К., була вщент розбита укр. військами у *Батозькій битві 1652*. У цій битві загинув і К.

М. Ерстенюк (Львів).

КАЛКА (тепер Кальчик) – притока р. Кальміус на тер. Донецької обл. 1223 на К. відбулася перша битва руськ. і половецьких військ із монголо-татар. ордами Чингісхана, очолюваними Джбе і Субедеєм. 1222 монголо-татари через Пн. Кавказ вдерлися в Пн. Причорномор'я і завдали поразки половцям та аланам у битві на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра і звернувся по допомогу до галицького кн. *Мстислава Мстиславича Удатного*. На нараді князів у Києві було вирішено виступити спільно з половцями проти монголо-татар. У квітні 1223 у похід проти ординців вирушили дружини галицького, київського, волинського, чернігівського, путивльського, смоленського князів та війська половецького хана. Переправившись через Дніпро біля порогів, об'єднані сили київ. князів розбили монголо-татар. авангард. Під час вироблення єдиного плану подальших дій серед князів виникли суперечності. Галицький кн. Мстислав Удатний, волинський *Данило Романович Галицький* і половці переправилися через К., а ін. князі залишилися на зх. березі ріки. 31.5.1223 (за ін. дан., 16.6.) на К. відбулася вирішальна битва. Монголо-татари атакували спочатку половців, а потім князівські дружини і розбили їх. Після цього монголо-татари оточили табір великого кн. київського Мстислава Романовича і три дні штурмували його. Не змігши прорвати добре організовану оборону, татари запропонували укласти мир. Коли ж умови миру були прийняті й князівські дружини залишили табір, ординці напали на них і всіх знищили. Проте зазнавши великих втрат, монголо-татар. війська не наважилися продовжити похід в глибоку Київську державу і повернулися до Монголії.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1690 – 31.10.1803) – останній кошовий отаман Запорізької Січі (1762, 1765–75), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. 1752–61 – похідний полковник, 1754–61 – військ. осавул, 1762 – кошовий отаман, 1763 – військ. суддя, 1764–75 – кошовий отаман. Дбав про колонізацію земель Запоріжжя; поширення хліборобства й торгівлі, їздив до Петербурга, де відстоював військ. та адм.-територіальні права Запоріжжя від зазіхань рос. уряду. Після зруйнування царськими військами Нової Січі в червні 1775 К. був заарештований і за наказом *Катерини II* засланий до Соловецького монастиря (тепер Архангельська обл., Росія). Понад 25 років провів у жахливих умовах одиночної камери. 2.4.1801 указом *Олександра I* був звільнений з монастирської тюрми, але за власним бажанням залишився у монастирі, де незабаром і помер. Похований на гол. подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ (Кальміуська сакма; тат. сукмак – стежка) – одне з розгалужень Моравського шляху, яким користувалися загони кримських і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну у Моск. державу в 16 – на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Молочні Води, де відокремлювався від Муравського шляху. Далі йшов на Пн. уздовж правого берега р. Кальміус і біля фортеці Тор (тепер м. Слов'янськ Донецької обл.), перетинав Сіверський Донець, потім проходив у пн. напрямку через територію Острозького полку поблизу фортеці Старобільськ, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл. Під Лівнами К. ш. знову з'єднувався з Муравським шляхом.

М. Пасічник (Львів).

КАЛЬЧЕНКО НИКИФОР ТИМОФІЙОВИЧ (27.1(9.2).1906) – держ. і парт. діяч УРСР. Н. у с. Кошманівці (тепер Машівський р-н Полтавської обл.). 1921–24 навчався в Полтавській школі садівництва. 1928 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. 1932 став чл. КПРС. Працював на різних господарських посадах у Харківській області. 1938–41 – голова Одеського облвиконкому. 1941–46 – у Рад. Армії, член Військ. ради 1-го Українського фронту; військ. звання – генерал-лейтенант. 1946 – міністр технічних культ. УРСР, 1947–50 – міністр радгоспів УРСР, 1950–52 – міністр сільського господарства УРСР. 1952–54 – перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1954–61 – Голова Ради Міністрів УРСР, з лютого 1961 – заст. Голови Ради Міністрів УРСР і міністр заготівель УРСР, 1965–76 – перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. Входив до складу ЦК КПРС (1956–66), чл. Політбюро ЦК КПУ (1966–76).

К

КАМЕРОН ЧАРЛЬЗ (1740–1812) – шотландський архітектор. Освіту здобув у Франції та Італії. З 1779 К. жив і працював у Росії та в Україні. За його проектом збудовано садибу гетьмана *К. Розумовського* в Батурині (1799–1803) – один із найкращих зразків класицизму в Україні.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – вищий навч. заклад, відкритий у період *Гетьманату*. Заснований законодавчим актом Укр. Держави від 17.8.1918 одночасно з Київ. укр. ун-том (див. *Український народний університет*). Перші орг. заходи щодо орг-ції ун-ту в Кам'янці-Подільському були здійснені ще за доби Української Центральної Ради. Урочисте відкриття навч. закладу відбулося 22.10.1918. До навчання, яке розпоч. 1.11.1918, приступили 267 студентів та 13 викладачів. Фундатор і перший ректор – *І. Огієнко*. Серед викладачів ун-ту були відомі вчені: історики *І. Крип'якевич* та *К. Широцький*, філологи *Л. Білецький*, *М. Драй-Хмара*, *В. Петров*, богослов *В. Біднов*, філософ *С. Балей*, зоолог *П. Бучицький* та ін. Духівник – протоієрей *Ю. Січинський*. Ун-т розпоч. працювати у складі двох ф-тів – іст.-філол. та фізико-матем., 1919 було відкрито правничий, богословський і с.-г. ф-ти. Заходами правління ун-ту була створена бібліотека, фонди якої на 1920 складала 33 252 примірники. У вересні 1919 почав діяти читальний зал для студентів. Курси лекцій викладачів та навч. посібники друкувалися в ун-кій літографії, з поч. 1920 – в орендованій друкарні Свято-Троїцького братства. У 1920 в ун-ті викладало 10 професорів, 23 приват-доценти, навчалася 1400 студентів. При ун-ті діяли укр. гімназії, наук. т-ва. Навчання було платним. У 1920-х богословський та правничий ф-ти були закриті, решта реорганізовані на ін. навч. заклади. Одночасно з відкриттям у Києві та Кам'янці-Подільському укр. ун-тів 6.10.1918 заходами місц. «Прогресу», з допомогою проф. Харківського ун-ту *Д. Багалія*, *М. Сумцова* та ін. і за матеріальної підтримки земства було створено укр. іст.-філол. ф-т у Полтаві. На ф-т записалося 162 студенти та 44 вільних слухачі. Влітку 1918 у шойно відкритому в Катеринославі приват. ун-ті було засновано дві кафедри з виклад. укр. мовою, які очолили *Д. Яворницький* та *В. Біднов*.

С. Панькова (Київ).

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ – Запорізька Січ, заснована козаками 1709 на р. Кам'янці (побл. нинішнього с. Милового Бериславського р-ну Херсонської обл.). Після зруйнування у травні 1709 моск. військами під командуванням полк. *П. Яковлева* Базавлуцької Січі запорожці з дозволу уряду султана Ахмета III заснували Січ на тур.-укр. пограниччі. Однак уже 1711 моск. війська й полки *І. Скоропадського* напали на К. С. і зруйнували її. 1711 запорожці заснували *Олешківську Січ*.

КАНДИБА АНДРІЙ (Андроник; р. н. невід. – 1730) – укр. військ. і держ. діяч. 1698–1707 – сотник конотопський, 1708–09 – полк. корсунський. Підтримував політ. плани гетьмана *І. Мазепи*, спрямовані на звільнення України з-під залежності від Моск. царства і створення цілком незалежної Укр. держави. 1709–15 заарештований і засланий до Сибіру (за ін. дан., до Москви). За гетьмана *Д. Апостола* повернувся в Україну і був призначений генеральним суддею.

КАНДИБА ОЛЕГ (псевд. *О. Ольжич*; 8.7.1907 – 10.6.1944) – відомий укр. поет, політ. діяч, археолог і публіцист. Син *О. Олеся Н.* у Житомирі. 1917–23 навчався в середній школі (Пуша-Водича) поблизу Києва. 1923 емігрував разом із батьками до Чехо-Словаччини. 1924–29 навчався в Карловому ун-ті у Празі, на літ.-іст. ф-ті Укр. пед. ін-ту, вивчав археологію в Укр. вільному ун-ті. Восени 1930 захистив докторську дисертацію на тему «Неолітична кераміка Галичини». 1930–31 – асистент кафедри археології УВУ. Працюючи в археологічному відділі Нац. музею, здійснив наук. експедиції по зх.-укр. землях, Німеччині, США і Балканських країнах, брав участь у міжнародних археологічних конференціях. 1938 читав лекції у Гарвардському ун-ті. Опублікував ряд праць з антропології та археології. В іст. науці – послідовник школи *Л. Нідерле*. З поч. 1930-х К. заявив про себе як самобутній і оригінальний поет. Співпрацював у Львові. періодичних виданнях: «Літературно-науковий вісник», «Вісник», «Обрії», «Напередодні»; пражських «Студентський вісник», «Пробоем». З молодих літ К. став учасником укр. нац. руху. 1929 – чл. *Організації українських націоналістів*. Виконував ряд відповідальних завдань Проводу українських націоналістів, особисто *Є. Коновальця*. 1937 очолив культ.-освітню референтуру Проводу укр. націоналістів. В кін. 1930-х редагував часопис «Самостійна думка», перетворивши його на орган ПУН. 1938–39 К. брав активну участь у становленні державності Карпатської України та в збройній боротьбі проти угорських загарбників. 1939–41 очолював Револьційний Трибунал ОУН, чл. Проводу укр. націоналістів. На початку *нацистсько-радянської війни 1941–45* переїхав до України. 1941–42 К. жив у Києві, налагоджував підпільну мережу ОУН (М) в Україні. В жовтні 1941 К. став одним з організаторів політ.-громад. центру – Української Національної Ради у Києві. З початком гітлерівських репресій проти укр. націоналістів К. переїздить до Львова. У травні 1942 Почаївська конференція ОУН (М) обрала К. заст. голови ПУН та Головою Проводу на укр. землях. У січні 1944 після арешту *А. Мельника* перебрав посаду Голови ПУН. 25.5.1944 заарештований гестапо у Львові. Був ув'язнений у концентраційному таборі Заксенгаузен. Загинув під час чергового допиту в ніч з

9 на 10.6.1944. К. – автор поетичних зб. «Рінь» (1935), «Вежі» (1940) та посмертно виданої «Підзамче» (1946), перевиданих у зб. «Поезії» (1956) та «Величність» (1969), ряду праць з археології, серед яких «Schipeniz-Kunst und Gerete eines neolithisches Dorfes» (1937).

К. Бондаренко (Львів).

КАНДИБИ – укр. старшинський рід у Правобережній Україні, а з поч. 60-х 17 ст. – на Полтавщині. Найвідоміші представники: **Федір К.** (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч 2-ї пол. 17 ст., 1669–72 – корсунський полк., згодом – конотопський сотник (з 1681) і ніжинський полковий обозний (1698–1700). Брав участь у *Чигиринських походах 1677 і 1678* та *Кримських походах 1687 і 1689*. **Андрій (Андроник) Федорович К.** (р. н. невід. – 1730) – держ. і військ. діяч Гетьманщини. 1698–1707 очолював конотопську сотню. З 1708 – полк. корсунський. Підтримав виступ гетьмана *І. Мазепи* проти колоніальної політики моск. уряду в Україні. Після поразки швед.-укр. військ у *Полтавській битві 1709* був захоплений у полон і засланий. 1715 повернувся до України. 1729 призначений гетьманом *Д. Апостолом* генеральним суддею.

КАНУКОВ ДЖАМБУЛАТ (1875 – 1919) – укр. військ. діяч, полк. авіації *Української галицької армії*. За походженням татарин. З грудня 1918 воював разом із сином (син загинув в одному з боїв) у складі Летунського полку УГА. Командував 2-ю летунською сотнею, яка базувалася в Красному (поблизу Львова), а після загибелі командира полку полк. *Б. Губера* очолив авіаційну частину. Загинув у повітряному бою в р-ні Озерної на Тернопільщині.

КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ КУРІНЬ – спеціальний навч. заклад напіввійськ. типу в Україні у 17–18 ст. Заснований при Генеральній військовій канцелярії, функціонував у гетьманських столицях – Батурині та Глухові. Точна дата його заснування невідома. Вперше згадується у «Щоденнику» генерального підскарбів *Я. Марковича* під 1748. К. к. був покликаний готувати службовців для держ., адміністративно-судових і фінансових органів *Гетьманщини*. Підпорядковувався генеральному писареві, а безпосереднє керівництво здійснював старший канцелярист. До куреня приймали переважно вихідців із знатних козацько-старшинських родів. Кандидати на навчання повинні були добре знати граматику, риторику, основи філософії, логіку. Часто до К. к. вступали і випускники *Києво-Могилянської академії*. Тих, хто успішно склав вступні іспити, приводили до присяги і вносили до списку військ. канцеляристів. Проживали канцеляристи в окремому будинку-курени й перебували на повному

держ. забезпеченні (за ін. дан., навчалися за власним коштом). Слухачі вивчали іноземні мови, юриспруденцію, камеральні (тобто фінансово-економічні) науки, військ. справу. До навч. планів входили також співи, музика (гра на скрипці, флейті, басах) і спорт. У неділю і в релігійні свята канцеляристи куреня співали у місцевій церкві й мали славу найкращих співаків у столиці. Безвідповідальність чи якась інша провина слухача К.к. каралася «посиланням на гармату» (порушник повинен був просидіти три години на військ. гарматі), що вважалося великим безчестям. Навчання військових канцеляристів тісно поєднувалося з практикою. Їм доручали вести окремі справи (у т.ч. скарги на рішення щодо розподілу землі), а також призначали до складу різних комісій, що виїжджали для розгляду справ у полки і сотні. Прибулого військ. канцеляриста зустрічали в сотні з корогами і всіма військ. почестями. З великою повагою ставився до канцеляристів і сам гетьман. За освіченість та вишукані манери слухачів К.к. часто запрошували до гетьманського двору взяти участь у різних урочистостях. Після закінчення навчання у К. к. канцеляристи обіймали вищі держ. посади, ставали відомими дипломатами, юристами і адміністраторами.

В. Кульчицький (Львів).

КАНЦЛЕР (від лат. – писар) – одна з вищих посадових осіб у країнах середньовічної Європи. Посада К. уперше була встановлена в 9 ст. у Франкській імперії. К. очолював королівську канцелярію і архів, оформляв королівські акти, зберігав держ. печатку, вів деякі судові справи та провадив зовнішню політику держави. У *Гетьманщині* в 17–18 ст. обов'язки К. виконував генеральний писар, якого іноземці під час дипломатичного листування або офіційних прийомів титулували К.

КАПКАН ЮРІЙ (н. 1875 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, полк. Армії УНР. Під час *Першої світової війни 1914–18* – підполк. Рос. армії. У травні 1917 перейшов на службу до укр. військ. частин, а через деякий час призначений командиром *1-го Українського козацького полку ім. гетьмана Б. Хмельницького* (популярна назва – богданівці). У травні 1917 став делегатом 1-го Всеукр. військ. з'їзду (див. *Всеукраїнські військові з'їзди 1917*), на якому був обраний до складу Укр. генерального військ. комітету. 5–6(18–19).7.1917 командував військ. підрозділами, що брали участь у ліквідації *Полуботківців виступу 1917*. У кін. жовтня 1917 К. очолив 1-й Укр. полк охорони революції, сформований з делегатів 3-го Всеукр. військ. з'їзду. Полк 29–31.10(10–13.11).1917 розбив військ. загони штабу Київського військового округу, що підтримував повалений *Тимчасовий уряд*, і придушив заколот більшовиків у місті. З кін. листопада 1917 К. командував 1-ю Сердюцькою дивізією, а в грудні

К

1917 – військами на укр. фронті (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–21*). 1918–19 – інспектор піхоти *Армії Української Народної Республіки*. Подальша доля невідома.

КАПНІСТ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (12(23).11.1758 (за ін. дан., 1757) – 28.10 (9.11). 1823) – визначний укр. письменник, громад.-політ. діяч кін. 18 – поч. 19 ст. Н. у Обухівці на Полтавщині (тепер с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полтавської обл.). Деякий час перебував на військ. службі. 1782–83 – контролер головного поштового управління у Петербурзі. 1783 повернувся в Україну. Певний час був директором училища Полтавської губ. Користувався великим авторитетом серед укр. дворянства. Обіймав виборні посади предводителя дворянства Миргородського пов. (1782; ще до переїзду в Петербург), Київської губ. (1785–87), ген. судді Полтавської губернії (з 1802) та полтавського предводителя дворянства (з 1820), перебуваючи на яких завжди відстоював інтереси оди. населення. Почав друкуватися 1780. Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. 1783 написав «Оду на рабство» (опубл. 1806), в якій виступив проти посилення колоніальної політики рос. уряду в Україні, зокрема остаточної ліквідації 1783 козацьких полків і запровадження кріпосного права у Слобідській і Лівобережній Україні. 1787 К. разом із групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков»), який, незважаючи на підтримку *П. Рум'янцева-Задунайського* і *Г. Потьомкіна*, був відкинута царським урядом. У квітні 1791 К. разом зі своїм братом Петром за дорученням укр. патріотів перебував у Берліні. Вів переговори з представниками прусських урядових кіл, у т. ч. з міністром закордонних справ (канцлером) Пруссії Е.-Ф. Герцбергом про можливість надання допомоги укр. нац.-визвол. рухові у випадку відкритого збройного виступу проти рос. самодержавства. 1798 опублікував поему «Ябеда», в якій у гострій формі критикував рос. колоніальну політ. на укр. землях. Переклав «Слово о полку Ігоревім» на рос. мову і зробив цікавий коментар, в якому підкреслено укр. походження та укр. особливості цього твору.

КАПНІСТИ – укр. шляхетський рід 18–20 ст., графи. Походили з роду італійського (венетянського) купця (грека за нац.) **Василя Петровича К.** (р. н. невід. – 19.8.1757), який на поч. 18 ст. оселився в Україні. 1726 обіймав посаду сотника Ізюмського полку. 1736–38 учасник спільних походів рос.-укр. армії в Крим. 1737–50 очолював Миргородський полк. Відзначився в боях проти турків і татар. Будував фортифікаційні споруди, проводив картографічні роботи в Пд. Україні. 1750

звинувачений у підготовці змови з метою захоплення гетьманської влади і наступним проголошенням *Гетьманщини* незалежною державою. Згодом командував слобідськими полками. Загинув у битві під Грос-Егердорфом під час Семилітньої війни 1756–63. Його сини **Микола Васильович К.** (рр. н. і см. невід.) – катеринославський губ. маршал, 1795); **Петро Васильович К.** (р. н. невід. – 1826) – гвардійський офіцер рос. армії; **Василь Васильович К.** (1758–1823) – визначний укр. письменник і громад.-політ. діяч (див. *В. Капніст*).

КАПТУРОВІ СУДИ – надзвичайні суди в шляхетській Польщі й Литві, а також у *Правобережній Україні* в 16–18 ст. Назва походить від польськ. слова каптур (капюшон), що його носили ченці під час жалобних обрядів. Діяли у період безкоролів'я з 1572 до 1768. К. с. розглядали переважно кримінальні й деякі цивільні справи шляхти і духовенства у зв'язку з припиненням діяльності звичайних судів, а також справи про участь укр. селян у гайдамацькому русі проти нац.-релігійного та соц. гніту. Судді К. с. обиралися сеймами конфедерацій (магнатсько-шляхетських військ.-політ. союзів), які оголошували себе верховним органом влади. Деякі підготовчі дії у справах, підсудних цим судам, проводили станові земські суди, створені за Литовськими статутами.

В. Кульчицький (Львів).

КАПУСТА ЛАВРІН (рр. н. і см. невід.) – укр. військ.-політ. діяч часів Хмельниччини, гадяцький полк. (1648–49), суботівський отаман, дипломат. У 40-х 17 ст. перебував на Запоріжжі. У квітні 1648 брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до укр. армії під проводом гетьмана *Б. Хмельницького*. З 1648 – полк. гадяцький. Учасник *Жовтоводської битви 1648*, *Корсунської битви 1648*, *Пилявецької битви 1648*. У листопаді 1648 за наказом Б. Хмельницького здійснив похід на Городок і Перемишль. У лютому 1649 призначений Б. Хмельницьким суботівським отаманом. Очолював укр. розвідку під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь Польщі дружини Б. Хмельницького М. Чаплинської (страчена за наказом Б. Хмельницького), про підготовку змови проти гетьмана полк. М. Федоровичем і організацію польськ. шпигуном Я. Смяровським замаху на Б. Хмельницького та ін. Виконував деякі дипломатичні доручення, зокрема 1653 двічі їздив з листом від гетьмана до Москви, де брав участь у Земському соборі (25.5.1653), мав зустріч із царем *Олексієм Михайловичем* (4.10.1653). У квітні 1655 і в березні 1657 очолював укр. посольство до Туреччини. Подальша доля К. невідома.

К

У 80-х 20 ст. чин налічував бл. 17 тис. членів. На поч. 90-х чин відновив діяльність в Україні.

КАПУЩАК ІВАН (13.11.1807 – 17.10.1868) – укр. громад. діяч у Галичині. Н. у Ляхівцях на Станіславщині (тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався в гімназії у Станіславі, знав нім. мову. До 1830 служив у австр. армії. Після повернення з війська став сільським дяком. У червні 1848 обраний депутатом австр. парламенту від Солотвинського виборчого округу. 17.8.1848 К. під час обговорення проекту програми з аграрного питання виголосив у рейхстазі промову, спрямовану на захист поневолені галицьких селян та із вимогою скасувати феодальні повинності селян без викупу поміщикам. Виступ К. прокоментувала більшість західноєвроп. газет. Вимогу, поставлену галицьким представником, підтримали всі селянські депутати віденського парламенту. В 1850-х К. розгорнув активну громад.-освітнянську роботу. 1853 організував народну школу у своєму селі, ставши першим учителем. 1854–64 – громад. писар. *І. Франко* 1897 переклав промову К. і надрукував її у своїй праці «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» (1898).

КАРАДЖИЧ ВУК СТЕФАНОВИЧ (26.10 (6.11).1787 – 26.1.1864) – визначний сербський філолог, історик, етнограф і фольклорист, чл.-кор. Австр. (з 1848), Прусськ. (з 1850) та Рос. АН (з 1851). Діяч сербського нац. відродження. Реформатор сербської літературної мови. Н. у м. Тржич (Сербія). Брав участь в Першому сербському повстанні 1803–13. На основі народної мови здійснив реформу сербської мови, склав її граматику і словник. 1818–19 побував в Україні, зокрема в Києві, Львові, Чернівцях. Його праці й патріотична діяльність були широко відомі діячам укр. відродження і служили їм взірцем для наслідування. Реформаторство К. щодо введення для сербської мови фонетичного правопису взяли за зразок діячі «*Руської трійці*» під час видання альманаху «*Русалка Дністровая*». *І. Вагилевич* на основі К. словника укладав свій «Ідиотикон» – укр.-нім.-латинський словник. *М. Шашкевич*, *Я. Головацький*, *А. Метлинський* та ін. за його зібранням переклали на укр. мову чимало сербських народних пісень. За мотивами зібраних ним народних пісень *Т. Шевченко* написав вірш «Подражаніє сербському». К. було обрано академіком Австр., Прусськ. та Рос. АН, почесним чл. Одеського т-ва історії та античності (1842), а також Харківської університетської ради (1846). Автор праць: «Грамматика сербської мови за говорами простого люду» (1814), «Сербський словник з німецькими і латинськими тлумаченнями» (1818), упорядник зібрань: «Сербські народні казки» (1821), «Сербські народні пісні» (4 кн., 1823–1833), «Сербські народні приказки» (1836) та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

К

КАРАЗИН ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ (Каразін; 30.1(10.2).1773 – 4(16).11.1842) – укр. вчений, винахідник, осв. і громад. діяч. Н. у Кручику Богодучівського пов. (нині Харківська обл.). Навчався у харківському та кременчуцькому пансіонах. Завдяки покровительству *П. Рум'янцева* був записаний до Семенівського полку, згодом почав навчатися в Гірничому корпусі в Петербурзі. Після приходу до влади *Олександра I* деякий час входив до його найближчого оточення. За ініціативою К. було відкрито Харківський ун-т (1805) та створено Філотехнічне т-во (1811–18) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку пром-сті в Україні. Неодноразово активно виступав проти колон. експлуатації України Рос. імперією. Був прихильником перебудови державного устрою Росії на засадах конституційної монархії. 1820–21 за критику існуючого сусп. ладу був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Після звільнення жив під наглядом поліції у своєму маєтку. Помер у Миколаєві, де і похований. К. автор ряду важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії, селекції та ін. Багатогранність наук. діяльності К. дала підставу сучасникам назвати його «українським Ломоносовим». Йому належить бл. 60 наукових праць. У Харкові К. встановлено пам'ятник (1907).

С. Посохов (Харків).

КАРАЇМОВИЧ ІЛЛЯШ (р. н. невід. – 24.4(4.5).1648) – козацький старшина. 1634 – наказний гетьман козацьких військ на Сіверщині під час війни з Московією. 1637 – полк. переяславський, з 1646 – військ. осавул реєстрових козаків. Учасник переговорів у 1646 представників козацької старшини з польськ. королем Владиславом IV Вазою у Варшаві. У квітні 1648 разом з *І. Барабашем* очолював загін реєстрового війська, що був відправлений *М. Потоцьким* для придушення повстання на Запорізькій Січі під проводом *Б. Хмельницького*. Коли загін, що плів на байдарках вниз по Дніпру, прибув під Кам'яний Затон (тепер с. Дніпровакам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.), реєстровці підняли повстання, яке очолили *Ф. Джалалій* і черкаський сотник *Б. Товпига*. Повсталі склали т. зв. Чорну раду, на якій вирішили приєднатися до війська *Б. Хмельницького*. К. І., Барабаша та їхніх прихильників 24.4.(4.5).1648 було вбито (втоплено в Дніпрі), а реєстрові козаки 2(12).5.1648 з'єдналися під Жовтими Водами з повстанським військом (див. *Жовтоводська битва 1648*).

КАРБОВАНЕЦЬ – 1) Укр. назва рубля Рос. імперії, що поширилася з 2-ї пол. 18 ст. Назва походить від насічок-карбів, що помішалися на гурті (бічній стороні) монет замість відповідних написів; 2) Грошова одиниця *Української Народної Республіки*. Рішення про випуск перших грошових

знаків номіналом 100 К. було прийнято *Українською Центральною Радою* 19.12.1917. Вони були видрукувані в одній з друкарень Києва і з'явилися на грошовому ринку вже 24.12.1917. Це були перші грошові знаки, на яких поміщено зображення Держ. герба України – тризуба та написи укр. мовою. Одночасно на банкнотах цієї емісії бачимо написи рос., єврейською та польськ. мовами. Після встановлення законом УНР від 1.3.1918 нової грошової одиниці – гривні К. став дорівнювати 2 гривням. В обігу знаходилися знаки номінальною вартістю 10, 25, 50, 100, 250, 1000 К. У їхньому проектуванні брали участь відомі укр. графіки *Г. Нарбут*, *І. Мозалевський*, *Ф. Красицький* та ін. 3) Укр. назва рос. та рад. рублів, які були запроваджені після встановлення в Україні рад. влади.

Р. Шуст (Львів).

КАРДИНАЛ – найвищий (після папи римського) духовний чин у католицькій церкві. К. обіймають вищі церковні посади, є найближчими радниками і помічниками папи в управлінні церквою. Призначаються папою римським. З числа К. на конклаві (зборах колеги К.) обирається папа римський. Згідно з постановою 1586 папи Сікста V число К. не повинно було перевищувати 70 (6 кардиналів-єпископів, 50 кардиналів-священиків, 14 кардиналів-дияконів). На сьогодні у католицькій церкві налічується бл. 150 К. Частина К. живе у Римі (К. курії), де очолюють центральні органи Ватикану. 1970 папа Павло VI постановив, що К., які досягли 75 років, виходять на пенсію зі збереженням сану, а з 80 років не можуть входити до складу римської курії і брати участь у виборах папи. З українців К. були: митрополит Київський *Ісидор* (15 ст.), митрополити Львів. *М. Левицький*, *С. Сембратович*, *Й. Сліпий*. Сьогодні титул кардинала має глава *Української греко-католицької церкви* митрополит *М.-І. Любачівський*.

КАРЛ I (1887–1922) – останній імператор Австро-Угорщини (1916–18), представник династії *Габсбургів*. Племінник Франца Фердинанда, вбитого в Сараєві 1914. Правління К. I пройшло під знаком невідворотності поразки, до якої прямувала Австро-Угорщина у Першій світовій війні. Безрезультатно намагався врятувати монархію від розпаду шляхом таємних переговорів із Францією та Англією. Сприяв формуванню у 1915 полку *Українських січових стрільців* як самостійної військ. одиниці в складі австр. армії. У серпні 1917 підписав указ про запровадження в офіц. обіг термінів «українець», «український» (указ був опублікований у квітні 1918). Під тиском політ. обставин змушений був погодитися на підписання в Брест-Литовську в ніч з 8 на 9.2.1918 австр.-укр. таємного протоколу про виділення Сх. Галичини й Пн. Буковини в окремих укр. коронний край і розв'язання таким чи-

К

ном польськ.-укр. конфлікту (див. *Берестейський мир 1918*). Проте Відень зволікав з реалізацією цієї домовленості. До останніх днів існування монархії для Габсбургів пріоритетною залишалася польськ. політика. К. I не залишав надію зберегти єдність монархії і тому відхилив укр. претензії на поділ Галичини. Проте, незважаючи на відсутність конкретних проукр. дій, австр. влада намагалася втримати укр. нас. та заселені ним тер. в рамках Австро-Угорщини. У цьому напрямі двірцеві кола діяли через відомого своєю проукр. позицією архієпископа *В. Габсбурга*. Останнім кроком К. I був маніфест від 16.10.1918, згідно з яким народи монархії (про українців не йшлося) мали отримати якнайширшу автономію. У відповідь *Українська Національна Рада*, яка зібралася у Львові, проголосила 18 – 19.10.1918 намір створити Укр. державу на тер. Сх. Галичини разом із Лемківщиною, пн.-зх. Буковиною та пн.-сх. Угорщиною. Після проголошення Чехо-Словацької, Пд.-Слов. (з центром у Загребі) та Польськ. держав 11.11.1918 К. I зрікся влади, і Австрія була проголошена республікою. Помер на о. Мадейра.

М. Мудрий (Львів).

КАРЛ X ГУСТАВ (8.11.1622 – 13.2.1660) – шведський король (1654 – 60), з 1648 – генерал-симус шведської армії. 1654 вступив на престол після зречення своєї двоюрідної сестри Христини. 30.10.1654 прийняв перше укр. посольство на чолі з *Д. Греком*, який за дорученням *Б. Хмельницького* представив план створення антипольськ. коаліції (Україна, Швеція, Семигород, Бранденбург, Молдавія і Волощина). 1655–60 вів війну з Польщею. Влітку 1655 шведські війська зайняли Познань і Варшаву, а на поч. жовтня – Краків. 1656 моск. цар оголосив війну К. X Г., що призвела до тривалого протиборства Швеції та Моск. держави. 1656–57 вів активні переговори з *Б. Хмельницьким* про утворення укр.-шведського воєнного союзу, проте передчасна смерть гетьмана завадила реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом *І. Виговським*. За К. X Г. в жовтні 1657 було укладено у Корсуні укр.-шведський договір. Воєнні операції військ К. X Г. 1655–60 значно розширили шведські володіння на Балтиці.

КАРЛ XII (17(27).6.1682 – 30.11(11.12).1718) – король Швеції (1697–1718), визначний полководець. Син Карла XI. Спираючись на екон. і політ. могутність Швеції, маючи в розпорядженні першокласну для того часу армію і флот, вів війни проти Данії, Польщі, Моск. держави, Саксонії. Його основна діяльність була пов'язана з керівництвом шведською армією під час *Північної війни 1700–21*. На поч. війни примусив капітулювати Данію (1700), розгромив моск. армію під Нарвою (1700) і, завдавши поразки польсько-саксонським військам,

вступив на тер. Польщі й Саксонії. Змусив Августа II Фрідріха укласти Альтраншtedський мир 1706, за умовами якого останній зрікся престолу на користь *С. Лещинського*. 1705–08 вів через *С. Лещинського* таємні переговори з гетьманом *І. Мазепою* про умови участі України в антимоск. коаліції. Влітку 1708 50-тис. армія К. XII розпочала бойові дії проти моск. військ у Білорусії. 21.9.1708 шведські полки на чолі з К. XII, за попередньою домовленістю з гетьманом, вступили на тер. *Лівобережної України* (в р-ні с. Дрокова на Стародубщині). 28.3(8.4). 1709 К. XII уклав з гетьманом *І. Мазепою* та кошовим отаманом К. Гордієнком шведсько-укр. союзний договір. За його умовами К. XII визнавав Україну незалежною державою і зобов'язався надати допомогу укр. уряду в боротьбі проти моск. військ на тер. України. 27.6(8.7).1709 шведська армія під командуванням К. XII зазнала поразки у *Полтавській битві 1709* і змушена була разом з *І. Мазепою* відступити на турецьку тер. у м. Бендери. Після смерті *І. Мазепи* (1709) К. XII уклав союз із новообраним гетьманом *П. Орликом* та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства. 5(16).4.1710 К. XII підтвердив акт обрання гетьманом *П. Орлика* і договір між ним та Військом Запорізьким (див. *Конституція П. Орлика 1710*) і як «протектор України» проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. 1710–13 робив спроби організувати спільний шведсько-турецько-укр. похід проти Моск. царства. 1715 повернувся до Швеції, де намагався створити нову армію і продовжити війну. 1716–18 спробував захопити Норвегію, яка належала Данії. Загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698–99 – міжнародний конгрес, який відкрився в жовтні 1698 у Карловицях (Словенія). Скликаний для укладення мирного договору між державами, що входили до «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Московія, Польща), і Османською імперією. К. к. передували ряд тяжких воєнних поразок Османської імперії, у т. ч. повний розгром турецьких військ 1683 під Віднем, в якому значну роль відіграли укр. козаки. Посередниками на конгресі виступали представники Англії та Голландії. Між Московією та іншими чл. Ліги виникли гострі суперечності, що перешкодили укладенню спільного договору союзників із Туреччиною. У січні 1699 на К. к. було підписано окремі мирні договори Польщі (16.1. 1699), Австрії та Венеції (26.1.1699) з Османською імперією. Московська держава 24.1.1699 уклала з Туреччиною перемир'я на 2 роки. За умовами цих договорів до Польщі відійшли Поділля і частина *Правобережної України*, Австрія одержувала Центр. Угорщину, Трансильванію і майже всю Словенію; Венеція – Морею, о-ви архіпелагу, фортеці у Далмації. За

Московією залишався Азов, здобутий під час *Азовських походів 1695 – 96*.

КАРМАТАНЯНЦЬ ЙОВГАННЕС (Муратович Іван; рр. н. і см. невід.) – вірменський книгодрукар 17 ст., що працював в Україні. Н. у м. Бітлісі (тепер Туреччина). На поч. 17 ст. оселився у Львові, де 1616 заснував першу в Україні та четверту в світі вірменську друкарню, що діяла до 1619. В 1616 видав «Сагмосі Давіт» («Псалтир Давида») вірменською мовою, 1618 «Альгіш Бітікі» («Молитовник») – єдину в світі друковану книгу кипчацькою мовою вірменським шрифтом. Друкарня К., незважаючи на короткочасність існування, відіграла помітну роль у культ. житті вірменських колоній в Україні.

Я. Дашкевич (Львів).

КАРМЕЛІТИ – чл. католицького чернечого чину, заснованого в 2-й пол. 12 ст. у Палестині. Перша чернеча община К. була заснована бл. 1156 хрестоносцем Бертольдом на г. Кармель (звідки і назва чину). 1226 статут чину затвердив папа Григорій III. 1238 К. перемістилися до Європи, де заснували значну кількість монастирів. 1245 або 1247 папа Інокентій IV надав К. права жебручого ордену. 1451 у Франції виник жіночий чин кармеліток. У 16 ст. чин розділювався на дві гілки – К. і К. босоногих. У 17–18 ст. монастирі К. були в багатьох містах України – Кам'янці-Подільському, Барі, Бердичеві, Дрогобичі, Львові, Перемишлі. Із входженням укр. земель до складу Рос. імперії монастирі К. ліквідувалися. В 1970-х чин К. налічував бл. 27 тис. ченців і черниць.

КАРМЕЛЮК (Кармалюк) УСТИМ ЯКИМОВИЧ (27.2.10.3.1787 – 10(22).10.1835) – укр. нац. герой, видатний керівник повстанського руху на Поділлі проти нац. і соціального гніту в 1-й пол. 19 ст. Н. у с. Головчинців Літинського пов. Подільської губ. (тепер с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл.) у селянській сім'ї. 1812 К. за бунтарські дії був відданий поміщиком Пигловським у солдати. 1813 разом із Д. Хроном утік з уланського полку, який розміщався в Кам'янці-Подільському, і повернувся в рідні місця. 1814 очолив повстанський рух проти рос. адм-ції та дворянства, який розгорнувся в Літинському, Летичівському і Ольгопільському пов. 1830–35 селянський рух під проводом К. охопив усе Поділля, суміжні з ним р-ни Бессарабії та Київщини. У повстанському русі брали участь бл. 20 тис. чол. Протягом 23 років боротьби повстанські загони на чолі з К. здійснили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплені у поміщиків гроші і майно роздавали селянській бідноті. Для боротьби з повстанцями рос. уряд у листопаді 1833 створив т. зв. Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях – тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). К. чотири рази заарештовува-

ли, засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру. Але кожного разу він втівав, повертався на Поділля й знову очолював повстанський рух. 10(22).10.1835 К. був убитий із засідки шляхтичем Рутковським у с. Шляхові Коричинці на Хмельниччині. Похований К. у Летичеві (тепер Хмельницька обл.). Образ народного месника відобразили у своїх творах М. Старицький, Марко Вовчок, В. Кучер та ін. Т. Шевченко назвав його «славним лицарем».

М. Ерстенюк (Львів).

КАРПАН СТЕПАН (1906 – 28.7.1934) – чл. *Організації українських націоналістів*. Н. у с. Городища Королівські на Львівщині. 23.3.1934 убив коменданта польськ. поліції Т. Врубеля, який намагався завербувати його таємним агентом і отримувати від нього інформацію про діяльність та плани ОУН. Засуджений до смертної кари. Польські власті не дозволили дружині К. попрощатися з чоловіком перед його смертю. 28.7.1934 К., попрощавшись із капеланом Липським та своїм оборонцем й не дозволивши зав'язати собі очі, прийняв смерть через повішення.

КАРПАТО-РУСЬКИЙ МУЗЕЙ у Москві – наук. установа, створена *Ф. Арістовим* 1907 з метою карпатознавчих досліджень. Музей мав кілька відділів. У рукописному було зібрано бл. 5 тис. рукописів (автобіографії, спогади, щоденники, листи карпатських письменників і вчених). Спеціалізована б-ка містила практично всю найважливішу наук. і худож. літ-ру про карпатський регіон. У худож.-іконограф. відділі були зібрані малюнки, портрети відомих громад.-культ. діячів і вчених, світліни природних ландшафтів, міст, сіл, карти тощо. У музеї був також наук.-довідковий відділ, каталог і читальня. У відділі «Кабінети карпато-руських письменників» відтворювалася обстановка роб. кабінету вченого чи письменника з його книжками, картинами тощо. Зокрема, були кабінети *А. Добрянського*, *О. Духновича*, *О. Павловича*, *І. Раковського*, *І. Сільваї*, *Є. Фенцика* та ін. На поч. *Першої світової війни 1914–18* будинок музею було тимчасово передано під шпиталь. Колекції і книжки запакували у скрині й відвезли для зберігання на міськ. склад. У роки громадян. війни у Росії склад був пограбований. На сьогодні унікальні експонати музею не відшукані.

М. Криль (Львів).

«КАРПАТСЬКА СІЧ» (Організація національної оборони «Карпатська Січ») – Збройні сили Карпатської України, які були сформовані у листопаді 1938 із загонів Укр. нац. оборони. 1919–39 Закарпаття входило до складу Чехо-Словаччини на правах автономної тер. одиниці під назвою *Підкарпатська Русь*. Проте відносна політ. свобода не

могла підмінити прагнення карпатських українців до створення нац. держави і возз'єднання усіх укр. земель. У 1930-х політ. партії та громад. орг-ції вели активну боротьбу за встановлення на закарпатських землях укр. державності. Намагаючись не допустити розгортання укр. нац.-визвол. руху і з метою дестабілізації економічної і політ. ситуації, угорські і польські спецслужби заслали на тер. Закарпатської України диверсійно-терористичні групи. 1938 на *Закарпатті* діяло бл. 20 угорських воєнізованих загонів («рондош гарді»), що напали на укр. села, приміщення громад.-політ. орг-цій у містах, руйнували мости, тероризували укр. населення. За цих умов 4.9.1938 в Ужгороді за ініціативою *Організації українських націоналістів* відбулися збори делегатів від укр. молоді всього Закарпаття, на яких було утворено напіввійськову орг-цію Українську національну оборону (УНО). До складу проводу УНО увійшли *В. Іванович* (голова; з жовтня – *С. Росоха*), *І. Рогач* (заст. голови), *С. Росоха* (секретар), *Д. Климуш*, *Ю. Шпилька*, *І. Коперльос*, *Ю. Ставинець*, *В. Щадей*, *Л. Чешок* і *В. Деха*. До проводу входили також представники від кожного пов. Військ. штаб УНО очолювали полк. Аркас, полк. Стефанів, сотн. Клименко. Незабаром у великих селах і містах Карпатської України відділи УНО налічували від 500 до 1000 чл. Найбільшою проблемою для УНО був брак зброї, яку треба було здобувати в угорськ. і польськ. диверсійних банд. На поч. листопада 1939 УНО була реорганізована в Організацію нац. оборони «Карпатська Січ». Управління «К. С.» здійснювала Головна Команда. До її складу увійшли *Д. Климуш* – комендант, *І. Роман* – заступник, *І. Рогач* – генеральний писар, *С. Росоха* – зв'язковий старшина з урядом Карпатської України. Начальником Ген. штабу було призначено полк. *М. Колодзінського*. Чл. «К. С.» були розподілені у гарнізони, де проводили вишкіл молоді. Частина січовиків несла службу в поліції на прикордонній сторожі, ведучи боротьбу з угорськ. або польськ. диверсійними групами. «К. С.» проводила активну культурно-просвітницьку роботу серед населення та видавала тижневик «Наступ» (ред. *С. Росоха*). Загони «К. С.» постійно поповнювалися добровольцями, вихідцями з ін. укр. земель (Галичини, Буковини, Наддніпрянської України), які прагнули допомогти Карпатській Україні збудувати власну армію. Після проголошення новообраним парламентом 15.3.1939 незалежності Карпатської України (14.3.1939 *А. Волошин* від імені уряду проголосив Карпатську Україну незалежною державою) «К. С.» стала нац. Збройними силами. 15.3.1939 президент *А. Волошин* призначив військ. міністром *С. Ключурака*, а головнокомандуючим військами Карпатської України – *С. Єфремова*. Однак проти утворення укр. держави на Закарпатті рішуче виступили Угорщина і Польща. В ніч з 13 на 14.3.1939

Угорщина, попередньо узгодивши свої дії з гітлерівською Німеччиною, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Частина «К. С.» протягом 14–15.3. стримували наступ переважаючих сил противника (бл. 40 тис. солдатів і офіцерів) по лінії Перечин–Середне–Іршава–Севлюш–Королево. Проте, незважаючи на героїчний опір січовиків, 16.3.1939 угорська армія захопила Хуст, а 18.3. окупувала більшу частину тер. Закарпатської України. Наприкін. березня все Закарпаття було повністю загарбане Угорщиною. На окупованій тер. продовжували вести боротьбу партизанськими методами окремі підрозділи «К. С.». Особливо активно діяли партизанські загони поручника *Ф. Тащинця*, поручника *М. Крупи*, хорунжого *О. Ворохти*. В гірській частині Закарпаття окремі відділи «К. С.» продовжували боротьбу з окупантами ще в кін. травня 1939.

І. Підкова (Львів).

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (Карпато-Українська держава) – офіційна назва автономної Укр. республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938–39 і Укр. незалежної держ. на Закарпатті в березні 1939. Неофіційно назва К. У. вживалася і до 1939 для означення тер. Закарпаття. Після розпаду *Австро-Угорської імперії* закарпатські українці активно виступали за об'єднання К. У. з ін. укр. землями. 21.1.1919 на Народних Зборах («Сборі Русинів») у Хусті, де зібралося більше 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку К. У. з *Українською Народною Республікою*. Однак несприятлива міжнародна ситуація і критичне становище *Директорії УНР* внаслідок агресії більшовицької Росії не дозволили здійснити надії закарпатських українців на возз'єднання в єдиній Укр. державі. На основі рішень *Сен-Жерменського мирного договору 1919* і *Тріанонського мирного договору 1920* К. У. увійшла до складу Чехо-Словаччини на правах автономії. Проте реальний автономний статус К. У., передбачений договорами, так і не був забезпечений чехословацьким урядом. У 1920–30-х укр. громад. і політ. партії на Закарпатті активно виступали за надання Карпатській Україні автономії, створення Укр. нац. держави і возз'єднання у Соборній незалежній Укр. державі. Після *Мюнхенського договору* чотирьох держав (25.5.1938) складне міжнародне становище Чехо-Словаччини і всезростаюча боротьба укр. населення за політ. права примусили чехословацький уряд погодитися надати К. У. статус автономної республіки. 8.10.1938 було утворено перший автономний уряд на чолі з *А. Бродієм* (затверджений центр. владою 11.10.1938). 22.10.1938 празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію К. У., після чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. 27.10.1939 *А. Бродія*, який намагався

проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром К. У. обрано А. Волошину. Рішенням Віденського арбітражу 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) значна частина К. У. (Угорський, Іршавський, Мукачівський і Севлюський пов.) з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове були приєднані до Угорщини. За цих умов столицю К. У. було перенесено до Хуста. Для захисту держ. незалежності й боротьби з угорськ. терористичними формуваннями було створено збройні сили К. У. – Організацію оборони «*Карпатська Січ*», велику допомогу в створенні якої надала Організація укр. націоналістів. Уряд А. Волошина активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову Укр. держави. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту, торгівлі, українізувалась система освіти, видавнича справа, державна адм-ція. 12.2.1939 відбулися вибори до Сейму К. У., на яких абсолютну більшість голосів виборців (бл. 94%) здобули кандидати Українського національного об'єднання. 15.3.1939 Сейм (голова А. Штефан) проголосив повну державну самостійність К. У. Прийнята парламентом конституція К. У. визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (укр.). Державним були визнані герб (ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі й тризуб із хрестом на середньому зубі), жовто-блакитний стяг і укр. нац. гімн «Ще не вмерла України». Президентом К. У. було обрано А. Волошину, який призначив прем'єр-міністром нового уряду суверенної держави Ю. Ревая. В ніч з 13 на 14.3.1939 хорватська Угорщина, за підтримкою гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти К. У. З перших же годин угорськ. вторгнення частини «Карпатської Січі» вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород–Мукачеве–Берегове–Севлюш. 16.3.1939, зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18.3 більша частина тер. К. У. була окупована угорськ. військами, У гірських р-нах К. У. загони «Карпатської Січі» продовжували боротьбу з угорськ. регулярними частинами до кін. травня 1939. У кін. березня 1939 президент республіки А. Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваям виїхали через Румунію в еміграцію. Недовгий період існування К. У. став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення укр. державності.

І. Підкова (Львів).

КАРПЕНКО ДМИТРО (псевд. Яструб; бл. 1907; за ін. дан., 1920 – 17.12.1944) – укр. військ. діяч, майор *Української повстанської армії*. Н. на Полтавщині (за деякими дан., у Полтаві). На поч. рад. нім. війни 1941–45 – лейтенант Червоної армії.

1943 приєднався до підпільного осередку ОУН у р-ні Одеси. З серпня 1943 – рядовий стрілець у курені «Гайдамаки», згодом – політвихователь сотні «Сіроманці». З осені 1943 очолив сотню «Сіроманці» (Военна округа «Лисоня» УПА-Захід) на Тернопільщині. Навесні-влітку 1944 відділ К. вів бої з формуваннями польськ. Армії Крайової на Холмщині (у складі ВО «Буг») та рад. партизанами в р-ні Рави-Руської. Організатор міжнародних куренів УПА, які склалися з грузинів, узбеків, азербайджанців, росіян. Загинув у бою з відділами НКВД за селище Нові Стрільська на Дрогобиччині (тепер Львівська обл.). Постановою Української головної визвольної ради від 30.5.1945 першим із старшин УПА нагороджений Золотим Хрестом Бойової заслуги першого ступеня (посмертно).

КАРПИНЕЦЬ ІВАН (26.12.1898 – 17.11.1954) – укр. історик і музеєзнавець, чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка. Н. у м. Рудках на Львівщині. Гімназійну освіту здобув у Перемишлі. 1918–20 – воїн *Української галицької армії*. Навчався у *Львівському (таємному) українському університеті* (1921–23), Львів. ун-ті (1923–28). 1932 здобув наук. ступінь доктора філософії. Не допущений польськ. окупаційною владою до роботи за фахом історика, викладав у школах укр. та нім. мови. З 1936 – працівник бібліотеки НТШ, чл. його іст.-філ. секції, з 1937 – засновник і керівник його Музею іст.-воєнних пам'яток. 1940–41 і 1944–46 – старший наук. співробітник Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, після ліквідації якого 1946 переведений на роботу до Києва, але скоро через хворобу відрахований з ін-ту. В останні роки життя викладав нім. мову в ін-тах Львова. Як науковець досліджував економічну та військ. іст. Галичини. Автор праць з історії міст і промисловості Галичини під владою Австрії (1772–1914) та військ. історії західноукр. земель 1914–1920. Опублікував дослідження: «Кількість міських поселень колишньої Галичини та їх поділ на міста і містечка» (1932), «Галицькі залізні гуті та їх продукція в рр. 1772–1848» (1937), «Історія 8-ї Галицької бригади» (1932–35), «1-й курінь 8-ї бригади УГА» (1931), «Панцирний поїзд, ч.2» (1936). Зберігаються в рукописах: «Проблема міст Галичини», «Белз і Белжчина під Австрією» (1772–1918), «Чортківська офензива» (1919), «Український народ Австро-Угорщини в часи Першої світової війни» та ін. *Ф. Стеблій (Львів).*

КАРПИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1869–1929) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Білій Підляській на Підляшші. До 1917 – суддя у Чернігові. В січні 1918 – товариш міністра внутр. справ в уряді В. Винниченка. У період існування Укр. Держави – чл. ради Міністерства закордонних справ. У 1920-х займався адвокатською практикою у Рівному, очолював

місцеву філію «Просвіти». 1922–28 – чл. польськ. сенату. Очолював Укр. сенаторський Клуб у Варшаві. Помер у Рівному.

КАРПІНІ ПЛАНО ДЖОВАННІ (бл. 1182–1.8.1252) – чернець-францисканець, італ. мандрівник. Н. в Умбрії. 1245 К. очолив одну з трьох дипломатичних місій, відряджених папою Інокентієм IV до Монголії з метою навернення монголо-татар до християнства. Шлях її пролягав з Ліону через Чехію, Польщу, Україну (у т. ч. Київ), пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського моря, долину Сирдар'ї, Семиріччя, гори й пустелі Центр. Азії до ставки великого хана Гаюка поблизу Каракорума. 1246 під час перебування в Україні жив у Володимирі, де намагався переконати Василька Романовича у необхідності релігійної унії з апостольською столицею. Був посередником у дипломат. зв'язках *Данила Романовича Галицького* з папою римським. Залишив записки про свої подорожі – «Книга про татар» (повністю надрукована 1838).

КАРТОГРАФІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ЛЬВОВА – найбільша картограф. колекція ЦДІА України у Львові. Колекція карт та планів (ф. 742), нараховує 2045 справ і становить комплекс картограф. документів, зібраний 1375–1943. Поч. колекції поклала зб., створена в міськ. архіві у Львові, яка почала формуватися бл. 1787. Основу зб. складають картограф. твори 17–18 ст., значна частина матеріалів належить до надбань періоду входження галицьких земель до Австр.-Угор. імперії. Зб. систематично поповнювалася (включно до 1919). На її базі був створений відділ міськ. архіву. Ін. частину колекції складають матеріали, які перейшли з Крайового архіву кадастрових планів. Зб. архіву поповнилась топограф. і оглядово-топограф. картами воєн. періодів 1914–20 і 1939–45. У фонді, з огляду на характер документів, походження, масштаб карт і планів, спосіб виконання, виділено дві осн. структурні групи з відмінним принципом систематизації: 1) атласи та геогр. карти; 2) плани. До найдавніших карт належать твори Г. де Боплана 17 ст.; карти поч. 17 ст. нім. картографів Й.Б. Гоманна, М. Зойтера та Т.К.Лоттера, праці Р. Вогонді; 18 ст. представлене працями австр. картографа й астронома Й. Лізганіга; 19 ст. – роботами Й. Лелевеля, Ф. Делямарша, А. Брюе, К. Струнера; оглядово-топогр., спец. і комплексними картами, на які нанесено всю тер. Європи. У 2-й групі зібрані плани усієї тер. Львова, передмість, укріплень, сторож. башт, житл. будинків (із зазначенням їхніх власників), навч. закладів, церков, костьолів, парків і скверів, кладовищ, русла ріки Полтви та мостів, мережі газового й електр. освітлення. Хронолог. рамки підгрупи – 1635–1944.

Колекція «Плани зем. ділянок, шосейних доріг і водних шляхів на тер. Галичини» (ф. 720) нарахо-

вує 1110 одиниць за 1722–1944. Основу колекції складають рукописні карти-плани зем. ділянок і приват. володінь, які до 1939 зберігалися у Держ. архіві Львова разом із судовими документами та документами Прокуратури Скарбу. З 1948, під час комплектування нових зб., колекція доповнювалася картограф. матеріалами, виділеними з ін. фондів при їх опрацюванні, та за рахунок надходження карт і планів з філії архіву Львів. обл. в м. Самборі. Остаточний опис фонду складено 1984.

На сьогодні в колекції зібрані картограф. матеріали різного профілю: плани зем., лісових, нафтоносних ділянок, корисних копалин; шосейних, залізничн. та водних шляхів сполучень; карти перерізу ґрунтів, кліматичні, урбарніальні, кадастрові, геол.; карти адм. поділу та кордонів Галичини з Польщею, Угорщиною, Росією, Молдавією періоду Австро-Угорщини.

До групи рукописних карт та планів (600 одиниць) кін. 17 – серед. 18 ст. належать карти розмежувань приват. володінь, ситуаційні плани-карти сіл і містечок, карти ключів, циркулів, пов., карти парафій, дієцезій та монастирських володінь. Найдавніші з них: карта Сандомирського староства (1751), карта ґрунтів с. Бартиці Ново-Санчівського повіту (1754), карта розмежування сіл Хлівчани, Хоронів, Шоломи Рава-Руського повіту (1759), атлас володінь кн. Радзивіллів у Золочівському пов. (1752).

Окрему групу становлять карти проєктованих шосейних доріг, лісів, русел рік, меліоративних систем та каналів. Їх створювали переважно австр. військ. картографи після 1790 і картографи Буд. та Навігац. дирекції (до 1798 очолював австр. картограф і астроном, автор першої топограф. карти Галичини Й. Лізганіг). Це багатоаркушеві карти з великим хронолог. діапазоном: карта шосейної дороги Чернівці – Тернопіль (20 арк., 1790–1840), карта русла ріки Прут у р-ні Коломиї, Снятина, Чернівців (34 арк., 1800–16). До цієї групи належать плани торг. шляхів (1823), топограф. карти (1914–17), плани залізниць (1941–44), карти ліс. масивів, плани м. Львова (1811, 1890, 1933) тощо.

Колекція «Плани шкіл, церков, тюрем та інших державних і приват. будівель на тер. Галичини» (ф. 726) була сформована польськ. Держ. архівом у м. Львові. Її основу становить зб. планів 18 ст., які створювалися з метою впорядкування центр. частини Львова, реконструкції та переобладнання монастирів, будівель на школи, шпиталі, казарми тощо. Фонд налічує 1816 спр. з 1781–1943. Серед них – плани будівель органів держ. влади: губ. управ. та Галицького намісництва (1781–1915), окружного союму у Львові, окружних і пов. управ. і староств у Львові, Дрогобичі, Золочеві, Жовкві та ін. містах Галичини, військ. будівель, об'єктів сполучення і зв'язку, навч. закладів, культосвітніх установ, орг-цій і т-в, лік. закладів, культових ус-

танов, палаців, об'єктів садово-паркової архітектури тощо. Більшість цих планів виконано відомими арх. Василем і Євгеном Нагірними, Т. Обмінським, В. Дайчаком, Б. Бруневським.

Колекція кадастрових карт (ф. 186) складалася внаслідок діяльності Крайової зем.-податкової комісії (1869–1918). Основу колекції складають карти, які зберігалися в Архіві кадастрових карт. Ця зб. була доповнена картами зі Станіслава, Лопатина, Городка, Перемишлян, Пустомитів, Рави-Руської, Радехова. При впорядкуванні фонду 1995 бл. 11 тис. карт (бл. 3 тис. населених пунктів Галичини) згрупували в 21 опис за геогр. принципом. Найкраще відображені тер. Самбірського, Золочівського, Перемиського, Львівського та Жовківського округів. Найраніші карти датовані 1825. До колекції є картковий каталог. Значні картограф. колекції є також у ЛНБ НАНУ ім. В. Стефаника та в НБ ЛНУ ім. І. Франка.

У. Кришталович (Львів).

КАТЕРИНА І ОЛЕКСІЇВНА (5(15).4.1684 – 6(17).5.1727) – рос. імператриця (28.1.1725 – 17.5.1727). Дочка литовського селянина Самуїла Скавронського, який переселився у м. Марієнбург (нині м. Алуксне у Латвії). До прийняття православ'я носила ім'я Марта. Під час перебування у Марієнбурзі була служницею у пастора Глюка. На поч. Північної війни 1700–21 потрапила до рос. воєначальника Шереметева, а згодом – до О. Меншикова, у яких перебувала на становищі напівслужниці-напівналожниці. З осені 1703 – фактична дружина царя Петра І. Офіційний церковний шлюб було оформлено 12.2.1712. Від шлюбу народилися дві дочки – Анна і Єлизавета. 1724 К. І О. була урочисто коронована Петром І. Після смерті Петра І (28.1.1725) група прихильників петровських реформ на чолі з О. Меншиковим та П. Толстим за підтримкою гвардійських полків проголосили К. І О. рос. імператрицею. Сама К. І О. держ. справами і політ. діяльністю не займалася, фактичне управління імперією було в руках О. Меншикова та Верховної таємної ради, створеної 8.2.1726 з числа аристократичної верхівки. За правління К. І О. рос. уряд продовжував проводити колоніальну політику щодо України. Однак зростання невдоволення козацької старшини та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію Першої Малоросійської колегії (див. *Малоросійська колегія*) і відновлення гетьманства (гетьманом став Д. Апостол). Незадовго до смерті К. І О. підписала заповіт про передачу престолу онуку Петра І – Петру ІІ Олексійовичу.

Р. Шуст (Львів).

КАТЕРИНА ІІ ОЛЕКСІЇВНА (Софія-Фредеріка-Августа; 24.4.(5.5).1729 – 6(17).11.1796) – імператриця Рос. імперії (1762 – 1796). Н. у

м. Штетін (м. Щецин, Польща). Походила з нім. династії Ангальт-Цербст. 1745 вийшла заміж за майбутнього імператора Росії Петра ІІІ. 1762 внаслідок дворцевого перевороту і усунення свого чоловіка К. ІІ стала імператрицею. Вела активну загарбницьку політ. Внаслідок рос.-тур. воєн (1768–74, 1787–91) та трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) Рос. імперія захопила більшу частину укр. земель (крім Галичини, Буковини та Закарпаття). К. ІІ проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України: 1764 було скасовано гетьманство, 1765 розформовано козацькі полки на Слобожанщині, 1775 остаточно зруйновано Запорізьку Січ, 1782 на Гетьманщині ліквідовано полкову та сотенну адм. і запроваджено поділ на намісництва, 1783 розформовано козацькі полки на Лівобережжі та юридично запроваджено кріпосне право. 1785, видавши «Жалувану грамоту дворянству», К. ІІ законодавчо оформила права і привілеї рос. дворянства і прирівняла до нього укр. козацьку старшину, закріпивши за нею земельні володіння. К. ІІ особисто віддавала накази про придушення антикріпосницьких виступів в Україні – *Коліївщини 1768* та *Турбаївського повстання 1789–93*.

У галузі культури правління К. ІІ позначилося подальшою русифікацією України. 1783 у *Києво-Могилянській академії* було запроваджено рос. мову викладання. 1786 проведено секуляризацію церковних земель, чим завдано шкоди церкві в Україні. Після приєднання до Росії *Правобережної України* уряд К. ІІ проводив тут політику, спрямовану на ліквідацію греко-католицької церкви.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – козацький корпус, створений за царським указом від 3(14).6.1787 на Пд. Україні. К. к. в. організовувалось князем Г. Потьомкіним із колишніх запорожців та військ. поселенців Катеринославщини. У військо увійшли поселенці колишньої Укр. лінії та військ. частини «корпусу передової округи Катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірєць Донського козацького війська, К. к. в. одержало для поселення землі в межириччі Інгулу і Пд. Бугу. 1788 до К. к. в. приписані старообрядці, міщани й цехові Катеринославської, Вознесенської і Харківської губ. Загальна кількість військ. населення – понад 50 тис. чол., у т. ч. близько 20 тис. козаків (за ін. дан., бойовий склад становив до 10 тис. чол.). 1790 «великим гетьманом» Катеринославського і Чорноморського війська було призначено Г. Потьомкіна. К. к. в. брало участь у рос.-турецькій війні 1787 – 91, відзначилось під час здобуття Акермана (тепер Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. 1796 було розформоване. Козацькі полки, крім Бузького, перетворено на регулярні частини царської

армії. 1802 козацьке населення колишнього К. к. в. було переселено на Кубань. З тис. осіб стали основою Кавказького полку Кубанського козацького війська.

О. Сухий (Львів).

КАЧКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1802 – 20.8.1872) – укр. громад. і культ. діяч, юрист, народовець-австрофіл. Н. у Дубно. Був відомим меценатом, матеріально підтримував письменників і публіцистів. Його коштом засновано у Львові журн. «Слово» (1861). При Народному домі у Львові створив фундацію (80 тис. гульденів) на нагороди за твори укр. літературною мовою. Помер у Кронштадті під час подорожі по Росії. Його ім'ям було назване засноване 1874 на зразок т-ва «Просвіта» московське культ.-освітнє т-во (див. *Товариство ім. М. Качковського*), хоч К. московфілом ніколи не був.

І. Орлевич (Львів).

КАШТЕЛЯН (кастелян) – у Польськ. державі – службова особа, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) та навколишньою місцевістю. Вперше посаду К. запровадив король Болеслав І Хоробрий. Призначався у кожне воєводство заст. воєводи. К. належала військ., поліцейська влада, яка в 13 ст. перейшла до королівських старост. Мав право брати участь у королівській раді (сенаті). У випадку скликання «посполитого рушення» (народного ополчення) К. командував шляхтою свого пов. під час воєнного походу. К. призначався також на загарбаних Річчю Посполитою укр. землях. Ця посада існувала до 18 ст.

КАШЕНКО АНДРІАН ФЕОФАНОВИЧ (19.9.1858 – 29.3.1921) – відомий укр. письменник. Н. на хуторі Веселому Лукашівської волості Олександрівського пов. Катеринославської губ. (тепер Запорізька обл.). Навчався в класичній гімназії та юнкерському училищі у Катеринославі. Кілька років перебував на військ. службі, згодом працював контролером у управлінні залізниць у багатьох містах *Російської імперії* – Пермі (1904 – 08), Петербурзі, Москві, Туапсе (1911–13). З 1914 знову жив у Катеринославі. К. брав активну участь у нац.-культурницькому русі, зокрема, сприяв розповсюдженню творів Т. Шевченка, організував українські вистави й вечори, тісно співпрацював із Катеринославською «Просвітою», листувався з відомими діячами укр. культури (О. Пчілкою, П. Мирним, П. Стебницьким). 1917–19 К. організував і очолив «Українське видавництво А. Кашенка у Катеринославі», яке популяризувало укр. іст. літературу. Похований у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). К. – автор багатьох прозових творів на іст. тематику, серед яких найвідоміші: «На руїнах Січі» (1907), «Борці за правду» (1913), «Під

Корсунем» (1913), «У запалі боротьби» (1914), «З Дніпра на Дунай» (1914), «Зруйноване гніздо» (1914).

КВАРТА (від. лат. quarta (pars) – четверта частина, чверть) – 1) Одиниця вимірювання об'єму рідких і сипучих тіл у неметричній системі мір. У 16–18 ст. К. введена в Україні як міра рідин, що дорівнювала приблизно 1 л. 2) Прямий податок у 16–18 ст. у Речі Посполитій і на укр. землях, що входили до її складу. Сплачувалась у розмірі четвертої частини від прибутків королівських (держ. і «столових») маєтків. Ішла на утримання постійного найманого т. зв. кварцяного війська. В період війни стягувалась «подвійна кварта».

КВАРТНИК (польськ. kwartnik від лат. quarta, quartensis – чверть) – срібна польська монета, що дорівнювала 1/4 лічильно-грошової одиниці – скойця (2 гроші). Карбування К. на монетних дворах Польщі велось протягом 1337 – 1403 (з перервами). У 2-й пол. 14 ст. після встановлення польськ. панування на галицьких землях у Львові велось карбування К. для Галицької Русі. Відомими є К. королів Казимира ІІІ Великого та Людвіка Угорського, а також королівського намісника князя Владислава Опольського. Згодом їхнє карбування було продовжене за правління Владислава ІІ Ягайла (до 1414). Про належність цих монет свідчить зображення на К. герба Галичини – лева та відповідний напис: «Moneta Russiae». Поступово на грошовому ринку К. були замінені півгрошами, частина яких також карбувалася у Львові.

Р. Шуст (Львів).

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО – назва військ. загонів, які вперше створені в Речі Посполитій у 1562 за часів правління Сигізмунда ІІ Августа. К. в. утримувалося за рахунок т. зв. кварта – четвертої частини прибутків королівських (держ. та «столових») маєтків. Складалася з двох родів військ – кавалерії та шляхти (з 1632 запроваджено також артилерію). К. в. використовувалось, головним чином, для охорони держ. кордонів Речі Посполитої. Значна частина війська перебувала в укр. землях і часто використовувалась для придушення козацьких повстань. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* підрозділи К. в. зазнавали нищівних поразок від укр. армії, зокрема в битвах під Жовтими Водами і Корсунем.

Р. Шуст (Львів).

КВАТЕРІНК ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) – сотник австр. генерального штабу в роки *Першої світової війни 1914–18*. 1914 виступив ініціатором створення стрілецьких розвідувально-диверсійних груп («двадцятки»), що відзначились у боях

з рос. військами у Карпатах. Після війни – полковник югославської, згодом – генерал хорватської армії.

КВІРИНГ ЕМАНУІЛ ІОНОВИЧ (1(13).9.1888 – 26.11.1937) – рад. парт. держ. діяч, доктор екон. наук. Н. у с. Фрізенталь Новоузенського пов. Самарської губ. (тепер с. Новолиповка Федоровського р-ну Саратовської обл., Росія) в сім'ї нім. колоніста. Брав участь у революційному русі: з 1906 – як чл. партії есерів, з 1912 – як більшовик. З 1913 співробітничав з газ. «Правда», був секретарем більшовицької фракції в ІV Державній Думі. Влітку 1914 К. заарештували і вислали до Катеринослава, де його невдовзі обрали до складу Катеринославського комітету РСДРП(б). Після *Лютневої революції 1917* в Росії – секретар Катеринославського комітету РСДРП(б) та голова Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. З жовтня 1918 до березня 1919 – перший секретар ЦК КП(б)У. В партії К. очолював т. зв. катеринославську фракцію, яка виступала за окупацію України рос. рад. військами та сприяв входженню Катеринославщини до складу *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*. 1919 – голова Раднаркому України, в 1919–20 – секретар Катеринославського губкому КП(б)У. 1921 входив до складу рад. делегації на мирних переговорах з Польщею і підписав разом з Ю. Коцюбинським від УСРР Ризький мирний договір 1921. 1921–23 – секретар Донецького губкому КП(б)У. 1923–25 – перший секретар ЦК КП(б)У. Перебуваючи на цій посаді, К. чинив опір проведенню політики укр., за що був звинувачений укр. нац.-комуністами в рос. шовінізмі. 1925 відкликаний з України до Москви. 1925–27 – заст. голови ВРНГ СРСР, 1927–30 і 1934–37 – заст. голови Держплану СРСР. З 1930 очолював Економічний інститут червоної професури, 1932–36 – директор Економічного ін-ту Комуністичної академії. Був членом ЦК ВКП(б). Заарештований органами НКВД і усунений як можливий політ. противник *Й. Сталіна*.

КВІТКА КЛИМЕНТ ВАСИЛЬОВИЧ (псевд.: Бойко Юхим, Борейко Тиміш; 23.1.1880 – 19.9.1953) – укр. етнограф, фольклорист, музикознавець. Один із основоположників укр. муз. етнографії, соціол. досліджень у муз. фольклористиці. Чоловік *Лесі Українки*. Н. у с. Хмелів (нині Роменський р-н Сумської обл.). Муз. освіту здобув у Київ. муз. уч-щі. Після закінчення 1902 юрид. ф-ту Київ. ун-ту перебував на держ. службі. 1922–33 очолював засн. ним Муз.-етнограф. кабінет при Етнограф. комісії ВУАН. Учасник I-го Всесоюзного з'їзду фольклористів (Москва, 1924), на якому виступив з доповіддю про стан муз. фольклористики в Україні. 1925–30 співпрацював з Кабінетом приїмливості культури при Наук.-досл. кафедрі історії

України *М. Грушевського*. 1930 очолював Комісію з організації комплексних експедицій ВУАН. 1929 висунутий на звання академіка ВУАН. Звинувачений у націоналізмі, 1933 змушений переїхати до Москви. Працював у Моск. консерваторії (1933–53, із перервою). 1934–36 працював у Караганді та Алма-Аті, викладав лат. мову. З 1937 керував заснованим ним Кабінетом з вивчення муз. творчості народів СРСР. Автор бл. 100 праць із теорії та історії фольклору, програм для дослідження діяльності й побуту нар. співців та музикантів, зокрема «Збірника укр. пісень з нотами. Гармонізація Б. Яновського» (1902), «Народні мелодії. З голосу Лесі України записав і упорядив Климент Квітка» (1917–18), «Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем» (1925), «Первісні тоноряди» (1926), «До вивчення побуту лірників» (1928), «З записок до ритміки укр. нар. пісень (амфібрахій)» (1929). Вибрані праці К. були видрукувані у 2-х тт. 1971–73 у Москві рос. мовою та 1985–86 у Києві укр. мовою. Помер у Москві, похований на Ваганьковському кладовищі.

О. Юркова (Київ).

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ (справжн. прізвище – Квітка, літ. псевд. Грицько Основ'яненко; 18.(29).11.1778 – 8.(20).8.1843) – перший видатний прозаїк нової укр. літератури, відомий громад.-культ. діяч. Н. у с. Основа (тепер у межах Харкова). Походив із козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. В 23 роки вступив до Куразького монастиря, але через чотири роки повернувся до світського життя. Був комісаром у народному ополченні, повітовим предводителем дворянства (1817–28), згодом – головою Харківської палати кримінального суду. Став активним діячем громад. і культ. життя Харкова. Обирався чл. Т-ва наук при Харківському ун-ті. Виступив одним із засновників Харківського професійного театру (з 1812 – його директор), Благодійного товариства (1812), Інституту шляхетних дівчат (1812), Харківської губ. бібліотеки (1838). К.-О. був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного і театрального мистецтва. Головним творчим принципом вважав «писання з природи», орієнтацію на живу навколишню дійсність. Виступав із пропагандою народної теми в літературі, був переконаний у позастановій цінності особистості. Свої перші твори друкував у журн. «Украинский вестник», який видавав 1816–17 разом із Р. Гонорським і Є. Філоматським. Писав укр. і рос. мовами. В 20-х виступив з комедіями – «Приезжий из столицы», или суматоха в уездном городе» (1827, опубл. 1840), «Дворянские выборы», «Шельменко-денщик» та ін. Спираючись на літературну традицію, започатковану І. Котляревським, народну пісенність і гумор, К.-О. написав популярні

й досі комедію «Сватання на Гончарівці» (1835) та п'єсу «Шельменко-денщик» (1840). Укр. прозові твори К.-О. поділяються на дві основні групи: бурлескно-реалістичні («Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «От тобі і скарб», «Пархімове снідання», «Підбрехач», повість «Конотопська відьма») та сентиментально-реалістичні повісті («Маруся», 1834; «Козир-дівка», 1838; «Сердешна Оксана», 1841; «Щира любов»). Серед кращих творів рос. мовою – роман «Пан Халаявский» (1840), повісті «Жизнь и приключения Столбикова» (1841), «Ганнуся», «Панна Сотниковна», історико-художні та етнографічні нариси «Головатый» (1839), «Украинцы» (1841), «История театра в Харькове» (1841), «1812 рік в провінції», т. зв. фізіологічні нариси – «Ярмарка» (1840), «Знахар» (1841). Кращі твори К.-О. одними з перших представляли укр. літературу європейським читачам. 1854 в Парижі опубліковано франц. мовою «Сердешну Оксану». Твори К.-О. перекладено на польську, болгарську, чеську та ін. мови. З К.-О. листувався Т. Шевченко. Поет давав позитивні відгуки на його твори, присвятив йому вірш «До Основ'яненка» («Б'ють пороги; місяць сходить»; 1839) та виконав ілюстрації «Знахар» і «Панна Сотниковна» до однойменних творів К.-О.

К.-О. носить почесне ім'я «батька української прози». Його повісті, сюжети яких розгортаються поза соц. конфліктами, з ідеально-цнотливими і побожними героями є типовим зразком укр. сентименталізму. Творчість К.-О. справила значний вплив на подальший розвиток укр. літератури, зокрема т. зв. етнографічної школи.

О. Рибак (Львів).

КЕДРИН ІВАН (справжнє прізвище – І. Рудницький; 22.4.1896 – 4.3.1995) – укр. політ. діяч і журналіст. Н. у Ходорові (тепер Львівська обл.). Навчався у гімназіях Бережан, і Львова. З 1915 як вояк австр. армії брав участь у бойових діях Першої світової війни 1914–18. 1916 потрапив у рос. полон, відбував його в таборі у Забайкаллі. Після *Лютневої революції 1917* в Росії переїхав до Києва, де працював в укр. держ. установах освіти. Згодом вступив до Армії УНР, брав участь у боях, працював референтом військ. газети. З 1920 жив в еміграції. 1923 закінчив філос. ф-т Віденського ун-ту. Під час навчання 1920–21 редагував разом з В. Піснячевським, В. Мурським, А. Хомиком журн. «Воля» (останні три номери – «Воля України»). Невдовзі повернувся до Львова, де плідно займався журналістською діяльністю. Співпрацював у газ. «Діло», 1925–31 – кореспондент і пресовий референт Української парламентської репрезентації у Варшавському сеймі, секретар Т-ва письменників і журналістів у Львові. 1937–39 К. спільно з І. Німчуком та В. Кузьмовичем редагував газ. «Діло» (очолював політ. відділ газ.). В 1920–

30-х політ. діяльність К. була тісно пов'язана з екзильним урядом УНР та найвпливовішою політ. партією в Зх. Україні – *Українським національно-демократичним об'єднанням*. Відповідав за підтримання зв'язків між УНДО і *Організацією українських націоналістів*, контакти УНДО з екзильним урядом УНР. Окупація у вересні 1939 рад. військами західноукр. земель змусила К. виїхати до Кракова. З 1944 проживав в Австрії, де 1946–49 очолював Українське центральне допомогове об'єднання в Австрії. 1949 емігрував у США. З 1953 до 1973 працював у редакції газ. «Свобода» – найбільшого укр. щоденного видання на Американському континенті. Брав активну участь у політ., наук. та громад. житті укр. еміграції. Деякий час виконував обов'язки голови Президії Укр. нац. ради в екзилі. Був чл. ЦК УНДО, головою Спілки укр. журналістів в Америці, заст. голови НТШ в Америці, співредактор органу Об'єднання колишніх вояків українців в Америці «Вісті Комбатанта» (з 1961). Автор книг: «Берестейський мир: спомини і матеріали» (1928), «Причини упадку Польщі» (1940), «Паралелі з історії України» (1971), «Життя–події–люди» (1976). Помер у Нью-Джерсі (штат Нью-Джерсі, США).

Д. Кушплір (Львів).

КЕДРОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (13.8.1890 – 13.3.1970) – укр. військ. і громад.-політ. діяч, журналіст, полк. Армії УНР. Н. на Херсонщині. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, чл. Центрального Комітету партії. У 1917–18 К. входив до складу *Української Центральної Ради*. В червні 1917 на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді обраний членом *Українського генерального військового комітету*, згодом – заст. голови комітету. 13.5.1919 К. за наказом Головного Отамана *С. Петлюри* очолював держ. військ. інспекцію, яка мала завершити реорганізацію *Армії Української Народної Республіки* та зміцнити військ. дисципліну в частинах. З осені 1919 до 1921 К. – посол УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії. 1921 переїхав у Відень. У 1-й пол. 1920-х К. активно співпрацював зі Спілкою українських журналістів у Європі. З 1926 жив в еміграції у США. 1926–33 – співред. щоденної газ. «Свобода». Працював керівником укр. відділу радіостанції «Голос Америки» (1955–63) у Вашингтоні. Автор спогадів «Обриси минулого» і «1917-й рік» (1966). Помер у Нью-Йорку.

КЕЙСТУТ (Кейстутіс; 1297 – 15.8.1382) – кн. тракайський (трокський) і жемайтійський (1345–82). Син великого кн. литовського *Гедиміна*. Володів землями в Зх. Литві. 1345 К. вигнав з Вільноса свого брата Євнута і правив у Великому князівстві Литовському разом зі старшим братом великим кн. лит. *Ольгердом*. 1352 до володін К. була приєднана Берестейська земля. Вів успішну бороть-

бу проти Тевтонського ордену. 1370 об'єднані сили князів К., Ольгерда з укр. князями розбили хрестоносців біля Рудава поблизу Кенігсберга (тепер Калінінград, Росія). У 50–60-х 14 ст. брав участь у загарбанні Чернігово-Сіверської (1355–56), Київської (1362), Подільської (1363) і Волинської земель. Після смерті Ольгерда (1377) К. визнав великим кн. литовським його молодого сина Ягайла, однак незабаром виступив проти нього, вигнав із Вільнюса й захопив великокнязівську владу. 1382 за наказом Ягайла вбитий у Кревському замку.

М. Ерстенюк (Львів).

КЕЛЛЕР ФЕДІР (1857 – 20.12.1918) – рос. генерал. 1914–15 командував 10-м кавалерійським полком рос. армії, відомим своїми погромами в Галичині. В період *Гетьманату* перебував у Києві. Після проголошення гетьманом П. Скоропадським федеративного зв'язку з Росією призначений 8.11.1918 командуючим Збройними Силами Української Держави. К., як прихильник відновлення «єдиної і неподільної Росії», одразу ж здійснив ряд антиукр. акцій – скасував укр. організаційні статuti в армії і запровадив старі – царські, наказав закрити Укр. клуб у Києві та заарештувати ряд відомих укр. діячів, санкціонував нищення пам'яток нац. культури в місті. К. намагався встановити зв'язок з армією ген. А. Денікіна та готував замах на П. Скоропадського. 27.11.1918 К. було усунуто з посади і на його місце призначено ген. Долгорукого. У грудні 1918 заарештований укр. республіканськими військами і розстріляний.

КЕНІГСБЕРЗЬКИЙ ЛІТОПИС (Радзивілівський) – ілюстрований літописний звід, що містить «*Повість минулих літ*» у редакції близькій до Лаврентіївської, далі – відомості з південнорус. літописів, а з серед. 12 ст. до 1206 – літопис подій у Володимиро-Суздальській Русі. Зберігся у західнорус. (можливо, смоленському) списку кінця 15 ст., який, на думку більшості дослідників, є копією літопису 13 ст. (відредагованого літопису Переяславля Суздальського), що мав у своїй основі володимирський звід 1212, складений з використанням володимирського зводу кінця 12 ст. і літопису Переяслава Дніпровського. Цінним історичним джерелом є вміщені в К.л. 617 кольорових мініатюр, що значною мірою повторюють мініатюри зводів 13 ст., творці яких, ймовірно, використовували також давніші ілюстровані рукописи з Києва або Переяслава. Список К. л. зберігався у князів Радзивілів, з 1668 – у Кенігсберзькій бібліотеці (звідси і назва). В серед. 18 ст. за ініціативою президента Російської АН К. Розумовського (пізніше – гетьмана України) переданий до бібліотеки АН у Петербурзі. В 1902 видано його фотомеханічну репродукцію.

Я. Ісаєвич (Львів).

КЕРЕНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ (22.4(4.5).1881 – 11.6.1970) – рос. політ. і держ. діяч, глава Тимчасового уряду (1917). Н. у Сибірську. 1904 закінчив юрид. ф-т Петербурзького ун-ту, працював адвокатом. 1912–17 – депутат IV Державної Думи, де входив до фракції трудовиків, згодом очолив її. Після *Лютневої революції 1917* в Росії – заст. голови виконкому Петербурзької Ради. 2(15).3.1917 увійшов до складу Тимчасового Уряду, де обіймав пости міністра юстиції (березень–травень 1917), воєнного і морського міністра (травень–вересень), з 8(21).7 – міністр-голова (прем'єр-міністр). Після розгрому корніловщини 30.8(12.9) призначений верховним головнокомандуючим. Намагався лавірувати між різними політ. силами з метою збереження Російської імперії. До революції виступав проти нац. політики царизму і переслідувань укр. мови. Однак до розгортання на поч. 1917 нац.-визвол. руху в Україні поставився негативно. В червні 1917 К., як військ. міністр, заборонив проведення 2-го Всеукраїнського військового з'їзду (див. *Всеукраїнські військові з'їзди 1917*). 29–30.6(12–13.7).1917 очолював рос. делегацію (М. Терещенко та І. Церетелі) на переговорах із представниками *Української Центральної Ради* та Генерального Секретаріату в Києві. Рос. делегація зобов'язалася визнати Центральну Раду держ. органом влади в Україні. Проте вже 3(17).8.1917 К. видав Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату, яка значно обмежувала автономні права України. К. неодноразово у своїх публічних промовах звинувачував укр. держ. діячів у «розвалі Росії». Після жовтневого перевороту в Петрограді 1(14).11 виїхав на Дон. 1918 емігрував у Францію. З 1940 жив у США. В еміграції займався політ. діяльністю. Відстоював ідею побудови демократичної Росії на федеративних засадах. Помер у Нью-Йорку.

«**КЕРЗОНА ЛІНІЯ**» – умовна назва лінії, яку Найвища Рада держав Антанти прийняттям «Декларації Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу сх. кордону Польщі» визнала 8.12.1919 сх. кордоном Польської держави. Проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ-Устилуг, на сх. від Хрубешова через Крилув і далі на зах. від Рави-Руської і на сх. від Перемишля до Карпат. «К. л.» не відповідала етнічним кордонам Польщі, а залишала під контролем Варшави значну частину укр. етнічних тер. (*Посяння, Підляшшя, Холмщину й Лемківщину*), на що постійно вказували представники делегації *Української Народної Республіки* на засіданнях тер. комісії *Паризької мирної конференції 1919–20*. 10.7.1920 польська делегація на конференції в Спа (Бельгія), враховуючи становище на фронті під час польсько-рад. війни 1920, погодилася визнати цю лінію східним кордоном Польщі.

12.7.1920 міністр закордонних справ Великобританії Дж. Н. Керзон направив більшовицькому уряду в Москві ноту з пропозицією припинити наступ Червоної армії на цій лінії (звідси назва «К. л.»). Внаслідок воєнних операцій на фронті у вересні-жовтні 1920 та польсько-рад. переговорів у Ризі (див. *Ризький мирний договір 1921*) кордон між УСРР і Польщею проходив далеко на сх. від «К. л.». За рішеннями *Ялтинської конференції 1945* «К. л.» була покладена в основу післявоєнного польсько-рад. тер. розмежування. Договір між СРСР і Польщею, підписаний 6.8.1945 у Москві, встановлював рад.-польський кордон з відхиленнями на 17–30 км від «К. л.» на користь Польщі. За умовами цього договору значна частина укр. етнічних земель (Лемківщина, Холмщина, Посяння і Підляшшя) залишилася у складі Польщі.

І. Підкова (Львів).

КИБАЛЬЧИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (19(31).10.1853 – 3(15).4.1881) – визначний укр. винахідник, чл. «Народної волі». Н. у м. Коропі Крелевецького пов. Чернігівської губ. (тепер Чернігівська обл.). 1869–71 навчався у Новгород-Сіверській гімназії, з 1871 – у Петербурзькому ін-ті інженерів шляхів сполучення, з 1873 – у Медико-хірургічній академії. 1875–78 К. відбував ув'язнення в Лук'янівській тюрмі за революційну пропаганду серед селян Київ. губ. Після звільнення у травні-червні 1879 входив до групи «Свобода або смерть», що утворилася в складі орг-ції «Земля і воля». З серпня 1879 належав до «Народної волі». К. за дорученням виконавчого комітету орг-ції розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замахів на *Олександра II*. Заарештований 17(29).3.1881 у Петербурзі та засуджений до страти. В тюрмі розробив проект літального апарату для польоту в космос. Страчений (повішений) разом з ін. учасниками замаху на царя. Іменем К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КИЄВО-БРАТСЬКИЙ БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир. Засн. 1615 дружиною мозирського маршалка Стефана Лозки Галшкою (Єлизаветою) Гулевичівною. З 1620 монастир був ставропігійний Константинопольського патріарха. 1656 сильно пошкоджений пожежею, відновлений 1662; 1665 зруйнований; бл. 1670 знову відновлений. 1690–93 коштом гетьмана *І. Мазепи* тут збудовано кам'яний храм Богоявлення Господня. 1756 київ. арх. С. Ковнір спроектував дзвіницю, яку 1829 перероблено за проектом А. Меленського. Друга кам'яна церква збудована на честь Зішестя Св. Духа (з пн. вівтарем Св. Михаїла). Тут зберігалися чудотворна братська ікона Божої Матері (з 1662) та давня ікона Св. Миколая Чудотворця (з 1632). У ризниці – стародруки, напрестольні

та ручні хрести (зокрема дарунки митрополита *П. Могили* та гетьмана *П. Сагайдачного*), срібний потир (дарунок Магдалини, матері *І. Мазепи*). 1786–99 монастир був закритий. 1811 зруйнований пожежею, відновлений 1836. 1935 собор і дзвіницю зруйновано. З самого поч. в монастирі перебувало уч-ще Богоявленського братства (згодом Києво-Могилянська академія). Серед настоятелів – ігумени *І. Косинський* (1615–16), Тарасій Земка (1627–31), Ісайя Трохимович (1633–38), Інокентій Гізель (1646–50), *Л. Баранович* (1650–57), Іоаннікій Галятовський (1658–62), Варлаам Ясинський (1665–73), *Ф. Прокопович* (1682–84, 1711–16), архимандрити Амвросій Дубневич (1731–37), Сильвестр Кулябка (1740–45), *Г. Кониський* (1752–55) та ін.

С. Білокінь (Київ).

КИЄВО-ГРЕЦЬКИЙ КАТЕРИНЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир, належав до Синайського монастиря. 1738 поруч із магістратською площею (незважаючи на опір магістрату) грек Астаматіос Ніколаєв збудував на своїй землі трьохбанну церкву в стилі укр. бароко (освячення храму 12.8.1741). 1744–48 при ній засновано грек-синайське подвір'я Св. Катерини (указ Анни Іоаннівни від 8.3.1748). Наприкін. 19 ст. церкву перебудовано. 1914 за проектом арх. В. Ейснера збудовано дзвіницю з надбрамною церквою. 1929 храм зруйнований. 1997 реконструйовано дзвіницю. Перша служба відбулась 7.1.2000.

С. Білокінь (Київ).

КИЄВО-МИКІЛЬСЬКИЙ СЛУПСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир на Печерську в Києві. Збудований 1113 кн. *Мстиславом Володимировичем*. Зруйнований монголо-татарами 1240 (згодом відбудований). З 1696 почав називатись «Малим Миколою» на відміну від «Великого Миколи», перетвореного на військ. собор, а 1732 митрополит Рафаїл Заборовський розділив їх на два окремі монастирі. 1715 на кошти кн. Д. Голицина на місці дерев'яного було побудовано кам'яний храм Миколая Чудотворця у вигляді стовпа (слупа) з двома бічними вівтарями – Св. Дмитрія Ростовського та Св. Пантелеймона (відтоді монастир одержав назву Слупського). У храмі зберігалась стародавня ікона Св. Миколая і хрест з мощами – дар митрополита *С. Яворського* (1701). Монастир підтримувало Військо Запорізьке. 1874 у монастирі було збудовано триярусну дзвіницю. Монастир мав 321 десятину землі на Аскольдовій могилі, де стояла церква і було найкраще в Києві аристократичне кладовище. У серед. 1930-х монастир із кладовищем було знищено, а церкву на Аскольдовій могилі перетворено на ротонду. 1995 її відновлено й передано Греко-католицькій церкві.

С. Білокінь (Київ).

КИЄВО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир у Києві.

Засн. 1108 великим кн. київ. *Святополком Ізяславичем*. Після 1240 занепав. Знову згадується в документах 1496. Відновлений 1523. З 1799 резиденція вікарних єпископів Чигиринських. На тер. монастиря знаходилися храми – семибанний собор архістратиґа Михаїла з бічними вівтарями на честь Входу Господня до Єрусалима, собор Св. мучениці Варвари (пол. 17 ст.) і Св. великомучениці Катерини (поч. 18). Іконостас роботи майстра Григорія із Чернігова подарував гетьман *І. Скоропадський*. Серед інших споруд монастиря трапезна церква Св. Іоанна Богослова (1713), церква на честь Смоленської ікони Божої Матері при монастирському готелі (1858) і во ім'я Св. Миколая Чудотворця при настоятельському корпусі (1857). Дзвіницю було збудовано 1716–19, а в стіні 1760 влаштовано ще одну браму – Економічну. У гол. вівтарі Михайлівського собору зберігалися старовинні мозаїки 11 ст. У монастирі поховані фунда-тор храму кн. Святополк-Михаїл та єпископ Іринеї Фальковський. Серед настоятелів монастиря були ігумени Й. Борецький (1618–22), І. Косинський (1631–33), Варлаам Ясинський (1673–77), Захарія Корнилович (1698–1710), архимандрити Амвросій Дубневич (1737–39), Тимофій Щербаський (1739–40). У зв'язку з перенесенням столиці УСРР до Києва і проектом спорудження нового адм. центру Михайлівський собор та ін. монастирські споруди 1935–36 було зруйновано. Врятовані мозаїки перенесено до Софійського собору, а одну з них (Св. Димитрія Солунського) забрано до моск. Третяковської галереї. З 1989 церква Іоанна Богослова була осередком УАПЦ (з 1992 – УПЦ КП), тут служили патріархи *Мстислав* (Скрипник) і Володимир (Романюк). 2000 Михайлівський Золотоверхий собор відреставровано.

С. Білокінь (Київ).

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ (Київська академія) – один із перших загальноосвітніх вищих навч. закладів у Сх. Європі.

Бере свій початок від заснованої 1615 *Київської братської школи*, яка відіграла важливу роль у боротьбі проти нац.-культ. гніту укр. народу. 1632 до неї була приєднана школа при *Києво-Печерській лаврі*, заснована 1631 (див. *Лаврська школа*). Об'єднаний навч. заклад дістав назву Києво-Братської колегії або (на честь його покровителя *П. Могили*) Києво-Могилянської колегії. Сучасники прирівнювали колегію до академій (ун-тів), проте юридична назва академії була закріплена лише 1701. Кількість учнів колегії в 1700 сягала 2-х тис., пізніше коливалася в межах 500–1200. Значну частину склали сини міщан, козаків, селян. Академія поділялася на 7 (у 18 ст. – на 8) класів («шкіл»). Вищу ступінь навчання складали «школи – риторики і поетики» (тут вивчалися

науки гуманітарного циклу), дворічна «школа філософії» (гуманітарні й природничі науки), чотирирічна «школа богослов'я». Лекції читалися переважно латинською мовою. Багато викладачів, перебіруючи наслідки середньовічної схоластики, орієнтувалися на досягнення педагогіки гуманізму. Глибоко та оригінально розроблялися в К.-М. а. проблеми логіки, семіотики, психології. В академії проводилися публічні наук. виступи, ставилися вистави.

Видатними просвітителями були проф. академії *І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Яворський, М. Козачинський, Г. Кониський*. 1734 в академії навчався *М. Ломоносов*. Вихованцями К.-М. а. були Є. Славинецький, С. Полоцький, *Г. Сковорода, Я. Козельський, гетьман України І. Самойлович*. У 17 ст. філіали академії діяли у Вінниці, Гоші, Кременці, Яссах (Молдавське князівство), за її зразком були створені колегії у Чернігові (1701), Харкові (1726), Переяславі (1738). У 18 ст. досвід К.-М. а. широко використовувався при орг-ції середніх і вищих навч. закладів Росії. Вихованці академії зробили значний внесок у розвиток освіти в Білорусії, Молдавії.

Академія діяла до 1817. Іст. значення К.-М. а. полягає в тому, що вона була значним освітнім і наук. центром України, сприяла пошвавленню культ. життя та зміцненню міжнародних зв'язків.

Я. Ісаєвич (Львів).

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕГІЯ – див. *Києво-Могилянська академія*.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА – один із найбільших та найдавніших чоловічих монастирів на укр. землях. Заснований бл. 1051 у с. Берестове, неподалік від Києва, на правому березі Дніпра. Засновником монастиря вважається *Св. Антоній Печерський*. Першим відомим ігуменом К.-П. л. був згаданий у іст. джерелах ченець Варлаам (1061), після цього монастирську братію очолив Св. Феодосій Печерський. Впродовж 11–13 ст. монастир був найбільшим церковним осередком Київської держави. З 12 ст. одержав назву лаври. Відіграла важливу роль у культ. житті Київ. держави. Тут велася давньоукр. літописання, було налагоджене переписування книг, існував шпиталь для убогих та калік, розвивались мозаїчна і ювелірна справи. У 1-х століттях свого існування К.-П. л. неодноразово зазнавала руйнувань: 1096 – від половецьких орд, 1169 – володимиро-суздальських військ *Андрія Боголюбського*; 1203 загонів князя Рюрика Ростиславича та чернігівськими князями; 1240 – монг.-тат. ордами хана Батия. Однак кожного разу монастир знову відроджувався. Ще більше зросло значення К.-П. л. у період входження укр. земель до складу Великого князівства Литовського, а з 1569 – *Речі Посполитої*. Незважаючи на знищення монастиря під час нападу кримських татар 1482, він швид-

ко відродився; 1598 офіційно одержав статус лаври (об'єднувала 6 монастирів) та права ставропігії від Константинопольського патріарха. Після Берестейського церковного собору 1596 (див. *Берестейська унія 1596*) тривалий час велися суперечки між греко-католиками та православними за володіння лаврою, які завершились 1613 переходом лаври у власність православної церкви. В цей період К.-П. л. продовжувала залишатися центром укр. культ.-освітнього життя. Тут укладався започаткований у 13 ст. «*Києво-Печерський патерик*» – важливе джерело до історії укр. земель. 1615 архимандрит монастиря *Є. Плетенецький* заснував при монастирі друкарню. У 17 ст. було опубліковано 117 видань, серед яких – твори *П. Могили, І. Гізеля, Л. Барановича, І. Галатовського* та інших відомих авторів. 1631 митрополит *П. Могила* відкрив при К.-П. л. школу (див. *Лаврська школа*), яка, об'єднавшись із школою Київ. братства дала початок Києво-Могилянській академії. Після включення України до складу Моск. держави, у 2-й пол. 17 ст. розпочався наступ на права К.-П. л. з боку моск. патріархів. 1688 лавра дістала права ставропігії від патріарха і була вилучена з-під юрисдикції Київ. митрополита. 1720 царський уряд заборонив друкувати книжки укр. мовою, що завдало значні збитки монастирю. 1786 секуляризовано лаврські маєтки (монастир переведено на держ. утримання), скасовано стародавнє правило, коли вся братія обирала Духовний Собор, який управляв справами К.-П. л. Поступово проводилась політика русифікації монастиря, як і всього церковного життя в Україні. Після встановлення рад. режиму в Україні К.-П. л. постійно зазнавала репресій з боку органів влади. 1921–22 більшість коштовностей та мистецьких цінностей лаври було конфісковано.

На тер. лаври за її багатотомову історію створився цілісний архітектурний ансамбль. Найдавнішими пам'ятками були Успенський собор (1073–78, зруйнований рад. підпільниками 3.11.1941) та Троїцька надбрамна церква (1108). Ряд церков було споруджено у 16–18 ст. на кошти укр. гетьманів та представників козацької старшини. Велика лаврська дзвіниця (висота 96,5 м) зведена у 1731–45 архітектором *Г. Шеделем*, ряд споруд побудовано за проектами лаврського архітектора *С. Ковніра*. 26.9.1936 тер. К.-П. л. було оголошено держ. іст.-культ. заповідником, усі її цінності націоналізовано. На тер. лаври (всього 22 га) знаходиться понад 30 пам'яток архітектури, діє ряд відомих музеїв, у т. ч. Музей іст. коштовностей України та ін. У повоєнні роки знищені лаврські споруди були відбудовані й реставровані. Відновлено діяльність чоловічого монастиря Руської православної церкви. У 2-й пол. 1980-х частина тер. та будівель К.-П. л. були передані церкві. Тепер на території К.-П. л. знаходиться резиденція глави Укр. православної церкви (у канонічній єдності з Моск. патріархатом).

Р. Шуст (Львів).

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК – видатна рукописна церковно-літературна пам'ятка 1-ї пол. 13 ст., зб. творів про історію *Києво-Печерської лаври* та перших її подвижників. Створений після 1215, але не пізніше 1230. Відомий із двох рукописних зб. 15 ст. – Тверської (1406; т. зв. Арсеніївська) та Київ. (1462; т. зв. Касіянівська). Незважаючи на наявність сюжетів і мотивів перекладних патериків (описання життя ченців певного монастиря) Єгипетського, Афонського, Синайського, Єрусалимського, Скитського, К.-П. п. відзначається яскравою самобутністю. Основу К.-П. п. склали послання єпископа Сімеона (Симеона) печерському ченцю Полікарпу та звернення Полікарпа до ігумена лаври Акіндіна, а також Лаврський літопис 1076 «Про перших чорноризників лаврських». Пізніше до К.-П. п. увійшло «Житіє Феодосія ігумена печорського» (складене Нестором бл. 1091) і «Казання про створення Печорської церкви». Патерик прославляв будівників і живописців (зокрема, Аліпія), окремих діячів Києво-Печерського монастиря. Поряд із реальними відомостями про життя в монастирі, ставлення князів до монастиря, роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки ченців подаються й фантастичні оповідання (чорти виконують накази святого тощо). Відомо близько двохсот списків патерика. Справив значний вплив на розвиток жанру «патерик». Уперше надрукований 1635, вдруге – у друкарні Києво-Печерської лаври 1661. К.-П. п. – один із найвизначніших творів староукр. літератури, цінне іст. джерело для вивчення подій історії України 11–13 ст.

О. Рибак (Львів).

КИЄВО-ПОКРОВСЬКИЙ МОНАСТІР – діючий жіноч. монастир у Києві, який належить до УПЦ Моск. патріархату. Заснувала 1889 велика княгиня Олександра Петрівна (у чернецтві Анастасія). 1911 за проектом В. Ніколаєва було збудовано собор Миколая Чудотворця у нетиповому для Києва стилі моск.-ярославських храмів 15–16 ст. Були збудовані також церкви Покровська (1889; за проектом В. Ніколаєва; з вівтарями на честь архістратиґа Михаїла та преп. Агапіта-цілителя), трапезна Михайлівська і шпитальна Агапіта. Діяла лікарня на 40 ліжок, поліклініка з безкоштовними ліками та притулки для сліпих і невиліковно хворих. У хірург. відділенні (засн. 1892) уперше в Києві з'явився рентгенівський апарат (1896). Існувала церк.-парафіяльна школа з гуртожитком для учнів. 1894 до К.-П.м. приєднано Межигірський монастир, перейменований на жіноч. В одному з монастирських корпусів (не зберігся) перебувала 1-ша укр. школа (згодом трудова) ім. Т. Шевченка (директор В. Дурдуківський). 1923–26 горішній поверх собору займали обновиленці. 1929 монастир закрито, собор передано Академії наук під друкарню, а садibu – під житло металістам. Відновився в листопаді 1941.

С. Білокінь (Київ).

КИЄВО-ФЛОРИВСЬКИЙ ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – діючий жін. монастир, належить до УПЦ Моск. патріархату. Розташований на схилі Кисилівської гори, що давніше звалася Замковою. 1566 монастир уже існував (польськ. король Сигізмунд II Август передав його у спадкове завідування протопопа Іакова Гулькевича). 1632 монастир відновлено стараннями ігуменії Агафії Гуменицької. 1712 сюди переведено черниць Печерського Вознесенського монастиря. 1811 згорів, відновлений 1812. Монастирські храми: собор Вознесення Господня з трьома вівтарями (1732), Воскресіння Господня (1824; круглий з колонами), двоповерх.: вгорі – теплий Миколая Чудотворця, унизу – холодний Тихвінської ікони Божої Матері, далі – теплий Каванської ікони Божої Матері з двома вівтарями (пн. Св. Флора і Лавра і пн. Св. Іоанна Богослова; 1844) та Троїцький на горі Киселівці з вівтарем Охтирської ікони Божої Матері (1857), не зберігся. У соборі місцево шанована Русинська ікона Божої Матері (у монастирі з 1689). 1828 у монастирі засновано лікарню на 55 ліжок, 1870 – церк.-парафіяльну школу на 36 дівчат.

С. Білокінь (Київ).

КИЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА – одна з найвизначніших братських шкіл в Україні 17 ст. Заснована Київ. Богоявленським братством 1615. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 за зразком статуту *Львівської братської школи*. Школу могли відвідувати вихідці з різних сусп. станів – шляхта, козаки, міщани. Учні вивчали мови: грец., тодішню укр., латин., польськ., а також граматику, риторику, пітику, початки філософії і богослов'я, арифметику, астрономію і музику. Ректорами школи були *Й. Борецький* (1615–18), *М. Смотрицький* (бл. 1620), *К. Сакович* (1620–24). Із К. б. ш. вийшло чимало видатних укр. діячів 17 ст., зокрема письменники С. Косов, С. Почаский та ін. Школа відіграла значну роль у розвитку нац. культ. життя України, активно протистояла намаганням польськ. уряду полонізувати укр. населення. 1632 її було об'єднано з *Лаврською школою* П. Могили і започатковано Києво-Могилянську колегію (згодом з 1701 – *Києво-Могилянська академія*).

О. Рибак (Львів).

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА – див. *Київська Русь*

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 – масовий селянський рух у Київ. губ. 1855, спрямований проти нац. та соц. політики рос. уряду в Україні. Приводом до селянських виступів послужило опублікування під час Кримської війни 1853–56 царського маніфесту, який закликав формувати народне ополчення і вирушати на війну. Серед селян Київщини почали поширюватися чутки про те, що, за-

писавшись в ополчення (в «козаки»), вони будуть звільнені від кріпосної залежності й одержать поміщицькі землі та майно. Селяни склали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину й виконувати розпорядження місцевої адм-ції, створювали власні виборні органи самоврядування («сільські громади»). Масовий селянський рух розпочався в лютому 1855 у Васильківському пов. й незабаром охопив 8 із 12 пов. Київ. губ. (понад 500 сіл). Ватажками К. к. були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та ін. На придушення «козаччини» рос. уряд кинув регулярні війська. В ряді сіл сталися криваві сутички селян із військами, найбільші з них – у містечках Корсун і Таганчі (Канівський пов.) та селах Березні (Сквирський пов.), Биковій Греблі (Васильківський пов.), Яблунівці. Виникнувши на соц. ґрунті, К.к. поступово набула і рис нац.-визвол. руху, що вилилося у бажання відновити козацтво як сусп. стан і військове формування.

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ – одна з церковних провінцій Константинопольського патріархату, що утворилася внаслідок хрещення України-Русі Володимиром Святославичем 988. Точна дата заснування К. м. та імена перших митрополитів залишаються невідомими. За однією з версій, першим ієрархом був грек Михаїл. Однак ряд дослідників дотримуються думки, що ним був Леон чи Леонтій (п. 1004) або єпископ *Настас Корсунянин*. Першим київ. митрополитом, про якого згадують іст. джерела, став сучасник *Ярослава Мудрого* грек Теопемп (1037–48). Духовна влада К. м. поширювалася на всі єпархії, утворені на землях Київ. держави. Напередодні монг.-тат. навали їх було 16, із них 10 – на етнічно укр. землях: київська, чернігівська, білгородська, володимиро-волинська, турківська, переяславська, перемишльська, галицька та ін. Протягом домонгольського періоду відомими є 22 київ. митрополити, більшість із них були греками, присланими Константинопольськими патріархами. Вихідцями із земель Київ. держави були митрополит Іларіон (1051–62), Єфим (1089–97; невідомо чи був затверджений патріархом), *Климентій Смолятич* (1141–54) та *Кирило II* (1233–36; невідомо чи був затверджений патріархом). К. м. користувалася значною автономією у складі Константинопольської патріархії.

Після зруйнування Києва монголо-татарами київські митрополити обрали місцем свого перебування Владимир-на-Клязьмі. Це призвело до послаблення їхнього зв'язку з укр. землями та змусило галицько-волинських князів розпочати процес утворення окремої Галицької митрополії. В 14–15 ст. на укр. та білоруські землі у складі Великого князівства Литовського поширювалася духовна влада митрополитів, які, перебуваючи у Москві, продовжували вживати титул «митрополит Київський і всієї

Русі», їх намагалися використати у своїх політ. цілях моск. князі. Це стало причиною того, що 1458 утворилася К. м., незалежна від московських митрополитів. Київські митрополити 2-ї пол. 15 ст. були прихильниками Флорентійської унії 1439 про об'єднання католицької та православної церков і підтримували зв'язки з римськими папами. Згодом ці відносини були перервані й К. м. вступила в період глибокої кризи, яка привела до укладення *Берестейської унії 1596*. Внаслідок цього акту митрополит М. Рогоза, який перейшов на бік унії, оголосив К. м. греко-католицького віровизнання. З 1596 до 1620 у Києві існувала лише уніатська митрополія. У 17 ст. київ. греко-католицькими митрополитами були *М. Рогоза* (1596–99), *І. Потій* (1599–1614), *В. Рутський* (1614–37), *Р. Корсак* (1637–42), *А. Селява* (1642–55), *Г. Коленда* (1655–74), *К. Жоховський* (1674–93), *Л. Заленський* (1694–1708). На поч. 18 ст. до складу Київ. греко-католицької митрополії входило 9 єпархій: Київська, Полоцька, Смоленська, Турово-Пінська, Берестейсько-Володимирська, Холмсько-Белзька, Перемисько-Самбірсько-Сяноцька (перейшла на унію 1692), Львівсько-Галицько-Кам'янецька (перейшла на унію 1700) та Луцько-Острозька (перейшла на унію 1702). Після церковного собору в Ужгороді 1646 частина православного духовенства на Закарпатті також прийняла унію з Римом, але юридично не підпорядковувалася Київ. митрополитові.

У 18 ст. головними завданнями греко-католицьких київських митрополитів була оборона прав церкви від латинських впливів, польськ. та рос. влади. Тоді ж греко-католицька церква починає відігравати дедалі активнішу роль у справі укр. нац. відродження. Особливо важливе значення в оформленні церковно-обрядового, духовного та культ. обличчя церкви мав Замойський синод 1720. З 1708 до 1838 було 11 київ. католицьких митрополитів, 9 з яких носили титул київ. митрополитів, а два останні вважалися папськими легатами для з'єднання з Римом вірних у межах Рос. імперії. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772) Київ. католицька митрополія була поділена на три частини: в межах Речі Посполитої залишилися Київська, Володимирсько-Берестейська, Луцька, Пінська єпархії та частина Холмської єпархії; до Росії відійшла єпархія Полоцька, до Австрії – Львівська, Перемиська і частини Кам'янецької, Луцької та Холмської єпархій.

Внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795) із переходом більшої частини укр. і білорус. земель до складу Рос. імперії почалися постійні переслідування греко-католицької церкви, що закінчилися 1839 її ліквідацією. Греко-католицька церква продовжувала існувати лише в межах Австр. імперії, де 1808 була відновлена Галицька митрополія. Київськими греко-католицьки-

ми митрополитами 18 – 1-ї пол. 19 ст. були Ю. Винницький (1708–13), *Л. Кишка* (1714–28), А. Шептицький (1728–46), І. Гребницький (1748–62), П. Володкович (1762–78), Л. Шептицький (1778–79; був адміністратором митрополії з 1768), Я. Смогожевський (1780–88), Т. Ростоцький (1788–1805), Г. Лісовський (1806–14), *Г. Коханович* (1814), Й. Булгак (1814–38).

Незважаючи на те, що після Берестейської унії 1596 права та привілеї К. м. були передані польськ. королем Сигізмундом III Вазою греко-католицькій митрополії, вона не припинила свого існування. Спочатку її справами управляли екзархи, іменовані Константинопольськими патріархами, а 1620 на вимогу укр. козацтва на чолі з гетьманом *П. Сагайдачним* в Україні було відновлено православну ієрархію. Київ. митрополитом став Й. Борецький (1620–31). Православна К. м. була визнана польськ. урядом 1632. Православними київ. митрополитами 17 ст. були *І. Копинський* (1631–33), *П. Могила* (1633–47), *С. Косів* (1647–57), *Д. Балабан* (1657–63), *Й. Тукальський-Нелюбович* (1663–75). 1675–85 містоблюстителем митрополічної київ. кафедри був чернігівський архієпископ Л. Баранович. 1685 митрополитом став *Г. Святополк-Четвертинський* (1685–90), який прийняв посвяту в Москві з рук патріарха Йоакима, склав присягу на вірність і підпорядкував К. м. Моск. патріархії. З 1688 було заборонено вживати титул «Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». 1721 згідно з «Духовним Регламентом» К. м. була формально ліквідована як автономна церква на обл. і стала звичайною єпархією Моск. патріархату. 1722–43 у Київ. митрополитів було відібрано митрополічний титул і вони залишалися тільки архієпископами. За Катерини II 1770 з титулу «митрополит Київський, Галицький і Малої Росії» було вилучено слова «і Малої Росії». Якщо у 18 ст. більшість київ. митрополитів були за походженням українцями, то у 19 ст. К. м. керували переважно росіяни.

Після утворення 1919 УАЦ і затвердження її самостійності Всеукр. церковним собором 1921 її глава йменувався «митрополит Київський і всієї України». Цей титул носили митрополити *В. Липківський* (1921–27) та *М. Борецький* (1927–30). Внаслідок ліквідації рад. владою УАПЦ укр. К. м. припинила існування. Після Другої світової війни К. м. стала складовою частиною Моск. патріархату, як Екзархат Руської православної церкви в Україні.

Р. Шуст (Львів).

КИЇВСЬКА РУСЬ (Київська держава) – назва давньоукр. держави з центром у Києві, яка виникла на рубежі 8–9 ст. внаслідок тривалого процесу екон., політ. та етнокультурної консолідації східнослов'янських племінних князівств і в різних формах існувала до серед. 13 ст. К. Р. займала тер-

Сх. Європи від Балтійського моря на пн. до Чорного моря на пд., від Сяну на зх. до Волги та Оки на сх., її площа становила близько 800 тис. кв. км. В історії К. Р. можна виділити три послідовних періоди: 1) Період становлення та еволюції держ. структур, що хронологічно охоплює кін. 8–10 ст. Протягом 6–8 ст. союзи слов'янських племен еволюціонували у протодерж. утворення – племінні князіння. Писемні джерела зафіксували існування додержавних об'єднань дулібів, білих хорватів і полян. Арабські автори називають три додержавні утворення сх. слов'ян – *Куявія*, *Славія* та *Артанія*. Сучасні дослідники ототожнюють Куявію із Київ. землею, Славію – із Переяславською, Артанію – із Тмутараканню, Черніговом або Перемисьською землею. Племінні князіння стали фундаментом формування державності у сх. слов'ян. Цей процес найбільш інтенсивно відбувався в Серед. Подніпров'ї впродовж 8 – серед. 9 ст. У цей час сформувалося держ. об'єднання Руська земля, в яку початково увійшли землі полян, древлян і сіверян. Назва «Русь» – місцевого, середньодніпровського походження. До кін. 9 ст. у Києві правили князі династії, що веде свій початок від кн. Кия – *Аскольд* і *Дір*. Київ. кн. *Аскольд* організував перший похід Русі на столицю Візантії Константинополь (860), після чого відносини між обома державами розвивалися на засадах рівноправності. У пн. землях Русі процес формування державності прискоровався після покриття на князювання 862 трьох братів – кн. Рюрика, Синеуса і Трувора (див. *Норманська теорія*). Після смерті Рюрика (879) його наступник Олег 882 убив київ. кн. Аскольда і Діра й проголосив Київ столицею об'єднаної держави. Влада київ. князя поширилася на периферійні землі Русі. Кн. Олег організував похід на Візантію (907), що завершився укладенням вигідних для Русі договорів 907 і 911. Син Рюрика кн. Ігор підкорив племінні князіння ілчів і древлян, підтвердив умови попередніх договорів з Візантією (944), здійснив успішні походи на Кавказ. За його правління на Русь вперше напали печеніги (915). Кн. Ігор загинув під час полюддя у Дrevлянській землі (945). Дружина Ігоря – княгиня Ольга, придушивши *Древлян повстання 945*, провела перші держ. реформи, які впорядкували процес збору і розміри данини із підвладних Києву земель. Кн. Ольга прийняла християнство, здійснила дві подорожі до Візантії (946, 957), вислала посольства до нім. імператора Оттона I з проханням висвячення єпископів на Русь. Великий кн. київ. *Святослав Ігорович* провів ряд успішних походів проти в'ятичів, Волзької Булгарії, Хозарського каганату, сясів і касогів (965–967) на Балкани (968–971). Святослав прагнув перенести столицю Русі у м. Переяславець на Дунаї, однак після Доростольської оборони був вимушений повернутися на Русь. Князь загинув у бою з ордою печенізького хана Курі поблизу дніпровських по-

рогів 972. 2) Період найбільшого піднесення і розвитку К. Р. (кін. 10–11 ст.). Після тривалої боротьби між синами кн. Святослава київ. стіл зайняв його син *Володимир Святославич*. Володимир ліквідував владу плеємних князів і замінив її практикою посадження у землях Русі своїх синів. Кн. закрив систему оборони пд. кордонів держави, відбивав напади печенігів. Після спроби проведення язичницької реформи (980) Володимир запровадив 988 християнство як держ. релігію. За князювання великого кн. київ. *Ярослава Мудрого* проведено ряд важливих держ. реформ. Найбільше значення мало укладення зб. законів «Руська Правда», які регулювали усі відносини давньоукр. життя. Ярослав Мудрий проводив активну зовн. політику, уклав ряд вигідних для Русі династичних шлюбів своїх дітей з іноземними володарями. 1054 князь узаконив «горизонтальну» практику успадкування великокнязівського столу (старійшинство), призначив першого рус. митрополита Іларіона, сприяв розвитку науки і культури. У роки правління Ярослава Мудрого К. Р. досягла найбільшої могутності. 3) Період політ. роздробленості К. Р. (кін. 11 – серед. 13 ст.). Ріст великого феодального землеволодіння, зростання кількості міст, закріплення *Рюриковичів* в окремих землях Русі, міжусобиці та вторгнення кочівників призвели до політ. дроблення країни. На *Любецькому з'їзді 1097* князі узаконили принцип «отчинного старійшинства» в успадкуванні влади у землях Русі. В давньоукр. державі продовжували нарастати відцентрові тенденції, влада київ. князя стала номінальною. Лише *Володимиру Мономаху* та його синові *Мстиславу Володимировичу* вдалося утримати єдність земель Русі. У 2-й пол. 12 ст. зростають суперечності між окремими князівствами, наслідком яких стали численні міжусобні війни. Укр. князівства об'єднувалися на короткий час під владою галицько-волинських кн. *Романа Мстиславича* та його сина *Данила Романовича Галицького*. Навала орд монг.-тат. хана Батия (1240) завершила процес розпаду К. Р.

Провідне місце в економіці К. Р. посідало с. г., яке розвивалося у відповідності до природних умов. У лісостеповій зоні К. Р. застосовувалась вогнево-лісочна система обробітку землі, у степовій – перелогова. Давньоукр. землероби використовували досконалі знаряддя праці: плуг, борони, заступи, коси, серпи. Сіяли злакові й технічні культури. Значного розвитку досягло скотарство. Зберігали своє значення мисливство, рибальство, бортництво. Початково в К. Р. переважало землеволодіння вільних обшинників. Із кін. 2 ст. формується і зростає князівське землеволодіння – вотчина. Важливе місце у господарстві К. Р. займало ремесло. У цей час відомо понад 60 видів ремісничих спеціальностей. Через тер. К. Р. проходили торговельні шляхи «із варяг у греки», що з'єднували Русь із Скандинавією і країна-

ми чорноморського басейну: «соляний» (у Галичину); «залозний» (на Кавказ), Київ–Регенсбург (у Зх. Європу). В К. Р. розпочато карбування монет – срібників і златників. Зростала кількість міст – від 20 – (9–10 ст.), 32 (11 ст.) до 300 у 13 ст.

Політ. і адміністративна системи Київ. Русі базувалися на князівсько-дружинному устрої за тривалого збереження органів самоуправління міських і сільських громад (див. *Віче*). Громади об'єднувалися у волості – адм.-тер. одиниці, в які входили міста та сільські округи навколо них. Групи волостей об'єднувалися в землі. К. Р. сформувалась як одноосібна монархія. В 12–13 ст. форма держави змінилася. Відносини між окремими князівствами розвивалися на засадах федерації або конфедерації. На чолі держави стояв київ. князь, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військ. влади. Внутрішнє управління державою здійснювали численні княжі управителі (посадники, тисяцькі, дворецькі, тивуни та ін.). Князівська влада спиралася на постійну військ. орг-цію – дружину. Дружинникам-посадникам доручалися в управлінні окремі волості, міста й землі. Народне ополчення («вої») формувалося за десятковим принципом. На чолі окремих підрозділів стояли десятник, соцький, тисяцький. «Тисяча» становила військ.-адм. одиницю. Соц. структура К. Р. відповідала її економічній системі. До панівного стану входили бояри, воєводи, тисяцькі, соцькі, печатники, покладники, тиуни, огнищани, сільські старости, міська верхівка – «мужі градські». Вільна категорія сільських виробників називалася смерди. Феодально залежним населенням у К. Р. були рядовичі, закупи та ізгої. Холопи і челядь перебували на становищі рабів. 990 на Русі засновано митрополію з центром у Києві, яка підпорядковувалась Константинопольському патріархові. В усіх землях існували єпископії, що поділялися на парафії. Протягом 11–13 ст. засновано десятки монастирів, зокрема Києво-Печерський монастир (див. *Києво-Печерська лавра*).

Праці сучасних істориків, етнографів і лінгвістів доводять, що К. Р. була давньоукр. державою. Укр. етнос формувався на тер. Київ., Дrevлянської, Чернігівської, Переяславської, Галицької і Волинської земель. За цими землями закріпилася назва «Україна». Колонізуючи пн. землі слов'янське населення змішалося з угро-фінськими племенами. Пн.-зх. та пн.-сх. союзи племен стали основою формування білорус. і рос. народів. У період політ. роздробленості К. Р. мовно-культ. відмінності укр., білорус. і рос. народів ще більше поглибилися. Поруч зі слов'янами на тер. К. Р. проживали понад 20 народів: на пд. – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на пн. зх. – литва і ятвяги; на пн. і пн. сх. – чудь, весь, меря, лурома, мордва, перм, ям, печората, інші угрофінські народи. У містах К. Р. існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів.

Високого рівня досягла культура К. Р. Ще до 9 ст. місцеве населення користувалося абеткою із 27 літер (класична кирилиця нараховує 43 літери). Для письма використовувались береста і пергамент. Чудовими зразками писемності на Русі є *Остромирів Євангеліє* (1053–56), *Ізборники Святослава* (1073–76). У роки правління Володимира Святославича в Києві, Новгороді та інших містах засновано перші школи. 1086 онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу. При Софії Київській Ярослав Мудрий створив першу бібліотеку. Розвивалися літописання і література. У Києві було укладено перший літописний звід 1037–39, тут редагувалась «Повість минулих літ». До визначних літературних пам'яток належать «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання» *Володимира Мономаха*, «Слово о полку Ігоревім» та ін. Видатними філософами К. Р. були митрополит *Іларіон*, *Климентій Смолятич*, Кирило Турський, *Феодосій Печерський*, Лука Жидята та ін. Високого рівня розвитку досягли природничі науки: математика, астрономія, географія, ботаніка. В 11 ст. на Русі засновано перші лікарні. Широке визнання здобули лікарською практикою ченці Києво-Печерського монастиря Антоній, Агапіт, Пимен; лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат «Мазі». Одне з провідних місць у мистецтві К. Р. належить архітектурі, що у своєму розвитку пройшла ряд періодів. К. Р. витворила унікальний тип споруд, у яких поєднувалися передові досягнення будівничих ін. країн і самобутній нац. стиль. Відомий зодчий Петро Милогій досягнув вершин дерев'яного зрубного будівництва. До визначних пам'яток церковного будівництва (хрестово-купольні багатонісні храми) належала *Десятинна церква* (989–996), Спаський собор у Чернігові (1036), Софійські собори у Києві (1037), Новгороді (1045), Полоцьку (серед. 11 ст.). У 12 ст. сформувалися оригінальні київський, галицький, новгородський, суздальський будівельні стилі. У церковному будівництві широко використовувалися фрески і мозаїки. Визначним майстром іконопису був Алімпій Печерський. Київ. майстри оволоділи багатьма видами ювелірного мистецтва: зернь, скань, чернь, перегородчата емаль. Важлива роль у К. Р. відводилася музичному мистецтву, відомі кілька видів струнних, духових і ударних інструментів, що побутували в 10–13 ст. Широкого поширення набуло мистецтво скоморохів та співців. Культура К. Р. заклала підвалини до наступного розвитку культ. укр. народу, мала значний вплив на культ. процеси у порубіжних країнах. Найбезпосереднішим спадкоємцем політ. та культ. традиції К. Р. стала *Галицько-Волинська держава*, яка продовжила ранній період укр. державності.

О. Мазур (Львів).

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО (Київське Богоявленське братство) – нац. реліг. громад. орг-ція київ. міщан, яка виникла бл. 1615 на базі Києво-Братського монастиря, збудованого на землі, подарованій Галшкою Гулевичівною. Членами К. б. були заможні міщани, частина укр. шляхти і православного духовництва. До братства вписався з усім козац. військом гетьман *П. Сагайдачний*. З ініціативи К. б. в Україні було відновлено православну церковну ієрархію, ліквідовану після проголошення *Берестейської унії 1596*. З 1615 мало школу елліно-слов'янських та латино-польськ. наук (див. *Київська братська школа*). 1632 К. б. об'єдналося зі школою *Києво-Печерської лаври* і започаткувало *Києво-Могилянську колегію*. З 1620 мало права ставропігії. Братство утримувалося за рахунок пожертвувань. У 2-й пол. 17 ст. значення К. б. занедало. В документах 18 ст. не згадується.

О. Рибак (Львів).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068–69 – повстання городян Києва і частини сільського населення Київ. землі проти кн. Ізяслава Ярославича. Причиною повстання стала відмова кн. видати киянам зброю і коней для продовження боротьби з половцями, які восени 1068 розбили об'єднані сили Ярославичів на р. Альті й грабували київ. землі. Повсталі розгромили двір тисяцького Коснячки і звільнили підступно ув'язненого 1067 полоцького кн. Всеслава Брючиславича, проголосивши його великим кн. Ізяслав утік до Польщі. У квітні 1069 Ізяслав з допомогою військ польськ. кн. *Болеслава II Сміливого* зайняв Київ (Вселав утік до Полоцька) і жорстоко придушив повстання.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1113 – повстання киян і, можливо, сільського населення Київ. князівства. Причиною повстання, яке вибухнуло відразу після смерті кн. Святополка Ізяславича, стали підвищення цін на хліб, голод, зловживання князівської адміністрації, яка спекулювала цими продуктами, та перетворення вільних городян на холопів за борги. Обурені кияни розгромили двір боярина *Путяти Вишатича* та володіння лихварів-євреїв. Налякани повстанням бояри запросили на престол переяславського кн. *Володимира Мономаха*. Ставши великим кн. київ. Мономах видав нові закони (відомі під назвою Статут Володимира Мономаха), які містили деякі поступки повсталім. У статуті обмежувалися відсотки з позики (максимум 220% річних), були сформульовані права і обов'язки купців, заборонялося перетворювати на раба купця-боржника, якщо він позбувся свого майна внаслідок війни або пожежі.

КИЇВСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП 1918 (Київське (січневе) збройне повстання 1918) – більшовицький збройний виступ, організований

Київ. к-том РСДРП(б) проти *Української Центральної Ради*. Відбувся у Києві 16–22.1.1918. Київ. більшовики заздалегідь готувалися до повстання, яке планувалося розпочати з наближенням до міста рос. військ. Подібна тактика використовувалася більшовицькою партією для відтягування укр. сил з антибільшовицького фр. і прикриття прямої агресії рад. Росії проти УНР. Поч. повстання давав можливість стверджувати, що рад. владу встановлювали укр. трудящі за братньої допомоги революц. рос. війська. У такий спосіб була встановлена рад. влада у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Конотопі та ін. Центром підготовки до збройного повстання проти УЦР став з-д «Арсенал». На поч. січня військ. комендант Києва *М. Ковенко* вжив енергійних заходів, щоб запобігти збройному виступу. 5.1.1918 загони вільних козаків вилучили з «Арсеналу» велику кількість зброї, провели обшуки по ін. підприємствах міста, заарештували ряд більшовицьких діячів. Була закрита газ. «Голос социал-демократа», орган Київ. к-ту РСДРП(б). Для остаточної ліквідації більшовицького осередку на «Арсеналі» *М. Ковенко* планував вивезти звідти запаси вугілля, що мало призвести до зупинки виробн. і закриття з-ду. Це стало відомо більшовикам і вони вирішили починати повстання негайно. З допомогою солдатів Шевченківського полку на «Арсенал» було повернуто раніше вивезену зброю. 15.1. на спільному засіданні к-ту РСДРП(б) з міськ. радою роб. і солд. деп. було прийнято рішення про поч. повстання та обрано ревком у складі *Я. Гамарника, О. Горвіца, А. Іванова, І. Крейсберга* та ін. Збройний виступ розпочався тієї ж ночі на з-ді «Арсенал». До нього приєдналися робітники ін. підприємств міста, частина укр. воєнків із Богданівського, Шевченківського полків та полку ім. Сагайдачного. Вранці 16.1. представники заколотників вручили УЦР ультимативні вимоги – передати владу радам і роззброїти укр. військ. частини, які УЦР відхилила. З вечора 16.1. в місті поновилися збройні сутички. Гол. сили більшовиків зосереджувалися навколо «Арсеналу» на Печерську. Осередки повстання з окремим керівництвом виникли також на Шулявці, Деміївці, Подолі. 17.1. у місті розпочався заг. страйк, припинили роботу водогін, електростанція, міськ. транспорт. Влада виявилася неспроможною організувати оборону столиці – у місті майже не було надійних укр. військ. Проти більшовицьких загонів воювали лише окремі підрозділи Богданівського, Полуботківського, Богунського полків, *Галицько-Буковинський курінь січових стрільців*, Вільне козацтво. Частина укр. воєнків, піддавшись пропаганді більшовиків, виступила на їхньому боці, більшість тримала нейтралітет. Не було створено єдиного командування, обороною міста керували два штаби – коменданта *М. Ковенка* і команд. Київ. військ. округом *М. Шинкаря*. Одночасно у самій УЦР існувала група лівих

укр. есерів, яка намагалася підірвати її діяльність зсередини, але була вчасно заарештована. 19.1. УЦР звернулася до киян із відозвою, в якій повідомляла, що урядові сили контролюють усі ключові установи міста та закликала робітників припинити страйк, обіцяла вирішити найближчим часом пекучі проблеми робітництва та провести широку соц. екон. перетворення. Становище почало виправлятися після 19.01, коли до Києва прибули *Гайдамацький Кіш Слобідської України* під командою *С. Петлюри*, що відступав під ударами військ *Муравйова*, і *Гордієнківський полк*, який привів із Пн. фронту полк *В. Петрів*. 19–20.1 більшовицький виступ на вулицях Києва було ліквідовано. Тримався лише його гол. оплот – «Арсенал», який вранці 22.1. здобули укр. війська під командуванням *С. Петлюри*. Пізніше більшовики розповсюдили брехливі відомості, ніби укр. воєнки розстріляли у дворі «Арсеналу» 300 його робітників. Укр. військ. сили, втомлені вуличними боями, вже не могли протистояти військам *М. Муравйова*, які 22.1. зайняли Дарницю і мости через Дніпро та розпочали обстріл міста з важкої артилерії. Січневе збройне повстання прискорило падіння укр. влади в Києві.

О. Бойко (Київ).

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС – одна з найдавніших іст. і літ. пам'яток княжої доби. К. л. – складова частина Іпатіївського літопису, продовження «Повісті минулих літ». Охоплює події з 1111–17 до 1200. Зібраний у Видубицькому монастирі й містить запозичення з втраченого Чернігівського та не збереженої частини Галицького літописів. Літопис ведено й далі, принаймні до 1237, деякі його уривки увійшли до Новгородського літопису. До К. л. увійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, воїнські повісті, оповідання про нар. повстання. Зокрема, оповідання про долю кн. Ізяслава Мстиславича; про забиття киянами ченця Ігоря Чернігівського; звіт київ. посла Петра Бориславича до кн. Володимирка; розповідь про смерть кн. Ростислава Мстиславича, про вбивство кн. *Андрія Боголюбського*, про похід кн. Ігоря Святославича та ін. К. л. має світський характер, хоча серед авторів є й духовні особи. Твір відображає тогочасний ідеал «лицарства» з чіткою усталеніми поняттями честі, слави, є виразом ідеології укр. патріотизму. В літопису під 1187 вперше згадується термін «Україна». К. л. досліджували *М. Грушевський, Д. Чижевський, М. Приселков, Д. Лихачов, Переклад К. л. увійшов до «Літопису руського» (1989).*

О. Рибак (Львів).

КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ і ЛИБІДЬ – три брати і сестра, які, за переказами, вмішеними у «Повісті минулих літ», були засновниками Києва. Існування на тер. Києва в 5 ст. кількох поселень підтверд-

жують археол. розкопки на згаданих у літописі горах Щекавиці й Хоривиці. Вважають, що К. був реальною особою – кн. полян, який жив у 5 – на поч. 6 ст. Підтримував зв'язки з візант. імператором (ймовірно, Юстиніаном), їздив до Константинополя, де був прийнятий з великими почестями. Дружина К. здобула ряд перемог над волзькими та камськими болгарами. Намагаючись закріпити свою владу на Дунаї, збудував м. Києвець (залишки існували в 11–12 ст.). Деякі сучасні дослідники отожднюють князя К. з вождем гунів Аттілою. Двоє інших братів і сестра, мабуть, особи міфологічні.

КИПЧАКИ – див. *Половці*

КИПРІЯН ІВАН (1856–1934) – греко-католицький священник у Галичині. Висвячений у 1883. Довголітній парох Немирова у пов. Рава-Руська. Організовував читальні на Рівненщині, керував діяльністю «Просвіти» у Немирові. Під час *укр.-польськ. війни 1918–19* зголосився до *Галицької армії* і в її складі перебував до відступу армії за Збруч (липень 1919) та під час воєн. кампанії у Наддніпрянській Україні. Потрапив у більшовицький полон, був засланий до таборів у Сибіру. 1934 жив у бараку А-332 (табірний номер 8986), призначеному для дітей, народжених у таборі. Опікувався табірними дітьми. Замерз разом зі своїми підопічними в одному із табірних бараків.

Р. Фіголь (Львів).

КИРЕЙ ВАСИЛЬ (1879 – 1942) – укр. військ. діяч, генерал-майор Армії УНР. Закінчив Оренбурзький кадетський корпус, Константинівську військ. арт. школу, Михайлівську арт. академію, Академію Генштабу в Петербурзі. В роки *Першої світової війни 1914–18* – ком. 23-го армійського стрілецького корпусу рос. армії, генерал-майор. Восени 1917 К. брав активну участь в українізації корпусу, зголосився на службу до українського війська. У грудні 1917 призначений *Українською Центральною Радою* головнокоманд. українськими збройними силами на більшовицькому фронті. Після повстання *Директорії УНР* на поч. 1919 перейшов на службу в Добровольчу армію генерала А. Денікіна. Влітку 1920 був референтом укр. справ адмірала П. Врангеля в Криму. Очолював місію в переговорах з делегаціями Головного Отамана С. Петлюри та укр. повстанців щодо спільних дій проти більшовицької Росії. Із залишками армії Врангеля виїхав до Туреччини. З 1924 перебував у Чехословаччині, де очолив 11 артбригаду інтернованих частин Добармії.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КИРИЛО I (р. н. невід. – 1233) – митрополит Київ. (1224 – 25 – 1233). За національністю грек. Присланий на митрополичий престол з Нікеї

Користувався повагою серед князів. Не раз виступав посередником у вирішенні князівських суперечок та міжусобиць.

КИРИЛО II (р. н. невід. – 1281) – укр. православний церк. діяч, митрополит Київ. та всієї Русі (1242 – 43 – 1281; за ін. дан., 1247–49 – 1281). Походив із *Галичини*. До обрання митрополитом був канцлером *Данила Романовича Галицького*, згодом – єпископ холмський. Призначений на митрополитичу кафедру галицько-волинським князем *Данилом Романовичем Галицьким*. 1246 (за ін. дан., 1250) посланий до Нікеї на затвердження свого сану Константинопольським патріархом. 1250 приїхав до Києва. Часто мандрував, подовгу жив у різних містах – Новгороді, Чернігові, Рязані. Згодом переселився до Владимира на Клязьмі, але митрополитичої кафедри туди не переніс. Похований у соборі св. Софії в Києві. К. приписувалося авторство «Правил» (схвалених Київським собором 1274), які врегульовували тогочасні церковні відносини.

КИРИЛО І МЕФОДІЙ – слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки. Кирило (мирське ім'я – Костянтин; бл. 827 – 14.2.869) і його старший брат Мефодій (бл. 820 – між 6.4. і 19.4.885). Н. у м. Солунь (тепер Фессалоніки, Греція) в сім'ї воєначальника. З 840 К. вчився у Константинополі при дворі візант. імператора Михайла III, де одним з його вчителів був Фотій. Добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську і арабську мови. Був патріаршим бібліотекарем, викладав філософію. В 40–60-х 9 ст. брав участь у диспутах з іконоборцями і мусульманами в Сирії. Бл. 860 їздив із дипломатичною місією до хозарів. М. рано вступив на військ. службу. Протягом 10 років управляв заселеною слов'янами областю Візантії. Постригшись у ченці, став ігуменом монастиря Поліхрон на березі Мармурового моря. Влітку 863 К. і М. на запрошення кн. Ростислава переїздили до Моравії, щоб проповідувати християнство. Перед від'їздом К. створив один із перших слов'янських алфавітів (у науці немає єдиного погляду з питання, яку азбуку створив К. – кирилицю чи глаголицю). К. і М. перекладали старослов'янською мовою церк. кн. – вибрані місця з Євангелія, Псалтир, Апостольські послання. За запровадження слов'янської мови в богослужінні були звинувачені в ересі. 866 на виклик папи римського Адріана II їздили до Рима. Отримали від нього спеціальне послання, в якому їм дозволялося розповсюджувати слов'янські церк. книги і проводити богослужіння на слов'янській мові. Після приїзду до Рима Кирило помер. Мефодій був висвячений на архієпископа Моравії і Панонії і 870 повернувся до Панонії. Внаслідок інтриг німецьких феодалів деякий час перебував в ув'язненні. 882–884 жив у Візантії. В серед. 884 повернувся до

Моравії, де перекладав Біблію слов'янською мовою. К. і М. заклали основи слов'янської писемності і літератури. Ім'я К. і М. носила перша укр. політ. орг-ція в Києві – *Кирило-Мефодіївське братство*.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО (товариство) – укр. таємна політ. орг-ція, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 у Києві. Ініціаторами створення братства виступили *В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич*. Орг-ція була названа іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Знаком братства став перстень з написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846». Крім організаторів, до братства невдовзі увійшли: *Г. Андрузький, О. Навротський, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб*. У квітні 1846 до братства вступив Т. Шевченко. Восени 1846 заг. кількість чл. братства, за даними слідства, становила 12 осіб. Програмні положення К.-М. б. були викладені у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. В основу документів лягла ідея укр. нац. відродження і панславізму. К.-М.б. ставило своїм гол. завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення ряду реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності й суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права і станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої нац. мови, культури і освіти. Кирило-мефодіївці, еднаючись на основі спільних політ. поглядів, бачили різні шляхи проведення їх у життя – від ліберально-поміркованого реформізму (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) до революц. методів боротьби (Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький). Члени братства вели активну громад.-політ. діяльність: вони поширювали ідеї братства через розповсюдження його програмних документів, прокламацій («До братів-українців», «До братів-великоросів і поляків»), твори Т. Шевченка; займалися наук. працею і виступали з лекціями в навч. закладах Києва, в яких проповідували свої погляди; піклувалися про розвиток нар. освіти, збирали кошти на відкриття нар. шкіл, написання і видання нових книг (зокрема, П. Куліш підготував перший підручник з історії України «Повість про український народ», виданий 1846 та ін.). К.-М. б. проіснувало 14 місяців. У березні 1847 за доносом провокатора О. Петрова діяльність братства була викрита, а чл. заарештовані. Слідство у справі кирило-мефодіївців тривало з 18.3. до 30.5.1847 у Петербурзі. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого віддали у солдати Окремого Оренбурзького корпусу із заборобою писати й ма-

лювати. На трирічний термін було ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці М. Гулака. М. Костомаров перебував в ув'язненні один рік, а О. Навротський – півроку у В'ятській тюрмі. Ін. чл. братства царський режим вислав у віддалені губ. імперії під нагляд поліції, заборонивши повертатися в Україну. Діяльність К.-М. б. достовірно висвітлена у різних публікаціях самих кирило-мефодіївців, а також у працях О. Кониського, С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Возняка та ін.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ (Турівський; між 1130 і 1134 – не пізніше 1182) – церк.-політ. діяч і письменник Київської Русі. Н. у м. Турові (тепер Гомельська обл., Білорусь). Здобув освіту, досконало знав грецьку мову і візантійську літературу. Після прийняття чернецтва став Туровським єпископом. Прославився як письменник і проповідник. Автор 8 проповідей («Слів»), в яких прославляв церк. свята («Притча про людську душу і тіло», «Послання, або повість до Василя ігумена Печерського», «Слово на антипасху» та ін.), послань до *Андрія Боголюбського* (не збереглися), 22 молитов і одного канону. Твори К. Т. відзначаються багатством риторичних прийомів і свідчать про високий рівень розвитку поетичного та ораторського мист. в Київ. Русі у 12 ст. Проповіді К. Т. були популярні як в Україні, так і в інших слов'янських країнах, вони увійшли в різні зб. проповідної літератури.

КИРИЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ІЛАРІОНОВИЧ (25.2.1908 – 29.12.1975) – рад. парт. і держ. діяч. Н. у с. Чорнобаївка (тепер Білозерський р-н Херсонської обл.). З 1930 – член КПРС. 1936 закінчив Азово-Чорномор. ін-т інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 – секретар ЦК КП(б)У з промисловості. Під час рад.-нім. війни 1941–45 – чл. Військ. Ради ряду фронтів, генерал-майор. 1944 – секретар ЦК КП(б)У по кадрах, 1945–49 – перший секретар Одеського обкому Компартії. 1949–53 – другий секретар ЦК КП(б)У. Після усунення з посади першого секретаря Л. Мельникова К. став першим українцем, який очолив Компартію України. Під час перебування К. на посту керівника республ. Компартії значно зріс відсоток українців серед чл. КПУ (бл. 60% загальної складу), розпочався короткий період політ. «відлиги», використаний для висунення нац.-культ. вимог (ставилося питання про чистоту укр. мови, створення умов для розвитку нац. науки, реабілітацію репресованих укр. діячів культури та їхньої творчості, скасування цензури тощо). 1957 К. було відкликано до Москви і призначено на посаду секретаря ЦК КПРС. З 1960 – перший секретар Ростовського обкому Компартії, пізніше – на госп. роботі. Останні роки провів у Москві.

К. Бондаренко (Львів).

КИСІЛЬ АДАМ (1580 – 3.5.1653) – політ. і держ. діяч Речі Посполитої 1-ї пол. 17 ст. Походив із старовинного волинського шляхетського роду. Навчався в академії у Замості. З 1617 служив у коронному війську, відзначився у війнах з Османською імперією, Московією і Швецією. Власник великих маєтностей в Україні. Брав активну участь у сусп.-політ. житті України 1-ї пол. 17 ст. 1629 був представником короля Сигізмунда III Вази на церк. соборі в Києві, скликаному з метою примирити прихильників православної і уніатської греко-католицької церков в Україні. Відомий як захисник православної віри, хоча підтримував контакти з кліром греко-католицької церкви. Під час нац.-визвол. повстань 1637–38 К. виконував функції урядового комісара і вів переговори з повсталими. 1639 одержав посаду чернігівського каштеляна, 1641 став сенатором Речі Посполитої. З 1646 – київ. каштелян, з 1647 – брацлавський воєвода, з 1649 – київ. воєвода. В період *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 К.* був постійним представником Речі Посполитої під час переговорів з чл. гетьманського уряду (лютий 1649 у Переяславі, серпень 1649 у Зборіві, вересень 1651 у Білій Церкві). Намагався знайти компромісні рішення у відносинах між Польщею і Гетьманщиною, прагнув досягти порозуміння між обома сторонами наданням привілеїв козацтву і зрівнянням його у правах із польськ. шляхтою. Толерантна позиція К. викликала безпідставні звинувачення на його адресу з обох сторін. Похований у родинній церкві в Низкиничках на Волині.

Р. Шуст (Львів).

КИШКА ЛЕВ (1663, за ін. дан., 1668 – 19.11.1728) – митрополит Київ. і Галицький греко-католицької (уніатської) церкви. Н. у м. Ковелі в зuboжilій шляхет. родині. В молодому віці вступив до монастиря. Протягом 1687–91 навчався у Римі. З 1698 – секретар чину Св. Василя Великого (див. *Василіяни*), а 1703–13 – його протоархімандрит. 1708 обраний архімандритом супрасльського василіянського монастиря, в якому заснував друкарню. З 1711 – єпископ володимирсько-берестейський. 1713 обраний, а 1714 затверджений греко-католицьким митрополитом Київ., Галицьким і всієї Русі. Як митрополит зайнявся впорядкуванням церк.-реліг. справ. 1720 провів церковний собор у Замості. Помер 1728 у с. Кулечів на Волині. Похований у Володимирі-Волинському.

«**КИЄВЛЯНИН**» – 1) Літ. альманах, що видавався М. Максимовичем. Вийшло 3 номери: 1840–1841 у Києві, 1850 у Москві. В них містилися статті з історії Києва, Переяслава, Волині. Альманах публікував історичні документи, статті, літературні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, деяких рос. письменників.

М. Максимович зазнав критики з боку рос. шовіністичної преси за видання «К». 2) Щоденна рос. газ. монархічного напрямку, що виходила у Києві 1864–1919 (з перервами; до 1879 – тричі на тиждень, потім щоденно). Видавав і редагував газ. рос. історик В. Шульгін. «К.», стоячи на позиціях рос. великодерж. шовінізму, проповідував русифікаторську політику в Україні. Фінансувалась рос. урядом і фактично була офіц. виданням місц. адм. 1878–1911 ред. газ. був Д. Піхно (став одним із засновників 1905 рос. чорносотенної орг-ції «Союз русского народа»), а з 1911 – В. Шульгін (син В. Шульгіна). З початком нац.-дем. революції в Україні 1917 видання «К.» було припинено. Тимчасово виходила під час окупації Києва денікінцями (серпень–січень 1919).

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» – щомісячний історико-етнографічний журн. нац.-дем. напрямку. Виходив 1882–1907 у Києві (останній рік видавався укр. мовою під назвою «Україна»). «К. с.» як неофіц. орган київ. Громади був заснований Ф. Лебединцевим, О. Лазаревським, В. Антоновичем, П. Житецьким на кошти В. Симиренка. В журн. публікувалися праці з історії, археології, етнографії України, іст. джерела, твори худож. літ., фольклорні матеріали. «К. с.» об'єднала навколо себе кращі укр. наук. і культ. сили того часу. З часописом тісно співпрацювали і друкували в ньому свої праці В. Антонович, Д. Багалій, В. Винниченко, Д. Яворницький та ін. «К. с.» відіграла значну роль у розвитку укр. культ. і формуванні нац. свідомості укр. народу за колоніального становища України у складі Рос. імперії.

«КИЕВСКИЕ ОТКЛИКИ» – газ., що видавався рос. мовою в Києві 1898–1906. «К. о.» досить багато місця присвячували укр. тематиці. Редакторами «К. о.» були І. Лучицький і М. Василенко. Серед співробітників газети були С. Петлюра, С. Єфремов, Б. Кістяківський, М. Могилянський та ін. 1906 замість «К. о.» почала виходити газ. «Киевские отголоски», а згодом «Киевские вести» (до 1910).

О. Сухий (Львів).

«КИЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ» – громад.-політ. літ. газ., заснована 1859 у Києві письменником О. А. фон Юнком. Виходила з 1(13). 7.1859 двічі на тиждень (з 1864 – тричі) рос. мовою. Видавалася на кошти Я. Рогоцької. Навколо газ. гуртувалася укр. нац.-дем. інтелігенція. З 1874 була неоф. органом київ. Громади. В цей період із «К. т.» співпрацювали В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Житецький, Я. Шульгін, М. Зібер та ін. У статтях і матеріалах, які публікувалися в «К. т.», розглядалися питання розвитку укр. нац. руху, економ., політ. та культ. проблеми в Україні. Вийшов 71 номер газ. Після прийняття Емського

акта 1876 і посилення антиукр. курсу рос. уряду газ. було закрито 1(13).6.1876. У травні 1994 в ідання газ. поновлено в Києві.

КІКАЛЬ ФРАНЦ (р. н. невід. – червень 1917, можливо, 30.6.1917) – командант *Легіону Українських січових стрільців* (1917). Під час *Першої світової війни 1914–18* – підполк. австр. армії. 1914–16 служив у 24 (коломиєському) піхотному полку австр. армії. Є дані, що К. деякий час командував Вишколом Українських січових стрільців. У лютому – червні 1917 був призначений командантом Легіону УСС. Загинув у червні 1917 під час боїв Легіону з рос. військ. в р-ні с. Конюхи на Тернопільщині.

КІММЕРІЙЦІ – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Пн. Причорномор'ї у 8–7 ст. до н. е. Вперше згадуються в «Одіссеї» Гомера (8 ст. до н. е.) та «Історії» Геродота (5 ст. до н. е.), а під ім'ям «гамірра» в асирійських текстах 8–7 ст. до н. е. К. були нащадками племен зрубної культури (10–7 ст. до н. е.), поширеної від Волги до нижньої течії Дунаю. В 6 ст. грец. колоністи Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. К. робили походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Думка, що спочатку їхній шлях пролягав через Чорномор. узбережжя Кавказу, а згодом у Пд.-Сх. Європу через землі численних фракійських племен. 679–678 до н. е. К. були розгромлені асирійським царем Асархаддоном. Більш успішними були їхні військові дії на заході Малої Азії, в державі Лідія, де вони перебували до 60-х 6 ст. до н. е. Країну К. – Гамірр поміщують на Пн. Зх. Малої Азії, в Каппадокії. Згодом вони змішалися з місц. нас. Можливо, частина К. залишилася в гірській частині Криму і стала предками таврів. Іст. топоніміка пов'язує з К. тер. Керченського і Таманського п-ів (Боспор Кіммерійський, г. Кіммерік, Кіммерійський вал і т. д.). Матеріальна культура, господарство і побут К. відомі гол. чином за похованнями, яких нараховується бл. сотні. Ведучи кочовий спосіб життя, К. не залишили довготривалих поселень. Над своїми похованнями часто ставили кам'яні стели. К. займалися скотарством, певною мірою і землеробством. Панівне становище серед К. посідали кінні воїни. Вони були озброєні луком, кинджалом, мечем, кам'яним або бронз. молотком. У К. були в широкому вжитку бронз., рідше золоті та скляні прикраси, глин. і метал. посуд. За Геродотом, племена К. очолювали царі. Однак царських поховань в Пн. Причорномор'ї не виявлено. Значна частина елементів кіммерійської культури була успадкована скіфами.

М. Пелешишин (Львів).

КІНДЗІРСЬКИЙ МИРОСЛАВ (псевд. Боевір; р. н. невід. – 29.12.1944) – укр. військ. діяч, ок-

ружний провідник *Організації українських націоналістів* на Чернівецьщині. Загинув у бою з більшовицькими частинами біля с. Васловинці на Чернівецьчині.

КІРАСИРИ – вид тяжкої кавалерії, вершники якої були захищені кірасою (захисне озброєння з двох пластин, витягнутих по формі грудей і спини та з'єднаних пряжками на плечах і боках) і мали на озброєнні палаш, пістолети і карабін. У Зх. Європі К. з'явилися в кін. 17 ст. У 18 – на поч. 19 ст. кірасирські полки, призначені для нанесення вирішального удару, існували в більшості європ. армій. На поч. 20 ст. кіраси були ліквідовані (крім парадної форми), а назва «кірасирські», за традицією збереглась за окремими полками в деяких арміях.

КІСТЯКІВСЬКИЙ (Кістяковський) ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1876–1941) – укр. держ. діяч. Н. у м. Києві. Закінчив юридичний ф-т Київ. ун-ту. В юнацькій й студ. роки часто зустрічався з В. Антоновичем, П. Житецьким, П. Науменком, спілкування з якими сприяло формуванню нац. світогляду. Декілька років навчався в ун-тах Німеччини. Після повернення додому обраний доц. Київ. ун-ту Св. Володимира. З 1903 жив у Москві, де займався адвокатською практикою і викладав в ун-ті. Разом з В. Вернадським та ін. науковцями залишив викладацьку роботу в ун-ті на знак протесту проти реакційної політ. міністра освіти Л. Кассо. 1910–17 викладав у Московському комерційному ін-ті. Співпрацював з діячами укр. нац. руху, матеріально підтримував видання часопису «Українська жизнь». У травні 1918 призначений держ. секретарем *Української Держави*. В липні–листопаді 1918 – міністр внутр. справ у кабінетах Ф. Лизогуба і С. Кербеля. Належав в уряді до групи міністрів (В. Любинський, Д. Дорошенко, Б. Бутенко, О. Рогоза), які відстоювали незалежницький курс та виступали проти укладення федеративного договору з Росією. З 1919 жив у Стамбулі, пізніше – в Парижі. Співпрацював з рос. еміграційними колами. Автор праць: «Богова відповідальність наслідника в римському праві» (1900), «Поняття про суб'єкт права» (1903) та ін.

КІСТЯКІВСЬКИЙ (Кістяковський) ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ (14(26).3.1833 – 13(25).1.1885) – укр. вчений-криміналіст та історик права. Батько І. Кістяківського. Н. у с. Городищі на Чернігівщині (тепер Бахмацький р-н Чернігівської обл.). 1857 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, з 1864 – приват-доц., а з 1869 – проф. кримінального права цього ж ун-ту. К. був одним з ініціаторів створення та головою Київ. юрид. т-ва, активно співпрацював у журн. «Основа». Опублікував бл. 70 наук. статей у журн. «Киевская старина» і «Киевские университетские известия». К. дослі-

джував укр. звичаєве право, історію права та судові устрій Гетьманщини. Зібрав і видав зб. законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). Автор праць: «Дослідження про смертну кару» (1867), «Елементарний підручник загального кримінального права» (1875) та ін.

КІШ (тат. – укріплений табір) – 1) Назва військ. табору в 11–16 ст. та козац. табору в 16–17 ст. в Україні. 2) Назва Запорізької Січі з її держ.-політ. устроєм, а також запорізького військ. т-ва. К. обирався щороку на загальній козац. раді 1 січня, 1 жовтня (свято Св. Покрови) та на 2–3 день Великодня. 3) В роки Першої світової війни *Кіш українських січових стрільців* – військ. підрозділ *Легіону Українських січових стрільців*. Існував 1915–18. 4) У період укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 назва найбільшої військ.-тер. одиниці *Вільного козацтва*. К. поділялися на курені, полки і сотні. В серпні 1917 існували такі вільнокозацькі К.: Бердичівський, Борзнянський, Звенигородський, Київ., Канівський, Ніжинський, Уманський, Черкаський та ін. Термін К. вживається в назві одного з найбільших з'єднань Збройних Сил Української Народної Республіки – *Гайдамацького Коша Слобідської України*.

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ – 1) Збірна назва для означення всього військ. т-ва запорізьких козаків. 2) Центр. орган управ. на Запорізькій Січі, що видав адм., військ., фінанс., судовими та ін. справами. 3) Козац. військ. табір, в якому перебувала військ. старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснювала управ. всіма справами Війська Запорізького. Термін «кіш», «кхош» – татар. походження і має кілька значень: а) головна квартира старшого чабана – отамана, який керував громадою власників десяти отар, у кожній з яких було по тис. овець; б) тимчасове місце постою, військ. табір, гол. квартира війська під час походу тощо. К.З.С. сформувався разом із виникненням укр. козацтва і заснуванням перших Січей і проіснував до ліквідації Запорізької Січі 1775. Згодом існували коші *Задунайської Січі* й Бузького Козацького Війська.

Р. Шуст (Львів).

КІШ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ – укр. військ. частина, створена на поч. 1915 (офіційно – 14.3.1915 під назвою «Доповнююча сотня УСС») для поповнення особового складу *Легіону Українських січових стрільців*. Основними завданнями, які поклалися на К. УСС, був набір добровольців та опіка поранених, хворих і скалічених стрільців та старшин. Орг-ційна робота К. відразу зіткнулася зі значними труднощами. Австр. військ. командування, яке було не зацікавленим в існуванні нац. збройного формування, забороняло набирати до К. військовозобов'язаних

чоловіків віком від 18 до 50 років, сподіваючись, таким чином, що Легіон незабаром перестане існувати. Однак К. УСС, проводячи велику орг-ційну і роз'яснювальну роботу серед українського суспільства, повністю забезпечував Легіон новобранцями. Деякий час К. займався військ. навчанням новоприбулих стрільців і формуванням із них боєздатних сотень. У листопаді 1915 ці функції було передано Вишколу УСС. Канцелярія К. УСС вела реєстрацію всіх стрільців і старшин, які перебували у К. УСС (до 1917 бл. 7 тис. чол.). Стрільці К. УСС активно займалися культ.-освітньою роботою серед укр. населення, відкриваючи нар. школи, читальні, курси для неписьменних. У цій роботі К. тісно співпрацював з «Бюро культурної помочі для укр. населення окупованих земель», яке здійснювало просвітницьку роботу на Волині. Комендантом К. УСС було призначено *Н. Гірняка*, заступн. – *Т. Рожанковського*. У грудні 1918 – січні 1919 К. переформовано на Запасний Кіш 1-ї бригади УСС у складі групи «Схід Української Галицької армії».

І. Підкова (Львів).

КІШКА (Кушка, Кошка) САМІЙЛО (р. н. невід. –1602; за ін. дан., 1620) – укр. козац. гетьман (1600–02). Походив з брацлавського роду Кошчів або Кошків. Учасник мор. походів запорожців в 70-х 16 ст. проти турків. Під час одного з них потрапив у полон, де перебував бл. 25 років. 1599 організував на турецькій галері повстання укр. невільників, які, перебивши команду, повернулися в Україну. Обраний гетьманом, добився від польськ. короля *Сигізмунда III Вази* скасування баніції (закоу про визнання козаків поза законом), що привело до визнання козацтва як сусп. стану. 1600 очолював запорожців у спільному укр.-польськ. поході до Криму. 1601–02 К. на чолі 4-тис. козац. загону брав участь у польсько-швед. війні у Лівонії. Про подальшу діяльність К. і обставини смерті достовірних даних немає. Одні дослідники вважають, що К. загинув 1602 під Фелліном у Лівонії й був перевезений та похований у Каневі, інші – що К. ще брав участь у *Цецорській битві 1620*. Помер 1620 і похований у Каневі.

КЛАРК ЕДУАРД ДАНІЄЛЬ (5.6.1769 – 9.3.1822) – англ. мінералог, мандрівник, колекціонер рукописів і старожитностей. Н. в Уіллінгтоні (Суссекс, Пд. Англія). З 1808 – проф. мінералогії в Кембриджському ун-ті. Опублікував докладні мемуари про свої подорожі країнами Європи і Бл. Сходу, зокрема про перебування в сх. і пд. р-нах України. К. наводить цікаві відомості про побут укр. селян, відзначає охайність їхніх жител, підкреслює хоробрість чорномор. та кубанських козаків, які, за його словами, зберігають звичаї, винесені із Запоріжжя.

Я. Ісаевич (Львів).

КЛЕЙНОДИ – військ. знаки, регалії або атрибути укр. козацтва, що використовувалися у 16–19 ст. Вперше К. були надані Запорізькому Війську польськ. королем *Баторієм Стефаном 1576*. Серед них були хоругва, бунчук, булава та печатка з гербом, на якому зображено козака із самопалом. Згодом до К. зарахували також перначі, литаври, значки, палиці та ін. Найвищою ознакою влади була булава, що носилася гетьманами та *кош. отаманами*. Так, *Б. Хмельницький* вже з 1648 носив срібну позолочену булаву, оздоблену перлами та коштовним камінням. Булава була й ознакою влади кош. отамана Запорізької Січі. Козац. полковники мали перначі (шестопери) – менші ребристі булави, які носили за поясом. Печатка коша Запорізької Січі виготовлялася круглої форми зі срібла із зображенням козака у гостроверхій шапці на голові, в кафтані, із шаблею, порохівницею при боці, із самопалом на лівому плечі. Навколо напис: «Печать славного Війська Запорізького Низового». Паланкові та курінні печатки були круглої або чотирикутної форми із зображенням левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель та луків. Хоругва (коругва, прапор) була здебільшого кармазинового кольору з вишитими зображеннями гербів, святих, хрестів тощо. Носили їх завжди попереду війська, поруч із гетьманом чи отаманом. Значками називалися прапорці куренів та сотень. Існував звичай, за яким новообраний полковник був зобов'язаний за власний рахунок виготовляти прапор паланки. Один із них зберігався до 1845 на Кубані й був виготовлений з тканини двох кольорів: жовтої та синьої. Литаври – великі мідні котли, обтягнуті шкірою, що служили для подання різного роду сигналів (скликання козаків на раду, оголошення тривоги тощо). Кожний із К. надавався тільки чітко встановленим представникам козац. старшини. Так, на Запорізькій Січі булава надавалася кошовому; хоругва – всьому Війську Запорізькому і носив її хорунжий; бунчук – кошовому чи гетьману, але носився завжди бунчужним або бунчуковим тов.; печатка – військ. судді, курінна або паланкова печатка – курінному отаману або паланковому полковнику; пернач – полковнику, литаври – всьому війську, але у відання довбиша; палиця – військ. осавулу; значки – для всіх 38 запорізьких куренів, але у відання значкових тов. Всі козацькі К., за винятком паличок від литаврів, зберігалися у січовій Покровській церкві в скарбниці й виносилися тільки за особливим наказом кошового. Палички від литаврів зберігалися в курені військ. довбиша. Інколи до К. відносили і велику срібну чорнильницю (каламар) – атрибут військ. писаря Запорізького Війська. Подібні К. мала і козац. старшина у *Гетьманщині*, Правобережжі, на *Задунайській Січі* та на Кубані.

Після ліквідації козацтва і знищення Запорізької Січі К. були зібрані і віддані на зберігання в Ермітаж

і Преображенський собор у Петербурзі, Оружейну палату в Москві, а також в ін. сховища. Так, ще наприк. 19 ст. в Ермітажі зберігалася 17 запорізьких значків і одна хоругва; а у Преображенському соборі – 20 курінних прапорів, три бунчуки, одна срібна булава, один срібний позолочений жезл. Нині доля цих нац. скарбів укр. народу невідома. Після *Лютневої революції 1917 в Росії* Тимчасовий Уряд прийняв рішення про їхнє повернення в Україну, але внаслідок жовтневого перевороту 1917 рішення не було виконане. З проголошенням 1991 незалежності укр. уряд ставив перед керівництвом Рос. Федерації питання про повернення нац. культ. цінностей, однак якихось конкретних домовленостей не було досягнуто.

Р. Шуст (Львів).

КЛЕМАНСО ЖОРЖ (28.9.1841 – 24.11.1929) – франц. політ. і держ. діяч, член Французької академії (з 1918). Один із засновників франц. радикалізму. Н. у родинному маєтку Муерон-ан-Поред у Вандеї. 1858 закінчив Нантський ліцей. З 1860 навчався на мед. ф-ті Сорбоннського ун-ту. З перших днів навчання К. включився в опозиційну діяльність проти режиму Другої республіки. В лютому 1862 за участь у виданні журн. «Травай» («Праця») та агітацію проти диктатури Наполеона III був заарештований і ув'язнений на два місяці у тюрмі Мазас. Після закінчення ун-ту (1865) і захисту докторської дисертації деякий час жив в Англії, пізніше – у США. 1869 повернувся до Франції, займався лікарською практикою. З вересня 1870 жив у Парижі, де включився у політ. боротьбу. Після ряду поразок Франції у франко-пруській війні 1870–71 виступав за її продовження. Прагнучи не допустити громадян. війни в дні Паризької комуни 1871 К. намагався примирити комунарів із версальцями (урядом А. Тьера). З 1871–93 – депутат Нац. зборів. З 1881 очолював партію радикалів. Різно критикував політику кабінетів Гамбетти, Феррі, Бріссона, вимагав підготовки до реваншистської війни проти Німеччини. У 1880–90-х займався журналістською і літ. діяльністю, видавав газ. «Жюстас» («Справедливість»; 1880–97), журн. «Блок» (1901–03), друкований орган радикальної партії «Орор» (1903). 1901 К. став одним із засновників республ. партії радикалів. 1902–09 обирався до сенату. В березні–жовтні 1905 – міністр закорд. справ, 1906–09 – прем'єр-міністр Франції. В листопаді 1917 К. знову очолював франц. уряд та мін-во військ. справ. 1918 К. як голова Верховної Ради держав Антанти став ініціатором франц. десанту на Чорномор. узбережжя України. К. був одним з авторів Версальського мирного договору 1919, голова *Паризької мирної конференції 1919–20*. З надзвичайною настирливістю К. намагався нав'язати учасникам конф. свої плани розчленування Німеччини, добитись максимального відшкодування

екон. втрат Франції за рахунок нім. репарацій, зміцнення позицій Франц. республіки на європ. континенті за рахунок перекроювання кордонів і створення нових держав. Негативно ставився до вирішення європ. проблем на користь народів колишньої Рос. імперії, що боролися за нац. незалежність. Відводив майбутній Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії роль санітарного кордону проти більшовизму і можливих союзників у війні проти Німеччини, негативно ставився до створення незалежної Укр. держави, наполягав на включенні етнічних укр. земель до складу тер. інших країн. 1920 К. зазнав поразки на президентських виборах і відійшов від політ. боротьби. Автор книг: «Соціальна битва» (1895), «Великий Пан» (1896), «Демосфен» (1926), «Думки в час надвечір'я» (1928), «Велич і злиденність однієї перемоги» (видано по-смертно, 1930) та ін.

С. Мовчан (Львів).

КЛЕН ЮРІЙ (справжн. прізвище та ім'я – Бургарт Освальд; 6.10.1891 – 30.10.1947) – укр. поет-неокласик, перекладач, літературознавець. Н. у с. Сербинівка Подільської губ. Вчився на романо-герм. відділі філол. ф-ту Ун-ту Св. Володимира. Написав літературознавчу працю «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля» (1915). 1915 засланий до с. Мар'їна Гора бл. Архангельська, згодом, до 1918, перебував у Курську. 1920–21 читав курс всесвітнього письменства в екон. технікумі с. Барішівки. 1920–21 ув'язнений ЧК, звільнений за клопотанням В. Короленка. Автор ст. про П.Б. Шеллі, Г. Ібсена, нім. експресіонізм, екзотику та утопію в нім. романі. За ред. К. вийшли зб. творів Дж. Лондона (30 тт.), Б. Шоу (8 тт.), твори Ч. Дікенса, К. Гамсуна, Й. В. Гете. 1931 одержав дозвіл на виїзд до Німеччини. Досвід життя за рад. дійсності узагальнив у поемі «Прокляті роки» (1937) та епопеї «Попіл імперій» (1946). З 1934 викладав рос. та укр. мови у Мюнстерському ун-ті, де написав і захистив німецькомовну докторську дисертацію «Лейтмотиви у творчості Леоніда Андреева». З 1943 викладав у нім. ун-ті Праги, редагував журн. «Литаври» у Зальцбурзі (1947). Його переклади сонетів М. Зерова нім. мовою увійшли до зб. В. Державіна «Gelb und Blau» (1948).

С. Білокінь (Київ).

КЛЕПАЧІВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ЙОСИПОВИЧ (12.10.1887 – 14.5.1979) – укр. держ. діяч, фінансист. Н. у с. Ново-Іванівці Хорольського пов. на Полтавщині. Закінчив духовну семінарію у Житомирі, згодом – юрид. ф-т Петербур. ун-ту. Після завершення навчання працював в інспекційному відділі Держ. банку Рос. імперії. В грудні 1917 переїхав до Києва. 1918 К. був одним з організаторів *Держ. банку УНР*. 1919 – директор Держ. банку УНР. Підпис К. стоїть на укр. банкнотах 50 і

100 гривень. 1920–30-х жив в еміграції у Варшаві. 1945 переїхав до Німеччини. З 1949 жив у Філадельфії (США). Похов. у Саут Бавнд Бруку (Нью-Джерсі, США).

КЛИМ ІВАН (псевд. Митар, Бурмач; 19.1.1909–9.3.1914) – укр. політ. і військ. діяч. Н. у с. Старий Мізунь (тепер Долинський р-н Івано-Франківської обл.). Навчався у Стрийській і Рогатинській гімназіях. Закінчив юрид. ф-т Краківського ун-ту. В 30-х брав участь в укр. націоналістичному русі, за що 1937–39 перебував в ув'язненні у Дрогобицькій тюрмі. На поч. рад.-нім. війни 1941–45 вирушив у складі Похідних груп ОУН у Наддніпрянську Україну, займався створенням мережі ОУН на Запоріжжі й Донеччині. Став одним з організаторів повстанської радіостанції «Вільна Україна», що діяла в околицях сіл Ямельниця та Сопота на Сколівщині (тепер Львівська обл.). У січні 1944 схоплений гітлерівцями і розстріляний у Дрогобичі.

КЛИМЕНКО ПИЛИП ВАСИЛЬОВИЧ (6.11.1887 – 8.7.1955) – укр. історик. Н. у с. Ярославка (нині Бобровицький р-н Чернігівської обл.). Учень М. Довнар-Запольського. 1907–08 навчався на екон. відділенні політехнічного ін-ту в Петербурзі, 1908–12 – на відділі рос. історії іст.-філол. ф-ту Київ. ун-ту Св. Володимира. 1912–14 працював у Київ. центр. архіві давніх актів, 1914–18 був професорським стипендіатом Київ. ун-ту. 1915–16 проживав і працював у Москві. 1918 – проф. Київ. археол. ін-ту, 1918–19 – Кам'янець-Подільського ун-ту, 1920–23 – Кам'янець-Подільського ін-ту нар. освіти. 1922–23 – керівник Кам'янець-Подільської наук.-досл. кафедри історії та економіки Поділля, 1923 – чл. Київ. наук.-дослід. кафедри історії України акад. М. Василенка, 1925–30 – дійсний чл. Наук.-дослід. кафедри історії України акад. М. Грушевського. Співробітник Археограф. комісії ВУАН (1924–33) і Археограф. комісії ЦАУ УСРР (1931–32). 1932–33 – зав. відділом феодалізму Всеукр. істор. музею ім. Т. Шевченка. Звільнено з роботи 1933. 1938 заарештований і засуджений до 6 років позбавлення волі. Покарання відбував у Красноярському краї. Звільнений 1943. Після війни проживав у м. Козельці Чернігівської обл. Покінчив життя самогубством. Реабілітований 1959. Досліджував історію цехів в Україні та історію укр. міст. Автор бл. 50 праць, зокрема «Западно-руські цехи 16–18 вв.» (1914), «Графіка шрифту в Острозькій біблійі» (1926), «Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654–1767 рр.)» (1926), «Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації» (1929).

О. Юркова (Київ).

КЛИМЕНТ VIII (24.4.1536 – 5.3.1605) – папа римський (1592–1605). 1594 К. VIII і нім. цісар Ру-

дольф II звернулися до запорізьких козаків через посла Е. Лясоту з пропозицією створення воєн. коаліції для боротьби проти Османської імперії. Наприкін. 1595 на прохання представників ієрархії укр. духовенства, єпископа володимирського І. Потія і єпископа луцького К. Терлецького проголосив унію православної і католицької церков, внаслідок чого була утворена Укр. греко-католицька церква (див. також *Берестейська унія 1596*). Виступав за зрівняння прав греко-католицької і римо-католицької церков у *Речі Посполитій*, за надання права українським греко-католицьким єпископам засідати в польському сеймі.

КЛИМЕНТІЙ СМОЛЯТИЧ (Клим Смолятич; р. н. невід. – після 1154) – церк. і політ. діяч *Київської держави*, митрополит Київ. (1147–54; за ін. дан., 1147 – поч. 1155), письменник. Н. у Зарубі недалеко від Києва. Був ченцем Зарубського монастиря. 1147 за підтримки великого кн. київ. *Ізяслава Мстиславича* на соборі укр. єпископів був обраний Київ. митрополитом. Константинопольський патріарх не затвердив кандидатуру К. С. Боровся за незалежність укр. православної церкви від *Візантії*. 1154 втратив митрополічу кафедру і став єпископом володимирським К. С. високоосвічена людина свого часу, талановитий письменник, філософ і оратор. З його творів відомі тільки «Послання пресвітеру Хомі», що збереглося у списках 15–16 ст.

КЛИМИШИН МИКОЛА (псевд. Непоборний; 25.2.1909) – укр. політ. діяч, член *Організації українських націоналістів* у Галичині. Н. у Мостиці Калуського пов. на Станіславщині. Навчався на філ. ф-ті Краківського ун-ту. Із студент. років брав участь в укр. нац. русі. Очолював краківський відділ ОУН, який переправляв націоналістичні видання («Розбудова нації», «Сурма», «Український націоналіст») на укр. землі. Заарештований 14.6.1934 у Кракові, звинувачений у приналежності до ОУН і підготовці до замаху на міністра закорд. справ Польщі *Б. Перацького*. Засуджений на *Варшавському процесі 1935–36* до довічного ув'язнення. У часи рад.-нім. війни 1941–45 брав участь у формуванні Похідних груп ОУН під проводом С. Бандери. 1941 К. очолив Північну Похідну групу ОУН. З 1949 живе у США. Автор спогадів «В поході до волі» (1975).

КЛИМІВ ІВАН (псевд. Легенда; 1909 – 4.12.1942) – відомий укр. політ. і військ. діяч, член УВО і ОУН (з 1929). Н. у с. Сілець Волзький Сокальського пов. Львів. воєводства (тепер Львів. обл.). Навчався в Сокальській гімназії. 1929 вступив на юридичний ф-т Львів. ун-ту. Ставши 1929 чл. *Організації українських націоналістів*, був одним з організаторів націоналістичного руху та

керівником езекутиви ОУН (з 1935) на Сокальщині. 1930-х неодноразово заарештовувався польськ. поліцією, був в'язнем *Берези Картузької* (серпень 1935 – січень 1936). К. – один із співорганізаторів мережі осередків ОУН на Волині. У серпні 1937 під час Луцького процесу 1937 звинувачений у приналежності до ОУН і засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. У вересні 1939 звільнений з в'язниці. Невдовзі очолив Крайову езекутиву ОУН на ЗУЗ, з 1941 – чл. Проводу ОУН (Б), орг-ний референт Проводу (1941–42). Після проголошення у Львові 30.6.1941 ОУН (Б) відновлення Української держави на західноукр. землях К. увійшов до складу *Укр. держ. правління* на чолі з *Я. Стецьком*, де очолив міністерство політ. координації. Брав активну участь в орг-ції руху Опору на окупованих гітлерівцями землях України. У грудні 1942 заарештований гестапо у Львові і закатований під час допиту.

КЛИМКЕВИЧ МИХАЙЛО (1889 – липень 1944) – укр. військ. діяч, сотник УГА, майор дивізії «Галичина». Під час *українсько-польської війни 1918–19* – командир *Козацького загону ім. Гонти* (з квітня 1919). Деякий час очолював Янівську (10-ту) бригаду *Української Галицької армії*. У міжвоєнний період – один з активних діячів Укр. пед. т-ва «Рідна школа». 1943–44 брав участь у формуванні дивізії «Галичина». Загинув у липні 1944 в боях під Бродами (тепер Львівська обл.).

КЛИРИК (Клірик) ОСТРОЗЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) – нерозгаданий псевд. укр. письменника-полеміста кін. 16 – поч. 17 ст. Закінчив Острозьку школу. К. О. входив до літ. гуртка викладачів школи, серед яких були *Г. Смотрицький*, *Д. Наливайко*, *В. Суражський* та ін. Автор полемічних послань до прихильника унії І. Потія («Отпис на лист...», 1598; «На другій лист велебного отця Іпатія...», 1599) та історії Флорентійського собору, в яких виявив високу теологічну і світську освіченість, зокрема, цитував Петrarку.

КЛОЧКОВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ (1873–1931) – укр. військ. діяч, контрадмірал Чорномор. флоту. 1917–18 – начальник Севастопольського порту і дивізії підводних човнів. В червні 1918 був призначений представником *Української Держави* в Криму. З 12.11.1918 К. – тимчасовий командувач *Чорномор. військ. флоту*.

КЛОЧУРАК СТЕПАН (27.2.1895–1980) – визначний укр. громад.-політ. діяч у Закарпатті, журналіст. Н. у Ясіні на Мармарошині. Навчався на юридичному ф-ті Віденського ун-ту. Учасник Першої світової війни – офіцер австр. армії. Наприк. 1918 – на поч. 1919 К. виступив одним з організаторів *Гуцульської Республіки*, був обраний голо-

вою найвищого органу республіки – Гуцульської Нар. Ради. В січні 1919 разом із братами М. і Ю. Брашайками став ініціатором проведення Всеукр. собору русинів (Всекарпатського конгресу; 21.1.1919), на якому було прийнято рішення про воз'єднання *Закарпаття з Українською Народною Республікою*. В березні 1939 входив до складу закарпатської делегації (гол. *М. Брашайко*), яка передала уряду ЗО УНР у Станіславі рішення Всекарпатського Конгресу. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 К. жив у Закарпатті, брав активну участь в укр. нац.-політ. житті. З квітня 1920 – чл. Управи т-ва «*Просвіта*» в Ужгороді. Деякий час належав до закарпатської філії Чехо-Словацької соціал-демократичної партії, згодом – лідер укр. фракції Аграрної партії. В 1920–30-х редагував газету «Народ» (1920–21), спільно з *Є. Пузою* – тижневики «Вперед» (виходив 1922–38 в Ужгороді) та «Земля і воля» (1934–38 у Мукачеві). З січня 1939–чл. єдиної у Закарпатті укр. політ. партії – *Укр. нац. об'єднання*, згодом – чл. Президії цієї орг-ції. З 14.3.1939 – міністр господарства, а 15.3.1939 призначений президентом *А. Волошином* міністром військ. справ *Карпатської України*. Протягом березня 1938 керовані К. частини «*Карпатської Січі*» чинили героїчний опір угорським загарбникам. Після окупації угорськими військами всієї тер. Карпатської України емігрував у Чехо-Словачину. Жив у Празі, де 1945 був заарештований співробітниками рад. контррозвідки. Деякий час перебував разом з *А. Волошином* у Лефортовській тюрмі в Москві, а згодом засланий до концтабору. 1956 повернувся до Праги, де і помер. На Зх. було опубліковано його мемуари «До волі» (1978).

І. Підкова (Львів).

КЛЮЧНИКИ – двірські службовці князя в *Київській державі*. Олікувалися майном князя. К. найчастіше виходили з рабів.

КЛЯЧКІВСЬКИЙ РОМАН-ДМИТРО – (псевд. Клим Савур, Охрім, Білаш та ін.; 4.11.1911 – 12.2.1945) – укр. політ. і військ. діяч, полковник УПА. Н. у Збаражі (тепер Тернопільська обл.). Закінчив Станіславську гімназію, пізніше – студент юрид. ф-ту Львів. ун-ту. Ще юнаком став чл. *Організації українських націоналістів*. У жовтні 1937 заарештований польськ. поліцією, деякий час перебував в ув'язненні. 1939–41 – один із керівників підпільної мережі ОУН у Галичині. Займався орг. роботою серед молоді, 1939–40 був обласним провідником Юнацтва ОУН Станіславщини. 1941 К. за активну участь в укр. нац. русі заарештований рад. спецслужбами у Львові і під час *процесу 59-х* засуджений до страти (згодом замінена на 10 років тюрми). На поч. рад.-нім. війни 1941–45 утік з Бердичівської в'язниці. 1942–45 К. – провідник ОУН (Б)

на пн.-зх. укр. землях, член Проводу ОУН. Відіграв значну роль в орг-ції відділів *Української повстанської армії* та розбудові армії на Поліссі й Волині. Займався розробкою тактики боротьби з гітлерівцями, формуванням кінних підрозділів УПА, орг-цією самооборони населених пунктів та ін. З січня 1943 займав пост командира групи військ «УПА-Північ». Збройні формування під командуванням К. провели цілий ряд успішних операцій проти загарбників. Загинув у бою з військами НКВД на хуторі Оржівський Клеванського р-ну Рівненської обл.

І. Підкова (Львів).

КЛЬОНОВИЧ СЕБАСТІАН ФАБІАН (бл. 1545–29.8.1602) – польський поет. Н. в м. Сулімежичах (тепер Польща). Закінчив Краківський ун-т. Деякий час жив у Львові, з 1574 оселився у Любліні, де був міським писарем, війтом, райцею. В поемі «Роксоланія» (1584, латинською мовою, укр. переклад М. Білика, 1961) описав багатство природи України, змалював побут і звичаї укр. селян, подав описи Львова, Києва та ін. міст, навів у латинському перекладі зразки укр. фольклору. Скорочений укр. переклад поеми К. під назвою «Старий Львів» зробив І. Франко.

Я. Ісаєвич (Львів).

КМЕТИ (кметі) – термін, що зустрічався в середні віки у слов'янських мовах і мав різне значення. К. називались, очевидно, вільні члени общини, плем'я. У давньоукр. пам'ятках – «Повчанні» *Володимира Мономаха* та «Слові о полку *Ігоревім*», К. називались кінні воїни, дружинники кн. На західноукр. землях, що були захоплені *Польщею*, в 13–15 ст. К. називали вільних селян, які мали власний наділ і сплачували держ. податок. Протягом 2-ї пол. 16 – 1-ї пол. 17 ст. К. потрапили в особисту залежність від феодалів і їх почали називати *холопами*.

КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ – багатотомний історико-меморіальний серіал увічнення пам'яті подвигу укр. народу у роки Другої світової війни. Підготовку і випуск започатковано відповідно до урядових постанов від 31.7.1989 та указу Президента України від 4.5.1992. Історико-меморіальний серіал – справа широких кіл громад., в ній брали участь бл. 550 тис. громадян України: учнів та вчителів загальноосв. шкіл, профтехучилищ, студентів та педагогів вузів усіх рівнів акредитації, деп. рад, активістів, ветеранських орг-цій. Виникли і діяли більше десятка орг. форм пошукової діяльності: «Пошук», «Обеліск», «Пам'ять», «Ніхто не забутий», «Подвиг», «Меморіал», «Бойова слава» тощо. У всіх обл. центрах, м. Києві та Севастополі були утворені спецредакції з видання серіалу, в столиці – вид-во «Агенція «Книга Пам'яті України». Зав-

дання вид.: відтворити скорботний мартиролог воєн. втрат укр. народу в лавах Збройних сил, партизанському русі, ін. формах організованого збройного протистояння нацистським окупантам. Історико-меморіальний серіал ознаменувався виданням до кін. 2000 поіменних Книг Пам'яті АР Крим, областей, м. Києва, Севастополя. Здійснено випуск підсумкового тому Книги з узагальненими відомостями про внесок укр. народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, відтворено подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність. Здійснювалася робота з випуску 4-томної поіменної зведеної К. п. у. про укр. громадян, що загинули у воєн. конфліктах, у яких брав участь кол. СРСР, для увічнення пам'яті мирних громадян, які загинули в роки минулої війни. Президент України 11.5.1999 видав Указ «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – створення поіменних Книг Скорботи АР Крим, областей, м. Києва та Севастополя. На сторінках Книги Скорботи друкуватимуться прізвища цивільних громадян, полеглих внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації, на примусових роботах у Німеччині. Цим багатотомним виданням завершиться випуск історико-меморіального серіалу Книга Пам'яті України.

П. Панченко, Р. Вишневецький (Київ).

«КНИГАРЬ» – критико-бібліограф. щомісячний журн., започаткований видавничим т-вом «Час» у Києві як літопис укр. письменства. Ред. – В. Королів-Сірий (чч. 1–18), М. Зеров (чч. 19–31). Перше число вийшло у вересні 1917 накладом 3,5 тис. прим. і містило ст. та рецензії. Загалом за 1917–20 вийшло 31 число. З журн. співробітничали С. Єфремов, П. Филипович, Д. Дорошенко, С. Черкасенко, В. Міяковський, О. Олесь, Є. Тимченко, Г. Нарбут, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська та ін. «К.» був інформ. бюлетенем, що відбивав розвиток укр. друкованого слова, сприяв становленню нової укр. літ. критики і літературознавства. За роки існування зареєстрував 1232 книжки, видані у всіх куточках України, на 1173 з них вмістив рецензії. Публікувалися статті про письменників, актуальні проблеми бібліотекознавства, бібліографознавства, книговидання, книгорозповсюдження, книговикористання, повідомлялося про заснування нових вид-в. Значна увага приділялася заснуванню Нац. б-ки Укр. держави, книгозбірень т-ва «Просвіта».

С. Панькова (Київ).

«КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» – гол. програмний документ *Кирило-Мефодіївського братства*, написаний 1846 М. Костомаровим. У документах жандармського слідства фігурували під назвою «Закону Божого». На змісті «К.б.» вплинули іст. та політ. концепції «Історії

Русів», поезії Т. Шевченка, ідеологія панславизму, західноєвроп. ідеї романтизму, утопічного (теорії Ф. М. Фур'є, К. А. Сен-Симона) і християнського (погляди Р.Ф. Ламенне) соціалізму та декабристський рух в Україні. Назва і стиль «К. б.» були запозичені з «Книг польського народу і польського пілігримства А. Міцкевича (1832). Незважаючи на наслідування і запозичення, «К. б.» були оригінальним документом укр. політ. думки. Центр. моментом є поєднання християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності з укр. патріотизмом. У «К. б.» проводилася ідея укр. месіанства: укр. народ – найбільш пригноблений і зневажений, а водночас – і найбільш волелюбний та демократичний звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. Політичним ідеалом українського руху «К. б.» проголошували об'єднання усіх незалежних слов'янських народів у федерацію зі столицею в Києві. «К. б.» пропагували радикальну соціальну програму, що передбачала скасування кріпацтва і самодержавного ладу. Ідеї, висловлені в «К. б.» (передусім – ідея політ. автономії України у складі слов'янської федерації), справили великий вплив на ідеологію укр. політ. руху в Наддніпрянській Україні 2-ї пол. 19– поч. 20 ст.

Д. Кушнір (Львів).

КНЯГИНИЦЬКИЙ ЙОВ (світське ім'я – Іван; бл. 1550–30.12.1621) – укр. церк.-освітній діяч. Відомостей про його життя збереглося мало. Н. у Тисмениці (тепер Івано-Франківська обл.). Освіту здобув у монастирській школі в Угневі (тепер Львів. обл.) та Острозі. Деякий час був викладачем Острозької школи. В молоді роки двічі відвідав *Афон*. Тривалий час жив в одному з афонських монастирів, прийняв постріг під іменем Ізидора. Після повернення реорганізував ряд православних монастирів в Україні. 1611 заснував біля с. Маняви (тепер Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.) монастир *Манявський Скит*. Підтримував дружні стосунки з І. Вишенським, З. Копистенським та ін. церковними діячами. До К. зверталися як до авторитету у справах чистоти віри (відоме звернення Кирила Транквіліона).

О. Рибак (Львів).

«КНИГОЛЮБ» – укр. книгознавчий журн. Видавався в Празі 1927–32 (всього вийшло 17 книжок). Видавало Укр. т-во прихильників книги (УТПК) у Празі. Ред. – С. Сірополко, Йозеф Ріба (з 1-ї кн. за 1930). На сторінках журн. друкувалися розвідки Д. Антоновича, В. Біднова, П. Зленка, С. Наріжного, І. Огієнка, Д. Чижевського, Я. Яреми з різних галузей книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства – про психологію читача й бібліотечну справу, опис кирилических стародруків, бібліограф. огляди спадщини Й.В. Гете, М. Петрова й О. Кобилянської, пражьке вид. Т. Шевченка

1876, спогади про Г. Нарбута; огляди українки у рос., польськ. та франц. вид. робив М. Мухин. У «К.» публікувались витяги з рефератів, прочитаних на засіданнях УТПК, вміщувалися щорічні покажчики імен у тексті.

С. Білокінь (Київ).

КНЯЖІ З'ЇЗДИ – з'їзди удільних князів Київ. держави, які визнавали васальну залежність від великого кн. київ. К. з. вирішували найважливіші військ. справи, залагоджували міжусобні суперечки тощо. Головував на з'їзді великий кн. київ. Найбільш відомі *Любецький з'їзд 1097*, на якому було домовлено про припинення міжусобиць і схвалено право князів на успадковану землю; *Витичівський з'їзд 1100*, під час якого обговорювалося питання про припинення міжусобиць з метою згуртування сил для спільної боротьби проти половців; *Долоський з'їзд 1102*, під час якого переяславський кн. *Володимир Мономах* переконав учасників з'їзду про необхідність спільного походу проти половців.

КНЯЗІВСТВО – держ. утвір або територія на чолі з князем. У *Київській державі* перші К. виникли в 9 – на поч. 10 ст. і часто називалися землями. Іменувалися К. звичайно за назвою гол. міста – Київське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське та ін. К., у свою чергу, поділялося на уділи представників князівської сім'ї (удільні К.). Для означення деяких великих монархічних держав у 10–16 ст. вживався термін «велике князівство» (напр., Велике князівство Литовське). Наприк. 12 ст. значна частина укр. земель була об'єднана у складі *Галицько-Волинського князівства*. В 14 ст. Галицько-Волинське К., незважаючи на довшу кровопролитну боротьбу, втратило свою незалежність. Галицьку землю захопила Польща, а К., що існували на землях Волині, Поділля, Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, увійшли до складу Великого князівства Лит. (Литовської держави). 1470 (фактично 1471) перестав існувати останній укр. держ. утвір періоду середньовіччя – Київське К.

КНЯЗЬ – глава держави-князівства або окремого політ. об'єднання у багатьох слов'янських народів. У *Київській Русі* до 9 ст. К. були воєначальники племені або союзу племен, які виконували деякі судові й адм. функції. В серед. 9 ст. з утворенням Київ. держави суть влади К. змінилася, набрала монархічного характеру і поступово стала спадковою. К., який очолював Київ. державу, а також Велике князівство Лит., мав титул вел. кн. Князівська влада в різних князівствах мала свої особливості. Напр., у *Галицько-Волинському князівстві* владу К. обмежувала боярська рада, а в *Полоцькому князівстві* – віче. Протягом 14 ст. значну части-

ну укр. земель захопило Велике князівство Лит. Укр. князі потрапляють у васальну залежність до великого кн. лит. В 15–16 ст. вони втрачають держ. владу і перетворюються на впливових земельних магнатів.

КОБЗАРИ — укр. нар. співці, виконавці іст. дум, що супроводжували свій спів грою на кобзі. В 16–17 ст. брали активну участь у козац. походах і гайдамацьких повстаннях. Своїми піснями закликали народ до боротьби із загарбниками, підносили бойовий дух війська. К. гуртувалися в братства, які мали свої звичаї і закони. Серед К. найвидатнішими були *О. Вересай*, *А. Шут*, *Р. Холодний*, *М. Кравченко*, *Г. Гончаренко*, *І. Кучеренко* та ін.

КОБИЛИЦЯ ЛУК'ЯН (1812 – 24.10.1851) — укр. громад.-політ. діяч, керівник нац.-визвол. сел. руху у Буковині в 40-х 19 ст. Н. у с. Путилі-Сторонець (тепер с. Путила Чернівецької обл.) в сім'ї селянина-кріпака. 1839 К. обраний селянами уповноваженим, якому доручалося відстоювати громад. інтереси. Проте звернення К. та ін. уповноважених у державні установи щодо утисків соц.-нац. прав укр. нас. залишалися без наслідків. 1843–44 К. очолив виступи селян 22 громад, які рішуче відмовлялися відробляти панщину, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття укр. шкіл, вільного користування лісами і пасовиськами, зажадали переведення їх на становище держ. селян. У березні 1844 повстання було придушене з допомогою урядових військ, а К. заарештовано і ув'язнено. Під час *революції 1848–49 в Австрійській імперії* селяни Буковини обрали К. депут. парламенту. В австр. парламенті К. виступив за надання політ. автономії Буковині і приєднання її до *Галичини*, вимагав скасування кріпацтва і передачу селянам землі без викупу. В листопаді 1848 на багатолюдних зборах у Вишніці закликав селян до повстання. Сел. виступи під керівництвом К. тривали до літа 1849. У квітні 1850 К. був заарештований у Жаб'єму. Після катувань в ув'язненні тяжко захворів. Його заслали до м. Гура-Гумора (тепер Гура-Гуморулуй, Румунія), де він і помер. Героїчна боротьба К. оспівана в нар. піснях. Високу оцінку діяльності К. дав *І. Франко*.

КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА ЮЛІАНІВНА (27.11.1863 – 21.3.1942) — видатна укр. письменниця. Н. у м. Гура-Гумора на Буковині (тепер м. Гура-Гуморулуй, Румунія). З 1891 жила у Чернівцях. Закінчила чотирикласну нім. школу. Подальшу освіту здобула самотужки. Вихована під впливом нім. культ., перші літ. спроби зробила нім. мовою — «Гортенза, або Картина з життя однієї дівчини» (1880), «Доля чи воля» (1883) та ін. Нац. світогляд письменниці формувався під впливом творів *Т. Шевченка* та *І. Франка*, безпосереднього

знайомства з *О. Маковеєм*, *С. Окуневською*, *Н. Кобринською*. 1899 здійснила подорож у *Наддніпрянську Україну*, де познайомилася з *М. Лисенком*, *М. Старицьким*, *Лесею Українкою*. В подальших творах, написаних укр. мовою («Людина», 1894, «Impromptuphantasie», 1894; «Valse melancholique», 1894; «Він і Вона», 1895; «Царівна», 1896; «Що я любив», 1896; «Некультурна», 1897; «Покора», 1898; «Ніоба», 1905 та ін.), К. порушує проблеми жіночої емансипації, формує культ сильної жіночої особистості «аристократичного характеру». Тему життя буковинських селян К. змалювала в оповіданнях «У св. Івана» (1890), «Банк рустикальний» (1895), «На полях» (1898) та особливо яскраво в одному з найкращих творів світової літ. про селянство — психологічній повісті «Земля» (1902). У повісті «У неділю рано зілля копала...» (написана за мотивами укр. нар. пісні «Ой не ходи, Грицю», 1909) у філософському плані розкрито тему краси людських почуттів, великого кохання і людської гідності. Протягом 1915–23 К. написала ряд антивоєн. оповідань: «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Снитися» (1917), «Зійшов з розуму» (1929) та ін. Значний вплив на творчість К. мали ідеї імпресіонізму та неоромантизму. 1920–30-х створила низку оповідань з нар. життя («Вовчиха», 1923; «Але Господь мовчить», 1927 та ін.). Померла у Чернівцях. 1944 відкрито літературно-меморіальний музей письменниці у Чернівцях та в с. Димці (тепер Глибоцький р-н Чернівецької обл.), де довгий час жила К.

КОБЛИК (кобель, кібель) — одиниця об'єму сипких речовин, вина, а також земельної пл. на Закарпатській Україні 17 — на поч. 20 ст. 17–18 ст. К. становив 90–100 л, у 19 ст. — 60–75 л. Поділявся на 4 віка, або 16 чвертвівок. Як міра земельної пл. становив ділянку землі, засіяну одним К. зерна, і часто прирівнювався до гольда.

Я. Ісаєвич (Львів).

КОБРИНСЬКА НАТАЛІЯ (8.6.1855 – 22.1.1920) — укр. письменниця і громад. діячка, засновниця жіночого емансипаційного руху у Галичині. Н. у с. Белелуї (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.) у сім'ї священика (дівоче прізвище Озаркевич). Довгий час жила у Болехові. Знання здобула шляхом самоосвіти, деякий час слухала лекції у Цюрихському ун-ті. 1884 організувала у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) «Товариство руських жінок», була ініціатором видання жіночих альманахів «Перший вінок» (1887, разом із Оленою Пчілкою), «Наша доля» (вип. 1–3, 1893–96), «Жіноча бібліотека» (1912), в яких багато уваги приділялося проблемам жіночої емансипації, окреслювалися основні ідеї жіночого руху в Галичині. 1891 скликала у Стрию 1-ше жіноче віче. Літературну діяльність розпочала 1883. Перші оповідан-

ня: «Пані Шумінська» (пізніша назва «Дух часу») та «Задля кусника хліба». Головною темою її творів стала доля жінки у тогочасному суспільстві. Основні збірки прозових творів: «Дух часу» (1899), «Ядзя і Катруся» (1904), «Казки» (1904). Ранні новели і оповідання К. відзначаються прагненням до універсального витлумачення образу «духу часу», ліричним психологізмом, поетизацією духовного багатства і цілісності нар. характеру, пробудженням нац. самосвідомості персонажів, інтересом до долі жінки, теплим гумором («Дух часу», «Ядзя і Катруся», «Судія», «Виборець», «Перша вчителька», «Жидівська дитина»). У кін. 1890 — на поч. 1900-х К. створила ряд оповідань на основі фольклорно-міфологічних образів та мотивів нар. демонології («Судильниця», ін. назва «Відьма»; «Чортище», ін. назва «Чудовище»; «Рожа», «Простибіг», «Хмарниця»), а також на ґрунті поглибленого психологізму («Душа»). Деякі твори К. позначені експериментаторством у дусі символізму й містицизму («Блудний метеор», «Омен», «Психограми», «Руки», «Святий Миколай», «Відвітає»). 1914–17 К. створила низку оповідань і нарисів на антивоєнну тематику: «Полишений» (1914–15), «Свічка горить» (1915), «Каліка» (1916–17), «Брати» (1917), «На цвинтарі», «Кінь» та ін. Виступала зі статтями про жіночий рух як дослідниця народної творчості («Символізм в народній пісні», 1905) і як літературний критик («Про «Нору» Г. Ібсена», 1900; «Август Стріндберг» та ін.).

М. Легкий (Львів).

КОБРИНСЬКИЙ ЙОСАФАТ МИКОЛАЙОВИЧ (28.9.1818 – 29.3.1901) — укр. громад.-культ. діяч. Н. у Коломиї. Навчався в ун-тах Відня і Львова. 1844 закінчив богословський ф-т. Був священиком у с. Москалівці (1845–1853) та Мишині (1853–1901) на Прикарпатті. К. — автор «Букваря» (1842), в якому вперше в *Галичині* застосував цивільний шрифт, та 1-го в *Галичині* агрономічного посібника для селян укр. мовою «Гній — душа в господарстві» (1848). 1848–49 — активний чл. Коломийської рус. ради, один з організаторів аматорського театру й читальні в Коломиї, учасник 1-го з'їзду укр. інтелігенції у Львові. У 1890-х — ініціатор заснування і фундатор Народного дому в Коломиї.

Ф. Стеблій (Львів).

КОВАЛЕВСЬКА СОФІЯ ВАСИЛІВНА (уроджена Корвин-Круковська; 3(15).1.1850 – 29.1.(10.2).1891) — відомий математик, письменниця і публіцист. Чл.-кор. Петерб. АН (з 1889). Н. у Москві. 1869–74 навчалася за кордоном, зокрема слухала лекції з математики в Гейдельберзькому ун-ті. 1870 переїхала до Берліна, де працювала у видатного нім. математика К. Вейерштрассе. 1874 Гетінгенський ун-т присвоїв їй ступінь доктора філософії. Після повернення 1874 з-за кордону займа-

лася літ.-публіцистичною діяльністю. З 1884 — проф. Стокгольмського ун-ту. 1888 одержала премію Паризької академії, а наступного року — премію Стокгольмської академії. Основні праці — з математики, механіки та астрономії. К. — автор художніх творів: «Боротьба за щастя» (1887), «Спогади про дитинство» (1890), «Нігілістка» (1891) та ін.

О. Рибак (Львів).

КОВАЛЕВСЬКИЙ (КОВАЛІВСЬКИЙ) ІВАН (рр. н. і см. невід.) — укр. військ.-політ. діяч, дипломат, генеральний осавул (1655–56, 1658; за ін. дан., 1648–59). Обирався *генеральним осавулом* за гетьманів *Б. Хмельницького*, *І. Виговського* та *Ю. Хмельницького*. Очолював укр. посольства до Валахії (осінь 1654), Трансільванії (1656, 1657), Швеції (весна 1657) і Речі Посполитої (1658). 7.9.1656 разом із генеральним писарем *І. Грушею* уклав укр.-семиградський договір з *Юрієм II Ракоці*. Вів у *Чигирині* переговори із швед. послом *Г. Лілієнкроною*. В жовтні 1657 спільно з *Ю. Немиричем* та *І. Богуном* брав участь у виробленні умов і укладенні укр.-швед. союзного договору в Корсуні (див. *Корсунський договір 1657*). 1663 був сотником Глинської сотні Лубенського полку. Подальша його доля невідома.

КОВАЛЕВСЬКИЙ МАКСИМ МАКСИМОВИЧ (2.8.(8.9).1851 – 23.3.(5.4).1916) — відомий укр. іст., правознавець, етнограф, громад.-політ. діяч, академік Петерб. АН (з 1914). Н. у Харкові. 1872 закінчив юридичний ф-т Харківського ун-ту. Проф. Моск. (1877–87), Стокгольмського і Оксфордського (1887–1905), Петерб. (1905–16) ун-тів. За демократичні погляди переслідувався рос. урядом, тривалий час був змушений жити за кордоном. 1901 заснував у Парижі Рос. вищу школу сусп. наук, в якій історію України викладав *М. Грушевський*. Після повернення 1905 до Росії К. намагався створити ліберальну партію. 1906 обраний депутатом Держ. Думи, з 1907 — чл. Держ. Ради. К. тісно співпрацював з укр. фракцією у Держ. Думі, очолював Допомогове т-во ім. Т. Шевченка у Петербурзі. З 1909 видавав журн. «Вестник Европы», редагував енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виступав проти переслідування рос. урядом укр. мови, підтримував ідею надання автономії поневоленим народам Рос. імперії. К. — автор праць: «Первісне право» (тт. 1, 2, 1886), «Походження сучасної демократії» (тт. 1–4, 1895–99), «Общинне землеволодіння в Малоросії у 18 ст.», «Соціологія» (тт. 1, 2) та ін.

КОВАЛЕВСЬКИЙ МИКОЛА (3.9.1892 – 18.8.1957) — відомий укр. політ. і держ. діяч, публіцист. Н. у Крупах Люблінської губ. Брав активну участь у студ. русі, 1912 очолював укр. студ. гро-

маду в Москві, а з 1915 – в Києві. 1915 редагував нелегальне видання укр. есерів газ. «Боротьба». У квітні 1917 К. разом із П. Христюком, Л. Ковалівим, М. Шрагом став одним із співзасновників Української партії соціалістів-революціонерів, з липня – голова партії. Очолював редакцію газ. «Народна воля» – органу Сел. спілки і УПСР. Під час роботи Всеукраїнського національного конгресу 1917 обраний чл. Української Центральної Ради від Полтавської губ., згодом – чл. Малої Ради. В травні 1917 К. у складі делегації від УЦР (В. Винниченко, Г. Одинець, Д. Коробенко, С. Письменний, Д. Ровінський, С. Єфремов та ін.) перебував у Петрограді, де на переговорах з Тимчасовим урядом було вперше поставлено вимогу про надання автономії Україні. В листопаді 1918 К. входив до складу Крайового комітету охорони революції на Україні. З листопада 1917 до квітня 1918 – ген. секретар продовольчих справ і міністр продовольчих справ УНР. У січні 1919 – депутат Трудового конгресу України. В період Директорії УНР – міністр земельних справ в урядах О. Остапенка, Б. Мартоса, Іс. Мазени. З 1920 жив в еміграції у Польщі, Румунії та Австрії. З 1921 очолював одну з груп УПСР у Відні. Редагував цілий ряд укр. закорд. періодичних видань: 1940–42 – співред. «Нашого життя», з 1950 – ред. агентства «Експрес-прес-служба» (Інсбрук). Помер в Інсбруці. Автор наук.-публіцистичних праць: «Як заложено УПСР» (1919), «Україна під червоним ярмом» (1937), «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР в 1920–54» (1954), «При джерелах боротьби» (1960) та ін.

М. Сом (Львів).

КОВАЛЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1890 – після 1939) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист. 1919–21 – засновник і голова Української народно-республіканської партії. В кін. квітня 1919 К. підтримав спробу антидерж. заколоту в Рівному, який очолив В. Оскілко. 1920 К. призначений міністром рільництва Української Народної Республіки. З 1921 перебував у еміграції. Жив у Луцьку, де очолив правління «Українбанку». 1930-х редагував газ. «Волинське слово», яка часто виступала з різкою критикою нац. політ. польськ. уряду на окупованих укр. землях. 1939 К. після розвалу Польськ. держави і зайняття Західної України рад. військами, був заарештований органами НКВД. Подальша доля невідома.

КОВАЛЕНКО МИКОЛА (рр. н. і см. невід.) – укр. громад. діяч. Селянин із Полтавщини. Очолив ініціативну групу зі скликання 29.4.1918 Хліборобського конгресу, на якому проголошено гетьманом України П. Скоропадського. К. як чл. Всеукр. союзу хліборобів-власників керував роботою фракції, що стояла на засадах держ. незалежності України.

КОВАЛЕНКО МИХАЙЛО (р. н. невід. – 1919) – укр. політ. діяч. Поміщик з Костянтиноградського пов. Полтавської губ. Входив до складу IV Держ. Думи. В травні 1917 К. став ініціатором створення Всеукр. союзу хліборобів-власників (ВСХВ). 20.10.1918 К. від імені фракції дрібних власників у ВСХВ передав гетьману П. Скоропадському вимогу продовжувати курс на зміцнення самостійної і незалежної Укр. Держави.

КОВАЛІВ ЛЕВКО БОРИСОВИЧ (18.12. 1894 – 26.10.1937) – укр. політ. і держ. діяч. Н. у Харкові. Навчався у Виборзькому комерційному училищі, з 1913 – у Київ. комерц. ін-ті. В цей час був активним чл. укр. студ. громади, згодом вступив до групи укр. соціал-революціонерів. 1915 співпрацював у журн. «Боротьба». Внаслідок переслідувань рос. владою змушений переїхати до Полтави, де працював інспектором у Полтавському губ. земстві. З поч. квітня 1917 К. – один із провідних членів Української партії соціалістів-революціонерів, чл. ЦК партії. Входив до складу Української Центральної Ради. В січні–травні 1918 входив разом з Г. Михайличенком, О. Шумським, А. Приходьком, А. Заливчим, П. Любченком, Ю. Мазуркевичем, М. Литвиненком, Ф. Матіяшем та ін. до лівого крила партії. В березні 1919 став одним з ініціаторів створення Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів), очолював роботу підпільної контррозвідки. З приходом більшовиків К. активно співпрацював з ними. Після захоплення Києва денікінцями переїхав до Москви. 1919 разом з Г. Гриньком вів переговори з керівниками Комінтерну про визнання партії єдиною комуністичною орг-цією в Україні. 1919 К. редагував журн. «Український комуніст» (вийшов один номер у листопаді 1919) та газ. «Пролетарська боротьба» (разом з І. Косачем та О. Шумським). У грудні 1919 К. підписав з КП(б)У угоду про співпрацю, однак в березні 1920 виступив проти злиття боротьбистів з більшовиками. З лютого 1921 К. – заст. наркома закорд. справ УСРР. У березні 1921 обраний чл. ВУЦВК. У листопаді 1921 вийшов з КП(б)У і переїхав до Києва. Займався наук. роботою в галузі фототехнічних процесів та технікою кольорової фотографії. У серед. 1920-х повернувся до Харкова, очолив Укр. філію т-ва «Радіопередача». З поч. 1930-х навчався в аспірантурі Моск. фізико-хім. ін-ту ім. Карпова, згодом – співробітник цього ін-ту. 5.11.1934 К. заарештований у Харкові, звинувачений у причетності до контрреволюційної боротьбистської орг-ції, яка нібито готувала замах на Й. Сталіна. Проходив у «Справі боротьбистів» разом із М. Полозом, Г. Епіком, М. Волобуєвим, В. Поліщук, В. Підмогильним, М. Кулішем та ін. (усього 17 чол.). Під час слідства і на суді тримався особливо стійко, категорично відкидав усі звинувачення. В березні 1935 К. засуджений до 10 років

таборів (за ін. дан., до розстрілу, який був замінений на 20 років таборів). 26.10.1937 розстріляний у Бамлагу за постановою особливої трійки НКВД по Далекому Сходу. Реабілітований у серпні 1956.

І. Підкова (Львів).

КОВАЛІВСЬКИЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ (20.1.(1.2).1895 – 29.11.1969) – укр. історик, сходознавець. Н. у с. Розсохувате (тепер Золочівського р-ну Харківської обл.). 1916–18 навчався в лазаретському Ін-ті східних мов (Москва) на відділенні арабської філол., 1918–22 – на іст.-філол. ф-ті Харк. ун-ту. З 1922 по 1933 – аспірант, наук. співробітник, зав. сектора етнографії наук.-досл. кафедри історії укр. культури, що була перетворена на Ін-т укр. іст. ім. акад. Д. Багалія (Харків), викладав у Харк. ІНО ім. О. Потебні. У наступні роки був наук. співробітником Ін-ту сходознавства Наркомосу УРСР та ЦНБ ХДУ, працював у Державному музеї етнографії та Ін-ті сходознавства АН СРСР (під керівництвом Ю. Крачковського). 1937 за сукупністю наук. праць йому був присуджений учений ступінь канд. іст. наук. 1938 репресований і до 1944 перебував у адм. засланні на Пн. 1944 повернувся до Харкова, викладав у педінституті, одночасно був докторантом Ін-ту сходознавства АН СРСР. 1947–49 – старший наук. співробітник Ін-ту сходознавства та доцент східного ф-ту Ленінградського ун-ту. З кін. 1948 працював у Харк. ун-ті на посаді доц., зав. кафедри нової історії, у 1964–69 очолював кафедру іст. середніх віків. 1951 захистив докт. дисертацію про Ібн-Фадлана. З 1958 – проф. Наукові інтереси вченого були різноманітними: арабські джерела, їх розшифрування, переклад та коментування; історія Сходу; переклад та публікації сх. авторів укр. мовою; укр. та зарубіжна література; етнографія тощо. Володів більш як 20 мовами. Автор понад 60 оригінальних наукових праць. У Харк. ун-ті читав загальні курси з історії середніх віків, історії країн Азії та Африки, спецкурси «Історія Єгипту нового часу», «Джерелознавство нової історії» та ін., проводив практичні заняття з читання арабських рукописів. 1965 К. присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР. Був чл. редколегії журн. «Східний світ». Брав участь в укладанні бібліографічних довідників з етнографії, краєзнавства та ін.

С. Посохов (Харків).

КОВАЛЬ-МЕДЗВЕЦЬКИЙ МИКОЛА (5.2.1868 – 10.9.1929) – укр. військ. діяч, генерал-поручник Армії УНР. Н. у с. Нижня Кропивня на Поділлі. Навчався у Житомирській гімназії. 1891 закінчив Моск. військ. артилерійську школу, 1901 – геодезичне відділення Академії Генштабу у Петербурзі. Одержав призначення на посаду нач. астрономічної станції в Чарджоу. З 1905 – пом. нач. геодезійного відділу Генштабу рос. армії, з 1911 – нач. Військ.-топограф. школи. Брав активну участь

у житті укр. громади Петербурга. Навесні 1917 одним із перших генералів рос. армії прибув до Києва і зголосився до служби у Збройних силах України. 1917 Українською Центральною Радою призначений нач. Гол. геодезичної управи. З 1919 – чл. Ради Військ. міністерства УНР, з 1920 – генерал-поручник, здійснював зв'язок Головного Отамана С. Петлюри з Галицькою армією, очолював комісію УНР в Проскуріві для вирішення подальшої долі роззброєних у травні 1920 частин Червоної Української галицької армії. Після інтернування Армії УНР в Польщі перебував у Кракові, працював в астрономічній обсерваторній станції Ягеллонського ун-ту. Під час Великодніх свят 1923 організував урочистий парад кінногірського дивізіону генерала О. Алмазова у Лобзові (передмістя Кракова). Останні роки працював у Варшавському бюро мір і ваг, вів гравіметричні спостереження у Гдині, Картузах, Варшаві. Помер і похований у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КОВАЛЬСЬКИЙ МИКОЛА (1885–28.12. 1944) – укр. громад. і політ. діяч. Родом з Волині. Чл. Революційної української партії, пізніше – Укр. дем. рад. партії. З квітня 1917 входив до складу Української Центральної Ради. 1918–20 К. очолював Департамент Держ. контролю УНР. В еміграції жив у Польщі. Під час Другої світової війни 1939–45 співпрацював з укр. рухом Опору, за що був заарештований гітлерівцями. Загинув у фашистському концтаборі Дахау (Німеччина).

КОВЕНКО МИХАЙЛО (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періоду укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. За фахом інженер. Належав до Укр. СДПР, згодом – до Української партії соціалістів-самостійників. У грудні 1917 – січні 1918 К. сформував із нац. свідомої молоді 20 сотень Вільного козацтва, що знаходились у підпорядкуванні Української Центральної Ради. В січні 1918 призначений військ. комендантом Києва. Заарештував у будинку УЦР групу членів «лівої» фракції УПСР (М. Полоз, М. Михайличенко, А. Сіверо-Одоевський, М. Шумський та ін.), яка у змові з рос. більшовиками готувала держ. переворот з метою усунення від влади УЦР. У січні-лютому 1918 курені Вільного козацтва під командуванням К. брали участь у ліквідації інспірованого більшовиками антиурядового виступу на заводі «Арсенал» і вели тяжкі оборонні бої проти рад. військ на підступах до Києва та в самому місті. У період Директорії УНР К. очолював Верховну слідчу комісію по боротьбі з контрреволюцією. 1919 редагував газ. «Україна» в Кам'янці-Подільському. З 1920 жив в еміграції в Румунії. Подальша його доля невідома.

КОВНІР СТЕПАН (Стефан) ДЕМ'ЯНОВИЧ (1695–1786) – видатний укр. будівничий. Н. у с.

Гвоздові на Київщині. Кріпаком працював у *Києво-Печерській лаврі*, де і навчився будівельної справи. Створені К. в стилі українського бароко споруди – пекарні (Ковнівівський корпус) (1744–72), дзвіниці на Ближніх (1759–63) і Дальніх (1754–61; проект І. Григоровича-Барського) печерах у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац (1752–56; за ін. дан., 1754–58) у Києві, церква Антонія і Феодосія та дзвіниці у Василькові (1756–59), дзвіниця Києво-Братського монастиря на Подолі (1756–59), Троїцька церква в Китаївській пустині поблизу Києва (1763–67) та ін.

КОВПАК СИДІР АРТЕМОВИЧ (26.5.(7.6). 1887–11.12.1967) – укр. рад. військ. і держ. діяч, ген.-майор (з 1943). Н. у с. Котельві на Полтавщині. Учасник Першої світової війни. 1918–19 К. очолив партизанський загін, боровся проти денікінців, пізніше у складі Червоної Армії – з військами П. Врангеля. 1921–26 – військ. комісар у ряді міст Катеринославщини (Великий Товмак, Павлоград, Кривий Ріг та ін.). 1937–41 – голова Путивльського міськвиконкому Сумської обл. Під час *радянсько-німецької війни 1941–45* К. – командир Путивльського партизанського загону, пізніше – з'єднання партизан. 1941–42 з'єднання К. здійснило рейди по Сумській, Курській і Брянській обл., 1942–43 – рейд у Правобережну Україну, 1943 – Карпатський рейд. Під час пересування у Карпатах коваляків вели бої з формуваннями Укр. нар. самооборони та частинами УПА. 1944 з'єднання перейменовано н 1-шу укр. партизанську дивізію ім. С. Ковпака (ком. П. Вершигора). З 1946 К. – депутат Верховної Ради УРСР, міністр оборони УРСР. 1947–67 – заступник голови Верховної Ради УРСР, з квітня 1967 – чл. Президії Верховної Ради УРСР. Автор книги «Від Путивля до Карпат».

КОДАК – фортеця на правому березі Дніпра на протилежності Кодяцького порогу (див. *Дніпрові пороги*). Збудована польськ. урядом у липні 1635 з метою ізолювати Запоріжжя від України і перешкодити втечі селян на Запорізьку Січ. К. будувався під керівн. франц. інженера Г. Л. де Боплана. Залога К. складалася з 200 нім. найманців-драгунів на чолі з франц. офіцером Ж. Маріоном. У серпні 1635 запорожці під проводом гетьмана *І. Сулими* зруйнували К. 1639 К. був відбудований і залога збільшена до 600 найманців. Восени 1648 К. за наказом *Б. Хмельницького* було захоплено козац. загonom під командуванням полк. *М. Нестеренка* і перетворено на опорний пункт укр. армії. За гетьмана *Мазепи* К. був сторожовим постом. 1711 за умовами Прутського мирного договору 1711 К. разом з ін. фортецями на пд. України був зруйнований. 1734–75 К. – козацька слобода, центр Кодяцької паланки (див. *Паланка*). Наприк. 18 ст. К. перейменовано

на с. Старі Кодаки (тепер у межах м. Дніпропетровська). Руїни К. збереглися до наших днів.

КОЖУХОВ – більшовицький концтабір не-далеко від Москви. Весною 1920 до К. було ув'язнено бл. 250 старшин і стрільців *Української галицької армії*, зокрема ген. *О. Микитку* і ген. *Г. Цірица*. На поч. липня 1920 з табору було вивезено у напрямку Мурманська 217 галицьких старшин. Подальша їхня доля невідома.

КОЗАК ІВАН (8.8.1891 – 27.12.1978) – укр. військ. і громад. діяч, сотник УГА. Н. у Галичині. Вивчав право у Львів., Празькому, Краківському ун-тах, згодом працював в Угневі (тепер Сокальського р-ну Львів. обл.). Під час *Першої світової війни 1914–18* мобілізований в австр. армію. 1918–19 К. – організатор і командант польової жандармерії УГА. В лютому 1920 К., перебуваючи у складі УГА, змушений приєднатися до Червоної армії і деякий час служити в *Червоній Українській галицькій армії*. На поч. квітня 1920 К. на чолі Запасного Куреня разом з кінним полком ЧУГА (ком. *К. Шепарович*) першими у повному бойовому складі перейшли на бік Армії УНР. Командував Херсонською дивізією, згодом з групою *А. Кравса* відступив на тер. Чехо-Словаччини. 1923–26 – командант табору для інтернованих вояків УГА в *Йозефові* (Чехо-Словаччина). У міжвоєн. час жив у *Галичині*, де активно займався громад. діяльністю. 1949 емігрував до США. Брав участь у заснуванні Об'єднання укр. вояків в Америці, деякий час віце-президент орг-ції. Очолював громад. комітет із спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні. Помер у Нью-Йорку. Залишив спогади.

КОЗАК МАМАЙ – традиційна назва найпопулярнішої нар. картини у 17–19 ст. в Україні. На картині найчастіше зображувалась постать козака-бандуриста, поруч з яким – кінь, прив'язаний до списа, і дерево, на гілках якого розвішано зброю. Спільною для всіх цих картин є постать козака, що сидить, підібгавши ноги. На деяких картинах К.М. намальований на фоні різних сцен – козаки готують їжу, полюють або б'ються з ворогами. Під зображенням, зазвичай, розміщено віршований напис, в якому говориться про добрі справи козака. Ім'я Мамай не пов'язане з конкретною особою, а є прізвиськом запорожця, який став символом усього козацтва. Найбільшого поширення сюжет набув на Лівобережній Україні та Київщині. Найдавніша картина К. М. датована 1642 (Харківський музей образотворчого мист.). Першими творцями картин були мандрівні художники, які побували на Запоріжжі. Малювали на полотні, стінах будинків, хатніх дверях, скринях, шафах, кахлях, посуді тощо. До образу К. М. часто зверталися митці і в пізніші часи: Т. Шевченко, І. Репін, Г. Нарбут,

М. Бутович, С. Васильківський – в образотворчому мист., М. Куліш, О. Ільченко – в літ. творах. Художники і літератори створили узагальнений образ нар. героя, захисника покритвджених, борця за волю України.

КОЗАР ПAVЛО ANTOHOVIЧ (12.2.1898 – квітень 1944) – укр. історик, археолог, краєзнавець, публіцист, педагог. Н. у с. Широке Катеринославської губ. (нині Солонянський р-н Дніпропетровської обл.). Закінчив соціально-іст. ф-т Дніпропетровського ін-ту нар. освіти (1926). 1926–29 – аспірант Катеринославської (згодом Дніпропетровської) наук.-дослід. кафедри українознавства. Працював під керівництвом акад. *Д. Яворницького*. 1929 захистив працю «Крайовий музей та його завдання». Одночасно 1925–31 – зав. іст.-археол. відділом Дніпропетровського істор. музею. Чл. Дніпропетр. наук. т-ва. 1926–30 – інспектор охорони пам'яток матеріальної культури Подніпровського краю. 1927–30 брав активну участь у роботі комплексної наук. археол. експедиції на Дніпрельстані, очолював окрему археол. партію. У 1930-х був тричі заарештований органами НКВД і засланий до м. Арчади (Донецька обл.), де викладав у школі. 1941–43 під час нім. окупації завідував відділом просвіти Дніпропетр. обл. управи, очолював кафедру історії України Дніпропетр. ун-ту, був директором Дніпропетровського іст. музею. Восени 1943 виїхав до Польщі, де і помер. Автор праць «Археологічні дослідження на Дніпрельстані» (1929), «Лоцмани Дніпрових порогів: Історичний нарис» (опубліковано 1996) та ін.

О. Юркова (Київ).

КОЗАЦТВО – збірна назва козаків в Україні і в порубіжних державах. 1) У 15 – 1-й пол. 17 ст. – військ.-пром. стан, який проживав на укр. землях у складі Польськ. королівства і Великого кн. Лит. (з 1569 – *Речі Посполитої*). Термін «козак» уперше згадується в Початковій монгольській хроніці 1240, куди перейшов із тюркських мов у значенні «схильний до завоювання». У 14 ст. фігурує в дописі до зб. житій святих «Синаксар» (1308) та у словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303) у значенні «страж», «конвоїр». Первісне слово «козак» вживалося на означення вільних людей, які населяли південноукр. степи. Існувало кілька шляхів формування К. Його попередником було слов'янське нас. басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра (літописні «бродники»), яке займалося госп. діяльністю у цих регіонах і мало демократичну військ. орг-цію. З посиленням нац. і соц. гноблення іноземних феодалів значна частина укр. селян та міщан утікала в малозаселені прикордонні райони й поповнювала ряди К. За Дніпрові пороги спрямовувалася хвиля т. зв. уходників – сезонних здобувачів, окремі з яких осе-

лялися в степу з метою його госп. освоєння. Ряди К. поповнювала і укр. шляхта, що втратила свої маєтності. На процес формування К. значний вплив мав зовн. фактор. З часу утворення *Кримського ханства* (1449) до кінця 15 ст. на укр. землі було вчинено більше 40 нападів, зокрема на *Поділля* – 31, на Руське воєводство – 9, на Волинь – 7, на Київщину – 4, на Белзьке воєводство – 2. Внаслідок цих нападів, окремі з яких носили характер великих військ. походів, було частково або повністю спустошено окремі міста і регіони, захоплено у полон бл. 220 тис. осіб (при загальній чис. нас. укр. земель бл. 3,7 млн чол.). У 16 – 1-й пол. 17 ст. демографічні втрати від набігів становили 653 тис. осіб. Для захисту від татар.-тур. агресії у пониззі Дніпра на пд. від Дніпрових порогів була створена військ.-політ. організація *Запорізька Січ*. Перша писемна згадка про укр. козаків міститься у хроніці М. Бельського від 1489. 1-ше укріплення бл. 1552 (за ін. дан., 1554–55, 1556) збудував на дніпровському острові Мала Хортиця *Д. Вишневецький* (див. *Запорізька Січ*). Польсько-лит. держ. адм. залучала козаків до оборони кордонів Речі Посполитої. Протягом 16 ст. сформувалася 2-га категорія К. – городове К. Його організаторами були прикордонні старости: черкаський – О. Дашкевич, С. Полозович, хмельницький – П. Лянцкоронський, барський – Б. Претвич, магнати С. Зборовський, Д. Вишневецький, Б. Ружинський. Король *Сигізмунд II Август* грамотою від 5.6.1572 започаткував практику внесення козаків у спец. список, що визначав козац. статус – реєстр. Козаки, вписані у реєстр, отримали назву «реєстрових козаків». 1578 кількість реєстрового К. зросла до 500. Королівський універсал від 25.7.1590 збільшував реєстр до 1 тис. козаків. Військ. влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирали за згодою уряду. Орг-ційно реєстрове К. складалося з 6 полків (1625) – Білоцерківського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Чигиринського, що поділялися на сотні. У 1-й пол. 17 ст. кількість реєстрових козаків зростала: 1619 – 1 тис., 1625 – 6 тис., 1631 – 8 тис. чол. Укр. К. брало активну участь у повстаннях під проводом *К. Косинського*, *С. Наливайка*, *Т. Федоровича* (Трясила), *Д. Гуні*, *П. Павлюка*, *Я. Острянина*. 1638 польськ. урядом запроваджено «Ординацію війська Запорізького реєстрового» (див. «*Ординація 1638*»), яка скасовувала ін-т гетьмана. Над реєстровцями владу перейняв польськ. комісар. Більша частина К., що не була внесена до реєстру (виписні козаки), опинилася під загрозою закріпачення. У 16–18 ст. окремі магнати в Україні утримували власне військо, що складалося з надвірних козаків. 2) Привілейований стан нас., сформований в Україні у роки *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657*. Під час воен. дій проти шляхетської Речі Посполитої відбувало-

ся масове покозачення укр. селян і міщан. Політ. лад *Гетьманщини* успадкував традиційні форми козац. військ.-тер. устрою – полки і сотні. Територіально держава *Б. Хмельницького* поділялася на 16 полків (в окремі періоди їхня кількість сягала 22). Запорізька Січ становила окрему військ.-адм. одиницю. У період *Руїни* укр. К. було розмежоване кордонами іноз. держав – Московії, Речі Посполитої та Османської імперії. Поступово моск. уряд встановив контроль над виборами гетьмана та призначенням козац. старшини на посади, втручався у внутр. справи Гетьманщини. Виступ К. на боці *І. Мазени* у роки Пн. війни 1700–21 викликав хвилю масових репресивних заходів з боку рос. самодержавства. За наказом *Петра I* було знищено гетьманську столицю *Батурина* (1708) та зруйновано *Чортомлицьку Січ* (1709). Після поразки у *Полтавській битві 1709* частина укр. козаків емігрувала за кордон, де обрала гетьманом *П. Орлика*. Окрему категорію К. творили козаки-підпомічники, в обов'язки яких входило спорядження одного козака для військ. служби від 2–3-х дворів. Еконо. незалежний козак, що виконував військ. службу називався виборним (див. *Вибірні козаки*). Остаточно поділ козаків на виборних і підпомічників проведений рос. урядом 1734–36. Намагаючись посилити контроль над К., як осн. осередком опозиційного руху за цілковиту укр. державність, рос. уряд створив у Гетьманщині *Малоросійську колегію* (1722) і заборонив вибори гетьмана. З 1734 до 1750 у Лівобережній Україні діяло *Правління Гетьманського Уряду*. Черговий наступ на права К. відбувся у роки правління гетьмана *К. Розумовського*. Прагнувши до уніфікації держ. управл., Катерина II 10.11.1764 ліквідувала ін-т гетьманства. Влада у *Лівобережній Україні* перейшла до президента Малорос. колегії *П. Рум'янцева*. У травні 1775 військо рос. генерала *П.Текелі* зруйнувало Запорізьку Січ.

У *Правобережній Україні*, яка за умовами «вічного миру» 1686 відійшла до Речі Посполитої, в 80-ті 17 ст. було відновлено реєстрове К. На цій тер. існували *Корсунський*, *Брацлавський* і *Білоцерківський* (Фастівський) полки, які очолював наказний гетьман. Нас. полків підлягало юрисдикції польськ. адм. Рішенням сейму 1699 козацькі полки на Правобережжі було ліквідовано, але К. продовжувало існувати надалі до 1714. У серед. 17 ст. К. сформувалося на території *Слобідської України*, де існувало 5 полків: *Острогозький*, *Сумський*, *Охтирський*, *Харківський*, *Балаклівський*. 28.7.1765 *слобідське К.* за наказом Катерини II було ліквідоване. 3) Наприк. 18 – на поч. 20 ст. – стан вільних сільськ. виробників, наближених до становища держ. селян, що користувався обмеженими правами і привілеями. Близько 5 тис. запорізьких козаків після зруйнування Січі (1775) переселилися на тер. Туреччини і утворили *задунайське К.* (див.

Задунайська Січ). Ін. частина була розселена на тер. Банату в Австр. монархії (банатське К.). В останній чверті 18 ст. козац. старшина у Лівобережній Україні була зрівняна у правах з рос. дворянством. Козаків було залучено до військ. служби, частину зведено до становища вільних селян, інших – покріпачено. Під час рос.-тур. війни 1787–91 царський уряд розпочав орг-цію *Чорномор. козац. війська*. Понад 15 тис. чорномор. К. брало участь у бойових діях. Окремі козаки отримали землі у басейні Пд. Бугу і Дністра (бузьке К., див. *Бузьке козацьке військо*). 1792 рос. уряд переселив Чорномор. Козац. Військо (бл. 25 тис. чол.) на землі т.зв. Чорномор. прикордонної лінії, яка проходила правим берегом р. Кубані. Кубанське К. заснувало 40 курінних селищ. У роки рос.-тур. війни 1828–29 на Кубань переселилася також частина *задунайського К.*, яка в травні 1928 на чолі з *Й. Гладким* перейшла під владу Рос. імперії. З них було сформовано *Азовське козацьке військо*. 4) Військ. стан у Моск. державі, зосереджений переважно на її кордонах або в р-нах активної рос. колонізації. Найбільш численним було донське К., яке утворилося у 15 ст. з місцевого населення і переселенців з тер. Моск. держави й укр. земель. Донські козаки часто взаємодіяли із запорізьким К. у боротьбі з експансією Османської імперії й Кримського ханства. 1632 між ними укладено угоду про взаємодопомогу. Спільними силами обох козац. загонів було взято тур. фортецю Азов, яка перебувала в руках козаків з 1637 до 1642 (див. «*Азовське сидіння*»). З листами до Донського війська звертався 1649 і 1650 гетьман *Б. Хмельницький*, у 1668 – *І. Брюховецький*, згодом – кош. отаман *І. Сірко*. Запорожці брали активну участь у виступах донських козаків під проводом *С. Разіна* (1670–71), *К. Булавіна* (1707–09), *О. Пугачова* (1773–75). 1671 донське К. склало присягу моск. цареві, а 1775 рештки автономії було скасовано указом Катерини II. У 18 ст. зросла кількість укр. переселенців на Дон. За переписом 1782, за донськими станицями рахувалося 7456 укр. дворів. У 1-й пол. 19 ст. зі «станичних малоросіян» сформовано 4 задонські станиці. Переважно з донських козаків утворилось *Уральське* і *Терське К.*, серед яких була значна кількість українців. У 1-й пол. 18–19 ст. створено нові козац. війська, що перебували під контролем рос. уряду (Астраханське – 1750, Оренбурзьке – 1755, Сибірське – 1808, Кавказьке – 1832, Забайкальське – 1851, Амурське – 1858, Семиреченське – 1867, Уссурійське – 1889). К. становило у рос. регулярній армії окремі кінні підрозділи, які нерідко виконували поліційні функції. 5) Укр. регулярні військ. частини під час укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 та *Другої світової війни 1939–45*. Найбільш численними були укр. добровільні частини, що утворилися на поч. 1917 і відображали укр. козац. традицію – *Вільне К.* В Україні у складі

Червоної армії діяли підрозділи *Червоного К. України* під командуванням *В. Примакова*. Із встановленням рад. влади в Україні і в Росії К. як стан було скасовано. У роки Другої світової війни 1939–45 в Червоній армії були сформовані козаці з'єднання під командуванням ген. П. Белова, Л. Доватора, І. Плієва. Рос. козацькі військ. частини воювали також на боці гітлерівської Німеччини. Орг-ційно вони підпорядковувалися командуванню Рос. Визвол. Армії (РОА) та корпусу ген. Н. Краснова. 6) Т-ва козаків в еміграції після 1920. політ. орієнтацією поділялися на кілька груп: самостійників, федералістів і монархістів. Найбільш активними були козаки-самостійники (Вільнокозацький рух, Козачий нар. рух – Вільне К.), на чолі яких стояли *І. Гнілорібов*, *М. Фролов*, *І. Білий*, *В. Глазков*. Вони відстоювали ідею створення окремої суверенної федеративної держави – Козаччини. Друковані органи цих т-в: двомовні «Вольное казачество» – «Вільне козацтво», «Казачья жизнь» – «Козаче життя». 7) Громад. т-ва нащадків укр. козаків. Утворилися у 2-й пол. 1980-х у багатьох обл. України. Сучасне укр. К. стоїть на засадах відродження козац. традицій, збереження та відновлення пам'яток укр. історії та культури. Гетьманами укр. К. обиралися *В. Чорновіл* і *В. Мулява*. Укр. козац. т-ва беруть активну участь у громад.-політ. і культ. житті держави.

О. Мазур (Львів).

КОЗАЦЬКА РАДА (січова рада, військ. рада) – орган козац. управління, що існував на Запорізькій Січі, в реєстровому козац. війську та у *Гетьманщині* у 16–18 ст. К.р. була вищим законодавчим, адм. і судовим органом Запорізької Січі. Рішення ради вважалося думкою всього війська і було обов'язковим до виконання кожним членом козац. т-ва. На К.р. розглядалися питання внутр. і зовн. політики, проводились вибори військ. старшини, поділ земель і угідь, покарання злочинців, що вчинили найтяжчі злочини та ін. К.р. збиралася у встановлені дні року. У 18 ст., у часи *Нової Січі*, це були: 1 січня – Новий рік, 2-й або 3-й день Великодня та 1 жовтня – Св. Покрови (храмове свято Запорізької Січі). Крім того, це робилося в будь-який день на вимогу козац. т-ва чи «сіроми». На К.р. могли бути присутніми всі козаки. Скликала рада кош. отаманом і відбувалась згідно з давніми звичаями, її учасники утворювали широке коло, в центрі якого розміщувалась козац. старшина: кош. отаман, обозний, писар, осавули та ін. Особливу роль відігравали осавули, які були посередниками між радою і старшиною. Формального головування не проводилось. Свою волю козаки виявляли голосними вигуками та підкиданням шапок. Крім К. р. всього Запорізького Коша, існували також курінні та паланкові ради. Перші з них відбулися у випадках, коли козац. старшина не вважала

за потрібне скликати загальну К. р. (таємні та термінові справи, що вимагали негайного вирішення, прикордонні суперечки, орг-ція незначних воєн. походів тощо). Інколи перед загальними К. р. відбувалися старшинські ради. В компетенції паланкових К. р. був розгляд дрібних справ, гол. чином межових суперечок. У реєстровому козац. війську також скликалися загальні, полкові та сотенні К. р. їхня компетенція була дуже обмеженою. Прийняті ними рішення затверджувались польським урядом, що викликало незадоволення козаків: К. р. відбувалися в різних місцях. З поч. 17 ст. ними найчастіше були урочище *Маслів Став* на Київщині, місто *Корсунь*, *Канів*, *Переяслав*. Під час воєн. походів та нар. повстань К. р. відбувалися у військ. таборах. В останньому випадку, крім козаків, участь у їхньому проведенні брали представники міщанства, селянства та православне духовенство. Інколи скликалися ради *городових козаків окремих міст* (зокрема, рада козаків м. *Канева* під час *Жмайла повстання 1625*). К. р., скликані без згоди кош. отамана чи гетьмана, вважались незаконними. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657* К. р. вважалася вищим законодавчим органом Української гетьманської держави (див. *Генеральна військова рада*). На одній із них 1648 було обрано гетьманом *Б. Хмельницького* і вирішено розпочати повстання проти Польщі. Однак внаслідок зміцнення влади гетьмана значення К. р. поступово зменшувалося, скликали їх дедалі рідше, а найважливіші питання розглядалися на старшинських радах. Спробу реформування К. р. і перетворення її на представницький орган всієї України здійснив гетьман *І. Виговський*. Він запропонував надати всім полкам рівне представництво, на раду стали з'являтися тільки старшина і по 10 козаків від кожного полку. Однак дана реформа не була проведена. Найвідомішими К. р. цього часу були *Переяславська рада 1654* та *Чорна рада 1663* в Ніжині. У зв'язку з подальшими обмеженнями царським урядом прав і вольностей Гетьманщини в К. р. стали брати участь представники царського уряду, які часто диктували раді свою волю. У 18 ст. в Гетьманщині К. р. набула лише характеру *урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, призначеного царським урядом*.

У Правобережній Україні, що внаслідок укладення *Андрусівського перемир'я 1667* перейшла під владу Польщі, рішенням польськ. сейму козацтво було ліквідоване, і тільки після його відновлення у 1680-х К. р. знову почали скликатися. Найчастіше це відбувалося у *Фастові*, *Корсуні* чи *Каневі*. Значення цих рад було незначним і мало локальний характер.

Р. Шуст (Львів).

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – військ. та адм. керівний склад *Запорізької Січі*, реєстрового козац-

тва, Гетьманщини, а також *Слобідської України*. Зародження К.с. розпочалося разом з виникненням укр. козацтва наприк. 15 ст. Спочатку до її складу входили отамани-ватаги, що були керівниками перших козацьких загонів. Повного орг-ційного оформлення К.с. набула в період створення Запорізької Січі. Кількість К.с. була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. До складу К.с. входили: військ. старшина – *кош. отаман, військ. суддя, військ. осавул, військ. писар* та курінні отамани; військ. служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, *військ. пушкар, підпушкар, гармаш, військ. товмач, військ. шафарі, підшафар, кантаржій та канцеляристи*; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. У період ведення воєн. дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу військ. старшини. До К.с. на Запоріжжі належали т. зв. батьки, сивоусі діди – колишні військові старшини, які залишили свої посади через хворобу або за старість. Старшину обирали на військ. козац. раді за участю всього козацтва.

К.с. існувала у реєстровому козац. війську, що було створене 1572. На чолі *реєстрових козаків* стояв *гетьман*, якого обирали за погодженням з королівським урядом на загальній військ. раді. Першим гетьманом реєстрового війська вважається шляхтич Я. Бадовський. До реєстрової К.с. належали: 2, а згодом 4 осавули, обозний, військ. суддя, військ. писар, полковники та сотники. В різні часи кількість полковників та сотників була неоднаковою, що залежало від кількості реєстру (1625–30 було 6 полковників і 60 сотників). Усі представники К.с. складали присягу на вірність королеві і зобов'язувалися нести військ. повинність, за що реєстровим козакам надавалися значні права та привілеї, які, втім, постійно обмежувалися. 1625 було введено посаду регіментаря, що був заст. коронного гетьмана і видав реєстровим козац. військом. Після придушення нац.-визвол. повстань 1637–38 сейм Речі Посполитої ухвалив Ординацію Війська Запорізького, що перебуває на службі у Речі Посполитій (див. «*Ординація 1638*»), згідно з якою було ліквідовано посаду гетьмана, а його функції передавалися урядовому комісарові. Посади К.с., вищі від сотника, надалі могли обіймати тільки представники польськ. та колонізованої шляхти.

Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657*, в процесі формування нац. державності, К.с. стала виконувати функції апарату держ. влади. З введенням нового адм.-тер. поділу України на полки та сотні відбулася ієрархічна диференціація К.с. на генеральну, полкову та сотенну старшину. Найвищий рівень держ. адм. посідала *генеральна старшина*, що складалася з найближ-

чого оточення гетьмана і виконувала роль уряду Української Держави (див. *Гетьманщина*). До її складу входили: *генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, 2 генеральних осавули, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний*. Права К.с. систематично обмежувалися. Так, згідно з указом *Петра I* від 1721, право призначати генеральну старшину було передано Колегії іноз. справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів, призначала полковників та сотників. Це привело до фактичного скасування принципу виборності К.с.

Військ. та цивільною адм. полків в Україні у 1-й пол. 17–18 ст. була полкова К.с. Очолював її полковник. Крім нього до цієї категорії К.с. належали полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. Формально представники полкової К.с. повинні були обиратися на полкових військ. радах, але часто їх призначали гетьмани за погодженням з царськими комісарами. З 1722 до 1727 К.с. фактично призначала *Малоросійська колегія*. До сотенної К.с. належали: сотник, сотенний отаман, писар, осавул та хорунжий. Найнижчою ланкою К.с. були міські й сільські (курінні) отамани. Представники К.с., виконуючи свої функції, користувалися т. зв. ранговими маєтностями, прибутки від яких були платнею за старшинські посади. Одночасно окремі представники К.с. одержували платню і від царського уряду, що передбачалося *Березневими статтями 1654, Переяславськими статтями 1659, Московськими статтями 1665* та ін. міждерж. актами, укладеними між урядами Гетьманщини і Моск. держави. Після остаточної ліквідації держ. прав України царський уряд 1785 скасував К.с. у Гетьманщині як окремих сусп. стан (ще раніше це було зроблено в *Слобідській Україні* – 1765 та на Запоріжжі – 1775). Деяка частина старшини була зрівняна у правах з рос. дворянством.

Р. Шуст (Львів).

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО – сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість яких виникла в Запорізькій Січі. Запорізька Січ як військ.-політ. утвір розвивалася на підставі своєрідних традицій і звичаїв. Вона мала свій військ. та адм.-тер. поділ: 38 військ. куренів і 5–8 тер. паланок, а також оригінальну систему органів управління їх 3-х ступенів: військ. нач., військ. чиновники, похідні та паланкові нач. Вся військ. старшина обиралася *Ген. військовою радою* на 1 рік кожного 1-го січня. На підставі тих само звичаїв і традицій чітко регламентувалися права і обов'язки старшин. Норми К.п. стверджували ті сусп. відносини, що склалися серед козацтва, закріплювали військ.-адм. орг-цію

Січі, встановлювали правила військ. дій, діяльність судових органів, порядок землекористування, укладення договорів, визначали види злочинів і покарань. К.п. визнавалося іноз. держ., а козаки всіляко захищали його, побоюючись, що писане право може обмежити козацькі вольності. Із Запорізької Січі звичаєві норми в 16–17 ст. поширювалися по всій Україні. Великого значення К.п. набуло після укладення *Березневих статей 1654*, за якими царський уряд офіційно визнав силу «попередніх прав». Гетьман і старшина, виносячи ті чи інші рішення або даючи вказівки судам, посилалися на суди, норми К.п. і практику, що склалася. Норми К.п. є в «*Правах, за якими судиться малоросійський народ*» (1743), «*Екстракті малоросійських прав*» (1767) та ін. законодавчих збірниках. Архівні матеріали 18 – 1-ї пол. 19 ст. свідчать, що протягом цього часу в *Лівобережній Україні* ще діяли окремі норми. Норми К.п. склали основу правової системи Гетьманщини, що проіснувала до 1840–42.

В. Кульчицький (Львів).

КОЗАЦЬКИЙ ЗАГІН ім. ГОНТИ – укр. військ. частина під командуванням *А. Долуда*, яка 13.11.1918 прибула до Львова з *Наддніпрянської України* на допомогу *Українській галицькій армії*. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 загін брав участь у боях за Львів та у воєнних діях УГА на північ від міста. З квітня 1919 загоном командував *І. Климкевич*. У серпні 1919 К.з. ім. Гонти у складі Десятої (Янівської) бригади УГА наступав на Київ.

КОЗАЧЕНКО АНТОН ІВАНОВИЧ (2.8.1900 – 15.1.1962) – укр. та рос. історик, бібліограф, книгознавець. Учень *Д. Багалія*. Н. у м. Гадяч (нині Полтавської обл.). 1919 закінчив полтавську гімназію. 1919 став студентом харківського ін-ту. Мобілізований до Добровольчої армії *А. Денікіна*, з 1920 – у Червоній армії. Після демобілізації закінчив Полтавський ІНО (1924). Викладав у школах, працював в місц. архіві, завідував дитячим будинком. 1925–34 – наук. співробітник, голова бібліограф. комісії Харківського наук.-досл. ін-ту укр. культури ім. *Д. Багалія*. Вчений секретар, голова Центр. бюро статистики друку (1925–28), зав. ред.-бібліогр. відділом (1928–30) Укр. книжкової палати. З 1930 – доцент, вчений бібліограф Всеукр. ін-ту марксизму-ленінізму, проф. Харківського ІНО, з 1931 – проф. Ін-ту червоної професури, наук. співробітник НДІ Т. Шевченка при ВУАН. З 1934 працював у Москві в Центр. музеї народів СРСР та НДІ національностей при ЦВК СРСР. 1936–39 – проф. Всесоюзного комуністичного ун-ту журналістики ім. «Правди». З 1939 – зав. кафедрою історії СРСР, декан іст. ф-ту Моск. обл. пед. ін-ту, зав. кафедрою історії СРСР Вищої школи профспілкового руху. Автор бл. 70 праць з історії України та Росії, книгознавства, бібліографії, джерелознав-

ства, історіографії, зокрема: «Десять років книжкової продукції Радянської України: Історично-статистичний начерк» (1929), «Минуле книги на Україні: Історичний нарис» (1930), «Українська культура. Її минулина й сучасність» (1931), «Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией» (1954).

О. Юркова (Київ).

КОЗЕЛЕЦЬКА РАДА 1662 – старшинська рада, скликана за наказом гетьмана Я. Сомка в квітні 1662 у м. Козельці (тепер Чернігівська обл.). На думку деяких дослідників, К.р. була таємною, бо на ній були присутні лише полковники зі своїми найближчими помічниками. На раді, що проходила 14.4, порушувалося питання про орг-цію оборони України і про обрання нового гетьмана. Внаслідок заперечень єпископа Мефодія вибори не відбулись. 16.4.1662 на повторній раді гетьманом України було одностайно проголошено *Я. Сомка*. Проте моск. уряд, невдоволений незалежною політикою новообраного гетьмана, використовуючи умови *Переяславських статей 1659*, не затвердив рішення К.р. і на *Чорній раді 1663* підтримав кандидатуру *І. Брюховецького*.

М. Пасічник (Львів).

КОЗЛОВСЬКА ВАЛЕРІЯ ЄВГЕНІВНА (20.6.1889 – 6.5.1956) – укр. археолог і музейник. Н. у с. Буримка Чернігівської губ. Вищу освіту здобула на київ. Вищих жіночих курсах (1915). Проводила археол. дослідження під керівництвом *В. Хвойки*. Після його смерті (1914) зайняла посаду зав. археол. відділом міськ. музею (згодом перетворений на Археологічний музей ВУАН), де нею було зібрано і упорядковано бл. 50 тис. експонатів. К. була співробітником (деякий час була вченим секретарем) ВУАК при ВУАН, а також ученим секретарем мист. секції ВУАН. Провела 44 розвідки та розкопів. 1933 звільнена з обох посад «як ідеологічно ворожий елемент». Залишила бл. 40 наук. праць із дослідження *трипільської культури*, ранніх слов'ян та князівської доби у зб. «Коротке звітлення ВУАК за 1925–26 роки» (1926–27), «Чернігів і північне Лівобережжя» (1928), статті про *Е. Штерна* та *Д. Щербаківського*. Редагувала зб. «Трипільська культура на Україні» (1926) та «Хроніка археології та мистецтва» (1930–31). Проілюструвала низку дитячих казок та ін. книжок. Під час війни працювала у Львівському археол. музеї (1943) та Ін-ті археол. у Гохштедті (1944–45). З 1945 мешкала в таборах УНРРА в Ашаффенбурзі, Мюнхені (Варнер-Казерне) та старечому будинку ІРО в Розенгаймі (Піонір-Казерне). 1950 виїхала до США. Дійсний член археол. групи УВАН та НТШ. Померла у Ютіці (шт. Нью-Йорк, США).

С. Білокінь (Київ).

КОЗЛОВСЬКИЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ

(11(24).3.1900 – 21.12.1993) – видатний укр. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1940). Н. у с. Мар'янівка (тепер Гребінківського р-ну Київської обл.). Деякий час співав у церк. хорі Києво-Печерської лаври. Згодом вступив до трупи Нар. дому. 1917 за рекомендацією *О. Кошиця* вступив до Муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка. 1919–24 К. перебував на військ. службі, брав участь у виставах Полтавського пересувного муз.-драм. театру. 1924 запрошений солістом до трупи Харківського оперного театру, 1925 – до Свердловського. Протягом 1926–54 тріумфально виступав на сцені Большого театру в Москві. 1938–41 був організатором і художнім керівником концертного ансамблю опери в Москві. Мав надзвичайно красивий голос ніжного тембру і великого діапазону, досяг вершин оперного та камерного співу. К. створив мистецьки досконалі сценічні образи, серед яких: Левко, Петро («Утоплена» і «Наталка Полтавка» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Фауст («Фауст» Гуно), Альфред, Герцог («Травіата», «Ріголетто» Верді), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та ін. К. був видатним інтерпретатором романсів М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, М. Глінки, камерних творів Л. Бетховена, Ф. Ліста, П. Чайковського, Ф. Шуберта, Р. Шумана та ін. Протягом усієї творчої діяльності активно пропагував укр. вокальне мистецтво. З великою емоційністю, легкістю і теплотою виконував романси, нар. пісні, колядки, зокрема пісні в обробці М. Лисенка «Без тебе Олесю», «Ой джигуне, джигуне», «Ой важу я, важу», «Ой на гору козак воду носить»; Я. Стеценка «Зоре моя вечірняя»; Л. Ревуцького «Засвітали козаченьки»; романси М. Лисенка («Огни горять», «Мені однаково» на слова Т. Шевченка), М. Леонтовича, С. Людкевича та ін. К. ніколи не поривав зв'язків з Україною. Майже щороку виступав з концертними програмами на батьківщині. Великі зусилля докладав до розвитку муз. мист. в Україні, зокрема у рідному селі заснував дитячу музичну школу. Помер у Москві.

КОЗУБОВСЬКИЙ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ

(5.8.1895 – 1938) – укр. археолог, музеєзнавець, бібліограф, краєзнавець. Н. на Волині. 1915 закінчив Смоленський учительський ін-т. Під час Першої світової війни – командир ескадрону 16-го гусарського полку. 1918–20 командував більшовицькими партизанськими загонами на Поліссі та Волині. 1921–25 – викладач шкіл та педкурсів у Слуцьку (Білорусь), Овручі, Коростені. З 1923 – співробітник Волинського музею. 1924–29 – засновник і директор Коростенського краєзнавчого музею. З 1926 р. за дорученням Всеукр. археол. комітету самостійно проводив археол. розкопки на

Коростенщині та на Пд. Бузі. Досліджував поселення доби міді-бронзи та городищ і курганних поховань Київ. Русі. Фундатор і секретар Коростенського наук. т-ва. З 1929 – директор Одеської держ. бібліотеки. 1933–34 – вчений секретар ВУАН. 1934–38 – директор Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР, одночасно у січні – травні 1934 – в.о. директора Іст.-археограф. ін-ту ВУАН. Організовував археол. експедиції на Чернігівщині, Черкащині, в Ольвії і на Перекопі. 1938 заарештований, звинувачений у контрреволюц. діяльності, розстріляний. Автор праць «Коростенський окружний музей краєзнавства» (1925), «Записки про дослід. археол. коло м. Коростеня року 1925» (1926), «Археологічні дослідження на тер. Богесу 1930–1932: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралу» (1933), «Стоянки родових громад на поліських дюнах» (1934), «Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки (середній басейн р. Буга)» (1935) та ін.

О. Юркова (Київ).

КОЗЬМА ОЛЕКСАНДР (1860 – р. см. невід.) –

укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914–18 – полковник, ком. інженерного полку рос. армії. Влітку і восени 1917 брав активну участь у українізації військ. фронтних частин, формуванні укр. війська. З листопада 1917 – нач. відділу зв'язку *Українського генерального військового комітету* УЦР в Києві. У січні-лютому 1918 К. як старшина Запорізької дивізії воював на більшовицькому фронті. З березня 1918 – командир інженерного полку, корпусний інженер Запорізького корпусу у Харкові. У добу *Директорії УНР* призначений пом. нач. техн. військ Армії УНР. В грудні 1919 – травні 1920 – учасник 1-го Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Деякий час виконував обов'язки інспектора військ. електротехн. шкіл. З 1921 перебував у складі інтернованих частин укр. армії у Каліші. В 1920-х став організатором системи таборової освіти, був викладачем Станічної гімназії ім. Т. Шевченка до її закриття 1937.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КОЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА – приватний

навч. заклад у Києві, заснований 1871 *Г. Галаганом* у пам'ять про свого померлого сина Павла. Загальна вартість земель у Полтавській і Чернігівській губ., подарованих Г. на утримання колегії, складала 275 тис. крб., що на той час становило величезну суму. Ансамбль колегії складався з п'яти споруд, реконструйованих 1780 архітектором О. Шілле. Навч. заклад був розрахований на навчання і проживання в інтернаті 70 вихованців. Учні приймалися з усіх укр. земель, у т.ч. з тих, що перебували у складі Австро-Угорської імперії –

Галичини, Буковини і Закарпаття. Наук.-метод. піклування над колегією здійснював Київ. ун-т. У колегії у різний час викладали І. Нечипоренко (1879–90 – директор колегії), І. Анненський (1890–93 – директор закладу), П. Житецький, *М. Мурашко, М. Пимоненко, В. Науменко, З. Архімович* та ін. Колегія виховала плеяду визначних учених, юристів, медиків, літераторів. Серед них: *В. Липський, А. Кримський, Н. Котляревський, В. Грабар, М. Максимейко, А. Ливицький, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Зеров, О. Богомолец, Д. Петрушевський, Й. Петрушевський* та ін. 1885 і 1886 в бібліотеці К.П.Г. тривалий час працював *І. Франко*. 1920 колегію перетворено на «трудоу школу».

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – процес докорінної перебудови аграрного сектора, ініційований більшовицьким керівництвом наприк. 1920-х. Передбачав перетворення дрібних індивідуальних госп. на колективні підприємства (колгоспи) для встановлення цілковитого контролю держави за с.-г. виробництвом і використання його ресурсів та потенціалу для модернізації всього господарства. У більшовицькій моделі побудови соціалізму в одній країні домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в тому, щоб дати необхідну кількість хліба для експорту, зростаючих пром. центрів і армії, а також забезпечити пром. необхідною кількістю робочих рук і техн. сировиною. Допомогти вирішити ці завдання могла кооперація, яка була звичною, традиційною формою сел. співпраці ще з дореволюційних часів. Рішення 15-го з'їзду більшовицької партії (1927) формально передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації. Принципова зміна орієнтирів почалася після поїздки Й. Сталіна до Сибіру і життя надзвичайних заходів під час заготівлі хліба у лютому 1928. «Уральсько-сибірський» метод заготівель базувався на принципі самообкладання, з допомогою якого село фактично розколювалось за майновою ознакою. Сталін і його оточення були переконані в тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25–30 млн індивідуальних сел. госп., а на 200–300 тис. колгоспів. На цьому ґрунті визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних сел. госп., а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати у залежності від держ. структур. Восени 1928 в Україні було колективізовано лише 4% селянського землекористування. Переходом до політики суцільної колективізації 1929 покладено початок кардинальним змінам у с. г. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Основну протидію цей процес викликав з боку заможного селянства,

що отримало назву «куркулів». Тому колективізація супроводжувалася «політикою ліквідації куркульства як класу». Перша хвиля розкуркулення прокотилася Україною у січні–березні 1930 і охопила 309 р-нів, де налічувалося 2524 тис. сел. господарств. За станом на 10 березня під розкуркулення підпало 61 887 господарств, тобто 2,5%. Селянство чинило опір сталінській політиці: на селі лише з січня до червня 1930 зареєстровано 1500 тер. актів проти представників рад. влади. У Херсонському, Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Чернігівському, Одеському, Дніпропетровському округах відбулися збройні виступи селян. За деякими підрахунками, 1930 в Україні кількість учасників сел. повстань перевищила 40 тис. Збагнувши, що ситуація може стати некерованою, Сталін 2.3.1930 у «Правді» опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», в якій у «перегінах» процесу колективізації звинуватив місц. владу. Почався масовий вихід селян із колгоспів. За сто днів після публікації статті з колгоспів України вийшло 1594 тис. госп. У відповідь на це – тих, хто виходив із колгоспів й повертався до індивідуального господарювання, чекали підвищені податки, їм відводилися гірші землі, не поверталися худоба і реманент, а колгоспникам держава гарантувала пільги та кредити. Восени 1930 у колгоспах залишилося менше 1/3 сел. дворів (виходили переважно середняцькі господарства). Однак уже у вересні 1930 ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа «Про колективізацію», відповідно до якого Україна мала подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 в основному закінчити суцільну колективізацію. Ще швидшими темпами і жорстокішими методами проводилося «розкуркулення». Протягом 1930 з України було депортовано майже 75 тис. сел. родин, а до червня 1931 – 23,5 тис. (за роки колективізації було експропрійовано понад 200 тис. сел. госп.). У грудні 1932 було введено «внутрішній паспорт», що фактично не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки «куркулям», але й бідним селянам. Це рішення офіційної влади практично знову закріпачувало селянина. 1932 колгоспи об'єднували майже 70% сел. госп., 80% посівних площ республіки. 1937 в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів. За привабливим, на перший погляд, фасадом колгоспного ладу на початку 1930-х визрівала жахлива трагедія – спустошливий голод, жертвами якого стали мільйони укр. селян. Форсовані темпи колективізації та переважно адм. методи її здійснення призвели до катастрофічних наслідків – дезорганізації та деградації с.-г. сектора на поч. 1930-х. За період 1929–32 в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – на 33,3%, свиней – на 62,3, овець – на 74%. Річний валовий збір зернових культур в СРСР 1933 і 1934 становив пересічно

680 млн ц (найнижчі показники після голодного 1921). 1933 Сталін, намагаючись уникнути екон. катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації та від безконтрольного вилучення зерна, безрозмірної продрозверстки. За таких умов колгоспи поступово почали виходити з кризи. 1933 з України поставки зерна державі сягнули 317 млн п хліба, 1935 – 462 млн, а 1937 – 496 млн п. 1935 у містах було скасовано карткову систему (запроваджена 1928). Головним наслідком колективізації став індустріальний стрибок, за який заплачено жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

О. Бойко (Ніжин).

КОЛЕНДА ГАВРИЇЛ (Коленда; бл. 1606–1674) – митрополит Київ., Галицький і всієї Русі греко-католицької (уніатської) церкви (1655–74). Н. на Віленщині у шляхет. родині, навчався у м. Брунсберг (Сх. Пруссія; 1627–30), згодом – у Відні (1633–36) та Римі (1636–39). Після закінчення навчання був обраний архимандритом василіянського монастиря у Березвечі, а 1652 став коад'ютором полоцької архієпархії. З 1655 – адміністратор Київ. уніатської митрополії. 1665 призначений Ватиканом митрополитом Київським, проте затверджений польськ. королем Яном II Казимиром тільки після укладення Андрусівського перемир'я 1667. Намагався впорядкувати церковне життя, зміцнити чернецтво тощо. Похований у Полоцьку.

Р. Шуст (Львів).

КОЛЕССА ОЛЕКСАНДР (12(24).4.1867 – 23.5.1945) – укр. літературознавець, мовознавець, громадсько-політ. діяч, дійсний чл. НТШ (з 1899). Н. у с. Ходовичах Стрийського повіту (тепер Львівська обл.). Брат Ф. Колесси. Був доцентом (з 1895) і професором Львівського ун-ту (1898–1918). Належав до Української національно-демократичної партії. 1907–18 був депутатом австр. парламенту, на засіданнях якого послідовно відстоював інтереси укр. нас. Галичини в шкільництві та вищій освіті. К. був співзасновником і заст. голови Загальної української ради у Відні. 1921 К. очолював дипломатичну місію Західноукраїнської Народної Республіки у Римі. З 1921 і до кінця життя жив і працював у Празі. 1923–39 – проф. Карлового ун-ту, заступник голови чесько-укр. к-ту (голова – Я. Бідло). К. надавав стипендії укр. студентам для навчання у Чехо-Словаччині, був одним із засновників Українського вільного університету, його професором і кількаразовим ректором (1921–22, 1925–28, 1935–37, 1943–44). Досліджував пам'ятки давньоукр. писемності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки 12–16 ст.», 1923–25), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українсь-

кого фольклору», 1927), вивчав іст. укр. мови («Погляди на історію української мови», 1924), проблеми укр. літературознавства («Погляд на сучасний стан історії розслідувань української літератури», 1901), нову укр. літ. (творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича). Автор пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати» (1889).

КОЛЕССА ФІЛАРЕТ (17.7.1871 – 3.3.1947) – видатний укр. фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець, дійсн. чл. НТШ (з 1909), ВУАН (з 1929). Брат О. Колесси. Основоположник укр. етнограф. музикознавства. Н. у с. Татарське (тепер с. Піщане Львівської обл.). 1891–92 навчався у Віденському ун-ті в А. Брукнера. 1896 закінчив Львівський ун-т. Викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора. В різні часи працював з І. Франком, М. Лисенком, Лесею Українкою. 1918 захистив дисертацію у Віденському ун-ті та отримав учений ступінь доктора філології. Досліджував ритміку укр. нар. пісень, народні пісні Галичини, Волині, Лемківщини. З 1939 – проф. Львівського ун-ту, директор держ. музею етнографії у Львові (з 1940), керівник львів. відділу Ін-ту мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії наук УРСР (з 1940). Учасник міжнар. конгресів фольклористів, музикознавців і філологів (Прага, Варшава, Відень, Антверпен). Помер і похований у Львові. Основні праці: «Огляд українсько-руської народної поезії» (1905), «Ритміка українських народних пісень» (1906–07), «Мелодії українських народних дум» (1910–13), «Наверстування і характерні признаки українських народних мелодій» (1913–14), «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і походження голосін» (1920–21), «Про генезу українських народних дум» (1921), «Народні пісні з південного Підкарпаття» (1923), «Речитативні форми в українській народній поезії» (1925), «Українські народні пісні на переломі 17–18 вв.» (1928), «Народні пісні з галицької Лемківщини» (1929), «Українська усна словесність» (1938), «Народні пісенні мелодії українського Закарпаття» (1946). Автор хорових творів і обробок укр. нар. пісень («Вулиця», «Обжинки», «Гагілки», «Шкільний співаник» 1925). Залишив у рукописі «Історію української етнографії».

О. Рибак (Львів).

КОЛИМА – річка на пн. сх. РРФСР (Якутська АРСР, Магаданська обл.), довж. 2129 км, пл. басейну 643 тис. кв. км. В басейні К. на поч. 1930-х була розміщена група концтаборів, які входили в систему «Дальстрою». До 1955 в цих таборах перебувало 3,5 млн в'язнів, серед яких значна частина українців.

КОЛІВЩИНА – велике нац.-визвол. повстання проти польськ. гніту в Правобережній Україні

1768. К. стала найвищим етапом гайдамацького руху. Назва К. походить, мабуть, від слів «кіл» (був зброєю частини повстанців) або «колот», «колій». У лютому 1768 під тиском рос. уряду польськ. король С. Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками віруючих православної і протестантської церков. Значна частина польськ. шляхти була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу Рос. імперії у м. Барі на Поділлі вона створила Барську конфедерацію 1768. Конфедерати почали катувати і грабувати укр. нас., руйнувати православні церкви й монастирі на Київщині, Поділлі та Волині. Для боротьби з конфедератами рос. уряд послав на православну Україну військо. Серед укр. нас. поширилася чутка, що цариця Катерина II видала «Золоту грамоту» із закликом знищувати польську шляхту. Все це стало безпосереднім приводом до розгортання гайдамацького повстання на Правобережжі. Навесні 1768 в урочищі Холодний Яр під Чигирином запорізький козак М. Залізняк зібрав загін повстанців, які обрали його козац. полковником. 26.6(6.7) гайдамацький загін вирушив у похід. Повстанське військо здобуло Жаботин, Смілу, Черкаси, Богуслав, Канів, Лисянку. Сили повстанців швидко зростали. На поч. червня 1768 повстанське військо наблизилося до Умані, яка належала магнатові С. Потоцькому. Проти гайдамаків М. Залізняк шляхта вислала полк найвірніших козаків на чолі з уманським сотником І. Гонтою. Проте І. Гонта із козаками перейшов на бік повсталих і 9(20).6.1768 розпочав наступ на Умань. Після здобуття 10(21).6. Умані повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М. Залізняка гетьманом і кн. смілянським, а І. Гонту – полковником і кн. уманським.

У червні-липні 1768 на Правобережжі діяло бл. 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками М. Швачкою, А. Журбою, С. Неживим, П. Тараном, С. Лепехою, І. Бондаренком, Я. Релятеєм, Н. Москалем та ін. Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну та Запоріжжя. В цих умовах рос. і польськ. уряди вирішили об'єднати зусилля. У 2-й пол. червня 1768 рос. війська разом із польськ. армією розпочали каральні акції проти гайдамаків. 26.6(7.7).1768 рос. частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли. Решту гайдамацьких загонів було розбито в боях. Остаточо повстання було придушено тільки в квітні-травні 1769. Польські каральні війська з надзвичайною жорстокістю розправлялися з повстанцями. Найбільше повстанців було страчено у містечку Кодні поблизу Житомира (бл. 3 тис. чол.) і в с. Сербах поблизу Могилева-Подільського (бл. 2 тис. чол.). Після жахливих тор-

тур у с. Сербах І. Гонта був страчений. М. Залізняк та ін. учасників повстання – жителів Лівобережної України і Запоріжжя – Київ. губ. канцелярія засудила до тілесного покарання і до заслання на каторжні роботи до Нерчинська. Події К. та справедлива боротьба гайдамаків відіграли значну роль у формуванні нац. свідомості укр. народу. К. присвятив один з найвидатніших своїх творів – поему «Гайдамаки» Т. Шевченко.

М. Сом (Львів).

КОЛУХ ДМИТРО (бл. 1882 – бл. 1937) – укр. громад. і держ. діяч. Н. у Россоші Воронежської губернії. До 1917 був активним організатором споживчої кооперації в Україні. 1913 взяв участь в 2-му Всерос. кооперативному конгресі в Києві, на якому запропонував створити Український кооперативний союз. 1917–20 очолював правління Дніпро-союзу (головну установу Союзу кооперативних спілок України). З лютого до квітня 1918 – міністр харчових справ УНР в уряді В. Голубовича. З 1920 – заст. голови правління Вукоопспілки і голова Кооптаху, деякий час очолював Укрзовнішторг. 1931 заарештований органами НКВД у справі «Українського національного центру» і засланий в Середню Азію, де і помер.

КОЛЛАРД ЮРІЙ (2.1.1875 – 3.1.1951) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Морачів на Полтавщині. За фахом інженер-технолог. На поч. 20 ст. К. разом з Д. Антоновичем, М. Русовим, Б. Камінським, П. Андрієвським, О. Коваленком та ін. став співзасновником Революційної української партії. З 1917 належав до Української партії соціалістів-самостійників. У період Української Центральної Ради очолював управл. залізниць на Поліссі, в добу Директорії УНР – управитель міністерства шляхів. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, Польщі й Німеччині. Помер в Агсбургу (Німеччина). Автор мемуарів «3 юнацьких років» (1930), «Спогади з минулого» (1931) та ін.

КОЛОГРИВИЙ ГРИГОРІЙ (р. н. невід. – бл. 1790) – укр. військ. діяч, військ. осавул. Походив із козац. роду на Глухівщині. 1750 гостро виступив проти перебування рос. військ в Україні. У промові, виголошеній 1768 у Запоріжжі, К. підкреслював, що велика справа побудови незалежної Укр. держави, розпочата Б. Хмельницьким, була зруйнована через чвари серед його наступників.

КОЛОДА (велика маца) – одиниця міри сипких тіл (зерна, солі тощо) і меду в Україні у 14–17 ст. Поділялася на 8 півмірків (осьмачок), 16 мац. Місткість К. не була сталою. Найпоширеніша у вжитку т. зв. львівська К. дорівнювала бл. 310 л. Медова К. містила 10–12 відер.

Я. Ісаєвич (Львів).

КОЛОДЗІНСЬКИЙ МИХАЙЛО (псевд. Кум, Гузар; 26.7.1902 – 18.3.1939) – визначний укр. військ. діяч, чл. УВО і ОУН, полковник «Карпатської Січі», верховний командант (із серед. березня 1939) Збройних сил Карпатської України. Н. у Поточиських Городенківського повіту в Галичині. В серед. 1920-х – активний учасник укр. молодіжного нац. руху в *Зх. Україні*, провідний член Союзу української націоналістичної молоді. В лютому 1929 затверджений полк. *Є. Коновальцем* військ. референтом першої Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ. У січні 1932 заарештований у Львові польськ. поліцією за виступ перед молоддю з лекцією «Націоналісти і військове виховання» і більше року перебував в ув'язненні. В листопаді 1938 К. очолив Ген. штаб «Карпатської Січі», який під його керівництвом розробив план створення Збройних сил Карпатської України. В серед. березня 1939 К. після від'їзду полк. *С. Єфремова* очолив Збройні сили Карпатської України. Командував воен. операціями укр. військ проти угор. загарбників на підступах до Хусту і під час оборони столиці. Загинув у ході одного з боїв з переважаючими силами ворога під Буштином. Автор праць з військ. теорії: «Українська військова доктрина» та «Военне положення і стратегічне значення Закарпаття».

КОЛОМАН (Кальман Книжник; бл. 1068 – 3.2.1116) – король Угорщини (з 1095). Походив з династії Арпадів. 1112 з метою встановлення дружніх відносин із *Київ. державою* одружився з Євфимією – дочкою *Володимира Мономаха*. Зміцнив королівську владу. Вів війни з Венецією. Втручався в міжусобну боротьбу укр. князів, захопив частину Закарпаття. 1099 К. зробив спробу загарбати *Галичину*, але був розгромлений військами кн. Володаря і Василька Ростиславичів у битві біля м. Перемишля. Розширив тер. Угорщини, приєднавши Хорватію (разом з Далмацією; унія 1102). Виконав письмовий звіт угорських законів.

КОЛОМАН (бл. 1207–1241) – син угор. короля *Андрія II*, зять кн. сандомирського і краківського *Лешка Білого*, кн. галицький (1214–19). 1214 внаслідок угоди в Спіші між Андрієм II і Лешком Білим К. був проголошений королем Галичини, яку окупували угор. й польські війська. 1219 галичани підняли повстання проти угор. загарбників і запросили на престол новгородського князя *Мстислава Мстиславича Удатного* (див. *Галицьке повстання 1221*). 23.5.1221 об'єднані сили *Данила Романовича Галицького* і *Мстислава Удатного* розбили угорські війська під командуванням К. біля Галича. К. потрапив у полон і був відправлений до м. Торчеськ.

КОЛОМАЦЬКА РАДА 1687 – козац. рада, що відбувалася 25.7.1687 над р. Коломаком (ліва при-

тока Ворскли) на кордоні *Гетьманщини*. На К. р., яка відбувалася в оточеному з усіх боків моск. військами під командуванням кн. В. Голицина таборі, було позбавлено гетьманської булави *І. Самойловича*. Гетьманом Лівобережної України рада обрала генерального осавула *І. Мазену*. На К. р. між представниками моск. уряду і козац. старшиною було укладено *Коломацькі статті 1687*.

М. Сом (Львів).

КОЛОМАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ 1723 (Коломацькі чолобитні) – два звернення козац. старшини до рос. імператора *Петра I*, складені влітку 1723 у військ. таборі над р. Коломаком і вручені царю канцеляристом Іваном Романовичем. У К. п. козац. старшина домагалася відновлення держ. прав України, ліквідації *Малоросійської колегії* і дозволу обрати нового гетьмана. У відповідь на К. п. рос. уряд наказав заарештувати і ув'язнити в Петропавлівській фортеці наказного гетьмана *П. Полуботка*, полк. *Д. Апостола*, генерального бунчужного *Я. Лизогуба*, генерального осавула *В. Жураховського*, управителя Генеральної військ. канцелярії *Д. Володковського* та ін. старшин.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 – міждерж. договір, укладений 25.7.1687 на р. Коломаку (тепер Харківська обл.) між новообраним гетьманом України *І. Мазепою* й козац. старшиною, з одного боку, та моск. царями Іваном і Петром та царицею Софією – з ін. Договір складався з 22 пунктів (статей). В основі К. с. лежали попередні укр.-моск. договори, затверджені козац. радами при обранні гетьманів *Д. Многогрішного* та *І. Самойловича*. К. с. повторювали, з деякими змінами, текст *Глухівських статей 1669* та містили кілька нових пунктів. Статті декларативно підтверджували козац. права і привілеї, зберігали 30-тис. реєстрове козац. військо та компанійські полки. Однак деякі зміни попередніх гетьманських статей і нові пункти К. с. (18–22) значно обмежували політ. права гетьмана та укр. уряду. Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалась наглядати і доносити на гетьмана царському уряду. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військ. землями. Гетьманському уряду заборонялось підтримувати дипломат. відносини з іноз. державами. Гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці – Батурині – розміщувався полк моск. стрільців. У ст. 19 договору перед гетьманом і старшиною ставилось питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою і ліквідацію нац. окремішності укр. народу. К. с. стали наступним кроком на шляху подальшого обмеження держ. прав України.

М. Сом (Львів).

КОЛОСОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1886 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, підполковник армії УНР. У березні 1918 К. очолював відділ розвідки Українського Генеральського військового штабу. 1919 К. радник делегації УНР на *Парижській мирній конференції 1919–20*. 1919–20 – військ. аташе УНР у Франції. Автор статей на військ. тематику.

КОЛПАК ОПАНАС (р. н. невід. – після 1786) – кошовий отаман Запорізької Січі. З 1745 перебував на Запоріжжі, згодом – полковник Орельської паланки. 1771 К., беручи участь у рос.-тур. війні 1768–74, здобув на чолі козац. полку Кафу (тепер Феодосія). К. доклав багато зусиль для колонізації Пд. України.

КОЛЬ ЙОГАН ГЕОРГ (28.4.1808 – 28.10.1878) – нім. мандрівник, географ і письменник. Н. у м. Бремені. Закінчив місцеву гімназію, навчався в Геттінгенському та Гейдельберзькому ун-тах. Після смерті батька змушений залишити ун-т, з 1830 працював домашнім учителем та вихователем по дворянських маєтках у Латвії (в Курляндії). Подорожував Прибалтикою, Росією, Україною. 1838–54 жив у Дрездені, 1854–57 – у США, 1857–78 – у Бремені. Об'їхав за цей час майже всі країни Європи і частину Пн. Америки. На основі зібраного матеріалу і власних спостережень опублікував низку книжок з географії та краєзнавства, в яких розповів про економіку, іст. минуле, зовн. вигляд міст, освіту, торгівлю різних країн. Головні праці: «Німецько-російські Остзейські провінції», «Історія відкриття Америки» (1861), «Народи Європи» (1868) та ін. Залишив один із найкращих у 19 ст. опис подорожей Україною, опублікований в книжках «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841). У них автор вмістив багаті відомості про природні умови, економіку і культуру України, захоплено змалював побут і звичаї, відзначив красу і багатство укр. іст. пісень та дум, підкреслив етнічну єдність народу на всіх укр. землях (Наддніпрянина, Галичина, Буковина, Закарпаття), висловив віру у велике майбутнє укр. нації. В описі подано основні відомості з іст. України 11–18 ст., відзначено наявність багатьох рукописних літописів і хронік з описом минулого України, дано високу оцінку анонімному твору «Історія Русів» та «Історії Малої Росії» *Д. Бантиш-Каменського*.

Ф. Стеблій (Львів).

КОЛУБОВСЬКИЙ ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ (7.10.1863 – 1929) – іст. укр. та рос. філософії, бібліограф. Н. у Глухові Чернігівської губ. 1887 закінчив іст.-філол. ф-т Петербурзького ун-ту. З 1892 відряджений до імп. Публічної бібліотеки, з 1893 – діловод Ради попечительства імп. Марії

Олександрівни щодо сліпих, з 1904 – секретар редакції «Журнала Міністерства народного просвещения». Не раз бував на міжнародних конференціях і з'їздах у справах сліпих, зокрема як офіц. представник уряду. Викладав педагогіку та психологію у жіночій гімназії *Е. Шаффе* (1895–1901). 1918–20 – директор Колегії Павла Галагана. Проф. Ніжинського ІНО. Дав перший повний і закінчений нарис історії рос. філософії (з укр. матеріалами) як додаток до рос. перекладу «Истории новой философии в сжатом очерке» *Ф. Ібєрвега* та *М. Гейнце* (1890; вид. 2-ге: 1898–99). Залишив бібліографічні огляди праць *С. Гогоцького* та *П. Юркевича* (1894–98). Статті з історії рос. філософії та педагогіки в «Енциклопедичному словнику» Брокгауза–Ефрона. Помер у Ніжині.

С. Білокінь (Київ).

КОЛЬБЕРГ ОСКАР (22.2.1814 – 3.6.1890) – польськ. етнограф, фольклорист і композитор, чл.-кор. Краківської академії наук. Н. в м. Пшисусі (Польща). Вивчав культуру і побут поляків та ін. слов'янських народів. Помер у Кракові. Автор багатотомної етнографічної серії «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці» (тт. 1–23, 1857–90). У його наук. спадщині важливе місце посідають праці з етнографії українців: «Покуття» (тт. 1–4, 1882–89), «Холмщина» (тт. 1–2, 1890–91), «Перемишльщина» (1891), «Волинь» (1907), «Білорусь-Полісся» (1968), «Русь Карпатська» (1970). Ці праці увійшли до повного зібрання творів вченого, виданого в Польщі у 1960–80-х.

Ф. Стеблій (Львів).

КОМІТЕТ ОХОРОНИ РЕСПУБЛІКИ – крайовий орган, сформований лідерами УПСР і УСДРП 22.3.1919 у Кам'янці-Подільському і проголошений вищим органом держ. влади в Україні. В серед. березня 1919 лідери політ. опозиції до тодішнього курсу *Директорії УНР*, спрямованого на укладення союзницького договору з Антантою та формування єдиного антибільшовицького фронту, переїхали до Кам'янця-Подільського. Тут 21–22.3. на міжпарт. нараді керівників соц. партій було створено КОР, до складу якого увійшли по два представники від ЦК УПСР, ЦК УСДРП, Кам'янецької трудової ради і Козацької ради кам'янецької залози, а саме: *В. Чехівський* (голова, УСДРП – незалежні), *А. Стешенко* (тов. голови, УПСР), *І. Лизанівський* (УПСР), *Іс. Мазепа* (УСДРП), *І. Романенко* (УСДРП), *М. Ткаченко* (УСДРП – незалежні), *Є. Малик* (секретар), *Волошин* (від Трудової ради), *Грищенко* (УПСР), *Казимирів*, *Свистун*, КОР видав звернення, в якому вимагав негайно припинити переговори Директорії УНР з франц. командуванням в Одесі; водночас комітет виступив за проведення переговорів з більшовицьким урядом Украї-

ни за умови визнання раднаркомом України і Росії самостійності і незалежності УСРР; гарантування легального існування укр. соц. партій, виведення рос. військ з України, створення нового уряду України на 2-му всеукр. з'їзді Рад робітничих і сел. депутатів. КОР закликав всіх громадян дотримуватися спокою і виконувати всі розпорядження КОР. Діяльність к-ту фактично стала спробою здійснити держ. переворот на території, яку контролювала Директорія УНР. Не отримавши підтримки ні в держ., ні в політ. колах і не маючи змоги контролювати ситуацію, 27.3.1919 комітет офіційно оголосив свою самоліквідацію. Всіх членів КОР, які були заарештовані отаманом Хомодовським, згодом за наказом С. Петлюри звільнено.

І. Підкова (Львів).

КОМНЕЗАМИ (Комітети неможливого селянства, КНС) – класові орг-ції неможливого селянства, які діяли в УСРР 1920–33. Гол. зміст політики більшовиків був спрямований на розкол села за майновою ознакою і надання штучних переваг біднішим верствам. Однак делегати 4-ї конференції КП(б)У (березень 1920) вказували, що рад. влада не може спиратися лише на бідноту (склала 15% сільськ. населення) і виступили проти відновлення комбідів. Констатували, що до укр. села не можна підходити з міркою Росії (схематичний поділ на «бідняка», «середняка» і «куркуля» відкидався із зазначенням, що в Україні є заможний господар, напівгосподар і елемент, який живе переважно на заробітки), конференція ухвалила компромісне рішення – до складу сел. комітетів включати неможливого середняка і назвати їх комітетами неможливого селянства – комнезамами. Створення КНС відбулось на підставі закону ВУЦВК від 9.5.1920, схваленого 4-м Всеукр. з'їздом рад. Правом вступу до КНС користувалась сільська біднота і середняки, земельний наділ яких не перевищував 3 дес. Ці групи селян звільнялися від продрозверстки. На відміну від комбідів, КНС утворювались на ширшій соціальній базі, вони не були органами держ. влади, проте брали на себе частину її функцій – допомагали сільськ. і волосним радам у здійсненні земельної та прод. політики. За їхнього сприяння Компартія поглиблювала соціальну напруженість на селі, методом «розкуркулення» придушувала «куркульський бандитизм», вилучала зерно і продовольство для відправки його до Росії. Протягом 1920 в Україні утворилося бл. 10,8 тис. сільськ., волосних і повітових КНС, які стали активними провідниками більшовицької політики на селі. За непу політики потреба у спеціфичних сел. політ. орг-ціях відпадала. Але прибічники КНС Х. Раковський та Г. Петровський домоглися прийняття у квітні 1921 ВУЦВК спец. закону, який закріплював за КНС повноваження, частково відібрані у конституційних органів влади – рад. Надаючи певну економічну свободу селян-

ству, парт. апарат не допускав будь-яких проявів політ. активності селян і самоврядування в укр. селі. За елементами самоврядування більшовики вбачали «петлюрівщину», тому провідна роль у житті села відводилася не радам, а КНС. КНС стали опорою парт. орг-цій на селі. Парт. органи слідували за складом КНС, позбавлялись від зайвої кількості середняків та пасивних членів. Восени 1921 була проведена масова кампанія «чистки», внаслідок якої кількість чл. КНС скоротилась майже вдвічі. Але з 1923 рад. керівництво зробило ставку на селянина-господаря, який мав піднести с. г. і справно платити податки державі. У цих умовах КНС почали втрачати вплив, оскільки ставали непотрібними. Декрет ВУЦВК і Раднаркомом від 16.11.1925 позбавив КНС адм. функцій. З орг-цій держ. значення КНС перетворились на суто громад. Останній спалах активності КНС припав на осінь 1932, коли КНС брали участь у колективізації. Із встановленням колгоспного ладу існування КНС стало нецільним і вони були ліквідовані постановою ВУЦВК від 8.3.1933.

О. Бойко (Київ).

КОМНІНИ – династія візант. імператорів (1057–59, 1081–1185). Рід К. походив з Комни (Мала Азія). Засновником династії був Ісаак I Комнін (1057–59), який захопив владу внаслідок заколоту малоазійської знаті. Незабаром зрісся влади на користь Константина X з роду Дук. Ін. представники: Олексій I К. (1081–1118); Іоанн II К. (1118–43); Мануїл I К. (1143–80); Олексій II К. (1180–83), К., спираючись на військ. і земельну аристократію, зуміли зміцнити внутрішньополіт. становище імперії. Проводили активну зовн. політику. Зупинили наступ печенігів і турків-сельджуків на Візантію, відвоювавши в останніх ряд обл. у Малій Азії. Розширили кордони імперії на сх. і пн. зх., встановивши суверенітет над Сербією, Угорщиною і Антіохійськими князівствами. Зуміли придушити повстання на Кіпрі, Криті, в Трапезунді. За правління К. нормани 1185 здобули Фесалоніки і загрожували Константинополю. Останній імператор з дин. К. – Андронік I К. (1183–85) – двоюрідний брат Олексія II К., якого він 1183 вбив, щоб захопити владу, був скинутий з престолу внаслідок змови малоазійської знаті і страчений. Влада у Візантії перейшла до рук династії Ангелів. У 13 ст., після утворення Латинської імперії (існувала 1204–61), правили дві інші гілки К.: одна в Трапезундській імперії (існувала 1204–1461; т. зв. «Великі К.»): ін. – в Епірському деспотаті (царстві, 1204–1337).

КОМПАН ОЛЕНА СТАНІСЛАВІВНА (19.3.1916 – 17.7.1986) – укр. історик, фахівець із соц.-екон. питань. Н. у Єнакієво. 1939 закінчила іст. ф-т Київ. ун-ту. З 1947 працювала в Ін-ті історії АН УРСР. 1950 захистила канд. дисертацію на тему

«Формування робітничого класу залізничної та металургійної промисловості Півдня України 80–90 рр. XIX ст.». З 1965 – доктор іст. наук (дисертація «Міста України в другій пол. 17 ст.»). Автор праць «Вплив визвольної війни укр. народу на розвиток антифеодального руху в Польщі» (1954), «Участь міського нас. у визвольній війні укр. народу, 1948–1654 рр.» (1954), «Єдність світового історичного процесу» (1966), «Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії» (1970). Виступала з ревізією теоретичних питань іст. процесу. Брала участь у русі шістдесятників. Активно працювала в УТОПІК, де займала виразну громад. позицію. Наказом по ін-ту від 12.9.1972 була звільнена, після чого діяла заборона на її виступи в пресі.

С. Білокінь (Київ).

КОМПАНЕВИЧ ВАРЛААМ (1779 – 1856) – укр. історик, книгознавець, палеограф, перекладач. Н. на Волині. В юнацькі роки вступив до чернечого ордену Св. Василя Великого. Освіту здобув у Христінополі та Замості. З метою навчання виїжджав за кордон. Належав до «монастирських кіл високоосвіченої галицької громадськості». 1822–42 – настоятель Онуфріївського монастиря у Львові, «прокуратор» чину Св. Василя Великого. Цікавився історією та мовами (церковнослов., давньоукр., лат.). Один із перших західноукр. археологів: 1810 цікавився розкопками у Плісненську («Відомість про Підгірці та василіянський монастир», 1838), досліджував кладовище Онуфріївського монастиря, шукаючи поховання кн. Лева Даниловича (церква Св. Онуфрія-пустельника і монастир оо. Василян, 1837), могилу Івана Федорова. Автор розвідок «Книга історії ордену Св. Василя Великого», «Отець Йосиф Шумлянський» (1841), «Підгірці» (1838), «Трубер і слов'янські друкарні» (1844). Підтримував зв'язки з В. Кукольником, Варфоломієм Копітаром, Миколою Рум'яцевим, Миколою Погодіним (збереглося листування). Багато сил віддав розбудові монастирів, комплектуванню бібліотек і архівів (зокрема Онуфріївського у Львові). 1832 на прохання львів. магістрату читав і тлумачив давні написи на камені у львів. ратуші. Допомігав М. Півочькому у перекладі «Хроніки м. Львов» Б. Зиморовича.

О. Антонович (Львів).

КОМПАНИЙСЬКІ ПОЛКИ – вільнонаймані («охотницькі») кінні полки у Гетьманщині, створені в 60–70-х 17 ст. гетьманським урядом. Виконували військ.-політ. функції, несли сторожову та розвідувальну службу, а також брали участь у військ. діях. Полки поділялись на сотні, сотні – на курені. На чолі стояв полковник і полкова старшина. Одночасно існувало 3–4 К. п. Полк налічував 1500–1800 козаків. Компанійці одержували від гетьманського уряду платню, продовольство, амуніцію.

КОМПУТИ – списки (реєстри) козац. війська, які були запроваджені після становлення Української гетьманської держави (див. *Гетьманщина*) під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. У К. подавалися відомості про майновий стан козаків, проходження ними військ. служби та ін. Укладалися полковими канцеляристами у вигляді перепису козац. дворів. К. мали значення правових актів, на підставі яких визначалася належність до козацтва як сусп. стану населення. Вперше К. було укладено 1654, а згодом 1666. У 18 ст. укладалися окремі К. значкового військ. т-ва, в які було внесено відомості про військ. та службові доручення козаків, що входили до його складу. К. були скасовані разом з ліквідацією царським урядом автономного устрою українських земель – 1765 – у *Слобідській Україні*, а у 80-х 18 ст. – у *Лівобережній Україні*.

КОМУЛОВИЧ ОЛЕКСАНДР (р. н. невід. – 1598) – ватиканський дипломат кін. 16 ст. Хорват за національністю. Був священиком, потім – папським легатом. Восени 1593 К., виконуючи дипломатичне доручення папи Климентія XIII, виїхав до Семигороду, Литви, Московії, Молдавії та на Запоріжжя з метою створити антитурецьку коаліцію європ. держав. На Запоріжжя не дістався. Навесні 1594 вів переговори на Поділлі з С. Наливайком про умови участі козац. військ у війні проти Туреччини.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КПЗУ) – створена в лютому 1919 на установчому з'їзді у Станіславі. До 1923 – Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ). Попередницею КПЗУ була Інтернаціональна революційна соціал-демократія (ІРСД) – нечисленна молодіжна орг-ція, що нелегально діяла в Галичині 1915–18. У заснуванні КПСГ взяла участь посланець з *Наддніпрянської України* – члени партії боротьбистів. Першим секретарем ЦК КПСГ було обрано колишнього боротьбиста К. Саврича (Максимович). Ін. центр формування КПСГ знаходився в УСРР, де в квітні 1920 було створено Галицький організаційний комітет КП(б)У (Галорком). 1919–20 КПСГ вважалася обл. орг-цією КП(б)У, але мала окреме представництво в Комінтерні. Під час короткого існування *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* партія вийшла з підпілля і діяла під назвою Комуністична партія Галичини (КПП).

Після остаточної окупації Галичини Польщею і підписання *Ризького мирного договору 1921* КП(б)У уклала в Москві угоду з Комуністичною робітничою партією Польщі, згідно з якою КПСГ мала входити до складу КРПП. Це спричинило розкол КПСГ на дві частини, одна з яких виступала за приєднання до КРПП («капеєрівці»), а інша – на чолі з О. Кріликом (Васильковим) – обстоювала

організаційну самостійність («васильківці»). Лише 1923, після ухвали Ради послів Антанти про анексію Галичини Польськ. державою, «васильківці» погодились на приєднання до КРПП на правах автономної частини. КПСГ поширила свою діяльність на Волинь, Холмщину, Підляшшя, частину Полісся і була перейменована на КПЗУ. КПЗУ була складовою частиною КРПП (з 1925 – Комуністична партія Польщі), але, маючи широку автономію, проводила свої з'їзди (1925, 1928, 1934), обирала ЦК і зберігала місце в Комінтерні у складі польськ. представництва, її членами, крім українців, були також поляки та євреї, які проживали в Зх. Україні. 1920-ті були часом зростання впливу КПЗУ, чому сприяли успіхи непу й українізації в УСРР. Партія діяла в підпіллі, проте під її впливом перебували й легальні орг-ції (1923–24 – *Українська соціал-демократична партія*, 1926–32 – *Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання – Сельроб*). Через легальні орг-ції КПЗУ брала участь у виборах і мала своє представництво в сеймі Польщі: Клуб УСДП (1924), Комуністичну польську фракцію (1924–27), Клуб Сельробу – єдності (1928–30). Комуністи керували діяльністю підпільних Комуністичної спілки молоді Зх. України і філіалу Міжнар. орг-ції допомоги революціонерам. Офіц. органом КПЗУ був журн. «Наша правда», що виходив у Берліні. Крім того, з ініціативи партії в різні роки видавалися газ. «Нове життя», «Світло», «Сельроб» та ін., журн. «Вікна», «Культура», «Нові шляхи».

Ідеологія КПЗУ 1920-х була близькою до націонал-комунізму – течії в комуністичному русі, що намагалася поєднати нац. інтереси з комуністичними ідеями. Єдиним шляхом до нац. і соціальне визволення західноукр. комуністи вважали соц. революцію в Польщі, яку спільно мали здійснити робітники і селяни всіх національностей. КПЗУ висувала гасло з'єднання всіх укр. земель в єдиній соц. державі – УСРР. 1927 більшість ЦК КПЗУ підтримала т. зв. «національний ухил» *О. Шумського* в КП(б)У. У відповідь тодішній ген. секретар ЦК КП(б)У *Л. Каганович* звинуватив керівництво КПЗУ в зраді. Партія розкололася на більшість («шумськістів») і меншість (прихильників Кагановича). Розкол охопив і Сельроб. 18.2.1928 більшість КПЗУ під проводом *О. Крілика* (Васильківа) і *Р. Кузьми* (Туряньського) була виключена з Комінтерну. До кін. 1928 у Зх. Україні існували дві ком. партії: КПЗУ-більшість («васильківці») і КПЗУ-меншість, яка користувалася підтримкою Москви. «Васильківці» відкрито виступали проти політики Сталіна і Кагановича з нац. питання, домагалися наповнення рад. укр. державності реальним змістом. Наприк. 1928 КПЗУ-більшість оголосила про саморозпуск, її лідери заявили про визнання своїх «помилко» і виїхали в УСРР. Незабаром усі вони стали жертвами сталінських репресій.

З кін. 1920-х почався занепад комуністичного руху в Зх. Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1933 частина населення, що стояла на радянськ. позиціях, відвернулася від комуністів. Нац. свідомі елементи виходили з КПЗУ, кількісно в ній стали переважати поляки і євреї. 1933 керівники КПЗУ *М. Заячківський* (Косар) і *Г. Іваненко* (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою «Української військової організації». Водночас репресували багатьох західноукр. комуністів, що перебували на рад. тер. Внаслідок цих подій кількість партії скоротилася з 4300 до 2600 членів. КПЗУ поступово перетворилася на партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх лавах і поборювала всі ін. політ. сили, зокрема соціал-демократів, називаючи їх «соціал-фашистами». Партія стала слухняним зрядом сталінської політики в Зх. Україні, хоча це не врятувало її від репресій. 1938 Виконком Комінтерну ухвалив постанову про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею – Компартії Зх. України і Зх. Білорусі. Приводом стало звинувачення, що нібито керівництво в цих партіях захопила фашистська агентура. Майже всі чл. КПЗУ, які опинилися на тер. СРСР, були репресовані.

Ю. Сливка (Львів).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (КПУ; до 1952 – Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) – частина Комуністичної партії Радянського Союзу, що об'єднувала осередки останньої в межах України, керувала всіма ділянками сусп. життя, посадаючи абсолютну владу. Ідеологічно КП(б)У ґрунтувалася на марксизмі-ленінізмі, проголошувала своєю метою побудову комуністичного суспільства. КПУ виникла з більшовицьких осередків Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що діяла в Україні. До революції 1917 вони не були об'єднані в окрему всеукр. орг-цію. Більшовики, як і всі інші рос. партії, не визнавали українців за окрему націю, вважаючи Україну органічною частиною Росії. Тому питання про створення окремої тер. орг-ції ніколи не ставили.

З поч. революції 1917 більшовицькі орг-ції України мали вплив тільки в індустріальних центрах. Ставлячись до укр. нац. революції байдуже, а часто вороже, більшовики трактували нац. рух як зовнішню щодо України колонізаторську силу. Але в місцевостях, де укр. нац. відродження розвивалося особливо бурхливо, окремі більшовицькі діячі поступово змінювали своє ставлення до цього сусп. процесу. Так стали на позиції самостійності України діячі РСДРП(б) *В. Шахрай* і *С. Мазлах* у Полтаві, *Ю. Лапчинський* і *М. Скрипник* – у Києві. З літа 1917 у більшовицьких орг-ціях України виникають тенденції до створення всеукр. більшовицького центру. Про це прийняв рішення 2.7.1917 Київ.

комітет більшовиків. У виділене комітетом оргбюро ввійшли *Г. Пятаков* (голова), *В. Затонський* та *І. Крейсберг*. Однак його не визнали більшовики пд.-сх. міст України. На поч. грудня 1917 обл. з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю ухвалив рішення про створення орг-ції «Соціал-демократія України» як складової частини РСДРП(б). Більшовицькі орг-ції України за вказівкою ЦК РСДРП(б) 11–12(24–25).12.1917 створили на противагу УЦР свій власний уряд УНР у Харкові. УЦР вони оголосили поза законом, розпочали проти неї війну. Раднарком РСФРР, підтримуючи харківський *Народний секретаріат*, теж вступив у війну проти *Української Центральної Ради*. Більшовицькі орг-ції пд.-сх. обл. України не визнавали навіть рад. уряду України і поборювали укр. державність, створюючи сепаратистські республіки (Донецько-Криворізьку, Одеську, Донську, Кримську). Проти цієї політики виступив Народний секретаріат, який спеціальною декларацією від 7.3.1918 засудив цей сепаратизм і оголосив усю тер. України в межах III і IV Універсалу УЦР неподільною державою. Під час перебування нім. військ на тер. України більшовики провели 18–20.4.1918 у Таганрозі парт. нараду більшовицьких орг-цій України, яка прийняла пропозицію *М. Скрипника* про утворення КП(б)У як самостійної партії, не зв'язаної з РКП(б), а також обрали оргбюро для скликання 1-го з'їзду КП(б)У на чолі з *Г. Пятаковим*. Таким чином, Таганрозька нарада оформила існування окремої більшовицької партії України. 1-й з'їзд КП(б)У, що відбувся 5–12.7.1918 в Москві (на ньому були представлені 4,4 тис. членів партії) під тиском ЦК РКП(б) і особисто *В. Леніна* скасував постанову Таганрозької наради і проголосив КП(б)У складовою частиною РКП(б), яка підпорядковується її ЦК. Проте в пресі було повідомлено про нібито самостійне існування КП(б)У з мотивів боротьби партії проти нім. військ в умовах *Берестейського миру 1918*. Як і на цьому з'їзді, на двох наступних точилася запекла боротьба між Київ. і Харківсько-Катеринославською групами більшовиків з питань тактики революції в Україні. В цілому КП(б)У не користувалася серед укр. нас. авторитетом, бо за своїм складом не була українською. На час 1-го з'їзду КП(б)У в партії було бл. 7% українців. У травні КП(б)У налічувала бл. 36 тис. членів, з яких 10 тис. припадало на Донбас, по 5 тис. – на Харків і Катеринослав. Донецькі робітники були в основному переселенцями з Росії. В сільськ. губерніях України більшість у парт. орг-ціях становили євреї. Далекими від укр. життя були й партійні працівники, прислані з ЦК ВКП(б). У період денікінської окупації України, як і в період перебування при владі гетьмана *П. Скоропадського*, більшовики діяли в підпіллі. 2.10.1919 ЦК РКП(б) ухвалив рішення про розпуск ЦК КП(б)У, а керівництво підпільною роботою в Україні було передано створеному Зафронтовому бюро КП(б)У.

Але й ця реорг-ція керівництва партії не допомогла налагодити широкі зв'язки з укр. суспільством. Після кожної невдалої спроби здобути підтримку місц. населення в КП(б)У виникали укр. нац. опозиції (*В. Шахрай*, *Ю. Лапчинський*, *боротьбисти*), що вимагали відокремлення КП(б)У в самостійну укр. партію. РКП(б) і рос. більшість у КП(б)У швидко їх ліквідували як ворожі прояви укр. націоналізму. КП(б)У відновила свою діяльність в Україні наприк. 1919 після остаточної окупації її військами РСФРР. У цей час політика більшовизму в Україні стала більш обережною в порівнянні з 1-ю пол. 1919. Було зроблено поступки в нац. і земельному питанні, у ставленні до селянства, однак КП(б)У продовжувала сприйматися в Україні як зовн. окупаційна сила. Партія й надалі залишалася нечисленною (на листопад 1920 в ній перебувало 42 тис. чл., з них 19% українців) та малоавторитетною. В політ. відношенні КП(б)У залишалася сектантською, її соц.-екон. політика натрапляла на нар. опір. 1920 в КП(б)У виникла робітнича опозиція, підтримана робітничими страйками, яка також була ліквідована ЦК РКП(б).

КП(б)У зміцнила своє становище у зв'язку із саморозпуском під тиском Комінтерну у березні 1920 *Української комуністичної партії (боротьбистів)* й злиттям її з КП(б)У (було прийнято близько 4 тис. членів, серед них *О. Шумський*, *В. Блакитний* (Елланський), *М. Полоз*, *Г. Гринько*, *П. Любченко* та ін.). КП(б)У вдалося схилити на свою платформу і керівний склад діючої в Україні з літа 1918 Української комуністичної партії. Це дало можливість, з одного боку, позбутися політ. суперників, які теж стояли на марксистській платформі, а з ін. боку – зміцнити партію ідейно. Влада КП(б)У стабілізувалася лише в період непу, коли в Україні склалася остаточно однопартійна система. Перехід до непу мав значний вплив на політику КП(б)У, яка проводилася за рос. зразком, орієнтуючись лише на господарський характер непу і не враховуючи нац. моменту. Це виявилось і в проведенні чистки в КП(б)У 1921, і в русифікаторській політ. в галузі освіти та культури, і в самому складі партії (1923 в ній налічувалося лише 24% українців), й особливо позначилося в період створення СРСР. Хвиля нац.-культ. відродження в Україні, створення нац. екон., у першу чергу кооперативних, орг-цій, змусила ЦК КП(б)У зайнятися нац. питанням. Значну роль у цьому відіграли резолюція 12-го з'їзду РКП(б) (квітень 1923) з нац. питання та всесоюзна нарада з нац. питання (червень 1923), які розпочали українізацію. Проте керівництво КП(б)У, очолюване *Е. Квірінгом* і *Д. Лебедем*, чинило впертий опір висуненню укр. кадрів у керівництво партії та республ., поширенню укр. мови та культ. Гол. чинником українізації став апарат Наркомату освіти, очолюваний по черзі *Г. Гриньком*, *О. Шумським*, *М. Скрипником*. Подією, що

значно прискорила українізацію, був червневий (1926) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, який ухвалив «Тези про підсумки українізації». Тези ствердили, що в 1917–20-х партія робила помилки в нац. політиці в Україні, і вимагали прискорення українізації, створення більшовицьких кадрів на укр. культ. ґрунті. Передбачалося збільшити видання укр. літ., підкреслювалася потреба боротьби проти порушень конституції союзними органами. Головною небезпекою в Україні Тези вважали рос. націоналізм і закликали усіма силами поборювати його. Здійснювана у 1920-х українізація, яка дістала назву «Українське відродження», зустріла широкий спротив рос. шовінізму. Проти нього гостро виступила нац. опозиція в КП(б)У, очолювана О. Шумським та М. Хвильовим, що мала широку підтримку укр. інтелігенції та молоді, а також М. Скрипника. З цією опозицією вміло розправився Л. Каганович, який 1925 був присланий в Україну замість Е. Квірінга. Він успішно виконав інструкцію ЦК ВКП(б): українізацію не спиняти, але одночасно укр. націонал-комуністів розколоти і приборкати. Скрипник і частина укр. комуністів виступили проти О. Шумського та М. Хвильового, що висунули гасло «Геть від Москви!». Протягом 1926–28 з КП(б)У було виключено 36 тис. чл. (12,5% усього складу). Було розгромлено і керівний склад Компартії Зх. України, що підтримав політ. лінії О. Шумського. КП(б)У повела боротьбу проти троцькистської опозиції і встановлення з 1929 диктатури Й. Сталіна розпочався наступ на нац. відродження в союзних республіках, зокрема й в Україні. Першим етапом ліквідації українізації став удар по старих діячах нац. революції 1917–21. 1930 ГПУ розпочало серію інспірованих процесів, першим з яких став *процес Спілки визволення України*. Під час процесу було засуджено до різних строків ув'язнення, а пізніше знищено, 45 діячів культури. Серед них С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, М. Слабченко, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Внаслідок чисток КП(б)У 1929–30 з партії було виключено 26,7 тис. чл., 1932–33 – ще 51 тис.

КП(б)У стала виконавцем політики ВКП(б) на здійснення суцільної примусової колективізації с.г. Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) визнав Україну регіоном зразкового проведення колективізації, що завдало непоправних втрат с. г. України. Вимоги М. Скрипника та ін. керівників КП(б)У знити надто високі плани хлібозаготівель були оцінені Й. Сталіним як нехтування інтересами будівництва соціалізму в ім'я особистих інтересів укр. селян, а їх звинувачено в укр. націоналізмі. Це звинувачення стало офіц. приводом припинення українізації та розгортання політ. репресій проти держ. і культ. діячів УСРР. Масовий терор здійснювався під керівництвом присланих з Москви 2-го секретаря ЦК П. Постишева та великої групи чл.

ВКП(б). Протягом 1929–33 було виключено й репресовано 46% чл. КП(б)У, в т. ч. й 49% чл. її ЦК. І хоча чисельність КП(б)У на квітень 1933 зросла до 469,8 тис. чл., а кількість українців в її складі до 60%, ці цифри відображають радше ріст конформізму в укр. суспільстві. Майже 20% кількісного складу партії були парт. функціонерами. Чисельність робітників у партії зменшилася із 58,5% у 1921 до 41,1% у 1933. 1937–38 КП(б)У пережила другу кризу. Виходячи із теорії загострення класової боротьби з розгортанням будівництва соціалізму, Й. Сталін вирішив знищити заздалегідь усіх «потенційних зрадників» у можливій майбутній війні з Німеччиною та Японією. Впродовж 1936 з КП(б)У було вичищено 45 тис. чл., а в 1937–1938, коли НКВД очолив М. Єжов, – ще 162 тис. чл., що становило понад 50% усього складу партії. Було репресовано 61 чл. ЦК КП(б)У (із 62 обраних на XII з'їзді партії 1937). Були знищені й самі організатори репресій в Україні П. Постишев й С. Косіор. Новий склад ЦК КП(б)У на чолі з М. Хрущовим остаточно довершив погром укр. нац. відродження та забезпечив умови для всебічної русифікації України.

Після приєднання у 1939 зх. обл. України до УРСР діяльність КП(б)У була поширена і на цей регіон. 9.12.1939 ЦК КП(б)У затвердив склад керівних органів усіх 6 обл. Зх. України. Пленум ЦК КП(б)У 28–30.11.1940, ухвалив запровадження в Зх. Україні надзвичайних заходів: приборкати селянство шляхом колективізації, «чистити» школи і вузи від націоналістів. Терор із наростаючою силою тривав аж до наладу Німеччини на СРСР. Під час окупації тер. України нім.-фашистськими військ. керівники КП(б)У очолили більшовицькі партизанські загони, які вели боротьбу не стільки з нім. окупацією, скільки з укр. повстанськими загонами, створеними *Організацією українських націоналістів*. КП(б)У не змогла організувати численного підпілля на окупованій німцями території та очолити нар. опір окупантам. Майже всі чл. партії евакуювалися в тил або були мобілізовані до армії. В Україні лишилося не більше 1% чл. КП(б)У, які в основному перебували у партизанських загонах на Поліссі, а не в підпільних орг-ціях. Чисельність КП(б)У за час війни зменшилася втричі й становила 200 тис. чл. на 1945. В той же час діяльність укр. рев. підпілля та діяльність УПА відіграли значну роль у піднесенні нац. свідомості українців.

У повоєн. час, завдяки досконалім адм. машині, що спиралася насамперед на каральні органи, КП(б)У досить швидко спромоглася стабілізувати свою владу та організувати відбудову нар. господарства. Парт. орг-ції приділяли чимало уваги питанням зростання своїх лав й поліпшення парт.-політ. роботи. На поч. 1951 КП(б)У налічувала вже 715 тис. чоловік, об'єднаних у 46 тис. парт. орг-цій. Партія поповнювалася в першу чергу за рахунок інтелігенції. 1951 серед 90 тис. чл. партії зх.

обл. України 82,8% становили прибулі зі Сходу. Вкрай незначним був прошарок комуністів на селі. Наприк. 1940-х КП(б)У за вказівкою А. Жданова і Л. Кагановича знову розгорнула боротьбу з «укр. бурж. націоналізмом». Було проведено широку чистку серед діячів науки і культури. Лідери командно-адм. системи намагалися нав'язати укр. громадськості своє розуміння ролі літератури і мист. в житті суспільства. Л. Каганович очолював КП(б)У з березня по грудень 1947, потім першим секретарем ЦК КП(б)У знову був обраний М. Хрущов, якого в грудні 1949 змінив Л. Мельников (1949–53). За вказівками останнього із звинуваченням в укр. націоналізмі було виключено з лав КП(б)У 22175 чл. Масові репресії здійснювалися проти населення зх. областей України. За період з 1944 до 1951 звідси було депортовано в концтабори на поселення до Сибіру й Казахстану 65906 сел. сімей (203662 чол.). Отже, в повоєн. період КП(б)У перетворилася на відвертого носія рос. шовінізму; звеличуючи все рос., вона культивувала комплекс меншовартості в українців, систематично гальмувала і нищила укр. культ., допустила до значної русифікації шкільництва.

Після смерті Й. Сталіна (5.3.1953) настала нова доба в житті КПРС та її складової частини КПУ. М. Хрущов, який очолив партію, взяв курс на поступове реформування існуючої системи. Політику М. Хрущова підтримував 1-й секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953–57). М. Хрущов намагався спиратися на підтримку укр. парторганізації. При цьому відбувалося загравання з нац. почуттями українців, робилася спроба піти на деякі поступки. У період т. зв. хрущовської відлиги було зроблено чимало спроб провести кардинальні реформи в галузі с.г., пром., вдосконалення парт. і держ. керівництва, перебудови роботи партії та громад. орг-цій, розвитку освіти і культури. Однак вони зустріли впертий опір парт.-держ. бюрократії. Активним провідником політики М. Хрущова в Україні став М. Підгорний, який очолював КПУ з грудня 1957 до липня 1963. Хоча в цей період і були підірвані позиції сталінізму, повністю зруйнувати командно-адм. систему не вдалося. Жертвою став і сам реформатор. На жовтневому 1964 пленумі ЦК КПРС він був усунутий, а замість нього партію очолив Л. Брежнев.

У добу Л. Брежнева ще більше утискалися автономні права КПУ, очолюваної в цей період П. Шелестом, який змінив 1963 М. Підгорного. Офіц. керівництво П. Шелеста нічим не відрізнялось від його попередника, типового провідника лінії Москви. Хоча він висловлювався на захист укр. мови і культури, але в той же час проводилася ліквідація укр. шкіл, зазнавала утисків укр. мова. Цілеспрямована русифікація України тривала.

Однією з форм протесту проти існуючих порядків, захисту демократії, духовних цінностей та матеріаль-

ної культури укр. народу став рух шістдесятників (Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, М. Осадчий, А. Горська та інші). Відбулися робітничі страйки в Кривому Розі, Одесі, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Новий етап арештів і розправ з інакомислячими розпочався з секретарювання в КПУ В. Щербицького, який прийшов на зміну П. Шелесту в 1972. Він став одним із найближчих сподвижників Л. Брежнева. Особливою активністю у боротьбі з дисидентами відзначалися секретар ЦК КПУ з ідеології В. Маланчук та голова КДБ України В. Федорчук.

У січні – травні 1972 Україною прокотилася нова хвиля арештів представників опозиційної інтелігенції.

З приходом до влади нового ген. секретаря ЦК КПРС М. Горбачова (березень 1985) було проголошено початок кардинальних змін в екон., соц. та зов. політиці СРСР. М. Горбачов та його прихильники взяли курс на т. зв. перебудову і гласність. У цей час в Україні в умовах погіршення соц.-екон. ситуації і зростання невдоволення народних мас виникають різного роду клуби й громад. орг-ції, які розпочали критику політики КПРС–КПУ. На активізацію опозиційного руху значний вплив справила *Українська гельсінська спілка та Народний Рух України*. КПУ, яка сліпо вірила в непорушність своєї монополії на владу, тепер усе більше зазнавала поразок і осуду з боку населення. У жовтні 1989 під тиском громадськості В. Щербицький залишив посаду 1-го секретаря ЦК КПУ. Його місце зайняв В. Івашко, а після його від'їзду на роботу до Москви першим секретарем став С. Гуренко. Це був останній лідер КПУ доби рад. тоталітаризму. КПУ під тиском опозиційних сил втрачала владу, вплив і авторитет. Почався процес масового виходу з партії, особливо інтелігенції та рядових трудівників. Після спроби держ. перевороту 19–21.8.1991 прихильники і захисники тоталітарного режиму були остаточно скомпрометовані. Верховна Рада України 24.8.1991 прийняла Акт проголошення незалежності України. Президія Верховної Ради України спочатку припинила діяльність КПУ, а потім, 30.8.1991, прийняла указ про повну її заборону.

Після заборони КПУ частина колишніх комуністів вступила до новоствореної Соціалістичної партії України. В той же час окремі комуністичні групи заявили про свій намір відродити партію. Влітку 1993 засновники КПУ порушили перед Міністерством юстиції питання про реєстрацію відновленої КПУ, але міністерство відмовилося реєструвати заборонену партію. З'їзд КПУ, що відбувався у Донецьку 19.6.1993, вніс певні зміни до резолюції і статуту партії, поставивши питання про створення нової партії. На час реєстрації в жовтні 1993 КПУ налічувала 46 тис. членів. Очолює партію П. Симоненко. Навесні 1994 ряд кандидатів від КПУ

були обрані депутатами Верховної Ради України. В жовтні 1994 вони поставили на сесії Верховної Ради питання про скасування постанови Президії Верховної Ради від 30.8.1991 про заборону КПУ, яке не знайшло підтримки більшості депутатського корпусу.

Я. Малик (Львів).

КОН ФЕЛІКС ЯКОВИЧ (18(30).5.1864 – 28.7.1941) – рад. парт. і держ. діяч. Н. у Варшаві. Навчався в Варшавському ун-ті. На поч. 80-х 19 ст. входив до складу польськ. соціал-демократичних гуртків і орг-цій, незабаром був заарештований і засуджений до тривалого терміну ув'язнення. З 1884 до 1904 відбував каторгу на Карі (Сх. Сибір) та жив на поселенні в Якутії. З 1904 – діяч лівого крила Польської соціалістичної партії (ППС), з 1906 – чл. ЦК ППС-лівих, 1906–08 – Центр. робітн. к-ту ППС. 1907 виїхав за кордон. Жив в Австро-Угорщині та Швейцарії, з 1914 до 1917 – діяч лівого крила соціал.-дем. партії Швейцарії. В травні 1917 переїхав до Петрограда. 1917–18 – комісар у польськ. справах у Харківській губ. З 1918 – член РКП(б) і Комуністичної партії Польщі. 1919 керував групою польських комуністів у Києві, редагував газ. «Głos komunisty» («Голос комуніста»; виходила в Києві польськ. мовою). 1919–20 К. був членом Оргбюро із скликання першого з'їзду КП(б)У, член Київ. губкому більшовицької партії. Наприк. квітня 1920 очолив Галицький організаційний к-т КП(б)У. Під час польсько-рад. війни 1920 керував роботою Зафронтбюро (з травня 1920 – Закордонний відділ) ЦК КП(б)У. В липні-серпні 1920 – чл. Польськ. тимчасового революційного к-ту в Білостоці. У лютому 1921 К. разом з Ю. Коцюбинським підписав першу мирну угоду від імені УСРР з Литвою. В березні-грудні 1921 – перший секретар ЦК КП(б)У. 1922 – нач. Укр. управління РСЧА (УкрПуРу). В 1920-х був представником уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР у Москві, представник КП(б)У в Комінтерні. 1925–30 – ред. газ. «Красная звезда», журн. «Каторга и ссылка», «Рабочей газеты». В 1930-х працював в рад. установах РРФСР. Помер у Москві.

КОНАРСЬКИЙ ШИМОН (5.3.1808 – 27.2.1839) – відомий діяч польськ. нац.-визвол. руху. Н. у Добкшишках (Польща). Учасник Польського визвольного повстання 1830–31. В еміграції у Франції – співзасновник орг-ції «Молода Польща» (1834). Видавав (разом з Я. Чинським) її друкований орган – журн. «Північ» («Пулноц», 1835), який пропагував ідеї революц. союзу слов'янських народів на чолі з демократичною Польщею у боротьбі за ліквідацію монархо-абсолютистських режимів у Росії, Австрії та Пруссії й побудову спільної слов'янської республіки. 1835 повернувся до Кракова, звідки таємно перебрався на тер. Рос. імперії та оселився у с. Лісове на Волині. Став

одним із співзасновників таємної орг-ції «Співдружність польського народу», ініціатором створення та керівником її осередків в Україні, Білорусі, Литві (1835–38). У травні 1838 схоплений у Литві царським урядом, страчений у м. Вільнюсі. У справі К. в Україні заарештовано близько 250 осіб, з яких 117 покарано ув'язненням.

Ф. Стеблій (Львів).

КОНВОКАЦІЙНИЙ СЕЙМ – у Речі Посполитій в 16–18 ст. сейм, що збирався після смерті короля. Скликався гнездненським архієпископом (примас Польщі), який був першим за рангом серед сенаторів, міг виконувати королівські функції в період «безкоролів'я». К.с. визначав термін і вів підготовку виборів нового короля, якого обирали на елекційному сеймі. На К.с. робився загальний огляд правління померлого короля і, як підсумок, висувались вимоги до майбутнього монарха, спрямовані на поліпшення ситуації в країні. У К.с. брали участь і представники козац. старшини та укр. духовенства, які відстоювали укр. нац. інтереси.

КОНГРЕС ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ РОСІЇ 1905 – відбувся в листопаді 1905 у Петербурзі. У роботі К. взяли участь представники народів, поневолених у Російській імперії – азербайджанці, вірмени, грузини, естонці, євреї, киргизи, латиші, литовці, поляки, татари і українці. Головував під час роботи К. відомий польськ. учений-мовознавець Бодуен де Куртене. Делегати К. вимагали надання рівних нац.-культ. прав для всіх народів Російської імперії. Одним із наслідків роботи К. стало створення у I Державній Думі міжнаціональної парламентської фракції – Союзу автономістів. У вересні 1917 в Києві проходив З'їзд Народів Росії 1917.

КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (КУН) – укр. політ. партія, створена в жовтні 1992 у Києві. Протягом 1988–91 Провід ОУН (Б), який знаходився за кордоном (див. *Організація українських націоналістів*) намагався встановити контакти з організованими силами в Україні і через них впливати на сусп.-політ. процеси в республіці, 17–18.10.1992 у Києві відбувся установчий з'їзд КУН, скликаний за ініціативою Проводу ОУН (Р) та секретаріату КУН. У роботі з'їзду взяли участь 282 делегати з 23 обл. України. Діяльність КУН ґрунтується на засадах укр. націоналізму. Програма КУН стверджує: «Націоналістична концепція суспільного ладу спирається на триєдності нації, родини і людини, як ідеалі гармонійного сусп. розвитку...». В програмних документах КУН зазначено, що орг-ція виступає за розбудову нац. унітарної правової Української держави, побудованої на засадах народовладдя і політ. плюралізму; домагатиметься утвердження соц. ринко-

вої економіки; вважає за доцільне участь України в міжнар. поділі праці та інтеграцію нац. господарства в світову економіку на принципах рівноправності і взаємовигідності. В програмі партії задекларовано: право на працю для кожного громадянина; курс на повне працевлаштування населення; право трудящих на паї від прибутку підприємств, на яких вони працюють; встановлення такої мінімальної заробітної плати, яка достатньо забезпечувала б життєві та культ. потреби працюючого і його родини тощо. Статут КУН передбачає індивідуальне, асоційоване і колективне членство. Очолює організацію Слава Стецько. Друковані органи КУН – газ. «Шлях перемоги», що виходить у Львові. На парламентських виборах 1994 ряд членів КУН обрано деп. Верховної Ради України (М. Ратушний, Г. Дем'ян, І. Білас, Л. Глухівський, П. Швидкий, Т. Процев'ят та ін.). Більшість із них увійшла до парламентської групи «Державність» (співголови – І. Юхновський і М. Павловський).

Є. Болтарович (Львів).

КОНДРАТЮК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (9(21).6.1897 – поч. жовтня 1941 або 1942) – визначний укр. вчений-винахідник, один з перших творців ракетної техніки і теорії космічних польотів. Н. у Полтаві. Після закінчення 1916 2-ї Полтавської гімназії деякий час навчався у Петербурзькому політехн. ін-ті, але був мобілізований у рос. армію. 1918–30 працював механіком, інженером-будівельником, займався проектуванням елеваторної техніки у Полтаві, Києві, Малій Висці (тепер Кіровоградська обл.), на Пн. Кавказі і Новосибірську. В липні 1930 К. заарештовано за звинуваченням у шкідництві групи проектувальників і будівельників зерносховищ у Зх. Сибіру. Після звільнення з ув'язнення в 1932 К. переїхав до Києва, де очолив в Укр. НДІ групу, що займалась проектуванням повітросилових установок.

1919 К. написав роботу «Тим, хто буде читати, щоб будувати» (згодом – доопрацьована і видана в січні 1929 під назвою «Завоювання міжпланетних просторів»), в якій автор розробив осн. проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання кораблів для міжпланетних подорожей. У своїй праці К. вивів осн. рівняння руху ракети, виклав схему і дав опис багатоступінчастої ракети, запропонував принципово нові рішення проблем створення і експлуатації космічних кораблів, які значно випередили тогочасну ракетобудівну думку. К. досліджував проблему теплового захисту космічного корабля під час його руху в атмосфері. Праця К. була за замовленням NASA перекладена на англ. мову. Ідеї та розрахунки К. використовувались амер. вченими для підготовки польоту космічного корабля «Арроло» на Місяць. На поч. рад.-нім. війни 1941–45 був мобілізований у діючу армію. Загинув при нез'ясованих обставинах. Ім'я К., як одного із

засновників космонавтики, присвоєно одному з найбільших кратерів на зворотній стороні Місяця.

КОНЕЧНИЙ ФЕЛІКС (1.2.1862 – 10.2.1949) – польськ. історик, проф. Вільнюського ун-ту (1920–29). Був прихильником теорії, за якою історія вважалась системою цивілізацій, що стикаються між собою. Особливе місце К. відводив цивілізації зх. католицькій, яку він протиставляв сх. цивілізаціям. За К. найціннішою складовою частиною католицької цивілізації є польська культура. Головні праці: «Історія Польщі за Ягеллонів» (1903), «Нариси історії адміністрації в Польщі» (1924), «Про багатоманітність цивілізацій» (1935). У працях «Історія Росії» (тт. 1–2, 1917–29), «Історія Росії від найдавніших до найновіших часів» (1921), «Про початковий польський характер Холмської землі та Червоної Русі» (1921) торкався окремих етапів історії України. К. проповідував культуртрегерську місію польськ. шляхти на укр. землях, намагався довести польськ. характер західноукр. земель напередодні створення східнослов'янської держави – Київської Русі, заперечував прогресивну роль козацтва в історії укр. народу, Нац.-визвол. війну під проводом Б. Хмельницького 1648–57 зображував як грабіжницькі походи черні, інспіровані султанською Туреччиною з метою послаблення Речі Посполитої.

Ф. Стеблій (Львів).

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1620 – 30.3.1659) – польськ. військ. і держ. діяч. Син С. Конецпольського. Власник великих земельних володінь в Україні. З 1641 – великий коронний хорунжий, з 1656 – сандомирський воєвода. У вересні 1648 К. разом із В. Заславським і М. Острогомом командував польськ. військами в *Пилявецькій битві 1648*. Б. Хмельницький з сарказмом називав недо-свідченого у військ. справах К. «дитиною».

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1591 – 12.3.1646) – польськ. коронний гетьман (1632–46). Мав великі земельні володіння на Брацлавщині. 1612 був учасником походу великого гетьмана лит. Я. Ходкевича на Москву. У *Цецорській битві 1620* К., як заст. коронного гетьмана С. Жолкевського, потрапив у полон до кримських татар. Після повернення 1623 з полону очолив коронні війська в Україні. 1625 командував польськ. армією, яка зазнала значних втрат у бою з козац. військами під Боровицею. Уклав від імені польськ. уряду *Куруківську угоду 1625*. Жорстокими заходами розправлявся з учасниками нац.-визвол. боротьби проти польськ. загарбників в Україні. Кероване К. коронне військо було вщент розгромлене козац. полками в Переяславському бою 1630 (див. *Федоровича повстання 1630*). 1635 за наказом К. було збудовано на березі Дніпра фортецю *Кодак*. Командував

польськ. військами під час придушення *Павлюка повстання 1637* і *Острянина повстання 1638*.

КОНИСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (ЮРІЙ) (9(20). 11.1717 – 2 (13).2.1795) – визначний укр. письменник, проповідник, церк. і культ. діяч. Н. у м. Ніжині (тепер Чернігівська обл.). Походив із шляхетської родини. Освіту здобув у Київ. академії (1728–43). 1745 став проф. цієї академії. Викладав піітику, риторіку, філософію. 1751 (за ін. дан., 1752) став ректором Київ. академії. 1755 переїхав до Могильова, де був єпископом могилівським. З 1783 архієпископ білоруський. Заснував (1757) та опікувався могилівською семінарією. Автор віршів, надрукованих у підручнику поетики, драми «Воскресіння мертвих» (поставлена 1747 у Київ. академії, опублікована в «Летописях русской литературы», 1860). До драми додано 5 інтермедій соціально-побутового змісту, в яких звучить жива народна мова, укр. гумор. К. належать численні проповіді, курс піітики, 2 рукописні курси філософії. Автор ряду іст. праць: «Prawa i wolności obywateluw koroony Polskiej i w ks. Litewskiego...» (1767), «Историческое известие о Белорусской епархии» (1776), «Записка о том, что в России до конца XVI в. не было унии с Римской церковью» (1847). К. відстоював інтереси православної церкви, виступав проти унії і за повернення уніатів на православ'я. Твори К. були видані у Петербурзі (1835) у двох томах, а проповіді опубліковані окремим виданням 1892. Деякі історики приписували К. авторство «Історії Русів». Помер у Могильові (тепер Білорусь).

О. Сухий (Львів).

КОНИСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (псевд. О. Верниволя, Ф. Горovenko, В. Буркун, Перебендя, О. Хуторянин та ін.; 18.8.1836–12.12.1900) – укр. письменник, публіцист, педагог, громад. діяч ліберального напрямку. Н. у с. Переходівка (тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Друкуватися почав у «Черниговском листке» (1858). К. вів велику і різноманітну громад. роботу. У Полтаві, де він служив, організував недільні школи, писав для них підручники. В пресі опублікував ряд статей на церковні теми. Брав участь у роботі київ. Громади, організував недільні школи. Як член київ. міської ради домагався запровадження в школах укр. мови. К. налагоджував зв'язки з укр. діячами у Галичині. У зв'язку з переслідуванням царизмом укр. діячів (1863), був висланий у Вологду, потім у Тотьму. З 1865 жив за кордоном. Тісно зійшовся з нац. укр. діячами Галичини. 1872 повернувся до Києва, де працював у «*Киевском телеграфе*». К. був одним із фундаторів Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), а пізніше – ініціатором перетворення його в *Наукове товариство ім. Т. Шевченка*. Літера-

турну діяльність почав 1858. У поезіях, повістях, драмах, оповіданнях обстоював укр. нац. ідею, проголошував теорію малих діл. Автор популярних поезій: «Я не боюсь тюрми і ката», «На похорони Т. Шевченка», ін. В оповіданнях порушує проблему соц. й нац. гноблення України у царській Росії («Півнів празник», «Млин», «Спокусила нива»), народного побуту («Хвора душа», «Старці», «За кригою»). В повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горovenko» подав образи укр. нац. інтелігентів, просвітян-культурників. Помер у Києві. К. – автор ґрунтовної біографії Шевченка, яка не втратила свого значення й нині: «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», тт. 1–2 (1818–1902). Для недільних шкіл К. видав популярні книжки й підручники («Українські прописи» (1862), «Арифметика, або шотриця» (1863), «Перша грамати́ка, або читання» (1863). Від кін. 1920-х твори К. у СРСР знаходились під забороною (за винятком кількох поезій), а рад. літературознавство відносило К. до «націоналістів».

О. Сухий (Львів).

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН (14.6.1891 – 23.5.1938) – визначний укр. військ. і політ. діяч, полк. Армії УНР, командант УВО, голова Проводу українських націоналістів (з 1927). Н. у с. Зашків Львівського пов. (тепер Жовківського р-ну Львівської обл.). 1901–09 навчався в *Академічній гімназії* у Львові. З 1909 вивчав юриспруденцію (право) на юрид. ф-ті Львівського ун-ту. Із студентських років вів активну громад.-політ. діяльність. 1910–11 К. брав участь у боротьбі студентства за укр. ун-т у Львові. В 1912 став секретарем львів. філії «*Просвіти*», тісно співпрацював з друкованим органом орг-ції місячником «*Письмо з Просвіти*», був чл. «Академічної громади». З 1913 К. як один із лідерів укр. студентського руху був обраний до складу головної управи Українського студентського союзу, де належав до нац.-демократичної секції. Невдовзі став чл. *Української національно-демократичної партії*. 1913 як представник від студентства входив до «Тіснішого народного комітету» УНДП (гол. К. *Левицький*), на засіданнях якого провідні галицькі політики обговорювали і приймали рішення з найактуальніших питань укр. політ. життя в Австро-Угорщині. На поч. Першої світової війни 2.8.1914 К. був мобілізований до австр. армії (19-й полк. Крайової оборони Львова). В червні 1915 під час боїв на *Маківці* потрапив у рос. полон. 1915 – поч. 1916 перебував у таборі для військовополонених у Чорному Яру (між Царицином і Астраханню), з кін. 1916 – у таборі в Царицині (тепер Волгоград). Після Лютневої революції 1917 в Росії К. разом із галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицини) *А. Мельником*, *І. Чмолою*, *Р. Сушком*, *В. Кучабським*,

Ф. Черником розгорнув широку організаційну і пропагандистську роботу серед полонених-українців. У вересні 1917 К. втік із табору і невдовзі дістався до Києва. У жовтні-листопаді 1917 К. спільно з *Р. Дашкевичем* та ін. чл. *Галицько-Буковинського комітету* сформував *Галицько-Буковинський курінь січових стрільців*, який перетворився в одну з найбоездатніших частин *Армії УНР*. У січні 1918 К. після проведення реорганізації Галицько-Буковинського куреня січових стрільців було обрано командиром *куреня січових стрільців*. У кін. січня – на поч. лютого 1918 частини січових стрільців відзначились під час придушення антидерж. заколоту в Києві та в боях проти більшовицьких військ на підступах до міста. В період діяльності *УЦР* січові стрільці на чолі з К. фактично виконували функції нац. гвардії, забезпечуючи роботу уряду в найскладніші часи укр. державності; 1–2.3.1918 стрілецькі частини під командуванням К. спільно із *Запорізьким корпусом* та *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* звільнили від більшовиків Київ. З приходом до влади гетьмана *П. Скоропадського* полк січових стрільців 1.5.1918 на вимогу нім. командування було роззброєно і розформовано. К., залишившись у Києві, разом з кількома старшинами здійснював організаційні заходи із створення нової стрілецької частини. В кін. серпня 1918 К. отримав від гетьмана *П. Скоропадського* дозвіл на формування *Окремого загону січових стрільців* з осідком у Білій Церкві. На поч. листопада 1918 К. через *Д. Дорошенка*, а згодом і особисто, вів переговори з гетьманом про умови надання нац.-демократичними силами (у т. ч. січовими стрільцями) підтримки гетьманському уряду та наголошував на недопустимості укладення федеративного союзу з Росією. В листопаді 1918 січові стрільці під командуванням К. підтримали Директорію УНР у повстанні проти влади *П. Скоропадського* і в *Мотовилівському бою 1918* розбили гетьманські частини. К. брав активну участь у зміцненні боездатності республіканських армії. 1918–19 командував дивізією, корпусом і групою Січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких і денікінських військ (див. *Січові стрільці, Армія Української Народної Республіки*). Після прийняття 6.12.1919 на нараді *Головного отамана* з представниками уряду та військ. керівниками УНР рішення про розформування укр. регулярних частин К. видав наказ по самодемобілізації підрозділів Січових стрільців. У листопаді 1919 К. потрапив у польськ. табір для військовополонених у Луцьку. Навесні 1920, звільнившись з ув'язнення, К. перебрався до Чехо-Словаччини. Намагався у «порозумінні з *С. Петлюрою* організувати з колишніх бійців УГА і укр. полонених із таборів у Італії військ. формування та робив спроби організувати збройне підпілля на

окупованих укр. землях. Поразка національно-визвольних змагань 1917–21 та чотиристороння окупація України, спонукали К. до пошуку нових методів боротьби за незалежність України. В цих обставинах у липні 1920 К. здійснює заходи із створення принципово нової орг-ції, яка б в умовах підпілля могла ефективно боротися проти окупаційних режимів. У серпні 1920 за безпосередньою участю К. створено Українську військову організацію. 20.7.1921 К. повернувся до Львова і очолив Начальну команду УВО. К. був співорганізатором 2-го Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). З грудня 1922 К. був змушений жити в еміграції у Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії. В листопаді 1927 за ініціативою К. на одній із нарад УВО було вирішено створити єдину революційно-політ. орг-цію, діяльність якої ґрунтувалася б на націоналістичній ідеології та поширювалася на всі укр. землі. 28.1–3.2.1929 на 1-му конгресі українських націоналістів у Відні було створено *Організацію українських націоналістів*, головою проводу якої було обрано К. У кін. 1920 – на поч. 30-х К., організаційно зміцнивши УВО і ОУН, встановив контакти з політ. колами Німеччини, Великобританії, Литви, Іспанії, Італії та організував укр. політ. інформаційні служби в багатьох політ. центрах Європи, залучив до співпраці з ОУН широку кола укр. еміграції. Здійснив ряд заходів внаслідок яких були створені осередки ОУН або споріднених орг-цій у Франції, Бельгії, Канаді. За його безпосередньою участю в Америці були засновані громади українських стрільців, що поклали початок орг-ції Державного відродження України в США і Українському національному об'єднанню в Канаді. З метою підготовки до майбутньої збройної боротьби за незалежність України за дорученням К. було сформовано військ. штаб та укомплектовано школи з підготовки старшинських кадрів для укр. армії в Польщі, Чехо-Словаччині, Австрії. Діяльність К. з розбудови ОУН, яка користувалась всезростаючою підтримкою укр. молоді, намагання поставити укр. питання у *Лізі Націй* та постійні заходи з налагодження націоналістичного підпілля в УСРР, викликали занепокоєння у більшовицького керівництва в Москві. 23.5.1938 К. загинув у Роттердамі (Голландія), відкриваючи поштовий пакет, в якому знаходився вибуховий пристрій, переданий йому агентом рад. спецслужб. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі.

КОНОНОВИЧ САВА (р. н. невід. – жовтень 1637) – козацький гетьман (1637). У 30-х 17 ст. полк. Переяславського полку. Обраний гетьманом на козацькій раді на р. Росаві замість *В. Томиленка*. В жовтні 1637 під час *Павлюка повстання 1637* К. був захоплений козаками в Корсуні, звинувачений

у відстоюванні шляхетських інтересів і розстріляний у Крилові на Переяславщині.

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ ЙОСИФ (р. н. невід. – 1653) – православний церк. і освітній діяч. Закінчив академію в Замостю (тепер Польща). Викладав риторіку (1635–36) і філософію (1639–42). У 1630-х запрошений *П. Могилою* до Києва, де став одним із перших професорів Києво-Могилянської колегії. 1642–45 – ректор колегії. 1642 очолював укр. делегацію на соборі в Яссах, де виступав за використання методів навчання, прийнятих в єзуїтських колегіях та наполягав на викладанні латин. мови в православних навч. закладах. Згодом був єгуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря в Києві, єпископом вітебським, оршинським і могилівським (1650). Автор 3 праць латин. мовою (уривки з них опубл. укр. мовою в 1972 у Києві), зокрема «Підручника логіки» (1639–40), в якому спробував відродити деякі положення філософії Арістотеля. Зберігся до наших днів у вигляді рукописної книги латин. мовою.

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 – переможна битва укр. армії, очолюваної гетьманом *І. Виговським*, з моск. військами в червні 1659 під Конотопом (тепер Сумська обл.). Рання весною 1659 100-тисячна моск. армія під командуванням *О. Трубецького* і *Г. Ромодановського* вдерлася до Лівобережної України. Неподалік від Конотопа моск. військо було на деякий час затримане козаками Ніжинського і Чернігівського полків. Однак під натиском переважаючих сил противника укр. частини відступили у місто. В кін. березня 1659 моск. армія почала облогу Конотопа. Захисники міста під командуванням ніжинського полк. *Г. Гуляницького* протягом двох місяців відбили всі штурми противника. Московити втратили бл. 10 тис. убитими, але здобути місто не змогли. Героїчна оборона міста скувала основні сили ворога і дала можливість *І. Виговському* зібрати війська і підготуватися до вирішального бою. 28–29.6(8–9.7).1659 на р. Соснівці поблизу Конотопа відбулася вирішальна битва, в якій моск. армія була вщент розгромлена. Московити втратили бл. 30 тис. убитими і 5 тис. полоненими (серед яких було кілька бояр, зокрема, Пожарський, Львов). Рештки ворожих військ відступили під Курськ. Проте *І. Виговський* не зміг скористатися перемогою. Проти його політики виступила старшинська опозиція, яку при таємній підтримці моск. уряду організував *І. Безпалій*. Підбурювані старшиною кілька козацьких полків на Сіверщині підняли заколот проти гетьманської влади. Скориставшись новим проти гетьманським виступом новосформовані моск. війська знову розпочали наступ на Лівобережжя. За цих умов у жовтні 1659 *І. Виговський* зрікся гетьманства.

М. Сом (Львів).

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 – укр.-моск. договір, підписаний 17.6.1672 у Козачій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сумська обл.). Після обрання на загальній козацькій раді гетьманом Лівобережної України *І. Самойловича* між гетьманським урядом і царською адм. було укладено К. с., які проголошували основні принципи міждерж. відносин між *Гетьманщиною* та Моск. царством. При підписанні К. с. були присутні моск. посольство на чолі з *Г. Ромодановським*, архієпископ *Л. Баранович*, генеральна і полкова шташина, козацькі війська (бл. 4 тис. чол.) і делегація ніжинських міщан. К. с., які нараховували 10 нових пунктів, були складені на основі *Глухівських статей 1669* з деякими доповненнями. Статті обмежували політ. права гетьманського уряду, особливо в зовн. політики. Новообраному гетьману заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом *П. Дорошенком*. Козацькі послани не мали права брати участь у переговорах з представниками польськ. уряду у Москві в справах щодо Війська Запорізького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військ. допомогу *П. Дорошенку* в його боротьбі проти Польщі. За К. с. значно обмежувалась гетьманська влада на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад. – *Авт.*) або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військ. суду. Скасувавши компанійські полки як реальну військ. силу, на яку міг опертися гетьман, К. с. створили передумови для посилення колоніальних впливів моск. уряду в Гетьманщині.

КОНСТАНТИН I (р. н. невід. – 1159) – митрополит Київський (1156–58). Грек за походженням. Призначений патріархом Константинопольським на митрополичий престол замість *Климентія Смолятича*, що призвело до заворушень серед духовенства у Києві. Помер у Чернігові.

КОНСТАНТИН VII БАГРЯНОРОДНИЙ (Порфирородний; 17 або 18.5.905 – 9.11.959) – візант. імператор (913–959, фактично 945–959) з *Македонської династії*, письменник. Син *Лева IV*. До лютого 945 фактично був усунений від управління державою *Романом I Лекапіном*, який узурпував у 920 всю владу і проголосив себе співправителем. За правління *К. VII Б.* відбулося два великих походи кiev. кн. *Ігоря* (941 і 944) на Візантію. Внаслідок цих походів було укладено торговельний договір з *Київською державою*. У вересні 957 *К. VII Б.* прийняв у Константинополі кiev. посольство на чолі з княгинею *Ольгою*. Вів боротьбу проти арабів у Месопотамії і Пн. Сирії. Автор кількох творів «Про ферми», «Про церемонії візантійського двору», «Про управління імперією». Його трактат «Про управління імперією» (складений в 943–953) містить бага-

то цікавих відомостей про географію та історію Київської Русі.

КОНСТАНТИН МОНОМАХ (р. н. невід. – 1055) – візант. імператор (1042–55). Представник столичної знаті. За *К. М.* влада в провінціях перейшла до цивільних чиновників-префектів. У період його правління почалися напади зі Сх. на Візантію турків-сельджуків, а з Пн. – печенігів. 1043 відбувся останній похід кiev. дружини на чолі з *Володимиром Ярославичем* на Константинополь, що завершився укладенням 1046–47 мирного договору між *Візантією* і *Київською Руссю*. Договір був закріплений шлюбом сина *Ярослава Мудрого* *Володимира* з родичкою *К. М. Анною* (Марією).

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – головні законодавчі акти *Західноукраїнської Народної Республіки*, що визначали її політико-правовий устрій. Після розпаду Австро-Угорської імперії Українська Національна Рада, що виникла у Львові 18.10.1918, проголосила створення на західноукр. землях суверенної держави. Внаслідок переможного нац.-визвол. повстання в листопаді 1918 у Львові було створено Західноукраїнську Народну Республіку. 13.11.1918 на засіданні найвищого законодавчого органу влади ЗУНР – *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* – було прийнято тимчасовий Основний закон держави (тимчасовий Основний закон про держ. самостійність укр. земель бувшої Австро-Угорської монархії; згодом доповнений конституційними законами 16.11.1918, 4.1.1919, 15.2.1919, 18.4.1919), який накреслював головні принципи держ. ладу, внутр. і зовн. політики новоствореної держави. Тимчасовий Основний закон складався з 5 артиклів. У законі зазначалось, що «державна, проголошена на підставі самовизначення народів, охоплюючи весь простір колишньої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західноукраїнська Народна Республіка» (арт. 1); визначалися кордони цієї держави (арт. 2); закріплювався держ. суверенітет і самостійність ЗУНР (арт. 3); відзначалось, що носієм суверенітету є народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами без різниці статі на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права за пропорційною системою виборів (арт. 4). Найвищим органом влади – парламентом, мали стати Установчі збори, а до їхнього обрання функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, уряду – Державний Секретаріат. В артиклі 5 йшлося про герб і прапор ЗУНР. Гербом став золотий лев на синьому тлі, прапором – синьо-жовтий стяг. Затверджено було держ. печатку країни. 16.11.1918 УН Рада прийняла тимчасовий закон «Про адміністрацію Західно-

української Народної Республіки». Зберігаючи попередній адм.-тер. поділ, закон встановлював, що у повіті адм. влада належить повіт. комісару, який призначався держ. секретарем внутр. справ. При комісарі шляхом виборів, в яких приймало участь населення пов., утворювалася т.зв. повітова нац. рада з дорадчим голосом. Міських комісарів призначав держсекретар внутр. справ, а в містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громад. комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли т.зв. «прибичні ради», які обиралися населенням. Закон докладно врегулював компетенцію місцевих органів влади і управління, які у всій своїй діяльності підпорядковувалися урядові. Тимчасово, через відсутність нових законів, залишалася чинним австр. законодавство. Усі попередні службовці держ. апарату, пошт, залізниці тощо, незалежно від національності, могли залишатися на держ. службі й надалі, якщо вони склали письмове зобов'язання чесно служити Укр. державі.

4.1.1919 було прийнято кілька конституційних актів, зокрема закон про утворення Президії УНРади в складі голови (президента) Ради і 4-х його заступників та закон про утворення Віділу УНРади у складі президента Ради та 9 чл. Віділ репрезентував державу у зовн. відносинах, призначав чл. уряду, приймав їх відставку, підписував і публікував закони тощо (фактично виконував функції легіального глави держави). 15.2.1919 затверджено закон про мову в держ. житті республіки. Державною мовою стала укр. Разом з тим за нац. меншинами закріплювалось право «уживати як усно, так і в письмі їх рідні мови в урядових зносинах з держ. властями і урядами, публічними інститутами і держ. підприємствами», їм гарантувалось право вільно користуватися рідною мовою, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичу, книги і тощо. 8.4.1919 УНРада ухвалила закон «Про громадянство на Західні області УНР», де було врегульовано цілий ряд проблем, пов'язаних з цим держ.-правовим інститутам.

Важливими законами конституційного характеру були закони УНРади, які торкалися орг-ції судової системи і судочинства (21.1.1918, 11.2.1919, 15.2.1919, 8.3.1919), органів прокуратури і органів охорони сусп. порядку (13.11.1918, 16.11.1918) та ін. Конституційна парламентарна система гарантувалася спец. законом (1919) про скликання сейму ЗУНР. Однопалатний сейм повинен був зібратися у червні 1919. Прийнятий 14.4.1919 новий виборчий закон зазначав, що сейм складатиметься з послів, обраних на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Право голосу надавалось з 21 року, право бути обраним – з 25 років. Демократизм виборів забезпечувався, крім того, створенням однакових за кількістю населення виборчих округів з однаковим представництвом; зак-

ріпленням за кожною нац. меншиною (пропорційно до її кількості) певного числа депутатських місць (з 226 послів сейму за українцями було закріплено 160 місць, за поляками – 33, євреями – 26, німцями – 6).

Після захоплення тер. ЗУНР польськ. військами (липень 1919) уряд *Диктатора ЗО УНР-ЗУНР* був змушений переїхати до Відня, де продовжував активну діяльність із захисту держ. інтересів ЗУНР. Питання про подальшу долю ЗУНР, її тер. та укр. населення неодноразово слухалося на різних міжнародних форумах, зокрема 23.2.1921 на засіданні Ради Ліги Націй. 30.4.1921 екзильний (еміграційний) уряд запропонував Раді послів Антанти та Раді Ліги Націй проект конституції Західноукраїнської держави – «Проект основ державного устрою Галицької Республіки». Проект складався із 42 статей і 12 розділів. Держ. тер. Галицької республіки мала охоплювати укр. землі Галичини аж по Перемишль включно. Кордон із Польщею мав пролягати по р. Сян. Проект закону передбачав, що «державними народностями є українці, поляки, жиди, що користуються рівними правами в області публічного життя. Прочі народності творять нац. меншості, що їх права і охорону заповує конституція». За формою правління Галицька республіка мала бути демократичною парламентською республікою. Законодавча влада у ній належала парламенту – Державній Раді, обраній на 5 років громадянами шляхом загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів без різниці статі, національності, віросповідання тощо. Вибори послів проходили окремо за національностями, тобто кожна з них обирала їх пропорційно до своєї кількості. Голова парламенту, президент, повинен бути українцем за національністю, один віце-президент (всього їх було 4 чоловіки) – поляком, 1 – євреєм. Передбачався й пост одноосібного глави держави – Президента, який повинен був обиратися на загальних виборах терміном на 6 років. Президент формував уряд – вищий виконавчий орган країни, відповідальний (як і Президент) перед парламентом. Усі нац. меншини мали в уряді своїх міністрів. Держ. мовою мала стати українська, а «зовнішніми урядовими мовами» – українська, польська і єврейська. У проекті закону за нац. меншинами закріплювалося право звертатися в усі держ. органи та інституції рідною мовою й обов'язок цих органів давати відповідь цією ж мовою. Місцевим органам, де компактно проживали нац. меншини, надано право «установлювати для себе внутрішню мову урядування». Службовцями держ. органів та інституцій могли бути «іменовані лише громадяни держави, що володіють щонайменше двома мовами нац. держави». Початкові (народні), середні та професійні школи мали бути «зорганізовані, зокрема, для всіх трьох головних народностей, а наука в тих школах маєте подавати у

рідній мові більшості учнів». Щодо вищих навч. закладів – університетів та ін. то «вони є для всіх доступні..., а їх устрій улажують особні закони».

К. з. ЗУНР, базуючись на тогочасних загальноприйнятих нормах міжнародного права, було глибоко демократичним, гуманним і справедливим. Пізніші звинувачення ЗУНР у «буржуазному націоналізмі», «антинародності», «антидемократичності» і т. д., які висувалися комуністичними ідеологами, були абсолютно необ'єктивними і безпідставними (див. *Західноукраїнська Народна Республіка; Західна Область Української Народної Республіки*).

Б. Тищик (Львів).

КОНСТИТУЦІЯ П.ОРЛИКА 1710 (Бендерська Конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького) – перша європейська конституція в сучасному розумінні, складена 5(16).4.1710 при обранні гетьманом України *П. Орлика*. Набула офіційної назви «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького» («Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького»). В основі «Пактів й Конституцій» лежала угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. К., в написанні якої брали участь *П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко*, складалася з преамбули і 16 параграфів (пунктів). У преамбулі схематично викладено історію руського (українського) народу і Війська Запорізького. Авторами К. стверджувалося, що козаки («народ козацький») стали засновниками Київської держави. Однак згодом у боротьбі з Польським королівством Україна втратила свою незалежність, яку було відновлено тільки за гетьмана *Б. Хмельницького*. Далі зазначалося, що Московське царство, порушивши взяті на себе зобов'язання щодо України, намагалось ліквідувати права й привілеї Війська Запорізького та «накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї». За цих умов Військо Запорізьке змушене відстоювати права укр. народу збройним шляхом. У преамбулі вказувалося на визначну роль гетьмана *І. Мазепи* у захисті інтересів України і Війська Запорізького. Перед новообраним гетьманом *П. Орликом* ставилося завдання вибороти незалежність України при підтримці Швеції. Шведський король *Карл XII* як «покровитель і протектор» України, затвердивши умови і акти обрання гетьмана, ставав гарантом незалежної України та недоторканності її кордонів. В основному тексті документу проголошувались принципи побудови укр. держави – Гетьманщини. У 1-му параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському патріархові. 2-й пункт визначав кордони Укр. держави,

які встановлювалися відповідно до умов *Зборівського мирного договору 1649 з Річчю Посполитою*. Гетьман повинен був забезпечити непопущеність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У наступних пунктах стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодака, Калеберди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування моск. фортець, збудованих на Запоріжжі. У 6-му параграфі визначені основні принципи державного правління в Україні. Всі найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з ген. старшиною, полковниками і ген. радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьманській резиденції збирати *Генеральну військову раду*. В раді мала брати участь ген. старшина, полковники, сотники, ген. радники і послы від Низового Війська Запорізького. Наступні пункти К. обмежували судову і фінансову владу гетьмана. Всі важливі судові справи, в т.ч. про образу гідності гетьмана, передавалися на розгляд Генерального військового суду (7). Гетьман не мав права одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. Скарбницю очолював ген. скарбник (див. *Генеральний підскарбій*), який розпоряджався прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському пов. і частина земель Війська Запорізького. Все це стосувалося і полковників (9). Гетьман повинен був здійснювати загальний нагляд за діяльністю адм. органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників; намагатись не допускати зловживань козацькою старшиною щодо козаків і посполитих (10); звільняти від податків і повинностей козацьких вдів і сиріт та деякі ін. категорії населення (11). Значна увага приділялась фінансовим, економічним і військовим питанням (проведенню ревізії державних земель, запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренди стацій для компанійців та сердюків тощо). Текст К. був складений латинською і руською (укр.) мовами. Діяла у *Правобережній Україні* до 1714. К., значно обмежуючи права гетьмана, заклала основу республіканського правління в Україні. К. стала вищим виявом укр. політ. думки 17 ст., фактично проголосивши Україну незалежною демократичною республікою.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 – Основний Закон України, який закріплює права, свободи і обов'язки громадян України, її сусп.-політ. і державний устрій. К. У. складає ядро нац. правової системи та є базою для розвитку всього укр. законодавства. К. має найвищу юридичну силу. Закони та ін. нормативно-правові акти приймаються на основі К. У. і повинні відповідати їй.

Декларація про державний суверенітет України стала політико-правовою основою концепції розробки і прийняття нової К., ухваленої Верховною Радою у травні 1991. Проголошення 24.8.1991 Акта про незалежність України, який було підтверджено грудневим референдумом, кардинально змінило ситуацію – значна частина положень цієї концепції вже не відповідала реаліям і втратила свою актуальність. Дві спроби зрушити з місця конституційний процес – винесення на всенародне та громадське обговорення у 1992 і 1993 двох варіантів проекту К. закінчилися невдачею: ВР не затвердила жодного із варіантів. Під час обговорення варіантів нової К., основна боротьба точилася навколо проблеми розподілу владних повноважень. ВР не погоджувалась із двопалатною структурою майбутнього парламенту. Крім того, ліва більшість парламенту виступила проти положень проекту нової К. щодо сильної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування та ін. Фактично ліві погоджувались лише на косметичні зміни в обмін на збереження принципів положень чинної К. 1978. Безкомпромісна позиція прихильників збереження радянської системи з одного боку та прибічників парламентської, президентської чи президентсько-парламентської – з іншого у жовтні 1993 остаточно загальмували конституційний процес, внаслідок чого чинною залишилася *Конституція УРСР 1978*, до якої на той час було внесено понад 200 поправок. Після обрання Президентом України *Л. Кучми* було створено нову Конституційну комісію (листопад 1994), робота якої через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил не відзначалася особливою продуктивністю. Намагаючись активізувати конституційний процес, Президент 2.12.1994 виніс на розгляд ВР проект «Конституційного закону України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Ініціатива не була підтримана ВР, і лише після тривалого обговорення було знайдено компроміс – Конституційний договір, схвалений ВР 8.6.1995. Цей документ дещо обмежував повноваження Верховної та місцевої рад, водночас розширював нормотворчі та адміністративні функції Президента й уряду. 20.3.1996 на спец. засіданні ВР України відбулося представлення проекту нової К. (Основного Закону) У. З доповідями виступили співголови Конституційної комісії – Президент України *Л. Кучма* і Голова ВР *О. Мороз*. 4 червня 1996 ВР України прийняла проект К. У. в першому читанні. У червні 1996 під час другого читання конституційного проекту гострі дискусії розгорнулися у парламенті навколо проблеми російської мови, держ. символіки і питання власності. Робота п'яти узгоджувальних комісій із найбільш спірних питань (статусу Республіки Крим, держ. мови, держ. символіки, приватної власності, розподілу владних повноважень) дала свої наслідки. 28.6.1996 була прийнята К. У.

К. У. складається з Преамбули та 15 розділів: 1 – Загальні засади; 2 – Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; 3 – Вибори. Референдум; 4 – Верховна Рада України; 5 – Президент України; 6 – Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; 7 – Прокуратура; 8 – Правосуддя; 9 – Територіальний устрій України; 10 – Автономна Республіка Крим; 11 – Місцеве самоврядування; 12 – Конституційний суд України; 13 – Внесення змін до К. У.; 14 – Прикінцеві положення; 15 – Перехідні положення. Преамбула закріплює, що К. є актом установчої влади народу і ВР У., приймаючи К., діє від імені укр. народу, виражаючи його суверенну волю. У Преамбулі зазначено правовий документ, яким керувалася ВР, приймаючи К., – Акт проголошення незалежності України від 24.8.1991, схвалений 1.12.1991 всенародним голосуванням. Преамбула також визначає мету, для досягнення якої прийнята К.: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави, зміцнення громадян. злагоди. 1-й розділ закріплює засади конституційного ладу України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, в якій єдиним джерелом влади є народ, а людина визнається найвищою соціальною цінністю. 2-й розділ, присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина. Складається з 48 ст., що складає майже третину К. (усього 161 стаття). Виходячи з принципу суверенітету народу, 3-й розділ К. визначає засади таких форм безпосереднього народного волевиявлення, як вибори та референдум. У наступних 5 розділах закріплено порядок організації держ. влади, систему вищих органів держ. влади, порядок їхнього формування та компетенцію. Територіальний устрій України та його специфіка, обумовлена наявністю в складі України Автономної Республіки Крим, регламентовано в розділі 9 та 10. Підвищення ролі та значення у забезпеченні прав і свобод людини, формуванні розвинутого громадянського суспільства органів місцевого самоврядування зумовило появу в К. розділу 11, який закріплює право тер. громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах К. та законів України. Окремий розділ присвячено порядку формування та компетенції єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційному суду України, що обумовлено специфікою його правової природи і особливою роллю в забезпеченні верховенства К., її охорони та офіційне тлумачення. Сьогодні є вже ряд рішень Конституційного суду України, в яких дано офіційне тлумачення цілого ряду статей К., зокрема про статус держ. мови, про смертну кару, право вільного вибору захисника та ін. З метою забезпечення стабільності К. передбачена складна процедура змін і доповнень її положень. При цьому К. У. не може бути змінена, якщо зміни

передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. З прийняттям К. втратили чинність К. У. з наступними змінами і доповненнями та Конституційний договір між ВР України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». З огляду на іст. значення К. для українського народу день її прийняття проголошено державним святом – Днем К. У. О. Бойко (Ніжин), Т. Андрусак (Львів).

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – Основний Закон *Української Народної Республіки*, що закріплював сусп. та держ. устрій, основи її політики, основні права й обов'язки громадян, систему й принципи організації та діяльності держ. органів. Прийнята *Українською Центральною Радою* 29.4.1918. На цьому засіданні, крім ін. законів, була обговорена і прийнята К. Української Народної Республіки – Основний закон держави. Проект Основного закону був підготовлений спец. конституційною комісією на чолі з головою УЦР М. Грушевським, яка вивчила досвід конституційного законодавства різних країн світу, насамперед найближчих сусідів України, що мали спільні або подібні з нею іст., екон. та політ. умови розвитку.

К. мала підназву «Статут про державний устрій, права і вільності УНР». Складалася з 85 статей і 8 розділів: Загальні постанови, Права громадян України, Органи влади Української Народної Республіки, Всенародні Збори Української Народної Республіки, Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки, Суд Української Народної Республіки, Національні союзи, Про тимчасове припинення громад. свобод.

У 1-му розділі констатується, що Українська Народна Республіка є «державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною»; носієм держ. суверенітету є увесь народ України, усі громадяни України, які проживають на її тер.; реально свій суверенітет народ здійснюватиме через Всенародні Збори України (ст. 3); тер. України є єдиною і неподільною, і що без згоди $\frac{2}{3}$ депутатів Всенародних Зборів не може відбутися ніяка зміна як кордонів України, так і у державно-правових відносинах якоїсь частини тер. держави до всієї цілості (ст. 4). Не порушуючи «єдиної своєї влади», – говорить у ст. 5, – УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування». Усім націям і національностям, які населяють Україну, надавалося право «на впорядкування своїх культурних прав у національних межах».

Відразу за першим, загальним розділом, йшов розділ про громадян. права й свободи, що свідчить

про те велике значення, яке надавали в тогочасній Українській державі проблемі проголошення та гарантування прав і свобод громадян. Громадянином УНР вважалася кожна особа, яка набула це право у передбаченому законодавством порядку. Ін-т подвійного громадянства не допускався. Позбавити людину громадянства міг тільки суд республіки. Цивільно-правова, громадян. і політ. дієздатність наступала в УНР з 20-річного віку. Ст. 2 К. підкреслювала, що «ніякої різниці у правах і обов'язках між чоловіком і жінкою, «право УНР не знає». В ст. 12 К. стверджувалося, що всі громадяни рівні у своїх громадян. і політ. правах – незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти, майнового стану. Використання старих титулів і звань заборонялося. Охоронялася недоторканність особи, житла, таємниці листування. За положеннями К. ні громадяни України, ні іноземці не могли бути обмежені на території держави у свободі слова, друку, віросповідання, створенні організацій і союзів, праві на страйк, якщо тільки вказані дії не носили характеру кримінального злочину. Проголошувалася повна свобода вибору місця проживання і пересування. На території УНР скасовувалася як вид покарання смертна кара, тілесні та ображаючі людську гідність і честь покарання. Скасовувалося як покарання і конфіскація майна. Виборче (активне і пасивне) право надавалось тільки громадянам УНР, яким на день виборів виповнилось 20 років. Виборче право було загальним, рівним, таємним.

Наступні 4 розділи К. врегульовували принципи організації і діяльності вищих органів держ. влади, управління й судочинства. В основу побудови структури вищих органів держави покладено принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Найвища законодавча влада, згідно з К., належала Всенародним Зборам, виконавча – Раді Народних Міністрів (РНМ), судова – Генеральному Суду. Місцевими органами влади і управління ставали виборні Ради і управи – у громадах (сільських і міських), волостях і землях. Всенародні Збори мали обиратися населенням на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування на пропорційній системі виборів: один депутат – від 100 тис. жителів терміном на 3 роки. Проголошувалася принцип депутатської недоторканності, запроваджувалася оплата праці депутатів. Сесії парламенту скликалися двічі на рік. На першій сесії мав бути обраний Голова парламенту, його заступник та товариші, які складали Президію Всенародних Зборів. На Голову покладалася обов'язки організувати і очолювати роботу парламенту, «сповняти всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» (ст. 35). Відповідно до К. законодавчі акти приймалися тільки парламентом, який також затверджував бюджет країни, оголошував війну, укладав мир і т. д. Право законодавчої ініціативи належало: Президії Всенародних Зборів; партійним

фракціям, зареєстрованим Всенародними Зборами; групам депутатів (не менше 30 чол.); РНМ; органам самоврядування, які об'єднують не менше 100 тис. виборців; групам виборців (не менше 100 тис. чол.).

Згідно з К. РНМ формувалася Головою парламенту. Склад і програма РНМ затверджувалися парламентом, перед яким уряд ніс відповідальність за свою діяльність. У випадку винесення вотуму недовіри уряд йшов у відставку. Парламент більшістю $\frac{2}{3}$ голосів міг віддати членам РНМ під слідство й суд (ст. 58). Депутати парламенту мали право депутатського запиту до уряду. Протягом 7 днів окремі міністри чи уряд повинні були дати відповідь на депутатський запит. Найвищим судом республіки оголошувалася Генеральний Суд, який обирався Всенародними Зборами. Він виступав як касаційна інстанція для усіх інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанцій та мати функції адміністративної влади. На який термін обирався Генеральний Суд, як й ін. суди країни, яким чином вони обиралися – у К. не сказано. Це мало бути вирішене окремим законом про судоустрій. Проте в К. є інше важливе положення, що «судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади» (ст. 63). Судочинство оголошувалося усним і гласним, всі громадяни, незалежно від посади, оголошувалися рівними перед судом і перед законом. Окремий розділ К. був присвячений національним проблемам. «Кожна з населяючих Україну націй», – пишеться у ст. 69, – має право в межах УНР на самостійне устроєння свого нац. життя, що здійснюється через органи Національного Союзу». Кожна національна меншина входить у свій Національний Союз, обирає свої органи самоврядування. Верховним органом у Національних Союзах є Національні Збори. Кожен Національний Союз видає своє законодавство, що не повинно протирічити К. і законодавству України (в такому разі створюються спільні «погоджувальні комісії»), встановлює свій бюджет тощо. Органи кожного Національного Союзу були органами не громад., а держ., що надавало їм відповідного правового статусу і авторитету. 8-й розділ К. передбачав можливість тимчасового (не більше як на три місяці) призупинення дії громад. прав і свободу випадку війни чи внутрішніх заворушень. Таке рішення, як і ті, дія яких саме прав чи свобод повинна бути призупинена, приймали Всенародні Збори, а у виняткових випадках – РНМ.

У К. не згадувалося про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи внутр. і зовн. політики, про порядок обрання місцевих органів влади і управління; органи прокуратури, судову систему та ін. К., очевидно, будучи створеною на перехідний період становлення української державності, мала тимчасовий характер. К. УНР була доброю правовою базою для всього іншого законодавства Украї-

ни, створення демократичної державності, законності та правопорядку. В період *Директорії УНР* – 12.11.1920 РНМ УНР був ухвалений Закон про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР.

Б. Тищик (Львів).

КОНСТИТУЦІЯ УРСР 1978 – прийнята на позачерговій 7-й сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20.4.1978. Її завданням було закріпити зміни та новачі у держ.-політ. та правовому устрої, передбачені К. СРСР 1977. Складалася з Преамбули та 10 розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; держ. і адм.-тер. устрій; Ради народних депутатів; місц. органи держ. влади і управління; Держ. план екон. і соц. розвитку та держ. бюджет; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор і столиця; дія К. і порядок її зміни. За К. основу політичного ладу складала система рад народних депутатів. У К. було закріплено керівну роль КПРС у сусп. та держ. житті. За К. основу економічної системи становила соціалістична власність на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооп. власності. Після прийняття *Декларації про державний суверенітет 1990* та Акта проголошення незалежності України 24.8.1991 до К. 1978 було внесено цілу низку змін, низку статей виключено, дію кількох глав зупинено. Втратила чинність відповідно до закону України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» від 28.9.1996 у зв'язку з прийняттям К. У. (див. *Конституція України 1996*).

Т. Андрусак (Львів).

КОНСТИТУЦІЯ УСРР 1919 – 1-й конституційний акт, що закріплював встановлення рад. форми влади в Україні; Основний Закон *Української Соціалістичної Радянської Республіки*. Розроблена ВУЦВК і РНК УСРР відповідно до директив 3-го з'їзду КП(б)У. Ухвалена 10.3.1919 на 3-му Всеукр. з'їзді рад, в остаточній редакції – 14.3.1919 на засіданні ВУЦВК. Осн. положення К. УСРР відтворювали К. РСФРР (1918). К. складалася з 4-х розділів, 35 ст. 1-й розділ «Основні положення»: характеризувався держ. лад, основоположні принципи укр. рад. держави. УСРР визнавалася як держава «диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та біднішого селянства над їх споконвічними гнобителями – капіталістами і поміщиками». Її основне завдання визначалося як «здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень та систематичного придушення всіх контрреволюційних проявів з боку заможних класів». Проголошувалося скасування приватної власності на всі засоби виробництва, зокрема на землю. Владні функції закріплялися виключно за трудящими масами, решта нас.

позбавлялася політ. прав. Особливо статтею К. заявлялось про солідарність УСРР з усіма існуючими рад. республіками та намір увійти з ними у найтісніший союз «для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції і у найтісніше співробітництво в галузі комуністичного будівництва». Влада на тер. УСРР мала здійснюватись радами робітн., сел. та червоноармійських депутатів.

2-й розділ «Конструкція радянської влади» визначав орг-цію рад. влади в центрі та на місцях, розмежування компетенції між її органами. До центр. органів належали: Всеукр. з'їзд рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет рад (ВУЦВК) та Рада Народних Комісарів (РНК). Вищою владою вважався Всеукр. з'їзд рад, який скликався не рідше, ніж двічі на рік, а в період між з'їздами – ВУЦВК. Останній відповідав перед з'їздом, РНК – перед з'їздом та ВУЦВК. Усі центр. органи – Всеукр. з'їзд рад, ВУЦВК та РНК наділялися законодавчими правами. До органів рад. влади на місцях віднесено ради робітн., сел. і червоноармійських депутатів, губ., пов. та волосні з'їзди рад і обрані ними виконкоми. Термін і порядок обрання, норми представництва, внутр. орг-ція, розмежування повноважень між ними встановлювалися ВУЦВК. Право обирати і бути обраними до рад надавалось громадянам УСРР, які досягли 18-річного віку. Позбавлялися виборчого права експлуаторські елементи (ті, що використовували найману працю), особи, що існували на нетрудові доходи (% з капіталу, доходи від підприємств, приват. торгівля), а також служителі церкви.

3-й розділ «Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України» визначав особисті права й обов'язки громадян УСРР. Церква відділялася від держави; гарантувалася свобода совісті, свобода висловлювати свою думку, утворювати організації та союзи; надавалось право на освіту. Обов'язковою для всіх трудящих УСРР була праця: «Хто не працює, той не їсть». Встановлювався також заг. військ. обов'язок. В УСРР визнавалися рівні права за представниками різних національностей, неприпустимим визнавалось гноблення нац. меншин або обмеження їх рівноправності.

4-й розділ затверджував держ. герб і прапор УСРР. Держ. символіка – серп і молот та червоний прапор – була повністю запозичена в РСФРР.

К. ухвалив 3-й Всеукр. з'їзд рад, який проходив 6–10.3.1919 у Харкові. Вибори делегатів з'їзду не були демократичними (більшовики, щоб забезпечити свою перевагу на з'їзді, застосували відверто дискримінаційні норми представництва, зокрема сільські волості та міста надсилали на з'їзд 1 делегата від 10–12 тис., а частини Червоної армії – 1 депутата менше від 1 тис. чол.). 10.3.1919 майже без обговорення К. була ухвалена з'їздом і передана на остаточне затвердження до ВУЦВК. Текст К. розглядався на його першому засіданні 14.3. Члени

ВУЦВК від партії *боротьбистів* вимагали законодавчо закріпити норми представництва на Всеукр. з'їзді рад. Нарком юстиції УСРР О. Хмельницький зауважив, що краще буде, коли норми визначатиме ВУЦВК, «враховуючи політичні і інші обставини». У такий спосіб більшовики створювали конституційні норми, щоб за будь-яких обставин забезпечити собі потрібний склад депутатських рад на всіх рівнях. Із частковими змінами К. 1919 проіснувала до 1929.

О. Бойко (Київ).

КОНТАКТНИЙ КОМІТЕТ – неофіційний представницький орган укр. партій та орг-цій Галичини, що діяв у Львові 1937–39. Заснований у грудні 1937 провідними діячами *Української соціалістично-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, Фронтів національної єдності, Української народної обнови, Союзу українок* і опозиційною групою в *Українському національно-демократичному об'єднанні* на протипагу політиці «нормалізації» (див. «*Нормалізація*»), здійснюваної керівництвом УНДО з 1935. К. к. ставив собі за мету, проводячи дискусії з актуальних сусп.-політ. проблем, підготувати широку угоду за участю укр. політ. партій і громад. орг-цій Галичини і Волині. В грудні 1937–січні 1939 до К. к. входили: від опозиції УНДО (т. зв. група «*Діла*») – Д. Левицький і В. Кузьмович, від ФНЄ – Д. Паліїв, від УСРП – М. Стахів, від Союзу українців (з 1938 – «*Дружина княгині Ольги*») – М. Рудницька, від УСДП – В. Старосольський, від УНО – О. Назарук. З лютого 1939 після врегулювання внутрішньопартійних суперечностей в УНДО до учасників К. к. приєднався голова цієї партії В. Мудрий. В окремих засіданнях комітету брали участь Ф. Свістель (УНДО), І. Костюк (УСРП), І. Квасниця (УСДП), С. Герасимович (ФНЄ), К. Малицька (СУ) та ін. К. к. не міг приймати рішень, виконання яких було б обов'язковим для всіх орг-цій, представлених у ньому. Учасники комітету досягли згоди щодо загальних засад міжпарт. відносин, яка (за деякими винятками) діяла упродовж всього часу його існування. Навесні 1938 укладено угоду між пресовими органами різних політ. напрямів (т. зв. пресове порозуміння). Учасники комітету здійснювали заходи для створення єдиного національного політичного центру в Галичині (восени 1938 – Всеукраїнської національної ради, в серпні 1939 – Українського національного проводу), однак через ідеологічні та парт. розбіжності ці спроби закінчилися невдачами. З початком нім.-польськ. війни у вересні 1939 К. к. припинив свою діяльність.

М. Швагуляк (Львів).

КОНТАРІНІ АМБРОДЖО (р. н. невід. – 1499) – венеціанський дипломат. У лютому 1474 посла-

ний до правителя Зх. Ірану Узун Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані у Венеції 1487) є відомості про відвідані ним по дорозі в Іран міста Луцьк, Житомир, Київ, Кафу. Тв.: «*Барбаро и Контарини о России*» (1991).

Я. Ісаевич (Львів).

КОНЧАК (рр. н. і см. невід.) – половецький хан, внук *Шурукана*. У 2-й пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою *половців* і створив сильну військ. орг-цію. 1172 і 1180 підтримував сіверських князів у їхній боротьбі з ін. князями. Вів тривалу боротьбу з Києвом. 1174, 1178, 1187 здійснив походи у Переяславську землю. 1184 зазнав поразки у битві на р. Королі від рус. князів. 1185 розбив на р. Каялі війська кн. *Ігоря Святославича* і взяв його у полон. Боротьба К. з рус. князями на чолі з новгород-сіверським кн. Ігорем Святославичем лягла в основу сюжету «*Слова о полку Ігоревім*». 1187 орди К. напали на Чернігівську і Київ. землі. Дочка К. Свобода була дружиною галицького кн. *Володимира Ігоровича*.

КОПА – 1) Сход сільської общини в Україні у 15–18 ст. для вирішення громад. справ, зокрема, пов'язаних із копним судом. 2) У сх. слов'ян – одиниця лічби: 60 снопів, дошок, яєць тощо. 3) В укр. та ін. слов'янських мовах – купа хліба в снопах. 4) К. грошей – в Україні у 14–18 ст. – одиниця грошової лічби. Використовувалася при лічбі празьких грошів, 60 шт. яких дорівнювали празькій ваговій гривні срібла (253,0 г). Згодом це поняття стало лише лічильним. У західноукр. землях, що входили до складу Польщі, лічба монет на К. велася дуже рідко. Однак на укр. землях, які знаходились у складі *Великого князівства Литовського*, облік монет протягом 15–17 ст. вівся переважно на К. Литовська К. дорівнювала 60 литовським грошам або 60 пенязям (динаріям).

В. Кульчицький, Р. Шуст (Львів).

КОПІНСЬКИЙ ІСАЯ (р. н. невід. – 5(15).10.1640) – укр. церк. діяч, православний митрополит Київський (1631–32). Н. у Галичині. Навчався у Львів. братській школі. Був монахом Києво-Печерської лаври, згодом – ігуменом Межигірського Києво-Братського монастиря. На поч. 17 ст. (до 1612–14) на запрошення кн. Михайла Вишневецького заснував Густинський Троїцький монастир (побл. Прилук Чернігівської обл.), а 1619 – Мгарський Спасо-Преображенський монастир (в с. Мгара Лубенський р-н Полтавської обл.). 1615 став одним з організаторів *Київської братської школи*. 1620 К. при відновленні православної митрополії був висвячений патріархом Єрусалимським Теофаном на кафедру перемишльського і самбірського православного єпископа. З 1628 призначений архи-

єпископом смоленським і чернігівським. Після смерті *І. Борецького* (1631) обраний православним митрополитом Київським. Після легалізації православної церкви у *Речі Посполитій* (постанова польськ. сейму «Про заспокоєння обивателів... релігії грецької», 1632) уступив митрополічу кафедру *П. Могили*. До 1635 перебував у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки з монастирями Полтавщини. Наприк. 30-х 17 ст. К., ставши противником церк. політики *П. Могили*, спрямованої на утвердження Українського патріархату, виступав за перехід укр. церкви під юрисдикцію Московської патріархії.

М. Сом (Львів).

КОПИСТЕНСЬКИЙ ЗАХАРІЯ (псевд. Азарія; р. н. невід. – 21.3.1627) – визначний укр. церк. і культ. діяч, вчений-богослов, письменник. Н. у Перемишлі (тепер на тер. Польщі). Освіту здобув, очевидно, у *Львівській братській школі*. Вільно володів грец. і латин. мовами. З 1616 перебував у Києві, де став членом *Київського братства*. Займався видавничою і літературно-полемічною діяльністю. 1616 написав передмову до «Часослова» – першої книги, виданої (20.12.1616) Києво-Печерською друкарнею. 20.11.1624 К. був призначений архімандритом *Києво-Печерської лаври*. Автор богословських трактатів («Книга про віру єдину», 1619–21), «Книга про правдиву єдність православних християн» 1623), передмова до «Бесіди Івана Золотоустого» (1623) та «Номоканона» (видання 1624), проповідей («На погреб Є. Плетенецького») і визначного полемічно-публіцистичного твору «Палінодій, або Книга оборони католицької святої апостольської східної Церкви» (1621–22; за ін. дан., 1619–22; видана 1878).

КОПИСТЯНСЬКИЙ АДРІАН (5.8.1883 – 1934) – укр. історик москвофільського спрямування. Н. у с. Хлиплі (нині Мостиський р-н Львівської обл.). 1906 закінчив Львівський ун-т, доктор історії. 1914 виїхав у Росію, звідки повернувся 1924. З 1924 – член Ставропільського братства. Автор іст. праць: «Історія Руси» (тт. 1–3, 1931–33), «Исторический очерк сооружения Успенской церкви во Львове» (1931), «Материалы, относящиеся к истории Львовского Ставропигиона в 1700–1767» (1936).

І. Орлевич (Львів).

КОПІЙКА – назва рос. монети, запровадженої в обіг у 1534. Дорівнювала $\frac{1}{100}$ рубля. Початкова вага К. становила бл. 0,68 г срібла, але до початку 18 ст. вона зменшилася до 0,28 г. К. широко поширювалася на укр. землях уже з 2-ї пол. 16 ст. Остаточно К. була запроваджена у *Гетьманщині Петром І* на поч. 18 ст. і відтоді стала основною розмі-

ною монетою. Назва походить від терміну «копье» – спис, який тримав у руці вершник – цар, зображення якого було відкарбоване на зворотній стороні монети.

Р. Шуст (Львів).

КОПНІ СУДИ – суди сільської громади в Україні, Білорусі й Литві, що виникли у ранньому середньовіччі. Збиралися в задалегідь визначеному місці – копищі й діяли у складі обраних населенням копного округу судців, які йменувалися копними мужами. К. с. поєднували слідчі й судові функції, діяли на основі звичаєвого права. Збиралися кілька разів: для розшуку злочинця по «гарячих слідах» – «гаряча копа»; для судового розгляду – «велика копа» з представників сіл копного округу; для остаточного вирішення справи і виконання вироку – «завита копа» (завити-закінчити). К. с. присуджували до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикували умовне засудження. Апеляційною інстанцією проти вироку К. с. були держ. суди. Поступово законодавство все більше пристосовувало К. с. до інтересів феодалів, які з часом замінили їх вотчинними судами. Вотчинні суди чинили земельні магнати над приналежними їм селянами. Згадки про К. с. зустрічаються ще в документах 2-ї пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К. с. зберігалися з певними змінами до поч. 20 ст.

В. Кульчицький (Львів).

КОРДТ ВЕНІАМІН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (19.2.1860 – 24.12.1934) – фахівець у галузі іст. геогр., картогр., джерелознавець, архівіст. Н. у Дерпті (нині Тарту, Естонія) у нім. родині. Закінчив природничий ф-т Дерптського ун-ту (1883). 1883–94 – зав. бібліотеки, викладач Дерптського (з 1893 – Юр'євського) ун-ту. Наук. працю розпочав під керівництвом проф. Є. Шмурло. Кандидат дипломатії (1888). 1894 переїхав до Києва. 1894–1928 зав. бібліотеки Ун-ту Св. Володимира (у 1920-х – Київ. ІНО). Деякий час завідував Центр. архівом давніх актів Київ., Волинської та Подільської губ. 1909 перебував у наук. відрядженні у Німеччині, де ознайомився і вивчив арх. нових бібліотечних будівель. За його планом, на зразок Геттінгенської університетської бібліотеки 1914 споруджений будинок бібліотеки Ун-ту Св. Володимира (нині філія спец. та іст.-культ. фондів Нац. бібліотеки України). 1915–16 керував евакуацією до Саратова і повернення до Києва бібліотечного фонду ун-ту. 1918 став одним з організаторів Всенар. бібліотеки України. 1918–24 – проф. бібліотекознавства Київ. археол. ін-ту. У 1920-х – викладач Київ. ін-ту зовн. відносин, Київ. ІНО та ін. 1930–34 – зав. картогр. сектора Всенар. б-ки України. Дійсний чл. Київ. археогр. комісії (1911–20), археогр. комісії ВУАН (1921–30), Одеського т-ва історії та старожитностей (з 1900),

Моск. т-ва шанувальників природознавства, антропології і етнографії (1906), чл.-кор. Т-ва істориків у Ризі (1911), почесний чл. Іст. т-ва в Утрехті (1924). Видав документи про *П. Орлика* і *А. Войнаровського* з архівів Гамбурга, Гааги, Копенгагена, Берліна, Дрездена, опрацював донесення швед. послів у Москві про події в Україні у 2-й пол. 17 ст., документи Стокгольмського архіву до історії України 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст., матеріали до історії картогр. України. Одним із перших в Україні розробив методикку і почав досліджувати старі карти Росії та України. Автор праць: «Материалы к истории российской картографии» (1899–1910), «Очерк сношений Московского государства с республикой Соединенных Нидерландов по 1631 г.» (1902), «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1654 г., составленное посольским секретарем А. Роде» (1915), «Про Національну бібліотеку Української Держави» (1919), «Лист Орлика до англійської королеви з 20.12.1720» (1925), «Бібліографія подорожей по Східній Європі до 1520», «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (обидві 1926), «Російське громадянство під час розкрячення селян в листуванні тогочасного дипломата» (1927), «Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейє» (1931), «Матеріали з Стокгольмського держ. архіву до історії України другої пол. 17–поч. 18 вв.» (1930), «Матеріали до історії картогр. України» (1931).

І. Верба (Київ).

КОРДУБА МИРОН МИХАЙЛОВИЧ (2.3.1876 – 2.5.1947) – визначний укр. історик, дійсн. чл. НТШ з 1903. Н. у с. Острів (тепер Тернопільський р-н Тернопільської обл.). Навчався у Львів. (1893–95) і Віденському (1895–98) ун-тах. Один з найвизначніших учнів львівської школи *М. Грушевського*. Працював учителем гімназій у Чернівцях (1900–18), Львові та Холмі. 1929–39 – проф. Варшавського ун-ту. З 1944 – проф. і зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. К. – автор праць з історії, іст. географії старої і середньовічної України. Проблемам історії періоду княжої доби присвячені роботи «Перша держава слов'янська» (ЗНТШ, т. 13), «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. 13 ст.» (ЗНТШ, тт. 30–32), історико-етнічні процеси та питання іст. географії розглядаються в працях «Молдавсько-Польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого» (1906), «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном у 13 ст.» (ЗНТШ, 1925, тт. 138–140), «Територія й населення України» (1917) та ін. К. глибоко вивчав питання укр.-польськ. взаємин 16–17 ст. і, зокрема, період Хмельниччини («Венеційське посольство до Хмельницького 1650» (ЗНТШ, 1907); «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і

Польщею» (ЗНТШ, 1908, т. 84); «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV», 1912; «Між Замостям та Зборовом» (ЗНТШ, 1922, т. 133). У 1920–30-х К. написав ряд історіографічних праць, зокрема «La literature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne» (1929), «La litterature historique sovietique Ukrainienne comprendu 1917–1931» (1938) та ін. К. був співавтором «The Cambridge History of Poland» (т. 1, 1950). К. – автор численних статей та рецензій на укр. історичні та іст.-географічні теми. Працював і як популяризатор іст. знань. Відома його наук.-популярна праця «Історія Холмщини і Підляшшя» (1941). У часи Першої світової війни 1914–18 співробітничав у виданнях Союзу визволення України. Помер у Львові.

О. Сухий (Львів).

КОРЕЦЬ – старовинна одиниця виміру зерна, рідин (зокрема, меду), що була поширена в Україні, Польщі та Литві у 15–18 ст. В Україні К. був побутовою міркою збіжжя і являв собою мішок (або мірку певного розміру), яка містила 6 пудів (бл. 100 кг) зернового хліба – жита чи пшениці.

КОРЕЦЬКИЙ ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТИР – жін. монастир у Новоград-Волинському пов. Засн. бл. 1571 кн. Богушем (Євфимієм) Корецьким. Відновлений 1625–33 княжною Софією Корецькою (у чернецтві ігуменією Серафимою). 1752–65 монастирем володіли греко-католики. Старовинних храмів два: соборний Воскресенський і теплий Успенський. Тут зберігалася стародавня ікона Божої Матері Споручниці. За переказом, кн. Корецький привіз її з Рима. З 1897 тут існувала двокласна школа.

С. Білокінь (Київ).

КОРЖ КУЗЬМА (р. н. невід. – 1919) – укр. громад.-політ. діяч. Чл. УПСР. На поч. 1917 К. на установчих зборах УПСР обраний до складу ЦК партії. В кін. квітня 1917 став членом *Української Центральної Ради*, а згодом – секретарем інформ. бюро УЦР. У грудні 1917 К. обрано депутатом Всеукраїнських установчих зборів від Катеринославщини. 1918 очолював Центральний повстанський комітет. Влітку 1919 за участь в організації антибільшовицького повстання у Києві К. був заарештований і розстріляний.

КОРНІЄЦЬ ЛЕОНІД РОМАНОВИЧ (8(21).8.1901 – 29.5.1969) – рад. держ. діяч в Україні. Н. у с. Бобринець (тепер Кіровоградська обл.). 1922–25 служив у Червоній армії. 1925–30 працював в органах народної освіти, згодом в керівних парт. органах. 1933 – другий секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. 1938–39 – голова Президії Верховної Ради УРСР. 1939–44 – голова Ради

К

Народних Комісарів УРСР. У роки *нацистсько-радянської війни 1941–45* був чл. військ. ради Пд., Пн.-Кавказького та Воронежського фронтів. 1944–46 – перший заст. голови Раднаркому, 1946–53 – заст. голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 жив у Москві, де обіймав відповідальні пости. 1953–58 – міністр заготівель, міністр хлібопродуктів СРСР, в 1958–61 – голова Держ. комітету Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах, з 1963 – голова комітету заготівель, міністр СРСР.

К. Бондаренко (Львів).

КОРНИЛОВ ЛАВР ГЕОРГІЙОВИЧ

(18 (30).7.1870 – 13.4.1918) – рос. генерал, монархіст, один із керівників «білого» руху в Росії. Н. у Казахстані (м. Каракалінськ Карагандинської обл.). 1892 закінчив Михайлівське артилерійське уч-ще, в 1898 – академію Генштабу. Служив у штабі Туркестанського військ. округу. Учасник рос.-япон. війни 1904–05, згодом – військ. аташе у Китаї (1907–11). Під час Першої світової війни 1914–18 командував 48-ю піхотною дивізією, пізніше – корпусом. березні–квітні 1917 – командуючий військами Петроградського військ. округу, травні–липні – Пн.-Зх. фронту. З 19.7(1.8). до 27.8(9.9). – Верховний Головнокомандуючий. У липні 1917 К., прагнучи підвизити бездатність фронтних частин, наказав українізувати 34-й корпус рос. армії, яким командував ген. П. Скоропадський (див. *Перший український корпус*). Наприк. серпня, очоливши заколот проти *Тимчасового уряду*, намагався встановити військ. диктатуру. Після ліквідації заколоту К. був заарештований і ув'язнений в тюрмі м. Бихова біля Могилева. У листопаді 1917 втік на Дон, де разом з ген. М. Алексеевим очолив Добровольчу армію. У квітні 1918 загинув під час боїв за Єкатеринодар (тепер Краснодар, Росія).

КОРНЯКТ КОСТЯНТИН (1517–1603) – грец. купець. Походив із о. Крит. Спочатку у Львові розпочав торгівлю його старший брат Михайло К. (з 1545), який вів торгівлю вином, бавовною та ін. левантійськими товарами. К., який був відомий як «великий митник волоський», розпочав торг. операції у Львові 1553 (спочатку разом із братом, після його смерті 1563 самостійно). 1569 король Сигізмунд II Август звільнив К. від митних сплат і дозволив торгувати на всій території Речі Посполитою. З 1570 постійно жив у Львові. З березня 1571 обіймав посаду митника рус. земель і згідно з королівською грамотою мав право збирати митні оплати на тер. Руського, Волинського, Київського воеводств. Відкрив нову митницю у Кам'янці і Снятині, де сплачували мито купці, що везли товари з Туреччини і Волощини. 1571 отримав шляхет. звання. Значним джерелом доходів К. було лихварство. Надавав кредитні позики магнатам і шляхті під заставу їхні зем. володіння. Наприк. 16 ст. володів

м. Куликів і десятками сіл. Брав активну участь у громад. житті міста, одним із перших вступив до Львів. братства, надавав йому значну матеріальну допомогу. При значній фін. допомозі К. було збудовано у Львові пам'ятки укр. ренесансної архітектури – дзвіницю Успенської церкви (т. зв. вежа Корнякта, 1572–78; за ін. дан., 1580–82) і житловий будинок (будинок Корнякта, 1571–80). Сприяв розвитку Львова. 1572–80 К. за власним коштом збудував вежу біля Успенської церкви, яка і сьогодні є окрасою міста. Помер у Львові, похований у церкві Трьох Святителів.

В. Кривоніс (Львів)

КОРНЯКТИ – родина багатих львів. купців у 16–17 ст. Походили від Костянтина К. Сини Костянтина К. Олександр (р. н. невід. – 1606) і Костянтин (1564–1624) покатоличилися. Костянтин був ротмістром королівського війська. Жив біля Перемишля. За деякими дан., загинув 1624 у бою з татарами. У серед. 17 ст. рід К. припинив своє існування.

Я. Ісаєвич (Львів).

КОРОБКА ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періоду Хмельниччини, ген. обозний (1650–54, 1669), дипломат. Відомостей про походження і життя К. до поч. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657* не збереглося. 1648–49 – городовий отаман Чигирина, згодом – наказний полк. Чигиринського полку. 1650 призначений ген. обозним. Брав участь у боях проти польськ. військ. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського. К. очолював укр. посольства до Московії (1657), Швеції (1657 і 1658), Туреччини (1657), Молдавії. Після смерті Б. Хмельницького був прихильником політики гетьмана І. Виговського. Деякий час перебував на службі у П. Дорошенка. Подальша його доля невідома.

КОРОГВА (хорогва) – 1) бойовий прапор у військ. підрозділах укр. козацтва в 16–18 ст. К. виготовляли з шовкових або ін. тканин, вишивані, мальовані чи гаптовані золотом. Кольори були різними, але переважали блакитні, жовті, жовто-блакитні, чорні й білі. На К. розміщували образи Ісуса Христа, Богородиці, ін. святих, часто зображувався Хрест. У 18 ст. на козац. К. було зображення козака із самопалом і шаблею. 2) Підрозділ у польськ.-лит. армії в 16–18 ст., який за чисельністю відповідав роті (80–120 чол.). 3) Прямокутне або трикутне церк. знамено із зображенням Ісуса Христа, Богородиці або святих. Виноситься з церкви під час хресних походів.

КОРОЛЬОВ СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ (30.12.1906.(12.1.1907) – 14.1.1966) – видатний укр. вче-

К

ний-винахідник, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (з 1953). Н. у Житомирі. Після закінчення будівельної школи в Одесі, навчався в Київ. політех. ін-ті (1924–26). 1930 закінчив Моск. вище техн. училище і одночасно Моск. школу пілотів. З 1920 К., будучи старшим інженером ЦАДІ, розробляв ряд конструкцій планерів. 1931 став одним з організаторів Групи вивчення реактивного руху, яку очолив у травні 1932. Під його керівництвом була збудована перша рад. ракета на рідкому паливі «ГІРД-9». З 1934 – керівник відділу реактивних літальних апаратів Реактивного ін-ту. Розробив проект керованої крилатої ракети 212 і ракетопланера РП-318-1. 1937 К. було заарештовано і відправлено в концтабір, згодом до спецтабору для науковців, де він займався роботами зі створення ракетних двигунів для військ. літаків. Після звільнення в 1938 і під час Другої світової війни займався проблемами оснащення бойових літаків реактивним прискорювачем на рідкому паливі. 1942–46 К. – заст. гол. конструктора двигунів в одному з військ. КБ. Після закінчення війни випробовував та вдосконалював нім. ракети V-2. Наук. і техн. ідеї К. набули широкого застосування в ракетній та космічній техніці. К. очолював розробку і запуск багатьох балістичних ракет, ракетноносіїв пілотованих космічних кораблів «Восток», «Восход», на яких було здійснено перші польоти в космос. Під його керівництвом сконструйовані супутники серії «Електрон», «Молния», серії «Космос»; ракетно-космічні системи для запусків штучних супутників Землі та Сонця, польотів автом. станцій до Місяця, Венери, Марсу тощо. Помер і похований у Москві. Ім'я К. присвоєно великому утворенню (таласоїду) на зворотному боці Місяця. 1970 в Житомирі відкрито будинок-музей К.

КОРОННИЙ КРАЙ – адм.-тер. одиниця Австрійської імперії (з 1867 – Австро-Угор. імперії) у 18 – поч. 20 ст. Наприк. 18 ст. внаслідок трьох поділів *Речі Посполитої* частина укр. земель потрапила до складу Австр. імперії. Австр. уряд на захоплених тер. створив з центром у Львові К.к. – Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії, «Королівство Галичини і Володимирії разом із Великим князівством Краківським з князівствами освенцімським і заторським»), у складі якого штучно об'єднав західноукр. етнічні землі з частиною польськ. земель. Тер. цього К.к. охоплювала Ів.-Франківську, Львівську, центр. та пд. частину Тернопільської, Чернівецької областей України, Перемишльського, Жешівського, Тарнівського, Новосандецького і частини Краківського і Бельського воеводств Польщі. Адм. кордони К. к. неодноразово змінювались. У склад Галицької пров. 1786–1849 входила *Буковина*, 1795–1809 – велика тер. між рр. Пилиця і Зх. Буг (Нова, або Зх., Галичина);

1809–15 від *Галичини* був відокремлений Тернопільський округ (входив до складу Росії); 1809–46 – тер. Кракова та його околиць, де у 1815 була утворена Краківська республіка. З 1849 Буковина стала окремим від Галичини К.к. Адм. влада в К.к. належала губ. управ. на чолі з губернатором. Вищим представницьким органом був крайовий сейм, існував також виконавчий орган сейму – крайовий комітет (крайовий відділ). З 1848 укр. політ. сили ставили перед цісарською владою вимогу поділу Галичини на укр. (Сх. Галичина з центром у Львові) та польськ. (Зх. – з центрами у Тарнові чи Кракові) та утворення окремого К.к. з укр. частини Галичини, Буковини й Закарпаття. Австр. уряд під впливом польськ. шовіністичних сил відмовився задовольнити цю вимогу. Лише в лютому 1918 у Брест-Литовську уряд Австро-Угорщини підписав угоду з *Українською Народною Республікою* (таємний протокол до Брестського мирного договору) про те, що з укр. частин Галичини та Буковини до 31.7.1918 буде утворено окремий К.к. Проте, скориставшись хитким внутр.-політ. становищем України Австро-Угорщина 4.7.1918 аналювала цю угоду (див. *Берестейський мир 1918*).

О. Сухий (Львів).

КОРОТЧЕНКО ДЕМ'ЯН СЕРГІЙОВИЧ (29.10(10.11).1894 – 7.4.1969) – парт. і держ. діяч УРСР. Н. у с. Погрібки Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. (тепер с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сумської обл.). Розпочав кар'єру після вступу в РКП(б) у листопаді 1918. 1919–20 – комісар Червоної армії. В 1920–30-х очолював первинні парт. орг-ції в Шосткинському пов., Чернігові та Первомайську, навчався на курсах при ЦК ВКП(б) у Москві (1928–30). 1931–36 – голова районних орг-цій Компартії в Москві. З червня 1936 до червня 1937 – секретар Моск. обкому ВКП(б), потім – перший секретар Зх. (м. Смоленськ) та Дніпропетровського обкомів ВКП(б). 1938–39 – голова Раднаркому УРСР, 1939–47 – секретар ЦК КП(б)У. В роки рад.-нім. війни 1941–45 К. – один з організаторів партизанського руху в Україні. 1947–54 – голова Ради Міністрів УРСР, з 1954 – голова Президії Верховної Ради УРСР та заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член Політбюро ЦК КПУ (з 1938, 1952–66 – чл. Президії). Помер у Києві.

К. Бондаренко (Львів).

КОРСАК РАФАІЛ (після 1600 – 28.8.1640) – укр. греко-католицький церк. діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Н. у шляхет. родині в Білорусі. Освіту здобув у Замойській колегії та в школі у м. Несвіж (Литва). За скеруванням митрополита В. Рутського вивчав філософію у Папській колегії у м. Брунеберг (Сх. Пруссія), згодом – у Празі. 1621 виїхав для богословських студій

до Рима, де був висвячений на священника. Повернувшись, у 1625 був обраний віденським архімандритом. З 1626 – єпископ Галицький і помічник митрополита *В. Рутського*, з 1631 – коад'ютор митрополита, з 1632 – єпископ пинський. З 1637 – митрополит. 1639 К. відвідав Рим, де поставив питання про створення патріархату на укр. та білорус. землях у складі *Речі Посполитої*. Помер і похований у Римі.

КОРСУН ОЛЕКСАНДР (псевд. Антипенко; 8.6.1818 – 6.11.1891) – укр. поет-романтик, видавець, перекладач, інтерпретатор нар. повір'їв. Н. у с. Богданівська Антипівка (тепер Ростовська обл., Росія). 1842 закінчив юрид. ф-т Харківського ун-ту. Служив у 1847–60 столоначальником Харківської кримінальної палати, чиновником особливих доручень при військ. губернаторі у Дербенті (Дагестан). Літ. діяльність розпочав у студ. роки. 1841 видав альманах «Сніп», де вмістив твори М. Костомарова, М. Петренка, П. Кореницького, свої поезії й переклади з польськ. (Адам Міцкевич) та чеськ. (Франтішек Челаковський) літератур. Кілька його поетичних текстів надруковано в моск. журн. «Маяк» (1842, 1845). У своїх творах широко використовував укр. нар. легенди, повір'я. У деяких його поезіях («Старі пісні», «Козак та гулянка», «Рідна сторона», «Могила», «Дорошенко») з'являється, властива для українського романтизму, тема туги за прекрасним героїчним минулим, образи козака, могили, смуток за козац. славою. У січні 1842 Т. Шевченко надіслав К. уривок із поеми «Мар'яна-черниця» і вірш «Човен» («Вітер з гаєм розмовляє») для другого випуску «Снопа», який так і не вдалося видати. Сам К. 1841 написав вірш «До Шевченка» («Скажи, брате, Кобзареві»). З 1861 жив у рідному селі, збирав і вивчав етнограф. матеріал. Залишив спогади про свого друга Миколу Костомарова (1890), здійснив російською мовою переклад романтичної трагедії М. Костомарова «Переяславська ніч» (опубл. у журн. «Северный вестник», 1886).

Р. Крохмальний (Львів).

КОРСУНЬСЬКА БИТВА 1648 – переможна битва укр. армії проти польськ. війська під командуванням коронного гетьмана *М. Потоцького* і *М. Калиновського* під Корсунем (тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657*. Після розгрому передового польськ. загону *С. Потоцького* і Шембека в *Жовтоводській битві 1648* гол. польськ. сили були відведені з-під Черкас на нові позиції між Корсунем і Стеблемом. 14(24).5.1648 до Корсуня підійшло козац. військо, очолюване *Б. Хмельницьким* (15–17 тис. чол.) і татарський загін Тугайбея (бл. 4 тис. чол.). Після перших су-

тичок польськ. командування, дезінформоване захопленням у полон козаком (був висланий зі спец. завданням у ворожий табір гетьманом), вирішило відступити через Богуслав і Білу Церкву до Наволочі. Дізнавшись від козака С. Зарудного, що був провідником польськ. війська про маршрут відступу ворожих частин, Б. Хмельницький вислав козаків Корсунського полку на чолі з *М. Кривоносом* влаштувати засідку. Зайшовши в тил ворога, козаки з урочища Горохова Діброва поблизу с. Виграєва (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) перекопали шлях глибокими ровами, зробили з дерев завали і, загативши річку, затопили яр водою. Вранці 16(26).5.1648 польськ. військо, почавши відступ із Корсуня, в Гороховій Діброві потрапило в засідку. Під час запеклої битви, що тривала кілька годин, польськ. армія була вщент розгромлена. Понад 8,5 тис. польськ. жовнірів і офіцерів було взято в полон (у т. ч. *М. Потоцький* і *М. Калиновський*). Козаки захопили 41 гармату, велику кількість інших воен. трофеїв. Внаслідок перемоги укр. армії під Жовтими Водами і Корсунем була ліквідована польськ. окупаційна армія в Україні, створилися сприятливі умови для широкого розгортання нац.-визвол. боротьби укр. народу, під час якої була відновлена укр. держава у формі *Гетьманщини*.

КОРСУНЬСЬКА РАДА 1657 – *Генеральна військова рада*, яка відбулася 25.10.1657 у Корсуні. На раду зібралася вся ген. старшина, делегати від рядового козацтва і духовенства. На Кр. прибули послі з Швеції, Речі Посполитої, Австрії, Туреччини, Кримського ханства, Семигороду, Молдавії і Волощини. Рада затвердила рішення попередніх козац. рад (23.8. і 26.8.1657) про обрання гетьманом України *І. Виговського*. Під час Кр. було ратифіковано укр.-швед. воен.-політ. союз, спрямований на забезпечення незалежності й тер. цілісності України (див. *Корсунський договір 1657*). Водночас на Кр. було ухвалено поновити союзні відносини з *Кримським ханством* і *Туреччиною* та заключити перемир'я з Польщею. Кр. остаточно вирішила питання переорієнтації зовнішньополіт. курсу Укр. держави. Гетьманський уряд шляхом укладення военно-політ. угод з кількома європ. країнами і одночасним припиненням союзницьких відносин з Московією намагався досягти повної держ. незалежності України.

КОРСУНЬСЬКИЙ БІЙ 1630 – переможний бій козац.-сел. війська під проводом *Т. Федоровича* проти польськ. залоги м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Навесні 1630 у *Правобережній Україні* вибухнуло нац.-визвол. повстання проти польськ. загарбників. На поч. березня 1630 повстанська армія чисельністю бл. 10 тис. козаків виступила з Запорізької Січі на

Правобережжя. В серед. березня 1630 запорожці на чолі з гетьманом *Т. Федоровичем* (Трясилом) здобули Черкаси. В місті повстанці захопили у полон гетьмана реєстрових козаків *Г. Чорного* і, звинувативши його у зраді, стратили. 4.4.1630 козац. військо підійшло до Корсуня, в якому одночасно розпочалося повстання міщан проти польськ. залоги. Під час бою 3-тисячний загін реєстровців, що перебував у Корсуні, перейшов на бік повсталих. Зазнавши цілковитої поразки, залишки польськ. частин втекли до Бара, де розташувалась ставка великого коронного гетьмана *С. Конецького*. Перемога укр. повсталих військ у Кр. сприяла розгортанню нац.-визвол. боротьби на чолі з *Т. Федоровичем* проти польськ. поневолювачів (див. *Федоровича повстання 1630*).

КОРСУНЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1657 – договір, укладений між Україною і Швецією 25.10.1657 на *Генеральній військовій раді* в Корсуні (див. *Корсунська рада 1657*). Від укр. сторони в виробленні умов договору брали участь *І. Ковалевський*, *І. Богун* та *Ю. Немирич*, з швед. – *Г. Лілієнкрона*. К.д. передбачав створення укр.-швед. військ.-політ. союзу, який би гарантував держ. незалежність та тер. цілісність Укр. держави. За умовами договору швед. король *Карл X Густав* зобов'язувався домогтися визнання Польщею незалежності України; західноукр. землі та Берестейське і Полоцьке воеводства, які знаходилися під владою Речі Посполитої, мали увійти до складу *Гетьманщини*. Поч. воен. дій між Швецією і Данією, складна внутр.-політ. ситуація в Україні перешкодили реалізувати умови К.д. і зумовили підписання гетьманом *І. Виговським* *Гадяцького договору 1658*.

КОРЯТОВИЧ (Коріятович) ФЕДІР (р. н. невід. – бл. 1417; за ін. дан., 1414) – закарпатський князь. Походив із великокнязівського лит. роду, племінник *Ольгерда*. Син подільського кн. Коріята Гедиміновича. У 80 – на поч. 90-х 14 ст. – князь Подільської землі. 1393 зміщений великим князем лит. Вітовтом і вигнаний з Поділля. Переїхав до Закарпаття, де отримав від угор. уряду у володіння м. Мукачів з навколишніми землями. Був призначений жупаном Берегівської, Земплинської, Мармароської жуп. На кошти К. на Чернечій горі було збудовано православний монастир. За даними старих хронік, привів із собою на Закарпаття бл. 40 тис. українців з Поділля, які заснували тут ряд нових поселень.

КОСИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – козац. гетьман (1603; за ін. дан., 1602–03). Був обраний гетьманом у Могилеві. Вивів козац. військо на Запоріжжя після невдалого Лівонського походу (1601–03), що відбувся під проводом гетьманів *С. Кішки* і *Г. Крутневича*. Подальша доля невідома.

КОСИНКА ГРИГОРІЙ (справж. прізвище. Стрілець; 29.11.1899 – 15.12.1934) – відомий укр. письменник. Н. у с. Щербатівка Обухівського пов. на Київщині. Змалку наймитував, працював на цукроварні. В 1914 переїхав до Києва, де служив канцеляристом. 1919–22 навчався в Київ. ін-ті нар. освіти. 1919 у газ. «Боротьба» з'явилось перше оповідання К. «На буряки». В 1920-х працював у ред. газ. «Вісті Київського губревкому», журн. «Нова громада» та «Всесвіт», директором Харківського і Київ. радіокомітетів. Належав до літ. об'єднань АСПИС (1923–24), «Ланка» і «МАРС». Листувався з *В. Стефанюком*. Проза К. відзначається правдивістю й гостротою життєвих конфліктів. К. вважається продовжувачем традицій імпресіоністичної новели в укр. літературі (*М. Коцюбинський*, *С. Васильченко*, *В. Стефанюк*). У творах К. змальовуються трагічні події укр. революції 1917–21. Офіц. рад. критика звинувачувала К. у сповіданні «куркульської ідеології та «націоналізму». На поч. 1930-х видання творів К. було заборонено. В листопаді 1934 був заарештований. Проходив у суд. справі разом із письменниками *А. та І. Крушельницькими*, *К. Буревієм*, *О. Влизьком*, *Д. Фальківським*. Під час суд. процесу в грудні 1934 був звинувачений у приналежності до контрреволюц. терористичної орг-ції і засуджений до розстрілу. Реабілітований 19.10.1957. К. – автор оповідань: «На золотих богах» (1922), «Заквітчений сон» (1923), «Мати» (1925), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибранні оповідання» (1928, 1929), «Циркуль» (1930), «Змовини» (1933), «Серце» (1933), «Гармонія» (1933) та ін.

КОСИНЬСЬКИЙ КРИШТОФ (р. н. невід. – 1593) – гетьман запорізьких козаків. За походженням дрібний шляхтич із Підляшшя. З 1586 перебував на Запорізькій Січі, обіймав важливі військ. посади. 1591 був обраний запорізьким гетьманом. 1591–93 очолював перше велике козац. повстання проти Польщі (див. *Косинського повстання 1591–1593*). Під час кровопролитних боїв з польськ. військами в січні 1593 під містечком П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомирської обл.) та в травні поблизу Черкас загони повстанців були розбиті. Сам К. загинув в одному з боїв (за ін. дан., підступно вбитий під час переговорів з черкаським старостою кн. *О. Вишневецьким*).

КОСИНЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1591–1593 – перше велике нац.-визвол. повстання проти польськ. панування в Україні у 1591–93 під проводом *К. Косинського*. Повстання почалося в грудні 1591 виступом загону запорожців на чолі з гетьманом *К. Косинським*, який захопив замок і м. Білу Церкву – резиденцію білоцерківського старости *Я. Острозького*. У місті повстанці, яких підтримали міщани та селяни навколишніх сіл, здобули гар-

мати, порох і військ. спорядження. Поступово повстанський рух проти польськ. влади набув значної сили і протягом 1592 охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. Козац. загони оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, захопили київ. замок. Наприк. 1592 – на поч. 1593 велике повстанське військо на чолі з К. Косинським діяло на Волині. Польськ. шляхта для боротьби з повстанцями у м. Костянтиніві збрала військо під командуванням київ. воєводи В.-К. Острозького. У вирішальній битві 23.1(2.2). 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомирської обл.) козац. війська зазнали поразки і були змушені відступити на Запоріжжя. Проте козаки не склали зброї. У травні 1593 2-тисячний козац. загін під командуванням К. Косинського виступив із Запорізької Січі, підійшов до Черкас і взяв в облогу замок місц. старости кн. О. Вишневецького. В одному з боїв козаки були розбиті загонами О. Вишневецького, під час якого загинув і сам К. Косинський. За іншою версією, під час облоги Черкас К. Косинський був запрошений на переговори з О. Вишневецьким до замку, де його підступно вбили слуги князя. Залишившись без керівника, козаки були розбиті надвірними військами черкаського старости.

КОСІВ (Косов) СИЛЬВЕСТР (р. н. невід. – 13(23).4.1657) – укр. культ.-осв. та церк. діяч. Походив із дрібної православної шляхти з Вітебщини. Протягом багатьох років – викладач Віденської та Львівської братських шкіл, а також *Лаврської школи*. 1632 разом з П. Могилою брав участь в орг-ції Київ. колегії. 1634 був висвячений на єпископа мстиславського, моголівського та оршанського, 1647 обраний Київ. православним митрополитом. На час його перебування на митрополитській кафедрі припадають події *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657*. К. був явним і непримиренним ворогом зближення України з Московією. Він засудив рішення *Переяславської ради 1654*, відмовився скласти присягу на вірність моск. цареві й підпорядкувати Київську митрополію моск. патріархові. Як і П. Могила, К. був прихильником зх. орієнтації. З-під його пера вийшли такі богословсько-полемічні твори, як «Дидаскалія» (наука про Святі Тайни) та «Екзегезис» (твір про початки Києво-Могилянської колегії).

КОСІОР СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ (6(18).11.1889 – 26.2.1939) – більшовицький парт. і рад. діяч. Н. у м. Венгруві (тепер Польща). Поляк за національністю. Член Комуністичної партії з 1907. 1907–18 – учасник більшовицького руху в Донбасі і на Дону. В березні-квітні 1918 входив до складу Народного секретаріату як нар. секретар у справах фінансів. К. був одним з організаторів

КП(б)У. 1922–28 обіймав керівні посади в органах РКП(б). 1928–38 – ген. секретар (з 1934 перший) ЦК КП(б)У. В липні 1932 на 3-й Всеукр. конференції КП(б)У К., добре знаючи критичне становище із забезпеченням населення хлібом, активно підтримав вимогу Л. Кагановича і В. Молотова повністю виконати значно завищені плани хлібоздачи в Україні. За його ініціативою було створено колгоспні фонди (постанова ЦК КП(б)У від 18.11.1932). Вилучення на поч. 1933 цих фондів (включно з насіннєвими) за директивою Й. Сталіна і В. Молотова і при безпосередній підтримці К. у залік виконання плану хлібозаготівель стало однією з гол. причин голодомору 1932–33 в Україні. К. – безпосередній організатор і виконавець політики фізичного і духовного геноциду укр. народу, що проявився в ліквідації «українізації» і проведенні політики русифікації, організації штучного голодомору 1932–33 в Україні, розгортанні проти-укр. терору, сфабрикуванні численних політ. процесів та масовому винищенні нац. інтелігенції. К. – одна із найзловісніших постатей в укр. історії. 1939 К. було заарештовано, звинувачено у приналежності до Польської військової організації і розстріляно.

КОССАК ГРИГОРІЙ (Гриць; 7.3.1882 – бл. 1932) – укр. громад. і військ. діяч, полк. УГА. Н. у Дрогобичі. До 1914 працював учителем в Ясенівці біля Дрогобича, брав активну участь у роботі т-ва «Січових стрільців» на Дрогобиччині. На поч. Першої світової війни 1914–18 мобілізований до австр. армії. Згодом відкликаний з діючої армії на прохання *Бойової управи УСС* для формування УСС. 3.8.1914 К. призначений отаманом 2-го куреня *Легіону українських січових стрільців*. В січні-березні 1915 виконував обов'язки коменданта полку УСС, з 22.8.1915 до 16.3.1916 – ком. 1-го полку УСС. 5–9.11.1918 – команд. укр. військами у Львові. 1917–18 – заст. коменданта, а згодом комендант Вишколу УСС. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 з кін. 1918 очолював 3-й корпус УГА, згодом – тилові служби УГА. На поч. 1920-х перебував у таборі для інтернованих у м. *Ліберці* (Чехо-Словаччина). Згодом жив в еміграції в Австрії та на Закарпатті. 1924 повернувся до УСРР, викладав українознавство в школі червоних старшин у Харкові. 1931 К. разом з відомими укр. політ. і військ. діячами періоду укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 І. Лизанівським, М. Шрагом, П. Христюком, В. Голубовичем, В. Мазуренком та ін. був заарештований органами НКВД. Звинувачений у приналежності до підпільної терористичної орг-ції «Українського національного центру», розстріляний.

КОССАК ЗЕНОН (1.4.1907 – 19.3.1939) – відомий укр. політ. і військ. діяч, провідний чл. УВО і ОУН. Н. у м. Дрогобичі (тепер Львівська обл.).

Вивчав юриспруденцію (право) у Львів. ун-ті. Був одним з організаторів і лідерів молодіжного націоналістичного руху в *Галичині*. В серед. 1920-х створив у Дрогобичі осередок Організації вищих класів українських гімназій, згодом увійшов до проводу Союзу української націоналістичної молоді. На поч. лютого 1929, ставши членом ОУН, був затверджений Є. Коновальцем бойовим референтом Крайової ексекутиви ОУН на ЗУЗ, з 1930 – заст. бойового референта Р. Шухевича. Організував дрогобицьку бойову групу *Української військової організації* (П. Крисько, В. Білас, Д. Данилишин, М. Гнатів та член «п'ятірки» під псевд. Оса), яка згодом особливо відзначилася під час проведення збройних акцій як проти польськ. окупаційних органів в цілому, так і проти окремих їх представників – експропріаційні акції у Бориславі (31.7.1931), Трускавці (8.8.1931), Городку (30.11.1932), замах на таємного агента поліції Я. Буксу (24.8.1931) і нач. сх. відділу міністерства внутр. справ Польщі Т. Голувка (29.8.1931). В кін. 1930 очолив орг. референтуру УВО. Співпрацював у «Бюлетені КЕ ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався польськ. службою безпеки – дифензивою (популярна назва – «двійка», «двійка»). В червні 1933 і січні 1934 на суд. процесах у Львові засуджений до 8-річного ув'язнення за приналежність до ОУН і співучасть у акції відділу УВО в Городку. Присуд відбував у в'язниці для укр. політ. в'язнів у Вронках (Познанське воєводство, Польща). Після звільнення став одним з активних організаторів Організації національної оборони «Карпатська Січ», з кінця 1938 призначений пом. нач. штабу ОНОКС М. Колодзінського. Загинув у березні 1939 у боях проти угор. загарбників в р-ні Букштина (тепер Закарпатська обл.).

КОСТЕЛЬНИК ГАВРИЇЛ (1886 – 20.9.1948) – укр. священик, письменник-публіцист і філософ-богослов, дійсний чл. *НТШ*. Н. у Руському Крестурі (Сербія). Вивчав теологію в Загребі й Львові, згодом навчався на філ. ф-ті Фрибурського ун-ту (Швейцарія). 1913 прийняв духовний сан. 1920–28 К. викладав у Львові Греко-католицькій семінарії, пізніше – у Греко-католицькій богословській академії (1928–30). 1922–32 редагував церк.-сусп. журн. «Нива». Наприк. 1920-х виступив з критикою *Берестейської унії 1596* і висловлювався за поновлення православного віровизнання в Галичині. 1939–41 і 1944–45 органи НКВД шляхом тиску, шантажу і погроз вимагали, щоб К. створив в УГКЦ опозиційну до Рима групу священиків. 1945 К. примусили очолити ініціативний комітет з об'єднання РПЦ і УГКЦ, який за директивами парт. і держ. органів, кліру *Рос. православної церкви* провів у Львові 8–10.3.1946 Собор греко-католицької церкви (див. *Львівський собор 1946*). Цей псевдособор проголосив скасування Берестейської унії й

об'єднання *Української греко-католицької церкви* з РПЦ. У вересні 1948 К. був убитий у Львові. Рад. органи влади звинувачували у вбивстві членів укр. руху Опору, однак, на думку більшості дослідників, К. убили самі ж співробітники рад. спецслужб. Вбивство було використано рад. органами влади для нагнітання «антинаціоналістичної» істерії, розширення заходів репресивного характеру та посилення пропагандистсько-ідеологічного тиску. К. автор збірки ліричної поезії та богословських праць: «Християнство і демократизм» (1918), «Границі демократизму» (1919), «Границі вселенної» (1924), «Три розправи про пізнання» (1925), «Психологія віри» (1926), «Спір про епіклезу між Сходом і Заходом» (1928), «Засада тотожності» (нім. мовою; 1929), «Становище і походження людини» (1936) та ін.

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (псевд. Ієремія Галка; 4(16).5.1817–7(19).4.1885) – видатний укр. історик, етнограф та письменник. Н. у Юрасівці Острогозького повіту Слобідсько-Української губ. (нині Ольховатський р-н Воронежської обл.). 1832 К. позбувся кріпацької залежності. Вчився у Воронежській гімназії. 1836 закінчив історико-філол. ф-т Харківського ун-ту. В грудні 1837 склав іспити на звання канд., після чого вступив на військ. службу юнкером до Кінбурнського драгунського полку. 1840 К. розпочав підготовку до складання іспитів на ступінь магістра іст. наук, які успішно витримав і одержав дозвіл писати дисертацію. Першу дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Росії» подав до захисту в 1841, але з огляду на протест церк. влади її було вилучено й знищено. 1844 успішно захистив другу дисертацію: «Об историческом значении русской народной поэзии». Протягом 1844–47 вчителював у Віленській та 1-й Київській гімназіях, а згодом був ад'юнктом кафедри рос. історії в Київському ун-ті та ін-ті шляхетних дівчат. Був одним із засновників *Кирило-Методіївського братства*, автор його програмних документів, 1847 К. заарештовано і відправлено до Саратова, де був змушений служити чиновником у губ. статистичному комітеті. З 1857 за згодою уряду переїхав до Петербурга, де 1859–62 був екстраординарним професором ун-ту. 1860–85 – чл.-ред. СПб Археографічної комісії, один з організаторів журн. «Основа» і ред. зб. «Акты Южной и Западной России». Оцінюючи наук. доробок К., Рада Київ. ун-ту в 1864 присвоїла йому вчений ступінь докт. рос. історії. 1876 К. було обрано чл.-кор. Рос. академії наук, 1869 – почесним чл. Сербського ученого друства, а 1870 – чл. Пд.-Слов'янської академії. Помер у Петербурзі. Похований 11(23).4.1885 на Волковському кладовищі.

Наук. доробок К. великий і різноманітний. Перший його твір «Сава Чалый, драматические сцены на южнорусском языке» опубліковано 1838 у Хар-

Кові. Осн. іст. дослідження присвячені вивченню історії укр. земель 16–18 ст., зокрема монографії «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879–80), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Останні роки Речі Посполитої» та розвідки «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Богдан Хмельницький данник Оттаманської Порти» та ін. Характерною особливістю всіх цих праць є те, що вони базуються на документальних матеріалах. Автор «Русской истории в жизнеописаниях ее важнейших деталей» (тт. 1–3, 1874–76). Засновник народницького напрямку в укр. історіографії. У своїх працях він відстоював ідею самостійності укр. нації, окремішність укр. іст. процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу укр. народу. Велику цінність мають і етнографічні праці К.: «Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» та ін. 1867 написав передмову, а також упорядкував і відредагував зібрання творів Т. Шевченка – «Кобзар». К. – автор великої кількості публіцистичних статей, опублікованих у 1860–80 на сторінках часописів «Основа», «Отечественные записки», «Современник», «Вестник Европы» та ін. видань. К. – представник укр. школи письменників-романтиків. Його літ. твори відображають події часів Київської держави, Хмельниччини та Гетьманщини (поезії «Співець Митуса», «Ластівка», «Дід пасічник»; іст. драми «Сава Чалий», 1638 і трагедії «Переяславська ніч», 1841 та ін.). Написав кілька повістей рос. мовою – «Сорок лет» (1840), «Сын» (1865), «Холоп» (1878), «Черниговка» (1881) та ін.

Р. Шуст (Львів).

КОСТРУБА ТЕОФІЛ (26.5.1907 – 3.3.1943) – укр. історик, журналіст, ред. і видавець часописів, священник Н. у с. Стара Ягольниця (Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Навчався до 4-го класу гімназії «Рідна школа» у Чорткові. 1930 склав екстерном матуру в Академічній гімназії у Львові. Осн. наук. зацікавлення – класична філологія та історія України. Переклав «Скитію» Геродота, написав розвідку «Матеріали до історії м. Чорткова», «Неіснуючий монастир оо. Василіян у Чорткові», брав активну участь у культ.-громад. житті рідного села. 1932 почав видавати часопис «Хліборобський шлях», уміщує наук. та наук.-популярні статті у газ. і журн. «Добрий пастир», «Дзвони», «Записки чину Св. Василя Великого», «Мета», «Нова зоря», «Правда», «Український Бески», «Діло», «Новий час», «Життя і знання», «Наша культура». З жовтня 1935 – у Львів. ун-ті, де вивчав середньовічну історію, теорію та історію мист., л-ру, відвідував лекції з теології. У 2-й пол. 1930 у рамках *Наукового товариства ім. Шевченка* тісно співпрацював з І. Крип'якевичем, В. Дорошенком. З 1936 чл.

«Комісії старої і нової історії», «Історико-джерелознавчої комісії». 1936–37 викладав у НТШ на неофіц. семінарі для укр. студентів (разом із І. Крип'якевичем, М. Марусяком, О. Терлецьким, Я. Пастернаком). Написав низку розвідок, зокрема монографічних з історії України: «Откуда есть пошла руская земля» (1931), «Заснування Станіславава» (1935), «Гетьман Іван Скоропадський. 1708–22» (1932), «Самборське єпископство в часах князя Лева» (1939), «Нариси з церковної історії України 10–13 століття» (1939). Ін. видання: «Віра наших предків. Церковно-релігійна ідеологія у княжій Україні 10–14 ст.» (1946), «Нариси історії України» (1961), «Як Москва нищила українську церкву» (1961), «Белз і Белзька земля» (1989). 1930 у «Літературно-критичній бібліотеці» видав низку літ. портретів про укр. письменників І. Котляревського, П. Куліша, Б. Лепкого, О. Маковея, І. Нечуя-Левицького, О. Стороженка. Переклав укр. мовою «Галицько-Волинський літопис» (1936), за його активною участю вийшов альманах «За велич нації», готував вступні статті до видань «Літературної скарбниці», «Доброї книжки», «Української книжки». 1939 вступив до чину Св. Василя Великого, перебував у монастирі Св. Онуфрія у Львові, 1940 висвячений на священника. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

О. Антонович (Львів).

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ (29.8(9.9).1769 – 29.10(10.11).1838) – визначний укр. письменник, драматург, перший класик нової укр. л-ри. Один із найвидатніших ідеологів *Прогресивізму* в Україні. Н. у Полтаві. 1780–89 вчився у Полтавській духовній семінарії. 1789–93 працював канцеляристом, 1793–96 – домашнім учителем у поміщицьких родинах. 1796–1808 перебував на військ. службі в Сіверському карабінерському полку. 1806–07 К. в ранзі штабс-капітана брав участь у рос.-тур. війні 1806–12, був учасником облоги Ізмаїлу. 1808 вийшов у відставку. З 1810 працював наглядачем «Будинку виховання дітей бідних дворян». 1812 під час походу *Наполеона I Бонапарта* на Росію К., з дозволу ген.-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, сформував у містечку Горошині Хорольського пов. на Полтавщині 5-й укр. козачий полк (за умови, що полк буде збережено після закінчення війни як постійне козац. військо), за що отримав чин майора. 1817–21 – директор Полтавського театру. В 1818 разом із *В. Лукашевичем*, *В. Тарнавським* та ін. входив до складу полтавської масонської ложі «Любов до істини». К. сприяв викупові *М. Щепкіна* з кріпацтва. 1827–35 – попечитель «богоугодних» закладів. Помер у Полтаві.

Літ. діяльність розпочав бл. 1794. К. – автор «Енеїди» (1798, 3 частини; 1842 – повне посмертне видання) – першого твору нової укр. л-ри, написано-

го нар. мовою. Взявши за основу сюжетну канву однойменної поеми Вергілія, К. в традиціях давнього укр. бурлеску створив свій оригінальний художній твір. У поемі автор відтворив різні сторони життя укр. суспільства у 2-й пол. 18 ст. Нац. забарвлення і співчуття до долі простого народу зумовили великий успіх «Енеїди» серед сучасників. За мотивами поеми були створені опери «Еней на мандрівці» (композитор Я. Лопатинський) та «Енеїда» (композитор М. Лисенко, лібрето М. Садовського). 1804 написав «Пісню на Новий 1805 год пану нашому у батьку Олексію Борисовичу Куракину» (вперше опублікована Я. Головацьким у журн. «Пчола» в 1849). 1819 К. написав для Полтавського театру п'єси «Наталка Полтавка» (надр. 1838) і водевіль «Москаль-чарівник» (надр. 1841), які стали основою започаткування нової укр. драматургії. М. Лисенко, використавши доробок своїх попередників (О. Барсицького, А. Єдлічки) створив музику до «Наталки Полтавки». Творчість К. високо цінував Т. Шевченко – 1838 написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському». 1903 у Полтаві споруджено пам'ятник К. (скульптор Л. Позен), 1973 – у Києві (скульптор Г. Кальченко). 1952 у Полтаві відкрито літ.-меморіальний музей К.

О. Рибак (Львів)

КОТОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (12(24).6.1881 – 6.8.1925) – більшовицький військ. діяч. Н. у м. Ганчешти (пізніше Котовськ, Бессарабської губ., Молдова) Після закінчення с.-г. уч-ща працював управителем маєтку. 1905 був мобілізований в армію, звідки незабаром утік. Став прихильником анархізму. В 1905 і 1915 очолював збройні загони повсталих селян у *Бессарабії*. Кілька разів був заарештований і засланий. З серпня 1917 – на Рум. фронті. З кінця 1917 перебував на службі в більшовицькій армії, командував партизанським загоном у Молдавії. 1919 – ком. кавалерійської бригади, яка вела бої проти частин *Армії УНР* та денікінців на Пд. України. З січня 1920 – нач. 17-ї кавалерійської бригади. Учасник рад.-польськ. війни 1920. У вересні 1920 кавалерійська частина під командуванням К. була розбита загоном Чорних запорожців під Галузинцями. З вересня 1921 – начальник 9-ї кавалерійської дивізії. В листопаді 1921 ця дивізія спільно з ін. з'єднаннями Червоної армії в р-ні с. Малі Міньки (неподалік Базару, тепер Житомирська обл.) завдала поразки частинам армії УНР, що брали участь у 2-му Зимовому поході (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). З жовтня 1922 – ком. 2-го кавалерійського корпусу. Вбитий у радгоспі Чабанці (неподалік Одеси). Похований у Бірзулі (тепер м. Котовськ Одеської обл.).

КОТЯН СУТОЙОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – полвецький хан в 1-й пол. 13 ст., тесть *Мстислава Мстиславича Удатного*. Вперше згадується в

літопису під 1202 у зв'язку з міжособною боротьбою в *Галицько-Волинській державі*. Брав участь у князівських усобицях 1225 і 1228. У 1230 К. був союзником *Данила Романовича Галицького* в боротьбі проти угорців. Брав участь у битві на р. *Калці* з монголо-татарами на боці рус. військ. 1238 був розбитий ордами хана Батия в поволзьких степах. Разом із 40 тис. половців переселився на тер. Угорщини, де їм було виділено землю для поселення.

КОУБЕК ЯН ПРАВОСЛАВ (4.6.1805 – 28.12.1854) – славіст, педагог. Н. у м. Блатна в Чехії. Гімназійні студії проходив у Пісеку, Празі та Пльзені. У Празькій гімназії, зокрема, слухав лекції чеськ. будителя Й. Юнгмана. Протягом 1827–30 вивчав право на юрид. ф-ті Празького ун-ту, де захопився славістичними студіями, зокрема вивченням слов. мов. Оскільки з його колег укр. мови ніхто не знав, молодий дослідник вирішив після закінчення ун-ту побувати на укр. землях, щоб на «власні очі побачити це слов'янське плем'я». Деякий час був домашнім учителем на Перемишльщині у графа А. Росцішевського. 1833 переїхав до Львова, де протягом чотирьох років викладав грец. і лат. мови в Академічній гімназії. 1837 повернувся додому, з 1839 почав працювати у Празькому ун-ті. В Галичині добре вивчив укр. і польськ. мови, які використовував під час читання лекційного курсу з порівняльного слов. мовознавства. Одним із осн. предметів наук. зацікавленень була укр. мова, студії над якою знайшли відображення у праці «Юридична термінологія слов'ян», опублікованій 1839. Досліджував укр. фольклор. Записав понад 200 нар. пісень (чимало з них переклав чеськ. мовою), брав участь у громад.-культ. і літ. житті українців Галичини. Був у приятельських стосунках з учасниками «Руської трійці», допоміг упорядкувати одну з перших укр. книжок на цьому терені – літ.-фольклорний альманах «Русалка Дністровая» (1837). Доклав чимало зусиль для ознайомлення чес. громадськості з Україною і українцями, їхньою культурою, перш за все у Галичині. Став першим чехом, який визнав окремішність укр. мови від польськ. і рос.

М. Криль (Львів).

КОХ ЕРІК (19.6.1896 – 12.11.1986) – нім. нацистський лідер, військ. злочинець. Н. у Пруссії. На поч. 1920-х приєднався до нацистського руху і з 1933 був гауляйтером (губернатором) Сх. Пруссії. Відомий своєю жорстокістю і брутальністю, користувався серед керівництва націонал-соціалістичної партії та нім. військ. славою «другого Сталіна». Спочатку його рекомендовано міністром окупованих територій на Сх. *А. Розенбергом* на посаду рейхс-комісара Росії, де окупаційний режим мав бути більш жорстоким, аніж на ін. тер. Радянського Союзу. За прямим розпорядженням Гітлера наприк-

К

серпня 1941 був призначений рейхскомісаром України. Обіймав цю посаду до кінця 1944. 1944–45 – гауляйтер Сх. Пруссії. Його правління в окупованій Україні відзначалося винятково жорстокістю. Вважав Україну не нац., а тер. поняттям. Відповідно до цієї позиції вибрав столицею *Рейхскомісаріату України* м. Рівне. Трагував українців як «недолюдей» (Untermenschen). Спричинив смерть бл. 4 млн людей в Україні, включаючи і єврейське населення України. Ще 2,5 млн чол. за час його правління були депортовані до Німеччини, де працювали як «остарбайтери». Під його керівництвом нещадно експлуатувалися природні багатства України, пограбовано і вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури тощо. Після поразки Німеччини перебував інкогніто у британській зоні окупації. 1949 його виявлено і передано польськ. уряду для суду за злочини, які скоїв як гауляйтер Сх. Пруссії. Під час суд. розправи заявляв про свої симпатії до Радянського Союзу, ставив собі за заслугу, що протидіяв планам А. Розенберга утвердити на окупованій тер. укр. державу. Після десятилітнього зволікання був засуджений до страти у 1959, хоча вирок не було виконано з огляду нібито через слабе здоров'я К. За інформацією польськ. дисидентських джерел, утримувався у польськ. тюрмі Барчево у винятково гуманних умовах користувався телевізором, одержував журнали і медикаменти із Заходу тощо. Уряди УРСР та СРСР ніколи не домагалися його видачі для суду за злочини, які він скоїв як рейхскомісар в Україні.

Д. Кушплір (Львів).

КОХАНОВИЧ ГРИГОРІЙ (бл. 1750 – 1814) – митрополит греко-католицької церкви на укр., білорус. та литов. землях у складі Російської імперії. Н. у Білорусі, освіту здобув у Вільні. Після висвячення у сан священника обіймав посади крилошанина, віцеофіціала, а згодом офіціала у полоцькій капітулі. 1807 став луцьким єпископом, а 3.10.1809 рос. імп. *Олександр I* призначив його «митрополитом уніатських церков у Російській імперії». Не був затверджений римським папою. Помер 1814 у Жидичині.

КОЦКО АДАМ (24. 2. 1882 – 1.7.1910) – укр. студентський діяч, борець за укр. ун-т у Львові. Н. у Шоломії Бібрського пов. у Галичині (тепер Львівська обл.). Здійснив багато подорожей по Галичині та Наддніпрянській Україні, цікаві розповіді про села вміщував у львів. газетах. К. був убитий польським шовіністом 1.7.1910 під час студ. виступів в ун-ті.

КОЦЮБІНСЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (5(17).9.1864 – 12(25).4.1913) – видатний укр. письменник і громад. діяч. Н. у м. Вінниці. Вчився в початковій школі в Барі. 1880 закінчив

Шаргородське духовне училище, згодом навчався в духовній семінарії. Ще в юнацькі роки захоплювався творчістю укр. письменників, зокрема Т. Шевченка, П. Мирного, Марка Вовчка. Був знайомий з творчістю Е. Золя, В. Гюго, Гі де Мопассана, читав філ. твори Л. Фейєрбаха, Ф. Фур'є. 1880, живучи в Кам'янці-Подільському, зблизився з народовольською молоддю. 1882 був заарештований, але незабаром звільнений. Повернувшись до Вінниці, не зміг через нац.-політ. переконання вступити на держ. службу і змушений заробляти на життя приватними уроками. 1886 за К. було встановлено таємний поліцейський нагляд, який не припинявся протягом усього життя. 1890 виїхав до Львова, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом. У львівських журн. «Дзвінок», «Правда», «Зоря» почали друкуватися його твори («Наша хата», 1890; «Причинок до біографії Шевченка», 1891; «Шевченкова могила», 1891 та ін.). На поч. 1890-х К. став чл. Братства Тарасівців. 1891 при Вінницькому реальному уч-щі склав іспит на нар. вчителя, деякий час учителював у с. Лопатинцях. Проводив нац.-осв. роботу серед місц. селян, збирав фольклорний матеріал. Через переслідування поліції був змушений залишити вчителювання. 1893 К. вдалося знайти працю у філоксерній комісії. 1893–97 працював у Бессарабії і Криму. 1897 залишив роботу в комісії та переїхав у Чернігів. Деякий час працював у ред. газ. «Волинь». Згодом повернувся до Чернігова, де з 1909 працював статистом у земській управі. 1906–08 К. голова т-ва «Просвіта» у Чернігові. Влаштувався для громадськості вечори, присвячені Т. Шевченку, театр. вистави, читання лекцій з історії та літератури, згуртувався навколо себе молодих літературів (зокрема, традиційні літературні вечори – «суботи» відвідував П. Тичина). Хворий на серце, К. був змушений кілька разів виїжджати на лікування за кордон (в Австрію, Швейцарію, Італію). 1911 Товариство прихильників української науки і штуки встановило для К. довічну пенсію, що дало можливість письменнику залишити службу. З жовтня 1912 до січня 1913 лікувався в Києві. Помер у Чернігові. Похований на Болдиній горі.

1-й період творчості К. позначений впливом народницько-культурницької ідеї в літературі. В цей період з'являються твори «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1884), «21-го грудня, на Введеніє» (1885), «На віру» (1891), «П'ятизлотник», «Ціпов'яз» (обидва – 1893), «Хо» (1894), «Для загального добра» (1895), «Посол від чорного царя» (1897) та ін. К. є одним із найвизначніших представників імпресіонізму в укр. літературі. У творах «У путах шайтана» (1899), «Лялечка» (1901), «Цвіт яблуні» (1902), «На камені» (1902), «Під мінаретами» (1904), «Intermezzo» (1908) К. майстерно вдається до глибокого аналізу психолог. стану своїх героїв, тонко відтворює зміни у настро-

ях, точно фіксує миттєві враження. Темі нац. і соц. гніту в Україні в умовах колоніального становища відображена тією чи іншою мірою в усій творчості К., але з особливою силою проявляється у творах «Він іде» (1906), «Сміх» (1906), «Persona grata» (1907), «Fata morgana» (1903–10) та ін. Високим гуманізмом і поезією пройняті твори письменника останніх років – «Тіні забутих предків» (1911), «На острові» (1913), «Хвала життю». Твори К. перекладені мовами багатьох народів світу. За оповіданнями і повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Дорогою ціною», (1957), «Тіні забутих предків» (1967). Відкрито літературно-меморіальний музей письменника у Вінниці (1927) і Чернігові (1934).

КОЦЮБІНСЬКИЙ ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (25.11(7.12).1896 – 8.3.1937) – більшовицький держ., парт. і військ. діяч. Н. у м. Вінниці. Син визначного укр. письменника М. Коцюбинського. Навчався у Чернігівській гімназії. З 1913 став чл. РСДРП. Восени 1916 мобілізований у рос. армію. Навчався в школі прапорщиків в Одесі, проходив службу в Петрограді. В жовтні 1917 брав участь у більшовицькому перевороті в столиці Рос. імперії. У грудні 1917 увійшов до складу *Народного Секретаріату* спочатку як заступник, а згодом – як в. о. нар. секретаря військ. справ. У січні 1918 призначений головнокоманд. збройними силами рад. Української Народної Республіки, які здебільшого складалися із петроградських і московських червоногвардійців. З березня 1918 – чл. більшовицького ЦВК, нар. секретар внутр. справ, а з кінця листопада – *Тимчасового робітничо-сел. уряду України*. 1919–20 керував більшовицькими держ. і парт. органами в Чернігові та Полтаві. З 1920 – на дипломат. роботі в Австрії (1920–22, 1925–27) й Польщі (1927–30). З лютого 1930 – заст. голови, а з лютого 1934 – голова Держплану і заст. голови Раднаркому УСРР. Входив до складу ЦККП(б)У, був чл. ВУЦВК. У листопаді 1934 звільнений з роботи, згодом виведений зі складу ЦККП(б)У і в березні 1935 виключений з партії. В лютому 1935 заарештований, звинувачений в антирад. діяльності і засуджений рішенням особливої наради при НКВД СРСР до 6 років заслання у Зх. Сибіру. В жовтні 1936 був заарештований на засланні й перевезений до Києва. К. разом із В. Порайком, М. Голубенком, Титарем, Тирчуком, Логинівом, Плєскачевським був звинувачений у приналежності до контррев. троцькистської орг-ції на Україні («український троцькистський центр»). 8.3.1937 засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу. Того ж дня вирок було виконано. В грудні 1955 реабілітований. Відомий є «Лист без конверта» С. Єфремова до К., в якому укр. вчений звинуватив його у зраді нац. інтересів.

К

КОЧУБЕЇ – укр. козац.-старшинський рід 17–19 ст., ймовірно, татар. походження. 1799 одна лінія роду К. отримала титул рос. графів, а 1831 – кн. **Василь Леонтійович К.** (1640 – 1708) – ген. писар (1687–99), ген. суддя (1699–1708). Належав до тієї частини укр. старшини, яка трималася орієнтації на Моск. державу (див. *Кочубей В.П.*). **Василь Васильович К.** (бл. 1680–1743) – полк. полтавський (1727–43); **Семен К.** (1725–1779) – полк. ніжинський (з 1746), ген. обозний (з 1751), фактичний керівник укр. уряду за гетьмана К. *Розумовського*. **Семен К.** (бл. 1778–1835) – полтавський губ. предводитель дворянства. 1818 разом з *І. Котляревським*, В. Лукашевичем був чл. заснованої в Полтаві масонської ложі «Любов до істини». **Віктор Павлович К.** (1768–1834) – рос. держ. діяч, граф (1799), кн. (1831, див. *Кочубей В.П.*).

КОЧУБЕЇ ВАСИЛЬ ЛЕОНТІЙОВИЧ (1640 – 14(25).7. (за ін. дан., 15(26).7.) 1708) – укр. держ. діяч кін. 17 – поч. 18 ст. Був управителем *Генеральної військової канцелярії* за гетьмана *І. Самойловича*. 1687–99 – ген. писар, 1699–1708 – ген. суддя. 1706–08 призначався *наказним гетьманом*. К. був лідером антигетьманської старшинської опозиції. Відносини з гетьманом ще більше загострилися внаслідок відносин *І. Мазепи* з його дочкою Мотрею (див. *Кочубей М.*). Восени 1707 К., дізнавшись про таємні переговори *І. Мазепи* з польськ. королем *С. Лещинським* і швед. королем *Карлом XII*, К. підтриманий полтавським полк. *І. Іскрою* та частиною слобожанської старшини, написав донос на гетьмана царю *Петру I*. Був заарештований у Вітебську, в царській похідній канцелярії. Петро I, не повіривши їхнім словам, віддав обох до суду. Під час слідства К. і його спільники, зазнавши тортур, зреклися своїх звинувачень проти гетьмана. За наказом царя страчений разом з *І. Іскрою* біля с. Борщагівки (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

КОЧУБЕЇ ВІКТОР ПАВЛОВИЧ (11(22).11.1768 – 3(15).6.1834) – рос. дипломат і держ. діяч, граф (з 1799), кн. (з 1831). 1784–97 – перебував на дипломат. службі у Швеції, Великобританії, Туреччині. З 1798 – віце-канцлер, 1801–02 – управляючий Колегії іноз. справ. 1802–08 і 1819–23 – міністр внутр. справ. За правління *Миколи I* призначений головою Держ. Ради і кабінету міністрів (з 1827).

КОЧУБЕЇ МОТРЕЯ (Кочубеївна; бл. 1688 – р. см. невід.) – дочка *В. Кочубея*. Батьки К. не дали згоди на її шлюб з *І. Мазепою*, якому вона доводилася хрещеницею. Відносини з *І. Мазепою* стали однією з причин ворожого ставлення *В. Кочубея* до гетьмана і одним з мотивів викриття *В. Кочубеєм* та *І. Іскрою* моск. урядові справжніх планів

К І. Мазепи напередодні швед.-укр.-моск. кампанії 1708–09. 1707 К. одружилася з ген. суддею *В. Чуйкевичем*. Після поразки швед.-укр. військ у *Полтавській битві 1709* К. та її чоловіка було заслано до Сибіру. Подальша доля К. невідома. Є згадка про те, що вона, повернувшись в Україну, пішла в монастир у с. Пушкарівка під Полтавою, де і провела останні роки життя. Збереглися листи К. до І. Мазепи. Історія кохання К. та І. Мазепи змальована в романі Б. Лепкого «Мазепа», поемі О. Пушкіна «Полтава», опері П. Чайковського «Мазепа» та картині І. Рєпіна «Мотря Кочубей».

КОШИЦЬ ОЛЕКСАНДР АНТОНОВИЧ (14.9.1875 – 21.9.1944) – визначний укр. хоровий диригент і композитор. Н. у с. Ромашки (тепер Миронівського р-ну Київської обл.) у сім'ї священика. 1901 закінчив Київ. духовну академію, деякий час викладав у гімназіях Ставрополя і Тифліса. 1903–05 збирав і записував козацькі пісні на Кубані, які згодом опублікував у зб. «500 кубанських народних пісень». 1906–10 навчався в муз.-драм. школі М. Лисенка. Викладав співи у школах Києва, керував студ. хорами у Київ. ун-ті та ін. навч. закладах міста. 1912–16 – хормейстр, пізніше диригент театру *М. Садовського*, 1916–17 – диригент і гол. хормейстер Київ. опери. На поч. січня 1919 спільно з *К. Стеценком* організував у Києві за дорученням *С. Петлюри* (2.1.1919) *Українську республіканську капелу* (з 1920 – Укр. респ. хор). У березні 1919 капела під керівництвом К. була відряджена укр. урядом для пропаганди нац. муз. мистецтва за кордон. Укр. респ. капела з величезним успіхом виступала майже в усіх країнах Зх. Європи (Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Великобританії, Німеччині, Голландії та ін.) і Америки (США, Бразилії, Аргентині, Кубі). Репертуар капели складався з укр. нар. пісень в обробці К., М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка та ін. композиторів. З 1926 жив у США й Канаді. Займався пед. діяльністю. К. – автор мемуарів «Спогади» (1948) і «З піснею через світ» (1952). Помер і похований у Вінніпезі (Канада).

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – адм. установа на *Запорізькій Січі* у 16–18 ст. Керівником К. к. був військ. писар. Писарю підпорядковувалися підписар та кілька канцеляристів різного рангу. Серед його обов'язків було ведення листування з урядами іноз. держав (Речі Посполитої, Моск. царства, Крим. ханства та ін.), укладення розрахункових записів тощо, Писар К. к. відповідав за збереження документів, які знаходилися у військ. скарбниці, що виконувала і функції архівосховища. К.к. окремого приміщення не мала, всі справи велися в курені, в якому проживав *військовий писар*. У 18 ст., крім Головної К. к., існували також паланкові канцелярії.

КОШОВИЙ ОТАМАН (кошовий) – виборна службова особа в *Запорізькій Січі* (16–18 ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військ., адм. і суд. владу. Очолював *Кіш Запорізької Січі*. К.о. до серед. 17 ст. часто називався *гетьманом*. Під час воєн. походів влада отамана була фактично обмеженою, але в мирний час найважливіші питання військ. і політ. характеру вносив на розгляд ради старшин і військ. ради. К.о. мав чітко визначені обов'язки: відкривати військ. ради (коло), головувати на старшинських радах, вступати в дипломат. відносини з іноз. державами, розподіляти військ. здобич, прибутки від мит, узаконювати поділ пасовищ, земель і угідь для полювання і рибальства. К.о. затверджував обрану січовою радою кошову старшину – *військ. писаря, військ. суддю, військ. осавула*. Призначав паланкову і наказну старшину, інколи й військ. службовців – довибиша, товмача, кантаржія, гармаша та ін. К.о., виконуючи функції верховного судді, затверджував вирок, винесені кошовим суддею, в т. ч. й смертні. К.о. приймав духовних осіб із Києва та призначав священиків у січову та паланкові церкви. На час своєї відсутності призначав свого заст. – *наказного отамана*. Зовн. ознакою влади К. о. була залізна булава (іноді тростяна). У церкві ставав в окремому місці – бокуні (стасидії), різьблений з дерева і пофарбований у зелений колір. Обирався на козац. раді строком на один рік і тільки у виняткових випадках переобирався на наступний термін. Кілька раз ставали К.о. такі визначні укр. військ. діячі, як *І. Сірко, К. Гордієнко, І. Малашевич, П. Калнишевський*. Після закінчення терміну перебування на посаді складав звіт про свою діяльність на військ. раді. К.о., не обраний на наступний рік, повертався у курінь, до якого був приписаний. Останнім К.о. Запорізької Січі був *П. Калнишевський*.

КРАВС АНТІН (23.11.1871 – 13.11.1945) – укр. та австр. військ. діяч, ген.-чотар *Української галицької армії*. Німець за походженням. Н. у Берегометі на Буковині. 1891 закінчив кадетську школу у Відні. Учасник Першої світової війни 1914–18. Командував 55-м Бережанським полком австр. армії. У листопаді 1918 перейшов на службу в УГА, очолив військ. групу «Хирів». Протягом березня 1919 група майора К. відзначилася в боях під час *Вовчухівського наступу 1919*. У серед. березня 1919 К. було призначено команд. 3-го Корпусу УГА. На поч. серпня 1919 під час наступу укр. армій на Київ було створено ударну Центр. арм. групу, команд. якої призначено К. Під час кровопролитних боїв із більшовицькими військами укр. частини під командуванням К. зайняли Бердичів, Козятин, Фастів і 30.8 увійшли до Києва. В лютому 1920 К. очолив 3-ю бригаду ЧУГА, а після з'єднання з армією УНР командував бригадою у складі Херсонської дивізії. У вересні 1920 частини УГА на чолі з К.

прорвалися до Чехо-Словаччини, де були розброєні та інтерновані у таборі *м. Ліберці*. 1924 К. повернувся до Відня, де і помер (за деякими дан., 1946 у Карлсбурзі під Віднем). Автор спогадів «За українську справу» (1937).

КРАВЧЕНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (20.6.1899 – 18.02.1953) – укр. історик, архівіст. Докт. іст. наук (1952), проф. (1952). Н. у с. Троїцьке Київської губ., (тепер с. Довголецьке Рокитнянського р-н Київської обл.). 1917 – тов. голови міськ. ради в м. Радомишлі, 1918 – чл. окружного повстанського комітету, 1919 – заст. голови повітвиконкому, 1919–20 – чл. Київ. губвиконкому, голова комісії з ліквідації в м. Києві царських та Тимчасового уряду установ. 1920–21 – чл. ВУЦВК УСРР. Закінчив Заболотську пед. школу (1921), Київ. ін-т нар. освіти (1924). Чл. Іст. семінару підвищеного типу при Київ. ІНО (1923–26). Під керівництвом проф. *О. Оглоблина* розробляв тему «Аграрна фабрика на Україні в умовах кризи 20–40-х рр. 19 ст.» Аспірант Наук.-досл. кафедри історії України в Києві *М. Грушевського* (1925–28), досліджував тему «Великопанське господарство на Поділлі в першій половині 19 ст.». Член археографічної комісії ВУАН (1930–34), комісії для вивчення соц.-екоп. історії України 19–20 ст. ВУАН (1929–34), комісії реврухів в Україні при ВУАН (1930). Розробляв питання соц.-екоп. історії України 18–20 ст. Брав участь у підготовці зб. документів «Матеріали до історії київського Арсеналу», «Матеріали до історії польського повстання 1831 р.», «Матеріали до історії польського повстання 1863 р.», «Матеріали до історії робітничого класу і робітничого руху на Правобережжі», «Матеріали до історії соціальних рухів на Україні 18 ст.», «Матеріали до історії української буржуазії на Правобережжі в 19–20 ст.». Викладач Київ. ІНО (1928–33). Вчений архівіст центр. іст. архіву в м. Києві (1930). Секретар іст. циклу ВУАН (1933–34). Активно виступав проти школи *М. Грушевського*. Вч. секретар, директор Іст.-археогр. ін-ту ВУАН (1934). Наук. співробітник Київ. обл. іст. архіву (1934–36). Співробітник, заст. директора з наук. питань Центр. наук. б-ки АН УРСР (1936–40). Під його керівництвом у бібліотеці розроблявся бібліограф. проект «Бібліографія актов.-документального матеріалу з історії України». Викладач Моздоцького вчительського ін-ту (1941–42), Ростовського ун-ту (1942–44), декан іст. ф-ту, проректор Чернівецького держ. ун-ту (1944–52). Брав активну участь у «радянській» Зх. України. З 1952 – зав. кафедрою історії нар. господарства у Київ. фін.-екоп. ін-ті. Автор праць «Ямпільський маєток наприкінці 18 та в першій чверті 19 століття» (1929), «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції» (1934), «Народна творчість донських козаків» (1938) та ін.

І. Верба (Київ).

КРАВЧУК ЛЕОНІД МАКАРОВИЧ (10.1.1934) – відомий укр. політ. діяч, Президент України (1991–94). Н. у с. Великий Житин (тепер Рівненського р-ну Рівненської обл.). 1949–53 навчався у Рівненському кооп. технікумі. 1958 закінчив екоп. ф-т Київ. ун-ту. Чл. КПРС з 1958. Працював викладачем Чернівецького фін. технікуму. З 1960 – лектор, пізніше зав. відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КПРС. Закінчив Академію сусп. наук у Москві, канд. екоп. наук. З 1970 працював в апараті ЦК КП України. З 1980 зав. відділом пропаганди і агітації. В жовтні 1988 К. призначений зав. ідеологічним відділом. З жовтня 1989 – секретар ЦК КП України з ідеології, канд. у чл. політбюро Компартії. З 24.7.1990 К. – голова Верховної Ради України. 1.12.1991 К. став першим всенародно обраним Президентом України. У жовтні 1994 обраний головою культурологічної орг-ції – Всеукр. братство «Тарасові джерела». З 1994 – депутат Верховної Ради України. В січні 1995 К. очолив Всеукр. об'єднання «Порозуміння», президент Фонду сприяння розвитку мист. України.

КРАВЧУК МИХАЙЛО ПИЛИПОВИЧ (27.9.1892 – 9.3.1942) – визначний укр. математик, пед. та громад. діяч, академік ВУАН (з 1929). Н. у с. Човниці на Волині. Закінчив Луцьку гімназію (1910), вищу освіту здобув на фіз.-матем. ф-ті Ун-ту Св. Володимира (1910–14). Учень професора Д. Граве. Учасник студент. укр. громади. Професорський стипендіат (1915–17), приват-доцент ун-ту (1917–20). У роки Української революції – один з організаторів, доцент, секретар фіз.-матем. ф-ту Українського народного ун-ту (з жовтня 1918 – Київського держ. укр. ун-ту), викладач 1-ї та 2-ї укр. гімназій у Києві. З 1921 – проф. Київського ін-ту народної освіти (ІНО), Київ. політехнічного ін-ту, Київ. с.-г. ін-ту та ін. вузів міста. Очолював комісію матем. статистики ВУАН (1923–33) та відділ матем. статистики Ін-ту математики АН УРСР (1934–38). Автор підручників з математики, 80 наук. праць. Чл. комісії матем. термінології при Ін-ті укр. наук. мови ВУАН, створив укр. алгебраїчну та геометричну термінологію. Фундатор Київ. матем. т-ва, чл. *Українського наукового товариства у Києві, Наук. т-ва ім. Т. Шевченка* та матем. т-в Франції, Німеччини, Італії. Делегат Київ. ІНО та НТШ на Міжнар. з'їзді математиків у Болоньї (Італія, 1928). Організатор першої матем. олімпіади школярів Києва (1935). 1938 заарештований, помер на засланнях на Колимі. Ім'я К. було внесено комісією ЮНЕСКО до календаря визначних подій на 1992–93 у зв'язку з 100-річчям від дня народження вченого.

С. Панькова (Київ).

КРАЙОВА КОНСТИТУЦІЯ ДЛЯ ГАЛИЧИНИ 1850 – видана австр. урядом з метою пом'як-

шення нац. суперечностей в краю, де поляки становили 45,9% населення, українці – 45,4%, євреї – 7,1%, інші – 1,6%. К.к. для Г., порушуючи єдність краю, ділила його на три округи (Краківський, Львівський і Станіславський), тобто чисто польськ., змішаний польськ.-укр. і чисто укр. Очолював крайову адміністрацію намісник, якому підпорядковувалися призначені сеймовими куріями президенти округів. Крайове «представництво» за конституцією повинно було складатися з трьох сеймових курій: Львівської – 50 депутатів, Краківської – 58, Станіславської (тепер Івано-Франківська) – 42. Депутати обиралися прямими виборами на 6 років при наявності майнового цензу. Компетенція курій зводилася, головним чином, до питань госп-го характеру. Виконавчим органом усіх трьох курій був спільний Крайовий відділ (комітет) у складі 15 членів, обраних порівну куріями. Спільним законодавчим органом усіх трьох округів Галичини був Центр. відділ у складі 33 чл. (15 чл. Крайового комітету і по 6 депутатів від кожної курії). Компетенція Центр. відділу зводилася до розгляду питань, які конституція вважала спільними для всього краю. Намісник краю, а також президенти округів і призначені ними комісари контролювали діяльність сеймових курій і Центр. відділу, беручи в обов'язковому порядку участь в їхніх засіданнях. Водночас в К.к. для Г. було опубліковано положення про вибори, яке регулювало порядок утворення виборчих округів, складання списків виборців, порядок голосування і підрахунку голосів, видання посвідчення про обрання та перевірку повноважень депутатів. К.к. для Г. так і не була введена в дію і офіційно скасована розпорядженням імператора від 21.12.1851.

В. Кульчицький (Львів).

КРАЙОВИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ОХОРОНИ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ – надзвичайний орган виконавчої влади в Україні, створений 25.10(7.11). 1917 на закритому засіданні Малої Ради спільно з представниками Українського генерального військового комітету, Всеукраїнської ради робіт. депутатів та ін. орг-цій для захисту нац.-дем. завоювань в Україні. Комітет був підзвітний УЦР. При комітеті було створено штаб, який мав займатися питаннями орг-ції відсічі контрреволюц. силам. До складу комітету увійшли *М. Ткаченко, М. Порш, О. Севрюк, В. Затонський, С. Гольдельман, М. Рафес, Г. П'ятаков, С. Петлюра, І. Крайзберг, М. Зільберфарб, А. Ніковський, М. Ковалевський, М. Шаповал, Д. Пісоцький* та ін. 8.11.1917 комітет опублікував звернення «До громадян України», в якому повідомляв, що влада комітету поширюється на всю тер. України (у складі 9 укр. губ.), закликав «зберігати спокій у краї та боронити завоювання революції». 10.11.1917 діяльність комітету була припинена.

І. Підкова (Львів).

КРАЙОВИЙ СУД – крайовий орган судової влади у Галичині та Буковині 1850–1918. Зміни в системі органів держави в Австрії викликані *Революцією 1848–49* (Весна народів) стосувалися і системи суд. органів. Ліквідувалися вотчинні, міські (самоврядні), станові суди. Всі суди ставали держ., відтак утворювалася система суд. органів. Судочинство було відокремлене від адміністрації. Початок судової реформи було покладено Положенням 1849, дія якого поширилася на тер. Галичини і Буковини 1850. Відповідно до Положення було створено повітові, повітові колегіальні та К. с. (Landesgerichte) як суди першої інстанції (компетенція останніх поширювалася на низку повітів і навіть на сусідні землі). На тер. Галичини і Буковини було створено 9 К. с. На основі реорганізованого Апеляційного суду 23.2.1855 у Львові створено Вищий К. с. (Oberlandesgericht) компетенція якого поширювалася на Сх. Галичину і Буковину. Цісарський патент (указ) від 24.4.1854, який передбачав адм. поділ Галичини на дві нац. області (укр. і польськ.), не був втілений у життя, але було створено два Вищі К. с. – у Львові та Кракові. Поділ на два суд. округи зберігся до 1918 і давав можливість використовувати укр. мову в судах, які знаходилися на тер. компетенції Вишого К. с. у Львові. Вищий К. с. у Львові складався з президії, або президіального відділу, цивільного сенату, кримінального сенату, дисциплінарного сенату для суддів та нотаріусів, дисциплінарної комісії для службовців суду і тюремної охорони.

До його компетенції входив розгляд у другій і третій інстанціях справ, які розглядалися повітовими та крайовими або окружними судами. Структура та компетенція цього судового органу залишалася незмінною до 1918. У період неоабсолютизму повітові суди були об'єднані з адм. органами, а згідно з Положенням 1853 у Галичині та Буковині повітові колегіальні суди протягом наступних 2-х років були ліквідовані. Колегіальними судами першої інстанції стали К. с., які були перейменовані в окружні (Kreisgericht). Законом від 21.12.1867 відбулося відокремлення суд. органів від адм., знову були запроваджені повітові суди. Назва К. с. збереглася тільки за судом у Львові та в Чернівцях. К.с. як перша інстанція розглядав цивільні. К.с. був другою інстанцією для всіх вищестоячих судів.

Львів. К.с. складався з двох відділів: цивільного та кримінального. 1896 на основі приєднаної Крайової табули було створено Управління по веденню земельного кадастру при К. с. В його структуру також входили сенат із торг. справ, управління цивільно-суд. депозитів, суд. канцелярія, управ. ґрунтових книг, управління тюрем, санітарна служба, священики, суд. перекладачі, експерти-хіміки, землеміри, експертиза в справах преси і видавництва, нотаріуси й нотаріальна палата у Львові, адвокати та палата адвокатів у Львові. К.с. у Чернівцях та

окружні суди суттєво не відрізнялися від Львів. К.с. 1849–50 при К.с. була запроваджена посада держ. прокурора, при Вишому К. с. – ген. (з 1873 – старшого) прокурора. У такому вигляді К.с. проіснували до розпаду Австро-Угорської імперії.

Т. Андрусак (Львів).

КРАСІВСЬКИЙ ЗІНОВІЙ (12.11.1929 – 20.9.1991) – укр. громад.-політ. діяч, правозахисник, поет. Н. у Витвиці на Івано-Франківщині. Депортований разом з батьками до Казахстану 1947, втік і брав участь у повстанському русі. 1949 заарештований і засуджений до 5 років ув'язнення й довічного заслання. 1953 звільнений і висланий до Караганди до родини. Під час аварії на шахті був важко травмований і згодом отримав дозвіл на повернення в Україну. 1957–62 навчався на філол. ф-ті Львів. ун-ту. 1964 став одним із співзасновників підпільного Українського національного фронту, співавтор його програмних документів «Тактика УНС», ред. журн. «Воля і Батьківщина». 1967 К. разом з ін. чл. УНС заарештовують і засуджують до тривалого терміну ув'язнення. За написання листів протесту та участь у голодовці з 1972 утримують у психлікарні Смоленська, пізніше – Львова і Бережниць. Після звільнення 1978 К. знову активно включився в укр. правозахисний рух. 1979 виступив одним із співзасновників *Української гелісінської групи*. В березні 1980 заарештований втретє і без суду ув'язнений. Звільнившись 1985, К. брав участь у створенні нових сусп.-політ. рухів та політ. партій в Україні. Автор зб. поезій «Месник», «Невольницькі плачі», поеми «Тріумф сатани», іст. роману «Байда» та ін.

М. Сом (Львів).

КРАСІЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1870–1946) – укр. військ. діяч, підполковник *Української галицької армії*. Учасник *Першої світової війни 1914–18* – майор жандармерії австр. армії. 1918 – організатор і командант Польової жандармерії УГА, згодом – Держ. жандармерії *Зх. Обл. УНР*.

КРАСКОВСЬКИЙ ІВАН (1889 – р. см. невід.) – укр. держ. діяч, історик. Білорус за походженням. Н. на Підляшші. В роки Першої світової війни разом із *Ф. Штейнгелем, А. В'язловим, Д. Дорошенком, А. Ніковським, Ф. Матушевським* та ін. входив до складу Комітету Союзу міст Пд.-Зх. фронту, який надавав всебічну допомогу укр. населенню *Галичини й Буковини*, окупованих рос. армією (в т. ч. вів нац.-просвітницьку діяльність). Був представником Союзу міст, з весни 1917 – губ. комісаром на Тернопільщині. В кін. 1917 – на поч. 1918 – тов. ген. комісара Тернопільщини. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. У кін. грудня 1917 – на поч. 1918 – тов. ген. секретаря (згодом – нар. міністра) внутр. справ *В. Винниченка*.

В період Гетьманату працював у міністерстві закорд. справ *Української Держави*, а за *Директорії УНР* – тов. міністра закорд. справ, пізніше – посол УНР у Грузії. У 1920-х повернувся до Білорусі, займався наук. і викладацькою діяльністю в ун-ті в Мінську. В 1930-х репресований органами НКВД СРСР.

КРАСНИЙ ПІНХАС (1881–1939) – діяч єврейської громади в Україні. Н. на Київщині. Був одним з орг-рів єврейських шкіл в Україні. Належав до Єврейської народної партії (Фолькс Партай), входив до її керівних органів. З квітня 1919 К. – міністр з єврейських справ в урядах *Б. Мартоса* та *Іс. Мазелі*. Разом з ін. членами уряду *УНР* видавав численні звернення, спрямовані проти погромів мирного єврейського населення. 1920 К. був чл. Комісії з вироблення Конституції УНР (створена 30. 8.1920) та комісії, яка підготувала Закон «Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в *Українській Народній Республіці*» (затверджений 12.2.1920). Розстріляний у Києві.

КРАСОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1891–1921) – укр. політ. діяч. 1917 – чл. Київ. губвиконкому; 1919 – пом. держ. інспектора *Армії УНР В. Кедоровського*. В жовтні 1919 направлений укр. урядом до Москви для переговорів з Раднаркомом про спільну боротьбу проти денікінців. 1920–21 брав участь у повстанському русі проти більшовицького окупаційного режиму. Загинув в одному з боїв.

КРАСОВСЬКИЙ ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) – укр. архітектор 2-ї пол. 16 ст. Працював у Зх. Україні, гол. чин. у Львові. Збудував у місті дзвіницю Вірменського собору (1570), т. зв. Чорну кам'яницю (1577), каплицю Трьох святих (1578).

КРАСОВСЬКІ ІВАН (1550 – після 1619) та **ДМИТРО** (р. н. невід. – після 1614) – керівники (старійшини) львівськ. Успенського братства у 1580–1610-х. Львів'яни, сини чл. братства 1540–50-х. Дем'яна К., вихідця з Володимира-Волинського. На поч. 80-х 16 ст. стали членами львів. братства і з реформою 1586 поряд із братами Рогатинцями активно втілювали реформаторські ідеї в діяльність Успенського братства, перетворюючи його в центр культ., осв., нац. роботи українців. З 1586 К. неодноразово ставали старійшинами *Львівського братства*. Івана К. разом з Ю. Рогатинцем вважають ймовірним автором статутів братства та братської школи. За активну реформаторську працю в братстві К. зазнали переслідувань не тільки польськ. міськ. влади, а й Львівського єпископа *Г. Балабана*. За намовою останнього Іван К. 1589 навіть був підданий анафемі, яка була знята константинопольським еп. Єремією. Після прийняття унії брати К. стали на бік її противників. Підтримували зв'язки з «некоронованим королем» України-Руси

князем *К. Острозьким*, неодноразово бували в Острозі. Іван К. разом з Андрієм Білдагою написав 1609 «Інструкцію» послам братства на сейм Речі Посполитої та проект промови до польськ. короля («Лямент»), де задекларовано захист нац., культ., реліг. та політ. інтересів українців.

М. Капраль (Львів).

КРАТ МИХАЙЛО (6.8.1892 – 8.8.1979) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий армії УНР. Н. у Гадячі (тепер Полтавська обл.). Учасник *Першої світової війни 1914–18*, полковник рос. армії. У добу *Директорії УНР* – старшина *Армії УНР*, з серпня 1919 – ком. 8-го Чорномор. полку 3-ї Залізної дивізії. Особливо відзначився на поч. жовтня 1919 в районі Бершаді, де вцент розгромив Білостоцький полк 5-ї офіцерської денікінської дивізії та полонив близько 600 його старшин і рядових. Під час 1-го Зимового походу очолював штаб Запорізької дивізії. Влітку і восени 1920 – заст. ком. Окремого кінно-гірського дивізіону *О. Алмазова* в боях на більшовицькому фронті. У листопаді інтернований у Польщі і в складі дивізіону перебував у таборі на Лобзові (передмістя Кракова) та у с. Бронівіце. Один з організаторів та учасників відомого параду «Алмазівців» на Великдень 1923. Навесні 1945 був пом. ген. *П. Шандрука* в орг-ції укр. нац. армії. По капітуляції Німеччини – організатор табору укр. старшин у м. Шпіталь-над-Дравою, а після його переведення до Беллярії-Ріміні в Італію призначений командантом табору. Завдяки його зусиллям у таборі діяли укр. культ.-осв. заклади: театр, гімназія, хор, худож. майстерні, спорт. клуб. Після 1950 укр. воякам дозволено покинути тобори. К. – автор мемуарів, з ген. *О. Вишнівським* видали історію 3-ї Залізної дивізії УНР. Помер у Детройті (США).
М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КРЕВЕЦЬКИЙ ІВАН ІВАНОВИЧ (14.10.1883 – 27.6.1940) – укр. історик, бібліотекар і журналіст, дійсн. чл. НТШ (з 1907). Н. в Іванівцях Жидачівського пов. в Галичині. Закінчив Львів. ун-т. З 1909 по 1937 – гол. бібліотекар *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Був ред. часописів «Наша школа» (1909–12), «Республіка» (1918–19), «Стара Україна» (1924–25), керівником наук. семінару з укр. військ. історії у *Львівському (таємному) українському ун-ті* (1921–25). Учень *М. Грушевського*. Згодом належав до т. зв. державницького напрямку укр. історіографії. Автор багатьох праць, переважно з історії Галичини у складі Австр. імперії кін. 18 – поч. 20 ст., особливо періоду революції 1848–49. Головні з них: «Аграрні страйки і бойкоти у Сх. Галичині в 1848–49 рр.» (1906), «Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850» (1910), «Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–49 рр.» (1905), «Батальйон

руських гірських стрільців. 1848–1850» (1912), «Проби організованя руських національних гвардій в Галичині 1848–1849» (1913). Його праці, побудовані на великому джерельному матеріалі, принесли автору заслужене визнання першого укр. військ. історика в Зх. Україні. К. автор ряду публікацій з історії Наддніпрянської України 17–18 ст., численних есе, іст.-публіцистичних нарисів, досліджень з історії укр. науки, бібліотекознавства і бібліог., преси, мемуаристики, історіогр. Залишив після себе багату епістолярію. Під його керівництвом б-ка НТШ напередодні *Другої світової війни 1939–45* була найповнішою книгозбірнею укр. книг, часописів та інших друків, а також книжок про Україну іноз. мовами (налічувала бл. 300 тис. т. кн. і рукописів).

Ф. Стеблій (Львів).

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 – угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.8.1385 у м. Крево (Литва). Передбачала об'єднання Польщі й Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польськ. королеви Ядвіги і лит. кн. Ягайла. За умовою К. у. Ягайло ставав польськ. королем, одночасно залишаючись великим кн. литов. Литва формально зберегла незалежність. Виконуючи умови К. у., 1385 Ягайло разом з усіма підданими прийняв католицизм. Осн. метою К. у. було об'єднання сил двох держав для боротьби проти агресії Тевтонського ордену і приєднання до Польщі частини укр. земель, які перебували у складі Великого князівства Лит. Проти К. у. виступила лит.-укр. опозиція на чолі з кн. *Витовтом*, яка домоглася збереження Великого князівства Литов. як окремої незалежної держави (див. також *Городельська унія 1413*).

КРЕЙЦЕР – австр. розмінна грош. одиниця, що була в обігу на грош. ринку західноукр. земель у 2-й пол. 18–19 ст. *Запроваджена у Галичині* після 1772, а на Буковині – після 1774. До 1857 1 К. був $\frac{1}{60}$ гульдена (флорина), а 1857–92 складав монети номінальною вартістю $\frac{5}{10}$, 1, 4, 5, 10, 20 К. (1857–92). Під час грош. реформи 1892 К. було вилучено з обігу і замінено на нову розмінну одиницю геллер, що дорівнював $\frac{1}{2}$ К.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чол. монастир. Побудований з благословення київ. митрополита *П. Могилы* 1636 хорунжим *Данилом Малиновським* та обивателем *Лаврентієм Древинським*. При монастирі існувало православне Богоявленське братство. З 1725 монастирем володіли греко-католики. 1807 будівлі віддано під ліцей, заснуваний *Т. Чацьким*, а монастир переведено в ін. приміщення. 1839 монастир повернувся у власність православної церкви. Храмів 3: соборний Богоявленський, Микільський та Іоанна Хрестителя. На поч. 20 ст. існувала

братська Свято-Миколаївська церковно-парафіальна школа.

С. Білокінь (Київ).

КРЕМПСЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) – козацький гетьман (1596). У чині полковника, брав участь у *Наливайка повстанні 1594–96*. Наприк. травня 1596 після смерті *Г. Лободи* у козац. таборі в урочищі Солониця було обрано гетьманом. Під час розгрому польськ. військами під командуванням *С. Жолкевського* повстанського табору К. на чолі козац. загону (1500 чол.) зумів прорвати вороже оточення і відступити на Запоріжжя.

«**КРЕСИ**» – назва військ. осад на укр. землях (Поділля і Київщина) під польськ. владою, що засновувались на сх. і пд.-сх. пограниччі Речі Посполитої для захисту від тат. нападів. Спочатку цей термін використовувався для окреслення пограничних земель Польщі на сх. («креси всходне»), а потім і всіх пограничних земель («креси заходне», «креси полудньове» тощо).

Л. Зашкільняк (Львів).

КРЕХОВЕЦЬКИЙ-ДЕМКОВИЧ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч 50–70-х 17 ст., визначний дипломат, один із найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*, ген. суддя. Н. у с. Крехівці в Галичині. До поч. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* – поручник панцирної хоругви і поборця жидачівський. З 1648 – писар Корсунського полку, згодом – наказний полк. ніжинський. У січні 1650 за дорученням *Б. Хмельницького* вів дипломат. переговори у Варшаві з польськ. урядом, якому привіз козац. реєстр, складений за умовами *Зборівського договору 1649*. У вересні 1654 і червні 1655 К.-Д. очолював укр. посольство до семигородського князя *Юрія II Ракоці*. Наприк. 1656 був призначений радником *А. Ждановича*, команд. 20-тис. козац. корпусом, який спільно з військами *Юрія II Ракоці* вів воен. дії на території *Речі Посполитої*. Був одним із тих укр. політиків, які готували союз зі Швецією (див. *Корсунський договір 1657*). З 1658 – корсунський полк. 1664 К.-Д. разом з козац. старшиною протестував проти підступного вбивства *І. Виговського*. 4.4.1665 К.-Д., бувши ген. суддею у гетьмана *П. Тетері*, разом із ген. обозним *Т. Носачем* і корсунським полк. *Я. Улеським* був захоплений у моск. полон і засланий до Москви. Бл. 1668 звільнений, повернувся в Україну, але участі у держ. житті *Гетьманщини* більше не брав.

КРЕЧЕТНИКОВ МИХАЙЛО (1729 – 20.5.1793) – рос. військ. і держ. діяч, генерал. Учасник рос.-тур. війни 1768–74. Командував рос. військами під час придушення *Коліївщини* 1768.

1790 К. призначений замість *П. Рум'янцева* ген.-губернатором Малоросії. 1792 очолював рос. військ. з'єднання, які на заклик *Тарговицької конфедерації 1792* окупували Польщу. 1793 призначений ген.-губернатором правобережних укр. земель, які увійшли до складу Рос. імперії за другим поділом Польщі (1793).

КРИВЕЦЬКИЙ МИХАЙЛО (р. н. невід. – 1929) – укр. політ. і держ. діяч. За освітою економіст. Чл. *Української партії соціалістів-самостійників*. 1917–19 – радник Міністерства фінансів УНР, керуючий відділом Держ. скарбниці, директор Держ. банку УНР. У лютому–квітні 1919 в період *Директорії УНР* – міністр фінансів в уряді *С. Остапенка*. Змушений емігрувати. В еміграції жив у Австрії та Франції, де й помер. Підпис К. стоїть на перших укр. грошах періоду УНР.

КРИВОНІС МАКСИМ (Перебийніс, Вільшанський; р. н. невід. – листопад 1648) – визначний укр. полководець, герой *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, черкаський полк. Найімовірніше, народився у с. Вільшаній на Черкащині (тепер село Городищенський р-н Черкаської обл.). За ін. даними, був міщанином з Острога чи Могилева-Подільського. В 1630–40-х перебував на Запоріжжі, де прославився у козац. походах проти турків і татар. Є відомості, що деякий час перебував на службі у франц. армії. Наприк. 1647 підтримав повстання на *Запорізькій Січі* й незабаром став одним із найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*. На поч. нац.-визвол. війни очолив Черкаський полк. Керував козац. загонами в усіх битвах укр. армії під проводом *Б. Хмельницького* 1648. У травні 1648 очолив козац. кінноту, яка відіграла вирішальну роль у розгромі польськ. армії у *Корсунській битві 1648*. Відзначився під час розгортання нац.-визвол. руху проти польськ. загартників по всій Україні. В червні 1648 К., виконуючи наказ *Б. Хмельницького*, керував повстанськими загонами на Поділлі і Брацлавщині, під час якого повстанці визволили значну частину *Правобережної України*, зокрема, Тульчин, Вінницю, Умань і Брацлав. К. розгромив у боях під Немировом, Махнівкою і Старокостянтинівом надвірні хоругви польськ. магнатів *Я. Вишневецького* і *В. Заславського*. У липні 1648 козаки під командуванням К. здобули Бердичів, Меджибіж, Бар та ін. міста. В серед. вересня був тяжко поранений у боях з найманими нім. частинами під Старокостянтинівом (25 км від Пилявців). Не одужавши від поранення, взяв участь у поході укр. армії у Галичину. Козац. частини під проводом К. 5.10.1648 здобули штурмом Високий Замок – найголовніше укріплення Львова. Помер у серед. листопада 1648 від чуми, яка спалахнула в укр. армії під час облоги Замостя.

КРИЖАНІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ПАНКРАТОВИЧ (2.2.1891 – 12.6.1926) – укр. живописець і графік. Н. у с. Дивин на Київщині. Спочатку навчався у духовній школі, потім у Київ. мист. школі, яку закінчив 1914. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Воював в *Українській галицькій армії*. 1921 вступив до Краківської академії мист. у клас проф. С. Дембіцького. 1923 переїхав до Львова. Брав участь у тогочасних виставках, працював у фондах Нац. музею над копіюванням ікон, орнаментів, вивчав старі малярські рецепти. Проектував килими, працював над графічним оздобленням та ілюстраціями до книжок, розписував церкви. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

Р. Фіголь (Львів).

КРИМ (з 1991 – Республіка Крим, автономія у складі України) – адм.-тер. частина України, що знаходиться на тер. Кримського п-ова. Знаходиться між 46015 і 44023 пн. широти, омивається водами Чорного та Азовського морів. На пн. Кримський п-ів з'єднується зі Східноєвроп. рівниною Перекопським перешийком, шир. якого 8 км. Від Таманського п-ова (Кавказ) Крим відділений Керченською прот. (4–15 км). Довжина п-ова з пн. на пд. сягає 200 км, а з зх. на сх. – 320 км. Заг. площа 25881 кв. км. За переписом населення 1989 – 2,4 млн чол. Столиця республіки – м. Сімферополь. За рельєфом Кримський п-ів поділяється на 3 зони: 1) гірську (Кримські гори), 2) степову (пн. і серед. Крим), 3) горбисту (Керченський півострів). Вздовж пд. підніжжя Кримських гір простягається неширока (2–8 км) зона пд. узбережжя Криму зі специфічним кліматом, наближеним до середземномор. Найвища вершина Кримських гір – Ромен-кош (1543 м). Корисні копалини: залізні руди, солі, лік. грязі, мінеральні джерела. Грунти чорноземні, гірсько-лісові, гірсько-лучні. Кліматичні умови неоднорідні: на степовій зоні – помірно жаркий, на Керченському п-ові – посушливий. Гол. ріки: Чорна, Бельбек, Альма, Сангир та ін. Оз. – Сакське, Сасик, Кигське та ін. Землі Кримського п-ова, з огляду на своє географічне розташування, одними з перших на тер. України були зоною розселення людини.

Найдавніші археол. знахідки датуються добою серед. палеоліту (бл. 100 тис. років тому) і виявлені у печерах Кіік-Коба та ін. Першим відомим за назвою населенням Криму були *кіммерійці*, що з'явилися 1500 до н. е. У I тис. до н. е. в гірській частині К. проживали племена *таврив*. В 7 ст. до н. е. степова частина Криму була завойована *скіфами*, які створили тут державу зі столицею у м. Неаполь-Скіфський. З 7–6 ст. до н. е. на мор. узбережжі К. виникають грец. колонії. Найважливішими серед них були *Херсонес* (неподалік від нинішнього м. Севастополя), Феодосія, Керкенітида та ін. Частина цих міст-держав були об'єднані у Боспорське цар-

ство, столицею якого було м. *Пантікапей* (нині Керч). Політ. і екон. вплив грец. колоній на р-ни степового К. був особливо відчутним у 4–2 ст. до н. е. В цей час було освоєно зх. частину кримських степів, і торгівля хлібом стала основою економіки Херсонесу та ін. поселень. У серед. 1 ст. до н. е. К. попав під вплив понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, а згодом під владу Риму. Тут до 3 ст. перебували рим. гарнізони, а Херсонес був базою військ. флоту.

З 2 ст. н. е. тер. п-ова зазнає навали кочових народів. Споч. це були *готи*, які встановили своє панування над степовими р-нами і навіть над деякими приморськ. містами. Згодом, наприк. 4 ст., їх витіснили *гуни*. Гуни знищили Скіфське і Боспорське царства, а частину готів відтіснили в Кримські гори, де їхня невелика держава проіснувала до кінця 15 ст. У 5 ст. значна частина К. потрапила під вплив Візант. імперії, а 6–8 ст. тут панували *хозари*, які інколи володіли навіть Херсонесом. З серед. 2 ст. в К. починається панування *половців*, які оволоділи сх. узбережжям п-ова. Приморський К. після перерви у 4–5 ст. потрапив під владу Візантії, яка зберігає тут свої впливи до 13 ст. Гол. опорними пунктами візантійців були міста Херсонес, Пантікапей (Керч) та Сугдея, укріплення яких були збудовані або відновлені в роки правління імпер. *Юстиніана I* (527–565). Починаючи з 6 ст., кримські землі були об'єктом зацікавлення і слов. племен. Тут виникали слов. поселення, звідси на Русь поширювалося християнство. Київ. кн. *Ігор* та *Святослав Ігорович* намагалися оволодіти К., а *Володимир Святославич* здійснив сюди воен. похід, який закінчився здобуттям Корсуня (Херсонеса) 988. У сх. частині Кримського п-ова протягом 10–12 ст. існувало Тмутараканське князівство, яке було частиною *Київ. держави*. Після здобуття Константинополя хрестоносцями 1204 Візантія втратила свої впливи на п-ові. Згодом К. став об'єктом експансії венеціанців та генуезців. Осн. торг. портом стала Кафа (тепер Феодосія). У 13–15 ст. примор. і гірський К. був генуезькою колонією, яка носила назву Газарії. В цей час, після падіння вірменської середньовічної держави, сюди переселяються вірмени (14 ст.), а дещо раніше – євреї (13 ст.). Здобуття турками Константинополя 1453 відрізало генуезькі колонії від митрополії, що стало однією з причин їхнього занепаду. 1475 після тривалої облоги турки здобули Кафу, а згодом і весь примор. К., після чого зіткнулися з татарами, які панували у степовому К. з 1239 і були улусом *Золотої Орди*.

Вперше крим. татари здійснили спробу відірватися від неї при хані Ногаї, але після його загибелі (бл. 1290) знову були підкорені золотоординцями.

Під час боротьби за відокремлення від Золотої Орди висунулася династія Гіреїв, перший представник якої *Хаджі-Гірей* 1425 створив незалежне *Кримське ханство*, а 1432 переніс столицю до Бах-

чисарая. Після завоювання турками пд. берега Криму хан Менглі-Гірей 1478 визнав васальну залежність від султана. Династія Гіреїв правила до 1783. К. під владою Османської імперії користувався значною автономією. Кримські татари зберегли багато монг. традицій. Правителі обиралися на зборах знаті (курултаях), а тур. султани лише підтверджували вибір. Гіреї вели незалежну зовн. політику, збираючи аж до поч. 18 ст. данину з Московщини та Польщі. Армія кримських татар боролася на боці Османської імперії, але на своїх власних умовах. Підписавши мирний договір з моск. царем *Іваном III Васильовичем* та заручившись підтримкою Туреччини, татарські орди 1482 пограбували Київ. Упродовж 16–17 ст. Кримське ханство майже щорічно здійснювало грабіжницькі напади на Україну. На захист укр. населення виступило укр. *козацтво*, яке з поч. 17 ст. почало здійснювати походи на К. 1616 козац. війська під проводом гетьмана *П. Сагайдачного* захопили Перекоп і Кафу. Інколи кримські татари вступали у воен.-політ. союзи з Україною. Після закінчення миру 24.12.1624 татар. хан уклав угоду з гетьманом *М. Дорошенком* проти Туреччини. Козаки допомогли хану Шагін-Гірею знищити тур. флот. Однак після перемоги протурецької фракції та смерті *М. Дорошенка* 1628 козаки змушені були залишити К. 1648 гетьман *Б. Хмельницький* уклав угоду з ханом *Іслам-Гіреєм III* і татар. армія допомогла козакам одержати перемогу над поляками у *Корсунській битві 1648* і *Зборівській битві 1649*. Гетьман *І. Виговський* відновив союз з кримським ханом, і 1659 кримсько-татар. загопи взяли участь у *Конотопській битві 1659*. Гетьман *П. Дорошенко* підтримував добрі стосунки з Кримським ханством, тимчасом як запорізькі козаки під проводом *І. Сірка* продовжували здійснювати походи на К. Ситуація знову змінилася після укладення «Вічного миру» 1686. 1692 *П. Іваненко* уклав угоду проти Московії та Польщі з ханом Селім-Гіреєм, який визнав його гетьманом України. 1711 гетьман *П. Орлик* уклав договір з кримським ханом *Девлет-Гіреєм II* проти Московії. Проте замість обіцяної допомоги татари 1711–1714 здійснили кілька походів на Правобережжя та Слобідську Україну. Це була остання спроба укр.-татар. союзу.

З 2-ї пол. 17 ст. ханство занепадо і остаточно втратило незалежність внаслідок рос.-тур. воен. 1687–89 відбувся невдалий похід рос. та укр. військ у К. (див. *Кримські походи –1687 і 1689*). Вперше рос. війська вступили у К. під час рос.-тур. війни 1736–39 (див. *Кримські походи 1736–39*). Однак тур. протекторат протягом тривалого часу був перешкодою на шляху загарбання п-ова Рос. імперією. Під час рос.-тур. війни 1768–74 рос. війська на чолі з кн. В. Долгоруким в 1771 оволоділи всією тер. ханства. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* К. було оголошено незалежним

від Туреччини. 9.4.1783 під тиском уряду Катерини II останній хан Шагін-Гірей зрікся престолу, і К. було включено до складу Рос. імперії. Спочатку його було приєднано до Новоросійського краю, а 1802 виділено в окрему Таврійську губ. з центром у м. Сімферополі. Використовуючи вигідне стратегічне становище К., царський уряд прийняв рішення про заснування м. Севастополя і перетворення його в основну базу Чорномор. флоту.

Захопивши К., Росія проводила політику, спрямовану на позбавлення татар. населення кращих земель, які роздавалися представникам рос. дворянства. Це спричинило масову еміграцію кримських татар до Туреччини, особливо, в роки Кримської війни 1853–56 та безпосередньо після її закінчення. За різними оцінками, у Туреччині нині проживає від 2 до 5 млн кримських татар. Тільки у 1870-х політика царського уряду щодо татар була дещо пом'якшена. За переписом 1897, татари становили 34%, 1921 – 26% населення К. Упродовж 19 ст. царський уряд проводив політику колонізації К. за рахунок вихідців з ін. країн. Так, до серед. століття сюди на постійне місце проживання переїхало понад 10 тис. німців, понад 15 тис. болгар, кількості родин італійців тощо. Водночас було виселено частину кримських вірмен та євреїв. Проте найбільш потужним був потік переселенців з України та Росії. 1897 українці й росіяни становили 45%, німці – 5,8%, євреї – 5,3%, греки – 3,1%, караїми і болгары – по 1%.

Наприк. 19 ст. розпочалося нац. відродження кримських татар. Їхній лідер Ізмаїл Бей Газіріалі прагнув модернізувати кримськотатар. суспільство й інтегрувати його з ін. тюрк. народами Рос. імперії. У результаті було утворено кримськотатар. літ. мову, діяло бл. 350 шкіл. Однак після поразки революції 1905 пророс. орієнтація І. Бей Газіріалі втратила популярність. Нове покоління кримськотатар. лідерів утворило 1909 партію «Ватан», яка виступала за політ. самостійність кримських татар. Після *Революції 1917 в Росії* в К. сформувалися осн. 4 політ. течії: 1) рос., прихильників подальшого перебування К. в складі Росії; 2) кримськотатар., яка прагнула спочатку автономії, а згодом і повної незалежності; 3) укр., яка прагнула включити К. до складу України; 4) більшовицька. 25.3.1917 відбувся 1-й Всекримський мусульманський з'їзд, на якому було обрано мусульм. виконавчий комітет і його голову муфтія Чембіджана Чембеєва, згодом лідера кримськотатар. нац. руху. У липні 1917 виникла політ. партія Міллі Фірка, яка відстоювала інтереси кримських татар і виступала за утворення незалежної кримськотатар. держави. Ця політ. орг. ція відіграла ключову роль у створенні й роботі кримськотатар. парламенту – Курултаю. Засідаючи у Бахчисарай в грудні 1917 – січні 1918, вищий законодавчий орган ухвалив «Кримсько-татарські основні закони» та обрав нац. уряд – Директорію,

у складі 5 осіб на чолі з Чембеєвим (Челебі Чігановим). У листопаді 1917 внаслідок виборів були утворені Кримські губернські збори, в складі яких домінували рос. есери (Міллі Фірка одержала 31%). У грудні 1917 більшовики утворили Кримську раду, основною опорою якої були севастопольські моряки, що в січні 1918 встановили свою владу над К. Однак уже наприк. 1917 влада в Криму перейшла до рук більшовиків, які проголосили у березні 1918 утворення республіки Тавриди.

Після утворення *Української народної республіки* К. до її складу, згідно з III Універсалом *Української Центральної Ради* не було включено. Але в квітні 1918 укр. війська під командуванням полк. П. Болбочана витіснили більшовиків з Криму і здобули Сімферополь та Бахчисарай. Проте під тиском нім. командування укр. частини змушені були залишити К., що призвело до втрати Чорномор. флоту, на кораблях якого вже було піднято держ. прапори УНР. Захопивши К., німці встановили тут окупаційний режим на чолі з ген. Кошем. Формально цивільне управління п-вом було передано Кримському крайовому уряду, який очолював ген. С. Сулькевич. Кримський уряд вів ворожу політику щодо України, що спричинило митну війну. Параліч економіки п-ва, викликаний запровадженням гетьманським урядом блокади, примусив уряд С. Сулькевича піти на переговори з Києвом. У жовтні 1918 було укладено прелімінарну угоду, на підставі якої К. мав входити до складу України, діставши внутрішню автономію – власний парламент, тер. військ. формування та адміністрацію. Падіння влади гетьмана П. Скоропадського поклато край планам об'єднання К. з Україною. У листопаді 1918 закінчилася нім. окупація К., влада тут перейшла до рук уряду, на чолі якого був С. Крит. Його підтримували денікінці та війська країн *Антанти*, які висадилися на тер. п-ва. Проте вже в квітні 1919 тут знову встановився більшовицький режим і 6.5. К. було проголошено Соціалістичною рад. республікою, яка вже у червні того ж року була ліквідована денікінцями. З квітня 1920 К. став базою врангелівців. У листопаді 1920 К. втретє окупували більшовики, а 18.10.1921 В. Ульянов підписав декрет про утворення «Автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки як частини РСФРР в межах Кримського півострова». Держ. мовами проголошувалися рос. та кримськотатар.

У 1920-х проводилася політика «татаризації» К. Під проводом кримськотатар. націонал-комуніста Велі Ібрагімова 1923–1928 виникла мережа культ.-осв. установ. Кінець політиці «татаризації» був покладений масовими репресіями серед місц. політ. та культ. еліти і депортації 35–40 тис. кримських татар. Тисячі татар загинули під час колективізації та голоду. 1938 татар. мова була переведена насильно на кириличний алфавіт. Всі рештки автономії К. були ліквідовані.

У роки *Другої світової війни* 1939–45 К. з осені 1941 до травня 1944 був окупований нім.-фашист-

ськими військами. 1941 рад. влада депортувала 45–50 тис. німців. Після звільнення п-ва від гітлерівців за рішенням Москви 18–20.5.1944 понад 188 тис. татар за нібито колаборацію з нім. режимом були вивезені на спецпоселення до Казахстану та Серед. Азії. За різними оцінками, загинуло від 42,5 до 50% татар, вивезених під час депортації, та у перші роки життя на поселеннях. У червні 1944 з К. були депортовані 20 тис. місцевих греків, 20 тис. вірмен і 17 тис. болгар. Депортація була одним із засобів «детатаризації» К. (ін. засобами були знищення культ. та іст. пам'яток, заміна іст. назв місцевостей новими на зразок «Советский», «Первомайск», «Красногвардейск») та заселення його вихідцями з Росії, Білорусі та України. За повоєн. період кількість населення у К. збільшилася майже в 10 разів.

30.6.1945 Кримську АРСР було ліквідовано, натомість створено звичайну обл. у складі РРФСР. 19.2.1954 Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради Української РСР про передачу Кримської обл. до складу України. Цим жестом центр. керівництво переклало на плечі укр. народу частку моральної відповідальності за насильне виселення кримських татар та ін. народів К. Центр. моментом у передачі К. було визнання за Україною ролі надійного партнера Росії у зміцненні СРСР.

На відміну від ін. депортованих народів СРСР, кримські татари до кінця існування рад. влади так і не були повністю реабілітовані. 1956 їх було звільнено з-під адм. нагляду без права повернення на батьківщину. В 1960-х оформився організований рух кримських татар. Він набирає як легальних (пошукання петицій до рад. органів з вимогою дозволити повернутися до К.), так і нелегальних (діяльність молодіжних нац. груп на чолі з М. Джамільовим). 1966–67 кримські татари організували демонстрації у Москві, внаслідок яких голова КГБ Ю. Андропов у липні 1967 змушений був зустрітися з кримськотатар. лідерами. У вересні 1967 з кримських татар було знято звинувачення у співпраці з фашистською Німеччиною. 1967 100 тис. кримських татар спробували повернутися до К., але там змогло поселитися лише 900 сімей. Решта внаслідок свідомих перешкод з боку держ. і парт. органів змушена була повернутися на місця попереднього проживання. У 1970–80-х опозиційний рух кримських татар встановив тісні зв'язки з укр. (П. Григоренком та ін.) і рос. (А. Сахаровим та ін.) дисидентами.

Згідно з даними перепису 1989, у СРСР налічувалося 272 тис. (за неофіційними даними, 400–500 тис.) кримських татар. З них лише 28 тис. проживало у К. 1987–89 відновився рух кримських татар за повернення до К. 1989 виникла Організація кримського татар. руху. Її політ. вимоги: повернення на батьківщину; відновлення автономії К.; відродження історії та культури. В листопаді 1989 Верховна Рада СРСР засудила депортацію крим-

ських татар і дозволила їхнє повернення. До вересня 1993 у К. повернулося 260 тис. чол. Наприк. червня 1991 у Сімферополі було скликано 2-й (після 1917) курултай, який обрав уряд (меджліс) на чолі з М. Джемільовим. Курултай проголосив Декларацію нац. суверенітету, прийняв держ. прапор (на ньому зображено символ династії Гіреїв на голубому тлі) і держ. гімн, відновив вживання лат. алфавіту. Рух кримських татар категорично виступає проти приєднання К. до Росії або його поділу між Україною і Росією. У відповідь на розгортання укр. нац. руху 1989–1990 та масове повернення кримських татар на батьківщину активізувався рух місц. російськомовного населення К., яке налічує бл. 1,6 млн. чол. та тяжіє до Москви. У січні 1991 місц. парт. і держ. верхівка організувала референдум, під час якого 93% учасників висловилося за відновлення автономного статусу К. 12.2.1991 було відновлено Кримську АРСР у складі Української РСР.

Під час невдалого держ. перевороту 19–21.8.1991 місц. парт. і держ. органи підтримали змовників. Під час референдуму 1.12.1991 54% населення К. підтримало незалежність України. Утворений у серпні 1991 Республіканський рух К. на чолі з Ю. Мешковим виступає за приєднання К. до Росії. 5.5.1992 Верховна рада К. прийняла акт про незалежність Республіки К., однак це рішення було скасоване Верховною Радою України як незаконне. З літа 1992 місц. російськомовне керівництво користувалося майже повною політ. автономією, чинячи свідомі перешкоди реалізації укр. та кримськотатар. нац. вимог. Курултай і Верховна Рада К. діють як два альтернативні законодавчі органи. У жовтні 1992 на поселення кримських татар в Алушті були вчинені збройні напади, які призвели до нової ескалації напруженості у міжнац. стосунках. 600 тис. укр. населення К., значною мірою зрусифіковане й політ. розрізнене (найбільше політ. об'єднання – Український громадянський конгрес К.), не відіграє значної ролі у розвитку політ. ситуації. У січні 1994 Ю. Мешков внаслідок виборчої кампанії, яка супроводжувалася серією політ. убивств, став президентом Республіки К. Радикалізація політ. руху російськомовного населення підважувала політ. компроміс, укладений з кримськими татарами у жовтні 1993. Розкол всередині російськомовної політ. еліти (між прихильниками президента і прихильниками Верховної Ради) та її відверто антагоністична позиція у відношенні до укр. органів влади загрожувала політ. нестабільністю як у К., так і в усій Україні та загостренням укр.-рос. міждержавних відносин. Враховуючи ці обставини, Верховна Рада України 17.3.1995 відмінила дію Конституції Республіки Крим і ліквідувала інститут президенства у К.

Я. Грицак, Р. Шуст (Львів).

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853–56 – найбільш масштабне у період між Наполеонівськими війнами та

Першою світовою війною 1914–18 збройне зіткнення в Європі за домінування на Бл. Сході та в Середземномор'ї між Росією і Туреччиною та її союзниками: Англією, Францією й Сардинією. Причини К. в. крилися в загостренні наприк. 1840 на Бл. Сході суперечностей між провідними європ. державами, насамперед Англією і Францією з одного боку і Росією – з ін.

За умов деструктивних процесів в Османській імперії і наслідків рев. потрясінь 1848–49 у Європі Росія порушила питання про легітимність зафіксованої у Лондонській конвенції від 1(13).7.1841 колективної гарантії правового режиму чорномор. прот. Босфор і Дарданелли, які оголошувалися закритими в мирний час для проходження військ. кораблів усіх держав. Натомість Англія і Франція розраховували, скориставшись поразкою Росії у майбутній війні, ослабити її позиції в регіоні. У свою чергу, Туреччина мала надію відновити за підсумками протистояння з Росією свої зовнішньополіт. позиції на Чорному морі та приборкати нац.-визвол. рух на Балканах. Приводом до війни став конфлікт між католицькою і православною церквами за право володіння «Св. місцями» – ключами від Віфлеємського храму та Гробом Господнім в Єрусалимі. Православними опікувалася Росія, а Франція, яка з часів кардинала Рішельє підтримувала католицьку церкву, вимагала від султана надати особливі привілеї католикам. Велика Британія для попередження рос. експансії в Персію чи Афганістан також виступала проти Росії. Конфронтація загострилася з 2-ї пол. 1852, коли у відповідь на появу в протоках франц. військ. корабля «Шарлемань» Росія оголосила часткову мобілізацію і в ультимативній формі зажадала від Туреччини визнати рос. імператора офіц. покровителем усіх православних Османської імперії й відновлення привілеїв православної церкви у Палестині. Влітку 1853 рос. війська окупували Дунайські князівства – Молдавію і Волощину. 8(20).10.1853 Росія оголосила Туреччині війну. Під час її 1-го етапу (листопад 1853 – квітень 1854) бойові дії велися між рос. та тур. військами на Дунайському і Закавказ. фронтах з перевагою рос. армії. 18(30).11.1853 рос. ескадра на чолі з адміралом П. Нахімовим завдала поразки тур. флоту в Синопській бухті. На Кавказ. фронті восени 1853 тур. війська безуспішно намагалися прорватися до Тифліса (тепер – Тбілісі, Грузія), а також зазнали поразки під Башкадилкаром. Бойові дії було перенесено на тер. Після провалу переговорів про посередництво Англії і Франції у рос.-тур. війні 12.3.1854 було підписано англо-франко-турецький Константинопольський союзний договір (16.3.1855 до нього приєдналася Сардинія). Західноєвроп. держави гарантували суверенітет Туреччини і зобов'язувалися надати їй збройну допомогу у війні проти Росії, а султан зобов'язувався не укладати сепаратного миру. Цю угоду було доповнено укладенням 10.4.1854 між Англією і Францією Лондонським договором про союз і допомогу Туреч-

чині, після чого ці країни оголосили Росії війну. Австрія, залишаючись де-юре нейтральною, висунула Росії вимогу евакуювати війська з Молдови та Волощини.

Воєн. дії на 2-му етапі (квітень 1854 – лютий 1856) розпочалися у вересні 1854 висадкою в р-ні Євпаторії 61-тис. англо-франко-турецького десанту. Після розгрому на р. Альмі 34-тис. рос. армії кн. А. Меншикова у жовтні 1854 союзники розпочали 11-міс. облогу Севастополя. Контрудари рос. армії під Інкерманом, Євпаторією та на Чорній річці задля ослаблення тиску на Севастополь виявилися невдалими. 27.8(8.9).1855 розпочався останній штурм Севастополя, який завершився падінням фортеці. Натомість на Кавказ. театрі воєн. дій рос. війська у вересні 1855 здобули Карс. За умов безперспективності проведення подальших наступальних операцій та через взаємне виснаження сил учасників К. в. Франція запропонувала розпочати мирні переговори про припинення війни, яка на той час уже забрала життя 500 тис. осіб. К. в. спричинилася до серйозних правових наслідків. Паризький конгрес, що відбувався 13(25).2 – 18(30).3.1856 і в якому взяли участь Англія, Росія, Сардинія, Туреччина, Франція, а також Австрія та Пруссія завершив К. в. і відновив рівновагу в Європі. Під час конгресу 30.3.1856 було підписано Паризький мирний трактат, який передбачав: припинення стану війни між Росією з одного боку і Англією, Францією, Туреччиною та Сардинією – з другого; взаємне звільнення захоплених під час війни тер. (зокрема Росія повертала Туреччині м. Карс з фортецею, а отримувала назад Севастополь, Балаклаву, Каміш, Євпаторію, Керч, Кінбурн); оголошувалася амністія усім звинуваченим у колабораціонізмі, зокрема особам, які залишалися на службі в одній із воюючих країн; відбувався обмін військовополоненими; сторони визнавали незалежність й тер. цілісність Османської імперії; Чорне море проголошувалося нейтральним, декларувалася принцип вільної торгівлі на Чорному морі; Росія і Туреччина демілітаризували Чорномор. узбережжя; запроваджувалося безмитне пароплавання по Дунаю; змінювався правовий статус пд. частини Бессарабії, яка тепер, як і гирло Дунаю, приєднувалася до Молдови; надавалася внутр. автономія Сербії і Дунайським князівствам та ін. Важливі міжнародно-правові наслідки мали також підписані тоді ж три конвенції. Конвенція щодо Боспорської та Дарданелльської проток (Австрія, Англія, Пруссія, Росія, Сардинія, Туреччина, Франція) підтверджувала чинність Лондонської конвенції 1841. Виняток було зроблено для проходу «легких під військ. прапором суден, які будуть використовуватися, за існуючим звичаям, при місіях дружніх з Портою держав», а також для не більше 2-х для кожної країни легких військ. кораблів, які базувалися у гирлах Дунаю, для «забезпечення виконання постанов про свободу пароплавання по цій річці». Конвенція між Росією і Туреччи-

ною стосовно військ. кораблів, які перебували в Чорному морі, визначала, що обидві країни утримуватимуть не більше 6 військ. пароплавів 50 м завдовжки по ватерлінії і місткістю не більше 800 т й по 4 легких пароплави чи вітрильниці не більше 200 т. Відповідно до рос.-франко-британської конвенції про Аландські острови, Росія зобов'язалася не зводити військ. об'єктів на Аландських островах на Балтиці. З урахуванням уроків війни на морі держави – учасниці К. в. підписали 4(16).4.1856 у Парижі Декларацію про принципи міжнар. мор. права – один із перших актів про закони та звичаї війни. Як зазначалося в преамбулі документа, ігнорування під час К. в. норм мор. права та невизначеність у цьому питанні спричинили гострі суперечності між воюючими й нейтральними країнами. Для уніфікації підходів Австрія, Англія, Пруссія, Росія, Сардинія, Туреччина і Франція проголосили наступне: каперство (наймане піратство) назавжди скасовується; вантажі воюючих країн, за винятком воєн. контрабанди, могли перевезитися під нейтральним прапором; вантажі нейтральних країн, за винятком воєн. контрабанди, не могли захоплюватися; обов'язковою для дотримання усіма країнами ставала лише така блокада, яка «підтримувалася достатньою силою для дійсного недопущення доступу до ворожого берега».

П. Полянський (Київ).

КРИМСЬКА ГРУПА АРМІЇ УНР – група військ Армії УНР. Сформована у квітні 1918 із частин Запорізького корпусу, відповідно до наказу військ. міністра УНР *О. Жуковського* від 10.4.1918. Команд. групи призначено полк. *П. Болбочана*. Перед К. г. було поставлено завдання звільнити Крим від більшовицьких військ і оволодіти базами Чорномор. військ. флоту. До складу К. г. входили 2-й Запорізький піхотний полк, 1-й Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, Запорізький Кінногірський гарматний дивізіон (ком. полк. *О. Алмазов*), інженерний курінь, чотири арт. батареї, автопанцерний дивізіон і два бронепоезди. Більшовицьке командування намагалася утримати Крим, спираючись на глибоко ешелоновану оборону, 11.3.1918 війська К. г. розпочали наступ з р-ну Харкова. Після розгрому більшовицьких частин під Лозовою укр. війська зайняли 13.4. станцію Сінельниково і 14.4. після короткого бою спільно з Легіоном січових стрільців під командуванням *В. Габсбурга* – Олександрівськ (тепер Запоріжжя). 18.4. передові частини К. г. вже вели кровопролитні бої за Мелітополь і невдовзі оволоділи містом. У ніч з 21 на 22.4. частини 2-го Запорізького полку прорвали лінію сиваських укріплень і вийшли в тил більшовицьким військам. Долаючи запеклий опір ворога, укр. війська 22.4. визволили Джанкою. 24.4. 1-й Запорізький Гордієнківський полк під командуванням ген. *В. Петріса* визволив Сімферо-

поль і того ж дня за підтримки тат. добровольців – Бахчисарай. Проте, подальший наступ укр. частин у Криму під тиском нім. командування було зупинено. Завершення звільнення Криму від більшовиків провели нім. війська, командування яких розраховувало захопити Чорномор. флот (див. *Чорноморський військовий флот*). У травні 1918 укр. уряд, виконуючи умови *Берестейського миру 1918*, видав наказ про виведення підрозділів Армії УНР з Кримського п-ова в р-н Мелітополя.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО – кримськотатарська держава, що існувала у 1449–1783 на землях Кримського п-ова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання (див. також *Крим*).

КРИМСЬКИЙ АГАТАНГЕЛ ЮХИМОВИЧ (літ. псевд. *А. Хванько*; 3(15).1.1871 – 25.1.1942) – визначний укр. вчений, письменник, сходознавець, історик укр. мови і л-ри, дійсний чл. УАН (з 1917) та НТШ (1903). Н. у м. Володимирі-Волинську (тепер Волинська обл.). Деякий час навчався у гімназіях Острога і Києва. 1885 вступив до колегії *Павла Галагана* у Києві, де значний вплив на його формування мав *П. Житецький*. Після закінчення колегії (1884) К. добре володів нім., франц., польськ., грец., італ. і тур. мовами. 1892–96 – навчався у Лазаревському ін-ті сх. мов у Москві, а з 1896 – на іст.-філол. ф-ті Моск. ун-ту. Брав активну участь в укр. нац. житті кін. 19 ст., вів переписку з відомими діячами укр. культури – *О. Огоновським*, *Б. Грінченком*, *І. Франком* та ін. У цей період своєї діяльності К. вів наук. полеміку з Соболевським, який пропагував гіпотезу *М. Погодіна* про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в період татар.-монг. навали відійшли на пн. 1896–98 перебував у наук. відрядженні в Сирії та Лівані. 1898–1918 К. викладав араб., перс., тур. мови та історію країн мусульман. Сх. в Лазаревському ін-ті сх. мов (з 1900 – проф.). Після встановлення 1917 укр. державності К. вирішив повернутися на батьківщину. 1918 став проф. Київ. ун-ту (до 1941, з перервами). В червні–листопаді 1918 разом із *В. Вернадським*, *М. Василенком* та ін. був одним з організаторів *УАН*, незмінним секретарем та головою іст.-філол. відділу (до 1929). Протягом 1921–29 К. очолював Ін-т сходознавства в Києві. В травні 1928 після чергового переобрання К. секретарем *УАН* більшовицький уряд не затвердив його на цю посаду, а невдовзі були ліквідовані й усі установи, які очолював учений. У 1930-ті К. був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20.7.1941 К. було заарештовано співробітниками НКВД, звинувачено в антирад. нац. діяльності і ув'язнено в одній із тюрм НКВД у Кустанай (тепер Казахстан). Помер (за ін. дан., був закатований) 25.1.1942. К. – автор численних праць з історії та культури араб. країн, Ірану, Туреччини та ін., семіології, історії, ісламу («Історія мусульманства»,

1904–12; «Історія арабів і арабської літератури», 1911–12; «Історія Персії та її письменства», 1923; «Історія Туреччини та її письменства», 4 тт., 1924–27). Окремі іст.-літ. монографії К. присвячені «Хамасі» Абу Таммана, Абану Ліхкі, Хафізу, П. Алеппському. Велику увагу приділяв дослідженню історії укр. мови і літератури, фольклору, етнографії. К. – автор праць: «Українська граматики» (2 тт., 1907–08), «Нариси з історії української мови» (1922, у співавторстві з *О. Шахматовим*), ред. 1-го тому «Академічного словника» (1924). Як письменник К. відомий поетичними творами на сх. теми, що увійшли до зб. «Пальмове гілля» (3 тт., 1901, 1908, 1922), оповіданнями (зб. «Повістки й ескізи з українського життя», 1895 і «Бейрутський оповідання». 1906) та романом – «Андрій Лагоський» (1905, повністю опублікований 1972). К. належать численні худож. переклади Антари, Омара Хайяма, Сааді Хафіза, Міхрі-Хітум, Фірдоусі та багатьох ін., у т.ч. західноєвроп. поетів.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 і 1689 – спільні воєн. походи моск. і укр. війська проти *Кримського ханства*. Після укладення «Вічного миру» 1686 з Польщею Моск. царство вступило в коаліцію держав – «Священну лігу» (Австрія, Венеція і Річ Посполита), які боролися проти Османської імперії та її союзника Кримського ханства. 5.9.1686 було оголошено про підготовку до війни. В травні 1687 моск. армія (60 тис. чол.) під командуванням *В. Голицина* та укр. війська (50 тис. чол.) на чолі з гетьманом *І. Самойловичем* вирушили в похід на Крим. Після переходу в серед. серпня укр.-моск. військами р. Кінські Води (тепер р. Конка, притока Дніпра) кримські татари, щоб зупинити наступ, підпалили степ. 17.6.1687 через нестачу провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, *В. Голицин* віддав наказ повернутися назад. Всю вину за невдалий похід моск. командування переклало на гетьмана *І. Самойловича*, якого було скинуто з гетьманства, а на його місце обрано *І. Мазепу*. Ранньою весною 1689 розпочався 2-й К. п. моск. армії та укр. козаків (40 тис. чол.) під командуванням *В. Голицина* та *І. Мазепи*. Після запеклого бою з загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20.5. підійшли до Перекопу. Однак *В. Голицин* не наважися штурмувати добре укріплене місто. 21.5. моск. командування прийняло рішення припинити похід і повернутися у Лівобережну Україну. Участь козац. військ у К. п. і воєн. діях у Криму в 1736–38, повне забезпечення укр. селянами потреб моск. армії у провіанті, фуражі й конях відіграло вирішальну роль в оволодінні Рос. імперією Пн. Причорномор'ям, а згодом і Кримом.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1736–38 – спільні воєн. походи рос. і укр. військ проти *Кримського ханства* під час австро-рос.-тур. війни 1735–39. У

травні 1736 рос.-укр. армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба 20(31).5. 1736 штурмом здобула Перекоп, 5(16).6. – Козлов (Євпаторію), 17(28).6. – Бахчисарай. Під час здобуття Козлова був смертельно поранений миргородський полк. П. Апостол (див. *Апостоли*). Через велику спеку, нестачу води і провіанту, епідемію холери, об'єднані війська відступили до Лівобережної України. 1736 з фортеці Азов (зайнятий Донською армією в червні 1736) розпочався новий похід. На поч. червня 1736 рос.-укр. війська під командування П. Лаосі форсували Сиваш, а 14.7 розбили загоны крим. хана і зайняли Карасубазар. Проте віддаленість баз постачання змусили командування припинити воєнні дії і віддати наказ відступати. Черговий похід рос.-укр. армії на Крим у червні-липні 1738 завершився невдачею. Участь у цьому поході брав Г. Граб'янка, який був тяжко поранений в одному з боїв і невдовзі помер.

КРИП'ЯКЕВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (25.6.1886 – 21.4.1967) – визначний укр. історик, дійсний член НТШ (з 1911), академік АН УРСР (з 1958). Н. у м. Львові у сім'ї священика. 1904–09 навчався на філ. ф-ті Львів. ун-ту. В студентські роки брав активну участь у боротьбі за укр. ун-т, займався культ.-осв. діяльністю, в 1908 організував «Просвітний кружок», тісно співпрацював з «Просвітою». Наук. діяльність розпочав під керівництвом М. Грушевського, став одним із найвидатніших його учнів. З 1905 почав друкувати свої наук. статті у періодичному виданні *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* – «Записки НТШ» (з 1934 – ред.). 1911 захистив докторську дисертацію на тему «Козаччина і Баторієві вольності», невдовзі був обраний дійсним чл. НТШ. Викладав історію в *Академічній гімназії* у Львові (1912–14), згодом – у гімназії Рогатина і Жовкви. Багато співпрацював в укр. періодичних виданнях, що виходили в *Зх. Україні* – «Письма з Просвіти», «Молода Україна», «Літературно-науковий вісник» та ін., редагував журн. «Дзвіночок» (1911–14) та «Ілюстрована Україна» (1913–14). 1918–19 – приват-доцент Кам'янець-Подільського укр. держ. ун-ту. В міжвоєнний період плідно займався наук.-пед. роботою. 1921–24 – проф. *Львівського (таємного) українського ун-ту* (секретар сенату ун-ту). 1934–39 викладав історію України в Богословській академії у Львові, тісно співпрацював з НТШ (з 1920 секретар іст. секції, 1924 редагував «Записки НТШ», з 1934 – голова іст. секції). У 1920–30-х К. вів широку нац.-громад. роботу. 1921–22 працював у Комітеті охорони військ. могил, який займався пошуком і впорядкуванням укр. стрілецьких могил у Галичині, 1923–25 брав участь у роботі туристично-краєзнавчого товариства «Плай», співпрацював із журн. «Політика» (1925–26). З жовтня 1939 К. – зав. кафедрою історії України, проф. (з 1941) Львів. ун-ту. В роки гітлерівської окупації

працював редактором наукових видань *Українського видавництва* у Львові. У повоєн. час був звинувачений в «укр. буржуазному націоналізмі», зазнав переслідувань. 1946 К. разом із частиною львів. науковців депортований до Києва. Деякий час обіймав посаду старшого наук. співробітника Ін-ту історії України АН УРСР. У травні 1948 К. дістав можливість повернутися до Львова. 1951 очолив відділ ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1953–62 – директор цього ін-ту. Помер і похований у Львові. Найважливіші іст. праці К. присвячені періоду козаччини і *Хмельниччини* – «Матеріали до історії української козаччини» (1914), «Студії над державою Б. Хмельницького» (1925–31), «Богдан Хмельницький» (1954) та ін. К. – автор багатьох праць з історіогр. («Українська історіографія»; 1923), археології, сфрагістики, історії культури («Історія української культури»; 1937), численних наук.-поп. нарисів з історії України («Велика історія України»; 1935), «Історія українського війська» (1936, співавтор) та підручників «Оповідання з історії України», «Коротка історія України для початкових шкіл» (1918), «Огляд історії України – репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів» (1919) та ін.

КРИСТЕР АРНОЛЬД ЕДМУНДОВИЧ (30.10.1886 – 24.10.1937) – історик права, правознавець, професор. Н. у Києві. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1911). Магістр цивільного права. Навчався в Бернському і Тюринзькому унтах (1913–14). З 1920 – проф. Київ. ун-ту (з 1921 – Київ. ін-ту нар. освіти). Проректор з навчальної частини Київ. ін-ту нар. господарства. Керівник Комісії для вивчення нар. права України ВУАН (1922–28). Заст. голови правничого т-ва (1922). Заст. голови, зав. семінару для вивчення цивільного і звичаєвого права ВУАН (1922–24), метою якого було дати молодим правникам ґрунтовну підготовку з найважливішої на той час галузі – цивільного права. Голова (1927–30), наук. співробітник (1930–37) комісії з вивчення рад. права (з 1930 – комісія рад. права і будівництва), створеної для організації досліджень усіх галузей рад. права (складалася із секцій кримінального, адм., агр. права, мала кабінет рад. будівництва), до складу якої входили акад. О. Малиновський, проф. В. Карпеко, М. Мітіліно, О. Добров, Є. Єгерський. За ред. К. виходило періодичне вид. «Наукові дослідження та розвідки Комісії рад. права». Автор праць «Євген Трубецький» (1923), «Приватне право та студіювання його в новітній західноєвропейській літературі», «Академік Олекса Михайлович Гуляев та його наукова творчість», «Академік В.М. Гордон» (всі – 1926), «Духівниці 16–18 вв.», «Приналежності та складові частини речей історії рос. та укр. права» (обидві – 1927). 10.2.1937 заарештований органами ОГПУ УРСР, розстріляний. Реабілітований 1959.

І. Верба (Київ).

КРИЧЕВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ-МИХАЙЛО (р. н. невід. – 21(31).7; за ін. дан., 22.7 (1.8), 24.7(3.8).1649) – укр. військ. діяч, полк. чигиринський (1643–48) і київський (1648–49), один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив із старого укр. шляхетського роду на Берестейщині. Здобув добру освіту. Володів польськ., нім., франц. та лат. мовами. Служив у польськ. коронному війську. 1627 під час польськ.-швед. війни очолював гусарську корогву. З 1643 – чигиринський полковник реєстрового козацтва, де сотником був Б. Хмельницький. У січні 1644 спільно з польськ. військами розбив татар. орду під Охматовом. У жовтні 1647 взяв на поруки Б. Хмельницького, врятувавши його від розправи, яку готував над ним коронний хорунжий О. Конешпольський. У травні 1648 під час *Жовтводської битви 1648* К. потрапив у татар. полон. Викуплений Б. Хмельницьким за 12 тис. злотих, приєднався до укр. армії. 1648 призначений київським полковником. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з кримським ханом про можливість спільної боротьби проти Речі Посполитої. Влітку 1648 разом з полками М. Кривоноса та І. Ганжі боровся проти польськ. загарбників на Поділлі. Учасник *Пилявецької битви 1648*, походу укр. армії в Галичину і облоги Замостя. В червні 1649 К., очоливши авангард укр. армії, змусив польськ. війська під командуванням С. Лянцкоронського відступити з-під Меджибожа, а на поч. липня 1649 брав участь у розгромі загонів Я. Вишневецького під Костянтиновом. У липні 1649 призначений наказним гетьманом 20-тисячної укр. армії, яка за дорученням Б. Хмельницького мала обороняти пн. кордони України від нападу польськ.-лит. військ під командуванням Я. Радзивілла. 21(31).7.1649 козац. полки під командуванням К. були розбиті в бою під Лоевим (тепер Білорусь). К. під час бою був тяжко поранений і потрапив у полон. Відмовившись видати ворогові воєн. плани укр. командування, заповдіяв собі смерть.

КРІПОСНЕ ПРАВО – система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього на селянина-кріпака як на повну власність. Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого землеволодіння. Першими кріпаками були в Київській державі «посаджені на землю» *холопи*. «Руська правда» законодавчо визначила їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей (закупів, ізгоїв, рядовичів та ін.), що ставали кріпаками. Із загарбанням укр. земель Литвою і Польщею процес закріпачення селян посилювався. Лит. великі кн. й польські королі видавали жалувані грамоти феодалам на володіння землею і покріпачення селян. До кін. 16 ст. в Україні було покріпачено до 20% селянства. Ряд законодавчих актів (напр., Віслицько-Пйонтруківський статут

1368 для Галичини, що обмежив право переходу селян; Лит. статuti) встановлював особисту залежність селян від феодалів. На укр. землях у складі Великого князівства Лит. закріпачення селян розпочалося з 1447. Вважалися кріпаками і підсусідки (зубожілі селяни, які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах»), загородники (збіднілі селяни, яким дозволялося освоювати цілині землі за межами орних полів), які прожили на панській землі 10 років і не повернули боргу. 1543 всякі переходи селян від одного до ін. поміщика було заборонено. Невпинно зростала панщина (примусова дарова праця кріпосного селянина в господарстві поміщика), натур. данина (курми, яйцями тощо) і чинш (регулярний оброк грошима). «Устава на волоки» 1557 посилила закріпачення селянства, значно збільшила держ. податки, зобов'язала селян 2–3 дні на тиждень працювати на землі феодалів.

Після об'єднання Литви з Польщею за *Люблинською унією 1569* укр. селянство було остаточно закріпачене артикулом короля Генріха Валуа 1573 і Литовським статутом 1588. Козац. повстання кін. 16–1-ї пол. 17 ст. та *Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* значно ослабили феодално-кріпосницьку систему в Україні, але не знищили її. Маєтки вигнаних польськ. магнатів, шляхти і католицької церкви перейшли в розпорядження Скарбу Війська Запорізького, колишніх кріпаків було перетворено на посполитих (звичайних) селян. Козац. старшина протягом 2-ї пол. 17 – 1-ї пол. 18 ст. зосередила в своїх руках величезні земельні володіння, заселені залежними від неї посполитими селянами. На вимогу старшини гетьман К. Розумовський 1760 видав універсал (підтверджений 1763 царським урядом), який заборонив селянам переселятися на нові місця без письмового дозволу землевласника. На укр. землях, які перебували в складі Рос. імперії, К. п. було остаточно оформлене указом *Катерини II* (1783).

У Галичині, на Буковині й Закарпатті, які перебували у складі Австрії, також невинно зростала панщина. Лише 1836 видано закон, що встановлював розміри панщини, скасовував деякі другорядні повинності й забороняв поміщикам бити селян. *Революція 1848–49 в Австр. імперії* змусила віденський уряд скасувати панщинні та ін. феод. повинності по всій імперії, у т. ч. і на західноукр. землях. На східноукр. землях, що перебували в складі Рос. імперії, К. п. скасувала сел. реформа 1861.

В. Кульчицький (Львів).

КРОМЕР МАРТИН (1512 – 23.3.1589) – польськ. хроніст. Н. в міщанській сім'ї. Навчався у Краківському і Болонському ун-тах. З 1579 – єпископ. Був секретарем польськ. короля *Сигізмунда II Августа*. Учасник дипломатичних місій. Автор

іст. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (перше видання 1555), в якій подано відомості з історії України, та праці «Польща» (1575), що містить геогр. та етнограф. дані про Україну. Праці К. використовували укр. літописці 17 – поч. 18 ст.
Ф. Стеблій (Львів).

КРОНА (корона) – осн. грош. одиниця Австро-Угорської імперії запроваджена в обіг 1892. Золотий вміст К. становив 0,30488 г. К. ділилась на 100 гелерів. В обігу перебували золоті монети номінальною вартістю 100, 20 та 10 К., срібні монети – 5, 2, і 1 К., розмінна монета з нікелю – 20 та 10 гелерів та з бронзи – 2 і 1 гелер. Попередні монети (австр. валюти) прирівнювались по курсу до нових у такому співвідношенні: 1 гульден (флорин) = 2 К., 1 крейцер = 2 гелерам. Монети старих емісій перебували в обігу до 1899. Випускались також банкноти кронової валюти номінальною вартістю 1000, 100, 50, 20, 10, 2, і 1 К. З 1901 вони вільно обмінювались на золото. В роки *Першої світової війни* обмін було припинено. На західноукр. землях грошові знаки австро-угорських емісій перебували в обігу до 1920, коли їх було замінено польськ. марками.

КРУТИ (бій під Крутами) – бій, що відбувся 16(29).1.1918 біля залізничної станції Крути (між Бахмачем та Ніжином) під час наступу більшовицьких військ на Київ. Неоголошена війна рад. Росії проти УНР розпочалась з серед. грудня 1917. Протягом 3–4 тижнів більшовицькі загони з Росії встановили рад. владу у Харківській, Катеринославській і Полтавській губ. Наступ на Київ червоні війська вели двома групами: перша йшла по залізниці Харків–Полтава–Київ, друга просувалась у напрямку Курськ–Бахмач–Київ. Для охорони кордонів України з пн. на станцію Бахмач ще 8.12.1917 прибули дві укр. сотні 1-ї Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького. У їхньому розпорядженні був саморобний бронепотяг під командою сотника С. Лощенка. З Бахмача висилалися дозори до Ворожби, Гомеля та Хутора-Михайлівського, які охороняли залізницю. 23.12.1917 сюди прибули ще дві сотні тієї ж юнацької школи, 14.1.1918 – 1-ша сотня новоствореного Студентського куреня, сформована з добровольців – студентів Укр. нац. ун-ту, Ун-ту Св. Володимира, гімназистів старших класів укр. гімназій на чолі з сотником Омельченком. Загальна чисельність укр. сил на цьому відтинку фронту становила 20 старшин, бл. 500 юнкерів, студентської сотні (115–130 чол.), на озброєнні яких було 16 кулеметів та бронепотяг. Командир – сотник А. Гончаренко. Є відомості, що під час бою до них приєдналися 80 добровольців із підрозділів місц. *Вільного козацтва*.

Більшовицьке угруповання, яке було сформоване з солдатів-росіян, моск. й брянських червоноармійців та балт. матросів, складалося із загонів

П. Єгорова (1300 чол.), Р. Берзіна (3500 чол.) та С. Кудинського (800 чол.). Під час бою до них приєднався 1-й Петроградський загін. Не наважуючись зустріти ворога у Бахмачі, де перебувало до 2 тис. збільшовизованих робітників, А. Гончаренко наказав відступити до станції Крути і зайняти там оборону. Ранком 16.1.1918 біля станції Крути укр. війська були готові до бою. Загальне керівництво здійснювали штабс-капітани Ф. Тимченко та Ф. Богаєвський. Укр. позиції були непогано підготовлені до оборони. Студентський курінь був поділений на 4 чоти по 28–30 чол., 3 з яких зайняли оборону в окопах. Четверта складалася з наймолодших та тих, хто не вмів стріляти, і перебувала в резерві. Біля 9 год. розпочався наступ. Бій тривав кілька годин. Коли до більшовиків підійшло підкріплення – 1-й Петроградський загін та бронепотяг А. Полупанова. А. Гончаренко віддав наказ відходити до ешелону. Забравши вбитих і поранених, укр. військо відступило до ешелону, де близько 17 години зібрались усі підрозділи. Незабаром з'ясувалося, що не вистачає однієї чоти студентів, яка стояла найближче до станції. Відступаючи в сутінках, вони вийшли прямо на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями і потрапили у полон. Коли більшовицький командуючий П. Єгоров довідався про втрати, які понесло його підрозділи (не менше 300 чол.), він наказав стратити полонених. Надвечір студентів та гімназистів розстріляли у дворі ст. Крути. Перед смертю гімназист-галичанин Г. Піпський заспівав «Ще не вмерла України...». Загальні втрати українців у бою під Крутами сягали близько 250 чол.; із них втрати студентської сотні склали приблизно 80 чол. (27 розстріляних, 10–12 вбитих у бою, 35–40 поранених, 7 полонених). Серед загиблих сьогодні відомі прізвища 20 – студенти Укр. нар. ун-ту: Борозенко-Кононенко, Головащук, сотник Омельченко, І. Пурик, Сірик, Чижів, О. Шерстюк; студенти Ун-ту Св. Володимира: Андріїв, Божко-Божинський, Дмитренко, М. Лизогуб, О. Попович, В. Шульгін; гімназисти Кирило-Мефодіївської гімназії: М. Ганкевич, В. Гнаткевич; прапорщики П. Кольченко, Г. Піпський, А. Соколовський, І. Сорокевич, Є. Тернавський.

Існувало багато версій, чому сталися трагічні події під Крутами. Тривалий час у загибелі студентів звинувачувалося керівництво укр. Збройних сил, яке нібито кинуло їх напризволяще перед загрозою сильного і небезпечного ворога. Останні розвідки доводять, що командування армії УНР розуміло стратегічну важливість оборони бахмачького напрямку. Туди передбачалося направити частину Гайдамацького кошу Слобідської України на чолі з С. Петлюрою, але в ніч на 16.1.1918 розпочався більшовицький заколот у Києві й довелося знімати війська з фронту.

Трагічна загибель студентського куреня під Крутами стала символом патріотизму і жертвості у

боротьбі за незалежну Україну. За рішенням УЦР 19.3.1918 тіла 27 вояків-студентів було перевезено до Києва та урочисто поховано на Аскольдовій могилі. 1998 на місці бою біля ст. Крути та на Аскольдовій могилі встановлено пам'ятні знаки.

О. Бойко (Київ).

КРУТНЕВИЧ ГАВРИЛО (рр. н. і см. невід.) – укр. козац. гетьман (1602–03, з перервами). Суперничав за гетьманську булаву з С. Кішкою. 1601–02 К. у складі козац. війська під проводом С. Кішки брав участь у польськ.-швед. війні, яку вів *Сигізмунд III Ваза* за швед. престол. Після загибелі С. Кішки в бою під Фелліном був утретє обраний гетьманом.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА СОЛОМІЯ (23.9.1872 – 16.11.1952) – видатна укр. співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог. Н. у Білявинцях (тепер с. Бучацького р-ну Тернопільської обл.). 1893 закінчила Львів. консерваторію (клас співу В. Висоцького). 1893 вперше виступила на оперній сцені Львова в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті. 1893–96 вдосконалювала вокальну майстерність у проф. Ф. Креспі в Мілані (Італія) та 1895 вивчала партії в операх Р. Вагнера у Відні. Володіла винятковими природними вокальними і сценічними даними, опанувала школу бельканто. З величезним успіхом співала на оперних сценах провідних театрів світу, зокрема, у Львові (разом з О. Мишугою), Одесі (1896–97), Варшаві (1898–1902), Петербурзі (1901–02), Парижі («Гранд-опера», 1902), Неаполі (1903–04), Каїрі (1904), Александрії (1904), Римі (1904–05), Мілані («Ла Скала», 1898, 1904, 1907, 1909, 1915), Буенос-Айресі (1906, 1908, 1910–13) та ін. Виконала бл. 60 партій в операх «Запорожець за Дунаєм» (П. Гулака-Артемовського), «Аїда», «Трубадур», «Отелло» (всі – Дж. Верді), «Тоска» (Дж. Пуччіні), «Лоенгрін», «Тангейзер», «Загибель богів», «Зігфрід», «Трістан та Ізольда» (всі – В.-Р. Вагнера), «Соломея» та «Електри» (Р. Штрауса), «Євгеній Онегін» і «Пікова дама» (П. Чайковського) та ін. Вершиною вокальної майстерності К. стало виконання партії Мадам Баттерфляй в однойменній опері Дж. Пуччіні. Пропагувала за кордоном укр. нар. пісні та твори укр. композиторів (М. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського, А. Вахнянина). Майже щороку протягом 1894–1923 К. спільно з О. Мишугою та М. Менцинським виступала з концертами, присвяченими вшануванню пам'яті Т. Шевченка, у містах Галичини і Буковини. Підтримувала тісні дружні зв'язки з В. Стефаником, М. Лисенком (присвятив К. три романси), О. Кобилянською, Н. Кобринською, Е. Карузо, Дж. Пуччіні, Р. Леонкавалло, Т. Руффо, М. Батістіні, А. Тосканіні, Ф. Шаляпіним, листувалася з І. Франком, М. Павликом та ін. визначними діячами укр. культури. 1939 К. повернулася

в Україну. Викладала вокал у Львів. консерваторії (з 1946 – проф.). Померла у Львові. Похована на Личаківському кладовищі.

О. Рибак (Львів).

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН (4.8.1878 – 23.10.1937) – відомий укр. письменник, громад.-політ. діяч і педагог. Н. у м. Ланцуг (тепер Жешувське воєводство, Польща). Навчався в Перемишльській гімназії. Вищу освіту здобув на філ. ф-ті Львів. ун-ту. К. займався пед. діяльністю у Станіславі, Коломиї, Стрию, де працював учителем та директором гімназії. Був особисто знайомий з І. Франком, М. Павликом, Н. Навроцьким, М. Терлецьким, К. Студинським. К. – один із відомих діячів культ.-осв. руху в Галичині наприк. 19 – на поч. 20 ст. Брав активну участь у заснуванні осередків «Просвіти» та спорт. молодіжних філій «Січей» і «Соколів», виступив ініціатором створення пед. т-ва «Учительська громада». 1900–02 К. був одним із чл. групи укр. молоді, яка гуртувалася навколо журн. «Молода Україна». Належав до провідних членів Української радикальної партії в Галичині. 1918–19 входив до складу *УНР ЗУНР-30 УНР*. З квітня 1919 К. очолював Міністерство освіти УНР у уряді Б. Мартоса. В жовтні 1919 К. був змушений емігрувати. Жив у Відні, займався в основному літ. діяльністю. 1924 повернувся в Галичину. 1929–33 редагував журн. радянськ. спрямування «Нові шляхи» (1929–32) і «Критика» (1933). З часу свого перебування в Зх. Україні зазнавав постійних переслідувань з боку польськ. окупаційних властей. У травні 1934 К. на запрошення уряду УРСР переїхав із сім'єю на постійне місце проживання до Харкова. В листопаді 1934 К. з синами Тарасом та Іваном було заарештовано. На суд. процесі (13–15.12.1934) Тарас та Іван К. разом із відомими письменниками Г. Косинкою, Д. Фальківським, О. Влизьком звинувачені у керівництві підпільною націоналістичною орг-цією, зв'язках з *ОУН*, були засуджені до смертної кари і 17.12. розстріляні. К. після перегляду його справи в березні 1935 був засланий на 10 років на Соловки. 23.10.1937 трійкою УНКВД по Ленінградській обл. К. був винесений смертний вирок, який був того ж дня виконаний. Посмертно реабілітований у жовтні 1957. Ін. члени родини К. також були заарештовані й загинули в концтаборах (дружина Марія, дочка Володимира, сини Богдан і Остап).

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (12.11.1905 – 17.12.1934) – відомий укр. поет, літ. критик. Син А. Крушельницького. Н. у Рогатині (тепер Івано-Франківська обл.). Після закінчення 1927 Віденського ун-ту деякий час працював у Стрию. З 1929 допомагав батькові видавати у Львові радянськ. журн. «Нові шляхи» (виходив 1929–32). Літ. діяльність розпочав у серед. 1920-х. 1931 видав «Альманах нового

містечтва», що об'єднував митців-новаторів. 1932 виїхав на лікування до СРСР. Декілька місяців провів у Сухумі, згодом переїхав до Харкова. Деякий час працював в Ін-ті історії матеріальної культури ВУАН. 1933 заарештований і звинувачений у підготовці терористичних акцій проти керівників рад. влади. 13–15.12.1934 в'їздна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР К. разом із братом Тарасом, Г. Косинкою, Д. Фальківським, О. Влизьком, Ю. Бачинським та ін. засудила до смертної кари. Реабілітований у січні 1958. Автор поетичних зб.: «Весняна пісня» (1924), «Юний спокій» (1929), «Бурі і вікна» (1930), драм. поем «Спір за мадонну Сільвію» (1930) і «На Скелях» (1931).

КУБА ЛЮДВІК (16.4.1863 – 30.11.1956) – чес. музикант, фольклорист, етнограф. Н. у Подебрадах. Осн. знання з теорії музики здобув у школі органістів у Празі. Закінчив Кутногорський вчительський ін-т. Одночасно займався живописом, навчався у Празькій академії. Згодом поглиблював свої знання у мист. закладах Парижа і Мюнхена. У ранньому віці захопився збиранням муз. фольклору та етногр. вивченням слов. народів. Під час своїх наук. мандрівок побував на укр. землях (1886–87), зокрема у Галичині (1887). Зібраний фольклорний і почасти етногр. матеріал опублікував в унікальній багатотомній зб. «Слов'янство у своїх піснях» (тт. 1–15, 1883–1929). Ця величезна праця – своєрідна енциклопедія муз. фольклору слов. народів. Кожен том супроводжений записами мелодій пісень та фортепіанного супроводу. К. належить також ряд ілюстрованих видань, які, за його задумом, мали доповнювати пісенний п'ятнадцятитомник «Слов'янство в картинах». Пісенному мист. укр. народу присвячено 1-шу кн. 6-го т. «Слов'янства у своїх піснях». Чес. фольклорист широко захоплювався мелодійністю укр. нар. пісні. Зокрема, він зауважував: «Спробувати викласти на папері почуте цієї ночі, означало б створити менш досконалий варіант написаного Гоголем, хіба додавши, що багато пісень своєю музичною формою були веселі та жартиливі. Чистоту тонів і бездоганність гармонії, ширі, як місячне сяйво, не можна передати словами...». Під час своїх етногр. досліджень у Галичині К. познайомився з *І. Франком*, який подарував чес. фольклористу свою щойно видану поетичну збірку «З вершин і низин» з автографом: «Шановному Добродію Людвіку Кубі автору «Слов'янства у своїх піснях» широко поважачий його Іван Франко». У Львові К. познайомився з *Ф. Колессою*, з яким тривалий час підтримував зв'язки. У Празі двічі (1920, 1953) зустрічався з композитором *М. Колессою*. У своїх фольклорних і етногр. працях К. описав і замалював укр. муз. інструменти (кобзу, ліру, сопілку, бубон та ін.), подав замальовки краєвидів, окремих місцевостей, сел. хат і госп. приміщень, зразків нар. архітектури тощо. Вчений звертав увагу й на особливості укр. нац. одягу («Гуцул Кобала»), побут («Гу-

цулка з прядивом»). Почесний доктор Карлового ун-ту в Празі, почесний проф. Академії образотворчих мист. (Прага), чл. Спілки чехословацьких композиторів, Югославської академії наук (Загреб).

М. Криль (Львів).

КУБАЛЯ ЛЮДВІК (9.9.1838 – 30.9.1918) – польськ. історик, дослідник середньовічної історії. Н. у с. Кам'яниці Лімановецького пов. Навчався в гімназії в Новому Санчу (Польща), а також у Краківській гімназії Св. Анни. 1857 записався на юрид. ф-т Ягеллонського ун-ту у Кракові. Наступного року перевівся на філ. ф-т Віденського ун-ту, який закінчив 1861. Викладав історію в Ягеллонському ун-ті. Був членом Краківського таємного комітету, організував багато політ. акцій, спрямованих проти австр. влади, брав участь у підготовці повстання у 3х. Галичині. У грудні 1863 заарештований і засуджений на 5 років, однак через рік амністований. Після звільнення працював у Ягеллонському ун-ті, де 1867 захистив докторську дисертацію «Stanislaw Orzechowski, gzez historyczno-politeryacka». 1868 переїхав до Львова. Викладав у Третій гімназії ім. Франца-Йосифа, пізніше – у Золочівській гімназії (1874–75), згодом знову повернувся до Львова. З 1883 до кін. життя завідував б-кою Павліковських у Львові. Того ж року був обраний чл.-кор. АН у Кракові, з 1901 – її дійсний чл. 1891 намагався отримати кафедру при Львів. ун-ті, але невдало. Невдовзі К. було надано титул honoris causa цього ун-ту. На засіданні іст.-філ. секції НТШ у Львові 25.2.1914 вченого обрали дійсним чл. Помер у Львові. Праці К. переважно стосувалися часів правління королів *Володислава IV Вази* і *Яна II Казимира*. Зб. статей «Szkice historyczne» вийшла у Львові 1880, згодом з'явилася монографія «Jerzy Ossolinski» (1883). Особливу увагу дослідника привернули Північні війни Речі Посполитої в 2-й пол. 1650-х. Цій темі було присвячено чотири великих праці: «Wojna moskiewska r. 1654–1655» (Варшава, 1910), «Wojna szwecka od r.1655 do r.1656» (Львів, без року), «Wojna brandeburska i najazd Rakoczego w r.1656 i 1657» (Львів, 1917) та «Wojna Dunskie i pokoj Oliwski, 1657–1660» (Львів, 1922).

Я. Федорук (Львів).

КУБАНСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО – іррегулярне військо, а також адм.-тер. одиниця у дореволюційній Рос. імперії; останнє відгалуження укр. козацтва, яке збереглося до 1920. Постало 1860 внаслідок об'єднання *Чорноморського козачого війська* і частини Кавказького лінійного козачого війська (здебільшого нащадків донських козаків). Чорноморське козаچه військо було започатковане в Україні 1787 із колишніх запорізьких козаків під назвою «Військо вірних козаків». Після рос.-тур. війни 1787–91 воно було перейменоване на Чорноморське козаچه військо і 1792–93 переселено на

Кубань. Чорноморське військо створювалось на орг. засадах Запорізької Січі, а самі переселенці вважали себе запорожцями. Козаки збудували 42 курені (пізніше перейменовані на станиці), заснували місто Катеринодар (1793) – центр Чорноморського війська. У 1-й пол. 19 ст. склад війська поповнили 100 тис. переселенців з України, головним чином козаків. 1860 на території Чорноморського козачого війська проживало бл. 200 тис. осіб.

К. к. в. у військ. та адм. відношенні підлягало Головному штабу військ. міністерства, з 1875 – Гол. управлінню козачих військ, з 1910 – козачому відділу Гол. штабу. Усі козачі війська Росії очолював отаман, з 1827 ним вважався спадкоємець престолу. На чолі К. к. в. стояв наказний (призначений) отаман (переважно з рос. генералів). При отамані діяв військ. штаб, який керував справами війська через наказних отаманів. Залишки самоврядування зберігалися лише в станицях (станичний збір, виборні отаман, управління й суд) та по хуторах (хутірний збір і виборний отаман). Термін служби козакам був визначений у 25 років, з 1874 – 20 років, з 1909 – 18 років. З них козак відбував 3 роки у підготовчому розряді (1909 зменшено до 1 року), 4 роки у стройових частинах поза межами Кубанського краю, по 4 роки у частинах 2-ї та 3-ї черги (проживання у станицях), 5 років знаходився в запасному розряді, а потім переводився до ополчення. К. к. в. брало участь в усіх війнах, які вела Росія з 1860-х. Під час *Першої світової війни 1914–18* військо виставило 37 кінних полків, 1 дивізіон, 2,5 гвардійські сотні, 22 батальйони пластунів, 6 батерей і 49 окремих сотень (загалом бл. 90 тис. осіб).

На 1917 тер. Кубанського краю становила близько 100 тис. кв. км, де мешкало трохи більше 3 млн осіб, із них 42,9% козаків, 7% горців, 9% «корінних» селян, решта були «іногородніми». У квітні 1917 була відновлена Військ. Рада і створений Тимчасовий військ. уряд. Козацтво виступало проти жорсткої централізаторської політики держави, вимагало поновлення старовинних козачих привілеїв – місц. самоврядування та виборності отаманів. Потяг до самовизначення зростав із поширенням анархії в країні та зростанням впливу більшовиків. Спостерігалася еволюція вимог козацтва: від місцевого самоврядування до автономії, федерації та конфедерації. На 2-й сесії (вересень 1917) Військ. рада була реорганізована у Кубанську крайову раду. Остання схвалила конституцію, проголосила Кубань республікою під назвою «Кубанський край» у складі Рос. федеративної республіки. Першим військ. отаманом став полк. О. Філімонов, головою уряду – Л. Бич. Після Жовтневого перевороту 1917 Кубанська рада не визнала більшовицького Раднаркму і оголосила себе єдиною владою в Кубанському краї. В цей час відбулись перші контакти між Кубанню та УНР, які не отримали подальшого розвитку. В січні 1918 було

проголошено Кубанську народну республіку, яка в майбутньому мала увійти до складу Російської федеративної республіки, 16.2.1918 – самостійну Кубанську народну республіку.

Під тиском більшовиків 28.2.1918 Кубанська рада та уряд залишили Катеринодар. 17.3.1918 була укладена угода з командуванням Добровольчої армії, якому підпорядковувались кубанські військ. частини, про спільну боротьбу з більшовиками. Серед козацтва виявились дві політ. течії: проукр. («чорноморці») – прихильники козацької самостійності та утворення союзу козачих земель, України й Кавказу – і пророс. («лінійці») – прихильники «єдиної та неділимї» Росії. Більш сильною була перша течія, якій належала керівна роль у Кубанській крайовій раді. Завдяки її зусиллям наприк. травня 1918 до Києва прибула представницька делегація на чолі з головою Кубанської ради М. Рябоволом. Під час візиту Україна погодилась надати допомогу Кубані зброєю та амуніцією. Одночасно велись таємні переговори з окремими чл. делегації про приєднання Кубані до України (це стало відомо кубанському урядові, який заборонив подальше їх ведення). Не обмежуючись постачанням зброї, укр. уряд розробив план перекидання на допомогу кубанцям дивізії генерала Натієва (бл. 15 тис. осіб), проте через ускладнення орг-ційного характеру і зволікання держслужбовців він не був реалізований. Між *Українською державою* і Кубанню були встановлені дипломатичні відносини. У жовтні 1918 до Києва прибула місія на чолі з полк. М. Ткачовим, у листопаді на Кубань – місія на чолі з полк. Ф. Боржинським. У цей період у Києві було заключено угоду про поштово-телеграфні зносини, підписано залізничну конвенцію та укладено договір про торговельні, консульські та морехідні зносини з урядом Кубані. Подальша розбудова Кубанської народної республіки зустріла активний спротив командувача Збройних сил Пд. Росії (ЗСПР) ген. *А. Денікіна*. За його наказом 6.11.1919 було заарештовано 10 чл. Кубанської ради, а саму раду змушено внести зміни до конституції. Білогвардійське командування вдалось до фізичного знищення прихильників самостійності М. Рябовола, О. Калабухова та ін.

Кубанське козацтво складало переважну більшість Кавказької армії ген. П. Врангеля, яка під час загально-го походу антибільшовицьких військ на Москву (1919) забезпечувала правий фланг угруповання і вела наступ на царинському напрямку. Після поразки під Царицином Кавказька армія (з 8.1.1920 – Кубанська армія, команд. – ген. М. Морозов) відступила до кордонів Грузії, була евакуйована до Криму. Кубанці брали участь у боях із Червоною армією в складі Руської армії ген. Врангеля. У серпні 1920 делегація Кубанського уряду підписала з урядом УНР договір про взаємознання та взаємодопомогу.

Реальних наслідків цей договір не мав. У листопаді 1920 у складі Руської армії залишки кубанських підрозділів були евакуйовані до Туреччини, а згодом перекинуті до Болгарії та Югославії. Перебуваючи в еміграції, кубанці намагалися зберегти традиційний козацький лад.

Загони кубанського козацтва входили також до складу Червоної армії. На їхній базі були створені кінні полки та бригади. Постановою ВЦВК 1920 на козацьчій області РСФРР розповсюджувались загальні положення про землеустрій та землекористування, що покляло край існуванню козацтва як окремого стану. 20.4.1936 ЦВК СРСР скасував існуючі для козацтва обмеження щодо служби у Червоній армії. Були сформовані кубанські козацькі кінні частини і з'єднання, які брали участь у Великій Вітчизняній війні. У 2-й пол. 1980-х на Кубані розпочався процес відродження кубанського козацтва.

А. Буравченков (Київ).

КУБІЙОВИЧ ВОЛОДИМИР (23.9.1900 – 2.11.1985) – визначний укр. громад.-політ. діяч, географ і демограф, дійсний чл. НТШ (з 1931). Н. у Ново-му Санчі (тепер Польща) в укр.-польськ. родині. З 1918 навчався в Ягеллонському ун-ті в Кракові (перервані війною студії продовжив 1919–23). Під час укр.-польськ. війни 1918–19 служив в артилерії Української галицької армії. 1928–39 – доцент Краківського у-ту. Виступав на Міжнар. конгресах у Празі (1932), Варшаві (1934) та Болгарії (1936). Вів наук. дискусію (з часом набрала політ. забарвлення) з відомими польськ. проф. Ю. Смоленським і Я. Ромерем, яких звинуватив у фальсифікації статистичних даних в їхніх дослідженнях. Займався вивченням укр. етнічних земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. У своїх дослідженнях послідовно відстоював геополітичні інтереси України, за що 1939 був звільнений з ун-ту. З 1940 – проф. Українського вільного ун-ту. Активний учасник укр. нац.-визвол. руху. В серед. квітня 1940 очолив Укр. центр. комітет у Кракові, який координував діяльність укр. громад.-культ. орг-цій у Генеральній губернії. У квітні 1943 став одним з ініціаторів створення і головою Військової управи (ВУ) у Львові, яка здійснила орг. заходи з формування першої укр. дивізії Української національної армії (див. Дивізія «Галичина»). 1944–45 К., будучи провідним чл. Укр. нац. комітету, докладав багато зусиль із організації частин УНА. 1944 К. звернувся з закликом припинити укр.-польськ. збройне протистояння. В роки Другої світової війни 1939–45 допоміг уникнути арешту гітлерівськими спецслужбами бл. 300 особам (в осн., євреям). З 1945 жив в еміграції у Німеччині та Франції, де займався наук. діяльністю. 1947–51 – ген. секретар НТШ за кордоном, а з 1952 – голова НТШ у Європі. Помер у Сарселі (Франція).

Автор бл. 80 наук. праць з географії і демографії України – «Територія і людність українських земель» (1935), «Атлас України і суміжних країв» (1937), «Гео-

графія українських і суміжних земель» (1938, 1943), «Українські етнічні групи пд.-зах. України (Галичини)» (1953) та ін., настінних геогр. карт України і Галичини. К. – гол. ред. унікального видання довідникового характеру «Енциклопедія Українознавства» (Париж–Нью-Йорк, 1955–84), автор численних статей у ній. Перевидання «Енциклопедії Українознавства» – розпочато у 1993 у Львові. Залишив спогади «Мені 70» та «Українці в Генеральній губернії 1939–41» (1975).

КУЗЕМСЬКИЙ МИХАЙЛО (20.2.1809 – 5.12.1879) – укр. церк. і політ. діяч. Н. у с. Шибалині Бережанського округу в Галичині. Закінчив Бережанську гімназію, Львів. ун-т (богослов'я). З 1833 по 1836 – священик у містечку Заліщики на Тернопільщині. Згодом обіймав різні пости в управлінні Львів. греко-католицької архієпархії: сповідника при соборі Св. Юра у Львові (1836), канцлера консисторії (1837–42), каноніка, пралата схоліарха (1842–48). Відаючи шкільництвом, спричинився до заснування значної кількості нар. (парафіяльних) шкіл у Галичині. 1848–49 – заст. голови, 1849–51 – голова Головної руської ради у Львові. Один з ініціаторів скликання 1-го з'їзду укр. інтелігенції у Львові (жовтень 1848), заснування Галицько-Руської Матиці (був її першим головою), відкриття Народного дому у Львові (1848). З 1856 – кустос (хранитель), з 1865 – архідиякон, ген. вікарій і офіціаль митрополії. Після смерті митрополита М. Левицького управляв митрополією (1858–60). 1859 – активний учасник боротьби проти наміру урядових кіл перевести галицьке письменство на лат. алфавіт (див. «Азбучна війна»). Від 1861 – депутат Галицького крайового сейму. 1868–71 холмський останній греко-католицький єпископ. З 1871 жив у Львові, згодом – у с. Ляшках Горішніх.

Ф. Стеблій (Львів).

КУЇНДЖІ АРХИП ІВАНОВИЧ (квітень 1841; за ін. дан., 1842 – 11(24).7.1910) – видатний укр. живописець-пейзажист, педагог. Н. у м. Маріуполі. Грек за походженням. Живопису навчався осн. самостійно. Деякий час займався в майстерні І. Айвазовського. 1868 вчився в Петерб. АМ. З 1875 – чл. Т-ва пересувних худож. виставок. Викладав у Петерб. АМ, з 1882 – проф., з 1893 – дійсний чл. академії, з 1894 – керівник худож. майстерні. 1897 звільнений за підтримку студ. виступів. К. був ініціатором створення Т-ва художників (1909; пізніше – Т-ва ім. А. Куїнджі), яке об'єднувало живописців-пейзажистів. Серед учнів К.: О. Борисов, К. Богаєвський, А. Рілов, В. Пурвіт та ін. Помер і похований у Петербурзі. Написав сповнені урочистості й оптимізму картини укр. природи, розкрив її поезію і красу. Найвизначніші твори: «Степ» (дві картини, 1875), «Чумацький шлях» (1875), «Українська ніч» (1876), «Березовий гай» (1879), «Місячна ніч на Дніпрі»

(1880), «Дніпро вранці» (1881), «Дуби», «Захід сонця в степу» (обидві бл. 1900), «Нічне» (1905–08) та ін.

КУЛАГА ЗАХАР (р. н. невід. – 1589; за ін. дан., 1586) – укр. козац. гетьман (1589, за даними Д. Яворницького; 1586 – М. Грушевського). Вперше згадується в козац. реєстрі 1581. 1589 очолив мор. похід запорожців (800 чол.) на Козлів (тепер Євпаторія). Загинув у бою з тат. загонами калги Феті-Гірея.

КУЛАГА-ПЕТРАЖИЦЬКИЙ ІВАН (Калуга-Петрицький, Петражицький-Кулага; р. н. невід. – 1632) – козац. гетьман (1631–32). Прихильник політики гетьмана М. Дорошенка, спрямованої на досягнення порозуміння між польськ. урядом і Військом Запорізьким. 1625–26 очолював залогов реєстрових козаків на Запоріжжі. 1631 К.-П., обраний гетьманом, проводив лояльну політику щодо Польщі, намагаючись шляхом компромісів відстояти козац. права. Захищав інтереси укр. православної церкви. Добився участі влітку 1632 на польськ. сеймі козац. делегатів, які поставили вимогу про допуск козаків до обрання нового короля Владислава IV Вази і справедливого вирішення реліг. питання. В березні 1632 зобов'язався захищати православну церкву зброєю. У вересні 1632 на козац. раді на Масловому Ставі (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київської обл.) запідозрений, очевидно, у спробі укласти угоду про умови нормалізації реліг. відносин з представниками греко-католицької церкви й усунений з гетьманства. Через деякий час К.-Л. стратили у Каневі.

КУЛІШ МИКОЛА ГУРОВИЧ (5.12.1892 – 3.11.1937) – найвидатніший укр. драматург 20 ст. Н. у с. Чаплинці Таврійської губ. Навчався в Олешківському (тепер Цюрупинськ Херсонської обл.) 8-класному училищі, згодом – у гімназії. 1913 вступив до Одеської школи прапорщиків. Учасник Першої світової війни 1914–18. З поч. 1918 – голова Олешківської ради робітн. і сел. депутатів. 1919–21 служив в армії, брав участь в боях із денікінцями, з 1920 – нач. штабу Дніпровського сел. полку. Після демобілізації керував органами нар. освіти в Олешківському повіті, редагував газ. «Червоний шлях» у Зінов'євську (тепер Кіровоград). 1922 працював у губ. відділі нар. освіти в Одесі. 1924 написав п'єсу «97», в якій розповів про голод 1921–22 на Херсонщині. Постановки цього твору та п'єси «Комуна в степах» (1925) на харківській сцені принесли К. загальне визнання. 1925 переїхав до Харкова, де зблизився з М. Хвильовим та Л. Курбасом. У 1920-х належав до літературних організацій «Гарт» та ВАПЛІТЕ (листопад 1926 – січень 1928 – президент). 1926–28 К. входив до складу редколегії журн. «Червоний шлях», з кін. 1929 – чл. президії нового літ. об'єднання «Пролітфронт». Виступив одним із творців нового укр. театру. Перші п'єси «97» (1924),

«Комуна в степах» (1925) переважно реалістично- побутового характеру, комедія-фарс «Хулія Хурина» (1926) має експресіоністичні риси; «Зона» (1926) – гостра сатира на партійних кар'єристів, комедія «Отак загинув Гуска» (1927) має елементи символізму. Творчою вершиною стали п'єси «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929). Тема цих п'єс – облудність ідеалів комуністичної революції, нац. пристосуванство і фальш міщанського середовища. «Патетична соната» (1929) показує боротьбу трьох сил – комуністичної, білогвардійської і нац.-патріотичної у 1917–18. У п'єсі використано засоби тогочасної експериментальної драми в поєднанні з традиційним укр. театром (вертеп). У 1930-х написав п'єси «Маклена Граса» (1933), «Прощай, село» (1933), «Поворот Марка» (1934), «Вічний бунт» та ін. Твори К. гостро критикувала офіц. критика. Більшість його творів були поставлені на сцені театру «Березіль» Л. Курбаса. У грудні 1934 у Москві драматурга було заарештовано, звинувачено у приналежності до терористичної орг-ції і зв'язках з ОУН. Під час судового процесу в «Справі боротьбистів» у березні 1935 К. засуджений до 10 років соловецьких таборів. На Соловках утримувався в суворій ізоляції. В листопаді 1937 К., В. Підмогильний, Ю. Мазуренко, Г. Епик за постановою особливої трійки УНКВД по Ленінградській обл. від 9.10.1937 були розстріляні (за деякими дан., скинуті з баржі у море). Реабілітований 4.8.1956.

О. Рибак (Львів).

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (псевд. Панько Казюка, Данило Юс, Павло Рагай, Хуторянин та ін.; 27.7(8.8).1819 – 2.2(14.2).1897) – відомий укр. письменник, історик, етнограф, літ. критик та перекладач. Н. у с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер с. Вороніж Шосткинський р-н Сумської обл.). Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Після відкриття Ун-ту Св. Володимира К. записався спочатку на філол., а згодом на юрид. ф-т, де слухав лекції проф. М. Максимовича. Важкі матеріальні умови не дозволили К. закінчити навчання. За рекомендацією М. Максимовича 1842 К. призначили на посаду вчителя у дворянській школі в Луцьку. Незабаром переїхав до Києва, де одержав посаду вчителя у дворянській школі на Подолі. В цей час багато подорожував Київщиною, записав чимало нар. пісень, легенд, переказів. Упродовж 1843–45 К. підтримував дружні стосунки з Т. Шевченком, М. Костомаровим, В. Білозерським, М. Гулаком, О. Марковичем. Наприк. 1845 став одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства. 1845 К. переїхав до Петербурга, де одержав посаду вчителя рос. мови для студентів-іноземців при ун-ті. Перебуваючи в Петербурзі, продовжував підтримувати тісні зв'язки з кирило-мефодіївцями, регулярно листуючись з ними. За рекомендацією Петерб. АН К. 1847 ви-

іхав у наук. відрядження за кордон. Незабаром у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського братства був заарештований у Варшаві й ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після закінчення слідства засланий до Тули. Згодом повернувся до Петербурга, де розпочав активну літ. та видавничу діяльність. За короткий час опублікував «Записки о Южной Руси» (тт. 1–2, 1856–57), іст. роман «Чорна рада» (1857), «Граматику». Заснував власну друкарню, видав бл. 40 дешевих книжок під заг. назвою «Сільська бібліотека». З початком видання у Петербурзі журн. «Основа» (ред. В. Білозерський) К. став його активним дописувачем, вміщуючи на сторінках часопису публіцистичні статті, іст. розвідки, поезії, поеми, повісті. Після видання *Валуєвського указу 1863* і початку переслідування укр. друкованого слова К. 1864 змушений був погодитись на переїзд до Варшави. 1867 за зв'язки з політ. діячами Галичини та публікацію творів в укр. виданнях зазнав переслідувань і був змушений залишити держ. службу й емігрувати. 1868–71 К. перебував за кордоном. Здебільшого жив у Галичині, де активно включився в політ. життя, співпрацював з галицькими народовцями, Підтримував тісні контакти з укр. фізиком *І. Пулюєм* та письменником *О. Барвінським*.

Повернувшись із-за кордону у 1871, К. оселився в Петербурзі. Працював у Міністерстві шляхів, редагував офіц. журн. міністерства. Розпочав друкування своєї іст. праці. «История воссоединения Руси» (тт. 1–2, 1874; т. 3, 1877). 1876 опублікував розвідку «Мальована Гайдамащина», в якій різко засудив козацтво та гайдамацький рух. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, вважав козацтво руйнівною силою, яка, не маючи уявлення про державу, нищила здобутки культури. Разом із тим він позитивно оцінював діяльність укр. шляхти та козац. старшини. Після видання *Емського акта 1876* і у зв'язку з загостренням вимог цензури К. не вдалося опублікувати низку своїх творів та одержати дозвіл на видання журн. «Журнал П.А. Кулиша», який мав бути двомовним – укр.-рос. 1881 К. востаннє побував у Львові, де опублікував «Зазивний лист до української інтелігенції», в якому закликав підтримувати нац.-культ. рух у Галичині, захищений від царської цензури.

Повернувшись у Наддніпрянську Україну, повністю відійшов від політ. діяльності. Оселився на хуторі Мотронівка біля Борзни (тепер Чернігівська обл.). Решту життя провів у важких матеріальних нестатках, однак не покидав ні літературної, ні наук.-іст. праці. Написав тритомну працю про *Національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* – «История отпадения Малороссии от Польши» (1889–90), збірки поезій «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893), «Позичена Кобза» (1897). Перекладав твори Шекспіра, Байрона, Гете, Гейне та Шиллера. Помер і похований на хуторі Мотронівка.

КУЛЬЖИНСЬКИЙ СЕРГІЙ (1881–1938) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий армії УНР. У роки *Першої світової війни 1914–18* – нач. штабу 12-ї кінної дивізії, полк. рос. армії. В Укр. збройних силах з 1918. Влітку 1919 – ком. 1-ї Окремої Волинської кінної бригади на більшовицькому фронті, нач. кінної старшинської школи Армії УНР. 1920–23 К. – викладач Юнацької школи у Кам'янці-Подільському, таборах інтернованих укр. частин у Ланцуті та Вадовицях. Жив і помер у Польщі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КУЛЬЧИЦЬКА ОЛЕНА (15.9.1877 – 8.3.1967) – укр. живописець і графік. Н. у м. Бережани (тепер Тернопільська обл.), лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка (1967, посмертно). Худож. освіту здобула, навчаючись 1901–08 на худож. відділенні Львів. пром. школи та 1903–08 у Віденській худ.-пром. школі. Деякий час подорожувала, ознайомлюючись із творчістю видатних західноєвроп. митців. У 1920–30-х викладала малювання в гімназіях Львова і Перемишля. 1945–51 – викладач Львів. поліграф. ін-ту (з 1948 – проф.). Померла і похована у Львові. Створила картини: «Діти на леваді» (1909), «Жнива», «Бабуся», «Діти з свічками» (всі 1913); серії акварелей – «Народна архітектура Західних областей України», «Народний одяг Західних областей України» (1920–21); офорти, зокрема, «Бора» (1911), «На панщині» (1918), «Проти бурі» (1928); гравюри на дереві («Довбуш», «Головач», обидві 1910); ілюстрації до творів М. Коцюбинського («Тіні забутих предків», 1929), І. Франка та ін. 1971 у Львові відкрито літ.-меморіальний музей художниці.

К. Кондратюк (Львів).

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ЮРІЙ-ФРАНЦ (бл. 1640 – 20.2.1692) – укр. вояк, купець, герой оборони Відня 1683. Н. у с. Кульчицях біля Самбора (тепер Львівська обл.). У молоді роки потрапив у тур. полон. Перебуваючи в полоні, досконало вивчив тур. мову, згодом добре оволодів угор., рум. та нім. мовами. Після звільнення працював перекладачем з тур. мови у Віденському торг. об'єднанні, що вело жваву торгівлю з країнами Сх. Згодом сам став купцем. У серпні 1683 К. під час облоги тур. військами Відня вступив до відділу добровольців. У ніч з 13 на 14.8.1683 за дорученням бургомистра Лібенберга К., вийшовши з міста, пробрався через тур. лінії у табір князя Лотаринзького, що прибув на допомогу віденцям. К. повідомив союзників про становище в місті та виклав план координації бойових дій проти ворога. 17.8.1683 К. повернувся до Відня. Завдяки К. австр. командування налагодило постійний зв'язок за допомогою світлових сигналів з вежі Св. Стефана зі ставкою союзницьких військ під командуванням *Яна III Собеського*, що мало вирішальне значення для завдання поразки тур. армії під Віднем (12.9.1683). Вдячні

віденці подарували К. весь запас кави, захопленої у тур. таборі, що дозволило йому відкрити у Відні першу в Європі кав'ярню. Помер К. від туберкульозу 1692. З великими почесностями його було поховано на цвинтарі біля собору Св. Стефана у Відні. Ім'ям К. названо одну з вулиць австр. столиці, а на розі будинку неподалік від центру міста споруджено його бронзову статую (1885, скульп. І. Пендель).

В. Кульчицький (Львів).

КУМЕЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 – бій між козац. військом і польськ. армією в р-ні с. Кумейки (тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.) під час нац.-визвол. повстання 1637. Наприк. травня 1637 у Правобережній Україні вибухнуло повстання під проводом *П. Павлюка* (Бути) проти польськ. панування. Невдовзі повстання охопило й Лівобережну Україну, де діяли повстанські загони на чолі з полк. *К. Скиданом* і *С. Биховцем*. На придушення повстання польськ. уряд кинув значні військ. сили (у т.ч. частини угор. і нім. найманців; всього бл. 16 тис. чол.) під командуванням польового гетьмана *М. Потоцького*. Вирішальний бій відбувся 6(16).12.1637 біля с. Кумейки. Під час бою польськ. військам вдалося оточити повстанців. Збудувавши на швидку руч табір, козаки цілий день відбивали атаки шляхет. кінноти, яку підтримувала піхота і артилерія. Увечері П. Павлюк і К. Скидан з невеликими силами вийшли з табору й відступили до Чигирини, де сподівалися з'єднатися з ін. повстанськими загонами та поповнити запаси пороху. Осн. повстанські сили на чолі з *Д. Гуною* продовжували бій до пізньої ночі. На світанку 7(17).12 повстанці почали відступати до Черкас, а потім – до Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.), де об'єдналися із загоном Павлюка. 10(20).12.1637 під Боровицею розпочався новий бій з польськ. військами. Не маючи змоги силою зломити опір повстанців, М. Потоцький запропонував розпочати переговори. Під час переговорів П. Павлюка, а також ін. керівників повстання (В. Томиленка, Г. Лихого) було по-зрадницьки схоплено, відправлено до Варшави, де незабаром страчено. Д. Гуня і К. Скидан із частиною війська відступив на Запоріжжя. Незважаючи на поразку повстання, боротьба проти польськ. загарбників навесні 1638 розгорнулася з новою силою (див. *Острянина повстання 1638*).

КУНА – грошова одиниця часів *Київ. держави*. Назва походить від шкірки куниці, яка відіграла важливу роль у процесі торг. обміну з країнами Араб. Сходу. Монетними еквівалентами К. були араб. куфічний дирхем, рус. срібляник, західноєвроп. денарій. Часто термін К. був збірним поняттям для означення певної суми срібних монет. В 2 ст. К. складала $1/_{25}$ гривні й дорівнювала 2 резанам або 4–6 векшам (виверицям). У 12–13 ст. К. була урівняна з резаном і стала рівною $1/_{50}$ гривні.

Термін К. до серед. 13 ст. часто вживався і для означення слова «гроші», замінюючи термін «сребро» (срібло).

КУНИЦЬКИЙ СТЕПАН (р. н. невід. – 1684) – гетьман правобережних козаків. Служив у гетьмана *П. Дорошенка*. 1683 призначений *Яном III Собеським* гетьманом правобережних козаків. Осівши в Немирові, проводив нову колонізацію розорених воєн. діями під час гетьманування П. Дорошенка і *Ю. Хмельницького* земель у Правобережній Україні. Почав відбудову старих козац. міст – Корсуня, Богуслава, Мошнів. Наприк. 1683 на чолі козац. загону здійснив похід у Пд. Молдавію. Успішно діяв в р-ні Бендер і Акермана. Однак згодом натрапив на великі сили буджаських татар і був змушений відступити. 1684 убитий козаками у Могилеві-Подільському.

КУНЦЕВИЧ ЙОСАФАТ (світське ім'я Іван; 1580 – 12.11.1623) – укр. церк. діяч, греко-католицький архієпископ полоцький (з 1618). Н. у м. Володимирі-Волинському. 1604 вступив у василіанський монастир Св. Трійці (за ін. дан., Св. Софії) у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). З 1607 К. разом з *В. Рутським* реорганізував чернече життя, упорядкував монастир і запровадив сувору чернечу дисципліну. 1609 став священиком, 1613 після призначення Київським греко-католицьким митрополитом *В. Рутського* – архімандритом. З 1618 – греко-католицький архієпископ полоцький. Сприяв піднесенню осв. рівня духовенства та поглибленню релігійності населення. Активна діяльність К., спрямована на поширення впливу греко-католицької церкви, викликала невдоволення серед противників унії. 12.2.1623 К. був підступно вбитий у Вітебську. К. – автор низки полемічних творів «О фальшованні писем словенских», «О старшинстві Св.Петра», «О крещеніі Владимира», «Катехизис» та ін. Канонізований церквою 1867.

КУРАКІН ОЛЕКСІЙ БОРИСОВИЧ (1759–1829) – рос. держ. діяч, перший генерал-губернатор 1802–07 новоствореного Малоросійського генерал-губернаторства у складі двох губ. – Полтавської та Чернігівської (1802–1856). Походив із відомої гілки князів Куракіних, котрі відзначилися на дипломатичній службі. Мав добру домашню освіту, яку поглибив слуханням лекцій у Нідерландах. Кар'єру розпочав військовим, згодом змінив її на цивільну службу. Налігав до діячів катерининського періоду, котрі сповідували ідеї просвітницької держави. За Павла I був ген.-прокурором Сенату, укладав державні акти, потрапив у немилість і був звільнений від служби. Поновлений *Олександром I* і призначений урядувати в Малоросію. За роки перебування на посаді малорос. ген.-губернатора розгорнув значне будівництво для адм. по-

К мешкань, судів, шкіл, богаділень, дворянських зібрань, в'язниць, лікарень, надаючи містечкам впорядкованого вигляду міст. Сприяв розбудові Полтави. Організував опис географ. положення та екон. ресурсів малорос. губ., сприяв дослідженню корисних копалин. Спонукаючи селян і козаків до інтенсивного господарювання, запросив до Малоросії нім. колоністів, фахівців із виготовлення сукна. Розробив план і організував переселення козац. сімей для освоєння пд. земель. Був ініціатором проведення урядової політики, що сприяла поглибленій кооптації малорос. дворянства в загальнорос. структури. Організував ополчення та загони ландміліції 1806. Не підтримав місц. дворянство у його намаганнях зрівняти колишні малорос. чини з рос. дворянськими, чим сприяв його консолідації. Цей рух набув форми пошуків іст. коріння, уславлення Гетьманщини, написання іст. творів та усвідомлення своєї батьківщини. 1807 р. був переведений до СПб. і призначений міністром внутр. справ Росії.

В. Шандра (Київ).

КУРБАС ЛЕСЬ (Олександр Степанович; 25.2.1887 – 3.11.1937) – визначний укр. театральний діяч та режисер. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) в акторській сім'ї. Середню освіту здобув у Тернопільській гімназії. Оволодів рос., польськ. та нім. мовами, самотужки вивчав англ. та норв. мови. 1907–08 навчався на філол. ф-ті Віденського ун-ту, вивчав германістику і славистику. 1908 К. перевівся на філол. ф-т Львів. ун-ту. Восени 1909 організував власний драматичний гурток при Львівському ун-ті. Після вбивства польськ. шовіністами укр. студентського діяча А. Кошка (1.7.1910) проти укр. студентів розпочалися репресії, під час яких К. було виключено з ун-ту. 1911 деякий час студював у Віденській драматичній школі. Влітку 1911 К. було запрошено до гуцульського театру «Верховина» Г. Хоткевича, працював одним із режисерів. 1912–14 – актор театру т-ва «Руська бесіда». У вересні 1915 організував у Тернополі труп «Тернопільські театральні вечори». Наприк. березня 1916 К. переїхав до Києва. Згодом приєднався до групи випускників муз.-драм. школи, які створили «Молодий театр», метою якого було виховання і розвиток акторських обдарувань молоді (серпень 1917 – квітень 1919). На сцені «Молодого театру» К. поставив «Чорна пантера і білий ведмідь» В. Винниченка, «Молодість» М. Гальбе, «У гущі» Лесі Українки, «Драматичні етюди» О. Олесь, «Цар Едіп» Софокла. У квітні 1919 наказом Театр. комітету при наркоматі освіти «Молодий театр» було об'єднано з Держ. драмтеатром у Києві. Під час денікінської окупації Києва К. працював над оперою «Тарас Бульба» М. Лисенка. У червні 1920 колектив акторів на чолі з К. утворив Київ. драмтеатр – Київдрамте, який здійснив постановку укр. мовою п'єси В. Шекспіра «Макбет». Гол. роль у ній грав сам К. – це був останній його акторський виступ у новій ролі. У травні 1921

колектив Київдрамте переїхав до Харкова як Держ. мандрівний зразковий театр. Ідеєю К. у цей час було створення єдиної всеукр. театр. академії. Поступово ідея академії трансформувалася й оформилася у мистецьке об'єднання «Березіль», до якого увійшло бл. 250 театр. діячів та акторів. Було утворено 5 майстерень, режисерську лабораторію, що готувала кадри для всіх театрів України, а також бл. 20 творчих дослідницьких комісій, станцій, бюро тощо. У 1-й пол. 1920-х К. на Одеській кіностудії були поставлені фільми «Вендета», «Макдональд», «Арсенальці».

У березні 1926 на Всеукр. театр. нараді було вирішено перевести театр «Березіль» у Харків. Власне у цьому театрі розкрилася творча індивідуальність К. Маючи можливість експериментувати, творити новий модерний театр, К. винайшов власну систему сценічного мистецтва. Творча концепція К. органічно поєднувала укр. театр. мистецтво з європ. культурою. Він витворив нову систему сценічних умовностей – систему образного «перетворення» актора, об'єднав у єдине суцільне дійство літературу, театр, музику, малярство, філософію і психологію творчості. У цей період на сцені театру поставлено низку високохудожніх, часто гостро дискусійних вистав, зокрема «Джیمмі Хіггінс» за Е. Сінклером, «Золоте черево» Ф. Кроммелінка, «Молодість» М. Гальбе, «Горе брехунові» Ф. Гільпарцера, «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенка та ін.

Близьке знайомство К. і М. Куліша переросло у творчу співпрацю. Об'єднані прагненням творити не тільки справжню укр. культуру, а й перебудувати з допомогою театру все духовно-суспільне життя, ставили перед собою велику мету – формувати нац. свідомість, виховувати в українців почуття власної гідності та патріотизму і таким чином впливати на процес нац. відродження в Україні. Наприк. 1930 К. став керівником реорганізованого Харківського театру малих форм «Веселий пролетар», раніше з його ініціативи у Харкові було створено театр укр. опери та театр для дітей. Активна діяльність К. на ниві укр. нац. культ., вже 1927 викликала необгрунтовані нападки і звинувачення у націоналізмі, формалізмі, відриві від рад. дійсності тощо. Було заборонено п'єсу А. Берга «Войцек», не вийшла на сцену і вистава М. Куліша «Патетична соната». З поч. 1931 почалося масове цькування К. До критики долучилися майже всі літ. групи, які «викривали змову» К. і М. Куліша. Сіялась недовіра до К. серед молодих акторів та режисерів. У вересні 1933 К. викликав до себе перший секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, який вимагав від нього зректисися помилки і засудити діяльність М. Хвильового та М. Скрипника, що К. відмовився зробити. 5.10.1933 на спец. засіданні нар. комісаріату освіти К. було усунуто від обов'язків мист. керівника театру «Березіль». Згодом його позбавили звання нар. артиста УСРР, присвоєного 1925. У жовтні

1933 К. на запрошення мистецького керівника Державного єврейського театру Соломона Міхоелса виїхав до Москви з метою поставити на сцені «Король Ліра» В. Шекспіра. 26.12.1933 по дорозі до театру його було заарештовано, а згодом заслано на Пн. у табори ГУЛАГУ. Розстріляний 3.11.1937 (офіц. рад. джерела подають дату 15.11.1942).

В. Працьовитий, Р. Шуст (Львів).

КУРЬСЬКИЙ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1528–1583) – моск. політ. і військ. діяч, письменник-публіцист. Походив з роду смоленсько-ярославських князів. Здобув добру освіту (вивчав граматику, риторіку, астрономію і філософію). В 40–50-х. 16 ст. обіймав вищі адм. і військ. посади. 1549 і 1552 брав участь у походах військ Івана IV Васильовича на Казань. На поч. Лівонської війни 1558–83 К. очолював (з 1561) моск. війська в Прибалтиці. 1562 здійснив похід на Вітебськ, згодом призначений воеводою у Дерпт (тепер Тарту). Між К. та Іваном IV існували суперечності щодо внутр. і зовн. політики, що врешті привело К. до переходу 30.4.1564 на службу до польськ. короля Сигізмунда II Августа. Оселився в Миляновичах біля Ковеля. Став членом королівської ради, отримав значні зем. володіння в Литві та Україні зокрема, м. Ковель). Брав участь у воєнних діях проти Московії, очолюючи 1564 одну з польськ. армій. 1564–79 К. направив Івану IV чотири послання, в яких звинувачував його в жорстокості та невиправданих страдах. 1573 написав політ. памфлет «Історія великого князя Московського», в якому виступав проти зміцнення самодержавної влади, відстоював право великої аристократії на управління країною. К. мав значний вплив на князя К. Острозького в церк. справах.

КУРЕМСА (Куруміші, Хуруміші) – монг.-татар. темник, третій син Урдуя, внук хана Джучі, засновника Білої Орди. 1252–54 здійснив похід на укр. землі (Пониззя і Пд. Волинь), що входили до складу Галицько-Волинського князівства, але зазнав поразки від Данила Галицького та його синів Лева і Шварна. Був намісником (баскаком) Золотої Орди у Правобережній Україні. 1258 (за ін. дан., 1260) замінений золотоординським темником Бурундаєм.

КУРИЛАС ОСИП (26.7.1870 – 25.6.1951) – укр. живописець і графік, один із основоположників укр. модерного реліг. мистецтва. Н. у м. Щирці на Львівщині (тепер Пустомитівський р-н Львівської обл.). Мистецьку освіту здобув, навчаючись у Львів. худож.-пром. школі (1895–90; за ін. дан., 1898–90). Під час Першої світової війни 1914–18 перебував у складі Пресової квартири (відділу) УСС на австро-рос. фронті, де у польових умовах створив цілий ряд портретів, батальних картин та замальовок із стрілецького життя, зокрема картини «Маківка», «Битва на Лисоні» та ін. У міжвоєнний

час працював у галузі жанрового та портретного живопису. К. – автор творів на реліг. тему («Богородиця», «Преображення») портретів (Т. Шевченка, 1918; А. Шептицького, кн. Володимира, автопортрета, 1948), жанрових полотен («Жсбраки», 1895; «Сільська дівчина», 1898; «Бездомні», 1914; «Гуцульська пара», 1937; «На Гуцульщині», 1942; «Лісоруби», 1947 та ін.), ілюстрацій до оповідань В. Стефаника «Кленові листки» та «Новина», читанок і букварів. К. створив декілька відомих іконостасів у Галичині та Америці.

КУРІННИЙ ОТАМАН (курінний) – 1) У Запорізькій Січі (16–18 ст.) виборна службова особа, яка очолювала військ.-адм. одиницю – *курінь*. Обирався на курінний козац. раді терміном на рік. Всього було 38 К. о. Здійснював управління справами куреня та видав його господарством. К. о. йшли у бій на чолі своїх куренів, показуючи приклад хоробрості й відваги для козаків. 2) У Гетьманщині в 17–18 ст. К. о. очолював найвищу адм.-тер. ланку – *курінь* (полк-сотня-курінь). Керував військ., орг. і адм. справами. Підпорядковувався сотенному правлінню. Призначався сотенною або полковою адміністрацією. 3) В Армії УНР 1917–21 – звання старшинського складу та функційне звання УПА 1942–44.

КУРІННИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (4(16). 5.1894 – 25.11.1972) – укр. історик, фахівець з історії культури та історіографії, археолог, етнограф, мистецтвознавець. Н. в Умані. 1917 закінчив Ун-т Св. Володимира в Києві. Учень М. Довнар-Запольського. Чл. Центр. комітету охорони пам'яток старовини і мист. на Україні (з 1917). 1924–25 – дійсний чл. і секретар Всеукр. археол. к-ту (ВУАК) при ВУАН. Досліджував *трипільську культуру*, її топограф. межі і зв'язки з ін. археол. культурами. 1924–33 – директор заповідника – Всеукр. музейного містечка, організованого на тер. Києво-Печерської лаври. Чл. комісії ВУАН – археогр., старого Києва та ін. 1933 був заарештований, протягом 5 років не мав права працювати за спеціальністю. 1943 емігрував до Німеччини. З 1947 проф. Укр. вільного ун-ту в Мюнхені на кафедрі археології та етнографії. Один із організаторів Укр. вільної АН (УВАН). Після переїзду її осередку до США залишився президентом УВАН на Європу. Чл. НТШ (з 1947), дійсний чл. Міжнар. вільної академії наук у Парижі (з 1951). 1954–64 очолював укр. редакцію амер. Ін-ту для вивчення історії та культури СРСР, що видав 17 томів «Українських збірників» (1954–60) та низку монографій. Помер у Мюнхені. Автор праць «Лаврські інтролігатори 17–18 століття» (1926), «Монументальні пам'ятки Трипільської культури» (1927), «Білогородський кам'яні стели» (1932), «Історичні плани Києва: Альбом» (Авгсбург, 1947, разом із О. Повстенком), «Історія археолог. знання про Україну» (1970; передрук: Полтава, 1994). У ру-

копису залишилась монографія «Совітська етнографія на службі соціалістичного будівництва ССРСР» (1955), до складу якої входить докладний начерк історії укр. етнографії.

С. Білокінь (Київ).

КУРІНЬ – 1) У 16–18 ст. військ.-адм. одиниця Запорізької Січі, що складалася з кількасот козаків. Очолював *К. курінний отаман*. Кожний, прийнятий до козаків, входив до певного *К. Нова Січ* поділялася на 38 *К.* Кожний *К.* мав своє господарство і назву, найчастіше за назвою місцевості, з якої походили козаки цього *К.* – Полтавський, Уманський, Канівський, Корсунський, Батуринський та ін. 2) В адм.-тер. системі Гетьманської держави з часів *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* до остаточної ліквідації її політ. автономії *К.* – складова частина сотні. Кожний *К.* складався з 10–40 козаків. 3) Велика довгаста будівля, в якій жили козаки на Запорізькій Січі. 4) Тактичний підрозділ у *Леґіоні Українських січових стрільців Армії Української Народної Республіки, Українській Галицькій армії* та в *Українській повстанській армії*.

В. Кульчицький (Львів).

КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ – одна з найкращих військ. частин армії УНР під час укр. нац. визв. змагань 1917–21. Сформований у грудні 1917 – січні 1918 із стрільців і старшин *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців*. Визначну роль у створенні куреня відіграли укр. старшини *Є. Коновалець, Р. Дашкевич, І. Андрух, В. Кучабський, І. Чмола, О. Думін, Ф. Черникта* та ін. (див. *Галицько-Буковинський комітет*). До складу куреня входили дві піхотні сотні (ком. сотн. *Р. Сушко* і сотн. *І. Чмола*), запасна сотня (ком. сотн., *В. Кучабський*), кулеметна сотня (сотн. *Ф. Черник*) та гарматна батарея (сотн. *Р. Дашкевич*). Особовий склад частини налічував бл. 600 бійців. 6(19).1.1917 командантом куреня став *Є. Коновалець*, а нач. штабу – *А. Мельник*. Для вирішення найважливіших воєнно-політ. питань у курені було створено дорадчий орган – Стрілецьку раду, до складу якої увійшли *Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Дашкевич, Р. Сушко, Ф. Черник, К. Воевідка, В. Кучабський, П. Пасіка, А. Домарадський*. У січні-лютому 1918 КСС вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ під командуванням *М. Муравйова* у *Лівобережній Україні*, на підступах до Києва і в самій столиці. 23.1.1918 сотня *Р. Сушка* виступила на Полтавщину. Загін січовиків на чолі з *О. Думіном* зайняв позиції біля Трипілля, а решта куреня під командуванням *І. Рогульського* обороняла пн. околиці Києва. 20–22.1(2–4.2).1918 сотня *Р. Сушка* спільно з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* (команд. *С. Петлюра*) брала участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу «Ар-

сенал». Відділ КСС забезпечував охорону уряду УНР, який в лютому 1918 був змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. березня 1918 КСС, Кіш Слобідської України і Окремий запорізький загін (ком. ген. *А. Прісовський*) визволили Київ від більшовицьких військ. 10.3.1918 КСС, який значно збільшив свій кількісний склад за рахунок добровольців, було розгорнуто у полк Січових стрільців (див. *Січові стрільці*).

«**КУРІНЬ СМЕРТІ**» – 1) Добровільні військ. формування 1917 в Україні, які створювалися для боротьби проти більшовиків. 2) Назва повстанського загону під командуванням *Є. Ангела* який діяв проти більшовицьких і білогвардійських військ 1918–19 на Чернігівщині.

КУРМАНОВИЧ ВІКТОР (26.11.1876 – 18.10.1945) – укр. військ. діяч, ген.-четар УГА. Н. у с. Вільшаниці на Золочівщині (тепер Львівська обл.) у родині священика. В роки Першої світової війни командував полком на італ. фронті. Наприк. 1918 – на поч. 1919 *К.* – ком. групи «Північ» УГА, яка відзначилася успішними бойовими діями на укр.-польськ. фронті. Згодом очолював Перший корпус УГА. В лютому-червні 1919 – нач. штабу *Начальної команди УГА*. З 9.6.1919 – член Ради уповноважених диктатора ЗУНР-ЗО УНР як головноуповноважений з військ. справ ЗО УНР. У липні 1919 після переходу УГА за Збруч *К.* був призначений заст. нач. (ген.-квартирмейстером) штабу головного Отамана об'єднаних укр. армій. В еміграції жив у Австрії. З 1933 – член ОУН, очолював разом із *М. Капустянським* референтуру з військ. справ ПУН в УВО-ОУН у Данцигу. Займався перевишколом колишніх старшин УГА у станиці. У квітні 1945 заарештований рад. спецслужбами у Відні. Помер у тюрмі в Одесі.

КУРОВЕЦЬ (Курівець) ІВАН (17.1.1863 – 13.5.1931) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Батятичах Кам'яно-Струмилівського пов. в Галичині (тепер Кам'яно-Бузький р-н Львівської обл.). 1887 закінчив медичну академію у Відні. Працював лікарем в Калуші, став одним із засновників Народного дому і філії Сел. банку в місті. Належав до *Української національно-демократичної партії* (з 1919 – Української трудової партії). 1908 і 1913 *К.* обирався депутатом галицького сейму. 1918–19 очолював держ. секретаріат охорони здоров'я в уряді *К. Левицького*. В 1920-х – директор народної лікарни у Львові, декан медичного ф-ту *Львівського (таємного) українського університету*, голова видавничої спілки «Діло» (1921–31). 1925 *К.* виступив одним із засновників *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1928 став депутатом варшавського сейму від УНДО, але незабаром подав у відставку. Автор наук. і популярних розвідок («Лікарський порадинок» та ін.).

ско-китайские сношения в 16, 17 и 18 ст.» (обидві – 1929). Заарештований 1937. Ймовірно, загинув на засланні.

І. Верба (Київ).

КУРЦЕВИЧ-КОРІЯТОВИЧ ЙОСИФ (світське ім'я Єзекііл; р. н. невід. – 1642) – церк. православний діяч. Належав до лит. князівського роду. Здобув блискучу освіту. Закінчив Падуанський ун-т (Італія). Прийняв чернецтво, згодом став архімандритом Запорізького Трахтемирівського монастиря. 1620 висвячений патріархом Єрусалимським Теоданом на єпископа Володимирського і Берестейського, однак через опір польськ. влади посісти кафедри не зміг. У листопаді 1620 *К.* разом із гетьманом *П. Сагайдачним* брав участь у роботі польськ. сейму, на якому порушувалось питання про визнання нової православної ієрархії. 1625 виїхав до Московії і став єпископом Суздальським. 1634 позбавлений сану і засланий у Соловецький монастир.

КУРЯЗЬКИЙ ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР – чоловічий монастир бл. Харкова. Заснував 1663 за задумом полк. Григорія Донця (коштом харківського Слобідського полку) архімандрит Іоїль, який прийшов сюди з кількома святогорцями. 1788 монастир закрито. За розпорядженням консисторії його призначено для перебування на спокій ченців усіх закритих обителей Білгородської єпархії. 1796 обитель відновлено на клопотання ген.-губернатора Леванідова із званням заштатної пустині. Храмів кам'яних три: соборний Преображення Господня збудований 1762 на місці дерев'яного коштом архімандрита Калязинського монастиря Варлаама Андрієвського, Св. великомученика Георгія (1709, відновлений 1759), преподобного Онуфрія у скиту, за монастирем (1753). 30.9.1896 харківський фотограф Альфред Федецький зняв документальну стрічку «Перенесення курязької Божої Матері у харківський Покровський монастир», що започаткувало фільмовиробництво у Рос. імперії. У монастирі зберігалась Озерянська ікона Божої Матері, перенесена 1788 із закритої Озерянської обители. Серед стародруків, що зберігалися у монастирі, – «Октоїх» (Львів, 1639), «Хрест Христа Спасителя» Петра Могили, «Огородок» (1676) та «Вінець Христов» Антонія Радивиловського. Монастир володів 142 дес. землі. На поч. 20 ст. у монастирі перебували 21 чернець і 19 послушників.

С. Білокінь (Київ).

КУЧАБСЬКИЙ ВАСИЛЬ (псевд. Бука, Яструб, Бой; 4.11.1895 – бл. 1945) – укр. військ. діяч, історик, дійсний член *НТШ* (з 1938). Н. у с. Волиця бл. Пустомит на Львівщині. 1905–13 навчався в *академічній гімназії* у Львові, з 1913 на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. 1909 разом з *І. Чмолою* і *Ф. Черником* організував таємний гурток «*Мазепинський мілітарний*

курс», з 1911 належав до «Пласту». 1913–14 К. був одним з активних учасників січово-стрілецького руху в Галичині. На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив до *Легіону українських січових стрільців*. 1915–16 К. під час кровопролитних боїв з рос. військами під Болахом і над Стрипою командував сотнею УСС. За хоробрість, проявлену в боях біля Семиківців, нагороджений Військовим Хрестом Заслуги 3-го класу. Вів велику просвітницьку роботу серед стрільцтва, друкував публіцистичні статті і новели у часописі «Шляхи», брав участь у виданні стрілецького сатиричного часопису «Самохотник». На поч. вересня 1916 сотні К. і А. Мельника відзначилися у боях за Лисоню неподалік Бережан (тепер Тернопільська обл.). 21.9.1916 К. потрапив у рос. полон і був вивезений до табору для військовополонених біля Царицина (тепер Волгоград, Росія). На поч. січня 1918 К. у складі групи старшин (А. Мельник, Р. Сушко, М. Матчак, Д. Герчанівський та ін.) утік із табору і дістався до Києва. 19.1.1918 разом з А. Мельником, Р. Сушком, І. Андрухом, Ф. Черником вступив до *Куреня січових стрільців*. У складі СС спочатку очолив запасну сотню, згодом – 2-й піхотний полк. Був членом старшинської ради СС. У січні-лютому 1918 стрілецька сотня під командуванням К. вела тяжкі оборонні бої на Подолі в Києві проти більшовицьких військ. 1918–19 брав участь у боях проти Червоної армії та Добровольчої армії ген. Денікіна. 1919 К. входив до складу укр. дипломатичної місії у Швеції. Після повернення в Україну брав участь у боях на укр.-польськ. фронті в Галичині (див. *Українсько-польська війна 1918–19*). Наприк. 1919 К. у складі стрілецьких частин був інтернований у Луцьку. З весни 1920 перебував у Чехо-Словаччині. У липні 1920 став учасником засідання Старшинської ради (Є. Коновалець, І. Андрух, М. Матчак, Я. Чиж) у Празі, на якій фактично було засновано *Українську Військову Організацію*. 1920 повернувся в Галичину, був обраний до складу Начальної Команди УВО. Після замаху у вересні 1921 С. Федака на Ю. Пілсудського та воеводу О. Грабського К. було заарештовано і на деякий час ув'язнено. Після звільнення жив у Львові. 1923–24 – співред. першого націоналістичного журн. «Заграва» (гол. ред. Д. Донцов). У серед. 1920-х емігрував до Німеччини, де закінчив Берлінський ун-т і захистив докторську дисертацію з філософії. З 1935 викладав у Кільському ун-ті. Займався наук.-публіцистичною діяльністю, був активним співробітником Українського наук. ін-ту в Берліні, друкувався в багатьох укр. виданнях, зокрема, «Літопис червоної каліни», «Дзвони», «Мета», «Політика», «Записки Українського наукового товариства в Берліні», «Літопис політики, письменства і мистецтва» та ін. У міжвоєн. період брав участь у гетьманському русі. В роки гітлерівської окупації Польщі був директором бібліотеки у Кракові. 1945 після вступу рад. військ до тер. Польщі К. пропав безвісти (за деякими дан., переїхав до Відня, де був заарештований органами НКВД

і розстріляний у Львові). Автор праць «Січові Стрільці. Воєно-історичний нарис» (1937), «Українська дипломатія і держави Антанти в 1919» (1931), «Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мировій конференції в 1919» (1931), «Україна і Польща» (1933), «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом у 1918–23 роках» (нім. мовою, 1934), «Значіння ідей В'ячеслава Липинського» (1935), «Симон Петлюра в світлі історії» (1936) та ін.

КУЧМА ЛЕОНІД ДАНИЛОВИЧ (9.8.1938) – відомий укр. політ. і держ. діяч, Президент України (з 1994). Н. у с. Чайкине Чернігівської обл. 1960 закінчив Дніпропетровський ун-т за фахом інженер-механік. 1960 закінчив Дніпропетровський держ. ун-т. 1960–75 працював старшим інженером, провідним конструктором, помічником гол. конструктора КБ «Південне». Тривалий час працював технічним керівником Байконура. 1975–82 – секретар первинної організації КПУ в КБ «Південне», 1982–86 – перший заступник ген. конструктора цього КБ, 1986–92 – ген. директор ракетобудів. концерну «Південний машинобудівний завод». З жовтня 1992 до вересня 1993 – прем'єр-міністр України. З грудня 1993 до липня 1994 – президент Українського союзу промисловців та підприємців. 10.7.1994 всенародним голосуванням обраний Президентом України.

Сприяв прийняттю Конституції України 1996. У листопаді 1998 вдруге обраний на президентський пост. Лауреат Ленінської премії СРСР та Державної премії України. К. – кандидат техн. наук, проф. Дніпропетровського ун-ту, академік Інженерної академії України.

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ – одне з відгалужень *Чорного шляху*, яким у 16 – 1-й пол. 18 ст. користувалися кримські та ногайські татари для розбійницьких нападів на Поділля і західноукр. землі. Починався від верхів'їв Інгулу (тепер. поблизу м. Вознесенська Миколаївської обл.), перетинав Пд. Буг і йшов у зх. напрямку на м. Бар (тепер Вінницька обл.). Біля Тернополя К. ш. з'єднувався з Чорним шляхом.

М. Пасічник (Львів).

КУШНІР МАКАР (псевд. В. Богуш, Я. Дуб, Якименко; 10.8.1890 – 16.9.1951) – укр. політ. діяч і журналіст. Н. у Черкасах. Навчався у Петерб. ун-ті. Після Лютневої революції 1917 в Росії переїхав до Києва. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. 1917–18 входив до складу *УЦР і Малої ради*. Співпрацював в офіц. органі УПСФ «Нова рада» (1917–19), громад.-політ. газ. «Трибуна» (1918–19), які виходили в Києві. 1918 К. увійшов до складу делегації УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*. В 1920-х перебував у еміграції у Парижі та Відні. Публікував статті у різноманітних періодичних виданнях, брав актив-

ну участь в укр. нац. русі за кордоном. Став одним із засновників *ОУН*. Учасник 1-го Конгресу українських націоналістів у Відні (28.1.–3.2.1929). 1929–38 – чл. Проводу орг-ції, виконував функції гол. судді. Керував роботою Укр. пресового бюро у Женеві (видавало два інформ.-політ. бюлетені франц. і англ. мовами), що інформувало світову громадськість про справжню сутність польськ. і більшовицького окупаційних режимів в Україні та мету нац.-визвол. боротьби укр. народу. 1929 К. в одній із своїх публіцистичних статей «Ліга визволення народів Східної Європи, Кавказу і Закаспію» висловив думку про необхідність створення єдиної політ. орг-ції для координації нац.-визвол. боротьби всіх поневолених більшовицьким режимом народів, що була реалізована створенням у листопаді 1943 Антибільшовицького Блоку Народів. 1937 К. втратив зір і був змушений відійти від активної політичної діяльності. Жив у Бельгії, де і помер.

КУШНІР МИРОСЛАВ (псевд. – Лунь; 30.3.1922 – осінь 1944) – укр. поет, діяч ОУН-УПА. Н. у с. Божиків Підгаєцького повіту на Бережанщині (нині с. Привітне Тернопільської обл.). 1934–40 навчався у Бережанській гімназії, 1940–41 – студент Львів. політехніки. Навчаючись у гімназії, вступив у лави молодіжної формації ОУН. Виявляв велике зацікавлення укр. літературою, глибоку обізнаність з творчістю Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосяри, М. Хвильового, Є. Плужника. Під час окупації жив у Бережанах. У лютому 1943 був скерований провідом ОУН-УПА на Закерзоння (Ярославщина, м. Сінява; нині Польща), де проводив пропагандистську роботу, займався культурницькою діяльністю. Восени 1944 с. Дібча криївка, в якому перебував К., було оточене військами НКВД. Не бажаючи здаватися у більшовицький полон, підірвався гранатою. Місце поховання невідоме. Початок поетичної творчості К. припадає на 1941. Більшість його творів розміщена у поетичних зошитах «Невкоєне серце» (1941–43), «Стрічі» (1943), «Синє місто» (1944), «Ясеніві брості» (1944), які не публікувалися за життя автора. Вперше добірка його поезій була надрукована в альманасі «Вітрила» (1989). Поезія К. належить до лірико-філ. гілки поезії укр. Опору 1940–50-х, відображає назагал романтично-націоналістичний світогляд автора. Нац.-визвол. мотиви перегукуються з поезією чину Т. Шевченка, М. Куліша, І. Франка, Є. Маланюка, О. Ольжича, Н. Лівицької-Холодної. Поет культивує жанри рефлексії, ліричної апосторофи, сонета, демонструючи при цьому неабияку версифікаційну вправність. Для К. мова його поезій мусить бути мовою поетичною і мовою політичною, «ідеологічним письмом» (Р. Барт), у цьому він вдячний учень поетів «пражан», однак лише щодо наповнення поезії державницькими функціями. Погляд К. на життя як самопожертву Україні й зумовлена цим покора перед смертю в межових істор. обставинах і спровокували поетич-

ний вибух, поезію чину. Світоглядно її характеризує комплекс екзистенційно-естетичного імперативу, у якому взаємозумовленими є істор. потреба, життєва настанова особистості та її творча програма.

І. Роздольська (Львів).

КУЩ ВІКТОР (10.9.1878 – 21.11.1942) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Н. у Сімферополі. Закінчив Одеську піхотну військ. школу, академію Генштабу в Петербурзі. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, полк. рос. армії. В укр. збройних силах з 1917 – ком. стрілецьких частин, булавний старшина *Запорізького корпусу*. 1918–19 на більшовицькому та денікінському фронтах. З вересня 1920 – нач. оперативного відділу Генштабу *Армії УНР*. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 перебував у таборах інтернованих частин у Тарнові, згодом у Каліші. Після ліквідації таборів 1924 став співзасновником укр. станиці в Калішу, членом і головою її управи. Був співорганізатором Українського воєно-історичного т-ва в Польщі, головним ред. його друкованого журн. «Табор» (видавався 1923–26 у Каліші, 1927–39 у Варшаві). Автор великої кількості статей з питань військ. історії, стратегії, тактики сучасн. армій. Останні роки життя К. – чл. гол. управи Укр. центр. комітету. Помер і похований у Варшаві. М. Литвин, К. Науменко (Львів).

КУЯВІЯ (Куябія, Куяба) – держ. утвір у східно-слов. племен 8–9 ст. Згадується у працях араб. і перс. географів 9–10 ст. поряд з *Артанією* і *Славією*. Більшість істориків вважає К. політ. об'єднанням слов. племен у Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).

КЮЛЬМАН РІХАРД (1873–1948) – нім. дипломат. 1917–18 – держ. секретар міністерства закорд. справ Німеччини. 9.2.1918 підписав за Німеччину *Берестейський мир 1918*.

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 (Кучук-Кайнарджійський мирний договір) – договір, укладений між Туреччиною і Рос. імперією 10(21).7.1774 у с. Кючук-Кайнарджі поблизу м. Селістрія (тепер на території Болгарії) після завершення рос.-турец. війни 1768–74. За умовами К.-К. м. д. *Кримське ханство* оголошувалося незалежною державою; Рос. імперія приєднувала укр. землі в межиріччя Дніпра і Пд. Бугу до узбережжя Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнівалє, Кінбурн і Азов; остаточно потрапляли під царську владу Велика і Мала Кабарда; рос.-тур. кордон на Пн. Кавказі встановлювався по р. Кубань. Договір передбачав відновлення Туреччиною автономії Молдавського князівства та Волощини, які фактично потрапляли під протекторат Рос. імперії. Рос. торг. судам дозволялося плавати у Чорному морі і вільно проходити через Боспор і Дарданелли.

ЛАВНИКИ – члени лавних судів у Речі Посполитій, які діяли в Україні з 17 до 2-ї пол. 19 ст. у містах, що мали магдебурзьке право. Л. (засідателі) обиралися з представників заможної міської верхівки в кількості 7–13 чол. Під головуванням війта розглядали цивільні й кримінальні справи міщан, а також населення підлеглих містові т. зв. міських сіл.

В. Кульчицький (Львів).

ЛАВНІ СУДИ – суди в Речі Посполитій, які діяли і в Україні у 17 – 2-й пол. 19 ст. Л. с. функціонували в містах і селах, що мали магдебурзьке право. Очолювали їх війти в містах і солтиси в підлеглих містові т. зв. міських селах. Л. с. за участю лавників розглядали цивільні й кримінальні справи міщан, а також населення міських сіл. Останні у зв'язку з пошир. імунітетних прав феодалів втрачали значення і почали в 16 ст. занепадати. У 18 ст. компетенцію Л. с. було зведено до розгляду майже виключно дрібних майнових справ.

В. Кульчицький (Львів).

ЛАВРА – назва найбільших і найвпливовіших чоловічих монастирів, які підлягали вищому церк. органу країни. Відомі з 4–6 ст. (Палестина, Греція). Настоятелями Л. є місцеві єпархіальні архієреї, а безпосередньо керують Л. намісники в сані архимандрита. В Україні титул Л. мають два великі монастирі – Києво-Печерська лавра (з 1598) і Почаївська лавра (офіц. з 1833, хоча цей титул вживався ще у 18 ст.).

ЛАВРЕНТІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – пергаментний рукопис, що містить копію літописного зведення 1305. Складений 1377 групою невідомих переписувачів під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списком поч. 14 ст. Текст починається «Повістю минулих літ» і доводить до 1305. У рукописі відсутні відомості за 898–922, 1263–1283, 1288–94. У складі

Л. л. до нас дійшло «Повчання» Володимира Мономаха. Зберігається в Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина. Вперше повністю опублікована 1846 («Полное собрание русских летописей», т. 1).

ЛАВРІВСЬКИЙ ЮЛІАН ГРИГОРОВИЧ (1921–5.5. 1873) – укр. політик та громадсько-культурний діяч Галичини. Н. у с. Мшана на Сяноччині. Здобув юридичну освіту у Львівському ун-ті. Член Руського собору (1848), учасник Собору руських учених 1848, один із засновників т-ва «Руська бесіда» та укр. театру при ньому (1864). 1870–73 очолював діяльність т-ва «Прогресивіта». Був депутатом Галицького сейму (з 1861) та його віце-маршалком (з 1869). Засновник газети «Основа» (1870–71). У 1860-х – на поч. 1870-х належав до нечисельної групи діячів старшого покоління, які, залишаючись консерваторами-традиціоналістами, критикували москвофільські тенденції та симпатизували народовцям. Речник укр.-польськ. порозуміння на засадах рівноправ'я. 1869 виступив у Галицькому сеймі з проектом укр.-польськ. угоди, який передбачав розширення сфери використання укр. мови в системі галицької адміністрації (при збереженні за польськ. статусу урядової), позбавлення поляків можливості втручатися у мовно-правові дискусії серед українців, перетворення Академічної гімназії у Львові на цілком укр., створення укр. паралельних класів у Перемишльській, Станіславській, Самбірській, Бережанській і Тернопільській гімназіях; відкриття в Перемишлі й Станіславі вчительських семінарій (препаранд) з укр. мовою викладання; перетворення Львів. ун-ту на утративистичний (двомовний – польсько-укр.); припинення колонізацій початкового шкільництва; фінансування з крайового бюджету укр. театру та ін. Польська сеймова більшість відхилила запропонований Л. проект угоди. 1871 Л. вдалося тільки провести через сейм рішення про поетапне запровадження укр. мови викладання в Акад. гімназії у Львові (реалізоване 1874). Після невдачі угодової акції 1869–1871 Л. далі наполягав на потребі укр.-польськ. порозуміння, через що як політик втратив популярність. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Мудрий (Львів).

ЛАВРІНЕНКО ЮРІЙ АНДРІЙОВИЧ (псевд. Ю. Дивнич; 3.5.1905–14.12.1987) – укр. літературознавець. Н. у с. Хижинці Звенигородського пов. Київської губ. 1930 закінчив іст.-філол. ф-т Харківського ун-ту. 1932 захистив канд. дисертацію на тему «Український епос». Перебував в ув'язненні (1933–34, 1935–39), відбував строк у Норильлагу. 1940–41 перебував на вільному засланні у Кабарді. 1944–45 жив у Австрії, у 1945–49 – у Німеччині. 1950 переїхав до США. Помер у Нью-Йорку. Автор літературознавчих праць «Блакитний-Еллан»

(1929), «Василь Чумак» (1930), «Творчість Павла Тичини» (1930), «На шляхах синтезу клярнетизму» (1977), культурологічних робіт «В масках епохи» (1948, у співавторстві), «Василь Каразин» (1975); іст.-публіц. праць «Соціалізм і українська революція» (1949) і «На іспиті великої революції» (1949). Великого впливу на осмислення рад. періоду історії України набула антологія «Розстріляне відродження» (1959). Упорядкував зразковий з методичного боку покажчик «Ukrainian Communism and Soviet-Russian Policy Toward the Ukraine, 1917–1953» (1953). Залишив спогади «Чорна пурга» (1985).

С. Білокінь (Київ).

ЛАВРСЬКА ШКОЛА – навч. заклад, відкритий П. Могилою 1631 при Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври. Була створена за західноєвропейським зразком і давала вищу освіту, ніж братські школи. 1632 Л. ш. було об'єднано з Київ. братською школою, внаслідок чого створено Колегію, яку очолював П. Могила (див. Києво-Могилянська академія).

ЛАГОДА АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) – козацький діяч 1-ї пол. 17 ст. 1629 Л. разом з С. Сосимовичем як делегат Війська Запорізького брав участь у роботі церк. собору у Києві, який розглядав можливість досягнення порозуміння між прихильниками Греко-католицької та Православної церков (завершився безрезультатно). 1637 – полковник канівський, а після затвердження Ординації 1638 – сотник Канівського полку.

ЛАГОТЮК-БОЙТИК ВАСИЛЬ (псевд. «Іван Хміль»; 21.02.1897 – р. см. невід.) – укр. поет і етнограф, учасник нац.-визвол. боротьби 1940–50-х. Н. у с. Хабовичі Кобринського пов. на Берестейщині у селянській родині. За фахом – народний вчитель. Був активним діячем «Просвіти» на Кобринщині. У кінці 1942 вступив до УПА-Північ. 1948 опинився в австрійському таборі «ДіПі» Ляндек 148, де познайомився із Ю. Кленом, який спонукував Л.-Б. до літ. творчості. Друкувався у підпільній упівській періодиці, журн. «Літаври» (Зальцбург) та ін. Автор поетичних збірок «Гомін Полісся» (Вінніпег, 1960). Помер у США. Основним завданням поезії вважав боротьбу з гріхом, вкладаючи в гасло війну із «кремлівськими Пилатами», пробудження народу, прищеплення йому сили, віри в перемогу, оскільки зневіра, душевна втома «роз'їдає народ». Викривання ворогів словом є великою чеснотою перед Богом і народом. Мовчати ж – тяжкий гріх, достойна заміна якому – Слово, Спів, Крик (спільно з Боєславом), – засоби, щоб «спалити гріх, що в'ївся в кістки». Звідси й апелювання до Бога, прохання Його Сили («Мій гімн Тобі, бо в Тобі я!»), яка допоможе поетові боротися зі всесвітнім злом, втіленням якого, на думку автора, був СРСР.

І. Роздольська (Львів).

ЛАДИНСЬКИЙ ПОКРОВСЬКИЙ МОНАСТІР – жіночий монастир неподалік від Прилук. Наприк. 16 ст. уже існував і був чол. монастирем. 1619 за бажанням кн. Ірини Вишневецької ченців переведено до Густинського Троїцького монастиря, а Ладинський єпископ Луцький І. Копинський перетворив на жіночий. 1639 внаслідок гоніння на православних ігуменія Єлизавета з сестрами покинула монастир і заснувала Києво-Миколаївський монастир в м. Алатирі (Симбірська губ.). 1786 монастир виведено за штат. Два храми: кам'яний Покрова Пресвятої Богородиці (1763) та дерев'яний Св. Миколая Чудотворця з бічним вівтарем Вознесіння Господня. 1786 до Чернігова забрано церковне начиння; у монастирі зберігаються: дерев'яний хрест 1712, три Євангелія 17 ст., Апостол (Львів, 1639), Трифологон (Львів, 1637), «Ключ розуміння» (Львів, 1665), «Огородок Марії Богородиці» (1676) тощо. При монастирі існувало училище. Монастир мав 304 дес. землі. На поч. 20 ст. ігуменія, 51 черниця, 74 послушниця.

С. Білокінь (Київ).

ЛАЗАРЕВСЬКА КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА (20.8.1879–16.9.1939) – укр. археограф, історик. Дочка О. Лазаревського. 1898 закінчила Київ. жіночу приватну гімназію А. Бейтель. 1901–04 (з перервою) навчалася у Київ. худ. училищі. Авторка низки джерельних праць з історії цехів, шевченкознавства. Підготувала 2-й т. «Українського археографічного збірника» (1927), присвячений О. Лазаревському. Працювала в Постійній комісії для складання іст.-геогр. словника укр. землі, Комісії Лівобережжя та Слобожанщини, Археографічній комісії та Постійній комісії для складання іст. словника укр. мови. Результатом роботи останньої став упорядкований Є. Тимченко, Е. Волошиним, К. Лазаревською та Г. Петренко «Історичний словник українського язика» (1932). Разом із П. Федоренком склала покажчик до видання «Опис Новгород-Сіверського намісництва» (1931), доглядала за друком і правила коректу видання «Щехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 р.» (1932). Зазнавала постійного цькування з боку парт. начальства і режимних авторів. Як заступник секретаря підписала проект угоди про соціалізацію між археографічними комісіями ВУАН та АН СРСР, що був розкритикований. Н. Полонська-Василенко згадувала: «Тяжко уявити собі той глум, який виявила комісія для «чистки» у відношенні до цієї всіма шанованої жінки. На питання, якого вона походження і хто її батько, вона відповіла: історик, дослідник... Її брутально обірвали: нам, мовляв, не цікаво, що він писав, не цікаво, що робить вона сама: «Нам треба знати, як він визискував своїх кріпаків, які мав прибутки з маєтку і т. д.» 1933 була звіль-

лена з академії. З 1936 й до смерті працювала у рукописному відділі ВБУ.

С. Білокінь (Київ).

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МАТВІЙОВИЧ (8(20).6.1834–31.3.(13.4).1902) – відомий укр. історик. Н. у с. Гирівці Конотопського пов. Чернігівської губ. (тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.). 1858 закінчив іст.-філол. ф-т Петербурзького ун-ту. Служив у судових установах Чернігівщини, Полтавщини, а з 1880 – у Києві як член судової палати. Член Іст. т-ва Нестора Літописця, один із засновників журналу «*Киевская старина*». Був особисто знайомий з Т. Шевченком. Л. – автор бл. 450 праць і статей переважно з історії *Лівобережної України* 17–18 ст. Головну увагу Л. приділив дослідженню історії селянства – «Малоросійські посполиті селяни 1648–1788» (1866), козацької старшини і шляхти: «Нариси дворянських родів Чернігівської губернії» (1868), «Нариси малоросійських фамілій» (1875–76), «Люди старої Малоросії» (1882–88), колонізації та землеволодіння – «Опис старої Малоросії» (1888–1902), адм.-судового устрою *Гетьманщини* – «Суди в старій Малоросії» (1898) та ін. Л. видав важливі документальні публікації: «Щоденник М. Ханенка» (1884), «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарбія Якова Маркевича» (1893–97), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898) та ін. В основі іст. концепції Л. лежала ідея народництва. У своїх працях Л. підкреслював визиск укр. селянства з боку козацької старшини і як результат – неприхильно оцінював *Гетьманщину* та її діячів («Замітки про Мазепу», 1878; «Павло Полуботок», 1880). Зосереджуючись переважно на соціал.-проблемах, Л. менше уваги звертав на політ. занепад *Гетьманщини* внаслідок колоніальної політики рос. уряду. Це зумовило деяку односторонність іст. концепції Л., що підкреслювала укр. історіографія, хоча високо оцінила його внесок у розвиток іст. науки в Україні. Заслугою Л. є те, що він ввів у науковий обіг значну кількість документів, архівних матеріалів, які мають велике значення при вивченні історії *Лівобережної України* 2-ї пол. 17–18 ст.

ЛАЗАРЕВСЬКІ – козацький рід на Чернігівщині, до якого належали відомі діячі укр. культури й науки 19–20 ст. Матвій Л. (1778–1856) – батько шести братів Л.: Василя, Івана, Михайла, Олександра, Федора і Якова. Автор спогадів про Чернігівщину в 1-й пол. 19 ст. – «Памяти мои». Василь Матвійович Л. (27.2.1817–18.4.1890) – письменник і перекладач. Закінчив Харківський ун-т. 1847–48 – чиновник Оренбурзької прикордонної комісії. З 1848 жив у Петербурзі. Л. був знайомий з Т. Шевченком, листувався з ним і матеріально допомагав поетові на засланні. Переклав рос. мовою

твори У. Шекспіра: «Отелло», «Король Лір», «Макбет», збирав матеріали для «Полного малоросійського словаря» (в рукописі). Іван Матвійович Л. (1836–4.7.1867) – знайомий Т. Шевченка. Протягом 1858–61 Л. часто зустрічався з поетом у Петербурзі. В березні 1860 поет подарував йому «Кобзар» з власноручним написом. Михайло Матвійович Л. (12.7.1818–3.5.1867) – близький товариш Т. Шевченка. 1837 закінчив Ніжинський ліцей. 1841–46 жив у Тобольську, 1856 переїхав до Оренбурга. З 1850 – радник Петербурзького губ. правління. Познайомився з Т. Шевченком 1847. Листувався і матеріально допомагав йому на засланні. Клопотався про визволення поета із заслання і першим сповістив Т. Шевченка про звільнення. Л. піклувався про хворого Шевченка, після його смерті подбав про похорон, а згодом – про організацію перевезення тіла поета в Україну. Олександр Матвійович Л. (20.6.1834 – 13.4.1902) – визначний укр. історик (див. *Лазаревський О.*).

ЛАНЖЕРОН ЛУЇ-ОЛЕКСАНДР (13.1.1763–16.7.1831) – франц. дворянин, рос. держ. діяч, генерал, граф (з 1799). Н. у Парижі. 1799 емігрував до Росії. Служив офіцером у рос. кавалерії, брав участь в рос.-тур. війні 1806–12, під час якої його ад'ютантом був І. Котляревський. З листопада 1815 до травня 1823 – генерал-губернатор *Новоросії*; головнокомандувач Бузького і Чорноморського козацького війська. Сприяв зростанню одеського порту, заснував перші громадські заклади в Одесі та був покровителем *Рішельєвського ліцею*. Був одним із засновників масонства в Україні. Помер у Петербурзі.

«**ЛАНКА**» – літ. об'єднання письменників, засноване 1924 у Києві. До «Л.» належали письменники Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, Т. Осьмачка, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін. Виступали проти заполітизованої культури, відстоювали незалежність літ. творчості від офіційної політики більшовицької партії в галузі літератури. 1924 «Л.» була перейменована в «*МАРС*».

ЛАНЦУТ – місто в пд.-сх. Польщі. З грудня 1919 до квітня 1920 тут знаходився табір для військово-полонених бійців *Української галицької армії* та інтернованих вояків *Армії УНР*. В ході *радянсько-польської війни 1920* з них було сформовано 6-ту сичово-стрілецьку дивізію. Командантом табору був ген. О. Пилькевич.

ЛАПЧИНСЬКИЙ ЮРІЙ (Георгій) ФЕДОРОВИЧ (1887–1938) – більшовицький діяч, один з лідерів націонал-комуністів в Україні. З 1905 – член РСДРП(б). 1917 очолював раду роб. і солд. депутатів у Кременчуці, був наркомом соц. забез-

печення і керуючим справами *Народного Секретаріату*, член ЦВК рад України. В грудні 1918 – уповноважений Тимчасового робітничо-селянського уряду України на Чернігівщині. 1919 – голова Чернігівського губревкому. 1919 Л. спільно з В. Шахраєм виступив з різкою критикою ленінської програми з нац. питання. 1919–20 Л. очолював у КП(б)У опозиційну фракцію т. зв. федералістів у складі КП(б)У, що добивалася спільно з *боротьбистами* утворення самостійної Укр. ком. партії та виступала за рівноправні федеративні відносини між УСРР і РСФРР. У листопаді 1919 на Гомельській парт. конференції Л. разом з П. Поповим і П. Слинком відстоював ідею існування незалежної Укр. ком. партії та рад. Української держави. 1920–22 був секретарем ВУЦВК, членом Київ. губревкому і губкому партії. У квітні 1920 виступив з декларацією, в якій звинувачував керівництво РКП(б) у запровадженні режиму воєнної окупації та заявив, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азійських або африканських колоній. 1920 виїшов з КП(б)У, вступив до УКП та став одним з її лідерів. 1922 виїхав за кордон, жив у Варшаві, Берліні, Італії. 1926 повернувся в Україну. З тактичних міркувань відновив членство в КП(б)У. 1928–30 – рад. консул у Львові. 1938 репресований НКВД СРСР.

ЛАТИННИКИ – штучна назва прихильників римо-католицького віросповідання, які спілкуються укр. мовою, але здебільшого ототожнюють себе з етнічними поляками. Частина Л. складають зукраїнізовані поляки, іншу – українці, які під впливом обставин змушені були прийняти римо-католицизм. Загальна кількість Л. на території України 1939 досягла 700 тис. чол. Найкомпактніше проживали на Зах. *Поділлі* та *Волині*. Після встановлення нових кордонів між УРСР і Польщею, частина Л. виїхала до Польщі, частина залишилася й українізувалася.

ЛАЦІС МАРТИН ІВАНОВИЧ (справж. прізвище, ім'я та по батькові – Судрабс Ян Фрідріхович; 16(28).12.1888–20.3.1938) – більшовицький парт. і держ. діяч. Н. у садибі Рагайні Венцпібальської вол. Ліфляндської губ. (тепер Латвія). 1903–05 працював столяром у Ризі. З 1905 – чл. РСДРП(б). 1905–17 Л. займався пропагандистською діяльністю в Росії і Прибалтиці. Після Жовтневого перевороту 1917 в Петрограді – чл. колегії Наркомату внутрішніх справ Росії, 1918 – чл. колегії ВЧК, голова ЧК і військ. трибуналу 5-ї армії Сх. фронту. 1919–21 Л., як голова ВУЧК, вдавався до масового терору проти учасників нац.-визвол. руху та їхніх сімей, з метою залякування проводив масові арешти і розстріли укр. інтелігенції та селянства. З 1921 – на керівній парт. і держ. роботі в Росії. З 1932 – директор Ін-ту нар. госпо-

дарства ім. Г. Плеханова. Знищений органами НКВД СРСР.

ЛАЦЬКИЙ ВОЛЬФ-ВІЛЬГЕЛЬМ (псевд. Бертольд; 1881–1940) – відомий діяч укр. єврейської громади, політ. діяч і журналіст. Н. у Києві. Засновник і провідний діяч Єврейської (Жидівської) народної партії в Україні. У квітні 1919 очолював Міністерство єврейських справ УНР. Л. – автор численних публікацій у періодичній пресі, в яких викривалася причетність Добровольчої армії ген. А. Денікіна до погромів єврейського населення в Україні. Помер у Тель-Авіві (Ізраїль).

ЛАШКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1842–1889) – укр. громадський діяч, історик. Н. у Стародубі Чернігівської губ. (тепер Росія). Навчався у Київ. ун-ті. У 1870–80-х – земський і судовий діяч на Чернігівщині. З поч. 1870-х Л. був активним членом Київ. Старої Громади (див. *Громади*), до якої належали такі визначні укр. наук. і культ. діячі як В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Старицький, М. Лисенко, М. Ковалевський та ін. 1888–89 Л. видавав і редагував неофіційний орган Старої Громади журн. «*Киевская старина*». Автор кількох праць з історії *Лівобережної України* 18 ст.

ЛЕБЕДИНЦЕВ ФЕОФАН (Теофан) ГАВРИЛОВИЧ (літ. псевд. Ф. Лобода; 12(24).3.1828–12(24).3.1888) – укр. історик. Н. у с. Зелена Діброва Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Городищенський р-н Черкаської обл.). Закінчив Київ. духовну академію. 1851–64 викладав у духовних семінаріях Воронежа і Києва та у *Київ. духовній академії*, редагував журн. «Руководство для сельських пастырей» (1860–63). 1865–80 очолював Холмську, Люблінську і Радомську дирекції училищ. Був знайомий з Т. Шевченком, від нього отримав примірник «Кобзаря» з власноручним підписом. 1882–87 – видавав і редагував журн. «*Киевская старина*». У своїх працях досліджував переважно історію укр. церкви і братств в Україні, відзначав їх важливу роль у розвитку нац.-визв. руху. Редагував 2-й і 3-й тт. 1-ї ч. «Архива юго-западной России», в першому з яких опублікував істор. розвідку «Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський» (ч. I. – Т. 2. – 1864). Помер у Києві. Автор праці «Братства, їхня колишня і нинішня доля та значення» (1862) та спогадів про Т. Шевченка.

ЛЕБЕДЬ МИКОЛА (псевд. Максим Рубан, Марко, Євген Скиба; 23.11.1909 – 1998) – укр. політ. і військовий діяч, один із лідерів *Організації українських націоналістів*. Н. у с. Нові Стрілиська Бібрського пов. (тепер Львівська обл.). 1930 закінчив гімназію у Львові. 1930–32 Л. брав активну участь в організації молодіжних груп ОУН на захід-

Лноукр. землях, керівник підпільних вишколів юнацтва ОУН у Карпатах. 1932–34 – зв'язковий між Крайовою езекутивною та проводом ОУН за кордоном. 1934 підготував замах на міністра внутр. справ Польщі *Б. Перацького*. Після здійснення замаху намагався вийти через Гданськ–Щецін до Німеччини, але за наказом Г. Гімлера був заарештований і виданий Польщі. На Варшавському процесі 1935–36 засуджений до смертної кари, яка згодом була замінена довічним тюремним ув'язненням 5.9.1939 Л. під час конвоювання до іншої в'язниці втік. 1940 в ході внутр. конфлікту в ОУН підтримав політичну лінію С. Бандери, а з 1941 став його заступником. 30.6.1941 у Львові Українські національні збори проголосили Акт відновлення Української самостійної держави та створення *Українського державного правління*, до складу якого увійшов Л. Після арешту в липні–вересні 1941 більшості членів правління Л. організував укр. антифашистський рух Опору. Організатор і керівник трьох конференцій ОУН в Україні (вересень 1941, квітень 1942, лютий 1943). 1941–44 вів переговори з польською Армією Крайовою (АК) про спільну боротьбу проти гітлерівців. До 1943 Л. очолював ОУН на західноукр. землях та відіграв важливу роль у формуванні Української повстанської армії. В серпні 1943 став учасником 3-го Надзвичайного великого збору ОУН, очолив головну раду ОУН і референтуру зовнішніх зв'язків при проводі ОУН. 1944 став співзасновником *Української головної визвольної ради* та генеральним секретарем закордонних справ УГВР. За дорученням керівництва УГВР вийшов на Захід для встановлення контактів з представниками зах. союзників. До 1948 був членом закордонних частин ОУН. З грудня 1949 проживає у США. 1952–74 очолював наук.-дослідницький центр «*Пролог*» у Нью-Йорку, 1982–85 – заст. голови, з 1974 – чл. Ради директорів. 1956–91 Л. – чл. управи Українського т-ва закордонних студій в Мюнхені та Торонтського видавничого к-ту «*Літопис УПА*» (1975). Автор спогадів «*УПА*» (1946, 1987). Живе в Йонкерсі (шт. Нью-Йорк).

ЛЕВ ІХ (світське ім'я – Бруно; 21.6.1002–19.4.1054) – папа римський (з 1049). Походив з роду ельзаських графів Дансбург-Егісгайм. Був обраний на престол за підтримки імператора Генріха III. Намагаючись централізувати церковну ієрархію, добивався підпорядкувати єпископів Зх. Європи своїй владі. 1053 Л. ІХ, прагнучи приєднати до папських володінь Пн. Італію, очолив похід нім., лотаринзьких та італ. рицарів проти норманів, що захопили ці землі. 18.6.1053 зазнав поразки в битві під Чівітате і потрапив у полон. Згодом був звільнений. За Л. ІХ стався остаточний поділ християнської церкви на західну (католицьку) і східну (православну). Канонізований церквою.

ЛЕВ ХІІІ (світське прізвище та ім'я – граф Вінченцо Джоакіно Печчі; 2.3.1810–20.7.1903) – папа римський (з 1878). Н. у Карпінетто Романо. З великою прихильністю ставився до Укр. греко-католицької церкви. 1882 за розпорядженням Л. ХІІІ Св. конгрегацією було проведено реформу чину василіян (див. *Василіяни*), що організаційно значно зміцнило орден. 1885 заснував Станіславське єпископство, а 1895 іменував кардиналом митрополита Галицького *С. Сембратовича*. 1897 Л. ХІІІ заснував окрему семінарію для українців (Укр. колегію) при церкві Св. Сергія у Римі. Доручив Конгрегації пропаганди виробити план створення Укр. патріархату (до нього мали належати і закарпатські єпархії) з тимчасовим центром у Львові.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (бл. 1228 – бл. 1301) – галицько-волинський кн., син *Данила Романовича Галицького*. 1247 (за ін. дан., 1251–52) Л. Д. для зміцнення союзу з Угорським королівством одружився з дочкою Бели IV – Констанцією. 1252 допомагав батькові воювати з монголо-татарськими ордами на чолі з *Куремсою*. Після смерті Данила Галицького (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів (ім'ям Л. названо місто), а після смерті брата *Шварна Даниловича* (бл. 1269) – Перемишльське, Холмське, Волзьке, Дорогочинське кн-ва і Галич. 1272 переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова. Підтримував жваві дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Після смерті краківського кн. Болеслава Соромливого (1279) Л. Д. в союзі з чеським королем Вацлавом II намагався здобути Краків. Підтримуючи в боротьбі за краківський престол Болеслава Мазовецького (сина сестри Предслави), вів тривалу війну з польським кн. Лешком Чорним. Приєднав до Галицько-Волинського князівства частину *Закарпаття* з Мукачевом (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292).

ЛЕВ ДИЯКОН (бл. 950 – бл. 1000) – візант. історик-хроніст 10 ст. Н. у Калої (Мала Азія). Належав до придворних кіл. Учасник походу імператора *Василя II Болгаробійці* проти болгар 986. Автор «*Історії*» в 10 кн. (написана бл. 990 і охоплює події 959–975). 1-ша частина твору має комплікативний характер і є переказом т. зв. «*Історії Фок*» (не збереглася), 2-га частина – самостійний твір, написаний на основі особистих спостережень та розповідей очевидців. Твір Л. Д. – цінне джерело для вивчення ранньої історії *Візантії*, Болгарії, *Київської держави*. В ньому описані походи київ. кн. *Святослава Ігоревича* в Болгарію (967 або 968) і його війни з Візантією на Балканах.

ЛЕВ ЮРІЙОВИЧ (Лев II; р. н. невід. – бл. 1323) – галицько-волинський кн. (1308–23, за ін. дан.,

1315–23), син кн. *Юрія Львовича*. Правив спільно з братом Андрієм. Підтримував тісні екон. і політ. зв'язки з Польщею і Тевтонським орденом. Л. Ю. та його брат тривалий час воювали з монголо-татарами і Литвою. 1323 під час одного з військових походів (на думку одних дослідників – проти литовських військ, ін. – монголо-татар) Л. Ю. і *Андрій Юрійович* загинули. Після їхньої смерті припинила існування династія *Романовичів*. Боярство запросило на галицько-волинський престол мазовецького князя Юрія-Болеслава Тройденевича (див. *Юрій II Болеслав*), сина сестри Лева і Андрія Юрійовичів – Марії.

ЛЕВАНІДОВ АНДРІЙ (р. н. невід. – після 1797) – рос. генерал, генерал-губернатор *Слобідської України* (1796–97). Учасник рос.-тур. війн 1768–74 і 1787–91, командир стародубського карабінерського полку (1785) і корпусний командир у Києві (1790–94). Підтримував зв'язки з укр. політ. колами, що стояли на позиціях політичної автономії України. Допомагав *А. Худорбі* та *А. Веделю*. Цікавився історією України. Залишив рукописний збірник «*Андрея Леванідова Малоросійський летописец*» (бл. 1730; зберігався в Національному музеї у Львові).

ЛЕВЕНГАУПТ АДАМ-ЛЮДВІГ (квітень 1659–12.2.1719) – швед. військовий діяч, генерал-лейтенант (1706), граф. Освіту здобув у швед. і нім. ун-тах. Служив в арміях кількох західноєвропейських держав (1685–97), згодом – у швед. армії. На поч. *Північної війни 1700–21* командував полком, 1706 – генерал-губернатор Лівонії і Курляндії. 1708 Л., виконуючи наказ *Карла XII*, вирушив з Прибалтики на з'єднання з основними силами швед. армії в р-н Могилева. 28.9.(9.10). 1708 був розбитий моск. військами неподалік Лісної (тепер село Славгородського р-ну Могилівської обл., Білорусь). У *Полтавській битві 1709* командував піхотою. Після битви за наказом короля Карла XII прийняв на себе командування швед. військами. Організував відступ швед. частин до Переволочної (тепер село Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), де 30.6.(11.7). 1709 був змушений капітулювати. 1709–19 перебував у моск. полоні, очолював адміністрацію шведських військовополонених. Після смерті Карла XII призначений королевою Ульріхою Елеонорою міністром, але по дорозі до Швеції помер у Москві. Залишив мемуари (видані 1757 у Стокгольмі).

ЛЕВЕНЦІ – козацько-старшинський рід на Полтавщині у 17–18 ст. Найвідоміші представники: *Прокіп Л.* (р. н. невід. – 1691) – полковник полтавський (1674–78, з перервами). Брав участь у *Чигиринських походах 1677 і 1678* у складі військ гетьмана І. Самойловича. 1687 Л., будучи полтавсь-

ким полковим обозним, розглядався старшиною як один з імовірних кандидатів на гетьманство. *Іван Прокопович Л.* (р. н. невід. – бл. 1736) – полтавський полковник (1703–09). 1709 не підтримав заходи гетьмана *І. Мазени*, спрямовані на ліквідацію моск. панування в Україні, однак не допомагав і моск. військам у воєнних діях проти шведсько-укр. армії. 1709 був позбавлений полковництва та інтернований у Харкові. З 1724 Л. разом з *І. Мануйловичем* і *Ф. Гречаним* очолював *Генеральну військову канцелярію*.

ЛЕВИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (псевд. В. Лукч; 2.9.1856–6.10.1938) – укр. письменник і громадський діяч, дійсний чл. НТШ (з 1926), почесний чл. т-ва «*Просвіта*» (з 1925). Н. у Белзці (тепер с. Гончарівка Золочівського р-ну Львівської обл.). Працював нотаріусом у Винниках біля Львова. З 1875 брав активну участь в укр. літ. процесі *Галичини*. 1881 Л. склав разом з *І. Франком* антологію укр. поезії. Був співредактором журн. «*Друг*» і альманаху «*Дністрянка*» (1876), редактор популярного довідника для селян «*Руський правотар домовий*» (1885; разом з Ю. Сельським), альманаху «*Ватра*» (1887) і журн. «*Зоря*» (1890–96), видав «*Просвіти*», зокрема щорічних календарів на 1880–85, 1890, 1893, 1916–18. Л. значну увагу приділяв налагодженню літ. і культ. взаємин з *Наддніпрянською Україною*. Помер у Винниках.

ЛЕВИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (8.8.1880–19.12.1953) – укр. політ. діяч, публіцист, теоретик укр. соц. руху. Н. у Дрогобичі (тепер Львівська обл.). Після закінчення Дрогобицької гімназії навчався у Львові ун-ті. На поч. 20 ст. став одним з ініціаторів створення УСДП. 1904–14 – редактор партійних видань УСДП – «*Воля*», «*Земля і воля*» (1907–12; редагував спільно з *М. Ганкевичем*), «*Вперед*» (1912–13, спільно з *П. Буняком* і *А. Чернецьким*) у Львові та «*Дзвін*» (1913–14; разом з *Д. Антоновичем*) у Києві. Під час *Першої світової війни 1914–18* Л. перебував у Відні й Женеві. 1919–20-х – член Закордонної групи Української комуністичної партії у Відні, видав разом з *В. Винниченком* газету «*Нова доба*» (1920–21). З 1930 Л. проживав у Львові, співпрацював у журналах «*Нова Україна*» у Празі, «*Нова культура*», «*Культура*», «*Нові шляхи*» у Львові та ін. Помер у Відні. Автор численних праць і публіцистичних статей на сусп.-політ. тематику: «*Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*» (1914), «*Царская Россия и украинский вопрос*» (1917), «*Народність і держава*» (1919), «*Соціалістична революція і Україна*» (1920), «*Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи*» (1920), «*Відокремлення Галичини*», «*Народність і держава*», «*Асиміляція і ресиміляція в історичному процесі поневоленого народу*», «*Початки українського соціалізму в Галичині*» та ін.

Л

ЛЕВИНСЬКИЙ ІВАН (6.7.1851–4.7.1919) – укр. архітектор. Н. у Долині на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). 1875 закінчив Технічну академію у Львові, з 1903 – професор Львівського політехн. ін-ту. В 1880-х організував архітектурно-проектну майстерню і разом з архітекторами О. Лушпинським, Л. Левинським, Т. Обмінським та ін. З 1903 – проф. архітектури Львівського політехн. ін-ту. Л. тісно співпрацював з «Просвітою» і «Сільським господарем», входив до складу ради Нац. музею у Львові. 1914 депортований рос. окупаційною владою до Києва. Збудував у Києві дерев'яну Укр. греко-католицьку церкву в гуцульському стилі. Після повернення 1918 до Львова заснував агрономічно-технічне т-во «Праця». Помер у Львові. Спроекував і побудував багато будівель у Галичині. У своїй творчості дотримувався принципів модерну і використовував прийоми і форми укр. нар. архітектури. Серед будівель, споруджених Л. у Львові: головний залізничний вокзал, готель «Жорж», будинок т-ва «Дністер» (1905), Академічний дім, будинок бурси Укр. пед. т-ва. (співавтор. 1906–08), будинок Муз. ін-ту ім. М. Лисенка (1916), та ін.

ЛЕВИНСЬКИЙ СТЕПАН (1710–1800) – останній єпископ луцької греко-католицької єпархії, скасованої 1795 за указом Катерини II.

ЛЕВИТСЬКИЙ МИКОЛА (1880–1935) – укр. політ. діяч. Член *Української Центральної Ради* від *Української соціал-демократичної робітничої партії*. В грудні 1917 – лютому 1918 входив до складу укр. делегації на мирних переговорах з представниками країн Четверного союзу у Брест-Литовську (див. *Берестейський мир 1918*). Разом з О. Севрюком і М. Любинським підписав 9.11.1918 від імені *Української Народної Республіки* цей договір. За правління гетьмана П. Скоропадського Л. був заступником директора відділу зовн. відносин у Міністерстві закордонних справ, брав участь у мирних переговорах з Радянською Росією у Києві. За *Директорії УНР* перебував у складі дипломатичної місії у Парижі. 1923 повернувся в Україну. Працював у Харкові. 1929 заарештований і засланий. Помер у таборах Красноярського краю.

ЛЕВИТСЬКИЙ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (25.3(7.4).1859–1.12.1936) – укр. громад. діяч. Н. у с. Хмільній Канівського пов. (тепер Канівський р-н Черкаської обл.). Навчався в Московському, згодом – на юр. ф-ті Харківського ун-ту (закінчив 1885). Був секретарем Олександрівської земської управи, займався адвокатською практикою в Єлисаветграді (тепер Кіровоград). 1894 за ініціативою Л. виникли перші в Україні землеробські артілі (спілки) в Олександрійському пов. Херсонської губ., (у 1897 налічувалось бл. 125 артілей, які об-

’єднували бл. 3 тис. чол.), а також створював промислові та торговельні спілки. На поч. 1903 Л. організував артілі в Єлисаветграді, Одесі, Києві, Балті, Вінниці та ін. містах. 1917–18 Л. входив до складу *Української Центральної Ради*. В рад. період працював у кооперативних установах України, займався пед. діяльністю. Помер у Києві.

ЛЕВИЦЬКИЙ ВЕНЕДИКТ (28.3.1783–14.1.1851) – укр. греко-католицький церк. діяч і педагог. Н. у с. Іванівцях на Стрийщині (тепер Львівська обл.). 1802 закінчив Львівську гімназію. 1803–05 вивчав філософію і право у Львівському ун-ті, 1805–10 навчався у Віденському конвікті (семинарії). Був священником в соборі Св. Юра у Львові (1810–15), заступником ректора Львівської духовної семинарії (1815–20), проф. моральної теології Львівського ун-ту (з 1817), тимчасовим ректором семинарії (1820–24, 1836–38), почесним каноніком (крилошанином з 1826), деканом богословського ф-ту ун-ту (1829, 1831, 1839, 1843, 1847), ректором ун-ту (1830), цензором укр. книг і театр. вистав (1835–48). Відомий як консерватор, ініціатор цензурної заборони альманахів «*Руська Трійця*», «*Зоря*» і «*Русалка Дністрова*», граматики живої народно-розмовної мови Й. Лозинського та ін. видань. Під час революції 1848–49 в Австрії – член *Головної Руської Ради*, керівник її відділу освіти, учасник I-го з’їзду укр. інтелігенції у Львові, де обстоював церковно-слов’янську мову в літературі, співзасновник *Галицько-руської матиці*. Автор праці «Про руський напіс на дзвоні Св. Юра у Львові» (1831), перекладів біблійної історії Старого й Нового Заповіту, довідника про галицьких і львівських єпископів, життєписів ректорів Львівського ун-ту.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (16.8.1888–14.2.1980) – укр. політ. діяч. Н. у с. Кричка на Станіславщині (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). За освітою юрист. На поч. Першої світової війни став членом *Союзу визволення України*. 1915–18 Л. за дорученням Союзу вів орг. та культ.-виховну роботу серед полонених українців у нім. таборах. 1919–20 – директор прес-служби посольства УНР у Берліні. 1924 емігрував до США, став провідним членом укр. політ. орг-ції (соц. напрям) «Оборона України» (згодом секретар орг-ції), редагував часопис «Організаційні вісті» (1936–41). 1933 – директор Українського павільйону на всесвітній виставці в Чикаго. 1933–42 – віце-президент Українського братства. З 1941 – редактор газ. «Громадський голос» в Нью-Йорку. З поч. 1940-х перейшов на радянські позиції.

ЛЕВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ КИРИЛОВИЧ (справж. прізвище – Ніс; бл. 1697–8(19).5.1769) –

визначний укр. живописець і гравер, представник укр. бароко. Н. у с. Маячці (тепер Полтавська обл.). Походив з козацької родини Носів. Навчався у Польщі (Вроцлав, Гданськ) та у Київській академії. З 1738 був священником у Маячці, згодом – управитель друкарні *Киево-Печерської лаври*. Автор бл. 40 гравюр реліг. і алегоричного змісту, гравюр з портретними зображеннями, гербами, архітектурними пам’ятниками тощо. Виконав цикл гравюр для лаврських видань «Євангелія» (1737) і «Апостола» (1737–38 і 1752). Автор гравюр до видання «*Notus rocticus*» М. Довгалевського (1736), «Філософії Аристотелевої» М. Козачанського (1745), «Путника від богоспасаємого Києва...» С. Множинського-Каянова (1751), «Апостола» (1752, 1757), оформив подарункові гравюри на честь лаврських архімандритів Романа Копи (1730–40), І. Негребецького (1738), митрополитів Р. Заборовського (1739) і Д. Туптала (1752). 1752–55 Л. разом з сином Д. Левицьким працював над розписами іконостасу Андріївської церкви в Києві.

ЛЕВИЦЬКИЙ ДМИТРО (1877–31.10.1942) – укр. громад.-політ. діяч, адвокат. Н. у Добрачині Сокальського пов. в Галичині. Закінчив юридичний ф-т Віденського ун-ту. До *Першої світової війни 1914–18* жив і працював у Раві-Руській та Бережанах (Галичина). Воював на фронтах світової війни як офіцер австр. армії. 1915 потрапив у рос. полон і був депортований у Ташкент. В 1917 організував і очолив у Києві Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам війни. В період *Гетьманату* був секретарем *Українського національного союзу*. 1.12.1918 Л. разом з Л. Цегельським підписав у Фастові попередній договір про об’єднання УНР і ЗУНР. 1919–21 – посол УНР в Данії. 1921–22 очолював патріотичну організацію «Молода Галичина» у Відні, до складу якої входили Є. Коновалець, А. Мельник, І. Чмола, І. Кедрин та ін. Після повернення в Галичину редагував газ. «Діло» (1923–25). Л. був одним із співзасновників і першим головою *Українського національно-демократичного об’єднання (1925–35)*. 1928–35 – депутат польськ. сейму і голова Української парламентської репрезентації у варшавському парламенті. З осені 1930 до липня 1931 відбував ув’язнення. З 1936 Л. очолював редколегію газ. «Діло», 1936–39 заст. голови УНДО В. Мудрого. Виступав проти проведення політики «Нормалізації». У вересні 1939 заарештований співробітниками органів НКВД СРСР. Помер на заслання у Бухарі (Узбекистан).

ЛЕВИЦЬКИЙ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ (1735–4(16).4.1822) – видатний укр. живописець-портретист, акад. Петербурзької АМ (з 1770). Н. у Києві. Син Г. Левицького. Худ. мистецтву навчався у батька. 1752–55 разом з Г. Левицьким і

О. Антроповим брав участь у розписах іконостасу Андріївської церкви у Києві. З 1762 працював у Москві, пізніше – у Петербурзі. 1770 – академік, 1771–88 – керівник портретного класу СПб. АМ. 1788–95 жив і працював в Україні. З 1807 – радник АМ у Петербурзі. Останні 20 років життя Л. через хворобу очей майже не працював. 1820 на деякий час повернувся на батьківщину. Помер у Петербурзі. Л. виконав ряд блискучих портретів, які відзначаються досконалою технікою, композицією і колоритом, серед них – архітектора О. Кокорінова (1769–70), власника мануфактурних заводів П. Демидова (1773), франц. філософа Д. Дідро (1773–74), польськ. короля С. Лециньського, серію портретів вихованок Смольного ін-ту (1773–76), М. Д’якової (1778), Д. Долгорукого (1783), актора А. Давіа та У. Мнішек (обидва 1782), алегоричного портрету Катерини II (1783) та ін. Навчаючись на кращих зразках українського бароко і працюючи в дусі класицизму, Л. створив реалістичну школу портретного малярства, з якої вийшов цілий ряд українських художників М. Миропольський, С. Маяцький, Л. Калиновський та ін.

ЛЕВИЦЬКИЙ ЄВГЕН (17.1.1870–21.11.1925) – відомий укр. громад.-політ. діяч, публіцист. Н. у с. Сидорів Гусятинського пов. (тепер Тернопільська обл.). Був одним із лідерів студентського руху. 1892 обирався головою Всеслов’янського студентського конгресу у Відні. В жовтні 1890 Л. разом з І. Франком, М. Павликом, В. Будзиновським, К. Трильовським став ініціатором створення першої укр. політ. партії – *Української радикальної партії*. Належав до правого крила УРП (В. Охримович, В. Будзиновський, І. Франко); яке в грудні 1899 заснувало *Українську національно-демократичну партію*, член вишого органу партії – Народного Комітету. Був співавтором програм обох партій, співпрацював у офіційному парт. органі УНДП – газ. «Народ», редактор «Будучности» (1899), «Свободи» (1901), «Діла» (1903). 1907 обраний депутатом австр. парламенту. Під час *Першої світової війни 1914–18* Л. за дорученням *Союзу визволення України* вів організаційну і просвітницьку роботу серед полонених українців у нім. таборах. 1918–19 Л. – член Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР. 1919–20 – посол ЗУНР у Берліні та Празі. Згодом займався адвокатською практикою у Відні, де й помер. Автор багатьох статей на політ. та культуролог. теми в укр. та нім. періодичних виданнях.

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ (18.11.1859–12.11.1941) – визначний укр. громад.-політ. і держ. діяч, адвокат і публіцист, дійсний чл. НТШ і «Просвіти». Н. у Тисмениці (тепер Івано-Франківська обл.) в родині священника. 1878 закінчив Станіславську гімназію. Навчався на юридичному ф-ті Львівсько-

го та Віденського ун-тів. 1884 захистив докторську дисертацію. З 1890 займався приватною адвокатською практикою у Львові. Наприк. 19 – на поч. 20 ст. Л., сприяючи піднесенню укр. підприємництва в Галичині, допомагав створити і брав активну участь у роботі цілого ряду важливих екон. орг.-цій – «Народна торгівля», страхова компанія «Дністер», Крайовий союз кредитовий (згодом Центробанк, очолював 1898–1939), Крайовий союз ревізійний (очолював з 1904) та ін. 1889–1900 (за деякими дан., до 1905) Л. редагував «Часопис правничий», був багаторічним президентом Т-ва укр. правників у Львові. 1899 виступив співзасновником, а згодом обраний і головою *Української національно-демократичної партії*. 1907 обраний депутатом австр. парламенту, а 1908 – галицького сейму, керував діяльністю Українського парламентського клубу у Відні та Сеймового клубу у Львові. Під час Першої світової війни в серпні 1914 очолив *Головну Українську Раду* у Львові, а з травня 1915 – *Загальну Українську Раду* у Відні. 9.11.1918 Л. обраний головою уряду ЗУНР – *Державного Секретаріату ЗУНР–ЗО УНР*. Після окупації Галичини польськими військами (1919) був 1920–23 членом закордонного уряду *Є. Петрушевича* у Відні, в якому обіймав посаду уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 – уповноважений закорд. справ ЗУНР. 1924 повернувся у Галичину, де продовжував громад. і наук. діяльність. Належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*. У 1920–30-х Л. очолював Союз українських адвокатів, був членом Начальної Ради адвокатів у Варшаві (1935–39), редактором видання «Життя і право», директором Центробанку. 1939 Л. був заарештований органами НКВД, але після дворічного ув'язнення – звільнений. Частину терміну ув'язнення відбував у тюрмі НКВД на Луб'янці у Москві. В липні 1941 став засновником і головою Української Національної Ради – органу, який мав представляти інтереси укр. населення зх. обл. України перед нім. окупаційною владою (ліквідована за наказом Г. Гімлера в березні 1942). Помер у Львові. Л. – автор цінних іст. праць: «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.» (1928), «Великий зрив» (1931) та ін.

ЛЕВИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1774–14.1. 1858) – укр. греко-католицький церк. діяч. Н. у Ланчині на Покутті (тепер Івано-Франківська обл.). 1790 закінчив Станіславську гімназію, згодом теологічний ф-т Віденського ун-ту. Здобув наук. ступінь доктора богослов'я. З 1797 – префект Львівської духовної семінарії, пізніше викладач пасторального богослов'я у Львівському ун-ті. З 1808 – канонік Галицької митрополії у Львові, з 1813 – єпископ перемишльський. 17.8.1815 австр. імператор

Франц I призначив Л. Галицьким митрополитом, а папа римський затвердив це рішення 8.3.1816. З 1848 – примас Галичини. Учасник *Віденського конгресу 1815*. 1856 Л. став першим кардиналом *Української греко-католицької церкви*. На посаді перемишльського єпископа і в перші роки перебування в сані митрополита піклувався про заснування народних (парафіяльних) шкіл і видання для них підручників, підтримав створення освітнього т-ва священиків у Перемишлі (1816), дяко-вчительського ін-ту (1817). Спільно з *І. Могильницьким* домагався запровадження викладання укр. мовою в школах Сх. Галичини. Згодом визначився як консерватор, близький до польсько-шляхетських кіл, противник модерних віянь у сусп. і культ. житті. Став одним із ініціаторів цензурної заборони альманахів «Зоря» і «*Русалка Дністрова*», що їх видавала «*Руська Трійця*». 1839 Л. виступив з протестом проти ліквідації рос. урядом унії на *Правобережжі*, Волині й Білорусі. Під час *революції 1848–49 в Австрійській імперії* підтримав створення *Головної Руської Ради*, заохочував духовенство до праці над просвітою народу, виявляючи, однак, непослідовність у ставленні до інтриг польськ. політ. верхівки. Похований в Уневі на Львівщині.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (31.7.1875–23.3.1917) – укр. політ. і військовий діяч. Н. у Коломиї на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). За фахом юрист. 1907–12 працював адвокатом у Турці, згодом – Долині. Належав до *Української національно-демократичної партії*, входив до керівного органу організації Народного Комітету. З серпня 1914 брав активну участь в організації *Легиону Українських січових стрільців*. 1914–15 Л. командував четюю, сотнею УСС. Відзначився в боях над Стрипою і Серетом у вересні 1915. В грудні 1916 призначений командантом *Гуцульської сотні УСС*, яка брала участь у боях біля Курлибаби на Закарпатті. В одному з боїв Л. загинув.

ЛЕВИЦЬКИЙ ОРЕСТ ІВАНОВИЧ (13 (25).12. 1848 – 9.5. 1922) – укр. історик, археограф, архівіст, археолог, етнограф, правознавець, письменник, один із фундаторів АН України, 1919–1922 – віце-президент УАН (ВУАН), у березні 1922 обраний президентом ВУАН.

Н. у с. Маячка Кобеляцького пов. (тепер Ново-санжарський р-н Полтавської обл.) у сім'ї священика. Л. навчався в Полтав. духовній семінарії і Київ. ун-ті, який закінчив 1874. Належав до Київ. громади, що вирішально позначилося на формуванні його поглядів і громадській діяльності.

Вже в у-ті Л. зробив перші кроки в наук. діяльності, написавши передмову. «Дещо про козацтво і Україну» до повісті Є. Гребінки «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» (К., 1874). В іншій праці

«Очерк внутренней истории Малороссии во второй полов. XVII в.» (К., 1875) Л. виявив себе дозрілим вченим-істориком. Робота охоплювала складний істор. період після смерті *Б. Хмельницького* до обрання гетьманом *І. Брюховецького* 1663 на *Лівобережжі* і *П. Дорошенка* – 1665 на *Правобережжі*. Л. об'єктивно висвітлює діяльність *Б. Хмельницького*, *І. Виговського*, *Ю. Хмельницького*, *І. Брюховецького*, *П. Тетері*, *П. Дорошенка*, дав належну характеристику їх діям, оцінку «Чорної ради» 1663 і народних рухів 1660-х. Історик показав тих нац. ватажків, які мали найбільший авторитет у народі. Це, зокрема, були *Іван Сірко*, *Іван Донець*, *Михайло Стрижа*, *Іван Попович*.

Протягом 1874–1921 Л. працював секретарем-діловодом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія). За цей час він став одним із провідних її діячів. Першою працею Л. в Комісії було наукове видання «Літопису Самовидця» рукописної пам'ятки укр. історіографії 2 пол. 17 ст. До збірки, крім «Літопису Самовидця», вміщено ще три історичні джерела 17–18 ст. – «Хмельницький літопис», «Короткий опис Малоросії», «Зібрання історичне» Стефана Лукомського. Вступну розвідку Л. до «Літопису Самовидця» вчені вважають зразком для майбутніх дослідів про козацькі літописи. Для видання в історико-літературній серії Комісії він підготував том «Южнорусские летописи», включивши до нього Львівський літопис 1339–1649 рр., Літопис Йоахима Єрлича 1620–1673 рр.

1883 р. Л. опублікував 6-й т. (ч. 1) багатотомного видання «Архипа Юго-Западной России». В наук. дослідженні до публікації документа Л. глибоко проаналізував церковно-релігійні рухи в Україні 16–17 ст. у контексті суп., політ. і культ. життя, пов'язаного з відповідними процесами, які тоді проходили також у Росії і Зх. Європі.

1909 як наслідок наполегливої 30-річної праці Л. над матеріалами луцьких, житомир. і володимир. актових книг виходить 3-й т. (ч. 8) «Архипа Юго-Западной России», куди увійшло 150 актів про шлюбне право та родинний побут в Україні в 16–17 ст. Опубліковані акти дають багатий матеріал для іст.-юридичного вивчення побуту переважно вищих верств тогочасного суспільства. Друга праця Л. «Очерки народной жизни в Малороссии во второй пол. 17 ст.» (К., 1902) присвячена іст. звичаєвого права і судочинства Лівобережної України.

Увагу Л. привертала соціальні проблеми. В своїх працях він аналізує соціально-економічне становище селянства і козацтва 2-ї пол. 17 ст.

Л. брав активну участь у роботі наукових т-в (Історичного т-ва Нестора Літописця, Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, Укр. наук. т-ва в Києві та ін., співробітничав у журн. «Киевская старина», «Зоря», «Літературно-науковому віснику». У «Записках Укр. наук. т-ва в Києві (1912, № 10) Л. надру-

кував розвідку «Церковна справа на Запоріжжі в 18 ст.», якій показав енергійну боротьбу Коша за свої держ. права як найвищої влади на території Запоріжжя. В «Літературно-науковому віснику» опублікував історичні оповідання з минулого життя Волині і Полтавщини 16–17 ст. Л. – автор понад 200 праць. Помер у с. Драбів (тепер Черкаська обл.).

Л. Москвич (Київ).

ЛЕВКОН I (4 ст. до н.е.) – архонт, цар *Боспорської держави* в 389–388 – 349–348 до н.е. За правління Л. I до Боспорської держави були приєднані Феодосія (бл. 380 до н.е.), весь Сх. Крим, племена Прикубання – синди, торсти, песи, дандарії. Захоплення родючих земель привело до збільшення експорту боспорського хліба (особливо до Афіні), що сприяло розвитку всієї економіки і культури Боспору. За Л. I в *Пантікапеї* вперше розпочалося карбування золотих монет (бл. 375 до н.е.).

ЛЕВКОН II (3 ст. до н.е.) – цар Боспорської держави. Правив бл. 240–220 до н.е. Пожвавлення торгівлі з іншими країнами дозволило Л. II стабілізувати екон. становище царства. В *Пантікапеї* було відновлено карбування срібної монети. За правління Л. II вперше випущено в обіг повновагі мідні монети від імені царя, на яких було виکارбувано щит, меч і спис.

ЛЕВЧЕНКО МИКОЛА ЗАХАРОВИЧ (1903–1934) – укр. історик, етнограф, літературознавець. Н. у Києві. Названий син акад. *А. Кримського*. Закінчив 2-гу київ. класичну гімназію (1920), історичне відділення Київського ІНО (1923). Навчався в Київському археологічному ін-ті (1921), одночасно працював бібліотекарем у Всенародній бібліотеці України. Член Іст. семінару при Київському ІНО під керівництвом проф. О. Оглоблина (1923–27). 1923–29 – завідувач друкарні ВУАН, наук. секретар канцелярії Іст.-філол. кафедри ВУАН. З 1924 – постійний позаштатний співробітник Кабінету арабо-іранської філології, з 1928 – дійсн. чл. Етнографічної та Діалектологічної комісії ВУАН, науковий консультант Кабінету вивчення Поділля у Вінниці. Автор праць «З поля фольклористики та етнографії: Статті та записи» (1927–1928), «Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–60-х» (1928). Заарештований 1929 у справі Спілки визволення України і засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у Біломорбалтській в'язниці в Карелії, де психічно захворів. Після звільнення 1934 повернувся до Києва, де покінчив життя самогубством. Реабілітований 1973.

І. Верба (Київ).

«ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ» («ЛУР») – укр. підпільна націоналістична організація, створена навесні 1930 у Чер-

Л нівцях. Основним завданням орг-ції була боротьба проти румун. окуп. режиму за об'єднання Буковини в єдиній соборній незалежній Українській державі. Організація складалася з добре законспірованих осередків, до складу яких входило по 3–5 чол. Очолював орг-цію О. Зибачинський. 1932 на буковинських землях було організовано групу «Месники України» (керівники Д. Квітковський та І. Григорович), яка організаційно підлягала «ЛУР». 1934 «ЛУР» зав'язала контакти з проводом Українських націоналістів і незабаром стала базою для розгортання структури ОУН на пд.-зх. укр. землях. Крайовим провідником ОУН на Буковині, в Бессарабії і Мармарошиці був призначений О. Зибачинський.

ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (ЛУСС) – укр. військова частина у складі австр. армії, що діяла на рос. фронті 1914–18. У серпні 1914 Головна Українська Рада у Львові створила Бойову управу УСС, яка звернулася до австр. уряду з проханням дозволити сформувати Легіон Українських січових стрільців. Попри отриману згоду, від перших днів створення частини їй чинилися перешкоди. На прохання відкликати з військ 100 укр. старшин цісарське командування виділило лише 16, серед них Г. Коссака, С. Горюка, В. Дідушка, Д. Вітовського та ін. Для ЛУСС австрійці передали 1000 важких озброєних крісів, які ще 1888 були зняті з озброєння. Всього до УСС зголосилось 28 тис. галичан, яких вистачило б на формування двох піхотних дивізій, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення укр. війська, обмежили чисельність легіону 2-ма тис. Основна маса галичан – понад 100 тис. – була мобілізована до частин, які відправлено подаль від України, на італ. фронт. Невишколених січовиків австр. командування вирішило одразу ж кинути на фронт проти наступаючих рос. військ, де на легіон чекала неминуча загибель. Але тодішній тимчасовий командир Т. Рожанковський відмовився виконувати авантюрний наказ, за що був усунутий з посади. Під командуванням М. Галушчинського 3.9.1914 новобранці прийняли у Стрию (Львів був уже окупований царськими військами) присягу й відбули на доукомплектування у закарпатські села Горонда та Страбичій під Мукачеве. Ядро легіону становили активісти січового, соціального і пластового руху, вчорашні гімназисти та студенти. Серед новобранців були й дівчата-студентки О. Степанів, С. Галечко, А. Дмитерко, І. Кузь та ін. Наприк. вересня 1915 стрілецькі сотні вступили в перші бої з рос. козацькими частинами в р-ні Верецького і Ужоського перевалів. У жовтні 1915 січовики у складі 55-ї австр. дивізії перейшли у контрнаступ, подолали перевали і відбили у противника Борислав, Дрогобич і Стрий. Тільки коли рос. командарм ген. О. Брусилів перекинув з-під

Перемишля резерви, йому вдалося відновити становище. ЛУСС відійшов до Карпат. На поч. березня 1915 січові стрільці зайняли позиції на схилах Маківки. Після захоплення восени 1914 Галичини, рос. армія ген. М. Іванова розгорнула наступ через Карпати з метою прорватись в Угорщину. Штурм рос. підрозділами позицій ЛУСС розпочався в ніч з 28 на 29.4. Протягом 29.4.–2.5. тривали запеклі бої, внаслідок яких рос. війська були відкинуті за р. Головчанку. Найбільшої напруги бої досягли 1–2.5.1915. На Маківці загинули 42 січовики, 76 зазнали поранень, 35 потрапило до полону. Наприк. серпня 1915 галицькі курені знову втягнулися у запеклі бої в подільських степах між Серетом і Стрипою. 2.11. зусиллями стрілецьких куренів було ліквідовано прорив росіян на Бережани. В околицях міста, на схилах Лисоні щойно реорганізований полк УСС (командант от. Г. Коссака) втратив убитими, полоненими й пораненими понад тисячу старшин і стрільців. Зиму 1915–16 полк УСС перебував у тилу, займаючись військовою підготовкою і культ.-освіт. роботою. Навесні 1916 до полку долинула трагічна звістка про смерть І. Франка, який останні місяці свого життя провів у львівському «Приюті для хворих і виздоровців УСС». Його сини Петро і Тарас служили в легіоні. На похорон славетного письменника 31.5. прибула з фронту велика стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком. Січовики виносили домовину і супроводжували катафалк до Личаківського цвинтаря, де на могилі поклали вінок з написом: «Великому Каменяреві. Ми ломимо скалу».

У ході Брусилівського прориву влітку 1916 цісарське командування знову прикрило січовими стрільцями найважливіший відтинок фронту – шлях із Підгаєць на Бережани. В боях в р-ні Лисоні відзначилися курінний отаман С. Горук, сотник А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, З. Носковський, Ф. Черник. На Лисоні полк УСС втратив 150 чол. убитими і декілька сот стрільців потрапили у рос. полон, у табори Симбірська й Царицина.

Залишки полку виведено у тил, переформовано і призначено нового команданта, яким став Ф. Кікаль. Восени 1916 стрілецькі старшини на чолі з Д. Вітовським розпочали велику культ.-освіт. місію на Волині, куди були направлені для організації комісаріатів (Ковель, Луцьк, Володимир-Волинський) з набору рекрутів до армії. Крім того, за короткий час вони заснували близько 100 укр. шкіл, а 16 старшин і стрільців працювали у них учителями. За допомогою громадських діячів Львова К. Студинського, П. Мишуги, І. Крип'якевича січовики придбали для волинських шкіл 1500 підручників, чимало приладів.

На фронт під Бережани полк повернувся у лютому 1917. Під час нового наступу рос. армії на Пд.-Зх. фронті стрілецька частина ціною значних втрат утримувала фронт біля с. Конюхи на Бережанщині.

У березні–жовтні 1918 полк УСС під командуванням сотника О. Микитки, згідно з умовами Берестейського миру 1918, у складі австро-нім. військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну (Жмеринка–Бірзула–Херсон–Нікополь–Олександрівськ). У полковому наказі зазначалось: «Ніяких насильств і борб не зводити... Кара смерті заборонена... Поведенне з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне... Говорити тільки по-українськи до населення». За Збручем полк практично не брав участі у бойових операціях, приділяючи головну увагу культ.-освіт. заходам серед наддніпрянських українців. При Л. був Кіш УСС – запасна частина, яка займалась набором і вишколом новобранців. При ньому діяли бібліотека, стрілецький хор і оркестр під керівництвом композитора М. Гайворонського, а також Пресова квартира, у складі якої плідно працювали А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, О. Курилас, М. Угрин-Безгрішний, І. Іванець, О. Сорохтей та ін. талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники. Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху «Червона калина», сатиричних журн. «Самопал» і «Самоохотник», спеціальних поштівок. 1915 видано «Співанки УСС» – збірник творів стрілецького пісенника Р. Купчинського і композитора М. Гайворонського. Їхні тодішні пісні «Чуєш, брате мій», «Іхав стрілець на війноньку», «Човен хитається серед води», «Засумуй, трембіто» добре знані в Україні та діаспорі й понині. У Пісочній на Львівщині готував старшин і підстарший Вишкіл УСС, який очолювали полковник Г. Коссака, підполковник К. Слюсарчук, майор М. Тарнавський. До нього приїздили спадкоємець цісарського престолу Карл, а також митрополит Андрей Шептицький, який 28.10.1917 освятив прапор УСС. Він був створений стрілецьким художником І. Іванцем: із синього шовку та золотими літерами «УСС» на малиновому полі, а з другого боку – герби Галичини та Києва. На поч. жовтня 1918 УСС було передислоковано з Херсонщини на Буковину, в Чернівці. Після утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 полк передислоковано до Львова, де він став ядром Галицької армії (див. Українські січові стрільці).

М. Литвин (Львів).

«ЛЕГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ» («ЛУН») – укр. націоналістична орг-ція, створена 12.11.1925 на з'їзді представників Українського національного об'єднання і Союзу визволення України у Празі. Членами «ЛУН» переважно були вихідці з Наддніпрянської України. Головою «ЛУН» було обрано М. Сціборського. Орг-ція підтримувала ідею нац.-визвол. боротьби, виразником якої вважали С. Петлюру. Восени 1925 виступила з ініціативою створення Всеукраїнського на-

ціонально-політ. об'єднання, до складу якого увійшли б усі політ. партії, що відстоювали ідею держ. незалежності України. 17–18.3.1928 на з'їзді «ЛУН» було створено керівний орган орг-ції – Генеральну Раду (М. Сціборський – голова, Ю. Руденко – генеральний секретар). Найбільші осередки «ЛУН» знаходились у Подєбрадах, Празі, Парижі, Люксембурзі. У 1927 «ЛУН» видавала журн. «Державна нація» (редакційна колегія – П. Кожевників, гол. ред.: М. Сціборський, Б. Демчук).

ЛЕЛЕВЕЛЬ ІОАХИМ (22.3.1736–29.5.1861) – видатний польськ. історик і громад.-політ. діяч; ідеолог польськ. дем. руху 1-ї пол. 19 ст. Н. у Варшаві. Закінчив Віденський ун-т (1807). 1808–10 вчителював у м. Кременці. Був професором Віденського (1815–18, 1822–24) і Варшавського (1818–21) ун-тів. 1824 за прогресивні погляди і зв'язки з революційним підпіллям царський уряд позбавив його права викладати в ун-ті. 1829 обраний до сейму. Під час Польського визвольного повстання 1830–31 – голова Патріотичного т-ва, чл. польськ. уряду. Після поразки повстання емігрував за кордон. Був одним із керівників польськ. дем. еміграції. 1846 вступив до Демократичного т-ва польського, 1847 – до Міжнародного демократичного т-ва. Л. – автор багатьох праць з історії Польщі та допоміжних іст. дисциплін. Вперше у польській історіографії в основу іст. періодизації поклав сусп. фактори. Л. подавав критику сусп. устрій, засуджував нац. поневолення польськ. феодалами укр. і білор. народів, виступав за міжслов'янську солідарність, оцінював нац.-визвол. боротьбу укр. народу як подію великого іст. значення. Громад.-політ. і наук. діяльність Л. мала великий вплив на формування дем. сусп. думки на розвиток нац. руху в Польщі. Його іст. праці були відомі й користувалися популярністю в Україні (зокрема, серед членів «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЕМИК МИКОЛА (4.4.1914 – жовтень 1941) – укр. політ. діяч, член ОУН (з 1932). Н. у с. Соловій Перемишлянського пов. в Галичині. Після закінчення укр. гімназії навчався на матем.-природн. ф-ті Львів. ун-ту. 21.10.1933 Л. за наказом Проводу українських націоналістів вбив начальника канцелярії (за деякими даними, емісара більшовицьких спецслужб) консульства СРСР у Львові О. Майлова на знак протесту проти штучно організованого рад. владою голоду 1932–33 в Україні. Негайний суд у Львові, який відбувся в жовтні-листопаді 1933, засудив Л. до смертної кари. Через деякий час смертну кару було замінено на довічне ув'язнення. На поч. Другої світової війни 1939–45 звільнений з тюрми, став одним із організаторів Похідних груп ОУН та їх діяльності в Україні. З 1941 – крайовий провідник ОУН (М) на східноукр.

Л

землях. Восени 1941 очолив Середню похідну групу ОУН (за ін. дан., Сх.). У жовтні 1941 заарештований гестапо і розстріляний у Миргороді (Полтавська обл.).

ЛЕМКІВЩИНА – укр. етнічна територія, на якій здавна проживала етнографічна група українців – лемки. Розташована в укр. Карпатах (по обох схилах Сх. Бескидів) між ріками Сяном і Попрадом у межах сучасної Польщі, та на пн. захід від р. Уж у Закарпатті до р. Попрад у Словаччині. Загальна площа бл. 3,5 кв. км. На думку деяких дослідників, давніми предками лемків було слов'янське плем'я білі хорвати, що заселяло р-н Карпатських гір у 7–10 ст. У середньовіччі часи територія Л. входила до складу *Київської Русі* та *Галицько-Волинської держави*. Згодом землі Пд. Л. були захоплені Угорщиною, а з 1340-х вся Л. була включена *Казимиром III Великим* до складу Польщі, де перебувала до 1772. Сх. частина Л. творила Сяноцьку землю у складі Руського воєводства, зх. належала до Краківського воєводства. В 14–16 ст. територія Л. була в абсолютній більшості заселена українцями. До кінця 16 ст. сформувалася сучасна лемківська говірка (діалект укр. мови) і закріпилася в тих межах, які проіснували до 1946. У церковному відношенні Л. належала до Перемишльської єпархії, а більшість населення були греко-католиками. Віддалене розміщення краю, відсутність укр. міст і нац. інтелігенції зумовили слабкий нац.-культ. зв'язок між Л. та іншими укр. етнічними землями (перш за все *Галичиною* та *Наддніпрянською Україною*), що утруднювало поширення укр. нац.-політ. течій. На поч. 20 ст. провідною течією у сусп.-політ. житті Л. було *москвофільство*, ідеї якого поширювали переважно місцеві православні священники. Укр. нац. рух почав розвиватися з кін. 19 – поч. 20 ст. Основними його осередками стали м. Новий Санч і Сянік. Серед провідних діячів укр. нац. руху на Л. були В. Хиляк, П. Ліницький, В. Яворський, М. Кубійович, М. Дороцький, О. і В. Константиновичі, О. Гудзьо, В. Бучацький, Й. Лукасевич та ін. Після розвалу *Австро-Угорщини* на Л. було проголошено Східнолемківську Республіку, яка 1918–19 творила Сяноцький комісаріат *Західноукраїнської Народної Республіки* з центром у с. Команчі (гол. П. Шпилька) і в серед. лютого 1919 була ліквідована польськ. військами. Після падіння ЗУНР варшавський уряд, намагаючись послабити розвиток нац. руху, підтримував москвофільську течію і прагнув перетворити лемків на окрему регіон. групу з польськ. нац. свідомістю. З метою розколу укр. руху на Л. 1934 край було відділено від Перемишльської єпархії і створено окрему Лемківську апостольську адміністрацію з русофільською ієрархією. В 1920–30-х польськ. уряд, проводячи на Л. політику колонізації, намагався ліквідувати укр. шкільництво, забороняв укр. періодичні ви-

дання, закрив майже всі читальні «Просвіти», ув'язнював або виселяв національно-свідомих українців. На противагу польськ. політиці в краї у Львові була створена лемківська комісія, яка займалася веденням культ.-освіт. роботи серед населення Л. 1934–39 у Львові видавалися газети «Наш Лемко» (ред. П. Смериканич, пізніше Ю. Тарнович) та «Бібліотека Лемківщини», що розповсюджувалися як у Галичині так і на Л. З метою допомоги лемківсько-укр. рухові в США 1936 була створена Організація оборони Л. (з 1958 видавала «Лемківські вісті» та «Лемківські календарі»).

Під час Другої світової війни 1939–45 укр. культ.-освіт. рух на Л. набув деякого поживлення. Було засновано ряд укр. серед. шкіл, учительська семінарія, Українське освітнє т-во тощо. Після зайняття Л. рад. військами 1945 польські бойовики Армії Крайової вбили ряд лідерів укр. нац. руху, а в деяких р-нах знищили цілі села. Внаслідок укладення рад.-польськ. договору 1945 та договору про польсько-рад. кордон (від 16.8.1945) тер. пн. Л. була остаточно передана Польщі. На підставі укладених договорів 1945–46 відбувся взаємний обмін населенням у прикордонних р-нах, у т. ч. на Л. Переселення українців з їхніх етнічних земель, зокрема Л., мало за підписаними угодами відбуватися на добровільних засадах, однак у більшості випадків воно здійснювалось під адм. тиском органів влади примусово і з застосуванням сили, що незабаром набуло характеру етноциду (див. «*Вісла*» операція). Якщо 1939 на території Л. проживало 160 тис. українців, то внаслідок злочинних переселенських акцій 1946–47 Л. залишилася без корінних жителів. Масовим депортаціям укр. населення з Л. протидіяла *Українська повстанська армія*, яка здійснювала активні бойові операції у цьому районі в 1944–47. Жителі Л. були розселені по всій території Польщі, в основному, у пн. і зх. р-нах держави. Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців, органи влади, зазвичай, допускали переїзд в одну місцевість не більше 3–4 укр. сімей. Лише в кін. 1950-х частині корінного населення Л. було дозволено повернутися на батьківщину. Поступово налагоджувалось і укр. культ.-освітнє життя у краї. При головному правлінні Українського сусп.-культ. т-ва (створене 1956) у Польщі діяла секція лемківської культури, з 1957 видавалося «Лемківське слово» як додаток до тижневика «Наше слово». З 1983 на Л. проводиться фольклорно-етнографічний фестиваль «Ватра». З 1990 у краї створено Об'єднання лемків, діє Лемківська секція при Об'єднанні українців Польщі.

ЛЕНКАВСЬКИЙ СТЕПАН (6.7.1904–30.10.1977) – відомий укр. політ. діяч, публіцист, один з ідеологів *Організації українських націоналістів*. Н. у Загвзді на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався на філософсь-

кому ф-ті Львівського ун-ту. З серед. 20-х Л. – активний учасник націоналістичного руху на західноукр. землях, провідний член *Організації вищих класів українських гімназій*, член проводу *Союзу української національної молоді*. 1928 брав участь у редагуванні (разом із С. Охримовичем та І. Габрусевичем) 1-го нелегального націоналістичного видання для молоді журн. «Юнак», був співробітником «Українського голосу» (1929–32, виходив у Перемишлі) і «Бюлетеня КЕ ОУН на Західноукраїнських Землях (ЗУЗ)». Учасник 1-го Конгресу проводу українських націоналістів у Відні (28.1–3.2.1929). З лютого 1929 увійшов до складу 1-го проводу ОУН на ЗУЗ, був референтом ідеологічного відділу. 1931 заарештований польською поліцією у Кракові і у вересні 1932 під час процесу «Конгресівців» засуджений до 4 років ув'язнення. Після гітлерівської окупації Польщі та частини західноукр. земель 1939 Л. увійшов до складу проводу ОУН (Б), з квітня 1941 – референт пропаганди. В липні 1941 Л. як один з ініціаторів проголошення Української держави у Львові був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі Аушвіц. В повоєнний час жив у Німеччині. Був членом проводу закордонних частин ОУН. Після загибелі С. Бандери очолював провід ОУН (1959–68), згодом керував відділом пропаганди і редагував газ. «Шлях перемоги». Помер у Мюнхені. Автор «Декалогу» («Десять заповідей українського націоналіста», 1929), в якому виклав осн. морально-етичні засади учасника нац.-визвол. змагань.

ЛЕОНТОВИЧ ВОЛОДИМИР (псевд. В. Левенко; 5.8.1866–10.12.1933) – укр. громад.-політ. діяч, письменник. Н. на хуторі Оріховщина Лубенського пов. Полтавської губ. 1888 закінчив юридичний ф-т Московського ун-ту. До Першої світової війни 1914–18 – земський діяч на Полтавщині. Був учасником укр. нац. руху, членом «*Старої громади*» та *Товариства укр. поступовців*, входив до Ради товариства. Фінансово підтримував видання 1-ї укр. газ. у *Наддніпрянській Україні* – «Рада». З 1915 брав участь у роботі Комітету союзу міст Пд.-Зх. фронту, який займався наданням допомоги пораненим і хворим бійцям на фронті і в тилу, біженцям та місцевому населенню в р-ні бойових дій. Співпрацював у журн. «*Літературно-науковий вісник*», меценат газ. «*Рада*». В квітні 1917 обраний до *Української Центральної Ради* від Союзу автономістів-федералістів. У період *Гетьманату* – міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба. В еміграції жив у Берліні, згодом у Празі, де і помер. Літ. діяльність розпочав в 1890-х. Автор повістей «Пани і люди» (1883), «*Per pedes apostolorum*» (1897), «Старе і нове», «Спомини утікача» (1922), «Хроніка родини Гречок» (1922), разом з О. Єфремовим підготував видання рос.-укр. юрид. словника (1917, 1919).

ЛЕОНТОВИЧ МИКОЛА ДМИТРОВИЧ (1(13).12.1877–23.1.1921) – визначний укр. композитор, муз.-громад. діяч і педагог. Н. у с. Монастирок (тепер Немирівський р-н Вінницької обл.) в сім'ї священника. 1899 закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Деякий час працював вчителем співу та арифметики у школі с. Чуків на Поділлі, де незабаром організував учнівський оркестр та вечірню музичну школу. З осені 1902 – викладач співів вчительської семінарії Вінниці. 1903–04 Л. відвідував лекції в Придворній співецькій капелі у Петербурзі, склав екстерном іспит на звання регента. 1904–08 працював у залізничній школі на станції Грушине (тепер м. Красноармійськ Донецької обл.), де вперше в Україні організував хор залізничників. Згодом знову повернувся на Поділля. Протягом 10 років викладав співу, арифметику і географію у Тульчинському жіночому епархіальному училищі. З осені 1918 жив у Києві. 1918–19 Л., працюючи викладачем хорової справи на диригентському ф-ті Київського муз.-драм. ін-ту ім. В. М. Лисенка, а пізніше – в муз. відділі комітету нар. освіти, брав активну участь у розбудові укр. нац. муз. культури. Після окупації в серпні 1919 Києва денікінцями змушений повернутися до Тульчина. Тут почав працювати над оперою «На русалчин великдень» (лібрето Н. Ташкевич за казкою Б. Грінченка), але закінчити її не встиг (завершив, відредагував і оркестрував М. Скорик). В січні 1921 Л. став жертвою політичного терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. В ніч з 22 на 23.1.1921 він був убитий співробітником НКВД у домі свого батька у с. Марківці (тепер Теплицького р-ну Вінницької обл.). Л. – автор класичних обробок укр. нар. пісень (понад 150 хорових обробок, 4 хорових композицій), серед яких «Пралля», «Козака несуть», «Дударик», «Женичок-бренчичок», «Щедрик», «Піють півні», «Ой, з-за гори кам'яної», «Зашуміла ліщинонька» та ін.; хорових поем («Льодолом», «Легенда», «Моя пісня», «Літні тони»), церковних хорів (літургія).

ЛЕПКИЙ БОГДАН (4.11.1872–21.7.1941) – укр. поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Н. у с. Крегулець Гусятинського окр. в Галичині (тепер Тернопільська обл.). Навчався у Бережанській гімназії, у Віденському та Львівському ун-тах. З 1895 – вчитель укр. та нім. мови і літератури у Бережанській гімназії. 1899–1914 перебував у Кракові. Друкуватися почав з 1895, був членом «*Молодої музи*». Під час *Першої світової війни 1914–18* вів культ.-освіт. роботу в таборах полонених (Вещляр). Після війни деякий час жив у Берліні, де став співробітником видавництва «Українське слово». 1925 повернувся до Кракова, працював професором Ягеллонського ун-ту. Щороку Л. відвідував рідні місця, переважно с. Черче недалеко від м. Рогатина. 1938–39 – член польськ. се-

нату у Варшаві. Помер і похований у Кракові. Автор поетичних збірок: «Стрічки» (1901), «Листки падуть» (1902), «Осінь» (1902), «На чужині» (1904), «З глибини душі» (1905), «Над рікою» (1905), «Поезіє, розрадо одинока» (1908), «Для ідеї» (1911), «Тим, що полягли» (1916), «Доля» (1917), «Вибір віршів» (1921), «Слота» (1926); збірок оповідань переважно на тему сільського життя: «З села» (1898), «З життя» (1899), «Щаслива година» (1901), «У глухих куті» (1903), «Нова збірка» (1903), «В горах» (1904), «Кара» (1905), «По дорозі життя» (1905), «Кидаю слова» (1911); повістей: «Під тихий вечір» (1923), «Сотниківна» (1927), «Зірка» (1929), «Вадим» (1930), «Веселка над пустирем» (1929), «Крутиж» (1941); великої іст. повісті «Мазепа» (в 3-х частинах – «Мотря», 1926; «Не вбивай», 1926; «Батурин», 1927); «Бої» (1928–29) та ін.; літературознавчих критичних нарисів про *І. Котляревського*, *Є. Гребінку*, *П. Куліша*, *Л. Глібова*, *Марка Вовчка*, *С. Руданського*, *Ю. Федьковича*, *І. Карпенка-Карого*; 3- і 5-томного видання творів *Т. Шевченка* з нарисом про його життя і творчість та ін. Залишив спогади «Казка мого життя».

О. Рибак (Львів).

ЛЕПЛЕВСЬКИЙ ІЗРАЇЛЬ (1896–1939) – рад. держ. діяч. Н. у м. Брест-Литовському в єврейській родині. 1917 вступив до РСДРП(б). З 1918 – уповноважений Саратовської ЧК. 1921–23 – нач. Катеринославської губчека, з 1923 – нач. Подільського губвідділу ГПУ, 1926–29 – нач. Одеського окрвідділу ГПУ. З 1929 – в ГПУ УСРР, пізніше – очолив Особливий відділ ОГПУ СРСР. У січні–червні 1934 очолював управління НКВД по Саратовській області, у 1934–36 – нач. Особливого відділу Білоруського військового округу, нарком внутр. справ Білорусі. З червня 1937 до січня 1938 – нарком внутр. справ УРСР. За час перебування Л. на цій посаді було репресовано багатьох представників укр. інтелігенції, селянства, робітників. Саме на 1937–38 припадав пік сталінських репресій в Україні, значна частина відповідальності за здійснення яких лежить на Л. Після усунення *М. Єжова* був заарештований і розстріляний.

К. Бондаренко (Львів).

ЛЕСНЯК ОМЕЛЯН (24.4.1882–1953) – укр. військ. діяч, отаман Української галицької армії. Н. у Стецевій Снятинського пов. на Станіславщині (за ін. дан., у Городенці, тепер Тернопільська обл.). Під час *Першої світової війни 1914–18* – капітан австр. армії. З березня 1916 – у складі *Леґіону Українських січових стрільців*. У вересні 1916 командував 1-м куренем УСС під час боїв у р-ні Лисоні. 30.9.1916 потрапив у полон, де й перебував до 1918. Під час *укр.-польськ. війни 1918–19* служив в *Українській галицькій армії*. 1919 при-

значений командантом Золочівської військової округи, пізніше – командант 3-ї бригади УГА. В листопаді 1919 Л. за дорученням *Начальної команди УГА* вів переговори з представниками Добровольчої армії ген. *А. Денікіна* про умови перемир'я. Після завершення нац.-визв. змагань 1917–21 жив у еміграції у Чехо-Словаччині і Австрії. 1946 схоплений співробітниками НКВД СРСР. Дальша доля невідома. За деякими даними, згодом вийшов із ув'язнення і повернувся у Відень, де й помер.

ЛЕЩИНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (20.11.1677–23.2.1766) – король Польщі (1704–11, 1733–34). Н. у м. Львові. 1699 – воєвода познанський. 12.7.1704 Л. при підтримці швед. короля *Карла XII*, війська якого в той час знаходилося у Польщі, був обраний польським королем. 1703–08 вів таємні переговори з гетьманом *І. Мазепою* про об'єднання України, Польщі й Литви у федеративну державу на засадах *Гадяцького договору 1658*, уклав угоду з гетьманом про спільну боротьбу проти Московського царства. Після поразки швед.-укр. військ у *Полтавській битві 1709 Л.* був змушений виїхати до Франції (його дочка Марія в 1725 стала дружиною франц. короля Людовіка XV). Навесні 1711 вислав польськ. військовий відділ Й. Потоцького на допомогу гетьману *П. Орлику*, який зробив спробу звільнити *Гетьманщину* з-під моск. влади. 1733 за підтримки Франції вдруге став польськ. королем (коронувався 12.9.1733). Під час війни за польську спадщину 1733–35 (між Росією, Австрією і Саксонією з одного боку та військами Л. і Францією з другого) Л. був розбитий і за умовами Віденського миру 1738 (прелімінарний з 3.10.1735) змушений остаточно відмовитися від претензій на польськ. престол на користь *Авґуста III*. Повернувся до Франції, де дістав у володіння герцогство Лотарингію і князівство Бар. Помер і похований у Люневілі (Франція). Автор книги «Вільний голос, що забезпечує свободу» (1733), в якій виступав за проведення реформ з метою зміцнення Речі Посполитої.

ЛЕШКО (Лешко Білий; у Галицько-Волинському літописі Лестко; бл. 1186–23.11.1227) – кн. сандомирський (з 1194) і краківський (1194–98, 1201, 1202–27), син Казимира II. Після смерті батька (1194) втратив Краківське князівство, яке йому вдалося повернути завдяки підтримці духовенства. Був змушений віддати Мазовію і Куявію у володіння своєму брату Конраду Мазовецькому. 1214 уклав у Спиші договір з угор. королем *Андрієм II* про спільну політику щодо *Галицько-Волинського князівства*. За цією угодою королевич Коломан мав одружитися з польськ. княжною Соломією (Соломонією) і проголошувався королем Галичини. Після окупації польськ. військами Галицької землі Польща захопила частину галицьких земель разом з Пере-

мишлем, Берестейщину і Пд. Побужжя. Після вигнання галицькими боярами за підтримки кн. *Мстислава Удатного* угорців з Галичини (1221) Л. продовжував спроби завоювати Галицько-Волинське князівство, проте зазнав поразки. Загинув під час походу проти кн. Сх. Помор'я Святополка.

ЛЕШКО ЧОРНИЙ (бл. 1242–1288) – кн. краківський і сандомирський. Володів Средненським князівством. 1279 після смерті Болеслава Соромливого дістав у спадщину Краківське і Сандомирське князівства. Вів тривалу боротьбу з галицько-волинським кн. *Левом Даниловичем* за краківський престол на користь Болеслава Мазовецького.

ЛЖЕДМИТРІЙ I (р. н. невід. – 17(27).5.1606) – політ. авантюрист-самозванець, моск. цар (1605–06). Видавав себе за сина *Івана IV Грозного* – Дмитрія. За деякими даними, Л. I був ченцем-утікачем Григорієм Отреп'євим з Чудова монастиря у Москві. 1601 з'явився в Польщі. Польськ. король і магнати (Вишневецькі, Сапіги, Мнішки) підтримали Л. I і протягом 1603–04 провели підготовку для зведення його на моск. престол. Л. I зобов'язувався передати Польщі Сіверську Україну і Смоленську землю; забезпечити участь Москви в антитурецькій коаліції; запровадити в Московській державі католицтво; надати допомогу *Сигізмунду III Вазі* в його боротьбі проти Швеції. У жовтні 1604 на чолі польсько-литовського загону вторгся в Сіверську Україну (захоплена Московським царством в 1503), де був підтриманий козаками та частиною селянства. Не двілячись на поразку під Добринічами, укріпився в Путівлі (тепер Сумська обл.). Після смерті *Б. Годунова* Л. I в червні 1605 зайняв Москву (моск. армія під Кромами перейшла на бік Л. I). Вступивши на царський трон, Л. I намагався проводити самостійну внутр. політику. Заходи Л. I були спрямовані на забезпечення йому підтримки серед провінційного дворянства. Збільшення податків та проведення жорсткої кріпосницької політики привело до посилення соці. заворушень (рух Лженетра). Невиконання Л. I обіцянок (відтягував запровадження католицтва, відмовився зробити територіальні поступки Речі Посполитій і надати воєнну допомогу Сигізмунду III Вазі у війні проти Швеції) привело до загострення відносин з Польщею. Криза політики Л. I сприяла організації заколоту угруповання бояр на чолі з Василієм Шуйським. 17(27).5.1606 під час повстання москвичів проти поляків, що прибули на весілля Л. I і М. Мнішек, був убитий заколотниками.

ЛЖЕДМИТРІЙ II («Тушинський вор»; р. н. невід. – 11 (21).1610) – політ. авантюрист-самозванець. Видавав себе за моск. царя, який нібито врятувався під час повстання в травні 1606 (див. *Лжедмитрій I*). Особу Л. II не вияшено. З'явився 1607

в Стародубі. Основу його війська склали польські загоны кн. А. Вишневецького, Р. Ружинського і козаки І. Заруцького. В червні–липні 1607 вторгся в Московію, розбив війська В. Шуйського під Болховом (травень 1608), підійшов до Москви і став табором у с. Тушінно. Тут було сформовано уряд з частини моск. феодалів і приказних службовців. Восени 1608 Л. II контролював значну частину території. Боярський уряд В. Шуйського запросив для боротьби з Л. II швед. війська, що стало приводом для відкритої польськ. інтервенції в серпні 1609. В грудні 1609 Л. II змушений втекти з Тушина до Калуги. Після невдалої спроби в липні 1610 знову зайняти Москву, Л. II відступив до Калуги, де був убитий.

ЛИЗАНІВСЬКИЙ ІВАН (1892–1934) – відомий укр. громад.-політ. діяч, публіцист. Н. у Заріччі Золочівського окр. (тепер Львівська обл.). Учень *М. Грушевського*. 1912 переїхав у *Наддніпрянську Україну*. 1917 став членом *Української Центральної Ради*. Належав до Укр. партії соціалістів-революціонерів, входив до складу ЦК партії. Влітку–восени 1917 очолив *Галицько-Буковинський комітет*. У листопаді 1917 Л. став одним з ініціаторів створення Галицько-Буковинського куреня УСС. Після розколу партії в травні 1918 входив до складу центр. фракції УПСР (член ЦК УПСР з січня 1919). З березня 1919 входив до складу Комітету охорони республіки, який діяв у Кам'янці-Подільському. З поч. квітня 1919 – керівник Управління преси й інформації та виконувач обов'язків Держсекретаря в уряді *Б. Мартоса*, член Крайової ради у Хмільнику. Після поразки нац.-визволюючих змагань 1917 залишився жити в УСРР. У травні 1921 Л. разом з ін. провідними діячами УПСР (В. Голубович, П. Петренко, Ю. Ярославенко та ін.) був заарештований і у т. зв. справі членів ЦК УПСР, засуджений більшовицькою владою, але згодом амністований. Працював у видавництві «Книгоспілка» і був редактором творів *І. Франка*. Влітку 1931 Л. знову заарештований разом з *В. Голубовичем*, *П. Христюком*, *В. Мазуренком*, *П. Петренком*, *М. Шрагом*, *М. Чечепем*, *Г. Коссаком*, *Д. Коліухом*, *Ю. Ярославом* та ін., звинувачений у приналежності до підпільної організації «Український національний центр», метою якої була підготовка повстання проти більшовицького режиму й проголошення незалежності України. В кінці 1931 над учасниками цієї групи відбувся судовий процес у Харкові. 1934 Л. розстріляний.

ЛИЗОГУБ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ (16.6.1804–1864) – укр. дідач, близький знайомий *Т. Шевченка*. Батько Федора і Дмитра Лизогубів. Н. у Бурківці на Чернігівщині. Власник маєтку у Седневі, де восени 1846 і 1847 гостював *Т. Шевченко*. Належав до кола небагатьох осіб, які листувалися

з поетом на засланні і допомагали йому матеріально. 1850 Л. намагався клопотати перед урядом про полегшення долі Т. Шевченка. Помер у Сорочинцях Миргородського пов. Полтавської губ.

ЛИЗОГУБ ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ (1850–10(22). 8.1879) – учасник народницького руху в Україні в 1870–80-х. Н. у Седневі на Чернігівщині. Син А. Лизогуба. Закінчив юр. ф-т Петербурзького ун-ту. 1865–68 і 1874 перебував за кордоном, де познайомився з ідеологією народництва. У 1873–74 брав участь у діяльності гуртка чайковців, став одним із засновників таємної орг-ції народників «Земля і воля». В 1878 Л. був заарештований і звинувачений у підготовці замаху на Олександра II і за вироком Одеського військово-окружного суду страчений (повішений) в Одесі.

ЛИЗОГУБ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ (6.10.1851–1928) – укр. громад. і держ. діяч. Н. у м. Седневі на Чернігівщині. Походив з старовинного козацько-старшинського роду Лизогубів. Син А. Лизогуба. 1888–97 – повітовий городнянський гласний, згодом – чернігівський гласний (гласний чернігівського земського зібрання). 1901–15 Л. як голова земської управи у Полтаві сприяв перетворенню міста на центр укр. культури. Л. виступив одним із ініціаторів спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, видання його творів, побудови для земства нового будинку в укр. стилі та відкриття музею у місті. Матеріально підтримував школу худ. промислу ім. М. Гоголя у Миргороді, якою керував О. Сластьон. Належав до партії октябристів. 1915–17 був радником рос. намісника на Кавказі. Після Лютневої революції 1917 в Росії очолив відділ іноземних підданих Міністерства закорд. справ Росії. Через деякий час переїхав в Україну. 3.5.1918 призначений міністром внутр. справ (очолював міністерство до 8.7.1918) в гетьманському уряді М. Устимовича. Через кілька днів (10.5.1918) очолив Ряду Міністрів Української Держави. Діяльність Л. на посту отамана (голови) Ради Міністрів була спрямована на стабілізацію політ., економ. і культ. життя в державі та послідовне відстоювання інтересів України на міжнар. арені. Намагався залучити до співпраці в уряді представників партій нац.-дем. напрямку, у т. ч. Український нац.-дем. союз при формуванні 25.5.1918 нового кабінету міністрів. Склав повноваження після проголошення гетьманом П. Скоропадським федеративного союзу України з майбутньою найбільшою Росією (14.11.1918). Помер у еміграції в Югославії.

ЛИЗОГУБИ – козацько-старшинський рід на Чернігівщині і Полтавщині в 17–20 ст. Представники роду посідали високі урядові пости в різні періоди існування укр. державності. **Іван Кіндратович Л.**

(Кобизенко; р. н. невід. – 1662, можливо, поч. 1663) – полковник канівський (1659, 1662) і уманський (1659–61), посол І. Виговського до моск. уряду (1658). Розстріляний за наказом Ю. Хмельницького. **Яків Кіндратович Л.** (р. н. невід. – 19.8.1698) – укр. військ. і політ. діяч, полковник канівський (1666–69). В 1667 брав участь у посольстві І. Брюховецького до моск. царя. В період гетьманства П. Дорошенка Л. призначався генеральним осавулом (1669–74) і наказним гетьманом (1670, 1673). 1674 перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича. 1687 був одним з претендентів на гетьманську булаву. 1687–98 – чернігівський полковник, учасник Чигиринських походів 1677 і 1678 та Кримських походів 1687 і 1689. Під час здобуття Азова в 1696 був наказним гетьманом (див. Азовські походи 1695–96). **Юхим Якович Л.** (р. н. невід. – 1704) – генеральний бунчужний (1688–90), генеральний хорунжий (1694–98), полковник чернігівський (1698–1704). Учасник Кримських походів 1687 і 1689. **Яків Юхимович Л.** (1675–1749) – укр. військовий і політ. діяч 1-ї пол. 18 ст. Навчався у Києво-Могилянській академії. 1713–28 – генеральний бунчужний. 1723–24 Л. разом з полковником Д. Апостолом і генеральним осавулом В. Жураховським був за наказом Петра I заарештований та ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після смерті Петра I звільнений і деякий час змушений жити у Петербурзі. 1728–49 – генеральний обозний. 1733–34 Л., будучи призначений наказним гетьманом, командував 10-тис. укр. корпусом, який діяв у Польщі проти прибічників С. Лещинського. В травні 1736 рос.-укр. армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Л. 20(31).5.1736 штурмом здобула Перекоп, 5(16).6. – Козлов (Євпаторію), 17(28).6. – Бахчисарай (див. Кримські походи 1736–38). 1728–44 очолював комісію, яка складала кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». 1745–49 Л. входив до складу старшинської делегації, що добивалась відновлення гетьманства. На думку деяких дослідників, був автором Лизогубівського літопису (написаний бл. 1742) – цінного джерела з історії України; **Андрій Іванович Л.** (1804–64) – знайомий Т. Шевченка (див. Лизогуб А.); **Дмитро Андрійович Л.** (1850–79) – учасник народницького руху в Україні (див. Лизогуб Д.); **Федір Андрійович Л.** (1851–1928) – укр. держ. діяч (див. Лизогуб Ф.).

ЛИЗОГУБІВСЬКИЙ ЛІТОПИС («Летописец, или Описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялось в Украине малоросийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким») – укр. літопис 18 ст. Складений 1742. Охоплював події в Україні з поч. 16 ст. до 1737. Автор «Л. л.» анонімний. В іст. літературі існує думка, яку найбільш переконливо ар-

гументували В. Антонович і П. Клепацький, що автором літопису був генеральний обозний Я. Лизогуб (не виключена і участь в написанні його брата С. Лизогуба; п. 1734). Основним джерелом для викладу іст. подій до кін. 18 ст. були козацькі літописи (зокрема, «Короткий опис Малоросії»), від 1690-х до 1737 – родинні записи сім'ї Лизогубів. «Л. л.» містить невеликі оповідання з історії України, головним чином про гетьманів, про участь козаків у Північній війні 1720–21 тощо. Закінчується літопис описом Кримських походів 1736–38. Здебільшого лояльно ставлячись до рос. царизму, літописець критично ставиться до його політики у Гетьманщині та відстоює ідею політ. автономії України. Літопис є цінною пам'яткою укр. історіографії 18 ст. Вперше був виданий М. Білозерським («Южнорусские летописи», 1858), а пізніше В. Антоновичем («Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», 1888).

ЛИНЕВИЧІ – козацько-старшинський рід на Чернігівщині 18–19 ст. Найвідоміші представники: Карпо Л. (р. н. невід. – бл. 1735) – сотник Чернігівського полку (1718–34). Підписав Коломацькі петиції 1723. **Микола Петрович Л.** (24.12.1838. (5.1.1839)–10(23).4.1908) – військовий діяч, генерал-ад'ютант рос. армії (з 1905). З 1855 перебував на військовій службі. Брав участь у рос.-тур. війні 1877–78. З 1895 командував військовими частинами на Далекому Сході. З 1903 – командував військ. Приамурського військового округу і генерал-губернатор Приамур'я. Під час рос.-япон. війни 1904–05 – командувач Маньчжурської армії, з березня 1905 – головнокомандувач рос. збройних сил на Далекому Сході. В лютому 1906 усунений з посади.

ЛИПА ІВАН – (літ. псевд. Петро Шелест, Іван Степовик та ін.; 24.2.1865–13.11.1923) – відомий укр. громад.-політ. діяч, письменник, лікар. Н. у Керчі. Після закінчення Керченської гімназії 1888 вступив на медичний ф-т Харківського ун-ту. 1891 (за ін. дан., 1892) з Б. Грінченком, М. Міхновським, В. Боровиком, М. Вороним та ін. став засновником таємного т-ва Братства Тарасівців, яке ставило своїм завданням поширення ідей Т. Шевченка та боротьбу за нац. визволення укр. народу. 1893 т-во було розгромлене, а Л. заарештований. Після тринадцятимісячного ув'язнення ще три роки жив під наглядом поліції у Керчі. 1897 закінчив навчання у Казані, працював лікарем на Херсонщині і в Полтаві. 1902–18 жив у Одесі, займався лікарською практикою. 1904–05 побудував у Дальнику лікарню для незаможних жителів міста. Брав активну участь в укр. нац.-визвольн. русі. Організував вид-во «Одеська літературна спілка», з 1905 видавав альманах «Багаття» (разом з дружиною),

часто друкувався в укр. періодичних виданнях «Діло», «Народ», «Правда», «Буковина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата» та ін. Тісно співпрацював з одеською «Прогресом» і Одеським літ. т-вом. 1917 призначений укр. комісаром Одеси, заснував укр. вид-во «Народній стяг». Згодом переїхав до Києва. З 1919 належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до складу ЦК партії. У період Директорії УНР – керуючий управлінням культури і віровизнання в урядах В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса. Деякий час жив в еміграції в Тарнові (Польща). Був членом Всеукраїнської Національної Ради та Ради Республіки. З серпня 1920 входив до складу комісії по підготовці Конституції УНР, деякий час був міністром охорони здоров'я в Уряді УНР в екзилі. 1920–48.3.1922 жив у Винниках біля Львова, працював лікарем. Помер і похований у Винниках.

ЛИПА ЮРІЙ (5.5.1900–20.8.1944) – відомий укр. громад.-політ. діяч, письменник, публіцист і лікар, один з визначних ідеологів укр. націоналізму. Н. у Одесі. Син І. Липи. Здобув гімназійну освіту. 1917 вступив добровольцем до Куреня морської піхоти Армії УНР. З літа 1919 навчався на юр. ф-ті Кам'янець-Подільського ун-ту. З осені 1920 змушений разом з батьком емігрувати до Польщі, де жив у Познані, Львові й Варшаві. У 1920-х брав участь у діяльності Союзу української молоді, організував літературне об'єднання «Сонцесвіт». 1929 закінчив мед. ф-т Познанського ун-ту, пізніше стажувався в Лондонському ун-ті. Вивчав політ. та екон. дисципліни у Варшавській школі політ. наук. З поч. 30-х займався лікарською практикою у Варшаві. Л. проводив орг.-політ. роботу серед укр. студентів, брав участь у створенні наук.-аналітичних і видавничих структур, близьких до націоналістичних орг-цій. З поч. 30-х Л. плідно займався літ.-публіцистичною діяльністю. Разом з Є. Маланчуком утворив літ. групу «Танк», друкувався в численних періодичних виданнях. Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 до Яворова (тепер Львівська обл.) став одним із активних учасників укр. руху Опору. Працюючи як лікар, Л. організував підпільні курси з підготовки мед. кадрів для Української повстанської армії, готував тексти листівок та відозв до населення і німецьких солдатів. З липня 1944 – інструктор 1-ї Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу Української Головної Визвольної Ради. 19.8.1944 захоплений підрозділом НКВД і 20.8.1944 закатований у с. Шугові на Яворівщині. Перші літ. спроби Л. належать до 1919. З часом з'являються поетичні збірки: «Світлість» (1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938). З прозових творів найбільш відомі роман «Козаки в Московії» (1931), збірка новел «Нотатник» (1936–37),

збірник літературознавчих есеїв «Бій за українську літературу» (1935), лікарські праці «Фітотерапія» (1933) і «Ліки під ногами» (1943). Найбільш відомими в творчій спадщині Л. є публіцистичні праці, присвячені сусп.-політ. тематиці, – «Українська доба» (1936), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940, 1942, 1947), «Розподіл Росії» (1941, 1954). та ін.

ЛИПІНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ КАЗИМИРОВИЧ (5.4.1882–14.6.1931) – видатний укр. історик, громад.-політ. діяч, філософ і публіцист, дійсн. чл. *Наукового т-ва ім. Т. Шевченка* (з 1914), ідеолог укр. консерватизму. Н. у Затурцях Володимир-Волинського пов. на Волині у польській шляхетській родині. Закінчив Київську гімназію. Деякий час служив у драгунському полку в Кременці. Вивчав агрономію, філософію та історію у Ягеллонському ун-ті у Кракові, згодом – у Женевському ун-ті. 1908 повернувся в Україну, оселився на хуторі Русалівські Чагарі поблизу Умані (1913), де займався наук. діяльністю. В цей період виходять його перші праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського» (1909). В іст.-філософ. працях «Шляхта на Україні» (1909, польськ. мовою), «Аріянський соймик в Кислині в маю 1638» (1910) Л. обгрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування укр. державності та закликав її боротися за відродження України. 1910–12 Л. працював у Кракові над монументальною працею «Z dziejów Ukrainy». До цієї книги ввійшли такі монографії, як «Назва Русь і Україна та їх історичне значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни» та ін. 1912 Л. виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею про необхідність створення Української незалежної держави. Під час *Першої світової війни 1914–18* був мобілізований до рос. армії, але через хворобу служив старшиною у резервній частині. 1917 Л., перебуваючи у Полтаві, запропонував представнику секретаря військових справ *Генерального Секретаріату УЦР* допомогу у формуванні укр. військової частини, але не знайшов підтримки. В червні 1917 взяв участь у створенні *Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП)*. У жовтні 1917 написав і видав у Лубнах партійну програму УХДП, основні положення якої передбачали створення самостійної Української держави та збереження приватної власності на землю. 1918 призначений гетьманом *П. Скоропадським* послом *Української Держави* в Австрії. Займав цей пост і за *Директорією УНР*. В еміграції жив у Австрії та Німеччині. 1920 вийшла відома монографія Л. «Україна на переломі, 1657–59», в якій автор проаналізував іст. процес створення укр. державності в 15 – на поч.

17 ст. Влітку 1930 Л. організував *Союз українських хліборобів-державників*, ставши головним ідеологом і лідером гетьманського руху. 1920–25 Л. редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна», на сторінках якого вперше надруковано його найвідоміший твір – «Листи до братів-хліборобів». 1926–27 очолював кафедру історії укр. державності в заснованому гетьманом *П. Скоропадським* Українському науковому ін-ті в Берліні. 1930 ідеологічний конфлікт Л. з гетьманом *П. Скоропадським* приводить до розпуску СУХД. Л. разом з *М. Кочубеєм*, *В. Кучабським* та ін. заснував нову організацію – Братство українських клясократів-монархістів. Протягом усього цього часу Л. займався наук.-дослідн. роботою. Помер у санаторії Вінервальд неподалік від Відня. Похований у Затурцях.

Провідне місце в ідеології Л. займає критика вразливих місць укр. руху, які призвели до поразки Української держави 1917–20, та пошуки шляхів виходу із нац.-політ. кризи. Л. критикував народницький світогляд соц. лідерів УЦР і Директорії УНР, які намагалися оперти нац.-визв. змагання на соц. ідеї та шукали підтримки лише серед пролетаризованого і напівпролетаризованого селянства, робітництва та народної інтелігенції, відкидаючи державно-творчий потенціал «хліборобів» (заможного селянства й поміщиків) та укр. чиновників, буржуазії і т. п. Л. стверджував, що ідею створення незалежної Української держави може реалізувати тільки весь народ під проводом «хліборобської верстви». Політ. успіх укр. нац.-визв. змаганням, на думку Л., міг забезпечити перехід зрусифікованої та сполонізованої укр. еліти на укр. нац. позиції. Досягнути консолідації укр. народу і перетворити його на повноцінну державну націю можна лише шляхом пробудження і зміцнення почуття територіального патріотизму та солідарності між усіма громадянами України, незалежно від їхнього соц. статусу, віросповідання, етнічного походження і рівня нац.-культ. свідомості. Зразком такого успішного націо- і державотворення для Л. були США. Забезпечити єдність укр. руху мала легітимна фігура укр. монарха. Спадкова монархія, вважав Л., була б найкращою формою політ. устрою України. Хоча Л. був принциповим критиком демократії, його ідеологія спричинилася до утвердження ліберально-демократичних цінностей та поборювання тоталітарних тенденцій в укр. політ. думці 20 ст.

Д. Кушплір, І. Підкова (Львів).

ЛИПКІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ КОСТЯНТИНОВИЧ (7(19).3.1864–27.11.1937) – визначний діяч Української автокефальної православної церкви, митрополит Київський і всієї Русі (1921–1927). Н. у с. Полудні Липовецького пов. на Вінниччині. Навчався в Уманському духовному училищі, пізніше – у Київській духовній академії. В 1890-х

Л. був законовчителем держ. гімназії в Києві, згодом після прийняття сану священника – настоятелем міського собору, повітовим інспектором церк.-парафіяльних шкіл Липовецького пов. З поч. 1900-х – зав. Київською церк.-вчительською школою. 1905 звільнений з роботи за нац. переконання, згодом займав посаду настоятеля Солом'янської парафії в Києві, викладав у школах. З поч. 1917 Л. разом з архієпископом володимирським Олексієм, протоієреєм С. Потіхіним, священником Н. Мариничем очолив укр. реліг.-громад. рух за автокефалію Української православної церкви. Став одним з ініціаторів створення Братства воскресіння Христа та Всеукраїнської православної церковної ради. 9.5.1919 відправив першу службу укр. мовою в Миколаївському соборі на Печерську в Києві. В жовтні 1921 Всеукраїнський церковний собор (11–27.10; за ін. дан., 14–30.10., Київ) затвердив проголошену 1.1.1919 автокефалію Української православної церкви і обрав Л. її митрополитом (висвячений 23.10.1921). Л. активно працював для ідеї відродження укр. нац. церкви, за що зазнавав постійних переслідувань. Незважаючи на опір частини промосковськи налаштованого духовенства, проводив українізацію церк. життя, сприяв перекладу церк. книг укр. мовою. Особисто відвідав бл. 500 парафій, чим сприяв зростанню авторитету УАПЦ в Україні. Відстоював принцип всенар. собороправства, тимчасом як більшість єпископів виступала за збереження права на зверхність духовенства у справах управління церквою. Діяльність Л., спрямована на зміцнення й розбудову УАПЦ, величезний авторитет митрополита серед духовенства та віруючих спричинилися до нападок і переслідувань з боку більшовицьких органів влади. В жовтні 1927 делегати Всеукр. церк. собору, під загрозою арешту і заслання всіх його учасників та під тиском частини єпископату УАПЦ на чолі з єп. П. Ромадановим, проголосували за переобрання Л. (17.10.1927). Протягом наступних років Л. перебував під постійним наглядом більшовицьких репресивних органів, кілька разів заарештовувався і ув'язнювався. 22.10.1937 Л. знову заарештований, а вже 20.11. засуджений особливою трійкою при Київ. управлінні НКВД СРСР до страти і незабаром розстріляний. Л. – визначний проповідник і перекладач богословських текстів укр. мовою, автор низки теологічних праць, як-от: «Православна Христова Церква Українського Народу» (1951), «Відродження Церкви в Україні 1917–30» (1957) та «Відродження Української Церкви» (1961), «Проповіді на неділю і в свята» (1969) та ін.

ЛИПСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІПОЛИТОВИЧ (27.2(11.3).1863–24.2.1937) – визначний укр. ботанік, дійсн. чл. УАН (з 1919), акад. АН УСРР, 1921–22 – віце-президент, а 1922–28 – президент АН УСРР, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Н. у с. Са-

мостріли на Волині (тепер Корецький р-н Рівненської обл.). Навчався в Колегії П. Галана у Києві. 1886 закінчив фіз.-мат. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. З 1887 працював на кафедрі ботаніки та в ботанічному саду ун-ту. 1894–1917 – співробітник бот. саду в Петербурзі (Петрограді). Після повернення в Україну жив у Києві й Одесі (з 1928 – директор Одеського бот. саду). Здійснив численні експедиції до Серед. Азії, на Кавказ, в Молдову; де зібрав унікальні гербарії. Описав 4 нових роди і бл. 220 нових видів рослин. Наслідки досліджень опублікував у працях «Флора Кавказу» (1899–1902), «Флора Середньої Азії» (1902–05) та ін. 1927 вивчав радіоактивні мінеральні джерела Житомирщини, а 1930–31 досліджував водорості Чорного моря (зібрані дані сприяли орг. першого в Україні заводу з вир-ва йоду). Л. належить низка праць з історії вітчизняної ботаніки, гербарної справи, про роботу Ботанічного саду УАН тощо.

ЛИСЕНКИ – укр. старшинський рід у *Лівобережній Україні* в 17–18 ст. З цього роду походять: **Іван Якович Л.** (р. н. невід. – 1699) – черніг. полковник (1669–71). У травні 1672 після скинення з гетьманства *Д. Многогрішного* їздив до Москви з проектом умов, на яких козацька старшина хотіла обрати нового гетьмана. 1672–76 – генеральний осавул. Брав участь у війнах проти Туреччини 1677–78, 1690–92 – полковник переяславський; **Федір Іванович Л.** (р. н. невід. – 1751) – генеральний осавул (1728–41). Разом з генеральним суддею *М. Забілою* і генеральним підскарбієм *А. Мариновичем* входив до складу *Правління гетьманського уряду*. Нащадком Федора Л. був видатний укр. композитор Микола Віталійович Л. (див. *Лисенко М.*).

«**ЛИСЕНКІВЩИНА**» в Україні – специфічний період в с.-г. й біологічній науці й практиці, пов'язаний з проявом культу особи президента ВАСГНІЛ акад. Трохима Лисенка, (1898–1976) – рад. агронома, біолога, акад. АН УРСР (1934), АН СРСР (1939), директора ін-ту генетики АН СРСР (1940–1950), президента ВАСГНІЛ (1938–56, 1961–62). Проявлялась у жорстокому позапозаправовому переслідуванні інакомислення в галузі сільгоспауки, гоніннями на вчених-генетиків, викладачів біології, чий концептуальні позиції та погляди відрізнялись, не співпадали з його уявленням про особливості розвитку культурнорослинного, культурнотваринного світу тощо. «Л.» – породження тоталітарної системи. Назва походить від прізвища натхненника та ініціатора. Виникнення «Л.» слід розглядати в контексті процесів згортання непу, хлібозаготівельної кризи 1927–28, політ. репресій 1930-х. Псевдонаук. теорії Л. та його односторонні (заперечення існування генів як мат. утворів, ідея яровизації тощо) знайшли активну

підтримку владної верхівки, особисто Й. Сталіна. Ці теорії широко пропагувалися і розповсюджувалися в ході «наук. дискусій» з біології, починаючи з 4-ї грудневої сесії АН СРСР (1936) і до серпневої сесії ВАСГНІЛ. Наукові аргументи опонентів Лисенка відхиляв ідеолог. звинуваченнями або наклеюванням ярликів. Ареною дискусій були з'їзди, конференції, наради практиків сільського господарства. Метою діяльності Лисенка та його прибічників стала ліквідація інакомислення в науці, яка спричинила процес обмеження свободи і в інших сферах людського життя.

На черговій сесії ВАСГНІЛ у Москві (серпень 1948) біологів, які в сфері генетики відстоювали наук. позиції, піддано нищівній критиці. Міністри сільського господарства (І. Бенедиктов), вищої освіти СРСР (С. Кафтанов) видали накази про звільнення з кафедр вузів, установ АН багатьох фахівців, які не поділяли поглядів Лисенка. Лише восени 1948 було звільнено 127 викладачів вузів, тисячі переведено на нижчі посади або усуното від керівної роботи. Серед них учені зі світовими іменами, талановиті молоді спеціалісти. В Україні переслідуванню зазнали акад. АН УРСР М. Гришко, завкафедрою дарвінізму С. Гершензон, завкафедрою дарвінізму і генетики Харківського держ. ун-ту проф. І. Поляков, проф. Харківського сільгосп. ін-ту Л. Делоне та ін. Нищівній критиці був підданий підручник для вузів «Курс генетики», підготовлений М. Гришком та Л. Делоне. Хвиля генетокритицизму прокотилася по всіх дослідних агроустановах, навіть сільгоспстанціях, навч. сільгоспзакладах. «Хрущовська відлига» певною мірою позитивно вплинула на розвиток сільськогосподарської та біолог. науки. Проте Лисенко зумів зберегти позиції завдяки підтримці М. Хрущова. Лише 1964 «Л.» остаточно зазнала краху. Панування лисенківського «вчення» в біології спричинило відставання галузі від світового рівня, на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біолог. науки, фактично зруйнувало механізм використання результатів фундаментальних досліджень в практиці сільського господарства, медицини, завдало значної шкоди викладанню біології в навчальних закладах.

П. Панченко, О. Андросук (Київ).

ЛИСЕНКО МИКОЛА ВІТАЛІЙОВИЧ (10(22).3.1842–24.10(6.11).1912) – видатний укр. композитор, етнограф, диригент, піаніст, громад. діяч. Н. у с. Гриньках на Полтавщині. Походив з козацько-старшинського роду *Лисенків*. Навчався у Харківському та Київському ун-тах, мав звання канд. природн. наук. Становлення Л. як громад. діяча відбулось у київській Громаді. 1867–69 завершив музичне навчання у Лейпцигу, а в 1874–75 вдосконалював майстерність у Петербурзі у М. Римського-Корсакова. З 1869 жив у Києві, де

працював учителем гри на фортепіано, а 1904 відкрив власну муз.-драм. школу. Був у центрі муз. і нац.-культ. життя Києва: виступав із концертами як піаніст, організовував хори, концертував з ними у Києві і по всій Україні. Брав участь у Філармонічному т-ві любителів музики і співу, Гуртку любителів музики і співу, Гуртку любителів музики Я. Спиглазова, в орг-ції недільної школи для хлопців-селян, пізніше – в підготовці «Словника української мови», в переписі населення Києва, в роботі *Південно-Західного відділу Рос. географічного т-ва*. Виступав як піаніст у концертах Київ. відділу Рос. муз. т-ва, на вечорах Літ.-арт. т-ва, чл. правління якого він був, у щомісячних нар. концертах у залі Нар. аудиторії. Організовував щорічні шевченківські концерти. Разом з *О. Кошицем* був організатором муз. т-ва «Боян» (1905). 1908–12 – голова ради правління «Українського Клубу». У хорах Л. здобули початки мистецької освіти *К. Стеценко*, *П. Демуцький*, *Л. Ревуцький*, *О. Лисенко* та ін. Грошовий збір від концертів йшов на громадські потреби, зокрема, на користь 183-х студентів Київського ун-ту, відданих у солдати за участь в антиурядовій демонстрації 1901. Переслідувався царськ. урядом, 1907 Л. був на деякий час заарештований. Етнографічна спадщина Л. – запис весільного обряду (з текстом і музикою) у Переяславському повіті, запис дум і пісень кобзаря *О. Вересаєва*, розвідки «Характеристика музикальних особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаєм» (1874), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894). Створив класичні обробки нар. пісень, написав понад 80 вокальних та фортепіанних творів. У композиторській спадщині Л. особливо важливе місце займають твори на тексти Т. Шевченка) «Музыка к «Кобзарю», «Радуйся, ниво неполитая», «Б'ють пороги», «Гайдамаки», «Іван Гус» та ін.). Л. – автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда», дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна», оперети «Чорноморці», які стали основою укр. нац. оперного мистецтва. Помер і похований у Києві.

О. Рибак (Львів).

ЛИСИЦЯ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – укр. держ. діяч кін. 17 ст., дипломат. Був брацлавським полковником, згодом перейшов на службу на *Лівобережжя*. Виконував важливі дипломат. доручення гетьманів *І. Самойловича* та *І. Мазепи*. В листопаді 1685 Л. разом з моск. послом М. Алексеевим їздив до Константинопольського патріарха Якова у справі перепідпорядкування Київської православної митрополії юрисдикції Московської патріархії.

ЛИСОВЕЦЬ ДЕМ'ЯН (р. н. невід. – листопад 1654) – укр. військовий діяч періоду *Хмельниччини*, дипломат. 1649–54 – генеральний осавул, один

зі сподвижників *Б. Хмельницького*. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Зокрема, під час походу на Дон (1650) та у Молдавію (1653), очолював козацькі полки в боях з польськ. військами на Поділлі (весна 1653) і в р-ні Білої Церкви (літо і осінь 1653). Був одним з головних дорадників *Б. Хмельницького*. Наприк. літа 1654 – посол гетьманського уряду в Молдавії.

ЛИСТВИНСЬКА БИТВА 1024 – битва між військами *Ярослава Мудрого* і військами його брата *Мстислава Володимировича* біля с. Листвина недалеко від Чернігова. Закінчилася перемогою Мстислава. Після перемоги Мстислав Володимирович 1026 сам запропонував укласти мирну угоду, за умовами якої став князем Чернігівської землі. Тільки 1036 після смерті Мстислава ці землі перейшли під владу *Ярослава Мудрого*.

ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1918 (Листопадовий Чин, Листопадовий Зрив) – укр. нац.-визвол. повстання, що відбулося в ніч з 31.10 на 1.11.1918 у Львові, внаслідок якого було утворено *Західноукраїнську Народну Республіку*. В жовтні 1918, передбачаючи близький розпад ослабленої війною і нац.-визвол. рухами Австро-Угорської імперії та перебуваючи під впливом факту існування *Української Держави у Наддніпрянській Україні*, зх. українці почали готуватися до створення власної незалежної держави. Ще у вересні 1918 у Львові було створено Військовий комітет, який розпочав підготовку до збройного повстання у Галичині. 18–19.10.1918 у Львові відбулися збори всіх укр. депутатів австр. парламенту і укр. чл. галицького та буковинського сеймів. До участі у нараді були запрошені по три представники від основних політ. партій Галичини і Буковини, вище греко-католицьке духовенство. На цих зборах було обрано Українську Національну Раду (УНРаду; див. *Українська Національна Рада ЗУНР–ЗО УНР 1918–19*), яка стала представницьким органом укр. народу в Австро-Угорщині. 19.10.1918 УНРада проголосила Українську державу на всій укр. етн. території *Галичини*, *Буковини* та *Закарпаття* і закликала нац. меншини вислати своїх представників до УНРади. Президентом УНРади було обрано *Є. Петрушевича*. В свою чергу, польськ. політ. діячі 28.10.1918 створили у Кракові т. зв. *Польську ліквідаційну комісію*, яка мала 1.11 прибути до Львова і з допомогою військ. частин захопити владу в краї. 30.10.1918 УНРада, враховуючи ці обставини, поставила перед австр. урядом вимогу передати їй усю повноту влади в Галичині. Однак намісник Галичини ген. К. Гуйн відповів на цю пропозицію відмовою. 31.10.1918 на спільному засіданні чл. УН Ради і Військового комітету було вирішено взяти владу в місті збройним шляхом. Військовий комітет було перейменовано в Українську генераль-

ну команду (див. *Український генеральний військовий комісаріат*), яка мала здійснювати безпосереднє керівництво повстанням. Штабом повстання став *Народний дім* у Львові. Повстання розпочалося о 4 год. ранку. Укр. частини, які налічували 60 старшин і 1500 вояків, зайняли ратушу, намісництво, головну пошту, вокзал, банк. Над ратушею і намісництвом було піднято синьо-жовтий прапор, австр. намісника Галичини ген. К. Гуйна і коменданта Львівськ. військ. гарнізону ген. Порсфера було заарештовано. 1.11.1918 о 7 год. ранку сотник *Д. Вітовський* склав рапорт *К. Левицькому* про те, що влада у Львові повністю перейшла до УНРади. Розпочався період становлення укр. державності у західноукр. землях (див. *Західноукраїнська Народна Республіка*).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН (27.10.1919–25.4.1984) – укр. історик і педагог. Н. у Відні. Син М. Рудницької та відомого укр. громад. політ. діяча П. Лисяка. 1937 закінчив Академічну гімназію у Львові. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту (1933–39), та ф-ті зовнішніх відносин Берлінського ун-ту (1940–43) та 1945 захистив докторську дисертацію в Карловому ун-ті у Празі. У 1940-х був членом укр. студ. т-ва «Мазепинець», Української студентської громади у Празі та разом з А. Білинським, В. Рудком, *О. Прицаком* – чл. Націоналістичної організації українських студентів Великої Британії (НОУС). Л.-Р. тривалий час був прихильником гетьманського руху, однак наприк. 1940-х відійшов від гетьманського табору. Його ліберально-консервативний світогляд сформувався під впливом політичної думки *М. Драгоманова* та *В. Липинського*. Після війни переїхав до Австрії, а 1947 до Женеви (Швейцарія), де деякий час слухав лекції в Ін-ті вищих міжнар. досліджень. У червні 1951 переїхав до США. 1951–52 стажувався у Колумбійському ун-ті (США). 1956–67 Л.-Р. викладав історію у Ля Саль Коледж (Філадельфія), а 1967–71 – в Американському ун-ті у Вашингтоні. З 1971 і до самої смерті прожив у Канаді, з 1971 – проф. Альбертського ун-ту.

В 1950–60-х періодично співпрацював з Українською вільною академією Наук і мистецтв у США, був дійсним членом НТШ та УВАН, одним із засновників Канадського інституту українських студій при Альбертському ун-ті. Протягом усього свого життя дописував до укр. емігрантських період. видань, зокрема газ. «Українські Вісті» і журн. «Зустрічі», був співробітником «Сучасності» (1961–67). 1967 Л.-Р. став одним із авторів тексту «Заяви», надісланої від імені провідних амер. інтелектуалів укр. походження до керівництва СРСР і УРСР з політ. вимогами встановити громадянство УРСР, налагодити дипломат. відносини між УРСР і зарубіжними країнами, надати укр. мові статусу держ. в УРСР, легалізувати УАПЦ і УГКЦ та ін.

Помер в Едмонтоні (Канада). Л.-Р. – автор бл. 200 робіт з новітньої історії України, формування укр. модерної нації та укр. політ. думки 19–20 ст., серед яких «Інтелектуальні початки нової України» (1958), «Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники» (1968, 1977), «Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй» (1981), «Політична думка українських підрадянських дисидентів» (1981) та ін. 1995 в Україні опубліковані «Історичні есе» Л.-Р.

Д. Кушплір (Львів).

ЛИСЯНСЬКИЙ ЮРІЙ ФЕДОРОВИЧ (2(13).8.1773–22.2(6.3).1837) – відомий укр. мореплавець. Н. у м. Ніжин (тепер Чернігівська обл.). 1786 закінчив Морський кадетський корпус у Кронштадті. З 1790 плавав на кораблях рос. військ. флоту. Брав участь у рос.-швед. морських битвах. З 1793 до 1797 служив на англ. флоті.

Здійснив успішні плавання до Північної Америки, Вест-Індії, Пд. Америки. 1803–06 Л. та І. Крузенштерн здійснили навколосвітню подорож на кораблях «Надія» і «Нева». (Кронштадт – мис Горн – Гавайські о-ви – Аляска – Ганджоу (Кантон) – мис Доброї Надії – Портсмут – Кронштадт). Під час подорожі Л. вперше в історії мореплавання здійснив морський перехід з Кантона (Китай) до Портсмута (Велика Британія) без входження в порт. Експедиція Л. провела важливі геогр. спостереження, збрала цінні етнографічні матеріали про природу Океанії та Пн. Америки, склала навігаційні карти. 1807–08 Л. плавав на кораблі Балтійського флоту. 1809 вийшов у відставку. Помер у Петербурзі. Автор твору «Подорож навколо світу в 1803–06 на кораблі «Нева», (1812, 1947), який містить відомості про англо-франц. війну за колонії у Пн. Америці, колоніальні війни в Індії в кін. 18 ст., спостереження природи Пн. Америки, Індії, Цейлону. Ім'ям Л. названо один з Гавайських о-вів, п-в на березі Охотського моря.

ЛИТВИН ЮРІЙ ТИМОНОВИЧ (26.11.1934–5.9.1984) – відомий укр. поет, журналіст і правозахисник. Н. у с. Ксаверівка під Києвом. Навчався у гірничо-пром. школі у м. Шахти, згодом працював у Донбасі. З юнацьких літ цікавився укр. літературою і нац. культурою. 1953–55 відбував перше ув'язнення на будівництві Куйбишевської ГЕС. Невдовзі після звільнення 14.4.1956 Л. був заарештований вдруге, звинувачений у створенні в ув'язненні підпільної націоналістичної організації «Група Визволення України» і засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у таборах Мединь і Вихорівка («Озерлаг», Іркутська обл.) і мордовських таборах для політв'язнів. В ув'язненні писав вірші укр. і рос. мовами та закінчив 1965 збірку «Трагическая галерея» (розповідь про злочини тоталітарної системи проти укр. народу). Не-

забаром всі поезії були вилучені під час обшуку. Після звільнення в червні 1965 був змушений через переслідування переїхати до Красноярська. 14.11.1974 Л. знову заарештували і засудили за ст. 187-1 («Наклепницькі вигадки, що ганьблять рад. державу і сусп. лад»). У листопаді 1977 Л., щойно звільнившись з ув'язнення, став чл. *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* і продовжив б-бу проти тоталітарного режиму в Україні. У квітні 1979 завершив статтю «Правозахисний рух в Україні. Його засади і перспективи», в якій вивірив політ. програму укр. правозахисного руху. 5.7.1979 тяжко хворого Л. заарештовують знову, звинувачують у веденні «антирад. агітації і пропаганди» та засуджують до 10-річного ув'язнення і 5 років заслання. З травня 1982 відбував покарання у таборах суворого режиму (с. Кучино, Половинка, Всесв'ятське Пермської обл.), де перебувала більшість учасників укр. правозахисного руху. 24.8.1984 Л. знайшли в камері із розрізаним животом. 5.9.1984 він помер. У листопаді 1989 прах Л., *В. Стуса* і *О. Тихого* було перевезено до Києва і з почестями поховано на Байковому кладовищі. Автор книг «Рабочее дело», «Безумець», «Поэма о подснежниках».

Н. Теплоухова (Київ).

ЛИТВИНОВИЧ СПИРИДОН (6.12.1810–4.6.1869) – укр. греко-католицький церк. діяч, Галицький митрополит УГКЦ (1863–69). Н. у с. Дрицьків Бережанського пов. на Тернопільщині у родині священика. Навчався на богословських ф-тах Львівського і Віденського ун-тів. 1835 висвячений на священика. Згодом здобув наук. ступінь доктора богослов'я. Був кафедральним проповідником собору Св. Юра у Львові, катехитом гімназії у Чернівцях, а з грудня 1848 – парохом церкви Св. Варвари у Відні. 1852 Л. призначено почесним крилошанином та першим ректором новозаснованої духовної семінарії у Відні. 1857 висвячений на єпископа-помічника Галицького митрополита. Після смерті митрополита *М. Левицького* 1858–60 був тимчасовим адміністратором Галицької митрополії. Брав активну участь у сусп.-політ. житті Галичини, був віце-маршалком Галицького союму, чл. Державної ради Австрійської імперії. 1861 – співголова палати послів австр. парламенту. 1863 іменованний Галицьким митрополитом. Відстоював політ. права укр. населення в Галичині, підтримував проєкт поділу *Галичини* на дві окремі адм. одиниці – зх. (польську) і сх. (українську) Л. рішуче виступав проти спроб польськ. вищого духовенства підпорядкувати греко-католицького митрополита польськ. архієпископові. Заслугою Л. було прийняття 1863 «Конкордії» (з лат. – згода) з римо-католицькою церквою. Ця угода стала суттєвою перешкодою у колонізації Галичини. Помер у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі. Був авто-

ром патріотичних поезій, зокрема слів до однієї з найпопулярніших старогалицьких пісень «Руський молодець» («Я щасний руську матір маю»).

Ф. Стеблій, Р. Шуст (Львів).

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним укр. землях в 16 – 1-й пол. 19 ст. Протягом 16 ст. було видано три Литовських статуту: 1529 («Старий»), 1566 («Волинський») і 1588 («Новий»). Л. с. використали поточне законодавство, судові постанови, нім., польськ., рим. та звичаєве право Литви, Польщі, України тощо. Норми Л. с. спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові підстави феод. експлуатації селянства. Так, за Л. с. 1529 мисливський собака оцінювався вдвічі дорожче за «мужика тяглою». Найрозробленішим був Л. с. 1588, в якому значною мірою зберігались основні засади давньорус. права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губ. до 1840, юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької обл.) і Наддніпрянщині. Написаний білор. мовою, а 1614 його перекладено і видано польськ., згодом – франц., лат. та ін. мовами. Закріплював феод. власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з ін. розрядами залежних селян. Запроваджувалось оформлення договірних зобов'язань. Договори, як правило, укладалися в письмовій формі. Інколи вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, позики, майнового найму. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава. Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого. За умисні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за вмисне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася т. зв. головощина, також ін. видатки, пов'язані з нанесенням мат. шкоди. При необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого годовщину. Суд повинен був враховувати і вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1568 – які не досягли 14 років, а починаючи з 1580 – 16 років). Кримінальне законодавство знало просту і складну співучасть. Статут Л. с. 1588 встановив, що при простій співучасті всі винні повинні були каратися однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, пособників і підбурювачів. Приховання і недонесення по деяких злочинах також підлягали карі. Наприклад, у випадку держ. зради батька повнолітні сини, які знали про

підготовку зради, підлягали покаранню. Помітне місце посідали злочини проти особи і майнових прав. Основним покаранням за них був штраф на користь потерпілого і великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку: при крадіжці коня або рецидиві передбачалося повішення. Водночас злочин, вчинений шляхтичем, карався легше, ніж такі самі протизаконні дії простої людини. Зокрема, у випадку завдання ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, вчинений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі. Покарання розглядалось як відплата за злочин і засіб для залякування злочинців. Л. с. були використані при складанні «*Прав, за якими судиться малоросійський народ*».

В. Кульчицький (Львів).

ЛИЧАКІВСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ – цінна пам'ятка природи, історії та культури Львова. Розташований у сх. частині міста. Займає великий пагорб та його околиці, ділянку з багатим та різноманітним рельєфом, вкриту густою рослинністю. Личаківський цвинтар виник 1786, коли згідно з декретами австр. імператора *Йосифа II* 1783–84 було ліквідовано цвинтарі навколо церков і костелів у центрі Львова та утворено чотири заміські цвинтарі: Личаківський, Стрийський, Городецький та Жовківський. З них до наших часів зберігся лише Личаківський, який обслуговував центр. частину Львова і тому був прикрашений найціннішими пам'ятниками. Л. н. є одним із найдавніших існуючих цвинтарів у Європі. Територія кладовища становить бл. 40 га. У 2-й пол. 19 ст. заходами керівника бот. саду Львівського ун-ту К. Бауера і його наступника Т. Тхужевського її було перетворено на гарний парк. Алеї прокладені відповідно до особливостей рельєфу, розділили кладовище на окремі поховальні поля. 1875 із матеріалу зруйнованих пам'ятників за проєктом арх. І. Дрексlera в неоготичному стилі було збудовано дві вхідні брами. Над личаківськими надгробками працювали талановиті львів. скульптори, представники класицизму – Гартман Вітвер, Антон та Ян Шімзери, Пауль Ойтеле, пізніше різниці ін. напрямів у мистецтві – Абель Марія Пер'є, Юліан Марковський, Тадеуш Баронч, Нарис Філіппі, Леонард Марконі, Григорій Кузневич, Сергій Литвиненко, Андрій Коверко, Євген Дзинга, Емануїл Мисько, Теодозія Бриж, Йосиф Садовський, Петро Кулик та ін. Територію Л. н. прикрашають кільканадцять монументальних каплиць і мавзолеїв, що робить його одним із найгарніших некрополів Європи. Л. н. – пантеон видатних діячів історії та культури, які є гордістю багатьох народів: укр., польськ., австр., рос., вірм. та ін. До Л. н. примикають кілька військ. меморіалів. У пн.-сх. частині був цвинтар вояків, які загинули у роки *Пер-*

шої світової війни 1914–18 (австрійців, німців, українців, поляків, росіян, турків) та вояків Галицької армії, які загинули під час *укр.-польськ. війни 1918–19* (на жаль, після *Другої світової війни* був знищений, а на його місці здійснено нові поховання). У пн.-сх. частині виник меморіал, де поховані учасники польсько-укр. боїв 1918–19. Після Другої світової війни на пн. зх. цвинтаря (на місці колишнього саду Боднара) здійснено масові поховання рад. вояків, що загинули при звільненні Львова від гітлерівських військ, а також солдатів окремої дивізії НКВД, які воювали із загонами УПА (з 1974 – військ. меморіал). Ухвалою Львівської міськради нар. депутатів від 10.7.1990 територію Л. н. оголошено іст.-культ. заповідником.

Р. Фіголь (Львів).

ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ – політ. партія в Україні. Заснована на установчому з'їзді у Донецьку 12.9.1991. Організаторами ЛПУ виступили промисловці і підприємці. Президентом партії було обрано І. Маркулова. Делегати прийняли Статут партії і програмну заяву. Вищий орган партії – з'їзд. З червня 1992 при керівній раді функціонує Центр соц.-екон. і політ. аналізу. Зареєстрована у Міністерстві юстиції 10.10.1992 (перереєстрована 9.12.1992). У червні 1993 на 1-му парт. з'їзді головою ЛПУ було обрано Олега Соскіна. На січень 1995 налічувала 15 200 чл. і мала представництва у 21 обл. України. Після 3-го з'їзду партії (1996), який прийняв остаточний варіант парт. програми, партію очолив В. Щербань. 1997 у партії налічувалося бл. 40 тис. чл., які були об'єднані в 28 регіональних орг-цій. 27 нар. депутатів України увійшли у ліберальну фракцію (Соціально-ринковий вибір) ВР України, зініціювавши процес утворення ліберального центристського блоку. Друкований орган партії – газ. «Взгляд». Політична мета ЛПУ – втілення в життя провідних принципів соц. лібералізму (право кожного громадянина на пристойне життя, власність, особисту свободу, інформацію і свободу слова, реліг. вірування, вибір місця роботи і проживання тощо) в Україні з метою зменшення держ. впливу на суспільство. Ліберали виступають за створення правової держави; юридичне закріплення статусу регіональних утворів; приватну власність на землю як необхідну умову ринкових перетворень та ін. Під час парламентських виборів 1998 ЛПУ увійшла до блоку «Партія праці та Ліберальна партія – разом!», який набрав 1,89 % голосів усіх виборців (норма для представництва у парламенті 4 %), що не дало змоги лібералам отримати місця у ВР по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу.

ЛІБЕРЕЦЬ (нім. Reichenbach) – місто на пн. Чехо-Словаччини. З серпня 1920 у Л. знаходився табір для інтернованих бійців *Української галиць-*

кої армії. У Л. було переведено з таборів *Німецьке Яблінне* групу ген. А. Кравса, а також інтернованих бійців з табору в Липнику. У вересні 1920 до табору прибув ешелон з військовополоненими галичанами з Італії. У таборі перебували укр. старшини А. Шльоснер, А. Вольф, Г. Коссак, Г. Стефанів та ін. На 31.12.1920 у таборі перебувало 450 старшин, 563 стрільці, 66 жінок і 25 дітей. На поч. 1921 у таборі було створено першу націоналістичну орг-цію за межами України – *Групу української національної молоді*. У квітні 1921 всіх інтернованих бійців було переведено до табору *Йозефів* (Чехо-Словаччина).

ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА НАТАЛЯ (15.6.1902; літ. псевд. – Наталка Волошка). Н. на хут. біля м. Гільм'язів Золотоніського пов. на Полтавщині (тепер Золотоніський р-н Черкаської обл.). Донька А. *Ливицького*. 1912 вступила до Золотоніської гімназії. Через військ. й рев. події змушена змінювати гімназії – Полтавську, Київську, Жмеринську, Переяславську, так і не склавши матури. 1920 змушена разом з батьком виїхати за кордон. 1923 вступила до Карлового ун-ту в Празі на філ. ф-т (студії романістики). Навчання завершила 1927 у Варшавському ун-ті. Почала друкуватись у віденському укр. журн. «Воля» (1921). Належала до «празької школи» укр. поезії (Є. Маланюк, О. Теліга, О. Стефанович, О. Лятуринська та ін.), що створили митці-емігранти, життя і творчість яких були пов'язані з Чехо-Словаччиною, зокрема з Прагою. З 1929 належала до літ. групи «Танк», що існувала у Варшаві, а згодом до створеного «танківцями» об'єднання «Ми», яке утримувала аж до 1939. Саме тут і з'явилась 1934 у видавництві «Варяг» перша збірка Л.-Х. «Вогонь і попіл». Ця збірка дала укр. літературі особливу поезію – еротичну, з нахилом до психологізації почуттів ліричної героїні. За допомогою експресіонізму як манери вираження поет. думки тут окреслюється еротизм особливого гатунку: у ньому вдало поєднані літ. традиція, нац. джерела і відчутний вплив європейської поезії (Бодлер, Рільке, Верлен). Відображення загостреного суб'єктивного світобачення через гіпертрофоване авторське «я» у збірці «Вогонь і попіл» утверджувало абсолютно нові можливості поетичного слова і спромог автора-психолога. 1937 вийшла її друга збірка «Сім літер», провідним мотивом якої була любов до України, біль за рідною оселею. Після Другої світової війни перебувала у таборах ДіПі (перемішених осіб) у Майнцкастелі та Еттлінгені. 1950 емігрувала з Європи до Америки й оселилася у Нью-Йорку. Активно співпрацювала із журн. «Жінка», була почесним чл. Союзу українок Америки, входила до Мистецького укр. руху. 1986 з'явилось друком видання творів, упорядковане СУА – «Поезії старі і нові» (Нью-Йорк). Окремі твори авторки опубліковані в антології сучасної укр. поезії

на Зх. «Координати» (т. 1, Нью-Йорк, 1969). Поееса перекладала твори Роберта Фроста, поезії Ш. Бодлера («Коти», «Сплін»), П. Верлена, з італійської – окремі новели Л. Піранделло, М. Бонтемеллі. Автор наук.-поп. есе для молоді «Шлях велетня» – біографічної розповіді про Т. Шевченка (Нью-Йорк, 1955).

О. Легка (Львів).

ЛІВИЦЬКИЙ АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (9.4.1879–17.1.1954) – визначний укр. громад.-політ. діяч, президент УНР в екзилі (1926–54). Н. у с. Липляві Золотоніського пов. Полтавської губ. Закінчив *Колегію Павла Галагана*, згодом – юридичний ф-т Київського ун-ту. Працював адвокатом і мировим суддею в Лубнах, Каневі, Золотоноші. Зі студентських років брав участь в укр. нац. русі, очолював студентську громаду в Києві. З 1901 – член *Революційної української партії*, керівник відділу партії в Лубнах. 1905 Л. був заарештований і засуджений у справі т. зв. Лубенської республіки. 1905–20 Л. – один з провідних членів *Української соціал-демократичної робітничої партії*. З березня 1917 – чл. *Української Центральної Ради* та Селянської спілки. Влітку 1917 призначений губ. комісаром Полтавщини. В період *Гетьманату* з серпня 1918 входив до складу опозиційного владі П. Скоропадського *Українського національного союзу*. Після встановлення влади *Директорії УНР* був одним із організаторів та керівників *Трудового конгресу України*. З квітня 1919 – міністр юстиції та заступник голови Ради Народних Міністрів УНР Б. Мартоса, з серпня 1919 – керівник Міністерства закорд. справ в уряді Іс. Мазепи. З жовтня 1919 у складі укр. дипломат. делегації перебував у Варшаві, де виробляв умови укр.-польськ. договору (попередньо підписаний 2.12.1919). 22.4.1920 підписав *Варшавський договір 1920*. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань змушений перебувати в еміграції. 1920–21 і 1922–26 очолював Уряд УНР в екзилі 1920–48. Після трагічної загибелі в травні 1926 С. Петлюри Л. став його наступником (згідно з Законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12.11.1920) і очолив Директорію УНР (фактично Президент УНР в екзилі) та Головним отаманом військ УНР. З того часу і до смерті Л. очолював державний Центр УНР в екзилі. Жив у Варшаві під постійним наглядом польськ. поліції. Став одним з ініціаторів створення та активним членом *Прометейського руху*. В роки *Другої світової війни* перебував під гітлерівською окупацією. В повоєнний час жив у Німеччині. З травня 1945 значно активізував роботу уряду. З метою консолідації політ. сил в еміграції та реорганізації державного центру УНР в екзилі за ініціативою Л. та у співпраці з Іс. Мазепою було створено 1948 *Українську Національну Раду в екзилі*. Помер в Карлсруе. Похова-

ний на цвинтарі Вальдфрідтоф у Мюнхені (Німеччина), згодом перепохований у С. Бавнд Бруку (Нью-Джерсі, США).

ЛІВИЦЬКИЙ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (9.1.1907–8.12.1989) – укр. громад.-політ. діяч, Президент УНР в екзилі (1967–89). Н. у Жмеринці (тепер Вінницька обл.). Син А. *Ливицького*. В листопаді 1921 Л. разом з батьками змушений залишити Україну. Навчався в ун-тах Варшави і Женеви. Здобув економ. і журналістську освіту. З поч. 1930-х став активним учасником нац.-політ. життя укр. еміграції. Був секретарем делегації уряду УНР при *Лізі Націй* у Женеві, керував філією *Українського пресового бюро*, публікував свої статті в журн. «Тризуб» та львів. газеті «Діло». 1938–39 за дорученням уряду УНР перебував у Карпатській Україні, де займався питанням формування збройних сил новоствореної Української держави на Закарпатті. Під час окупації України гітлерівцями Л. 1942 переїхав до Києва, однак незабаром був заарештований і на деякий час ув'язнений. В повоєнний час Л. активно займався політ. діяльністю. 1946 став одним з ініціаторів заснування *Українського національно державного союзу*, з 1950 – його голова. Входив до складу *Української Національної Ради в екзилі*, з 1949 – член уряду УНР (керував ресортом преси та інформації), редагував часопис «Мета» (виходив з 1952 у Мюнхені). З 1957 Л. став прем'єром виконавчого органу УНР та керівником Міністерства (ресорту) закорд. справ. 1967 на 6-й сесії УНР Л. було обрано Президентом УНР в екзилі. На цій посаді Л. докладав багато зусиль для підтримання міжнар. авторитету УНР. Автор багатьох статей сусп.-політ. тематики, що публікувалися у зб. «Захід-Схід і проблематика поневолених Москвою націй» (1975) та «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» (1984).

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Лівобережжя) – іст.-геогр. назва частини укр. земель, що обіймають територію сучасних Чернігівської, Полтавської, зх. р-нів Сумської, сх. частини районів Київської (з м. Києвом) і Черкаської обл. У рос. офіц. документах 2-ї пол. 17 – поч. 20 ст. Л. У. називали Малоросією; напівофіційна назва *Гетьманщини*. З 1654 Л. У. перебувала в залежності від Московської держави, що підтверджували умови *Андрусівського перемир'я 1667*, *Бахчисарайського миру 1681* і *«Вічного миру» 1686*, укладених без участі представників Гетьманщини між Московським царством, Річчю Посполитою, Османською імперією та її васалом Кримським ханством. На пн. і сх. Л. У. межувала з рос. пов. і *Слобідською Україною*, на пд. – з *Диким полем* і *Запорізькою Січчю*, на зх. її кордон проходив в осн. по Дніпру, включаючи м. Київ та його околиці, розташовані у *Правобережній Україні*. Козацький військ.-адм. устрій (полково-

сотенний), запроваджений на Л. У. під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–54*, трансформувався у держ. територіально-адм. У 2-й пол. 17–18 ст. Л. У. поділявся на Гадяцький, Київський, Кропивенський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки, які в свою чергу поділялися на сотні (по 10–20 у кожному).

У складі Московської держави (з 1721 – Російської імперії) Л. У. зберігала певну політ. автономію, яка зазнавала постійних обмежень з боку цар. уряду. У Л. проводились козацькі ради, де обирали гетьмана, кандидатуру якого затверджував цар. Свої дії гетьман мусив погоджувати з *Малоросійським приказом* і 1-ю Малоросійською колегією (1722–27). На Л. У. існували магістратні й ратушні міста. До магістратних належали міста Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Полтава та ін., що зберегли *магдебурзьке право*. Ратушні міста підлягали старшинській адміністрації. 1785 із запровадженням *міських дум* міський устрій було приведено у відповідність із загальнорос. Протягом 1734–50 управління Л. У. здійснювало *Правління гетьманського уряду*. Після ліквідації ін-ту гетьманства (1764) у Л. У. відновила діяльність 2-га Малоросійська колегія (1764–86) на чолі з президентом *П. Рум'янцевим*. 1781 на Л. У. створено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, межі яких встановлено без урахування попереднього територіально-адм. поділу. За цар. указом від 1796 «Про новий поділ держави на губернії і намісництва» останні були об'єднані в Малоросійську губ., яка 1802 реорганізована у Чернігівську і Полтавську. Указом *Катерини II* від 3.05.1783 на Л. У. було запроваджено кріпосне право, а 1785 козацька старшина отримала права рос. дворянства. Економіка Л. У. розвивалася в умовах всерос. ринку. Ліквідація у 1754 внутр. митної системи привела до переорієнтації промисловості і торгівлі на рос. ринок. З'являються перші мануфактури, але занепадає ряд традиційних промислів. На посилення рос. урядом нац. і соц. гніту укр. населення Л. відповіло рядом виступів, серед яких Переяславське повстання 1666, Кліщинське повстання 1767–70, *Турбаївське повстання 1789–93*, гайдамацький рух 1760–80-х під проводом *С. Гаркуші*. Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) і приєднання *Правобережної України* до Російської імперії назва Л. У. стала вживатися як географ. поняття.

О. Мазур (Львів).

ЛІГА НАЦІЙ – перша міжнар. міждерж. орг., створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Ініціатором її ство-

рення виступив президент США В. Вільсон. Згідно зі статутом Л. Н. її засновниками вважались держави – переможниці у *Першій світовій війні 1914–18*, а також новостворені країни Польща, Чехо-Словаччина і Хіджас. Спочатку чл. цієї орг-ції стали 44 країни, пізніше їхня кількість збільшилась до 52. Статут Л. Н. включався як складова частина всіх повоєнних мирних договорів. Осн. органами Л. Н. були: асамблея (збори) представників всіх членів організації, Рада Ліги, а також постійний секретаріат на чолі з генеральним секретарем. Місце перебування основних органів Л. Н. – Женева.

Асамблеї Л. Н. скликалися щорічно. Представники кожної держави мали на засіданнях 1 голос незалежно від кількості населення і величини території країни. Рішення асамблеї приймалися одногосно, за винятком спец. обумовлених. Такий підхід приводив до численних безплідних дискусій і компромісів, неефективних рішень і в кінцевому підсумку – до послаблення впливу Л. Н. на міждерж. відносин і вирішення міжнар. конфліктів. Рада Л. Н. складалася з 4-х постійних чл. (Англія, Франція, Італія, Японія) та 4-х непостійних, які щорічно переобиралися.

Деякі положення статуту стосувалися проблем запобігання і вирішення міждерж. конфліктів. У випадку виникнення загрози конфліктів між чл. Л. Н. ставилися питання на розгляд Ради або третейського суду незацікавлених країн. У разі необхідності усі країни – чл. Л. Н. були зобов'язані розірвати з агресором усі екон. і культ. зв'язки, оголосити йому загальну блокаду. Криза діяльності Л. Н. особливо яскраво проявилася після провалу міжнар. конференції по роззброєнню, коли Німеччина 1933, а Японія 1934 вийшла з її складу. Прийнятий 1934 за ініціативою Франції до Л. Н. СРСР використовував її не стільки для реальної вирішення міжнар. конфліктів, а як трибуну для політ. пропаганди. Безпорадність Л. Н. виявилась при обговоренні скарг на япон. агресію проти Китаю, розпочату 1931, італ. проти Ефіопії (1935–36), рад. проти Фінляндії (1939–40). Л. Н. не зуміла прийняти ні одного ефективного рішення проти агресорів. Виключення СРСР з орг-ції в грудні 1939 було кроком відчаю, а не реальною допомогою жертві агресії.

До завдання Л. Н. належала оборона прав нац. меншин, гарантованих міжнар. договорами, які підписали країни, що окупували українські землі. Еміграційні уряди УНР і ЗУНР, укр. парламентарі неодноразово зверталися до Л. Н. зі скаргами на порушення прав і свобод на окупованих укр. землях урядовими властями Польщі, Румунії і СРСР. Взявши до уваги протест *Є. Петрушевича*, Л. Н. в рішенні від 23.2.1921 визнала, що Сх. Галичина перебуває під польськ. воєнною окупацією і засудила антиукр. політику варшавського керівництва. У вересні 1933 Л. Н. провела таємне засідання з приводу голодомору в Україні. Прийняті рішення

носили декларативний характер і не мали реально-го впливу на ситуацію. До компетенції Л. Н. належала опіка над емігрантами. Емігрантське бюро, очолюване визначним норвезьким вченим і дипломатом, лауреатом Нобелівської премії Ф. Нансеном, надавало допомогу політ. емігрантам з *Наддніпрянської України*.

Інтереси укр. народу в установах Л. Н. 1921–24 відстоювали також Українське т-во Ліги Націй (голова М. Залізник, пізніше – *Р. Перфецький*), Західноукр. т-во Ліги Націй, які входили до всесвітньої спілки т-ва. Неоф. представником уряду УНР в екзилі при Л. Н. був *О. Шульгін*. Проте після визнання Ліонським конгресом міжнародних союзів Л. Н. рішення Ради Послв держав *Антанти* про включення Галичини до складу Польщі укр. т-ва, відкинувши пропозиції стати відділом польськ. т-ва, на знак протесту 1924 вийшли зі складу міжнар. союзів. У ставленні до укр. питання, як і в цілому до ін. нац. проблем, Л. Н. виявляла непослідовність, не здійснювала контролю за реалізацією прийнятих нею резолюцій. Складна система прийняття рішень, відсутність механізму для їх впровадження, декларативність і суперечливість окремих документів Л. Н. зумовили її безсилість проти агресорів і в кінцевому підсумку призвели до остаточного краху з поч. *Другої світової війни 1939–45*. Формально Л. Н. припинила діяльність 1946.

С. Мовчан (Львів).

ЛІГНАУ ОЛЕКСАНДР (1859–1923) – укр. військ. діяч, ген.-майор. Н. на Херсонщині в сім'ї нім. колоніста. Закінчив Одеську піхотну військ. школу та Академію Генштабу в Петербурзі. В роки *Першої світової війни 1914–18* – нач. штабу 7-го армійського корпусу, полковник. 1917 брав участь в українізації частин рос. армії. У травні 1918 призначений гетьманом *П. Скоропадським* заст. військового міністра *О. Рогози*, активно працював у галузі формування укр. військових частин, зміцнення збройних сил *Української Держави*. З вересня 1918 – командир 7-го стрілецького корпусу, який формувався у Харкові. За часів *Директорії УНР* був замінений *П. Болбочаном*. Виїхав на Дон, де перейшов на службу у Добармію ген. *А. Денікіна*. 1920 емігрував до Болгарії, де й помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЛІЛІЄНКРОНА ГУСТАВ (Лілієнкрона, Лільєнкрона, Лілієнкрон; 10.10.1623 – 19.4.1687) – швед. держ. діяч, дипломат. 10.4.1657 Л. разом з Д. Калаугером (див. *Грек Данило*) був посланий королем *Карлом X Густавом* з дипломат. місією до Б. *Хмельницького*. 22.6.1657 урочисто прийнятий гетьманом України у *Чигирині*. Через Л. швед. король повідомив Б. *Хмельницького* про можливі умови укладення укр.-швед. союзу, спрямованого проти *Польщі* – *Московії*. За цими умовами

Швеція мала отримати значну частину польськ. земель, а до Гетьманщини відходили західноукр. землі, що перебували у складі Речі Посполитої та Пд. Білорусі. Укр. сторона зобов'язувалась виставити 30-тис. козацький корпус для ведення бойових дій на території Польщі. Переговори, які вів Л., завершилися укладенням (після смерті Б. *Хмельницького*) *Корсунського договору 1657*. З 1679 Л. був губернатором однієї з провінцій Швеції, з 1685 – президент комерц-колегії, з 1686 – канцлер Лундського ун-ту. Інструкція Карла X Густава Л. і листи Л. швед. урядові – цінне джерело з політ. історії України 1657 (опубліковані в «Архиве Юго-Западной России», ч. 3, т. 6, 1908).

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛІСКЕ КСАВЕРИ (18.10.1838 – 28.2.1891) – польськ. історик і археограф, професор Львівського ун-ту (1871–91), представник т. зв. львівської іст. школи. Засновник і голова Польськ. історичного т-ва (1886), засновник і редактор журн. «Kwartalnik historyczny» («Квартальний іст. журнал», 1887), редактор 2–15 тт. фундаментального видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (1870–91), документи якого стосуються, головним чином, історії Зх. України доби середньовічного феодалізму. Дослідження Л. присвячені переважно історії зовн. політики Польщі в 16 ст. Найважливіші праці «Дослідження з історії 16 ст.» (1867) та збірка мемуарів «Чужинці в Польщі» (1876), в якій опубліковано мемуари У. Вердума про подорож Україною.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛІСНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ (Лесницький-Сахнович; р. н. невід. – 1664) – відомий укр. військ. держ. діяч. Походив з Київщини. Активний учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, один з найближчих соратників Б. *Хмельницького*. 1651–58 (за ін. дан., 1652–58) – полковник миргородський, наказний гетьман (1657). На поч. 1657 призначений наказним гетьманом і висланий на боротьбу проти татар. Прихильник політики *І. Виговського*, брав активну участь у підготовці *Гадяцького договору 1658*. 1659–63 Л. підтримував гетьмана Ю. *Хмельницького*, 1661–62 – генеральний суддя. Був причетний до укладення *Слободищенського трактату 1660*. Разом з І. Виговським був членом *Львівського братства*. 1664 Л. звинувачений правобережним гетьманом *П. Терезею* у зраді й за вироком суду розстріляний.

ЛІСОВСЬКИЙ ПРАКЛІЙ (1734–30.08. 1809) – митрополит Греко-католицької (уніатської) церкви на укр., білор. та лит. землях, що перебували у складі Російської імперії. Н. у м. Усач у Білорусі в зuboжilій шляхетській родині. Після закінчення

пчаткової школи вступив до чину василіан. Здобуття освіти продовжив у Полоцьку, де опанував філософію та богослов'я. Був настоятелем монастиря у Полоцьку, а згодом у Орші. З 1784 – архієпископ полоцький, 1795–98 – адміністратор уніатської церкви у Литві, Білорусі та Україні. Після смерті митрополита *Т. Ростоцького* 1806 імператор *Олександр I* призначив Л. митрополитом уніатської церкви в Росії. В цей час митрополія складалася з трьох єпархій: Полоцької, Луцької та Берестейської. Перед смертю призначив своїм наступником луцького єпископа Кохановича.

Р. Шуст (Львів).

ЛІСОВСЬКИЙ РОБЕРТ (29.12.1893 – 28.12.1982) – укр. графік. Н. у Запоріжжі Кам'янському Катеринославської губ. Навчався у Миргородській школі ім. М. Гоголя у *О. Сластиона* і *Р. Пельше* (з 1906), Київському худ. училищі, Українській держ. академії мистецтв у *Г. Нарбута* і *М. Бойчука*. Експонував свої твори, починаючи з 1914. Увійшов до гуртка «Музагет», працював над декораціями до «Ромео і Джульєтти» Шекспіра для «Молодого театру» (1919). 1920 емігрував до Варшави, невдовзі виїхав до Львова, де став скарбником Гуртка діячів укр. мистецтва. Викладав рисунок в Українській учительській (дівочій) семінарії. Разом з П. Ковжуном визначив обличчя львів. книжкової графіки. 1927–29 навчався в Академії мистецтв у Берліні. Викладав в Українській студії пластичного мистецтва у Празі. Після війни виїхав до Лондона, де очолив Союз українців у Великій Британії. З 1976 мешкав у Женеві, де й помер. У численних обкладинках до книжок (І. Ірлявського, О. Воропая, серійна для вид-ва Ю. Тищенко) і журн. («Самостійна думка», «Проблем», «Визвольний шлях», «За єдність нації») зберігав традиції Г. Нарбута. Виконав проекти надгробків О. Басараб (1925), *Є. Коновальцю* (1938) та В. Щербаківському (1959). Виконав емблему фірми «Люфтганза» (1929), численні видавничі («Ізмарагд», «Український громадський видавничий фонд») та поштові марки, *екслібриси* (*І. Липи*, *В. Сімовича*, *О. Воропая*, *А. Вирсти*). Написав спогади про *Г. Нарбута*, мистецький портрет П. Холодного-батька і розвідку «Тарас Шевченко як маляр» (1941).

С. Білокінь (Київ).

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК» – літ.-мистецький альманах, що видавався у Харкові 1928–30. Вийшло 12 номерів під редакцією *М. Хвильового*. Задекларований як позагруповий, альманах був органом групи письменників, що входили до ВАПЛІТЕ. Альманах був однією з останніх організованих спроб протистояти комуністичній ідеології у нівеляції літератури під гаслом пролетарського реалізму. У «Л. я.» друкувались п'єси *М. Куліша*, твори *М. Хвильового* («Іван Іванович», «Ревізор»),

роман *В. Гжицького* «Чорне дерево», поема *В. Сосяри* «Мазепа», поезія і проза *В. Мисика*, *О. Близька*, *М. Йогансена*, інтермедії *Остана Вишні*. Альманах неодноразово зазнавав нападів офіц. критики, навіть за зовнішнє оформлення видання (поєднання модернізму з традиційними формами укр. вертелу). Після насильницької ліквідації «Л. я.» провідні співробітники у квітні 1930 заснували літ. об'єднання «Пролітфронт» і однойменний журнал.

О. Рибак (Львів).

«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК» – літ.-мистецький, наук. та сусп.-політ. щомісячний журн. Заснований 1898 як продовження видаваного *Науковим т-вом ім. Т. Шевченка* журн. «Зоря» та редактованого *І. Франком* журн. «Життя і слово» (1894–96). Видавався за зразком європейських реву («товстих журналів»). З 1898 до 1905 – видання НТШ (ред. комітет 1898: *О. Борковський*, *М. Грушевський*, *О. Маковей*, *І. Франко*, 1899–1905 – *В. Гнатюк*, *М. Грушевський*, *І. Франко*). 1905 через невдоволення окремих членів НТШ позицією журн. у різних громад.-політ. питаннях, зокрема критикою діяльності галицьких партій, ЛНВ був переданий Українсько-руській видавничій спілці. 1906–13 виходив у двох редакціях – київ. і львів. (ред. *М. Грушевський*). Його вихід був *перерваний Першою світовою війною*, відновлений 1917–1919 у Києві як видання т-ва підмоги укр. літературі, науці й штуці під редакцією *О. Олеся*. З 1922 по 1932 видавався у Львові Українською видавничою спілкою. За ініціативою *Є. Коновальця* головним редактором «Л.-н. в.» було призначено *Д. Донцова*. 1933–39 виходив під зміненою назвою «Вісник» (ред. *Д. Донцов*). Публіковані у «Л.-н. в.» матеріали відіграли винятково важливу роль у формуванні ідеології укр. нац. руху та розвитку модерної укр. культури.

Д. Кушплір (Львів).

«ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ» – перший рад. іст. журн. в Україні. Виходив 1922–33 у Харкові: 1922–29 як орган Істпарту ЦК КП(б)У, 1929–33 – Ін-ту історії партії та Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У. Спочатку видавався рос., з 1930 – укр. мовою. Вийшло 57 номерів у 47 книгах. Осн. рубрики: статті і спогади, матеріали і документи, критика і бібліографія, хроніка. Тематика журн. зорієнтована на висвітлення історії КП(б)У, становлення та зміцнення органів рад. влади в Україні. Оpubліковано понад 1000 матеріалів, зокрема численні спогади діячів більшовицької партії, учасників ревл. подій в Україні: *В. Аверіна*, *В. Антонова-Овсієнка*, *В. Затонського*, *А. Іванова*, *І. Кулика*, *Е. Квірінга*, *Г. Петровського*, *В. Чубаря*, *О. Шліхтера* та ін. 1926–28 окремими випусками вийшло декілька додатків до журн. Показчик змісту журн. видруковано в «Науково-інформацій-

ному бюлетені Архівного управління УРСР» (сучасний журн. «Архіви України») № 3–4 за 1957.

С. Панькова (Київ).

«ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ» – укр. козацький літопис 17 ст. Літопис є одним з найголовніших і найбільш вірогідних творів укр. історіографії 2-ї пол. 17 ст. Складається зі вступу і 2-х частин. У вступі описується становище в Україні перед *Національно-визвольною війною українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. У 1-й частині автор змальовує воєнно-політичні події національно-визвольної війни та періоду *Руїни* до 1676. У 2-й частині твору висвітлюються події 1670–90-х, опис яких доведено до 1702. Твір написаний тогочасною укр. літ. мовою з елементами нар. мови. Місце написання і автор літопису невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема *О. Оглоблина*, твір був укладений у *Лівобережній Україні*, найімовірніше, у Стародубі. В іст. літературі існує версія, за якою, на думку *В. Модзалевського*, *О. Оглоблина*, *М. Петровського*, автором літопису був генеральний підскарбій *Р. Ракушка-Романовський*. Оригінал «Л. С.» не зберігся. Відомий з копій 18 ст. Вперше опублікований *О. Бодяньським* 1846.

ЛІТОПИСИ – іст. твори в *Київській Русі*, а пізніше на укр., білор. і рос. землях, в яких розповідь велася по роках. Оповідання про події кожного року починалися словами «в літо», звідки й походить назва «літопис». За своєю формою і змістом Л. подібні до анналів і *хронік*. Дослідники вважають, що літописання на Русі почалося в 10 ст., а можливо, як припускає *М. Браїчевський*, і в 9 ст., в часи кн. *Аскольда* і *Діра*. Нові Л. виникали як зведення і продовження попередніх записів. Так, перше літописне зведення, що дійшло до нас, – знаменита *«Повість минулих літ»*, укладена і відредагована на поч. 12 ст. спершу печерським ченцем Нестором, потім ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, а пізніше ще одним невідомим автором, мало своїми попередниками декілька київ. і новгород. зведень. Л. Київської Русі є визначними пам'ятками іст. літератури, головним джерелом для вивчення цього періоду укр. історії. Вони містять розповіді про розселення сх. слов'ян й сусідніх народів, про заснування Києва, утворення та розвиток Київської держави, про її міжнар. зв'язки і культуру. В 12–13 ст. з розпадом Київської Русі літописання набирало локального характеру, приділяючи головну увагу місцевим подіям. Складалися Л. у монастирях, а також при дворах князів і єпископів.

Відомими пам'ятками літописання цього періоду є Київський і Галицько-Волинський літописи. В 14 ст. знову складаються загальноруські літописні зведення Лаврентіївське й Іпатіївське (поч. 15 ст.) та ряд інших, які збереглися й дійшли до нас у

пізніших списках. Продовженням руської літописної традиції є білорусько-литовські літописи 14–16 ст. – Супрасльський, літопис Биховця, Баркулабівський та ін. Укр. літописання 17 ст. представлене багатьма пам'ятками, зокрема Густинським, Львівським, Межигірським Л., Острозьким літописцем, а також збіркою літописних оповідань «Літописці Волині і України». В них розповідається про боротьбу проти Туреччини і Кримського ханства, виникнення укр. козацтва і військ. походи запорожців, нац.-визвол. повстання, становище міст і політику Речі Посполитої на укр. землях, тогочасні міжнар. зв'язки України. У 17 ст. літописання як форма іст. твору поступово зникає. Останню групу пам'яток під такою назвою складають т. зв. козацько-старшинські Л. 17–поч. 18 ст., зокрема «Літопис Самовидця», літопис *Г. Граб'янки*, літопис *С. Величка*, які за формою відрізняються від попереднього літописання і можуть вважатися окремою групою іст. творів. В них розповідається про події в Україні 17–18 ст. і особливо увага приділяється *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–54*.

О. Щодра (Львів).

ЛЛОЙД ДЖОРДЖ ДЕВІД (17.1.1863–26.3.1945) – відомий державний і політ. діяч Великої Британії, лідер Ліберальної партії, граф (з 1944). Н. у Манчестері в сім'ї учителя. Валлієць за походженням. 1884 закінчив юридичний ф-т ун-ту. Деякий час утримував юридичну контору в Кріччіті. 1890 вперше був обраний у парламент. Брав участь у створенні політ. організації «Молодий Уельс», що виступала за надання автономії Уельсу. Зумів швидко здобути політ. авторитет. Був чудовим оратором. Під час англо-бурської війни 1899–1902 виступив із критикою дій британ. армії проти бурів, висував вимогу припинення фінансування загарбницької війни. З грудня 1905 – міністр торгівлі. Після перемоги на парламентських виборах Ліберальної партії (січень 1906) Л. Д. займав пост міністра торгівлі (1905–08) і міністра фінансів (1908–15). З квітня 1909 – канцлер. 1909 провів бюджет, який підвищував податок на землі лендлордів. 1911 став ініціатором прийняття закону про страхування, що передбачав обов'язкову виплату коштів робітникам у випадку хвороби чи безробіття. В роки *Першої світової війни 1914–18* займався перебудовою фін. системи країни з метою мобілізації всіх ресурсів для ведення війни. З травня 1916 займав пост військового міністра в коаліційному уряді. З грудня 1916 до жовтня 1922 – прем'єр-міністр Британської імперії. Л. Д. був одним з головних учасників *Паризької мирної конференції 1919–20*. Будучи майстром компромісів і політ. інтриги, вмів використовуючи амер.-япон. і амер.-франц. протиріччя, зумів досягти значних

успіхів у відстоюванні інтересів Великої Британії. Різко виступив проти намагань Ж. Клемансо розчленувати Німеччину, максимально послабити її репараціями і створити великі держ. об'єднання під егідою Франції. З усіх учасників конференції Л. Д. найбільш прихильно ставився до укр. питання. Виступав проти включення території ЗУНР-ЗО УНР до складу Польської держави. За його наполяганнями було створено комісію для проведення розмежування етнічних територій українців, поляків і білорусів (згодом кордон цього розмежування увійшов в історію під назвою «Лінія Керзона»). Послаблення міжнар. позицій Великої Британії в повоєнний період примусило Л. Д. наприк. 1922 піти у відставку. Відійшов від політ. життя, здійснив тривалі подорожі до Бразилії, Індії, Єгипту. З серед. 1930-х намагався повернутись у політику. Запропонував екон. програму виходу Англії з кризи, що містила елементи планування і держ. регулювання економіки. Видав шеститомні «Воєнні мемуари» і спогади про повоєнне мирне врегулювання «Правда про мирні договори».

С. Мовчан (Львів).

ЛОБИСЕВИЧ ОПАНАС КИРИЛОВИЧ (1732–1805) – укр. письменник 18 ст., один із зачинателів укр. нац. відродження. Н. у м. Погар на Чернігівщині (тепер Брянська обл. Росії) в козацько-старшинській родині. 1747–52 навчався у Київській академії, а 1754–60 – в ун-ті при Петербурзькій АН. З 1761 Л. був перекладачем у гетьмана К. Розумовського, а 1765–74 – його секретарем. 1716 повернувся в Україну. 1785–87 – новгород-сіверський губерн. предводитель дворянства. З 1870-х Л. разом з Г. Долинським, М. Значко-Яворським, М. Миклашевським, Г. Полетиною, А. Худорбою та ін. належав до найактивніших членів *Новгород-Сіверського патріотичного гуртка*. Переробив укр. мовою в бурлескно-трагедійному стилі еклоги Вергілія (з «Буколік») «Вергилиевы пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые» (1794; не зберігся), залишив переклади з франц. мови – «Слово президента де Монтеск'є», «Описание пещеры бога сна Овидиевых превращений» та ін.

ЛОБОДА ВІКТОР (1823–1876) – укр. громад. діяч. Н. на Полтавщині. Закінчив Корпус інженерів шляхів сполучень у Петербурзі. Працював урядовцем в Україні і Росії. З 1858 жив у Полтаві. Брав участь в укр. нац. русі, член полтавської *Громади*. Л. був палким прихильником ідеї політ. незалежності України. 1862 під час розгрому рос. властями Чернігівської і Полтавської громад. Л. разом з ін. активн. чл. (П. Чубинський, О. Кониський, П. Єфименко, С. Ніс та ін.) був заарештований і незабаром засланий у Пермську губернію. 1868 звільнений без права повернення в Україну. Автор

спогадів про Т. Шевченка (публікувалися в «*Київській старині*»).

ЛОБОДА ГРИГОРІЙ (р. н. невід. – 1596) – козацький гетьман (1593–1596, з перервами). Восени 1594 Л. і С. Наливайко як союзники імператора Рудольфа II очолювали козацьке військо (бл. 12 тис. чол.) у поході в Молдову проти турків і татар та їхнього союзника господаря Арона, під час якого зайняли Ясси. Навесні 1595 об'єднані козацькі війська під командуванням Л. і С. Наливайка пробували здобути міста Тягиню, Білгород і Кілію. Запорізькі курені під проводом Л. брали участь у *Наливайка повстанні 1594–96*. Восени 1595 повстанські загони Л. боролись проти шляхти у Пд. Подніпров'ї, здобули Чигирин і Канів. У ході повстання виступав за досягнення порозуміння між козаками і польськ. урядом. У березні 1596 позбавлений булави, але після поранення М. Шаули в бою поблизу Гострий Камінь (біля Трипілля на Київщині), Л. знову обрали гетьманом. У травні 1596 під час облоги козацького табору польськ. військом в урочищі Солонія (біля Лубен) на р. Сулі Л. був зазідошений у веденні переговорів з коронним гетьманом С. Жолкевським, звинувачений у зраді і вбитий козаками.

ЛОВМ'ЯНСЬКИЙ ГЕНРИК (20.8.1898) – польськ. історик, акад. Польської АН (з 1952). Н. у Даугудзі (тепер Литва). Професор ун-тів у Вільнюсі (з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньосередньовічної історії Польщі, Литви, *Київської Русі*. Головні праці: «Студії над походженням литовського суспільства й держави (тт. 1–2, 1931–32)», «Історична проблематика Червонських міст» (1953), «Проблема ролі норманів у генезисі слов'янських держав» (1957), «Початки Польщі» (1963–67). В багатьох працях висвітлює стародавню історію західноукр. земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛОДІЙ ПЕТРО ДМИТРОВИЧ (1764–1829) – укр. вчений-правознавець, один із основоположників юридичної науки та освіти в Російській імперії. Н. у Закарпатті. З 1787 до 1802 – проф. логіки і філософії Львівського ун-ту, працював у «*Studium Ruthenum*», отримав ступінь доктора права і теології. 1802–03 викладав у Краківському ун-ті. 1803 був запрошений на роботу у Російську імперію і переїхав до Петербурга. 1804–19 викладав філософію у Петербурзькому пед. ін-ті. 1819, після реорганізації педінституту в університет, Л. став завідувати кафедрою загального права і був призначений першим деканом юридичного ф-ту Петербурзького ун-ту. Одночасно Л. читав лекції з природного і держ. права у Вищому училищі правознавства у Петербурзі. Л. належить низка наук. праць з філософії та правознавства, зокрема, «Логічні настано-

ви, спрямовані до пізнання і розмежування істинного і хибного» (1815), «Теорія загальних прав...» (1828), «Природне право народів», «Повний курс філософії», «Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне загальне державне право». Автор перекладів навч. підручників і посібників.

Т. Андрусак (Львів).

ЛОЗИНСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ (29.5.1843 – 20.5.1913) – польськ. історик. Н. у с. Опарах (тепер Дрогобицький р-н Львівської обл.). Автор праць «Львівське золотарство в давні часи» (1889), «Львівський патриціат і міщанство в 16–17 ст.» (1890), «Львівське мистецтво 16–17 ст.» (1898), «Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III» (1903). У своїх працях інколи вдавався до перекозачень у цитуванні і тлумаченні джерел. Проводив ідею «цивілізаторської ролі» польськ. шляхти і патриціату на українських землях, чому нерідко суперечить зібраний ним фактичний матеріал.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛОЗИНСЬКИЙ ЙОСИП ІВАНОВИЧ (20.12.1807–11.8.1889) – укр. вчений, етнограф, мовознавець, публіцист, діяч укр. нац. відродження. Н. у с. Гурку (Вурку) біля Перемишля (тепер Польща). 1830 закінчив богословський ф-тет Львівського ун-ту. Був священником у с. Ліски, Радохинці, Медиці та в Яворові. Л. одним із перших у Галичині порушив питання про використання нар. мови в письменстві, автор укладеної «Граматики руської (малоруської) мови» (1845, польськ. мовою) та рукописного «Букваря» (1838). Пропонував запровадити в укр. письмі лат. алфавіт і з цієї метою видав латинкою збірку пісень та весільних обрядів «Руське весілля» (1835). Однак, зазнавши критики, переглянув свою позицію і відмовився від помилкового погляду на перспективи розвитку укр. літератури в складі польськ. й визнав провідну роль для Галичини культури *Наддніпрянської України*. 1848 – заступник голови Перемишльської руської ради, учасник Першого з'їзду укр. інтелігенції у Львові. У 1850-х продовжував відстоювати нар. мову і фонетичний правопис у письменстві. В 1860-х перейшов на москвофільські позиції. Автор праці «Жите І. Снігурського» (1851).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛОЗИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1880–23.10.1937) – укр. політ. і держ. діяч, публіцист. За фахом – юрист. 1914–17 співпрацював із Союзом визволення України. Тривалий час співпрацював в укр. період. виданнях – «Діло», «Рада», «Громадська думка», «Гасла» та ін. Належав до *Української національно-демократичної партії*. 1918–19 входив до складу *Української Національної*

Ради ЗУНР–ЗО УНР 1918–19. З 13.2.1919 – керуючий справами державного секретаріату закорд. справ. У березні 1919 очолював делегацію ЗО УНР на укр.-польськ. переговорах в справі укладення перемир'я на фронті під час *укр.-польськ. війни 1918–19*. З квітня 1919 входив до складу укр. делегації на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 жив у еміграції. 1921–27 Л. – професор міжнар. права *Українського вільного університету* в Празі. Згодом переїхав до УСРР, завідував кафедрою права в Ін-ті народного господарства в Харкові. 1930 заарештований і засланий на Пн. Урал, де був розстріляний (за ін. дан., загинув на Соловках). Автор праць: «Польський і руський революційний рух і Україна» (1908), «Утворення українського коронного краю в Австрії» (1915), «Галичина в житті України» (1916), «Галичина в рр. 1918–20. Розвідки і матеріали» (1922), «Уваги про українську державність» (1927), «У десятиріччя галицької революції: факти і спроба оцінки» (1928), есеїв про М. Драгоманова, М. Павлика, підручників з міжнар. права («Міжнародне право», 1922; «Охорона національних меншостей в міжнародному праві», 1923) та ін.

ЛОМИКОВСЬКИЙ ІВАН (р. н. невід. – 1714) – укр. військ.-політ. діяч 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. На поч. 1670-х – генеральний писар у гетьмана *Правобережної України М. Ханенка*, згодом перейшов на *Лівобережжя*. З 1689 – чл. гетьманського уряду як генеральний хорунжий (1689–92), генеральний осавул (1692–1707), генеральний обозний (1707–09). Л. був палким прихильником гетьмана І. Мазепи, гостро виступав за розрив відносин з Московським царством. З 1709 – в еміграції.

ЛОПАТИНСЬКА ФІЛОМЕНА МИКОЛАЇВНА (1873–1940) – укр. актриса, співачка (сопрано). Дружина *Льва Лопатинського*. 1890 вступила до укр. театр. т-ва «Руська бесіда». 1904 закінчила Львівську консерваторію. До поч. *Першої світової війни* співала на сценах польськ. і нім. опер у Львові та Чернівцях. 1915–16 – у трупі «Тернопільські театральні вечори», 1916–18 – у Т-ві укр. акторів, 1918–23 – у галицьких і буковинських укр. трупах. Виконувала партії Оксани («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталки, Оксани, Ганни («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена» Лисенка), Катерини («Катерина» Аркаса), Роксоліани («Роксоліана» Січинського). З серед. 1920-х проживала у Радянській Україні, але через хворобу не виступала. К. Кондратюк (Львів).

ЛОРИС-МЕЛІКОВ МИХАЙЛО ТАРИЄЛОВИЧ (19.10.1824–12.12.1888) – рос. держ. діяч, граф (1878). Н. у Тіфлісі у заможній вірмен. родині. 1843

призначений корнетом у лейб-гвардії Гродненський гусар. полк. З 1847 служив на Кавказі, брав участь у бойових діях проти горців. Учасник *Кримської війни 1853–56*. З 1861 – воєначальник Пд. Дагестану, з 1863 – Терської обл. За його правління на цій території була запроваджена загальна губернська система. Учасник рос.-тур. війни 1877–78, ген.-ад'ютант. Командуючи окремим корпусом, штурмом узяв Ардаган (1877), потім – Карс, здобув ряд ін. перемог (практично очолював воєнні дії на Кавказі). Для боротьби з чумою у 1879 призначений астраханським, самарським та саратовським тимчасовим ген.-губернатором з необмеженими повноваженнями. З 7.4. 1879 – харк. тимчасовий ген.-губернатор, а також командувач військ. округу. У цей період Л.-М. розробив програму заходів з б-би з рев. рухом, де дійшов до усвідомлення необхідності усунення перш за все причин, що породжують цей рух. 1880–81 – міністр внутр. справ (фактично – прем'єр із майже диктаторськими повноваженнями). Виступав за екон. реформи (впровадження обов'язкового викупу, зниження викупних платежів, ліквідацію подушного податку тощо), розширення прав губ. установ, пом'якшення цензури, однак лише деякі пункти його програми були втілені у життя. Після вбивства *Олександра II* змушений подати у відставку. Останні роки життя провів за кордоном.

С. Посохов (Харків).

ЛОСЕНКО АНТОН ПАВЛОВИЧ (30.7 (10.8).1737–23.11(4.12).1773) – визначний укр. живописець і портретист. Н. у м. Глухові на Чернігівщині 1741 був вивезений до Петербурга у придворний хор. З 1753 вчився живопису в І. Аргунова, з 1759 – у Петербурзькій АМ (проф. Ротарі), а згодом продовжив навчання в Парижі (1760–65) і Римі (1765–69). Після повернення Л. був обраний проф., акад. (з 1770) і директором Академії мистецтв (з 1772). Л. був видатним педагогом. Автор картин: «Чудесна ловля риби» (1762), «Жертвоприношення Авраама» (1765), «Каїн і Абель» (1768), «Зевс і Фетіда» (1769), «Святий апостол Андрій Первозванний» (1769), «Володимир перед Рогнідою» (1770), «Прощання Гектора з Андромахою» (1773, картина не закінчена), портретів П. Шувалова (1760), письменника О. Сумарокова (1760), актора Ф. Волкова (1763) та ін.

ЛОСЬКИЙ КОСТЬ (28.1.1874–14.10.1933) – укр. громад.-політ. діяч, письменник і публіцист, дійсн. чл. *Наукового т-ва ім. Т. Шевченка*. Н. у Петербурзі. Закінчив іст. і юридичний ф-ти у Варшаві та Петербурзі. Служив в урядових установах на Холмщині, став одним з ініціаторів та провідним діячем укр. нац. відродження в краї. В довоєнний час Л. організував «Просвіту» (1905), видавав газету «Буг», твори укр. худ. літератури. 1917–18 – комісар Бучацького пов. у Галичині, потім – по-

мічник губ. комісара Галичини і крайовий комісар Холмщини. Був членом *Української Центральної Ради*, очолював департамент внутр. справ при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*. 1918 призначений гетьманським урядом послом у Фінляндії, згодом – посол УНР у цій країні, пізніше – у Швеції та Норвегії. З 1920 Л. жив в еміграції у Чехо-Словаччині. Проф. рим. права *Українського вільного ун-ту* в Празі, 1927–28 – деканом правничого ф-ту, проректором УВУ (1929–30). Помер у Празі. Головні праці: «Український вопрос: Россия и Антанта» (1918), «Нарис римської історії» (1919), «Короткий нарис грецької історії» (1921), «Історія джерел римського права» (1921), робив переклади А. Чехова і Г. Гайне та ін.

ЛОТОЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (псевд. О. Білоусенко, О. Любенький; 22.3.1870 – 22.10.1939) – визначний укр. громад.-політ. діяч, письменник, публіцист, проф. церк. права, дійсн. чл. НТШ (1900); і *Українського наукового т-ва* в Києві. Н. у с. Браниця недалеко від Кам'яця-Подільського у родині священника. 1896 закінчив Київську духовну академію. 1900–17 – урядовець держ. контролю в Києві та Петербурзі. Брав активну участь в укр. нац. русі. З 1908 був активним чл. *Т-ва українських поступовців*. З березня 1917 очолював Українську Національну Раду в Петрограді, що складалась з представників укр. громад.-політ. орг-цій міста. Співпрацював з численними рос. журн. і газ., в дописах до яких відстоював укр. нац. інтереси. Був губ. комісаром *Буковини* та *Покуття* під час окупації краю рос. військами. З вересня 1917 – чл. *Української партії соціалістів-федералістів*. У вересні–листопаді 1917 – генеральний писар *Генерального Секретаріату УЦР-УНР*. Л. був міністром віросповідань *Української Держави* (з 24.10.1918) та УНР періоду *Директорії*. Виступив ініціатором проголошення автокефалії Української православної церкви (1.1. 1919). 1919–20 очолював місію УНР у Туреччині, де вів переговори з Константинопольським патріархом у справі визнання автокефалії Української православної церкви. 1920 емігрував до Відня, пізніше – до Праги, Варшави. 1922–28 – доцент права *Українського вільного університету*, 1929–39 – проф. історії церкви у Варшавському ун-ті. 1930–39 – засновник і директор Українського наукового ін-ту у Варшаві. 1927–30 міністр внутр. справ в екзильному уряді УНР. Автор праці «Українські джерела церковного права» (1931), «Автокефалія» (1935, 1938), «Церковна справа в Україні» (1923), численних публіцистичних статей сусп.-політ. тематики, мемуарів «Сторінки минулого» (1932–34) і «В Царгороді» (1939).

ЛОХВИЦЬКИЙ КИНДРАТ АНДРІЙОВИЧ (9(20).3. 1774, за ін. дан., 1775 – кін. 1830-х) –

укр. археолог. З 1823 жив у Києві, де займався археологічними дослідженнями. Розкопав фундамент Десятинної церкви (1824), відкрив руїни Золотих воріт (1832), виявив фундаменти церкви Св. Ірини (Орини; збудована за *Ярослава Мудрого*) та кількох невідомих будівель княжої доби.

ЛУБЕНСЬКИЙ МГАРСЬКИЙ МОНАСТІР – чол. монастир на Полтавщині. Заснований 1619 єпископом Перемишльським І. Копинським (1622 заснував православне братство). 1663 у монастирі перебував як чернець Гедеон Ю. *Хмельницький*. Монастир кілька разів горів (вперше 1677, відбуд. 1682). Після пожежі 1733 відбудований стараннями настоятеля Йоасафа Горленка (потім єпископ Білгородський; п. 1754). 1744 у монастирі засновано архімандрію. На території монастиря діяло 2 храми – Спасо-Преображенський (1682–94, побудований за ініціативою гетьмана *І. Самойловича*, архітектори І. Баптіста й М. Томашевський) і Благовіщенський (1804) з бічним вівтарем преп. Антонія і Феодосія Печерських (1851). Тут перебувала чудотворна Лубенська ікона Богородиці. Серед архівних справ – копіяри 18 ст. привілеїв та грамот монастирю, починаючи з 1619 (418 документів). У Преображенському храмі спочивали мощі Св. Афанасія Пателарія, патріарха Константинопольського (п. 1654; згодом перевезені до Харкова). У монастирі поховані митрополит Київський Йосиф Нелюбович-Тукальський (п. 1676). З 1843 монастирем управляв єпархіальний Полтавський єпископ. На поч. 20 ст. монастир мав 386 дес. землі, при монастирі діяла школа на 20 сиріт. 5(18).8.1919 більшовицький підрозділ убив ігумена й 16 ченців монастиря, тобто майже весь його склад.

С. Білокінь (Київ).

«ЛУГ» – укр. фізкульт.-спорт. т-во, засноване 1925 у *Галичині*. Створене за ініціативою *Р. Дашкевича* з метою нац.-патріот. виховання укр. молоді і підготовки її до б-би за незалежність України. Виник після заборони діяльності польськ. владою 1924 спорт.-протипожежної орг-ції «Січ». Орг. структура «Л.» складалась з 3-х ступенів: центр. відділ у Львові, повітові «Л.» і місцеві осередки т-ва. Орг-ції «Л.», маючи напіввійськ. характер, забезпечували активну участь членів т-ва у військ. підготовці (проведення польових занять, стрільб тощо), керували розвитком спорту серед укр. молоді. В 1920–30-х «Л.» став одним з осн. організаторів спорт. і культ. життя укр. молоді. З ініціативи та під керівництвом «Л.» по всій Галичині проводились спорт. свята, ставилися вистави й концерти, чл. т-ва виступали з доповідями. 1925–39 беззмінним головою «Л.» був Р. Дашкевич, серед ін. провідних діячів т-ва були О. Коберський, М. Козланюк, О. Куцерб, І. Мамчак, Ю. Мамчак та ін. «Л.» належав до найбільш масових молодіж-

них орг-цій Зх. України. 1939 існувало 805 місцевих осередків «Л.», в яких нараховувалось бл. 50 тис. чл. 1935–39 «Л.» видавав у Львові часопис «Вісті з Лугу» (ред. Р. Дашкевич, О. Федорчак, А. Курдилик). 1939 із встановленням рад. влади у *Західній Україні* діяльність «Л.» була заборонена.

ЛУГОВСЬКИЙ БОРИС ЛЬВОВИЧ (12.5. 1898 – р. см. невід.) – укр. історик і етнограф. Н. у Тобольську. Закінчив Чернігівський ін-т нар. освіти. 1920-х працював у Чернігівському музеї, очолював його етнографічний відділ. Один із засновників Чернігівського наук. т-ва (1920), його секретар, згодом голова Етнографічної секції. Одночасно, 1925–30, – наук. співроб. Іст. секції ВУАН, нештатний постійний співроб. Комісії іст. пісенності ВУАН, співпрацював з Кабінетом примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України у Києві М. Грушевського. На поч. 1930-х виїхав до Харкова для навчання в аспірантурі. Подальша доля невідома. Досліджував побут і репертуар проф. нар. співців і музикантів (старців) на Чернігівщині. Автор праць «Чернігівські старці: «Стареча топографія Чернігова» (1926), «Автобіографічні відомості лірника Аксентія Шолоха» (1929) та ін.

О. Юркова (Київ).

ЛУКАНЬ РОМАН-СТЕПАН (17.9.1907 – 23.11.1943) – монах-василіянин, історик, бібліограф, краєзнавець. Н. у с. Старуня на Станіславщині. Освіту здобув у Станіславській гімназії та Львівському ун-ті. На поч. 1930-х став монахом чину василіян. Перебував у Бучацькому, Добромильському, Крехівському та ін. монастирях. Працював у Центральному василіянському архіві (монастир Св. Онуфрія) у Львові, редакціях «Записок Чину Святого Василя Великого», «Альманаху василіянських богословів», «Місіонара». З осені 1939 – наук. співроб. бібліотеки АН УРСР у Львові. Під час *Другої світової війни* перебував у монастирі. Підтримував зв'язки з укр. видавництвами в еміграції (Югославія, Чехо-Словаччина). Досліджував історію міст і сіл, церков і монастирів України та Білорусі, описував рукописи василіянських монастирів. Більшість його праць залишилися у рукописах (іст. розвідки про Добромиль, Самбір, Терембівлю, могилу князя Льва і Лаврівський некрополь, підготовчі матеріали до історії мистецтва та ін.). Особливою повнотою вирізняються його бібліографічні матеріали про укр. гетьманів (17–18 ст.), до історії освіти та василіянських шкіл у Галичині (13–19 ст.), історії християнства в Україні (9–19 ст.), історії василіян та ін. Підготував бібліографію історії України з 1187.

М. Криль (Львів).

ЛУКАРИС КИРИЛО (1572–28.6.1638; за ін. дан., 1633) – правос. церк. діяч, патріарх Алексан-

Лдрійський (1602–21) і Константинопольський (з 1621). Н. на о. Крит. 1596 Л. був висланий Александрійським патріархом Мелентієм Пігасом для участі в Берестейському соборі 1596. (див. *Берестейська унія 1596*). Деякий час викладав в Острозькій академії. Ставши патріархом, підтримував тісні зв'язки з Україною, затвердив Луцьке братство та статuti братських шкіл у Луцьку і Києві. 1627 заснував друкарню у Константинополі. 28.6.1638 за наказом султана Мурада IV задушений, а тіло кинуто в море.

ЛУКАСЕВИЧ ЄВМЕН (26.12.1871–20.12.1929) – укр. громад. діяч, видавець. Н. у Білій Чортківському окр. в Галичині. Мед. освіту здобув у Цюриху (Швейцарія). За фахом – лікар. Займався лікарською практикою. З 1905 жив у Києві, був членом *Українського наукового т-ва*. 1917–18 Л. був одним з ініціаторів створення укр. лікарських орг-цій, у т.ч. Українського Червоного Хреста. З кін. 1918 до серед. 1919 – голова укр. дипломат. місії у Швейцарії (пізніше – М. Василько). 1920–міністр закорд. справ в уряді *В. Прокоповича*. В еміграції жив у Варшаві. Видавав газету «Українська трибуна» (1921) і перший укр. мед. журн. «Українські медичні вісті». Підготував і видав «Анатомічний словник» (1926).

ЛУКАШЕВИЧ АНТІН (18.2.1870–23.5.1936) – укр. громад. і політ. діяч на Буковині. Н. у Бабині на Буковині. Належав до *Української національно-демократичної партії*. Був послом до буковин. сейму (1911–18) і до австрійського парламенту (1907–18). В період румун. окупації буковин. земель став співзасновником Української національної орг-ції (1922–28). Обирався депутатом румун. парламенту (1920, 1926–27), в якому відстоював права буковин. українців, боровся проти румунізації народної освіти на *Буковині*. В численних статтях у місцевих і зарубіжних виданнях виступав проти дискримінації укр. населення Буковини румун. владою. Помер у Чернівцях.

ЛУКАШЕВИЧ ВАСИЛЬ (бл. 1783–16.10.1866) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Борисполі на Київщині. Походив із козацько-старшинського роду. З 1798 виховувався у Пажеському корпусі, після закінчення якого 1803–04 служив перекладачем у Колегії закорд. справ, з 1805 – у Міністерстві внутр. справ. 1807 вийшов у відставку і оселився в Борисполі. Заснував школу в Переяславі. З 1811 – предводитель дворянства Переяславського пов. 1818 Л. став членом масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві, до якої входив також *І. Котляревський*. Л. створив *Малоросійське таємне т-во*, що ставило собі за мету створення укр. самостійної держави. В лютому 1826 Л. був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фор-

теці. Згодом звільнений з ув'язнення. Жив у Борисполі під наглядом поліції. На думку деяких істориків (М. Петровський), Л. був автором «*Історії Русів*».

ЛУКОМСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ (1701– бл. 1779) – укр. історик. Н. в Умані у козацькій родині. Закінчив Київську академію. 1731–35 – канцелярист *Генеральної військової канцелярії*, згодом – сотник Прилуцької (1735–47), Яготинської (1751–57) і Переволочанської (1757–63) сотень, абшитований полковник (1773). Після виходу у відставку в жовтні 1763 жив у Прилуках. Автор хроніки з історії України 14–16 ст. – «*Зібрання історичне*» (1770). Переклав українською мовою щоденник домініканського ченця С. Околовського (містить дані про хід нац.-визвол. повстання під проводом *Д. Гуні* та *Я. Остринина*) і записки польського мемуариста М. Титловського про *Хотинську війну 1620–21*.

ЛУПУЛ ВАСИЛЬ (Лупу; 1593–1661) – господар Молдавії (1634–1654). Н. у Константинополі, за походженням грек чи албанець. В 1630-х оселився в Молдавії. Займаючись торгівлею, розбагатів і став великим землевласником. 1634 Л. зумів посісти молд. стіл. За правління Л. в 1640 у Молдавському князівстві за сприяння Київського митрополита *П. Могили* було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, видано 1646 «*Правила*» («Уложення») – перше зведення законів, що діяли до серед. 18 ст. Л. тривалий час при підтримці Польщі і Туреччини вів запеклу боротьбу з волоським господарем *М. Басарабом* за Волошину. Після *Молдавських походів 1650, 1652 і 1653* укр. війська Л. став союзником *Б. Хмельницького*. В серпні 1652 видав свою дочку Розанду (див. *Лупул-Хмельницька Р.*) заміж за сина Б. Хмельницького – Тимоша. В квітні – вересні 1653 Л. з допомогою укр. військ на чолі з *Т. Хмельницьким* вів б-бу проти претендента на господарський стіл С. Георгіу, якого підтримували волоський господар М. Басараб, трансільванський князь *Юрій II Ракоці* і польськ. уряд. У вересні 1653, після загибелі Т. Хмельницького і відступу козацьких загонів з Сучави, Л. був остаточно позбавлений престолу і змушений виїхати до Чигирини. Проте через деякий час за участь у таємних переговорах з польськ. емісарами Л. позбавили права жити в Україні. Переїхав до Криму. На вимогу султана Л. видали Туреччині. Після тривалого ув'язнення помер у Стамбульській фортеці.

ЛУПУЛ-ХМЕЛЬНИЦЬКА РОЗАНДА (Роксана, Руксандра; бл. 1630–1686) – дочка молд. господаря *В. Лупула*. 31.8.1652 вийшла заміж за *Т. Хмельницького*. Після його загибелі (1653) деякий час перебувала у Чигирині, а згодом – у Рашкові на Поділлі. З 1666 жила у Молдавії. 1686 (за

ін. дан. 1687) загинула від рук польськ. жовнірів у фортеці Немц.

ЛУТАЙ (Лютій) ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч серед 17 ст. 1637 – військ. осавул, 1638 – сотник Переяславського полку. 1647 обраний кошовим отаманом Запорізької Січі. Багато допомагав *Б. Хмельницькому* на поч. *Національно-визвольної війни українського народу 1648–57*. Заснував бл. 1652 *Чортотлицьку Січ*.

ЛУЦЕНКО ІВАН (1869–25.3.1919) – укр. громад.-політ. і військ. діяч, лікар *Армії УНР*. Н. на Одещині. 1902–07 Л. був одним з лідерів *Української народної партії*. В квітні 1917 став одним з організаторів і першим головою Одеської української військової ради, яка ставила за мету сприяння побудові укр. незалежної держави. 21.4.1917 на Всеукраїнському національному конгресі 1917 Л. було обрано до складу *Української Центральної Ради* від Одеси, а на поч. червня 1917 – чл. Українського генерального військового комітету. В листопаді-грудні 1917 разом з *П. Макаренком* і *М. Андрієнком* став засновником *Української партії самостійників-соціалістів*. Влітку 1919 загинув у боях за залізничну станцію Антоніни на Волині (за ін. дан., потрапив у більшовицький полон і був розстріляний).

ЛУЦКЕВИЧ МАРКО (26.4.1882–1934) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Ковелі на Волині. Закінчивши навчання в Москві, став організатором кооп. руху на Волині. 1922 – посол до польськ. сейму. У своїх промовах у парламенті виступав із засудженням польськ. окупаційного режиму в *Зх. Україні*, за що був позбавлений депутатської недоторканості й відданий під суд. Зумів таємно емігрувати до Чехо-Словаччини. 1924 переїхав до УСРР. 1926 був заарештований більшовиками та засланий до Сибіру, де і помер.

ЛУЦЬКЕ БРАТСТВО (Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське) братство) у Луцьку – нац.-реліг., громад. орг-ція православних укр. шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засноване 1617. Визначними діячами братства того періоду були шляхтичі *Л. Древинський*, *М. Гулевич-Воютинський*, *А. Пузина*, ченці *Герасим Микулич*, *Ісакий Борискович* та ін. До Л.б. входили також окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство вело боротьбу проти нац.-політ. гноблення укр. народу, займалося громад.-культ. та благодійною діяльністю і відіграло значну роль у б-бі за збереження законних прав православ'я на Волині у 1620–40-х. Братчики відкрили друкарню, шпиталь і школу. Пам'ятками укр. пед. думки є правила для учнів («*Артикули прав*») і статут школи Л. б. («*Порядок шкільний*»), запозичений зі статуту Львівської

братської школи. Великий вплив на діяльність світського братства мав Луцький братський монастир («*братство духовне*»), при якому 1628 і у 1640-х діяла друкарня. З серед. 17 ст. в умовах посилення нац.-реліг. гніту на західноукр. землях почався занепад Л. б., і наприкінці 18 ст. воно припинило діяльність. 1871 засновано нове Л. б., яке мало офіційно-клерикальний характер.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛУЦЬКИЙ ОСТАП (8.11.1883–1941) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист, поет. Н. у с. Лука Самбірського повіту на Львівщині. Навчався у Празькому і Варшавському ун-тах. Член літ. групи «*Молода Муза*» (1906–09), надрукував декілька збірок поезій. Редактор газ. «*Буковина*» (1907–13), директор Центральної каси укр. кооперативів у Чернівцях. *Учасник Першої світової війни* – офіцер австрійської армії. 1918 – ад'ютант архієп. *В. Лабсбурга*. Під час *українсько-польської війни 1918–19* – сотник УГА, шеф штабу 4 Золочівської бригади. 1920 – представник укр. армії у штабі польськ. війська, зв'язковий *С. Петлюри* з *Ю. Пілсудським*. Після війни оселився на Стрийщині й брав участь у розвитку місцевого кооп. руху. 1928–39 – голова Центросоюзу у Львові і директор Ревізійного союзу українських кооперативів. Спричинився до успіху кооп. руху в Галичині. Належав до *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО), член ЦК орг-ції. 1928–35 – посол польськ. сейму, а 1935–39 – сенатор. Прихильник курсу «*нормалізації*» польськ.-укр. відносин. Невдовзі після окупації радянськими військами *Зх. України* заарештований (поч. жовтня 1939) органами НКВД і вивезений у концентраційний табір біля Котласа, де й загинув. Автор збірок поезій «*Без маски*» (1903), «*З моїх днів*» (1905), «*В такі хвилини*» (1906).

Д. Кушплір (Львів).

ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС 1937 – політ. судовий процес, влаштований у Луцьку 17–31.8.1937 польськ. урядом над 42 членами *Організації українських націоналістів*, заарештованих в липні 1937. Під час процесу ув'язнених (здебільшого студентів) було звинувачено в приналежності до ОУН і антидерж. діяльності. 31.8.1937 за вироком окружного суду до тривалих термінів ув'язнення було засуджено 34 чол., серед яких *І. Климів* – на 10 років, *П. Мигаль* – на 8 років, *І. Кохановський*, *В. Сич*, *А. Марченко* – на 7 років кожен. До тривалих термінів ув'язнення були засуджені інші чл. ОУН. Л. п. став ганебним продовженням політики держ. терору польськ. властей проти корінного населення *Зх. України*.

ЛУЧИЦЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (2(14).6.1845–22.8.1918) – укр. історик, чл.-кор. Пе-

Л тербурзької АН (з 1908). Н. у м. Кам'янці-Подільському. 1866 закінчив Київський ун-т. З 1877 – професор цього ун-ту. Належав до Конституційно-демократичної партії (див. *Каде́ти*). 1907 – депутат III Державної Думи від м. Києва. Був чл. *Старої Громади*, одним із засновників *Українського наукового т-ва у Києві*. Автор праць «Католицька ліга і кальвіністи у Франції» (1877), «Общинне землеволодіння в Малоросії» (1882), «Матеріали до історії землеволодіння в Полтавській губернії в 18 ст.» (1883), «Робітниче населення і економічна політика німецьких міст 15–16 ст.» (1884), «Селянське землеволодіння у Франції напередодні революції» (1900), «Становище землеробських класів у Франції напередодні революції і аграрна реформа 1789–1793 рр.» (1912) та ін.

ЛУЧКАЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (справжнє прізвище – Поп; 19.11.1789–3.12.1843) – укр. мовознавець, фольклорист та історик. Н. у Великих Лучках на Мукачівщині (тепер Закарпатська обл.). Гімназійну освіту здобув в Ужгороді та Великому Варадині (тепер – Румунія). Навчався в духовній семінарії (конквіті) у Відні (1812–16), відвідував лекції в ун-ті. Був учнем відомих славістів В. Копітара та Й. Добровського. 1816–17 – священник у с. Великих Лучках, 1817–27 Л. – бібліотекар, архіваріус та керівник консисторії Мукачівського єпархіального управління, директор міської школи в Ужгороді. 1829 виїхав до Італії, де був придворним парохом герцога Карла Людовіка Бурбона в м. Лукка. 1830 повернувся у Закарпаття, був священником в Ужгороді (на Цегельні, 1830–43). Л., служачи тривалий час єпархіальним шкільним референтом, сприяв заснуванню та впорядкуванню парафіальних шкіл на території єпархії. 1830 видав у Відні «Граматіку слов'яно-руську» (лат. мовою) – першу в Закарпатті укр. граматіку з широким використанням нар. розмовної мови та фольклору. Виступав проти шовіністичної політики угор. уряду, спрямованої на денационалізацію укр. населення Закарпаття, відзначав кровну спорідненість закарпат. українців з українцями інших західноукр. земель та *Наддніпрянини*. Написав лат. мовою шеститомну «Історію карпатських русинів» (було видано тільки два томи). Перші чотири томи у перекладі укр. мовою опубліковано у Пряшеві в «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику» (1983–91). Автор твору «Церковні бесіди на всі неділі року» (1831).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВ – істор. столиця Галичини, найбільше місто зх. регіону України, центр Львівської області, один із провідних наук., освітн., культ. та екон. центрів держави. Л. займає територію 155 кв. км. Населення становить 830 тис. чол. (станом на 1999). Сприятливе географ. положення, близькість

до кордонів країн Центр. та Пд.-Сх. Європи зумовлює важливу роль Л. у міжнар. торгово-фінансових, наук. та культ. зв'язках України. У травні 1999 у Л. пройшов Шостий саміт президентів країн Центр. та Сх. Європи. Л. – одне з найбагатших міст України за кількістю та цінністю іст.-архітект. пам'яток 13–20 ст. Збереглася і планувальна структура іст. ядра міста, тобто його центр. частина з площею Ринок і прилеглими кварталами. З метою їх охорони і збереження у Л. 1975 було створено Держ. іст.-архітект. заповідник, на площі якого (бл. 120 га) знаходиться понад 1000 пам'яток архітектури та цінних споруд. У грудні 1998 історичний центр Львова включений до Списку світової культ. та природної спадщини ЮНЕСКО.

Перша писемна згадка про Львів припадає на 1256. Місто було засноване кн. *Данилом Романовичем Галицьким* і назване ім'ям його сина Лева у 2-й пол. 1240–на поч. 1250-х. 1272 Л. став *столицею Галицько-Волинської держави*. 1356 Л. отримав *магдебурзьке право*, що перетворило місто на один з провідних центрів розвитку ремесла та торгівлі у Сх. Європі. Л. мав «абсолютне право складу», що означало обов'язок всіх іногородніх купців заїжджати до міста та викладати для продажу свої товари. Завдяки *Львівському братству*, яке 1586 дістало права ставропігії, Л. набув загальноукр. значення як культ. та наук.-освіт. центр. Особливу роль при цьому відіграла *Львівська братська школа* – перша братська школа в Україні. Створення 1586 Львівським Ставропігійним братством, цей навчальний заклад став реальним проявом боротьби укр. народу за право навчати дітей рідною мовою. Високий рівень навчання, активна боротьба проти колонізації, дем. статут братської школи стали зразком для ін. братських шкіл України (у 17 ст. існувало бл. 30), які відіграли важливу роль у становленні та розвитку укр. освіти, піднявши її до рівня тогочасної європейської освіти. Завдяки діяльності братства у Л. 1574 побачила світ перша друкована в Україні книжка – «Апостол» І. Федорова. У Л. 1776 почала виходити перша в Україні газ. (тижневик) – «Gazette de Leopold». Зі Л. пов'язане зародження україномовної преси. 1848 у Л. почала виходити перша україномовна газ. «Зоря Галицька» – орган Головної Руської Ради, редактором якої був юрист А. Павенцький. 1889 К. *Левицький*, Є. Олесницький і А. Горбачевський започаткували видання «Часописі правничої. Місячника для теорії і практики» (виходила до 1906, після 1900 під назвою «Часопись правничий і економічний»). 1928–39 за редакцією К. Левицького виходив квартальник «Життя і право».

1661 у Л. було засновано перший на укр. землях ун-т. Саме з Львівським ун-том пов'язане зародження україномовної юридичної науки і освіти. 1787 в ун-ті було створено спец. філ.-богослов. факультет – «Studium Ruthenum» з укр. мовою викладан-

ня, який існував до 1806. З Львівським ун-том пов'язана діяльність «Руської трійці» – *М. Шашкевича*, *І. Вагилевича* та *Я. Головацького*. 1783 у Л. засновано Львівську генеральну греко-католицьку духовну семінарію, яка, поряд з ун-том відіграла важливу роль у поширенні науки і освіти серед укр. населення.

Після 1-го поділу Речі Посполитої (1772) західноукр. та частина польськ. земель увійшли до складу Австрійської імперії. Л. став столицею коронного краю Галичини і Володимирії, його адм. центром. У місті розмішувалися резиденція намісника та Галицький крайовий сейм, судові та адм. органи. З 1848 Л. став центром укр. наук., політ. та культ. життя. 2.5.1848 у Л. створена *Головна руська рада* – перша у новітній історії легальна укр. політ. орг-ція, яка задекларувала єдність всього укр. народу незалежно від держ. кордонів. У тому ж році у Львівському ун-ті відкрита кафедра укр. мови і літератури.

За активної участі та при тісній співпраці з представниками *Наддніпрянської України* у Львові протягом 2-ї пол. 19 ст. створено низку укр. освітніх («Просвіта») та наук. інституцій (Наукове т-во імені Шевченка). 1913 з 83 періодичних та 410 неперіодичних україномовних видань, що виходили в світі, на Л. припадало відповідно 65 та 299. 1864 при культ.-освіт. т-ві «Руська бесіда» у Л. було відкрито український професійний театр. 1905 засновано укр. Національний музей. Л. завжди був центром розвитку укр. політ. та правової думки. 1895 у Л. побачила світ праця *Ю. Бачинського* «Україна ingredienta», у якій вперше висунуто та теоретично обгрунтовано ідею держ. самостійності України як умови виживання і розвитку укр. нації. 14.7.1900 на другому вічі укр. студентської молоді прийнято резолюцію про необхідність об'єднання зусиль усіх укр. партій та рухів для здобуття держ. незалежності України. 1902 у Л. вперше укр. мовою було надруковано «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса у перекладі *Лесі Українки*. 1890 львів. робітники вперше на укр. землях святкували Перше травня. Біля міської ратуші відбувся мітинг, в якому взяло участь понад 4 тис. чоловік. У прийнятих на цьому мітингу резолюціях ставилася вимога про запровадження 8-год. робочого дня, загального виборчого права, свободи друку та ін.

Внаслідок *Листопадового повстання 1918* Л. був проголошений столицею Західноукр. Народної Республіки. Після загарбання західноукр. земель Польщею Л. став центром Львівського воєводства. 22.9.1939 у Л. вступили рад. війська. а 26–28.10.1939 у приміщенні Львівського оперного театру відбулися Народні Збори Зх. України, які прийняли декларації про встановлення рад. влади в Зх. Україні, про входження Зх. України до складу УРСР. На основі рішення 5-ї позачергової сесії

ВР СРСР, яким було включено Зх. Україну до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4.12.1939 у складі УРСР утворено нові обл. на території колишньої Зх. України, а з 17.1.1940 проведено районування цих областей. Л. став адм.-політ. центром Львівської обл. 30.6.1941 рад. війська залишили Л. За ініціативою Організації українських націоналістів того дня у будинку «Просвіти» на площі Ринок відбулися Національні Збори, на яких було проголошено відновлення української державності, створено Тимчасове Державне Правління. 5.07.1941 у ставці А. Гітлера відбулася нарада, яка розглянула питання щодо Акта 30 червня і прийнята рішення про ліквідацію будь-яких форм укр. державності. Багатьох чл. Державного Правління було заарештовано і відправлено до нім. концтаборів. 27.7.1944 у Л. вступили рад. війська. Почався складний і суперечливий рад. період в історії міста, який тривав майже півстоліття. Поряд із беззаперечними досягненнями в економ. житті, в розвитку будівництва та промисловості цей період характеризується утвердженням тоталітаризму в усіх сферах сусп. та культ. життя. 8–10.3.1946 у Л. відбувся псевдособор, на якому під тиском НКВД було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву (див. *Львівський собор 1946*). Після рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України» (1946) розпочалася тривала кампанія проти діячів науки і культури. Тільки в вересня 1947 по квітень 1948 у Львівському ун-ті було звільнено як політ. неблагонадійних 37 проф., доцентів та викладачів. Рад. каральними органами здійснювалися масові депортації жителів міста. Тільки за ніч з 20 на 21.10.1947 зі Л. було виселено і відправлено на заслання 287 сімей. Політ. репресії тривали і в 1950–80-х. Саме у Л. відбувалися найгучніші політ. процеси цього періоду, зокрема справа Українського національного комітету (1962), лідерів якого Б. Грицину та І. Ковалю було страчено, *Української робітничо-селянської спілки* (1961), лідера якої *Л. Лук'яненка* було також засуджено до смертної кари, замінені пізніше на тривалі ув'язнення, процеси над представниками львів. інтелігенції 1966–77, у результаті яких в ув'язненні опинилися *М. Горинь*, *І. Гель*, *М. Осадчий*, *І. Калинець*, *С. Шабатура* та ін. Проте ці репресії не змогли нівелювати ролі та значення Л. як духовного центру укр. нац.-визвол. руху, що повною мірою проявилось наприкін. 1980–поч. 1990-х у період здобуття Україною держ. незалежності.

Сучасний Львів поділяється на 6 міських районів: Галицький, Залізничний, Франківський, Личаківський, Шевченківський, Сихівський. Сьогодні у Л. діє низка вищих навч. закладів. Підготовку кадрів здійснюють Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, Львівська комерційна академія та Львівський ін-

Л внутр. справ при Українській академії внутр. справ, ін. навчальних закладів. Головні бібліотеки, які мають велику кількість наук. та навч. літератури: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Наукова бібліотека ЛНУ ім. Івана Франка.

Т. Андрусак (Львів).

ЛЬВІВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА – навч. заклад, перша братська школа в Україні. Заснували її бл. 1585 діячі *Львівського братства* Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський та ін. Статут Л. б. ш. («порядок шкільний»; 1591) – видатна пам'ятка пед. думки. Він передбачав дем. основи орг-ції школи.

До Л. б. ш. приймали дітей різних станів зі Львова та ін. міст і сіл України. Молодші школярі навчалися грамоти, старші (спудеї) вивчали старослов'янську, грецьку і лат. мови, граматику, риторику і піїтику, елементи філософії. Школа була й осередком розвитку хорового співу та укр. шкільного театру. 1591 була надрукована грецько-слов'янська граMATИКА «Адельфотес», складена учнями школи й учителем Арсенієм Еласонським. У різний час ректорами й учителями тут були *С. Зизаній*, *Л. Зизаній*, *Ф. Касіянович*, *І. Борецький*, *П. Беринда*, *Г. Дорофеевич*, *І. Трофимович-Козловський*, *С. Косов*, *В. Ушакевич*, *Ф. Сидорович* та ін. Гетьман *П. Сагайдачний* заповів значні кошти на потреби школи. Л. б. ш. справила великий вплив на розвиток освіти не тільки в Україні, а й у Білорусі, Молдові та ін. Вона виховала багатьох відомих громад. і культ. діячів (*Є. Плетенецький*, *К. Мазепета*, *І. Югасевич* та ін.). Керівники Л. б. ш. намагалися перетворити її на вищий навч. заклад, однак у 2-й пол. 17 ст. школа занепадала, а у 1870-х перестала існувати.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ БРАТСТВО (Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія) – нац.-реліг. громад. орг-ція православних, а згодом – греко-католицьких укр. міщан Львова. Зародком Л. б. було існуюче здавна об'єднання православних міщан – опікунів місцевої церкви Успення і Онуфріївського монастиря у львівському передмісті Підзамче. Не пізніше 1585 група укр. міщан (Ю. та *І. Рогатинці*, *І. Красовський*, *Д. Красовський*, *Л. Малецький* та ін.) розробила статут Л. б. і подала його в січні 1586 на затвердження Антіохійському патріарху Йоакиму IV. Статут Л. б. встановлював за ним право зверхності над іншими братствами та контроль за духовництвом, зокрема єпископами. Незабаром Л. б. домоглося права ставропігії – невідчужуваності місцевим православним єпископам. Згодом статут Л. б. став зразком для ряду православних братств Зх. й *Правобережної України*. Активну участь у громадському житті Л. б. брали *С. Зизаній*, *Л. Зизаній*, *К. Ставровецький*, *П. Бе-*

ринда, *Й. Борецький* та інші укр. діячі культ. і освіти. Боротьбу Л. б. проти нац.-реліг. утисків підтримували деякі православні магнати (*К. Острозький* та ін.). Прагнення Л. б. до збільшення участі мирян у громад. і культ. житті була одним з проявів реформації в Україні. Л. б. протягом тривалого часу брало діяльну участь в боротьбі проти насильного запровадження *Берестейської церковної унії 1596*, виступало на захист політ. прав укр. міщан. Підтримувало тісні зв'язки з реліг. і культ. осередками в православних країнах. Л. б. намагалося створити у Львові міське самоврядування, незалежне від магістрату і польськ. влади. Йому належала Львівська братська друкарня, коштом Л. б. утримувалася *Львівська братська школа*. Л. б. спорудило визначну пам'ятку архітектури у Львові – Успенську церкву. Значну увагу воно приділяло розвиткові укр. образотворчого мистецтва. Л. б. організувало у Львові шпиталь – притулок для непрацевдатних, подавало мат. допомогу своїм незаможним чл. З серед. 17 ст. керівництво Л. б. перейшло до багатих купців. Насильства з боку польсько-шляхетської влади, а також розорення Л. б. 1704 швед. військами призвели до занепаду і зменшення ролі Л. б. в сусп.-політ., громад. і культ. житті України. 1708 Л. б. прийняло унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів Л. б. продовжувала виступати за збереження і зміцнення традиційних обрядів і звичаїв, підтримувала культ. та реліг. зв'язки, з *Наддніпрянською Україною*. 1788 австрійський уряд ліквідував Л. б.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1848 – збройний виступ міщан Львова в листопаді 1848. В умовах наступу контрреволюції в Австрійській монархії повстання було інспіроване представниками Польського демократичного т-ва (В. Гельтман, П. Дараш, М. Домагальський), прибулими на початку революції до Галичини з еміграції. Відмовившись від співробітництва з польськ. Центральною Радою Народовою, яка поступово втрачала свій вплив, вони розгорнули активну пропаганду серед міських низів і створеної на поч. революції нац. гвардії, зокрема студентського «Академічного легіону». Після жовтневого повстання 1848 у Відні серед міських низів поширювалися заклики наслідувати приклад вієнських повстанців (див. *Революція 1848–49 в Австрійській імперії*). 1.11 австр. солдати напали на двох нац. гвардійців, що викликали у Львові заворушення і вуличні демонстрації. Урядові війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовхом до повстання. Протягом ночі на вулицях, що оточували площу Ринок, виросло 23 барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників, озброєних рушницями, косами, сокирами, шаблями. До повстанців приєдналась частина національної гвардії, зокрема

студенти «Академічного легіону». Уранці 2.11 між повсталими і урядовими військами відбувалися збройні сутички. Помірковані елементи ЦРН, керівництво нац. гвардії та т. зв. комітету громадської безпеки намагалося стримати активність повсталих і вступили в переговори з головнокомандуючим австр. військами у краї ген. Гаммерштейном. Однак це нічого не дало. О 10 год ранку 2.11. за його наказом почався артобстріл міста, внаслідок чого було вбито 55 і поранено 75 осіб, згоріли будівля ун-ту (при цьому загинула цінна бібліотека), театр, Технічна академія, міська ратуша. О 12 год 30 хв повстанці капітулювали. 3.11. в місті було оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військ. суду, нац. гвардію розпущено, заборонено всякі збори, заборонено діяльність політ. т-в, закрито періодичні видання, крім урядових. Придушення повстання наблизило реставрацію абсолютизму в Австрії.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО (Наукове т-во у Львові) – польське наук. т-во, що діяло в Зх. Україні 1901–39. Засноване як Т-во для підтримки польськ. науки, 1920 реорганізоване у ЛНТ. Мало відділи: філол., іст.-філ., мат.-природн.; секції історії мистецтва та культури, соц.-екон. історії. Головами ЛНТ в різні роки були історики О. Бальцер, Ф. Буяк. ЛНТ видавало польськ. мовою серії монографій та збірники статей: «Наукові праці» (в іст.-філол. серії, тт. 1–16), «Дослідження з історії польського права» (тт. 1–18), «Архів Наукового товариства» (в історико-філософському відділі, тт. 1–26), «Історичні пам'ятки» (тт. 1–6). В ряді видань ЛНТ тенденційно висвітлювалася історія західноукр. земель, ідеалізувалася політика польськ. шляхти і держави щодо укр. земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – літописна пам'ятка 1-ї пол. 17 ст., вміщена в рукописній книзі М. Гунашевського. Назва умовна. Відображає події в Україні 1498–1649. Найбільш докладний опис подій з 1630. Літопис подає цінні відомості про зовнішньополіт. і екон. становище України, взаємини з Польщею, Московією, Кримським ханством. Багато уваги приділяє козацьким повстанням 1630-х, *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, наводить ряд фактів з її історії, яких немає в інших джерелах. Текст Л. л. виявив на початку 19 ст. історик Д. Зубрицький. Вперше опублікований у Москві (1839), згодом – у Львові (1870-ті).

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ – загальноосвітній навч. заклад у Львові, проміжного (між середньою і ви-

щою школою) типу, заснований на базі ліквідованого австр. урядом Львівського ун-ту. Мав відділи філософії, права, богослов'я і хірургії, на яких навчалася від 500 до 800 студентів, переважно дітей шляхти, духовенства і купецтва. Керівництво ліцеєм здійснював сенат на чолі з ректором. Серед викладачів Л. л. були відомі діячі освіти і науки: *І. Лаврівський*, *М. Гриневецький*, *Ю. Родер*, *Ю. Маусс* та ін. 1817 ліцей реорганізовано в ун-т.

Ф. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА – перший ун-т в укр. землях, один з найстаріших ун-тів у Центр.-Сх. Європі. 20.1.1661 король *Ян II Казимир* підписав диплом, який надавав Львівській колегії «гідність академії і титул ун-ту» з правом викладання всіх тогочасних університетських дисциплін та присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. У складі ун-ту було утворено чотири ф-ти: юридичний, філософський, теологічний та медичний. Викладання, як і в ін. європейських ун-тах, велося лат. мовою. Від часу заснування до 1773 ун-т перебував під контролем єзуїтів і підпорядковувався генералові ордену у Римі. На чолі ун-ту стояв ректор. Вже у цей період ун-т мав найбільшу у Львові бібліотеку та друкарню.

Після входження західноукр. земель до складу Австрійської монархії (1772) ун-т було реорганізовано у лицей, де викладалися юридичні та філ. науки. Окремо діяли мед. колегія та теологічна студія. 1776 засновано станову колегію для представників шляхти. На базі цих закладів у жовтні 1784 Львівський ун-т був відновлений. Декретом уряду від 20.5.1786 було введено конкурсне заміщення вакантних посад. Навчання велося лат., пізніше нім. мовою. 1787 в ун-ті було створено спеціальний філ.-богосл. ф-т «Студіум Рутенум» з укр. мовою викладання, який існував до 1806. Вищим органом управління ун-том був сенат (консисторія). До його складу входили ректор, декани та сеньйори (найстарші за віком і стажем професори). Сенат вирішував найважливіші питання, які стосувалися загального керівництва навч. закладом. Всі інші справи вирішували декани.

Одним із провідних ф-тів ун-ту був правничий (юридичний) ф-т. 1811 проф. ун-ту А. Росберський почав видавати перший наук. юридичний журн. «Річник правознавства», статті в якому публікувалися лат. та нім. мовами. 1805 ун-т було перетворено на лицей. 1817 повернуто статус ун-ту і присвоєно ім'я імператора Франца I. З 1848 в ун-ті допускалося викладання укр. мовою. 1848 було відкрито кафедру укр. мови й літератури, яку очолив один із діячів «Руської трійци» Я. Головацький. 1862 було створено дві кафедри з укр. мовою викладання на юридичному ф-ті: цивільного процесу, яку очолив Омелян Лопушанський, та криміналь-

ного права, яку очолив Іван Добрянський. Першим проф., який читав лекції укр. мовою, став юрист О. Огоновський (1848–91). В австр. період на юридичному ф-ті працювали також такі укр. вчені, як професори С. Дністрянський, Петро Стебельський (1857–1923), В. Вергановський. Визначними вченими-правниками, які працювали у Львів. ун-ті, були Освальд Бальцер, П. Домбковський, Тадеуш Пілят, Ернст Тіль та ін.

Вищим керівним органом ун-ту був академічний сенат, до компетенції якого входили питання, пов'язані з навч. процесом, наук. роботою, присудження вчених ступенів. До складу сенату входили: ректор, проректор, декани, представники ф-тів, секретар. Керівництво ф-том здійснювала колегія або рада професорів ф-ту, до складу якої входили декан, продекан, всі професори і два виборних представники від доцентів. Юридичний ф-т в австр. період був найбільшим в ун-ті. 1910 тут навчався 2721 студент.

1870 в ун-ті організувалося укр. студентське т-во «Академічна бесіда», яке при обговоренні статуту розділилося на «Дружній лихвар» і «Академічеський кружок». Останнє з 1874 започаткувало видання журн. «Друг», в якому співпрацювали І. Франко та М. Павлик і де були опубліковані три знамениті листи М. Драгоманова, котрі спричинили появу в Галичині поряд з народовським та москвофільським напрямками ще й радикального.

Після польськ. окупації Львова (1918) ун-т ім. Франца І, який до цього був утравквістичним (польсько-укр.), було сполонізовано і перейменовано на ун-т ім. Яна Казимира. Польська адміністрація ліквідувала укр. кафедри (8 кафедр), а всі 14 професорів-українців були звільнені. Наказом ректора від 14.8.1919 студентами могли бути зараховані лише особи «які сповнили вимоги військ. служби в польськ. війську», що закривало доступ до ун-ту для українців. Діяльність ун-ту проводилася на основі Статуту ун-ту (Статуту 1924, 1929 та 1934). Керівництво ун-том здійснював акад. сенат на чолі з ректором. Ун-т, як і раніше, складався з 4-х ф-тів, 1924 філ. ф-т було поділено на два окремих ф-ти: гуманітарний і природн.-мат. 1923 Львівському ун-ту було передано будинок колишнього Галицького крайового сейму, який став головним корпусом ун-ту.

У цих умовах у липні 1921 у Львові за ініціативою укр. учених було засновано Львівський (таємний) український ун-т у складі філос., юрид. та мед. ф-тів. На юридичний ф-т записалося 608 зі 1028 всіх студентів ун-ту. На 1925 на юридичному ф-ті було 26 кафедр, всього в ун-ті 58. Деканом юридичного ф-ту був В. Вергановський. Викладали на ф-ті Є. Давидяк, М. Левицький, Р. Ковшевич, В. Старосольський, М. Чубатий, С. Шухевич та ін. Студенти-правники об'єднувалися в молодіжну орг-цію «Гурток правників». Ун-т припинив свою

діяльність наприк. 1925. Студенти продовжили навчання в ун-тах Австрії, Німеччини, Чехо-Словаччини.

Після входження Зх. України до складу УРСР (1939) проведено реорг-цію цього навч. закладу. 1.12.1939 ун-т було перейменовано у Львівський держ. ун-т. Богословський ф-т ліквідовано, медичний ф-т виділено у самостійний мед. ін-т, а в ун-ті створено 5 ф-тів: філол., істор., природн., фіз.-мат., юридичний. Наказом ректора ун-ту від 30.11.1939 встановлено, що мовою викладання та діловодства у Львівському ун-ті є укр. мова. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8.1.1940 ун-ту присвоєно ім'я Івана Франка. У зв'язку з 300-річчям від дня заснування і за досягнуті успіхи в підготовці наук.-пед. кадрів і спеціалістів для нар. госп-ва Президія ВР СРСР Указом від 9.9.1961 нагородила ун-т найвищою держ. нагородою СРСР – орденом Леніна. Керівництво ун-том здійснювала вчена рада на чолі з ректором. 2.12.1940 вчена рада затвердила новий Статут ун-ту. Керівництво ф-тами здійснювала рада ф-тів. З червня 1941 по липень 1944 у зв'язку з нім. окупацією ун-т не функціонував. Після 1939 в ун-ті працювали такі визначні вчені-правники як П. Недбайло, К. Мокічев, С. Фукс, С. Гофман, І. Євтихiev, П. Михайленко, В. Корецький, М. Гордон. Докторами юридичних наук та професорами на юридичному ф-ті ЛНУ стали П. Недбайло, М. Михайленко, В. Сокуренько, В. Кульчицький, Н. Тітова, Р.І. Кондратьєв, П. Рабинович, Є. Пушкар, В. Луць, З. Ромовська, В. Нор, М. Костицький, С.М. Кравченко, В. Гришук, В. Коссака.

Сьогодні ун-т налічує 16 ф-тів, понад 100 кафедр. 1997 як окремий підрозділ створено Правничий коледж. З 1990 ректором ун-ту є проф., доктор фіз.-мат. наук І. Вакарчук. Указом Президента України від 11.10.1999 Львівському держ. ун-ту надано статус національного. Днем Львівського нац. ун-ту встановлено 11 жовтня.

Т. Андрусак (Львів).

Львівський процес 1936 – політ. судовий процес над 23 чл. ОУН, в тому числі 9 чл. Крайової ексекютиви – ОУН на західноукр. землях, який став завершенням *Варшавського процесу 1935–36*. Процес відбувався в травні–липні 1936 у Львові. Серед ув'язнених були С. Бандера, Р. Шухевич, В.-М. Янів, Я. Стецько, Я. Макарушка, О. Пашкевич, Б. Підгайний, І. Малюца, К. Зарицька, Р. Мигаль та ін. Підсудних захищали 11 відомих укр. адвокатів, серед яких: В. Старосольський, С. Шухевич, В. Гербовий, О. Павенцький та ін. Заарештовані чл. ОУН використали судовий процес для викриття антиукр. політики польськ. уряду. С. Бандера, виступаючи на суді, заявив, що вся урядова політика щодо укр. населення у Польщі була спрямована на повну нац. асиміляцію українців. Після майже двомісячних засідань суд виніс

такий вирок: С. Бандера і Р. Мигаль засуджені до довічного тюремного ув'язнення, Б. Підгайний, І. Малюца, Є. Качмарський, Р. Сеньків і О. Машак – до 15 років. Інші заарештовані члени ОУН були також засуджені до різних термінів ув'язнення. Героїчна постава підсудних під час процесу, їхнє послідовне відстоювання ідеї укр. державності сприяло зростанню авторитету ОУН серед укр. народу.

Львівський собор 1946 (Собор греко-католицької церкви) – псевдособор Української греко-католицької церкви, який відбувся 8–10.3.1946 у соборі Св. Юра у Львові. Після смерті митрополита А. Шептицького (1.11.1944) за ініціативою рад. органів держбезпеки та особисто Й. Сталіна розпочалася ліквідація Української греко-католицької церкви як незалежного від рад. органів влади нац. ін-ту та єдиної ланки зв'язку українців із Заходом. Радянські ЗМІ розгорнули широку кампанію звинувачень церкви у колабораціонізмі з нім. нацистами та підтримці укр. руху Опору.

11.4.1945 відділи військ НКВД оточили собор Св. Юра у Львові і заарештували митрополита Й. Сліпого, єпископів Н. Будка і М. Чарнецького (в червні 1946 засуджені до тривалих термінів ув'язнення), прелатів О. Ковалевського і Л. Куницького, багатьох священників. Їм було заявлено, що УГКЦ ліквідована. Цього ж дня співроб. органів держбезпеки заарештували у Станіславі єпископів Г. Хомишина та І. Латишевського. 1945–46 усе вище духовенство УГКЦ разом з урядовцями курії, викладачами теології та філософії богословських академії і семінарії, ченцями (всього бл. 1 тис. чол.) було заарештовано і вивезено на Схід. Шляхом репресій рад. власті намагалися змусити ієрархію УГКЦ погодитись на об'єднання з Російською православною церквою. Однак жоден із заарештованих єпископів не зрікся єдності з Римом. В цих умовах рад. спецслужби розробили план проведення «Собору Української греко-католицької церкви». В травні 1945 у рад. пресі була опублікована відозва «Ініціативного комітету воз'єднання Греко-католицької церкви з Православною», яку підписали священники Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький. 8–10.3.1946 ініціативна група, діяльність якої повністю направлялась і контролювалась рад. парт. органами і службою безпеки, скликала у Львові «Собор УГКЦ». Шляхом залякувань, часто й відвертого терору та знищення особливо неуповноважених священників було сформовано групу учасників собору, яка складалася з 216 священнослужителів (у Галичині служило 1270 священників) і 19 мирян. У списках присутніх були виявлені особи, яких уже не було в живих. 9.3.1946 собор, незважаючи на абсолютну неканонічність (повна відсутність канонічних єпископів УГКЦ), проголосив скасування *Берестейської унії 1596* і «воз'єднання» з Російською православною церквою. 28.8.1949 на регіо-

нальному реліг. з'їзді у Мукачеві таким самим чином було проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування Греко-католицької церкви на Закарпатті Московському патріархові. Незважаючи на неканонічність Л. с., рад. уряд визнав УГКЦ скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. Внаслідок протидії рішенням Л. с. бл. тисячі священників було заарештовано, засуджено до тривалих термінів ув'язнення або депортовано. І лише незначна частина священнослужителів, не витримавши психологічного і фіз. тиску, формально перейшла до православ'я. Бл. 200 священників взялися творити структуру УГКЦ у підпіллі. Понад 40 років священнослужителі і вірні УГКЦ були змушені таємно дотримуватись обрядів і свят своєї церкви, наражаючись на переслідування та репресії з боку органів влади. 1972 проголошена Л. с. «реунія» УГКЦ була ратифікована помісним собором РПЦ. На Зх. Л. с. був визнаний неканонічним, а ліквідація УГКЦ проголосувалась незаконною (папська енцикліка «Східні церкви» від 15.12.1958). Наприк. 1980-х розпочалася боротьба за легалізацію УГКЦ, однієї з двох укр. нац. церков. 1.12.1989 діяльність УГКЦ була легалізована в Україні.

Львівський (таємний) український університет – укр. нелегальний вищий навч. заклад, заснований у липні 1921 за ініціативою *Наукового т-ва ім. Т. Шевченка*, т-ва укр. наук. викладів ім. П. Могили та Ставропігійського ін-ту у Львові. Після польськ. окупації Львова (1918) утравквістичний (польсько-укр.) ун-т ім. Франца І було сполонізовано і перейменовано на ун-т ім. Яна Казимира. Всі укр. кафедри (8 кафедр) в навчальному закладі були ліквідовані, а професори-українці (всього 14 чол.) звільнені. Згідно з наказом ректора ун-ту від 14.8.1919, на навчання приймалися тільки громадяни Польської держави, які пройшли військ. службу в армії, чим фактично закривався доступ до навч. закладу укр. молоді. Аналогічне рішення прийняв і ректорат Львівського політехн. ін-ту.

В цих умовах 20.9.1919 Наукове т-во ім. Т. Шевченка оголосило запис на Українські університетські курси. Ця і всі наступні спроби укр. громад.-наук. установ (НТШ, Т-ва укр. наук. викладів ім. П. Могили та Ставропігійського інституту) організувати наприк. 1919 – на поч. 1920 навчання для укр. молоді Галичини за програмою вищої школи наштовхнулись на категоричну заборону польськ. влади. Незважаючи на урядові заборони і переслідування, восени 1920 спільними зусиллями укр. вчених і галицької молоді були організовані нелегальні університетські курси з філ., юрид. та мед. відділами. Через деякий час розпочалася робота по реорг-ції цих таємних курсів у навч. заклад за зразком західноєвропейських ун-тів. Рішення приступити до створення Л(т)УУ було прийнято на з'їзді укр. студентства у Львові в липні 1921.

У серед. вересня 1921 новостворений навч. заклад розпочав роботу. Ун-т діяв нелегально, на громад. засадах. Заняття проводились в приміщеннях НТШ, «Просвіти», Національного музею, закладах «Рідної школи», підвалах собору Св. Юра, на приватних квартирах викладачів і студентів. У перший рік існування ун-т мав три відділи (ф-ти): філ., юрид., мед., пізніше було утворено техн. відділ. 1922 на базі техн. відділу було створено Українську (таємну) високу політехнічну школу (існувала 1922–25) у Львові. 1924 до ун-ту формально було приєднано ще й ф-т мистецтва під керівництвом С. Новаківського і проректоратом А. Шенцицького. В ун-т записалося 1028 студентів. З них на філ. ф-т – 235, юрид. – 608, мед. – 185. Крім того, було ще 230 надзвичайних студентів. Таким чином, всіх записаних в ун-т налічувалось – 1258. На техн. відділі навчалось 150 студентів. Першим ректором Л(т)УУ був доктор В. Шурат, потім М. Панчишин, М. Чайковський, Є. Давидяк. Ректором Високої політехнічної школи було обрано В. Лучківа. 1924–1925 на 3-х відділах ун-ту налічувалося 58 кафедр. На філ. ф-ті було 22 кафедри, юрид. – 26, мед. – 10. На філ. та юрид. ф-тах навчання тривало 4 роки, на мед. та в політехніці – 2. Після 2-х р. навчання у Львові студенти медицини та політехніки мали змогу продовжувати навчання у вищих навч. закладах Праги, Відня, Гданська. 1921 для керівництва справами у закладі був створений Сенат ун-ту, до складу якого входили В. Шурат, М. Кордуба (декан іст. ф-ту), І. Крип'якевич, І. Раковський, В. Вергановський (декан юрид. ф-ту), М. Левицький, Р. Ковшевич, І. Куровець (декан мед. ф-ту), М. Музика, М. Вахнянин. Серед викладачів ун-ту були відомі укр. учені: І. Крип'якевич, К. Студинський, М. Корчинський, С. Балей, М. Возняк, М. Галушинський, Ф. Колесса, І. Свенцицький, В. Левицький, М. Чайковський, М. Чубатий, В. Старосольський, С. Шухевич, Ю. Гірняк та ін. Незважаючи на складні умови, пов'язані з нелегальним існуванням, рівень викладання і підготовки спеціалістів в ун-ті був високим. Студенти ун-ту мали свої численні молодіжні орг-ції, серед яких «Український студентський союз», «Академічна громада», «Медична громада», «Гурток правників», «Крайова студентська рада» та ін. Наук. гурток істориків видавав журн. «Історичний вісник». Матеріальну підтримку діяльності ун-ту надавали укр. госп.-екон. установи, частина фін. допомоги надходила від численної еміграції із Чехо-Словаччини, США і Канади. Викладачі та студенти ун-ту зазнавали постійних переслідувань з боку польськ. органів влади. Заходи нац. громад.-політ. орг-цій і укр. депутатів польськ. сейму, спрямовані на легалізацію діяльності Л(т)УУ, були безуспішними. Переслідування та арешти польськ. поліцією студентів та професорів, відсутність мат. бази і нестача коштів, урядова заборона службовцям держ. установ виклада-

ти в ун-ті та дискримінація випускників призвела до припинення діяльності Л(т)УУ 1925.

В. Качмар (Львів).

ЛЮБКОВИЦЬ ВІЛЬГЕЛЬМ (1883–р. см. невід.) – укр. військ. діяч, отаман *Української галицької армії*. За нац. австрієць. Офіцер австр. армії під час *Першої світової війни 1914–18*. Під час *українсько-польської війни 1918–19* – нач. оперативного відділу *Начальної команди УГА*, з 1919 – нач. штабу 3-го корпусу УГА. З лютого 1920 Л. змушений служити в *Червоній українській галицькій армії*. В березні 1920 – нач. штабу 3-ї бригади ЧУГА. У квітні 1920 у складі своєї бригади зробив спробу перейти на бік *Армії УНР*. Потрапив у польськ. полон і перебував у таборі інтернованих бійців УГА в Тухолі. Подальша доля невідома.

ЛЮБНЕР ФЕРДИНАНД (1886–1958) – укр. військ. діяч, отаман *Української галицької армії*. За національністю австрієць. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, офіцер австр. армії. 1918 перейшов на службу в УГА. В 1918–19 Л. – нач. штабу 2-го корпусу УГА, пом. нач. оперативного відділу при начальній команді УГА. З лютого 1920 Л. – нач. штабу 2-ї бригади *Червоної УГА*. В квітні 1920 при спробі 2-ї бригади ЧУГА приєднатись до *Армії УНР*, Л. потрапив у польськ. полон. Згодом повернувся до Австрії. 1929–38 Л. був австр. аташе в Москві.

ЛЮБАРТ (христ. ім'я – Дмитро; р.н. невід. – 1385) – князь литовський (1340–85), галицько-волинський (1340–49) і волинський (1349–85), наймолодший син *Гедиміна*, брат *Ольгерда* і *Кейстута*. Був одружений з дочкою галицько-волинського князя *Юрія II Болеслава*. 1340 після смерті *Юрія II Болеслава* бояри обрали Л. кн. *Галицько-Волинської держави*. Володів Волинською, Холмською і Белзькою землями. 1353, 1366 і 1376–78 у союзі з великим кн. литовським *Кейстутом* вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. У Луцьку за князювання Л. було збудовано фортецю – т. зв. замок Любарта.

ЛЮБАЧІВСЬКИЙ МИРОСЛАВ-ІВАН (24.6.1914) – патріарх Української греко-католицької церкви. Н. у Долині (тепер Івано-Франківська обл.). 1920–24 навчався у початковій школі м. Долини. 1933 закінчив 1-шу Стрийську держ. гімназію. 1933 вступив до Богословської академії у Львові, де протягом 3-х років вивчав філософію та теологію. Як один із кращих студентів Академії був скерований для продовження навчання до Австрії. 1936–39 вчився в Католицькому ун-ті в м. Інсбрук. 18.8.1938 був висвячений у сан диякона, а у вересні 1938 – висвячений митрополитом А. Шен-

цицьким у сан священника. Згодом продовжував вивчення теології в ун-ті м. Сьйон (Швейцарія), де захистив докт. дисертацію на тему: «Розвідка над Літургією Св. Василя Великого». З 1942 Л. вивчав теологічні науки у Римі – спочатку у папському бібліотечному ін-ті, а з 1944 – у Григоріанському ун-ті. 1945–47 студював медицину у Римі. У травні 1947 прибув до США. Працював секретарем Українського католицького ун-ту, викладав укр. та нім. мови. 1968 – проф.-катехит Української католицької семінарії Св. Йосафата у Вашингтоні, а з 1971 – проф. Академії Св. Василя у Філадельфії. 13.9.1979 став архієпископом та митрополитом Філадельфії (США), а 27.3.1980 – коад'ютором з правом наступництва патріарха Йосифа Сліпого. 7.9.1984 Л., після смерті патріарха Йосифа став верховним архієпископом Української греко-католицької церкви. 25.5.1985 папа римський Іван Павло II підніс Л. до гідності кардинала католицької церкви. 20.3.1991 внаслідок легалізації *Української греко-католицької церкви*, Л. повернувся до свого престолу на Святоюрській горі у Львові. Л. – автор багатьох наук. праць з історії церкви в Україні та різних галузей теології.

Р. Шуст (Львів).

ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016 – битва між військами турівського князя Святополка Володимировича (див. *Святополк Окаянний*) і новгородського князя Ярослава Володимировича в 1016 біля м. Любеча (тепер село Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.). Після смерті *Володимира Святославича* (1015) між його синами розпочалась міжусобна боротьба за великокн. престол. Старший із них – Святополк Володимирович зайняв київ. престол, і намагаючись позбутись інших претендентів на великокн. владу, вбив своїх братів – Бориса, Гліба та древланського кн. Святослава. Проти Святополка, зібравши велике військо (40 тис. новгородців і 1 тис. варягів з князем Еймундом), виступив *Ярослав Володимирович*. Дві дружини зустрілись неподалік від м. Любеча і протягом 3-х місяців не відважувались розпочати бойові дії. Врешті наприк. 1016 відбулася вирішальна битва, в якій військо Святополка зазнало поразки, а він сам утік до свого тестя – польськ. короля *Болеслава I Хороброго*. Ярослав вступив у Київ і був проголошений великим кн. київським (див. *Ярослав Мудрий*).

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ІЗД 1097 – з'їзд князів Київської держави 1097 у м. Любечі (тепер Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.) на Дніпрі. На з'їзді були присутні 6 князів, які вирішили припинити міжусобні війни і проголосили, що кожен князь повинен володіти тими землями, які успадкував від батька. Святополк Ізяславич, як старший, отримав Київ з Туровом і Пінськом та титул великого кн.; *Володимир Мономах* – Переяславське князівство і Ро-

стово-Суздальську землю; Олег і Давид Святославичі – Чернігів і Сіверську землю, Рязань і Тмуракань; Давид Ігорович – Володимир-Волинський з Луцьком; Василько Ростиславич (з братом) – Тербовлю, Червен і Перемишль. Учасники з'їзду вирішили для налагодження спільних справ скликати княжі з'їзди, а також організувати спільний похід проти половців. Постанови з'їзду були закріплені спільною присягою князів. Однак з'їзд не зміг припинити князівські усобиці. Осліплення володимирським кн. Давидом Ігоровичем за згодою Святополка тербовлянського кн. Василька Ростиславича призвело до нової міжусобної війни. Для її припинення Володимир Мономах скликав *Витицький з'їзд 1100*.

ЛЮБИНСЬКИЙ МИКОЛА (5.10.1891–1930-ті) – укр. політ. діяч, дипломат. Н. у Стріхівцях Новоушицького пов. Подільської губ. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. У квітні 1917 увійшов до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. В грудні 1917 – лютому 1918 Л. брав участь у Берестейських мирних переговорах (див. *Берестейський мир 1918*). Від імені укр. делегації підписав «Відозву до німецького народу», в якій йшлося про необхідність надання Німеччиною воєнної допомоги Україні. В березні-квітні 1918 – міністр закорд. справ УНР в уряді *В. Голубовича*. В 1920-х жив в УСРР. Працював наук. співроб. Ін-ту української наукової мови ВУАН у Києві, співредактором «Вісника Інституту української наукової мови» (1930). Репресований на поч. 1930-х.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 – угода про об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – *Річ Посполиту*. Розгляд питання про укладення унії розпочався в січні 1569 на спільному польсько-литовськ. сеймі у Любліні (звідси й назва угоди). Однак у березні 1569 великі литов. магнати, які погоджувались на об'єднання тільки за умови існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського, припинили переговори. Польський сейм, спираючись на підтримку литов. і укр. шляхти, невдоволеної пануванням великих землевласників у князівстві, яка намагалась одержати такі ж права, як і польська шляхта, санкціонував акти короля *Сигізмунда II Августа* про відторгнення і приєднання до Польщі укр. земель – Підляшшя, Волинь, Брацлавщину, Поділля і Київщину. Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні 1558–83 та прагнення отримати воєнну допомогу з боку Польщі в боротьбі з Московською державою примусили литов. магнатів піти на відновлення переговорів. 28.6.1569 була підписана Л. у., яку 1.7.1569 затвердили роздільно депутати польськ. і литовськ. сеймів. Л. у. завершила процес об'єднання двох дер-

жав, що розпочався з укладення *Кревської унії 1385*. На чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським. Його мали обирати на спільному польсько-литовськ. сеймі і коронувати в Кракові. Спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця. Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони, судову систему, військо, уряд і адміністрацію. Укр. землі, що увійшли до складу Польщі, були поділені на Берестейське, Подільське, Брацлавське і Київське воєводства. Укладення Л.у. призвело до значного посилення нац.-реліг. гніту в Україні і одночасно викликало піднесення укр. нац.-визвол. руху проти польськ. загарбників.

ЛЮБОВИЧ ЯРОСЛАВ (р. н. невід. – 5.3.1929) – член *Української військової організації*. Загинув 5.3.1929 під час бойової операції УВО у Львові. Похорон Л. перетворився на масову антипольську демонстрацію, в якій взяло участь бл. 5 тис. чол., в основному молоді. В сутичці з польськ. кінною поліцією, яка намагалась перешкодити вшануванню пам'яті Л., десятки людей було поранено, а 22 чол. заарештовано.

ЛЮБОМИРСЬКІ – польськ. князівський рід. З 16 ст. Л. володіли великими маєтностями в Україні. Найбільш відомі представники: **Юрій-Себастьян Л.** (20.1.1616–31.12.1667) – польськ. військ. діяч, польний гетьман (1660).

Учасник *Зборівської битви 1649* і *Берестецької битви 1651*. Влітку 1660 Л. разом з великим коронним гетьманом *С. Потоцьким* очолював польську армію, яка розгромила моск. війська на чолі В. Шереметєвим поблизу Любара і Чуднова (тепер Житомирська обл.); Ієронім Л. (бл. 1648–1706) – польськ. держ. і військ. діяч. З 1683 – надвірний королівський маршалок, 1692–1702 – коронний підскарбій, 1702 – гетьман великий коронний і каштелян краківський. Брав участь у війнах проти Туреччини. Під час *Північної війни 1700–21* проводив ворожу політику щодо короля *Августа II Фрідріха*, пізніше перейшов на бік шведів. **Юрій Л.** (28.5.1817 – 25.5.1872) – попечитель *Оссолінеуму* в 1847–51 і 1869–72.

ЛЮБЧЕНКО АРКАДІЙ (7.03.1899–25.02.1945) – укр. письменник. Н. на Уманщині. 1912–18 здобував гімназійну освіту у Сквирі на Київщині. Перші публікації – вірші, статті, фейлетони (друкував у газ. «Сквирський вісник»). 1921–22 служив у пересувному театрі Червоної армії. З 1923 – у Харкові. Член «Гарту», фундатор і секретар, а згодом і зберігач архіву «ВАПЛІТЕ», член «Пролітфронт», співроб. «Літературного ярмарку», журн. «Пролітфронт». Проводив роботу із

молоддю у роб. літстудіях на харківських заводах. З 1924 друкувався у журн. «Червоний шлях», «Життя і революція», «Вапліте» та ін. Видав оповідання і новели – «З темного передпокою», «Хінська новела», «Кров», «Via dolorosa» та ін. 1932 переїхав до Києва. Ідейний і літ. соратник *М. Хвильового*. 1933 разом із М. Хвильовим проїхав по голодних селах України. З початком нім. окупації повертається до Харкова, де робить спроби організувати укр. культурне життя із тією частиною інтелігенції, якій вдалося уникнути вивозу. З допомогою Л. виходив часопис «Український засів». Співпрацював у редакції «Нової України» (редактор В. Петров), однак через ідеологічні розходження залишив газету. У березні 1943 приїхав до Львова, де брав участь у літ. вечорах Літературно-мистецького клубу. Став для львівського бомонду втіленням укр. ренесансу 1920–30-х. Друкувався у часописі «Наші дні». 1943 відвідав курорт Моршин, де зустрівся з І. Багряним. Підтримував дружні стосунки з І. Багряним (зокрема, спровокував його писати прозу, уклавши парі). У Львові період мав творчі контакти із Глібом Східним, Дмитром Штикалом, Тарасом Мигалем, Святославом Гординським, Іваном Керницьким та ін. Через Чехо-Словаччину перебрався до Німеччини, де й помер (м. Бад-Кіссінген). У царині новелістики – продовжувач стильової традиції *М. Коцюбинського*, вибагливий, вишуканий мініатюрист-імпресіоніст. Л. – автор збірки малої прози «Буремна путь» (1926), повісті «Образ» (1927), роману «Незнані гості» (1927), ліричної повісті в новелах «Вертеп» (1930), книги спогадів про М. Хвильового «Його таємниця», «Щоденника» (1950, перевиданий в Україні 1999), п'єси «Земля горить» (1932), перекладів А. Доде, Ф. Моріака.

І. Роздольська (Львів).

ЛЮБЧЕНКО ПАНАС ПЕТРОВИЧ (2(14).1.1897–29.8.1937) – рад. держ. і парт. діяч. Н. у м. Кагарлик (тепер Київської обл.). З 1917 Л. – чл. *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1916–17 брав участь у видавництві журн. «Соціалістична думка» та «Наше слово». Вхпив до складу *Української Центральної Ради*. В УПСР був одним з лідерів лівої фракції, яка виступала за встановлення рад. влади в Україні і співпрацю з більшовиками. З березня 1919 Л. належав до новоствореної *Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів)*, з серпня 1919 – Українська комуністична партія (боротьбистів), входив до складу керівних органів партії. У березні 1920 Л., як і переважаючи більшість провідних членів УКП (боротьбистів), разом з *О. Шумським*, *Г. Гриньком*, *Г. Михайличенком* та ін. увійшов до складу КП(б)У. 1920–27 – секретар Київського губкому КП(б)У, заступник нач. політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Чернігівського і Київського губвиконкомів. 1927–34 – секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з 1933

– перший заст. голови Раднаркому УСРР, 1934 – голова Раднаркому УСРР, з 1934 – чл. політбюро ЦК КП(б)У. Л. виступив громадським звинувачувачем на процесі *Спільки визволення України*. На поч. 1930 став одним з активних провідників імпер. політики Москви, відіграв керівну роль у колективізації й конфіскації збіжжя у селян, що спричинило *голодомор 1932–33* в Україні. На серпневому пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у керівництві контррев. націоналістичною орг-цією в Україні. 29.8.1937 Л., передчуваючи близькі репресії щодо нього особисто і чл. його сім'ї, застрелив дружину і покінчив життя самогубством.

ЛЮДВІК І ВЕЛИКИЙ (Людвік Угорський, Лайош I; 1326–11.9.1382) – угор. король з 1342, польськ. король з 1370. Син Карла Роберта і Ельзебетти Локеток. Вів воявничу зовн. політику за висунення Угорщини на провідні позиції у Європі. У 1340–50-х брав участь у загарбанні земель Галицько-Волинського королівства. 1350 уклав договір зі своїм дядьком польськ. королем *Казиміром III Великим* про перехід польськ. земель та окупованих поляками *Галичини* і *Холмщини* під владу Угорщини. Після смерті *Казиміра III Великого* став королем польськ. 1372 передав владу над Галичиною своєму наміснику князю шлезькому Владиславу Опольському (правив до 1377). 1376–78 вів уперту б-бу з великим литовським кн. *Любартом* за Зх. Волинь. Після смерті Л.І В. польськ. престол посіла його дочка *Ядвіга*.

ЛЮДКЕВИЧ СТАНІСЛАВ (24.1.1879–12.9.1980) – визначний укр. композитор, музикознавець, фольклорист і педагог. Н. у Ярославі (тепер Польща). Муз. освіту здобув у Відні (докт. дисертація – «Програмова музика»). З 1909 – директор, а з 1919 – викладач Вишого муз. ін-ту ім. М. Лисенка, з 1939 – професор Львівської консерваторії. З 1936 – голова Музикологічної комісії НТШ. Композиторську діяльність почав у гімназії. Написав кантату-симфонію «Кавказ», хорові твори: «Вічний революціонер», «Косар», «Хор підземних ковалів», «Заповіт», симфонічні поеми «Каменярі», «Дніпро», «Мойсей», «Стрільцька рапсодія». Автор опер «Бар Кохба», «Довбуш», численних обробок народних і стрільцьких пісень. Автор праць «Галицько-руські мелодії» (1906), підручників: «Загальні основи музики» (1921), «Матеріали до науки сольфеджіо і хорового співу».

Працював у журн. «Артистичний вісник» (1905), «Музичний листок» (1925) і «Музичний вісник» (1929–34). Л. – перший професійний композитор на західноукр. землях, сприяв піднесенню муз. культури, зокрема працюючи у музичному товаристві «Боян» і Музичному ін-ті ім. М. Лисенка. Його заслуга – у спрямуванні української музичної творчості у напрямі інструменталізму. Помер і похований у Львові.

О. Рибак (Львів).

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ – рев. події, які завершилися падінням монархії у Російській імперії. Участь Росії у *Першій світовій війні 1914–18* поглибила соц.-економ. і політ. суперечності в країні. З поч. 1917 невдоволення війною та екон. труднощі викликали масовий страйковий рух, особливо у великих пром. центрах. Страйк на Путиловському заводі в Петрограді, що розпочався 17.2(2.3.).1917, став передвісником масових рев. виступів.

27.2(10.3.).1917 до загального страйку петроградських робітників приєдналися солдати Волинського, Преображенського та Литовського гвардійських полків. Петроград опинився в руках повсталих. Відновлення порядку в столиці та встановлення зв'язку з урядовими установами і особами – такі завдання поставив перед собою Тимчасовий комітет Державної Думи (голова – *М. Родзянко*), створений уранці 27.2(10.3.).1917. Того ж дня ввечері відкрилось перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів, яка обрала головою лідера меншовицької фракції Державної Думи Н. Чхеїдзе, Рада делегувала в Тимчасовий комітет своїх представників – Н. Чхеїдзе і *О. Керенського*. В ніч на 28.2(11.3.).1917 Тимчасовий комітет у зверненні до народів Росії заявив, що він бере на себе орг-цію нової влади і до утворення *Тимчасового уряду* держ. управління здійснюватимуть комісари із членів Думи. Більшістю голосів 2(15).3.1917 Петроградська рада доручила формування уряду Думському комітету. 2(15).3.1917 цар *Микола II* зрікся престолу на користь свого брата Михайла, який 3(16).3.1917 також відмовився від трону. Того ж дня була опублікована декларація про програму і склад Тимчасового уряду на чолі з кн. Г. Львовим, який до скликання Установчих зборів взяв на себе всю повноту влади в країні. (див. *Тимчасовий уряд*).

Т. Полещук (Львів).

ЛЯЄР АЛОЇЗ (1885–1919) – укр. військ. діяч, отаман Української галицької армії. Німець за походженням. Навесні 1919 на Сх. фронті УГА проти більшовиків очолював відтинок «Підволочиськ» (група Ляєра). Захоплений поляками в полон і вбитий при спробі втечі.

ЛЯЙНБЕРГ СОЛОМОН (р. н. невід. – 1919) – укр. військ. діяч, поручник УГА. Єврей за національністю. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, поручник 15-го піхотного полку австр. армії. У червні 1919 Л. був призначений командиром Жидівського (Єврейського) куреня УГА. Відзначився у боях з поляками. Потрапив у польськ. полон і був закатований.

ЛЯНСКОРОНСЬКИЙ ПРЕДСЛАВ (Ляндскоронський; р.н. невід. –1531) – укр. військ. діяч поч.

Л

16 ст., відомий як один з найкращих полководців свого часу. Був брацлавським і кам'янецьким старостою, згодом – київським воєводою. Л. спільно з О. Дашкевичем організовував загони укр. козаків для боротьби з татар.-турецьк. агресією. 1512 об'єднані козацькі сили на чолі з Л. і К. Острозьким відбили грабіжницький напад крим. татар на південноукр. землі. 1516 Л. очолив козацький похід на Білгород і розбив татар. орди в битві біля оз. Овідова під Очаковом. 1528 спільно з козаками черкаського старости О. Дашкевича здійснив похід під Очаків.

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (р. н. невід. – 1657) – польськ. держ. діяч серед. 1650-х. 1650 – воєвода брацлавський, згодом – руський, а з 1654 – гетьман польний коронний. Під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* очолював шляхетські війська, які вели бої проти української армії в р-ні Красного (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.). 1651 загони Л. були розбиті під Вінницею козацькими полками під командуванням І. Богуня.

ЛЯСОТА ЕРІХ (бл. 1550–1616) – австр. дипломат і вояк, автор записок про Запорізьку Січ кін. 16 ст. Н. у Бляйшвіці (Блажейовіцах) у Сілезії. Можливо, слов'янин за походженням. Навчався у Лейпцизькому і Падуанському ун-тах. 1576–84 перебував на військ. і дипломат. службі в Іспанії, Португалії та Австрії. З 1585 служив при дворі нім. імператора *Рудольфа II*. 1588–90 перебував у швед. полоні. В червні 1594, виконуючи дипломат. доручення імператора, прибув на Запорізьку Січ. Намагався схилити козаків до укладення воєнного союзу з Німеччиною для спільної боротьби проти Османської імперії. Під час своєї подорожі побував у Львові, Бродах, Почаєві, Погребищі, Києві та ін. містах України. Помер в Кошице (Сло-

вакія). Залишив щоденник – цінний документ для вивчення військ. орг-ції та побуту Січі, історії та географії України, Польщі та Молдови. Щоденник охоплює період 1573–94. Видавався нім. мовою 1854 і 1866 у м. Галле під назвою «Щоденник Еріха Лясоти фон Стеблау», рос. (переклад К. Антоновича-Мельника і В. Антоновича, 1873, 1890), польськ. (1972) і англ. (1975). Переклади «Щоденника» українською мовою робили Д. Яворницький, В. Доманицький, М. Грушевський і В. Січинський.

ЛЯТОШИНСЬКИЙ БОРИС МИХАЙЛОВИЧ (22.12. 1894 (3.1.1895)–15.4.1968) – відомий укр. композитор, диригент і педагог. Н. у Житомирі. 1918 закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту, 1919 – київ. консерваторію у класі композиції Р. Глієра. З 1920 – викладач Київської консерваторії, з 1935 – проф. (1935–38 і 1941–44 – проф. Московської консерваторії). Помер і похований у Києві на Байковому кладовищі. Л. – один із основоположників модерного напрямку в укр. музиці. Автор опер: «Золотий обруч» (за повістю І. Франка «Захар Беркут», 1929), «Шорс» (1937), 5-ти симфоній (1919, 1936, 1954, 1963, 1966–67), симфонічної балади «Гражина» (1955, за поемою А. Міцкевича), 3-х симфонічних поем, концертно-симфонічного ансамблю «Український квінтет» (1942), кантати «Заповіт» (1939), хорів («Тече вода в синє море», «Пори року»), обробок укр. нар. пісень та романсів («Зоря», «Коли додому я прийду» та ін.), музики до кінофільмів («Тарас Шевченко», 1951) та драм. вистав.

ЛЯХИ – староукраїнська назва поляків. Вперше зустрічається в «Повісті минулих літ». У новіші часи назва «ляхи» вживалася у зневажливому значенні, інколи для означення польської шляхти.

МАВРИКІЙ (539–27.11.602) – візантійський імператор (582–602). Протягом усього правління стримував наступ на імперію слов'ян, аварів, лангобардів, персів. 591 уклав вигідний мир з Іраном, за яким до Візантії відійшла частина Вірменії. Внутрішня політика М. призводила до децентралізації імперії, а його заповіт (597) передбачав поділ держави між його синами. 601–02 союзниками візантійських військ, які воювали на Балканах під командуванням брата М. Петра, проти аварів виступали анти. Прагнув послабити втручання папи римського Георгія I у візантійські справи, домагався надання Константинопольському патріарху титулу вселенського. 23.11.602 скинутий з престолу внаслідок військового перевороту, який очолив центуріон Фока. М. іноді приписують авторство т. зв. «Стратегікона» (6–7 ст.) – твір, в якому містяться цікаві дані про військову справу у Візантії, а також про побут, суспільний лад, військову справу у антив, аварів, персів.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялися від управління та суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоврядування. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів. Походить від привілеїв 1188, яке отримало нім. м. Магдебург. Встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Протягом 13–18 ст. М. п. набуло чинності в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти – на території Білорусі та України. Укр. міста М. п. одержували від литов. князів, польських королів і укр. гетьманів. Уперше в Україні М. п. одержали Володимир-Волинський (1324), м. Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374), Берестя (1390), Київ (1494–97), Станіслав (1663) (тепер

Івано-Франківськ). У деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання М. п. супроводилося посиленням нім. та польськ. колонізації, обмеженням прав укр. населення. М. п. за змістом і формою в Правобережній та Лівобережній Україні під впливом місцевих умов, а також норм звичаєвого права відрізнялося від М. п., яке існувало в Західній Європі. Так, в Україні організація магістратів була іншою. У менших містах, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада – справами міщан. Норми М. п. використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права в Україні 18–19 ст. (див. «Екстракт малоросійських прав», «Права, за якими судиться малоросійський народ»). Після укладення 1654 між Гетьманщиною та Московською державою військово-політичного союзу та обмеження царським урядом політичної автономії Лівобережної України М. п. залишилося лише у деяких т. зв. привілейованих містах. Фактично застосування М. п. в Україні припинилося після запровадження 1781 «Установлення про губернії» та створення нової судової системи. Указом 1831 Микола I скасував М. п. в Україні, крім Києва, де воно збереглося до видання указу від 4.1.1835. У містах на західноукраїнських землях, які за першим поділом Польщі (1772) відійшли до Австрії, органи міського самоврядування та суди, створені за М. п., продовжували ще деякий час діяти. Згодом австрійський уряд значно обмежив їх права. У Львові чинність М. п. припинена 1786.

В. Кульчицький (Львів).

МАГІСТРАТ – в укр. містах, що дістали *магдебурзьке право*, орган міського самоврядування. Відав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. Очолював М. вїйт, до його складу входили помічники вїйта (бурмістри), райці (радники) і лавники (засідателі). У Львові М. існував протягом 1356–1784. У містах *Правобережної України* М. виникли в 15–17 ст., у більшості міст *Лівобережної України* (Полтава, Стародуб, Чернігів та ін.) – у 1-й пол. 17 ст. На території Слобідської України М. встановлено 1724. 1785 у Лівобережній Україні внаслідок створення міських дум за М. залишилися головним чином судові функції. Повсюдно М. було поступово ліквідовано під час здійснення судової реформи 1864 в *Російській імперії*.

В. Кульчицький (Львів).

МАГОМЕД VI ВАХІДЕДДІН (рр. н. і см. невід.) – турецький султан (1918–1922). За М. VI Туреччина спільно з ін. країнами Четверного союзу 19.1(1.2).1918 визнала незалежність УНР і 27.1(9.2).1918 уклала з Україною *Берестейський мир 1918*. 22.8.1918 дипломатичний представник уряду М. VI у Відні вручив укр. послу в Австрії

ратифікаційні грамоти Берестейського миру. У період правління М. VI в Туреччині діяли укр. дипломатичні місії на чолі з М. Суковкіним (представник *Української Держави*) та О. Лотоцьким (представник УНР періоду *Директорії УНР*). У Києві представниками Туреччини були: посол Ахмед Мухтар-бей і генеральний консул Ферід-бей.

МАДЖАК (10 ст.) – правитель («цар») слов'янського міжплемінного об'єднання, яке укр. історики ототожнюють з волинянами. За повідомленнями арабського історика *Масуди*, владу М. визнавало в 10 ст. багато слов'янських племен. Деякі дослідники вважають, що М. жив задовго до 10 ст. і ототожнюють його з *Мусокієм*.

МАДЯРОНИ – зневажлива назва зденационалізованої частини закарпатської інтелігенції, яка 1920–40-х обстоювала ідею приєднання Карпатської України до Угорщини. Під час Другої світової війни 1941–45 тісно співпрацювали з угорським урядом. До М. належали О. Бонкало, А. Годинка, А. Бродій, О. Ільницький та ін.

МАЄВСЬКИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист. Вхпив до складу *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів. 1918 став одним з організаторів антирумунського Хотинського повстання 1919, під час якого очолив т. зв. Хотинську Директорію. Подальша доля невідома.

МАЄР (Майер) ЙОГАН (рр. н. і см. невід.) – шведський дипломат серед. 17 ст. 1650–51 за дорученням шведського уряду здійснив подорож до Криму, звідки повертався до Швеції через Молдавію, Україну, Польщу. Склав щоденник про подорож (опублікований в уривках Н. Молчановським 1908), який містить відомості про події в Україні в 1-й пол. 1651, стан польськ. та укр. армій напередодні битви під Берестечком (див. *Берестецька битва 1651*). Оскільки М. користувався тільки польськ. джерелами, його інформація часто тенденційна. Під час перебування в Гданську М. давав вказівки В. Гондіусу щодо складання карти України.

Я. Ісаєвич (Львів).

МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ (Мазепа-Калєдинський; 19. 2 (2. 3). 1639 – 21. 9 (2. 10). 1709) – визначний укр. політ. діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України. Н. у с. Мазепинці на Київщині в укр. шляхетській родині. Окремі дослідники подають різні датування: М. Костомаров – 1629, Ф. Уманець – бл. 1633, М. Андрусак – 20. 3. 1632, А. Єнсен – бл. 1638–1645, І. Боршак – бл. 1640. Навчався у *Кієво-Могилянській академії*, а також у єзуїтській колегії у Варшаві (за ін. дан., у Полоць-

ку). Протягом 1656–59 жив за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови. Після повернення М. 1659–63 перебував на службі при дворі польського короля *Яна III Казимира*, виконував ряд дипломатичних доручень, зокрема був послом до гетьмана *П. Тетері*. 1663 М. повернувся в Україну і після смерті батька отримав посаду чернігівського підчашія (1665). Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву підтримав *П. Дорошенка*. 1669 очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки своїм особистим здібностям незабаром став генеральним писарем. 1674 брав участь у переговорах між гетьманами *П. Дорошенком* та *І. Самойловичем*. Згодом, ідучи з дипломатичною місією до Криму та Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом *І. Сірком* і переданий *І. Самойловичу*. 1682 посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманської держави часто був учасником переговорів між Московією, *Кримським ханством*, Османською імперією та *Річчю Посполитою*. Після невдачі 1-го Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*) *І. Самойловича* було усунено з гетьманства і заслано в Сибір. 25. 7. 1687 на Коломацькій раді 1687 обраний гетьманом України. Ставши гетьманом, М. прагнув об'єднати в єдиній державі – Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про формування аристократичної верхівки укр. суспільства. Козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержували нові права та привілеї. Це викликало невдоволення окремих суспільних груп. Ряд заходів М., спрямованих на захист козаків (універсал 1691), міщанства (ряд охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28. 11. 1701 про обмеження панщини двома днями на тиждень) та духовенства (універсали 1690–94 про підтвердження прав Київської митрополії, чернігівського та глухівського монастирів тощо), усунули соціальні протиріччя і не консолідували укр. суспільство. Знаючи ставлення рос. уряду до України, М. намагався використати свій вплив на *Петра I* і зв'язки з московськими можновладцями для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Укр. полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною (див. *Азовські походи 1695–1696*). 1700 М. став другим кавалером, заснованого Петром I ордена Андрія Первозванного. 1703 король Польщі *Август II Фрідрік* нагородив його орденом Білого Орла, а 1707 імператор Йосиф I надав гетьману титул князя Священної Римської імперії. У перші роки *Північної війни 1700–21* посилювалось гноблення царським урядом Гетьманщини. Уже 1700 у Прибалтику для веден-

ня воєнних дій проти шведів було вислано понад 17 тис. козаків. Зросли і фінансові тягари, особливо за рахунок збільшення податків, а згодом і через розміщення в Україні московських військ. Все це викликало невдоволення козацької старшини та гетьманського уряду. 1704 за вказівкою Петра I М. наказав козацькому війську взяти під контроль територію укр. земель, яка досі перебувала під владою *Речі Посполитої*. Влада гетьмана поширилась на *Правобережну Україну*. Одночасно було придушено козацький рух під керівництвом *С. Палія*. Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій, гетьман навесні 1705 розпочав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем *С. Лецинським*. Навесні 1709 було укладено угоду між шведським королем *Карлом XII* і М., яка передбачала відновлення державної незалежності України у союзі зі Швецією. Після початку наступу шведів на Москву через територію України гетьман 4. 11. 1709 відкрито перейшов на сторону Карла XII. Це викликало масові репресії московських військ проти укр. населення. Було знищено гетьманську столицю – Батурин, Запорізьку Січ та ін. 1709 шведські та гетьманські війська розпочали наступ на Москву через Харків і Курськ. Невдала облога Полтави дала можливість Петру I підготуватися до генерального бою і розгромити швед.-укр. війська у *Полтавській битві 1709*. Карл XII та М. відступили у турецькі володіння, де гетьман оселився в передмісті м. Бендери. Помер 21. 9 (2. 10). 1709 і був похований у Святогорському монастирі в м. Галаца (нині Румунія). Гетьман М. – видатний культурно-просвітницький діяч України. За його сприяння *Кієво-Могилянська колегія* одержала 1694 статус Академії. Опікувався станом науки, освіти, мистецтва, церковних справ. За М. збудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі укр. бароко. 1690 споруджено нове приміщення Кієво-Могилянської колегії, 1698 – кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована 1934), дзвіницю собору Св. Софії у Києві, до 1695 – обнесено новими мурами Кієво-Печерську лавру та ін. 1700 було засновано Чернігівський колегіум. М. був покровителем літератури. Автор віршів: «Дума» («Всі покою ширю прагнуть»), «Пісня» («Ой горе тій чайці-небозі»), «Псалми» та ін. Підтримував творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоанна Максимовича. Коштом гетьмана видруковано Євангеліє арабською мовою. Багато церков і монастирів М. обдаровував іконами, книгами, дзвонами.

Р. Шуст (Львів).

МАЗЕПА ІСААК ПРОХОРОВИЧ (16. 8. 1884 – 18. 3. 1952) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у Костоброві Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губ. 1904–10 навчався в Петербурзькому ун-ті, був активним діячем Укр. студентської гро-

мади. З 1905 – член УСДРП, один із лідерів укр. соціал-демократії. 1911–17 працював агрономом. Після *Лютневої революції 1917 у Росії* був членом Катеринославської міської думи та Катеринославської ради робітничих і селянських депутатів, 1918 очолював Катеринославську губернську революційну раду. За *Гетьманату* – співредактор газети «Наша справа». 1919 – депутат *Трудового конгресу України*, а з квітня 1919 – міністр внутрішніх справ УНР в уряді *Б. Мартоса*. З 27. 8. 1919 до 25. 5. 1920 – голова *Ради Народних Міністрів УНР*. У травні–червні 1920 – міністр земельних справ УНР. Брав участь у 1-му Зимовому поході 1919–20 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). З 1920 жив в еміграції у Львові, де редагував газету УСДРП «Вільна Україна» та часопис «Соціалістична думка». З 1923 перебував у Чехословаччині. З 1927 – доцент *Української господарської академії в Подєбрадах*, працював в Українському ін-ті соціології. У міжвоєнний період був одним із провідних діячів «Закордонної делегації УСДРП». Обстоював інтереси України на багатьох соціал-демократичних конференціях, член Виконавчого Комітету Робітничого і Соціалістичного Інтернаціоналів. З 1945 перебував в Австрії та Німеччині. З 1946 – професор Українського технічного і господарського ін-ту в Мюнхені. 1948 – один із співорганізаторів *Української національної ради в екзилі*, перший голова Виконавчого органу УН Ради (до січня 1952), 1950 став засновником *Української соціалістичної партії*. Помер в Аугсбурзі. М. – автор праць: «Більшовизм і окупація України» (1922), «Підстави нашого відродження» (1946), спогадів: «Україна в огні і бурі революції» (1941, 1950–52) та ін.

МАЗЕПИ (Мазепа-Калєдинські) – укр. шляхетський рід на Білоцерківщині 16 – поч. 18 ст. Походили від Михайла (або Миколи) М., який отримав 1574 від короля *Сигізмунда I Старого* у ленну власність хутір Каменець (пізніше – Мазепинці). Федір М. (р. н. невід. – 1596) – козацький полковник. Брав участь у повстанні Наливайка 1594–96. Страчений у Варшаві. Степан-Адам М. (р. н. невід. – 12. 3. 1665) – укр. військ. діяч серед. 17 ст. Батько гетьмана *І. Мазепа*, учасник *Нац.-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, з 1654 – білоцерківський отаман. Підтримував гетьмана *І. Виговського*, виступав за укладення Гадяцького договору 1658. 1658 перебував з дипломатичною місією у польськ. короля *Яна II Казимира*. З 1662 – чернігівський підчашій. Іван М. (1639–1709) – гетьман Лівобережної України (див. *І. Мазепа*). Після смерті *І. Мазепа* в 1709 рід М. згас.

МАЗЕПІНСЬКИЙ МІЛІТАРНИЙ КУРС – перша укр. таємна напіввійськова організація. По-

стала 1912 у Львові. Видавала підручники з військових питань укр. мовою. Провідні члени організації – *І. Чмола, В. Кучабський, Ф. Черник* та ін.

МАЗУРЕНКО ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ (1877 – 21.11.1937) – громад.-політ. діяч, економіст, інженер-технолог. Народився в селянській родині. Брат відомих укр. політ. діячів періоду Української революції С. та Ю. Мазуренків. 1897 вступив до СПб. технологічного ін-ту, був одним із лідерів укр. студентського руху. З 1903 член Північного комітету Революційної української партії, згодом один із засновників УСДРП (1905) та Всеросійського селянського союзу (1905). Після повалення царату – член президії виконкому Облесті Війська Донського. З 1917 жив в Україні. Обраний до складу Української Центральної Ради від Харківської губ. Розробляв важливі законопроекти фін.-екон. політики УЦР, обіймаючи посади товариша генерального секретаря торгівлі і промисловості, товариша генерального секретаря фінансів, виконувача обов'язків міністра фінансів УНР. За Української держави залишався на посаді товариша міністра фінансів. У період Директорії УНР – міністр фінансів, радник укр. дипломатичної місії в Італії, Австрії. Емігрував, у 1922 повернувся в Україну. Професор Харківського технологічного ін-ту, директор Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР. Заарештований 1931 за справою «Українського національного центру». Після закінчення терміну заслання викладав у Казахському ун-ті. 1937 заарештований вдруге і розстріляний в Алма-Аті.

С. Панькова (Київ).

МАЗУРЕНКО ГАЛІЯ (Галина Сергіївна Мазуренко – Боголюбова) (25. 12. 1901 – 2000) – укр. поетеса та художниця. Н. у Петербурзі в родині Сергія Боголюбова, нащадка відомих у Росії графів Татишевих. Працювала в редакції журналів «Вісник» і «Пробоем». Уряд УНР призначив М. стипендію на студії скульптури у Варшаві. 1923 емігрувала до Чехо-Словаччини. У Празі вивчала літературу у Високому педагогічному ін-ті М. Драгоманова, мистецтво – в Українській академії мистецтв, філософію – в Українському вільному ун-ті (захистила докторат з філософії і стала лектором на кафедрі професора Д. Антоновича). З 1945 жила у Лондоні. М. – автор збірок поезій «Акварелі» (1927), «Стежка» (1939), «Вогні» (1939), «Снігоцвіти» (1941), «Пороги» (1960), «Скит поетів» (1971), «Зелена ящірка» (1971), «Осінь» (1973), «Північ на вулиці» (1980) та ін. Перша збірка віршів «Акварелі» побачила світ у Празі. Ряд творів М. перекладено англ. мовою. У сюжетах на укр., китайські, індійські теми звучить ідея немирності духовного начала чи то у формі укр. фольклорного символу, чи символіки індуїзму. Мешкаючи у Великій Британії, М. писала уже в дусі «ню-йоркської» групи укр. письменників

та об'єднання «Слово» – у руслі авангардного напрямку (збірки «Скит поетів», «Зелена ящірка», «Осінь», «Корона золота»). Автор численних ілюстрацій до своїх творів.

О. Легка (Львів).

МАЗУРЕНКО СЕМЕН ПЕТРОВИЧ (1879 – після 1925) – укр. політ. діяч, дипломат. Брат В. і Ю. Мазуренків. Брав участь у революційних подіях 1905 в Україні, виступив одним із організаторів Всеросійського селянського союзу. 1906 був заарештований і засланий. 1917 повернувся в Україну, став активним членом УСДРП. 1919 М. за дорученням *В. Винниченка* і *В. Чехівського* на чолі дипломатичної місії перебував у Москві. Вів переговори з представниками більшовицького уряду про можливість досягнення порозуміння з рад. Росією, припинення воєнної агресії проти УНР та визнання її незалежності. За директивами *В. Винниченка* погоджувався на запровадження радянської форми влади в УНР (за умови пропорційного представництва селян і робітників у радах), укладення економічного союзу з РСФРР, дотримання Україною принципу нейтралітету. Однак через невизнання москов. керівництвом права УНР на самостійність та продовження воєнних дій більшовиків на тер. України, місія М. була змушена припинити переговори.

МАЗУРЕНКО ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ (1.7.1885 – 3.11.1937) – відомий укр. політ. діяч, юрист. Брат С. і В. Мазуренків. Н. у Кривому Розі. Член *Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)*. 1919 став одним з ініціаторів утворення фракції «незалежників» в УСДРП, яка виступала за встановлення радянської влади в Україні та переговори з рад. Росією. 1919 М. очолив Головний повстанський штаб (у Сквирі), який координував дії повстанських загонів проти більшовицьких військ на території України. 1920–25 – член Центрального Комітету *Української комуністичної партії*. 1920–30-х – професор Харківського ін-ту народного господарства, голова Юридичного товариства у Харкові, начальник планово-фінансового сектора Наркомгоспу УСРР. 1934 був заарештований і в грудні цього ж року засуджений у «Справі боротьбистів» до тривалого терміну ув'язнення. 9.10.1937 М. разом з *В. Підмогильним*, *М. Кулішем*, *Г. Епіком* постановою особливої трійки УНКВД по Ленінградській обл. був винесений смертний вирок.

МАЇВСЬКИЙ ДМИТРО (псевд. Майченко, Тарас, Косар, П. Дума та ін.; 8. 11. 1914 – 19. 12. 1945) – укр. військовий і політ. діяч. Н. в с. Реклинець Жовківського повіту на Львівщині. Навчався в Сокальській гімназії. З юнацьких літ брав участь у нац.-визвол. боротьбі проти польськ. окупаційного режиму в Зх. Україні. Член *Організації українських націоналістів*. Напередодні Другої

світової війни очолював повітовий провід ОУН Жовківщини, пізніше – обласний провідник ОУН на Холмщині (1939–40). На поч. нацистсько-радянської війни 1941–45 М. було призначено референтом Крайового проводу ОУН на ЗУЗ, основним завданням якого була координація дій похідних груп ОУН. 1941–42 – заступник Крайового провідника ОУН-ОУНСД у Києві, у 1942–45 – член проводу ОУН-ОУНСД. 1941–43 М. займався пропагандистською роботою в різних регіонах України, редагував підпільні видання «Ідея і чин» (1942, 1944–45), «За самостійність України», «Молода Україна». М. разом з *Р. Шухевичем* і *З. Матлю* увійшов у Бюро проводу ОУН, обраний заступником голови Бюро. Був одним з ініціаторів створення *Антибільшовицького блоку народів та Української головної визвольної ради*. 1945 М. разом з ген. *Д. Грицаєм* отримав від УГВР та командування УПА доручення зустрітися з членами Бюро проводу (*С. Бандерою*, *Я. Стецьком* та ін.), які перебували за кордоном, для узгодження дій всіх складових частин Руху опору. 1945 при переході чесько-німецького кордону М. разом з *Д. Грицаєм* потрапили у засідку чеської поліції. Під час короткої сутички М. застрелився, а *Д. Грицай* був схоплений і через деякий час страчений у празькій в'язниці (за ін. дан., покінчив життя самогубством).

МАЙСТРЕНКО ІВАН (псевд. Бабенко, Далекий, Радченко, Корсун, Гребінка, Авгур; 28. 8. 1899 – 18. 11. 1984) – укр. політ. діяч і публіцист. Н. у містечку Опішні Зінківського повіту Полтавської губ. З 1914 навчався в Великосорочинській учительській семінарії ім. М. Гоголя. На поч. революції 1917 належав до найчисленнішої тоді *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1918 приєднався до лівої течії УПСР, яка 1919 оформилася в Українську комуністичну партію (боротьбистів). 1919–20 був одним з керівників повстанської бригади. Внаслідок об'єднання УКП(б) з Комуністичною партією (більшовиків) України опинився у рядах більшовицької партії, але на знак протесту проти великодержавної політики більшовиків вийшов з неї й вступив 1920 до самостійницької *Української комуністичної партії (УКП)*. Обраний до складу ЦК УКП й активно працював у робітничому середовищі Донбасу (1920–21). Коли 1925 під тиском ДПУ і Комінтерну УКП була змушена самоликвідуватися і влитися до КП(б)У, М. знову став членом більшовицької компартії. Працював у редакціях українських газет і журналів, зокрема, в 1929–31 був заступником редактора одеської міської газети «Чорноморська Комуна», з 1931 до 1935 – заступник директора Всеукраїнського комуністичного ін-ту журналістики в Харкові. 1935 М. був виключений з партії і 1936 заарештований. Після однорічного перебування у Харківській тюрмі з 1937 відбував подальше ув'язнення у сибірських

таборах. 1940 був знову звільнений. Під час нацистської окупації керував Українською капелою бандуристів, яка гастролювала по Україні, Австрії та Німеччині. У повоєнний час жив у Баварії (Німеччина). Став одним з лідерів лівого крила Української революційно-демократичної партії й редагував його періодичний орган – газету «Вперед» (1949–59). 1979–84 – професор і ректор Українського технічного та сільськогосподарського ін-ту, редагував його науковий «Бюлетень». Автор численних публікацій, зокрема книг «*Bolhevist Bonapartism*» (1947), «*Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism*» (1954), «*Національна політика КПРС*» (1978), «*Історія Комуністичної партії України*» (1979) та спогадів «*Історія мого покоління*» (1985, посмертне видання).

Д. Кушмір, І. Підкова (Львів).

МАКАРЕНКО АНДРІЙ ГАВРИЛОВИЧ (17. 7. 1886 – 28. 9. 1963) – укр. політ. діяч. Н. у Гадячі Полтавської губ. Служив в управлінні Пд.-Зх. залізниці у Києві. 1917 один із організаторів діяльності укр. залізниць, голова Спілки залізничників. У період *Української Держави* – директор департаменту в міністерстві залізниць. З 14. 11. 1918 – член Директорії УНР. У 1920–30-х перебував у Чехо-Словаччині і Австрії. Захистив докторську дисертацію у Вищому Українському педагогічному ін-ті. 1928 – 29 М. разом з *П. Андрієвським* і *Ф. Швецем* створили Українську Національну Раду за кордоном (УНРЗ), яка мала стати центральним представницьким органом наддніпрянських українців у еміграції. У повоєнний час жив у Німеччині, допомагав укр. біженцям уникнути депортації в СРСР. 1951 оселився в США. Помер у Х'юстоні (штат Техас, США).

МАКАРЕНКО ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛОВИЧ (1882 – невід.) – укр. політ. діяч. Н. у Гадяцькому повіті на Полтавщині. Брат *А. Макаренка*. За фахом – інженер лісового господарства. Був провідним діячем *Української народної партії*, з 1917 – *Української партії соціалістів-самостійників* (з грудня 1917 – голова УПСР). 1918–19 – депутат Трудового конгресу *України*, один з найвпливовіших політ. діячів періоду *Директорії УНР*. У квітні підтримав військовий заколот отамана *В. Оскилка* у Рівному. Після придушення заколоту втік до Польщі. Подальша доля невідома.

МАКАРІЙ І СВЯТИЙ (р. н. невід. – 1. 5. 1497) – православний церковний діяч, Київський і Литовський митрополит (1495–97). Був архімандритом Віденського монастиря Св. Трійці. 1495 обраний митрополитом на соборі єпископів. Вбитий татарами в Стриголово поблизу Мозира (тепер Білорусь) під час подорожі з Вільнюса до Києва. Похований спочатку в Софійському соборі, згодом у Володи-

мирському соборі. 1621–22 канонізований православною церквою.

МАКАРІЙ II (р. н. невід. – 1556) – православний церковний діяч, Київський митрополит (1534–56). Був єпископом у Луцьку. З 1534 – Київський митрополит. Здійснюючи заходи з відновлення Галицької православної єпархії з осідком у Львові як продовження *Галицької митрополії*, призначив 1535 своїм намісником у Галичині Макарія Тучапського. 1539 висвятив його на львівського єпископа.

МАКАРІЙ III (Макариос; р. н. невід. – 1675) – патріарх Антіохійський (1648 – 75; за ін. дан. – 1647 – 72). За походженням араб з м. Алеппо (Халебі) у Сирії. Під час подорожі в 1654 – 56 з Дамаска (через Анатолію, Стамбул і Констанцу) до Москви двічі побував в Україні. Відвідав Умань, Київ, Прилуки, Смілу, Чигирин та ін. міста. В червні 1654 зустрівся з гетьманом Б. Хмельницьким. Цю мандрівку описав у своєму творі «Подорож Патріарха Макарія» його син *П. Алеппський*, який подорожував разом з батьком. 1666 М. III взяв участь у церковному соборі 1666–67 у Москві, на якому виступив з критикою реформ патріарха Никона.

МАКАРОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (19.9.1783 – 19.9.1846) – укр. письменник, поет. Н. на Полтавщині. Освіту здобув у Полтавській семінарії. Працював домашнім учителем у поміщицьких родинах. 1818 викладав російську і латинську мови, історію, географію у Гадяцькому повітовому училищі, згодом був його завідувачем. М. – автор поем «Наталія, або Дві доли разом» (1844) і «Гарасько, або Талан і в неволі», які 1848 видав у «Южном русском сборнике» А. Метлинський. У творчості М. переплелися реалістичні описи побутового характеру з сентиментально-романтичними мотивами. Це давало підстави вважати М. запізним романтиком і вмшувати його поеми в антології романтичної поезії. У збірнику «Мова в Україні» (1864) було вміщено його поезії «Полтавська різанина» і «Полтавська могила», які трактують події 1709 крізь призму російської історії. Помер у Гадячі.

Р. Крохмальний (Львів).

МАКАРУШКА ЛЮБОМИР (12.8.1899 – 6.2.1986) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у с. Сівка-Войнилівська Калуського повіту в Галичині. Закінчив Військову академію у Віннер Нойштадті. Служив у австрійській армії, брав участь у чині капітана УГА в *українсько-польській війні 1918 – 19*. Навчався в Кардовому ун-ті у Празі, згодом вивчав економіку в Торговій академії у Відні (1918). Був активним учасником укр. студентського руху. З 1922 – генеральний секретар *Центрального союзу українського студентства*. В серед. 1920-х очолював першу укр. націоналістичну молодіжну організа-

цію за кордоном – *Групу української націоналістичної молоді*. Був членом *Української військової організації*, входив до складу Крайової команди УБО. З 1926 належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*, згодом став одним з лідерів цієї політичної організації. М. спільно з *Д. Палієвим*, *В. Целевичем* виступав за ідейно-політичне підпорядкування діяльності УВО керівництву УНДО. 1927 брав участь у роботі Першої конференції Українських націоналістів у Берліні. 1927–29 – генеральний секретар УНДО, 1930–35 – посол до польського сейму. 1943–44 – майор дивізії «Галичина». В повоєнний період жив у Західній Німеччині. 1948–51 – член Виконавчого органу УНР в еміграції. Помер у Німеччині. Автор статей у періодичній пресі на сусп.-політ. теми та розвідок про визвольні змагання.

МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ – династія візантійських імператорів (867–1056). За правління М. д. були встановлені торговельні, дипломатичні і культурні зв'язки *Візантії з Київською державою*. Засновником династії став Василій I *Македонянин* (867–886). Головні представники – *Константин VII Багрянородний* (913–919, 945–959), Никифор II Фока (963–969), Іван I Цимісхій (969–976), *Василій II Болгаробійця* (976–1025).

МАКІВКА – гора Сколівських Бескидів у Карпатах. Висота 958 м. Місце переможних боїв *Легіону УСС* з рос. військами 29.4. – 2.5.1915. Після захоплення восени 1914 *Галичини*, рос. армія ген. М. Іванова розгорнула наступ через Карпати з метою прориву в Угорщину. Легіон УСС, що займав оборону на М., входив до складу 129 та 130-ї бригад австр. армії під командуванням *Й. Вітошинського-Доброволі* і Дрди (група військ ген. *П. Гофмана*). Штурм російськими підрозділами позицій стрільців розпочався в ніч з 28 на 29.4. Протягом 29.4. – 2.5. на М. тривали запеклі бої, внаслідок яких рос. війська були відкинуті за р. Головчанку. Бій на М. був першим успіхом стрілецької зброї. Загинуло 47 стрільців, а 76 було поранено. Полеглих поховали на схилах гори, де невдовзі упорядковано цвинтар, встановлено пам'ятний знак. Могили загиблих стрільців стали місцем щорічного вшанування всіх полеглих за незалежність України.

МАКОВЕЙ ОСИП СТЕПАНОВИЧ (літ. псевд. Spectator, О. Степанович; 23.8.1867 – 21.8.1925) – укр. письменник, літературний критик, публіцист і громадський діяч. Дійсний член НТШ з 1903. Н. у м. Яворові (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівській гімназії. 1893 закінчив філ. ф-т Львівського ун-ту. Був редактором журн. «Зоря» (1894 – 95), газети «Буковина» (1895 – 97), одним з редакторів «*Літературно-наукового вісника*» (1897–99), співробітником «Діла». 1899 – викла-

дач учительської семінарії в Чернівцях. 1901 одержав вчений ступінь доктора філософії за дослідження творчості П. Куліша. Під час Першої світової війни 1914–18 служив військовим перекладачем австр. армії, начальником поштової цензури в Чернівцях, пізніше – в радіогрупі. У повоєнний період працював директором вчительської семінарії в Заліщиках. З 1923 був членом *Української трудової партії*. М. був знайомий і підтримував дружні відносини з І. Франком. Літературну діяльність розпочав напр. 80-х 19 ст. Автор поетичних збірок «Поезії» (1895), «Подорож до Києва» (1897), «Ревун» (1910). Частина поетичної спадщини М. залишилась неопублікованою. Найповніше таланти письменника виявився в прозових творах, зокрема, «Залісся» (1897) і «Ярошенко» (1905), оповіданнях, об'єднаних у збірках «Наші знайомі» (1901), «Оповідання», «Кроваве поле» (1921), «Примруженим оком» (1923). М. досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, Т. Бурдуляка, Ю. Федьковича.

МАКСИМ (р. н. невід. – 1305) – православний церковний діяч, митрополит Київський (1283 – 1305). Грек за національністю. 1283 присланий константинопольським патріархом на митрополічу кафедру в Київ. 1299 (або 1300) переїхав з Києва до Володимира на Клязьмі (згодом до Москви), прийняв титул «Митрополита Всея Русі», перенісши таким чином центр митрополії. Ця подія зумовила створення королем Юрієм Львовичем *Галицької митрополії* (1301).

МАКСИМЕНКО ФЕДІР ПИЛИПОВИЧ (23.1(4.2).1896 – 6.7.1983) – укр. бібліограф. Н. у с. Біленьке Катеринославської губ. Закінчив Катеринославську духовну семінарію та іст. відділ ф-ту профосвіти Київського ІНО (1925). 1923–33 працював у Всенародній бібліотеці України. Видав бібліографічну розвідку «Межі етнографічної території українського народу» (1927) та покажчик другого ступеня – «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» (1930). Звільнений з посади під час «чистки» академічних установ (1933), після чого перебував на випадкових роботах. 1950–74 – заст. директора бібліотеки Львівського ун-ту, потім завідував відділом рукописів та рідкісної книги. Уклав покажчики «Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету» (1958), «Бібліографія укр. і рос. бібліографії по історії УРСР» (1960; у співавт.), «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» (1964), «Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР» (1971; у співавт.), «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках» (1975). Здійснив великий вплив на розвиток гуманітарних студій, передусім у галузі книгознавства та краєзнавства.

С. Білокінь (Київ).

МАКСИМОВИЧ ДМИТРО (р. н. невід. – 1732) – укр. держ. діяч кін. 17 ст. Походив із старшинського роду *Максимовичів*. Був близьким співробітником гетьмана *І. Мазепи*. Деякий час видав державними прибутками *Гетьманщини* (з 1694), згодом – генеральний бунчужний (1703–08) і генеральний осавул (1708–09). Після поразки швед.-укр. армії в *Полтавській битві 1709* потрапив у московський полон. 1710 був засланий з родиною до Архангельська, де і помер.

МАКСИМОВИЧ ІВАН (р. н. невід. – 1732) – укр. державний діяч поч. 18 ст., вчений. Походив зі старшинського роду *Максимовичів*. Закінчив *Києво-Могилянську колегію*. Був *генеральним бунчужним* за гетьмана *І. Мазепи*. 1709 емігрував разом з І. Мазепою. 1710 – 14 – генеральний писар в уряді П. Орлика. 1711 М. уклав союзний договір з Кримським ханством, вів переговори з представниками турецького султана у Стамбулі з метою створення антимосковської коаліції. 1715 повернувся в Україну, де був заарештований і вивезений до Москви. Працював у бібліотеці Синоду. 1722–26 підготував латино-слов'янський словник. 1728 звільнений за політ. неблагонадійність. Подальша його доля невідома.

МАКСИМОВИЧ МАНАСІЯ (світське ім'я – Михайло; р. н. невід. – 2(13).7.1758) – укр. церковний і культурно-осв. діяч. Н. поблизу Миргорода (тепер Полтавська обл.). Закінчив Київську академію. Протягом 1745–49 викладав німецьку і єврейську мови. З 1755 – ректор і професор піітики Київської академії, 1755–58 – архимандрит Києво-Печерського монастиря. М. – автор ряду проповідницько-богословських творів, перекладач.

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (3(15).9.1804 – 10(22).11.1873) – визначний укр. учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Н. на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер с. Богуславець Черкаської обл.). 1819 закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Навчався на філологічному і природничому ф-тах Московського ун-ту. 1827 захистив магістерську дисертацію. Працював викладачем Московського ун-ту і директором ботанічного саду; з 1833 – професор кафедри ботаніки. 1834–35 – перший ректор Київського ун-ту Св. Володимира, одночасно декан філософського ф-ту. Виношував плани залучення до викладацької роботи в ун-ті Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Костомарова. 1845 під тиском реакційних сил і зважаючи на стан здоров'я, вийшов у відставку. Жив у садибі Михайлова Гора біля с. Прохорівки (нині Канівський р-н Черкаської обл.) і займався науковою діяльністю. Не раз робив спроби повернутись до викладацької роботи, однак рос. міністерство

освіти, побоюючись українофільських поглядів М., усувало його від науково-академічної діяльності. М. підтримував творчі та особисті зв'язки з Т. Шевченком, П. Гулаком-Артемівським, Є. Гребінкою, М. Костомаровим, М. Щепкіним, А. Міцкевичем та ін. визначними діячами науки і культури. За наукові заслуги М. був обраний членом Київського, Московського, Петербурзького, Новоросійського ун-тів та багатьох наукових товариств, а з 1871 – член-кореспондент Петербурзької АН. М. – учений-енциклопедист широкого діапазону – від історії до ботаніки. Як історик М. прихильник панівної тоді ідеї романтизму та народності. Обстоював теорію державно-правового зв'язку між княжим і козацько-гетьманським періодом історії України, довів безпідставність твердження М. Погодіна про «великоруське» населення Київщини за княжої доби («Нарис Києва» і «Листи про Київ до М. Погодіна»). Праці М. з історії Київської держави, козащини, Гетьманщини, гайдамацького руху («Історичні листи до козаків придніпровських», «Листи про Б. Хмельницького», 1859; «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного», «Про Лаврську Могилянську школу», «Бубнівська сотня», тт. 1–2, 1848–49; «Розповідь про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків» та ін.) мали важливе значення для розвитку української історичної науки. М. – автор цінних праць з археології – «Українські стріли найдавніших часів», «Археологічні записи про Київ та околиці». М. поклав початок українській фольклористиці виданням збірників «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Фольклорні видання М. викликали інтерес до українського фольклору серед представників інших слов'янських народів. Як мовознавець опублікував низку статей про класифікацію слов'янських мов. М. був засновником і видавцем альманахів «Денниця» (1830 – 34), «Киевлянин» (1840, 1841, 1850), «Украинец» (1859, 1864). М. – автор віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім» укр. і рос. мовами. Йому належить видання та дослідження найдавніших літературних пам'яток Київської Русі – «Руської правди», «Повісті минулих літ». Опублікував багато грамат, універсалів, актів тощо, переклав псалми укр. мовою й написав низку віршів, у т. ч. «Ой, як дуже за тобою тужила Вкраїна», присвячений Т. Шевченкові. Автор етимологічного українського правопису т. зв. «максимовичівки». Наукові праці М. в галузі природознавства («Про системи рослинного царства», 1827; «Основи ботаніки», тт. 1–2, 1828–31; «Роздуми про природу», 1831) дають підстави вважати вченого одним з основоположників вітчизняної ботаніки.

МАКУХ ІВАН (17.9.1872 – 18.9.1946) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у с. Дорошеві Самбірського повіту в Галичині. Закінчив Львівський ун-т, док-

тор філософії з 1901. З 1907 займався адвокатською практикою у повітовому містечку Тлумачі. На поч. 20 ст. М. став одним із організаторів осередків спортивно-пожежної організації «Січ» та освітнього т-ва «Просвіта» у Галичині. Належав до провідних діячів *Української радикальної партії*, брав участь у виданні газ. «Громадський голос». 1908–18 – депутат галицького сейму, обирався заступником голови Української парламентської репрезентації. З 1915 – член *Загальної Української Ради*. В жовтні 1918 брав участь у роботі *УНР ЗУНР-30 УНР 1918–19* у Львові, яка проголосила укр. державність на всій території Галичини. З 9.11.1918 М. очолював державний секретаріат громадських робіт, а з 4.1.1919 став державним секретарем внутрішніх справ ЗУНР. 1919 очолив Крайову раду у Хмельнику на Поділлі (тепер – Вінницька обл.), яка спільно з Радою республіки, на думку деяких дослідників, намагалась усунути від влади Головного Отамана *С. Петлюру* і годишній уряд УНР на чолі з Іс. Мазепою. З 1920 М. – товариш міністра внутрішніх справ УНР. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 жив у *Західній Україні*. 1930–39 – голова УРП (з 1926 – Українська соціалістично-радикальна партія). 1928–35 – член польського сенату. 1944 М. переїхав до Зальцбурга (Австрія), де і помер. Залишив спогади «На народній службі» (видані посмертно, 1958).

МАКУХ ВАСИЛЬ (1921 – 5.11.1968) – укр. правозахисник. Н. у Карові Сокальського р-ну Львівської обл. З 1944 перебував в *Українській повстанській армії*, служив у військовій розвідці. 1946 під час одного з боїв був поранений і схоплений НКВД. Засуджений до 10 років концтаборів і 5 років заслання. Після звільнення оселився у Дніпропетровську. Брав участь в укр. правозахисному русі 1960-х. 5.11.1968 М. на знак протесту проти комуністичної тоталітарної системи, колоніального становища України і політики русифікації та агресії СРСР проти Чехо-Словаччини, здійснив акт самоспалення на Хрещатику у Києві.

МАЛІ (р. н. невід. – 946; за ін. дан. 977) – древлян. князь. Очолив *Древлянське повстання 945*. За повідомленням «*Повісті минулих літ*» древляни після вбивства кн. Ігоря запропонували княгині Ользі вийти заміж за М. Під час придушення повстання древлян військами княгині Ольги та взяття Іскоростеня М. загинув. Деякі дослідники (зокрема, А. Шахматов, М. Таубе та ін.) утотожнювали М. з Малком Любечанином, батьком *Малуші* та Добрині.

МАЛА РАДА – орган *УЦР*, створений у квітні 1917, який діяв між її пленарними засіданнями. Спочатку існувала як виконавчий комітет *УЦР* (офіц. назва – Комітет *УЦР*). 1917 до складу М. р. входили *М. Грушевський* (голова), *С. Єфремов* і

В. Винниченко – заступники голови, члени – *Х. Барановський*, *В. Бойко*, *Запорожець*, *В. Коваль*, *Косів*, *В. Конор-Вілінська*, *Ф. Крижановський*, *З. Мірна*, *А. Ніковський*, *Г. Одинець*, *В. Прокопович*, *М. Стасюк*, *Л. Старицька-Черняхівська*, *В. Садовський*, *Л. Чикаленко* і *П. Христюк*. Після створення Генерального Секретаріату Комітет *УЦР* 1917 було перейменовано у М. р. Мала здійснювати підготовчі та, певною мірою, законодавчі функції між сесіями *УЦР*. На засіданнях М. р. обговорювалися і готувалися проекти рішень всіх найважливіших політичних, економічних і військових питань, які пізніше затверджувалися на сесії *УЦР*. Щомісяця скликала сесії Центральної Ради, у разі потреби – надзвичайні. 1917 М. р. складалася з 40 представників від політичних фракцій *УЦР*, Президії Центральної Ради і Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та 18 членів від національних меншин.

МАЛАЛА ІОАНН (бл. 491–574) – візантійський історик 6 ст. Автор «Всесвітньої хроніки» (18 книг), яка починається з легендарної історії єгиптян і доведена до 563. «Хроніка» використовувалась руськими літописцями і була перекладена давньоруською мовою. Слов'янський переклад містить апокрифічні заповіді 12 патріархів і «Слово Атанасія Александрійського до Мелхіседека».

МАЛАНЮК ЄВГЕН ФІЛИМОНОВИЧ (Псевд. та крипт. – Військовий, Херсонєць, В., Євген М., Е. М., Є. М., Євген М-к, М. Евг. та ін.; 20.1(2.2).1887 – 16.2.1968) – найвизначніший поет укр. еміграції, перекладач, літературознавець, публіцист. Н. у с. Архангороді Херсонської губ. (тепер селище Новоархангельське Кіровоградської обл.). По закінченню Єлисаветградського реального училища розпочав навчання у Петроградському політехнічному ін-ті, але з початком Першої світової війни був мобілізований. Навчався у Київській військовій школі. Командував кулеметною сотнею 2-го Туркестанського стрілкового полку. З 1917 – старшина Армії УНР. З 1920 перебував у таборах українців, інтернованих на території Польщі (Стрілково, Щипіорно, Каліш), де активно співпрацював з таборними періодичними виданнями, такими як «Нова зоря», «Український сурмач», «Веселка» (з липня 1922 член редколегії цього літературно-мистецького журналу – друкованого органу однойменного літературно-артистичного товариства) та ін. 1923 виїхав до Чехо-Словаччини і згодом розпочав навчання в Українській господарській академії у Подєбрадах на гідротехнічному відділі інженерного ф-ту. З 1929 перебував у Варшаві, де працював інженером. Цього ж року разом з Ю. Липою заснував літературно-мистецьку групу «Танк». 1945 деякий час перебував у Чехо-Словаччині, а далі – виїхав до м. Регенсбурга (Німеччина), де вик-

ладав математику в таборній гімназії. 1949 перебрався до США й оселився у Нью-Йорку, де й прожив до смерті. Похований на укр. цвинтарі у м. Бавнд Бруші (США). Належав до т. зв. «празької групи» укр. поетів (був її неформальним лідером). Співпрацював з журналами *Д. Донцова* («ЛНВ» і «Вісник»), належав до «Вісниківської квадриги». Творчість М. пронизана глибокими історіософічними роздумами про долю України, минуле якої відображено в «Степовій Елладі». Надзвичайно цікава інтимна лірика поета. Автор поетичних збірок: «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залоза» (1930) «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939), «Вибрані поезії» (1943), «Влада» (1951), «П'ята симфонія» (1954), «Поезії в одному томі» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964), «Перстень і посох» (1972). М. написав низку історіософічних есе, літ.-критичних та публіцистичних статей («Крути. Народина нового українця», «Нариси з історії нашої культури», «До проблеми більшевизму», «Малоросійство», «Люстріссімус Домінус Мазепа та ін.), які згодом були перевидані у двотомній праці під назвою «Книга спостережень» (Торонто, 1962; 1966).

М. Крупац (Львів).

МАЛАШЕВИЧ ІВАН (р. н. невід. – 1737) – кошовий отаман 1714–37 *Олешківської Січі* і *Нової Січі*. Виступав за повернення запорожців з території Кримського ханства на Запоріжжя. 1734 запорожці повернулися під гетьманську владу і заснували Н. С. на р. Підпільній. Під час переговорів з рос. урядом за умови повернення М. рішуче обстоював військово-політичні та територіальні права Запоріжжя. Помер під час походу запорожців на Очаків.

МАЛЕВИЧ КАЗИМИР СЕВЕРИНОВИЧ (11(23).2.1878 – 15.5.1935) – видатний укр. художник. Н. у Києві. До 17 років жив на Поділлі, Харківщині, Чернігівщині. Малювати вчився у М. Пимоненка, в Київській мистецькій школі (1895–97). 1904 переїхав у Москву. Вдосконалював майстерність в училищі живопису, скульптури і архітектури (1904–05) та в студії Ф. Рерберга (1905–10). У картинах першого періоду творчості намагався поєднати принципи кубізму, футуризму та експресіонізму. Брав участь у виставках об'єднань художників «Бубновий валет» (1910) і «Ослиний хвіст» (1912) та ін., на яких виставляв свої роботи, написані в неопримітивістському стилі: («Селяни в церкві», 1911–12; «Врожай», 1911) та кубо-футуристському стилі («Англієць в Москві», 1914). Став одним із засновників абстрактного мистецтва. 1915 започаткував новий модерністський напрям у мистецтві – супрематизм («Чорний квадрат на білому тлі», 1913; «Біле і чорне»), видавав журн. «Supremus» (1916). 1919–22 викладав у художній школі

у Вітебську, а 1923–27 – директор Ін-ту художньої культури в Ленінграді. 1927 переїхав до Києва, де зусиллями М. Скрипника було створено нормальні умови для творчості. Публікував статті на мистецьку тематику в журн. «Нова генерація» (1928–29) у Харкові. 1927–30 викладав у Київському художньому ін-ті, де в цей час працювали М. Бойчук, В. Пальмов, Ф. Кричевський, О. Богомазов, В. Касіян, мав намір працювати з О. Архипенко. Однак репресії в Україні проти інтелігенції змусили М. знову повернутись у Ленінград. Помер у Ленінграді, похований під Москвою. Автор картин: «Квітницарка» (1913), «Купальниці» (1908), «Дачник» (1909–10), «На жнива» (1910), «Жнива» (1912), «Лісоруб» (1912), «Динамічна композиція» (1915), «Дівчата в полі» (1928–32) та ін.

МАЛИНОВСЬКИЙ ІОАННИКІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (4(16). 11. 1868, – березень 1932 (1935?))

– укр. історик права, академік ВУАН (30 березня 1919, фактично 1925). Н. в Острозі. Викладав право в Томському та Ростовському ун-тах. 1920 заарештований Донською ЧК. Звинувачений в активній роботі у кадетській партії, працює у правлінні освіти денікінського цивільного уряду (яка певною мірою допомогла зберегти УАН від закриття денікінцями) і кількох публікаціях антибільшовицької спрямованості. Засуджений до смертної кари. У зв'язку з клопотанням наукової громадськості ВЧК замінила цей вирок на 15 років позбавлення волі (1921 внаслідок амністії термін ув'язнення зменшено до 5 років). Після звільнення у лютому 1924 переїхав до Києва. Очолював роботу Комісії з вивчення звичаєвого права ВУАН, Товариство українських правників. Був заст. голови Історичного товариства Нестора Літописця, заст. голови комітету Кабінету ім. Хв. Вовка, членом Археографічної комісії ВУАН. Спеціалізувався з історії Русі та литовсько-руської держави, звичаєвого та рад. права. Основні праці: «Учение о преступлении по Литовскому Статуту» (1894), «Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярскою думою древней Руси» (2 тт. 1903, 1914), «Радянські поправчо-трудоустанови порівнюючи з буржуазними тюрмами» (1928), «Про студії над злочинністю та злочинцями» (1928), «Революційне радянське звичаєве право» (1928), «Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни» (1929). Редагував «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України» (Вип. 3, 1928).

С. Білокінь (Київ).

МАЛИНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (20.11.1812 – 25.02.1894) – укр. церковний і громадсько-політ. діяч, історик, священник. Н. у с. Новоселиці (тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Освіту здобув у Бережанській та Львівській гімназіях; богословські студії – у Відні (1837). Один із заснов-

ників Головної руської ради. 1950–60-х стояв на боці галицької інтелігенції, яка захищала права укр. народу на свою мову від нападок польської шляхти та австр. урядових кіл. Перебував у тісних контактах з багатьма діячами культури і науки, особисто знав і листувався з В. Копітаром, А. Тайнером, Ф. Міклошичем та ін. Рішуче виступав проти намагань уряду заміни слов'янський кириличний шрифт латинським для українців Галичини (1859), постійно популяризував історичні джерела. 1861 – 66 – посол до галицького сейму. 1863 – член Комісії для укладання гімназійних підручників укр. мовою. З 2-ї пол. 1860-х прихильник москвофільського руху в Галичині. Автор понад 60 праць із загальної та церковної історії, етнографії та мовознавства, освіти, культури, джерелознавства. Основні з них: «Пояснення до Божественної літургії» (1845), «Про руську ієрархію» (1846), «Про мову взагалі і про індоєвропейські зокрема» (1850), «Чи могла митрополія русько-галицька бути заложеною і коли вона була знесена» (1850), «Про давньослов'янського кумира Святовид» (1851), «Огляд історії руської церкви, зокрема Галицької» (1852), «Про камінні церкви в Галичан» (1861), «Про літочислення взагалі, християнське і руське передусім» (1860), «Грамоти історії руської церкви» (1860), «Церковні та державні постанови про русинів греко-католицького обряду в Галичині» (1861), «Про церковні та державні установи» (1861), «Язичницькі або поганські вірування у слов'ян і русинів» (1867), «Думи на історичній основі про рівноуправу руської народності в Галичині» (1874), «Історична відомість про руську митрополію в Галичині» (1875), «Як ся запропащають старожитності наші» (1876), «Історична відомість о крилосах в Галичині, Львові і Перемишлі» (1876–78) тощо. М. видав матеріали дискусії на захист слов'янської азбуки для українців-галичан «Руська мова і питання азбуки в Галичині» (1861, нім.), працю М. Гарасевича «Аннали руської церкви...» (1862, лат.) із власними доповненнями. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

О. Антонович (Львів).

МАЛОПОЛЬЩА – історико-географічна область у пд. і пд.-сх. частині Польщі у верхів'ях Вісли. На цій території 9–10 ст. проживало плем'я віслян (центр – Краків), землі яких у кін. 10 ст. за *Болеслава I Хороброго* були приєднані до Польської держави. Назва походить від лат. «Полонія мінор» («мала» або «молода» Польща), що вживалась на відміну від «старої» Польщі – Великопольщі (Познанщина). Вживалась з кін. 15 ст. стосовно Краківського, Сандомирського і Люблінського воєводства. Протягом століть територія Малопольщі змінювалась, включаючи різні, переважно польські землі. Після *Люблінської унії 1569* і поділу коронних земель на провінції до М. (як провінції) було

приєднано укр. землі – Руське, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське воєводства. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) М. разом з частиною укр. земель була включена до складу штучно створеної адм.-тер. одиниці Австрії – королівства Галичини і Лодомерії (Володимирії). З середніх віків М. була тереном високої політичної, економічної і культурної активності польської шляхти і міщанства. В міжвоєнний період польська адміністрація вживала штучну назву «Малопольська Виходня» (Східна Малопольща) для окреслення, окупованої під час укр.-польськ. війни 1918–19 території *Західноукраїнської народної республіки*.

Л. Зашкільняк (Львів).

МАЛОРОСІЙСТВО – комплекс провінціалізму серед частини укр. громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. М. знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до укр. національно-державницьких традицій та прагнень, а часто й активній підтримці рос. культури і великодержавної політики. За визначенням *М. Драгоманова* носії М. – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Як наслідок цього – засвоєння, переважно, гірших якостей чужої національності і втрата кращих своїх. *В. Липинський* визначив М. як «хворобу бездержавності». Подібний комплекс існував у ментальності деяких західноукраїнських кіл у Галичині 19 ст. у відношенні до Польщі – «генте рутенус, націоне польонус» (українці за походженням – поляки за національністю) та у Закарпатті – відносно Угорщини (див. *Мадярони*).

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – центральний орган рос. колоніальної адміністрації в *Лівобережній Україні* у 18 ст. М. к. (т. зв. перша М. к.) створена за указом Петра I від 16(27).5.1722 у гетьманській столиці Глухові (замість існуючого до цього *Малоросійського приказу* в Москві) з метою контролю за діяльністю гетьмана і укр. уряду та поступового обмеження політичної автономії Гетьманщини. М. к. складалася з шести офіцерів рос. полків, розташованих в Україні, та прокурора (всіх призначав цар) на чолі з бригадиром *С. Вельяміновим-Зерновим*. У цивільних справах М. к. підлягала сенатові, а у військових – головнокомандувачу російських військ в Україні *М. Голицину*. За царською інструкцією від 16.5.1722 на М. к. покладалися функції щодо нагляду за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, встановлення і стягнення податків до царської казни, провіанту для рос. армії; розквартирування рос. офіцерів і солдатів в Україні; контролю за діяльністю *Генеральної військової канцелярії*, роздачі земельних володінь офіцерам і старшинам. М. к. була апеляційною установою у судових справах, які розгляда-

лися в *Генеральному військовому суді*, полкових і ратушних судах Лівобережної України. Всі питання державного життя Гетьманщини укр. уряд повинен був вирішувати за погодженням з М. к. 1727 у зв'язку з загостренням рос.-турецьких відносин царський уряд, намагаючись залучити на свою сторону козацьку старшину, ліквідував М. к. (указ *Петра II* від 29.9.1727) і поновив гетьманство. 1734 після смерті *Д. Апостола* гетьманство було тимчасово скасоване. 10(21).11.1764 *Катерина II* своїм указом остаточно ліквідувала гетьманство і незабаром відновила діяльність т. зв. другої М. к. у Глухові. М. к. складалася з чотирьох рос. урядовців, чотирьох укр. старшин, прокурора (рос. полковника), двох секретарів (українця і росіянина) і канцелярських службовців. На чолі М. к. стояв граф *П. Рум'янцев* (одночасно генерал-губернатор Малоросії), перед яким рос. уряд ставив завдання якнайшвидшої остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та повного підпорядкування управління укр. землями загальноросійським державним органам. В адміністративному відношенні М. к. підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796). Поступово М. к. узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації рос. урядом сотенно-полкового устрою Лівобережної України (1781), перетворення лівобережних козацьких полків у регулярні карабінерні кавалерійські частини рос. армії (1783) та запровадження намісництва (1780–83) на укр. землях повністю поширилась система державного управління Російської імперії. Указом від 20(31).8.1781 М. к. була скасована.

МАЛОРОСІЙСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО

– укр. таємна політична організація у Наддніпрянській Україні в 1-й пол. 20-х 19 ст. Організатором і керівником М. т. т. був *В. Лукашевич*. Організація ставила собі за мету добитися політичної незалежності України. До М. т. т. належали *С. Кочубей*, *В. Гарновський*, *П. Капніст*, *О. Величко*, *І. Котляревський*, брати *Олексієви*, *К. Шапаліпський* та ін. Осередки т-ва існували в Києві, Полтаві, Чернігові та ін. містах. М. т. т. мало тісні зв'язки з Товариством об'єднаних слов'ян і польськими патріотичними організаціями, зокрема т-вом «Темпляри». 1826 членів М. т. т. було заарештовано. Під час слідства у Петербурзі *В. Лукашевич* заперечував існування орг-ції. Учасників М. т. т. після нетривалого ув'язнення було звільнено.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ («Приказ Малья Россия») – державна установа Московської держави, створена 31.12.1662, що відала питаннями взаємовідносин царського уряду з Гетьманщиною. М. п. офіційно підлягав Посольському наказу, хоча фактично управління його діяльністю здійснював сам цар. У М. п. служило до 4 дяків і від

М

15 до 40 піддiach. М. п. очолювали, як правило, керівники Посольського наказу, зокрема О. Ордин-Нашокін, А. Матвеев. Через діяльність приказу царський уряд, відповідно до умов укр.-московських договорів (див. *Березневі статті 1654, Переяславські статті 1659, Московські статті 1665, Глухівські статті 1669, Конотопські статті 1672* та ін.), а часто й порушуючи їх, здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воевод в українські міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав через дяків і піддiach відомості про політичну ситуацію в Гетьманщині, видав питаннями розміщення російських військ в Україні, відбудови і спорудження нових фортець та укріплень, розглядав справи про злочини службових осіб наказу в Гетьманщині тощо. М. п. було ліквідовано у зв'язку зі створенням *Малоросійської колегії*.

МАЛУША (за деякими дан., Мальфрід; р. н. невід. – 1000) – мати Великого князя Київського *Володимира Святославича*, сестра Добрини. Була дочкою Малка Любечанина, ключницею княгині *Ольги*. На думку деяких істориків (зокрема, М. Грушевського), М. була дочкою древлянського князя *Мала*.

МАНАСТИРСЬКИЙ АНТІН (2.11.1878 – 15.5.1969) – укр. живописець, народний художник УРСР (з 1957). Н. у с. Завалів (тепер Тернопільської обл.). 1895–99 вчився у Львівській художньо-промисловій школі, 1900–05 – Краківській академії красних мистецтв. Жив і працював у Львові. Член Товариства для розвою руської штуки. Автор пейзажів («Зима в Карпатах», 1904; «Міст над Прутом», 1914; «В Карпатах», 1951; «Гірський потік», 1955), жанрових картин («Ярмарок в селі Ділятині», 1914; «Два приятелі», 1920; «Паламар», 1932); історичних полотен («Козацька школа», 1916; «На кургані», 1916; «Прощавайте, товариші!», 1917; «Біля водопою», 1917; «Тяжка втрата», 1917; «У таборі Кармалюка», 1950); портретів (Т. Шевченка, 1912; «Запорожець», 1932, «Паламар», 1932; Б. Хмельницького, 1954–55), картин на теми укр. народних пісень («Пісня», 1917; «Ой, під гаєм, гаєм», 1917; «Ой, ходила дівчина бережком...», 1926; «Сидів старий з молодю», 1926) і літературних творів («У ворожки», 1910; «Катерина», 1913; «Тарас Бульба», 1952).

О. Рибак (Львів).

«МАНІФЕСТ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З УЛЬТИМАТИВНИМИ ВИМОГАМИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ» – ультиматум *Ради Народних Комісарів Українській Центральній Раді*, направлений до Києва 4.12.1917. Підготовлений як

офіційний дипломатичний документ за рішенням РНК у складі В. Леніна, Л. Троцького та Й. Сталіна. Причиною появи «Маніфесту» став конфлікт, в основі якого лежала відмова Української Центральної Ради визнати утворений більшовиками Раднарком центральною владою та проголошення III Універсалом автономної *Української Народної Республіки*. Намагання повалити УЦР шляхом втручання центру в окремі ланки державного життя, економіки, військового порядку, а також силами місцевих більшовиків виявилися марними. У кін. листопада 1917 стало очевидним, що встановлення радянської влади в Україні без збройного втручання з Росії неможливе. 27.11.1917 більшовики утворили при Ставці верховного головнокомандувача у Могилеві Революційний польовий штаб – «спеціальний оперативний орган для боротьби з контрреволюцією», насправді ж – для насильницького, із застосуванням збройної сили встановлення більшовицької влади. Під керівництвом штабу розпочалось формування революційних загонів для відправки в Україну. Ультимативна форма документа свідчила про початок прямого тиску на Центральну Раду. У документі рос. більшовицький уряд визнавав УНР та її право на цілковите відокремлення від Росії та водночас висував вимоги, які мали характер прямого втручання у її внутрішні справи. Більшовики звинувачували УЦР у веденні «двозначної буржуазної політики» – відмові від скликання Всеукраїнського з'їзду рад, який один може засвідчити її повноваження (звинувачення було надуманим, бо згаданий з'їзд мав відбутися 4.12.1917 в Києві). Зразком політичного лицемірства слугувало й твердження, що самочинні накази Генерального Секретаріату УЦР-УНР про передислокацію українізованих частин на територію України призвели до дезорганізації фронту. Головною причиною розкладу армії була політика більшовиків, які свідомо руйнували армійський порядок для встановлення своєї влади на фронті. Спрямованими проти радянської влади діями ультиматум називав роззброєння більшовізованих частин, які відкрито виступали проти укр. влади. Пропуск за взаємною угодою з Донським урядом ген. Каледіна донських козацьких частин з фронту на Дон (відповідно укр. частини через територію Облесті війська Донського повертались до України) більшовики вважали підтримкою «кадетсько-каледінської контрреволюції». Раднарком вимагав: припинити роззброєння більшовізованих частин армії та Червоної гвардії; не пропускати війська з фронту на Дон; сприяти революційним військам у боротьбі «з кадетсько-каледінським повстанням» тощо. У випадку невиконання більшовицький уряд Росії погрожував через 48 годин оголосити Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні». Принизлива і неприйнятна для ЦР форма ультиматуму була необхідна Раднаркому як фор-

мальний привід для початку прямої агресії проти України. Позиція укр. сторони з усіх пред'явлених вимог вже була викладена у заяві Генерального Секретаріату від 30.11.1917. Тому появу «М.» можна схарактеризувати як пропагандистську акцію, намагання перекласти провину за розв'язання збройного конфлікту на українську владу. Наступного дня Генеральний Секретаріат дав відповідь на ультиматум, у якій рішуче відкинув втручання народних комісарів у справу впорядкування державного і політичного життя УНР. Делегати Всеукраїнського з'їзду рад, який відбувався 4 – 6.12.1917 у Києві, оцінили ультиматум як замах на УНР та висловили цілковиту підтримку ЦР та її політиці. Спроби мирного полагодження конфлікту тривали деякий час після оголошення ультиматуму, проте з серед. грудня 1917 рос. більшовицькі загоны розпочали неоголошену війну проти УНР.

О. Бойко (Київ).

МАНУЇЛЬСЬКИЙ ДМИТРО ЗАХАРОВИЧ (парт. псевд. – «Мефодій», «Фома», «Іван Безграмотний»; 21.9(3.10).1883 – 22.2.1959) – радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР (з 1945). Н. у с. Святець Кременецького пов. Волинської губ. (тепер Мануїльське Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.). З 1903 навчався в Петербурзькому ун-ті. В цьому ж році став членом РСДРП. 1905–06 займався агітаційно-пропагандистською діяльністю в Петербурзі. 1906 за участь у Кронштадтському повстанні матросів заарештований і засуджений до 5-річного заслання в Якутію. Втік з Вологодської в'язниці до Києва. З 1907 – член Київського комітету РСДРП. Восени 1907 емігрував у Париж. У 1911 закінчив юрид. ф-т Сорбоннського ун-ту. 1912–13 нелегально перебував у Петербурзі і Москві, згодом знову емігрував за кордон. У травні 1917 повернувся у Росію. Після жовтневого більшовицького перевороту 1917 М. – член колегії Наркомату продовольства РСФРР. З травня 1918 – заступник голови більшовицької делегації на мирних переговорах з Україною. 12.6.1918 М. разом з Х. Раковським підписав умови прелімінарного миру з *Українською Державою*. 1918 висланий ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. Деякий час був близький до фракції т. зв. федералістів КП(б)У (очолював *Ю. Лапчинський*, виступали за утворення рівноправного федеративного союзу між УСРР і РСФРР). 1919–20 – член Всеукраїнського ревкому, 1920–22 – народний комісар землеробства УСРР. 1920–21 М. – учасник польсько-радянських мирних переговорів у Ризі (див. *Ризький мирний договір 1921*). 1921 протягом незначного часу – перший секретар ЦК КП(б)У, редактор газети «Комуніст». 1920–23 і 1949–52 – член політбюро ЦК КП(б)У, з 1924 – член президії. 1928–43 – секретар виконкому Комінтерну, голова делегації

ВКП(б)У в Комінтерні, один із провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних компартій. 1944 призначений заступником голови Раднаркому УРСР і народним комісаром закордонних справ УРСР. У квітні 1945 очолював укр. делегацію на міжнародну конференцію у Сан-Франциско (оформила створення ООН) та на *Парижській мирній конференції 1946*. Брав участь у роботі перших сесій Генеральної Асамблеї ООН, на яких виступав з промовами, спрямованими проти діяльності укр. еміграції. 1945–46 М., виступивши ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію по переслідуванню й цькуванню укр. інтелігенції, зокрема, найвідоміших тогочасних істориків М. Петровського та І. Крип'якевича, письменників О. Довженка, В. Сосюру, Ю. Яновського, М. Рильського та ін. 1946–53 М. – заступник голови Ради Народних Міністрів УРСР. Помер і похований у Києві.

МАНУЙЛОВИЧ ІВАН (р. н. невід. – 1740) – укр. державний діяч 1-ої пол. 18 ст. У період правління гетьмана І. Самойловича був знатним військовим товаришем (1711), 1713–14 – осавул Генеральної артилерії, 1714–28 – глухівський сотник. Після арешту гетьмана *П. Полуботка М.* разом з І. Левенцем і Ф. Гречаним очолював 1724–27 *Генеральну військову канцелярію*. 1728–38 – генеральний осавул в уряді гетьмана *Д. Апостола* (другий генеральний осавул – Ф. Лисенко).

МАНЯВСЬКИЙ СКИТ – монастир у Маняві. Заснований 1611 біля с. Маняви (тепер Івано-Франківська обл.) І. Княгиницьким. 1621 М. с. був обнесений кам'яним муром з трьома оборонними вежами, за якими ховались жителі навколишніх сіл під час нападів турків і кримських татар М. с. був одним з осередків культурного життя в *Галичині*. 1785 М. с. був закритий австр. урядом. Зі споруд М. с. збереглися фортечні мури та руїни монастиря. 1980 у М. с. відкрито історико-архітектурний музей.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (лат. marginalis – людина, яка перебувала на межі, кордоні, від лат. margo – межа, край, кордон) – поняття, яке традиційно використовується соціальною філософією, соціологією та історією для аналізу прикордонного (крайнього) положення людини (особи) по відношенню до якоїсь соціальної спільноти, що накладає відповідний відбиток на її психіку та спосіб життя. Категорія М. була введена амер. соціологом Р. Парком для виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптування мігрантів до умов міського життя. В стані М. знаходяться т. зв. «культурні гібриди», які баланують між домінуючою в суспільстві групою, повністю ніколи їх не приймаючи, та групою, від

М

якої вони відділилися. До представників культурної М. прийнято відносити Ф. Ніцше, маркіза де Сада, Л. Фон Захер-Мазоха, А. Арто та ін. Поняття М. слугує для виправдання репресії специфічної частки людей, не відповідаючим прийнятним у суспільстві нормам та цінностям. Виділення та аналіз М. супроводжується припущенням про модель суспільства як інтегрованого цілого та самототожності нормативних і ціннісних структур. М. означає все те, що ставить під питання ці інтегрованість та самототожність. Інтегрованість цілого та самототожність нормативних структур проявляються у наступному: на основі прийнятого критерію встановлюється низка дій, інтегральних відносно норм та цінностей, в той же час як виключається низка дій, які розглядаються, з точки зору цього цілого, як зовнішні та маргіальні.

О. Кубальський (Київ).

МАРГОЛІН АРНОЛЬД ДАВИДОВИЧ (17.11.1877 – 29.10.1956) – відомий діяч укр. єврейської громади. Н. у Києві. 1900 закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. З 1905 до 1917 М. був генеральним секретарем Південно-російського відділу Союзу боротьби за досягнення рівних прав євреїв, а в 1906–13 – засновником і президентом Єврейської територіальної організації. М., як член Російської колегії адвокатів, обстоював інтереси єврейської меншини на багатьох провокаційних «погромних» процесах. 1911–13 М. брав участь у слідстві та судовому процесі єврея М. Бейліса. З 1918 належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. З березня 1918 – член *Генерального Суду*. Період *Директорії УНР* – товариш міністра закордонних справ в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. М. підтримував національну політику *Директорії УНР*, зокрема її активну боротьбу з єврейськими погромами, і сам неодноразово виступав у зарубіжній пресі з заявами про непричетність укр. народу до антиєврейських насильств в Україні в 1919 та підкреслював жорстоку боротьбу *Директорії* з організаторами погромів. 1919 М. входив до складу укр. місії під час переговорів з представниками Антанти в Одесі та дипломатичної місії УНР на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Згодом – посол УНР у Великій Британії. З 1922 жив у США. Займався науковою і громадською діяльністю, був член-кор. УВАН у США, проф. Українського технічного ін-ту у Нью-Йорку. Помер 29.10.1956 у Нью-Йорку. У своїх численних публіцистичних працях, серед яких – «Україна и политика Антанты»; «Записки єврея и гражданина» (рос. мовою, 1922), «The Jews of Eastern Europe» (1926), «From Political Diary, Russia, the Ukraine, America 1905 – 1945» (1946), «Ukraine and Policy of the Entente» (1977) послідовно обстоював право укр. народу на створення укр. самостійної держави. М., знаючи справжнє ставлення

С. Петлюри до укр. єврейства та заходи *Головного Отамана* 1919 – 20, спрямовані на припинення єврейських погромів в Україні, називав звинувачення голови *Директорії* в антисемітизмі «повним абсурдом».

МАРИНОВИЧ МИКОЛА (1861–1944) – укр. військовий діяч. У роки *Першої світової війни 1914 – 18* – полковник австр. армії, з 1918 – *Української галицької армії*. М. керував бойовими операціями укр. частин під час *Листопадового повстання 1918* у Львові. Закатований більшовицькими партизанами 1944 у Галичині.

МАРИТЧАК ОЛЕКСАНДР (8.9.1887 – 1.10.1981) – укр. політ. і держ. діяч, учений-правознавець, дійсний член *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (з 1918). Н. у Стрию тепер Львівська обл.). Закінчив Львівський ун-т. До *Першої світової війни 1914–18* займався адвокатською практикою в Рудках поблизу Львова. 1918–19 – член *Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР*. 1921–23 М. керівник канцелярії закордонного уряду Є. Петрушевича у Відні та секретар Західноукраїнського товариства Ліги Націй. 1923 повернувся до Львова, викладав право у *Львівському (таємному) українському університеті* в 1939–41 – професор, завідувач кафедри міжнародного права Львівського ун-ту. В 1920–30-х брав активну участь у політичному житті Галичини. Належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*, член Центрального комітету цієї організації. Був членом партійної фракції, що згуртувалася навколо тижневика «Рада». В 1930-х М. виступав оборонцем під час політичних процесів, які влаштовувала польська окупаційна влада над членами *Української військової організації* і *Організації українських націоналістів* (суд над Д. Данилишиним, В. Біласом, М. Жураківським і З. Коссаком, грудень 1932; суд над М. Лемиком, листопад 1933). У повоєнний час жив у Мюнхені, де в 1946 – 49 викладав правознавство в Українській вищій економічній школі. 1949 переїхав у США, брав участь у діяльності укр. громад.-політ. організацій в Америці. Помер у Мічигані.

МАРІЯ ТЕРЕЗІЯ (13.5.1717 – 29.11.1780) – ерцгерцогиня австрійська (1740–80), королева Чехії і Угорщини, імператриця (1765–80) Священної Римської імперії з династії *Габсбургів*. Дочка цесаря Карла IV. Поклала початок реформам у душі політики освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації (запровадження загальної військової повинності, прибуткового податку, скасування внутрішніх митних кордонів і зборів, створення бюрократичного апарату, упорядкування системи обліку і контролю, проведення першого перепису населення і земельних

М

угідь), осучаснення аграрних відносин (скорочення панщини з 5–6 до 3 днів на тиждень – закони 1771 і 1775, звуження юрисдикції поміщиків над селянами, викуп селянами права на спадкове володіння земельними наділами), обмеження міського самоуправління і цехових привілеїв, удосконалення системи освіти (відкриття широкої сітки світських шкіл на державний коштів), запровадження єдиного Кримінального кодексу, звуження впливу церкви. Проводила політику протекціонізму. За її правління до складу Австрійської імперії були включені Галичина (внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої 1772) і Буковина (за умовами Константинопольської австро-турецької конвенції 1775) та Баварія (1779), на які поширено дію вище згаданих реформ. Реформаторська політика М. Т. дещо обмежила всевладдя поміщиків у західноукраїнських землях, забезпечила умови для підвищення матеріального і освітнього рівня місцевого греко-католицького й православного духовенства та селянства. У містах, містечках і селах було створено сітку шкіл (однокласні – «парафіяльні» з навчанням рідною мовою, трикласні – «тривіальні», чотирикласні – «нормальні» з навчанням нім. мовою), засновано для греко-католиків духовну семінарію у Відні при церкві Св. Варвари т. зв. *Барбареум* (1774), заборонено поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини. Згодом реформи М. Т. продовжив її син Йосиф II.

Ф. Стеблій (Львів).

МАРКА ПОЛЬСЬКА – грошова одиниця, що знаходилася в обігу у *Західній Україні* під час польської окупації 1919–24. Запроваджена на території Галичини замість австро-угорської корони 1920. М. п. була перехідною валютою і, не маючи ніякого забезпечення, постійно знецінювалася. В обігу знаходилися знаки номінальної вартістю 10000000, 5000000, 1000000, 500000, 250000, 10000, 5000, 1000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 1 1/2. М. п. В ході грошової реформи 1924 М. п. було вилучено з обігу і обміняно на нову грошову одиницю – злотий, у співвідношенні 1:1800000.

Р. Шуст (Львів).

МАРКЕВИЧ АНДРІЙ (21.11.1830 – 24.3.1907) – укр. громад. діяч і етнограф. Н. на Полтавщині. Працював юристом у Петербурзі, сенатор. Був помічником президента Імператорського філантропічного т-ва і віце-президентом рос. музичного т-ва. 1858 познайомився з Т. Шевченком у Москві, згодом листувався з поетом. З 1898 очолював Товариство ім. Т. Шевченка у Петербурзі, добився дозволу на перше повне видання творів поета («Кобзар», вид. В. Доманицький, 1907) у Російській імперії. Помер у Петербурзі. Видав збірку «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано» (1860).

МАРКЕВИЧ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (Маркович; 26.1(7.2).1804 – 9(21).6.1860) – укр. історик, поет і етнограф. Н. у с. Дунайці (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.). 1817 – 20 навчався у шляхетському пансіоні при Петербурзькому головному педінституті. 1820 пішов на військову службу. 1824 подав у відставку. 1831 видав у Москві поетичну збірку «Українські мелодії», в якій оспівано героїчне минуле укр. народу. Творчість М. – типове явище для фольклорно-побутової, тематично-стильової течії укр. романтизму. Теми й мотиви його текстів: передбачення, прикмети, які передавалися українцями від покоління до покоління («Примета по коню»), забобонні вірування селян («Сон-трава», «Вороньи кони»), міфічні постаті, описи народних звичаїв («Русалки», «Иван Купала»), шире захоплення природою України, її красою («Украинские ночи», «Венки»), тема колишньої козацької слави і романтичний образ героя-козака («Гетьманство», «Чигирин») і ностальгія за героїчним минулим (вірш «Гетьманство»), смуток за втраченою народною волею («Україна», «Веснянка»). М. одним із перших в українській романтичній поезії створив образ народного співця («Бандурист»), став першим (за П. Приходьком), хто «пов'язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами й прагненнями». М. автор відомої «Історії Малоросії» (тт. 1–5, 1842–43), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кін. 18 ст. Головним джерелом для написання твору стала «Історія Русів» та праці М. і Д. Бантиш-Каменського. Перші два томи не мають наукової цінності, 3–5 томи, які містять документальні додатки, примітки, опис джерел, списки генеральної старшини та вищого духовенства, хронологічні таблиці, зберігають певне довідкове значення. Був знайомий з Т. Шевченком, О. Пушкіним, К. Рилеєвим. 1847 поклав на музику вірш Т. Шевченка «Нашо мені чорні брови». Т. Шевченко присвятив М. вірш «Н. Маркевичу» («Бандуристе, друже сизий»), а описані у праці М. факти лягли в основу кількох поетичних творів Кобзаря. З інших історичних розвідок найвідоміші – «Мазепа» (1841), «Гетьманство Барабаша» (1841), «Про перших гетьманів Малоросійських» (1848), «Про козаків» (1858). М. написав музику до низки народних пісень, видав збірки «Народные южнорусские напевы, положенные на фортепиано» (1840), «Сборник песен в нотах...» (1873), упорядкував «Южнорусские песни с голосами» (1857). Автор кількох етнографічних праць, найвідоміша з них: «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860). Науковий інтерес становить зібрана М. колекція документів з історії України 17 – 18 ст. (зберігається в Москві).

Р. Крохмальний (Львів).

МАРКЕВИЧ АНДРІЙ (бл. 1674 – 23.1.1747) – укр. держ. діяч 1-ї пол. 18 ст. Н. у Прилуках

(тепер Чернігівська обл.). Син М. Маркевича. 1708 М. був значковим військовим товаришем. 1708 підтримав промосковську позицію частини козацької старшини. 1708 перейшов на сторону московських військ і разом з *О. Меншиковим* брав участь у штурмі та зруйнуванні *Батурина*. 1709 М. їздив за дорученням *І. Скоропадського* з посольством до Стамбула. 1709–14 – глухівський сотник, в 1714–27 – лубенський полковник. 1722 М. на чолі 10-тис. козацького загону брав участь у російсько-іранській війні. Своє становище використовував для особистого збагачення, нещадно експлуатуючи місцеве населення, що призвело до народних заворушень. Усунений від влади гетьманом *Д. Апостолом* і відданий під слідство. Проте, маючи підтримку певних рос. урядових кіл, був виправданий і, незважаючи на протест *Д. Апостола*, призначений генеральним підскарбієм (1729–40). 1734 М. разом з *М. Забілою* і *Ф. Лисенком* увійшов від української сторони до складу *Правління Гетьманської уряду*.

МАРКОВ ДМИТРО (1863–1938) – галицький журналіст і політик, лідер новокурсного москвофільського руху. 1913 – посол до Галицького крайового сейму, 1907 – посол до Державної Ради. 1915 за москвофільську діяльність звинувачений у державній зраді, засуджений до смертної кари (згодом замінену на довічне ув'язнення). Звільнений після розпаду Австро-Угорщини. 1919–21 робив спроби зблизитися з укр. делегацією на Паризькій мирній конференції. 1919–20 та урядом ЗУНР у Відні. Зібрав колекцію документів про москвофільський рух. Помер у Братиславі (Словаччина). Автор робіт «Російська і українська думка в Австрії» (1912), «Про терпіння російської національної партії в Галичині» (1912), «Преследования за православную веру в угорской Руси» (1913).

І. Орлевич (Львів).

МАРКОВ ОСИП (1849–1909) – галицький журналіст москвофільського спрямування. Н. у с. Грушів (тепер Дрогобицький р-н Львівської обл.). Навчався у гімназіях Дрогобича, Самбора та Львова. З 1903 – член Ставропігійського ін-ту. Був засновником і редактором газет «Пролом» (1881–82), «Новий пролом» (1883–87), згодом – редактором часописів «Червоная Русь» (1888–91), «Галицкая Русь» (1891–92), «Галичанин» (1893).

І. Орлевич (Львів).

МАРКОВИЧ ДМИТРО (18.11.1848 – грудень 1920) – укр. громад. і держ. діяч, юрист, письменник. Н. у Полтаві. Працював суддею в Україні, Бессарабії та у Варшаві. З поч. 1900-х жив на Волині та Поділлі. Був членом *Товариства українських поступовців*, з 1917 редагував у Вінниці тижневик «Подільська воля». У період УЦР – генеральний

прокурор, за *Гетьманату* – член сенату. В лютому–квітні 1919 М. був міністром юстиції УНР в уряді *С. Остапенка*. Помер у Вінниці. М. – автор зб. оповідань «По степах і хуторах» (1898, 1908), а 1918–19 побачили світ «Твори» (тт. 1–2, 1918–19).

МАРКОВИЧ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (31.7.1790 – 27.12.1865) – укр. історик і громад. діяч. Н. у Сварковому (тепер Глухівський р-н Сумської обл.). Навчався в Харківському ун-ті. Служив у державних установах Чернігівської губ. губернським регістратором (1807–12), повітовим суддею в Глухові (1820–21) і предводителем дворянства (1826–27, 1832–38). 1852 звернувся до уряду з проектом, в якому йшлося про звільнення селян з правом викупу землі. Проект було відхилено. Сприяв втіленню реформи 1861 у Чернігівській губ., побудував народну школу в рідному селі й виступив ініціатором створення госпіталю. Автор ряду праць – «Опис Малоросії» (незакінчена та неопублікована), «Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності» (1840, 1894), «Історичні нариси міста Глухова» (тт. 1–2, 1893), «Малоросійське весілля» (1897) та ін. М. опублікував частину документів, зокрема частину щоденника свого діда – «Щоденні записки генерального підскарбія Я. Маркевича» (тт. 1–2, 1859).

МАРКОВИЧ ОПАНАС (27.1(8.2).1822 – 20.8(1.9).1867) – укр. громад. діяч, фольклорист і етнограф. Н. у с. Кулажинця (нині Гребінківський р-н Полтавської обл.). 1846 закінчив навчання у Київському ун-ті. За участь у діяльності *Кирило-Мефодієвського братства* в 1847 був засланий до Орла. 1851 М. разом з дружиною, укр. письменницею Марко Вовчок повернувся в Україну. 1860–61 перебував у Петербурзі, брав участь у виданні журн. «Основа». Помер у Чернігові. Багато зібраних М. фольклорних і етнографічних матеріалів опубліковано А. Метлинським, В. Антоновичем і М. Драгомановим.

МАРКОВИЧ ЯКІВ АНДРІЙОВИЧ (7(17).10.1696 – 9(20).9.1770) – укр. держ. діяч, мемуарист. Н. у м. Прилуках (нині Чернігівська обл.). 1713 закінчив Київську академію. Учень *Ф. Прокоповича*. Обіймав посаду бунчужного товариша (1721), наказного лубенського полковника (1721, 1723 – 25), був членом генеральної лічильної комісії (1736–39) та генеральним підскарбієм (1740–62). Протягом 1717–67 М. вів щоденник. Уперше частину мемуарів видав О. Маркович під назвою «Щоденні записки генерального підскарбія Якова Андрійовича Маркевича» (тт. 1–2, 1859). Більш повне видання щоденника здійснив О. Лазаревський під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (тт. 1–3; 1893–97). Четвертий том «Щоденника», що охоплює 1735–40, був

опублікований за редакцією *В. Модзалевського* у 22-му томі «Жерел до історії України-Руси» (1913). «Щоденник» М. є одним з цінних джерел для вивчення політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії України 18 ст.

МАРКОВИЧ ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ (16(27).10.1776–1804) – укр. історик, брат *О. Маркевича*. Н. у Пирятинському повіті на Полтавщині. Навчався в Московському ун-му пансіоні. Автор праці «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва», (ч. I, 1798), де висвітлюється історія України з найдавніших часів до пол. 11 ст., а також наводяться цікаві дані про культуру та побут укр. народу.

МАРКОВИЧІ – укр. козацько-старшинський рід єврейського походження. Марко Аврамович (р. н. невід. – 1712) – власник маєтностей у Прилуках і Пирятині. Сини Марка М.: Андрій М. (бл. 1674–1747) – генеральний підскарбій (див. *А. Маркович*), Іван М. (р. н. невід. – 1724) – прилуцький сотник (1709–19) і полковий суддя (1719–29); Федір М. (р. н. невід. – 1737 або 1738) – сотник прилуцький (1719–24), бунчуковий товариш. До чернігівської лінії М., яка походить від сина Андрія М. – Якова М. (див. *Я. Маркевич*), належать брати Я. Маркович і О. Маркович; з роменської лінії М., родоначальником якої став другий син Андрія М. – Семен М., походять О. Маркович і Д. Маркович. Федір М. був засновником прилуцької лінії М., які з 19 ст. називалися Маркевичами, і до якої належали *М. Маркевич* (1804–1860) – укр. історик, етнограф і поет та Олексій Маркевич (1847–1903) – укр. історик і громадський діяч.

МАРМАРОЩИНА (Мараморщина) – історико-географічний край у басейні р. Тиси. Назва походить від назви р. Мара. Загальна площа – 10,3 тис. кв. км. Пн. частина М. (бл. 0,7 тис. кв. км.) – укр. етнічна територія, яка становить східну частину укр. Закарпаття. 1910 на М. українці становили 45% населення, румуни – 24%, євреї – 16%. Назва М. вперше зустрічається в документах з 1199. До кін. 13 ст. М. була майже не заселена. З 14 ст. територію М. колонізували українці з Галичини та румуни з Семигороду (Трансільванії). З 1385 М. становила адміністративний округ – жупу (комітат) у складі Угорського королівства. 1526 М. відійшла до Семигороду, а з 1733 перебувала у складі Австрійської імперії. З розпадом Австро-Угорщини (1918) пн. частину М. у 1919 приєднала Чехо-Словаччина, а південну – Румунія. На 1930 на М. проживало 29 тис. чол., зокрема 17 тис. українців (65,4%), 6 тис. євреїв (32,1%) і 3 тис. (11%) представників ін. національностей. Укр. національне життя в Пд. М. (у складі Румунії) в 1920–30-х було пов'язане з укр. осередками у Чернівцях. Процесам румунізації у М. протидіяла *Українська*

греко-католицька церква, яка нараховувала 11 парафій. В березні 1939 укр. населення М. допомогло втікачам з Карпатської України. Після 1945 Пд. М. увійшла до складу Румунії і становить Сигітський і Вишевський р-ни Марамурешського повіту. Укр. населення у М. живе переважно в селах, а також у містах Кимпулунг, Сігету-Мармаціей, Бая Спріе, Бая Маре та ін. Сьогодні існують деякі можливості для розвитку укр. культурного життя на М.

МАРС («Майстерня революційного слова») – літ. об'єднання в Києві, яке існувало в 1926–29. Постало з колишньої «Ланки». До складу МАРСу входили молоді талановиті письменники різних літ. напрямів, зокрема, Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, Я. Качура, Г. Косинка, Є. Плужник, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Я. Савченко та ін. Члени М. намагалися відстоювати незалежність літ. творчості від ідеологічних концепцій ком. партії у літературі. 1929 МАРС було ліквідовано. Більшість членів об'єднання згодом заарештовано і розстріляно (*Г. Косинку*, *В. Підмогильного*, *Є. Плужника*, *Я. Савченка*), Б. Антоненко-Давидович відбув 20-річне ув'язнення.

МАРТИНЕЦЬ ВОЛОДИМИР (15.7.1899 – 10.12.1960) – укр. політ. діяч, журналіст і публіцист. Н. у Львові. Здобув гімназійну освіту. 1918 М. вступив добровольцем до Корпусу СС у Києві, згодом працював секретарем губ. комісара Холмщини, Посяння та Підляшшя *С. Скоропис-Йолтуховського*. Під час *українсько-польської війни 1918–19* – старшина Холмсько-Городельського коша ім. С. Петлюри. Деякий час утримувався в польських таборах для інтернованих. 1920–23 вивчав правознавство на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, 1923–26 – економіку у Високій торговельній школі в Празі, 1927–29 – політичні науки і журналістику в Берліні та 1934–36 – філософію у Сорбоннському ун-ті в Парижі. 1926–27 – заступник голови ЦЕСУС-у. М. був одним з керівників *Української військової організації* та співзасновником ОУН, редактором провідних укр. націоналістичних видань – «Національна думка» (1926–27), «Сурма» (1927–33), «Розбудова нації» (1928–34) і «Українське слово» в Празі. 1929–41 працював в секретаріаті ПУН, відділі преси і пропаганди. М. був в'язнем більшовицьких (Лук'янівка, 1919), польських (Каліші і Шеп'юрно, 1919), а пізніше і німецьких (Брец, 1944) тюрем і концтаборів. Після розколу в ОУН (лютий 1940) належав до ОУН (М), в 1941–42 крайовий провідник ОУН (М). 1941–44 очолював Союз українських журналістів. У воєнний час жив у Німеччині, з 1949 – у Вінніпезі (Канада), де був редактором «Нового шляху». Помер у Вінніпезі. Автор праць «За зуби і пазурі нації» (1937), «Українське підпілля: Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали» (1949), «Ідеологія організованого і т. з. волевого націоналізму» (1954) та ін.

МАРТИНЕЦЬ МИХАЙЛО (1859 – 8.6.1919) – укр. господарський і держ. діяч. Н. на Бойківщині. За фахом – інженер лісництва. Закінчив Віденський ун-т. Деякий час працював у Самборі (тепер Львівська обл.). 1900–14 – начальник міністерського відділу регулювання гірських потоків у Галичині. 1916–18 – начальник Львівського відділу відбудови краю. Належав до Української національно-демократичної партії. В січні 1919 призначений державним секретарем земельних справ ЗУНР в уряді С. Голубовича. Був співавтором закону про земельну реформу (виданий 14.4.1919). У липні 1919 під час відступу частин Галицької армії з Галичини М. був захоплений у польський полон. Розстріляний разом з *В. Ріпецьким* поблизу Надвірної (тепер Івано-Франківська обл.).

МАРТИНОВИЧ ІСИДОР (1837 – 15.10.1898) – укр. освітній діяч на Буковині, історик. Середню освіту здобув в Бучачі, богословську – в Чернівцях. 1863–65 – перший викладач укр. мови Вищої реальної школи в Чернівцях, пізніше – парохию с. Оршівцях. 1862–94 – шкільний інспектор Кіцманського пов. У своїх іст. нарисах («Історичне свідчення про найстарших володарів та мешканців Буковини й Молдавії», 1870, нім. мовою 1887; «Деякі історичні відомості про село Шипинці», 1874) на підставі літописних даних і грамот доводив автхтонність укр. населення Пн. Буковини.

Я. Ісаєвич (Львів).

МАРТОС БОРИС (1.6.1879 – 19.9.1977) – відомий укр. громад.-політ. і держ. діяч, педагог, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1946). Н. у с. Городище Кременчуцького пов. Полтавської губ. Походив зі старого козацького роду. Ще під час навчання в Харківському ун-ті став активним учасником укр. національно-демократичного руху, тричі заарештовувався і відбував покарання. Належав до Революційної української партії, а згодом до Української соціал-демократичної робітничої партії. Після закінчення ун-ту 1908 М. було заборонено займатись викладацькою роботою, тому в 1910–14 працював у кооперативних орг-ціях на Волині, Полтавщині і Кубані. З березня 1917 – член УЦР і Малої Ради. У червні 1917 обраний до складу Центрального комітету Селянської спілки. У червні–серпні 1917 – генеральний секретар земельних справ першого українського уряду (див. *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*). У період Гетьманату відійшов від політ. життя, займався проблемами кооперативного руху. Деякий час очолював виконавчий орган Центрального укр. кооперативного комітету, був членом Ради директорів Дніпросоюзу, викладав у Київському комерційному ін-ті. 1918 М. призначений міністром продовольчих справ в уряді В. Чехівського, а з 9. 4. до 27. 8. 1919 – голова Ради Народних Міністрів УНР. 1920

М. емігрував до Німеччини, а згодом – до Чехо-Словаччини. Був одним з організаторів і професором (з 1924) Української господарської академії у Подєбрадах, 1936–38 – директор Українського технічного і господарського інституту. Після Другої світової війни 1939–45 переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української Вищої школи економіки (1945–49). Працював в Інституті вивчення СРСР: президент (1954–56), віце-президент (1956–57) і секретар (1957–58) його вченої ради. З 1958 жив у США, де і помер. Автор праць: «Теорія кооперації» (1924), «Гроші української держави» (1972) та ін. Залишив мемуари «Визвольний здрив України (1979), «Перші кроки Центральної Ради» (1973).

МАРТОС ІВАН ПЕТРОВИЧ (1754 – 5(17). 4.1835) – видатний укр. і рос. скульптор. Н. у м. Ічні (тепер Чернігівська обл.) в козацькій родині. 1764–73 навчався у Петербурзькій АМ у Л. Роллана і Н. Жілє. 1774–79 М., будучи пенсіонером АМ в Римі, вивчав і копіював твори античної скульптури. Після повернення в Петербург став одним з найбільших представників класицизму. З 1794 – професор, з 1814 – ректор АМ. Автор численних монументально-декоративних творів в Україні та Росії, зокрема, надгробків – К. Розумовського в *Батурині* (1803–05), П. Рум'янцева в Києві (1797–1805), Павла I у Павловську (1807); пам'ятників – К. Мініну і Д. Пожарському в Москві (1804–18), А. Рішельє в Одесі (1823–28), М. Ломоносову в Архангельську (1826–29), Г. Потьомкіну в Херсоні (1829–35) та ін.

МАРТОС ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (1790 – 13(25).8.1842) – укр. історик. Син І. П. Мартоса. Н. у Петербурзі. 1806 закінчив Петербурзький інженерний корпус, працював військовим інженером у Києві. Учасник російсько-турецької війни 1806–12 та російсько-французької війни 1812. У 1821–42 перебував на високих державних посадах. Автор 3-томної (за ін. дан., 5-томної) «Історії запорізьких козаків», рукопис якої втрачено. Надруковано лише два розділи третього тому – про Берестецьку битву 1651 і про шлюб та смерть Т. Хмельницького. («Северный архив», 1822, № 13–14, 1823, № 6). Мемуари М., доведені до 1812, були опубліковані в «Русском архиве» (1893, № 7–8).

МАРУСЯК ДМИТРО (рр. н. і см. невід.) – ватажок загону опришків. Н. у с. Космач (тепер Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.). На поч. 19 ст. організував опришківський загін, який діяв у Галичині і на Закарпатті. Загін М. нападав на панські маєтки, громив їх, а панське майно роздавав селянам. 1814 австрійський уряд за затримання М. встановив велику грошову винагороду. Подальша його доля невідома. Про М. складено багато народних

пісень і переказів. На їх основі *І. Франко* написав драму «Кам'яна душа», а *Г. Хоткевич* – повість.

МАРЧЕНКО ВАЛЕРІЙ (16.9.1947 – 7.10.1984) – відомий укр. правозахисник, літературознавець і перекладач. Н. у Києві. Навчався на філол. ф-ті Київського ун-ту, одночасно вивчав тюркські мови в Бакинському ун-ті. З 1970 – співробітник газети «Літературна Україна», за сумісництвом викладав укр. мову і літературу в середній школі у Києві. Протягом 1971–72 опублікував ряд перекладів з азербайджанської творів С. Ахундова, Дж. Мамедкулі-Заде. 1968–73 були написані, але не опубліковані літературознавчі розвідки про М. Зерова («Русское наследие неоклассика»), публіцистичні статті «Київський діалог», «Страшний якийсь тягар» та ін. Друкувався у молодіжних виданнях Азербайджану та Туркменістану. 1973 заарештований співробітниками КГБ. За вироком Київського обл. суду відповідно до ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР «Наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський суспільний лад... за поширення документів націоналістичного змісту, в яких зводиться злісний наклеп на радянську дійсність, національну політику КПРС...» засуджений до 6 років позбавлення волі в колонії суворого режиму і 2 років заслання. Відбував покарання у пермському таборі для політ'язнів. У таборах познайомився з укр. правозахисниками – *І. Світличним*, С. Глузманом та ін. В ув'язненні написав публіцистичні нариси, в яких висвітлював умови існування в'язнів у радянських таборах, трагічні події 1940–50-х у Зх. Україні. Після звільнення жив у Києві. Довго не міг знайти роботу, згодом працював сторожем. Займався перекладами з англійської, писав публіцистичні статті – «Там, у Київських печерах», «ГУЛАГ». Активно займався правозахисною діяльністю, розсилав листи-протести проти існуючої тоталітарної системи. Рішуче виступив проти інструкції Міністерства освіти УРСР «Про посилення вивчення російської мови у школах України», яку назвав «найсвіжішим Валуєвським указом» (див. *Валуєвський указ 1863*). 21.10.1983 вже тяжко хворого М. заарештовують вдруге і засуджують до 10 років ув'язнення в таборі особливого режиму і 5 років заслання. Етапом був відправлений у пермські табори, де незабаром відмовили нірки. Помер у лікарні в'язниці в Ленінграді. Похований у с. Гатному (Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). У Гамбурзі нім. мовою вийшла книга про життя і творчість М. – «Я не маю ні дому, ні вулиці».

Н. Теплоухова (Київ).

МАРШАЛ ДЖОЗЕФ (рр. н. і см. невід.) – англ. мандрівник. 1770 подорожував Україною за маршрутом Стародуб–Чернігів–Київ–Очаків. Автор записок «Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні і Польщі»

(тт. 1–3; 1772, 1773, 1792; нім. перекл. опубл. у Гданську 1773, 1778). У цьому творі описав природні багатства України, підкреслив високий рівень культури землеробства укр. селян: «вищої, ніж бачив будь-де після свого від'їзду з Фландрії».

Я. Ісаєвич (Львів).

МАРШАЛОК – одна з найвищих державних посад, що існувала в Польщі та Великому князівстві Литовському з 14 ст. Великий М. коронний (в Литві – земський) та його заступник М. придвірний, керували офіційними церемоніями при королівському чи великокнязівському дворі, виконували певні судові функції тощо. В пізніший час М. називався головою сейму, сеймику, трибуналу тощо. В Україні наприкінці 18–19 ст. М. (або маршалом) інколи називали місцевого (губернського чи повітового) предводителя дворянства.

МАСАРИК ТОМАС ГАРІГ (7.3.1850 – 14.9.1937) – чеський учений-філософ, політ. і держ. діяч, 1-й президент Чехо-Словаччини (1918–35). Н. у с. Годонін (Моравія) в словацько-німецькій родині. 1786 закінчив Віденський ун-т. Після розподілу Кардового ун-ту в Празі на німецький і чеський ун-ти (1882) – професор філософії у чеському ун-ті. 1890 приєднався до «молодочеської» партії, а 1900 заснував Чеську народну партію (т. зв. партію реалістів). У своїй політ. діяльності М. еволюціонував від космополіта до національно свідомого лідера. Як депутат австрійського парламенту брав участь у дебатах щодо польсько-укр. відносин у Галичині, виступав на захист укр. прав. Під час *Першої світової війни 1914–18* зайняв антиавстрійську позицію та пов'язував надії та розв'язання чеської проблеми з перемогою Антанти. 1915 організував Чеський комітет у Парижі, пропонував розв'язати нац. питання у Центрально-Східній Європі наданням самостійності народам Австро-Угорської імперії й автономії народам Російської імперії. Обстоював ідею єдності чесько-словацької нації. Під час свого перебування в Росії й Україні (1917–18) організував легіон з чехо-словацьких військовополонених. Уклад у угоду з урядом *УНР* про його екстериторіальний статус. Після укладення *Берестейського миру 1918* анулював цю угоду (легіон зберігав нейтралітет під час радянсько-укр. війни і ввійшов з України на Далекий Схід). М., незважаючи на свої русофільські тенденції, проявляв симпатії до укр. нац. руху. Був знайомий з *І. Франком*. Під час перебування в США (травень–листопад 1918) організував спілку емігрантів, які представляли народи Австро-Угорщини. У її склад увійшли *М. Січинський*, *Л. Цегельський* – від українців та *Г. Таткович* від угорусинів Закарпаття. На основі угоди з Угросинською радою в США Закарпаття було включене у склад Чехо-Словацької республіки 1919. Ставши президентом Чехо-Словаччини, підтриму-

М вав діяльність укр. еміграційних груп у Празі та ін. містах, допоміг викрити і забезпечив фінансовою підтримкою Український вільний університет (1921), Вищий педагогічний інститут ім. Драгоманова (1923, обидва – у Празі) та Українську господарську академію у Подєбрадах (1922). Заслугою М. було створення у міжвоєнній Чехо-Словаччині стабільного і функціонуючого демократичного ладу. Користувався значною популярністю серед українців.

Я. Грицак (Львів).

МАСЛОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (28(16).11.1880 – 11.11.1957) – філолог, книгознавець, палеограф, архівіст. Н. у м. Ічня Чернігівської губ. 1898 закінчив Прилуцьку класичну гімназію. З 1898 навчався у Київському політехнічному ун-ті, з 1900 природ. від. Університету Св. Володимира, згодом на істор.-філ. ф-ті. Після закінчення ун-ту (1907) М. був залишений професорським стипендіатом на кафедрі історії рос. мови. Водночас викладав латину та історію рос. літератури в київ. гімназіях. З 1908 М. – дійсний член Українського наукового товариства, д. член (пізніше – секретар) Історичного т-ва Нестора Літописця (з 1908), член-кор. Петербурзького т-ва любителів стародавньої писемності, член Київського науково-філософського товариства (з 1912), голова Історико-літ. т-ва при Ун-ті Св. Володимира (1917), член Комітету з охорони пам'яток історії та мистецтв при УАН (з 1919), д. член Н.-д. кафедри мовознавства (з 1922), д. член кафедри мовознавства (керівник – А. Кримський) Київського ІНО (з 1923), голова Комітету для опису видань, що вийшли на території України в 16–18 ст. при ВУАН (з 1924), д. член Археографічної комісії ВУАН (з 1930) та ін. Трудова діяльність М. пов'язана, в основному, з Київським ун-том. 1918–24 одночасно працював на посаді професора у Київському археологічному ін-ті, де був головою професорської ради (1919–20), ректором (1921–22). 1917 у складі експедиції Російської академії наук з виявлення та охорони історичних пам'яток та наукових колекцій на Буковині та Галичині працював у Чернівцях, Сучаві, Сучевіці, Путні та ін. 1919 створив при Київському ун-ті Музей війни та революції. З 1923 співпрацював із журналом «Бібліологічні вісті». 1939 після обрання чл.-кором АН УРСР очолив відділ стародавньої укр. літератури в Ін-ті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. У воєнні роки перебував в евакуації в Уфі. Повернувшись до Києва, до 1950 працював у Київському ун-ті та Ін-ті літератури. 1948 М. присуджено науковий ступінь доктора філологічних наук. Автор розвідок «Рукописи Софійської катедри в Києві», «Описание рукописей Исторического общества Нестора-Летописца», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Обзор рукописей Библиотеки императорского Университета Св. Владимира», «Из истории русской филигранологии» та ін.

І. Матяш (Київ).

МАСУДІ (аль Масуді Абу-ль-Хасан Алі Ібн аль Хусейн; н. в кін. 9 ст. – бл. 956 або 967) – арабський історик і мандрівник. Н. у Багдаді. 915–945 відвідав Персію, Аравію, Сирію, Пн. Африку (до Занзібару), Азербайджан, Вірменію і Середню Азію; плавав по Індійському океану до Цейлону і Мадагаскару. Жив у Сирії і Єгипті. Помер у Фустаті (Старий Каїр). Під час своїх подорожей зібрав численні матеріали з історії, географії, етнографії і культури багатьох народів. Автор бл. 20 праць (майже всі втрачені) з різноманітних галузей знань (історії, філософії, права, мусульманського богослов'я). Збереглися тільки твори «Промивальні золота і копальні самоцвітів» (943), «Книга повідомлень і розсудів» (956) та деякі фрагменти ін. творів. У них є відомості про слов'ян, їх побут і релігію. Повідомляється про політ. об'єднання валінана (волиняни) на чолі з *Маджаком* та про похід на Кавказ київ. князя *Ігоря* (після 913).

МАТВЕЄВ АРТАМОН СЕРГІЙОВИЧ (1625 – 25.5.1682) – московський держ. і військ. діяч, дипломат, боярин (з 1674). У травні 1653 разом з І. Фомініним вів переговори з укр. урядом, згодом – у складі московського посольства брав участь у *Переяславській раді 1654*. 1655 М. командував стрільцями, які спільно з укр. армією здійснили похід під Кам'янець-Подільський і Львів. У березні 1669 М. разом з Г. Ромодановським і Богдановим був присутній при обранні гетьманом Лівобережної України *Д. Многогрішного* та укладенні *Глухівських статей 1669*. З 1669 очолював *Малоросійський наказ*, з 1671 керував і Посольським наказом. Відіграв головну роль у формуванні московської політики щодо *Гетьманщини*.

МАТЕЮК АНАТОЛІЙ (р. н. невід. – 1919) – укр. політ. діяч, священник. Н. на Підляшші (тепер Польща). 1917 став організатором Всенародного з'їзду українців з *Холмицини* та *Підляшшя* у Києві. Деякий час очолював Холмський виконавчий комітет, був одним з його представників в *УЦР*. 1918–19 – військ. священник (капелан) Другої сердюцької дивізії Армії УНР, протопресвітер. В листопаді 1919 у Жмеринці (тепер Вінницька обл.) хворого на тиф М. захопили в полон денікінці і розстріляли.

МАТЛА ЗИНОВІЙ (псевд. Святослав Вовк, Дніпровий; 26.11.1910 – 23.9.1993) – відомий діяч *ОУН*, активний учасник нац.-визв. руху в Зх. Україні. Н. у с. Містки (тепер Пустомитівський р-н Львівської обл.). Навчався на математичному ф-ті Львівського ун-ту. 1933–34 – надобласний провідник Львівської, Бережанської, Тернопільської, Перемишлянської областей *ОУН*, 1934 заарештований польською поліцією та звинувачений як співучасник убивства поліцейського агента Яцини у м. Жовкві (тепер Львівська обл.). 28.11.1934 рішен-

ням *негайного суду* засуджений разом з безпосереднім виконавцем замаху Г. Куликівцем до смертної кари. 1935 цей вирок було замінено на довічне ув'язнення. З поч. Другої світової війни 1939–45 і розвалом польської держави звільнений з тюрми. Влітку 1941 М. очолив Південну похідну групу *ОУН* (Б), у 1941–42 – крайовий провідник *ОУН* на пд.-сх. укр. землях. 1942–43 входив до складу проводу *ОУН* (Б), 1943 обраний членом Бюро проводу *ОУН*. 1943 був заарештований гестапо і ув'язнений у німецькому концентраційному таборі. З 1945 – член проводу закордонних частин *ОУН*. Жив у Німеччині, а з 1952 – у Франції, потім – у Філадельфії (США). 1953 М. разом з *С. Бандерою* і *Л. Ребетом* створили Колегію уповноважених, яка повинна була реорганізувати *ОУН* і накреслити завдання орг-ції в нових умовах. 1954 внаслідок наростання протиріч у З.Ч. *ОУН* *Л. Ребет* і *М.* створили організацію, яка отримала назву – Організація українських націоналістів за кордоном (*ОУН* з; т. зв. двійкарі). 1971–81 – головний редактор часопису «Америка». Помер у Філадельфії. М. – автор спогадів «Південна похідна група» (1952).

МАТУШЕВСЬКИЙ ФЕДІР ПЕТРОВИЧ (21.6.1869 – 21.10.1919) – відомий укр. громад.-політ. діяч, дипломат, публіцист. Н. у м. Сміла Черкаського пов. Київської губ. Закінчив духовну семінарію. Навчаючись на юридичному ф-ті Дерптського (Тартуського) ун-ту, організував укр. студентську громаду. Незабаром був обраний головою укр. клубу «Родина». Підтримував тісні стосунки з *М. Лисенком*, *І. Франком*, *М. Грушевським*, *М. Коцюбинським*, Лесею Українкою. Після закінчення (1904) у-ту повернувся в Київ, займався літературною і видавничою діяльністю. 1906 М. – редактор першої української щоденної газети «Громадська думка» у Наддніпрянській Україні, згодом – «Ради». За свою діяльність заарештований і деякий час ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. М. був одним з активних членів *Товариства українських поступовців*, *Української радикально-демократичної партії*, а з 1917 – *Української партії соціалістів-федералістів*. 1917 став членом *УЦР* від УРДП. З листопада 1917 входив до складу *Крайового комітету для охорони революції в Україні*. В січні 1919 призначений послом України в Греції. Помер у жовтні 1919 в Афінах. Автор ряду літературознавчих праць: «Жертвы переходной эпохи» (про А. Свидницького), «В. Антонович у світлі автобіографії та даних історичних нарисів», про Т. Шевченка, спогадів «З щоденника українського посла».

МАТЧАК МИХАЙЛО (28.2.1895 – 19.11.1958) – укр. військовий і громадсько-політичний діяч, видавець. Н. у с. Воля Якубова Дрогобицького повіту (тепер Львівська обл.). Закінчив Дрогобицьку гімназію. Учасник Першої світової війни 1914–18.

З 1914 – підхорунжий *Легіону УСС*, командир чети в сотні *Д. Вітовського*. 1914–15 М. брав участь у боях на Маківці, за Галич, над р. Стрипою. У вересні 1916 під час боїв на Лисоні потрапив у російський полон. Після звільнення з полону на поч. 1918 М. повернувся у Київ і став одним з організаторів *Куреня СС*. Входив до складу Старшинської ради (*Є. Коновалець*, *А. Мельник*, *Р. Дашкевич*, *Р. Сушко*, *І. Андрух*, *В. Кучабський*, *Я. Чиж*), був ад'ютантом *Є. Коновальця*. 1920 М. став одним із засновників *УВО* у Галичині, 1920–23 – член її керівного органу Начальної команди *УВО*. Очолив Український бойовий комітет, що займався збором коштів для потреб *УВО*. В 1920-х навчався на юридичному ф-ті *Львівського (таємного) українського університету*, 1923–26 редагував разом з *Д. Палієвим* орган *УВО* «Новий час» (з 1925 – безпартійна газета), 1923–24 постійно друкувався в сусп.-політ. часописі «Заграда». З серед. 1920-х був провідним діячем *Української соціалістично-радикальної партії*, член секретаріату партії. В 1930-х депутат польськ. сейму від УСРП. 1923–39 очолював видавництво «Ізмарад» у Львові. Під час гітлерівської окупації Польщі жив у Кракові, був членом управи «Спілки українських видавництв». 1944 емігрував в Австрію. 1947 М. був схоплений радянськими спецслужбами у Відні, вивезений до СРСР і засуджений до 25-річного ув'язнення у таборах. Після звільнення з сибірських концтаборів М. заборонили повернутись в Україну. Помер у Потьмі (Мордовія).

МАТЮШЕНКО БОРИС (1883 – 25.3.1944) – укр. громад. і політ. діяч, дійсний член НТШ (з 1931). Н. у Києві. Закінчив Київський ун-т. Лікар за фахом. Був активним діячем *Революційної української партії* (з 1903), з грудня 1905 – в *Українській соціал-демократичній робітничій партії*. З серед. 1917 очолював Головну медично-санітарну управу при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*. 1917–18 організував медично-санітарну службу в Україні. В період *Гетьманату* – директор департаменту здоров'я. 1919 входив до складу укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Протягом 1919–21 – голова Закордонного бюро Українського червоного хреста. З 1922 жив у Празі, був професором кафедри гігієни *Українського вільного університету* та *Української господарської академії* в Подєбрадах. Належав до провідних діячів «Закордонної делегації УСДРП». Виступив засновником Спілки укр. лікарів у Чехо-Словаччині (в 1922–35 – її голова). 1923–25 редагував журн. «Український медичний вістник»; був співредактором «Латинсько-українського медичного словника» (1926).

МАТЮШЕНКО ПАНАС (Опанас) МИКОЛАЙОВИЧ – (2(14).5.1879 – 20.10(2.11).1907)

— один із керівників повстання на броненосці «Потьомкін» у червні 1905. Н. у с. Дергачах (нині Харківська обл.). Працював робітником у паровозному депо в Харкові, пізніше — в Одеському порту. З 1900 служив на кораблях Чорноморського Флоту в чині унтер-офіцера. В червні 1905 під час заворушень матросів з приводу недоброякісної їжі закликав команду броненосця до збройного повстання. З 14.6. до 25.6. очолював судову комісію. Після придушення повстання емігрував у Швецію. З 1906 жив у Румунії, згодом — в Америці. 1907 переїхав у Париж, де зблизився з анархо-синдикалістами. В червні 1907 нелегально повернувся в Україну. З(16).7.1907 заарештований в Миколаєві. За вироком військово-морського суду був страчений у Севастополі.

МАХМУД II (20.7.1784 — 1.7.1839) — турецький султан (1808–39). Вступив на престол 28.7.1808 внаслідок держ. перевороту, здійсненого Мустафою-пашою Байрактаром. Проводячи політику централізації держави, провів ряд реформ. 1826 видав наказ про формування регулярної армії і розпустив яничарський корпус. 1834 ліквідував воєнно-ленну систему, запровадив новий адміністративний устрій країни. 1836–38 створив за європейським зразком міністерства внутрішніх і закордонних справ, міністерство фінансів. За М. II значно посилилась національно-визвольна боротьба балканських народів, яка привела до здобуття незалежності Грецією (1830) та автономії Сербією, Молдавією і Валахією. За правління М. II Османська імперія зазнала поразки в збройній боротьбі з єгипетським пашою Мухамедом Алі. Під час російсько-турецької війни 1828–29 частина козаків *Задунайської Січі* на чолі з кошовим отаманом *Й. Гладким* перейшла на бік російських військ, що привело до ліквідації задунайського козацького війська.

МАХНО НЕСТОР ІВАНОВИЧ (14(26).10.1888; за ін. дан., 17(29).1889 — 25.7.1934; за ін. дан., 6.7.1934) — укр. повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні. Н. у с. Гуляй-Полі Катеринославської губ. (тепер Запорізька обл.). Деякий час навчався у гуляй-пільській початковій школі. 1906 став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. 1906–08 М. за участь в експропріаційних акціях кілька разів заарештовувався поліцією. 1910 Одеський військово-окружний суд засудив М. до смертної кари, яка незабаром була замінена довічною каторгою. 1911–17 М. був ув'язнений у Бутирській тюрмі в Москві. Після Лютневої революції 1917 у Росії М. у березні 1917 повернувся на Катеринославщину, де розгорнув широку діяльність як політик і військовий діяч. Став одним з ініціаторів заснування Селянської спілки, очолював місцеву раду робітничих і селянських депутатів та профспілку деревообробників та ме-

талістів. Створена М. місцева адміністрація провела розподіл маєтностей великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців значно підняти заробітну плату робітникам. Наприк. 1917 — поч. 1918 М. сформував «селянські вільні батальйони», які розпочали боротьбу проти козачих частин з Південно-Західного і Румунського фронтів, що намагалися через територію України пробитись на Дон і приєднатись до військ ген. О. Каледіна. Наступ у березні 1918 нім.-австр. військ (після укладення *Берестейського миру 1918*) примусив М. виїхати з України. Деякий час він перебував у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Царицині, Астрахані, Саратові та Москві. 1918 М. знову повернувся в Україну, де організувавши невеликий повстанський загін, розпочав боротьбу проти влади гетьмана *П. Скоропадського*. 1918 М. уклав угоду з керівництвом *Директорії УНР*, яка виявилася недовготривалою. 1918 загопи М. перейшли на сторону більшовиків і захопили разом з червоноармійцями Катеринослав. Проте вже 31.12.1918 частини Армії УНР під командуванням Самокиша звільнили місто. З 1919 М. розпочав боротьбу проти денікінців, військ *Директорії* та Антанті. Очолював бригаду у Першій задніпровській дивізії (ком. П. Дибенко), до складу якої входила частина воїнів от *М. Григор'єва*. Ідейне обґрунтування махновського руху в 1918–20 здійснювала укр. анархістська організація «Набат» (створена 1918), що висунула лозунг проведення «третьої соціальної революції». М., перебуваючи під впливом ідей анархізму виступав проти будь-якої форми влади (ідея «вільних рад» та «безвладної держави»), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. М. в умовах протистояння двох сильних противників в Україні намагався стати «третьою силою» проряд з *Директорією* і більшовиками. Спроба більшовицьких органів влади втілити «політику воєнного комунізму», проводити продрозкладку, насильно створити перші колективні господарства та комітети бідноти, викликала опір серед укр. селянства і привела до антибільшовицьких настроїв у махновських військах. У червні 1919 М., об'єднавшись з армією М. Григор'єва, відкрито виступив проти рад. влади. На поч. вересня 1919 М. завершив переформування своїх загонів, які було перейменовано в «Революційну повстанську армію України» (махновців; нараховувала бл. 80 тис. бійців). З літа 1918 М. вів переговори з С. Петлюрою про спільну боротьбу проти більшовицької влади та денікінців в Україні, що завершилися укладенням 20.9.1919 у Жмеринці договору між командуванням Армії УНР і махновцями. Протягом вересня-жовтня 1919 війська М. вели бої проти *А. Денікіна*, знищуючи окремі частини та руйнуючи тилові комунікації. Повстанські загопи зайняли Катеринослав, Гуляй-Поле, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь, Мелітополь, Бердянськ. Проти

М. денікінське командування було вимушене кинути свої кращі сили на чолі з ген. Я. Слащовим і от. А. Шкуром. 1919 — на поч. 1920 проти повстанців були стягнуті великі сили рад. військ під командуванням Й. Якіра. Частини РСЧА вели бойові дії не тільки з загонами М., а й проводили жорстокі каральні операції проти місцевого населення, що співчувало махновцям. М. відповідав знищенням окремих червоноармійських підрозділів, ліквідацією комнезамів і місцевих органів більшовицької влади. Під час наступу військ П. Врангеля у вересні-жовтні 1920 М. знову пішов на зближення з більшовиками і 2.10.1920 уклав у Старбільську воєнно-політ. угоду з командуванням Південного фронту (ком. М. Фрунзе). Під час Перекопсько-Чонгарської операції Червоної армії махновські загопи першими форсували Сиваш. Відразу після розгрому військ Врангеля, рад. командування, порушуючи підписану угоду, розпочало рішучу ліквідацію частин свого недавнього союзника. З 1920 до 1921 М. вів виснажливу і запеклу боротьбу проти більшовицької влади, здійснивши ряд повстанських походів по Азовському узбережжю на Дон і у Поволжжя. 28.8.1921 М. разом з 77 бійцями перейшов кордон з *Румунією*. Деякий час М. жив у Бухаресті, згодом у Варшаві. 1923 був заарештований польськ. владою. Під час судового процесу 1923 був звинувачений у веденні переговорів з рад. дипломатичними представниками, на яких обговорювалися питання про можливість підняття повстання в Зх. Україні з наступним приєднанням цієї території до УСРР. 1923 був «за неясністю доказів» звільнений. М. з сім'єю спочатку оселився в Торуні, згодом — у Данцигу (тепер Гданськ, Польща), де постійно перебував під наглядом поліції. 1925 переїхав до Парижа, де жив у Венсені. М. підтримував активні зв'язки з міжнародним анархістським рухом, друкувався в «Анархическом вестнике» та «Деле труда». Помер у Парижі. Урну з прахом М. було замуровано в стіні комунарів на кладовищі Пер-Лашез.

МАЦЕЙКО ГРИГОРІЙ (псевд. Гонта; 8.8.1913 — 11.8.1966) — член *ОУН*. Н. у Щирці на Львівщині. З 1925 працював у Львові. 1932, ставши членом *ОУН*, брав участь в акціях організації. 1933 був заарештований польською поліцією і звинувачений в антипольській діяльності, але незабаром через брак доказів звільнений. 15.6.1934 вбив у Варшаві міністра внутрішніх справ Польщі *Б. Перацького*, який 1930 став одним з організаторів і керівників «Пацифікації» у Галичині, а в 1931–32 репресивних акцій проти укр. населення на Волині та Поліссі. М. після здійснення замаху був переправлений членами *ОУН* Я. Раком, К. Зарицькою і Я. Барановським у Чехо-Словацьчину. Згодом жив у Аргентині, де і помер. В організації замаху на *Б. Перацького* були звинувачені і на *Варшавському процесі 1936* засу-

джені до смертної кари та тривалих строків ув'язнення *С. Бандера*, *М. Лебедь*, *М. Карпинець*, *Д. Гнатківська*, *М. Климишин* та інші члени *ОУН*.

МАЦІЄВИЧ КОСТЬ (18.5.1874 — 2.4.1942) — укр. держ. і політ. діяч, вчений-агроном. Н. на Київщині. Закінчив Новоолександрівський сільськогосподарський ін-т. 1899–1901 — вчений секретар Полтавського с.-г. т-ва, в 1901–05 — губернський агроном Саратовського земства. Протягом 1907–15 працював у Харківському с.-г. т-ві, редагував часописи «Хлібороб» (виходив 1907–18), «Агрономический журнал». 1915–17 — професор Вищих с.-г. жіночих курсів у Петербурзі. 1917 повернувся у Київ, брав активну участь у нац. русі. Вступив до *Української партії соціалістів-федералістів* і став одним з провідних її членів. Був обраний до складу *УЦР* та *МР*. Займаючи посаду товариша секретаря земельних справ *М. Савченка-Більського*, розробив проект земельної реформи в Україні, згодом — генеральний секретар земельних справ *УНР*. М., за дорученням *Генерального Секретаріату УЦР-УНР*, готував проект земельної реформи в Україні. 1919 М. входив до складу дипломатичної місії (очолював *А. Марголін*), що вела переговори з представниками *Антанти* в Одесі. З 13.2.1919 до 9.4.1919 очолював Міністерство закордонних справ *УНР* в кабінеті *С. Остапенка*. 1919–23 — голова укр. дипломатичної місії у Румунії. З 1923 жив в еміграції у Чехо-Словаччині. Викладав агрономію в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Брав участь у сусп.-політ. житті укр. еміграції, був членом *Української радикально-демократичної партії* і президентом *Українського демократичного союзу* в Празі. Помер у Подєбрадах. М. — автор ряду праць з проблем агрономії: «Головні питання підвищення урожайності с.-г. культур» (1904), «Селянські товариства сільського господарства» (1904), «Довідникова книга для сільських товариств» (1913) та з історії аграрних відносин: «Головні принципи земельної реформи на Україні» (1917), «Сільськогосподарська політика СРСР в світлі сучасної кризи» (1931); «Колективізація селянських господарств на Україні» (1936).

МАШКЕВИЧ БОГУСЛАВ КАЗИМІЖ (р. н. невід. — бл. 1649) — польський мемуарист 17 ст. Служив офіцером у надвірних військах Я. Вишневецького та литовського гетьмана Я. Радзивілла. 1643–49 М. вів щоденник, який містить відомості про два перші роки *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, державні справи *Речі Посполитої*, детальний опис фортеці *Кодак* та *Дніпровських порогів*. Щоденник вперше був виданий в 5-ти т. у видавництві Ю. Немцовіча 1822–33 (за ін. дан., у «Збірці пам'яток історичних про стародавню Польщу» у Лейпцигу, 1840). Оригінал щоденника не зберігся.

МЕДВЕДІВ ЮХИМ ГРИГОРОВИЧ (1.4.1886 – 11.5.1938) – більшовицький парт. і держ. діяч в Україні. Н. у м. Бахмут (тепер Артемівськ, Донецька обл.). Після закінчення навчання у Бахмутському ремісничому училищі, працював електротехніком на заводах Бахмута та Катеринослава. З 1904 – член РСДРП. 1917 вступив до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917 став ініціатором створення Харківської організації лівих українських соціал-демократів, яка в політичних кампаніях блокувалась з більшовиками. 1917 виступив одним з організаторів Першого всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів у Харкові (див. *Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 1917*). Наприкінці того ж року очолив президію Центрального Виконавчого Комітету Рад України, підтримував більшовицьку політику, спрямовану на ліквідацію *Української Народної Республіки*. В січні-лютому 1918 М. очолював делегацію маріонеткового більшовицького уряду в Україні (див. *Народний Секретаріат*) на переговорах у Бересті (див. *Берестейський мир 1918*). В березні 1918 усунений з посади голови Президії ЦВК України. З квітня 1919 перебував у Москві, входив до складу закордонного бюро лівих укр. соціал-демократів. З серпня 1919 – член *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, а після її розпуску – КП(б)У. На поч. 1930-х М. вийшов зі складу більшовицької партії і відійшов від політ. діяльності. Жив у Харкові, перебував на різних господарських посадах за спеціальністю. 1938 заарештований органами УНКВД, звинувачений у приналежності до військово-терористичної організації і антирадянській діяльності та 11.5.1938 розстріляний. 1957 реабілітований.

МЕДВІДЬ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – один із керівників гайдамацького руху 30-х 18 ст. у Правобережній Україні. Учасник гайдамацького повстання під проводом Верлана. Навесні 1736 створений М. у Чорному лісі поблизу р. Цибульника гайдамацький загін, зайняв і деякий час володів Чигирином (тепер Черкаська обл.). Восени 1736 гайдамаки М. спільно з гайдамацьким загоном І. Жили, М. Гриви, Харка, Рудя, Іваниці здобули в Київському воеводстві укріплені замки в Наволочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомирської обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.) та зруйнували кілька навколишніх шляхетських маєтків. Після 1737 його доля невідома.

МЕЖЕНКО ЮРІЙ (Юр) ОЛЕКСІЙОВИЧ (справ. прізвищ. – Іванов; 6(18).6.1892 – 24.11.1969) – укр. книгознавець, бібліограф, історик культури, літературознавець. Н. у Харкові. 1917 закінчив філол. ф-т Московського ун-ту. Працював у бібліотечно-арх. відділі Міністерства народної освіти

(1918), займав посаду завідувача справами Головної Книжкової палати (1919). 1920 був членом комітету для заснування і голова Ради бібліотекарів (перший директор, 1920–22) Всенародної бібліотеки України при УАН. 1922–31 очолював Український науковий ін-т книгознавства (УНІК). Редагував журн. «Бібліологічні Вісті» (1923–31) та «Труди» УНІКу (тт. 1–4; 1926–30). Зазнав переслідувань, через що змушений був виїхати у Росію. 1934–45 був головним бібліотекарем Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Наприк. війни повернувся в Україну, де протягом 1945–48 керував роботою Бібліотеки АН УРСР. Керував підготовкою «Репертуару української книги, 1798–1914». В лютому 1948 через нову хвилю звинувачень знову перебрався у Ленінград. 1960–62 – завідувач редакції бібліографії Гол. редакції УРЕ в Києві. З 1911 збирав колекцію «Шевченкіани» (понад 15 тис. од.). Автор наукових розвідок «Перспективи розвитку великих і наукових бібліотек на Україні» (1926), «Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи» (1926), «Актуальні питання української бібліографії» (1927), «Українська книжка часів Великої революції» (1928), «До питання про виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом» (1930). Уклав бібліографічні покажчики «Чужомовне письменство в українських перекладах» (1929, разом з М. Яшеком) та «Русская техническая периодика, 1800–1916 гг.» (1955). Великий резонанс мали статті М. «Творчість індивідуума і колектив» (1919), «Європа чи Просвіта?» (1925).

С. Білокінь (Київ).

МЕЗАМИР (Межамир Ідарич; рр. н. і см. невід.) – князь антів. Жив у 6 ст. Бл. 550-х вів війни з *аварами*. Потрапив до них у полон, де був страчений.

МЕЛЕНЕВСЬКИЙ МАРКІАН (Мар'ян; псевд. Басок, Гилька, Самойлович та ін.; 1878 – р. см. невід.) – укр. політ. діяч. Н. у с. Федоківці Київської губ. Закінчив Київську гімназію. 1896 М. був виключений з с.-г. і лісотехн. ін-ту в Новій Олександрії (Пулава) Люблінської губ. за участь у студентських виступах. Був одним з прихильників марксизму. 1899 заарештований у Києві за участь у студентських демонстраціях і засланий на 2 роки до Вологодської губ. Після відбуття заслання емігрував у Львів і продовжив політ. діяльність в «Закордонному комітеті» *Револьюційної української партії*, співробітничав з газ. «Праця» та «Селянин». З 1904 М. пропагував разом з В. Мазуренком і П. Канівцем ідею про недоцільність існування самостійної укр. соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з рос. соціал-демократією. Діяльність М. спричинилася до розколу в РУП і створення в травні 1905 Української соціал-демократичної спілки РСДРП. «Спілка», до складу Го-

ловного комітету якої входив М., як складова частина РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед укр. робітників. 1908 М. разом з Л. Троцьким, Ско-белевим входив до складу редакції газ. «Правда», що протягом короткого терміну видавалась у Львові. Через деякий час вийшов зі складу УСДС, діяльність якої набула антиукр. характеру. 1914–17 М. – член президії СВУ, 1914–15 – представник цієї організації у Туреччині. З травня 1915 входив до складу *Загальної української ради* у Відні. 1923 опублікував у «Новій громаді» (виходив у Відні) статтю «Куди йти», в якій підтримував встановлення рад. влади в Україні. В 1920-х роках переїхав до УСРР. Подальша його доля невідома.

МЕЛЬГУНОВ СЕРІЙ (9.2.1722 – 2.7.1788) – рос. військ. держ. діяч, генерал-поручник. 1763–65 – головний командир Нової Сербії, губернатор Новоросійської губернії. Створив пікінерські полки на півдні України. Згодом – сенатор, президент Камерколегії. З 1777 був генерал-губернатором Ярославльської і Вологодської губ. у Росії. 1763 за його дорученням було розкопано Литий курган (згодом також – Мельгуновський курган; 1-ша пол. 6 ст. до н. е.) біля с. Кучерівки (тепер Знамянський р-н Кіровоградської обл.), в якому було виявлено багате поховання одного зі скіфських вождів, зброю (бронзові наконечники стріл, залізний меч в золотих піхвах, прикрашених зображенням урартського і асирійського стилю) і різні прикраси (золоті діадеми, срібні оздоби тощо). Речі з Литого кургану були вивезені до Петербурга і сьогодні зберігаються в Ермітажі.

МЕЛЬНИК АНДРІЙ (12.12.1890 – 1.11.1964) – визначний укр. військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР, один із лідерів ОУН. Н. у с. Воля Якубова Дрогобицького пов. на Львівщині. 1914–16 М. командував сотнею *Легіону УСС* на австр.-рос. фронті. Сотня М. відзначилась під час боїв на Маківці, під Заваловом і над Стрипою. У період боїв на Лисоні 4.9.1916 потрапив у рос. полон. М. разом з В. Кучабським, І. Андрухом та іншими полоненими галичанами були відправлені у табір для військовополонених у с. Дубовці під Царицином (тепер Волгоград, Росія). 6.1.1917 група укр. старшин, серед яких М., Р. Сушко та ін. організували втечу з полону і незабаром добралися до Києва. В січні 1918 став одним з організаторів *Куреня СС*. З січня 1918 був призначений начальником штабу куреня, з березня, після сформування полку січових стрільців, начальник штабу полку. Після падіння УЦР перебував у Києві та Білій Церкві. Під час повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського – заступник командира осадного корпусу, а з січня 1919 – виконуючий обов'язки командира корпусу. З 19.12.1918 М. було присвоєно військове звання отамана *Армії УНР*. В листопаді 1918 М., очолюючи штаб *Окремого загону січових стрільців*, розробив план і

брав участь у *Мотовилівському бою 1918*. У березні-червні 1919 – начальник Штабу дієвої армії, у липні-серпні 1919 – помічник команданта групи січових стрільців. 1919 був інтернований польськими військами у Рівному. 1920–21 – інспектор військових місій УНР у Празі. 1922 повернувся в Галичину, де став співзасновником *Української військової організації*, а згодом – її краєвим командантом. 1924 М. був заарештований польськ. поліцією і засуджений до 4-річного ув'язнення. Після звільнення продовжував займатись громад.-політ. діяльністю. 1932–38 – член правління видавничої спілки «Діло», 1933–38 – голова Головної ради католицької асоціації укр. молоді «Орли», член Товариства українських комбатантів «Молода громада». 1934 – член Сеньйорату УВО та голова Сенату ОУН. Після загибелі Є. Коновальця 11.10.1938 став головою Проводу ОУН. На поч. 1940 після розколу ОУН очолив одну з фракцій організації. В роки нацистської окупації України М. послідовно обстоював ідею створення української незалежної держави, за що був заарештований, а з 26.02.1944 ув'язнений в концтаборі Саксенгаузен. Після звільнення 1945 жив у Німеччині та Люксембурзі. 1947 на Третньому великому зборі українських націоналістів М. обраний довічним головою ПУН. Повоєнний період свого життя присвятив боротьбі за консолідацію емігрантських сил. 1957 висунув ідею створення світового конгресу українців і союзу українців, реалізовану в 1967 зі створенням *Світового конгресу вільних українців*. Помер у Клерво (Велике герцогство Люксембург), похований у м. Люксембург.

К. Бондаренко, І. Підкова (Львів).

МЕЛЬНИЧУК СТЕПАН (19.12.1898 – 11.11.1922) – один із командирів укр. повстанського загону, що боровся проти польськ. окупаційної влади у *Галичині* в 1922. Н. у с. П'ядки (тепер Коломийський р-н Івано-Франківської обл.). З 1916 служив в австрійській армії, з кінця 1918 – чотар *Української галицької армії*. Деякий час перебував у *Червоній українській галицькій армії*. На поч. жовтня 1922 М. разом з П. Шереметою очолив збройний загін (бл. 50 чол.), який здійснив повстанський рейд по території Львівського і Тернопільського воеводств. Повстанська група руйнувала маєтки польських дідичів і колоністів, нищила відділення поліції і жандармерії, вступала в бої з регулярними військами. 1922 у жорстокому бою біля м. Заліщики (тепер Тернопільська обл.) був тяжко поранений і схоплений польською поліцією. В листопаді 1922 у Чорткові М. разом з іншими учасниками партизанського рейду (П. Шереметою, В. Крупою, Р. Луцейком) був засуджений воєнним судом до розстрілу і 11.11.1922 страчений.

МЕЛЬНИКОВ ЛЕОНІД ГЕОРГІЙОВИЧ (18(31).5.1906 – р. см. невід.) – рад. парт. діяч в

Україні. Н. у с. Дегтярьовка (тепер Брянська обл., Росія). Закінчив Донецький індустріальний ін-т. Чл. КПРС з 1928. З 1936 – на керівній партійній роботі в Сталіно (тепер Донецьк) і Караганді. 1947–49 – секретар, другий секретар, 1949–53 – перший секретар ЦК КП України. 1953 звільнений з посади першого секретаря за прорахунки в нац. політиці в Зх. Україні (прискорені темпи русифікації освіти, зокрема Львівського ун-ту й однобічний підбір кадрів). 1953–55 – посол СРСР у Румунії. З 1955 займав відповідальні пости в державному апараті у Казахстані. 1966 призначений головою Державного комітету по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та гірничому нагляду при Раді Міністрів СРСР.

МЕНАДР ПРОТИКТОР (рр. н. і см. невід.) – візантійський історик і юрист 2-ої пол. 6 ст. Перебував на службі у візантійського імператора Маврикія (582–602). Автор «Історії», що охоплює події 558–582. Твір М. подає відомості про історію, культуру, військову справу Візантії, а також про сусп. лад, побут, військ. справу аварів, антів, склавів та про війни слов'ян з Візантією.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ (Менглі-Герей; р. н. невід. – 1515) – кримський хан (1468–1515 з перервами) з дин. Гіреїв. Син засновника *Кримського ханства* Хаджі-Гірея. Переніс столицю ханства з Солхата (тепер Старий Крим) у Бахчисарай. За правління М.-Г. відбулося остаточне відокремлення Кримського ханства від *Золотої Орди*. 1475 визнав себе васалом Туреччини. Вів тривалу боротьбу проти хана Великої Орди – Ахмата і його синів (завершилась перемогою М.-Г. 1502). За М.-Г. Кримське ханство вело війни проти Польщі, Великого князівства Литовського, Московії та Молдавії. 1482 велика татарська орда на чолі з М.-Г., за намовою московського князя Івана III Васильовича, напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ. 1492–97, уклавши союз із золотоординським ханом, здійснив ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. 1497 загопи М.-Г. були розбиті К. Острозьким, а 1505 – М. Глинським під Клецьком. За правління М.-Г. встановлено титул калги – першого спадкоємця престолу, якого призначав хан.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (менталітет) – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають орієнтири людей, у яких виявляються нац. характер, загально-визнані цінності, суспільна психологія. М. формують географічне середовище, політ. інститути та соціальні структури суспільства, культура, традиції. Геополітичне становище укр. земель, їх розташування між Заходом і Сходом зумовило маргінальність, двоїстість укр. М. Їй притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації,

і східної чуттєвості та емоційності. Роздвоєність національної М. посилили взаємодія і взаємовплив двох головних історичних верств традиційно-побутової культури: землеробської та козацької. Найглибніші верстви укр. М. закладені безперечно землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і М.) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), детерміновані природними циклами і с.-г. календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація зумовлює такі характерні риси укр. нац. характеру, як відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди. Землеробська культура, залишки матриархату у родинних відносинах зумовили активну, пріоритетну роль жінки. У результаті цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в рамках землеробської культури під домінуючим впливом жінки, на протигагу Зх. Європі, де переважав патріархальний тип родин. Активність, волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватись і закріплюватись в укр. М. із появою на історичній сцені козацтва. Отже, для укр. М. характерна двоїстість, яка, з одного боку, базується на поєднанні в ній західних і східних начал, з іншого – на протиставленні двох головних іст. шарів традиційно-побутової культури: землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові – до ненависті, від ейфорії – до розпачу, а також у певній непослідовності дій. Суттєво деформувала укр. нац. характер багатовікова відсутність власної держави, що призвело не лише до гіперболізації зовнішніх чинників, покладання на них провини за численні свої біди, а й відбулося в національній М. як трагедія людини, яка є фактичним хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але через зовнішні сили не може бути вільним господарем. З цього коріння проростають примирення до негативних явищ, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності. Тривала роз'єднаність укр. земель, їх перебування у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та ін. держав наклали помітний відбиток на культуру, традиції, побут українців. Саме цей чинник протягом віків поглиблював психологічне, побутове та політ. відчуження між різними частинами укр. народу і врешті став основною

причиною такої болючої риси сучасної укр. М. як відсутність почуття національної єдності. Наприклад, на М. галичан суттєво вплинула західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька та польська. Крім цього, важливим фактором їхнього життя була греко-католицька церква. Мешканцям Галичини властиві працелюбність, індивідуалізм, уміння господарювати, повага до власності. При цьому М. галичан також притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічнення у незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму. Для населення Центральної, Сх. та Пд. України через низку історичних обставин, головною метою було, як правило, не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами М. у цьому регіоні були колективізм, віра в доброго та мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими – прояви національних, патріотичних почуттів, звичка до копіткої праці. Нині є всі підстави говорити не лише про особливості укр. М. у цілому, а й про її своєрідність в різних регіонах України. Здійснювана протягом віків цілеспрямоване знищення та денационалізація укр. еліти надзвичайно звужували коло генераторів нац. філософських ідей, творців самобутньої укр. культури, політ. лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність укр. М., як засобу захисту вже набутих національних цінностей від чужих впливів, з іншого – поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову. Свій слід на національному генетичному коді залишило й тривале перебування укр. народу в жорстких рамках тоталітарного суспільства. Родимі плями тоталітаризму наявні у психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Фахівці виділяють такі основні риси «радянської» М.: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартісності – відчуття власної нездатності, некомпетентності та непрофесіоналізму, зворотним боком чого і невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на вирішення проблем ззовні, на чийсь гуманітарну допомогу. За сучасних умов М. продовжує відігравати важливу роль. Завдячуючи особливостям укр. М. (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на складнощі перехідного періоду в державі не відбувалося масштабних соціальних вибухів. Водночас саме ці особливості національного характеру українців інколи стають серйозною перешкодою реформ, оскільки вони не дають можливості надати розвитку країні бажаної динаміки, здійснити прорив до якісно нового рівня сусп. життя.

О. Бойко (Ніжин).

МЕНЦИНСЬКИЙ МОДЕСТ (29.4.1875 – 11.12.1935) – визначний укр. співак. Н. у с. Новосілки (Новосільці) Перемишльського пов. (тепер с. Великі Новосілки Мостиського р-ну Львівської обл.). 1896 закінчив Самбірську держ. гімназію. Деякий час навчався у Львівській духовній семінарії. Мистецтвом співу оволодів під керівництвом проф. В. Висоцького у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні. 18.3.1901 вперше дебютував на франкфуртській сцені в опері Ф. Флотова «Марта» (партія Ліонеля). З великим успіхом виступав на оперних сценах багатьох міст Європи. 1904–08 М. – перший тенор Королівської опери у Стокгольмі. 1903 і 1908–09 співав у Львівській опері, а в 1910–26 – соліст опери у Кьольні. З 1926 знову співав у Стокгольмській опері. Прославився виконанням партій в операх Р. Вагнера («Зігфрід», «Лоенгрін», «Летючий голландець», «Тан-гейзер», «Валькірія», «Загибель богів», «Трістан та Ізоolda»). Серед інших партій: Радамес («Аїда», Дж. Верді), Отелло («Отелло», Дж. Верді), Надір («Шукачі перлів», Ж. Бізе), Каніо («Паяци», Р. Леонкавалло), Єлеазар («Дочка кардинала», Ж. Гавелі), Ірод («Саломея», Р. Штрауса) та ін. Часто виступав з концертами на батьківщині, залучаючи до участі в них хорові колективи, зокрема, львівський «Боян», «Бандурист». В лютому 1916 влаштував концерт для полонених українців у австр. таборі Венцляр. М., як невтомний популяризатор укр. музичної культури за кордоном, постійно виконував твори укр. композиторів: М. Лисенка («Очі горять», «Минають дні», «Гомоніла Україна», «Мені однаково» – всі на слова Т. Шевченка), Д. Січинського («Дума про гетьмана Нечая», «Як почувеш вночі» на слова І. Франка), Я. Ярославенка («Гей, закуй мені зозуле» на слова В. Пачовського, С. Людкевича). Помер і похований у Стокгольмі.

МЕНШИКОВ ОЛЕКСАНДР ДАНИЛОВИЧ (6 (16).11.1673 – 12(23).11.1729) – рос. держ. і військ. діяч, князь (1707), генералісімус (1727). Н. у Москві. З 1686 – денщик *Петра I*, згодом – один із найближчих радників царя. 1703 призначений губернатором Інгерманландії, пізніше – СПб. губ. Керував будівництвом Петербурга і Кронштадту, на спорудженні яких працювали тисячі укр. селян і козаків (з них бл. 80 тис. загинуло). Під час *Північної війни 1700–21* командував великими з'єднаннями московської армії. У листопаді 1708 М. зруйнував Батурин, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку гетьмана *І. Мазепи*. В *Полтавській битві 1709* М., командуючи лівим флангом московської армії, розбив корпус ген. Росса. Отримав величезні земельні володіння в Україні. Діяльність М. на укр. землях супроводжувалась безжалісним висискуванням місцевого населення та закріпаченням козаків у його особистих володіннях. 1709–13 командував московсь-

М

кими військами у Польщі, Курляндії, Померанії і Гольштайні. 1718–24 і 1726–27 – президент Военної колегії. По смерті Петра I, при підтримці гвардії, 28.1.1725 посадив на трон Катерину I. Став одним з ініціаторів ліквідації *Малоросійської колегії* та обрання гетьманом *Д. Апостола*. За правління *Петра II* М. було звинувачено в державній зраді, усунуто від влади і заслано разом із сім'єю в Ранненбург, а 1728 – у Березов (тепер Тюменська обл.).

МЕНШОВИКИ (Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків), РСДРП(м) – фракція Російської соціал-демократичної робітничої партії, яка організаційно оформилася після II з'їзду РСДРП (1903). Отримала назву за результатами виборів до керівних органів партії. При обговоренні статуту виявилось ідейне розходження всередині партії. Прихильники побудови партії на зразок європейської соціал-демократії, без обов'язкової партійної діяльності своїх членів, при виборах ЦК опинилися у меншості. Більшість отримали прихильники суворого централізму, жорсткої партійної дисципліни та підкорення партійним директивам, що було потрібно для нелегальної роботи у підпіллі (див. *Більшовики*). До 1917 РСДРП існувала як єдина партія. Лідери М.: Г. Плеханов, Ф. Дан, Б. Аксельрод, Ю. Мартов, І. Церетелі, Н. Чхеїдзе. На відміну від більшовиків у М. була відсутня жорстка організаційна єдність та одноосібне лідерство. Попри неодноразові спроби об'єднання, розбіжності посилювалися, фракції кардинально розійшлися в оцінці революції 1905–07. М. вважали себе робітничою партією, виступали за загальнонародну революцію, у якій пролетаріат відіграватиме провідну роль, але в разі перемоги поступиться владою буржуазії. У своїй діяльності партія орієнтувалась на коаліцію трьох сил – робітничого, селянського і ліберального рухів. У майбутньому передбачалось перетворення РСДРП з інтелегентської на «широку робітничу партію», зведення до мінімуму ролі професійних революціонерів у партії, що і визначило подальшу тактику партії, особливо під час революційних подій 1917. Після лютого 1917 М. стали однією з найвпливовіших політ. сил у Росії. 1917 у партії налічувалося до 193 тис. членів, що входили до 146 організацій. М. вважали революцію, що почалась, буржуазною, виступали за співробітництво різних суспільних верств та партій. Разом з есеями відігравали провідну роль у радах (Н. Чхеїдзе був головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів), входили до ВЦВК, Тимчасового уряду (І. Церетелі, М. Скобелев, П. Малянтович, К. Гвоздев та ін.). Після VII (квітневої) конференції з РСДРП виділилась окрема РСДРП(б). Процес організаційного об'єднання М. в окрему партію відбувався складно. Посилилися суперечності між окремими угрупованнями, партія фактично складалася з різних фракцій: М. – оборонці, М.

– інтернаціоналісти, група Плеханова та ін. Друковані органи: газ. «Вперед», «Рабочая газета», «Новая жизнь» та ін. У серпні 1917 відбувся об'єднавчий з'їзд, після якого партія прийняла назву РСДРП (об'єднаної). 1917 в Україні діяло до 50 місцевих орг-цій М., чисельність яких становила 40 тис. осіб. Члени партії входили до УЦР та МР (М. Балабанов, К. Кононенко). М. підтримували національно-культ. вимоги укр. народу, але були прихильниками єдиної Росії. Вони утримались при голосуванні за III Універсал і були проти IV Універсалу (див. *Універсали УЦР*). М. виступили проти захоплення влади в країні більшовиками, вимагали передачі її Всеросійським установчим зборам, утворення єдиного соціалістичного уряду. Але сама РСДРП(о) перебувала у кризовому стані, формальне об'єднання не зміцнило партію. Її курс на беззастережну підтримку Тимчасового уряду виявився хибним. Поступово М. втратили свої позиції і на виборах до Всеросійських установчих зборів вони отримали лише 2,3% голосів. Після розгону Установчих зборів М. зосередились на діяльності у радах і профспілках, де вони стали серйозними політичними конкурентами більшовиків. 14.6.1918 ВЦВК виключив М. зі свого складу та з місцевих рад усіх рівнів. Під час громадянської війни партія вела боротьбу проти радянської влади, її представники працювали в антирадянських урядах (Самара, Омськ, Катеринбург), у Кронштадтському повстанні (1921). 1920 комітети РСДРП (о) існували у Москві, Петрограді, Харкові, Києві, Одесі, Гомелі. Постійні переслідування з боку більшовицької влади практично зводили їхню діяльність нанівець. Частина членів партії емігрувала. 1921 вони утворили Закордонну делегацію РСДРП. У СРСР окремі організації М. діяли легально у 1921–22. З 1923 партія перейшла на нелегальне становище. Після 1925 меншовизм був фактично ліквідований, члени партії репресовані.

О. Бойко (Київ).

МЕОТИ – давні племена (сінди, дандарії, досхи та ін.), які за даними античних писемних джерел жили в Приазов'ї та Прикубанні з 7 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. В перших ст. н. е. частина М. проживала також у дельті Дону. Єдиної думки щодо їх походження та етнічної приналежності немає. На думку одних дослідників М. були іраномовним населенням, інших – ці племена є предками адигейського народу. В 4–3 ст. до н. е. деякі меотські племена увійшли до складу Боспорської держави. Культура, господарство і побут М. відомі з розкопок їх городищ (близько 30), поселень, а також могильників. Основою господарства М. було землеробство. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, льон та ін. Значну роль відігравало також скотарство (коні, велика рогата худоба, свині, вівці та ін.). Розвивались різні ремесла (гончарне, залізобудів-

М

не, будівельне), торгівля з Боспорською державою (вивіз хліба, продуктів скотарства, а також рабів) і степовими племенами. Воїни-М. використовувались як найманці у боспорському війську. М. запозичили від сарматів деякі предмети озброєння. У суспільному розвитку М. у перших століттях нашої ери знаходились на етапі переходу від первісності до цивілізації та державності. М. існували великі поселення, формувались позародові органи територіального управління, згодом виділились вожді та професійна воїни-дружинники. Ці процеси прискорились зі входом частини М. до складу Боспорської держави. У духовному житті М. велику роль відігравали традиції первісної релігії, зокрема, звичай хоронити чоловіків-покійників разом з конем.

М. Пелецишин (Львів).

МЕРИТИН (Мердерер) БЕРНАРД (кін. 17 – 1759) – укр. архітектор. За національністю – німець. Жив і працював у Львові. Кращі споруди – Собор Св. Юра у Львові (1745–70), ратуша у Бучачі (1751), ряд костелів. Споруди М. виконані в стилі рококо з елементами класицизму, пристосованому до укр. традицій. Велику роль в архітектурі М. відіграє скульптура.

«**МЕТА**» – 1) Журнал, видаваний у Львові 1863–65 (з перервою) групою молодих народолюбів на чолі з К. Климовичем. Один із перших т. зв. товстих укр. журн.; 2) Перший укр. соціалістичний жіночий журнал, видаваний у Львові Д. Старосольською 1908; 3) Тижневик – орган *Українського католицького союзу*. Видавався у Львові в 1931–39.

МЕТЛИНСЬКИЙ АМВРОСІЙ (1814 – 29.7. 1870; літ. псевд. – Амвросій Могила, Мітла, Земляк) – укр. поет-романтик, фольклорист і видавець. Н. у с. Сари Гадяцького пов. на Полтавщині. Початкову освіту здобув у Гадяцькому повіт. училищі, згодом навчався у Харківській гімназії та у Харківському ун-ті (закінчив 1835). Входив до гуртка І. Срезневського. Літературну діяльність розпочав у 1830-х. Видав поетичну збірку «Думки і пісні та ще дещо» (1839) із статтею-передмовою «Заметки относительно южно-русского языка». У поезіях М. – сум за козацьчиною, протиставлення славного минулого безраднісному сучасному. У своїх творах часто використовує поетичні образи козака, бандуриста і могили. Провідна тема творчості М. – співець і його роль у суспільстві (балада «Смерть бандуриста», поезії «Бандура», «Самотні співці»). Працював професором Харківського ун-ту. 1848 у альманасі «Южный русский сборник» вмістив переробки і редакції творів інших письменників, а також власні поезії. 1849 перейшов працювати до Київського ун-ту, а 1854–58 знову викладав у Харкові. Здійснив видання (із власною передмовою) збірки Л. Боровиковського «Байки і прибаутки»

(1852) і фольклорного збірника «Народные южно-русские песни» (1858). Автор теоретичної праці «Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии» (1850).

Р. Крохмальний (Львів).

МЕХМЕД II (Мехмет II Аль Фатих, Завойовник; 30.3.1432 – 3.4(або 3.5).1481) – турецький султан 1444 і 1451–81. Вів завойовницьку політику, особисто очолював походи турецької армії. 1453 захопив Константинополь, поклав край існуванню Візантійської імперії. 1452–59 внаслідок війни з Сербією перетворив її у турецьку провінцію. За правління М. II турками була завойована Морея (1460), Трапезундська імперія (1461), Боснія (1463), острів Евбея. 1475 М. II примусив хана *Менгли-Гирея* визнати *Кримське ханство* васальними володіннями Османської імперії, чим було покладено початок постійним турецько-татар. нападам на Україну. 1478 османські війська завоювали Волощину, а 1478–79 – Албанію. За період правління М. II було укладено перший збірник законів Османської імперії «Канун-наме».

МЕХМЕД IV (Махмед IV, Магомед IV; 1642–1692) – турецький султан (1648–87). За правління М. IV турецький уряд проводив політику налагодження союзницьких відносин з Україною та надавав підтримку гетьманам *Б. Хмельницькому*, *І. Виговському*, *Ю. Хмельницькому*, *П. Тетері*, *І. Брюховецькому* і *П. Дорошенку*. 1650 турецький уряд внаслідок тривалих двосторонніх переговорів, запропонував Б. Хмельницькому прийняти протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Османської імперії як Молдавія, Волощина, Трансільванія і Кримське ханство. На думку деяких укр. істориків (М. Грушевський, О. Оглоблин), на поч. 1651 Б. Хмельницький, незважаючи на опозицію частини укр. шляхти (А. Кисіль) і вищого духовенства (С. Косів) прийняв пропозицію М. IV. і визнав турецьк. протекторат. Проте плани створення антипольськ. коаліції у складі України, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Волощини та Трансільванії не були реалізовані. 1667 з ініціативи П. Дорошенка розпочалися переговори з турецьким урядом про створення військ.-політ. союзу України з Туреччиною. М. IV погодився взяти Україну під турецьк. протекторат, однак Україна зберігала цілковиту автономію, право вільного вибору гетьмана, звільнялась від данини і отримувала воєнну допомогу у боротьбі за об'єднання всіх укр. земель під владою Війська Запорізького. Цей договір був ухвалений Корсунською радою 1669. 1672 М. IV очолював турецьку армію, що спільно з укр. військами під проводом П. Дорошенка здобула Кам'янець та звільнила від польськ. військ значну частину Поділля та Галичини. Внаслідок турецько-польськ. війни 1672–76 та умов

М Буцацького договору 1672 і Журавненського договору 1676 до Османської імперії відійшло Поділля, а під владою П. Дорошенка залишалась тільки Брацлавщина і Пд. Київщина, що було порушенням укр.-турецької угоди 1668 і стало початком краху зовн. політики гетьмана П. Дорошенка. 1677–81 уряд М. IV, підтримуючи Ю. Хмельницького, вів спільно з укр. військами війну проти Московського царства за Лівобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), яка завершилась укладанням *Бахчисарайського мирного договору 1681*. За М. IV у вересні 1683 турецька армія під час облоги Відня зазнала поразки від польськ. військ під командуванням Яна III Собеського, у складі яких були й укр. козаки. 1687 М. IV був усунений від влади яничарами.

МЕЧНИК – 1) У *Київській Русі* в 9–12 ст. особа, що належала до молодшої князівської дружини, виконувала деякі судові функції (зокрема, брала участь при випробуванні «залізом»). 2) У *Речі Посполитій* М. – особа з почту короля або великого князя, що під час урочистих церемоній несла перед ним меч. Коронний М. здійснював також військ. судочинство. 17 ст. – почесний шляхетський титул.

МЕШКО ОКСАНА ОМЕЛЯНІВНА (30.1.1905 – 2.1.1991) – відома укр. правозахисниця. Н. у Старих Санжарах (тепер Решетняки Ново-Санжарського р-ну Дніпропетровської обл.). У 1931 закінчила Ін-т народної освіти у Дніпропетровську. Деякий час вчителювала, працювала в науково-дослідних установах. 1947–54 за політ. переконання відбувала ув'язнення в сталінських таборах. 1970 М. висилала листи-протести до Верховної Ради і Верховного Суду УРСР проти ув'язнення В. Мороза. Протягом 1972 добивалася звільнення з ув'язнення свого сина – дисидента О. Сергієнка. 1976 М. разом з П. Григоренком, О. Тихим, Л. Лук'яненком та ін. діячами укр. дисидентського руху стала членом-засновником УГС, з березня 1979 очолила цю правозахисну організацію. М. була автором численних документів визвольного руху 1960–80-х, підтримувала зв'язки майже з усіма правозахисниками колишнього Союзу. За свою дисидентську діяльність М. постійно переслідувалась радянськими репресивними органами. Деякий час примусово утримувалась у психіатричній лікарні, а в 1980 (за ін. дан., в січні 1981) була засуджена до 6 місяців таборів та п'яти років заслання у Хабарівський край. 1985 М. повернулася в Україну, де приєдналась до відновленої УГС на чолі з В. Чорноволом. Стала одним із засновників Української республіканської партії та союзу українок. Залишила спогади «Між життям і смертю» (1981; видані англ. мовою).

А. Русначенко (Київ).

МЕДЗВЕЦКИЙ-КОВАЛЬ МИКОЛА (1868–1929) – укр. військ. геодезист. У роки *Першої світової війни 1914–18* – генерал-майор рос. Генштабу. 1918–19 М.-К. – генерал-поручник *Армії УНР*, начальник Геодезичної управи і член Ради Міністерства військових справ УНР. Помер в еміграції у Варшаві.

МЕШКО I (Мечислав I; 922 – 25.5.992) – перший історично достовірний польськ. князь (бл. 960–992) з дин. *П'ястів*. Батько *Болеслава I Хороброго*. За правління М. почала формуватися Польська держава. Вів війни з лютичами (967) за Помор'я, з Чехією (990) за Сілезію і Малу Польщу. 966 запровадив християнство.

МЕШКО II (990 – 10.5.1034) – польськ. король (1025–34) з дин. *П'ястів*, син *Болеслава I Хороброго*. За М. II 1027 Польща зазнала поразки від Угорщини в боротьбі за Словаччину. 1031 *Ярослав Мудрий* відвоював *Червенські міста*, захоплені королем Болеславом I Хоробрим 1018. 1031 М. II був скинутий з престолу братом Беспримом. За підтримки чеського короля Ольджиха знову посів польськ. престол. М. II видав свою дочку Гертруду заміж за великого князя київського *Ізяслава Ярославича*.

МЕШКОВСЬКИЙ (Мишковський) ЄВГЕН (12.4.1882 – 9.7.1920) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії УНР*. Н. на Полтавщині. 1912 закінчив навчання в Академії Генштабу в Петербурзі. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, полковник рос. армії. 1918 – начальник оперативного відділу Генштабу *Армії УНР*, з 10.12.1918 – начальник штабу *УГА*. 1919 М. розробив план реорганізації Галицької армії, реалізація якого дозволила значно підвищити боєздатність збройних сил ЗУНР. З 26.2.1919 – начальник штабу Східного фронту (команд. полк. Хилобоченко), пізніше Волинської групи та *Армії УНР*. 1920 – генерал-квартирмейстер Генштабу *Армії УНР*. У складі укр. частин брав участь у рад.-польськ. війні 1920. 1920 М. був смертельно поранений в бою з більшовицькими військами під Чорним Островом. Похований у Тернополі.

МИГУРА (Miryra) ІВАН ДЕТЕСОВИЧ (церковне ім'я – Іларіон; рр. н. і см. невід.) – визначний укр. гравер кін. 17 – поч. 18 ст. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Був архідияконом Києво-Печерської лаври, 1709–12 – ігуменом Миколаївського Крупицько-Батуринського монастиря (біля с. Осіч на Чернігівщині). М. створив панегіричні гравюри в стилі укр. бароко з віршованими текстами і портретами іст. осіб, зокрема, гетьманів України П. Конашевича-Сагайдачного, І. Мазепи (1706), І. Скоропадського (1703), Д. Апостола, митрополита Стефанія Яворського, козацьких старшин

В. Кочубея, З. Корниловича (1705) та І. Ломиковського, портрети святих Івана Золотоустого та Миколая, А. Войнзровського і митрополита В. Ясинського (1708), автопортрет та ін.

МИКИТИНСЬКА СІЧ – Запорізька Січ на Дніпрі, що існувала в 40–50-х 17 ст. Була заснована 1638 (за деякими дан., козаком Федором Линчаєм) і розташовувалась на мисі Микитин Ріг на правому березі Дніпра (нині у межах м. Нікополя Дніпропетровської обл.). На М. с. у лютому 1648 було проголошено гетьманом *Б. Хмельницького* і розпочалося повстання, яке поклало початок *Нац.-визволь. війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Існувала не далі 1652, коли запорожці заснували *Чортотлицьку Січ*.

МИКИТКА ОСИП (21.2.1871 – серпень 1920) – визначний укр. військ. діяч, ген.-майор УГА. Н. у с. Заланові Великому Рогатинського окр. на Станіславщині (за ін. дан. в м. Львові). По закінченні кадетської школи у Відні (1902) М. служив в австр. армії. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. З січня 1918 – комендант *Легіону УСС*, який з березня 1918 разом з австр. стрільцями (згідно з умовами *Берестейського миру 1918*) звільняв від більшовиків Одесу, Запоріжжя, Херсонщину. На поч. *українсько-польської війни 1918–1919* М. сформував і очолив армійську групу «Старе село», яка вела тяжкі бої з ворожими військами за Львів. Згодом командував Першим корпусом УГА, який відзначився під час Чортківського наступу 1919 під час боїв за Тернопіль і Золочів. Після здобуття об'єднаними укр. арміями Києва (кін. серпня 1919) призначений начальником столичного гарнізону. З 2.11.1919 до 10.2.1920 – начальний вождь *Української галицької армії*. На поч. лютого 1920 як командуючий УГА, виступав проти переходу армії на сторону більшовиків та намагався вивести укр. частини на територію Румунії. Заарештований разом з генералом *Г. Ціріцом*, членами Начального ревкому УГА (О. Лесняком, О. Станиміром, Д. Паліївим) і виданий у Балті більшовикам. З середини травня 1920 М. перебував у таборі для військово-полонених галичан у Кожухові під Москвою. М. відхилив усі пропозиції більшовицького військ. командування перейти на службу в Червону армію. На поч. серпня 1920 вивезений до Москви, де був розстріляний разом з генералом *Г. Ціріцом*.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1640 – 30.3.1706) – укр. держ. діяч кін. 17 – поч. 18 ст. З 1671 – військ. товариш. 1671–72 був близьким співробітником гетьмана *Д. Многогрішного*. Згодом призначався отаманом Глухова (1675) і полковим осавулом Ніжинського полку (1679–82). Займав відповідальні пости в уряді гетьмана *І. Самойловича* – генеральний хорунжий

(1682) і генеральний осавул (1683–90). 1690–1704 і 1705–06 – полковник стародубський. Володіючи великими маєтностями, сприяв розвитку в них різноманітних ремесел та мануфактур. Відомий меценат укр. культури, зокрема побудував собор Св. Юрія в Києво-Видубицькому монастирі. Не підтримував офіційної політики *І. Мазепи*. 1703 вступив у таємні переговори з польсько-литовськ. політ. колами з метою створення конфедеративного об'єднання у складі України (Великого князівства Руського), Польщі і Литви на засадах *Гадяцького договору 1658*. Загинув під час облоги шведськими військами Несвіжу (нині Білорусь).

М. Ерстенюк (Львів).

МИКЛАШЕВСЬКІ – укр. козацько-старшинський рід 2-ї пол. 17 – поч. 20 ст. Засновником роду вважають Андрія М. (Андрешко Миклашенко, рр. н. і см. невід.) – реєстровий козак Чигиринської сотні (1649). *Михайло Андрійович М.* (бл. 1640 – 30.3.1706) – укр. військовий і держ. діяч кін. 17 – поч. 18 ст. З 1671 – військовий товариш, з 1675 – глухівський городовий отаман, 1679–82 – ніжинський полковий осавул, з 1682 – генеральний хорунжий, а з 1683 – генеральний осавул. 1689–1706 – стародубський полковник. Активно проводив колонізацію земель пн. Гетьманщини, був меценатом укр. мистецтва (збудував собор Св. Юрія в Києво-Видубицькому монастирі). М. входив до старшинської опозиції, яка виступала проти офіційної політики гетьмана *І. Мазепи*. 1703 вів таємні переговори з литовсько-польськ. політиками про можливість входження України поряд з Польщею і Литвою третім рівноправним членом Речі Посполитої на умовах *Гадяцького договору 1658*. Загинув під час облоги шведською армією Несвіжу. Михайло М. (1756 – 26.8.1847) – укр. і рос. військ. та держ. діяч. Н. у Деменці на Стародубщині (нині Росія). Служив у гвардійському полку в Петербурзі (1675–89), у 1789–92 – полковник стародубського карабінерського полку, командував полками на Дніпровській лінії (1792–97). 1797 призначений волинським і чернігівським губ., але 1800 усунений з посади. З 1801 – новоросійський губернатор, з 1808 – сенатор. М. був прихильником ідеї політичної автономії України, мав зв'язки з *Новгород-Сіверським патріотичним гуртком*. Під час вторгнення наполеонівських військ у Російську імперію склав проект відновлення козацьких полків у *Лівобережній Україні*. Після відставки М. оселився у своєму маєтку Понурівці, де утворив осередок укр. культурно-політ. життя. За деякими дан., звідти поширився по Україні рукопис «*Історія Русів*». Андрій Михайлович М. (1801–1895) – укр. дідач, власник фарфорового заводу у с. Волокитному Глухівського пов. Чернігівської губ. (нині Путивльського р-ну Сумської обл.), відомого своїми художніми виробами. Іван Миколайович М. (1858–1901) – укр. економіст і статист, з 1896 –

М професор політ. економії та статистики Харківського ун-ту. Автор праць з історії аграрних відносин в Україні. Микола М. (1860–1909) – член 1-ї Державної Думи від Чернігівської губ. Йосип Михайлович М. (4.(16)4.1882 – 2.9.1959) – укр. музикознавець, піаніст і педагог. Н. у Петербурзі. Навчався в Петербурзькому ун-ті (1900–09), згодом закінчив Київське музичне училище і Петербурзьку консерваторію. 1913–18 – директор Петербурзького музичного ін-ту. З 1919 працював педагогом у Харкові. Виступав як піаніст.

М. Ерстенюк (Львів).

МИКЛУХА-МАКЛАЙ (Миклухо-Маклай) МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (5(17).7.1846 – 2(14).4.1888) – визначний вчений, мандрівник і громад. діяч. Н. у с. Рождественське Новгородської губ. (нині Боровицький р-н Новгородської обл., Росія). Походив з укр. козацького роду Миклух, представники якого з 18 ст. жили на Київщині. 1857–63 навчався у 2-й Петербурзькій гімназії. 1863 вступив на фіз.-мат. ф-т Петербурзького ун-ту, звідки 1864 був виключений за участь у студентському русі (без права вступу у вищі учбові заклади Російської імперії). Продовжив навчання за кордоном. Навчався на філос. і юрид. ф-тах Гейдельберзького (1864), Лейпцигського (1865) і Йельського (1866–68) ун-тів. 1866–67 здійснив подорож на Канарські о-ви, о. Мадейру і в Марокко. 1869 проводив дослідження морської фауни на півострові Червоного моря. У подальшому присвятив життя антропологічним і етнографічним дослідженням населення Пд.-Сх. Азії, Австралії, островів Тихого океану. В кін. жовтня 1870 виїхав на Нову Гвінею, де прожив на пд.-сх. березі цього острова (нині Берег Миклухо-Маклая) близько 3-х років (1871–72, 1876–77, 1883). 1873 відвідав Філіппіни та Індонезію, 1874 побував на пд.-сх. березі Нової Гвінеї (Папуа-Нової Гвінеї). 1874–75 двічі подорожував по Малакському півострові, вивчав племена семангів і сакаїв. 1876 і 1879 здійснив подорож на острови Мікронезії і Меланезії. 1878–82 і 1884–86 жив у Австралії, де заснував біологічну станцію біля Сіднея. М.-М. підтримував тісні зв'язки з Україною, неодноразово бував на Київщині, досліджував морську фауну біля Одеси та на пд. березі Криму. З 1886 жив у Петербурзі, де і помер. М.-М. – автор близько 160 праць, переважна більшість яких присвячена антропологічній і етнографічній характеристиці папуасів та ін. народів Океанії і Південно-Східної Азії. Результати наукових досліджень М.-М. мають і сьогодні велике наукове значення. М.-М. вів щоденники своїх подорожей. Вперше видані 1923 під редакцією Д. Анучина. 1984 про життя і діяльність М.-М. була опублікована книга І. Вебстера «The Moon Map» («Місячна людина»).

МИКЛУХИ – укр. козацький рід на Київщині та Чернігівщині. Найвідоміші представники роду: Сте-

пан М. (рр. н. і см. невід.) – хорунжий *Запорізького Війська* (відзначився в боях за Очаків у 1772). Ілля Степанович М. (рр. н. і см. невід.) – дідич з Чернігівщини. Микола Ілліч М. (1818–58) – батько М. Миклухи-Маклая, інженер-капітан. Навчався в Ніжинському ліцеї та Петербурзькому корпусі інженерів шляхів. Брав участь у будівництві Миколаївської залізниці. Микола Миколайович Миклуха (1846–88) – видатний укр. і рос. мандрівник, антрополог та етнограф (див. *М. Миклуха-Маклай*); Володимир Миколайович М. (р. н. невід. – 1905) – брат Миколи М., командир броненосця «Адмірал Ушаков». Загинув у Цусимському бою 1905; Михайло Миколайович М. (рр. н. і см. невід.) – брат мандрівника, геолог, дослідник Полісся.

МИКОЛА I (Микола Павлович Романов; 25.6(6.7).1796 – 18.2(2.3).1855) – рос. імператор (1825–55). Третій син Павла I. Зайняв престол після раптової смерті *Олександра I* і жорстокого придушення повстання декабристів 1825. М. I, прагнучи зміцнити імперію, встановив у країні режим військ.-поліцейської диктатури. При М. I величезну роль в держ. управлінні відіграла особиста канцелярія царя і особливо її «Третій відділ» – управління таємної політ. поліції і жандармерія. 1830–31 придушив нац.-визвол. повстання в Польщі, був одним з організаторів розгрому Угорської революції 1848–49. Політика М. I щодо України була спрямована на цілковиту нівеляцію нац. особливостей, прав і традицій укр. народу – скасування *магдебурзького права* (1835) й *Литовського статуту*, ліквідацію греко-католицької церкви на Правобережній Україні, боротьбу проти укр. нац.-визвол. руху (арешт членів *Кирило-Мефодіївського братства*, переслідування та заслання Т. Шевченка). Основним напрямом зовнішньополіт. діяльності уряду М. I стала підтримка реакційних режимів в усій Європі. За М. I Росія вела війни за завоювання Кавказу і Середньої Азії, а також рос.-іранську 1826–28 і рос.-турецьку 1828–29 війни. Поразка Росії у Кримській війні 1853–56 стала причиною глибокої кризи режиму, встановленого М. I та прискорила його смерть (правдоподібно самогубство).

МИКОЛА II (Микола Олександрович Романов; 6(18).5.1868 – 17.7.1918) – останній рос. імператор, старший син Олександра III. Продовжував реакційну внутрішню та зовнішню політику свого попередника, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо нац.-визвол. руху поневолених народів імперії та розширення колоніальних володінь. За М. II Росія зазнала поразки в рос.-японській війні 1904–05. У період правління М. II відбулася перша рос. революція 1905–07, події якої примусили уряд піти на обмеження конституційних реформ. За М. II Російська імперія брала участь у Першій світовій війні. 23.8.1915 зайняв пост Верховного головнокоман-

дуючого рос. армії. Невдачі на фронті, величезні втрати, розруха, голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. *Лютнева революція 1917* в Росії ліквідувала монархію. 2(15).3. М. II зрікся престолу. 8(21).3.1918 був заарештований в Олександрівському палаці (Царське Село). М. II було відправлено в Тобольськ, а згодом – у Єкатеринбург (нині Свердловськ). У ніч з 16 на 17.7.1918 М. II і члени його сім'ї були розстріляні більшовиками.

МИКОЛАЙЧУК ІВАН (15.6.1941 – 3.8.1987) – визначний укр. кіноактор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР (з 1968). Н. у с. Чорторії Кіцманського р-ну Чернівецької обл. 1957 закінчив студію при Чернівецькому драматичному театрі ім. О. Кобилянської, працював у цьому ж театрі. Після закінчення 1965 Київ. ін-ту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював на Київ. кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Ролі у фільмах: Тарас Шевченко («Сон», 1964), Іван («Тіні забутих предків», 1964), «Давид Мутузка» («Бур'ян», 1966), Петро («Білий птах з чорною ознакою» (1971, співавтор сценарію). Знімався у фільмах «Захар Беркут» (1972), «Анничка», «Тривожний місяць вересень» та ін. Поставив фільми: «Вавилон-XX» (1979, за романом «Лебедина зграя» В. Земляка; співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), «Така пізня, така тепла осінь» (1982, у співавт. з В. Коротичем). За сценарієм М. кінорежисер В. Ільєнко поставив фільм «Мріяти і жити» (1975). У с. Чорторії створено меморіальний музей митця. 1988 посмертно М. було присвоєно Державну премію України ім. Т. Шевченка. 1991 у Києві була опублікована книга спогадів про М., сценарії його фільмів та інтерв'ю з ним.

МИКОШИНСЬКИЙ БОГДАН (рр. н. і см. невід.) – укр. козацький гетьман (1586, 1594). М. на чолі козацьких загонів воював проти турків і татар. 1594 запорожці під проводом М. здійснили вдалий морський похід. У червні 1594 М. вів переговори з *Е. Лястою* про вступ запорожців на службу до австрійського імператора *Рудольфа II* та їх участь у війні проти турків.

МИЛОРАДОВИЧ ЄЛИСАВЕТА (дівоче прізвище – Скоропадська; 12.1.1832 – 27.3.1890) – укр. громад. діячка і меценатка. Походила зі старовинних укр. родів Маркевичів і Скоропадських (за батьком) і Тарновських (по матері). Тітка гетьмана П. Скоропадського. 1856 вийшла заміж за Лева Милорадовича, сина відомого укр. історика Г. Милорадовича. Брала активну участь у громад.-культ. житті Полтавщини. У 1860-х – активний член Полтавської громади. Підтримувала своїми шедрими пожертвами укр. видання та недільні школи, а також жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти

школу у с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань укр. мовою у Російській імперії (див. *Валуєвський указ 1863*) пожертвувала гроші на розвиток укр. руху в Галичині – зокрема, на т-во «*Прогресивіта*» та журн. «*Правда*». Внесла 20 тис. австр. крон для заснування у Львові Т-ва ім. Шевченка (1873, з 1893 – *Наукове т-во ім. Т. Шевченка*). З 1878 очолювала Полтавське філантропічне т-во. Перебувала під наглядом рос. влади, яка підозрювала М. у діяльності з метою відновлення Гетьманщини. Померла в Полтаві.

Д. Кушнір (Львів).

МИЛОРАДОВИЧИ – укр. старшинсько-шляхетський рід. За походженням – вихідці з Сербії. Під час московсько-турецької війни 1711–13 брати Михайло, Гаврило та Олександр М. вступили на службу в рос. армію, за що отримали великі маєтки в Україні. Найвідоміші представники роду: Михайло Ілліч М. (р. н. невід. – 14(25).9.1726) – полковник гадяцький (1715–26). 1723 підписав *Коломацькі петиції 1723* до рос. уряду. Гаврило Ілліч М. (р. н. невід. – 1730) – гадяцький полковник (1727–29). Був усунений від полковництва гетьманом *Д. Апостолом* за численні зловживання. Петро Степанович М. (бл. 1723 – 7(18).1.1799) – останній чернігівський полковник (1762–81 або 1783), Андрій Степанович М. (1726 – 13.6.1796) – укр. і рос. військ. та державний діяч. Навчався в Київ. академії. Був *бунчуковим товаришем*, згодом генерал-поручником рос. армії. Учасник Семилітньої війни 1756–63, рос.-турецької війни 1768–74. З 1779 – малорос. губернатор. 1779–81 керував складанням опису Лівобережної України, Михайло Андрійович М. (1(12).10.1771 – 15(27).12.1825) – рос. військ. діяч, генерал, граф (з 1813). Н. у Петербурзі. Навчався в ун-тах Кенігсберга, Геттінгена, Страсбурга. Учасник швейцарського походу рос. армії (1799), війни проти Франції (1805), Туреччини (1806–12). 1809–12 – київ. губернатор. У Бородинській битві 1812 командував правим крилом 1-ї армії. 1813–14 брав участь у закордонних походах рос. військ. З 1818 – петербурзький генерал-губернатор. У грудні 1825 під час повстання декабристів був смертельно поранений П. Каховським на Сенатській площі. Григорій Олександрович М. (6.10.1839 – 26.8.1905) – укр. історик, генерал-лейтенант, граф. Н. на Чернігівщині. Закінчив Пажеський корпус. Учасник рос.-турецької війни 1877–78. Був організатором і першим головою Чернігівської губ. вченої архівної комісії. Автор праць з історії *Лівобережної України*, археології, генеалогії.

М. Ерстенюк (Львів).

МИРОВИЧ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ (1740 – 15(26).9.1764) – підпоручник Смоленського полку. Походив з козацько-старшинського роду

М

Мировичів. Онук Ф. Мировича. 1764 М., як офіцер караульної команди в Шліссельбурзькій фортеці, намагався здійснити палацовий переворот з метою скинення з престолу Катерини II і проголошення імператором Івана VI. Спроба перевороту, можливо, була зумовлена прагненням М., посадивши на престол Івана VI, який знаходився в ув'язненні в фортеці, добитися розширення політ. автономії України. В ніч з 4 на 5.7.1764 група солдат на чолі з М. захопила фортецю. Однак, у цей час Іван VI, відповідно до інструкції Катерини II вже був убитий офіцерами внутрішньої варти. М. заарештували і за вироком Сенату стратили у Петербурзі.

МИРОВИЧИ – укр. козацько-старшинський рід на Переяславщині у 17–18 ст. Іван М. (р. н. невід. – бл. 1709) – укр. військовий діяч, з 1689 – *значковий товариш*, 1692–1706 – переяславський полковник. 27.10.1694 козацьке військо під проводом С. Палія і М. розгромило Кримську орду на річці Кодимі. На чолі Переяславського полку брав участь у *Північній війні 1700–21*. На власні кошти збудував Покровську церкву в Переяславі. 1704–06 М. і Д. Апостол очолювали 17-тис. укр. корпус, який разом з саксонськими військами вів воєнні дії проти шведської армії у Польщі та Білорусії. Козаки під проводом М. брали участь у здобутті Варшави. 1706 в боях за Ляховичі (нині Білорусь) зі шведськими військами, потрапив у полон. Помер у Швеції. Федір Іванович М. (р. н. невід. – 1758) – укр. військ. і держ. діяч 1-ї пол. 18 ст., сподвижник гетьмана І. Мазепи і П. Орлика. Навчався в *Києво-Могилянській академії*. 1708–09 – *генеральний бунчужний*. 1709 М. за дорученням І. Мазепи вів переговори з Запоріжжям, які завершилися переходом 8-тис. загону запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком на сторону укр.-шведських військ. Після поразки шведсько-укр. армії в *Полтавській битві 1709* змушений емігрувати. Палкий прихильник укр. державності. 1710–11 – генеральний осавул. Жив у Криму, Туреччині, Швеції (1715–19) та Польщі (1719–54). Помер у Криму. Після еміграції Федора М. всі його маєтності були конфісковані. Члени його родини були вивезені до Москви, а 1716 заслані до Тобольська. Дозволено повернутись в Україну 1745. Його сини – Яків і Петро були відправлені до Петербурга. За намагання контактувати з батьком 1732 заслані до Сибіру. З 1742 перебували на військ. службі; Іван Іванович М. (р. н. невід. – 1753) – укр. військ. діяч, дипломат. Син Івана М. 1712 за підтримку його братом Федором М. політики гетьмана І. Мазепи був вивезений до Москви, а 1716 висланий до Сибіру. Перебував на військ. службі. 1730 під час конвоювання транспорту заліза до Петербурга втік у Крим. Служив перекладачем у кримського хана. Виконував дипломатичні доручення гетьмана П. Орлика. 1735 їздив з дипломатичною місією до

польськ. короля С. Лециньського у Францію. 1736 М. був представником П. Орлика при турецькому командуванні. Василь М. (р. н. невід. – 1732) – син Івана М. В 1716 звинувачений у таємних зв'язках зі шведами і братом Федором М. Засланий на каторгу до Сибіру, де і помер. Анна М. (рр. н. і см. невід.) – дочка Івана М., дружина А. Войнаровського. Після арешту чоловіка рос. агентами і вивезення його до Росії, жила у Швеції.

М. Ерстенюк (Львів).

МИРОВІ СУДИ – особливий вид суду в Російській імперії, зокрема й на території України, для розгляду дрібних кримінальних злочинів, за які передбачалося тюремне ув'язнення до одного року та цивільних справ з ціною позову до 500 рублів. Встановлені відповідно до судової реформи 1864. На мирові суди покладался обов'язок примирити сторони (звідси й їхня назва). Обиралися терміном на 3 роки повітовими земськими зборами або міськими думами з осіб, що мали майновий та освітній цензи, з наступним затвердженням Сенатом. Першою інстанцією був дільничий мировий суддя, другою – повітовий або столичний з'їзд мирових суддів. У зх. губ., зокрема у Волинській, Київській та Подільській, мирових суддів призначав міністр юстиції. За законом 1889 М. с. ліквідовано (крім М. с. у столицях та деяких інших містах, зокрема Одесі та Харкові) і відновлено 1912. М. с. в Україні остаточно ліквідовано постановою Народного секретаріату «Про введення народного суду» від 4(17).1.1918.

В. Кульчицький (Львів).

МИРОН ДМИТРО (псевд. Максим Орлик, Роберт, Андрій; 5.11.1911 – 25.7.1942) – відомий укр. політ. діяч, публіцист. Н. у с. Раї Бережанського пов. (нині Тернопільська обл.). Середню освіту здобув у Бережанській гімназії та в Академічній гімназії у Львові. Навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. З юнацьких років брав участь у націоналістичному русі, став членом ОУН. Деякий час М. був головним редактором «Бюлетня ОУН на ЗУЗ». 1934 заарештований польськ. поліцією, звинувачений у приналежності до ОУН, розповсюдженні нелегальної націоналістичної літератури та співучасті у підготовці замаху на співробітника радянського консульства у Львові О. Майлова (замах вчинив 23.10.1933 М. Лемик). Засуджений польськ. судом до 7 років ув'язнення. Ув'язнення відбував у в'язницях Равича і Вронок (нині Польща). Був учасником Другого великого збору ОУН у Римі 1938. З 1939 – політично-ідеологічний референт Крайової езекутиви ОУН, а 1940 призначений крайовим провідником ОУН на ЗУЗ. З червня 1941 перебував у Відні, де займався політичним вишколом батальйону «Роланд». На поч. *нацистсько-радянської війни 1941–45* М. брав активну участь у формуванні похідних груп ОУН (Б). 1941 очолив пн.-сх. групу

ОУН (Б), яка вирушила у *Наддніпрянську Україну*. З жовтня 1941 – крайовий провідник ОУН на східноукр. землях. Заарештований гестапо в Києві. Вбитий під час спроби втечі з в'язниці 25.7.1942. Автор праці «Прикмети характеру українського націоналіста».

МИСТЕЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РУХ – літературне об'єднання укр. письменників в еміграції. Засноване у вересні 1945 в м. Фюрті (Німеччина) за ініціативою письменників І. Багряного (голова об'єднання), В. Домонтовича, Ю. Косача, І. Костецького, І. Майстренка, Ю. Шереха (Шевельова). Очолював організацію У. Самчук. МУР намагався об'єднати всіх визначних укр. письменників за кордоном, які стояли на засадах нац. ідеології, та стати центром творчих дискусій між представниками різних стилів і напрямів у тогочасній укр. еміграційній літературі. МУР організував і провів три з'їзди письменників (1945, 1947, 1949) та кілька творчих конференцій. Об'єднання опублікувало три збірники МУР (1946–47), літературний альманах (1946) та кілька видань «Малої бібліотеки МУРу». Однак всі спроби організувати видавництво та налагодити випуск власного журн. через повоєнні економічні труднощі були безуспішними. 1949 припинив існування.

МИТО – особлива платня (податок), який сплачували грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні кордони або внутрішні митні застави. М. брали також за користування шляхами, мостами, переправами тощо. Уперше на території України митні порядки існували в містах Причорномор'я, а також згадуються у перших міжнародних угодах, зокрема в договорах 907, 911 *Київської Русі з Візантією*. У період середньовіччя М. було важливим джерелом державних доходів, а також було засобом збагачення тих феодалів і міст, що діставали від уряду права його збирання. В другій чверті 17 ст. у *Правобережній Україні* було поширене т. зв. цло (прикордонне М.), а також шляхове, мостове, перевозне, ярмаркове тощо. З 2-ї пол. 17 ст. і майже до кін. 18 ст. на кордоні між Лівобережною і Правобережною Україною існували митниці та митні застави. Б. Хмельницький, упорядковуючи митні справи молодого козацького держави, універсалом від 28.4.1654 доручив О. Астаматію організувати митні кордони України. За вивіз товарів з *Гетьманщини* до Московії стягувалось М. у вигляді евекти, а за ввіз з Московського царства – у вигляді індукти. 1754 митні податки (індуکتу і евекту), які стягував гетьманський уряд були скасовані. В роки існування УРСР митна політика була підпорядкована митним органам СРСР. Сьогодні митна справа в Україні регулюється Митним кодексом України (затверджений Верховною Радою України 12.12.1991), Законом України «Про

єдиний митний тариф» (затверджений Верховною Радою України 5.2.1992), а також ін. законодавчими актами України, міжнародними та міждержавними угодами.

А. Кольбенко (Львів).

МИХАІЛ (Єрмаков Михаїл Федорович; 31.7.1862 – 30.3.1929) – митрополит Київський, Екзарх України. Н. у Петербурзі. Закінчив Київську духовну академію (1887). Прийняв чернецтво (1887). Викладав у Київській та Орловській духовних семінаріях та Петербурзькій духовній академії. Єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії (1893), Ковенський (1899), Омський (1903), Гродненський (1905, з 1912 – архієпископ). Учасник Собору 1917–18 у Москві. 1921–23 управляв Київською єпархією. Його непоступливість щодо домагань національно орієнтованого кліру спровокувала революційний розвиток подій та утворення УАПЦ. Разом з тим 5.9.1922 архієрейський собор під проводом М. прийняв рішення проголосити автокефалію та вирішувати церковні справи самостійно на Соборі єпископів. Заарештований 5.2.1923. 1924 – митрополит Петро (Полянський) підніс його у сан митрополита Київського й призначив Екзархом України. 1924–25 перебував у засланні в Ташкенті. 1926 об'єднав залежних від нього єпископів проти григоріанського розколу. Підтримав Липневу декларацію 1927 в. о. Патріаршого Місцєблустителя Сергія (Страгородського) щодо лояльності церкви до радянської влади. Того ж року призначений членом сергієвського «Тимчасового Патріаршого Священного Синоду». Похований біля Теплої Софії.

С. Білокінь (Київ).

МИХАЙЛИЧЕНКО ГНАТ (псевд. Ігнатій Михайлич; 27.9.1892 – 21.11.1919) – укр. політ. діяч, письменник. Н. у Студенці Курської губернії (нині с. Миропілля Сумської обл.). 1908–12 навчався в с.-г. школі с. Лозовеньки поблизу Харкова, пізніше – в Москві. Під час *Першої світової війни 1914–18* деякий час перебував у рос. армії. За революційну діяльність заарештований 1915 і засуджений до 6 років каторги та довічного заслання до Сибіру. 1917 повернувся в Україну. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, з липня 1917 – член Центрального Комітету партії. 1917 обраний до УЦР. Поділяв позиції «лівої фракції» УПСР, яка виступала на засіданнях УЦР за порозуміння з рос. більшовиками та встановлення рад. устрою в Україні. 1918 група депутатів УЦР, до якої входив і М., (М. Полоз, П. Любченко, Є. Неронович, А. Сіверо-Одоевський, С. Бачинський та ін.) у порозумінні з більшовиками і РНК у Петербурзі та *Народним Секретаріатом* у Харкові намагались підготувати антидержавний заколот. Однак цю змову було викрито, а М. та інші її учасники тимчасово

заарештовані. Після захоплення Києва більшовицькими військами (лютий 1919) деякий час очолював народний комісаріат освіти в уряді *Х. Раковського*. У березні 1919 М. став одним із ініціаторів утворення Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів). У цей період редагував разом з М. Семенком журнал «Мистецтво», сприяв виходу альманаху «Музагет». Автор кількох літературних творів, серед яких «Блакитний роман» (1921), новели «Повія», «Кольорові аркушки», «Коли цвітуть айстри», «Поцілунок», «Тюрма», «Місто», «Дівча», «Історія одного замаху» та ін. (посмертно опубл. у зб. «Новели», 1922; «Твори», 1929). Творчості М. було притаманне намагання поєднати комуністичну ідеологію з ідеями укр. нац. відродження. Розстріляний денікінцями в Києві.

МИХАЙЛІВ ЛЕОНІД (1884 – після 1939) – укр. політ. діяч. Належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917 входив до складу *Ради Народних Міністрів УНР* (голова *В. Голубович*), де очолював міністерство праці. За часів Директорії УНР обіймав цю посаду в уряді *В. Чехівського*. З 1919 – заступник голови дипломатичної місії УНР у Польщі. В період польськ. окупації *Західної України* працював в «Українбанку» в Луцьку. Після зайняття 1939 західноукр. земель Червоною армією, заарештований співробітниками НКВД. Дальша доля його невідома.

МИХАЙЛІВ ЮХИМ СПИРИДОНОВИЧ (16(28).10.1885 – 15.7.1935) – укр. художник-символіст, мистецтвознавець. Н. в Олешках (нині Херсонська обл.). Навчався в Строгановській мистецько-промисловій школі. Автор картин «Загублена воля» (1916), «Музика зір» (1919), «Руїни слави» (1920), «Загублена булава» (1922), «Чайка», «Гетьманський намет» (1930). Твори М. перегукувалися з творчістю М. Чюрльоніса та В. Замирайла. Автор мистецтвознавчих праць про О. Мурашка, М. Жука, Л. Позена. Написав розвідки про гончарство й ткацтво, спогади про Г. Нарбута (1926), 1928 огляди виставок гравюри й малюнків японської дитячої книги. Очолював київський губ. комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини (1920), київську мистецько-промислову школу та Муз. т-во ім. Леонтовича. Збирав зразки нар. мистецтва для музею О. Поля у Катеринославі.

С. Білокін (Київ).

МИХАЙЛО ІІ (Михаїл; рр. н. і см. невід.) – митрополит Київський (1130–45). За походженням грек. 1145 внаслідок конфлікту з Великим князем київським Всеволодом Олеговичем (Ольговичем) залишив митрополію і виїхав до Константинополя.

МИХАЙЛО ІІІ (9.1.840 – 23.9.867) – візантійський імператор з 842. Походив з Амфійської

(Фрігійської) династії. До 856 правив його мати Феодора. 856–65 фактично владарював його дядько – Варда. За правління М. ІІІ у 860 відбувся перший похід київської дружини на чолі з князями *Аскольдом і Диром* на Константинополь. Вів війни з арабами. Вбитий своїм співправителем *Василієм І Македонянином*.

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ (1179 – 20.9.1246) – чернігівський князь (1225–46). Син великого князя київського Всеволода Святославовича Черемного. 1223 брав участь у битві з монголотатарами на *Калці*, згодом князував у Чернігові. 1225 і 1229 М. В. був новгородським князем. У 30-х 13 ст. вів боротьбу з *Данилом Романовичем Галицьким*, Володимиром Рюриковичем і Ярославом Всеволодовичем за Галич та Київ. 1235 М. В. за підтримки угорського короля Бели ІV захопив Галич, а в березні 1238 на короткий час посів київський престол (у Галичині залишив свого сина Ростислава). 1239 (за ін. дан., 1238) під час монголотатарської навали виїхав до Угорщини, згодом – до Польщі, де намагався отримати допомогу (зокрема від папи римського *Інокентія ІV*) в боротьбі з ординцями. В цей період володіння були захоплені і поділені між князями. 1241 (за ін. дан., 1245) повернувся в Чернігів. 1246 виїхав за наказом *Батия* в Орду, де сподівався одержати ярлик на Чернігівське князівство. За відмову виконати татарський культовий обряд (пройти через очисний вогонь) був убитий татарами. За ін. версією, причиною вбивства М. В. стало те, що 1239 він наказав убити перших монголо-татарських послів, які прибули до Києва. Канонізований православною церквою.

МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (Романов; 12(22).7.1596 – 13(23).7.1645) – перший московський цар з династії *Романових*. Син боярина Федора Романова (з 1619 – патріарх Філарет). Обраний на престол Земським собором 21.2.1613. За М. Ф. провідну роль в управлінні державою відігравали його близькі родичі (в 1619–33 правив фактично його батько). На поч. царювання М. Ф. за *Деулінським перемир'ям 1618* до Польщі відійшла Чернігово-Сіверська земля, яка була захоплена Московським князівством 1503. 1632–34 М. Ф. вів невдалу війну з *Річчю Посполитою*, в якій на стороні польськ. військ воювали укр. козаки на чолі з гетьманом *Т. Орендаренком* (див. також *Поляновський мир 1634*). За М. Ф. Московія продовжувала вести загарбницькі війни у Сибіру.

МИХАЙЛО ХОРОБРИЙ (1558 – 9.8.1601) – господар Волощини (1593–1601). Спираючись на підтримку укр. козаків, розпочав війну проти турецької влади на Волощині, Молдові та Трансільванії. 1595 розгромив турецькі війська в битві під Келугерені (між Джурджу і Бухарестом). Успіш-

на боротьба М. Х. проти Туреччини була значною мірою зумовлена розгромом козацькими полками на чолі з *С. Наливайком* союзників турків – татар під час походів на Молдову (літо 1594 і весна 1595). 1600 М. Х. об'єднав Волощину і Молдову в єдину державу. Здійснював рішучі заходи, спрямовані на зміцнення центральної влади. Убитий під час заколоту бояр, які виступили проти його централізаторської політики. Створена М. Х. держава розпалась і її частини знову потрапили під владу Османської імперії.

МИЦІК ІВАН (псевд. Аскольд; 1913–1941) – укр. політ. діяч. Н. у с. Верхнє Синьовидне на Стрийщині (нині Львівська обл.). Належав до *Української військової організації* і *організації українських націоналістів*. 16.6.1931 за вироком рев. трибуналу УВО-ОУН виконав замах на таємного агента польськ. поліції Є. Бережицького. 19.1.1931 засуджений польськ. судом до 20 років ув'язнення. На поч. *Другої світової війни 1939–45* був звільнений з тюрми та призначений крайовим провідником ОУН (М). Загинув у період нацистської окупації України.

МИЦЮК ОЛЕКСАНДР (21.6.1883 – 30.12.1943) – укр. громад.-політ. і держ. діяч, економіст. Н. у Новоолександрівці Катеринославської губ. Належав до *Революційної української партії*. 1905 М. за організацію осередку Селянської спілки в Золотоніському повіті на Черкащині заарештований і засланий. Після повернення вступив до *Української партії соціалістів-революціонерів*, став одним з активних її членів. У період *УЦР* – директор відділу сучасних земельних справ при Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР. З 26.12.1918 до 13.2.1919 – міністр внутрішніх справ УНР. У січні 1919 – депутат Трудового конгресу України. 1920 – товариш міністра народного господарства Є. *Архипенка*. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, був проф. *Української господарської академії* у Подєбрадах, ректором (1938–39, 1940–41) Українського вільного університету у Празі. Автор бл. 60 праць і наукових статей, серед яких «Історія політичної економії» (тт. 1–2, 1922, 1923), «Селянство й економія большевизму» (1930), «Аграрна політика, 1800–1925» (тт. 1–2, 1925), «Євразійство» (1930), «Український економіст-громадівець С. Подолінський» (1933), «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» (тт. 1–2, 1936–38), підручників для вищих навчальних закладів «Історія політичної економії» та «Аграрна політика». Залишив мемуари «Директорія УНР. Спогади і роздуми» (1931).

МИШУГА ЛУКА (30.10.1887 – 8.2.1955) – укр. громад.-політ. діяч, журналіст. Н. у Новому Виткові Радехівського пов. в Галичині. Племінник *О. Мишуги*. 1911 закінчив юрид. ф-т Віденського

ун-ту. На поч. 1914 М. брав участь у формуванні *Легиону УСС*. 1915 М. разом з *О. Назаруком*, М. Угрином, *Д. Вітовським* та ін. представниками стрілецьтва займався організацією культ.-освітньої роботи, а після розвалу Австро-Угорщини і місцевої адміністрації на Волині 1918 – повіт. комісар з УНР на Радехівщині. В період Директорії *УНР* служив у Штабі Головного отамана (нач. *М. Юнаків*) у Кам'янці-Подільському. З грудня 1919 М. перебував на дипломатичній службі у Відні. Входив до складу делегації ЗУНР (голова *К. Левицький*), яка безуспішно робила спроби протидіяти укладенню *Ризького мирного договору 1921*. З 1921 М. – представник уряду ЗУНР у США. Намагався організувати серед укр. еміграції позику для нац. оборони. 1920–40-х був одним із співзасновників політ. орг-ції американських українців – Об'єднання укр. орг-цій в Америці (засн. у жовтні 1922; 1924–40 – секретар ОУО) та Українського конгресового комітету (засн. 1940; член Політ. ради). 1953–55 очолював Об'єднаний укр.-американський комітет. 1926–33 працював редактором, а 1933–55 – гол. редактором газ. «Свобода». Виступив одним з ініціаторів створення англомовної «Енциклопедії українознавства». Автор численних розвідок і статей на сусп.-політ. тематику, зокрема, «Які нині суди на Україні» (1919), «Державна адміністрація на Україні» (1920–21), «Україна і американська демократія» (1939), ред. «Пропамятна книга Українського Народного Союзу» (1936), «Українці у вільному світі» (1954) та ін.

МИШУГА ОЛЕКСАНДР (сценічний псевд. Філіппі Мишуга; 20.6.1853 – 9.3.1922) – видатний укр. оперний співак (тенор), педагог, меценат. Н. у с. Новий Витків (Львівська обл.). Навчався у вчительській семінарії у Львові, згодом деякий час працював учителем. 1878–81 – вчився у Львівській консерваторії у проф. В. Висоцького. 1881–83 вдосконалював вокал у Мілані та Ніщі. З 1883 М. дебютував у партії Ліонеля («Марта» Ф. Флотова). Виступав з великим успіхом на сценах оперних театрів Мілана, Відня, Варшави, Рима, Лондона, Києва і Львова. Найкращі партії: Каніо («Паяци» Р. Леонкавалло), Альфред, Герцог, Річард («Травіата», «Ріголетто», «Бал-маскарад» Дж. Верді), Йонтек («Галька» С. Моношкі), Андрій («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) та ін. М. підтримував тісні зв'язки з Україною, часто брав участь у Шевченківських і Франківських святах, виступав на благодійних концертах. 1906–11 М. викладав вокал у Музично-драматичній школі ім. В. Лисенка у Києві, 1912–13 займався педагогічною діяльністю у Варшаві, а з 1919 – Стокгольмі. Помер у Фрайбурзі (Німеччина), похований на батьківщині в с. Новий Витків.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНІСТІВ (МАУ) – громад. наук. орг-ція, заснована 28.5. –

М

2.6.1989 на установчих зборах у м. Геркуланумі (Італія) за ініціативою Академії наук України, Українського ін-ту Гарвардського ун-ту, Канадського ін-ту укр. студій та Ін-ту сходознавчих студій при Неапольському ун-ті. Першим президентом МАУ було обрано академіка НАНУ В. Русанівського. МАУ здійснює координаційну діяльність, спрямовану на поглиблення фундаментальності й дієвості гуманітарних наук, посилення їх впливу на політ. і культурне життя укр. суспільства, сприяє співпраці вчених різних країн у справі підвищення ефективності досліджень, їх інтеграції зі світовою наукою, забезпечення поширення у світі об'єктивної інформації про Україну та укр. народ. Об'єднує 26 національних українознавчих асоціацій. Основним у діяльності МАУ є підготовка та проведення конгресів. 1-й конгрес асоціації було проведено 27.8. – 3.9.1990 у Києві, на якому президентом МАУ було обрано професора Г. Грабовича (США). 2-й Міжнародний конгрес українців відбувся 22 – 28.8.1993 у Львові (в його роботі взяли участь близько 700 науковців з 24 країн світу), за рішенням якого МАУ очолив академік НАНУ Ярослав Ісаєвич. За сприяння МАУ було опубліковано 7 томів матеріалів цього конгресу. 3-й Міжнародний конгрес українців (Харків, 26 – 29.8.1996) обрав академіка НАНУ Я. Ісаєвича головою організації на наступний термін. Під час роботи 4-го конгресу асоціації (Одеса, 26 – 30.8.1999) президентом Міжнародної асоціації українців обрано академіка НАНУ Миколу Жулинського. Видано матеріали конгресу в 9-ти томах. З серпня 1990 МАУ видає шоквартальний журн. «Вісник Міжнародної асоціації українців».

О. Веселова, О. Петровський (Київ).

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ІМ. М. ГРУШЕВСЬКОГО – створене 1992 при Укр. іст. т-ві. Займається поширенням грушевськознавства на міжнар. арені та діє як автономна орг-ція. Т-во співпрацює з установами і поодинокими вченими, які займаються дослідженням спадщини М. Грушевського. Грушевськознавство постало в Америці за ініціативою Укр. іст. т-ва як окрема історико-українознавча наука у 1960-х. Також окремо і в співпраці з ін. установами т-во влаштовує міжнар. конференції та симпозиуми на укр. і міжнар. наук. форумах. Одним із головних завдань т-ва є не лише поширення, а й розбудова науки грушевськознавства. Президент товариства і засновник – Любомир Винар (Кент, США).

О. Кубальський, П. Панченко (Київ).

МІЖПАРТІЙНА РАДА – координаційний міжпартійний орган заснований 1919 у Львові. Створений укр. політ. партіями з метою узгодження та активізації методів легальної боротьби проти польськ. окупаційного режиму в Західній Україні. До складу М. р. входили представники Українсь-

кої трудової партії, Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії та Української християнсько-суспільної партії. Головою М. р. було обрано К. Студинського, секретарем В. Бачинського. 14.2.1920 всі політ. партії, які належали до М. р., заявили, що вони будуть обстоювати державну незалежність Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття. М. р. підтримувала тісні зв'язки з екзильним урядом ЗУНР у Відні. У січні 1922 з М. р. вийшла УСДП, у травні 1923 – УРП, що привело до її самоліквідації.

МІЛЕЦЬКИЙ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир, що існував неподалік від Ковеля. Заснували його ченці Вербківської обителі, в урочищі, яке за красу природи вони називали «Милим» (звідси «Мильці» чи «Мільці»). В документах згадується з 1532. Фундаторами монастиря були князі Сангушки, від яких монастир одержав багато пожертвувань і маєтностей. 1656–1707 монастир належав греко-католикам, 1839 став православним. Кам'яних храмів три – Микільський (1540), цвинтарний Онуфріївський та Олександроневський (1855). У монастирі існували церковно-парафіяльна школа та духовне училище, засновані архімандритом Варламом Яскульським (п. 1847).

С. Білокінь (Київ).

МІНДОВГ (Мендовг, Міндаугас; р. н. невід. – 1263) – великий князь литовський (з 30-х 13 ст. – 1263). Під кінець свого правління об'єднав під своєю владою більшість литовських земель (Нальшанську, Делтувську, Жемайтійську та ін.). 1236 завдав поразки нім. рицарям під Сауле (Шауляй). У боротьбі проти Лівонського ордену спирався на підтримку куршів, земгалів, лівів, естів. 1244 здійснив похід проти орденських військ у Курсу. 1251 прийняв католицизм і був коронований з благословіння папи римського. 1250–53 М. вів війну з Данилом Романовичем Галицьким. По завершенню воєнних дій уклав з ним мирний договір, за яким віддав йому Чорну Русь з Новогрудком. 1254 уклав військ. союз з Галицько-Волинським князівством, спрямований проти монголо-татар, який було скріплено зарученням сина Данила Галицького – Шварна Даниловича з дочкою М. 1255–56 (за ін. дан., 1258) М., розірвавши союзницькі відносини з Данилом Галицьким, вів воєнні дії проти Галицько-Волинської держави і захопив Чорну Русь з містами Гродно, Волковиск, Слонім і Новогрудок. У цій війні загинув князь Роман Данилович. 13.8.1260 війська М. розбили об'єднані сили Лівонського і Тевтонського орденів біля оз. Дурбе. Убитий разом із двома синами внаслідок змови литовських князів.

М. Ерстенюк (Львів).

МІНІХ БУРГАРД КРИСТОФ (Христофор Антонович; 9.5.1683 – 16(27).10.1767) – рос. військ.

і держ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1730 або 1732), граф (1728). За походженням німець. До 1721 служив офіцером у різних арміях країн Зх. Європи. З 1721 – генерал-інженер рос. армії. Керував будівництвом Ладозького та Обвідного каналів, під час робіт на яких загинули десятки тисяч укр. козаків. 1728 призначений генерал-губернатором Інгерманландії, Карелії та Фінляндії, з 1732 – президент Военної колегії. 1734 командував рос. армією під час облоги і захоплення Гданська, де знаходився претендент на польськ. престол С. Лещинський. Під час рос.-тур. війни 1735–39 очолював рос. та укр. війська, що спільно діяли 1736–39 у Криму і Бессарабії. Як головнокомандувач об'єднаних армій М. не турбувався про забезпечення укр. полків, що призвело до значних втрат серед їх особового складу. Під час воєнних дій проти турків і татар за наказом М. здійснювалися масові реквізиції коней, волів, провіанту і фуражу, залучалися тисячі селян до обозної служби, що завдало великої економічної шкоди Україні. Володів великими маєтками в Україні. Активно виступав за скасування політ. автономії Гетьманщини. Після смерті Д. Апостола 1734 домагався призначення на пост «управителя Малоросії». 1742 Єлизавета Петрівна заслала М. у Пилим (Сибір). 1762 був повернений із заслання за наказом Петра III Федоровича, але значної ролі в держ. житті не відігравав.

МІРЗА-АВАК'ЯНЦ НАТАЛІЯ ЮСТИНІВНА (дівоче прізвище – Дворянська; 11.10.1888 – 1940 ?) – укр. історик, археограф, джерелознавець. Н. у м. Бориспіль Полтавської губ. (нині Київська обл.). Закінчила іст.-філол. ф-т Київських вищих жіночих курсів. 1907–08 працювала вчителькою у приватній гімназії. 1906–1917 належала до УСДРП. 1913 складала державний іспит при Моск. ун-ті. З 1917 викладала в Укр. гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. 1918–24 (з перервою) – викладач методики та історії України, ректор Полтавського учительського ін-ту. 1919 за укр. орієнтацію була звільнена з роботи. Викладала історію України на тимчасових курсах, гуртках та семінарах для робітників у Києві, Полтаві, Харкові, Прилуках та ін. містах. З 1919 – редактор Постійної комісії для складання біографічного словника діячів укр. землі УАН. 1922–23 зав. навч. частини, декан технікуму у Полтаві. 1923–24 – секретар Полтавської секції наук. робітників. 1923–1924 – наук. співробітник, з 1924 – дійсний член і керівник сектора історії укр. культури Харківськ. н.-д. кафедри історії укр. культури. Працювала під наук. керівництвом акад. Д. Багалія. 1924 захистила кандидатську працю на тему «Землеволодіння на Лівобережній Україні 17 – поч. 18 ст.». 1924–25 – секретар журн. «Шлях освіти» та відповідальний секретар часопису «Радянська освіта». З 1925 – проф. історії України та українознавства, голова Предметної комісії соц.-

екон. відділення Харківського ІНО. З 1927 – чл. бюро Харківської окружної секції наук. робітників. З 1930 – чл. Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР. З початком нагінок на школу акад. Д. Багалія у 1934 позбулася педагогічних і наукових посад у Харкові. Переїхала до Луганська, де викладала історію в Луганському педінституті. 1935 – керівник семінару для авторів по підготовці підручника з історії України. 1935–38 – зав. кафедри історії України та викладач історії України й укр. мови у Київському ун-ті. Боролася з русифікацією на іст. ф-ті. 1938 заарештована органами ОГПУ, звинувачена в націоналістично-терор. діяльності. Засуджена до 10 років виправно-трудо-вих таборів. Деякий час (до жовтня 1939) перебувала у Лук'янівській в'язниці. Ймовірно, розстріляна у Києві на поч. 1940. Реабілітована 1959. Автор бл. 50 праць, зокрема «З побуту української старшини кінця 18 віку» (1919), «Українська жінка 16–18 ст. Додаток до актового матеріалу» (1920), «Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині», «Селянські рухи на Україні 1905–1907 року» (обидві – 1925), «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні» (1927), «История Украины в связи с историей Западной Европы» (1928). Належала до соц.-екон. напрямку в укр. історіографії 1920–30-х, підкреслювала самостійність селянських і козацьких рухів в Україні, інтеграцію України в Європу.

І. Верба (Київ).

МІРНИЙ ІВАН (30.8.1872 – 17.3.1937) – укр. громад.-політ. та держ. діяч. Родом з Харківщини. 1917 обраний до УЦР від просвітницьких організацій Києва. 1917 деякий час виконував обов'язки губ. комісара Київщини. Напр. 1917 призначений заступником виконуючого обов'язки Генерального писаря УНР. З 22.1.1918 входив до складу Ради Народних Міністрів УНР, в якій займав посаду Державного писаря. За Гетьманату та Директорії УНР очолював канцелярію Міністерства закордонних справ України. 1919 входив до складу делегації УНР на Паризьку мирну конференцію 1919–20. 1920 – співробітник представництва екзильного уряду УНР у Берліні. З 1924 перебував у Празі. Був директором канцелярії Укр. вищого педагогічного ін-ту, співпрацював у багатьох періодичних виданнях. Помер у Празі.

МІРЧУК ПЕТРО (псевд. Залізник; 26.6.1913) – укр. політ. діяч, історик, журналіст. Н. у с. Добровілля Стрийського пов. на Львівщині. В 1930-х навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Член ОУН. Брав участь у виданні «Бюлетня крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ», редагував періодичні націоналістичні видання «Молоде село», «Наш світогляд». Був референтом Крайової езекутиви ОУН. 1933–39 кілька разів заарештовувався польськ. поліцією за участь у нац. русі. 1939 після

розвалу польськ. держави емігрував до Праги, де продовжив навчання в *Українському вільному університеті* (1941). 1945–46 очолював Центральний еміграційний союз укр. студентства. 1948–52 – член Проводу ЗЧ ОУН, співредактор ряду націоналістичних видань. З 1950 жив у США. Викладав у ряді амер. коледжів, 1969 отримав звання доктора філософії УВУ в Мюнхені. М. автор праць: «Українська Повстанська Армія 1942–52» (1953), «В революційному змагу» (1964), «Нарис історії Організації Українських Націоналістів» (1968); збірника документів «Українська Повстанська Армія» (1941–52, 1953); публіцистичних праць «За чистоту позицій українського національно-визвольного фронту» (1955), «На історії закруті» (1959); спогадів «У німецьких млинах смерті» (1957), статей про провідників укр. нац.-визвол. змагань.

МІСЬКА ДУМА – виборний розпорядчий орган міського самоврядування в Рос. імперії. Заснована 1785 «Жалуваною грамотою містам» на засадах станового представництва. Населення міста поділялося на 6 розрядів, кожний з яких посилав депутатів до міського зібрання. З членів зібрання обиралась Загальна М. д., а зі складу думи – її постійно діючий орган Шестигласна дума (входило 6 чол., по одному від кожного розряду міського населення). Виконавчим органом М. д. була міська управа на чолі з міським головою. У містах *Лівобережної України* та *Слобідської України* М. д. встановлено з 1785, у містах *Правобережної України* – після приєднання до Рос. імперії 1793. Міська реформа 1870 замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних (членів) М. д. на основі майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна. Більшість міського населення була позбавлена виборчих прав. Виконавчим органом М. д. була міська управа, яку очолював міський голова, він же – і голова М. д. Міське самоврядування перебувало в залежності від урядової адм-ції: Голова пов. міста затверджувався губернатором, голова губернського міста – міністром внутрішніх справ.

В. Кульчицький (Львів).

МІТРИНГА ІВАН (псевд. Сергій Орелюк, Пилин; 1909 – 6.9.1943) – укр. політ. діяч, публіцист, теоретик націоналістичного руху. Н. у Бібрському пов. в Галичині. У 1930-х вивчав історію у Львів. ун-ті. Член ОУН, займав ряд провідних постів у Крайовому проводі ОУН на ЗУЗ. Очолив в ОУН ревізійністську групу («група Мітринги»), яка вимагала перегляду теоретичних засад націоналістичного руху та виступала за демократизацію його програми. 1938 видав статтю «Геть з большевизмом», в якій вперше був висунутий лозунг – «Свободу народам! Свободу людині!». 1940 виступив з критикою концепції С. Бандери орієнтації на «Нову

Європу», висунувши гасло: «Разом з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу без Гітлера і Сталіна». 1941 ввійшов від ОУН (Б). Заснував Укр. рев. партію робітників і селян, що в 1942 об'єднавшись з ін. групами, створила *Українську національно-демократичну партію*. Видавав її парт. орган «Земля і воля». Разом з Б. Левицьким влітку 1942 приєднався до «*Поліської січі*» Т. Боровця, в якій очолив відділ пропаганди. Загинув біля Вілії поблизу Острога на Волині у бою з рад. партизанами. Автор політ. брошур «Гітлер і Україна» (1939) і «Наш шлях боротьби» (1940).

Д. Кушплір (Львів).

МІТРИДАТ VI ЄВПАТОР (132–63 до н. е.) – цар Понтійського царства (Понту) з 121 до н. е. (фактично з 111 до н. е.). Син Мітрідата V Еввергета. Енергійний і здібний правитель. Як дипломат пильно стежив за подіями, що відбувалися у світі, чекав зручного моменту для виступу проти Римської республіки, сподіваючись на підтримку населення країн Сх. Середземномор'я. У результаті дипломатії і війн, приєднав до своєї держави приморські міста (Котіор, Керасунт, Трапезунд), завоював Колхіду, Віфінію, Каппадокію та Малу Вірменію. 110 до н. е. допоміг жителям Херсонеса Таврійського відбити напад скіфів і таврів та уклав угоду з Перісадом V про передачу йому влади над Боспорським царством. Війська М. VI Є. 107 до н. е. придушили повстання Савмака. Встановив владу над Ольвією та Тірою. Внаслідок походів Діофанта – полководця М. VI Є. – скіфське царство в Криму, Таврида та пн. узбережжя Чорного й Азовського морів стали володіннями Понту. Підтримував дружні відносини зі скіфами, сарматами, фракійцями, що дало змогу поповнювати понтійську армію військами союзників. Втручання М. VI Є. у справи Каппадокії призвело до конфлікту з Римом, з яким вів 3 тривалі війни (88–84 до н. е., 81 до н. е., 74–64 до н. е.), під час яких втратив володіння в Малій Азії. Після поразки від військ Помпея в 65 до н. е. повернувся до Пантікапея (нині Керч). Спробував організувати новий похід проти Риму, але не отримав підтримки ні в армії, ні у народу. Внаслідок повстань у грецьких містах і війську, яке очолив його син Фарнак, був повністю позбавлений влади. Не бажаючи здаватися у полон, М. VI Є. покінчив життя самогубством.

О. Бандровський (Львів).

МІХАЛОВСЬКИЙ ЯКУБ (23.4.1612 – 1662 або 1663) – придворний польськ. королів *Владислава IV Вази* і *Яна II Казимира*. З 1659 – белзький каштелян. Склав рукописний збірник актів, листів, віршів, мемуарів та ін. іст. матеріалів, що стосуються, головним чином, історії *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького*. Частиною цього збірника видав під назвою «Пам'ятна книга Якуба Міхаловського» (1864). Публікація містить

листи й універсали *Б. Хмельницького*, щоденник *В. М'яковського*, діяріші сеймів, описи битв тощо. М. склав також «Діяріш зборівської кампанії» і «Діяріш війни під Берестечком», які залишилися в рукописі. (Зберігаються в бібліотеці Польської АН у Кракові).

Я. Ісаєвич (Львів).

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1873 – 23.5.1924) – визначний укр. громад.-політ. діяч, ідеолог держ. незалежності України, засновник і перший ідеолог укр. націоналізму. Н. у с. Турівці Прилуцького пов. на Полтавщині. З 1890 навчався на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, по закінченні якого працював адвокатом у Харкові. 1891 М. разом з Б. Грінченком, І. Липою, В. Боровиком став організатором «*Братства Тарасівців*», у 1896 – т-ва «Молода Україна». 1899 переїхав до Харкова, займався адвокатською практикою. Брав участь у роботі гром.-політ. орг-ції, діяльність яких була спрямована на пробудження нац. свідомості укр. народу. 1900 на замовлення керівництва першої у *Наддніпрянській Україні* політ. партії – *Революційної української партії* написав програму орг-ції (видана у Львові під назвою «Самостійна Україна»), в якій проголошувалася ідея політ. самостійності України. Наприк. 1901 – на поч. 1902 виступив ініціатором створення *Української народної партії*, що об'єднувала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення незалежної нац. держави. 1902–04 М. у статтях і відозвах «Робітнича справа в програмі УНП» (1902), «Десять заповідей» (1903), «Справа української інтелігенції в УНП» виклав основні теоретичні засади укр. націоналізму. 1906 опублікував програму УНП, яка передбачала створення самостійної Укр. держави («однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, демократичної України – республіки робочих людей – від «гір Карпатських аж по Кавказькі»), постановля президентської республіки, надання соціальних гарантій для широких верств населення, передачу землі у власність селян тощо. 1903 створив при УНП напіввійськ. орг-цію, яка здійснила ряд політ. терор. акцій у Харкові (1904), Києві (1909) та ін. 1909–14 М. керував роботою нац.-патріотичної орг-ції – «3-тє товариство взаємного кредиту», співпрацював з «Товариством ім. Квітки-Основ'яненка» (члени Г. Хоткевич, Д. Сумцов, Алчевські та ін.) у Харкові. М. популяризував ідеологію укр. націоналізму та ідею самостійництва у різних виданнях, у численних періодичних виданнях, які він редагував або видавав, зокрема «Самостійна Україна» (1905), «Хлібороб» (1905), «Запоріжжя» (1906), «Слобожанщина» (1906) та «Сніп» (1912–13). Під час Першої світової війни 1914–18 був мобілізований до рос. армії. Службу проходив у ранзі поручника Київського окружного військ. суду. У березні 1917 М. першим висунув ідею ство-

рення нац. збройних сил. За його ініціативи в Києві було засновано *Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка* та Військовий організаційний комітет, які мали на меті формування укр. військових частин. 1.5.1917 за безпосереднього участю М. утворено 1-й укр. козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. 1917 М. – член УЦР і *Українського генерального військового комітету*. Ймовірно, що 1917 був одним з керівників *Полуботківців повстання 1917*, учасники якого планували збройним шляхом взяти владу у Києві і проголосити незалежність України. Заклики М. до проголошення самостійності та взяття УЦР всієї повноти влади на укр. тер. викликали відверте роздратування найчисленніших фракцій УПСР і УСДРП у ЦР та неприховану ворожість лідерів укр. соціал-демократії до нього. Влітку 1917 М. за наказом В. Винниченка заарештовано та відправлено на Румунський фронт. Восени 1917 повернувся на Полтавщину, де взяв участь у створенні *Української демократично-хліборобської партії*. В період *Української Держави* перебував в опозиції до гетьманської влади, належав до *Українського національно-державного союзу*. Негативно ставився до політики Директорії УНР, вважав, що її діяльність, спрямована на встановлення в Україні соціалістичного режиму. На поч. 1919 М. за дорученням УДХП намагався зав'язати контакти з командувачами найбоєздатніших частин Армії УНР – *Є. Коновальцем* і *П. Болбочаном*, щоб при допомозі військ. припинити наростання анархії, стабілізувати політ. і економічну ситуацію в країні. З встановленням більшовицького режиму М. деякий час жив у Полтаві, де перебував під наглядом ЧК. На поч. 1920 переїхав у Новоросійськ, безуспішно намагався виїхати закордон. Згодом переїхав на Кубань, де працював у системі народної освіти. Навесні 1924 повернувся до Києва. Через деякий час був за арештований співробітниками ГПУ. Обставини смерті М. остаточно не з'ясовані. За одними дан. 23.5.1924 М. був розстріляний, за ін. – був звільнений з ув'язнення і незабаром був знайдений повішеним (найімовірніше, самогубство було інсценувано орагнами ГПУ).

МІЦКЕВІЧ МЄЧИСЛАВ (1879 – р. см. невід.) – польськ. політ. діяч в Україні. Н. у Кам'янці-Подільському. Працював адвокатом у Києві. Член Польського демократичного централу в Україні. З 27.7.1917 М. – товариш генерального секретаря з міжнародних справ *С. Єфремова*, а на поч. січня 1918 – генеральний секретар польськ. справ. З січня 1918 М. входив до складу *Ради Народних Міністрів* УНР, де обіймав посаду міністра польськ. справ. Подальша доля невідома.

МНОГОГРІШНИЙ ВАСИЛЬ ІГНАТОВИЧ (р. н. невід. – не пізніше 1694) – укр. держ. і військ.

М діяч. Н. у м. Коропі (нині Чернігівська обл.). Брат гетьмана Д. Многогрішного. 1664–68 – ніжинський полковий осавул. 1668 очолив укр. посольство до москов. царя Олексія Михайловича. 1671–72 – полковник Чернігівського полку, 1671 – наказний гетьман. Після позбавлення гетьманства Д. Многогрішного М. був заарештований, підданий жорстоким тортурам і засланий у Сибір. 1682–94 жив у Красноярську. Подальших даних про його долю немає.

МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН (Демко) ІГНАТОВИЧ (н. бл. 1630 – після 1701) – гетьман Лівобережної України (1668–72). Н. у м. Коропі (нині Чернігівська обл.). Походив з родини посполитих селян. Учасник Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57. У документі вперше згадується в Зборівському реєстрі (бл. 1649) як військ. осавул. 1664–67 – полковник чернігівський. 1668 М., як противник Андрусівського перемир'я 1667, брав участь у антимосков. повстанні, яке розпочалося під керівництвом І. Брюховецького. Підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. 1668 призначений П. Дорошенком наказним гетьманом Лівобережної України, тому, що останній був змушений повернутися на Правобережжя. Наступ москов. військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (Ніжин і Чернігів), відсутність воєнної допомоги від П. Дорошенка, московські залоги у містах, тиск промосковсько настроєної частини старшини і православного духовенства (особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича) примусили М. піти на переговори з царським урядом. У цей час 17.12.1668 на старшинській раді в Новгороді-Сіверському М. було обрано «сіверським гетьманом». Переговори між московським урядом і М. завершилися укладенням Глухівських статей 1669 і проголошенням 9(19). 3.1669 на Генеральній військовій раді у Глухові М. гетьманом Лівобережної України. Після обрання гетьманом М. намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Він домігся, щоби Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667, залишився у складі Лівобережжя. Спираючись на полки компанійців, М. прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини. Вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини страшинської верхівки, так і москов. уряду. 13.3.1672 у Батурині козацька старшина (П. Забіла, І. Самойлович, К. Мокієвич, Д. Райча, П. Рославець, Домантович і П. Уманець) при підтримці начальника москов. залоги заарештували М. і видала представникам царського уряду. Гетьмана було вивезено до Москви, де 1672 його судили. Його звинуватили у державній зраді, піддали

тортурам, а після засудили до страти. Згодом страту замінено на довічне заслання. М. було вивезено з родиною до Сибіру і ув'язнено в Іркутській тюрмі. З 1688 звільнений з тюрми М. перебував на військ. службі у Селенгінську на Забайкаллі. 1696 М. постригся у ченці. Помер у Іркутську. Укр. історики пов'язують час гетьманування М. із закінченням одного з найтрагічніших періодів в укр. історії – Руїни.

МОГИЛА АНДРІЙ (р. н. невід. – 1689) – гетьман Правобережної України (1684–89). Походив з козацького роду у Лівобережній Україні. Тривалий час перебував на Запоріжжі. 1683 М. очолював козацький полк під час походу гетьмана С. Кунецького проти буджацьких татар у Бессарабію. Восени 1683 8-тис. козацьке військо під командуванням М. вирушило на допомогу молдавському господарю. 4.12.1683 розбив турецькі загопи під м. Тіглоїном. У січні 1684 на козацькій раді в Могилеві був обраний гетьманом. Здійснив ряд успішних походів проти турків і татар. У листопаді 1686 залога гетьманської столиці Немирова під командуванням М. відбила облогу 50-тис. татарської орди. Визнанням великих заслуг козацтва на чолі з М. в обороні Правобережної України і Речі Посполитої від турецької агресії стала постанова польськ. сейму, що визнавала існування козацтва та про відновлення козацьких прав і привілеїв. Сприяв заселенню земель навколо Корсуня, Черкас, Чигирини, Умані безземельними селянами та втікачами з Лівобережної України, що рятувалися від гніту москов. колоніальної адм-ції. М. вів переговори з папою римським Інокентієм XI про умови участі козаків в антитурецькій коаліції. Виділяв значні кошти з гетьманської скарбниці для викупу з татарської неволі полонених козаків, що підносило його авторитет і серед лівобережного козацтва. Загинув у січні 1689.

МОГИЛА ПЕТРО СИМЕОНОВИЧ (31.12.1596 (10.1.1597) – 1(11).1.1647) – визначний укр. церковний і культ. діяч 17 ст., Київський митрополит (з 1632, за ін. дан., з 1633). Син Симеона М. – господаря Волощини (1601–07) і Молдавського князівства (1607–09). Вважається, що освіту здобув у Львівській братській школі, вивчав теологію у Паризькому ун-ті. Служив у польськ. королівському війську, брав участь у Цецорській битві 1620 і Хотинській війні 1621. 1625 М. під впливом І. Борецького прийняв чернецтво. 1627 М. було обрано архімандритом Києво-Печерської лаври, а з 1632 (за ін. дан., 1633) – митрополитом Київським. Обстоював права Укр. православної церкви (на київських соборах 1628 і 1629) і в 1632 добився від короля Владислава IV Вази її легалізації в Україні (див. «Статті для заспокоєння руського народу»). М. створив гурток вчених і культ. діячів, т. зв. Могилянський Атенеум (С. Косов, А. Кал-

нофойський, Т. Земка, І. Козловський-Трофимович та ін.), який під його керівництвом здійснив реформу церковного життя та опрацював проект «Православного ісповідання віри» – першого православно-католицького катехизису, який був прийнятий Собором православних церков у Києві 1640 і в Яссах 1641 та остаточно затверджений усіма східними патріархами в 1643. 1631 відкрив Лаврську школу, яка 1632 була об'єднана з Київською братською школою і 1633 дістала назву Києво-Могилянська колегія (з 1701 – Києво-Могилянська академія). Реставрував Софійський собор і будинки Києво-Печерського монастиря, а 1635 дав доручення розкопати зруйновану татаро-монголами Десятинну церкву. 1640 з допомогою М. було засновано першу румунську школу – Слов'яно-греко-латинську академію в Яссах, якою керував колишній ректор Києво-Могилянської колегії С. Почаский. Сприяв діяльності письменників та художників. Відкрив друкарні в Довгому Полі (1635), чим відновив румунське книгодрукування і в Молдові у Яссах (1641). Помер у Києві, похований у Києво-Печерській лаврі. М. автор ряду богословських творів – «Євангеліє Учительне» (1616), «Служебник» (1629, 1639), «Хрест Христа Спасителя» (1632), «Анфологон» (1636), «Євлогіон» («Требник Петра Могили»; 1646), численних полемічних праць і проповідей. З ініціативи та за активної участі М. групою київських письменників був написаний один із кращих творів укр. полемічної літератури 17 ст. трактат «Літос альбо Камінь...» (1644). Написаний польськ. мовою, вийшов під псевд. Євсей Пимен (на думку деяких дослідників, автором книги був сам М.).

МОГИЛЯНСЬКИЙ АРСЕНІЙ (світське ім'я – Олексій; 17.3.1704 – 8.6.1770) – укр. церковний діяч, митрополит Київський (1757–70). Н. у Решетилівці на Полтавщині. Навчався у Київській академії (1721–27) та Харківському колегіумі (1727). 1741–43 викладав у Московській академії, з 1744 – архімандрит Троїцько-Сергієвої лаври, пізніше – єпископ (з 1747 – архієпископ) Переяслава-Залеського монастиря. Був членом Синоду. Після обрання на митрополічу кафедру обстоював перед рос. урядом права Київської митрополії та інтереси Київської академії. Провів ряд реформ для удосконалення системи навчання і управління Київською академією, зокрема, запровадив вивчення математики і геометрії та встановив раду академії, яка обирала ректора і професорів навчального закладу. За М. відбулися вибори до «Комісії для складання нових законів», яка уклала 1767 «Пункти о вигодностях малоросійського духовенства». У 4 пунктах ставилась вимога відновлення автономних прав Укр. церкви: збереження титулу «митрополит Київський, Галицький та Малої Росії», відновлення традицій обрання митрополитів з місцевих кандидатів, затверджувати єпископів та єгуменів в Україні повинен митрополит, а не Синод та ін. 1770

уряд заборонив М. титулуватись «митрополит Київський, Галицький і Малої Росії», а тільки «митрополит Київський і Галицький». Помер у Києві.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН (3.3.1811 – 13.8.1873) – укр. поет-романтик і громад. діяч. Н. у с. Підгірках (нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). 1840 закінчив богословський ф-т Львівського ун-ту. Був священиком в с. Хітарі, Зборі, Комарові та Бабчі на Прикарпатті. Літературну діяльність розпочав 1838. Особливо плідними для М. у літературному відношенні були роки під час революції 1848–49 в Австрійській імперії. Автор балади «Русин-вояк» (1849), поеми «Скит Манявський» (1854), вірша-послання «Ученим членам «Руської Матиці» та ін. Як послідовник «Руської Трійці» обстоював право на виживання в літературі народної мови. 1861 обраний послом Галицького крайового сейму у Львові та депутатом Державної ради у Відні. М. спільно з С. Литвиновичем активно виступав за надання укр. мові в навч. закладах і в держ. установах рівних прав з мовами інших слов'янських народів, що входили до складу Австро-Угорщини.

Ф. Стеблій (Львів).

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (1777 – 24.6.1831) – укр. вчений-філолог, культ.-освіт. і церковний діяч, один із провісників національного відродження в Галичині. Закінчив богословський ф-т львівського ун-ту. Від 1800 був парафіальним священиком в с. Дроздовичах і нижанковицьким деканом (Самбірщина). Згодом обіймав різні посади в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії: референта з питань шкільництва (з 1815), каноніка та члена капітули (з 1816), верховного інспектора шкіл (з 1817), кустоса (хранителя, з 1818). Відаючи шкільництвом, заснував велику кількість народних (парафіальних) шкіл, підготував і видав для них ряд підручників: «Буквар славено-руського язика» (1816, 1817, 1819, 1826, 1827), «Правила школярів» (1817), «Повинності підданих ку їх монарсі» (1817, 1827), «Наука християнська» (1817) і «Катехизис малий» (1817). Був ініціатором заснування в Перемишлі і першим ректором дяковчительського ін-ту, в якому викладав логіку, засновником і керівником першого в Галичині освітнього т-ва священиків (1816). Спільно з єпископом, а згодом митрополитом М. Левицьким домагався викладання укр. мовою в школах Галичини. З метою кращої аргументації уклад «Граматику язика словено-руського» (1823) – першу в Галичині граматику книжної укр. мови, а як передмову до неї – наукову працю «Відомість о руській язичі» (1829, 1837, 1848), в якій спростував поширені у той час помилкові уявлення про укр. мову як діалект польськ. або рос. та аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов'янських мов.

Ф. Стеблій (Львів).

МОДЗАЛЕВСЬКИЙ ВАДИМ ЛЬВОВИЧ (28.3(9.4).1882 – 3.8.1920) – укр. історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець. Н. у Тифлісі (нині Грузія). 1902 закінчив Миколаївське інженерне училище в Петербурзі. 1902–06 служив військ. інженером у Києві, з 1907 – вихователь 1-го Кадетського корпусу в Петербурзі. 1917–18 – директор музею старожитностей в Чернігові і керуючий справами Чернігівської архівної комісії. 1918 жив у Києві. Очолював архівно-бібліотечний відділ міністерства освіти (пізніше – гол. управління мистецтва і нац. культури), деякий час був начальником Архівного управління та Всеукр. головного архіву. Працював в *Українській академії наук*. М. – автор праць: «Нариси з історії Лохвицької, Синчанської, Чернуської, Курїнської і Варвинської сотень» (1906), «Перший військовий підскарбій Роман Ракушка» (1919, 1922–23), «Гути на Чернігівщині» (1926), генеалогічного довідника укр. козацько-старшинських родів – «Малоросійський родоводник» (тт. 1–4, 1908–14, 5-й залишився в рукописі), «Малоросійського Гербовника» (у співавт. з В. Лукомським і Г. Нарбутом) та ін. Опублікував багато архівних документів з історії Гетьманщини 17–18 ст. («Актові книги Полтавського городового уряду 18 ст.», 1911–14); «Актову книгу Стародубського городового уряду 1693 року», 1914; «Щоденник Якова Маркевича», 4-й т. за 1735–40-ві; 1913). Залишив щоденник, який вів протягом 1896–1917 (з перервами).

МОЗИРА (Мозиря, Мазуренко) ЛУК'ЯН (Лук'ян; р. н. невід. – 1652) – укр. військ. діяч, корсунський полковник (1649–52), дипломат. Учасник *Корсунської битви 1648*. Брав участь у Пилявській 1648 та Зборівській 1649 битвах. 1649 після загибелі *С. Морозенка* призначений корсунським полковником. Влітку 1651 відзначився в ході *Берестецької битви 1651*, зумівши майже без втрат вивести Корсунський полк з оточення. У липні 1651 *Б. Хмельницький* послав М. на допомогу А. Ждановичу, який вів оборону Києва від литовських військ під командуванням Я. Радзивілла. Їздив з дипломатичними дорученнями гетьмана до Варшави (червень 1648) і Москви (1651). М., як незгідний з умовами Білоцерківського договору 1651, брав участь у виступі *М. Гладкого*. Очолив один із сформованих в р-ні Ніжина загонів, що протидіяв вступу польськ. військ у Лівобережну Україну. На поч. травня 1652 М. був схоплений поляками і страчений.

МОКІЄВСЬКИЙ КОНСТАНТИН (р. н. невід. – бл. 1709) – укр. військ. діяч, талановитий полководець і дипломат. Походив з шляхетського роду на Білоцерківщині. Був родичем гетьмана *І. Мазепи* (по матері). 1691–1708 – київський полковник, 1708–09 – чигиринський полковник. Брав участь у війні проти Туреччини та у *Північній війні 1700–*

21. 1708–09 вів успішні переговори в Криму і на Запоріжжі з кошовим отаманом *К. Гордієнком* про приєднання запорожців до антимосковської коаліції. Деякий час перебував з дипломатичною місією у *Кримському ханстві*. Меценат Укр. православної церкви.

МОКРІЄВИЧ КАРПО (р. н. невід. – бл. 1704) – діяч доби Руїни. На державну службу вступив за гетьмана *Б. Хмельницького*. 1663–67 – канцелярист *Генеральної військової канцелярії*. 1669–72 – генеральний писар уряді гетьмана *Д. Многогрішного*. Був організатором змови частини козацької старшини проти *Д. Многогрішного*, який намагався протистояти політ. та адміністративним впливам москов. уряду. Після приходу до влади гетьмана *І. Самойловича*, усунулений з державних посад. За гетьмана *І. Мазепи* – чернігівський полковий суддя (1688–90).

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ 1650, 1652 і 1653 – походи укр. армії на чолі з *Б. Хмельницьким* і *Т. Хмельницьким* проти союзника Польщі – Молдавського князівства. На поч. 1650-х *Б. Хмельницький*, продовжуючи політику досягнення найширшої військово-політ. ізоляції Речі Посполитої, намагався зав'язати відносини з придунайськими країнами – Валахією, Трансільванією (Семиграддям) і Молдавським князівством. 1648 гетьман робив спроби через посередництво турецького султана *Магомета IV* схилити васала Османської імперії молдавського господаря *В. Лупула* до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Однак *Лупул*, намагаючись лавірувати між Туреччиною і Річчю Посполитою, продовжував підтримувати відносини з польським урядом. За цих умов 1650 *Б. Хмельницький*, щоб перешкодити стратегічним планам польськ. командування використати Молдову як плацдарм для наступу на Україну та примусити *В. Лупула* розірвати зв'язки з Польщею, почав готувати військовий похід проти молдавського господаря. До цього походу гетьману вдалося залучити кримського хана *Іслам Гірея III*, який за умовою нового укр.-татарського союзу поставив питання про військову акцію проти Московського царства. У 2-й пол. серпня 1650 укр. армія під проводом *Б. Хмельницького* (60 тис. чол.) і загони кримських татар (бл. 30 тис. чол.) перейшли р. Дністер і вступили на тер. Молдавського князівства. На поч. вересня 1650 козацькі полки на чолі з *Д. Нечаєм* і *Ф. Джалалієм* оволоділи столицею князівства м. Ясси. *В. Лупул* був змушений укласти угоду, за умовами якої мав відмовитися від союзу з Польщею і вступити в союзницькі відносини з Україною, сплатити переможцям контрибуцію (600 тис. талерів), та, щоб зміцнити політичні зв'язки з *Гетьманщиною*, зобов'язався видати свою дочку *Розанду* (див. *Р. Лупул-Хмельницька*) за сина геть-

мана *Т. Хмельницького*. Після невдачі укр. армії у *Берестейській битві 1651* *В. Лупул* відмовився виконувати свої попередні зобов'язання. У цій ситуації *Б. Хмельницький* підготував новий похід проти Молдови. Намагаючись перешкодити гетьману, польське командування вислало на Поділля 60-тис. армію під командуванням коронного гетьмана *М. Калиновського*. Після розгрому в травні–червні 1652 у *Батозькій битві 1652* польськ. війська, укр. армія, вступивши у Молдову, змусила *В. Лупула* прийняти умови *Б. Хмельницького*. Активна зовнішня політика укр. гетьмана в Молдавії стурбувала її сусідів і призвела до формування антиукр. коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії та Трансільванії. У квітні 1653 валаський господар *М. Басараб* і семиградський князь *Юрій II Ракоці* за підтримки польськ. уряду захопили Ясси і посадили на престол *С. Георгіу*. *В. Лупул* звернувся по допомогу до *Б. Хмельницького*. 21–22.4(1–2.5).1653 укр. війська під проводом *Т. Хмельницького* розгромили загони *Георгіу* і повернули владу *В. Лупулові*. Намагаючись розвинути успіх, *Т. Хмельницький* розпочав наступ на Волощину, що було, як показали наступні події, стратегічною помилкою гетьманіча. 1653 об'єднані валасько-польські сили примусили укр.-молдовські війська відступити. У Сучавській фортеці (нині Румунія) ворог оточив 2-тисячний загін *Лупула*. На допомогу молдовському господарю поспішив *Т. Хмельницький* на чолі з 12-тисячним козацьким військом і 10(20).8.1653 прорвався до Сучави. Під час героїчної оборони міста *Т. Хмельницький* 2(12).9.1653 був смертельно поранений і через кілька днів помер. 9(19).9.1653 сучавський гарнізон припинив опір, уклавши почесні умови миру (козакам дозволялося вийти із Сучави і вивезти з собою тіло *Т. Хмельницького*), залишив місто.

І. П., Я. Федорук (Львів).

МОЛДОВА (Молдавія; офіц. назва – Республіка Молдова) – держава в пд. частині Європи, у басейні Дністра й Прута. На пн. сході та півдні межує з Україною, на заході – з Румунією, територія 33,7 тис. кв. км. Населення 4394 тис. (1992). Столиця – Кишинів. Проголошена незалежною державою 27.8.1991 (до серпня 1991 – Молдавська РСР у складі СРСР). Глава держави – президент. Законодавча влада належить однопалатному парламенту. Вищим виконавчим та розпорядчим органом є уряд – Рада Міністрів. У січні 1918 Бессарабію зайняли румунські війська. В умовах румунської окупації бессарабський парламент Сфатул Церій (Рада Країни) проголосив 25.11.1918 про входження Б. до Румунії. Рад. Союз не визнав цього факту. Прагнувши приєднати бессарабські землі до СРСР, радянське керівництво підтримувало прокомуністичні антирумунські елементи в Бессарабії, а також намагався «розв'язати» бессарабське питання диплома-

тичним шляхом. Незабаром після розгрому румунськими властями Татарбунарського повстання серед керівних кіл СРСР виникла ідея створення на тер. Української СРР Молдавської автономії, яка мала б служити бессарабським молдаванам взірцем «розв'язання національного питання» і водночас – осередком майбутнього об'єднання молдавського народу в складі СРСР. Одним із головних ініціаторів створення Молдавської рад. автономії був *Г. Котовський*. Керівники УСРР, зокрема *М. Скрипник*, виступили проти такого плану, але під тиском москв. центру змушені були погодитися на його реалізацію. 12.10.1924 постановою сесії ВУЦВК було утворено Молдавську АСРР (МАСРР, після 1936 – МАРСР). До її складу ввійшли частини Балтської, Тульчинської й Одеської округ загальною площею 8,3 тис. кв. км. Чисельність населення МАСРР становила 572 тис. чол. (1926), молдавани – лише 30,1, українці – 48,5%, проживали також росіяни, євреї та ін. Столицею автономії стала Балта, а з 1929 – Тирасполь. 1925 прийнято Конституцію МАСРР, затверджену IX Всеукр. з'їздом Рад. У ці ж роки вперше запроваджено навчання молдавською мовою у школах. Насильницька колективізація, «розкуркулювання» й голод 1932–33 заторкнули й МАСРР. Долю Бессарабії ще напередодні Другої світової війни наперед вирішив *пакт Молотова – Ріббентропа 1939*. У таємному додатковому протоколі до цього договору Німеччина визнавала за СРСР свободу дій щодо Бессарабії. 26.6.1940 уряд СРСР в ультимативній формі зажадав від румунського уряду негайного передання СРСР Бессарабії разом з Пн. Буковиною. Не одержавши підтримки з боку «дружньої» Німеччини, Румунія змушена була поступитися. 28.6.1940 рад. війська зайняли Бессарабію. На території Бессарабії були розпущені всі політ. партії та гром. орг-ції. 2.8.1940 сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про утворення союзної Молдавської РСР (МРСР). До її складу ввійшли 6 р-нів МАСРР і 6 пов. Бессарабії (центральні пов.). Натомість 8 районів МАСРР, а також Акерманський і більша частина Ізмаїльського та Хотинського пов., де переважало укр. населення, увійшли до складу УРСР. У новій республіці створено рад. органи влади та партійні структури. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 15.8.1940 на території Бессарабії було запроваджено рад. законодавство про націоналізацію землі, банків, залізниць, водного транспорту, промислових і торговельних підприємств, засобів зв'язку. Незабаром після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР територія М. була окупована нацистськими та румунськими військами. Німеччина повернула Румунії Бессарабію, Пн. Буковину, а також землі між Дністром і Пд. Бугом. Ця територія отримала назву Трансністрія. До складу останньої ввійшли й лівобережні райони Молдови. Протягом березня–серпня 1944 радянські війська ви-

тіснили противника з М. На території МРСР було відновлено рад. режим. 1946–47 М. у результаті посух і неврожаїв, а також воєнних руйнувань зазнала масового голоду. До 1950 насильницькими методами проведено колективізацію с. г. та «розкуркулення» заможнішого селянства у правобережних районах М. Одночасно проводилася політика русифікації краю. Зазнавали переслідування будь-які спроби захисту національної культури та іст. традицій народу. Майже ніяких можливостей сусп.-культур. розвитку не мали й ін. національності, що проживали в М. – українці, євреї, гагаузи, болгарини. Після приходу до влади в СРСР нового партійно-державного керівництва на чолі з М. Горбачовим (1985) та проголошення політики «перебудови» і «гласності», в М. активізувався нац. рух. Його очолила масова громад.-політ. орг-ція. *Народний фронт Молдови* (НФМ), що виник у 1989. Ініціаторами створення НФМ стали представники творчої інтелігенції. Невдовзі орг-ція здобула підтримку серед широких верств населення. Спочатку молдавський національний рух виступав проти русифікації краю, монополії комуністичної ідеології, цензури, переслідування інакодумців, за демократизацію громад.-політ. життя, надання ширших можливостей для розвитку молдавської культури. Значну підтримку здобув рух за зближення з Румунією, насамперед у сфері культури. Висувалася вимога замінити в молдавській мові кириличний алфавіт латинським – на зразок румунської мови, що було здійснено 1989. Веліся дебати навколо питання про національну ідентичність молдаван: частина громадськості розглядала молдавський народ як окрему націю (в межах МРСР) зі своєю самостійною мовою, найбільш радикально настроєні елементи вважали молдаван невід'ємною частиною румунського народу, а їхню мову – румунською. З поглибленням демократичних процесів у СРСР дедалі ширшої популярності набирало гасло незалежності М. і виходу її зі складу СРСР. У червні 1990 Верховна Рада республіки проголосила держ. суверенітет МРСР. Радикальне крило молдавського нац. руху поєднувало завдання боротьби за незалежність з наступним приєднанням М. до Румунії. Кишинів та інші міста правобережної М. стали місцями масових мітингів, що їх проводили НФМ та нові нац.-демокр. орг-ції, кількість яких неухильно зростала. Національні меншості М. поставилися до прорумунських тенденцій у молдавському національному русі негативно. Особливо виразно це проявилось у лівобережних районах, населених переважно росіянами і українцями, а також на півдні республіки, де живуть гагаузи. Росія підтримувала придністровців і гагаузів, використовуючи їх як протиположність молдавському нац. рухові. Після провалу антидержавного путчу в СРСР у серпні 1991 Верховна Рада МРСР проголосила держ. незалежність Республіки М. Лівобережні сепаратисти

з числа промосков. компартійної номенклатури відповіли на це проголошенням «незалежної» Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) з центром у Тирасполі. Республіка М., подібно до інших нових незалежних держав, одержала міжнародне визнання, була прийнята до ООН та ін. міждержавних орг-цій. Близькі відносини встановилися з Румунією. 1992 було налагоджено дипломатичні стосунки з Україною. Щодо ПМР, то її не визнала жодна держава. Кишинівська влада, застосувавши силу, зробила спробу ліквідувати цей сепаратистський осередок, утвердити суверенітет Республіки Молдови в Лівобережжі. Однак силове вирішення проблеми наштовхнулося на збройний опір з боку придністровців. Збройний конфлікт між Придністров'ям і центральною владою тривав протягом всього 1992. За міжнародним посередництвом воєнні дії вдалося припинити, однак сепаратистський режим прорад. типу на Лівобережжі існує й понині. Іншим вогнищем напруження продовжували бути р-ни компактного проживання гагаузів, які вимагали для себе автономії і навіть незалежності. 1994 було досягнуто угоди про надання гагаузам автономії. Впродовж останнього десятиліття у М. точилася боротьба між правоцентристськими і лівими силами. Економічне становище країни залишається надзвичайно складним. Укр. населення в М. становить 600 тис. – 13,8% всіх жителів республіки (1989). В умовах рад. режиму в М. не існувало ні шкільництва, ні друкованих органів чи теле-радіопередач укр. мовою. Сьогодні робляться лише деякі кроки в напрямі нац. культури відродження українців у М.

Г. Кипаренко (Львів).

«МОЛОДА МУЗА» – літературне угруповання, що утворилося 1906–1914 у Львові. Об'єднувало укр. письменників-модерністів, які прагнули оновити літературу і збагатити її новітніми художніми засобами. Учасники «М. м.» ставили перед нею насамперед естетичні, а не сусп.-політ. завдання. До об'єднання входили О. Луцький, М. Яцків, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Чарнецький, В. Бирчак, О. Грицай, С. Твердохліб, М. Кічура, Ф. Коковський, О. Шпитко, М. Голубець. Певний стосунок до угруповання мали також композитор С. Людкевич, скульптор М. Парашук, художники І. Северин, І. Косинин. Ідеологом угруповання був О. Луцький, який у вступному слові до альманаху «За красою» і в статті «Молода муза» (її І. Франко назвав маніфестом «Молодої музи») обґрунтував необхідність пошуків нових шляхів у мистецтві, суголосних із модерністськими течіями в європейських літературах. Теоретичні постулати, а також поетичні та прозові твори молодомузівці друкували на сторінках журналу «Світ». Культ «чистої краси», символістські пошуки, новий ліричний струмінь – найголовніші риси творчості членів

«М. м.». Представники раннього укр. модернізму не цуралися соц. та нац. проблем. Літературна критика неоднозначно сприйняла діяльність «М. м.». Зокрема І. Франко, підтримуючи художні пошуки молодих митців, водночас полемізував із програмними виступами О. Луцького.

М. Легкий (Львів).

«МОЛОДА УКРАЇНА» – об'єднання студентських груп у Галичині та Буковині 1899–1903. До об'єднання входили студенти ун-ту та учні старших класів середніх шкіл. Провідними чл. орг-ції були Л. Цегельський, В. Старосольський, А. Крушельницький, С. Горук, С. Баран, М. Галушинський, Є. Косевич, Т. Мелень та ін. Обстоювали ідею нац. незалежності України. Видавала журнал «Молода Україна». Встановила тісні зв'язки із студентами Харкова, Києва і Полтави. Згодом більшість чл. «М. У.» стали провідними чл. політ. партій у Галичині та на Буковині.

«МОЛОДА УКРАЇНА» – назва укр. журн. і часописів. 1) Перший укр. щотижневий студентський журн., який виходив у січні 1900 до березня 1903 (з перервами) у Львові. У виданні та редагуванні журн. брали участь О. Грабський, М. Залітач, В. Старосольський, Є. Косевич, А. Крушельницький, С. Баран, Т. Мелень, С. Горук, М. Галушинський, М. Залітач та ін. Вийшло 33 числа. Неофіційний орган «Академічної громади». Журн. обстоював ідею незалежності України, виступав проти колонізації, за створення укр. вищих шкіл. З виданням співпрацювали І. Мартович, С. Чарнецький, В. Щурат, М. Яцків і Леся Українка. Припинив існування через фінансові труднощі. 2) Щомісячний журнал укр. молоді, що виходив у Львові в 1905 за ред. В. Панейка. Вийшло 4 числа. 3) Перший і єдиний укр. дитячий журнал на укр. землях у складі Російської імперії, щомісячний додаток до часопису «Рідний край». Видавався у Києві в 1906 і 1908–12, в 1912 у Гадячі на Полтавщині. Видавець і редактор Олена Пчілка. Вийшло друком 64 числа. Друкувалися твори Х. Алчевської, Лесі Українки, М. Рильського, С. Васильченка, Т. Шевченка, С. Руданського та ін., багато перекладів з іноземної літератури для дітей (М. Лермонтова, М. Гоголя, Л. Толстого, Д. Свіфта, Ч. Дікенса, О. Вайлда та ін.). 4) Щомісячний студентський журнал, орган Українського студентського союзу. Виходив 1910 у Львові за ред. М. Вітошинського і В. Лотоцького. Вийшло 7 чисел. 5) Ілюстрований журн. для молоді. 1923–26 виходив у Львові, спочатку як двотижневик, 1926 – щомісячник. Видавцем і ред. журн. був М. Таранько. Вийшло 66 чисел.

«МОЛОДНЯК» – літературна орг-ція комсомольських письменників, створена П. Усенком у листопаді 1926 у Харкові. До «М.» увійшла частина

молодих письменників, що належала до «Плугу» і «Гарту». Учасники орг-ції об'єднувались навколо однойменного журн. «М.» (виходив у 1927–34 у Харкові; 1935–37 – у Києві; з 1937 під назвою «Молодий більшовик»). Очолював «М.» та в 1927–31 був ред. його видання П. Усенко. До харківської групи «М.» належали В. Кузьмич, Д. Гордієнко, І. Мотом, П. Голота, О. Кундзич, Я. Гримайло та ін. Учасниками «М.» в Києві були Б. Коваленко, М. Шеремет, О. Корнійчук, П. Колесник, А. Шиян та ін. Філії «М.» утворились в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Кременчуці та ін. містах України. «М.» спільно з ВУСППом активно долучилася до кампанії репресій проти літераторів-націоналістів та сприяла ліквідації існуючих незалежних літературних об'єднань, створення централізованої письменницької організації, щоб цілком контролювалася більшовицькою партією. «М.» був ліквідований у квітні 1932 у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про побудову літературно-художніх організацій».

МОЛОТОВ В'ЯЧЕСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – (псевд., справжн. прізвище – Скрябін; 25.2(9.3).1890 – 8.11.1986) – рад. парт. та держ. діяч. Н. у слободі Кукарка В'ятської губ. (Росія). З 1902 навчався в Казанському реальному училищі. З 1906 – чл. РСДРП(б). 1909 заарештований і засланий у Вологодську губ. Повернувшись із заслання в 1911 вступив на економ. відділення Петербурзького політехнічного ін-ту. 1912 проводив пропагандистську роботу серед робітників Петрограда і Москви, співпрацював у більшовицьких гас. «Зоря» і «Правда». З 1916 став членом Російського бюро ЦК РСДРП(б). Після лютого 1917 – член Виконкому петроградської ради і Петроградського ВРК. 1918 М. – голова Ради народного господарства Пн. р-ну, з кін. 1919 – голова Нижньогородського губвиконкому. У вересні 1920 рішенням парт. керівництва був направлений у Донбас, у жовтні 1920 М. був обраний секретарем Донецького губкому КП(б)У, з листопада 1920 по березень 1921 – перший секретар ЦК КП(б)У. Проводив жорстку централістську політику, боровся з укр. повстанським рухом, втілював програму продрозкладки і виступав проти заміни її продподатком, що призвело до голоду 1921–22 в Україні. У березні 1921–30 – секретар ЦК ВКП(б), з 1926 – член Політбюро партії, в грудні 1930 призначений Головою РНК СРСР. Найближчий співробітник Й. Сталіна, вважався його «правою рукою». М. разом з Й. Сталіним є організатором геноциду проти укр. народу – голоду 1932–33. М. визначив значно завищений план хлібозаготівель для України в розмірі 356 млн пудів і спільно з Л. Кагановичем добився його прийняття в липні 1932 на III Всеукраїнській конференції КП(б)У. У жовтні–листопаді 1932 М. за дорученням Сталіна, очолював надзвичайну комісію в Укра-

їні, яка керувала колективізацією селянських господарств та тотальною реквізицією зерна в селян-одноосібників. Комісія розробила надзвичайні заходи для збільшення хлібозаготівель розгортанням адміністративного тиску і проведення масових репресивних заходів щодо селянства. З метою активізації планів прискорення виконання планів хлібопоставок М. видав розпорядження про створення спеціальних репресивних комісій: вилучення хліба, призначеного для потреб громадського харчування; повну економічну блокаду сіл (заборона торгівлі, припинення постачання сіл тощо). На поч. 1933 М. наказав вивезти всі колгоспні фонди, включаючи і насінний, у рахунок заборгованості по планах хлібозаготівель, що перетворило штучно створену продовольчу кризу в Україні на широкомасштабний голодомор. 1937 М. відіграв головну роль у проведенні партійної чистки ЦК КП(б)У. З травня 1939 як міністр закордонних справ СРСР, М. разом з гітлерівською владною верхівкою взяв участь у підготовці планів розподілу Центрально-Східної Європи (див. *Пакт Молотова-Ріббентропа 1939*). 1939–49 та 1953–57 – народний комісар, з 1946 – міністр закордонних справ СРСР, у 1941–57 – перший заступник Голови Ради Народних Комісарів, з 1946 – Ради Міністрів СРСР. Після смерті Й. Сталіна М. став одним з керівників опозиції щодо нового курсу М. Хрущова. У червні 1957 разом з Л. Кагановичем, Г. Маленковим та Д. Шепіловим виведений із складу ЦК КПРС. 1957–62 перебував на дипломатичній роботі у Монголії та Австрії. 1961 виключений з партії. Останні роки життя провів у Москві.

К. Бондаренко, І. П. (Львів).

МОНОМАХОВИЧІ – відгалуження династії Рюриковичів, а точніше її вітки – Всеволодовичів, яка походить від сина *Ярослава Мудрого* Всеволода Ярославича і дочки або племінниці візантійського імператора *Костянтина IX Мономаха* Марії. Відгалуженням династичної лінії М. були Мстиславичі, волинські Ізяславичі, смоленські Ростиславичі, суздальські Юр'євичі, а також вітки ярославських, ростовських, московських і тверських князів.

О. Щодра (Львів).

МОНЧАЛОВСЬКИЙ ОСИП (1858 – 1.11.1906) – галицький журналіст, літератор московського спрямування. Н. у с. Сушно Кам'янецького пов. (нині Радехівський р-н Львівської обл.). Закінчив юридичний ф-т Львівського ун-ту. 1883–86 працював у газеті «Слово», 1885–86 – її редактор. Друкувався у московських виданнях «Новий пролом», «Червоная Русь», «Галичанин», зб. Галицько-Руської Матиці. З 1886 видав гумористичну газету «Страхопуд» та науково-літературну газету «Беседа» (1887–89). Автор праць «Литературное и политическое украинофильство» (1898),

«Литературное движение и народное возрождение Галицкой Руси в 19 в.» (1890), «Участие малоросов в общерусской литературе» (1894), «разрушение украинофильских идеалов» (1895), «Т. Г. Шевченко» (1897) та ін., в яких обстоював ідею неподільності східнослов'янського етнічного масиву, заперечував існування окремого укр. народу.

І. Орлевич (Львів).

МОРАЧЕВСЬКИЙ ПИЛИП СЕМЕНОВИЧ (14 (26).12.1806 – 26.9.1879) – (26.11.1806 – 29.4.1879; літ. псевд. – Филімон Галузенко) – укр. педагог, поет-романтик і перекладач. Н. у с. Шестовиці на Чернігівщині. 1828 закінчив істор.-філол. ф-т Харківського ун-ту. До 1842 викладав математику і рос. словесність у Сумському повіт. училищі, Луцькій та Кам'янець-Подільській гімназіях. Згодом працював інспектором у Кам'янець-Подільській гімназії (1842–49) та Ніжинському ліцеї (1849–59). Поетичні твори почав писати у 1830-х. В «Українском альманаху» 1831 було вміщено кілька його перших літературних спроб («Первое мая», «Дорога», «Монастырь»). Окремих виданням у Києві вийшла поема «До чумака, або Война янгло-хрещу-турецька у 1853 і 1854 роках» (1855). 1863 у журн. «Вечерниці» було опубліковано його поезію «На Україну». Найвизначніший твір М. – лірико-епічна поема «Чумаки, або Україна з 1768 року», яка була вперше надрукована окремою книгою 1864 у Чернігові під назвою «Чумаки, або Смутні часи України» з підзаголовком «поема у шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на ночлігах чумацьких у 1848 році, а списана Хвилімоном Галузенком» (повністю поему опубліковано 1930 у шостій книжці збірника «За сто літ»). Твір яскраво патріотичний, перейнятий пафосом духу нац.-визвол. боротьби. М. переклав Євангеліє укр. мовою (завершено переклад у листопаді 1861), пізніше – «Діяння Апостолів», «Апокаліпсис», «Псалтир». Російська АН визнала переклад М. найкращим з-поміж усіх аналогічних слов'янських перекладів, але жоден з них не був виданий при житті автора. Лише 1905 рос. влада дала дозвіл на публікацію укр. перекладу Св. Письма. Вперше надрукований навесні 1906 (пізніше 1914, 1917), але дозволений для використання у церковних відправах лише у період Української Центральної Ради за розпорядженням Всеукр. православної церковної ради. Переклади Євангелія М. були перевидані у Канаді (1948) і США (1966) і досі використовуються під час богослужінь. Не опублікованими залишились віршовані комедії М., поема «Мечты и планы» (1858) і роман у листах «Год вперед, если не шесть лет» (1859). Уклав «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» (1853). Невідома доля рукопису підручника для шкіл «Священна історія» (1862).

Р. Крохмальний (Львів).

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) ДАНИЛО (7(19).12.1830 – 10(23).6.1905) – укр. і рос. письменник, історик. Н. у слободі Данилівці-на-Дону (нині Волгоградська обл., Росія). Походив із старовинного козацького роду. 1854 закінчив іст.-філол. ф-т Петербурзького ун-ту. Працював у Саратові та Петербурзі редактором газети, цензором. Згодом обіймав посади у міністерствах внутрішніх справ і шляхів сполучення. 1886 вийшов у відставку. Літературну діяльність розпочав ще у студентські роки, переклавши у віршах укр. мовою «Краледворський рукопис». Темі іст. минулого України присвячена поема «Козаки і море» (1859), історичні праці «Самозванці і низова вольниця» (1867), «Гайдамаччина» (1870), історичні романи «Дві долі», «Палій» (1902, обидва укр. мовою), «Цар і гетьман» (1880), «Великий розкол» (1881), «Сагайдачний» (1882, всі – рос. мовою) та ін. 1883 і 1886 М. побував в Україні (Київ, Харків). Враження від подорожей відтворив у нарисах «Під небом України», «За що ж?». Великий вплив на творчість М. мали зустрічі з *Т. Шевченком* (1859), *М. Драгомановим* і *К. Костомаровим*. Про зустріч з *Т. Шевченком* М. писав у спогадах «З минулого і пережитого» (1902). М. сприяв виданню творів укр. письменників у Петербурзі, виступав на захист укр. театру від нагінок рос. шовіністичної преси. Помер у Кисловодську, похований у Ростові-на-Дону.

МОРОЗЕНКО (Мрозовицький) СТАНІСЛАВ (Нестор; р. н. невід. – 28.7.1649) – укр. військ.-політ. діяч часів *Хмельниччини*. Походив зі шляхетського роду з Тербовлі (нині Тернопільська обл.). Вчився в Краківському і Падуанському унтах. Деякий час перебував при королівському дворі. Володів польськ., нім., франц. та латин. мовами. З 1638 – полковник реєстрового козацтва. На поч. *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* приєднався до укр. армії. 1648 спільно з *М. Кривоносом* та *І. Ганжею* очолив повстанський рух проти польськ. загарбників на Поділлі та Волині. Відзначився у *Пилявецькій битві 1648*. З 1645 – корсунський полковник. Під час Збарзької облоги 1649 очолював козацьку кінноту. Загинув під час одного з боїв. М. – герой укр. народної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

МОСЕНДЗ ЛЕОНІД МАРКОВИЧ (літ. псевд. – Осип Лясковець; 20.9(2.10).1897 – 13.10.1948) – відомий укр. письменник-емігрант, перекладач; доктор технічних наук (з 1931). Н. у Могилеві-Подільському (нині Вінницька обл.) у сім'ї службовця. Початкову освіту здобув у Яришівській двокласній школі. 1911–15 навчався у Вінницькій учительській семінарії, по закінченні якої був мобілізований до рос. армії та скерований до Київської школи прапорщиків. Служив у Сибіру, а згодом

був відправлений на румунський фронт. Восени 1917 демобілізований. Деякий час служив в Армії УНР. З 1918 працював учителем у м. Гнівані (на Поділлі). 1920 знову приєднався до Армії УНР. Після поразки нац.-визвол. змагань 1917–21 перебував у таборах для інтернованих у Польщі. З 1922 – у Чехо-Словаччині. 1928 успішно закінчив *Укр. господарську академію* в Подебрадах і був залишений на кафедрі хімічної технології професорським стипендіатом. З 1932 працював як фаховий хімік, зокрема, у Братиславі та Севлюші (ЧСР). 1937–1938 вчителював у Хусті, після окупації Закарпаття угорцями повернувся до Братислави. З 1945 перебував в Австрії, звідки наступного року виїхав до Швейцарії на лікування (тривалий час хворів на туберкульоз). Після невдалої операції помер у м. Бльонав. Відомий передусім як один із найяскравіших представників «празької групи» укр. поетів та чільних співробітників «Літературно-наукового вісника» і «Вісника» Д. Донцова. Автор поетичної збірки «Зодіак» (1941), поем «Канітферштан на українську мову перелицьований» (1945), «Волинський рік» (1948), драматичної поеми на історичну тематику «Вічний корабель» (1940). Разом з Ю. Кленом (О. Бургардтом) видав збірку віршованих пародій «Диявольні параболи» (1947). Плідно працював і як прозаїк. Автор збірок новел та оповідань «Людина покірна» (1937), «Відплата» (1939), автобіографічної повісті «Засів» (1936; перевидана 1941 та 1946) та роману з часів зародження християнства «Останній пророк» (1960). Його перу належить також низка есе, наукових розвідок і публіцистичних статей («Штайн – ідея і характер» (1935), «Хвильовий – легенда і дійсність» (1948) та ін.).

М. Крупа (Львів).

МОСКВОФІЛЬСТВО (русофільство) – мовно-літературна і сусп.-політ. течія серед укр. населення *Галичини*, *Буковини* і *Закарпаття* у серед. 19–30-х 20 ст. Обстоювала нац.-культурну, а пізніше – державно-політ. єдність з рос. народом і Росією. Основною передумовою виникнення М. була втрата укр. народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відособленість окремих земель, денаціоналізація освіченої еліти та низький рівень нац. самосвідомості мас. Перші прояви М. у Закарпатті сягають кін. 18 – поч. 19 ст., коли звідти до Росії переселилися відомі вчені й громад. діячі І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, які зайняли високі посади в рос. урядових та наук. інституціях й користувалися великим впливом при царському дворі. Підтримуючи постійні відносини зі своєю батьківщиною, вони сприяли зростанню там зацікавленості Росією, особливо її культурним життям, мовою і літературою. Після входження Галичини (1772) і Буковини (1774) до складу імперії *Габсбургів*, австр. уряд,

зважаючи на близькість мови, релігії та культури укр. та рос. народів, постійно підозрював місцеве населення у тяжінні до Росії. Це недовір'я підтримувалося польськ. політ. колами, які прагнули не допустити будь-яких проявів самостійного нац. життя українців, оголошуючи їх намагання обстоювати власні права «інтригою Москви». Власне тому такий сильний спротив зустріли перші прояви нац.-культурного відродження у Галичині: заснування просвітницького «Товариства священиків» у Перемишлі, заходи митрополита М. Левицького з впровадження рідної мови у початкових школах, розробка перших граматик, викладання «руською» мовою в університеті, діяльність «*Руської Трійці*». Першим пропагандистом «общерусских» ідей у Галичині був ідеолог панславизму М. Погодін, який 1835 і 1839–40 побував у Львові й познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки налагодив з істориком Д. Зубрицьким, навколо якого й почало формуватися коло прихильників рос. мови та нац. єдності «Галицької Русі з Великоросією». Перетворення М. в окрему сусп.-політ. течію прискорила революція 1848–49 в Австр. імперії. Внаслідок недостатньої зрілості, зумовленої особливостями іст. розвитку, укр. нац. рух у Галичині поєднував у собі кілька різних нац.-політ. орієнтацій (українську, проросійську, пропольську та австро-русинську), співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, у зв'язку з чим змінювався не лише характер руху, а й світогляд його окремих діячів. Поразка революції, відновлення союзу австр. уряду з польською та угорською політ. верхівкою коштом обмеження нац. прав інших народів, крах надій політ. лідерів галицьких українців на задоволення їх побажань сприяли переорієнтації значної частини духовної та світської інтелігенції Галичини й Закарпаття на іншого могутнього покровителя – рос. самодержавство. За умов реставрації абсолютизму (1849–59) М. не могли вести відкрити політ. діяльність і зосередили свої зусилля в сфері освіти й культури. Відсутність єдиної, загальноприйнятої укр. літературної мови стала сприятливим ґрунтом для поширення «об'єдинительських» ідей. 1848 на «з'їзді руських вчених» більшість його учасників вирішила прийняти народну мову за основу розвитку літератури і поширення освіти. Однак під впливом церковної ієрархії у кінцевому рішенні була допущена можливість «для вираження вищих наук» вдаватися до давньорус. та церковно-слов'янської мов, що призвело до тривального засилля в літературі т. зв. язичія. Серед найбільших прихильників мовної єдності в Галичині були Д. Зубрицький, А. Петрушевич, М. Малиновський, Я. та І. Головацькі, І. Гушалевиц, Б. Дидицький, С. Шехович та ін. Під вплив М. потрапили практично усі культ.-осв. установи – Ставропігійський інститут, Народний дім у Львові та Галицько-Руська матиця, преса – «Зоря Галицька», львів-

ський та віденський «Вістники», «Лада», «Сімейна бібліотека», видання наук. праць і шкільних підручників, викладання «руської словесності» в уні-ті й гімназіях, публікація законів і розпоряджень державних і церковних властей. Подібні процеси відбувалися й на Закарпатті, де ширенням М. ідей, у взаємодії з галицькими однодумцями займалися відомі діячі нац. відродження: А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський. Останній, зокрема, видавав зросійщеною мовою «Вістник державних законів» (1850–58) та часописи «Церковная газета» (1856–58) і «Церковний вістник» (1858). Протистояння між обома течіями дедалі більше посилювалося після відновлення конституційного правління в Австрії на поч. 1860-х. Молоді українофіли (див. *Народовці*) виступили проти наростання тенденцій М. у таборі «старорусинів» і заснували окремі друковані органи та культ.-просвіт. орг-ції. Періодичними виданнями М. були: «Слово» (1861–87), «Страходуп» (1863–65), «Золотая грамота» (1865–66), «Боян» (1867) і «Славянская зоря» (1868), «Русская рада» (1871–1912), «Наука» (з 1871), «Пролом» (з 1880), «Галичанин» (1893–1913), «Русское слово» (1890–1914), «Прикарпатская Русь» (1909–15), «Голос народа» (1909–14). Фактичне запровадження польськ. автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Пруссією (1866) підштовхнуло М. до відкритого проголошення гасла нац.-культ. єдності з Росією. 1866 у москвофільських галицьких виданнях заявлялося, що «Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська і пр. под взглядом етнографическим, историческим, лексикальным, литературным, обрядовым есть одна тая же самая Русь» та доводилась єдність літературної мови галицьких українців і росіян. Це спричинило остаточний розрив між москвофільською і народовською течією у сусп.-політ. житті Галичини. 1870 М. заснували Руську раду – політ. орг-цію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної руської ради. На противагу «*Просвіті*» (1868) було утворене М. «Общество им. Качковського» (1876; див. «*Товариство ім. Качковського*»), яке з часом створило паралельно мережу місцевих філій і читалень у Галичині, конкуруючи з аналогічними структурами народовців. М. пропагували під виглядом очищення греко-католицького обряду від латинізації поширення рос. православ'я. Австр. адм. вжила рішучих заходів, щоб запобігти поширенню цієї тенденції, домігшись відставки митрополита Й. Сембратовича та найактивніших прихильників М. з керівництва церкви. Суд над провідними М. діячами 1882, відомий під назвою процесу проти О. Грабар і товаришів (А. Добрянського, І. Наумовича, В. Площанського, Й. Маркова та ін.) хоч і виправдав їх, відхиливши звинувачення в держ. зраді, завдав нищівного удару ідеології М., розвіваючи міф про «патріотизм і вірнопідданство» лідерів «старої Русі» і довівши їх перетворення у платних

агентів царизму. У 1880-х М. втратило вплив і на Буковині, де в руки народовців перейшли головні культурні й політ. т-ва: «Руська бесіда» і «Руська рада». На М. позиція залишилися В. Продан, І. Глібовицький, Г. Купчанко, що ґрутувалися навколо часописів «Православная Буковина» (1893–1901), «Буковински відомости» (1895–1909), «Православная Русь» (1909–10), «Русская правда» (з 1880). В умовах кризи власної ідеології та зміщення позицій народовців, галицькі М. у 1900 об'єдналися в «Русскую народную партію», радикальне крило якої («новокурсники») на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позиції повної нац.-політ. єдності з Росією і прийняття рос. літературної мови. Це, а також співпраця з реакційними польськ. колами остаточно дискредитувало М. та привело до відходу поміркованих політ. діячів (І. Свенціцького, С. Дрималика, М. Короля та ін.) до табору укр. нац.-демократичних сил. Деяке пожвавлення діяльності М. відбулося напередодні й під час Першої світової війни 1914–18. Створений у Києві (11.8.1914) «Карпаторусский освободительный комитет» закликав населення Галичини виступити на підтримку Рос. імперії. Після зайняття Львова рос. військами комітет передав свої повноваження «Русскому народному совету» під головуванням В. Дудикевича. Діяльність москвофілів призвела до репресій австро-угорських військ. властей проти мирного укр. населення, арештів і масових розстрілів запідозрених у сприянні рос. армії. Тисячі українців опинилися в концентраційних таборах: Таллергофі, Терезієнштатді та ін. Відступ рос. армії призвів до еміграції багатьох москвофілів до Росії, де багато з них розчарувалися в ідеології М., і пізніше брали активну участь в укр. нац.-визвольному змаганнях 1917–21. Нечисленні прихильники М. у самій Галичині у 1920–30-х або перейшли на комуністичні, прорад. позиції, або ж остаточно скомпрометували себе співпрацею з польськ. адм-цією. Дещо міцнішими були позиції М. у міжвоєнний період на Лемківщині й Закарпатті, але й там наприк. 1930-х переміг укр. нац.-державницький курс. До цього часу вплив М. залишаються помітними у середовищі укр. еміграції в США і Канаді.

О. Турій (Львів).

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 – міждерж. договір, підписаний у Москві 11(21).10.1665 (за ін. дан., 12(22).10.) між гетьманом І. Брюховецьким і москов. урядом. М. с. значно обмежували політ. права України, посилювали її військ.-адм. і фінансову залежність від москов. уряду. За М. с. укр. міста і землі переходили під безпосередню владу москов. царя. Гетьманському уряду заборонялось вступати в дипломатичні відносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали відбуватися лише з дозволу царя і в присутності московських послів

(гетьманські клейноди забирались у війська до інвентури нового гетьмана). Збільшувалась кількість москов. військ в Україні, причому укр. уряд зобов'язувався постачати їм безкоштовно харчі. Військові гарнізони розміщувалися нині крім головних полкових міст, і в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі і навіть на Запоріжжі (у фортеці Кодак). Збирання податків з укр. населення (за винятком козаків) покладалося на москов. воевод і всі збори мали надходити у царську скарбницю. Укр. православна церква переходила у підпорядкування московського патріарха. Фактично лише козацький стан зберігав автономні права. М. с. забороняли використання в Гетьманщині фальшивих грошей, якими насильно розплачувались на укр. землях москов. військові та повідомляли про повернення королівських грамот на *магдебурзьке право* укр. містам (забрані за наказом царя), зокрема Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та ін. Ухвалення М. с. зумовили обурення серед усіх верств укр. суспільства і стали головною причиною антимосков. повстання у *Гетьманщині* 1668. 1669 М. с. були денонсовані.

МОТОВИЛІВСЬКИЙ БІЙ 1918 – бій між гетьманськими частинами П. Скоропадського і військами *Директорії УНР* 18.11.1918 у р-ні ст. Мотовилівка на Київщині. 13.11.1918 на зборах представників усіх політ. партій, які входили до складу *УНС*, делегатів від *УСС*, залізничних орг-цій і *Селянської спілки* було сформовано *Директорію УНР*. В ніч з 14 на 15.11.1918 *Директорія УНР* поширила відозву, в якій закликала укр. народ до повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Повстання розпочалося 16.11.1918 виступом *УСС* у Білій Церкві. 17.11.1918 передові частини війська *Директорії УНР* з Фастова розпочали наступ на Київ. Гетьманське командування для утримання Києва перекинуло в р-н Фастова значні військові сили (офіцерський батальйон, гетьманська гвардія, сердюцький полк, кінна сотня, гарматна батарея і бронепойзд) під командуванням ген. Святополка-Мирського. Вранці 18.11.1918 у р-ні залізничних станцій Мотовилівка та Васильків стрілецькі частини вступили в бій з гетьманськими військами. Бій тривав цілий день. Надвечір стрільці під командуванням сот. О. Думіна прорвали праве крило оборони противника та захопили Васильків. Гетьманські війська, зазнавши значних втрат, відступили в напрямку Києва. Унаслідок перемоги військ *Директорії УНР* у М. б. через деякий час на території України було встановлено владу *Директорії*, відновлено *УНР*.

МОЧУЛЬСЬКИЙ ІВАН (рр. н. і см. невід.) – кошовий отаман Олешківської Січі (1719). Вів переговори з гетьманом П. Орликом про можливість

спільної боротьби проти москов. панування в Україні та зобов'язувався зібрати для військ. походу 30-тис. військ.

МОШИНСЬКИЙ ЄВГЕН (р. н. невід. – 29.7.1925) – укр. військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. 1918–20 – начальник Головної військово-судової Управи і Головний військовий прокурор УНР. Похований у Луїні на Поліссі.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Хоробрий; р. н. невід. – 1036) – князь тмутараканський і чернігівський. Син київського кн. *Володимира Святославича* та полоцької княжни Рогніди. 988 М. В., отримавши від батька в діл Тмутаракань (на місці сучасної Тамані, Росія), став засновником самостійного Тмутараканського князівства. 1016 вів боротьбу з хозарами, а 1022 підкорив касогів (черкесів). 1023 з допомогою хозар і касогів зайняв Чернігово-Сіверську землю. Розбив війська свого брата кн. *Ярослава Мудрого* в *Листвинській битві 1024*. Після перемоги М. В. сам запропонував укласти мирну угоду 1026, за умовами якої став князем Чернігівської землі. 1031 здійснив разом з Ярославом похід у Польщу, допомагаючи йому відвоювати Червенські міста. Після смерті М. В. його земельні володіння знову увійшли до складу Київської держави. В Тмутаракані побудував церкву, в Чернігові заклав Спаський собор, в якому і був похований.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Великий; 1.6.1076 – 14.4.1132) – великий князь київський (1125–32). Старший син *Володимира Мономаха* та дочки англ. короля Гаральда I. 1088–93 і 1095–1117 – князь новгородський, 1117 – князь переяславський і співправитель Володимира Мономаха у Києві. 1096 розбив війська чернігівського кн. *Олега Святославича* і примусив його взяти участь у *Любецькому з'їзді 1097*. М. В. брав участь у воєнних походах на половців 1093, 1107 і 1111. 1113 і 1116 здійснив два успішні походи на естів. Після смерті батька продовжував зміцнювати великокнязівську владу та успішно обороняв державу від зовнішніх ворогів. 1129 підкорив половецьких князів і поставив у Полоцьку князем свого сина Ізяслава. 1030 воював з литовцями. За М. В. Київська держава посідала вагоме міжнародне становище, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з рядом західноєвропейських королівських дворів (сам М. В. був одружений зі шведською принцесою Христіною, дочка М. В. – Інгеборга видана заміж за норвезького принца Канута II, друга дочка – Мальфрід була одружена зі норвезьким королем Согурдом II, пізніше – з королем Данії Еріком-Емуном, третя дочка – Ірина була в шлюбі з грецьким царевичем Андроніком, четверта дочка – Єфросинія була дружиною угорського короля Гези

II. Після смерті М. В. Київська держава остаточно розпалася на окремі політ. незалежні князівства.

МСТИСЛАВ ІЗЯСЛАВИЧ (р. н. невід. – 13.4.1170) – великий князь київський (1167 (або 1168) – 1170). Син київського кн. *Ізяслава Мстиславича*. 1151–54 – князь переяславський, з 1154 – князь волинський. Брав участь у війнах батька з чернігівськими князями та владимири-суздальським кн. Юрієм Долгоруком. 1152 двічі розбив половецькі орди. Закріпившись на Волині, повів боротьбу за володіння Києвом. 1160 здобув місто і посадив на київський престол свого дядька смоленського князя Ростислава Мстиславича. Після його смерті, став великим князем київським. 1068 спільно з іншими князями розгромив половців біля Орелі та Снопорода. 1169 обороняв Київ від військ кн. *Андрія Боголюбського*, але був змушений залишити місто та відступити на Волинь. 1170 знову зайняв Київ. Помер у Володимирі-Волинському.

МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ УДАТНИЙ (Мстислав Галицький; р. н. невід. – 1228) – князь торопецький (з 1206; за ін. дан., з 1209), новгородський (1210–15 і 1216–18), галицький (1219–27), торчеський (1203–06, за ін. дан., 1203–09; 1227–28). Прозваний Удатним за військ. доблесть. 1193 і 1203 брав участь у походах проти половців, 1212 і 1214 – проти естів лівонських рицарів. Вів боротьбу з владимири-суздальським кн. Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо і 1216 розгромив його війська на р. Липиці. 1219 запрошений боярами князювати у Галицьку землю. Незабаром наступ об'єднаних польсько-угорських сил примусив М. М. У. залишити Галич. Уклавши воєнний союз з володимиро-волинським кн. *Данилом Романовичем Галицьким*, половецьким ханом Котяном і половцями, М. М. У. 23.5.1221 розгромив угорські війська на чолі з Коломаном біля Галича та повернувся на галицький престол. Був організатором походу проти монголо-татар 1223. Під час *битви на Калці* М. М. У. очолював авангард князівських військ. 1227 видав свою дочку Марію заміж за угорського королевича Андрія Андрійовича, якому згодом передав усю владу над Галицькою землею. 1227–28 князював у Торчеську.

МСТИСЛАВ РОМАНОВИЧ (Старий; р. н. невід. – 31.5; за ін. дан., 16.6.1223) – великий князь київський (з 1212). Син князя *Романа Ростиславича*. З 1197 – князь смоленський, з 1212 – великий князь київський. Разом з галицьким князем *Мстиславом Мстиславичем Удатним* став одним із організаторів наради князів у Києві перед першим походом на монголо-татар. Загинув у битві на *Калці*.

МУДРИЙ ВАСИЛЬ (19.3.1893. – 19.3.1966) – укр. громад.-політ. діяч, журналіст, дійсний член

Наукового т-ва ім. Т. Шевченка (з 1958). Н. у Вікні Скалатського пов. в Галичині (нині Тернопільська обл.). Навчався у Львівському ун-ті. М. був чл. Українського студентського союзу і *«Академічної громади»* у Львові. 1918 обраний до складу Проскурівського земства, очолював відділ освіти, а з 1920 – пов. адміністрацію. 1921 повернувся до Львова. На поч. 1920-х був одним з активних організаторів і працівників *Львівського (таємного) українського ун-ту*, 1921–25 – секретар навч. закладу. 1921–31 – чл. Головної управи товариства *«Просвіта»*, 1925–31 – генеральний секретар з 1932 – заступник голови т-ва. 1927–39 – головний редактор газ. *«Діло»* (1936–39 його фактично заступала редколегія – І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук, В. Кузьмович). У серед. 1920-х М. виступив одним із засновників, а згодом став провідним чл. *Українського національно-демократичного об'єднання*, автор програми партії. 1928–35 – заступник голови УНДО, з 1935 – голова об'єднання. У травні-липні 1935 М. від імені УНДО вів переговори з польськ. політ. колами про досягнення компромісу в укр.-польськ. відносинах. Виступив одним із ініціаторів (разом з *В. Целевичем* і *О. Луцьким*) політики *«Нормалізації»* укр.-польськ. відносин у *Західній Україні*. У вересні 1935 М. обраний віце-маршалком польськ. сейму, очолював Українську парламентську репрезентацію. Після розвалу Польської держави 1939 залишився у Кракові (до 1941), потім переїхав у Львів. З червня 1941 входив до складу Українського народного комітету (секретар Комітету), співпрацював з газетою *«Ідея і чин»*. 1944 на установчих зборах *Української Головної Визвольної Ради* обраний віце-президентом Ради (президент *К. Осмак*). 1945–48 перебував у Німеччині, де відновив діяльність УНДО. 1949 переїхав до США. 1953–66 – ексекютивний (виконавчий – *Авт.*) директор Українського конгресового комітету Америки. Помер у Нью-Йорку. Автор розвідки про боротьбу за укр. націоналізацію університету у Львові – *«Боротьба за огнище української культури в західних землях України»* (1923), праць *«Український Університет у Львові. 1921–24»* (1948), *«І. Франко, як громадський діяч»* (1957) та ін.

МУЖИЛОВСЬКИЙ СИЛУЯН АНДРІЙОВИЧ (Сильван; р. н. невід. – можливо, грудень 1654) – укр. держ. діяч, визначний дипломат. Відомостей про його походження та життя до поч. *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* не збереглося. 1648–49 був писарем *Генеральної військової канцелярії*. Виконував найважливіші дипломатичні доручення гетьмана *Б. Хмельницького*. На поч. серпня 1648 виїхав з М. Крисою у Молдавію для встановлення дипломатичних відносин між Україною і молдовським господарем *В. Лупулом*. 1649 М. супроводжував перше посольство від московського царя.

1649 вів у Литві переговори з литовським кн. Я. Радзивіллою про умови укладення українсько-польсько-литовського перемир'я. 1651 на чолі дипломатичної місії був відряджений до Стамбула, але по дорозі потрапив у польський полон, де перебував два роки. 1653 разом з *К. Бурляєм* очолював укр. посольства до моск. царя *Олексія Михайловича* та шведської королеви Христини. Восени 1653 М. спільно з *Г. Лесницьким* та *І. Виговським* вів переговори з *Кримським ханством*. 1654 призначений ніжинським полковим суддею. Загинув 1654 під час сутички з ніжинським полковником *І. Золотаренком*. За ін. дан., ще в 1657 перебував на дипломатичній службі у гетьмана І. Виговського.

МУРАВІЙОВ МИХАЙЛО (25.9.1880 – 11.7.1918) – більшовицький військ. діяч, полковник Червоної гвардії. Н. у Бурдоково Костромської губ. (нині Росія). 1901 закінчив Казанське юнкерське училище. За вбивство товариша засуджений до 1,5 року у штрафній частині і позбавлений офіцерського звання. Учасник російсько-японської та *Першої світової війни 1914–18*. 1917 став членом партії есерів. У січні 1918 очолював більшовицькі частини, які брали участь у захопленні Харкова, Полтави і Києва. 4.11.1918 у Дарниці під Києвом видав наказ про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Згідно з ним більшовицькі війська розстріляли у Києві бл. 5 тис. жителів. Влітку 1918 – командувач більшовицькими військ. Східного фронту. 1918 приєднався до лівоесерівського заклоту у рад. військах. Розстріляний більшовиками у Сибірську. За іншими дан., дезертував з більшовицької армії та згодом покінчив життя самогубством.

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ ІВАН МАТВІЙОВИЧ (1770–12(24).3.1851) – письменник, перекладач, держ. діяч. Внук (по материнській лінії) гетьмана *Лівобережної України* Д. Апостола. Н. у Москві. 1801 дістав право іменуватись Муравйовим-Апостолом і володіти маєтками *Апостолів* на Миргородщині. Батько декабристів І., М. та С. Муравйових-Апостолів. З 1784 служив у колегії закордонних справ, 1796–1805 перебував на дипломатичній службі за кордоном (посол у Гамбурзі, Копенгагені та Мадриді). Після виходу 1806 у відставку оселився у с. Хомутці (нині Миргородський р-н Полтавської обл.); з 1826 до кінця 1840-х жив у Франції. Останні роки життя провів у Петербурзі, де й помер. Займався наук. і літературною діяльністю: перекладав твори зарубіжних авторів, написав *«Подорож по Тавриді в 1820 р.»* (1823) – одну з перших праць з історії та географії Криму.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ ПОЛІТ ІВАНОВИЧ (1806 – 3(15).1.1826) – декабрист, брат Сергія та

Матвія Муравйових-Апостолів. Н. у Петербурзі. Здобув добру освіту. 13(25). 12.1825 М.-А. був відряджений Північним товариством декабристів в Україну, щоб повідомити про початок повстання в Петербурзі і домовитись з Південним товариством про спільні дії. Дізнавшись про поразку повстання в Петербурзі, разом з братами взяв участь у повстанні Чернігівського полку. 3(15). 1.1826 в бою під с. Ковалівкою (нині Васильківський р-н Київської обл.) з каральним загonom ген. Гейсмара був поранений і застрелився, щоб не потрапити до рук противника.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВІЙОВ-АПОСТОЛ МАТВІЙ ІВАНОВИЧ (25.4(6.5). 1793 – 21.2(5.3).1886) – декабрист, син І. М. Муравйова-Апостола, брат І. та С. Муравйових-Апостолів. Виховання отримав у приватних пансіонах Гамбурга і Парижа. З 1809 навчався в Петербурзькому ін-ті інженерів шляхів. 1812 розпочав службу в армії. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 та закордонних походах рос. армії. Після повстання Семенівського полку, де він служив, 1820 був переведений у Полтаву. Був ад'ютантом малорос. генерал-губернатора М. Рєпніна. 1823 в чині підполковника вийшов у відставку. М.-А. брав активну участь у створенні «Союзу порятунку» (1816), член «Союзу благоденства» (1818) та *Південного товариства декабристів* (1821). Протягом травня 1823 – серпня 1824 за дорученням т-ва вів у Петербурзі переговори про об'єднання Південного і Північного т-в. Був учасником повстання Чернігівського полку. Заарештований у січні 1826 і засуджений до смертної кари (згодом замінена 20-річною, пізніше – 15-річною каторгою). З 1836 жив в Ялutorовську. Після амністії 1856 повернувся з Сибіру й оселився в Московській губ. За три роки до смерті продиктував свої «Спогади».

Т. Полещук (Львів).

МАРАВІЙОВ-АПОСТОЛ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (28.9(9.10).1876 – 13(25).7.1826) – один із керівників декабристського руху в Україні. Син І. Муравйова-Апостола, брат І. та М. Муравйових-Апостолів. Початкову освіту здобув у приватних пансіонах Гамбурга і Парижа. Після закінчення 1811 Петербурзького ін-ту інженерів шляхів сполучення в чині прапорщика служив в армії. 1812–14 брав участь у воєнних діях проти наполеонівської армії. 1814 – ад'ютант ген. М. Ранєвського. З 1815 служив у Семенівському полку, після повстання якого 1820 переведений до Чернігів. полку. Один із засновників «Союзу порятунку» (1816), чл. «Союзу благоденства» (1818). 1823 разом з М. Бестужевим-Рюміним очолював Васильківську управу Південного т-ва. 1823 встановив зв'язок між Південним т-вом і польським Патріотичним т-вом. 1825

активно сприяв приєднанню т-ва Об'єднаних слов'ян до Південного т-ва. Брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Тульчині та Кам'янці (1822–25). Підтримував програму «Руської правди», складену П. Пестелем, був прихильником повалення самодержавства шляхом військ. революції та встановлення республіканського ладу. Висунув плани орг-ції революційної повстанської армії (відомі під назвами «Бобруйської змови») і «Білоцерківської змови». (29.1.1825; (10.1.1826) підполковник М.-А. очолив повстання Чернігівського полку. У співавторстві з М. Бестужевим-Рюміним склав революційну прокламацію «Православний катехізис» (популярний виклад програми Південного т-ва), яку вони читали перед солдатами. 3(15). 1.1826 після бою біля с. Ковалівка Васильківського пов. Київської губ. з каральним загonom ген. Гейсмара тяжко поранений М.-А. був заарештований. Вироком царського суду разом з ін. керівниками руху підвищений 13(25). 7.1826 у Петропавловській фортеці.

Т. Полещук (Львів).

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ – один із стратегічних шляхів 16–18 ст., який пролягав з Пд. України на північ до кордону з Московською державою. Отримав таку назву, оскільки пролягав «муравою» (тобто травою), минаючи переправи через великі річки, степом від Перекопу пройшов на пн. між витоками річ. Молочні Води та Кінські Води, перетинав річ. Вовчі Води, Самару, Орель далі через тер. Харківського і Охтирського полку поблизу міст Коломаки і Валки. Між верхів'ями річ. Оскол, Ворскла, Сіверський Донець і Псел М. ш. з'єднувався з Ізюмським шляхом, а біля м. Ливни з *Кальміуським шляхом* і далі досягав до м. Тули у Московії. М. ш. користувалися загонами кримських і ногайських татар під час грабінницьких наскоків на Лівобережну і Слобідську Україну. Після спорудження наприк. 17 ст. кількох укріплених пунктів татари припинили вторгнення в Україну по М. ш., і він поступово перетворився на торговельний шлях.

М. Пасічник (Львів).

МУРАШКО АНДРІЙ (р. н. невід. – 1674) – укр. військ. діяч доби *Хмельниччини* та *Руїни*. Походив з шляхетського роду на Київщині. 1658 – наказний полк. білоруський. Очолював охотницькі полки під час правління гетьманів *Д. Многогрішного* та *І. Самойловича*. Загинув під час оборони м. Лоджина (нині Тростянецький р-н Вінницької обл.) від татарсько-турецьких військ.

МУРАШКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ (8(20). 5.1844–9.(22).9.1909) – укр. живописець, педагог, громад. діяч. Н. у м. Глухові. 1863–68 навчався в Петербурзькій АМ. 1869 переїхав до Києва, де викладав малювання у навчальних закладах міста. 1875

заснував приватну малювальну школу, яка відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні. У ній здобули художню освіту багато відомих художників, зокрема, І. Іжакевич, В. Замирайко, Ф. Красицький, О. Мурашко. З 1901 М. жив у с. Бучі біля Києва, де і помер. Художні твори: «Мотив околиць Києва» (1879), «Осінь», «Над Дніпром» (1880–90-ті), «Крим» (1892), «Український пейзаж» (1896), портрети Т. Шевченка (1864–67), П. Могилы (1868), М. Г. (1906) та ін. Автор книги «Спогади старого вчителя» (1907–09), статей і рецензій у пресі, в яких частково виклав свої мистецькі та педагогічні погляди («Враження шкільної виставки» (1883), «Про деякі віяння в педагогіці мистецтва» (1898).

МУРАШКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (26.8(7.9).1875 – 14.6.1919) – визначний укр. живописець, педагог і громад. діяч. Н. у Києві в сім'ї іконописного майстра. Небіж М. Мурашка. Художню освіту здобув у Київській малювальній школі М. Мурашка. 1894–1900 удосконалював майстерність у Петербурзькій АМ під керівництвом І. Рєпіна. 1901 вчився в Мюнхенській АМ у словацького художника та педагога А. Ажбе. 1902–04 працював у Парижі, де створив картини «Парижанка», «Паризьке кафе» (1902), «На вулицях Парижа», «Біля кафе» (1902–03). 1904–07 жив у Петербурзі, з 1907 – у Києві. Викладав у Київському художньому училищі (1909–12) та у власній мистецькій студії, яку відкрив у Києві. М. був членом Нового товариства художників (1904–15) та Товариства пересувних художніх виставок (з 1916). 1917 М. став одним із засновників і перших професорів Української АМ у Києві. Загинув у Києві за нез'ясованих обставин. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувались у Парижі, Мюнхені, Кельні, Амстердамі, Дюссельдорфі, Римі та ін. містах Європи. М. – автор картин «Похорон кошового» (1900; для центральної постаті позував М. Старицький), «Благовіщення», «Карусель» (1908), «Неділя» (1909), «Недільний день» (1910), «Селянська родина» (1914), «Праля» (1914), «Тихе горе» (1914), «Продавщиці квітів» (1917), портретів – «Дівчина в червоному капелюсі»

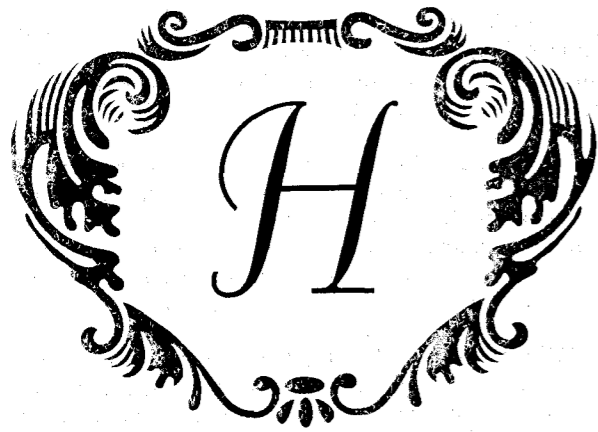
(1902–03), Я. Станіславського (1906), М. Мурашка (1907) та «Автопортрету» й ін. Твори митця знаходяться в музеях та колекціях Амстердама, Нью-Йорка, Будапешта, Женеви.

МУСОКІЙ (2 пол. 6 ст.) – цар антив. Відомості про М. містяться у праці візант. іст. Феодіакта Симокатти «Історія». Брав участь у війнах антив на Балканах проти *Візантії*. Після загибелі Ардагаста очолював слов'янське військо у Подунав'ї. Ряд дослідників ототожнюють М. з *Маджаком*.

МУХИ ПОВСТАННЯ 1490–1492 – народне повстання в Галичині та Буковині проти польськ. влади. Розпочалося 1490 в Коломийському пов. на *Покутті*. Незабаром охопило Пн. Буковину, Галичину, Зх. Поділля. Очолив селянин Муха. Повстали (бл. 10 тис. чол.) здобули Снятин, Коломию, Галич і вирушили на Львів. Польськ. уряд створив ополчення шляхти Руського воєводства. Польськ. король *Казимир IV Ягеллончик* найняв для походу проти повсталих пруськ. війська. Влітку 1490 біля Рогатина основні сили повстанців були розбиті королівськими військами. Невеликий загін повсталих на чолі з Мухою відступив на Покуття в р-ни Коломиї та Снятина, а потім до Пн. Буковини. Навесні 1491 повстанський рух очолив А. Боруля (за деякими дан. під цим ім'ям виступав Муха). Сутички з польськ. військами тривали протягом 1491–92 на Покутті. 1492 під Галичем загін шляхти напав на повсталих і розсіяв їх. Муха був схоплений і ув'язнений у тюрмі в Кракові, де незабаром помер від катувань.

М'ЯСКОВСЬКИЙ ВОЙЦЕХ (р. н. невід. – 1650) – польський дипломат, стольник подільський (з 1625), підкоморій львівський (з 1637). В лютому 1649 разом з А. *Кисілем* входив до польськ. урядової комісії, що вела у Переяславі переговори з Б. *Хмельницьким* і козацькою старшиною. Залишив щоденник з описом переговорів, який є цінним джерелом з дипломатичної історії *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького*. Щоденник уперше опублікував Ю. Немцевич (1822).

Я. Ісаєвич (Львів).

НАВРОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (псевд. Онисим, 18.11.1847 – 16.3.1882) – укр. вчений-економіст, статистик і публіцист. Н. у с. Котузів Березанського пов. у Галичині (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). Під час навчання у Станіславській гімназії разом з *О. Терлецьким* очолював студентську громаду. 1866–71 навчався на юр. ф-ті Львів. ун-ту, брав активну участь у народовському русі у Львові, тісно співпрацював з т-вом «*Просвіта*». За нац. діяльність був висланий польськ. владою до Ряшева, звідки дописував до укр. газет у Львові і рос. ліберальних газет. Один з ідеологів «органічної праці на користь народу». Зібрання його праць видав *І. Франко* 1884.

Д. Кушплір (Львів).

НАВРОЦЬКИЙ ОСИП (24.3.1890 – 6.8.1972) – укр. політ. діяч. Н. у Голгочах побл. Підгаєць (тепер Тернопільська обл.). 1900–08 навчався в Березанській гімназії. 1913 закінчив юр. ф-т Львів. ун-ту. Під час навчання в ун-ті очолював Укр. студ. союз (1912–13). Учасник *Першої світової війни 1914–18*, служив у Легіоні УСС. З 1914 – стрілець у сотні *В. Дідушка*, брав участь у боях в Карпатах. 1915 – хорунжий, комендант чоти в сотнях *О. Левицького* і *Д. Вітовського*. У вересні 1916 як комендант сотні потрапив у рос. полон під Потуторами. Після звільнення з полону повернувся в Галичину. Брав участь в *укр.-польськ. війні 1918–19*, був поручником, згодом сотником *Укр. галицької армії*, пізніше – квартирмейстером Херсонської дивізії *Армії УНР*. На поч. 1920-х став одним із співзасновників *Української військової організації*, 1920–26 – чл. начальної команди УВО (до 1921 виконуючий обов'язки голови колеги УВО). Належав до *Української радикальної партії*, з 1920 – чл. головної управи УРП. 1921–23 був ув'язнений у польськ. тюрмі. Наприк. 1920-х – у 30-х – один із керівників вид-ва «Червона калина» та т-ва «*Рідна школа*». У роки гітлерівської окупації західноукр. земель 1940–42 – голова Укр. допомогового комітету в Криниць (Лемківщина). 1943–45

– нач. канцелярії військ. управи дивізії «*Галичина*». З 1948 жив у еміграції в Канаді. До 1962 очолював канцелярію Укр.-канад. комітету. Помер у Вінніпезі (Канада).

НАГАЄВСЬКИЙ ІСИДОР (21.6.1908 – 7.5.1989) – укр. греко-католицький священник, історик. Н. у Полівцях Чортківського пов. у Галичині. За участь в нац. русі був ув'язнений в польськ. концентраційному таборі *Береза Картузька*, згодом – в'язень рад. і гітлер. тюрем. 1943–45 – капелан дивізії «*Галичина*». 1945–47 перебував у таборача для військовополонених на Заході. Емігрував до США. З 1953 – доктор філософії *Укр. вільного ун-ту* в Мюнхені, пізніше – проф. Укр. католицького ун-ту в Римі. Н. – автор іст. праць («*Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні*», 1954; «*Рим і Візантія*», 1956; «*History of Ukraine*», 1962; «*History of Modern Ukrainian State, 1917–23*», 1966), спогадів та ін.

НАДВІРНІ КОЗАКИ – військ. формування, що утримувалися польськ. магнатами у 16–18 ст. в Україні. Існування формувань Н. к. веде свою традицію з часів *Київської Русі*, коли окремі удільні кн. мали власні військ. дружини. Після встановлення в Україні литов. панування багаті землевласники – кн. та бояри – залежно від розмірів землеволодінь створювали військ. загоны і були зобов'язані відбувати службу у складі армії Великого князівства Литовського. Практика створення приватних військ. формувань, які дістали назву надвірних, особливо поширилася після *Люблінської унії 1569* та входження укр. земель до складу Польщі. Склалися переважно із залежного населення і використовувалися для придушення виступів селян-кріпаків та городян приватновласницьких міст. Особливо великі загоны утримували магнати Вишневецькі, Острозькі, Потоцькі, Калиновські, Заславські, Даниловичі та ін. Інколи в них налічувалося по декілька тис. козаків. За несення військ. служби Н. к. звільнялися від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. У Н. к. служили *С. Наливайко*, *М. Хмельницький* та ін. Часто Н. к. підтримували нац.-визвол. повстання, переходили на сторону повсталих, а інколи й очолювали збройну боротьбу проти іноземного панування. Так, сотник Н. к. кн. Любомирських *Верлан* керував гайдамацьким повстанням на Брацлавщині і Поділлі 1734, а сотник Н. к. магнатів *Потоцьких І. Гонта* разом з *М. Залізняка* очолював нац.-визвол. повстання *Коліївщину*. Військ. формування Н. к. були ліквідовані у *Лівобережній Україні* за часів *Хмельниччини*, а у *Правобережній Україні* та *Галичині* – під час поділів *Речі Посполитої*.

НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА (Надніпрянина) – умовний термін для позначення тієї частини укр. етн. земель, які входили до складу Росій-

ської імперії, згодом – до *Української Народної Республіки* (без ЗО УНР) та УСРР (з 1937 – УРСР).

НАЗАРУК ОСИП (31.8.1883 – 31.3.1940) – укр. громад.-політ. діяч, журналіст і публіцист. Н. у м. Бучачі (тепер Тернопільська обл.). Навчався в Бучацькій і Золочівській гімназіях. 1899–1902 виступав одним з організаторів таємних середньошкільних гуртків, зв'язаних із «*Молодою Україною*», і укр. студ. руху в Галичині. 1908 закінчив юр. ф-т Віденського ун-ту. 1904–05 очолював роботу віденської «*Січі*», 1906–07 – голова львів. «*Академічної громади*». З 1905 належав до *Української радикальної партії*, чл. головної управи УРП. Був співредактором, згодом редактором «*Громадського Голосу*». Під час *Першої світової війни 1914–18* – голова пресової квартири Легіону УСС, організував укр. шкільництво та вів культ.-освіт. роботу на Волині (1916) і на Поділлі (1918). У грудні 1918 – червні 1919 був керівником Гол. управління преси й пропаганди в ранзі міністра уряду УНР. З 1918 – чл. Укр. Нац. Ради. З червня 1919 керував роботою пресової квартири *Української галицької армії* і редагував газету «*Стрілець*». 1920–22 – чл. уряду ЗУНР у Відні. З вересня 1922 до жовтня 1923 за дорученням цього уряду організував позичку нац. оборони в Канаді. В цей період відійшов від соціалістичних ідей і став прихильником та пропагандистом укр. монархізму. Після переїзду в листопаді 1923 до США був одним з організаторів гетьманського руху в США і Канаді. 1923–26 редагував тижневик «*Січ*» (виходив у Чикаго), 1926–27 – редактор «*Америци*» (Філадельфія). У серпні 1927 повернувся до Львова, увійшов до пров. Української християнської (згодом – католицької) орг-ції, з січня 1928 очолював редакцію її газети «*Нова Зоря*». Був одним з організаторів і керівників *Української народної католицької партії* (1930, згодом – Укр. народна обнова). 1937–39 – чл. *Контактного комітету*, що діяв у Львові. Помер у Кракові. Н. – автор численних праць на сусп.-політ. теми («*Що то є суспільні класи, боротьба клас, буржуазія, пролетаріат і організація*», 1907; «*Що то є нарід або нація*», 1911; «*Військо і політика*», 1919; «*Греко-католицька церква і українська ліберальна інтелігенція*», 1929; «*Ідеологічні основи Української католицької народної партії*», 1931; «*Вибір звання*», 1934; «*Жінка і суспільність*», 1934; «*Галичани й Велика Україна*», 1936; «*Значіння партій*», 1939; «*Замах на церкву*», 1939 та ін.), з історії січового стрілецтва («*Над Золотою Липою*», 1916; «*Слідами УСС*», 1916 та ін.), спогадів («*Рік на Великій Україні*», 1919; «*Галицька делегація в Ризі 1920 р.*», 1930), іст. повістей («*Князь Ярослав Осьмомисл*», 1918; «*Роксоляна*» 1930 та ін.), подорожніх репортажів, публіцистичних статей тощо.

М. Швагуляк (Львів).

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН – урядова особа в Україні у 17–18 ст., що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Н. г. призначав сам *гетьман* або обирала *козацька старшина* з *генеральних старшин* або *полковників*. Н. г. виконував обов'язки гетьмана: під час козац. походу, коли в ньому не брав участь сам гетьман; у випадку тривалої відсутності гетьмана у зв'язку з війною чи участю в посольстві. У випадку смерті гетьмана або його усунення Н. г. виконував обов'язки до обрання нового гетьмана.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН – тимчасова командна посада в *Армії УНР* 1919–20. Призначав Н. о. Головний отаман. Н. о. керував воєнними діями *Армії Української Народної Республіки* на фронті. Н. о. призначались генерали *О. Осецький* та *О. Греков*.

НАЛИВАЙКА ПОВСТАННЯ 1594–96 – нац.-визвол. повстання в Україні під проводом *С. Наливайка* проти польськ. загарбників 1594–96. У липні 1594, повернувшись із загоном козаків після походу в Молдову проти турків, *С. Наливайко* закликав запорожців виступити проти польськ. панування в Україні. До повсталих приєднався загін козаків, очолений гетьманом *Г. Лободою*. У жовтні нац.-визвол. рух охопив всю Брацлавщину, Київщину і Волинь. Козацьке військо, яке налічувало 12 тис. чол., здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та ін. міста. Навесні 1595 повстали рушили на Волинь, а згодом – у Білорусь. Наприк. 1595 – на поч. 1596 повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині. В Білорусь на допомогу повстанцям рушив козацький загін на чолі з гетьманом *М. Шаулою*. У грудні 1595 польськ. уряд кинув на придушення повстання військ. сили під командуванням *С. Жолкевського*. Наприк. січня 1596 *С. Наливайко* з невеликим загоном (1500 чол.) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. 23.3(2.4).1596 загони *С. Наливайка*, *М. Шаули*, *Г. Лободи* об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. В ур. *Гострий Камінь* біля Трипілля відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці були змушені відступити на Лубенщину. Проте шлях відступу далі був відрізаний новими коронними коругвами. Навесні 1596 на р. Солонія під Лубнами (тепер Полтавська обл.) повстанці були оточені переважними силами польськ. війська. Майже 2 тижні героїчно оборонялися козаки. *С. Жолкевський* пообіцяв реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Довідавшись про переговори козац. старшини з *С. Жолкевським*, повстанці запідозрили *Г. Лободу* у зраді й вбили його. Але частина старшини 28.5(7.6).1596 підступно схопила *С. Наливайка*, *М. Шаулу* та інших керівників повстання і видала їх полякам. Під час переговорів польське

військо зенацька напало на козацький табір. Тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей було вбито. Тільки невеликий загін козаків на чолі з К. Кремпським зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. С. Наливайка та ін. 6-х ватажків повстання було відправлено до Варшави, де 11.4.1597 після нелюдських тортур страчено.

НАЛИВАЙКІВЦІ – укр. військ. частини, які носили ім'я С. Наливайка. Входили до складу *Армії УНР*. Восени 1917 у Білорусі був створений курінь імені С. Наливайка та полк ім. Наливайка в Дарниці біля Києва. В лютому 1918 цей полк увійшов до складу *Окремого запорізького загону*. 1919 до складу Запорізького корпусу входив полк ім. С. Наливайка, а 1920 у складі Першої запорізької стрілецької дивізії був курінь ім. С. Наливайка. Командував полком, пізніше куренем ім. С. Наливайка полк. М. Пирогів.

НАЛИВАЙКО ДЕМ'ЯН (Даміан; у 1550-х – 1627) – укр. церк.-осв. діяч, письменник. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.). Брат *С. Наливайка*. Закінчив Острозьку школу. З 1589 служив священником у кн. *К. Острозького* і викладав в *Острозькій академії*. Брав участь у *Наливайка повстанні 1594–96*. Під час *Берестейського собору 1596* виступав проти укладення унії з Римом. Був управителем друкарні в Дерманському монастирі (1602–05), згодом священник в Острозі (1607, 1612). Належав до Острозького літ. гуртка, в який входили видатні укр. культ.-осв. діячі, зокрема *Г. Смотрицький*, *В. Суразький*, *Х. Бронський*, *К. Острозький* та ін. Помер в Острозі (тепер Рівненська обл.). Н. – автор «Проповідей про Івана Златоустого» (1607), «Октоїх, сиріч осмогласник» (1603–04), «Лікарство на оспалій усмисл чоловічий» (1607), віршів та передмов до перекладів, що видавались у Дермані та Острозі.

НАЛИВАЙКО СЕВЕРИН (бл. 1560 – 11.4.1597) – козацький ватажок кін. 16 ст., керівник козацького повстання 1594–96 в Україні і в Білорусі. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.) у родині ремісника-кушніра. В молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у походах запорожців проти турків і татар. Згодом служив як сотник надвірної хоругви у кн. *К. Острозького*. 1594 Н. залишив службу і організував на *Брацлавщині* загін нереєстрових козаків. Влітку 1594 козацький загін здійснив вдалий похід у Молдову проти турків і татар. Отримавши військову допомогу із Запорізької Січі, Н. у жовтні 1594 очолив народне повстання на *Брацлавщині* (див. *Наливайка повстання 1594–96*). Навесні 1596 біля м. Лубен на р. Солониця козац. військо оточила польськ. армія. 28.5 (7.6).1596 підступно схоплений і виданий полякам. 11.4.1597 після страшних тортур страчений (четвертований) у Варшаві.

НАМІСНИЦТВО – 1) Найвища адм.-територіальна одиниця місцевого управління. Запроваджена «Установленням про губернії» (1775). Було утворено 34 Н., у тому числі на території України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військ. справ та адм., судового, поліцейського і фін. управління. За указом «Про новий поділ держави на губернії» 1796 Н. було ліквідоване. 2) Орган місцевого управління, запроваджений 1849 у 9 австр. коронних краях, у т. ч. у *Галичині*. Очолював Н. призначений імператором намісник. Майже всі галицькі намісники (11 з 17) були польськ. магнати, які вороже ставилися до укр. населення краю. Галицьке Н. поділялося на департаменти, кількість яких протягом 2-ї пол. 19 ст. коливалась від 8 до 17. На поч. 20 ст. їх кількість зросла, і в 1908 галицьке Н. налічувало 24, а в 1912–37 департаментів. Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 у зв'язку з перемогою нац. дем. революції в Галичині і створенням *Західно-укр. Народної Республіки*.

В. Кульчицький (Львів).

НАПОЛЕОН І БОНАПАРТ (Наполеон Бонапарт; 15.8.1769 – 5.5.1821) – видатний франц. полководець, політ. і держ. діяч, перший консул Французької республіки (1799–1804), імператор Франції (1804–1814 і березень–червень 1815). Н. в Аяччо на о. Корсика. 1779–84 і 1784–85 навчався у військ. коледжі в Брієнні та військ. школі у Парижі. З жовтня 1785 розпочав службу в армії в чині молодшого лейтенанта артилерії. Перебуваючи під впливом ідей Великої Французької революції, 1792 вступив у Якобінський клуб. У грудні 1793 за розробку плану здобуття Тулона, який захопили монархісти і англ. війська, дістав чин бригадного генерала. 5.10.1795 Н.І.Б. придушив монархістський заколот у Парижі. У 1796–97 командував франц. армією, що розгромила сардинські та австр. війська в Італії. 1798–1801 за ініціативою і під безпосереднім керівництвом Н.І.Б. (1798–99) була зроблена невдала спроба завоювання франц. військами Єгипту. Після повернення з Єгипту до Франції (серпень 1799), Н.І.Б. за підтримки пром. буржуазії здійснив 10–11.11.1799 (18 брюмера VIII року) держ. переворот, який встановив режим консульства. З 18.5.1804 – імператор Франції. У внутр. політиці проводив заходи, спрямовані на зміцнення франц. держави. Ліквідувавши самоврядування, запровадив систему префектів, мерів та їх підлеглих, які призначалися згори. В екон. політиці сприяв розвитку промисловості та торгівлі. В зовн. політиці Н.І.Б. прагнув забезпечити воєнно-політ. і екон. гегемонію Франції в Європі, здобути перемогу в боротьбі з Великою Британією за світове торговельне і колоні-

альне панування. В ході воєн з антифранц. коаліціями держав франц. армія під командуванням Н.І.Б. здобула перемоги під Маренго (1800), Аустерліцем (1805), Йеною (1806), Ваграмом (1809), внаслідок яких територія наполеонівської імперії охоплювала фактично всю Зх. і Центр. Європу. У червні 1812 Н.І.Б. розпочав похід у Росію, який завершився невдачею і майже повною загибеллю його армії.

Зх. Волинь (Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського пов.) була єдиним регіоном України, що їх зайняла наполеонівська армія. На Волині союзники Н.І.Б. (поляки, саксонці й австрійці) розгромили 3-тю рос. армію під командуванням ген. А. Тормасова. У воєнополіт. планах Н.І.Б. певне місце займала Україна. Н.І.Б. звернув увагу на укр. проблему, слідуючи традиційній франц. політиці щодо України (підтримка планів *П. і Г. Орликів*, таємні контакти з *К. Розумовським*, виступи 1795 у Конвенті на захист прав козацької нації). Політ. плани франц. імператора щодо України в період підготовки рос. кампанії 1811–12 передбачали відокремлення укр. земель від Росії й поділ їх на три частини: *Правобережна Україна* відходила до Великого Герцогства Варшавського (без Волині, яка була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії), у *Лівобережній і Пд. Україні* планувалося створити 2 держави, т. зв. наполеоніди під протекторатом Франції (план був розроблений графами А.-М. Бланом де ля Нольтом Д'Отєривом і Г. М. де Монгейяром). Одна з них мала існувати в межах Чернігівщини і Полтавщини, друга наполеоніда – на Пд. Україні в межах Катеринославщини, Донеччини, Херсонщини, Таврії і Криму. Укр. дворянство було незадоволене планами Н.І.Б. стосовно передачі Правобережжя Польщі, і це зумовило його лояльне ставлення до рос. влади під час воєнної кампанії Н.І.Б. у Росії. Частина укр. дворянських кіл, яка притримувалася про-рос. орієнтації, сприяла формуванню козац. кавалерійських частин на допомогу регулярній рос. армії (всього було сформовано 22 полки загальною чисельністю бл. 25 тис.чол.). Крім того, у складі рос. армії воювало бл. 75 тис. українців як ополченці. У Бородінській битві 1812 брали участь Охтирський, Одеський, Чернігівський, Київський і Тернопільський полки. Оскільки воєнні формування викликали особливий інтерес укр. патріотів, згодом ці полки були направлені за кордони України. Під час воєнної кампанії 1813–14 армія Н.І.Б. завдала поразки військам 6-ї антинаполеонівської коаліції (Австрія, Англія, Пруссія, Росія, Швеція), однак у вирішальній Лейпцизькій битві 1813 наполеонівські війська були розбиті. Після вступу союзницьких військ у квітні 1814 у Париж Н.І.Б. 6.4. зрікся престолу. Переможці зберегли йому титул імператора і передали в управління о. Ельбу. 1815 зробив спробу повернути владу, але,

знавши поразки в битві під Ватерлоо (18.6.1815), Н.І.Б. вдруге зрікся престолу (22.6.1815). Був засланий на о. Св. Єлени, де й помер. 1840 прах Н.І.Б. перевезено до Парижа, в Будинок інвалідів. У групі охорони Н.І.Б. на о. Св. Єлени Росію представляв генерал де Бальмен, дядько приятеля *Т. Шевченка* – Я. де Бальмена.

В. Гордієнко (Львів).

НАРБУТ ГЕОРГІЙ (Юрій) ІВАНОВИЧ (25.2(9.3).1886 – 23.5.1920) – визначний укр. художник-графік. Н. на хуторі Нарбутівці біля Глухова (тепер Сумська обл.). Початкову худ. освіту здобув самотужки. 1906–17 жив у Петербурзі. Деякий час вчився в І. Білібіна і М. Добужинського. 1909 удосконалював майстерність у Мюнхені. Після повернення в Петербург став членом мистецького об'єднання «Мир искусства». 1910–12 працював над ілюстраціями до казок Г.-Х. Андерсена, байок І. Крилова, нар. казок. Як добрий знавець укр. стародавнього мистецтва і геральдики Н. виконав безліч гербів, ілюстрував Малоросійський гербовник (В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914), «Герби гетьманів Малоросії» (1915), «Старовинна архітектура Галичини» (Ю. Лукомського, 1905), «Стародавні садиби Харківської губернії» (1917) та ін. Н. кожного літа приїздив в Україну до Глухова, де вивчав пам'ятки укр. старовини. Свій герб Н. підписав: «Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець» (1912). У березні 1917 переїхав до Києва. У вересні 1917 став професором графіки новоствореної Української академії мистецтв, а з грудня 1917 (за ін. дан., з лютого 1918) – її ректором. В цей період Н. виконав цикл укр. держ. паперів – банкноти, поштові марки, грамоти. Згодом співпрацював з журн. «Наше минуле», «Зорі», «Солнце труда», «Мистецтво» та ін. До учнів і послідовників Н. належать М. Кірнарський, П. Ковжун, Р. Лісовський, Л. Лозовський, А. Серeda. Помер у Києві.

«НАРОД» – укр. двотижневик соціалістичного напрямку. Видавався 1890–95 *І. Франком* та *М. Павликом*. Виходив у Львові (січень 1890 – жовтень 1892), Коломиї (до серпня 1894) і знову у Львові (до серпня 1895). З 1890-х до 1893 – орган *Русько-української радикальної партії*. До 1892 на сторінках видання переважала літ.-культурницька тематика. Пізніше більшість матеріалів торкалася сусп.-політ. проблем, зокрема нац. питання в Австро-Угорській і Російській імперіях, розвитку соц. руху в Європі тощо. Серед співробітників були *М. Драгоманов*, *Є. Левицький*, *С. Данилович*, *В. Будзиновський*. З виданням співпрацювали *Леся Українка*, *В. Стефаник*, *О. Кобилянська*, *Л. Мартович*, *А. Кримський*, *Н. Кобринська* та ін. Тут вперше друкувалися останні праці *М. Драгоманова* «Чудацькі думки про українську національну справу»

(1892) та «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893), а також перші розділи «Україна ingredienta» Ю. Бачинського.

Д. Кушплір (Львів).

«НАРОДНА ВОЛЯ» – 1) Таємна рев. орг-ція народників-терористів, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу «Землі і волі». Керівним центром «Н. в.» був Виконавчий комітет у Петербурзі, до складу якого входили А. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер, М. Фроленко та ін. В Україні місцеві групи «Н. в.» діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Ніжині та ряді ін. міст. Загальна кількість чл. «Н. в.» налічувала 1881 бл. 500 осіб. Програмні та статутні основи «Н. в.» були викладені в документі: «Програма Виконавчого комітету», «Підготовча робота партії», «Програма робочих членів партії «Народна воля». Народовольці оголосили себе соціалістами і народниками. Вони проголошували право народу на землю, виступали за розвиток общинних основ і місцевого самоврядування. Своїми найближчими цілями «Н. в.» вважала підготовку політ. перевороту, повалення самодержавства і перехід влади до народу. Народовладдя мали проголосити Установчі збори, соціалістичні за складом. Більшість народовольців не визнавали прав нац. меншин в Російській імперії. Деякі з маніфестів і декларацій «Н. в.» були написані укр. мовою. Серед провідних чл. орг-ції були українці, зокрема А. Желябов, С. Перовська, М. Кибальчич та ін. Практична діяльність партії поділялась на пропагандистську і руйнівну. Вся пропаганда підпорядковувалась популяризації серед населення ідеї «демократичного політ. перевороту як засобу соціальної реформи». Програма руйнівної діяльності зводилась до індивідуального терору, в якому народовольці вбачали головний метод боротьби з урядом. Поступово всі зусилля орг-ції спрямували на підготовку вбивства царя, з успішним здійсненням якого вона пов'язувала надії на захоплення влади. 1881 керовані С. Перовською терористи вбили Олександра II. Однак очікуваного рев. виступу в країні не сталося. Виконавчий комітет звернувся до нового царя з листом, в якому вимагав скликання «представників від усього рос. народу для перегляду існуючих форм держ. і сусп. життя». Уряд відповів репресіями. Організатори і виконавці замаху (А. Желябов, С. Перовська, М. Кибальчич, О. Михайлов, М. Рисаков) були заарештовані та страчені. Намагання Г. Лопатіна і В. Фігнера відновити організацію (1883) успіху не мали. Не дало результату й об'єднання окремих народовольських гуртків на з'їзді 1885 у Катеринославі. Після невдалої спроби групи О. Ульянова організувати вбивство Олександра III 1 (13).3.1887 діяльність терорист. орг-ції припиняється. Представники укр. народницького (народовського) руху в основному не підтримували «Н. в.», хоча на поч.

1880-х В. Мальований, М. Коцюбинський і І. Карпенко-Карий встановили контакти з народовольцями і допомагали групам «Н. в.». М. Драгоманов написав декілька статей, в яких критикував народовольців за використання в політ. боротьбі методів терору.

2) Політ. орг-ція галицьких москвофілів (руссофілів), створена 1923 чл. лівого крила «Русского исполнительного комитета» у Львові. Відстоювала радянськості тенденції в політ. житті Зх. України. До провідних діячів «Н. в.» належали К. Вальницький, К. Пелехатий. 1926 об'єдналась з Українським селянсько-робітничим соціалістичним об'єднанням «Сельроб». 1927 створила самостійну партію – «Сельроб-Лівіцію». 1921–25 у Львові видавала рос. мовою щотижневий газету «Воля народа» (з 1924 виходила укр. мовою; гол. редактор – К. Вальницький).

Т. Полещук (Львів).

НАРОДНА РАДА – 1) Укр. політ. орг-ція у Галичині. Заснована 24.10.1885 у Львові галицькими народовцями під керівництвом Ю. Романчука. В серед. 1890-х лідери народовців, зокрема О. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук дійшли висновку про необхідність заснування власної політ. орг-ції. Новостворена орг-ція повинна була продовжувати традиції Головної Руської Ради та ідейно протистояти москвофільській Руській Раді («Русская Рада»). Незабаром після створення Н. Р. видала програмну відозву до «Русинів Галицької землі». Н. Р. стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців та окремішності укр. народу від поляків і росіян. Вимагали поділу Галичини на дві частини – сх. (укр.) і зх. (польськ.). Друкованими органами Н. Р. були газети «Батьківщина» і «Діло». 1899 Н. Р. виступила одним із засновників Української національно-демократичної партії.

2) Парламентська опозиція у Верховній Раді України 1990–94. Сформувалась з чл. Дем. блоку в укр. парламенті наприкінці травня 1990. До складу Н. Р. увійшло 125 депутатів. Найбільше представників було від Львівської обл. – 24, Києва – 17, Івано-Франківської обл. – 11, Харківської обл. – 10. Головою Н. Р. обрано І. Юхновського, заступниками – Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем – Л. Танюка. У прийнятті політ. рішень протистояла консервативній компартійній парламентській більшості т. зв. групі 239 («За суверенну Радянську Україну»). Виступаючи за здобуття Україною екон. і політ. самостійності, Н. Р., значною мірою, сприяла прийняттю Декларації про державний суверенітет України (16.7.1990) та Акта проголошення державної незалежності України. Н. Р. послідовно відстоюючи нац. інтереси, прагнула домогтися затвердження укр. парламентом рішень, які б започаткували етап реаль-

ного становлення України як великої європейської держави.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНА САМОБОРОНА – селянське ополчення, створене австр. урядом і Головною Руською Радою наприкінці 1848 на Підкарпатті (округи Самбір, Стрий, Станіслав та Коломия). Завданням Н. с. був захист укр. населення від нападів угор. повстанців. До загонів Н. с. належали всі чоловіки (виключно українці) віком 20–50 років. Територія, яку охоплювала Н. с., була поділена на округи по 10–14 сіл в кожному. На чолі округу стояв надкомendant, якому підпорядковувались десятники і сотники. У кожному селі постійно чергувала озброєна варта і зв'язкові. Деякі округи мали свої кінні загони, а Станіславська округа – також і артилерію. До самооборони входили бл. 50 тис. ополченців. Наприкінці 1849, після придушення угор. повстання, Н. с. була ліквідована.

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА РАДА – укр. політ. орг-ція, створена 1929 у Празі (Чехія). До складу НУР входили представники чехословацького центру УПСР, Селянської спілки, укр. робітничого союзу. Ставила собі за мету досягти координації діяльності всіх укр. політ. сил в еміграції для відновлення укр. державності. НУР не визнавала умов Варшавського договору 1920 і стояла в опозиції до політ. лінії, яку проводив уряд УНР в екзилі. До провідних діячів орг-ції належали М. Шаповал (голова), С. Шелухин (заст. голови), Н. Григорійв (ген. секретар), С. Довгаль, В. Петрів, С. Русова та ін. 1939 припинила існування.

НАРОДНИЙ ДІМ у Львові – одна з найстаріших культ.-освіт. установ у Галичині. Ідею створення Н. д. вперше висловив 15.6.1848 на засіданні Головної Руської Ради священник о. Л. Трещанівський. У листопаді 1849 на звернення Головної Руської Ради австр. уряд передав для побудови Н. д. місце, де стояв зруйнований в листопаді 1848 Львівський ун-т. Будинок Н. д. в його сучасному вигляді було збудовано за проектом арх. В. Шмідта 1851–64 на пожертви укр. населення Галичини. Статут установи під назвою «Руський інститут народний дім у Львові» затверджено Галицьким намісництвом 11.2.1869. Покровителем Н. д. визначено Галицького митрополита. На перших етапах діяльності стояв на нац. позиціях, згодом перейшов на москвофільство. При Н. д. діяли культ.-освіт. та установи. У Н. д. працювало т-во і редакція Галицько-Руської Матиці, що займалися просвіт. роботою та видавали наук.-поп. літературу та шкільні підручники. З 1862 у приміщенні Н. д. знаходились перша укр. академічна гімназія та інтернат. 1864–76 у великому залі Н. д. виступав Народний руський театр. У складі Н. д. діяла велика

бібліотека (60 000 каталогових карток), створена відомим укр. істориком і лінгвістом А. Петрушевичем, іст.-археологічний та природничий музей. Н. д. утримував комплекс будівель і церкву Преображення Господнього у Львові, надавав стипендії для молоді. 4.8.1914 австр. уряд заборонив діяльність Н. д., а 1917 ліквідував його. Під час окупації Галичини рос. військами (1914–15) частина бібліотеки була вивезена до Росії (досі не повернена), а 1918 загинула нумізматична колекція. У роки польськ. окупації Зх. України діяльність Н. д. обмежувалась музейно-архівними справами. 1883–1914 щомісяця видавався офіційний орган Н. д. – «Вісник народного дому»; а з 1921 – періодично. Після 1939 Н. д. був ліквідований органами рад. влади, а його збірки передано до бібліотеки АН УРСР та львівських музеїв. За зразком Н. д. у Львові створювались Н. д. у містах і селах всієї Галичини.

І. Орлевич, І. Підкова (Львів).

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ (НКВС; рос. назва – Народный Комиссариат внутр. дел, НКВД) – одне з виконавчо-адм. відомств уряду СРСР, що діяло з листопада 1917 до березня 1946. Створений 7.11.1917. З 1919 існував в УСРР (у першому більшовицькому уряді в Україні був Народний Секретаріат внутр. справ, очолюваний Є. Бош) як респ. орган, хоч фактично підпорядковувалась НКВД РСФРР (згодом – СРСР). НКВД видав справами внутр. і місцевої адміністрації, охороною громад. порядку, реєстрацією актів громадян. стану, таборами примусової праці, в'язницями тощо. Справами держ. безпеки та репресіями проти противників більшовицького режиму займалась ВЧК (створена в грудні 1917), в 1922–24 – Державне політ. управління (ДПУ, рос. назва – Государственное полит. управление, ГПУ), а в 1924–34 – ОДПУ (Об'єднане державне політ. управління, рос. назва – Объединенное государственное полит. управление, ОГПУ). Після утворення СРСР НКВД УСРР з 1924 діяв як респ. орган, здійснюючи суто адм. функції. Респ. комісаріати були ліквідовані в 1930 з передачею їхніх завдань ін. комісаріатам. 1934 було утворено союзно-респ. НКВД (що означало, що НКВД УСРР був уже підпорядкований безпосередньо Москві) з включенням до нього ОГПУ. З цього часу НКВД СРСР став гол. органом масового політ. терору. У липні 1934 були сформовані основні адм. підрозділи НКВД – держ. безпеки (ГУГБ), виправних трудових таборів (ГУЛАГ), прикордонних і внутр. військ (ГУПВО), робіт.-сел. міліції та пожежної служби (ГУПО). При ньому було створено «особое совещание» у складі наркома (спочатку Г. Ягода – липень 1934 – вересень 1936; М. Єжов – до грудня 1938; з грудня 1938 – Л. Берія), його заступників та прокурора СРСР, яке мало право застосовувати в адм. порядку висилку, заслання, ув'язнення в концтаборах і т. ін. Навесні 1941 з НКВД виділено орга-

ни держ. безпеки (політ. поліція) в окремий (теж союзно-респ.) Нар. комісаріат держ. безпеки (НКГБ), восени того ж року їх об'єднали, а 1943 знову поділили як окремі наркомати. 19.3.1946 НКВД перейменовано на Міністерство внут. справ (МВС). НКВД за час свого існування став символом політ. терору й винищення серед усіх верств населення, особливо діячів літ., мист., науки, зокрема в Україні, де злочинний сталінський терор досяг апогею, в результаті якого була майже повністю знищено інтелігенцію укр. народу.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (НРУ, Рух) – громад.-політ. орг-ція, з 1993 – політ. партія в Україні. Наприк. 1988 в середовищі відомих укр. письменників, науковців і колишніх правозахисників-дисидентів виникла ідея створення нац. громад.-політ. орг-ції – НРУ за перебудову. Вперше проект програми майбутньої масової громад. орг-ції України було надруковано 16.2.1989 в газ. Спілки письменників України «Літературна Україна». 8–10.9.1989 в Києві проходив Всеукраїнський установчий з'їзд НРУ. З вітальним словом до його учасників звернувся О. Гончар. З доповіддю «Про діяльність оргкомітету та завдання Народного руху України за перебудову» виступив голова оргкомітету письменник В. Яворівський. Головою Руху було обрано письменника І. Драча. У прийнятій з'їздом Програмі НРУ обстоювалось питання відродження укр. мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що постали перед Україною, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС, вказувалось на необхідність проведення демократизації політ., екон. і соц. системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав нац. менш. і груп в Україні (не випадково чимало росіян, євреїв та представників ін. етнічних груп приєдналися до Руху). В цей період Рух налічував бл. 280 тис.чл. З березня 1990 видавав друкований орган – «Народну газету». Наймасштабнішою акцією, організованою Рухом, став «живий ланцюг», проведений 22.1.1990 на честь річниці Злуки УНР і ЗУНР 1919, який продемонстрував силу новоствореної орг-ції та солідарність українців. В акції взяло участь, за офіційними дан., бл. 450 тис. чол. (за неофіц. дан., бл. 5 млн чол.). Дальшим кроком на шляху зростання Руху і його впливу на громад.-політ. процеси в Україні стала робота 2-х всеукр. зборів НРУ, що відбулися в жовтні 1990. 2-гі всеукр. збори НРУ заслухали і обговорили доповідь голови Руху І. Драча «Політ. ситуація в Україні і завдання Руху». Збори внесли зміни та доповнення до Програми Руху, доповнення до Статуту Руху і обрали керівні органи Руху. Проте наступний період в історії Руху був позначений кризою самовизначення. Деякі його лідери (зокрема, І. Драч, Д. Павличко та М. Горинь) виступали за збережен-

ня Руху як об'єднання дем. орг-цій та партій, першочерговим завданням якого було б створення тривкої політ. бази для розбудови нової Укр. держави. На їхню думку, Рух повинен був перейти від політики опозиції діям уряду та президента до співробітництва з ними. Ін. група членів орг-ції, очолена В. Чорноволом, доводила, що оскільки нова держава, як і раніше, повністю контролюється старою комуністичною номенклатурою, справжні реформи будуть неможливі без усунення її від влади. В. Чорновіл та його прихильники закликали до перетворення Руху на опозиційну політ. партію. Ці розбіжності призвели до розчарування багатьох його чл. і різкого скорочення чисельності орг-ції. На 3-х Всеукр. зборах Народного руху України (лютий–березень 1992), щоб уникнути розколу НРУ, обрано трьох співголів орг-ції – І. Драча, М. Гориня та В. Чорновола. Вищим керівним органом Руху став обраний зборами Центр. провід. На 4-х Всеукр. зборах (грудень 1992) Рух фактично перетворився на політ. партію. Збори абсолютною більшістю голосів проголосували за Рух як «незалежну гром.-політ. орг-цію». Єдиним головою НРУ було обрано В. Чорновола. Згодом з НРУ вийшла група чл., які заснували окрему орг-цію під назвою Всенародний рух України (ВНРУ; голова – Л. Скорик). У грудні 1993 відбувся перший етап 5-го Всеукраїнського збору НРУ, який проголосив Рух партією. Збір ухвалив передвиборчу платформу НРУ і підтвердив повноваження гол. НРУ В. Чорновола. На 2-му етапі 5-х зборів (квітень 1994) було розглянуто підсумки виборів до Верховної Ради України, окреслено завдання у кампанії по виборах Президента України, обговорено зміни до Статуту партії. Головою НРУ залишився В. Чорновіл, першим заст. став О. Лавринович. 1999 у НРУ стався розкол. На 10-му позачерговому з'їзді НРУ новим головою було обрано Ю. Костенка. Інша частина рухівців провела альтернативні збори, на яких підтримувала В. Чорновола. Прихильники Ю. Костенка незабаром об'єдналися в Український народний рух (УНР), рухівці на чолі з В. Чорноволом зберегли за собою колишню назву. Розкол НРУ значно послабив позиції рухівської фракції у ВР (з 44 чл. фракції 22 депутати увійшли до фракції УНР, 14 залишилися у фракції НРУ, решта перейшли до ін. фракцій). Після загибелі В. Чорновола (1999) НРУ очолив Г. Удовенко. 9.6.2001 відбулися 2 (11) Всеукр. збори (з'їзд) Руху, на яких керівники обох Рухів підписали Декларацію про об'єднання їх партій. УНР і НРУ домовилися об'єднатися для спільної участі у парламентських виборах 2002 та створити єдиний Рух після 2002.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ – виконавчий орган Тимчасового ЦВК рад України. Сформований у Харкові 17(30).12.1917 рос. і місцевими

більшовиками як укр. рад. уряд на противагу до УЦР та Генерального Секретаріату УЦР–УНР. Склався з 12 секретарів: торгівлі і промисловості (Артем – Ф. Сергєєв), фінансів (В. Ауссем), внутр. справ (Є. Бош), міжнар. справ (С. Бакинський), нар. освіти (В. Затонський), прод. справ (Е. Лугановський), судових справ (В. Люксембург), у справі праці (М. Скрипник), земельн. справ (Є. Терлецький), у військ. справах (В. Шахрай). Пізніше до складу Н. С. увійшли: Я. Мартянов, І. Кулик, Ю. Коцюбинський. Протягом деякого часу уряд не мав голови і засідання Н. С. вела Є. Бош. Н. С. перебував у Харкові (грудень 1917 – січень 1918), Києві (лютий 1918), Полтаві і Катеринославі (березень 1918), Таганрозі (квітень 1918). Влада Н. С. була малоефективною і маловпливовою. Зокрема, командував всіх більшовицьких збройних сил в Україні В. Антонов-Овсієнко підкорявся тільки наказам Раднаркому Росії, до складу якого він входив. Після укладення Берестейського миру 1918 і зміни воєнно-політ. ситуації в Україні, більшовицьке керівництво намагалось створити видимість незалежності рад. уряду в Україні, щоб не допустити відновлення влади УЦР. У березні 1918 на 2-му Всеукр. з'їзді рад Україна проголосувалась незалежною від Росії рад. республікою та було проведено реорг-цію Н. С. До його складу увійшло більше українців, зокрема Є. Неронович, Г. Лапчинський, Г. Клименко, І. Кулик. Головою Н. С. став М. Скрипник. 7.3.1918 у цей «кишеньковий» уряд було введено В. Антонова-Овсієнка як секретаря військ. справ і верховного головнокоманд. військами УНР. Єдиним завданням, яке покладалось моск. центром на Н. С. у цей період, стало забезпечення максимально швидкого вивезення з України на схід продовольства і матеріальних цінностей. Н. С. існував до 18.4.1918, коли ЦВК рад України і Н. С. було реорганізовано у Всеукр. бюро для керівництва повстанською боротьбою проти нім. окупантів (існувало до липня 1918). Змістом усього існування Н. С. як окремого рад. уряду було, насамперед, намагання Раднаркому легітимізувати пряму агресію більшовицької Росії проти УНР. Власне, з метою максимальної дезорієнтації укр. населення, в першу чергу селянства, цьому органі дано назву «секретаріату» та для означення маріонеткового більшовицького утворення в Україні збережено назву «Українська Народна Республіка».

НАРОДНИЦТВО – ідеологія і громад.-політ. рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 1860–80-х. Представники цього напрямку виражали інтереси сел. демократії, поєднуючи радикальну бурж.-дем. і антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму. В основі ідеології Н. – містична віра в рос. селянство як носія «вищої життєвої мудрості».

У 1860-х ідеї «сел. соціалізму» активно пропагував М. Огарьов. Наприк. 60-х – на поч. 70-х теоретичним обґрунтуванням ідеї некап. шляху розвитку стає суб'єктивна соціологія (П. Лавров, М. Михайловський та ін.), яка рушійною силою сусп. прогресу вважала «критично мислячі особистості», тобто інтелігенцію. У 1880-х в Н. отримав розвиток «екон. Романтизм» (В. Воронцов, М. Данієльсон та ін.), представники якого виходили із протиставлення типів екон. еволюції Зх. Європи і Росії. Народники-економісти намагалися довести безперспективність кап. розвитку Росії й необхідність переходу до «народного виробництва» – некап. індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства. Найвідомішими ідеологами Н. у 1870-ті були М. Бакунін, П. Лавров і П. Ткачов. Вони розглядали особу рос. селянина як зберігача давніх засад общинної власності («миру») і саме в цьому вбачали можливість переходу Росії до соц. відносин, обминаючи етап кап. розвитку. Вважаючи рос. селянина «природженим» соціалістом, М. Бакунін закликав молодь готувати нар. повстання проти трьох головних ворогів: приватної власності, держави, церкви. На думку окремих дослідників, Н. було просякнуте месіанською свідомістю, успадкованою частково від слов'янофілів, котрі твердили про почуття вини дворянина перед селянством за гріхи предків-кріпосників (В. Осинський, С. Перовська, А. Желябов, С. Нечаєв, П. Ткачов та ін.). Н. об'єднувало людей, що належали до різних політ. напрямів, часто дуже різних. Так одні підтримували теорію непротивлення злу насильством (М. Муравський), інші закликали до нової пугачовщини (М. Бакунін).

У 1860-х народники виявляли себе спорадично (групи М. Чернишевського, С. Нечаєва, П. Ткачова). В обстановці піднесення дем. інтелігенції у 70-х рр. почали діяти численні народницькі гуртки. Відзначалися серед них «чайківці», які існували у Петербурзі, Москві, Одесі, Києві. «Чайківці» перейшли від рев. просвітництва до підготовки «ходіння в народ», виношуючи плани сел. революції у Росії. Такої ж тактики дотримувалися учасники гуртка «лавристів» у Петербурзі, гуртка братів Жебуньових в Україні, чл. «Київської комуні». 1874 почалося «масове ходіння в народ» (у селянство) дем. інтелігенції. «Похід у народ» повинен був організувати перші соц. сусп.-госп. клітини. «Ходінням у народ» 1874 було охоплено, за офіційними даними, 37 губерній європ. Росії, у т. ч. майже всі укр. губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 царська влада заарештувала понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших з них було засуджено за процесом 193 (1877–78). Численні орг-ції різних напрямів («чайківці», «лавристи», «бакуністи» та ін.) рос. народників діяли й в Україні в 60-х. У Києві діяв гурток «чайківців»

(1872–74), «Київська комуна» (1873–74), гурток «бунтарів», у Одесі народників з 1872 очолював Ф. Волховський. Народницькі орг-ції діяли і в Харкові, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві. 1876 народники створили рев. орг-цію «Земля і воля». Своім головним завданням вона вважала підготовку сел. повстання, визнавала можливість особливого (некап. соц.-екон. розвитку Росії, основою якого мала стати сільська община). У практичній роботі «Земля і воля» перейшла від «летючої», «бродячої» пропаганди до створення осілих поселень революціонерів у пд.-сх. приволзьких губерніях, однак ці спроби зазнали невдачі. В Україні 1875–76 найбільшу активність виявив гурток «південних бунтарів» (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Бохановський, Л. Дейч та ін.). Чл. цього гуртка за допомогою сел. бойових загонів планували розпочати повстання. 1877 «південні бунтарі» намагалися створити у Чигиринському пов. таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання, однак її незабаром розгромила поліція (див. *Чигиринська змова 1877*). Більшість народників, поступово переглядаючи свої бунтарсько-анархістські погляди, приходила до визнання необхідності політ. боротьби проти самодержавства. Головну увагу вони зосереджували на орг-ції терор. актів. Взимку 1877–78 у Києві почав діяти гурток В. Осинського, чл. якого здійснили ряд терор. акцій проти представників царської адм-ції. Незгоди між прихильниками і противниками нового методу боротьби особливо загострилися 1879. Спроби уладнати їх у тому ж році на з'їздах у Липецьку і Воронежі виявилися невдалими. Частина народників, які стояли на позиціях здобуття для Росії політ. свободи через терор, здійснюваний невеликою законспірованою орг-цією, взяла назву «Народна воля»; ін. учасники з'їзду створили орг-цію «Чорний переділ», котра ставила завдання мирного вростання народників у нар. масу. Остання течія опісля перетворилася у легальне народництво, яке існувало аж до 1917. Чорнопредільці (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман, М. Попов та ін.) прагнули дотримуватися старої, землевольської програми і тактики. Але й вони фактично відмовилися від пропаганди на селі і зосередили головну увагу на пропаганді серед робітників. У Києві чорнопредільці Є. Ковальська і М. Щедрін організували «Південноросійський робітничий союз» (1800–81). Невдовзі частина чорнопредільців приєдналася до «Народної волі», а частина емігрувала за кордон. Г. Плеханов заснував у Женеві орг-цію рос. марксистів групу «Визволення праці» (1883). «Чорний переділ» фактично припинив існування.

Більш активну діяльність розгорнула «Народна воля». В Україні народовольські орг-ції і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та ін. містах. У лютому 1878 в Києві здійснено замах на товариша прокурора Котляревського; у травні

1878 Г. Попко вбив жандарма Гейкіна; у липні 1878 біля Харкова зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаральського, засудженого в процесі 193-х; у липні 1878 в Одесі під час суду над І. Ковальським виникли вуличні сутички з поліцією; у лютому 1879 у Харкові вбито губернатора князя Куропаткіна та ін. Після вбивства народовольцями у березні 1881 *Олександра II* царизм перейшов у відкритий наступ. Судові процеси 1880-х («процес 20-ти», 1880, «процес 14-ти», 1884 та ін.) довершили розгром орг-ції. Народовольці намагалися відродити свою орг-цію. На поч. 1880-х основним районом їхньої діяльності стала Україна. Тут ще діяли гуртки військ.-рев. орг-ції «Народна воля» на чолі з М. Ашенбреннером. 1885 в Катеринославі проведено з'їзд пд. народовців. Однак відродити «Народну волю» було вже неможливо.

До лав рос. народників входило багато українців (*Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, В. Малинка, М. Кибальчич, С. Перовська* та ін.), але вони майже не цікавилися визвол. прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх з погляду інтересів «революції» вартими уваги. Лише інколи рос. народники вживали укр. мову в пропагандистських цілях (зокрема, відозва Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», 1875). Принципово іншим був укр. народницький (народовський) рух. Укр. народники-хлопомани наголошували на своєрідності психіки укр. народу, його побуту й госп-ва. Якщо рос. народники намагалися показати соц. нахили рос. селянина, хлопомани підкреслювали індивідуалізм укр. селянства. Укр. народництво ставило своїм завданням культурницьку працю серед населення, тоді як рос. народництво зверталось до культурницької роботи у 1880-х, що було вже показником пригасання їхнього руху. Культурницька праця розумілась укр. народниками як національна. Народники мали вплив на укр. письменників 2-ї пол. 19 ст. – П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського, І. Манжуру та ін. Видатні представники галицького сусп. руху – *О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко* сприяли розповсюдженню творів народників. Під впливом ідей Н. перебували історики – *О. Єфименко, О. Лазаревський, О. Левицький* та ін. Укр. народники здійснили спробу організуватись у радикально-політ. площині, як-от «Братство Тарасівців». З'явилися твори, де звучав нац.-рев. клич («Українська марсельєза», В. Мальований). Укр. народники, на відміну від рос., вважали релігійність ідеальною прикметою селянина і оспівували її в поезії («Великдень» І. Манжури). З укр. Н. був пов'язаний артільний рух, теоретичні засади якого розробив Ф. Щербина в роботі «Южнорусские артели и артельные формы хозяйства». У 1890-х М. Левицький ставив своїм завданням утворення артелей. Нац. ідеї у народницько-дем. рухах в Україні у 1880–90-х відстоювали *М. Левиць-*

кий, Б. Грінченко, Т. Осадчий. Рад. історіографія критикувала їх за «буржуазний лібералізм», оскільки вважала, що народники були у 1880–90-х головною перешкодою поширення марксизму в Росії.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ – назва псевдопредставницького органу *Зх. України*, який рад. влада використала для узаконення анексії захоплених у вересні 1939 Червоною армією західноукр. земель. 22.10.1939 було організовано вибори до НЗЗУ, які відбувалися в умовах суворого контролю з боку рад. органів влади і більшовицьких спецслужб. До НЗЗУ було обрано 194 депутати. НЗЗУ зібрались 26–28.10.1939 у Львові. На зборах було проголошено встановлення рад. влади у *Зх. Україні* та прийняття її до складу СРСР. НЗЗУ обрали комісію в складі 66 осіб, яка передала декларацію зборів Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР. Після цього пропагандистського акту НЗЗУ припинили свою діяльність. Більшість делегатів НЗЗУ в наступні роки було репресовано.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ – громадські навч. орг-ції, що сприяли самоосвіті, підвищенню професійного рівня населення. Н. у. організовувалися як громадські культ.-осв. орг-ції, у яких читали популярні лекції або цикли лекцій із різних галузей науки для осіб, що не мали змоги вчитися в середніх або вищих навч. закладах. Виникли в 1840–60-х у Данії (1844), Норвегії (1864), згодом поширилися в Англії, США, Німеччині та ін. країнах. У Російській імперії Н. у. і курси відкрилися в 1870-х у Москві, Петербурзі, Одесі та ін. містах. Ініціаторами відкриття були представники інтелігенції. Найбільшого поширення дістали у період Революції 1905–07, коли виникли т-ва Н. у. В Україні Н. у. були організовані у Києві, Харкові, Єлисаветграді. 1909 царський уряд закрив майже всі Н. у. Після *Лютневої революції 1917* вони виникли знову; сформувався тип і виникла мережа вечірніх робітничих унів як завершальної ланки робітничої освіти. На новій основі Н. у. почали створювати наприк. 1950-х. В Україні організовано було Н. у. більш як із 20 галузей знань. Один зі перших Н. у. було відкрито 1958 у Жданові (тепер Маріуполь) при палаці культури заводу «Азовсталь». Навчання було безкоштовне, без відриву від виробництва. Засновниками виступали т-во «Знання», профспілки, комсомол, міністерства освіти, культури, охорони здоров'я. В УРСР у системі Н. у. навчалися одночасно бл. 5 тис. осіб.

О. Кубальський, П. Панченко (Київ).

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ – політ. партія центристського спрямування. Заснована на установчому з'їзді у Києві

24.2.1996. Утворилася внаслідок об'єднання політ. орг-цій – Трудовий конгрес України, Партії дем. відродження України та «Нова Україна». З'їзд обрав керівні органи партії: Політраду (у складі 63 чол.), Політвиконком. Очолив партію Анатолій Матвієнко, головою секретаріату став Володимир Філенко. Протягом року партія поширила діяльність на всі регіони України. Чл. партії є керівники місцевих та регіональних виконавчих структур, обл. і місцевих рад, керівники міністерств та відомств, прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко, голова адм-ції Президента Є. Кушнар'єв тощо. У Верховній Раді 13-го скликання (1994–98) НДПУ контролювала депутатську групу «Конституційний центр» у складі 56 чоловік, яку очолював М. Сирота. Виступає за послідовне реформування економіки та приватизацію основних її секторів, проведення радикальної земельної реформи тощо. У зовн. політиці НДПУ відстоює курс на продовження інтеграції України з НАТО, а також з країнами СНД. Ідеологія НДПУ ґрунтується на ідеях центрризму, європейської соціал-демократії та лібералізму. Основні ідеї – забезпечення прав і свобод кожного громадянина, підтримка сім'ї як фундаменту морального і фіз. здоров'я нації, розбудова дем. укр. держави. На кін. 1997 партія налічувала бл. 30 тис. членів. У березні 1998 на виборах до Верховної Ради на багатопарт. основі по багатомандатному загальнодерж. виборчому округу за НДПУ проголосувало 5,01 % всіх виборців і партія отримала 17 місць у Верховній Раді.

НАРОДОВЦІ – сусп.-політ. течія серед молоді західноукр. інтелігенції, що виникла в 1860-х у *Галичині*. Сформувалася на противагу консервативній політ. течії – москвофільству, в основі якої лежала культ. і політ. переорієнтація частини укр. інтелігенції, особливо духовенства, на Російську імперію. Народовський рух виник на ґрунті ідей нац. відродження, започаткованих *«Руською трійцею»* та *Кирило-Мефодіївським братством*, і сформувався під впливом творчості *Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова*. Н., виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживала на тер. від Кавказу до Карпат, виступали за єдність всіх укр. земель та розвиток єдиної укр. мови на основі нар. говірки. На поч. своєї діяльності Н. проводили значну культурницьку роботу ліберально-напряму. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журн. – *«Вечорниці»* (1862–63), *«Мета»* (1863–64), *«Нива»* (1865), *«Русалка»* (1866). До Н. належали переважно представники укр. інтелігенції – письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Група письменників, педагогів і гром. діячів, зокрема С. Воробкевич, В. Шашкевич, К. Климкевич, Ф. Заревич, К. Горбаль, Д. Танячкєвич, К. Устиянович – організували на зразок київської Громади студентські та уч-

нівські орг-ції (громади) у навч. закладах Галичини. Через діяльність громад, в яких їх учасники вивчали укр. літературу та історію, збирали етнографічний і фольклорний матеріал, влаштували літ. вечори і концерти. Н. прагнули пробудити нац. самосвідомість в укр. молоді. Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австр.-угор. урядом, Н. заснували ряд культ.-освіт. т-в «*Руська бесіда*» (1861), а при них – укр. театр (1864), «*Прогресиві*» (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори укр. письменників, шкільні підручники, влаштували театр. вистави та щорічні Шевченкові вечори-концерти. 1873 у Львові, при фін. і моральній підтримці меценатів з *Наддніпряньської України*, виникло Літературно-наукове т-во ім. Т. Шевченка, яке 1892 реорганізувалося в *Наукове т-во ім. Т. Шевченка*. Поштовхом до поч. активної політ. діяльності Н. стали вибори 1879 до галицького сейму, на яких українці, очолювані москвофільською Руською радою, змогли послати тільки трьох своїх представників у галицький сейм. Нову роботу Н. розпочали з видання двох політ. часописів: «*Батьківщина*» (1879) і «*Діло*» (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи Н. – *О. Барвінський*, *В. Навроцький*, *О. Огоновський*, *Ю. Романчук*, *А. Вахнянин*, *Д. Гладилевич* та ін. 1885 Н. створили нову політ. орг-цію – *Народну Раду*. Наростаючий укр. нац.-визвол. рух, в якому провідну роль відігравали Н., загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією, примушували австр. уряд шукати шляхи врегулювання укр.-польськ. відносин у Галичині. 1890 лідери *Ю. Романчук*, *С. Сембратович*, *О. Барвінський* при посередництві *В. Антоновича* уклали з польськ. політ. колами і австр. урядом компромісну угоду, яка отримала назву «*Нової ери*». Від імені уряду намісник Галичини граф *К. Бадені* пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити укр. мову в судах і адм. органах, відкрити укр. гімназії, утворити кафедри укр. історії і укр. літератури у Львівському ун-ті, отримати право на створення страхового т-ва «*Дністер*» та ін., видання укр. мовою урядової газ. «*Народний часопис*». За ці незначні поступки *Ю. Романчук* від імені частини Н. заявив про підтримку політики австр. держави. 1890 значна частина Н. об'єдналась в *Русько-укр. радикальну партію*, яка різко засудила політику «*Нової ери*» і продовжила опозиційну боротьбу. 1894 радикально настроєна частина Н. на чолі з *Ю. Романчуком* перейшла до опозиції. На позиції «*Нової ери*» залишився митрополит *С. Сембратович* і невелика група Н. на чолі з *О. Барвінським* і *А. Вахнянином*, які висунули гасло «*Краще щось, ніж нічого*». Це крило Н. пізніше оформилось у *Християнсько-суспільну партію*. 1899 основна маса Н. з частиною радикалів утворили *Українську національно-демократичну партію* (відіграла основну роль в

уряді ЗУНР). З 1919 ця партія отримала назву – *Національно-трудова партія*.

Під впливом українців Галичини народовський рух розгорнувся на Буковині і Закарпатті. В серед. 1880-х у діяльності народовських орг-цій на Буковині («*Руській бесіді*» і «*Руській раді*») активну участь брали *Ю. Федькович*, *Є. Пігуляк*, *І. Тимінський*, *О. Попович* та ін. Нац.-культ. відродження на Закарпатті наприкін. 19 – поч. 20 ст. відбувалось під ідеологічним впливом Н., ідеї якого відстоювали такі визначні громад.-політ. діячі на цих укр. землях, як *Л. Чопей*, *А. Волошин*, *Ю. Жаткович*, *Г. Стрипський* та ін.

НАСТАС (Анастас) КОРСУНЯНИН (рр. н. і см. невід.) – перший священик *Десятинної церкви* у Києві. 988 брав участь у хрещенні киян, сприяв поширенню християнства. На думку деяких істориків, створив перший літописний звід у Києві бл. 996.

НАТІВ О. (р. н. невід. – 1919) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Осетин за національністю. Під час *Першої світової війни 1914–18* – офіцер рос. армії. З 1917 – на службі в *Армії УНР*. У березні 1918 Н. був призначений командиром Запорізької дивізії, а згодом – *Запорізького корпусу*. Відзначився в боях з більшовиками під Полтавою і Ромоданом. У серпні 1918 за планом командування Збройних сил *Української Держави* дивізія Н. мала бути переправлена на Кубань і, звільнивши край від більшовиків, сприяти її входженню до складу України. План не вдалося здійснити через виступ *Директорії УНР*. Військ. здібності та відданість справі незалежності України високо цінували сучасники. 1919 сформував у Батумі *Закарпатський добровільний кіш*. Загинув у боротьбі з більшовиками.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА (НТШ) – наук.-культ. громад. орг-ція, що довгі роки виконувала функції всеукр. академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 (спершу – як *Літ.-наук. т-во ім. Шевченка*) завдяки спільним зусиллям нац. свідомої інтелігенції з *Наддніпряньської України* та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось укр. друковане слово в Російській імперії. Фінансовою основою для створення послужили 20 тис. австр. крон, пожертвованих *Є. Милорадовичем*. Фундаторами т-ва також виступили *О. Кониський*, *Д. Пильчиків*, *М. Жученко*, *С. Качала*. Метою т-ва було «вспомогати розвою руської (малоруської) словесності». Першими головами т-ва були *К. Сушкевич* (1874–85), *С. Громницький* (1885–86), *Д. Гладилевич* (1886–92). У перше десятиліття діяльність т-ва мала скромний характер: його коштом вийшли два річники журналу «*Правда*» та «*Дослідження у галузі руської мови*» (1880, нім. мовою) *О. Огоновського*. З 1885 т-во пере-

брало видання журн. «*Зоря*» (виходив до 1898), який став всеукр. літ. органом і поширювався (після заборони 1894 – нелегально) у Наддніпряньській Україні. Наприк. 1880-х у середовищі київської Громади (*В. Антонович* та *О. Кониський*) визріла ідея перетворення т-ва у виключно наук. установу. У Галичині цю ідею підтримала група народовців на чолі з *О. Барвінським*, яка задля досягнення культ.-просвіт. цілей ішла на компроміс з польськ. та австр. урядовими колами. Відповідно до цього плану, 1892 т-во перейменовано у НТШ. Головним завданням реорганізованого т-ва було «плекати та розвивати науку і штуку в укр.-русській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинності і предмети наук. України-Руси». Утворено три секції – іст.-філ., філол., мат.-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. Розпочалась орг-ція бібліотеки і музею НТШ. З 1892 почав виходити гол. друкований орган т-ва – «*Записки НТШ*» (ред. 1 т. *Ю. Целевич*, 2–4 тт. *О. Барвінський*). Першими головами товариства були *Ю. Целевич* (1892–93) і *О. Барвінський* (1893–97). Період найбільшого розвитку НТШ розпочався 1894 переїздом до Львова *М. Грушевського*. З 1894 він очолив іст.-філ. секцію, а з 1897 був обраний головою НТШ. З 1895 став редактором «*Записок НТШ*» і перебрав на себе всю видавничу діяльність т-ва. За час його головування НТШ видало бл. 800 тт. наук. праць, зокрема 112 тт. «*Записок*». *М. Грушевський* зініціював низку ін. періодичних видань: «*Хроніка НТШ*» (тт. 1–74; 1900–39), «*Збірник історично-філософської секції НТШ*» (тт. 1–17; 1898–34; у цій серії вийшло вісім тт. (1898–1913) його «*Історії України-Руси*»), «*Збірник філологічної секції*» (тт. 1–23; 1898–1937), «*Збірник математично-природничо-лікарської секції*» (тт. 1–32; 1897–1939), «*Жерела до історії України-Руси*» (тт. 1–22; 1895–1924), «*Українсько-русський архів*» (тт. 1–15; 1906–21), «*Етнографічний збірник*» (тт. 1–40; 1895–1929), «*Студії з поля суспільних наук і статистики*» (тт. 1–5; 1909–38) та ін. Крім *М. Грушевського*, винятково велику роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли *І. Франко* та *В. Гнатюк*, які очолювали різні структурні одиниці т-ва, редагували серійні та окремі видання, зокрема випускали у 1898–1905 «*Літературно-науковий вісник*» та керували Укр. видавничою спілкою. За їх ініціативою 1898 була проведена реформа статуту НТШ, згідно з яким звання «дійсн. чл.» т-ва присвоювалося лише на підставі наук. кваліфікації. Відповідно до цього 1899 був вибраний перший академічний корпус учених – чл. НТШ у складі 32 чоловік як із західноукр., так і східноукр. земель. Окрім укр. учених, у склад т-ва 1903–14 почесними чл. було прийнято 19 чл.-чужоземців, науковців зі світовим ім'ям – *Я. Бодуена де Куртене*, *О. Брюкнера*, *В. Бехтерева*, *А. Єнсена*, *О. Пипіна*, *О. Шахматова* та ін.

Питання про подальше удосконалення організаційної структури стали у центрі дискусій, які точилися в НТШ 1899–1913 і призвели до затяжної кризи. За цими дискусіями крилися ідейно-політ. та особисті розходження серед дійсн. чл. т-ва. У результаті загострення конфлікту 1913 *М. Грушевський* полишив посаду голови НТШ. Після його відходу обов'язки заступника голови НТШ виконували *С. Томашівський* (1913–18) та *В. Щурат* (1919–21). У міжвоєнну добу головами НТШ були *В. Щурат* (1921–23), *К. Студинський* (1923–32), *В. Левицький* (1932–35), *І. Раковський* (1935–39). Масштаби діяльності т-ва значно зменшилися великою мірою внаслідок розгрому, вчиненого рос. військами під час окупації Львова (1914–15) та через репресії польськ. окупаційного режиму. Польська влада позбавила т-во права видання укр. шкільних підручників, що було одним із основних джерел його прибутків та орг-ції університетських курсів для укр. студентів. Кількість видань за міжвоєнний період зменшилася до бл. 350 назв. Незважаючи на це, т-во продовжувало розбудовувати свою академічну структуру. Відповідно на заборону польськ. влади вести роботу зі студентською молоддю стало створення та діяльність під проводом НТШ *Львівського (таємного) українського університету*. Збільшено кількість комісій, утворено окремі наук.-досл. ін-ти, започатковано нові серійні видання – «*Стара Україна*» (1924–25), «*Сьогоднішнє й минуле*» (1939), «*Лікарський вісник*» (тт. 4–17; 1920–39; видання НТШ з 1926), «*Збірник фізіографічної комісії*» (тт. 1–7; 1915–38). Тривало видання «*Записок НТШ*», які поділялись на дві серії – «*Праці іст.-філ. секції*» (ред. *І. Крип'якевич*, 1924–37) та «*Праці філол. секції*» (ред. *К. Студинський*, 1925–29), *Я. Гординський* (1935), *В. Сімович* (1937). НТШ було ініціатором двох капітальних видань – «*Української Загальної Енциклопедії*» (тт. 1–3; 1935, за ред. *І. Раковського*) та «*Атласу України і суміжних земель*» (1937), підготовлених географічною комісією НТШ на чолі з *В. Кубійовичем*. Закордонними чл. НТШ були обрані *М. Планк*, *Д. Гільберт*, *Ф. Кляйн* (всі – 1924), *А. Ейнштейн* (1929) та ін. Всього з 1899 по 1939 НТШ нараховувало 333 дійсн. чл. (з них бл. третини становили закордонні члени), об'єднаних у 3 секції та 20 комісій. Крім цього, при НТШ діяли Бактеріологічно-хімічний ін-т та Ін-т нормальної і патологічної психології, три музеї: культ.-іст., природописний і музей іст.-воєнних пам'яток. Бібліотека НТШ на 1.1.1939 налічувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах і являла собою найкращу збірку українські – друків укр. мовою та друків, присвячених українознавству в інших мовах.

Творчий доробок НТШ з 1873 по 1939 становив 1172 т. різних видань, у т. ч. 943 т. серійних наук. публікацій. Найважливіші досягнення були здобуті у галузі сусп. дисциплін: історії (праці *М. Гру-*

шевського та його учнів І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кривецького, М. Кордуби, С. Томашицького та ін.), філології та літературознавства (роботи М. Возняка, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін.

НТШ належать безсумнівні заслуги у розробці укр. наук. термінології. Іст. роль т-ва полягає у виведенні укр. науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень чл. НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названо пізніше рентгєнівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України та ін.

Активізація діяльності НТШ у міжвоєнну добу стала значною мірою можлива завдяки встановленню контактів з Всеукр. АН (ВУАН), насамперед – завдяки спільним зусиллям К. Студинського та М. Грушевського, який з 1924 керував кафедрою історії України іст.-філол. відділу ВУАН. Чл. ВУАН були обрані С. Смоль-Стоцький, В. Гнатюк, К. Студинський, І. Горбачевський, С. Дністрянський, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат. У свою чергу, чл. НТШ стали академіки В. Вернадський, Д. Багалій, А. Кримський, Д. Яворницький та ін. 1927 К. Студинський та І. Свенцицький взяли участь у харківській конференції, яка затвердила новий укр. правопис. Цей правопис був впроваджений в усі видання НТШ.

Кінець цій співпраці поклали репресії проти укр. інтелігенції у Рад. Україні кінця 1920–30-х. Їхніми жертвами стали, зокрема, ті чл. НТШ, які виїхали в УРСР у пошуках роботи або за ідейними переконаннями (А. та І. Крушельницькі, С. Рудницький). Чл. НТШ були позбавлені звання академіків. У самій Галичині це призвело до відставки з посту голови НТШ К. Студинського, якого звинувачено у співпраці з рад. репресивними органами. В умовах, коли ВУАН у Києві втратила можливість розвивати незалежну укр. науку, НТШ перебрало на себе цю функцію. Після окупації Зх. України рад. військами НТШ було «добровільно» самоліквідовано 14.І. 1940, а його установи і майно передано АН УРСР. Частина чл. НТШ врятувалася втечею у нім. зону окупації (І. Раковський), ін. знайшли працю в ін-тах львів. філії АН України, деякі з них (Р. Зубик, К. Студинський, П. Франко) були знищені органами НКВД.

Під час нім. окупації відновлення діяльності НТШ не було дозволено. Засідання комісії та секцій відбувалися таємно. Обов'язки голови НТШ виконував І. Боднар. У нелегальній діяльності НТШ брали участь учені з Наддніпрянської України, які опи-

нилися поза рад. тер. – О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Н. Полянська-Василенко.

Після закінчення війни чл. т-ва, які знаходилися у зх. зоні окупації Німеччини, відновили в березні 1947 діяльність НТШ. Сьогодні на Заході існує 4 осередки т-ва – у Франції, США, Канаді, Австралії. Вони продовжили видання «Записок НТШ» (з 1947 по 1988 вийшло 52 т.). 1949–93 НТШ видало багатотомну «Енциклопедію українознавства» (текстова частина: тт. 1–3 укр. мовою, 1949–52; тт. 1–2 англ. мовою, 1963–70; перший том перевиданий у 1982; словникова частина: тт. 1–10 укр. мовою, 1955–84; тт. 1–5 англ. мовою, перероблена і доповнена 1985–93).

У жовтні 1989 на зборах ініціативної групи львів. учених відновлено НТШ у Львові. Головою відновленого т-ва обрано О. Романіва, вченим секретарем та ред. «Записок НТШ» – О. Купчинського.

Я. Грицак (Львів).

НАУМЕНКО ВОЛОДИМИР (7.7.1852 – 8.7.1919) – укр. громад.-політ., педагог, діяч, учений-філолог, літературознавець. Н. у м. Новгород-Сіверському Чернігівської губ. До 1873 навчався в Київ. ун-ті Св. Володимира. Після закінчення ун-ту тривалий час викладав у навч. закладах Києва. 1905–14 – засновник і директор гімназії в Києві. Брав участь в укр. нац. русі. Належав до активних чл. кїїв. «Старої громади», з 1875 – скарбник Громади. 1893–1906 ред. журн. «Киевская старина», 1907 – часопис «Україна». 1914–17 Н. очолював Українське наукове т-во. В березні-квітні 1917 Н. виконував функції заст. голови Української Центральної Ради. В цей період Н. став одним з організаторів нац. системи освіти в Україні. Влітку 1917 Н. був призначений спочатку заст., а згодом і куратором Київської шкільної округи. 1917 вийшов з партії кадетів і в кін. грудня 1917 Н. разом з Б. Беренговичем, А. Десницьким, В. Ігнатовичем, І. Кв'ятковським, С. Кушакевичем, І. Лучицьким став ініціатором створення Української федеративно-демократичної партії. В період Гетьманату Н. очолював М-во нар. освіти в уряді С. Гербеля. 1918–19 займався наук. роботою в Українській академії наук. Влітку 1919 був заарештований більшовиками і розстріляний. Автор праць: «Новеллы Бокаччо в южнорусском стихотворном пересказе 17–18 вв.» (1885), «Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии» (1895), «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» (1889), «Нові матеріали для історії української літератури 19 ст.» (1919, 1924) та ін.

НАЦІОНАЛІЗМ – 1) У широкому розумінні слова: рух (і, відповідно, ідеологія), який проголошує націю однією із найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політ. тіло (автономію, або ж самостійну державу).

Це завдання досягається або шляхом інтеграції (об'єднання) нац. тер., які користуються більшим або меншим ступенем політ. свободи (як Німеччина у 19 ст.), або здобуттям (мирним або збройним шляхом) політ. самостійності нації, яка була поневоленою у складі однієї (як Фінляндія, південно-американські республіки) або декількох (як Україна, Польща) держав. Розрізняють Н. держ. і Н. недерж. націй, патріотичний і шовіністичний, демократичний й інтегральний, територіальний та етнічний і т.д. 2) У вузькому розумінні слова вживається для означення інтегрального шовіністичного, агресивного Н., який вимагає безумовного підпорядкування особистості політ. інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації. У цьому розумінні найчастіше вживався рад. ідеологією та марксистськими і ліберальними теоретиками, істориками, соціологами на Зх. У сучасних наук. працях все більше спостерігається тенденція до вживання Н. у широкому розумінні. Історія Н. – окремі прояви нац. почуттів і нац. рухів зустрічаються у стародавню, античну та середньовічну добу (почуття відмінності стародавніх євреїв від невірних, античних греків від варварів, франц.-англ. конфлікт під час Столітньої війни 1337–1453 і т.д. Але як масове й загальнопоширене явище Н. характерний в основному для новітніх часів. Більшість політ. і культ. явищ до цього часу мали універсальний, а не нац. характер: найпоширенішою формою держ. утворень були імперії, а не нац. держави; релігії мали світовий характер і т.д. Як правило, більшість населення не була свідомо своєї нац. окремішності. Націю як політ. (але не етнічне) утворення уособлював т. зв. репрезентативний клас (дворянство у Росії та Франції, шляхта у Польщі чи козацтво в Україні). Нерідко верхівка цього класу за своєю етнічною приналежністю відрізнялася від основної маси населення (як династія норманів у середньовічній Англії та династія Рюриковичів у Київській Русі).

Початок утвердження Н. як універсального явища поклали англійська (17 ст.) і французька (18 ст.) революції, які скасували королівську владу і проголосили націю об'єднанням вільних громадян й джерелом держ. суверенності. Дух Н. в Європі поширився завдяки війнам Наполеона I Бонапарта, який, з одного боку, підтримував нац. рухи Італії і Польщі, а з інш. – викликав вибух патріотичних почуттів серед поневолених народів – німців, іспанців, італійців, росіян. Після поразки Пруссії у війні з Наполеоном (1806) нім. філософ Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814) у «Промовах до нім. нації» (1808) закликав німців до нац. відродження та встановлення свого культ. лідерства у світі. 1810 у Берліні була організована перша гімнастична орг-ція, яка ставила собі за мету військ. виховання молоді у дусі нац. ідеалів. 1815 у Єнському ун-ті було створене перше націоналістично-студентське т-во «Burschenschaft». Діяльність цих молодіжних

орг-цій була підпорядкована меті нац. об'єднання і здобуття нац. незалежності; вони стали зразком для пізніших нац.-парамілітарних та студентських орг-цій серед слов. народів (чеськ., польськ., укр. «Соколів», студентських громад і т.п.). Теоретичне обґрунтування Н. знайшов в ідеях романтизму, який стверджував особливу вартість нар. традицій, нар. мови. Теоретики романтизму – передусім нім. філософ Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803) – особливу увагу приділяли слов. народам, які нібито зберегли свої традиції у незіпсованому і первісному вигляді, і тому передбачали велике майбутнє для слов. народів. (Гердер окремо відзначав особливу роль українців). Нім. класична філософія, у першу чергу у працях Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831), хоча й відкидала романтичну традицію, обґрунтувала ідею нац. держави не лише як об'єднання всіх громадян заради ідеалів свободи, безпеки і щастя, але як органічної особи, як втілення божественної ідеї на землі та уособлення найвищої стадії у сусп. розвитку. Віденський конгрес 1815 лише частково визнав ідею нац. держави у повнонному врегулюванні кордонів Європи, дозволивши утворення конфедерації малих нім. держав (т. зв. Bund) та погодившись на виділення польськ. території Російської імперії в окреме автономне Варшавське королівство. Однак Віденський конгрес не поставив під сумнів сам факт доцільності існування імперій, а, навпаки, прагнув зберегти status quo з передня Французької революції і наполеонівських воєн. Революції 1830–31 поклали край системі, утвореній Віденським конгресом, і дали поштовх нац. повстанням у Бельгії (яка у 1831 була визнана незалежною державою), поляків (1830–31 і 1848) та італійців (1831). Поразка польськ. та італ. повстань призвела до утворення еміграційних нац.-револ. організацій – «Молодої Італії» (1831), «Молодої Польщі» (1834), які в наступні десятиліття послужили пробразом подібних організацій серед інших народів – «Молодої Ірландії» (1840), «Молодої Туреччини», «Молодого Китаю» та ін. Лідер «Молодої Італії» Джузеппе Маддзіні (1805–72) сформулював принцип: «Кожній нації – держава». На поч. 19 ст. Н. перестав бути західноєвропейським явищем, поширившись на нові іст. регіони. У Пд. Америці розгорнулися нац.-визвол. рухи проти іспан. влади на чолі з венесуельцем Сімоном Боліваром (1783–1830) й аргентинцем Хозе де Сан Мартіном (1778–1850). У результаті повстанських рухів іспанська влада південноамерик. колоніями була ліквідована і проголошена незалежність Парагваю (1811), Аргентини (1816), Чилі (1818), Венесуели, Мексики, Перу (1821), Бразилії (1822), Болівії (1825), Уругваю (1828). Надзвичайно багатим на нац. рухи був регіон Центр.-Сх. Європи, яка перебувала під владою трьох імперій – Австрійської, Османської і Російської. Початок нац. відродженню серед народів цього регіону поклали учені, дослідники історії, мови, фоль-

клару – словак Я. Коллар (1794–1852), чехи Ф. Палацький (1798–1876) та К. Гавлічек (1821–54), пд. слов'яни Л. Гай (1809–72) і В. Караджич (1787–1864), обидва – засновники т. зв. іллірійського руху, який ставив собі за мету об'єднання пд. слов'ян у єдину державу (Югославію); румуни С. Клайн (1745–1806) та Г. Лазар (1779–1823). Наполеонівські війни та польське визвол. повстання 1830–31 прискорили кристалізацію нац. рухів у Російській імперії. Формування рос. нац. свідомості дістало сильний поштовх у результаті реформ С. Уварова, які проголосили «народність» (національність) разом з «самодержавством» і «православ'ям» основоположними принципами Російської імперії. Реформи Уварова поклали початок посиленій русифікації державного апарату та ін., нерос. народів, які проживали на тер. Російської імперії. Відповіддю на них була активізація нац. рухів поневоленних народів. Це стосувалося, зокрема, укр. нац. відродження, яке бере початки від перших спроб утворення нової літ. мови («Енеїда» І. Котляревського, 1798) та 6-ти нащадків козацької старшини, які стали рос. дворянами, за збереження автономних прав України в Російській імперії. Активізація нац. руху призвела до утворення *Кирило-Мефодіївського братства* (1846–47), провідні діячі якого – Т. Шевченко (1814–61), П. Куліш (1819–97), М. Костомаров (1817–85) – відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного укр. націоналізму. В Австрійській імперії укр. нац. відродження було пов'язане у першу чергу з діяльністю «Руської трійці» (1830-ті) та *Головної руської ради*, ін. Укр. орг-цій під час революції 1848, яка стала сильним поштовхом для розвитку нац. рухів і формування їхніх політ. програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що нац. рухи поневоленних народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польськ. та укр., угор. і словацький та ін. нац. рухи). На загострення такого конфлікту вплинула поява нових інтелектуальних течій – гегельянства, марксизму та ін., які проголосили, що нац. рухи т. зв. недерж. (неісторичних, або малих) народів (такі як чеський, словацький, укр., єврейський та ін. рухи) суперечать іст. прогресу, оскільки призначенням цих народів є нібито асиміляція і поступове розчинення у тілі держ. (рос., нім., польськ., угор. та ін.) народів. Ін. новим явищем у розвитку Н. після революції 1848 було поєднання нац. вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки. Ідеологом цієї течії був нім. економіст Фрідріх Ліст (1783–1846), який вимагав введення високих митних тарифів для захисту внут. нац. ринку і прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для екон. об'єднання розрізнених нац. територій, розвитку нац. освіти і т. п.

У 2-й пол. 19 ст. успішно завершилося об'єднання італ. та нім. націй. У результаті дипломат. успіхів прем'єр-міністра Сардинії графа К. Кавура (1810–1861) та військ. походів повстанців на чолі з Дж.

Гарібальді більшість тер. Італії було об'єднано (1859–61) під владою короля Віктора Еммануїла I, а Рим приєднаний (1870) до Італійської держави. Приклад Італії стимулював відродження руху за об'єднання Німеччини. У нім. русі виділялися дві концепції вирішення нім. питання: великонімецька передбачала утворення Великої Німеччини, яка включала б й Австрійську імперію; малонімецька виключала Австрію зі складу майбутньої нім. держави і виступала за об'єднання всіх нім. земель навколо Пруссії. У 1860-х перемогла малонімецька концепція. В результаті перемоги у австро-пруській війні (1866) Пруссія під проводом прем'єр-міністра О. фон Бісмарка (1815–98) об'єднала нім. землі, а після перемоги у франко-пруській війні була проголошена нова Німецька імперія (1870). Поразка Австрії призвела до внут. реорганізації Австрійської імперії. Оскільки вона більше не претендувала на роль нім. держави, були зроблені певні поступки на користь ненім. народів – угорців, поляків, чехів. Було виділене в окрему держ.-адм. одиницю Угорське королівство й імперія була перетворена у дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867). Широкі автономні права були надані полякам у Галичині, що, у свою чергу, призвело до загострення польсько-укр. конфлікту. Лібералізація політ. режиму у Російській імперії у 1860–70-х спричинилася до активізації нац. рухів нерос. народів – фіннів, литовців, українців та ін. Однак польське повстання 1863, а згодом посилення політ. реакції після вбивства *Олександра II* (1881) посилили репресивні заходи проти нерос. нац. культур (аж до їх фактичної заборони, як у випадку з укр. нац. рухом після *Валуєвського указу 1863* та *Емського акта 1876*). Нова короткоточасна хвиля лібералізації нац. політики і піднесення нац. рухів відбулася під час та в перші роки після революції 1905–07, однак їй було покладено край політикою столипінської реакції. В умовах постійних переслідувань деякі нац. рухи (як укр. і польськ.) змушені були перенести центр своєї діяльності в Австр. імперію, інші (як литовський) – розвинути сітку нелегальних шкіл, видавництва і т. п. Іншим фактором посилення нац. рухів у Європі, особливо у її пд. і сх. частині, стала боротьба навколо спадщини Османської імперії, яка в 2-й пол. 19 ст. переживала занепад. У результаті Кримської 1853–56, рос.-тур. війни 1877–78 та повстання пд. слов. народів Румунія, Сербія і Чорногорія були визнані на Берлінському конгресі 1878 самостійними державами, а Болгарія – як автономне князівство під тур. протекторатом (1908 проголошена самостійною державою). Зворотним боком військ. поразок Османської імперії було зародження руху «молодотурків» (1860–76), які ставили завдання модернізувати свою країну за зразком європейських нац. держав. Однак під час їхнього правління (1908–18) молодотуркам не вдалося розв'язати супереч-

ності між багатонац. імперією, яку вони хотіли зберегти, і нац. державою, яку вони хотіли збудувати. Більш успішним були, однак, аналогічні спроби у Японії, де за правління імператора Мейджі (1867–1912) була утворена нац. держава за прусським зразком. Особливістю нац. рухів наприк. 19 – на поч. 20 ст. було те, що вони набрали масового і чітко політ. характеру. У Зх. Європі активізувалось фламандське відродження у Бельгії, каталонське і баскське – в Іспанії. Політ. вимогами двох останніх було перетворення Іспанії у федеративну державу; частково вони були зреалізовані у часи Іспанської республіки (1931–39), однак утвердження диктатури Франко супроводжувалося відновленням централізму. Деякі із нац. конфліктів у Зх. Європі знайшли мирне розв'язання. Норвегія, яка 1814 перебувала у складі Швеції, від'єдналася 1905; Ісландія, що з 1830 входила до складу Данії, 1918 стала незалежною республікою. Більш гострих форм набрала боротьба за визволення Ірландії з-під влади Англії, яка увінчалась проголошенням Ірландської республіки 1921, та нац. конфлікту на Балканському п-ві: дві балканські війни (1912 і 1913) та вбивство австр. престолонаступника Франца Фердинанда у Сараєво (28.6.1914) послужили поштовхом до *Першої світової війни 1914–18*. Війна призвела до розпаду Австро-Угорської, Турецької та Російської імперій. Проголошений америк. президентом В. Вільсоном у «14 пунктах» (1918) новий повоєнний політ. порядок одним із основоположних принципів визнавав право нації на самовизначення. Його було частково втілено у Версальській системі, яка визнала утворення й незалежність нових нац. держав – Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі, Чехо-Словаччини, Югославії. Однак цей принцип був проведений вибірково. Він не стосувався тих нац. рухів, які в часи війни перебували у ворожому до Антанті таборі Центральних держав (у т. ч. – до українців). Повоєнне влаштування держ. кордонів було проведено так, що деякі формально нац. держави (Польща, Румунія) були по суті міні-імперіями, в яких нац. меншини становили 20–30% населення; інші ж, утворені як добровільні об'єднання декількох націй, забезпечували домінуючі позиції лише одній (чехам у Чехо-Словаччині, сербам у Югославії). Інші народи (як українці) опинилися зразу у складі декількох держав. Окрім того, обмеження територій держав, які зазнали поразки, до їхнього етнічного ядра (Німеччина, Угорщина) породжували серед їхнього населення сильні реваншистські настрої. Суперечність між проголошеним ліберальними державами (США, Англією, Францією) правом націй на самовизначення та конкретним його втіленням у Версальській системі створювало сприятливий ґрунт для виникнення агресивного, шовіністичного і ксенофобного Н. Його ідеологічним обґрунтуванням стали расистські теорії А. де Гобіно (1818–

1882) та ідеологія інтегрального націоналізму – націоналізму, який відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества нац. інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії, – сформульована Ш. Морра (1868–1952) та М. Барре (1862–1923). В укр. нац. русі утвердження інтегрального націоналізму було пов'язане з ідеологією Д. Донцова (1883–1973) та діяльністю *Організації українських націоналістів* у 1930-х. Утвердження тоталітарних режимів у Радянському Союзі, Німеччині, Японії та ін. країнах 1930–40 спричинило посилення нового типу нац. рухів – панславистського, пангерманського і паназіатського. Панславизм первісно виник серед слов'ян Австрійської імперії, що прагнули її перетворення у федерацію рівноправних народів, серед яких слов. народи становили б більшість. Протягом 19 ст. існувало декілька різновидів панславистської ідеології (зокрема, лідери *Кирило-Мефодіївського братства* прагнули встановлення федеративної слов. республіки з центром у Києві). Однак після краху планів перетворення Австрійської імперії у федерацію (у зв'язку з проголошенням австро-угор. компромісу 1867) більшість лідерів й ідеологів панславистського руху приписували особливу роль Росії, яка, як справжня християнська держава, нібито була покликана Богом для спасіння людства, поширення ідеалів миру і справедливості у світі. Після перемоги більшовиків у революції і громадянській війні в Росії 1917–20 ідеологія панславизму була поєднана з комуністичними гаслами. Росіяни були проголошені справжнім соц. народом, покликаним ширити ідеали комунізму серед ін. націй. Під цими гаслами 1917–20 була здобута перемога над нац.-визвол. рухами нерос. народів – українцями, вірменами, грузинами та ін., що прагнули відокремитися від Російської імперії та утворити свої нац. держави. Після перемоги СРСР у *Другій світовій війні 1939–45* Й. Сталін реалізував найсміливіші плани рос. панславистів, об'єднавши всі слов'янські народи під рос. керівництвом і поширивши впливи на Центр. і Пд. Європу. Рад. керівництво завдало смертельного удару пангерманському рухові, який прагнув до об'єднання Німеччини, Австрії, Швейцарії, Данії і Скандинавських країн в єдиний союз «нордичної раси». З кін. 19 ст. пангерманська ідеологія користувалася все більшими впливами серед гром. думки і урядової політики Німеччини; найбільшого розквіту вона досягла після приходу 1933 до влади А. Гітлера (1889–1945). 1941 внаслідок перемог нім. армії у Європі, пангерманський план був близьким до найповнішого завершення. Разом з пангерманським рухом поразки у Другій світовій війні зазнав і паназіатський рух, головною метою якого було утвердження влади Японії над Китаєм, Індією та іншими азіатськими територіями від сх. узбережжя Африки аж до зх. узбережжя Тихого океану. Утворення агресивних, шовіністичних і тоталітарних тенденцій у багатьох нац. рухах наприк. 19–у 1-й пол. 20 ст. було пов'яз-

зано з поширенням хвилі антисемітизму (справа Дрейфуса у Франції (1894), творчість нім. історика Г. фон Трейчке (1834–96), філософа Є. Дюрінга (1833–1921), композитора Р. Вагнера (1813–83), масове винищення євреїв у гітлерівській Німеччині та на окупованих нею територіях, хвиля антиєврейських погромів у Російській імперії (1881, 1905–07, 1917–20) та антисемітська пропаганда в останні роки правління Й. Сталіна, антиєврейська спрямованість нац. політики міжвоєнної Польщі, Румунії і т. п. Реакцією на поширення антисемітизму стало викристалізування ідеології та практики модерного єврейського Н. – сіонізму. Австр. журналіст євр. походження Т. Герцль (1860–1904) у брошурі «Єврейська держава» (1896) сформулював як кінцеву мету сіонізму еміграцію євреїв у Палестину й утворення там єврейської нац. держави. Єврейська еміграція Палестини після Першої світової війни особливо посилилася після приходу до влади А. Гітлера у Німеччині. Сіоністський рух зустрів опір араб. населення Палестини; перемога єврейських поселенців над арабами привела до проголошення 1948 держави Ізраїль.

Після Другої світової війни 1939–45 основний принцип, який вимагав визнання за націями право на власну державу, став універсальним і загальноприйнятним. Це відобразилося, зокрема, у розпаді останніх імперій. Розпад англ. імперії розпочався ще у міжвоєнну добу, коли Англія визнала незалежність Іраку (1932) та Єгипту (1936). Серед нац. рухів в англ. колоніях найсильніше виявився індійський, особливо, коли його очолив М. К. Ганді (1869–1948). 1947 Англія визнала незалежність Індії. Індійські мусульмани не приєдналися до індійського нац. руху й добилися утворення окремої нац. держави – Пакистану (1947). 1948 проголошена незалежність інших англ. колоній – Цейлону (з 1971 – Шрі-Ланка) і Бірми. На відміну від розпаду англ. імперії, який відбувався порівняно мирно, здобуття незалежності франц. колоніями у Пн. Африці й Індокитаї супроводжувалося війнами і масовими насильствами в Алжирі (1954–62), В'єтнамі, Лаосі, Кампучії (1945–54). З 1960-х процес деколонізації охопив Африку. Як і в Азії, приклад дала Англія, проголосивши у 1957 незалежність Гани. Протягом декількох років незалежність здобули більш ніж 20 африк. колоній. Останніми відмовилися від своїх колоній у Африці Португалія (1974), Родезія (1980), Пд. Африка (1990). Проголошення незалежності у країнах Азії та Африки у багатьох випадках відкрило шлях до нових воєн, у яких націоналістичні лозунги тісно перепліталися з соціалістичними і комуністичними. З іншого боку, комуністичні режими самі активно експлуатували нац. ідеологію і провадили шовіністичну політику стосовно окремих народів. У Радянському Союзі домінуючі позиції займала рос. нація. Це викликало опір серед нерос. народів, який набирав нових форм – від збройної

боротьби у Зх. Україні, Балтійських країнах у перші повоєнні роки до дисидентських рухів з чітким нац. забарвленням 1960–80-х серед українців, литовців, латвійців, естонців, грузинів, вірмен та ін. Хоча рад. влада проводила репресії проти нерос. народів, разом з тим вона, зміцнюючи свої власні позиції, об'єднала розрізнені нац. території у складі єдиних республік (наприклад, приєднання Зх. України до УРСР), сприяла формуванню нац. парт.-держ. еліт – тобто об'єктивно вела до зміцнення нерос. народів. Тому з падінням рад. режиму у 1991 розпад СРСР – останньої імперії – був неминучим.

У сучасному світі Н. залишається універсальним явищем. Він охоплює не лише країни 3-го світу, але країни з достатньо високим рівнем госп-го і культ. розвитку (напр. рух французькомовного населення Квебеку в Канаді, конфлікти між фламандським і франц. населенням у Бельгії та ін.). Все це спростовує передбачення марксистських і ліберальних теоретиків, що Н. є явищем минулого і що у міру модернізації сусп. життя він відіме. Правдоподібно, Н. залишиться поширеним явищем у світовому іст. розвитку протягом принаймні ще декількох десятиліть.
Я. Грицак (Львів).

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВЦІВ (НАУ) – громад. наук. орг-ція, інформ., координаційний та педагог. центр сприяння розвитку українознавства в Україні та зарубіжжі. Створена 19.10.1989 за ініціативою колективів наук. установ АН України, вищих навч. закладів, творчих спілок і громад. орг-цій України як Республіканська асоціація українознавців (сучасну назву дістала 1999). Є базовим осередком Міжнар. асоціації українців. Керівні органи НАУ – Всеукр. комітет, президент та бюро. Першим президентом НАУ був акад. НАНУ І. Дзюба. 1993–98 асоціацію очолював чл.-кор. НАНУ В. Євтух, 1999 президентом НАУ обрано чл.-кор. НАНУ О. Мишанича. Діяльність НАУ здійснюється у кількох напрямках – орг-ція й проведення наук. конференцій, конгресів, симпозіумів, розгортання видавничої справи. НАУ проведено конгреси «Україна в сучасному світі», «Україна і Росія» (1990); «Етнічні меншини Сх. і Центр. Європи» (1993), низку наукових конференцій, опубліковано праці українознавців В. Жаботинського, Н. Кузякіної, І. Шульги, бібліографічний покажчик С. Білоконя. Асоціація видала журн. «Mediawalia Ukrainica: ментальність та історія» з висвітленням питань історії, духовного розвитку, культури, ментальності укр. та ін. народів. При НАУ функціонують Міжнародний ун-т українознавства (з 1989) і Міжнародна школа україністики (з 1990). НАУ започаткувала вручення премій ім. М. Костомарова та ім. Г. Сквороди за кращі наук. праці з україністики, першими лауреатами якої стали Я. Дашкевич, О. Забужко і М. Антонович.

О. Веселова, О. Петровський (Київ).

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648–57 – див. *Хмельниччина*.

НАЧАЛЬНА КОМАНДА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ – вищий орган управління *Української галицької армії*. Створену в листопаді 1918 Н. к. УГА очолював командант, з червня 1919 – начальний вождь. Н. к. складалася з двох відділів – оперативного, який керував воєнними діями та орг.-матеріальним, що займався матеріальним забезпеченням і обслугову діючих частин. Нач. командантами УГА були: з 29.10.1918 – полк. Д. Вітовський, з 5.11.1918 – полк. Г. Косак, з 9.11.1918 – полк. Г. Стефанів, з 10.12.1918 – ген. М. Омелянович-Павленко, з 9.6.1919 – ген. О. Греков, з 5.7.1919 – ген. М. Тарнавський, з 7.11.1919 – ген. О. Микитка. Під час з'єднання з Червоною армією (див. *Червона українська галицька армія*) обов'язки нач. вождя виконував полк. А. Шаманек, на поч. березня 1920 – полк. Вітошинський. Нач. штабу Н.к. УГА були: з 2.11.1918 – полк. М. Мариневич, з 5.11.1918 – отаман С. Горук, з 10.12.1918 – полк. В. Мешковський, з 13.2.1919 – полк. В. Курманович, з 8.6.1919 – полк. К. Штіпшиц-Тернов, з 5.7.1919 – полк. А. Шаманек, з 7.11.1919 – ген. Г. Ціріц, з 10.2.1920 – полк. А. Шаманек.

НЕБАБА МАРТИН (кін. 16 ст. – 6.7.1651) – видатний укр. полководець періоду *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, полковник чернігівський (1649–51). Походив з м. Коростишева (тепер Житомирська обл.). З молодих літ перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 очолив нар. повстання проти польськ. шляхти на Чернігово-Сіверщині. Став організатором і першим полковником Борзненського полку, а з поч. 1649 – полк. чернігівський. Влітку 1649 за дорученням Б. Хмельницького командував укр. військами у Білорусі. Учасник *Пилявецької битви 1648* та походу козац. військ у Галичину. В жовтні 1648 Н. очолював авангард укр. армії під час походу на Замостя. На поч. 1649 – наказний гетьман лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у *Зборівській облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Виступав проти укладення *Зборівського мирного договору 1649*. Влітку 1651 полк під командуванням Н. взяв у облогу Гомель, але внаслідок наступу значних польськ.-лит. сил був змушений відступити. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу військ кн. Я. Радзивілла. Загинув у бою з переважаючими силами ворога під Ріпками поблизу Лоева (тепер Білорусь). За переказами, Я. Радзивілл, вражений мужністю Н., наказав над місцем його захоронення насипати високу могилу.

НЕГАЙНИЙ СУД (Наглий суд) – цивільні суди, які мали риси військ. трибуналів, 1931–34 у Польщі. Створені за розпорядженням Ради міністрів Польщі від 4.11.1931 для боротьби з укр. нац.-визвол. рухом, переважно для розправ над членами *Організації українських націоналістів* і *Української військової організації* на тер. Польщі, у т. ч. на окупованих землях *Зх. України*. Судочинство здійснювалось без попереднього процесу дізнання. Слідство, яке вів сам прокурор або представник поліції, повинно було завершитись в обмежений термін – 21 день з часу затримання підозрюваних. Визнаних винними у скоєнні злочину Н. с. засуджував до смертної кари або до 10–15-річного ув'язнення. 1931–34 за вироками Н.с. до смертної кари було засуджено В. Дуника, М. Маленького, П. Мадею, Д. Данилишина, В. Біласа, М. Лемика, С. Корпана, О. Литвина, Т. Здриля, І. Шевчука та ін. Фактично, сама причетність до націоналістичної орг-ції каралась Н.с. довготривалими термінами ув'язнення. Н.с. ліквідовані під тиском міжнар. громад. думки та у зв'язку з посиленням рев. боротьби ОУН 28.10.1934.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ – безплатні загальноосвітні або проф.-техн. школи в Україні у 50-ті 19 ст. – на поч. 20 ст. для дітей та дорослих, які з різних причин (брак коштів, праця протягом тижня) не могли відвідувати загальні школи. Н. ш. працювали у недільні та святкові дні. Першу Н. ш. у Києві відкрито 11.10.1859, а всього у місті їх було 5. Існували Н. ш. у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Ніжині та ін. містах. Всього в Україні 1859–60 діяло 68 Н. ш. У Н. ш. викладала укр. інтелігенція, студенти, вчителі, гімназисти. Навчання велося укр. мовою. Розвитку системи Н. ш. багато сприяли Х. Алчевська, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський та ін. У Н. ш. навчання тривало 1–3 год у 2-х групах – для неписьменних, і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, знайомилися з історією та культурою України. 1862 рос. уряд закрав Н. ш., а деякі організатори Н. ш. зазнали переслідувань. Свою діяльність Н. ш. почали відновлювати в 1870-х.

НЕЖИВИЙ СЕМЕН (1744 – р. см. невід.) – один із керівників нац.-визвол. повстання проти польськ. панування у *Правобережній Україні 1768* (див. *Коліївщина*). За походженням селянин із с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Навесні 1763 Н. очолив гайдамацький загін, що діяв у р-ні Чигирини, Канева, Черкас, Сміли. Н. називав себе запорізьким отаманом Уманського куреня. Під час переговорів з командуванням рос. прикордонної частини гусарський полковник Чорба підступно схопив і заарештував Н. Загін Н., незважаючи на запеклий опір рос. військам, був розбитий. За

ви роком Київської губ. канцелярії Н. було покарано батогами і заслано у Нерчинськ на каторжні роботи. Дальших відомостей про його долю немає.

«**НЕЗАЛЕЖНИКИ**» — ліва фракція *Української соціал-демократичної робітничої партії*, яка сформувалась під час роботи 4-го з'їзду УСДРП 10–12.І.1919. Виступала за встановлення рад. влади в Україні у формі «робіт.-сел. рад», проголошення України незалежною соц. республікою, укладення негайного миру з більшовиками і продовження бойових дій проти військ *Антанти*. До «Н.» належали А. Пісецький (А. Річицький), М. Авдієнко, А. Драгомирецький, М. Ткаченко, Ю. Мазуренко, З. Висоцький та ін. Офіційний орган фракції — «Червоний прапор». З самого початку більшовицької окупації України залишались легальною опозиційною партією. Однак незабаром політика більшовицького уряду в Україні штовхнула «Н.» на відкрите повстання проти нього. Для керівництва повстанням було створено Всеукр. Ревком. На чолі з А. Драгомирецьким, а повстанські загони очолював Ю. Мазуренко. Ліва течія УСДРП (незалежних) не підтримала виступу і залишилась в легальній опозиції до уряду, створила УСДРП (незалежних лівих). Керівниками цієї групи були Гукович, Дігтяр, Паньків та ін. У серпні 1919 «Н.» ліві об'єдналися з боротьбистами, утворивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Більша частина «Н.» на установчому з'їзді в Києві у січні 1920 проголосила себе самостійною політичною партією — *Українською комуністичною партією* (УКП).

НЕМИРИЧ ЮРІЙ — (р.н., можливо, 1612 — серпень 1659) — визначний укр. держ. і політ. діяч 1650-х, дипломат. Н., за деякими дан., у с. Черняхів на Київщині. Походив з укр. шляхетського роду Немиричів. Навчався в аріанській академії в Ракові. Здобув вищу освіту в ун-тах Лейдена і Базеля (1630–34), Оксфорда, Кембриджа, а згодом — Парижа. Там написав кілька праць з філ. й богослов'я, зокрема «Discursus de bello Moscovitico Anno 1632» (1632) та ін. Лідер укр. протестантів-социніан, один із засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Власник великих маєтків у *Правобережній і Лівобережній Україні*. Утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-моск. війні 1632–34 та війні зі Швецією. Був підкоморієм київським. Ставши визнаним лідером укр. социніан, Н. відстоював їхні права на Люблінському трибуналі 1636 і на сеймах 1637–39. 1646 як прихильник аріанства зазнав переслідувань з боку польськ. уряду, був позбавлений значної частини маєтків та засуджений до вигнання з Речі Посполитої. Під час *Хмельниччини* воював на боці польськ. військ, ген.-полковник. З 1655 приєднався до швед. короля *Карла X Густава*. Був призначений генералом кавалерії, взяв участь у воєнних діях у Трансильванії і Польщі. На

поч. 1657 Н. перейшов на укр. службу і став щирим прихильником політ. планів *Б. Хмельницького*. Вів тривалі переговори з швед. урядом, які завершилися підписанням *Корсунської угоди 1657*, за якою Швеція визнавала Україну незалежною державою. Влітку 1657 Н. прийняв православ'я і отримав звання полковника. Після смерті *Б. Хмельницького* підтримував гетьмана *І. Виговського*. Автор проекту *Гадяцького договору 1658* і маніфесту укр. уряду до європейських держав. Очолював укр. делегацію на польськ. сеймі в 1659 для ратифікації договору. 1658–59 — канцлер Великого князівства Руського. Брав участь у *Конотопській битві 1659*. У серпні 1659 очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув в бою з військами моск. воеводи *В. Шереметева* поблизу Ніжина.

НЕМИРИЧІ — укр. шляхетський рід на Київщині. Відомий з 1528. У кін. 16 ст. поділився на дві лінії — Черняхівську і Олевську. Найвідоміші представники роду: **Йосиф Н.** (рр. н. і см. невід.) — київ. земський суддя (1580–90); **Андрій Н.** (рр. н. і см. невід.) — київ. земський суддя, родоначальник Черняхівської лінії роду, представники якої були прихильниками протестантської течії — социніан. **Степан Н.** (р. н. невід. — 1630) — підкоморій київ., батько *Ю. Немирича*. Навчався в Альдторфському і Базельському ун-тах. Брав участь в укладенні *Куруківського договору 1625*. **Юрій Н.** (бл. 1612–1659) — визначний укр. держ. і політ. діяч кін. 1650-х, дипломат (див. *Ю. Немирич*). **Степан Н.** (1626–30 — 22.2.1684) — укр. військ. діяч, брат *Юрія Н.* Видатний артилерист свого часу. Під час *Національно-визвольної війни української народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* воював на боці Польщі. Під впливом свого брата *Юрія Н.* перейшов на службу до укр. війська. 1658–59 — генерал артилерії Великого князівства Руського, пізніше каштелян і воевода київ. **Матвій Н.** (рр. н. і см. невід.) — син *Йосифа Н.*, фундатор Люблінського братства, родоначальник Олевської лінії роду Н. Представники цієї лінії роду підтримували православ'я, але в 2-й пол. 17 ст. сполонізувалися і прийняли католицизм.

НЕМІТЦ ОЛЕКСАНДР (26.7.1879 — 1.10.1967) — укр. військ. діяч, контр-адмірал, командуючий Чорноморським флотом. Н. у с. Котюжани у Молдові. Закінчив Морський корпус (1900), старшинські гарматні класи (1903), Військ.-морську академію (1912). З 1903 проходив службу на Чорноморському флоті. З боку командування флотом піддавався покаранню восени 1905 за відмову розстрілювати екіпаж повсталого військ. судна «Прут», 1906 виступав як захисник повсталих матросів Севастополя на судовому процесі. В роки *Першої світової війни 1914–18* був відряджений до Ставки верховного головнокомандування рос. армії, з 1915 командував канонеркою «Донець»,

дивізіоном есмінів, мінною дивізією. У квітні 1917 Н. був обраний головою Союзу офіцерів-республіканців Чорноморського флоту. В серпні 1917 призначений *Українською Центральною Радою* командуючим *Чорноморським військовим флотом* з підвищенням у ранзі до контр-адмірала. 1918 перейшов на бік рад. влади, був прийнятий у Червону армію. Влітку і восени 1919 був нач. штабу Пд. групи 12-ї армії, яка під проводом *Й. Якіра* пробилась з Одеси до Житомира. У лютому 1920 призначений командуючим Чорноморським флотом. З 1924 виконував особливі доручення голови РВСР *Л. Троцького*, проф. кафедри стратегії й тактики Військово-морської та Військово-повітряної академії рад. збройних сил. З 1947 у відставці, віце-адмірал. Помер у Ялті, похований у Москві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — процес переходу від традиційного привласнюючого госп-ва (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Термін запровадив англ. археолог Г. Чайлд. Завдяки Н. р. люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя. На тер. України формування неолітичних культур почалося у степовій зоні в 4 тис. до н.е., у лісовій — у 5 тис. до н.е. і тривало до серед. 4–3 тис. до н.е. У межах України виділяються дві культ.-госп. зони: пд.-зх. (лісостепове *Правобережжя*, Зх. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття) — землеробсько-скотарська та пв.-сх. (лісостепове *Лівобережжя*, Полісся) — мисливсько-риболовецька. Найбільш відомими пам'ятками неолітичної культури є Кам'яна Могила побл. Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці. Археологами виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту, що представляють понад десяток неолітичних культур (дунайську, буго-дністровську, сурсько-дніпровську тощо). Характерні риси Н. р.: 1) Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці. У добу неоліту традиційні форми обробки каменю: оббивання, сколювання, віджим поступаються місцем шліфуванню, пилянню, свердлінню. 2) Виникнення нових видів вир-ва та виготовлення штучних продуктів. У добу неоліту людина перейшла від пасивного привласнювання дарів природи до активного перетворення навколишньої дійсності. Саме в рамках цього процесу виникає вир-во керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалій час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати варену їжу. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла — першого маленького колеса, яке, можливо, стало прообразом колеса у транспорті. Крім того, на основі прядіння виник-

ло ткацтво, що дало ще один штучний продукт — тканину. 3) Перехід до осілого способу життя. Землеробство і тваринництво були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя у добу неоліту переконаливо свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін. 4) Активне формування стада свійських тварин, використання їх як тяглої сили. Перехід в неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення у цей час майже всіх домашніх тварин — бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже у мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина почала використовувати худобу як тяглу силу. 5) Суттєві зрушення у демографічній сфері. У цей період значно зростає населення, що виявляється у помітному збільшенні кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Як свідчать археол. розкопки неолітичних поховань, зроста тривалість життя людини (у середньому її вік становив вже 30–32 роки). Частина фахівців переконана, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн чоловік. Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростання ролі парної сім'ї, розквіту плеємінної орг-ції суспільства, зародження інститутів родової влади. Цей перехід суттєво вплинув і на світобачення людини. Під впливом нових знань про довкілля примітивна мисливська магія замінюється розвинутими землеробськими та скотарськими культурами. У добу неоліту зародилася сел. (землеробська) цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі, аж до виникнення й широкої розбудови міст.

О. Бойко (Ніжин).

НЕРОНОВИЧ ЄВГЕН (1888 — квітень 1918) — укр. політ. діяч. Н. біля м. Пирятин (тепер Полтавська обл.). Вчився у Петербурзі, де брав участь в укр. студентському русі. 1907 Н. став одним із засновників першого гімназійного друкованого органу «Відродження». 1913 очолював редакцію газ. «Український студент». Діяч *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917–18 Н. входив до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. Очолював ліву фракцію УСДРП, яка виступала за створення незалежної укр. рад. держави. Перейшов до більшовиків. З березня 1918 Н. — народний секретар військ. справ більшовицького уряду в Україні (див. *Народний Секретаріат*). У кін. березня 1918 вийшов зі складу Народного Секретаріату. В квітні 1918 Н. розстріляний укр. військами у м. Великі Сорочинці. 1925 Великі Сорочинці на честь Н. було перейменовано на *Нероновичі*. 1931 повернено стару назву.

НЕСТЕРЕНКО ДМИТРО (р. н. невід. – листопад 1708) – сотник батуринський (1691–1708) Ніжинського полку, один з найближчих соратників гетьмана *І. Мазепи*. Виконував важливі дипломат. доручення, в 1699 брав участь у мирних переговорах з Туреччиною. В листопаді 1708 Н. був одним з керівників оборони *Батурина* від моск. військ. Захоплений у полон і страчений у Глухові.

НЕСТЕРЕНКО МАКСИМ (рр. н. і см. невід.) – видатний військ. і дипломат. діяч 1630–50-х, корсунський полковник. У 1630–50-х брав участь у козац. повстанні під проводом П. Павлюка і К. Скидана. З 1638 Н. став корсунським сотником. 1646 разом з *Б. Хмельницьким* та ін. козац. старшинами вів переговори з польськ. королем *Владиславом IV Вазою* про умови участі козаків у поході проти Туреччини. З літа 1648 Н. – полковник корсунський, один з найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*. В грудні 1649 – березні 1650 разом з *С. Косовим* очолював укр. посольство до Варшави, яке взяло участь у роботі польськ. сейму по затвердженню умов *Зборівського мирного договору 1649*. 1655 разом з полковником *І. Богунем* обороняв Немирів і Брацлав від татар. Подальша його доля невідома.

НЕСТОР (бл. 1055 – бл. 1113) – видатний укр. письменник і літописець. З 1074 – ченець, ієродиякон Києво-Печерського монастиря. В «Читанні про життя і згублення... Бориса і Гліба» Н. закликав князів боротись за єдність укр. земель. Н. – автор твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). На думку *М. Грушевського*, *І. Крип'якевича*, *Д. Дорошенка* Н. був автором і упорядником «*Повісті минулих літ*» (бл. 1113–14). Помер і похований у Києво-Печерському монастирі.

НЕФОРМАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – громад. об'єднання у період *перебудови* в СРСР і, зокрема, в Україні з 1986, що консолідувалися на основі спільних інтересів, вступали у регулярну взаємодію для досягнення певних цілей. Характерними рисами Н. о. були стихійний процес формування, розбудова неформальних структур «знизу», на основі спільних інтересів та особистих стосунків, відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності, виборність лідерів на основі визнання їх авторитету та компетентності, консолідація на основі дем. засад, значний ступінь самостійності та незалежності від держ. та політ. структур. У червні 1989 в Україні діяло понад 47 тис. Н. о. Основними були такі спрямування: сусп.-політ. – 6957 об'єднань; культ.-іст. – 1460; екологічне – 1946; худ.-розважальне – 10 859; фізкульт.-оздоровче – 6124; спорт.-технологічне – 4239; колекційно-збиральницьке – 685. Найбільш активною та суспільно значимою частиною спектра неформального руху у Україні були сусп.-політ., культ.-іст. та екологічні громад. формування. Енергійна робота з

вирішення життєвоважливих сусп. питань, утвердження ідей гуманізму та демократизму, надання імпульсів формуванню нац. свідомості, висунення альтернативних офіційним лідерів, проєктів та програм дозволили їм відіграти значну роль у процесі нац. відродження України. У центрі уваги були такі проблеми, як ліквідація «білих плям» історії; відновлення прав укр. мови, надання їй держ. статусу; екологічної безпеки. До таких орг-цій належали т-во укр. мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), іст.-просв. т-во «Меморіал», екологічне громад. об'єднання «Зелений світ». Своєю діяльністю ці Н. о. суттєво розширили базу дем. руху, надали йому виразно нац. акценту. Історичне значення і роль Н. о. полягала в оприлюдненні нових ідей та інформації з наболілих проблем сучасності, вихованні плеяди нових лідерів, партнера, а з часом і політ. опонента КПРС. З огляду на це ТУМ, «Меморіал» та «Зелений світ» можна розглядати як перехідні орг-ції на шляху від культурницького етапу самоусвідомлення до політ. етапу боротьби за незалежність. Частина з Н. о. досить швидко відійшла від культурництва і просвітництва та перейшла до політ. діяльності, зокрема Українська гелсінська спілка (УГС), Український культурологічний клуб (УКК), львівське «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина» та студентське об'єднання «Громада». На травень 1989 офіційна влада налічувала у республіці 15 «екстремістських» Н. о. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити у народі нац. гідність, аспробувати межі дозволенних владою дій, організувати масові протестні акції проти панівного режиму. Чільне місце серед політ. неформалів належало УГС, яка, маневруючи, намагалась виконати роль мозкового центру та лідера нар. опозиції. Н. о. зробили вагомий внесок у процес нац. відродження. Фактично ці об'єднання створили масову соц. базу та широке підґрунтя для виникнення потужного нац.-дем. руху.

О. Бойко (Ніжин).

НЕТУШИЛ ІВАН В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ (2(14).5.1850 – 21.2.1928) – історик, філолог, педагог. Н. у м. Простейов у Моравії (тепер – Чехія). Початкову освіту здобув у нім. 4-класній школі, згодом навчався у приватній гімназії. Вступив до богословського ф-ту в Оломоуці, потім перейшов на класичне відділення філ. ф-ту Празького ун-ту. 1873 дістав запрошення приїхати до Росії, щоб викладати давні мови у гімназії. 1874 перебрався до Петербурга, де слухав лекції в ун-ті. 1875 витримавши іспит на звання вчителя давніх мов, був призначений викладачем у 2-гу харківську гімназію, а через рік перевівся до 3-ї гімназії. Одночасно викладав латин. мову в Маріїнській жін. гімназії. 1883 у Моск. ун-ті захистив дисертацію на ступінь магістра рим. словесності. 1886 у Харків. ун-ті захистив докторську дисертацію на тему «Этюды и материалы для научного синтаксиса латинского языка. О падежах». 1884 був обраний доцентом кафедри рим. словесності, 1887 – затверджений екстраординарним,

а в 1888 – ординарним проф. Харківського ун-ту. Читав курси рим. старожитностей, рим. та грец. граматики, педагогіки, проводив практичні заняття. Брав активну участь у діяльності Харківського іст.-філ. т-ва. Володів 10-ма мовами. 1886 – секретар іст.-філ. ф-ту, чл. ради при попечителі Харківського навч. округу. 1906–12 – проректор, 1912–19 – ректор Харківського ун-ту, чл.-кор. Академії наук (з 1910). Займався переважно початковою історією Риму та проблемами генезису латин. мови. Останні роки життя провів на Донбасі. 1927 повернувся до Харкова, де й помер.

Б. Зайцев (Харків).

НЕЧАЙ ДАНИЛО (р. н. невід. – 10(20).2.1651) – визначний укр. військ. діяч періоду *Хмельниччини*, полковник брацлавський (1649–51), один із найближчих сподвижників *Б. Хмельницького*. Брат І. Нечая. Походив з укр. шляхетського роду на Київщині; за ін. дан., на Поділлі. Козакував з 1640-х. На поч. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* став козацьким полковником. Напередодні *Пилявецької битви 1648* очолював гарнізон м. Старокостянтинова. Під час походу укр. армії у Галичину за дорученням *Б. Хмельницького* здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. За деякими даними, у грудні 1648 був призначений київ. полковником. На поч. 1649 обраний Брацлавським полковником. У травні 1649 полк Н. утримував Меджибіж до підходу головних козацьких сил під командуванням *М. Кричевського*. Відзначився під час *Збаразької облоги 1649* та *Зборівської битви 1649*. Виступив проти укладення *Зборівського мирного договору 1649*. Вимагав продовження б-би з польськ. загарбниками, відмовлявся впустити шляхту до маєтків і контролював територію по лінії Сатанів–Бар–Студениця (на Дністрі). У вересні 1650 Н. очолював козацькі полки, які розбили військо *В. Лупула* і здобули столицю Молдови Ясси, примусивши молд. господаря укласти союзний договір з *Гетьманщиною*. Виконуючи умови *Зборівського мирного договору 1649*, охороняв пд.-зх. частину визволених укр. земель по лінії Красне–Мурафа–Шаргород–Чернівці. Загинув 10(20).2.1651 у бою проти польськ. військ під командуванням *М. Калиновського* і *С. Лянкоронського*, обороняючи Красне на Поділлі. Похований біля Черемошного (тепер Погребищенський р-н Вінницької обл.).

НЕЧАЙ ІВАН (р. н. невід. – після 1669) – укр. військ. діяч 1650-х, полковник білоруський, гомельський, могилівський (з 1656). Брат *Д. Нечая*, зять *Б. Хмельницького*. З 1649 брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* у складі Брацлавського полку. 1650–53 – укр. посол у

Кримському ханстві. Після заключення *Переяславського договору 1654* повернувся в Україну. Після смерті І. Золотаренка посланий *Б. Хмельницьким* обороняти пн. кордони України і 29.1.1656 призначений білоруським полковником. Був наказним гетьманом Білорусі. Активно протидіяв моск. політиці у Білорусі, дипломат. заходами домігся утримання частини білор. земель під протекторатом України. Запроваджував на білор. землях козацький устрій. Підтримував політику гетьмана *І. Виговського*. 4.12.1659 під час облоги Бихова від моск. військ потрапив у полон і був засланий до Тобольська. Бл. 1663 повернувся в Україну. 1669 Н., будучи полковником козацького полку, їздив до *П. Дорошенка* з пропозицією про введення на польський престол моск. царя. Іст. даних про подальшу його долю немає.

НИЖАНКІВСЬКИЙ ОСТАП (24.1.1862 – 22.5.1919) – відомий укр. композитор, диригент і гром.-політ. діяч. Н. у с. Малі Дідушичі (за ін. дан., у Стрию) на Львівщині. Батько *С. Нижанківського*. Навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівській духовній сем., а в 1897 склав іспит на вчителя музики у Празькій консерваторії. Деякий час був священником у Завадові поблизу Стрия. 1885 заснував музичне видавництво «Музикальна бібліотека» (1885–87), яке публікувало твори укр. композиторів, зокрема *А. Вахнянина*, *М. Лисенка*, *П. Ніщинського*, *М. Вербицького*, *С. Воробкевича* та ін. Н. був активним пропагандистом укр. хорового мистецтва, засновником і диригентом т-ва «Боян» у Бережанах (1892), диригентом «Бояна» у Львові (1895–96) та Стрию (1900–14). Брав активну участь в орг. та проведених Шевченківських концертів у Львові, Тернополі, Дрогобичі, Стрию. Н. був одним з організаторів укр. молочної кооперації в Галичині, ініціатором створення Крайового господарсько-молочного союзу (Маслосоюз; засн. в 1907) у Стрию. 1918–19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*, очолював пов. комісаріат на Стрийщині. У травні 1919 Н. був заарештований польськ. окупаційною владою і розстріляний без суду у Стрию. Автор багатьох хорових творів («Гуляли», «В'язанка слов'янських гімнів», «Наша дума, наша пісня» на сл. Т. Шевченка), численних солоспівів («Пісня вечірня», «О не забудь», «В гаю зеленім», на вірші Т. Шевченка – «Вітер в гаю нагинає», «Минули літа молодії»), обробок народних пісень (зб. «Українськорусинські народні пісні», 1907).

НИЖАНКІВСЬКИЙ СТЕПАН (бл. 1897 – 9.6.1931) – укр. військ. і політ. діяч, старшина Української галицької армії, чл. УВО і ОУН (з 1929). Син *О. Нижанківського*. Учасник укр.-польськ. війни 1918–19. Після завершення укр. нац.-визв. змагань 1917–21 змушений емігрувати до Чехо-Сло-

Н

ваччини. У 1920-х активно займався створенням укр. молодіжних політ. орг-цій. Став одним з провідних чл. *Групи української національної молоді* (ГУНМ), ініціатором створення і головою Центр. союзу укр. студентства. З поч. 1927 за дорученням ГУНМ вів переговори з керівництвом *Легії українських націоналістів* про об'єднання цих двох орг-цій, що привело до створення координаційного центру їх діяльності – Союзу організацій українських націоналістів (з липня 1927 – секретар СОУН), а в січні 1928 – до повного організаційного об'єднання у Союзі українських націоналістів. 1927–28 Н. брав участь у Конференціях укр. націоналістів у Берліні та Празі. В лютому 1929 під час роботи першого Конгресу українських націоналістів у Відні виступав з доповідями «Проблема майбутнього устрою України» і «Фашистська Італія». Після створення *Організації українських націоналістів* став її чл., виконував обов'язки чл. Головного Суду ОУН та відп. ред. органу ПУН «Розбудова нації». 1930 Голова Проводу *Є. Коновалець* підтримав кандидатуру Н. на посаду Крайового провідника ОУН на ЗУЗ та одночасно Крайового команданта УВО. Проте тяжка хвороба перешкодила Н. очолити націоналістичний рух на західноукр. землях. Помер у Стрию.

НИКИФОР І (р. н. невід. – квітень 1121) – православний церковний діяч, митрополит Київський (1103 – 21; за ін. дан., з 1104). За національністю грек. Був присланий на митрополічу кафедру з Константинополя. Під час Київського повстання 1113 брав участь у вирішенні питання про запрошення на великокнязівський престол переяславського кн. *Володимира Мономаха*. Н. І – автор творів «Послання до вел. кн. Володимира Мономаха про піст і стриманість від почуттів», «Повчання про піст до народу» та «Послання про латинян до вел. кн. Ярослава Святополчича». Послання є цінним іст. джерелом для характеристики внутр. політики Володимира Мономаха та його особи.

НИКИФОР ІІ ФОКА (бл. 912 – 11.12.969) – візантійський імператор (963–69). Походив зі знатного роду Фок. Став відомим як полководець у війнах з арабами, з 954 – головнокомандуючий. 961 відвоював у арабів о. Крит. Вступив на престол внаслідок повстання малоазійської військ. знаті. Внутр. політику проводив в інтересах світських феодалів. Своєю новелою (законом), виданою у 964, заборонив заснування нових монастирів і обмежив зростання церковного землеволодіння. 967 скасував право селян-общинників і стратіотів (служилі люди) на першочергову купівлю землі у великих землевласників (дінатів). Вів успішні війни з арабами, відвоював у них Кілікію і Кіпр (965) та Пн. Сирію з Антіохією (969). 966 Н. ІІ Ф. розпочав війну проти Болгарії. Намагаючись використати в своїх завойовницьких походах проти болгар збройні сили *Київської дер-*

жави, закликав на допомогу кн. *Святослава Ігоровича*. Однак Святослав, зайнявши в 968 частину Болгарії, виступив проти Візантії. Занепокоєний цим, Н. ІІ Ф. підбурив *печенігів* напасти на Київ і цим примусив київ. дружину повернутись на Наддніпрянщину. Був вбитий під час заколоту Іоанна Цімісія.

НИКИФОРОВА МАРУСЯ (р. н. невід. – 29.8.1919) – діячка повстанського руху часів укр. революції 1917–21. Н. у Олександрівську на Катеринославщині. 1904 приєдналася до анархістського руху. 1905 засуджена до смертної кари, однак здійснила втечу з одиночної камери Петропавлівської фортеці. 1910 перебувала в Японії, пізніше – у США. Активно працювала у Федерації анархо-комуністичних груп Пн. Америки та Канади. 1914–17 жила в Англії, Франції, Швейцарії. 1917 повертається в Україну і згодом налагоджує контакти з *Н. Махном*. 1918 створила т. зв. Чорну гвардію, яка діяла в районі Гуляйполя. Після тактичних та ідеологічних розходжень з *Н. Махном*, Н. почала діяти самостійно, визнаючи за єдино можливу тактику індивідуальний терор. Під час підготовки замаху на *А. Денікіна* її було заарештовано у Сімферополі та страчено білогвардійцями. Терористи з групи Н. продовжували ще деякий час свою діяльність. Найвідоміший з терористичних актів – вибух бомби у приміщенні Московського комітету РКП(б), коли було вбито 12 і поранено 55 чоловік, зокрема – чл. вищого парт. керівництва ВКП(б).

К. Бондаренко (Львів).

НИКОЛАЙ (Ярушевич Борис Дорофійович; 31.12.1891 (13.1).1892 – 13.12.1961) – рос. церковний діяч, митрополит Київський і Галицький РПЦ. Н. у Ковно. 1914 закінчив Петербурзьку духовну академію. 1914 прийняв чернецтво. З 1915 викладав літургику, гомілетуку, практичне керівництво для пастирів, церковну археологію та нім. мову. 1917 удостоєний ступеня магістра богослов'я за дисертацію «Церковний суд у Росії до видання Соборного Укладу Олексія Михайловича 1649 р.». 1918 настоятель Петергофського собору. Навесні 1919 зведений у сан архімандрита, намісник Олександрівської лаври. З 25.3.1922 – єпископ, з 1935 – архієпископ. З 1940 архієпископ, з березня 1941 – митрополит Волинський і Луцький, екзарх України і Білорусії. З 15.7.1941 – митрополит Київський і Галицький. Підписав документ про засудження Полікарпа Сікорського. З 1942 управляв Московською єпархією. 1944–60 – митрополит Крутицький. 1946–60 очолював відділ зовн. церковних зносин. Видав «Слова и речи» у 4 тт. (1947–57). Доктор богослов'я Троїце-Сергіївської (1949) та Софійської (1952) духовних академій, Богословського євангелічного ф-ту у Празі (1950), Угорської реформатської (1953) та Румунської православної (1954) церков.

С. Білокінь (Київ).

Н

НИКОН ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. – 1088) – церк.-політ. діяч Київської Русі, літописець. Не пізніше 1058 поселився разом з Антонієм Печерським у печері на березі Дніпра. 1061 поїхав у Тмутаракань, де заснував монастир. 1068 повернувся у Києво-Печерський монастир. Під час *Київського повстання 1068–69* як прихильник князя *Ізяслава Ярославича* знову був змушений залишити Київ і оселитися в Тмутаракані. Після повернення до Києва – ігумен *Києво-Печерської лаври* (1078–88). Деякі вчені вважають, що він був автором продовження *Київського літописного зведення 1037* і *літописного зведення 1073* – одного з джерел «Повісті минулих літ». На думку ряду дослідників, Н. увів до літопису переказ про поєдинок тмутараканського кн. *Мстислава Володимировича* з козоським кн. Редедю (1022), – обробив т. зв. корсунську версію про хрещення кн. Володимира Святославича, оповідання про три помсти княгині Ольги древлянам (946) та ін.

НИКОНІВ НАУМ (1873–7.11.1925) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир дивізії 34-го стрілецького корпусу, полковник рос. армії. Спільно з командиром корпусу генералом *П. Скоропадським* у серпні 1917 брав активну участь в українізації корпусу, зокрема з 104-ї й 153-ї дивізії сформував 1-шу Українську дивізію. Був призначений командиром одного з її чотирьох полків. У кін. 1917 Н. відзначився в боях за шепетівський залізничний вузол. У лютому 1918 більшовиками у Києві були розстріляні командир корпусу ген. Я. Гандзюк і нач. штабу ген. І. Сафонов. У період Гетьманату група вояків корпусу на чолі з полк. Н. поступила на службу до Збройних сил Української Держави. 1919 призначений командиром Волинської дивізії *Армії УНР*, у ході 1-го Зимового походу був заст. командира групи (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). По закінченні походу влітку і восени 1920 очолював резервні війська армії. З листопада 1920 перебував у таборі інтернованих укр. частин у *Панпуті* як командир резервів і чл. штабу групи, до якої входили 5-та Херсонська дивізія, Окремий кордонний корпус, частини резерву, тилу, польової жандармерії. З липня 1921 з військ. частинами переведений до табору *Щеп'юрно*, де і помер. Похований на військ. укр. цвинтарі поруч з 400 старшинами і козаками *Армії УНР*.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НІЖИНЬСЬКИЙ БЛАГОВІЩИНСЬКИЙ МОНАСТИР (Богородичний Назарет) – чол. монастир. Заснований 1716 при церкві, яку заклав 1702 брат ніжинський протопоп Павло Яворський коштом свого брата митрополита Рязанського Стефана Яворського. Гол. храм монастиря – собор Благовіщення Божої Матері. 1884 при монастирі відкри-

те братство Божої Матері «Усіх Скорбящих Радості». До обителі була приписана Ніжинська братська грец. церква Св. Михаїла Архангела. Мав 179 дес. землі, одержуючи від скарбниці 1249 крб. 37 коп.

С. Білокінь (Київ).

НІЖИНЬСЬКИЙ ЛІЦЕЙ (Безбородківський ліцей) – один з найстаріших вищих навч. закладів в Україні. Заснований 1820 як гімназія вищих наук на кошти кн. І. Безбородька у Ніжині. Була прирівняна до університету. Першим директором ліцею був В. Кукольник. 1832 гімназію реорганізовано у технічний (фіз.-мат. ліцей) для підготовки військ. офіцерів. 1840 перетворено на юрид. ліцей. 1875 ліцей було реорганізовано у іст.-філ. ін-т ім. кн. О. Безбородька. Ін-т готував вчителів для середніх навч. закладів. 1876–1921 виходили «Известия ист.-віл. ин-та», в яких публікувалися праці з укр. і всесвітньої історії проф. і студентів ін-ту. Першим ректором ін-ту був М. Лавровський. Вихователями Н.л. були видатні укр. письменники, вчені, гром. діячі, серед них – М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарнавський, О. Лазаревський та ін. 1920 Н. л. реорганізовано в ін-т народної освіти, згодом – Ніжинський педаг. ін-т ім. М. Гоголя.

НИКОВСЬКИЙ АНДРІЙ (14.10.1885 – 1942) – укр. політ. і держ. діяч, літературознавець і публіцист. Н. у Малому Буялику на Одещині. Закінчив Одеський ун-т. 1910–14 – ред. київ. газ. «Рада», 1917–19 – «Нова Рада», а в 1915 – журн. «Основа» в Одесі. Чл. *т-ва українських поступовців* і Союзу українських автономістів-федералістів (з вересня 1917 – Українська партія соціалістів-федералістів), з червня 1917 – заст. голови цієї орг-ції. В квітні 1917 Н. був обраний до складу *Української Центральної Ради*, згодом *Малої Ради*. На поч. листопада 1917 увійшов до складу *Крайового комітету для охорони революції на Україні*, пізніше був призначений комісаром Києва. В серпні-вересні 1918 очолював *Український національний союз*, що стояв в опозиції до гетьманської влади. 1920 – міністр закорд. справ УНР у уряді В. *Прокоповича*. 1920 Н. був призначений головою Комісії по виробленню Конституції УНР (створена 30.8.1923), яка працювала у Тарнові (Польща). 1924 Н. повернувся в Україну. Займався наук. роботою в Іст.-філол. відділі ВУАН. Засуджений під час процесу *Спілки визволення України* до тривалого ув'язнення. Відбував термін ув'язнення в соловецьких таборах, де і загинув. Автор книги *нарисів «Vita Nuova»* (1919), «Словника українсько-російського» (1927), перекладів творів В. Шекспіра, М. Гоголя, Дж. Лондона та ін.

НІМЕЦЬКЕ ЯБЛІННЕ – м. у Пн. Чехії. В Н. Я. з травня 1919 до жовтня 1921 знаходився найбільший у Чехо-Словаччині табір інтернованих вояків

Н

Української галицької армії. З них було сформовано Українську бригаду, яка нараховувала бл. 80 старшин і 5 тис. бійців. Командирами бригади були призначені полк. А. Варивода, з жовтня 1920 – ген. В. Курманович. У таборі проводився систематичний військовий вишкіл і активна культ.-осв. робота. З кін. 1920 виходила газ. «Український стрілець». У жовтні 1921 інтернованих бійців з Н. Я. було переведено до табору у Йозефові.

НІЩИНСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (літ. псевд. Петро Байда; 9(21).9.1832 – 4(16).3.1896) – відомий укр. композитор і поет-перекладач. Н. у с. Неменка (тепер Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався у Київ. духовній сем. 1856 закінчив Афініський ун-т (філ. і богословський ф-ти), пізніше – здобув ступені магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав рос. і грец. мови у навч. закладах Петербурга (1857–60), Одеси (з 1860), Ананьєва (з 1855, тепер Одеська обл.), Бердянська (1888–90). Збирав та здійснював обробку укр. нар. пісень («Байда», «Ой, гук, мати, гук»), писав музичні твори, організував музичні колективи і керував ними. 1875 Н. створив музичну картину «Вечорниця», як вставну сцену до вистави «Назар Стодоля» Т. Шевченка (вперше виконана в цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлисаветграді). Широковідомим став чоловічий хор з «Вечорниць» – «Закувала та сива зозуля». Н. підтримував зв'язки з відомими укр. культ. і гром. діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, А. Желябовим та ін. З 1820 жив у с. Ворошилівці (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.). Н. перекладав на укр. мову твори античної класики («Антигону» Софокла, 1883; «Одіссею» Гомера, 1889, 1892; 6 пісень з «Іліади» Гомера, 1902–03), а також переклав на грец. мову «Слово о полку Ігоревім» (1881). Автор підручника з грец. граматики та розвідок про грец. музику.

«НОВА ГЕНЕРАЦІЯ» – літ. орг-ція укр. футуристів, що виникла 1927 у Харкові. До об'єднання входили М. Семенко (голова), Г. Шкрупий, О. Полторацький, А. Чужий, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію «Аспанфуту», учасники «Н. г.» проголошували гасло модернізації укр. літ-ри шляхом поєднання інтернаціоналізму та пролетарської культури з модерними мист. течіями Заходу. Видавали однойменний журн. «Н. г.» (ред. М. Семенко), що виходив з жовтня 1927 до грудня 1930 у Харкові. 1929 «Н. г.» було перейменовано у ВУСКК (Всеукр. спілку робітників комуністичної культури), а з 1930 – ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України). В січні 1931 «Н. г.» шляхом прямого політ. тиску примусили самоліквідуватися.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) – екон. політика, проголошена 10-м з'їздом РКП (б)

у березні 1921 на зміну політиці «воєнного комунізму». Передбачала запровадження комплексу заходів, який включав заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин, формування ринку; кооперування виробників; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку. У березні 1921 10-й з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн пуд. зерна замість 180 млн пуд згідно з продрозкладкою), що поклало початок переходу до непу. Неп була зумовлена необхідністю налагодити еквівалентний обмін продукцією між містом і селом, створити сприятливі умови для відбудови гос-ва. Спочатку неп розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ, і лише згодом – як один із можливих шляхів до соціалізму. Протягом 1921–22 формувалася непівська модель орг-ції сусп-ва, яка базувалася на концепції шляху до соціалізму через держ. капіталізм в умовах пролетарської держави. Її складовими частинами були у політ.-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим; у економіці – адм.-ринкова система господарювання. Принциповими факторами екон. розвитку країни ставали: держ. монополія (мінімальний зв'язок із світовою економікою) у зовн. торгівлі; держ. власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у промисловості, діючий в обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), що перебували у власності держави; нееквівалентний обмін із селом на основі продподатку; гальмування розвитку крупного індивідуального господарства на селі. Офіційна відмова влади від практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні власного гос-ва. З переходом до непу почала відроджуватися кооперація, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села. Протягом короткого часу с.-г. кооперація в Україні зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. До кінця відбудовчого періоду в Україні усіма видами кооперації була охоплена більша частина сільського населення республіки. Неп зумовила суттєві зміни і в промисловості. Контролюючи важку промисловість, рад. держава передала в оренду орг-ціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства. В Україні 1921 в оренду було здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госп-

Н

розрахунку вимагали гнучкішої форми управління. Тому замість надцентралізованих бюрократичних управлінь (главків), що гальмували неп, було запроваджено трести, які й стали основними ланками управління держ. промисловістю. Перші трести в Україні було організовано восени 1921, зокрема виникають «Тютюнтрест», «Маслотрест», «Цукротрест», «Південьсталь». Всього у республіці було створено 21 республік. і 54 губерні. трести, які мали широку господарську самостійність.

Застосування непівської моделі господарювання надало імпульсу економіці. 1928–29 в Україні вироблено електроенергії на 138% більше, ніж 1913, кам'яного вугілля – на 119,3%, сталі – на 117%. Поступово виходило з кризи і с.-г. республіки, яке за обсягом валової продукції вже 1927–28 дещо перевищило рівень виробництва 1913. Водночас с.-г. помітно відставало від промисловості. Якщо 1927–28 порівняно з попереднім роком обсяг промисл. продукції виріс на 19,5% то с.-г. – лише на 6%. Однак, незважаючи на реальні позитивні зрушення, неп наприкін. 1920-х було згорнуто. Це пояснюється тим, що, як і кожна перехідна модель, неп не міг остаточно стабілізувати екон. розвиток. До того ж реформаційні пошуки приводили не тільки до позитивних зрушень, а й до появи кризових явищ (товарний голод, інфляція, фінансова криза та ін.). Та все ж завдяки «відбудовчому ефекту» (завантажувалося наявне обладнання, широко використовувалися орні землі та ін.), відбувалося зростання екон. показників. Коли ж наприкін. 1920-х ці резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. Перед СРСР гостро стояла альтернатива: або низькі темпи розвитку всього гос-ва на базі непу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж шлях яким і пішли комуністи відмова від ринку, повернення до адм. методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства – важкої індустрії. Крім екон. протиріч, поглиблення непу дедалі більше виявляло серйозні політ. та соц. протиріччя. Зокрема, екон. плюралізм, що набрав сили, диктував необхідність появи плюралізму політ., адже приватний сектор хотів мати допуск до політ. та юрид. важелів, щоб надійно гарантувати захист власних екон. інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася. Тому розвиток ринкових відносин, який сприяв відбудові економіки, суттєво дестабілізував політ. ситуацію. Серйозні протиріччя у період непу виникли у соц. сфері. Прогресуюче розшарування сусп-ва, поява безробіття, безпритульності спричинили зростання соц. напруги.

О. Бойко (Ніжин).

«НОВА ЕРА» — укр.-австр.-польське порозуміння 1890 у Галичині. Полягало у відмові укр. народів від союзу з русофілами («москвофілами») та підкресленні їх лояльного ставлення до імперії Габсбургів взамін на поступки з боку австр. та польськ. правлячих кіл для укр. руху в культ.-осв., політ. та госп-кій галузях. З укр. боку в досягненні порозуміння були зацікавлені народовці (О. Барвінський, Ю. Романчук), які прагнули перетворити укр. рух у політ. чинник держ. ваги, греко-католицька церква (митрополит С. Сембратович), яка шукала своє місце в нац.-політ. спектрі Галичини і яку обтяжувала русофільська ідеологія, а також група діячів київ. «Старої громади» (В. Антонович, О. Кониський), котрі мали на меті перетворити Галичину в осередок загальноукр. Нац. руху. З боку поляків головним ідеологом і орг-ром угодівського процесу був А. Сапега, який, реалізуючи в такий спосіб своє внутрішнє переконання в потребі польсько-укр. компромісу, об'єктивно діяв на користь угруповання краківських консерваторів. Краківські консерватори (М. Бобжинський, С. Козьмян, С. Мадейський, С. Тарновський) як правляча в Галичині політ. сила прагнули зупинити поглиблення міжнаціонального конфлікту та зберегти у провінції стабільність. В умовах загострення австро-рос. відносин не був зацікавлений у посиленні міжнаціональної напруги в Галичині й австр. уряд, особливо його зовнішньополіт. (Г. Кальнокі) та військове відомства. З огляду на неможливість досягнення в Галичині прямої укр.-польськ. угоди (на перешкоді стояла громад. думка з обох сторін) австр. уряд через намісника провінції К. Бадені (з 1888) прийняв рішення виступити посередником. Політика «Н.е.» була проголошена на засіданнях Галицького сейму 24–25.11.1890 у виступах К. Телішевського, Ю. Романчука, М. Січинського, С. Сембратовича та К. Бадені. Угода не була скріплена формальним документом з переліком конкретних умов, хоча, імовірно, з укр. боку такий перелік існував. Однак позиція польськ. сеймової більшості й надалі зводилася до задоволення мінімального числа укр. пропозицій задля втримання українців у польській націо- та державотворчій орбіті. Це дискредитувало ідею укр.-польськ. порозуміння та зумовило падіння популярності її прихильників. Кінцем політики «Н.е.» стали травневі 1894 збори Народної Ради, на яких відбувся остаточний розкол народовців на опозиційну до уряду та польськ. правлячих кіл більшість на чолі з Ю. Романчуком та групу О. Барвінського, яка намагалася надалі дотримуватися принципів угоди з поляками. Найважливішими здобутками, які українці отримали від угоди, були: запровадження в буковинських та галицьких освітніх установах укр. фонетичного правопису (1892); відкриття у Львів. ун-ті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894); перетворення літ. т-ва ім. Т. Шевченка на наукове (1892) та розширення завдяки держ. субсидіям його діяльності; відкриття укр. гімназії в Коломиї (1892), поширення принципу двомовності

Н

на низку учительських семінарій; створення страхового т-ва «Дністер» (1891); поява низки урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширення вжитку укр. мови в держ. установах; повернення у Сх. Галичину службовців-українців, відправлених раніше на польські етнічні терени; відкриття для українців ширшого доступу до держ. посад тощо. Завдяки політиці «Н. е.» Галичина перетворилася в «український П'ємонт» – осередок загальноукр. нац. руху. Угода не виправдала всіх сподівань укр. сусп., кинула його у вир політ. пристрастей. З антиноворосійських позицій виступали русофіли й радикали, не підтримала угодову політику й галицька провінція, обтяжена антипольськ. настроями. Але в підсумку дискусії навколо «Н. е.» зміцнили галицьке українство, ідеологічно осучаснили його, заклали основу для парт. структуризації.

О. Аркуша, М. Мудрий (Львів).

«НОВА РАДА» – укр. щоденна газ., що виходила з березня 1917 до січня 1919 у Києві. Видавалася за ініціативою т-ва для підмоги літературі, науці і штуці як продовження газ. «Рада», закритої рос. урядом у липні 1914. З 1918 – офіційний орган *Української партії соціалістів-федералістів*. Редагували газ. А. Ніковський і С. Єфремов.

НОВА СЕРБІЯ – адм.-тер. одиниця в Україні, створена рос. урядом з пн.-зх. частини Запоріжжя (пн. частина Родацької і Бугогардівської паланок) офіційно для оборони Пд. України від нападу турків і татар, а фактично – для приборкання запорожців. 1751 з Австрії в Україну емігрувало 218 сербів і угорців на чолі з полк. І. Хорватом, а згодом – болгари, волохи і греки з Туреччини. Їх було поселено на території Запоріжжя від Дніпра на сх. до р. Синюхи на зх. від верхів'їв р. Інгулу та Інгульця на пд. до р. Великої Висі та Омельника на пн. 1752 заселена тер. названа Н. С. Із поселенців Н. С. було утворено два полки: Пандурський піхотний і гусарський, які стали одночасно адм.-тер. одиницями. Полки об'єднувались в корпус. Штаб-квартира знаходилася у Новомиргороді. 1754 на тер. Н. С. було засновано фортецю Св. Єлизавети (з 1775 – м. Єлисаветград, тепер – м. Кіровоград), яка стала адм. центром. 1754 у Н. С. переселено укр. козаків з Лівобережної України, з яких сформували Новослобідський полк. Абсолютну більшість населення Н. С. становили укр. козаки і селяни, вихідці з Правобережної і Лівобережної України. Царським указом від 23.3.1764 військово поселення у Н. С. було ліквідоване, і вона увійшла до складу створеної Новоросійської губ.

НОВА СІЧ – остання із *Запорізьких Січей*, що існувала на укр. землях у 1737–75. Н. С. відома також як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська. Після знищення за наказом Петра I у 1709

Запорізької Січі (т. зв. Старої, або Чортотмицької, Січі), значна частина козаків, рятуючись від переслідувань царського уряду, змушена була переселитися у татарські володіння. Там ними були засновані *Олешківська Січ* та *Кам'янська Січ*. Важке екон. становище, переслідування з боку татар, змушували запорожців клопотати перед рос. урядом про дозвіл на повернення в Україну. Наприк. березня 1734, у зв'язку з необхідністю зміцнення пд. кордонів Російської імперії, такий дозвіл козаки отримали. Для заснування Н. С. було обрано місце, розташоване за 5 км. від Старої Січі, на березі р. Підпільної (притока Дніпра). Тут було збудовано укріплення з високим земляним валом, вежами та ровом. Н. С. поділялася на внутр. кіш, зовн. кіш та цитадель (т. зв. Новосіченський ретраншемент).

Внутр. кіш мав вигляд правильного круга, в центрі якого був рівний майдан. У сх. частині площі містилася дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці збудована за часів отамана І. Малашевича у 1734. Поруч з церквою була висока дзвіниця, що виконувала також функції сторожової вежі. Тут же містились пушкарня, яка була одночасно січовою тюрмою, військ. скарбниця, окреме житлове приміщення для духовенства, а також будинок кошового отамана, над яким на час його присутності на Січі встановлювався білий прапор. Навколо майдану були розміщені 38 куренів, біля яких – курінні скарбниці й будиночки військ. та курінної старшини. Зовн. кіш (часто називали передмістям, слободою, торговим базаром та ін.) був відділений від внутр. окремим валом, в якому були влаштовані кам'яні ворота з вежею, що завжди охоронялись козаками. Тут містились будинки козаків, торговців та ремісників, а також понад 100 торгових комор та шинків. Зовнішній кіш був також оточений фортифікаційними спорудами.

1735 за наказом царського уряду для встановлення нагляду над запорожцями збудовано цитадель. У цитаделі постійно перебував рос. гарнізон (дві роти солдатів з шістьма гарматами), знаходився будинок коменданта, офіцерські, інженерні та артилерійські приміщення, солдатські казарми, склади амуніції та гауптвахта. Зовні вся тер. Н. С. була обнесена високим валом з частоколом та ровом. Доповнювали систему оборонних споруд Н. С., численні сторожові вежі, вовчі ями та ін., які у великій кількості знаходились навколо неї. Ряд укріплень, т. зв. бакнів або маяків, були збудовані вздовж кордону з Кримським ханством та на основних переправах через Дніпро, Пд. Буг та ін. річки.

На Січі сформувалась власна адм.-тер. та військ. система. Територію Запоріжжя було поділено на паланки. Військ.-адм. та судова влада часів Н. С. фактично зосереджувалася в руках старшини, що поділялася на кошову, паланкову, курінну а також військ. служителів. *Кошова старшина* (кошовий

Н

отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул) обиралися щороку на загальній військовій раді, яка відбувалася на Січі 1 січня. Після військ. старшини, за своїм значенням йшли курінні отамани та т. зв. батьки або «сивоусі діди» (колишні військ. запорізькі старшини), а також військ. служителі – військ. довбиш, військ. пушкар, військ. товмач, військ. кантаржій, військ. шафарі, канцеляристи та військ. шкільний отаман, булавничий, бунчужний та хорунжий. Курінна старшина обиралася на курінних зборах (сходках), а паланкову старшину призначав *Кіш Запорізької Січі*. До паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, підосавул, підписар. У часи військ. дій виділялась також похідна старшина – полковник, осавул та писар, влада яких на Січ не поширювалась.

Головними завданнями запорожців Н. С. були охорона пд. кордонів Запоріжжя від грабіжницьких нападів турків та кримських татар – у мирні часи, а під час рос.-тур. воєн 1735–39, 1768–74 – запорізька піхота, кіннота та військ. флотилія брали участь у боях проти тур.-татар. військ.

Запорізьке козацтво поповнювалося переважно за рахунок селян-кріпаків, які втікали на землі Н. С. з Лівобережної, Правобережної, Слобідської України. Кожний козак обов'язково приписувався до одного із 38 куренів. Незважаючи на постійні вимоги царської адм., гетьманського уряду, поміщиків, старшина Н. С. не повертала селян-втікачів. У період існування Н. С. на Запоріжжі відбувалося значне екон. піднесення. Це проявилось в поширенні землеробства, в подальшому розвитку скотарства та промислів. Зміцнювалося велике старшинське землеволодіння. Значна частина продукції зимівників і слобід (коні, худоба, продукти тваринництва та ін.) продавалися на Правобережну та Лівобережну Україну, Росію, Кримське ханство.

Царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження автономного устрою Н. С. 1734 Січ було підпорядковано київ. ген.-губ. З метою посилення контролю за діяльністю запорожців у 1735 за 2 км від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент, а у 1740–50-х цілий ряд фортець (Сокольська, Микитинська та ін.), в яких були розміщені рос. військ. гарнізони. 1752 на землях Бугогардівської та Кодацької паланок утворено *Нову Сербію*. Постійно проводилася ізоляція земель Запоріжжя за допомогою розміщення рос. полків, відчуження частини земель та ін. 1764 до новоствореної Новоросійської губернії було приєднано запорізькі землі по р. Інгул, а у 1770 на півдні володінь Н. С. розпочалося будівництво *Дніпровської лінії*.

Остаточне рішення про ліквідацію Н. С. було прийняте після завершення рос.-тур. війни 1768–74. *Катерина II* видала указ, в якому безпідставно звинувачувала запорожців у держ. зраді, наказала заарештувати козацьку старшину, розпустити запорізьке військо, зруйнувати Січ. Наприк. травня –

поч. червня 1775 царське військо під командуванням ген. П. Текелі вступило у запорізькі володіння, 4(15).6.1775 рос. полки оточили Січ. 5(11).6.1775 урядові війська захопили і зруйнували Н. С. Заарештовану старшину, було звинувачено у зраді та заслано у Сибір і на Соловецькі о-ви. Січову скарбницю та майно було конфісковано, а землі Запоріжжя включено до складу Новоросійської та Азовської губерній. Незадоволені діями рос. уряду козаки покинули Запоріжжя. Частина запорожців переселилася у турецькі володіння, в Добруджу, де вони заснували *Задунайську Січ*.

НОВАКІВСЬКИЙ ОЛЕКСА ХАРЛАМ-ПІЙОВИЧ (2(14).3.1872–29.8.1935) – укр. живописець і педагог. Н. у с. Слободо-Ободівка (тепер Ольгопільського р-ну Вінницької обл.). Мистецьку освіту здобув, навчаючись в Одесі (1888–92) у художника-декоратора Ф. Клименка та у Краківській академії мистецтв (1892–1900) у Л. Вичульського і Я. Станіславського. Живописна манера Н. сформувалась на творчому засвоєнні принципів імпресіонізму. Довгий час працював у с. Могила біля Кракова. З 1913 жив у Львові, куди переїхав по допомогу митрополита А. Шептицького. Н., крім творчої роботи, займався і педагог. діяльністю. 1913 заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури у Зх. Україні, і в якій вчилася ціла низка відомих митців, зокрема, Л. Перфецький, В. Івасюк, Р. Сельський, С. Зарицька, С. Луцик, Г. Смольський, С. Гебус-Баранецька, М. Мороз та ін. 1924–25 очолював ф-т мистецтва *Львівського (теперішого) українського університету*. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей художника. Твори: «Діти» (1905), «Коляда» (1907–10), «Весна» (1909), «Автопортрет» (1911), панно «Народне мистецтво» і «Наука» (обидва – 1915–16), «Весна в с. Могила», «Пробудження» (1912), «Юрський собор» (1925), «Музика» (1929), «Довбуш» (1931), портрети Д. Левицького, митрополита А. Шептицького, О. Барвінського та ін.

НОВАКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1872–1941) – укр. громад.-політ. діяч. До Першої світової війни 1914–18 – адвокат у Богородчанах (тепер Івано-Франківська обл.). Налезав до Української радикальної партії, згодом перейшов до *Української соціал-демократичної партії*, пізніше – чл. *Української національно-демократичної партії*. 1913 обраний депутатом галицького сейму. Учасник Першої світової війни 1914–18. З серпня 1914 – четар Легіону *українських січових стрільців*, з весни 1917 – командант Поборової сотні УСС, яка займалась набором новобранців до Легіону УСС. Співпрацював у *Союзі визволення України*. 1918 Н. був призначений пов. комісаром ЗУНР у Скалатському пов.

(тепер Тернопільська обл). З поч. січня 1919 входив до складу Виділу Української Національної Ради. З жовтня 1919 – чл. дипломатичної місії УНР (голова А. Лівчицький, чл. Л. Михайлович, П. Понятенко, Б. Ржепецький, С. Витвицький, А. Горбачевський), яка вела переговори з представниками польськ. уряду у Варшаві. В 1920–30-х жив у Закарпатті, з 1939 – у Словаччині, де і помер.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПАТРІОТИЧНИЙ ГУРТОК – таємний гурток укр. автономістів. Існував у Новгород-Сіверському намісництві в 1780–90-х 18 ст. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долінський, М. Значко-Яворський, еп. В. Шишацький, Т. Калинський, О. Лобисевич, П. Коробчевський, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський, А. Худорба, А. Пригара та ін. Ставив своїм завданням розвиток нац. культури і здобуття незалежності України. Заходами членів гуртка поширювалися патріотичні публіцистичні твори, праці з історії та етнографії України («Записки о Малороссии» Я. Маркевича, «Історія Русів», «Вергілієві пастухи» О. Лобисевича та ін.), створювалися проекти розвитку укр. освіти: відкриття у Новгород-Сіверську гімназії та ун-ту, заснування «Академічного зібрання» – прототипу Укр. академії наук та відновлення укр. козацьких формувань (проект В. Капніста 1788). Робились спроби знайти дипломатичну (а по можливості, і військ. підтримку) ідеї відновлення держ. незалежності України (місія В. і П. Капністів у 1791 до Пруссії).

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чол. монастир, заснуваний 1033 кн. Мстиславом Володимировичем Тмутараканським. З 1618 монастир належав католицькій церкві. З 1657 тут мешкав архієпископ Л. Баранович, у 1699–1701 Св. Димитрій Туптало. Храмів чотири: соборний Спасо-Преображенський (1791, архітектор Кваренгі; два вівтарі – Успіння Божої Матері та Св. Дмитра Ростовського), домовий Св. пророка Іллі з вівтарем Св. великомученика Георгія Побідоносця, Св. апостолів Петра й Павла (17 ст.) та цвинтарний Св. Трійці. У соборі з 1672 зберігалась Новодвірська ікона Божої Матері. При монастирі діяла церковно-парафіальна школа на 25–30 хлопців.

С. Білокінь (Київ).

НОВИЦЬКИЙ ВІКТОР ІЗМАЙЛОВИЧ (3(15).2. 1884 – 14.10.1938) – історик-правник, архівіст. Н. у м. Двінськ Вітебської губ. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира. 1912–15 працював у Московському архіві мін-ва юстиції. Зав. відділом кн. Центрального архіву давніх актів (ЦАДА) (1920–32), чл. та перший секретар Комісії історії зах.-руського та укр. права ВУАН. Автор праць «Давнє Лукомор'я» (1929), «Державне минуле України як предмет науки» (1929), «Історична праця проф. О.Є. Пре-

снякова і розмежування великоруської та української історіографії» (1930) та ін. Зробив бібліографічний огляд іст. літератури за 1928–29 (у співавторстві з В. Юркевичем; 1930). Вивчав лєтчицьські фасцикули. Зберігав архів роду Гимковських, який передав до ЦАДА. 1907–17 належав до партії есерів, з 1921 чл. масонської ложі «Заря». Переховував чл. «Центрудій» А. Вельміна перед його втечею до Польщі. Після недовгого ув'язнення (1932–33) працював на випадкових роботах. Вдруге заарештований 9.6.1938. Розстріляний, реабілітований.

С. Білокінь (Київ).

НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (р. н. невід. – після 1727) – укр. етнограф 18 ст., місіонер. Свояк гетьмана П. Орлика. Навчався в Київській академії, де був префектом конгрегації. Охочекомонний полковник. Резидент гетьмана І. Мазепи до Польщі. Приєднався до гетьмана під час швед. кампанії 1708–09, за що у 1712 був засланий до Тобольська. Разом із ін. засланим мазепинцем І. Перевицьким супроводжував митрополита Філофея Лещинського (українця за походженням) у його місіонерських поїздках до остяків (хант) та вогулів (мансі). Маючи «чудову для свого часу освіту» (Л. Майков), перший написав працю про ханти «Краткое описание о народе остяцком» (1715), у якій дослідив їхні звичаї та обряди. Н., який повинен був наглядати за дотриманням новохрещеними релігійних обрядів, був убитий хантами – противниками нової віри.

С. Білокінь (Київ).

НОГАЙ (Ногайці) – узагальнена назва тюркомовного населення, що входило в 17–18 ст. до і татар. держ. утворень. Н. були нащадками населення Золотоординського улуса, який очолив у кін. 13 ст. темник Ногай (від його імені походить назва Н.). В етнічному плані це змішане населення. До його складу входили монголи та ін. етнічні групи, зокрема, кипчаки, які передали Н. свою мову. За антропологічними даними – це монголоїди. Основними заняттями більшості Н. було кочове екстенсивне скотарство. Вони не заготовляли кормів та загонів для худоби. Землеробством займались переважно кубанські Н. Як і в ін. кочових народів царської Росії, в Н. включно до 20 ст. панували патріархально-феодалні відносини, виділились кн. (мурзи, султани), дрібніша знать, а також мусульманське духовенство. Разом з тим у них довго зберігались пережитки первісної епохи (племена, роди).

М. Пелешишин (Львів).

НОГАЙСЬКА ОРДА – татар. Держ. утворення, що виникло в кін. 14 – на поч. 15 ст. внаслідок розпаду Золотої Орди. Займала територію від Пн. Прикаспію й Приуралля до Ками і від Волги до Іртиша. В серед. 16 ст. Н.о. розпалась на Велику Н.о. (на схід від Волги) і Малу Н.о. (між Кабардою і Азовом) та

Алтикульську орду (в басейні р. Емба). У 2-й пол. 16 ст. Мала Н.о. перекочувала в південноукр. степи, де в 20-х 17 ст. розпалась на чотири орди – Білгородську, Джамбулуцьку та Єдичкульську і Єдисанську. Ці ногайські орди, будучи васалами Кримського ханства, брали участь у грабінницьких нападах на укр. землі. З ногайцями вели постійну боротьбу запорізькі козаки. Після входження у 1770 Пд. України до складу Російської імперії, нагайців переселили у Приазов'я та у степи між Доном і Кубанню, а згодом у прикаспійські та бессарабські степи. Після Кримської війни 1853–56 ногайці з причорноморських степів переселилися до Туреччини.

М. Пелешишин (Львів).

НОГАТА – грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях Київської держави у домонгольський період. Назва походить від арабського терміна «нагд» – повноцінна, відбірна монета, або «накада» – сортувати, відбирати кращі екземпляри. Н. – це високопробна срібна монета – арабський куфичний дірхем ранніх емісій. Вага її становила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала 1/20 гривни.

НОМИС (Симонов Матвій Терентійович; 17.11.1823 – 26.12.1900) – укр. фольклорист і письменник. Н. у с. Заріч Лубенського пов. Полтавської губ. Навчався у Переяславській духовній школі (1835–40), Полтавській гімназії (1840–44) та іст.-філол. ф-ті Ун-ту Св. Володимира (1844–48). Друкував оповідання з нар. побуту в альманасі «Хата» і журн. «Основа». Головна праця – «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864; перевид. 1928, 1985), що містить бл. 15 тис. записів. На думку багатьох учених, вона дає ключ до нар. психології, а то й філософії. За оцінкою М. Грушевського, це перше науково зроблене видання в укр. етнографії, яке перевищило всі інші слов. видання приказок. У основу цієї праці покладено збірку Опанаса Марковича (бл. 50 тис. записів). Видання охопило тер. від Слобожанщини до Галичини. Цензурні купюри видав М. Возняк (1909). За п'ять років до смерті Н. продав свій хутір і пожертвував значні суми на громадські справи, зокрема на *Наукове товариство ім. Т. Шевченка*.

С. Білокінь (Київ).

«НОРМАЛІЗАЦІЯ» – політика врегулювання укр.-польськ. відносин здійснювана шляхом порозуміння між проводом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і польськ. урядом 1935–38. Початок «Н.» поклали переговори представників УНДО (В. Мудрий, О. Луцький і В. Целевич) з міністром внутр. справ Польщі М. Зиндрамом-Косцялковським 29.5.1935 у Варшаві та укладена внаслідок них угода про участь українців у виборах до вищих законодавчих органів Польщі. «Н.» була спричинена спробами укр. політиків при-

стосуватися до нових внутр. (поширення тоталітарних тенденцій у сусп.-політ. житті Польщі) та міжн. (важке положення українців у СРСР, зближення між Німеччиною та Польщею) умов. Після укр.-польськ. конфронтації літа-осені 1930 (див. «Паціфікація») в УНДО активізувалася консервативна група (М. Галушинський, О. Луцький та ін.), що виступала за врегулювання відносин з державою та польськ. суспільством (розмови делегації Української парламентарної репрезентації (УПР) з представниками польськ. правлячого табору в лютому 1931). На поч. 1935 голова партії Д. Левицький у своїй промові в сеймі висловився за конструктивну співпрацю з державою на засаді задоволення слухних потреб українців. Ідею «Н.» підтримали верхи укр. фін.-екон. та культ.-просв. інституцій, єпископат греко-католицької церкви. До виборчої угоди УНДО з урядом приєдналася католицька політ. група – *Українська народна обнова* (УНО). «Н.» обмежила лише територію Галичини. Вибори 1935 принесли українцям 14 місць у сеймі (УНДО – 13, УНО – 1) і 5 в сенаті (УНДО – 4; УНО – 1); В. Мудрий (від жовтня 1935 – голова УНДО) став віце-маршалом сейму, А. Горбачевський – віце-маршалом сенату. Українські послі в сеймі визнали т. зв. «державні конечності»: голосували за держ. бюджет, військ. закони. В руслі нормалізаційного порозуміння ЦК УНДО сформулював ряд постулатів (поданих у формі меморіалів на адресу уряду): припинення колонізації укр. земель поляками, скасування обмежень у доступі укр. молоді до вищих шкіл, відкриття укр. університету, розширення сфери вживання укр. мови, амністії для політ'язнів, ліквідації концтабору в Березі Картузькій, повернення українцям Народного дому і Ставропільського ін-ту, поширення прав українців у місцевій самоуправі та доступу їх до держ. служби, надання фін. підтримки укр. т-вам та ін. В грудні 1938 УПР внесла проект закону про надання західноукр. землям автономії. Уряд частково задовільнив деякі з цих вимог: проведено амністію, з якої скористалися й українці, укр. фін.-екон. інституціям надано кредити, дозволено вживати термін «український», хоча й збережено в ужитку терміни «руський» та «русинський». Проте більшість укр. постулатів не була виконана. Натомість становище українців в ряді ділянок життя (земельні відносини, шкільництво, державна служба) під час «Н.» погіршувалося. Водночас під протекцією урядових та військ. кіл і місцевої адміністрації активізували свою протиукр. діяльність польські шовіністичні організації в Галичині. Невдача «Н.» спричинила кризу і опозицію в УНДО (Д. Левицький, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький та ін. – т. зв. група «Діла») та консолідацію на антинормалізаційному ґрунті різних укр. політ. угруповань (див. *Контактний комітет*). Зміна внутрішньополіт. умов (зростання протиукр. тенденцій у політиці держави) та міжнародної ситуації (т. зв. чехо-словацька криза, справа *Карпатської Украй-*

ни) прискорили припинення політики «Н». У грудні 1938 В. Мудрий проголосив «Н.» недійсною.

М. Швагуляк (Львів).

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ – наук. теорія, що заклала підвалини норманізму – напряму в укр. і зарубіжній історіографії 18–20 ст., прихильники якого вважають норманів (від скандинавського терміна, що означає «північна людина»; у літописах – варяги) засновниками східнослов'янської державності, зокрема й *Київської Русі*. Творцями Н. т. були нім. історики Г. З. Байер, Г. Ф. Міллер і А. Л. Шлецер, які працювали у 2-й пол. 18 ст. у Петербурзькій АН. Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало довільне тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед статті 862 третьої (1118) редакції «*Повісті минулих літ*» про закликання слов'янами на князювання трьох варязьких князів – Рюрика, Синеуса і Трувора. Н. т. базувалась на уявленні про творення держави внаслідок діяльності видатної іст. особи. Спочатку вона мала політичний підтекст, оскільки доводила неспроможність східних слов'ян до самостійного державотворення. У 19 ст. положення Н. т. розвивали російські історики М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін, датський славіст В. Томсен. На рубежі 19–20 ст. теорія зазнала значної модифікації у працях зарубіжних істориків Ф. Брауна, К. Пандера, С. Рожнецького, В. Вестберга. Не відмовляючись від традиційної концепції норманського завоювання, учені неонорманісти (Г. Янкун, Г. Штокль, Т. Арне, А. Стендер-Петерсен, Р. Пертнер, Т. Капелле, Х. Арбман, В. Мошин, М. Таубе, Ю. Вернадський та ін.) запропонували теорії послідовної зміни іноземного панування над слов'янами, мирної норманської колонізації, вирішальної ролі варягів у формуванні соціальної верхівки Київської Русі, їх визначального впливу на екон. розвиток країни.

Наук. критику Н. т. (антинорманізм) започаткував у 2-й пол. 18 ст. М. Ломоносов. У 1-й пол. 19 ст. проти неї виступили історики-декабристи, слов'янофіли, пізніше – відомі рос. вчені С. Геденов, Д. Іловайський, В. Васильєвський. На противагу норманістам вони висунули ряд теорій (балтійсько-слов'янська, литовська, готська), що спричинило розгортання дискусії на новому рівні. У рад. історіографії спочатку відчувався значний вплив Н. т. Одночасно розпочалася її наук. критика з боку провідних істориків. Значний внесок у спростування постулатів норманізму зробили Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, Л. Черепнін, В. Мавродін, В. Пашуто, Д. Ліхачов, І. Шаскольський, польськ. учений Г. Ловм'янський.

Помітно менший вплив мала Н. т. на укр. історіографію. Автор «*Історії Русів*» вважав, що назва Русь, як і держава східних слов'ян, постала на місцевому ґрунті. М. Костомаров, виступаючи з крити-

кою Н. т., обґрунтовував литовське походження Русі. Не надавали значення норманізму В. Антонович та представники його школи. М. Грушевський обстоював думку про «існування Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського кн., Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі» (Історія України-Руси, т. 1, с. 624). Учений доводив, що Н. т. є непотрібною для висвітлення питання про походження Київської Русі. М. Грушевський допускав лише певний вплив варязької військ. орг-ції на об'єднання давньорус. земель під владою Києва. Учні та послідовники М. Грушевського поділяли його погляди, однак окремі історики «державної школи» у західноукр. історіографії 1920–30-х 20 ст. – С. Томашівський, М. Кордуба, М. Чубатий, Б. Крупницький погоджувалися з окремими положеннями Н. т. Укр. історики Д. Багалій, В. Пархоменко, що працювали в наукових установах УРСР стояли на позиції антинорманізму.

Сучасна укр. іст. наука, репрезентована працями учених П. Толочка, М. Брайчевського, М. Котляра, В. Барана та ін., доводить, що Н. т. як проблема походження Київської Русі втратила наукове значення. Доведеним фактом вважається існування протодержавних утворень у Наддніпрянщині, Галичині і Волині задовго до літописного повідомлення про покликання варягів. Ряд сучасних рос. істориків (Д. Мачінський, Г. Лебедев, О. Мельникова) поділяють погляди норманізму і доводять північне походження Русі.

О. Мазур (Львів).

НОСАЧ ТИМОФІЙ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч серед. 17 ст., полковник прилуцький з 1648. Брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 4.4.1655 Н., будучи генеральним обозним в уряді гетьмана *П. Тетері*, під час облоги Корсуня моск. військами потрапив у полон разом з генеральним суддею *І. Креховецьким* і був засланий. За деякими дан., у 1668 повернувся в Україну.

НОСКОВСЬКИЙ ЗЕНОН (31.10.1889 – 3.12.1962) – укр. військ. діяч, сотник *Легіону УСС*. Н. у с. Мушкатівці Борщівського пов. у Галичині. Закінчив *Академічну гімназію* у Львові та юрид. ф-т Львів. ун-ту. В довоєнний час був активним організатором осередків спортивного т-ва «*Сокіл*» у Галичині. На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив у *Легіон УСС*. Командував спочатку четю, згодом сотнею УСС. Відзначився в боях на горі Ключ, був нагороджений медаллю за хоробрість. 30.9.1916 Н. був захоплений у рос. полон у боях під Потуторами. Брав участь в укр. нац.-визвол. змаганнях 1917–21, командував полком УСС, деякий час служив у *Червоній Українській галицькій армії*. З 1920 жив в еміграції у Чехо-Словаччині, працював у судових установах. Помер у Словаччині.

ОБИДОВСЬКИЙ ІВАН (1676–1701) – полковник ніжинський (1695–1701), небіж гетьмана *І. Мазепи*. О. як наказний гетьман брав участь у війнах з Туреччиною (1695) і Швецією (1700–01). 1701 очолював 12-тис. укр. військ., яке на вимогу Петра I виступило під Нарву. У цьому поході від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема і сам О.

ОБОЗНИЙ – виборна службова особа, яка займала одну з найвищих держ. і військ. посад у *Гетьманщині* в 17–18 ст. Поділялися на генеральних і полкових О. Генеральний О., який належав до генеральної старшини, вважався першою особою після *гетьмана*. Керував військ. артилерією, видав поставанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Генеральний О. засідав у *Генеральній військовій канцелярії* та *Генеральному військовому суді*. Полковий О. керував полковою артилерією і вважався заст. полковника в укр. козацькому війську. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом чл. генеральної старшини, О. найчастіше призначався наказним гетьманом.

«ОБОРОНА УКРАЇНИ» – укр. політ. орг-ція радикально-соціалістичного напрямку у США і Канаді. Заснована 1920 у США для підтримки політ. і військ. боротьби за незалежність *Зх. України*. 1920–23 діяла як таємна орг-ція. З 1923 перейшла до легальних форм діяльності. Видавала офіційний друкований орган – «*Українська громада*» (виходила 1923–27 у Нью-Йорку і 1930–31 у Детройті). «О. У.» тісно співробітничала з УСРП у *Зх. Україні* і надавала їй фінансову підтримку. Члени орг-ції відігравали провідну роль у керівництві Українського робітничого союзу в США. «О. У.» протистояла укр. комуністам в Америці та їх ідеології, намагалася обмежити їх вплив серед укр. емігрантів. Лідерами орг-ції були *М. Січинський*, *М. Цеглинський*, *Я. Чиж*. У 1940-х М. Січинський і *В. Левицький* перейшли на радянські позиції. Внаслідок цього у 1947 в орг-ції стався розкол, Група М. Цер-

линського видавала журн. «*Оборона України*» і «*Оборона*». Частина чл. «О. У.» заснували в 1949 Українську вільну громаду Америки.

ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (церковне ім'я – Іларіон; 14.1.1882 – 29.3.1972) – відомий укр. церковний і громад. діяч, митрополит (з 1943), історик церкви, педагог, дійсн. чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (з 1922). Н. у м. Брусиліві на Київщині. 1909 закінчив Київ. ун-т Св. Володимира. Згодом навчався на Вищих педагогічних курсах, працював у Київському комерційному ін-ті. З 1915 викладав у Київ. ун-ті, приват-доцент на кафедрі мови і літератури. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. 1917–18 відіграв значну роль в українізації вищих навч. закладів і шкільництва. З 1918 – проф. кафедри історії укр. культури *Київського українського державного університету*. 14.1.1918 О. виступив на Всеукр. церковному соборі у Києві з доповіддю «*Відродження української церкви*», в якій аргументовано довів право укр. церкви на самостійне існування. Влітку 1918 виступив засновником і став першим ректором *Кам'янець-Подільського українського держ. ун-ту* (відкритий 22.10.1918). На поч. 1919 О. призначався міністром освіти *Української Народної Республіки* в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. В 1919–20 – міністр віросповідань УНР в урядах Іс. Мазепи та В. Прокоповича. В жовтні 1920 після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського О. став головноуповноваженим уряду. Захоплення Кам'янця-Подільського більшовицькими військами примусило О. емігрувати до Польщі. З 1920 жив у Тарнуві. 1921 був чл. Ради Республіки і до 1924 – міністр у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. З 1924 викладав укр. мову у львів. учительській семінарії, 1926–32 – проф. церковнослов'янської мови на богословському ф-ті Варшавського ун-ту. Заснував і редагував у Варшаві журн. «*Рідна мова*» (1933–39) і «*Наша культура*» (1935–37), які сприяли популяризації укр. культури, норм єдиної літ. мови серед українців за межами УСРР, виступали проти русифікаторської політики тогочасного керівництва рад. України. У жовтні 1940 на Соборі укр. православних єпископів висвячений (під ім'ям Іларіона) архієпископом Холмським і Підляським. Здійснював українізацію церкви на Холмщині шляхом запровадження укр. мови у богослужінні. З березня 1944 (за ін. дан., з 1943) – митрополит Холмсько-Підляський. Влітку 1944 О. змушений емігрувати до Швейцарії (жив у Лозанні), а у вересні 1947 – до Канади у м. Вінніпег. У серпні 1951 на Надзвичайному соборі Української греко-православної церкви у Вінніпезі був обраний главою УГПЦ у Канаді і митрополитом Вінніпега. О. доклав чимало зусиль для орг-ції та розбудови укр. нац.-культ. та релігійного життя у Канаді. Заснував Теологічне т-во (нині Теологічне т-во митрополита Іларіона), здійснив реорганізацію бого-

словського ф-ту Манітобського ун-ту, перетворивши його в Колегію ім. Св. апостола Андрія (готує православних священників для укр. громад в усьому світі), очолював Науково-богословське т-во, розгорнув велику наук.-досл. та видавничу діяльність. Відновив видання і продовжував редагування наук.-поп. журн. «Наша культура» (1951–53, з 1954 – «Віра і культура»). За О. було проголошено об'єднання трьох укр. автокефалій за кордоном. Помер у Вінніпезі. О. – автор багатьох наук. праць з укр. мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права: «Огляд українського язикознавства» (1907), «Українська культура» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Кирило і Мефодій: їх життя і діяльність» (тт. 1–2, 1927–28), «Пам'ятки старослов'янської мови 10–11 ст.» (1929), «Українська літературна мова 16 ст. і Крехівський Апостол 1560» (тт. 1–2, 1930), «Сучасна українська літературна мова» (1935), «Українська церква» (тт. 1–2, 1942), «Історія української літературної мови» (1950), «Іконоборство» (1954), «Візантія і Україна» (1954), «Українська церква за Богдана Хмельницького, 1647–57» (1955), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), «Дохристиянські вірування укр. народу: Історично-релігійна монографія» (1965), «Канонізація святих в Українській церкві» (1965), «Слово о полку Ігоревім» (1949, 1967) та ін. О. здійснив переклад Святого Письма на укр. мову (виданий в 1962).

ОГІЙЧУК ГРИГОРІЙ (25.1.1893 – 13.2.1985) – укр. православний церковний діяч, митрополит *Собороправної Української автокефальної православної церкви* (СУАПЦ). Н. у Трубіївці Сквирського пов. Київської губ. З 1919 – висвячений на священника. Брав активну участь у діяльності *Української автокефальної православної церкви*. До 1927 служив священником на Київщині. З 1932 – настоятель собору в Бердичеві. 1932 його заарештовано і засуджено до табірної ув'язнення. Після 4-річного перебування у таборах Кузбасу, повернувся в Україну, але дозволу виконувати пастирські обов'язки не отримав. З травня 1942 – єпископ Житомирський, згодом – архієпископ відновленої УАПЦ. З вересня 1942 до березня 1943 був ув'язнений в гітлерівській тюрмі. Наприк. війни емігрував до Німеччини. З жовтня 1947 очолив СУАПЦ. 1950 переїхав до США, жив у Чикаго. З 1971 – митрополит СУАПЦ. Помер у Чикаго.

ОГЛОБЛИН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (6.12.1899 – 16.2.1992) – визначний укр. історик, історіограф і археограф. Н. в Києві. Походив з козацьких родів Лашкевичів і Савицьких. 1919 закінчив Київ. ун-т Св. Володимира. 1920–21 – проф. кафедри історії екон. побуту України Київського

археологічного ін-ту, 1921–33 – Київського ін-ту народної освіти, 1927–30 – кафедри нар. госп-ва України Київського ін-ту народного господарства, проф. кафедри історії України в Київ. ун-ті (1938–41), кафедри історії України Одеського ун-ту (1938–41). Старший наук. співробітник ВУАН (1926–33) і АН УРСР (1935–41), керівник комісії соц.-екон. історії України (1929–32), дійсн. чл. Харків. ін-ту історії укр. культури ім. Д. Багалія (1926–31), заст. директора Всеукр. історичного музею в Києві (1931–32), директор Центрального архіву давніх актів в Києві (1932–33), дійсн. чл. Укр. наук.-досл. ін-ту педагогіки в Києві (1938–41). 1930–31 був ув'язнений ГПУ, 1933–35 позбавлений всіх наук. посад. Восени 1941 під час нім. окупації очолював київський магістрат. 1941 входив до складу Української Національної Ради. 1943 проживав у Львові. З 1944 – в еміграції, спочатку в Чехо-Словаччині та Зх. Німеччині, а з 1951 – у США. Проф. *Українського вільного університету (УВУ)* у Празі (з 1944) та у Мюнхені (з 1945), чл. його Сенату (1946–51); проф. Богословської академії УАПЦ та чл. її Сенату (1946–51). Дійсн. чл. НТШ (1947, почесний чл. з 1988), УВАН, Американської асоціації славистів. Голова Історичної секції УВАН у США (з 1951), директор філ. відділу делегації УВУ у США (1957–62), проф. Українського технологічного ін-ту (УТІ) в Нью-Йорку (з 1958). З 1965 – голова *Українського історичного товариства*. Чл. ред. колегії та ред. іст. відділу «Енциклопедії українознавства». У 1968–70 – професор-гість історії України в Гарвардському ун-ті, у 1970–73 – консультант для докторантів з історії України при цьому ж ун-ті. Помер у Лудлові (шт. Массачусетс, США). Автор бл. 700 публікацій, у т. ч. 30 книжок, присвячених в основному питанням соц.-екон. відносин в Україні, історії козацької доби та розвитку укр. історіографії. Серед праць: «Очерки истории украинской фабрики» (1925), «Ескизи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929), «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931), «Українсько-московська угода 1654» (1954, укр. й англ. мовами), «Ukrainian Historiography, 1917–1956» (1957), «Люди Старої України» (1959), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960), «A History of Ukrainian Industry» (1971).

Д. Кушплір (Львів).

ОГНИЩАНИН – головний управитель княжого двору в *Київській Русі* у 10–12 ст., боярин. Відповідав за ведення вотчинного госп-ва і збереження князівського майна. Віданню О. підлягав весь адм. апарат вотчини (збірник князівських прибутків), під'їзний, завідуючий князівськими стайнями і табунами. За «Руською Правдою», замах на життя О. карався великим штрафом. У випадку вбивства О. вбивця або верв, на чий території знайдено тіло, сплачували штраф у розмірі 80 гривень срібла (за смерда і холопа – 5 гривень, вільну людину – 40 гривень).

ОГОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (17.3.1848 – 10.2.1891) – укр. вчений правник і громад. діяч, дісн. чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Брат О. і П. Огоновських. Н. у с. Букачівцях на Рогатинщині (нині Івано-Франківська обл.). 1871 закінчив Львів. ун-т, працював адвокатом. 1878 викладав право у Львів. ун-ті, 1886 призначений деканом юрид. ф-ту цього ж ун-ту. Перший проф. права, який викладав укр. мовою в ун-ті. Зробив значний внесок у розробку укр. юрид. термінології. В 1872–76 – ред. журн. «Правда», співзасновник декількох громад. орг-цій («Дружній лихвар», «Прогресс», НТШ, «Рідна школа»), перший голова народовецької політ. орг-ції Народна рада (1885). Автор монографій та статей з цивільного права.

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ОМЕЛЯН (3.8.1833 – 28.10.1894) – укр. учений-філолог і громад. діяч, чл.-кор. Краківської АН (з 1881). Брат О. і П. Огоновських. Н. у с. Григорів на Станіславщині в Галичині. Навчався у Львів. духовній семінарії. З 1863 викладав релігію і укр. мову та літературу в Академічній гімназії у Львові. Після закінчення Львів. (1865) і Віденського (1870) ун-тів заступив Я. Головацького на кафедрі руської (укр.) мови та літератури у Львів. ун-ті. Один із засновників «Прогрессу» (її голова 1877–1894), *Народної Ради* (1885) і *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (1893). Автор поезії «Хрест» (1860), драм «Федько Острозький» (1861), «Настасія» (1862), «Гальшка Острозька» (1887), укр. перекладу «Слова о полку Ігоревім» (1876), біографії Т. Шевченка (1893) та ін. Найбільша праця О. «Історія укр. літератури» залишилась незавершеною (публікувалась в «Зорі» 1887–94; видана окремо, тт. 1–6, 1887, 1889, 1891, 1893–94).

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ПЕТРО (20.7.1853 – 9.2.1917) – укр. педагог, вчений і громад. діяч. Брат О. і Ом. Огоновських. Дійсн. чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899), голова «Прогрессу» (1906–10), автор підручників з математики і фізики укр. мовою.

Д. Кушплір (Львів).

ОДИНЕЦЬ ДМИТРО (1882 – р. см. невід.) – рос. політ. діяч в Україні, історик права. До 1917 – приват-доцент Петербурзького ун-ту, чл. Народно-соціалістичної партії. 12.11.1917 за рішенням *Української Центральної Ради* увійшов до складу *Генерального Секретаріату УЦР–УНР* як товариш Генерального Секретаря нац. справ для справ великоруських. З січня 1918 входив як міністр з рос. справ до складу уряду В. Винниченка. В січні 1919 – чл. Президії *Трудового конгресу України*. Згодом емігрував.

ОДРАЧ-ШОЛОМІЦЬКИЙ ФЕДІР (1912 – 7.10.1964) – укр. письменник, журналіст, учасник нац.-визвол. боротьби 1940–50-х. Н. у с. Місятичі Турово-Пинської вол. у Зх. Поліссі. Вищу освіту здобув у Віленському ун-ті. Працював у редакції газ. «Ковельські вісті» на Рівненщині. Через Німеччину, Велику Британію перебрався до Канади, оселився у Торонто (1953). З 1944 працював у царині прози. Автор мемуарів «На непевному ґрунті» (1953), повістей «Щебетун», «Вошадь» (перша частина трилогії про Полісся). У прозі послідовно розвивав поліську тему – доля укр. земель у Радянському Союзі, екзистенційний вимір укр. людини у межовій ситуації рад. тоталітаризму. Помер у Торонто.

І. Роздольська (Львів).

ОДРИНА ДМИТРО (1892–16.11.1919) – укр. громад.-політ. і держ. діяч. Н. у Телешівці Васильківського пов. Київської губ. 1916 закінчив Київ. ун-т. За фахом лікар. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, деякий час очолював ЦК партії. 1917–18 – чл. *Української Центральної Ради*. Після розколу в УПСР у травні 1918 О. увійшов до т. зв. центристської течії партії (М. Чечель, М. Шраг, М. Шаповал, Н. Григор'єв, О. Жуковський, П. Христюк та ін.). У січні 1919 О. був заст. голови (очолював С. Вітик) *Трудового конгресу України*. Під час укр.-більшовицької війни 1917–21 О. активно займався створенням мед. служби в тилу і санітарних частин на фронті. 39.6.1919 – міністр нар. здоров'я і заст. голови Ради Народних Міністрів УНР Іс. Мазени. Восени 1919 керував орг-цією заходів по ліквідації епідемії тифу на Поділлі, під час якої сам захворів і помер у Кам'янці-Подільському.

ОЗАРКЕВИЧ ІВАН (1795 – 20.8.1854) – укр. культ.-осв. діяч. 1824 О. завершив навчання на богословському ф-ті Львів. ун-ту. Деякий час служив парафіяльним священником у Глибокому та м. Коломиї (нині Ів.-Франківська обл.). Під час *революції 1848–49 в Австрійській імперії* – активний чл. Коломийської руської ради, співзасновник аматорського театру в місті, який здійснив першу в Галичині прилюдну укр. виставу. Для цього театру переробив твори «Наталка Полтавка» (під назвою «Дівка на виданню, або на милування нема силування»; видана в Чернівцях 1849), «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. Брав участь у першому з'їзді укр. інтелігенції у Львові 1848, для учасників якого здійснив постановку переробленої ним «Наталки Полтавки». Переклав «Басні Езопа» (1852), видав збірник власних віршів «Стихотворення», написав історичні п'єси «Дари предків» і «Розвіда». Помер у Коломиї (нині Ів.-Франківська обл.).

Ф. Стеблій (Львів).

ОКІНШЕВИЧ ЛЕВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (27.1(7.2).1898 – 7.11.1980) – історик укр. держ. права, бібліограф. Н. у Петербурзі. Закінчив коле́гію Павла Галагана і Київський ін-т нар. госп-ва (1921). Чл. комісії історії укр. права (1921–33), її секретар (1922–29), аспірант Наук.-досл. катедри історії України М. Грушевського (1925–28), потім – Д. Багалія (1928), зав. вид-вом ВУАН (1929–31), проф. Ніжинського пед. ін-ту (1933). 1934–41 працював юрисконсульту у Казахстані, Вязьмі й Смоленську. Вийшовши на еміграцію, став проф. і деканом правничого ф-ту УВУ, обраний дійсн. чл. *НТШ*. 1949 переїхав до США. 1951–54 працював у «Дослідчому проекті над СРСР», 1954–69 співробітник каталогу та перекладач у бібліотеці Конгресу. Дійсн. чл. *УВАН*, *Українського історичного т-ва* і Білоруського ін-ту науки й мистецтва. Помер у Вашингтоні. Головні праці: «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» (1926), «Центральні установи України-Гетьманщини 17–18 ст.» (1929–30), «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17–18 ст.» (1948), «Лекції з історії укр. права: Право державне; Доба станового суспільства» (1947; перевид. 1954). Лишив також бібліогр. покажчики «Latin America in Soviet Writings» (vol. 1–2, 1966), «U.S. History and Historiography in Post-War Soviet Writings, 1945–1970» (1976). Посмертно видано спогади «Моя академічна праця в Україні» (1995).

С. Білокін (Київ).

ОКРЕМИЙ ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗАГІН – військ. з'єднання Армії УНР, сформоване на поч. лютого 1918 у р-ні містечка Ігнатівка на Житомирщині. Командуючим О. з. з. було призначено ген.-хорунжого А. Прісовського. Складався з двох піхотних і кінного куренів. Першим піхотним куренем командував полк. О. Загородський, другим – полк. П. Болбочан. На чолі кінного куреня К. Гордієнка стояв полк. В. Петрів. У березні 1918 Запорізький загін брав участь у боях протибільшовицьких військ за Київ. 1.3.1918 частини О. з. з. вийшли на околиці столиці України, а вранці 2.3.1918 разом з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* вступив у місто. Після визволення Києва від більшовиків О. з. з. було переформовано у *Запорізьку дивізію*.

ОКСЕНТОВИЧ-СТАРУШИЧ ІГНАТІЙ (р. н. невід. – 30.10.1651) – укр. православний церковний і культ.-осв. діяч 17 ст., проповідник. Був настоятелем *Кієво-Печерської лаври*. В 1640–42 – проф. і ректор *Кієво-Могилянської колегії*, ігумен *Кієво-Братського* (1640–42) і *Видубицького* (1642–50) монастирів. У вересні 1642 брав участь разом з І. Козловським-Трофимовичем та Й. Кононовичем-Горбацьким у роботі помісного собору укр., грец. та молд. теологів у Яссах, який затвердив «Православне ісповідання віри» митрополита П. Могили. 1650 висвячений могилівським єпископом, але

через хворобу виїхати туди не зміг. Помер і похований у Видубицькому монастирі у Києві.

ОКТАБРИСТИ («Союз 17 октября») – політ. партія в Росії, що представляла праве крило рос. лібералізму. Становлення партії відбулося протягом листопада-грудня 1905. Її засновниками і лідерами були О. Гучков, Д. Шипов, П. Гейден, М. Родзянко, М. Стахович, М. Хом'яков та ін. діячі, які представляли вищі прошарки інтелігенції та чиновництва, поміщиків, торгово-пром. кола. Друковані органи партії – газ. «Слово» (1905–06) і «Голос Москви» (1906–16). В програмі, прийнятій І з'їздом О. (лютий 1906), були чітко сформульовані ідеї єдності і неподільності Росії, збереження «за її державним устроєм унітарного характеру, що склався історично». О. виступали за конституційну монархію з двопалатним представницьким органом, обраним на основі всезагального виборчого права, за надання політ. прав та свобод в рамках Маніфесту 17.10.1905.

В I і II Державних думах діяльність О. не була помітною (16 депутатських місць в I і 54 – в II Думі). Зміна виборчого закону 3.6.1907 дала О. значне збільшення депутатських місць у III Державній Думі – до 154. Головою Думи був обраний М. Хом'яков, якого у 1910 змінив О. Гучков, а в березні 1911 – М. Родзянко. Останній очолив IV Державну Думу, в якій О. здобули 98 місць. В думській діяльності О. блокувалися то з правими, то з кадетами залежно від політ. ситуації. Після з'їзду партії в листопаді 1913, на якому була прийнята резолюція про широке використання думської трибуни в боротьбі за реформи, думська фракція О. розпалася на «лівих», земців-октябристів і правих. Проте вирішальний вплив на прийняття рішень мала фракція земців-октябристів (54 деп). З початком *Першої світової війни 1914–1918* О. підтримали позицію уряду, брали участь в Земському і Міському союзах та військ.-пром. комітетах. У серпні 1915 вони ввійшли до «Прогресивного блоку», програма якого мала стати програмою нового комітету міністрів і повинна була забезпечити «збереження внутр. миру». Не добившись поступок від *Миколи II*, О. виношували ідею дворцевого перевороту, яка так і не переросла в стадію його підготовки. У лютневі дні 1917 О. прагнули відстояти монархію, замінивши Миколу II його братом Михайлом. Лідер партії О. Гучков до 30.4(13.5).1917 займав посаду військ. і морського міністра в Тимчасовому уряді. На виборах в Установчі збори О. не виступали самостійно, віддавши кадетам голоси своїх прихильників. Після жовтневого перевороту більшовиків О. брали активну участь в «білому» русі. Їх антибільшовицька діяльність не припинялася і в еміграції.

В Україні одним із лідерів О. був Ф. Лизогуб, який в травні-листопаді 1918 очолював Раду Міністрів Української Держави.

Т. Полещук (Львів).

ОКУНЕВСЬКА-МОРАЧЕВСЬКА СОФІЯ (12.5.1865 – 25.2.1926) – укр. письменниця, перша укр. жінка-лікар в Австро-Угорщині. Н. у Сторожинці на Буковині. Після здобуття медичної освіти у Цюриху (1894) відкрила приватну лікарську практику у Львові. Дружина відомого польськ. літ. критика, хіміка і лікаря В. Морачевського. Діячка жіночого руху, близька знайома О. Кобилянської, Н. Кобринської і В. Стефаніка. Померла і похована у Львові.

Д. Кушплір (Львів).

ОКУНЕВСЬКИЙ ТЕОФІЛ (7.12.1858 – 19.7.1937) – укр. громад.-політ. діяч. Н. в Яворові публ. Коломиї (нині Івано-Франківська обл.). В 1869–71 навчався в коломийській гімназії. Після закінчення 1885 Віденського ун-ту займався приватною адвокатською практикою в Городенці. Один із засновників *Української радикальної партії* (1890) та *Української національно-демократичної партії* (1899). В 1899–1900 і 1913–14 – депутат галицького сейму, в 1897–1900, 1907–18 – австр. парламенту. Виступав захисником трьох політ. судових процесів, зокрема на суді над М. Січинським (1908). 1918–19 – чл. *Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР*, комісар Городенківського повіту. В міжвоєнний час працював адвокатом, керував філією т-ва «Просвіта» у Городенці (нині Івано-Франківська обл.). Його листування з М. Драгомановим опублікував у 1905 М. Павлик.

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕГ (р. н. невід. – за Лаврентіївським літописом, 912; за Новгородським першим літописом, 922) – київський князь. Походив з норманів. З 879 князував у Новгороді, де за літописними даними, після смерті *Рюрика* був вихователем і правителем при малолітньому Ігорі. 882 О. разом з великою дружиною оволодів Смоленськом та Любичем, а тоді, вбивши київських кн. *Аскольда* і *Діра*, захопив і Київ. 883–885 О. підкорив *древлян*, *сіверян*, *радимичів* та інші слов. племена. Успішно воював проти *хозар*. 911 здійснив вдалий похід проти *Візантії*. Взяв у візантійського імператора велику контрибуцію (48 тис. гривнів золота) і заключив 2.9.911 вигідний для Русі торговельний та політ. договір з Візантійською імперією. Цей договір склався з 15 статей і передбачав встановлення дружніх зв'язків між обома державами та безмитну торгівлю з Візантією; руські купці мали право жити у передмісті Константинополя (біля церкви Св. Мамаї) протягом 6 місяців; виходити до міста групами не більше 50 чол. без зброї і в супроводі візантійських чиновників; русичі отримували право служити в імператорському війську; визначався порядок викупу полонених та ін.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (серед. 11 ст. – 1.8.1115) – кн. володимиро-волинський (1076, за

ін. дан., 1073–76), тмутараканський (1083–94), чернігівський (1094–96), новгород-сіверський (1097–1115). Внук *Ярослава Мудрого*, син великого кн. київського *Святослава Ярославича*. З 1076 (за ін. дан., з 1073) правив у Володимирі-Волинському. 1076 здійснив разом з *Володимиром Мономахом* успішний похід у Чехію. Після смерті батька (1076) був вигнаний з Володимира-Волинського кн. Ізяславом Ярославичем. 1078 втік у Тмутаракань. 1078 О. С. з допомогою половців здобув Чернігів. Незабаром, зазнавши поразки в битві на Нежатиній Ниві (жовтень 1078) від кн. Ізяслава і Всеволода Ярославичів знову змушений повернутися до Тмутаракані. 1079 О. С. був по-зрадницьки схоплений половцями і виданий Візантії (візантійським урядом засланий на о. Родос, де провів 4 роки). 1083 повернувся і зайняв тмутараканський стіл. 1094 при підтримці половців здобув Чернігівське князівство (за деякими даними, Володимир Мономах добровільно віддав йому у володіння Чернігів). Вів тривалу боротьбу з великим кн. київським *Святославом Ізяславичем*, Володимиром Мономахом та його синами Ізяславом і Мстиславом. Згодом за рішенням Любецького з'їзду 1097 отримав у володіння Новгород-Сіверське князівство. 1107 і 1113 брав участь у походах на половців. Похований у Спаському соборі в Чернігові. За укладення союзу з половцями та розпалювання князівських міжусобиць автор «Слова о полку Ігоревім» назвав О. С. Гориславичем.

ОЛЕКСАНДР КАЗИМИРОВИЧ ЯГЕЛЛОН (5.10.1460–19.8.1506) – великий кн. литов. (з 1492), король Польщі (1501–1506), син *Казимира IV Ягеллончика*. Був змушений погодитися на обмеження своїх прав великокнязівською радою. Обраний польським королем з метою відновлення унії Польщі і Литви (див. *Кревська унія 1385*). У 1492–94 і 1500–03 вів війни з Московським царством за укр. землі. В ході бойових дій війська О. К. зазнали поразки від моск. армії в битвах на р. Ведронші та під Мстиславцем. За мирним договором, укладеним 1505 у Москві, від Литви було відібрано Чернігово-Сіверську землю з м. Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським. 1505 запровадив звіт законів – Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів. Значний вплив на політику О. К. мали укр. магнати на чолі з М. Глинським.

ОЛЕКСАНДР I (12(23).12.1777 – 19.11(1.12).1825) – рос. імператор (1801–25), старший син *Павла I*. Займав престол після вбивства свого батька *Павла I* в результаті палацового перевороту. В перші роки правління, побоюючись революційних виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були і українці (*В. Кочубей*, *М. Сперанський*, *В. Каразин*), провів ряд ліберальних реформ (указ 1803 про вільних хліборобів, указ про дозвіл куп-

О цям, міщанам і державним селянам купувати незаселені землі, відкриття Харків. і Петербурзького ун-тів). 1805–07 брав участь у 3-й і 4-й коаліціях проти наполеонівської Франції, зазнав поразки в битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807). 1813–14 О. І був учасником закордонних походів рос. армії, одним із керівників Віденського конгресу 1814–15 і організаторів Священного союзу 1815. О. І вів успішні війни з Туреччиною (1806–12), Швецією (1808–09). У роки правління О. І Російською імперією були захоплені Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Уряд О. І проводив імперську політику щодо нерос. народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових і адм. посад, посилив русифікацію шкільництва, придумував укр. культуру. Помер у Таганрозі.

ОЛЕКСАНДР ІІ (17(29).4.1818 – 1(13).3.1881) – рос. імператор (1855–81), син Миколи І. Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–56, криза екон. розвитку країни, нац.-визвол. рух поневолених народів, примусили О. ІІ провести ряд реформ: відміна кріпосного права 1861, земельна, судова, міська та ін. У зовн. політиці О. ІІ дотримався нім. орієнтації, особливу увагу приділяв т. зв. східному питанню. 1877–78 прагнути зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Туреччиною. За О. ІІ до Росії було приєднано Пн. Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. 1863–64 жорстоко придушив нац.-визвол. повстання у Польщі. Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику (див. *Валуєвський указ 1863, Емський акт 1876*). Вбитий 1.3.1881 у Петербурзі народовольцем І. Гриневецьким.

ОЛЕКСАНДР ІІІ (26.2(10.3.).1845 – 20.10(1.11).1894) – рос. імператор з 1881. Другий син *Олександра ІІ*. Протягом усього життя панічно боявся замахів і заколотів. За правління О. ІІІ в 1891–93 рос. уряд підписав ряд угод з Францією, які привели до утворення рос.-франц. союзу. Щодо України проводив політику нац.-колоніального гніту.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (19.3.1629 – 29.1.1676) – другий моск. цар (1645–76) з династії Романових, батько *Петра І*. За царювання О. М. держ. устрій Московської держави став набирати характеру абсолютизму. Соборне уложення 1649 остаточно закріпачувало селян та розширювало права дворянства і купецтва. Церковна реформа патріарха Никона (1666) викликала розкол москов. церкви (поява «старообрядництва») та жорстоку церк.-реліг. боротьбу. Зовнішня політика Московського царства за О. М. відзначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн, уклав *Переяславський договір 1654* з Україною. Порушуючи умови договору, ще за життя Б. Хмельницького намагався здійснити ряд заходів, спрямо-

ваних на обмеження держ. прав України. 1654–56 і 1660–67 вів війну з Польщею. Зайнявши за допомогою козацьких полків усю Білорусію і Литву, припинив воєнні дії, які мали завершитись повним вигнанням польської шляхти з укр. земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої і нехтуючи інтересами України, уклав *Віденське перемир'я 1656*. Війна з Польщею завершилася підписанням *Андрусівського перемир'я 1667* та *«Вічного миру» 1686*, за якими Москва здобула *Лівобережну Україну* з Києвом. Війна зі Швецією (1656–58) за вихід до Балтійського моря закінчилася невдачею. Протягом 1670-х велися війни з Кримом та Туреччиною, в яких Московії не вдалося пробитись до Чорного моря. Постійні воєнні дії та погіршення становища населення викликали бунти та повстання (1648 та 1662 у Москві, 1650 у Пскові і Новгороді, 1670–71 під проводом С. Разіна на Дону, Поволжі та пд. Московської держави), які були жорстоко придушені. В період правління О. М. за посередництва українців у Московії починають поширюватись впливи європейської культури.

Т. Полещук (Львів).

ОЛЕЛЬКОВИЧІ – литов.-укр. князівський рід. Походив від київ. кн. Володимира Ольгердовича (р. н. невід. – 1398), сина великого кн. литовського Ольгерда. 1362–92 (за ін. дан., 1362–94) – кн. київський. Позбавлений престолу Вітовтом. Перебував у залежності від татар. хана і карбував монети з татар. печаткою. Підтримував Києво-Печерський монастир. Олелько Володимирович (Олександр Володимирович; р. н. невід. – 1455, за ін. дан., 1454) – київський удільний кн. 1443–55; за ін. дан., 1440–55). Внук Ольгерда, був одружений на Анастасії – дочці моск. кн. Василя Дмитровича та Софії Вітовтвни. Прагнув зміцнити політ. автономію київ. князівства, що перебувало у залежності від Великого князівства Литовського. Вів боротьбу проти нападів татар на південноукр. землі. Сприяв розвитку укр. православної церкви і культури. *Семеон (Семен) О.* (р. н. невід. – 1470) – останній київ. удільний кн. (1455–70). Правнук великого кн. литовського Ольгерда. 1458 за кн. Семеона О. православна церква в Україні відокремилась від Московської митрополії і перетворилася на самостійну *Київську митрополію*. 1471 після смерті С. О. Київське князівство було ліквідоване *Казимиром ІV Ягеллончиком*. Михайло О. (р. н. невід. – 30.8.1481) – брат Семеона О., кн. случький. 1481 спільно з князями О. Бельським та І. Гольшанським у відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед, Київського, організував змову з метою вбити польськ. короля Казимира ІV. Після викриття змови 1481 його було страчено у Києві (за ін. дан., у Вільнюсі). Від М. О. походив рід укр. князів случьких. Семен (Симеон) Михайлович О. (р. н. невід. – 14.11.1505) – один з претендентів на литов. великокнязівський престол після смерті Казимира ІV 1492; Юрій Семенович О. (1492–17.4.1542) – литов. держ. діяч, чл. Ради панів Великого князівства Литовського. Підтримував політ. плани кн. К. Острозького. 1930 одружився з княжною Е. Радзивілл. Був власником величезних земельних володінь у Білорусі. Юрій Юрійович (1531–9.11.1578) – кн., чл. Ради панів, польськ. сенатор (1577), перетворив Слуцьк в центр православної культури. Похований у Києво-Печерському монастирі. Юрій Юрійович (17.8.1559 – 6.5.1586) – син Юрія Юрійовича. Його дочка Софія (1585–1612) одружилася з Я. Радзивіллом 1600, після чого Слуцьке князівство перейшло у власність *Радзивіллів*.

ОЛЕСІЮК ТИМІШ (псевд. Т. Олесевич, 21.2.1895 – 14.9.1978) – укр. громад. і політ. діяч, дійсн. чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у Довголісках пбл. Володави на Підляшші (нині Польща). За фахом лікар. Навчався у Варшаві і Празі. О. був активним чл. укр. студентського руху, очолював Союз українських студентів у Польщі, виступив співзасновником *Центрального союзу українського студентства*. 1917 був обраний членом *Української Центральної Ради* від укр. населення *Холмщини і Підляшшя*. 1917–18 – секретар Холмського губерн. викон. комітету, 1918–19 – заст. холмського губерн. комісара. З жовтня 1919 – аташе укр. дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею. У кін. 1920 О. був висланий спостерігачем від уряду УНР на рад.-польські мирні переговори до Риги (див. *Ризький мирний договір 1921*). 1932–44 працював лікарем на Підляшші. В повоєнний час жив в еміграції у Німеччині. Як представник Холмщини увійшов до складу уряду *Української Народної Республіки в екзилі 1920–48*. У травні 1946 став співзасновником і першим головою (1946–47) *Українського національно-державного союзу*. З 1947 жив у США. 1950 виступив одним із ініціаторів створення у Нью-Йорку *Союзу українських національних демократів*, був обраний заступником голови СУНД (гол. *К. Паньківський*). Помер в Лос-Анджелесі (США). Автор праць з демографії («Статистичні таблиці українського населення СРСР», 1930; «Сіра Україна», 1947), статей на сусп.-політ. та освітянську тематику, спогадів.

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЄВГЕН (5.3.1860 – 26.10.1917) – укр. громад. і політ. діяч, адвокат, публіцист і журналіст, дійсн. чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899). Н. у с. Великий Говилів Тереховлянського округу (ни-ні Тернопільська обл.). Після закінчення Львів. ун-ту 1891 відкрив свою адвокатську контору в Стрию. В кін. 1890 – на поч. 1900 О. був організатором громад. життя на Стрийщині, одним із ініціаторів створення одного з найбільших укр. господарських т-в –

крайового господарсько-молочарського союзу «Маслосоюз» (1907) та реорганізації 1909 «Сільського господаря» (голова т-ва – 1909–17). Виступав за консолідацію укр. політ. сил у Галичині. 1899 відіграв важливу роль у створенні *Української національно-демократичної партії*, згодом став одним із провідних чл. партії. 1900–10 – посол галицького союму (очолював укр. фракцію у сеймі). У 1907–17 О. був депутатом віденського парламенту, на засіданнях якого виступав за проведення дем. виборчої, земельної та освітньої реформ, порушував питання про надання українцям автономії у Сх. Галичині. З 1909 жив у Львові. Взяв участь у заснуванні «Часопису правничого», пізніше – ред. журн. «Зеркало» та видавець «Русько-української бібліотеки». 1915 – чл. *Загальної Української Ради*. О. підтримував тісні стосунки з І. Франком, послужив прототипом головного героя повісті «Перехресні стежки». Залишив спогади «Сторінки з мого життя» (1935).

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ (1875 – 15.7.1933) – укр. громад.-політ. діяч, дипломат. Н. у Галичі (нині Івано-Франківська обл.). За фахом юрист. Належав до *Української національно-демократичної партії*. В жовтні 1918 був обраний до складу Української Національної Ради (з листопада 1918 – *Українська Національна Рада ЗУНР – ЗО УНР*). У 1918–19 – радник Державного секретаріату закордонних справ УНР. У січні 1919 входив до складу делегації *ЗУНР*, яка брала участь в урочистому проголошенні Акта Злуки (22.1.1919) у Києві. 1919–21 О. разом з *М. Меленевським* обіймав посаду радника укр. дипломатичної місії у Великій Британії, згодом – голова представництва *УНР* у Лондоні. 1921–22 викладав у *Львівському (таємному) українському університеті*. З 1923 жив у Золочеві (Львівська обл.). Займався адвокатською практикою, був чл. Союзу українських адвокатів. Належав до провідних членів *УНДО*, 1930 став депутатом польськ. парламенту. На поч. 1930-х активно виступав проти кривавих репресій польськ. окупаційного режиму щодо укр. населення Зх. України. 1931 від імені *Української парламентської репрезентації* в сеймі звернувся до *Ліги Націй* у Женеві з рішучим протестом проти політики «*Паціфікації*». Помер у Золочеві. Автор численних статей на правничу і сусп.-політ. тематику в галицькій пресі.

ОЛЕСШКІВСЬКА СІЧ – Січ на тер. Кримського ханства в 1-й пол. 18 ст. Після зруйнування рос. військами 17(28). 4.1709 Старої Січі запорожці заснували Січ на р. Кам'яниці. 1711 рос. уряд змусив козаків залишити і цю Січ. З дозволу кримського хана запорожці поселилися в урочищі Олешки (нині м. Цюрупинськ Херсонської обл.), на Кардашинському лимані Дніпра, де і заснували О. С. Станови-

ще козаків під владою Кримського ханства було складним. Вони не мали права укріплювати Січ і тримати там гармати, зобов'язувались вносити данину до ханської казни і виконувати всякі земельні роботи на Перекопі. Ще більше ускладнилося життя запорожців після укладення між Туреччиною і Російською імперією *Прутського мирного договору 1711*, за яким держ. кордони між цими державами пролягали в межах Орлі і Самари. Відтоді запорожцям заборонялося вивозити в Україну худобу, сіль, рибу і привозити хліб, зброю і тканини. В травні 1728 на Січі виникли заворушення. Запорожці позбавили булави кошового *К. Гордієнка* і кошовим отаманом обрали *І. Малашевича*, який був прихильником повернення в Україну. Забравши військові клейноди, козаки вирушили вверх по Дніпру до р. Підпільної. Проте тільки в березні 1734, коли Росія почала готуватися до війни з Туреччиною, запорожці отримали від рос. уряду офіційний дозвіл на заснування *Нової Січі* на р. Підпільній.

ОЛЬВІЯ (грец. – багата, щаслива; 6 ст. до н. е. – 4 ст. н. е.) – мілетська колонія в дельті Гіпаніса (Буга) та Борисфена (Дніпра). Знаходиться на пд. від с. Парутіна (Миколаївська обл.). Особливий розквіт О. припав на 5–4 ст. до н. е., коли місто стало процвітаючим центром торгівлі та рибальства. О. встановила тісні зв'язки з скіфськими племенами, які отримували через її посередництво вино, кераміку, ювелірні вироби. Ольвіополіти ввозили від скіфів зерно, продукти скотарства і рабів. У 4–3 ст. до н. е. в О. виникли власні ремісничі майстерні, які виробляли кераміку для експорту в Побужжя та Пд. Наддніпрянщину. Після встановлення в 40-х 5 ст. до н. е. скіфського протекторату над містом склад населення поповнився за рахунок скіфів. У місті було побудовано палац скіфського царя Скіла. 5 ст. до н. е. О. мала договір про ісополітію (подвійне громадянство) з Мілетом. Входила до складу першого Афіньського морського союзу. 331 до н. е. жителі міста відбили напад Зопіріона, полководця Олександра Македонського. За допомогою Мітрідата VI Евпатора О. звільнилася від скіфського протекторату. В 48 до н. е. готи на чолі з царем Бурбестією захопили і зруйнували місто. Відбудоване при допомозі скіфів місто було значно меншим за розмірами і не відігравало колишньої ролі. В I ст. н. е. О. була в залежності від скіфських царів – Фарзоя і Інексімея. З 3 ст. н. е. нове екон. піднесення міста було перервано навалюю готів. На поч. 4 ст. напади гунів призвели до остаточного знищення О. Археол. розкопки проводилися з поч. 19 ст. 1901–15 їх очолював Б. Фармаковський. З 1971 Ольвійська експедиція ІА АН УРСР проводила систематичні дослідження (наук. керівн. – С. Крижицький).

О. Бандровський (Львів).

ОЛЬГА (християнське ім'я – Олена; р. н. невід. – 969) – велика кн. київська (945–957), дружина

кн. Ігоря. Управляла *Київською державою* в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича*. О. жорстоко розправилася з древлянами, які під час повстання 945 вбили її чоловіка, кн. *Ігоря*. Підтримувала політ. і торг. зв'язки з *Візантією*. 957 їздила до Константинополя, де прийняла християнство (за ін. джерелами, 955 у Києві). О. зав'язала політ. зв'язки з нм. королем Оттоном I. Переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичницької тризни. Канонізована православною церквою.

ОЛЬГЕРД (Альгірдас) ГЕДИМІНОВИЧ (бл. 1296–1377) – великий кн. литовський (1345–77), син Гедиміна. Правив разом зі своїм молодшим братом *Кейстутом*. Прагнув розширити володіння *Великого князівства Литовського* за рахунок пд.-зх. і зх. укр. земель. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену. Бл. 1355–56 відвоював у татар Чернігово-Сіверську землю. 1362 на березі р. Сині Води (за деякими дан., р. Синюха) – лівої притоки р. Бугу, О. розбив монголо-татар. військо і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира Ольгердовича (див. *Ольевичі*). Вів тривалу боротьбу з Польщею за Волинську землю, внаслідок чого 1377 до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. За правління О. укр. (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. О. здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372). Робив спроби поширити свій вплив на Смоленське князівство, Псков і Новгород.

М. Ерстенюк (Львів)

ОЛЬГОВИЧІ – назва в літописах та істор. літературі династії укр. кн. у 12–13 ст., нащадків чернігівського і новгород-сіверського кн. Олега Святославича (п. 1115). Відзначалися великою родинною солідарністю. Володіли уділами в Чернігівському, Новгород-Сіверському та ін. князівствах, інколи займали і київський стіл. Вели постійну боротьбу за великокнязівську владу з Мономаховичами, часто звертаючись при цьому за допомогою половців. Великими князями київськими були Всеволод II Ольгович (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і внук Всеволод Святославич Черемний (п. 1212). Найбільше відомий О. є внук Олега Святославича кн. новгород-сіверський *Ігор Святославич*.

ОЛЬЖИЧ ОЛЕГ – див. *Кандиба Олег*.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1870 – 7.7.1933) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, полковник рос. армії. З 1917 брав участь у формуванні нац. збройних сил України. 1919 командир 9-ї

бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії, з червня – помічник командира дивізії, з жовтня заступав хворого на тиф командира дивізії *О. Удовиченка*. Учасник *1-го Зимового походу Армії УНР*. У січні 1920 призначений командиром укр. військ. силами Уманщини. Під час польсько-рад. війни 1920 О. був помічником командира 3-ї Залізної дивізії. Брав участь у боях на більшовицькому фронті до листопада 1920. З грудня 1920 перебував у таборі Каліш. Був одним із організаторів табірної життя дивізіоників, чл. т-ва вояків Армії УНР, Українського воєноіст. т-ва та чл. управи Української станиці в Калішу. Пізніше жив у Познані (Польща), де і помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ОМЕЛЮСІК МИКОЛА (псевд. Полішук; 1889 – 6.8.1970) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. на Поліссі. Після закінчення військ. школи брав участь у *Першій світовій війні 1914–18*. З кін. 1917 – командир гарматної бригади в Армії УНР. У травні 1919 спільно з отаманом *В. Оскілком* формував Волинську групу та 4-ту Холмську дивізію. З червня 1919 – вартовий отаман штабу Волинської групи (команд. ген. *В. Петрів*), яка брала участь у боях на польськ. і більшовицькому фронтах. Влітку і восени 1920 у діючій армії на Україні. Після інтернування Армії УНР у листопаді 1920 перебував у таборі Каліш. У роки *Другої світової війни 1939–45* – учасник укр. руху Опору. З травня 1943 – в *Українській повстанській армії*. Очолював оперативний відділ Штабу Військової округи «Заграва», з серпня 1943 – нач. оперативного відділу Крайового військ. штабу УПА-Північ. Екзильним урядом УНР підвищений у ранзі до ген.-хорунжого. Після 1945 жив у США. Помер у Філадельфії. Автор нарисів «УПА на Волині у 1943 році».

М. Литвин, К. Науменко, І. Підкова (Львів).

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ІВАН (31.8.1881 – 8.9.1962) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у Баку (Азербайджан). Брат *М. Омеляновича-Павленка*. З 1901 – офіцер рос. армії. В роки *Першої світової війни 1914–18* – полк. рос. армії. Командував 8-м гусарським полком, який він українізував 1917. 1918–20 О.-П. – командир Сердюцького кінного Лубенського полку, згодом – кошовий отаман Харківського козацького коша. В грудні 1918 – лютому 1919 у *Галицькій армії* командував групою «Наварія» у битві під Львовом. Влітку 1919 – інспектор кавалерії *Армії УНР*. Навесні 1920 організував і очолив Окрему кінну дивізію – найбільше оперативне з'єднання Армії УНР. У еміграції перебував у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині і США. Помер у Чикаго.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО МИХАЙЛО (8.12.1878 – 29.5.1952) – визначний укр. діяч, ген.-полковник Армії УНР. Брат *І. Омеляновича-Павленка*. Н. у Тифлісі (нині Тбілісі, Грузія). 1904–

1905 брав участь у рос.-япон. війні. 1910 закінчив академію Генерального штабу. В роки *Першої світової війни 1914–18* командував гвардійським полком, очолював штаб корпусу. В період *Української Центральної Ради* О.-П. – командир бригади у Катеринославі, у квітні–листопаді 1918 – командир 3-ї Стрілецької дивізії у Полтаві. В грудні 1918 – червні 1919 О.-П. – початковий командант *Української галицької армії*. Після повернення в *Армію УНР* – командир *Запорізького корпусу*. 1919–20 О.-П. командував Армією УНР під час *1-го Зимового походу* і в ході польсько-рад. війни 1920. До 1945 жив у еміграції в Чехо-Словаччині, очолював Союз українських ветеранських орг-цій. У повоєнний час переїхав спочатку до Німеччини, пізніше до Франції. 1945–48 виконував обов'язки міністра військ. справ в екзильному уряді УНР. Помер і похований у Парижі. Автор праць «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» (1929), «Зимовий похід» (1934) і спогадів «На Україні» (1930, 1935).

ОНАЦЬКИЙ ЄВГЕН (псевд. Домотенко; 13.1.1894 – 27.10.1979) – укр. громад. і політ. діяч, журналіст, д. чл. НТШ (з 1947). Н. у Глухові (нині Сумська обл.). 1912–18 навчався в Київ. ун-ті, був активним чл. укр. нелегальних студентських т-в. З 1917 належав до *УПСР*. У 1917–18 – чл. *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. В березні 1918 тимчасово відійшов від політ. діяльності. 1919 входив до складу делегації *УНР* на *Парижській мирній конференції 1919–20*, згодом – керівник пресового бюро укр. дипломатичної місії у Римі (згодом голова місії) і ред. її часопису «La voce del Ucraina». В міжвоєнний період співпрацював з укр. періодичними виданнями – «Розбудова нації», «Український голос», «Діло», «Свобода», «Новий шлях», «Новий клич» та ін. З 1929 – чл. *Організації українських націоналістів*. 1929 – уповноважений ПУН керувати роботою ОУН в Італії. В серпні 1939 у будинку, де жив О. відбувся римський II Великий збір українських націоналістів. 1936–40 О. – проф. Вищого східного інституту в Неаполі, 1940–43 – лектор Римського ун-ту. 1943–44 заарештований і ув'язнений гестапо. Після завершення *Другої світової війни 1939–45* переїхав до Аргентини. Брав активну участь у житті укр. громади цієї країни. 1947 став одним із засновників і першим головою Спілки укр. науковців, митців і літераторів, у 1954–60 – голова (у 1960–63 – голова її Ради) Української центральної репрезентативної в Аргентині. Редагував тижневик націоналістичного напрямку «Наш клич» (1947–64) і часопис «Дзвін». Помер у Буенос-Айресі. Автор наук. праць: «Studi di Storia e di cultura Ucraina» (1939), «Словник українсько-італійський» (1941, 1977), «Українсько-італійський словник» (1977), «Основи суспільного ладу» (1941, 1949), «Українська Мала Енциклопедія» (тт. 1–4, 1957, 1959, 1962, 1963) та спогадів «Сторінки з

римського шоденника» (1942–43), «По похилій площі: Записки укр. журналіста і дипломата 1919–21» (тт. 1–2, 1964, 1969), «У вічному місті: записки укр. журналіста» (1954, 1981, 1985).

ОПАРА СТЕПАН (р. н. невід. – жовтень 1665) – гетьман Правобережної України (1665). Вперше згадується в джерелах у кін. 1660. Був сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Перебував на службі у гетьмана *Ю. Хмельницького*, виконував його доручення у Варшаві. Під час повстання проти П. Тетері в червні 1665 захопив за допомогою татар Умань і в червні 1665 проголосив себе гетьманом Правобережної України. Намагався укласти договір з *І. Сірком* і *В. Дрозденком* про спільну боротьбу проти Кримського ханства і Польщі. 18.8.1665 О. був схоплений татарами і разом з кількома своїми старшинами (Радочинським, Царем) виданий польськ. уряду. Деякий час перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій (Мальборкській) фортеці. В серед. жовтня 1665 О. був страчений у Варшаві (за ін. дан., королівській ставці під Равою-Мазовецькою).

ОПОКА МИКОЛА (1896 – 28.8.1921) – укр. військ. діяч, підхорунжий УСС, сотник січових стрільців. Н. на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові. З початку *Першої світової війни 1914–18* вступив добровольцем до *Легіону УСС*. Воював у складі сотень *В. Дідушка* та *А. Мельника*. Чета, яку очолював О. відзначилась у боях на Маківці. В червні 1915, діставши поранення в боях під Галичем, потрапив у рос. полон. У 1918–19 – сотник *Куреня січових стрільців*. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 шукав шляхів для продовження боротьби проти більшовицького окупаційного режиму в Україні. 1920 за дорученням начальної команди УВО разом з *І. Андрухом* та ін. укр. старшинами О. став одним із організаторів антибільшовицького підпілля, входив до складу Українського центрального повстанського комітету, що діяв у Києві. Заарештований і розстріляний разом з ін. чл. цієї орг-ції 28.8.1921.

ОПОРУ ЛІТЕРАТУРА (Резистансу література) – література, що супроводжувала укр. рух Опору антинацистсько-антирад. спрямування у 1940–50-х під егідою *ОУН–УПА*. В іст. науку термін «резистанс», «опір» увійшов не так давно. Під час Другої світової війни його вживали на означення підпільної і повстанської боротьби європейських народів проти нім. окупації. Діяч франц. антинацистського руху Борис Вільде назвою підпільної газети обрав слово «Resistance», яке згодом стало визначенням боротьби народів Європи проти нацизму. Рад. історіографія ж активніше послуговувалась терміном «антифашистська боротьба радянського народу» на означення антифашистського руху, що в країнах Європи був означений

як «Резистанс». Рад. історики заперечували будь-який нац. самовияв. Окупаційна нім. влада всі визначала, наприклад, УПА і як «український рух Опору». З початку 1960-х під поняттям руху Опору розумілась боротьба за нац. політичні та громадянські права народів, що є під контролем комуністичного режиму в СРСР. Цей рух виявився в Росії, Україні, Прибалтиці, Грузії, Вірменії, серед євреїв і крим. татар в СРСР, форми вияву якого – петиції, протести, адресовані до влади, демонстрації та т. зв. самвидавна література. Час виникнення укр. термінологічного словосполучення «література укр. Резистансу» припадає на період після Другої світової війни, коли політ., ідеологічна, а звідти і мистецька «розкладка» світу відповідала межах протистояння двох світів – тоталітарного і демократичного, а звідси і маємо О. л. (р. л.) європейських народів обумовленого зразка і О. л. (р. л.) Радянського Союзу, яку в силу історіографічної традиції називають переважно літературою Великої Вітчизняної війни чи радянською антифашистською літературою. Якщо у рад. літературознавстві йшла мова про котрись із нац. «підлітератур», то її підпорядковували поняттю «радянський» – зокрема, укр. літературу в радянській Україні періоду Великої Вітчизняної війни розглядали як складову рад. О. л., наголошуючи саме на інтернаціональних рисах, в той же час закреслюючи нац. суть цієї літератури в СРСР. Виникла потреба означення тієї літератури, що супроводжувала нац.-визвол. змагання укр. народу у 1940–50-х проти нім. і більшовицької окупації під егідою ОУН–УПА. Назва, яку запропонували і сприйняли, була закономірним породженням часу – «література укр. Резистансу», «укр. література Резистансу», назва, яка відмежовує укр. літературу, творену в оунівсько-упівському збройному підпіллі від хронологічно паралельної укр. літератури, твореної в рамках рад. антифашистської літератури. Термінологічним словосполученнями «література укр. Резистансу», «укр. література Резистансу» у зазначеному семантичному контексті послуговуються укр. дослідники як у діаспорі, так і в Україні: Ю. Русов, Д. Донцов, Ф. Погребенник, Т. Салига, Л. Сенік, С. Шах. В укр. літературознавстві термінологічним словосполученням «література Резистансу» переважно окреслюють творчість діячів УПА, а «література Опору» застосовують до шістдесятників, англ. мовою все звучить однаково. До прикладу, книга М. Осадчого «Більмо», у якій подано огляд сусп.-літ. руху 1960-х, має такий підзаголовок: «A ukrainian poetic memoirs of repression and resistance».

Поезія укр. О. л. (р. л.) 1940–50-х – поезія, що супроводжувала збройні нац. змагання укр. народу проти німецького нацизму та рад. колоніалізму під егідою ОУН–УПА у період *Другої світової війни 1939–45* та повоєнний час. Творцями цієї поезії були безпосередні учасники укр. руху Опору Марко Боеслав (Михайло Дяченко), Мирослав

Кушнір (псевдо «Лунь»), Петро Волош-Василенко, Іван Хміль (Василь Лагодюк-Бойтик), Герась Соколенко, Н. Орелець, Степан Хрін, Микола Верес, Марта Гай, Яр Славутич, Пантелеймон Василевський, Павло Євтушенко, Дмитро Грицько (Цяпка), Микола Сарма-Соколовський, Юрій Киянець, Богдан Федчук, Святослав Ольшенко-Вільха та багато ін., часто безіменних, вірних ідеї, кодексу честі повстанця, принципу карності (готовності до самогубства у потрібний для України момент).

Поезія Резистансу – це укр. культ. феномен, що виник з історичної необхідності й був продовженням нац. політики в умовах тотальної війни на два фронти. Як породження нац. програми «виживання» в умовах геноциду став мистецькою матеріалізацією «мінімалізму» укр. душі в кризових обставинах буття, що ставила перед собою і вирішувала (в особах своїх творців) низку немистецьких, позаестетичних завдань нац.-виховного, державотворчого, націоохоронного характеру, що дозволяє трактувати її як явище межове, яке зародилось і функціонувало поміж політикою і естетикою. Поза екзистенційним мотивом невідворотності смерті поезія Резистансу 1940–50-х сповнена могутнього, здорового струменя християнського світорозуміння, який у поєднанні з нац. цінностями дозволяє поетам творити молитву надії, адорацію укр. месіаністичній жертвості – такий світоглядний зріз дозволяє виявити зв'язок укр. поезії Резистансу із синхронною їй поезією учасників польського руху Опору, вояків Армії Крайової. Засадничими для цієї поезії залишався утилітарний підхід до мистецтва слова; сенс підходу полягав у жертвоному, містичному, з Божого провидіння, служінню шляхетній, високоморальній меті – визволенню України, з якого випливали такі принципи як нац., в дусі світогляду І. Франка; парт.-ідеологічний (поетична творчість як різновид пропагандистської роботи, форма нац.-політ. агітації).

На декларативному та змістовому рівні укр. поезія Резистансу 1940–50-х виявила генетичну спорідненість зі своїми попередниками – укр. стрілецькою поезією, творчістю поетів міжвоєнної, а також із укр. класичною літературою. Це підтверджують численні приклади художнього сприйняття, осмислення і подальшої розробки поетами Опору 1940–50-х образів, мотивів і сюжетів, створених їхніми мистецькими «предками» («стилет і стилос» Є. Маланюка, «слово-криця» Лесі Українки, «вічний революціонер», «Мойсей» І. Франка, «сонячні кларнети» П. Тичини, «доба-вовчийця», мотив роздвоєння О. Ольжича, «сім літер» Н. Лівичко-Холодної, шевченківська експресія культу Слова), своїми наступниками мала поезію 1960-х і 1980-х («Ти знаєш, що ти – людина», Василь Симоненко) навіть іншого стильового спрямування (зокрема, для такого поета, як Василь Герасим'юк), що дозволяє охарактеризувати цю поезію як етапне явище в укр. літературі. Поезію Опору характеризує романтичне світо-

відчуття, а стильово – поетика неоромантизму, експресіонізму, імпресіонізму та символізму.

І. Роздольська (Львів).

ОПРИШКИ – учасники нац.-визвол. боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польськ., угор. та австр. шляхти у 16 – 1-й пол. 19 ст. Перша згадка про О. датується 1529. Посилення нац. та кріпосницького гніту на західноукр. землях привело до виникнення руху О., який спочатку охопив Прикарпаття, а згодом поширився на Закарпаття й Буковину. В Карпатські гори втікали покривджені селяни (наймити, комірники, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Типовою зброєю у О. були рушниця, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символами відваги і мужності у О. були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали в загони. 16 – 1-й пол. 17 ст. О. діяли на Покутті, Сошацькій і Перемишльській землях. У період нац.-визвол. війни під проводом *Б. Хмельницького* О. спільно з повсталими селянами вели боротьбу проти польськ. шляхти. В травні 1648 О. здобули королівський замок в Повстанці, а в липні – Саноцький замок. 1648 О. брали участь у повстанні під керівництвом *С. Височана*, а 1653 загін О. під керівництвом Харачка допомагав війську *Т. Хмельницького* у Молдові. В 2-й пол. 17 ст. рух О. очолювали ватажки Нестор (1683), І. Винник, М. Скребета, І. Бордюк та ін., а на поч. 18 ст. *І. Пискливий* (1703–12), Пинтя, В. Сохоник. Найвищою піднесення руху О. досяг у 1738–59, коли на чолі опришківських загонів стояли *О. Довбуш*, В. Баюрак, І. Бойчук. О. брали участь у гайдамацьких повстаннях 18 ст. у Правобережній Україні. В 1-й пол. 19 ст. у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів О., ватажками яких були В. Якимюк, Д. Марусяк, В. Фреюк, М. Шталюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волошук та ін. Австр. уряд постійно посилав проти О. спеціальні каральні загони. В 2-й пол. 19 ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій австр. урядові вдалося придушити рух О. Останнім ватажком О. був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно страчений 1878 у Коломиї. Про героїчну боротьбу О. складено багато нар. пісень, легенд, переказів. Темі О. присвячені художні твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, Н. Устияновича, І. Франка, В. Гжицького та ін., наук. праці К. Войціцького, А. Бельовського, М. Косака, А. Прохаски, Ю. Целевича, І. Крип'якевича та ін. В Карпатах деякі гори, скелі, річки носять імена ватажків О.

«ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЩИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЙ» – підпільна молод. орг-ція 1920-х на укр. землях, окупованих Польщею. Створена учнями старших класів укр. гімназій у Львові,

О Тернополі, Станіславі, Стрию, Самборі, Сокалі, Дрогобичі та ін. містах. Основними завданнями, які ставили перед собою ОВКУГ були: підготовка учнів до навч. у Львіві. (*таємному*) українському університеті; сприяння молоді у вивченні українознавства та зацікавленні гімназистів сусп.-політ. проблемами краю; залучення учнів до таємних відзначень нац. свят і заборонених річниць та до розповсюдження листівок. ОВКУГ організувала бойкот гімназистами польськ. держ. свят та різних патріотичних маніфестацій, до яких залучала укр. молодь польська влада. Багато чл. цієї орг-ції згодом стали визначними діячами укр. сусп.-політ. руху 1930–50-х. Серед них С. Бандера, О. Гасин, О. Грабець, Д. Грицай, Я. Карпинець, С. Ленкавський, Б. Підгайний, В. Шухевич, В. Янів та багато ін. Видавала у Львові нелегальний журнал для молоді «Метеор».

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) — укр. політ. рух, що ставив собі за мету встановлення незалежної укр. держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання *Української військової організації* (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок — *Групи української національної молоді*, *Ліги українських націоналістів*, *Союзу української націоналістичної молоді*. Дві конференції укр. націоналістів, що відбулися відповідно 3 — 7.11.1927 у Берліні та 8 — 9.4.1928 у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу 28.1. — 3.2.1929 у Відні. Конгрес обрав Провід українських націоналістів (ПУН) у складі 9 осіб — Є. Коновалець (голова), чл. — Д. Андрієвський, Ю. Васияна, Д. Димчук, М. Капустянський, П. Кожевників, Л. Костарів, В. Мартинець, М. Сціборський, Я. Дуб (гол. суддя), Я. Моралевич (гол. контролер) та прийняв статут і розробив основні засаби політ. лінії ОУН. Згідно з первісними заявами, головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної нац. держави на всій укр. етнічній території. Ця мета мала досягатися через нац. революцію та встановлення диктатури, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соц. групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який парт. чи клас. поділ та представляла себе як домінуючу силу укр. сусп. життя як вдома, так і за кордоном. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні укр. партії Галичини як колабораціоністські. Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці укр. революції 1917–20, ОУН наголошувала на важливості формування сильної політ. еліти, нац. солідарності та опори на «свої власні сили», її приваблював фашистський режим Б. Муссоліні, що ніби-то врятував Італію від анархії. На поч. 1930-х в ОУН проявилися розбіжності у поглядах: Є. Коно-

валець та більшість чл. ПУН були прагматичними реалістами, що уявляли свою діяльність у руслі традиційного військ. авторитаризму; тоді як молодші чл. руху були інтегральними націоналістами, які відзначалися романтично-іраціональною відданістю. Ці ідеологічні розбіжності у кінцевому рахунку привели до розколу орг-ції.

ОУН сприйняла насильство як політ. знаряддя проти зовн. та внутр. ворогів. Основна частина діяльності орг-ції була спрямована проти польськ. режиму. Під керівництвом Крайової езекутиви на західноукр. землях (КЕЗУЗ, заснована у лютому 1929) ОУН здійснила в Галичині й на Волині сотні акцій саботажу, включно із підпалами маєтків польськ. землевласників (що спровокувало «Пацифікацію» 1930), бойкотів держ. шкіл та польськ. тютюнової й горілчаної монополії, десятки експропріаційних нападів на урядові установи з метою здобуття капіталів для своєї діяльності, а також бл. 60 вбивств. Найвизначнішими жертвами орг-ції були польські високопоставлені чиновники Т. Голувко та Б. Перацький, чиновник рад. консульату А. Майлов (вбитий у помсту за голодомор 1932–33 у радянській Україні) та І. Бабій, директор укр. Академічної гімназії у Львові (українець, звинувачений у співробітництві з польськ. поліцією).

Чл. ОУН були переважно студенти та молодь. Немає достовірних даних про чисельність орг-ції, але згідно найвищих оцінок, вона сягала 20 тис. чол. (1939). Проте впливи ОУН значно перевищували кількість її членів. Властивий орг-ції дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопожертви нац. справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Можна сказати, що ідеологія ОУН сформувала політ. світогляд цілого покоління зх. українців.

Найголовнішими виданнями ОУН були легальний журнал «Розбудова нації» та нелегальні «Бюлетень Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ», «Сурма», «Юнак», «Націоналіст» та «Український націоналіст». Певна кількість легальних газет на Зх. Україні перебували під сильним нац. впливом.

Багато галицьких та волинських діячів ОУН були засуджені польським судом у 1930-х, два судові процеси відбулися на Буковині у 1937. 1934 польська поліція заарештувала декількох провідних діячів ОУН, у т. ч. С. Бандеру, голову КЕЗУЗ, протримавши їх у в'язниці до поч. Другої світової війни 1939–45. Незважаючи на ці невдачі, ОУН розбудувала заново свою орг-ну сітку, їй не вдалося проникнути на рад. Україну, проте сталінський режим був настільки стурбований потугою ОУН, що організував убивство Є. Коновальця в Роттердамі у 1938.

Смерть Є. Коновальця призвела до кризи, хто має бути його правонаступником. Вона викрила фундаментальні розбіжності між членами ОУН у Зх. Україні та членами ПУН, які жили за кордоном. За боротьбою за владу стояли теологічні роз-

біжності та розходження між поколіннями. Краєві кадри, які витримували головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва та безкритично переймали авторитарні ідеї та методи. Сильний вплив на їх світогляд мав Д. Донцов, який пропагував культ волі та сили. Старші провідники ОУН проявляли схильність до більшого консерватизму. Є. Онацький та М. Сціборський, наприклад, наголошували на позитивних рисах італійського фашизму, але засуджували нацизм.

Другий великий конгрес ОУН, що проходив у Римі 27.8.1939, вибрав головою орг-ції А. Мельника і надав йому титул «вождя», проголосивши його відповідальним лише «перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням». З допомогою такого різкого відходу від своєї консервативної орієнтації ПУН намагався запобігти виклику авторитетові А. Мельника з боку крайових кадрів. Ця міра несподівано привела до протилежного наслідку: С. Бандера, який був випущений з ув'язнення після краху Польщі у 1939, разом зі своїми послідовниками, сформував 10.2.1940 Революційний провід і проголосив своє право спадкоємності. А. Мельник марно намагався розв'язати кризу через переговори. У квітні 1941 фракція С. Бандери провела свій власний Другий надзвичайний конгрес у Кракові, який проголосив Римський конгрес незаконним, вибрав С. Бандеру головою та прийняв програму, що наново підтвердила основні рішення 1929. Більшість крайових чл. визнали повноваження С. Бандери, і невдовзі розлам став незворотним. Дві новостворені фракції, за іменами своїх лідерів, стали відомі як ОУН (б) — «бандерівці» та ОУН (м) — «мельниківці». Впродовж війни ОУН (б) прийняла назву Революційна ОУН (РОУН (р)).

Обидві фракції сподівалися використати неминучий конфлікт між Німеччиною та СРСР для встановлення незалежної укр. держави. Тому кожна з них шукала тактичного союзу з німцями. Передача А. Гітлером Карпатської України (де молодші чл. ОУН допомагали створити Збройні сили) угорцям 1939 породила застереження щодо союзу з німцями, проте це не відштовхнуло від німців жодну з фракцій. За згоди нім. командування ОУН (б) сформувала два батальйони з близько 600 чол. — «Нахтігаль» і «Роланд», які задумувалися як ядро майбутньої армії.

Вслід за нім. вторгненням на тер. СРСР, ОУН (б) проголосила 30.6.1941 у Львові *Акт створення укр. держави* і сформувала *Українське державне правління* на чолі з Я. Стецьком. Очікувалося, що німці, потребуючи укр. допомоги у війні проти радянської Росії, змушені будуть змиритися з цим як з доконаним фактом. Хоча окремі нім. військові й були схильні саме до такої реакції, вони, однак, керувалися вказівками А. Гітлера, чия расова упередженість проти українців виключала можливість співпраці. С. Бандера та кілька його

спільників були заарештовані та ув'язнені гестапо. Багато чл. ОУН (б) були вбиті або загинули у в'язницях і концентраційних таборах. Керівництво орг-цією здійснював М. Лебедь, який у травні 1943 передав повноваження Р. Шухевичу. Вирішивши будувати незалежну державу, обидві фракції поставили таємні похідні групи в Україну з метою встановлення органів місцевого управління зі свідомих українців. Їхня чисельність становила близько 2000 чол. (в основному чл. ОУН (б)). Ці групи розгортали активну діяльність у великих містах. Група ОУН (м), яка досягла у вересні 1941 Києва, випускала газ. «Українське слово» та сформувала *Українську Національну Раду* (на чолі з М. Величківським), що складалася переважно зі сх. українців. Її чл. було заарештовано у грудні 1941, й понад 40 з них, зокрема О. Теліга та їхній лідер О. Ольжич, загинули або одразу, або пізніше, декотрі розстріляні у Бабиному Яру. А. Мельника тримали під домашнім арештом у Берліні до січня 1944, коли разом з іншими заарештованими головними діячами ОУН(м) його відправили до концентраційного табору Захсенгаузен. Антигітлерівський рух Опору розпочався з формуванням «Поліської січі», очоленої Т. Боровцем, який співпрацював з ОУН(м). Восени 1942 обидві фракції утворили збройні загоны на Волині та Поліссі для боротьби з німцями і рад. партизанами. 1943 *Українська повстанська армія* (УПА), що перебувала під контролем бандерівської фракції роззброїла «Поліську січ» та мельниківські загоны і поглинула багато їх учасників. Хоча УПА контролювалася ОУН(б), серед її чл. були люди різноманітних політ. та ідеологічних переконань. Більше того, вона потребувала підтримки широких мас у боротьбі як проти нім., так і рад. влади. Багато чого з націоналістичної ідеології, зокрема концепція диктатури, не могло привабити колишніх рад. громадян, які пережили тяжкий досвід парт. диктатури. Отже, конче необхідним був перегляд ідеології та політ. програми ОУН (Б).

На третьому надзвичайному Великому зборі 21–25.8.1943 ОУН (Б) засудила «інтернаціоналістичну та фашистську націонал-соціалістичні програми та політ. концепції» так само, як і «рос. комуністично-більшовизм», та запропонувала систему вільних народів у власних самостійних державах як «єдиного ладу, який дасть справедливу розв'язку нац. і соц. питання» у цілому світі. Нова соц. програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона наголошувала на потребі різноманітного соц. забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаній економіці, праві вибору фаху й місця праці та вільних торговельних спілках. ОУН(Б) підтвердила, що вона бореться за свободу друку, слова та думки. Попередня нац. політика, суть якої зводилася до гасла «Україна для українців», була полишена заради прав нац. меншин. Керівна структура ОУН також змінилася: одноосібне керівництво було замінено колективним. Було

обрано Бюро провodu з трьох осіб (Р. Шухевич, З. Матла та Д. Майвський). У липні 1844 було сформовано всеукр. представницький орган – Українську головну визвольну раду (УГВР). Більшість її чл. були бандерівцями, а Головний Секретаріат очолив Р. Шухевич. ОУН (М) проводила подібну політику та заснувала Всеукр. Національну Раду у Львові навесні 1944.

Наприк. війни А. Мельник знову очолив ОУН (М), С. Бандера та Я. Стецько були обрані у склад керівництва в Україні. У лютому 1946 у Мюнхені було утворено під керівництвом С. Бандери Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН). На ґрунті перегляду 1943 ідеологічних засад націоналістичного руху розгорнувся конфлікт між групою представників ОУН (Б) з України (М. Лебедь та ін.) та закорд. орг-цією С. Бандери. Остання була звинувачена в протидії змінам та впливаючим з них наслідкам – демократизації ОУН (Б), автономному статусу УПА та УГВР, а також відмові від догматизму й елітаризму. Укр. емісари оприлюднили свої критичні погляди в «Українській трибуні». С. Бандера та його група у своєму головному органі «Визвольна політика» стверджували, що ідеологічна ревізія занадто наближає ОУН до соціалізму та комунізму. Кульмінацією цієї суперечки стало виключення опозиції на конференції ЗЧ ОУН у Міттенвальді 28 – 31.8.1948. 1953–54 провід ОУН (Б) в Україні знову підтвердив перегляд ідеологічних засад та доручив С. Бандері, З. Матлі та Л. Ребету сформувати новий уряд ЗЧ ОУН. Переговори виявилися безплідними, і 1956 двоє з провodu – тріумвірату – З. Матла та Л. Ребет заснували нову орг-цію, відому як ОУН (Закордонна), або двійкарі (за кількістю лідерів-засновників). Її діячі заснували дослідницьке т-во «Пролог», яке видало «Український самостійник» та спонсорувало журнал «Сучасність». Після вбизства Л. Ребета у 1957 орг-цію очолив Б. Кордюк, а пізніше – вдова Л. Ребета Д. Ребет.

ОУН (М) після війни розвивала консервативну корпоративну ідеологію. Третій Великий Збір 30.8.1947 обмежив владу лідера, зробивши його відповідальним перед Збором, що мав скликатися кожних три роки, та запровадивши у програму принципи рівності перед законом, незалежності суду, свободи совісті, слова, преси та політ. опозиції. «Національний солідаризм» О. Бойдуника (1945), який модернізував ідеологію орг-ції, обстоював укр. незалежну державу, засновану на співпраці корпоративних соціальних груп.

Суперечка між двома фракціями ОУН продовжувалась у Німеччині відразу після війни: вони боролись за домінуючий вплив у таборах перемішених осіб та в еміграційній Українській Національній Раді. ОУН (М) та її союзники здобули контроль над Радою, а ЗЧ ОУН була усунута. Фракції ОУН мали вирішальний вплив на еміграційну укр. громаду. Ідентичність та публічний імідж громади сформувалися значною мірою під впливом націоналістич-

ної відданості справі визволення України. Рад. пропаганда прагнула дискредитувати ОУН як нацистських колаборантів та наймитів зх. розвідувальних служб. Претендуючи на авангардну роль у боротьбі проти рос. імперіалізму, ОУН (Б) намагалася стати домінуючою силою емігрантського життя. Її орг. трибуною був Світовий український визвольний фронт (утворений 1973), який включав Організацію оборони чотирьох свобод України (США), канадську Лігу визволення України, Союз українців (Великої Британії), Об'єднання українців у Франції, «Просвіту» (Аргентина), Лігу визволення України в Австралії та Новій Зеландії та їхні філії. Найвизначніші видання фронту: «Шлях перемоги» (Мюнхен, Львів), «Українська думка» («Ukrainian Review», Лондон), «Вісник ООЧ СУ» та «Національна трибуна» (Нью-Йорк) і «Гомін України» (Торонто). С. Бандера очолював ОУН (Б) до його вбизства 1959; його наступниками були С. Ленкавський, Я. Стецько (1968–86), В. Олесків (1987–91) та вдова Я. Стецька С. Стецько (з 1991).

Еміграційні націоналістичні орг-ції, що були засновані у 1930-х, такі як Організація державного відродження України (США), Українське національне об'єднання (Канада) та Українська національна єдність у Франції після 1940 стали на сторону ОУН (М). Об'єднання українців у Великій Британії було засноване 1949 як суперник Союзу українців у Великій Британії. Всі ці орг-ції належали до координаційного об'єднання відомого під назвою Ідеологічно-споріднені націоналістичні організації (голова секретаріату П. Дорожинський ОУН (м). Найвизначнішими виданнями ОУН (м) були «Українське слово» (Париж–Київ–Львів), «Самостійна Україна» (Чикаго, США), «Новий шлях» (Торонто, Канада), «Наш клич» (Буенос-Айрес, Аргентина) та «Хлібороб» (Курітіба, Бразилія). Після смерті А. Мельника 1964 ОУН (м) очолювали О. Штуль-Жданович, Д. Квітковський (1977–79) та М. Плав'юк (з 1981). В останні два десятиліття політ. угруповання, що перебували в опозиції до ОУН (б), схилилися до тіснішої співпраці та консолідації й утворили ширші об'єднання, такі як Український демократичний рух (1976) і Конференція українських політ. партій та організацій (1979).

Суперництво між оунівськими фракціями тривалий час розділяло й виснажувало сили еміграційних орг-цій, що служили їхнім прикриттям. З метою примирення націоналістичних угруповань різних напрямів Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) мав пожертвувати принципом більшості голосів і ефективною процедури прийняття рішень. 1980 ОУН (б) перебрала контроль над Українським конгресовим комітетом Америки; таким чином, останній перестав представляти укр. громаду в цілому. Сила та вплив фракцій ОУН занепадають внаслідок асиміляційного тиску, ідеологічних розходжень із зх. ліберально-дем. цінностями.

М. Юркевич (Едмонтон, Канада).

З 1990 ОУН(Б) діє в Україні. 1992 спільно з іншими націоналістичними орг-ціями України вона утворила Конгрес українських націоналістів, у якому займає провідні позиції. Очолює КУНС Стецько, що з 1992 постійно живе в Україні, а 1994 прийняла укр. громадянство. У Верховній Раді України КУНС представлений 8 депутатами. «Шлях перемоги», що друкувався з 1950-х у Мюнхені, 1992 переніс свою редакцію до Львова і виходить як тижневик.

З 1990 ОУН (м) почала діяти в Україні. У травні 1993 відбувся 12-й ВЗУН у м. Ірпені біля Києва. ПУН знову очолив М. Плав'юк, Раду ОУН – чл.-кор. НАН України, проф. К. Товстюк. Раду Сеньйорів – проф. Ю. Бойко. Визнанням авторитету цієї орг-ції був факт обрання 1989 Президентом УНР в екзилі М. Плав'юка. Щоправда, ряд політологів констатували, що ОУН(м) практично перетворилася на партію західного типу, а від націоналізму залишилася лише назва. ОУН(м) активно співпрацює з ін. політ. орг-ціями. Її представники входять до СКВУ, створюючи там спільно з ін. групами фракцію Демократичного націоналізму. 1992 ОУН зареєстровано в Україні. Газ. «Українське слово», що раніше видавалося у Парижі, 1992 перенесла свою діяльність до Львова (ред. Й. Лось), а 1993 – до Києва (ред. М. Вербовий). 1992 у Києві почав виходити журн. «Розбудова держави».

У 1990-х ОУН (з) прийняла рішення не переносити своєї діяльності на укр. терени, залишаючись за кордоном. Однак це не означало відмови від допомоги укр. дем. рухові. Ідео-логія ОУН (з) трансформувалася в ідеологію т. зв. ліберального націоналізму, який є дуже близьким до ідеології мельниківців. Часто ці орг-ції виступають як союзницькі. Після смерті Д. Ребет 1992 провід очолив проф. А. Камінський. Двійкарі видавали часопис «Сучасність» (з 1961), який, однак, не був їхнім партійним органом, а містив ряд матеріалів на сусп.-політ. та літ.-мист. теми. 1991 редакцію часопису перенесено до Києва (співред. – Т. Гунчак та І. Дзюба).

1993 виникла ще одна група, яка носить назву ОУН в Україні. Ця група, очолювана М. Сливкою та І. Кандибою, утворилася внаслідок об'єднання крила політ. орг-ції Державна самостійність України та частини націоналістів, не згідних з політикою КУНС. Своєю історією вона виводить від ОУН в Україні (ОУНвУ). Наприк. 1993 ОУНвУ зареєстровано на держ. рівні як партію. ОУНвУ видає газ. «Нескорена нація», що раніше була органом ДСУ (ред. – О. Салюк). Останнім часом в умовах існування укр. державності намітився контакт і почалися переговори між різними відлами ОУН.

Структура ОУН. Найвищий керівний орган ОУН – Конгрес українських націоналістів, у ОУН (р) – Великий Збір ОУН. Між Зборами такі функції виконувала Конференція: Збір затверджував Провід Українських Націоналістів (в ОУН (б) – Провід ОУН) та Голову ПУН (в ОУН (р)) – Провідника

ОУН). До 1941 Голова ПУН мав титул Вождя та необмежені повноваження. Коли Провід не мав змоги зібратися у повному складі, його функції виконував Вужчий провід з трьох чоловік. У бандерівців також виникали подібні органи – Бюро ОУН або Рада Уповноважених. Крім того, на кожен терен призначався крайовий провідник, який проводив рішення Проводу на своєму терені. Крайовий провідник стояв на чолі Крайового провodu. Йому підпорядковувалися надрайонні та районні проводи ОУН. Провідник найнижчої ланки ОУН мав у своєму підпорядкуванні 5 чл. Чл. ОУН мав подавати рапорт або пропозицію суворо по команді – лише своєму провідникові, котрий доносив цю пропозицію до керівництва. Така система забезпечувала сувору конспірацію. В 1940-х конспірацію було ще більше посилено – замість системи «п'ятірок» введено систему «тріок». Виконанням рішень Проводу займалися езекутиви, які ділилися на ряд референтур (військову, ідеологічну, пропаганди тощо). Організаційні проступки або злочини розглядав Революційний трибунал (пізніше – Організаційний суд), рішення якого міг скасувати Голова ПУН (згодом він був позбавлений таких прерогатив). У мельниківській ОУН останім часом з'явилася складна ієрархічна система: виконавчу владу має секретаріат, керівні функції у період між Зборами – Провід. Однак створено ще дві інституції з чисто номінальними функціями – Раду ОУН та Раду Сеньйорів, що робить структуру орг-ції сильно переважаною. ОУН опікуються рядом молод. орг-цій. У 1930-х існувала орг-ція «Юнацтво ОУН» (Юнаки ОУН, Ю-ОУН). Згодом з'являються Спілка укр. молоді та ін. молод. орг-ції.

Символіка ОУН. Атрибутами ОУН (М) є: блакитний прапор з націоналістичним Тризубом та власне націоналістичний Тризуб (стилізоване зображення Тризуба з мечем посередині), що виник на печатках ОУН. ОУН (б) з 1940 послуговується іншою орг. символікою: чорно-червоний прапор та емблема: меч у колі вістрям донизу, тризуб на ефесі та літери О.У.Н. ОУН (з) відмовилась від використання червоно-чорного прапора як прапора орг-ції. Однак усі відлами ОУН визнають за гімн орг-ції «Зродились ми великої години» («Марш українських націоналістів») на сл. О. Бабія. Так само визнають «Декалог» С. Ленкавського та «Прикмети характеру укр. націоналіста» Д. Мирона.

Ю. Киричук, К. Бондаренко (Львів).

ОРДИНАЦІЯ 1638 («Ординація Війська Запорізького, що перебуває на службі у Речі Посполитій»; польськ. Ordynacja, від лат. ordino – порядкую, призначаю) – постанова польськ. сейму, ухвалена в січні 1638. Видана після придушення нац.-визвол. повстання 1637–38 під провodom П. Павлюка і К. Скидана. Відповідно до О. козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чол. і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які не брали участі у повстанні.

Ліквідувалася виборність козацької старшини і скасовувалось козацьке судочинство. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти польськ. комісар, якого призначав сейм за рекомендацією коронного гетьмана. На посади полковників і осавулів могли призначатися виключно представники польськ. або полонізованої шляхти. Лише сотники та отамани могли бути обрані з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Резиденцією комісара було м. Трахтемирів. Козакам дозволялося поселятися тільки в прикордонних містах – Черкасах, Корсуні. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татар. напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запоріжжя козак міг потрапити тільки при наявності паспорта, затвердженого комісаром. О. передбачалося відбудувати *Кодак* і розмістити в ній сильний гарнізон з польськ. піхотинців та 100 найманних драгунів.

ОРЕНДАРЕНКО ТИМОФІЙ (Тимош; рр. н. і см. невід.) – укр. козацький гетьман (1632–34). Учасник нац.-визвол. повстання під проводом *Т. Федоровича*. В червні 1630 обраний гетьманом. 1634 О. очолював 20-тис. козацьке військо, яке врятувало польську армію від розгрому під Смоленськом у ході моск.-польськ. війни 1632–34.

ОРИШЕВСЬКИЙ (ОРИШОВСЬКИЙ) ЯН (бл. 1535–1605) – польськ. шляхтич, козацький гетьман 1580–91. Н. в Оришеві Лятського Белзького воєводства. 1576 був помічником черкаського і канівського старости кн. М. Вишневецького у командуванні загоном реєстрових козаків. 1580 козацький полк під проводом О. брав участь у Лівонській війні 1558–83 на боці Польщі, а 1585 здійснив похід у Крим. 1581 за дорученням О. складено козацький реєстр. 1587 був представником Запорізької Січі на сеймі, в ході якого польським королем обрано Сигізмунда III Вазу. 1600 виступив посередником у переговорах польськ. уряду з козаками про умови їх участі у воєнних діях у Молдавії. Помер, найімовірніше, в Гайсині (нині Вінницька обл.).

ОРЛАЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ (1770 – 27.2.(11.3).1829) – укр. вчений-медик, педагог і осв. діяч. Вищу освіту здобув у львів., пештському і віденському ун-тах. Не змігши влаштуватися на постійну роботу в Угорщині чи у Закарпатті, 1791 переїхав до Росії. 1793 закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище, у Дерптському ун-ті захистив дисертацію на звання доктора медицини і хірургії. Кенігсберзький ун-т присвоїв О. звання доктора словесних наук і філософії. Працював медиком при імператорському дворі, ученим секретарем

Медичної академії і помічником президента. Вісн. наук. пошуки – займався питаннями історії медицини, удосконаленням медичної термінології. 1821–26 очолював гімназію вищих наук у Ніжині, в якій навчалися М. Гоголь і Є. Гребінка. 1826–29 керував роботою Рішельєвського ліцею в Одесі. Оpubлікував праці з історії Закарпаття.

К. Кондратюк (Львів).

ОРЛАНДО ВІТТОРІО ЕМАНУЕЛЕ (19.5.1860 – 1.12.1952) – відомий італ. держ. діяч, один з лідерів італ. лібералізму. Засновник італ. школи публічного права. Н. у Палермо. Навчався на юрид. ф-ті Палермського ун-ту, згодом доцент цього ж ун-ту. 1897 вперше обраний депутатом парламенту. 1903–05 – міністр освіти, 1907–17 – міністр внутр. справ Італії. Під час *Першої світової війни 1914–18* О. виступав за продовження воєнних дій Італією до переможного завершення війни. 3 жовтня 1917 О. – голова коаліційного уряду. Очолював італ. делегацію на *Парижській мирній конференції 1919–20*. У ході роботи конференції висунув широкі тер. претензії до Антанти як компенсацію за участь Італії у воєнних діях, що були відкинута союзниками. Невдачі на міжнар. арені та екон. криза всередині країни змусила О. в червні 1919 подати у відставку. Довгий час О. не дооцінював небезпеку фашизму. 3 січня 1925 знаходився в опозиції до уряду Б. Мусоліні. Займався викладацькою діяльністю. Політ. позиція О. була непослідовною. 1935 підтримав агресивні акції фашистів в Африці, а під час *Другої світової війни 1939–45* відіграв важливу роль в усуненні Мусоліні від влади. У повоєнний час був одним із лідерів Ліберальної партії. Виконував консультативні функції при уряді Італії, з 1948 – сенатор з правових питань. Помер О. 1.12.1952 у Римі.

С. Мовчан (Львів).

ОРЛИК ГРИГОР (Григорій) ПИЛИПОВИЧ (5.(16).11.1702 – 14.11.1759) – укр. політ. діяч, франц. дипломат, ген.-поручник франц. армії, польний маршал Франції, граф. Син *П. Орлика*. Н. у Батурині (нині Чернігівська обл.). Після поразки швед.-укр. армії у Полтавській битві 1709 разом з батьками виїхав у еміграцію. 1709–15 жив у Варниці і Варшаві. У травні 1715 переїхав до Швеції. 1716–18 навчався у Лундському ун-ті. 1720–26 служив у швед. і саксонській королівських гвардіях, пізніше – у франц. армії. 1730 перейшов на дипломатичну службу. Протягом 30 років О. разом з батьком робив спроби відстоювати ідею необхідності створення незалежної укр. держави серед урядових і політ. кіл західноєвроп. країн. 1732–34 О. їздив за дорученням франц. уряду до крим. хана Каплан-Гірея, попросити його підтримати боротьбу запорожців і П. Орлика проти Російської імперії. 1733 О. допоміг *С. Лещинському* повернутися до Польщі та зайняти королівський стіл. 1734 О. таєм-

но перебував у Гетьманщині, де вів переговори з опозиційними рос. колоніальному режиму колами козацької старшини. Після смерті П. Орлика став лідером укр. політ. еміграції. Постійно попереджав уряди Франції і Швеції про небезпеку політ. і воєнної експансії з боку Росії, стверджував що лише досягнення Україною самостійності могло б забезпечити стабільність у Європі. Намагався реалізувати ідею створення антирос. коаліції держав (Франція, Швеція, Пруссія, Туреччина, Кримське ханство, Польща) і за активної підтримки Запоріжжя здобути незалежність України. Початок Семилітньої війни 1756–63 перешкодив реалізації його планів. О., будучи франц. генералом, брав участь у цій війні. У квітні 1759 відзначився в битві під Бергеном (поблизу Франкфурта-на-Майні) проти військ кн. Фердинанда Брауншвейзького (йому було присвоєно звання ген.-поручника), в ході якої був важко поранений. Не зовсім одужавши, взяв участь у битві під Менденом і незабаром помер.

Р. Шеремета (Львів).

ОРЛИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ (11(21).10.1672 – 26.11.1742) – гетьман України в еміграції (1710–42). Н. у Косуті Ошм'янського р-ну неподалік від Вільнюса (Литва). Походив з литов.-чеськ. роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільнюсі, а 1694 закінчив *Києво-Могилянську колегію*, 1698–1700 – працював писарем у канцелярії Київського митрополита. 1700–06 – старший військ. канцелярист, згодом регент (управитель) справами *Генеральної військової канцелярії*. З 1706 – генеральний писар, найближчий радник гетьмана *І. Мазепи*. 1708–09 разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвроп. держав та Швеції антимоск. коаліцію, яка б стала гарантом політ. незалежності України. Поразка швед.-укр. військ у Полтавській битві 1709 примусила О. емігрувати разом з *І. Мазепою* і значною частиною козацької старшини. Після смерті *І. Мазепи* на козацькій раді 5(16).4.1710 О. був обраний гетьманом і відразу визнаний швед. королем та турец. султаном. Під час обрання О. між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду – «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська». Цей документ пізніше дістав назву *Конституція П. Орлика 1710*. Прагнучи добитися швидкого визволення України з-під моск. влади, О. уклав союзний договір із *Швецією* (10.5.1710) та *Кримським ханством* (23.1.1711). 8.11.1710 Туреччина, підтримуючи позицію О., оголосила війну Московській державі. Навесні 1711 гетьман на чолі 16-тис. війська з невеликим татар. відділом розпочав наступ на *Правобережну Україну*. Укр. населення радо вітало О. і здавало без бою міста, до яких підходили козацькі війська. Правобережні полки визнали владу О. і перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України *І. Скоропадський* вислав проти полків О. військо під командуванням

генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Розпочалися масові нар. виступи проти моск. адм-ції у *Лівобережній Україні*. В кін. березня війська О. підійшли під Білу Церкву і взяли місто в облогу. Частина татар. загонів під проводом самого хана здійснила похід у *Слобідську Україну*. Захопивши в полон при підтримці укр. населення моск. залоги в кількох містах, татари поспішно відступили з-під Володого, залишивши беззахисним укр. населення перед наступаючими моск. військами. Такі дії союзників О. підірвали його авторитет серед частини укр. населення. В травні 1711 розпочався наступ моск. війська під командуванням Б. Шереметева. Укр. війська і татар. загони були змушені відступити. Проте в липні 1711 моск. армія поблизу р. Прут була оточена турец. військами. 12.7.1711 поблизу Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено *Прутський мирний договір 1711*. Протягом 1711–14 О. робив спроби організувати нову антимоск. коаліцію, але безуспішно. 1714 О. з частиною старшини на запрошення *Карла XII* переїхав до Швеції, з 1720 – до Німеччини, а згодом – до Франції. З 1722 змушений перебратися на тер. Османської імперії, де на вимогу турец. уряду оселився у Салоніках (Греція). З 1734 жив у Буджаку, пізніше у Молдові. Шукаючи підтримки у різних європейських держав (Франції, Англії, нім. держав, Польщі, Ватикану), неодноразово порушував питання про допомогу у справі відновлення укр. державності. Намагався сформувати власні військ. сили та залучити до боротьби проти Російської імперії Запоріжжя. Помер у Яссах 26.5.1742 (подаються й ін. дати смерті О.). Був останнім укр. гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення укр. незалежної держави. О. автор книг, присвячених *І. Мазепі* («Алکید російський», 1695) та *І. Обидовському* («Гіппомен Сарматський», 1698). Відомий як автор блискучих політ. маніфестів «Вивід прав України» (1712), «Маніфест до європейських урядів» (1712) та цінного «Діяріуша» («Щоденника подорожнього», 1720–32). «Щоденник» опублікований 1989 Гарвардським ун-том (США).

Р. Шеремета (Львів).

ОСАВУЛ – виборна службова особа, що обіймала одну з військ.-адм. посад (т. зв. урядів) у *Гетьманщині*. В 17–18 ст. О. поділялися на генеральних (див. *Генеральний осавул*), полкових і сотенних. Полкові (по два в кожному полку) і сотенні О. відали військ. підготовку козаків, забезпечення полку чи сотні озброєнням і боеприпасами (крім артилерії), складали козацькі реєстри, статuti тощо. У Гетьманщині в генеральній артилерії служили артилерійські О., які відали генеральними обозами і були заст. генерального обозного. На Запоріжжі до складу військ. старшини належав курінний О.

ОСАДНИЙ КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

– військ. частина Армії УНР 1918–19. Створена на поч. грудня 1918 під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського. ОКСС, який нараховував у своїх лавах бл. 20 тис. (за деякими дан., 50 тис. чол.) стрільців і старшин, очолив полк. Є. Коновалець. У грудні 1918 корпус брав участь у боях проти гетьманських військ за Київ. Протягом січня 1919 бійці корпусу вели кровопролитні бої з більшовицькими загарбниками у Лівобережній Україні і на підступах до Києва. В цей період корпус було поділено на три бойові групи, які очолювали полк. Р. Сушко, сотн. О. Думін і сотн. І. Рогульський. Зазнавши в боях з ворогом значних втрат, ОКСС у лютому 1919 був розформований.

ОСАДНИКИ – назва польськ. колоністів на західноукр. землях, що перебували у складі Польщі 1919–39. Після завершення укр.-польськ. війни 1918–19 варшавський уряд з метою зміцнення політ. та екон. бази окупаційного режиму, посилення польськ. впливів та прискорення полонізаційних процесів розгорнув широку колонізацію західноукр. земель О. – переселенцями з Польщі. Декрет про створення госп-в О. було видано 1919. О., серед яких переважали польські військ. ветерани, отримували від держави кращі землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і кредитами. 1938 на західноукр. землях існувало бл. 35 тис. госп-в О. (найбільше на Тернопільщині і Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь.

ОСАДЧИЙ МИХАЙЛО (22.3.1936 – 5.7.1994)

– укр. поет, прозаїк і правознавець. Почесний чл. Швейцарської секції Пен-клубу, Міжнародної Асоціації поетів, драматургів, новелістів (з 1979). Н. у с. Курмани Недригайлівського р-ну Сумської обл. 1958 закінчив ф-т журналістики львів. ун-ту. 1960–65 викладав в цьому ж ун-ті, навчався в аспірантурі. В серед. 1960-х взяв активну участь у русі шістдесятників. 1965 О. був заарештований за «антирадянську діяльність» і засуджений 1966 до дворічного ув'язнення. 1972 був заарештований вдруге і знову засуджений до семи років таборів і 3-річного заслання. Відбував покарання в Мордовії, а висланий був до Комі АРСР. 1965 вийшла перша збірка поезій О. «Місячне поле», однак після арешту його твори були заборонені в СРСР. Спогади О. про перебування в рад. таборах викладені у творі «Більмо», який був опублікований на Заході та перекладений на англ. (1976), франц. і нім. мови. 1988 був ред. популярного нелегального видання укр. асоціації незалежної творчої інтелігенції – «Кафедра». 1990 працював доцентом кафедри журналістики львів. ун-ту. Помер у Львові. Автор поетичних зб. «Quous ego» (1979), «Скитський оltар» (1990).

ОСВЕНЦІМ (нім. Auschwitz) – фашистський концтабір, що існував з кін. травня 1940 до січня

1945 у м. Освенцімі (Польща). Створений за наказом Г. Гімлера від 24.4.1940. В О. водночас утримувалося 180–250 тис. в'язнів. За деякими даними, в концтаборі було знищено бл. 3,5 млн чол., з них 1,2 млн євреїв. Укр. в'язнів (в основному, військовополонені) було в О. понад 15 тис. чол. Частина українців була політв'язнями із Зх. України, більшість з яких – чл. ОУН. Значна їхня частина загинула від голоду, епідемій, виснажливої праці або була страчена, в тому числі брати С. Бандери – Василь і Олександр. Українці у таборі протестували проти поділу їх не за нац. ознакою, а за громадянством (громадяни СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини і т. д.). 3.7.1943 укр. в'язні взяли участь в загальнотабірному повстанні, але внаслідок поразки виступу майже всі загинули. Наприк. 1944 укр. політ. в'язнів було переміщено до концтабору в Маутгаузені-Ебензее (Австрія). 27.1.1945 в'язнів О. (бл. 7650 чол.) звільнили рад. війська.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ – політика ряду європейських монархічно-абсолютистських держав у 2-й пол. 18 ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Знайшла свій вираз у проведенні реформ з метою модернізації сусп. відносин (ліквідація станових привілеїв, обмеження кріпосної залежності селян, лібералізація суду і судочинства, поширення освіти, звуження впливу церкви і т. п.). Разом з тим політика О. а. мала деспотичні риси, не завжди відповідала ідеям Просвітництва. Щодо земель України, політику О. а. здійснювали імператори Марія Терезія, Йосиф II, Катерина II.

Ф. Стеблій (Львів).

ОСЕЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (24.6.1873 – 26.2.1937) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у Крем'янці (нині Кременець Тернопільської обл.). У роки Першої світової війни 1914–18 командував полком рос. армії, ген.-майор. З вересня 1917 командував дивізією Другого Січового запорізького корпусу, з 17.4.1918 – Полтавським корпусом. За Гетьманату очолював Корпус охорони залізниць. У жовтні 1918 керував роботою Оперативного штабу, який готував повстання проти гетьмана П. Скоропадського. З кін. листопада 1918 О. – командуючий Холмською групою військ під час укр.-польськ. війни 1918–19. З кін. грудня 1918 до лютого 1919 – військ. міністр УНР в уряді В. Чехівського, пізніше – наказний отаман Армії УНР. 1920 очолював укр. військ. місію у Бельгії. В еміграції жив у Франції, помер у Парижі. Залишив спогади.

ОСКІЛКО ВОЛОДИМИР (1892 – 26.5.1926) – військ. і громад. діяч, отаман Армії УНР. Н. на Волині. Вчитель за фахом. У листопаді 1918 О. виступив організатором протигетьманського повстання на Волині. 1919 за наказом Директорії УНР створив Північну групу військ УНР, згодом – командуючий Північно-Західним протибільшовиць-

ким фронтом. 29.4.1919 О. за підтримки Української партії соціалістів-самостійників і Української народно-республіканської партії здійснив спробу держ. перевороту, заарештувавши у Рівному чл. уряду УНР. Заколот був безкровно ліквідований, а отаман виїхав до Польщі. 1924–25 (за ін. дан., з 1921) видавав у Рівному газ. пропольськ. спрямування «Дзвін» – орган Української народної партії. Загинув за нез'ясованих обставин у Рівному. Залишив спогади «Між двома силами» (1924).

ОСМАН І ГАЗІ (бл.1258 – 1324, за ін.дан., 1326) – турец. султан (з 1299–1300; за ін. дан., з 1282), засновник династії Османів. Після смерті свого батька Ертогула (бл. 1281) очолив турец. плем'я кайи і став правителем прикордонного уділу в державі сельджуків. З остаточним розпадом сельджуцького султанату (поч. 14 ст.) володіння О. перетворилися на самостійне князівство – Османський емірат. Незабаром чл. племені кайи почали називати себе османами (точніше – османці), а згодом ця назва стала вживатись для означення всіх малоазійських племен, які підкорили нащадки О. Поступово територія емірату внаслідок завойовницьких війн у Малій Азії розширилась і стала ядром майбутньої Османської імперії.

ОСМАН ІІ (1605 – 1622) – турец. султан (1618–22). За його правління 1620–22 Османська імперія вела війну проти Польщі. 1620 турец. армія в Цецорській битві 1620 розбила польські війська гетьмана С. Жолкевського. У вересні 1621 укр.-польська армія в Хотинській битві завдяки мужності 40 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного завдала поразки 150-тис. османській армії. Внаслідок поразок уряд О. ІІ був змушений 9.10.1621 підписати Хотинський мир 1621. Після повернення до Стамбула О. ІІ був убитий повсталими яничарами, невдоволеними воєнними невдачами Туреччини.

ОСМАНИ – династія турец. султанів. Заснована Османом І Газі (правив 1299 (1300) –1324 або 1326). Найвідоміші представники: Мехмед ІІ Фатіх («Завойовник», 1444 і 10.2.1451–3.5.1481). Сулейман І Кунуні («Законодавець», «Пишний», 30.9.1520–6.11.1566), Селім ІІ (24.9.1566–12.12.1574), Мурад ІІІ (21.12.1574–16.1.1595), Мехмед ІІІ (18.1.1595–22.12.1603), Ахмед І (29.12.1603–21.11.1617), Мустафа І (23.11.1617–26.2.1618, 22.5.1622–11.1623), Мехмед ІV (8.8.1648–8.11.1687), Сулейман ІІ (27.11.1687–23.6.1691), Ахмед ІІ (14.7.1691–6.2.1695), Мустафа ІІ (9.2.1695–20.8.1703), Ахмед ІІІ (21.8.1703–1.10.1830), Махмуд І (6.10.1730–13.12.1754), Осман ІІІ (22.12.1754–30.10.1757), Мустафа ІІІ (30.10.1757–24.12.1773), Абдул-Гамід І (Ахмет ІV, 21.1.1774–7.4.1789), Селім ІІІ (7.4.1789–

29.5.1807), Мустафа ІV (31.5.1807–28.7.1808), Махмуд ІІ (28.7.1808–1.7.1839), Абдул-Меджид (1.7.1839–25.4.1861), Абдул-Азіз (25.4.1861–30.5.1876), Мурад V (30.5.1876–31.8.1876); Абдул-Гамід ІІ (31.8.1876–27.4.1909), Мехмед V Решад (27.4.1909–1918). Останній султан з династії О. Мехмед VI Вахїледдін (1918–22) залишив Туреччину після ліквідації султанату 1.11.1922 халіфом. Великі нац. збори вибрали принца імперії Абдул-Меджида. Із скасуванням 3.3.1924 халіфату всі чл. династії О. виїхали з країни.

ОСМОЛОВСЬКИЙ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, полковник Армії УНР. Родом з Бессарабії. Учасник Першої світової війни 1914–18, старшина рос. армії. 1917 О. брав активну участь в українізації одеського гарнізону. В грудні 1917 – січні 1918 – командир гайдамацького куреня, який обороняв Одесу під час наступу більшовицьких військ. 1918–19 командував 2-ю дивізією Запорізького корпусу, 7-ю дивізією Запорізької групи, Волинською групою. 1920 очолював Запорізьку запасну бригаду. 1921 емігрував до Бессарабії. Дальша його доля невідома.

«ОСНОВА» – укр. сусп.-політ. та наук.-літ. щомісячний часопис. Виходив від січня 1861 до жовтня 1862 у Петербурзі. Частина матеріалів друкувалася рос. мовою. Видавцями були В. Білозерський (ред.), П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяковський (секретар), М. Щербак та ін. «О.» обстоювала право укр. нації на вільний і всебічний розвиток. У часописі друкувалися твори художньої літератури, праці з історії, бібліографії, документи, спогади, літ. критика і публіцистика, рецензії тощо. Тут було вперше опубліковано багато творів Т. Шевченка (понад 70 поезій, у т. ч. «Іван Гус», «Неофіти», п'єса «Назар Стодоля»), Л. Глбова, С. Руданського, П. Куліша, О. Стороженка, Я. Кухаренка, іст. праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, Т. Рильського, П. Житецького та ін. «О.», як перший укр. сусп.-політ. та наук.-літ. журн., мав великий вплив на культ.-літ. процес і сприяв зростанню нац. свідомості та нац.-визвол. руху в Україні.

ОССОЛІНЕУМ (Народний заклад ім. Оссолінських) – польськ. культ.-осв. заклад у Львові (1827–1940) і Вроцлаві (Польща, з 1946). Заснований 1817 істориком і бібліографом графом Максиміліаном Оссолінським. До О. входили бібліотека, музей і друкарня. 1823 з О. було об'єднано музей ім. Любомирських, а 1921 – бібліотеку Павліковських. В О. знаходились численні архіви багатьох магнатів. 1936 бібліотека О. нараховувала 297 490 томів, в т.ч. 5 380 стародруків і 6 270 рукописів. Окрім польськ., нім. та ін. документів колекція О. містила різноманітні матеріали з історії та культури України, зокрема архівні матеріали укр. міст,

оригінали копій універсалів укр. гетьманів тощо. 1940 і у повоєнний час книжкові фонди і музейні збірки віддані бібліотеці АН УРСР та Львів. держ. іст. музею. 1945–56 основні фонди О., що стосувалися полонізованства, були передані Польщі. На їх базі була створена бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. На жаль, через помилку, значна частина документальних джерел, що стосувалися історії України, також була перевезена до Вроцлава.

ОССОЛІНСЬКИЙ ЄЖИ (1595 – 30.7.1650) – польськ. держ. і політ. діяч, віцеканцлер (з 1638) і великий коронний канцлер 1643–50). Навчався у Франції та Італії. В 1640-х підтримував стосунки з А. Кисілем. Спільно з Владиславом IV Вазою готував план війни коаліції європейських держав проти Османської імперії, в якій однією з основних військ. сил повинні були стати козаки. Навесні 1646 вів переговори з цього приводу у Варшаві з козацькою делегацією, в яку входили осавули І. Барабаш, І. Караїмович та сотники Б. Хмельницький та М. Нестеренко. Під час Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 очолював польські політ. сили, які на протигагу коронному гетьману М. Потоцькому прагнули мирного порозуміння з укр. козаками. В серпні 1649 в найкритичніший момент для польськ. армії в ході Зборівської битви 1649 О. вдалося підкупити крим. хана Іслам-Гірея III і цим вплинути як на сам хід битви, так і на умови Зборівського миру 1649.

ОСТАПЕНКО СЕРГІЙ (рр. н. і см. невід.) – укр. політ. і держ. діяч, економіст. Н. на Волині. До 1917 О. викладав політ. економію у Київ. комерційному ін-ті, з 1917 – чл. Української Центральної Ради від Української партії соціалістів-революціонерів. У січні-лютому 1918 О. був екон. радником укр. делегації на мирних переговорах у Бересті (див. Берестейський мир 1918). У грудні 1918–лютому 1919 – міністр торгівлі і промисловості УНР в уряді В. Чехівського. В лютому–квітні 1919 очолював Раду Народних Міністрів УНР. Намагався створити дієву систему виконавчої влади. У 1920-х жив в УСРР. 1931 О. був заарештований органами НКВД. Дальша його доля невідома. О. – автор екон. праць, підручників з екон. географії України і політ. економії.

ОСТАРБАЙТЕРИ (нім. «Ostarbeiter» – «східні робітники») – нім. термін на означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі сх. окупованих тер. протягом Другої світової війни 1939–45 на примусові роботи до Німеччини. Вивезення робітників до Рейху не було передбачене фашистськими окупаційними планами. Однак, коли стало зрозумілим, що швидкої перемоги на Сх. фронті не буде досягнуто, в листопаді 1941 розпочалася насильна депортація робітників до Німеччини. За 1941–44 за-

гальна кількість О. становила 2,8 млн чол., у т. ч. 2,2 млн українців. Більшість О. працювали на приватних підприємствах. Продуктивність О. була досить високою і становила серед чоловіків 60–80% у порівнянні з продуктивністю нім. робітників, а серед жінок – 90–100%. У Німеччині О. жили в спеціальних таборах під суворим наглядом адм.-поліцейських спецслужб. Заробітна платня становила 30% платні нім. робітника, з чого більша частина йшла на оплату харчування і житла. За спробу втечі О. каралися смертю або ув'язненням у концтаборі. О. носили обов'язкову дискримінаційну відзнаку «Ост.». У червні 1944 їх було замінено на нац. відзнаки – для українців – тризуб. Більшість О. після закінчення війни була насильно репатрійована до СРСР, де майже всіх звинувачено у «зраді батьківщині» і репресовано. 1994 нім. уряд виділив значні матеріальні кошти для компенсації колишнім О.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (12(24).9.1801 – 20.12.1861(1.1.1862)) – видатний укр. математик і педагог, академік Петербурзької (з 1830), Паризької (з 1856), Римської та Туринської АН. Походив з козацько-старшинського роду на Полтавщині. Н. у с. Пашенні (нині с. Пашенівка Полтавської обл.). 1816–20 навчався в харків. ун-ті у відомих математиків Т. Осіновського й А. Павловського. 1922–28 вдосконалював свої знання у Французькому колежі у Парижі, де слухав лекції А.-М. Ампера, П.-С. Лапласа, О.-Л. Коші, Ж. Фур'є. З 1828 – проф. офіцерських курсів морського кадетського корпусу, а з 1830 – Ін-ту інженерів шляхів сполучення, з 1832 – Головного педагогічного ін-ту, з 1840 – Головного інженерного училища, з 1840 – Головного артилерійського училища. О. був у тісній і тривалій дружбі з Т. Шевченком. Помер у Полтаві. Автор бл. 40 наукових праць. Основні роботи О. присвячені математичному аналізу, аналітичній механіці, математичній фізиці; відомі також його праці з теорії чисел, алгебри та теорії ймовірності. О. належить відкриття формули перетворення інтеграла по об'єму в інтеграл по поверхні, названої його іменем.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ-АПОСТОЛ МИХАЙЛО (1870 – 30.10.1923) – укр. військ. діяч, контр-адмірал, командуючий Чорноморським флотом. Н. на Полтавщині у старовинній козацькій родині, що походила від гетьмана Д. Апостола. Закінчив Морський корпус, Військово-морську академію. Проходив службу на кораблях чорноморського флоту. Восени 1917 О.-А. зголосився до служби в укр. збройних силах. Був призначений комендантом Севастополя, з квітня 1918 командував Українським воєнним флотом у Севастополі. 21.5.1918 призначений представником Укр. Держави у Криму. Вів переговори з командуванням нім. військ, які зайняли Крим, щодо збереження Українського чорноморського флоту. Внаслідок принципової позиції

був усунений з посади. Товариш військ.-морського міністра М. Білинського. На поч. 1920 – командуючий Чорноморським військовим флотом. Очолював військово-морську місію УНР в Румунії. Помер у Бухаресті.

М. Литвин,
К. Науменко (Львів).

ОСТРОГРАДСЬКИЙ – козацько-старшинський рід на Полтавщині. Походить від Матвія О. (рр. н. і см. невід.) – голтвянський сотник (1691–1715), миргородський полковий суддя (1715–34). Підписав Коломацькі чолобитні 1723. Був заарештований за наказом Петра I разом з П. Полуботком та ін. козацькими старшинами за вимогу обрання гетьмана. Учасник багатьох військ. кампаній. Інші представники: Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч. 1723–35 О. – сотник голтвянський, 1735–52 – миргородський полковий суддя. 1752–68 очолював Миргородський полк. Брав участь у Прутському поході 1711 і рос.-турец. війні 1735–39. Григорій Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) – сотник омеляницький (1729–60). Матвій О. (бл. 1786–1849) – кременчуцький предводитель дворянства (1838–41), прихильник ідеї політ. автономії України. Михайло Васильович О. (1801–1862) – видатний укр. математик (див. М. Остроградський). Михайло О. (1870 – 30.12.1923) – укр. військ. діяч, контр-адмірал (див. М. Остроградський-Апостол).

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ (Острозька школа) – вища школа, заснована бл. 1576–80 у м. Острозі на кошти кн. К. Острозького. В О. ш. викладались церковнослов., грец. та лат. мови, богослов'я і філософія, а також граматики, математика, астрономія, риторика, логіка та ін. Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький, а викладачами – видатні укр. та зарубіжні педагоги, такі як Д. Наливайко, Х. Філарет, І. Лятос, Лукаріс Кирило та ін. О. ш. мала великий вплив на розвиток пед. думки та орг-цію нац. школи в Україні, і на її зразок відкрилися братські школи у Львові, Луцькому, Володимирі-Волинському. Вихованцями школи були гетьман П. Сагайдачний, письменник М. Смотрицький та ін. Після смерті кн. К. Острозького (1608) О. ш. почала занепадати, а 1640 припинила існування.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ – перше повне видання Біблії у перекладі староукр. мовою. Надрукована у 1581 І. Федоровим у м. Острозі (звідси й назва). В книзі вміщено також передмову кн. К.-В. Острозького та вірші Г. Смотрицького, в яких оспівується видавець та його герб. При підготовці до видання О. Б. було зібрано всі церковнослов. та грец. канонізовані тексти Біблії з монастирів усього православного Сх., зокрема і текст повної Біблії архієпископа Геннадія (Геннадієва Біблія 1488–89).

Всього О. Б. має 1256 сторінок. О. Б. є досконалим зразком друкарського мистецтва 16 ст. в Україні.

ОСТРОЗЬКИЙ КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ (1526 – 23.2.1608) – видатний укр. політ. і культ. діяч, кн. Н. у Дубно (нині Рівненська обл.). Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині. Був старостою володимир-волинським, маршалком волинським (з 1550), воеводою київським (з 1559) і сенатором (з 1569). О. – одна з найбільш впливових політ. постатей того часу. Був претендентом на польськ. стіл після смерті Сигізмунда II Августа (1572) і моск. трон після смерті царя Федора Івановича (1598). О., послідовно захищаючи укр. політ. права, став одним із лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення Люблінської унії 1569. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного держ. об'єднання – Речі Посполитої. Підтримував зв'язки з козацьким повстанням під проводом К. Косинського і не підтримав Наливайка повстання 1594–96. О. відіграв значну роль у нац.-культ. житті України 2-ї пол. 16 – поч. 17 ст. Засновник шкіл у Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), академії (бл. 1576–80) і друкарні (1578) в Острозі. За ініціативою О. в Острозі був створений гурток визначних діячів укр. культури, чл. якого були Г. Смотрицький, Клирик Острозький, З. Тустанівський, Д. Наливайко та ін. 1581 на кошти О. був виданий перший повний текст Біблії староукр. мовою (див. Острозька Біблія). Відіграв важливу роль у релігійному житті України. Не заперечуючи в принципі проти об'єднання католицької і православної церков, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. 1596 під час Берестейського церковного собору очолив опозицію і виступив проти укладення Берестейської унії 1596. Помер у Острозі.

ОСТРОЗЬКИЙ – укр. князівський рід 14 – поч. 17 ст. Походив з турово-пінських удільних князів. Були найбільшими землевласниками в Україні, зокрема, володіли містами Острогом, Ізяславом, Корцем та ін. Засновником роду вважають кн. Данила О. (рр. н. і см. невід.) – 1341 був учасником повстання проти польськ. короля Казимира III Великого, збудував замок в Острозі. Федір О. (1360 – 1446), син Данила О., луцький староста, прихильник кн. Свидригайла в боротьбі проти Вітовта. Наприк. життя постригся у ченці Києво-Печерського монастиря. Визнаний святым. Василь О. (Красний; р. н. невід. – бл. 1453) – намісник турівський, відстоюючи незалежність України і Литви, воював на боці Свидригайла проти Польщі. Костянтин Іванович О. (бл. 1460 – 1530) – онук Василя О., брацлавський і луцький староста, маршалок волин-

ський, київський воєвода, великий гетьман литовський. Воював проти татар і Московського царства. Брав участь у литов.-моск. війнах 1500–03 і 1507–08. 1501 і 1512 козацькі загони, очолювані О., здійснили вдалі походи проти крим. татар, які здійснювали грабінницькі походи на південноукр. землі. 8.9.1514 розгромив моск. військо під Оршею. Похований у *Киево-Печерській лаврі*. **Константин Василь О.** (1526 – 1608) видатний укр. політ. діяч 2-ї пол. 17 ст., найвидатніший представник роду О. (див. *Острозький К.*). Януш О. (1554–1620) – син Костянтина О., староста білоцерківський, воєвода волинський. Прийняв католицизм. Після його смерті рід О. припинився. Величезні маєтності О. перейшли до кн. Заславських, а згодом – до кн. Сангушків та ін. шляхетських родів.

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ (апракос) – найдавніший датований східнослов. рукопис, найважливіша старослов. пам'ятка письменства. Містить євангельські читання для неділі і свят. Написане 1056–57 для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм, ймовірно, у Києві. Написане уставом на 294 аркушах пергаменту. Зберігався у Софійському соборі в Новгороді, з 1806 – у Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі. Написане церковнослов'янською мовою, з мовними особливостями, характерними для укр. мови.

О. Рибак (Львів).

ОСТРОРОГ МИКОЛА (р. н. невід. – 1651) – польськ. полководець. З 1636 перебував на королівській службі. Під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* разом з О. *Конецпольським* і Д. *Заславським* командував польськ. армією в *Пиллявській битві 1648*. Брав участь у *Збаразькій облозі 1649*.

ОСТРЯНИН (ОСТРЯНИЦЯ) ЯКІВ (р. н. невід. – 6.5.1641) – гетьман запорізьких козаків, керівник козацького повстання 1638 (див. *Острянина повстання 1638*). Походив з київ. козаків. 1633–34 О. як полковник реєстрових козаків брав участь у війні Польщі з Московським царством на Чернігово-Сіверщині. Після поразки *Павлюка повстання 1637* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом. У березні 1638 очолив нове повстання проти польськ. влади. У червні 1638 зазнав поразки під с. Жовнином на Черкащині. О. з частиною козаків відступив у *Слобідську Україну*, де заснував м. Чугуїв (нині Харківська обл.). 1641 О. був убитий під час козацьких заворушень.

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 – козацьке повстання під проводом гетьмана запорізьких козаків Я. *Острянина* проти польськ. гніту. У бе-

резні 1638 загони запорожців під проводом Я. *Острянина*, що був обраний гетьманом, К. *Скидана* і Д. *Гуні* вирушили із Запоріжжя в глиб України. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник. 1.5.1638 розбили польські хоругви під Голтвою. Козацьке військо пішло на Жовнин (нині Черкаська обл.), де збудували табір. 3(13).6.1638 розгорнувся запеклий бій з польськ. армією під командуванням М. *Потоцького*, в якому запорожці зазнали поразки. Остряниця, втрапивши надію на успіх, з частиною повстанців переправився через р. Сулу і перейшов на *Слобідську Україну*. Однак повстанці, що залишилися в таборі, не припиняли боротьби. Новим гетьманом було обрано Д. *Гуню*. Під його керівництвом козаки збудували вночі міст через Сулу і відійшли до гирла річки. На місці, де р. Старець впадає у Сулу, повстанці заклали міцно укріплений табір, в якому близько двох місяців (у червні-липні 1638) вели запеклу боротьбу з ворогом. Нестача фуражу та харчів виснажили повстанців, які 28.7.1638 були змушені капітулювати. Д. *Гуня* разом з полк. *Філоненком* і частиною козаків зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. Загин К. *Скидана*, який пробивався на допомогу козакам Д. *Гуні*, було розбито. За умовами капітуляції від 27.7.1638 повстанське військо зобов'язалося здати зброю, гармати і військ. клейноди, визнати «*Ординацію*» 1638.

ОСЬМАК КИРИЛО ІВАНОВИЧ (27.4(9.5).1890 – 16.5.1960) – діяч укр. нац.-визвол. руху. Н. у Шишаках Миргородського пов. (нині Полтавська обл.). 1910 закінчив полтавське Олександрівське реальне училище, 1910–16 навчався у Московському с.-г. ін-ті. Перервав навч. і вступив на службу із постачання армії. На поч. 1917 працював у Київському губернському земстві, від якого увійшов до *Української Центральної Ради*. З липня 1917 – керівник відділу з видання с.-г. літератури у Генеральному Секретаріаті землеробства, з січня 1918 – на тій самій посаді у міністерстві землеробства. Був противником режиму гетьмана П. *Скоропадського*, за що позбувся роботи. До кін. 1918 працював у Всеукр. спілці земств, водночас завідував редакцією журн. «Вістник громадської агрономії». Симпатизував УПСР, але не був її членом. Після приходу до влади Директорії УНР повернувся на роботу у міністерство землеробства. 1918–23 (з перервами) працював у Центральній с.-г. кооперативній спілці, де завідував відділами сел. будівництва і видавничим. З квітня 1922 – голова Термінологічного бюро С.-г. наук. комітету України. З поч. 1925 ред. відділу с.-г. термінології Ін-ту укр. наукової мови ВУАН. У березні 1928 заарештований, 24.9.1928 засуджений із заборобою на 3 роки проживати в 6 великих містах СРСР. Працював у Курську, звідки у березні 1930 за обвинуваченням в участі в «СВУ» перевезений до Москви і 22.3.1930 засуджений до 3 років концтабору. На-

прик. 1931 добився заміни табірної ув'язнення 3 роками адм. висилки, працював у Сиктивкарі (Комі АРСР). 1934–38 працював у Московській і Рязанській об. 1938–1940 був ув'язнений за обвинуваченням у підготовці терористичного акту і антирад. агітації. У січні 1941 приїхав до Києва, де перебував до 1943. У жовтні 1941 створив і очолив Всеукр. спілку с.-г. кооперації, увійшов до *Української Національної Ради*. Вів агітацію проти нацистського режиму, підготувавши низку листівок, увійшов у контакт із мережею *Організації українських націоналістів*. З вересня 1943 перебував у *Зх. Україні*, брав участь в орг-ції УПА. У липні 1944 на Великому зборі, скликаному за ініціативою проводу ОУН(Б), обраний Президентом *Української Головної Визвольної Ради* (УГВР). 12.9.1944 заарештований рад. спецслужбами. Перебував в ув'язненні у Львові, Дрогобичі, Києві. 1948 засуджений до 25 років ув'язнення і відправлений до *Владимирської тюрми*. Незважаючи на неодноразові спроби використати його у антинаціоналістичній агітації або завербувати, не пішов на співпрацю з режимом. Помер у *Владимирській тюрмі* (нині Росія). 1994 був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України як «безпідставно репресований у 1948 році», на поч. 1995 прокуратурою *Харківської обл. за репресії 1928 і 1930*.

Ю. Шаповал (Київ).

ОСЬМАЧКА ТЕОДОЗІЙ (Тодось) СТЕПАНОВИЧ (3.5.1895 – 7.9.1962) – відомий укр. письменник, перекладач. Н. у с. Куцівці на Черкащині. Після закінчення 1923 навч. в Київському ін-ті народної освіти, деякий час вчителював у Києві. Перші літ. спроби відносяться до 1916. У 1920-х друкувався у періодиці – журн. «Глобус», «Червоний шлях», «Нова громада», «Жовтневий збірник», «Життя й революція». О. разом з Є. *Плужником*, Г. *Косинкою*, В. *Підмогильним*, Б. *Антоненком-Давидовичем* належав до літ. об'єднань АСПИС (1923–24), «Ланка» і «МАРС», діяльність яких згодом почала трактуватися як «контрреволюційна». Як і ін. чл. цих літ. об'єднань, зазнав переслідувань. 1931 О., передчуваючи загрозу арешту, переїхав у с. Драганівку поблизу Кам'янця-Подільського. Займався літ. діяльністю, однак публікувати свої твори не мав можливості. В березні 1934 був заарештований органами НКВД і ув'язнений в кам'янець-подільській тюрмі (за деякими дан., згодом – у *Лук'янівській тюрмі*). Не витримавши психологічного напруження під час допитів, збожеволів (ймовірно, симулював божевілля). Після виходу з ув'язнення намагався перейти кордон, але був спійманий і відправлений до *Кирилівської психіатричної лікарні*. Під час *Другої світової війни 1939–42* жив у Львові (для львів'ян був уособленням жертв і репресій більшовицького режиму), входив до *Літературно-мистецького клубу*. Тут опублікував збірку поезій «*Сучасникам*» (1943). Наприк. війни пере-

їхав до Німеччини, де написав епічну поему «*Поет*» (1946) і перший прозовий твір «*Старший боярин*» (1946). Належав до літ. об'єднання укр. письменників в еміграції *Мистецький укр. рух*. Згодом жив у Франції, Югославії, Канаді і США. Помер у Лонг-Айленді (Нью-Йорк). Автор збірок поезій («*Круча*», 1922; «*Скитні вогні*», 1925; «*Клекіт*», 1929; «*Китиці часу*», 1953; «*Із-під свити: поетичні твори*», 1954) і прозових творів («*План до двору*», 1951; «*Ротонда душоугубців*» (1956), перекладав твори Дж. Байрона, О. Вайлда («*Балада про Редінгську тюрму*», 1958), В. Шекспіра та ін. Творчість О. характеризує внутрішній протест проти насильства над людиною, апокаліптичність у відчутті дійсності та майбутнього, трагізм і містицизм. Неоромантичний неспокій і порив до ідеалу поєднаний із рисами символізму, сюрреалізму, експресіонізму, необароко.

І. Роздольська (Львів).

ОТАМАН – 1) Виборна службова особа у *Запорізькій Січі* в 16–18 ст., яка очолювала січову орг-цію (див. *Кошовий отаман*) або військ.-адм. одиницю – курінь (див. *Курінний отаман*). У випадку, якщо О. не обирався, а був призначений (напр., під час військ. походів), його називали наказним О. 2) У *Гетьманщині* у 17–18 ст. існували посади городових, сотенних і сільських О. 3) Військове звання в *Армії УНР 1917–19*. О. командував корпусом, дивізією, армійською групою. 1920 замість звання О. було запроваджено військ. чин генерала. 1918–25 С. *Петлюра* обіймав посаду *Головного О. Армії УНР*. 1919–20 для командування бойовими діями на фронті *Головний О.* призначав *наказних О.* 4) Військове звання у *Легіоні УСС 1914–18* та *Українській галицькій армії 1918–19*, яке прирівнювалося до чину майора. 5) Керівники повстанських загонів і партизанських з'єднань у період укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 часто називали себе О.

ОТМАРШТЕЙН ЮРІЙ (10.4.1890 – 2.5.1922) – укр. військ. діяч, полковник *Армії УНР*. Н. у Тирасполі Херсонської губернії (нині Молдова). 1916 закінчив *Миколаївську військ. академію Генштабу* в Петербурзі. В роки *Першої світової війни 1914–18* служив у рос. армії. В період *Гетьманату* командував *Сердюцьким кінним Лубенським полком*. 20.11.1918 під час антигетьманського повстання перейшов на сторону *Директорії УНР*. У грудні 1918 очолював штаб *Осадного Корпусу січових стрільців* під час боїв за Київ. На поч. 1919 – нач. штабу *Корпусу січових стрільців*, з липня 1919 – нач. штабу *Другої дивізії січових стрільців*. У листопаді 1921 – нач. штабу *Армії УНР* у 2-му *Зимовому поході*. 1920–21 О. разом з І. *Чмоолом*, Р. *Дашкевичем* став активним організатором *Української Військової Організації* на західноукр. землях, пізніше – шефом штабу *Начальної Команди УВО*. Координував діяльність

УВО на території УСРР. Загинув 2.5.1922 за нез'ясованих обставин під час відвідання польськ. табору для укр. військовополонених у Шеп'юрно (Польща). На думку деяких дослідників, загинув від кулі агента *Дифензиву*.

ОТРОКИ – категорія князівських та боярських слуг 10–11 ст. у *Київській Русі*, які належали до молодих дружинників. О. становили особисту охорону кн. або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

ОХМАТИВСЬКА БИТВА 1655 (Дрижипільська битва) – битва укр.-моск. війська проти польсько-татар. армії під Охматовим (нині с. Жашківського р-ну Черкаської обл.) під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Восени 1654 Польща активізувала воєнні дії в Україні. Коронний гетьман *С. Потоцький* повів польські війська на Поділля і Брацлавщину. 10(20).1.1655 польська армія і загони крим. татар взяли в облогу Умань. Місто обложено в Умані з-під Білої Церкви виступило 70-тис. укр. військо під командуванням *Б. Хмельницького* і моск. частини (20 тис. чол.; за ін. дан., 6 тис. чол.) на чолі з *В. Шереметєвим* та *В. Бутурліним*. Головні сили воюючих сторін зустрілися в долині р. Багви під Охматовим. 19(29).1.1655 на Дрижиполі при сильному морозі розпочалася жорстока битва. Польськ. частинам під командуванням коронного обозного *С. Чарнецького* вдалося проврати оборону моск. військ і захопити частину артилерії. Козаки встигли збудувати табір і відбили всі атаки ворога. Запекла битва тривала три дні. На полі бою з обох сторін загинуло бл. 15 тис. чоловік. Під час битви не раз доходило до рукопашного бою. Поле битви встеляли гори замерзлих трупів, які противники використовували замість окопів. 22.1.1655 укр. армія перейшла у наступ і, завдавши польсько-татар. військам значних втрат, змусила їх відступити з *Правобережної України* за р. Буг.

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКИ – наймані військ. підрозділи у *Лівобережній Україні*, створені гетьманським урядом на поч. 70-х 17 ст. Поділялися на пихотні (сердюцькі) та кінні (компанійські) полки. На відміну від основної частини укр. війська – городових полків, козаки безплатно в обов'язковому порядку відбували військ. службу і забезпечували себе за свій рахунок спорядженням. О. п. комплектувалися з добровольців (охотників – звідси і назва) і одержували від гетьманського уряду платню, амуніцію, бойове спорядження, продовольство тощо. Використовувалися для придушення антидерж. виступів та соціальних заворушень, несли прикордонну службу і охороняли гетьманську ре-

зиденцію. Із скасуванням царським урядом гетьманства (1764) і збільшенням у Лівобережній Україні контингенту рос. регулярних військ О. п. наприк. 70-х – на поч. 80-х 18 ст. було ліквідовано.

ОХРИМОВИЧ ВАСИЛЬ ОСТАПОВИЧ (24.5.1914 – 19.5.1954) – діяч укр. нац.-визвол. руху. Н. у Львові. Чл. УВО і ОУН. Навчався у Тернопільській гімназії. У жовтні 1931 заарештований польськ. поліцією. Після другого арешту у жовтні 1933 йому заборонили навч. у гімназіях, після яких можна було навчатись в ун-ті. Продовжив освіту у Львові в «Малій семінарії» при духовній семінарії. 1935 знову заарештований, перебував у концтаборі Береза Картузька. 1937 під час проведення кампанії проти ОУН заарештований. 11.3.1938 засуджений до 8 років ув'язнення. На поч. *Другої світової війни* втік із в'язниці. У конфлікті між ПУНОм А. Мельника і опозицією на чолі з *С. Бандерою* був на боці останнього. Член *Українського Центрального Комітету* у Кракові. Влітку 1941 – староста Тернопільської області. З початком нацистських репресій проти націоналістів перейшов у підпілля. Учасник 1-ї, 2-ї (квітень 1942) та 3-ї (лютий 1943) конференцій ОУН. З 1943 – Краєвий провідник ОУН на Західноукраїнських землях (ЗУЗ). Учасник III Надзвичайного збору ОУН (серпень 1943), чл. Проводу ОУН. Відіграв велику роль у створенні *Української головної визвольної ради*, був її чл. 1946–51 – в еміграції у Зх. Німеччині, провідний чл. Закордонного представництва УГВР (1946–51), чл. Закордонних частин ОУН (до 1948). 19.5.1951 десантувався з америк. літака для організації підпільної роботи. Очолював ОУН карпатського краю. Одержав військ. ступінь майора-політвиховника УПА. 6.10.1952 захоплений і пізніше страчений за вироком Військового трибуналу Київ. військ. округу.

Ю. Шаповал (Київ).

ОХРИМОВИЧ ВОЛОДИМИР (27.5.1870 – 6.11.1931) – укр. громад.-політ. діяч, учений, журналіст. Д. чл. *Наукового т-ва ім. Т. Шевченка* (з 1899), чл.-кор. Петербурзької АН. Н. у с. Вельдіжі побл. Долини на Станіславщині (нині Івано-Франківська обл.). Після здобуття юрид. освіти займався адвокатською практикою. Брав активну участь у сусп.-політ. житті Галичини. З 1890 належав до *Української радикальної партії*. В 90-х 19 ст. співпрацював у виданнях нац.-дем. спрямування – «Народ» (1890) і «Життя і слово» (1895). 1889–93 викладав право у львів. ун-ті, з 1897 – доктор цього ун-ту. 1899 О. спільно з *В. Будзиновським*, *І. Франком*, *Є. Левицьким* став співзасновником *Української національно-демократичної партії (УНДП)*, входив разом *Є. Олесницьким*, *Т. Окуневським*, *Є. Петрушевичем*, *В. Бачинським*, *Л. Цегельським*, *С. Бараном*, *В. Панейком*, *В. Сінгалевичем* та ін. до складу її керівного орга-

ну – Тіснішого народного комітету УНДП. Протягом 1902, 1906–07 і 1924–25 О. редагував газ. «Діло», редагував 1900 і співпрацював 1907 з щотижневиком «Свобода», 1907–08 – депутат віденського парламенту. Після захоплення Галичини рос. військами О. був заарештований окупаційною владою і разом із сотнями представників укр. інтелігенції і духівництва депортований до Сибіру. 1918 повернувся до Львова. Входив до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР*. З квітня 1919 – чл.-засновник Української трудової партії (з 1923 – її голова). З серед. 1920-х О. належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1921–25 – проф. *Львівського (таємного) українського університету*, декан юрид. ф-ту, був віце-президентом НТШ і головою статистичної комісії. Помер і похований у Львові. Автор низки цінних праць з питань етнографії («Значення укр. весільних обрядів і пісень в іст. розвитку сім'ї; 1891, 1893»; «Знадоба до пізнання нар. звичаїв і поглядів правних», 1895; «Звідки взялася назва «бойки»?», 1895; «Вражіння з Угорської Русі», 1895; статистики («З поля нац. статистики Галичини», «Русини-латинники», 1912; «Фактичні і фіктивні страти русинів в демографічній балансі Галичини за десятиліття 1900–12», 1912, що друкувалися в «Записках НТШ» та ін. наукових виданнях.

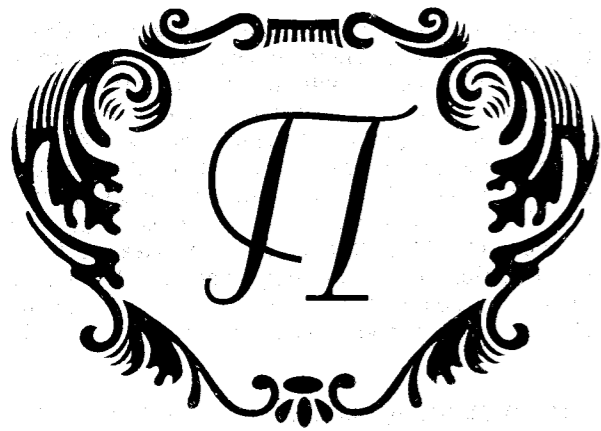
ОХРИМОВИЧ СТЕПАН (18.9.1905–10.4.1931) – укр. політ. діяч, чл. ОУН (з 1929). Н. у м. Сколе на Львівщині. Навчався у *Академічній гімназії* у Львові, а 1923–24 – у *Львівському (таємному) українському Університеті*. Згодом закінчив філ. ф-т львів. ун-ту. У студентські роки брав активну участь у створенні нелегальних молод. орг-цій – групи *Української державницької молоді*, 1926 – *Союзу української націоналістичної молоді* та ін. 1927–28 – учасник конференції укр. націоналістів у Берліні та Празі, на яких вироблялися засади об'єднання всіх націоналістичних сил, що діяли на укр. землях і за кордоном в єдину орг-цію. В січні-лютому 1929 О. був учасником 1-го Конгресу укр. націоналістів, на якому утворено *Організацію українських націоналістів*. О. зробив значний внесок у теоретичне обґрунтування засад укр. націоналізму. З 1928 – ред. першого нелегального молод. журн. «Юнак», 1929–32 – співробітничав у тижневику «Український голос» у Перемишлі і редагував місячник «Студентський шлях» у Львові. Ініціатор видання і перший ред. «Бюлетеня крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ». У лютому 1930 О. затверджений *Є. Коновальцем* орг-ним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ. Наприк. 1930 О. після смерті

Ю. Гомвінського призначений Крайовим провідником ОУН на ЗУЗ. Навесні 1931 заарештований польськ. поліцією. Звинувачений у державній зраді, О. під час допитів був підданий жорстоким тортурам. Польська поліція, не спромігшись добитися зізнань і не знайшовши доказів про приналежність О. до діяльності ОУН, змушена була його відпустити. Проте катування у слідчій тюрмі підірвали здоров'я О. і 10.4.1931 він помер у Завадові (біля Стрия). Похорон, який відбувався на Великдень і у якому взяли участь тисячі селян з навколишніх сіл, перетворився на масову антипольську демонстрацію.

ОХРИМОВИЧ ЮЛІАН (1893 – 10.10.1921) – укр. громад. і політ. діяч. Брат *В. Охримовича*. Н. у Стрию (нині Львівська обл.) у сім'ї священика. З 1911 навчався на філ. ф-ті львів. ун-ту. В довоєнний період був одним із лідерів укр. студентського руху в Галичині, входив до керівних органів (Головної управи) Українського студентського союзу. 1913–14 редагував студентський журнал «Шляхи», що виходив у Львові. На поч. *Першої світової війни 1914–18* переїхав для пропагування ідей нац. революції серед студентства у *Наддніпрянську Україну*. Вступив до *Української партії соціалістів-революціонерів*, 1917–18 – секретар ЦК УПСР. У квітні 1917 обраний до складу *Української Центральної Ради* від студентських орг-цій. Відмовився покинути Україну в період встановлення більшовицького режиму. З 1920 жив у Харкові, де працював у видавництві «Рух» (з лютого 1921). 1921 заарештований співробітниками ВЧК, звинувачений у приналежності до Українського центрального повстанського комітету і розстріляний у Києві. Автор праці «Розвиток укр. нац.-політ. думки» (1918).

ОХТИРСЬКА ТЮТЮНОВА МАНУФАКТУРА – перше мануфактурне виробництво в Російській імперії. Заснована 1718. Спочатку належала державі, з 1727 – приватним особам. До Охтирської тютюнової мануфактури було приписано 550 душ селян довколишніх сіл для праці на плантаціях; з 50 десятин наділеної землі щороку збирали понад 7000 пудів тютюну. 1722 уряд передав мануфактуру купцеві Маслову, який володів нею 11 років. 1733 вона перейшла до рук канцелярії Охтирського полку. Проіснувала до 1768, хоч і була нерентабельною. Зваживши на це, уряд вирішив перемістити фабрику до столиці. За указом Сенату устаткування її вивезено до Петербурга і заснована нова, потужніша, тютюнова фабрика.

В. Пікалов (Харків).

ПАВЛЕНКО ВІКТОР (1888–1932) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914–18 – підполковник авіації рос. армії. До 1917 П. командував повітряною охороною ставки Верховного головнокомандувача рос. армії у Могилеві. У травні 1917 – делегат 1-го Всеукр. військ. з'їзду, на якому був обраний до складу Українського генерального військового комітету та ради військових депутатів (стала складовою частиною Української Центральної Ради). У листопаді-грудні 1917 – нач. Київського військового округу (КВО). У листопаді 1917 за наказом П. було сформовано дві сердюцькі дивізії (бл. 12 тис. чол.; команд. полк. Ю. Капкан та ген. О. Греков), чим було покладено початок створенню гвардійських частин укр. армії у новітній час. Ініціати-ва П. зазнала нищівної критики з боку соціалістично настроєних керівників Генерального секретариату військових справ УНР. Незабаром П. звинуватили у намаганні створити регулярну укр. армію, яка «була досі й буде надалі знаряддям пануючих класів в їх боротьбі проти селянства і робітництва». Наприк. грудня 1917 усунений з посади нач. КВО, а сформовані П. частини демобілізовані. З листопада 1918 до грудня 1920 – командувач авіацією Армії УНР. 1921–26 перебував в еміграції. 1926 (за ін. дан., 1928) повернувся в Україну. Помер під час голоду на Кубані.

ПАВЛИК МИХАЙЛО (псевд. М. Галицький, М. Іванів, Хмара, М. Коломийчук, Максим, Михайло, М. Покуцький, М. Ткаченко; 17.9.1853 – 26.1.1915) – громад.-політ. діяч, публіцист і письменник. Н. у Монастирську Коломийського округу. Навчався у гімназії в Коломиї і Львові. Замолоду перебував під впливом москвофілів (див. *Москвофільство*). Після вступу 1874 до Львівського ун-ту увійшов до складу «Академічного гуртка». Дописував до журн. «Друг», де познайомився з І. Франком. Під впливом М. Драгоманова перейшов на нац. й соц. позиції. Спільно з І. Франком видавав журн. «Громадський друг» (1878), альманахи «Дзвін» і «Молот», брав участь у польсько-укр. соц. комітеті.

За свої політ. погляди був п'ять разів ув'язнений, засуджений 30 разів. Рятуючись від чергового ув'язнення, 1879 виїхав до Женеви, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським до 1882 видавав журн. «Громада». 1889 був редактором народовецької газети «Батьківщина». Разом з І. Франком став засновником Української радикальної партії, видавав органи «Народ» (1890–95), «Хлібороб» (1891–95), «Громадський голос» (1898–1903). 1897–1904 – перший бібліотекар НТШ, дійсний член НТШ. 1914 – заступник голови Головної Української Ради. Автор повістей «Пропащий чоловік», «Вихора», численних оповідань, видавець листування та творів М. Драгоманова, праць «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887), «Михайло Петрович Драгоманів, 1841–1895» (1896) та ін.

Д. Кушплір (Львів).

ПАВЛИК ОСТАП ЯКОВИЧ (15.1.1890 – 5.11.1937) – історик, представник київ. школи М. Грушевського. Н. на Львівщині. У складі пішого полку австр. армії брав участь у Першій світовій війні. Закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту. Кандидат в аспіранти (1925–27), аспірант (1927–30) Науково-дослідної кафедри історії України у Києві при Іст. установах ВУАН. 1930 під керівництвом М. Грушевського захистив промоційну (кандидатську) роботу на тему «Українсько-польська угода і заснування Радикальної партії в Галичині» (перша праця з історії Галичини, написана в Рад. Україні, не опублікована). Низку наукових розвідок та рецензій видруковано в журн. «Україна». Після ліквідації кафедри 1930 працював науковим співробітником комісії історії Зх. України кафедри історії укр. народу ВУАН, згодом – Історико-археографічного ін-ту, з якого звільнений 1934 під час чистки. Працював як викладач у київ. вищих та середніх школах. Розстріляний органами НКВД у 1937.

С. Панькова (Київ).

ПАВЛО І (20.9(1.10).1754 – 12(24).3.1801) – рос. імператор з 6(17).11.1796. Син Петра III і Катерини II. Був одружений з Гессен-Дармштадтською принцесою Вільгельміною; після її смерті – з принцесою Софією Доротеєю Вюртенберзькою (з 1776, у православ'ї – Марія Федорівна). З 1783 жив у Гатчині, де мав свій двір і невелике військо. У внутр. політиці П. I сприяв поширенню поміщицького землеволодіння (дворянам було роздано бл. 600 тис. держ. селян, з них до 150 тис. в Україні); роздавав дворянам і урядовцям землі на Пд. Україні (на 1800 – бл. 8 млн десятин); у грудні 1796 видав указ про закріпачення селян Пд. України, Дону і Приазов'я, одночасно указом про 3-денну панщину (1796) П. I мав намір регламентувати повинності селян. П. I, як противник політ. заходів Катерини II, скасував розпочаті нею перетворення (зокрема, в 1796 ліквідував намісництва, зно-

ву запровадив поділ на губ.), частково відновив судову систему, що існувала в 1760–70-х (в Україні було поновлено діяльність Генерального земського та підкоморського суду; 1796). Страх перед впливом вільнолюбивих ідей Великої Французької революції примусив П. I запровадити сувору цензуру, закрити приватні друкарні (1797), заборонити ввіз іноземної літератури (1800). Армія була реформована за пруським зразком. П. I продовжував традиційну для моск. центру колоніальну нац. політику щодо нерос. народів імперії. Укр. автономістичні кола сподівалися з приходом до влади П. I послаблення централістської політики рос. адміністрації (у ній значну роль відігравали урядовці укр. походження – О. Безбородько, Д. Трошинський, В. Кочубей, брати А. та І. Гудовичі та ін.) щодо України. Ходили навіть чутки про відновлення гетьманства на чолі з сином П. I великим князем Костянтином і регентом А. Гудовичем. Однак єдине, що було зроблено урядом П. I, це поновлено підкоморський суд (1796) та функціонування норм *магдебурзького права*. За П. I Росія входила до т. зв. 2-ї антифранц. коаліції, вела воєнні дії проти республіканської Франції (Італійський та Швейцарський походи рос. армії 1799 під командуванням О. Суворова). Загострення суперечностей між Росією та її союзниками Англією та Австрією призвели до розриву з Британською імперією (1800) та зближення П. I з Наполеоном I Бонапартом. Незадоволення внутр. та зовн. політикою П. I широким дворянських та військ. кіл, його психологічна неврівноваженість і самодурство спричинило змови придворної аристократії – т. зв. «Смоленська змова» 1798 та гвардійська змова 1800–01, яка завершилась убивством П. I в ніч з 11(23) на 12(24).3.1801 у Михайлівському замку. Рос. престол зайняв його син Олександр I.

Т. Полещук (Львів).

ПАВЛЮК (Бут) ПАВЛО (р. н. невід. – 19.4.1638) – козацький гетьман, керівник нац.-визвол. повстання 1637 в Україні (див. *Павлюка повстання 1637*). 1635 він брав участь разом з гетьманом І. Сулимою у зруйнуванні козаками фортеці Кодак. Схоплений і засуджений польськ. шляхтою до страти, П. зумів врятуватися від смерті. 1637 на чолі загону запорожців допомагав крим. хану Інает-Гірею у боротьбі проти ставленника Туреччини. 1637 П. очолив козацьке повстання проти польськ. загарбників. 6.12.1637 в запеклому бою біля с. Кумейки (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.) повсталі зазнали поразки. П. з частиною козаків відступив, щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін гетьмана П. об'єднався з козаками, яких очолював Д. Гуня. Незабаром повстанців оточило польське військо на чолі з гетьманом М. Потоцьким, і через деякий час вони змушені були капітулювати. П. схопили і стратили в квітні 1638 у Варшаві.

ПАВЛЮКА ПОВСТАННЯ 1637 – нац.-визвол. повстання в Україні під керівництвом П. Павлюка.

Повстання почалось на Запорізькій Січі. Влітку 1637 загін запорожців на чолі з Павлюком вирушив із Запоріжжя на Київщину. Здобувши Корсунь, повсталі оволоділи артилерією реєстрових козаків. У серпні 1637 Павлюк звернувся до укр. народу з універсалом, в якому закликав вступати до повстанських загонів. На Переяславщину підняти і організувати повстанців були вислані полковники К. Скидам і С. Виховець. Незабаром повстання охопило всю *Лівобережну Україну*. Повсталі нападали на панські маєтки, руйнували шляхетські замки, здобували міста та фортеці. 6(16).12.1637 у жорсткій битві під с. Кумейки (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.) повстанське військо зазнало поразки. Повсталі відступили до Боровиці, де потрапивши в оточення, капітулювали. П. Павлюк був схоплений польськ. жовнірами, вивезений до Варшави і страчений 19.4.1638.

ПАВСАНІЙ (2 ст.) – давньогрец. письменник, мандрівник і географ. Н., ймовірно, в Лідії (Мала Азія). Побував в Італії, на Сардинії, Корсиці, в Аравії та Сирії. Автор праці «Опис Еллади» (у 10 кн.), написаної в 170-х. Твір П. містить цінні дані з історії давнього мистецтва, зокрема довідкові матеріали про грец. живописців, скульпторів, архітекторів. Поряд з детальним списком найвидатніших пам'яток архітектури і мистецтва Стародавньої Греції П. подав важливі відомості з грец. історії, міфології, релігії, про місцеві вірування, обряди і звичаї. Під час написання праці П. користувався не лише власними спостереженнями, а й використовував твори істориків (напр., Істра) та географів (Полемона, Артемідора), які до нашого часу не збереглися. У своїх книгах П. згадує про скіфів і сарматів.

ПАКТ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА 1939 – назва секретного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаного 23.8.1939 у Москві наркомом закорд. справ СРСР В. Молотовим та міністром закорд. справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Цим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Сх. Європі. Протокол складався з короткої преамбули і 4-х пунктів:

1) У разі тер.-політ. перебудови областей, які входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), пн. кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віденської обл. визнаються обома сторонами. 2) У разі тер.-політ. перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно вирішене лише протягом дальшого політ. розвитку... 3) Стоєсно Пд.-Сх. Європи з радян. сторони підкреслюєть-

ся зацікавленість СРСР до Бессарабії. З ним сторони заявляється про її повну політ. незацікавленість у цих обл. 4) Цей протокол буде зберігатися обома сторонами в суворій таємниці.

Підписанням пакту дві тоталітарні держави – Німеччина і Радянський Союз прискорили розв'язання Другої світової війни 1939–45. У процесі його реалізації обидві країни здійснювали спільні агресивні дії проти Польщі, країн Прибалтики, Румунії. Вже 17.9.1939 рад. війська перейшли сх. кордон Польщі і зайняли визначену П. М.–Р. територію Зх. України і Зх. Білорусі. Т. зв. визвольний похід Червоної армії закінчився підписанням 28.9.1939 «Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» та двох секретних протоколів. Договір складався з 5-ти статей, які закріплювали розподіл Польщі і встановлювали нові кордони між двома державами.

П. М.–Р. від 23.8.1939 та «Договір про дружбу і кордон між Німеччиною і СРСР» від 28.9.1939, а також секретні додатки до нього свідчать про спільну змову гітлерівського та комуністичного керівництва двох тоталітарних держав проти дем. країн і миролюбних сил світу й їх співучасть у розв'язанні Другої світової війни. Не випадково протягом багатьох десятиріч керівництво СРСР намагалось приховати ганебні документи. Вперше вони були опубліковані в СРСР лише 1989.

С. Мовчан (Львів).

ПАЛАНКА – адм.-тер. одиниця (округ) у Запорізькій Січі. Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі й ускладненням, у зв'язку з цим, функцій управління та суду. Повністю система П. сформувалась у період існування Нової Січі (1734–75). Напередодні ліквідації Нової Січі існувало 8 П.: на правому березі Дніпра – Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (або Перевозинська), на лівому – Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогнійська. Центром П. була слобода з невеликим укріпленням, де розмішувалась козацька залага. П. очолював полковник, який зосереджував у своїх руках всю військ., адм., судову і фін. владу. Полковнику підпорядковувалась адміністрація П. – писар, отамани слобід тощо. Некозацьке населення, яке жило на тер. П., підлягало владі паланкової старшини. Паланкова старшина призначалась військ. старшиною – Кошем Запорізької Січі.

ПАЛИВОДА ІВАН (1885 – 30.1.1985) – укр. громад.-політ. діяч, художник. Н. на Полтавщині. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів. У січні 1919 П. брав участь у роботі Трудового конгресу України. В квітні–серпні 1919 – керуючий Міністерством пошт і телеграфу УНР в уряді Б. Марточа. З 1919 перебував у еміграції, жив у Чехо-Словаччині, Німеччині та США. Активно займався громад.-політ. діяльністю у середовищі укр. діаспори

Америци. 1958–66 очолював ідеологічно-громад. орг-цію – Українську вільну громаду Америки та Т-во сприяння УНРаді. Тривалий час завідував бібліотекою Українського православного центру в Саут Бавнд Брук (штат Нью-Джерсі). П. займався малярством, був учасником виставок Об'єднання митців-українців в Америці (існує з 1952). Помер у Сомерсеті (штат Нью-Джерсі, США).

ПАЛИЦІН ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1741–1816) – поет, архітектор, культ.-осв. діяч. У своєму маєтку на Сумщині заснував просв. гурток, який відвідували Г. Сковорода, В. Каразін. Переклав на вірші «Слово о полку Ігоревім» (1807), твори франц. письменників Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Деліля та ін. Автор твору «Послання до Привіти, або Спогади про деяких російських письменників мого часу» (1807). За проектами П. споруджено кілька будинків і церков на Сумщині.

О. Павлова (Харків).

ПАЛІЄНКО МИКОЛА (30.9.1896 – 21.7.1944) – укр. військ. діяч. Н. у Сквирі на Київщині. Інженер-хімік за фахом. Протягом Першої світової війни 1914–18 завершив навчання в артилерійській офіцерській школі і командував військ. частинами на рос.-австр. фронті. Під час укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 – підполковник Армії УНР. З 1928 перебував на службі в польськ. армії, 1932–34 навчався у Вищій військ. школі в Кракові. Брав участь у нім.-польськ. війні 1939. 1943–44 – начальник унтер-офіцерської школи, командир дивізіону важкої артилерії дивізії «Галичина». Загинув у бою з рад. частинами під Бродами в липні 1944.

ПАЛІВ ДМИТРО (17.5.1896 – 19 або 20.7.1944) – відомий укр. політ. і військ. діяч, журналіст. Н. у с. Перевізі біля Калуша (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив Коломийську гімназію. У роки Першої світової війни 1914–18 – підхорунжий Легіону УСС. 1918 П. був одним з організаторів Листопадового повстання 1918 у Львові. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 – четар Української галицької армії, ад'ютант Д. Вітовського, згодом – генерала М. Тарнавського. Брав активну участь у створенні Української військової організації, член начальної команди УВО (1921–26). 1923–24 П. спільно з Д. Донцовим і В. Кузьмовичем редагував орган Української партії національної роботи – двотижневик «Заграва», головний редактор газ. «Новий час» (1923–33, з перервами). 1925 П. виступив співзасновником Українського національно-демократичного об'єднання, 1925–33 очолював Центральний (Народний) Комітет партії. Був одним із зв'язкових об'єднання з Є. Коновальцем. 1928–30 – посол до польського союму від УНДО. П. кілька разів заарештовувався польськ. поліцією і протягом 1930–33 відбував ув'язнення. В 1930-х редагував газ. «Батьківщина» (1934–39), «Перемога» і «Ук-

раїнські вісті» (1935–39). 1938 П., не погоджуючись з політ. лінією проводу УНДО (виступав з критикою політики «Нормалізації» та концепції «народної революції»), очолив парт. опозицію, що незабаром заснувала нову партію – Фронт національної єдності. 1938 П. обраний головою новоствореної орг-ції. У роки Другої світової війни 1939–45 П. був одним із ініціаторів формування дивізії «Галичина». 1944 очолював відділ старшинського вишколу дивізії. Загинув у липні 1944 у боях під Бродами.

І. Федик (Львів).

ПАЛІЙ СЕМЕН (справжн. прізвище – Гурко; 1640-ві – між 24.1. і 13.5.1710) – полковник білоцерківський (фастівський), керівник нац.-визвол. б-би укр. народу проти польськ. влади у Правобережній Україні наприк. 17 – на поч. 18 ст. Н. у Борзнах (тепер Чернігівська обл.) в козацькій родині. Вчився у Києво-Могилянській колегії. В 1670-х перебував на Запоріжжі, де відзначився військ. та організаційськими здібностями. На поч. 1680-х кілька полків на чолі з П. перейшли на малозаселену територію Пд. Київщини. Опорним пунктом П. брав місто Фастів. 1683 загин козаків, очолюваний П., брав участь у розгромі турків під Віднем. 1684–85 за сприяння П. були засновані Фастівський, Богуславський та віддалені Брацлавський і Корсунський полки. У 1680–90-х вів спільно з лівобережними козаками боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства. Основним завданням стало визволення Правобережної України з-під польськ. влади і приєднання її до Гетьманщини. Наприк. 1680-х боротьба проти польськ. шляхти, яку очолював П. та його сподвижники С. Самусь, З. Іскра, А. Абазин, велася на значній території. Козацькі війська під керівництвом П. визволили Богуслав, Корсунь, Лисянку та ін. міста. 1699 польськ. сойм прийняв ухвалу про ліквідацію козащини, що стало однією з причин розгортання нац.-визвол. повстання під проводом П. (див. *Палія повстання 1702–04*). Після невдалої спроби отримати допомогу в боротьбі проти Польщі з боку Гетьманщини та Московії П. спробував знайти союзників серед прихильників швед. короля Карла XII. Після зайняття військами І. Мазепи Правобережжя П., прагнучи зберегти вплив на Правобережжі, намагався проводити власну політику та робив спроби підбурити проти гетьмана Запоріжжя. Це занепокоїло І. Мазепу, який наказав у липні 1704 заарештувати фастівського полковника. 1705 П. був засланий до Сибіру, в Тобольськ. Після відкритого виступу І. Мазепи проти моск. влади П. було повернуто із заслання та призначено полковником Білоцерківського полку. Помер у січні 1710. Похований у Києво-Межигірському монастирі.

ПАЛІЙ-НЕЙЛО БОРИС (1876–1956) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. на Полтавщині. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Московську військову школу, Миколаївську військову

академію в Петербурзі. З 1914 по 1918 – на фронтах Першої світової війни, полковник. Командував частинами рос. армії, відзначений Георгіївською зброєю і Георгіївським хрестом. У червні 1917 звернувся до укр. представництва в Москві з проханням перевести на службу до укр. армії. 1917 – учасник 1-го і 2-го Українських військових з'їздів. Був обраний до складу укр. військ. генерального Комітету на посаду помічника інспектора артилерії, невдовзі призначений командантом укр. військ. частин на Полтавщині та нач. міського гарнізону. Навесні 1918 став організатором гарматних частин в укр. корпусах. За Гетьманщини – помічник командувача військ у Києві. Восени 1918 підтримав Директорію УНР, організатор військ. параду 22.1.1919 у Києві на честь Злуки ЗУНР і УНР. 1919–20 перебував на командних посадах в Армії УНР. З липня 1920 – генерал для особливих доручень при Головному отамані С. Петлюрі, викладач артилерії в Юнацькій школі. Після короткого перебування у таборі інтернованих частин Армії УНР у Ланцугі оселився у Перемишлі, де заснував і очолив філію Українського Центрального Комітету, опікувався колишніми вояками УНР. Згодом організував худ. іконописну майстерню «Відродження», у якій працювали 10 художників, колишніх укр. вояків, зокрема, П. Ковжун, П. Запорізький, М. Прасіцький та ін. У повоєнний час жив у США, де й помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПАЛІЯ ПОВСТАННЯ 1702–04 – велике нац.-визвол. повстання під керівництвом С. Палія проти польськ. влади у Правобережній Україні 1702–04. 1699 завершилась війна між Польщею та Туреччиною і на Карловицькому конгресі 1698–99 був укладений мирний договір. Оскільки потреба в козацьких військах відпала, польськ. сойм у червні 1699 ухвалив рішення остаточно ліквідувати правобережне козацтво. Восени 1700 польське військо, захопивши Немирів, Бар, Вінницю і Брацлав, спробувало здобути Фастів. Проте в запеклому бою під Фастовом козацькі полки розгромили 4-тис. каральний загін регіментаря М. Пінського. Зазнавши поразки, 1701 польське командування розпочало підготовку до нового походу на Правобережжя. Взимку 1702 на козацькій раді у Фастові було прийнято рішення підняти всенар. повстання проти польськ. влади у Правобережжя. Повстання розпочалось навесні 1702 на Поділлі та Брацлавщині. У липні 1702 повстанський рух охопив Київщину. У жовтні–грудні 1702 козацькі війська здобули Немирів, Бердичів, Білу Церкву, Бар, Межибіж і на поч. 1703 контролювали значну частину Правобережжя. Розпочалися сел. виступи на Волині і в Галичині. Польськ. уряд вислав на придушення повстання 15-тис. військо під командуванням А. Сенявського. Коронні хоругви на поч. 1703 захопили територію Поділлі, а потім і Брацлавщину. Польські загарбники жорстоко розправлялися з

повстанцями й мирним населенням, стративши бл. 10 тис. чоловік. Проте козацькі війська під проводом С. Палія, С. Самуся, З. Іскри відбили всі спроби польськ. армії захопити Київщину. Королівський уряд, не маючи сил для придушення повстання, звернувся по допомогу до моск. царя *Петра I*. У травні 1704 лівобережне козацтво на чолі з гетьманом *І. Мазепою* перейшло Дніпро і зайняло Правобережжя. Рішучими заходами *І. Мазепа* намагався приєднати Правобережну Україну до Гетьманщини і перебрати керівництво над правобережними полками, чим фактично усував від влади С. Палія. Однак Палій продовжував діяти у Правобережжі як незалежний гетьман. Організувавши віддані йому військ. частини, С. Палій розпочав переговори з Польщею та підбурював проти *І. Мазепи* запорожців. Не бажаючи ускладнення політ. ситуації, *І. Мазепа* наказав 31.7.1704 заарештувати С. Палія в таборі під Бердичевом. 1705 його було відправлено до Москви, а звідти до Сибіру, в Тобольськ.

ПАЛЛАДІЙ (світське прізвище та ім'я – Вибіда-Руденко Петро; 1891–1971) – укр. православний церк. діяч, архієпископ, глава УАПЦ в екзилі (1951–71). Н. у Вінниці. Закінчив парафіяльну духовну семінарію і фіз.-мат. ф-т Київського ун-ту. Брав активну участь в укр. нац. русі, член Товариства українських поступовців. 1917–18 П. входив до складу *УЦР*, займав посаду заступника міністра фінансів УНР. 1921–34 – священник на Волині і чл. духовної консисторії. З 1934 жив у Варшаві, був чл. консисторії та управителем Емеритської (пенсійної) каси православного духовенства у Польщі. 1935 прийняв чернецтво і незабаром був висвячений на архимандрита. З 1941 – архієпископ Краківський і Лемківський, згодом – Львівський. У повоєнний час жив у еміграції в США. 1951–71 П. очолював Українську автокефальну православну церкву в екзилі (створена в Нью-Йорку).

С. Білокінь (Київ).

«ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА» – наук. часопис. Започаткований 1969 як інформ.-метод. бюлетень Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури за ініціативою його багаторічного голови, члена редколегії П. Тронька. З 1989 – всеукр. наук.-поп. ілюстрований часопис за участю Українського фонду культури, Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ. Від 1997 засновник та видавець журналу – Міністерство культури та мистецтв України. Постійні рубрики журн. – пам'яткознавство, українознавство, проблеми, дискусії, експедиції, музейництво, бібліографія, хроніка діяльності т-ва. Наприк. 1980-х на сторінках журн. вперше висвітлювалися актуальні проблеми повернення нац. символіки, відновлення зруйнованих пам'яток, подавалися матеріали про видатних архітекторів, митців, музейників. Редакція

часопису організувала низку експедицій: «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», «Забуті могили», «Фортеці України», «Чорнобильська експедиція». Окремі числа часопису тематичні, присвячені відродженню архітектурних шедеврів, зокрема Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, пам'яткам науки й техніки в Україні тощо. 1999 вийшов спецвипуск журн. (ч. 2–3), в якому вміщено «Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України)», 2000 – спецвипуск (ч. 2) із «Державним реєстром національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології)». Упродовж 1969–2000 вийшло 127 чисел.

С. Панькова (Київ).

ПАНЕЙКО ВАСИЛЬ (1883 – 29.5.1956) – відомий укр. громад.-політ. діяч, дипломат, публіцист. Н. на Золочівщині в Галичині (тепер Львівська обл.). Закінчив Львівський ун-т. Належав до Української національно-демократичної партії. 1905 намагався відновити видання журн. «Молода Україна». 1907 став співробітником «Діла» і 1908–12 брав участь у виданні «Літературно-наукового вісника». 1912–18 – головний редактор «Діла» (1914–15 – у Відні), один з редакторів «Українische Korespondez». У листопаді 1918 обраний державним секретарем закорд. справ ЗУНР. 1919 – заступник голови укр. делегації на Паризькій мирній конференції 1919–20, з грудня 1919 – голова делегації ЗУНР на конференції. Намагався добитися підтримки *Антантою* боротьби УНР проти агресії Радянської Росії, ставив питання про ліквідацію польськ. окупаційного режиму на території ЗУНР, обстоював ідею створення східноєвропейської федерації, куди мала увійти Україна. 1920 працював закорд. кореспондентом газети «Діло». 1925 видавав «Діло» і двотижневик «Політика» (1925–26) у Львові, пізніше працював кореспондентом «Діла» у Парижі. В 1930-х відійшов від політ. життя. 1945 емігрував до США, а 1955 переїхав до Венесуели. Помер у Каракасі (Венесуела).

М. Литвин, І. Підкова (Львів).

ПАНСЛАВІЗМ – поняття, яким можна означити різноманітні прояви (ідеологічні, культурницькі, політ.) інтеграції слов. народів на основі їх етнічної, мовно-культ. та іст. спорідненості. Терміни «слов'янська ідея», «ідея слов'янської єдності», «слов'янська взаємність», «слов'янська єдність», які поширені в деяких нац. історіографіях, тотожні за своїм змістом поняттю «панславізм». Уперше термін «панславізм» вжито в граматиці всеслов'янської мови *Й. Геркеля* (словак за походженням), опублікованій у Буді 1826. Згідно з його поглядами, відображенням «справжнього панславізму» є єднання в літературі всіх слов'ян. П. був підґрунтям різних концепцій слов. єдності (австрославізму, югославізму, рос. імперського панславізму, неославізму), які були спробою самовизначення слов'янських на-

родів, пошуком моделей нац. розвитку, а подекуди й нац. виживання. Відтак П. став складовою нац. свідомості більшості слов'янських народів. Оформлення П. як всеслов'янської ідеї припадає на кін. 18 – поч. 19 ст. Політ. поневолення більшості слов'янських народів, ідеї Великої Французької революції і нім. романтизму, наполеонівські війни, слов'янське нац. відродження вплинули на поширення серед освічених кіл зх. і пд. слов'ян ідеї слов'янської єдності. Словак *Я. Коллар* у трактаті «Про літературну взаємність між різними племенами і мовами слов'янських народів» (1837) ввів у науковий обіг новий термін – «слов'янська взаємність», під яким розумілась низка конкретних культ.-просв. заходів, які мали стати засобом досягнення «справжнього панславізму» й сприяти взаємному збагаченню та оновленню слов. мов і культур, зберігаючи при цьому особливості кожної зокрема. Подібні думки з приводу слов'янської єдності та культурної спільності висловлювали у своїх працях *Й. Добровський* (чех), *П. Шафарик* (словак), *Л. Гай* (хорват), *В. Караджич* (серб). Успіхи Російської імперії у війнах проти Туреччини і наполеонівських зумовили появу думок про політ. і мовне об'єднання слов'ян під зверхністю Росії, вважаючи, що остання допоможе слов'янським народам у боротьбі проти іноземного панування (*Й. Добровський*, *Й. Юнгман*, *Л. Гай*).

Однією з інтерпретацій П., яка зародилася серед зх. слов'ян Австрійської імперії у 1830–40-х і проіснувала до *Першої світової війни 1914–1918*, стала концепція австрославізму. В її основу були покладені ідеї про необхідність перебудови Австрійської монархії у федерацію рівноправних автономних народів на чолі з династією Габсбургів та об'єднання австр. слов'ян для взаємного захисту і підтримки своїх нац. прав, конституції та свободи. Одним із ідеологів австрославізму був *Ф. Палацький*. Слов'янський з'їзд 1848 став результатом посиленого зацікавлення ідеями австрославізму сусп.-політ. сил слов. народів імперії. Після перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорщину (1867) *Ф. Палацький* переглянув свою теорію та взяв участь у Слов'янському з'їзді 1867 у Москві. Однак і надалі австрославізм не втратив значення і продовжував існувати як складова нац. програм слов'янських рухів Австро-Угорської імперії.

Одночасно з виникненням австрославізму серед пд. слов'ян імперії Габсбургів виник югославізм як концепція нац.-культ. спорідненості пд. слов'ян та ідея спільної боротьби за нац. визволення. У 19 ст. югославізм пройшов декілька етапів розвитку: ілліризм (1830–40-ві), в основу ідейної програми якого покладалось положення про об'єднання пд. слов'ян монархії для здобуття нац. прав; югославізм 1860-х, прихильники якого розглядали можливість входження пд. слов'ян до складу ліберальної федерації Австрійської імперії як перший етап у створенні незалежної федеративної югослов'янської держави; югославізм 1890-х, ідея унітарного пд. слов'янства – етнічно єдиного народу, який необхідно об'єднати в держ. утворення.

Своєрідної інтерпретації набув П. у польськ. землях. Сильний вплив нім. романтизму на польське суспільство та мрії про відновлення Великої Польщі зумовили появу двох течій польськ. слов'янофільства: проросійської (*С. Ташці*, *Й. М. Гене-Вронський*, *А. Цешковський*) та антиросійської (*А. Міцкевич*, *А. Товяньський*, *К. Бродзінський*). Останні вважали, що головну роль в об'єднанні слов'ян повинна відіграти Польща. У 2-й пол. 19 ст., особливо після повстання 1863–64, слов'янська ідея не мала помітного впливу на польські політ. сили.

У Росії у 1830–40-х *М. Погодін* та *Ф. Тютчев* – представники «слов'янолюбних кіл» рос. суспільства – заклали основу концепції рос. імперського П. Їхні уявлення про слов. єдність базувалися на ідеї створення єдиної слов'яно-рос. держави як протиположності і протидії «ворожій» Європі. Ідею протиставлення слов. православного світу на чолі з Росією «загниваючому» Заходу розвивали у своєму вченні й рос. слов'янофіли у 1840–50-х, зокрема *К. Аксаков*, *І. Киреевський*, *Ю. Самарін*, *О. Хом'яков*.

Найбільшого поширення імперський П. набув у 1860–80-х, що зумовлювалось зовнішньополіт. реаліями і внутр. проблемами Росії: *Кримською війною 1853–56*, польськ. визвол. повстанням 1863–64 (див. *Польське повстання 1863–64*), загостренням сх. питання. Ідеї рос. П. набули чіткого систематичного викладу в творах *І. Аксакова*, *М. Данилевського*, *К. Леонтьєва*, що сприяло становленню цілісної імперської доктрини. Активність рос. панславістів знайшла практичне втілення у Слов. з'їзді 1867 у Москві та діяльності слов. комітетів. У період рос.-тур. війни 1877–78 рос. панславісти підштовхували уряд до активних зовнішньополіт. дій, здобувши певний вплив у керівних колах Російської імперії. Внутр. ситуація і зовн. умови зменшили популярність ідей П. наприк. 19 ст.

На поч. 20 ст. відродженню П. у новій інтерпретації – неославізму – сприяли зміни на міжнар. політ. арені та активізація слов'янських нац. рухів. Ідейними і організаційними центрами неославістського руху стали Росія і чеські землі. Лідери неославізму (*К. Крамарж* – чех, *Р. Дмовський* – поляк, *О. Погодін*, *Є. і Г. Трубецькі* – росіяни та ін.) намагалися сформулювати наднац. загальнослов'янську програму, цілком відмінну від концепцій слов'янської єдності 19 ст. Ідеологічними засадами руху були проголошені ідеї рівності, свободи й братерства всіх слов'янських народів. Практична сторона програми передбачала налагодження культ. та екон. співпраці для збереження та подальшого розвитку слов'янства як могутньої етнополіт. і етнокульт. спільноти. Головними заходами руху стали слов'янські з'їзди, в організації та роботі яких взяли участь й рос. панславісти. На 1-му конгресі (липень 1908, Прага) була прийнята Празька резолюція про рівноправність всіх слов'янських народів і досягнуто польсько-рос. примирення. 2-й Софійський з'їзд 1910 засвідчив без-

перспективність налагодження міжслов'янських культ. і екон. відносин в умовах бездерж. існування більшості слов'янських народів та наявності гострих політ. міжслов'янських конфліктів (поляки, українці й білоруси участі у форумі не брали). Відсутність прийнятної для всіх слов'янських народів моделі всеслов'янського руху та спроби слов'янських політиків використати неославістський рух для досягнення конкретних політ. та екон. цілей призвели до його занепаду і трансформації напередодні Першої світової війни 1914–18: у Росії – у бік імперського П. (В. Бобринський, П. Кулаковський, О. Башмаков), в Австро-Угорщині – австрославізму та югославізму. З початком Першої світової війни 1914–1918 ідеї П. втратили актуальність для лідерів нац. рухів слов'янських народів, які спрямували свої зусилля на розроблення державницьких моделей та досягнення незалежності. Рев. події 1917 на деякий час «поховали» ідеї П. у Росії, які гостро засуджувалися К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. Леніним. З початком рад.-нім. війни 1941–45 була відновлена стара рос. політика щодо слов'ян. У серпні 1941 у Москві було створено Слов'янський комітет. За ініціативою і участю комуністів слов'янського походження Слов'янські комітети виникли також у США, Великій Британії, Канаді. Після 1-го Всеслов'янського з'їзду у Москві (1941) 1946 відбувся Слов'янський конгрес у Белграді, куди з'їхались делегати з усіх слов'янських країн. Після загострення відносин Югославії з СРСР слов'янські комітети припинили свою діяльність. Падіння соціалістичної системи і розпад СРСР надали панславістичного забарвлення певним колам та політ. партіям рос. суспільства.

В Україні ідеї П. поширилися у 1-й чверті 19 ст. (зокрема, Т-во об'єднаних слов'ян). Їх вплив виразно помітний у програмі *Кирило-Методіївського братства*, серед укр. наук. кіл середини 19 ст. (М. Максимович, О. Бодянянський), а також серед ліберальної частини укр. дворянства (Г. Галаган, М. Рігельман та ін.), представники якого брали активну участь у діяльності слов'янських комітетів у Києві та Одесі у 1850–70-х. На укр. землі в складі Австрії ідеї П. проникали як зі заходу, так і з Росії. За прикладом ін. слов'янських народів у Львові 1848 було створено Галицько-Руську Матицю. Під час революції 1848–49 в Австрійській імперії українці Галичини налагоджували контакти зі слов'янськими діячами Австрійської імперії, зокрема взяли участь в Слов'янському з'їзді у Празі (червень 1848). Упродовж 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. нац. свідомою укр. громадськість Наддніпрянської України та Галичини відкрито виступала проти імперського П. і згодом неославізму. Провідні укр. політ. і громад. діячі, зокрема М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, вбачали в цих слов'янських рухах загрозу для нац. інтересів укр. народу. Загалом П. як ідею культ., екон. і політ. співпраці споріднених народів укр. нац. сили вважали реалією далекого майбутнього незалежних

рівноправних слов'янських держав. Прихильником ідеї австрославізму в Галичині на поч. 20 ст. виступила Християнсько-суспільна партія (О. Барвінський).

Рос. панславістський рух підтримували галицькі москвофіли. З часу свого формування П. став складовою їхніх світоглядних уявлень і політ. програм. Участь галицьких москвофілів у панславістському і, згодом, у неославістському русі була зумовлена прагматичними цілями: бажанням використати ці рухи для посилення політ. впливу у Галичині, боротьби з укр. нац. рухом та пропаганди теорії про «єдиний російський народ» серед слов'янства. В активізації панславістського руху в Росії напередодні Першої світової війни 1914–18 москвофіли «новокурсники» (Д. Марков, В. Дудикевич) вбачали засіб досягнення мети – приєднання Галичини до Російської імперії.

І. Мацевко, Т. Полещук (Львів).

ПАНТИКАПЕЙ (сучасн. Керч) – мілетська колонія на Боспорі Кіммерійському, заснована 7 ст. до н. е., пізніше – столиця Боспорської держави. Місто розташоване на схилах г. Мітрідат. Потреби політ. та екон. розвитку, а особливо тиск скіфських племен примусили грецькі міста Криму та Сх. Причорномор'я (П., Феодосію, Німфей, Фанагорію, Гермонасу та інші) об'єднатися в союзну державу. 480 до н. е. влада перейшла до роду Археанактидів, які передавали її по спадковій лінії. 438 до н. е. був здійснений переворот і до влади прийшли Спартокіди. Ця династія правила в П. до кін. 2 ст. до н. е. Головними торг. партнерами П. були Гераклея та Сінопа. Особливий розквіт міста припав на 4 ст. до н. е., коли цар Евмей (309–304) планував об'єднати під владою Боспору все Причорномор'я. У 3 ст. до н. е. Боспор допомагав Херсонесу відбити напад скіфів. 107 до н. е., коли в ході повстання Савмака скіфська загроза знову постала для П., його правителі звернулися за допомогою до Мітрідата VI. З 106 до н. е. Боспор став сатрапією Понтійського царства. Після поразки Понту у боротьбі з римлянами П. потрапив у залежність від Риму. За імператора Клавдія (41–51 н. е.) разом з Ольвією та Херсонесом Боспор включено до складу Римської імперії. У П. римська влада була формальною. У 250–70-х місто було зруйновано внаслідок навали готів, а у 370-х його зруйнували гуни. На відміну від інших грецьких колоній, місто було частково відбудовано та існувало в середньовіччі.

О. Бандровський (Львів).

ПАНЦИРНІ БОЯРИ (панцирні слуги) – категорія залежного селянства у Великому князівстві Литовському, зокрема на укр. землях у 15 – 1-й пол. 16 ст. П. б. були зобов'язані нести службу на коні й тяжкому («панцирному») озброєнні по охороні держ. кордонів, коронних маєтностей і замків, брати участь у воєнних діях Литви проти ін. держав. Здебільшого П. б. походили із зuboжілих бояр або селян. Господарства П. б. звільнялись від податків та феодалських

повинностей. 1528 стан П. б. було ліквідовано. Частина П. б. дістала шляхетство, більшість була перетворена у держ. селян. На укр. землях певна група П. б. стала близькою за станом до реєстрових козаків.

ПАНЧЕНКО МИХАЙЛО (бл. 1885 – 1930-х) – укр. політ. і держ. діяч, кіносценарист та драматург. Н. у Полтаві. Належав до провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів. 1917–18 – чл. УЦР від Всеукраїнської Ради військових депутатів, входив до складу її Президії. У березні 1919 разом з М. Полозом, Г. Михайличенком, П. Любченком, Л. Ковалівим та ін. став засновником Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів, з серпня 1919 – Українська комуністична партія (боротьбистів). 1919 – нарком освіти УСРР. П. був противником об'єднання партії з КП(б)У і не вступив до рядів останньої. У 1920-х працював літературним редактором. Автор кіносценаріїв фільмів «Гарас Шевченко» (1925) і «Малий Тарас» (1926), п'єси «Коліївщина» (1927). У 1930-х репресований НКВД СРСР.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (15.4.1855 – 16.11.1915) – відомий укр. громад. діяч, журналіст і видавець, чл.-засновник Наукового т-ва ім. Т. Шевченка. Н. у с. Рушкова Воля Ярославського пов. (тепер Польща). Вчився в ун-тах Львова та Відня. Брав активну участь в укр. студентському русі. Був адміністратором і редактором відділу новин газ. «Діло». 1888–1906 – управитель ін-ту Св. Миколая для учнів. Член управи товариств «Просвіта», «Руська бесіда», «Руського товариства педагогічного». Редагував журн. «Письмо з Просвіти», «Читальня», «Зоря», «Зеркало» (1891–93), «Батьківщина» (1897), «Дзвінок» (1899–1900). Видавав книжкову серію «Дрібна бібліотека». П. був одним із засновників кооперативного руху в Галичині. З 1898 – директор «Крайового союзу кредитового» (Центробанку), з 1904 – директор музею «Просвіти». Підтримував тісні зв'язки з Б. Грінченком, П. Грабовським, М. Драгомановим, С. Єфремовим, М. Коцюбинським, А. Кримським. Після заснування «Просвіти» у Києві (1906) передав для її бібліотеки бл. 1500 томів різноманітної літератури. Під час рос. окупації Галичини 1914–15 П. перебував у Львові. У червні 1915 П. за наказом рос. ген.-губернатора Г. Бобринського разом з ін. відомими представниками укр. інтелігенції та греко-католицького духовництва був депортований. Помер 16.11.1915 у Києві.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (6.12.1897 – 20.1.1973) – укр. громад. і політ. діяч. Син К. Паньківського. Н. у Львові. Навчався у Празі, де очолював укр. студентську орг-цію – Групу української поступової молоді. 1924–39 займався адвокатською практикою у Львові. У 1920–30-х виступав захисником під час політ. процесів, які влаштовував

польськ. окупаційний режим над членами Української військової організації і Організації українських націоналістів у Зх. Україні. У грудні 1932 П. разом з В. Старосольським був адвокатом Д. Цанилишина, захищав Я. Макарушку та О. Пашкевича під час *Львівського процесу 1936*. Брав активну участь у роботі добровільних організацій – Т-ва охорони дітей і опіки над молоддю, Т-ва допомоги інвалідам та ін. З липня 1941 очолював Генеральний секретаріат Української Національної Ради у Львові, яка опікувалася інтересами укр. населення зх. області України перед нім. окупаційною владою (заборонена наказом Г. Гімmlера в березні 1942). З вересня 1941 – голова Українського крайового комітету (УКК). Після об'єднання в березні 1942 УКК з Українським Центральним Комітетом (УЦК) у Кракові П. був обраний заступником голови УЦК В. Кубійовича. 1945–49 перебував у Німеччині. Належав до однієї з укр. політ. партій, що діяли в еміграції – Українського національно-державного союзу (заснований у травні 1946 у Новому Ульмі, Німеччина). 1949 жив у США. 1950 П. разом із М. Ветухівим і М. Шлимкевичем створив Союз українських національних демократів (СУНД), 1950–66 – його голова, згодом очолював представництва виконавчого органу УНРади у США і американський відділ Ліги поневолених Росією народів. Автор спогадів «Від держави до комітету» (1957), «Роки німецької окупації» (1965), «Від комітету до Державного Центру» (1968). Помер у Лівінгстоні (Нью-Джерсі, США).

ПАРАДЖАНОВ СЕРГІЙ ЙОСИПОВИЧ (9.1.1924 – 21.7.1990) – визначний вірм. і укр. кінорежисер, нар. артист УРСР (з 1990), лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991, по смертю). Н. у Тбілісі (Грузія). 1951 закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії у класі І. Савченка. З Україною пов'язана значна частина творчої біографії П. В Україні створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі – 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962, у співавторстві з А. Слісаренком). Міжнар. визнання прийшло до П. після екранізації 1964 повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Цей фільм П. був удостоєний 16 призів на багатьох міжнар. кінофестивалях, зокрема премії міжнар. кінофестивалю у Мардель-Платі (Аргентина, 1965); Кубка фестивалю фестивалів (Рим, 1965); Золотої премії у Салоніках (Греція, 1966); премії Британської кіноакадемії (1966) та ін. 1965–68 П. разом з ін. відомими діячами укр. науки та культури, протестував проти масових політ. арештів в Україні. Зазнавши переслідувань і намагаючись уникнути арешту, був змушений виїхати до Вірменії. 1971 повернувся до Києва. 17.3.1973 був заарештований, і за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до тривалого ув'язнення.

Тільки завдяки міжнар. кампанії протесту (звернення підписали Ф. Трюффо, Ж.-Л. Годар, Ф. Фелліні, Л. Вісконті, Р. Росселіні, М. Антоніоні) звільнений 30.12.1977. Зважаючи на заборону жити в Україні, оселився у Тбілісі. І надалі зазнавав переслідувань з боку рад. репресивних органів. Через ідеологічну цензуру не вийшли фільми «Intermezzo» (за М. Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар», «Сповідь». Серед фільмів П.: «Цвіт граната» (1969), «Легенда про Сурамську фортецю» (1984), «Ашик-Керіб» (1988). Написав сценарій до фільмів «Етюд про Врубеля», «Лебедине озеро. Зона» (разом з Ю. Ільєнком; обидва – 1989).

ПАРАЩУК МИХАЙЛО (16.11.1878 – 24.12.1963) – визначний укр. скульптор і громад. діяч. Н. у с. Варваринцях на Тернопільщині. Навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1907–09 – в академії Жульєна у Парижі, деякий час вдосконалював майстерність у О. Родена. Працював у Львові, Варшаві (1902–05), Мюнхені (1908–11), Києві (1911–13). 1913 П. при переїзді австр.-рос. кордону був затриманий австр. властями, звинувачений у шпionaжі й ув'язнений у концтаборі Талергоф (Штірія). 1914 вдалося вибратися з табору. Під час Першої світової війни 1914–18 був активним членом Союзу визволення України. 1915–18 вів курси скульптури, гончарства і різьблення по дереву для полонених солдатів-українців рос. армії в таборах Раштаті та Венцлярі. 1918 повернувся в Україну. З 1920 – секретар, згодом голова дипломат. місії УНР у Таллінні, радник представництва УНР у Литві. З 1921 (за ін. дан., 1923) П. оселився в Софії (Болгарія), де відкрив мистецьку школу. П. брав активну участь у громад. житті укр. еміграції. У 1920–30-х П. був активним діячем болг.-укр. Т-ва (голова проф. І. Шишманов), організував з'їзд укр. еміграції. Помер і похований у Софії. Виконав бл. 30 скульптурних портретів видатних діячів укр. культури: В. Стефаника, С. Людкевича (обидва – 1906), Т. Шевченка (1912), І. Франка (1913), М. Лисенка (1913), М. Грушевського, С. Петлюри (1936), митрополита А. Шептицького, О. Олеса, Б. Лепкого, Є. Петрушевича та ін.; болг. громад.-політ. діячів; Х. Ботева (1922), Г. Димитрова (1927) та ін.; жанрових композицій – «Танок» та «Скрипачка» з циклу «Поневолени» (обидві – 1905–07). П. – автор (разом з А. Попелем) пам'ятників А. Міцкевичу у Львові (1905–06), загиблим воїнам у таборах полонених у Венцлярі та Раштаті, пам'ятника на могилі М. Драгоманова у Софії (1932). П. створив ряд монументально-декоративних скульптур для будівель болг. столиці: Військової академії, Народної бібліотеки, Софійського ун-ту, Музичного театру. У ранніх творах П. переважає нахил до роденівського імпресіонізму і психологізму, у болг. період творчості домінує академічний стиль.

К. Кондратюк (Львів).

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919–20 – міжнар. конференція, скликана державами-переможницями для вироблення та підписання умов з переможеними державами у Першій світовій війні 1914–18. П. м. к. проходила з перервами від 18.1.1919 по 21.1.1920. На конференцію було запрошено делегації з 27 країн, з яких 10 брали безпосередню участь у війні, 14 формально перебували у стані війни (фактично допомагали лише екон. засобами) і 3 новостворені держави. Найчисленнішою була американська делегація, кількість учасників якої досягла 1300 чоловік. Уперше у історії дипломатії переможеної держави не брали участі в переговорах. На П. м. к. Німеччина та її колишні союзники були допущені лише тоді, коли були вироблені проекти мирних договорів з ними. Учасники конференції, офіційно названі «Союзні та здружені держави», із самого початку роботи були поділені на нерівноправні категорії: 1) воюючі країни, що мають інтереси загального характеру і беруть участь у всіх засіданнях та в роботі всіх комісій (Англія, Франція, Італія, США, Японія); 2) воюючі країни, що мають інтереси часткового характеру (Бельгія, Бразилія, Британські домініони, Румунія, Сербо-Хорватско-Словенська держава); 3) держави, які знаходяться в стані розриву диплом. відносин з Німеччиною і її союзниками (переважно латиноамериканські країни); 4) держави, що переживають процес утворення (Польща, Чехо-Словаччина та ін. запрошувались однією з п'яти великих держав на засідання, що їх стосуються). Радянську Росію до участі в роботі конференції не було запрошено.

Головну роль на конференції відігравала «Рада чотирьох», до якої належали глави урядів – президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції Ж. Клемансо, Великої Британії – Ллойд Джордж, Італії – В. Е. Орландо. Крім «Ради чотирьох» найважливіші рішення приймалися також «Радіо десяти», яка складалась з глав урядів і міністрів закорд. справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії. З початку роботи конференції проявились суперечності між найбільшими країнами з усіх питань, які розглядались. Найгостріші суперечності проявились між Францією, США та Великою Британією при опрацюванні статей Версальського договору, Статуту Ліги Націй. Президент США В. Вільсон наполягав на розгляді питання про створення Ліги Націй та її Статуту, в той час як Ж. Клемансо на передній план висунув укладення договору з Німеччиною. 28.4.1919 після тривалих дискусій був прийнятий спільний американо-англ. проект Статуту, який не врахував пропозиції Франції про створення штабу і збройних сил Ліги Націй. Статут Ліги Націй за пропозицією В. Вільсона включався як невід'ємна частина у всі мирні договори.

Внаслідок роботи конференції було підготовлено: Версальський мирний договір 1919 з Німеччиною (підписаний 28.6), Сен-Жерменський мирний договір 1919 з Австрією (10.9), Нейїський мирний договір 1919

з Болгарією (27.11), Севрський мирний договір 1920 з Туреччиною (10.8), Трианонський мирний договір 1920 з Угорщиною (4.6). Підготовлені П. м. к. договори разом з угодами, прийнятими на Вашингтонській конференції 1921–22, склали основу Версальсько-Вашингтонської системи.

Покладаючи великі надії на справедливе повоєнне вирішення нац. питання конференцією держав-переможниць, у Париж приїхали делегації з Прибалтики, Закавказзя і України. Укр. делегація на конференцію була спільною від Української Народної Республіки і Західної Обл. УНР, яку очолював Г. Сидоренко (з 22.8.1919 – граф М. Тишкевич). Заступником голови призначено В. Панейка – держ. секретаря закорд. справ ЗОУНР. До складу делегації входили Д. Ісаєвич, О. Шульгин, А. Марголін, С. Шелухин, Б. Матюшенко, А. Галіп, М. Кушнір, С. Томашевський, А. Петрушевич, О. Кульчицький, П. Дідушок, С. Тимошенко, В. Колосовський, М. Левитський, О. Севрюк, Ф. Савченко. У Парижі підтримку укр. делегації надавали представники українців США та Канади – сенатор Д. Гаміт, І. Петрушевич, І. Кушнір, К. Білик, О. Мегас. Укр. делегація отримала інструкції домагатися: визнання незалежності УНР, виводу з укр. території іноземних військ (польськ., румун. та військ Антанти), надання допомоги Антантою в боротьбі проти більшовицької Росії та Добровольчої армії ген. А. Денікіна. Навесні 1919 в Париж прибула спеціальна делегація на чолі з Д. Вітовським та М. Лозинським, яка за дорученням Державного Секретаріату ЗУНР-ЗОУНР мала домагатися припинення агресії Польщі проти ЗУНР.

Із самого початку роботи конференції впливові рос. кола в особі окремих міністрів колишнього Тимчасового уряду, польська делегація провели антиукр. кампанію, зображуючи представників України як колишніх австр. союзників або пробільшовицьки настроєних політиків. Після виступу керівника польськ. делегації, який вимагав відновити кордони Польщі в межах 1772, і протестів укр. делегації було до Варшави і Львова вислано спеціальні місії для вивчення питання і припинення укр.-польськ. війни 1918–19. У Парижі одночасно було створено міжнар. комісію на чолі з генералом Л. Богою для опрацювання умов перемир'я. Уряд ЗОУНР прийняв запропоновані умови перемир'я (13.5.1919), які, однак, були відхилені польськ. стороною. Найнепримирненішу позицію щодо визначення укр. державності займала французька делегація на чолі з Ж. Клемансо. Його плани про створення в повоєнній Європі держав, які б були складовою частиною «санітарного кордону» проти більшовизму і водночас під егідою Франції стали майбутніми союзниками проти Німеччини, збігались з намаганнями польськ., чехословацької і румун. делегацій включити якнайбільше територій у склад своїх країн. Більш виважений підхід до вирішення укр. питання займала англ. делегація, очолювана Ллойд Джорджем, який різко

виступав проти анексії укр. земель Польщею. В дискусії з Клемансо про визначення кордонів Польщі він висунув принцип: «не віддавати Польщі непольські території». Щодо прагнення включити Галичину в склад Польської держави Ллойд Джордж заявив: «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не хоче бути польським». За ініціативою британської делегації 8.12.1919 було прийнято «Декларацію Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового кордону Польщі», яка залишала Польській державі землі, населені переважно поляками (за винятком частини укр. етнічних територій – Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини; див. «Керзона лінія»). Американська делегація формально виступала за надання автономії укр. народів у складі новоутворених держав.

25.6.1919 Антанта визнала за Польщею право окупувати Галичину, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Проте Рада послів Антанти не погодилась на включення Галичини до складу Польщі. Поразка укр. армії у війні з поляками і більшовиками 1919–20 привела до ще більшого послаблення позицій укр. делегації в Парижі. З грудня 1919 делегація ЗУНР вела самостійно переговори на П. м. к. Члени делегації В. Панейко, М. Лозинський, В. Темницький, С. Томашівський та ін. намагались порушувати питання про ліквідацію польськ. окупаційного режиму на західноукр. землях і визнання незалежності ЗУНР. Після укладення Ризького договору 1921 між Польщею та Радянською Росією, за яким західноукр. землі включались у склад Польської держави, укр. еміграційний уряд висловив протест у Лізі Націй. На неодноразові вимоги польського уряду Рада послів Антанти 14.3.1923 прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі з умовою надання укр. населенню автономії. Умова країн Антанти була чисто декларативною і вона ніколи не виконувалась польськ. урядом.

За Сан-Жерменським мирним договором Буковина залишалась у складі Румунії, а Закарпаття за Трианонським договором передавалось Чехо-Словаччині. Усупереч запевненням переможців про справедливе вирішення міжнар. проблем в ім'я розвитку післявоєнного співробітництва, започаткована П. м. к. Версальська система договорів мала тенденційний і суперечливий характер, внаслідок чого укр. землі на довгі роки були розділені кордонами 4-х держав.

С. Мовчан (Львів).

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 – укладені 10.2.1947 у Парижі державами-переможницями у Другій світовій війні 1939–45 з кожною з п'яти країн, що були союзницями Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Набрали чинності 15.9.1947. Підготовку текстів договорів здійснювали протягом 1945–46 Рада міністрів закордонних справ (США,

П

СРСР, Великої Британії, Франції та Китаю) і Паризька мирна конференція 1946. У роботі останньої брали участь представники 21 держави, у т.ч. Української РСР (голова делегації – Д. Мануїльський) як чл. ООН. Українська РСР підписала всі 5 договорів. Основні розділи П. м. д. 1947 стосуються тер. змін, політ., військ., екон. питань, репарацій і реституцій. Договори передбачали строки виведення окупаційних військ. Мирний договір з Румунією заторкував, зокрема, тер. та ін. питання, пов'язані з Україною. Договір остаточно встановлював рад.-румун. кордон відповідно до угоди між цими країнами від 28.6.1940, остаточно закріплюючи включення до Радянського Союзу Бессарабії та Пн. Буковини. У договорі містилися спеціальні постанови, що встановлювали міжнар. режим судноплавства по Дунаю.

Г. Кипаренко (Львів).

ПАРТИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (1840 – 20.1.1895) – укр. вчений-мовознавець, етнограф, історик, педагог і громад. діяч. Н. у с. Тесарів Стрийського окр. 1864 закінчив Львівський ун-т. Викладав у Тернопільській (1864–68), Академічній гімназії у Львові (1868–71) і Львівській вчительській семінарії (1871–95). Один із лідерів народовецького руху в Галичині, редактор «Газети шкільної» (1875–79), «Зорі» (1880–85). Автор підручників з мови і літератури, нім.-укр. словника (1867), «Старинної історії Галичини» (1894). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1884).

Д. Кушплір (Львів).

ПАРЧЕВИЧ ПЕТРО (бл. 1612 – 23.7.1674) – діяч болг. визвол. руху, дипломат на австр. службі. Н. у с. Чипровці (Болгарія). Вчився в Римі, де став доктором канонічного права і теології. 1656–61 – марціанопольський католицький архієпископ. Вживав заходів для залучення держав Зх. і Сх. Європи до антитур. коаліції з метою визволення південнослов'янських народів. У березні-квітні 1657 був у Чигирині й Суботіві як посол імператора Фердинанда III до гетьмана Б. Хмельницького. У переговорах з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною пропонував посередництво імператора в справі встановлення миру України з Польщею. Записки секретаря П. Христофора Маріяновича містять певні відомості з дипломат. історії України.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПАСКЕВИЧІ – укр. козацько-старшинський рід (згодом дворянський) на Полтавщині 17–19 ст. Походив від козака Полтавського полку Федора Цаленка та його вчука Івана П. Найвідоміші представники: Петро П. (рр. н. і см. невід.) – бунчужний товариш (1787). Заснував книгарню в Полтаві. Іван П. (1782–1856) – військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1829) рос. армії.

ПАСЕК ВАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ (1808–1842) – історик, етнограф, археолог. Закінчив Московський ун-т. Жив у Харківській губ., вивчав укр. старовину. Видав наук.-поп. збірник з історії, археології, етнографії «Нариси Росії» (кн. 1–5, 1838–42). Автор праць «Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року», «Міста Харківської губернії», розробив широкий план дослідження археологічних пам'яток на території Російської імперії, здійснив опис городищ і курганів кількох пов. Харківської губ. У «Нарисах Росії» дав низку розвідок про Різдво, купальські пісні тощо. Писав про рослинний світ Слобожанщини, про Курязький монастир та ін. пам'ятки архітектури.

Б. Зайцев (Харків).

ПАСТОРІЙ ЙОАХІМ (справжн. прізвище – Гіртенберг; 20.9.1611 – 26.12.1681) – польськ. історик. Н. у м. Глогузі (Польща). За національністю німець. Служив лікарем і вчителем у домах укр. шляхти на Волині. Пізніше секретар і придворний історіограф польськ. короля Владислава IV Вази. Автор кількох творів, присвячених *Хмельниччині*. У праці «Скіфско-козацька війна» (вперше видана 1652), з ілюстраціями В. Гондіуса, наступні видання 1680 і 1685 під назвою «Історія Польщі» однобічно висвітлював події *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*.

ПАТРІАРХ (патріархія, патріархат) – вищий титул голови самостійної (автокефальної) церкви в православ'ї та помісної (самоуправної) у сх. церквах, з'єднаних із Римським престолом. У Старому Заповіті П. називаються вожді племен. У Новому Заповіті це ім'я відноситься до всіх синів Якова, до Давида і Аврама. В юдаїзмі у 1–5 ст., після падіння Єрусалима, так іменувалися голови єврейських общин в Іранській та Римській державах, місцезнаходження яких було, відповідно, у Вавилоні та Тиберіаді. У християнстві в 4 ст. титул П. вживався як почесне ім'я найбільш шанованих єпископів і митрополитів. У 5 ст. П. отримав статус найвищої посади в церк. ієрархії. Вирішальне значення в їх формуванні та визначенні кордонів церков мав поділ Римської імперії на округи (дієцезії) та провінції (єпархії), що до певної міри збігався з нац. межами. Відповідно в кордонах дієцезій формувалися великі об'єднання громад. Права більших митрополитів – Рима, Олександрії, Антіохії та ін. закріпив 1-й вселенський собор (325), а 2-й вселенський собор (381) надав Константинопольському престолові перевагу честі перед іншими, але після Рима. Вперше П. іменовано єпископів Рима та Константинополя, Олександрії, Анталії, Єрусалиму в канонах 4-го вселенського собору (451). Інші екзархи Сх. – Кесарії Кападокійської (Понту) Ефезу (Азії), Гераклеї (Фракії) тоді ж були підпорядковані Константинопольському престолові, а примаси Зх. – Медиолану, Аквілеї, Равени, Карфагена та ін. – з часом підпали під владу Рима і втратили свій

П

над'єпископський статус. Сьогодні П. є глави Російської, Сербської, Румунської, Болгарської, Грузинської православних автокефальних церков, глави давньох. дохалкідонських (монофізитських і нестеріанських) церков, глави сх. церков (Коптійської, Сирійської, Халдейської, Вірменської), з'єднаних з Римським престолом.

Глава Київської церкви мав права та привілеї над'єпископської гідності (екзарха, примаса), але традиційно іменувався митрополитом. Наприк. 16 ст. дебатувалася можливість переїзду Константинопольського П. в Україну, а в 17 ст. за митрополитів П. *Могили* та В. Рутського обговорювався проект поставлення П. в Києві. У 19 ст. Ватикан і уряд Австро-Угорщини двічі (1843, 1888) дискутували про утворення П. для всіх греко-католиків імперії, що викликало опір уряду Угорщини та Угорського єпископату. Митрополит А. Шенцицький з ідеєю підпорядкування греко-католиків Київському П. пов'язував відновлення церк. єдності в Україні. 11.11.1963 митрополит Й. Сліпий у виступі на 2-му Ватиканському соборі (1963–65) задекларував патріаршу гідність глави УГКЦ. 23.12.1963 Східна конгрегація підтвердила, що митрополит Львова є Верховним архієпископом, а декрет про Східні католицькі церкви, прийнятий на 2-му Ватиканському соборі, зрівняв у правах і почетах верховного архієпископа з П. 12.7.1975 у Римі під час літургії в базиліці Св. Петра митрополита Й. Сліпого іменовано «патріархом Йосипом», що не було підтверджено Римським престолом. Львівський синод УГКЦ (16–31.5.1992) звернувся до папи Іоанна-Павла II з проханням, щоб він «здійснив постанови 2-го Ватиканського собору і створив Києво-Галицький патріархат для Української греко-католицької церкви». 1-й Всеукраїнський православний церковний собор (14–30.10.1921) Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) встановив титул «Митрополит Київський і всієї України». Голова *Директорії УНР С. Петлюра* 19.12.1921 висловився за необхідність патріаршого престолу в Києві як завершення ієрархічної структури УАПЦ. Всеукраїнський собор УАПЦ 5–6.6.1990 обрав П. Київським і всієї України Мстислава Скрипника, інтронізація якого відбулася у Софійському соборі 18.11.1990. Собор УАПЦ 7.9.1993 обрав патріархом Київським і всієї України Дмитра Ярему, а собор УПЦ Київського патріархату – П. Київським і всієї Русі-України *Володимира (Василія) Романюка*. Зазначені обрання не отримали загальноцерк. визнання.

М. Хмільовський (Львів).

«ПАЦИФІКАЦІЯ» (від лат. pacificatio – умиротворення, замирення, успокоєння) – офіційна назва масових репресій щодо укр. населення Галичини, проведених урядом Польщі (прем'єр – Ю. Пілсудський, міністр внутр. справ – Ф. Славой-Складовський) восени 1930. Приводом для «П.» послужили

численні протипольські акції: підпали майна польськ. власників, пошкодження ліній зв'язку та ін., що відбувалися в краї влітку та восени 1930. Відповідальність за ці дії польська влада поклала на укр. підпілля – ОУН та її бойовий підрозділ – Українську військову організацію (УВО). Провід ОУН (УВО) публічно визнав причетність до організації саботажів як форми протесту проти нац. політики Польщі на укр. землях. Рішення про проведення «П.» було прийняте Ю. Пілсудським, який 24.8.1930 очолив уряд Польщі. Метою «П.» було «умиротворення» Галичини, послаблення укр. політ. сил та їх неприхильного ставлення до Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому таборі на наступних (у листопаді 1930) парламентських виборах. Пілсудчики розглядали «успокоєння» укр. населення в контексті своїх ширших планів придушення політ. опозиції в державі та встановлення в краї авторитарного режиму. Для проведення каральної операції уряд використав спец. відділи поліції (17 рот загальної чисельністю понад тисячу осіб) і війська (10 ескадронів кавалерії), а також місцеві (пов. та волосні) поліційні підрозділи. Репресивні заходи польськ. уряду тривали від 14.9. до кін. листопада 1930. Їм передували арешти визначних укр. громад. та політ. діячів, зокрема Д. Палієва, В. Целевича, І. Лішинського, В. Кохана, О. Когута та ін. На 1-му етапі «П.» (до кін. вересня 1930) каральні дії чинила переважно поліція, на 2-му етапі (від кін. вересня до серед. жовтня) – переважно військ. відділи. Спеціальні поліційні та військ. відділи проводили численні ревізії в приватних будинках, у приміщеннях укр. культ.-осв. і фін.-екон. установ. З селян. громад стягувалися контрибуції продовольством і фуражем. Під час «П.» проведено численні арешти активістів укр. орг-цій та установ: з 1739 ув'язнених осіб 1143 віддано до суду. Звичайним явищем стали фізичні розправи і знущання над місцевими укр. селянами, учителями, священиками (сім чоловік загинуло). Під час «П.» в багатьох місцевостях було проведено ліквідацію укр. сусп. орг-цій та установ – осередків укр. молодіжної організації «Пласт», фізкульт.-спорт. т-ва «Луг» і «Сокіл», філій «Просвіти», кооперативів. Значна кількість відділень цих орг-цій під тиском властей були змушені оголосити про свій саморозпуск. Розпочалось планомірне згортання укр. шкільництва, зокрема, закрито укр. гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславі. Складовою частиною акції були погромницькі дії супроти українців місцевих (пов. та волосних) станиць поліції та польських шовіністичних угруповань. Бойовики «Стшельця» та ін. орг-ції чинили напади на укр. кооперативи, філії «Просвіти», школи, співпрацювали з поліцією в переслідуванні активістів укр. сусп.-політ. життя. За підрахунками Української парламентарної репрезентації (УПР) репресії в тій чи іншій формі велися на терені більш як 30 пов. з населенням понад 5 млн чол. У розпал каральних дій поліції та війська в Га-

личині ув'язнено 30 колишніх послів, майже весь провід Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), ряд лідерів Української соціалістично-радикальної партії (УСРП).

Укр. партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини, хоча й негативно поставилися до саботажної кампанії укр. підпілля. ЦК УНДО апелював до уряду та місцевих властей з вимогою припинити політ. терор проти укр. населення. Невдачею завершилась спроба митрополита Греко-католицької церкви А. Шептицького досягти порозуміння з урядовими колами Варшави з метою припинення «пацифікаційної» операції. Хвиля репресій, тиск властей на укр. громадянство спричинилися до зменшення укр. представництва у вищих законодавчих органах Польщі. Українці Галичини здобули у соймі 20 місць та у сенаті – 4. Новообрана УПР виступила у соймі та сенаті з осудом протиправних дій влади, вимагала покарання винних та надання допомоги потерпілим.

Укр. послы і сенатори звернулися до Ліги Націй з проханням дослідити дії каральних відділів під час «П.» і змусити Польщу виконати свої міжнар. зобов'язання щодо українців Галичини. Рада Ліги Націй створила комітет (т. зв. комітет трьох) для вивчення ситуації на західноукр. землях. У січні 1932 на спец. засіданні Ради винесено рішення, яке засуджувало дії польськ. уряду щодо укр. населення. Одним із головних наслідків «П.» стало зростання серед українців нац. свідомості, настроїв ворожості до польськ. держави і поляків, що призводило до подальшого загострення укр.-польськ. взаємин.

М. Швагуляк (Львів).

ПЕВНИЙ АПОЛЛОН (1888 – р. см. невід.) – укр. громад. і військ. діяч. За фахом агроном. Під час *Першої світової війни 1914–18* – прапорщик рос. армії. У травні 1917 П. був обраний до складу Українського генерального військового комітету і незабаром очолив комендатуру комітету. Як члену президії УГВКП. було доручено керувати створенням Вільного козацтва. 1919 – заступник головного держ. інспектора *Армії УНР*. Репресований НКВД СРСР (ймовірно, загинув на Соловках).

ПЕВНИЙ ПЕТРО (18.8.1888 – 8.8.1957) – укр. громад.-політ. діяч, журналіст. Працював в укр. періодичних виданнях. 1918–19 – співредактор газ. «Відродження» (разом з П. Гаенком; виходила у Києві) та редактор щоденника «Україна» – офіційного органу штабу *Армії УНР*, що видавався 1919 у Кам'янці-Подільському. З 1920 жив у Польщі, з 1929 – у Луцьку. У 1920-х П. став одним із засновників і головою Волинського укр. об'єднання (до 1935), що виступало за співпрацю з польськ. окупаційними органами влади. 1930–35 – депутат польськ. сойму. 1926–35 редагував проурядовий ілюстрований щотижневик «Українська нива», що видавався у Вар-

шаві (1926–27) та Луцьку (1928–37). Після закінчення війни жив у Німеччині, згодом – у США. Помер у Нью-Йорку.

ПЕЛЕШИШИН МИКОЛА (1933 – 1999) – укр. історик, археолог. Н. у с. Кобильниця Руська Любачівського пов. (тепер Польща). 1952 закінчив Руднівську середню школу. 1952–57 навчався на іст. ф-ті Львів. ун-ту. Захистив канд. дисертацію на тему «Стародавнє населення Західної Волині та його етнокультурні зв'язки (5–3 тис. до н.е.)». 1957–58 – мол. наук. співробітник відділу археології Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові. 1971–89 – доцент кафедри історії Стародавнього світу і середніх віків, у 1989–99 – завідувач кафедри археології, античності і середньовіччя Львівського ун-ту. Брав участь у багатьох міжнар. конференціях. Досліджував історію і культуру давнього населення карпато-волинського регіону у первісну епоху. Опублікував 120 праць, серед них: «Археологія Української РСР» (1971, співавтор); «Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)» (1990, співавтор), «Древнее население Западной Волини и его этнокультурные связи» (1989), «Стародавня Яворівщина: нариси історії та археології» (1996).

П. Довгань (Львів).

ПЕНЯЗЬ – назва лит. денарів, карбування яких велось на різних монетних дворах Великого князівства Литовського починаючи з кін. 14 ст. і тривало (з перервами) до 1-ї пол. 17 ст. Припускають, що окремі ранні типи цих монет карбувались у Луцьку. Один лит. гріш складався з 10 П., а один польськ. гріш з 8 П. Початкова вага П. дорівнювала 0,35 г (0,085 г чистого срібла), згодом вона зменшилась до 0,3 г (0,07 г чистого срібла). У 14–17 ст. термін «П.» на укр. землях вживався і в значенні «гроші».

ПЕРЕБУДОВА – політ. курс реформаторської частини рад. керівництва, що реалізовувався в СРСР 1985–91. Його суть полягала у спробі шляхом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства, необхідність якої була зумовлена, з одного боку – зовн. викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання Радянського Союзу від провідних зх. країн за ключовими екон. показниками тощо), з іншого – загостренням внутр. проблем у державі (занепад екон. розвитку; посилення застійних явищ у політ. сфері; утвердження ідеологічного диктату у культурі, яке викликало протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави та ін.).

У квітні 1985 на пленумі ЦК КПРС новим рад. керівництвом на чолі з М. Горбачовим було висунуто стратегічну мету: курс на прискорення соц.-екон. розвитку країни. Головними елементами курсу було визначено: наук.-техн. прогрес, технічне переозброєн-

ня машинобудування, активізація «людського фактора». Поступово у верхніх ешелонах влади була в загальних рисах сформульована, узгоджена, а згодом і оприлюднена стратегічна триада П.: нове політ. мислення; радикальна економічна реформа; демократизація усєї політ. структури. Відсутність власної «укр.» моделі здійснення П. була зумовлена екон. залежністю від союзного центру (загальносоюзні міністерства та відомства розпоряджались 95% усєї власності, розташованої в Україні, а майже 80% усього респ. вир-ва не мало закінченого технологічного циклу); домінуванням централізму у парт.-держ. структурах; пануванням серед укр. номенклатури «синдрому виконавця»; поганою організованістю та розпорошеністю опозиційних сил перебуванням УРСР на міжнар. арені у тіні РРФСР. З моменту утворення Народного руху України і особливо після виборів нар. депутатів до Верховної Ради та місцевих рад республіки (березень 1990) ситуація суттєво змінюється. На хід П. в Україні почали впливати нові політ. чинники, що мали виразне нац. забарвлення, які надали суспільним трансформаціям динаміки та специфічних рис.

З огляду на динаміку суттєвих змін, що відбулися у процесі розстановки та взаємодії політ. сил у суспільстві, період з квітня 1985 по серпень 1991 поділяється на кілька етапів: 1-й етап (квітень 1985 – січень 1987) – визрівання політ. курсу П.; 2-й етап (січень 1987 – літо 1988) – усвідомлення основних завдань П., формування та розширення її соц. бази; 3-й етап (літо 1988 – травень 1989) – зміщення центру рушійних сил П. зверху вниз; 4-й етап (травень 1989 – лютий 1990) – розмежування та консолідація полярних політ. сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння; 5-й етап (лютий–грудень 1990) – сповзання політ. керівництва СРСР вправо і радикалізація нар. мас; 6-й етап (грудень 1990 – серпень 1991) – кінець П. Спроба консервативних сил здійснити держ. переворот 19–21.8.1991, що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни у держ. та сусп. житті країни, значно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. 24.8.1991 Верховна Рада УРСР прийняла *Акт про державну незалежність України*. Цей юридичний документ став одним із переконливих свідчень провалу процесу П. у СРСР, а також важливим фактором подальшого розпаду Радянського Союзу.

О. Бойко (Ніжин).

ПЕРЕВЕРЗІВ ДМИТРО (1868–1928) – укр. військ. діяч, полковник *Армії УНР*. Під час *Першої світової війни 1914–18* – командир 5-го Київського гренадерського полку рос. армії. З 1917 на службі в *Армії УНР*. У грудні 1917 укр. частини під командуванням П. героїчно обороняли Чернігів від більшовицьких військ М. Муравйова. 1918–19 – нач. постачання Запорізького корпусу, командир бригади у 1-й Запорізькій стрілецькій дивізії.

ПЕРЕВУЗНИК ЮРІЙ (1903 – 17.9.1966) – 1-й укр. громад.-політ. діяч у Закарпатті. Н. у с. Середнє поблизу Ужгорода. Після закінчення юрид. ф-ту Карлового ун-ту (Прага) працював адвокатом у Мукачевому. Один із засновників і провідних діячів укр. секції Чехо-Словацької аграрної партії, яка гуртувалася навколо газети «Земля і воля» (виходила в 1934–38; редактор С. Клоручак). 38.3.1939 очолював політ. орг-цію закарпатських українців – Українське національне об'єднання. Після офіційного проголошення незалежності Карпатської України (15.3.1939) – міністр внутр. справ в уряді Ю. Реваля. У 1940-х жив у Чехо-Словащині. 1945 заарештований рад. спецслужбами, вивезений з СРСР і засланий. Після звільнення жив у Празі, де й помер.

ПЕРЕСАДА-СУХОДОЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО (23.5.1883 – 29.7.1938) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Н. у м. Валки на Харківщині. Закінчив реальну школу. 1904 добровольцем вступив у рос. армію і брав участь у рос.-япон. війні 1904–05, за бойові заслуги отримав звання прапорщика. Після закінчення Чугуївської військ. піхотної школи проходив службу на офіцерських посадах у 150-му Таманському та ін. полках. 1913 закінчив Миколаєвську військ. академію в Петербурзі. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Восени 1917 зголосився до служби в укр. війську, П.-С. займав посади нач. штабу дивізії (1918), квартирмейстера Київської групи, нач. штабу 4-ї Київської дивізії Ю. Тютюнника (1919), лектора Юнацької школи, начальника штабу запасної дивізії, начальника оперативного відділу Генштабу *Армії УНР*, начальника штабу 3-ї Залізної дивізії (1920), нач. відділу повстанського штабу. 1921 був призначений представником Головного отамана при штабі під час 2-го Зимового походу *Армії УНР* (див. *Зимові походи Армії Української Народної Республіки 1919–20 і 1921*). Після поразки визвол. змагань 1917–21 оселився у Львові. Після закінчення Стрийської молочної школи працював у кооперативних структурах Жовкви, Бережан. Помер і похований у Львові.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПЕРЕПЕЛИЦЯ СТЕПАН (1884–1932) – укр. держ. діяч, економіст. Належав до прихильників Української партії соціалістів-революціонерів. Був одним із відомих фахівців з проблем фінансової кооперації в Україні. У січні-лютому 1918 – міністр фінансів УНР в уряді В. Голубовича.

ПЕРЕЩЕПІНСЬКИЙ СКАРБ – найбагатший з відомих в Україні скарбів давніх речей. Знайдений 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Полтавський р-н Полтавської обл.). Можливо, був воєнною здобиччю антського князя з походу на Візантію. До П. с. входять візантійські, іранські та місцеві речі 5–7 ст.: парадний золотий і срібний посуд, вази, дзбанки, ам-

фори, меч у золотих піхвах, візантійські монети 602–668, браслети, персні та ін. прикраси. Загальна вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних – 50 кг. Особливо велику худ. цінність становить блюдо з написом єпископа м. Томи (сучасна Констанція, Румунія) Патерна (у написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо з зображенням царя Шапура II (310–363). П. с. був закопаний не раніше 7 ст. Зберігається в Ермітажі у Санкт-Петербурзі (Росія).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 – загальна військ. рада, скликана гетьманом *Б. Хмельницьким* у м. Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) для вирішення питання про взаємовідносини між Україною та Московською державою. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* уряд *Гетьманщини* підтримував дипломат. відносини і укладав військово-політ. союзи з багатьма державами – Кримським ханством, Туреччиною, Московською державою, Молдовою та ін. Постійні зради Кримського ханства, ненадійність з боку інших союзників штовхали гетьмана до підтримання тісних контактів з Москвою, яка була зацікавлена у зростанні свого впливу в Україні. Восени 1653 Земський собор, який відбувався у Москві, прийняв рішення про включення України до складу Московської держави, а 23.10. (2.11).1653 моск. уряд оголосив війну Речі Посполитій. Для ведення переговорного процесу між обома державами в Україну з Москви 9(19).10.1653 вирушило велике посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. У його складі були також окольничий І. Олфер'єв, дяк Л. Лопухін, представники духовенства. Місцем проведення генеральної військової ради було обрано м. Переяслав, куди посольство прибуло 31.12.1653 (10.1.1654). *Б. Хмельницький* разом із генеральною старшиною прибув 6(16).1.1654. У Переяславі відбулася 8(18).1.1654 старшинська рада, а згодом генеральна військова рада. У ній брали участь представники козацтва Київського, Чернігівського і Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства. Після зачитання цар. грамоти гетьманом старшина та посли пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак *Б. Хмельницький* зажадав, щоб посли першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б підтвердженням союзу між обома державами. Боярин В. Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу, після чого гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала кілька годин, а посли залишилися чекати у соборі. Під час наради полковники переяславський *П. Тетеря* та миргородський Г. Лісницький приходили і просили В. Бутурліна скласти присягу, але безуспішно. Одночасно керів-

ник посольства двічі стверджував, що цар охоронятиме всі права України і заявляв, що «царское слово переменено не бывает». Після тривалої наради, зважаючи на слова Бутурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, укр. сторона склала присягу. Всього у день П. р. присягу склали 284 особи. Після П. р. представники моск. посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними, присягу склали 127 328 осіб чоловічої статі. Відмовились присягати ряд представників козацької старшини, зокрема полковники *І. Богун*, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також укр. духовенство на чолі з митрополитом *С. Косовим*. У результаті П. р. та наступних переговорів між гетьманським та цар. урядами було укладено військ.-політ. союз України та Московії. Необхідність виходу з-під польськ. залежності спонукала *Б. Хмельницького* піти на визнання протекторату моск. царя над Україною. Одночасно було дано царську гарантію щодо збереження держ. прав України.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 – угода між польськ. коронним гетьманом *С. Конєцпольським* і укр. козаками, укладена 29.5(8.6).1630 під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Розгром 15.5(25.5) коронної армії укр. військами на чолі з *Т. Федоровичем* (див. *Федоровича повстання 1630*) під Переяславом (див. *Переяславський бій 1630*) змусив польське командування почати переговори з козацькими представниками. П. у. зберігала основні умови Куруківської угоди 1625, але козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Нереєстрові козаки мали повернутися в шляхетські маєтки, їм гарантувалась амністія. Козаки відхилили вимогу польськ. влади видати *Т. Федоровича*. Під час укладення П. у. було обрано гетьманом *Т. Орендаренка*. П. у. стала тимчасовим компромісом між сторонами. Незабаром боротьба укр. народу проти польськ. панування знову переросла у нар. повстання під проводом П. Павлюка (1637) та Я. Остринина (1638).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 – переможний бій укр. козацького війська з польськ. армією під командуванням польного гетьмана *С. Конєцпольського* біля Переяслава під час *Федоровича повстання 1630*. На поч. травня *Т. Федорович* зосередив основні повстанські сили (налічували бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Польське коронне військо чисельністю понад 12 тис. чол., підійшовши до міста, розпочало запеклі бої, що тривали два тижні. 15.5.1630 після кількохгодинного кровопролитного бою козацькі полки вщент розгромили польські підрозділи (у т.ч. добірну коругву Золоту роту, що охороняла ставку *С. Конєцпольського*)

та захопили ворожий обоз. У П. б. загинуло кілька тисяч жовнів та, за повідомленням Львівського літопису, 300 знатних шляхтичів. Сам *С. Конєцпольський* врятувався втечею. *Т. Шевченко* оспівав цю перемогу укр. зброї у поемі «Тарасова ніч».

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 – міждерж. договір, укладений гетьманом України *Ю. Хмельницьким* і представниками моск. уряду на чолі з кн. О. Трубецьким у м. Переяславі 17.10.1659. Гетьманське посольство на чолі з *П. Дорошенком*, запропонувало проект договору (т. зв. *Жердевські статті*), в основу якого була покладена укр. версія *Березневих статей 1654* з деякими змінами. Умови запропонованого договору передбачали приєднання до Гетьманщини Пн. Чернігівщини; заборону цар. воєводам втручатись у внутр. справи країни; право гетьманського уряду на дипломат. зносини з іноземними державами. Однак кн. Трубецький наполіг на тому, щоб сам гетьман прибув до Переяслава до його табору для підписання угоди. 17.10.1659 на неповній генеральній військовій раді (були повністю відсутні правобережні полковники), в оточенні 40-тис. моск. війська *Ю. Хмельницький* був знову обраний гетьманом та вимушений підписати нав'язаний укр. стороні новий договір. В основу було покладено сфальсифікований моск. стороною текст *Березневих статей 1654*. Договір містив 19 статей, зміст яких свідчив про наміри моск. уряду значно обмежити суверенні права Гетьманщини та зміцнити свої позиції в Україні. За П. с. гетьман України не мав права вести самостійну зовн. політику (укладати міжнар. договори, приймати іноземних послів тощо). Укр. залоги повинні були вийти з Білорусі. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобрати гетьмана. Гетьман без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха новообраному митрополиту заборонялось приймати посвяту від Константинопольського патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент цар. військ. Крім Києва, моск. гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. П. с. викликали обурення серед широких верств укр. суспільства. Уже восени 1660 *Ю. Хмельницький* розірвав військ.-політ. союз з моск. царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою (див. *Слободищенський трактат 1660*).

М. Пасічник (Львів).

ПЕРЛИК ІВАН (р. н. невід. – січень 1919) – укр. військ. діяч, підполковник Армії УНР. Під час *Першої світової війни 1914–18* – офіцер рос. армії. Деякий час перебував в австр. полоні. У лютому 1918

командував козацько-стрілецьким куренем у Володимир-Волинському. З березня 1919 П. брав участь у формуванні на Волині з полонених солдатів-українців Першої стрілецько-козацької дивізії (див. *Сірожупанники*) та став її першим командиром. Наприк. серпня 1918 усунений від служби гетьманським командуванням. У січні 1919 очолював повстанський загін, що вів боротьбу з більшовиками у *Лівобережній Україні*. Загинув у бою проти більшовицьких військ під Ромнами (тепер Сумська обл.).

ПЕРНАЧ – вид булави, що був головним символом полковницької влади в Україні у 17–18 ст. Мав форму палиці (срібної або позолоченої) довжиною 0,5 м з литою позолоченою головкою і 6-ма ажурними персями (звідси й назва – пернач; див. *Клейноди*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРОВСЬКА СОФІЯ ЛЬВІВНА (1(13).9.1853 – 3(15).4.1881) – революціонерка-народниця, один з відомих діячів «Народної волі». Н. у Петербурзі. Батько П. (онук К. Розумовського) 1865–67 був петербурзьким губернатором. 1869–70 П., навчаючись на Алчинських жіночих курсах у Петербурзі, познайомилась з радикально настроєною молоддю, що призвело 1870 до розриву з родиною. 1871–72 була серед організаторів гуртка «чайковців». 1872–73 брала участь у «ходінні в народ», вела пропаганду серед робітників, утримувала конспіративні квартири. У січні 1874 заарештована і на 6 місяців ув'язнена в Петропавлівській фортеці. 1877–78 проходила по «процесу 193-х», але була виправдана. Влітку 1878 П. знову заарештована і в адм. порядку вислана у Повенець Олонечької губ. По дорозі на заслання П. втекла і перейшла на нелегальне становище. З 1878 П. – чл. «Землі і волі», а після розколу (1879) – чл. виконавчого комітету «Народної волі». Брала активну участь у терор. акціях народовольців, готувала замах на *Олександра II* під Москвою (листопад 1879), у Одесі (весна 1880) та в Петербурзі (1.3.1881). 1880 разом з А. Желябовим заснувала «Робітничу газету». Після арешту А. Желябова очолила всю орг. роботу по підготовці і здійсненню замаху 1.3.1881 на *Олександра II*. Заарештована 10(22).3.1881. За вироком особливої наради сенату була страчена (повішена) 3.4.1881 разом з іншими організаторами вбивства царя – А. Желябовим, Т. Михайловим, М. Кибальчицем М. Рисаковим.

ПЕРОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1787–1836) – письменник, осв. діяч. Н. у Москві. Походив із роду Розумовських. Позашлюбний син *О. Розумовського* (1748–1822), попечителя Московського учбового округу, міністра нар. освіти. За часів царювання *Олександра I* діти М. Соболевської (матері П.) дістали дворянське звання і прізвище Перовських (від підмосковного маєтку Розумовських – «Перово»). Закінчив Московський ун-т зі ступенем

доктора філ. та словесних наук. Перша літ. робота – переклад нім. мовою повісті «Бедная Лиза» М. Карамзіна (присвячена графу О.К. Розумовському). У січні 1808 вступив на службу у Сенат. Був чл. Т-ва дослідників природи і Т-ва історії та старожитностей рос. З 1812 – секретар міністра фінансів від департаменту зовн. торгівлі. Під час *Вітчизняної війни 1812* – штаб-ротмістр третього Укр. полку, учасник закорд. походів рос. армії (брав участь у бивах під Друде-ном та при Кульмі). З жовтня 1813 – ад'ютант при ген.-губернаторові Саксонського королівства кн. М. Репніні. Після повернення до Петербурга – чиновник департаменту духовних справ (1816–22). 1820 обраний чл. декабристського Вільного т-ва любителів рос. словесності. На поч. 1820-х оселився у родовому маєтку Погорільці на Чернігівщині, де почав писати під псевд. Антоній Погорельський. Написав «Лафертівську маківницю» – перша рос. наук.-фантастична повість на побутовому матеріалі. У цей же період займався вихованням сина своєї сестри, у майбутньому відомого письменника і поета О.К. Толстого. Співпрацював з «Літературною газетою», де була опублікована частина його найвідомішого твору – роману «Монастирка». 1826 П. був затверджений на посаді попечителя Харківської шкільної окр., згодом призначений чл. Комітету з упорядкування навч. закладів, а потім і головою Комітету з розгляду навч. посібників. Сприяв обмеженню автономії Харківського ун-ту. 1826 домігся права за власним розсудом запрошувати професорів, призначати почесних чл. Головне у творчій спадщині П. – художня проза, опублікована 1825–33. Окремі образи і мотиви у творах П. запозичені у Гофмана (ймовірно, П. був знайомий з ним особисто), і частково, в ін. нім. романтиків. 1829 видав повість «Черная курица, или Подземные жители», яка стала класичним твором дитячої літератури. Член Російської академії наук (1829). Товаришував з О. Пушкіним, І. Криловим, М. Карамзіним, В. Жуковським, П. В'яземським. Помер у Варшаві під час подорожі до Зх. Європи.

С. Посохов (Харків).

ПЕРОВСЬКІ – дворянський рід, що походив від гетьмана К. Розумовського та його сина Олексія Розумовського. Мали один із вищих дворянських титулів – графів. **Василь Олексійович П.** (9(20).2.1795 – 8(20).12.1857) – рос. військ. діяч, ген.-ад'ютант (1833), ген. від інфантерії (1843), граф (з 1855). Позашлюбний син О. Розумовського. Закінчив Московський ун-т. 1818–22 – ад'ютант великого кн. Миколи Павловича (згодом *Микола I*). Протягом 1832–42 і 1851–57 П. – оренбурзький ген.-губернатор і командир Окремого оренбурзького корпусу. 1839–40 командував невдалим походом рос. військ проти Хіви. 1853–57 заснував ряд укріплень на Сир-Дар'ї та організував Аральську военну флотилію. Недоброзичливо ставився до засланого

Т. Шевченка, якого поет охарактеризував у «Щоденнику», як «бездушного сатрапа і наперсника царя». **Лев Олексійович П.** (9(20).9.1792 – 9(21).11.1856) – рос. держ. діяч, ген. від інфантерії. 1811 закінчив Московський ун-т. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закорд. походів рос. армії 1813–14. Був чл. ранніх орг-цій декабристів, але згодом від руху відійшов. 1823–26 служив у Колегії іноземних справ, 1926–40 в департаменті та Міністерстві уділів (з 1840 – товариш міністра). 1841–52 – міністр внутр. справ, очолював Міністерство уділів. Керував роботою Комісії для дослідження старожитностей. Брав участь у розкопках у Криму і Новгороді. Зібрав велику нумізматичну колекцію (зберігається в Ермітажі (Петербург, Росія); **Олексій Олексійович П.** (1787 – 9(21).7.1836) – рос. письменник (псевд. Антоній Погорельський). 1807 закінчив Московський ун-т. Автор повісті «Лафертівська маківниця» (1825), збірки повістей і оповідань «Двійник, або мої вечори в Малоросії» (1828), повісті-казки «Черная курица, или Подземные жители» (1829), роману «Монастирка» (1830–33). До цього роду належала **Софія П.** (1853–1881) – революціонерка-народниця (див. *С. Перовська*). Насадком П. (по жіночій лінії) був Лев Михайлович Жемчужников (2(14).9.1828 – 24.7(6.8).1912) – укр. і рос. художник. Н. у с. Павловці Єлеського пов. на Орловщині. 1849–52 навчався в Петербурзькій АМ у К. Брюллова та О. Єгорова. 1852 жив в Україні, збирав укр. фольклор. Тоді ж уперше познайомився з творчістю Т. Шевченка. Допомігав матеріально поету на засланні та особисто зустрічався з ним 1860. Продовжуючи традиції Шевченкової «Живописної України» (1844) 1861–62 вивісив серію офортів під такою ж назвою та видав їх альбомом як додаток до журн. «Основа». Найвідоміші твори присвячені Україні – картини «Кобзар» (1854), «Лірник у хаті» (1857), «Козак їде на Січ» (1857), графіка «Жниця» (1851), «Козак у степу» (1853), «Покинута» (1860), «Українка», «Хлопчик-жебрак», «За штатом» та ін. твори.

ПЕРУН – головний бог у сх. слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки (аналогічний грец. Зевсу і давньорим. Юпітеру). П. поклонялись і як покровителю природи і землеробства. У 8–10 ст. П. зберігав найвище становище у пантеоні Київської держави, вважаючись ще й покровителем князя і військ. дружини. Кн. Олег і Святослав присягали «по руському закону», укладаючи договори з візантійцями. *Володимир Святославич* здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язич. богів, де П. займав головне місце. У Києві існували зображення П., переважно дерев'яні ідоли у вигляді немолодого мужа, іноді з палицею, луком і стрілами. 980 у Києві дерев'яна статуя бога зі срібною головою і золотими вусами стояла на одному з пагорбів. У липні (за деякими дан., 20.7.) відбувались урочистості на честь П. з жертвоприношеннями, у т. ч. людськими (хлоп-

чик і дівчинка вибирались жеребом). Із запровадженням християнства місце П. у релігійних віруваннях зайняла постать Св. Іллі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРФЕЦЬКИЙ РОМАН (1880–1944) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині. Займався адвокатською практикою в Бібрці (тепер Львівська обл.). 1913 П. був обраний депутатом Галицького союму від Української національно-демократичної партії. У роки *Першої світової війни 1914–18* співпрацював з Союзом визволення України, проводив широку нац.-просв. та культ. роботу серед укр. полонених у таборі Венцляр (Німеччина). 1918–19 – чл. Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР, заступник держ. секретаря внутр. справ ЗУНР. 1921–22 чл. еміграційного (екзильного) уряду ЗУНР, уповноважений з питань внутрішніх справ, судівництва, пошти, телеграфу, шляхів; з 1922 – уповноважений з питань преси і пропаганди. 1921 очолив засноване у Відні Західноукраїнське т-во Ліги Націй (існувало до березня 1923), що ставило перед собою мету дипломат. засобами, перш за все, беручи участь у роботі сесій Міжнародної унії т-в Ліги Націй, добиватись відновлення незалежності ЗУНР. У 1920–30-х належав до Українського нац.-дем. об'єднання, 1935–38 чл. Польськ. союму. У роки *Другої світової війни 1939–45* жив на Холмщині, працював нотаріусом, займався громад. діяльністю.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 – військово-протисторство між блоками найбільших світових держав поч. 20 ст. – австро-нім. (або Троїстим, Центральним) та Антантою (Велика Британія, Франція, Росія), у яке поступово було втягнуто 38 держав з населенням понад 1,5 млрд ($\frac{3}{4}$) людності всього світу). Одним з найважливіших театрів воєнних дій була тер. України, насамперед Сх. Галичина, Закарпаття, Пн. Буковина, зх. частина Волині. Протягом серпня-вересня 1914 рос. війська зайняли Сх. та частину Зх. Галичини і Буковину, а у вересні-листопаді провели успішну Варшавсько-Івангородську операцію. Взимку 1914–15 вони розпочали бої за оволодіння Карпатами, навесні взяли фортецю Перемишль і готувалися вступити на тер. Угорщини, вели боротьбу за панування на Чорному морі. Починаючи з квітня 1915, австро-нім. війська в ході суцільного стратегічного наступу витіснили рос. армії з тер. Польщі, Галичини, Литви, після чого війна на Сх. фронті перетворилася на позиційну.

1916 зазнала невдачі спроба Німеччини розгорнути натуп на Зх. фронті під Верденом. У травні-серпні 1916 рос. війська під командуванням О. Брусилова зайняли Буковину і значну частину Сх. Галичини. Це була остання перемога виснаженої військової Російської імперії. Бойові дії на сх. театрі звершилися в лютому 1918 підписанням Берестейського миру. Остаточним завершенням бойових дій стало укладення 11 листо-

пада 1918 перемир'я між Німеччиною та країнами Антанти. Повоєнний устрій світу було визначено *Паризькою мирною конференцією 1919–1920*.

В. Попик (Київ).

ПЕРШИЙ (Харківський) **З'їзд РАД** (Всеукраїнський з'їзд рад робіт. і солдатських депутатів за участю частини сел. депутатів) – відбувся 11–12(24–25).12.1917 у Харкові. Проголосив встановлення в Україні влади рад, утворення «радянської УНР». Невдала спроба змінити владу в Україні мирним шляхом – переобранням Центральної Ради під контролем більшовиків – змусила РСДРП(б) змінити тактику і зробити ставку на «радянізацію» України з допомогою воєнної сили. Для прикриття відкритої агресії Рад. Росії проти суверенної УНР у грудні 1917 укр. більшовики за вказівкою з Петрограда вдалися до проголошення в Україні рад. влади. Зазнавши поразки на Всеукр. з'їзді рад у Києві, більшовицька делегація переїхала до Харкова, де в цей час відбувався обласний з'їзд рад Донецького і Криворізького басейнів. У Харкові силою рос. рев. загонів вже була встановлена рад. влада. Сюди також прибули представники Раднаркому та ЦК більшовицької партії. Більшовики, що приїхали з Києва, об'єдналися з обласним з'їздом рад і проголосили себе Всеукр. з'їздом рад. Загальна кількість учасників з правом вирішального голосу становили 123 чол. (110 – більшовиків, 13 – меншовиків і есерів). Участь «частини сел. депутатів» була вигадкою більшовиків. Делегати з'їзду представляли 89 рад робіт. і солдатських депутатів (з них 46 – ради Донбасу і Криворіжжя). В Україні на цей час існувало бл. 300 рад робіт. і солдатських та бл. 200 рад сел. депутатів. Таким чином, з'їзд не мав повноважень не лише приймати важливі держ. рішення, а й навіть представляти інтереси трудящих України: на ньому взагалі не було представлено селянство, робіт. та солдатські ради були представлені частково. На з'їзді у повному складі були присутні керівні працівники ЦК РСДРП(б) в Україні – *Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, С. Бакинський, В. Затонський* та ін. Фактично це був парт. з'їзд, якому більшовики без законних підстав надали функції з'їзду рад. Партія, яку на виборах до Всеросійських Установчих зборів підтримало лише 10% населення, привласнила собі право вирішувати долю України. 12.12.1917 делегати обговорили і ухвалили резолюцію про поточний момент, яка підтримала повстання у Петрограді, політику Раднаркому, засудила дії УЦР та Донського уряду ген. Каледіна. З'їзд оголосив Україну «республікою рад робіт., солдатських і сел. депутатів», поширив на її територію декрети РНК РСФРР, скасував законодавство ЦР. Українська Радянська Республіка оголошувалася федеративною частиною Радянської Росії. З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет рад України (ВУЦВК) – вищий орган влади на період між з'їздами у складі 40 чол. (з них 35 більшовиків). З членів ВУЦВК був

П

сформований рад. уряд по аналогії з Генеральним Секретаріатом названий Народний Секретаріат. ВУЦВК і Народний Секретаріат були маріонетковими органами, вони не мали реальної влади в Україні, не були пов'язані з радами, від імені яких виступали. 14.12.1917 Раднарком привітав рішення харківського з'їзду, визнав «Радянську УНР» та обіцяв їй всебічну підтримку. Утворення в Україні рад. центру давало Радянській Росії змогу формально залишатись осторонь подій в Україні, представивши їх як внутр. конфлікт «робітничо-селянської» влади у Харкові та «буржуазно-націоналістичної» у Києві. Від імені укр. рад. влади тепер могли діяти рос. війська, які вели боротьбу з УЦР.

О. Бойко (Київ).

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЧИЙ ПОЛК ІМ. ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – перша укр. військ. частина, створена в Києві у травні 1917 на поч. укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. Рішення про орг-цію першого полку майбутньої нац. армії було прийнято 16(29).3.1917 на параді військ. Київського гарнізону. 1.5.1917 солдати, що перебували на збірних пунктах у Києві, вимагали сформувати з них Український козачий полк ім. Б. Хмельницького. Київська рада робіт. і солдатських депутатів, об'єднання громад. орг-цій та рада військ. депутатів Київського військ. округу засудила цю вимогу і виявила готовність збройним шляхом не допустити формування укр. військ. частин. Тоді солдати за підтримки УЦР самочинно сформували Український козачий полк. 4.5.1917 командував Пд.-Зх. фронту ген. О. Брусилів дав згоду на укомплектування полку за умови, що особовий склад частини формуватиметься тільки з добровольців. Полк складався з 16 сотень. Чисельний склад становив 3574 чол. Командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, старшинами С. Ярошенка, В. Дмитренка, І. Лук'яненка, С. Ізбицького, Г. Мичка. 1918–19 полк у складі Запорізького корпусу брав участь у багатьох воєнних операціях Армії УНР. У пізніший період командирами полку були підполк. Ю. Капкан, підполк. Ю. Ластовченко, полк. О. Шаповал, підполк. М. Луб'яницький, полк. С. Лазуренко і полк. І. Кириченко.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОРПУС – одна з перших укр. військ. частин, створених на Сх. фронті 1917. Сформований ген. П. Скоропадським на базі 34-го корпусу рос. армії відповідно до наказу Л. Корнілова від 18.7(31.7) про українізацію частини. Після виведення з особового складу частини неукраїнців корпус було переведено до Межибожа для доукомплектації. Реорг-ція корпусу завершилась 1.10.1917. Корпус складався з двох дивізій, які очолювали ген. Я. Гандзюк (нач. штабу – полк. М. Капустянський) та ген. Клименко (нач. штабу – ген. Крамаренко). Нач. штабу корпусу було призначено ген. Сафонова. Старшини корпусу мали окремі відзнаки – пого-

ни з жовтими смугами по блакитному полю. Полки корпусу дістали назви – 1-й Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, 2-й Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, 3-й Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Командування корпусу підтримувало тісні контакти з Генеральним секретаріатом військових справ. Наприк. 1917 корпус, загальна чисельність якого була бл. 60 тис. бійців, став однією з найдисциплінованіших і найбоєздатніших частин військ УНР. У листопаді 1917 корпус під командуванням П. Скоропадського в р-ні Вінниці роззброїв 2-й гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав їх у Росію. У взаємодії з іншими військ. підрозділами, що підпорядковувалися УЦР, він продовжував роззброєння збільшовизованих частин у прифронтовій смузі. На поч. січня 1918 П. Скоропадський подав у відставку, командування корпусом здійснював Я. Гандзюк. Протягом січня 1918 внаслідок недалекогоглядної політики УЦР у військ. питаннях корпус, як і багато інших підрозділів військ УНР напередодні найважливіших боїв з рос. більшовицькими військами, фактично самодобілізувався.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ З'ЇЗД – відбувся 10.1.1918 у Києві. Підготовлений і проведений керівним органом моряків-українців – Українською морською радою. Розглянув низку питань, пов'язаних зі створенням морського флоту УНР: звіт Укр. морської ради та інформацію Генерального морського секретарства про його роботу, стан і перспективи Чорноморського флоту, затвердження морської служби на добровільних засадах, ставлення військ. і торговельного флоту до УНР. З'їзд прийняв відповідні рішення, покладені в основу «Тимчасового закону про флоту УНР» від 14.1.1918, проект якого був розроблений новоствореним у грудні 1917 Міністерством морських справ на чолі з Д. Антоновичем. Відповідно до закону УЦР проголосила рос. Чорноморський військ. і транспортний флот – флотом УНР та поклала на нього обов'язки охорони узбережжя на Чорному і Азовському морях. Водночас було скасовано примусову службу у військ. флоті та запроваджено комплектування особового складу на засадах вільного найму, що в умовах воєнного стану призвело до значного послаблення флоту.

С. Панькова (Київ).

ПЕСТЕЛЬ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (24.6(5.7).1793–13(25).7.1826) – дворянський революціонер, ідеолог декабристського руху, полковник. Н. у Москві. 1811 закінчив Пажеський корпус. Брав участь у Вітчизняній війні 1812, закорд. походах рос. армії 1813–14. З 1813 – ад'ютант ген. П. Вітгенштейна. З 1818 служив при штабі 2-ї армії в Тульчині, 1821 призначений командиром В'ятського полку в с. Линці Тульчинського пов. 1816 вступив у

П

«Союз порятунку», був автором його статуту. 1818 створив Тульчинську (Пд.) управу «Союзу благоденства», добився прийняття членами орг-ції респ. програми. У березні 1821 створив і очолив Пд. т-во декабристів. З 1821 розробляв проект соц.-екон. та політ. перетворень у Російській імперії (1821 – названий ним «Руською правдою»), який став політ. програмою Пд. т-ва. П. виступав за проведення воєнного перевороту без участі широких верств народу. Висловлювався за знищення всієї імператорської сім'ї. Програма П. містила вимоги негайного повалення самодержавства та встановлення респ. правління (причому після перевороту необхідно було встановити рев. диктатуру для здійснення перетворень у країні); знищення кріпосного права та наділення селян землею; ліквідації станових привілеїв та надання політ. прав всім чоловікам віком від 20 років; обмеження поміщицького землеволодіння; створення двох земельних фондів – держ. і приватного (з частини поміщицьких і державних земель мав бути створений волосний фонд, з якого кожен громадянин міг отримати наділ). Згідно з запискою П. «Конституція. Державний заповіт» вищим законодавчим органом держави ставав однопалатний парламент – «Народне віче», виконавча влада мала належати Державній Думі. У вирішенні нац. питання П. заперечував право нерос. народів Російської імперії на самовизначення (крім поляків) та був противником перебудови Росії на федеративних засадах. Негативно ставився до діяльності Малоросійського таємного т-ва та засуджував пропаганду ним ідею полт. незалежності України. Заарештований 13(25).12.1825 у Тульчині напередодні повстання декабристів. Страчений (повішений) разом з ін. керівниками декабристів у Петропавловській фортеці 13(25).7.1826.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (10(23).5.1879 – 25.5.1926) – визначний укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Н. у передмісті Полтави. Походив із давніх козацьких і священицьких родин. Після закінчення бурси П. 1895–1901 навчався у Полтавській духовній семінарії. Був включений за вияв рев.-нац. настроїв і запрошення до семінарії композитора М. Лисенка. З 1900 – член Революційної української партії (1905 реорганізована в Українську соціал-демократичну робітничу партію). Під загрозою арешту восени 1902 виїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом, був членом Чорноморської вільної громади РУП у Катеринодарі. У грудні 1904 на конференції РУП у Львові виступив проти об'єднання з РСДРП. Кілька місяців навчався на ун-тських курсах українознавства у Львові, якими керував М. Грушевський. На поч. 1906 редагував у Петербурзі парт. орган «Вільна Україна». З липня 1906 – секретар київ. щоденника «Рада», а від літа 1907 до 1908 – співредактор легального соц.-дем. часопису «Слово». З 1912 – редактор російськомовного журн. про Україну «Укра-

инская жизнь» у Москві, в якому публікувались М. Грушевський, Д. Донцов, С. Русова, Є. Єфремов, М. Горький. У роки Першої світової війни 1914–18 – працівник Союзу земств і міст, голова Українського військового комітету Зх. фронту у Мінську. Своє ставлення до війни П. виклав у статті-відозві «Війна і українці». У публікації П. доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і висловлював надію, що в майбутньому ставлення рос. влади до укр. питання зміниться. П. був одним із провідних діячів укр. нац.-дем. революції: з березня 1917 – член УЦР, з травня – голова Українського військового генерального комітету, з червня – генеральний секретар військ. справ (у грудні 1917 П., не погоджуючись із соціалістичною орієнтацією глави уряду В. Винниченка, пішов у відставку). У січні-лютому 1918 сформував Гайдамацький кіш Слобідської України і брав активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. За Гетьманату очолював Київське губ. земство і Всеукр. союз земств, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори у Каневі. За антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні заарештований. Під час повстання проти гетьманського режиму у листопаді 1918 звільнений з в'язниці і обраний до складу Директорії УНР. З листопада 1918 – Головний отаман Армії УНР. У лютому 1919 виїшов із УСДРП і став головою Директорії УНР. На чолі об'єднаних укр. збройних сил 30.8.1919 здобув Київ. 5.12.1919 виїхав у Варшаву для орг-ції військ.-політ. союзу з Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативи укр. і польськ. уряди підписали у квітні 1920 Варшавський договір 1920. З листопада 1920 керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі (Тарні, Ченстохові, Варшаві). 31.12.1923 виїхав до Австрії, а згодом – до Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. Підступно вбитий більшовицьким агентом С.-Ш. Шварцбартом 25.5.1926 (див. Шварцбарта процес 1927). Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

М. Литвин (Львів).

ПЕТРАНОВСЬКИЙ ЯРЕМА (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч в період Гетьманщини, дипломат. Н. у родовому маєтку Петранах на Поділлі. До 1648 перебував на службі в польськ. війську як «заслужений жовнір коронний». У роки Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 – спочатку уманський суддя, пізніше – полковник лисянський, полковник Чигиринського полку. За правління І. Виговського їздив з дипломат. місією до Туреччини. Прихильник політики гетьмана П. Дорошенка, один з його найближчих військ. радників. За правління П. Дорошенка був одним із генераль-

них суддів, виконував дипломатичні доручення гетьмана у Речі Посполитій.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРЕНКО МИХАЙЛО (1817 – 25.12.1862) – укр. поет-романтик. Н. у Слов'янську на Донеччині. Навчався у Харківському ун-ті (1836–41). Зазнав репресій з боку влади через донос на нього про «співчуття» ідеям кирило-мефодіївців (див. *Кирило-Мефодіївське братство*). Працював судовим чиновником у Лебедині. Брав участь у *Кримській війні 1853–56*, за що був нагороджений бронзовою медаллю. Приятель *Т. Шевченка* і *В. Забіли*. Літ. спадщину П. становлять бл. 20 віршів і п'єси «Панська любов» (текст її до нас не дійшов). Один із творців укр. романтичної медитативної лірики. Образний світ його поезій – прагнення вирватися із пут буденності, покинути земну суєту, полинути у небесний безкрай. Його поезії сповнені філ. роздумів про красу природи рідного краю, місце людини у Всесвіті (вірші «По небу блакитним очима блукаю», «Чого ти, козаче, чого, ти, бурлаче», «Схилившись на руку, дивлюся», «Весна», ліричні цикли «Слов'янськ», «Небо», «Недуг»). Окремі поезії стали нар. піснями – «Дивлюсь я на небо» і «Туди мої очі, туди моя думка».

Р. Крохмальний (Львів).

ПЕТРИК ІВАНЕНКО (Петро Іванович Іваненко, Петро Петричевський; рр. н. і см. невід.) – укр. політ. діяч кін. 17 – поч. 18 ст., претендент на гетьманство. Н. у Нових Санжарах на Полтавщині. Походив зі старшинського роду Полтавського полку. Служив старшим писарем у Генеральній військовій канцелярії. У січні 1691 раптово виїхав на Запоріжжя. На Січі був обраний кошовим писарем. Виступав проти союзу України як з Московською державою, так і з Польщею. Засуджував тогочасну політику гетьмана І. Мазепи. Прихильник союзу з Кримським ханством. 28.5.1692 уклав від імені «Удільського князівства Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького городового й народу малорос.» у Бахчисараї договір з кримським ханом Селім-Гіреєм I про захист спільних інтересів і взаємну оборону від посягань Московської держави та Речі Посполитої. У договорі стверджувалось, що до складу князівства мала увійти *Гетьманщина, Правобережна Україна* і частина *Слобідської України*, обумовлювалося право вільної торгівлі для обох сторін без сплачування мита. Після укладення договору хан визнав П. гетьманом і послав йому на допомогу кількатисячну орду. У липні 1692 П. повернувся на Запоріжжя. Звідти він почав розсилати універсали, закликаючи народ до повстання проти моск. влади і власної старшини. Обраний кошовим П. розпочав активну боротьбу проти Москви та гетьмана І. Мазепи. 1692–94 П. за підтримки кримськотатар. військ здійснив кілька походів на Гетьманщину, проте реальних успіхів не досяг. Зазнавши невдачі після 1696 П. зійшов з політ. арени.

Востаннє П. згадується в документах 1708. За припущенням деяких укр. дослідників (Ф. Уманець, О. Оглоблин), П. підтримувала частина козацької старшини, а можливо й сам І. Мазепа, маючи на меті звільнитись з допомогою Кримського ханства з-під моск. влади.

ПЕТРІВ (ПЕТРОВ) ВСЕВОЛОД (2.1.1883 – 10.7.1948) – укр. військ. і громад.-політ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*, військ. історик, дійсн. чл. НТШ (з 1948). Н. у Києві. У роки *Першої світової війни* – полковник Генштабу російської армії. 1917 – нач. штабу Туркестанської дивізії Пн.-Зх. фронту. 1917 П. сформував із солдатів-українців дивізії *Гайдамацький кінний полк* ім. К. Гордієнка, що згодом став 1-ю регулярною кінною частиною *Армії УНР*. У січні 1918 полк на чолі з П. пробився через Білорусь у Київ, брав участь у придушенні спровокованого більшовиками антидерж. заклоту в січні-лютому 1918 та у вуличних боях проти червоногвардійських загонів *М. Муравйова* у Києві. У лютому-березні 1918 командував 3-м куренем *Окремого запорізького загону* (командир К. Прісовський), а згодом – 1-м запорізьким ім. К. Гордієнка полком кінних гайдамаків у складі *Запорізького корпусу*. У квітні 1918 за дорученням військ. командування П. брав участь в операції по звільненню частини *Лівобережної України* та Криму від більшовицьких військ. За Гетьманщини П. служив у 2-му відділі (генерал-квартирмейстерстві) Генштабу *Збройних сил Української Держави*. У січні 1919 П. став одним з організаторів *Спільних військ. шкіл у Житомирі*, що готували кадрових старшин для укр. армії. У серпні-листопаді 1919 – військовий міністр *УНР* в уряді *Іс. Мазепи*. 1919–20 П. займав командні пости в *Армії УНР*, нач. Генштабу. В еміграції жив у Польщі, з 1923 – у Празі. З 1929 належав до провідних членів *Народної Української Ради*. Викладав в Українському високому педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова (існував до 1933). Був чл. *Українського іст.-філол. т-ва* (1923–45). З 1945 перебував у Німеччині, помер в Аугсбурзі. Автор багатьох праць з укр. військ. історії, серед них – «Схема розводки» (1911), «Нарід та військо» (1926), численних статей з історії формування *Армії УНР*, виступив співредактором «Української загальної енциклопедії» (1930–35). Залишив мемуари «Спомини з часів української революції 1917–21» (4 ч., 1927–29).

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (Петро син Петра «Петуні»; Petheune, Peteunx, Petina) – закарпатський феодал, наджупан Земплинського і Ужанського комітатів, 1315–22 один із керівників повстання проти угор. короля Карла Роберта *Анжуйського*. 1315 їздив до *Галицько-Волинського князівства*, щоб запросити на угор. престол одного з галицьких князів – *Лева Юрійовича* або його брата Андрія. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але, не отримавши достатньої підготовки, зазнало невдачі. 1317 Карл

Роберт наказав конфіскувати маєтки П. П. 1320 на заклик П. П. повстання розгорілося знову, однак бл. 1322 повстанці вдруге зазнали поразки. Ймовірно, у цей час Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеве і його околиці, возз'єднані з Галичиною за правління *Лева Даниловича*. Деякі українські історики висловлювали думку, що в повстанні 1316–22, крім місцевих феодалів, брали участь селяни Закарпаття. Наявні джерела не дають змоги остаточно вирішити питання про характер повстання і ступінь участі в ньому нар. мас.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЕТРО РАТНЕНСЬКИЙ (Ратенський; р. н. невід. – 20.12.1326) – православний церк. діяч, митрополит Галицький (з 1306), Київський та всієї Русі (з 1306; за ін. дан., з 1308). Родом з *Волині* або *Галичини*. Був ігуменом Ратненського монастиря. 1305 поставлений номінатом на митрополію Галицьку, 1306 за підтримки галицько-волинського князя *Юрія Львовича* став митрополитом Київським і всієї Русі. Переселився спочатку до *Владимира-на-Клязьмі*, а 1326 остаточно переніс митрополію до Москви. Сприяв князю Івану I Даниловичу Калиті у посиленні могутності Московського князівства. Помер і похований у Москві. Канонізований православною церквою 1340.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО І ОЛЕКСІЙОВИЧ (30.5(9.6).1672 – 28.1(8.2).1725) – моск. цар (з 27.4(7.5).1662), імператор (з 22.10(2.11).1721). Молодший син царя *Олексія Михайловича*. Після смерті свого старшого брата Федора Олексійовича (1682) П. і його брат Іван Олексійович були проголошені царями, а їхню сестру Софію Олексіївну призначено регентшею. У серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. Відтоді П. І і став фактично, а після смерті Івана V (1696) і юридично, єдинодерж. правителем. П. І провадив широкомасштабну експансіоністську зовн. політику. Московська держава за активної участі укр. війська продовжувала як учасник антитур. Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан), розпочату ще за правління Софії війну з Кримським ханством і Туреччиною (Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695–96), що завершилися захопленням пн. узбережжя Азовського моря й ліквідацією тур.-татар. фортець у нижній течії Дніпра (див. *Карловицький конгрес 1696–99* і *Константинопольський мир 1700*). Заключивши союз із Данією та польськ. королем Августом Фрідріком, П. І розпочав *Північну війну 1700–21* проти Швеції, в якій змушена була брати участь й Україна. Війна, що тривала з перемінним успіхом, закінчилась Ніштадтським миром 1721, який закріпив за Росією колишні швед. володіння в сх. Балтиці – Інгерманляндію (з новою столицею царства – Санкт-Петербургом),

Естляндію, Лівляндію, частину Фінляндії та забезпечив Московії вигідне стратегічне становище в Курляндії. Невдала війна з Туреччиною 1710–11, що закінчилась Прутським мирним договором 1711, позбавила Росію її завоювань на Азовському морі. Зате успішна війна з Іраном 1722–1723 зміцнила рос. позиції на Закавказзі (було приєднано Каспійське узбережжя з містами Дербент і Баку). В області внутр. політики П. І здійснив ряд важливих реформ, що мали на меті шляхом технічної та культур. європеїзації перетворити Московську державу в могутню імперію. 1697–98 П. І побував за кордоном (у Німеччині, Голландії, Англії), де знайомився з європейським життям, технікою й культурою. Під час Північної війни були створені (на основі рекрутської повинності) велика регулярна армія, органи влади і управління: утворено новий вищий орган виконавчої та судової влади – Сенат (1711); натомість старої приказної системи – колегії (1718–22), кожна з яких відала певною галуззю чи сферою управління і підпорядковувалась Сенату; запроваджено поділ на губернії (1708); реорганізовано вище церк. управління (ліквідація патріархату й утворення Синоду 1721). П. І запровадив єдину систему поміщицького замлеволодіння з обов'язковою службою дворянства, нову систему податків, зокрема т. зв. подушне, видав указ про посесійних селян, за яким власникам заводів дозволялось купувати кріпаків. Практикував масове приписування селян до казенних і приватних мануфактур, мобілізацію селян і міщан в армію на будівництво мостів, фортець, каналів. П. І вживав енергійних заходів для розвитку промисловості (металургійної, судно-будівельної, текстильної тощо) та торгівлі за участю і при контролі держави (система торговельно-промислових монополій, зокрема). Дбав про поширення освіти, головним чином технічної, книгодрукування (з 1710 – т. зв. гражданським шрифтом), запровадив юліанський календар (1700). За П. І почала виходити перша газета «Ведомости» (1702) і силами європейських вчених у Петербурзі була заснована Академія наук (1724). Будь-які прояви політ. опозиції (стрілецький бунт у Москві 1698, т. зв. змова царевича Олексія 1718), соціального і нац.-визвол. рухів у різних частинах держави (Астраханське повстання 1705–06, Булавинське повстання 1707–08 на Дону, Башкирське повстання 1717–18) жорстоко придушувалися. П. І провадив централізаторську політику обмеження політ. автономії *Лівобережної* та *Слобідської України*. Після укладення гетьманом *І. Мазепою* угоди зі Швецією та швед.-укр. поразки у *Полтавській битві 1709* за наказом П. І була зруйнована гетьманська столиця Батурин, а його жителі винищені. Влада гетьмана була обмежена, а після смерті *І. Скоропадського* (1722) П. І не дозволив обрати його наступника. Контроль над держ. справами України перейшов у руки *Малоросійської колегії* (1722). Спроба наказного гетьмана *П. Полуботка* відстояти укр. автономію призвела до нових репресій: гетьман і вища

старшина були ув'язнені у Петропавлівській фортеці, де П. Полуботок помер (1724). За П. І десятки тисяч укр. козаків і селян, посланих на будівництво фортець, каналів і т. п., загинули від непосильної праці, хвороб і голоду.

Т. Полещук (Львів).

ПЕТРО ІІ (12(23).10.1715 – 18(29).1.1730) – рос. імператор (1727–30). Син царевича Олексія Петровича і принцеси Софії Шарлоти Бланкенбургської-Вольфенбюттельської, онук Петра І. У перші місяці правління П. ІІ влада фактично знаходилась у руках кн. О. Меншикова та Верховної таємної ради. Ускладнення зовнішньополіт. становища Російської імперії за П. ІІ (загострення відносин з Туреччиною), намагання у зв'язку з цим царського уряду залучити на свою сторону козацьку старшину, а також особисті екон. інтереси О. Меншикова (володів величезними маєтками у Стародубському і Ніженському полках та провадив широкі торгово-промислові операції), спонукали Таємну верховну раду скасувати всі податки у *Гетьманщині* (крім передбачених *Березневими статтями 1654*), ліквідувати Малоросійську колегію та дозволити обрати нового гетьмана – Д. Апостола, передати ведення справ Гетьманщини з Сенату до Колегії закордонних справ, заборонити росіянам купувати землі в Україні тощо. 1728 уряд П. ІІ створив у Глухові кодифікаційну комісію для складення кодексу діючих в Україні законів (див. «Права, за якими судиться малоросійський народ»). Після усунення від влади О. Меншикова П. ІІ оголосив себе противником реформ Петра І, переніс царський двір у Москву. Під час підготовки до коронації помер від віспи. З його смертю по чоловічій лінії закінчився рід Романових.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО ІІІ ФЕДОРОВИЧ (Карл Петер Урліх; 10(31).2.1728 – 7(13).7.1762) – рос. імператор (1761–62). Н. у м. Кіль (Німеччина). Син герцога Карла-Фрідріха Гольштайн-Готторпського і дочки Петра І Анни. Готувався зайняти шведський престол, але з 1742 був проголошений імператрицею Єлизаветою Петрівною (його тіткою) спадкоємцем рос. престолу, незабаром охрещений за православним обрядом і названий Петром Федоровичем. 1745 одружений з принцесою Софією Фрідерікою Ангальт-Цербстською (майбутня рос. імператриця Катерина ІІ). У грудні 1761 вступив на рос. престол. За правління П. ІІ Ф. у внутр. політиці здійснено ряд заходів, що розширили привілеї дворянства (1762); П. ІІ Ф. ліквідував Таємну канцелярію, заборонив селянам подавати скарги на їх власників тощо. П. ІІ Ф. підтримував сімейну традицію прихильного ставлення до України (його батько був добрим знайомим П. Орлика, а при гольштайнському дворі служили українці). Серед його найближчого оточення було чимало вихідців з *Гетьманщини* – ген.-ад'ютант А. Гу-

дович, флігель-ад'ютант В. Ханенко (див. *Ханенки*), С. Карнович та ін., що сприяли формуванню проукр. настроїв у новообраного імператора. У зовн. політиці орієнтувався на зближення з прусським імператором Фрідріхом ІІ. За П. ІІ Ф. Російська імперія припинила воєнні дії проти Пруссії у Семилітній війні 1756–63 та уклала з нею союзний договір. П. ІІ Ф., готуючись до війни з Данією (в союзі з Гольштайном) оголосив про набір в Україні добровольців до т. зв. Гольштайнського корпусу. Зовнішня політика П. ІІ Ф., запровадження прусських порядків в армії, призвело до створення опозиції у рос. гвардії, яку очолила його дружина Катерина. Унаслідок дворцового перевороту 1762 був усунений від влади, ув'язнений у Ропші та незабаром, з відома Катерини ІІ, вбитий.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (23.1(4.2).1878 – 9.1.1958) – рад. держ. і політ. діяч. Н. у Харкові. З 1889 працював робітником на заводах Харкова, Миколаєва, Катеринослава, у Донбасі. З 1897 – член Катеринославо-Російського комітету РСДРП. Керував нелегальними робітничими гуртками, брав участь в організації страйків. 1905 – секретар Катеринославо-Російської ради робітничих депутатів і страйкового бойового комітету. Влітку 1906 емігрував до Німеччини. Восени 1906 повернувся з-за кордону, вів роботу у нелегальних соціал-дем. орг-ціях. 1912 обраний членом ІІ Державної Думи від Катеринославо-Російської губ., трибуну якої використовував для пропаганди ідей більшовизму. Очолюючи більшовицьку фракцію в Державній Думі, П. 20.5(2.6).1913 виголосив промову, написану В. Леніним, у якій виклав позицію РСДРП(б) з нац. питання. У листопаді 1914 П. разом з усіма чл. думської більшовицької фракції був заарештований і засланий на довічне ув'язнення в Туруханський край. Під час *Лютневої революції 1917* у Росії – комісар Якутської губ. та голова Комітету громадянської безпеки. У червні 1917 перебрався у Петроград. У липні 1917 був направлений ЦК РСДРП(б) в Україну для боротьби проти УЦР. 1917–19 – нарком внутр. справ РСФРР, один із співорганізаторів ВЧК. Член рос. делегації на мирних переговорах у Бресті, підписав 3.3.1918 за Радянську Росію *Берестейський мир 1918*. З березня 1919 до літа 1938 – голова ВУЦВК, 1922–37 – заст. голови ЦВК СРСР, заст. голови Президії Верховної Ради СРСР (1937–38). 1919–38 – чл. політбюро ЦК КП(б)У. П. належав до тієї частини парт. і держ. апарату УСРР, яка орієнтується на Москву, повністю відкидала ідею укр. нац.-комуністів про можливість існування укр. рад. державності. У серпні 1922 П., представляючи Україну у складі комісії з підготовки союзного договору, підтримав проект *Й. Сталіна* про входження формально незалежних рад. республік до складу РСФРР на автономних правах. 1923 П. під час підготовки Конституції СРСР виступив проти позиції М. Скрипника,

О. Шумського, Х. Раковського, спрямованої на побудову держ. устрою союзної держави на конфедеративних засадах. 1921–33 П. керував роботою комітетів незможних селян (комнезамів), діяльність яких спричинила розкол укр. селянства за соціальною і політ. ознакою та сприяла проведенню руйнівної більшовицької політики на селі. П., виконуючи за дорученням більшовицької партії обов'язки «всеукр. старости», виступав офіційним рупором сталінської пропаганди. З 1940 – заступник директора Музею революції СРСР. 1926–39 – кандидат у чл. Політбюро ВКП(б). Помер і похований у Москві. На честь П. місто Катеринославо було перейменовано 1926 у Дніпропетровськ.

ПЕТРУНЬ ФЕДІР ОСТАПОВИЧ (17.2.1894 – 1.7.1963) – укр. історикогеограф. Н. у с. Устя Ольгопільського пов. Подільської губ. Закінчив іст.-філол. ф-т Новоросійського ун-ту. 1917–18 працював інструктором с.-г. перепису, завідував стат. відділом земських управ у Кам'янці-Подільському та Ольгополі. 1919–31 – учений бібліотекар і зав. відділу комплектування Центр. наукової бібліотеки вищої школи м. Одеси, учений секретар Одеського відділення ВУНАС. Викладав в Одеському ІНО (1921–25) та Ін-ті нар. госп-ва (1923–30). 1932–33 – наук. співробітник ін-ту гідротехніки, викладач Одеського інженерно-меліоративного ін-ту. Засуджений на 3 роки таборів. З 1933 працював в Одеському пед. ін-ті. В евакуації очолив кафедру фіз. географії, 1949–52 працював деканом географічного ф-ту Одеського ун-ту. Автор численних праць про В. Григоровича, ханські ярлики на укр. землі, старовинні шляхи та з краєзнавства Одещини. Зібрав колекцію географ. та іст. видань (бл. 10 тис. од.), передану до наукової б-ки Одеського ун-ту.

С. Білокінь (Київ).

ПЕТРУСЕНКО ОКСАНА АНДРІЇВНА (справжн. прізвище – Бородавкіна; 5(18).2.1900 – 15.7.1940) – визначна укр. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. артистка УРСР (1939). Н. у м. Балаклія Харківської обл. Учениця П. Саксаганського. Сценічну діяльність розпочала 1918. Працювала в оперних театрах Росії та України. 1934–40 – солістка Київського театру опери та балету. Визначний майстер укр. вокальної школи, одна з кращих виконавиць укр. нар. пісень та романсів. Особливо вдалими оперними партіями були Наталка («Наталка Полтавка» М. Лисенка), Оксани («Запорожечь за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського), Віолетти («Травіата» Дж. Верді) та ін. На батьківщині П. є музей співачки, щорічно проводяться обласні конкурси співаків-вокалістів ім. О. Петрусенко.

В. Осадча (Харків).

ПЕТРУШЕВИЧ АНТОНІЙ (1821 – 1913) – видатний укр. історик, філолог і етнограф. Н. у с. Добряни на Стрийщині. Освіту здобув у Львівському

ун-ті й греко-католицькій теологічній семінарії у Львові (1845). Висвячений 1847, був священиком у Перегінську, потім на запрошення митрополита М. Левицького перейшов до Унівського василіянського монастиря. 1851 отримав титул радника консисторії, був особистим секретарем кардинала М. Левицького у Львові. 1848 був одним із засновників *Головної Руської Ради* й товариства «Галицько-Руська Матиця», брав участь у Соборі руських учених. Протягом 1858 впорядкував у Перемишлі бібліотеку й архів греко-католицького капітулу, створив систематичні каталоги. Об'їздив Галичину, Буковину, Закарпаття, Чехію, де збирав стародруки й давні церк. рукописи. З 1861 – крилошанин собору Св. Юра у Львові, керував митрополичою канцелярією, з 1873 – охоронець і бібліотекар митрополичого архіву. Як депутат Галицького союму (1861–77) і австр. парламенту (1873–78) виступав з вимогою надання укр. мові в Галичині статусу офіційної та запровадження її у школах, судах, адміністрації. П. був провідним діячем укр. відродження у Галичині, доводив окремішність укр. народу від польськ. й рос. Вів активну публіцистичну, культ.-просв. діяльність. У 1850-ті під впливом Д. Зубрицького перейшов на позиції москвофільства, писав т. зв. «язичієм», яке вважав «праруським язиком». Однак згодом відійшов від москвофільства. Першим почав збирати й публікувати недосліджені джерела з історії Галичини. Видав, зокрема, *Галицько-Волинський літопис 1201–1291*, *Львівський літопис*, 6-томну «Сводную Галицько-Руську летопись» (1874–97), опублікував грамоти *Лева Даниловича* (1854), документи *Львівського братства* (1879), монографії з історії церкви в Галичині й Буковині, з найдавнішої історії Львова, розвідки про друкарство. П. започаткував укр. археологію в Галичині, написав монографію (1888) та розвідки про давній Галич, дослідження про Збруцького ідола та ін. знахідки. Тривалий час займався складанням етимологічного словника слів. мов порівняно з індоєвропейською (всі матеріали до нього подарував Російській АН), записував приповідки, повір'я, байки, пісні, притчі в селах Галичини. Багато працював як редактор видань «Галицько-Руської Матиці», редагував два видання «Читанки» М. Шашкевича. Займався перекладами з польськ. та нім. мов, переклав «Слово о полку Ігоревім». П. був членом Краківської, Богемської та Петербурзької АН, почесним членом АН у Бухаресті, Одеського т-ва історії та старожитностей, Історичного т-ва Нестора Літописця у Києві та ін. Велика колекція книг, рукописів, карт, творів мистецтва й археологічних знахідок експонувалася в Народному домі у Львові, згодом у музеї Петрушевича. Частина цінних стародруків передав до АН Росії, бібліотеки Київського ун-ту, Церковного музею у Львові. Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі. Автор розвідок «Деякі слова, написаних на захист української нації» (1848), «Про місто Галич за Луквою», «Походження ембле-

ми і гербу «Льва» та «Погоні» (1886), «Краткое историческое известие о времени введения христианства в Галичской Руси...» та ін.

І. Сварник (Львів).

ПЕТРУШЕВИЧ ЄВГЕН (3.6.1863 – 29.8.1940) – укр. громад.-політ. діяч, президент і диктатор ЗО УНР. Н. у Буську (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. Навчався в *Академічній гімназії у Львові* та на правничому (юридичному) ф-ті Львівського ун-ту. Доктор права. Відкривши власну адвокатську контору у Сокалі, став головою місцевої філії (відділення) т-ва «Просвіта» та Повітової каси ощадності. 1907–18 – посол австр. парламенту, заступник голови Української парламентарної репрезентації. З 1910 – депутат Галицького сойму, брав активну участь у б-бі за реформу виборчого закону. Під час *Першої світової війни 1914–18* – член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 1917–18 – голова Української парламентарної репрезентації в австр. парламенті. 19.10.1918 як президент УНР (див. *Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*) проголосив створення на укр. землях Австро-Угорщини Української Держави. 4.1.1919 обраний у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) Президентом Західноукраїнської Національної Ради (фактично – Президентом ЗУНР). Після проголошення 22.1.1919 Акта злуки ЗУНР і УНР згідно з рішенням Трудового конгресу України у Києві став членом *Директорії УНР*. 9.6.1919 у зв'язку з критичним становищем призначений УНР диктатором ЗО УНР-ЗУНР. Директорія УНР не визнала чинності цього акту і вивела П. зі свого складу. Після переходу Галицької армії та уряду ЗО УНР за р. Збруч на територію *Наддніпрянської України*, виявилися гострі розходження політ. ліній П. та *С. Петлюри*, насамперед на тлі можливого союзу УНР з Польщею. 15.11.1919 П. покинув Кам'янець-Подільський, осідає укр. уряду, і виїхав через Румунію до Відня. Після укладення 21.4.1920 договору між УНР і Польщею, згідно з яким, зокрема, укр. сторона офіційно визнала анексію Польщею Галичини, Зх. Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшся, Посяння та Холмщини, П. визнав цей акт юридично неспроможним й очолив дипломат. боротьбу за самовизначення Галичини на міжнар. арені. У серпні 1920 сформував екзильний уряд диктатора, який ставив за мету домагатися відновлення незалежності ЗУНР дипломат. засобами. Уряд П. припинив діяльність 15.3.1923 після рішення Ради послів про передачу Галичини до складу Польщі (14.3.1923). До кінця свого життя П. перебував в еміграції у Берліні. У 1920-х перейшов на позиції «радянськості»; порвав з радянськостю орієнтацією після краху політики «українізації» в УСРР. Помер у Берліні. Похований на цвинтарі катедри Св. Ядвіги.

Д. Кушплір (Львів).

ПЕЧЕНІГИ (беченегі по-тюркськи, пацінаки в західноєвроп. та візантійських хроніках) – об'єднання тюркських та ін. племен у 8–9 ст. у заволзьких степах. У 890-х П. переселились у пн.-причорноморські степи включно до гирла Дунаю, витіснюючи звідси ін. племена, зокрема найбільш численних угрів. Перша згадка про П. у «Повісті минулих літ» належить до 915. Кн. Ігор уклав з П. договір, після чого вони перекочували до кордонів Візантії та Угорщини. 920 князь Ігор здійснив похід проти П., але 944 вони взяли участь у поході Ігоря на Візантію. Протягом 1-ї пол. 10 ст. напади П. суттєво не позначилися на зносинах Русі з Візантійською імперією та мусульманськими державами Каспію. Після падіння Хозарського каганату кількість П. у Пн. Причорномор'ї значно збільшилась. 968 відбувся їх перший напад на Київ. 972 П. розбили біля дніпрових порогів дружину кн. *Святослава Ігоровича*, який загинув у цьому бою. Печенізький хан Куря зробив чашу з черепа Святослава. Після смерті Святослава наприк. 10 – 1-й пол. 11 ст. П. послали напади на Русь. 988–997 кн. *Володимир Святославич* вів запеклу боротьбу з П., інтенсивно зміцнюючи пд. кордони своєї держави, він збудував ряд укріплених замків по р. Сулі, Стугні та Трубежу. Літописець згадує про те, що П. у 993 перейшли Сулу і вступили в битву з дружиною великого кн. київського Володимира Святославича, але зазнали поразки. На місці перемоги Володимир заклав місто Переяславець. Напади П. мали місце і 996–997, а 1015–19 вони були спричинені війнами між синами Володимира Святополком (користувався підтримкою П.) і Ярославом. Останній похід П. на Київську державу відбувся 1036, коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська *Ярослава Мудрого*. На місці перемоги було збудовано Софійський собор. Після цього П. майже не згадуються в літописах. Частина П., яка продовжувала кочувати в причорноморських степах, з появою *половців* увійшла до їхнього племенного союзу в 2-й пол. 11 ст. Наприк. 11 ст. П. почали нападати на землі Візантії. Для боротьби з ними візантійський імператор *Олексій I Комнін* (1081–1118) використав половців, внаслідок чого були раптово знищені більше 30 тис. П. У 10–11 ст. частина П. визнала владу київ. князів, осіла на рус. землях, зокрема в басейні р. Рось. Останній раз вони згадуються в літописі під 1168 у складі чорних клобуків. За повідомленням візантійського автора *Константина Багрянородного*, у 8 ст. П. поділялись на 6 округів (орд), які очолювали «великі князі». У кожному орду входили 5 родів, які очолювались «меншими князями». У дніпровсько-дністрівських ордах були відомі імена ханів Паці, Куркуте, Ваїцу та ін. Влада передавалась двоюрідним братам або їхнім дітям, що свідчить про пережитки матриархату. У серед. 11 ст. в степах між Дніпром і Дунаєм кочували 13 печенізьких родів. Відомі верховні воєначальники їх Тірах та Кеген. Захоплених на війні полонених продавали в рабство або

відпускали на волю за викуп. Основним видом господарської діяльності П. було кочове скотарство. Але в деяких місцях, де знаходились їхні родові могильники, зокрема біля Саркела, у Пороссі, вони переходили до напівосілого способу життя. У ряді місцевостей відкрито поховання П. Могильник 10–11 ст. був повністю розкопаний біля Саркела. Своїх покійників вони ховали в глибоких ямах, куди клали зброю (прямолезі шаблі, луки зі стрілами), срібні прикраси ременів, опудала коней, їхні черепи та кінську зброю. Якщо воїн загинув у поході, то родичі насипали курган, куди клали опудало коня та речі покійника. Арабський мандрівник Ахмедібн Фадлан (початок 10 ст.) детально описав їхній зовн. вигляд: вони були темнолицими брютетами і мали гладко голені обличчя.

М. Пелешин (Львів).

ПЕЧЕРНІ МІСТА – залишки переважно середньовічних населених пунктів (міст, фортець-замків, монастирів, поселень), на території яких виявлено штучні або природні печерні споруди. П. м. відомі в Україні (Крим), Грузії, Італії, Серед. і Малій Азії, Китаї, Індії та ін. Печери мали, здебільшого, культове (церкви, каплиці, могильники) госп. (підвали, загони для худоби) або військ. (склади зброї, каземати, тюрма) призначення. Житлові приміщення в печерах створювали, переважно, при монастирях. Після занепаду П. м. наземні споруди руйнувались, покривались ґрунтом і рослинністю і зберігались тільки печери (добре були помітні штучні печери, розміщені на обривах скель). Мандрівники 17 – поч. 19 ст. тому багатьом поселенням дали назву П. м. У Пд.-Зх. Криму П. м. виникли в 5–7 ст. У 9 ст. з розвитком торгівлі і ремесел перетворились на міста і замки. Найбільші з них на території України: Інкерман (Каламіта), Ескі-Керммен, Мангуп (Феодоро), Чуфут-Кале (поблизу Бахчисарая). З 1838 П. м. у Криму оголошено археологічним заповідником.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРАЦЬКИЙ БРОНІСЛАВ (28.5.1895 – 15.6.1934) – польськ. держ. і політ. діяч, полковник. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив у польськ. військ. формуваннях. З 1918 – член Польської військової організації. 1918–19 брав участь в укр.-польськ. війні, був підполковником польськ. армії. 1923 очолював відділ некатоліцьких віровизнань. У цей період був одним із прихильників політики забезпечення нац.-культ. прав укр. населення на окупованих землях з метою перетворення їх на лояльних громадян Польської держави. З кін. 1920 – на поч. 1930-х став одним із провідних діячів «саонаційного» режиму та проурядової політ. орг-ції – Безпартійного блоку співпраці з урядом, з 1928 – депутат варшавського сойму. Виступав за проведення політики «сильної руки». Деякий час очолював польську таємну поліцію. 1929–30 – віце-міністр, 1930–31 – міністр без портфеля, з 1931 – міністр

внутр. справ Польщі. 1930 керував «пацифікацією» у Галичині (зокрема, Львові), а згодом як міністр внутр. справ санкціонував каральні заходи щодо укр. населення в Ліському пов. (1931), 1932 на Волині та Поліссі. 1931 під тиском міжнар. громадськості пішов на деякі поступки в екон. і культ.-осв. галузях для укр. менш. в Польщі. У червні 1931 провів переговори з провідними діячами *Українського національно-демократичного об'єднання* і митрополитом *А. Шептицьким* з метою досягнення укр.-польськ. політ. компромісу. Вбитий у червні 1934 у Варшаві членом ОУН Г. Мацейком як головний винуватець політ. терору проти укр. населення в поч. 1930-х польськ. уряд використав загибель П. як привід для створення концтабору для політ. в'язнів Берези Картузької. В орг-ції замаху на П. були звинувачені й на *Варшавському процесі 1936* засуджені до смертної кари та тривалих строків ув'язнення *С. Бандера*, *М. Лебедь*, *М. Карпинець*, *Д. Гнатківська*, *М. Климишин* та ін. члени ОУН.

ПИЛИПЕНКО БОРИС КУЗЬМИЧ (16.7.1892 – 9.10.1937) – укр. етнограф, археолог, мистецтвознавець. Н. у Чернігові. Закінчив Чернігівську чоловічу гімназію (1911) та юридичний ф-т Ун-ту Св. Володимира у Києві (1918). Учень *В. Модзалевського*. Наук. працю розпочав у Чернігівській архівній комісії (1912), де збирав матеріали про укр. нар. мистецтво. Упорядковував архівні документи збірки музею В. Тарновського. Член Чернігівського т-ва художників (1912). Брав участь у різноманітних худ. виставках. Член УПСР (1918). 1920–26 – співробітник, директор, завідувач етнографічного відділу Чернігівського держ. музею. 1923–26 – досліджував пам'ятки Любеча, Сосниці, Батурина, Чернігова, зокрема нар. дерев'яного зодчества, шиття, кустарних промислів. Керівник етнографічної секції Чернігівського наук. т-ва (1923–25), очолював відділ побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею ім. Артема у Харкові (1926). 1926–30 – наук. співробітник етногр.-етнол. секції Харківської н.-д. кафедри історії укр. культури. Під керівництвом Д. Багалія захистив промоційну роботу на тему «Млинарство на Чернігівщині» (1928). Голова Харківської філії Асоціації художників Червоної України (1926–27). З 1927 завідувач етнографічного відділу Харківського іст.-худ. музею. 1929–33 – співробітник Всеукр. іст. музею ім. Т. Шевченка у Києві. Зробив креслення церков і курганів (всього 359 об'єктів). Заарештований 25.2.1933 і звинувачений в участі в Українській військовій організації, але за недоведеністю складу злочини звільнений 1934. 1934–35 – співробітник Всеукраїнського музейного містечка. Автор праць: «Нові печери Чернігівщини» (1928), «Еволюція млина та млинарства на Чернігівщині» (1930). Вдруге заарештований у квітні 1935 і звинувачений у проведенні підпільної терористичної діяльності з метою вбивства *П. Постишева* й *С. Косіора*.

Засуджений до 7 років виправно-трудоих таборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі. Розстріляний в урочищі Сандормох біля Медвеж'єгорська (Карелія).

1. *Верб* (Київ).

ПИЛИПЧУК ПИЛИП (1869 – 1940) – укр. громад.-політ. і держ. діяч. Н. на Волині. Здобув інженерну освіту в Петербурзі. На поч. 20 ст. брав активну участь у житті укр. громади у Петербурзі. 1917–18 – доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному ін-ті. Належав до Української партії соціалістично-революціонерів, згодом – Української народно-республіканської партії. У період *Директорії УНР* – нач. водних шляхів Дніпра. У грудні 1918 – квітні 1919 – керуючий Міністерством шляхів УНР в уряді *В. Чехівського* та *С. Остапенка*. Влітку-восени 1919 очолював дипломат. місію уряду УНР у Варшаві. 1920 входив до складу Комісії по виробленню Конституції УНР (створена 30.8.1920), яка працювала у Тарнові (Польща). 1921–22 П. – голова Ради Народних Міністрів УНР в екзилі. 1922–25 – проф. Українського (таємного) політехнічного ін-ту у Львові. З 1926 жив у Луцьку, працював інженером. Був засновником та головою Т-ва ім. Лесі Українки. Помер у Холмі (тепер Польща).

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 – переможна битва укр. армії, очолюваної Б. Хмельницьким, проти польськ. військ під Пилявцями (тепер с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.). Невдовзі після блискучих перемог укр. армії в *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* нац.-визвол. рух охопив всю Україну, внаслідок чого влітку 1648 Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства були звільнені з-під влади шляхетської Польщі. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. На поч. червня 1648, порушуючи умови перемир'я (від 2.6.1648) у *Правобережну Україну* вдерлися каральні загони магната Я. Вишневецького, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського та ін. В боях під Махнівкою (тепер с. Козятинського р-ну Вінницької обл.; 16–18.7.1648) та Старокостянтиновом (25–27.7.1648) козацькі полки на чолі з *М. Кривоносом* розгромили шляхетські загони і визволили частину Поділля та Волині. Протягом серпня 1648 польськ. уряд для придушення всенар. повстання в Україні сформував в р-ні Глинян (пobl. Львова) та біля замку Човганський Камінь (тепер Теофіполь Хмельницької обл.) 40-тис. армію, а з урахуванням допоміжного складу – бл. 100 тис. чол. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) – князя Д. Заславського, коронного підчашого М. Остророга та коронного хорунжого О. Конєцьпольського. На поч. вересня 1648 коронне військо виступило з місць свого базування на Волинь. Назустріч йому із р-ну Маслового Ставу (тепер с. Маслівка

Миронівського р-ну Київської обл.) через Білу Церкву–Паволоч–Погребіше – Хмільник на Старокостянтинів рушила укр. армія (бл. 100 тис. чол.) і загін буджацьких татар (бл. 600 чол.). Під Пилявцями, на правому березі р. Ікви (за ін. дан., Пиляви) укр. військо збудувало добре укріплений табір. Окремо, на лівому фланзі головних сил укр. армії, розташувалась кіннота М. Кривоноса. Козацька піхота зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки і збудувала на ній шанці. 9(19).6.1648 надійшло польське військо і стало табором на протилежному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 11(21).9.1648 запеклими боями за греблю через р. Ікву. Польські корогви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осинського розпочали штурм укр. табору і зуміли відкинути козацькі застави, що обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж перейшли на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу. Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 13(23).9.1648 у козацький табір прибув на допомогу 4-тис. загін буджацьких татар (за ін. дан., бл. 20 тис. чол.) очолюваний Айтимирмурзою та Адлаєтмурзою (на думку деяких дослідників, татари прибули лише 15(25).9.1648, а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом *Б. Хмельницького*, ввести в оману польське командування). Вранці 13(23).9.1648 укр. армія (лівим флангом командував М. Кривоніс, центром – І. Чернята, правим – Півторакожух) вишикувалась в бойові порядки на полі бою. Першими завдала удару шляхетська кіннота. Витримавши потужний натиск ворожих хоругв, укр. піхота за підтримки артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко оволоділи греблюю, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки. Не витримавши натиску і піддавшись всезростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути цілковитого розгрому, польське командування відкликло з поля бою всі підрозділи і розпорядилося підготуватись до відходу табором. Під вечір у гонитві за ворогом укр. піхота на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла до перших рядів польськ. табору. У ніч на 14(24).9.1648 польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився в панічну втечу. Укр. армія захопила усю ворожу артилерію (бл. 100 гармат) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Блискуча перемога укр. армії в П. б. мала велике воєнно-політичне значення. В результаті П. б. польське військо було розгромлено, звільнено Волинь і Поділля, створились сприятливі умови для визволення всіх західноукр. земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали – «пилявчиками».

ПИЛЬКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1880 – 1922) – укр. військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Учасник *Першої світової війни 1914–18* – полковник рос. армії. З поч. 1917 П. брав активну участь у

творенні укр. армії. В серед. травня 1917 П. у складі укр. делегації (*В. Винниченко*, *С. Єфремов*, *М. Ковалевський*, *Г. Одинець* та ін.) вів переговори з представниками Тимчасового уряду у Петербурзі про визнання рос. властями автономії України та визначення кордонів майбутнього автономного утворення відповідно до етнографічного принципу. У травні-червні 1917 брав участь у роботі 1-го і 2-го Всеукраїнських військ. з'їздів, на яких був обраний до складу Українського генерального військ. комітету (виконував функції представника при головному штабі в Петербурзі) та ради військ. депутатів, що увійшла складовою частиною до УЦР. З кін. листопада 1917 служив у Генеральному військ. штабі при Генеральному секретаріаті військ. справ УНР, де виконував функції старшини для особливих доручень. 1918–19 – командир окремого Кордонного корпусу, інспектор культ.-освітніх справ Армії УНР. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 П. емігрував до Польщі. Виступив засновником військ. журн. «Наша зоря». Помер у таборі інтернованих у Каліші (тепер Познанське воєводство, Польща).

ПИЛЬЧИКІВ (Пильчиков) ДМИТРО ПАВЛОВИЧ (26.10(7.11).1821–5(17).10.1893) – укр. громад. і культ. діяч, педагог. Н. на Херсонщині. Після закінчення 1863 іст.-філол. ф-ту Київського ун-ту П. працював помічником бібліотекаря в цьому ж ун-ті. 1846–64 викладав у Полтавському кадетському корпусі. 1846 познайомився з Т. Шевченком і вступив до Кирило-Мефодіївського братства. У 1860–70-х брав участь у нац.-дем. русі, був членом і активним пропагандистом українофільства у Полтавській Громаді. У 1870-х підтримував зв'язки з галицькими громад. і культ. діячами та з *М. Драгомановим*. 1873 П., перебуваючи у Львові, став фундатором Літ. т-ва ім. Т. Шевченка (згодом – НТШ). Помер у Харкові.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИМЕН (Пегов Павло Григорович; 26.10.1875 – 1942) – рос. церк. діяч. Закінчив зі ступенем кандидата богослов'я Казанську дух. академію (1901), під час навчання у якій прийняв чернецтво. З 1904 соборний ієромонах моск. Донського монастиря, з 1906 – наглядчак Бугурусланського духовного училища, з 1907 – ректор Тифліської духовної семінарії. 1911 хіротонізований на єпископа Бакинського, вікарія екзарха Грузії, з 1912 – єпископ Єреванський. З 12.2.1915 – єпископ Балтський, вікарій Подільської єпархії. З 1918 – єпископ, з 1921 – архієпископ Подільський і Брацлавський. Співробітничав з ГПУ. 1923 перейшов у обновленство. 1923 зведений у сан митрополита, призначений на митрополита Харківського. Після перенесення столиці до Києва – митрополит Київський і всієї України (16.2.1935). Викладав у Вищій українській богословській школі. 1925 та 1927 голова обновленчого Українського Св. Синоду.

1935 повернувся у православ'я й призначений на архієпископа Подільського та Брацлавського.

С. Білокінь (Київ).

ПИМОНЕНКО МИКОЛА КОРНИЛОВИЧ (25.2(9.3).1862 – 13(26).3.1912) – видатний укр. художник, академік Петербурзької АМ (з 1904). Н. у Києві в сім'ї іконописця. Художню освіту здобув у іконописній школі Києво-Печерської лаври, у малювальній школі М. Мурашка (1878–82) та Петербурзькій АМ (1882–84) у В. Орловського. З 1884 викладав у Київській малювальній школі. 1900 став співзасновником і викладачем Київського худ. училища. З 1893 – експонент, а з 1899 – чл. Т-ва передвижників. П. – майстер реалістичного жанрового живопису. Один із перших в укр. малярстві зумів поєднати побутовий жанр з поетичним нац. пейзажем. П. – автор бл. 715 картин і рисунків. Найвідоміші картини П.: «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «По воду», «Ворожіння», «Проводи рекрутів» (всі – 1893), «Жнива» (1896), «Ярмарок» (1898), «Жертва фанатизму» (1899), «Брид» (1901), «Ревнощі» (1901), «У похід», «Продавщиця полотна» (обидві – 1902), «Біла річка» (1905), «Українська ніч», «Перед грозою» (обидві – 1906), «Збирання сіна на Україні» (1907), «Суперниці. Біля колодязя» (1909), «Гопак» (1910), портрети: «Автопортрет», «Портрет батька художника» (1880), «Молодиця». Його учнями були Г. Дедченко, С. Костенко, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін.

ПИНТЯ (Пинта; рр. н. і см. невід.) – ватажок загону *опришків*. 1701–04 очолював у Закарпатті опришківський загін. 1704 до П. приєднався загін опришків *І. Пискливого*. Об'єднаний загін опришків (бл. 86 чол.) діяв у Коломийському пов. Здобув Косів (тепер Івано-Франківська обл.). Брав участь у нац.-визвол. русі угор. народу під керівництвом Ференца Ракоці II проти влади Габсбургів. Подальша його доля невідома.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИСКЛИВИЙ ІВАН (р. н. невід. – 1705) – ватажок загону опришків. 1701 організував загін покутських опришків, що діяв у Коломийському пов. (тепер Івано-Франківська обл.). 1704 приєднався до загону закарпатських опришків, очолюваних *Пинтею*. Брав участь у здобутті Косова. Під час одного з боїв з загоном урядових військ був схоплений і незабаром страчений у Станіславі (тепер Івано-Франківськ).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІВДЕННЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ – таємна рев. орг-ція декабристів в Україні. Створена в березні 1821 чл. Тульчинської управи колишнього «Союзу благоденства» (*П. Пестель*, *О. Юшневський*, *О. Баратинський* та ін.), які ввійшли до т. зв. Корінної думи т-ва П. Пестель, *О. Юшневський* від П. т. д. становили т. зв. Директорію. Незабаром

чл. цього т-ва стали брати С. і М. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін та інші офіцери 1-ї та 2-ї армій, розквартированих в Україні. Протягом 1822–25 щорічно в Києві, під час контрактного ярмарку, відбувались з'їзди керівних діячів П. т. д., які вирішували орг. та програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення т-ва. На з'їзді 1823 було схвалено поділ т-ва на 3 управи (філії): Тульчинську на чолі з П. Пестелем (пізніше О. Баратинським), Кам'янську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківську на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміном. Учасники з'їзду 1824 обговорили і схвалили програму т-ва – «Руську правду», написану П. Пестелем. На з'їзді 1825 обговорювались питання про можливість орг-ції повстання в армії проти царизму. Керівники П. т. д. прагнули об'єднатися з Пн. т-вом декабристів. Навесні 1824 П. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівництвом Пн. т-ва, але йому не вдалося схилити до об'єднання на основі «Руської правди», хоч північні декабристи готові були прийняти респ. принцип, а П. Пестель – ідею Установчих зборів натомість диктатури Тимчасового верховного правління. Було досягнуто домовленості про спільність дій у разі початку повстання та про скликання в 1826 об'єднаного з'їзду. 1823–25 велись переговори П. т. д. і Польськ. патріотичного т-ва про можливість спільного виступу проти царизму. У вересні 1825 до П. т. д. увійшло т-во об'єднаних слов'ян, яке склало в ньому Слов'янську управу. Виступ декабристів, намічений на літо 1826, був прискорений несподіваною смертю *Олександра І*. Обстановка «міжцарювання» та загроза викриття змусили керівників П. т. д. перенести повстання на 1(13).1.1826. Після арешту 13(25).12.1825 П. Пестеля, а пізніше і О. Юшневського, поразки повстання 14(26).12.1825 у Петербурзі та придушення повстання Чернігівського полку 3(15).1.1826 П. т. д. т-во було розгромлене.

Т. Поліщук (Львів).

ПІВТОРАК – назва розмінної монети номінальною вартістю 1,5 гроша, карбування якої і розпочалося на монетних дворах Речі Посполитої з 1614. Найбільш масштабною була емісія П. 1614–27 під час правління короля *Сигізмунда III Вази*. Початково маса монети становила 1,54 г срібла (0,72 г чистого металу), згодом вона зменшилась до 1,08 (0,31 г чистого металу). Востаннє П. карбувалась 1753–56. Протягом 17–18 ст. П. була найпоширенішими монетами на грошовому ринку укр. земель, де їх часто називали «чехами». Поряд з польсько-лит. П. в обігу часто зустрічались однотипні монети, карбовані на монетних дворах швед. володінь у Прибалтиці, Пруссії та ін. нім. держав.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (Юго-Западный отдел импера-

торского Русского географического общества в Киеве) – фактично самостійне наук. т-во, створене у Києві 13(25).2.1873 з метою вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Першим головою т-ва був Г. Галаган, пізніше – *В. Антонович*. У роботі т-ва брали участь *Ф. Вовк*, *М. Драгоманов*, *П. Житецький*, *М. Лисенко*, *О. Русов*, *П. Чубинський*. Видали 2 тт. «Записок» (1874–75). Окремими додатками у «Записках» були опубліковані думи і пісні бандуриста *О. Вересає*. Заходами т-ва видавались збірки чумацьких пісень *І. Рудченка* (1874), іст. пісень *В. Антоновича* і *М. Драгоманова* (1874–75), підготовлено видання укр. нар. переказів і оповідань *М. Драгоманова* (1876) та 3 тт. творів *М. Максимовича* (1876–80). У березні 1874 т-во провело перепис населення Києва, результати й аналіз якого були опубліковані 1875. У серпні 1874 за ініціативою т-ва відбувся 3-й Археологічний з'їзд у Києві, а в березні 1875 т-во взяло участь у географ. конгресі та виставці в Парижі. З 1874 почалося цькування керівників т-ва рос. шовіністами, послапались звинувачення в «українофільстві» та «неблагодійності». Після обрання *В. Антоновича* головою, а *П. Чубинського* заступником (1875) переслідування посилювалось. Т-во змушене було обмежити свою діяльність. На підставі *Емського акта 1876* рос. уряд у червні 1876 ліквідував т-во. Музей т-ва ввійшов до складу Археологічного т-ва при Київській духовній академії, бібліотеку частково передано Комерційному ін-ті.

О. Рибак (Львів).

ПІГУЛЯК ЄРОТЕЙ (1851–1924) – укр. громад.-політ. діяч на Буковині. Н. у с. Нові Мамаївці на Чернівецьчині. Працював викладачем у гімназіях. Був одним із лідерів народовців на Буковині, згодом – Української національно-демократичної партії (буковинський відділ). 1884 обраний першим головою Народного дому в Чернівцях, очолив культ.-осв. т-во «Руська бесіда», а з 1885 – «Руську раду». Входив до складу Крайового відділу та Крайової шкільної ради Буковини, в яких обстоював нац.-культ. та реліг. права укр. населення. 1890–1918 – депутат Буковинського союму, 1898–1918 – віденського парламентару. Помер у Чернівцях. Автор статей з культ. і реліг. тематики в буковинській пресі.

ПІДГАЙНИЙ СЕМЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (17.4.1907 – 14.11.1965) – укр. історик, археограф, музейний працівник, письменник. Н. у станиці Новомисській на Кубані. Навчався на ф-ті профосвіти Київського ін-ту нар. освіти (1925–29). Чл. Іст. семінару підвищеного типу при Київському ІНО (1925–27). Під керівництвом проф. *О. Оглоблина* розробляв тему «Білоруська політика Богдана Хмельницького». За кілька місяців до закінчення ін-ту виключений через соціальне походження (батько О. Підгайний – учасник визвол. змагань на Кубані, – роз-

стріляний більшовиками) і «націоналістичну діяльність». Наук. співробітник музею Слобідської України у Харкові (1929–33), викладач Харківського ін-ту нар. освіти (1930–33), позаштатний співробітник Комісії для вивчення соц.-екон. історії України 18–19 ст. при ВУАН (1931–33), член Археологічної комісії при ВУАН (1930–33). Досліджував теми «Матеріали до історії мануфактури на Україні» та «Матеріали до історії кріпацької мануфактури на Україні. Бахмачський і Торський соляні заводи». 1930–33 – аспірант Ін-ту історії матеріальної культури у Харкові. Заарештований у січні 1933. Покарання відбував до 1941 на Соловках. Про цей трагічний період життя написав спогади: «Українська інтелігенція на Соловках. Спогади. 1933–1941 рр.» (1947), «Недостріляні» (тт. 1–2, 1949, 1953). Повернувся в Україну під час нацистської окупації. Був членом управи Харкова і нач. одного з його р-нів. З 1944 – на еміграції. Активний діяч Української радикально-демократичної партії в Німеччині (1945–49) та Канаді (1949–65). Автор праць «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. – Vol. 1–2, 1953 (ред. і видавець)», «Український національний комунізм» (Український збірник, 1957, т. 10). Засновник Спілки укр. жертв рос. терору і голова Федерації об'єднань колишніх політ. в'язнів і репресованих рад. режимом. Ред. журн. «The New Review». Помер у Торонто (Канада).

І. Верба (Київ).

ПІДГОРНИЙ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ (5(18).2.1903–11.1.1983) – рад. держ. і парт. діяч. Н. у м. Карлівка (тепер Полтавська обл.). З 1917 працював робітником на різних підприємствах Карлівки. 1921–23 секретар Карлівського райкому комсомолу. 1926 закінчив рабфак, 1931 Київський технологічний ін-т харчової промисловості. З 1930 – чл. Компартії України. 1939–40 і 1944–46 – заст. міністра харчової промисловості УРСР. 1944–46 – гол. уповноважений уряду УРСР по переселенню укр. населення з території Польщі до України. З 1946 П. – постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР. 1950–53 – 1-й секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 – другий секретар, в 1957–61 – 1-й секретар ЦК КПУ. У червні 1963 був висунутий *М. Хрущовим* на посаду секретаря ЦК КПРС. У жовтні 1964 П. став одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували і провели зміщення *М. Хрущова* з посади 1-го секретаря ЦК КПРС (на думку деяких дослідників – відіграв вирішальну роль в усуненні *М. Хрущова*). З грудня 1965 П. очолював Президію Верховної Ради СРСР. П. займав високі парт. посади, з квітня 1960 – чл. президії ЦК КПРС, з квітня 1966 – чл. Політбюро ЦК КПРС. 1965–1977 Голова Президії Верховної Ради СРСР. Виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС. Помер і похований у Москві.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ – офіційна назва центр.-сх. частини Закарпаття, яка 1919–38 становила автономну адм.-тер. одиницю у складі Чехо-Словащини (з 1927 – Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). Відповідно до рішень *Сен-Жерменського мирного договору 1919* та *Тріанонського мирного договору 1920* територія Закарпатської України під назвою П. Р. увійшла до Чехо-Словацької Республіки та отримала автономний статус. Етнічні укр. землі у Закарпатті було поділено на три частини: П. Р., Пряшівщину (відійшла безпосередньо до Словащини) та Мармароський Сигіт (залишився у складі Румунії). Територія П. Р. охоплювала Хустську, Берегівську й Ужгородську округи і в адм. відношенні творила одну жупу. Автономний статус П. Р. визначався Генеральним Статутом (1919), згідно з яким виконавчу владу в краї здійснював особливий адм. орган – Директорія П.Р. (адміністратор – *Ю. Жаткович*; діяла з грудня 1919 до квітня 1920). З 1920 у П. Р. празьким урядом призначався губернатор (першим губернатором став *Ю. Жаткович*; 1920–21), при якому діяв дорадчий орган – губ. рада. У липні 1927 законом «Про організацію політичного управління» було запроваджено новий адм.-тер. поділ Чехо-Словащини на 4 краї – Чехія, Словацьчина, Моравія-Сілезія і П.Р. («Земля Подкарпатурска», Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). У П. Р. встановлювалась посада крайового президента (першим президентом став *А. Розсипала*) і формувався тер. представницький орган – крайове заступництво ($\frac{2}{3}$ чл. якого були виборними, $\frac{1}{3}$ призначалась центр. владою). Підкарпатський край поділявся на 14 пов. 1 478 громад. У жовтні 1938 чехо-словацький уряд під тиском укр. нац.-держ. сил був змушений піти на створення на тер. основі П. Р. нового державного утворення Карпатської України.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД – становий шляхетський суд у *Правобережній Україні* для розгляду межових земельних справ. Встановлений за Литовським статутом 1566. Справи в цьому суді вирішував один суддя – підкоморій, який спочатку призначався великим кн., а з 1588 шляхта пов. обирала 4-х кандидатів на цю посаду, з яких великий князь призначав підкоморія. Припинив свою діяльність після входження України в держ.-адм. систему Російської імперії. 1763 за судовою реформою, що її провів гетьман *К. Розумовський*, П. с. створено в *Лівобережній Україні*. Його обирали на території полку землевласники і полкова старшина. До складу суду довічно входили підкоморій, коморник і писар. 1783 П. с. було ліквідовано, а 1796 знову відновлено. З 1834 П. с. діяв під назвою межового до його остаточної ліквідації 1840.

В. Кульчицький (Львів).

ПІДЛЯШШЯ – іст.-етнографічна область, що займає територію між Холмщиною на пд. й р. Нар-

вою на півночі, Мазовією (Польща) на заході та Волинню і Поліссям на сх. Назва П. походить від слова «лях» (земля, що розміщена біля ляхів). П. разом з іншими укр. етнічними землями – Холмщиною, Посанням та Лемківщиною – входить сьогодні до складу Польщі. У 9–10 ст. територія П. була заселена, в основному, східнослов. племенами – *древлянами*, *бужанами* і *дреговичами*. З 10 ст. входило до складу Київської держави і становило зх. частину Берестейської землі (з 12 ст. – Дорогичинської землі). Після приєднання 1238 кн. *Данилом Романовичем Галицьким* Дорогичинської землі П. перебувало у складі *Галицько-Волинського королівства*. Найбільшими містами П. в той період були Дорогичин, Більськ, Мельник та ін. 1253 в Дорогичині коронувався Данило Галицький. У період занепаду Галицько-Волинської держави литовські князі Гедимін і Кейстут, зайнявши Берестейську і Дорогичинську землі, приєднали П. до Великого князівства Литовського. 1520 на території П. було створено окреме воєводство (центр – Дорогичин), що складалося з Дорогичинської, Більської та Берестейської земель. 1566 Берестейщина увійшла до складу новоствореного Берестейсько-Литовського воєводства, а Підляське воєводство було поділене на Дорогичинську, Мельницьку і Більську землі. За *Люблінською унією 1596* П. відійшло до Польщі. Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Пд. П. було включене до Австрії (по Буг), а Пн. П. (Більщина) – до Пруссії. Під час наполеонівських війн пн. частина П. відійшла до Росії (з 1842 – у складі Гродненської губ.), а пд. – з 1809 до Варшавського герцогства, а з 1815 – до Королівства Польського. Протягом усього 19 – поч. 20 ст. укр. населення П. зазнавало посиленого адм. тиску на церкву і шкільництво з метою прискорення процесів колонізації та русифікації. 1874 у П. рос. уряд заборонив УГКЦ і запровадив православ'я, що зумовило прийняття частиною укр. населення римо-католицького віросповідання і виникнення групи *латинників*. На поч. 20 ст. землі П. належали до Гродненської, Сідлецької і Холмської губ. Російської імперії. Під час *Першої світової війни 1914–18* царський уряд евакуював на сх. з П. і Холмщини бл. 120 тис. чол. За умовами *Берестейського миру 1918* П. мало відійти до УНР, але на поч. листопада 1918 польські збройні сили захопили територію П. і Холмщини, зайняту нім. військами. У міжвоєнний період польськ. уряд проводив на території П. шовіністичну антиукр. політику. 1939–44 П. входило до складу Генеральної губ. У повоєнний період автотонне населення П. спіткала та сама доля, що і українців на інших укр. етнічних землях, що залишились у складі Польщі. За угодами комуністичних урядів СРСР і Польщі, значну частину українців з П. було виселено до УРСР, решту депортовано 1947 у ході злочинної операції «Вісла» на пн.-зх. польські землі (див. *Холмщина*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІДМОГИЛЬНИЙ ВАЛЕРІАН ПЕТРОВИЧ (20. (2.2). 1901–3.11.1937) – відомий укр. письменник і перекладач. Н. у с. Чаплі на Катеринославщині (тепер у межах м. Дніпропетровська). 1918 закінчив Катеринославське реальне училище. 1919 у Катеринославському журн. «Січ» з'явилися літ. роботи П. Незабаром вийшла його перша книжка «Твори. Том 1» (1920). З 1919 у Київському ун-ті, але через матеріальні труднощі навчання не завершив. Деякий час вчителював у Катеринославі, Павлограді й Ворзелі, працював у видавництві «Книгоспілка». 1921 брав участь у виданні літ. альманаху «Вір революції» (1921), пізніше друкувався в «Жовтні», журн. «Нова громада», «Життя й революція». В 1920-х належав до літ. об'єднань АСПИС (1923–24), «Ланка» і «МАРС». Заарештований 8.12.1934 у Харкові, згодом переведений до Києва. 27–28.3.1935 в'їзна колегія Верховного Суду СРСР засудила П., Є. *Плужника*, М. *Куліша*, Г. *Епіка*, В. *Поліщука* до смертної кари, пізніше заміненою на 10 років соловецьких таборів. У спецтаборі утримувався в суворій ізоляції. Розстріляний 3.11.1937 за вироком особливої наради УНКВД по Ленінградській обл. Посмертно реабілітований. П. – один із найвизначніших укр. новелістів 20 ст. Автор збірок оповідань «В епідемічному бараці» (1922), «Повстанці і інші оповідання» (1923), «Військовий літун» (1924), «Третя революція» (1926), «Проблема хліба» (1927) і повісті «Остап Шаптала» (1922), в яких відтворив рев. події в Україні 1917–21, долю укр. села в період «воєнного комунізму», голод 1921–22, повоєнне життя укр. інтелігенції. Найвідоміший твір П. – роман «Місто». Цей психологічний за характером твір був присвячений висвітленню складних взаємин міста й села в 1920-х. Роман зазнав різких звинувачень з боку офіційної критики у зневазі нової культури і свідомому протиставленню села місту. 1930 вийшов останній твір П. – роман «Невеличка драма». Незавершеним залишився твір «Повість без назви». П. спільно з Є. *Плужником* уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926). Численні переклади П. творів франц. письменників, зокрема творів Д. *Дідро*, О. *Бальзака*, Г. *Мопассана*, А. *Франса* та ін., відіграли значну роль у розвитку укр. літ. мови 1920-х.

ПІДПОМІЧНИКИ – неможлива категорія укр. козацтва у 18 ст., неспроможна відбувати військ. службу власним рахунком. Виданий 1735 «Правлінням гетьманського уряду» юридично закріплював поділ козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військ. служби, на *виборних козаків* і П. П. повинні були постачати козацькому війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військ. службі. За даними 1763–64, у 9 лівобережних полках (крім Полтавського) налічувалося 177415 козаків. П. після юридичного оформ-

лення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у *Лівобережній* і *Слобідській Україні* П. були прирівняні до держ. селян.

М. Ерстенюк (Львів).

ПІДСКАРБІЙ – 1) Генеральний П. – вища службова особа держ. адміністрації в *Гетьманщині* у серед. 17–18 ст., яка відала фінансами Укр. держави, (див. *Генеральний підскарбій*). 2) Великий П. – у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій службова особа, що відала держ. скарбницею і фінансами держави. Особистими прибутками завідували надвірні підскарбії.

ПІДСУСІДКИ – категорія неможливого податного населення в Україні у 16–18 ст., що не мали власного госп-ва. Жили у чужих дворах, «у сусідах», за що допомагали своїм хазяям у роботі по госп-ву. Залежно від того, в чиїх дворах вони жили, П. були панські, козацькі, монастирські, міщанські, посполиті тощо. Частина П. займалась ремеслами, промислами і торгівлею. Інколи П. ставали заможні козаки і міщани, які намагались уникнути сплати держ. податків та відбуття військ. служби. 1734 П. прирівняли до інших податних категорій населення. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у *Лівобережній* і *Слобідській Україні* більшість П. було перетворено на кріпаків.

М. Ерстенюк (Львів).

ПІЙ X (світське ім'я – Джузеппе Мелькіоре Сартто; 2.6.1835 – 20.8.1914) – папа римський (1903–14). З 1858 – священник, з 1884 – єпископ, з 1893 – кардинал і патріарх Венеції. Скасував існуюче з часів середньовіччя право 3-х католицьких держав (Австрії, Іспанії та Франції) відхиляти небажаних кандидатів при виборі папи. Був противником модерністських змін у католицькій церкві, опублікував енцикліку (письмове звернення папи до всіх католиків) проти модернізму *Pascendi*. П. X виступав проти відокремлення церкви від держави, 1906 звернувся з енциклікою проти прийняття такого закону у Франції П. X призначив першого єпископа УГКЦ у США (1907, фактично 1913; С. *Ортинський*) та у Канаді з осідком у Вінніпезі (1912, єпископ Н. *Будка*). Підтримував діяльність митрополита А. *Шеніцького*.

ПІЙ XI (світське ім'я – Акілле Ратті; 31.5.1857 – 12.2.1939) – папа римський (1922–39). Був префектом Ватиканської бібліотеки. 1918 посланий представником (апостольський візитатор) Ватикану у Росію (не був допущений), Польщу і Прибалтику. З травня 1919 папський нунцій у Варшаві. Засуджував утиски УГКЦ варшавською владою у Зх. Україні після окупації цих земель Польщею. 1922, обраний папою, активно виступав проти тоталітарних режимів у Німеччині та в СРСР; засуджував

переслідування церкви нацистами і проповідування расистської ідеології (енцикліка проти фашизму «*Mit brennender Sorge*»; 1937) й виступав проти комуністичної ідеології та нищення реліг. життя в СРСР (енцикліка «*Divini Redemptoris*»; 1937). 1925 уклав конкордат з польськ. урядом, який упорядкував правове становище УГКЦ у Польщі. 1931 збудував будинок Колегії Св. Йосафата у Римі. 1931 П. XI дозволив поширення діяльності чину василіан в Угорщині та Румунії. 1935 створив кодифікаційні комісії для врегулювання сх. канонічного права. З прихильністю поставився до виникнення незалежної Української держави у Закарпатті – *Карпатської України* та призначив для неї апостольським адміністратором Діонісія Нарадія.

ПІЙ XII (світське ім'я – Еудженіо Пачеллі; 2.3.1876 – 9.10.1958) – папа римський (з 1939). Н. у Римі. З 1901 служив у ватиканському статс-секретарстві. 1917–20 – папський нунцій у Баварії, 1920–29 – у Німеччині. З 1929 – кардинал. 1930–39 статс-секретар Ватикану. 1946 конгрегація священної канцелярії, очолювана П. XII, опублікувала декрет із засудженням комуністичної ідеології як ідеології тоталітаризму. Під час святкування 350-річчя *Берестейської унії 1596* видав енцикліку з протестом проти переслідувань УГЦ у СРСР. (див. *Львівський собор 1946*). П. XII цікавився долею вояків *дивізії «Галичина»*, врятував їх від примусової репатріації до СРСР. За П. XII було створено греко-католицьку митрополію в Канаді – Вінніпезьку (1956, митр. М. *Германюк*) і у США – Філадельфійську (1958, митр. К. *Богочевський*) та екзархати у Великій Британії (1957), Австралії (1958).

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ – іррегулярні військово-поселенські полки, сформовані рос. урядом для оборони Новоросійської губ. (створені 1764) від тур.-татар. нападів. Пікінери мали на озброєнні рушницю і списи – піки (звідси їх назва). Протягом 1764–76 з укр. козаків та частково сербських поселенців було сформовано 6 П. п.: Донецький, Дніпровський, Єлисаветградський, Луганський, Полтавський і Харківський. Ці козаки втрачали свої козацькі права, ставали солдатами і прирівнювались до селян-поселенців (сплачували податки, відбували держ. повинності тощо). З початком рос.-тур. війни 1768–74 П. п. повинні були брати участь безпосередньо у бойових діях, поставляти для рос. армії коней, підводи, фураж, провіант). Все це викликало велике невдоволення серед пікінерів, яке в жовтні 1769 переросло у повстання Дніпровського та Донецького П. п. Почавшись у містечку Соколівці (тепер с. Правобережна Соколівка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), незабаром поширилося на Китайгород, Нехворощ, Орлик, Маячку й Царичанку. Кількасот повстанців перейшло на територію Запоріжжя і, об'єднавшись із запорізькими козаками, спільно чини-

ли опір рос. каральним загонам. На поч. 1770 повстання було придушене, а його керівники (Я. Головатий та ін.) і учасники жорстоко покарані. 1783 після захоплення Російською імперією Криму П. п. було ліквідовано.

М. Ерстенюк (Львів).

ПІЛСУДСЬКИЙ ЮЗЕФ (5.12.1867 – 12.5.1935) – польськ. політ. і держ. діяч. Н. у Зулозі поблизу Вільно (тепер Вільнюс, Литва). 1885 закінчив Віденську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Харківського (виключений за участь у студентських виступах), згодом – Віденського ун-тів. У цей період належав до польськ. патріотичної організації «Єдність», яка підтримувала контакти з «Народною волею». 1887 П. був заарештований цар. властями, звинувачений у підготовці замаху на *Олександра III*, і засуджений до 5-річного заслання до Сибіру. 1892 повернувся у Вільно, де став одним із співзасновників Польської соціалістичної партії (ППС), з 1894 – член Центрального робітничого комітету, у 1890-х організував вид-во парт. органу «Роботнік» (згодом – «Валька»). На поч. 1900-х жив у Львові, Лондоні та Токіо, де намагався встановити контакти з япон. розвідкою. Під час рев. 1905–07 у Російській імперії керував бойовими групами, що займалися проведенням терористичних акцій (головним чином – пограбуванням банків з метою здобуття коштів для купівлі зброї), визволенням політ'язнів, вишколом нових бойовиків для б-би проти імперського режиму та за незалежність Польщі. 1906 виступив одним з ініціаторів створення ППС – революційної фракції. 1908 П. заснував у Галичині Союз активної боротьби, який 1910 створив у Львові нелегальну воєнізовану орг-цію «Стрільську спілку». На поч. 1910-х був обраний головним комендантом Тимчасової комісії орг-цій у б-бі за незалежність Польщі, що діяли у Галичині. Досягнення незалежності Польщею вважав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Встановив і підтримував зв'язки з австро-нім. Генштабом. У роки *Першої світової війни 1914–18* командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австр. армії воювала на Сх. фронті. У липні 1917 внаслідок конфлікту з ним. окупаційними властями (відмовився прийняти присягу нім. кайзеру) був заарештований і ув'язнений в тюрмі у Марієнбурзі. Був прихильником т. зв. федеративної концепції, яка передбачала розчленування Російської імперії та створення у Сх. Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, України і Білорусі. У листопаді 1918 П., зайнявши пост тимчасового керівника Польської держави, проводив агресивну політику щодо ЗУНР. У квітні 1919 перекинув на укр. фронт армію ген. Ю. Галлера, яка призначалась Антантою виключно для ведення воєнних дій проти більшовиків. Поставши перед загрозою широкомасштабної війни з РСФРР П., з метою сформування спільного

антибільшовицького фронту, підтримував С. Петлюру в б-бі проти Радянської Росії. Уклав *Варшавський договір 1920*. У квітні 1920 П. став першим маршалом Польщі. Вів *польсько-радянську війну 1920* і підписав *Ризький мирний договір 1921*. У міжвоєнний період у зовн. політиці орієтувався на співпрацю з Великою Британією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. 1922–26 відійшов від активного політ. життя. У серед. травня 1926 при допомозі військ. сили здійснив держ. переворот, добився відставки президента Войцеховського і прем'єра уряду В. Вітоса. 31.5.1926 Національні збори (сойм і сенат) обрали П. президентом, але він відмовився (згодом – президентом став І. Мосціцький). З 1926 П. призначений Головним інспектором Збройних сил Польщі, що давало йому всю повноту влади над армією. Встановив режим «санації», внаслідок чого розпочалося політ. і господарська стабілізація, уніфікація органів влади. 1926–28 і з 1930 – прем'єр-міністр Польщі. Незважаючи на те, що польськ. уряд надавав фінансову підтримку екзильному уряду УНР, а деякі політики з найближчого оточення прем'єра були знайомі з укр. проблематикою, П. нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої адміністрації у Зх. Україні. У вересні-жовтні 1930 за розпорядженням уряду П. на окупованих Польщею укр. землях силами армії та поліції було здійснено жорстокі репресивні акції щодо укр. населення, розраховані на придушення укр. нац.-визвол. руху (див. «*Паціфікація*»). У вересні 1934 за ініціативою П. була запропонована угода про забезпечення прав нац. меншин, яка, однак, була відхилена міністром закорд. справ Польщі Й. Беком. За П. у травні 1935 була прийнята нова конституція Польщі. Автор спогадів «1920».

ПІНЗЕЛЬ ІВАН ГЕОРГІЙ (р. н. невід. – 1761) – відомий скульптор, представник вівтарного пластичного мистецтва у Галичині. Точне місце народження невідоме. За походженням, імовірно, чех. За стилем твори П. тісно пов'язані з мистецтвом чеської скульптурної школи 1-ї пол. 18 ст., яку представляли Матей і Антон Брауни, Ян Кватайнер, Лазар Відман. П. прибув у Галичину наприк. 1840-х уже цілком сформованим та досвідченим митцем. Жив і працював під іменем «Майстер Пінзель» у Львові, с. Ходовичі на Львівщині, містечках Монастирська і Бучач на Тернопільщині. Тривалий час науковці його постать ототожнювали з Л. Відманом (1699–1769), скульптором з м. Пльзень у Чехії. При цьому за підставу брали порівняльний аналіз творів цього майстра і виготовлених Майстром Пінзелем у Львові. Вважали, що помер Майстер Пінзель десь на зламі 1760–70-х. За даними Б. Возницького, скульптор П. останні роки життя провів у Бучачі, де помер і був похований. У Галичині П. тривалий час творив спільно з визнаним архітектором Б. Меретином.

Скульптури майстра прикрашають численні будівлі, збудовані за проектами Б. Меретина у Львові, Бучачі, Городку та ін. Найвідомішими з них є три кам'яні статуї на фасаді собору Св. Юра у Львові (кінна статуя Св. Юрія, постаті Святих Анастасія і Лева), оздоблення фасаду (комплекс алегоричних фігур, виготовлених з каменю) ратуші у Бучачі та ін. Бл. 1761 разом з помічником, львів. скульптором Антоном Штилем, виготовив два вівтарі для костюлу в Монастирську. Однаково добре володів технікою обробки каменю і дерева. Для творів П. характерна динамічність композиції та експресія пластичної мови. Це дало підстави вважати його засновником своєрідного напрямку т. зв. експресивної динаміки у пластиці, який розвинувся в Галичині у 2-й пол. 18 ст. Учнями П. були яскраві представники львів. школи скульптури – А. Осінський, П. Полейовський, Ф. Олендзький, М. Філевич та ін. Вперше дерев'яні скульптури роботи П. виставлені у залах музею «Одеський замок» (1987). У Львові відкритий музей «Львівська сакральна барокова скульптура 18 ст. Творчість Івана Георгія Пінзеля».

М. Криль (Львів).

ПІХНО ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1(13).1.1853 – 29.7(11.8).1913) – рос. економіст і політ. діяч. Н. на Черкащині. 1870–74 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. 1877–1902 викладав екон. дисципліни в цьому ж ун-ті (з 1888 – професор). 1907–13 – чл. Державної Думи. 1878–11 П. редагував щоденну рос. газ. монархістського напрямку «Киевлянин», що стояла на антиукр. позиціях. Після 1905 очолював відділення чорносотенної орг-ції «Союза русско-го народа» і був членом київ. клубу «Русских националистов».

ПІЦАГАЛЛІ ФРАНЧЕСКО (рр. н. і см. невід.) – італ. мандрівник 18 ст. 1789 відвідав Галичину і Буковину. Подорожні записки П. (опубл. італ. мовою 1791 в Ліворно і лат. мовою 1792 у Гамбургу) містять певні відомості про побут населення західноукр. земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПІЧЕТА ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (9.10.1878 – 23.6.1947) – укр., білорус. і рос. історик, архівіст, джерелознавець, доктор іст. наук, академік АН БСРР (1928), академік АН СРСР (1946). Н. у Полтаві. За національністю серб. 1901 закінчив іст.-філол. ф-т Московського ун-ту. 1902–05 викладав рос. мову та історію у школах Москви, Коростишева, Катеринослава. З 1910 – приват-доцент (з 1910), проф. (з 1917) Московського ун-ту. 1919 захистив докторську дисертацію за монографією «Аграрна реформа Сигізмунда-Августа в Литовсько-Руській державі» (1918, т. 2). 1918–22 працював у Головному архівному управлінні (1918–22). 1921–30 – ректор Білоруського ун-ту в Мінську. 13.9.1930 у зв'язку зі справою

акад. С. Платонова заарештований органами ОГПУ СРСР і звинувачений в антирад. діяльності, зокрема у зв'язках з представниками білої еміграції. 1931 висланий до В'ятки. Повернувся до Москви 1934. З 1934 – проф. Воронежського пед. ін-ту, проф. Московського пед. ін-ту та Московського ун-ту (з 1938). 1940 постановою Раднаркому Білорусі відновлений у списку дійсних членів АН БРСР, звідки був викреслений у грудні 1930. З 1943 очолював сектор слов'янознавства Ін-ту історії АН СРСР та кафедру пд. і зх. слов'ян Московського ун-ту. 1946–47 – заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Помер у Москві. П. автор праць «Федор Сотников, современный Петра, о политике России по отношению к Малороссии» (1915), «Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белороссии» (1940), «Казацкое государство на Украине (17–18 вв.)» (1945), «Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве» (1958), «Белоруссия и Литва 15–16 вв.» (1961) та ін. З ім'ям П. пов'язане становлення білорус. рад. іст. школи. Один із творців школи рад. слов'янознавства. Його працям притаманна глибока джерельна база, активне вивчення нової та новітньої історії слов'янських народів, зокрема проблематика етногенезу українців, періодизація укр. історії. Приділяв увагу вивченню нац.-визвол. революції в Україні у серед. 17 ст.

І. Верба (Київ).

ПЛАВ'ЮК МИКОЛА (5.6.1927) – укр. громад. і політ. діяч, Президент *Української Народної Республіки* в екзилі (1989–92). Н. у с. Русові Снятинського пов. (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). У роки нацистської окупації України брав участь у діяльності націоналістичного підпілля. Наприк. війни переїхав до Німеччини. Здобув вищу екон. освіту в Мюнхенському ун-ті. З 1949 живе у Канаді. П. є одним з активних діячів укр. громад.-політ. життя в еміграції. 1956–66 – президент Українського національного об'єднання, згодом заступник президента Конгресу українців Канади. Наприк. 1960-х став одним з організаторів 1-го Світового конгресу вільних українців (СКВУ), в 1967–69 – генеральний секретар, 1973–78 – віце-президент, 1978–81 – президент СКВУ. Під керівництвом П. об'єднання досягло значних успіхів у координації громад.-культур. діяльності всієї укр. діаспори, підтримувало нац. та правозахисний рух в Україні (допомогало видавати самвидавні матеріали і розповсюджувати їх на Зх., проводило акції протесту проти переслідування укр. дисидентів тощо). П. докладав чимало зусиль для консолідації діяльності укр. політ. об'єднань. П. – один із провідних членів ОУН (М), за ініціативою якого створено Конференцію українських політичних партій і організацій (КУП-ПО). З 1979 – голова Проводу українських націоналістів та ОУН (М). Після входження КУП-ПО 1989 до складу Української національної ради в екзилі П. став віце-президентом

УНР в екзилі. 1989 після смерті *М. Лівчицького* П. було обрано президентом УНР в екзилі. 22.8.1992 П. за рішенням Надзвичайної сесії УНРади 10 скликання (14–15.3.1992) спільно з головою уряду УНР в екзилі І. Самійленком та головою УНРади М. Воскобійником передав Президенту України Л. Кравчуку свої повноваження і мандат Державного Центру УНР в екзилі. Сьогодні П. очолює Правління фундації ім. О. Ольжича в Україні (штаб-квартира в м. Києві).

ПЛАСТ – дитячо-молодіжна орг-ція, покликана виховувати молодь на морально-християнських засадах, плакати почуття лідера та виховувати почуття укр. патріотизму. Пластовим гербом є тризуб, що гармонійно влітається у білу трилисту лілею. Опікуном П. вважається Св. Юрій. При зустрічі пластуни вітаються словом «Скоб». У назві цього орла, що живе над великими водами, переплетені початкові літери чотирьох слів «сильно», «красиво», «обережно», «бистро», кожне з яких має свої символи (дубовий листок, кетяг калини, мухомор і блискавка). Вітаючись, пластуни подають один одному ліву руку. В такий спосіб вони визнають себе побратимами, прихильниками однієї ідеї та спільного способу життя. П. виховує ширих, активних патріотів, сильних тілом, духом і мораллю, П. сягає витоків скаутизму. Засновником скаутського руху вважається полк. англ. збройних сил Баден-Пауелл. Для моральної та фіз. допомоги молодим воїнам в англо-бурській війні він 1907 створив юнацьку організацію «Скаут». Уже 1908 перші загони скаутів виникають у країнах Зх. Європи. 1909 – в Росії (першими скаутами стали ліцеїсти Царського Села). Перша укр. орг-ція виникла при філії *Академічної гімназії у Львові* в 1911 за допомогою І. Франка та І. Чмоли. Відразу була взята назва «Пласт» (у запорізьких козаків пластунами називали розвідників – тих, хто вистежував ворога в прикордонних болотах). Відділи П. існували в Галичині в усіх укр. і багатьох польськ. гімназіях. Пластуни влилися в загони Українських січових стрільців. Масовості пластовий рух набув 1921 з виходом першого укр. підручника «Життя у «Пласті»» за редакцією О. Тисовського. Пластові орг-ції виникали в Білій Церкві, Кам'янці-Подільському, Харкові, Києві, на Волині, Буковині й Закарпатті. Але польська влада в Зх. Україні і рад. в Сх. повели рішучий наступ на скаутський рух. Його активісти були фізично знищені, з 1930 П. працював у підпіллі, а з 1939 – за кордоном. Нині там створено 6 крайових організацій: Канада, США, Австралія, Аргентина, Велика Британія, Німеччина. На черзі Польща, Чехія, Словаччина і Бразилія. В 1990-х діяльність П. відновлено в Україні, зокрема юридичний статус П. першою надала Львівська міська рада нар. депутатів.

П. перебуває поза школою, не прагне масового захоплення, тому значною мірою є елітарним. Система виховання умовно розмежується на духовну та фізичну. Перша – це вивчення історії, традицій, куль-

тури рідного народу. Друга – мандрівки рідним краєм, веселі змагання та ігри (є їх у П. 130) у виїзних таборах. Щоб бути здоровим, пластуни повинні утримуватися від куріння, алкоголю та наркотиків. Істина пізнається через практику – гасло пластунів.

Структура П.: 1-ю ланкою виховної спільноти є Улад пластових новаків, який охоплює дітей віком від 7 до 11 років, організованих у рої та гнізда, що діють під керівництвом новацьких виховників. 2-ю – Улад пластунів юнаків. Основою є гурток, який складається з 6–8 хлопців або дівчат віком 12–17 років. Кілька гуртків певної місцевості об'єднуються в курені. Ними керують виборні гурткові та курінні проводи. 3-ю виховною спільнотою є Улад старших пластунів, у якому гуртуються у добровільних і самоуправних гуртках і куренях старші пластуни (пластунки) 18–25 років. Усі три виховні Улади працюють під проводом крайових командантів, які, в свою чергу, підлягають головним булавним у Головні пластові булави. Окрему спільноту в рамках П. становить Український пластовий сеньйорат, в якому гуртуються пластуни після виходу з Уладу старших пластунів. Вони організовані в територіальні або міжтериторіальні (матірні) курені. Організаційно й адміністративно новацькі гнізда й самостійні рої, юнацькі і старшинські гуртки й курені творять на терені якоїсь місцевості хлоп'ячі й дівочі коші під керівництвом кошового або кошової. Сеньйори, іноді також старші пластуни, чл. різних куренів, гуртуються у тер. осередки праці. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місцеву пластову станицю під проводом обираючої ними станичної старшини. Усі станиці на території певної країни діють як зареєстровані крайові орг-ції під керівництвом Крайової пластової ради як надзірнього органу та Крайової пластової старшини як виконавчого органу, що їх обирають на 2–3 роки Крайові пластові з'їзди. Усі крайові пластові орг-ції мають власні статuti й самостійні у своїх діях, але об'єднані у центр. світовому союзу Конференції українських пластових організацій (КУПО; засновано у 1954 в Канаді із завданням дбати про ідейну єдність пластових крайових орг-цій і координувати їх діяльність). Збори КУПО, що відбуваються раз на три роки, обирають Головну пластову раду як надзірний і Головну пластову булаву як виконавчий орган.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЛЕВАКО МИКОЛА АНТОНОВИЧ (27.11.1890 – 25.4.1941) – укр. бібліограф, літературознавець. Н. у слободі Дворічна Куп'янського пов. Харківської губ. 1914 закінчив іст.-філол. ф-т Харківського ун-ту. Учень *М. Сумцова*. 1917 заснував у Харкові 1-шу укр. гімназію ім. Б. Грінченка, став її першим директором. Видав «Хрестоматію по українській літературі» (1918, разом з *М. Сумцовим*). 1919–21 викладав історію укр. літератури в Кам'янець-Подільських держ. та нар. ун-тах. З 1921 викладав історію укр. літератури на ф-ті профосвіти Хар-

ківського ІНО, очолив секцію укр. літератури при кафедрі історії укр. культури *Д. Багалія* (з 1926 при наук.-дослідній кафедрі літературознавства). 1926–33 – дійсн. чл. Ін-ту літературознавства ім. Т. Шевченка, очолив Кабінет бібліографії. Головна праця – «Хрестоматія нової української літератури» (1–2 тт., 1923). Автор робіт про Т. Шевченка й Г. Сковороду. У його упорядкуванні виходили твори *Л. Глібова*, *П. Мирного*, *І. Нечуя-Левицького*, *Б. Грінченка*, *І. Франка*. Підготував кілька томів літ.-суспільствознавчої хрестоматії. Працював над біо-бібліографічним словником укр. письменників (картотека зберігається в ІР ННБ ім. В. Вернадського НАН України). 1934–38 працював в АН УРСР. Заарештований 17.5.1938. Одержав 5 років вільного заслання. Вбитий на ст. Вишньовка Акмолінської обл. (тепер Казахстан) за нез'ясованих обставин. Син Ю. Оранський підготував видання його наукової спадщини «Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали» (1961).

С. Білокінь (Київ).

ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ ЄЛИСЕЙ (1550–29.10.1624) – видатний укр. православний, церк. і культ. діяч. Н. у с. Плетеничі (тепер Перемишлянський р-н Львівської обл.). 1595–99 – архимандрит Пінського Ліщинського монастиря. Брав участь у *Берестейському соборі 1596*. З 1599 архимандрит Києво-Печерського монастиря, добився для нього права ставропігії. 1614 за підтримки козаків на чолі з *П. Конашевичем-Сагайдачним* повернув Києво-Печерському монастирю земельні володіння, відібрані польськ. королем *Сигізмундом III Вазою*. 1615 заснував у Києво-Печерській лаврі друкарню, що видавала як оригінальну, так і перекладну літературу різного змісту староукр., польськ., латин. та ін. мовами. 1616–24 видав 11 значних творів реліг., істор. та полемічного характеру, до яких писав передмови (зокрема, «Часослов» (1617), «Антологіон» (1619), «Номоканон» (1620 і 1624); «Службеник» (1620) та низку шкільних підручників. П. заснував у м. Радомишлі паперову фабрику, допомагав братським школам, дбав про поліпшення чернечого життя. Згуртувавши навколо себе провідних церк.-культ. діячів, П. сприяв перетворенню Києва на культ. і політ. центр України. За словами *З. Копистинського*, він був «батьком не тільки для Лаври, але й всього українського народу».

М. Ерстенюк (Львів).

«ПЛЕЯДА» – літ. гурток укр. молоді. Створений 1888 за ініціативою *Лесі Українки* та її брата *М. Косача* (Обачний). До «П.» входили *М. Биковська*, *Г. Григоренко* (О. Самовишкова), *М. Комарова*, *А. Кримський*, *В. Самійленко*, *М. Славинський*, *Л. Старицька-Черняхівська*, *І. Стешенко*, *Є. Тимченко* та ін. Учасники «П.» обговорювали питання розвитку укр. літ., перекладали укр. мовою твори

зарубіжних письменників (Леся Українка і *М. Славинський* – твори Г. Гайне і А. Данте, В. Самійленко – *Ж.-Б. Мольєра* і *П.-Ж. Беранже*, *Є. Тимченко* – «Калевалу»). З збірки – «Весна», «Десна» і «Спілка» були заборонені цензурою. Члени «П.» підтримували літ.-громад. зв'язки з *М. Лисенком*, *М. Коцюбинським*, *І. Франком*, *М. Павликом* та ін. У серед. 1893 «П.» припинила діяльність.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЛОЩАНСЬКИЙ ВЕНЕДИКТ МИХАЙЛОВИЧ (1834–1902) – історик і публіцист у *Галичині*. Стояв на позиціях русофільства. 1871–87 редагував у Львові газ. «Слово». 1887 емігрував до Росії. Служив у Віленській комісії для розгляду давніх актів, а також цензором. Був чл.-кор. Московського археологічного т-ва (з 1874). Автор праць з історії західноукр. земель: «Минуле Холмської Русі за архівними документами 15–18 ст. та іншими джерелами» (1899, 1901), «Акти Холмських судів 16–17 ст. як джерела для історії та етнографії Руського Забужжя» (надрукована у «Працях XI археологічного з'їзду»); «Самбір у Галичині, за даними з історії, топографії, статистики і етнографії», «Деякі села Галицької Русі» (1872) та ін.

К. Кондратюк (Львів).

«ПЛУГ» – спілка сел. письменників, заснована 1922 у Харкові. Філії спілки інували в багатьох містах України. Активними чл. були *С. Пилипенко* (голова), *Д. Бедзик*, *А. Головка*, *Д. Гуменна*, *Г. Епик*, *Н. Забіла*, *Г. Коляда*, *О. Копиленко*, *П. Панч*, *П. Усенко* та ін. Спілка ставила за мету творчу і просв. діяльність для поширення ідей «пролетарської революції» серед сільського населення. Спілка видала збірник «Плуг» (1922) та 3 кн. альманаху «Плуг» (1924–1927) за ред. *С. Пилипенка*. Друкованим органом був літ.-мистецький та критичний щомісячний журн. «Плуг», який 1925–27 виходив під назвою «Плужанин». У ході літ. дискусії 1925–27 плужанський рух був підданий критиці за провінційність. 1926 частина комсомольських письменників на чолі з *П. Усенком* виїшла зі спілки, заснувавши літ. орг-цію «Молодняк», інші відійшли до ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників), «Гарту», ВАПЛІТЕ, «Нової генерації». 1931 «Плуг» змінив назву на «Спілку пролетарсько-колгоспних письменників», за постановою ЦК ВКП(б) від 23.4.1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» ліквідований. Значна частина письменників, що входили до спілки, у 1930-х була репресована.

С. Панькова (Київ).

ПЛУЖНИК ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ (літ., псевд. Кантемірянин; 14(26).12.1898 – 2.2.1936) – відомий укр. поет. Н. у слоб. Кантемірівка Богучарського пов. Воронежської губ. (тепер Кантеміровський р-н Воронежської обл., Росія). Деякий час вчився у Воро-

незькій гімназії (виключений за участь у нелегальних гуртках), пізніше – у Ростові. Згодом навчався у Київському зоотехнічному ін-ті, з 1921 – у Київському муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка. П. працював учителем на Полтавщині. Літ. діяльність розпочав на поч. 1920-х. Перші твори були під власним прізвиськом опубліковані 1924. Друкувався в журн. «Глобус», «Нова громада», «Червоний шлях», «Життя й революція». У серед. 1920-х видав перші поетичні збірки «Дні» (1926) і «Рання осінь» (1927). Поезії П. притаманний глибокий ліризм, драматизм почуттів, майстерна поетична мова. Вхід до літ. об'єднань АСПИС (1923–24), «Ланка» та «МАРС». Працював разом з В. Атаманюком і Ф. Якубовським над «Антологією української поезії» (1930–32), перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Шолохова та ін. 1934 заарештований НКВД. Звинувачений у приналежності до нац. терористичної орг-ції. У березні 1935 виїзною Військовою колегією Верховного суду СРСР разом з Г. Епіком, М. Кулішем, В. Підмогильним, О. Ковінкою та ін. засуджений до розстрілу (згодом вирок змінено на тривале табірне ув'язнення). Помер 2.2.1936 на Соловках. Реабілітований у серпні 1956. П. – автор збірки поезій «Рівновага» (1933, опубл. в Авсбургу 1948, в Україні – 1966), роману «Недуга» (1928), п'єс «Професор Сухораб» (1929), «У дворі на передмісті» (1929), «Болото», віршованої п'єси «Змова в Києві» («Шкідники», «Брати»). Спільно з В. Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926).

ПОАЛЕЙ ЦІОН (Поалей Сіон, Робітники Сіону; Єврейська соціал-демократична робітничка партія) – поміркована єврейська орг. соц. спрямування (1906–28). Перші осередки П. Ц. виникли на поч. 20 ст. в Україні (Катеринослав, Одеса, Полтава), Білорусі (Вітебськ) і Литві (Вільно, тепер Вільнюс). З часом поширив діяльність на Австро-Угорщину, Велику Британію, США, Палестину, Аргентину. 1917–21 П. Ц. нейтрально поставився до намагань українців створити свою державу. Встановив тісні зв'язки з УПСР, з УЦР. Деякі члени П. Ц., зокрема С. Гольдельман, активно підтримували укр. нац. рух і сприяли розбудові укр. державності. Після більшовицького перевороту 1917 П. Ц. розколовся на дві фракції. У СРСР діяльність орг-ції була заборонена 1928.

ПОБОДАЙЛО (ПОДОБАЙЛО) СТЕПАН (р. н. невід. – 1654) – укр. військ. діяч періоду Хмельниччини, полковник чернігівський (з 1651). Походив з сел. родини на Чернігівщині. Тривалий час служив драгуном у військ. загонах А. Киселя. На поч. 1648 перейшов на бік військ Б. Хмельницького. Як сотник Чернігівського полку брав участь у багатьох битвах. У червні 1649 призначений наказним полковником Чернігівського полку і висланий Б. Хмельницьким на допомогу М. Кричевському, який вів бої з

військом Я. Радзивілла в р-ні Лоева. 1649 П., зазнавши поразки від польськ.-лит. військ, був змушений відступити. 1650 у складі Чернігівського полку став учасником походу укр. армії у Молдову. Влітку 1651 очолював укр. військ. місію до лит. кн. Я. Радзивілла. У червні 1651 успішно обороняв Чернігів від лит. військ. Після загибелі М. Небаби був призначений полковником чернігівським та наказним гетьманом сіверським (1652). П. виявив себе рішучим противником Білоцерківського мирного договору 1651. 1652 призначений Б. Хмельницьким наказним гетьманом Задніпров'я. 1652–54 знов обраний полковником чернігівським. Очолив боротьбу проти польськ. шляхти у Лівобережній Україні. 1654 брав участь у переговорах з моск. посольством у Переяславі. Влітку 1654 П. очолював Чернігівський полк під час походу укр. військ під командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка у Білорусь. Загинув під час штурму фортеці Старого Бихова. Тіло П. перевезли до Чернігова та поховали у Троїцько-Іллінському монастирі, збудованому на його кошти.

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» – найвидатніша пам'ятка літописання Київської Русі. Укладена на поч. 12 ст. У первісному вигляді «П. м. л.» до нас не дійшла, а була переписана на поч. 15 ст. і збереглася в кількох копіях. Відомо три редакції «П. м. л.». Перша складена бл. 1113 ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Ім'я Нестора не збереглося в найдавніших списках «П. м. л.», але воно збереглося у списках 16 ст. Нестор кілька разів згадується як печерський літописець у різних місцях «Києво-Печерського патерика». 2-гу редакцію склав 1116 ігумен Видубицького монастиря в Києві Сильвестр (дійшла до нас у трьох списках – Лаврентіївському, Радзивілівському (Кенігсберзькому) і Троїцькому (Московському академічному). Лаврентіївський список дістав назву від імені переписувача Лаврентія, який склав його для суздальського князя Дмитра Костянтиновича 1377. Радзивілівський список (див. *Кенігсберзький літопис*) датується 15 ст. Троїцький список загинув 1812. Третю редакцію «П. м. л.» створив близько 1118 невідомий автор у Києво-Печерському монастирі. Вона має два списки: Іпатіївський, знайдений в Іпатіївському монастирі в Костромі (складений у 15 ст.), і Хлебніковський (відноситься до 16 ст.). Ця редакція лягла в основу подальшого літописання Києва та ін. центрів Київської Русі, зокрема галицько-волинського літописання.

«П. м. л.» – зведення з попередніх літописів, різноманітних іст. та літ. творів, пам'яток права. Основна увага приділяється політ., воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення сх. слов'ян та їх сусідів, утворення Київської держави. Виклад матеріалу подається нерівномірно. Тут містяться записи про події без їх датування по роках, для яких характерний монотематизм (описи групуються навколо певного князя чи військ.

та ін. подій). Такі записи часто представляють собою спогади про давноминулі часи. Прикладом є «Повчання» Володимира Мономаха, в якому немає точних дат. Записи по роках з вказівкою на дні переважають у більшій частині літопису. Вони починаються з 1061 і, переважно, пов'язані з Києво-Печерським монастирем. Виділяється та частина літопису, де йдеться про правління київського кн. Всеволода Ярославича (син Ярослава Мудрого), походження його двох синів, дочки Янки, діяльність Всеволода спочатку як переяславського князя, а згодом – великого князя київського. Саме за Всеволода автор переробив свій твір, який 1116 переписував Сильвестр. Несторів звід, або першу редакцію «П. м. л.» за часів Володимира Мономаха було передано у Видубицький Михайлівський монастир. 1118–19 над літописом працював 3-й редактор, який вніс доповнення до тексту 2-ї редакції і продовжив розповідь до кін. 1117. Припускають, що в укладанні 3-ї редакції брав участь син Володимира Мономаха, який до 1117 князував у Новгороді. Розповіді про події наступних 80-х складають Київський літопис. Над вивченням «П. м. л.» працювали багато поколінь дослідників. Розпочав у 18 ст. В. Татищев, продовжували М. Погодін, К. Бестужев-Рюмін, М. Костомаров та ін. Уперше повний переклад укр. мовою і ґрунтовний аналіз «П. м. л.» здійснив 1990 Л. Махновець, запропонувавши називати «П. м. л.» «Літописом руським за Іпатським списком».

М. Пелешишин (Львів).

ПОВІТ – адм.-тер. одиниця, що існувала на укр., а також польськ., литов. і білорус. землях з 2-ї пол. 14 ст. Уперше зустрічається в джерелах кін. 14 ст., написаних діловою «руською» мовою Великого князівства Литовського. На території Галицької Русі, Зх. Волині та Зх. Поділля в складі Польського королівства до 1430-х П. являли собою округи, якими управляли воєводи (призначалися з місцевого населення і підпорядковувалися старостам). З утворенням Руського, Белзького та Подільського воєводств ці землі також були поділені на П. Управляв П. гродський староста, що відав адм., судовими, а іноді й військ. справами. З поширенням на укр. землі польськ. права у кожному П. діяв гродський суд (очолював староста) та виборний земський суд, які обслуговували головним чином шляхту (передусім землевласницьку). До серед. 16 ст. деякі з П. склалися зі свого роду підповітів на чолі з старостами нижчого рангу. У Волинській, Східноподільській і Київській землях до 1566 П. були старостинськими округами, а в створених цього ж року Волинському і Брацлавському воєводствах, а також у Київському воєводстві (існувало з 1471) – судово-адм. округами. У роки Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 на території Гетьманської держави було скасовано П. і запроваджено полково-сотенну систему адм.-

тер. і військ. управління (див. *Полк і Сотня*). Після входження укр. земель до складу Австрійської монархії на території Галичини і Буковини запроваджувався поділ на округи і дистрикти. Укр. землі, що потрапили під владу Російської імперії, були остаточно поділені наприк. 18 ст. на губернії та уїзди. Дистрикти й уїзди місцевим населенням традиційно йменувалися П., що знайшло свій вияв в укр. та польськ. сусп.-політ. та наук. літературі 19–20 ст. Поділ на дистрикти проіснував до розпаду Австро-Угорщини, а уїзди до 1918. Повітовий поділ зберігався в УСРР до 1923, коли замість 102 П. було створено 52 округи. 1919–39 П. був адм.-тер. одиницею на західноукр. землях, що перебували під польськ. окупацією.

М. Крикун (Львів).

ПОВОЗ – держ. повинність у Київській державі, що полягала в обов'язку постачати продукти с. г. за розпорядженням кн. (феодала) на княжий двір, ринок або в похід. П. називався також обов'язок селянина постачати підводи для держ. потреб. П. поступово замінювався грошовим податком – «повозними грошима».

М. Ерстенюк (Львів).

ПОВОЛОВЩИНА (воловщина) – один із прямих грошових податків у 2-й пол. 14 – 1-й пол. 17 ст. на укр. землях (Київщина, Переяславщина, Поділля, Волинь), що перебували у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 – Речі Посполитої. П. сплачували державі всі без винятку категорії залежного селянства. Стягувався в розмірі від 4 до 60 грошів і більше з двору залежно від стану сел. госп-ва – кількості та якості землі, наявності робочої худоби тощо. Скасована П. на поч. Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57.

М. Ерстенюк (Львів).

«ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА («Повчання Володимира Мономаха дітям») – визначна пам'ятка літератури Київської держави. Збереглося (без закінчення) в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ» під 1096 у кількох неповних частинах. Точної дати написання не встановлено, ймовірно 1117. З літ. погляду – зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань і одночасно перша в давній укр. літературі спроба життєписної розповіді. «Повчання» – оригінальний твір, в якому Володимир Мономах висловлює думки загальнодерж. політ. й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою надавати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захис-

ту від зовн. ворогів. Вперше текст «П.» В. М. був опублікований графом О. Мусіном-Пушкіним 1793 у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОДІН МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ – (11(23).11.1800 – 8(20).12.1875) – рос. історик, письменник і журналіст, акад. Петербурзької АН (з 1841). Один з ідеологів теорії рос. «офіційної народності». 1821 закінчив Московський ун-т. 1825 захистив магістерську дисертацію «Про походження Русі». Виступаючи з позицій норманської теорії, заперечував положення про автохтонність слов. походження *Київської Русі*. 1826–44 професор Московського ун-ту. 1827–30 видавав журнал «Московський вістник», 1841–56 разом з С. Шевириовим – «Москвітанин». У своїх працях висунув ряд помилкових тверджень з історії України. П. доводив, що до татар. навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідці з-під Карпат) осіли на збезлюдненій території над Дніпром лише в 16 ст. На думку П., укр. козаки були окремим племенем – сумішшю слов. елементів з тюркськими. П. заперечував факт існування укр. народу. У дискусії, яка розгорнулася навколо поглядів П., укр. історики та філологи (М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, О. Котляревський, П. Житецький, А. Кримський) переконливо довели їх безпідставність і ненауковість. П. став також духовним батьком галицького москвофільства. Після відвідин П. Львова 1835 і 1838–1840 під його ідейним впливом і фін. допомогою виник гурток прихильників етнічної і мовної єдності Галицької Русі з Російською імперією, відомий під назвою «Погодинская колония». В 1860-х П. виступив одним з ідеологів рос. панславизму.

К. Кондратюк (Львів).

ПОГОЛОВЩИНА – прямий податок у 15–17 ст. на укр. землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Стягувався від площі землі, кількості худоби («голів») та ін. майна. П. сплачували селяни грішми на користь великого кн. і польськ. короля, а з 16 ст. П. почали збирати й магнати. Після запровадження у *Правобережній Україні* «волочної поміри» (див. «Устави на волоки» 1557), основою визначення П. стали волоки. У *Гетьманщині* П. була скасована Б. Хмельницьким.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОСТ – у первісному значенні, ймовірно, гостинний двір, на якому тимчасово зупинявся кн., духовні особи, а також купці (гості). У *Київській державі*, очевидно, назва сільської громади та її центру. З серед. 10 ст. П. стали адм.-територіальними одиницями. П. очолювала посадова особа, що відповідала за регулярну сплату населенням податків. У 11–14 ст. П. складали кілька десятків або сотень сіл. У них,

очевидно, зупинявся кн. зі своєю дружиною під час полюддя, а також в ході розгляду судових справ. У 17–18 ст. на території Стародубського полку П. називали невеликі поселення рос. поселенців-розкольників. У Московській державі у 15–17 ст. П. – невелике селище з церквою і кладовищем.

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ – система оподаткування населення прямими податками в Московській державі та у *Лівобережній Україні*. Після перепису населення 1676–78 цар. уряд указом від 5.9.1679 замінив посошне. За одиницю П. о. було взято двір, тобто сел. госп-во. Запровадження П. о. значно збільшило кількість платників податків включенням в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування (т. зв. «завірних», «ділових людей», половників тощо). Загальну суму П. о. визначав уряд, а сільська громада чи міське управління розподіляли податки між окремими дворами, П. о. зберігалася до запровадження *подушного* (1724), у *Лівобережній Україні* – до 2-ї пол. 18 ст.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОДЖІО БОРИС (бл. 1875–1920) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. Під час *Першої світової війни 1914–18* – ген.-майор, командир дивізії рос. армії. З вересня 1917 – командир дивізії 2-го Січового запорізького корпусу (команд ген. Мадрика). 1918–19 – командир 3-го Херсонського корпусу, деякий час – *Запорізького корпусу*.

ПОДИМНЕ (подимщина, димне, дим) – один із найдавніших прямих податків у Київській державі і на укр. землях у складі Великого князівства Литовського та Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування «диму» (двору, будинку) – тяглово сел. госп-ва. Платили П. натурою і частково грошима. За часів Київської держави сплачували селяни-общинники. У 14–17 ст. в Україні П. сплачували на користь великого кн. литовського чи польськ. короля держ. селяни-даники і, частково, панські селяни. Поряд з «димом» одиницею оподаткування у Великому князівстві Литовському було дворище, до якого часто входило кілька «димів». У такому разі податок сплачували від кожного «диму». У 16 ст. П. перетворилося на звичайний натуральний та грошовий чинш.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОДІЛЛЯ (Подільська земля) – іст.-географ. регіон України, що займає басейн межириччя Пд. Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеличкі частини Івано-Франківської і Львівської областей. У Галицько-Волинському літописі ця територія відома під назвою «Пониззя». Уперше назва «Поділля» зустрічається у документах 14 ст. Історики та етнографи поділяють П. на Сх. і Зх. У 1360-х землі П., що перебували під контролем орд татар. ханів,

були завойовані литов. князями і увійшли до складу Великого князівства Литовського. Великий кн. Ольгерд призначив намісником П. князя Федора Коріатовича. 1430 на П. здійснило похід польське військо. Проти польськ. панування вибухнуло *Бакотське повстання 1431–34*. Після його придушення територія Зх. П. з містами Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала відійшла до Польщі. 1434 у Зх. П. було запроваджено польськ. адм.-тер. устрій і утворено Подільське воєводство (адм. центр – Кам'янець), яке складалося з Кам'янецького, Летичівського і Червогородського повітів. Сх. П. залишилось у складі Великого князівства Литовського. У серед. 15 ст. автономія П. була скасована, і 1566 утворено Брацлавське воєводство, що включало Брацлавський, Вінницький та Звенигородський пов. Адм. центром до 1598 був Брацлав, згодом – Вінниця (див. також *Брацлавщина*).

Після *Люблінської унії 1569* територія Сх. і Зх. П. перебувала у складі *Речі Посполитої*. Ці землі зазнавали спустошень внаслідок набігів орд крим. і османських феодалів т. зв. Чорним і Кучманським шляхами. Лише у 2-й пол. 15 ст. на П. було вчинено не менше 33 нападів, а у 16 ст. – 35. Протягом 15–16 ст. на П. відбувалися нац.-визвол. повстання, серед яких наймасштабнішими були рухи під проводом Мухи, С. Наливайка та ін.

У ході *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* на П. поширився полково-сотенний устрій. На Сх. П. утворено Брацлавський (22 сотні) і Кальницький (пізніше – Вінницький; 19 сотень) полки. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. залишилося у складі Речі Посполитої. 1672 на П. вторглося військо Османської імперії. На завойованій території турки утворили Подільський ейялет з центром у Кам'янці. Лише після *Карловицького конгресу 1698–99* П. знову повернулося до складу Речі Посполитої. У 18 ст. на П. відбуваються ряд виступів укр. населення, *Палія повстання 1702–04*, шириться гайдамацький рух, який переріс у *Коліївщину*.

Унаслідок 1-го поділу Речі Посполитої частину Зх. П. було приєднано до Австрії. 1793 Сх. і решта Зх. П. у складі земель *Правобережної України* захопила Російська імперія. На цих землях створено Подільське (7 пов.) і Брацлавське (9 пов.) намісництва. Царським указом від 12.12.1796 вони були об'єднані у Подільську губ. (1797) з центром у Кам'янці. У складі Подільської губ. перебували 12 повітів. У 1820–30-х на П. відбувалися селянські виступи під проводом У. Кармалюка.

Під час *Першої світової війни 1914–18* П. стала тереном бойових дій армій країн *Антанти* і *Четвертого Союзу*, внаслідок чого госп-во і населення краю зазнало значних втрат. У період *УНР*, згідно із законом про адм.-тер. поділ України, ухваленого УЦР 6.3.1918, до складу Подільської землі увійшли Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, більша частина Могилівського і Старокостян-

тинівського пов. (центр – м. Кам'янець), а до Брацлавщини – Вінницький, Брацлавський, частина Літинського, Липовецького, Могилівського та Ямпільського пов. (центр – м. Вінниця). 1917–21 на землях П. відбувалися бої *Армії УНР* і *УГА* з військами іноземних окупантів – більшовиками, денікінцями та польськ. армією. 1919 у Вінниці і Кам'янці-Подільському деякий час перебував уряд УНР.

Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 частина земель П. увійшла до складу УСРР. На територіальній основі Сх. і Зх. П. існувала Подільська губ. (скасована постановою ВУЦВК від 3.6.1925). 1932 було створено Вінницьку, а 22.9.1937 – Житомирську обл. УРСР. Частина Зх. П. по р. Збруч 1921–39 входила до складу Польщі. Після *Другої світової війни 1939–41* вся територія П. увійшла до складу областей УРСР. Сьогодні площа П. становить бл. 61 тис. кв. км, чисельність населення бл. 4,6 млн чол.

О. Мазур (Львів).

ПОДОЛИНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (15.1.1815 – 24.8.1876) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, публіцист. Н. у Біличах (тепер Старо-Самбірський р-н Львівської обл.). Середню освіту здобув у Львові, Перемишлі та Чернівцях. Навчаючись 1837–41 в Львівському ун-ті, належав до польсько-укр. рев. таємної ор-ції «Сини Вітчизни». З 1843 був священником. Під час революції 1848–49 в Австрійській імперії написав і намагався видати брошуру «Слово перестороги» (єдиний друкований примірник знайдений у 1913), в якій обгрунтував право укр. народу на нац. незалежність у контексті нац. визволення ін. поневолених народів, насамперед слов'янських. Виступав за налагодження на засадах рівноправ'я і взаємоповаги між нац. взаємин, зокрема укр.-польськ. відносин у Галичині. Ідеалом П. була незалежна Україна у федеративному зв'язку слов'янських дем. республік. 1859 заснував у Маневі першу та єдину на весь Ліський пов. нар. школу. 1868 надрукував у львів. журналі «Правда» іст. дослідження «Маркомани», в якому, виявивши ґрунтовне знання іст. джерел, відстоював слов'янське походження племені маркоманів, відомого своїми війнами проти Риму в 1–2 ст. н. е.

Ф. Стеблій (Львів).

ПОДОЛИНСЬКИЙ СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ (31.11.1850 – 12.7.1891) – укр. політ. мислитель, вчений, громад.-політ. діяч. Н. у с. Ярославці (тепер Черкаська обл.). 1867–71 навчався на природничому ф-ті Київського ун-ту. У студентські роки познайомився з М. Драгомановим та М. Зібером, з якими пізніше тісно співпрацював. З 1871 продовжував навчання в ун-тах Парижа, Цюриха та Бреслау (тепер Вроцлав, Польща), де 1876 захистив докторську дисертацію з медицини. 1872–74 співпрацював з П. Лавровим у журн. «Вперед», при цьому обстоював необхідність формування укр. соціалізму. Не знайшовши розуміння з нац. питання, відійшов від

журн. і почав створювати Українську соціал-демократичну партію. Повернувся в Україну, проте через переслідування поліцією емігрував. 1875 за допомогою О. Терлецького видав свої праці «Парова машина» та «Про багатство і бідність» – перші соціалістичні видання укр. мовою, які відіграли важливу роль у розвитку укр. соціально-політ. руху. 1877 оселився у Монпельє (Франція), де, не припиняючи громад.-політ. діяльності, відкрив лікарську практику і викладав у мед. школі. Писав наук. праці, публікував статті у нім., італ., франц. часописах. П. був відомою постаттю у європейському соціалістичному русі, вів ділове листування з К. Марксом та Ф. Енгельсом. Був знайомий з Є. Бернштейном, який залишив свої спогади про П., іншими лідерами європейського соц. руху. 1880 спільно з М. Драгомановим та М. Павличком розпочав видання періодичного органу «Громада». 1882 П. захворів і остаточно припинив наук. та громад. діяльність. П. створив власну систему поглядів на існуючий сусп.-політ. лад та шляхи й умови усунення недоліків. Обстоював необхідність тісного поєднання ідеї соціального та нац. визволення, при цьому виступав за забезпечення прав і свобод людини, за правову рівність, рівні політ. та громад. права, скасування станового поділу суспільства, рівної вартості кожної корисної для громади праці.

П. належать праці з історії укр. та світового соціалізму («Нарис розвитку Міжнародної Асоціації робітників» (1873), «Нігілізм в Росії» (1879), «Соціалісти-українці в Австрії» (1881). Автор оригінальної теорії про співвідношення між сонячною енергією та додатковою екон. вартістю, яку виклав у творі «Людська праця та її відношення до розподілу енергії» (1880). П. написав перші праці з укр. економіки і гігієни «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880).

Т. Андрусак (Львів).

ПОДОЛЯКА ІВАН (рр. н. і см. невід.) – запорізький козак, один із керівників гайдамацького руху в 1740–50-х у Правобережній Україні. Н. у с. Кропивній Переяславського полку (тепер с. Золотоніський р-н Черкаської обл.). З 1730-х перебував на Запорізькій Січі. Наприк. 1740-х приєднався до гайдамацького загону, що діяв у р-ні Чигирини і Сміли. Навесні 1750 організував гайдамацький загін, який розправлявся з панами, громив маєтки шляхти та корчми орендарів поблизу Чорнобиля, Горностайпіля, Хабного. Влітку повстанці на чолі з П. здобули Радомишль. Під час одного з боїв з польськ. каральними підрозділами П. був поранений, захоплений у полон і виданий російським властям. Іст. даних про його дальшу долю немає.

ПОДУШНЕ (подушний податок, подушна подать) – основний прямиий податок у Російській імперії (зокрема, в Україні) у 18–19 ст. Запроваджений Петром I 1724 (указ про П. 1722) замість подвірного

оподаткування. П. сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на держ. службі. Застосуванню П. передували перепис населення (ревізія) 1718–24. Розмір П. визначався сūмою, необхідною для утримання армії і флоту. Розмір податку протягом 18–19 ст. постійно збільшувався (з селян – з 70 коп. 1794 до 1 крб. 15 коп. – 2 крб. 16 коп. (у різних районах) 1867). У 18 ст. П. становило бл. 50% всіх податків у бюджет держави. На Україну П. було поширено в 2-й пол. 18 ст. (1765–Слобідська Україна, 1783 – Лівобережжя, 1795 – Правобережжя). 1775 купцям П. було замінено сплатою процентного збору з капіталу; 1863 від П. звільнено міщан і цехових ремісників (крім Сибіру та Бессарабії). Унаслідок цього П. стало виключно становим сел. податком. Скасовано в Європейській частині Російської імперії, у т. ч. в Україні з 1887, Сибіру – з 1899.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЖИЛЕ – грошова плата, яку селянин сплачував феодалу в разі переходу до ін. землевласника (за тиждень до і тиждень після Юрієвого дня осіннього; 26.11. ст. ст.) у Московській державі у 15–поч. 17 ст. Запровадження П. стало одним з етапів прикріплення селян до землі. Обов'язковість виплати П. і його розмір встановлював Судебник 1497. Судебник 1550 встановлював розмір П. залежно від терміну перебування селянина у землевласника. Царський указ від 9.3.1607 називав П. штраф за переховування в себе селянина-втікача. П. було поширене і на частині укр. земель (Чернігово-Сіверщина, які в 1503 внаслідок литовсько-моск. війни 1500–03 були захоплені Московією.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗЕН ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ (10(22).7.1849 – 8.1.1921) – укр. скульптор. Н. у містечку Оболені (тепер Полтавська обл.). Спец. худ. освіти не мав. З 1891 – член Т-ва передвижників, з 1894 – дійсн. чл. Петербурзької АМ. Автор численних скульптурних груп та статуеток на теми з життя та історії укр. народу – «На волах» (бл. 1882), «Шинкар», «Кобзар» (обидві – 1883), «Переселенці» (1884), «Жебрак» (1886), «Запорожець у розвідці» (1887), «Скіф» (1889); портретних бюстів – Г. М'ясоєдова (1890), Ф. Стравинського (1897), М. Ярошенка (1898, 1899) та ін. Виконав пам'ятники І. Котляревському (відкритий 1903) і М. Гоголю (фігура 1913, встановлений у 1-й пол. 1930-х) у Полтаві.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗИЧАНЮК ЙОСИП ІВАНОВИЧ (псевд. Шаблюк, Шугай; 1911 – 21.12 (за ін. дан., 22.12) 1944) – відомий укр. військ. і політ. діяч, письменник. Н. у с. Дашеві Липовецького пов. Київської губ. (тепер Іллінецький р-н Вінницької обл.). Навчався на літ.-мовному ф-ті Ніжинського ін-ту соц.

виховання. 1939 П. був скерований ЦК ЛКСМУ на редакційну роботу у Львів. Обіймав посаду секретаря літ. місячника «Література і мистецтво», співпрацював із журн. «Наші дні». На сторінках львів. преси опублікував оповідання «Різьбар», «З дороги», «На рідній землі», «Карпатський етюд», які репрезентували автора як представника західноукр. новелістичної школи. Став одним з визначних членів укр. нац.-визвол. руху 1940-х. У серпні 1941 входив до групи під керівництвом Д. Мирона, яка мала проголосити Акт відновлення Української держави в Києві (майже вся заарештована гітлерівцями). 1943–44 – організатор підрозділів Української повстанської армії на центральноукр. землях. З осені 1943 – політ. керівник УПА. У липні 1944 брав участь у роботі Великого збору Української головної визвольної ради. 15.7.1944 обраний чл. президії УГВР, керівником осередку інформації і пропаганди УГВР. Видав повстанські газ. «За Україну» і «За Українську державу». У підпільній періодиці та еміграційних виданнях публікувалися новели і мініатюри П. з повстанського життя і б-би (зокрема, «Гуляйпільські хлопці», «В житі», «Зелений шум» та ін.). Сильні постаті, зображені у його новелах, відповідали неоромантичному образу героя і героїчній реальності нац.-визвол. боротьби. Елементи поетики експресіонізму, застосовані із романтичними, у творах П. були спровоковані реаліями війни. Загинув у грудні 1944 в бою з рад. військ. підрозділами біля с. Дев'ятників (тепер Жидачівський р-н Львівська обл.).

О. Утріско (Львів).

ПОКОН (поклон, поклонне) – один із видів платежів у Київській державі. Сплачувався місцевим населенням кн. або його представникам (наприклад, вирникам) грошима і натурою під час проїзду або тимчасового перебування їх у місті чи на території волості. Зокрема, існував П. вирний. Запроваджений, на думку більшості дослідників, Ярославом Мудрим. П. вирний сплачувало натурою («корм») або грошима населення території чи громада, куди приїжджав вирник (див. *Вири*), для утримання його та супроводжуючих осіб з числа князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОКРОВСЬКИЙ АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, адмірал. Під час Першої світової війни 1914–18 – віце-адмірал рос. флоту. Наприк. березня 1918 призначений нач. охорони пд.-зх. частини Чорного моря. За правління гетьмана П. Скоропадського – командувач Чорноморських портів і флоту. З 14.11.1918 – Міністр морських справ Української Держави в кабінеті С. Гербеля. Подальша його доля невідома.

ПОКУТТЯ (Покутте) – іст.-географ. обл. України, сх. частина сучасної Івано-Франківської обл. У

джерелах 17–18 ст. П. називали пд.-зх. «кут» (звідки й походить назва) Галичини між рр. Дністром, Черемошем та Карпатами, включаючи Гуцульщину, а з 19 ст. – лише рівнинну частину цієї території. 1430–31 П. займав господар Молдови Петро Рареш, якого підтримувала частина укр. населення. 1387–1772 тер. П. перебувала під владою Польщі, з 1772 – Австрії (з 1867 – Австро-Угорщина). З території П. пов'язані *Мухи повстання 1490–92*. У 16–18 ст. на П. активно діяли загопи *опришків*. 1650 у Гданську була надрукована карта Г. Боплана «Частина України, що має назву Покуття». 1919 землі П. знову захопила Польща. 1939 П. разом з іншими західноукр. землями увійшло до складу УРСР.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОЛЕМОН I (65–9 або 8 до н.е.) – цар понтійський (з 38 до н.е.) і боспорський (14–9 або 8). П. належав до цар. роду, а був сином ритора Зенона. Близько 38 до н.е. П. за підтримки Риму став правителем Понту, частини колишнього Понтійського царства (існувало 302 або 301–64 до н.е.). Згодом римляни, невдоволені незалежною політ. Скрібонія, чоловіка боспорської цариці Дінамії, запропонували П. захопити трон Боспору. За допомогою місцевої знаті зайняв боспорський престол та зруйнував м. Танаїс, що підтримувало Дінамію. Вів війну з племям аспургіанів (у Прикубанні), під час якої потрапив у полон і був убитий.

ПОЛЕТИКА ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1725–27.11(8.12).1784) – укр. громад.-політ. діяч, письменник. Н. у м. Ромни Полтавської губ. (тепер Сумська обл.). Брат І. Полетики. Походив з козацько-старшинського роду *Полетик*. 1745 закінчив Київську академію, працював перекладачем з латин. і нім. мов у Петербурзькій АН. 1764–73 – головний інспектор шляхетного корпусу. 1767 П. був обраний депутатом комісії зі складання «Нового уложення» від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії та в своїх творах обстоював автономний устрій *Лівобережної України* і права укр. шляхетства. П. – автор праць: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину» (опубл. 1851), «Мнение на читаный в 1768 г. в комисии» Проект прав благородных» (опубл. 1926), «Записка о начале Киевской Академии» та ін., перекладав грецьких філософів, склав «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латынском, французском, немецком и английском» (1763). На думку ряду істориків (О. Лазаревського, В. Горленка, І. Борщака), П. разом з сином був автором «Історії Русів».

ПОЛЕТИКА ІВАН АНДРІЙОВИЧ (18(29).8.1726 – 22.4(3.5).1783) – укр. лікар і вчений. Брат

Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумська обл.). 1735–46 навчався в Київській академії. З 1746 – в Кільському ун-ті (Німеччина), з 1752 – у Лейденському ун-ті (Голландія). 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. 1754–56 – проф. Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петербурзький сухопутний госпіталь та мед. школу. З 1763 – керівник Васильківського карантину (біля Києва), одночасно брав участь у роботі Київського карантинного госпітала. Відзначився під час б-би з епідемією чуми 1770–71.

ПОЛЕТИКИ – укр. козацько-старшинський рід у *Лівобережній Україні*. Відомий з 17 ст. Представники: **Іван П.** (рр. н. і см. невід.) – козак Лубенської сотні (1649); Павло П. (р. н. невід. – 1709) – значковий товариш Лубенського полку; **Андрій Павлович П.** (бл. 1692 – 1773) – вїт роменський (1727–29), значковий товариш Лубенського полку, з 1749 – бунчуковий товариш; **Григорій Андрійович П.** (1725 – 84) – укр. політ. діяч (див. *Г. Полетика*); **Андрій Андрійович П.** (бл. 1741 – 98) – укр. громад. діяч, брат Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумської обл.). З 1758 – військ. канцелярист. 1767 був призначений помічником генерального бунчужного – бунчуковим товаришем. 1784, 1797–98 – предводитель дворянства Роменського повіту, а 1785–88 – предводитель дворянства Чернігівської губ. Автор «Дневника перебування Катерини II в Києві в 1787 г.»; **Іван Андрійович П.** (1726–83) – укр. лікар і вчений (див. *І. Полетика*); **Василь Григорович П.** (1765–1845) – укр. історик і громад. діяч. Син Г. А. Полетики. Після закінчення Віленського ун-ту до 1790 перебував на військ. службі. 1802, 1805–12 був предводителем дворянства Роменського пов. Полтавської губ. Дбав про розвиток шкільництва і освіти. Автор праці з історії Стародавнього Сходу – «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, древнем Египте, об ассирианах, мидянах и персах» (1788). Зібрав документальні матеріали з історії України 16–18 ст., яку мав намір написати. Помер у с. Коровинці (тепер Недригайлівський р-н Сумської обл.). На думку деяких укр. істориків (О. Лазаревський, В. Горленко, І. Борщак) П. та його батько були авторами «*Історії Русів*»; **Михайло Іванович П.** (1768–1824) – син А. Полетики. Був секретарем імператриці Марії Федорівни. Автор філ. твору «*Essais philosophiques sur l'homme, ses principes rapports et sa deestinee, fondees sur experience et la raison suivis d'observations sur le beau*» (виданий 1818, 1822); **Петро Іванович П.** (27.8.1778 – 7.2.1849) – дипломат, син І. А. Полетики. З 1798 служив у Колегії закорд. справ у Петербурзі. 1802–03 – канцлер рос. місії у Стокгольмі, Неаполі (1805–05), радник місії у Філадельфії (1809–11), Ріо-де-Жанейро (1812–14), Лондоні (1816–17). 1817–22 – надзвичайний посол рос. уряду у США. З 1822 – член американського філ. т-ва у Філадельфії. Згодом був

сенатором (з 1825), служив в Міністерстві закордонних справ. Автор праці «*A Sketch of the Internal Condition of the united States and Their Political Relations with Europe*» («Нарис внутрішніх умов у США і їх політичних стосунків з Європою», 1826) та спогадів, опублікованих в «*Русском архиве*» (т. 3, 1885); **Григорій Іванович П.** (бл. 1735 – 98) – укр. дипломат, двоюрідний брат Г. А. Полетики. Закінчив Київську і Московську академії. З 1755 служив перекладачем у Колегії закорд. справ, з 1762 – секретар рос. посольства у Римі, з 1770 – радник рос. посольства в Австрійській імперії. Австрійський імператор Йосиф II надав П. дворянський титул. Автор статті про запорізьких козаків, надрукованої 1788 у Відні. Володимир П. (1886 – р. см. невід.) – укр. громад. діяч, дипломат. Був земським діячем на Полтавщині. 1918–19 – перший секретар укр. посольства в Австрії.

ПОЛЕК ЙОГАНН (1843–1915) – австр. історик і бібліограф. 1893 – хранитель (кустош), 1904–1912 – директор бібліотеки Чернівецького ун-ту. Автор досліджень з екон., політ. і культ. історії, етнографії, історіографії, бібліографії та статистики Буковини кін. 18 – поч. 19 ст., у додатках до яких опублікував багато документів. Головні праці: «Здобуття Буковини Австрією» (1889), «Мандрівка Йосифа II до Галичини і Буковини та її значення для останньої провінції» (1895), «Старообрядці на Буковині» (1896–99), «Об'єднання Буковини з Галичиною в 1786» (1900) та низка іст.-етнографічних нарисів про нац. меншини Буковини (німців, вірмен, циган, євреїв).

Ф. Стеблій (Львів).

ПОЛІКАРП (світське ім'я та прізвище – Петро Сікорський; 20.6.1875 – 22.10.1953) – укр. православний церк. діяч, митрополит УАПЦ (1942–53). Н. у с. Зеленки на Київщині. 1898 закінчив Київську духовну семінарію, 1906 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. В період укр. визвол. змагань 1917–21 П. очолював господарський відділ Міністерства віросповідань (1918–19) та виконував обов'язки віце-директора Департаменту загальних справ (1919–21). З поч. 1920-х жив у Крем'янці. 1922 прийняв чернецтво. 1922–32 П. був намісником Дерманського та архімандритом Мелецького монастирів, настоятелем Загаєцького і Жировицького монастирів. У квітні 1932 П. висвячений на єпископа Луцького, вікарія Волинської єпархії. У цей час багато працював над перекладами укр. мовою церк. книг. 1939 П. не визнав зверхності Московського патріарха, за що був усунений рад. владою з єпископської кафедри. У серпні 1941 митрополит Діонісій Валдинський призначив П. тимчасовим адміністратором (екзархом) УАПЦ. У травні 1942 собор єпископів *Української автокефальної православної церкви* у Києві обрав П. митрополитом. У січні 1944 внаслідок

док зайняття рад. військами Волині ієрархія УАПЦ на чолі з П. та частиною духовенства емігрувала спочатку до Польщі, згодом до Німеччини. У повоєнний час П. здійснював активні заходи для налагодження укр. церк. життя за кордоном. За його ініціативи в 1946 для підготовки священників було засновано Богословську академію (існувала до 1952), підтримував діяльність Богословського наук. ін-ту при Синоді УАПЦ та видання «*Богословського вісника*» (1948–49). Намагався усунути внутрішньоцерк. протиріччя (пов'язані з існуванням частини вірних, послідовників УАПЦ митрополита *В. Липківського*, створеної 1921) та недопустити розколу УАПЦ (див. *Українська автокефальна православна церква-собороправна*). 1950 переїхав у Францію. Помер і похований у Парижі.

«**ПОЛІСЬКА СІЧ**» – перший укр. повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині у роки *Другої світової війни 1939–45*. «П. С.» було створено за ініціативою уряду *Української Народної Республіки* в езилі. 20.6.1940 рада старшин армії УНР (полк. А. Валійський, полк. І. Литвиненко та ін.) уповноважили *Т. Боровця* створити збройні партизанські загони для боротьби з рад. владою. Т. Боровець розпочав активну діяльність на Поліссі. На поч. радянсько-німецької війни 1941–45 П. С. налічувала понад 1000 чол. У червні – серпні 1941 «П. С.» здійснювала операції з очищення волинських та поліських лісів від окремих груп бійців Червоної армії. Однак у серпні Т. Боровець розгорнув акцію з об'єднання розрізнених політ. сил для створення єдиної укр. армії. Результативними виявилися переговори з ОУН (м), монархістами на чолі з полк. І. Трейком, УНАКОР отамана Волошина-Берчака. Тісні контакти налагоджено з Білорусською національною самообороною: Переговори з ОУН-СД не дали результатів, оскільки Т. Боровець відмовився визнати чинність Акта 30 червня 1941 р. Політичні групи, що пішли на контакт з командуванням «П. С.», восени 1941 створили спільний штаб (нач. штабу – полк. П. Смородський) та визнали за командуючого Т. Боровця. У жовтні 1942 з'явилася нова назва – Українська повстанська армія – «П. С.». «П. С.» діяла у районі міст Олевська, Людвипіль та Сарни. У листопаді 1941 «П. С.» було оточено і роззброєно німцями. Навесні 1942 «П. С.» відновила діяльність, яка тепер мала яскраво протинімецький характер. Чисельність загону налічувала 5–8 тис. чол. У цей час «П. С.» намагаються використати у своїх стратегічних цілях як нім. командування, так і рад. партизани. У липні-серпні 1942 відбуваються переговори між Т. Боровцем та нім. стороною (представники д-р П'ю та д-р Беер). У вересні-листопаді 1942 з аналогічною місією в р-н дислокації «П. С.» прибув капітан Червоної армії М. Брежньов. Ці переговори пройшли безрезультатно. Т. Боровця активно критикували кола ОУН-самостійників-державників (з 1943 – ОУН-(р)), оскільки вважали, що пе-

реговори з ворогом лише послаблюють бойовий дух у повстанців. На поч. 1943 «П. С.» розпочала переговори з Військовими відділами ОУН-СД. Під час переговорів група націоналістів-самостійників під проводом *І. Мітринги*, що 1941 відкололася від ОУН-СД, приєдналася до «П. С.» У травні 1943 переговори було завершено. Військові відділи ОУН-СД об'єднувалися з «П. С.» у одну формацію – Українську повстанську армію. Оперативний штаб мав бути поширений за рахунок кооптації представників ОУН-СД.

Одразу ж після об'єднання в УПА почали відбуватися негативні процеси. ОУН-СД розгорнула парт. агітацію, почала запроваджувати інститути служби безпеки, що не передбачалося статусом «П. С.» Т. Боровця було звинувачено в отаманщині та в некритичному самовихвалянні. Протистояння між ОУН-СД та командуванням «П. С.» досягло апогею в липні 1943. Т. Боровець оголосив про вихід своєї групи з УПА. Щоб уникнути суперечок за назву, «П. С.» було перейменовано на *Українську національно-революційну армію* (УНРА). На базі УНРА була створена *Українська національно-демократична партія*. 18.8.1943 загони СБ УПА на чолі з курінним Максом (М. Скорупським) оточили штаб УНРА в районі Степаня і, заарештувавши багатьох старшин, роззброїли УПА «П. С.». Після вступу наприк. 1943 рад. військ на Житомирщину Т. Боровець розпочав переговори з німцями про передачу його загонам зброї та військ. спорядження для ведення партизанської боротьби з більшовиками. Однак у ході переговорів Т. Боровець був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Окремі загони УНРА продовжували діяльність до 1945, поширюючи її також частково і на Галичину.

К. Бондаренко (Львів).

ПОЛІСЬКЕ ЛОЗОВЕ КОЗАЦТВО – укр. військ. формування, що діяло на Волині 1939–41. П. Л. К. утворилося в липні 1939 з ініціативи В. Сидора, як збройний відділ *Організації українських націоналістів*. Загальна кількість бійців сягала 500 чол. На чолі П. Л. К. стояли В. Війтюк-Погоня, А. Карий, А. Бульба та ін. Під час нападу Німеччини на Польщу П. Л. К. змогло здобути велику кількість польськ. трофейної зброї. З встановленням рад. влади частина членів П. Л. К. емігрувала, частина пішла у підпілля. 1940 відбувся процес над одним із керівників П. Л. К. – Адамським. У серпні 1941 П. Л. К. відновило діяльність, встановило зв'язки із «*Поліською Січчю*» Т. Боровця. 1943 колишні «лозовики» вступили в *Українську повстанську армію*.

К. Бондаренко (Львів).

ПОЛІЩУК ВАЛЕР'ЯН ЛЬВОВИЧ (літ. псевд. Сонцвіт Василь, Микита Волокита; 19.9(1.10).1897–11.11.1937) – укр. письменник і літ. критик. Н. у с. Більче Дубненського пов. Волинської губ. (тепер

Млинівський р-н Рівненської обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Луцька та Катеринослава (закінчив 1917). Деякий час навчався в Інституті цивільних інженерів у Петрограді, пізніше – на іст.-філол. ф-ті Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту. Літ. діяльність розпочав 1918. Після переїзду до Києва працював у газ. «Народна воля», дописував у газ. «Селянська правда» і «Вісті», їздив з творчими відрядженнями до Німеччини, Франції, Чехо-Словаччини та ін. європейських країн. У 1920-х П. брав активну участь в літ. житті України. У жовтні 1920 за ініціативою П. була створена літ. група «Гроно». 1923–25 належав до літ. орг. «Гарт», вийшовши з якої, 1925 заснував у Харкові об'єднання «Авангард» (1925–29). Писав поетичні і прозові твори, літературу для дітей, літ.-критичні статті. Спираючись на авангардну літературу Заходу, в своїх творах намагався оспівувати сучасну цивілізацію та досягнення технічної революції. Автор поетичних збірок «Книга повстань» (1922), «Дума про Бормашиху» (1923), «Радіо в житах» (1923), «Жмуток червоного» (1924), «Європа на вулкані» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Остання війна» (1927), «Електричні заграви» (1929), «Геніальні кристали»; віршованого роману «Ярина Курнатовська» (1921); поем «Ленін» (1922), «Асканія-Нова» та ін. У грудні 1934 П. був заарештований і звинувачений у приналежності до контррев. орг-ції. У березні 1935 засуджений разом з В. Підмогильним, М. Кулішем, Г. Епіком, Л. Ковалівим, Є. Плужником та ін. до вищої міри покарання – розстрілу. Згодом розстріл було замінено 10-річним ув'язненням у спецтаборах, де П. і загинув.

ПОЛК – 1) Назва військ. підрозділу у *Київській Русі* та *Галицько-Волинській державі* у 2-й пол. 9–серед. 14 ст. Термін «полк» використовувався для позначення різних понять. Найчастіше вживався для означення слова «військо». Під П. розуміли також «народне ополчення» (на відміну від княжої дружини), окремий військ. відділ, а також військ. похід чи бій. П. не мав постійно визначеного числа воїнів, найчастіше ця кількість становила 100–200 чол. П. одержували назви від імені князів або назв земель. Інколи П. поділявся на менші підрозділи – заступи. Кожний П. мав свій стяг – *прапор*. З 14 ст. термін П. вживається лише для позначення окремих військових загонів. Після переходу більшої частини укр. земель до складу Великого князівства Литовського П. формувалися за територіальним принципом з місцевого укр. населення. Використовувалися для боротьби з наскоками татар, а також для ведення воєнних дій проти Польщі, Московської держави, Тевтонського ордену. У 2-й пол. 16 ст., після утворення укр. реєстрового козацького війська П. став його основною структурною одиницею. Кількість козацьких П. не була стабільною і залежала від чисельного складу і реєстру. 1601 їх було чотири, в 1620–30-х найчастіше – шість (Білоцерківський, Канівський,

Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, короткий час існували також Миргородський та Лубенський). Назва П. походила від міст чи містечок, де перебувала його полкова старшина. Наприк. 16 – на поч. 17 ст. у П. налічувалося бл. 500 козаків, згодом ця кількість змінювалася, у 1620–30-х вона становила бл. 1000 чол. 2) Військ. і адм.-територіальна одиниця в Україні у 16–18 ст. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* сформовані на зразок реєстрових П. стали військ. та адм.-територіальними одиницями відновленої Української держави – *Гетьманщини*. Керівництво П. здійснювала полкова старшина на чолі з полковником, яку обирали на полковій раді. Полкова влада поширювалася не лише на козацтво, а й на все населення П. П. поділялися на сотні (7–20). За часів гетьманування *Б. Хмельницького* кількість П. коливалася від 16 до 20. 1650 існували такі П.: Київський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (після 1653 – Вінницький, у 1660-х об'єднаний з Брацлавським), Чигиринський, Переяславський, Кропивнянський (1658 увійшов до складу Лубенського і Переяславського П.), Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. Короткий час існували також Могилівський (Подільський), Туровопінський, Білоруський (Чауський, Бихівський) П. Після *Андрусівського перемир'я 1667* і поділу укр. земель між Московською державою та Річчю Посполитою, козацькі П. у Правобережній Україні, яка відійшла до складу Польщі, у 1670–80-х були поступово ліквідовані (Білоцерківський, Брацлавський, Корсунський, Канівський, Могилівський, Павлоцький, Вінницький, Уманський, Черкаський, Чигиринський П.). Однак 1684–85 під керівництвом *С. Палія* у *Правобережжі* було відновлено Фастівський та Богуславський, а згодом Корсунський та Брацлавський П. 1704 тут було створено Чигиринський, Уманський та Могилівський П. Центром правобережного козацтва було місто Біла Церква. 1712–14 внаслідок угоди між Московією і Польщею частину козаків переселено у Гетьманщину, а правобережні П. ліквідовано. У *Лівобережній Україні* за Гетьманщини тривалий час існували 10 козацьких П.: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. У 1650-х з укр. населення *Слобідської України* за дозволом цар. уряду було сформовано 4 козацьких П.: Острогозький, Охтирський, Сумський та Харківський (з останнього 1685 виділився Ізюмський П.). Ці П. проіснували до 1765, коли їх було перетворено на рос. регулярні військ. частини. У *Гетьманщині* існували також вільнонаймані військ. загоны, які мали назву П. – компанійські, сердюцькі та ін. Кількість козаків у П. не була однаковою. 1723 в них налічувалося в середньому бл. 5 тис. чол., а у Ніжинському

П. – бл. 10 тис. чол. 1782 особовий склад П. зріс до 10–20 тис. чол., а у Ніжинському П. до 40 тис. козаків. У процесі ліквідації укр. нац. державності цар. урядом 18 ст. поступово відбувався процес ліквідації на *Гетьманщині* полково-сотенного устрою та реорганізації П. у регулярні військ. частини. У 1760–70-х на тер. Миргородського П. були сформовані пікінерські П., а після скасування місцевого військ. і адм.-тер. устрою у Лівобережній Україні на поч. 1780-х на основі козацьких полків було сформовано десять карабінерських П., які увійшли до складу рос. армії. 3) У роки нац.-визвол. змагань 1917–21 П. – військ. формування різних видів військ (піхоти, кінноти, артилерії) в *Армії Української Народної Республіки* періоду *Української Центральної Ради* та *Директорії УНР*, Збройних силах Української Держави. 4) Військ. частина різних родів військ у всіх видах Збройних сил України з самостійним управлінням і госп. П. бувають мотострілецькі, мотопіхотні, танкові, артилерійські, авіаційні, інженерні, зв'язку та ін. У кожному П. є штаб, 3–5 батальйонів (дивізіонів, ескадронів, рот), підрозділи бойового і матеріально-технічного забезпечення. Більшість полків входять у з'єднання (дивізії, бригади), деякі знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні армії, головного командування.

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – установа полкової адміністрації в Україні в 2-й пол. 17–18 ст. Очолював П. к. полковник, який з її допомогою керував військ. та цивільними справами полку. Діяльністю П. к. відав полковий писар, якому підлягали канцеляристи (10–16 чол.). У канцелярії велося діловодство полку, сюди надходили гетьманські та царські укази, універсали, ордери; звідси надсилались відповіді на них і листи до сотенних урядів, складались книги прибутків та видатків тощо П. к. укладали і зберігали полковий архів.

ПОЛКОВА РАДА – орган полкового самоврядування у *Гетьманщині* в 2-й пол. 17–18 ст. У П. р., яка скликала *полковником* або *полковою старшиною*, брали участь усі городові козаки, вписані до компутів полку, які мали бажання та змогу з'явитися на місце її проведення. Раду вів полковник з допомогою старшини (зокрема, осавулів), що були посередниками між полковою адміністрацією та козацтвом. Часто в роботі ради брали участь представники гетьмана або царські чиновники, які мали значний вплив на її рішення. На раді відбувалось обрання полкової та сотенної старшини, вирішувалось питання військ. та адм. характеру, що стосувалися полку. Формально голосування не проводилось, питання вирішувалося голосними окликами, підкиданням шапок тощо. У 2-й пол. 17 ст. повноваження П. р. постійно обмежувалися гетьманською та цар. адм., полковою старшиною, до компетенції яких поступово перейшли основні функції ради. У 18 ст. П. р.

скликала *дедалі рідше* і остаточно була скасована внаслідок ліквідації польськ. урядом автономного устрою укр. земель у 1780-х.

ПОЛКОВА СТАРШИНА – збірна назва представників військ. та цивільної адміністрації, які здійснювали керівництво військ.-тер. одиниці – полком. П. с. існували у 2-й пол. 17–18 ст. До її складу входили: *полковник, обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий*. Очолював П. с. полковник. Першою особою після полковника був обозний, який відав матеріальним забезпеченням полку, керував обозом та артилерією, а також під час відсутності полковника виконував його обов'язки. Йому підлягали полковий артилерійський осавул, полковий артилерійський писар, хорунжий полкової артилерії та отамани. На території полку функціонував полковий суд, який розглядав кримінальні та частково цивільні справи. Головував у ньому полковий суддя, який мав свою канцелярію та урядовців. Важливі кримінальні справи розглядалися за участю полковника. Важливе місце серед старшини належало полковому писарю, який вів діловодство полку і керував полковою канцелярією. Помічником полковника у військ. справах був осавул (найчастіше їх було два), який наглядав за дотриманням порядку і дисципліни у полку, виконував поліційні функції, опікувався полковою музикою та ін. Помічником осавула був підосавул. Полковий хорунжий відповідав за збереження полкового прапора. Інколи хорунжих було два, один з них відповідав за прапор, а другий – значок (малий прапор). Під керівництвом хорунжого перебували значкові товариші. Формально П. с. вважалася виборною, але фактично посади П. с. займали особи, призначені гетьманською адміністрацією або полковником за погодженням з цар. урядом. З 1722 П.с. призначала *Малоросійська колегія*. Діяльність старшини контролювалася цар. чиновниками. П. с. була ліквідована цар. урядом на *Слобожанщині* 1765, а у *Лівобережній Україні* у 1780-х.

ПОЛКОВНИК – 1) Чл. похідної старшини Запорізької Січі, керівник одного або кількох військ. загонів під час воєнних дій, сухопутних та морських походів у 16–18 ст. Інколи П. називали сердюком. У 18 ст. П. очолював паланкову старшину. До її складу входили також осавул, писар, підосавул та підписар. Паланковий П., що обирався паланковою військ. радою терміном на один рік, був представником кошового отамана на території паланки. Він наділявся значними повноваженнями, включаючи право засудження до смертної кари козаків. На час ліквідації Запорізької Січі цар. урядом 1775 було вісім паланкових П. Головним атрибутом влади П. був пернач, який звичайно носився за поясом. 2) Керівник військ. загону – полку в укр. реєстровому козацькому війську у Речі Посполитій. Внаслідок реформування реєстрового козацтва гетьманом *М. Дорошенком*

було утворено 6 полків по 1000 козаків у кожному. П. обирались на козацькій раді і затверджувались польськ. урядом. За виконання обов'язків П. одержували платню і мали значні привілеї. П. очолював полкову старшину. Після прийняття соймом «Ординації» 1638, посаду П. могли обіймати лише представники шляхти. 3) Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* та після відновлення укр. нац. держави – *Гетьманщини* – П. очолював військ. і адм.-територіальну одиницю – полк. Зосереджував у своїх руках виконавчу та судову владу. П. здебільшого призначався гетьманом або обирався на полковій козацькій раді за погодженням і наступним затвердженням цар. урядом. На території полку П. очолював полкову старшину, виконував доручення і накази гетьмана, видав фінансами, очолював судочинство та ін. У військ. відношенні був відповідальним за стан формованого на території полку військ. підрозділу. П. дбав про його боєздатність, забезпечував дисципліну і матеріальне забезпечення, наглядав за станом фортифікаційних споруд тощо. Особу, яка тимчасово виконувала обов'язки П., називали наказним П. Призначався з полкової старшини або заможних козаків. Посада П. була ліквідована у процесі знищення цар. урядом укр. державності. У *Слобідській Україні* це було здійснено 1765, на Гетьманщині – у 1780-х. П., як і інші представники козацької старшини, були урівняні в правах з рос. дворянством і влилися до його складу. У *Правобережній Україні*, що перебувала під владою Польщі, козацькі полки було ліквідовано 1711–14. 4) Військ. офіцерське звання в Збройних силах України – *Армії УНР* та *УГА, УПА* та сучасних Збройних силах України.

ПОЛОВЕЦЬ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. і держ. діяч 1750–70-х, дипломат. Учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1653–58 (з перервами) – полковник білоцерківський. 1655 їздив з укр. посольством до Москви. Підтримував політику *І. Виговського*. За гетьманства П. Тетері призначений генеральним обозним (1664). У березні 1669 ухвалою Корсунської ради висланий з посольством до Стамбула вести переговори з султанським урядом про перехід *Гетьманщини* під тур. протекторат. 1670–71 – генеральний суддя в уряді *П. Дорошенка*. Дочка П. Анна була з 1668 (або 1669) дружиною *І. Мазепи*.

ПОЛОВЦІ (кипчаки, кумани) – середньовічна народність тюркської групи. З 9–10 ст. П. займали степи Пн.-Сх. Казахстану і навколо озера Іртиш. На поч. 11 ст. з'явилися у Поволжі. 1055 половецька орда на чолі з ханом Блушем уперше підійшла до пд.-сх. рубежів Русі. Велика територія від зх. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., в 11–

15 ст., називались Дешт-і-Кипчак, або Половецька земля. П. вели кочовий спосіб життя (щоб кочувати одній сім'ї необхідно було мати табун з 25 коней, а також вівці, кози тощо), здійснювали грабіжницькі напади на сусідів, брали участь у міжусобних війнах, які вели руські князі. Протягом 11 ст. П. грабували, захоплювали землі, переходячи з місця на місце, освоювали величезні степові простори. Наприк. 11 ст. П. перейшли до постійних зимовищ у басейні Сіверського Дінця. Тут споруджувались їхні святилища зі статуями предків, насипались кургани. У давньорус. літописах П. вперше згадуються під 1054. З 1055 постійно нападали на Русь, зокрема Київську, Переяславську та Чернігівську землі. Намагаючись захистити кордони *Київської держави*, руські князі робили походи проти кочівників. Після *Долобського з'їзду 1110 Володимир Мономах* 1103, 1111 і 1116 разом з ін. князями здійснив 3 походи проти П., завдавши їм відчутної поразки. Під час 1-го походу рус. війська досягли берега Азовського моря, де перебували орди ханів Урусобоя, Алтунопоя, Белдуїза. П. були вщент розбиті, а Алтунопой, Урусоба і ще 20 ханів загинули. Під час походів 1111 і 1116 рус. дружини здобули половецькі «міста» та численні селища, розташовані на берегах Сіверського Дінця. Половецькі орди з Сіверського Дінця відступили на сх., за Волгу. Після смерті хана Шарукана 40-тис. орда, очолювана його сином Отроком, відкочувала на Кавказ, де вступила на службу до грузинського царя Давида Будівничого. У Подніпров'ї на чолі з ханом Боняком і Турорканом також здійснювали походи на *Візантію* та рус. землі. На поч. 12 ст. П. повністю освоїли причорноморські та приазовські степи. До цього часу збереглося багато майстерно виготовлених кам'яних статуй, які встановлювались на курганах, зимовищах, при дорогах. Фігури, виготовлені з пісковика, вапняку та червоного граніту, зображують людей з притиснутою двома руками до живота посудиною. На серед. 12 ст. границі половецької землі обмежувались міжиріччям Волги і Дону на сх., на пд. – північнокавказькими, кримськими і приазовськими степами, на півночі – р. Сулою, на зх. – міжиріччям Інгульця і Дніпра. У 2-й пол. 12 ст. окремі половецькі орди, які згадуються в давньорус. літописах під ім'ям Токсобичі, Єлтукови, Бурчевичі та ін., почали утворювати нові об'єднання, з яких найсильнішими і найорганізованішими були Придніпровське і Донське по р. Сіверський Донець (Біла і Чорна Куманія). Очолював Сіверо-Донецьке (Донецьке) об'єднання рід відомого хана *Шарукана*. До цього роду належали також хани Сирчан, Отрок і Кончак, який у 2-й пол. 12 ст. об'єднав значну частину П. в єдину державу. Ряд кам'яних статуй цього часу, виявлених у середній течії Сіверського Дінця, свідчать про європеїдні риси половецьких ханів і знаті. Обличчя у них овальні, ніс з горбинкою, вуса прямі або хвилясті. Давньоруський літописець пише про *Кончака* як могутнього багатиря. Його

стійбище знаходилося на березі р. Тора в середній течії Сіверського Дінця. Тут у полоні перебував новгород-сіверський кн. Ігор Святославич після поразки руських дружин під час битви на р. Каяла 1185 (втік з допомогою половця Лабора). Похід *Ігоря Святославича* на П. 1185 оспіваний у знаменитій поемі «*Слово о полку Ігоревім*». На поч. 1220-х П. зазнали численних поразок від монголо-татар, згодом були розгромлені донські, передкавказькі орди П. та їхні союзники – алани. 1223 П. остаточно були розбиті на р. Калка. Деякі половецькі роди відкочували на Дунай на територію Угорського королівства, інші – у Єгипет (пізніше становили гвардію султана – мамлюків). Більша частина П. залишилась в степах Причорномор'я, увійшла до складу Золотої Орди та згодом асимілювалась.

М. Пелецишин (Львів).

ПОЛОЗ (Полозов) МИХАЙЛО (бл. 1890–3.11.1937) – укр. політ. діяч. Учасник *Першої світової війни 1914–18* – прапорщик-авіатор рос. армії. З квітня 1917 належав до УПСР, член ЦК партії. Вхорив до складу УЦР. У травні на 1-му Всеукраїнському військовому з'їзді обраний до *Українського генерального військового комітету*, згодом був представником комітету при Тимчасовому уряді в Петрограді. Належав до т.зв. лівого крила УПСР (*П. Любченко, В. Блакитний* (Елланський), *І. Михайличенко, С. Бачинських, Є. Неронович, О. Шумський* та ін.) в *Українській Центральній Раді*, яке з метою недопущення окупації України рос. більшовицькими військами, виступило за встановлення на укр. землях рад. устрою. П. разом з ін. чл. цієї фракції, встановивши зв'язки з Раднаркомом Росії і *Народним Секретаріатом*, готував антидерж. заколот, що передбачав розпуск УЦР, арешт членів *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* та передачу влади в Україні раді робітничих, солдатських і сел. депутатів. Цей план був викритий і П. разом з ін. учасниками змови заарештовано, але незабаром звільнено. У січні-лютому 1918 П. у складі укр. делегації (*В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, О. Севрюк*) брав участь у мирних переговорах у Брест-Литовську з представниками держав Четверного Союзу (див. *Берестейський мир 1918*). З травня 1918 належав до лівої течії УПСР, з серпня 1919 – один із керівників *Української комуністичної партії (боротьбистів)*. У березні 1920 П. разом з П. Любченком виступив проти самоліквідації партії. З тактичних міркувань вступив до КП(б)У, 1927 і 1930 – чл. ЦК КП(б)У. З 1919 входив до складу харківського уряду УСРР, очолював ВРНГ. На поч. 1920-х П. був представником уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР, згодом – наркомом фінансів УСРР. 1933 П. заарештований органами НКВД, звинувачений у приналежності до «націоналістичної організації» і засланий на Соловки. 1937 розстріляний.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА (31.1(13.2).1884 – 8.6.1973) – відомий укр. історик, дійсн. чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка (з 1947), Української вільної академії наук (з 1948), Міжнародної академії наук у Парижі (з 1953). Н. у Харкові в дворянській родині. Дочка історика Д. Меньшова. 1890 закінчила Києво-Фундуклеївську Маріїнську жіночу гімназію. 1905–11 навчалася на іст.-філол. відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. Зацікавившись археологією, П.-В. 1909 працювала в експедиції під керівництвом В. Хвойки. 1913 склала іспити на іст.-філол. ф-т Київського ун-ту Св. Володимира. 1910–24 викладала історію і географію в київських гімназіях, 1912–16 працювала асистентом, 1916–18 – проф. кафедри рос. історії на Вищих жіночих курсах. 1915 здала магістерський іспит при Київському ун-ті, з 1916 до 1920 – приват-доцент цього ун-ту. Одна з перших жінок-професорів Київського ун-ту. П.-В. була дійсн. чл. київського Т-ва Нестора Літописця (з 1912), Київського т-ва пам'яток старовини та мистецтва (з 1912), Таврійської вченої архівної комісії (з 1916). Зі встановленням рад. влади в Україні відбулася реорганізація вищої школи, були закриті всі заклади, в яких викладала П.-В. Відкинула пропозицію переїхати в Росію для роботи у Московському й Петербурзькому ун-тах. За короткий час опанувала укр. мову і надалі писала свої праці винятково українською. 1918–25 працювала в Київському археологічному ін-ті, з 1924 до 1941 – у Всеукраїнській академії наук (з перервою 1934–38; П.-В. була звільнена з роботи). 1927–32 – проф. Київського худ. ін-ту. Одружилася 1923 з *М. Василенком*, якого незабаром було заарештовано органами ГПУ, звинувачено у приналежності до контррев. орг-ції «Центр дій» і засуджено до 10 років ув'язнення. У цей період життя П.-В., сама зазнавши репресій (була звільнена з роботи), протягом півтора року докладала величезних зусиль, щоб добитись амністії для чоловіка. 1940, захистивши докторську дисертацію на тему «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775)», стала однією з найперших жінок-докторів іст. наук Української РСР. У часи нім. окупації України – директор Інституту археології Академії наук (жовтень–грудень 1941) та Київського центрального архіву давніх актів (грудень 1941 – вересень 1943). У вересні 1943 переїхала на Захід. З жовтня 1943 – референт культ. праці Українського центрального комітету у Львові. 1944 П.-В. читала лекції в *Українському вільному університеті у Празі*. З 1945 – проф. УВУ у Мюнхені, з 1965 – віце-президент Українського історичного т-ва. З 1966 – декан філос. ф-ту УВУ. Померла в Дорнштадті поблизу Ульма (Німеччина). Автор численних праць з історії України, зокрема «Хмельниччина» (1947), «Палій і Мазепа» (1949), «Історія Української Церкви» (1949), «До історії встановлення на Запоріжжі 1768» (1952), «Процес Центра дій» (1955), «Особливості

Української Православної Церкви» (1959), «Гетьман Мазепа та його доба» (1959), «Перші віки християнства на Україні» (1963), «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (тт. 1–2, 1965–67), «Українська Академія Наук» (тт. 1–2, 1955–57), «Український Вільний Університет (1921–71)» (1971), двотомної синтетичної праці «Історія України» (Мюнхен, 1973–1976; 1992) та ін. Один із провідних представників т. зв. державницької школи в укр. історіографії.

Д. Кушплір, І.П. (Львів).

ПОЛОУС ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) – укр. козацький гетьман (літо 1595, 1598). Деякий час очолював залого реєстрових козаків на о. Хортиця. Навесні 1594 П. схилив запорожців до спільного з реєстровцями походу проти Буджацької орди. Учасник *Наливайка повстання 1594–96*. Влітку 1595 був обраний козацьким гетьманом. Належав до непримиренних противників *Речі Посполитої*. 1598 знову обраний гетьманом радикально налаштованою частиною козацтва і запорожців на противагу Т. Байбузі, який намагався проводити політику на досягнення компромісу між військом Запорізьким і польським урядом. За деякими дан., 1598 очолив на Запоріжжі повстання проти Польщі. Іст. даних про його подальшу долю немає.

ПОЛТАВА ПЕТРО (справжнє прізвище – Петро Федун; 24.2.1919–22.12.1951) – укр. військ. і політ. діяч, публіцист, майор УПА. Н. у с. Шнирів (тепер Бродівський р-н Львівської обл.). 1938 закінчив Бродівську гімназію. Навчався на мед. ф-ті Львівського ун-ту. 1940 був мобілізований у Червону армію. Брав участь у рад.-фінській війні 1939–40. На поч. *Радянсько-німецької війни 1941–45* потрапив у нім. полон, але незабаром був звільнений. 1942–43 був одним з організаторів і керівників юнацької референтури ОУН, редагував підпільне видання «Юнак» (1942–43). 1944–46 очолював політвідділ Крайового військового штабу УПА-Захід, 1946–49 – нач. політвиховного відділу Головного військового штабу *Української повстанської армії*. 1946–51 – керівник бюро інформації *Української головної визвольної ради* (член УГВР з 1950). 1950–51 – заступник голови генерального секретаріату УГВР (підпільний уряд) в Україні. 1948–51 входив до складу Проводу *Організації українських націоналістів*. П., будучи майором УПА, брав участь у боях проти гітлерівських окупантів та рад. каральних загонів у Галичині. Загинув під час одного з боїв узимку 1951. Автор публіцистичних статей «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947), «Безпосередньо за що ведемо свій бій» (1949), «Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовецьких народів?» (1950) та ін. Обстоював ідею ведення збройної боротьби проти окупаційних гітлерівського чи рад. ре-

жимів як єдиного засобу самозбереження нації. Праці П. перевидавались у Мюнхені – «Збірка підпільних писань» (1959).

ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ ІВАН (26.9.1890–1957) – укр. військ. і політ. діяч. Н. у Суботові Чигиринського пов. Київської губ. 1912 закінчив кадетську школу в Чугуєві. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, офіцер рос. армії. У жовтні 1918 П.-О. обраний до складу Генеральної Ради та наказним отаманом *Вільного козацтва*. У період *Гетьманату* – генеральний писар П. *Скоропадського*. З 1919 жив в еміграції у Німеччині. 1920 створив організацію «Українське народне козацтво» (УНАКОТО), що стояла на крайньо правих позиціях. 1923–24 П.-О. видавав газету «Український козак». Нечисленні осередки УНАКОТО діяли на укр. землях, в основному на Волині, однак на поч. 1930-х припинили існування. 1926 П.-О. претендував на титул Головного отамана *Армії УНР*, згодом на гетьманство. 1942 П.-О. відійшов від політ. діяльності. Помер у Мюнхені.

Д. Кушплір (Львів).

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 – велика битва між швед. армією і моск. військами 27.6.(8.7).1709 біля м. Полтави під час Північної війни 1700–21. Після успішного завершення воєнних дій на території Речі Посполитої та Саксонії король Швеції *Карл XII* вирішив завдати остаточної поразки Московській державі. З цією метою навесні 1708 його армія розпочала похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак протидія моск. військ та хід таємних переговорів Карла XII і його союзника польськ. короля *С. Лещинського* з гетьманом *І. Мазепою* змусила шведське командування змінити початковий план воєнних дій. Укр. гетьман зважився на ведення переговорів з метою створення укр.-швед. військ.-політ. союзу після того, як дізнався про намір моск. царя *Петра I* ліквідувати політ. автономію України. Цьому сприяло різке зростання податкових, військ. та ін. тягарів, яких зазнавала *Гетьманщина* під час Північної війни з боку моск. адміністрації, а також вимога цар. уряду повернути Правобережну Україну до складу Речі Посполитої. Крім того, *І. Мазепа* прагнув забезпечити незалежність України у разі перемоги у війні шведів.

У жовтні 1708 швед. армія вступила на укр. землі. Такий розвиток подій змусив *І. Мазепу* відкрито перейти на сторону швед. військ і об'єднатися з ними для ведення війни з Московією. Відсутність більшої частини козацьких військ в Україні, жорстокість цар. репресій та ін. причини не дали можливості гетьману надати шведам суттєвої допомоги. Сувора зима 1708–09, серія військ. невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини та Польщі значно погіршили становище армії Карла XII. Лише підтримка кошового отамана Запорізької Січі *К. Гордієнка*,

який на чолі 8000 загону козаків у квітні 1709 приєднався до швед. війська, дещо поліпшила ситуацію. У таких умовах Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву через Харків та Курськ. Суттєвою перешкодою на цьому шляху була Полтава, розташована на перехресті важливих шляхів. Захищав місто рос. гарнізон – 4300 чол., який очолював полковник *О. Келін*, а також 2600 жителів міста. На поч. травня 1709 швед. війська здійснили спробу штурмом здобути місто, але невдача змусила їх приступити до тривалої облоги Полтави. Запекла оборона міста моск. гарнізоном надовго скувала головні сили Карла XII і завдала їм значних втрат (понад 6 тис. чол. було вбито). Це дало можливість московському командуванню зосередити сили й підготуватися до генерального бою, який *Петро I* планував провести 29.6.(10.7).1709. Царськими військами було збудовано укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних та 4 повздовжніх редутів. Армія Петра I налічувала 42500 чол. та 102 гармати. Крім того, вірне цареві укр. козацьке військо гетьмана *І. Скоропадського* перетинало шведам шлях до відступу у напрямку Дніпра. Швед. армія складалася з 31000 чол. та 6 гармат. Гетьманські війська безосередньої участі у П. б. не брали. Вони охороняли швед. обоз, частково брали участь в облозі Полтави, що не дозволило моск. армії оточити військо Карла XII, а гарнізону Полтави здійснити вилазку проти шведів.

Карл XII, дізнавшись вночі 26.6 про можливість прибуття на допомогу Петру I 40-тис. війська хана *Дюки*, вирішив випередити моск. командування і першим розпочати битву. Поранений напередодні, король передав командування фельдмаршалу *К.Г. Реншільду*. О 5 год. ранку 27.6.(8.07).1709 шведська піхота розпочала штурм редутів, але була відкинута моск. кавалерією. Вступивши в бій, швед. кіннота успішно вела б-бу з кавалерією противника, але під сильним гарматним вогнем змушена була відступити. За цей час швед. піхота перегрупувалася і розпочала новий штурм редутів, два з яких були здобуті, але нищівний вогонь моск. артилерії змусив шведів залишити зайняті позиції. Спроба Карла XII обійти редутів з півночі також зазнала невдачі. Навальний наступ швед. піхоти був зупинений гарматним вогнем, і шведи були змушені відступити в напрямку Будичинського лісу. Бл. 9 год. ранку обидві армії, перегрупувавши сили, вступили у рукопашний бій. До 11 год. ранку битва закінчилась цілковитою поразкою швед. війська. У П. б. шведи втратили 9234 чол. убитими та 2874 чол. пораненими. У полон потрапили фельдмаршал *К.Г. Реншільд*, перший міністр Швеції граф *Пінер*, багато генералів та офіцерів. Втрати моск. армії становили 1345 чол. убитими і 3290 чол. пораненими. Рештки швед. війська під командуванням генерала *А.-Л. Левенгаупта* відступили вздовж р. Ворскли у напрямку Дніпра. Біля Переволочної Карл XII, *І. Мазепа*, *К. Гордієнко* та ще бл. 50 старшин, разом із загонами шведів та козаків

(всього бл. 3000 чол.) переправилися через Дніпро та відійшли у тур. володіння. 30.6.(11.7).1709 армія *А.-Л. Левенгаупта* (16000 чол.) у р-ні Переволочної була оточена кіннотою під командуванням *О. Меншикова* і здалася у полон. Згідно з актом капітуляції, укр. козаки, які були у складі швед. війська, передавались моск. командуванню. Більшість з них тут же стратили, решту заслали в Сибір. Наслідком П. б. стало посилення цар. репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини, зростання нац. і соц. гніту в Україні.

Р. Шуст (Львів).

ПОЛТАВСЬКИЙ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир. Заснований 1650 з благословіння Київського митрополита *Сильвестра Косова* ігуменом Мгарського Преображенського монастиря *Калістратом* на кошти *М. Пушкаря*, *І. Іскри*, *І. Крамаря* та ін. 1695 розграбували крим. татари, 1709 – шведи. Монастир відбудував полтавський полковник *В. Кочубей*. 1850 до монастиря приписано Сампсоніївську церкву (побудована 1856). На території монастиря знаходилися собори Воздвиження Хреста Господнього (1-ї пол. 18 ст.) з вівтарем Благовіщення Пресвятої Богородиці і двома вівтарями на хорах (Св. Миколая Чудотворця і Усікновіння голови Св. Іоанна Предтечі) та Троїцький 1750 з двома вівтарями (Св. великомучениці Варвари і архистратига *Михаїла*) і *Симеона Богоприїмця* (1887). 1887 побудовано готель для прочан. З 1776 монастирем управляли архієпископи слов'янохерсонські Євгеній Булгаріс і Никифор Феотокі, архієпископ Катеринославський *Гавриїл Банулеско*, з 1884 – єпископ Прилуцький, вікарій Полтавський. *С. Білокінь* (Київ).

ПОЛТОРАЦЬКИЙ МАРКО ФЕДОРОВИЧ (17(28).4.1729–26.11(за ін.дан., 13(24).4).1795) – укр. співак (баритон), хоровий диригент і муз. діяч. Н. у с. Сосниці (тепер Чернігівська обл.). Навчався в латинській школі в Чернігові та Київській бурсі. 1745 граф *О. Розумовський* привіз його до Петербурга. 1746–62 – співак і диригент (з 1753) придворного хору. 1750–70 – соліст імператорської італійської опери, з 1763 – директор Придворної співацької капели. Учнем П. були видатні укр. композитори *М. Березовський* та *Д. Бортнянський*.

ПОЛУБОТКИ – укр. козацько-старшинський рід на Чернігівщині в 17–18 ст. Засновниками роду були **Ярема П.** (рр. н. і см. невід.) – райця Чернігівського магістрату (1619, 1642) та **Артемій П.** (рр. і см. невід.) – сотник Чернігівського полку за гетьмана *Д. Многогрішного*. Найвідоміші представники: **Леонтій Артемійович П.** (р. н. невід. – 1695) – укр. військ. та держ. діяч кін. 17 ст. 1668 – чернігівський полковий писар, 1671–72 – чернігівський сотник та 1671 – наказний полковник. Згодом – близький співробітник гетьмана *І. Самойловича*. 1672, 1673–

77 – генеральний бунчужний, 1678–81 – генеральний осавул, переяславський наказний полковник (1683–85, 1689–90). Налезав до групи старшини, що перебувала в опозиції до *І. Мазепи*. 1690 був звинувачений у таємних зносинах з *І. Самойловичем* та намірах захопити гетьманську булаву. За вироком суду позбавлений полковництва та значної частини родових маєтностей; **Павло Леонтійович П.** (бл. 1660 – 1724) – наказний гетьман *Лівобережної України* (1722–24; див. *П. Полуботок*). У 18 ст. нащадки П. Полуботка належали до найбагатших старшинських родів Гетьманщини. У 2-й пол. 18 ст. рід П. перестав існувати, їхні родові маєтки успадкували роди *Милорадовичів* та *Лашкевичів*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛУБОТКІВЦІВ ВИСТУП 1917 – збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка, що відбувся 4–9(17–22).7.1917 у Києві. Наприк. червня 1917 на київ. військ. розподільчому пункті із солдатів-українців військ. частин, що прибували з Пермі, Чернігова та ін. міст та чекали відправки на фронт, сформувався Український полк ім. гетьмана П. Полуботка (на думку ряду дослідників – полк організувався під керівництвом *Українського військового клубу ім. П. Полуботка*). В ніч з 4 на 5 (з 17 на 18).7.1917 полуботківці (загальна чисельність – бл. 5 тис. чол.) без узгодження своїх дій з *Українською Центральною Радою* та *Українським Генеральним Військовим Комітетом* (УГВК) виступили проти влади *Тимчасового уряду*. Повсталі, визнаючи УЦР вищим законодавчим органом влади в Україні, були невдоволені її нерішучою політикою щодо захисту нац. інтересів укр. народу. Організатори повстання (керівники – *Майстренко*, *Осадчий*, *Квашенко*) в порозумінні з членами клубу ім. П. Полуботка (*М. Міхновський*, *В. Павелко*) та деякими депутатами УЦР (*І. Горемика-Крупчинський*) планували збройним шляхом взяти владу в Києві і змусити УЦР проголосити незалежність України. Керівниками виступу було розроблено чіткий план повстання, який передбачав узгоджені дії полуботківців з Першим Українським козацьким полком ім. гетьмана *Б. Хмельницького*. На ранок 5(18).7.1917 полуботківці, роззброївши кілька військ. частин, зайняли важлив. держ. установи у місті, зокрема військ. – штаб міліції, військ. комендатуру, арсенал, банк, скарбницю, інтендантські склади – і виставили караули біля державних установ. Проти повсталих *Генеральним Секретаріатом УЦР-УНР* та УГВК були вислані значні військ. сили під командуванням ген. *Л. Кондратевича* і полк. *Ю. Калкана*. Протягом дня 5(18).7.1917 частина повсталих була захоплена у полон, частина розсіяна по місту, а решта полуботківців відступила у с. Грушки під Києвом. 7(20).7.1917 за наказом командувача Київського військового округу *К. Оберучева*, урядові війська

оточили позиції полуботківців і після нетривалого бою роззброїли. 27–29.7.1917 полк було розформовано і вислано на фронт. Частина ув'язнених учасників виступу тривалий час перебувала під слідством і була звинувачена військ. прокуратурою у «спробі відокремлення України від Росії» за ст. 100 Кримінального кодексу (звільнені тільки 1918).

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (бл. 1660–18(29).12.1723) – наказний гетьман *Лівобережної України* (1722–23). Походив з козацько-старшинського роду *Полуботків*, син *Л. Полуботка*. Навчався в *Києво-Могилянській колегії*. Служив у козацькому війську, з 1689 – значковий товариш. 1691 П. разом з батьком брав участь у старшинській змові проти гетьмана *І. Мазепи*, за що був заарештований, позбавлений маєтностей і надовго усунений від держ. діяльності. З 1706 – полковник чернігівський. 1708 П. був одним з претендентів на гетьманство, але через недовіру до нього Петра I кандидатура чернігівського полковника була відхилена моск. урядом, а гетьманом було обрано *І. Скоропадського*. У цей період отримав значні земельні володіння у Чернігівському, Лубенському та ін. полках. Ставши після смерті *І. Скоропадського* (1722) наказним гетьманом, П. активно підтримував домагання укр. старшини відновити гетьманство та ліквідувати *Малоросійську колегію*, яка, втручаючись у фінансові, судові, військ. справи Гетьманщини, поступово перебирала на себе все адм. управління в Лівобережній Україні. Рішучі протести козацької старшини, підтримувані всім укр. суспільством, проти колоніальної політики рос. адміністрації в Україні, активні спроби П. обмежити владу *Малоросійської колегії* (реорг-ція судів на засадах колегіальності, встановлення порядку судової апеляції, суворе заборона хабарництва та тяганини, призначення інспекторів для нагляду за виконанням розпоряджень гетьмана, політика пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві тощо) та активна протидія заходам президента колегії *С. Вельямінова-Зернова* викликали невдоволення російського уряду. Влітку 1722 П. разом з генеральним писарем *С. Савичем* і генеральним суддею *І. Чарнишем* був викликаний до Петербурга. У Петербурзі гетьман вручив Петру нову петицію про відновлення держ. прав України. Після повторних звернень до царя з проханням дозволити обрати гетьмана і скасувати *Малоросійську колегію* та подання *Коломацьких петицій 1723* П. за наказом Петра I було заарештовано. П. і кількох старшин (полковник *Д. Апостол*, генеральний бунчужний *Я. Лизогуб*, генеральний осавул *В. Жураковський*, управитель Генеральної військової канцелярії *Д. Володковський* та ін.) було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він 18(29).12.1723 помер (за твердженням ряду дослідників, П. було закатовано).

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЮДНЯ (від «ходіння по людях») – щорічний об'їзд у Київській Русі кн. з його дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини в 10–13 ст. П. згадується в арабських (*Ібн Руста*, *Гардізі*), візантійських (*Константин Багрянородний*) та давньорус. джерелах. П. здійснювалось переважно пізньої осені, взимку або раннього весною. Збирали П. натурою (хутрами, медом, воском) або грошима. На думку деяких дослідників, П. було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя. Розмір П., очевидно, не був визначений, що призводило до зловживань. Після *Древлян повстання 945* княгиня Ольга регламентувала стягнення данини і визначила пункти для її збирання (див. *Погости*). Певна форма П. існувала на укр. землях у складі Великого князівства Литовського у 14–16 ст., її стягували з населення на користь князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЯНИ – східнослов'янське плем'я (союз племен) 6–9 ст. у Серед. Подніпров'ї. Центром Полянської землі був Київ. Уперше П. згадуються в найдавнішій, недатованій частині *«Повісті минулих літ»*. Літопис характеризує П. як найрозвиненіше східнослов'янське плем'я. Основу їх госп-ва становило землеробство із застосуванням рала й плуга. Були розвинуті скотарство, різні промисли та ремесла. На чолі полянського союзу стояв напівлегендарний князь *Кий*, а також його брати *Щек* і *Хорив*, які заснували Київ. Про П. та їхню землю «Палунь» розповідається у вірм. літописі 7 ст., де також є легенда про заснування Києва трьома братами. Востаннє П. згадуються в літописі під 944, пізніше відомі під назвою «Русь». У 20 ст. археологічними розкопками на території Києва, Канева, в пониззі р. Рось відкрито залишки городищ, селищ, могильників П. На Старокиївській горі знаходилось одне з найдавніших городищ П. з язичницьким капищем.

М. Пелешишин (Львів).

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИР 1634 – мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 17(27).5 – 4(14).6.1634 у с. Семлеві на р. Полянці (притока Дніпра). Завершив моск.-польську війну 1632–34, що велася за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. Переговори розпочались у березні 1634. Моск. делегацію очолював боярин *Б. Шереметев* та окольничий *А. Львов*, польську – канцлер *Я. Задзік*, литовську – *Х. Радзивілл*. Укладений після тривалих суперечок П. м., в основному, підтверджував умови *Девулінського перемир'я 1618*. За П. м. Московська держава зобов'язувалась повернути Польщі зайняті під час війни землі (крім м. Серпеська з пов.) та сплатити контрибуцію в обсязі 20 тис. карбованців. Річ Посполита мала вивести свої війська за межі Московського царства, польськ. король *Владислав IV Ваза* відмовився від

претензій на моск. престол. Сторони домовились обмінятися полоненими без викупу і створити комісію для розмежування кордонів (працювала протягом 1635–48). Ратифікований 1635. Внаслідок П. м. вся Чернігово-Сіверщина потрапила до складу Речі Посполитої і на цій території було створено Чернігівське воєводство (1635).

ПОЛЬ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (20.8(1.9).1832–26.7(7.8).1890) – укр. краєзнавець. Н. у с. Малоолександрівському (тепер Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Мати П. була онукою П. Полуботка. 1854 закінчив юридичний ф-т Дерптського (тепер Тартуського) ун-ту (Естонія). Проводив археологічні розкопки на території колишньої Катеринославської губ., зібрав велику колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стала основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського держ. іст. музею). Оpubлікував кілька іст. розвідок, зокрема «*Мішурин Рог*» в «Записках» Одеського т-ва історії та старожитностей (1872). Сприяв розвитку гірничої справи в Україні, відкрив великі залізні родовища в Криворіжжі та заснував акціонерне т-во з їх розробки.

ПОЛЬСЬКА ЛІКВІДАЦІЙНА КОМІСІЯ – польська політ. орг-ція, заснована 28.10.1918 у Кракові. Ставила за мету здійснити організаційні заходи із захоплення влади у *Галичині* та створення тимчасового польськ. уряду на цій укр. території. За планом Регентської ради у Варшаві і ПЛК 1.11.1918 *В. Чарторийський* мав перебрати на себе всю повноту влади в Галичині від австр. намісника *К. Гуйна*. Після встановлення 1.11.1918 у Галичині влади УНР та створення *Західноукраїнської Народної Республіки* ПЛК видала своїм збройним формуванням (зокрема у Львові – Польська організація військова, Польський корпус допоміжний і Польські військові кадри; команд. *І. Мончинський*) наказ розпочати воєнні дії проти *Західноукраїнської Народної Республіки*. З листопада 1918 ПЛК підпорядковувалась польськ. уряду у Варшаві. На поч. 1919 припинила існування.

ПОЛЬСЬКЕ КОЛО – назва польськ. парламентських фракцій у пруському ландтагу (1848–70), нім. рейхстагу (1871–1918), австр. рейхсраті (1867–1918), рос. Думах (1906–17). Перше П. к. повстало у пруському ландтагу (зборах) у період революції 1848–49 і складалось з 16 послів (депутатів), обраних у Великому Познанському князівстві, що входило до складу Прусського королівства. Було представлене шляхетсько-клерикальними колами і виступало за автономні права польськ. земель у складі Пруссії. 1871 утворилось П. к. у нім. парламенті (райхстагу). Відстоювало права поляків на

культ. нац. автономію у складі Німеччини. П. к. у австр. парламенті (рейхсраті) виникло 1867, до нього увійшли консервативно-поміщицькі елементи Галичини, які пішли на угоду з Віднем з метою забезпечення польськ. переваги у Галичині. Представники кола, маючи впливові позиції у парламенті, підтримували габсбурзьку монархію і забезпечували польську гегемонію у Галичині. Консервативно-націоналістичні дії кола були зумовлені прагненням зберегти польське панування у цій провінції Австро-Угорщини, перешкодити політ. консолідації укр. населення краю. На цьому ґрунті виникали численні суперечності та конфлікти з Українською парламентською репрезентацією у рейхсраті, П. к. у рос. Державних Думах постоало у період рев. подій 1905–07, складалося переважно з нац. демократів (ендеків) і виступало за угоду із самодержавством взамін на автономію Королівства Польського у складі Російської імперії.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 (Листопадове повстання 1830) – нац.-визвол. повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалося (29).11.1830 у Варшаві, охопило Королівство Польське і поширилось на землі *Правобережної України* та Білорусі. П. п. вибухло на хвилі європейських рев. і нац. рухів, спрямованих проти домінування трьох абсолютистських імперій на континенті – Росії, Австрії та Пруссії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем *Олександром I* конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польськ. опозиції та патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків. Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправку польськ. війська на придушення Липневої революції 1830 у Франції. 17(29).11.1830 група змовників із числа патріотично налаштованої шляхти на чолі з Л. Набеляком і С. Гошинським у порозумінні з таємним військ. т-вом у школі підхорунжих, очолюваним П. Висоцьким, напали на палац намісника великого кн. Костянтина Павловича – Бельведер і казарми рос. військ. У результаті захоплення міського арсеналу і озброєння міських низів, переходу на бік змовників частини польськ. військ повстання набуло масового характеру. Незабаром Варшава опинилась у руках повсталих, які не створили нового уряду, а передали владу Адміністративній Раді Королівства. Угодовськи налаштовані представники ради (Ф. Любецький, А. Чарторийський та ін.) прагнули домовитися з царем Миколаєм I на засадах збереження автономії Королівства у складі імперії. 1.12.1830 демократично налаштовані кола польськ. населення утворили Патріотичне т-во на чолі з Й. Лелевелем і М. Мохнацьким, яке вимагало від уряду проведення політики на здобуття незалежності Польщі й здійснення дем. реформ. Під його тиском Адмініст-

ративна Рада на поч. грудня перетворилась на Тимчасовий уряд, а сойм 18.12.1830 затвердив диктатора ген. Ю. Хлопицького. Консервативне керівництво повстанням на чолі з диктатором намагалось провадити переговори з *Миколаєм I*, але вони не дали результату. 18.1.1831 Хлопицький зрікся диктаторства, був створений Національний уряд (Жонд Народови) на чолі з князем А. Чарторийським. Нац. уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави у кордонах 1772. Патріотичне т-во 25.1 провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сойм проголосити скинення Миколи I з польськ. престолу. У ці дні вперше з'явилося звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!». Рос. уряд кинув на придушення повстання значні військові сили. На поч. лютого 1831 рос. війська під командуванням фельдмаршала І. Дибіча почали наступ на Варшаву. Однак у битвах під Сточком, Ваврем і Грохувом повстанці зупинили наступ рос. армії. Навесні 1831 вибухнули повстання польськ. населення у Литві, Білорусі та Правобережній Україні. В укр. землях польські повстанці зустріли значну протидію з боку селянства. Створені переважно з шляхти повстанські групи С. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Колишка на Поділлі та Київщині були у квітні-травні 1831 розгромлені царськими військами. 26.5.1831 головні польські сили під командуванням ген. Я. Скішнецького зазнали поразки у битві під Остроленкою.

Від травня 1831 повстання увійшло в смугу кризи: частина аристократії і шляхти почала залишати країну, сойм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переводу селян на чинш, чим зумовив відхід частини селянства від повстання. Зусилля Патріотичного т-ва наштовхувались на сильну протидію консервативних кіл в уряді, сойм і війську. Політ. боротьба влітку 1831 привела до стихійних заворушень варшавського населення, яке 15–16.8 вчинило розправу з підозрюваними у зраді керівниками. Національний уряд впав, а влада перейшла до ген. Я. Круковецького, який, проголосивши себе новим диктатором, розправився з організаторами заворушень в місті і заборонив Патріотичне т-во. Тим часом рос. війська під командуванням фельдмаршала І. Паскевича підійшли до Варшави і розпочали штурм міста. Незважаючи на запеклий опір повсталих 27.8(8.9).1831 Варшава змушена була капітулювати. Сойм, уряд та залишки польськ. армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Царизм вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства і, одночасно, більшість ознак автономії польськ. земель (сойм, армію, елементи державності). Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердженню ідеї нац. державності, поширенню дем. ідей і настроїв, які проявились у прагненні до здійснення соц.

реформ та модернізації польськ. суспільства. Європейська громадська думка з симпатією поставилась до боротьби поляків з рос. деспотизмом, а польське питання від того часу ототожнювалось зі справою боротьби проти реакції і абсолютизму за свободу та демократію у Європі. Західноєвроп. країни прийняли численну польську еміграцію (т. зв. «Велику еміграцію»).

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 (Січневе повстання 1863) – нац.-визвол. повстання поляків проти Росії, яке охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусі та Правобережної України. Причинами повстання стало прагнення передової частини польськ. сусп. здобути нац. незалежність і відновити державність. Піднесенню польськ. нац. руху сприяли успіхи у визволенні і об'єднанні Італії, зростання дем. сил у європейських країнах, утворення й діяльність таємних радикально-дем. орг-цій у Росії. Польські патріотичні організації, що виникли наприк. 1850-х у середовищі студентів і офіцерів рос. армії, розпочали підготовку повстання у порозумінні з рос. змовниками. На кін. 1861 у нац. русі склались два головних політ. табори, які дістали назву партій «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно помірковані шляхетські та буржуазні кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дала змогу здобути політ. автономію Королівства і приєднати, згідно з кордонами 1772, лит., білоруські та укр. землі. «Червоні» включали різномірні соц.-політ. елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом цілковиту незалежність Польщі і відновити державу у кордонах 1772 (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом О. Вельопольським, виступали за досягнення угоди з царизмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства. У червні 1862 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), в якому провідну роль відігравали Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварце, А. Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці до повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів в Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потєбня. Комітет передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальнорос. революції. Початок повстання призначили на весну 1863. ЦНК утворив таємні комітети в Королівстві, а також у Литві, Білорусі та *Правобережній Україні*, мав своїх представників у європейських країнах. Намагаючись послабити орг-цію «червоних», уряд за ініціативою О. Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до

повстання. 10(22).1.1863 ЦНК проголосив початок нац. повстання, а себе іменував тимчасовим нац. урядом. На заклик ЦНК загони повстанців напали на царські гарнізони. ЦНК видав Маніфест до польськ. народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів з наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі. У лютому 1863 ЦНК звернувся до укр. селян із закликом приєднатись до повстання. Однак селяни не підтримали виступ, не поділяючи зазіхань польськ. шляхти на укр. землі. У збройних загонах на Київщині та Волині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші з цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагались чинити опір царським військам, але вже наприк. травня змушені були перейти австр. кордон. У травні 1863 ЦНК перетворився на Національний уряд (НУ), створив розгалужену підпільну адм. мережу (поліція, податки, пошта тощо), яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адм. Від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». «Білі» розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соц.-політ. планам «червоних». Спроби поставити на чолі повстання диктаторів – спочатку Л. Мерославського від «червоних», а потім М. Лянговича від «білих» – не принесли бажаних результатів. Західні держави обмежились дипломатичними демаршами. 17.10.1863 «червоні», опанувавши НУ, призначили нового диктатора – ген. Р. Траугутта. Спроби останнього посилити повстання зазнали невдачі. Ще влітку 1863 цар призначив генерал-губернатором Литви і Білорусі (Пн.-Зх. краю) М. Муравйова, а намісником Королівства – Ф. Берга, які з метою придушення повстання вдалися до жорстоких репресій і терору. Одночасно на поч. березня 1864 уряд оголосив укази про селянську реформу, яка проводилась на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших землях імперії. До вересня 1864 повстання було придушене, лише окремі загони протримались до поч. 1865. Рос. уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків були страчені, тисячі заслані до Сибіру або віддані у армію, а їх майно конфісковане. Рос. уряд скасував залишки автономії Королівства. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польськ. нац.-визвол. повстань 19 ст., сприяло зростанню нац. свідомості дедалі ширших верств польськ. суспільства.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1920 – війна між Польщею і *Українською Народною Республікою*, з одного боку, і Російською Федерацією та *Українською Соціалістичною Радянською Республікою* з іншого, у квітні–жовтні 1920. Згідно з умовами *Варшавського договору 1920* уряд Ю. Пілсудського відмовився від претензій розширюватися до кордонів *Речі Посполитої 1772* (тобто до першого поділу Речі

Посполитої) і визнав територію *Наддніпрянської України*, що була окупована більшовицькими військами, за УНР. Військова конвенція 24.4.1920 між УНР і Польщею проголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і проти подальшої більшовицької експансії на захід. 25.4.1920 об'єднані польсько-укр. збройні сили (20 тис. польськ. і 15 тис. укр. вояків) форсували Збруч і за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини, Бердичева, Козятина і 7.5.1920 вступили у Київ. У боях за укр. столицю відзначилась козака дивізія полковника *М. Безручка*. Наступ польсько-укр. військ підтримали дві бригади *Червоної української галицької армії*, які 23.4 перейшли на сторону *Армії Української Народної Республіки* під командуванням ген. *М. Омеляновича-Павленка* (польське командування їх невдовзі інтернувало). Сотні галичан, які залишилися у більшовицьких 12-й та 14-й арміях, були відправлені у в'язниці Києва, Харкова, Одеси, кохувівський концтабір під Москвою та Соловецькі табори. Однак успішний наступ на Київ не спричинив всенар. антибільшовицького повстання, на яке так розраховував голова *Директорії УНР С. Петлюра*. Повстансько-партизанські загони у *Правобережній Україні* громили не лише більшовицькі, а й польські військ. частини. Через місяць боїв більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-укр. військ чималі військові сили. Червневий наступ військ Пд.-Зх. фронту (40 тис. багнетів і шабель) забезпечив перехід ініціативи до більшовиків. 14–16.7 14-та армія вийшла до р. Збруч. 25.7 1-ша Кінна армія (команд. *С. Будьонний*) захопила Броди, а 26.7 червоноармійські частини захопили Тернопіль. Всього протягом місяця Червона армія зайняла 17 повітових міст, 48 містечок і понад тисячу сіл Галичини. 1.8.1920 у Тернополі було проголошено утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*.

Насильницькі реквізиції, що проводили більшовики у селах, оподаткування господарств за нац. ознакою, терор агентів ЧК викликали обурення серед населення, що значно ускладнило ситуацію для наступаючих рад. частин. Авантюрний штурм міцно укріпленого Львова (його обороняло 7 піхотних дивізій, 6 бронепойздів, 50 бойових літаків), на якому так наполягав чл. Реввійськради Пд.-Зх. фронту *Й. Сталін*, знекровив 1-шу Кінну армію. Про львівську трагедію майбутній генсек ЦК ВКП(б) швидко «забув», зваливши всю провину за поразку на польськ. фронті на командувача Зх. фронту *М. Тухачевського*. Під Замоштям 6-та Січова дивізія Армії УНР спільно з польськ. частинами остаточно розгромила будьонівські підрозділи. Наступ рад. військ на Варшаву поступово згасав. Вітчутної поразки від укр. військ у районі Галича–Бучача–Чорткова зазнала більшовицька 14-та армія. Реорганізована у вересні-жовтні Армія УНР збільшилася з двох дивізій до шести: 1-ша – під командуванням ген. *А. Гулого-Гуленка*, 2-га – ген. *О. Загородського*, 3-тя – ген. *О. Удовиченка*, 4-та

– полк. *Ю. Тютюнника*, 5-та – полк. *А. Долуда*, 6-та – ген. *М. Безручка*. Дивізії підлягали штабові 6-ї польськ. армії генерала *Я. Ромера*. Крах Галицької СРР був спричинений не лише військ. міццю польсько-укр. частин, а й форсованими діями Раднаркому і Галревкому, спрямованими на реалізацію лівацького гасла РКП(б) щодо перенесення соціальної революції та радянської влади у Європу. Про це 23.8.1920 голова Галревкому *В. Затонський* доповідав *В. Леніну*: «Все йшло стихійно... Стихія справа хороша, коли революція виникає самочинно, але набагато гірше, коли її необхідно насаджувати ззовні».

Воєнні дії на польсько-рад. фронті були припинені після укладення 9.11.1920 польськ. і більшовицьким керівництвом перемир'я. Проте вже наступного дня в р-ні Шаргорода червоноармійці підступно контратакували укр. дивізії, які після двох тижнів кровопролитних боїв через брак набоїв і військового спорядження 21.11.1920 були змушені відступити у Галичину. У березні 1921 у Ризі між Польщею, з одного боку, та РСФРР і УСРР з другого, підписано *Ризький мирний договір 1921*.

М. Литвин (Львів).

ПОЛЬЩА – держава у Центр. Європі, у басейні річок Вісли і Одри, між Балтійським морем на пн., Карпатами і Судетами на пд. Пл. 312,7 тис. кв. км. Населення бл. 40 млн. чол. Столиця – м. Варшава. В адм. відношенні поділена на 49 воєводств. Воєводства поділені на гміни. Найбільші міста – Варшава, Краків, Лодзь, Познань, Вроцлав, Гданськ, Гдиня, Щецин, Люблін. Виникла у 1-й пол. 1 тис. н. е. внаслідок консолідації західнослов'янських племен і племінних союзів межиріччя Вісли й Одри, яких налічувалось на польськ. землях понад 50. Об'єднання здійснило племінне князівство полян з центром у м. Гнезно у 2-й пол. 9 ст. – 1-й пол. 10 ст., за правління князівської династії П'ястів. Першим достовірним князем Польської держави був Мешко I (963–992). За нього держава дістала назву Польща, а її населення (дещо згодом) – збірну назву «поляки». Уперше загальна назва народу зустрічається в документах поч. 11 ст., а остаточно утверджується у 13–15 ст., хоча ще протягом тривалого часу зберігався поділ на мовно-діалектні та етнографічні регіони. У джерелах зустрічається також назва «ляхи», «лехіти», що походить від східнослов'янської назви польськ. племен.

За Мешка I 966 було запроваджене християнство римського обряду, що мало велике значення для престижу країни, а також внутр. інтеграції населення. За правління Мешка I і його наступника *Болеслава I Хороброго* (967–1025) завершилось територіальне об'єднання польськ. земель. На заході Мешко I вів постійну боротьбу з нім. володарями, які прагнули поширити свої впливи на західнослов'янські племена. Особливо гостра і тривала боротьба точилась з Німецькою імперією за Помор'я. На сході П. зіткну-

лася з об'єднаними зусиллями *Київської Русі*, котра консолідувала східнослов'янські племена. Об'єктом суперечок були землі русько-польськ. пограниччя (Червенські міста, Перемишль). На пд. Мешко I 990 приєднав Сілезію, а потім Малопольщу з Краковом, що спричинило конфлікт з Чехією. За *Болеслава I Хороброго* П. зміцнилась і отримала міжнар. визнання. Князь прагнув розширити володіння на пд. у Чехію і на сх. – на Русь, де активно допомагав своєму зятеві *Святополку Володимировичу* утвердитись на київ. престолі (походи 1013 і 1018). 1025 Болеслав був коронований, а держава отримала назву Польське Королівство. На підставі княжого права володар обкладав населення натуральними данинами і повинностями, сприяв розвитку промислів, ремесла, зміцнював форти – укріплені центри ремесла та торгівлі. Поступово сформувався стан земельних власників і лицарів – шляхта. Вона не була однорідною, її очолювали можновладці, наближені до короля, нижчий шабель посідали дрібні лицарі – владики. Можновладці рано виявили прагнення до замкнутості своїх рядів з допомогою створення геральдичних родів. Селянство – кмети – було залежним лише від короля. Розпочався процес зосередження земель у руках можновладців і костелів. Адміністративно держава поділялась на провінції, останні – на міські округи на чолі з каштелянами. Король здійснював контроль за адміністрацією, подорожуючи країною. Столицею було Гнезно, потім Познань, а із серед. 11 ст. – Краків.

Після *Болеслава I* розпочалась боротьба за королівський престол між спадкоємцями, яка збіглася із зміцненням можновладців і феодального лицарства. Терен держави перетворився на арену численних міжусобних війн, в яких претенденти нерідко вдавалися до допомоги до сусідніх держав. У міжусобну боротьбу польськ. князів часто втручались споріднені з ними руські князі, особливо галицькі. Галицько-волинський князь *Роман Мстиславич* (син польськ. князя *Агнешки*) допоміг *Казимиру II Справедливому* утвердитись 1191 в Кракові, разом з ним ходив у походи на ятвягів; згодом сприяв своєму союзнику *Лешку Білому* посісти краківський престол.

Період феодальної роздробленості зміцнив феодальну власність на землю, яка сформувалась з домініальної (державної), а не приватної власності, як на зх. Європи. З 12 ст. зростало осадництво в селах і містах вільних переселенців із Зх. Європи, які принесли нові форми організації села й міста, що дістали назву «нім. права». Для села було властиве встановлення стабільних грошових повинностей – чиншів, для міста – надання міського права, яке виокремлювало його з системи земельної власності. Феодальна роздробленість призвела до утворення численних князівств, лише Великопольща і Малопольща зберегли відносну єдність. Міжусобиці полегшували експансію на польськ. землі нім. держав. У 13 ст. Бран-

денбург опанував Зх. Помор'я, Любуську землю і просувався на схід. З півночі сильний тиск чинили балтійські племена пруссів і ятвягів. Для їх стримування та християнізації кн. *Конрад Мазовецький* 1226 запросив на свої землі (Хельмінську землю) Тевтонський орден. Останній утворив тут свою державу, уклавши союз з Орденем мечоносців (1237), і розпочав експансію на землі слов'ян і балтів, користуючись підтримкою імперії та папства. Чехія за династії Люксембургів захопила розрізнені князівства Сілезії (поч. 14 ст.). Протягом 1241, 1259 і 1287 здійснили кілька походів монголо-татари, яким, однак, не вдалось опанувати польські землі. Зовнішні небезпеки змушували польськ. князів шукати шляхів до консолідації сил. Наприк. 13 – на поч. 14 ст. куявському кн. *Владиславу I Локетку* (1260–1333) вдалося об'єднати значну частину польськ. князівств під своєю владою і 1320 отримати королівську корону. Політику об'єднання польськ. земель продовжив *Казимир III Великий* (1333–70). Він багато зробив для зміцнення центр. влади, поділив країну на воєводства і каштелянства, здійснив грошову реформу. *Казимир III* проводив активну зовн. політику, намагався стримувати експансію німців і хрестоносців. Скориставшись з послаблення *Галицько-Волинської держави*, 1340 захопив її землі. *Казимир III* був останнім представником династії *П'ястів*. Його спадкоємцем став *Людовик Угорський* з *Анжуйської династії* (1370–84), який одночасно був угор. королем. Прагнучи зміцнитись у польськ. землях, щедро роздавав привілеї містам і шляхті (1374 Кошицький привілей звільнив шляхту від податків, окрім символічних «двох грошей»). Після її смерті П. і Литва уклали *Кревську унію 1385*, а лит. кн. *Ягайло* одружився з дочкою *Людовика*, прийняв католицтво і під іменем *Владислава II Ягайла* правив П. і Великим князівством Литовським (1386–1434). *Ягайло* поклав початок династії *Ягеллонів*. Під його проводом у липні 1410 польсько-лит. армія за підтримки військ з Русі і Чехії завдала нищівної поразки військам Ордену хрестоносців, які вступали в союзі із загонами 12 країн католицької Європи (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Ця поразка й наступна Тринадцятирічна війна 1454–67, що завершилась Торунським миром 1467, остаточно зламали позиції ордену, дали можливість приєднати до П. Сх. Помор'я, Хельмінську землю, зх. частину Пруссії та вийти до Балтійського моря, *Владислав II* і його наступники *Владислав III Варненчик* (1434–44), *Казимир IV Ягеллончик* (1447–92), *Ян Ольбрахт* (1492–1501) продовжували боротьбу з німцями на заході, але водночас дедалі більше уваги звертали на схід. 1434 *Ягайло* скасував будь-які автономні права руських земель (Галичина й Волинь), поширив на них польське право, суд і адміністрацію. У 15 ст. поляки брали участь у відсічі турецьким завойовникам, польські королі займали трони Чехії та Угорщини. Прагнучи здобути опору серед шляхти, королі про-

довжували надавати їй нові привілеї. 1454 Казимир IV видав Нешавський привілей, який фактично ставив королів у залежність від шляхти. 15 ст. у П. склалась станова-представницька монархія, головними рисами якої були загальні та земельні сойми (з'їзди) шляхти, як станові представницькі органи. Пьотркувський привілей Яна Ольбрахта (1496) надав завершального вигляду польськ. монархії, її підставою був сойм, що складався з сенату (магнати і королівська адміністрація) і палати послів (посланці шляхетських соймиків у воєводствах). 1505 король Олександр Казимирович запровадив звід законів – Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів і забороняла королю запроваджувати будь-які зміни у державі без згоди сойму. У 16 ст. П. досягла найбільшої могутності й авторитету. До складу держави увійшла решта земель хрестоносців, а *Люблінська унія 1569* безпосередньо включила землі Великого князівства Литовського з обширними теренами України і Білорусі до складу королівства. П. стала великою багатонац. державою, в якій неполяки становили бл. половину населення. Загальноєвропейські економічні зрушення, пов'язані із розвитком товарно-грошових відносин, зумовили формування фільварково-панщинної системи господарства, заснованої на великому земельному володінні і панщинній селянській праці. Ця система зміцнила економічні та політ. позиції шляхти, посилила позаекономічну залежність та політ. безправ'я селянства. Політ. розвиток країни визначався посиленням боротьби короля, магнатів, і шляхетських угруповань за владу. Поступово помітними ставали переваги магнатів, зокрема полонізованих укр., які зосереджували в своїх руках величезні земельні володіння, і одночасне послаблення королівської влади. Зі смертю *Сигізмунда II Августа (1548–72)* ягеллонська династія припинилась. Цим скористалась шляхта, обравши на престол Генріха Валуа (1573–74) – представника франц. королівської династії (майбутнього короля Генріха III), який на її вимоги затвердив «Генріхові артикули», що підтвердили усі привілеї і права шляхти, навіть дозволивши їй виступати зі зброєю проти короля. Устрій, що склався у 16 ст., дістав назву «шляхетської демократії», а сама держава стала називатись Річ Посполита (республіка) Польська (1569). Столиця перемістилась у Варшаву (див. *Річ Посполита*). Станова демократія створювала ґрунт для поширення анархії та свавілля різних шляхетських угруповань, які вели боротьбу за владу. Спроби зміцнити королівську владу, до яких вдалися *Сигізмунд I Старий (1506–48)* і особливо його дружина Бона, наштотхнулися на збройний опір – «рокош» шляхти. Лише освічені поляки (А.Ф. Моджевський та ін.) бачили небезпеку послаблення королівської влади і розповзання шляхетської анархії, їм вдалось обрати королем семиградського князя Стефана Баторія (1576–86). Але наступний король зі шведської

династії Ваза *Сигізмунд III Ваза (1587–1632)* виконував волю магнатських угруповань. У 16 ст. серед значної частини шляхти і міщан поширилися ідеї реформації. Ці ідеї зродили у П. радикальні форми протестантизму у вигляді діяльності громад «польських братів» або аріан, які висували програму соціальної рівності й скасування феодалних відносин. Контрреформація і наступ католицизму, особливо діяльність єзуїтів, поступово повернули провідні ідейні позиції костелу у польському суспільстві і навіть дозволили поширити впливи на схід, де панувало православ'я. 1596 у Бересті була схвалена церковна унія, що утворила на укр. і білорус. землях Греко-католицьку церкву, підпорядковану Римському престолу (див. *Берестейська унія 1596*).

Зовн. політика Речі Посполитої була цілком звернута на схід, в той час як на заході зростали апетити нім. родів. Недалекоглядний Сигізмунд III Ваза дозволив утвердитись у Пруссії родині Гогенцоллернів. На сході П. зіткнулась із зростаючими впливами Московської держави. Протягом 16 ст. відбулось 6 тривалих війн між суперниками за прибалтійські землі, з яких найбільш виснажливою була Лівонська війна 1558–83. У боротьбі за Прибалтику П. зустріла нового противника – Швецію. На поч. 17 ст. польські війська здобули кілька перемог над шведами, активно втручались у справи Московії під час т. зв. «смутного часу». У 17 ст. внутр. і зовн. становище Речі Посполитої погіршилось. Королі з династії Ваза – *Владислав IV Ваза (1632–48)*, *Ян II Казимир (1648–68)*, а потім і «власні» володарі *М. Вишневецький (1669–73)*, *Ян III Собеський (1674–96)* були змушені підпорядковуватись різним магнатським угрупованням і партіям, які, виступаючи під гаслами збереження «золотої вольності», використовували право одностайності при прийнятті рішень у соймі («ліберум вето») і право створення конфедерацій (союзів) проти короля. Військ. успіхи Яна Собеського у боротьбі з Туреччиною зміцнили авторитет короля, який, однак, виявився недостатнім для посилення королівської влади. За правління короля саксонської династії Веттинів *Августа II Фрідеріка (1697–1733)* внутр. боротьба досягла апогею.

На внутр. розвитку П. згубно відбилися зовнішньополіт. події. Тридцятилітня війна 1618–48 за гегемонію в Європі зміцнила позиції Франції і Швеції. На пд. сході П. змушена була постійно стримувати експансію Османської імперії, на сході тривали сутички з Московським царством за Смоленщину, на пн. довелось поступитись Інфляндією на користь шведів. 1648 вибухла *Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, яка різко послабила військ. можливості П. Після *Переяславської угоди 1654* Б. Хмельницького з моск. царем розпочались війни Речі Посполитої з об'єднаними силами Гетьманщини і Московії. 1655 польські землі були окуповані шведами,

а Ян Казимир втік у Сілезію. Боротьбу з окупантами очолив гетьман С. Чарнецький, якому вдалося витіснити шведів у Помор'я. Скориставшись з послаблення П., бранденбурзький правитель Фрідріх Вільгельм оголосив про відокремлення Пруссії від Речі Посполитої. Польсько-шведська війна завершилась миром в Оліві (1660). Московсько-польська війна завершилась *Андрусівським перемир'ям 1667*, за яким укр. землі були поділені між П. і Московською державою. Польсько-моск. зближення, спрямоване проти Туреччини, знайшло вияв у підписанні «Вічного миру» 1686 – Гримултовських трактатів. 1672 розпочався тридцятирічний період війн з Туреччиною. Видатну роль у них відіграв король і полководець Ян II Собеський, котрий здобув чимало перемог над турецькими військами, з яких найславнішою була битва 1683 під Віднем. Новий польськ. король *Август II Фрідерік* втягнув країну у Північну війну 1700–21 проти Швеції. Шведські війська, захопивши значну частину польських земель, сприяли обранню на трон молодого магната *С. Лециньського*. Лише розгром швед. армії у *Полтавській битві 1709* змусив їх залишити польські землі. Натомість значно зросли могутність і впливи Московії, Пруссії, а на півдні – монархії Габсбургів.

З серед. 18 ст. у польські землі активно проникали ідеї Просвітництва, які породжували тенденції до суспільних реформ. За часів *Августа III Фрідеріка (1733–63)* знову посилилась боротьба магнатських угруповань. Табір Чарторійських прагнув перетворити П. на сильну аристократичну державу, розраховуючи на підтримку Російської імперії. Йому протистояв табір Потоцьких, котрий намагався зберегти магнатську олігархію; орієнтуючись на Пруссію. Після смерті *Августа III* за сприяння рос. імператриці *Катерини II* польськ. королем було обрано прихильника реформ Станіслава Августа Понятовського (1764–95). Він почав здійснювати реформи в адміністрації, фінансах, освіті. Ці заходи короля викликали незадоволення магнатів, котрі під керівництвом К. Радзивілла і за підтримки Росії утворили антикоролівську конфедерацію у Радомі (1767). Відкрите втручання Росії у польські справи, підтримка православних «дисидентів» зумовили утворення в м. Бар (на Поділлі) нової шляхетської конфедерації, що спиралась на підтримку Австрії та Франції (див. *Барська конфедерація 1768*). Терен Речі Посполитої перетворився на арену гострої боротьби протилежних угруповань, підтримуваних європейськими державами. У цих умовах пропозиція прусського короля Фрідріха II про поділ польських земель знайшла сприятливий ґрунт, і 1772 Пруссія, Австрія та Росія підписали трактат про поділ польськ. земель, за яким у П. були забрані Помор'я, Куяви, частина Великопольщі, Малопольща та Галичина, Сх. Білорусія. 1773–92 королю і прибічникам реформ вдалось здійснити ряд суттєвих змін, що зміцнювали державу. Чотирирічний сойм (1788–92) за ініціативи

групи патріотичних реформаторів, очолюваних Гуго Коллонтаєм, ухвалив 3.5.1791 Конституцію, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи і рівні права усім громадянам. У відповідь на це консервативні шляхетські кола утворили 1792 Тарговицьку конфедерацію і закликали на допомогу рос. армію. Втручання сусідів привело до другого поділу П., затвердженого соймом у м. Гродно 1793. Від Речі Посполитої відійшли вся Великопольща та частина Мазовії, всі укр. і білорус. землі. Відповідно до другого поділу стало визвол. повстання, яке очолив військ. інженер Т. Костюшко. Патріотична шляхта, міщани і певна частина селянства спочатку домоглися успіхів, але незабаром були розгромлені рос. (О. Суворов) і прусською арміями. Після придушення повстання 1795 Росія, Австрія і Пруссія здійснили третій поділ П., після чого вона припинила держ. існування. Більшість польськ. земель опинилась під владою Пруссії, яка здійснювала на цих землях політику колонізації і онімечування. Австрія утворила на захоплених землях Королівство Галичини і Лодомерії, яке складалось з укр. і польської частин. Під владою Росії опинилися переважно польські етнічні землі, на яких основну масу землевласників становила польська шляхта і магнати. Втрата політ. незалежності П. спонукала польське сусп. до розгортання нац.-визвол. боротьби за відновлення державності, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. На польськ. землях визвол. рух вилився у діяльність конспіративних клубів, культ. т-в, таємних військ. орг-цій. Серед емігрантських кіл у Франції з'явились осередки, що розробляли плани досягнення незалежності з допомогою франц. уряду. 1797 генерал Я. Домбровський почав створення польських легіонів під протекторатом *Наполеона I Бонапарта*. Легіони воювали на боці Наполеона в Італії, на о. Сан-Домінго (Гаїті). 1807 після розгрому Пруссії Наполеон проголосив на частині польських земель Варшавське князівство під своїм протекторатом і «дарував» йому Конституцію – «Кодекс Наполеона», яка запровадила рівність усіх громадян, особисту свободу селян, надала право творення держ. структур. 1811 селяни були звільнені від панщини за викуп і отримали право набувати землю у власність.

Поляки воювали на боці Наполеона у війні з Росією (корпус Ю. Понятовського). 1813 рос. армія окупувала князівство. На Віденському мирному конгресі 1815 польські землі були знову переділені. Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівства (Царства) Польського. Офіційне проголошення Королівства Польського (в народі «конгресового») відбулось у червні 1815. Королем став рос. цар Олександр I. Незабаром царський уряд дарував королівству конституцію, яка забезпечувала певну автономію (сейм, уряд, армія, польська мова, демократичні свободи). Конституційний устрій королівства був несумісний з абсолютистськими порядками Росії. Рос. адм. почала рішуче обмежувати авто-

номні права. У патріотичному середовищі сформувались таємні орг-ції студентів («Панта коїна», Спілка вільних поляків, Т-во філоматів, Спілка філаретів), польських масонів, утворилось таємне Патріотичне т-во (1821) на чолі з майором В. Лукасінським, яке у тісному контакті з рос. декабристами розпочало підготовку до повстання. Однак обидві орг-ції були розгромлені царизмом. 1828 група військових зі школи підхорунжих піхоти у Варшаві під керівництвом П. Висоцького утворила нову таємну орг-цію для підготовки повстання. Під впливом революц. подій в Європі в ніч з 29 на 30.11.1830 змовники розпочали повстання у Варшаві і здобули місто. Влада перейшла до нац. уряду, контроль над яким залишався в руках аристократичних кіл. Радикально-демократичні сили утворили під керівництвом історика Й. Лелевеля Патріотичний клуб, через який поширювали ідеї глибоких сусп. реформ. Уряд і призначувані ним диктатори намагались уникнути реформ, зокрема розв'язання сел. питання, а також добути підтримку іноземних держав. Не вдалося поширити повстання на інші землі колишньої Речі Посполитої (зокрема, укр., білорус., лит.) і залучити до повстання місцеву польську шляхту. У польсько-рос. війні, що розпочалась навесні 1831, польська армія зазнала поразки, і повстання було придушене (див. *Польське визвольне повстання 1830–31*). Після цього в еміграції опинилась нова хвиля поляків, які продовжували боротьбу за незалежну П. Утворилось два головних табори: консервативний («Отель Лямбер») на чолі з А. Чарторийським, який передбачав відбудову польського королівства з допомогою європейських держав, і демократичний (Польське демократичне т-во), який бачив майбутню П. дем. республікою. До другого табору був близький радикальний напрям (Люд Польський), який вимагав відбудови незалежної держави на засадах утопічного соціалізму. Найвпливовіше Польське дем. т-во і його військ. структури налагодили зв'язки з таємними орг-ціями в польськ. землях і готували збройне повстання. Сприятливі умови для повстання склались в 2-й пол. 1840-х, коли в Європі назрівали дем. революції. Центром повстання повинен був стати Краків, який після 1815 мав статус «вільного міста». Звідти повстання мало поширитись на Королівство Польське, Познанщину, а також Україну, Білорусь і Литву. Змовники були заарештовані у Познані, Галичині, Кракові. Однак наприкінці 1846 повстання вибухло у Кракові. Нац. уряд на чолі з диктатором Я. Тисовським проголосили маніфест, котрий обіцяв скасування панщини і дем. права всім верствам. У боротьбі з повсталими австр. уряд використав соц. невдоволення галицьких селян, які почали громити маєтки і загоми польськ. шляхти за мовчазного потурання влади. Повстання заглохло. Краків був переданий до складу Австрії. Невдача 1846 спричинила відносну слабкість польськ. нац.-визвол. руху під час *Революції 1848–49 в Австрійській імперії*. У Галичині під впли-

вом рев. подій в Австрійській імперії польськ. дем. сили навесні 1848 виступили з вимогами надання краю автономних прав, створили Національну раду і нац. гвардію. Але на противагу полякам з окремими нац. вимогами в Галичині виступили укр. кола, що утворили політ. орг-цію – Головну руську раду. Австр. влада, вмівши маніпулюючи польсько-укр. суперечностями, восени того ж року розігнала як польськ., так і укр. патріотичні табори. Єдиним здобутком революції було скасування панщини і наділення селян землею. Польські землі під владою Пруссії увійшли до складу різних провінцій. З частини великопольськ. земель було утворено Велике князівство Познанське, яке тривалий час зберігало певну автономію. Урядові реформи 1823–26 звільнили селянство від панщини і феодалної залежності, але за рахунок втрати значної частини землі на користь поміщиків-юнкерів (випускні операції). Промисловість, за винятком Верхньої Сілезії, розвивалась дуже повільно. З 1831 пруськ. владні кола розпочали курс на поступову інтеграцію Познанщини у Пруссію. Навесні 1848 Пруссію охопили рев. події. Страх перед інтервенцією з боку Росії змусив нім. демократів піти на поступки полякам і навіть дозволити їм утворити свою армію у князівстві на чолі з ген. Л. Мерославським. Виник Центральний Національний Комітет, який прагнув відіграти роль польськ. уряду. Проте пруськ. демократи швидко дійшли згоди з монархією і заборонили діяльність комітету й армії. Спроби підняти повстання закінчились невдачею – у травні 1848 рештки армії капітулювали.

Польське питання перетворилось у серед. 19 ст. у загальноєвропейське – його розв'язання було тісно пов'язане з ліквідацією панування в Європі реакційних імперій (Росії, Австрії, Пруссії), які поневолювали численні народи і стримували здійснення дем. перетворень. Поразка Росії у Кримській війні 1853–55 спричинила гостру внутрішню кризу і посилення демократичного руху в імперії. Ліберальні кола польськ. шляхти і буржуазії на чолі з маркграфом О. Вельопольським, що виступали за реформи і розширення автономії, утворили на поч. 1860-х т. зв. «партію білих». Одночасно зростали впливи радикально-демократичного табору («партія червоних»), який прагнув відбудувати незалежність і здійснити реформи шляхом збройного повстання (Я. Домбровський та ін.). Вони мали зв'язки з польською еміграцією і рос. рев. демократами. 1861 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет і розпочали підготовку до повстання, яке вибухло у січні 1863. Комітет перетворився на Тимчасовий уряд і проголосив скасування панщини і надання землі у власність селянам. Повстання набуло форм партизанської боротьби. «Білі», що приєдналися до повстання, намагались надати йому поміркованого характеру. Царський уряд у березні 1864 оголосив прогресивні укази про земельну реформу у королівстві. Не

виправдались сподівання повсталих на міжнар. підтримку. У квітні 1864 було заарештовано останнього диктатора Р. Траугутта. Царизм вдався до суворих репресій проти учасників повстання (див. *Польське визвольне повстання 1863–64*).

У 2-й пол. 19 ст. відбулися глибокі зміни як у розвитку польськ. земель, так і на міжнар. арені. У Галицькому королівстві, де поляки й українці становили приблизно рівні частини населення, провідну роль відігравали поміщики і церква, яким належали понад 95% земель. Після невдачі польських повстань консервативні поміщицькі кола стали на шлях угоди з габсбурзькою монархією, яка погодилася на певні поступки полякам у Галичині, здійснені під час перебудови імперії на засадах конституції і державного дуалізму (1867). Ці поступки викликали загострення відносин між поляками й українцями. Польські консерватори проводили політику австрославізму, дбаючи про подальше розширення автономії. Становище поляків у Пруссії значно погіршилось після утворення об'єднаної Німецької імперії (1871). Канцлер О. Бісмарк під виглядом «боротьби за культуру» посилив курс на онімечення польськ. земель. Урядом була створена спец. колонізаційна комісія, покликана позбавити поляків власності і передати її нім. посадникам. Нім. націоналізм значно посилювався наприкінці 19 ст., коли 1894 була заснована Спілка східних теренів (т. зв. «Гаката»). На польськ. землях у складі Російської імперії поступово була проведена уніфікація адм.-тер. систем, створені губ., підпорядковані варшавському ген.-губернатору, здійснювалась політика русифікації. Натомість бурхливими темпами розвивались промисловість, кредитно-банківські підприємства. На поч. 20 ст. на терені колишнього королівства вироблялась майже чверть промислової продукції імперії.

Після поразки Січневого повстання на зміну романтично-змовницькій ідеології у сусп. свідомості прийшли угодницькі концепції «органічної праці» для збереження і розвитку нац. потенціалу. В умовах посиленої денационалізації об'єднавчу і культ.-просвітницьку роль відігравала католицька церква. У 1870–80-х у польськ. землях поширилась соц. ідеологія, з'явилися соц. орг-ції. З самого початку у соц. русі склались дві течії: нац.-соц., яка по-в'язувала робітничий рух з традиційними боротьби за незалежність (Б. Лімановський і «Люд Польський»), і соц.-рев., що ставила на перший план соц. місію пролетаріату, підпорядковуючи нац. питання здійсненню соц. рев. (Л. Варинський і «Пролетаріат»). Соц. орг-ції першої орієнтації заснували 1892 у Парижі Польське соц. партію (ППС). Друга течія роком пізніше створила в Женеві Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКПЛ від 1900). У Галичині соц. орг-ції спочатку створювались спільно українцями і поляками. Але незабаром їх шляхи розійшлися і 1892 польські соц. організувались в окрему Польську партію соціал-демократичну Галичини

і Цешинської Сілезії (ППСД). 1895 виникла селянська партія – Стронніцтво людове (СЛ). Наприкінці 19 ст. польська інтелігенція знову звернулася до нац. ідей, обгрунтовуючи завдання відбудови П. у кордонах 1772. 1897 з'явилась напівлегальна партія Стронніцтво дем.-народове (ендеки). Революційні події 1905 у Росії охопили також польські землі. Ендеки висунули гасло автономії польськ. земель у складі Росії. Більша частина ППС виступила за поєднання боротьби за нац. незалежність з дем. перетвореннями, інша частина на чолі з Ю. Пілсудським утворила окрему партію ППС – рев. фракцію, яка взяла курс на нац. повстання. Виникли християнсько-дем. орг-ції. Готуючись до війни, поляки під керівництвом Ю. Пілсудського створили в Галичині численні воєнізовані-спортивні товариства і законспіровану Польську військову організацію (ПОВ). Ендеки на чолі з Р. Дмовським орієнтувались на Росію та країни Антанти, будуючи плани відновлення автономного Королівства Польського у складі Росії.

Перша світова війна 1914–18 знову поставила польське питання на міжнар. арені. Як Центральні держави, так і Росія обіцяли полякам у майбутньому ті чи інші форми автономії. Ю. Пілсудський утворив у складі австро.-угор. армії польські легіони. Ситуація докорінно змінилась після *Лютневої революції 1917* в Росії, коли в документах Петроградської ради і Тимчасового уряду з'явилися заяви про право поляків на держ. незалежність. Почалось створення польськ. військ. частин у Росії. У Женеві ендеки в серпні 1917 заснували Польський Національний Комітет на чолі з Р. Дмовським, визнаний країнами Антанти. У Франції було сформовано польськ. військ. корпус під командуванням ген. Ю. Галлера. Прагнення поляків до незалежності було відображено у посланні американського Президента В. Вільсона до конгресу в січні 1918, а також у декреті Раднаркомом Росії у серпні 1918. З наближенням поразки країн Четвертого Союзу у війні восени 1918 могутній нац. рух поляків виявився у заснуванні кількох урядових осередків – у Кракові (Польська ліквідаційна комісія), Любліні (Тимчасовий Народний Уряд), Варшаві (Регентська рада і уряд). 11.11.1918 до Варшави прибув звільнений з нім. в'язниці Ю. Пілсудський, який, спираючись на ПОВ і ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром він був призначений тимчасовим керівником держави. За його дорученням уряд сформував соціаліст Є. Морачевський.

Найскладнішою проблемою відновленої держави була справа її кордонів. Розв'язання її залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити держ. територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772. На сході П. у результаті війни з українцями захопила тер. *Західноукраїнської Народної Республіки* і домоглася від Антанти визнання цього загарбання (1923). Після підписання *Варшавського договору 1920* з

Директорією УНР Ю. Пілсудський розпочав війну з Радянською Росією (див. *Польсько-радянська війна 1920*), яка завершилась укладенням в березні 1921 Ризького мирного договору, що залишив західноукр. і західнобілорус. землі за П. За *Версальським мирним договором 1919* до П. була приєднана Познанщина і частина Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря; порт Гданьск (Данциг) дістав статус вільного міста; у Верхній Сілезії, Вармії та Мазурах мав відбутись плебісцит. Проведений у складний час польсько-рад. війни, він віддав перевагу полякам лише на меншій частині цих земель. Лише внаслідок трьох сілезьких повстань (1919–21) союзні держави погодились на передачу П. третини терену Верхньої Сілезії. У жовтні 1920 польські війська захопили у Литви Віденський край. Новостворена держава стала багатонац. нац. меншини становили в ній 31% усього населення. У січні 1919 відбулись перші вибори до Законодавчого союму; вони принесли успіх правим і центристським партіям – ендекам, християнським демократам, людовцям. Уряд очолив І. Падеревський. У березні 1921 була схвалена Конституція Польської Республіки, яка встановлювала в країні парламентсько-дем. устрій. Першим президентом був обраний проф. Г. Нарutowич, який через тиждень загинув від руки фанатика-ендека. Часто змінювані уряди змушені були шукати шляхів подолання повоєнної екон. кризи, розв'язання соц. і нац. конфліктів. Уряду економіста В. Грабського 1923–24 вдалось здійснити ряд фінансових і екон. реформ, які сприяли стабілізації та інтеграції екон. розрізнених земель. У країні розгорнулася боротьба за владу між угрупованням ендеків і прихильниками Ю. Пілсудського. У травні 1926 Пілсудський з допомогою армії й за підтримки лівих сил здійснив держ. переворот, встановив авторитарний режим «санації» (оздоровлення). Санаційна диктатура прагнула централізувати управління країною, спираючись на військ. силу. Діяльність опозиційних партій, які 1929 утворили блок Централів, всіляко переслідувалась. Економічна криза 1929–33 спричинила численні соц. конфлікти. Проти укр. нац. руху застосовувались «Пацифікації» (1930). 1935 пілсудчики провели через сойм нову Конституцію, яка фактично скасувала дем. устрій і встановила диктаторський режим. Після смерті Ю. Пілсудського 1936–37 країну охопила хвиля антисанаційних виступів. Однак група генералів на чолі з Е. Ридз-Смігли зуміла утримати владу, спираючись на нову урядову партію. Табір національного єднання (Озон). У зовн. політиці П. дотримувалась тактики «рівноваги сил», «балансування» між сх. і зх. сусідами. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера (1933) виникла реальна зовн. загроза для П. Однак міністр закорд. справ Ю. Бек надалі проводив політику лавірування між Німеччиною й СРСР, унеможливаючи створення системи колективної безпеки проти агресора, котру намагалась заснувати Франція. Недалекоглядну позицію

зайняла П. 1938, коли Німеччина анексувала Австрію, а потім за Мюнхенською угодою розчленувала Чехо-Словаччину. Коли Німеччина наприк. 1938 поставила перед П. неприйнятні вимоги, керівники останньої категорично відмовились від будь-яких союзів з СРСР. Сталінське керівництво навесні та влітку 1939 здійснило різку зміну в зовн. політиці, відмовившись від непевного союзу з Великою Британією й Францією, заключило агресивний пакт про ненапад з Німеччиною (23.8.1939), який передбачав розподіл сфер впливу в Європі, ліквідацію Польської держави. Пакт відкрив шлях до Другої світової війни (див. *Пакт Молотова – Ріббентропа 1939*). 1.9.1939 Німеччина напала на П. Гарантії допомоги П., дані напередодні війни Англією і Францією, виявились химерними. За короткий час польська армія була розгромлена. 17.9 Червона армія почала наступ зі сходу і захопила західноукр. й західнобілорус. землі, які незабаром були приєднані до Радянської України і Білорусі. На цих землях сталінський режим чинив численні репресії та депортації польськ. громадян. Частина інтернованого польськ. офіцерства (понад 11 тис.) була розстріляна в концтаборах у Катині, Старобельську, Козельську та ін. Окуповані Німеччиною польські землі були поділені – зх. терени і Сілезія були безпосередньо включені до рейху, на сх. – створено *Генеральну губернію*. Окупаційний терор, пограбування нац. багатств викликали стихійний рух Опору. Польський уряд, очолюваний ген. В. Сікорським, виїхав через Румунію у Францію, а з 1940 діяв у Лондоні, представляючи інтереси П. на міжнар. арені та створюючи польськ. збройні формування на Заході. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР сформувалась антигітлерівська коаліція. 30.7.1941 польськ. уряд підписав з СРСР договір про спільну боротьбу з гітлерівцями, за яким на терені СРСР створювалась польська армія. Однак від самого початку між сторонами виникли глибокі суперечності, які змусили польське керівництво вивести створену армію ген. В. Андерса на Близький Схід. В окупованій П. емігрантський уряд утворив Армію Крайову (АК). Керівники СРСР взяли курс на створення прокомуністичного табору в окупованій П. На поч. 1942 з допомогою ініціативної групи польськ. комуністів, що прибула з Москви, була створена Польська робітничка партія (ППР), котра виступила з програмою активної збройної боротьби з окупантами у союзі з СРСР. Це числа польськ. емігрантів у СРСР 1943 була створена керівана комуністами Спілка польськ. патріотів (СПП) на чолі з В. Василевською. За її ініціативою того ж року була сформована й Польська армія в СРСР. Докорінний перелом у ході війни 1943 викликав активізацію антирад. кіл у емігрантському уряді; вони надали міжнародного розголосу Катинській справі. Цим скористалось керівництво СРСР для розриву навесні 1943 дипломатичних відносин з емігрантським урядом. Й. Сталін остаточно віддав перевагу підтримці

ППР і створюваному нею Національному фронту. На межі 1943–44 ППР за участі деяких лівих орг-цій вдалось створити у підпіллі Крайову Раду Народову (КРН), а також загони Армії Людової (АЛ). На міжнародних конференціях у Тегерані (грудень 1943) і Ялті (лютий 1945) союзники погодились з вимогою СРСР про встановлення сх. кордону повоєнної П. по «Лінії Керзона», а зх. – по річках Одрі й Нисі Лужицькій; Помор'я та Пруссія також відходили до П. Емігрантський уряд, що був позбавлений можливості брати участь у цих конференціях, не погоджувався із запропонованими кордонами на сході. Прагнучи утримати владу у П., він розробив план «Бужа», складовою частиною якого було Варшавське повстання, яке розпочалось 1.8.1944. Ще у липні 1944 рад. війська звільнили сх. частину польськ. земель, за їх підтримкою у Любліні почав діяти Польський комітет національного визволення (ПКНВ), утворений КРН (до нього увійшли представники ППР і лівих течій ППС і СЛ). Спираючись на Червону армію і 1-шу Польську армію у СРСР, ПКНВ не допустив до влади представників емігрантського уряду, заключив угоди з СРСР про сх. кордон по «лінії Керзона», почав проводити земельну реформу. У 1-й пол. 1945 було завершено звільнення польськ. земель від гітлерівських військ. За рішенням *Ялтинської конференції 1945*, а потім і *Потсдамської* (липень-серпень 1945) зх. кордон П. був встановлений по Одрі (Одеру) і Нисі Лужицькій. Одночасно було прийнято рішення про взаємний обмін населенням між П. і СРСР (УРСР). У червні 1945 шляхом залучення деяких поміркованих представників зх. еміграції (зокрема, колишнього прем'єра С. Миколайчика) було утворено Тимчасовий уряд національної єдності, який очолив соціаліст Е. Осубка-Моравський. У наступні роки в країні розгорнулась гостра політ. боротьба за владу. ППР і ліві партії (ГПС, СЛ, СД) спирались на політ. і військ. підтримку СРСР. Опозиція, очолювана Польським стронніцтвом людовим (ПСЛ) С. Миколайчика, підтримувалась збройним підпіллям із загонів колишньої АК. На пд.-сх. теренах П. діяли загони Української повстанської армії. У ряді регіонів розгорнулась справжня громадянська війна. Референдум (червень 1946) про нові кордони й устрій повоєнної П., за офіційними даними, приніс перемогу табору ППР, який використав його як репетицію перед виборами до Законодавчого сейму. Вибори відбулись 19.1.1947 під значним політ. тиском правлячого табору і за офіційними результатами принесли переваги політ. блоку, очолюваному ППР. Його представники сформували уряд і обрали президентом комуніста Б. Берута. Під диктатом Й. Сталіна 1947–48 було здійснено «чистку» в комуністичному таборі, усунено і репресовано всіх, хто не поділяв сталінської моделі соціалістичного будівництва (В. Гомулка та ін.). У грудні 1948 з ППР і ППС створено єдину Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП), яка стала слухняним провідником сталінських ідей у П.

З 1948 взято курс на будівництво «підстав соціалізму» за рад. зразком. В умовах «холодної війни» за вимогою СРСР ПОРП спрямувала всі зусилля на розбудову важкої й оборонної промисловості. Склалась централізована бюрократична система управління. 1952 сойм ухвалив Конституцію Польської Народної Республіки. П. опинилась за «залізною завісою». Було розбудовано величезний апарат репресій, що включав ПОРП, органи міліції і безпеки, які діяли під контролем рад. «радників». Міністром оборони став рад. маршал К. Рокосовський. На численних політ. процесах було засуджено сотні польськ. військових і цивільних осіб за участь у русі Опору і політ. боротьбі після війни. Після смерті Й. Сталіна (1953) виникли розбіжності у середовищі ПОРП, які посилились після 20-го з'їзду КПРС (1956), що засудив культ особи Сталіна і висловився за повернення певних дем. інститутів. Влітку 1956 політ. криза в П. досягла апогею. У країні відбулись численні страйки й демонстрації робітників. Найбільшого розмаху страйковий рух набув у Познані наприк. червня 1956. Політ. криза завершилась зміною керівництва ПОРП і держави та поверненням до влади В. Гомулки. Нове керівництво пішло на деякі декоративні зміни, зокрема було утворено Фронт національної єдності – об'єднання всіх сил, що поділяли платформу ПОРП, внесено корективи в екон. політику, але залишилась недоторканою централізовано-планова система управління в цілому. Розпочаті 1956–57 реформи були поступово згорнуті, застосовано репресії проти т. зв. ревізіонізму, представники якого хотіли прищепити на польськ. ґрунт моделі зх. соціал-демократії. Посилювалось невдоволення інтелігенції цензурними обмеженнями. Керівництво ПОРП намагалось утримати контроль над ситуацією за допомогою посилення централізації та ідеологічних «чисток». У березні 1968 відбулись демонстрації студентів, які особливого розмаху набули у Варшавському ун-ті. Влада вдалась до репресій і переслідувань, висувуючи гасла антисемітизму. Погіршення екон. становища наприк. 1970 вилилось у чергову сусп.-політ. кризу і грудневі події у містах Балтійського узбережжя, де дійшло до кривавих сутичок робітників з міліцією й армією. Рятуючи ситуацію, керівництво ПОРП вдалось до нової зміни керівних осіб. ПОРП очолив Е. Герек, уряд – П. Ярошевич. Нова керівна верхівка роздавала обіцянки розширити демократію і провести реформи. Але замість цього вдалась до величезних позичок у західних країн, що дало змогу тимчасово підняти рівень життя суспільства. Зовн. борг був тягарем для країни. Екон. ситуація постійно погіршувалась. Виникли опозиційні орг-ції (Комітет захисту робітників, Конфедерація незалежної П. та ін.), які вимагали запровадження дем. устрою. Влітку 1980 криза досягла кульмінації і вилилась у численні робітничі страйки, під час яких було створено опозиційне профспілкове об'єднання «Солідарність» на чолі з Л. Ва-

ленсою. Спроби ПОРП змінити керівництво партії і держави не принесли заспокоєння. Діяльність «Солідарності» набула політ. характеру. Намагаючись втримати владу, керівник ПОРП і уряду В. Ярузельський 13.12.1981 оголосив про запровадження воєнного стану. Влада у країні перейшла під контроль Військової ради національного порятунку. Діяльність опозиції була заборонена, а її активісти – інтерновані. Керівництво ПОРП намагалось провести реформи екон. і сусп. життя, які не мали успіху внаслідок панування ідеологічних догм, підтримуваних з Москви. Після початку перебудови в СРСР (1985) було послаблено політ. контроль за країнами соц. табору і склались умови для початку реальних демократичних перетворень. Наприк. 1980-х реформаторські сили здобули поважні впливи всередині ПОРП. Згуртованіше виступила політ. опозиція режиму. Усвідомлення невідворотності змін привело реформаторів з ПОРП і політ. опозицію до переговорів «круглого столу» на поч. 1989, які поклали початок переходу від тоталітаризму до демократичного суспільства. За угодою між урядом і «Солідарністю» було сформовано перехідні Національні збори (сойм і сенат), які розпочали період реформ. Було запроваджено політ. демократію, внаслідок якої виникли десятки нових партій різної орієнтації, почалось здійснення переходу до ринкової економіки шляхом роздержавлення власності (план віце-прем'єра Л. Бальцеровича). На поч. 1990 ПОРП саморозпустилась, засудивши практику соціалістичного будівництва. Замість неї утворились ряд лівих робітничих партій, найвпливовішою з яких була Соціал-демократія Республіки Польща. Були внесені зміни у конституцію, які проголосували П. демократичною республікою. Влітку 1991 відбулись перші демократичні вибори до Національних зборів, які не дали переваги жодному політ. угрупованню. Восени того ж року президентом країни було обрано Л. Валенсу. Після розпуску Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги П. проголосила курс на інтеграцію у Європейське Співтовариство і вступ до оборонного союзу НАТО. Труднощі перехідного періоду супроводжувались страйковими кампаніями і частими змінами урядів, які шукали шляхи економічної та соціальної стабілізації. Нові вибори до Національних зборів (дострокові внаслідок урядової кризи), що відбулися восени 1993, принесли перевагу лівим силам, об'єднаним у Союзі демократичної лівіці (соціал-демократи, соціалісти, леводівці та ін.). Уряд, який очолював людовець В. Павляк, запропонував програму подальших ринкових реформ з орієнтацією на їх соціальну спрямованість. 1993–1994 намітились тенденції до стабілізації екон. розвитку і політ. життя демократичної П. У наступні роки екон. країни демонструвала постійний приріст виробництва, незважаючи на ускладнення політ. ситуації – протистояння між урядом лівих і президентською адміністрацією.

На поч. 1995 В. Павляк на посаді прем'єра змінив представник СЛД Ю. Олексі. На президентських виборах восени 1995 перемогу здобув лідер СЛД А. Квасьневський (51,7% голосів), який виступав з програмою суспільного примирення і прозахідної орієнтації. Уряд очолював лівий прем'єр В. Цімошевич, який продовжив курс реформ, одержавши підтримку західних держав. Праві сили перейшли в опозицію, утворивши блок Акція виборча «Солідарність» (АВС), очолений М. Кшаклевським. У травні 1997 Нац. збори затвердили нову конституцію країни, яка набула чинності після її схвалення на референдумі восени того ж року. Нова конституція Польської Республіки запровадила у країні дем.-правовий устрій, заснований на розподілі та балансі законодавчої, виконавчої та судової влади. На парламентських виборах 1997 АВС збрала найбільше голосів (46%), і її представник Є. Бузек сформував новий уряд. Конфронтація між «лівим» президентом і «правим» урядом не набула конфліктного характеру, що дало змогу країні просуватися шляхом реформ, розпочати процедуру вступу до ЄС. Навесні 1999 П. було прийнято до НАТО. Розбіжності всередині АВС послабили правий табір, спричинили вихід із блоку низки впливових партій (Союзу Свободи). Зміцнення позицій лівих сил продемонстрували президентські вибори 2000, на яких перемогу вже у 1-му турі здобув А. Квасьневський (53,9%). Відносини між П. та Україною наприк. 20 ст. увійшли у нову фазу, яка характеризується взаєминами на засадах дружби і стратегічного партнерства, що знайшло відображення у «Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» (18. 5.1992), а також «Спільній заяві Президентів України і Республіки Польщі «До розуміння і єднання» (21. 5.1997).

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОМІРНЕ (помір) – торговельне мито в Україні у 12 – 2-й пол. 17 ст., а також у Литві, Московії та Польщі в добу середньовіччя. П. сплачувалось з певної міри привізного товару, а також при його перепродажу. Розмір П. не був сталим. В Україні П. становило 2 гроші за одиницю виміру товару. У 2-й пол. 17 ст. у Гетьманщині П. було замінено московським податком, що становив 5% від продажної ціни товару.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОМ'ЯНИКИ (синодики, субітники) – рукописні книги, до яких записували імена померлих для поминання в церквах. П. були родинні, монастирські, цехові та П. братств. У деяких П. є відомості про політ. і культ. діячів, згадки про іст. події. Інколи мали вигляд сувоїв пергаменту. Окремі П. відзначалися мистецьким оформленням. 1695 *Львівське братство* надрукувало братський П. З рукопису 1605 М. Максимович 1841 опублікував уривки П. Луцького братства, 1892 С. Голубев видав П. *Киево-Пе-*

черської лаври кін. 15 – поч. 16 ст. (оригінал його зберігається в Державній історичній бібліотеці України). 1962 у Вінніпезі вийшла друком факсимільна репродукція П. 15 ст. з с. Городища (тепер Сокальський р-н Львівської обл.). П. – цінне джерело вивчення антропоніміки і генеалогії.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОНЯТОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ АВГУСТ (17.1.1732 – 12.2.1798) – останній польськ. король (1764–95). Походив з магнатського роду Понятовських. 1755 П. у ранзі секретаря британського посольства перебував у Петербурзі. 1757–62 – посол Саксонії та Речі Посполитої в Російській імперії. За підтримки Катерини II, прусського короля Фрідріха II та магнатського угруповання на чолі з А. Чорторійським був обраний 7.9.1764 королем Польщі. Проводив політ., яка повністю відповідала інтересам Росії, що значною мірою спричинилося до утворення *Барської конфедерації 1768*. За правління П. у Правобережній Україні відбулося велике нац.-визвол. повстання – *Коліївщина*. Нерішуче й непослідовно здійснював реформи, спрямовані на зміцнення держ. ладу Речі Посполитої. За П. відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Пруссією та Росією, унаслідок яких *Правобережна Україна* і *Волинь* були захоплені *Російською імперією*, а *Галичина* – *Австрією*. 25.11.1795 П. зрікся престолу. Останні роки життя провів у Гродно і Петербурзі, де й помер.

ПОНЯТОВСЬКИЙ ЮЗЕФ (7.5.1763 – 19.10.1813) – польськ. політ. і військ. діяч, кн., маршал Франції (1813). Племінник польськ. короля *Станіслава Августа Понятовського*. Н. у Відні. З 1780 служив в австр. армії, був ад'ютантом імператора Йосифа II. 1792 командував однією з польськ. армій під час воєнних дій проти Торговицької конфедерації 1792 і рос. військ. 1806 виступив на стороні *Наполеона I Бонапарта*. З 1806 – воєнний міністр князівства Варшавського. Командував польськ. військами під час австр.-франц. війни 1809, які успішно діяли проти австр. військ в *Галичині*. На чолі 5-тис. польськ. корпусу наполеонівської армії здійснив похід у Росію. Корпус П., відзначився під час *Лейпцигської битви* 1813, за що П. отримав звання маршала. Прикриваючи відступ франц. військ з під *Лейпцига*, П. був тяжко поранений і потонув під час переправи через р. Ельстер. Похований у Кракові на Вавелі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПЕЛЬ АНТІН (1865–1910) – відомий укр. скульптор-монументаліст. Н. у с. Шаковії поблизу Кракова (Польща). 1882–84 навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1885–88 – у Віденській АМ, деякий час удосконалював майстерність у Берліні та Флоренції. З 1888 жив у Львові, де працював у Політехнічному ін-ті викладачем малюван-

ня та скульптури. П. належить одне з чільних місць в історії розвитку укр. монументальної скульптури. Беручи участь в оздобленні Львівського оперного театру, створив алегоричні композиції геніїв «Музики», «Поезії» та постать «Трагедії»; виконав композицію «Юстиції» для Палацу правосуддя у Львові. Створив пам'ятники А. Міцкевичу у Львові (у співавторстві з М. Паращуком; 1905–06), Ю. Коженювському в Бродах, Є. Снядецькому, К. Уейському, бюст О. Фредро та ін.

К. Кондратюк (Львів).

ПОПЛУЖНЕ – поземельний податок, що його сплачували залежні селяни натурою (зерном, медом, воском тощо) в *Київській Русі* та укр. князівствах у 9 – 1-й пол. 14 ст. Одиницею оподаткування в Київській Русі був плуг, звідси й назва податку. Аналогічний податок у Великому князівстві Литовському та на Чернігово-Сіверщині називався «ланове» (одиниця оподаткування – лан; бл. 16,8–25 га), де селяни платили грішми з лану – 10–30 грошів. П. йшло на військові витрати, утримання великокнязьського двору тощо.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПОВИЧ ІВАН (р. н. невід. – 1663) – укр. військ. діяч 1650 – поч. 1660-х, паволоцький полковник. Н. у с. Ходоркові Павлоцького пов. (тепер Попільнянський р-н Житомирської обл.). Учасник *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1651 П. відзначився у боях за м. Гомель (Білорусь). За гетьманства *І. Виговського* та *П. Тетері* очолював Павлоцький полк. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти пропольської орієнтації гетьмана П. Тетері. 1662 вів переговори з моск. урядом. На поч. 1663 був заарештований П. Тетерею і засуджений до страти, але за клопотанням Ю. Хмельницького звільнений. Восени 1663 П. організував виступ проти П. Тетері і захопив Павлоцьк. Незабаром був схоплений гетьманськими військами і страчений.

ПОПОВИЧ ІЛЬКО (1883 – 1.7.1955) – укр. політ. і громад. діяч. Н. у Чернівцях. Син О. Поповича. За фахом – інженер. Належачи до народовського табору, П. разом із *С. Смалю-Стоцьким*, *Є. Пігуляком*, *М. Васильком* на поч. 20 ст. виступив одним із активних організаторів укр. громад.-політ. життя на Буковині. Був ініціатором створення «*Січей*», а 1906 – *Української радикальної партії* на Буковині. 1909–11 видавав у Чернівцях газету «Громадянин». На поч. листопада 1918 після проголошення укр. влади на Буковині, П. було призначено військ. комендантом Чернівців. У листопаді 1918 входив до складу Українського крайового комітету. 1918–19 П. був депутатом від Буковинської національної ради. Окупація Буковини румун. військами приму-

сила П. переїхати до Галичини. У січні 1919 брав участь у роботі *Трудового конгресу України*. До 1939 жив у Зх. Україні. Займався громад.-політ. діяльністю, належав до Української соціалістично-радикальної партії (див. *Українська радикальна партія*), був членом ЦК партії. 1939 депортований більшовицьким режимом. Після Другої світової війни емігрував до Німеччини. 1948–55 – член Української Національної Ради в екзилі.

ПОПОВИЧ ОЛЕКСАНДР (1895 – 17(30). 1.1918) – укр. політ. діяч. 1914–18 П. був одним із лідерів укр. студентського руху в Києві. Проводив активну нац.-культ. роботу серед селян Київщини. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, чл. Київського комітету партії. У січні 1918 став одним із організаторів Студентського куреня. Наприк. січня виступив разом з куренем назустріч наступаючим більшовицьким військам у р-н Бахмача. Загинув у боях під *Крутами*.

ПОПОВИЧ ОМЕЛЯН (18.8.1856 – 22.3.1930) – визначний укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. 1886 закінчив учительський коледж у Чернівцях. Наприк. 19 – поч. 20 ст. працював урядовцем в системі шкільництва, 1892–95 – повітовий інспектор у Сереті та Кіцмані, 1895–1906 – референт при Крайовій шкільній раді Буковини. П. був одним із провідних діячів укр. нац.-культ. життя на Буковині. Тривалий час керував роботою найбільшого укр. громад.-культ. т-ва на Буковині *«Руська бесіда»*, активно займався організацією укр. нац. шкіл на Буковині, 1891–1914 очолював Українське пед. т-во у Чернівцях (з 1908 – *«Українська школа»*), 1906–12 – перший крайовий інспектор укр. нар. шкіл. 1885–92 П. був співред. газ. *«Буковина»*, ред. видань *«Бібліотека для молодіжи, селян і міщан»* (1885–94) і календарів *«Руської бесіди»* (1885–1918). Належав до *Української національно-демократичної партії* (буковинський відділ). 1911–18 депутат Буковинського сейму. У жовтні 1918 П. очолив буковинську делегатуру *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Після взяття влади в Буковині Українським крайовим комітетом (6.11.1918) П. було проголошено президентом краю. Окупація Буковини румун. військами примусила П. перебратися на тер. Галичини. 4.1.1918 П. було обрано заступником Президента УНРади *Є. Петрушевича*, чл. виділу УНРади, очолював шкільну комісію УНРади. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 П. жив у Галичині. У 1920-х працював інспектором Українського педагогічного т-ва *«Рідна школа»* у Львові. Помер у Заліщиках (тепер Тернопільська обл.). П. автор ряду шкільних підручників, зокрема *«Грамматика для шкіл народних»* (3 кн., 1893–94), *«Ruthenische Sprach-buch für Mittelschulen»* (3 кн., 1897–1902), зб. віршів – *«Буковина»* (1875), *«Думка»* (1886), *«Русько-німецького словника»* (1904, 1911),

перекладів. Залишив спогади *«Відродження Буковини»* (видані посмертно, 1933).

ПОРАЙКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (12.11.1888 – 25.11.1937) – більшовицький парт. і держ. діяч УСРР. Н. у с. Усті (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). З 1910 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, з 1908 – чл. *Української радикально-демократичної партії*. На поч. *Першої світової війни 1914–18* мобілізований до австр. армії. 1915 потрапив у рос. полон, де познайомився з ідеологією більшовизму. З 1918 – чл. РКП(б). Деякий час був головою Астраханського губраднаргопу. З квітня 1919 – чл. президії Галицького бюро при ЦК КП(б)У (згодом – Тимчасовий комітет Комуністичної партії Сх. Галичини і Буковини). У березні 1920 П. було призначено командувачем *Червоною українською галицькою армією*. У квітні 1920 обраний до складу Галицького орг-ційного комітету КП(б)У (Галоргком) на чолі з Ф. Коном. 1923–25 – чл. ВУЦВК, обирався головою Полтавського губвиконкому. 1925–30 – головний прокурор та нарком юстиції УСРР, 1930–37 – заступник голови Раднаркому УСРР. Був чл. ЦК КП(б)У, чл. оргбюро (1930–37) ЦК КП(б)У. 1937 П. разом з П. *Любченком* був звинувачений у створенні «нац.-фашистської орг-ції», наприк. серпня 1937 заарештований органами НКВД і розстріляний.

ПОРЦЯ – назва податку у Гетьманщині, встановленого моск. урядом за правління *І. Скоропадського*, для утримання моск. військ, що перебували на укр. землях. Сплачувався натурою або грішми з розрахунку 41 коп. на одного моск. стрільця.

ПОРШ МИКОЛА (19.10.1879 – 16.4.1944) – відомий укр. політ. і держ. діяч, вчений-економіст. Н. у Лубнах (тепер Полтавська обл.). Походив із німецько-єврейської родини. З кін. 1890-х брав участь в укр. нац. русі. На поч. 20 ст. став одним із ініціаторів створення та провідним членом *Революційної української партії*, редагував разом з Д. Антоновичем орган РУП газету *«Праця»* (виходила 1904–05 у Львові). У внутрішньопарт. дискусії з групою М. *Меленевського* П. разом з М. Ткаченком наполегливо відстоював необхідність збереження принципу самостійності України та існування РУП як незалежної укр. соц.-дем. партії. 1904–05 П. займався нелегальною орг.-пропагандистською роботою в Києві та Ніжині. Згодом – член *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Спільно з В. Доманицьким та В. Садовським сприяв розгортанню кооперативного руху в Україні. 1917 П., один з лідерів укр. соц.-демократії, активно включився в процес розбудови укр. державності. З 1917 входив до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. У вересні 1917 П., полемізуючи з В. Винниченком та Б. Мартосом, вказував на протилежність

екон. інтересів України та Росії, висловлювався за політ. незалежність України. На поч. листопада 1917 П. був обраний до складу *Крайового комітету для охорони революції на Україні*. 12.11.1917 – призначений генеральним секретарем праці УНР, з кін. грудня (після відставки С. *Петлюри*) – генеральний секретар військових справ. За поданням П. 16.1.1918 Мала Рада прийняла законопроект *«Про народну армію»*, який регламентував основні засади створення укр. армії на основі народної міліції. У 1919–20 – посол УНР в Німеччині. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21, залишившись на еміграції, відійшов від політ. життя. У своїх працях намагався з'ясувати ступінь колоніального визиску економіки України царським урядом та її значення для загальнорос. імперського господарства. Полемізував під псевдонімом Гордієнко з відомим рос. екон. П. Струве навколо проблем і перспектив розвитку укр. екон. Помер і похований у Берліні. П. автор наукових праць із статистики (*«Статистика землеволодіння в 1905 р.»*, 1907; *«Із статистики України»* 1907 та ін.), економіки (*«Україна в державному бюджеті Росії»* 1918), нац. проблем (*«Про автономію України»* 1907; *«Автономія України і соціал-демократія»* 1917). Переклав укр. мовою працю К. Маркса *«До критики політичної економії»* (1923).

ПОСАДНИК – 1) Намісник князя у землях, що входили до складу *Київської держави* у 10–12 ст. П., управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину. Уперше згадується в *«Повісті минулих літ»* під 977. 2) Вища держ. посада у Новгородській (12–15 ст.) і Псковській (14–16 ст.) республіках до їх приєднання до Московського князівства. Обирався вічем з середовища бояр і був головою держ. адміністрації та суду. П. командував військом, контролював князя, очолював військ. суд тощо.

ПОСОШНЕ (посошне оподаткування) – держ. поземельний податок у Московській державі у 16–17 ст., при стягуванні якого за одиницю оподаткування бралась соха. П. сплачувалось на Чернігово-Сіверщині (до 1618), яку внаслідок лит.-моск. війни 1500–03 було приєднано до Московського царства.

ПОСПІЛЬСТВО – у містах Зх. і *Правобережної України* в 15–18 ст. середня верства міського населення, мешканці (в основному ремісники й купці), які володіли певним майном в місті і мали права міщан (бюргерів), але тією чи іншою мірою витіснялися патриціатом з керівних органів міського самоврядування – ради й лави. Інколи в джерелах під назвою П. розуміють міську громаду, усіх повноправних громадян міста. Трудові низи П. разом з міським плебсом боролися проти заможної верхівки П., яка прагнула злитись з патриціатом. Разом з тим, нерідко П. солідарно виступало проти зловживань найбагат-

ших купців-патрициїв, які, користуючись напівфеодалними привілеями, захопили управління містами. Унаслідок сутичок П. з патриціатом у деяких містах до складу магістрату увійшли контрольні колегії, що представляли П. – *«40 мужів»* у Львові та Кам'янці, *«24 мужі»* в Перемишлі й Самборі.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОСТИШЕВ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (парт. псевдонім – Єрмак; 6(18).9.1887 – 26.2.1939) – рад. парт. і держ. діяч. Н. у с. Іваново-Вознесенську (тепер Росія). З 1901 брав участь у рев. русі, з 1904 – член РСДРП. 1905–08 більшовицький партійний функціонер в Іваново-Вознесенську. 1908 заарештований і засуджений до каторги, з 1912 – на поселенні в Іркутській губернії. 1914–17 – чл. іркутського бюро РСДРП. 1918–20 – один із керівників більшовицького партизанського руху на Далекому Сході. З квітня 1922 – обласний комісар уряду Далекосхідної республіки (ДСР) у Верхньо-Удінську.

У серпні 1923 направлений ЦК РКП(б) в Україну. 1924–25 – секретар Київського губкому, а з осені 1925 – Київського окружного КП(б)У. 1926–30 – секретар Київського окружного КП(б)У, одночасно – чл. політбюро і секретар ЦК КП(б)У. З липня 1930 до січня 1933 – чл. бюро і секретар ЦК ВКП(б). На поч. 1933 П. висланий особистим представником Й. Сталіна в Україну з необмеженими повноваженнями.

У березні 1933 був обраний секретарем ЦК, членом Політбюро ЦК КП(б)У, одночасно – першим секретарем Харківського, а згодом – Київського (з липня 1934) обкому Компартії. Виступав провідником ідеї загострення класової боротьби, заохочував репресивну політ., вів боротьбу з *«шкідництвом»* і *«саботажництвом»*. П. за безпосередньою вказівкою Й. Сталіна розгромив укр. нац. відродження, політику українізації, очолив політ. кампанію проти М. *Скрипника*, що призвела до його самогубства. П. виступав за застосування репресивних методів при проведенні колективізації і виконання плану хлібозаготівель в Україні, за боротьбу з *«шкідниками»* і *«націоналістичною контрреволюцією»*. П. був одним із найголовніших організаторів голодомору 1932–33 в Україні. На поч. березня 1937 звільнений від обов'язків секретаря обкому і секретаря ЦК КП(б)У, з 1937 – секретар Куйбишевського крайкому ВКП(б). У лютому 1938 виключений з ВКП(б) і незабаром заарештований. Розстріляний 26.2.1939.

ПОСЯДА ІВАН ЯКОВИЧ (Посяда, Посяденко; 28.3(9.4).1823 – 14(24).10.1894) – укр. політ. діяч, педагог, чл. Кирило-Мефодіївського братства (з 1846). Н. у Зінькові (тепер Полтавська обл.). 1843 вступив на філ. ф-т Київського ун-ту. 1846 став чл. *Кирило-Мефодіївського братства*, належав до радикально-демократичного крила, очолюваного Т. Шевченком. 1847 П. заарештували і вислали під нагляд поліції до Казані. 1847–49 навчався у Ка-

занському ун-ті. З 1849 працював помічником правителя канцелярії рязанського губернатора, згодом – урядовцем у Петербурзі. 1856–65 перебував за кордоном. Після повернення вчителював у Петербурзі та Полоцьку. 1869–73 – директор учительської гімназії у Києві, 1873–80 – у Коростишеві. 1880–91 – директор народних училищ Воронежі (до 1895) та Оренбурзькій губ. Після виходу у відставку повернувся в Україну. Помер у Коростишеві (тепер Житомирська обл.).

ПОТАЛА (знищення, наруга) – міра покарання у *Київській державі*. Полягала у вигнанні чи перетворенні на раба засудженого та членів його сім'ї й конфіскації майна. За *«Руською правдою»* П. застосовували за розбій, окремі види крадіжок, підпал і конокрадство.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТЕБНЯ АНДРІЙ ОПАНАСОВИЧ (19(31).8.1838 – 20.2(4.3).1863) – укр. політ. діяч, учасник *Польського визвольного повстання 1863–64*. Н. у с. Перекопівка Полтавської губ. (тепер Роменський р-н Сумської обл.). Брат філолога О. Потебні. 1856 закінчив Костянтинівський кадетський корпус у Петербурзі. Служив у Шліссельбурзькому піхотному полку (з 1861 – підпоручик). Перебуваючи з полком у Польщі, став одним з організаторів і керівників таємної організації – «Комітет російських офіцерів у Польщі». У червні 1862 залишив службу і перейшов на нелегальне становище. 27.6(9.7).1862 здійснив замах на царського намісника у Польщі. Взяв участь у Польському визвольному повстанні 1863–64. Загинув у бою з рос. військами біля Піщаної Скелі (тепер Польща).

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ (10(22).9.1835 – 29.11(11.12).1891) – видатний укр. філолог. Н. у с. Гаврилівка (за ін. дан., хутір Манів біля Гаврилівки; тепер с. Гришине Роменського р-ну Сумської обл.). 1856 закінчив іст.-філол. ф-т Харківського ун-ту. 1860 захистив магістерську дисертацію («Про деякі символи в слов'янській народній поезії», а 1874 – докторську («Із записок з російської граматики»), яка значною мірою ґрунтувалася на даних укр. мови. З 1875 – проф. Харківського ун-ту. Був головою Харківського іст.-філол. т-ва. На поч. 1860-х брав активну участь у діяльності Харківської укр. студентської громади, був учасником фольклорних експедицій на Полтавщині та *Слобідській Україні*. Розробляв питання теорії мовознавства, фольклору, етнографії, головним чином, загального мовознавства, фонетики, морфології, синтаксису. Основоположник т. зв. психологічного напрямку в укр. мовознавстві. Вивчав психологію словесно-худ. творчості, був творцем лінгвістичної поетики. Багато зробив у галузі слов'янської діалектології і порівняльно-іст. граматики. У загальнотеоретичному плані

досліджував, переважно, проблеми взаємовідношення мови й мислення, мови й нації, походження мови. У своїх працях П. висвітлює питання іст. розвитку укр. мови, гостро виступав проти денационалізації українців. Автор праць: «Думка і мова», «Записка про малоруське наріччя» (1870), «Із записок з рос. граматики» (тт. 1–2, 1874; т. 3, 1899; тт. 4, 1941), «Мова і народність» (1895), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін. П. належать також праці з фольклору та етнографії «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (тт. 1–2, 1883–87) та ін. За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, І. Манджури, перекладав укр. мовою «Одіссею» Гомера.

ПОТІЙ ПАТІЙ (світське ім'я Адам; 12.8.1541 – 18.7.1613) – визначний укр. письменник-полеміст кін. 17 – поч. 18 ст., греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599–1613), один із засновників *Української греко-католицької церкви*. Родом із Рожанки на Підляшші. Походив з укр. шляхти. Після закінчення Краківського ун-ту П. перебував при дворі кн. Радзивілла Чорного, пізніше служив секретарем (до 1572) польського короля *Сигізмунда III Августа*. До 1588 – земський суддя у Бересті, згодом берестейський каштелян і сенатор. Був близьким приятелем князя *В.-К. Острозького*, належав до прихильників створеного за його ініціативою гуртка літераторів і публіцистів. Овдовівши, постригся у ченці. З 1593 – володимиро-берестейський єпископ. Один з організаторів *Берестейської унії 1596*. 1596 собор єпископів у Бересті вислав П. і луцького єпископа Кирила Терлецького як своїх уповноважених до Рима, де папа *Климент VIII* проголосив об'єднання (унію) католицької та православної церков, одночасно підтвердивши збереження традиційної православної літургії, обрядів і звичаїв укр. церкви. Після повернення з Рима – учасник церковного собору у Бересті, який підтвердив унію. По смерті митрополита *М. Рогози* – Київський митрополит (1599–1613). П. активно намагався утвердити правове становище уніатської церкви в *Речі Посполитій*, дбав про залучення до Греко-католицької церкви духовенства й шляхти, приєднав до унії Перемишльську єпархію (1611). П. – визначний письменник-полеміст. Автор публіцистичних творів, спрямованих на захист унії, зокрема «Унія, або виклад... артикулів до об'єднання» (1596), «Календар римський новий» (1596), «Антиризис» (1599); польською мовою, 1600), «Оборона собору Флорентійського» (1603), листів до князя К. Острозького та канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапеги та ін.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТОЦЬКИЙ АНДЖЕЙ (10.6.1861 – 12.4.1908) – польськ. політ. діяч в Галичині. Н. у Кжешовіцах Краківського окр. (тепер Польща). Походив з роду Потоцьких. Депутат віденського парла-

менту та Галицького союму (1901–03 – маршалок союму), з 1903 – намісник Галичини. Виступав проти задоволення нац. вимог укр. населення в Галичині, підтримував москвофільську течію в сусп.-політ. житті краю. Під час виборів до Галицького союму 1908 П. намагався шляхом виборчих порушень та політ. терору не допустити в крайовий парламент представників укр. партій нац.-дем. спрямування. Убитий укр. студентом *А. Січинським* на знак протесту проти виборчих зловживань.

ПОТОЦЬКИЙ МИКОЛА (1594 – 10(20).11.1651) – польськ. військ. і держ. діяч. Походив із магнатського роду Потоцьких. Служив у королівському війську. Під час *Цецорської битви 1620* потрапив у татар. полон, але незабаром був звільнений. Був воєводою брацлавським (1636). З 1637 – польний гетьман. 1642 староста остерський, 1643 – староста черкаський, пізніше староста барський і каштелян краківський. З 1646 – великий гетьман коронний Польщі. Керував придушенням нац.-визвол. повстань в Україні, очолюваних *П. Павлюком*, *К. Скиданом*, *Д. Гунею*, *Я. Острянином*. У ході *Корсунської битви 1648* П. разом з *М. Калиновським* був взятий козаками у полон, відданий татарам і відправлений до Криму. У березні 1650 визволений за великий викуп. Командував коронними військами в *Берестецькій битві 1651*. Вів тривале листування з *Б. Хмельницьким* про умови укладення *Білоцерківського мирного договору 1651*. Помер у Хмільнику на Поділлі.

А. Жуковський (Париж, Франція).

ПОТОЦЬКИЙ СЕВЕРИН ОСИПОВИЧ (1762–1829) – освітній діяч, попечитель Харківського шкільного округу. Н. у Польщі у родині Потоцьких. Освіту здобув у Швейцарії (Женева, Лозанна). 1779 повернувся на батьківщину і був прийнятий до королівського двору. У квітні 1791 призначений ротмістром нац. кавалерії коронних військ, нагороджений орденом Білого Орла. Після другого поділу Польщі (1793) приїхав до Петербурга, став одним із друзів великого кн. Олександра Павловича. За Павла I – камергер при особі «спадкоємця престолу». У січні 1799 як противник політики нового царя усунуений з посади. Після воцаріння *Олександра I* брав участь у діяльності Негласного комітету (неофіційний орган, який розробив низку реформ у Росії на поч. 19 ст.). З вересня 1802 виконував обов'язки чл. училищної комісії при Міністерстві нар. освіти. Указом від 24.1.1803 призначений попечителем Харківського шкільного округу, а з 1810 – чл. Державної ради. Перебуваючи за кордоном, завдяки знайомству з Й.-В. Гете і Ф. Шиллером, запросив до Харківського ун-ту низку професорів. Після повернення у березні 1804 до Харкова П. чимало зробив для збору коштів серед дворянства для ун-ту, створення університетських кабінетів. 25.3.1817 П. залишив посаду попечителя, передусім через незгоду з тією лінією в га-

лузі освіти, яку проводив новий міністр нар. освіти кн. О. Голицин. Останній період свого життя провів в Україні, де брав активну участь у різних торгових та промислових починаннях, придбав численні маєтки, зокрема Левадію, заснував Северинівку (поблизу Одеси). З 1827 – дійсн. таємний радник. Помер у Москві.

С. Посохов (Харків).

ПОТОЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ РЕВЕРА (1579 – 27.2.1667) – польськ. держ. і військ. діяч, полководець. Походив з магнатського роду Потоцьких. Володів значними земельними маєтностями в Галичині та на Поділлі. Обіймав високі урядові посади у Речі Посполитій. Був старостою галицьким (1627), каштеляном кам'янець-подільським (1628), воєводою брацлавським (1631) і подільським (1636). Брав участь у *Цецорській битві 1620* і *Хотинській битві 1621*. 1637–38 командував польськ. військ. підрозділами під час придушення козац. повстань під проводом *П. Павлюка*, *Д. Гуні* і *Я. Острянина*. 1652 призначений польним гетьманом, 1653 – київ. воєводою. З 1654 – великий гетьман коронний Речі Посполитої. Очолював польську армію в *Охматівській битві 1655*. 1658 – краківський воєвода. Влітку 1660 П. разом з Ю. Любомирським командував коронними військами, які розгромили моск. армію в боях під Любаром та Чудновом (тепер Житомирська обл.). Помер у Підгайцях (тепер Бережанський р-н Тернопільської обл.).

ПОТОЦЬКИЙ ЯН (8.3.1761 – 2.12.1815) – польськ. історик і письменник, граф. Н. у с. Ликові (тепер Калинівський р-н Вінницької обл.). Опублікував франц. мовою ряд праць, в яких є зведення відомостей античних авторів з питань стародавньої та середньовічної історії слов'ян та історії географії Сх. Європи, зокрема й України: «Дослідження про Сарматію» (тт. 1–4, 1789–91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (тт. 1–4, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії» (1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (1805). У своїх працях П., зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філ. романі «Рукопис, знайдений в Сарагосі» П. пропагував філософські ідеї франц. просвітителів 18 ст.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОТЬОМКІН ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (13(24).9.1739 – 5(16).10.1791) – рос. держ. і військ. діяч, дипломат, ген.-фельдмаршал (з 1784), князь. Н. у с. Чижово Духовщинського пов. (тепер Смоленська обл., Росія). Спочатку відвідував навч. заклад Літкена в Німецькій слободі, потім навчався в гімназії Московського ун-ту (1756–60). 1755 був записаний до Кінної гвардії, 1757 отримав звання каптала, 1759 – каптенармуса. 1760 в чині віце-вахміс-

тра служив ординарцем Георга Голштинського у Петербурзі. За участь в перевороті 1762, внаслідок якого Катерина II здобула престол, отримав чин гвардійського підпоручика. З 1765 поручика, з 1766 – командир роти. 1767 брав участь у роботі Уложеної комісії як опікун депутатів від татар, та інших «іновірців». Учасник рос.-тур. війни 1768–74. За «хоробрість та досвідність у військ. справах» при Хотині йому надано чин майора (1768). Брав участь у битвах при Рябій Могили, під Ларгою і Кагулом. Тоді ж отримав високу оцінку з боку П. Рум'янцева. 1771 підвищений у званні до ген.-поручика. З 1770 – фаворит Катерини II. 1774 був викликаний до Петербурга, підвищений у ген.-аншефи, призначений віцепрезидентом Військової колегії, отримав графський титул. Особиста прихильність імператриці зробила П. одним із наймогутніших людей в імперії (академік Є. Тарле називав П. єдиною людиною, яка мала вплив на Катерину II). Виявив себе активним адміністратором, незмінним помічником імператриці у справі укріплення абсолютистської держ. (з 1774 засідав в імператорській раді). 1774 брав участь в орг-ції каральних заходів проти загонів О. Пугачова. 1772 на одній з козац. рад П. був записаний до Коша Запорізької Січі почесним козаком під прізвиськом Грицько Нечеса. 1775 за ініціативою П. була ліквідована Запорізька Січ. 1776 йому було доручено «господарче опікування» над Новоросійською та Азовською губ. (зокрема, й укріпленнями Дніпровської лінії), одночасно призначений командувачем усієї легкої кінноти та шефом іррегулярних військ. Генерал-губернатор (намісник) Новоросійської, Азовської та Астраханської губ. (пізніше катеринославський, саратовський та астраханський ген.-губернатор). 1783 П. реалізував проект захоплення Криму Російською імперією. З 1776 – князь Священної Римської імперії, з 1783 – «ясновельможний князь Таврійський». Чимало зробив для господарського освоєння Пн. Причорномор'я. Сприяв переселенню сюди болгар, волохів, сербів та ін. балканських народів. Під його керівництвом будувались фортеці, рос. військ. та торговельний флот на Чорному морі. Здійснив деякі перетворення рос. армії. 1787 отримав звання ген.-фельдмаршала. Указом від 8 липня того ж року «на згадку подвигу його у приєднанні області Таврійської до Російської імперії і зусиль у заселенні та відбудови цієї області» до його прізвища додавалось слово «Таврійський». Один із найкрупніших землевласників. Незважаючи на те, що в останні роки його життя фаворитом Катерини II був П. Зубов, як і раніше зберігав величезний вплив. 1787–91 – катеринославський, таврійський та харківський ген.-губ. (намісник). П., розуміючи постійну загрозу рос.-тур. воєнного конфлікту (особливо після захоплення Росією території Кримського ханства), вважав за потрібне відновити укр. козацтво. З 1783 вів переговори з представниками колишньої запорізької старшини (С. Білим, Г. Легкоступом, З. Чепігою) про ство-

рення нового добровільного козацького формування. 1788 П. підтримав проект В. Капніста про необхідність відновлення козацьких полків і сприяв орг-ції Катеринославського козац. війська та Війська вірних козаків (згодом – Чорноморське козац. військ). 1790 П. було присвоєно титул великого гетьмана Катеринославського й Чорноморського козац. військ, а один із чугуївських козацьких полків дістав назву полку Булави великого гетьмана. Підтримував контакти з відомими діячами укр. культури В. Золотницьким, В. Рубаном, Л. Січкаричим та ін. 1786 добився затвердження проекту відкриття ун-ту в Катеринославі (не встиг його реалізувати). Толерантно ставився до діяльності Греко-католицької церкви, підтримував єдиного в Російській імперії уніатського єпископа Полоцького І. Лісовського. Головнокомандувач рос. армією у період рос.-тур. війни 1787–91. Хоча його керівництво військами уже тоді оцінювалось вельми критично, отримав шедри нагороди від імператриці. Помер на шляху з Ясс (де очолював мирні переговори з турками) до Миколаєва. Тіло його було анатомовано й бальзамовано, після чого відправлено до Херсона. Могила П. знаходиться у Спаському (Катеринославському) соборі в Херсоні.

С. Посохов (Харків).

ПОХИЛЕВИЧ ДМИТРО (1897–1974) – укр. історик. Н. у с. Водотії Радомишльського пов. Київської губ. Закінчив учительську семінарію у Коростишеві (1918). Навчався у Київському ун-ті (з 1920 – ІНО), одночасно працював сільським учителем. 1921–28 – на пед. посадах у школах і органах нар. освіти Київщини. 1929–33 – аспірант кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН, паралельно завідувач Київського будинку ком. освіти. З 1930 – завідувач Ін-ту проф. освіти (короткий період з березня до листопада 1930 – завідувач Київського ІНО). Від 1931 – аспірант Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських дослідників у Харкові, водночас заст. керівника сектора наук.-дослідн. роботи та інспектор наук.-дослідн. музеїв у Наркоматі освіти. 1933 призначений диретором, наук. співробітником Наук.-дослідн. ін-ту історії укр. культури ім. Д. Багалія, але 1934 був звільнений з посади за втрату «більшовицької пильності у боротьбі з нац. елементами». Після певних ускладнень 1935–37 працював зав. кафедри історії Арзамаського учительського ін-ту. На поч. 1938 за доносом був заарештований НКВД за сфальсифікованим звинуваченням «у шпигунстві на користь Польщі» і відправлений до В'ятського табору. 1940 справу переглянуто і П. було звільнено з ув'язнення. 1940–44 працював викладачем історії у Свердловському педінституті. 1942 захистив канд. дисертацію на тему «Аграрна реформа Сигізмунда Августа в історичній літературі». 1944–45 – зав. каф. загальної історії Ярославського педінституту. З жовтня 1945 працював у Львівському

ун-ті ім. І. Франка як завідувач кафедри історії середніх віків (до 1949), доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків (1949–52), зав. і професор кафедри історії пд. і зх. слов'ян (1952–74). 1951 в Інституті історії АН СРСР захистив докт. дисертацію «Державні селяни західних воєводств Великого князівства Литовського 16–18 ст.». Ініціатор і гол. редактор міжвуз. наук. збірника «Українське слов'янознавство» – «Проблеми слов'янознавства» (1970–74). Почесний доктор Університету ім. М. Склодовської-Кюрі в Любліні (Польща). Автор монографій: «Крестьяне Белоруссии и Литвы в 16–18 вв.» (1957), «Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине 18 в.» (1966), та численних наук. розвідок, зокрема «Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в 17 в.», «Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в 15–16 вв.», «Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине 18 в. с денежной ренты на отработочную», «Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в 16–18 вв.» та ін.

М. Крикун (Львів).

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ – видавничий заклад при монастирі у Почаєві на Волині (тепер Тернопільська обл.), важливий осередок укр. культ. життя 18 – поч. 19 ст. З 1618 у Почаєві діяла мандрівна друкарня К.Т. Ставровецького. Бл. 1730 засновано друкарню при монастирі василіян заходами Луцького греко-католицького єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького та ігумена Гедеона Козубського. Першим великим книжковим виданням П.д. був Службник 1734–35. Крім літургічних книг, видавались проповіді, повчання, панегірики, підручники. До найважливіших друків належать збірка «Гора Почаєвська», яка включала між іншим житіє Йова Залізо (кілька видань), нотний Юрмологів (1766 і 1775), зб. повчань і проповідей «Народовіщаніє» (1-ше вид. 1768), «Богословія наравочительная» П. Антуана (1-ше вид. 1776), Богогласник, Біблія (1798, передрук з київ. видання). Наприк. 18 ст. П.д. була єдиною друкарнею, що випускала кн. укр. мовою, близькою до розмовної (правила доброго тону – «Політика світська», poradnik І. Лемкевича «Книжиця для господарства...», «Науки парохіялія» Ю. Добриловського, 1792, 1794 та ін.). Видавалися повчальні й богословські твори укр. письменників, що писали мовами церковнослов'янською (Йоасаф Кроковський, Йосиф Торжевський, Амплій Крижанівський), лат. (Мануїл Ольшавський, Корніло Срочинський, Т. Щуровський), польськ. (Порфирій Важинський, Панталеон Кульчицький, Гнат Филипович). Лат. мовою надруковано посібники з граматики, риторики і філософії, тези філ. диспутів у василіянських монастирях у Луцьку й Підгірцях, документи з історії укр. церкви, каталоги ченців, польськ. – посібники з фізики й геометрії, книжку

про мінеральні води, вірші, п'єси і промови польськ. письменника Вацлава Жевуського, програми вистав з Володимирської василіянської школи. Друкувалися також кн. на замовлення рос. старообрядців. У 18 – на поч. 19 ст. П.д. надрукувала більше оригінальних творів укр. письменників, ніж усі ін. друкарні в Україні. Усупереч вказівкам ієрархії П.д. підтримувала зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалася з нею працівниками й виданнями, сприяла поширенню книжок. У різний час префектами (керівниками) П.д. були Адріян-Антін Громачевський (1739–41), Спиридон Коберський (кін. 18 ст.), редакторами і коректорами Адріян Лясковський, Арсен Сіницький. До оформлення друків залучалися визначні гравери А. Голота, Й. Гочемський, Ф. Стрільбицький. З 1831 монастир передано Російській православної церкві і названо лаврою. У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. (до 1914) П.д. друкувала реліг. літературу, зб. пісень (у т. ч. перевидання «Богогласника»), «Волинські епархиальні ведомости», чорносотенний «Почаевський листок».

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА – православний монастир у м. Почаєві (тепер Кременецький р-н Тернопільської обл.). Вперше згадується в писемних джерелах 1527. 1597 укр. шляхтянка Анна Гойська подарувала монастирю великі земельні угіддя. На поч. 1618 при Почаєвському монастирі була заснована друкарня (перша видрукувана кн. датована 1618). 1649 на кошти подружжя Ф. і Я. Домашевських збудовано Свято-Троїцьку церкву. У 17 ст. монастир неодноразово зазнавав нападів турків і татар. З поч. 18 ст. П.л. була підпорядкована чину василіян, які розгорнули широку культ.-осв. та видавничу діяльність. Після придушення Польського визвольного повстання 1830–31 рос. уряд передав монастир православному духовництву. 1833 монастирю було надано статус лаври. У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. П. л. була оплотом русифікаторської політики рос. царизму на Волині. З 1887 у лаврі видавався, антиукр. за спрямуванням, журн. «Почаївський листок» (з 1906 – орган «Союзу руського народу»). У міжвоєнний період монастир підпорядкувався Варшавському митрополиту. Нині П.л. православний чоловічий монастир. Величний архітектурний ансамбль П.л., становлять: Успенський собор (1771–91; проект арх. Г. Гартмана; з 1775 будівництвом керували Ф. Кульчицький та М. і П. Полейовський, скульптурні роботи – М. Полейовський; 1781–86), трапезна (18 ст.) у стилі бароко, дзвіниця (1860) у стилі класицизму і Троїцький собор (1906, арх. О. Щусев) у стилі новгородської архітектури 12–13 ст.

ПОШТУЧНЕ – натуральний податок у 14–17 ст. на укр. землях, що входили до складу Великого князівства Литовського і Польської держави. Сплачува-

ли, в основому, держ. (коронні) селяни у розмірі певної частки ($\frac{1}{30}$ – $\frac{1}{10}$) від загальної кількості (штук) худоби, витканого полотна, рушників, ряден тощо. В Україні П. стягувалось також зі старостинських селян (селяни, які проживали у маєтках, що передавалися у тимчасове користування урядовцям як платня за держ. службу).

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» – збірник норм права 18 ст., що діяли у *Лівобережній Україні*. На тер. *Гетьманщини* на підставі *Березневих статей 1654* чинність моск. права поширене не було, залишалися чинними т. зв. попередні права, тобто звичаєве право, польсько-лит. законодавство і *магдебурзьке право*. Ці правові норми часто суперечили одне одній і давали судовим органам України можливість по одних і тих самих справах виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело вони побажали послатися, що, у свою чергу, призводило до різного роду зловживань у судах. Крім того, царизм прагнув поширити в Україні загальнорос. законодавство, намагаючись, тим самим, добитися якнайшвидшої ліквідації політ. автономії України. Усе це й стало причиною видання царського указу від 28.8.1728 про скликання кодифікаційної комісії. До складу комісії на чолі з генеральним суддею І. Борозною (після його смерті – генеральним обозним *Я. Лизогубом*) спочатку увійшли 12, а пізніше – 18 чл. Робота зі складення проекту кодексу тривала 15 років і завершилась 1743 створенням обширного збірника під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Однак проект кодексу не був офіційно затверджений. Основною причиною такого ставлення рос. уряду до складеного кодексу слід вважати те, що його зміст не відповідав політиці рос. влади щодо України. Кодифікатори творчо використали першоджерела, пристосовавши їх до норм і судової практики, що діяли в Україні. Кодекс мав чітку структуру і складався з 30 розділів, які ділилися на 531 артикул, тобто статтю, і 1716 пунктів. До нього було прикладено «Інструкцію кодифікаційній комісії» та «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто перелік службових військ. і цивільних чинів Гетьманщини. Кодекс має пояснення цитат, що наводяться у тексті, алфавітний реєстр, тобто покажчик, і заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів. За формою і внутрішньою структурою він відрізнявся від усіх джерел, якими користувалася комісія, а також діючих тоді пам'яток права Російської імперії. Обробка різноманітних за походженням, змістом, мовою й характером збірників, тлумачення і формування основних юридичних понять свідчать про якісну правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їх ерудицію і загальний високий рівень розвитку юриспруденції в Україні. Кодекс укр. права 1743 знав інститути власності та володіння, сервітути і заставне право. Він

розрізняв право власності на рухоме майно, на спадкове і набуте майно. Велику увагу в кодексі приділено зобов'язаному праву. Розрізнялися зобов'язання з договорів і зобов'язання із заподіяння шкоди. Детально регламентувалися договори купівлі-продажу, міни, позички, особистого і майнового найму, поклажі, поруки, зберігання. Важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватним. Суд визначав міру покарання злочинця залежно від волі потерпілого, а при відсутності останнього – від вимог його родичів. Але з плином часу шораз сильніше проявлялась ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. Передбачалися злочини проти релігії, проти «честі й влади монаршої», проти життя, тілесної недоторканності, майна, статевої моралі. У кримінальному праві гетьманської доби з'являються цілком нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: поняття замаху на злочин, що відрізняється від поняття доконаного злочину; розрізнення головного злочинця і співучасників, які в певних випадках несли меншу кару; наявність обставин, що виключають або послаблюють міру покарання навіть при доконаному злочині (неповноліття, сп'яніння тощо); поняття рецидиву і т. д.

В Україні існували такі види покарань: смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, втоплення, колесування, спалення, закопування живими у землю) і прості (повішення, відрубання голови) види, калічніцькі і болісні покарання, тюремне ув'язнення, позбавлення честі (шельмування), вигнання, відсторонення від посади, майнові покарання (конфіскація і викуп), церковні покарання, серед яких найбільш поширеним було ув'язнення у т. зв. куну (залізний обруч, яким охоплювалася шия засудженого або його права рука, які приковувалися до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) і ув'язнення в монастир, примусове одруження (при згвалтуванні дівчат), догана. З метою залякування вирок, як правило, виконувався публічно. Для розгляду справ склалася своя судова система. Найвищим судом був *Генеральний військовий суд*, підпорядкований безпосередньо гетьманові. Основну кількість справ вирішували полкові, сотенні й сільські суди. Гетьман рідко виступав у ролі судді, але йому належало право помилювання й затвердження всіх смертних вироків. Для міських жителів у непривілейованих містах, які не мали магдебурзького права, діяв *ратушний суд*, а в привілейованих – магістратовий. Усі названі судові органи формально були виборними. Вибори суддів як таких, однак, не проводились, оскільки судові функції поєднувалися з адм. процесі, який також був детально регламентований «Правами», існувала досить чітка різниця між процесом у т. зв. розправочних, тобто цивільних, і кримінальних справах. У розправочних справах панував принцип змагального, а в криміналь-

них справах – принцип слідчого процесу. Дуже старанно регулювалися всі стадії судового процесу, наводилися судові докази. Такими були власне зізнання, письмові докази, показання свідків, присяга, тортури і мучення. Від останніх звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, особи старші 70 років і вагітні жінки. Рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції до вищого суду за винятком справ про безспірні зобов'язання і вироків, винесених на підставі власного зізнання. Цінність кодексу 1743 полягає в тому, що норми, вміщені в ньому, реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи. Під час становлення єдиної правової системи Російської імперії у 1-й пол. 19 ст. було остаточно покінчено з автономією найважливіших інститутів укр. права Гетьманщини.

В. Кульчицький (Львів).

«ПРАВДА» – укр. літ.-наук. і політ. часопис. Виходив у Львові 1867 – 3 рази на місяць, 1868–70 – 4 рази на місяць, 1872–78 – 2 рази на місяць, 1879 – щомісячно, 1880 – нерегулярно, 1884 – 1 т., за ред. *В. Барвінського* та *І. Франка*, 1888–93 – щомісячно, 1894–96 – 2 рази на місяць. Фінансову допомогу у виданні «П.» надавали *П. Куліш* та *О. Кониський*. До заснування «Діла» (1880) часопис був провідним органом народовців. 1860–70-х з «П.» співпрацювали майже всі відомі укр. громад.-культ. діячі й письменники з *Галичини* й *Наддніпрянської України*, зокрема *І. Франко*, *О. Огоновський*, *О. та В. Барвінські*, *С. Воробкевич*, *О. Партицький*, *В. Навроцький*, *Ю. Федькович*, *М. Подолінський*, *О. Терлецький*, *О. Кониський*, *М. Драгоманов*, *П. Куліш*, *Г. Барвінок*, *Марко Вовчок*, *М. Старицький*, *Панас Мирний*, *І. Карпенко-Карий*, *І. Нечуй-Левицький*, *С. Руданський*, *О. Стороженко*. У цей період редакцію видання очолювали: *Л. Лукашевич* (1867, 1876), *І. Микита*, *А. Вахнянин* (1869–70), *О. Огоновський* (1872–76), *В. Барвінський* (1876–79). Після 4-річної перерви видання «П.» було відновлено за ініціативою *В. Антоновича* і *О. Кониського* для підготовки польсько-укр. порозуміння в Галичині (див. «*Нова ера*»). У 1890-х часопис відстоював ідеологію правої течії народовецького руху. В ці роки «П.» редагували *Є. Олесницький* (1888), *І. Стронський* (1889), *П. Кирчів* (1890–91), *А. Березинський* (1891–96). Видавцем і фактичним редактором був *О. Барвінський*. Серед співробітників часопису в цей час були *Б. Грінченко*, *М. Коцюбинський*, *А. Кримський*, *О. Маковей*, *Ю. Романчук* та ін.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – орган, створений рос. урядом 1734 для управління *Гетьманщиною*. Після смерті *Д. Апостола* (1734) з метою подальшого обмеження держ. прав Украї-

ни, рос. цариця *Анна Іванівна* заборонила обрання нового гетьмана і своїм указом передала правління *Лівобережною* і *Слобідською Україною* т. зв. Правлінню гетьманського уряду. Складалося з 6 чол. До складу цього органу увійшли 3 представники рос. колоніальної адм. в Україні – царс. резидент кн. *О. Шаховський*, кн. *І. Барятинський*, полк. *Гурьев* та троє представників козацької старшини – генеральний обозний *Я. Лизогуб*, генеральний підскарбій *А. Маркович*, генеральний осавул *Ф. Лисенко* (за деякими дан., замість одного з двох останніх входив генеральний суддя *М. Забіла*). Формально чл. правління мали рівні права, але фактичним головою став кн. *О. Шаховський* (1736; з 1737 – *І. Барятинський*). Дільність ПГУ призвела до посилення контролю і втручання з боку рос. уряду у внутрішні справи Гетьманщини. Існувало до обрання 1750 гетьманом *К. Розумовського*.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Правобережжя, Правобічна Україна) – іст.-географ. назва частини території України на правому березі Дніпра. Займала територію сучасних Волинської, Рівненської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської й Тернопільської обл. Термін «П. У.» зустрічається в іст. документах з 2-ї пол. 17 ст. За *Андрусівським перемир'ям 1667 П. У.* (за винятком Києва та округи) залишалась у складі *Речі Посполитої*. Унаслідок укладення Бучацького мирного договору 1672 землі Правобережжя були поділені на 3 частини: Поділля зайняла Туреччина, Брацлавщина і Пд. Київщина знаходилась під владою правобережного гетьмана *П. Дорошенка*, решта території П. У. належала Польщі. За Бахчисарайським мирним договором 1681 кордон між Московською державою й Туреччиною встановлювався по Дніпру і під султанську владу потрапляли Пд. Київщина, Брацлавщина та Поділля. Після поразки тур. армії під Віднем (1683) та укладенням Карловицького миру 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698–99*) П. У. знову повністю перейшла до складу Речі Посполитої. На тер. П. У. відбувались великі нац.-визвол. повстання укр. народу проти польськ. поневолювачів – *Палія повстання 1702–04*, гайдамацькі повстання 1734 і 1750, *Коліїщина*. Унаслідок 2-го поділу Речі Посполитої (1793) П. У. була захоплена Російською імперією. За умовами *Ризького мирного договору 1921* частина земель Правобережжя (територія сучасних Волинської, Рівненської та пн. районів Тернопільської обл.) була анексована Польщею, у складі якої вони перебували до 1939. З вересня 1939 – у складі УРСР.

М. Ерстенюк (Львів).

«ПРАЗЬКА ШКОЛА» – умовна назва, що об'єднує поетів, творчість яких розпочалася в еміграції (Прага, Подебради): *Є. Маланюка*, *Н. Лівичку-Холодну*, *О. Телігу*, *О. Стефановича*, *О. Лятуринську*, *Г. Ма-*

зуренко, В. Хмелюка, Ю. Липу, М. Гриву, М. Чирського, І. Наріжну та ін. Формально не були орг-цією зі статутом та естетично-ідеологічної платформою і маніфестами. Дехто з них (наприклад, Є. Маланюк) взагалі заперечував існування «празької групи». Однак їх, на думку Ю. Шереха, об'єднує передусім світогляд, ідеологія, віра, а не стилістика. Поезія представляє вирішення проблеми часу: пошук причини іст. невдач укр. народу у визвол. змаганнях. Консолідуючим чинником «пражан» була віра в окремішню укр. духовність, яка приведе до «осягнення своєї самостійної державності». Джерелом естетико-суп. ідеалу для митців служила укр. духовна традиція. Напр., для О. Ольжича, О. Лятуринської – княжої доби, Ю. Липи – козацького бароко. Водночас ідеологічна спорідненість вела й до спорідненості стилю (Б. Рубчак): митців об'єднує дуже своєрідний «пражанський» експресіонізм, що йому подібного ніде не знайти, а також симбіоз символічного й неокласичного стильового начал. Ю. Дараган був чи не першим поетом, творчість якого виразно охоплювала «пражанський» комплекс ідей: яскравий історизм, язичництво, настрої вигнання, мотив боротьби, історіофічність. Водночас кожен автор «П.ш.» у межах цього «комплексу» мав власне поетичне обличчя – коло мотивів, образно-стильових домінант (літописні ремінісценції, образ повного сагайдака, дух язичництва в природі – «Дажбог лякає білі коні...» Ю. Дарагана, давньоруські мотиви в «Гусях» та «Княжій емалі», суворий комплекс воїна-дружинника, ошадливість вислову у поданні із деякою куртуазністю О. Лятуринської, еротизм – Н. Лівичької-Холодної, міфологічно-язичницька образність, зокрема символізм Дива у поетичних структурах О. Стефановича, історіософські інтерпретації образу України – Антимарії, Земної Мадонни, Степової Еллади Є. Маланюка та ін.

І. Роздольська (Львів).

ПРАПОР – полотнище одного або поєднання кількох кольорів, форми й розміру з написом, прикрасою, часто з певним зображенням. П. держ. – офіційна емблема держави, символ її суверенітету. Опис П. держ. фіксується в законодавчому порядку, здебільшого в конституції. Щодо своєї приналежності П. поділяються на держ., міжнар., територіальні, цивільних орг-цій, церк., родові, службової особи та неофіційні П. приватних осіб.

Укр. термін «П.» – генетичний і охоплює всі прапорні відміни й підвідміни. Термін «прапорництво» охоплює три поняття: прапорознавство (спец. іст. дисципліна, т. зв. вексологія), прапорне мистецтво (творення і виготовлення прапорів) і прапорне право (правові основи вжитку П.). Найдавніші укр. прапорні полотнища були трикутно-клинової форми. На рубежі 13–14 ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найвживанішими кольорами були червоний, далі білий, блакитний, рідко жовтий. Були й кольорові поєднання.

Найчастішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо-родові тризуби-двозуби. Древки були завершені наконечниками. П. Руської землі (*Київської держави*) був переважно червоний з золотим тризубом-двозубом, того чи іншого великого князівства, а пізніше корогва *Галицько-Волинського князівства* – блакитна з золотим левом. П. Великого князівства Литовського у 15 ст. був червоний з золотим тризубоподібним родовим знаком *Гедиміновичів*, а з 15 ст. – червоний із зображенням білого лицаря на такому ж коні з золотою упряжкою, з мечем у правій руці і з блакитним щитом з подвійним золотим хрестом на лівому плечі.

За козацько-гетьманської доби з'являється новий характерний прапорний колір, т. зв. малиновий. Найчастіше вживані полотнища були прямокутними, або т. зв. скошені згори вниз або навпаки. Найвищими держ. прапорними емблемами були 2 гетьманські корогви: 1-ша – червона з зображенням білого Архистратига Михаїла та 2-га – з зображенням герба того чи ін. гетьмана. Завідував П. генеральний хорунжий. Гетьманщина користувалась у 17 ст. різнокольоровими прапорами, однак переважав червоний колір. У 18 ст. стали переважати блакитні полотнища з золотими чи жовтими зображеннями гербів та частково іншими ознаками, як-от небесні світила, зброя, постаті Св. Михаїла, Юрія та ін. Лицевий бік полкових і сотенних корогв і знамен був нац. емблемою із зображенням козака у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотний – полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору зі встановленим зображенням. Великий П. Запорізької Січі був червоним. На лицьовому боці – білий Архистратиг Михаїл, а на зворотному – білий грецький хрест, оточений золотими сонцем, півмісяцем, зірками. П. куренів і паланок були переважно малинові з зображенням Архистратига Михаїла або білого хреста і жовто-блакитні. Запоріжжя дало також початок укр. морському прапорництву. Корогва для морських походів була біла з зображенням Св. Миколи. З упадком Гетьманщини та приєднанням Центр. і Зх. України до Росії та Австрії укр. П. зник. На поч. 20 ст. у Галичині з'являвся жовто-блакитний П., який прийняли Українські січові стрільці. Жовто-блакитне поєднання кольорів було і на П. *Української Народної Республіки*. 18.1.1918 *Мала Рада* затвердила проект укр. морського П., вироблений Українською морською радою (складався з двох смуг: вгорі жовта, внизу синя; та синій золотий знак князя Володимира – Тризуб з хрестом угорі). За гетьмана П. *Скоропадського* порядок кольорів змінився. 13.2.1918 був затверджений блакитно-жовтий П. *Західноукраїнської Народної Республіки*. У березні 1939 держ. П. *Карпатської України* став блакитно-жовтий стяг. Між 1945–49 в еміграції виникли непорозуміння між прихильниками бликитно-жовтого і жовто-блакитного порядку поєднання кольорів, що закінчилися по-

становою *Української Національної Ради* від 27.6.1949, яка відзначала, що до остаточного виготовлення держ. емблем незалежної влади в Україні нац. П. буде блакитно-жовтий.

Перший П. УСРР (встановлений у березні 1918) був червоний з золотими ініціалами «УСРР» у горішньому червоному накутнику з золотою облямівкою. Після входження до складу СРСР для республіки створено новий П., червоний з золотими схрещеними серпом і молотом, супроводженими ініціалами «УСРР». 21.11.1949 Президія Верховної Ради УСРР ухвалила П. з горизонтально розташованих смуг: верхньої – червоного кольору (2/3 ширини П.), і нижньої – лазурного кольору, з зображенням у верхній частині золотих серпа і молота і над ними – червоної п'ятикутної зірки, облямованої золотою каймою. Воєнно-морського і торгового П. УСРР не мала.

Питання нац. символіки (зокрема, П.) неодноразово порушувалося дем. силами наприк. 1980-х 12.12.1989 воно піднімалося на 2-му з'їзді нар. депутатів СРСР. 23.3.1990 1-ша сесія Тернопільської міської ради нар. депутатів 21-го скликання прийняла постанову про нац. символіку, один із пунктів містив рішення про встановлення укр. нац. П. на будівлі міської ради поруч з держ. П. УСРР. 28.4.1990 аналогічні рішення були прийняті Львівською обл. радою нар. депутатів, 24.7.1990 на Хрещатику біля будинку Київради було піднято синьо-жовтий П. Після проголошення незалежності України Верховна Рада України 28.1.1992 прийняла постанову про затвердження держ. П. України нац. П. Держ. П. являє собою прямокутне полотнище, яке складається з 2-х рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини П. до його довжини 2:3.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ – постійно діючий оперативний орган, що обирався Верховною Радою, їй підзвітний, здійснював функції вишого органу держ. влади в період між сесійними засіданнями. Функціонувала з липня 1938 до червня 1996. Згідно з Конституцією УСРР (1978) ст. 107 – Президія обиралась на 1-й сесії чергового скликання Верховної Ради з числа депутатів у складі Голови, 3 заступників, секретаря і 20 членів. Ст. 108 Основного Закону до її компетенції відносила розв'язання питань: призначення виборів до Верховної Ради УСРР і місцевих рад; скликання сесій і координація діяльності постійних комісій; здійснення контролю за додержанням Конституції; тлумачення законів і визначення порядку змін у адм.-тер. поділі; здійснення керівництва діяльністю місцевих рад; скасування постанов і розпоряджень уряду; призначення виборів до рай. (міських) судів; встановлення і присвоєння почесних звань; прийняття до грома-

дянства; нагородження держ. відзнаками, грамотами за визначні досягнення; видання актів про амністію; ратифікація та денонсування міжнар. договорів; призначення і відкликання дипломат. представників; прийняття вірчих й відкличних грамот від дипломат. місій тощо. П. ВР УСРР очолювали Л. Корнієць, М. Гречуха, Д. Коротченко, О. Ляшко, І. Грушецький, О. Ватченко, В. Шевченко. З переходом ВР 12-го скликання на постійну основу діяльності роль Президії зазнала змін і полягала в координації діяльності депутатів, структурних підрозділів, апарату. Очолював її одночасно Голова Верховної Ради. За Конституцією України 1996 П. ВР була ліквідована.

С. Падалка,
П. Панченко (Київ).

ПРИМАКОВ ВІТАЛІЙ МАРКОВИЧ (18(30).12.1897 – 11.6.1937) – рад. військ. діяч, командир (1935). Н. у с. Семенівці (тепер Чернігівська обл.). З 1914 – чл. Комуністичної партії. 1915 за більшовицьку агітацію у військах Чернігівського гарнізону засуджений до заслання в Сибір. У квітні 1917 повернувся з заслання, з травня – чл. Київ. комітету РСДРП(б). Брав участь у Жовтневому перевороті в Петрограді, член ВЦВК 2-го скликання. У січні 1918 П. за дорученням більшовицького керівництва сформував у Харкові перший полк *Червоного козацтва України*, єдине у рад. військ. формування, що частково складалося з українців. 1918–21 командував підрозділами (бригадою, дивізією, корпусом) Червоного козацтва в боях проти *Армії Української Народної Республіки*, денікінців, врангельців, загонів *Н. Махна* та польськ. військ під час *польсько-радянської війни 1920*. 1923 закінчив воєнно-академічні курси. 1924–25 – нач. вищої кавалерійської школи в Ленінграді. 1925–26 був таємним військ. радником при нац. армії Китаю (Калганська група військ). 1927–30 – воєнний аташе в Афганістані та Японії. 1931 вчився в академії Генштабу Німеччини. 1931–33 – командир корпусу, 1933–35 – заст. командувача Пн.-Кавказького воєнного округу, заст. інспектора вищих військ. учбових закладів. З 1935 призначений заст. командувача Ленінградського військ. округу. В червні 1937 заарештований та розстріляний разом з М. Тухачевським. Автор статей з військ.-теоретичних питань, нарисів та спогадів, зокрема про події 1918–20 в Україні.

ПРИХИЛЬНИЙ АМВРОСІЙ (р. н. невід. – 1641) – відомий укр. архітектор. Італієць за походженням. З 1591 – цехмістр цеху будівничих у Львові. 1592 одержав право громадянина Львова. 1588 був підмайстром у П. Барбона. Був у формі італ. Відродження, в поєднанні з місцевими архітектурними традиціями. Брав участь у будівництві синагоги Золотої Ройзи (1582), замку Острозьких (1584–89) у Старому Селі (тепер Пустомитівський р-н Львів-

ської обл.). Після смерті *П. Римлянина* в 1598–1631 (за ін. дан., 1598–1629). *П.* закінчував (разом з *В. Купиносом*) будівництво Успенської (Волоської) церкви та костюлу бернардинців (1618–30) у Львові. Споруджував будинки Львівського братства, власного будинку (тепер вул. Староєврейська, № 34), костюлу Св. Лазаря (1620–40, у співавт. з *Я. Боні*), міський костюл (1604–18) з дзвіницею (разом з *П. Шасним*), фундатор шпиталю Св. Лазаря у Львові.

ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ КОНФЕРЕНЦІЇ в Україні – вищий орган Руху прихильників миру в Україні. Виконавчим органом конференції був Український республіканський комітет захисту миру, який брав активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні міжнар. зв'язків, співробітництві з усіма силами в боротьбі за мирне співіснування і роззброєння. Комітет був активним учасником всесвітніх форумів Руху прихильників миру і одним з видавців часопису «Всесвіт». Усі конференції прихильників миру України відбувалися у Києві. Робочі органи Комітету розташовувалися у найпрестижнішому в Києві приміщенні – Маріїнському палаці. 1-ша республіканська конференція прихильників миру відбулася у вересні 1951. На ній було засновано Український республіканський комітет захисту миру (головною комітету обрано академіка *М. Семененка*). У травні 1962 на 2-ій конференції склад Комітету поновлено, а його головою обрано академіка АН УРСР *В. Комісаренка*. Комітет налічував 87 чоловік. 1975 відбулася 3-тя конференція, на якій головою було обрано акад. АН УРСР, відомого письменника *О. Гончара*. Чисельність комітету на той час становила 125 осіб. 1980 пройшла 4-та конференція, на якій обрано 175 чл. Комітету захисту миру – відомих громад. діячів, робітників, колгоспників, інтелігенції (головною переобрано *О. Гончара*).

О. Кубальський, П. Панченко (Київ).

ПРИСОВСЬКИЙ (Присовський) КОСТЯНТИН (Адам; рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч періоду Української Народної Республіки та Гетьманату, генерал (з 1918). У лютому 1918 *П.* очолював одну з перших регулярних частин Армії УНР – *Окремий запорізький загін*. На поч. березня 1918 підрозділ *П.* спільно з *Гайдамацьким кошем Слобідської України* (команд. *С. Петлюра*) та *Куренем січових стрільців* (команд. *Є. Коновалець*) звільнив Київ від більшовицьких військ. У березні 1918 призначений військ. командантом Київщини. В період правління *П. Скоропадського* – командант гетьманського будинку. Подальша його доля невідома.

ПРОВІНЦІЯ – 1) У Стародавньому Римі північні римлянам території поза Апеннінським п-вом, що управлялись римським намісником. У 2 ст. н. е. до складу Римської імперії входили *П.*: Сицилія

(перша римська *П.* з 227 до н. е.), Сардинія, Корсика, Іспанія, Галлія, Британія, Норік, Іллірія, Дакія, Азія, Віфінія і Понт, Сирія, Іудея, Аравія, Месопотамія, Єгипет, Африка та ін. 2) У Російській імперії та у Лівобережній Україні – адм.-тер. одиниця 1719–75. Існувала паралельно з сотенно-полковим устроєм *Лівобережної України*. З метою уніфікації тер.-адм. системи *Гетьманщини* та Московської держави 1708 на укр. землях було сформовано дві губ. – Київську і Азовську (всього в Московському царстві – 8). З 1719 губ. поділялась на *П.* (вперше окремі *П.* встановлено 1711–12), яка, у свою чергу, складалась з дистриктів (з 1726 – повітів). З 1719 Київська губ. поділялась на 4 *П.*: Білгородську, Севську, Орловську і Київську; Азовська губ. складалась з *П.*: Воронежської, Єлецької, Тамбовської, Шацької, Бахмутської. *П.* очолював воевода, а у губ. місті – губернатор, при якому створювалась губ. провінційна канцелярія.

ПРОДАН ВАСИЛЬ (29.1.1809 – 16.12.1882) – укр. громад. і православний церк. діяч на Буковині. Н. у Суховерхові на Буковині. Був священником кафедрального собору у Чернівцях. Належав до москвофілів (див. *москвофільство*). 1869–78 *П.* очолював першу укр. громад.-культ. орг-цію у Буковині «*Руську бесіду*». 1870 – голова *Руської Ради*. Публікував статті на реліг. тематику в журн. «Буковинська зоря» (1870–71) та видав поетичну збірку «*Стихи*».

ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (між 440 і 507 – п. після 562) – видатний візантійський історик. Н. у Кесарії Палестинській в аристократичній родині. *П.К.* як радник полководця Велізарія (з 527), брав участь у походах проти персів, вандалів і остготів. Автор «*Історії війн Юстиніана*» (8 кн., завершена 553), «*Про будови*» (553–555); опис будівництва за імператора Юстиніана (482 або 483–565) та «*Таємної історії*» (бл. 550; памфлет на Юстиніана і Феодору). Твори *П. К.* важливе джерело з внутр. і зовнішньополітичної історії Візантії й сусідніх держав кін. 5–6 ст., містять цінні відомості про сх. і пд. слов'ян та гуно-тюркські племена, сусп. устрій, господарство, орг-цію війська, побут тощо, подають історію їх вторгнення на Балкани.

ПРОКОПОВИЧ В'ЯЧЕСЛАВ (10.6.1881 – 7.6.1942) – відомий укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик і публіцист. Н. у Києві. Походив з козац. роду. Навчався на іст.-філол. ф-ті Київського ун-ту. Після завершення навчання працював у Київ. держ. гімназії, звідки був звільнений за нац. переконання. Деякий час був бібліотекарем у Київському міському музеї. З 1905 належав до *Української демократично-радикальної партії*, з 1907 – чл. позапартійного громад.-політ. об'єднання – *Товариства українських поступовців*, чл. Ради т-ва. 1911–17 –

П. редактор єдиного у *Наддніпрянській Україні* пед. журн. «Світло», співпрацював в укр. періодичній пресі (псевд. *С. Волох*), зокрема в газ. «Рада» та «Боротьба». 1917 був обраний до складу *Української Центральної Ради* від Союзу автономістів-федералістів, згодом – *Малої Ради*. У вересні 1917 став одним із співзасновників *Української партії соціалістів-федералістів*, член Центрального Комітету УПСФ. У січні-квітні 1918 *П.* – міністр освіти УНР в уряді *В. Голубовича*. В травні 1920 *П.* очолював *Раду Народних Міністрів УНР*, сформував останній кабінет міністрів на укр. землях у період *Директорії УНР*. З поч. 1921 *П.* – деякий час міністр освіти в уряді *А. Ливицького*. З 1921 перебував у таборах для інтернованих у Тарнові, Каліші, Щипюрно (Польща). 1924 переїхав до Парижа, де тісно співпрацював з *С. Петлюрою*. 1926–39 – голова Ради Міністрів УНР в екзилі. З жовтня 1939 до травня 1940 – заст. Голови Директорії і Головний отаман УНР. 1925–39 ред. журн. «Тризуб», що виходив у Парижі. Помер і похований у Бесанкурі (побл. Парижа). Автор праць «*Київська міліція*» (1918), «*Сфрагістичні анекдоти*» (1938), «*Під золоту корогвою*» (1943), «*Заповіт Орлика*» (1939), «*Сфрагістичні етюди*» (1954), «*Печать Малороссійская*» та ін.

ПРОКОПОВИЧ САВА (р. н. невід. – 1701) – укр. держ. діяч останньої чв. 17 ст. 1669 – воронезький сотник, брав участь в укладенні Глухівських статей 1669. 1669 їздив з посольством від гетьмана *Д. Многогрішного* до Москви. 1671 призначений переяславським полковником, згодом – писар *Генерального військового суду*. За правління *І. Самойловича* обіймав одну з найвищих держ. посад *Гетьманщини* – був генеральним писарем 1672–76. У 1687 *П.* спільно з групою генеральних старшин (*С. Солониною*, *А. Гамалією*, *Я. Лизогубом*, *С. Забілою*) став організатором змови проти гетьмана *І. Самойловича*. У липні 1687 на *Коломацькій раді 1687* брав участь у арешті *Самойловича* та підтримував кандидатуру *І. Мазепи* на гетьманство. 1687–1700 – генеральний суддя. Учасник *Чигиринських походів 1677 і 1678* та *Кримських походів 1687 і 1689*. Був засновником козацько-старшинського роду *Савичів*.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (Теофан; справжнє ім'я – Єлезар; 8(18).6.1681 – 8(19).9.1736) – видатний укр. церк. і громад. діяч, письменник, вчений-енциклопедист. Н. у Києві. 1698 закінчив *Києво-Могилянську академію*. Згодом переїхав до Польщі, де прийняв греко-католицизм. Вивчав філософію і теологію у польськ. школах і Римському єзуїтському колегіумі Св. Атанасія. Повернувшись 1702 в Україну прийняв православ'я і постригся в ченці під ім'ям Феодана (Теодана). З 1704 викладав пітику, риторику і філософію в *Київській ака-*

демії. Був прихильником *І. Мазепи*, присвятив гетьману свою іст. драму «*Володимир*» (1705), в якій в образі кн. Володимира зображено *І. Мазепу*. У численних проповідях прославляв гетьмана і звеличував Київ, називаючи його «*другим Єрусалимом*». *П.* належав до найосвіченіших людей свого часу, добре володів кількома іноземними мовами. 1711 *П.* було призначено ректором Київської академії. 1716 за викликом *Петра I* переїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питання церк. реформи (допоміг ліквідувати патріархію і створити підконтрольний царю Синод) та держ. політики. З 1718 – єпископ псковський, з 1721 – віце-президент Синоду (президент – *С. Яворський*), з 1724 – архієпископ новгородський. У політ.-філ. трактатах «*Слово про власть і честь царську*» (1718) і «*Правда волі монаршої*» (1722) *П.* розвинув ідеї освіченого абсолютизму: в обґрунтуванні політ. поглядів використовував ідею природного права і сусп. договору. В богословському творі «*Духовний регламент*» (1721) обґрунтував нову систему управління церквою (узаконювала владу царя над церк. орг-цією) під керівництвом Синоду замість патріарха. *П.* сприяв розвитку освіти в Російській імперії, брав участь в орг-ції і створенні Академії наук. Очолював т. зв. «*Учену дружину*», до якої входили *А. Кантемір*, *В. Татищев* та ін. *П.* одним із перших в Росії вів наук. спостереження, використовував мікроскоп і телескоп. Відомий як видатний публіцист, драматург і поет. *П.*, як знавець не тільки філософії і богослов'я, написав ряд іст., юридичних, пед. і літ.-теоретичних праць («*Історію імператора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии*» (бл. 1713), передмову до «*Морського статуту*», «*Коротку книгу для навчання отроків*», «*De arte poetika*» та ін.). Залишив після себе Російській академії наук велику бібліотеку (бл. 30 тис. книг) та значну колекцію картин (бл. 170 полотен). Похований у Софійському соборі в Новгороді (Росія).

К. Кондратюк (Львів).

ПРОКОПЧИЦЬ (Прокопчич) ЄВСТАХІЙ (1806 – 1.10.1856) – укр. вчений-філолог, громад.-політ. діяч і педагог. Закінчив Львівський ун-т (ф-т богослов'я). 1830–40-х – учитель Станіславської, 1849 – *Львівської академічної* (укр.), 1850–56 – Тернопільської гімназії. Займався дослідженнями в ділянці класичної філології, зокрема вивчав вплив грецької мови на укр. Автор публікацій з цих питань у галицькій періодичній пресі. 1848–49 – співзасновник і голова Станіславської руської ради, депутат австр. рейхстагу у Відні. 1849–50 – заст. голови Головної Руської Ради, в якій представляв демократичне крило, що прагнуло «йти своїми симпатіями назустріч народній масі та бути речником її потреб» (*І. Франко*). Домагався поділу Галичини на дві нац. провінції: укр. і польську, активізації діяльності місце-

вих руських рад, запровадження викладення укр. мовою в школах Галичини, заснування кафедри укр. мови і літератури у Львівському ун-ті, створення укр. нац. гвардії. Автор статей на політ. й іст. тематику в газ. Відня і Праги, вірша «До люду руського», в якому закликав галичан до діла «будувати руський дім». Видав нім. мовою книгу «Руське питання в Галичині» А. Домбчанського – (під псевдонімом Й. Колосович), в якій на великому документальному матеріалі спростував польсько-шляхетські фальсифікації історії України й спроби заперечення права галицьких укр. на самостійний нац. розвиток (1849, 2-ге, виправл. і доповн. вид. – 1850).

Ф. Стеблій (Львів).

«ПРОЛІТФРОНТ» («Пролетарський літературний фронт») – літ. об'єднання, засноване у квітні 1930 у Харкові. Ініціаторами створення об'єднання виступили М. Хвильовий та ін. «ваплітяни» (див. ВАПЛІТЕ), колишні автори «Літературного ярмарку» та частина харківських письменників з орг-ції «Молодняк». Серед учасників «П.» були Г. Епик, М. Куліш, І. Момот та ін. Мета «П.» полягала в намаганні об'єднати всі краші літ. сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого партійними директивами розвитку укр. літератури. Ідейно протистояла офіційній Всеукраїнській спілці пролетарських письменників, більшість чл. якої, розробляючи теми пролетарського інтернаціоналізму та рад. патріотизму, виконувала політ. замовлення правлячої партії з пошуків націоналізму та зх. впливів у худ. творчості письменників. Видавав літ.-критичний місячник «Пролітфронт», який виходив у Харкові з квітня до грудня 1930. У журн. друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Ю. Шовкопляс, В. Мисик, П. Панч, І. Сенченко та ін. Адм. втручання чиновників від культури у творчі справи, посилення політ. тиску, навішування націоналістичних ярликів примусили «П.» у січні 1931 самоліквідуватися.

«ПРОЛОГ» – укр. аналітично-видавничий центр, створений 1952 у Нью-Йорку (з 1968 – інформ.-аналітична корпорація). Заснований за ініціативою М. Лебеда, М. Прокопа, Ю. Лопанського, Б. Чайківського. Займався вивченням тогочасного екон. і політ. становища України та СРСР в цілому, інформуванням ЗМІ Заходу про сусп. процеси в Україні, публікацією праць, переважно, сусп.-політ. характеру, випуском періодичних видань. 1957–61 «П.» видавав журн. «Prologue» (англ. мовою), 1957–77 – журн. «Digest of the Soviet Ukraine». «П.» започаткував 1952 видання серії «Суспільно-політична бібліотека», серед авторів якої були В. Кубійович, І. Майстренко, К. Кононенко, В. Барка та багато ін. «П.» очолювали М. Лебедь (1952–73), М. Прокоп (1973–79), Р. Купчинський (1979–91), П. Содоль (з 1991).

ПРОМЕТЕЇВСЬКИЙ РУХ (Прометеїзм) – міжнар. рух 1920–30-х поневолених рад. режимом народів за нац. визволення та створення незалежних держав. Назва руху походила від імені міфічного титана Прометея, символічний образ якого виявляв віру у безсмертя та непереможність народу, що бореться за свою свободу й незалежність. Існував за межами СРСР в еміграції, об'єднуючи представників народів Азербайджану, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані, Пн. Кавказу, Туркестану, України та ін. країн. Створений за ініціативою екзильного уряду УНР. Головним напрямом діяльності руху було об'єднання і координація політ. еміграції з країн СРСР на міжнар. арені для боротьби з колоніальним становищем їхніх народів в СРСР. Осередки руху знаходилися у Варшаві, Парижі, Гельсінкі, Стамбулі, Тегерані, Харбіні. Діяльність П.р. виявлялася у формі орг-ції клубів «Прометей», конференцій, звернень до Ліги Націй, урядів зх. держав та провідних політ. діячів, випуск періодичних видань, інформування світової громад. про становище прометеївських народів в СРСР. Видав у Парижі журн. «Prometee» (франц. мовою, 1926–38) і «La Revue de Promethee» (1938–40), книги та брошури. У Парижі до відомих укр. діячів П.р. належали: В. Прокопович, О. Шульгин, І. Токаржевський-Карашевич, М. Шулицький, М. Ковальський, Р. Шульгин та ін. У варшавському осередку діячами прометеїзму були з укр. – Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський (голова укр. секції), Л. Чикаленко, В. Змієнко, П. Шандрук, Т. Олексіюк та ін.

«ПРОСВІТА» – укр. культ.-осв. т-во, засноване у Львові групою народоців 8.12.1868. Основним завданням т-ва стало сприяння просвіті укр. народу в культ., нац.-політ. та екон. напрямках. За структурою «П.» спочатку була одноступеневою орг-цією – Головний відділ у Львові. Статут 1870 надавав можливість засновувати філії у повітах (перша філія відкрита в с. Бортники 1875). На поч. 1890-х «П.» отримала можливість відкривати власні читальні. Структуру: головний відділ, філія, читальня, т-во зберегло до кінця свого існування. Новоутворені філії керували просв. рухом в пов., засновували читальні та допомагали в їх роботі. Діяльність філій координував головний відділ у Львові і його канцелярія. 1914 власні читальні діяли у 75% укр. населених пунктах Галичини, 1939 мережею філій та читалень «П.» було охоплено 85% західноукр. земель (1914 – 75 філій, 2944 читалень, бл. 200 тис. чл.; 1939–83 філії, 3075 читалень, 360 тис. чл.). Діяльність «П.» регламентувалася статутами, які затверджували загальні збори т-ва. Визначальними в його роботі були статuti, прийняті 1870, 1891 і 1924. 1-й статут скасував планований раніше наук. характер діяльності т-ва і дозволив поширити вплив на р-ни; 2-й скерував роботу на піднесення екон. добробуту укр. села, і 1924 т-во повернулося до культ.-осв.

праці. Головами «П.» були визначні постаті Галичини: А. Вахнянин (1868–70), Ю. Лаврівський (1870–73), В. Федорович (1873–77), О. Огоновський (1877–94), Ю. Романчук (1896–1906), Є. Олесницький (1906), П. Огоновський (1906–10), І. Кивелюк (1910–32), М. Галушинський (1923–31), І. Брик (1932–39), Ю. Дзерович (1939). Помітне місце займала «П.» не тільки в культ., а й у політ. житті Галичини, особливо наприк. 19 ст. Найбільш суттєвого політ. забарвлення набуло т-во за часів головування лідера галицьких народоців Ю. Лаврівського, котрий намагався дійти порозуміння між українцями і поляками, народоцями і москвофілами. «П.» виступала представником народоцького напрямку в справах погодження укр. партій, була ініціатором створення пресового органу народоців – газети «Діло» (1880), а також політ. організації Народна Рада (1885). 1869 «П.» добилася допомоги з крайових фондів на видання укр. книжок, спричинилася до заснування укр. шкіл в умовах затвердження галицьким сеймом польськ. мови як урядової (1868), надсилала петиції у справі заснування кафедри укр. історії у Львівському ун-ті. У листопаді 1918, коли українці проголосили на руїнах Австро-Угорщини Західноукраїнську Народну Республіку, товариство «П.» стало основою Державного секретаріату освіти ЗУНР. Залишаючи за собою культ.-просвітницьку функцію, «П.» дала початок численним екон., фінансовим, спортивним та ін. інституціям. Велика заслуга т-ва в розвитку екон. краю. Поклавши собі за мету поліпшити матеріальний рівень життя українців, як необхідну умову їх культ. розвитку, «П.» заснувало при читальнях крамниці, кооперативи, молочарні, ощадно-позичкові каси, проводило заходи для піднесення агротехнічної культури, забезпечувало друкованою продукцією теоретичні та практичні народногосп. програми. Екон. діяльністю у 1906 займалася окрема госп.-промислова комісія. Велика увага приділялася екон. освіті укр. села. «П.» відкрила Торговельну школу у Львові (1911), Жіночу школу госп. в Угорцях Винявських (1912) та Господарську школу в Миловані (1912). Для здібної молоді т-во призначало стипендії та влаштовувало стажування в Європі.

Новим етапом у розробці екон. програм у Галичині став організований «П.» 1-й Український просвітньо-екон. конгрес 1909, в якому взяли участь діячі освіти та економіки з усіх куточків укр. земель. Велико-го значення протягом усього часу існування «П.» надавала видавничій діяльності, як основі поборювання неграмотності та поширення просвіти серед укр. населення Галичини. Перша книжка під назвою «Зоря» вийшла 1989 тиражем 2 тис. прим. За 60 років «П.» видала бл. 1000 назв видань, здебільшого, популярного змісту. З 1877 т-во видавало щомісячні книжечки, які розсилало в обмін на членські внески. За допомогою урядових дотацій з 1869 до 1876 готувала та видала 22 підручники для укр. гімназій (за-

гальний тираж 15 100 прим.), що дало поштовх для розвитку укр. нац. освіти. 1878 у «П.» виходить перший укр. молитовник, написаний нар. мовою. Високим рівнем підготовки вирізнялися серійні видання т-ва. Всього «П.» видала 8 серій: «Руська письменність» (пізніше «Українське письменство», 1904–28, 25 тт., загальний тираж 172 тис. прим.); «Просвітні листки» (1907–27, 8 кн., 23 тис. прим.); «Народна бібліотека» (1920 – 27, 38 кн., 203 тис. прим.), «Загальна бібліотека» (1920–25, 8 книг); «Учіться, брати мої...» (1921–29, 9 кн., 45 тис. прим.); «Історична бібліотека» (1923–25, 10 кн., 48 тис. прим.); «Бібліотека «Життя і знання» (1925–39, 53 кн., 158 тис. прим.). Для поширення просвіти і розвитку теорії та практики укр. книжкової справи «Просвіта» видала 7 періодичних органів: «Письмо з «Просвіти» (1876–79, 1891–94, 1907–14, 1921–33), «Читальня» (1894–96), «Аматорський театр» (1925–27), «Бібліотечний порадинок» (1925–26), «Народна просвіта» (1922–27), «Життя і знання» (1927–39), «Просвіта» (1936–39). Ред. книг і періодичних видань «П.» були відомі громад. і культ. діячі. Зокрема, Ю. Романчук, Ом. Партицький, Я. Веселовський, І. Франко, С. Шах, В. Левицький (Василь Лукич), П. Огоновський, К. Левицький та ін. Худож. цінності книгам «П.» додають ілюстрації художників Ю. Панкевича, І. Труша, П. Ковжуна. З 1869 при центральній «П.» функціонувала наук. бібліотека, яка після передачі 1909 значної частини фондів Бібліотеки НТШ реорганізована в публічну бібліотеку. Велика кількість книг поступала із *Наддніпрянської України* шляхом книгообміну та добровільних пожертв. Власні бібліотеки мали понад 50% читалень «П.». Одночасно з виданням популярної літератури «П.» організувала в регіоні широку мережу книгорозповсюдження. Книжки розсилалися поштою, вперше була організована виїзна торгівля («мандрівні» бібліотеки – 1924), проводилися виставки-ярмарки укр. книги. Незважаючи на власні матеріальні труднощі, велику кількість книжок «П.» поширювала як добровільну допомогу, а також розсилала у віддалені місця компактного проживання українців. 1930-х т-во відкриває власну книгарню у Львові. Одночасно з бібліотекою при «П.» був заснований музей і архів, де зберігалося чимало реліквій, котрі згодом були передані НТШ та Національному музею. Джерелом прибутків «П.» були членські внески (бл. 30%), пожертви громадян, крайові та держ. дотації, прибутки з власних установ. Переважна більшість поляків у галицькому сеймі перешкоджала виділенню держ. допомоги т-ву, а після *Першої світової війни 1914–18* будь-які дотації припинилися. Польська влада чинила опір при реєстрації нових філій та читалень, не дозволяла поширювати роботу на пн.-зх. землі. У вересні 1939 діяльність «П.» була припинена, значна кількість майна і книжкових фондів т-ва знищена. Діяльність львівської «П.» викликала широке зацікавлення за-

межами Галичини, і, насамперед, на Надніпрянській Україні. Заснувати аналогічні т-ва тут була можливість лише після революції 1905. Перше освітнє т-во за прикладом галицького й під назвою «П.» виникло в жовтні 1905 в Катеринославі. Т-во відкрило 4 філії, розпочало видавничу діяльність (часопис «Добра порада»). В її роботі брали участь *Д. Яворницький*, *В. Біднов*, *Д. Дорошенко* та ін. Восени 1914 була закрита за «розповсюдження сепаратизму». Активно почала діяльність «П.» в Одесі (листопад 1905). Т-во відкрило бібліотеку, книгарню, музей, проводило літ.-муз. вечори, розпочало видавничу діяльність (часопис «Народна справа»). 1906 завдяки «П.» в Одеському ун-ті проводилися виклади історії України *М. Грушевського* та ін. мовою. Проте 1908 її діяльність заборонили. У травні 1906 відкрилася «П.» у Києві, яка згодом стала керівним центром для інших т-в. Заходами *Б. Грінченка*, *М. Лисенка*, *Лесі Українки*, *С. Єфремова* та ін. київська «П.» розгорнула широку видавничу діяльність (34 кн. накладом 163760 прим.), відкрила бібліотеку-читальню, проводила лекції, концерти, виставки. У київській «П.» діяло 3 комісії: артистична, шкільно-лекційна, бібліотечна, які визначали основні напрями її діяльності. Окрема підкомісія займалася розробленням нац. програм для дошкільних закладів, початкової школи, нар. ун-ту. Проте 1910 влада ліквідувала т-во. 1906–11 «П.» діяли в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін. містах України. 1917–22 «П.» стали центрами укр. нац. життя на центр. та східноукр. землях. 20.9.1917 у Києві відбувся з'їзд «П.», на якому було утворено Всеукраїнську спілку. 1922 понад 4 тис. філій «П.» було ліквідовано. На поч. 20 ст. «П.» діяли на Підляшші, Холмщині, Волині, Закарпатті, в ряді країн Європи, Пн. та Пд. Америки. Всі вони в міру своїх можливостей підтримували зв'язки із Львівським т-вом, намагалися налагодити книгообмін. У вересні 1990 т-во відновило роботу під назвою Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка «П.».

А. Середяк (Львів).

ПРОСВІТНИЦТВО — ідеологія періоду доби переходу від феодального до громад. сусп., становлення капіталістичних відносин, згідно з якою становлення нового сусп. ладу можливе з допомогою реформ та освіти. Носії цієї ідеології — просвітники — мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи. Цим просвітники відрізняються від просвітителів, якими є всі носії освіти й прогресу. В укр. філ. думці виділяється етап раннього П., яке виникає в добу зародження капіталізму (1-ша чв. 18 ст.). Соц.-екон. фактори зумовили його своєрідність як синтезу ідей гуманізму й Реформації, не затушо-

вуючи і його специфічних рис: вивільнення філософії з-під опіки теології, інтерес до природознавства, відхід від спекулятивного мислення тощо. На цьому етапі зароджується одна з основних ідей П. — ідея залежності сусп. прогресу від поширення освіти. Українське П. мало своїм ідейним підґрунтям як власні, так і запозичені ідеї франц. енциклопедистів — Вольтера, Дідро, Руссо, Ла-Метрі, Монтеск'є, Маблі та ін. Власні традиції — це гуманістичні ідеї діячів братств та Києво-Могилянської академії. Випускники Києво-Могилянської академії стали в Україні першими носіями ідей Просвітництва. Вони ж створили у Петербурзі гурток під назвою Зібрання, яке дбає про переклад іноземних книг рос. мовою (керував *Г. Козницький*). За 15 років (1768–83) видали 173 тт. (112 назв) творів франц. просвітників, «Енциклопедію» Дідро. Своєрідність укр. П. полягає в тому, що тут ще не було середнього класу — носія ідей П. в Європі, тому укр. просвітники — це ліберально-різноманітні інтелігенція, об'єднана вірою у перетворюючу силу освіти. Критикуючи існуючий суспільний лад, вони вимагали пом'якшення експлуатації селян, раціоналізації с.-г. і промислового виробництва, звільнення селян із кріпацтва, демократизації суспільства. У своїх маєтках просвітники організовували гуртки учених, де обмірковували ідеї сусп. прогресу. Це трактувалось особливо під час правління «філософа на троні» — *Катерини II*, коли роль *Києво-Могилянської академії* в Україні було зведено до звичайного училища «єпархіального євреїв», закрито Харківський, Переяславський і Чернігівський колегіуми. Члени «Попівської академії» (у с. Попівцях на Сумщині) в маєтку *О. Паліцина* вивчали твори франц. просвітників. Тут виникла ідея створення Харківського ун-ту, яку здійснив 1805 член гуртка *В. Каразін*. Подібний гурток діяв у маєтку *В. Пасенка* в Кременчуці. *В. Каразін* виділявся серед просвітників глибоким інтересом до природничих наук, впровадженням їх досягнень у життя. У своєму маєтку він налагодив технологію виробництва спирту, макаронів, консервування продуктів, які швидко псуються, а також вивчав вплив лісосмуг на клімат і родючість ґрунтів. Сучасники називали його «укр. Ломоносовим». *В. Капніст* — відомий поет — боровся за підвищення моральності в суспільстві, викривав у своїх творах сусп. зло і жорстоку експлуатацію підданих, лицемірство, фальш, хабарництво та підлабузництво. Серед просвітників — випускників Києво-Могилянської академії були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема *М. Мотоніс*, *В. Рубан*, *Г. Полетика*, *Я. Козельський* та ін. Свій сусп. ідеал просвітники формували на основі ідей свободи, рівності і власності. Висувалася концепція розумного егоїзму або доброчесності, філ. підґрунтя якої розробив *Я. Козельський* у своєму творі «Філософські речення». Вищим законом державного управління вважали загальну вигоду. Цікаві ідеї, які висловили просвітителі у своїх творах, торкаються

сусп. прогресу. Зокрема, *С. Десницький* сформулював ідею, що в основі сусп. прогресу лежить вкладе-не в людину від природи «повсякчасне прагнення до вищого стану». Здібності й сили в людині зосереджуються на єдиній меті — прагненні досконалості. *С. Десницький*, який працював проф. Московського ун-ту, розробив теорію членування історії на основі тези, що змінюється не природа людини, а її господарська діяльність. У зв'язку з цим розробив концепцію чотирьох станів людства: 1 — полювання, харчування плодами землі; 2 — пастуший стан; 3 — хліборобський стан; 4 — комерційний стан. Із своєї філософії історії автор цієї концепції робить висновок, що суспільні явища треба досліджувати відповідно до стану народів. Природа — основа і мета сусп. розвитку, сусп. закони повинні впливати із природного права. Справедливі лише ті закони, які підтверджуються природним правом. За феодалізму, робить висновок просвітник, це неможливо, тому цей лад необхідно змінити на засадах розуму або природного права. До укр. просвітників зараховують і *Петра Лодія* — першого викладача філософії Studium Ruthenum, відкритого для українців 1787 при Львівському ун-ті. Він був проф. логіки, метафізики і моральної філософії, переклав укр. мовою твір *Хр. Баумейстера* «Моральна філософія». Із ряду праць просвітників виділяється «Історія Русів». П. 18 ст. — це якісно новий етап у розвитку укр. філ. думки. Він характеризується поширенням ідей класичного західноєвроп. П., а також утвердженням в Україні двох типів ідеології П.: 1) Ідеологія дворянського П., яка виражала інтереси міщан та сил, зацікавлених у розвитку освіти й науки, техніки. Вони виступали за вдосконалення розуму як запоруки іст. поступу людства. Це — наук.-осв. напрям. 2) Етико-гуманістичний напрям як вираз протесту широких мас проти первісного нагромадження капіталу і феодально-кріпосницького гноблення. Цей напрям найповніше втілює *Г. Сковорода*. Він відкидає і феодалізм, і капіталізм, заперечує матеріальний інтерес і накреслює шлях до щастя людини через моральне вдосконалення, духовне просвітлення. Згодом, у 1-й пол. 19 ст. ідеї П. становили основний зміст сусп.-політ. діяльності романтиків.

М. Кашуба (Львів).

ПРОЦЕС 59-х (процес 2-ї Екзекутиви ОУН у зх. обл. України) — судовий процес над групою укр. студентської та учнівської молоді, переважно чл. *Організації українських націоналістів*. Відбувся 17–19.1.1941 у Львові, в залі будинку УНКВД по Львівській обл. Серед обвинувачуваних були *А. Березовський*, *Р. Берест*, *Н. Винників*, *А. Вовк*, *О. Волошин*, *Б. Гончарук*, *Р. Горбаль*, *М. Грицай*, *Р. Дяків*, *І. Зубач*, *Д. Клячківський*, *В. Ковалюк*, *Д. Коверко*, *М. Ковалюк*, *Т. Коцюба*, *Т. Крупа*, *Б. Куницький*, *О. Левицький*, *І. Максимів*, *М. Матвійчук*, *С. Нирка*, *М. Одноріг*, *М. Пецух*, *Г. Столяр*, *П. Шенгера*, *І. Пик* та ін. Підсудних, яких було за-

арештовано у вересні 1940, звинувачено у зраді батьківщині і приналежності до нац. орг-ції, яка готувала антирад. збройне повстання. Захисниками на процесі виступали *Р. Криштальський*, *В. Жовнір* та *І. Скибінський*. 42 обвинувачені, включаючи 11 жінок, були засуджені до смертної кари, решта підсудних — до 10 років табірних робіт і позбавлення громад. прав на 5 років. Засуджених до ув'язнення в таборах вивезли в Омськ. У березні 1941 смертну кару 21 засудженому було замінено на важкі роботи терміном від 15 до 25 років, решту — страчено. 20–21.6.1941 в'язнів (за винятком 4 хворих дівчат) вивезли до в'язниці у Бердичів. З наближенням гітлерівських військ до міста ув'язнені зробили невдалу спробу втечі, під час якої загинули *О. Левицький* і *М. Пецух*. Після відступу рад. військ із Бердичева в'язні були звільнені.

ПРУТСЬКИЙ ПОХІД 1711 — воєнний похід моск. війська на чолі з *Петром I* у Молдавію під час моск.-тур. війни 1711–13. У листопаді 1710 Туреччина, прагнучи повернути втрачений Азов (див. *Азовські походи 1695–96*) та повністю відновити вплив у Пн. Причорномор'ї, 20.11.1710 оголосила війну Московському царству. Напередодні початку моск.-тур. воєнних дій відбувся спільний похід військ *П. Орлика* та його союзників — загонів кримських татар і польських коругв *Й. Потоцького* у *Правобережну Україну*. Після ряду вдалих бойових операцій проти полків *І. Самойловича* та моск. військ *П. Орлика* через чергову зраду татар, був змушений відступити у тур. володіння. Навесні 1711 моск. армія вирушила через укр. землі на Молдавію. Вступивши на територію Правобережної України, царські підрозділи, за наказом *Петра I*, нищили укр. міста й села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його у *Лівобережну Україну*. У червні 1711 основні сили моск. війська (46 тис. чол., 120 гармат.) під командуванням *Петра I* та загони його союзника молд. господаря *Д. Кантеміра* (5 тис. чол.) правим берегом р. Прут підступили до м. Ясс. На поч. липня 1711 у р-н Фальчі (Фальчіце) підійшла тур. армія (бл. 120 тис. чол., 440 гармат.) та 70-тис. кіннота кримського хана *Девлет-Гірея*. 8–9.7 біля с. Станішешти відбулась вирішальна битва, внаслідок якої моск. армія була повністю оточена в урочищі Нові Станішешти. Становище оточених моск. військ було критичним, і їх капітуляція стала неминучою. Однак моск. агентам вдалося підкупити головнокомандуючого турецькою армією (страчений після повернення в Стамбул), який погодився піти на переговори з московським командуванням. Мирні переговори завершилися укладенням *Прутського мирного договору 1711*. Воєнний стан між Московським царством і Османською імперією продовжувався до підписання *Андріанопольського мирного договору 1713*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1711 – мирний договір між Моск. державою та Османською імперією, підписаний 12(23).7. 1711 у військ. таборі на р. Прут біля Ясс під час моск.-тур. війни 1711 – 13. З моск. сторони переговори вів П. Шафіров, з турецької – Баталджи-паша. Зазнавши поразки під час *Прутського походу 1711*, моск. уряд зобов'язувався передати Туреччині частину укр. земель – Азов з прилеглою тер.; зруйнувати нещодавно збудовані фортеці – Таганрог, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку в гирлі р. Самари, не втручатись у справи Речі Посполитої; Московському царству заборонялось мати свого посла у Константинополі. Туреччина повинна була дозволити моск. армії на чолі з *Петром I* вільно вивести свої війська з артилерією та обозом з Молдавії. У ході переговорів досягнуто угоди про обмін полоненими та вільну сухопутну торгівлю між обома держ. Виконання умов П.м.д. розтягнулось на два роки і їх так і не було повністю реалізовано. Умови П.м.д. було покладено в основу моск.-тур. договору, підписаного 5(16).4.1712 та Андрианопольського мирного договору 1713, за якими Московія зобов'язувалась передати Османській імперії Азов з прилеглими тер. по р. Орелі та вивести свої війська з *Правобережної України*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРХАЛА ЛЕВ (1892–1966) – чеський політ. і військ. діяч, генерал чехословацької армії. В лютому 1939 П. був призначений президентом Чехо-Словаччини Е. Гахою міністром внутр. справ Карпатської України (замість Е. Бачинського), що викликало хвилю протесту серед укр. населення краю. 14.3.1939 за наказом П. відділи чехословацької армії напали на підрозділи «Карпатської Січі» у Хусті, але після кількох годинних боїв, натрапивши на рішучу відсіч січовиків, були змушені відступити. На поч. агресії Угорщини проти *Карпатської України* П. не підтримував пропозиції головнокомандувача укр. військами С. Єфремова про створення спільного фронту для боротьби із загарбниками і відвів чехословацькі частини на територію Польщі. Під час гітлерівської окупації Чехо-Словаччини жив у Лондоні. Виступав проти політ. лінії президента Е. Бенеша. 1950–60-х тісно співпрацював з укр. політ. колами в *Антибільшовицькому блоці народів*.

ПСЕВДО-МАВРИКІЙ – (умовне найменування автора візантійського трактату «Стратегікон» (руб'яз 6 і 7 ст.), що інколи приписувався імператору Маврикію (правив 582–602). Твір П.-М. – важливе джерело для вивчення військового мистецтва *Візантії*, а також сусп. ладу, військ. справи та побуту антів, аварів і персів.

ПТОЛЕМЕЙ КЛАВДІЙ (2 ст.) – видатний давньогрец. вчений. Відомостей про його життя збереглося мало. Жив і працював, переважно, в Александрії

(Єгипет), де 127–151 проводив астрономічні дослідження. Є дані, що П. К. помер бл. 168. Автор трактату з астрономії «Велика систематична побудова астрономії в 13 книгах» (араб. назва «Альмагест»). До появи праць М. Коперніка твір П. К. залишався неперевершеним зразком викладу всієї сукупності астрономічних знань. Подав каталог 1022 зірок. Розвинув геоцентричну систему світу, згідно з якою в центрі світу нібито міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. У відомому творі «Посібник з географії» (8 кн., 1475–1600 вийшло 42 вид. цієї праці) систематизував географ. знання свого часу, навів географічні координати ряду відомих здавна пунктів і поклав їх на карту. Твір містить відомості про різні місця та племена Сарматії, є цінним джерелом з історії географії Пн. Причорномор'я. У стародавні часи астрономічні дослідження датувалися роками правління царів, у зв'язку з чим П. К. склав «Хронологічний канон царів», який є важливим джерелом для хронології.

ПУД – одиниця виміру ваги (маси), що застосовувалась в Україні з часів *Київської Русі*. П. приблизно дорівнює давньогрец. золотому таланту (ймовірно, від нього й походить). П. дорівнював 40 фунтам (бл. 16,380496 кг.). У зв'язку з запровадженням метричної системи мір вийшов з ужитку.

ПУЗА ЄВГЕН (2.2.1880 – 13.12.1922) – закарпатський укр. громад.-політ. діяч, журналіст. Після закінчення Військ.-технічної академії в Празі працював у військ. картографічному ін-ті, пізніше держ. службовцем у Відні. 1919 П. виступив одним із засновників Головної руської (української) ради у Хусті, був делегатом до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* у Станіславі від Закарпаття. 1918–19 – майор *Української залицької армії*, референт авіації при *Начальній команді УГА*. Після включення Закарпатської України до складу Чехо-Словаччини П. з грудня 1919 до квітня 1920 входив до складу автономії директорії (очолював відділ внутр. справ), був секретарем губернатора Підкарпатської Русі Ю. Жатковича. П. став ініціатором створення Української (Руської) соц.-дем. партії на Закарпатті. 1920–22 редагував у співпраці з С. Ключураком парт. друкований орган – газ. «Народ» (з 1922 – «Вперед», виходила в Ужгороді) та засновував філії «Просвіти» на Гуцульщині. Помер в Ужгороді.

ПУЗИЦЬКИЙ АНТІН (р. н. невід. – 1945) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії УНР*. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир дивізії рос. армії на Пд.-Зх. фронті, полковник. З вересня 1917 – командир укр. організованої 4-ї стрілецької дивізії 2-го Січового запорізького корпусу. У період *Гетьманату* – командир 43-го Гайворонського полку, 16-ї піхотної дивізії, Окремої дивізії охорони залізниць. З листопада 1918 у складі *Армії УНР* – коман-

дир полку Сірожупанної дивізії в боях з гетьманцями в р-ні Конотопа, Бахмача, Ніжина, Глухова. В його полку вів політ.-виховну роботу відомий укр. поет П. Тичина. 1919 був призначений командиром групи військ Коростенського протибільшовицького фронту. Влітку 1920 командир 5-ї Херсонської дивізії, з вересня заступник командира 1-ї Кулементної дивізії. З грудня 1920 у складі інтернаціональних частин *Армії УНР* у Калуші, очолював т-во «Запорожець», ліквідоване польськ. владою 1933.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПУЛАСЬКИЙ КАЗІМЕЖ (19.1.1845 – 1.1926) – польськ. історик і геральдик. Н. у Борушківцях (тепер Житомирська обл.). Автор досліджень з геральдики та політ. історії Польщі 15–18 ст. Основні праці: «Хроніка польськ. шляхетських родів Поділля, Волині й України», т. 1, 1911 та «Історичні нариси й розшуки» тт. 1–5, 1887–1909, в яких вміщено матеріали, що стосуються історії України, зокрема історії козацтва, укр. шляхти, окремих місцевостей та документи до історії *Барської конфедерації 1768*. Праці П. пройняті польсько-шляхетським патріотизмом. Помер у Познані.

Ф. Стеблій (Львів).

ПУЛЮЙ ІВАН (2.2.1845 – 31.1.1918) – видатний укр. фізик і електротехнік, учений-винахідник, громад. діяч. Н. у с. Гримайлові (тепер Підволочиський р-н Тернопільської обл.). 1864 закінчив Тернопільську гімназію. Навчався на теологічному (1864–69) і філ. (1869–72) ф-тах Віденського ун-ту. 1873–75 П. працював викладачем каф. фізики, математики і механіки Військово-морської академії у Фіуме (тепер Рієка, Хорватія). Деякий час вивчав електротехніку в Страсбурзькому ун-ті, де 1877 захистив дисертацію і здобув ступінь доктора філ. 1877–82 – приват-доцент Віденського ун-ту, згодом – техн. директор електротехнічного бюро у Відні. З 1884 і до виходу на пенсію (1916) обіймав посаду проф. експериментальної фізики у Празькому політехн. ін-ті, 1889–90 – ректор ін-ту. 1902 П. був обраний деканом першого в Європі електротехнічного ф-ту. П. – чл.-засновник електротехнічного т-ва у Відні і Празі, тривалий час очолював останнє. П. активно цікавився укр. нац.-культ. життям. Ще в студентські роки став одним із організаторів укр. студентських об'єднань у Відні. Пізніше виступав за створення укр. ун-ту у Львові, публікував статті на захист укр. мови, функціонування якої в Російській імперії було заборонено *Емським указом 1876*. У роки *Першої світової війни 1914–18* П. виступав за відновлення укр. держ., очолював разом з І. Горбачевським роботу Комітету допомоги утікачам у Празі. Помер і похований у Празі. Наук. дослідження П. стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехнічних змінних струмів. Надзвичайно вагомим є внесок П. в дослідження процесів у газорозрядних трубках, зокрема ка-

тодних променів та променів, що пізніше дістали назву рентгенівських. За твердженням ряду дослідників, П. був першим винахідником «рентгенівської трубки» (здійснив відкриття 1883, В.-К. Рентген – 1895), ставши таким чином співзасновником рентгенології. П. винахідник багатьох електротехнічних приладів, наприклад точного апарату для визначення механічного еквіваленту тепла, флуоресцентної лампи тощо. Автор понад 50 наук. та наук.-поп. праць, написаних укр., нім. та англ. мовами. П. добре знав стародавні мови. Спільно з П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким працював над перекладом Псалтиря та Євангелія. 1871 П. у Відні вперше опублікував молитовник укр. мовою.

ПУТНІ БОЯРИ (путники) – категорія військовослужилих людей у Великому князівстві Литовському (зокрема, на укр. землях) у 15 – 1-й пол. 16 ст., що займали проміжне становище між держ. селянами і дрібною шляхтою. Рекрутувались з вільних слуг, які після переходу в П.б. несли військово-службу і мали такі ж права, що й *панцирні бояри*. З часом частина П.б. дістала шляхетство, більшість втратила привілеї і була зрівняна з держ. селянами. В Україні в останній чверті 16 ст. частина П.б. увійшла до складу *реєстрових козаків*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПУТЯТА ВИШАТИЧ (р. н. невід. – не раніше 1113) – воевода, київ. тисяцький (нач. нар. ополчення, міський суддя) в часи князювання *Святополка Ізяславича* (1093–1113), син Вишати і брат Яна Вишатича. Брав участь у *Витичівському з'їзді 1100*. 1097 очолив військо Святополка, вислане проти кн. *Давида Ігоровича*. 1106 був учасником успішного походу проти *половців*. Можливо, займався лихварством. Двір П. було розгромлено під час *Київського повстання 1113*.

ПУШКАР МАРТИН (Пушкаренко; р. н. невід. – 1(11).6.1658) – полтавський полковник (1648–58). До 1648 П. перебував на Запоріжжі. На поч. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* приєднався до укр. армії, брав участь у ряді битв. У березні 1651 П. на чолі козацьких полків прийшов на допомогу *І. Богуну*, який обороняв Вінницю. Учасник *Охматівської битви 1655*. Належав до тієї частини козац. старшини, яка виходячи з вузькоособистих інтересів виступала за військово-політ. союз з Московською держ. Після смерті *Б. Хмельницького* вороже поставився до держ. політики гетьмана *І. Виговського*. П., діючи в тісному зв'язку з моск. урядом, який шляхом поглиблення суперечностей в укр. сусп. намагався поширити свій вплив на *Гетьманщину*, наприк. 1657 спільно з кошовим *Я. Барабашем* очолив збройний виступ проти гетьманської влади (див. *Пушкаря і Барабаша заколот 1657–58*). У червні 1658 зако-

лотники були розгромлені урядовими військами в бою під Полтавою, в якому загинув і сам П.

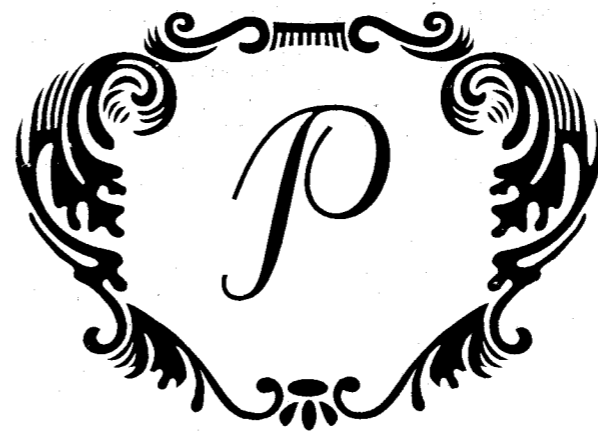
ПУШКАРЯ І БАРАБАША ЗАКОЛОТ 1657–58 – збройний виступ проти влади гетьмана *І. Виговського*, очолений полтавським полковником *М. Пушкарем* і запорізьким кошовим *Я. Барабашем* у *Лівобережній Україні 1757–58*. Після смерті *Б. Хмельницького* в жовтні 1657 гетьманом України став *І. Виговський*. Новообраний гетьман, продовжуючи політику свого попередника, спрямовану на досягнення повної держ. незалежності України, зосередився на пошуках противаги всезростаючим впливам Москви у *Гетьманщині* та досягненні рівноважних відносин з Річчю Посполитою. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, *І. Виговський* орієнтувався у своїй внутр. політиці на козацьку старшину, укр. шляхту та духовенство, чим викликав невдоволення серед рядових козаків та селянства. Разом з тим, у середовищі козацької старшини, знаходились окремі представники, які для реалізації своїх особистих амбіційних планів намагались створити проти-гетьманську опозицію, спираючись при цьому на політичні сили за межами України. Діяльність *І. Виговського*, спрямована на посилення ролі козацької старшини, постійне підбурювання селян і козаків агентами моск. уряду, який намагався ще більше поглибити суперечності в укр. суспільстві та антидерж. дії групи козак. старшини, спричинили заворушення серед частини козаків та селянства на Полтавщині. Наприк. 1657 *М. Пушкар*, керуючись власними амбіціями, підбурив частину козаків Полтавського полку і підняв протигетьманський заколот. До *М. Пушкаря* приєдналися запорожці на чолі з кошовим *Я. Барабашем*, що були незадоволені усуненням їх від участі у виборах гетьмана. Скориставшись демagogічними лозунгами, *Пушкар* зумів залучити на свою сторону понад 20 тис. учасників сел. повстання (див. *Дейнеків повстання 1657–58*), що значно посилило загони заколотників. 26.1(6.2) загони *Пушкаря* і *Барабаша*, які налічували бл. 40 тис. чол., розбили гетьманські частини під командуванням *І. Богуня* та *І. Сербина*. Спроба гетьмана порозумітися з керівниками опозиції завершилася невдачею. У травні 1658 регулярні частини при підтримці загону крим. татар після боїв під *Красним Лугом* (поблизу *Голтви*) і *Пустозером* змусили *М. Пушкаря* та *Я. Барабаша* відступити до Полтави. 1(11).6.1658 загони заколотників у бою під Полтавою були розбиті. *М. Пушкар* загинув у цьому бою, а *Я. Барабаш* незабаром був захоплений козаками у полон і страчений.

П'ЯСТИ – польська князівська (кін. 9 ст. – 1025) і королівська династія (1025–79 і 1295–1370). Легендарним засновником династії був селянин-колісник *П'яст* (за ін. версією – легендарний вождь польськ. полян *П'яст*). За першого іст. достовірного кн. з династії *П. Мешка I* почала формуватися

Польська держава. Його син *Болеслав I Хоробрий* прийняв 1025 королівський титул. Останнім польськ. королем з династії *П.* був *Казимир III Великий* (п. 1370). В удільних князівствах *П.* правили – в Мазовії до 1526 і в Сілезії до 1625.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЯТАКОВ ГЕОРГІЙ (Юрій) ЛЕОНІДОВИЧ (6.8.1890 – 30.1.1937) – рос. більшовицький діяч в Україні. Н. у Городищі Черкаського пов. Київської губ. Навчався в Петербурзькому ун-ті. З 1910 – член РСДРП(б). Тривалий час жив за кордоном. 1917 – голова Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської ради роб. депутатів. З нац. питання стояв на позиціях рос. великодерж. шовінізму. До поч. 1918 *П.* входив від більшовиків до складу *Української Центральної Ради*, у серпні–листопаді 1917 – *Малой Ради*, *Крайового комітету охорони революції на Україні*. Виступав із засудженням політики УЦР практично в усіх сферах сусп. життя, звинувачував УЦР в «укр. шовінізмі» й заявляв «...підтримувати українців нам не доводиться, бо для пролетаріату цей рух не корисний». З 9.11.1917 *П.* був членом Революційного комітету (входили *П.*, *І. Крайзберг*, *Я. Гамарник*, *І. Пуке*, *І. Кулик* та ін.), який ставив за мету захоплення більшовицької влади в Києві. У липні 1918 на з'їзді *Комуністичної партії (більшовиків) України* обраний секретарем ЦК КП(б)У. У листопаді 1918 *П.* увійшов до складу Української революційної військової ради (*Й. Сталін*, *В. Затонський* і *В. Антонов-Овсієнко*), яка розробила план і провела підготовку до вторгнення рос. більшовицьких військ в Україну. З листопада 1918 до січня 1919 – голова Тимчасового робітничо-сел. уряду України. Перебуваючи на цьому посту, *П.* реалізуючи більшовицький лозунг про утворення на селі «великого соц. виробництва», різко посилив примусову колективізацію сел. господарств, прискорив створення радгоспів і комун. Виступав проти досягнення будь-яких компромісів з лівими укр. соціалістичними партіями, зокрема боротьбістами. Після усунення з посади голови уряду очолював Надзвичайний військ. рев. трибунал (з червня 1919), член реввійськради 13-ї армії РСЧА. 1920–23 – керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу. 1923–27 – заст. голови ВРНГ СРСР, пізніше – Держбанку СРСР. Був одним із авторів проекту 1-го п'ятирічного плану, виступав за проведення швидкими темпами індустріалізації України. 1923–27 і 1930–37 – чл. ЦК ВКП(б). Прихильник політ. лінії *Л. Троцького*. 1936 *П.* виключений з ВКП(б), заарештований і звинувачений у створенні «на Україні та Закавказзі, у Москві, Новосибірську та інших містах терористичних груп, які займалися підготовкою терактів проти керівників партії і Радянського уряду». 30.1.1937 засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР до страти і розстріляний.

РАВИЧ ІВАН (1677–1762) – визначний укр. майстер-золотар. Жив і працював у Києві на Подолі. Був лавником і райцею (радником) Київ. магістрату. 1742 побував у Німеччині, де ознайомився із золотарською справою. Виконував різноманітні замовлення на вироби (здебільшого із срібла) для монастирів, гетьманів *І. Мазепи* та *К. Розумовського*, приватних осіб. У музеях України (Національний музей історії України, Національний художній музей, Києво-Печерський держ. іст.-архітектурний заповідник, Полтавський художній музей, Харківський держ. іст. музей, Чернігівський держ. іст. музей) та Росії зберігається понад 50 робіт *Р.* з іменним клеймом у вигляді латинських літер «JR» (на ранніх виробках) та «IR» (пізній період). Датовані вироби збереглися, починаючи від 1717. Ранній період діяльності *Р.* репрезентують: опера евангелія Видубицького монастиря (1717), водосвятна чаша (1720), опера евангелія Лубенського Мгарського монастиря (1721), свічники з великої Успенської церкви Києво-Печерської лаври (1721), чаша з церкви Різдва Богородиці в с. Остапівка (1722). До пізнього періоду творчості *Р.* належать: чаша фундації глухівського ігумена Никифора Грибовського (1738), гробниця фундації ігумена Єлени Дезкантен (1743), свічник з академічної церкви у Києві (1747), чаша з Предтеченської церкви в с. Милютинці (1749).

В. Александрович (Львів).

РАВИТА-ГАВРОНСЬКИЙ ФРАНЦІШЕК (справжн. прізви. – Гавронський; 4.11.1845 – 16.4.1930) – польськ. історик і літератор. Н. у с. Степашках (тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл.). Освіту здобув у Відні. Автор іст. праць «Історія гайдамацьких рухів» (1899–1901, 1913), «Богдан Хмельницький» (1908–09), «Козацька Україна у Речі Посполитій» (1923), «Євреї в історії і народній літературі на Русі» та низки повістей, зокрема «Пан гетьман Мазепа» (1888). У своїх творах намагався виправдати експансію польськ. шляхти в Україну та очорнити нац.-визвол. боротьбу укр. народу,

зображуючи її як розгул дикої сваволі, суцільний розбій і грабїж. Наукову вартість мають опубліковані *Р.* джерела з історії *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, зокрема хроніка Ганновера, листи *Б. Хмельницького*, *А. Киселя*, а також документи про укр. політику польськ. аристократичної еміграції на чолі з кн. *А. Чарторийським* у серед. 19 ст.

Ф. Стеблій (Львів).

РАГОЗА МИХАЙЛО (Рагоза; бл. 1540–1599) – православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1589), з 1596 – митрополит греко-католицької церкви. Н. на Волині, за деякими дан. – у Білорусі. Навчався у Віденській єзуїтській колегії. 1576 був писарем у віленського воєводи кн. Богуща Корецького. Згодом прийняв чернечий постриг у Вознесенському монастирі василіян у Мінську, а 1579 став його архимандритом. Підтримував дружні стосунки з кн. *К. Острозьким*. 1588 призначений Київ. митрополитом і висвячений Константинопольським патріархом *Єремією II*. *Р.* відновив соборні традиції церкви, скликавши синод у Бересті в червні 1590. На соборі було вирішено регулярно проводити собори за участю єпископів, архимандритів та представників нижчого духовенства з метою пошуку шляхів подолання кризи у православній церкві. З 1594 *Р.* проводив наради єпископів щодо укладення унії з римським престолом. 1595 *Р.* разом з іншими єпископами прийняв рішення про укладення унії між католицькою і православною церквами, яка була урочисто проголошена на церковному *Берестейському соборі 1596*.

Р. Шуст (Львів).

РАГОЗА ОЛЕКСАНДР ФРАНЦОВИЧ (8.6.1858 – квітень 1919) – укр. військ. діяч, генерал-лейтенант (з 1908), генерал-бунчужний (з 1918). Військ. освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі та Михайлівському артилерійському училищі. Учасник рос.-турец. війни 1877–78. Брав участь у боях на Шипці 1878. 1883 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу. Обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 5-ї піхотної дивізії Харків. військ. округу, помічника старшого ад'ютанта штабу Приамурського військ. округу, нач. відділення штабів Керченського краю, 32-ї та 5-ї піхотних дивізій, командира 18-го Вологодського полку. З 1904 – генерал-майор. Згодом – командир 1-ї бригади 27-ї піхотної дивізії, начальник штабу 3-го армійського корпусу, командир Усть-Двінської фортеці, 19-ї піхотної дивізії. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир 23-го армійського корпусу, командувач 14-ї армії Західного фронту, 4-ї армії Румунського фронту. У травні 1918 запрошений гетьманом *П. Скоропадським* на посаду військ. міністра. Під керівництвом *Р.* розгорнуто діяльність зі створення Збройних Сил Ук-

раїнської Держави. До цієї роботи залучив ряд генералів – чудових фахівців, палких прихильників укр. державності: *О. Галкіна, С. Дельвіга, М. Юнакова, З. Натіва, М. Омеляновича-Павленка* та ін. Реорганізував Генеральний штаб, який одразу ж приступив до реалізації нової програми військ. будівництва – формування восьми стрілецьких корпусів, створення Академії Генштабу. У військах впроваджувалась укр. мова, реформувались *Запорізький корпус Армії УНР, Сердюцька, Сіра* і *Синя дивізії*, відновлювалось укр. козацтво. У листопаді 1918 Р. усунуто з посади військ. міністра. Виїхав до Одеси. У квітні 1919 за відмову перейти на службу до Червоної армії був розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

«**РАДА**» – єдина щоденна громад.-політ. газ. укр. мовою у підросійській Україні. Виходила з 15(28).9.1906 до 20.7(2.8.) 1914 у Києві замість закритої рос. урядом газ. «Громадський голос». Видавалась на кошти *Є. Чикаленка* за деякою матеріальною допомогою *В. Симиренка* і *Л. Жебуньова*. «Р.», не будучи ніколи офіційним партійним органом, відстоювала на своїх шпальтах політ. лінію *Товариства українських поступовців*. Головними ред. «Р.» були *Ф. Матушевський* (1906–07), *М. Павловський* (1907–13), *А. Ніковський* (1913–14), секретарями редакції – *С. Петлюра, В. Королів, П. Сабалдир*. До складу редакції газ. входили *М. Вороний, М. Гехтер, П. Гай, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Кузьминський, М. Лозинський, О. Олесь, О. Панасенко, Л. Пахаревський, Л. Старицька-Черняхівська* та ін. Співробітниками «Р.» були *М. Грушевський, І. Франко, В. Винниченко, В. Дурдучівський* та ін. Газ., висвітлюючи громад.-політ. і культ. життя на укр. землях, відіграла значну роль у формуванні нац. свідомості в *Наддніпрянській Україні*. На поч. *Першої світової війни 1914–18* рос. уряд заборонив видання газ. З березня 1917 замість «Р.» видавалась газ. «Нова рада» (виходила до січня 1919; ред. *А. Ніковський* і *С. Єфремов*).

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ – дорадчий орган при гетьманові, що виконував важливі функції управління держ. життям *Гетьманщини*. Існував 1648–1764. Р. г. с. фактично становила вищу палату старшинської ради – колегію генеральної старшини. До її складу входила *генеральна старшина*. Кожен із членів колегії керував окремою ділянкою роботи. Значення Р. г. с. підвищувалось у період відсутності гетьмана. Тоді керівну роль відіграв генеральний обозний або писар, а рішення оформлялися від імені *Генеральної військової канцелярії*. Р. г. с. в основному здійснювала управління поточними справами життя держави. За необхідності для участі у Р. г. с. запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники і навіть міські урядники.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНИ – найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади України, уряд держави. Вперше створений в *Українській Народній Республіці* 28.6.1917 на підставі 1-го Універсалу УЦР і називався *Генеральним Секретаріатом УЦР-УНР*. 22.1.1918 4-м Універсалом УЦР перейменованій у Раду Народних Міністрів. Одночасно в Харкові рішенням 1-го Всеукр. з'їзду рад (24–25.12.1917) було утворено перший рад.-більшовицький уряд України – *Народний Секретаріат*. З прийняттям Конституції УСРР у березні 1919 уряд дістав назву *Рада Народних Комісарів УСРР*. 25.3.1946 Верховна Рада Союзу РСР прийняла закон «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Р. М. СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік у Р. М. союзних і автономних республік». Орг.-ція, структура, компетенція і порядок діяльності Р. М. УСРР визначалися Конституціями, СРСР та УСРР, зокрема 1978. Згідно з Конституцією, Р. М. була підзвітною перед Верховною Радою, а в період між сесіями Верховної Ради – перед Президією Верховної Ради. Р. М. формально була уповноважена вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання УСРР, оскільки вони не входили до компетенції Верховної Ради і Президії Верховної Ради УСРР. Насправді ж усі більш-менш важливі питання держ. життя України вирішувались у Москві.

1963 у складі Р. М. УСРР нараховувалось понад 17 основних міністерств та 8 державних комітетів (число комітетів постійно змінювалось). Головами Р. М. в УСРР були *О. Ватченко, В. Щербицький, В. Масол* та ін.

1991 Верховна Рада України прийняла закон про перейменування Р. М. УСРР у Кабінет Міністрів. З прийняттям 28.6.1996 Верховною Радою Конституції незалежної України найвищим органом у системі органів виконавчої влади став Кабінет Міністрів України. Його правове положення врегульовано у 6-му розділі Конституції. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри та міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів призначається Президентом за поданням Прем'єр-міністра України. Кабінет Міністрів складає свої повноваження перед новообраним Президентом. Прем'єр-міністр, ін. чл. кабінету мають право заявити Президентові про свою відставку. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів має наслідком його відставку. У межах своєї компетенції, яка визначена ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Б. Тищик (Львів).

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УСРР, до 1937 – РНК УРСР), Раднарком УРСР – найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УСРР (до 1937 – УСРР) у період 1919–46, рад. уряд в Україні. Створена за зразком 1-го рад. уряду в Росії шляхом реорганізації *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* 29.1.1919. Попередниками РНК УСРР були *Народний Секретаріат*, а згодом – *Тимчасовий робіт.-сел. уряд*. Народний секретаріат – перший рад. уряд в Україні – був створений 17(30).12.1917. Складався з 12 народних секретарів (з березня 1918 очолював *М. Скрипник*). Дівав до 18.4.1918, коли його було реорганізовано у Всеукраїнське повстанське бюро. 28.11.1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську було створено новий рад. уряд для України – *Тимчасовий робіт.-сел. уряд України*, до складу якого входили переважно росіяни та євреї: *В. Аверін, К. Ворошилов, Е. Квірінг, Артем* (Ф. Сергеев), *М. Подвійський, О. Шліхтер, О. Хмельницький* та ін. Поділявся на відділи, які 29.1.1919 було перейменовано в нар. комісаріати (наркомати) на чолі з нар. комісарами (наркомми), а уряд – у Раду Народних Комісарів. На поч. 1919 РНК складалася з 13 наркоматів, Ради народного господарства та Верховної соціалістичної інспекції. Членами РНК УСРР були: *В. Антонов-Овсієнко, А. Бубнов, К. Ворошилов, О. Жарко, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Е. Квірінг, В. Магидов, В. Межлаук, М. Подвійський, М. Рухимович, Ф. Сергеев, О. Шліхтер* та ін. За конституцією, що була прийнята 3-м Всеукр. з'їздом Рад 10.3.1919, РНК УСРР обиралася Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) і була відповідальна перед ним та Всеукр. з'їздом Рад. Кількість комісаріатів конституція не встановлювала. Згідно з постановою ВУЦВК від 14.3.1919, РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Кількість і назви наркоматів за рішеннями ВУЦВК постійно змінювались. При РНК УСРР періодично виникали різноманітні допоміжні органи – *Малий Раднарком* (16.5.1919), комісії, відділи тощо. Головами РНК УСРР у різний час були *Х. Раковський* (1919–23), *В. Чубар* (1923–34), *П. Любченко* (1934–37), *М. Бондаренко* (1937), *Д. Коротченко* (1938–39), *Л. Корнієць* (1939–44), *М. Хрущов* (1944–46).

РНК діяла під прямим і постійним контролем ЦК КП(б)У, а фактично – під керівництвом РНК РСФРР і ЦК РКП(б). РНК і всі ін. вищі держ. органи УСРР, вся Компартія України були лише маріонетками у руках РКП(б) на чолі з *В. Леніним*. Зрештою, маріонетковою квазідержавою з чисто декларативними атрибутами державності була й сама *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (з 1937 – УСРР). Згідно із союзним договором між УСРР і РСФРР (грудень 1920) створено кілька об'єднаних наркоматів (військ. і морських справ, зовн.

торгівлі та фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Вища рада нар. госп-ва), чим ще більше підпорядковано економіку і держ. структуру УСРР моск. центру. З утворенням СРСР відповідно до «Загального положення про народні комісаріати УСРР» (жовтень 1924) і Конституції СРСР 1924 наркомати поділено на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські. Загальносоюзні (військ. і морських справ, шляхів сполучення, зв'язку, зовнішньої торгівлі, закордон. справ) мали при РНК УСРР уповноважених; союзно-республіканські (внутрішньої торгівлі, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція, ВРНГ) одночасно були республіканськими органами УСРР та органами однойменних наркоматів СРСР. Республіканські наркомати (охорони здоров'я, земельних справ, внутр. справ, освіти, соцзабезпечення, юстиції) були формально республ. органами, здійснюючи керівництво відповідними галузями держ. управління УСРР. Постійне реформування органів держ. управління часто призводило до структурних змін у складі РНК УСРР. 1932 замість ВРНГ було створено союзні наркомати важкої та лісової промисловості, союзно-республ. наркомат легкої промисловості. Утворено нові наркомати – постачання (1930), комунального господарства (1931), галузеві комітети у складі РНК – комітети держ. безпеки, у справах мистецтв, у справах фізкультури і спорту тощо. За Конституцією УСРР 1937 РНК формувалася Верховною Радою УСРР і була підзвітна їй та Президії Верховної Ради УСРР. До складу РНК входили: голова РНК, його заст., голова Держплану, наркоми республіки, уповноважений комітет заготівель СРСР, уповноважені загальносоюзних наркоматів, нач. управління, комітетів УСРР. Склад РНК УСРР, її апарат все більше зростали, розширювались, бюрократизувались. Кандидатури на всі посади в РНК рекомендувалися ЦК КПУ, погоджувалися у ЦК ВКП(б) (згодом – КПРС). Раднарком УСРР проіснував до 25.3.1946, коли його перейменовали у *Раду Міністрів УСРР*.

Б. Тищик (Львів).

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР – найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади *Української Народної Республіки*, уряд республіки. З 15(28).6.1917 урядом України був *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*, який IV-м Універсалом Української Центральної Ради від 11(24).1.1918 перетворено на РНМ УНР. На тер. України функціонувала до проголошення 29.4.1918 *Української Держави* та в період *Директорії УНР*. Очолювала всю систему органів держ. управління. РНМ формувалася на коаліційній основі й затверджувалася УЦР. Орг.-цію, склад, компетенцію і порядок діяльності РНМ визначали ст. 50–59 Конституції УНР (до 29.4.1919), закони *Трудового конгресу України*, ст. 15–19 Законів «Про Тимчасове верховне

управління та порядок законодавства в УНР» та «Про Державну Народну Раду» від 12.11.1920.

До першого складу РНМ у січні 1918 входили *В. Винниченко* (УСДРП) – Голова і міністр внутр. справ; товариші міністра – *І. Красковський* (УПСФ), *Л. Абрамович* і *О. Карпинський* (УПСФ); *О. Шульгин* (УПСФ) – міністр закорд. справ; *М. Порш* (УСДРП) – міністр праці і військ. справ, товариш міністра – *О. Жуковський* (УПСР); *Д. Антонович* (УСДРП) – міністр морських справ; *М. Ткаченко* (УСДРП) – міністр судових справ; *В. Голубович* (УПСР) – міністр промисловості і торгівлі; *М. Ковалевський* (УПСР) – міністр продовольства; *В. Єщенко* – міністр шляхів сполучення; *М. Шаповал* (УПСР) – міністр пошти і телеграфу; *І. Стешенко* (УСДРП) – міністр освіти; *В. Мазуренко* (УСДРП) – виконуючий обов'язки міністра фінансів; *Д. Одиноць* (Російська народно-соціалістична партія) – міністр великоруських справ; *М. Зільберфарб* (Єврейське об'єднання соц. партій) – міністр єврейських справ; *М. Міцкевич* (Польський дем. центр) – міністр польськ. справ; *О. Золотарьов* (Бунд) – держ. контролер; *І. Мірний* (УПСФ) – держ. писар.

Більшовицька агресія проти УНР та міжпартійні дискусії про засоби ліквідації цієї небезпеки спричинили урядову кризу, яка завершилася відставкою кабінету *В. Винниченка*. 15(28).1 (за ін. дан. – 17(30).1). 1918 *В. Винниченко* склав повноваження Глава уряду і міністра внутр. справ. Разом з ним вийшли у відставку міністри *М. Ткаченко*, *М. Порш*, *Д. Антонович*, *І. Стешенко*, *О. Шульгин* і держ. контролер *О. Золотарьов*.

18(31).1.1918 за дорученням УЦР новий уряд почав формувати есер *В. Голубович*. Цього ж дня за його поданням УЦР затвердила особовий склад РНМ, до якої увійшли: *І. Немоловський* (міністр військ. справ; УПСР), *П. Христюк* (міністр внутр. справ; УПСР), *С. Перепелиця* (міністр фінансів; УПСР), *Є. Сокович* (міністр шляхів сполучення), *Н. Григорій* (міністр освіти; УПСР), *М. Ткаченко* (міністр судових справ; УСДРП). Внаслідок наступу на Київ більшовицьких військ і виїзду з міста частини чл. уряду РНМ 29.1(11.2).1918 доручила виконувати обов'язки міністра шляхів *Г. Сидоренку*, міністрові судових справ *М. Ткаченку* – обов'язки міністра фінансів, міністрові внутр. справ *П. Христюку* – обов'язки міністра освіти, *О. Жуковському* – міністра військ. справ, Голові кабінету *В. Голубовичу* – міністра закорд. справ. З 12.3.1918 обов'язки держ. контролера виконував *Д. Симонів* (УПСС).

Після звільнення Києва від більшовиків та повернення чл. УЦР і уряду до столиці 22–24.3.1918 було проведено реорганізацію РНМ, до складу якої тепер входили: Голова кабінету і міністр закорд. справ – *В. Голубович*; міністри: військ. і в.о. міністра морських справ – *О. Жуковський* (УПСР),

внутр. справ – *М. Ткаченко*, земельних справ і харчування – *М. Ковалевський*, судових справ – *С. Шелухін* (УПСФ), фінансів – *С. Перепелиця* (з 5.4.1918 – *П. Климович*), пошти і телеграфу – *Г. Сидоренко*, освіти – *В. Прокопович* (УПСФ), шляхів – *Є. Сокович* (з 15.4.1918 – *В. Єщенко*), торгівлі та промисловості – *І. Феценко-Чопівський* (УПСФ). Керуючими міністерствами були призначені *М. Любинський* (УПСР) – закорд. справ, праці – *Леонід Михайлів* (УСДРП), харчування – *Д. Коліух* (УСДРП), ген. писарем (міністр ген. писарства, держ. писар) – *П. Христюк*. Держ. контролером став *О. Лотоцький* (УПСФ), міністром єврейських справ – *Вульф Лацький* (Фолькспартай; з 10.4.1918), міністром польськ. справ – *М. Міцкевич* (польськ. дем. централ).

Відповідно до розділу 5-го Конституції УНР («Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки», ст. 50–59), РНМ проголошувалася «вищою виконавчою владою УНР». Уряд видавав свій офіційний орган – «Вісник Ради Народних Міністрів УНР».

Після приходу до влади гетьмана *П. Скоропадського* згідно з «Грамотою до всього українського народу» від 29.4.1918 РНМ припинила своє існування, а її функції поклалися на Раду Міністрів Української Держави («Закон про Тимчасовий держ. устрій України» від 29.4.1918).

У листопаді 1918 внаслідок протигетьманського повстання владу в свої руки взяла Директорія УНР. 26.12.1918 проголошено відновлення УНР і після тривалих консультацій з представниками укр. партій сформовано нову РНМ. Політ. складом коаліційний уряд нагадував склад Українського національного союзу за участю міністрів від соціалістичних партій – УСДРП, УПСР, УПРФ, УПСС. Головою РНМ і міністром закорд. справ наказом Директорії УНР від 26.12.1918 було призначено *В. Чехівського* (УСДРП). До складу уряду також увійшли: *О. Мищок* (УПСР) – міністр внутр. справ; *М. Шаповал* (УПСР) – міністр земельних справ; *М. Білинський* (УПСС) – міністр морських справ; *І. Штефан* (УПСР) – міністр пошти і телеграфу; *Б. Мартос* (УСДРП) – міністр продовольчих справ; *С. Остапенко* (УПСР) – міністр промисловості і торгівлі; *Б. Матюшенко* (УСДРП) – міністр народного здоров'я; *Д. Антонович* – міністр мистецтва; *О. Осецький* (УПСС) – в.о. міністра військ. справ; *П. Холодний* (УПСФ) – в.о. міністра нар. освіти; *С. Шелухін* – в.о. міністра юстиції; *В. Мазуренко* (УСДРП) – в.о. міністра фінансів; *Л. Михайлів* – в.о. міністра праці; *П. Пилипчук* (УПСР) – керуючий міністерством шляхів; *І. Липа* (безпартійний, згодом – УПСС) – керуючий управлінням віровизнань при Міністерстві нар. освіти; *Д. Симонів* – держ. контролер; *І. Сніжко* (близький до УПСС) – в.о. держ. секретаря; *О. Назарук* (УРП, ЗО УНР) – керуючий управлін-

ням преси. У січні 1919 у складі РНМ відбулися деякі зміни. Міністром військ. справ було призначено *О. Грекова* (УПСС), в.о. міністра нар. освіти – *І. Огієнка* (УПСФ), міністром єврейських справ – *А. Ревуцького* (Єврейська соціал-демократична партія Поалей Ціон), в.о. держ. писаря – *М. Корчинського* (УПСФ).

Сесія Трудового конгресу України (січень 1919), встановивши тимчасовий конституційний статус РНМ як вищого виконавчого органу УНР, визначила, що уряд «відповідає за свою роботу перед Трудовим конгресом, а на час перерви його засідань – перед Директорією УНР». Хід воєнних дій на укр.-більшовицькому фронті в лютому 1919 примусив Директорію УНР і РНМ залишити Київ і переїхати до Вінниці. Широкомасштабна воєнна агресія більшовицької Росії проти України, повне ігнорування Раднаркомом мирних ініціатив *В. Винниченка* і *В. Чехівського* (місія *С. Мазуренка* в Москву), спрямованих на врегулювання укр.-рос. відносин, спонукали провідних укр. діячів шукати порозуміння з Антантою, щоб отримати воєннотехн. допомогу. Щоб полегшити переговори з представниками Антанти, які називали укр. уряд «комуністичним», соц. партії (УПСР і УСДРП) відкликали своїх чл. з РНМ. Одночасно з Директорії вийшов *В. Винниченко*, а її Головою став *С. Петлюра*. 13.2.1919 у Вінниці була створена нова РНМ під проводом *С. Остапенка* (безпартійний, вийшов з УПСР) у складі: *К. Мацієвич* (УПСФ) – міністр закорд. справ; *О. Шаповал* (УПСС) – міністр військ. справ; *Г. Чижевський* (безпартійний, вийшов з УПСР) – міністр внутр. справ; *С. Федак* (УНДП, ЗО УНР) – міністр фінансів; *І. Феценко-Чопівський* (УПСФ) – міністр господарства; *Є. Архипенко* (УНРП) – міністр земельних справ; *Д. Маркевич* (УПСФ) – керуючий міністерством юстиції; *П. Пилипчик* – керуючий міністерством шляхів; *І. Огієнка* – керуючий міністерством освіти; *І. Липа* – керуючий міністерством віровизнань; *О. Корчак-Чепурківський* (УПСФ) – керуючий міністерством нар. здоров'я; *М. Білинський* – керуючий міністерством морських справ; *А. Ревуцький* (Поалей Ціон) – керуючий міністерством єврейських справ; *О. Назарук* – керуючий управлінням преси та інформації; *Д. Симонів* – держ. контролер; *М. Корчинський* (УПСФ) – держ. писар. Невдовзі на місце захопленого у польськ. полон у Львові *С. Федака* було призначено *Б. Мартоса*, пізніше – *М. Кривецького* (УПСС), а міністерство праці ліквідували.

Після поразки і відступу військ Антанти з України уряд *С. Остапенка*, втративши сенс свого існування, під тиском лівих політ. сил подав у відставку. 9.4.1919 у Рівному було сформовано нову РНМ з чл. УСДРП, УПСР та західноукр. соціалістів у складі: Голова РНМ і міністр фінансів – *Б. Мартос*; заст. Голови і міністр юстиції – *А. Ливицький*

(УСДРП); міністр внутр. справ – *Іс. Мазепа* (УСДРП); міністр закорд. справ – *В. Темницький* (УСДП, ЗО УНР); міністр земельних справ – *М. Ковалевський*; в.о. військ. міністра – *Г. Сиротенко* (УСДРП); міністр нар. освіти – *А. Крушельницький* (УРП, Галичина), згодом – *Н. Григорій*; міністр шляхів – *М. Шадлун* (УСДРП); міністр нар. госп-ва – *А. Шрамченко* (УСДРП), пізніше – *Ф. Черкаський* (УСДРП); керуючий міністерством пошти і телеграфу – *І. Паливода* (УПСР); міністр праці – *Й. Безпалко* (УСДП, Буковина); керуючий міністерством нар. здоров'я – *О. Білоус* (УСДРП), пізніше – *Д. Одрин* (УСДРП); керуючий міністерством віровизнань – *М. Мирович*; керуючий міністерством єврейських справ *П. Красний* (Поалей Ціон); керуючий управлінням преси та інформації та в.о. держ. секретаря – *І. Лизанівський* (УСДРП); керуючий держ. контролем – *І. Кабачків*. 27.8.1919 у Кам'янці-Подільському було здійснено реорганізацію РНМ, яку очолив *Іс. Мазепа*. Відбулися і незначні зміни в персональному складі уряду: *М. Шадлун* очолив міністерство нар. госп-ва, *Ф. Черкаський* – управління преси і пропаганди, *С. Тимошенко* (УСДРП) – міністерство шляхів, *І. Огієнка* – міністерство віровизнань, *В. Сальський* – міністерство військ. справ (з листопада 1919).

Укладення Варшавського договору 1920, за умовами якого західноукр. землі відходили до Польщі, спричинило глибоку кризу в укр. політ. колах і змусило уряд *Іс. Мазепи* скласти повноваження. Нову РНМ, останній уряд УНР на укр. землях, сформував 26.5.1920 *В. Прокопович* (УПСФ). Її склад: *А. Ливицький* – заст. Голови і міністр юстиції; *А. Ніковський* (УПСФ) – міністр закорд. справ; *О. Саліковський* (УПСФ) – міністр внутр. справ (з 14.10.1920 – заст. Голови РНМ); *Іс. Мазепа* – міністр земельних справ; *В. Сальський* – міністр військ. справ; *Є. Архипенко* – міністр нар. госп-ва; *Х. Барановський* (безпартійний) – міністр фінансів; *С. Тимошенко* – міністр шляхів сполучення; *П. Холодний* – міністр освіти; *І. Огієнка* – міністр віровизнань; *І. Косенко* (безпартійний) – міністр пошти і телеграфу; *С. Стемпковський* (Польськ. нац.-дем. централ) – міністр нар. здоров'я; *В. Оніхімовський* – держ. секретар.

З кін. 1920 РНМ продовжувала існувати за кордоном (див. *Уряд Української Народної Республіки в екзилі 1920–48*).

І. Підкова (Львів).

РАДА РЕСПУБЛІКИ – вищий законодавчий орган влади в Українській Народній Республіці. Створений 3.2.1921 у м. Тарнові (Польща). До його складу входили 67 депутатів, які представляли укр. політ. партії, профспілкові та культ.-освітні орг-ції. Головою Р. Р. було обрано *І. Феценка-Чопівського*. Наприк. березня 1921 видала «Універсал до ук-

раїнського народу». Припинила своє існування 5.8.1921.

РАДА СІЧОВОЇ СТАРШИНИ – напівофіційний орган на Запорізькій Січі. До складу Р. с. с. входили військові старшини – *кошовий отаман*, суддя, писар, осавул, козаки, що займали ці посади раніше (старики), та курінні отамани. Здебільшого Р. с. с. називали старшинською сходкою. Скликалася для обговорення важливих питань політ., військ., адміністративного характеру. У період існування Нової Січі Р. с. с. могла обирати старшину без участі рядового козацтва або узгоджувала попередньо їхні кандидатури для обрання на *Генеральній Козацькій Раді*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДЕНС СТАНІСЛАВ ФРАНЦОВИЧ (1892 – 1938) – більшовицький діяч в Україні, чекіст. Поляк за походженням. Один із найближчих соратників Ф. Дзержинського. З червня 1919 – заст. начальника відділу Київської ЧК, з січня 1920 – голова Одеської ЧК, з січня 1921 – голова Кримської ЧК. 1927–31 – голова ДПУ в Закавказзі, з 1931 – голова ДПУ Білорусі. З 1931 до лютого 1933 очолював ДПУ в Україні. Р. – один із організаторів і безпосередній виконавець масових репресій проти учасників нац.-визвол. змагань 1917–21, політ. терору проти лідерів націонал-комунізму та духівництва УАПС. Р. як слухняне знаряддя у руках більшовицької партії відповідав за т. зв. розкуркулення та організацію штучного голоду в Україні 1932–33. З 1933 – начальник УНКВД у Москві. Згодом працював у рад. репресивних органах. 1938 – нарком внутр. справ Грузії та Казахської РСР. Розстріляний за наказом Л. Берії 1938.

РАДЗИВІЛЛ (Радзивіл) АЛЬБРЕХТ СТАНІСЛАВ (1.7.1593 – 12.11.1656) – лит. магнат, кн. Н. в Олиці (тепер селище Волинської обл.). З 1619 – лит. підканцлер, з 1623 – великий лит. канцлер. Власник значних земельних маєтків на Волині. Був фундатором костюлу в Олиці, єзуїтської колегії в Пінську. Автор «Мемуарів» лат. мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632–56. У них є відомості про події *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Р. відзначав всенародний характер війни в Україні, змушений був визнати героїзм укр. армії.

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЗИВІЛЛ БОГУСЛАВ (1620–1669) – держ. і військ. діяч Речі Посполитої. Представник магнатського роду *Радзивілів*. Виховувався у кальвіністських школах Великого князівства Литовського. З 1637 навчався в Англії, Голландії, Німеччині, Франції. Після повернення на батьківщину отримав

посаду лит. конюшого, а з 1649 очолював королівську гвардію. Брав участь у боротьбі з козацькими військами під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Згодом перейшов на бік шведського короля *Карла X Густава*. Був прихильником бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма, який призначив Р. ген.-губернатором Пруссії.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ КАРОЛЬ СТАНІСЛАВ (1734–1790) – воєвода віленський 1762–64 та з 1768. Один з наймогутніших магнатів Речі Посполитої 18 ст. Мав значний вплив на шляхту, зокрема на оборонців т. зв. золотих вольностей. 1764 змушений був виїхати до Туреччини. 1767 повернувся до Польщі, став маршалком радомської конфедерації. Завдяки підтримці рос. посла у Речі Посполитій М. Репніна повернув свої маєтності. Учасник *Барської конфедерації 1768*. Після поразки конфедератів перейшов на бік царського уряду і змушений був емігрувати за кордон. Згодом продовжував брати участь у боротьбі між угрупованнями шляхти, яка призвела до занепаду Речі Посполитої.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ МИКОЛАЙ «ЧОРНИЙ» (1515–1565) – маршал, канцлер Великого князівства Литовського, віленський воєвода. Деякий час перебував при дворі короля Польщі *Сигізмунда I Старого*. 1547 отримав від імператора Священної Римської імперії титул князя. Прагнув утворити своє спадкове князівство в Литві. Був прихильником кальвінізму, проводив значну реформаційну діяльність. Завдяки шлюбові своєї сестри Барбари з королем *Сигізмундом II Августом* Р. мав значний вплив у державі. Володів великими маєтностями, обіймав важливі посади. Був противником укладення унії між Литвою та Польщею.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ ЯНУШ (1612–1655) – воєвода віленський, великий гетьман литовський. Навчався в ун-тах Лейпцига (Німеччина) та Лейдена (Голландія). Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. 1632 король *Владислав IV Ваза* призначив Р. послом Речі Посполитої в Англії та Голландії. Після повернення на батьківщину брав участь у війнах з Туреччиною та Московським царством. З 1646 – великий гетьман лит. У роки *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* Р. очолював шляхетські війська на землях Литви та Білорусі. 1651 війська Р. захопили Київ і вчинили жорстоку розправу над його жителями. 1654 загопи Р. зазнали поразки в боях проти об'єднаного укр.-моск. війська. Підтримував

шведського короля *Карла X Густава* у його боротьбі з королем Польщі *Яном II Казимиром*.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛИ – лит. магнати, великі землевласники у Литві, Польщі, Білорусі та в Україні (Волині) у 15 – на поч. 20 ст. У 16–18 ст. Р. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис.), власні фортеці. Обіймаючи високі урядові посади, Р. брали безпосередню участь у загарбницьких війнах Литви і Польщі проти України. **Криштоф Р.** (1585–1640) – воєвода віленський (з 1633), великий лит. гетьман (1635). **Альбрехт Станіслав Р.** (1593–1656) – великий лит. канцлер (див. *А. Радзивілл*). **Януш Р.** (1612–1655) – лит. коронний гетьман (див. *Я. Радзивілл*). **Кароль Станіслав Р.** (1734–1790) – лит. коронний гетьман (див. *К. Радзивілл*).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЗИМІНСЬКИЙ-ЛЮБА ЗИГМУНТ (12.4.1843 – 12.10.1928) – польськ. історик, дослідник у галузі генеалогії та геральдики. Н. у Шимківцях (тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл.). 1859–62 навчався у Київ. ун-ті. З 1879 був чл. *Історичного т-ва Нестора Літописця*, з 1890 – Т-ва дослідників Волині. 1912–25 – голова Польського геральдичного товариства. Наприк. 19 ст. проводив археол. розкопки на Волині. Головна праця присвячена історії князівського роду *Сангушків* (1906–12; т. 1–2). Брав участь у підготовці видання документів «Архів князів Сангушків у Славуті» (1887–1910; т. 1–7), що містять численні акти (переважно укр. мовою) з соц.-екон. та політ. історії Волині кін. 14–16 ст. Впорядкований родинний архів із с. Берез (тепер Дубнівського р-ну Рівненської обл.) зберігається у Львів. бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДИМИЧІ – східнослов. плем'я (союз племен), яке в 9–10 ст. жило в межах Дніпра і Десни, головним чином, у басейні р. Сож. За літописними даними, Р. прийшли від «ляхів» і осіли на берегах р. Сож. Жили в невеликих селищах, займалися орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними промислами. У Р. були розвинуті залізодобувне, гончарне та ін. ремесла. За літописними дан., у серед. 9 ст. Р. сплачували данину хозарам. 885 за князювання *Олега* землі Р. увійшли до складу *Київської Русі*. 911 брали участь у поході кн. *Олега* на *Візантію*. За князювання *Володимира Святославича* був здійснений ще один похід на Р. Авангард кийв. війська на чолі з воєводою *Вовчим Хвостом* розбив ополчення Р. на р. Пишань, і їхні землі остаточно увійшли до складу Київської держави. Головними містами у Р. були Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У 11 ст. землі Р. увій-

шли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в джерелах бл. 1169. Археол. пам'ятки Р. – численні курганні могильники з трупопаленням (9–10 ст.) та трупопокладенням (11–12 ст.). Характерною етнографічною ознакою Р. є їхні жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових та срібних скроневих підвісок. Ряд ін. прикрас (браслети зі зміїними голівками на кінцях) вказують на пн. впливи і змішання Р. з балтами.

М. Пелешишин (Львів).

РАДИШЕВСЬКИЙ ОНИСИМ (Михайлов Онисим; р. н. невід. – не раніше 1631) – друкар і військ.-інженерний майстер. Н. і навчався в Волині, за походженням українець. 1586 переїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі, бл. 1605–10 – один із керівників Друкарського двору. 1606 Р. надрукував «Євангеліє», яке відзначається високим рівнем художнього оформлення, 1610 – «Статут церковний». Згодом став одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інженерними роботами. 1620 склав першу в Московщині військ.-технічну книгу «Статут ратних, гарматних та ін. справ, що стосується військової науки» (опублікував В. Рубан, 1777 і 1781).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДНАРГОСПИ (ради народного господарства) – держ. органи управління, які були одним із ключових елементів реформи управління, що почала реалізовуватися у лютому 1957 в СРСР. Будувалися на основі тер. принципу і керували дорученими їм галузями госп-ва у межах екон. адм. р-нів. Стрижнем нової системи став територіальний принцип управління через ради нар. госп-ва (раднаргоспи), що створювалися в економічних адм. р-нах. На тер. СРСР було утворено 105 таких р-нів, а в УРСР – 11. Під контроль Р. в Україні було передано понад 10 тис. промислових підприємств, і наприк. 1957 їм підпорядковувалося 97% заводів республіки (1953 лише 34%). Нова система управління стимулювала поліпшення розподілу праці та її кооперації у межах екон. регіону; прискорювала процес формування виробничої та соц. інфраструктури; створювала умови для більш раціонального використання місцевих ресурсів тощо. У вересні 1965 було відновлено республіканські та загальносоюзні міністерства, а у жовтні 1965 ліквідовано Р. Переваги нової системи управління, в основі якої лежали раціональність, економічність, ефективність, не змогли перехилити на свій бік шальку держ. терезів. Одна з найголовніших причин приреченості нової системи полягала у тому, що тер. принцип управління, який базувався на децентралізації, даючи певний екон. ефект, одразу вступав у серйозне протиріччя з основною підвалиною СРСР – принципом централізму.

О. Бойко (Ніжин).

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1945 – договір про рад.-польськ. держ. кордон. Укладений 16.8.1945 у Москві. Посилаючись на рішення Кримської конференції 1945, встановлював кордон між СРСР і Польщею вздовж *Керзона лінії* зі значним відхиленням від неї в ряді районів на користь Польщі. Польський уряд визнав де-юре факт приналежності до СРСР західноукр. (Галичина, Західна Волинь) і західнобілоруських земель. Договір не враховував меж етнічного розселення українців. У складі польськ. держави залишився ряд споконвічних укр. земель – *Лемківщина, Надсяння, Холмищина, Підляшшя* і невелика частина пн.-зх. Галичини (тут кордон був дещо змінений 1951) загальною площею 19 500 кв. км, на яких, за різними оцінками, проживало від 800 тис. до 1,4 млн українців.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1945 – про Закарпатську Україну. Підписаний 29.6.1945 у Москві. У договорі зафіксовано, що Закарпатська Україна (див. *Підкарпатська Русь*), возз'єднується відповідно до побажань населення зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української РСР. Договір об'єктивно відображав прагнення закарпатських українців – переважної більшості населення краю – до возз'єднання з Україною. Після возз'єднання Закарпаття з Україною частина укр. етнічної території (3500 кв. км) – *Пряшівщина*, на якій проживало бл. 150 тис. укр. населення, залишилась у складі Чехословаччини.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЗИВІЛЛІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – див. *Кенігсберзький літопис*.

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» – щоденна газ., орган ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Виходила у Харкові та Києві (6 раз на тиждень). Стала продовженням періодичного видання «Комуніст» (перший номер вийшов 15.06.1918) – органу ЦК КП(б)У. З 16.6.1926 газ. видавалася укр. мовою. У добу «українізації» була одним із провідних політ. видань в УСРР. З 1934 у зв'язку з перенесенням столиці до Києва сюди переїхала і редакція. З січня 1938 у Києві почала виходити паралельна республіканська газ. «Советская Украина» (з 7.11.1943 рос. видання перетворене на самостійну газ. «Правда Украины»). З 15.5.1941 стала органом Верховної Ради УРСР. З 2.2.1943 отримала назву «Р. У.». У період війни СРСР з нацистською Німеччиною виходила двома виданнями: основним (редакція перебувала в Саратові) та спецвипуском у партизанському з'єднанні під командуванням О. Федорова. З 1944 знов виходила у Києві. З серпня до листопада 1943 видавалася одночасно укр. і рос. мовами. До «перебудови» змі-

стовно відзначалася консерватизмом, спеціалізуючись на матеріалах певного політико-ідеологічного спрямування, зокрема, постійно присвячувала статті викриттю «українського буржуазного націоналізму». Наприк. 1980-х тональність газ. стала більш реалістичною, вона вмістила чимало матеріалів про злочини комуністичного режиму. У цей період значно зменшився наклад газ. З жовтня 1991 видається під назвою «Демократична Україна».

Ю. Шаповал (Київ).

РАЄВСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1866 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Закінчив кадетський корпус, 1885 – Павлівське військ. училище, пізніше – Михайлівське артилерійське училище, офіцерську артилерійську школу. З 1907 служив командиром батареї 4-го Сх.-Сибірського мортирного дивізіону у 59-й гарматній бригаді. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Восени 1917 зголосився до укр. армії. Служив нач. штабу у Гайдамацькому ім. К. Гордієнка кінному полку. Згодом командував артилерією *Гайдамацького коша Слобідської України*. У лютому відзначився у боях з більшовицькими частинами в обороні Києва.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАЄВСЬКИЙ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (30.7.1811 – 2.5.1884) – один із провідних діячів *слов'янофільства*. 1842–84 – священник рос. посольства у Відні. Був керівником віденського осередку рос. слов'янських комітетів. Виконував роль посередника у встановленні контактів між правлячими колами і наук. установами Російської імперії та громад.-політ. діячами, наук. і культ.-освітніми установами слов. земель Австрії та Туреччини. Здійснював розподіл таємних фінансових субсидій, що надходили з царської казни і слов. комітетів Росії для підтримки прихильників *панславізму* в цих країнах. Певна частина коштів розподілялась серед москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття, діяльність яких скеровувалась на боротьбу проти укр. нац. руху. Через Р. фінансувалося видання москвофільської періодичної преси (часописів «Слово» і «Новий пролом» у Львові, «Славянская заря» у Відні, «Свет» в Ужгороді), т-ва «Русская основа» у Відні (1867–73), надавались стипендії студентам Віденського ун-ту, матеріальна допомога львів. театру «Руська бесіда», окремим літераторам і вченим (зокрема, А. Добрянському, Я. Головацькому, І. Наумовичу), надсилались рос. книги для *Народного дому* і *Галицької руської матиці* у Львові, Т-ва Св. Василя Великого в Ужгороді, Т-ва Св. Івана Хрестителя у Пряшеві, «Руської бесіди» в Чернівцях і «Русской основы» у Відні. Р. значною мірою сприяв утвердженню ідей *москвофільства* на західноукр. землях.

Ф. Стеблій (Львів).

РАЙХСКОМІСАРІАТ «УКРАЇНА» (Reichskommissariat «Ukraine») – одна з двох великих військ.-адм. зон, утворених фашистським командуванням на окупованих землях Радянського Союзу (іншим був райхскомісаріат «Остланд», що складався з Естонії, Литви, Латвії, частини Білорусі та Ленінградської обл., центр – м.Рига). Створений 1.9.1941 згідно з наказом Гітлера від 17.7.1941 «Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях». Окрім більшості тер. УРСР (у кордонах до 1939) та Волині, до складу увійшли пд. частини двох білоруських областей (Берестейської та Пінської), заселені переважно українцями. Міністр окупованих земель на сх. А. Розенберг пропонував включити до Р. «У.» частину рос. прикордонної тер. як компенсацію за Галичину, яка увійшла під назвою дистрикт «Галичина» до польськ. Генеральної Губернії, і щоб ослабити можливі політ. амбіції українців.

Територія Р. «У.» змінювалася із просуванням лінії фронту на сх. У вересні 1942 загальна площа становила бл. 340 тис. кв. км, на якій проживало бл. 17 млн чол. У адм. відношенні Р. «У.» поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke) – «Волинь і Поділля», «Житомир», «Київ», «Дніпропетровськ», «Миколаїв» і «Таврія». Р. «У.» очолив Е. Кох (спочатку пропонувався А. Розенбергом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на ін. територіях). А. Розенберг та ряд ін. вищих гітлерівських чиновників відстоювали думку про необхідність врахування укр. нац. інтересів з метою забезпечення міцного тилу у війні з комуністичною Росією. Призначення Е. Коха означало перемогу в керівництві Райху лінії на створення максимально жорстокого окупаційного режиму в Україні.

Концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічний, а не як політ. чи нац. утвір. Для підкреслення цього факту Е. Кох вибрав столицею Р. «У.» не Київ, а провінційне місто Рівне. У повоєнний час планувалося приєднати Р. «У.» до території німецького Райху.

Правовий статус місцевого населення у Р. «У.» не був чітко визначений. Р. «У.» управлявся за нім. правовими нормами, розпорядженнями місцевої нім. влади, за наявності обмежених елементів самоврядування та окремих рад. норм (наприклад, збереження колгоспної системи). Управління найважливішими, з точки зору гітлерівського керівництва, сферами діяльності (поліція, важка промисловість, мобілізація робочої сили для роботи в Німеччині, пропаганда, транспорт і зв'язок) здійснювалося безпосередньо з Берліна. Створення Р. «У.» мало відігравати важливу роль у плані Гітлера щодо створення «життєвого простору» для арійської раси. Українці, згідно з цими планами, як нижча раса, «недолюди», не підлягали германізації. Внаслідок воєнних дій та заходів окупаційного режиму

населення Р. «У.» 1943 у порівнянні з 1939 зменшилося на 30%, зокрема серед неєвреїв – на 24%.
Я. Грицак (Львів).

РАЙЦІ, ратмани, радники (від нім. Rat – рада і Mann – людина) – чл. ради магістрату, що відала судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо. Р. обиралися з представників заможної верхівки міського населення, але фактично в раді міст їх призначав війт, що очолював магістрат. Посади Р. було скасовано у зв'язку з ліквідацією магістратів у Галичині й Пн. Буковині у серед. 1880, а на укр. землях, що входили до складу Російської імперії, за *судовою реформою 1864*.

В. Кульчицький (Львів).

РАКОВСЬКИЙ ХРИСТИАН (1.8.1873 – 11.9.1941) – політ. і держ. діяч УСРР. Н. у Градці (тепер Болгарія). До 1914 – активний учасник болгар. і румун. соціалістичних рухів, один із засновників соціал-демократичних партій у Болгарії і Румунії. Виступав проти участі Болгарії у *Першій світовій війні 1914–18* і входив у Центральне бюро антивоєнної революційної Балканської соц.-дем. робітничої федерації (заснована 1915). 1918 вступив у партію більшовиків, обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. Був чл. Центр. виконкому рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військ. округу (Румчероду).

З травня 1918 очолював більшовицьку дипломатичну делегацію на переговорах з урядом гетьмана П. Скоропадського щодо укладення мирного договору між рад. Росією і *Українською Державою*. З січня 1919 до липня 1923 (з перервами) очолював уряд рад. України. В ім'я інтернаціоналізму протистояв укр. партикуляризмові і навіть ставив під сумнів існування окремої укр. національності. Проте до кін. 1921 Р. змінив свої погляди. Наполягав на більшій повазі до укр. нац. питання, вимагав розширення політ. та екон. самостійності УСРР. На 12-му з'їзді Російської Комуністичної партії в квітні 1923 різко критикував позицію Й. Сталіна в нац. питанні. Після зміщення з посади голови Раднаркому УСРР був послом СРСР у Великій Британії (1923–25) та Франції (1925–27). Будучи висланим із Франції за революційну діяльність, восени 1927 повернувся в Україну і протягом місяця організував «ліву опозицію». У грудні 1927 на 15-му з'їзді РКП виключений з її лав, а через місяць – засланий до Астрахані. З 1929 Р. був визнаним всесоюзним лідером «лівої опозиції». У лютому 1934 підкорився партійній дисципліні й отримав дозвіл на повернення до Москви, де став керувати наук.-досл. ін-том наркомату охорони здоров'я. 1936 заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у березні 1938 засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

РАКОЦІ ФЕРЕНЦІ ІІ (27.3.1676 – 8.4.1735) – кн. Трансільванії (Семигороддя), керівник антигабсбурзької нац.-визвол. війни угор. народу 1703–11. Н. у м. Борші (тепер Румунія). Виховувався в єзуїтських школах. З 1692 Р. став ішпаном (управляючим) Шароського комітату. 1697 був серед учасників антиавстр. змови. Підтримував контакти з франц. королем Людовіком XIV. Після розкриття змови ув'язнений австр. властями у фортеці Вінер-Нойштадт, звідки 1701 втік до Польщі. 1703 розпочав переговори з керівниками сел. повстання куруців. Повернувся до Угорщини, де 7.6.1703 закликав до повстання проти правління *Габсбургів*. Створив регулярну армію, сприяв розвитку екон. життя, особливо ремесла та торгівлі. 1704 обраний кн. *Трансільванії*. У червні 1707 оголосив детронізацію Габсбургів з угор. престолу і на засіданні Державних зборів в Оноді проголошений головою т. зв. конфедерації угор. станів для завоювання незалежності країни. Після зречення *Августа ІІ Фрідріка* висував свою кандидатуру на польськ. престол. Протягом 1707–10 армія Р. зазнала ряд поразок від австр. військ. У квітні 1711 командував військ куруців барон Ш. Карої без згоди Р. уклав мирний договір з Габсбургами у Сатмарі (тепер м. Сату-Маре, Румунія). 1.5.1711 на Майтенському полі армія куруців капітулювала, а у червні 1711 капітулював останній вірний Р. гарнізон Мукачівської фортеці на Закарпатті. Деякий час жив у Московській державі, сподіваючись на військ. підтримку *Петра І*. З 1712 перебував у Франції, а в 1717 переїхав до Стамбула. Сподівався з допомогою Туреччини відновити свою владу в Трансільванії, але після укладення австр.-тур. договору це стало нереальним. Написав «Мемуари про угорську війну». Помер у м. Родосто (тепер Текірдаг, Туреччина). 1906 прах Р. Ф. ІІ було перенесено на батьківщину.

Р. Шуст (Львів).

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ РОМАН ОНИСИМОВИЧ (Ракушенко; 28.3.1623 – 1703) – імовірний автор *Літопису Самовидця*. Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1658–63 – ніжинський сотник, полковий суддя (1659), 1663–68 – *генеральний підскарбій*. Через вороже ставлення гетьмана Д. Многогрішного змушений переселитися до Брацлава, де став протопопом міської церкви. Після скинення з гетьманства Д. Многогрішного Р.-Р. 1672 повернувся у *Лівобережну Україну*. 1676–1703 був священником Миколаївської церкви в м. Стародубі.

М. Пасічник (Львів).

РАСТРЕЛЛІ ВАРФОЛОМІЙ ВАРФОЛОМІЙОВИЧ (Бартоломео Франческо; 1700–1771) – відомий архітектор, основний представник архітек-

тури рос. бароко серед. 18 ст. За походженням італієць. Н. у Парижі. 1716 приїхав до Петербурга зі своїм батьком скульптором Б.К. Растреллі. 1725–30 навчався за кордоном, можливо, в Італії. 1730–63 – придворний архітектор. Серед основних творів Р.: у Латвії – палаци Бірона в Рундалі (1736–40) та Мітаві (тепер Єлгава; 1738–40), у Петербурзі – комплекси Смольного монастиря (1748–64) та Зимового палацу (1754–62), палаци М. Воронцова (1749–57) і С. Строганова (1752–54) та ін. У Києві за проектами Р. збудовано Андріївську церкву (1747–53) та царський (Маріїнський) палац (1752–55). Для споруд Р. характерна пластична виразність архітектурних форм, пишність і святковість інтер'єрів, багатство скульптурного оздоблення. Творчість Р. мала значний вплив на укр. архітекторів. Помер у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

РАТУША (польськ. ratusz, від нім. – Rathaus) – 1) Орган міського самоврядування. У містах Зх. України Р. вперше з'явилася у 14 ст. (зокрема у Львові – 1356). 15 ст. у зв'язку з наданням містам магдебурзького права замість Р. було утворено магістрати. Поряд з магістратами у невеликих містах і містечках України (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка) зберігалися Р. як органи міського самоврядування. З 1727 до компетенції Р. належали переважно судові та фінансові справи. 1785 у Російській імперії, зокрема й в Україні, магістрати були замінені міськими думами. У невеликих містечках, де не було міських дум, залишилися Р. Остаточно як судові органи Р. скасовано судовою реформою 1864, як органи міського самоврядування – міською реформою 1870. 2) Будинок, де містяться органи міського самоврядування.

В. Кульчицький (Львів).

РАУХ ГРИГОРІЙ ОТТОНОВИЧ (19.8.1860 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду Гетьманату, ген.-лейтенант. Навчався в елітному Пажеському корпусі, потім служив у кінному полку, де 1881 отримав офіцерський чин. 1889 закінчив Миколаївську академію Генерального Штабу. Призначався на посаду офіцера для доручень штабу 1-го армійського корпусу, штабу Петербурзького військ. округу, Генерального інспектора кінноти Головного Штабу. З 1901 – командир Лубенського, Лейб-гвардії кірасирського полків, ген.-майор (з 1905). Пізніше командував 10-ю кінною, 2-ю кінною дивізіями. У роки *Першої світової війни 1914–18* – нач. 6-ї армії, командир 2-ї гвардійської кінної дивізії, з 1916 – 2-го гвардійського кінного корпусу на Пд.-Зх. фронті. З 1918 – на службі в укр. армії. За *Гетьманату* призначений головним уповноваженим укр. уряду при Головному командуванні австро-угор. армії в Одесі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАФАЛЬСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕОФАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – укр. держ. діяч, магістр церковного права. У грудні 1917 призначений тимчасовим комісаром духовних справ у секретарстві внутр. справ Генерального секретаріату УНР. Представник уряду у Всеукраїнській православної церковній раді (ВПЦР). Підтримував заходи ВПЦР з підготовки Всеукраїнського православного церковного собору та надання автокефалії укр. церкві. З березня 1918 Р. – віце-директор департаменту віросповідань Міністерства внутр. справ УНР. З травня 1918 до лютого 1919 – директор департаменту Православної Церкви у міністерствах віросповідань *Української Держави* та *Української Народної Республіки*. За час керівництва Р. департаментом було підготовлено і видано «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви» (1.1.1919). З січня 1919 брав участь у роботі комісії для складання проекту Статуту Автокефальної української церкви.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

РАФЕС МОЙСЕЙ (1883–1943) – єврей. політ. діяч в Україні. Н. у Мінську. За фахом – перукар. Належав до Бунду. З липня 1917 – чл. Малої Ради. У липні-серпні 1917 Р. у складі укр. делегації (В. Винниченко, Х. Барановський) вів переговори з представниками *Тимчасового уряду* в Петербурзі про затвердження «Статуту вишого управління України». У листопаді 1917 – чл. Крайового комітету для охорони революції в Україні. Підтримував прийняття *Українською Центральною Радою* 3-го Універсалу (див. *Універсали УЦР*), в якому проголошувалось утворення *Української Народної Республіки* у складі Рос. Федерації. Критично поставився до прийняття УЦР 11(24).1.1918 Закону про нац.-персональну автономію як такого, що являє собою «реакційну силу роз'єднати трудящих в їх класовій боротьбі». Виступав проти створення укр. регулярної армії та укладення *Берестейського миру 1918*. Наприк. 1919 Р. вступив у більшовицьку партію, був одним із керівників ЦК РКП(б) і ВКП(б). Згодом усунений від політ. діяльності, займався публіцистикою. Автор книги «Два роки революції на Україні. Еволюція і розкол Бунду» (рос. мовою; 1920).

І. Підкова (Львів).

РАФФАЛОВИЧ ДЖОРДЖ (Raffalovich George; псевдонім Bedwin Sands; 1880 – 17.5.1958) – англ. письменник, журналіст, громад.-політ. діяч. Н. у Франції. Ймовірно, був онуком емігранта з Одеси і сином банкіра Артура Р. Здобув освіту в католицькій публічній школі у Версалі. Бл. 1906 після закінчення служби у франц. армії переїхав до Англії. Займався літ. діяльністю, вивчав міжнародні відносини, зокрема політику європейських держав щодо Туреччини і молодотурецький рух. У серпні

1912 Р. вперше опублікував статтю про укр. питання і з цього часу постійно дописував до англ. преси (у часописи «The Commentator», «The New Age», «The Outlook» та ін.), а також часто виступав з публічними лекціями на цю тему. 1913 опублікував лекцію, в якій подав укр. історію за схемою *М. Грушевського*, проаналізував сучасний стан укр. руху і аргументовано доводив, що політ. незалежність України сприятиме стабільності в Європі. Намагався сформувати проукр. угруповання в Англії. З цією метою організував *Український Комітет* у Лондоні, налагодив контакти з укр. політ. еміграцією у Франції (Ярослав Федорчук). 1914 разом з Орестом Жеребком та ін. укр. діячами Р. організував візит кількох британських журналістів у Галичину на святкування ювілею Т. Шевченка. Після поч. *Першої світової війни 1914–18 Р.* проводив активну проукр. діяльність (1915 видав працю *М. Грушевського* «The Historical Evolution of the Ukrainian Problem»), підтримував зв'язки з чл. Союзу визволення України. Був звинувачений у пронім. орієнтації. 1915 виїхав до США, де протягом війни продовжував друкувати статті про Україну, намагався співпрацювати з укр. орг-ми. Помер у Новому Орлеані (США).

О. Середа (Львів).

РАШТАТТ (Rastatt) – місто у Німеччині. 1915–18 тут знаходився табір для військовополонених солдатів-українців, що воювали в складі рос. армії у роки *Першої світової війни 1914–18*. У таборі широку орг., допомогну, релігійну, культ. і нац.-виховну роботу проводив *Союз Визволення України*. З полонених у Р. та укр. полонених з ін. таборів у Німеччині (зокрема, Венцляр, Зальцвельд) було сформовано дві дивізії (див. «*Синьожупанники*»), які згодом взяли участь у нац.-визвол. змаганнях 1917–21. 1916–18 в таборі виходив тижневик (згодом – двотижневик), редакторами якого були В. Сімович, Г. Петренко і П. Мороз. На цвинтарі Р. за проектом *М. Паращука* встановлено пам'ятник померлим укр. полоненим.

РЕАБІЛІТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. rehabilitatio – поновлення, спроможність) – поновлення у правах. Р. п. вважається винесення виправдовуючого вироку при перегляді справи, постанови про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину або за недоведенням участі у скоєнні злочину, а також постанови про припинення справи про адм. відповідальність. Закон передбачає можливість Р. п. й після відбуття покарання, а також посмертну Р. п. Відразу після смерті Й. Сталіна (1953) для реабілітації було створено партійну комісію, підпорядковану Президії ЦК КПРС, яка мала право переглядати матеріали з архівів органів безпеки та ін. джерел. Під час «правління» М. Хрущова під Р. п. не підпадали керівники

та учасники політ. опозиції 1920–30-х: троцькісти, бухаринці, націонал-ухилильники тощо. Після усунення М. Хрущува від влади Р. п. була фактично припинена. В Україні, починаючи з 1956, реабілітовано більшість репресованих у період «культу особи» укр. письменників, митців та учених. Були реабілітовані також деякі компарт. й військ. діячі, ліквідовані у 1930-х, зокрема В. Затонський, П. Любченко, В. Чубар, С. Косіор, Е. Квірінг, П. Постишев, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, П. Дибенко, Н. Демченко, І. Клименко, К. Сухомлин, М. Хатаєвич, В. Чернявський, Й. Якір та ін., а також керівники КПЗУ О. Василько, Р. Турянський, М. Заячківський (Косар) та Г. Іваненко (Бараба). Р. п. проводилася на вимогу впливовіших парт. і культ. діячів з підкресленням, що реабілітовані були жертвами порушень законності в період «культу особи» Сталіна. Р. п. не підлягали всі ті, що відкрито відстоювали політ. незалежність України чи окремішність укр. комунізму. Починаючи з 1989, в СРСР почалася нова хвиля Р. п. багатьох репресованих, але не тільки за сталінських часів, а й за 1960–90-х, політв'язнів (П. Григоренко, А. Марченко, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Стус та багато ін.).

О. Кубальський, П. Панченко (Київ).

РЕБЕТ ДАРІЯ (дівоче прізвище – Цірик; 26.2.1913 – 5.1.1992) – визначна укр. політ. і громад. діячка, публіцист. Дружина Л. Ребета. Н. у Кіцмані на Буковині (тепер Чернівецька обл.). Навчалася на юрид. ф-тах Львівського та Люблінського ун-тів. Здобула наук. ступінь магістра права. На поч. 1930-х належала до молодіжної структури ОУН у Стрию, очолювала жіночі групи Стрийської окружної езекутиви та керування ОУН в Стрийській окрузі (1933–34). 1934–38 – чл. Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ, відповідала за зв'язки з керівництвом укр. націоналістів, що перебувало в еміграції. За участь в укр. націоналістичному русі кілька разів заарештовувалась польськ. поліцією, відбула піврічне ув'язнення у тюрмі (1939). Під час нім. окупації налагоджувала роботу підпільних осередків ОУН-р, працювала в освітньому і пропагандистському відділах ОУН. У серпні 1943 взяла участь у роботі 3-го Надзвичайного збору ОУН. З весни 1944 входила до складу ініціативного комітету (голова – Л. Шанковський), який підготував проведення Першого великого збору української Головної визвольної ради (УГВР) (11–15.7.1944). Була обрана чл. 1-ї Президії УГВР, брала участь у розробці програмних документів УГВР – «Тимчасовий устрій УГВР» та «Платформа УГВР». У повоєнний час жила в еміграції у Німеччині. Налагоджувала діяльність УГВР за кордоном, була чл. Закордонного Представництва (ЗП УГВР), яке очолював священник І. Гриньох. Після розколу 1954 в ОУН ЗЧ приєдналася до ОУН за кордоном (ОУНз) і була обрана до складу її Політичної ради. З 1979

Р. очолювала діяльність Політичної ради ОУНз. Р. була активісткою укр. жіночого руху в еміграції, делегаткою 1-го Світового конгресу українок у Філадельфії 1948. Належала до керівних органів Світової федерації укр. жіночих орг-цій (СФУЖО). Співпрацювала з багатьма укр. періодичними виданнями в еміграції, була чл. редколегій часописів «Сучасна Україна», «Сучасність» та «Український самостійник», видала зб. статей про Союз українок Німеччини (1980). Автор статей, присвячених ідеології ОУН, її програмним постулатам та історії, укр. визвол. рухові. Померла у Мюнхені.

І. Підкова (Львів).

РЕБЕТ ЛЕВ (3.3.1912 – 12.10.1957) – визначний укр. політ. діяч, публіцист, ідеолог укр. націоналізму. Чоловік Д. Ребет. Н. у Стрию. Навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. 1927 вступив до *Української Військової Організації*, згодом – до *Організації Українських Націоналістів*. З 1930 очолював провід ОУН у Стрийському повіті. 1934–38 – керівник Крайової езекутиви ОУН на західноукр. землях. Після вбивства польськ. міністра внутр. справ Б. Перацького (червень 1934), яке спричинило масові арешти чл. ОУН (було ув'язнено весь керівний склад націоналістичного підпілля), Р. зумів зберегти і з часом розбудувати структуру орг-ції та налагодити ефективну інформаційно-пропагандистську роботу підрозділів ОУН у Галичині. За нелегальну діяльність кілька разів заарештовувався польськ. поліцією, бл. трьох років перебував в ув'язненні. З лютого 1940 належав до ОУН під проводом С. Бандери. У червні 1941 був одним із організаторів *Акту проголошення української державності* (30.6.1941), заст. голови *Українського державного правління* Я. Стецька. У вересні 1941 Р. був заарештований гестапо і ув'язнений у концентраційному таборі *Освенцім*. Після звільнення з концтабору жив у Німеччині. Належав до Закордонного Центру в ОУН, головний суддя ЗЧ ОУН. Висловлювався за проведення демократичних змін в ОУН згідно з ухвалами 3-го Надзвичайного Великого збору ОУН (21–25.8.1943). 1952 (за ін. дан. – 1950) кооптований до Закордонного Представництва УГВР, голова Ради референтів ЗП УГВР. У грудні 1953 Р. разом із С. Бандерою і З. Матлою створили Колегію уповноважених, яка повинна була реорганізувати ОУН і накреслити завдання орг-ції в повоєнних умовах. У лютому 1954 Р. і З. Матла, не досягши компромісу із С. Бандерою в поглядах на майбутнє ОУН, створили нову організацію під тією ж назвою – ОУН ЗЧ (з 25.12.1956 – ОУН за кордоном; ОУНз; т зв. двійка), до якої приєдналися М. Лебедь, М. Прокоп, І. Гриньох та ін. Після розколу ОУН Р. став одним із провідних діячів ОУНз, головою її Політичної Ради. В еміграції співпрацював у періодичних виданнях – громад.-політ. тижневику «Українська трибуна» (ви-

ходив 1946–49 у Мюнхені), «Час» і двотижневику «Сучасна Україна» (виходив 1951–60 у Мюнхені); 1955–57 – гол. редактор сусп.-політ. журн. «Український самостійник» (1950–57 – тижневик, з 1957 – місячник). 1949 захистив докторську дисертацію на тему «Держава і нація». У 1950-х Р. плідно займався наук.-пед. роботою. Викладав державне право в *Українському вільному ун-ті* у Мюнхені, з 1952 – доцент, а з 1954 – професор права цього ж ун-ту. У жовтні 1957 вбитий агентом рад. спецслужб Б. Сташинським (див. *Сташинського процес* 1962). Похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Р. – автор праць, в яких ґрунтовно розробляв теоретичні засади укр. демократичного націоналізму та розвинув концепцію формування укр. нації в сучас. умовах. Найважливіші з них: «Формування української нації» (1951), «Світло і тіні ОУН» (1954; посмертне видання, 1964), «Теорія нації» (1956, 1997) та ін.

Я. Грицак, І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ФЕДІР (1888 – 1945) – укр. громад.-політ. діяч на Закарпатті. Н. у с. Мирча (тепер Закарпатська обл.). З поч. 1920 брав активну участь в укр. національному русі у Підкарпатській Україні. Був чл. керівних органів т-ва «*Просвіта*» в Ужгороді. 1925–35 – депутат територіального представницького органу Підкарпатської Русі – крайового заступництва. Належав до закарпатської фракції Чехо-Словацької соц.-демократичної партії (редагував орган фракції – часопис «На переломі»), з якої був виключений за «український націоналізм». З січня 1939 – чл. *Українського національного об'єднання* (в січні–березні 1939 – гол. УНО) – політ. орг-ції, що ставила собі за мету створення нац. держави у Закарпатті та її об'єднання з Великою Україною. В лютому 1939 Р. обраний до сейму Карпатської України, з 15.3.1939 – заст. голови парламенту А. Штефана. 1939–44 відбував ув'язнення в угор. тюрмах. 1945 заарештований співробітниками рад. спецслужб і вивезений в СРСР. Загинув у тюрмі.

І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ЮЛІАН (26.6.1899 – 30.4.1979) – визначний укр. політ. діяч у Закарпатті. Брат Ф. Ревая. Н. у с. Мирча (тепер Закарпатська обл.). У 1920–30-х був одним із провідних діячів укр. культ.-освітнього руху в Закарпатській Україні. 1922–35 – співробітник чехо-словацького міністерства шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні *Підкарпатської Русі*. 1929 Р. виступив співзасновником (разом з А. Волошиним, Ю. Гуснаєм, А. Штефаном) професійної орг-ції укр. учителів – *Учительської громади Підкарпатської Русі* (існувала 1929–39). Згодом обраний головою цієї орг-ції та секретарем Педагогічного т-ва Підкарпатської Русі (діяло 1923–

39). Був одним з організаторів пластового руху на Закарпатті, упорядником кількох підручників для нар. шкіл. 1924–25 Р. редагував разом з І. Панькевичем часопис «Учитель» (виходив 1920–36 в Ужгороді) та видавав 1925–38 журн. «До перемоги». 1935–39 – депутат празького парламенту від закарпатської фракції Чехо-Словацької соц.-демократичної партії. Належав до провідних чл. місцевих укр. орг-цій, які виступали за створення на тер. основі Підкарпатського краю укр. держави та возз'єднання її з Великою Україною. Р. був чл. Центральної (Руської) УН Ради. Входив до складу делегації укр. політиків (А. Волошин, Ф. Ревай, С. Клочурак, С. Росоха, Ю. Гуснай, В. Северняк та ін.), яка 7.9.1938 під час зустрічі з прем'єр-міністром Чехо-Словацької Республіки М. Годжі поставила рішучу вимогу про надання автономії *Карпатській Україні*. У жовтні 1938 Р. став міністром госп-ва першого автономного уряду. Після офіційного проголошення незалежності Карпатської України (15.3.1939) був призначений президентом А. Волошиним прем'єр-міністром уряду та міністром закорд. справ новоствореної держави. Угор. окупація закарпатських земель примусила Р. та ін. чл. уряду виїхати в еміграцію. За кордоном Р. намагався інформувати світову громадськість про репресії угор. окупаційного режиму проти укр. діячів. 1945 заарештований рад. спецслужбами у Празі, однак зумів утекти в американську зону окупації. З 1948 жив у США. 1949–57 – керівник бюро Українського конгресового комітету Америки, був багаторічним директором Карпатського дослідницького центру та Українського ін-ту Америки.

І. Підкова (Львів).

РЕВИШИН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (11.12.1870 – травень 1920) – військ. діяч Гетьманату, ген.-майор. Навчався у Петровському Полтавському кадетському корпусі, 1890–1891 – у Миколаївському кінному училищі. Після закінчення 1904 Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Сх. на посаду штаб-офіцера для доручень штабу 9-го армійського корпусу. Учасник рос.-япон. війни 1904–05. Згодом служив старшим ад'ютантом штабу 2-ї козачої дивізії, працював викладачем Тверського кінного училища (1909). У роки *Першої світової війни 1914–18* – нач. штабу 2-го кінного корпусу на Пд.-зх. фронті. За Гетьманату в серпні 1918 став нач. адміністративного управління Генерального штабу. У жовтні 1918 звільнений зі служби. З 1919 – у Добровольчій армії А. Денікіна, командував Чеченською кінною дивізією, згодом – у рос. армії ген. П. Врангеля в Криму. У травні 1920 під Мелітополем захоплений у полон будьоннівцями і розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РЕВІЗІЇ (від. лат. revisio – перегляд) – у Російській імперії у 18–19 ст. перепис населення (селян, міщан, купців), яке було зобов'язане платити *подушний податок* і відбувати рекрутську повинність. Р. проводились періодично (з 1719) за розпорядженням царського уряду. В Україні, починаючи з 1782, було проведено 7 Р. (крім Слобожанщини, де Р. проводились і раніше; всього у Російській імперії – 10). Р. проводились кілька років і охоплювали бл. 95% населення країни. Р. не підлягали дворяни та чиновники, особовий склад армії і флоту, а також іноземці. Ряд переписів не реєстрував жін. населення. Не проводились Р. у Фінляндії, Польщі і Закавказзі. У ході Р. складались поіменні списки – *ревізські казки*, куди записувались особи чол. статі – *ревізські душі*. За кількістю ревізських душ визначався подушний податок. Згідно з Р. 1857 в Україні налічувалось понад 2,6 млн кріпаків чол. статі.

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ – поіменні списки осіб, які мали сплачувати подушний податок (див. *Подушне*) і відбувати рекрутську повинність у Російській імперії в 18–19 ст. Складались під час проведення *ревізій*. До Р. к. записувались усі чол. даного поселення незалежно від віку, сімейного стану і працездатності. У селах складались поміщиками або управителями, у містах – представниками міського правління. До списків не вносили жінок, дворян, військових, духовенство, чиновників, купців та іноземців. Особи, які були внесени до Р. к., називались «*ревізськими душами*». Р. к. узагальнювались на рівні пов. і губ. та були основними документами для подушного податку. На основі цих списків складались і публікувались дані про чисельність, географічне розміщення, віковий, статевий, становий і нац. склад населення всієї імперії, зокрема й України.

І. Підкова (Львів).

«**РЕВІЗЬКА ДУША**» – одиниця обліку чол. населення Російської імперії у 18–19 ст., яка виникла після запровадження подушного податку (див. *Подушне*). У Росії існувала з 1719 до 1887 (у Сибіру до 1899), в Україні – 1781–1887. Під час проведення ревізій складались т. зв. *ревізські казки*, куди вписувались особи, що підлягали перепису – «Р. д.». Кожна «Р. д.» вважалась наявною до наступної ревізії, навіть у випадку її смерті (звідси – «мертві душі»).

РЕВОЛЮЦІЇ 1848–49 – революції в ряді країн Європи, які завершили процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Головним їхнім завданням (за винятком революції у Франції, де нарізла потреба знищення диктатури фінансової олігархії) була ліквідація феод.-кріпосн. відносин, повалення абсолютистських монархій, нац. визволення і створення національних держав. Важливою передумовою революцій було погіршення становища насе-

лення, особливо внаслідок неврожаю 1845–46 та екон. кризи 1847.

У Франції демократична революція почалась 22.2.1848 антиурядовими демонстраціями в Парижі. Вони переросли у народне повстання, внаслідок якого повалено липневу монархію і 25.2 проголошено республіку. Червневне повстання робітників у Парижі, які виступили на підтримку радикальних гасел, було придушене урядовими військами. 10.12 президентом країни обрано ставленика промонархічних кіл Луї-Наполеона Бонапарта, котрому було надано широкі права. Після перемоги на виборах до Законодавчих зборів (13.5.1849) монархічної «партії порядку» завоювання Лютневої революції 1848 було поступово ліквідовано і розчищено шлях до реставрації наприк. 1852 монархії.

У Німеччині демократична революція почалась у березні 1848 народними виступами в ряді нім. держав. 18.3.1848 повстали здобули перемогу в Берліні. Під тиском громадськості у Пруссії та ін. нім. державах створено ліберально-конституціоналістські уряди. У травні 1848 у Франкфурті-на-Майні відкрились загальнонім. нац. збори, які вирішували питання щодо об'єднання країни. Після придушення у вересні 1848 повстання у Франкфурті-на-Майні створено новий уряд (2.11), що складався лише з представників знаті й вищої бюрократії. Новостворені уряди Пруссії та ряду ін. нім. держав відхилили конституцію, схвалену франкфуртськими зборами навесні 1848. Виступи населення на захист конституції, що 1849 прокотилися країною, були придушені пруськими військами. 18.6.1849 розіграно Франкфуртські нац. збори. Контрреволюція перемогла. Влада залишилась у руках монархічних сил, збереглась роздробленість країни.

В Італії революція почалась повстанням на Сицилії в січні 1848. У лютому-березні в ряді італ. держав створено конституційні уряди за участю лібералів, а Ломбардію і Венецію звільнено з-під влади Австрії. У Венеції 22.3 проголошено республіку. На поч. революції нац. рух в Італії очолили ліберали, які намагались утримати його у межах конституційних реформ і здійснити об'єднання країни (зверху) на монархічній основі. Але згодом вони почали шукати компроміс із монархістами. Це дало можливість правим силам перейти в наступ, що завдало шкоди нац.-визвол. війні італ. народу проти Габсбурзької монархії, яку розпочало 23.3 Сардинське королівство (П'ємонт). Після поразки італ. військ 25.7 у битві поблизу Кустоци, за умовами перемир'я, Ломбардію і Венецію було передано під владу австр. Габсбургів. Восени 1848 рух очолили демократи Дж. Мадзіні та Дж. Гарібальді, які виступили за об'єднання Італії знизу, на республіканській основі. 16.11.1848 у Римі вибухнуло повстання, внаслідок якого було створено світський уряд і 9.2.1849 проголошено Римську республіку.

Сардинське королівство відновило війну проти Австрії, але війська короля Карла Альберта 23.3 знову зазнали поразки у битві біля Новари. На поч. липня об'єднані військ. сили Франції, Австрії, Іспанії, Королівства обох Сицилій та внутр. контрреволюції розгромили Римську, а 22.8 – Венеціанську республіку. Внаслідок поразки революції збереглась роздробленість країни, а її пн. частина залишилась під австр. владою.

Початком революції в Австрії стало народне повстання 13.3.1848 у Відні, що привело до падіння консервативного уряду К. Меттерніха, створення 17.3 уряду з представників дворянства і ліберальних кіл та організації нац. гвардії. Студентам, які активно виступали у ці дні, було дозволено створити свої збройні формування – «Академічний легіон». Імператор Фердинанд I декларував демократичні свободи та пообіцяв Конституцію. У квітні було створено Центральний комітет національної гвардії, який став фактичним органом влади. 25.4 уряд опублікував Конституцію. За нею, вся повнота влади зберігалась у руках імператора і верхньої палати, яку призначав уряд. Новий виборчий закон (11.5) позбавляв виборчих прав значні прошарки населення, що викликало невдоволення в столиці. 27.5 виконавча влада перейшла до рук новоствореного Комітету громадської безпеки, а єдиною законодавчою владою оголошено майбутні Національні Збори. Австр. монархія, таким чином, перетворювалась з абсолютної на конституційну. 22.7 імператор Фердинанд I зі своїм почтом виїхав до м. Інсбрука. Того ж дня розпочав свою роботу загальнодержавний райхстаг, вибори до якого відбулись на поч. червня. Більшість у ньому здобули ліберали, під впливом яких на поч. вересня всупереч волі лівих і депутатів-селян прийнято половинчасту ухвалу про скасування панщини та ін. повинностей селян на тер. всієї монархії за викуп (див. *Селянська реформа 1848*). Непослідовністю ліберальних кіл, розколом у таборі антимонархічних сил скористались консервативні угруповання, які, зібравшись із силами після самоліквідації 25.8 Комітету громад. безпеки, намагались завдати удару насамперед революційній Угорщині. На перешкоді цьому стало народне повстання у Відні в жовтні 1848, яке стало кульмінацією і останнім актом австр. революції. Придушення віденського повстання відкрило шлях до відновлення абсолютизму. Новий уряд було створено з представників монархічних кіл і великого капіталу на чолі з кн. Шварценбергом. Новий імператор Франц Йосиф I (вступив на престол у грудні 1848 після зречення Фердинанда I) проголосив введення т. зв. октройованої конституції (4.3.1849) і 8.3.1849 розпустив райхстаг. 31.12.1851 конституція було скасовано і відновлено абсолютистський режим, який існував до кін. 1850-х.

Березневе повстання 1848 у Відні дало поштовх революційному і нац.-визвол. рухові в усіх про-

вінцях багатонац. Габсбурзької монархії. 15.3.1848 народним повстанням у Пешті розпочалась революція в Угорщині. 17.3.1848 утворено перший незалежний від Відня нац. угор. уряд із представників ліберального дворянства на чолі з Л. Баттяні. Уряд здійснив низку демократичних реформ. Проте з розвитком подій він поступово скочувався з революційних позицій. Обмеженою аграрною реформою (скасуванням панщини за викуп при збереженні ряду селянських повинностей) та репресіями проти учасників селянського руху він відштовхнув від революції селян, а великодержавницькими тенденціями – неугор. національності (хорватів, сербів, словаків, українців, румунів та ін.), спричинивши цим перехід керівництва їхніх нац. рухів у період війни за незалежність Угорщини на бік Габсбургів. У вересні 1848 правлячі кола Австрії приступили до ліквідації угор. революції. Проти Угорщини виступив хорватський бан Й. Єлачич, а згодом і головні австр. військ. сили. Готуючись до захисту країни, угор. уряд знову висунув революційні гасла, від яких раніше відмовився. Боротьбу за незалежність очолив утворений парламентом Комітет захисту Батьківщини під керівництвом Л. Кошута. Значну роль в організації народних мас на боротьбу відіграли радикальні демократи Ш. Петефі, М. Шанчич, польськ. ген. Ю. Бем. Після тимчасових невдач угор. армія у березні 1849 перейшла в наступ і у квітні майже повністю визволила країну від австр. військ. 14.4.1849 була проголошена повна незалежність Угорщини від Габсбургів. 2.5.1849 правителем-президентом країни обрано Л. Кошута. Але рев. Угорщина не змогла вистояти перед об'єднаними силами противників. У серпні 1849 австр. війська спільно з армією царської Росії, до якої звернулись по допомогу Габсбурги, придушили революцію в Угорщині.

З перших же місяців революції широкий рев. і нац.-визвол. рух охопив слов'янські провінції Австрійської монархії. Початок зробила Чехія. 11.3 у Празі відбулись масові нар. збори, учасники яких зажадали створення для чеських земель єдиного законодавчого сейму, зрівняння в правах чехів і німців, надання дем. свобод, скасування сел. повинностей. Обраний на зборах комітет звернувся до імператора з петицією, яка виражала програму чеських лібералів. Під тиском нових нар. демонстрацій 29.3 австр. уряд погодився на створення центр. міністерства для Чеського королівства, чеській мові було надано однакові права з нім., запроваджено загальне навчання. Майбутні законодавчі збори мали вирішити питання про автономію Чехії. Справедливі нац. вимоги чехів викликали негативну реакцію нім. ліберальних кіл, які мали намір включити чеські землі до складу майбутньої об'єднаної нім.-австр. держави і повністю їх понічкати. У відповідь на ці великодержавні плани чеські ліберали відмовились від участі у виборах до Франк-

фуртських національних зборів і на поч. квітня утворили Національний комітет, який згодом почав виконувати функції тимчасового, незалежного від Відня уряду. В основу своєї діяльності Національний комітет поклав австрославистську програму перетворення Австрійської держави на федерацію вільних народів, викладену лідером нац. руху Ф. Палацьким у відкритому «Листі до Франкфурта». Щоб здобути союзників у боротьбі проти загрози поніччя, Нац. комітет виступив ініціатором скликання 2.6.1848 у Празі *Слов'янського з'їзду 1848*. На з'їзді, на який прибули делегати від слов'янських народів Австрії та кілька гостей від зарубіжних слов'ян, визначились два головних угруповання, Помірковано-ліберальне, до якого належали керівники з'їзду (Ф. Палацький, П. Шафарик), дотримувалось австрославистської програми; радикально-демократичне (К. Сабіна, Й. Фріч, К. Лібельт та ін.) виступало за спільні дії з радикально-демократичним рухом Німеччини та Угорщини. Одностайності було досягнуто лише в питанні про відмову від включення слов'янських народів в об'єднану Німецьку державу. Роботу з'їзду перервали події, пов'язані з Празьким повстанням 1848 (12–17.6.1848), придушеними військами. Після поразки повстання ліві сили Чехії були розгромлені, а праві та ліберали пішли на угоду з Габсбургами.

У *Словенії* на поч. революції в містах було утворено нац. гвардію, а в квітні 1848 словенські ліберали висунули вимогу об'єднати словенські землі (тобто населені словенцями Крайни, частини Штирії, Карінтії, Горіци, Трієста та ін.) і надати «Об'єднаній Словенії» автономії в складі Австрійської монархії. Згодом вони підтримали план створення в межах Австрії Слов'янської федерації. Ліберали створили перші нац.-політ. орг-ції, зокрема «Словенське товариство» в Любляні, почали видавати першу політ. газ. «Словенія». Програму «Об'єднаній Словенії» спочатку підтримали консервативні кола, але з наступом реакції восени 1848 вони, взявши у свої руки керівництво «Словенським товариством», фактично відмовились від неї. У петиції до імператора від 19.11.1848 консерватори висунули власну програму, яка ставила забезпечення нац. прав словенців у залежність від збереження сильної Австрії під владою конституційного монарха.

Революція знайшла широкий відгомін у слов'янських землях, що входили до складу Угорщини. Під впливом безрезневих подій у Відні і Пешті, у Загребі (*Хорватія*), Варажні та ін. містах відбулися демонстрації. 25.3.1848 у Загребі скликано велику Народну Скупщину (Збори), яка висунула вимоги: відновлення єдності хорват. земель, формування нац. уряду, створення нац. гвардії, запровадження хорват. мови в держ. установах, звільнення селян. Вимоги вручено імператору. 8.4.1848 хорват. делегація намагалася вступити в переговори з угор. ліберальним урядом про майбутнє становище сло-

в'ян в Угорській державі, але представники уряду не хотіли й слухати про рівноправ'я слов'ян з угорцями. В таких умовах хорват. ліберали підтримали австрославистські плани перебудови Австрії у федерацію рівноправних народів. 5.6.1848 у Загребі вони скликали хорватський сабор, який прийняв закон про звільнення селян, оголосив себе незалежним від Будапешта і сформував уряд на чолі з полковником Й. Єлачичем, призначеним 23.3.1848 баном Хорватії. Угор. уряд зажадав безумовної підлеглості хорватів Будапешту і навіть заручився підтримкою віденського двору. На поч. революції Габсбурги, занепокоєні зростанням нац.-визвол. руху слов'янських народів і зацікавлені в збереженні лояльності угор. уряду, йшли на поступки Будапешту і виступали гарантом цілості угор. корони. 29.5.1848 імператор заборонив проведення хорват. сабору, а 10.6.1848 оголосив Й. Єлачича поза законом. Проте у серпні, готуючись до війни проти революційної Угорщини, Габсбурги пішли на поступки хорват. нац. рухові. 4.9.1848 імператор офіційно поновив Й. Єлачича на всіх політ. і військ. постах. Хорват. ліберали, не добившись визнання нац. незалежності від угор. уряду, вирішили шукати підтримки у Габсбургів і надали у їхнє розпорядження свої війська. Армія Й. Єлачича, почавши 11.9.1848 військ. дії проти Угорщини, взяла активну участь у відновленні влади Габсбургів. Після придушення угор. революції Габсбурги підкорили собі і Хорватію, ліквідувавши її автономні установи, що виникли 1848.

У сербській *Воєводині* на поч. революції ліберали, підтримавши створення автономної Угорської держави, висунули свою помірковану нац. програму (визнання серб. національності, вільне вживання серб. мови в школах, місцевому управлінні, церкві, свобода віровизнання), здійснення якої намагались добитися шляхом угоди з угор. урядом. Вона знайшла своє відображення у рішенні Народних Зборів у м. Нові Сад від 17.3.1848. Відхилення сеймом цих вимог викликало невдоволення по всій країні. На вимогу народних мас 13.5.1848 у Карловцях скликано Народну Скупщину, яка проголосила політ. автономію Воєводини і союз із Хорватією. Було обрано Головний Комітет – автономний уряд, який очолив представник ліберальної інтелігенції Д. Стратимирович – прихильник перебудови Габсбурзької монархії на основі політ. рівноправності народів і їхньої федерації. Наприк. травня угор. уряд послав у Воєводину свої війська, які 12.6.1848 вдарили по Карловцях. Хоча силами ополчення і граничарів цей наступ було відбито, все ж він поклав початок угор.-серб. війні, якою згодом скористалися праві сили. Із спадом революції восени 1848 серб. ліберали стали схилитись до підтримки Габсбургів. 18.9.1848 з Головного Комітету усунено Д. Стратимировича, а після жовтневої Скупщини влада у Воєводині повністю пе-

рейшла до консервативних кіл на чолі з патріархом Й. Раячичем. З того часу серб. нац. рух втратив свій початковий революційний характер, а серб. загоны увійшли до складу військ, що виступили проти революційної Угорщини.

У *Словаччині* початок угор. революції народні маси зустріли з піднесенням. У містах і селах відбувались маніфестації солідарності. Однак проведена угор. урядом обмежена аграрна реформа, репресії проти учасників сел. і робіт. руху посіяли у словаків недовіру до Будапешта. 10.5.1848 у Ліптовському Святому Мікуляші під керівництвом ліберальних лідерів Л. Штура, Й. Гурбана і М. Годжі відбулися народні збори, які у прийнятих «Вимогах словацького народу» зажадали надання Словаччині політ. автономії у межах угор. корони. З цієї ж програмою словацька делегація виступила на Слов'янському з'їзді 1848 у Празі, відмовившись від підтримки австрославистської програми чеських лібералів. Угорський уряд не тільки не пішов на поступки словакам, а навпаки, вжив заходів для придушення словац. нац. руху. На поч. червня 1848 на тер. Словаччини запроваджено надзвичайний стан, закрито «Словацьку національну газету», видано наказ про арешт лідерів нац. руху, які були змушені емігрувати. В таких умовах словац. ліберали поступово відмовились від своєї колишньої автономістської програми, перейшли на позиції австрославізму і зайняли ворожу позицію щодо Угорщини. На поч. вересня 1848 у Відні засновано Словацьку Національну Раду на чолі з Л. Штурою, Й. Гурбаном і М. Годжею, яка, заручившись підтримкою серб. і хорват. лібералів та придворних кіл Відня, організувала словац. вересневе повстання, що було своєрідною збройною демонстрацією на підтримку бана Й. Єлачича у його поході проти революційної Угорщини. З посиленням наступу консервативних сил на угор. революцію народні маси відійшли від лібералів. Чимало словаків стало в лави захисників угор. революції.

Великого розмаху набув нац.-визвол. рух на польськ. землях, що входили до складу Австрії, зокрема *Зх. Галичини*, на яких жила значна кількість польськ. населення. 17–19.3.1848 у Кракові відбулися масові демонстрації, внаслідок яких оголошено амністію політ. в'язням і створено нац. гвардію. 6.4.1848 польська делегація вручила австр. імператору адрес, в якому домагалася перетворення всієї Галичини на польську автономну провінцію монархії і сприяння відновленню незалежності Польщі. Висунуте демократами гасло перетворення Польщі на демократичну республіку не знайшло підтримки. 29.3.1848 ліберальні кола утворили Національний Комітет у Кракові, а 13.4.1848 – Центрально-Національну (Народову) Раду у Львові, які, очоливши польськ. нац. рух, намагались утримувати його в межах легальності. Велика активність галицького селянства змусила австр.

уряд скасувати у Галичині панщину майже на чотири місяці раніше, ніж у цілому в Австрії (закон про ліквідацію панщини був підписаний 7.9.1848). 17.5.1848 імператор Фердинанд I підписав патент (указ) про скасування у Галичині з 15.5.1848 повинностей селян за винагороду дідачам у майбутньому за рахунок держави. Імператорський указ про скасування панщини було поширено на Буковину 9.8.1848 (вступав в дію з 1.7.1848). Польська верхівка, намагаючись забезпечити собі панівне становище в Сх. Галичині, відмовила в нац. рівноправності укр. населенню і зайняла ворожу позицію щодо укр. нац. руху. Австр. уряд, йдучи назустріч польськ. шляхті, 31.7.1848 вперше призначив губернатором краю шляхтича В. Залевського, відмовившись від планів поділу Галичини на дві провінції (польську і українську), погодився на переведення викладання в школах цілого краю на польську мову. В той же час рев. виступи, в яких взяло активну участь як польське, так і укр. населення, рішуче придушувалися. 26.4.1848 австр. війська обстріляли з гармат повсталій Краків, 2.11. придушили *Львівське збройне повстання 1848*, а навесні 1849 ліквідували антиурядові виступи селян у Краківському окрузі. З наступом реакції у квітні 1848 майже всі поступки, на які уряд пішов на початку революції, було скасовано.

Революція широко відлунула на підвладних Австрії західноукр. землях. У *Галичині* активною революційною силою виступило селянство, яке добивалось радикального розв'язання аграрного питання. Невдоволене обмеженою аграрною реформою, воно бойкотувало панські фільварки, силою повертало собі захоплені дідачами землі, ліси і пасовища. Найактивніші сел. виступи австр. влада влітку 1848 та навесні 1849 втихомирила за допомогою військ. У віденському райхстазі 14 східногалицьких сел. депутатів одностайно виступили проти виплати дідачам викупу за скасовані повинності селян. 17.8.1848 під час обговорення проекту програми з аграрного питання яксраву промову на захист поневолених галицьких селян, яку прокоментувала більшість західноєвроп. газет того часу, висловив І. Капушак.

Активізувався укр. нац. рух, який очолили місцева інтелігенція і греко-католицьке духовенство. 19.4.1848 вони вручили губернатору петицію на ім'я імператора, в якій висунули вимоги запровадити в школах і в діловодстві *Сх. Галичини* укр. мову, гарантувати доступ українцям до всіх посад та надати однакові права духовенству всіх віросповідань. Уряд пообіцяв ці вимоги задовольнити. Керівним органом нац. руху стала створена 2.5.1848 у Львові *Головна руська рада* (ГРР), яка мала близько 50 філій на місцях. Вона підтримала план створення в межах Австрії слов'янської федерації і послала на Слов'янський з'їзд 1848 у Празі свою делегацію, яку очолив Г. Гинилевич. Влітку 1848 у звернен-

нях до райхстагу, уряду та імператора ГРР висунула вимогу поділу Галичини та відокремлення Сх. Галичини в окрему провінцію з власним крайовим управлінням у Львові, сподіваючись таким чином підірвати засилля у краї польськ. шляхти та забезпечити кращі умови нац. розвитку укр. населення. Підтримана укр. населенням, ця вимога натрапила на рішучий опір польськ. верхівки, яка боялася втратити свою екон. і політ. перевагу в краї. Центральна Національна (Народова) Рада, *Руський Собор*, керівник губернського управління А. Голуховський, шляхетські депутати райхстагу виступили проти поділу краю, заявляючи уряд можливим приєднанням Сх. Галичини до Російської імперії. Під їхнім тиском уряд, який спочатку мав намір відокремити Сх. Галичину від Західної (польської), відмовився від цього проекту. З метою сформування власної збройної сили Головна руська рада та місцеві ради висунули вимогу створення укр. нац. гвардії. Правлячі кола Австрії ігнорували більшість вимог укр. населення і погодилися лише на запровадження 1848 навчання укр. мовою в народних школах, викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях та на заснування кафедр укр. мови і літератури у Львів. ун-ті (відкрито на поч. 1849). Велике значення для активізації нац.-культ. руху мали проведення 19–26.10.1848 у Львові 1-го з'їзду діячів укр. науки, освіти і культури; створення *Галицько-руської ради матиці*; видання перших укр. газ. і журн. – «Зоря Галицька», «Галицько-Руський вестник», «Новини», «Пчолода»; заснування Народного Дому у Львові; діяльність в Коломиї, Перемишлі та ін. містах нац. аматорських театрів. Зростання і політизацію укр. нац. руху неприхильно зустріла частина представників польськ. громадськості, які розгорнули проти нього широку кампанію в пресі. Аргументовану дискусію з ними проводили у своїх публіцистичних виступах І. Бірецький, А. Петрушевич, Е. Прокопчиць, Т. Леонтович, В. Подольський. Починаючи з осені 1848, в умовах наступу реакції укр. нац. рух у Галичині втратив свій масовий характер. На поч. 1849 у зв'язку із проголошенням у краї військ. стану найактивніші місцеві *руські ради* були ліквідовані. 1851 проголосила про свій саморозпуск і Головна руська рада.

Революційні події на Буковині почалися масовими сел. заворушеннями. Уряд був змушений оголосити про скасування на Буковині, починаючи з 1.7.1848, панщинних повинностей селян. Проте скасування панщини за викуп та втрата згідно із законом від 7.9.1848 сервітутних прав викликали невдоволення селян, яке вилилося в Буковинське селянське повстання 1848–49. Його очолив депутат райхстагу Л. Кобилиця. Революція дала поштовх розвитку руху укр. населення Буковини за адм.-політ. єдність з Галичиною. Наприк. 1848 буковинське селянство розгорнуло широку кампанію протесту проти намірів відокремлення Буко-

вини від Галичини, якого добивалися всупереч волі укр. населення румун. дідичі та православне духовництво. Проти цього висловились представники сіл усієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848. Незважаючи на це, за конституцією від 4.3.1849 Буковина була проголошена окремим коронним краєм.

Активно відгукнулось на революційні події у Австрійській імперії населення *Закарпаття*. Проведена угор. урядом обмежена аграрна реформа викликала невдоволення селян і активізацію селянського руху, який значно посилювався влітку–восени 1848. Уряд змушений був запровадити у Закарпатті надзвичайний стан. Лише 2.3.1853 було видано імперський указ, який санкціонував скасування кріпацтва в Угорщині, зокрема в Закарпатті.

На Слов'янському з'їзді 1848 у Празі словац. делегація вперше порушила питання про надання нац. прав українцям у Закарпатті. На поч. 1849 група закарпатської інтелігенції та греко-католицького духовництва на чолі з А. Добрянським і О. Духновичем у петиції на ім'я імператора висунула вимогу об'єднання Закарпаття зі Сх. Галичиною. Цю вимогу підтримала і Головна руська рада. Однак австр. уряд не допустив об'єднання західноукр. земель, вбачаючи в цьому крок до їхнього возз'єднання з *Наддніпрянською Україною*, а тим самим і загрозу втрати для Австрії. Уряд погодився на виділення укр. районів Угорщини в окремий Ужгородський округ (адм. апарат мав формуватися з представників укр. інтелігенції), відкриття кількох народних шкіл з рідною мовою навчання та запровадження викладання деяких предметів укр. мовою у гімназіях. Після придушення революції всі ці поступки були скасовані.

Р. 1848–49 стала подією великого іст. значення. Вона ліквідувала панщину та ін. форми середньовічної залежності селян, проголосила демократичні свободи, що вперше зумовило широку участь різних верств населення у політ. житті. Революція надала політ. характеру нац. рухам підвладних Австр. імперії народів, метою яких було становлення нац. державності – об'єднання етнічних земель в єдиній незалежній державі.

Ф. Стеблій (Львів).

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) – перша укр. політ. партія у Наддніпрянській Україні. Створена 11.2.1900 у Харкові як підпільна політ. орг-ція. Засновниками партії були чл. Харківської студентської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський та ін. Першу програму орг-ції, в якій проголошувалася ідея політ. самостійності України, написав М. Міхновський (видаєна у Львові під назвою «Самостійна Україна»). Питання соц.-екон. характеру в програмі не розглядалися. «Брак соціалізму» в програмі РУП викли-

кав критику з боку соціалістичного крила. Відхід від ідей самостійності прискорив вихід із РУП націонал-радикалів, які 1902 створили *Українську народну партію*. Майже одночасно від неї відокремились народники на чолі з М. Шаповалом та М. Залізнякам, які приєдналися до партії есерів. У січні 1904 з РУП відокремилася *Українська соціалістична партія* (приєдналася 1903) на чолі з Б. Ярошевським. На поч. 1903 Київська громада РУП розробила новий прект програми. Основні його положення – нац.-тер. автономія України, скасування викупних платежів, повинностей і податків, конфіскація удільних і монастирських земель і передання їх у власність місцевих Крайових самоуправ, ліквідація общин. Наприк. 1903 найбільші парт. орг-ції, т. зв. вільні громади у Києві, Харкові та Полтаві, було розгромлено, а чл. ЦК заарештовано. 1904 у новому проекті програми з'явився пункт про держ. самостійність України. Влітку 1904 на 2-му з'їзді РУП М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Голицинський виступили за об'єднання партії з РСДРП. У травні вони створили *Українську соціал-демократичну спілку*, яка стала складовою частиною РСДРП, пропагувала марксистські ідеї серед укр. робітників (існувала до 1913). Більшість чл. РУП підтримала групу М. Порша, С. Петлюри, В. Винниченка, які стояли на засадах націоналізму і самостійності України. У грудні 1905 відбувся останній з'їзд партії, на якому проголошено про заснування *Української соціал-демократичної робітничої партії*. За роки свого існування РУП брала участь у спільних акціях з Бундом та РСДРП, організувала страйки, демонстрації, поширювала брошури й листівки. Партія мала значний вплив серед укр. селянства. Періодичні видання РУП – журн. «Гасло» (1902–03, виходив у Чернівцях; ред. Д. Антонович, С. Голицинський, В. Сімович), часопис «Селянин» (1903–05, виходив у Чернівцях і Львові; ред. Л. Когут, Д. Антонович); газ. «Праця» (1904–05, виходила у Львові; ред. Д. Антонович, М. Порш). РУП видавала пропагандистські матеріали, зокрема брошури «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Власна земля», «Страйк і бойкот», «Народна справа» та ін.

Г. Герасценко (Запоріжжя).

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–07 – перша демократична революція у Російській імперії. Події революції стали виявом загальнонац. кризи, яка загострилась на поч. 20 ст. у зв'язку з екон. кризою та поразками Росії під час війни з Японією. Початок революції поклали події 9(22).1.1905 у Петербурзі. Цього дня була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація робітників, що направлялись з петицією до царя, в якій містилося прохання поліпшити умови їхнього життя. Було вбито понад 200 чол. і кілька сотень поранено. Криваві події у столиці викликали

хвилю обурення у всій імперії. Країною прокотилась хвиля страйків, які охопили й укр. міста, зокрема Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одесу. Революційні настрої, які охопили армію і флот, посилились внаслідок невдач у війні з Японією та укладення Портсмутського мирного договору 1905, що призвело до втрати Ляодунського п-ова та Пд. Сахаліну. 14.6.1905 в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику «Потьомкін». Серед керівників повстання були українці Г. Вакуленчук та О. Матюшенко, а серед офіцерів, котрі приєдналися до повстання, чл. РУП О. Коваленко. Армія перестала бути надійною опорою самодержавства. Намагання уряду зупинити революцію оголошенням 6.8.1905 маніфесту про скликання дорадчої Державної Думи не дали результатів. У серед. жовтня країна була охоплена загальним політ. страйком, в якому взяло участь близько 2 млн робітників, із них 120 тис. в Україні. Під час страйку виникли орг-ції класового типу – ради робітничих депутатів, керівництво якими намагались здійснювати рев. партії – соц.-демократи, есери, анархісти. У ряді міст страйковий рух супроводжувався сутичками з військами. Найбільшого розмаху збройні виступи набули в грудні у Москві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську. У Горлівці бойові дії між озброєними робітниками та урядовими військами завершилися численними жертвами з обох боків (загинуло бл. 300 робітників).

В Україні у жовтні–грудні 1905 сел. виступи відбулися в 64 повітах (із 94). В Україні було зареєстровано близько 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків, з них на Лівобережжі – понад 150, на пд. – понад 100. Один із найбільших виступів відбувся в грудні 1905 у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. У сутичці з каральним загonom там загинуло 63 селянина. У жовтні-листопаді 1905 відбулись нові заворушення у військ. частинах, що розмішувались у Кронштадті, Севастополі, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Білій Церкві. В цих умовах царський уряд змушений був піти на поступки. 17(30).10.1905 *Микола II* видав маніфест, в якому проголошувались надання Державній Думі законодавчих прав, розширення виборчих прав громадян, демократичні свободи – свобода совісті, друку, зібрань та об'єднань. Однак у своєму ставленні до маніфесту рос. сусп-во не було єдиним. Отримавши гарантії конституційного правління і готуючись до виборів у Думу, ліберальна опозиція проголосила створення політ. партій – конституційних демократів (кадетів) і «Союз 17 Октября» (*Октябристів*) – та намагалась перевести революційний рух на мирний конституційний шлях. Деякі політ. сили, зокрема більшовицька партія, пропагували радикальні методи боротьби з урядом, закликали до збройних виступів (такі відбулись у Москві, Нижньому Новгороді, Красноярську та ін. містах), відмовляючись брати участь у виборах.

Активізувались і крайні праві, шовіністичні орг-ції, насамперед «Союз русского народа».

Маніфест 17.10.1905 сприяв позначився на розвитку укр. нац.-визвол. руху. Ще в березні 1905 Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що укр. мова є самостійною слов'янською мовою і рекомендувалось скасувати антиукр. розпорядження 1863 і 1876 (див. *Валуєвський указ 1863 і Емський акт 1876*). З кін. 1905 почали з'являтися укр. періодичні видання. 1906 у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та ін. містах України, а також у Петербурзі і Москві виходило 18 укр. газ. та журн. Деякі з них, як, напр., газ. «Громадська думка» (пізніше – «Рада»), незважаючи на переслідування, продовжували виходити і в наступні роки. Проявом нац. руху стало виникнення культ.-освітніх орг-цій «Просвіта» в Катеринославі, Києві, Одесі, Чернігові, Ніжині, Миколаєві, Полтаві. Активізувалась діяльність укр. політ. партій. У січні 1905, відколовшись від *Революційної української партії*, до складу Російської соц.-дем. робітничої партії на основі окремого статусу, як нац. орг-ція, увійшла Українська соц.-дем. спілка. Після виходу з РУП «Спілки» у грудні 1905 була утворена *Українська соціал-демократична робітничка партія*, яка проголосила себе єдиною правочинною політ. орг-цією укр. пролетаріату. Наприк. 1905 виникла *Українська радикально-демократична партія*. Всі укр. політ. орг-ції у нац. питанні домагались нац.-тер. автономії України у складі Російської держави.

У грудні 1905 був опублікований виборчий закон, на основі якого наприк. лютого – на поч. березня 1906 відбулися вибори до I Державної Думи, що проходили в умовах урядових репресій. Ліві партії бойкотували вибори. Найбільше місць (34% від загального числа чл. Думи) здобула партія кадетів. Впливовою була група сел. депутатів, які об'єдналися у фракцію трудовиків. Діяльність Думи тривала лише 72 дні – з 27.4(10.5) до 9(22). 7. 1906. У I Думу від України було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналась в Українську парламентську фракцію, яка налічувала 44 чл., її головою обрано адвоката з Чернігова *І. Шрага*; серед чл. були *В. Шемет* та *П. Чижевський* – від Полтавщини, *М. Біляшевський* та *Ф. Штейнгель* – від Києва, *А. В'язлов* – від Волині. Друкованим органом фракції став «Украинский вестник» (редактор – *М. Славинський*, секретар – *Д. Дорошенко*).

II Державна Дума, вибори до складу якої відбувались у січні-лютому 1907, виявилась ще більше лівою та опозиційною, ніж перша. 20.2(5.3).1907 нова Дума розпочала свою роботу. Як і раніше, в центрі уваги стояло аграрне питання, навколо якого і розгорілась гостра боротьба. Уряд не бажав робити жодної поступки в аграрному питанні і припинив його обговорення. У II Думі 47 депутатів від України об'єдналися в Українську громаду, яка

видавала часопис «Рідна справа – думські вісті» (офіц. ред. – о. М. Хотовицький і С. Нечитайло, фактичний – В. Доманицький). Укр. фракція готувала низку законопроектів з земельних, робітничих та освітніх питань. 3(26).6.1907 царським маніфестом II Дума була розпущена. Царський маніфест від 3.6.1907 про розпуск II Думи ознаменував відмову царизму від реформ та остаточну поразку революції 1905–07.

Т. Полещук (Львів).

РЕВУЦЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (24.3(5.4).1881 – 29.12.1941) – відомий укр. мистецтвознавець, фольклорист, літературознавець. Брат *Л. Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). 1906 закінчив іст.-філ. ф-тет Київ. ун-ту. 1907–18 учителював у Ревелі (тепер Таллінн, Естонія) та Києві. 1918–23 працював викладачем Київ. музично-драматичного ін-ту ім. М. Лисенка. З 1924 – співробітник Етнографічної комісії АН УСРР. На поч. 1930-х зазнав переслідувань і 1934 був звільнений з роботи. З 1938 – старший наук. співробітник Ін-ту українського фольклору АН УРСР. Загинув з дружиною під час нім. окупації Києва в грудні 1941. Р. був одним з визначних популяризаторів музичного мистецтва в Україні. Автор бл. 60 музикознавчих і фольклористичних праць: «Українські думи та пісні історичні» (1919), «Андріяшиада» – опера-сатира *М.В. Лисенка* (1930), «С.С. Гулак-Артемовський і його комічна опера «Запорожець за Дунаєм» (1936), «Лисенко – хоровий диригент» (1937), «Шевченко і народна пісня» (1939), «Автобіографія *М.В. Лисенка*» (1940). Р. уклав зб. укр. народних пісень «Золоті ключі» (три випуски – 1926, 1929), редагував численні нотні видання, зокрема вокальні твори *Л. Бетховена*, «Дуети *М. Лисенка*», «Козацькі та історичні пісні». Здійснив переклад для Київ. оперного театру лібретто опер «Викрадення з сералю» *В.А. Моцарта*, «Фауст» *Ш. Гуно*, «Паяци» *Р. Леонкавалло*, «Алеко» *С. Рахманінова* та ін.

РЕВУЦЬКИЙ ЛЕВ (Левко) МИКОЛАЙОВИЧ (8(20).2.1889 – 30.3.1977) – відомий укр. композитор, педагог і громад.-музичний діяч, академік АН УРСР (з 1957). Брат *Д. Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). З 1903 навчався у приватній муз. школі *М. Тутковського* в Києві, у фортепіанному класі *М. Лисенка*, згодом – у музично-драматичній школі *М. Лисенка*. З 1907 вивчав право в Київ. ун-ті і одночасно навчався на фортепіанному відділі Київ. муз. училища. 1913–16 – студент композиторського ф-ту Київської консерваторії в класі проф. *Р. Глієра*. 1918–24 перебував у Прилуках. 1924–34 – викладач Київ. муз.-драматичного ін-ту ім. *М. Лисенка*, з 1934 – Київської консерваторії (з 1935 – її професор). Серед учнів Р. – *Г. Майборо-*

да, *П. Майборода*, *Г. Жуковський*, *В. Кирейко*, *В. Гомоляка*, *А. Філіпенко*, *А. Свечников*. 1944–48 – голова Спілки композиторів України. Автор кантати-поєми «Хустина» за *Т. Шевченком* (1923), оркестрова редакція (1944), 2-ї симфонії (1920), концерту для фортепіано з оркестром (1934; 2-га ред. 1963), обробок народних пісень (зб. «Козацькі пісні», 1920-ті; «Сонечко», 1926; «Галицькі пісні», 1928). Відредагував оперу «Тарас Бульба» *М. Лисенка* (1937, 1955), створив для хору і симфонічного оркестру «Оду пісні» (1956), три хори на слова *Т. Шевченка* («Ой, чого ти почорніло», «У перетину ходила», «На ріках круг Вавилона»).

РЕДЕМПТОРИСТИ (лат. – Congregatio Sancitissimi Redemptoris; Згромадження Найсвятішого Избавителя; Чин Найсвятішого Избавителя) – чернечий чин, заснований 1732 *Св. Альфонсом Ліджорі* в Італії (поблизу Неаполя). Затверджений папою *Бенедиктом XIV*. Очолює згромадження обраний генеральною капітулою генеральний настоятель. Настоятелю підлягають провінційні ректори, а їм – ректори колегій. Основне завдання Р. – проведення парохіальних місій, проповідницька діяльність. На землях Речі Посполитої Р. діяли з 1787. Існує жіноче згромадження сестер-редемптористок. 1970 Р. налічували бл. 7400 чл. ордену. 1913 митрополит греко-католицької церкви *А. Шептицький* та голова ордену Р. *Муррей* уклали угоду, що передбачала створення сх. (укр.) гілки Р. У Галичині було створено протоєгуменат з центром у Львові. Місійні колегії відкрились у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Ковелі. Велась велика місійна робота серед укр. емігрантів у Канаді (провінція Саскачеван) та США. До Другої світової війни 1939–45 у Галичині було бл. 100 Р. і 24 – на Закарпатті. Після ліквідації УГКЦ (див. *Львівський собор 1946*) багато Р. було репресовано, ув'язнено у тюрмах і таборах, частина ченців перейшла у підпілля. До чину Р. належали ряд єпископів УГКЦ – *В. Величковський*, *В. Стернюк*, *Ф. Курчаба*, *М. Саприга*. Наприк. 1980-х Р. відновили свою діяльність в Україні. Найбільшим осередком укр. Р. є Львів. Чин видає часописи «Голос Спасителя» та «Логос».

Р. Шуст (Львів).

РЕЕСТРОВІ КОЗАКИ – частина укр. козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військ. службу в 2-й пол. 16 ст. і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). У червні 1572 за наказом польськ. короля *Сигізмунда II Августа* з козаків (300 чол.) було сформовано наймане військо для охорони пд. і сх. держ. кордонів та боротьби з укр. нац.-визвол. рухом. Першим старшим (згодом – гетьманом) над Р. к. король призначив шляхтича *Я. Бадовського*. Польськ. уряд визнавав козаками тільки Р. к., які офіційно називались Низовим або Запорізьким військом. 1578 королем *Стефаном Баторієм* реєстр

було збільшено до 600 чол. Р. к. отримували право власної військ., адм. і судової юрисдикції, звільнялися від податків та повинностей. Р. к. мали право на землеволодіння, право займатися промислами і торгівлею, одержували держплатню. Р. к. було передано у володіння містечко *Трахтемирів*, де розміщувався арсенал і шпиталь для поранених і старих козаків. Р. к. мали право самостійно обирати гетьмана і козацьку старшину на козацькій раді. У 1620–30-х чисельність реєстрового війська складала 3–8 тис. чол. 1648 більшість реєстрового війська приєдналася до армії *Б. Хмельницького*. У *Гетьманщині* Р. к. поступово почали називатися городовими козаками, а з 1735 – виборними козаками.

РЕЙНБОТ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) – держ. діяч в Україні періоду Гетьманату. Юрист за фахом. До 1917 – службовець рос. Міністерства юстиції і голова окружного суду в Петербурзі. З приходом до влади гетьмана *П. Скоропадського* Р. – товариш міністра, а з 24.10.1918 – тимчасово керуючий міністерством внутр. справ у кабінеті *Ф. Лизогуба*. Після проголошення гетьманської грамоти про федерацію України з майбутньою найбільшовицькою Росією (14.11.1918) – міністр юстиції в уряді *С. Гербея*. У грудні 1918 заарештований республіканськими військами, але за домовленістю з воєнним командуванням Антанти вивезений в Одесу і звільнений.

І. Підкова (Львів).

РЕЙТАРИ (нім. Reiter – вершник) – вид найманої кавалерії в арміях європейських країн у 16–18 ст. Прийшли на зміну важкій рицарській кінноті. Мали на озброєнні вогнепальну зброю (рушницю або карабін, пістолі), лаші, а іноді і списи; носили шоломи і нагрудні лати. Р. поряд із кірасирами і драгунами використовувались для нанесення вирішальних ударів противнику. Вели атаку щільними бойовими порядками. Орг-цію і тактику ведення бою розробив *Моріс Оранський* у нідерландській армії. Р. складались переважно з німців і служили в постійних найманих арміях Польщі, Швеції, нім. держав. Рейтарські підрозділи використовувались польськ. урядом в Україні для придушення козацьких повстань та під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Укр. козацькі полки неодноразово завдавали поразок рейтарським військ. частинам. На поч. 18 ст. Р. були замінені драгунами та кінними єгерями.

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ – система комплектування регулярного війська у Російській імперії. Запроваджена 1705. В Україні Р. п. була поширена після ліквідації залишків державності у 1780-х. Полягала у зобов'язанні населення податних станів (селян, міщан та ін.) поставляти в армію

новобранців-рекрутів, а від дворян – офіцерів. У рекрути брали чоловіків віком 15–20 років (до 1708), згодом – 20–30 (1726), 1727–66 – «різного» віку, наступні роки – 17–35 років. Загальна чисельність і час набору визначалися перед кожним набором. Спочатку рекрутів набирали з розрахунку від кількості дворів (1 рекрут на 20 дворів), з 1724 – від певної кількості «ревізських душ». Набори (з 1000 душ) поділялися на звичайні – 5–7 чол., посилені – до 10 чол., надзвичайні – більше 10. Під час Кримської війни 1853–56 набори доходили до 70 рекрутів на кожну тис. чол. населення. Термін служби рекрута до 1793 був довічним. З 1793 рекрути служили 25 років, з 1834 – 20, 1855–72 було встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки. Кандидатури рекрутів визначала міська або селянська община. Набір рекрутів з поміщицьких селян повністю залежав від волі поміщика. Кріпак, який потрапляв в армію за Р. п., звільнявся від кріпосної залежності. Для дворян-офіцерів до 1736 строк служби був довічним. 1736 почали звільняти від військ. служби у дворянській сім'ї одного з братів, а пожиттєву службу їм замінили на 25 років. З 1762 дворянство повністю звільнялось від Р. п., а згодом й інші категорії населення – купці, сім'ї священнослужителів, жителі Бессарабії та віддалених районів Сибіру. 1872 було дозволено вносити викуп за звільнення від Р. п. Статут про військ. повинність 1874 ліквідував систему Р. п., яка була замінена загальною військ. повинністю. Строк дійсної військ. служби встановлювався: у сухопутних військах – 6 років (9 років військовозобов'язаний перебував у запасі), на флоті – 7 років (3 роки у запасі). Особи, які мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років.

І. Підкова (Львів).

РЕСКУПОРІД – ім'я кількох царів Боспорської держави з династії Тіберіїв Юліїв. Родоначальником династії був Р. I (Аспург; 9/8 до н.е. – 38/37 н.е.), який здобув престол за допомогою племені аспургіанів, усунувши римського ставленика Полемона I. За часів його панування до Боспорського царства входили Східний Крим, Таманський п-ів, Приазов'я; під протекторатом Боспору був Херсонес. На честь римського імператора Тіберія Р. I присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. За часів правління Р. II (68/69–92/93) посилювалась залежність Боспору від Римської імперії. Р. III (210/211–226/227) носив титул «царя всього Боспору й тавроскіфів», що вказує на його владу над тер. гірського Криму. Р. IV (233/234–234/235) – за цього правителя Боспорське царство перебувало у стані глибокої екон. кризи, що проявилось, зокрема, у розладі грошової системи. Р. V (240/241–267/268) правив у часи занепаду Боспорської держави. Останній з царів, який мав ім'я Р., був Р. VI (318/319–322/333).

О. Бандровський (Львів).

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 – законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. Після *Полтавської битви 1709 І. Скоропадський*, перебуваючи у військ. таборі в Решетилівці, 17(28).7.1709 звернувся до моск. уряду з проханням підтвердити в «Статтях» основні держ. права Гетьманщини (декларовані царським маніфестом від 1.11.1708) та допомогти вирішити деякі важливі практичні питання тодішнього життя України. Подані *Петру I* договірні умови склалися з 14 статей (зокрема, містили такі пункти: підпорядкування укр. війська під час походів козацькому командуванню; повернення укр. армії артилерії, захопленої моск. військами у Батурині; заборона моск. воеводам втручатися у внутр. справи Гетьманщини; звільнення укр. населення від військ. постів моск. армії тощо). У відповідь на звернення гетьмана 31.7 (11.8).1709 було видано царський «Решительный» указ. Згідно з царським актом гетьманський уряд здійснював судову та адм. владу; моск. урядовцям, крім президентів колегій, було заборонено втручатися в справи адм. управління; козацьке військо до кін. 1709 звільнялось від участі у військ. походах тощо. Однак Р. с. значно посилювали військ.-адм. залежність України від моск. уряду. За Р. с. моск. урядовцям надавалось право втручатись у справи укр. адм.-ції; укр. армія підпорядковувалась під час військ. походів моск. командуванню; козацькому війську відмовлено у поверненні артилерії; при І. Скоропадському запроваджувалась посада міністра-резидента (див. *А. Ізмайлов*), який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду; значно збільшувалась кількість моск. залог у містах Лівобережної України; встановлювався контроль за збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адм.-ції, козацького війська тощо.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН ІЛЛЯ ЮХИМОВИЧ (24.7(5.8).1844 – 29.9.1930) – видатний живописець. Н. у Чугуєві Харківської губ. у сім'ї військ. поселенця. Перші уроки малювання отримав у місцевій іконописній майстерні та в живописця І. Бунакова. 1863 Р. переїхав до Петербурга. Навчався у Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв у Р. Жуковського та І. Крамського, 1864–71 – в Академії мистецтв. У цей період створив низку портретів – В. Рєпіна (1867), В. Шевцової (1869), груповий портрет «Слов'янські композитори» (1871–72), відоме полотно «Бурлаки на Волзі» (1870–73). 1873–76 Р. перебував за кордоном як стипендіат Академії. За кордоном створив картини «Паризьке кафе» (1875), «Околиця Парижа» (1874), «Дорога на Монмартр в Парижі» (1876). Після приїзду з-за кордону Р. повернувся на Харківщину. У Чугуєві написав полотна «Протодиякон» (1877), «У волосному правлінні» (1877), «Хресний хід у дубовому

лісі» (1878), «Проводи новобранця» (1879), «Хресний хід у Курській губернії» (1880–83) та ін. З 1882 жив у Петербурзі, здійснював поїздки по Україні і за кордон. З 1878 – чл. Т-ва передвижників, а з 1893 – дійсний чл. Петербурзької АМ.

Глибоким драматизмом відзначаються монументальні полотна Р. на іст. тематику – «Царівна Софія» (1879) та «Іван Грозний і його син Іван» (1885). У 1880-х написав відомі картини «Арешт пропагандиста» (1880–92), «Відмова від сповіді» (1879–85), «Не чекали» (1884–88). Велику художню цінність мають портрети роботи Р., зокрема В. Стасова (1873), М. Мусоргського (1881), М. Пирогова (1881), П. Стрепетової (1882), Л. Толстого (1887), Елеонори Дузе (1891), В. Серова (1901), І. Павлова (1924), груповий портрет «Засідання Державної Ради» (1901–03). 1894–1907 Р. багато часу приділяв викладацькій роботі, був проф. Академії мистецтв, 1898–99 – її ректором. Учнями Р. були укр. художники М. Пимоненко, О. Мурашко, Ф. Красицький, С. Прохоров, І. Шульга, Ф. Чуприненко та багато ін. З 1900 жив у садибі «Пенати» в Куоккала у Фінляндії.

Творча та громад. діяльність Р. була тісно пов'язана з батьківщиною. Р. вивчав укр. історію, культуру, фольклор, порушив проблему укр. стилю у мистецтві. Серед друзів Р. були М. Кропивницький, М. Мурашко, Д. Яворницький. Пензлю Р. належать портрети діячів укр. культури – С. Любинської, М. Мурашка (1877), М. Костомарова, В. Тарновського (1880; «Гетьман»), С. Тарновської, Т. Шевченка (1888), Д. Багалія (1906).

На укр. тематику написано численні твори – «Українська селянка» (1880), всесвітньовідома картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1878–91), «Вечорниці» (1881), «Чорноморська вольниця» (1908), «Гайдамака» (1902), «Гопак» (1930) та ін.; ілюстрації до творів М. Гоголя «Тарас Бульба» і «Сорочинський ярмарок» (1872–82), книги Д. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» (1887); листівки за мотивами поеми Т. Шевченка «Прометей» (1910), чотири ескізи до проекту пам'ятника Т. Шевченку в Києві (1912–14) та ін. Помер і похований у Куоккала (1917–1940 – в складі Фінляндії; з 1948 – Рєпіно, тепер С.-Петербурзька обл., Російська Федерація). 1969 в Чугуєві відкрито музей художника.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (28.01.1778 – 7.01.1845, м-ко Яготин Пирятинського пов., Полтавської губ., похований у склепі Успенської церкви Свято-Троїцького Густинського монастиря біля Прилук) – визначний рос. держ. діяч, 1816–34 – малорос. військ. губернатор. Н. в сім'ї генерал-ад'ютанта – кн. Г.С. Волконського, прізвище носив дідове, кн. Миколи Васильовича Рєпіна (1734–1801). Його молодший брат – Сергій Гри-

горович Волконський (1788–1865), відомий декабрист. Р. одружений з онукою останнього малорос. гетьмана К.Г. Розумовського. Батько Варвари Рєпіної, близької подруги Т.Г. Шевченка.

Навчався в Санкт-Петербурзькому 1-му кадетському корпусі. Учасник Аустерліцької битви (1805), під час якої його кавалерійський полк, рятуючи піхоту, був розбитий наголову. Сам Р. потрапив у полон і був представлений Наполеону, згодом відпущений з дорученням передати Олександрю I про намір побачитися з рос. імператором. Ці реальні факти були використані Львом Толстим у романі «Війна і мир»: командир ескадрону Р. став прообразом Андрія Болконського. Від держав – союзниць Росії виконував 1813–1814 обов'язки генерал-губернатора Саксонії. В Малоросії намагався проводити ідеї раціональної просвітницької держави, природного права. Відстоював перед центр. урядом інтереси місцевого населення. Був противником посилення кріпачтва. Поділяв, хоча й незрілі думки, Олександра I про можливість зніщувати малорос. дворянство на добровільну відмову від кріпосного права, оскільки тут воно ще не встигло зарекомендуватися так глибоко, як в рос. губ. Його промова перед полтавським і чернігівським дворянськими зібраннями 1818 р., що розійшлася друком по всій Росії, налякали як імператора, так і рос. дворянство. Олександр I відмовився від подальшого експерименту і заборонив князю обговорювати це питання. Протидіяв заходам міністра фінансів перевести козацтво до категорії держ. селян. Для збереження стану малорос. козаків запровадив особливе управління – Головну госп. контору, котра захищала їхні майнові інтереси та сприяла встановленню чіткої системи розрахунків з державою. Проводив політику залучення малорос. дворянства на державну службу, для освіти якого започаткував кадетський корпус у Полтаві. Доручив Д. Бантишу-Каменському, котрий служив у його канцелярії, написати «Истории Малой России».

Співчував укр. автономістському руху, підтримував зв'язки з його діячами. Погляди Р. спричинилися до його усунення Миколою I з посади генерал-губернатора та еміграції за кордон. Останні роки свого життя провів в Яготині. Був близько знайомий з Т. Шевченком, який 1843 – на поч. 1844 жив у його маєтку. Т. Шевченко виконав дві копії портрета Р. роботи швейцарського художника Й. Горнунга (п. 1870). Р. був одружений з онукою гетьмана К. Розумовського. Його дочка – княжна Варвара Р. була близьким другом Т. Шевченка.

В. Шандра (Київ), І. Підкова (Львів).

РЖЕГОРЖ ФРАНТИШЕК (16.12.1857 – 6.10.1899) – чеський етнограф. Н. у с. Стежери поблизу м. Градешь-Кралове (Чехія). 1877–90 жив у Галичині у с. Вовків поблизу Львова, деякий час – у с. Зарогізно та Стрию. Займався вивченням

культури, побуту, звичаїв, народної медицини, де-монології та фольклору українців (бойків, гуцулів, лемків). Автор бл. 120 праць з українознавства, друкованих у чеській періодиці, та понад 160 українознавчих статей в енциклопедичному «Науковому словнику Я. Отта». Основні етнографічні праці: «Календарик з народного життя бойків», «Гуцули», «Покуття», «Весілля лемків у Карпатах», «Народне лікування галицьких малорусів», «З етнографічного природознавства Галицької Русі». Зустрічався і листувався з багатьма укр. вченими і письменниками, зокрема з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком, В. Шухевичем, Н. Кобринською, О. Кобилянською, Д. Лук'яновичем, Є. Ярошинською, В. Герасимовичем та ін. Р. опублікував у чеській періодичній пресі та енциклопедичних виданнях сотні статей з українознавства, зокрема статті й матеріали про укр. студентське т-во «Січ» у Відні, «Руську видавничу спілку» у Львові, виникнення і розвиток укр. театру, 100-літній ювілей «Енеїди» І. Котляревського та 25-річчя літ. діяльності І. Франка, про діячів укр. культури В. Білозерського, І. Головацького, І. Торонського, М. Шашкевича, відгук на видання творів Т. Шевченка. Зібрав цінну етнографічну колекцію, на базі якої створено укр. відділ у Празькому промисловому музеї, включений потім до етнографічного відділу Національного музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Багату особисту бібліотеку чеської літератури Р. подарував т-ву «Просвіта», за що єдиний з іноземців удостоївся звання почесного чл. т-ва. Передана згодом *Науковому товариству ім. Т. Шевченка*, тепер вона зберігається у фондах Львів. наук. бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Ф. Стеблій (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ АНТОН КАРЛОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – укр. громад. і держ. діяч. До 1917 – директор банку і радник Київ. міської думи. У роки *Першої світової війни 1914–18* керував заходами т. з. Тетянинського комітету, спрямованими на допомогу біженцям. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського Р. очолював Міністерство фінансів в урядах Ф. Лизогуба і С. Гербеля. Заходи Р. на посту міністра фінансів були спрямовані на розбудову грошової системи та зміцнення нац. валюти. Р. активно захищав екон. інтереси України під час переговорів з представниками нім. уряду, відстоював права України на Крим. Належав до прихильників федеративного об'єднання України з Росією. У грудні 1918 заарештований у Києві республіканськими військами, але незабаром був звільнений. Подальша його доля невідома.

І. Підкова (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ БОРИС (1895 – р. см. невід.) – укр. громад.-політ. діяч, економіст. Н. на Волині. 1917 – заст. губер. комісара Волині А. В'язлова.

Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1918–19 редагував щотижневу газ. «Селянська думка» у Бердичеві. З жовтня 1918 входив до складу укр. делегації (гол. А. Лівичий, чл. Л. Михайлович, П. Понятенко, П. Манецький, С. Витвицький і А. Горбачевський), яка вела переговори з польськ. урядом у Варшаві. Після завершення польсько-рад. війни 1920 та укладення *Ризького мирного договору 1921* Р. залишився у Варшаві. Працював економістом у Центральній спілці польської промисловості, редагував журн. «Огляд господарський», що видавався у Варшаві. З 1950 жив у США, багаторічний голова Українського літ.-мистецького клубу в Нью-Йорку.

І. Підкова (Львів).

РИДЗ-СМІГЛИ ЕДВАРД (11.3.1886 – 2.12.1941) – польськ. військ. діяч, маршал Польщі. Н. у Бережанах (тепер Тернопільська обл.) у родині військовослужбовця. Вищу освіту здобув у Краківському ун-ті та в Краківській Академії красних мистецтв. 1910–11 навчався в офіцерській школі у Відні. Був чл. молодіжних орг-цій соціалістичного та незалежницького спрямування. Під час *Першої світової війни 1914–18* служив в австр. армії, в польськ. легіонах, де керував 1-м піхотним полком. 1917–18 очолював Польську військ. орг-цію. Під час польсько-рад. війни 1920 Р.-С. командував польською армією (квітень–червень), Українським фронтом (червень–липень), Пд.-Сх. фронтом (до 6.8), ударною групою військ (серпень). 1922–35 виконував різні функції (інспектор армії) у керівництві Збройних Сил Польщі. У травні 1935 після смерті маршала Ю. Пілсудського став Генеральним інспектором Збройних Сил, а в жовтні 1936 – Маршалом Польщі. У вересні 1939 виконував обов'язки верховного головнокомандувача польськ. армії. Після того, як Червона армія 17.9.1939 перейшла рад.-польськ. кордон, Р.-С. виїхав до Румунії, де був інтернований. У жовтні 1941 нелегально повернувся до Варшави, де незабаром помер.

М. Швагуляк (Львів).

РИЖСЬКИЙ ІВАН СТЕПАНОВИЧ (7(18).9.1759 – 14(26).3.1811) – філолог, мовознавець, 1-й ректор харків. ун-ту (1805–11). Н. у м. Ризі. Освіту здобув у Псковській і Троїцько-Сергіївській семінаріях. В останній з 1779 до 1786 викладав риторіку, поезію, історію і філософію. З жовтня 1786 – викладач петерб. Гірського училища (згодом переіменованого в Санкт-Петербурзький гірський кадетський корпус), де викладав у вищих класах риторіку, історію, лат. мову, логіку, географію. З вересня 1799 Р. – штатний секретар Найсвятішого Синоду, з липня 1801 – чл. Державної Берг-колегії, продовжував викладацьку діяльність. У травні 1802 за наук.-літературні праці Р. присвоєно почесне звання доктора філософії, він

був обраний чл. Російської академії. 1803 за рекомендацією попечителя Харків. навч. округу графа С. Потоцького і В. Каразіна призначений проф. рос. словесності Харків. ун-ту. 1804 очолив Комітет підготовки до відкриття Харків. ун-ту, після відкриття якого став першим ректором навч. закладу. Деякий час був деканом відділення словесних наук (словесного ф-ту) і секретарем Ради. Читав лекції з теорії словесності, першим в ун-тах Російської імперії став читати курс історії рос. літератури. Перша праця – «Политическое состояние в древнем мире во время царей, республики и императоров» (1788). Глибоко вивчав філ. питання мовознавства. Автор наукових праць «Введение в круг словесности», «Опыт риторики», які використовувались як навч. посібники у Харківському, Московському і Казанському ун-тах). Р. – автор одного з перших в Російській імперії підручників з логіки: «Умослов'я, або Розумова філософія» (1790). Помер у м. Харкові.

С. Куделко (Харків).

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1921 – угода між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, укладена у березні 1921 у Ризі після завершення польсько-рад. війни 1920. Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися у серед. серпня 1920 у Мінську, а на поч. вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами аж до весни 1921. Дипломатичні представники УСРР (Д. Мануїльський) і ГСРР (В. Баран, Н. Хомин) під тиском моск. Раднаркому увійшли до спільної рос.-укр. делегації, яку очолив І. Йоффе. 26.9. до Риги прибула делегація *Західноукраїнської Народної Республіки* на чолі з К. Левицьким. На 1-му етапі переговорів ці наполягання підтримували дипломати рад. України, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані при підписанні основних документів. 11.10.1920 радянські та польські пов'язки уклали перемир'я і підписали попередній мир між державами. 18.3.1921 між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, був підписаний мирний договір. Згідно з його умовами сторони зобов'язались припинити військові дії; анулювався Варшавський договір 1920 між Польщею та УНР; встановлено новий кордон, за яким західноукр. та західнобілоруські землі визнавались за Польщею. 15.3.1923 новий кордон по р. Збруч затвердила Рада амбасадорів у Парижі. У 7-й статті Ризького договору Польща зобов'язувалась надати «особам рос., укр. і білорус. національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів», крім того, «особи рос., укр. і білорус. національності в Польщі мають право, в межах внутр. законодавства, культивувати свою рідну мову, організувати і підтримувати свої школи, розвивати свою

культуру і створювати з цією метою товариства і спілки». Однак польськ. уряд систематично не виконував умов договору щодо забезпечення нац.-політ. прав укр. населення 2-ї Речі Посполитої.

М. Литвин (Львів).

РИЛЬСЬКИЙ МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ (6(19).3.1895 – 24.7.1964) – видатний укр. поет, перекладач, культ.-громад. діяч. Академік АН УРСР з 1943. Н. у Києві. Син Т. Рильського. Закінчив приватну гімназію В. Науменка у Києві. З 1915 навчався на медич. ф-ті Київ. ун-ту, з 1918 – на іст.-філ. ф-ті (не закінчив). До осені 1923 працював у с. Романівці, де завідував школою. З 1923–29 викладав укр. мову і літературу в школах Києва. З 1929 перейшов на літ. роботу. 1943–46 – голова Спілки письменників України. З 1944 і до кінця життя Р. очолював Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. 1957–64 – головний ред. журн. «Народна творчість та етнографія».

1907 було надруковано перший вірш Р., перша поетична зб. «На білих островах» вийшла 1910. Згодом побачили світ зб. «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечинь» (1922); поеми «Царівна», «На узліссі» (1917), драматичний малюнок «Бенкет». У 1920-х Р. зблизився з літ. угрупованням неокласиків. У цей період з'являються поетичні збірки «Крізь бурю і сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929), що свідчать про розквіт творчості Р. У березні 1931 Р. заарештовано і звинувачено в приналежності до «підпільної контрреволюційної орг-ції», однак після піврічного перебування в ув'язненні звільнено. Поетична творчість Р. цього періоду неоднозначна. Наростання у країні політ. репресій щодо діячів укр. культури, кампанія пошуку націоналізму в художніх творах, перекручування змісту і очернительство творчості, загроза нового арешту – все це змусило Р. стати на позицію активного сприйняття рад. дійсності. У цей час творам Р. притаманна кон'юктурність, провідними темами поезій стає оспівування керівної ролі компартії та возвеличення Сталіна.

У 1930-х виходять зб. «Знак терезів» (1932), «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940). З початком війни посилюється патріотичне звучання поезії Р. 26.11.1941 по радіо вперше була виголошена поема «Слово про рідну матір», в якій звучала ідея безсмертя народу, незламності його духу і віри в перемогу над ворогом. Вагому роль у пробудженні іст. пам'яті та нац. свідомості нашого народу відіграли поеми «Неопалима купина» (1944) та «Жага», за які Р. був звинувачений у націоналізмі. Під час війни виходять зб. «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір» (1942), «Світова зоря» (1942), «Світла зброя» (1942), «Велика година» (1943). У повоєнні роки вийшли збірки поезій «Вірність» (1946), «Чаша

дружби» (1946), «Ранок нашої Вітчизни» (1953), які були заборонені, а їхньому авторові інкриміновано помилки «буржуазно-націоналістичного» характеру. Після війни виходять також зб. поезій: «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Троянди і виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «Зимові записи» (1964). Р. – видатний майстер художнього перекладу. Переклав такі шедеври світової літератури, як «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Ернані» В. Гюго, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Орлеанська діва» Вольтера, «Король Лір», «Дванадцята ніч» У. Шекспіра, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна та ін. Статті Р. з проблем мистецтва та літератури зібрані в книгах «Вечірні розмови» та «Про мистецтво». Помер у Києві. Похований на Байковому кладовищі. 1968 у Києві відкрито літ.-меморіальний музей поета та встановлено пам'ятник (скульптор О. Ковальов, арх. В. Костін).

М. Лабач (Львів).

РИМЛЯНИН ПАВЛО (Paolo Dominici Romanus; р. н. невід. – 1618) – укр. архітектор кін. 16 – поч. 17 ст. Італієць за походженням. Н. у Римі. Вперше згадується в церковних книгах Львова 1585. 1585–1616 – чл. цеху будівничих у Львові. З 1589 був молодшим цеховим майстром, з 1595 – старшим. У творчості Р. поєднувалась архітектура італ. Відродження з місцевими архітектурними мотивами. 1591–98 будував *Успенську (Волоську) церкву* (будівництво завершували А. Прихильний і В. Капинов 1598–1631). З 1595 працював разом з П. Щасливим на будівництві костельу та монастиря бенедиктинців у Львові. 1600 розпочав будівництво костельу бернардинів, яке з 1619 продовжував А. Прихильний (закінчено 1630). Збудував каплицю Кампанів (1618) у Львові. Брав участь у будівництві парафіяльного костельу і замку в Жовкві. Помер у Львові.

М. Ерстенюк (Львів).

РИМСЬКИЙ-КОРСАКОВ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (25.2.1872 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Гетьманату*. Після закінчення морського кадетського корпусу служив у штабі Балтійського флоту, Головному морському штабі. 1908 Р.-К – старший офіцер каноніського човна «Хивинець», командир яхти «Стрела», учбового судна «Верный», есмінця «Лейтенант Зацаренный». З 1913 – викладач морської академії, капітан 1-го рангу. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив на Чорному морі. За *Гетьманату* – комендант Миколаївського порту, контр-адмірал.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РИНСЬКИЙ (ренський, золотий ринський) – назва австр. (австро-угор.) гульдена (флорена) у Галичині в період її перебування у складі Австр.

імперії (з 1867 – Австро-Угорської імперії). В обігу знаходились монети номінальною вартістю 1 і 2 Р. Під час грошової реформи 1892 Р. було вилучено з обігу і замінено на нову грошову одиницю – крону, у співвідношенні 1 Р. на 2 крони.

Р. Шуст (Львів).

РІГЕЛЬМАН МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (29.9.1817 – 21.5.1888) – укр. історик, публіцист, мандрівник. Н. у с. Андріївка біля Чернігова. Закінчив Моск. ун-тет. З листопада 1839 перебував на службі у канцелярії Моск. цивільного губернатора. 1840 познайомився з Т. Шевченком, матеріально допомагав поету після повернення його із заслання. Підтримував дружні взаємини з М. Костомаровим і П. Кулішем. У серед. 1840-х продовжував освіту в Празі, Відні та Пресбурзі (Братиславі), де встановив контакти з В. Ганкою, Л. Штуром, В. Караджичем, Я. Колларом і П. Шафариком. З червня 1846 вступив на службу до канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора. 1847 Р. допитували у справі кирило-мефодіївців, і до 1850 він перебував під поліцейським наглядом. З 1848 – секретар канцелярії, а згодом – скарбник Київ. ін-ту шляхетних дівчат. 13.8.1848 Р. був обраний дійсним чл. Комісії для розбирання давніх актів. Продовжив роботу, розпочату М. Костомаровим, над підготовкою до друку літопису Величка. 1848–51 опублікував два томи цього видання під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 ст.». У серпні 1850 призначений директором 2-ї Київ. гімназії та директором училищ Київської губ. 1854 виїшов у відставку. 1857–58 і 1867 здійснив поїздки до Австрії, Німеччини і Франції. Його «Письма из Вены», передруковані згодом у зб. «Три поїздки за границю» (1871), містять докладні відомості про культурне життя слов'ян за межами Російської імперії. Матеріально підтримував галицьких москвофілів, сприяв виходу газети «Слово». Був дійсним чл. Т-ва любителів рос. письменства при Моск. ун-ті, головою (з 1875) Київ. слов'янського благодійного т-ва та Київського відділення Російського муз. т-ва. Помер у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РІГЕЛЬМАН ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1720 – 23.10(3.11).1789) – історик, військ. інженер, генерал-майор рос. армії (з 1771). Н. у Петербурзі. Походив з нім. дворянської сім'ї. 1738 закінчив Шляхетський корпус. Служив у рос. військах в Україні. Учасник рос.-турец. війни 1735–39. 1741–43 Р. проводив інженерно-технічні та топографічні роботи на Запоріжжі, зокрема займався розмежуванням земель між Портою і Російською імперією. У червні 1743 одержав чин інженера-поршика. 1745–49 керував роботами зі спорудження прикордонних ретраншаментів біля Києва (Васильківського, Обухівського та ін.), готував плани

Прилуцького, Лубенського та Київського полків. З 1749 проводив інженерно-фортифікаційні роботи у Киргиз-Кайсацькій орді. Протягом 1760–1782 брав участь у будівництві укріплених ліній на Дону і Пд. Україні, на узбережжі Азовського моря (зокрема під його керівництвом збудовано фортеці Св. Дмитрія Ростовського у гирлі Дону і Петровську в гирлі р. Берди). З 1770 – полковник. Учасник рос.-турец. війни 1768–74, нагороджений за участь у здобутті Силістрії. Після відставки 1782 оселився у маєтку своєї дружини (уроджена Лизогуб) у с. Андріївці (Овдіївці) на Чернігівщині. Р. – автор «Історії або повісткування про донських козаків» з додатком (17 ілюстрацій і 2 карти; 1778; видана О. Бодяньським 1846). 1778 склав «Літописне повісткування про Малу Росію» (ч. 1–4; 1785–86 переробив і доповнив). Ця праця була вперше повністю видана Й. Бодяньським у 1847. При написанні цієї роботи використав укр. козацькі літописи, польські хроніки і мемуари, книгу С. Мишецького «Історія козаків запорозьких», а також власні спостереження та документальні матеріали. Праця Р. з додатком «Список именной всем бывшим в Малой России гетьманами», альбомом (28 портретів та двох карт України) є цінним джерелом з історії України 17–18 ст. У рукописах залишилися розвідка Р. «Изъяснение о Кизлярской крепости» (1757), зб. планів, карт та ін. Збудував у своєму селі церкву, де і похований.

С. Білокінь (Київ).

«РІДНИЙ КРАЙ» – політ., екон. і літ. тижневик. Виходив з 24.12.1906 до 1907 у Полтаві. Ініціатором, першим видавцем і редактором був укр. діяч М. Дмитрієв, співредакторами – Панас Рудченко (Панас Мирний) і Г. Коваленко. Серед співробітників – О. Пчілка, Х. Алчевська, О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко. З 16-го номера «Р. к.» був заборонений адміністрацією. З 20.10.1907 до 31.7.1914 газ. виходила у Києві. 1915–16 через заборону укр. видань «Р. к.» виходив рос. мовою.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

РІЗНИЧЕНКО (Різников) ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (16(28).1.1892 – 17.7.1938) – укр. історик-популяризатор, бібліограф, демограф. Н. у Конотопі (тепер Сумської обл.). Після закінчення 1911 комерційної школи продовжив навчання у Київ. політехнічному ін-ті. Служив у статистичному відділі Київ. губернської земської управи. Друкувався у газ. «Діло» і «Сніп». З 1913 як діяч «*Прогресу*» перебував під наглядом жандармерії. Починаючи з 1915, друкував численні краєзнавчі та іст. розвідки (зокрема, «Проект українського ун-ту в Батурині», «З минулого Батурина», «Батуринський шлях», всі – 1916), розпочав видавати серію жителісів, що мала скласти біографічний словник

діячів Конотопщини. З 1917 – чл. УПСФ. У роки Укр. революції Р. заснував у Києві власне видавництво, видав популярні брошури про гетьманів І. Мазепу, П. Орлика, Д. Апостола та про нац. символи України. У цей період під псевдонімами Задніпрянець, Подорожній, «В. Р.» та ін. друкувався у київській, чернігівській та західноукр. періодиці. 1918 Р. закінчив Київ. комерційний ін-т, деякий час навчався у Київ. археологічному ін-ті. У 1920–30-х працював старшим наук. співробітником в Ін-ті демографії ВУАН та АН УРСР. За ред. акад. М. Птухи вийшли покажчики Р.: «Демографія України за 1914–1928 рр.» (1931) та «Демографічні переписи, теорія, методологія, організація» (1936). У лютому 1938 Р. був заарештований, звинувачений у шпигунстві на користь Польщі і розстріляний. У рукописах збереглася розвідка Р. «З історії друку на Конотопщині» (1930), до якої додано покажчик видань 1880–1919.

С. Білокінь (Київ).

РІПЕЦЬКИЙ ВСЕВОЛОД (1884 – липень 1919) – укр. політ. діяч. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) За освітою – юрист. Належав до Української соц.-дем. партії. 1918–19 – повітовий комісар ЗУНР-ЗО УНР на Турківщині (тепер Львівська обл.). У липні 1919 під час відступу Української галицької армії за Збруч захоплений у полон польськ. військовими. Розстріляний без суду разом з держ. секретарем земельних справ ЗУНР М. Мартинцем, І. Сілецьким, В. Пахомом біля Солотвина (тепер Івано-Франківська обл.).

І. Підкова (Львів).

РІЧ ПОСПОЛИТА (Річ посполита; Rzeczpospolita – від лат. respublica – республіка) – офіційна назва Польськ. держави після укладення Люблінської унії 1569 до третього поділу Польщі (1795). Назва відображала специфічну форму станової монархії на чолі з королем, який обирався шляхетським сеймом. Термін Р. П. вперше з'явився в хроніці В. Каллубка. Остаточно був прийнятий у 16 ст. для означення устрою багатонац. Польськ. держави, в якій провідна роль належала привілейованому шляхетському стану, що управляв країною від імені всіх народів сейму (див. *Польща*). Унія Польщі і Литви на вальному (загальному) сеймі в Любліні 1569 об'єднала обидві країни в єдину державу, поширивши права і привілеї польськ. шляхти на лит. землях, зберігши елементи автономного управління для Великого князівства Литовського. Одночасно Волинь і Полісся були відокремлені від Литви і передані Польщі. На сеймі в Любліні до унії приєдналось також Королівство Пруссія. Новостворена об'єднана держава отримала назву Річпосполита Польська.

Остаточно державний устрій Р. П. сформувався за короля Генріха Валуа (1573–74), який був зму-

шений підписати із сеймом «Пакт угоди» (Pacta conventa) і «Генріхові артикули», що ставили короля у повну залежність від шляхти, зобов'язуючи його беззаперечно виконувати рішення сейму і одночасно давали право шляхті не підпорядковуватись владі короля і навіть виступати проти нього зі зброєю (право конфедерацій). Така специфічна форма станової монархії, що отримала назву «шляхетської демократії», дала можливість представникам шляхетського стану впливати на управління державою, виходячи зі своїх станових та групових інтересів, що з часом викликало гострі соц., нац., та міжконфесійні суперечності, створило в країні обстановку безладдя, свавілля і шляхетської анархії.

Вищим органом держ. управління Р. П. був сейм. Сейм складався з сенату, куди входили король, вищі адм. й духовні особи, та ізби (палати) послів, які обирались на земельних сеймиках (зборах) шляхти. Сейм скликався раз на два роки і вирішував усі держ. питання – від обрання короля до прийняття законів (конституцій). У сеймі був обов'язковим принцип одногосподності при прийнятті рішень – право «ліберум вето», яке у 18 ст. практично паралізувало діяльність парламенту. У період між сеймами король управляв державою, але під постійним контролем 16 спец. призначених сеймом senatorів-резидентів. Всеваддя шляхетського стану в Польщі негативно позначилось на соціальному становищі ін. верств (міщан, селян), а також на розвитку невольської народів Р. П. Польську державу 16–18 ст. називають також 1-ю або шляхетською Р. П. Відроджена 1918 Польща взяла офіційну назву Річпосполита Польська (з 1919); у публіцистиці її також іноді називають 2-ю Р. П. За Конституцією 1952 Польща мала назву Польська Річпосполита Людова (Польська Народна Республіка); з початком дем. перетворень кін. 1980-х було повернуто назву Річпосполита Польська (Польська Республіка), яку деякі публіцисти почали іменувати 3-ю Річпосполитою.

П. Зашкільняк (Львів).

РІЧИЦЬКИЙ АНДРІЙ (справж. прізвище та ім'я – Пісоцький Анатоль; 1882–1937) – укр. політ. діяч і літературознавець. Належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. У січні 1919 на 6-му з'їзді партії виступив одним з ініціаторів розколу в УСДРП та разом з М. Ткаченком став ідеологом новоствореної УСДРП (незалежних; див. *Незалежники*). У січні 1920 був спільно з М. Ткаченком, А. Драгомирецьким, М. Авдієнком, Ю. Мазуренком, Ю. Лапчинським співзасновником Української комуністичної партії. 1920–24 Р. – голова УКП, співред. друкованого парт. органу «Червоний прапор». У своїх публіцистичних статтях Р. звинувачував КП(б)У в установленні воєнно-політ. диктатури в Україні. Зазнавав постійних переслідувань з боку більшовицьких репресивних органів. Після ліквідації УКП

(1924) був тимчасово обраний кандидатом у чл. ЦК КП(б)У. Виступав прихильником політ. лінії, яку проводив М. Скрипник. Одночасно гостро критикував політ. погляди інших націонал-комуністів – О. Шумського, М. Волобуєва, М. Хвилюєвого. Наприк. 1920-х – на поч. 1930-х – наук. співробітник Ін-ту літератури ім. Т. Шевченка. Після самогубства М. Скрипника (1933) заарештований органами НКВД, звинувачений у контрреволюційній діяльності і розстріляний. Автор праць з літературознавства («Тарас Шевченко в світлі епохи», 1923; «В. Винниченко в літературі і політиці», 1928), з новітньої історії України («Центральна Рада від лютого до жовтня», 1928), з проблем нац.-політ. процесів в Україні 1920 – поч. 1930-х («Основи українознавства», 1929; «Національне питання доби наступу соціалізму», 1931) та теорії комуністичного руху («Від демократії до комунізму», 1920). 1927–29 за редакцією Р. вперше укр. мовою було видано «Капітал» К. Маркса.

І. Підкова (Львів).

РІШЕЛЬЄ АРМАН ЕММАНЮЕЛЬ дю Плессі (Емануїл Йосипович; 14.9.1766 – 17.5.1822) – франц. держ. діяч, герцог. Н. у Парижі в аристократичній родині. Здобув військ. освіту. На поч. Великої французької революції емігрував у Росію. З 1790 Р. перебував на службі в рос. армії у чині генерал-лейтенанта, учасник штурму Ізмаїла під час рос.-турецької війни 1787–91. Р., будучи монархістом за переконанням, 1793–94 у складі військ австро-пруської коаліції брав участь у війні проти республіканської Франції. З 1795 жив у Російській імперії. 1803 призначений градоначальником Одеси, одночасно 1805–14 – генерал-губернатор Новоросійського краю. Маючи значні адм. здібності, Р. активно проводив заселення і господарське освоєння укр. Причорномор'я, керував міським будівництвом і спорудженням порту в Одесі. На відміну від багатьох вищих посадових осіб Російської імперії, був освіченою та культурною людиною. При підтримці Р. за проектом абата-єзуїта Ніколя 1817 був створений Рішельєвський лицей. Після повалення 1814 Наполеона I Бонапарта повернувся до Франції. У вересні 1815 Р. був призначений Людовіком XVIII головою кабінету міністрів та міністром закорд. справ. 1818 на конгресі Священного Союзу добився рішення про виведення окупаційних військ із Франції. Продовжував цікавитися господарським життям Пд. України. 25.12.1818 Р. вийшов у відставку. З лютого 1820 до грудня 1821 знову очолював кабінет міністрів. В Одесі встановлено пам'ятник Р. роботи І. Мартоса.

Ф. Самойлов (Одеса).

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛИЦЕЙ в Одесі – закритий середній навч. заклад підвищеного типу, заснований 1817. Названий на честь колишнього ново-

російського генерал-губернатора А.Е. Рішельє. 1816 при підтримці А.Е. Рішельє за проектом абата-єзуїта Ніколя відкрито Одеський благородний інститут, який у травні 1817 реорганізовано у Р. л. Спочатку було два відділення – філ. та юридично-політ. Термін навчання – 8–10 років. До 1820 навчання велося франц. мовою. Згодом навчальні програми були вдосконалені, поліпшено методику викладання, відкрито педагогічне відділення для підготовки вчителів для комерційних і повітових шкіл. 1817–37 домінувала класична освіта. Наприк. 1820–30-х у Р. л. основна увага приділяється вивченню природознавчих наук. 1837 затверджено новий статут Р. л. Структурою, навч. планами та програмою лицей наблизився до вищого навч. закладу. У лицейі було організовано фізико-математичне відділення, Ін-т східних мов (існував 1837–54), що готував перекладачів для військ. установ; 1843 – камеральне відділення з кафедрами природничих та екон. дисциплін, яке готувало управителів поміщицьких господарств. Р. л. вважався одним із кращих навч. закладів в Україні і в Російській імперії. У ньому викладали історик С. Єжевський (1853–54) та видатний учений-хімік Д. Менделєєв (1855–56). Під час перебування в Одесі неодноразово відвідував лицей О. Пушкін. Протягом 1840–50-х владою та громадськістю міста, зокрема опікунами Одеської шкільної округи Д. Княжевичем і М. Пироговим, докладалися зусилля для перетворення лицейу на університет. У червні 1862 Олександр II дозволив створити на базі Р. л. Новоросійський ун-т, який відкрито 1865 (з 1933 – Одеський ун-т).

Ф. Самойлов (Одеса).

РОГАТИНЦІ Юрій (р. н. невід. – після травня 1605; за ін. дан. – 1608) та **Іван** (р. н. невід. – 1603) – керівники (старійшини) львів. Успенського братства у 80-х 16 – на поч. 17 ст. Вихідці з галицького містечка Рогатина. Самотужки опанували фах сідлярів, винайшли новий вид сідла. Наприк. 1570-х переїхали до Львова, де стали чл., а з 1586 – старійшинами львів. Успенського братства. 1586 виступили ініціаторами реформи братства, що перетворило його на дієвий орган захисту культ.-релігійних, екон., нац. інтересів українців. Р. Ю. – ймовірний автор статуту братства 1586 та статуту братської школи, що започаткував новий етап у розвитку укр. шкільництва, заснованого на засадах європейського гуманізму. Р. сприяли викупу друкарського обладнання І. Федорова для заснування братської друкарні, що вже 1591 випустила першу книгу. Після 1586 братство фактично домоглося у православних патріархів незалежності від місцевої церковної влади для львів. Успенської церкви та Онуфріївського монастиря (див. *Ставропігія*), що призвело до тривалої боротьби з львівським єпископом Г. Балабаном. Р. виступили противниками укладення *Берестейської унії 1596*. Р. Ю. адресував І. Ви-

шенському, своє «Послання до М. Домнікії», в якому з консервативних позицій критикував його погляди, що не обмежувались аскетичними ідеалами, а закликали до дієвої проповіді та відстоювання укр. нац.-культ. традицій. Р. Ю. був добре знайомий з кн. К. Острозьким і київ. митрополитом І. Потієм. У своїх листах до Львівського і Віленського братств закликав проявляти терпимість у справах віри. Деякі дослідники (І. Франко, К. Студинський, М. Василенко та ін.) приписували Р. Ю. авторство полемічного твору «Пересторога» (написаний у 1605 або 1606).

М. Капраль (Львів).

РОГАЧ ІВАН (1913–1942) – відомий укр. політ. діяч, журналіст. Н. у Великому Березному на Закарпатті. Здобув теологічну освіту. З юнацьких літ брав активну участь у молодіжному русі в Підкарпатській Україні. У серед. 1930-х разом з провідними закарпатськими політ. діячами С. Клочураком, Ю. і Ф. Браццайками, С. Росохою, Ю. Ревасем відстоював ідею створення єдиних укр. патріотичних сил у боротьбі за створення нац. держави і воз'єднання з Великою Україною. З березня 1938 – ред. єдиної щоденної укр. газ. у Закарпатті «Нова свобода» (виходила 1938–39 в Ужгороді і Хусті, згодом редагували С. Довгань, В. Гренджа-Донський). Належав до *Організації українських націоналістів*. З вересня 1938 – заст. голови *Української національної оборони* С. Росохи, з листопада 1938 – військ. писар організації національної оборони «*Карпатська Січ*». 1938–39 – особистий секретар прем'єр-міністра Карпатської України А. Волошина. Був чл. Українського національного об'єднання, секретарем проводу цієї орг-ції. 1941 з Похідними групами ОУН полк. А. Мельника вирушив у Наддніпрянську Україну. У вересні-листопаді 1941 редагував спільно з П. Олійником і О. Чемеринським щоденну газ. «Українське слово» (видавалася у Житомирі, згодом – у Києві). Заарештований гестапо в листопаді 1941 разом з ін. співробітниками видання і розстріляний у Бабиному Яру.

І. Підкова (Львів).

РОГНЕДЬ РОГВОЛОДІВНА (слов'янське ім'я – Горислава; р.н. невід. – 1000) – полоцька княжна, дочка полоцького князя Рогволода. Наприк. 70-х 10 ст. до Р. Р. посваталась великий кн. київський Святополк Володимирович та Володимир Святославич, тоді ще князь новгородський. Р. Р. відмовила Володимирові. Бл. 980 Володимир Святославич захопив Полоцьк, убив батька і двох братів Р. Р., а її силоміць зробив своєю дружиною. Від Р. Р. Володимир мав чотирьох синів – Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава – та двох дочок – Предславу і Предмиславу. За переказами, після хрещення Володимира і відмови Володимира мати на-

ложниць, Р. Р. не скористалася його дозволом вдру-
ге вийти заміж. Вона повернулася у Полоцьк, зго-
дом висвятилася у черниці під іменем Анастасії. Її
син Ізяслав Володимирович став засновником по-
лоцької лінії Рюриковичів.

І. Підкова (Львів).

РОДЗЯНКИ – укр. козац.-старшинський рід на
Полтавщині і Катеринославщині у 18 – на поч. 20 ст.
Походив від Василя Р. (1652–1734) – сотника хо-
рольського (1701–04) та миргородського полко-
вого обозного (1723–34). Його нащадки – син **Сте-
пан Р.** (1687–1736) і внуки **Єремій та Іван Р.** були
сотниками хорольськими протягом 1701–68 та
миргородськими полковими обозними (1735–36 і
1767–79). Інші відомі представники цього роду:
Семен Р. (1782 – бл. 1808) – поет. Належав до
«Дружнього літературного товариства» (1801–04)
у Петербурзі. **Аркадій Гаврилович Р.** (бл. 1793
– 1846) – укр. дідич. Писав вірші. Був знайомий з
Т. Шевченком, О. Пушкіним, С. Аксаковим. Він та
його брати були відомими прихильниками укр. спра-
ви. **Сергій Р.** (1866 – р. см. невід.) – комісар Укра-
їнської Центральної Ради та *Української Держави*
на Холмщині. **Михайло Володимирович Р.** (1859–
1924) – рос. держ. діяч (див. *М. Родзянко*). До на-
щадків роду Р. належали письменники М. Стариць-
кий і Л. Старицька-Черняхівська.

**РОДЗЯНКО МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРО-
ВИЧ** (9(21).2.1859 – 24.1.1924) – рос. держ. діяч
поч. 20 ст. Походив з укр. козац.-старшинського
роду Родзянків. Володів великими земельними має-
тками у Новомосковському пов. на Катеринослав-
щині. 1886–96 – новомосковський повітовий мар-
шалок дворянства. 1900–06 очолював Катерино-
славську губернську управу. Був одним із лідерів
партії октябристів, відстоював ідею встановлення у
Російській імперії конституційної монархії. 1906–
07 – депутат III і IV Державних Дум, 1907–17 –
Державної ради, з 1911 – її голова. Підтримував
політику, яку провадив П. Столипін. Будучи при-
хильником існування «єдиної і неділимої Росії», не-
гативно ставився до вирішення укр. нац. питання.
Після перемоги Лютневої революції 1917 у Петро-
граді очолив Тимчасову раду Державної Думи,
що ставила собі за мету зупинити революцію і вста-
новити конституційну монархію. Під час грома-
дянської війни в Росії перебував у Добровольчій
армії ген. А. Денікіна. 1920 емігрував до Югославії,
де і помер. Залишив мемуари «Крах імперії»
(1924, 1927, 1929).

І. Підкова (Львів).

**РОДЦЕВИЧ-ПЛОТНИЦЬКИЙ ЛЕОНТІЙ
ЛЕОНТІЙОВИЧ** (1877 – р. см. невід.) – укр.
військ. діяч, генерал-майор. Н. на Холмщині. За-
кінчив Царськосельську гімназію, Костянтинівське

артилерійське училище (1899), Миколаївську ака-
демію генерального штабу. Учасник рос.-япон-
ської війни 1904–05. Під час *Першої світової
війни 1914–18* – на фронті, командир 11-го піхот-
ного Псковського полку, нач. штабу 12-ї стрілець-
кої Сибірської дивізії, 1-го гвардійського корпусу,
командир Заамурської піхотної дивізії, начальник
штабу 7-ї армії. З жовтня 1917 – у резерві Петро-
градського військ. округу. На службі в укр. армії з
1918. Урядом УНР призначений до складу укр.
консульства у Батумі. У зв'язку з наступом Чер-
воної армії у березні 1921 виїхав до Константино-
поля, де став співробітником посольства УНР у
Туреччині.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОЖАНКОВСЬКИЙ ТЕОДОР (14.2.1875–
12.4.1970) – укр. політ. і військ. діяч. Н. у Сокалі
(тепер Львівська обл.). За освітою правник. Після
закінчення Львівського ун-ту працював адвокатом.
Належав до *Української національно-демократич-
ної партії*, з 1913 – посол Галицького сейму.
Після поч. *Першої світової війни 1914–18* актив-
но сприяв організації *Легіону УСС*, входив до скла-
ду організаційно-координаційного центру зі ство-
рення частини Бойової Управи УСС. У серпні 1914
був 1-м командантом УСС. Виступив проти рішен-
ня командування австр. армії перекинути неви-
школених стрільців проти наступаючих рос. військ,
за що був усунений від командування Легіоном.
З березня 1915 – заст. команданта Коша УСС. З
жовтня 1918 – чл. *Української національної ради
ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Під час укр.-польськ.
війни 1918–19 очолив Станіславську військ. окру-
гу, отаман *Української галицької армії*. 1919–20 –
військ. аташе УНР у Празі. У 1920–30-х працював
адвокатом у Львові. Останні роки прожив у США.
Помер у Вігокені (Нью-Джерсі).

РОЗАНОВ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (у чер-
нецтві – Гавриїл; 1781–1858) – архієпископ Кате-
ринославський, Херсонський і Таврійський 1828–
37. Н. у с. Рождественне Костромської губ.
Навчався у семінарії Троїцько-Сергіївського мона-
стиря. 1811 у Олександро-Невській лаврі постри-
жений у ченці. 22.5.1828 призначений на Кате-
ринославську єпископську кафедру. Займався дослі-
дженням церковної і світської старовини. Був чле-
ном Т-ва історії і старожитностей в Одесі. Записав
розповіді запорожця Микити Коржа про життя і
побут козаків, про заселення земель на Катерино-
славщині – цінну іст. пам'ятку з історії Запоріжжя.
Згодом був Тверським і Кашинським архієписко-
пом. Р. належать праці: «Историческая записка о
Пустынно-Николаевском Самарском монастыре»,
«Историческая записка о zaloженни в Екатерино-
славе кафедрального Преображенского храма и о
начале самого города Екатеринослава» та ін. Збе-

рігся архів документів та рукописних заміток Р. з
історії заселення Пд. України та Криму.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗДОЛЬСЬКИЙ РОМАН (псевд. – Проко-
пович, П. Сук, Тенет, В.С. та ін.; 1898–1967) –
укр. історик, громад. діяч. Навчався у Львів., Празь-
кому й Віденському ун-тах. Один із засновників
орг-ції Інтернаціональна революційна соц.-демок-
ратична молодь (1918), яка стала предтечею укр.
комуністичного руху в Зх. Україні. Під час
польсько-укр. війни 1918–19 – рядовий УГА. Один
із засновників та головних ідеологів Комуністичної
партії Зх. України (КПЗУ). Під час розколу КПЗУ
1928–29 приєднався до її націоналосвідомого
крила (т.зв. КПЗУ-більшості або васильківців).
1929 одержав звання доктора політ. наук у Відні.
1934 повернувся до Львова, де працював в ун-ті на
кафедрі відомого польськ. економіста Францішка
Буяка. Після окупації Галичини більшовиками
переїхав до Кракова. 1942 був заарештований ге-
стапо за переховування євреїв. До закінчення
Другої світової війни перебував у концтаборах –
Освенцімі, Равенсбрюку, Оранієнбургу. 1947 пе-
реїхав до США, де оселився у Детройті й повністю
присвятив себе дослідницькій роботі. Автор близь-
ко 50 наукових праць, зокрема: «Zur nationalen
Frage. Friedrich Engels und das Problem der
«geschichtlosen» Volker» (Archiv für Sozialgeschichte.
Bd.IV. Hannover, 1964; англ. пер. І.-П. Химки;
1986); «Stosunki poddańcze w dawnej Galicji» (1962,
т. 1–2), «Die grosse Steuerund Agrarreform Jozefs
II. Ein Kapitel zur osterreichischen Wirtschaft
geschichte» (1961); «Zur Entstehungsgeschichte der
Marxischen «Kapital»» (1968; переклад англ., франц.,
італ., ісп., двома скандинав., сербо-хорват. та япон.
мовами); «Die Bauernabgeordhenten im konstituie-
renden Osterreichischen Reichstag, 1848–49» (1976).
Архів Р. зберігається в Ін-ті соціальної історії (Ам-
стердам).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ АЛЬФРЕД (19.01.1893 –
16.10.1946) – нім. нацистський лідер, військ. зло-
чинець. Н. у Ревелі (тепер м.Таллінн) у сім'ї бал-
тійських німців. Дитинство і юність провів в Естонії,
яка перебувала під владою Російської імперії. На-
вчався у Моск. ун-ті. 1917 під час революції втік до
Німеччини. 1919 приєднався до новоствореної на-
ціонал-соціалістичної партії. З 1923 – головний ред.
парт. органу «Volkischer Beobachter» («Народний
оглядач»). 1923–24 очолював партію після арешту
її лідерів у зв'язку з невдалим Мюнхенським пут-
чем. Провідний ідеолог нацистського руху, розви-
нув теорії про расову вищість німців та про не-
обхідність завоювання німцями «життєвого простору»
на Сході. У керівництві нацистської партії вва-
жався фахівцем зі справ Східної Європи. З 1933

очолював відділ зовн. політики нацистської партії.
Підтримував контакти з укр. політ. еміграцією у
Німеччині – з гетьманцями та *Організацією ук-
раїнських націоналістів*. Ще до початку *Другої
світової війни* неодноразово висловлювався за ство-
рення Української держави. 17.7.1941 за розпоря-
дженням А. Гітлера очолив міністерство Райху для
окупованих районів Сходу (Ostministerium). Політ.
метою окупації вважав максимальне послаблення
Росії, зокрема шляхом від'єднання частини її тер. і
передачі їх до нових адм. утворів – Білорусі, Укра-
їни і Донського регіону. Виступав за створення на-
вколо Росії санітарного кордону з буферних дер-
жав – України, Білорусі, а також держав Центр.
Азії, які залежали б від Райху та одночасно кори-
стувалися певним самоврядуванням. Висловлював
думки, що у майбутньому Україна мала б стати не-
залежною державою, союзником Німеччини. Пер-
шочерговим завданням вважав одержання з Укра-
їни продовольства і сировини, необхідних для ве-
дення воєнних дій у Росії. Для налагодження ефек-
тивних поставок з України Р. радив розпустити
колгоспи і наділити селян землею. Вважав недо-
цільним існування укр. політ. партій і наділення їх
владою. На думку Р., українці могли допускатися
до участі в самоуправлінні лише на нижчому і се-
редньому рівнях. У галузі культ. політики висту-
пав за проведення заходів, які б зміцнили нац. са-
мосвідомість українців і дозволили б змобілізувати
їх для боротьби проти Росії (зокрема, висунув ідею
відкриття у Києві укр. ун-ту та наполягав на пере-
несенні столиці райхскомісаріату України з Рівно-
го до Києва). Укр. політика Р. мала інструменталь-
ний характер і переслідувала мету ослабити на три-
валлий період Росію та забезпечити життєві інтереси
Райху на сх. Європи. Політ. лінія Р. щодо українців
не знайшла підтримки серед нацистського керівниц-
тва. Реалізація планів Р. стала цілковито неможли-
вою через жорстоку і брутальну політику щодо укр.
населення, яку проводив райхскомісар України
Е. Кох. На цьому тлі між Р. і Кохом виник гострий
конфлікт. У травні 1943 Гітлер повністю підтримав
лінію Е. Коха і гостро критикував діяльність Р. та
керуваного ним міністерства. Р. був засуджений як
військ. злочинець на Нюрнберзькому процесі і стра-
чений (повішений).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ ЛЮДОВИК (псевд. Володимир
Чорний; 1895–1940) – укр. військ. і політ. діяч. За
нац. єврей. Н. у Львові. Закінчив львів. гімназію.
Учасник *Першої світової війни 1914–18*. З 1914
служив у *Легіоні УСС* у сотні В. Дідушка. У вер-
есні 1916 поранений під час боїв на Лисоні. З 1917
служив у вишколі УСС (за деякими дан., 1917 пе-
ребував у рос. полоні). З осені 1918 – сотник січо-
вих стрільців у Білій Церкві. Брав участь у нац.-
визвол. змаганнях 1917–21. Після повернення в

Галичину став чл. *Української військової організації*. Згодом вступив до КПЗУ, з якої був виключений за «націоналістичний ухил». Після захоплення у вересні 1939 Червоною армією Львова заарештований рад. спецслужбами і через деякий час розстріляний.

І. Підкова (Львів).

РОЗУМОВСЬКИЙ АНДРІЙ КИРИЛОВИЧ (22.10(2.11).1752 – 11(23).9.1836) – дипломат, князь (1814). Син укр. гетьмана К. Розумовського. Н. у Глухові (тепер Сумська обл.). Вчився у Страсбурзі. 1769–75 служив на флоті. У липні 1770 під час морської битви у бухті Чесма в Егейському морі командував фрегатом «Катерина». З 1772 на придворній службі. 1779 призначений Катериною II послом у Неаполітанському королівстві. З 1784 – посол у Копенгагені, з 1786 – у Швеції, з 1790 – в Австрії. Завдяки зусиллям Р. 1792 відновлено договір між Росією і Австрією. Р. брав участь у переговорах про поділи Польщі 1793 і 1795. За правління Павла I 1799 відкликаний з Відня. Жив у Батурині. 1801 Олександр I призначив Р. послом у Відні. Після Тильзійського миру 1807 пішов у відставку, але продовжував жити у Відні. Р. був меценатом мистецтва. Зібрав велику колекцію картин і відкрив галерею. Влаштуваючи муз. вечори, Р. підтримував дружні стосунки з Л. ван Бетховеном (композитор присвятив Р. 3 струнних квартети, 5-ту та 6-ту симфонії), був добре знайомий з Ф.-Й. Гайдном і В.-А. Моцартом. Р., будучи сам прекрасним виконавцем, організував і утримував на свої кошти кращий для того часу квартет (1808) і перший у Європі ансамбль з постійним складом. Струнний квартет (у складі якого виступав і Р.) першим виконував твори Л. ван Бетховена. 1813 цар Олександр I повернув Р. на дипломатичну службу. Підписав *Паризький мирний договір 1814*. Був однією з ключових політ. фігур на Віденському конгресі 1814–15, головою рос. делегації. За орг-цію конгресу отримав титул світлішого князя. 1815 пішов у відставку, але до кінця життя мешкав у Відні. На поч. 1815 у палаці Р. сталася пожежа, внаслідок якої були пошкоджені або повністю знищені твори мистецтва. З того часу матеріальне становище Р. було скрутним. Під впливом дружини графині Тюргейм за кілька років до смерті став католиком. Нині у Відні є вулиця Р., а в музеї-квартирі Л. ван Бетховена – великий портрет Р.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ (18(29).3.1728 – 3(15).1.1803) – останній гетьман України (1750–64), граф (1744), генерал-фельдмаршал (1764). Н. у с. Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї козака Григорія Розума. Молодший брат *О. Розумовського*. Отримав домашню початкову освіту, 1743 відправлений

царицею Єлизаветою Петрівною на навчання в Європу в супроводі академіка графа Г. Теплова. 1743–45 слухав лекції математика Ейлера у Берліні, вчився в ун-тах Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. Після повернення до Петербурга (1745) став дійсним камергером. У 18-річному віці призначений президентом Імператорської АН (1746) і перебував на цій посаді майже 20 років. Підтримував наук. дослідження М. Ломоносова. 1744 під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки О. Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. 1747 було проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства та про фактичне призначення гетьманом Р. У лютому 1750 на козацькій раді у Глухові Р. обрано гетьманом України (див. *Глухівська рада 1750*). Влітку 1751 переїхав із Петербурга в Україну. Своєю столицею Р. визначив зруйнований 1708 Батурин, де збудував розкішний палац (арх. Ч. Камерон). У період гетьманства Р. значно частіше жив у СПб, ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г. Тепловим. За Р. Гетьманщина була виведена з відомства Сенату і передана до Колегії закорд. справ. Влада гетьмана поширювалась на Запорізьку Січ та Київ, котрий перебував під управлінням рос. воєвод. З 1760 Р. знаходився переважно в Україні і серйозно займався держ. справами. Для вдосконалення діючої системи судочинства Р. провів судову реформу 1760–63, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди – земський, гродський і підкоморський. Поділив Гетьманщину на 20 судових повітів, у кожному з яких засновувався суд земський (для вирішення цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ). За Р. було обмежено право переходу селян (1760), за яким переходили селян дозволялися лише за умови отримання письмової згоди від поміщика і залишення йому селянського майна. За проектом лубенського полк. Івана Кулябки провів реформу козацького війська. Реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і вживав заходів для відкриття у Батурині ун-ту. Намагався добитися права вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. 1762 Р. брав активну участь у дворцовому перевороті на користь Катерини II. Скликав у Глухові генеральний з'їзд козац. старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II з проханням повернути Україні колишні права і створити у Гетьманщині парламент на зразок польськ. сойму. Державницька позиція Р. та заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, повністю суперечили централістській політиці рос. уряду. Скориставшись проханням про запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження автономного устрою, Катерина II примусила Р. подати рапорт про відставку. 10.11.1764 вийшов царський указ

про скасування гетьманства. Для управління Лівобережною Україною було створено Малоросійську колегію на чолі з графом П. Рум'янцевим-Задунайським. Після ліквідації гетьманства Р. деякий час був чл. Державної ради (1768–71). Згодом відійшов від держ. справ, жив у Петербурзі, за кордоном (1765–67), у підмосковному маєтку Петровсько-Розумовське. Останні 9 років життя провів у Батурині, де і помер 1803, похований там же.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ (17(28).3.1709 – 6(17).7.1771) – генерал-фельдмаршал (1756), граф Римської і Російської імперій (1744). Походив з укр. козац. роду Розумів. Н. у с. Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї реєстрового козака Григорія Розума. З 1731 співав у придворній капелі у Петербурзі. Став фаворитом цесарівни Єлизавети. 1741 брав активну участь у дворцовому перевороті, внаслідок якого престол зайняла Єлизавета Петрівна. Отримав чин камергера, генерал-поручника, з 1756 – генерал-фельдмаршал. Був нагороджений орденем Андрія Первозванного і отримав великі маєтності в Росії та Україні. 1742 таємно обвінчався з царицею Єлизаветою Петрівною. Сприяв орг-ції поїздки Єлизавети Петрівни в Україну (1744), під час якої козацька старшина при підтримці Р. переконала царицю відновити гетьманство. За активної участі Р. у 1745 відновлено Київську митрополію, а в 1747 проголошено царську грамоту про обрання гетьманом його брата *К. Розумовського*. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку. Жив в Анічковому палаці у Петербурзі. У дворцовому перевороті Катерини II участі не брав. Р., зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права укр. козацтва. Помер у Петербурзі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ (12(23).9.1748 – 5(17).4.1822) – держ. діяч Російської імперії, граф. Син укр. гетьмана *К. Розумовського*. Н. у Петербурзі. Його учителем був нім. історик, чл. Російської АН А. Шльоцер. Вчився у Страсбурзькому ун-ті. З 1769 був придворним Катерини II, сенатор (1786–95). 1795 вийшов у відставку. З 1807 – попечитель Московського ун-ту (за його наказом ректора стали обирати не на рік, а на три). Був покровителем Т-ва дослідників природи. 1810–16 – міністр народної освіти. У перші роки багато зробив для розвитку початкових і середніх шкіл (за його сприяння відкрито Царськосельський лицей, Грецьке училище в Ніжині, гімназію у Києві, Іст.-філол. т-во при Харківському ун-ті), був прихильником русифікаторської політики на Правобережній Україні і Білорусі. Був чл. масонської ложі, віце-президентом Російського Біблійного т-ва. Після відставки жив у Підмосков'ї, а в останні роки

в Україні у м. Почепі Мглинського повіту на Стародубщині (тепер у складі Брянської обл. Росії), де і помер.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКІ – укр. шляхетський (графський і князівський) рід козацького походження. Походив із Чернігівщини. Засновником роду був реєстровий козак **Яків Романович Розум**. Мав двох синів Івана та Григорія. **Григорій Якович Р.** (р. н. невід. – 1730) – реєстровий козак Козелецької сотні Київського полку. Найбільш відомі представники роду: **Олексій Григорович Р.** (1709–1771) – російський фельдмаршал (1756), граф (з 1744). Сприяв відновленню гетьманства в Україні (див. *О.Г. Розумовський*); **Кирило Григорович Р.** (1728–1803) – останній гетьман України (1750–64). Брат О. Розумовського (див. *К.Г. Розумовський*); сини Кирила Григоровича Р.: **Олексій Кирилович Р.** (1748–1822) – держ. діяч Російської імперії, граф (див. *О.К. Розумовський*); **Андрій Кирилович Р.** (1752–1836) – дипломат, князь (з 1815). Один з керівників рос. делегації на Віденському конгресі 1814–15 (див. *А.К. Розумовський*); **Григорій Кирилович Р.** (21.11.1759 – 15.6.1837) – укр. вчений-геолог. Син укр. гетьмана К. Розумовського. Н. у Петербурзі. Один із перших геологів Російської імперії, почесний чл. Російської АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті (Нідерланди) та ін. наукових закладах Зх. Європи. Знаходився під впливом філософії Г. Сковороди. Проводив геологічні розвідки у пн. районах Росії та в пн. губ. України. Один із відкритих ним мінералів названий «розумовськітом». Автор праць у галузі мінералогії. У Росії рід Р. по чоловічій лінії припинився 1839 зі смертю графа **Петра Олексійовича** (онука гетьмана). Ін. нащадки цього роду ще в 1-й пол. 19 ст. осіли в Австрії і Німеччині. Австрійська гілка роду Р. існує й досі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОКОВИНА – відробітна повинність, яку виконували селяни Закарпаття на користь греко-католицького парафіяльного духівництва у 18 – на поч. 20 ст. Становила 1–2 дні на рік.

Я. Ісаєвич (Львів).

РОКСОЛАНА (справж. прізвище та ім'я – Лісовська Настя; 1505 – 25.4.1561; за ін. дан. – 1558, 1563) – дружина турецького султана Сулеймана II Кануні Великого («Законодавець», «Пишний»; правив 1520–66). Н. у Рогатині (тепер Івано-Франківська обл.). 1520 під час нападу татар. орди на Рогатин Р. була захоплена у полон і продана в султанський гарем. За свідченням сучасників, відзначалась красою, розумом, музичним талантом. Ставши дружиною Сулеймана II, Р. відігравала значну роль у політ. житті Османської імперії 1520–60-х. Намагалась посади-

ти на престол свого сина Селіма (на думку деяких дослідників, її син Селім II правив 1566–74). З ім'ям Р. пов'язане спорудження в Стамбулі та його околицях кількох історичних пам'яток. Образ Р. відтворений у літературі (історична повість «Роксолана, или Анастасия Лисовская» невідомого автора, 1880; романи М. Лазорського «Степова квітка», 1965; П. Загребельного «Роксолана», 1979; драма Г. Якимовича, 1868; повісті О. Назарука 1930, С. Плачинди та Ю. Колісниченка в кн. «Неопалима купина», 1968), музиці (опера Д. Січинського «Роксолана», 1908–09), образотворчому мистецтві (портрет Р. невідомого художника кін. 16 ст., зберігається у Львівському іст. держ. музеї).

М. Пелецишин (Львів).

РОКСОЛАНИ – кілька іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Пн. Причорномор'я у 2 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. Їхньою батьківщиною, як і ін. груп сарматів (язигів, царських сарматів та ін.), були степи Поволжя, Пд. Приуралля і Зх. Казахстану. Відомості про Р. є в працях Страбона, Тацита, Діодора Сицилійського, Йосифа Флавія та ін. античних авторів. Р. з'явилися на території степів України в 2 ст. до н. е. і перебували тут до 4 ст. н. е., коли були розгромлені гунами, витіснені зі степів укр. Причорномор'я на зх. та розсіяні в Європі серед ін. народів. На тер. України Р. створили велике міжплемінне об'єднання, на чолі якого став цар Тасій. Вони допомагали скіфам в їхній боротьбі проти Херсонеса, часто нападали на Ольвію, окремі родини селились у місті. Р. з 1 ст. н. е. підійшли до Дунаю, часто нападали разом з іншими племенами на римську провінцію Мезію, а також ін. придунайські володіння Риму. В міжріччя Дніпра і Дністра вони вступали в контакти із зарубинецьким ранньослов'янським населенням та германськими племенами. Про культуру, госп. й духовне життя Р. багато відомостей дали археологічні розкопки поховань та поселень. Р. ховали небіжчиків у глибоких ямах, перекритих деревом. У похованнях знаходять особисті речі небіжчиків та рештки ритуальної їжі. У багатьох жіночих похованнях були численні дорогі прикраси. Унікальним за кількістю речей є поховання жриці в Соколовій Могилі біля с. Ковалівки Миколаївської обл. на березі р. Пд. Буг. Р. займалися скотарством і вели кочовий спосіб життя, у долинах рік частина їх переходила до заняття хліборобством. У них були розвинені гончарське, ковальське, бронзоліварне та ін. ремесла. Жили переважно в кибитках. Мали широкі торгові зв'язки з античними містами та країнами Сходу. Значну роль у житті Р. відігравали війни. Основу війська складала легка, а 32 ст. н. е. – важкоозброєна кіннота. У війнах брали участь і молоді жінки. Сарматська матеріальна культура і мистецтво (зокрема і культура Р.) були, певною мірою, успадковані східними слов'янами.

М. Пелецишин (Львів).

«РОЛЯНД» («Організація Ролянд», «Роланд») – нім. назва одного з двох бойових підрозділів (батальйону) «Дружини українських націоналістів», що існував 1941. На поч. 1941 керівництво ОУН-б досягло домовленості з представниками командування нім. абверу (адміралом В. Канарісом і ген. В. фон Браухічем) про створення укр. військ. відділу під політ. проводом *Організації українських націоналістів*. Батальйон сформований у квітні-травні 1941. Організацією частини займався бюро ОУН-б у Відні під керівництвом полк. Р. Ярого. Особовий склад батальйону (бл. 350 чол.) пройшов військ. підготовку в Зауберсдорфі поблизу Відня. Командиром «Р.» був призначений полк. Є. Побігуший, старшинами – М. Бригідер, Герман, Л. Ортинський, о. І. Дурбак (капелан) та ін. На поч. червня 1941 батальйон «Р.» переправили у р-н Кимпулунга в Пд. Буковині. Батальйон увійшов до складу 11-ї нім. армії групи «Південь». Перед ним були поставлені завдання: забезпечувати охорону шляхів, якими просувались нім. війська; створити відділи укр. самозахисту в містах і селах; здійснювати охорону шляхів постачання продовольства; організувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо. Наприк. липня 1941 батальйон (9 офіцерів і 260 солдатів) перепідпорядкували командуванню 54-го армійського корпусу. Складався з чотирьох рот по 65 чол. в кожній. Загальне командування частиною здійснював лейтенант Зібберт. Двома ротами командували нім. офіцери, ін. двома – українські. Солдати «Р.» були одягнені у чеську військову уніформу і мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом: «Німецький вермахт». Наприк. липня 1941 «Р.» отримав наказ просуватися в напрямку Одеси. У серпні 1941 батальйон переправлено до Фокшан (тепер Молдова), роззброєно і перевезено до Маєрлінга біля Відня. Після проголошення ОУН-б про відновлення укр. держави і репресій нім. окупаційної влади щодо чл. Українського державного правління та керівництва ОУН у вересні 1941 частина офіцерів батальйону була заарештована (зокрема капітан Барабаш, Л. Ортинський) і ув'язнена у концентраційному таборі. У жовтні 1941 особовий склад обох розформованих батальйонів «Дружини українських націоналістів» (див. «Нахтігаль») був повернений до Франкфурта-на-Одері, де вони увійшли до складу нового відділу «Шутцман-шафтс батальйон № 201». Командиром батальйону став Є. Побігуший, більшість офіцерів (22 чол.) частини були українці. Загальна чисельність становила понад 600 чол. У березні 1942 батальйон перевели у Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з рад. партизанами в р-ні Могильов – Вітебськ – Лепень. Командування постійно висловлювало незадоволення щодо гітлерівської політики в Україні. Наприк. листопада 1942 (за деякими дан. – 1.12.1942) батальйон роззброє-

но в Могильові і розформовано. Укр. офіцерів перемістили до Львова і 8.1.1943 ув'язнили в тюрму гестапо. Деякі з них, зокрема Р. Шухевич, зуміли втекти і приєдналися до *Української повстанської армії*.

*В. Косик (Париж, Франція),
І. Підкова (Львів).*

РОМАН ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 – не раніше 1259) – кн. новгородський і слонімський (бл. 1255–58). Син Данила Романовича Галицького. Допомігав батькові у військ. і дипломатичній діяльності. Відзначився у збройній боротьбі проти монголо-татар. Після одруження 1252 з Гертрудою, племінницею і спадкоємицею останнього австр. герцога з династії Бабенбергів Фрідріха II, частина австр. магнатів визнала Р. Д. герцогом Австрії. Вів збройну боротьбу проти іншого претендента на герцогський престол – чеського короля Пшемисла-Отакара II, однак наприк. 1253, не отримавши обіцяної допомоги від угор. короля Бели IV, змушений виїхати до Литви. Бл. 1255 отримав у володіння від лит. кн. Войшелка Міндовговича Чорну Русь з містами Новгородком (Новогородок), Слонімом, Волковиськом.

Я. Ісаєвич (Львів).

РОМАН ІГОРОВИЧ (р. н. невід. – вересень 1211) – кн. звенигородський (1205–08, 1210–11) та кн. галицький (1208). Син Ігоря Святославича та дочки Ярослава Осмомисла Євфросинії. Після смерті Романа Мстиславича (1205) брав участь у спробах Ольговичів заволодіти галицькими землями. 1208 за підтримки угор. короля захопив Галич, однак був схоплений і ув'язнений угор. палантин Бенедиктом Бором. Невдовзі Р. І. вдалося звільнитися. Заволодівши вдруге Галицькою землею, Ігорович жорстокими заходами намагалися зміцнити своє панування. З цією метою стратили понад 500 бояр разом з їхніми лідерами Юрієм Вітановичем та Іллею Щипановичем. Іншим керівникам боярської опозиції Володиславу Кормильчичу, Судиславу та Пилипу з Вишні вдалося втекти до Угорщини і звернутися по допомогу до короля Андрія II. Під час облоги Звенигорода угорцями Р. І. здався в полон, але був викуплений боярами і разом з братом Святославом страчений.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МИХАЙЛОВИЧ СТАРИЙ (р. н. невід. – після 1288) – кн. брянський (1246–63) та чернігівський (1263–88). Батько Олени, дружини волинського кн. Володимира Васильковича. Допомігав своєму зятю в війнах з литовцями. Брав участь у походах галицьких та волинських дружин, який організував проти Литви кн. Лев Данилович 1275.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (бл. 1152 – 19.6.1205) – галицько-волинський кн. (1199–1205), видатний укр. держ. діяч і полководець. Був кн. новгородським (1168–70), володимир-волинським (1170–87, з 1188), галицьким (1188, з 1199). Син великого кн. київського Мстислава Ізяславича та Агнеси, доньки польськ. кн. Болеслава III Кривоустого. 1168–69 правив у Новгородському князівстві. Після смерті Мстислава Ізяславича волинські землі були поділені між його синами: Р. М. одержав Володимир-Волинський, Всеволод-Белз, Святослав – Червен, Володимир – Берестя. Невдовзі, завдяки своїм особистим якостям, Р. М. вдалося добитися домінуючого впливу в усіх волинських землях. Після смерті Ярослава Осмомисла Р. М. передав Володимир-Волинське князівство своєму братові Всеволоду, а сам включився в боротьбу за Галицький князівський престол. 1188 Р. М. вдалося оволодіти Галичем, але невдовзі був змушений під натиском військ угор. короля Бели III залишити галицькі землі. З допомогою Ростислава Рюриковича повернув собі Володимир-Волинське князівство. Від свого тестя, великого кн. київського Рюрика Ростиславича, у володіння одержав ряд міст по р. Рось. 1195–96 приєднав до Волині Болохівську волость (землі у верхів'ях річок Пд. Буг та Случ). Після смерті 1198 останнього з роду Ростиславичів Володимира Ярославича Р. М. 1199 вдалося встановити свою владу в Галичі і об'єднати волинські й галицькі землі в єдину Галицько-Волинську державу. Намагаючись зміцнити князівську владу, вів гостру боротьбу з боярством. Вигнав з галицьких земель впливовий боярський рід Кормильчичів. У своїй діяльності спирався на волинське боярство та городян. 1202 здійснив похід на Київське князівство і оволодів Києвом (протягом 4.5.1203–19.6.1205 фактично був великим кн. київським). Р. М. ініціював проведення реформ т. зв. доброго порядку, які мали зупинити процес розпаду Київської держави на дрібні удільні князівства. Однак через опір ін. князів пропозиції Р. М. не були реалізовані. Р. М. прославився як полководець, відзначався особистою хоробрістю. Організував ряд походів проти ятвягів, а 1201–02 та 1203–04 очолив два великих походи проти половців. Вів активну зовн. політику. Підтримував контакти з Тевтонським орденом, з ним рахувалися правителі Візантії, Угорщини та ін. держав. Римський папа Інокентій III запропонував Р. М. королівську корону за умови прийняття ним католицизму. Р. М. був активним учасником князівських міжусобиць у Польщі. 1190 разом з братом Всеволодом допоміг князеві Казимиру II Справедливому утвердитися в Кракові. Під час міжусобної війни 1195 Р. М. був поранений у битві під Муравою. Загинув 19.6.1205 у сутичці неподалік від міста Завихвост (тепер м. Завихвост, Польща). Похований у Володимирі-Волинському (за ін. даними – у Галичі). Оцінюючи діяльність

Р. М., польськ. хроніст 13 ст. писав: «За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князьями Русі», а давньоруський літописець назвав засновника Галицько-Волинської держави «самодержцем всієї Русі», «царем в Руській землі», «великим князем».

Р. Шуст (Львів).

РОМАН СВЯТОСЛАВИЧ («Красний»; р. н. невід. – 2.8.1079) – кн. тмутараканський (1070–79; за ін. дан. – 1073). Надав притулок князям-ізгоям Олегу Святославичу та Борису В'ячеславичу. Разом з ними у серпні 1078 здобув Чернігів, але у битві на Нежатій Ниві 3.10.1078 зазнав поразки. 1079 Р.С. знову організував похід проти великого кн. київського Всеволода Ярославича. Однак Всеволоду вдалося підкупити половців і під час походу вони покинули Р. С. Намагаючись переконати половців продовжити похід, Р. С. вступив у суперечку з ними, під час якої був убитий.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН І ЛАКАПІН (р. н. невід. – 15.6.948) – візантійський імператор (920–944; за ін. дан. – 945) з Македонської династії. Походив із селян. Дослужився до командувача імператорського флоту. 919 став регентом при неповнолітньому імператорі Константині VII Багрянородному (видав за нього свою дочку), з 920 – співправитель. Вів виснажливі війни з болгарським царем Симеоном (завершилися 927), внаслідок яких Візантія визнала незалежність болгар. церкви і зобов'язувалася виплачувати щорічну данину. Бл. 932 жорстоко придушив сел. повстання в Малій Азії та повстання слов'янських племен на Пелопоннесі (934). Постійно воював у Пн. Італії та Сирії з арабами. 924 розгромив арабський флот і відновив панування візантійців в Егейському морі, відвоював у арабів Мелітену (934), Мартінополь, Дару, Амідю (в. 940-х). Під час правління Р.І.Л. київ. кн. Ігор здійснив два походи на Константинополь (941 і 944), наслідком яких стало укладення мирного договору між Київською державою і Візантією (944 або 945). 944 (за ін. дан. – 945) Р.І.Л. був скинутий з престолу своїми синами, ув'язнений у монастирі, де і помер.

І. Підкова (Львів).

РОМАНИЦЬКИЙ БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ (31.03.1891 – 24.08.1988) – укр. актор, режисер, театр. діяч, історик театру. Н. у с. Чорнобай (тепер Черкаська обл.). Навчався в духовному училищі в Лубнах, згодом – у Полтавській духовній семінарії. 1912 вступив до Київського комерційного ін-ту, одночасно навчався у класі М. Старицької в Музично-драматичній школі ім. М. Лисенка. Виступав на сцені з 1913 у трупі П. Саксаганського. Після закінчення 1915 Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка в Києві грав у Т-ві укр. акторів

під керівництвом І. Мар'яненка. 1918 запрошений до Державного народного театру під керівництвом П. Саксаганського. Виступав у 30 ролях з М. Заньковецькою. З 1922 один із засновників і художній керівник (до 1948) Українського театру ім. М. Заньковецької у Львові. Поставив понад 50 вистав. Як режисер володів неперевершеним умінням швидко і точно перетворювати масовки на видовишно сильний і змістовно значущий сценічний компонент. Вперше на укр. сцені створив образ Отелло. Зіграв 219 основних ролей. Кращі з них: Чалий, Степан, Микола, Гнат, Бондар («Сава Чалий», «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бондарівна» Карпенка-Карого), Шельменко («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Голохвостий («За двома зайцями»), Хмельницький, Богун («Богдан Хмельницький» М.Старицького), Микола Задорожний («Украдене щастя» І. Франка), Карл Моор («Розбійники» Ф. Шиллера) та ін. Автор книги «Український театр в минулому і тепер» та багатьох статей. Лауреат Державної премії СРСР (1950) і Державної премії України ім. Т. Шевченка (1974). Народний артист СРСР (1944). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РОМАНОВИ – боярський рід, з 1613 – царська, а з 1721 – імператорська династія у Росії, що правила до лютого 1917. Рід Р. відомий з 14 ст. Здобув вплив у 16 ст. завдяки шлюбу царя Івана IV Грозного з Анастасією Романовою. Племінник Анастасії Р. – Федір Микитович Р. був одним із претендентів на царський престол після смерті царя Федора Івановича (1598) і припинення династії Рюриковичів. За правління Бориса Годунова Р. були вислані з Москви (1600 або 1601), а Федір Микитович Р. пострижений у ченці під іменем Філарета. У Тушинському таборі Лжедмитрія II (1608) Федір Микитович Р. був названий Московським патріархом. На Земському соборі 21.2(3.3).1613 його сина **Михайла Федоровича Р.** обрали московським царем (1613–1645).

На моск. престолі у наступні роки правили такі представники династії Р.: **Олексій Михайлович** (1645–76); **Федір Олексійович** (1676–82), Іван V Олексійович (1682–96), **Петро I Олексійович** (1682–1725, з 1721 – рос. імператор). За указом Петра I від 5.2.1722 про престолонаслідування спадкоємця призначав імператор із осіб імператорської родини. Петро I не встиг призначити спадкоємця і після його смерті на престол вступила його друга дружина Катерина I Олексіївна. Внук Петра I – **Петро II Олексійович** був на троні з 1727 до 1730. З його смертю 1730 династія Р. чоловічої лінії закінчилась. 1730–40 правила Анна Іванівна, дочка Івана V Олексійовича, а 1740–41 – його правнук Іван VI Антонович. Зі смертю дочки Петра I **Єлизавети**

Петрівни (1741–61) обірвалася і жіноча лінія династії Р. Однак офіційне прізвище Р. носили представники Гольштейн-Готторпської династії, які і зайняли рос. престол: **Петро III** (син Гольштейнського Фрідріха Карла та Анни, дочки Петра I), який правив у 1761–62; його дружина **Катерина II** (уроджена принцеса Ангальт-Цербстська: 1762–96); їх син **Павло I** (1796–1801) та його нащадки – **Олександр I** (1801–25), **Микола I** (1825–55), **Олександр II** (1855–81), **Олександр III** (1881–94) і **Микола II** (1894–17). 2(15).3.1917 у ході Лютневої революції 1917 у Росії Микола II зрікся престолу. У серед. липня 1918 в Єкатеринбурзі Микола II та чл. його сім'ї були за рішенням більшовицького уряду розстріляні. Ті з Р., кому вдалося врятуватись від більшовицького терору, емігрували за кордон.

Т. Полещук (Львів).

РОМАНОВСЬКИЙ ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (4.1.1890 – 16.2.1971) – укр. історик, архівіст, археограф. Н. у м. Глухові Чернігівської губ. (тепер Сумська обл.). 1914 закінчив іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту. 1914 обійняв посаду помічника зав. Архівом давніх актів при ун-ті. З 1918 – чл. кадетської партії. 1918–24 – викладач Київського археол. ін-ту (курси з історії України, Литви та архівознавства). З 1919 – ред. словника діячів України при ВУАН. 1919–30 – викладач ун-ту (з 1921 – Київський ІНО). 1921–31 – директор Центрального архіву давніх актів. 1921–31 – чл. Археологічної комісії ВУАН (1930–31 – її голова). 1931–34 – вчений секретар, в.о. директора Наук.-дослідного ін-ту зерна. 1935 заарештований ГПУ УСРР, звинувачений в контрреволюційній діяльності, засуджений до 5 років виправно-трудова таборів (реабілітований 1958). Після звільнення 1940 у Карагандинському педінституті, доцент (1940–47). З 1947 – зав. кафедрою історії Ставропольського педінституту. 1947 захистив докторську дисертацію на тему «Нариси з історії державного господарства України», професор (1947). Помер у Ставрополі (Росія). Розробляв теоретичні та методологічні питання організаційної та архівно-технічної роботи. Автор першого укр. підручника з архівознавства. Під його керівництвом готувалися збірки документів до історії Києва 15–18 ст., збірки інвентарів королівських маєтків Київщини і Поділля 18 ст., акти до історії торгового капіталу на Правобережжі 16–17 ст. Автор праць: «Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність», «Хто був Самовидець?» (обидві – 1925), «Нариси з архівознавства», «До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського» (обидві – 1927), «Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка» (1967) та ін.

І. Верба (Київ).

РОМАНОВСЬКИЙ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1.9.1860 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду Гетьманату, генерал-майор (з 1911), генерал-знаковий (з 1918). Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище (1880), офіцерську артилерійську школу. Служив у Сх.-Сибірській гарматній бригаді, у складі якої брав участь у китайській кампанії 1900–01, рос.-японській війні 1904–05. Командував 40-ю гарматною бригадою. У роки *Першої світової війни 1914–18* воював на Пд.-Зх. фронті. За Гетьманату – генерал-знаковий, командир 4-ї гарматної бригади 4-го Київського армійського корпусу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОМАНЧУК ЮЛІАН (24.2.1842 – 22.4.1932) – укр. громад.-політ. діяч, науковець, публіцист. Н. у с. Крилос неподалік від Галича (нині Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Станіслава (тепер Івано-Франківськ) і Львова. 1860–63 навчався у Львівському ун-ті. Ще під час навчання в гімназії утворив таємний студентський гурток, а як студент ун-ту, анонімно співпрацював з часописом «Слово». 1863–1900 працював учителем (з 1868 – в Академічній гімназії у Львові). Як член шкільної комісії налагодив видання перших шкільних підручників укр. мовою (зокрема, в 1879 двох читанок для учнів середніх шкіл). Був одним із засновників т-ва «*Просвіта*» (1896–1906 – голова т-ва), *Наук. т-ва ім. Т. Шевченка*. Налігав до т-ва укр. учителів «Українська громада», діяльність якого була спрямована на розвиток укр. гімназійної освіти в Галичині; 1912–14 керував роботою цього т-ва. 1902 здійснив перше у Галичині популярне видання творів Т. Шевченка. З 1904 започаткував серію «Руська письменність» (у міжвоєнний час перейменована на «Українське письменство») – 1-е повне видання творів укр. письменників. У 1870-х редагував всеукр. журн. «*Правда*» (1873–78), був засновником і видавцем 1-го часопису для селянства «*Батьківщина*» (1879–87), одним із засновників газ. «*Діло*» (1880) та журн. «*Ruthenische Rundschau*» у Відні (1903).

1885 виступив ініціатором створення 1-го укр. політ. т-ва *Народна рада* і протягом 1885–99 був його головою. Як один з провідників поміркованого крила народовців Р. разом з *О. Барвінським*, *В. Антоновичем*, митрополитом *С. Сембратовичем* намагався досягти порозуміння з австр. урядом і польськ. політ. колами, втілюючи в життя політику «*нової ери*» (1890–94), яка, однак, зазнала невдачі. Р. був співзасновником Української національно-демократичної партії (до 1907 – її голова), яка відіграла провідну роль в укр. політ. житті Галичини і Буковини у довоєнний період і в роки визвольних змагань. Р. неодноразово обирався до складу представницьких органів Галичини і Авст-

ро-Угорщини. Був депутатом галицького сейму (1883–95), головою Руського клубу в соймі (1889–95), послом австрійського парламенту (1891–97, 1901–18), головою *Української парламентарної репрезентації* (1901–10, 1916–17), віце-президентом австр. парламенту (1910–18). У роки *Першої світової війни 1914–18* очолював Український допомоговий комітет та Українську культурну раду у Відні. Входив до складу *Української національної ради ЗУНР–ЗО УНР 1918–19*. Як найстаріший за віком депутат УНРади, 10.11.1918 привів до присяги членів Державного секретаріату – уряду ЗУНР. Після відступу в листопаді 1919 укр. військ зі Львова Р. був ув'язнений у польськ. таборі для інтернованих у Демб'ю біля Кракова. Звільнений завдяки старанням укр. політиків. Після рішення Ради послів від 14.3.1923 про передання Галичини під владу Польщі 24.10.1923 прийняв від багатотисячних мас на площі Св. Юра у Львові присягу, що вони ніколи не визнають цього акта і залишаться вірними ідеї укр. державності.

Я. Грицак (Львів).

РОМАНЮК ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ

(9.12.1925 – 14.7.1995) – видатний укр. православний релігійний діяч, богослов, Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ-КП (з 1993). Н. у с. Хомчин Косівського повіту (тепер Івано-Франківської обл.). У молоді роки брав участь у нац.-визвольній боротьбі. 1944 засуджений рад. режимом до 10 років ув'язнення. Перебував на Колимі, зокрема у копальні Холодній Магаданської обл., до серпня 1953. 1959 закінчив Вищі богословські курси в Івано-Франківську, згодом – Моск. духовну семінарію. З 1964 до 1972 – священник у парафіях Івано-Франківської і Коломийської єпархії Руської православної церкви. За активну діяльність із захисту прав людини і, зокрема, прав православних віруючих України 20.1.1972 засуджений до 7 років позбавлення волі і 3 років заслання. Покарання відбував у таборах Мордовії та Якутії. 1976 під час перебування на засланні задекларував свою належність до *Української автокефальної православної церкви*. З листопада 1979 – чл. *Української Гельсінської групи*. 1984 за самовіддану службу церкви в Україні єпископ УПЦ в Америці (Вселенський Патріарх) Андрій нагородив Р. вищою священничою відзнакою – митрою. У червні 1987 виступав з лекціями перед християнськими укр. і англомовними громадами Канади, США та Англії. Після повернення в Україну 28.4.1990 був пострижений у чернецтво і возведений у сан архимандрита з ім'ям Володимир, а наступного дня висвячений у сан єпископа з титулом єпископа Ужгородського і Виноградівського. Виступав за створення незалежної Української православної церкви з центром у Києві, піднесеної у статус Патріархату. З 1991 очолював місійний відділ Патріархії УАПЦ, виконував

обов'язки вікарія Київської єпархії з титулом архієпископа Білоцерківський. Став одним із фундаторів УПЦ – Київського Патріархату (засн. у червні 1992). 17.2.1993 призначений архієпископом Львівським і Сокальським. Після смерті Патріарха Мстислава (див. С. Скрипник) Р. став місцеблюстителем Патріаршого престолу (14.6.1993) із возведенням у сан митрополита. На Всеукраїнському Православному Соборі 21.10.1993 обраний Патріархом (інтронізований 24.10 у Софійському соборі). Раптово помер 14.7.1995. Спроба поховати тіло у Софійському соборі нашоухнула на опір зі сторони духовенства УПЦ Московського Патріархату та силові дії з боку спецназу МВС України. Похований біля брами Св. Софії у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РОМЕР ЕУГЕНІУШ (3.2.1871 – 28.1.1954) – відомий польськ. географ і картограф. Член Польської АН (з 1916). У 1893 закінчив Львівський ун-т. З 1899 – доцент, а в 1911–31 – проф. Львів. ун-ту. 1946–47 – проф. Краківського ун-ту. Автор тенденційної праці «Географічно-етнічний атлас Польщі» (1916), яка використовувалась спеціальними комісіями під час Паризької мирної конференції 1919–20 для визначення сх. кордонів Польської держави. Був експертом на польськорад. переговорах у Ризі в 1921 (див. *Ризький мирний договір 1921*). До справедливого вирішення укр. питання ставився негативно.

РОМЕР ЯН (3.5.1869 – 5.3.1934) – польськ. генерал. Н. у Львові. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 командував групою військ «Буг», яка вела бої з частинами Української галицької армії на лінії Жовква–Кам'янка–Струмилова–Рава-Руська. 1921–26 – командувач корпусу, 1926–32 – інспектор армії. З липня 1931 у відставці. Помер у Варшаві.

Л. Зашкільняк (Львів).

РОМЖА ЮРІЙ ТЕОДОР (14.4.1911 – 1.11.1947) – єпископ Української греко-католицької церкви. Н. у с. Великий Бичків на Гуцульщині (тепер Закарпатська обл.). Середню освіту здобув у гімназії в Хусті на Закарпатті. Згодом вивчав філософію та богослов'я у Римі. У грудні 1936 висвячений на священника. Після повернення у Закарпаття призначений на військ. службу. Восени 1938 мукачівський єпископ О. Стойка призначив Р. адміністратором парохії у с. Нижнє Бистре, у вересні 1939 – духівником і проф. семінарії в Ужгороді. 8.9.1944 папа римський Пій XII призначив Р. титулярним єпископом апійським та помічником мукачівського єпископа Дудаша. Хіротонія відбулася 24.9.1944 в Ужгороді. Після встановлення рад. влади у Закарпатті (жовтень 1944) Р. намагався врегулювати взаємовідносини церкви з новими органами управління.

У цей складний для церкви час, з метою моральної підтримки священників та вірних, Р. здійснив чимало поїздок у сільські єпархії, налагодив виготовлення та поширення літератури релігійного змісту. Після ліквідації 1947 УГКЦ у Галичині розпочалася підготовка аналогічної акції у Закарпатті. Р. активно протестував проти розгортання владою пропагандистської кампанії щодо дискредитації як всієї церкви, так і окремих священників, звинувачених у співпраці з угорськими окупантами. Р. активно протестував проти ліквідації в березні 1947 монастиря на Чернечій горі. 27.10.1947 Р. потрапив у автомобільну катастрофу, влаштовану рад. спецслужбами. Помер у лікарні при нез'ясованих обставинах. Похований в Ужгороді. Баєтифікований в червні 2001 під час візиту папи римського Івана-Павла II в Україну.

Р. Шуст (Львів).

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ (Ромодан) – старовинний торговельний шлях, що проходив Лівобережною Україною з пн. на пд. через Ромни–Лохвицю–Лубни–Кременчук. Був частиною шляху з Московської держави до Криму. Характерною особливістю Р. ш. була порівняно незначна кількість переправ через річки. Р. ш. минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 1860–80-х був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили у Крим по сіль. У 19 ст. Р. ш. використовували й для прогону з України у центр. губернії Росії гуртів худоби. Походження назви Р. ш. невідоме. За переказами, його назва пішла від прізвища воєводи Г. Ромодановського, який 1674 вів цим шляхом московські війська проти гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.

М. Пасічник (Львів).

РОМОДАНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ (р. н. невід. – 15(25).5.1682) – моск. держ. і військ. діяч 17 ст., боярин (з 1665). У складі моск. посольства на чолі з В. Бутурліним брав участь у *Переяславській раді 1654*. 1654–56 був одним з воєначальників моск. армії у війні проти Польщі. У червні 1659 очолював Р. і О. Трубецьким моск. війська були розбиті укр. армією під командуванням гетьмана І. Виговського у *Конотопській битві 1659*. У 1660-х Р. шляхом політ. інтриг, розпалюванням суперечностей між окремими угрупованнями козацької старшини або і прямим силовим тиском домагався обрання гетьманом Лівобережної України вигідних для рос. уряду кандидатів (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича). Командував моск. військами у війні проти гетьмана П. Дорошенка та під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Після поразки у серпні 1678 моск. армії в боях за Чигирин Р. було відкликано до Москви. Вбитий під час повстання стрільців у Москві.

І. Підкова (Львів).

РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ 1860–70-х в Україні.

Вирішальним поштовхом, який змусив царський уряд взятися за реформи, була поразка Росії у Кримській війні 1854–56. Урядова програма передбачала відміну кріпосного права, реорганізацію армії, реформування суду, фін. і шкільної систем, створення міського та земського самоврядування тощо. Першочерговою була визнана селянська реформа. Підготовка розпочалася 1857 і завершилася підписанням царем Олександром II 19.2.1861 маніфесту і положення про скасування кріпосного права. Згідно з цими документами селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика і ставали «вільними сільськими обивателями». Селяни отримували право розпоряджатися своїм майном. Поміщики зберігали власність на всі землі, однак зобов'язані були надати в користування селянам «присадибну осілість» і польовий наділ «для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком». Розміри польового наділу і повинностей мали фіксуватися в уставних грамотах, які складались поміщиками. Селянам надавалось право викупу садиби і, за згодою поміщика, – польового наділу. До здійснення цього акту селяни перебували в тимчасовозобов'язаному стані. Тільки з 1.1.1883 вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Основну суму викупу поміщики отримували від держ., яку селяни повинні були погашати протягом 49 років щорічними викупними платежами. Оскільки в Україні були родючі землі, то під час проведення реформи уряд, ідучи назустріч домаганням землевласників, прагнув зберегти в їхніх руках максимальну кількість землі, а селянам надати якомога менші й гіршої якості наділи. Внаслідок такого наділення селян у лівобережних і степових губерніях України їх землекористування зменшилось на 1 млн дес., або на 15% загальної площі землекористування. У Правобережній Україні, у зв'язку з *Польським повстанням 1863–64*, царський уряд, з метою залучення на свій бік укр. правобережних селян, 30.7.1863 видав новий закон, який змушував правобережних поміщиків (в основному поляків) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1.9.1863. Вводився обов'язковий викуп наділів, а викупні платежі зменшувались на 20%. При встановленні наділів на Правобережжі уряд виходив з інвентарних правил 1847–48. У результаті селяни Київ., Волинської та Подільської губ. одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861. Лише в листопаді 1866 вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні бл. 50% всього селянства (2,2 млн рев'язьких душ). За ними зберігались усі наділи, які були в їхньому користуванні, але не більше ніж 8 дес. на душу в малоземельних губерніях і не більше ніж 15 – в багатоземельних. За землі, що перебували в їхньому розпорядженні, вони сплачували щорічно

державний оброчний податок. Для держ. селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більше, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, а викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на «ревівську душу» становив 2,8 дес., то у держ. селян – 4,9 дес.

1864 на Україну поширено земську реформу. В лівобережних і пд. губ. створювались губ. і пов. земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Чл. земських зібрань, т. з. гласні, обирались по 3 куріях: пов. землевласників, міських виборців і виборних від сіл. громад. Виконавчі органи земств – управи – обирались на земських зібраннях на 3 роки у складі голови і кількох членів. У Правобережній Україні, де більшість дворян належала до польської національності, земства запроваджено лише 1911.

Міська реформа 1870 замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних міської думи на основі майнового цензу. Дума вибирала виконавчий орган – міську управу, на чолі якої стояв голова. Управи займались благоустроєм, промисловістю, торгівлею, ін. господарськими питаннями. Вони підпорядковувались губернаторові та міністрам внутрішніх справ. 1864 проведено судову реформу, яка зробила судочинство незалежною сферою, закритою для втручання чиновництва (див. *Судова реформа 1864*). Судочинство відбувалося з участю сторін, вершилось присяжними засідателями – представниками від населення, які призначалися за жеребом з числа можливих громадян. Створювались окружні суди, що становили першу судову інстанцію. Для розв'язання дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів і міських гласних, які призначалися урядом. Для селян існував становий волосний суд.

Статут про військ. повинність від 1874 ліквідував рекрутські набори і започаткував загальну військ. повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Строк служби встановлювався у сухопутних військах – 6 років, на флоті – 7. Особи, які мали вищу освіту, служили від 6 міс. до 4 років. 1864 проведено шкільну реформу. Створювати початкові школи дозволялось держ. і громад. установам, приватним особам. Керівництво навчальним процесом покладалось на пов. та губ. шкільні ради. Згідно із статутом середньої школи, створювались класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії. Право навчатись у них надавалось усім станам за плату.

1865 уряд реорганізував цензурні установи. Вони вилучались з відання міністерства освіти і підпорядковувались міністерству внутрішніх справ.

К. Кондратюк (Львів).

РОСІЯ (Російська Федерація) – федеративна держава у Сх. Європі та Пн. Азії, у басейні річок Волга, Дон, Пн. Двіна, Печора, Урал, Кубань, Об, Єнісей, Лена, Індигірка, Колима, Амур. Межує з

Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Польшею, Білоруссю, Україною, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією. Тер. – 17,1 млн кв. км. За формою державного устрою – республіка. Складається з 21 автономної республіки (Адігея, Алтай, Башкортостан, Бурятія, Дагестан, Інгусетія, Кабардино-Балкарія, Калмикія, Карачаєво-Черкесія, Карелія, Комі, Марій-Ел, Мордовія, Саха-Якутія, Пн. Осетія, Татарстан, Тува, Удмуртія, Хакасія, Чечня, Чувашія), 5 країв (Алтайський, Краснодарський, Приморський, Ставропольський, Хабаровський), 49 обл., міст федерального значення – Москва і Санкт-Петербург, Єврейської автономної обл., 10 автономних округів (Агінський Бурятський, Комі-Пермяцький, Коряцький, Ненецький, Таймирський – Долгано-Ненецький, Усть-Ординський Бурятський, Ханті-Мансійський, Чукотський, Евенкійський, Ямало-Ненецький). Столиця Р. – м. Москва. Діє загальнодерж. конституція. Законодавча влада належить Федеральним Зборам у складі Державної Думи та Ради Федерації. Кожна з республік має свою конституцію та законодавство, кожен край, область, місто федерального значення, автономна обл. і автономний округ – свій статут та законодавство.

В іст. джерелах назва «Р.» з'явилась у 15 ст., але до кін. 17 ст. вживались тільки назви «Русь», «Руська земля», «Москва», «Московське царство», «Московія», «Московщина». Як політ. термін, назва «Р.» офіційно була усталена з прийняттям 1721 Петром I титулу імператора. Народ, який започаткував і визначав історію Російської держави – росіяни, сформувався у пн.-сх. частині Сх. Європи, на тер., заселеній у давнину слов'янськими племенами в'ятичів, ільменських слов'ян, кривичів, частково сіверян і радимичів. У його утворенні взяли участь і фінно-угорські племена (весь, чудь, меря, мурома та ін.).

Тер. Р. найдавніші люди почали заселяти бл. 700 тис. років тому. З народів, що населяли цю тер. в давнину, відомі як найбільш ранні скіфи (7–3 ст. до н. е.) і сармати (3 ст. до н. е. – 3 ст. н. е.). У 2–4 ст. по пд. тер. Р. пройшли полчища гунів. У серед. 1 тис. н. е. на цій тер. виникає ряд найдавніших держав. На Пн. Кавказі об'єдналися племена сарматського походження – алани (1–8 ст.). Алтайські племена взяли участь у створенні Тюркського каганату (6 ст.), котрий невдовзі розпався на Східно- і Західнотюркський каганати. У басейні середнього Єнісею зародилась держава киргизів – Бахай (6 ст.). У серед. 7 ст. у Прикубанні існувала Велика Болгарія. У 7 ст. у місці Західнотюркського каганату виник Хазарський каганат, якому належали землі Нижнього Поволжя, Пн. Кавказу, Приазов'я і Донські степи (перестав існувати у 10 ст.). Населені слов'янськими та угро-фінськими племенами землі Пн.-Сх. Європи у 9–10 ст. були приєднані до Київської держави. Після розпаду Київської Русі

(12 ст.) існували окремі князівства. Протягом тривалого часу найбільш могутнім було Владимиро-Суздальське князівство, тер. якого згодом стала ядром Московської держави. На час правління засновника князівства Юрія Долгорукого (бл. 1125–57) припадає перша літописна згадка про Москву (засн. 1147). Його син Андрій Боголюбський (1157–74) зробив своєю столицею Владимир-на-Клязьмі і намагався поширити свою владу й на Київське князівство. Брат Андрія Всеволод III Велике Гніздо (1176–1212) встановив свій контроль над кількома ін. князівствами у Пн.-Сх. Європі. Він успішно воював з половцями (з 10 ст. кочували в східноєвроп. степу) та з Волзько-Камською Болгарією (існувала з 10 ст.; у заснуванні її особливу роль відіграли болгари, які після розпаду Великої Болгарії перебралися в Середнє Поволжя). Всеволод III, щоб підкреслити свою незалежність від Києва і вищість над пн.-сх. князівствами, прийняв титул великого князя. Внаслідок монголо-татарської навали у 13 ст. князівства потрапили у політ. залежність від Золотої Орди. Місцеві правителі мусили одержувати від золотоординського хана грамоту – ярлик, що надавав право на управління їхніми землями.

Наприк. 13 ст. Владимиро-Суздальське князівство почало занепадати. Провідну роль у Пн.-Сх. Русі стали відігравати конкуруючі між собою Тверське і Московське князівства (в останньому правили нащадки Олександра Невського). Певний час у цьому регіоні провідну роль відігравало Тверське князівство, створене у 1230–40-х (від 1260-х його правителі займали володимирський великокняжий стіл). 1328 за згодою хана Золотої Орди великокняжий титул перейшов до правителя Московського князівства (існувало з 2-ї пол. 13 ст.) Івана Даниловича Калити (1328–40), внука Олександра Невського. Іван Калита заклав основи могутності Москви, приєднавши до неї ряд сусідніх князівств. З метою утвердження своїх політ. планів переніс із Владимира до Москви центр митрополії «всієї Русі» (до Владимира-на-Клязьмі переведено з Києва у 1299). Ще більше зміцнив авторитет і вплив Москви внук Івана Калити Дмитрій Іванович Донської (1359–89), якому вдалося підкорити ряд князівств і, скориставшись з анархії у Золотій Орді, розбити хана Мамаю у битві на Куликовому полі (1380). За правління Василя I Дмитровича (1389–1425) і Василя II Васильовича (1425–62) кордони Московської держави значно розширились за рахунок приєднання Нижньогородського, Муромського та ін. удільних князівств. Перемога Василя II у багаторічній міжусобній війні підготувала необхідні передумови для завершення процесу об'єднання пн.-сх. земель навколо Москви й утворення централізованої держави. За правління Івана III Васильовича (1462–1505) та його сина Василя III Івановича (1505–33) до Московської держави були приєднані Ярослав-

ське (1463) та Ростовське (1474) князівства, Новгородська республіка (1478), Тверське князівство (1485), Псковське земля (1510), Смоленське (1514) і Рязанське (1521) князівства та В'ятська земля, що завершило встановлення панування великих князів моск. над усіма пн.-сх. руськими землями. За правління Василя II Московське князівство перестало сплачувати Золотій Орді щорічну данину, а у 1480 Москва остаточно позбулася залежності від монголо-тагар.

Після падіння Візантії (1453) у Москві виникла концепція успадкування політ. ролі Константинополя, і у зв'язку з цим сформувалась політ.-ідеологічна доктрина «Третього Риму» (символічною ознакою спадкоємності держ. традицій Візантійської імперії став шлюб Івана III з Софією Палеолог – племінницею останнього візантійського імператора та прийняття двоголового орла за державний герб Московської держави). За Івана III почалось оформлення повного титулу великого кн., і в деяких документах Іван III вже іменується царем. Василій III до свого тодішнього титулу додав «і государ всея Русі», що стало виявом московських претензій на всю тер. спадщину Київської держави. 1547 Іван IV Васильович (Грозний; 1533–84) офіційно прийняв царський титул. Під час його правління були захоплені Казанське (1547–52), Астраханське (1556), Сибірське (1558) ханства, приєднано Велику Ногайську Орду, землі мордві (1552), кабардинські і черкеські князівства (1557). У той же період розпочалося включення до складу Московської держави земель, розташованих на пд. від Оки та Верхнього Дону, які від Батієвої навали являли собою безлюдний край (т. зв. Поле, або Дике Поле). Освоєння цих земель, укріплене системою оборонних споруд («засічних ліній»), охороняло державу від спустошливих нападів Кримського ханства. Протягом 16 ст. тер. Московської держави сягнула 5,5 млн кв. км з населенням бл. 9–10 млн чол., що було у 10 разів більше, ніж тер. власне Московського князівства. Швидке тер. зростання Московії зумовлене, перш за все, слабкістю її сусідів та віддаленістю від основних центрів європейського політ. життя.

Невдала для Р. Лівонська війна 1558–83 із Річчю Посполитою і Швецією за вихід до Балтійського моря та внутр. політика уряду призвели до наростання незадоволення серед населення. Іван IV, відійшовши від курсу реформ, проведених у 1-й пол. його правління, запровадив режим оприччини, який відзначався надзвичайною жорстокістю і репресіями проти опозиції. Головним виконавцем волі царя стало дворянство, яке винагороджувалось відібраними у князів і бояр землями. Внаслідок оприччини було підірвано екон. та політ. позиції аристократії, зросла політична роль дворянства.

Зі смертю сина Івана IV Федора Івановича (1584–98) завершилось правління у Московській державі

Р

династії Рюриковичів. За Федора Івановича та його наступника царя Бориса Федоровича Годунова (1598–1605) Р. внаслідок боротьби за владу між боярством і дворянством пережила глибоку соціально-політичну кризу. 1605–12 у країні панувала справжня анархія: на престолі перебували підтримувані Річчю Посполитою самозванці Лжедмитрій I і Лжедмитрій II, князь Василій Шуйський. Деякий час після Шуйського правила бояри («Семибоярщина»). Нестабільність політ. влади призвела до соціальних потрясінь – у 1606–07 відбулося велике повстання селян, посадських людей і козаків під керівництвом Івана Болотникова. Складним внутр. становищем країни скористались Польща і Швеція, які розпочали неприховану інтервенцію. 1610 польське військо захопило Москву. Частина московської аристократії проголосила царем Владислава – сина польськ. короля Сигізмунда III Вази. Восени 1612 народне ополчення під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського звільнило Москву від ворожих військ. Царський уряд змушений 1618 відмовитися на користь Швеції від Прибалтійських земель, а Смоленська земля і Чернігово-Сіверщина (її Р. відібрала на поч. 16 ст. у Великого князівства Литовського) залишалися у складі Речі Посполитої (див. *Деулінське перемир'я 1618*). Спроба Московської держави у війні 1632–34 з Річчю Посполитою повернути Смоленську землю завершилась безуспішно (див. *Полянський мир 1634*). 1613 на Земському соборі в Москві у присутності представників різних станів сусп. на престол було обрано Михайла Федоровича Романова (1613–45), що покляло початок царюванню у Р. нової династії – Романових (правила до Лютневої революції 1917).

З серед. 17 ст. стабілізувалось внутр. становище країни, посилювався режим самодержавства, особливо за Олексія Михайловича (1645–76). Зміцнення самодержавства було закріплене у прийнятому 1649 на Земському соборі Уложенні, яке завершило процес юридичного оформлення системи кріпосного права, розпочатий у кін. 15 ст. Посилення соці. утисків та зростання державних податків призвело у серед. 17 ст. до численних міських повстань, а 1670–71 – до козац.-сел. війни під керівництвом Степана Разіна. Проявом сусп. протестів у релігійній формі став розкол у пануючій православній церкві, підставою до якого послужила церковно-обрядова реформа, проведена у 1650–60-х патріархом Никоном.

У 17 ст. тер. Московської держави значно розширилась за рахунок приєднання Сибіру та колонізації цих земель. Рос. землепрохідці дісталися берегів Пн. Льодовитого і Тихого океанів, р. Амур, а 1697 заснували перше поселення на Камчатці. 1654 Московська держава, підписавши Переяславську угоду 1654, уклала воєнно-політ. союз з гетьманом України Б. Хмельницьким. 1654–57 Гетьманщина і Московія спільно вели воєнні дії за звільнення укр.

земель з-під влади Речі Посполитої. У цій війні Москва намагалася також приєднати Білорусь і повернути собі Смоленську землю. За Андрусівським перемир'ям 1667 до Московської держави відходили Смоленська земля, Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Київ (на 2 роки) з прилеглою до нього тер. на правому березі Дніпра. Остаточо моск.-польські відносини були врегульовані після підписання «Вічного миру» 1686, за яким Лівобережна Україна та Київ мали назавжди залишатись за Московським царством.

До кінця 17 ст. Московська держава існувала фактично ізольовано від інших європейських країн, що негативно позначалося на її екон., культ. і політ. розвитку. За правління царя Петра I Олексійовича (1682–1725) було зроблено спробу подолання цієї відокремленості, проведено реформи, спрямовані на подолання відсталості країни. Внаслідок *Північної війни 1700–21* зі Швецією Р. захопила Естонію, частину Латвії та землі по р. Неві, що дало їй вихід до Балтійського моря та сприяло налагодженню екон. зв'язків із Зх. Європою. Невдачею для Петра I завершилась рос.-тур. війна 1711–13 (див. *Прутський похід 1711*), метою якої було намагання Р. закріпитись у Приазов'ї та Пн. Причорномор'ї, що належали Османській імперії. Внаслідок цієї війни Р. втратила Азов, здобутий у кін. 17 ст. (див. *Азовські походи 1695–96*), та вивела свої війська з Правобережної України. Петро I провів докорінну перебудову держ. устрою країни: було ліквідовано Боярську думу і прикази, замість них створено Сенат (1711) і колегії (1718–22); країну поділено на губернії (1708), що склалися з провінцій; заведено порядок проходження військ. та цивільної служби, зафіксований у «Табелі про ранги», сформовано регулярну армію та флот, які комплектувались на основі рекрутської повинності; церква була підпорядкована державі (скасовано ін-т патріарха православної церкви і створено легальний церковний орган – Святейший синод, 1721). 1712 столицю держ. перенесено до СПб (засн. 1703). Уряд провів реформи в галузі культ. – створено школи різних видів, 1703 стала виходити перша друкована газ. «Ведомости», запроваджено юліанський календар (з 1700) та засновано Академію наук (1724–25). Петро I надавав величезного значення розвитку промисловості (металургійної, суднобудівної) та торгівлі. 1721 Московська держава була проголошена Російською імперією. Реформи Петра I та загарбницькі війни перетворили Р. у світову державу.

Петро I продовжував проводити політику своїх попередників, спрямовану на гноблення нерос. народів, зокрема ліквідацію держ. прав Гетьманщини. Після укладення І. Мазепою і Карлом XII 1708 військ.-політ. союзу та поразки швед.-укр. військ у Полтавській битві 1709 політика Петра I щодо України набула колоніально-репресивного характеру.

У листопаді 1708 зруйновано гетьманську столицю Батурин (всіх жителів знищено) та Запорізьку Січ; для нагляду за гетьманом призначили царського резидента, а після смерті І. Скоропадського не було дозволено обирати його наступника; з 1722 контроль за державними справами України здійснювала Малоросійська колегія; 1720 заборонено друкувати книги укр. мовою; вчинено розправу над наказним гетьманом П. Полуботком, ін. представниками козацької старшини. За правління Петра I та його наступників проводилась відверта політ. лінія на ліквідацію Укр. держави, її повну інкорпорацію, русифікацію і асиміляцію укр. народу.

1725–62 у Р. точилася політ. боротьба між дворянськими угрупованнями, що супроводжувалася «палацовими» переворотами. Наслідком одного з них було встановлення під час правління племінниці Петра I Анни Іванівни (1730–40) біронівщини (від імені фаворита, курляндського дворянина Е.Й. Бірона) – режиму шпигунства, доносів і переслідувань незадоволених. За правління Єлизавети Петрівни (1741–61), Катерини II (1762–96) і Павла I (1796–1801) у Р. стали з'являтися елементи індустріального розвитку, що засвідчив ріст товарно-грошових відносин, виникнення мануфактур із використанням вільнонайманої праці тощо. У той же час відбувалося подальше зміцнення позицій дворянства, станові привілеї якого найбільш повно були викладені у «Жалуваній грамоті дворянству» (1785). Свого апогею досягла система кріпосництва, яку поширено і на землі Лівобережної України (1783), а невдовзі – Пд. України (1796). Обмежувались права рос. козацтва, зростали держ. податки. Відповіддю на соці. політику уряду були масові народні виступи, з яких найбільшим була сел.-козац. війна під керівництвом Омеляна Пугачова (1773–75), що охопила величезні простори Поволжя та Приуралля.

Уряд продовжував курс на нехтування нац. інтересів неросійських народів імперії. У 2-й пол. 17 ст. у Лівобережній Україні остаточно ліквідовано залишки політ. автономії: 1764 скасовано гетьманство, 1781–83 – ліквідовано полково-сотенний устрій та козац. полки, 1775 – знищено Запорізьку Січ. За правління Катерини II Р. проводила активну зовнішню політику, яка, в основному, зводилась до оволодіння Чорноморським узбережжям. Успішні війни з Туреччиною (1768–74, 1787–91) призвели до ліквідації Кримського ханства (1783) та загарбання Р. Приазов'я і Пн. Причорномор'я. Російська імперія взяла активну участь у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), внаслідок яких були захоплені Правобережна Україна (Київське, Брацлавське, Волинське та Подільське воєводства), Білорусь, частина Латвії та Литви.

РОСІЯ в новий час. Зовнішня експансія, зміцнення самодержавства і кріпосництва були основними тенденціями, які панували у держ. житті Р. у

кін. 18 – поч. 19 ст. Це суперечило загальним процесам сусп. лібералізації і демократії, які склали зміст європейського Просвітництва і знайшли яскраве відображення у Великій французькій революції. За правління імператора Олександра I Р. брала участь у війнах з наполеонівською Францією в складі антифранцузької коаліції (1805, 1806–07), які завершилися поразкою коаліції і заключенням Тільзитського миру 1807. Вітчизняна війна 1812 сприяла пробудженню патріотичних і ліберальних настроїв у рос. сусп., особливо серед дворянства. Розгром Наполеона I Бонапарта, закордонний похід рос. армії і результати Віденського конгресу 1814–15 привели до значного зростання впливу Р. у Європі, встановлення тривалого домінування трьох абсолютистських багатонаціональних імперій – Р., Австрії і Пруссії (Священний союз).

У 1-й пол. 19 ст. у Р. поглибилася криза кріпосницьких відносин, які гальмували розвиток ринкового господарства. І хоч у 2-й чв. 19 ст. у країні розпочався промисловий переворот, в екон. розвитку Р. значно відставала від передових європейських країн. Олександр I на 1-му етапі царювання (до 1814) намагався проводити певні реформи – створив міністерства, шкільні округи, реорганізував сенат, дозволив поміщикам звільняти селян від кріпосництва (декрет про вільних орачів – 1803), доручив М. Сперанському розробити проект впровадження конституційної монархії. Однак проекти більш глибоких змін були відкинуті, абсолютистські тенденції взяли гору над ліберальними. Провідником нової внутр. політ. став граф О. Аракчєєв – ініціатор створення т. зв. військ. поселень, де селяни працювали на землі й несли обтяжливу військову службу.

Вступ на престол Миколи I ознаменувався виступом дворянських змовників – декабристів. 14(26).12.1825 декабристи, спираючись на таємні організації – Пн. т-во і Пд. т-во, чл. яких розробляли програми конституційних реформ і скасування кріпосництва, – підняли повстання у Петербурзі. Жорстоко придушивши виступ декабристів у Петербурзі і в Україні (див. *Чернігівського полку повстання 1826*), Микола I запровадив поліційно-репресивний режим, що спирався на новий орган – власну його імператорської величності канцелярію із сумнозвісним 3-м відділенням, яке набуло функцій поліції. 1830–31 царизм зброєю придушив нац.-визвол. повстання в Королівстві Польському (див. *Польське визвольне повстання 1830–31*). 1841–49 рос. війська взяли участь у придушенні угорської революції; з допомогою армії самодержавство жорстоко розправлялось із сел. заворушеннями.

Війна 1812, впливи просвітницьких ідей сприяли формуванню новочасної рос. нації, що відображалася в бурхливому розвитку нац. культ. (М. Карамзін, О. Грибоєдов, О. Пушкін, М. Лермонтов,

В. Белінський, М. Гоголь та ін.), а також в ідейно-політ. боротьбі, що охопила освічені верстви і вилилась у широку літературну полеміку, обмежену жорсткою цензурою і утисками. Прихильники послідовної демократії (О. Герцен, М. Огарьов, В. Белінський, петрашевіці) змушені були емігрувати або висловлювати свої думки у завуальованій формі. Ліберальна інтелігенція виступала за проведення поміркованих реформ зверху, поділившись на два табори: «західників», які обстоювали необхідність розвитку країни по західноєвроп. (капіталістичному) шляху (П. Чаадаєв, М. Катков, І. Тургенєв, М. Мельгунов, С. Соловйов, К. Кавелін та ін.), і «слов'янофілів», що обґрунтовували особливий шлях розвитку Р. (О. Хом'яков, І. Киреевський, І. Аксаков). Слов'янофільські ідеї послужили ґрунтом для формування та поширення офіційної великодержавної ідеології рос. царизму, головними засадами якої були «самодержавство, православія, народність».

У зовнішньополіт. діяльності рос. уряд головну увагу приділяв пд. напрямку, прагнучи оволодіти новими тер. у Закавказзі та чорноморськими протоками. З цією метою Р. вела війни з Османською імперією, підтримуючи нац.-визвол. боротьбу слов'янських народів на Балканах. Для зміцнення стратегічних позицій на Чорному морі і послаблення Туреччини у 1-й пол. 19 ст. до імперії були приєднані Сх. Грузія (1801), Зх. Грузія (1810), Пн. Азербайджан та пн. частина чорноморського узбережжя Кавказу. Просування Російської імперії на Кавказ супроводжувалося війнами з Іраном (1804–1813, 1826–28) і Туреччиною (1806–12, 1828–29), внаслідок яких Р. заволоділа Закавказзям і поширила новий тер.-адм. поділ на губ. і області. Численні князівства і ханства, що там існували, були ліквідовані. Мужній опір гірських народів завойовникам змусив царизм вести тривалу війну (1817–64), яка зумовила виникнення на теренах Чечні й Дагестану мусульманського нац.-визвол. руху – мюридизму. Найбільшого розмаху нац.-визвол. боротьба гірських народів набула за імама Шаміля (1799–1871), котрому вдалось утворити міцну теократичну державу – Іматат і тривалий час успішно відбивати наступ рос. армії (до 1859). Антитурецьку спрямованість мала також підтримка Р. першого (1805–13) і другого (1815) сербських повстань, нац.-визвол. боротьби грецького народу. За умовами Бухарестського мирного договору 1812 Російська імперія приєднала Бессарабію та домоглася автономії Молдови і Валахії у складі Туреччини. Внаслідок рос.-тур. війни 1828–29 царський уряд добився визнання Портою за Адріано-польським миром 1829 автономних прав Греції, Сербії і Дунайських князівств. Ще на поч. 19 ст., виконуючи умови Тільзитського миру 1807 з Наполеоном, Олександр I розпочав війну зі Швецією (1808–09), яка завершилась Фрідріхсгамським

миром і приєднанням до Р. на автономних правах Великого князівства Фінляндського.

На серед. 19 ст. Російська імперія перетворилась на одну з найбільших європ.-азіатських держав, яка, підкоривши численні народи Європи і Азії, прагнула подальшого розширення своїх впливів на пд. і сх. У той же час відсталі кріпосницькі порядки, самодержавно-поліцейський режим, колоніальна політика щодо поневолених народів робили її слабким конкурентом у боротьбі за впливи на Близькому Сході.

Поразка царизму у *Кримській війні 1853–56* змусила самодержавство шукати нових шляхів подолання екон. та соц. кризи. Реформи, які дозволили б модернізувати найбільш відсталі ділянки сусп. життя, розпочав здійснювати новий імператор Олександр II (див. *Російські реформи 1860–70-х*). Реформи Олександра II, які через прагнення царизму зберегти головні важелі самодерж. управління і соціальну опору режиму (дворянство), хоча і мали обмежений характер, все ж відкрили певний простір для розвитку капіталістичних відносин в економіці і сприяли поліпшенню держ. керівництва. Найважливішою з реформ було скасування кріпосного права. Селяни отримували особисту свободу та громадянські права. Процес скасування кріпацтва розтягнувся на десятиліття (стягнення викупних платежів припинено 1907), що зумовило зубожіння основної маси селянського населення і спричинило численні селянські виступи і заворушення.

Прогресивний характер мала земська реформа 1864. Згідно з Положенням про губ. та пов. земські установи від 1.1.1864 запроваджувались виборні органи місцевого самоуправління (земські збори і земські управи), які обирались на підставі багатоступеневої куріальної системи і відали винятково питаннями місц. господарського і культ.-осв. життя. У правобережних губ., як і в Польщі, Білорусі, Литві, де проживало багато землевласників, учасників польськ. нац.-визвол. руху, земська реформа не проводилась. У Правобережній Україні земські установи були запроваджені 1911.

У 1860-х було проведено низку фін. реформ, створено Держбанк (1860). Розпочались реформи в галузі освіти, спрямовані на демократизацію освітніх закладів, посилення автономних прав унів. Протягом 1861–74 проводилась військ. реформа. 1.1.1874 статутом про військову повинність ліквідовано рекрутську повинність і запроваджено загальну військ. повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Реформи 1860–70-х, хоч і мали обмежений характер (зокрема, сел. реформа зберігала сільську общину, яка як власник землі стримувала індивідуальну активність селянства), в основному сприяли капіталістичному розвитку країни. Спираючись на держ. підтримку і приплив іноземного капіталу, високими темпами розвивалась промис-

ловість. Формувались нові промислові р-ни на пд. імперії, створювались передові галузі металургії, машинобудування, хім. промисловості, швидко зростала мережа залізниць та розвивались морські порти. Наслідком господарських змін було становлення нових соц. верств населення – промислового пролетаріату і торговельно-промислової буржуазії.

У центрі сусп.-політ. руху в Р. у 2-й пол. 19 ст. стояли найболючіші питання «землі і волі». Невирішеність земельного питання, відсутність політ. прав і свобод викликали поляризацію у середовищі інтелігенції, яка поповнювалась вихідцями з недворянських, т.зв. різночинських верств. Серед молоді, передусім студентської, поширились радикально-демократ. ідеї, які пропонували розв'язувати сусп.-політ. проблеми шляхом народного повстання. Ідеологами цього напрямку були М. Чернишевський, М. Добролюбов, О. Герцен, М. Огарьов та ін. 1860 виникли таємні орг-ції, серед яких найвпливовіша – «Земля і воля». Жорстокі репресії самодержавства спричинили перехід радикалів до тактики індивідуального терору (замах 1866 Д. Каракозова на Олександра II). У 1870-х радикально-демокр. рух, сприйнявши із Зх. соціалістичні ідеї, створив власну теорію переходу Р. до соціалізму через народне повстання і селянську общину. Цей рух отримав назву рос. народництва. Теоретиками народництва були М. Бакунін, П. Лавров і П. Ткачов, які вважали, що для піднесення повстання необхідно лише просвітити селян. Жертовні «ходіння в народ», терористичні замаху учасників народницьких орг-цій («Земля і воля», «Народна воля», «Чорний переділ») не дали очікуваних наслідків, спричинили урядові репресії, які набули масового характеру після вбивства народовольцями 1.3.1881 царя Олександра II. Ліберальні кола зосередили свою діяльність у земських установах, пропагували необхідність поступових демократичних змін. Після вбивства Олександра II на престол вступив Олександр III, який вжив заходи для зміцнення самодержавства і обмеження політичних свобод: посилено цензуру, закрито ліберальні видання, обмежено доступ до освіти дітей з нижчих верств (циркуляри про «кухарчиних дітей» – 1887), посилено адм. контроль за земствами і міським самоуправлінням.

З кін. 1850-х Р. посилена військ. експансію у Середній Азії. Війни за загарбання території Кокандського та Хівинського ханств, Бухарського емірату та казахських земель тривали з 1864 до 1884 і завершилися встановленням тут рос. військ.-адм. управління. Зіткнувшись у цьому регіоні з інтересами Англії, Р. змушена була 1887 підписати протокол про рос.-англ. розмежування, який зупинив подальше просування Р. на пд. Зовнішньополіт. діяльність Р. у Європі була спрямована на перегляд рішень Паризького договору 1856. Обережна і вміла політика міністра закордонних справ О. Гор-

чакова (1856–82) дозволила Р. вийти з політ. ізоляції і посилити свій вплив на Балканах. Внаслідок рос.-тур. війни 1877–78 Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Однак Берлінський трактат 1878 обмежив впливи Р. на Балканах і Близькому Сході. Зближення Австро-Угорщини і Німеччини спонукало Росію шукати союзу з Францією та Англією. За ініціативою Франції 1891–94 були підписані договори, які сформували рос.-франц. союз, що протистояв Троїстому союзові (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Екон. піднесення Р. у кін. 19 ст. привело до формування системи російського капіталізму, особливостями якого були співіснування передової промисловості і монопольних об'єднань з напівфеодалними відносинами на селі та самодержавною політ. системою, що позбавляла громадян демократ. прав. У цей період, після врегулювання рос.-япон. тер. проблем на Далекому Сх., в основному завершилось становлення величезної Російської колоніальної імперії, що включала величезні простори Сибіру, Далекого Сх., Середньої Азії, Кавказу, України, Прибалтики і Польщі з населенням бл. 170 млн чоловік.

1894 імператорський престол посів Микола II (1894–1917) – останній представник династії Романових. Його уряд продовжував політ. зміцнення самодержавства і його соц. опори – дворянства. У той же час під впливом марксизму формувався робітничий рух у Р., у якому поступово провідні позиції здобула радикально-політ. течія, що ставила своїм завданням революційне захоплення влади і створення соц. сусп. з допомогою держ. важелів. Теоретиком рос. пролетарського руху виступив В. Ульянов-Ленін (1870–1924). 1898 за його ініціативою створена нелегальна Російська соціал-демократ. робітнича партія (РСДРП). На 2-му з'їзді РСДРП (1903) у партії відбувся розкол на більшовиків (прихильників радикальних заходів) і меншовиків (прихильників реформістського шляху до соціалізму). 1901 за кордоном виникла Партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка взяла на озброєння народницьку ідеологію. Ліберальний земський рух, що виступав за встановлення конституційного устрою, оформився 1905 у Конституційно-дем. партію (кадети).

Поразка Р. у рос.-японській війні 1904–05 поглибила сусп.-політ. кризу в країні, що спричинила 1-шу Російську революцію 1905–07. Революція почалась розстрілом мирної демонстрації робітників Петербурга 9.1.1905 і вилилась у бурхливі виступи робітників, селянства, населення колоніальних окраїн. Найбільшого піднесення рев. події набули під час всерос. жовтневого страйку 1905. 17.10.1905 цар Микола II оголосив «Маніфест», який обіцяв запровадження конституційного устрою і скликання Державної Думи – рос. парламенту. Стихийно

Р

почали виникати ради робітничих депутатів, проводились численні мітинги і демонстрації, виходили демократичні періодичні видання, утворювались політ. партії, профспілки, громад. орг-ції. Большевики, які намагались шляхом радикалізації соц. руху захопити владу, підняли у грудні 1905 збройне повстання в Москві, яке було придушене урядовими військами. На поч. 1906 Микола II здійснив реформу держ. управління, запровадивши Державну Раду як верхню палату рос. парламенту. Выборчий закон зберігав суттєві соц. обмеження на виборах у Раду і Думу. Незважаючи на це, на засіданнях Думи ставились питання глибоких сусп.-політ. реформ. 9.6.1906 Микола II розпустив I Думу і призначив вибори до II Думи. Остання діяла з 20.2. до 3.6.1907 і була розпущена урядом. Революційні події 1905–07 у Р. не привели до утвердження конституційного ладу в імперії та не розв'язали аграрного питання.

Після розпуску II Державної Думи в імперії було встановлено репресивний режим, який розправився із дем. і нац.-визвол. рухами. Одночасно уряд оголосив вибори до III Державної Думи за новим виборчим законом, який надавав переваги можливим верствам і рос. населенню. Для створення соц. опори серед заможного селянства царський уряд за ініціативою П. Століпін 9.11.1906 оголосив указ про земельну реформу. Реформа сприяла виходу селян із общини, закріпленню землі у приватну власність, чим значно прискорила капіталістичний розвиток села. Одним із елементів проведення аграрної реформи стало переселення селян, особливо з України, на вільні землі у Сибір і на Далекий Сх. За 1906–12 на окраїні імперії виїхало бл. 1 млн українців (бл. 40% усіх переселенців у Р.). Через невміло організоване переселення, відсутність продуктів і медичного обслуговування та невідповідність місць для переселенців частина з них померла, а частина повернулася в Україну (за деякими дан., бл. 70%).

Поразка *Революції 1905–07* викликала ідейну кризу в сусп.-політ. русі, наслідком якої було посилення великоруського шовінізму (виникнення чорносотенних орг-цій) і відмова від радикальних форм сусп. змін (збірник «Вехи»; під ред. П. Струве). Восени 1912 під контролем уряду була обрана IV Державна Дума. Незважаючи на перевагу в ній консервативних сил, Дума поставила ряд питань щодо оновлення сусп. життя. Ініціаторами реформ виступала партія кадетів. Напередодні війни значно посилювався робітничий, сел. і нац.-визвол. рух.

У *Першій світовій війні 1914–18* Р. виступила на боці країн Антанти проти країн *Троїстого союзу* (ств. 1882). 1914–15 рос. армія добилась певних успіхів на Пн.-Зх. фронті у р-ні Сх. Пруссії і на Пд.-Зх. фронті. Наприк. 1914 рос. війська зайняли Галичину і Буковину й створили на окупованій тер. Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Однак уже до осені 1915 наступ нім. й австро-угор.

армій змусив рос. армію залишити Польщу, Литву, частину Латвії й Білорусі. Нім.-австр. війська зайняли Галичину, Пн. Буковину і 5 повітів Волині. У травні 1916 рос. армія почала новий наступ на Пд.-Зх. фронті («Брусилівський прорив»), внаслідок якого рос. частини захопили всю Буковину і пд. Галичину. Проте цей наступ не привів до стратегічного перелому в ході воєнних дій на Пд.-Зх. фронті, а лише поглибив госп. розруху і незадоволення в країні. Численні страйки і заворушення переросли наприк. лютого 1917 у нар. виступ в Петрограді, який підтримали армійські частини (див. *Лютнева революція 1917*). Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до створеного Державною Думою 3.3.1917 Тимчасового уряду на чолі з кн. Г. Львовим. До складу новоутвореного уряду увійшли представники кадетів, октябристів, прогресистів і есерів. Тимчасовий уряд пообіцяв скликати Установчі збори для вирішення політичних, соц. і нац. проблем на засадах демократії. Під час революційних подій утворились також ради робітничих і солдатських депутатів, які перебували під впливом представників лівих партій (соціал-демократів, есерів, ін.). Під могутнім тиском низів влада в країні швидко перейшла до рук комісарів Тимчасового уряду. Одночасно відбулось формування представницьких органів багатьох колоніальних народів імперії, які обстоювали нац. та дем. права своїх народів. З березня 1917 в Україні існувало двовладдя: з одного боку, Тимчасовий уряд намагався продовжувати централістську політику царських властей, з іншого – новоутворена *Українська Центральна Рада* відстоювала принцип нац.-тер. автономії України. Лютнева революція 1917 поклала край самодержавній багатонаціональній імперії, пробудивши до політ. активності поневолені Російською імперією народи та найширші верстви суспільства.

РОСІЯ у новітній час. Внаслідок Лютневої революції 1917 утворилася Російська дем. республіка, яка повинна була розв'язати великий обсяг політ., соц., екон. і нац. проблем, успадкованих від колишньої імперії. Тимчасовий уряд відкладав їх вирішення до закінчення війни і скликання Установчих зборів. Скориставшись із поглиблення політ. і соц.-екон. кризи, большевицьке крило РСДРП, очолюване *В. Ульяновим*, 25.10(7.11). 1917 здійснило у Петрограді жовтневий переворот. На 2-му Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів було створено новий уряд – Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з *В. Ульяновим*. З'їзд схвалив ряд декларативних революційних документів, в яких викладалась програма діяльності нової влади – Декрет про мир, Декрет про землю, Декларацію прав народів Росії та ін. Проголошуючи дем. права громадян і народів колишньої імперії, большевики пов'язували їх із перемогою і поширенням світової пролетарської революції та утворенням європейського об'єднання соціалістичних республік. Право народів на самовизначення було протиставлене необхідності їх інтернаціонального об'єднання в інтересах світової соціалістичної революції. Однак уже напередодні жовтневого перевороту В. Ленін, як переконаний прихильник централізованої держави, з метою забезпечення підтримки большевицької політики нац.-визвол. рухом, висунув гасло створення «союзу вільних республік». 3-й Всеросійський з'їзд Рад схвалив «Декларацію прав трудового і експлуатованого народу», котра стала складовою частиною Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), прийнятої 5-м Всеросійським з'їздом Рад у липні 1918. Уряд РСФРР здійснив націоналізацію промисловості, фінансів, транспорту, землі, які перейшли під контроль держави. У березні 1918 РНК заключила сепаратний Берестейський мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною (див. *Берестейський мир 1918*). Проте заходи рад. влади спричинили влітку 1918 початок громад. війни і військ. інтервенції англ., франц. і америк. військ, котрі підтримали антибольшевицькі сили. Білогвардійські генерали (М. Алексєєв, О. Колчак, А. Денікін, П. Врангель та ін.) виступили у 1918–20 проти рад. влади під гаслом відновлення «єдиної і неділимої Росії».

Під час громад. війни шляхом соц. демагогії большевики зуміли залучити на свій бік найбільші прошарки населення міста і села; застосовуючи систему надзвичайних заходів (політика «воєнного комунізму»), терор і репресії проти реальних і потенційних політ. противників (середнє селянство, великі землевласники, інтелігенція, духовенство), найжорстокіші засоби боротьби проти відкритих ворогів, розгромивши опір внутр. воєнно-політ. опозиції та ліквідувавши зовн. загрозу своїй владі, вони встановили у країні тоталітарний режим.

У березні 1918 большевицьку партію перейменовано у Російську комуністичну партію (большевиків) (РКП(б)) і проголошено гасло утвердження диктатури пролетаріату як головної умови перемоги соціалістичної революції. Під час громад. війни тер. РСФРР не була сталою і включала ті землі, де було встановлено рад. владу. За задумом керівників РКП(б), РСФРР повинна була складатись з автономних республік і областей. Наприк. війни у складі РСФРР нараховувалось 9 автономних республік (Башкирська, Татарська, Карельська, Киргизька, Горська, Дагестанська, Кримська, Бурят-Монгольська, Якутська) і 9 автономних обл. Після завершення громад. війни і зміцнення рад. влади з метою єдності дій у соц. будівництві за рішенням РКП(б) рад. республіки, що не входили до складу РСФРР, об'єднались 30.12.1922 у Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі – РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказької СФРР.

У грудні 1922 було формально створено багатонаціональну соц. державу на засадах федерації, а фактично у нац.-держ. устрої СРСР було реалізовано ідеї лідерів правлячої партії та позицію прибічників «єдиної і неділимої Росії» про відновлення могутньої Російської держави. Після утворення СРСР відбувалась поступова уніфікація сусп.-політ. життя в усіх рад. республіках; розвиток проходив згідно з програмами і вказівками правлячої большевицької партії, яка з 1925 була перейменована на Всесоюзну комуністичну партію (большевиків) – ВКП(б). Адм.-тер. устрій РСФРР часто змінювався у зв'язку з утворенням нових союзних або автономних республік і областей. Згідно з установками комуністів, з 1921 у РСФРР здійснювалась «нова економічна політика» (неп), яка запровадила елементи ринкових відносин в економіку і дала можливість відбудувати госп. життя.

З кін. 1920-х всю владу в партії і державі зосередив у своїх руках Й. Сталін, який виступив ініціатором проведення курсу на прискорення «соціалістичного будівництва» та встановлення жорстокого репресивного режиму. За особистими вказівками Сталіна розпочалась широкомасштабна централізація і уніфікація громад.-політ. життя у СРСР, що супроводжувались колективізацією села, індустріалізацією промисловості і насадженням ідеологічних стереотипів у свідомості народів країни.

У 1920-х у РСФРР (і СРСР) був встановлений новий адм.-тер. поділ: замість губерній, уїздів і волостей введено обл., краї і райони; утворені автономні республіки і обл. На поч. 1930-х у РСФРР нараховувалось 14 країв і обл., 11 автономних республік, 14 автономних обл. і 8 нац. округів. Черговий з'їзд Рад 1937 затвердив нову Конституцію РРФСР (базувалася на новій Конституції СРСР), що визначала її як федеративну державу робітників і селян, хоча нац. республіки та області продовжували вживати термін «автономні». Численні права і гарантії, що вмішувались у конституціях РРФСР і автономних республік, залишались деклараціями, оскільки обмежувались інтересами і потребами захисту «соціалістичного устрою» і суворою регламентацією парт. керівництвом усіх ділянок сусп. Розвиток РРФСР у 1930 проходив у рамках виконання п'ятирічних планів. Були досягнуті певні успіхи у промисловому будівництві, видобутку корисних копалин, але реальні показники соц.-екон. революції важко встановити через фальсифікацію даних офіційної статистики. У 1920–30-х у країні прокотилася зловісна хвиля кривавих репресій. Особливо масовими вони стали після вбивства 1.12.1934 С. Кірова. У країні розкрито маховик недовіри, підозрливості і доносів. Сталінськими ідеологами у сусп.-ві нагнітався масовий психоз навколо пошуку «ворогів народу» та «шкідників». Жертвами політ. репресій ставали партійні, державні та військ. діячі, керівники союзних республік, інтелігенція, службовці, робітники і селяни. Сотні тисяч людей заги-

нули у катівнях НКВД. Дармова праця мільйонів людей, кинута у розгалужену систему таборів Головного управління таборів НКВД за найменшу провинку або просто за підозрою в інакомисленні, використовувалась для потреб «соціалістичного будівництва»

У роки рад.-нім. війни 1941–45 (у рад. історіографії – Великої Вітчизняної війни 1941–45) значну частину європейської тер. Р. захопили гітлерівці. Мільйони людей були евакуйовані на сх., там же була створена могутня індустріальна база і зосереджені кадри з усіх європ. республік СРСР. У воєнні роки сталінський режим здійснював репресії і примусове переселення ряду народів Р., в середовищі яких виявилось прагнення зберегти нац. самоідентичність, а їх автономні утворення були ліквідовані (крим. татари, німці, інгуші, кабардинці, карачаєвці, калмики та ін.). 1941 незалежну Тувинську Народну Республіку включили до складу РРФСР і перетворили в автономну республіку. Після закінчення Другої світової війни 1939–45 до СРСР відійшли і були включені до складу Р. Печенгська обл. від Фінляндії, Пд. Сахалін і Курильські о-ви від Японії, пн. частина Сх. Пруссії (нині Калінінградська область) від Німеччини.

У післявоєнні роки здійснювалась відбудова зруйнованого госп., зміцнювався унітарний режим СРСР. Після смерті Й. Сталіна (1953) і засудження методів його керівництва («культ особи») на XX з'їзді КПРС М. Хрущовим настав період певної лібералізації системи і спроб її реформування – т. зв. відлига. Репресованим у роки війни народам було повернуто автономію, але процес їхнього повернення на батьківщину затримався аж до 1990. 1954 на ознаменування 300-річчя об'єднання України і Росії Кримську обл. передали Українській РСР. Період «відлиги» і спроби реформування завершилися усуненням від керівництва партією і державою 1964 М. Хрущова. Зміни, які відбувались у наступні два десятиліття, характеризувались нарощуванням військ. потенціалу СРСР, зростанням його впливу на світовій арені і одночасно відставанням в екон. розвитку, рівні життя населення, впровадженні нових прогресивних технологій. Унітаризація і бюрократизація всіх ділянок життя СРСР мали на меті прискорити процеси інтеграції республік в єдину державу і на основі рос. мови і культ. витворити нову «історичну спільність людей – радянський народ». Масова пропаганда формувала і небезуспішно утверджувала у сусп.-ві свідомості всіх народів СРСР, а передусім рос., вищість рос. культ. щодо культур ін. народів.

Інтеграційні процеси в СРСР значно посилювались у роки т. зв. застою (1964–85). 1977 було прийнято нову Конституцію СРСР (через рік – Р.), яка мала стати парадним фасадом сусп.-ва «розвинутого соціалізму». На поч. 1980-х у Р., як і в цілому СРСР, спостерігалось уповільнення темпів розвит-

ку економіки, наростання кризових явищ у соц.-екон. сфері життя країни. З приходом до керівництва партією в березні 1985 реформаторських сил, очолюваних М. Горбачовим, розпочався процес «перебудови», спрямований на модернізацію економіки і демократизацію сусп. відносин. Послаблення політ. та ідеологічного диктату КПРС призвело до виникнення політ. партій, орг.-цій і рухів, які виступили проти тоталітарного режиму та унітарної держави. Відповідно до змін, внесених до Конституції Р. у 1990, 1-й з'їзд народних депутатів Р. 12.12.1990 схвалив Декларацію про держ. суверенітет Р. і незабаром змінив назву країни на Російську Федерацію (РФ). Табір реформаторів очолив один з колишніх керівників КПРС Б. Єльцин. У червні 1991 на загальнонародних виборах Б. Єльцин був обраний Президентом Р. Позиція нового Президента Р. і його прихильників значною мірою спричинила невдачу спроби консервативних сил здійснити у серпні 1991 держ. переворот і загальмувати демократичні процеси, зберегти СРСР. Після придушення виступу змовників процеси дезінтеграції набули революційної стрімкості. 8.12.1991 у Біловезькій пуші (Білорусь) президенти Росії, України та Голова Верховної Ради Білорусі підписали угоду про припинення існування СРСР і утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Російська Федерація проголосила себе правонаступницею СРСР.

1992 новосформований уряд Р., що складався з радикально настроєних учених-реформаторів на чолі з Є. Гайдаром, проголосив курс на проведення глибоких екон. перетворень з метою створення у країні ринкової економіки. Безкомпромісні ринкові реформи, які почав здійснювати уряд, зумовили значне погіршення матеріального становища основної маси населення (підняття цін, інфляція, безробіття) та зростання соц. напруженості у рос. сусп.-ві. Настрої та незадоволення були використані й консервативною та великодержавною більшістю Верховної Ради РФ, до якої приєдналися численні нац.-патріотичні групи, що мріяли про відродження «великої Росії». В цих умовах 25.4.1993 за ініціативою Б. Єльцина відбувся всерос. референдум, на якому більшість населення висловила за підтримку президентської програми реформ. Однак парламент продовжував блокувати реформаторські заходи уряду, який після вимушеної відставки Є. Гайдара очолив В. Чорномірдин. У вересні 1993 Президент РФ видав указ про розпуск парламенту, призначив нові парламентські вибори. Керівництво Верховної Ради (Р. Хасбулатов) і віце-президент О. Руцької виступили проти Президента. 3–4.10 прихильники Верховної Ради спробували оволодіти деякими установами в Москві. З допомогою армії цей виступ було силою придушено, а керівників ВР заарештовано. 12.12.1993 проведено вибори до нових органів законодавчої влади і одночасно рефе-

рендум щодо прийняття нової Конституції, яка запроваджувала президентсько-парламентську форму держ. управління. Результати перших дем. виборів до Федеральних зборів РФ принесли незначну перевагу комуністам і право-націоналістичній Ліберально-демократичній партії. Демократичні партії Р. не змогли домовитись і виступити єдиним виборчим блоком, тож зазнали відчутної поразки. Крім соц.-екон. труднощів від початку дем. перетворень, постали і труднощі щодо нац.-держ. будівництва Р. Розробка Федеративного договору суб'єктів РФ велася в республіці з 1990. У березні 1992 такий договір підписала більшість суб'єктів Федерації – суверенні республіки, краї та області, автономні області та округи, за винятком Татарстану і Чечні. Федеративний договір, заснований на відносинах узгодження, а не підпорядкування між центром і регіонами, увійшов як складова частина у прийняту в результаті референдуму 1993 нову Конституцію РФ. Разом з тим чеченський народ виявив волю до здобуття повної незалежності від Р. Після проголошення незалежності й створення самостійної Республіки Ічкерія рос. уряд ввів на її тер. війська. Понад рік у Чечні тривали бойові дії, під час яких загинули десятки тисяч людей, в основному мирних жителів (втрати російської армії, за офіційними даними, склали бл. 6 тис. чол.). В одному з боїв загинув і Президент республіки Джохар Дудаєв. Після невдалих спроб встановити контроль над чеченською тер. керівництво РФ було змушене при посередництві представників Організації з безпеки і співробітництва в Європі піти на укладення миру і фактичне визнання незалежності Республіки Ічкерія.

У червні-липні 1996 в умовах гострої політ. боротьби пройшли вибори Президента РФ. З семи кандидатів на найвищу держ. посаду перемогу у другому турі виборів здобув Б. Єльцин, залишивши позаду лідера компартії РФ Г. Зюганова.

Влітку 1999 Б. Єльцин новим прем'єр-міністром призначив молодого секретаря Ради національної безпеки Володимира Путіна. За його керівництвом силові структури Р. восени 1999 розпочали військ. окупацію Чечні («друга чеченська війна») під приводом проведення «антитерористичної» акції. Активні бойові операції тривали майже рік і призвели до усунення незалежницької чеченської адм. Напередодні 2000 Б. Єльцин достроково склав повноваження президента, посилаючись на стан здоров'я (переніс операцію на серці), передавши владу до рук В. Путіна. Навесні 2000 В. Путін був обраний Президентом РФ, здобувши перемогу у 1-му турі. Проголосивши політ. проведення дем. реформ, новий президент вдався до рішучих кроків для послаблення впливів окремих фінансово-промислових груп, посилення виконавчої вертикалі федеральної влади.

Зовн. політ. РФ спрямована на встановлення рівноправних стосунків із зх. країнами, інтеграцію

у європ. співт. при збереженні впливових позицій, які посідав СРСР. Тому Р. чинила на міжнар. арені опір прийому до Північноатлантичного союзу (НАТО) нових чл. з числа країн Центр.-Сх. Європи (Польща, Чехія, Угорщина та ін.). У політ. кризі на Балканах, пов'язаній з розпадом Югославії, Р. активно підтримувала Сербію у її намаганнях зберегти домінуюче становище в регіоні. Навесні 1997 Р. підписала з НАТО Угоду про особливі відносини, яка встановлювала партнерські стосунки між обома сторонами.

Рос. керівництво прагнуло зберегти провідні позиції у Співдружності Незалежних Держав, утвореній замість колишнього СРСР. Наприк. березня 1996 президенти Р., Казахстану, Киргизстану та Білорусі підписали Договір щодо поглиблення інтеграції між їхніми країнами. Через місяць Б. Єльцин і президент Білорусі О. Лукашенко уклали Договір про утворення співтовариства двох держав, який, однак, не набув чітко окреслених політ.-правових контурів.

Рос.-укр. відносини виявились складними через територіальні зазіхання Росії на Крим і переважну частину Чорноморського флоту, збереженням серед певної частини росіян стереотипу про «єдиний руський народ». Тому процес розробки і узгодження широкомасштабного договору між Україною і Р. внаслідок намагань рос. сторони зберегти Україну в сфері свого впливу тривав 6 років. Після затяжних попередніх переговорів і консультацій у кін. травня 1997 відбувся офіційний візит Президента РФ Б. Єльцина до Києва, під час якого 31.5. підписано повномасштабний міждержавний «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Внаслідок підписання договору (вміщує 41 статтю і діє протягом 10 років) уперше в історії двох сусідніх народів було задекларовано встановлення рівноправних, взаємовигідних і дружніх міждерж. стосунків, які ґрунтуються на нормах міжнародного права. Водночас укладено 11 міждерж. угод, зокрема про поділ Чорноморського флоту між обома країнами, а також умови тимчасового перебування рос. Чорноморського флоту на тер. України. Підписані документи створили підстави для розвитку взаємовигідних партнерських стосунків між Україною і РФ.

Л. Зашкільняк, М. Крикун (Львів).

РОСЛАВЕЦЬ ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) – військ. діяч 1660–70-х у Гетьманщині. Походив з міщан м. Почапа (тепер Брянська обл., Росія). 1653–57 – сотник почепський, 1663–73 (з перервами) – полковник стародубський. 1672 брав участь у змові частини козацької старшини проти гетьмана Лівобережної України Д. Многогрішного. 1676 разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем, намагаючись усунути з гетьманства І. Самойловича, звинуватив його перед московським

урядом у таємних зносинах з П. Дорошенком. Робив спроби відділити Стародубський полк від Гетьманщини і приєднати його до Московської держави, однак подібні заходи Р. наштотхнули на рішучий опір полкової старшини. 1677 Р. за ухвалою Генерального військ. суду позбавлений полковництва і засуджений до смертної кари. Помилуваний І. Самойловичем і засланий до Сибіру, де і помер.
Р. Шуст (Львів).

РОСОХА СТЕПАН (1908 – р. см. невід.) – укр. політ. і держ. діяч у Закарпатті. Навчався у Кардовому ун-ті в Празі. Наприк. 1920–30-х був одним із лідерів укр. студент. руху в Підкарпатті. З 1934 разом М. Лелекачем видавав у Празі журн. націоналістичного спрямування «Пробоем» (1933–1944; за ін. дан., до 1943). У липні 1934 головував на 2-му Народовецькому з'їзді молоді у Мукачевому, а 1936 керував роботою 1-го з'їзду укр. студентства, що проходив в Ужгороді. 1938 доклав багато зусиль для створення Організації національної оборони «Карпатська Січ» (див. «Карпатська Січ»), з вересня 1938 – голова орг-ції, а з грудня – зв'язковий старшина ОНО «Карпатська Січ» з урядом Карпатської України, референт преси, інформації та ідеологічного вишколу. Редагував націоналістичний журн. «Наступ» (виходив 1937–39 в Ужгороді і Хусті) – орган «Карпатської Січі». У лютому 1939 обраний до складу союму Карпатської України. З 15.3.1939 – заступник голови союму А. Штефана. Після угорської окупації Закарпаття переїхав до Праги, де продовжував редагувати «Наступ» (до 1944). Згодом жив у Німеччині та Канаді. Автор праці «Союм Карпатської України» (1949).

І. Підкова (Львів).

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 (Раставицька угода 1619) – угода, укладена 7(17).10.1619 на р. Раставиці (Раставиці) поблизу с. Паволочі (тепер Попільнянського р-ну на Житомирщині) між козац. старшиною на чолі з гетьманом П. Сагайдачним та командувачем польськ. військом, коронним гетьманом С. Жолкевським. В основу Р. у. було покладено умови Вільшанської угоди 1617. За Р. у. козацьке реєстрове військо, яке налічувало 10 600 чол., скорочувалося до 3 тис. чол. Усі інші козаки, що вступили до війська за останніх 5 років і не увійшли до складу реєстру, мусили повернутись під владу старост і панів. З маєтків шляхти і духівництва реєстрові козаки повинні були виселитись (протягом 9 міс.), інакше перетворювались на підданих. Козаки мали право жити на Запоріжжі та охороняти кордони, за що їм встановлювалась платня у розмірі 40 тис. злотих, але їм суворо заборонялось здійснювати походи у Кримське ханство і Туреччину. Крім Запоріжжя, козаки могли перебувати тільки в королівських володіннях; козац. старшина зобов'язувалась знищити човни, пока-

рати учасників останніх морських походів і погодитись на кандидатуру гетьмана, якого призначить польськ. король. Умови Р. у. і заходи польськ. уряду щодо їх здійснення викликали незадоволення серед нереєстрового козацтва, що призвело до усунення з гетьманства П. Сагайдачного та проголошення у кін. 1619 гетьманом Я. Бородавки.

І. Підкова (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДАРОВИЧ (р. н. невід. – 1128; за ін. дан., 1143) – кн. перемишльський. Син Володаря Ростиславича. Після смерті успадкував Перемишльську землю, а його брат Володимирко – Звенигородську. У міжусобній війні 1125–26 з братом та нащадками Василька Ростиславича Р. В. вдалося відстояти Перемишль. 1126 взяв в облогу Звенигород, але не зміг його здобути через втручання угорського короля. Після смерті Р. В. Володимирко Володарович об'єднав Перемишльське і Звенигородське князівства.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (бл. 1038 – 3.2.1067) – кн. тмутараканський (з 1064), син кн. Володимира Ярославича, внук *Ярослава Мудрого*. Деякі дослідники вважають, що Р. В. князував у Ростові і Суздалі, а згодом – у Володимирі-Волинському. Був одружений з Ілоною, дочкою угор. герцога Бели (майбутній король Бела I). Можливо (літописних даних немає), після смерті *Ярослава Мудрого* (1054) отримав у володіння Червенські міста та Галицьку землю (згодом уділами в Галичині – Перемишлем, Теревовлею і Звенигородом – володіли його сини Рюрик, Володар та Василько). 1060 Р. В. змушений залишити Волинь. Напав 1064 на Тмутаракань і вигнав звідти свого двоюрідного брата Гліба Святославича. Вів війни з племенами, що жили на Кавказі, підкорив касогів та ін. сусідні племена. Під час банкету у Корсуні отруєний візантійцями, які боялись посилення його влади. Похований у соборі Св. Богородиці у Тмутаракані.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (1070 – 26.5.1093) – кн. переяславський, син великого кн. київського Всеволода Ярославича. Разом зі своїм братом Володимиром Мономахом брав участь у поході проти половців. Був запальною, неврівноваженою людиною. Вбив ченця Григорія, який намагався навести його до праведного життя. 1093 Р. В., йдучи на допомогу великому кн. Святополку Ізяславичу, загинув під час переправи через р. Стугну.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ (н. бл. 1219 – 1264) – кн. новгородський (1230–31), галицький (1236–38), луцький (1240), жупан березький та

землинський (бл. 1245–51), бан Мачви (з 1251). Походив з династії чернігівських князів Ольговичів. Був одружений з дочкою угор. короля Бели IV Анною. Намагався за підтримки угор. короля закріпитися на галицьких землях, однак галичани допомогли кн. Данилу Романовичу посісти батьківський престол. 1241 уклав союз з болхівськими князями і спільно з ними виступив на Бакоту, що була володінням Данила Романовича Галицького. 1242 зібрав військо зі смердів, а його тисяцьким призначив Володислава Кормильчича, одного з керівників боярської опозиції. Здобув Домомирову печеру поблизу Галича, але 1244 зазнав поразки від дружинників Данила Романовича біля Мостиці (тепер Мостиська Львівської обл.) на р. Січній. У вирішальній битві 17.8.1245 під Ярославом угор. заго́ни та дружина Р. М. були розгромлені військами Данила Галицького, а Володислава Кормильчича, який потрапив у полон, страчено (див. *Ярославська битва 1245*). Після укладення союзу між Болою IV та Данилом Романовичем Р. М. було призначено баном Славонії, а згодом – баном Мачви.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. – 14.3.1167) – великий кн. київський (1154, 1159–61, 1161–67). Син великого кн. київського Мстислава Володимировича, внук Володимира Мономаха. Засновник династії смоленських князів. З 1127 княжив у Смоленську. У 1120–40-х брав участь у походах проти полоцьких князів, литовців, половців. 1144 і 1146 разом з великим кн. київським Всеволодом II Ольговичем вів успішну війну проти галицького кн. Володимира Володаровича. 1149–50 підтримував брата Ізяслава Мстиславича у його боротьбі з Юрієм Долгоруком за київський престол. У період князювання Р. М. відбувся остаточний розпад Київської держави на ряд окремих князівств і утворено окреме єпископство у Смоленську (між 1133 і 1150). Вів оборонні війни проти половців, в боротьбі з якими використовував чорних клобуків, торків та ін. тюркські племена. Його син Мстислав Ростиславич (п. 1180) брав участь у війнах коаліції укр. князів проти Андрія Боголюбського, а 1173 успішно відбив напад на Вишгород військ його брата Всеволода.

І. Підкова (Львів).

РОСТОЦЬКИЙ ТЕОДОСІЙ (бл. 1724–1805) – укр. церковний діяч, греко-католицький митрополит Київський (1788–1805). Походив з білор. шляхти. У молодому віці став ченцем, вступивши до чину Св. Василя Великого. З 1750 навчався в Римі в Колегії Св. Атаназія. 1754 прийняв священничий сан. З серед. 1750-х викладав філософію і теологію у Володимирі-Волинському, згодом – ректор шкіл міста. Виконував обов'язки адм. жидичинської архимандрії, ген. секретаря чину василіян (див. *Васи-*

ліяни). 1772 капітул чину обрав його протоєвменом литовської провінції; займав цю посаду і в 1776–84. 1784 призначений холмським єпископом. Одночасно став коад'ютором (помічником з правом наступництва) митрополита Я. Смогоржевського та архимандритом Києво-Печерської лаври. З 1788 – митрополит Київський. 1790 Р. став першим уніатським митрополитом, який був чл. сенату Речі Посполитої. Після третього поділу Польщі (1795) і заходів рос. уряду, спрямованих на ліквідацію греко-католицької церкви, Р. змушений поселитися у Петербурзі із заборобою підтримувати контакти з духовенством і вірними (міг перепосуватись лише дипломатичним шляхом через австр. посольство у Росії). Після тривалих переговорів Риму з рос. урядом 1804 Р. було дозволено виконувати обов'язки митрополита. Помер у Петербурзі.

Р. Шуст (Львів).

РУБАН ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (14(25).3.1742 – 24.9(5.10).1795) – укр. видавець, історик, поет. Н. у м. Белгороді (тепер Белгородська обл., Росія). Навчався у Києво-Могилянській академії (у Георгія Кониського), у моск. духовній академії (бл. 1754–55) та Московському ун-ті (1759–61). 1761 виступав з перекладами в журн. М. Хераскова «Полезное увеселение». Друкував вірші та оди. Видавав у Петербурзі журн. «Ни то, ни се» (1769), «Трудолюбивый муравей» (1771), зб. «Старовина та новина» (ч. 1–2, 1772–74), путівники, описи Петербурга (1779) і Москви (1782). Видав подорожні записки В. Григоровича-Барського (1778), кілька наук. праць (за допомогою О. Безбородька): «Короткі географічні, політ. та іст. відомості про Малу Росію» (1773), «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік» (1777) та ін.

С. Білокінь (Київ).

РУБЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1(13), і 10.1838 – 28.4.(11.5).1913) – укр. фольклорист, хоровий диригент і композитор. Н. у Чугуєві (тепер Харківська обл.). Походив з відомого старшинського роду, представники якого займали військ. посади в Стародубському полку (зокрема були полковниками). Одним із предків Р. був наказний гетьман П. Полуботок. 866 закінчив Петербурзьку консерваторію. Згодом викладав у цій консерваторії теорію музики і хоровий спів, 1880–95 – професор. У серед. 1890-х втратив зір і оселився у родовому маєтку під Стародубом у Чернігівській губ., де на власні кошти утримував музичну і художню школи. Видав «Збірник 100 українських пісень», «Двісті шістнадцять українських народних наспівів». Допомагав П. Чайковському у створенні опер «Мазепа», «Черевички», М. Римському-Корсакову – опери «Майська ніч». Поклав на музику вірш Т. Шевченка «Думи мої, думи мої». Р. належить ідея

проведення з'їзду спадкоємців П. Полуботка (відбувся 15.1.1908 у Стародубі), який обговорював питання про повернення з Англії скарбів гетьмана, що нібито 1720 були здані його синами на зберігання в банк Ост-Індської компанії.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РУБЛЬ – грошова одиниця Російської імперії та СРСР, яка протягом 18–20 ст. була в обігу на грошовому ринку укр. земель. Термін «рубль» виник у 13 ст. у Новгороді, де став назвою новгородської гривні – злітка срібла вагою 204,7 г. До поч. 16 ст. Р. був грошово-лічильною одиницею, що дорівнювала 200 деньгам. Після грошової реформи О. Глинської (1534) і проведення уніфікації грошової системи Моск. держави Р. став лічильною одиницею, що складалася з 100 монет – копійок. 16–17 ст. реальна вартість Р. постійно зменшувалась. 1534 вага 100 коп. дорівнювала 68 г срібла, на поч. 17 ст. вона зменшилась до 48 г, а на поч. 18 ст. – до 28 г. Під час грошової реформи царя Олексія Михайловича 1654 були випущені перші реальні Р., що являли собою неповноцінні монети, фактична вартість яких дорівнювала 64 копійки. Населення відмовлялося приймати їх за номінальною вартістю, і вже в 1655 карбування цих Р. було припинено. З 1704 у Моск. державі стали систематично карбувати Р. вагою бл. 28 г срібла, що дорівнювало вазі західноєвроп. талера або 100 рос. срібних коп. У цей час рос. монета стала домінуючою у Гетьманщині. З 2-ї пол. 18 ст. Р. на укр. землях почали називати карбованцем. 1764 вміст срібла у Р. зменшився до 18 г (4 золотники 21 доля) і таким залишався до 1915. Після революції 1917 і встановлення рад. влади Р. став основною грошовою одиницею рад. Росії, а згодом СРСР (до 1991). Зараз Р. є грошовою одиницею Російської Федерації.

Р. Шуст (Львів).

РУБРУК (Рубруквіс) ВІЛЛЕМ (н. між 1215 і 1220–1270) – фламандський мандрівник, ченець-францисканець. 1253–55 на чолі дипломатичної місії франц. короля Людовіка IX з метою виявлення можливості залучення монголів до участі у хрестових походах їздив до Золотої Орди і Монголії. Маршрут подорожі Р. пролягав з Франції в Палестину, і далі через Константинополь, Крим, донські степи, по тер. сучасної Середньої Азії в Центральну Монголію. 1254 Р. прибув у Каракорум (Монголія). Провів переговори з монгольським ханом Мунке, які не принесли результатів. На зворотному шляху побував на Кавказі (відвідав міста Дербент, Тбілісі, Нахичевань) і в Малій Азії. Залишив звіт про свою подорож. У ньому наведено матеріали з іст. та географії тих тер., через які він проїжджав. Подав цінні відомості з історії та етнографії монголів, половців, уйгурів, вперше навів низку цікавих подробиць про буддизм. Твір Р. містить відомості про зовнішньополіт. становище Русі, про відносини її з Золотою Ордою.

І. Підкова (Львів).

РУБЧАК ІВАН ДЕМ'ЯНОВИЧ (7.3.1874 – 11.5.1952) – укр. драматичний актор і співак (бас). Н. у м. Калуші (тепер Ів.-Франківська обл.). З 1894 виступав у театрі «Руська бесіда» у Львові та різних трупах у Галичині й Закарпатті. В 1896 з великим успіхом дебютував у ролі Карася («Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемівського). Уславився виконанням характерних і комедійних ролей, а також провідних партій класичного оперного репертуару. З 1944 – у Львові в драматичному театрі ім. М. Заньковецької. Р. зіграв понад 500 ролей, серед яких: Омелько, Терешко («Мартин Боруля», «Суєта» І. Карпенка-Карого), Дід Козак («На велику землю» А. Хижняка) та ін. Заслужений артист України (1945). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РУБЧАКОВА КАТЕРИНА АНДРІЙВНА (Рубчаківна; 29.4.1881–22.11.1919) – укр. драматична артистка і співачка (ліричне сопрано). Н. у Чорткові (тепер Тернопільська обл.). 1896–1918 працювала в театрі «Руська бесіда» у Львові. 1918–19 організувала власну трупу, з якою гастролювала по Буковині, Галичині та Поділлі. Сценічна майстерність відзначалася емоційністю, драматизмом, глибиною психологічного трактування образів, здебільшого лірико-героїчних. Серед кращих ролей Р.: Галя («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Оришка («Пошились у дурні» М. Кропивницького), Маруся («Маруся Богуславка» і «Ой, не ходи Грицю...» М. Старицького), Анна («Украдене шастя» І. Франка), Соня і Галя («Хазяїн» і «Бурлака» І. Карпенка-Карого), Тетяна («Міщани» М. Горького) та ін. З успіхом виступала в оперних партіях: Оксана («Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемівського), Катерина («Катерина» М. Аркаса), Маженка («Продана наречена» Б. Сметани), Баттерфляй («Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні), Маргарита («Фауст» Ш. Гуно). Створила образи Дідони, Лавінії та Еврідіки в опері «Еней на мандрівці» Я. Лопатинського.

М. Ерстенюк (Львів).

РУДАНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ (25.12.1833 (6.1.1834) – 21.4(3.5).1873) – відомий укр. поет. Н. у с. Хомутинці (тепер Калинівського р-ну Вінницької обл.) у родині священика. 1841–49 навчався у Шаргородській бурсі, 1849–55 – у Подільській духовній семінарії у м. Кам'янці-Подільському. Був рекомендований до Петербурзької духовної академії, однак всупереч рішенню правління семінарії та волі батька вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив 1861 із

званням доктора медицини. Отримав призначення в Ялту на посаду міського лікаря. Працював завідувачем лікарні, лікарем у маєтках князя Воронцова, карантинним лікарем, лікарем Ялтинського пов. 1869 обраний почесним мировим суддею сімферопольсько-ялтинської мирової округи. Користувався повагою серед бідного населення. Основу літературної спадщини Р. становлять три рукописні збірки: «Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка перша, з 1851 року по 1857», «Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка друга, 1857, 1858, 1859», «Співомовки Вінка Руданського, 1859–1860. Петрополь». Творчість розпочав баладами «Два трупи», «Вечорниці», «Упир», «Хрест на горі», «Розмай», «Люба». Згодом написав балади «Тополя», «Верба», «Купці». Серед ліричних поезій найбільшу групу складають ромansi і пісні «Ти не моя», «Мене забудь», «Повій, вітре, на Вкраїну...», «Сиротина я безродний», «Згадай мене, мила», «Голе, голе моє поле...», «Ой, чому ти не літаєш...», «Чорний кольор» (переспів з польської) та ін. Виразне громадянське звучання характерне для віршів «Гей, бики!», «До дуба», «Наука», «Над могилою», «Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні!». Реалістичним забарвленням позначені автобіографічні поезії «До дядька Прохора-коваля», «Студент» та ін. У гуморесках Р. постає розмаїтий комічний світ людських стосунків майже в усіх сусп. верствах. Цілий ряд гумористичних співомовок розкриває претензійний характер дрібного панства, його безпідставний гонор, пихатість, зарозумілість («Пан та Іван в дорозі», «Перекусить, пане», «Храбрый лях», «Шляхтич»). Виразне антиімперське спрямування мають гуморески «Гусак», «Москаль з полотном», «Вареніки, вареніки», «На вадапой», «Малчі», «Гадкія слава», «Добрий чалавек», «Московська ікра» та ін. В основі окремих творів лежать історичні сюжети («Хмельницький з ляхами», «Запорожці у сенаті», «Кошовий у цариці», «Козацькі ксьондзи», «Ахмет III і запорожці» та ін.). Р. створив своєрідну «поетичну хроніку Гетьманщини», написавши у 1860 шість історичних поем: «Мазепа, гетьман український», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Велямін», «Павло Апостол», «Мініх». Крім того, за відомими літературними взірцями створив поеми «Олег – князь Київський», «Ігор – князь Сіверський», «Костьо – князь Острозький». До найвизначніших творів Р. належать поема «Лірникові думи» (спроба народно-апокрифічної версії Старого Завіту) та велика віршована казка «Цар Соловей». Вперше в укр. літературі переклав «Іліаду» Гомера («Омирова Ільйонянка»), фрагменти «Енеїди» Вергілія, «Батрахоміо-махію» («Омирова війна жаб з мишами»), «Краледворський рукопис», частину «Демона» М. Лермонтова, «Сни» Г. Гейне, окремі вірші Т. Ленартовича і Б. Радичевича. Помер від сухот, на які захворів ще у студентські роки. Похований на Массандрівському кладовищі в Ялті.

В. Корнійчук (Львів).

РУДКО ВАСИЛЬ (псевдонім Р. Лісовий; 1910 – 1996) – укр. політ. діяч, публіцист, філософ. 1941–44 навчався у Львові та Берлінському ун-тах. Під керівництвом нім. філософа Ніколая Гартмана написав дисертацію «Ein Beitrag zum Strukturproblem des sittlichen Phenomens» (Геттінгенський ун-т, 1947). Від 1941 до 1944 був головою Націоналістичної орг-ції укр. студентів (НОУС), яка об'єднувала укр. студентські групи у Німеччині, Австрії та Чехії. Після переїзду до США одержав наук. ступінь доктора в галузі бібліотечних наук (Колумбійський університет, 1968). До 1977 працював бібліотекарем в Іельському ун-ті. Один із найпопулярніших і найгостріших критиків теорії та практики укр. інтегрального націоналізму. Ред. журн. «Студентський Вісник» (1935–37), «Бюлетень НОУС» (1943–44), «Листи до приятелів» (1966–67). Автор книги «Розлам в ОУН» (1949).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКА МІЛЕНА (1892–1976) – відома західноукр. сусп.-політ. діячка, мати І. Лисяка-Рудницького. Н. у м. Зборові в Галичині. 1910 закінчила Львівську класичну гімназію. 1910–17 навчалася на філ. ф-ті Львів. та Віденського ун-тів. Захистила докторську дисертацію на тему «Математичні основи естетики Ренесансу». У 1920-х працювала у гімназії й учительській семінарії у Львові, проф. Високого педагогічного ін-ту у Львові. 1928–35 – депутат до польськ. союму від *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1928–34 – делегат від зх. українців до Ліги Націй у Женеві. Під час перебування у Лізі Націй активно виступала на захист прав українців під час пацифікації 1930 та голодомору 1932–1933 в УСРР. З 1919 брала участь у жіночому русі, з 1928 до 1939 – голова Союзу українок у Львові, від 1934 – голова Світового союзу українок. Після захоплення Галичини рад. військами нелегально перебралася на Захід. У роки *Другої світової війни 1939–45* перебувала у Кракові, пізніше – у Берліні та Празі. У післявоєнний час заснувала Український допомоговий комітет, була його директором до квітня 1950. 1948–50 – представник Української національної ради у Швейцарії. 1951 переїхала до США, однак невдовзі повернулася до Мюнхена, де мешкала до кінця життя. Автор книг: «Українська дійсність і завдання жінки» (1934), «Дон Боско. Людина, педагог, святий» (1963), «Невидимі стигмати» (1970, біографія Й. Сліпого), зб. «Західна Україна під большевиками» (1944, 1958).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ТЕОДОРОВИЧ (1887 – 1951) – укр. громад. і політ. діяч, сотник УГА. Н. у Залищицькому пов. на Тернопільщині. Учасник *Першої світової війни*, поручник. У кін. вересня 1918 Р. увійшов до складу Українського генераль-

ного військового комісаріату, який пізніше здійснював керівництво підготовкою і проведенням Листопадового повстання 1918 у Львові. 1918–19 – сотник УГА, військ. представник президента Є. Петрушевича у Відні. Згодом був призначений військ. аташе ЗУНР у Празі. З 1920 – чл. *Української військової організації*, очолював станицю організації у Чехословаччині. Після перенесення Начальної команди УВО за кордон – її фінансовий референт. 1927 повернувся в Галичину. Працював адвокатом у Львові, тісно співпрацював із В. Старосольським. Входив до складу Проводу УВО. У повоєнний час жив у Гекстені (Німеччина), де і помер.

І. Підкова (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1889–1975) – укр. письменник, критик та перекладач. 1912 закінчив Львів. ун-т. 1917–18 – викладач у Народному українському ун-ті у Києві, секретар дипломатичної місії УНР в Парижі. 1919–22 вивчав зарубіжну літературу у Парижі та Лондоні. Після повернення у Галичину в 1922–25 – професор *Львівського (таємного) укр. університету* у Львові. 1923–39 працював у львів. газ. «Діло». З 1939 і до смерті – проф. зарубіжної літератури Львів. ун-ту. Автор книг: «Між ідеєю і формою», «Від Мирного до Хвильового», «В наймах у Мельпомени», оповідань «Нагоди й пригоди» (1929), спогадів «Письменники зблизька» (тт. 1–3, 1958–64); «Змарнований сюжет» (1960), «Ненаписані новели» (1966), книги памфлетів у співавторстві з В. Беляєвим «Під чужими прапорами» (1954, Р. у цій книзі належить опис розстрілу польських професорів у Львові), поезій, перекладів творів О. Бальзака та П. Меріме, Сомерсета Моєма, Г. Честертонна, Е. По, В. Гюго, театральних рецензій, критичних розвідок з іст. укр. та європ. літератур.

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН (3.12.1877–3.11.1937) – визначний укр. географ, історик, дійсний чл. НТШ (з 1901), ВУАН (з 1929), засновник укр. наукової географії і географії України. Н. у Перемишлі. 1895 закінчив гімназію у Львові. Навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту, де слухав лекції М. Грушевського, С. Шараневича, Л. Фінкеля, А. Ремана. В січні 1901 здобув учений ступінь доктора географії. 1907–19 редагував «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ». Деякий час поглиблював знання з географії та геології в ун-тах Відня і Берліна. 1902–08 працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова. З серпня 1908 Р. став доцентом Львів. ун-ту, де викладав географію укр. мовою. 1903–11 проводив географічні дослідження басейну Дністра (Підкарпаття і Поділля), результати яких згодом були покладені в основу праць з геоморфології (зокрема, «Знадоби до морфології подільського сточища Дністра», 1913).

У цей час плідно займався науковою діяльністю, розробляв теоретичні та методичні основи географії, структуру географічної науки, підготував фундамент її понятійно-термінологічного апарату. 1914–20 заклали основи укр. політ. і воєнної географії, започаткував картографічний напрям в укр. географії.

У довоєнний період Р. брав активну участь у громадсько-культурному житті Галичини. 1911 виступив одним із співзасновників спортивного товариства «Україна», з 1914 – чл. Надзірної ради Національного музею у Львові. У роки *Першої світової війни 1914–18* Р. активно співпрацював з *Союзом визволення України* та Українською пресою службою у Відні. 1918–19 – експерт та радник при уряді ЗУНР з економіки і політ.-географ. проблем. У своїх працях цього періоду Р. всебічно обґрунтував роль географічного фактора у становленні і розвитку укр. державності. На поч. 1920-х жив в еміграції у Відні, згодом у Празі. Став одним із засновників *Українського вільного університету*, 1-м деканом філ. ф-ту УВУ. Викладав географію у Карловому ун-ті, Празькому нім. ун-ті, Українській господарській академії у Подєбрадах. 1920–26 проводив наук. дослідження у Закарпатті, допомагав т-ву «Просвіта» в Ужгороді. 1924 взяв активну участь у підготовці 1-го Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів, що відбувся у Празі. У жовтні 1926 Р. на запрошення уряду УСРР переїхав у Рад. Україну. 1927 у Харкові під керівництвом Р. було створено Укр. наук.-досл. ін-т географії та картографії. З 1929 – академік ВУАН. Працював у Геодезичному ін-ті та Харківському ун-ті, очолював Комісію краєзнавства ВУАН, Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. 1927–33 здійснив експедиції на Дніпро і в Донбас. У Харкові виступив співзасновником і деякий час був співред. журн. «Вісник природознавства». У березні 1933 заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюційної орг-ції, шкідництві та шпигунстві і за постановою судової трійки колегії ГПУ УСРР 23.9.1933 засуджений до п'яти років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у спецтаборах «Свірлаг» і «Біломорсько-Балтійський табір». У січні 1934 Р. було виключено зі складу ВУАН як «відвертого пропагатора фашизму в географії» і весною 1935 заслано на Соловки у СЛОН ОГПУ («Соловецкий лагерь принудительных работ особого назначения»). В ув'язненні написав дві книги – «Геоніомія (Астрономічна географія)» (в слідчому ізоляторі Харкова, 1933) і «Ендогенна динаміка земної кори» (у Біломорсько-Балтійському таборі), рукописи яких не збереглися. 9.10.1937 за постановою Особливої трійки НКВД Ленінградської обл. засуджений до розстрілу і 3.11.1937 розстріляний. Реабілітований 1965. У березні 1990 Р. було поновлено у складі АН України.

Р. написав бл. 70 наук. праць і статей з географії. У своїх роботах першим підготував всебічний на-

рис географії всіх укр.земель («Україна. Land und Volk», 1916; «Основи землезнання України», 1924–46); розробив основи політ. географії («Україна und die Ukrainer», 2 тт., 1914–15; «Чому ми хочемо самостійної України?», 1915; «Україна з політично-географічного становища», 1916; «Україна і великодержави», 1920; «Українська справа зі становища політичної географії», 1923); опрацював укр. географічну термінологію («Начерк географічної термінології», 1908); видав фізичні карти України (1918). Р. – автор монографічних праць, що стосуються морфології України, зокрема Укр. Карпат («Знадоби до морфології сточища Дністра», 1905–13; «Основи морфології і геології Підкарпатської Русі та Закарпаття взагалі», 2 тт., 1925–27; «Beitrage zur Morphologie des Dnipro-Gebiets in der Ukraine», 1931; «Тераси і долинкові ступені порожнистої ділянки Дністра», 1932 та ін.) і кількох розвідок з іст. України («Козацько-польська війна 1625», 1897; «Українські козаки в 1630–35 роках», 1899; «Ворожі напади і організація пограничної оборони», 1899; «Руські землі Польської Корони при кінці 15 ст.»). Р. створив велику школу укр. географів, до якої належали В. Баб'як, В. Буцура, В. Герінович, М. Дольницький, М. Іваничук та ін.

І. Підкова (Львів).

РУДОЛЬФ ІІ (8.7.1552 – 20.1.1612) – імператор Священної Римської імперії (1576–1612), австр. ерцгерцог. Походив з династії Габсбургів. Син імператора Максиміліана ІІ і Марії Іспанської. До володінь Р. ІІ входили Верхня і Нижня Австрія, Чехія та Угорщина. Виховувався єзуїтами при іспанському королівському дворі. Проводив політ., спрямовану на зміцнення впливу католицької церкви на землях австр. Габсбургів. Намагався протистояти натиску Османської імперії в Європі. 1594 Р.ІІ відправив на Запорізьку Січ із Таємною дипломатичною місією Е. Лясоту з метою укладення військового союзу між Запоріжжям і Священною Римською імперією для боротьби проти Туреччини. За правління Р.ІІ внаслідок повстання 1604–06 Угорщина здобула деякі політ. та релігійні права, а частина країни звільнилась з-під влади Габсбургів. Вів міжусобну боротьбу зі своїм братом Матвієм. Під тиском місцевого дворянства змушений 1608 віддати Верхню і Нижню Австрію, Угорщину і Моравію, а 1611 – зректися чеського престолу.

І. Підкова (Львів).

РУЖИНСЬКІ (Рожинські) – лит. князівський рід, що оселився на Волині й Київщині; згодом великі укр. землевласники. **Богдан Михайлович Р.** (Богданко; р. н. невід. – 1576) – козац. гетьман (1575–76). Н. у Ружині Володимирського пов. Походив з роду великого лит. кн. Гедиміна. Був нач. козац. міліції, яка охороняла пд. кордони Речі Посполитої. В жовтні 1575 організував похід на

Кримське ханство, під час якого козаки визволили з неволі багато укр. полонених. Незабаром очолив морський похід у Малу Азію, де запорожці здобули турецькі міста Трапезунд, Сіноп та загрожували столиці Османської імперії – Стамбулу. 1576 козацькі курені на чолі з Р. взяли в облогу турецьку фортецю Аслам у пониззі Дніпра, яка закривала запорожцям вихід у Чорне море. Загинув під час штурму фортеці. **Остафій Р.** (рр. н. і см. невід.) – намісник польськ. воєводи у Києві в 1575–81. **Михайло Остафійович Р.** (рр. н. і см. невід.) – козацький гетьман (1585). **Кирик Остафійович Р.** (р. н. невід. – 1691) – черкаський підстароста, брат Михайла Р. 1585 деякий час перебував на Запорізькій Січі, брав участь у поході запорожців проти татар. Під час *Наливайка повстання 1594–96* очолював передовий загін польськ. військ, який вів бої проти повстанців на Київщині. У квітні загинув Кирика О. був розбитий козацькими військами під командуванням С. Наливайка і М. Шаули поблизу Білої Церкви. **Роман Кирилович Р.** (1575 – 18.4.1610) – командувач загонів Лжедмитрія ІІ (1608). 1609–10 брав участь у поході польських військ на Москву.

І. Підкова (Львів).

РУІНА – період історії України кін. 17 ст., що відзначився розпадом укр. державності і загальним занепадом. Деякі історики (напр., М. Костомаров) пов'язують її з правлінням трьох гетьманів – ставлеників Москви (І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича) й обмежують хронологічно 1663–87 та територіально – Лівобережною Україною. Інші історики (наприклад, Б. Крупницький) вважали, що Р. відносилась як до Лівобережжя і тривала від смерті Б. Хмельницького до початку правління І. Мазепи – 1657–87. Під час Р. Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави (Польща, Московія, Османська імперія) втручалися у внутр. справи України, й укр. політ. характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою. Українську православу церкву 1686 було підпорядковано Московському патріархатові. Укр. лідери цього періоду були, в основному, людьми вузьких поглядів, котрі не могли здобути широкої народної підтримки своїй політиці (І. Брюховецький, М. Хоменко, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, С. Опара, І. Сірко, Я. Сомко, П. Суховій, П. Тетеря). Гетьмани, які віддали всі свої сили, щоб вивести Україну із занепаду: І. Виговський, П. Дорошенко.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

РУКОПИСНА КНИГА – кодекс, що містить твір (або збірку творів) художнього, релігійного, юридичного чи ін. змісту, написаний вручну. Найдавніші Р. к. з'явилися в Україні у період Київської

держави із запровадженням християнства. У 1-й пол. 11 ст. кн. Ярослав Мудрий заснував при Софійському соборі скрипторій (майстерню для переписування книг), забезпечений великою бібліотекою, кваліфікованими писарями і художниками. Саме звідси вийшли найдавніші рукописні пам'ятки: Остромирове Євангеліє (1056–57), Ізборники Святослава (1073 і 1076). Книжна справа в цей час була добре налагоджена і в Києво-Печерській лаврі. 12–14 ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського князівства (звідси, ймовірно, походять Христинопольський Апостол, 12 ст.; Бучацьке Євангеліє, 12–13 ст.; Добролюбів Євангеліє, 1164; Холмщини (Холмське) Євангеліє, кін. 13 ст.; Бесіди Григорія Двоєслова, 2-га пол. 13 ст.; Євсієве Євангеліє, 1283), а також Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівств (пам'ятки не збереглися). До київ. книжкового осередку належить найвидатніша пам'ятка рукописного мистецтва ранньої доби – Київський Псалтир (1397), оздоблений 302 високохудожніми мініатюрами. Найдавніші книги переписувались на пергаменті (спеціально обробленій і пристосованій для письма шкірі молодих тварин – ягнят, телят, козенят). Тривалий час пергамент був привізний, лише з 12–14 ст. почали користуватись матеріалом місцевого виробництва. Давні книги переписувались уставом – високим, урочистим письмом, що передбачав пропорційність кожного знака. У художньому оформленні книг переважали орнаменти «візантійського» і «тератологічного» («звірного») типу, мотиви, запозичені з книг болгарського походження, проте з включенням оригінальних елементів.

Новий етап у розвитку Р. к. пов'язаний з поширенням у 15 ст. нового матеріалу письма-паперу, який був набагато дешевшим, що сприяло значній демократизації і поширенню книжно-рукописного мистецтва в Україні. Рукописних пам'яток цього часу збереглося удвічі більше, ніж з попередніх чотирьох століть. У цей час активізувалися старі осередки книгописання і виникли нові. Зокрема, в 15 ст. набула розвитку книжна справа у Закарпатті (Євангеліє, 1401) в с. Королеве, Мукачівський Псалтир (поч. 15 ст.). Нового розвитку набувала рукописна справа у Галичині. Книги почали переписуватись не лише у великих містах (Львів, Стрий, Галич), а й у містечках і навіть селах. Тривалий час папір привозили з Заходу, переважно з Німеччини. У 1-й пол. 16 ст. виробництво паперу почалося в Україні. Зокрема, один із перших паперових млинів (папірня) з'явився у Буську в 1539–41. Р. к. з 2-ї пол. 14 ст. переписувалися півуставом, букви якого втратили квадратні пропорції, витягнулися, з'явився нахил, збільшилася кількість виносних літер і скорочених слів. Бурхливий розвиток рукописного мистецтва не знижував художньої вартості книг. Навпаки, у краших своїх зразках (Пересопницьке Євангеліє,

1556–61; Загорівський Апостол, 1554) залишилися такими ж довершеними з естетичного погляду, як і в попередні віки. У художньому оформленні книг цього часу переважала плетінчаста орнамента, з 2-ї пол. 16 ст. особливого розвитку набув рослинний орнамент, що переріс з кострубатих гілок у розкішні ренесансні й барокові композиції. Ці напрями в оформленні укр. Р. к. згодом набули широкого розвитку, збагатились елементами народного вжиткового мистецтва і народного малювання. З 2-ї пол. 17–18 ст. виробництво Р. к. в Україні поступово занепало і замінилося книгодрукуванням. Хоча книги, переписані від руки, продовжували з'являтися і у 18, і навіть 19 ст., проте це явище не мало вже масового характеру.

Г. Чуба (Львів).

РУМУНІЯ – держава в пд. частині Європи, в басейні нижнього Дунаю. На сході омивається Чорним морем. Межує з Україною, Молдовою, Угорщиною, Союзною Республікою Югославією та Болгарією. Територія 237,5 тис. кв. км. Населення 23,2 млн (1990). Столиця – Бухарест. За формою державного устрою Р. – унітарна республіка. Поділяється на 40 пов., включаючи Бухарест, що має статус пов. Глава держави – президент, обирається загальним голосуванням. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат: сенату й палати представників. Вищим виконавчим і розпорядчим органом є Кабінет міністрів. У минулому на тер. іст. областей Р. існували три держ.-політ. утворення – Молдова, Волощина і Трансільванія (Семігород).

Сліди найдавніших людей на тер. Р. датуються епохою палеоліту. У 2-й пол. 3 тис. до н. е. відбулося вторгнення індоєвропейських пастуших племен з Пн. Причорномор'я і Центр. Європи. Внаслідок асиміляції ними автохтонів в епоху бронзи утворилася фракійська етнічна спільнота, до якої належали племена гетів і даків. Перші з них заселили береги нижньої частини Дунаю, другі – Трансільванію (Семігород), а також частину Молдови та Валахії (Волощини). На розвиток гето-дакійських племен мали вплив грецькі міста-держави Істрія, Каллатія, Томи, засновані на чорноморському узбережжі (Добруджа) у 7–6 ст. до н. е. У 6 ст. до н. е. на тер. Р. з Пн. Причорномор'я просуваються скіфи, а на поч. 3 ст. н. е. у Трансільванії осіли кельти (згодом, як і скіфи, асимільовані місцевим фракійським населенням).

Наприкін. 1 ст. до н. е. регіон між Балканським хребтом і Дунаєм, включаючи Добруджу з грець. полісами, завоювали римляни. Союзи гето-фракійських племен вели війни з Римською імперією. У 1-й пол. 1 ст. до н. е. робилися спроби створення великих військ.-політ. об'єднань греко-фракійських племен під владою царя Бересті, а пізніше (наприкін. 1 ст. до н. е.) – царя Децебала. За правління

імпер. Траяна на поч. 2 ст. Рим захопив землі даків і створив на цій території провінцію Дакію. Під час воєнних дій значна частина дакійського населення загинула, а решта була романізована (засвоїли латинську мову, чимало елементів римської культ. й побуту). Однак всезростаючий натиск варварів на кордони імперії примусив римлян 271 покинути Дакію.

Під час Великого переселення народів у 3–6 ст. через тер. Дації проходили і на деякий час осідали різні племена: готи, гуни, гепіди, авари та ін. На поч. 6 ст. на лівому березі Дунаю розселилися слов'янські племена (анти, склавіни), які проживали тут спільно з місцевим романізованим гето-фракійським населенням і пізніше були асимільовані. Внаслідок цього в 10 ст. утворилася східнороманська етнічна спільнота волохів – предків румунів і молдован. 9–10 ст. на більшу частину сучасної тер. Р. поширювалася влада 1-го, а 12–13 ст. частково і 2-го Болгарського царства. 11–12 ст. Трансільванія перейшла під владу Угорського королівства. З 9 ст. Молдову заселяли східнослов'янські племена тиверців, а згодом уличів, які заснували тут міста Пересічень, Тегинь, Білгород. З 10 ст. територія Молдови входила до складу Київської Русі, а 12–13 ст. – Галицько-Волинської держави. Молдову перетинали торговельні шляхи, що йшли з Галичини до Чорного моря. На Дунаї галицькі купці заснували місто Малий Галич (Галац). У пониззя Дунаю з Галицько-Волинської держави переселялися втікачі-смерди й представники ін. верств населення – т. зв. берладники. Ними на півдні Молдови було утворено Берладське князівство з містами Берладь (Бирлад), Текуч і Малий Галич.

11–12 ст. Р. зазнала набігів кочових племен – печенігів, половців, а в 13 ст. – монголо-татар. навали. Молдова і частково Волощина опинилися під золотоординським пануванням. 12–13 ст. волохи розселилися у Сх. Прикарпатті, поступово асимілюючи корінне давньослов'янське населення та руських поселенців з Галицької землі. Пізніше волохи розселились і в пд. р-нах Галичини: 15 ст. колонізували західні схили Карпат. Після припинення монголо-татар. навали виникають два румунські князівства – Волощина (бл. 1324) і Молдова (1359). До складу останнього ввійшла і Буковина, населена переважно українцями. На чолі обох держав стояли господарі (воеводи). Влада господарів значною мірою залежала від великих землевласників – бояр, що займали всі вищі посади у князівствах. За престол в обох державах точилася постійна боротьба. У Молдовському князівстві у ній брали участь і укр. претенденти. Так, деякий час (1373–74, 1400–01) Молдовою правив кн. Юрій Коріятович. Волощина змушена була стати васалом Угорщини, а Молдова у 1387–1497 визнавала васальну залежність від польськ. короля. Молдовські загопи в складі польськ.-лит.-укр. війська брали участь у Грюнвальдській битві 1410.

З 15 ст. посилюються екон. зв'язки Молдови з Галичиною. Молдовські купці підтримувала тісні торговельні відносини з галицькими містами, особливо зі Львовом. Молдовські селяни, втікаючи від тяжкого феодального гніту, часто переселялись у Галичину і Буковину. На поч. 1490 молд. селяни взяли участь у народному повстанні під проводом Мухи (див. *Мухи повстання 1490–92*). 1514 в Трансільванії розгорнулося сел. повстання під проводом Д. Дожи, яке підтримало населення Закарпаття.

З 14 ст. румун. землі зазнали експансії Османської імперії. З 1411 Волоцьке князівство мало сплачувати Порті данину. У 2-й пол. 15 ст. проти турецької влади виступив молдовський господар Стефан III Великий, але, зазнавши поразки, змушений платити данину. Протягом 16 ст. Дунайські князівства потрапляють у залежність від Туреччини, хоч і зберегли юридичну автономію в системі Османської імперії. Після перемоги при Мохачі (1526) і розпаду Угорського королівства Туреччина 1541 встановила сюзеренітет над Трансільванським князівством.

З серед. 16 ст. у Молдову здійснюють походи запорізькі козаки, які, з одного боку, допомагали молдованам в їхній боротьбі проти турец. гніту, а з іншого – не раз втручалися у внутрішню боротьбу за владу в князівстві. 1563 відбувся похід у Молдову укр. козаків на чолі з гетьманом Д. Вишневецьким.

В останні десятиліття 16 ст. у Молдовському князівстві розгорнулася нац.-визвол. боротьба проти турец. панування. 1574 її очолив господар Іван Вода Лютий, який закликав на допомогу запорізьких козаків на чолі з І. Свирговським. Молдовсько-козацьке військо здобуло ряд перемог і зайняло міста Бухарест, Тягині (Бендери) і Білгород. Проте внаслідок чвар у молдовському таборі та через зраду команданта Хотинської фортеці Ієремії Чарнавіча молдов.-козац. частини були розбиті в бою біля Кагульського озера (9–14.6.1574). Військ. співробітництво молдован з запорізькими козаками у боротьбі проти турец. загарбників тривало і в наступні десятиліття. Найбільшого розмаху антиосманський рух набрав 1577 під проводом козац. отамана *Івана Підкови*. Останньому вдалося на деякий час навіть зайняти молдов. престол, однак його загопи зазнали поразки від військ султана Мурада III. 1578 якийсь Олександр на чолі загону козаків з'явився у Молдові, зайняв її столицю Ясси, проте незабаром був розбитий турками. 1583 козаки вчинили напад на турецькі гарнізони у Молдові, поруйнувавши фортецю у Бендерах. 1594 і 1595 походи в Молдовське князівство здійснили козацькі загопи під проводом *С. Наливайка* і *Г. Лободи*. 1600 боротьбу проти турецького панування очолив волоський господар Міхай Хоробрий (1593–1601), у війську якого було і 7 тис. укр. козаків. М. Хороброму вдалося на короткий строк об'єднати Волощину, Молдову і Трансільванію в єдине князівство.

У серед. 16 ст. з метою забезпечення сприятливих зовнішньополіт. умов для протистояння впливу Речі Посполитої та Туреччини придунайські країни – Волощина, Трансільванія і особливо Молдова намагалися налагодити тісні дипломатичні та військ.-політ. відносини з Гетьманщиною. У серпні 1648 князь Трансільванії (Семигороддя) Юрій II Ракоці через Ю. Немирича встановив союзницькі відносини з гетьманом *Б. Хмельницьким* і заручився його підтримкою в боротьбі за польськ. престол після смерті короля Владислава IV Вази. У вересні 1650 молдов. господар В. Лупул уклав з *Б. Хмельницьким* союзницьку угоду і видав заміж за сина гетьмана Т. Хмельницького свою дочку Розанду (див. *Р. Лупул-Хмельницька*). У квітні 1653 козац. військо під командуванням Т. Хмельницького допомогло В. Лупулу тимчасово повернути молдов. престол, який за підтримки Речі Посполитої, Волощини та Трансільванії захопив ставленник боярської опозиції С. Георгіу (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*). 1654 молдовський господар С. Георгіу (повернув собі престол у кін. 1653) намагався встановити добросусідські відносини з *Б. Хмельницьким* та І. Виговським і отримати від Гетьманщини військову допомогу в боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. Після кількох років напруження в укр.-трансільванських взаєминах 1656 підписано військ.-політ. договір між *Б. Хмельницьким* і кн. Юрієм II Ракоці. 1657 під час походу трансільванських військ на Польщу їхніми союзниками у цій кампанії був 20-тисячний укр. корпус на чолі з полк. А. Ждановичем. Спертися на допомогу запорізьких козаків у боротьбі з Османською імперією намагалися волоський господар Міхня III (1658–59), молдовський господар Константин Шерба та претендент на молдовський трон, колишній господар Штефан Петричейку.

Протягом століть Молдову (меншою мірою Валахію) пов'язували з Україною не лише військ., дипломатичні, торговельні, а й культ. та церковні відносини. Це було зумовлено спільним минулим обох народів – русинів-українців і молдован – спочатку у межах Київ., потім Галицько-Волинської держав, спільні релігійно-культ. традиціями. Офіційною мовою в Молдові була церковнослов'янська (в укр. редакції). 16–17 ст. молдов. господарі стали фундаторами багатьох церков в Україні (зокрема, Успенської та Параскеви-П'ятниці у Львові). Син молдов. господаря Симеона Могили П. Могила став видатним укр. церковно-політ. і культ. діячем, Київ. митрополитом. П. Могила взяв активну участь у створенні в Молдові та Волощині навчальних закладів на зразок Києво-Могилянської колегії, сприяв заснуванню в цих князівствах друкарень. 1697 у Волощині було видано граматику М. Смотрицького, яка послужила зразком і для першої румунської граматики. Після поразки під Полтавою на території Молдовського князівства деякий час перебу-

вали гетьман України І. Мазепа (помер pobl. Бендер) та його наступник П. Орлик.

У 17 ст. розгорнулася боротьба за Трансільванію між Османською імперією та імперією Габсбургів, яка 1690 завоювала трансільванські землі. Габсбурзьке володарювання не поліпшило становище православних волохів у цьому краї. 1784 у Волощині відбулося сел. повстання під проводом Хорії, Клошки і Крішана. З поч. 18 ст. посилювався інтерес до Дунайських князівств з боку Моск. царства. Молдов. господар Дмитро Кантемир уклав з царем Петром I союзний договір, і молдов. війська воювали на боці Моск. держ. проти турків під час Прутського походу 1711. Похід закінчився поразкою моск. військ.

У 2-й пол. 18 ст. поживилася торгівля князівств з укр. землями. Після зруйнування рос. урядом Запорізької Січі 1775 частина козаків переселилась у пониззя Дунаю, де заснувала Задунайську Січ. Протягом 2-ї пол. 18–19 ст. Дунайські князівства стали об'єктом суперництва Росії, Австрії й Туреччини, ареною рос.-турецьких воєн. Зокрема, воєнні дії Росії й Австрії проти Туреччини 1774 призвели до захоплення Австрією Буковини (за винятком Хотинського повіту). За Ясським мирним договором 1791 лівобережні райони Молдови приєднала до себе Росія, кордон князівства пройшов по Дністру. За Бухарестським мирним договором 1812 до Росії відійшли укр. землі між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю (у т.ч. і Хотинський повіт), які до того входили до складу Молдовського князівства.

1821 у Волощині розгорнувся антиосманський нац.-визвол. і антифеодальний рух під керівництвом Тудора Владмиреску, підтриманий грецьким загоном, який очолював видатний діяч нац.-визвол. руху Греції Д. Іпсиланті. Повстанці здобули ряд перемог над турец. військами, але сили були нерівні. Провідники повстання розраховували на підтримку «єдиновірної» Росії, проте імпер. Олександр I відмовив у допомозі.

Після рос.-турецької війни 1828–29 й укладення Адріанопольського миру 1829 права князівств розширилися. Російська імперія встановила свій фактичний протекторат над Молдовою та Валахією, хоча й зберігалася їх васальна залежність від Порту. Революційні події 1848 в Європі охопили обидва князівства, а також Трансільванію. Набрив розмаху сел. рух. У Молдові революційні виступи були придушені рос. військами, у Волощині – турец. та рос., у Трансільванії – австр. частинами. Значний вплив на долю Дунайських князівств справила Кримська війна 1853–56 і Паризький конгрес 1856. Росія змушена була повернути Молдові 3 пов. на пд. Бессарабії. Над Молдовою і Волощиною було встановлено колективний протекторат великих 7 держав, хоча васальна залежність від Порту продовжувала зберігатися. Паризька конвенція 1858 надала князівствам автономію.

У серед. 19 ст. у князівствах розгорнувся рух за об'єднання Волощини та Молдови в одній державі. 1859 обидва князівства фактично злучилися під владою князя Олександра Кузи, що поклато початок возз'єднанню румунських земель. У січні 1862 Національні збори обох князівств проголосили створення єдиної держави – Румунського князівства. 1864 було ухвалено закон про аграрну реформу, який ліквідував кріпацтво і наділив селян землею. У грудні 1866 стався державний переворот, О. Кузу було повалено, і владу в свої руки взяла т. зв. повторна коаліція. Новим князем став один із німецьких принців Карл Гогенцоллерн-Зігмаринген, який одержав ім'я Кароля IV. 1866 було ухвалено конституцію Р.

У рос.-тур. війні 1877–78 Р. фактично брала участь на боці Росії. 9(21).5.1877 парламент проголосив повну незалежність Р. Згідно з рішеннями Берлінського конгресу 1878 Р. одержала міжнародне визнання як самостійна держава. Правда, Росія знову зайняла пд. р-ни Бессарабії, зате до складу Р. ввійшла Пн. Добруджа з Констанцою, що досі належали Туреччині. 1881 Р. було проголошено королівством. Протягом останньої чверті 19 ст. при владі поперемінно перебували т. зв. іст. партії – консервативна і ліберальна.

У 1-й Балканській війні 1912 Р. зберегла нейтралітет, проте вступила в 2-гу Балканську війну на боці Сербії та Греції проти Болгарії. За Бухарестським мирним договором 1913 Болгарія передала до складу Р. Пд. Добруджу. У *Першу світову війну 1914–18 Р.* вступила в серпні 1916 на боці Антант. Однак уже у листопаді три чверті тер. країни (у т.ч. Бухарест) були окуповані австро-нім. військами. У грудні 1916 – січні 1917 лінія фронту встановилася по р. Серет. У січні–березні 1918 Р. зайняла Бессарабію. Прем'єр-міністр УНР В. Голубович звернувся до румун. уряду з нотою протесту щодо вклучення до Р. земель, які були заселені переважно українцями (Пн. Бессарабія і землі між гирлами Дунаю та Дністра).

Після поразки Німеччини й розпаду Австро-Угорщини румун. війська, незважаючи на проголошення входження Буковини до складу єдиної Української держави та масові протести місцевого населення, 12.11.1918 окупували буковинські землі разом з Чернівцями. У січні 1919 на тер. захоплених Р. Хотинського і Сороцького пов. вибухнуло нар. повстання проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919*). Повстанці створили керівний орган – Хотинську Директорію – і за короткий час сформували повстанську армію (бл. 30 тис. чол.). Директорія УНР допомогла повстанцям зброєю та військ. спорядженням, проте критичне становище на укр.-більшовицькому фронті не дозволило уряду УНР надати військ. допомогу Хотинській Директорії. У кін. січня 1919 румун. командування, підтягнувши значні сили, придушило повстання. Бл.

4 тис. повстанців разом з 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за річку Дністер на Поділля.

Відповідно до Сен-Жерменського, Тріанонського та Нейського мирних договорів, за Р. були закріплені Трансільванія, Банат, Пд. Добруджа і Буковина. Паризький протокол 1920, підписаний державами Антант, визнав приналежність Бессарабії до Р. У результаті цих набутків тер. Р. збільшилася більш ніж удвічі, а населення – мало не втричі. Р. стала багатонац. державою. Зокрема, з 18 млн жителів 1,2 млн становили українці. Однак в економ. відношенні вона залишалася переважно аграрною, досить відсталою країною.

Укр. населення не хотіло миритися з окупаційним режимом Бухареста, його соціальною і нац. політикою. У вересні 1924 нове велике нар. повстання охопило Ізмаїльський і Акерманський повіти на пд. Бессарабії (див. *Татарбунарське повстання 1924*), яке жорстоко придушила румун. регулярна армія. Зазнавали утисків укр. шкільництво, мова, церква.

1938 король Кароль II здійснив держ. переворот. Встановивши свою диктатуру, він запровадив антидемократичну конституцію, яка значно звужувала права і свободи громадян, та розпустив парламент.

Після поч. *Другої світової війни 1939–45* зовнішньополіт. становище Р. набагато ускладнилось. На ультимативну вимогу СРСР румун. уряд змушений повернути до складу УРСР Бессарабію і Пн. Буковину. За 2-м Віденським арбітражем (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) до Угорщини відійшла Пн. Трансільванія, а в серпні 1940 Болгарії передано Пд. Добруджу.

У вересні 1940 на зміну королівській диктатурі у Р. до влади прийшла орієнтована на Німеччину диктатура фашистського типу. Після проголошення королем сина Кароля II Міхая і влада в країні фактично перейшла до рук ген. І. Антонеску. В жовтні за погодженням з бухарестським урядом до Р. були введені нім. війська. У листопаді 1938 Р. приєдналась до Троїстого пакту. Під час рад.-нім. війни 1941–45 режим Антонеску взяв участь у військ. діях проти СРСР. За домовленістю з керівництвом райху повернули Бессарабію й Пн. Буковину, а також передали управління над укр. землями між Дністром і Пд. Бугом, які були включені до складу Р. як окрема провінція під назвою Трансільстрія. На Буковині і в Бессарабії у 1943–44 вела боротьбу проти загарбників Буковинська українська самооборонна армія, діяли підпілля ОУН, рад. партизанські загони та підпільні групи. Навесні 1944 рад. армія вступила на тер. Р. 23.8.1944 в Бухаресті відбувся антидиктаторський переворот, підготовлений королівським двором, антинім. настроєною верхівкою армії та кількома антифашистськими партіями, включаючи Компартію (КПР). 24.8.1944 Р. оголосила війну фашистській Німеччині. Новий румун. уряд підписав

12.9.1944 з державами антигітлерівської коаліції угоду про перемир'я, згідно з якою СРСР повернув собі Бессарабію і Пн. Буковину, однак Р. поверталася Пн. Трансильванія.

Після звільнення тер. Р. від гітлерівців фактична влада в країні опинилася в руках Союзної контрольної комісії, створеної для нагляду за виконанням Р. умов перемир'я. СКК, яку очолювали рад. представники та рад. військові, надали всіляку підтримку Компартії, поступово просуваючи її до влади. Під їхнім тиском у березні 1945 король змушений призначити новий уряд, в якому комуністи та їхні прихильники посіли головні пости. Наприк. грудня 1947 короля Міхая I примусили зректися престолу й емігрувати, а Р. проголошено «народною республікою». 1948 в країні було остаточно встановлено залежний від СРСР тоталітарний комуністичний режим. Вся повнота влади в країні зосередилася у руках Компартії (в 1948–65 – Румунська робітничка партія) та її лідера Георга Георгіу-Дежа і було проголошено курс на «соціалістичне будівництво». 1948 прийнято 1-шу, а вже 1952 – 2-гу конституцію Румунської Народної Республіки. Приватну власність експропрійовано, практично всю економіку одержавлено. 1949 розпочато проведення примусової колективізації с.г., завершене на зламі 1950–60-х. У країні шаленів політ. терор, який став причиною загибелі бл. 700 тис. чол.

1965 керівником партії й держави став Ніколае Чаушеску, який спрямував усі зусилля на «вдосконалення» політ. системи тоталітарної держави й зміцнення своєї особистої влади. 1965 прийнято нову конституцію, в якій зафіксовано роль Компартії як «керівної сили суспільства». Держава стала називатися Соціалістична Республіка Румунія, було встановлено пост президента СРР, який теж посів Н. Чаушеску. Екон. розвиток Р. 1950–70-х відзначався високими темпами, однак на зламі 1970–80-х у народному господарстві виникли серйозні труднощі. Становище народу погіршувалось, це викликало дедалі більшу соціальну напруженість.

Початок рев. подій у державах Сх. Європи, т.зв. оксамитові революції, прискорили падіння комуністичного ладу і в Р. 15.12.1989 у м. Тімішоара, що на заході Р., відбулися багатотисячні антиурядові демонстрації, які жорстоко розігнали поліція та підрозділи служби безпеки. 22.12.1989 революція перемогла. Комуністичний диктатор Н. Чаушеску був заарештований і за вироком військ. трибуналу розстріляний. Влада в країні перейшла до сформованого під час повстання Фронту Національного Порятунку (ФНП). Іон Ілієску, який очолював ФНП, був проголошений тимчасовим президентом країни. Компартія розпалась і перестала існувати, а ФНП оформився як лівоцентристська партія соц.-дем. орієнтації. У травні 1990 відбулися вільні вибори до нового, двопалатного парламенту та вибори президента країни. Главою держави обрано

І. Ілієску. У листопаді 1991 парламент країни прийняв нову конституцію, яка проголосила Р. правовою, демократичною і соціальною державою. Опозиція, згуртована в альянс Румунська демократична конвенція (РДК), звинуватила уряд у зволіканні у проведенні назрілих екон. реформ – роздержавленням і приватизацією підприємств, запровадженням ринкового господарства. На чергових парламентських виборах 1996 РДК здобула перемогу і сформувала новий уряд, а її лідера Еміле Константінеску було обрано президентом Р. Проте з того часу стан економіки країни суттєво не покращився. У результаті парламентських виборів 2000 до влади повернулася ліва коаліція, а президентом знову було обрано І. Ілієску.

Пріоритетним напрямом зовн. політики Р. після відновлення дем. ладу стало прагнення увійти до ЄС і НАТО. Близькі відносини встановилися з Республікою Молдова. Після визнання Р. незалежності України між обома держ. встановлено дипломатичні відносини. Протягом 1991–96 Україною та Р. було підписано ряд міждержавних та міжурядових угод. Обидві держави брали активну участь у процесі мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністров'ї. З 1993 парламентарії України та Р. плідно співпрацюють у Парламентській Асамблеї Чорноморського екон. співробітництва (ПАЧЕС), до якої входять представники країн Чорноморського басейну. Разом з тим в укр.-румун. взаємовідносинах існували певні суперечності щодо територіальних питань, які перешкоджали укладенню великомасштабного політичного договору між обома країнами. Румунська сторона наполягала на включенні до преамбули договору осуду сторонами пакту Молотова–Ріббентропа, заперечувала положення рад.-румун. договору 1961, який встановлював між обома державами кордон по дельті Дунаю з включенням до тер. СРСР, а, отже, України о. Зміїний. Румунський уряд ставив під сумнів приналежність Пн. Буковини та частини колишньої Бессарабії до України. Українська ж сторона зазначала, що однією з подібних проблем може бути й ставлення сторін до окупації Р. частини укр. земель 1918 та до секретного договору між Антонеску і Гітлером щодо поділу України під час Другої світової війни.

Враховуючи зацікавленість Р. до вступу в європейські структури (а однією з обов'язкових умов приєднання до них є відсутність у країн-кандидатів будь-яких територіальних та ін. претензій до якихось держав), румун. сторона в остаточному підсумку зняла свої застереження щодо України. Це уможливило підписання в червні 1997 у Констанці президентами України і Румунії Л. Кучмою та Е. Константінеску Договору про дружбу, добросусідство та партнерство між обома державами. У ньому підтверджено існуючу лінію державного кордону та проголошено принципи його недоторканності в

майбутньому. У договорі засуджено «акти тоталітарних і військово-диктаторських режимів».

За оцінками дослідників, у Р. проживає 250–300 тис. українців. У Пд. Буковині (Сучавський пов.) і Марамарошині (Марамуреський пов.) вони є автохтонним населенням. Крім того, українці проживають у Банаті (переселенці 18–19 ст. із Закарпаття й Галичини) та Добруджі (нащадки козаків Задунайської Січі). Укр. населення здебільшого зайняте у с.-г. виробництві. У довоєнній Р. будь-які прояви укр. нац. життя зазнавали переслідувань. У післявоєнні роки в Р. було чимало зроблено у справі відродження укр. культ. й освіти. Розбудовано шкільництво з навчанням укр. мовою (120 нар. шкіл із бл. 10 тис. учнів). Створено укр. бібліотеки, клуби, колективи худ. самодіяльності. Видавалась україномовна література й преса. З 2-ї пол. 1950-х нац. політ. румун. комуністичного режиму стала змінюватися в бік асиміляції нерумунського населення. Поступово було ліквідовано укр. шкільництво й культурні осередки. Це, а також масова міграція укр. молоді в міста, сприяло денаціоналізації укр. людності. Правда, згідно з конституцією 1965 у Сучавському та Марамуреському пов. було створено Ради трудящих укр. нац., котрі (як і аналогічні ради ін. нац. меншин) мали сприяти розв'язанню проблем розвитку освіти, культури тощо. Проте ці ради залишалися чисто бюрократичними установами. Дещо змінилося становище українців після повалення комуністичного режиму. 1989 створено Союз українців Р. – громад. організацію, що має репрезентувати інтереси укр. населення. Виходить газ. «Вільне слово», укр. мовою видаються 2 журн., книжки. У румун. школах є класи з викладанням укр. мовою. Пожвавилось громад. та культ. життя українців. У вересні 1993 в Сучавському пов. відбувся фестиваль укр. культ., організатором якого став Союз українців Р. Однак і сьогодні суттєвою перешкодою у розвитку нац.-культ. життя укр. громади є хвиля шовіністичних настроїв, що охопила певні верстви румун. суспільства. Більшість українців Р. за віросповіданням – православні, належать до Румунської православної церкви. У Сегеті створено укр. вікаріат, який займається розв'язанням релігійних проблем.

Г. Кипаренко (Львів).

РУМЧОРОД – скорочена назва Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військ. окр. Продовжуючи імперські традиції, але вже «в інтересах революції», виконком Петроради поділив тер. України на три великих обласних утворення (не збігалися з етнічними кордонами України) з центрами у Києві, Харкові і Одесі. Навколо Одеси мали об'єднатися Ради, що були створені в губ., які входили до Одеського військ. окр. – Херсонська, Тав-

рійська, Бессарабська, частково Подільська, Волинська і Катеринославська, а також Ради Румунського фронту і Чорноморського флоту. Координуючим органом цього об'єднання став Р., обраний на з'їзді Рад 10–27.5.(23.5–9.6)1917 в Одесі. До грудня 1917 діяльність Р. перебувала під впливом рос. меншовиків та есерів (із 127 чл. тільки 4 були більшовиками). Р. підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з губ. радою (орган *Української Центральної Ради*), засудив жовтневий переворот 1917 у Петрограді. За вказівкою РНК Верховний головнокомандувач рос. і більшовицьких військ М. Криленко 3(16).12.1917 оголосив про розпуск Р. Більшовицький центр наполягав на створенні нового Р., який стояв би на більшовицькій платформі. На поч. січня 1918 на 2-му з'їзді Р. (10(23).12.1917 – 23.12.1917 (5.1.1918) під тиском більшовицьких делегатів, очолюваних В. Володарським, було обрано новий Р. Новий виконком, головою якого став рос. більшовик В. Юдовський, складався із 180 чол. – 70 більшовиків, 55 лівих есерів, 23 представників сел. орг-цій. У серед. січня 1918 Р. підняв антидержавний заколот проти УЦР і за підтримки збільшовизованих фронтових частин 17(30).1.1918 захопив владу в Одесі. Проголосив себе найвищим органом влади в області і на Румун. фронті, взяв на себе керівництво військ. частинами фронту і Одеського військ. округу. Р. активно боровся за встановлення рад. влади у Молдові та на Пд. України. Брав участь у переговорах Раднаркому РСФРР з румун. урядом, які завершилися підписанням на поч. березня 1918 договору про виведення румун. військ з Бессарабії (згодом Румунія порушила договір). Видавав газ. «Голос революції» (виходила з 1(24).7.1917 до березня 1918). У березні 1918 укр. та австр. війська, згідно з умовами *Берестейського миру 1918*, зайняли Одесу і відновили владу УЦР. Р. був евакуйований на схід, 24.3. переїхав у Ростов-на-Дону, 2.4. – в Єйськ. У травні 1918 припинив свою діяльність.

О. Фесик (Одеса).

РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (4(15).1.1725 – 8(19).12.1796) – рос. полководець, держ. діяч, ген.-фельдмаршал (1770), граф (з 1744). Н. у Москві. Військ. службу розпочав у гвардії з 1740. Під час рос.-швед. війни 1741–43 перебував у чині підпоручика в діючій армії у Фінляндії. З 1743 – командир воронезького піхотного полку. Під час Семилітньої війни 1756–63 командував бригадою та дивізією, брав участь у боях під Гросс-Егерсдорфом (1757) і Кунердорфом (1759), керував облогою фортеці Кольберг (1761). 1764 призначений президентом 2-ї Малоросійської колегії і ген.-губернатором Малоросії. Обіймаючи ці посади, рішуче проводив колоніальну політику рос. уряду щодо Гетьманщини, спрямовану на остаточну ліквідацію політ. автономії

України. За розпорядженням Р.-З. було проведено реформи козацької служби, податкової системи (запроваджено подушний податок), поштової справи, здійснено перепис майнового стану населення Лівобережної України. В період правління Р.-З. ліквідовано сотенно-полковий устрій (1781) і запроваджено загальноімперську систему адм.-політ. управління (поділ на намісництва; 1781–83): скасовано укр. козац. полки і створено замість них регулярні карабінерські полки за рос. зразком, поширено на Україну дію «Жалуваної грамоти дворянству» (1785), остаточно покріпачено укр. селян (1783), проведено секуляризацію монастирських маєтків (1786). Володів величезними маєтками у Лівобережній Україні. Влітку 1770 війська на чолі з Р.-З. розбили турецьку армію під Рябою Кобилю (курган на зх. березі р.Прут), на річках Ларга і Кагул, зайняли лівий берег нижньої течії Дунаю. 1771 і 1773–74 вів бойові дії в Болгарії, змусив Туреччину укласти Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 (за це Р.-З. отримав титул графа і прізвище «Задунайський»). Під час рос.-тур. війни 1787–91 командував армією (більшість солдатів становили українці), однак через конфлікт з Г. Потьомкіним і особисту неприязнь до нього Катерини II усунений від командування. 1794 Р.-З. очолював рос. війська, що діяли у Польщі. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

І. Підкова (Львів).

РУМ'ЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ 1765–69 (Генеральний опис Лівобережної України, Генеральний опис Малоросії) – перепис майнового стану населення Лівобережної України (пізніше Чернігівської, Новгород-Сіверської і Полтавської губ.) з метою запровадження підвищеного держ. оподаткування і розповсюдження на укр. землі загальноімперського законодавства. 4(15). 11.1763 Катерина II підписала указ про перепис в Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Проведений за розпорядженням ген.-губернатора Малоросії графа П. Рум'янцева. Розпочався у жовтні 1765 і припинений наказом П. Рум'янцева 10(21).2.1769 у зв'язку з вступом Росії у війну з Туреччиною. Перепис проводився у полках і сотнях, і, за винятком Київ. полку, не був закінчений. У кожному полку для проведення перепису було створено спеціальну комісію на чолі з рос. офіцером. Р. о. містив дані про чисельність і склад населення, опис населених пунктів (міст, містечок, слобід, сіл, хуторів), коронних, урядових, монастирських і церковних земель, поміщицьких і старшинських маєтків, козацьких володінь, відомості про хліборобство, скотарство, промисли населення, торгівлю, а також опис промислових підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Наводилися дані про повинності і податки. Окремо подавалися документи, що підтвер-

джували права на володіння населеними пунктами і прилеглими землями з серед. 17 ст. (царські грамоти, гетьманські універсали, купчі, заповіти, дарчі записи тощо). Р. о., матеріали якого збереглися не повністю, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Матеріали перепису містять важливі відомості з історії соц.-екон. і сусп. відносин у Лівобережній Україні в 1760-х. Зберігається в ЦДІА України у Києві.

М. Пасічник (Львів).

«РУСАЛКА» – 1) Літературно-наук. тижневик народовецької студентської громади у Львові. Виходив шосуботи з 1.1 до 2.4.1866 за редакцією В. Шашкевича. Тижневик був започаткований як спадкоємець народовських часописів «Нива» та «Мета». Крім продовження розпочатої у «Меті» праці «Критичний огляд української драматичної літератури» О. Кониського, часопис друкував статті з природознавства І. Верхратського, художні твори укр. письменників, переклади з чеської та франц. Вийшло 12 номерів загальним обсягом 96 сторінок.

2) Газ., що видавалася для жінок 1868–70 у Львові. Виходила двічі на місяць. Видавець та редактор С. Шехович. Друкувався язичієм. У двотижневику публікувалися художні твори, ліричні поезії, подавалася світська хроніка, корисні поради з ведення господарства, друкувалися замітки про болгар, чорногорців, французів, повідомлялося про становище жінок в Англії та Німеччині, намір львів'янок створити вищу жіночу школу. Вийшло 24 номери.

Н. Федорович (Львів).

«РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ» – укр. альманах, виданий «Руською трійцею» у Буді (тепер Будапешт, Угорщина) 1837, Містить укр. народні пісні з передмовою І. Вагилевича (зокрема, про Морозенка, Коновенка, Довбуша, про взяття козаками Варни, веснянки, колядки); твори М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького; переклади сербських народних пісень та уривків із «Кроледворського рукопису» В. Ганки; анований покажчик давніх рукописів бібліотеки Онуфріївського василіянського монастиря у Львові; укр. грамоту 1424 та рецензію М. Шашкевича на фольклорний збірник Й. Лозинського «Руське весілля». Девізом книги стали слова Я. Коллара: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія». У передмові («Передслів'ї») М. Шашкевич розцінив альманах як явище загальноукр. Нац.-культ. відродження, вітав почин Наддніпрянської України щодо розвитку нової літератури, закликав галицьких громад.-культ. діячів підтримати, збагачувати та розвивати її. «Р. Д.» стала маніфестом національного відродження і засвідчила початок нової літератури на західноукр. землях. За словами І. Франка, збірка «була свого часу явищем наскрізь революційним».

Ф. Стеблій (Львів).

РУСИНИ – один з іст. етнонімів укр. поряд з такими, як руські, руси, русинці, руснаки, русаки, роси, малороси, південнороси, карпатороси, угроруси та ін. Різновидність цих та ін. назв, на думку М. Грушевського, «не має особливого значення... вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові». Назва Р. зустрічається 1352 в угоді литовсько-руських князів з королем польськ. Казимиром III Великим та мазовецькими князями. У пізніший період термін «Р.» (паралельно з формами руський, руські) вживався як назва українців аж до 19 ст., а в Галичині, на Буковині та в Закарпатті – до 20 ст. У «Хроніці...» М. Стрийковського (написана до 1582) фіксувалися назви русак, русаци. І. Вишенський, який підписував свої послання «Йоанн русин, реченно Вишенский», користувався також словом русинці («убогие русинци поклонитися не хотели»). Як національна назва Р. зустрічаються у документах 17 ст. волинського походження: «скорь русинь ляховицу возмет, то зараз до Риму от верных отступивше, праве згинет» (поч. 17 ст.); «... и кого одно напали, абы толко был русин, без вшелякого пометованя шаблями, киями, и цеглами, албо рачей каменями побили, потовкли и помордовали» (1634). Б. Хмельницький називав свій народ руським, руської віри, а територію його розселення Руссю: король повинен присягнути «народові руському» і попереджав польськ. уряд, що «чвари не припиняться доти, поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів». Самоназва Р., очевидно, викликала дуже ранню форму в середньовічній латині: Rutheni Та в давньонім. мові: Ruthenen (Лямберт з Герсфельда, 1075; Галл Анонім, 1089): «regnum Ruthenorum», «Daniel Ruthenorum rex» та ін.

Після входження західноукр. земель до складу Австрії (1772, 1774) слово Ruthenen стало нім. відповідником укр. Р. У Галичині і Буковині фактично до 1907, а в Закарпатті – аж до 1938 назвою «Р.» українці виділяли себе з-поміж своїх сусідів та ін. націй, відносячи себе до руського (малорус., південнорус.) народу, що зайняв тер. від Тиси до Кубані і від Прип'яті до Чорного моря.

Народоназви руські, малороси, южнороси та ін. у Наддніпрянській Україні у 1-й пол. 19 ст. поступово витісняються етнонімом українці, утвореним від давньої назви України. Документи Кирило-Мефодіївського братства, народознавчі праці М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, публіцистика М. Драгоманова, літературна творчість укр. письменників 2-ї пол. 19 ст. підготували ґрунт для закріплення народоназви «українці», яка поширювалася лише на «русських» України, і, таким чином, чітко виокремлювала українців з-поміж ін. «русських» народів царської Росії, ламаючи імперську ідею «общерусскости», підкреслювала самобутність і окремішність укр. народу.

Потребу розриву з «общероссами», до яких відносили себе західноукр. москвофіли (див. *Москвофільство*), зокрема, і в самоназві глибоко відчували нац. свідомі громад.-політ. сили Галичини. Прийняття спільної самоназви, що вже утвердилася у Наддніпрянщині, потребувала ідея соборності України. Проте розуміння політ. силами необхідності офіційної зміни самоназви народу не означало одночасної відмови від етноніму Р. та етноприкметника «руські». Ще під час польськ. перепису населення 1931 бл. 1200 тис. галичан визначали «руську» мову як рідку. Події Другої світової війни остаточно витіснили вживання у Галичині та на Буковині народоназви Р. У Закарпатті, а також на Пряшівщині у складі Словаччини на побутовому рівні етнонім Р. і після війни використовувався населенням, хоча в нац. самоідентифікації «руське» населення відносило себе до українців.

Наприк. 1980 – на поч. 90-х певними силами як в Україні, так і за її межами, робилися спроби реанімувати у Закарпатті і Пряшівщині народоназву Р. Надаючи кампанії політ. забарвлення, проголошувалася нац.-культ. окремішність Р. від укр. народу, лунали заклики до виходу зі складу України, входження до ін. держав (Словаччини, Угорщини) або ж створення власного державного утворення. Одночасно говорилося про необхідність рятувати «руську» мову від українізації, переведення її на латин. графіку. У лютому 1990 в Ужгороді утворилося «Общество подкарпатских русинов», що 1993 сформувало т. зв. Временное правительство Подкарпатской Руси. У США ідею політ. русинства (карпаторусинства) пропагує проф. П.-Р. Магочі. Деякі політ. сили використовують етнографічну специфіку краю, локальні особливості народної культ. гуцулів, бойків, лемків та іст. етнонім Р. у політ. цілях з метою розпалювання сепаратистських настроїв, носять популістський характер і не можуть мати іст. перспективи.

С. Макарчук (Львів).

РУСИН ПАВЛО (1470–1517) – укр., польськ. і нім. поет, видавець, коментатор античних письменників. Н. у містечку Кроєному поблизу Перемишля. У польськ. іст. літературі Р. ототожнювали з Павлом Процлером. Щодо походження поета існують різні гіпотези. В. Вітковський доводив нім. походження поета. До цього схилилися і деякі укр. дослідники, зокрема Г. Нудьга. На думку рос. славіста І. Голенишева-Кутузова, Р. був українцем (звідси – «Русин» у формі прізвища). 1491 Р. розпочав навчання у Краківській академії – у списку студентів зустрічається запис «Paulus Ioannis de Krosna Premisliensis». 1500 здобув у Грейфсвальдському ун-ті (Померанія) ступінь бакалавра. Згодом навчався у Краківській академії, де 1506 став магістром вільних мистецтв. 10 років (з перервами) Р. коментував у стінах цього навч. закладу

твори римських поетів – «Енеїду» Вергілія, «Про викрадення Прозерпіни» Клавдіана, «Фарсалиї» Лукана та ін. Творчість і педагогічна діяльність Р. справили помітний вплив на формування ренесансної латиномовної поезії Речі Посполитої. У свою чергу, остання відіграла значну роль у становленні укр. віршування, зокрема його польсько-латин. крила. Найбільш ранні із збережених творів Р. датуються 1507–08 (дійшли до нас у складі рукописного кодексу бібліотеки Вроцлавського ун-ту) – 24 вірші і трактат, присвячений коментуванню «Парадоксів» Цицерона. Жоден із цих творів не увійшов до збірки, яку Р. видав 1509 у Відні на кошти угор. магната Габрієля Перены. Окремі твори публікувалися і пізніше. Р., займаючись видавничою діяльністю, підготував до друку книгу сатири Персія (Краків, 1508), а 1512 у Відні видав панегіричну поему Яна Паннонія на честь Гваріана. Наприк. 1517, утікаючи від епідемії чуми, що лютувала в Кракові, помер у дорозі.

«РУСЛАН» – щоденна сусп.-політ. газ. консервативного народолюбського напрямку, що видавалася під керівництвом О. Барвінського у Львові 1897–1914. «Р.» був офіційним друкованим органом Католицького руського-народного союзу (з 1911 – Християнсько-суспільної партії). Друкувалися матеріали про події сусп.-політ. життя, зокрема інформація про діяльність Галицького сейму та парламенту у Відні, громадські орг-ції тощо. Публікувалися також художні твори, переклади з польськ., нім., чеської, угор., франц., датської, наук. розвідки, спогади, листування. Серед публікацій: «Ярошенко» О. Маковея, новели Б. Лепкого, оповідання Д. Мордовця, твори О. Кониського, М. Старицького, Л. Лопатинського, Я. Гординського, П. Карманського, переклади з відомих європейських поетів 19 ст. В. Щурата, дослідження А. Метлинського про укр. мову та К. Студинського про творчість Т. Шевченка, іст. розвідки про укр. гетьманів І. Нечуя-Левицького, спогади О. Барвінського та О. Левицького, публікація О. Барвінським «Матеріалів до національно-політичного і культурного руху русинів» (листи О. і В. Барвінських, М. Грушевського, С. Качали, І. Нечуя-Левицького, В. Навроцького, О. Огоновського, Т. Окуневського, М. Старицького, Ю. Федьковича, М. Шашкевича та ін.). Редагували газ.: Т. Барановський (1897), С. Кульчицький (1897–98), Л. Лопатинський (1898–1907), С. Горук (1907–14), В. Барвінський (1914).

Н. Федорович (Львів).

РУСОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (7.2.1847 – 8.10.1915) – укр. земський статистик, етнограф, громад. діяч. Н. у Києві. 1868 закінчив іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Ще під час навчання в ун-ті був чл. Старої громади. Кілька років працював викладачем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Протягом 1854–76 співпрацював у газ. «Киевский телеграф», був активним чл. Пд.-Зх. відділу Імператорського російського географічного т-ва. Неодноразово виїжджав на навчання за кордон. 1878–80 працював у Ніжинському земстві. В наступні роки Р. керував оціночно-статистичною роботою в Херсонській і Харківській губ. 1893–98 розробляв екон. баланс Чернігівської губ. 1899–1902 завідував статистичним бюро Полтавської губ., організував подвірний перепис Полтавської губ. та оціночний опис її повітів і міст. 1902 змушений залишити Полтаву і перебраться до Петербурга. 1902–09 очолював стат. відділ Петербурзької страхової контори, працював у стат. комісії Вільного екон. т-ва. 1909 повернувся в Україну, викладав статистику в Київ. комерційному ін-ті. Автор понад 50 праць, основні з яких: «Кобзарь Вересай, его музыка и песни, которые исполняются им» (1874), «Русские трактаты в конце 17 и начале 18 веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия» (1876), «Нежынский уезд: статистико-экономическое описание» (1880), «Торбаньцы Грегор, Кастан и Франц Виторды» (1892), «Описание Черниговской губернии» (тт. 1–2, 1898–99), «Статистика украинского населения Европейской России» (1916) та ін. Писав також розвідки про творчість І. Котляревського, М. Лисенка. Під час перебування у Празі 1875–76 редагував разом з Ф. Вовком перше видання Шевченкового «Кобзаря» (у 2-х тт.), з яких рос. цензура пропустила лише 1-й том.

О. Рибак (Львів).

РУСОВА СОФІЯ ФЕДОРІВНА (дівооче прізви. – Ліндфорс; 18.2.1856 – 5.2.1940) – укр. громад.-освітня діячка, педагог, одна з організаторів укр. жіночого руху. Дружина О. Русова. Н. у с. Олешні на Чернігівщині (тепер Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). З 9 років жила у Києві, де 1871 закінчила гімназію. Часто була серед патріотично настроєної укр. інтелігенції, зокрема Лисенків, Старицьких та ін. З 1871 разом з сестрою Марією вела в Києві перший дитячий садок, займалась позашкільною освітою для дорослих. 1874–76 працювала у Петербурзі в укр. земляцтві і допомагала чоловікові у підготовці видання «Кобзаря» у Празі 1876. Згодом працювала на хут. біля Борзни акушеркою, займалась культ.-освіт. роботою. З 1879 вчителювала в Олешні. 1881 заарештована і ув'язнена за зв'язки з народолюбцями, надалі перебувала під постійним наглядом поліції. Активно займалась громад. роботою у Київській громаді, Одеській Українській громаді, Харківському т-ві грамотності, була головою Нац. комітету учителів, влаштовувала прилюдні народні читання, організувала таємні народні школи. З 1909 – викладач і професор на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та Фребелівського пед. ін-ту в Києві. Співзасновни-

ця і співред. пед. журн. «Світло» (1910–14). З квітня 1917 – чл. Української Центральної Ради. За Гетьманату очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави, активно займалась питанням дерусифікації шкіл. 1922 емігрувала до Чехо-Словаччини. З 1923 – проф. педагогіки Українського педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова у Празі. До 1938 очолювала діяльність Української національної жіночої ради. Померла у Празі. Найважливіші праці: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання» (всі 1918–19), «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924), «Дидактика» (1930), «Сучасні течії в новій педагогіці» (1932), «Роль жінки у дошкільному вихованні» (1934), підручники з географії і французької мови, спогади «Мої спомини» (1939), «Наші визначні жінки» (1934, 1945).

О. Рибак (Львів).

«РУССКАЯ НАРОДНАЯ ПАРТИЯ» – перша політ. орг-ція галицьких москвофілів. Заснована 1900 за ініціативою Руської Ради. 1909 в партії відбувся розкол на «старокурсників» і «новокурсників». Молоде радикальне покоління «новокурсників» на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позицію нац. та культ. єдності з росіянами, прийняття рос. літературної мови. «Старокурсники» (М. Король, Ю. Павенецький) виступали проти повного об'єднання з Російською імперією, декларуючи прихильність до Австро-Угорщини. Обидві орг-ції та їх друковані органи вели боротьбу з укр. нац. партіями, звинувачуючи їх у сепаратизмі, прагненні розколу «єдиного руського народу» та ін. У цій боротьбі орієнтувалися на уряд царської Росії, що викликало негативну реакцію з боку австр. політ. кіл та репресивного апарату, і одночасно контактували з польськ. партіями, розглядаючи їх як потенційних союзників у виступах проти «українофільства». У роки Першої світової війни 1914–18 москвофільські орг-ції через переслідування з боку австр. властей змушені були припинити активну політ. діяльність в Галичині і фактично розпалися. Однак 1920–30-х москвофільство в Галичині знову поживалося. У листопаді 1923 було створено москвофільську «Русскую народную организацию».

О. Сухий (Львів).

«РУССКИЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ» – політ. орг-ція галицьких москвофілів. Створена у грудні 1918 у Львові. Співпрацювала з Міжпартійною радою. 1918–20 відновила видання щоденної газ. «Прикарпатська Русь» (ред. К. Вальницький; виходила 1909–15). 1921–22 видавала тижневик «Русь», а у 1922–23 – «Жизнь». На сторінках цих видань проводилась ідейна боротьба з укр. нац. рухом. У політ. плані «Р. и. к.» орієнту-

вався на «білу» Росію, підтримував боротьбу з більшовизмом. У складі Добровольчої армії А. Денікіна в бойових діях проти більшовиків брав участь військ. підрозділ, сформований галицькими москвофілами. 1923 «Р. и. к.» внаслідок внутріпартійної боротьби розпався на дві політ. орг-ції – «Народну раду» та «Русскую народную организацию» («Галицко-русскую народную организацию»).

Ю. Мороз (Львів).

«РУССКАЯ НАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ» – москвофільська політ. орг-ція у Галичині. Створена 1.11.1923 у Львові на «Русском народном съезде», який прийняв статут «Р. н. о.» та обрав керівні органи. Утворилася внаслідок розколу «Русского исполнительного комитета». Ініціатором створення партії виступив «Временный русский народный комитет», який створили у травні 1923 чл. консервативного крила «Русского исполнительного комитета». Керівним органом «Р. н. о.» став «Русский народный совет», який очолив В. Труш (заст. Голови – М. Бачинський). Друкований орган – газ. «Русский голос» (видавалася в 1922–39 у Львові). Орг-ція стояла на позиціях непримиренності до укр. нац. руху, а також до більшовизму. Водночас «Р. н. о.» підкреслювала свою лояльність щодо уряду Польщі, хоч і критикувала його за «способи колонізації та латинізації руського населення». Орг-ція не змогла відновити довоєнного впливу москвофільства у Галичині. Старі ідеї, що їх сповідувала «Р. н. о.», небажання враховувати нові реалії сусп.-політ. життя призвели до поступового занепаду орг-ції. 1926 від неї відійшла група під проводом М. Бачинського 1928 «Р. н. о.» внаслідок розколу припинила існування. Більш чисельна частина чл. «Р. н. о.», які стояли на поміркованих позиціях, заснувала Руську селянську орг-цію, а консервативна – Руську аграрну партію.

Ю. Мороз (Львів).

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (лат. rusticus – селянський) – назва земельних угідь, що перебували у спадковому користуванні селян і населення аграрних містечок на тер. Австрійської монархії, поширена після 1772 на Галичину, після 1774 – на Буковину. Верховна власність на Р. з. належала поміщикам – повним власникам домінікальних земель. З користування Р. з. випливали відносини феодалної залежності селян, їх повинності щодо поміщиків (панщини, данини, чинші та ін.) та державний земельний податок. Рядом законодавчих актів австр. уряду (13.11.1783; 7.1. і 6.5.1785; 2.4.1787 для Галичини; 24.2.1787 для Буковини) заборонено зменшення площі Р. з. на користь домінікальних, причому при розмежуванні одних від других взято за основу стан фактичного володіння на 1.11.1786, який став вважатись нормальним. Проте поміщики не зважали на цю заборону і, за офіційними дани-

ми, лише в Галичині протягом 1787–1847 захопили 5,6% Р. з. Згідно губ. декрету від 25.11.1846 нормальним став вважатись розподіл на Р. з. і домінікальні за станом на 1820, тобто, на час завершення складання т. зв. Францисканського земельного кадастру, внаслідок чого за поміщиками юридичне закріплено селянські землі, захоплені ними 1787–1820. Під час *Революції 1848* імператорськими декретами від 17.4. (для Галичини), 9.8. (для Буковини) і 7.9. (для всіх країв Австрійської монархії) скасовано феодальну залежність селян і Р. з. визнано селянською власністю, внаслідок чого поділ на Р. з. і домінікальні втратив колишнє значення.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬ (руси, роси, роди) – східнослов'янське населення, яке жило по берегах р. Рось – правої притоки Дніпра – в серед. і 2-й пол. I тис. н. е. Можливо, Р. мав на увазі готський історик Йордан (серед. 6 ст. н. е.), згадуючи про розоманів (росоманів) у праці «Про походження та історію готів». Він підкреслював «їхнє віроломство щодо готського короля Германаріха, якому вони підкорялись у числі ін. племен». Жінка з племені росоманів Сунільда була дружиною Германаріха. Існує припущення, що розомани – це «роські мужи». Про «народ рос» є свідчення в сирійських джерелах 6 ст. (Захарія Ритор). У давніх грецьких записках є назва «роді», яку акад. Б. Рибаків пов'язав з літописною назвою міста Родень. Перша письмова згадка про це місто належить до 980. Давній Родень був розташований на одній з високих гір Канівської гряди, на правому березі Дніпра, при гирлі р. Рось. Вже в 7 ст. слов'яни вступили в боротьбу з кочовими племенами аварів, які з'явилися у Пн. Причорномор'ї наприк. 6 ст. В ході цієї боротьби в Серед. Подніпров'ї сформувалося об'єднання племен під назвою «Р.». Пізніше ця назва закріпилась за держ. утворенням з центром у Києві, в якому провідну роль відігравали поляни. Згодом назва поширилась на всю тер. держ. Київська Русь. Про середньодніпровське походження назви «Р.» свідчать топонімічні назви в цьому р-ні, зокрема річок, назви яких мають корінь «рос» або «рус» (Рось, Росава, Роставиця, Русава тощо). Радянська історіографія спростувала твердження норманістів, нібито термін «Р.» походить від назви норманського племені, яке в 9 ст. переселилось у Сх. Європу, заснувало державу і дало їй свою назву (див. *Норманська теорія*). Сучасна офіційна історіографія починає відмовлятися від цього розповсюдженого і добре аргументованого погляду й намагається знайти походження терміна «Р.» на пн. Росії, в районі розселення ільменських слов'ян.

М. Пелецишин (Львів).

«РУСЬ» – 1) Газ. народовського спрямування, що видавалася у Львові 1867 за ред. Ф. Заревича.

Виходила двічі на місяць. Подавалася інформація про культ. та політ. життя українців, доводилася необхідність впровадження укр. мови у школах та судах, видання укр. творів та часописів. В одному з чисел В. Шашкевич висунув ідею спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Львові. Газ. друкувала художні твори укр. письменників та переклади з європейських мов. Вийшло 76 чисел. 2) Релігійний двотижневик, що виходив у Львові 1885–87 з додатком «Бібліотека проповідей». Редактор та видавець священик Л. Бобрович. Вийшов 21 номер.

Н. Федорович (Львів).

«РУСЬКА БЕСІДА» – 1) Культ.-освіт. т-во у Галичині 1861–1939. 1-ша «Р. б.» заснована у Львові в січні 1861 Ю. Лаврівським на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода муза». Згодом виникли такі т-ва в Перемишлі, Станіславі, Тернополі та ін. містах (1891 було 34). Вони утримували клуби, театральні групи, читальні зали і бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори, присвячені М. Шашкевичу і Т. Шевченку, зустрічі з гостями з *Наддніпрянської України* тощо. У виданні львів. «Р. б.» перебував пересувний муз.-драм. театр (1864–1922). З 1913 т-во почало змінювати назву на «Українську бесіду» (1913 – у Жовкві, 1929 – у Львові). 1920–30-х через переслідування польськ. владою кількість т-в зменшувалася. Т-ва «Р. б.», будучи осередками нац.-культ., навіть політ. життя, сприяли піднесенню рівня освіти та культури, формуванню нац. свідомості. Керівниками львів. «Р. б.» були Ю. Лаврівський (1861–73), В. Шухевич (1895–1910), Л. Шехович, І. Кокорудз (1920–32), Ю. Савчак та І. Копач. 2) Перше укр. культ.-освітнє т-во на Буковині (1869–1940). Засноване як т-во клубного типу за ініціативою єпископа Е. Гакмана 26.1.1869 у Чернівцях. У перші роки існування перебувало під впливом москвофілів. 1870–71 видавало журн. «Буковинська зоря». З приходом до керівництва т-вом 1884 народівців «Р. б.» поступово перетворилась на громад.-культ. та освітню орг-цію (офіційно з 1889). З поч. 1890-х організувала філії та читальні в містах і селах Буковини (1914 було 9 філій і 150 читальень). Влаштовувала муз.-літературні вечори, театральні вистави, концерти, лекції з історії, літератури, економіки, видавала календарі, газ. і журн. 1875 «Р. б.» відкрила при філол. ф-ті Чернівецького ун-ту кафедри укр. мови і літератури. За ініціативою «Р. б.» виходила газ. «Буковина», видавались щомісячні книжки: «Бібліотека для молодежи, селян і міщанства» (1885–95), дитячий журн. «Ластівка» (1894–96), «Читальня» (1911–14), «Буковинський православний календар» (1874–1918), «Українська ластівка» (1933–38) та ін. «Р. б.» виступила засновником культ.-освіт. організацій «Міщанська читальня» (1880), «Народний дім», «Руська школа» (1887; з 1908 – «Українська школа»), «Буковинський боян»

(1895), «Жіноча громада» та ін. У діяльності т-ва активну участь брали Ю. Федькович, С. і Г. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей та ін. Під час румун. окупації Буковини 1918 всі філії і сільські читальні «Р. б.» було закрито. 1922–40 діяли лише у Чернівцях. Після захоплення буковинських земель рад. військ. діяльність «Р. б.» повністю забронена. Т-во у різний час очолювали В. Продан (1869–78), С. Воробкевич (1878–81), О. Калужняцький (1881–84), Є. Пігуляк (з 1884), О. Попович (з 1888), М. Івашко (1938–40).

Я. Дашкевич (Львів).

«РУСЬКА КРАЇНА» – офіційна назва анексованої Угорщиною частини *Закарпаття* 1918–19. Після розпаду Австро-Угорської імперії Угорщина, захопивши більшу частину Закарпатської України, створила в грудні 1918 на територіальній основі з 4 колишніх жуп (Ужанської, Березької, Угочанської, Шариської) автономне утворення – «Р. к.». Комуністичний угорський уряд зберіг назву «Р. к.», створивши у Мукачевому Русько-Крайнський народний комісаріат. Після входження Закарпаття у травні 1919 до складу Чехо-Словаччини, назву «Р. к.» було замінено на Підкарпатська Русь.

«РУСЬКА ПРАВДА» – збірники норм давньоруського права, складені переважно в 11–12 ст.; найважливіше джерело для вивчення сусп. відносин, історії та правової системи Київської Русі. Питання про її походження, а також час складання найдавнішої частини «Р. п.» є спірним. Деякі автори відносять його навіть до 7 ст. Однак більшість дослідників пов'язують «Найдавнішу правду» з ім'ям *Ярослава Мудрого*. Дискусійним залишається питання про місце видання цієї частини «Р. п.». У літописі вказується Новгород, але багато дослідників називають Київ.

Початковий текст «Р. п.» до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава в 2-й пол. 11 ст. істотно доповнили та змінили його, створивши т. зв. «Правду Ярославичів». Сьогодні відомо 106 списків «Р. п.», складених у 13–17 ст., що їх прийнято поділяти на три редакції – коротку, розширену та скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку сусп. відносин у Київській державі. Коротка редакція «Руської правди» (43 статті) є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої правди» (ст. 1–18), «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів» (ст. 19–41), «Локону вірного» (ст. 42) та «Урока мостникам» (ст. 43). «Правду Ярослава» складено у 1030-х (за деякими дан. – бл. 1016). Норми «Найдавнішої правди» відображають суспільні відносини ранньосередньовічного періоду. Зберігається, хоч із значним обмеженням, інститут кривавої помсти, предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, її військ. спо-

рядження і челядь, відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння, «Правду Ярославичів» складено у 1050–60-х. Майже всі її норми спрямовано на захист князівського маєтку, земельної власності кн. тощо. У ній чітко виражено специфіку середньовічного права як права-привілею. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривень, за князівського дружинника – 80 гривень. Щодо складання Розширеної редакції «Р. п.», яка є пам'яткою розвинутого середньовіччя, серед дослідників немає єдиної думки. Її створення відносять до часу князювання *Володимира Мономаха* або його сина *Істислава*. Розширена редакція «Р. п.» (121 ст.) включала перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно відстоювала інтереси земельної аристократії, захищала її власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювалися на кріпаків, визнавала обмеження майнових та особистих прав різних категорій залежного населення. Скорочену редакцію «Р. п.» більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у 15 (навіть 17) ст.

Законодавство цього періоду мало досить розвинуту систему цивільно-правових норм. У статтях «Р. п.» говориться про встановлення права власності не тільки на землю та угіддя, але й на рухоме майно: коней, знаряддя виробництва та ін. Відомі такі види договорів: міна, купівля-продаж, позика, поклада, особистий найм. Найповніше був урегульований договір позики, що було наслідком повстання київських низів у 1113 проти лихварів (див. *Київське повстання 1113*). Володимир Мономах, покликаний боярами, щоб внормувати ситуацію, вжив заходів щодо впорядкування відсотків з боргів, дещо обмеживши свавілля лихварів. Об'єктом позики були не лише гроші, але й хліб, мед. Багато уваги приділено кримінальному праву. За «Р. п.» поняття злочину трактувалось як «обида», незалежно від того, чи це завдання матеріальної, фізичної або моральної шкоди. Суб'єктами злочину могла бути будь-яка людина, крім холопа. За дії холопа відповідав його власник. Система покарань була досить проста і м'яка. Найбільш серйозними покараннями були потік і розграбування, коли майно злочинця підлягало конфіскації, а винний виганявся з общини або перетворювався на холопа. Найбільш поширеними були грошові покарання – вира і продаж. Перша сплачувалася на користь кн. за вбивство у розмірі від 5 до 80 гривень, друга – за ін. злочини в розмірі від 3 до 12 гривень. Смертна кара не записана у «Р. п.», але літописний матеріал свідчить про її застосування за виступи проти князівської влади і зраду князя. Так, організатори та учасники повстання проти князівської влади (70 чол.) були страчені через повішення кн. *Ізяславом Ярославичем* у Києві 1068 (див. *Київське повстання 1068*). За злочини, віднесені до компе-

тенції церковного суду, застосовувались єпитимії (покаяння), калічицькі кари (осліплення, відрізання носа, вух та ін.), тюремне ув'язнення тощо.

У Київській державі не було спеціальних судових органів. Судові функції виконували представники адміністрації, включаючи самого князя. Проте існували спеціальні посадові особи, які допомагали у здійсненні правосуддя (наприклад, вирники, що збирали кримінальні штрафи за вбивства). Судові функції виконували і церковні органи. Існував також вотчинний суд – право феодала самому судити залежних від нього людей. Судові повноваження феодала складала невід'ємну частину його імунітетних прав.

В. Кульчицький (Львів).

«РУСЬКА ПРАВДА» П. ПЕСТЕЛЯ («Заповідна держ. грамота великого народу рос., що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління») – основний програмний документ Пд. т-ва декабристів, складений П. Пестелем і ухвалений керівниками т-ва на з'їзді в Києві 1823. Названа так П. Пестелем 1824. «Р. п.» готувалась як наказ тимчасовому револ. уряду Росії. Передбачала знищення кріпацтва і наділення селян безоплатно землею за рахунок державного фонду, для поповнення якого передбачалась часткова конфіскація поміщицьких земель, ліквідацію станового ладу і рівність усіх громадян перед законом, встановлення республіканського правління. Майбутня революційна республіка мала бути єдиною і неподільною державою з централізованою владою. Політ. самостійність могла отримати лише Польща за умови, якщо вона повстане одночасно з декабристами, здійснить у себе ті ж ревл. перетворення і вступить в тісний союз з Росією. Вперше «Р. п.» була видана П. Щоголевім 1906. Її повний текст опубліковано в 7-му т. документальної серії «Восстание декабристов» (1958).

Т. Полещук (Львів).

РУСЬКА РАДА – 1) Громад.-політ. орг-ція московіського спрямування 1870–1914 в Галичині. Заснована у Львові з метою продовження традицій Головної руської ради. На поч. 1870-х потрапила під вплив московілів, які й відігравали провідну роль в діяльності організації (В. Ковальський, Я. Шведзінський, Т. Павликів та ін.). Друкованими органами Р. Р. були газ. «Русская Рада» (виходила 1871–1912 в Коломиї; ред. І. Наумович) та «Галицька Русь» (1891–92; ред. О. Марков). Народовці протягом тривалого часу не маючи своєї політ. орг-ції, намагались домовитись про спільні дії з Р. Р. Однак після нищівної поразки кандидатів від Р. Р. на парламентських виборах 1879 та процесу над галицькими русофілами 1883 (т. зв. процес О. Грабар) виявив повну пророс. орієнтацію лідерів орг-ції

в Галичині. Це примусило народовецьке крило укр. сусп.-політ. руху в Галичині припинити контакти з Р. Р. і створити 1885 власну політ. орг-цію Народну Раду. На поч. *Першої світової війни 1914–18* припинила своє існування. Через нечисельність і малу активність помітної ролі у політ. житті Галичини не відіграла. 2) Політ. орг-ція у Буковині, що існувала 1870–1923. Заснована у Чернівцях чл. «Руської бесіди». Першим головою був о. В. Продай. Спочатку перебувала під впливом буковинських московілів. З 1885 провідну роль відігравали народовці, зокрема І. Окуневський, Є. Пігуляк, О. Попович, І. Тимінський. 1904–14 роботою орг-ції керував С. Смалль-Стоцький. Своім завданням вважала піднесення нац. свідомості місцевого укр. населення та забезпечення перемоги своїх кандидатів на виборах до місцевого сейму та австр. парламенту. Після появи у Буковині укр. політ. партій не відіграла значної ролі у сусп.-політ. житті краю. 1913 налічувала 842 чл. 1898–1908 видавала у Чернівцях двотижневик (згодом тижневик) «Руська правда» (ред. І. Созанський) та 1909–15, 1921, 1923 – тижневик «Народний голос» (редактор Л. Когут, з 1909–10 – Ю. Сербинюк, 1921 – І. Созанський). 1923 діяльність Р. Р. була заборонена румунською окупаційною владою.

І. Підкова (Львів).

РУСЬКА СЕЛЯНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (Русская крестьянская организация) – московільська політ. партія у Галичині. Створена у червні 1928 на з'їзді представників поміркованого крила Руської народної орг-ції. Орг-ція об'єднувала частину галицької інтелігенції московільського спрямування (див. *Москвофільство*). Мала певний вплив на селян через створювані нею сільські кооперативи та мережу читальень т-ва ім. М. Качковського. Р. с. о. оголосила себе «Союзом руського селянського населення, що визнає нац. і культ. єдність всіх руських племен» і ставить за мету «захист нац.-культ., екон. та соц. прав руського селянина у Польщі». У політ. діяльності спрямовувала основні зусилля на боротьбу з укр. наці. партіями, називаючи їх сепаратистською силою, «ослаблючою і розкладаючою наш нац. організм». Як і її попередниця Р. н. о., Р. с. о. проголошувала лояльне ставлення до польськ. влади, водночас виступаючи з протестами проти колонізаційної політ. уряду Польщі на «руських етнографічних землях». Організаційно Р. с. о. вважала себе частиною білоемігрантського «Русского национального объединения в Польше», але діяла цілком автономно. Підтримувала також контакти зі Спілкою орг-цій рос. меншин у Польщі. Кількість своїх прихильників Р. с. о. визначала в 80–100 тис. чол. Партія мала двох послів у польськ. сеймі. Керівним органом була Центральна Рада. Друковані органи – «Русский голос» та «Земля і воля». У своїй діяльності спиралася на

кілька центрів, що перебували під її впливом: Ставропільський ін-т, Народний дім у Львові, Галицько-руська матиця, т-во ім. М. Качковського, Руський ревізійний союз, т-во «Руська школа», студентське т-во «Друг» і відповідно – на їхні друковані органи, кооперативи, курси, бібліотеки, музеї, друкарні тощо. Політ. та культ.-просвітницька діяльність Р. с. о. тривала до 1939.

Я. Серкіз (Львів).

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» – громад.-культ. угруповання демократичного спрямування, що сформувалося серед укр. студентської молоді Львів. ун-ту і вихованців греко-католицької духовної семінарії у 1830-х. Очолювали «Р. т.» М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Напрямок діяльності визначався ідеями романтизму. Діячі «Р. т.», наслідуючи приклад літературних сил Наддніпрянської України, ідеологів слов'янського відродження, прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню нац. свідомості галичан, щоб прислужитися справі відродження нац. життя укр. народу та входження його в коло вільних і культурних націй Європи, насамперед слов'янських. Цьому вони присвятили усю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість. Результатом їхньої цілеспрямованої етнографічної діяльності стали народознавчі праці: «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» (1841) і «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі» (1841) Я. Головацького, статті «Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір'я» (1838, 1844), «Бойки, русько-слов'янський люд в Галичині» (1841), «Лемки – мешканці західного Прикарпаття» (залишилась у рукописі) І. Вагилевича, цінні записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, в т. ч. 4-томного збірника Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878). Мовознавчі зацікавлення «Р. т.» знайшли вияв у праці М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького над створенням словника та граматики живої укр. мови. У 1840-х з'явилися «Граматики» І. Вагилевича (1845) та Я. Головацького (1849). Їх доповнили наук. праці «Статті про південно-руську мову» І. Вагилевича (написані до 1843) та «Розправа о язичі южноруським (малоруським) і його наріччях» Я. Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження нац. літератури на основі живої розмовної мови і створення кількох підручників («Читанка») М. Шашкевича (за участю Ю. Величковського, укладена 1836, видана 1850 і 1853); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання гражданського шрифту замість кириличного; впровадження рідної мови у повсякденний вжиток інтелігенції та

церковні проповіді; переклади на нар. мову літературних творів з церковнослов'янської, чеської, польської, рос., грец. і нім. мов; виступи проти спроб латинізації укр. письменства (брошура «Азбука і abecadlo» М. Шашкевича, 1836).

Письменники «Р. т.» своєю творчістю поклали початок новій, нац. літературі в Галичині і на західноукр. землях. Найістотнішою ознакою нової літератури галицькі романтики вважали народність, яку вони розуміли як нац. особливість. Розвиток літератури на народній основі, на їхню думку, забезпечував романтичний фольклоризм. Звідси й така увага до фольклору як предтечі літератури і візрія народності. В їхніх творах уперше в укр. літературі зазвучали шира турбота про народ («Передговор к народним руським пісням» І. Вагилевича), високі громад. мотиви («Слово до читателей руського языка», «Видиць той камінь» М. Шашкевича), зроблено соц. наголоси («Олена» М. Шашкевича, «Становище русинів у Галичині» Я. Головацького).

«Р. т.» надавала великого значення дослідженню і популяризації іст. минулого народу. Особливу увагу вони звертали на давні традиції політ. життя, насамперед часів *Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та козац. держави*. У своїх наукових працях та літературних творах вони з гордістю писали про держ. могутність і славу Київської Русі, високо цінували пам'ятки її культури. І. Вагилевич та Я. Головацький відкрили для науки цінні пам'ятки давньоукраїнського законодавства – Кормчі книги 12–13 і 15 ст. із статутами *Володимира Великого та Ярослава Мудрого*, чимало актових джерел (грамот, листів і т. п.). Визначним досягненням укр. і польськ. археографії стали переклад І. Вагилевичем польськ. мовою (1840) і видання спільно з А. Бельовським «Літопису Нестора» з додатками «Поученіє дітям Володимира Мономаха» та «Посланіє Володимира Мономаха князеві Олегові Святославичу». Я. Головацький написав біографічний нарис про Нестора Літописця (1848). М. Шашкевич та І. Вагилевич вперше переклали укр. мовою «Слово о полку Ігоревім». Я. Головацький опублікував наук. дослідження про поему (1853), видав першу в Галичині «Хрестоматію церковнослов'янську і давньоруську» (1854).

Найважливішою добою історії України діячі «Р. т.» вважали часи *Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. М. Шашкевич неодноразово звертався до його образу в своїй літературній творчості (життєпис гетьмана для альманаху «Зоря», вірш «Хмельницького обступлення Львова», переклад з латинської байки Б. Хмельницького). Я. Головацький підготував до друку «Львівський літопис» – важливе джерело до історії козац. доби, в т. ч. Хмельниччини (фрагменти з нього опублікував А. Петрушевич у 1871).

Нац.-патріотичні мотиви знайшли відображення в альманахах «Р. т.». У підготовленому до друку

рукописі «Зорі» (1834; заборонений цензурою), яку відкривав портрет Б. Хмельницького, було вміщено життєпис гетьмана, вірші М. Шашкевича («Хмельницького обступлення Львова», «Болеслав Кривоустий під Галичем. 1139», «О. Наливайку»), оповідання на опришківську тему, поезії І. Вагилевича та Я. Головацького, цикли народних пісень. Цими ж мотивами, хоч і в дещо приглушеному звучанні (з цензурних міркувань), пронизаний альманах «Русалка Дністровая», який, за задумом М. Шашкевича, повинен був допомогти «воскресити в новій силі Руську славу, руську владу!». Традиції заборонених цензурою «Зорі» і «Русалки Дністрової» продовжив упорядкований братами Головацькими літературний альманах «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1845–47, тт. 1–2), який доніс до читачів головні ідеї «Р. т.» і відіграв значну роль в культ. житті Галичини.

Підсумком патріотичної діяльності «Р. т.» стало сформулювання головних програмних засад укр. нац. руху в статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині» (1846), які 1848 поклала в основу своєї діяльності Головна Руська Рада. Діяльність «Р. т.» мала значний громад. резонанс в Галичині і поза її межами. Її традиції продовжив укр. нац. рух під час революції 1848–49, а згодом народовський напрям національного руху в Галичині та Буковині. Ідеї «Р. т.» справили значний вплив на творчість укр. письменників А. Могильницького, М. Устияновича, Л. Данкевича, Г. Боднара, І. Гушалеви́ча, В. Шашкевича, К. Климковича, Ф. Заревича, Є. Згарського, Й. Федьковича, С. Воробкевича, О. Духновича та ін. Високо цінували її діяльність М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, Б. Лепкий, М. Грушевський.

Діячі «Р. т.» підтримували тісні особисті контакти і творче співробітництво з укр. вченими О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, видатними представниками нац. рухів і культур ін. слов'янських народів – поляків (А. Бельовський, Ю. Борковський, І. Мацейовський, Ж. Паулі, Л. Семенський); чехів і словаків (П. Шафарик, К. Гавлічек-Боровський, К. Зап, Ф. Яхім, К. Кампелік, Й. Подліпський); сербів (Г. Петрович і Т. Павлович), хорватів (Ф. Курелац), росіян (М. Погдин). Завдяки цим взаєминам твори, які нагряляли на цензурні перепони в Галичині, виходили друком у Буді, Відні, Празі, Варшаві, Лейпцигу, Штутгарті, Москві, Петербурзі. Кращі твори діячів «Р. т.» перекладені багатьма іноз. мовами.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКА ХЛІБОРОБСЬКА ПАРТІЯ – укр. політ. орг-ція народовецького спрямування в Закарпатті на поч. 1920-х. Заснована 1920 в Ужгороді. Провідними діячами Р. х. п. були А. Волошин, Ю. Брашайко, А. Товт (голова партії), А. Штефан, В. Желтвай. 1920–24 видавала щотижневу газ.

«Руська нива» під редакцією М. Брашайка і М. Шутка. 1924 Р. х. п. було перейменовано у *Християнсько-народну партію*.

Б. Тарабан (Львів).

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адм.-тер. одиниця в складі Польського королівства у 15–18 ст. Утворена на захоплених Польщею землях Галицької Русі не пізніше 1432 (перша згадка про руського воєводу, повноваження якого поширювалося на цю тер.). Існує традиційна думка, що Р. в. засноване бл. 1434, коли король *Владислав III Варненчик* видав привілей, яким зрівняв у правах галицьких бояр з польськ. шляхтою. До утворення воєводства ця тер. носила назву Руське королівство або Руська земля. Р. в. складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель. У 2-й пол. 15 ст. до нього було прилучено Холмську землю. Землі поділилися на повіти, які остаточно визначилися у 2-й пол. 16 ст. Львівська земля складалася з Львівського і Жидачівського пов., Галицька – з Галицького, Терехівського і Коломийського (з перервами), а Холмська – з Красноставського і Холмського повітів. Адміністративним центром Р. в. був Львів. На чолі адм. стояв воєвода, якого призначав король з числа великих землевласників. Р. в. проіснувало до 1772 і було ліквідоване внаслідок входження його території (за винятком більшої частини Холмської землі) до складу Австрійської імперії. Холмська земля за третім поділом Польщі (1795) увійшла до складу Австрії та Росії.

М. Крикун (Львів).

РУСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ГІРСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ – сформований 1849 з ініціативи Головної Руської Ради з метою охорони Карпатських переходів в Угорщину, де вибухнуло повстання проти Австрії. На австр. військ. службу прийнято майже 1,5 тис. галицьких українців, з яких створено батальйон (600 чол.). Військ. формування мало свою уніформу. Його було послано до Словаччини, де солдати несли допоміжну охоронну службу. 1850 частину було демобілізовано.

К. Кондратюк (Львів).

РУСЬКИЙ СОБОР – політ. орг-ція, створена у Львові під час революції 1848 в Австрії за ініціативою Центральної Ради Народової на протидію Головній Руській Раді з метою спрямувати укр. нац.-визвол. рух в інтересах польської шляхти. Складалася головним чином з польської шляхти (Л. Сапега, Дзедушицький, Яблонський та ін.), чиновництва, міщанства, світської та духовної інтелігенції, далекі предки яких були укр. походження. У Р. с. брав участь також І. Вагилевич. Р. с. не мав чітко сформульованої політ. програми. У своїх виступах і листівках він схвалював обмежену аграрну реформу 1848, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи

Габсбургів, Р. с. водночас висловлював готовність співробітничати з австр. владою, сподіваючись з її допомогою добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу укр. земель. Заперечував право українців на самостійний нац. розвиток. Видавав газ. «Дневник руський» (серпень–жовтень 1848, ред. І. Вагилевич). Діяльність Р. с. не мала успіху серед укр. населення. Припинив своє існування на поч. листопада 1848 після придушення Львівського збройного повстання 1848 у зв'язку із заборонаю австр. урядом усіх політ. орг-цій і т-в.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКІ РАДИ у Галичині – громад.-політ. орг-ції укр. населення Сх. Галичини під час рев. 1848–49 в Австрії. 2.5.1848 у Львові була створена Головна руська рада, а згодом за її ініціативою – бл. 50 місцевих Р. р. (окружних і деканальних) у містах і містечках Сх. Галичини як її філіали. До складу місцевих Р. р. обирались головним чином селяни, міщани, інтелігенція (вчителі, шкільна молодь), нижче духівництво. Організаторами і активними учасниками місцевих рад були відомі літератори, громад.-політ. діячі І. Бірецький, К. Блонський, І. Борискевич, М. Верещинський, Г. Гинилевич, Я. Головацький, І. Кобринський, Й. Левицький, Й. Лозинський, Р. Мох, І. Озаркевич, Є. Прокопчиць та ін. Завдяки своєму дем. складові й керівництву патріотично настроєної інтелігенції більшість місцевих Р. р. розгорнула активну громад.-політ. і культ.-освітню діяльність. Вони подавали підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення собі загартаних поміщиками земель, формували для укр. депутатів програму дем. перетворень, реалізації якої вони мали намір добиватися у райхстазі. Організували збір підписів серед населення під заявою з вимогою відокремлення Сх. Галичини від Зх. і перетворення її в окрему провінцію з власним сеймом та урядом, добивалися створення укр. нац. гвардії, демократизації освіти, запровадження укр. мови в школах, діловодстві, в установах, поширювали газету «Зоря Галицька», укр. книги, влаштовували перші укр. театральні вистави тощо. Своєю багатогранною діяльністю здобули популярність в укр. суспільстві й мали значний вплив на Головну руську раду, спонукавши її до активних дій. Заходи місцевих Р. р. натрапили на рішучу протидію з боку польськ. громад. та представників австр. бюрократії. У січні 1849 у зв'язку із запровадженням стану облоги в Галичині діяльність Р. р. була заборонена. Згодом на клопотання Головної руської ради округні Р. р. відновлено, але вони, поставлені під нагляд австр. влади, скоро занепали. 1851 оголосила про саморозпуск і Головна руська рада.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ – див. *Українська радикальна партія*.

РУТКОВИЧ ІВАН (р. н. невід. – квітень 1703) – визначний укр. живописець кін. 17 ст. – поч. 18 ст. Єдиний тогочасний західноукр. майстер, після якого збереглася значна кількість достовірних творів. Найімовірніше, н. у Жовкві. З серед. 1670-х перебував у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), де працював у майстерні маляра Романа Могильницького. З 1680 Р. жив у Жовкві, був членом церковного братства, виконував функції лавника. Перші ікони майстра – «Жертвоприношення Авраама» та «З'явлення Христа Марії Магдалині». Р. – автор розпису частини іконостасів у церквах у Волі-Висоцькій біля Жовкви («Моління», 1680), у Волиці-Деревлянській («Моління», 1682) та «Молінь» у церквах Зішестя Святого Духа (1680) і Святої Трійці (1683) у Потиличі (обидва з унікальними для укр. мистецтва портретами подружжя фундаторів); частини іконостасу Михайлівської церкви у Волі-Висоцькій – апостоли (1688), «Архангел Михаїл на дияконських дверях (1689), «Втілення» (1690), ікони Св. Дмитрія (1693, церква Св. Дмитрія у Львові) та намісного Спаса в церкві Михаїла у с. Солова (Львів, Музей народної архітектури та побуту). Центральна пам'ятка творчості Р. – іконостас жовківської міської церкви Різдва Христового (1697–99, Нац. музей у Львові).

В. Александрович (Львів).

РУТСЬКИЙ ВЕЛЯМИН ЙОСИФ (1574 – 5.2.1637) – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі уніатської (греко-католицької) церкви. Н. у с. Рута неподалік від Новгорока у Білорусі, в шляхетській родині. Освіту здобував у кальвіністській школі у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), а з 1590 навчався у Карловому ун-ті в Празі. 1592 прийняв католицтво латинського обряду. За порадою єзуїтів 1593–96 вивчав богословські науки у Вюрцбурзькому ун-ті (Німеччина) та в колегії Св. Атаназія в Римі. 1596 за наказом папи Клементія VIII перейшов на сх. (греко-католицький) обряд. 1603 повернувся у Вільно, де заснував школу для навчання та виховання юнаків. 1605–06, супроводжуючи папського легата о. Павла Симеона, побував у Москві. У вересні 1607 прийняв чернечий постриг у монастирі Св. Трійці у Вільно. Разом з *И. Кунцевичем* займався розбудовою монастиря та впорядкуванням чернечого життя. 1609 митрополит *І. Потій* призначив Р. архімандритом Святотроїцького монастиря. У червні 1611 висвячений на єпископа-помічника галицького єпископа. З 1612 Р. став управляти справами Київської митрополії. На митрополичий престол вступив 1614. 1615 перебував у Римі, де владнав ряд важливих для греко-католицької церкви справ, зокрема одержав від папи стипендії для навчання вихідців з України у навчальних закладах Європи; домігся зрівняння у правах уніатських і католицьких шкіл та заборони пере-

ходу зі сх. обряду на латинський тощо. Провів реформу василіанського чину, уклав нові правила чернечого життя (1621), дбав про піднесення рівня освіти сільського духовенства. Р. підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков і створення єдиного Київського патріархату. З цього питання вів переговори з православним митрополитом *І. Борецьким*, єпископом *М. Смотрицьким* та архимандритом *П. Могилою*, які, однак, завершилися безрезультатно. Помер 5.2.1637 у Дермані на Волині, похований у Вільно. 1655 прах Р. було перенесено у невідоме місце.

Р. Шуст (Львів).

«РУХ» – укр. кооп. видавництво, засноване 1917 у м. Вовчанську Харківської обл. З 1921 працювало в Харкові. Мало широко розгалужену книготорговельну мережу. Видавало переважно твори укр. письменників у серіях, призначених для масового поширення: «Бібліотека української літератури для селян і робітників», «Фронтальна бібліотека». У серії «Театральна бібліотека» було видрукувано понад 100 творів укр. драматургів та світової класики. Серед ін. видань – монографії, повні зібрання творів класичної укр. літератури (*І. Франко* – 30 тт., *О. Кобилянська* – 9 тт., *Б. Грінченко* – 10 тт., *Г. Хоткевич* – 8 тт. та ін.). 1933 як кооперативне видавництво «Р.» був ліквідований.

С. Панькова (Київ).

РУХИМОВИЧ МОЙСЕЙ ЛЬВОВИЧ (жовтень 1889 – 29.7.1938) – більшовицький парт. і держ. діяч в Україні. Н. у Кагальнику (тепер Ростовська обл., Росія). З 1901 – чл. БУНДУ. 1906–09 жив у еміграції. 1913 став чл. РСДРП(б). Під час *Першої світової війни 1914–18* служив у рос. армії. З лютого 1918 Р. очолював більшовицьку орг-цію у Харкові, в 1918 – нарком військ. справ Донецько-Криворізької радянської республіки. 1919–20 – чл. Раднаркому УСРР, чл. реввійськради 14-ї армії. З грудня 1920 – голова Донецького губвиконкому. 1925–26 – голова ВРНГ УСРР. Наступні роки займав відповідальні посади у держ. апараті в Москві. 1930–34 – нарком шляхів сполучення СРСР, у 1934–36 – заст. наркома важкої промисловості, нарком оборонної промисловості СРСР. Репресований НКВД СРСР.

І. Підкова (Львів).

РЮРИК, СИНЕУС, ТРУВОР – три норманські князі, які, за повідомленням «Повісті минулих літ», були запрошені 862 княжити в землі ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. Старший з братів Рюрик спочатку осів у Ладозі. Синеус і Трувор правили відповідно в Білоозері та Ізборську. Незабаром Рюрик заснував Новгород. В околицях міста археологи виявили поселення 9 ст., яке дістало назву

Рюрикового городища. Ймовірно, тут початкове знаходилася княжа резиденція. Помер Рюрик 879. Як повідомляє літопис, він залишив малолітнього сина *Ігоря*, який після регентства *Олега* княжив у Києві в 1-й пол. 10 ст. Хоча сам Рюрик у Києві не був і не правив, традиція веде від нього династію кийв. князів, яка дістала назву династії Рюриковичів. Літописне повідомлення про запрошення трьох варязьких князів викликало тривалі дискусії в історіографії 18–20 ст. Більшість рад. істориків вважали Р. реальною особою, а його братів визнавали за легендарних осіб. Висловлювалися також різні версії про походження князів, зокрема Рюрика. Найбільшого поширення набули гіпотези про тотожність Рюрика Новгородського і Рюрика Шотландського, а також про західнослов'янське походження Рюрика, з племені ободритів, з міста Рерик.

О. Щодра (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. – 1092) – князь перемишльський (з 1084), найстарший син князя *Ростислава Володимировича Тмутараканського*. Після смерті батька (1067) мати Р. Р. Ланка (дочка угорського короля *Бели I*), залишивши його з братами (*Володарем* і *Васильком*), виїхала на батьківщину. До 1084 знаходився у Володимирі-Волинському у кн. Ярополка Ізяславича. 1084 Р. Р., використавши його від'їзд до Києва, разом з братом Васильком захопив Володимир, а згодом і землі між Дністром і Сяном. *Володимир Мономах* змусив його повернути князівство Ярополкові. Р. Р. дістав разом з братами у володіння Перемишль, Тербовлю і Звенигород. 1086 загинув головний суперник Ростиславичів – Ярополк Ізяславич (вбитий дружинником Нерадцем, який утік у Перемишль), в орг-ції вбивства якого було звинувачено Р. Р. Завзято боронив Галичину від нападів поляків і угорців. Помер і похований у Перемишлі (тепер Польща).

Р. Шуст (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. – 1212) – великий кн. київський (1173, 1176, 1180–1181, 1194–1201, 1203, 1203–04, 1205–06, 1206–07, 1207–10). Син *Ростислава Мстиславича*. 1161–1168 – кн. овруцький. Після смерті батька (1167) Р. Р. отримав у володіння Овруч, а 1170–1172 князував у Новгородку, згодом повернувся на Київщину. Змінив на київ. престолі *Святослава Всеволодовича*. Протягом решти свого життя вів боротьбу за великокнязівський престол, зокрема, зі своїм зятем, князем волинським Романом Мстиславичем (видав за Романа дочку Предславу), який 1200 заволодів Києвом і посадив у нього своїм намісником кн. *Інгвара Ярославича*. 1203 з допомогою *половців* здобув Київ і безжалісно пограбував місто. У боротьбі за великокнязівський престол з Романом Мстиславичем зазнав поразки і був пострижений у ченці. Смерть Романа Мстиславича (1205)

дала можливість Р. Р. знову втрутитись у боротьбу за київ. престол, що тривала до 1210, коли великим князем київським став його суперник – чернігівський кн. Всеволод Святославич Черемний. Останні роки життя княжив у Чернігові, де й помер.

Р. Шуст (Львів).

РЮРИКОВИЧІ – правляча династія у *Київській Русі*. Дістала назву і веде початок від норманського князя Рюрика (див. *Рюрик, Синеус, Трувор*). Видатними представниками династії були київ. князі Святослав Ігорович (969–972), *Володимир Святославич (980–1015)*, Ярослав Мудрий (1019–1054), *Володимир Мономах (1113–1125)*. Київські Р. проводили активну зовн. політ., завдяки якій Київська Русь перетворилася в найбільшу середньовічну європейську імперію. Внутр. політ. київ. князів мала централістський характер і була спрямована на зміцнення великокняжої влади і подолання сепаратистських тенденцій. Після розпаду Київ. держ. представники династії Р. правили в окремих землях-князівствах (Київській, Чернігівській, Ростово-Суздальській, Переяславській та ін.), де започаткували місцеві правлячі династії (*Мономахів, Ольговичів, Романовичів* та ін.). Наприк. 12 ст. засновник династії Романовичів волин. кн. *Роман Мстиславич* об'єднав Волинь з Галичиною і утворив одну з найсильніших держав на тер. колишньої Київської Русі – *Галицько-Волинське князівство*. Видатними правителями цього Волинського князівства були кн. *Данило Романович Галицький, Лев Данилович* і *Юрій Львович*. Данило Романович і Юрій Львович прийняли титул короля, що свідчило про їхню силу і авторитет. Удільні князі з династії Р. правили в укр. землях до кін. 15 ст.

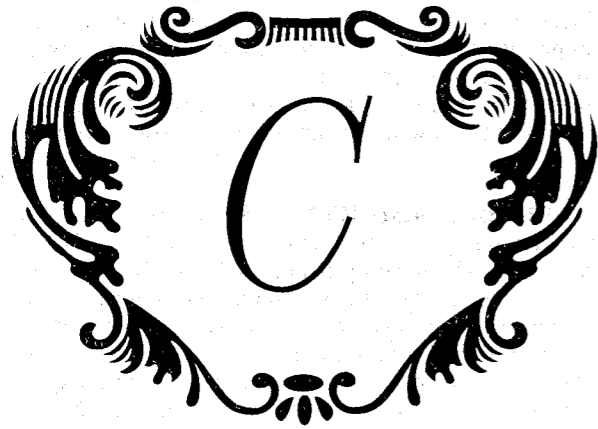
Моск. великі князі й царі були нащадками володимиро-суздальських Мономахів. Династія Р. правила в Московській державі до кінця 16 ст. і закінчилася зі смертю синів *Івана IV Васильовича*, останній з яких Федір Іванович помер 1598.

О. Щодра (Львів).

РЯБОВОЛ МИКИТА (1883–1919) – відомий укр. громадсько-політ. діяч на Кубані. Н. у станиці Донській. Навчався у Київ. політехн. ін-ті. 1911–14 – директор Кубансько-Чорноморської залізниці, голова Кубанського кооперативного союзу. 1918–19 – голова Законодавчої Ради, яка 16.2.1918 проголосила незалежну Кубанську республіку. У травні-червні 1918 Р. очолював кубанську делегацію, яка вела переговори з урядом гетьмана П. Скоропадського про можливість об'єднання території Кубані з Україною.

На нараді членів Законодавчої Ради 23.6.1918 у Черкаську виступив із застереженням щодо укладення військ. союзу з *Добровольчою армією* ген. А. Денікіна, за що був невдовзі вбитий агентами денікінської розвідки.

РЯДОВИЧІ – категорія залежних людей у *Київській державі*. Згадуються в іст. джерелах 11–12 ст. На думку більшості дослідників, були змушені для підтримки свого господарства укладати на певних умовах договір («ряд») із землевласником. Р. відбували повинності у вотчині або сплачували данину, виконували дрібні господарські доручення. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до *закупів*. За *«Руською правдою»*, за вбивство Р. призначався такий самий штраф, як за вбивство смерда чи холопа (5 гривень).

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура бронзової доби. Існувала у 14–12 ст. до н.е. Назва походить від багатошарового поселення, досліджуваного біля с. Сабатинівки (Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.) на Пд. Бузі. Поширена на території від Приазов'я до пониззя Дунаю. Центр знаходився між річ. Пд. Буг та Інгул. Поділяється на ряд груп: придніпровську, буго-дністровську та ін.). С.к. представлена залишками численних короткочасних поселень (Сабатинівка, Пересацівка, Болград та ін.), похованнями, знахідками бронзових знарядь і зброї (Інгульський, Коблевський та ін.), бронзоліварних майстерень. Поселення розташовані групами на відстані кількох кілометрів одне від одного, забудовані кам'яними та глиняними житлами з одної двохстилою покрівлею, кам'яними та глиняними черенями для вогнищ. Для поселень характерні насипи попелу – т. зв. зольники, що складаються з попелу, вугілля, кісток тварин, фрагментів глиняного посуду, культкових речей. Вважається, що вони свідчать про існування культу домашнього вогнища. Поховання переважно групові. У кам'яних могильниках, перекритих деревиною, виявлено поховання з обрядом трупокладення з підігнутими ногами. Інвентар поховань складався з одного-двох горщиків із залишками жертвної їжі.

Посуд ліпний: банковидні горщики, прикрашені наліпними валиками, сковорідки, чаші, черпаки, глечики. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, молотами, ливарними формами. Трапляються побутові кістяні вироби, зокрема деталі до вуздечки (т. зв. псалії). Більшість бронзових виробів (серпи, ножі, сокири, наконечники) привезені з Карпатського регіону. Племена С.к. займалися землеробством, скотарством, рибальством. Важливу роль відіграло бронзоліварне виробництво. Існували тісні зв'язки племен С.к. із сусідніми фракійськими племенами, що жили на захід від Дністра. Вважається, що С.к. подібна до зрубної культури, культури багатопружкової кераміки. Пам'ятки С.к. є основою місцевих пам'яток пізньої бронзової доби.

М. Пелецишин (Львів).

САБЛІН МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (16.4. 1880–1937) – укр. військ. діяч. Після закінчення 1898 Морського корпусу служив на Далекому Сході. Учасник китайської кампанії 1900–01, російсько-японської війни 1904–05. Нагороджений кількома орденами. Переведений на Балтійський флот, служив старшим офіцером, з 1916 – командиром імператорської яхти «Штандарт». З 1917 – на Чорноморському флоті, контр-адмірал. Після утворення УЦР рішуче підтримав будівництво Українських Військово-Морських Сил, увійшов до Центрального проводу Української ради Чорноморського флоту. 1917 призначений командувачем флоту. Під його керівництвом підготовлено перехід 87 бойових кораблів, серед яких були 9 лінкорів, 10 крейсерів, 27 есмінців, 22 підводних човни, до України. 29.4.1918 за наказом С. на всіх кораблях піднято національні прапори, а командування флоту присягнуло на вірність УНР. Відмовився виконувати наказ радянської Росії про перебазування флоту до Новоросійська у зв'язку з наближенням німецьких військ до Севастополя. Однак під впливом більшовицької агітації частина флоту (2 лінкори, 10 сторожових кораблів, кілька есмінців і крейсер) вирушила до Новоросійська. С., маючи надію відновити контроль над флотом, відплив до Новоросійська. У червні 1918 С. не виконав директиву *В.Леніна* і *Л.Троцького*, які у відповідь на вимогу німців повернути українські кораблі у Севастополь, вимагали затопити кораблі. 17.6. лінкор «Свободная Россия» і 7 есмінців вирушили з командувачем до Севастополя, решта кораблів однак була затоплена більшовиками у бухті Новоросійська. Після встановлення німецького контролю над флотом склав 1918 повноваження командувача. 1919 перейшов на службу до ген. *А.Денікіна*. Перебував у ставці ген. П. Врангеля у Криму, 1919 призначений командувачем Чорноморського флоту. 1920 виїхав за кордон. Помер у еміграції 1937.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САБОВ ЄВМЕНІЙ (1859–1934) – один із найвпливовіших русофільських діячів у Закарпатті в 1920–30-х. 1887–99 працював учителем у гімназії Ужгорода. На поч. 20 ст. прийняв священницький сан. Був парохом у Севлюші (тепер Виноградів Закарпатської обл.) та архідяконом угочанським. 1897 виступив співзасновником газ. «Наука», редагував журн. «Карпатській Светь». 1923–34 очолював русофільське культ.-освіт. т-во «Общество ім. О. Духновича». Обстоював ідею особливості місцевого варіанту літературної мови.

САБУРОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (19.7.1894 – 15.4.1974) – рос. радянський військ. діяч, Герой Радянського Союзу (1942), генерал-майор військ НКВД (з 1943). Н. у с. Ярушках Іжевського пов. В'ятської губ. (нині у складі м. Іжевська, Удмуртія, Російська Федерація). 1933–

36 працював головою колгоспу в с.Половецькому Бердичівського р-ну Житомирської обл. З 1936 – політпрацівник у Червоній армії. 1936–38 служив в органах НКВД, напередодні нацистсько-радянської війни 1941–45 – політичний керівник управління пожежної охорони НКВД у Києві. 1941 очолив радянський партизанський загін. З березня 1942 до квітня 1944 командував партизанським з'єднанням, що діяло у Сумській, Житомирській, Волинській, Рівненській та ін. областях України. За особистим розпорядженням *Й.Сталіна* 1942 С. увійшов до складу нелегального ЦК КП(б)У. З жовтня 1942 – начальник штабу з керівництва партизанського руху Житомирської обл., був членом Житомирського обласного комітету КП(б)У. Радянські партизани під командуванням С., часто переодягнені в німецьку уніформу, здійснювали терористичні акції та чинили насильства щодо місцевого населення. Влітку 1944 очолив управління НКВД Дрогобицької області. С. був безпосереднім організатором військових операцій проти УПА та підпілля ОУН, тобто сприяв утвердженню сталінського тоталітарного режиму на західноукр. землях. Особисто брав участь у репресіях проти членів сімей учасників руху Опору. 1950 перебував на керівній роботі в органах внутрішніх справ УРСР і СРСР. Був депутатом Верховної Ради СРСР. Помер у Москві.

А. Боляновський (Львів).

САВИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН МИХАЙЛОВИЧ (1845 – 18.8.1921) – укр. педагог. Н. у с. Грабівці (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). 1869 закінчив Львівський ун-т. 1871–1914 викладав математику і фізику в гімназіях Львова і Тернополя. Автор перших у Галичині підручників із математики і фізики для середніх шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою («Арифметика і алгебра», тт. 1–2, 1876–77, «Учебник фізики», 1885; «Наука геометрії», ч.1–2, 1901; «Геометрія», 1908 – всі видання у Львові). Працював над українською фізикоматематичною термінологією. Помер у Болахові (тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).

Я. Дашкевич (Львів).

САВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1808–20.5 (1.6). 1892) – укр. громадський діяч, публіцист і педагог. Н. у Гадяцькому пов. Полтавської губ. у сім'ї поміщика. Навчався на філ. ф-ті Харківського ун-ту, 1827–31 служив в армії на Кавказі, де брав участь у російсько-турецькій війні 1828–29. 1831–34 вивчав хімію у Колеж де Франс у Парижі. Під час навчання у Харкові познайомився з *М.Костомаровим*, пізніше – з *Т.Шевченком*. 1846 став членом *Кирило-Мефодіївського братства*. 1847 зустрічався з *А.Міцкевичем* у Парижі, зокрема, передав йому поему Шевченка «Кавказ». 1847 С. був відкликаний з-за кордону, заарештований і висланий під нагляд у власний маєток. 1848 переселився

до Одеси, де співпрацював у газеті «Одесский вестник», писав статті з економічних питань.

Я. Грицак (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) – полковник Канівського полку. Був реєстровим козаком. На поч. *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648–57* став канівським полковником. Брав участь у битвах і походах української армії проти Польщі. У 1651 здійснював керівництво охороною тилу і проведення мобілізації до козацького війська. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *Б.Хмельницького*. У серпні–листопаді 1651 разом з полковниками *Л.Мозирею* та *І.Золотаренком* їздив до Москви для ведення переговорів про можливість укладення українсько-московського союзного договору. У квітні 1654 С. на чолі гетьманського посольства перебував у Бахчисараї. Намагався переконати хана *Іслам-Гірея III*, незважаючи на укладення гетьманом *Переяславської угоди 1654* з московським царем *Олексієм Михайловичем*, продовжувати спільну боротьбу проти Речі Посполитої.

І. Підкова (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (р. н. невід. – 1725) – державний діяч Гетьманщини у 1-й чв. 18 ст. Походив з козацько-старшинського роду Савичів на Чернігівщині. 1701–06 – писар *Генерального військового суду*. 1709–23 – генеральний писар. Підтримував заходи наказного гетьмана *П.Полуботка*, спрямовані на зміцнення державних основ Гетьманщини. Разом з іншими представниками генеральної старшини рішуче протестував проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні. Влітку 1722 С. разом з *П.Полуботком*, генеральним суддею *І.Чарнишем* їздив до Петербурга, де козацька старшина домогалася від *Петра I* ліквідації *Малоросійської колегії* та дозволу на обрання нового гетьмана. Незабаром за наказом царя був заарештований, ув'язнений у Петропавловській фортеці, де і помер.

І. Підкова (Львів).

САВМАК (грец. Σαμμακος) – керівник повстання скіфів на території Боспорського царства в 108–107 до н.е. Ймовірно, виріс при дворі боспорського царя Перісада V. С. очолив повстання боспорських скіфів, рабів та міської бідноти. Приводом стала угода між Перісадом V і Мітрідатом VI Євпатором, про передання влади над Боспорським царством цареві Понту. Повстання мало антирабовласницький характер, вибухнуло у *Пантікапеї*. Повстанці вбили Перісада, вигнали з міста понтійського полководця Діофанта, який перебував тут з дипломатичною місією, та проголосили С. царем. Невдовзі Пантікапей, *Феодосія*, а також вся територія Боспору у Східному Криму опинилися в ру-

ках повстанців. Повстання придушили понтійські війська під командуванням Діофанта. С. був схоплений, відправлений у Понт і там страчений. Відомі срібні монети цього часу із зображенням голови Геліоса і початковими буквами імені С.

О. Бандровський (Львів).

САВРИЧ КАРЛ (псевд. Максимович; 18.1.1892–1937) – діяч КПЗУ і КП(б)У. Н. у с. Кукільниках (тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Станіславську українську гімназію, вступив на юридичний ф-т Львівського ун-ту. 1914 мобілізований в австр. армію, потрапив у рос. полон. Звільнений після Лютневої революції 1917. Вступив до *Української партії соціалістів-революціонерів*, належав до її лівого крила. 1913–19 – член партії *боротьбистів*. На поч. 1919 повернувся у Станіслав для підпільної роботи. У лютому 1919 виступив одним із засновників Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), очолив її перший ЦК. Після окупації території ЗУНР польськими військами відступив з частинами УГА у *Наддніпрянську Україну*. 1920 – на підпільній роботі у Львові й на Закарпатті. На поч. 1921 організував закордонний комітет КПСГ у Відні. 1922–24 – секретар посольства УСРР у Варшаві. З 1924 – член ЦК, з 1925 – член політбюро ЦК КПЗУ. Водночас був кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У, секретарем Закордонного бюро допомоги (ЗБД) КПЗУ в Харкові. 1927 на пленумі ЦК КП(б)У виступив на захист колишнього наркома освіти УСРР О. Шумського, звинуваченого в «націоналістичному ухилі». Виступ, підтриманий більшістю ЦК КПЗУ, дав привід генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу звинуватити керівництво КПЗУ в націоналізмі, що призвело до тривалої кризи в комуністичному русі Західної України. 1927 С. був звільнений з посади секретаря ЗБД КПЗУ, а 1929 виключений з ВКП(б). Визнав свої «помилки» і публічно засудив колишнє керівництво КПЗУ за «дрібнобуржуазний націоналізм». 1930 поновлений у партії, працював старшим інспектором «Заготзерна» у Москві. 9.1.1933 заарештований і засуджений за сфабрикованою ДПУ справою «Української військової організації» до 10 років ув'язнення.

О. Зайцев (Львів).

САВРОМАТ I – цар Боспорської держави 93–123. Походив з династії Аспургів. Боровся проти тавроскіфів, в якій Боспор здобув перемогу. З правлінням С. I пов'язаний період економічного піднесення Боспору. Наявні монети, на яких карбувались символічні зображення його перемог над місцевими племенами.

О. Бандровський (Львів).

САВРОМАТ II – цар Боспорської держави 174–175 – 210–211. С. II вдалось остаточно встановити контроль над Кримом. Приєднав до царства

частину півострова, заселену таврами. За С. II на Боспор посилюють наскоки племена *сарматів*. Перебував у васальній залежності від Римської імперії, хоча за його правління вплив Риму на справи царства зменшився.

О. Бандровський (Львів).

САВЧЕНКО ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (14.9.1882–18.11.1957) – укр. військ. діяч. Н. у Сквирі на Київщині. 1905 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. Учасник російсько-японської війни 1904–05. Після закінчення Миколаївської академії Ген. штабу – старший ад'ютант штабів піхотних дивізій. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир батальйону піхотної дивізії на Північному фронті поблизу Двінська. З листопада 1918 перебував на службі в *Армії УНР*. Командував стройовим відділом 242-го Лепельського полку 136-ї піхотної дивізії, був начальником штабу Броварської групи Рогульського. З 1919 – начальник 1-ї частини оперативного відділу штабу Сх. фронту, оперативного відділу Запорізької групи, начальник штабу 6-ї, 8-ї Запорізької дивізій. З червня 1920 – начальник відділу комплектування Головного управління Ген. штабу, штабу 1-ї Запорізької дивізії, генерал-квартирмейстер Запорізької групи. Підвищений у званні до генерал-хорунжого. Після інтернування частин Армії УНР у Польщі перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період – активний член Українського воєнно-історичного т-ва. Після *Другої світової війни 1939–45* жив у США. Автор статей з історії визвольних змагань укр. армії у 1917–20, опублікованих на сторінках щорічника «За державність», журналу «Табора», у щорічних календарях-альманахах «Дніпро», «Краківські вісті», укр. часописах «Свобода» (США) та «Новий шлях» (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО ІГОР АНДРІЙОВИЧ (28.9.11.10.1906–14.12.1950) – укр. кінорежисер. Н. у Вінниці. З 12-ти років працював у театрах, навчався у театральній школі Орди-Светлової. 1925 організував напівпрофесійний театр «Червоний галстук», з яким гастролював по Україні. 1926–29 навчався у Ленінградському ін-ті сценічних мистецтв. У 1929–32-х – актор і головний режисер Бакинського, а з 1932 – Московського театру робітничої молоді. У кіно з 1933. Спочатку виступав як сценарист і актор. Знімався у фільми Н.Шенгеля «26 комісарів» (1933). 1934 поставив одну з перших музичних кінокомедій – «Гармонь», пізніше – фільм для дітей «Дума про козака Голоту» (1937). На Київській кіностудії створив фільми «Вершники» (за твором Ю.Яновського; 1939) та «Богдан Хмельницький» (за О.Корнійчуком; 1941). Створив ряд фільмів на воєнну тематику: «Партизани в степах України» (1943), «Іван Нікулін – російський

матрос» (1945), «Третій удар» («Південний вузол», 1948). З 1944 – художній керівник кіностудії ім. Горького в Москві, з 1946 очолив режисерську майстерню Всесоюзного державного ін-ту кінографії. На кіностудії «Мосфільм» поставив музичну комедію «Старовинний водевіль». Останні роки працював на Київській кіностудії, де здійснив постановку художнього фільму «Тарас Шевченко» (завершений його учнями 1951), який був відзначений премією на міжнародному фестивалі у Чехословаччині (1952). Для творчості С. характерне звернення до традицій укр. фольклору, поетичне відображення природи. Помер у Москві.

САВЧЕНКО СЕРГІЙ РОМАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – один із керівників комуністичної спецслужби в УРСР, генерал-лейтенант (з 1945). 1939 – заст. начальника прикордонних військ НКВД Київського округу, 1940 – заст. начальника прикордонних військ НКВД Українського округу, начальник 5-го відділу Управління прикордонних військ НКВД УРСР, заст. начальника прикордонних військ НКВД УРСР. З травня 1941 – заст. Наркома Держбезпеки УРСР, з липня – заст. наркома внутрішніх справ УРСР, з травня 1943 – заст. наркома Держбезпеки УРСР. 1943–49 – народний комісар (з 1946 – міністр) Держбезпеки УРСР. 1947 затвердив план остаточної ліквідації підпілля ОУН у західних областях України. 1955 звільнений з органів Держбезпеки за службовою невідповідністю.
Ю. Шаповал (Київ).

САВЧЕНКО ФЕДІР (1892 – р. см. невід.) – укр. історик та публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. Навчався у Ніжинському іст.-філол. ін-ті ім. кн. О.Безбородька. З 1914 навчався у Парижі. 1918 заснував франко-українське тов. Cercle d'études franco-ukrainiennes і був редактором його тижневика «La France et l'Ukraine». За кордоном зблизився з членами *Української партії соціалістів-революціонерів* та з М.Грушевським. 1925 повернувся в Україну. У Києві працював в історичній секції, був керівником Комісії заходознавства й америкознавства та Комісії Західної України. Автор понад 50 праць і статей, друкованих у виданнях ВАН, зокрема журналі «Україна» (1924–30), «Записках Наукового товариства ім. Т.Шевченка» («Слава про щорічну таємну субсидію львівському «Слову». З «Україніки» погодінського архіву», т. 150, 1929); збірки «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 – поч. 20 століття» (кн. 1–6, 1927–30), монографії «Заборона українства 1876» (1930, перевидана 1970). 1931 заарештований слідчими органами у справі т. зв. Українського національного центру. Подальша доля невідома.
Ф. Стеблій (Львів).

САВЧЕНКО ЯКІВ ГРИГОРОВИЧ (21.3.1890–2.11.1937) – укр. поет, літературний кри-

тик. Н. у с. Жабках Лохвицького повіту на Полтавщині у селянській родині. Закінчив реальну школу, деякий час навчався у Київському ун-ті. Займався учительською діяльністю на Сумщині. Перший вірш С. надрукований у Львові в журналі «Ілюстрована Україна» (1913). Переїхав до Києва, де повністю присвятив себе літературній праці. 1918 редагував «Літературно-критичний альманах»; протягом 1917–26 друкувався в періодичі («Шляхи», «ЛНВ», «Універсальний журнал», «Мистецтво», «Глобус», «Життя й революція», «Гарт»); брав участь у створенні «Білої студії» (1918), що згодом реформувалась у «Музагет». Автор поетичних збірок «Поезії» (1918), «Земля» (1921). С. вважається одним із засновників укр. символізму. Поезія С. містить мотиви визвол. спрямування, доповнена містичними мотивами. С. певною мірою перебував під впливом французького й російського символізму. Згодом зблизився з футуристами. З серед. 1920-х займався тільки літературною критикою. У літературній дискусії 1925–28 протистояв ваплітянам, неокласикам як представник партійного літературознавства, т. зв. воєвничої вульгарно-соціологічної критики. С. – провідний критик Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, утвореної за директивою ЦК КП(б)У. Автор збірника статей і літературно-критичних нарисів: «Азіатський апокаліпсис» (1926; написав у відповідь на «Камо грядеши» М. Хвильового, де виступив проти його «замилування буржуазною Європою»), «Поети й белетристи» (1927; пропагував пролетарський стиль з одночасним викривленням «занепадництва» у творчості сучасників, зокрема В. Ярошенка, Д. Загули, Г. Косинки, О. Слісаренка, М. Івченка), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927; критикував неокласиків за відхід від соціальних моментів життя, оспівування природи й «буржуазний естетизм»), «Доба й письменник» (1930), «Народження українського радянського кіно» (1930), «П'ятнадцять років театру ім. І.Франка» (1935). Писав також про В. Чумака, В. Свідзинського, Д. Фальківського, О. Влизька, Г. Чупринку. Протягом 1931–33 працював на кінофабриці, займався викладацькою діяльністю (сценарний, режисерський ф-ти Київського кіноінституту). 1933 звільнений з викладацької, редакторської роботи за «протегування націоналістичних поглядів». 17.9.1937 заарештований, звинувачений у приналежності до антирадянської націоналістичної організації, шпигунській та терористичній діяльності проти радянської влади. 1.11.1937 засуджений до найвищої міри покарання і 2.11.1937 розстріляний у Києві. 27.11.1958 С. був реабілітований «у зв'язку з відсутністю складу злочину».

І. Роздольська (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (14.7.1867–21.9.1955) – укр. військ. діяч. Н. у с. Оленівці (тепер с. Козельсь-

ке Чернігівської обл.). По закінченню 1893 піхотного юнкерського училища служив у Нижньоновгородському полку. 1902 відряджений до Адміралтейства, продовжував службу на Північному флоті. На поч. Першої світової війни переведений на Чорноморський флот. Навесні 1917 – командир Севастопольського флотського півекіпажу, капітан 2-го рангу. Після утворення УЦР організував і очолив Раду Української Чорноморської громади, активно проводив українізацію флотських екіпажів у Севастополі та Одесі. 1917 призначений директором департаменту Українського морського міністерства у Києві. Докладав багато зусиль для розбудови структур українського флоту. Заснував гардемаринські школи в Миколаєві, Севастополі, Кам'янці-Подільському. Підвищений у ранзі до контр-адмірала. 1919 був начальником канцелярії Морського міністерства, з травня 1920 – командувач Чорноморського флоту, начальник Военно-Морської управи. Після поразки визвол. змагань інтернований з частинами Армії УНР у Польщі. З 1921 деякий час жив у Тарнові, пізніше виїхав у Францію. Помер 21.9.1955 у Франції. Автор статей з історії Українського військово-морського флоту, опублікованих у таборних виданнях: «Табор», «За державність», «Український інвалід», альманасі «Літопис червоної калини» та ін.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – укр. громадсько-політичний діяч. За фахом – агроном. Працював пов. агрономом Борзнянського повіту на Чернігівщині. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1917 затверджений Малою Радою генеральним секретарем земельних справ. У серед. листопада 1917 С.-Б. подав у відставку. Після гетьманського перевороту був обраний членом президії *Всеукраїнського земельного союзу*. Відомостей про його подальше життя не виявлено.

Т. Осташко (Київ).

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО КОНОНОВИЧ (Конашевич-Сагайдачний; можливо, 1570 – 10(20).4.1622) – гетьман укр. реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч. Походив з укр. православної шляхти з околиць міста Самбора на Підкарпатті, ймовірно, з с. Кульчинці (нині Львівська обл.). Освіту здобув в Острозькій греко-слов'яно-латинській академії. Деякий час був приватним учителем у київського міського судді Яна Аксака. З 1601 перебував на Запорізькій Січі. Брав участь у походах на Молдову та Лівонію. 1606 уперше обраний гетьманом укр. козацтва (за ін. дан., 1601). Завдяки діяльності С. козацьке військо перетворилося у регулярне військове формування. Прославився як організатор воєнних походів запорізьких козаків

проти турків і татар. Під його керівництвом здобуто міста Варну, Очаків, Перекоп (1607), Синоп, Трапезунд, Кафу (1616). Перемоги С. сприяли піднесенню міжнародного значення українського козацтва. 1618 С. приєднався до «Ліги міліції християнства», метою якої була боротьба з Османською імперією. 1618 С. на чолі 10-тисячного козацького війська брав участь у поході польського короля Владислава на Москву. Козаки на чолі з С. здобули міста Лівни, Єлець, облягали місто Михайлов. Неповдало від Москви козацьке військо об'єдналося із загонами короля Владислава, який доручив гетьману керувати облогою міста.

С. відомий як культ.-просвіт. діяч. За сприяння С. у Києві утворився культурний осередок, до якого належали *І.Борецький, Є.Плетенецький, К.Сакович, М.Смотрицький* та ін. Завдяки активній підтримці С. 9.10.1620 Єрусалимський патріарх Феофан висвятив *І.Борецького* на митрополита Київського (згодом єпископами стали *М.Смотрицький* та *І.Копинський*), чим відновлено православну ієрархію у Речі Посполитій. У зверненнях до польського уряду гетьман постійно домагався офіційного визнання Православної церкви та надання їй прав і привілеїв. 1620, дбаючи про розвиток національно-освітнього руху в Україні, С. разом з усім Військом Запорізьким записався до Київського Богоявленського братства, матеріально допомагав *Київській братській школі*. Став першим із українських гетьманів, який прагнув поєднати військову могутність укр. козацтва з діяльністю ін. станів укр. суспільства (духовенства, української шляхти та міщан) для досягнення автономії України у складі *Речі Посполитої*. С. належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні військові можливості Війська Запорізького, намагалася обстоювати національні інтереси укр. народу переговорами та компромісами з польським урядом. 1617 і 1619 укладав з польським урядом угоди (див. *Вільшанська угода 1617* і *Раставицька угода 1619*), умови яких зумовили невдоволення частиною козацтва і призвели до короткочасного обрання 1620 гетьманом *Я.Бородавки*. Після поч. *Хотинської війни 1620–21* і звернення короля *Сигізмунда III Вази* та уряду Речі Посполитої про допомогу у війні з турками С. особисто поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню України та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої. 1621 С. очолював 40-тисячну укр. армію, яка, приєднавшись до польських військ, відіграла вирішальну роль у розгромі турків у битві під Хотиним (див. *Хотинська війна 1620–21*) і тим самим зупинила експансію Османської імперії в Європу. 1622 С., поранений під час Хотинської битви отруйною стрілою, помер. Перед смертю С. майже всі свої кошти пожертвував на

відновлення Богоявленського монастиря та утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл. Похований у Києво-Братському монастирі. На похороні гетьмана 20 учнів братської школи виголосили складений ректором школи *К.Саковичем* панегірик «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного». На думку деяких дослідників, С. був автором полемічного трактату «Розмова про унію».

Р. Шуст (Львів).

САГРЕДО (Sagredo) НІККОЛО (8.12.1606 – 14.12.1676) – дипломат і державний діяч Венеціанської республіки, з 1675 – дож. Як посол Венеції при імператорі Священної Римської імперії, вживав заходів для створення антитурецької коаліції держав, до якої прагнув залучити й Україну. З цією метою 1650 був організатором посольства до *Б.Хмельницького*. С. планував нове посольство на Україну, яке, однак, не було здійснене. У звітах С. венеціанському сенату (опубл. вибірково *М.Кордубою*) є відомості про становище в Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду 1648–51.

Я. Ісаєвич (Львів).

САДОВСЬКА МАРІЯ КАРПІВНА (дівоче прізвище – Тобілевич; по чоловікові – Садовська-Барілотті; квітень 1855 – 27.3.1891) – визначна укр. співачка та драматична артистка. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (нині Братського р-ну Миколаївської обл.). Після закінчення приватної гімназії в Єлисаветграді вчителювала в народній школі. Володіючи голосом виняткової краси (сопрано), брала участь в аматорських гуртках Єлисаветграда. Сценічну діяльність розпочала 1876 у трупі *М.Кропивницького*, де переважно виступала в оперетковому репертуарі. Працювала в трупах *М.Старицького, П.Саксаганського, М.Садовського*. Серед кращих ролей та партій С.: Наталка («Наталка Полтавка» *І.Котляревського*), Одарка («Запорожець за Дунаєм» *С.Гулака-Артемовського*), ланочка («Утоплена» *М.Лисенка*), Проня («За двома зайцями» *М.Старицького*), Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» *М.Кропивницького*), Варка, Софія, Харитина («Безталанна», «Наймичка» *І.Карпенка-Карого*). Похована в Єлисаветграді (тепер Кіровоград).

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬОВИЧ (1886 – 24.11.1947) – громадський діяч, журналіст, економіст, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1935). Н. на Волині у сім'ї священика. З 1904 – Член Революційної української партії. 1905 став одним із співзасновників *Української робітничої соціал-демократичної партії*. 1909 закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту, пізніше навчався на економічному ф-ті Пе-

тербурзького ун-ту. Був одним із організаторів укр. студентських громад у Петербурзі, входив до складу керівних органів студентських орг. – Інформаційного бюро та Головної ради, співробітничав у часописі «Український студент». Член петербурзької громади УСДРП. Після закінчення ун-ту 1913 деякий час працював помічником присяжного повіреного. 1915 переїхав до Києва, де продовжив адвокатську практику. 1917 виступив одним із засновників УСДР. 1917 на Всеукраїнському національному конгресі делегований від УСДРП до складу УЦР, невдовзі обраний до Малої Ради. Займався розробкою організаційних засад діяльності УЦР та її виконавчого комітету, обґрунтуванням економічної політики уряду. 1917 – генеральний секретар судових справ України. Під час відсутності голови Генерального секретаріату виконував обов'язки. Після видання 1917 московським урядом «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату» і обмеження кількості генеральних секретарств С. працював радником в українському уряді. За період Гетьманату – викладав на курсах українознавства, входив до складу укр. делегації на переговорах з РСФРР. Належав до опозиційної гетьманській владі організації – Українського національного союзу. В еміграції в Чехословаччині – професор *Української господарської академії* в Подєбрадах і Українського наукового ін-ту в Варшаві. Автор праць: «Нарис економічної географії України» (1920), «Проблеми індустріалізації в народному господарстві» (1929), «Районізація України» (1931), «Праця в УРСР» (1932), «З підсумків колонізаційної політики в СРСР» (1936) та ін. 1945 С. заарештовано у Празі радянською військовою контррозвідкою і вивезено до СРСР. Помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

Т. Осташко (Київ).

САДОВСЬКИЙ МИКОЛА КАРПОВИЧ (справжн. прізвище – Тобілевич; 1(13).12.1856–7.2.1933) – видатний укр. актор і режисер, один із засновників укр. професійного театру. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат *І.Карпенка-Карого, П.Саксаганського, М.Садовського*. Навчався у Херсонській гімназії, Єлисаветградському реальному училищі (не закінчив). 1877 пішов на рос.-турецьку війну 1877–78. Брав участь в обороні Шипки. Після війни продовжував військову службу в Бендерах. Організував при офіцерському зібранні аматорський гурток, під час занять в якому познайомився з *М.Заньковецькою*. 1881 С. залишив військову службу. Переїхав у Кременчук, де деякий час працював разом з *М.Кропивницьким*. Дебютував у ролі Миколи у п'єсі «Наталка Полтавка». Грав у трупі *М.Старицького*. 1888 разом з *М.Заньковецькою* заснував власну трупу, яку очолював десять років. Намагався розширити

репертуар укр. театру запровадженням до нього західноєвропейського репертуару. 1898 трупа С. злилася з «Товариством російсько-малоросійських артистів під орудою П.Сакаганського», а 1900 до них приєдналася й трупа М.Кропивницького. Діяльність трупи корифеїв укр. театру розпочалася виставою «Глитай, або ж Павук» 4.7.1900 у Полтаві й мала триумф. У репертуарі налічувалось бл. 60 різних за жанрами вистав, що відповідали високому ідейним і художнім вимогам. Надбанням театру була вистава гостросатиричної комедії І.Карпенка-Карого «Хазяїн». Пузиря чудово зіграв сам автор, економів Феногена і Ліхтаренка – П.Сакаганський і С., Золотницького – М.Кропивницький. 1905–06 С. очолював у Львові театр «Руська бесіда», чим сприяв розвитку театрального мистецтва у західноукраїнських землях. 1907 С. разом із М.Заньковецькою створив у Києві перший стаціонарний укр. професійний театр. У театрі зберігалися і розвивалися реалістичні принципи акторської та режисерської майстерності, великого значення надавалося художньому і музичному оформленню вистав. 1921–26 С. жив в Ужгороді й Празі. Завдяки клопотанню Г.Юри та О.Ватулі одержав дозвіл на приїзд в Україну. Після повернення виступав у різних театрах, знявся у кінофільмі «Вітер з порогів» (1929). С. – неперевершений артист героїко-романтичного та трагедійного плану, талановитий представник реалістичної школи М.Кропивницького. Від природи був щедро обдарований акторськими даними, стрункою поставою, зворушливим голосом, музикальністю тощо. Творчий діапазон С.: драматичні ролі – Гнат, Тарас, Панас («Безталанна», «Бондарівна», «Бурлака» І.Карпенка-Карого), комедійні та характерні ролі – Микола, Виборний («Наталка Полтавка» І.Котляревського), Панас, Мартин Боруля, Пузир, Барильченко («Бурлака», «Мартин Боруля», «Хазяїн», «Суєта» І.Карпенка-Карого), городничий («Ревізор» М.Гоголя). Вершиною акторської майстерності С. були героїко-драматичні та трагедійні образи: Назара («Назар Стодоля» Т.Шевченка), Богдана Хмельницького, Тараса Бульби («Богдан Хмельницький», «Тарас Бульба» М.Старицького), Сави Чалого («Сава Чалий» І.Карпенка-Карого), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), воєвода («Мазепа» Ю.Словацького) та ін. Залишив спогади: «Спомини з російсько-турецької війни» (1917), «Мої театральні згадки» (1907–29). Помер і похований у Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ВІКЕНТІЙОВИЧ (29.7.1887 – 1967) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у Києві. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, 1912 – Київське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914–18 – на фронті. З 1917 перейшов на

службу в укр. армію. З 1918 – старшина Головної шкільної управи Ген. штабу. Напр. 1918 призначений начальником канцелярії Військового міністерства при ставці Головного отамана. 1920 після інтернування частин перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період жив у Польщі. Співзасновник і директор Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві, головний редактор журн. «Задержаність» (до 1939). У роки Другої світової війни 1939–45 жив у Німеччині, а з 1945 – у Канаді. 1947 – засновник і директор Українського військового ін-ту та музею в Торонто. Помер у Торонто (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САКОВИЧ КАСІЯН (світське ім'я – Каліст; 1578 – 1647) – укр. церковний діяч, письменник-полеміст. Н. у с. Потеличах Белзького воєводства (тепер Жовківський р-н Львівської обл.) у родині священика. Освіту здобув у Замоївській і Краківській академіях. Був дяком греко-католицької церкви у Перемишлі. 1620 прийняв чернецтво в Києві, у 1620–24 – ректор Київської братської школи. 1625 очолював у Любліні православне братство. Згодом прийняв греко-католицьку віру, за що 1628 підданий анафемі Київським православним собором. 1626–39 – архимандрит Дубенського василянського монастиря. 1641 прийняв католицтво. Помер у Кракові. 1622 написав у Києві «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Войска... Запорозького», виголошені учнями Київської братської школи під час поховання гетьмана П.Сагайдачного. Інші твори С. польською мовою: філософські трактати «Аристотелеві проблеми, або питання про природу людини» (1620), «Трактат про душу» (1625). У творі «Перспектива» (1642) С. аргументував свій перехід у католицтво, полемізував з православним і уніатським духовенством щодо доцільності збереження юліанського календаря і деяких літургійних обрядів. Обстоював розвиток освіти на укр. землях.

М. Крикун (Львів).

САКАГАНСЬКИЙ ПАНАС КАРПОВИЧ (справжн. прізвище – Тобілевич; 3(15).5.1859 – 17.9.1940) – видатний укр. актор, режисер, театральний діяч. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат І. Карпенка-Карого, М. Садовського, М. Садовської. Початкову освіту здобув у Бобринецькій пов. школі та в Єлисаветградському реальному училищі. Творче життя розпочав 1883 на сцені укр. театру під керівництвом М.Старицького і М.Кропивницького. 1890–98 разом з І. Карпенком-Карим очолював власну трупу, різні театральні об'єднання кін. 1890 – поч. 1900-х. 1918 заснував Народний театр у Києві (тепер Львівський державний академічний театр ім. М.Заньковецької). Працював у театрах Харкова

та ін. С. вражав дивовижною наполегливістю у роботі над образом. Невтомна праця С. свідчила про його виняткову ерудицію з питань історії та теорії мистецтва. Особливо великої слави та досконалої акторської майстерності досяг у комедіях І. Карпенка-Карого. Створені С. сценічні образи стали класичними зразками акторської техніки та майстерності перевтілення. С. зіграв понад 100 основних ролей як комедійного, так і драматичного репертуару та багато епізодичних ролей. Крашні ролі: Возний («Наталка Полтавка» І.Котляревського), Пеньонжка, Копач, Мартин Боруля, Харко Ледачий, Феноген, Цокуль, Іван, Потоцький, Гнат Голый, Тарас, Гнат, Юліан («Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Паливода XVIII ст.», «Хазяїн», «Наймичка», «Суєта», «Сава Чалий», «Бондарівна», «Безталанна», «Лиха іскра...» І.Карпенка-Карого), Голохвостий, Кабиця, Богун («За двома зайцями», «Чорноморці», «Богдан Хмельницький» М.Старицького), Іван Непокритий («Дай серцю волю...» М. Кропивницького), Франц Моор («Розбійники» Ф.Шиллера). Свої думки про створення сценічного образу С. виклав у статті «Моя робота над роллю». Народний артист СРСР (1936).

М. Ерстенюк (Львів).

САЛЕЗІАНИ (Т-во Св. Франца Салезія, скорочено – Салезіанське т-во) – спільнота ченців, заснована 1859 у Турині (Італія). Засновник т-ва Св. дон Джованні Боско. 1874 Салезіанське т-во, затверджене папою римським Пієм IX. Метою С. є опіка над молоддю з убогих родин, її релігійне та професійне виховання, а також місіонерська діяльність. У різних країнах світу С. утримують школи та виховні заклади для молоді, незалежно від їх походження. Мають власні видавництва. Головний осідок С. перебуває в Турині. Крім чоловічого, існує також жіноче т-во С. У Галичині С. діяли з 1890-х. У міжвоєнний час серед С. з'явилися представники Української греко-католицької церкви. На поч. 1990-х С. відновили діяльність в Україні.

Р. Шуст (Львів).

САЛІКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ХОМИЧ (псевд.: О.Хоменко, О.Паський та ін.; 13.03.1866 – 22.11.1925) – громад.-політ. і держ. діяч, журналіст, публіцист. Н. у с. Старому Потоці Вінницького пов. в сім'ї священика. Закінчив Шаргородську духовну школу і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Через поліцейське переслідування змушений неофіційно навчатись в ун-ті й працювати сільським вчителем. Кілька разів заарештовувався, двічі засуджений за політ. діяльність до тюремного ув'язнення. Деякий час працював урядовцем і радником Подільського губ. земства. 1904 звільнений з посад як «політично неблагонадійний», змушений переїхати до Києва. 1904–09 працював у газеті «Киевские отклики», деякий час був її редак-

тором. 1906–07 видавав газету «Киевский голос». 1910 переїхав до Москви, разом з С. Петлюрою редагував журнал «Украинская жизнь» (1912, 1915–17) і співробітничав у «Русских ведомостях». 1913 оселився у Ростові-на-Дону, де редагував щоденну газету «Приазовский край» (1913–15). З 1916 знову жив у Москві, був співробітником редакції журн. «Украинская жизнь», служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Належав до Товариства українських поступовців, Української демократично-радикальної партії (з червня 1917 – УПСФ), входив до складу ЦК партії. У 1917–18 – член Української Центральної Ради та Малої Ради від УПСФ. У вересні 1917 призначений губернським комісаром Київщини. За Української Держави – член Всеукраїнської земської управи. Входив до складу Українського національного союзу. Після приходу до влади Директорії УНР працював у міністерстві внутрішніх справ, Дніпро-союзу, редактором щоденника «Трибуна» (1918–19), співробітником «ЛНВ», «Нової Ради», «Проміня», «Нашого минулого», видавав неперіодичний збірник «Нова Україна». 26.5.1920 обійняв посаду міністра внутрішніх справ УНР у кабінеті В.Прокоповича. 14.10.1920 призначений заст. голови Ради Міністрів УНР, з 11.2.1921 – член Вищої військової ради. У Варшаві видавав часопис «Українська трибуна» (1921–22) та «Трибуна України», редагував тижневик «Українська справа», співпрацював у галицькій газеті «Діло». Автор спогадів «На порозі Гетьманщини» (1924). Помер у Варшаві.

Т. Осташко (Київ).

САЛТІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура 8–10 ст., залишена населенням Хозарського каганату. С.к. була виділена 1900. Пам'ятки С.к. (відомо понад 300 пам'яток) поширені в басейнах Сіверського Донця, Дону, в Приазов'ї, на Північному Кавказі, Середній Волзі. Поділяється на кілька локальних варіантів. Пам'ятки лісостепоного варіанту належали аланам, а степового – болгарам. Найвідомішою пам'яткою С.к. є катакомбний могильник та велике городище (понад 120 га) з кам'яною цитаделлю біля с. Верхнього Салтова (звідси і назва культури; тепер Волчанського р-ну Харківської обл.). Після розпаду Хозарського каганату С.к. припинила своє існування.

М. Пелешишин (Львів).

САЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ – (24.7.1885–5.10.1940) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР (1919). Н. в Острозі на Волині. 1906 закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, служив у 126-му піхотному Рильському полку. Після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу (1912) – командир роти 132-го піхотного Бендерського полку, начальник штабу

піхотної дивізії. У роки Першої світової війни 1914–18 – офіцер Генерального штабу при розвідувальному відділі Київського військового округу, квартирмейстер 12-ї російської армії у Прибалтиці. Восени 1917 брав участь в українізації російських частин Північного фронту. У січні 1918 прибув до Києва. Призначений начальником штабу українських військ столиці. Учасник боїв проти більшовицьких військ *М. Муравйова*. За Гетьманату – начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії, член Комісії з організації військових шкіл та академії в Україні. Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 разом з більшістю особового складу дивізії перейшов на бік *Директорії УНР*. Обіймав посаду начальника штабу коменданта Києва, був членом Головної шкільної управи Генерального штабу. У квітні 1919 С. під час запеклих боїв з більшовицькою 12-ю армією очолював *Запорізький корпус Армії УНР*. У серпні 1919 Запорізька група під командуванням С. успішно діяла під час спільного наступу українських армій на Київ. Його частини першими вступили у столицю. З листопада 1919 – міністр військових справ в уряді *Б. Мартоса*, згодом – в уряді *В. Прокоповича*. У листопаді 1920 у складі уряду УНР переїхав до Польщі. Перебував у Каліші, з 1924 – у Варшаві, де продовжував займатися військово-політичною діяльністю. До 1940 залишався міністром Уряду УНР в екзилі. Входить до Вищої військової Ради Українського Центрального Комітету, Об'єднання вояків Армії УНР. Був ініціатором відновлення «Січі» у Галичині. У березні 1930 під час процесу Спілки визволення України у Харкові підготував заяву-протест зборів українських емігрантів у Варшаві. Написав спогади, низку статей з історії визвольних змагань. Помер у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМАРСЬКИЙ ПУСТИННО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ МОНАСТІР

– православний чоловічий монастир, що виник поблизу козацького містечка Самар (тепер Новомосковськ Дніпропетровської обл.) у кін. 16 ст. Знаходився у межах Вольностей Війська Запорізького Низового. Підпорядковувався *Кошу Запорізької Січі*, який надав монастирю у вічне володіння орну землю та угіддя, рібні озера, ліси. Мав право на заснування слобід, в яких у 2-й пол. 18 ст. налічувалося близько двох тисяч монастирських посполитих. Запорізькі козаки давали монастиреві щедрі пожертви. Монастир постачав на Січ хліб, мед та ін. продукти. При монастирі існував шпиталь для поранених і хворих козаків та притулок для старих запорожців. У монастирі була школа для козацьких дітей, в якій 1750 навчалось 87 учнів. У 18 ст. був одним із найзначніших і найбагатших монастирів в Україні. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) монастир було підпорядковано Межигірському

Спасо-Преображенському монастирю. 1786 внаслідок закриття російським урядом ряду монастирів в Україні (у т. ч. Межигірського) та секуляризації їх земель С.П.-М.в.м. знову став самостійним, хоча у наступний період поступово занепадав. До наших днів збереглися Миколаївська церква монастиря (1786, за ін. дан., 1781) та келії. У радянський час територія і будови монастиря використовувалися не за призначенням.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

САМБОРСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ

(24.12.1882 – 16.10.1937) – єпископ УАПЦ. 1932 закінчив Київську духовну семінарію (1902). У Києво-Михайлівському монастирі 21.11.1902 єп. Уманський Агапит (Вишневський) висвятив його на священника. Служив на парафіях у Тарашанському й Білоцерківському повітах. 1907 був обраний на округового місіонера Тарашанського повіту. У серпні 1921 українізував свою парафію в с. Гребінки. З березня 1923 – єпископ Липовецький, де С. служив 1923–25. 1924 підписав «Меморандум пленуму ВПЦРади» про об'єднання УАПЦ із Вселенським православ'ям. З 15.7.1925 – округовий єпископ та настоятель Різдно-Богородичного кафедрального собору в Житомирі. У вересні 1926 під тиском місцевої влади відмовився від Житомирської кафедри. Деякий час виконував обов'язки округового єпископа Глухівщини й доглядача Конопольської округи. Зазнавав постійних переслідувань (1929 три місяці перебував у тюрмі). Після ліквідації УАПЦ обслуговував Вінницьку єпархію (до 1932). 7.2.1934 пленум Київської єпархіальної церк. ради УПЦ обрав його на посаду духовного керівника Київської єпархії – архієпископа Київського. Згодом зазнав переслідувань з боку більшовицької влади. 1930 організував клопотання щодо відкриття храмів, намагався домогтися легалізації УАПЦ (розглядав спробу легалізації церкви явочним порядком). Після розгрому всіх церковних структур С. звернувся до ВУЦВК із проханням (20.1.1937), відповідно до т.зв. Сталінської конституції, дозволити «взяти на себе організацію Української Православної Церкви й довести до церковного Собору». 1937 ув'язнений. Розстріляний «як один з керівників фашистської організації українських церковників».

С. Білокінь (Київ).

САМОЙЛОВИЧ ДАНИЛО САМІЙЛОВИЧ

(11(22).12.1742; за ін. дан., 1724, 1743, 1744, 1745 – 20.2.1805; справжнє прізвище Сушинський) – видатний укр. лікар, засновник епідеміології в Російській імперії. Н. у с. Янівка Чернігівської губ. (тепер с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священника. 1756–61 навчався у Київській академії. 1765 закінчив Петербурзьку мед. школу. З 1767 (за ін. дан., 1768) працював лікарем у Петербурзькому адміралтейському шпиталі.

З липня 1768 під час рос.-тур. війни 1768–74 перебував у діючій армії. Як полковий лікар Капорського (1768) і Оренбурзького (1770) полків брав участь у всіх походах, добився значного зниження захворюваності та смертності у військах. Наприк. 1770 після перенесеної важкої хвороби С. змушений звільнитися з польової служби і призначений у Московський сухопутний генеральний шпиталь. 1770–71 брав участь у боротьбі з епідемією чуми у Москві, був чл. протичумної комісії і завідувачем чумними лікарнями в Симоновому, Даниловому і Дівочому монастирях. З 1776 С. поглиблював свої знання в галузі медицини за кордоном, зокрема у Голландії, Франції, Німеччині, Італії та Англії. У жовтні 1780 видав роботу з хірургічного акушерства («Про перевагу операції сімфізіотомії у порівнянні з кесаревим розтином»), за яку в Лейденському ун-ті йому присвоєно ступінь доктора медицини. У Парижі опублікував наук. праці («О трениях льдом в качестве лечебного средства при заболеваниях чумою», «О прививках при чуме с описанием трех курительных противочумных порошков», «О чуме в Москве, свирепствовавшей в 1771 году», «Краткое описание микроскопических исследований о существе яду уязвленного» і «Способ самый удобный повсеместного врачевания смертельной язвы, заражающей чумы, ко благу всеобщественному предлагает Д. Самойлович»), в яких висунув ряд нових пропозицій у сфері профілактики, діагностики і лікування чуми. У своїх роботах переконливо доводив, що зараження цією небезпечною хворобою відбувається при безпосередньому контакті з хворими чи ураженими речами та предметами, розробив систему заходів для боротьби з чумою (ізоляція хворих, дезінфекція), обгрунтував необхідність проведення щеплення населення для запобігання захворюванню. Праці С. стали першими науковими публікаціями укр. і рос. учених-медиків за кордоном. Його практичні заходи і наук. дослідження були високо оцінені європейськими медичними колами. С. був визнаний одним із найбільших тогочасних світових авторитетів з питань епідеміології чуми та був обраний членом Паризької, Марсельської, Тулузької, Діжонської, Мангеймської, Туринської, Падуанської та ін. хірургічних академій. Після повернення в Москву продовжував працювати в Московському сухопутному шпиталі. Як дивізійний лікар брав участь у рос.-тур. війні, після закінчення якої залишився в Україні. 1784 боровся з чумою у Кременчуці, Херсоні (в 1785 за енергійні практичні заходи з ліквідації чуми отримав чин колезького радника), Єлисаветграді, Одесі та на Кримському п-ві (1796–99). 1793–99 обіймав посаду головного лікаря карантинів на Пд. України, а з 1800 – інспектора Чорноморської медичної управи. Автор наук.-поп. робіт «Городская и деревенская бабка» і «Новейший способ лечения с наставлением простому народу как лечить-

ся от угрызенія бешеной собаки и от уязвления змеи...» (обидві – 1780). Помер у Миколаєві. Твори С. видані 1949–52.

І. Підкова (Львів).

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (р. н. невід. – 1690) – гетьман *Лівобережної України* 1672–87. Походив із сім'ї священника Самійла Самойловича з Ходоркова на Житомирщині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, сотником красноколядинським (1665) Чернігівського полку. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *І. Брюховецького*, зокрема 1663 їздив з посольством до Москви. Отримав звання значкового товариша. Брав участь у повстанні 1668, активно виступав проти моск. влади в Україні. Після загибелі гетьмана *І. Брюховецького* приєднався до наказного гетьмана *Д. Многогрішного*, дістав царське прощення. 1668–69 був наказним полковником та полковником чернігівським (1668–69).

Після обрання гетьманом *Д. Многогрішного* став генеральним суддею (1669–72). Брав участь у старшинській змові проти гетьмана *Д. Многогрішного*, яку підтримували царські воєводи. На старшинській раді в Козачій Діброві 17.6.1672 обраний гетьманом і володів гетьманською булавою 15 років. Виступав за соборність укр. земель. Боровся проти гетьмана *П. Дорошенка*, намагався об'єднати під своїм регіментом *Правобережну і Лівобережну Україну*. На поч. 1674 С. разом з царським воєводою *І. Ромодановським* на чолі козацьких і стрілецьких полків здійснили похід у Правобережну Україну. На Переяславській раді 17.3.1674 С. був обраний гетьманом усієї України, проте фактичне об'єднання Правобережної та Лівобережної України відбулося після зречення гетьманства 19.10.1676 П. Дорошенком. Внаслідок *Чигиринських походів 1677 і 1678* та укладення *Бахчисарайського мирного договору 1681* С. втратив владу над Правобережною Україною (пд. Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися за *Ю. Хмельницьким*, який визнавав протекторат Туреччини). С. негативно поставився до «*Вічного миру*» 1686, який остаточно закріпив поділ України між Річчю Посполитою і Московською державою. За правління С. Українська православна церква втратила незалежність і 1686 була підпорядкована Московському патріархові. С. був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління внаслідок масового переселення правобережного населення у Лівобережжя поступово відроджується екон. життя Гетьманщини. Розширюється внутр. і зовн. торгівля, розвиваються ремесла і промисли. Розширюються існуючі та створюються нові промислові підприємства – рудні,

селітряні варниці, поташні заводи (буди), млини, скляні гуті, винокурні тощо.

Авторитарний спосіб правління С., великі податки на утримання у Гетьманщині моск. залог і регулярних військ, які тяжким тягарем лягали на укр. населення, викликали незадоволення як серед козацької старшини, так і серед рядового козацтва. За підтримки моск. урядовців, недовір'я яких до гетьмана зростало через відверті негативні оцінки дій царського уряду щодо України, старшинська верхівка стала писати цареві доноси на гетьмана, звинувачуючи його у зловживанні владою, таємних зносинах з Кримським ханством і військовій зраді. Влітку 1687, скориставшись із невдалого спільного походу моск. армії (100 тис. чол.) і укр. козацького війська (50 тис. чол.) на Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), старшина звинуватила С. у його провалі (хоча С. намагався перекопати царський уряд у тому, що слід провести серйозну підготовку і розпочинати похід ранньої весни) та звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. 23.7.1687 ставка гетьмана була оточена рос. полками. На козацькій раді на р. Колома С. скинуто з гетьманства (див. *Коломацька рада 1687*), заарештовано і разом із сином Яковом відправлено у Москву, а звідти – на заслання до Сибіру. Помер у Тобольську 1690.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

САМОЙЛОВИЧІ – укр. старшинський рід 17 ст. Засновником роду був Самійло (Самуїл) – священник з Ходоркова на Житомирщині. Після *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* переселився з сім'єю у містечко Красний Колядин на Чернігівщині, де обійняв посаду священника. Мав трьох синів. Серед них **Іван Самійлович С.** (р. н. невід. – 1690) – гетьман *Лівобережної України* (1672–87), заарештований (див. *І. Самойлович*). Сини Івана С. – **Семен Іванович С.** (бл. 1660–85) – полковник Стародубського полку (1680–85), наказний гетьман (1679–80). Автор літопису Самовидця пише про нього, що він був «в літах молодих, але розуму старого». 1685 захворів і помер. **Григорій Іванович С.** (р. н. невід. – 1687) – чернігівський полковник (1685–87) і наказний гетьман (1687). Відверто виступав проти царської влади в Україні. Після скинення з гетьманства І. Самойловича заарештований у Кодак у воєводу Л. Неплюєвим, переправлений у Севськ і там страчений. **Яків Іванович С.** (р. н. невід. – 1695) – стародубський полковник (1685–87). Після позбавлення гетьманської влади його батька І. Самойловича на *Коломацькій раді 1687* заарештований і разом з ним засланий у Тобольськ, де й помер.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

САМОКИШ МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ (Самокиша; 25.10.1860–18.1.1944) – видатний укр. ху-

дожник-баталіст і графік, академік (з 1890). Н. у Ніжині, де закінчив класичну гімназію. 1879–85 навчався у Петербурзькій академії мистецтв. 1886–89 удосконалював фахову освіту в Парижі. Після повернення написав кілька картин для Тифліського історичного музею – «Баталія біля річки Іорі 1880», «Бій під Авіляром 1877 року», «Оборона Наурської станиці». У роки російсько-японської війни 1904–05 був на фронті, де підготував альбом «Війна 1904–1905 року. З щоденника художника». Разом з художником С. Васильківським зібрав і видав великі альбоми: «Українська старовина» (з текстом Д. Яворницького; 1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912). 1912 С. виконав у будинку Полтавського губ. земства барвистий орнамент навколо картин С. Васильківського «Обрання полковника Пушкаря» та «Чумацький Ромоданівський шлях». 1912–17 викладав у Петербурзькій академії мистецтв, 1936–41 – Харківському художньому ін-ті. З 1919 жив у Криму. В 1920-х створив батальні полотна, що відображають події громадянської війни в Україні, зокрема «Захист червоного прапора» (1920), «Атака будьонівської кавалерії» (1923), пізніше – «Перехід Червоної армії через Сиваш» (1935). Чільне місце у творчості С. посідає серія іст. картин, присвячених *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького*. Серед них виділяються живописні полотна «В'їзд Богдана Хмельницького у Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934), «Похід запорожців на Крим» (1934), «Харківська кріпость 18 в.» (1936) та ін. С. – автор картин «Розгін демонстрації в Києві у соті роковини від дня народження Т. Шевченка», «Царські жандарми везуть Шевченка на заслання», «Голод у Криму 1921–22». Всього С. створив понад 11 тис. картин, малюнків, офортів. Помер у Сімферополі.

К. Кондратюк (Львів).

«САМОСТІЙНА ДУМКА» – укр. літ.-наук. та сусп.-політ. журн. Виходив у Чернівцях з 1931. Спочатку видавався як щомісячник, з 1932 – двотижневик, пізніше – знову щомісячник. Редактором «С.д.» був Сильвестр Никорович. Автором титульної сторінки – В. Залозецький. У перші роки журн. мав надпартійний характер і на його сторінках друкувалися твори авторів різного ідеологічного спрямування. Містив публіцистичні та літ.-критичні статті М. Шаповала, Н. Григорієва, О. Мицюка, С. Черкасенка, С. Русова, Є. Онацького, Д. Андрієвського, У. Самчука, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького та ін. Найактивнішими співробітниками у цей період були І. Карбулицький, С. Лакуста, К. Ластівка та ін. Пізніше журн. набув націоналістичного характеру. У цей період у ньому активно співпрацювали О. Ольжич, М. Мухин, О. Грицай та ін., хоча також публікувалися статті

вчених та громадських діячів, що не брали участі в організованому націоналістичному русі (зокрема, проф. Л. Білецький). «С.д.» відіграла значну роль у формуванні нац. свідомості укр. населення Буковини, сприяла патріотичному вихованню молоді. 1931–32 як додаток до журн. видавалися «Самостійна думка української матері» та «Державно-творча трибуна Буковини» (редактор Сидонія Никорович-Гнідий).

Т. Андрусак (Львів).

«САМОСТІЙНА УКРАЇНА» – друкований орган Української народної партії. Перший і єдиний номер газети вийшов нелегально у вересні 1905 з допомогою галицьких радикал-демократів у Львові. Видавцями були М. Міхновський, В. Шемет, М. Шемет, О. Макаренко. «С.У.» містила матеріали з парт. і громад. життя у *Наддніпрянській Україні*, статті з оцінкою рев. подій, проект конституції «С. У.» (автор – М. Міхновський). У вересні 1918 газета із такою ж назвою почала виходити в Києві. Вийшов єдиний номер. Відповідальним редактором був лідер *Української партії соціалістів-самостійників* О. Макаренко.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

«САМОСТІЙНИК» – друкований орган *Української партії соціалістів-самостійників*, тижневик. Виходив протягом квітня-травня 1918 у Києві. Містив статті з оцінкою діяльності *Української Центральної Ради* та її соціалістичного Міністерства інформації з політ., військ. й нац. життя, публікував програмні документи УПСС. Віддзеркалював точку зору політ. сил, які перебували в опозиції до гетьманської влади.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

«САМОСТІЙНІСТЬ» – щотижнева газета, що виходила в Чернівцях 1934–37. 1-й номер газети вийшов 1.1.1934. Всього – 142 номери, з них у 1934–37, 1935–52, 1936–52. Тижневик мав націоналістичне спрямування і користувався широкою популярністю (наклад сягав 7 тис. примірників). Редактором «С.» був один із засновників націоналістичного руху в Буковині – адвокат Денис Квітковський (видавав газету під псевдонімом Петро Григорович (Іван Григорович)). Значна кількість статей публіцистичного і теоретичного характеру належала Д. Квітківському. У газеті співпрацювали Є. Онацький, С. Лакуста та ін. Видання систематично публікувало повідомлення та широкі звіти про політ. судові процеси над діячами ОУН у Галичині, подавалася інформація про діяльність організації в Україні та поза її межами, про голод та репресії в рад. Україні. Відіграла значну роль у нац.-держ. вихованні укр. населення Буковини. У газеті постійно публікувалися матеріали, в яких відстоювалися нац. права укр. населення під румунською оку-

пацією, давалися практичні юридичні поради, роз'яснювалися положення чинного законодавства, за що неодноразово конфісковувалися окремі номери або тимчасово заборонявся випуск газети. Крім суспільно-політ. інформації, в газеті систематично публікувалися спортивні та літературно-мистецькі сторінки. За назвою газети прихильників націоналістичного руху у Буковині називали «самостійниками». Як додаток до газети виходив сатирично-гумористичний листок під назвою «Чортополох» (1936–37), редактором якого був О. Масикевич. Газета видала два календарі на 1936 та 1937, які містили значний літ.-іст. матеріал з історії України і, зокрема, Буковини. 1939 «С.» заборонена румун. окупаційною владою.

Т. Андрусак (Львів).

«САМОСТІЙНІСТЬ» – орган *Української гомінової визвольної ради*. 1-й номер вийшов нелегально 1946 в Україні (перевиданий на Заході Закардонним представництвом УГВР 1949). 2-й номер, як пізніше було повідомлено в бюлетені Бюро інформації УГВР, відредагований і готовий до друку, потрапив до рук органів МВС. На цьому видання, через труднощі підготовки та поширення за умов підпілля, було припинене. Замість нього почали виходити бюлетені Бюро інформації УГВР. Журн. мав обсяг 139 сторінок. Відкривався відозвою УГВР «До українського народу під московсько-більшевицькою окупацією». У номері вміщене повідомлення про загибель членів УГВР Р. Волошина та Й. Позичанюка, постанови УГВР «Про нагородження Хрестами Заслуги вояків УПА та цивільних осіб – учасників української національно-визвольної революційної боротьби і про підвищення у військових ступенях вояків УПА». У виданні опубліковано дві теоретичні статті: «УПА – носій ідей визволення і дружби народів» та «Про свободу преси в СРСР», в яких на основі аналізу фактичних даних робилися висновки про роль та значення нац.-визвол. боротьби укр. народу для інших поневолених народів та важливість спільних зусиль у боротьбі з рос. імперіалізмом, а також доводилася тоталітарна суть рад. системи (автор – О. Дяків; статті підписані псевдонімами – О. Гончарук і О. Горновий). У журн. опубліковано реєстр бойових дій УПА, інформацію про становище на укр. землях у Радянському Союзі та Польщі, подано огляд антигуманих методів боротьби, до яких вдавалися ці держави у боротьбі з укр. нац.-визвол. рухом. Низка матеріалів, які мали бути вміщені у 2-му номері «С.», так і не були опубліковані в бюлетені Бюро інформації УГВР і нині невідомі.

Т. Андрусак (Львів).

САМУЇЛ (рр. н. і см. невід.) – укр. маляр. Був ієромонахом Полтавського Христо-Воздвиженського монастиря. 1762 за наказом митрополита Арсе-

нія Могиллянського переведений до Києва, де очолив малярську майстерню Софійського монастиря, в якій 1766 працювало 12 осіб. Бл. 1765 у С. замовлено дві ікони Св. Варвари, які мали бути відправлені до Москви. 1767 засланий до Максаківського монастиря. 1769 намалював портрет князя Дмитрія Долгорукого (Київ, Національний художній музей). С. приписується картина «Христос – животворне джерело» з портретами монахині Нектарії (княгині Долгорукої) та її сина Дмитрія.

В. Александрович (Львів).

САМУЇЛ МИСЛАВСЬКИЙ (світське ім'я – Семен; 24.5.1731 – 5.1.1796) – визначний церковний діяч, митрополит Київський (1783–96), проповідник. Походив із родини священника Глухівського полку. Освіту здобув у Києво-Могиллянській академії, після закінчення якої 12.6.1754 прийняв постриг у Софійському монастирі в Києві. З січня 1756 працював на викладацьких посадах в Академії. З листопада 1757 – префект та викладач філософії, з 1759 – викладач богослов'я. 10.2.1762 висвячений у сан архімандрита Києво-Братського монастиря і призначений ректором Академії та чл. Київської митрополичої консисторії. 1768 переведений до Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

Восени 1768 С.М. у Петербурзі висвячений на Білгородського єпископа. У вересні 1771 переведений на посаду Крутицького єпископа. Займався справою відновлення моск. соборів, за що 1775 нагороджений Катериною II алмазною панамеєю та призначений чл. Синоду. 17.3.1776 С.М. переведений до Ростова, де очолив єпархію. 22.9.1779 внесений до сану архієпископа. З 22.9.1783 С.М. – Київський митрополит. Імператорським указом від 13.11.1783 йому дозволено носити білий клобук. С.М. здійснив реформу системи викладання у Києво-Могиллянській академії. Запровадив ряд нових навч. дисциплін: алгебру, геометрію, архітектуру, географію, рос. та франц. мови, малювання, направив на навчання за кордон найбільш здібних студентів. Під тиском рос. уряду здійснював русифікацію академії і всього церковно-релігійного життя митрополії. Запровадив викладання різних предметів рос. мовою, для чого запрошував викладачів із Москви. Наказував священникам розмовляти рос. мовою, русифікував богослужіння. Остаточо змінив статус Київської митрополії за зразком звичайних рос. єпархій. 10.4.1786 С.М. надано титул архімандрита Києво-Печерської лаври. 1770–80-х доповнив і видав догматичні твори Ф. Прокоповича (т. 1–6). У рукописі залишився твір С.М. «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври» (опубл. 1817). Помер у Києві. Похований у Софійському соборі.

Р. Шуст (Львів).

САМУСЬ (Самійло Іванович; справж. прізвище невід.; н. перед 1640 – р. см. невід.) – один із керів-

ників визвол. руху проти польськ. панування у Правобережній Україні поч. 18 ст. Н. на Переяславщині. Служив у Переяславському полку, згодом перебрався у Правобережну Україну. За деякими даними, брав участь у Віденській битві 1683 у складі польськ. війська. З відновленням 1685 козацтва як організованої сили (за згодою уряду Речі Посполитої) і до 1711 – богуславський полковник. Бл. 1693–94 (вересень 1693 – весна 1694) король Ян III Собеський призначив С. наказним гетьманом, надавши йому у володіння Вінницьке староство. У 1690-х здійснив кілька рейдів проти тур. загонів на терені України і Молдови. Після рішення 1699 польськ. сейму про ліквідацію правобережних козацьких полків позбавлений Вінницького староства. Перебрався зі своїм військом у Богуславське староство, брав активну участь у Палії повстанні 1702–04. У жовтні 1702 С. розгромив польське військо під Бердичевом, а наприкін. цього ж місяця разом із брацлавським полковником Абазином здобув Немирів. Виступав за приєднання Правобережної України до Гетьманщини. У лютому 1704 у Ніжині зрікся гетьманства і передав ознаки влади І. Мазепі. У наступні роки С. продовжував боротьбу проти польськ. шляхти на Правобережжі. 1711 підтримав П. Орлика під час його спільного з татарами походу у Правобережну Україну. Після відступу П. Орлика С. разом з його сином узято в полон московським загоном. Подальша його доля невідома. За народними переказами, С. похований разом із С. Палієм у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі.

М. Крикун (Львів).

САМУТІН ПЕТРО ЗОТОВИЧ (1.8.1889 – 14.9.1982) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. на Полтавщині. Навчався у Київській кооперативній школі. У роки Першої світової війни 1914–18 закінчив 2-гу Київську школу старшин (1916). Служив у 15-му Шліссельбурзькому полку 6-го армійського корпусу. У липні–вересні 1917 активно проводив українізацію частин корпусу. Обирався делегатом Всеукраїнських військ. з'їздів, реалізовував їх рішення у військах. За Гетьманату закінчив інструкторську школу старшин, служив у 2-му Волинському, 28-му Стародубському полках. Продовжив службу на командних посадах в Армії Української Народної Республіки. За доби Директорії УНР – помічник командира полку, командир куреня, хоробро воював з більшовиками і денікінцями. Взимку 1920 взяв участь у формуванні у Бересті 6-ї стрілецької Січової дивізії генерала М. Безручка. Призначений командиром сотні, командантом штабу дивізії, наступав з дивізією під час польсько-рад. війни 1920 на Київ. Відзначився у знаменитій обороні Замостя, де дивізія М. Безручка зупинила наступ частини 1-ї Кінної армії С. Будьонного на Варшаву. Після інтернування Армії

УНР у Польщі перебував в Александрові Куявському, згодом – у Шип'юрні. Після розформування таборів служив у польськ. армії. 1933 закінчив Військову академію, брав участь у нім.-польській війні 1939. Після Другої світової війни 1939–45 жив у США, плідно працював у комбатантських організаціях укр. вояків. Опублікував ряд статей з історії визвольних змагань. Уряд УНР в екзилі присвоїв йому звання генерал-хорунжого. Помер у Балтиморі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМЧУК УЛАС ОЛЕКСІЙОВИЧ (20.2.1905 – 9.7.1987) – визначний укр. письменник. Н. у с. Дермані (Рівненська обл.) у сел. родині. С. – одна з найяскравіших і найпомітніших постатей укр. прози 20 ст. Закінчив гімназію у Кременці. Продовжував навчання у Брестлавському ун-ті та в Українському вільному ун-ті у Празі. Перші оповідання «На старих стежках» (1926) опублікував у варшавському журналі «Наша бесіда». Постійно співпрацював з укр. періодичними виданнями – «Літературно-науковим вісником», «Дзвонами» (Львів), «Самостійною думкою» (Чернівці), «Розбудовою нації» (Берлін), «Сурмою» (Берлін – Каунас). 1941–43 – редактор газети «Волинь», що виходила у Рівному. 1944–48 жив у Німеччині. Восени 1945 С. спільно з І. Багряним, В. Домонтовичем, Ю. Косачем, І. Майстренком, Ю. Шерехом виступив ініціатором створення літ.-мистецького об'єднання укр. письменників еміграції – Мистецького українського руху і був обраний його першим головою. 1948 переїхав до Канади, де став засновником письменницької організації «Слово». Найвизначнішим творчим досягненням С. став роман-епоса «Волинь». У цьому творі С. відтворив психологію укр. господаря, його сімейний уклад, гуманні принципи взаємовідносин та життєствердний оптимізм селянської владі. На трагічні події голодомору 1932–33 С. відгукнувся романом «Марія», піднісши до символу страдницький образ матері-України. Гірка доля укр. народу відтворена у трилогії «Ост». Перша книга «Морозів хутір» (1948) передає атмосферу укр. революції 1918–19. Друга – «Темнота» (1957) присвячена долі України та її дітям в умовах рад. імперії. У третій – «Втеча від себе» (1982) письменник детально описує трагедію насильницької репатріації та поневір'я українців по всьому світі. Нац. її соціальні проблеми українства С. порушив у романах «Юність Василя Шеремети» (1947), «Чого не гоїть вогонь» (1959), «На твердій землі» (1967). Боротьба закарпатських гуцулів за свою державу надихнула письменника на високопатріотичний роман «Гори говорять». Своєрідним протестом проти жорстокого більшовицького терору на селі став політично загострений роман «Кулак». Збірки нарисів «На білому коні» (1956) та «На коні вороному», книги публіцистичних творів «П'ять по

дванадцятій» (1954), «Планета ДіЛі», «Слідами піонерів», «Живі струни», «Сонце заходу», «В країні занепаду й руїни» передають враження письменника від Нового Світу, доносять окремі моменти важкої долі українців в умовах нацистської окупації та більшовицького тоталітарного режиму. Помер у Торонто.

В. Працьовитий (Львів).

«САНАЦІЯ» (від. лат. sanatio – оздоровлення) – назва політ. табору, що утримував владу в Польщі 1926–39. Створений після травневого перевороту 1926 прибічниками Ю. Пілсудського. Висував гасла оздоровлення сусп. життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Домігся прийняття квітневої конституції 1935, яка закріплювала в країні напівавторитарний режим. Сформував політ. програму, основу якої склали ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в сусп. житті; допускав можливість існування легальної політ. опозиції, водночас поборював опозиційні партії та рухи, використовуючи при цьому й насильницькі методи боротьби з опонентами («берестейські» вибори, створення концтабору *Берега Картузька*). «С.» об'єднувала діячів, що походили з різних ідейно-політ. угруповань та середовищ. Провідну роль у таборі «С.» відіграло найближче оточення Ю. Пілсудського – В. Славек, А. Пристор, Б. Медзінський, Ю. Бек, К. Світальський, А. Коц, І. Мосціцький, Т. Голувко, Є. Єнджеєвич та ін. Провідною політ. орг-цією «С.» був Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР; існував 1928–35), на зміну якому 1937 прийшов Табір національної єдності (ОЗН). Після смерті Ю. Пілсудського в таборі «С.» посилюлися фракційні тенденції. Наростало протистояння т. зв. замкової групи (лідери І. Мосціцький і Г. Квятковський), що стояла на консервативних позиціях, та групи Е. Ридза-Сміглого, що відстоювала ультра націоналістичні, тоталітарні погляди. Частина ж колишніх співпрацівників Ю. Пілсудського – В. Славек, А. Пристор, К. Світальський – опинилася на узбіччі політ. життя. «С.» не виробила власної концепції та конкретної програми нац. політики. Щодо непольських народів відстоювала концепцію т. зв. держ. асиміляції; декларувала повагу прав нац. меншин взамін на їхнє лояльне ставлення до держави. У політ. практиці «С.» проявлялася у посиленні функцій війська, школи та адміністрації як інструментів тиску на нац. меншини. Логічним розвитком таких поглядів була масова репресивна акція уряду проти українців у Галичині восени 1930 (див. «Паціфікація»). Після часткової і тимчасової спроби порозуміння з українцями 1935 (див. «Нормалізація»), продиктованої значною мірою тактичними міркуваннями, у «С.» стала переважати тенденція «зміцнення польського характеру держави».

Програма, прийнята урядом на поч. 1939, передбачала комплекс заходів, спрямованих на обмеження можливостей нац. розвитку укр. суспільного життя та поступової колонізації укр. населення.

М. Швагуляк (Львів).

САННИКІВ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (18.4.1866 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, генерал-лейтенант (1916). Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, 1-му Павлівському військовому училищі (1885). Служив у 16-й гарматній бригаді, 21-му драгунському Білоруському полку. Після закінчення 1892 Миколаївської академії Генерального штабу призначений до Київського військ. округу, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 31-ї піхотної дивізії (Харків), старшого офіцера особливих доручень штабу 21-го армійського корпусу (Київ), старшого ад'ютанта штабу округу. З 1908 – командир 11-го Луганського Чугуївського полку. 1910 підвищений у ранзі до генерал-майора і призначений генерал-квартирмейстером Приамурського військ. округу. У роки *Першої світової війни 1914–18* – начальник штабу 9-ї армії Пд.-Зх. фронту (1915). За *Гетьманату* вступив до укр. армії, входив до складу Військ.-іст. комісії зі збору документів Першої світової війни на Південно-Західному і Румунському фронтах. За його активної участі систематизовано цінний матеріал про воєнні дії 1914–18. Після падіння Гетьманату – у Добровольчій армії *А. Денікіна*. Був одеським міським головою, членом Особливої наради, начальником постачання армії, головнокомандувачем Одеської групи. У березні 1919 усунуений з посади під тиском командування Антанти. Виїхав на Кубань. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САРАНА ФЕДІР КУЗЬМОВИЧ (26.11.1921 – 1.8.1995) – укр. бібліограф. Н. у с. Йосипівка (тепер Кіровоградська обл.). Навчався у Харківському бібліотечному ін-ті (не закінчив), Ленінградському бібліотечному ін-ті (закінчив з відзнакою) та на іст. ф-ті Київського ун-ту. З 1944 працював в Укрдержвидаві. З 1959 завідував сектором бібліографії Інституту літератури ім. Шевченка, працював гол. бібліографом ЦНБ АН УРСР, зав. редакцією бібліографії УРЕ (до 1988). Головна праця – «Т.Г.Шевченко: Бібліографія ювілейної літератури, 1960–1964» (1968). Видав серію покажчиків «Матеріали до бібліографії Шевченкіани» за роки Великої Вітчизняної війни та за 1957–66. Разом з Н. Королевич видав покажчики «Слов'янська філологія на Україні» за 1958–62 і 1963–67. Підготував бібліографічні покажчики А. Тесленка (1956), Л. Первомайського (1959), М. Ясинського (1971), покажчик змісту журн. «Літопис революції» (1957), «Видання творів В.І. Леніна на Україні, 1894–1965». У

співавторстві з Д. Тарамановим підготував навч. посібник «Українська радянська бібліографія» (1980). Написав понад 60 статей у «Шевченківському словнику» (тт. 1–2, 1978). Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1980).

С. Білокінь (Київ).

САРМАТИ (савромати) – давньогрецька назва групи кочових іраномовних племен, що жили в 6–5 ст. до н. е. у степах Поволжя, Уралу та Казахстану, у 3 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. на території степової смуги України і частково – на території Румунії. За Геродотом, С. були союзниками скіфів під час скіфоперської війни наприк. 6 ст. до н. е. Поділялись на кілька територіально-племінних груп: аорсів (на сх. від Дону), сіраків (Прикубання), роксоланів та аланів – у Пн. Причорномор'ї. Території С. поділяють на Азійську Сарматію (на сх. від Дону) та Європейську Сарматію. Поширений поділ історії сарматів на 4 етапи: савроматський (6–4 ст. до н. е.), ранньосарматський, або прохорівський (3–2 ст. до н. е.), середньосарматський (1 ст. до н. е. – серед. 2 ст. н. е.), пізньосарматський (серед. 2–4 ст.). Традиційна сарматська культура відома головним чином за тілопокладними похованнями на спині на дні прямокутних ям або в підбоях у кутку ями. У похованнях знаходять кістки вівці, мечі з серпоподібним або кільцеподібним навершям, бронзові фібули та дзеркала, ліпний і гончарний посуд. Могильники налічують близько сотні поховань (Усть-Кам'янка). Знахідки, що належать до сарматської культури Пн. Причорномор'я, дещо відрізняються – це золоті, срібні й бронзові прикраси у поліхромному стилі, бронзові котли із зооморфними ручками; часто трапляється привізний глиняний і скляний посуд. Багате сарматське поховання досліджене під курганом «Соколова Могила» біля с. Ковалівки Миколаївської обл. Основою господарської діяльності С. були різні форми скотарства. Важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля з сусідами. В соціальному житті панувала військ.-племінна верхівка, частими були війни. Важливу роль у військовій справі відігравали жінки. С. належали до іранської мовної групи. В серед. 3 ст. військова могутність С. на території *Правобережної України* була ослаблена готами, в 4 ст. С. розгромлені й частково асимільовані гунами. Традиції культури С. простежувалися в культурі антів і в пізніші часи.

М. Пелецишин (Львів).

САРНИЦЬКИЙ КЛИМЕНТ КАРЛ (1832 – 1909) – протоархімандрит чину Св. Василя Великого УГКЦ. З 1867 викладав у Львівському ун-ті, професор біблійних наук. Кілька разів обирався деканом богословського ф-ту і двічі (1880–81, 1889–90) – ректором ун-ту. З 1867 С. – ігумен монастиря Св. Онуфрія у Львові. З 1878 – протоігумен Галицької провінції ЧСВВ. За дорученням

папи римського Лева XIII розпочав проведення під керівництвом єзуїтів т. зв. Добромильської реформи василіян (1882–1904). 1902 С. надано титул архімандрита. Відомий як автор та видавець книг духовного змісту, серед яких – граматика єврейської мови для студентів, пояснення псалмів, богослужбові піснеспіви тощо. З 1871 С. – співредактор церковного журналу «Русській Сіон» та співредактор «Wegner-Welte Kirchenlexikon».

Р. Шуст (Львів).

САТІР I (р. н. невід. – 389 (388) до н. е.) – боспорський цар (433/432 – 389/388 до н. е.) з династії *Спартокідів*. Син і спадкоємець царя Спартока I. Правив спільно з Селевком. Уклав договір про взаємні пільги та привілеї з Афіньською державою. Намагався приєднати до своїх володінь М. Феодосію, але загинув під час облоги цього міста.

О. Бандровський (Львів).

САТІР II (р. н. невід. – 309 (308) до н. е.) – боспорський цар (310 (309) – 309 (308) до н. е.) з династії *Спартокідів*. Син і спадкоємець царя Перісада I. Під час свого правління вів міжусобні війни з братом Євмелом. У цій боротьбі С. II звернувся по допомогу до скіфських та фракійських племен. Був смертельно поранений під час штурму фортеці племені фатеїв, що були союзниками Євмела.

О. Бандровський (Львів).

САФОНОВ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ (22.10.1872 – лютий 1918) – укр. військ. діяч, генерал-майор. Навчався в Олександрівській гімназії. 1897 закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. Служив у 136-му піхотному Таганрозькому полку. Брав участь у російсько-японській війні 1904–05. Після закінчення 1905 Миколаївської академії Генерального штабу – помічник старшого ад'ютанта штабу Одеського військового округу, старший ад'ютант штабу 4-ї піхотної дивізії, штаб-офіцер для доручень штабу Кавказького армійського корпусу, штабу Іркутського військ. округу, начальник військ. перевезень Іркутської області. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на Пд.-Зх. фронті, командир 15-го піхотного полку, нач. штабу 34-го піхотного корпусу. Згідно з рішеннями 1-го і 2-го Всеукр. військових з'їздів у липні 1917 корпус відведено для українізації до Меджибожа на Поділлі. Під керівництвом генералів *П. Скоропадського* і С. полк українізовано першим серед великих військ. формувань. До 1.10.1917 процес українізації завершено, й оновлене з'єднання дістало найменування *1-го Українського корпусу*. З ініціативи С. створено старшинську школу, розробив план операції щодо нейтралізації збільшовичених частин рос. армії, які рухались на Київ. Згідно з ним за короткий час частини 1-го Українського корпусу зайняли залізничні станції Вінниці, Бердичів, Білу Цер-

кву, Фастів і закрили шлях на Київ. На поч. лютого 1918 генерал С. з новим командиром корпусу Я. Ганзюком виїхали автомашиною до столиці, де були схоплені балтійськими моряками. Після відмови перейти на службу в Червону армію розстріляні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САФОНОВИЧ (Софонович) ФЕОДОСІЙ (поч. 17 ст. – 1676) – укр. церк. та культ.-просв. діяч 17 ст. Н. у Києві в міщанській родині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Володів латинською, грецькою, польською, церковнослов'янською мовами. У 1640-х – на поч. 50-х викладав у колегії богослов'я. 1649 побував у Москві. Протягом 1653–55 виконував обов'язки ректора Києво-Могилянської колегії. Навесні 1655 С. був обраний ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Добився надання монастирю ряду маєтків від гетьманів *Б. Хмельницького* та *І. Виговського*. С. був прихильником збереження прав та привілеїв православної церкви в Україні. Разом з іншими київськими ігуменами добивався від моск. царя дозволу самостійно обирати митрополита. Після призначення місцеблюстителем митрополитичого престолу чернігівського архієпископа Л. Барановича той доручив виконання своїх обов'язків С. Керуючи справами Української православної церкви у *Лівобережній Україні* та в Києві, С. докладав зусилля для зміцнення матеріального становища церкви, сприяв піднесенню рівня освіти духовенства. Виступав проти сваволі царських воевод у Києві. Засудив політику гетьмана *П. Дорошенка* щодо його союзу з Туреччиною. С. – автор низки церк.-іст. творів, богословських писань та житій святих. Переписав, впорядкував та доповнив пом'яник Золотоверхого Михайлівського монастиря. Уклав «Мученія великомучениці Варвары» та «Повесть о преславных чудях». Історичні праці С. створені на підставі вивчення великої кількості літописів та хронік. С. – автор «Кройники з летописцов стародавних, з святого Нестора Печерського киевского...» (1672), «Кройники о початку и назвиску Литвы...» (1673), «Кройники о земли Польской...» (1673), «Летописца албо кройника о земле Польской» (1673). 1667 видав твір «Виклад о церкви», який згодом декілька разів перевидавався.

Р. Шуст (Львів).

САРИКА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1875 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, генерал-значковий. Закінчив Михайлівське артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир 5-ї батареї 42-ї гарматної бригади Пд.-Зх. фронту, полковник (1915). В укр. армії – з 1918. Обіймав посаду інспектора артилерії Запорізької дивізії. За Гетьманату – командир 39-го легкого гарматного полку, начальник артилерії Чорноморського коша. Під

час антигетьманського повстання перейшов на бік *Директорії УНР*. 1919 призначений начальником Головного артилерійського управління, водночас лектор Кам'янець-Подільської юнацької школи. У травні 1919 С. потрапив у польський полон. Після звільнення служив у Генеральному штабі *Армії УНР*, начальник гарматної управи Генерального штабу. У період боїв *Армії УНР* на більшовицькому фронті в липні-листопаді 1920 очолював Головне артилерійське управління Військового міністерства. Після інтернування укр. військ у Польщі перебував у таборі Каліша. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВАРОГ (Саварог) – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню. Етимологію імені «Сварог» пов'язують з санскритськими svargas, де «Свар» означає небо, сонце, сонячне світло. С. – батько сонця й вогню, а від нього пішли всі інші боги – *Сварожичі*. С. – батько *Дажбога* (бога сонця) і *Сварожича* (бога вогню). С. вперше згадується у «Хроніці» Іоанна Малали (6 ст.), в якій ототожнюється з грецьким богом Гефестом, а його син *Дажбог* («Сонце цар, син Сварогов, ежи єсть *Даждбог* ...») – з Геліосом. На думку деяких дослідників (М. Грушевський, Ф. Корш та ін.), С. – головний єдиний бог сх. слов'ян. Про єдиного бога, якого вшановували слов'яни, згадує у своєму творі «Про готську війну» (6 ст.) грецький письменник Прокопій Кесарійський: «Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають владику всіх». Історик Гельмольд (12 ст.), розповідаючи про віру балтійських слов'ян, твердить, що вони признають одного великого Бога, що є богом землі та неба. У «*Повісті минулих літ*» літописець, описуючи укладення договорів з візантійцями, подає звістку про одного Бога у киян.

Д. Білий (Донецьк).

СВАРОЖИЧИ – у міфології зх. і сх. слов'ян сини *Сварога*: бог сонця *Дажбог* і бог земного вогню – *Сварожич*. Культ *Сварожича* був поширений у слов'янських племен, що жили у Прибалтиці. Балтійські слов'яни вважали *Сварожича* не тільки богом вогню, а й богом війни, тому приносили йому в жертву військ. здобич та трофеї. Вважалося, що *Сварожич* може з'являтися у вигляді вершника з ратищем або у вигляді вепра, який виходить з моря. Балтійські слов'яни називали *Сварожича* *Радгостом*. Святилище *Сварожича* було встановлено у культовому центрі редаріїв Ретре-Рагосте. У пізніших віруваннях сх. слов'ян *Сварожич* трансформувался у вогняного духа *Рарога*.

Д. Білий (Донецьк).

СВЕРЧЕВСЬКИЙ КАРОЛЬ (псевд. «Вальтер»; 22.2.1897 – 28.3.1947) – польськ. військ. діяч, генерал. Працював робітником на фабриці Герляха

у Варшаві. 1915 евакуйований до Росії, де брав участь у революції і громадянській війні на боці більшовиків. З 1918 – у Червоній армії, з 1921 – викладач і комісар Польської школи червоних комунарів. 1928 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе, працював у Генеральному штабі РСЧА. 1936 виїхав в Іспанію, де під іменем «генерал Вальтер» командував дивізією іспанської респ. армії. У роки радянсько-німецької війни 1941–45 – у Червоній армії, з 1943 – один з організаторів Польської армії в СРСР, заступник командира 1-го корпусу, пізніше – заступник командувача 1-ї Польської армії. З 1944 – чл. і керівник органів Польської робітничої партії, посол Крайової Ради Народової. Командував 2-ю Польською армією, яка брала участь у бойових діях на заключному етапі війни (на території Польщі, Чехо-Словаччини та Німеччини). З лютого 1946 призначений заступником міністра оборони Польщі. Виконував ряд дипломат. місій, зокрема на переговорах із міжнар. Контрольною комісією щодо репатріації поляків із Німеччини і зх. країн, а також у США, Канаді та країнах Латинської Америки. У січні 1947 обраний послом сейму. Загинув під час інспекторської поїздки у пд.-сх. частину Польщі в р-ні м. Балігруд, де потрапив у засідку, влаштовану сотнями УПА під командуванням «Хріна» і «Стаха». Смерть С. стала приводом для початку здійснення завчасно спланованої польським комуністичним урядом операції з депортації укр. населення з місць постійного проживання на пн.-зх. землі Польщі (див. «*Вісла*» операція).

П. Зашкільняк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКА ВІРА ІЛАРІОНІВНА (28.8.1913 – 21.5.1991) – відомий укр. мистецтвознавець, член НТШ (з 1939). Дочка І. *Свенцицького*. Н. у Львові. 1932–38 навчалася у Львівському ун-ті. 1939 захистила магістерську дисертацію з мистецтвознавства. У міжвоєнний час брала участь у нац.-визвол. русі на західноукр. землях. Виступала як свідок захисту на Варшавському процесі 1935–36; була серед звинувачених під час Львівського процесу 1936, але завдяки вмільому захисту її звільнили. Працювала в Національному музеї у Львові, з 1940 – науковий співробітник, з 1944 – головний завідувач фондів і керівник експозицій. У роки нім. окупації С. разом з батьком врятувала від пограбування Національний музей. 1948 стала аспіранткою відомого лєнінградського вченого В. Лазарева, але закінчити навчання не вдалося через арешт. У листопаді 1948 засуджена до тривалого терміну ув'язнення. Покарання відбувала у Тайшеті (тепер Іркутська обл., Росія). Після звільнення у червні 1956 повернулася до Львова. Працювала у Національному музеї (перейменовано у Державний музей укр. мистецтва) молодшим, з 1962 – старшим науковим співробітником. З 1967 – завідувач відділу нар. мистецтва, з 1975

очолила відділ давньоукраїнського мистецтва. Вивчала давнє укр. мистецтво, зокрема укр. іконопис, старовинну гравюру, давні рукописи і першодруки, особливо – спадщину І. Федорова. Створила каталог колекції ікон Національного музею у Львові. Автор бл. 60 праць і статей. Серед них – «Різьблені ручні хрести 17–20 ст.», «Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві 17 ст.» (1966), «Живопис 14–16 століть» у 2-х тт., «Історія українського мистецтва» (1967), «Спадщина віків: українське малярство 14–18 століть у музейних колекціях Львова» (у співавт. з О. Сидором, 1990). Видала альбом «Українське народне малярство 13–20 століття» (у співавт. з В. Отковичем, 1991). С. була ініціатором створення музею О. Кульчицької, сприяла орг-ції музеїв І. Труша, Л. Левицького у Львові. Чл. Спілки художників України з 1944 (з перервою – 1948–67), заслужений працівник культури УРСР (з 1989), лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1995, посмертно). Померла і похована у Львові на Личаківському кладовищі.

Т. Галайчак (Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ (І. Святицький; 7.4.1876 – 18.9.1956) – визначний укр. філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець. Чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка (з 1914). Н. у Буську на Львівщині. Навчався у Львівському, Петербурзькому та Віденському ун-тах. На поч. століття належав до *московфілів*, видавав 1902–05 журн. «Живая мысль», в якому формувалися «теоретичні постулати галицького московфіліства». Бл. 1905 під впливом І. Франка відійшов від цієї сусп. течії. 1905 С. за дорученням митрополита А. Шептицького став засновником Національного музею у Львові (у рад. часи – Львівський держ. музей укр. мистецтва) та був його директором до 1952. 1913–14 і 1933–39 працював доцентом кафедри слов'янської філології; 1921–25 – професор *Львівського (таємного) українського університету*; з 1939 і до смерті – професор, завідувач кафедри слов'янської філології Львівського ун-ту. З 1945 завідував відділом мовознавства Ін-ту суспільних наук Академії наук України.

Наукова творчість С. пов'язана з вивченням проблем мистецтвознавства, мовознавства, літературознавства, славістики. Вивчав мову окремих рукописних пам'яток, що знайшло відображення у монографії «Нариси з історії української мови 11–13 століть». Досліджував бойківські говірки, зокрема с. Бітлі на Турківщині, склав граматики укр. мови для поляків (1922), рос. мови для українців (1902), рос. мови для поляків (1915, 1931). Найважливіші мовознавчі праці: «Бучацьке Євангеліє 13 ст.» (1911), «Основи науки про мову українську» (1917), «Мова Галицько-Волинського літопису» (1949), «Питання про світський характер ста-

роруського письменства і його мови» (1958) та ін. Важливе місце у творчій спадщині С. посідають «Матеріали по історії возродження Карпатской Руси» (2 тт., 1905–09).

Працюючи бібліотекарем Народного дому у Львові, створив бібліографічний покажчик «Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича» (тт. 1–3, 1906–11). Серед мистецтвознавчих праць С.: «Прикраси рукописів Галицької України 16 в.» (1922–23), «Початки книгопечатання на землях України» (1924), «Іконопис Галицької України 15–16 ст.» (1928), «Ікони Галицької України 15–16 вв.» (1929), «Розвиток українського мистецтва в Західній Україні» (1944). Зібрав та зробив наук. опис величезного музейного матеріалу, був організатором ряду виставок давнього та модерного мистецтва в Національному музеї у Львові.

Серед фольклорно-етнографічних розвідок С. особливе місце належить праці «Різдво Христове в поході віків» (1933). Літературознавчі зацікавлення С. пов'язані з історією укр. та рос. літератури 19–20 ст.

У 1920-х вивчав творчість укр. письменників, що знайшло своє відображення у працях: «Винниченко, спроба літературної характеристики» (1920), «Шевченко в світлі критики і дійсності» (1922). Окрема галузь літературознавчих студій С. – проблеми франкознавства. На цю тему опублікував ґрунтовні роботи: «Суспільне тло творчості І. Франка 1856–1916» (1929), «Місце І. Франка в історії української філології» (1933). С. належать дослідження з історії рос., білорус., болгарської та ін. слов'янських літератур – «Нариси з історії російської літератури 19–20 століть» (1902–05), «Нариси з історії болгарської літератури» (1957). Помер і похований у Львові.

М. Гнатюк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ПАВЛИН (псевд. – Павло Свій, Павлин Стахурський, Д. Лозовський та ін.; 1841 – 12.9.1876) – укр. та польськ. письменник, літературознавець та громадський діяч. Н. у с. Варшиці (тепер Вінницька обл.) у родині збіднілого польськ. шляхтича. Навчався у Київському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1863–64*. Після поразки повстання переїхав до Львова, працював учителем *Академічної гімназії у Львові*, актором драматичного театру. 1866–67 С. видавав журнал «Сьоло» («Село»). Однак цей часопис, за словами І. Франка, «...початий ним з метою примирення русинів з поляками... не притягнув до себе нікого з русинів та не знайшов читачів серед поляків». С. був автором повістей та оповідань з укр. життя: «Колись було» (докінчене польськ. мовою, 1866), «Степові оповідання» (1871). Для укр. театру переробив кілька творів, зокрема поему Т. Шевченка «Катерина» (1866), «Святослав Ігорович» (1876) та ін. Був автором ряду збірок байок та лірич-

них поезій. Робив переклади з польськ. та укр. Переклав польськ. мовою низку творів Т. Шевченка та Ю. Федьковича, автор кількох лінгвістичних праць. С. послідовно виступав проти москвофільства, стояв на позиціях українофільського руху 1860-х.

М. Гнатюк (Львів).

СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ ПАТРИКІЙОВИЧ (літ. псевд. – Патриченко; 1(13).9.1834–18.7.1871) – укр. письменник, громад. діяч, етнограф, фольклорист. Н. у с. Маньківці Гайсинського повіту на Поділлі (тепер Вінницька обл.) у сім'ї сільського священика. 1843–51 навчався у Крутянському духовному училищі, 1851–1856 – у Подільській духовній семінарії в м. Кам'янці-Подільському. Наприк. 1856 вступив на медичний ф-т Київського ун-ту, з лютого 1857 навчався на іст.-філол. ф-ті. Належав до таємного студентського товариства, був одним із організаторів Новостроївської недільної школи. У грудні 1859 через несплату за навчання звільнений з ун-ту. Склав іспити на звання учителя рос. словесності. З кін. 1860 працював у Миргородській повітовій школі. У липні 1862 переїхав на Чернігівщину, де отримав посаду акцизного чиновника у Козельці. 1862 служив у Чернігові. З 1869 – помічник завідувача Київським центральним архівом. Помер у Києві. Літературну діяльність розпочав, ще навчаючись в ун-ті. Відомими були вірші-пісні С. «Україно, мати наша...», «В полі доля стояла...», «Росте долом березина...», «Коли хочеш нам добра...», спрямовані проти соціального та нац. гноблення України російським самодержавством. Особливо гостро звучала пісня «Вже більш літ двісті...», що засуджувала діяльність *Б. Хмельницького* та рішення *Переяславської Ради 1654*. З усіх поезій за життя автора була опублікована лише «Горлиця» (1860). Написав для журн. «Основа» низку фольклорно-етнографічних нарисів, зокрема «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського», «Великдень у подолян» (1861). Створив кілька оповідань «Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш», «Недоколисана», «Іван Доробало». У газетах «Киевлянин» та «Одесский вестник» друкувались його нариси (рос. мовою) з життя сільського духовництва («Прошлый быт православного духовенства», «На похоронах», «Арендарь», «Гаврусь и Катруся», «Два упрямы»), дрібного чиновництва («Попался впросак»), пригодницькі оповідання з життя жебраків, конокрадів, контрабандистів, шахраїв, розбійників («Жебраки», «Конокрады», «Пачковозы», «Железный сундук», «Шинкарь», «За год до холеры», «Неразгаданный преступник»). Окреме місце у творчості письменника посідають автобіографічні твори: «Хоч з мосту та в воду», «Туда и обратно». Найвидатніший твір С. – перший укр. соціально-психологічний роман «Люборацькі». Написаний для «Основи» (1861–62), був опублікований *І. Франком* у журналі «Зоря» 1886 (скорочений ва-

ріант). Повне видання твору з'явилося 1901 в Києві. У романі трагедія родини Люборацьких розкривається на широкому тлі соціально-нац. відносин у *Правобережній Україні*. Автор показує процес занепаду патріархальної родини сільського священика під тиском нових суспільно-економічних умов серед. 19 ст. У романі письменник засудив русифікаторську політику царизму, що через зрусифіковані навчальні заклади намагався знищити національно свідоме духовенство, позбавити укр. народ його духовних провідників; зображено не менш згубний вплив польськ. шляхти на укр. молодь, показано моральну зниженість представників офіційного рос. православ'я та польськ. «кресової культури». «Люборацькі» знаменували новий етап розвитку укр. прози, її еволюцію до гостропроблемних, широкомасштабних епічних полотен.

В. Корнійчук (Львів).

СВИДРИГАЙЛО (Швидригайло; православне ім'я – Лев; р. н. невід. – 1452) – великий кн. литовський (1430–32). Син *Ольгерда Гедиміновича*, молодший брат *Ягайла*. 1386 разом із Ягайлом охрестився за католицьким обрядом, узявши ім'я Болеслав. 1400–02 – кн. подільський, перед 1408 – кн. брянський. 1408 на чолі групи сіверських і верховських князів та бояр перебрався до Московщини. 1409 покинув моск. службу й повернувся до Литви, де був схоплений і ув'язнений у Кременці. 1418 звільнений князем Дашком Острозьким. 1419 отримав у володіння Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Після смерті *Вітовта* (1430) С. проголошений великим кн. литовським. 1430 польські війська розбили загони намісників С. і захопили Зх. Поділля. 1431 виступив проти Ягайла, який влітку здобув Кам'янець, Володимир і взяв у облогу Луцьк. Воєнні дії між військами С. і Ягайла завершилися укладенням дворічного перемир'я. 1432 внаслідок змови литовських і польських панів на чолі з *Сигізмундом Кейстутовичем* С. усунено з великокнязівського престолу. Вів тривалу боротьбу з Сигізмундом за владу в Великому князівстві Литовському, в якій його підтримували укр. князі (відмовилися визнати верховенство Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили С. на «велике княжіння Руське»). Втім ця боротьба не була суто нац., оскільки серед прихильників С. було чимало литовських князів і панів. 1435 війська С. зазнали поразки від полків Сигізмунда у битві на р. Святий (Свента) під Вількомиром (1.9.1435). Невдовзі на боці С. залишилось тільки Сх. Поділля. С. покинув Литву й повернувся лише після смерті Сигізмунда (1440), отримавши у володіння Волинь і зберігши титул великого кн. Помер у Луцьку.

О. Русина (Київ).

СВИРГОВСЬКИЙ ІВАН (Свирчовський; Сверговський р. н. невід. – бл. 1574) – козацький

ватажок (гетьман) у 1-й пол. 1570-х. У березні 1574 на заклик молд. господаря *Івана Води Лютото* на чолі козацького загону (бл. 1200–1400 чол.) прибув у Молдову для боротьби проти Османської імперії. 24.4.1574 молдовсько-козацьке військо у бою під Мокшанами (тепер Румунія) завдало поразки об'єднаним турецько-волооським силам (бл. 100 тис. чол., за ін. дан. 60 тис. чол.). На поч. травня військо С. та Івана Води Лютото зайняли Бухарест, а згодом здобули добре укріплену фортецю Браїлів. Згодом козаки С. за підтримки молд. загонів захопили турецьку фортецю Тягині (Бендери), тримали в облозі фортецю Тейну (Тейницю) і завдали значних руйнувань Білгороду (Акерману; тепер Білгород-Дністровський Одеської обл.). 9–14.6.1574 у боях біля Кагульського озера козацько-молдовські частини, через зраду хотинського баркалаба (коменданта) Ієремії Чарнавіча, були розбиті турецько-татарськими військами (за деякими дан. – бл. 200 тис. чол.). За одними відомостями, С. потрапив у полон і був страчений у Стамбулі, за ін. – зумів вийти з оточення, продовжував боротьбу проти турків і пізніше загинув у бою поблизу Кілії.

І. Підкова (Львів).

СВИРИДОВ (рр. н. і см. невід.) – черкаський намісник князя *Семена Олельковича*. С. наприкінці 1450 або 1460 було доручено розмежування Київського князівства із землею Татарською Перекопською, Очаковом, Білим Городом (сучасний Білгород-Дністровський) і з землею Волоською». Опис цих кордонів (здійснений бл. 1540) відомий у наук. літературі як «обвід Свиридова».

О. Русина (Київ).

СВИДЗИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (9.10.1885 – 18.10.1941) – укр. поет і перекладач. Н. у с. Маянові на Вінниччині у родині священика. Дитинство минуло в с. Мармолинцях на Летичівщині. Закінчив Тиврівську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Київський комерційний ін-т. Служив у земстві, працював у Житомирі, видавничому відділі Подільської нар. управи. З 1925 – у Харкові, у Держвидаві України, редакціях журн., зокрема в редакції «Червоного шляху». Літ. дебют відбувся 1912 в журн. «Українська хата», де опублікував вірш «Давно, давно тебе я жду». За життя С. вийшло три збірки віршів: «Ліричні поезії» (1922; не збереглася), «Вересень» (1927), «Поезії» (1940). Збірка «Медобір» була вивезена на Захід і вийшла 1975. Поезія С. пронизана філософією природи, якій підпорядкована не тільки пейзажна, а й інтимна лірика. За стилем поетична творчість С., в основному, символічна, причому її символіка органічно споріднена з фольклором, яким С. цікавився. Відповідальність перед словом, фразою, узгодженість думок і почуттів, повага до традиції, особливо античної, зближують поета з

київ. неокласиками. Займався перекладами творів античних авторів, зокрема Гесіода, Овідія, Арістофана, перекладав «Слово о полку Ігоревім». Восени 1941 заарештований і загинув за нез'ясованих обставин. Місце поховання невідоме.

О. Баса (Львів).

СВИДЗИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1824–1857) – укр. політ. діяч. Н. у с. Таурові (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) у родині греко-католицького священика. Закінчив гімназію у Станіславі. 1840–42 – студент філ. ф-ту ун-тів у Братиславі та Львові. Згодом продовжив навчання у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Не завершивши навчання, змушений емігрувати. Жив у Лондоні, де працював у Британському музеї. С., вихований на творах польськ. письменників-романтиків із т. зв. укр. школи – оспівувачів давньої козацької України, вирішив прислужитися відновленню її політ. незалежності. Встановив контакти з представниками польськ. монархічної еміграції на чолі з *А. Чарторийським*, яка, шукаючи союзників у боротьбі проти Російської імперії, підтримувала ідею політ. незалежності України. Згідно з одержаною інструкцією, С. повинен був поїхати на Кубань, налагодити зв'язки з Чорноморським козацьким військом і донськими козаками та готувати з ними ґрунт для майбутньої боротьби спільно з кавказькими горцями, польськ. корпусом проти царської Росії. С. мав пропагувати серед донців ідею створення окремої держави, союзної до Польщі, а чорноморських та азовських козаків заохочувати до повернення під владу відродженої польської монархії з перспективою одержання шляхетства. З кін. жовтня 1845 оселився в Таганрозі, працював маляром місцевого театру, викладав нім. мову дітям багатих козаків. Під час спроби завести довірливу розмову із старшиною про необхідність визволення донського козацтва з-під влади Росії та план майбутньої війни у союзі з поляками був заарештований. Засуджений військовим трибуналом до каторжних робіт, які відбував на Нерчинському руднику в Забайкаллі. В ув'язненні тяжко захворів і незабаром помер. Похований у поселенні Брозинський Пост.

Ф. Стеблій (Львів).

СВИРСЬКИЙ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (5.5.1882 – 12.6.1959) – військ. діяч періоду Української революції, віце-адмірал (1941). Н. у Каліші. 1902 закінчив Морський корпус. Служив старшим офіцером на крейсері «Аскольд», командир канонерського човна «Донец», яхти «Колхида». З 1908 – штурман 1-го розряду, офіцер бригади лінкорів Чорноморського флоту, на початку *Першої світової війни 1914–18* – капітан 1-го рангу, офіцер штабу командувача Чорноморського флоту. На службі в Укр. військово-морському флоті

з 1918. Гетьманом П. Скоропадським призначений помічником начальника Головного мор. штабу. Очолював укр. делегацію на переговорах з німцями у серпні 1918, брав участь у переговорах із представниками більшовицької Росії у Києві щодо розв'язання мор. проблем. У жовтні став контр-адміралом, обійняв посаду міністра мор. справ. З 1920 – на службі у збройних силах Польщі, заступник нач. мор. справ військ. міністерства, заступник командувача Морського узбережжя. Учасник нім.-польськ. війни 1939. Емігрував до Франції, жив у Парижі. 1946 виїхав до Великої Британії. Помер у Лондоні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

«СВІТ ДИТИНИ» – ілюстрований часопис для дітей. Видався у Львові – 1919–39, 1923–25 – як додаток до журн. «Молода Україна». До 1925 виходив щомісячно, пізніше двічі на місяць. Видавець і редактор М. Таранько об'єднав навколо часопису кращих педагогів, дитячих поетів, письменників, популяризаторів іст. спадщини. Серед дописувачів були Б. Лепкий, Марійка Підгірянка, Юрій Шкрумеляк, Антін Лотоцький та ін. Видавництво «С. д.» випускало популярну в Галичині «Дитячу бібліотеку», спочатку – неперіодично, а з 1934 щомісячно виходили книжки творів укр. авторів та переклади класиків світової дитячої літератури (близько 230 кн.). Часопис ілюстрували відомі митці, зокрема О. Кульчицька, М. Фартух, А. Манастирський, М. Бутич, Я. Гніздоровський, П. Андрусів та ін. «С. д.» гуртував укр. дітей Галичини та сприяв їхньому нац.-патріотичному вихованню. Наклад часопису – 4–5 тис. прим. 1994 у Львові відновлено видання часопису «С. д.» (ред. Л. Лемик).

А. Середяк (Львів).

СВІТЛИЧНИЙ ІВАН (20.9.1929 – 25.10.1992) – укр. поет, мовознавець, літ. критик, правозахисник. Н. у с. Половинкине Старобільського р-ну на Луганщині. Після закінчення 1947 середньої школи навчався на укр. відділенні філол. ф-ту Харківського ун-ту. 1951–52 працював учителем у школі, але через хворобу змушений залишити роботу. 1952–55 – аспірант Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Шевченка, займався наук. роботою під керівництвом академіка О. Білецького. 1955 очолював відділ критики журн. «Дніпро». 1957–63 обіймав посаду наук. співробітника відділу теорії літератури Ін-ту літератури, працював відповідальним секретарем у журн. «Радянське літературознавство». Ще в студентські роки розпочав друкувати літ.-критичні статті у журн. «Вітчизна», «Радянське літературознавство», «Дніпро». Будучи ідейно близьким до шістдесятників, С. був особисто знайомий з багатьма з них, вивчав творчість представників цього напрямку в укр. літературі. На його квартирі зберігалися неопубліковані твори В. Сту-

са, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, статті І. Дзюби, В. Чорновола, Є. Сверстюка. Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політ. ярликів. У серпні 1965 був заарештований і 8 місяців провів в ув'язненні. Після звільнення не зміг працювати за фахом. Через переслідування змушений друкуватися під псевдонімами. Здійснював поетичні переклади з французької (Ш. Бодлер, П.Ж. Беранже, Ж. Лафонтен), чеської (В. Незвал, Й. Ганзлік), сербохорватської (Д. Максимович), польської (Ю. Словацький, Ц. Норвід), турецької (О. Велі) та ін. мов. С. писав також полемічно-критичні статті на мовознавчі теми. У січні 1972 знову заарештований і засуджений «за антирадянську агітацію і пропаганду» до 7 років суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у таборах Пермської та Гірсько-Алтайської обл. Під час заслання тяжко захворів, однак не припиняв літературної роботи. 1978–81 переклав «Слово про Ігорева січ», писав поетичні твори, частина яких опублікована на Заході. 1978 С. було прийнято у члени Міжнародного ПЕН-клубу. У січні 1983 звільнений. Повернувся до Києва. Наприк. 1980-х було опубліковано частину праць С. і статей про нього. 1989 став лауреатом літературної премії ім. В.Стуса. 1990 вийшла збірка поезій «Серце для куль і для рим». Цього ж року став членом Спільки письменників України та членом Українського ПЕН-клубу. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі. У березні 1994 за збірки поезій, поетичних перекладів і літературно-критичних статей С. присуджено Державну премію ім. Т. Шевченка (посмертно). 1998 видавництво «Час» випустило книжку «Доброокий. Спогади про Івана Світличного».

В. Огнев'юк (Київ), І. Підкова (Львів).

СВІТОВИЙ КОНГРЕС ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (СКВУ) – громадське об'єднання українців діаспори. Ідея створення надпартійної і позаконфесійної укр. структури типу передпарламенту чи «круглого столу» виникла у 1950-х. 1961 з ініціативою створення такого об'єднання українців діаспори виступив А. Мельник. У листопаді 1967 у Нью-Йорку відбувся 1-й Конгрес СКВУ. Своє завдання СКВУ вбачав в об'єднанні зусиль українців діаспори для допомоги українському народові у боротьбі за незалежність. До СКВУ увійшли понад 150 організацій, зокрема Український конгресовий комітет США (УККА), Комітет українців Канади (КУК), Союз українських організацій Австралії (СУОА), Ідеологічно споріднені націоналістичні організації (ІСНО), Українська центральна репрезентація Аргентини, Координаційний комітет українських організацій Бразилії та ін. Конгреси СКВУ відбуваються один раз на п'ять років. У період між конгресовими засіданнями всю практичну діяльність у справі консолідації та організаційного єднання всіх гро-

мадських об'єднань, котрі гуртуються під гаслами СКВУ, здійснює Секретаріат, який перебуває в Торонто (Канада). Президент СКВУ – Юрій Шимко. СКВУ має друкований орган – «Вісник світового конгресу вільних українців». 1992 Конгрес СКВУ вперше відбувся в Україні, у Києві.

П. Панченко (Київ).

СВЯТИЛИЩЕ – місце культових ритуалів, де знаходився об'єкт поклоніння – ідол. Відомості про С. давніх українців подають писемні джерела (літописи, християнська полемічна література), матеріали археології, етнографії, топонімії, фольклору. Первісними місцями справляння культу в праслов'ян, як і в інших давніх народів, були природні об'єкти: гора, скеля чи камінь, водойма, гай чи окреме дерево. Із розвитком язичництва ці природні об'єкти ввійшли до культового комплексу, який також включав: майданчики і ями для жертвоприношень, ритуальні вали і рови, дерев'яних або кам'яних ідолів. Однак культ окремих особливо примітивних природних об'єктів (домінуючих на місцевості вершин, каменів незвичної форми, джерел чи криниць із «цілющою» водою) почасти зберігся до нашого часу. Приклад С. – літописне капище з ідолами *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога* та ін. богів, яких встановив у Києві під час свого княжіння *Володимир Святославич*. Значний язичницький культовий комплекс відкрито 1984 археологами на р. Збруч (Тернопільська обл.). Характерні риси С.: розташування на узвишші, яке домінує на місцевості; наявність спеціально облаштованого майданчика для обрядів (переважно круглої форми), оточеного одним чи кількома ритуальними валами, інколи й ровами – сакральною мережею С.; широке застосування каменю та кам'яних вимощувань; наявність ям, рідше ритуального колодязя зі слідами пожертв, п'єдесталу або ін. виділеного місця для ідола; відсутність звичної житлової або господарської забудови. Часто поблизу С. знаходилися джерело або криниця з «цілющою» водою, приміщення для зберігання жертвних дарів і влаштування бенкетів, житла служителів культу, а також могильники. Серед типів С. виділяють: круглі майданчики-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом чи системою окремих ям; дерев'яні споруди з ідолом усередині – храми; городища-сховища, які водночас призначались для культових потреб і центри, у яких поєднуються всі типи С.

За археологічними даними, слов'янські С. на території України датуються 7–13 ст. З офіційним прийняттям на Русі-Україні християнства у головних осередках князівської влади язичницькі С. були зруйновані, натомість постали культові об'єкти нової віри: хрести, церкви, монастирі. Напр., на місці капища на київській Горі ще за Володимира збудували церкву Св. Василя. Зазнаючи гонінь,

прихильники старої віри відійшли на необжиті і не контрольовані князівською адміністрацією землі, де заснували нові С. У їхній діяльності поряд із збереженням язичницьких ритуалів, зокрема й людських жертвопринесень, з'явилися запозичення з обрядів християнської церкви. (див. *Священна гора*).

І. Чеховський (Львів).

СВЯТІ ГОРИ – назва крейдяних виступів на правому боці Сіверського Дінця (за 32 км від м. Слов'янська Донецької обл.). Вперше згадуються у творі С. Герберштейна «Записки про Московію», написаному в 1620-х. Печери у крейдяних виступах над Сіверським Дінцем були заселені ченцями-пустинниками. Бл. 1624 тут засновано Святогірський Успенський монастир. За деякими даними, ченці почали оселятися на С. г. наприк. 11 ст. До кін. 17 ст. Святогірський монастир не мав жодних наземних споруд. Після побудови Ізюмської лінії та орг-ції Ізюмського слобідського полку виникли сприятливі умови для спорудження монастиря. Наприкін. 17 ст. на вершині крейдяної скелі зведено Миколаївську церкву (на місці зруйнованої печерної церкви Св. Богородиці). Ченці монастиря займалися рибальством, мисливством, очевидно, виварювали сіль на Торських соляних озерах (див. *Торські озера*), а також утримували поромну переправу на Дінці. Після зведення 1663 поблизу Торських озер Маяцького острогу й мосту через Донець уряд зобов'язав усіх солеварів користуватися мостом, через що пором втратив значення. З кін. 17 – поч. 18 ст. розпочалася активна розбудова монастиря. З 1666 монастир володів земельними угіддями на 50 верст по обидва боки Дінця. На час секуляризації церковного майна 1788 Святогорському Успенському монастиреві належало 8 сіл і понад 27 тис. десятин землі. У жовтні 1790 угіддя Святогірського монастиря *Катерина II* подарувала *Г. Потьомкіну*. 1844 розпочалося відновлення монастиря. Мав цегельні, млини, різні майстерні, був відомий чудовими краєвидами, тож приваблював багатьох прочан. Головна споруда цього часу – Успенський собор, побудований за проектом петербурзького архітектора О. Горностаєва. 53-метрову кубоподібну споруду вінчали 5 позолочених куполів з хрестами. Успенський собор залишався головним храмом монастиря до його закриття 1922. За рад. влади на базі монастиря організовано Будинок відпочинку. 1980 уряд України оголосив архітектурний комплекс Святогірського монастиря Державним історико-архітектурним заповідником. 1992 Свято-Успенський чоловічий монастир відновив діяльність.

В. Пірко (Донецьк).

СВЯТОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (Окаянний; бл. 980 – 1019) – кн. туровський (988 за ін. дан. – 1008) – 1015), великий кн. київський (1015–

16,1018–19). Син *Володимира Святославича* (за ін. дан. – Ярополка Святославича). Одружений з дочкою польськ. короля *Болеслава I Хороброго*. Брав участь у змові проти свого батька, за що позбавлений туровського князівства. Після смерті Володимира Великого, спираючись на підтримку Болеслава I Хороброго, вів боротьбу за київський престол, під час якої загинули його брати *Борис*, *Гліб* і *Святослав*. Дослідники традиційно приписують С. В. вбивство братів, а літописець називає його «Окаянним» (на основі останніх даних піддано сумніву причетність С. В. до цих убивств). Після оволодіння Києвом мусив вести боротьбу зі своїм братом – новгородським князем *Ярославом Мудрим*. Дружина С. В. зазнала поразки у *Любецькій битві 1016*, а він сам утік до Польщі. 1018 з допомогою польськ. війська розбив князя Ярослава у битві на р. Буг і знову посів великокнязівський престол. Невдовзі, через невдоволення населення вторгненням іноземців, польські війська залишили Русь. 1019 Ярослав Мудрий знову виступив проти С. В. і розгромив його війська в битві на р. Альті. Під час втечі С. В. загинув десь на кордоні між Польщею та Чехією (мабуть, у Силезії).

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК ІЗЯСЛАВИЧ (8.11.1050 – 16.4.1113) – кн. полоцький (1069–71), новгородський (1078–88), туровський (1088–1093), великий кн. київський (1093–1113). Син великого кн. київського *Ізяслава Ярославича*, внук *Ярослава Мудрого*. Християнське ім'я – Михайло. 1077 разом з Володимиром Мономахом вів військові дії проти полоцького князя Всеслава Брячиславича. Ставши великим кн. київським, С. І. організував боротьбу з половецькими набігами. 1093 двічі зазнав поразки від хана Боняка, який був союзником чернігівських князів. 1095 С. І. разом з *Володимиром Мономахом* завдав поразки половцям, а в наступному році вів війну з чернігівським князем *Олегом Святославичем*, який відмовився приїхати до Києва на з'їзд князів. 1097 брав участь у *Любецькому з'їзді 1097*, під час якого князі визнали принцип, за яким кожен з них повинен був володіти землею, виділеною йому батьком, що узаконювало роздроблення Київської держави на окремі спадкові князівства. Незабаром, незважаючи на рішення з'їзду, С. І. не перешкодив *Давиду Ігоровичу* захопити та осліпити теребовльського князя *Василька Ростиславича*. 1098 за підтримки Володимира Мономаха захопив Володимир-Волинський і вигнав звідти князя *Давида Ігоровича*. С. І. був учасником *Витичівського з'їзду 1100*, а також князівських з'їздів на річці Золоті (1101) та *Долобського з'їзду 1103*. 1103, 1107 і 1111 брав участь у спільних походах князів проти половців, під час яких були здобуті половецькі міста Шарукань та Сугрів. С. І. причетний до спекуляції сіллю і махінацій єврейських

купців, що стало причиною Київського повстання 1113. За часів правління С. І. збудовано Михайлівський Золотоверхий собор – перлину укр. архітектури 11 ст.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1825 – 20.1.1899) – рос. військ. і держ. діяч, генерал від інфантерії (1873). Походив із старовинного дворянського роду, князь. Дитинство провів за кордоном (його батько був членом акціонерного т-ва «Християнська компанія з колонізації та цивілізації Африки», мав фірму в Алжирі). До Росії приїхав у дев'ятнадцятирічному віці. 1844 вступив на військову службу. Воював на Кавказі. Під час Кримської війни 1853–56 – ад'ютант головнокомандувача Окремих Кавказьким корпусом (учасник битви при Кюрюк-Дар'є), командував 29-м Чернігівським піхотним полком на Чорній річці, де був важко поранений. З 1855 – флігель-ад'ютант. 1857–59 командував Хабардинським полком, брав участь у штурмі Гуніба (останнього опорного пункту Шаміля). Згодом – помічник командувача військами Кубанської обл., Кутаїський ген.-губернатор. Придушив виступ горців Абхазії. Під час його правління було введено новий адм. та судовий устрій. З 1859 – генерал-лейтенант. 1876 призначений помічником намісника на Кавказі великого кн. Михайла Миколайовича. Під час рос.-турецької війни 1877–1878 виконував обов'язки при головнокомандувачі Кавказької армії. З 1880 – член Державної ради. 13.1.1881 призначений тимчасовим ген.-губернатором до Харкова (обіймав цю посаду до 6.5.1882), одночасно – командувач військами Харківського військ. округу. Вів активну просвітницьку та філантропічну діяльність: з липня 1882 був чл. Харківського губ. попечительства дитячих притулків, 1887 обраний головою Харківського т-ва сільського господарства. Автор спогадів про битву при Чорній річці (4.8.1855) та ін. творів (більшість неопублікована). У своїх «Записках» торкнувся нац. питання в Російській імперії (у центрі уваги був Кавказ). Помер у Ніцці. Похований у с. Гійовка Харківської губ. З дітей найбільш відомий Петро С.-М. (1857–1914) – предводитель дворянства Харківської губ., міністр внутр. справ Росії.

С. Посохов (Харків).

СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (17.1.1879 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Гетьманату*. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Костянтинівському артилерійському училищі (1897). Служив у 1-му Таманському полку Кубанського козачого війська. Учасник російсько-японської війни 1904–05. Після закінчення офіцерської кінної школи залишений командиром уч-

бового підрозділу, згодом став викладачем. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на фронті, генерал-майор, командир кінного полку. Після квітневого 1918 перевороту поступив на службу до Збройних сил *Української Держави*. За дорученням гетьмана *П. Скоропадського* з вересня 1918 формував добровольчі дружини у Києві з числа офіцерів колишньої рос. армії, студентської та гімназійної молоді. Під час антигетьманського повстання *Директорії УНР* на чолі кількох сотень виступив назустріч повстанським частинам, керував боями під Мотовилівкою, Васильковом. Зазнавши поразки, відійшов до Києва, де зайняв оборону і стримував наступ респ. військ до грудня 1918. Після падіння *Гетьманату* виїхав з добровольчими дружинами до Одеси. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВЯТОПОЛК-ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ ГЕДЕОН (світське ім'я – Григорій; р. н. невід. – 6.4.1690) – луцький єпископ, згодом Київський православний митрополит. Походив із стародавнього укр.-білорус. княжого роду. 1663–84 був луцьким і остерським православним єпископом. У зв'язку з переслідуваннями з боку польськ. уряду переїхав до Києва, а 1685 – до гетьманської столиці *Батурина*. Був прихильно зустрінутий гетьманом *І. Самойловичем*, який шукав кандидата на кафедру Київського митрополита. Поява С.-Ч., котрий доводився родичем гетьману і засвідчив готовність служити моск. уряду та патріарху, виявилася до речню. У липні 1685 С.-Ч. обрано митрополитом Київським. Новообраний митрополит визнав верховенство Московського патріарха. У жовтні 1685 з великою делегацією вирушив до Москви. 8.11.1685 патріарх Йоаким висвятив С.-Ч. і прийняв від нього присягу на вірність Московській патріархії. Цим актом було порушено єдність Української православної церкви з Вселенським Константинопольським патріархом і підпорядковано Київську православну митрополію юрисдикції Московської патріархії. У травні 1686 моск. уряд за допомогою підкупу добився згоди на визнання цього акта Константинопольським патріархом Діонісієм. З 27.1.1688 Київському митрополитові заборонено вживати титул «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі» (дозволено іменуватися «митрополитом Київським, Галицьким та Малої Росії») та суттєво обмежено майнові права митрополії. Найбільші монастирі (*Києво-Печерська лавра*, Полоцький Богоявленський та Межигірський монастирі) отримали ставропігію і разом із Чернігівською єпархією були вилучені з-під юрисдикції митрополита та підпорядковані безпосередньо Московському патріархові.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (після 1116 – 25.7.1194) – кн. туровський (1142, 1154–55),

волинський (1142–46), бузький (1146), сіверський (1157–64), чернігівський (1164–1176), великий кн. київський (1173, 1174, 1176–81, з перервою; 1181–94). Походив з роду чернігівських князів *Ольговичів*. Син Всеволода Ольговича, внук *Олега Гориславича*. Християнське ім'я – Михайло. Згідно з договором 1181 між Рюриком Ростиславичем і Святославом Всеволодовичем отримав великокнязівський престол, а Рюрик – київські волості. Ставши великим князем, намагався зупинити розпад Київської держави на окремі удільні князівства. С.В. прагнув організувати дієву відсіч половецьким набігам. З цією метою працював над створенням антиполовецької коаліції князів. 1184 завдав поразки половцям на р. Орель і полонив хана Кобяка. Організував походи проти половців 1187 і 1190. Однак через відсутність єдності серед князів і нескоординовані походи окремих князів (зокрема, сіверського кн. *Ігоря Святославича* 1185) С.В. не зміг повністю ліквідувати загрозу половецьких нападів.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ДАВИДОВИЧ (н. бл. 1080 – 14.10.1143) – луцький (1099–1100) та остерський (1106) кн. 17.11.1106 постригся у ченці Києво-Печерського монастиря, прийнявши ім'я Микола. 1106–08 на кошти С.Д. збудовано Троїцьку надбрамну церкву, шпиталь. Зібрав велику бібліотеку, яку заповів монастиреві. Похований в Антонієвій печері *Києво-Печерської лаври*.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (Хоробрий; бл. 939 – 972 або 973) – великий кн. київський (945–972), полководець. Син кн. *Ігоря* та княгині *Ольги*. За С.І. державою переважно управляла княгиня *Ольга* (до 969), адже він більшість часу перебував у військ. походах. Літописні дані засвідчують, що самостійна воєнна діяльність С.І. розпочалася бл. 964. 964–966 С.І. підкорив слов'янське плем'я в'ятичів, що проживало у басейні Оки, завдав поразки волзько-камським булгарам, а бл. 965 – розгромив *Хозарський каганат* і зруйнував його столицю *Ітиль*. Вів війну на Пн. Кавказі, де захопив хозарську фортецю *Семендер* і переміг племена *ясів* та *косогів*. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському п-овах (Тмутараканське князівство). 967 (за ін. даними – 968) за пропозицією візантійського імператора *Никифора Фоки С.І.* розпочав військові дії у Болгарії, підкоривши собі майже всю територію цієї держави. У Болгарії С.І. місцем свого перебування обрав *Переяславець* на Дунаї, висловлював думку про перенесення сюди столиці Київської Русі. Занепокоєний успіхами С.І. у Подунав'ї, візантійський уряд підмовив кочові племена *печенігів* напасти на Київ. Однак напад не вдався – ще до прибуття С.І. з Болгарії печеніги зазнали поразки і змушені були відступити. Після смерті

матері (969) С.І., прагнучи продовжити війну на Балканах, призначив своїх синів намісниками в окремих землях: *Ярополка* – у Києві, *Олега* – у Древланській землі, *Володимира* – у Новгороді. Після повернення до Болгарії С.І. 969 спільно з болгарями та угорцями розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісієм. Після героїчної оборони Доростола (тепер м. Сілістра, Болгарія) С.І. змушений підписати у липні 971 з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Навесні 972, повертаючись до Києва, дружина С.І. потрапила у засідку, організовану біля Дніпрових порогів печенігами, яких підмовили візантійці. У ході бою кн. С.І. загинув. Печенізький хан Куря наказав виготовити з черепа С.І. чашу. Автор «*Повісті минулих літ*» високо оцінив моральні якості князя, який, розпочинаючи війну, попереджав своїх ворогів словами «Іду на Ви». Візантійський історик *Лев Диякон* описав його зовнішній вигляд. М. Грушевський назвав С.І. «козаком на престолі».

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (бл. 1174 – вересень 1211) – кн. волинський (1207) і перемишльський (1207–09, 1210–11). Син *Ігоря Святославича* та дочки *Ярослава* Володимировича *Осмоисла* Євфросинії. Християнське ім'я – Андрій. Після смерті галицько-волинського князя *Романа Мстиславича* разом з братами Володимиром та Романом намагався оволодіти галицькими землями. Під час боротьби за галицький престол з угор. феодалами і боярською опозицією С.І. був захоплений у полон і з братом Романом страчений боярами 1211.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1027 – 27.12.1076) – кн. волинський (до 1054), чернігівський (1054–73), великий князь київський (1073–76). Син *Ярослава Мудрого*. Християнське ім'я – Микола. Згідно із заповітом батька, С. Я. разом з братами *Ізяславом* та *Всеволодом* становили своєрідний князівський триумвірат, що вирішував найважливіші справи Київської держави 1054–72. 1060 С. Я. взяв участь в успішному поході проти торків, 1067 разом з братами розбив у битві на р. Немизі половецького князя *Весеслава*. 1069 війська кн. С. Я. зазнали поразки від *половців* на р. Альті (побл. Переяслава), але незабаром княжі дружини розгромили їх біля міста *Сновська* (Чернігівська земля). 1065 воював з кн. Ростиславом Володимировичем, який захопив Тмутаракань. Спільно з братами брав участь у доповненні «*Руської правди*» (уклали т. зв. *Правду Ярославичів*). Під час міжусобної боротьби з допомогою брата *Всеволода* Ярославича усунули від влади старшого брата *Ізяслава* і зайняли великокнязівський престол. С. Я. був найрішучішим та найактивнішим із синів *Ярослава Муд-*

рого. 1073 і 1076 на замовлення С. Я. складені відомі «*Ізборники*» *Святослава* – перлини укр. літ.-мистецької спадщини.

Р. Шуст (Львів).

«СВЯТОЮРСЬКИЙ» ПРОЦЕС – судовий процес над комуністами, що відбувся 22.11.1922 – 11.1.1923 у Львові. 30.10.1921 польська поліція заарештувала учасників нелегальної конференції Комуністичної партії Сх. Галичини, що відбувалася у приміщенні школи на території собору Св. Юра у Львові (звідси назва процесу). Протягом кількох тижнів заарештовано понад 100 комуністів. До суду притягнуто 39 діячів КПСГ і Комуністичної робітничої партії Польщі, серед них – Й. Крілика (Васильківа), С. Круліковського, М. Теслюка, Н. Хомина. Серед підсудних – 22 українці, 10 євреїв, 6 поляків. Їм було висунуте звинувачення у держ. зраді та в намаганні відірвати Сх. Галичину від Польщі й приєднати її до УСРР за допомогою підричних протидержавних дій. Підсудних захищали 9 адвокатів, серед яких – Л. Ганкевич і Є. Давидяк. Обвинувачені використали процес для пропаганди комуністичних ідей і рад. ладу. Суд присяжних виправдав 29 осіб. 10 підсудних (Й. Крілика, С. Круліковського, Н. Хомина та ін.) позбавлено волі на термін від 2 до 3 років. Незабаром С. Круліковський, обраний під час слідства послом сейму, був звільнений, а Й. Крілика випущено під заставу. «С.» п. широко висвітлювався у пресі і сприяв популяризації КПСГ, яка до того часу була майже невідома широкому загалові.

О. Зайцев (Львів).

СВЯЩЕННА ГОРА – одне з найтипівіших місць поклоніння і справляння культових дійств у язичників України-Русі. Образ гори як моделі світу, місцеперебування богів виводиться ще від шумерських і прайндоевропейських міфів. Зокрема, архаїчна традиція розташовувати на горі чи скелі божество-громовержця збереглася в культурі бога *Перуна*, що відображено і в топонімії: його ім'я зустрічається серед назв гір і вершин на території розселення давніх слов'янських племен. На київській Горі кн. *Володимир Святославич* встановив капище з ідолами *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, *Сімаргла* і *Мокоші*. Образ С.г. у міфології давнього населення України тісно пов'язаний із поховальними курганами-могилами. Для розташування святилища, справляння ритуалів язичники переважно обирали домінуюче на місцевості узвишся. Характерним атрибутом С.г. є наявність джерела чи криниці з «цілющою» водою або обрядового колодязя.

Міфологічна символіка С.г. присутня в топонімії, зокрема, *Божа гора* і *Свята гора* (у гряді *Вороняки* на межі Львівської і Тернопільської обл.), *Святі гори* над Дніпром (біля Києва), *Святі гори* (поблизу м. *Слов'янська* Донецької обл.), *Свентокшицькі*

гори (у Польщі), але також: *Чортова гора* (в *Рогатинському* р-ні *Івано-Франківської* обл.), узвишся *Дракулів діл* (у с. *Драчинях* на *Буковині*), *гора Бісоватий діл* (у Пд. *Карпатах*), *Чортова скеля* (побл. *Львова*) тощо. Зв'язок із міфологією зберігають і такі означення у назвах гори, як *Біла* і *Чорна*. Один із найдавніших культових осередків у *Серед. Подністрів'ї* локалізується на *Білій горі* (с. *Бакоті Кам'янець-Подільського* р-ну), де виявлено жертovníки та капища, що існували з поч. 2 тис. до н. е. і до 1 ст. н. е. Сліди святилища 9 – поч. 11 ст. знайдені на *Чорній горі* в *Жовківському* р-ні *Львівської* обл.

Із загальнослов'янським культом жіночого божества, богині-діви пов'язують ороніми типу *Дівич-гора*, *Дівоча гора*. Вони відомі в цілому слов'янському світі від *Верхнього Дніпра* до *Родопів* – *Дівоча гора* (*Девичья гора*) біля *Смоленська*, *Дівоча гора*, або *Дівич-гора* над *Дніпром* у с. *Трипіллі* та на березі *Росі* біля с. *Сахнівки*, ряд вершин *Дівин* на території *Чехії* та *Словащини*, г. *Дівин* південніше *Пловдіва* у *Болгарії*. Археологічні дослідження підтверджують культовий характер таких вершин. Зокрема, на *Дівочій горі* в *Трипіллі* знайдено залишки святилища перших ст. н. е. Істотною прикметою язичницьких С.г. було встановлення на них, із утвердженням християнства, хрестів, каплиць, церков чи відкриття монастирів. Так, на *Білій горі* у *Бакоті* засновано монастир *Св. Михайла*, на вершині *Дівочої гори* над *Россою* віддавна встановлено три хрести (місцеве населення не пов'язує їх із похованнями); а на *Київській горі*, де стояли ідоли, після хрещення *князя Володимира Святославича* побудував церкву *Св. Василія*; на *Святих горах* (побл. *Слов'янська*) збудовано *Святогірський Успенський монастир*. Поклоніння С.г. збереглося в окремих місцевостях до нашого часу (*Аннина гора* на околиці *Вашківців* на *Буковині*), на яких щороку збираються тисячі прочан (див. *Святилище*).

І. Чеховський (Львів).

СЕВРЮК ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1893–1941) – укр. громад. і політ. діяч, дипломат. Вищу освіту здобув у *Петроградському технологічному ін-ті*. Належав до укр. студентської громади, входив до складу *Інформаційного бюро* укр. студентських орг-цій *Петрограда*. У квітні 1917 делегований в *Українську Центральну Раду* від студентських орг-цій. Був одним із провідних діячів *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до ЦК партії, репрезентував партійну фракцію у *Малій Раді*. У вересні 1917 входив до складу укр. делегації на *З'їзді народів Росії* у *Києві*. Очолював комісію з розробки законопроекту про скликання *Українських установчих зборів*. 25.10.1917 обраний до *Крайового комітету охорони революції* в *Україні*. У грудні 1917 у *Києві* на з'їзді рад робітничих, сел. і солдатських депутатів С. зачитав ре-

золюцію (згодом схвалена з'їздом), яка кваліфікувала *Ультиматум РНК РСФРР* як «замах проти УНР», чинник, здатний «розірвати федеративні зв'язки», і звернувся із закликом до народів *Росії* «всіма засобами запобігти можливості нової ганебної війни». 15.1.1918 С. призначений головою *української делегації* на переговорах з представниками *Центральних держав* у *Бересті-Литовському*. Першим від імені *УНР* підписав *Берестейський мир 1918*. Домігся від представників *Австро-Угорщини* підписання окремої таємної угоди про створення із Сх. *Галичини* й *Буковини* *коронного краю*. 4.3.1918 у *Бересті-Литовському* між представниками *Четверного союзу* і *делегацією УНР*, яку очолював С., підписано окремих договір щодо *Холмищини*. У лютому – квітні 1918 – *посол УНР* у *Німеччині*. З квітня 1918 – *дипломат*, представник *України* у *Бухаресті* з повноваженнями підписати мирний договір з *Румунією*. У лютому – липні 1919 очолював укр. місію в *Італії* (займалась справою повернення на батьківщину полонених-українців), але був знятий з посади за невиконання покладених на нього обов'язків. Входив до складу укр. делегації на *Паризькій мирній конференції* 1919–20. З 1920 перебував на еміграції у *Франції*. Співробітничав у газ. «*Українські вісті*», в якій опублікував цикл статей про мирні переговори у *Бересті-Литовському*. У 1920-х перейшов на *прорад. позиції*, 1928 відвідав *УСРР*. У 1930-х мешкав у *Німеччині*. Загинув у *зализничній катастрофі* у *Франкфурті-на-Одері*.

Т. Осташко (Київ).

СЕЗОННІ РОБІТНИКИ (сезонники, заробітчани; російський аналог – відходники) – категорія найманих робітників. Статус заробітчана визначала сезонна праця – тимчасові заробітки, не пов'язані з основним видом діяльності та соціальним походженням. С.р. становили окрему, перехідну соціальну групу (переважно із селян європейської частини *Російської імперії*, зокрема *України*), що була обкладена великими викупними платежами і податками. Через це змушені вдаватися до пошуку додаткових джерел заробітку, як правило, у тих галузях виробництва, які мали сезонний характер і нескладну технологію. С.р. використовувалися у с.г., на будівництві залізниць, в промисловості (цукрові заводи, гуральні, броварні, цегельні), а також на будівельних і земляних роботах, вирубці лісу тощо, де заробітчани складали бл. 85–90% усіх працюючих. С.р., на відміну від кадрових, здебільшого були приватними власниками засобів виробництва, не володіли робітничими професіями, мали відмінні типи психології й соціальних інтересів. За соціальним походженням С.р. – здебільшого селяни, хоча певну частину їх складали міщани, ремісники, військові, кадрові робітники та ін. За нац. приналежністю серед С.р. домінували українці, бл. 20–30% складали росіяни, білоруси, поляки та

евреї. У Пд. та Лівобережній Україні відсоток неукраїнців був вищий. На сезонні роботи наймалися особи віком 17–40 років (64–70%); діти складали 4–8%. За ознаками статі та віку заробітчани поділялися на кілька категорій: «повні» робітники – чоловіки 20–55 років, «півробітники» – жінки та підлітки 12–20 років, робітники «малої допомоги» – діти 8–12 років та особи літнього віку (понад 55 років). У промисловості С.р., які володіли грамотою, становили бл. 41%. Орг-ція сезонної праці поділялась на організовану й неорганізовану. 1-й вид передбачав укладення договорів на майбутні роботи, переважно з допомогою посередників-підрядників. 2-й вид – самостійні пошуки заробітку. Виробничо-технічні умови праці та побуту С.р. визначалися сезонним характером найму і могли задовольнити найменшні потреби. Ситуація ускладнювалась низьким рівнем мед. обслуговування С.р., яке було налагоджене лише на цукрових заводах, будівництві залізниць та в окремих великих маєтках (з 1866 законодавство зобов'язувало працедавця утримувати лікарні при підприємствах, що мали понад 100 робітників). Житлові приміщення для С.р. складалися переважно з казарм, землянок, халабуд, бараків тощо. Заробітна плата С.р. була почасовою або відрядною. Інколи їй сплачували натурою, що було характерним для с.-г. робіт під час жнив. Денний заробіток у с. г. складав 10 коп. – 1 руб. У промисловому виробництві зарплата була більш стабільною і коливалася в межах 4–6 – 9–12 руб. на місяць. Найвищим був заробіток у будівельників – 100–170 руб. на сезон (весна – осінь). У середньому за сезон С.р. заробляли від 10 до 70 руб., чого в більшості випадків вистачало на покриття викупних платежів і податків, рідко на придбання речей побуту, одягу. Регіонами додаткового заробітку для укр. сезонних робітників (також рос., білорус.) до 1890-х були тільки укр. губернії. Наймасовіший потік С.р. спрямовувався у пд. р-ни України – Херсонську, Катеринославську, Таврійську губ., а також у Бессарабію. Значним ринком сезонної праці були правобережні й лівобережні губернії, де заробітчани працювали в с.-г. економіях, на цукрових заводах, будівництві залізниць тощо. Починаючи з 1890-х започатковано рух заробітчан в Область Війська Донського, на Кубань, а також у Мінську, Саратовську, Тамбовську губ.

В. Пашук (Львів).

СЕЙДАМЕТ ДЖАФЕР (1889–1960) – кримськотатарський політ. діяч, один з лідерів нац. руху. Н. у селянській родині в Таврійській губ. Закінчив гімназію та ун-т у Стамбулі. 1910 опублікував у Стамбулі кн. «Пригнічений татарський народ», за що переслідувався та змушений емігрувати до Франції. Закінчив у Парижі юридичний ф-т Сорбоннського ун-ту. Напередодні Першої світової

війни прибув до Росії, мобілізований на фронт. Після *Лютневої революції 1917* – член Мусульманського виконкому у Сімферополі, обраного на 1-му з'їзді делегатів-татар Криму (березень 1917) та один із лідерів створеної татарської нац. партії «Мілі-фірка» (липень 1917), яка виступила з гаслом самовизначення, автономізації Криму. Делегат *З'їзду поневолених народів Росії* (вересень 1917). Після *Жовтневого перевороту 1917* брав участь у створенні Ради народних представників – крайової влади Таврійської губ., виступав із закликом боротьби з більшовицьким урядом. Після Установчого з'їзду кримськотатарського народу (Курултай) у грудні 1917 – міністр (директор) законодавчих і військових справ нац. уряду (Директорії), керівник Кримського штабу татар. військ. У складі уряду підписав прийняту Курултаєм Конституцію Кримської Народної Республіки, яка передбачала скликання Установчих зборів для визначення форми правління в Криму. У січні 1918 очолив Директорію, яка невдовзі в результаті невдалої воєн. операції була ліквідована більшовиками. Емігрував до Туреччини. У травні 1918 повернувся у Крим, виступав за незалежне держ. утворення на зразок Кримського ханства. Влітку 1918 вів переговори у Берліні про визнання Криму Німеччиною. З 1923 постійно проживав в Туреччині.

С. Панькова (Київ).

СЕЛІМ ІІ МЕСТ (1524 – 13.12.1574) – тур. султан 1566–74. Син султана Сулеймана ІІ та *Роксолани*. За часів правління С.ІІ М. (державними справами керував великий візир Мехмед Соколлу) Туреччина вела війни з Іраном, Угорщиною, Венецією (1570–73) і «Священною лігою» (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), завершила завоювання Аравії та Кіпру. 1569 здійснено невдалий похід на Астрахань. За С.ІІ М. у Молдові 1574 відбулося антитур. повстання, очолене господарем *Іваном Водою Лютим*, в якому активну участь взяв загін українських козаків на чолі з *І. Сvirговським*.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛІМ ІІІ (24.12.1761 – 28.7.1808) – тур. султан (1789–1807). Н. у Стамбулі. Одержав добру освіту. Ще до вступу на престол цікавився військ. справою та наукою в європейських країнах. Намагався вивчити причини кризових явищ у внутр. розвитку Османської імперії і дійшов висновку про необхідність проведення реформ, які б порятували країну від кризи. За його дорученням невелика група представників знаті підготувала і частково реалізувала програму перетворень («нізам-і-джедіт»). 1793 видав указ про створення нової армії, що формувалась за європейським зразком. Багато зробив для розвитку військ. флоту, артилерії. Запросив велику кількість європейських інженерів, майстрів та інструкторів. 1792–93 розширив морське інже-

нерне та відкрив сухопутне інженерне училища у Стамбулі. 1795 у м. Ускодар за розпорядженням султана збудовано велику друкарню, де видавались праці європейських авторів з математики, військ. справи та інших галузей знань. За правління С. ІІІ Туреччина вела війну з Росією 1787–91 та розпочала війну 1806–12. За умовами *Яського мирного договору 1791* Османська імперія визнала приєднання Криму та південноукр. земель між Пд. Бугом і Дністром до Російської імперії. За С.ІІІ у тур. володіннях існувала *Задунайська Січ*. Реформи С.ІІІ не дали значних результатів (на 1804 чисельність нової армії не перевершувала 12 тис. чол.), але викликали опір і відкрити протидію феодально-клерикальної реакції на чолі з улемами (мусульманські теологи – *Ред.*). Знарядям та опорою опозиції став яничарський корпус. 25.5.1807 розпочалося повстання ямаків – солдатів допоміжних військ, і 29.5.1807 С.ІІІ зрікся престолу. 1808 С.ІІІ був убитий.

Р. Шуст (Львів).

«СЕЛО» – укр. нар. ілюстрована газ. для селян і робітників, яка виходила щотижня у Києві 1909–11. Заснована з ініціативи М. Грушевського та організаційними заходами Ю. Тишенка (Сірого). Видавець-редактор – Г. Ямпольська. Редактори: І. Малич, В. Товстоніс. Оформлення заголовку з мальованою заставкою худ. І. Бурячка. 1-ше число газ. вийшло 3.9.1909, розповсюджувалася за передплатою накладом 4–4,5 тис. прим. Серед активних співробітників: М. Грушевський (автор передовиць), М. Гехтер (хроніка), М. Залізник, В. Дорошенко (огляд галицького та європейського життя), Ю. Сірий (світові новини, літ.-критичні замітки, біографії найвидатніших укр. письменників), П. Смуток, (П. Стебницький; матеріали про укр. питання на засіданнях Державної Думи), М. Шаповал (видатні події укр. життя, літератури, науки). На сторінках газ. друкувалися твори В. Винниченка, О. Кобилянської, Л. Мартовича, О. Олеса, В. Стефаніка, А. Тесленка, Т. Чупринки, С. Черкасенка. Невеликі замітки популярного характеру вміщував в газ. М. Грушевський («Київ», «Аскольдова могила», «Ржищів», «Олександр Кониський», «Микола Костомаров», «Пантелеймон Куліш», «Іван Нечуй-Левицький», «Памятник Шевченку» та ін.). Широко висвітлювалися с.-г. та кооперативні новини. На сторінках газ. регулярно вміщувалася реклама відомих укр. часописів, що виходили у Києві («ЛНВ», «Записки Українського наукового товариства у Києві», «Рада», «Світло» тощо), книгарень, інформація про видання нових праць з історії України М. Грушевського, книжок популярної ілюстрованої бібліотеки «Лан». 1911 вийшло лише 8 чисел газ. Переслідувана царською адміністрацією була закрита у лютому 1911. Її наступницею 1911–12 стала укр. нар. ілюстрована газ. «Засів». Вида-

валася щотижня у Києві, зберігаючи концепцію, програму, тематичну структуру, зміст та авторський колектив попередниці. 1-ше число «Засіву» вийшло 4.3.1911. Редактори-видавці – В. Товстоніс (1911), О. Степаненко (1912), редакційно-адміністративну роботу вів Ю. Сірий. Окрім худ. творів, численних ілюстрацій худ. *О. Сластіона*, І. Бурячка, постійних рубрик «Українське жите», «По світу», «З закордонної України», «Діяльність Державної Думи», «Селянська кооперація» традиційно багато місця відводилося інформації про видання нових укр. книг, подіям з ушанування пам'яті діячів укр. літератури, науки та культури. Читачі постійно інформувалися про збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Фінансову підтримку газ. «Засів» надавав відомий укр. меценат *В. Смирненко*. 1912 газ. вмістила анкету для читачів, відповіді на яку свідчили про популярність дійсно народної укр. газети. Припинила своє існування через постійні цензурні та адміністративні утиски.

С. Панькова (Київ).

СЕЛЯВА АНТОНІЙ АНАСТАСІЙ (бл. 1583 – 1655) – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі греко-католицької (уніатської) церкви. Походив з білорус. шляхетської родини. 1612 вступив до монастиря Св. Трійці у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Початкову і середню освіту здобув у Литві та Білорусі. Закінчив колегію Св. Атаназія у Римі. Після повернення до Вільно став архимандритом Святотроїцького монастиря. 1623 обраний полоцько-вітебським архієпископом; висвячений на єпископа 1624. З 1639 – вікарій Київської греко-католицької митрополії. Після смерті митрополита Р. Корсака призначений 1640 на митрополічу кафедру і затверджений папою Урбаном VIII. 1642 обраний протоархимандритом чину Св. Василя Великого (див. *Василіяни*). 1645 розпочав переговори з Київським православним митрополитом *П. Могилою* про об'єднання церков і утворення Київського патріархату, які не були завершені через смерть П. Могили. С. вів боротьбу з католицькою ієрархією латинського обряду, яка намагалася підпорядкувати собі греко-католицьке духовництво. С. – автор творів «Антиленхос» (1622), у якому полемізував з М. Смотрицьким, та, можливо, «Життя Слуги Божого Йосафата» (1625). Помер у Тикошіні на Підляшші. Похований у монастирі василіян у Супраслі.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛЯНИ-ДАННИКИ – категорія залежних селян в 15–16 ст. у Великому князівстві Литовському і на укр. землях (Київщина, Волинь), які входили до його складу. Займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Платили натуральну данину хутром, медом, воском та ін. продуктами.

Інколи займалися землеробством. За використання орної землі сплачували держ. податок-серебщику. Виконували інші феодалні повинності. Згідно з Литовським статутом 1588 С.-д. були перетворені на держ селян і кріпаків.

СЕЛЯНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СелПУ) – одна з найчисельніших політ. партій в Україні. Заснована на установчій конференції 25.1.1992 у Херсоні. 217 делегатів конференції представляли 11 обл. України. Зареєстрована у Міністерстві юстиції України 3.3.1992. Перший з'їзд партії відбувся у Києві в грудні 1993. Кількість членів партії – понад 100 тис. чоловік, які об'єднані у первинні осередки, сільські, районні та обласні орг-ції. Вищі органи партії – збори, конференції, з'їзди (завжди відбуваються за зачиненими дверима). Керівні органи партії – Вища рада (51 чол.) і Президія Вищої ради обираються з'їздом. До складу Президії Вищої ради входять голова партії, три його заступники, редактор парт. видання та ін. (всього 9 чол.). Організаційну діяльність партії здійснює секретаріат партії. Партія у своїй діяльності спирається на аграріїв-господарників, профспілки робітників АПК, Міністерство АПК України та колгоспно-радгоспне керівництво на місцях. СелПУ проголошує своїм головним завданням захист інтересів трудового села, всіх представників агропромислового комплексу, недопущення «подальшого вирішення долі селян без їх участі». В екон. блоці програми партії наголошується, що ефективний соціально-екон. розвиток України можливий лише за умови опори на різні форми господарювання за оновленої соціалістичної орієнтації. Партія розглядає приватизацію як необхідний механізм ефективної екон. діяльності на сучасному етапі, але тих галузей нар. господарства, які вичерпали свої потенційні можливості; вважає приватизацію всієї колгоспно-радгоспної власності неприпустимою і виступає проти купівлі-продажу землі.

На парламентських виборах 1998 виступала в блоці із *Соціалістичною партією України*, за який проголосувало 8,5% всіх виборців (блок СПУ і СелПУ отримав 29 депутатських мандатів). Один із керівників партії О. Ткаченко був обраний Головою Верховної Ради України.

Ю. Шведа (Львів).

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 у Галичині, на Буковині і Закарпатті – скасування кріпосного права, проведене австр. урядом під час революції 1848 в Австрії (див. *Революція 1848–49*) з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку. Здійснена під тиском рев. подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових сел. рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846. У Галичині кріпосна залежність селян скасована згідно із законом австр. імператора Фердинанда I від 17.4.1848. Окремим

декретом від 1.7.1848 дію цього закону уряд поширив на Буковину, підтвердивши його законом від 9.8.1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалося в австр. парламенті. Депутати від селян Галичини і Буковини *І. Капуцак*, *Л. Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила рішуче виступили проти виплати викупу поміщикам. Але більшістю голосів парламент ухвалив скасувати повинності селян за викуп. На підставі цієї постанови 7.9.1848 видано закон про звільнення селян на території всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян держави і права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну компенсацію (індемнізацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. За «звільнення» селян поміщики одержували великий викуп: у Сх. Галичині – 58,9 млн гульденів (145,6 млн тодішніх крб), на Буковині – 5,5 млн гульденів (13,9 млн тодішніх крб). Головний тягар викупу несло селянство. За законом 7.9.1848 у власність селянства Сх. Галичини й Буковини перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалася малоземельною і екон. неспроможною, значну частину їх (халупників і комірників) було «звільнено» зовсім без землі й вони відразу потрапили в екон. залежність до землевласників. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни змушені відробляти або платити. З метою практичного здійснення реформи уряд видав додаткові законодавчі акти: 4.3.1849 для всіх країв австр. монархії, 15.8.1849 і 4.10.1850 тільки для Галичини. 23.10. і 12.11.1853 – для Буковини.

У *Закарпатті*, як і по всій Угорщині, кріпосницька залежність селян скасована законом, що його прийняв угорський сейм 18.3.1848 і підтвердив 1853 австр. імператор *Франц Йосиф I*, на таких же кабальних для селян умовах, як і в Сх. Галичині та на Буковині. Землевласники одержали викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей селян. Більшість закарпатського селянства була звільнена з недостатньою забезпеченістю землею, значна частина – зовсім без землі. Грабіжницький характер С.р. спричинив подальше зубожіння селянства, викликав хвилю селянських заворушень у Сх. Галичині і Закарпатті та Буковинське селянське повстання 1848–49.

Ф. Стеблій (Львів).

СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА (Українська селянська спілка) – масова профспілкова орг-ція, яка об'єднувала незаможне селянство України. перебувала під впливом *Української партії соціалістично-революціонерів*. Питання про створення С.с. було поставлене на 1-му з'їзді УПСР, який відбувся 4–5.4.1917. На з'їзді діячів укр. села 6–7.4.1917

створено С.с. та обрано її Тимчасовий комітет у складі: М. Стасюк (голова), Т. Осадчий, А. Сербиненко, В. Коваль, І. Сніжний. З'їзд ухвалив рішення про орг-цію осередків С.с. в усіх селах, волостях, повітах та губерніях. 10.5.1917 відбувся губ. з'їзд селянських спілок Київщини. Протягом травня-червня 1917 – губернські з'їзди Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини та Поділля. Делегати з'їзду одностайно підтримали політику Української Центральної Ради, у своїх рішеннях висунули вимоги скасування приватної власності на землю, автономії України у складі федеративної Росії, скликання укр. сейму, українізації армії. На 1-му Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві, проведеному С.с. та УПСР, обрано ЦК С.с.: *М. Ковалевський* (голова), *М. Стасюк*, *В. Винниченко*, *П. Христюк*, *Б. Мартос*, *А. Степаненко*, *М. Осадчий*, *І. Пугач*, *А. Лівчицький* та Всеукраїнську раду селянських депутатів (133 чол.), яка спільно з ЦК С.с. увійшла до складу *Української Центральної Ради*. Завдяки діяльності С.с. укр. селянство майже повністю позбулось впливу рос. Партії соціалістів-революціонерів та створеного нею Всеросійського селянського союзу. Селянський з'їзд ухвалив відкликати укр. делегатів з Виконавчого комітету Всеросійського селянського союзу, залишивши 5 чол. для зв'язку. С.с. видавала свій друкований орган – щоденну газ. «Народна воля». С.с. засудила гетьманський переворот. Скликаний нею 2-й Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся нелегально у Голосіївському лісі під Києвом, у своїх резолюціях засудив політику гетьмана П. Скоропадського, висловив повну підтримку УЦР і закликав селянство до боротьби з гетьманською владою за відновлення респ. правління. На 4-му з'їзді УПСР (13–16.5.1918) представники С.с. (голова – О. Янко) підтримали позицію правого крила партії (т. зв. центральної течії) і виступили за проведення поміркованішої соціально-екон. політики, ніж та, що проводила УЦР. У серпні 1918 С.с. увійшла до складу Українського національного союзу – блоку опозиційних до гетьманського режиму політ. партій, екон., професійних і культ. орг-цій. Представник С.с. Ф. Швець був членом *Директорії УНР*. С.с. припинила існування 1919.

О. Бойко (Київ).

СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ – укр. політ. орг-ція соціалістичної орієнтації, що діяла на території ЗУНР-ЗО УНР 1918–19. Утворений у Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ) наприк. 1918. До обл. управи С.-р.с. увійшли: Д. Дем'янчук (голова), Є. Оліярник, Т. Чернявський, В. Бриндзей, І. Кабаровський, І. Оришук. Проводив роботу в укр. професійних орг-ціях. Видавав друкований орган – щотижневу газ. «Республіканець» (начальний ред. – В. Гадзінський, з кін. січня 1919 – Д. Дем'янчук, відповід. редактор – Д. Дем'янчук, з кін. лютого 1919 – О. Устиянович). Виступав

за негайне об'єднання всіх укр. земель у демократичній республіці, українізацію держ. урядів, шкіл і законодавчих інституцій, надання соціальних гарантій працюючим (гарантовані оплачувані відпустки, заборона нічної праці жінок тощо). В лютому 1919 перейшов в опозицію до *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* та Ради державних секретарів. 16.2.1919 у Станіславі відбулася нарада представників повітових орг-цій, на якій були ухвалені Програма і Статут С.-р.с. У програмі визначалась головна мета орг-ції – перетворення «дотеперішнього капіталістично-бюрократичного ладу» на соціалістичний. Висувались вимоги всезагального і рівного виборчого права (з 20 років); свободи слова, друку, віри, зборів, товариств і страйків; скасування смертної кари і довічного ув'язнення; скасування регулярної армії і заміни її міліцією; відокремлення церкви від держави і школи; безплатного шкільного навчання, для бідних дітей – безплатного харчування, одягу, підручників; націоналізації землі, фабрик, фінансів та торгівлі тощо. У соціальній сфері: 8-год. робочого дня; держ. пенсійного забезпечення; безплатної мед. допомоги працюючим; запровадження промислових судів. С.-р.с. оголосив про скликання у Станіславі «Селянсько-робітничого (трудового) з'їзду» за зразком *Трудового конгресу України*, який відбувся 30–31.3.1919 (право обирати і бути обраним на з'їзд С.-р.с. надав безземельним та малоземельним селянам, робітникам різних сфер економіки і трудовій інтелігенції). Провідну роль на з'їзді відігравали лідери *Української соціал-демократичної партії*: О. Безпалко, В. Темницький, Р. Ярославич. З'їзд звинуватив Раду держ. секретарів у підтримці австр. бюрократичного режиму. Прийняв резолюцію з вимогою конфіскації великої земельної власності (зокрема церковних і монастирських земель) без викупу, націоналізації фабрик. Комісії УНРади із земельної реформи запропоновано підготувати проєкт земельної реформи на основі Земельного закону Директорії. Мотивуючи недостатню представленість в Українській Національній Раді робітництва і селянства, з'їзд виступив з ультимативною вимогою про негайне включення 60 обраних ним делегатів (45 селян та 15 робітників) до складу законодавчого органу ЗО УНР. Після дводенних дискусій щодо ультиматуму з'їзду Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР більшістю голосів відхилила його вимоги. За доповнення складу голосували тільки представники УСДП. Обрані з'їздом 60 послів утворили окремий Виконавчий Комітет з 9 чол., який 9.4.1919 обрав керівний орган – Уряд Виконкому (голова – Д. Дем'янчук). У червні 1919 після окупації Галичини польськ. військами С.-р.с. припинив свою діяльність.

О. Павлишин (Львів).

СЕЛЯНСЬКО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (Хлосько-радикальна партія) – назва політ. орг-ції, що

існувала 1919 на Покутті та Гуцульщині. Створена членами *Української радикальної партії* на чолі з *К. Трильовським*, які звинуватили лідерів УРП у намаганні 1918 припинити діяльність партії. Лідер С.-р.п. *К. Трильовський* відновив видання газети «Громадський голос» (виходила у Коломиї) та організував Селянсько-радикальний клуб в *Українській національній раді* ЗУНР-ЗО УНР. 16.2.1919 у Коломиї відбулася конференція С.-р.п. (взяв участь 321 делегат), яка обрала управу партії (*К. Трильовський* – голова; *А. Онишук* – заступник голови і генеральний скарбник; з кін. лютого 1919 – *Г. Дувір'як*, 2-й заст. голови; *П. Шекерик-Доників* – писар; *М. Ганчук*, *Д. Паневник*, *М. Білик*, *К. Тимувський*, *І. Радуляк*, *О. Кубринович*, *О. Рудий*, *Д. Лукашук*). У березні 1919 крайовий з'їзд УРП у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) визнав нелегітимною реорганізацію партії *К. Трильовським* і засудив самочинне видання газ. «Громадський голос». Управа реорганізованої *К. Трильовським* партії затвердила за нею назву «Селянсько-радикальна партія», а її представники в УНР ЗУНР створили окрему фракцію. Осередки С.-р.п. діяли в Снятинському, Коломийському, Косівському, Печеніжинському та Богородчанському пов. Не висувавши своєї програми, провідники партії виступали проти негайного скасування приватної власності на землю – за поступову соціалізацію землі з першочерговим її поділом серед малоземельних і безземельних селян. Після відходу влади ЗУНР-ЗО УНР і УГА за р. Збруч лідери партії – *К. Трильовський* та *П. Шекерик-Доників* залишили Галичину. Представник від С.-р.п. *К. Трильовський* входив до складу президії Всеукраїнської нац. ради, яка засідала у Відні (4.1–22.4.1921). 1922 була здійснена спроба відновити діяльність С.-р.п. У с. Іспас на Коломийщині колишній посол Державної ради у Відні *Павло Лаврук* створив організаційний центр з відновлення партії (видавав у Коломиї тижневик «Радикальний голос», ред. – *Н. Лаврук*), який, однак, через відсутність підтримки серед місцевого населення незабаром припинив діяльність.

О. Павлишин (Львів).

СЕЛЬСЬКА РАЙХ МАРГІТ (Маргарита, Марія Іванівна; 23.6.1903 – 3.2.1980) – укр. живописець. Дружина *Р. Сельського*. Н. у м. Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчила Коломийську гімназію. Початкову худ. освіту здобула у приватній «Вільній академії» у Львові, заснованій архітектором *Л. Підгородецьким*. 1920–21 навчалася у Львівській художньо-промисловій школі, пізніше – у Краківській академії красних мистецтв (1923–24), Віденській академії (1924–25), 1925–27 – в Модерній академії у Парижі (майстерня проф. *Фернана Леже*). У 1930-х працювала як незалежний художник, була членом молодіжного об'єднання художників «*Artès*» та львівського професійного

союзу артистів-пластиків (1933–39), входила в Асоціацію незалежних укр. митців (АНУМ). З 1940 – член Спілки рад. художників України (СРХУ). С. – автор численних портретів, натюрмортів, пейзажів, серед яких «Дівчина» (1939), «Пейзаж із Гуцульщини» (1956), «Гуцульський натюрморт» (1960), «Морський пейзаж» (1963), «Пейзаж Білгорода» (1965), «Кримський пейзаж» (1965), «Карпатський мотив» (1965) «Скрипаль» (1966), «Збір винограду» (1966), «Вишивальниця» (1968), «Мальви» (1969), «Галя» (1969) та ін. С. написала портрети *Лесі Українки*, *І. Вільде*, *І. Свенцицького*, дружини художника *І. Труша* – *А. Труш-Драгоманової*. На творчість С. помітний вплив мали західноєвропейські мистецькі напрями, особливо конструктивізм і кубізм. Картини художниці відрізняються оригінальністю як кольорового, так і композиційного рішення. Твори С. виставлялися у Львові, Києві, Москві, Варшаві, Кракові, Лодзі, Познані, Парижі. Похована у Львові.

Т. Галайчак (Львів).

СЕЛЬСЬКИЙ РОМАН ЮЛІАНОВИЧ (21.5.1903 – 3.1.1990) – відомий укр. живописець, педагог. Н. у Сокалі на Львівщині. 1921 закінчив гімназію у Львові. 1921–22 навчався у худ.-промисловій школі, відвідував студію *О. Новаківського*. 1922–27 удосконалював майстерність у Краківській академії красних мистецтв, 1925 і 1928 – в Парижі. З 1929 постійно жив у Львові. Був головою молодіжного об'єднання митців «*Artès*», входив в Асоціацію незалежних укр. митців (АНУМ). 1934–39 викладав у Львівському ін-ті пластичних мистецтв, 1939–41 – викладач живопису і композиції Львівського держ. училища прикладного мистецтва. У роки війни залишався у Львові, працював як незалежний художник. У повоєнний час – на пед. роботі: спочатку – викладач Львівського держ. училища прикладного мистецтва ім. *І. Труша* (1944–47), 1947–74 – зав. кафедри, викладач живопису і композиції, в.о. професора Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. З 1989 – нар. художник УРСР. Учнями С. були відомі львівські живописці *Д. Довбошинський*, *Є. Лисик*, *М. Кристопчук*, *В. Патик*, *І. Скобало* та ін. Серед творів С. – «Порт» (1931), «Морський пейзаж» (1931), «Яхт-клуб в Майорі» (1949), «Квіти» (1959), «Карпатський пейзаж» (1960), «Рибальська гавань» (1962), «Ліс» (1965), «Сіті» (1966), «Гаряче літо» (1971), «Сліди війни» (1971), «Гуцульщина» (1972), «Морський причал» (1973), «У Манявському заповіднику» (1980), «Озеро Пісочне» (1981), «Свірж» (1981), «На Чорногорі» (1982), «Квіти у Карпатах» (1984), «Ластівки» (1984), «Натюрморт із свічником» (1984), «Жах війни» (1985) та ін. Твори митця відзначаються оригінальністю художньої мови, глибиною змісту, життєстверддючим настроєм. Роботи С. зберігаються у колекціях музеїв і галереї

рей Львова, Києва, Варшави. Помер і похований у Львові.

Т. Галайчак (Львів).

СЕМАКА ІЛЛЯ (23.9.1866 – 4.1.1929) – укр. громад. і політ. діяч на Буковині, правник. Н. у м. Берегометі (за ін. дан. – у с. Руському Банилові) у сім'ї священика. Закінчивши гімназію, вивчав право в Чернівецькому ун-ті. З 1891 займався судовою практикою у Чернівцях, з 1897 працював у суді в Радівцях. 1899 переїхав до Кіцмані, де працював секретарем, радником і начальником суду. В Кіцмані очолював місцеві укр. осередки – «Народний дім» та «*Руська бесіда*». Належав до *Української національно-демократичної партії*. 1907–18 – посол до австр. Державної Ради у Відні по виборчому округу Кіцмань-Садагура, 1911–18 – посол до Буковинського сейму. Під час *Першої світової війни 1914–18* – чл. *Загальної української ради* у Відні. На поч. листопада 1918 був одним з організаторів перебрання українцями влади у Чернівцях. 1918–19 – чл. *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР*, обраний до законодавчої та фінансової комісії. З січня 1919 перебував у Відні, де працював в австр. Ліквідаційній комісії, згодом – в екзильному уряді ЗУНР. У 1920-х емігрував до Словаччини, працював деякий час суддею. Помер у Превідзі (Словаччина).

О. Павлишин (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ ЙОСИФ (8.11.1821 – 23.10.1900) – галицький митрополит Греко-католицької церкви, архимандрит Львівський, граф (з 1870). Н. у с. Криничі на Лемківщині в родині священика. Початкову освіту здобув у с. Мушині, пізніше навчався в гімназії у Новому Сончі. Закінчив теологічний ф-т Віденського ун-ту, доктор теології. 1845 висвячений у сан священика перемишльським єпископом *І. Снігурським*. Після повернення в Галичину – префект духовної семінарії у Перемишлі, з 1850 – у Львові. 1852–60 перебував у Відні, де С. призначено заступником ректора греко-католицької духовної семінарії, а також парохом церкви Св. Варвари. З 1860 – професор теології Львівського ун-ту. У березні 1865 папа римський *Пій IX* іменував С. титулярним архієпископом. 1867–70 – адміністратор перемишльської єпархії. Після смерті митрополита *С. Литвиновича* у травні 1870 призначений Галицьким митрополитом (27.6.1870 папа затвердив це рішення). С. приділяв велику увагу піднесенню духовності укр. народу, особливо катехизації та проповідницькій діяльності. Здійснив реставрацію собору Св. Юра у Львові. 1876 видав митрополичий лист «Про велику гідність людини», в якому виступив за тверезий спосіб життя, заохочував до орг-ції т-в тверезості. Польські поміщики, які могли втратити прибутки через діяльність С., розпочали акцію дискредитації митрополита. Польські інтриги при віденському дворі, поширення русофільства, ідеї якого

підтримувала частина галицького духовенства, перехід на православ'я о. *І. Наумовича* та парохії села *Гнилички Збаразького пов.* призвели до усунення С. з митрополичої кафедри. У грудні 1882 папа римський підтвердив це рішення і надав С. титул архієпископа теодозіопольського. С. виїхав до Рима, працював у Конгрегаціях пропаганди віри, надзвичайних справ, очолював комісію з ревізії церковних книг. Помер у жовтні 1900.

Р. Шуст (Львів).

СЕМАШКО ЙОСИФ (25.12.1798 – 23.11.1868) – уніатський (греко-католицький), згодом – православний єпископ. Н. у с. Павлівці Київської губ. у родині священика. З 1809 навчався у *Немирівській гімназії*, а з 1816 – у *Віленській семінарії*. У грудні 1821 висвячений на священика, 1823 став каноніком Луцької уніатської єпархії. Обіймав посаду асесора уніатського департаменту римо-католицької духовної колегії у Петербурзі. Вивчав стан уніатської церкви в Російській імперії, розробляв засоби повернення її до складу православної церкви. Виступав за ліквідацію католицьких впливів на уніатську церкву. З кін. 1830-х С. виступив ініціатором заходів, спрямованих на ліквідацію уніатської церкви, що спричинило швидке просування С. у церковній ієрархії. 1827 запропонував закрити «зайві» василіанські монастирі. Особливу увагу звертав на ліквідацію обрядових відмінностей греко-католицької церкви від православної. Насаджував т. зв. «чистий» православний (московський) обряд. У квітні 1829 С. імператорським указом призначений вікарним єпископом і головою консисторії Білоруської уніатської єпархії, єпископ мстиславський. З квітня 1833 – єпископ Литовської єпархії з центром у *Жировці*. Продовжував кампанію ліквідації василіанських монастирів і лише за 1834 закрити 9. У травні 1833 С. звернувся до *Миколи I* з проханням про приєднання греко-католицької церкви до російської православної церкви. 1834 створив таємний комітет уніатських справ, підготував підпорядкування 1837 уніатської церкви *Московській патріархії*. У лютому 1839 у *Полоцьку С.*, єпископи *Василій Лужинський* та *Анатолій Зубко* підписали акт про ліквідацію унії та приєднання до православної церкви. 25.3.1839 цар *Микола I* видав указ про ліквідацію унії у Російській імперії. За заслуги у справі ліквідації уніатської церкви С. було надано сан архієпископа. Протягом 1840–45 – архимандрит монастиря Св. Трійці, а 1845–52 – архимандрит монастиря Св. Духа у *Вільно*. З 30.3.1852 – митрополит Литви з правом носити білий клобук. Помер 23.11.1868. Похований у *Вільно* (тепер *Вільнюс*, Литва).

Р. Шуст (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ РОМАН (псевд. – *Висовський Р.*, *Galizischer Slave* – Галицький слов'янин; 1876 – 8.1.1906) – укр. публіцист, редактор. Н. у

с. Новому Селі (тепер Польща) у родині священика. 1896 закінчив Перемишльську гімназію. З 1896 навчався на правничому ф-ті Віденського ун-ту. Зі студентських років займався громад. і політ. діяльністю, очолював академічне т-во «Січ» у Відні. 1898 разом з *М. Кордубою* і *С. Яричевським* випустив альманах, присвячений 30-літтю «Січі». Належав до *Русько-української радикальної партії*. 1898 підтримував кандидатуру *І. Франка* на виборах до австр. парламенту. Співробітник віденського часопису «*Neues Wiener Journal*», а згодом – кореспондент однієї з найвпливовіших німецьких газет «*Frankfurter Zeitung*». З 1901 намагався організувати інформаційне бюро і спеціалізоване періодичне видання з укр. проблематикою (зокрема, видавав місячник «*X-Strahlen*»). 1903 за активної участі представників Української парламентарної репрезентації австр. парламенту (*Ю. Романчука*, *А. Коса* і *В. Яворського*) розпочав видання у Відні часопису «*Ruthenische Revue*» (згодом – «*Ukrainische Rundschau*»), який виконував роль важливої офіційної трибуни серед політ. кіл Зх. Європи. Протягом 1903–05 *С.* надрукував у «*Ruthenische Revue*» низку статей (понад 45 назв), а також численні редакторські коментарі на відгуки чужомовної (в основному польської) преси, зокрема «*Der russische Panslavismus und Westeuropa*» (1902); «*Der Kampf und Licht (Zur ruthenischen Universitätsfrage)*» (1902); «*Psychopathia nationalis*» (1902); «*Osterreichs Kulturmission und die Politik der osterreichischen Redierungen*» (1904) та ін. *С.* був відомим в європейському журналістському світі як незаперечний знавець укр. справи. Статті *С.* про Україну й укр. народ у контексті загальноєвропейських подій з'являлися в «*Le Courrier Euroreep*» (Франція), «*Berliner Tagenblatt*» (Німеччина), а також у швейцарській і датській пресі. До найважливіших публіцистичних праць *С.* належать окремо видані брошури «*Roipia irredenta*» (Франкфурт-на-Майні, 1903) і «*Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization*» (Франкфурт-на-Майні, 1905), де автор розкрив польські та рос. утиски і порушив проблеми нац.-визвол. боротьби укр. народу. Щодо заборони царською Росією укр. мови *С.* 1904 започаткував на сторінках «*Ruthenische Revue*» анкету серед діячів науки і авторитетів європейської політики про їхнє ставлення до царського указу 1876 про заборону укр. мови (див. *Емський акт 1876*). Думки й погляди відомих у той час людей, серед яких депутати *Фредерік Баєр* (Данія), *Адольф Гедін* (Швеція), *Б'єрн Б'єрнсон* (Норвегія), *Г. фон Герлах* (Німеччина), професори ун-тів *Маріо Рапісарді* і *Джузеппе Сергі* (Рим), *Е. Гассе* і *Г. Бухгольд* (Лейпциг), *Н. Фредеріксен* (Копенгаген), а також *Фредерік Герц*, *Франц Оппенгаймер*, *Йоганн Шляф*, зібрані і видані у Відні 1905 під назвою «*Das Urteil der europaischen Kulturwelt uber den Ukas 1876*». Помер внаслідок тяжкої хвороби (сухоти). Похований на кладовищі Гершгоф у Відні.

Т. Романюк (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ СИЛЬВЕСТР (3.9.1836 – 4.8.1898) – митрополит Галицький греко-католицької церкви, архієпископ львівський, римський граф (1894), кардинал (1895). Н. у Дошниці на Лемківщині в родині священика. З 1850 навчався в гімназії у Перемишлі, згодом – у Львівській та Віденській гімназіях. У жовтні 1853 вступив до Колегії Св. Атаназія в Римі, де вивчав філософію і богослов'я. 1860 висвячений на священика, у червні 1861 захистив докторську дисертацію з теології. Після повернення у Галичину призначався помічником пароха у с. Флоринку та Тиличі (Перемишльська єпархія). 1862 переїхав до Львова, працював катехитом та капеланом монастиря василіанок. 1863–70 – префект Львівської духовної семінарії. З 1869 – професор догматики Львівського ун-ту, 1873 і 1879 – декан богословського ф-ту Львівського ун-ту. 1877 призначений радником митрополичої капітули, а з 1878 – архіпресвітером митрополичої капітули. Брав участь у діяльності укр. культурно-просв. орг-цій. 1870 разом з о. Ю. Пелешем заснував богословський журн. «Руській Сіон», видав «Изборник благопотребних церковных чинов и служб» (спільно з о. Ю. Пелешем і о. О. Лепким), 1879 – перший молитовник укр. нар. мовою. У лютому 1878 призначений львівським єпископом-помічником. Після зречення *И. Сембратовича* в листопаді 1882 призначений адміністратором Галицької митрополії, а 26.3.1885 став Галицьким митрополитом. *С.* був імперським таємним радником, членом Галицького сейму і двічі його головою, членом Палати панів у Відні. Значну увагу приділяв вихованню молодих священиків, збудував приміщення для духовної семінарії у Львові (1889). Добився створення 1885 станіславської єпархії, завершив реформу чину Св. Василя Великого. Заснував священиче т-во Св. Павла, яке допомагало бідним парохіям у спорудженні та відновленні церков. Під час проведення пастирських візитацій звертав увагу на рівень освіти народу, стан шкіл та культурно-просвітницьких закладів, зокрема читальню «*Просвіти*». 1884 заснував дівочий ін-т у Львові. Брав активну участь у політ. житті Галичини, був прихильником політики «нової ери». Похований у Львові в крипті собору Св. Юра.

Р. Шуст (Львів).

СЕМЕН (Симеон) ОЛЕЛЬКОВИЧ (р. н. невід. – 1470) – останній київ. удільний кн. (з 1455). Правнук великого князя литовського *Ольгерда Гедиміновича*. Охрещений 1420 у Слуцьку. *С.О.* був одружений з Марією, дочкою віленського воеводи *Гаштольда*, фактичного керівника литовського уряду. 1440–54 – кн. слуцький. Як київ. кн., проводив незалежну політику: воював з татарами, підтримував тісні зв'язки з Молдовським князівством, генуезькими колоніями у Криму, кримським князівством *Феодора*. Свою дочку видав заміж за останнього великого тверського кн. *Михайла Бо-*

рисовича, а сестру – за молдовського господаря *Стефана III Великого*. 1458 за кн. *С. О.* православна церква в Україні відокремилася від Московської митрополії і була створена самостійна *Київська митрополія*. Литовські і руські пани безуспішно висували його кандидатуру на великого кн. литовського. 1461 депутація від Литовської держави заявила польськ. королеві *Казимиру IV Ягеллончику*: або він постійно перебуватиме в Литві, або має великим кн. поставити *С. О.* Вів будівельні й реставраційні роботи у Києві, сприяв розвитку культури в Київському князівстві. Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Після смерті *С.О.* Київське князівство 1471 перетворене на воеводство у складі Великого князівства Литовського.

М. Крикун (Львів).

СЕМЕНКО МИХАЛЬ (Михайль) ВАСИЛЬОВИЧ (19(31).12.1892 – 23.11.1937) – укр. поет. Н. у с. Кибинцях Миргородського пов. (тепер Миргородський р-н Полтавської обл.). Син письменниці *Марії Проскурівни*. Середню освіту здобув у Хорольській гімназії, реальних училищах у Кибинцях та Курську. Навчався на дворічних загальноосвітніх курсах у педагога *А. Черняєва* (Петербург) та в Петербурзькому психоневрологічному ін-ті. 1914 переїхав до Києва, де був мобілізований до царської армії. Служив військ. телеграфістом у Владивостоці. Там вступив до РСДРП(б), працював у більшовицькому підпіллі (вийшов з партії у 1920-х). 1917 *С.* повернувся в Україну. Був організатором футуристичних літ. груп «*Кверо*» (1914), «*Фламінго*» (1919), «*Ударна група поетів-футуристів*» (1921), «*Аспанфут*» (1921), «*Нова генерація*» (1927); редактором журн. «*Мистецтво*» (після *Михайличенка*), «*Катафалк искусства*» (1922); «*Семафор у майбутнє*» (1922), «*Бумеранг*», «*Гонг комункульту*», «*Нова генерація*» (1927–31) та ін. Перші поетичні твори опублікував у журн. «*Українська хата*» 1913. Згодом з'явилися збірки поезій: «*Prelude*» (1913) – позначена впливом «Української хати»; «*Дерзання*» (1914), «*Кверо-футуризм*» (1914), в яких *С.* виявив себе як поет-футурист, а також як теоретик цієї течії. Передмови до збірок були своєрідними маніфестами пошукового (кверо) футуризму, в яких виступив проти канонізації та будь-яких культів у мистецтві (в укр. – проти культу *Т. Шевченка*), хоча нац. традиції взагалі не заперечував. У наступні роки вийшли збірки «*П'єро задається*» (1918), «*П'єро кохає*» (1918), «*Дев'ять поем*» (1918), «*Дві поезофільми*» (1919), «*П'єро мертвопетлює*» (1919), «*Віос notes*» (1919), «*В садах безрозних*» (1919), «*Проміння погроз*» (1921), «*Кобзар*» (1924, 1925), «*Малий Кобзар і нові вірші*» (1928), «*Сучасні вірші*» (1931), «*З радянського щоденника*» (1932), «*Китай в огні*» (1932), «*Міжнародні діла*» (1933); поеми: «*Ліліт*» (1919), «*Тов-*

Сонце» (1919), «*Кабле-поема за океан*» (1921), «*Німеччина*» (1936); збірник памфлетів «*Європа й ми*» (1930). Ранню творчість *С.* пронизують урбаністичні мотиви, вирізняють мовні й формальні експерименти, епатування публіки, пропаганда тотальної деструкції форми. Водночас поезія *С.* 1920-х (реакція поета на антигуманістичні та антинац. події в пореволюційній Україні) має риси експресіоністичної поетики. Своєю творчістю *С.* розширив тематичні та версифікаційні можливості укр. поезії. З кін. 1920-х у зв'язку з тотальною критикою, пошуками націоналізму та ін. надуманих збочень у літ. творчості поета *С.* перейшов від футуризму до оспівування рев. героїзму в роки громадянської війни, рад. патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, більшовицької партії. На поч. 1930-х змушений визнати «помилковість» усього раніше створеного (вірш «*Починаю рядовим*»). Творчістю *С.* цікавилися *М. Вороний*, *В. Коряка*, *Ю. Смолич*, *Ф. Якубовський*, *А. Ніковський* та ін. 26.4.1937 *С.* заарештований за звинуваченням в «активній контрреволюційній діяльності» та участі в «троцькістсько-авербахівському блоці». 23.10.1937 на закритому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до найвищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. 23.11.1937 *С.* розстріляний. 1957 – реабілітований.

І. Роздольська (Львів).

«**СЕМЕНОВІ ЛЮДИ**» – рештки орди Саїд-Ахмата, переможеного 1455 крим. ханом *Хаджі-Гіреєм* і довічно ув'язненого в Литві. Київ. кн. *Семен Оленькович* поселив частину розгромлених ординців у межах своїх володінь (зокрема, на Остерщині). У 1480–90-х ці «київські татари» перетворилися на об'єкт претензій кримського хана *Менглі-Гірея*, котрий вимагав від великих литовських князів *Казимира* та *Олександра* їх видачі з переходом у його володіння наданих їм земель.

О. Русина (Київ).

СЕМЕНОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН МАКСИМОВИЧ (1823–1902) – укр. етнограф і фольклорист. 1839 закінчив Ніжинський ліцей. Працював чиновником у Чернігові, Полтаві, Харкові, Орлі та ін. містах. Зібрав численні фольклорні та етнографічні матеріали про нар. звичаї, велику кількість нар. загадок, замовлянь («*Малорусские и галицкие загадки*», 1851). Автор досліджень «*Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам*», «*Замечания о праздниках у малороссиян*» та ін. 1843 в альманасі «*Молодик*» (Харків) надрукував опис святкових звичаїв на *Слобожанщині*, а також збірку святкових пісень.

Б. Зайцев (Харків).

СЕМИГИНОВСЬКИЙ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) – укр. золотар 2-ї пол. 18 ст. Жив і працю-

С вав у Києві. Вперше згадується 1762, коли складав посмертний опис майна відомого київ. золотаря *І. Равича*. 1767 уклав контракт на виконання золотарських робіт для *Києво-Печерської лаври*. Єдина відома підписна праця С. – срібна шата 1780 (Київ, Національний музей історії України) на ікону Св. Івана Богослова з церкви Івано-Богословського жіночого монастиря.

В. Александрович (Львів).

СЕМКОВСЬКИЙ (Бронштейн) СЕМЕН ЮЛІЙОВИЧ (4.3.1882 – 18.3.1937) – укр. філософ, соціолог. Академік ВУАН (1929). Н. у м. Могилів-Подільський (Вінницька обл.). Закінчив юридичний ф-т Петербурзького ун-ту, навчався в Цюрихському ун-ті. Член РСДРП з 1898, меншовик. 1904–05, 1907–17 жив на еміграції. З 1920 член КП(б)У. 1918–20 викладав філософію в Київському ун-ті, редагував газету «Начало». З 1920 – професор Харківської академії теоретичних знань. 1922–24 – голова Наукового комітету Головного професу НКО УСРР, 1924–25 – голова Укрнауки НКО УСРР. Дійсн. чл. Науково-дослідної кафедри історії європейської культури при Харківському ін-ті народної освіти (1921–30), Голова філ.-соціологічного відділу та керівник кафедри філософії Українського ін-ту марксизму-ленінізму (1922–31), голова Соціологічної комісії ВУАН (1927–31), Асоціації природознавства ВУАН (1931–34), кафедри філософії ВУАН (1929–34), кафедри соціології ВУАН (1932–34). 1934–36 – завідувач кафедри історії європейської культури Харківського ун-ту, водночас – голова Комісії філософії АН УСРР. Доктор філософії й соціології *honoris causa* (1926). Заарештований 17.3.1936 за звинуваченням у створенні «троцькістсько-зінов'євської орг-ції» в Україні. Розстріляний. Реабілітований 1956. Автор понад 100 праць з історії філософії, філ. питань природознавства, укладач марксистських хрестоматій. Популяризатор марксизму. Праці «Національний вопрос в России» (1917), «Людвиг Фейербах: Очерк материалистической философии» (1922), «Теория относительности и материализм» (1924), «Конспект лекцій з історичного матеріалізму» (у 1920-х – 6 вид. укр. та рос. мовами), «Этюды по философии марксизма» (1925), «Что такое марксизм» (у 1920-х – 9 вид. рос., укр., єврейською мовами та есперанто), «Диалектический материализм и принцип относительности» (1926) та ін.

О. Юркова (Київ).

СЕМЧИШИН ТИМІШ (псевд. – «Річка»; бл. 1915 – можливо, 1945) – укр. військ. діяч. Н. на Самбірщині. Навчався у Львівській політехніці, під час навчання – активіст укр. студентського руху. Наприк. 1930-х вступив до *Організації українських націоналістів*. Після розколу ОУН 1940 – на боці *С. Бандери*. 1941 – заступник провідника Пд.

похідної групи ОУН З. Матли. 1942 заарештований німцями і кинутий до концтабору. У березні 1943 втік із ув'язнення і нелегально пробрався до Одеси, де очолив підпілля ОУН у *Трансністрії*. З приходом Рад. армії продовжував підпільну боротьбу зі сталінським режимом. Подальша доля невідома. Ймовірно, загинув 1945.

К. Бондаренко (Львів).

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – один із договорів Версальської системи повоєнного влаштування у Європі. Укладений 10.9.1919 у м. Сен-Жермен-ан-Ле (побл. Парижа) між т. зв. головними союзними державами (США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією), а також Бельгією, Китаєм, Кубою, Грецією, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Югославією, Сіамом (Таїландом), Чехо-Словацкою та Австрією. Австр. делегацію на переговорах очолював державний канцлер К. Реннер. Договір став документом, який підсумовував результати Першої світової війни для колишньої Австро-Угорської імперії. С.-Ж. м. д. констатував розпад Австро-Угорської імперії (відбувся після капітуляції Австро-Угорщини 27.10.1918) на ряд самостійних держав – Австрію (з 12.11.1918 – Австрійська республіка), Угорщину, Чехо-Словацьчину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з жовтня 1929 – Югославія), *Західноукраїнську Народну Республіку*. Згідно з договором здійснено територіальні зміни: колишні провінції імперії Богемія, Моравія і Сілезія переходили до Чехо-Словацьчини (пізніше частина Тешинського р-ну Сілезії відійшла до Польщі). Бургенланд перейшов від Угорщини до Австрії (1921 частину цієї території з м. Шопрон-Еденбург повернуто Угорщині), Італія отримала пд. частину Тіролю. Незважаючи на рішучу вимогу Буковинського нар. віча у Чернівцях 3.11.1918 про приєднання Пн. Буковини до складу єдиної Української держави, її передали Румунії. Було проігноровано також рішення Народних Зборів Закарпаття (*Собору Русинів*) у Хусті (21.1.1919) про приєднання цього краю до УНР, і Закарпатську Україну включили до Чехо-Словацьчини. Це викликало рішучі протести урядів ЗУНР, УНР та УСРР. Статті 10–13 договору визначали автономний статус Закарпаття у складі Чехо-Словацьчини (див. *Підкарпатська Русь, Карпатська Україна*). Договір гарантував права нац. меншин, у т. ч. й українців, на території Чехо-Словацьчини і Румунії.

За С.-Ж. м. д. Відень визнавав незалежність Югославії, Чехо-Словацьчини, а також усі мирні договори з Центральними державами, кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехо-Словацьчини і Югославії. Австрія зобов'язувалася виконувати будь-які ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь, приналежність яких не була визначена у договорі (це стосувалося насамперед

Галичини, яку невдовзі остаточно приєднали до Польщі). У погодженні з постановами Версальського мирного договору С.-Ж. м. д. зобов'язував Австрію відмовитись від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї. Австрія визнавала незалежність територій, які раніше входили до Російської імперії, і Брест-Литовського договору, а також право Росії на репарації з Австрії. Договір забороняв аншлюс, тобто приєднання Австрії до Німеччини або ін. держави. Воєнні статті договору встановлювали чисельність австр. збройних сил у 30 тис. чол., їй заборонялось мати військово-морський флот і військ. авіацію. Австрія зобов'язувалась передати переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот. С.-Ж. м. д. включав у себе статут *Ліги Націй*, Міжнародного бюро праці. Договір створив ряд нових територіальних проблем та посилив незадоволення держав, які зазнали поразки у Першій світовій війні 1914–18. Підписання договору без участі більшовицької Росії (кваліфікувала договір як реакційний та імперіалістичний) згодом дало можливість комуністичному режиму СРСР приєднатися до антиверсальських акцій фашистської Німеччини і навіть вступити з нею в безпосередню змову проти народів Сх. Європи.

М. Рожик (Львів).

СЕНИК ОМЕЛЯН (Грибінський, Канцлер) (1891–1941) – відомий діяч укр. нац. руху. Н. у Яворові (тепер Львівська обл.). На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив до австр. армії, згодом – сотник *Галицької армії*. З 1921 – член *Української військової організації*, входив до Начальної та Крайової команди УВО. 1928–29 – крайовий командант УВО. Деякий час – головний ред. органу УВО «Сурма». З 1927 – чл. Проводу укр. націоналістів. 1929 С. був делегатом 1-го Конгресу укр. націоналістів у Відні. У 1930-х – чл. Вищого (чотириособового) проводу ОУН. В орг-ції відповідав за внутр. політику і вів організаційну роботу. 1930 С. здійснив ряд організаційних поїздок до США, Канади, Аргентини, Бразилії. 1934 у Празі поліція захопила т. зв. «Архів Сеника», який містив відомості про підпільну діяльність ОУН. Це стало причиною численних арештів чл. організації, а сам «Архів» – одним з головних документів звинувачення на *Варшавському процесі 1935–36*. С. був запідозрений у зраді, але Революційний трибунал ОУН цього не підтвердив. Після смерті Є. Коновальця С. з допомогою Л. Барановського фактично зосередив у своїх руках керівництво ОУН, активно впливаючи на політику А. Мельника. С. був головою на 2-му Великому зборі ОУН у Римі. 1940 група провідних діячів ОУН почала вимагати відставки С. та Я. Барановського, що спричинило внутр. кризу в ОУН і призвело до розколу орг-ції. На поч. рад.-нім. війни 1941–45 призначений керівником Основної похідної групи ОУН (А. Мельни-

ка), яка мала дістатися Києва і проголосити державність України. Загинув за нез'ясованих обставин у Житомирі, де й похований.

К. Бондаренко (Львів).

СЕНЮТОВИЧ-БЕРЕЖНИЙ В'ЯЧЕСЛАВ ЮРІЙОВИЧ (15.6.1902 – 3.2.1992) – укр. генеалог. Н. у маєтку біля с. Токарі Лохвицького пов. Полтавської губ., 1919 закінчив Полтавську гімназію. Воював у Добровольчій армії ген. *Денікіна*. Вийшовши на еміграцію, закінчив іст.-філ. ф-т Белградського ун-ту (1925). Служив у банку. Під час *Другої світової війни* воював на боці сербів проти німців. Вивезений 1941 на роботу до Німеччини. Закінчивши УВУ (1947 одержав докторат як перший укр. доктор з генеалогії (родознавства), став асистентом при кафедрі історії України, викладав генеалогію та геральдику. З 1948 став урядовцем Української апостольської візитатури та архіваріусом у Школі сх. мов у Парижі. 1952 виїхав до США, де працював у біржевій фірмі у Нью-Йорку. Автор численних розвідок, що виходили як окремими книгами (1957), так і друкувались у фахових виданнях – «З минулого нашої шляхти» (1947); «Історична доля українського боярства» (1947); «Гетьманська родина Виговських» (1953); «Рід Гоголів на Волині» (1953); «До родоводу Орликів» (1954); «От Запорожской Сечи к малороссийскому дворянству» (1954); «До родоводу Могила» (1955); «Род Гоголей» (1957); «Родинні зв'язки князів Невських з князями Острожськими» (1968); «Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький» (1969); «Рід і родина Виговських» (1970); «Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства» (1973–74). Докторська праця «Шляхта землі Волинської та її участь у історичній та культурній житті Волині» (1947) залишилась у рукопису. Дійсний чл. НТШ (1952), чл. Українського генеалогічного і геральдичного т-ва (1969). Помер у Санта-Барбарі (штат Каліфорнія, США).

С. Білокінь (Київ).

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА-ЄРОНІМ (1645–1685) – один із найбільших польськ. магнатів, волинський воєвода (з 1680), гетьман польний коронний (з 1682). Брав участь у воєнних діях проти укр. козаків і крим. татар. Учасник *Хотинської війни 1620–21* і походу короля *Яна III Собеського* 1683 під Відень.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ АДАМ МИКОЛА (бл. 1666–1726) – польськ. магнат, белзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Син *М.-Є. Сенявського*. 1683 брав участь у поході військ короля *Яна III Собеського* під Відень.

У роки Північної війни 1700–21 воював на боці короля *Августа II Фридерика*. Керував придушенням *Палія повстання 1702–04 у Правобережній Україні*. За наказом С. 1703 було страчено брацлавського полковника *А. Абазина*. 1706 С. після зречення *Августа II Фридерика* був кандидатом на польський престол. 1709 не допустив об'єднання польськ. військ короля *С. Лециньського* зі шведською армією *Карла XII*, що стало однією з причин невдачі походу шведів в Україну та їхньої поразки у *Полтавській битві 1709*. Згодом перейшов в опозицію до *Августа II*, підбурював проти нього шляхту. 1716 С. був заарештований учасниками *Тарногородської конфедерації*, але зумів уникнути суду. Т. зв. німий сейм 1717 обмежив військову владу С. *Р. Шуст (Львів)*.

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА (бл. 1489 – 2.2.1569) – один з найбільших польськ. магнатів, з 1539 – гетьман польний коронний, з 1553 – руський воевода, з 1561 – гетьман великий коронний. Брав участь у воєнних діях на пд.-сх. кордонах Великого князівства Литовського. Намагаючись припинити руйнівні татар.-турецькі напади на укр. землі, організував ряд військ. походів на Кримське ханство, зокрема на фортеці Очаків та Білгород. Активно втручався у молдовські справи. 1552 за підтримки С. молд. престол зайняв Олександр Лапушняну, який став ленником Польщі. *Р. Шуст (Львів)*.

СЕНЯВСЬКІ (Sieniawscy, Синявські) – польська магнатська родина. У 16 – на поч. 18 ст. володіла значними маєтками в Україні, головним чином у Галичині й на Поділлі. **Микола-Єронім С.** (1645–1685) – волинський воевода (з 1680), польний коронний гетьман (з 1682), рогатинський староста. **Адам Микола С.** (бл. 1666–1726) – белзький воевода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Керував придушенням у *Правобережній Україні Палія повстання 1702–04*. 1706 рос. уряд підтримував його кандидатуру на королівський престол у Польщі після зречення *Августа II*. Під час міжусобної боротьби з руським воеводою *Й. Потоцьким* 1718 захопив м. Станіслав. Після його смерті маєтності С. перейшли до Чарторийських. *Я. Ісаєвич (Львів)*.

СЕНЬКОВИЧ ФЕДІР (р. н. невід. – 17 (або 18).6.1631) – визначний укр. маляр 1-ї третини 17 ст. Один із провідних представників львів. малярської школи, з ім'ям якого пов'язане утвердження нової традиції укр. релігійного малярства. Н. у с. Щирці (тепер Львівська обл.) у родині маляра. Бл. 1602 переселився до Львова. Підтримував тісні стосунки з Львівським Успенським братством. З осені

1616 почав працювати над іконостасом і плащаницею Успенської церкви, які завершив у період від осені 1628 до весни 1630. До першого етапу праці відноситься «Воскресіння – Зішестя до пекла», до другого – «В'їзд до Єрусалима», «Воскресіння Лазаря» (обидві – Успенська церква), а також храмове «Успіння», «Благовіщення», «Стрітіння» (всі – церква у Великих Грибовичах pobl. Львова). Виконував замовлення для львів. цеху золотарів (корова, 1617), магістрату (ікони для міських воріт, 1628), львівського старости Станіслава Боніфация Мнішка, підканцлера Томаша Замойського, луцького греко-католицького єпископа Єремії Почапівського. 1617 був радником під час перебудови та оздоблення міської ратуші. Учнями С. були Микола Муха, Гаврило Слонь (Кузьмич), Андрій Попович (Калатайко) і, можливо, Іван Корунка та Микола Мороховський-Петрахович (очолив майстерню С. після його смерті). В літературі трактується як найвидатніший укр. маляр Львова свого часу. С. нерідко безпідставно приписують значну частину пам'яток львівського малярства 1-ї пол. 17 ст., зокрема ікону Богородиці Одигітрії 1599 з підписом львівського маляра Федора та частину ікон іконостасу П'ятницької церкви. *В. Александрович (Львів)*.

СЕРБИН ІВАН ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. – квітень 1665) – полковник Брацлавського полку (1657–58, 1663–65). За походженням серб. Родич сербського митрополита Гавриїла. Переселившись 1653 в Україну, вступив до армії *Б. Хмельницького*. Брав участь у бойових діях козацького війська проти Польщі. 1657 гетьман *Б. Хмельницький* (за ін. дан., гетьман *І. Виговський* 1658) призначив С. брацлавським полковником. 1658 С. разом з *І. Богунем* брав участь у придушенні антигетьманського заклоту, який очолювали полтавський полковник *М. Пушкар* і кошовий отаман *Я. Барабаш*. Восени 1658 під час невдалої спроби укр. війська під командуванням *Д. Виговського* (див. *Виговські*) вигнати з Києва моск. залогу на чолі з воеводою *Ю. Барятинським* С. потрапив у полон і був засланий у глиб Московії. 1660 повернувся в Україну, оселився в Корсуні. Після приходу до влади гетьмана *І. Брюховецького* знову призначений брацлавським полковником. 1664–65 брав участь у воєнних діях у *Лівобережній Україні* проти польської армії під командуванням *Яна II Казимира* та військ гетьмана *П. Тетері*. Загинув у бою проти шляхетських загонів під Уманню. *І. Підкова (Львів)*.

СЕРБИНЮК ЮРІЙ (1887 – р. см. невід.) – укр. громад.-політ. діяч на Буковині, журналіст. Н. у Садагурі біля Чернівців. Наприк. жовтня – на поч. листопада 1918 під час встановлення укр. влади на Буковині – помічник секретаря Українського Кра-

йового комітету Буковини. У січні 1919 як представник від Буковини увійшов до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Член радикального клубу УНР. 1920–21 працював в екзильних урядах ЗУНР у Відні. Після повернення на Буковину 1927–38 очолював секретаріат Української національної партії в Румунії. 1933 – посол до румун. парламенту. С. активно займався журналістською діяльністю. Був редактором і автором статей багатьох часописів, які видавалися у Чернівцях: «Громадянин» (1909), «Народний голос» (1911–15), «Нова Буковина» (1914), «Буковина» (1918), «Час» (1931), видавцем і відповідальним редактором органу Української національної партії – «Народня сила» (1932–34), редагував газ. «Рада» (1934–38). Публікувався в тижневику «Рідний край» (1926–30). Автор статей в «Загальній українській енциклопедії» (т. 3., 1935). 1940 започаткував видання газ. «Нова рада». 1940 перед приходом рад. військ залишив Буковину і виїхав до Румунії. 1945–54 був ув'язнений на території СРСР. Після звільнення повернувся до Румунії, де й помер. *О. Павлишин (Львів)*.

СЕРГІЙ (Старгородський Іоанн Миколайович; 11.1.1867 – 15.5.1944) – рос. церковний діяч, патріарх Московський і всієї Русі. Н. у м. Арзамас Нижегородської губ. 1890 зі ступенем кандидата богослов'я закінчив Петербурзьку духовну академію, де прийняв чернецтво. Того ж року призначений членом Православної духовної місії до Японії, 1893 – в. о. доцента по кафедрі Св. Письма до Петербурзької духовної академії, 1893 – в. о. інспектора Московської духовної академії, 1894 – настоятелем рос. польської церкви в Афінах у сані архимандрита. 1895 удостоєний ступеня магістра богослов'я за дисертацію «Православне вчення про спасіння». 1897 удруге призначений до Японії. З 1899 – інспектор, з 1901 – ректор Петербурзької духовної академії. 25.2.1901 відбулась його єпископська хіротонія. З 1905 – єпископ Фінляндський і Выборзький, з серпня 1917 архієпископ (з листопада митрополит) Владимирський і Шуйський. 1922 ув'язнений більшовиками. З 18.3.1924 – митрополит Нижегородський. З 10.12.1925 – заступник патріаршого Місцєблєстителя. 30.11.1926 був знову заарештований і ув'язнений (1926–27). Погодився співпрацювати з органами ГПУ. Після звільнення увійшов в управління Церквою. 16(29).7.1927 виступив із декларацією про політ. лояльність Церкви до рад. влади, що спричинило церковний розкол. Однак формальна легалізація діяльності РПЦ в умовах рад. тоталітарної системи, якої домагався Сергій, не врятувала Церкву від дальшого нищення. Після зустрічі із Й. Сталініним і низки домовленостей на архієрейському Соборі 26.8. ст. ст. 1943 обраний патріархом Московським і всієї Русі. В умовах війни очолив церковний рух на всебічну підтримку влади. *С. Білокін (Київ)*.

СЕРДЮЦЬКІ ДИВІЗІЇ – назва військ. формувань *Армії УНР* і Збройних сил *Української Держави* 1917–18.1). У листопаді 1917 за наказом команданта Київського військового округу (КВО) полк. *О. Павленка* було сформовано два військ. з'єднання, які отримали назву С. д. (за аналогією з гетьманськими полками). Створення С. д. фактично поклато початок відродженню традицій укр. гвардії у новітні часи. Загальна чисельність особового складу двох С. д. сягала 12 тис. Дивізії мали у своєму складі 8 піхотних полків, кінний полк та гарматну бригаду ім. Грушевського. У 1-й дивізії були полки ім. гетьманів *Б. Хмельницького*, *П. Полуботка*, *П. Дорошенка*, *І. Богуна*. Очолював дивізію полк. *Ю. Калкан*. Командиром 2-ї дивізії призначено ген. *О. Грекова*. У січні 1918 С. д. взяли участь у боях з більшовиками, а на поч. лютого особовий склад дивізій увійшов до складу *Окремого запорізького загону армії УНР*. Частина підрозділів С. д., проголосивши нейтралітет, у кін. січня 1918 самодемобілізувалась. 2) Військ. підрозділ, створений командуванням Збройних сил *Української Держави* у червні-липні 1918. Формувався з добровольців (18–25 років) на зразок гвардійських частин рос. армії. Комплектувався переважно з синів заможнішого селянства *Лівобережної України*. 14.8. затверджено «Статут про комплектування війська сердюків *Української Держави* й відбування служби в ньому». Згідно зі статутом старшинські посади у дивізії могли займати лише особи з відповідною освітою, стажем бойової служби, «належні до укр. нації». У жовтні 1918 дивізія складалася з 4 піхотних полків, кінного Лубенського полку, гарматного і автопанцирного дивізіону, технічної сотні. Особовий склад частини налічував бл. 5 тис. бійців. Командиром дивізії призначено полковника *Клименка*. Під час повстання проти гетьманського режиму майже у повному складі перейшла на бік республіканських військ. У грудні 1918 частина підрозділів дивізії увійшла до складу Осадного корпусу січових стрільців. *І. Підкова (Львів)*.

СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ (серденята, сердюки; з тур. – одчайдухи) – вільнонаймані («охотницькі») піхотні полки у *Гетьманщині* в останній чв. 17 – 1-й чв. 18 ст. Вперше сформовані у 1660-х гетьманом *П. Дорошенком* на *Правобережжі*, згодом створені гетьманською адміністрацією і в *Лівобережній Україні*. Комплектувалися С. п. виключно з добровольців («охотників») із різних частин України, а також із волохів, поляків, сербів та ін. Заборонено було приймати селян-утікачів, а також реєстрових козаків з *Лівобережної України*. На чолі полку стояв полковник та полкова старшина – осавул, хорунжий, писар, обозний. Кожен полк, як правило, називався прізвищем полковника, напр. полк *Герасима Василенка*, *Петра Кожуховського*, *Дмитра Чечеля*. Командував С. п. особисто гетьман. Кількість

С. п. не була постійною і коливалася в середньому від 3 до 8. У кожному з полків налічувалося 400–700, інколи і 1000 вояків. За службу сердюки отримували грошову платню з гетьманської скарбниці й були на повному гетьманському забезпеченні. С. п. не мали постійного місця дислокації і розташовувались у визначених гетьманськими універсалами пунктах. С. п. виконували військ. і охоронно-поліційну службу – брали участь у воєнних кампаніях (зокрема у *Чигиринських походах 1677–78*, *Азовських походах 1695–96*, обороні *Батурина* від моск. військ *О. Меншикова* 1708 та ін.); охороняли гетьманську резиденцію, генеральну старшину, генеральну артилерію, військ. канцелярію, генеральний суд тощо; несли гарнізонну і караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати податки тощо; використовувалися для приборкання масових заворушень серед населення. Сердюки, які разом з *компанійцями* і *жолдаками* складали гетьманську гвардію, відзначалися сміливістю і завзятістю в бою, відданістю гетьманові. Згідно з царським указом від 14(25).7.1726 С. п. було ліквідовано.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕРЕДИН КОСТЯНТИН ХРИЗАНФОРОВИЧ (20.10.1874 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч періоду Української революції. Н. на Полтавщині. Військ. освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі, Єлисаветградському кінному училищі (1895). Служив у 28-му драгунському Новгородському полку. Після закінчення 1903 Миколаївської академії Генерального штабу обіймав посади старшого офіцера для доручень штабу Київського військ. округу, викладача офіцерської кінної школи, пом. командира 26-го драгунського Бузького полку. З 1903 – штаб-офіцер для доручень командувача Київського військ. округу, полковник (1911). У роки *Першої світової війни 1914–18* – офіцер для доручень при головнокомандувачеві Пд.-Зх. фронту, командир драгунського Приморського (1916), 12-го уланського Білгородського полків. Після проголошення незалежності *УНР* – в укр. армії. За *Гетьманату* – військовий аташе укр. посольства у Румунії. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура кін. 3 – 1-ї пол. 2 тис. до н. е. Виділена В. Городцовим, досліджували Т. Пассек, С. Березанська, І. Артеменко. Час існування поділяють на ранній, середній і пізній етапи. На ранньому етапі племена С. к. жили в Серед. Подніпров'ї, на середньому етапі – розселились у Верхньому Подніпров'ї і на Лівобережжі Дніпра. На пізньому етапі з'явилися у верхів'ях Оки і Зх. Двіни. С. к. представлена поселеннями, курганними і ґрунтовими могильниками. Найвідоміші поселення – Ісковщина, Козинці, могильники – Зеленки, Бурти, Сяб-

ровичі, Долинка. Житла – наземні, стовпової конструкції, з кам'яними черенями для вогнищ. Обряд поховання – трупопокладення, рідше – трупопалення. Глиняний посуд (горщики, амфори, чаші) поділявся на господарський і столовий. Орнамент – заглиблений (заштриховані трикутники, ялинки тощо) і шнуровий. Знаряддя праці виготовлялися переважно з кременю, каменю і кісток. У пам'ятках зустрічаються бронзові вироби – шила, ножі, сокири, гривни, браслети, скроневі кільця, прикраси з бурштину. Племена С. к. займалися переважно скотарством, частково – землеробством. Традиційними заняттями були полювання, рибальство, обробка шкур тварин, ткацтво. Існують різні думки щодо походження та подальшої долі племен С. к. Одна з найбільш вірогідних: середньодніпровські племена сформувалися внаслідок переселення в Серед. Подніпров'я племен *шнурової кераміки культури* із зх. (Підкарпаття і Волині) та змішання їх з місцевим населенням, зокрема і з пізньотрипільським. Припускають, що частина племен С. к. розселилась на пн. сх. – у межириччя Оки і Ками, де взяла участь у формуванні фатьянівської культури, ін. частина – залишилась на місці й дала початок східнотшинецькій культурі середнього етапу бронзової доби.

М. Пелецишин (Львів).

СЕРЕДНЬОСТОПІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура мідної доби. Поширена в степовому Подніпров'ї, Приазов'ї та Нижньому Подонні. Назва походить від поселення на о. Середній Стіг (тепер – у межах м. Запоріжжя). Поселення: Олександрійське, Дерев'яне, бл. десяти ґрунтових та курганних могильників (Олександрійський, Чаплинський та ін.). Пройшла два основних етапи розвитку: ранній – волоський (від поселення на о. Волоський) і пізній – дерев'яний (від поселення біля с. Дерев'яки). С. к. поділяється на кілька груп: скелянську, квітнянську, стопівську та ін. Під час розкопок виявлено велику кількість крем'яних, кам'яних, кістяних знарядь. Глиняний посуд – ліпний, гостро-і округлодонний, прикрашений гребінцевим штампом і відбитками шнура. Серед крем'яних виробів виявлено наконечники стріл, списів і дротиків підтрикутної форми, ножі на довгих пластинах. Основними заняттями населення С. к. було скотарство (конярство), різні промисли. У поховальному обряді домінує трупопокладення на спині з підігнутими ногами. У формуванні племен С. к. брали участь різні етнічні групи племен. Її пов'язують з пам'ятками хвалинського типу в Нижньому Подонні. С. к. відіграла важливу роль у формуванні *ямної культури*, а також *шнурової кераміки культури*.

М. Пелецишин (Львів).

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 – держ. переворот, інспірований консервативними силами з метою галь-

мування процесу суверенізації республік СРСР та збереження прерогатив союзних держ.-парт. номенклатури. 19.8.1991 група змовників із числа керівників союзних структур (О. Бакланов, В. Крючков, В. Павлов, В. Пуго, В. Стародубцев, О. Тізяков, Д. Язов, Г. Янаєв), ізолювавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, оголосила про його неспроможність (за станом здоров'я) виконувати обов'язки Президента СРСР. У зв'язку з чим, для «запобігання сповзанню суспільства до загальнонац. катастрофи», запроваджувався надзвичайний стан в окремих місцевостях СРСР терміном на 6 міс. Для управління країною в умовах надзвичайного стану було утворено Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС; рос. – Государственный комитет по чрезвычайному положению, ГКЧП). За спиною ГКЧП стояли реакційні сили у керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден компартійний функціонер і в ньому домінували представники військово-промислового комплексу та силових структур. 19.8. командувач сухопутними військами СРСР генерал В. Варенніков в ультимативній формі заявив Голові Верховної Ради УРСР *Л. Кравчуку*, що влада перейшла до ГКЧП, і у випадку невиконання його рішень може бути застосована збройна сила. За цих обставин, *Л. Кравчук* виступив по телебаченню з поміркованим за тональністю зверненням до укр. народу, у якому закликав, уникаючи кровопролиття, відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ввечері 19.8. було скликано термінове засідання Президії Верховної Ради УРСР. О. Ємець, В. Яворівський, І. Юхновський, Л. Ланюк, В. Гриньов зайняли активну антипутчистську позицію і наполягали на чіткому визначенні ГКЧП як організації самочинної, контрреволюційної; на протидію їм, М. Гришко, О. Коцюба, Я. Кондратьєв ухилились від будь-якої оцінки, мотивуючи свою позицію відсутністю інформації, бажанням не провокувати введення надзвичайного стану в Україні. Через відсутність кворуму ніякого рішення прийнято не було. Реакція найбільш впливових політ. сил України на дії путчистів була полярною. Демократичні кола, розуміючи, що 19.8 фактично розпочалося поетапне відновлення позицій союзного центру і запровадження надзвичайного стану в Москві та Ленінграді й потужний політ. тиск на керівництво РСФФР – лише перша фаза перевороту, активно виступили з рішучим протестом проти дій ГКЧП. Основними центрами антипутчистських виступів були зх. регіон республіки – основна база націонал-демократичного крила опозиції, Харків і Донецьк – оплот її загальнодемократичної частини та Київ, що об'єднував зусилля антигиталітарних сил. Вже 19.8 у Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові та Києві відбулися мітинги протесту проти запровадження надзвичайного стану,

на яких звучали звинувачення комуністів у здійсненні держ. перевороту, антиконституційних діяч, встановленні диктатури. У Миколаєві та Полтаві з'явилися листівки УРП із закликами до громадянської непокорі, бойкотування указів ГКЧП. Львівська обл. рада закликала народ до масових актів громадянської непокорі у відповідь на наступ консерваторів на демократію. Рішучою була позиція страйкомів у шахтарських р-нах України. Вже о 15 год. 19.8 донецький страйком заявив, що незалежно від того, яке рішення прийме Президія Верховної Ради УРСР у зв'язку з ситуацією в країні, донецький страйком не визнає ГКЧП і його рішень, звернувся до громадян України із закликом бути готовими до всеукр. акції громадянської непокорі і висунула вимогу до Верховної Ради скасувати постанови ГКЧП на території республіки. На протидію демократам представники обл. рад, що перебували під впливом та контролем Компартії України, зокрема, Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Миколаївської, Чернігівської та ін., заявили про свою підтримку ГКЧП. ЦК КПУ офіційно зберігав мовчання. Втім, це мовчання було умовним, оскільки ще 18.8.1991 секретаріат ЦК Компартії України направив на адресу перших секретарів Кримського райкому, обкомів, Київського міськкому партії таємну шифрограму-інструкцію, у якій зазначалося, що найважливішим завданням парт. комітетів є сприяння ГКЧП (за свідченням С. Гуценка, ввечері наступного дня цю шифрограму було відкликано). 20.8 у Києві відбулося засідання Народної Ради, асоціації демократичних рад України, НРУ, політ. партій та громадських організацій демократичного спрямування. Учасники засідання визнали дії ГКЧП незаконними і неконституційними, звернулись із закликом до проведення 22.8 надзвичайної сесії Верховної Ради УРСР та зверненням до громадян республіки розпочати о 12 год. 21.8 Всеукраїнський політ. страйк. Для захисту демократії та суверенітету республіки було створено широку політ. коаліцію «Незалежна демократична Україна» (до її складу увійшло 25 політ. партій та громад. орг-цій). У цей день *Л. Кравчук*, виступаючи по респ. телебаченню, назвав зміну влади, що відбулася у країні, антиконституційною і заявив, що республіка буде відстоювати власний суверенітет. 20.8. частина членів Президії Верховної Ради України (В. Гриньов, О. Ємець, Д. Павличко, В. Цилипчик, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський) підписали «заяву сімох», у якій висловили свою підтримку демократичним силам Росії та закликали громадськістю України до акцій громадянської непокорі в разі загрози держ. суверенітету республіки. Ввечері цього ж дня після тривалих дискусій Президія Верховної Ради УРСР ухвалила текст заяви, що являв собою певний компроміс між демократичною меншістю та комуністичною більшістю. Серпневі події 1991 значно по-

силили центробіжні тенденції в СРСР. 24.8.1991 український парламент прийняв Акт про державну незалежність України.

О. Бойко (Ніжин).

«СЕСТРИНСЬКИЙ СОЮЗ СВ. ОЛЬГИ» – перша укр. жіноча громадська орг-ція в США. Заснована 1897 в американському м. Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі). Започаткувала численну мережу укр. благодійницьких жіночих організацій у цій країні. Члени орг-ції займалися доброчинною та культурно-освітньою діяльністю серед укр. емігрантів.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕЦЕСІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1901–02 – організована акція припинення навчання у Львівському ун-ті студентами-українцями. Здійснена на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо організаторів укр. студентських віч та демонстрацій, а також проти закликів до погромів укр. студентства. Була виявом масового протесту на одному з етапів боротьби за укр. ун-т у Львові. С. передував ряд провокаційних дій польської адміністрації Львівського ун-ту: інавгураційна промова в польськ. шовіністичному дусі ректора Ридигера, заборона проф. *М. Грушевського* виступати укр. мовою на засіданні Ради філос. ф-ту, заборона деканом теологічного ф-ту заповнювати студентські індекси рідною мовою, антиукр. промова в австр. Державній Раді проф. Цвіклінські. 19.11.1901 на загальному вічі укр. студенти висловили недовіру університетському сенату та окремим професорам, вимагали заснування окремого укр. ун-ту, проведення повної утратквізації в навчальному закладі. Завершив віче демонстративний похід укр. студентів вулицями Львова. Внаслідок тенденційного слідства, проведеного університетським сенатом, з ун-ту виключено п'ятьох укр. студентів (Є. Косевича, В. Темницького, М. Щуровського, Є. Бурачинського, В. Пачовського) як ініціаторів листопадового віча та демонстрацій. У відповідь на дії адміністрації ун-ту укр. студенти склали 1.12.1901 нове віче, на якому прийняли рішення: «...виписатися разом з книги горожан Львівського ун-ту; не вписуватися на цей ун-т так довго, доки загал русько-укр. молоді не сконстатує, що можна це зробити без пониження академічної і нац. честі». 3.12.1901 440 укр. студентів (присутні на той час у Львові) подали заяву ректору про колективний вихід з ун-ту. Протягом наступного тижня навчання у Львові припинило бл. 600 українців, які відразу подали заяви про прийом на навчання до ун-тів Кракова, Відня і Чернівців. Після відмови ректоратом Чернівецького ун-ту прийняти частину укр. студентів на навчання чеські патріоти закликали українську молодь вступити до Празь-

кого ун-ту, в який їх (бл. 20 осіб) і було невдовзі зараховано. С. дістала широку підтримку серед укр. громадськості Галичини, Буковини та Підросійської України. Укр. т-ва, інституції, сільські громади надіслали понад тисячу петицій у парламент на підтримку студентських домагань. Для підтримки вимог студентів-українців та їхнього подальшого навчання в австр. ун-тах було створено комітети: у Львові – національний (голова – Я. Кулачковський) та москвофільський (гол. – А. Добрянський), у Чернівцях (гол. – С. Смаль-Стоцький). Було створено «Сецесійний фонд», який протягом двох тижнів зібрав понад 20 тис. крон. З студентськими діями солідаризувався митрополит *А. Шептицький*, давши дозвіл студентам-богословам виїхати на навчання в інші австр. ун-ти і протягом цілого року утримував їх за власний кошт. С. підтримала й частина польського студентства Кракова, Любліна, Львова та ін. міст Австро-Угорщини. Студенти слов'янських національностей Берліна, Парижа, Цюриха у резолюціях та постановках зборів своїх орг-цій і т-в визнавали домагання укр. студентів справедливими. Однак переважна частина шовіністично налаштованого польського студентства і місцевої преси Галичини негативно поставилась до вимог укр. студентів Львова. Конкретних наслідків С. не принесла, оскільки австр. уряд зігнорував усі вимоги студентів. Проте позитивним наслідком акції студентів-українців стало ознаявлення європейської громадськості зі станом нац. освіти у Галичині. На думку деяких тогочасних укр. суспільно-політ. діячів Галичини, сецесія мала й негативні наслідки, бо призвела до послаблення організованого укр. студентського руху. Зокрема, *М. Павлик* зазначав: «Вихід наших академіків із Львівського університету був помилкою, з огляду на практичні результати, які можна було досягти лише на місці – боротьбою». С. закінчилася у липні 1902, коли на з'їзді укр. молоді у Львові було прийнято рішення про повернення українців до Львівського ун-ту.

В. Качмар (Львів).

СЕВСЬКІ ЧЕХИ – моск. монета, яку карбували у м. Севську (тепер Орловська обл., Росія) 1686–87. Наприк. 17 ст. царський уряд здійснив спробу витіснити з грошового обігу поширені у *Лівобережній Україні* монети *Речі Посполитої півтораки* (в Україні часто називали «чехами») шляхом випуску регіональних монет, зовнішнє оформлення яких було б подібне до польських. Наприк. 1675 моск. уряд дав дозвіл на карбування цієї монети у Путивлі, яку з невідомих причин не випускали. Лише 1686–87 вдалося налагодити випуск чехів на монетному дворі у Севську (звідси походить і назва монети). С. ч. призначались для обігу лише в Україні. На лицьовій стороні вміщували зображення моск. двоголового орла, увінчаного коронами, й легенду, що складалася з початко-

вих латин. літер імен та титулів царя Івана і Петра Олексійовичів. На звороті вміщувались дата та місце емісії – Севськ. С.ч. не вплинули на монетний ринок Гетьманщини, оскільки були виготовлені з низькопробного срібла і за якістю значно поступалися однотипним польським чи західноєвропейським монетам.

Р. Шуст (Львів).

СЕРАКОВСЬКИЙ ЗИГМУНТ (18(30).5.1826 – 15(27).6.1863) – діяч польськ. і рос. визвол. руху. Н. у с. Лісовому (тепер Маневський р-н Волинської обл.) у родині збіднілого польськ. шляхтича, який загинув під час *Польського повстання 1830–31*. 1845 закінчив Житомирську гімназію. З 1845 навчався у Петербурзькому ун-ті, з якого 1848 виключений за участь у таємних студентських гуртках і висланий рядовим до арештантської роти Оренбурзького військ. корпусу. На засланні познайомився і заприятелював з Т. Шевченком, а також польськими та рос. політ. поселенцями – Б. Залеським, Я. Станкевичем, Л. Турно, О. Ханіковим та ін.

Після амністії 1856 повернувся до Петербурга. 1859 закінчив Академію Генерального штабу, служив офіцером особливих доручень у Генштабі. Підтримував тісні зв'язки з рос. радикальними демократами (М. Чернишевським, М. Добролюбовим, співпрацював у часописі «Современник»), а також демократичною еміграцією, що готувала повстання в усіх польських землях. Був прихильником польсько-рос.-укр. співпраці в інтересах повалення самодержавства і утворення демократичної федерації цих народів. 1857 в Петербурзі керував польським військ. гуртком, до якого належали офіцери рос. армії, що ставили собі за мету проведення демократичних реформ у Росії та підтримували ідею надання незалежності Польщі. Брав участь у підготовці *Польського повстання 1863–64* як однієї з ланок демократичної революції в Російській імперії. Налагодив зв'язки між польськ. («Партія червоних») і рос. («Земля і воля», «Комітет російських офіцерів у Польщі») таємними орг-ціями. У грудні 1862 Центральним національним комітетом був призначений керівником повстанських загонів Жемайтії (пн.-зх. частина Литви), а після початку повстання створив на Ковенщині (нині Каунас) велике повстанське з'єднання. Після кількох переможних сутичок з урядовими військами загін С. наприк. квітня 1863 був розбитий. Поранений, він потрапив у полон і за вирокком польового суду повішений у Вільно (тепер Вільнюс, Литва).

Л. Зашкільняк (Львів).

СЕРОВ ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (25.8.1905 – 1.7.1990) – один із керівників більшовицької спецслужби. Н. у с. Афимська (тепер Вологодська обл., РФ). Закінчив Військово-інженерну академію РККА

(1936), Військову академію РККА ім. М.В. Фрунзе (1939). 1923 – зав. хатою-читальнею Кадниковського пов. у с. Покровському, 1923–25 – голова Замоської сільради Кадниковського пов. З 1925 на службі у Червоній армії, з 1939 – в органах НКВД. З 2.9.1939 до 25.2.1941 – нарком внутр. справ УРСР. Здійснював «радянізацію» західноукр. земель, депортації населення, причетний до розстрілів поляків у рамках Катинської справи. З 25.2. до 31.7.1941 – 1-й заст. наркома Держбезпеки СРСР. У вересні 1941 керував виселенням німців з Саратовської і Сталінградської обл. 1941–42 – начальник охорони НКВД Московської зони. 1944 у прифронтових р-нах під його керівництвом чинилися масові арешти і депортації населення з метою «очищення тилу», здійснював виселення чеченців, інгушів, кримських татар. Як радник при Міністерстві громадської безпеки Польщі керував придушенням незалежного польського нац. руху (зокрема, арештами бійців АК). 1945–47 – заст. керівника Групи рад. окупаційних військ в Німеччині та керівника радянської військ. адміністрації в Німеччині, забезпечував утвердження комуністичного режиму у Сх. Німеччині. 1947–54 – 1-й заст. міністра внутр. справ СРСР. 1954–58 – голова КГБ. 1954–55 за вказівкою керівників КПРС здійснив знищення великої кількості документів спецслужби. У листопаді 1956 керував придушенням нар. повстання в Угорщині. 1958–63 – нач. Головного розвідувального управління (ГРУ) і заступник начальника Генштабу Збройних сил СРСР. 1963–65 – помічник командувачів Туркестанського і Приволзького військ. округів по вузах. У квітні 1965 виключений з партії за «порушення соціалістичної законності та використання службового становища у особистих цілях». В останні роки життя працював над мемуарами.

Ю. Шаповал (Київ).

СИГАРІВ ВАСИЛЬ ОПАНАСОВИЧ – (2.8.1868 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий (1921). Н. на Кубані. 1889 закінчив Москов. піхотне юнкерське училище, 1901 – Миколаївську академію Генштабу. Служив у 150-му піхотному Таманському полку. З 1909 командир батальйону Київського піхотного юнкерського училища. Після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення незалежності УНР вступив до Української армії. Був лектором Київської інструкторської школи, помічником нач. учбового відділення Головної шкільної управи, командиром полку Запорозької дивізії. У квітні 1919 хворим потрапив у полон до більшовиків, але у травні 1920 втік, повернувся в *Армію УНР*. Призначався комендантом Києва (травень 1920), помічником командира 7-ї Запорізької бригади. З липня 1920 у Генштабі – нач. відділу персонального складу управління комплектування, 2-й, 3-й генерал-квартирмейстер

С Генштабу. Після інтернування Армії УНР перебував у таборах. Згодом жив у Бересті (тепер Берест, Білорусь).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИГИДА НАДІЯ КОСТЯНТИНІВНА (дівоче прізвище – Малаксіано; 1862 – 8(20).11.1889) – революціонерка-народниця. Н. у Таганрозі в сім'ї міщанина. Закінчила гімназію. Працювала вчителькою у міському училищі. Брала участь у народовольському гуртку (діяв з 1885 у Катеринославі), створеному з метою відновлення розгромленої царизмом «Народної волі». Вступивши у фіктивний шлюб з Я. Сигидою, стала господаркою квартири, де збирались народовольці. Невдовзі організувала у квартирі нелегальну друкарню та зберігала ручні бомби. 23.2(4.2).1886 заарештована й ув'язнена в Петропавловській фортеці. В грудні 1887 засуджена до страти, яку замінені 8-річною каторгою. В січні 1889 прибула на Карійську каторгу. На знак протесту проти сваволі й знущань тюремної адміністрації над політ. в'язнями С. разом М. Ковалевською, М. Калужною, Н. Смирницькою, І. Калужним, С. Бохановим та ін. вчинила самогубство. Український поет П. Грабовський, який разом з С. був відправлений етапом на каторгу, присвятив їй збірку поезій «Пролісок» та окремі вірші.

О. Сухий (Львів).

СИГІЗМУНД КЕЙСТУТОВИЧ (р.н. невід – 1440) – кн. стародубський, великий кн. литовський (1432–40). Наймолодший із синів Кейстута Гедиміновича, брат Витовта. С. К. вів запеклу боротьбу проти Свидригайла Ольгердовича, який обстоював незалежність Великого князівства Литовського, спираючись на укр. аристократію. 1432 С. К. напав на Свидригайла, захопив Вільно і був проголошений великим кн. Намагаючись прихилити на свій бік укр. знать, привілеями 1432 і 1434 поширив на руських князів і бояр права, якими користувалася литовська шляхта. 1432 С. К. відступив Польщі Подільські землі та території на волинському порубіжжі; після його смерті вся Волинь мала відійти до Польської Корони. У вересні 1435 остаточно розбив укр.-литовські війська під командуванням Свидригайла в битві під Вількомиром. Правління С. К. зміщило польські впливи на литовських і укр. землях і загострило нац.-релігійну боротьбу. Вбитий внаслідок змови кн. Івана і Олександра Чарторийських у Тракайському замку неподалік від Вільно шляхтичем-киянином Скобейком.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД І СТАРИЙ (1.1.1467 – 1.4.1548) – польський король і великий кн. литовський. (1506–48). Син Казимира IV Ягеллончика. 1507–37 (з перервами) вів війну проти Московської держави. Сх. експансія Польщі за правління С. І С.

привела до послаблення її позицій та приєднання до Московського князівства пн.-сх. укр. земель – Чернігово-Сіверщини. 1508 уряд С. І придушив нац.-визвол. повстання під проводом М. Глинського. 1519–21 вів боротьбу проти Тевтонського ордену. За С. І С. відбулося приєднання Мазовії до Польщі. Спроби С. І С. зміцнити королівську владу за допомогою воєнних і фінансових реформ не мали успіху. За С. І С. були зроблені перші спроби створення реєстрового козацтва.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД ІІ АВГУСТ (1.7.1520 – 7.7.1572) – польський король (1530–70), великий кн. литовський (з 1548). Останній представник династії Ягеллонів. За його правління укр. шляхту зрівняно у правах з польським дворянством. 1564 С. ІІ А. допустив у Польщу єзуїтів. Брав активну участь в укладенні Люблінської унії 1569. Вів боротьбу проти Московської держави під час Лівонської війни 1558–63, внаслідок якої Польща 1563 втратила Полоцьк. Був покровителем мистецтв і меценатом. За С. ІІ А. бл. 1552 канівський староста Д. Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця, в пониззі Дніпра, укріплений замок для захисту від нападів татар – першу Запорізьку Січ. На час правління С. ІІ А. припадає орг-ція 1572 коронним гетьманом Язловецьким відділу реєстрових козаків.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД ІІІ ВАЗА (20.6.1566 – 30.4.1632) – король Польщі і великий кн. литовський (з 1587), король Швеції (1592–99). Син шведського короля Іоанна III Вази та Катерини Ягеллонки, дочки Сигізмунда I Старого. Обраний на престол середньою шляхтою на чолі з Я. Замойським. С. ІІІ В., будучи шведським королем, прагнув відродити католицизм. 1599 скинутий з швед. престолу протестантським дворянством. За його правління Польща вела війни зі Швецією (1600–11, 1617–20, 1621–29) та Туреччиною (1617, 1620–21; див. Хотинська війна 1620–21). 1609–18 С. ІІІ В. вів боротьбу проти Московського царства, в якій брали участь укр. козацькі полки (не менше 30 тис. чол.) під командуванням П. Сагайдачного. За С. ІІІ В. відбулися нац.-визвол. повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Федоровича. С. ІІІ В. активно сприяв переходу православної церкви під верховенство Риму. За його правління було укладено Берестейську унію 1596.

О. Русина (Київ).

СИДЕЛЬНИКІВ СЕМЕН НАЗАРОВИЧ (15.4.1867 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч., ген.-майор. Закінчив технічне, а згодом піхотне юнкерське училище (1890). Служив у 15-му гренадерському полку. Після закінчення Николаївської інженерної академії – на штабних і командних по-

садах інженерних військ рос. армії. Вступив до укр. армії в період Гетьманату. З 20.7.1918 очолював Головне інженерне управління Військового міністерства, яке відало технічною, науково-освітньою і господарською частинами інженерного відомства, будівництвом фортець, військових об'єктів, постачанням технічного майна військовим частинам і складам. Управління підпорядковувались адм., технічний, електротехнічний, залізничний, загальний та ін. відділи. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИДОР ВАСИЛЬ (псевд. Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Ростислав Вишитий; 24.2.1910 – 14.4.1949) – укр. військ. діяч. Н. у с. Спасові Сокальського р-ну Львівської обл. у селянській родині. 1931 закінчив гімназію у Перемишлі. Навчався у школі підхорунжих польської армії, звідки виключений через політичну неблагонадійність 1932. Член «Пласту» та Організації українських націоналістів. Військовий референт Крайової ексекютиви ОУН на пн.-сх. укр. землях 1936, організатор бойової групи ОУН «Вовки», військ. референт Крайової ексекютиви ОУН на ЗУЗ 1940, викладач на військ. курсах ОУН у Кракові. Учасник 2-го Великого збору ОУН Кракові 1941. 1935, 1937–39 – в'язень польських тюрем. Напередодні нім.-рад. війни 1941–45 вступив до батальйону «Нахтігаль», командував сотнею у 201-му батальйоні в ранзі поручика (1941–42). Влітку 1943 – керівник Крайового військ. штабу УПА на Волині, з серпня 1943 – чл. Головної ради ОУН та Головного військового штабу УПА. 8.7.1943 підвищений до рангу майора УПА. 1944–49 – крайовий командир УПА-Захід, член Проводу ОУН на ЗУЗ, Проводу ОУН(Б) (з 1947), крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН. 1946 підвищений до рангу полковника УПА, нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги (2-го кл.). З 1947 – заст. головного командира УПА. Загинув із дружиною Надією Сидор-Романівною під час бою зі спецпідрозділом МГБ біля с. Перегінського (тепер Івано-Франківська обл.).

К. Бондаренко (Львів).

СИДОРЕНКО ГРИГОРІЙ (1874–6.2.1924) – укр. політ. діяч, дипломат. За фахом – інженер шляхів. Н. у Херсонській губ. Працював у дирекції Транссибірської залізниці, очолював укр. громаду в Томську. Діяч Української партії самостійників-соціалістів. Член Української Центральної Ради. У січні – квітні 1918 входив до складу уряду В. Голубовича, міністр пошти і телеграфу. У період правління гетьмана П. Скоропадського входив до президії Всеукраїнського союзу земель. У листопаді-грудні 1918 як делегат від Українського національного союзу брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах. З 20.1.1919

очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919–20. В серпні 1919 відкликаний Директорією УНР для звіту про діяльність делегації до Кам'янця-Подільського, після чого замінений на цій посаді М. Тишкевичем. 1919–22 – посол УНР у Відні. В еміграції жив у Чехо-Словацьчині. З 1923 працював директором бібліотеки Української господарської академії в Подебрадах. Помер у Празі.

О. Павлишин (Львів).

СИЛЬВЕСТР БЕЛЬКЕВИЧ (Бількевич, Велькевич; світське ім'я – Степан; р.н. невід. – 1567) – митрополит Київський і всієї Русі (1555–67). До прийняття чернечого постригу був королівським скарбником у місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і займав земський уряд мечника. Був малоосвіченою людиною. Від короля Сигізмунда I Старого отримав привілей на віленський Троїцький монастир і, залишаючись світською особою, став його настоятелем. 1551 С., ще за життя митрополита Макарія, отримав від короля Сигізмунда II Августа привілей на Київську митрополію. Після смерті митрополита 1556 С. проголошений митрополитом, але лише через кілька місяців прийняв постриг і був висвячений під іменем Сильвестр. Постійно проживав у м. Новогрудок. Узаконив систему подарунків за висвячення до духовного сану. Займався переважно господарськими справами, намагаючись збільшити свої прибутки, часто відбирав маєтки у монастирів і церков (зокрема, Миколаївсько-Пустинного монастиря, Видубицького монастиря і навіть Києво-Печерської лаври). Під час перебування С. на митрополичому престолі відбувся ряд випадків збройної боротьби за оволодіння єпископськими кафедрами у Полоцьку, Володимирі-Волинському, Луцьку. 1565 С. визнав право на Київську митрополію після своєї смерті за єпископом Феодосієм Лазовським, але С. Лазовський не був допущений до митрополичого престолу.

Р. Шуст (Львів).

СИЛЬВЕСТР КУЛЯБКА (світське ім'я – Семен; 1704; за ін. даними, 1701 – 17.4.1761) – укр. церк. діяч 18 ст. Походив з укр. козацької старшини. Був онуком гетьмана Д. Апостола (по материнській лінії). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Після завершення навчання прийняв чернечий постриг у Київському Межигірському монастирі. З 1727 – викладач Києво-Могилянської академії, 1738–40 – префект і викладач філософії. Протягом 1740–45 – ректор академії і одночасно архимандрит Києво-Братського монастиря. С.К. відомий як освітній діяч. Впродовж 1735–45 уклав розширені курси філософії та богослов'я. 1742–51 в Москві надруковано ряд текстів його проповідей. 1745 київ. митрополит відправив С.К. у Петербург з привітанням у зв'язку з одруженням великого кн.

10.11.1745 у Петербурзі відбулася його хіротонія на костромського єпископа. 25.4.1750 призначений архієпископом Санкт-Петербурга. Помер у Петербурзі. Автор латинських творів: «Cursus philosophicus» (1737) та «Theologicae scientiae summa» (1743).

Р. Шуст (Львів).

СИМЕОН (рр. н. і см. невід.) – Київський митрополит (1480–88). Архієпископ полоцький. За часів перебування С. на митрополічій кафедрі Константинопольським патріархом Максимом 1481 було нібито видано грамоту на ставропігію Києво-Печерському монастирю (насправді є фальсифікатом кін. 16 ст.). За С. відбувся напад крим. татар на Київ, внаслідок якого пограбовано Києво-Печерський монастир і Софійський собор. Польський король *Казимир IV Ягеллончик* заборонив будувати та відновлювати православні церкви.

О. Русина (Київ).

СИМИРЕНКИ – відомий рід укр. промисловців-цукроварників, меценатів укр. культури. Засновником роду був запорізький козак **Степан Андрійович С.** (1765 – р. см. невід.). Понад 20 років перебував на Січі. Відмовився присягнути на вірність *Катерині II*, позбавлений козацьких вольностей і власного маєтку. Деякий час чумакував. Помер наприк. 18 ст. Син **Федір Степанович С.** (1791–1867) – один із перших цукро заводчиків в Україні. Н. на Платоновому хуторі поблизу Млієва Черкаської повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.). Був кріпаком князя М. Воронцова. Разом з тестем К. Яхненком спочатку орендував, а потім і споруджував млини, торгував хлібом і худобою. Викупився з кріпацтва і став співзасновником фірми «Брати Яхненки і Смирненки», що спорудила 1843 перший в Україні і Російській імперії механічний цукрово-рафінадний завод у Ташлику, 1848 – Городищенський цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва. 1846 фірма збудувала у Млієві один з найкраще технічно оснащених на той час у Російській імперії механічний завод, який випускав обладнання, машини для цукроварень. На ньому було побудовано і перші пароплави, що перевозили по Дніпру зерно – «Українець» (1850) і «Ярослав». Федір С. мав трьох синів – Платона, Михайла і Василя. **Платон Федорович С.** (21.12.1820 – 14.1.1863) – промисловець-цукро заводчик, економіст, меценат. Н. у Смілі (тепер Черкаська обл.). На поч. 1840-х навчався у Політехнічному ін-ті в Парижі. Був одним із керівників батьківської фірми, запроваджував на заводах фірми найновіші європейські технології переробки цукру. 1859 цукро завод братів *Яхненків і С. Смирненки* відвідав *Т. Шевченко*, який був приємно вражений порядками, турботою про людей-цукроварів на підприємствах С. При заводі були

парові лазні, лікарня з аптекою, церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами (більшість мала університетську освіту), у якому викладання велося за програмою технічних училищ. Платон С. передав *Т. Шевченку* 1100 карбованців на видання «Кобзаря» (1860). Сади Платона С. у Млієві, в яких він розводив нові і вдосконалював існуючі сорти фруктових дерев, стали експериментальною базою для наукової діяльності його сина **Левка С.** (1855–1920; див. *Л. Смирненка*) і онука **Володимира С.** (1891–1938; див. *В. Смирненка*) – визначних укр. помологів і селекціонерів. Брат Платона С. **Василь С.** (1835–1915) був відомим промисловцем, конструктором і технологом у галузі цукроварства, меценатом (див. *В.Ф. Смирненка*).

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (7.3.1835 – 1.12.1915) – відомий укр. підприємець-цукровар, вчений, меценат. Молодший брат *П. Смирненка*. Н. у Млієві. Здобув професію інженера. З 1867 очолював фірму «Брати Яхненки і Смирненки», однак через постійні суперечності з кредиторами 1873 залишив посаду голови адміністрації (у 1880-х фірма припинила існування). Спорудив у с. Сидорівці Київської губ. цукроварню, обладнав машинами, устаткуванням власної конструкції. Одним із перших в імперії запровадив виробництво пастили та мармеладу. 10% усіх своїх прибутків віддавав на розвиток укр. культури. Заснував нар. театр, фінансово підтримував «Киевскую старину»; «ЛНВ», «Україну», «Раду», «Громадську думку», в-во «Вік», видання *М. Драгоманова*, *О. Кістяківського*, *М. Коцюбинського*, *Б. Грінченка*, «Наукове товариство ім. Т. Шевченка». Був членом київської Громади. Весь свій маєток у 10 млн крб. заповів на розвиток укр. справи під опіку Т-ва допомоги укр. літературі, мистецтву, науці, яке заснував особисто. Похований на Аскольдовій могилі у Києві.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВОЛОДИМИР ЛЕВКОВИЧ (29.12.1891 – 17.9.1938) – видатний укр. учений-садівник, селекціонер. Н. у с. Млієві (тепер Городищенський р-н Черкаської обл.). Син *Л. Смирненка*. 1915 закінчив с.-г. ф-т Київського політехнічного ін-ту і обійняв посаду фахівця у відділі садівництва Міністерства земельних справ УНР. Постановою Наркомзему УСРР від 25.11.1920 на терені колишнього симиренківського маєтку в Млієві засновано садово-городню дослідну станцію (Центральний держ. плодовий розсадник України), першим директором якої призначено С. Водночас працював доцентом, згодом – професором садівництва і завідувачем кафедри плодово-ягідного господарства Київського політехнічного ін-ту. Викладав курс плідництва та інтенсивних культур у Пол-

тавському і Уманському с.-г. ін-тах. Виховав сотні укр. фахівців у галузі садівництва. 1921 заснував і до 1930 очолював Мліївську дослідну станцію садівництва. За ініціативою С. 1923 створено Всеукраїнську помологічну комісію (згодом Держ. комісія з сортовипробування плодових, ягідних культур і винограду), 1929 організував «Помологічну книгу України». 1930 організував Всесоюзний наук.-досл. ін-т півд. плодового і ягідного господарства в Китаєві, поблизу Києва (тепер – Ін-т садівництва УААН), і був призначений його першим директором. У 1920–30-х за редакцією С. виходили перші укр. часописи з садівництва та городництва – «Вісник садівництва, виноградарства та городництва» і «Садівництво та городництво». У своїх роботах та на наукових нарадах С. відверто виступав проти антинаукових ідей офіційного «перетворювача природи» *І. Мічуріна* та заперечував його методи селекційної роботи, що й вирішило долю вченого. 8.1.1933 заарештовано органами НКВД, звинувачено в «участі в антирад. шкідницькій організації» і засуджено до розстрілу. Після перегляду справи вищу міру покарання замінено на 10 років суворого ув'язнення для використання за фахом. Після 11 міс. утримання в камері смертників у Києві С. перевели до виправно-трудової колонії НКВД у Херсоні. У грудні 1937 С. достроково звільнили, але незабаром його знову схопили агенти НКВД у Москві й направили на роботу під наглядом міліції до Обояні Курської обл. (тепер Росія). У березні 1938 С. був знову ув'язнений, 2.9.1938 повторно засуджений до вищої міри покарання і в ніч із 17 на 18.9.1938 розстріляний. Місцем поховання С. вважається урочище «Солянка» в міській зоні Курська. Реабілітований у грудні 1957. С. – автор наук. праць з проблем садівництва, навч. підручників, численних наук. статей, серед яких «Садовий розсадник» (1929), «Плодові асортименти України» (1930), «Завдання та організаційні форми помологічної роботи на Україні», «Сортові маточні фонди плодових дерев на Україні», «Плодові асортименти масового поширення на Україні». Фундаментальною є остання робота «Часткове сортознавство плодових рослин», яка в листопаді 1932 була здана до друку у в-во «Радянський селянин» у Києві, але так і не була видана. Рукопис роботи в жовтні 1992 передала Ін-ту садівництва УААН для підготовки до друку донька вченого *Тетяна Смирненка-Торп*.

*П. Панченко,
В. Шмарчук (Київ).*

СИМИРЕНКО ЛЕВКО ПЛАТОНОВИЧ (Лев Платонович; 6(18).2.1855 – 6.1.1920) – видатний укр. учений, помолог і плідник. Фундатор наук. садівництва. Н. на Платоновому хуторі поблизу с. Млієва Черкаського пов. Київської губ. (тепер Черкаська обл.). 1873 із золотою медаллю закінчив Одеську гімназію. Деякий час навчався у Київсько-

му ун-ті. Підтримував зв'язки з укр. культурницькими колами, через що під загрозою арешту змушений виїхати до Одеси. Продовжував навчання на природничому ф-ті Новоросійського ун-ту. За зв'язки з народницькими гуртками, зокрема гуртком *А. Желябова*, у жовтні 1879 заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. 1880–87 перебував на засланні у Красноярську та Иркутській губ. На засланні займався садівництвом, за його ініціативою закладено міський парк у Красноярську. Після повернення 1888 на Черкащину був позбавлений права займатися науковою роботою в держ. наукових установах та вищих навч. закладах. Створив у Млієві колекційний сад і приватний помологічний розсадник, який згодом перетворився на науковий центр садівництва і став однією з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових і ягідних культур. У симиренківському розсаднику було зібрано понад 900 сортів яблуні, 889 – груш, 84 – слив, 350 – вишень і черешень, 927 сортів троянд. С. створив свою систему вирощування садового матеріалу, поліпшував селекційним способом якість місцевих і акліматизував зарубіжні сорти. Розробив програму сортовивчення на основі господарсько-біологічних ознак: урожайності, зимостійкості, швидкоплідності, стійкості до хвороб, шкідників, терміни дозрівання плодів, їхні смакові якості, зовнішній вигляд, транспортування та придатність до технічної переробки. Займався клоновим відбором. Особисто вивів сорт яблуні, названий іменем батька – ренет *П. Смирненка*. 1901 перші результати вивчення помологічної колекції свого розсадника узагальнив у «Генеральному каталозі» («Ілюстровані описи маточних колекцій розсадника»), який містив опис 1580 сортів плодових і ягідних культур, 31 сорту винограду і 811 сортів та видів декоративних рослин. Понад 20 років С. вивчав садівництво Криму і на основі багаторічних досліджень підготував капітальну працю «Кримське промислове плідництво» (1912). Підтримував наук. контакти майже з усіма науковими закладами, розсадниками та плодовими фірмами світу. За видатні успіхи в науковому сортознавстві С. було нагороджено Великою золотою медаллю Французького помологічного т-ва. Брав участь у багатьох міжнар. виставках із садівництва, за свої експонати багаторазово отримувал найвищі нагороди. За плідну наук. і громад. діяльність С. 1894 обрано чл.-кор. Бельгійського т-ва садівництва, 1895 – чл. Французького нац. помологічного т-ва. Після жовтневих подій 1917 усі сади, маточні колекції, розсадники С. було націоналізовано. Наказом Черкаського повітового земельного відділу розсадник у Млієві перетворено на держ. дослідне господарство, а С. призначено директором і наук. керівником. Учений продовжував працювати над завершенням своєї найзначнішої наукової праці «Помологія». Рукопис на 2500 сторінках (завершений 1919)

вміщував опис майже 2 тис. сортів (з 9927 синонімами) плодівих культур, апробованих ученим протягом 32 років науково-дослідницької діяльності. Проте видати цю унікальну книгу не встиг. У січні 1920 С. став жертвою політ. терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. У Різдвяну ніч 1920 С. убили співробітники ЧК. Тривалий час ім'я визначного вченого замовчувалось. 1921 на базі розсадника Л. Смиренка організовано першу в країні Мліївську садово-городню дослідну станцію, якій лише 1958 присвоєно його ім'я і створено меморіальний музей.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМОНЕНКО ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (8.1.1935 – 14.12.1963) – визначний укр. поет, прозаїк, журналіст. Один з найяскравіших представників покоління «шістдесятників» у літературі, «лицар укр. відродження». Н. у с. Біївці Лубенського р-ну на Полтавщині у сел. родині. Виховувався без батька. Після закінчення сільської середньої школи (із золотою медаллю) 1952–57 навчався на ф-ті журналістики Київського ун-ту. Працював секретарем в університетській багатотиражці, був учасником вузівської літстудії. С. почав писати, навчаючись в ун-ті. З 1957 – співробітник газет «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», власкор «Робітничої газети». 1962 з'явилася перша збірка поезій поета «Тиша і грім». Як журналіст у своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. 1963 С. жорстоко побили на вокзалі у Черкасах (винуватців так і не знайдено), після чого він невдовзі помер. Похований у Черкасах. По смерті поета видано збірки: «Земне тяжіння» (1964) (висунута на здобуття премії ім. Т. Шевченка за 1965); «Поезії» (1966); «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985), казки «Цар Плаксіє та Лоскотон» (1963), «Подорож у країну Навпаки» (1964), збірка новел «Вино з троянд» (1965), «Півні на рушниках» (1992). Поезія С. – гостропроблемна, сповнена філ. осмислення буття (природи, людини, суспільства), антитоталітарного і нац.-визвол. спрямування. Поетичну творчість С. високо цінував М. Рильський. Формальна простота творів лише посилює їхній глибинний гуманістичний пафос. У творчості був духовним спадкоємцем Т. Шевченка. Найбільш гострі поезії С. були спотворені рад. цензурою, зокрема, «Дума про щастя», «Одинока матір», «Може, так і треба неодмінно...» та ін. із збірки «Земне тяжіння»; чимало творів заборонено цензурою і не публікувалось («Злодій», «Некролог кукурудзяному качанові», «Брама», «Балада про зайшого чоловіка», «Суд» та ін.). Частина поетичних творів С. (разом із фрагментами поетового щоденника під назвою «Окрайці думок») надруковано у журн. «Сучасність» у Мюнхені (1965) і в

збірці «Берег чекань». У малій прозі виявив себе майстром алегорії і гротеску; володів усіма тонкощами новелістичного жанру. Проблематика, персонажі – співзвучні з поезією. В оповіданнях С. протистояння внутр. одухотвореності людини і духовної ницості, побутової приземленості вирішується в романтичному ключі, характерному і для його поезії, – перемагає добро. Державна премія ім. Т. Шевченка (1995, посмертно).

І. Роздольська (Львів).

СИМОНОВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1717–1809) – укр. історик. Походив зі старшинського роду Ніжинського полку. 1746–47 навчався у Київській академії, 1747–51 – в ун-тах Кенігсберга, Галле, Віттенберга, Парижа. Повернувшись в Україну, 1753 служив перекладачем у Генеральній військовій канцелярії. 1757–64 – сотник Київського полку, бунчуковий товариш. Після ліквідації гетьманства 1764 подав у відставку. Пізніше – земський суддя Остерського повіту (з 1764), член Генерального суду (1767–81). 1782–92 очолював один із департаментів кийв. земського суду. С. – автор «Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи» (виданий 1847 О. Бодяньським у Москві). У своїй праці, написаній з державницьких позицій, С. змалював події укр. історії з найдавніших часів до відновлення гетьманства (1750). Помер у Києві.

І. Підкова (Львів).

«СИН РУСІ» – рукописна поетична збірка, один із перших творів нової укр. літератури у Галичині, написаних народною мовою. Складена бл. 1833 за ініціативою та участю М. Шашкевича вихованцями Львівської греко-католицької духовної семінарії. Закликала молодь усвідомити власну нац. приналежність, повернутися обличчям до своєї історичної Батьківщини («Бо Русь – край наш, наша мати»), згуртуватися до праці для її нац. відродження. Містила 14 віршів, підписаних переважно криптонімами, серед них М. Шашкевича («Слово до читателів руського язика», «Дума»), М. Мінчакевича, О. Глинського та ін. Збереглась у священника Рудницького, який передав її історикові А. Петрушевичу (1847). Вперше опублікував К. Студинський у збірнику «Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49» (1909).

Ф. Стеблій (Львів).

СИНДИ – одне з меотських племен. У 1 тис. до н. е. і перших ст. н. е. заселяли значну частину Таманського п-ова і прилегло до нього узбережжя Чорного моря. Згадуються у творах Геродота, Страбона, Псевдо-Скілака. Сусідами С. були племена дандаріїв, фатеїв, торетів і керкетів. За етнічним походженням С., можливо, були близькими до киммерійців. Займалися в основному землероб-

ством; були розвинені рибальство і ремесла (ливарне, ковальське, гончарне). Значного розвитку досягла торгівля, особливо хлібом (з Урарту та грецькими містами – з 6 ст. до н. е.), яку С. вели через власні порти – Синдську гавань (з 4 ст. називалася також Горгіппія), Корокондаму. У 5–4 ст. до н. е. існувала Синдська держава. С. вели війни зі скіфами. У 4 ст. до н. е. держава С. втратила незалежність і увійшла до складу Боспорського царства. Синдська знать увійшла до правлячої боспорської аристократії і мала значний вплив на політику держави. Серед чорноморських племен С. були найбільш еллінізовані. С., особливо їхня знать, засвоїли мову, культуру, релігійні вірування греків. У 1-х ст. н. е. С. були повністю асимільовані сарматами.

СИНЕУС – один із братів князя Рюрика. За повідомленням «Повісті минулих літ», датованим 862, прийшов разом з Рюриком і Трувором у землі ільменських слов'ян і почав правити на Білоозері. Тривалий час рад. історики піддавали сумніву реальність існування С. і Трувора, вважаючи, що літописець помилково переклав як власне ім'я слова «sine us», що в перекладі зі шведської означає «свій рід». Однак у 1990-х більшість укр. і рос. істориків, що досліджували це питання, визнали історичність С.

О. Шодра (Львів).

СИНЕОКІВ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (14.11.1873 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-майор. Закінчив Донський кадетський корпус, 1894 – Михайлівське артилерійське училище, згодом – Михайлівську артилерійську академію. З 1903 обіймав посади начальника артполігону, командира учбової батареї офіцерської артилерійської школи. У роки Першої світової війни 1914–18 – на Пд.-Зх. фронті. Після більшовицького перевороту 1917 у Петрограді залишився в Україні, вступив на службу до укр. війська. За Гетьманату – начальник артилерії 1-го Волинського армійського корпусу, а з 20.7.1918 – начальник Головного артилерійського управління.

М. Литвин,
К. Науменко (Львів).

СИНОДИКИ – 1) Тексти церковної відправи (яку чинили раз на рік), встановленої у Візантії 843 на честь перемоги православної церкви над іконоборством. Містили переліки осіб, яким проголошувалася анафема або «вічна пам'ять». Інша назва цих текстів – «чин православ'я». С. – одне з джерел вивчення сусп.-політ. рухів, зокрема боротьби церкви проти ересей. В Україні 15–16 ст. були відомі як переклади грецьких С., так і оригінальні тексти С., що не спиралися на грецькі зразки. 2) Ін. назва пом'яників. 3) Передмови до пом'яників.

Я. Ісаєвич (Львів).

СИНЯВСЬКИЙ АНТІН СТЕПАНОВИЧ (псевд.: Х. Скраглюк, А. Катран; 12.7.1866 – 2.2.1951) – укр. історик, економіст, педагог, громад. діяч. Учень В. Антоновича. Н. у с. Скрагалівка Білоцерківського пов. Київської губ. (тепер Київська обл.). Закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту (1889), юрид. ф-т Новоросійського ун-ту (1898). 1898–1901 викладав у Варшавському ун-ті, був директором комерційної школи у Білостоку. З 1901 – директор Катеринославського комерційного училища. 1903–16 – заст. голови Катеринославської ученої архівної комісії. За участь в рев. русі неодноразово заарештовувався, відбував ув'язнення і заслання (1889, Шенкурськ, тепер Республіка Комі; 1896–98, Томськ, 1906–07). Чл. одеської Громади, з 1908 – Товариства українських поступовців, з 1917 – УПСФ. За Гетьманату – директор департаменту середньої школи міністерства освіти. 1919–21 викладав у Кам'янець-Подільському укр. ун-ті. З 1920 – професор Київського ІНО, з 1921 – Київського ін-ту нар. господарства, з 1924 – Ін-ту зовн. відносин. Співпрацював у Комісіях ВУАН, редактор екон. секції Ін-ту укр. наукової мови (1926–28), заст. голови Комісії Дніпрельстану (1928–31). Член Всеукр. наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), голова її київської філії (1926–31). Член Т-ва економістів (з 1919). Рятуючись від можливих переслідувань, виїхав з України. Своє майно та власний будинок заповів ВУАН. 1931–34 – завідувач кафедрою екон. географії Благовіщенського агропедінституту на Далекому Сході (Зелений Клин). У 1930-х завідував кафедрами географії у Сталінградському педінституті, Кримському педінституті, викладав у Кабардино-Балкарському педінституті (у Нальчику; 1939–1941). У повоєнний час професор Сімферопольського педінституту (1944), ун-тів у Ростові-на-Дону (1944–46), Чернівцях (1946–48), педінститутів у Кіровограді (1948–49), Краснодарі (1949–50). Помер у Сімферополі, похований у Києві. Вибрані праці С. перевидані 1993.

О. Юркова (Київ).

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА (Синеводська битва) – переможна битва об'єднаної литовсько-укр. армії під командуванням князя Ольгерда Гедиміновича проти золотоординських військ на берегах р. Сині Води (тепер Синюха; ліва притока Пд. Бугу) поблизу фортеці Торговиці (тепер село Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.). Розширення володінь великого кн. литовського Ольгерда Гедиміновича викликало занепокоєння у ханів Золотої Орди. Поява в південноукр. степах татарської орди під командуванням трьох братів – князів Кучубея, Кутлубучу і Дмитра – змусила Ольгерда закликати на допомогу в ополчення укр. населення. Дата битви в літописах подається по-різному – бл. 1351, 1362. М. Грушевський висловив думку, що, найімо-

вірніше, битва відбулася бл. 1363, можливо, не на Синіх Водах, а на Сниводі (лівій притоці Пд. Бугу; Вінницька обл.). Під час битви основні сили ворога було розгромлено, а золотоординські воєначальники загинули. Внаслідок здобутої перемоги Ольгерд відвоював у татар захоплене ними у серед. 13 ст. Поділля і розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога укр.-литовського війська у С.б. задовго до Куликовської битви 1380 підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга.

М. Крикун (Львів).

СИНЬЖУПАННИКІВ ДИВІЗІЇ (Синьожупанників дивізії; Синьожупанники; Сині дивізії) – назва (від кольору уніформи) двох укр. дивізій, сформованих у лютому-березні 1918. Під час мирних переговорів у Бресті-Литовському (див. *Берестейський мир 1918*) укр. дипломат. делегація уклала угоду з нім. командуванням щодо орг-ції військових частин з полонених українців з рос. армії, які перебували (бл. 100 тис. чол.) у таборах на території Німеччини. Формуванню дивізій передувала копітка робота членів *Союзу визволення України*, які розгорнули у таборах для військово-полонених широкомасштабну культ.-просв. роботу, що сприяло поглибленню нац. свідомості серед десятків тис. солдатів-українців. У серед. лютого 1918 згідно з відозвою *Української Центральної Ради* у таборах *Венцляр*, *Зальцведель*, *Раштадт* розпочалося створення укр. частин. Орг-цію дивізій очолив генерал-поручик В. Зеленський. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе нім. військово-міністерство. Протягом двох тижнів сформовано кадри двох піхотних полків і відправлено у с. Глобове на Волині, де орг-ція частини продовжувалась. До складу дивізії увійшов окремий загін січових стрільців під командуванням поручика М. Шаповала, створений як підрозділ Запорізького полку ім. Т. Шевченка, він ніс охоронну службу на Підляшші в р-ні м. Білої. На поч. березня 1-ша С. д. складалася з чотирьох піхотних та гарматного полків загальною чисельністю 6 000 козаків та 300 старшин. Дивізією командував генерал-поручик В. Зеленський, полками: 1-м ім. Т. Шевченка – полк. М. Шаповал, 2-м ім. М. Залізняка – сотн. Малохатка, 3-м ім. І. Богуна – сотн. Курінний, 4-м ім. П. Дорошенка – підполк. М. Чеховський, гарматним полком – підполк. Д. Чижевський. Особовий склад частини одягнено у сині жупани козацького крою (звідси й назва дивізії) та білі шапки зі шликами. У серед. березня 1918 С. д. переведена до Києва. Напередодні гетьманського перевороту 27.4.1918 С. д., на вимогу нім. командування і за згодою військ. міністра О. Жуковського, роззброєно і розформовано. Така ж участь спіткала і 2-гу С. д., яка формувалась на Волині. Частина

демобілізованих козаків і старшин із С. д. дивізії вступила до інших з'єднань *Армії УНР* і самовіддано боролась за незалежність України. За *Директорії УНР* зроблено спробу відновити С. д. Однак у червні 1919 було сформовано тільки 7-й Синій полк, який входив до складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії *Армії УНР* під командуванням полк. О. Удовиченка.

В. Задунайський (Донецьк).

СІКЕВИЧ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (5.9.1870 – 1952) – укр. військ. діяч, ген.-майор (з 1917). Н. у Таращі на Київщині. З 1888 на службі в рос. армії. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Київському піхотному юнкерському училищі (1890). Служив у 131-му піхотному Тираспольському полку ад'ютантом командира батальйону, командиром роти, пом. командира батальйону. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на Пд.-Зх. фронті, командир 6-го піхотного Ладозького полку, помічник командира 36-ї піхотної бригади. Нагороджений п'ятьма орденами і Золотою Георгіївською зброєю. В укр. армії – з листопада 1917. На поч. 1918 – старшина створеного С. Петлюрою *Гайдамацького коша Слобідської України*. Брав участь у боях з більшовицькими військами під командуванням М. Муравйова за Київ. У березні 1918 призначений командиром 3-го Гайдамацького полку, який входив до складу Запорізької дивізії, визволяв від більшовицьких військ Лубни, Конотоп, Полтаву, Харків. У квітні 1918 очолив Донецьку групу в складі трьох піхотних, гарматного та інженерного полків, яка мала завдання звільнити Донбас. 15.4. війська під командуванням С. зайняли Барвінкове, згодом здобули Слов'янськ, Бахмут, Микитівку, Колпаків, наприкін. квітня частини групи вийшли на кордон з Росією. У період *Гетьманату* військ. частини під командуванням С. охороняли сх. кордони України. На поч. 1919 С. виїхав до Австрії, де як військ. аташе очолював репатріаційну комісію та водночас формував з колишніх військовополонених підрозділи для *Армії УНР*. 1920 виконував обов'язки посла УНР в Угорщині. 1924 виїхав до Канади, оселився у Торонто. Був організатором і керівником управ ветеранських орг-цій вояків *Армії УНР*, головою Ради Хреста С. Петлюри. Автор спогадів «Сторінки із записної книжки», низки публікацій з історії укр. визвол. змагань. Помер у Торонто.

М. Литвин,

К. Науменко (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ (20.5.1881 – 4.7.1943) – польський політик та держ. діяч, ген. Війська польського. Н. у Гушуві Народовому побл. Сандомира. Закінчив Львів. політехн. ін-т, інженер. Учасник польського незалежницького руху. Під час *Першої світової війни 1914–18* служив у поль-

ських легіонах, що воювали на боці Центральних держав, полковник. З осені 1918 – в армії незалежної Польщі. Під час укр.-польської війни 1918–19 С. командував оперативними групами польської армії, під час польсько-рад. війни 1920 – командувач 3-ї, пізніше 5-ї армій. У повоєнний час обіймав найвищі посади у збройних силах та уряді країни. 1921–22 – шеф генерального штабу Війська польського, 1922–23 – прем'єр-міністр Польщі, 1924–25 – міністр військ. справ. 1925–28 командував військ. округом. Після перевороту Ю. Пілсудського С. перейшов в опозицію до правлячого «санацийного» табору (див. «*Санация*»), активно виступав проти урядового курсу. З вересня 1939 – в еміграції у Лондоні. 1939–43 – прем'єр-міністр польського уряду в еміграції, міністр військ. справ та верховний головнокомандувач польських збройних сил. Загинув у авіаційній катастрофі неподалік від Гібралтару.

М. Швагуляк (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ІГОР ІВАНОВИЧ (25.5.1889 – 26.10.1972) – амер. авіаконструктор, один із піонерів авіабудування. Українець за походженням. Н. у Києві. Син відомого психіатра і психолога І. Сікорського. 1903–06 навчався у Петербурзькому морському училищі. 1907–11 – студент Київ. політехн. ін-ту. 1908–11 сконструював і побудував експериментальні вертольоти і ряд літаків. 1910 відбувся перший політ літака С-2. 1911 здобув диплом пілота. У грудні 1911 на літаку С-2 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) – 111 км/год. 1912–17 – головний конструктор авіаційного відділу Російсько-Балтійського заводу в Петербурзі. 1912–14 під керівництвом С. були побудовані одні з перших у світі багатомоторні літаки «Гранд», «Русский витязь» та «Илья Муромец». 1918 емігрував до Франції, звідти – 1919 до США, де продовжував свою конструкторську діяльність. 1923 заснував авіаційну фірму, згодом – співвласник конструкторсько-будівельної фірми «Уестленд-Сікорський». До 1939 збудував бл. 15 типів літаків. З 1939 С. перейшов на конструювання вертольотів одноступінчастої схеми. С. першим почав будувати турбінні вертольоти, вертольоти-амфібії. На вертольотах С. вперше здійснено переліт через Атлантику (S-61; 1967) і Тихий океан (S-61; 1970; з дозаправкою у повітрі). Помер в Істоні (штат Коннектикут, США).

«**СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР**» – укр. госп. т-во у Галичині. Засноване 1899 у м. Одеську Золочівського пов. (тепер Львівська обл.) священниками о. Томою (голова т-ва до 1908) і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності с.-г. угідь. З 1903 керівні органи т-ва знаходи-

лись у Львові. 1904 т-во дістало дозвіл засновувати філії в Галичині. Після проведення 1-ї хліборобської виставки в Стрию (організованої т-вом «Прогрес») 1909 «С.г.» змінив статут і був реорганізований. 1909–17 т-во очолював Є. Олесницький, завдяки якому «С.г.» здобув значний авторитет серед укр. селянства. Основними напрямками діяльності т-ва були: представництво і захист інтересів селян у держ. і крайових органах влади; орг-ція освітніх курсів та шкіл; заснування дослідних полів, пасік, тваринницьких ферм тощо; забезпечення спільного користування с.-г. технікою та ін. 1915 австр. влада визнала «С.г.» головним об'єднанням укр. хліборобів і призначила на діяльність т-ва відповідні держ. дотації. Після захоплення Галичини Польщею протягом 1918–20 окупаційна влада забороняла діяльність т-ва, а після відновлення роботи чинила перешкоди його розвитку. У 1920-х керівництво т-вом здійснювали Т. Войнаровський-Столюб (1919–24) та М. Луцький (1924–27). Новий етап піднесення у діяльності т-ва розпочався 1927 завдяки сприянню Спілки українських агрономів та фінансовій допомозі укр. кооперації. З 1929 керівництво «С.г.» складалося з Головної ради та Президії, які контролювали роботу дирекції (з 1925 голова дирекції – Є. Храпливий). Кількість філій по Галичині змінювалася залежно від лояльності влади до роботи «С.г.»: 1910–85 філій, 1927–52, 1939–60, 1944–66. 1939 рад. влада ліквідувала т-во. Завдяки директорів Л. Бачинському «С.г.» продовжував діяти на території *Генеральної губернії* в Ярославі, а згодом деякий час функціонував у Львові (голова – Є. Храпливий). 1944 «С.г.» остаточно припинив діяльність. Т-во видавало ряд періодичних видань: двотижневик «Сільський господар» (з 1926, ред. Є. Храпливий, П. Дубрівський, пізніше – Л. Бачинський, І. Драбатий); місячники «Український пасічник» (з 1928, ред. М. Боровський); «Практичне садівництво» (з 1933, ред. М. Боровський); «Хліборобська молодь» (з 1934, ред. А. Романенко); «Сад і город» (з 1939). З 1928 щорічно виходив популярний серед селян «Календар «Сільського господаря». За редакцією Є. Храпливого почала друкуватися «Сільськогосподарська енциклопедія». Під назвою «С.г.» виходили часописи за межами Галичини. Зокрема, у Києві 1918–19 – як видання Центрального українського с.-г. кооперативного союзу та у Харкові 1922–26 – як орган Централі союзу с.-г. кооперації України (1927–28 під назвою «Кооперативне село»).

А. Середяк (Львів).

СІНГАЛЕВИЧ ВОЛОДИМИР (13.1.1875 – 7.11.1945) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, правник. Н. у с. Москальовці Косівського повіту (тепер Івано-Франківська обл.) у сім'ї греко-католицького священника. Походив з нім. роду Шиллінгів. 1893 закінчив правничий ф-т Львівсько-

го ун-ту. Працював у судових установах Кам'янки-Струмилової (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), Перемишлян та Глинян. Діяч *Української національно-демократичної партії*. 1911–18 – посол до австр. Державної ради у Відні, 1913–14 – посол до Галицького союму. З вересня 1914 – заступник голови *Бойової управи Українських січових стрільців* у Відні. Брав участь у підготовці *Листопадового повстання 1918* у Львові. Організатор встановлення укр. влади у Стрийському та сусідніх повітах. Член *Української національної ради ЗУНР–ЗО УНР 1918–19*. В її станіславських сесіях участі не брав – перебував у Відні, де працював у австр. Ліквідаційній комісії. З квітня 1919 обіймав посаду дипломат. представника ЗО УНР у Відні. 1.8.1920 призначений уповноваженим диктатора ЗУНР *Є. Петрушевича* у справах фінансів, торгівлі та промислу, 1922 – уповноваженим для внутр. справ. 1930–39 – директор Земельного банку у Львові. У січні 1931 став чл.-засновником *Українського католицького союзу*. Помер в еміграції в Брегенці (Австрія).

О. Павлишин (Львів).

СІНКЛЕР ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (21.1.1879 – 1945) – укр. військ. діяч, генерал-поручник (з 1918). Н. у Маргілані (тепер Ферганська обл., Узбекистан). Військ. освіту здобув в Оренбурзькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі (1898–99). Деякий час служив у лейб-гвардії 2-ї гарматної бригади. 1905 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу, обіймав посади командира роти лейб-гвардії Павлівського полку, старшого ад'ютанта штабів 45-ї піхотної дивізії, гвардійського корпусу, штаб-офіцера доручень штабу військ гвардії і Петербурзького військ. округу, старшого ад'ютанта штабу округу. В роки *Першої світової війни 1914–18* – на Пд.-Зх. фронті, нач. штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, командир 176-го піхотного Переволоцького полку. З липня 1917 – генерал-майор. Після утворення *Української Центральної Ради* перейшов на її бік, брав участь у реалізації постанов Всеукраїнських військових з'їздів щодо українізації армії. У листопаді 1917 увійшов до складу Українського Генерального військового штабу, у березні 1918 – до першого генерал-квартирмейстерства. За *Гетьманату* продовжив службу в укр. армії, працював у Військово-науковому комітеті Генштабу. *Директорією УНР* призначений першим генерал-квартирмейстером Генерального штабу, займався оперативною діяльністю *Армії УНР*. Під керівництвом С. розроблявся план бойових операцій влітку 1919, у результаті яких більшовицьким військам не вдалося до підходу *Галицької армії* розгромити Армію УНР. Наступним етапом операції став похід на Київ і Одесу у серпні 1919, який увінчався визволенням столиці від більшовицьких військ. Наприк. 1919 виконував обов'язки нач.

штабу *Армії УНР*. 1920 очолював укр. військ. делегацію на переговорах з представниками військ. відомства Польщі, що завершилися підписанням у квітні 1920 польсько-укр. військ. конвенції про спільні дії проти більшовицької Росії (див. *Варшавський договір 1920*). Після інтернування *Армії УНР* у польськ. таборах залишався до лютого 1921 на посаді нач. штабу *Армії УНР*, потім – член Вищої військ. ради. Після ліквідації таборів для інтернованих 1924 оселився у містечку Сосновець на Шлеську. Працював службовцем шахтарської залізниці, брав участь у громад.-політ. житті укр. громади в Польщі. Підтримував товариські стосунки з проф. *І. Феценком-Чопівським*. Після приходу 1945 Радянської армії С. разом з *І. Феценком-Чопівським* заарештований органами НКВД і вивезений до Києва. Загинув наприк. 1945 у Лук'янівській в'язниці.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СІРКО ІВАН ДМИТРОВИЧ (між 1605 і 1610 – 1(11).8.1680) – укр. політ. і військ. діяч 2-ї пол. 17 ст., кошовий отаман Запорізької Січі. Н. у слободі Мерефа на Харківщині (за ін. дан., походив із дрібної шляхти на Поділлі). Деякі дослідники отожднюють С. із усердським «черкаським» отаманом на царській службі Іваном Дмитріївим, який бл. 1644 керував будівництвом Ольшанського острогу (пізніше м. Ольшанськ). Ймовірно, як старшина загону запорізьких козаків, яких найняв уряд франц. короля Людовіка XIV, брав участь у здобутті фортеці Дюнкерк на пн. Франції (є згадки під 1646). Учасник *Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1658–60 – полковник вінницький. 1659 виступив проти політики гетьмана *І. Виговського*. Організував військ. похід на Акерман, що привело до розпаду укр.-польськ.-татар. коаліції, спрямованої проти Московського царства і не дало змоги гетьману *І. Виговському* скористатися наслідками перемоги під Конотопом (див. *Конотопська битва 1659*) для зміцнення державності України. Спочатку підтримував політику гетьмана *Ю. Хмельницького*, але після підписання Слободищенського трактату 1660 виступив проти нього. На поч. 1660-х з'являється на Запорізькій Січі. 1660–61 брав участь у походах запорізьких козаків на Крим. 1663 С. став кошовим отаманом і до 1670 обирався на цю посаду 8 разів. У жовтні та грудні 1663 організував два великих походи на Перекоп. У січні 1664 разом з моск. військами вів воєнні дії проти правобережного гетьмана *П. Тетері* та польськ. військ під командуванням С. Чарнецького. Внаслідок протиріч із гетьманом *І. Брюховецьким* повернувся на *Слобожанщину*. Протягом 1660-х заснував слободу та Артемівку, хутір Сірківку (Серіковку, тепер у межах м. Мерефи). З 1665 – харк. полковник. Неприязно ставився до моск. воєвод і тому мешкав не у полковому місті, де розташовувалася також воеводська

резиденція, а поблизу, на своєму хуторі та в Мерефі (це було характерне для багатьох харківських полкових козаків того часу). На посаді полковника не поривав тісних зв'язків з Гетьманщиною і Запоріжжям. У 2-й пол. 1660-х брав участь у боротьбі проти претендента на гетьманську булаву *П. Суховія*. 1667 разом із запорожцями під проводом кошового *І. Рога* здійснив спустошливий набіг у Крим, змусивши ханський двір переховуватися в горах. Виступив проти умов *Андрусівського перемир'я 1667* між Річчю Посполитою і Московською державою. Наприк. 1677 відновив зносини з лівобічним гетьманом *І. Брюховецьким*, що мав намір скинути московське управління. У березні 1668 підняв повстання проти царського уряду в «новобудованих» містах Харківського полку – Маяцьку, Змієві, Валках, Мерефі. Перейшов до гетьмана *П. Дорошенка* (моск. уряд утримував дружину С., його доньку і зятів – *І. Артеменка*, *І. Сербина* як заручників у Мерефі). Деякий час підтримував гетьмана *П. Дорошенка*, але після укладення воєнно-політ. союзного договору Гетьманщини з Туреччиною виступив проти нього. З 1669 знову на Запоріжжі. За зв'язки з керівником селянської війни у Московській державі *С. Разіним С.* 1672 був заарештований полтавським полковником *Ф. Жученком*, переданий царському уряду і згодом засланий у Тобольськ. Влітку 1673 у зв'язку із зростанням тур-татар. загрози, за клопотанням січового товариства і навіть польського уряду С. було звільнено. Повернувшись на Січ, С. здійснив кілька походів на татарські володіння (Очаків, Ізмаїл, Прекоп). 1676 під час зречення *П. Дорошенка С.* прийняв від нього гетьманські клейноди. Боровся проти тур-татар. військ і загонів *Ю. Хмельницького* під час Чигиринських походів 1677 і 1678. Помер на хуторі Грушівка (тепер Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). Похований 2(12).8.1680 полб. Старої (Чортомлицької) Січі (неподалік с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). С. – один із найулюбленіших нар. героїв, йому присвячено багато козацьких дум, нар. пісень, переказів, легенд. Про життя його родини у Мерефі існує дума «Про вдову Сірчиху». Анонімний сучасник присвятив йому героїчну поему польською мовою «Короткий опис Сіркових діянь». Діяльність С. висвітлено у книзі *Д. Яворницького* «Іван Дмитрієвич Сирко, славний кошевой атаман войска запорожских низовых козаков». З його іменем пов'язаний переказ про дотепний лист запорожців турецькому султану, що став сюжетом для відомої картини *І. Рєпіна*. Героїчний образ кошового С. відтворений у багатьох художніх творах: *В. Кулаковського* «Іван Сірко», *А. Химка* «Засвіти», *В. Малика* «Таємний посол», *Ю. Мушкетика* «Яса». Пам'ятники С. споруджені у с. Капулівці та м. Мерефі.
*В. Маслійчук (Харків),
Р. Шуст (Львів).*

СІРОЖУПАННИКИ (ін. назва – Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія) – популярна назва укр. військ. частини періоду нац.-визвол. змагань 1917–21. Після укладення *Берестейського миру 1918* між укр. владою і австро-нім. військ. командуванням було досягнуто угоди про створення з полонених українців (з концтаборів у Фрайштадті і Йозефштадті, Австрія) військ. частини. Формування і вишкіл частини, що дістала назву С. (відповідно до кольору уніформи), розпочалися з березня 1918 у Володимирі-Волинському. Сформована дивізія дістала офіційну назву Перша стрілецько-козацька дивізія. Складалася з 4 піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Піхотний полк складався з 3 куренів, кожен з яких – з 4 стрілецьких підрозділів (чети кінноти і зв'язку, сотні скорострільів, розвідувальної, учбової сотень). Особовий склад частини налічував 6 тис. козаків і 140 старшин. Командувачем дивізії призначено підполк. *І. Перлика*, начальником штабу – сотн. *О. Пилипенка*. Командантами полків були сотн. *П. Ганжа*, підполк. *Тимошенко*, підполк. *Олександрович*, сотн. *Ткаченко*. У серпні 1918 дивізію передали у розпорядження командування Збройних сил *Української Держави*. Командування дивізією спочатку прийняв ген. *В. Сокира-Яхонтов*, потім – ген. *Васильєв*. 1.9.1918 С. взяли участь у військ. параді у Києві, на якому був присутній гетьман України *П. Скоропадський*. У вересні-жовтні 1918 частини дивізії були дислоковані у р-ні Стародуба і Конотола на кордоні з радянською Росією. Наприк. вересня 1918 дивізію скорочено до розмірів кадрів (бл. 1200 чол.). Під час повстання проти гетьманської влади С. перейшли на бік республіканських військ. У грудні 1918, збільшивши кількість особового складу до 6 тис. бійців, дивізія С. брала участь у боях проти більшовицьких військ на Чернігівщині. Частина С., потрапивши під вплив більшовицької агітації, відмовилася виконувати накази командування, і дивізію було розформовано. З частини С. створено Сіру дивізію (команд. ген. *А. Пузицький*), яка згодом брала участь у боях проти більшовицьких військ у *Правобережній Україні*. У квітні 1919 на базі частини сформовано корпус у складі двох дивізій (командир – ген. *Мартинюк*), який брав участь у боях проти польської армії. З серед. травня реформовано у 4-ту Сіру стрілецьку дивізію (бл. 700 бійців; команд. полк. *П. Ганжа*) у складі Волинської групи. Окремі підрозділи С. воювали у складі частин *Армії УНР* до листопада 1920.

І. Підкова (Львів).

СІРОПОЛКО СТЕПАН (15.8.1872 – 25.2.1959) – відомий укр. просв. діяч, основоположник укр. книгознавства та бібліотекознавства, бібліограф, редактор, педагог. Н. у Прилуках на Полтавщині (тепер Чернігівська обл.). Закінчив місцеву гімназію. Як книгознавець, редактор і публіцист

почав працювати, навчаючись на правничому ф-ті Московського ун-ту. Друкувався в часописах «Світло», «Українская жизнь», «Свобода» (Ужгород). 1917 повернувся в Україну. 1918–19 працював радником з питань освіти при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*, деякий час був товаришем міністра народної освіти УНР. У цей період С. разом з *П. Холодним* доклав чимало зусиль для організації укр. шкільництва. 1919 переїхав до Кам'янець-Подільського, де організував випуск дитячого часопису «Ранок». Після встановлення рад. влади в Україні емігрував до Чехо-Словаччини. 1925–32 – професор Українського педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова у Празі, Українського техніко-господарського ін-ту Подебрадах. Брав активну участь у громадському житті укр. громади в еміграції. Очолював Т-во прихильників книги в Празі (1927–32 редагував його друкований орган – журн. «Книголюб»), Союз українських журналістів і письменників на чужині, був членом Українського іст.-філ. т-ва. У міжвоєнний період С. не поривав зв'язків з Україною і Галичиною. Був почесним членом львівської «*Просвіти*», активно друкувався в періодичних виданнях т-ва та «Літературно-науковому віснику» (з 1939 – «Вісник»). У своїх роботах С. порушував проблеми укр. нац. школи та нац. виховання («*Національне виховання*», 1937; «*Завдання нової школи*», 1919), історії освіти («*Українське шкільництво в Галичині*», 1932, «*Історія освіти в Україні*», 1937), бібліотечної справи («*Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія та практика*», 1924; «*Народні бібліотеки: організація та механіка бібліотечного діла*», 1919), історії книговидання («*Швайпольт Фюль – перший друкар слов'янських кирилических книг*», (1934) та ін. Статті С., присвячені аналізу творчого доробку своїх колег і попередників, і нині є цінним науковим джерелом з історії укр. педагогіки – «*І. Стещенко як педагог і освітній діяч*» (1928), «*Життя і педагогічна діяльність барона М. Корфа*» (1934), «*М. Пірогов та М. Драгоманів*» (1937), «*Граф Петро Завадовський – перший міністр освіти в царській Росії*» (1938) та ін.

А. Середяк (Львів).

«**СІЧ**» – назва культ.-просв. орг-цій укр. студентів, що діяли у 2-й пол. 19 – 1-й пол. 20 ст. у західноукр. землях та в Австрії. Перше студентське т-во «С.» виникло 1861 у Львові і діяло до 1863. Студенти-українці навчальних закладів міста об'єдналися у т-во, члени якого демонстративно носили козацькі шапки, високі сабоги, вишивані сорочки, шаровари, гуцульські сардаки. У нар. одязі вони відвідували лекції, з'являлися на вулицях, у публічних місцях, співали укр. пісні, демонструючи в такий спосіб свої симпатії до культури і мови рідного народу. Стихійне зародження патріотичного руху студентської молоді згодом набрало більш

організованих форм. Після розпаду 1863 1-го товариства «С.» частина студентів приєдналася до «*Мети*», інша, продовжуючи навчання у Відні, створила 1868 нове т-во під назвою «*Січ*» (Див. «*Січ віденська*»). З 1902 до 1923 студентське т-во «С.» діяло у Чернівцях. Т-во проводило культурно-просвітницьку роботу в Буковині, видавало газ. «*Січове слово*» (1904), брошури з українознавства. Студентське земляцтво «*Русь*» у Граці 1910 переіменувалося на «С.» і активно діяло аж до кін. 1940-х.

С. Мовчан (Львів).

«**СІЧ**» – укр. фізкульт.-спортивна орг-ція 1900–30 у *Галичині, Буковині, Закарпатті* та в еміграції. Перша фізкультурна організація «С.» була заснована *К. Трильовським* у травні 1900 в с. Завалле Снятинського пов. (тепер Івано-Франківська обл.). Згодом фізкульт.-оздоровчі орг-ції під цією назвою виникли в ін. повітах Галичини і Буковини. З утворенням 1908 центр. органу – Головного січового комітету, переіменованого 1912 на *Український січовий союз* (знаходився з 1908 у Станіславі, 1912–24 у Львові; генеральний отаман – *К. Трильовський*, головний осавул – *Я. Веселовський*, головний писар – *Н. Балицький*, головний обозний – *Д. Катамай*, головний четар – *Ф. Калинович*), рух січовиків охопив велику кількість молоді. 1913 в Галичині діяло понад 900 первинних організацій «С.», в яких налічувалося бл. 80 тис. членів. Члени «С.» були зобов'язані працювати над своїм фізичним і моральним оздоровленням, дотримуватися нац. одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях, з малиною стрічкою через плече. Сільські і повітові «С.» мали свої прапори. У роботі т-в наголошувалося на необхідності розвивати іст. традиції укр. народу, навіть назви керівників різних відділів і структурних підрозділів називались, як на Запорізькій Січі.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «С.» було проведення сільських, повітових і крайових демонстрацій та спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному у Львові 1914, брало участь бл. 12 тис. членів «С.», «Сокола», «Пласту», а також представники чеських, хорватських, словенських і румунських спортивних т-в. Такі масові заходи сприяли патріотичному і фізичному вихованню укр. молоді. 1913 заснована стрілецька секція «С.» для бойової підготовки молоді, частина якої в серпні 1914 вступила добровольцями в *Легион Українських січових стрільців* і пізніше відіграла активну роль у формуванні *Української галицької армії* та в боротьбі за укр. державність. Патріотичному вихованню і оздоровчій роботі молоді сприяли також періодичні видання Українського січового союзу («*Зоря*», «*Хлопська правда*», календарі «*Отаман*», «*Запорожець*» та ін.). Під час визвольних змагань 1917–21 уряд України намагався організувати фізкультурно-оздоровчі т-ва

«С.» на всій території держави. У затверженому в лютому 1919 статуті гімнастично-спортивного т-ва «С.» підкреслювалось, що «метою т-ва є фізичне оздоровлення укр. нації і виховання нац. почуття дисципліни і громадськості». У статуті пропонувалося розвивати такі основні види спорту, як гімнастика, верхова їзда, фехтування, плавання, веслування, футбол, волейбол. У лютому 1919 у Вінниці завдяки *К. Трильовському* і *О. Андрієвському* засноване перше т-во «С.» у *Наддніпрянській Україні*. Внаслідок поразки *Української Народної Республіки* реалізувати програму створення широкої мережі «С.» не вдалося. На окупованих Польщею західноукр. землях діяльність т-в «С.» була заборонена 1924 (у с. Горбачах поблизу Львова «С.» існувала до 1930). У Буковині першу «С.» організували у Кіцмані 1903 *С. Яричевський* і *О. Попович*. 1914 у краї налічувалося 112 т-в «С.». Після румунської окупації Буковини товариства «С.» були змушені припинити свою діяльність. Традиції «С.» використовувались т-вами на Закарпатті та в діаспорі. Першу «С.» у Закарпатті утворено 1920. Розгортання січового руху у 1920–30-х на Закарпатських землях сприяло створенню 1938–39 Збройних сил Карпатської України – «*Карпатської січі*». У діаспорі найбільш численні та активні орг-ції «С.» були у США, Канаді, Чехо-Словаччині, Німеччині. Український січовий союз входив у міжвоєнний період до Соціалістичного спортивного Інтернаціоналу. Його представники брали участь у міжнар. робітничих олімпіадах у Празі (1927) і Відні (1931).

С. Мовчан (Львів).

«**СІЧ**» **ВІДЕНСЬКА** (Українське академічне т-во «Січ» у Відні) – укр. студентське т-во, засноване 9.1.1868 у Відні за ініціативою *А. Вахнянина* та *Ю. Цегельського*. Об'єднувало згідно зі статутом «студентів укр. (руської) народності всіх вищих шкіл у Відні». Статутом передбачалось, що метою т-ва є «творити осередок наукового, літературного і товариського життя», для досягнення якої т-во «утримує бібліотеку і читальню, організовує доповіді і дискусії, муз.-літературні і товариські сводини, друкує наук. і літ. твори». Першим головою «С.» в. був *А. Вахнянин*. Згодом т-во очолювали: *Ю. Цепевич*, *І. Пулюй*, *О. Терлецький*, *І. Горбачевський*, *М. Кордуба*, *В. Старосольський*, *О. Бачинський* та ін.

З перших років діяльності т-во стало не лише важливим осередком згуртування укр. молоді, що навчалася у Відні, а й набуло значення всеукр. центру наук.-літ., мистецького і громад.-політ. життя. Організатори т-ва одним із важливих завдань вважали представляти українців як окремих народ і ознайомлювати європейців з його культурними досягненнями. Т-во організувало обговорення нових літ. творів, дискусії на наукову тематику

(з філософії, фізики), а також художньо-тематичні вечори, на які запрошували представників ін. молодіжних нац. орг-цій. На щорічні Шевченківські маніфестації т-во збирало кілька сотень людей різних національностей. Найтісніші зв'язки «С.» в. підтримувала з чеськими орг-ціями «*Славія*» та «*Моравія*», хорватською «*Велебіт*», болгарською «*Балкану*», сербською «*Зоря*». «С.» в. була ініціатором орг-ції протестів проти введення у Галичині 1868 польської мови як держ.

Значний вплив на інтелектуальне життя т-ва здійснювали *О. Терлецький* і *М. Драгоманов*, які орієнтували молодь на оволодіння досягненнями європейської культури. Під їхнім впливом у серед. 1870-х набрала соціалістичного спрямування, що призвело до розпуску «С.» в. 1877. Після відновлення діяльності мала більш поміркований характер, стояла на нац.-демократичних позиціях. З 1880 т-во організувало літ. фонд для нагородження найкращих творів і їх публікацій. 1881 з ініціативи «С.» в. вперше в Коломиї відбулися загальні збори галицьких і буковинських студентів, що поклало початок тіснішому співробітництву у майбутні роки. З 1890-х т-во розширило просвітницьку діяльність серед укр. робітників Відня, об'єднаних у спілки: «*Кружок земляків*», «*Поступ*», «*Родина*». «С.» в. організувала у 1890-х для українців Відня два гуртки: літ.-науковий і правничий.

На поч. 20 ст. «С.» в. активно підтримувала боротьбу укр. студентства за відкриття укр. ун-ту у Львові (див. *Сецесія*). Під час *Першої світової війни 1914–18* «С.» в. допомагала у діяльності *Союзу визволення України*. 1917 після ухвали загальними зборами резолюції з вимогою об'єднання всіх укр. земель у єдину державу «С.» в. була розпущена. Її діяльність відновились лише на поч. 1920-х. 1922 т-во виступило ініціатором створення Центрального союзу укр. студентів (ЦСУС). На поч. 1930-х «С.» в. організувала масові акції протесту проти репресій щодо укр. населення в Галичині, які проводив уряд Польщі (див. *Паціфікація*). 1941 «С.» в. перейменовано на філіал Націоналістичної орг-ції укр. студентства. Після рад. окупації Відня та арештів керівництва організації «С.» в. 1947 припинила діяльність.

С. Мовчан (Львів).

СІЧ ЗАПОРІЗЬКА (Січ Запорозька, Запорізька Січ) – військ.-політ. орг-ція укр. козацтва. Виникла внаслідок стихійної колонізації земель Середнього та Нижнього Подніпров'я в серед. 16 ст. Назву дістала від способу захисту козацьких поселень від зовн. небезпеки – «засіки», «січі» – невеликих укріплених поселень у плавнях та на островах басейну Дніпра. Друга частина назви вказує на місце розташування укріплення по течії Дніпра – за *порогами*, які в кількох місцях перетинали Дніпро на відтинку між сучасними Дніпропетровськом

та Запоріжжям. Першими організаторами січей були *уходники*, яких черкаські та канівські старости відпускали на Середнє та Нижнє Подніпров'я для промислу, оскільки там була багата на рибу, птицю і звіра місцевість. Щорічно ватаги уходників на чолі з обраними отаманами йшли на промисел за пороги, де у захищених від раптових нападів ворога місцях будували тимчасові житла й приміщення для переробки та зберігання продуктів промислу. Ватаги формувалися переважно з людей однієї місцевості, що є одним із пояснень назв куренів на С. З. До серед. 16 ст. історія С. З. легендарна, лише з 1552, коли вона розташовувалась на острові *Хортиця*, про неї є достовірні іст. відомості. Причинами виникнення С. З. як організованого військ.-політ. утвору була необхідність протистояти колонізації на освоєних козаками землях та постійній тур.-татар. небезпеці. Поняття «С. З.» вживається у 2-х значеннях: у широкому – всі землі, які перебували в управлінні й володінні козаків, у вузькому – центр. поселення, де знаходилось адм. управління С. З. Козацькі володіння ще називалися Вольності Війська Запорізького, а центр. поселення – Кіш. С. З. як головне укріплення була добре фортифікована. Посередині фортеці – великий майдан, у центрі його – церква Св. Покрови, неподалік, з одного боку – криниця, з іншого – стовп, біля якого карали винних у порушенні січових звичаїв. Півколом на січовій площі розташовувались курені – дві довгі хати, вкриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Кожен курінь мав назву, яка походила переважно від місцевості, звідки були родом засновники куренів: Корсунський, Полтавський, Уманський, Стеблівський, Батуринський, Інгульський тощо. Мали також назви від імен засновників куренів: Васюренський, Тимошівський та ін. Число куренів було стабільним з часу документальної історії С. З. до кін. існування *Задунайської С.* та переселення колишніх запорожців на Кубань наприк. 18 ст. Понині в Краснодарському краї багато станиць мають назви колишніх запорізьких куренів. За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився грецький дім, в якому жили іноземні посли та купці. Фортецю оточувало передмістя, де жили козаки-ремісники. Під впливом різних обставин С. З. (Кіш) переносилася на ін. місце, що визначило її паралельні назви: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільненська (Нова Покровська), Задунайська. Вся територія С. З. поділялася на 8 (спочатку на 5) *паланок* (округів): Кодацьку, Самарську, Орільську, Інгульську, Бугогардівську, Прогноївську, Протовчанську, Кальміуську. Тобто володіння С. З. охоплювали землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької обл., частково – Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької обл.

На першому етапі існування С. З. головними джерелами поповнення козацтва були уходники та військ. служили люди. Вони та православна, переважно укр., шляхта йшли на Подніпров'я в пошуках щастя, багатства і лицарської слави. Після *Люблінської унії 1569* загарбання укр. земель Польщею і різкого посилення на укр. землях соціального та нац.-реліг. гніту С. З. перетворилася на місце, куди втікали від гноблення селяни й міщани. Січ стала могутнім оплотом соціального захисту для пригноблених, школою держ. управління для нац. еліти, військ. перешкодою для турецько-татарської агресії, яка загрожувала не лише укр. землям, а й загалом усій Сх. і Центр. Європі. За своїм характером С. З. була військ.-дем. республікою, вона мала всі ознаки державності, власну територію і військо, яке охороняло її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, свою символіку (прапор і герб), скарбницю. Виникнення військ.-політ. орг-ції козацтва на укр. землях, що входили до Великого князівства Литовського (повторно були колонізовані козаками після монголо-татарського розорення) і де не було князівської адміністрації, а також інших станів суспільства, дало можливість запорожцям вільно вибрати сусп.-політ. устрій С. З. На С. З. діяло звичаєве право, перед яким усі були рівні незалежно від походження та місця у Запорізькому т-ві. Вищий орган влади на С. З. – *козацька рада*. На січовій раді вирішувалися всі найважливіші питання внутр. життя С. З., питання війни і миру, дипломатичних зносин, обрання козацької старшини, розподілу землі між куренями тощо. Очолював С. З. виборний гетьман (після 1648 – *кошовий отаман*). У період свого правління він мав необмежену владу і авторитет, але в будь-який момент військ. рада могла позбавити його цієї влади. Для більш оперативного управління справами існувала *рада старшини*. Виконавчий уряд С. З. складався з кошового отамана (спочатку гетьмана), військ. писаря, військ. судді та військ. осавула. На С. З. виборними були всі посади – від найвищої (кошовий отаман) до найнижчої.

С. З. приймала в свої лави всіх, незалежно від соціального походження, національності. Але одним із головних об'єднуючих факторів на С. З. була православна віра. Воля на С. З. необхідно породжувала обов'язки – виконання звичаїв С. З., дотримання суворої дисципліни, готовності віддати життя за свободу і незалежність свого народу. На С. З. існував особливий ритуал прийняття у козацьке братство – випробування на силу і спритність. Здоров'я, сила, спритність і боєздатність запорожців загартовувались не лише в боях і походах, але і в іграх, танцях, спортивних змаганнях. На С. З. існував культ фізичного розвитку людини. Гетьманами, отаманами, полковниками, курінними отаманами обирали людей особливої сили і військової майстерності. Необхідність тримати

запорізьке військо у високій боєготовності, постійна небезпека були причинами заборони появи на С. З. жінок. Козаки, як правило, одружувалися в солідному віці, їхні сім'ї жили в козацьких слободах, у межах запорізьких вольностей або у віддалених від Запоріжжя містах і слободах. Старшина і поважні козаки мали своїх слуг-джур, котрими були козацькі діти, взяті на С. З. для навчання й виховання, а також хлопчики-полоненики.

На С. З. ніколи не було кріпацтва, тут використовувалася вільнонаймана праця. Господарство запорожців за період існування С. З. зазнало серйозних змін. Якщо на початку це було полювання на звіра і птицю, рибний і соляний промисли і лише частково розведення худоби та землеробство, то в пізній період С. З. (особливо в часи *Нової С.* – 1734–75) набуло високого розвитку хутірське (фермерське по суті) господарство – зимівники заможних козаків, у яких працювали наймані козаки. Ці господарства, в яких вирощували різну худобу, в'ялили рибу, збирали мед тощо, були тісно пов'язані з внутр. і зовн. ринками. Поглиблювалися і соціальні суперечності в козацькому середовищі, що найяскравіше проявлялося у заколотах козацької сіроми і навіть повстаннях. Козацька біднота брала участь і в повстаннях та рухах поза межами С. З.

Одним із основних призначень С. З. була боротьба проти тур.-татар. агресії. З цією метою ще в серед. 17 ст. козацький гетьман *Д. Вишневецький* спорудив на о. Хортиця потужний замок – головне січове укріплення. На виготовлених з липи чи верби човнах – *чайках* – невеликі загони запорожців здійснювали далекі морські походи. Особливо успішними були напади на тур. фортеці в перші два десятиліття 17 ст., які набули міжнар. резонансу (взяття Варни, Трапезунда, Кафи та ін.). Саме успішні морські походи проти ворога всієї Європи – Османської імперії та її васала – Кримського ханства уже наприк. 16 – на поч. 17 ст. здобули міжнар. славу С. З. і зумовили звернення до неї урядів різних держав з проханнями надати їм допомогу.

Особливо велике значення для розвитку С. З. і зростання її авторитету як серед укр. народу, так і в Європі мало гетьманство *П. Сагайдачного*, який здійснив воєнну реформу на С. З., перетворивши окремі козацькі загони на високоорганізоване і дисципліноване військо.

У період 30-літньої війни в Європі (1618–48) уряди різних держав особливо часто зверталися до козаків-запорожців по допомогу. У 1620–30-х в Україні відбулися великі нац.-визвол. повстання під проводом *М. Жмайла*, *Т. Трясила*, *Я. Остринина* та ін., в яких провідну роль відіграло Запоріжжя. Зростання в середовищі запорожців незалежницьких прагнень, вироблених на С. З. форми держ. управління та підготовленість нац. еліти (освіченої і досвідченої козацької старшини) підготували могутню всенародну *Національно-визвольну війну під*

проводом *Б. Хмельницького 1648–57* проти панування Речі Посполитої.

Після 1648 центр державотворчих процесів перемістився у Гетьманську державу (див. *Гетьманщина*), яка утворилася на значній частині укр. етнічних земель. Запоріжжя то перебувало в тіні, то активно втручалось у справи Гетьманщини і міжнародні відносини в регіоні, часто впливаючи на розстановку політ. сил.

На поч. 1709 запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом *К. Гордієнком* підтримали гетьмана *І. Мазену* у його прагненні добитися незалежності України і приєдналися до швед.-укр. армії. У травні 1709 рос. війська під командуванням полковника *П. Яковлева* зруйнували С. З.

Запорожці, яким вдалося врятуватися, створили Січ під протекторатом султана, спочатку на річці Кам'янка (1709–11), а потім в Олешках (1711–33). 1734 запорожці повернулися під протекторат Росії, яка була в цьому зацікавлена, оскільки готувалася до чергової війни з Османською Портою. У період Нової С. відбулися серйозні зміни у господарюванні та сусп. відносинах у Запоріжжі. У різний спосіб уряд обмежував запорізьку вольність (спорудження *Української лінії* і посилення посполитих на запорізьких землях; створення колоній іноземців *Слов'яносербії* і *Новосербії*). Зміцнення екон. незалежності Запоріжжя та величезний вплив запорожців на формування політ. свідомості українського населення становило потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на пд. України. Тому після укладення *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* генерал *П. Текелій* отримав від *Катерини II* таємний наказ про ліквідацію С. З. 4(15).6.1775 рос. війська під командуванням ген. Текелія оточили Січ, а наступного дня – 5(16).6. зайняли і зруйнували її. Останнього кошового отамана *П. Калнишевського* та вищу козацьку старшину заарештовано і відправлено на заслання. Частина запорожців, якій вдалося вибратися з Січі, утворила в межах турецьких володінь *Задунайську С.*
Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧИНСЬКИЙ ДЕНИС (2.10.1865 – 26.5.1909) – укр. композитор, диригент і музичний діяч. Перший професійний композитор у західноукр. землях. Н. у с. Ключинцях Гусятинського пов. на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію. Деякий час навчався у Львівському ун-ті, але залишив навчання і вступив до консерваторії, яку закінчив 1892. У 1890-х С. розпочав активну музично-громад. діяльність. Був постійним учасником і організатором концертів, диригував хорами. 1891 взяв участь у заснуванні співацького т-ва «Боян» у Львові і входив до складу його першого правління. 1902 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) заснував першу в *Галичині* укр. муз. школу. 1903 став одним з ініціаторів створення Спілки співочих і музичних т-в

Галичини. С. — автор опери «Роксолана» (1909), яка стала першою спробою галицького композитора створити героїко-патріотичну оперу на народній основі. Написав кантати («Дніпро реве», 1892), «Лічу в неволі» (1902, на сл. Т. Шевченка), «Думи про Нечая», ряд хорів на слова Т. Шевченка та І. Франка, романси («Як почувеш вночі», «І золотої, й дорогої» та ін.), п'єси для фортепіано, обробки народних пісень. Помер у Станіславі.

К. Кондратюк (Львів).

СІЧИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЮХИМОВИЧ (Євтимович; 12(24).6.1894 — 25.6.1962) — мистецтвознавець-енциклопедист, архітектор і графік, бібліограф. Дійсн. чл. НТШ (з 1930) і ВУАН. Закінчив Кам'янець-Подільську технічну школу. 1912—17 навчався у Петербурзькому ін-ті цивільних інженерів та 1923—26 — у Празькому ун-ті. Один із фундаторів Архітектурного ін-ту в Києві (1918—19) та АНУМ у Львові (1930). 1923—33 викладав в Українському пед. інституті ім. М. Драгоманова. 1927 зробив докторат з історії мистецтва. З 1942 — професор *Українського вільного університету* в Празі та Мюнхені. 1944 заарештований гестапо. 1949 переїхав до США. Професор Українського технічного ін-ту в Нью-Йорку. Автор праць з історії укр. архітектури та графіки. Проекти церков у с. Михайлівцях на Пряшівщині (1933—34) та Нижньому Комарнику біля Дуклі (1937). Як архітектор, виконав ряд проектів укр. шкіл, народних домів, церков. В архітектурній діяльності застосовував традиційні форми укр. церковного будівництва, використовуючи новітню техніку та матеріали. Автор ґрунтовних розвідок з історії мистецтва, зокрема «Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України 16—19 ст.» (1925), «Архітектура старокнязівської доби, 10—13 ст.» (1926), «Григорій Левицький» (1936), «Історія українського граверства 16—18 ст.» (1937), «Друкарські і видавничі знаки 16—20 ст.» (1938), «Тарас Шевченко» (1938), «Чужинці про Україну» (1938), «Юрій Нарбут» (1943), «Історія українського мистецтва» тт. 1—2; «Архітектура» (1956); ілюстрованих підручників з мистецтвознавства: «Конспект з історії всесвітнього мистецтва» (1926, 1928), «Стилі» (1926), «Курс українознавства» (1934—35), «Українське народне мистецтво» (1943), «Дерев'яне будівництво» (1943), «Українське краєзнавство» (1945). Підготував «Словник українських митців» (1945, до 4 тис. імен); співредатор «Енциклопедії українознавства». Помер у м. Патерсон (штат Нью-Джерсі, США). Похований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ ЮХИМ (Євтим) **ЙОСИПОВИЧ** (Січинський, Сецинский; 19.11.(1.12).1859 — 7.12.1937) — укр. історик, педагог, громад. діяч, православний священник, член Іст. т-ва Нестора Літописця (з 1896), НТШ (з 1899). Батько В. Січинського.

Н. у с. Мазниках Летичівського пов. Подільської губ. 1855 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Засновник і завідувач Кам'янець-Подільського іст.-археол. музею (1890—1922). 1892—1918 — редактор «Подольських епархиальних ведомостей». 1903—21 — голова Подільського церк. іст.-археол. т-ва, редагував його «Труды» (тт. 1—6, 1908—12). 1918—22 — приват-доцент Кам'янець-Подільського укр. ун-ту. Засновник Кам'янець-Подільської «Просвіти». 1929 заарештований, перебував в ув'язненні бл. 9 місяців. Помер у Кам'янці-Подільському. Твори: «Древнейшие православные церкви в Подолии» (тт. 1—4, 1899—1902), «Материалы для истории монастырей Подольской епархии» (1891), «Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии» (1895), «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901), «Южно-русское церковное зодчество» (1907).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ МИРОСЛАВ (11.10.1887 — 16.3.1979) — укр. громад. діяч. Н. у с. Чернихівцях Збаразького пов. в Галичині у сім'ї священника. Навчався у Коломийській та Перемишльській гімназіях, на філ. ф-ті Віденського та Львівського ун-тів. Налігав до *Української соціал-демократичної партії*. У помсту за розправу місцевої польської адміністрації над укр. селянами та фальсифікацію виборів 12.4.1908 застрелив у Львові галицького намісника А. Потоцького (існують інші версії мотивів його вчинку). Хоча відповідальність за цей акт не взяла на себе жодна політ. орг-ція, він був схвально прийнятий більшістю укр. діячів, за винятком митрополита А. Шептицького, який суворо засудив його як прояв політ. терору. С. був заарештований і засуджений до смертної кари, замінені 20-річним ув'язненням. 1911 з допомогою Д. Вітовського і М. Цеглинського втік із в'язниці й виїхав до Норвегії, згодом — до Швеції, звідти — до США. Був одним із засновників Української федерації соціалістичної партії, редагував її тижневики «Робітник» (1914—17) і «Народ» (1917). 1920 заснував орг-цію «Оборона України». 1933—41 — президент Українського братерського союзу. Перейшов на прокомуністичні позиції. 1928 та під час хрущовської «відлиги» приїжджав до Української РСР. Помер у м. Вестленд (штат Мічиган, США). Залишив спогади — «Зі споминів Мирослава Січинського. Записав М. Шаповал» (1928).

Я. Грицак (Львів).

СІЧОВА РАДА — загальна військова рада на Запорізькій Січі у 16—18 ст. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військ.-політ., дипломатичного, адм., судового і господарського життя Січі. Скликалася часто, але не регулярно (крім щорічної січової ради на Різдвяні свята для переобрання козацької старшини). Право ініціати-

ви скликання ради мав кожен козак. У С.р. брали участь усі запорожці, які мали на те змогу й бажання. Старшина і прості козаки мали однакове право голосу. Ухвалення рішень козаки висловлювали голосними вигуками та підкиданням шапок. Рішення С.р. були обов'язковими для виконання всіма членами козацького військ. т-ва. Із збільшенням чисельності запорізьких козаків, ускладненням питань, які потребували детального обговорення, поглибленням соціальної і майнової нерівності у середовищі козацтва С.р. поступово втратила значення, і її заступила Рада січової старшини (див. *Козацька рада*).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ — одне з найкращих військ. з'єднань *Армії УНР* під час укр. нац.-визвол. змагань 1917—21. На поч. листопада 1917 з метою збройного захисту *Української Народної Республіки* Галицько-Буковинський комітет за згодою Генерального секретаріату військ. справ прийняв рішення сформувати з полонених галичан військового підрозділу. 18—19.11 полк. Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольці, які поклали початок орг-ції Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Командиром куреня призначено сотн. Г. Лисенка. Після прибуття до куреня групи колишніх полонених старшин Легіону Українських січових стрільців у серед. січня 1918 частину було реорганізовано і перейменовано на Курінь січових стрільців. 6(19).1.1918 командантом Куреня став Є. Коновалець, начальником штабу — А. Мельник. До складу куреня входило дві піхотні сотні (ком. сотн. Р. Сушко і сотн. І. Чмола), запасна сотня (ком. сотн. В. Кучабський), кулеметна сотня (сотн. Ф. Черник) та гарматна батарея (сотн. Р. Дашкевич). Особовий склад частини налічував бл. 600 бійців. У січні-лютому 1918 курінь С.с. вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ під командуванням М. Муравйова у *Лівобережній Україні*, на підступах до Києва і в самій столиці. 20—22.1(2—4.2).1918 сотня Р. Сушка спільно з Гайдамацьким кошем Слобідської України брала участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу «Арсенал». Відділ куреня С.с. забезпечував охорону уряду УНР, який в лютому 1918 змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. березня 1918 курінь С.с., кіш Слобідської України і Окремий запорізький загін визволили Київ від більшовицьких військ. 10.3.1918 курінь С.с., який значно збільшив кількісний склад за рахунок добровольців, розгорнуто в полк С.с. До складу полку входило три піхотні курені (кожна по 4 сотні), дві скорострільні сотні (ком. Ф. Черник), сотня кінної розвідки (Ф. Борис) та гарматний дивізіон (Р. Дашкевич). Особовий склад полку налічував бл. 3 тис. бійців. Командир полку — Є. Коновалець.

Після приходу до влади П. Скоропадського полк С.с. 30.4.1918 був оточений у казармах нім. військами і роззброєний. Більшість стрільців вступили до Запорізького корпусу *Армії УНР*, де з них сформовано курінь (ком. сотн. Р. Сушко) у складі 2-го Запорізького піхотного полку (ком. полк. П. Болбочан).

У серпні 1918 гетьман П. Скоропадський після переговорів із стрілецькою делегацією (Є. Коновалець, А. Мельник, М. Матчак, В. Кучабський) погодився на формування стрілецької частини і 23.8.1918 видав наказ про створення Окремого загону С.с. Місцем дислокації частини визначено Білу Церкву. У листопаді 1918 Окремий загін складався з піхотного куреня (ком. Р. Сушко), сотні скорострільів (Ф. Черник), гарматної батареї (Р. Дашкевич), сотні кінної розвідки (Ф. Борис), школи підстаршин (В. Чорній), коша (матеріальне забезпечення; А. Домарадський) та булавної сотні (Д. Герчанівський). Бойовий склад частини налічував 46 старшин і 816 вояків (загальний — 59 старшин і 1187 вояків).

Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського підрозділи С.с. відіграли вирішальну роль у розгромі гетьманських військ у *Мотовилівському бою 1918*. У ході боїв за Київ у листопаді-грудні 1918 Окремий загін С.с. спочатку розгорнувся в дивізію, а 3.12. — в Осадний корпус С.с. (налічував у своїх лавах бл. 20 тис. за деякими даними, 50 тис. чол., стрільців і старшин). До складу корпусу увійшли Чорноморська дивізія та дві Дніпровські дивізії. На поч. січня 1919 під впливом більшовицької агітації Осадний корпус С.с. фактично самодемобілізувався. Боездатність зберігала тільки дивізія С.с. (7 тис. бійців). Протягом січня-лютого 1919 ударна група С.с. під командуванням Р. Сушка вела бої з більшовицькими військами в *Лівобережній Україні* в р-ні Полтави, Гадяча, Гребінки і за Київ. Частину С.с. на чолі з сотн. О. Думіним направлено на Трипільщину для боротьби з повстанцями отамана Зеленого (див. *Д. Терпило*), інша — під командуванням сотн. І. Рогульського — прикривала підступи до столиці з пн. Зазнавши тяжких втрат у боях з частинами Червоної армії, більшість підрозділів С.с. наприк. лютого 1919 була відведена на реформування в р-н Проскурова і Старокостянтинова. За наказом командування *Армії УНР* всі січово-стрілецькі частини колишнього Осадного корпусу увійшли до складу новоствореного корпусу С.с. Командиром частини був Є. Коновалець, начальником штабу — М. Безручко. Корпус складався з 6 (за ін. дан., з 5) піхотних полків (ком. 1-го полку — І. Рогульський, згодом І. Андрух; 2-го — Ю. Осипенко; 3-го — С. Пищаленко; 4-го — Лазарський, пізніше — А. Кметь; 5-го — В. Мончинський; 6-го — Т. Виборний), гарматної бригади (складалася з 6 полків, ком. Р. Сушко), кінного дивізіону (Ф. Борис), технічної сотні, авто-

панцирного дивізіону, технічних і обозних частин. Артилерія С. с. складалася з 6 гарматних полків, зведених у гарматну бригаду (2-й і 6-й гарматний полки перебували у складі УГА). На озброєнні куреня С. с. було 4 бронепоезди – «Січовий», «Стрільць», «Запорожець», «Помста». Корпус С. с. у різні періоди його існування налічував: піхоти – 500 старшин і бл. 7000 бійців (березень 1919); 319 старшин, 8067 бійців (червень 1919), кінноти – 15 старшин і 297 бійців (березень 1919); 15 старшин, 242 бійці (червень 1919).

У березні-квітні 1919 корпус зазнав важких втрат у боях з більшовиками за Бердичів і Шепетівку. Наприкінці травня 1919 частини корпусу зосередилися на лінії Шумськ–Мости–Мизоч на Волині, а протягом червня 1919 вели бої з більшовиками на напрямку Базалія–Чорний Острів. У цей період корпус С. с. перейменовано в групу С. с. і в серед. липня 1919 стрілецькі частини переформовано у 2 дивізії.

Під час наступу Армії УНР і УГА на Київ підрозділи С. с. у складі 2-го корпусу Галицької армії під командуванням полк. А. Вольфа наступали у напрямку Шепетівка (зайняла 16.8) – Новоград-Волинський (20.8) – Коростень. Після оголошення 24.9.1919 Директорією УНР війни *Добровольчій армії* ген. А. Денікіна група С. с. у жовтні-листопаді 1919 вела оборонні бої у р-ні Жмеринки–Прокурова. На поч. грудня 1919 частини Армії УНР, у т.ч. С. с., були оточені більшовицькими, польськими і денікінськими військами в р-ні Острополь–Любара–Чорторії. 6.12.1919 на зібранні командирів частин групи С. с. прийнято рішення про самодемобілізацію. Частини стрільців приєдналася до підрозділів Армії УНР під командуванням М. Омельяновича-Павленка, що 6.12.1919 вирушили у 1-й Зимовий похід (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*).

І. Підкова (Львів).

СІЯК ІВАН (1887 – 3.11.1937) – укр. військ. і політ. діяч, адвокат. Брат *О. Сіяка*. Н. у с. Ляшках Мурованих біля Львова. Вивчав право в ун-тах Відня і Львова. Належав до *Української соціал-демократичної партії*, 1909–19 – член її ЦК. Під час *Першої світової війни 1914–18* – у лавах *Легіону українських січових стрільців*. Як командант технічної саперної сотні брав участь у боях на горі Лисоні (1916) та біля с. Конюхи (1917). Один з організаторів повстання проти румунської окупації на Хотинщині у січні 1919, член Хотинської директорії. 1919 очолив Окремий залізничний загін УНР. У червні 1919 спільно з галицькими соціал-демократами виступав проти надання диктаторських повноважень *Є. Петрушевичу*. 1919 частина С. входила до складу Кам'янець-Подільської залоги, згодом – військ. з'єднання *Ю. Тютюнника*, що діяло в р-ні Жмеринки. У бою під Ставищем С. потрапив у більшовицький полон. Взимку 1919–20 перебував

у Москві, де зустрічався з рос. та укр. більшовицькими лідерами. За особистою рекомендацією В. Леніна вступив до КП(б)У. У березні–липні 1920 виконував функції уповноваженого Реввійськради Пд-Зх. фронту з орг-ції *Червоної Української галицької армії*, був членом Польового штабу ЧУГА. Працював на посаді начальника канцелярії Галоркому КП(б) України, допомагав в орг-ції видання газ. «Більшовик» та журн. «Галицький комуніст». 1920 входив до складу комісії із розслідування причин переходу частин Червоної Української галицької армії на бік противника. Допоміг у справі припинення терору проти галичан. Після ліквідації *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*, з квітня 1921 по листопад 1922, працював першим секретарем посольства УСРР у Варшаві; пізніше – заст. голови Всеукрторгпрому. 1923–25 очолював Харківську губернську колегію адвокатів. 1924–30 працював юрисконсультом ряду установ, пізніше викладав у Ін-ті нар. освіти та Ін-ті нар. господарства, займався наук. роботою. З вересня 1930 – директор Українського ін-ту лінгвістичної освіти. 1933 заарештований як один із лідерів міфічної «Української військової організації» за звинуваченням у змові з метою відокремлення України від СРСР та в шпигунстві на користь Польщі й Німеччини. Покарання відбував у Соловечькому таборі. Розстріляний за вироком трійки Управління НКВД по Ленінградській області від 9.10.1937 у числі в'язнів, що проходили по процесах *Спілки визволення України*, Українського національного центру, *Української військової організації*. Посмертно реабілітований.

О. Павлишин (Львів).

СІЯК ОСТАП (29.5.1879 – р. см. невід.) – укр. громад.-політ. діяч Галичини, поштовий службовець. Н. у с. Ляшках Мурованих (поблизу Львова) у родині вчителя. Брат *І. Сіяка*. З 1904 працював поштовим службовцем у Бучачі (тепер – Тернопільська обл.). Проявив себе як здібний організатор громад. життя – заснував читальні «*Просвіти*», осередки «*Сокола*». Належав до *Української національно-демократичної партії*, член її керівного органу – Ширшого народного комітету. У роки Першої світової війни очолював місцеві філії укр. господарських т-в, зокрема «Сільський господар». Захищав інтереси укр. населення у справі повоєнної відбудови. В листопаді 1918 був одним з організаторів встановлення укр. влади в Бучачі. Наприкінці листопада 1918 обраний до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*, в якій був членом комунікаційної комісії. Після поразки ЗУНР відмовився скласти присягу вірності польському уряду, за що звільнений з роботи. У 1920–30-х повністю присвятив себе справі нац. та екон. відродження повіту. Очолював повітовий комітет *Українського національно-демократичного об'єднан-*

ня. 1939 заарештований рад. спецорганами. Помер на засланні.

О. Павлишин (Львів).

СКАБА АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ (29.11(12.12).1905 – 26.6.1986) – укр. рад. історик. Н. у с. Хорішках Кобеляцького пов. Полтавської губ. Після закінчення пед. курсів працював учителем, завідувачим сільською школою-семирічкою. 1934 закінчив іст.-екон. ф-т Харківського ун-ту, працював у цьому ун-ті старшим викладачем, одночасно навчаючись в аспірантурі. З березня 1940 завідував кафедрою нової історії у Львівському ун-ті. Під час рад.-нім. війни 1941–1945 командував артилерійською батареєю, викладав у військ. училищах. 1946 після демобілізації став директором Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові. 1949 захистив канд. дисертацію і був призначений відповідальним редактором обласної газ. «Соціалістична Харківщина». 1951–59 працював секретарем Харківського обкому Компартії України з ідеологічної роботи. З липня 1959 – міністр вищої освіти УРСР, з жовтня – секретар ЦК Компартії України з ідеологічної роботи. 1964 С. було присвоєно звання професора. У грудні 1967 обраний академіком АН УРСР із спеціальності «Історія радянського суспільства», а в березні 1968 затверджений на посаді директора Ін-ту історії АН УРСР. Започаткував 1969 створення багатотомної «Історії Української РСР». У травні 1973 знятий з посади директора, але залишився працювати в Ін-ті старшим науковим співробітником. Список друкованих праць С. налічує бл. 140 назв, серед яких переважають газетні та енциклопедичні статті, рецензії, редагування. 1971 опублікував у в-ті «Наукова думка» книгу «Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь – июль 1919 г.)», яка ґрунтувалася на зарубіжних документальних виданнях і наявних у СРСР архівних фондах (зокрема, закритих у той час для використання). Помер і похований у Києві.

С. Кульчицький (Київ).

СКАДОВСЬКИЙ МИКОЛА ЛЬВОВИЧ (16.11.1846 – 10.6.1892) – укр. живописець. Н. у с. Білозерці (тепер Херсонської обл.). 1865–69 навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, Дюссельдорфській академії мистецтв. Один з ініціаторів створення Товариства південнорос. художників. Працював у галузі жанрового та пейзажного живопису. Твори: «Полювання» (1879), «Перед завірюхою», «Корчемний оратор», (1881), «Безпритульні» (1883), «Полювання його превосходительства» (1886), «По Владимирці» (1891). Твори С. зберігаються в Державній Третяковській галереї у Москві та Одеському художньому музеї.

Ф. Самойлов (Одеса).

СКАЛЬКОВСЬКИЙ АПОЛЛОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1.(13).1.1808 – 28.12.1898 (9.1.1899)) – укр. історик, археограф, статистик, економіст, письменник. Н. у Житомирі. 1819–23 навчався у Житомирському повітовому училищі, 1923–27 – на юридичному ф-ті Віленського та Московського ун-тів. З 1828 працював чиновником канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова в Одесі, за підтримки якого у серед. 1830-х розпочав іст. та статистичне вивчення Пд. України. 1839 відкрив і зберіг для науки архів Коша *Нової Січі*. Протягом 1830–40-х та 1870–80-х намагався заснувати в Одесі краєзнавчий іст. архів, виступив одним із засновників Одеського т-ва історії і старожитностей (1839). 1845 очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю. Після відставки 1863 продовжував займатися краєзнавством. З 1856 – чл.-кор. Петербурзької академії наук. Майже всі твори С. (бл. 300) присвячені історії та статистиці Пд. України 18–19 ст., Запорізької Січі, («Хронологічний огляд історії Новоросійського краю», 1836–38; «Перше тридцятиріччя міста Одеси», 1837; «Історія Нової Січі або нового Коша Запорозького», 1841, 1846, 1885–86; «Досвід статистичного опису Новоросійського краю», 1850–53; «Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 в.», 1845). С. – автор численних публіцистичних статей, іст. романів. Висвітлював події укр. історії з позицій рос. офіційної науки. Романтичний підхід С. до вивчення козацтва призвів до деякої ідеалізації Запоріжжя. Негативно оцінював гайдамацький рух, однак під час співпраці з журналом «Киевская старина» (1880-ті) погляди С. зазнали певної еволюції. Цінним іст. джерелом є неопублікований щоденник С., який він вів протягом 1830–90-х.

В. Хмарський (Одеса).

СКАРГА ПЕТРО (лютий 1536 – 27.9.1612) – польськ. теолог, письменник-полеміст, проповідник, діяч контрреформаційного руху. Н. у м. Гроєці (Мазовія, Польща) в міщанській родині. У січні 1552 вступив до Краківського ун-ту. 1554 здобув ступінь бакалавра мистецтв, став ректором Варшавської парохіальної школи. З жовтня 1557 служив при дворі краківського каштеляна А. Тенчинського. 1560–62 жив у Відні. Після повернення 1563 був висвячений на піддякона і став проповідником у Львівському кафедральному соборі. З 1564 – священник і канонік Львівської капітули, одночасно С. було призначено парохом у м. Рогатин. Велику увагу приділяв харитативній діяльності, допомагав убогим та хворим людям. Заснував братство, члени якого опікувалися в'язнями та особами, засудженими до смертної кари. З 1565 виконував обов'язки канцлера Львівської капітули, відомий як проповідник. 1569–71 перебував у Римі, де вступив до ордену єзуїтів і незабаром був призначений

папою П'єм V великим петенціарієм Собору Св. Петра. 1571 повернувся до Польщі. З 1573 – проповідник у костьолі Св. Яна у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Вів полеміку з кальвіністами і православними. Упродовж 1574–78 виконував обов'язки ректора Віленської школи, 1579 став першим ректором Віленського ун-ту. Виступив проти толеранційних статей Варшавської конфедерації (1573) і щодо цього опублікував «сеймові проповіді». 1577 видав книжку «Про єдність церкви божої під одним пастирем...» (адресована кн. К. Острозькому), в якій доводив необхідність об'єднання католицької і православної церков. С. був засновником і першим ректором єзуїтських колегій у Полоцьку (1580) і Ризі. З 1583 жив у Кракові, де значну увагу приділяв добродійній діяльності. 1588 став придворним проповідником польського короля Сигізмунда III Вази. С. виступав за зміцнення королівської влади, встановлення спадковості королівського трону у Речі Посполитій, за скасування законодавчої влади сейму. Прагнув припинити шляхетську сваволу, обмежити утиски селян. У 1690-х вийшли друком праці С., серед яких – «Про управління і єдність божої церкви» (1590; 2-ге видання «Про єдність божої церкви», 1577); «Проповіді на неділі та свята цілого року» (1593). С. позитивно ставився до укладення унії між католицькою і православною церквами. У час підготовки поїздки єпископів І. Потія і К. Терлецького до Рима С. неодноразово зустрічався з ними, дав їм рекомендаційні листи, допомагав матеріально. Учасник Берестейського собору 1596, один із його секретарів, згодом видав іст. хроніку собору. Брав участь у полемічній боротьбі між противниками унії та її прихильниками. 1610 написав «Пересторогу на трепи і лямент», що була відповіддю на працю М. Смотрицького. Помер у Кракові.

Р. Шуст (Львів).

СКИДАН КАРПО (р. н. невід – 1638) – полковник запорізьких нереєстрових козаків, один із керівників нац.-визвол. повстань 1637–38. На поч. липня 1637 обраний козацьким полковником на Запорізькій Січі. Наприк. липня 1637 козацький гетьман П. Павлюк з-під містечка Крилова направив двотисячний загін під командуванням полковників С. і С. Биховця до Переяслава з метою підняти повстання проти польської влади. У жовтні 1637 С. закликав повсталі збиратися у р-н містечка Мошни поблизу Черкас (тепер с. Черкаського р-ну Черкаської обл.). Брав участь у *Кумейківському бою 1637*. Після поразки козацького війська С. і Д. Гуня з частиною повстанців відступив на Запорізьку Січ. У січні 1638 С. організував на Запоріжжі 5-тисячне козацьке військо і направив у Крим та на Дон посольства з проханням про допомогу. Після початку в березні 1638 повстання під проводом Я. Острянина С. за дорученням гетьмана діяв про-

ти польських військ у *Правобережжі*. У липні 1638 під час боїв під Жовнином (тепер с. Жовнине Чернобайвського р-ну Черкаської обл.) намагався зі своїм загоном пробитися на допомогу козацькому війську, але був розбитий. Потрапив у польський полон і, ймовірно, страчений.

М. Пасічник (Львів).

СКИРГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід. – 1396) – князь троцький і полоцький. З 1387 володів Любечем. 1386–92 – намісник польського короля Владислава II Ягайла в Литві. За угодою 1392 між *Витовтом і Ягайлом* 1395 отримав відібране у Володимира Ольгердовича Київське князівство. Отруєний митрополитом намісником Фоною. Похований у Києво-Печерському монастирі.

О. Русина (Київ).

СКІЛУР (2 ст. до н. е.) – скіфський цар. Відомий з повідомлень Страбона і Плутарха. За його правління Скіфське царство включало землі у пониззі Пд. Бугу і Дніпра та степовий Крим. Захопив володіння Херсонес у зх. Криму (Керкінітіду, Прекрасну гавань та ін.) і підкорив Ольвію, в якій карбував власну монету. Прагнув заволодіти морськими портами, щоб безперешкодно брати участь у морській торгівлі. За С. Скіфське царство досягло найбільшого розквіту (столиця – Неаполь Скіфський, поблизу Сімферополя). Уклав військовий союз із сарматським племенем *роксоланів*. Помер під час війни *скіфів з Мітрідатом VI Євпатором*, яку продовжив його син Палак. Ця війна закінчилась поразкою скіфів бл. 108–107 до н. е.

О. Бандровський (Львів).

СКІФИ (сколоти, скіти) – кочові іраномовні племена, які жили в 7–3 ст. до н. е. в степах Пн. Причорномор'я. Про С. залишились відомості в асирійських (7–6 ст. до н. е.) та грецьких (5–4 ст. до н. е.; Гіппократ, Страбон, Есхіл, Арістофан та ін.) письмових джерелах. Грецький історик Геродот присвятив С. 4-ту книгу своїх «Історій», в якій описав їхню територію, заняття, побут, звичаї, релігію та похід проти них перського царя Дарія I. С. прийшли у Пн. Причорномор'я зі сходу. У 5–4 ст. до н. е. під вплив С. потрапили землі лісостепової смуги *Лівобережної та Правобережної України*, а також землі на захід від Дністра – т. зв. Велика Скіфія (географічно-етнографічна назва території, на яку поширилась скіфська матеріальна і духовна культура, а також значною мірою військ. вплив). Населення Великої Скіфії не було однорідним. Крім власне кількох скіфських племінних об'єднань (кочові скіфи, царські скіфи), жили місцеві племена, які потрапили в залежність від С. та засвоїли ряд елементів скіфської культури. Це, насамперед, т. зв. скіфи-орачі, які жили між Дністром і Дніпром, скіфи-землероби в пониззі Дніпра та ін. У 5–4 ст. до н. е. скіфи

досягли значної військ. та екон. могутності, підтримували активні зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я, здійснювали військ. походи на сусідні й віддалені землі. Скіфські військово-племінні об'єднання перебували на ранньому етапі кочівницької державності, що досягла вершини розвитку в серед. 4 ст. до н. е. за царя *Атея*. Після появи *сарматів* між Доном і Дніпром, а згодом на зх. від Дніпра скіфська державність, яка трималася на військ. силі, занепала. Безпосереднім продовженням Великої Скіфії було Скіфське царство в Криму, яке проіснувало до 3 ст. н. е. Крім того, існувала т. зв. Мала Скіфія на території Молдови та Румунії. Ці держ. утворили перебували під значним впливом античної цивілізації Пн. Причорномор'я і являли собою європейські елліністичні держави. С. залишили багату і різноманітну культуру. Це, насамперед, численні кургани (їх кількості) військово-племінної верхівки в Посуллі 6 ст. до н. е. (Аксютинці, Пустовоїка, Будки), кургани 4 ст. до н. е. в Подніпров'ї (*Чортмлик, Солоха, Гайманова та Товста могили*) і Криму (Куль-Оба, Трибратній та ін.). Курганні поховання розкривають картину глибокого майнового розшарування скіфського суспільства, зв'язки кочової верхівки з античною цивілізацією, стан військ. справи у скіфів, релігійні вірування. Перебування С. у степах Пн. Причорномор'я сприяло поширенню скіфської матеріальної та духовної культури серед осілих хліборобських племен. Зокрема, поширились скіфська зброя і поховальні традиції, про що свідчать численні кургани (Перебіквіці та ін. на Серед. Дністрі). Економіка С. базувалась на кочовому господарстві (розведення коней, великої і дрібної худоби), різних промислах, торгівлі з античними містами, пограбуваннях і данині сусідніх племен. Значного розвитку набули у С. чорна металургія й ковальство, виготовлення кибиток, зброї та кіньської зброї. Основу духовної культури кочових С. становили традиції середньоазійських іраномовних племен (саків, масагетів), т. зв. звіриний стиль у мистецтві, численні міфи, первісні релігійні уявлення. Певний вплив на формування духовної культури С. мали малоазійські народи та грецька культура, яка активно формувала естетичні смаки скіфської знаті. У культурі осілих племен Скіфії значною мірою зберігалися традиції місцевих племен. С. залишили глибокий слід у давній історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

М. Пелешишин (Львів).

СКЛАВІНИ (склавени) – застосовувана у візантійських грецько- і латиномовних джерелах 6 ст. назва слов'янських племен, розселених на пн. від Дунаю. С. є видозміною імені «славіни» («словени») внаслідок додавання звуку «к», тому що в грецькій і латинській мовах є неприйнятним звукосполучення «-сл». Найперша згадка про С. міститься у творі Псевдо-Кесарія Назіанського «Відповіді на запитан-

ня» (поч. 6 ст.). Загалом вірогідні й порівняно ґрунтовні відомості про С. подають готський історик *Йордан* (у книжці «Про походження і діяння готів») та *Прокопій Кесарійський* (у «Книгах про війни»). За Йорданом, С. – одне з відгалужень венетів, розселилися на пд. від витоку Вісли. Обидва автори розмішували С. між Дністром на сх. та, ймовірно, басейном Тиси на зх. Територія, яку займали С., накладається на ареал археологічної культури празької кераміки і включає в себе Чехію, Моравію, Словаччину, Угорщину, Румунію, більшу частину Молдови, правобережну лісостепову частину України та укр. Полісся, частину Сербії (Воєводину), можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії. С. належить головна заслуга у колонізації слов'янами Балканського п-ова наприк. 6 – 1-й пол. 7 ст.

М. Крикун (Львів).

СКЛЯРЕНКО СЕМЕН ДМИТРОВИЧ (13(26).9.1901 – 7.3.1962) – укр. письменник. Н. у с. Калемберді (тепер с. Прохорівка Канівського р-ну Черкаської обл.). 1919 закінчив гімназію в Золотоноші. На поч. 1920-х учителював. З 1923 служив у Червоній армії. Згодом працював на редакційній роботі. Літ. діяльність розпочав 1918. Перші прозові твори («Тиха пристань», 1929; «Матрос Ісай», 1930) відтворюють події громадянської війни в Україні. У книгах нарисів «Три республіки» (1930), «Водники-ударники» (1931), романах і повістях «Бурун» (1932), «Помилка» (1933), «Страх» (1935), «Пролог» (1936) звернувся до розв'язання складних морально-психологічних проблем. У трилогії про громадянську війну «Шлях на Київ» (романи «Шлях на Київ», 1937; «Микола Щорс», 1939; «Польський фронт», 1940) письменник змалював широке епічне полотно, керуючись постулатами соцреалізму. У воєнні та повоєнні роки працював в армійській та фронтній пресі, друкував нариси й оповідання на військову тематику («Україна кличе», 1943; «Репорт», 1945; «Орлині крила», 1948). С. відомий як автор іст. романів та блискучий белетрист. Намір С. написати трилогію про становлення *Київської держави* у 10–11 ст. реалізований частково: побачили світ лише 2 книги: «Святослав» (1959), «Володимир» (1962). У центрі роману «Святослав» – постать князя *Святослава Ігоровича*, хороброго воїна, видатного полководця, державного діяча та дипломата. У двох книгах роману «Княгиня і рабиня», «Над морем Руським» письменник на основі літописних матеріалів та фольклорних матеріалів зобразив князя Святослава та його оточення на тлі тогочасної епохи. У романі «Володимир» поєднався непересічний талант С. як письменника та науковця. Незавершеним залишився роман «Ярослав». Помер у Києві.

Д. Гамаш (Львів).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (22.11(3.12).1722 – 29.10(9.11).1794) – видатний укр.

просвітитель, філософ, поет, композитор. Н. у с. Чорнухи на Полтавщині в сім'ї козака. Після закінчення полкової школи 1734 вступив до *Києво-Могилянської академії*, де навчався до 1753 (з перервами). 1741–44 служив у придворній хорovій капелі імператриці *Єлизавети Петрівни* у Петербурзі. 1745 повернувся до Києва в чині «придворного уставника», поновив навчання у філ. класі. 1745–50 перебував за кордоном. Побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, Польщі, Німеччині, Італії. 1751 – викладач поетики у Переяславському колегіумі, проте змушений залишити викладання через непорозуміння з начальством. Останні 25 років життя С. мандрував Україною, недовго замешкував у маєтках приятелів і писав твори та проповідував свої філ. погляди. Незадовго до смерті С. склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені). Помер у с. Паніванівці (тепер Сквородинівка Золочівського р-ну Харківської обл.) в оселі свого приятеля А. Ковалевського. За життя твори С. не видавалися. Перші публікації з'явилися до 100-річчя з дня смерті С., а зібрання творів здійснив *Д. Багалій* 1894. Твори С. написані у бароковій формі розмови дійових осіб, тому більшість із них названі діалогами. Протягом усього життя С. вивчав Біблію. Вважав, що у Біблії зашифрована мудрість багатьох поколінь, тому свої твори писав на теми афоризмів із Біблії, намагаючись розкрити сучасникам і потомкам їхній таємничий символічний світ. На цій основі С. розробив своє вчення про дві природи й три світи. Дві природи – видима й невидима – є у кожній речі чи явищі. Видима відразу впадає у вічі, а невидима – це справжня сутність, прихована від спостерігача поверхового, дошукатися її може лише допитливий розум. Розкриття таємниць прихованої природи доступне лише зацікавленим, духовно багатим людям, особистостям, які не вдовольняються минушими матеріальними благами, а прагнуть осягнути й збагнути щось вище, вічне, невмируще. Вічне, на думку С., є у кожній речі, насамперед у душі людини. С. не визнавав зовнішніх, позаканних атрибутів пошанування Бога, був переконаний, що пишні обряди й вишукано оздоблені храми не є ознакою глибокої релігійності людини. Для С. важливим було визнання Бога як основи гуманності, толерантності, високої моральності, чесноти, справедливості. Всі ці ознаки притаманні істинній людині, яку С. порівнював з Богом. Три світи у вченні С. – це Всесвіт, Біблія і людина. Всесвіт-макросвіт зашифрований у світі символічному – Біблії, який належить пізнати людині – мікросвітові. У Біблії прихована й сконцентрована

уся мудрість Всесвіту, а пізнати її належить людині. С. – філософ доби Просвітництва, метою якої було через розум і поглиблення освіти зробити людину кращою і щасливішою, вдосконалити суспільні відносини. С., на відміну від своїх сучасників, вважав, що людину може ошасливити не розум чи знання, а серце й душа. Прагнучи вказати шлях до щастя, він розробив теорію «спорідненої праці», в основі якої лежить сократівська ідея самопізнання, розкриття своїх нахилів і таланту. Людина осягне щастя лише тоді, коли пізнає свою невидиму природу – сутність, посяде у суспільному організмі визначене їй місце і буде задоволена результатами своєї праці. С. широко вірив, що такий шлях приведе не лише до щастя окремої людини, а й до вдосконалення суспільства в цілому.

Збережені в численних списках твори С. неодноразово публікувалися як в оригіналі (а писав він тогочасною книжною укр. мовою, а також латин. й грец.), так і в перекладах. До 250-річчя від дня народження мислителя опубліковано 2 тт. повного зібрання творів, а також переклад їх рос. мовою. 1994 вперше здійснено видання усіх творів С. у перекладі сучасною укр. мовою. С. – автор поетичної збірки «Сад божественных песней», 1753–85; збірки байок «Басни харковскія», 1769–74; філ. трактатів і діалогів («Наркісс. Разглагол о том: узнай себе», 1769–71; «Беседа нареченная двое...», 1772; «Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни», 1773, «Кольцо», 1773; «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира», 1774; «Икона Алквіадская», 1776; «Жена Лотова», 1780–88; «Брань архистратига Михаила со сатаною», 1783–88; «Благородный Еродій», 1787; «Убогий Жайворонок», 1787, «Діялог. Имя ему – Потоп зміин», 1788–91), а також перекладів творів Цицерона, Плутарха, Горация, Овідія. 1972 у Сквородинівці відкрито літ.-меморіальний музей. 1977 у Києві встановлено пам'ятник С. (скульптор *І. Кавалерідзе*).

М. Кашуба (Львів).

СКОЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1824–26 – один з найбільших сел. виступів у Сх. Галичині у 1-й пол. 19 ст. Відбувалося у маєтку графа *О. Потоцького*, до якого входили містечко Сколе (тепер Львівської обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення селян була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити до виконання нав'язаної їм 1815 угоди про допоміжні роботи на двірських мануфактурах (лісопилні, залізоплавильній печі) за примусовим наймом. 1817 сільські громади Сколівщини подали австр. урядові скаргу на поміщика. Скаргу було передано на розгляд адміністрації маєтку, але вона зволікала із розглядом під приводом недовір'я до громад уповноважених, що подали скаргу. 1824 Стрийське окружне староство намаглося примусити селян обрати нових громад. уповноважених для розгляду скарги. Селяни чинили опір, а слідом за цим навесні 1825

відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 окружне староство двічі відряджало в села Сколівщини каральні загони, але не мали успіху. Врешті у червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Це рішення не задовольнило селян, і вони продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності, яка згодом викликала численні скарги.

Ф. Стеблій (Львів).

СКОЛОТИ – самоназва всіх або частини причорноморських скіфів (зокрема, племен авхатів, катіарів, трастіїв). Зустрічається у Геродота (5 ст. до н. е.) у 4-й книзі «Історії греко-перських воєн». С. були осілими землеробами з високим, як на той час, рівнем сусп. орг-ції. С. утворили свою державу – Царство сколотів. На думку деяких дослідників, С. – це праслов'янські племена, які в скіфські часи населяли територію між верхів'ями Дністра, Пд. Бугу і далі на сх. до Дніпра.

О. Щодра (Львів).

СКОЛЬСЬКИЙ (Скульський) **АНДРІЙ** (р.н. невід. – після 1651) – укр. письменник і друкар. Працював у Львові в друкарнях братства, *М. Сльозки*, єпископа А. Желіборського, а також в Унівській друкарні й на Волощині. Бл. 1647 заснував власну друкарню і видав у ній буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. Автор одного з перших укр. драматичних творів «Вірші з трагедії Христос Пасхон Григорія Богослова» (складені на основі старогрецьких і візантійських джерел) і ряду передмов, у яких широко використовував мотиви з античної літератури. 1651 був звинувачений у зв'язках з розвідниками *Б. Хмельницького*, заарештований польською владою і підданий тортурам.

Я. Ісаєвич (Львів).

СКОРА ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) – укр. ливарник 14 ст. Жив і працював у Львові. 1341 за правління *Д. Дедька* на замовлення ігумена Євфимія відлив дзвін для собору св. Юра у Львові. Цей дзвін – найстаріша пам'ятка укр. ливарництва.

В. Александрович (Львів).

СКОРИНА (Скарина) **ГЕОРГІЙ** (Франциск) **ЛУКИЧ** (Скарина Франциск; бл. 1490 – бл. 1540) – видатний громад. і культ. діяч, просвітитель, засновник білорус. книгодрукування. Н. у Полоцьку в родині купця. 1504–06 навчався у Краківському ун-ті, згодом – в Падуанському ун-ті, 1512 здобув ступінь доктора медицини. 1517–20 жив у Празі, де розпочав видавничу діяльність. Видав «Празький Псалтир» (1517; церковнослов'янською

мовою) та 19 окремих книг «Біблії» (1517–19) у власному перекладі на білоруську мову. Празькі видання С. відзначались високохудожнім оформленням – багато ілюстрацій, заставок, ініціалів, виконаних у техніці гравюри по дереву, та закінчені з використанням білорус. орнаменту. У двох виданнях С. помістив власний портрет. Бл. 1522 надрукував «Малу подорожню книгу» і «Апостол» (1525). С. свої видання супроводжував передмовами, в яких підкреслював необхідність нар. просвіти «своєї братії Русі», намагався подати читачеві початки наук. знань з історії, географії, астрономії і природознавства. 1530–34 жив у Кенігсберзі. Бл. 1534–35 знову повернувся до Праги, де служив лікарем і садівником короля Фердинанда. З ім'ям С. пов'язане становлення білорус. літ. мови, розвиток білорус. писемності та книгодрукування, зокрема і в Україні. Книжки С. поширювались на укр. та литовських землях.

І. Підкова (Львів).

СКОРОПАДСЬКИЙ ДАНИЛО (31.1(13.2). 1904 – 22.2.1957) – укр. громад. і політ. діяч. Син *П. Скоропадського*. Н. у Петербурзі. Початкову і середню освіту здобув дома. 1914 складав іспити у Петербурзькій 1-й класичній гімназії. Знав кілька мов – англ., франц., нім. 1918 переїхав до Києва, навчався у 1-й українській гімназії В. Науменка. Наприк. 1918 разом з іншими членами родини Скоропадських виїхав спочатку до Румунії і Туреччини, згодом – побував в Італії. Деякий час жив з батьками у Лозанні (Швейцарія). Після закінчення 1922 франц. реальної гімназії працював робітником на фабриках Сіменс-Шукерт у Берліні, а згодом вступив до Високої технічної школи у Шарлоттенбурзі. Одночасно С. включився у діяльність укр. студентських орг-цій як член т-ва «Основа» і голова т-ва «Дніпро». З 1928 працював інженером на електротехнічних підприємствах «Сіменс» поблизу Берліна. 1933 С. залишив роботу за фахом і присвятив себе тільки політ. діяльності. Брав активну участь у гетьманському русі. 16.5.1933 у день свого 60-ліття гетьман П. Скоропадський оголосив С. своїм наступником. 1937–38 С. відвідав осередки монархічної орг-ції українців Союзу гетьманців-державників у Канаді і США, виступив з доповідями у Чикаго, Детройті, Філадельфії, Нью-Йорку (США), Торонто, Оттаві, Монреалі (Канада) та ін. містах, що сприяло значному зростанню числа прихильників гетьманського руху. Після війни жив у Великій Британії. З 1948 очолював гетьманський рух. З 1949 – почесний голова Союзу українців у Великій Британії. Помер у Лондоні.

О. Лупанов (Київ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛІЧ (1646 – 3(14).7.1722) – гетьман *Лівобережної України* (1708–22). Походив з козацько-старшинського роду *Скоропадських*. Н. в Умані. Здобув добру освіту. 1674 після зруйнування міста турками пере-

селиться у Лівобережну Україну. 1675–76 – військ. канцелярист у гетьмана *І. Самойловича*. Виконував важливі дипломат. доручення гетьмана у його зносинах з царським урядом. 1681–94 – чернігівський полковий писар. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. З 1698 – генеральний бунчужний, з 1701 – генеральний осавул. 1706–08 – полковник Стародубського полку. Будучи прихильником гетьмана *І. Мазепи*, внаслідок певних обставин не перейшов з ним до шведів. На Генеральній військ. раді у Глухові в листопаді 1708 за рекомендацією царя *Петра I* був обраний гетьманом. Підготував проект нової міждерж. угоди між *Гетьманщиною* і Московською державою (див. *Решетилівські статті 1709*), що передбачав зміцнення держ.-правового становища Гетьманської держави, однак не був затверджений Петром I. За правління С. моск. уряд значно обмежив державні права Гетьманщини. 1709 року і контролю за діяльністю гетьмана та його уряду прислано з Москви царського резидента *А. Ізмайлова* (згодом його замінили *Ф. Протасьєв* і *Вінніус*). Для надійного забезпечення своєї влади моск. уряд розмістив на території Гетьманщини 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення. Заборонивши С. самостійно призначати генеральну і полкову старшину, Петро I ставив на ці посади рос. воєвод та вельмож. Землі Лівобережної України конфісковувалися у їхніх власників (зокрема, прихильників гетьмана *І. Мазепи*) і щедро роздавалися царським урядовцям і фаворитам (*Меншикову*, *Толстому*, *Головкіну*, *Шереметеву* та ін.). У Гетьманщині проводилися численні мобілізації козаків для участі у бойових діях під час Північної війни 1700–21 та для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (*Ладога*, *Волга–Дон*) і нової столиці Московської держави – Санкт-Петербурга. Обмежуючи владу С. та проводячи колоніальну екон. політику щодо України (заборонено торговельні відносини Гетьманщини з країнами Зх. Європи і Запоріжжям, гальмувався розвиток укр. промислів тощо), царський уряд вдавався до дискримінаційних заходів щодо укр. культури та церкви. Зокрема, 1720 за розпорядженням *Петра I* заборонено друкувати книжки укр. мовою. З метою встановлення остаточного контролю над держ. життям України царським маніфестом від 16(27).5.1722 створено *Малоросійську колегію*, якій підпорядковувалися адм. й судові органи Гетьманщини, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. Протягом свого правління С. намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та обстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні. Помер у липні 1722 і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (3(16).5.1873 – 28.4.1945; за ін. дан., 26.4.1945) – визначний укр. держ. і політ. діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Походив зі старовинного укр. козацько-шляхетського роду *Скоропадських*. Н. у Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів у с. Тростяніці Прилуцького пов. на Чернігівщині. 1886–93 навчався у Петербурзькому пажеському корпусі, який закінчив у чині корнета. Служив у гвардійському Кавалергардському полку рос. армії. Брав участь у рос.-японській війні 1904–05, під час якої командував 5-ю сотнею 2-го Читинського козацького полку Забайкальського козацького війська. За виявлений у боях героїзм нагороджений золотою Георгіївською зброєю. Згодом призначений ад'ютантом головнокомандувача рос. військ на Далекому Сході генерала *М. Ліневича*. У грудні 1905 призначений флігель-ад'ютантом рос. імператора *Миколи II*. З вересня 1910 – командир 20-го драгунського Фінляндського полку, а з квітня 1911 – командир лейб-гвардії Кінного полку. 25.3.1912 С. присвоєно звання генерал-майора і зараховано до імп. полку. З поч. *Першої світової війни 1914–18* командував кінним полком, 1-ю Гвардійською кавалерійською дивізією. З 1916 – генерал-лейтенант. У січні 1917 призначений командувачем 34-м армійським корпусом, що дислокувався на території України. У липні-серпні 1917 за наказом (18.7.1917) командувача Пд.-Зх. фронту генерала *Л. Корнілова* С. розпочав українізацію корпусу (див. *Перший укр. корпус*). Корпус, реформування якого було завершено на поч. жовтня 1917, налічував 60 тис. бійців і до поч. 1918 залишався однією з найдисциплінованіших і найбоекватніших частин. Корпус С., контролюючи р-н Шепетівка–Козятин–Христинівка–Вапнярка, не допускав збільшовизовані частини у глиб території України. Протягом 1917 авторитет С. як воєначальника значно зріс, і в жовтні 1917 на з'їзді Вільного козацтва його було обрано почесним військ. отаманом. С., який ніколи не брав участі у новітньому нац. русі, під впливом рев. подій змінив свої погляди на укр. справу. У листопаді 1917 корпус під командуванням С., ставши на захист укр. *Центральної Ради*, роззброїв pobl. Вінниці 2-й гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав його до Росії. Відстоювання генералом концепції розбудови укр. армії на регулярній основі та всезростаюча популярність С. серед військовиків викликала неприхильне ставлення *Генерального Секретаріату УНР* до його особи. Через розходження з керівництвом УЦР та Генеральним секретаріатом військ. справ у питаннях будівництва укр. збройних сил С. 25.12.1917 подав у відставку і передав командування Українським корпусом генералу Гандзюку. Перебуваючи в опозиції до політики УЦР, зокрема її соціальних експериментів, С. з

поч. 1918 намагався знайти спільників для поширення власної ідеї побудови держ. влади в Україні. У березні 1918 в Києві за сприянням С. створена політ. орг-ція Українська громада (пізніше – Українська народна громада), яка розпочала підготовку до встановлення в Україні автократичної влади. Ця орг-ція знайшла підтримку Союзу земельних власників, Укр. демократично-хліборобської партії, частини землевласників і промислово-фінансових кіл, а також нім. військ. командування, які були незадоволені соціально-екон. політикою УЦР. 29.4.1918 на Всеукраїнському хліборобському конгресі С. обрано гетьманом України. Того ж дня з'явилася «Грамота до всього українського народу», в якій повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, про звільнення всіх міністрів та скасування всіх законів і розпоряджень Генерального Секретаріату і Тимчасового уряду щодо власності, відновлювалося право приватної власності, підтверджувалися права малоземельних селян на отримання землі тощо. Одночасно з «Грамотою» опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій України». Згідно з цим документом замість УНР проголошувалась *Українська Держава*; вся повнота виконавчої і законодавчої (до скликання Українського союму) влади переходила до гетьмана України; гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів; С. ставав Верховним головнокомандувачем укр. армії і флоту тощо.

Після приходу до влади С. приділяв велику увагу вирішенню екон.-фінансових проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову *Збройних сил Укр. Держави*. У жовтні 1918 очолив Вищу земельну комісію, яка мала розробити і провести аграрну реформу. Велику увагу С. приділяв формуванню регулярної укр. армії. Окремим універсалом (16.10.1918) відновив козацтво, очолив Велику козацьку раду. Особливо значними були досягнення С. у сфері нац.-культ. політики. С. намагався українізувати держ. апарат та загальноосвітню школу, сприяв створенню в Україні цілої низки нац. держ. наукових і культурно-освітніх інституцій, зокрема, Державного українського ун-ту в Києві, Українського ун-ту в Кам'янці-Подільському, Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Укр. національної бібліотеки, Укр. академії наук.

У період правління С. Українська Держава підтримувала активні дипломат. відносини з державами Четверного союзу, дипломатичні місії було вислано до Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Норвегії. У червні – вересні 1918 гетьманський уряд врегулював взаємні відносини з Доном (Всевеликим Військом Донським), Кубанню і Кримом. 12.6.1918 підписано прелімінарну мирну угоду з РСФРР, і протягом літа – осені 1918 укр. делегація (гол. *С. Шелухин*) вела переговори з представниками Раднаркому (гол. *Х. Раковський*) у Києві про укла-

дення мирного договору між обома країнами. У жовтні 1918 призначено представника гетьманського уряду в Румунії (*В. Дашкевич-Горбацький*). 4–17.9.1918 С. перебував у Берліні, де мав офіційні зустрічі з вищими посадовими особами Німеччини, зокрема з кайзером Вільгельмом II.

Політика гетьманського уряду на чолі з *Ф. Лизогубом*, спрямована на відновлення дореволюційного соціально-екон. ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців і фінансистів), участь в уряді переважно, представників рос. партій (кадети, октябристи), деякі з яких мали антиукраїнські переконання, відштовхнули від співпраці з С. нац.-демократичні сили і призвели до створення 5.8.1918 опозиційного гетьманській владі Українського національно-державного союзу (у серпні 1918 перетворений в Укр. національний союз).

Діяльність місцевої гетьманської адміністрації (повернення майна та землі поміщикам, ліквідація селянських комітетів, встановлення 12-год. робочого дня тощо) викликала стихійний масовий опір укр. селянства і робітництва, який придушувався каральними експедиціями відділів Державної варті, підрозділів нім.-австр. військ та рос. офіцерських дружин.

Восени 1918, намагаючись стабілізувати становище в країні та знайти шляхи для консолідації суспільних сил в ім'я зміцнення укр. державності, С. активізував спроби досягнення компромісу з укр. політ. силами, що перебували в опозиції. 5.10.1918 відбулися переговори гетьмана з керівниками УНС (*В. Винниченко*, *А. Ніковський* і *Ф. Швець*), під час яких делегація Союзу вказала на необхідність проведення аграрної реформи, вироблення демократичного виборчого законодавства і запропонувала реорганізувати кабінет міністрів шляхом включення до нього представників опозиційних орг-цій. Наслідком зустрічі стало сформування 24.10.1918 *Ф. Лизогубом* нового уряду, до складу якого увійшло 5 представників від УНС (*А. В'язлов*, *В. Леонтович*, *О. Лотоцький*, *М. Славінський*, *П. Стебницький*). Проте компромісний склад Ради міністрів (гетьман був змушений рахуватися і з силами, що виступали за об'єднання України з білогвардійськими силами Росії у боротьбі проти більшовиків) не влаштовував лідерів УНС, і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. Після виступу більшості уряду проти проведення Українського нац. конгресу (за задумом керівництва УНС, конгрес як «народоправний орган» мав відіграти головну роль у «легітимному» поваленні Гетьманату) міністри, представники УНС, вийшли з уряду. 14.11.1918 С. утворив новий уряд на чолі з *С. Гербелем* та видав «Грамоту», в якій оголосив про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією («Грамота» підписана С. без зазначення титулу і ствердження підпису відповідального міністра). Такі дії С. стали приводом до початку

повстання проти гетьманського режиму, керівництво яким здійснювала *Директорія УНР*.

14.12.1918 С. підписав зречення влади. Після вступу військ Директорії УНР до Києва С. деякий час перебував у місті, але невдовзі таємно виїхав до Берліна. Протягом двох років жив у Швейцарії. Згодом поселився у м. Ванзее біля Берліна. Входив до Ради присяжних *Українського союзу хліборобів-державників*, але згодом через розбіжності у поглядах з В. Липинським виїшов з цієї орг-ції і разом зі своїми однодумцями заснував *Союз гетьманців-державників*. Був співорганізатором численних філій гетьманських осередків у багатьох країнах світу. Заходами С. 1926 створено Український науковий ін-т при Берлінському ун-ті. Під час Другої світової війни С. відстоював перед офіційними колами Німеччини інтереси українців, сприяв звільненню з фашистських концтаборів С. *Бандери*, А. *Мельника*, Я. *Стецька* та ін. 16.4.1945 під час бомбардування станції Платлінг (біля Мюнхена, Німеччина) С. було тяжко поранено. Помер у лікарні монастиря Меттен. Похований в Оберсдорфі.

В. *Задунайський* (Донецьк).

СКОРОПАДСЬКІ – укр. козацько-старшинський рід. Відомий з 2-ї пол. 17 ст. Із роду С. походили два гетьмани України – І. Скоропадський (бл. 1646–1722) та П. Скоропадський (1873–1945). До роду С. належали **Іван Михайлович С.** (1727–82) – укр. держ. діяч. Освіту здобув у Київській академії і в навч. закладах Німеччини. 1762–81 обіймав посаду генерального осавула. 1767 був депутатом від дворянства Глухівського пов. в комісії «О сочиненні проекта Нового уложения». Відстоював ідею автономії України; **Іван Михайлович С.** (1805–87) – прилуцький (1844–47) і полтавський (1847–52) губернський предводитель дворянства. Володів Тростянцем (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.), де збудував палац і заснував один з найбільших в Україні дендрологічних парків; **Єлизавета Іванівна С.** (1832–90) – укр. громад. діячка і меценатка. Тітка гетьмана П. Скоропадського. Дружина Лева Милорадовича, сина відомого укр. історика Г. Милорадовича. Підтримувала своїми жертвами укр. видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу в с. Рибці побл. Полтави. Після заборони видань укр. мовою у Російській імперії (див. *Валуєвський указ 1863*) пожертвувала гроші на розвиток укр. руху в Галичині – зокрема, на т-во «Просвіта» та журн. «Правда». Внесла 20 тис. австр. корон для заснування у Львові Літературно-наукового т-ва ім. Т. Шевченка (1873; з 1893 – НТШ). З 1878 очолювала Полтавське філантропічне т-во (див. Є. Милорадович); **Павло Петрович С.** (1873–1945) – гетьман України (1918); **Данило Павлович С.** (1904–1957) – укр. політ. і громад. діяч (див. Д. Скоропадський), П. Скоропадський.

М. Пасічник (Львів).

СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ФІЛАРЕТОВИЧ (псевд. Г. Будяк, О. Вишневецький, Л. Галін; 1880–1950) – відомий укр. громад.-політ. діяч. Родом із Сх. Поділля. З поч. 1900-х – активний учасник укр. нац. руху. Належав до укр. студентської громади в Києві, був членом *Революційної укр. партії*. У зв'язку з переслідуваннями поліції за антиурядову агітацію серед селянства наприк. 1903 змушений емігрувати за кордон, у Львів. У Галичині С.-Й. працював у «Закордонному комітеті» РУП, займався орг-цією парт. видавництва і транспортуванням нелегальної літератури у підросійську Україну. Наприк. 1904 С.-Й. разом з М. Меленевським очолив групу членів РУП, які виступали проти політ. автономії України і нац.-культурницької праці, пропагували ідею про недоцільність існування самостійної укр. соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з рос. соціал-демократією, чим спричинили розкол партії. З січня 1905 – один із керівників укр. соціал-демократичної спілки, яка, будучи складовою частиною РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед укр. робітників. 1906 за участь у несанкціонованих виборчих зборах до 2-ї Державної Думи заарештований і засланий у Сибір, звідки втік за кордон. З 1908 жив у Австрії. Під час *Першої світової війни 1914–18* разом з В. Дорошенком, А. Жуком, М. Меленевським належав до президії *Союзу визволення України*, представник СВУ в Німеччині, заступник голови *Загальної укр. ради*. За активної участі С.-Й. у Німеччині українців-військовополонених з рос. армії розміщено в окремих таборах, де проводилася широка орг.-допомогова, культ. і нац.-виховна робота. З січня 1918 за дорученням *Укр. Центральної Ради* займався орг-цією військ. частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій *Сірожупанників* і *Синьожупанників*. З 1.3.1918 обіймав посаду губ. комісара, за *Гетьманату* призначений губернським старостою на Холмщині, Підляшші й Зх. Волині. Після окупації польськими військами цих земель заарештований у Бресті та інтернований. З 1920 жив у Берліні. Належав до провідних діячів об'єднання укр. монархістів – *Українського союзу хліборобів-державників*. Був одним з ідеологів укр. монархізму. 1926 співзасновник Українського наукового ін-ту в Берліні, заступник куратора ін-ту ген. В. Гренера. 1945 схоплений рад. спецслужбами. Помер на засланні. Автор праць: «На переломі» (1905), «Значення самостійної України для європейської рівноваги» (1913); «Мої злочини» (1920–21) та ін.

Л. Качмар (Львів).

СКРИПНИК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (25.1.1872 – 7.7.1933) – держ. діяч УСРР, один із засновників Комуністичної партії (більшовиків) України. Н. у слоб. Ясинуватій Катеринославської губ. у сім'ї залізничного службовця. Навчався у

реальному училищі в Ізюмі, звідки виключений за рев. пропаганду серед селян. Потрапив під вплив марксизму, брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків у різних містах імперії. Інтенсивні заняття самоосвітою зробили його ерудованою людиною, особливо в галузі історії України, укр. літератури, економіки і права. 1900 склав іспити екстерном за реальне училище і був зарахований студентом у Санкт-Петербурзький технологічний ін-т. За орг-цію демонстрацій відрахований з ін-ту і висланий до Катеринослава. З того часу займався професійною рев. діяльністю. Багато разів заарештовувався царською поліцією, 7 разів перебував на засланні, у т. ч. в Якутській губ. Входив до ленінської фракції соціал-демократів, чл. більшовицької партії з 1917. Після *Лютневої революції 1917* організував фабзавком у Петрограді. Під час Жовтневого перевороту 1917 – член Петроградського воєнно-революційного комітету. Увійшов у комісію з орг-ції Вищої ради народного господарства. У грудні 1917 викликаний у Харків, де став членом першого уряду Радянської України. В уряді обійняв посаду нар. секретаря у справах праці. З березня 1918 очолив *Народний Секретаріат*. У квітні 1918 відіграв головну роль у проведенні Таганрозької наради більшовиків. На нараді висловився за створення незалежної від РКП(б) більшовицької партії в Україні, був підтриманий більшістю членів наради та обраний секретарем оргбюро із скликання установчого з'їзду. Це рішення стривожило В. Леніна, який був готовий іти на поступки визвольному рухові у нац. окраїнах аж до орг-ції формально незалежних від Росії рад. республік, але завжди наполягав на побудові єдиної централізованої партії як інструмента диктатури. С. усунули від реальної участі в діяльності оргбюро, і він опинився в штучній ізоляції на установчому з'їзді, що відбувся у Москві в липні 1918. На з'їзді відкинули ідею С. про утворення самостійної компартії. Новостворена КП(б)У (залишено назву, запропоновану С. у Таганрозі) стала складовою частиною РКП(б) і одержала прав не більше, ніж будь-яка обл. парт. орг-ція. До складу ЦК КП(б)У був включений тільки в грудні 1918. Після подій, пов'язаних із створенням КП(б)У, моск. центр перестав довіряти С. 1919–20 він очолював другорядні наркомати держ. контролю і робітничо-селянської інспекції в урядах Х. Раковського, 1921 працював наркомом внутр. справ, 1922–27 – наркомом юстиції і генеральним прокурором (з 1925). 1927–33 керував роботою нар. комісаріату освіти, якому підлягали, разом з навч. закладами, Академія наук і майже всі культ. установи. Діяльність С. на цій посаді позитивно вплинула на темпи розвитку нац. культури. С. активно сприяв проведенню українізації середньої і вищої школи, підготовці нац. кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавнич-

чої справи укр. мовою, організував масштабну допомогу в українізації освіти у місцях компактного проживання українців поза межами України (передусім на Кубані і в Казахстані). Завдяки енергії С. у Росії було організовано бл. 500 укр. шкіл і 2 вузи. У вересні 1928 С. затвердив новий укр. правопис (робота над ним тривала понад три роки), нормативи якого максимально наближалися до специфіки укр. мови. Під керівництвом С. здійснювалася велика робота з вироблення укр. наук. термінології. С. вважав себе спеціалістом, передусім, з нац. питання; його теоретичні постулати базувалися на марксизмі-ленінізмі, але він першим ставив практичні питання нац. відродження.

Наукова і публіцистична спадщина С. налічує понад 810 назв, брошур, збірників. Плідна діяльність С. на освітянській ниві перервалася в лютому 1933, коли сталінський режим розгорнув широкий наступ на укр. нац. інтелігенцію. Формально відставка С. була оформлена як рутинне переміщення по шаблях компартійно-радянського апарату. С. був призначений заступником голови Раднаркому УСРР і головою Держплану УСРР. Фактично відразу ж у партійній пресі розпочалася кампанія цькування усіх заходів колишнього наркома освіти.

У червні 1933 сталінський намісник в Україні П. *Постишев* запропонував С. виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані С., визнавалися незадовільними. За пропозицією *Постишева* його вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. С., який одним із перших відверто протестував проти деформації соціалізму й утвердження авторитарного режиму Й. Сталіна, був звинувачений у створенні групи націонал-ухильників, котрі начебто звили в Україні кубло розгалуженої контрреволюційної орг-ції. Розуміючи безвихідь, в яку потрапив, С. 7.7.1933 застрелився. Фанатична віра у комуністичні ідеали і відданість ідеям українства та несумісність цих двох сторін світогляду спричинили особисту трагедію С. Йому довелося на власні очі побачити *голодомор* у селах і початок «розстріляного відродження».

С. *Кульчицький* (Київ).

СКРИПНИК СТЕПАН (церк. ім'я – Мстислав; 10.4.1898 – 11.6.1993) – глава *Укр. православної автокефальної церкви*, патріарх Київський і всієї України. Н. у Полтаві. Племінник С. *Петлюри*. Закінчив 1-шу класичну гімназію у Полтаві, брав участь в нелегальних гуртках укр. молоді. У роки *Першої світової війни 1914–18* навчався у козацькій офіцерській школі в Оренбурзі. С. брав участь в укр. визвол. змаганнях 1917–21. 1917 поранений, після одужання призначений дипломат. кур'єром, а згодом – старшиною для особливих доручень Головного отамана С. *Петлюри*. На поч. 1920-х перебував у таборі для інтернованих у Каліші (Поль-

ша). Згодом працював у кооперативних установах Галичини і Волині. У 1930-х належав до провідних членів Волинського укр. об'єднання, навчався в Школі політ. наук у Варшаві. 1930 обраний послом польського сейму, захищав нац. права українців у Польщі. Брав участь у церковному та громадському житті Волині й Холмщини. У 1930-х С. представляв мирян у єпархіальних радах, був членом Митрополичої ради на чолі з митрополитом Діонісієм, ініціатором і головою товариства «Українська школа» у Рівному. 1940 С. обрано заступником голови Холмської єпархіальної ради, очолюваної митрополитом Іларіоном. У квітні 1942 прийняв сан священника, згодом – чернецтво, у травні 1942 висвячений на єпископа Переяславського УАПЦ. Під час рад.-нім. війни 1941–45 перебував на укр. землях, заарештований гітлерівцями і на півроку ув'язнений у тюрмах Чернігова і Прилук. З 1944 жив у Варшаві, згодом переїхав до Словаччини, пізніше – до Німеччини. Очолював православні єпархії в Гессені і Бюртенберзі. Восени 1947 С. виїхав до Канади і був обраний первоієрархом укр. греко-православної церкви як єпископ Вінніпезький і всієї Канади. 1949 став на чолі УПЦ в Америці і почав добиватися об'єднання з єпархією архієпископа І. Теодоровича, чого домогся 1949 на соборі в Нью-Йорку. Владику Іоанна було обрано митрополитом УПЦ у США, а С. – заступником митрополита і головою Консистерії. Збудував постійні приміщення Консистерії у Саут Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі), заснував друкарню і бібліотеку, духовну семінарію Св. Софії. Заходами С. розпочато видання журн. «Українське православне слово». З 1965 (в ін. 1969) після смерті митрополита Никанора очолив УАПЦ у США та діаспори в Європі й Австралії. У жовтні 1965 стараннями С. відкрито церкву-пам'ятник мученикам за свободу України, створено музей. У листопаді 1963 і 1971 зустрічався з Константинопольським патріархом, ознайомив його із становищем в УПЦ, ставив питання визнання і повернення УПЦ прав, якими вона користувалась до 1686. 5.6.1990 обраний першим патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Помер в канадському містечку Грісбі. Похований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

СКУФАС НИКОЛАОС (1779 – 31.7.12.8).1818) – діяч грецького нац.-визвол. руху. Н. у Комботі (Епір). Освіту отримав в Арті. Займався торгівлею. Переслідування тур. влади змусило його на початку 1813 переселитися до Одеси, де відкрив велику торговельну установу. В Одесі 1814 разом з Е. Ксантосом і А. Цакаловим заснував таємне т-во «Філікі етерія» («Товариство друзів»), що боролось за визволення Греції від тур. гноблення. З кін. 1814 С. вербував до т-ва членів у Москві, а з 1816 – в Одесі. 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр т-ва. В останні роки життя відіграв велику

роль в орг-ції вербування членів т-ва в Греції, для чого створив нову ланку в структурі т-ва, т. зв. апостоли. Помер у Стамбулі.

О. Бачинська (Одеса).

СЛАБЧЕНКО МИХАЙЛО ЄЛИСЕЙОВИЧ (9.7.1882 – 27.11.1952) – відомий укр. історик, академік ВУАН (з 1929). Н. в Нерубайських Хуторах поблизу Одеси у родині каменяра. Екстерном склав іспити за курс гімназії. 1910 закінчив іст.-філол. та юридичний ф-ти Новоросійського (Одеського) ун-ту. Після завершення навчання залишений на кафедрі для підготовки до професорського звання. Брав активну участь в укр. нац. русі, з 1903 – член *Револьюційної укр. партії* та 1906–18 – *Укр. соціал-демократичної робітничої партії*. 1911 С. був у науковому відрядженні в Німеччині. 1912–13 служив у армії. У роки *Першої світової війни 1914–18* перебував на фронті, після поранення демобілізований. 1918 навчався у Військово-юридичній академії в Петербурзі. 1918 деякий час викладав у держ. укр. ун-тах у Києві та Кам'янці-Подільському, з 1919 – доцент Одеського ун-ту. Після демобілізації повернувся до Одеси, де розгорнув активну наукову і культ.-просв. діяльність. З 1920 і до арешту 1930 обіймав посаду професора кафедри історії України в Одеському ун-ті та створеному на його основі Ін-ті нар. освіти. Активно займався науковою і культ.-просв. діяльністю. З 1926 очолював Одеську науково-дослідну секцію історії України, був членом і головою Т-ва краєзнавства, членом Одеського наукового т-ва при ВУАН. Підтримував тісні наукові контакти з *М. Грушевським*, *М. Василенком*, *Н. Полонською-Василенко*, *Д. Багалієм*, *О. Оглоблицим* та ін. На поч. липня 1929 С. за рекомендацією Д. Багалія обрано дійсним членом ВУАН. 1930 С. заарештовано, притягнуто до інспірованого ГПУ процесу *Спілки визволення України* і засуджено до 6 років ув'язнення. Деякий час утримувався у Ярославському політизоляторі, згодом був засланий на Соловки. Після закінчення строку ув'язнення знову засуджений на 10 років позбавлення волі. Помер 1952. Реабілітований 1989. 1990 загальні збори АН України поновили С. у складі дійсних членів академії.

Першою великою наук. працею С. була монографія «Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк» (1909). 1918 вийшла монографія С. «Центральные учреждения Украины 17–18 веков», а наступного року – «Судівництво на Україні 17–18 ст.», які увійшли в число перших спроб проаналізувати іст. події з позицій державницького напрямку укр. історіографії. 1923 вчений розпочав видання фундаментальної праці «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни». Одними із кращих у доробку С. стали праці з історії укр. права і внутр. устрою Запоріжжя та Гетьманщини 17–18 ст.:

«Соціально-правова організація Січі Запорозької» (1926) та «Паланкова організація Запорозьких вольностей» (1929). С. – автор численних підручників, статей, заміток та рецензій. Як історик Запоріжжя, С. відійшов від попередніх ідеалістично-романтичних схем, намагався визначити місце *Запорізької Січі* та *Гетьманської держави* в загальному контексті історії укр. державності. У цьому плані С. можна розглядати як одного з фундаторів укр. політології та державницького напрямку в нац. історіографії. С. був засновником одеського осередку іст. науки, з якого вийшли такі відомі дослідники, як І. Бровер, О. Варнеке, С. Ковбасюк, О. Погребинський, Н. Рубінштейн, Т. Слабченко та ін.

К. Кондратюк (Львів).

СЛАБЧЕНКО ТАРАС МИХАЙЛОВИЧ (20.4.1904 – 28.10.1937) – укр. історик. Син М. Слабченка. Н. в Одесі. 1925 закінчив соціально-іст. відділ Одеського ін-ту народної освіти. 1925–29 працював викладачем суспільствознавства в трудовій ім. Драгоманова та в одеських вузах. З 1928 – аспірант Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії укр. культури імені акад. *Д. Багалія*. Член Одеського наукового при ВУАН т-ва, секретар його іст.-філол. секції. Заарештований в ніч з 16 на 17 грудня 1929 р. у справі Спілки визволення України. Після звільнення 1930 оселився у Первомайському (тепер Миколаївська обл.). Удруге заарештований 8.10.1937 і розстріляний. Реабілітований 1989. Автор бл. 20 праць з історії укр. культури та історії аграрних криз в Україні у 19 ст., зокрема: «Автобіографія М.Л. Кропивницького» (1927), «Театр Старицького в Одесі 1883–1885 року», «До історії аграрних криз на Україні в 19 ст.» (обидві – 1928), «Коли повернув на Україну Садик-Паша?», «Сільськогосподарські робітники в Степовій Україні в 60-х та 70-х роках 19 ст. (за даними Одеського окрарху)» (обидві – 1929).

О. Юркова (Київ).

СЛАВЕК ВАЛЕРІ (1879–1939) – польський політ. та держ. діяч, полковник. З 1900 – член Польської партії соціалістичної (ППС), керівник її бойової орг-ції, один з найближчих співробітників *Ю. Пілсудського*. Під час *Першої світової війни 1914–18* служив у легіонах, що воювали на боці Центральних держав, член Польської військової орг-ції (ПОВ). 1918–23 – офіцер для спеціальних доручень при шефові держави Ю. Пілсудському. 1924–36 – голова Союзу польських легіоністів (ЗЛП). 1928–36 – організатор і голова провідної політичної орг-ції режиму «Санації» – Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББВР). Після травневого перевороту (1926) входив до складу кількох урядів. 1930–31 і 1935 – прем'єр-міністр Польщі. Прихильник політ. розв'язання укр. питання в Польщі. Під час загострення польсько-укр. відно-

син наприк. 1920-х – поч. 1930-х виступав за їхнє врегулювання шляхом укладення акта польсько-укр. згоди (див. «Паціфікація»).

М. Швагуляк (Львів).

СЛАВИНСЬКИЙ (Славінський) МАКСИМ АНТОНОВИЧ (літ. псевд. – М. Головатий, С. Славінський, М. Ставнський; 12(24).8.1868 – 23.11.1945) – укр. громад.-політ. діяч, поет, дипломат, публіцист. Н. у с. Ставищі на Київщині в селянській родині. Після закінчення юридичного ф-ту Київського ун-ту (1895) жив у Катеринославі, де редагував газ. «Придніпровський край». 1898 переїхав до Петербурга, був співредактором газет «Северний кур'єр», «Свобода і право», «Свободная мысль», секретарем журн. «Вестник Европы». 1906 – редактор друкованого органу укр. парламентарної громади 1-ї Державної Думи – «Украинский вестник». 1914–16 був видавцем і технічним редактором першого довідника з українознавства «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшов у 2-х тт. у Петрограді. У березні 1917 С. виступив співзасновником Української нац. ради в Петрограді, член її виконавчого комітету. Представник *Української Центральної Ради* при Тимчасовому уряді. Обирався головою комісії з вироблення проекту перетворення Російської імперії на федерацію. У вересні 1917 представляв Тимчасовий уряд на *З'їзді народів Росії* в Києві. 1918 повернувся в Україну. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. З травня 1918 – член ради Міністерства закорд. справ *Української Держави*, тимчасовий представник Української Держави на Дону. 24.10 – 14.11.1918 – міністр праці в 2-му уряді *Ф. Лизогуба*. 1919 очолював дипломат. місію *Української Народної Республіки* у Празі. Залишившись в еміграції в Чехо-Словаччині, з 1923 читав лекції з історії західноєвропейської літератури в *Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова*, працював на посаді професора новітньої історії в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Продовжував парт. діяльність, співпрацював з екзильним урядом УНР. Наприк. 1925 після конфлікту в середовищі соціалістів-федералістів втратив провідні позиції у партії. 1945 заарештований рад. спецслужбами у Празі. Помер у в'язниці в Києві. С. – автор ліричних поезій, перекладів творів Г. Гейне, Й.-В. Гете, популярного курсу лекцій з історії України.

О. Павлишин (Львів).

СЛАВІЯ (ас-Славія) – ранньосередньовічне держ. утворення у сх. слов'ян, яке поряд з *Куявією* і *Артанією* існувало напередодні утворення *Київської Русі*. Згадується у творах арабських авторів 9–10 ст. (аль-Істахрї, Ібн-Хаукаль, Джайгані та ін.). Більшість істориків вважають, що С. існувала на території ільменських слов'ян, а її центр – місто Славу (Салау) ототожнюють із Новгородом.

С Підтримувала торговельні зв'язки з мусульманським Сходом. У деяких ранньосередньовічних джерелах С. ототожнюють з Польщею, а також держ. утвореннями полабських і балтійських слов'ян.

О. Щодра (Львів).

СЛАВОЙ-СКЛАДКОВСЬКИЙ ФЕЛІЦІАН (1885–1962) – польський політ. та держ. діяч, генерал. З 1905 – учасник соціалістичного руху, член ППС та ППС-фракція революційна. Під час Першої світової війни служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав. З осені 1918 – у польському війську, офіцер санітарної служби, з 1924 – шеф санітарного департаменту Міністерства військ. справ. Після травневого перевороту (1926) перебував на керівних посадах у держ. адміністрації. 1926–29 та 1930–31 – міністр внутр. справ. Був одним із головних організаторів широкомасштабної репресивної акції проти українців Галичини восени 1930 (див. «Паціфікація»). З травня 1936 до вересня 1939 – прем'єр-міністр та міністр внутр. справ Польщі. Один з авторів програми «зміцнення польського характеру краю» (1939), що полягала у колонізації сусп.-екон. і культ. життя на укр. землях та посиленні боротьби з укр. нац. рухом. Рішучий противник політ. врегулювання укр. питання в Польщі, зокрема надання західноукр. землям автономного статусу.

М. Швагуляк (Львів).

СЛАСТІОН (Сластьон) ОПАНАС ГЕОРГІЙОВИЧ (2(14).1.1855 – 24.9.1933) – укр. художник, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. Н. у м. Бердянську (тепер Запорізька обл.). Перші уроки малювання отримав у свого батька-іконописця. 1874–82 навчався у Петербурзькій АМ (у І. Крамського і П. Чистякова). 1883–86 створив серію ілюстрацій до «Гайдамаків» Т. Шевченка (перевидані у Києві 1969), а згодом до поем «Гамалія» (1888 і 1897), «Катерина» (1905 і 1925), «Наймичка», «Сліпий» та низки поезій. У серед. 1890-х працював над літографіями до альбому «Старовина українська і запорозька» (не збереглися). 1887–1900 С. служив у військ. міністерстві. У Петербурзі збирав відомості про життя Т. Шевченка та матеріали про запорізьке козацтво. 1897–1900 очолював Український клуб у Петербурзі. 1900–28 викладав у Миргородській худ.-пром. школі. Як живописець відомий полотнами «Маруся» (1878), «Цегельний завод» (кін. 1880-х), «Проводи на Січ» (1898), «На жнивах» (1899), «Миргород» (1901), «Вечір. Село» (1904), «Весна» (1904), «Зима на Чернігівщині» та ін. С. досліджував нар. худ. творчість, мандруючи Україною, робив замальовки пам'яток укр. старовини, деталей архітектурних споруд тощо. Глибоко вивчав укр. кобзарське мистецтво, записував на фонограму спів і гру кобзарів. Протягом 1875–1928 створив галерею портретів кобзарів. 1920 організу-

вав Миргородський краєзнавчий музей, а 1928 – першу селянську капелу бандуристів. Був одним із засновників укр. архітектурного стилю. 1910–24 спроектував низку будинків земських шкіл, кредитово-кооперативних товариств, зокрема Миргородську водоликарню (1912–16), школи у містах Кременчуці (1922), Лохвиці (1924) Полтавської обл.

Автор статей з укр. нар. мистецтва і кустарних промислів, які публікував під псевдонімами «Гончар» та «Опішнянський гончар» у журн. «Киевская старина», «Рідний край», газеті «Рада». Залишив спогади про художника П. Мартиновича (1931).

СЛИВИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ (1886–1956) – укр. військ. діяч. Н. на Полтавщині. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Миколаївське інженерне училище (1906), Миколаївську академію Генерального штабу (1914). У роки Першої світової війни 1914–18 перебував на Румунському фронті, старший ад'ютант штабу 3-ї кінної дивізії (1915), штабу 39-го армійського корпусу (1916), штаб-офіцер штабу головнокомандувача Румунського фронту (1917), підполковник. Нагороджений кількома орденами, Золотою Георгіївською зброєю. Після утворення Української Центральної Ради брав безпосередню участь в українізації рос. частин фронту. Делегат 1-го і 2-го Всеукраїнських військ. з'їздів. У червні 1917 увійшов до складу Українського генерального військового комітету. У листопаді 1917 був призначений заступником начальника, у березні 1918 – начальником Генерального військового штабу. Провів реорганізацію Генштабу, розгорнув діяльність з формування регулярної укр. армії. Після гетьманського перевороту залишився начальником Генштабу, продовжував реалізацію планів, залучив до роботи досвідчених генералів М. Юнаківа, С. Дельвіга, В. Сальського, В. Петріва, М. Какуріна та ін. Під керівництвом С. розроблено проект закону про загальний військ. обов'язок, опрацьовано план розгортання *Збройних сил Української Держави*. За Директорії УНР склав повноваження. 1919 емігрував до Польщі, потім – до Німеччини. Після закінчення Другої світової війни 1939–45 виїхав до Канади, де помер 1956.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛІПНИЙ ЙОСИФ (Сліпий-Коберницький-Дичковський; 17.8.1892–7.9.1984) – визначний укр. церк. діяч, патріарх УГКЦ, кардинал (з 1965). Н. у с. Заздрості Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Закінчив Тернопільську укр. гімназію. 1911 вступив до Львівської духовної семінарії та студіював у Львівському ун-ті. Восени 1912 митрополит А. Шептицький направив С.Й. на навчання до Інсбрукського ун-ту (Австрія). 1918 захистив докторську дисертацію з теології «Навчання візантійського патріарха Фотія про Пресвяту Трійцю».

30.9.1917 митрополит А. Шептицький висвятив С. Й. у сан священника. У 1920-х продовжував богословську освіту у римських ун-тах Грегорианум, Анжелікум та в Орієнтальному інституті. 1924 в ун-ті Грегорианум здобув ступінь «магістер агрегатуе» з догматики. Володів грецькою, латин., італ., нім., англ. та франц. мовами. Після повернення на батьківщину С. Й. викладав богослов'я (догматики) у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, редагував науково-богословський кварталник «Богословія», став одним з орг-рів і був довголітнім головою Богословського наукового т-ва (засн. 1922). З 1926 – ректор Львівської духовної семінарії, яку реорганізував 1928 у *Греко-католицьку богословську академію*. С. Й. був редактором та керівником цілого ряду видань, серед яких: «Видання Богословії», «Праці Богословського наукового товариства», «Праці Греко-католицької богословської академії», «Аскетична бібліотека Греко-католицької духовної семінарії», «Дзвони», «Нива», «Мета». Брав участь у наукових конференціях та з'їздах (у Велеграді, Празі, Пінську та ін.). Цікавився укр. мистецтвом, створив музей церковних мистецтв при Богословській академії. 1930 обраний дійсним чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка. З 1926 С. Й. – член-куратор Українського національного музею у Львові, а з 1931 – заступник голови Українського католицького союзу. 1935 митрополит А. Шептицький призначив його соборним крилошанином Архієпископального собору Св. Юра та архідіяконом Львівської митрополічної капітули. 1936 організував унійний з'їзд у Львові. Здійснив ряд подорожей країнами Зх. Європи та паломництво до Св. Землі.

Після початку Другої світової війни 1939–45 і встановлення рад. влади у Галичині митрополит А. Шептицький, враховуючи свій вік, стан здоров'я та наростання антицерковних репресій, призначив С. Й. своїм коад'ютором (помічником з правом наступництва). 25.11.1939 С. Й. був іменований архієпископом Серрейським (висвячений таємно 21.12.1939). Після смерті митрополита А. Шептицького 1.11.1944 С. Й. став митрополитом Галицьким, архієпископом львівським та єпископом кам'янець-подільським. Однак уже 11.4.1945 він разом з усіма іншими єпископами УГКЦ, що перебували в Галичині, був заарештований. Тривалий час доля митрополита була невідомою, і лише в березні 1946 оголошено, що митрополит С. Й. звинувачений у «ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами» і засуджений військ. судом у Києві до 8 років ув'язнення. До значних термінів ув'язнення засуджені й ін. єпископи: Н. Будка та І. Лятишевський – до 8 років, Н. Чарнецький – до 5 років, Г. Хомишин – до 10 років. У березні 1946 відбувся т. зв. Львівський собор, який проголосив ліквідацію греко-католицької церкви та «возз'єднання» з Московським патріархом (див. *Львівський собор 1946*). Незважаючи на неодно-

разові пропозиції про перехід на православ'я і обіцянки повернення на львівський митрополічний престол, С. Й. залишився вірним єдності з Апостольською столицею, що стало причиною нових судових процесів над митрополитом (1953, 1957, 1962). Перебуваючи у мордовських та сибірських таборих (всього 18 років), С. Й. намагався підтримувати зв'язки з духовенством та вірними церкви в підпіллі і в міру можливостей виконувати свої архіпастирські обов'язки.

1963 завдяки виступам на захист С. Й. папи римського Іоанна ХХІІІ, Президента США Дж. Кеннеді та ін. відомих політ. і громад. діячів країн світу митрополита звільнено з ув'язнення і вислано за межі СРСР. 9.2.1963 прибув до Рима. 23.12.1963 апостольська столиця визнала, що галицький митрополит – глава УГКЦ і має статус верховного архієпископа. У грудні 1963 призначений членом Конгрегації сх. церков, а 25.1.1965 папа римський Павло VI надав йому титул кардинала католицької церкви.

Перебуваючи в Римі, С. Й. багато уваги приділяв питанням поліпшення організаційної структури УГКЦ, відновленню її самоуправного устрою. Митрополит взяв участь у 2-му ватиканському соборі і в своєму виступі на ньому 11.10.1963 запропонував утворити помісну УКЦ на чолі з патріархом. Синод УГКЦ 1969 ухвалив патріархальний устрій церкви, і восени 1975 С. Й. коронувався титулом патріарха. У березні 1980 папа римський Іоанн Павло II був присутнім на засіданнях синоду, а наступний синод (січень-лютий 1983) затвердив Статут синоду УГКЦ. Важливе місце в діяльності С. Й. займали відвідини та візитації укр. громад у діаспорі (США, Канада, Австралія та ін.), метою яких було поживавлення її культ. та церк. життя. С. Й. – активний учасник міжнар. євхаристійних конгресів у Бомбеї, Боготі та Мельбурні. Дбав про підвищення освітнього рівня духовенства та вірних УГКЦ. 1963 заснував у Римі Укр. католицький ун-т, філії якого згодом утворилися у Вашингтоні (США), Лондоні (Велика Британія), Чикаго (США), Філадельфії (США). Відновив діяльність Українського богословського наукового т-ва (1960) та налагодив видання його друкованого органу – «Богословія» (з 1963), згодом – журн. «Дзвони» (з 1976) та «Нива». 1964 започаткував видання «Благовісника верховного архієпископа візантійсько-українського обряду». Збудував у Римі собор Св. Софії (посвячений 1969). З його ініціативи придбано і відновлено парохіальний храм Жировицької Божої Матері, при якому заснував музей та лікарню. Значної уваги надавав відновленню чорногого життя. Заснував монастир о. Студитів у Кастель-Гондольфо біля Рима. Підтримував діяльність *Українського вільного університету* у Мюнхені (Німеччина).

С. Й. – відомий учений-богослов, автор творів з догматичної теології про походження Св. Духа, про Пресвяту Трійцю, Св. Таїнства. Багато його праць

присвячені висвітленню питань історії церкви, *Берестейської унії 1596*. 1961–84 опубліковано 13 тт. праць С. Й. За наукову роботу патріарх С. Й. обраний почесним членом НТШ (1964), дійсним чл. Тіберійської академії в Римі (1965), членом Папської академії Св. Томи (1981). Почесний доктор Українського вільного університету та ряду унів. США і Канади. Помер у Римі, похований у соборі Св. Софії. Згідно із заповітом патріарха Йосифа, його тіло 28.8.1992 перевезено в Україну і перепоховано у соборі Св. Юра у Львові.

Р. Шуст (Львів).

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (Слобожанщина) – іст.-географічна область у пн.-сх. частині України. Займала територію Харківської, Сумської, пн. Донецької та Луганської областей, а також пд.-сх. частину Воронежської, пд. Курської та більшість Білгородської областей РФ. Територія С.У. була заселена людьми ще в добу раннього палеоліту (стоянка біля с. Яремівки Ізюмського р-ну Харківської обл.). Кам'яні знаряддя пізнього палеоліту виявлено в Богодухівському, Балаклійському та Ізюмському р-нах. Знайдено також поселення часів *неоліту* та бронзового віку, досліджувалися пам'ятки *скіфів*, черняхівської культури, поселення сіверян 8–9 ст. З кін. 9 ст. територія С.У. увійшла до складу *Київської держави*; з 11 ст. належала до Чернігівського, пізніше – Переяславського та Новгород-Сіверського князівств. Монголо-татарська навала, а згодом татарські напади на кілька століть перетворили освоєні землі на безлюдне дике поле. Протягом 15 – 1-ї пол. 16 ст. ця територія знову почала заселятися укр. селянами і козаками з *Лівобережної та Правобережної України*. У серед. 16 ст. територія С.У. потрапила під владу Московського царства. Основну масу переселенців становили *козаки, селяни, духовенство*, які тікали від польської шляхти. Поселення, що засновувалися укр. переселенцями, називалися слободами (звідси назва «С.У.»). 1638 в Чугуєві оселилося бл. 1 тис. учасників нац.-визвол. повстання на чолі з гетьманом *Я. Острянчином*. 1652 переселенці з Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з полковником І. Дзиковським (І. Зіньковський) заснували Острогозьк та створили перший і найбільший у С.У. Острогозький (Рибинський) полк. Цього ж року переселенці з м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г. Кіндратовичем (Г. Кондратьєв), заснувавши Суми, створили Сумський полк. 1654 переселенці з Правобережної та Лівобережної України сформували Охтирський полк та, заснувавши Харків, почали формувати Харківський полк. На основі Балаклійського та частини Харківського полків 1685 створено Ізюмський полк. Використовуючи укр. переселенців для економічного освоєння краю та охорони пд. кордонів царства від кримських і ногайських татар, моск. уряд звільнив їх від сплати по-

датків, дозволяв вільно займатися промислами, курити й продавати горілку. Переселенці безоплатно володіли певною кількістю вільної землі (право займанщини), за ними зберігалися козацькі привілеї і самоврядування. Всі 5 слобідських полків поділялися на сотні, яких 1734 було 98. Полковник і полкова старшина – обозний, суддя, осавул, хорунжий, 2 писарі – становили полкове управління. Сотенне управління здійснювали сотник, отаман, осавул, хорунжий і писар. Адм., судовими, військ., фінансовими справами в полках керували полковники, в сотнях – сотники. Козацька старшина обиралася на козацьких радах. У С.У. виникають монастирі – Святогорський, Дивногорський, Шатрищегорський, *Охтирський*, Троїцький, Краснокутський, Козацький, Зміївський, Курязький, Миколаївський та Острогозький жіночий. За сприяння братства розвивається освіта. 1732 в 4-х полках С.У. діяли 124 школи. У *Харківському колегіумі* навчалось бл. 500 учнів. У Слобожанщині жив і творив *Г. Сковорода*. Засновані в 2-й пол. 17 ст. як фортеці Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк перетворилися у 18 ст. на торгово-ремісничі центри. Тут виникли Охтирська тютюнова, Глушківська суконна та ін. мануфактури. В Харкові та Сумах діяли великі ярмарки. 1731–33 для захисту кордонів Російської імперії від тур.-татар. нападів зусиллями козаків лівобережних і слобідських полків та посполитих селян було споруджено систему укріплень – Українську лінію.

Царська адм. з самого початку створення слобідських полків намагалася втручатися у їхні внутр. справи і обмежувати автономію. У серед. 17 ст. слобідські полки підпорядковано Розрядному приказові, а з 1688 – Великоросійському відділу Польського приказу. З 1718 Охтирський, Харківський полки підпорядковуються київ., а Ізюмський і Острогозький – воронезькому військ. губернаторові. З 1726 козацькі полки С.У. передано у відання Військової колегії, в кожному полку створювалася регулярна рота. 1732 указом цариці *Анни Іванівни* козацькі полки перетворено на армійські, полковників названо прем'єр-майорами, ліквідовано право займанщини, запроваджено подушний податок, заборонено вільний вихід з С.У. Імператриця *Єлизавета Петрівна* 1743, скасувавши указ 1732, відновила автономію С.У., однак зобов'язувала утримувати там 4 армійських полки. 1749 козакам заборонено не лише покидати С.У., а й залишати свої полки. Маніфестом Катерини II 28.7(8.8.). 1765 слобідські козацькі полки були ліквідовані, а замість них створювалися Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Козаків позбавлено давніх привілеїв і перетворено на військ. обивателів, змушених платити подушний податок (див. *Подушне*). Козацька старшина могла вийти у відставку або, вступивши у регулярні полки, змінити свої чини на ар-

мійські. Полковники, що особливо відзначилися в битвах, отримували звання полковника, обозні – прем'єр-майора, судді – секунд-майора, осавули, хорунжі і сотники – поручика; козацькі старшини, що не брали участі в бойових діях, отримували звання чином нижче.

На території С.-У. 1765 була створена Слобідсько-Українська губ. з адм. центром у Харкові, до складу якої увійшли Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Харківська та Сумська провінції. Згідно з переписом 1773, у С.-У. губ. проживало понад 660 тис. чол., в т. ч. 390 тис. військ. обивателів, 226 тис. держ. і поміщицьких селян. 1783 підпомічники прирівняні до держ. селян. 1780 С.-У. губ. була ліквідована і, за винятком Острогозької провінції, увійшла до складу Харківського намісництва. 1796 замість Харківського намісництва створено С.У. губ., до якої включено також Куп'янський повіт Воронежського намісництва. 1835 С.-У. губ. перейменовано в Харківську губ. з центром у Харкові. Харківська губ. складалася з 11 пов.: Харківського, Богодухівського, Сумського, Валківського, Старобільського, Вовчанського, Охтирського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського. У Харківській губ. бл. 60% земель перебували у поміщицькій, держ. і монастирській власності. Найбільші землевласники – Харитоненки, Кеніги та ін. 36% селянських господарств були безземельними. 1817 понад 17 тис. держ. селян і військ. обивателів Харківського, Ізюмського, Зміївського повітів приписано до військ. поселень, що стало причиною повстань (див. *Чугуївське повстання 1819, Шебелинське повстання 1829*). Після аграрної реформи 1861 швидкими темпами розвивалися ринкові відносини. Наприк. 19 ст. С.У. з виробництва промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. Тут налічувалось понад 900 промислових підприємств. Споруджено великі підприємства транспортного машинобудування – Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, на яких до 1900 побудували 233 паровози. 1884 відкрито Катерининську залізницю, що з'єднала Донбас із Криворіжжям. Організовувалися іноземні акціонерні компанії (заводи сільськогосподарських знарядь Гельферік-Саде і Мельгозе у Харкові та ін.). Якщо до 1870-х у С.У. провідною галуззю промисловості було цукроваріння, то з 1870-х – металообробка і машинобудування.

На поч. 19 ст. С. стала центром укр. нац.-культ. відродження. 1805 у Харкові засновано перший на українських землях у складі Російської імперії ун-т. За перші 50 років його існування вищу освіту в ун-ті здобуло 2800 чол. З 1816 до 1819 у Харкові видавався перший в Україні масовий популярний журн. «Український вестник» (заснований Євграфом Філомафитським), який започаткував друкування наукових матеріалів укр. мовою. 1834 в Харкові видано «Малоросійські оповідання» *Г. Квітки-*

Основ'яненка, якого називали «батьком укр. прози». У С.У. діяв укр. поетичний гурток «Харківських романтиків» (Амвросій Метлинський, Левко Боровниковський, Олександр Корсун та ін.), видавалися альманахи «Молодик», «Український альманах», «Сніп» та ін., в яких публікувалися твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Костомарова, І. Галки, Я. Щоголева. У Харкові виходили фольклорна збірка І. Срезневського «Запорожская старина» (1833–38) і була опублікована стаття І. Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности» – перший друкований публічний виступ на захист укр. мови. Розвідками з укр. історії та історії укр. письменства розпочав свою наукову діяльність у Харкові *М. Костомаров*. 1810–40-х з'явилися перші праці з історії С.У., зокрема *І. Квітки* «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» (1812); *Г. Квітки-Основ'яненка* – «Историко-статистический опис Слобожанщины», «О слободских полках», «Украинцы», «История театра в Харькове»; *І. Срезневського* – «Историческое изображение гражданского устройства Слободской Украины». Церковну історію С.У. досліджував архієпископ харківський *Філарет*. У 2-й пол. 19 ст. науковими дослідженнями в галузі укр. мовознавства та етнографії займався професор Харківського ун-ту *О. Потебня* та його учень *М. Сумцов*, працювали видатні історики *Д. Багалій*, Петро та Олександра Єфименки.

З 2-ї пол. 1850-х у Слобожанщині розпочалося активне політ. життя. 1856 група студентів Харківського ун-ту на чолі з Я. Бекманом, М. Муравським, П. Єфименком і П. Завадським організували таємне політ. т-во (див. *Харківсько-київське таємне товариство*). Члени т-ва в журн. «Свободное слово» і «Гласность» піддавали критиці самодержавний устрій, вимагали звільнення селян із кріпацтва, створили кілька недільних шкіл, у яких вивчалися твори Т. Шевченка. Т-во було розгромлене 1860. У серед. 1860-х у найбільших містах С.У. активно діяли громади, які займалися нац.-культ. просвітництвом. Влітку 1891 харківські студенти І. Липа, Михайло Базькевич та студенти Київського ун-ту Віталій Боровик, *М. Міхновський* створили таємну орг-цію *Братство тарасівців*. 1897 у Харкові виникла таємна Українська студентська громада, членами якої були *Д. Антонович*, М. Русов, *О. Коваленко* та ін. Подібні студентські громади діяли в Києві, Полтаві, але за чисельністю (100 чл.) харківська була найбільшою.

У січні 1900 на зборах студентських громад Харкова створено першу в підросійській Україні політ. партію – *Револьюційну українську партію*. На поч. 1880-х у Харкові діяв військ. гурток «Народної волі», а на поч. 1890-х виникли перші марксистські гуртки. 1898 створено харківський комітет РСДРП. На поч. 20 ст. відбулися селянські заворушення у Богодухівському та Валківському повітах (*Пол-*

С тавсько-Харківське селянське повстання 1902). У період революції 1905–07 у С.У. відбувся ряд політичних страйків і збройних виступів робітників (Люботинське повстання 1905, Харківське повстання 1906), селянських заворушень у Сумському, Охтирському, Харківському, Зміївському пов.

Після Лютневої революції 1917 розпочалося нове піднесення нац. руху у С. У. 29.4. 1917 у Харкові відбувся губернський укр. з'їзд. З'їзд створив Українську губернську раду (гол. – Рубас), яка однією з перших визнала Українську Центральну Раду як законний представницький орган укр. народу. 1917 відбулися укр. з'їзди в Острогозьку, Валуйках та ін. містах. У Харкові українська молодь створила орг-цію під назвою «Українська національна сотня». Культ.-просв. працю на слобідських землях вели осередки т-в «Рідної школи» та «Просвіти». Серед провідних діячів укр. руху в С. У. у цей період були Д. Багалій, М. Сумцов, С. Тимошенко, М. Ничипоренко, Є. Сердюк, Д. Ткаченко, Г. Хоткевич та ін. Вже на поч. грудня 1917 на землі С. У. вторглися більшовицькі війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка. У грудні 1917 бої між частинами УЦР та більшовицькими військами Раднаркомові відбувалися у Сумах, П'ятихатках, Куп'янську, Вовчанську. 9–10.12 укр. війська у Харкові були розбиті, влада перейшла до рук більшовиків. 11–12(24–25). 12.1917 у Харкові на 1-му Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено утворення рад. УНР, Центрального виконавчого комітету (гол. – Є. Медведєв) та першого більшовицького уряду в Україні – Народного Секретаріату. У січні 1918 за вказівкою В. Леніна створено маріонеткову Донецько-Криворізьку Радянську Республіку з центром у Харкові. У грудні 1919 у С. У. було остаточно встановлено більшовицьку владу. 1925 Харківську губ. було ліквідовано. 1918, 1920, 1922, 1924–25 уряд УСРР неодноразово ставив питання про розмежування з РСФРР території Воронезьчини і Курщини. 1927 ЦК КП(б)У просить передати Україні ті слобідські території, де українці становили більшість і жили компактно. З такими ж проханнями зверталися у Москву збори багатьох повітів С. У. Згідно з переписом 1926, на землях С. У., розміщених у РСФРР, чисельність українців на суцільноукр. землях становила 64,2% від усіх жителів, на змішаних (укр.-рос.) територіях – 14,1%. Після проголошення незалежності України нац. культ. життя українців на землях С. У., що входять до складу Росії, поступово відроджується. Відкриваються недільні укр. школи, працює Т-во української мови, налагоджено контакти з укр. посольством у Москві, громад. і культ.-осв. орг-ціями в Україні.

В. Більовський (Харків).

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 (Чуднівський трактат) – договір, укладений 17(27). 10.1660 гетьманом України Ю. Хмельницьким з

Польщею у містечку Слободищі біля м. Чуднова (тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.). Провідну роль у виробленні умов договору від укр. сторони відігравали козацькі старшини Г. Гуляницький, Г. Лісницький, митрополит Д. Балабан; з польської – коронний гетьман С. Потоцький і польний гетьман Ю. Любомирський. Скасував невідгідні для України Переяславські статті 1659. Згідно з умовами договору, Гетьманщина розривала союз з моск. царем і відновлювала держ. зв'язок України з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658. Залишаючи в силі більшість пунктів договору І. Виговського з королівським урядом, польська сторона не погодилась на створення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федеративного держ. утвору – Речі Посполитої. За умовами С.т. Україна одержувала тільки автономію з гетьманом на чолі; укр. війська зобов'язувались брати участь у воєнних діях польської армії проти Московського царства і не нападати на Кримське ханство. Козацька рада у Корсуні схвалила С.т., але лівобережні полки на чолі з Я. Сомком і В. Золотаренком не погодилися з умовами договору і висловились за збереження союзницьких відносин із Москвою, що започаткувало поділ Гетьманської держави на Правобережну і Лівобережну частини.

М. Пасічник (Львів).

«СЛОБОЖАНЩИНА» – сусп.-політ. і літ. газета. Видання «С.» було спробою відновити укр. часопис після заборони «Хлібороба». 26.3.1906 у Харкові вийшов 1-й і єдиний номер. Редактором був М. Міхновський. Містила матеріали з історичного минулого, нац. і політ. життя народу. Виступала за участь українців у роботі Державної Думи. Через антиурядову й виразно самостійницьку спрямованість «С.» після виходу 1-го числа заборонена цензурою.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СЛОВАЦЬКИЙ ЮЛУШ (4.9.1809 – 3.4.1849) – видатний польський поет. Н. у м. Кременці (тепер Тернопільська обл.) у сім'ї професора ліцею. 1829 закінчив Віленський ун-т. Учасник Польського повстання 1830–31, під час якого виїхав за кордон. Перебував у Швейцарії, Італії, подорожував країнами Сходу. З 1839 жив у Парижі. 1848 був свідком рев. подій у франц. столиці, у Познані та Вроцлаві. Помер у Парижі. У своїх творах відображав ідеї боротьби за демократичну Польщу, дружби і співробітництва народів у боротьбі з монархічною тиранією, звертався до подій визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького (драма «Ян Казимир», 1841), Коліївщини (драма «Срібний сон Саломеї», 1843), поема «Беньовський», (1841–1846), оцінюючи їх у дусі нар. тра-

дицій, опікував Кременець, природу Волині, широко використовував укр. фольклор.

Ф. Стеблій (Львів).

СЛОВАЧЧИНА – держава у Центральній Європі. Офіційна назва – Словацька Республіка. Утворена 1.1.1993. Пл. 49 035 кв. км. Столиця – м. Братислава (452 тис. чол). Адм.-територіально країна поділена на 8 країв (Братиславський, Трнавський, Нітранський, Тренчинський, Жілінський, Бансько-Бистрицький, Пряшівський, Кошицький). Населення 5 396 млн осіб (1997), з них словаків – 85,7%, угорців – 10,7%, циган – 1,6%, чехів – 1,1%. Українці складають бл. 30 тис. чол. і проживають переважно на території Пряшівщини. Конфесійно римокатоликів – 60,3%, протестантів – 7,9%, греко-католиків – 3,4%, православних – 0,7%.

С. – унітарна парламентська держава, вищим законодавчим органом є однопалатна Національна Рада (парламент). Вона формується на 4-річний термін у складі 150 депутатів. Вибори відбуваються на багатопартійній основі. Право голосу має кожен громадянин із 18 річного віку. Для здобуття парламентського мандату встановлений віковий ценз – 21 рік. Виконавчу владу здійснюють президент і уряд, який відповідальний перед парламентом. Президент обирається всенародним голосуванням із числа громадян С.

Основні політ. партії: Словацька демократична коаліція, Партія демократичної лівиці, Партія громадянського порозуміння, Рух за демократичну Словацьчину, Християнська соціальна унія, Партія мадярської коаліції. Конституція прийнята 1.9.1992, доповнення і зміни внесені 1998. Прапор складає полотнище із 3 горизонтальних смуг однакових пропорцій білої, блакитної та червоної барв. Герб має форму щита раннього готичного періоду червоного кольору із зображенням подвійного срібного хреста, розміщеного на середньому – найвищому – серед трьох пагорбів блакитного кольору. Герб розміщується на лівій половині прапора. Гімн («Над Татрами блискавки») на слова Я.В. Матушка (1844). Нац. валюта – словацька корона (100 галерів).

Поселення людей на території С. відомі з періоду серед. палеоліту (стоянка Гановце). У 5 ст. до н. е. її заселили фракійські племена, з 3 ст. до н. е. – кельти. У 3–4 ст. розпочалась слов'янська колонізація території сучасної С. (культура праської кераміки). У 2-й пол. 6 ст. ця територія частково потрапила у сферу діяльності аварського племінного союзу. У 7 ст. С. входила до складу племінного об'єднання Само, а в 9–10 ст. – Великоморавської держави. Після розпаду Великоморавської держави слов'янські племена, які займали землі сучасної С. (словени, моравляни), поступово потрапили у залежність від угрів (мадяр). У серед. 11 ст. територія С. була повністю завойована угорцями і включена до складу

Угорської держави (знаходилась у її складі до утворення 1918 Чехо-Словацьчини). Згодом ці слов'янські землі стали найрозвинутішою частиною Угорського королівства. 1241–42 значна частина території С. зазнала нападу монголо-татар.

Наприк. 12 ст. на території С. посилено розвивалося ремісничке виробництво, яке стало основою для виникнення міст. До кін. 13 ст. їхня кількість сягала бл. 20. У 15 ст. найбільшими з них були Братислава і Кошице – до 10 тис. жителів, Левоча, Трнава, Банська-Штявниця, Банська-Бистриця, Кремниця – до 5 тис. чол. Найбільші міста об'єднувались у союзи. У 1440-х виник союз «Пентаполітана» (Кошице, Левоча, Пряшів, Бардейов і Сабінов). За його зразком 1487 утворено союз східнослов'янських міст (Гелниця, Смолнік, Рожнява, Спішська-Нова-Вес, Ясов).

З 2-ї чв. 15 ст. у С. поширилися реформаційні ідеї, які особливо проявилися у «Русі братриків» (1445–71). В основі цього руху лежали гуситські ідеї, які проповідували колишні учасники гуситського руху. «Рух братриків» охопив переважно сх. частину С., однак набув поширення і на ін. землях. За правління Матвія Корвіна (1458–90) і Ягеллонів (1491–1526) різко погіршилося становище селян, які за законом 1514 були прикріплені до землі. Посилення нац. і соціального гноблення спричинило численні селянські виступи, зокрема участь словацьких селян у повстанні під керівництвом Дожі Д'єрдя. 1525–26 відбулися виступи гірників Кременіці та Банської-Штявниці. На поч. 16 ст. пд. частина С. після битви під Мохачем (1526) потрапила під владу Османської імперії. Решта території С. увійшла до складу монархії Габсбургів. У 17 ст. за сприяння Габсбургів на словацьких землях у складі Туреччини відбулося повстання І. Текея з Кежима-ра (1678–83). За Карловицьким конгресом 1698–99 імператор Священної Римської імперії Рудольф II приєднав до своїх володінь і ту частину С., що належала Османській імперії. Габсбурги розгорнули боротьбу проти протестантизму в рамках Контререформації, яка супроводжувалася численними репресіями, призвела до значних етнічних і соціальних змін. Зокрема, якщо наприк. 17 ст. більшість населення габсбурзької частини Угорщини становили словаки, то з поч. 18 ст. – угорці. Угорські правлячі кола повністю заперечували нац. права словаків.

У 18 ст. у зв'язку з поширенням ідей Просвітництва у С. спостерігалось деяке пожвавлення в культ. сфері. Серед словацьких культ.-осв. діячів того часу помітне місце займав М. Бель (1684–1749), який першим зробив спробу критичного аналізу джерел з історії С., чим сприяв формуванню словацької нац. самосвідомості. Культ.-просв. діяльність Ш. Піларика (1615–93), Д. Крмана (1663–1740) та багатьох ін. підготувала ґрунт для просвітницького руху в С., ідеї якого на місцевому ґрунті розвинули сло-

вацькі просвітники Ю. Рібай, Й. Байза, С. Тешедик, Я. Манін та ін. У працях Ю. Папанека і Я. Грдлічки вперше визначена етнічна територія словаків, що мало важливе значення для наступного розвитку нац. руху. Держ. реформи кін. 18 ст. в Австрійській імперії, які проводили *Марія Терезія* і *Йосиф II*, сприяли розвитку індустріальних відносин на словацьких землях. 1767 імператриця *Марія Терезія* видала Земельний акт, який регламентував відносини селян з поміщиками в Угорському королівстві (отже, і у С.); згідно з імператорським патентом *Йосифа II* (1785) у С. скасовано кріпацтво. Після скасування кріпосної залежності значно зросла соціальна диференціація селянства. Серед повнонадільних селян (седлаків) виділилася категорія слободників, які не несли ніяких повинностей і зберігали свободу господарської діяльності. Малоземельні і безземельні селяни (желлери) в основному займалися сезонними роботами та поповнювали ряди ремісників і дрібних торговців. Збільшився прошарок дрібних землевласників – земанів, частина з яких взагалі не мала кріпаків і обробляла свої наділи власною працею. Земани користувалися всіма привілеями угорського дворянства – були звільнені від податків і військ. обов'язків, могли брати участь у дворянських виборних органах тощо. Земанство стало одним із джерел формування словацької патріотичної інтелігенції. Реформи кін. 18 ст. торкнулися й інших сторін сусп. життя: 1777 запроваджена єдина система освіти; утворені нові єпископства – Спішське, Банськобистрицьке, Рожнявське; вперше в обігу з'явилися паперові гроші (словацькою мовою напис на них зроблено 1849).

Зміни в соціально-екон. сфері та в сусп.-культ. житті словацьких земель створили передумови для нац. відродження. Проте цей процес ускладнювався відсутністю загального нац.-культ. центру і недостатньою сформованістю словацької нац. ідеології. Показово, що на межі 18–19 ст. поняття «слов'янин» і «словак» ще не встигли диференціюватися і часто сприймалися у С. як синоніми. Нац. рух охопив головним чином духівництво, яке поділялося на католицьке, греко-католицьке і протестантське. Етно-конфесійний поділ гальмував появу єдиної загальнословацької літ. мови. Представники католицизму відстоювали літературну мову, запропоновану А. Бернолаком на базі західнословацьких діалектів. Протестанти протиставили цьому давню традицію використання чеської літературної мови, дещо модифікувавши її відповідно до словацьких умов. Наприк. 1830-х нове покоління нац. діячів (Л. Штур, М. Годжа і Й. Гурбан) в основу словацької літ. мови поклали середньословацький діалект як найпоширеніший серед народу. Спираючись на історичні факти, Л. Штур і його однодумці обстоювали право словаків на самостійний нац. розвиток. 1842 вироблена програма словацької нації, яка містила вимоги видання словацької преси, навча-

ня у школах словацькою мовою тощо. Особливо широкого розмаху нац.-визвол. рух набув під впливом революції 1848 в Австрійській імперії. У травні 1848 прийнято «Вимоги словацького народу» – програмний документ, у якому викладені нац., політ. й культ. вимоги словаків. Під час рев. подій 1848 словаки вперше виступили зі своїм національним прапором. У вересні 1848 Словацька Національна Рада на чолі з Й. Гурбаном проголосила самостійність С. у рамках Угорського королівства, з прямим підпорядкуванням віденському уряду. У відповідь угорська влада відмовилася вести переговори із словацькими представниками і вжила заходів для придушення словацького нац. руху. Словацький нац. рух активізувався на поч. 1860-х. У червні 1861 прийнято нову нац. програму – «Меморандум словацького народу», в якому містилися вимоги надання словакам внутрішньої автономії в межах їхньої етнічної території з уточненням кордонів жуп (комітатів) за нац. принципом. Проте угорська влада звинуватила словаків у сепаратизмі, порушенні основних законів і відкинула цей меморандум. Словацькі політ. і культ. діячі все більше усвідомлювали, що розвивати національну свідомість і протистояти угорському гнобленню можна лише з допомогою нац. органів, шкіл і культ. інституцій. 1863 утворено словацький культурний центр «Матиця словацька».

Після перетворення 1867 Австрійської імперії на дуалістичну монархію – Австро-Угорщину С. залишилась у складі Угорщини. 1868 угорський сейм прийняв закон, за яким проголошувалася політ. неподільність Угорщини, словаки розглядалися як складова частина угорського народу, а прояв словацької нац. самосвідомості прирівнювався до держ. злочину. Угорський уряд взяв курс на проведення політики цілковитої асиміляції й мадяризації словацького населення: 1874 закриті всі 4 словацькі гімназії, 1875 розпущено єдину словацьку культурну установу – «Матицю». 1869–72 словаки мали лише одного представника в угорському парламенті. Унаслідок політики асиміляції, різних обмежень у галузі освіти й культури до кін. 19 ст. серед словаків збільшилася неписьменність, частину міського населення було мадяризовано.

На поч. 20 ст. у С. діяла єдина політ. орг-ція – Словацька національна партія, в якій існувало три фракції: консервативна (мартінці), консервативно-клерикальна (людовці) і ліберальна (гласисти). Мартінці (лідер С. Гурбан), які представляли здебільшого інтереси католицького духівництва, відмовилися від вимог створення словацької автономії і наголошували лише на необхідності вирішення культ.-мовних проблем. Гласисти (С. Шробар) пропагували словацько-чеське зближення у галузі економіки і культури.

Наприк. 19 – на поч. 20 ст. С. продовжувала займати значне місце у загальноугорському промисловому виробництві. У С. добувалося 75% залізної руди,

37% міді й понад 50% срібла від загального обсягу видобутку в Угорщині. У 1880–90-х на словацькій тер. виникло бл. 40 промислових підприємств. Ключові позиції в промисловості С. знаходилися в руках угор. та австр. буржуазії. Словаки контролювали діяльність лише дрібних підприємств і сільських промислів. 1883 у Ружомберку виникла перша словацька акціонерна фабрика, 1884 – перший словацький банк. Великими індустріальними центрами були Братислава і Кошице. Наприк. 19 ст. капіталістичні відносини утверджуються і в аграрному секторі, основу якого складало велике землеволодіння. Аграрне перенаселення викликало масову еміграцію селян до ін. країн – переважно до США і Канади.

Словацька еміграція у США 1907 утворила культ.-політ. об'єднання – Словацьку лігу, яку очолив Ш. Фурдек. 1912 у С. виникла Народна партія на чолі з П. Мудронем. Обидві орг-ції відіграли значну роль у політ. житті словаків у роки Першої світової війни. За ініціативою Народної партії 1914 в Будапешті прийнято рішення про утворення Словацької Народної Ради. 22.10.1915 у Клівленді (США) між Словацькою лігою і Чеським нац. об'єднанням підписано договір, який передбачав об'єднання словаків і чехів у федеративному союзі двох держав. Підписана угода лягла в основу діяльності Чехо-Словацької Національної Ради, створеної у Парижі 1916 на чолі з Т. Масариком. Частина словацької еміграції у Росії висувала ідею включення С. до складу Російської імперії як безпосередньо, так і в складі чесько-словацької монархії під протекторатом Росії.

На завершальному етапі Першої світової війни у С., як і в багатьох країнах Європи, розгорнувся рев. та нац.-визвол. рух. 30.5.1918 Т. Масарик, голова Чехо-Словацької Національної Ради, уклав зі словаками, які проживали у США, угоду (Пітсбурзька угода), за якою словаки одержували у Чехо-Словацькій державі автономію.

У вересні 1918 створено вищий орган С. – Словацьку Національну Раду, яка у жовтні 1918 на сесії у м. Мартіні проголосила входження С. до єдиної Чехо-Словацької Республіки. У першому уряді Чехо-Словацької Республіки було створено спеціальне міністерство у справах С. У січні 1919 з тер. С. були виведені угор. війська і над її тер. було встановлено контроль празького уряду. Словацька Національна Рада і місцеві органи влади були розпущені. В серед. червня 1919 у Прешові за підтримки угор. комуністичного режиму було проголошено утворення Словацької Радянської Республіки, яка проіснувала три тижні. У лютому 1920 тимчасові Національні збори прийняли конституцію Чехо-Словацької Республіки, основні положення якої не відображали нац. самобутності словаків. З поч. 1920-х найсильніші політ. позиції у С. займала Християнська нар. партія (з 1925 – Глінківська словацька нар. партія, ГСНП). Критикуючи офіційну

теорію т. зв. Чехо-словакізму, централізаторську політику празького уряду і висувуючи вимоги політ. автономії С., ГСНП зуміла знайти підтримку у значної частини словацького населення. Певним впливом у Словаччині користувалася Комуністична партія Чехо-Словацької Республіки (КПЧ), створена 1921.

Під час світової екон. кризи 1929–33 на першому плані у внутрішньополіт. ситуації постало нац. питання. Глінківська словацька нар. партія розгорнула широку античеську кампанію і виступила з вимогою автономії для С. За *Мюнхенською угодою 1938* пд. р-ни С. передавалися Угорщині. На решті тер. 14.3.1939 проголошено самостійну Словацьку Республіку, а в липні прийнято її конституцію. Президентом став Й. Тісо, прем'єр-міністром – В. Тука. Система нерівноправних договорів, укладених С. під тиском гітлерівського керівництва, призвела до цілковитої політ. і екон. залежності країни від Німеччини. Згідно з нім.-словацьким договором та військ. угодою Берлін одержав право розмістити частини вермахту на зх. С. та можливість контролювати всю зовнішньополіт. і військ. діяльність словацького уряду.

1941 на тер. С. розгорнувся широкий антифашистський рух, керівництво яким здійснювали три основні політ. сили – Компартія С. (утворена 1939), некомуністичні політ. орг-ції та емігрантський чехо-словацький уряд. У серед. 1941 розпочалися перші акції збройного опору. Наприк. 1943 представники опозиційних тісовському режимові сил утворили вищий політ. орган нац.-визвол. боротьби – Словацьку Національну Раду (СНР). У грудні 1943 підписано т. зв. Різдвау угоду, яка обумовлювала права словаків у відновленій Чехо-Словацькій республіці та передбачала створення спільного антифашистського нац. фронту чехів і словаків. Наприк. серпня 1944 вибухнуло Словацьке нац. повстання, яке стало кульмінаційним моментом словацького руху Опору, спрямованого проти режиму Тісо та фашистських окупантів. У жовтні 1944 повстання було придушене, однак партизанська боротьба не припинялася. У квітні 1945 нім. війська під натиском Радянської армії залишили тер. С. Влада у країні перейшла до СНР. Оскільки на цей час ще не було чіткого розмежування компетенції між реорганізованими у квітні 1945 чехо-словацьким урядом і СНР, остання виступила з ініціативою проведення переговорів. В їхню основу була покладена ідея федеративного союзу словаків і чехів.

2.6.1945 між чеськ. урядом і СНР у Празі підписано угоду (1-ша празька угода), яка відхилила федеративний принцип створення майбутньої чехо-словацької держави, однак надавала словацьким органам влади широкі повноваження (остаточні положення цього документа узгоджені у квітні 1945 – 2-га празька угода). Після підписання цих документів відбулася часткова переорієнтація політ. кіл С. щодо нац. питання. Під час виборів до Націо-

С нальних зборів Чехо-Словаччини в С. у травні 1946 перемогу здобула Демократична партія, яка відстоювала ідею федеративного устрою Чехо-Словацької держави. У червні 1946 відбулися чергові словацько-чеські переговори, які завершилися підписанням 3-ї пражської угоди. Нова угода значно обмежувала компетенцію словацьких нац. органів: центр. влада здобула право контролю над законодавчою діяльністю Словацької Ради. Після невдачі на парламентських виборах Компартія вдалася до позапарламентських форм боротьби. У вересні 1947 у ЗМІ було оголошено про викриття т. зв. антидерж. підпілля у С., наслідком чого стали масові акти політ. терору проти політ. противників. Загострення політ. ситуації додавали екон. труднощі, викликані неврожайним 1947. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 в Чехо-Словаччині було встановлено тоталітарний репресивний режим. Некомуністичні партії у С. розпущені або реорганізовані. Замість Демократичної партії утворена Партія словацького відродження, яка разом з Партією свободи формально входила до складу Національного Фронту. Проте фактично обидві партії були витіснені з політ. життя. 1960 прийнято Конституцію Чехо-Словаччини, яка суттєво обмежувала права і компетенцію верхніх органів влади С. Ліквідовано словацький уряд – Колегію уповноважених. СНР, яка мала тільки представницькі функції, проголошувалася нац. органом держ. влади С. Обмеження прав словацьких нац. органів призвело до виникнення на С. нац.-реформістського руху, лідерами якого були Г. Гусак, Л. Новомеський та ін. З самого початку цей рух підтримав керівник словацьких комуністів А. Дубчек, який шукав опори для реалізації своїх планів демократизації існуючого сусп. ладу. Політика чехо-словацького керівництва, що увійшла в історію як «Працька весна», здобула схвалення більшої частини словацького суспільства. За результатами опитування населення 77% висловилися на її підтримку, 5% були проти її втілення, а 14% не змогли дати певної відповіді. Побоюючись втратити союзника, керівництво Радянського Союзу спільно з партнерами *Варшавського блоку* провело кілька зустрічей з чехо-словацькими парт.-держ. лідерами. Проте керівники Чехо-Словаччини не відмовилися від реформаторського курсу. У ніч з 20 на 21.8.1968 СРСР та його союзники з блоку розпочали військ. інтервенцію проти Чехо-Словаччини. У зв'язку з цим населення С. вдалося до різних способів опору. У Братиславі та ін. великих містах населення знімало пояснюючі дорожні знаки, нумерацію будинків тощо. На вулицях міста з'явилися плакати на підтримку керівництва країни з вимогами, щоб окупаційні війська негайно залишили її територію. Застосовувалися також ін. методи психологічного ведення війни. «Працька весна» 1968 дала поштовх для змін держ. устрою Чехо-

Словаччини. Словаки не задовольнялися унітарною формою Чехо-Словацької Республіки і вимагали її реорганізації на федеративних засадах. Прихильником федеративної Чехо-Словаччини був Г. Гусак, який у серпні 1968 очолив Словацьку компартію. Під його керівництвом утворена конституційна комісія, яка підготувала проект федералізації Чехо-Словацької Республіки. 27.10.1968 Національні збори ЧССР прийняли конституційний закон (вступив у силу 1.1.1969). І хоча формально прийняття закону надавало С. права союзної республіки, фактично ж ЧССР продовжувала залишатися унітарною державою. Внаслідок придушення «Працької весни» процеси демократизації у С. були повністю припинені, республікою прокотилася хвиля репресій проти учасників реформаторського руху. У 1970-х дисидентський рух проявлявся у діяльності окремих керівників католицької церкви та громадських екологічних об'єднань. Наприк. 1980-х боротьбу всіх опозиційних груп демократичних сил за оновлення суспільства очолила орг-ція «Громадськість проти насильства». Внаслідок «оксамитової» революції (1989) та краху тоталітарного режиму словацьке суспільство дістало можливість стати на шлях проведення демократичних перетворень, а відтак добитися справедливого вирішення нац. питання. У квітні 1990 парламент Чехо-Словаччини прийняв закон про розмежування компетенцій між федерацією і республіками, за яким С. одержала широку самостійність (крім питань оборони, зовн. політики і валюти). Однак частина політ. сил країни виступала за надання С. цілкової політ. незалежності. 20.7.1992 С. проголосила свій суверенітет, а 6.8.1992 словацький парламент схвалив Конституцію країни. Внаслідок поділу Чехо-Словаччини з 1.1.1993 утворено незалежну Словацьку Республіку. У лютому 1993 словацький парламент обрав Президентом республіки М. Ковача. Перший уряд незалежної С. очолив В. Мечіар. У 2-й пол. 1990-х у центрі політ. життя країни залишалося питання протистояння президентської та парламентської влади. У травні 1995 у парламенті відбулося голосування за відставку М. Ковача, та його супротивники не змогли набрати $\frac{3}{5}$ голосів. Парламентські вибори президента 1998 не дали позитивного результату. Повноваження президента М. Ковача закінчилися 2.3.1998 і згідно з конституцією обов'язки президента перебрав прем'єр-міністр В. Мечіар. У країні виникла затяжна політ. криза. У такій ситуації було прийнято рішення проводити всенар. президентські вибори. 30.5.1999 главою держави на п'ятирічний термін став Р. Шустер. На вересневих парламентських виборах 1998 перемогу здобула опозиція (Словацька дем. коаліція, Партія громадянського порозуміння, Партія мадярської коаліції). Уряд очолив лідер Словацької демократичної коаліції Мікулаш Дзюринда. У 2-й пол. 1990-х спостерігався спад у виробництві. Якщо 1996

приріст валового внутр. продукту складав 6,9%, то 1999 – 1,9%. Інфляція 1998–2000 коливалася у межах 10–14%. Рівень безробіття – 15–18%. На кін. 1990-х у словацькому госп-ві було зайнято бл. 3 млн чол., зокрема у промисловості 32%, в с. г. – 12%. У виробництві внутр. валового продукту частка промисловості складала 35%, с. г. – 6%, сфери послуг – 60%. Країна експортує фрукти, виноград, вино. Серед імпорту переважають сировинні матеріали, устаткування. 2000 словацький експорт становив \$ 8,6 млрд, а імпорт – \$ 9 млрд. Частка України у зовн. торгівлі С. займала лише бл. 1,5%. Основними торговими партнерами є Чехія, Німеччина, Росія. Зовн. борг країни складав бл. \$ 70 млн (2000).

Українсько-словацькі зв'язки. Близькість культур обох народів, а почасти і спільність традицій сприяли розвитку екон. і культ. відносин між Україною і С. До 18 ст. вони мали, здебільшого, торгово-екон. характер і практично не виходили за регіональні межі. Ширші укр.-словацькі контакти зав'язуються лише на поч. 18 ст. З 18 ст. значне місце у розвитку взаємин між двома народами належало Києво-Могилянській академії, де поряд з українцями навчалися також словаки. У навч. закладах на тер. С. (Братислава, Трнава) здобували освіту українці. У Трnavі надруковані перші книги для закарпатських українців: «Катехизис» (1698), «Буквар» (1699), «Краткое припадков моральних собраніє» (1727). Цікаві спогади про Україну залишив словак Д. Крман, який їздив з посольством до гетьмана І. Мазепи. Подальше зміцнення укр.-словацьких контактів пов'язане з епохою словацького нац. відродження. Провідні представники словацького культ.-нац. руху (Я. Коллар, П. Шафарик), з одного боку, діячі «Руської трійці», кияв. й харківські романтики – з ін., своєю творчістю та особистими контактами дали поштовх активнішому розвитку взаємин українців і словаків. П. Шафарик став одним із перших європейських учених, який науково об'єктивно визначив тер. та етнічні межі укр. народу, стверджував, що українці є самостійним народом із власною мовою і культурою. Значне місце у розвитку укр.-словацьких відносин у 19 ст. мала діяльність Л. Штура (1815–56) та його однодумців, чия наполеглива праця активізувала укр.-словацькі культ. взаємини. Велике зацікавлення Україною, зокрема долею закарпатських українців, виявили відомі діячі словацької культури «штурівської генерації»; зокрема Б. Носак-Незабудов, Й.М. Гурбан та ін. Водночас представники культури закарпатських українців О. Духнович, О. Павлович, А. Добрянський, І. Раковський чимало зробили для ознайомлення українців із словацькою культурою. На 1-му Слов'янському з'їзді 1848 у Празі А. Добрянський разом із М. Гурбаном висунув спільні вимоги українців і словаків про надання їм автономних прав у складі монархії *Габсбургів*.

С Провідну роль відіграв А. Добрянський у заснуванні «Пештбудинських відомостей», а також в створенні культ.-просв. орг-ції словаків «Матиця словацька» (існувала 1863–75), яка підтримувала тісні контакти з аналогічною орг-цією українців у Львові. У 2-й пол. 19 ст. спостерігалось значне поживлення літ.-мистецьких контактів. У С. з'являються статті про укр. літературу (Й. Заборський), переклади творів укр. авторів, праці про іст. минуле укр. народу, зокрема про запорізьких козаків. Зацікавлення Україною у словацькому суспільстві знайшло свій вияв у творчості Я. Ботто (1829–81), Й. Янчо. У 1870–90-х у С. надруковано переклади окремих творів укр. письменників і вчених (М. Костомаров, Т. Шевченко, Ю. Федькович та ін.), опублікована низка статей, в яких послідовно простежувалася укр. літ. процес. На поч. 20 ст. у С. були перекладені твори Т. Шевченка, В. Стефаніка, *Лесі Українки*, М. Яцківа, Є. Ярошинської, О. Маковея, А. Чайковського, Б. Грінченка та ін., в чому велика заслуга чеських перекладачів Ф. Вотруби, Ю. Славика, І. Лахата ін. Водночас в Україні з'явилися роботи, присвячені словацькій літературі й культурі (В. Доманицький, І. Франко, В. Гнатюк). У міжвоєнний період взаємини українців і словаків на ниві сусп.-політ. життя практично згорнулися. На землях Закарпаття, які входили до складу С., проводилася словакізація укр. населення, а провідні політ. партії (зокрема, Словацька нар. партія) не підтримували контактів з укр. політиками Закарпатської України.

Певні прояви сусп.-політ. контактів спостерігаються в роки *Другої світової війни 1939–1945*. Так, окремі загони словацьких військ брали участь у русі Опору на тер. України (Волинь, Одеса). 1944–45 на заході С. розташовувалась дивізія «Галичина», а в 1945–46 через тер. С. на Зх. проходили частини УПА. У повоєнні роки у С. створено ряд укр. громад.-культ. т-в, які своєю діяльністю сприяли як розвитку нац. культури, так і укр.-словацьким взаєминам – Український нац. театр (нині Театр О. Духновича), Українська студія словацького радіо, Українська секція Спілки словацьких письменників, Культурний союз укр. трудящих (тепер Союз русинів-українців), Музей укр. культури у Свіднику (тепер – Краєзнавчий), Асоціація українців С. та ін. Важливу роль у громадських контактах відігравали часописи «Дукля», «Дружно вперед», «Веселка», газ. «Нове життя». У С. опубліковані численні праці М. Мушинки, М. Мольнара, О. Рудловчак, М. Неврлі та ін. дослідників укр. літератури. В Україні широкою популярністю користувалася словацька література, музика, образотворче мистецтво. Словацька тема прозвучала в укр. літературі (О. Гончар «Прапорносії», І. Дорошенко «В горах Словаччини», Р. Лубківський, «Із словацького зошита» та ін.). Укр. літератори Д. Павличко, Р. Лубківський, Г. Сиваченко за популяризацію словацької

літератури в Україні відзначені премією П.О. Гведослава. Словацькі митці у своїй творчості відтворювали укр. мотиви, зокрема словацький композитор Е. Сухонь створив кантату «Підкарпатський псалом». Відома в Україні словацька музика. Великий успіх мали в Україні гастролі Словацького нац. театру (1960-ті). Укр. глядачі ознайомилися з десятками фільмів словацької кіностудії «Коліба». Попри поглиблення словацько-укр. культ. взаємин на рубежі 1980–90-х, громад.-культ. життя українців у С. почало переживати складні часи: зменшилася кількість укр. шкіл, викладання всіх предметів здійснювалося словацькою мовою, скоротилася кількість видань укр. творів, обмежувався час україномовних радіопередач тощо. З проголошенням незалежності України і Словацької Республіки, встановленням дипломат. відносин між обома країнами створилися сприятливі умови для розвитку двосторонніх відносин на ґрунті рівноправності та взаємоповаги.

М. Криль (Львів).

«СЛОВО» – об'єднання укр. письменників в еміграції з укр. діаспор США, Канади, Великої Британії, Аргентини, Бразилії, Німеччини, Франції та Австралії. Діяло 1954–97, центр – у США (Нью-Йорк), згодом Канаді (Торонто). Засноване Г. Костюком, Д. Гуменною, Ю. Лавріненом 26.6.1954 у Нью-Йорку на засадах Мистецького українського руху з метою об'єднання укр. письменників, розпорошених після Другої світової війни, видання їхніх творів, проведення творчих дискусій щодо напрямів розвитку вільної укр. літератури. Перший голова – літературознавець Г. Костюк (1954–75), 1975–92 – О. Тарнавський, 1993–97 – Л. Палій. Серед діяльних членів – В. Барка, І. Багрянний, Й. Гірняк, С. Гординський, Г. Журба, О. Зуєвський, І. Качуровський, Н. Лівницька-Холодна, В. Міяковський, Т. Осмачка, Я. Рудницький, У. Самчук, Я. Славутич, Ю. Тарнавський, Ю. Шерех, Д. Шумук, Л. Храплива, Г. Черинь та ін. Основи діяльності, членство, керівні органи визначав Статут, ухвалений загальними зборами у січні 1957. У квітні 1994 до Статуту внесені зміни – відповідно до нових умов політ. та культ. життя в Україні та діаспорі. Для вирішення важливих питань творчого, видавничого, організаційного характеру скликалися з'їзди та загальні збори. «С.» видало десятки художніх творів своїх членів, документальних збірок, спогадів, літературознавчих досліджень та перекладів творів укр. письменників іноземними мовами. Під однойменною назвою в Америці та Канаді вийшло 13 неперіодичних збірників літератури, мистецтва, критики (1962–96). Австралійська філія видавала літ. збірник «Новий обрій», нім. – укр. журн. літератури й культури «Зерна». Всі видання «С.» та його авторів виходили під знаком летючого птаха (видавнича марка) роботи Я. Гніздовського. При об'єднанні діяли дві комісії:

бібліографічна й архівної документації та охорони й публікації спадщини померлих письменників, допомогий фонд ім. М. Понеділка, фонди ім. О. Тарнавського та ім. І. Бондарчука, видавничий фонд. Після здобуття незалежності України об'єднання плідно співпрацювало зі Спілкою письменників України, Ін-том літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Окремі письменники діаспори були прийняті у члени Спілки, брали участь у її з'їздах, публікувалися в укр. часописах та журн., стали лауреатами премій ім. Г. Сковороди (О. Зуєвський), ім. П. Тичини (Л. Палій), ім. Д. Загула (Я. Славутич), ім. М. Рильського (І. Качуровський), ім. І. Франка (А. Горбач), ім. Лесі Українки (Д. Нитченко, Л. Шанта). Була організована передача різноманітних видань об'єднання в бібліотеки, музеї, навч. заклади України. Станом на 1997 «С.» налічувало 118 чл. 30. 10.1997 його управа провела загальні збори кореспонденційним способом, прийняла рішення про припинення діяльності «С.» і продовження роботи лише видавничого фонду (Канада) та допомогового фонду ім. М. Понеділка (США). Архів передано на зберігання до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку.

С. Панькова (Київ).

«СЛОВО» – 1) Сусп.-політ. і літ. газета русофільського (москвофільського) спрямування. Виходила у Львові 1861–87 (до 1872 – двічі на тиждень, пізніше – тричі). Засновник і перший редактор Б. Дідицький, згодом – В. Площанський (1871–87). «С.» друкувалося етимологічним правописом («язичієм») за матеріального сприяння М. Качковського і митрополита Г. Яхимовича. З 1876 газета фінансувалася рос. урядом, що позначилося на її політ. спрямуванні і відповідно призводило до конфліктів з австро-угорською владою, котра часто конфісковувала як окремі матеріали, так і цілі випуски видання. Популярністю користувався ряд додатків до «С.», зокрема «Галичанин», «Письмо до Громады» та ін. У «С.» друкувалися спогади Б. Дідицького, праці Я. Головацького, А. Петрушевича, А. Добрянського. Багатий інформаційний матеріал, поданий у «С.», є цінним джерелом для дослідження історії Галичини, вивчення нар. і політ. життя 2-ї пол. 19 ст. 2) Щотижнева газ., орган УСДРП. Виходила 1907–09 у Києві. До редколегії входили М. Порш, С. Петлюра, В. Садовський, Я. Міхура. Публікувалися статті, в основному, соціально-політ. тематики. Під назвою «С.» виходило ряд ін. укр. періодичних видань, зокрема: двотижневик у Вінніпезі (1904–05); орган УСДРП, один номер у жовтні 1915 (ред. В. Винниченко і Ю. Тищенко); щоденна газ. у Кам'янці-Подільському (1920: ред. Котляренко) та ін.

А. Середяк (Львів).

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» – видатна пам'ятка літератури Київської Русі, присвячена не-

вдалому походу новгород-сіверського кн. Ігоря Святославича проти половців 1185. Написане, на думку більшості дослідників, не пізніше 1187. До нас дійшла одна рукописна копія «С.» з оригінального списку 16 ст., який не згорів під час пожежі в Москві 1812. Перша публікація «С.» про Ігорів похід підготовлена О. Мусінім-Пушкіним, М. Бантиш-Каменським, О. Малиновським і здійснена 1800. Автор невідомий. Існують різні гіпотези щодо автора «С.», зокрема, висловлювалися думки про його київ. або галицьке походження, про те, що ним могла бути людина, близька до новгород-сіверського кн., а можливо, і сам кн. Всі дослідники, однак, вважають, що автор був учасником і очевидцем подій та мав неабиякий літ. хист. «С.» – твір лірико-епічного жанру, насичений яскравими поетичними картинками і фольклорними образами; ідеєю патріотизму, єднання задля захисту рідної землі. Описуючи події, автор «С.» застерігав руських князів проти одиноких самостійних спроб боротьби з кочівниками, що заздалегідь було приречене на поразку, і закликав їх об'єднати сили для відсічі ворогові. Твір перекладено багатьма мовами народів світу. 1833 «Плач Ярославни» переклав укр. мовою М. Шашкевич, а переклад усього «С.» здійснив І. Вагилевич.

О. Щодра (Львів).

СЛОВ'ЯНИ – велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. У мовному відношенні поділяються на сх. (українці, росіяни, білоруси), зх. (поляки, чехи, словаки, лужичани) і пд. (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби). Слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної спільності. Питання про походження С. дотепер залишається дискусійним. За різними гіпотезами, їхня прабатьківщина розміщується між Лабою та Серед. Подніпров'ям. За припущенням багатьох археологів, найдавніші С. (в наук. означенні «праслов'яни») були нащадками скотарсько-землеробських племен культури шнурової кераміки, які на рубежі 3–2 тис. до н. е. розселилися з Пн. Причорномор'я і Сх. Прикарпаття у Центр. і Сх. Європі. Згідно з ін. припущеннями, С. у подальшому представлені кількома генетично пов'язаними між собою матеріальними культурами; з них особливе значення мали культури тшинецька (поширена у 2-й чв. 2 тис. до н. е.; між Віслою і Серед. Дніпром), лужицька (13–4 ст. до н. е.; від Лаби до Волині), поморська (6–2 ст. до н. е.; на терені Польщі і суміжних з нею землях України та Білорусі). Щодо Подніпров'я деякі археологи вважають С. носіїв чорноліської культури (8–7 ст. до н. е.), неврив і навіть Геродотових скіфіворачів. Ряд учених твердить, що праслов'янська мова виділилася з індоєвропейської мови в Серед. 1 тис. до н. е. на тер. Великопольщі (іст. обл. на зх. Польщі) внаслідок перемішування носіїв лужицької культу-

ри й тієї частини балтів, яка просунулася зі сх. на зх. від Вісли. У такому разі поява праслов'ян датується значно пізнішим часом. З С. також пов'язують зарубинецьку культуру (II тис. до н. е. – 1–2 ст. н. е.; Серед. і частково Верх. Подністров'я, басейни Прип'яті і Десни). За свідченням античних авторів (Плінія Старшого, Тацита, Птолемея), по нижній і, можливо, середній та верхній течіях Вісли проживали венеди – народ, який багато науковців ототожнює з С. У 2–4 ст., внаслідок руху на пд. германських племен (готи, гепіди), цілісність тер. С. була порушена, що мало, напевно, неабияке значення у поділлі С. на сх. і зх. Основна маса носіїв зарубинецької культури пересунулася на пн. і пн. сх. по Дніпру і Десні (пізньозарубинецька культура). У 2–5 ст. у правобережному лісостеповому Придніпров'ї, Верхньому Побужжі та Подністров'ї жили племена черняхівської культури, яких одні археологи вважають слов., ін. – поліетнічною групою, до якої входили слов. племена. У 5 ст. С. активно включились у Велике переселення народів. До кін. 5 ст. вони зайняли землі на пн. від Дунаю і Чорного моря. За писемними візантійськими джерелами С. у той час поділились на венедів, які населяли, напевно, терени Польщі, склавинів (Чехія, Словаччина, Угорщина, правобережний лісостеп і Полісся України, Сербії, Молдови, можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії) і антів (Пн. Причорномор'я між Дніпром і Дністром). У 6 ст. склавини та анти здійснювали грабіжницькі рейди з-за Дунаю на Балканський п-ів, а протягом останніх десятиріч 6 – 1-ї пол. 7 ст. вони його колонізували. У 6–7 ст. С. заселили також межиріччя Лаби та Одри і крайне Верхнє Придністров'я та землі на зх. від нього, де раніше проживали балти і фінно-угри. Унаслідок розселення С. на величезному просторі етнічна і мовна їхня спільнота почала поступово розпадатися, що, зрештою, призвело до утворення 3-х слов. груп – сх., зх. та пд. Писемні та археол. матеріали засвідчують, що у 3-й чв. 1 тис. у С. відбувався розпад первіснообщинних відносин. С. займалися землеробством, скотарством, ремеслами, жили сусідськими общинами. Серед них були поширені язичницькі вірування. На той час загальнослов'янський пантеон був, мабуть, відсутній (спільним для різних груп С. був тільки бог Перун). Подальша еволюція сусп. відносин спричинилася до розгалуження кожної з трьох мовно-етнічних груп С., утворення великих споріднених між собою племінних союзів, до об'єднання останніх в окремі народи і виникнення у них (не у всіх) своїх держав. Особливим у цьому відношенні було 9 ст., коли з'явилися Моравська, Польська, Сербська, Хорватська, Київська держави, а Болгарська держава з тюркської, за панівною у ній верхівкою, перетворилася на слов. Важливу роль у цьому процесі відіграло прийняття слов. народами християнства, яке загалом припало на 9–10 ст.

М. Крикун (Львів).

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ – адм.-тер. одиниця в Україні у 1750–60-х. Об'єднувала ряд поселень, розташованих на берегах річок Лугані, Сіверського Донця, Бахмута (тер. сучасних Луганської, Донецької обл.). Існувала з 1753 до 1764. На тер. С. були розміщені сербські військ. переселенці, які мали нести військ. службу і охороняти пд. кордони Російської імперії. З цієї метою укріплювалися містечко Бахмут і Білівська фортеця. З числа новопритулених створено 2 полки, кожний у складі 16 рот. Командирами військ. формувань були призначені ген.-майори Іван (Живан) Шевич та Райко де Перадович. Головним керуючим органом вважалась Слов'яносербська комісія, яка знаходилась у Бахмуті (тепер м. Артемівськ, Донецька обл.). Очолювали її до 1757 ген.-майор *І. Бібіков*, а потім – таємний радник А. Фліверок. С. безпосередньо підлягала владі Військової колегії. Відповідно до планів рос. уряду, в кожному з полків мало налічуватися 2 тис. чол., однак 1764 загальна кількість військовослужбовців даних підрозділів становила 1264 чол. З часом сербські офіцери стали великими землевласниками (роди Штеричів, Войковичів, Прерадовичів, Шевичів). 1764 С. і *Нова Сербія* були ліквідовані й включені до Новоросійської губ.

О. Посунько (Дніпропетровськ).

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО – 1) вияв приязні, симпатії до слов'янства, зацікавлення ним з боку різних громад.-політ. та культ. діячів, які, виходячи з етнічної та мовної спорідненості слов'ян, підтримували ідею їхнього тісного єднання. Форми вияву С. були найрізноманітнішими: проповідь культ. спільності, взаємодопомога у нац. відродженні, солідарність із визвольним рухом слов. народів тощо. Ідеї С. знайшли відображення у літ. та наук. діяльності багатьох слов'янських «будителів» – *Й. Добровського*, *П. Шафарика*, *Я. Коллара*, *В. Ганки*, *Е. Копітара*, *Л. Гая*, *Л. Штура*, які, працюючи для свого народу, спричинилися до нац. пробудження ін. слов'янських народів. С. відіграло помітну роль і в нац. самоусвідомленні українців. Намагання використати ідею слов'янської єдності для політ. об'єднання всіх слов'ян в єдину державу призвело до переростання С. на *панславізм*, який у сер. 19 ст. приходив на зміну романтичному С. у деяких слов. країнах, насамперед у Росії і Чехії. Однак частина слов'янських діячів продовжувала дотримуватися засад раннього С. Українське С., яке набуло поширення починаючи з 1830-х, виявилось у діяльності як громад.-культ. і політ. об'єднань («*Руська трійця*», *Кирило-Мефодіївське братство*), так і окремих діячів, зокрема *М. Максимовича*, *О. Бодянского*, *І. Срезневського*. Новий спалах С. в Україні у серед. 1870-х тісно пов'язаний з нац.-визвол. боротьбою пд. слов'ян. Слов'янофільський рух у *Наддніпрянській Україні* розгортався під впливом рос. С. і панславізму, а в Галичині – *австрославізму*. Його невід'ємною рисою було намагання використати досвід нац. відро-

дження слов'ян для утвердження самобутності українців та відстоювання їхніх прав серед європейських народів. У неслов'янському середовищі С. було поширене переважно в колі науковців, що досліджували слов. проблематику. Зокрема, глибокі симпатії до слов'ян виявляли нім. вчені й мислителі – *Г. Гердер*, *Л. Шльоцер*, *Г. Лессінг* та ін.

2) Течія сусп.-політ. та філософської думки 1840–50-х у Росії. Виникла на ґрунті ідейних суперечок навколо двох проблем – щодо способів ліквідації кріпацтва та вибору шляху подальшого розвитку держави. Провідні представники С. *Хом'яков*, *К. Аксаков*, брати *І. та П. Кириєвські*, *Ю. Самарін* та ін., на противагу західникам, які доводили необхідність і неминучість для Росії запозичення західноєвропейського досвіду, відстоювали ідею самобутності іст. розвитку. Вони були переконані, що рос. суспільство необхідно вберегти від «згубного» впливу «безбожного» Заходу. С. возвеличували все рос., ідеалізували минувшину, особливо допетровську добу, яка уявлялася їм як втілення гармонії у відносинах між державою і суспільством. Звинувачували *Петра I* у тому, що він, протиставивши царську владу «земщині», спричинився до відриву дворянства та інтелігенції від народу, а це призвело до зневаги рідної мови і традиційного способу життя. Самобутність Росії прихильники С. вбачали у відсутності полярної соц. диференціації; у всеохопному впливі православ'я, яке вони вважали єдиним справжнім християнством; в наявності общинного сел. землеволодіння та артільної форми орг-ції праці. Подібні риси сусп. розвитку вони знаходили і в ін. слов'янських народів, передусім пд. (православних), до яких виявляли особливі симпатії, цікавились їхнім історичним минулим та сучасним становищем, підтримували жваві контакти з багатьма слов. культ. і громад.-політ. діячами, надавали їм матеріальну допомогу, сприяли розвиткові слов'янознавства в Росії. Слов'янофіли стояли на позиціях поміркованого лібералізму. Вони виступали за ліквідацію кріпацтва, вважали за потрібне запровадити ряд дем. свобод, скасувати тілесні покарання і смертну кару. За політ. поглядами слов'янофіли були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму, не визнавали нац. прав нерос. населення імперії, заперечували факт існування укр. народу, були противниками визволення Польщі. У пореформений період рос. С. еволюціонувало вправо і згодом, втрапивши реальний вплив на сусп.-ідейне життя Росії, фактично зійшло з політ. арени. У сусп.-політ. лексичі Росії термін С. продовжував вживатися, але під ним уже виступало ін. явище – панславізм.

В. Чорній (Львів).

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ З'ІЗД 1848 (Слов'янський конгрес) у Празі – перший з'їзд представників слов'янських нац. рухів Австрійської монархії. Ставив

за мету скоординувати і об'єднати зусилля слов'янських народів, землі яких входили до складу Австрійської імперії, для захисту нац. інтересів перед небезпекою наступу пангерманізму. Відбувся 2–12.6.1848 у Празі. У С. з. взяли участь 363 делегати, у т.ч. 61 у складі польсько-укр. групи з *Галичини*. Галицьких українців представляла делегація *Головної Руської Ради* у складі *І. Борискевича*, *О.Г. Гинилевича*, *О. Заклинського*, з *Закарпаття* – *А. Добрянський*, поляків – делегація Центральної Ради Народової та Руського собору на чолі з *кн. Є. Любомирським* за участю *Л. Сапіги*, *К. Ценглевича* та ін. Засідання С. з. відбувалися у трьох комісіях: чехословацькій, польсько-укр. та південнослов'янській. Укр. делегація домогалася визнання за українцями рівних прав і свобод поряд з ін. народами, прийняття до майбутньої слов'янської федерації і висловлювала прагнення закласти у Галичині основу для нац. розвитку всіх українців імперії та забезпечити визнання нац. ідентичності всієї укр. нації. Позиція укр. делегації, підтримана ін. слов'янами, забезпечила й моральну перемогу – визнання польськ. делегацією справедливості її вимог. Свідченням цього стало укладення компромісної угоди між обома делегаціями (7.6.1848), що гарантувала рівноправність представників усіх національностей і віровизнань у Галичині в адм. і освітній справах; створення спільної укр.-польської нац. гвардії; єдиного союму та органу виконавчої влади. Спірне питання про поділ Галичини на дві окремі провінції (укр. і польську) відкладалось до вирішення його союмом. С. з. прийняв «Маніфест до європейських народів». У документі засуджувалися будь-які форми нац. гноблення, вищими цінностями проголошувалися свобода, громадянська і нац. рівноправність та визначалася програма дем. перетворень, спрямованих на забезпечення рівноправності й самоврядування слов'янських народів. С. з. виробив (не встиг прийняти) звернення на ім'я імператора, в якому висловлювалася ідея перетворення Австрійської монархії на федерацію рівноправних автономних народів на чолі з конституційною династією *Габсбургів*. На С. з. було розроблено проект федеративного союзу австр. слов'ян для взаємного захисту й підтримки їхніх нац. прав, конституції і свободи. Припинив роботу 12.6 у зв'язку з початком повстання у Празі та обстрілом міста австр. військом. Участь у роботі С. з. укр. представників стала першою маніфестацією на міжнар. рівні незалежницьких прагнень відродженого українства, його непохитної волі до боротьби за політ. та нац. права.

Ф. Стеблій (Львів).

СЛЮСАРЕНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (2.5.1857 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Української Держави*, генерал від інфантерії (1915). Закінчив Санкт-Петербурзьку військ.

гімназію, 1-ше Павлівське військ. училище (1876), Миколаївську академію Генерального штабу. Служив на посадах командира батареї, дивізіону 27-ї гарматної бригади, командира 45-ї гарматної та 2-ї Гренадерської бригад, начальника артилерії 19-го та 2-го Кавказького армійських корпусів, командира 43-ї піхотної дивізії. Учасник рос.-тур. 1877–78 та рос.-япон. 1904–05 війн. За бойові заслуги отримав 8 орденів і золоту Георгіївську зброю. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир 43-ї піхотної дивізії Пн.-Зх фронту, 28-го армійського корпусу на Пн. фронті. В українському війську – з квітня 1918. За *Гетьманату* – командир 6-го Полтавського армійського корпусу. Брав участь у боях проти військ Директорії УНР у листопаді-грудні 1918. Після повалення уряду гетьмана *П. Скоропадського* жив у еміграції.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛЬОЗКА МИХАЙЛО (р. н. невід. – 1667) – укр. друкар і літ. діяч. Походив із Білорусі. 1633–37 і 1643–51 керував Львівською братською друкарнею. З 1638 мав власну друкарню, в якій видав понад 50 книжок кириличним і лат. шрифтами, у т.ч. філ. трактат *М. Корони*, твори *І. Галатовського*, панегірик *Ф. Прокоповича* на пошану *А. Желиборського*. С. – автор публіцистичних передмов, у яких виступав проти обмежень свободи видавничої діяльності. Після смерті С. його друкарню купило Львівське братство.

Я. Ісаєвич (Львів).

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ СТЕПАН (8.1.1859 – 17.8.1938) – укр. учений-філолог, педагог, культ. і громад.-політ. діяч у Буковині. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918). Н. у с. Немілові (тепер Радехівський р-н Львівської обл.) у селянській родині. 1869–74 навчався у гімназіях Львова. 1882 закінчив Чернівецький ун-т. 1885 здобув ступінь доктора філології у Віденському ун-ті. 1885–1918 працював у Чернівецькому ун-ті. Один із лідерів укр. нац. руху в Буковині. Очолював студентське т-во «Союз» у Чернівцях (1879–82), т-ва «Українська школа» (1887–91) і «Руська рада» (1904–14), співзасновник т-ва «Народний дім», «Буковинський боян», «Руська школа» та ін. З 1892 до 1897 – співредактор газ. «Буковина» та ред. газ. «Руська рада». Налігав до *Української національно-демократичної партії*. 1892–1911 – посол до Буковинського союму, 1911–18 – депутат австр. Державної ради у Відні. Наприк. 1912 С.-С. вийшов з буковинського клубу послів і вступив у галицький клуб. С.-С. разом із *М. Васильком* добивався повної рівноправності українців у адм. й політ. житті Буковини. С.-С. активно поборював москвофільську течію в нац. русі в Буковині. Докладав багато зусиль для розбудови укр. шкільництва у Буковині, зокрема, завдяки його заходам 1893 запроваджено

фонетичний правопис у серед. школах. С.-С. уклав першу шкільну граматику укр. мови (1883, 1907, 1922 і 1928). Під час *Першої світової війни 1914–18* С.-С. належав до провідних діячів *Союзу визволення України*, вів культ. роботу серед укр. військовополонених рос. армії у таборі в Фрайштадті (Австрія). Був одним з організаторів укр. військ. з'єднання *Сірожупанників*. 1917 – голова Бойової управи українських січових стрільців. 1918 С.-С. був обраний дійсн. чл. іст.-філол. відділу *Всеукраїнської академії наук* (ВУАН). З 1919 – посол ЗУНР у Празі. З 1921 до 1938 викладав в *Українському вільному університеті* в Празі, очолював філ. ф-т. Перебуваючи в Празі підтримував тісний зв'язок з ВУАН, друкувався в академічному часописі «Україна». 1937 обраний почесним професором УВУ. 1935–38 – голова музею визвольної боротьби, перший голова Української Могилансько-Мазепинської академії наук. Автор мовознавчих і літературознавчих праць. Помер у Празі. Похований у Кракові.

О. Павлишин (Львів).

СМИРНІЦЬКА НАДІЯ СИМОНІВНА (1852 – листопад 1889) – революціонерка-народниця. Н. у Київській губ. у сім'ї священика. 1876–79 брала участь у діяльності київ. народницьких гуртків. За участь у народницькому русі була заарештована 1879 і відправлена на заслання у Сольвичегодськ Вологодської губ. У березні 1880 втекла із заслання. На конспіративній квартирі у Москві організувала разом зі своїм чоловіком І. Калужним паспортне бюро «Народної волі». У березні 1882 С. знову заарештована. У березні-квітні 1883 С. під час «процесу 17-ти» у Петербурзі засуджена з групою народовольців (П. Івановська, І. Калужний, Я. Стефанович та ін.) до 15 років каторги. Відбувала покарання на Карійській каторзі (Забайкалля). На знак протесту проти сваволі і знущань тюремної адміністрації над політ. в'язнями покінчила життя самогубством.

О. Сухий (Львів).

СМІШКО МАРКІЯН (7.11.1900 – 20.3.1981) – укр. археолог, доктор іст. наук (з 1965), професор (з 1966). Н. у Львові. 1931 закінчив Львівський ун-т. 1932–41 і 1952–53 працював доцентом іст. ф-ту Львівського ун-ту. 1940–41 і 1944–51 був завідувачем Львівського відділу Ін-ту археології АН УРСР. 1951–55 і 1960–69 – заст. директора з наук. роботи, 1970–75 – старший наук. співробітник в Ін-ті суспільних наук АН УРСР. Розробляв проблеми походження і ранніх етапів розвитку сх. слов'ян та їхніх сусідів (даків, германців, сарматів). Вперше широко дослідив пам'ятки липецької культури і культури карпатських курганів I–II пол. I тис. н.е. Виховав ряд учнів – відомих представників укр. археології. Автор наукових праць: «Доба полів по-

ховань в західних областях УРСР» (Археологія, т. 2., 1948), «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери» (1960), «Населення Прикарпаття і Волині в епоху розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час» (у співавторстві; 1976), «Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej» (1932).

М. Пелецишин (Львів).

СМОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН АВДІЙОВИЧ (21.5.1892 – 8.2.1960) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. у станиці Полтавській на Кубані. Був нащадком полтавських козаків, засланих за *Катерини II* до Чорноморського війська. 1913 закінчив Михайлівське артилерійське училище. У роки Першої світової війни – на фронті, командир кінногвірської гарматної батареї, на поч. 1917 командував запасною гарматною батареєю у Москві. Після *Лютневої революції 1917* в Росії включився в укр. рух. Був делегатом 3-го Всеукр. військ. з'їзду у Києві від Московського гарнізону. З кін. 1917 – на службі в укр. армії. У січні 1918 вступив до *Гайдамацького коша Слобідської України*. Створив і очолив гарматну батарею Коша. Брав участь у вуличних боях із більшовицькими повстанцями, зокрема за «Арсенал», дніпровські мости. Навесні 1918 призначений помічником військ. команданта в Острозі, організував набір поповнення для *Армії УНР*. Після гетьманського перевороту направлений до Бердичева, де очолив гарматну батарею Окремого чорноморського коша. У листопаді 1918 приєднався до повстання *Директорії УНР*, брав участь у *Мотвилівському бою 1918*. Підвищений у ранзі до полковника, сформував Чорноморський гарматний полк. Взимку 1919 у боях у *Лівобережній Україні* з військами Радянської Росії поранений і потрапив у полон. Невдовзі втік і після лікування у Києві повернувся на фронт. З грудня 1919 брав участь у 1-му Зимовому поході *Армії УНР* (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Влітку-восени 1920 командував бригадою Окремої кінної дивізії. Після поразки укр. визвольних змагань емігрував до США. Активно діяв у ветеранських орг-ціях вояків *Армії УНР*. Екзильним урядом УНР С. присвоєно звання ген.-хорунжого. Помер у Міннеаполісі (США).

М. Литвин,
К. Науменко (Львів).

СМОГОЖЕВСЬКИЙ ЯСОН (1714; за ін. дан., 3.5.1715 – 27.9.1788) – греко-католицький митрополит Київський і всієї Русі. Н. у Смогорові Волковинського пов. у Білорусі. Походив із знатного шляхетського роду. У молодому віці вступив до чину Св. Василя Великого (див. *Василіани*). Протягом 1734–40 вивчав теологію у колегії Св. Афанасія в Римі. У липні 1740 висвячений на священика, після чого повернувся на батьківщину, в Полоцьк. Згодом був генеральним вікарієм полоцько-

го архієпископа Ф. Гребницького. З 1758 (за ін. дан., 1760) – єпископ, коад'ютор полоцького архієпископа. 1762–80 – архієпископ полоцький. Проявив себе здібним адміністратором, особливу увагу приділяв підвищенню рівня освіти духовенства, підтримував розбудову церков та монастирів. 1780 став Київським митрополитом. Переїхав із Полоцької архієпархії, яка після першого поділу Речі Посполитої відійшла до Російської імперії, на територію основної частини митрополії, що залишилася у Польщі. С. постійно звертався до урядів Росії, Австрії та Польщі з апеляціями проти утисків уніатського духовенства, вів численні судові процеси на захист прав церкви. Помер і похований у Радомишлі.

Р. Шуст (Львів).

СМОЛЬСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (2.12.1893 – 1.12.1985) – укр. художник, громад. діяч, краєзнавець. Н. у с. Підгірках Калуського пов. (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив гімназію у Станіславі. На поч. *Першої світової війни 1914–18* заарештований австр. владою і вивезений до табору у Талергофі. Після звільнення, 1915–1917 навчався в австр. офіцерських школах, звідки був направлений на фронт. Воював у Пн. Італії. З 1920 жив у Львові. 1921–25 навчався на іст.-фіт. *Львівського (таємного) українського університету*. Художню освіту здобув спочатку в Академії мистецтв у Львові (1921–22), потім – у худ. школі *О. Новаківського* (1922–30). З 1931 удосконалював майстерність в Італії, 1934–35 – у Франції (навчався у Парижі в «Академії Колароссі»). 1936 повернувся до Львова, де регулярно брав участь у худ. виставках. Брав участь у створенні Львівської орг-ції Спілки рад. художників УРСР. 1941–44 займався творчою роботою, співпрацював із Спілкою укр. образотворчих митців. 1944–50 – викладач живопису і рисунка в Львівському училищі прикладного мистецтва. З 1951 – на творчій роботі. Протягом життя був учасником 47 художніх виставок. Працював у жанрі пейзажу, портрета, натюрморту, створив низку жанрових композицій, займався графікою. Серед творів: «Автопортрет» (1923), «Мій батько» (1925), «Міст на Сені» (1935). З глибокою проникливістю передав неповторну красу карпатського краєвиду. Багато композицій виконано художником на гуцульську тематику – «Гуцул і гуцулка», «Наречена» (обидві – 1957), «Хліб наш насущний» (1970), «Базар у Косові» (1974), «Космач напровесні», «Празник в Космачі», «На весіллі. Космач», «Дорога до Космача», «Святіння пасок» та ін. Серед кращих творів митця – портрети *С. Людкевича* (1953), *В. Стефаніка* (1959), *І. Крип'якевича*. Полотна С. зберігаються у фондах музеїв Києва, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська. С. – автор статей про укр. мистецтво, окремих митців (І. Труша, А. Манастирського, О. Новаківського). Багато уваги приділяв вивченню зви-

чаїв, традицій жителів Карпат, переважно гуцулів. Написав низку нарисів іст.-етнографічного характеру. На основі зібраних народних переказів та пісень про Довбуша написав повість «Олекса Довбуш» (1935, 1944).

О. Луцький (Львів).

СМОТРИЦЬКИЙ ГЕРАСИМ ДАНИЛОВИЧ (р. н. невід. – жовтень 1514) – укр. письменник, педагог, культ.-осв. діяч. Батько *М. Смотрицького*. Н., ймовірно, у с. Смотричі на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) в шляхетській родині. До 1576 був міським писарем у Кам'янці-Подільському. Згодом на запрошення князя *К. Острозького* переїхав до Острога, де став одним із передових діячів Острозького братства. В Острозі належав до гуртка, куди входили визначні діячі української культури – *Кирик Острозький*, *З. Тусанівський*, *Д. Наливайко* та ін. З 1580 – перший ректор *Острозької академії*. Разом з *І. Федоровим* готував видання Острозької Біблії 1581 (написав віршовану передмову до неї, був її головним перекладачем і редактором) та «Буквар» (1578). Помер в Острозі. С. – автор першої друкованої пам'ятки укр. полемічної літератури «Ключ царства небесного и нашеє християнское духовное власти нерушимый узел» і трактату «Календар римський новий» (обидві видані 1587). С. написав також ряд полемічних сатиричних творів, що не збереглися. У своїх працях С. полемізує з єзуїтами, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади. Твори С. написані мовою, близькою до народної.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ (до прийняття чернецтва – Максим; бл. 1578; за ін. дан., 1572 – 17(27). 12.1633; за ін. дан., 1634) – визначний укр. церковний і культурний діяч, письменник-полеміст. Походив із с. Смотрича на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). Син *Г. Смотрицького*. Навчався в Острозькій академії, з 1601 – у Віленській єзуїтській колегії. Згодом слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому ун-тах. Здобув учений ступінь доктора медицини. Бл. 1608 оселився у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). 1616 постригся у ченці. Виступав спільно з членами Віленського братства на захист православної віри. Згодом перебрався до Києва. 1618–20 – викладач і ректор *Київської братської школи*. З 1620 – архієпископ полоцький. Виступав разом з митрополитом Київським *Й. Борецьким* проти *Берестейської унії 1596*, вів боротьбу з уніатським полоцьким архієпископом *Й. Кунцевичем*. Написав низку полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я – «Антиграфі» (1608), «Тренос, або плач східної церкви...» (польськ. мовою під псевд. Теофіл Орфолог, 1610), «Обропа

Verificacye...» (1621), «Elenchus pism uszczypliwych...» (1622), «Suplikacja...» (1623) та ін.

Після подорожі 1623–25 до Константинополя, Сирії та Палестини С. 1627 перейшов на унію. З цього часу до кінця життя перебував у Дерманському монастирі на Волині. 1628–29 видав твори «Апология подорожі до східних країн...», «Паренезіс, або нагадування народу руському...», «Екзетісіс...», в яких відмовився від своїх антиунійних виступів та ідей. Найвизначніший твір С. – «Грамматики словенськія правильное синтагма...» (1619), в якій упорядкував церковнослов'янську мову. Цей твір С. протягом 17–18 ст. перевидавався у Москві (1648, 1721) та в Румунії (1697, 1755).

О. Кривоший (Запоріжжя).

СНЕГІРЬОВ ГЕЛІЙ (Євген) ІВАНОВИЧ (14.10.1927 – 28.12.1978) – укр. письменник і кінорежисер. Н. у Харкові. 1941–44 жив в евакуації у Тбілісі. Після закінчення війни до 1948 навчався у Харківському театральному ін-ті. Деякий час працював актором Харківського академічного драмтеатру ім. Т. Шевченка, з 1950 – вчителем, з 1951 – викладачем літератури та історії театру в Харківському театральному ін-ті. Після переїзду 1956 до Києва – співробітник «Літературної газети», режисер та зав. сценарного відділу Київської студії хронікально-документальних фільмів. Перше оповідання опублікував 1954. 1957 з'явилася його перша збірка оповідань «Літо вернеться». Згодом написав ліричну оповідь «Народи мені три сини», яка була перекладена багатьма мовами світу й увійшла до антології «Краща європейська новела». 1957 прийнятий до Спілки письменників України. 1966 за кінозйомку виступів І. Дзюби та В. Некрасова з нагоди вшанування жертв Бабиного Яру звільнений з керівної посади на кіностудії. 1974 за відмову підготувати викривальну статтю проти В. Некрасова, автора епопеї «В окопах Сталінграда», С. включений з КПРС, творчих спілок письменників та кінематографістів, усунений з посади режисера кіностудії. Деякий час змушений працювати в Одесі. 1975 С., під впливом розповіді дядька, письменника В. Собка, про негативну роль його матері у сфабрикованій НКВД справі Спілки визволення України, дослідив і описав у публіцистичній розвідці «Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...)» механізм фабрикації звинувачень під час процесу СВУ. Не маючи змоги опублікувати свій твір в СРСР, передав його на Захід (друкувався у журналі «Континент» та укр. мовою у видавництві «Нові дні», Торонто). У березні 1977 написав відкритого листа президентові США Дж. Картеру з аналізом тоталітарної системи в СРСР. Під час «всенародного» обговорення проекту нової конституції С. надіслав відкритого листа «Уряду СРСР», у якому заявив: «Ваша конституція – брехня від початку до кінця...». На знак протесту проти засудження (1.7.1977)

членів Української Гельсінської групи М. Руденка та О. Тихого зрікся рад. громадянства, надіслав паспорт до МВС і оголосив про це на прес-конференції для іноземних журналістів у моск. помешканні відомого правозахисника генерала П. Григоренка. У вересні 1977 заарештований. 28.10 С. оголосив безстрокове голодування. Був підданий примусовому харчуванню через зонд. У в'язниці стан здоров'я С. різко погіршився (С. був інвалідом 2-ї групи). У березні 1978 переведений у Лук'янівську в'язничну лікарню (незабаром був частково паралізований і майже втратив зір). Рад. власті проігнорували вимоги Заходу звільнити тяжко хворого С. У напівсвідомому стані 24.3. С. підписав покаянного листа, опублікованого газетою «Радянська Україна» 1.4 під назвою «Соромлюсь і засуджую». Переведений до Жовтневої лікарні Києва, де невдовзі помер. На вимогу КГБ наступного дня кремований і похований. Серед ін. опублікованих творів: «Золотий бут» (у співавторстві з Ю. Лубовицьким, 1963) та «Власним виміром я міряв долю свою: щоденникові записи» (1991), «Роман-донос» (2000).

Ю. Зайцев (Львів).

СНІГУР ЛУКА (Лукич; 1846–1928) – бойківський будівничий і різьбяр. Н. у с. Погарі (тепер Львівська обл.). З 20-ти років працював у майстра Арвая, з яким споруджував дерев'яні церкви, пізніше будував самостійно. Уславився як майстер дерев'яної монументальної архітектури, а також різьбяр. Авторству С. приписують понад 50 будинків різного призначення, з них – бл. 35 дерев'яних церков. Серед кращих робіт С. – церкви в с. Росохачі (1882), Оряві (1890), Гусному Вижному (1890), Маткові (1899), Кривому (1922), Климці (1925); іконостаси в селах Кривому, Ратичі, Довжині (всі – на Львівщині), що відзначаються досконалістю будівельних конструкцій і оригінальних архітектурних форм, зокрема струнких багатоступінчастих бань. Будівлями С. закінчується бойківська традиція дерев'яного культового будівництва.

М. Ерстенюк (Львів).

СНІГУРСЬКИЙ ІВАН (18.5.1784 – 24.9.1847) – укр. греко-католицький церковний діяч, філантроп і меценат. Н. у с. Берестянах на Самбірщині у родині священика. 1800 закінчив гімназію в Самборі. Вивчав теологію у Львівському ун-ті та Віденському конвікті. З 1808 – священик церкви Св. Варвари у Відні. 1812 здобув ступінь доктора богослов'я, з 1817 – декан богословського ф-ту Віденського ун-ту. 1818–47 – перемишльський єпископ. З його іменем пов'язане заснування дяко-вчительського ін-ту (1818), епархіальної друкарні (1829), запровадження хорового співу в кафедральній церкві та відкриття музичної школи, заснування четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845). Разом з І. Могильницьким сприяв

заснуванню нар. шкіл (1833 було 380 парафіяльних, 24 тривіальні і 2 головні школи). С. виявляв жвавий інтерес до нац.-культ. життя. Дбав про комплектування новими виданнями і утримання епархіальної бібліотеки; запровадив викладання для перемишльських богословів церковнослов'янської мови і був ініціатором створення її граматики; заохочував людей зі свого оточення вживати у повсякденному житті укр. мову; надавав матеріальну і моральну підтримку літераторам (Й. Левицькому, Й. Лозинському, Я. Головацькому, А. Добрянському). У своєму заповіті виділив кошти на утримання дяко-вчительського ін-ту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для убогих вдів та сиріт. С. підтримував дружні взаємини з видатним славістом, прихильником нац. незалежності українців Варфоломієм Копітаром, виступав посередником у його контактах з укр. філологами І. Лаврівським, Й. Левицьким, Й. Лозинським, істориком Д. Зубрицьким та ін. Ініціативи С. сприяли створенню атмосфери високої духовності та сформуванню у Перемишлі культ.-осв. осередку, який започаткував укр. нац. відродження у Галичині.

Ф. Стеблій (Львів).

«СНІП» – популярна тижнева газ. для інтелігенції. Виходила з 1.1. до 30.12.1912 у Харкові за фінансової підтримки і редакцією М. Біленького. Фактичним видавцем і редактором газети був М. Міхновський. «С.» мав виразно нац. та антиурядову спрямованість, сприяв формуванню нац. самосвідомості. В умовах реакції газета об'єднала навколо себе прихильників ідей М. Міхновського, брала участь у передвиборчій кампанії до IV Державної Думи, збирала гроші на спорудження пам'ятника Т. Шевченку. Через матеріальні труднощі та цензурні перепони на 44 (за ін. дан, на 55) номері газети припинила існування.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОБЕСЬКИЙ МАРКО (1628 – 3.6.1652) – представник знатного польського магнатського роду, син Якова Собеського, брат короля Яна III Собеського. Обіймав посади красноставського та яворівського старости. Активний учасник воєнних дій періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57. Брав участь у Зборівській битві 1649 і Берестецькій битві 1651. Під час Батізької битви 1652 потрапив у полон до татар і загинув.

Я. Ісаєвич (Львів).

СОБЕСЬКИЙ ЯКУБ (1588 – 13.6.1646) – польський держ. діяч, дипломат. Представник знатного польського магнатського роду, батько короля Яна III Собеського. Брав участь у поході польськ. королевича Владислава на Москву 1618. Учасник переговорів між Московською державою

та Річчю Посполитою, в результаті яких було укладено Деулінське перемир'я 1618. Відіграв важливу роль під час Хотинської битви 1621, взяв участь у розробці умов Хотинського миру 1621 між Туреччиною та Польщею. Обіймав важливі держ. посади – з 1621 коронного крайчого, з 1636 – коронного підчашія. 1638 С. призначено белзьким воєводою, 1641 – руським воєводою, з 1646 – краківський каштелян. С. відомий як мемуарист. Залишив «Діаріуш Хотинського походу» та «Коментарі про Хотинську війну» (латин. мовою, 1646). У них схвально характеризував діяльність гетьмана П. Сагайдачного, але недооцінював роль укр. козацтва під час Хотинської війни 1621.

Р. Шуст (Львів).

СОБОРНО-ЄПІСКОПЬСЬКА ЦЕРКВА (ін. назви – Братське об'єднання Українських автокефальних церков, УАПЦ-2, Булдовщина, Лубенський розкол) – одна з течій укр. православ'я у 1920–30-х. Організована ГПУ для розкладу Тихонівської церкви та протидії УАПЦ. Оформилася на Соборі, у якому взяли участь архієпископи Іоанникій (Соколовський), єпископи Павло (Погорілко), Феofil (Булдовський), Сергій (Іваницький) та Сергій (Лабунцев). Собор відбувся в червні 1925 у Лубенському Мгарському монастирі. За задумом ГПУ, для поборювання РПЦ нова церква повинна була суворо дотримуватись канонів. Для протистояння «липківцям» стала на шлях українізації богослужіння та автокефалії. Поширилась на Лубенщині, Катеринославщині, Донеччині, Харківщині (єпископ Іоанникій; до 650 парафій наприк. 1925), Полтавщині (єпископи Феofil і Сергій (Лабунцев), Поділлі (єпископ Павло). Відразу відірвала від РПЦ бл. 2000 парафій, кількість яких невдовзі зменшилась. Останній храм С.-Є.ц. було закрито у Луганську 1937. Митрополит Феofil відновив діяльність у Харкові восени 1941.

С. Білокін (Київ).

СОБОР РУСЬКИХ УЧЕНИХ 1848 – перший з'їзд діячів укр. науки, освіти і культури Галичини під час революції 1848–49 в Австрійській імперії. Відбувся 19–25.10.1848 у Львові. Скликаний за ініціативою письменника М. Устияновича та заступника голови Головної руської ради І. Борискевича з метою об'єднання зусиль укр. інтелігенції для підвищення освітнього рівня народу. У Соборі взяло участь 118 осіб, серед яких письменники, вчені, вчителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти, представники духовництва. На пленарних засіданнях виступили І. Борискевич, Я. Головацький, І. Гушалевич, Й. Левицький, Й. Лозинський, Р. Мох, М. Устиянович та ін. Їхні виступи «дихали свободою і патріотизмом», засвідчили готовність працювати над утвердженням укр. незалежності на засадах М. Шашкевича і Т. Шевчен-

ка. На засіданнях секцій вироблено пропозиції про заснування господарського та іст. т-в, охорону пам'яток історії та культури, видання популярного підручника з історії України. Секція шкіл накреслила програму розвитку укр. шкільництва. У секції мови і літератури виникла гостра дискусія щодо мови письменства. Більшість учасників обговорення висловилися за літ. мову, близьку до народної, «громадський» шрифт і фонетичний правопис, зберігши, однак, за прихильниками церковнослов'янської мови (були в меншості) право на використання церковнослов'янської мови у наук. працях і етимологічному правопису. На засіданні 25.10.1848 засновано Т-во народної освіти, члени якого ввійшли до складу правління *Галицько-руської матиці*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОВАЧІВ ВАСИЛЬ (1876–1924) – укр. військовий медик, ген.-хорунжий. Н. у с. Примаках на Полтавщині. З 1893 на військ. службі у рос. армії. Закінчив військ. училище, медичний ф-т Київського ун-ту (1902). Брав участь у російсько-японській війні 1904–05. З 1907 – нач. дивізійної медично-санітарної лабораторії. Згодом працював у військ. академіях Санкт-Петербурга. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на фронті, полковник медичної служби (1913). З 1917 перебував на службі в *Армії УНР*. У січні 1919 – нач. військ.-санітарної управи, з травня 1920 – інспектор санітарної управи Дієвої армії. З 1920 – у таборах інтернованих укр. частин у Польщі. Доктор медицини. Помер у містечку Сливки в Карпатах.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СОЗАНСЬКИЙ ІВАН (1.12.1881 – 28.2.1911) – укр. історик і філолог. Н. у с. Купновичі (Самбірського р-ну на Львівщині). Гімназійну освіту здобув у Самборі (1902). 1902–07 навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту, відвідував курси лекцій професорів *К. Студинського* (філологія) і *М. Грушевського* (історія). 1905–06 працював у бібліотеці *Наукового товариства ім. Шевченка*, 1907 – на посаді вчителя укр. мови *Академічної гімназії у Львові*, 1908–11 – гімназії в Бродях. Брав активну участь у діяльності укр. т-в та інституцій Бродів, у відновленні 1907 діяльності місцевого осередку «*Просвіти*». Наукову роботу розпочав у студентські роки. Найвизначніша його іст. праця, створена на основі судових матеріалів 17 ст., – дослідження «*З минувшини м. Бродів*» («*Записки НТШ*», 1910–11), яке відтворило широку панораму життя тогочасного міста (правові відносини, розвиток ремесла і торгівлі, екон. стан міщан – українців, поляків, вірмен, євреїв та ін.). Здійснив низку публікацій документів з історії освіти та історії укр. нац. руху в Галичині 1848–49, зокрема: «*До історії народного шкільництва в рр. 1821–1838*» (1909), «*До історії участі галицьких русинів у Слов'янським*

конгресі в Празі 1848 р.» (1906), «*До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху, 1848–1850 рр.*» (1909), «*Кілька документів до історії 1848–1849 рр.*» (1909). Автор публікацій з історії літератури: «*До генези творчості М. Шашкевича*» (1906), «*Недруковані вірші Маркіяна Шашкевича*» (1905), «*До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича*» (1906), «*З літературної спадщини Василя Ільницького*» (1905), «*Поетична творчість Олександра Духновича*» (1908), «*Олександр Духнович – угорський автор народних учебників і публіцист*» (1908) та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ – орган законодавчої влади *Карпатської України* 1939. У жовтні 1938 чехо-словацький уряд під тиском укр. державницьких сил у Закарпатті погодився сформувати автономний уряд *Підкарпатської Русі*, а 22.11.1938 парламент ЧСР прийняв «*Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі*», що передбачав створення вищого законодавчого органу краю – Сойму Підкарпатської Русі (С. К. У.). 12.1.1939 автономний уряд Карпатської України на чолі з А. Волошином прийняв рішення про проведення виборів до загальнонародного представницького органу – С. К. У. 18.1.1939 створено *Українське національне об'єднання (УНО)* – політ. утвор., який об'єднав представників усіх існуючих на той час укр. політ. партій. 12.2.1939 відбулися вибори (прямі, рівні та загальні, за таємного голосування) депутатів 1-го С. К. У. Представництво на виборах – прибіл. 1 депутат від 20 тис. виборців. У виборах взяло участь 92,6% всіх виборців, з яких за список УНО (були включені й представники нац. меншин) проголосувало бл. 93% виборчого корпусу. Всього обрано 32 депутати: *А. Волошин, Ю. Ревай, М. Браццайко, Ю. Браццайко, І. Єриєв, А. Довбак, М. Долинай, М. Дрбал* (представник від чеської нац. меншини), *А. Дутка, І. Ігнатко, В. Комаринський, І. Качала, В. Климуш, В. Клочурак, В. Лацанич, М. Мандзюк, М. Марущак, Л. Романюк, Є. Мойш* (представник від рум. меншини), *Д. Німчук, А. Е. Ольдофреді* (представник німецької національної меншини), *Ю. Пазуханич, І. Перевузник, П. Попович, Ф. Ревай, М. Різдорфер, С. Росоха, Ю. Станинець, В. Шобей, А. Штефан, К. Феделеш, М. Тулик*. Перше засідання С.К.У. відкрилося 15.3.1939. Головою С. К. У. обрано А. Штефана, заст. голови – Ф. Ревая та С. Росоху. С. К. У. обрав президентом Карпатської України А. Волошина. С. К. У. одностайно висловився за самостійність Карпатської України та прийняв Конституційний закон, який закріплював респ. форму правління, держ. статус укр. мови, держ. символи Карпатської України (прапор, герб, гімн). Затвердження назви держави –

Карпатська Україна – підкреслювало єдність укр. народу Закарпаття з усім укр. народом. Було призначено уряд Карпатської України, який очолив Ю. Ревай. Внаслідок окупації Угорщиною території Карпатської України С.К.У. припинив свою діяльність.

Т. Андрусак (Львів).

«**СОКАЛЬСЬКИЙ КОРДОН**» – умовна назва лінії, яку польське держ. керівництво встановило у міжвоєнний час для розмежування Галичини і пн.-зх. укр. земель (Волині, Полісся, Холмщини). Проходив по пн. адм. межі Сокальського повіту (звідси і назва). «С.к.» мав перешкодити консолідації укр. спільноти у Польщі та сприяти проведенню політики асиміляції місцевого населення шляхом ізоляції Волині й Полісся від центрів укр. нац. життя, зосереджених у Галичині. Польська адміністрація намагалася не допустити поширення діяльності у пн.-зх. землях галицьких політ., культ.-просв. та фінансово-екоп. орг-цій («*Просвіти*», УПТ «*Рідна школа*», *Союзу українців*, «*Січі*», «*Сокола*», політ. партій та ін.). Окупаційна влада забороняла розповсюдження на цих землях укр. книжок і преси, що виходили в Галичині, утруднювала процеси міграції населення з одного регіону в інший.

М. Швагуляк (Львів).

СОКАЛЬСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (14 (26).9.1832 – 2(14).4.1887) – укр. композитор, муз. критик, фольклорист. Н. у Харкові. 1852 закінчив природничий ф-т Харківського ун-ту. 1855 здобув звання магістра в галузі хімії. 1856 призначений чиновником департаменту с.г. у Петербурзі. 1856–57 працював особистим секретарем рос. консула у Нью-Йорку. З 1858 жив у Одесі. 1859 відновив діяльність Філармонічного т-ва, співпрацював у газ. «*Одесский вестник*», 1871–76 – редактор видання. 1862–63 вчився у Петербурзькій консерваторії. Після повернення до Одеси 1864 організував Т-во аматорів музики («*Одесское музыкальное общество*»), а 1866 – музичну школу при ньому. С. – автор опер («*Мазепа*» за О. Пушкіним, 1859; «*Майська ніч*» за М. Гоголем, 1876; «*Облога Дубна*» за повістю «*Тарас Бульба*» М. Гоголя, 1884), балади «*Слухай!*», фортепіанних п'єс («*Віють вітри, віють буйні по степу широкому*», «*Роздуми на березі Дніпра*», «*На Україні*», 1883), муз. циклу «*Слов'янський альбом*» (1873), фантазії для оркестру «*На луках. Відголоски України*» (1861) та ін. Написав понад 40 романсів, серед яких – на слова Т. Шевченка («*Утоптала стежечку*», «*Полюбила молодого козака дівчина*», «*Єсть на світі доля*»), І. Полежаєва та ін. Посмертно видано збірник «*Малоросійські і білоруські пісні, зібрані П. Сокальським*» (1903) з авторською передмовою, в якій С. виклав свої погляди на принципи обробки нар. пісень.

К. Кондратюк (Львів).

СОКИРА-ЯХОНТОВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ (28.8.1874 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, генерал-майор (1916). Військ. освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрівському військ. училищі (1894). Служив у Горійському піхотному резервному полку. 1905 С.-Я. після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Схід, де офіцером штабу Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні 1904–05. З 1907 – помічник інспектора Воронезького кадетського корпусу, підполковник. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на 3х. фронті, старший ад'ютант штабу 10-ї армії, командир 25-го піхотного Смоленського полку (1915), командир піхотної бригади. В укр. армії – з 1918. Деякий час був командиром 1-ї укр. козацько-стрілецької дивізії (див. *Сірожупанники*), яка за період *Гетьманату* охороняла пн. кордони України на Чернігівщині. З 23.8 – начальник Подільської залози. У жовтні 1918 – командир Подільського козачого коша. Після падіння Гетьманату перебував у Одесі, де в січні-лютому 1920 сформував укр. стрілецьку дивізію з галичан, які одужували та прибували з італійського полону. Напередодні вступу до міста частин більшовицької 14-ї армії денікінський генерал М. Шилінг передав йому владу в Одесі. За більшовицької влади С.-Я. у березні 1920 очолював велику військ. маніфестацію під синьо-жовтими прапорами з нагоди Шевченківських свят. Наприк. 1920 виїхав до Варшави. Невдовзі заарештований польською контррозвідкою як «шпигун рад. Росії». Був обмінаний на польського агента. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

«**СОКІЛ**» – перше укр. фізкульт.-спорт. (спортивно-руханкове) та протипожежне т-во, створене у Львові 1894. Ідею створення спорт. т-ва, яке поруч з увагою до фіз. виховання мало б на меті пробудження нац. свідомості та нац.-патріотичне виховання, висунув чех Мирослав Тирш. 1862 у Празі виникло перше т-во «С.». Згодом були створені аналогічні організації в ін. слов'янських народів (польське т-во «С.» у Львові організовано 1867). 1907 вони об'єдналися у Всеслов'янський сокільський союз. Статут укр. «С.» розроблений В. Лаврівським і опублікований 8.12.1892 (затверджений Міністерством внутр. справ 26.7.1893); зміни і доповнення до статуту внесені 1926 і 1929. Завданням т-ва було фіз. вдосконалення його членів, проведення культ.-просв. заходів з метою виховання почуття нац. єдності. Т-во створене на загальних зборах, що відбулися 11.2.1894 у Львові. Члени т-ва займалися різними видами спорту: велосипедний, веслування, фехтування, стрільба (з 1912), проходили протипожежну підготовку, могли відвідувати заняття з музики і співу. Пізніше серед спорт. дисциплін, якими займалися члени т-ва, з'явилися лижний спорт (лещатарство), ковзанярський та санний спорт, хокей (гаківка), футбол (копаний м'яч), во-

лейбл (сітківка), баскетбол (кошиківка), а також бокс (стусан) та туризм (мандрівництво). Осередки «С.» організували та опікували гуртки музики, співів, аматорські театри. 1912 за ініціативою С. Горюка організовано стрілецькі сокільські курені, які займалися військ. підготовкою. Особливе значення не тільки для розвитку фізкультури і спорту, але й для нац. консолідації, піднесення рівня нац. свідомості мали сокільські зльоти, т. зв. здвиги, які в довоєнний період проводилися майже щорічно. У 2-му Крайовому Шевченківському здвигу у Львові (червень 1914) взяло участь бл. 12 тис. чоловік, у т. ч. членів «Січі», «Пласту», т-в укр. січових стрільців.

Ідеї «С.» знайшли підтримку серед укр. населення, осередки т-ва виникли у багатьох містах і селах Галичини та Буковини (саме на ці два регіони, згідно зі статутом, поширювалась діяльність «С.»). 1914 на західноукр. землях діяли 974 місцевих осередки, які об'єднували бл. 33 тис. членів: представників інтелігенції, студентства, селянства, робітництва, духовенства. З метою залучення до занять спортом усього населення 1902 створено жіночий руханковий відділ. Завдяки діяльності І. Боберського фіз. культура стала обов'язковим предметом в укр. гімназіях. Разом з розвитком фіз. культури та спорту велика увага приділялася розвитку протипожежної безпеки, що знаходило особливу підтримку серед селянства. За ініціативою і під керівництвом членів «С.» проводились урочисті вечори з нагоди пам'ятних іст. дат, готувались концерти, ставились аматорські вистави (у театр. секції розпочав свою діяльність Л. Курбас), організувались публічні виступи. У 1910–30-х «С.» відігравав вагомую роль в орг-ції спорт. і нац.-культ. життя укр. населення Галичини і Буковини.

Згідно зі статутом, «С.» мав власний прапор (лев у синьому полі), гімн («Соколи, соколи, ставайте в ряди»), гасла-кличі («Всі вперед – всі враз», «В здоровому тілі – здорова душа», «Де сила – там воля») та сокільський привіт – «Гаразд». Очолювали «С.» В. Нагірний (1894–1900), А. Будзиновський, І. Боберський (1910–14); у міжвоєнний період – М. Запорожський (1922–33), М. Хронов'ят (1933–39). Членами «С.» були І. Белей, М. Шухевич, Б. Лепкий, сини І. Франка – Петро, Тарас та Андрій, Є. Коновалець, І. Крип'якевич та ін. «С.» проводив активну видавничу діяльність. На серед. 1930 «С.» видав понад 130 назв літератури, у т. ч. підручників, посібників, правил змагань, описів вправ, календарів тощо. Початок цій діяльності було покладено В. Лаврівським, який 1895 видав календар для «С.» та правила гри у футбол. Пізніше вийшла низка ін. праць, зокрема: І. Боберського «Рухові ігри і забави», «18 м'ячевих ігор», І. Мриця «Наука їзди на лещатах», Д. Навроцької «Вправи вільноруч для жінок», Т. Франка «Історія і теорія руханки», П. Франка «Підручник шведської руханки», Є. Жарського «Самооборона» та ін. «С.» видавав ряд періо-

дичних видань: «Сокільські вісті» (1908–09 як додаток до «Свободи»; 1928–39), «Вісті з Запорожжя» (1910–14; ред. І. Боберський) – самостійний місячник руханкових і пожежних т-в з власним додатком «Пластовий табір».

У міжвоєнний період укр. сокільські орг-ції існували в еміграції (зокрема, в Чехо-Словаччині, Югославії, Аргентині) і об'єднувалися у Союз українського сокільництва за кордоном: Проте укр. сокільський рух в еміграції не набув значного розвитку, і в роки Другої світової війни осередки «С.» фактично припинили існування. Після Другої світової війни «С.» кваліфікувався як «буржуазна орг-ція» і був ліквідований у всіх країнах «соціалістичного табору».

Т. Андрусак (Львів).

СОКОЛОВСЬКИЙ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. – 1922) – держ. діяч періоду Гетьманату. Н. у Полтаві. До революції обіймав посаду зав. агрономічного відділу Полтавської губернської земської управи. Співпрацював з журн. «Українская жизнь», який 1912–17 у Москві видавали О. Саліковський і С. Петлюра. Належав до партії кадетів. На поч. травня став міністром харчових справ Української Держави. 9.7.1918 подав у відставку з посади міністра. За деякими даними, 1918 належав до Української партії соціалістів-федералістів. Наприк. листопада 1918 С. разом з К. Мацієвичем, В. Прокоповичем, І. Феценком-Чопівським, А. Марголіним направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками Антанті, але Директорія УНР відкликала цю дипломатичну місію. Пізніше виїхав на Пн. Кавказ до А. Денікіна. Помер у Белграді (тепер Союзна Республіка Югославія).

І. Підкова (Львів).

СОКУЛЬСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (13.7.1940 – 22.6.1992) – укр. поет, правозахисник, громадський діяч. Н. у с. Червоноярському Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. 1962–64 навчався на філол. ф-ті Львівського ун-ту, пізніше – у Дніпропетровському ун-ті. Діяльний учасник Львівського та співзасновник Дніпропетровського клубів творчої молоді. 1966 «за написання націоналістичних віршів» виключений з комсомолу і відрахований з ун-ту. Працював пожежником, бібліотекарем, кореспондентом газети «Енергетик», матросом річкового пароплавання. Контактуював з дисидентськими колами у Києві та Львові, поширював самвидав. 1968 виступив одним із авторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська», в якому висловлювався протест проти політики русифікації в Україні, переслідування нац. інтелігенції, плюндрування пам'яток культури, цькування роману О. Гончара «Собор». Навесні 1969 «Лист» передала радіостанція «Свобода», опублікували зарубіжні ЗМІ. У серед. червня 1969 С. було заарештовано, і 27.1.1970 Дніпропетровський облсуд за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») за-

засудив С. до 4,5 років таборів суворого режиму. Покарання відбував у Мордовії, з кін. 1971 – у Володимирській в'язниці, згодом – у таборах Пермської обл. Звільнений 14.12.1973. Мешкав у Дніпропетровську, займався опозиційною діяльністю, впорядкував самвидавну поетичну збірку. У жовтні 1979 вступив у правозахисну орг-цію – Українську Гельсінську групу. У квітні 1980 був знову заарештований, рішенням суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом і засуджений у січні 1981 до 10 років позбавлення волі та 5 років заслання. Покарання відбував у Чистопольській в'язниці (тепер Татарстан, РФ). За 9 днів до закінчення тюремного терміну 3.4.1985 знову заарештований і засуджений Чистопольським міськсудом до 3 років таборів за «хуліганство». У жовтні 1985 переведений на дільницю особливо суворого режиму Кучинського концтабору ВС-389/36-1 Пермської обл. Найчастіше з усіх політв'язнів «за порушення режиму» утримувався у штрафному ізоляторі (ШІЗО), 1987 переведений до одиночної камери. Звільнений з ув'язнення у серпні 1988. Після повернення в Дніпропетровськ працював в Українській Гельсінській спілці, був одним із засновників обл. орг-ції Т-ва української мови ім. Т. Шевченка, Народного руху України, «Меморіалу». Очолював обласну організацію Української республіканської партії. З 1989 редагував і видавав журн. «Пороги». Активно підтримував відродження Української автокефальної православної церкви. 20.5.1991 був жорстоко побитий під час пікетування з вимогами незалежності України в Дніпропетровську, що прискорило його смерть. Похований у Дніпропетровську. У 1960-х публікував вірші в альманасі «Вітрила», журн. «Прапор» та переклади з білорус. у журн. «Вітчизна». 1971 видавництво «Молодь» планувало видати збірку поезій С., але її зняли з виробництва у зв'язку з арештом автора. Пізніше твори С. публікувалися лише за кордоном. В Україні перша збірка поезій «Владар каменю» вийшла друком лише після смерті поета – 1993 у Києві. У липні 1995 С. прийнятий в Спілку письменників України (посмертно).

Ю. Зайцев (Львів).

СОЛЕНИК КАРПО ТРОХИМОВИЧ (травень 1811 – 7(19).10.1851) – визначний укр. актор, один з основоположників укр. реалістичного театру. Н. у м. Лепелі (Вітебська обл., Білорусь) у дворянській родині. Навчався у Віленському ун-ті на мат. ф-ті, але курсу не закінчив. На поч. 1830-х вступив до відомої укр. акторської трупи І. Штейна (Харків). 1832 дебютував у ній як актор. З 1835 працював у трупі Л. Млотковського (Харків). За кілька років наполегливої праці С. самостійно опанував акторську техніку. Преса одноставно визнала С. одним з найпопулярніших акторів провінції, майстром худ. перевтілення, правдоподібного вживання в сценіч-

ний образ. С. не раз запрошували на сцену столичного Александринського театру, зокрема М. Гоголь. У різні часи гастролював у Курську, Кишиневі, Воронежі та ін. містах, але в основному його діяльність проходила в Україні: Харкові, Одесі (трупа Соколова), Києві, Полтаві, Сумах та ін. містах. Створив на сцені багато класичних, переважно комедійних образів. Серед крашків – Виборний, Возний, Чупрун («Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського), Шельменко, Стецько («Шельменко-денщик», «Шельменко – волосний писар», «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка), Фамусов («Лихо з розуму» О. Гриббодова), Хлестаков, Осип, Бобчинський, Кочкар'єв («Ревізор», «Одруження» М. Гоголя), Блазень («Король Лір» У. Шекспіра). С. у ролі Чупруна бачив на ярмарку у Ромнах Т. Шевченко, який у своєму «Щоденнику» назвав С. геніальним актором. На поч. 1850-х відомий як режисер. Помер у Харкові. Творчість С. високо цінували М. Щепкін, М. Гоголь, Т. Шевченко. С. наділяв своїх героїв властивим йому натхненням, дотепним гумором і життєрадісністю у поєднанні з оптимістичним ставленням до долі людини. Похований у Харкові.

О. Бачинська (Одеса).

СОЛІДАРИЗМ – філос. та сусп.-політ. течія, розповсюджена у деяких сусп.-визвол. рухах після Другої світової війни. С. позначений співіснуванням у єдиній моделі нових зх. концепцій (лібералізму з його теорією вартості людської одиниці) та ультраконсерватизму (італійського й іспанського фашизмів, інтегрального націоналізму). С. виступав компромісною теорією між цими течіями, поділяв народ на стани за фаховою приналежністю. Законодавча влада за С. формується з представників фахово-станових орг-цій та політ. партій (як правило, допускається існування 2-х партій). Фахово-станові орг-ції та політ. партії складають списки кандидатів у парламент, за які виборці віддають свої голоси на виборах. Нац. збори мають обрати голову народо-владної держави. Виконавчий орган формується Головою держави і відповідальний як перед Головою, так і перед парламентом. С. покликаний ліквідувати сучасні суперечності: між працівниками та працедавцями, між ідеологічним і матеріальним світоглядом, між профспілками і партіями, між державою та особою. С. – яскравий приклад утопічного демократизму кабінетного типу, відірваного від держ. реалій. На практиці С. неспроможний вирішити поставлені проблеми. Виявився продуктом ультраконсервативного мислення, максимально пристосованого до нових умов. Основні засади С. викладено у праці О. Бойдуника («Національний солідаризм», 1947; під псевд. П. Боярський). У період від 1947 до 1972 С. був офіційною ідеологією ОУН(М). З ін. політичних структур С. культивував рос. Народно-трудовий союз.

1970-х в ОУН(М) на зміну С. прийшла ідеологія демократичного націоналізму.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛОВЙОВ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (5(17). 5.1820 – 4(16).10.1879) – рос. історик. Академік Петербурзької академії наук (1872). Н. у Москві в сім'ї священика. 1833–38 навчався у гімназії. 1838 вступив на іст.-філол. відділення філ. ф-ту Московського ун-ту. Після закінчення ун-ту (1842) протягом 1842–44 перебував за кордоном як домашній учитель дітей А. Строганова. Відвідував лекції Ф. Гізо, Ж. Мішле у Парижі, К. Ріттера, Л. Ранке у Берліні, познайомився з відомими славістами В. Ганкою, Ф. Палацьким, П. Шафариком. 1845 захистив магістерську, а 1847 – докторську дисертації. З 1847 – професор Московського ун-ту. 1864–70 – декан іст.-філол. ф-ту, 1871–77 – ректор Московського ун-ту. В останні роки життя був головою Московського т-ва історії і старожитностей російських, директором Оружейної палати. У студентські роки С. симпатизував рос. *слов'янофілам*, згодом поділяв погляди західників, займаючи помірковану ліберальну позицію. Був придворним учителем рос. імператорів. Відстоював автономні права ун-тів, за що змушений піти у відставку з посади ректора. Основна праця «Історія Росії з найдавніших часів» (1851–79; 29 тт.; доведена до 1775) містить численні факти з історії слов'ян, *Київської Русі*, історії укр. земель 14–18 ст. Упереджено характеризував діяльність укр. гетьманів, запорізького козацтва. С. – автор теоретичних праць «Історичні листи» (1858), «Прогрес і релігія», «Спостереження над історичним життям народів», у яких застосований порівняльно-іст. метод дослідження. Великий архівний матеріал, узагальнений у працях С., ставить їх у ряд вагомих здобутків рос. історіографії, що становлять науковий інтерес і для сучасних істориків.

О. Мазур (Львів).

СОЛОВКИ – узагальнююча назва групи о-вів у пд.-зх. частині Білого моря, Зосимо-Савватіївського монастиря та рад. концтабору. Загальна пл. архіпелагу (входять о-ви Великий Соловецький, Анзер, Муксольма, Великі й Малі Зайчики, Конд-острів і Вороній) 347 кв. км. Найменша відстань від материка – 65 км. З часів Новгородської республіки С. були осередком колонізації Півночі, чому особливо сприяла слава монастиря. У монастирі прийняв чернецтво святий Філіп, митрополит Московський, та Авраамій Паліцин. Серед ченців перебував також Московський патріарх Никон. Влада використовувала С. і як місце заслання. У різні часи на С. перебувало чимало українців, зокрема противники гетьмана *І. Мазепи* (полтавський священик І. Святайло з сином і чернець Приханор), а після Полтавської битви 1709 – його прихильники (ген. осавул Д. Максимович, сердюцький полковник

Я. Покотило). У пізніші часи на С. були заслани архимандрит Гедеон Одорський, лохвицький протоієрей І. Рогачевський, останній кошовий отаман Запорізької Січі *П. Калнишевський*. 1850–54 на С. був засланий кирило-мефодіївець Г. Андрузький.

Зі встановленням рад. влади на С. було організовано перший в СРСР концтабір, в якому карались і загинули десятки тисяч в'язнів. Соловецький монастир було ліквідовано за постановою Архангельського губвиконкому 21.7.1923 (на той час тут перебувало бл. 60 ченців). За постановою РНК СРСР від 13.10.1923 було утворено «Соловецький лагерь принудительных работ особого назначения» (СЛОН ОГПУ). Під управлінням СЛОНу перебував увесь Соловецький архіпелаг та прилегла частина материка.

В укр. історіографії історія С. традиційно поділяється на 4 періоди. За часів непу (до 1927) табірний режим був порівняно м'яким. В'язні фактично працювали на обслуговування власних потреб. Інколи траплялися втечі, 1926–27 зареєстровано 188 втеч із Кемі і 12 із Соловків. В'язні іронічно називали табір «Радянським Союзом у мініатюрі». Табірний контингент офіційно поділявся на кілька груп: політики (члени партії меншовиків, есерів та анархістів), церковники (духівництво й миряни, засуджені за церковними справами), контрреволюціонери та кримінальні злочинці. 1923–25 політики перебували на окремому режимі – не працювали, жили разом і мали свій орган управління (старостат). Кількість духівництва, за різними джерелами, коливалася від 120 до 500 осіб. 1926–29 діяв «Собор соловецьких єпископів», що прийняв 4 послання з головних питань поточного церковного життя. В Онуфріївській церкві, що знаходилася на місцевому цвинтарі, щоденно відбувалося богослужіння. Старшим архієреєм катакомбної соловецької церкви був єпископ Максим (Жижиленко; 1886–1931). У каплиці преподобного Германа з 1925 служили католики сх. обряду, а згодом і римо-католики.

У ризниці Преображенського собору 1923–26 діяв театр, з вересня 1924 – музей. У пізніші роки режисером соловецького табірної театру був *Л. Курбас*. Існувало соловецьке т-во краєзнавства (реорганізоване 1926 з Соловецького відділення Архангельського т-ва краєзнавства: СОАОК), при якому діяли секції, зокрема, кримінологічна (організована 23.10.1923). Кримінологічний кабінет при останній провадив соціологічні й невро-психопатологічні дослідження серед в'язнів. 1924–30 управління СЛОНу видавало щомісячний журн. «Соловецкие острова» (1924 під назвою «СЛОН»; 1927–28 друкувався на сторінках журн. «Карело-Мурманский край»), а 1925–28 та 1930 – щотижневу газ. «Новые Соловки» з нерегулярними додатками, 1927 – щоденний радіобюлетень.

2-й і 3-й періоди – це часи перших рад. п'ятирічок. Після створення Біломорсько-Балтійського табору з центром на Медвежій горі (тепер Медвеж'є-

горськ) з 1.11.1933 С. включено до його складу як 8-ме Соловецьке спецвідділення (штрафне) Біломорсько-Балтійського комбінату. У серед. 1930-х на С. були ув'язнені відомі укр. діячі, що пройшли за процесами СВУ, УНЦ, УВО. Серед них були академіки *М. Слабченко*, *М. Яворський*, С. Рудницький, професори *Й. Гермайзе* та А. Барбар, політ. діяч та історик П. Христюк, письменники Є. Плужник, О. Слісаренко, Г. Шкурूपій, парт. та рад. діячі *М. Любченко*, М. Полоз, *О. Шумський* та ін. У цей час умови життя в'язнів значно погіршилися. Вони працювали на лісозаготівлях, у цегельні, ливарні та на ін. важких роботах. Окрему категорію в'язнів складало 325 людоїдів з часів голодомору 1932–33. У концтаборі існувало 3 спецізолятори. З метою психологічно і фізично зламати в'язнів, а також добитися потрібних слідству зізнань була розроблена система жорстоких тортур – т. зв. «комари», «жердочка» тощо. Терор набув нечувано страшних форм. Зокрема, за відмову в'язнів одного з бараків у 40-градусний мороз вийти на роботу (за браком одягу) чекісти спалили барак, де загинуло бл. 400 невольників.

4-й період (1937–39) називають періодом ежовщини. 20.2.1937 табір було перетворено на «Соловецьку тюрму особого призначення» (СЛОН 10-го відділу ГУДБ НКВД, ліквідована 2.11.1939). Наприк. 1937 – на поч. 1938 окрема «трійка» УНКВД по Ленінградській обл. (голова – Л. Заковський, члени: В. Гарін та Б. Позерн, секретар Єгоров) сфабрикувала низку групових справ, засудивши до розстрілу 1825 в'язнів. За справою № 103010/37 було засуджено найбільше укр. діячів, серед яких О. Волох, *М. Вороний*, *М. Зеров*, А. Крушельницький, *М. Куліш*, Л. Курбас, Ю. Мазуренко, М. Павлушок, В. Підгаєцький, *В. Підмогильний*, П. Філіпович, *В. Чехівський* та ін. (разом 134 особи). Найбільшу, першу, групу з 1111 в'язнів розстріляно в Карелії поблизу Онезького озера під Медвеж'єгорськом (між 27.10 і 4.11.1937). Другу групу з 509 в'язнів вивезено до Ленінграда, де, правдоподібно, також розстріляно. Третю групу із 198 засуджених розстріляно 17.2.1938 на С. попл. Ісаково. Існують дані, що велику партію в'язнів затоплено разом із баржею у Білому морі.

С. Білокінь (Київ).

СОЛОНИЦЬКИЙ БІЙ 1596 – вирішальний бій в урочищі Солониця попл. м. Лубен під час козацько-селянського повстання під проводом *С. Наливайка*. Після бою в урочищі Гострий Камінь попл. Білої Церкви (квітень 1596) основні сили повстанців на чолі з С. Наливайком та *Г. Лободою* відійшли у *Лівобережну Україну* і мали намір у випадку невдачі повстання відійти на територію Московського царства (див. *Наливайка повстання 1594–96*). Наприк. травня 1596 польсько-литовські частини на чолі з *С. Жолкевським* наздогнали військо по-

встанців, обтяжене обозом з сім'ями козаків, і відрізало шлях до моск. кордону. Селянсько-козацькі загони побудували в урочищі Солониця (неподалік від Лубен) укріплений табір з 4-х рядів возів, оточених навколо валом і ровом. У таборі перебувало бл. 10 тис. чол., хоча безздатних налічувалося не більше 3 тис. чол., решту становили сім'ї повстанців і поранені. С. Жолкевський мав бл. 5 тис. жовнірів, допоміжні загони і артилерію. 16.5.1596 почалася облога козацького табору, що тривала бл. двох тижнів. Мужньо обороняючись, повстанці сподівалися на допомогу запорожців на чолі з Підвисоцьким, що діяв у тилу ворога. Однак запорожцям прорватися до табору не вдалося, і становище обложених стало критичним – бракувало харчів, води, почався масовий падіж коней. До того ж у таборі загострилися суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. Скориставшись із важкого становища повстанців, С. Жолкевський вступив у таємні переговори з Г. Лободою, пообіцявши реєстровцям амністію. Чутки про калітуляцію викликали між реєстровими і нереєстровими козаками збройну сутичку, в якій Г. Лобода було вбито. 26.5.1596 польське військо повело гарматний обстріл табору, готуючись 28.5 почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.5 частина реєстровців по-зрадницькому схопила С. Наливайка, *М. Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С. Жолкевському. Під час переговорів польське військо за наказом С. Жолкевського підступно напало на табір і вирізало кілька тис. повстанців разом з їхніми дружинами і дітьми. Тільки невелика частина козаків на чолі з К. Кремським прорвали оточення і відступила на Запоріжжя.

М. Пасічник (Львів).

СОЛОХА – скіфський курган (т. зв. царський) кін. 5 – поч. 4 ст. до н. е. Розташований за 9 км. на пд.-зх. від с. Великої Знам'янки Васильківського р-ну Запорізької обл. Розкопки кургану провів 1912–13 М. Веселовський. Під насипом заввишки 18 м знайдено два «царські» поховання. Одне з них (центральне) пограбоване у давнину, інше (бокове) – у зх. частині кургану збереглося повністю. У камері катакомби розмірами бл. 27 кв. м виявлені численні предмети, серед яких срібний кілік, бронзовий черпак з голівкою лебедя, амфора, срібний з позолотою кілік з написом, золоті бляшки та ін. У господарській камері знаходились бронзовий казан та посудина, три амфори. Поряд із центральною могилою знайдено поховання двох багато вбраних людей. У дромосі виявлено кістяки насильно умертвлених слуг – юнака винодара та зброєносця. У камері розмірами бл. 11,2 кв. м знаходилося поховання «царя», облаштоване пишним інвентарем. Серед знахідок – обруч, шестопер, два мечі, вістря стріл, два списи, лусковий панцир, золота фіала з двома написами, сім срібних посудин, чор-

С нолаковий кілік, понад 300 золотих бляшок тощо. Чудовими взірцями грецької роботи є золотий гребінь з фігурками скіфів, що б'ються, та срібна оббивка горіту (налуччя) із зображенням битви воїнів. У нішах і тайнику знаходились амфори та посуд: казани, лутерій, ківш, сито, рідон тощо. За 2,6 м на зх. знайдені поховання конюха та могила з 5 кістяками забитих коней, на яких виявлено залишки вуздечки. За однією з існуючих версій, центральне поховання С. могло належати скіфському царю Орику і здійснене бл. 410 до н. е., бокове – царю Октомасаду (поч. 4 ст. до н. е.).

Г. Тоцев (Запоріжжя).

СОЛТИС (від нім. Schultheiss – сільський староста) – 1) У селах на західноукр. землях, що з 14 ст. підпали під владу Польщі, службова особа, яку призначав феодал. С. були і в Зх. Закарпатті у 16–17-й пол. 18 ст. С. збирав з селян чинш, мав судову владу тощо. Посада С. існувала до 19 ст. 2) У селах Зх. України 1933–39 службова особа, що виконувала функції розпорядчого органу сільської громади. С. обирала громадська рада, а затверджував повітовий староста.

В. Кульчицький (Львів).

СОЛТИС МИХАЙЛО (псевд. Черкас; 31.8.1918 – можливо, серпень 1944) – укр. військ. діяч. Н. у с. Жидачині Ківерцівського р-ну Волинської обл. Навчався в укр. гімназії у Луцьку, 1936–38 – у школі «Маслосоюзу» в Стрию. Чл. Організації українських націоналістів (з 1938). 1938–39 працював у кооперативі на Поліссі. На поч. 1939 заарештований польською поліцією за приналежність до ОУН. У вересні того ж року втік із в'язниці й переїхав до Берліна. Після розколу ОУН із 1940 – на боці А. Мельника. У червні 1941 С. у складі похідних груп діяв на Черкащині і Кіровоградщині. З 1942 – чл. Волинської крайової ексекютиви ОУН(М). Наприк. 1942 організував партизанський відділ ОУН(М) в околицях Луцька, займався пропагандистською роботою. У серпні 1943 провів переговори (не санкціоновані ПУН) з шефом поліції Волині і Поділля доктором Піцом і в порозумінні з ним створив *Український легіон самооборони*. Очолив штаб легіону. Влітку 1944 С. виступив з ініціативою підписання угоди з Армією Крайовою (АК) про взаємний ненапад. Рішучий протест С. у зв'язку з намаганням використати УЛС у придушенні Варшавського повстання 1944 та контакти з польським рухом Опору спричинилися до його арешту гітлерівськими спецслужбами. Подальша доля С. невідома. Згідно з найпоширенішою версією С. було розстріляно.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ – 1) Старовинний торговельний шлях, по якому возили сіль у *Київську Русь* з Кримського узбережжя Чорного моря. Зга-

дується у літописі під 1170. Розпочинався на Київщині. Мав два розгалуження, одне з яких починалось у Переяславі, інше – у Ромнах. Пobl. гирла р. Ворскли обидва розгалуження з'єднувалися. Звідси шлях вів до Перевалочної (с. залите водами Дніпродержинської ГЕС) по лівому берегу Дніпра, далі – до Кам'янського перевозу (біля гирла р. Конки) по правому берегу й далі, знову по лівому. Неподальк від сучасної Каховки С.ш. повертав на Крим. Протягав у напрямку Корсуня (Херсонес; pobl. Севастополя), Суража (тепер Судак) і Кафи (тепер Феодосія). С.ш. в Україну з Криму привозили сіль, звідси і назва шляху. 2) Торговельний шлях, яким возили сіль з Коломиї, Калуша (тепер Івано-Франківська обл.) у *Правобережну Україну* в 16–18 ст.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СОМКО ЯКИМ СЕМЕНОВИЧ (р. н. невід. – 18(28).9.1663) – наказний гетьман *Лівобережної України* (1660–63). Н. у м. Переяславі. Походив з міщанської сім'ї. Його сестра Анна була першою дружиною Б. Хмельницького. Обіймав посади сотника Переяславського полку (1654), наказного переяславського полковника (1654). У вересні 1654 їздив до Москви з дипломатичним дорученням гетьмана Б. Хмельницького. Восени 1659 разом з В. Золотаренком допоміг моск. військам під командуванням О. Трубецького захопити Лівобережну Україну і присягнув на вірність царю. Був противником укладення *Слободищенського договору 1660* з Польщею. Після укладення Ю. Хмельницьким договору з Польщею виступав за збереження союзницьких відносин з Московією. На козацькій раді у Переяславі 1660 обраний переяславським полковником і наказним гетьманом Лівобережної України. Намагався розширити привілеї старшини, що призвело до зростання соціальних протиріч серед козацтва і наростання незадоволення козацької бідноти. У відносинах з Московською державою домагався дотримання *Березневих статей 1654*, збереження самостійності та неподільності *Гетьманщини*, чим викликав невдоволення моск. уряду. У боротьбі за гетьманську булаву вступив у конфлікт з частиною лівобережної старшини на чолі з В. Золотаренком та ніжинським протопопом М. Филімоновичем, яка беззастережно орієнтувалася на Москву. В опозицію до С., як представника інтересів козацької старшини, перейшов кошовий отаман Запорізької Січі І. Брюховецький. Навесні 1662 на старшинській раді в Козельці С. обрано гетьманом усєї України, але цар не затвердив його. У червні 1663 під час остаточного обрання гетьмана на *Чорній раді 1663* у Ніжині С. разом з В. Золотаренком та І. Брюховецьким був одним із реальних кандидатів на гетьманську владу. Однак, використовуючи соціальну демагогію і активну підтримку моск. уряду, гетьманом Лівобережної України став І. Брюховецький. За наказом новообраного гетьмана С.

було схоплено, звинувачено у таємних зносинах з П. Тетерею, Річчю Посполитою та Кримським ханством і у вересні 1663 страчено разом з В. Золотаренком у Борзні (тепер Чернігівська обл.).

О. Мазур (Львів).

СОРОКА МИХАЙЛО (27.3.1911 – 16.6.1971) – визначний укр. політ. діяч, правозахисник, багатолітній в'язень польських і рад. концтаборів та тюрем. Н. у с. Кошляках на Тернопільщині. Батько С. помер ще до народження сина, через 11 років померла мати. Навчався у Тернопільській гімназії, пізніше – Празькому політехнічному ін-ті. За освітою – інженер-архітектор. Під час навчання у гімназії став членом *Організації українських націоналістів*. 1937 заарештований і за приналежність до ОУН позбавлений волі. Ув'язнення відбував у станіславській та гродненській тюрмах, у польському концтаборі *Берега Картузька*. Звільнився з ув'язнення після початку Другої світової війни. Продовжував підпільну роботу у Львові, був членом Крайового проводу ОУН. У листопаді 1939 С. одружився з К. Зарицькою. Через 4 міс. обох заарештували органи НКВД. С. засуджено до 8 років позбавлення волі. Перебуваючи в таборі у Воркуті, організував широку підпільну мережу «ОУН-Північ». 1947 налагодив зв'язок між таборами, а через два роки – з Україною. Внаслідок діяльності С. створено розгалужену сітку підпільних орг-цій, ліквідовано панування у таборах кримінальних злочинців, терор яких був однією з форм знущання над політ. в'язнями ГУЛАГу. 1949 С. засуджено втретє і заслано у Красноярський край. 1952 заарештований за звинуваченням в орг-ції підпілля у воркутинських таборах і засуджений до смертної кари, яку замінили 25-річним ув'язненням. Покарання відбував у Магадані, Тайшеті, Караганді, Мордовії. Зустрів у таборах нову хвилю укр. політ. в'язнів – «шістдесятників». Близько 35 років провів у польських та рад. тюрмах і концтаборах. Помер у таборі № 17, що в Озерній у Мордовії. 28.9.1991 прах С. перевезено з Мордовії й урочисто перепоховано разом з прахом його дружини на Личаківському цвинтарі у Львові. Рад. політв'язень Анатолій Радигін у своїх спогадах «Життя в мордовських концтаборах зблизка» писав про С.: «Ця людина жила й відійшла з життя мужньо, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч. Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені українці будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля».

Т. Андрусак (Львів).

СОСЕНКО МОДЕСТ (11(23).4.1857 – 4.2.1920) – укр. живописець. Н. у Порогах Надвірнянського

пов. (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). 1896–1900 навчався у краківській Академії красних мистецтв, 1901–02 – у мюнхенській Академії, 1902–05 – у Національній школі мистецтв у Парижі. З 1906 оселився у Львові. 1906–08 С. жив у Італії, де ознайомлювався із стародавнім і сучасним мистецтвом Заходу. 1913–14 здійснив подорож до Росії, Єгипту і Палестини. У творчому доробку С. портрети (А. Шеніцького, В. Шухевича, «Портрет дівчини», 1912; «Жіночий портрет», 1913; «Автопортрет», 1915), жанрові картини («Хлопець обідає», «Хлопці на плоті», 1912; «Танець», 1915; «Трембітарі», 1914), пейзажі Українських Карпат і Пд. Далмації («Рання весна на селі, 1903; «Будуар в сонці», 1918), монументальні розписи (у приміщенні Вишого музичного ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, 1915), поліхромія церков у Підберіцях, Печеніжині, Рикові, Золочеві, Славську. Більшість творів С. зберігаються у Львівському держ. музеї укр. мистецтва та в Коломиїському держ. музеї нар. мистецтва «Гуцульщина».

СОСНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1.12.1919 – 25.7.1975) – укр. журналіст, публіцист, історик, громад.-політ. діяч. Н. у с. Гаях Великих pobl. Тернополя. Після закінчення Тернопільської гімназії (1938) навчався у Львівській богословській академії та Львівському ун-ті. 1940 мобілізований у Червону армію. На поч. 1941 потрапив у німецький полон. Восени 1941 повернувся до Львова, навчався у Львівському мед. ін-ті, брав участь у діяльності укр. націоналістичного підпілля. Перебував під сильним впливом націоналістичної ідеології, насамперед – праць Д. Донцова. З літа 1944 жив в еміграції, спочатку – в Німеччині, а з 1948 – у Канаді та США. Навчався на правничому (юридичному) ф-ті Ерлангенського ун-ту та ф-ті бібліотекознавства Торонтського ун-ту. 1966 захистив докторську дисертацію в Українському вільному ун-ті. Співпрацював у редакціях еміграційних журналів «Самостійник», «Студентський вісник», газет «Гомін України» та «Свобода». Обіймав ряд керівних посад в укр. еміграційних орг-ціях, зокрема – керівника пресової служби Закордонного представництва УГВР (у перші повоєнні роки), 1949–68 – чл. головної управи Ліги визволення України та виконавчий директор *Світового конгресу вільних українців* (з 1969). Помер насильницькою смертю у Джерсі Сіті за нез'ясованих обставин. Автор численних публікацій, зокрема, книжок «Україна на міжнародній арені 1945–1965» (1966); «Дмитро Донцов – політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму» (1974), в якій критично переглянув діяльність провідного ідеолога укр. націоналізму; «Нарис історії української політичної думки» (посмертне видання; 1976) і «Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968–1975» (1979).

Я. Грицак (Львів).

СОСЮРА ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (25.12.1897 (6.1.1898) – 8.1.1965) – визначний укр. поет. Н. на станції Дебальцеве (тепер Донецька обл.) у сім'ї шахтаря. Дитячі роки минули у с. Третя Рота. З дитячих років працював у бондарному цеху, потім – телефоністом, чорноробом на шахті. З 1914 навчався у с.-г. училищі на станції Яма. Писати вірші почав у чотирнадцятирічному віці, а восени 1917 з'явилися їх перші публікації у бахмутському журн. учнівської молоді «Вільна думка» та в лисичанській газеті «Голос робочого». У складі робітничої дружини содового заводу восени 1918 бере участь у бойових діях проти гетьманців, взимку 1918 стає козаком *Армії УНР*. Восени 1919 потрапив у полон до денікінців, потрапив під розстріл (рана виявилася не смертельною). Після одужання вступив у Червону армію, брав участь у бойових діях проти польських військ. З 1921 С. жив у Харкові, де познайомився з відомими літераторами, що сприяло його становленню як поета. 1922–23 навчався у Харківському комуністичному ун-ті ім. Артема, 1924–25 – на робітфаці Харківського ін-ту нар. освіти. Належав до літ. об'єднання «Гарт». У цей період виходять перші збірки віршів С. – «Поезії» (1921) та «Червона зима» (1922). Романтична поема «Червона зима» стала одним із найвідоміших поетичних творів про події громадянської війни в Україні. Невдовзі С. здобув славу дуже популярного поета, особливо – серед пореволюційної молоді. У наступні роки вийшли збірки: «1871 рік» (1923), «Залізниця» (1924), «Осінні зорі» (1924), «Сніги», «Сьогодні» (1925), «Багряні гони», «Юнь» (1927), «Коли зацвітуть акації» (1928), «На вулиці» (1929), «Серце» (1931) та ін. Поетичні збірки «Червоні троянди» (1932), «Нові поезії» (1937), «Люблю» (1939), «Журавлі прилетіли» (1940) – неперевершені зразки укр. інтимної, любовної лірики. Під час гітлерівської окупації України перебував у Башкирії, згодом працював в Українському радіокомітеті у Москві, пізніше – у фронтовій газеті «За честь Батьківщини». У воєнний час написав і видав збірки «Під гул кривавий» (1942), «В години гніву» (1942), поеми «Олег Кошовий» (1943), «Мій син» (1944). У цей період створив високопатріотичну поезію «Любіть Україну» (1944), за яку згодом після публікації в газеті «Правда» від 2.1951 у статті «Проти ідеологічних перекичувань у літературі» був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» і зазнав гострих нападів з боку офіційної критики. Серед поетичних книг С. останніх двох десятиліть творчості можна виділити збірки «Щоб сади шуміли» (1947), «Солов'їні далі» (1957), «Ластівки на сонці» (1960), «Осінні мелодії» (1964). Поеми С. «Розстріляне відродження», «Мазепа» та автобіографічний роман «Третя рота» з ідеологічних причин були опубліковані через майже чверть століття після смерті поета. Помер і похований у Києві. Держ. премія України ім. Т. Шевченка

(1963). У Лисичанську споруджено пам'ятник С. (1966, скульптор І. Овчаренко).

М. Крунач (Львів).

СОТНИК – 1) особа, що очолювала військ. і адм. тер. одиницю – сотню – у *Гетьманщині* у *Слобідській Україні* в 2-й пол. 17–18 ст. Під час *Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57* посада С. була виборною. Обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою або радою генеральної старшини. З 1687 С. призначав полковник або гетьман, 1734–50 – *Генеральна військова канцелярія*; у *Слобідській Україні* – царським урядом або місцевою моск. адміністрацією. Після скасування гетьманства 1764 С. призначав президент *Малоросійської колегії*. На території сотні здійснював військ., адм. і судову владу. С. очолював сотенну старшину, до якої входили сотенний отаман (городовий), сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий. Як голова сотенного суду С. розглядав цивільні й незначні кримінальні справи. Посаду С. у *Слобідській Україні* ліквідовано 1765, у *Лівобережній Україні* – на поч. 1780-х. У *Правобережній Україні*, що перебувала під владою Польщі, посаду сотника скасовано 1711–14. 2) Військ. офіцерське (старшинське) звання в Збройних силах України – *Армії Української Народної Республіки* та *Українській галицькій армії*. Найвище звання серед молодшого старшинського складу.

І. Підкова (Львів).

СОФІЯ ОЛЕКСІВНА (17(27).9.1657 – 3(14).7.1704) – правительниця Московської держави 1682–89. Дочка царя *Олексія Михайловича* від першої дружини, *Марії Милославської*; старша сестра *Петра І*. С.О. здобула добру освіту, відзначалась великою енергією. Після смерті свого брата царя Федора Олексійовича (у квітні 1682) брала активну участь у боротьбі придворних боярських угруповань за владу. В травні 1682 С.О. разом зі своїми родичами Милославськими, спираючись на підтримку моск. стрільців, добилась проголошення царем, поряд із Петром І, Івана V Олексійовича і призначення її правителькою-регентшою при малолітніх царях. Придушила спробу свого колишнього спільника І. Хованського підняти стрілецький заколот у Москві. За правління С. О. царський уряд підписав «*Вічний мир*» 1686, згідно з яким Річ Посполита відмовлялась від претензій на *Лівобережну Україну*, Київ, *Запоріжжя*, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом та зобов'язувалась організувати військові походи проти Кримського ханства. Ці походи під керівництвом В. Голіцина, в яких брали участь і укр. козацькі полки, завершилися повною поразкою (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). 1687 усунула від влади гетьмана *І. Самойловича* і затвердила гетьманом *І. Мазепу*,

з яким моск. уряд уклав *Коломацькі статті 1687*. Невдачі Кримських походів, суворі репресії проти стрільців та неспроможність уряду С.О. стати на шлях реформ послабили її позиції у боротьбі з прихильниками Петра І. У вересні 1689 була скинута з престолу Петром І і ув'язнена в Новодівичому монастирі. 1698 намагалась використати стрілецький бунт для боротьби за владу. Після розгрому стрілецького повстання пострижена в черниці під іменем Сусанни. Померла в ув'язненні.

І. Підкова (Львів).

СОЦИНІАНИ – представники напряму в протестантській течії (антитринітаризмі), послідовники вчення гуманістів і мислителів італійців Лелія Социна (1525–62) і Фауста Социна (1539–1604). Социніанство виникло наприк. 16 ст. у Швейцарії. Головною рисою доктрини Ф. Социна була її антропоцентристська орієнтація: він переносив головний акцент у християнській релігії зі справ віри на поведінку і етику людини, підкреслював її моральні та інтелектуальні можливості. С. відкидали догмат Троїчності, обстоювали єдиносутність Бога, вважали Ісуса Христа людиною, наділену божими властивостями. С. не визнавали догмату про першоґріх, святих таїнств тощо; виступали на захист віротерпимості, свободи волі, велику увагу приділяли розвитку освіти. Орг-ція С. нагадувала кальвіністську: пастори, які обиралися синодом, зобов'язані були лише проповідувати слово боже, а внутр. справами социніанських громад відали старійшини і дякони, обрані цими громадами. Особливого розповсюдження набуло у Польській державі після прибуття сюди Ф. Социна (1579), який став головним ідеологом лівого крила кальвіністської течії польської реформації (організаційно сформувалося 1562–65). Представники цього крила іменували себе польськими братами. 1602–38 головним центром С. була школа в м. Ракуві (згодом – академія). У школі, викладання в якій базувалося на найновіших досягненнях тогочасної педагогіки й науки, здобули освіту тисячі вихідців із Польщі, України, Литви, Білорусі, ін. країн Центр. та Зх. Європи. Наприк. 16–17 ст. в укр. землях існували значні громади С., при яких функціонували школи (у містах Киселині, Гощі, Берестечку; див. *Социніанські школи*). Прихильниками С. були заможні укр. шляхетські роди (Гойські, Немиричі, Сенюти та ін.). С. сприяли розвитку раціоналістичних тенденцій в укр. релігійно-філ. літературі, збагатили її історичними, правовими і богословськими аргументами. В умовах наступу католицької контрреформації варшавський сейм 1658 (це рішення підтвердив сейм 1662) заборонив діяльність С. у Речі Посполитій, їхні молитовні доми, школи, друкарні конфісковувалися. Значна частина С., яка відмовилась перейти на католицизм, виїхала за межі Речі Посполитої і оселилась у Пруському князів-

стві, Трансильванії, Голландії та ін. країнах. В Амстердамі було видано дев'ятитомну «Бібліотеку польських братів» – своєрідну енциклопедію социніанства. Социніанство відіграло значну роль у розвитку європейського раціоналізму і вільнодумства, створювало передумови для Просвітництва 18 ст.

М. Крикун (Львів).

СОЦИНІАНСЬКІ ШКОЛИ – навч. заклади при громадах протестантської течії *социніан*. В Україні діяли наприк. 16 – 1-й пол. 17 ст. Головною була школа в Киселині (тепер Волинська обл.), заснована бл. 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Рівненська обл.), Ляхівцях (тепер Хмельницька обл.), Черняхіві (тепер Житомирська обл.). Велику увагу в С.ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, лат. мови, риторики. У С.ш. працювали протестантські публіцисти і вчені О. Кисіль, М. Твердохліб, П. Стегман, С. Немирич. С.ш. зазнавали переслідувань з боку польської влади. 1658 їх ліквідовано у зв'язку із заборонаю в Речі Посполитій социніанського віросповідання.

Я. Ісаєвич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СДПУ) – політ. партія в Україні. Створена в травні 1990 у Києві. На момент реєстрації Міністром України у листопаді 1990 налічувала бл. 1000 членів. У червні 1992 – березні 1993 проходив процес злиття СДПУ і Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Новостворена орг-ція під назвою СДПУ зареєстрована Міністром України 4.3.1993. У січні 1995 партія зробила спробу об'єднати всі соціал-демократичні сили в єдину партію під назвою СДПУ (крім СДПУ, до неї увійшли Українська партія справедливості та Партія прав людини). Головою партії обрано В. Онопенка. Частина чл. старої СДПУ на чолі з Ю. Буздуганом та більшість чл. УПС не визнали рішень січневого з'їзду і заявили про продовження діяльності своїх партій. Прихильники В. Онопенка у квітні 1996 провели установчий з'їзд нової партії – *Соціал-демократичної партії України (об'єднана)*. СДПУ очолив депутат Верховної Ради України Ю. Буздуган. Орг-ції партії діють у 24 областях та прирівняних до них адм. одиницях України. Загальна чисельність партії – бл. 2,5 тис. чол. (1996). СДПУ – партія соціал-демократичного спрямування. Відстоє чіткі центристські позиції. Поділяє ідейні принципи соціалістичного Інтернаціоналу. Підтримує тісний зв'язок з вільними профспілками, Соцпрофом. Основою партії є регіональні орг-ції, що створюються за територіальною ознакою. Допускається існування фракцій. Найвищий орган партії – з'їзд. Повсякденною роботою партії керує рада (складається з представників регіональних орг-цій і здійснює ко-

ординаційні та контрольні функції) і правління (розпорядчі та виконавчі функції). Видає загальнопартійний бюлетень «Громадянин» та місцеві партійні газети (Київ, Луганськ, Артемівськ, Первомайськ).

Основними цінностями соціал-демократів були проголошені свобода, справедливість, солідарність, демократія. СДПУ стоїть на засадах відновлення незалежної демократичної Української держави з гарантуванням прав усіх її громадян; інтеграції України в союз з ін. державами лише на добровільних засадах і лише через всенародний референдум; балансу інтересів нації і особи; нац. відродження укр. народу та нац. розвитку представників усіх народів, що проживають в Україні; у перспективі – земельного устрою України як об'єднання іст. укр. регіонів з місцевим самоврядуванням. СДПУ виступає за побудову правової і соціальної держави.

СДПУ визначила такі пріоритети в соціальній сфері: побудова солідарного громадянського суспільства на основі системи соціального партнерства, стабілізація ринку праці та споживчого ринку, створення ефективної системи соціального забезпечення, довгострокова регіональна політика. Головним завданням у галузі екон. політики СДПУ вважає побудову ефективної соціальноорієнтованої змішаної економіки.

Під час парламентських виборів 1998 партія здобула по багатомандатному загальнодерж. виборчому округу 0,32 % голосів усіх виборців.

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СДПУ(о)) – політ. партія в Україні. Установчий з'їзд СДПУ(о) відбувся у квітні 1996 у Полтаві. На з'їзді було 200 делегатів, які представляли 22 регіони України. СДПУ(о) заявила про правонаступництво своїх попередників – *Соціал-демократичної партії України* (1990–95), Української партії справедливості (1992–95) та Партії прав людини (1992–95). Очолив новостворену організацію В. Онопенко (заст. – Ю. Збітнев та М. Гречка). Частина членів СДПУ на чолі з депутатом Верховної Ради України Ю. Буздуганом не визнала рішення останнього з'їзду, заявляючи, що в процесі об'єднання і реєстрації партії мали місце численні порушення. Після звільнення В. Онопенка з посади міністра юстиції партії було відмовлено у реєстрації (анульовано запис у Держ. реєстрі). Прихильники В. Онопенка провели установчий з'їзд і подали документи на нову реєстрацію партії під назвою СДПУ(о). Своїми потенційними союзниками партія вважає *Партію економічного відродження*, *Демократичну партію України*, *Партію праці* та ін. За даними керівництва партії, її чисельність – 21 тис. членів. У Луганську виходить газ. «Соціал-демократія», орган місцевого осередку партії. «Мета соціал-демократичної політики – говоритись у програмі партії, – захист прав і інтересів люди-

ни. Соціал-демократи виступають за такий стан суспільства, який би забезпечував оптимальне співвідношення між екон. зростанням і якістю життя. Ми відстоюємо в політиці принцип відповідальності. Відповідальна політика вимагає поступовості в діях і програмах».

У березні 1998 на виборах по багатомандатному загальнодерж. виборчому округу за СДПУ(о) проголосувало 4,04 % всіх виборців, і партія отримала 14 місць у Верховній Раді.

Ю. Шведа (Львів).

СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СПУ) – політична партія в Україні. Виникла у зв'язку із забороною 30.8.1991 діяльності КПУ (КПРС). Установчий з'їзд партії відбувся 26.10.1991 у Києві. З'їзд прийняв Декларацію про створення СПУ, програмну заяву та статут партії. Очолив партію О. Мороз. Партія зареєстрована Мінюстом 22.11.1991. У програмній декларації СПУ проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову соціалізму в Україні. СПУ вважає, що шлях до соціалізму лежить через перехідний період – народнодемократичну суспільну систему. Виступає проти радикальних екон. реформ, перетворення землі на товар, прагне зберегти колгоспно-радгоспну систему, уникнути широкого роздержавлення промисловості, робить ставку на прошарки населення, позбавлені власності. Особливу увагу СПУ акцентує на пропаганді своєї екон. платформи, яка передбачає збереження екон. зв'язків між підприємствами, пріоритет колективних форм власності, держ. регулювання підприємствами шляхом прогресивного оподаткування, боротьбу зі злочинними мафіозними структурами в економіці, державний захист виробників і соціальних прав трудящих та передачу землі селянам зі збереженням в основному колгоспів і радгоспів.

СПУ пропонувала призупинити введення нац. валюти, ввести карткову систему та держ. регулювання цін, підняти ставки оподаткування до 90% для тих, хто займається торгово-посередницькою діяльністю. Партія виступає за необхідність тісних зв'язків між республіками колишнього Радянського Союзу. Основою політ. системи СПУ бачить систему рад нар. депутатів, які обиралися б за територіально-виробничим принципом. Щодо роздержавлення, то СПУ пропонує передачу підприємств у спільну власність трудовим колективам.

Соцпартія має свою фракцію у Верховній Раді. Голова Політичної ради СПУ О. Мороз 1994–2000 обіймав посаду Голови Верховної Ради України. Чисельність членів партії на 1.1.1995 – 29233 особи. СПУ стала одним з ініціаторів створення у травні 1995 Євроазійського Союзу (ЄС) – міжнар. орг-ції з координації діяльності політ. сил соціалістичної орієнтації в євроазійському регіоні. Влітку 1996 в СПУ відбувся розкол. З неї виділилась час-

тина членів, які на чолі з народними депутатами України Н. Вітренко та В. Марченком утворили *Прогресивну соціалістичну партію України*. СПУ має свій друкований орган – газету «Товариш», видає теоретичний журн. «Вибір».

У березні 1998 на виборах до Верховної Ради на багатопартійній основі СПУ створила спільно з *Селянською партією України* блок «За правду, за народ, за Україну!», за який проголосувало 8,5 % усіх виборців (отримав 29 мандатів у парламенті).

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СНПУ) – виникла в результаті об'єднання найрадикальніших елементів нац. руху Львівщини. Установчий з'їзд СНПУ, який відбувся 13.10.1991 у Львові, ухвалив програму та статут партії. Заснована на базі Львівської варті руху і Організації української молоді «Спадщина». Восени 1993, після укладення в Масандрі Л. Кравчуком і Б. Єльциним угоди «Про врегулювання проблем Чорноморського флоту», СНПУ виступила одним з ініціаторів створення Національного комітету порятунку нації та держави (НКПНД). Партія має організації у 15 регіонах України. Чисельність партії – бл. 3 тис. членів. Більшість чл. партії становлять молоді люди з високою освітою, студенти. Зареєстрована 1995. СНПУ брала участь у виборах до Верховної Ради, однак не отримала жодного мандату. Партія має своїх представників у Львівській обласній та міській рада. Партійне гасло – «Ідея нації». СНПУ має свою парт. символіку, подібну до свастики. Лідер партії – Я. Андрушків. СНПУ вважає, що перспектива розвитку України полягає в гармонійному поєднанні соціального і нац. факторів. У сфері держ.-політ. устрою СНПУ відстоює соборність і унітарність України, у сфері економіки – побудову збалансованої соціальної ринкової економіки. Зовнішньополіт. доктрина держави, на думку соціал-націоналістів, повинна базуватися тільки на нац. інтересах держави. СНПУ виступає за включення України в систему загальноєвропейської та світової безпеки. Друкований орган партії – газ. «Соціал-націоналіст».

Напередодні парламентських виборів 1998 СНПУ увійшла до складу виборчого блоку «Менше слів», за який віддали свої голоси 0,16% виборців.

Ю. Шведа (Львів).

СОЦЬКИЙ – 1) Старший над сотнею у військ. ополченні Київської держави. 2) В Україні у 17–18 ст. молодші служителі для доручень у ратушах; інколи називалися сотничками, осавульчиками. 3) На загарбаних Російською імперією укр. землях виборна службова особа на селі, яка виконувала здебільшого поліцейські функції. Посада С. існувала до 1903.

СОШЕНКО ІВАН МАКСИМОВИЧ (2.6.1807 – 18.(30).7.1876) – укр. живописець і педагог. Н.

у м. Богуславі (тепер Київська обл.). Один із найближчих друзів Т. Шевченка. 1834–38 навчався у Петербурзькій академії мистецтв. 1835 познайомився з Т. Шевченком у Літньому саду в Петербурзі. Одним із перших звернув увагу на художній хист Т. Шевченка, сприяв викупові поета з кріпацтва. 1839 повернувся в Україну, викладав малювання у гімназіях Ніжина (з 1839), Немирова (з 1846), Києва (1856). С. – автор полотен «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет». Пензлеві С. належать також жанрові картини («Продаж сіна на Дніпрі», 1857; «Хлопчики-рибалки», 1857), пейзажі. Помер і похований у Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Залишив спогади про Т. Шевченка, опубліковані у журн. «Основа» 1862.

К. Кондратюк (Львів).

СОЮЗ АВТОНОМІСТІВ – політ. орг-ція у Російській імперії 1905–06, яка виступала за перебудову Росії на засадах нац. автономії і федералізму. Створена за ініціативою І. Бодуена де Куртене на з'їзді представників поневолених імперією народів, у т. ч. і українців. У І Державній Думі було створено парламентську фракцію С.а. (гол. – поляк О. Ледницький, заст. гол. – І. Шраг), яка налічувала 120 депутатів. Після розпуску Державної Думи у липні 1906 С.а. припинив свою діяльність.

СОЮЗ БЛАГОДЕНСТВА – таємне т-во декабристів, яке виникло в січні 1818 у Петербурзі. Організоване колишніми членами *Союзу порятунку*. Налічувало бл. 200 чл. До складу т-ва входили О. Муравйов, М. Орлов, Н. Тургенєв, П. Пестель, І. Якушкін, С. Трубецької, М. Лунін, С. Волконський та ін. Активні діячі товариства – брати Семен і Олексій Капністи, С. Муравйов-Апостол, М. Муравйов-Апостол, Василь і Лев Перовські, С. Краснокутський, П. Горленко, А. Родзенко, В. Лукашевич, М. Філіпович та ін. Керівним органом С. Б. була Корінна управа, виконавчим – Рада (Дума) управи (складалася з 6 чол.). Корінній управі підлягали місцеві управи, які проводили всю орг.-просв. роботу. В Україні 1818 створена Тульчинська управа на чолі з П. Пестелем. Робилися спроби створити управи у Полтаві й Одесі. Статут т-ва складався з двох частин. У 1-й, відомій всім членам т-ва («Зелена книга»), йшлося про легальні форми діяльності (освітні та благодійницькі заходи) С.б.; 2-га частина статуту, про яку знали тільки керівники орг-ції, передбачала ліквідацію кріпосницької системи і запровадження у державі конституційного правління (з 1820 – республіки). Більшість членів т-ва були дворянами за походженням, брали участь у війні проти наполеонівської Франції і обіймали керівні посади в армії або місцевій адміністрації. Члени т-ва прагнули активно впливати на формування громадської думки. У своїх виступах вони критикували беззаконня судів, деспотизм, арак-

чеєвські порядки в армії, поширювали вільнодумні твори, а також публікували статті на політ. та екон. теми. У січні 1821 Корінна управа прийняла рішення про розпуск т-ва. Найактивніші члени С.б. увійшли до складу Північного товариства декабристів та Південного товариства декабристів.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) – політ. орг-ція емігрантів із *Наддніпрянської України*, що виникла 14.8.1914 у Львові. З вересня 1914 до 1918 діяла у Відні. Керівне ядро СВУ складалося з провідних лідерів *Револуційної української партії*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, «Спілки», які в роки столипінської реакції емігрували з підросійської України. Діяльність СВУ організувала президія у складі *Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського*. У серпні-вересні 1914 СВУ опублікував свої програмні документи – «Наша платформа», відозви «До українського народу», «До громадської думки Європи», а також звернення до болгар, турків, румунів, шведів і чехів. У них підкреслювалося, що СВУ, представляючи інтереси українців Російської імперії, виступає оборонцем їхніх політ. і соціально-екон. інтересів і своєю головною метою ставить побудову Української держави. Створення Української самостійної держави діячі СВУ пов'язували з воєнною поразкою Росії у *Першій світовій війні*. У документі «Наша платформа» відзначалося, що «об'єктивна іст. konieczність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава». СВУ розгорнув широку інформаційну і дипломат. діяльність у державах Четвертого союзу і в деяких нейтральних європейських країнах, спрямовану на визволення України з-під гніту рос. царизму. Центральним друкованим органом орг-ції був тижневик «Вісник Союзу визволення України» (виходив у Відні 1915–18; з 1918 – «Вісник політики, літератури й життя»; ред. В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк). Програмні документи та інформаційні матеріали про різні сторони нац. життя укр. народу поширювалися також через іноземні періодичні видання, зокрема «Ukrainische Nachrichten», «La Revue Ukrainienne». Розповсюдженню відомостей про Україну сприяли окремі видання СВУ англ., франц., швед., болгар., хорватською, чеською, тур. мовами і окремих праць *М. Грушевського, С. Рудницького, М. Возняка, Д. Донцова, Ф. Вовка, К. Левицького* та ін. СВУ мав своїх повноважних представників у ряді європейських країн. Популяризували ідеї укр. державності і вели переговори на її підтримку в Туреччині – *М. Меленевський*, Болгарії – *Л. Ганкевич*, Італії – *О. Семенов*, Швеції і Норвегії – *О. Назарук*, в Німеччині – *О. Скоропис-Йолтуховський*. СВУ в захисті інтересів України тісно співпрацював з галицькими

політ. орг-ціями – *Головною українською радою*, а з 1915 – *Загальною українською радою* (чл. ЗУР були *В. Дорошенко, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський*).

Одним із найважливіших завдань президія СВУ вважала захист інтересів полонених українців рос. армії, проведення нац.-просв. роботи серед них і укр. населення Російської імперії. Завдяки СВУ значну кількість військовополонених українців переведено до окремих таборів у Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) та Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштат). У цих таборах з допомогою відомих діячів науки і культури проводились різні форми нац.-культурницької та політ.-просв. роботи. У таборах, де перебувала значна кількість українців, відкрито читальні, школи, діяли хори, кооперативні й господарські курси. СВУ розповсюджував серед полонених укр. газети, журнали, окремі друковані видання, випускав тижневик «Рідне слово». Великим тиражем було видано «Кобзар» *Т. Шевченка*. За сприяння СВУ полонені допомагали збирати кошти для відкриття укр. шкіл на Волині й *Підляшші*. 1916–18 з допомогою СВУ і його Львівського бюро (очолював *І. Крип'якевич*) на Волині велася культ.-осв. діяльність, відкрито бл. 100 шкіл з укр. мовою навчання на *Підляшші*. 1918 за активної участі СВУ сформовано з укр. полонених дві дивізії – *Сірожупанників* і *Синьожупанників*, які пізніше брали участь у боротьбі за незалежність *Української Держави*.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВІЛЬНИХ ГАЛИЧАН – таємна польська демократична орг-ція, заснована восени 1836 у Львові польською студентською молоддю. Метою орг-ції було повалення австр. абсолютизму шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі й проголошення її демократичною республікою, ліквідація станових привілеїв; найближчим завданням – пропаганда демократичних принципів і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Члени орг-ції вели агітаційну діяльність також серед укр. студентів Львова. На поч. 1838 С.в.г. об'єднався з організацією *Союз синів Вітчизни*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ДРУЗІВ НАРОДУ – таємна польська демократична орг-ція, що існувала у Львові 1833–35. Була підпорядкована орг-ції польськ. карбонаріїв у Галичині. До її складу входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівним органом Союзу була декастерія, якій підлягали низові групи – роти. Очолювали орг-цію *Г. Вісньовський* та *А. Давид*, її членами були *С. Гошинський, Ш. Конарський, Л. Лукашевич*. До однієї з рот входило 12 укр. студентів ун-ту (*І. Сілецький, Р. Крижанівський, М. Мінчакевич, Т. Кульчицький, К. Словенський, С. Мійський,*

Й. Охримович, І. Покинський та ін.). Метою орг-ції було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях колишньої Речі Посполитої федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передача їм земельних наділів. 1835 С.д.н. влився у новозасновану орг-цію Співдружність польського народу.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (Всеукраїнський союз хліборобів-власників) – консервативно-монархічна орг-ція, що існувала в Україні 1917–18. Утворився у травні 1917 на Полтавщині за ініціативою поміщика Костянтиноградського пов. *М. Коваленка*. Спочатку діяв як губернська орг-ція Всеросійського союзу земельних власників (Союз хліборобов-собственников). Єдиною політ. платформою союзу не мав. Об'єднуючи великих та середніх земельних власників (зокрема, заможних селян), ставив собі за мету збереження приватної власності на землю. Перебував в опозиції до *Української Центральної Ради* та її аграрної політики. У нац. питанні частина чл. С.з.в. виступала за єдину і неділиму Росію, інша стояла на державницьких позиціях. У квітні 1918 С.з.в. разом з *Українською демократичною хліборобською партією* організував Хліборобський конгрес, на якому 29.4.1918 гетьманом України було проголошено *П. Скоропадського*. 20.10.1918 середні та дрібні власники на чолі з *М. Коваленком* передали гетьману меморандум, у якому заявляли про підтримку держ. незалежності України та аграрної реформи, спрямованої на обмеження великої земельної власності. Великі землевласники (лідери – голова С.з.в. *Ф. Гейден, І. Дусан*) вимагали федерації з майбутньою невеликоземельною Росією та недоторканності великої земельної власності. 6.11.1918 стався остаточний розкол С.з.в., внаслідок якого дрібні власники залишили орг-цію та приєдналися до УДХП. Союз припинив існування після падіння уряду *П. Скоропадського*.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗИ ЗЕМСТВ І МІСТ (Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим воїнам і Всеросійський союз міст) – громадські орг-ції у Російській імперії під час *Першої світової війни 1914–18*. У липні-серпні 1914 у Москві органами місцевого самоврядування (губернськими земствами та міськими думами) були створені Земський союз і Союз міст, що мали виконувати допоміжну роль в орг-ції роботи тилу для потреб рос. армії. У липні 1915 для координації діяльності створено Об'єднаний комітет союзів, який одночасно був впливовою політ. орг-цією ліберального напрямку. Діяли повітові, губернські, а також фронтіві комітети союзів. С. з. і м. організували допомогу пораненим (формули санітарні поїзди, створювали лазаре-

ти, готували медперсонал) і біженцям (гуманітарна опіка тощо). З 1915 почали виконувати замовлення інтендантських служб з постачання армії білизни, одягу, взуття, військ. спорядження (мобілізували для цього легку і кустарну промисловість), будували дороги у прифронтівій смузі тощо. В Україні діяв С. з. і м. Пд.-Зх. фронту з осідком у Києві (до червня 1915 – у Львові, гол. – бессарабський губернатор *С. Урусов*). До складу київ. комітету Союзу міст, який з літа 1915 очолював барон *Ф. Штейнгель*, увійшли *А. В'язлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, І. Красковський* та ін. відомі укр. діячі. Роботою київ. комітету Земського союзу керував *С. Шлимкевич*. Київ. комітет С. з. і м., використовуючи держ. кошти (бюджет київ. комітету 1916–42 млн руб.), крім медико-санітарної допомоги пораненим військовикам і біженцям із *Галичини* та *Буковини*, сприяв діяльності укр. початкових шкіл і гімназій, організував притулки для дітей, що втратили батьків (фактично були укр. нар. школами), видавав укр. мовою брошури практичного змісту тощо. С. з. і м. припинив існування наприк. 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ – КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СКУ-КПУ (КПРС)) – політ. партія в Україні. Створений після *серпневого заколоту 1991* і заборони діяльності КПРС-КПУ. Установча конференція СКУ, на якій були представники 14 обл. орг-цій та автономної республіки Крим, відбулася 19.12.1992. До складу орг-ції увійшли переважно чл. забороненої Компартії. 11.3.1993 СКУ був зареєстрований Міністерством юстиції України як громад. орг-ція. СКУ очолювало 5 співголів – *Ю. Соломатін, Т. Яброва, Г. Широков, А. Маєвський, Л. Стрижко*. Основна діяльність СКУ була спрямована на реабілітацію та легалізацію КПУ. Після відновлювального з'їзду Комуністичної партії України (червень 1993) частина керівництва СКУ засудила діяльність функціонерів Компартії, які не підтвердили прямий зв'язок із КПУ (КПРС), оголосила нову партію правонаступницею ідей КПРС і проголосила курс на розбудову власних парт. структур. СКУ зосередив свою діяльність на критиці КПУ з позицій марксизму-ленінізму, виступив за відновлення СРСР та єдиної КПРС. СКУ активно займався збиранням підписів за денонсацією Біловезьких угод та відновлення СРСР, поширенням т. зв. «клубів друзів» газети «Правда». Орг-ція як складова частина увійшла до складу СКП-КПРС (Союз комуністичних партій – Комуністична партія Радянського Союзу). 26.11.1994 за ініціативою СКУ проведена 4-та відновлювальна конференція КПУ (КПРС), яка виключила з лав КПРС *Л. Кравчука, І. Плюща, Л. Кучму, В. Масола* та *С. Гуренка*, оголосила про констатування КПУ як складової частини КПРС. Організаційною основою СКУ є первинні орг-ції, які

створюються за територіальним та професійним принципами. Первинні орг-ції певного регіону об'єднуються в регіональні відділення, діяльність яких керується правлінням партії. Вищим органом СКУ є парт. конференція, яка обирає Координаційну раду (регулює поточну діяльність партії) і Ревізійну комісію. Зі складу Координаційної ради обирається Оргбюро та співголови СКУ. Видає часопис «Слово комуніста», що виходить в Одесі.

Ю. Шведа (Львів).

«СОЮЗ МИХАІЛА АРХАНГЕЛА» – чорносо-тенна орг-ція, що діяла в Російській імперії 1908–17. Виникла на поч. 1908 внаслідок виходу із «Союзу руського народу» ряду ультрарправих діячів на чолі з В. Пуришкевичем (голова союзу до 1917). Керівний орган – Головна палата, яка складалася з 14 членів (перебувала у Петербурзі). Місцеві орг-ції існували у Москві, Києві, Одесі та ін. містах імперії. Програма «СМА» співпадала з програмою «Союзу руського народу», але визнавала необхідність існування Державної Думи (за реакційним законом 3.6.1907), позбавлення євреїв виборчих прав, обмеження представництва для Польщі та Кавказу. Підтримував аграрну політику П. Століп'яна. Друковані органи – «Колокол», «Прямой путь», «Зверобой». «СМА» виступив організатором масових антисемітських кампаній, зокрема, у зв'язку зі «справою Бейліса» 1913 у Києві. Припинив існування у лютому 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ ПРАЦЮЮЧОГО СЕЛЯНСТВА (СПС) – селянська політ. орг-ція у *Закарпатті*. Заснована на установчих зборах, які відбулись 12.10.1930 у Мукачевому. Друкованим органом селянської орг-ції стала газ. «Голос життя». Перебувала під впливом комуністів. На кін. листопада 1930 групи і орг-ції СПС існували у Ченадієві, Великому Бичкові, Ясенях, Студеному та Бороняві. Під керівництвом СПС проходили виступи селян за землю і допомогу безробітним, проти зростання податків, за екон. права. Ця боротьба охопила бл. 100 сіл. Під тиском селянських виступів Земське заступництво 29.12.1930 змушене прийняти вимогу селян про негайне припинення податкових екекуцій. Особливо гострих форм боротьба набрала у Свалявському, Севлюському та Мукачівському округах. Тільки в січні 1931 у краї відбулося понад 20 масових демонстрацій та десятки зборів. 30.8.1931 у Мукачевому скликано перший з'їзд СПС. На ньому були присутні 900 делегатів із 130 сіл Закарпаття, які представляли 729 місцевих груп і бл. 8 тис. членів орг-ції. З'їзд прийняв програмний документ – маніфест СПС і обрав керівні органи орг-ції. Навесні 1932 у Закарпатті працювало понад 150 селянських орг-цій під проводом СПС. 1932 уряд Чехо-Словаччини заборонив прокомуністичну орг-цію – Міжнародну робітничу допомогу, а згодом і СПС.

В. Тарабан (Львів).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК – держава в Євразії, що існувала 1922–91. Побудована заходами Російської комуністичної партії (більшовиків) на уламках Російської імперії (див. *Росія*). У ході громадянської війни більшовики відтворили колишню імперію у вигляді конгломерату формально незалежних держав. За межами царської Росії залишилось п'ять її складових частин – Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія і Литва, які здобули реальну, хоч історично нетривку (за винятком Фінляндії) незалежність. Серцевиною конгломерату рад. республік була Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Термін «федеративна» зустрічався тільки у назві республік і повністю суперечив її унітарній суті. Сусп.-політ. устрій рад. республік конституційно декларував функціональний і територіальний поділ влади, але фактично у країні панувала диктатура компартійної олігархії – влада, яку називали радянською. Держ. права пригноблених народів нац. окраїн були тимчасово визнані більшовиками, щоб відвернути або послабити нац.-визвол. рух. Насправді держ. утвір (який 1919–22 не мав назви) залишався таким же унітарним і централізованим, як і дореволюційна імперія. Тоталітарна партія тримала під своїм контролем все сусп. життя, економіку, силові відомства і засоби пропаганди. Кожна республіканська парт. орг-ція становила невід'ємну складову частину єдиного парт. організму з ієрархічною структурою. Компартійну олігархію влаштувала невідповідність конституцій реальному сусп.-політ. устрою. Відсутність механізму передачі влади (після відходу від активної політ. діяльності В. Ульянова (Леніна) тривав хиткий стан т. зв. «колективного керівництва») вела до неминучого послаблення впливу парт. центру на периферію. Подолати цю небезпечну для більшовиків тенденцію можна було тільки за умови утворення держ. центру. З ініціативи Й. Сталіна розпочався процес перетворення «воєнно-політичного союзу» рад. республік на єдину унітарну державу. Задум полягав у «втягуванні» незалежних республік у Російську Федерацію із зрівнянням їх у статусі з автономними утворами у складі РСФРР. «Автономізація» зустріла протидію у більшості компартійно-радянських керівників нац. республік, викликану їхнім небажанням віддати центру більшість владних повноважень. Проти сталінського плану побудови майбутньої єдиної держави виступив голова Раднаркому УСРР Х. Раковський. Арбітром у конфлікті став В. Ленін, який на короткий час повернувся до держ. керівництва. Ленін, вважаючи найважливішим збереження статусу респ. компартій як обласних орг-цій єдиної партії та підпорядкованість найважливіших наркоматів моск. центру, допускав можливість задовольнити певною мірою амбіції респ. парт. керівників по держ. лінії. Тому було висунуто ідею створення «двоповерхової федерації» під назвою «Радянський Союз», до складу

якої мали увійти нац. республіки – Росія, Україна, Білорусь та Закавказька Федерація. Парт. олігархія, включаючи Сталіна, не заперечила ленінській пропозиції про «двоповерхову федерацію», яка аніскільки не підважувала унітарної сутності держави. У перспективі, однак, поступка периферійній політ. еліті виявилася доленосною для нац. республік. Й. Сталін «прив'язував» їх до Російської держави, а Ленін робив гарантом існування багатонац. держ. Комуністичну партію. 30.12.1922 на 1-му з'їзді рад СРСР було затверджено Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Підписи під цими документами поставили представники Російської і Закавказької федерацій, України та Білорусі. 2-й з'їзд рад СРСР затвердив 31.1.1924 союзну конституцію. На 3-му з'їзді рад СРСР до складу союзної держави включено утворені в ході нац.-держ. розмежування Середньої Азії Узбецьку і Туркменську республіки. Надзвичайний 8-й з'їзд рад СРСР 5.12.1936 прийняв нову конституцію СРСР, яка затверджувала істотні зміни, внесені в політико-адм. устрій СРСР. Зокрема, кількість союзних республік на цій самій території майже подвоїлася. Азербайджан, Вірменія і Грузія увійшли до складу союзної держави не через федерацію, а безпосередньо. Статус трьох автономних республік – Казахстану, Киргизії та Таджикистану підвищено до союзного. Реалізуючи *пакт Ріббентропа-Молотова*, Й. Сталін 1939–40 істотно просунув кордони СРСР у зх. напрямку. Були утворені 5 нових союзних республік: Естонська, Карело-Фінська, Латвійська, Литовська і Молдовська. Утворення Карело-Фінської РСР виявилось передчасним: плани щодо радянзації Фінляндії не здійснилися. У повоєнний час рад. керівництво, намагаючись поліпшити відносини з Фінляндією, яка стала для СРСР своєрідним «мостом у Європу», в червні 1956 перетворило Карело-Фінську РСР на Карельську АРСР у складі Російської Федерації.

Розвал СРСР пов'язують із «змовою» президентів Росії Б. Єльцина та України Л. Кравчука і Голови ВР Білорусі С. Шушкевича, що 8.12.1991 підписали у Бересті угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД), чим декларували припинення існування СРСР як суб'єкта міжнар. права. Насправді керівники цих колишніх союзних республік лише зафіксували припинення існування наддержави, що фактично відбулося значно раніше. Розпад СРСР безпосередньо пов'язаний з ліквідацією монополії КПРС на владу та зародженням багатопарт. системи. У свою чергу, заборона Компартії була викликана подіями, які відбувалися як наслідок системної кризи рад. ладу.

Безпосередня причина розвалу союзної держави корінилася у конституційній реформі М. Горбачова. Проголошена 19 партконференцією і схвалена у жовтні 1988 Верховною Радою СРСР конституційна реформа вперше зазіхнула на фундаментальні

конструкції компарт.-рад. режиму, які залишалися незмінними з поч. 1920-х. Реформа передбачала перетворення радянських органів на владні структури, прямо не підпорядковані партійним комітетам. «Керівна і спрямовуюча» роль партії у суспільстві повинна була реалізовуватися через обрання секретарів парткомів головами рад або їх виконкомів. Під час виборів навесні 1989 вперше за більш як 70-річну історію існування СРСР кандидати від «блоку комуністів і безпартійних» зазнали відчутної поразки (зокрема, у Прибалтиці, Москві, Петербурзі, Києві, західноукр. областях). Внаслідок реформи рад. влада позбулася контролю з боку парт. комітетів, хоча контроль на персональному рівні секретарями парткомів ще деякий час зберігався. Реформа порушила фундаментальні умови функціонування тоталітарної системи – нероздільність влади та неможливість впливу на неї суспільства. В СРСР утворилися дві паралельні системи влади – компартійна і радянська. Двовладдя призвело до послаблення контролю моск. центру над периферією, що з особливою силою проявилось у республіках Балтії, Закавказзя та в Україні, де каталізатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став нац.-визвол. рух. Компартійно-рад. еліта почала усамостійнюватися від Москви. У березні 1990 М. Горбачов запровадження посади президента СРСР послабив небезпечне хитання політ. влади між двома полюсами – компарт. і рад., однак вибори до Верховних Рад союзних республік створили 15 нових центрів рад. влади. За ініціативою Б. Єльцина 12.6.1990 1-й з'їзд народних депутатів Російської Федерації прийняв декларацію про суверенітет. Інші союзні республіки наслідували приклад Росії. 16.7.1990 ВР України затвердила Декларацію про держ. суверенітет України. Невдала спроба держ. перевороту 19–21.8.1991 у Москві прискорила розпад СРСР. На окраїнах рад. імперії місцева номенклатура, використавши прагнення народів до самостійного розвитку і підтримавши гасла незалежності й суверенітету, прийшла до влади. Після проголошення незалежності України 24.8.1991 СРСР фактично перестав існувати. Юридичне підтвердження процесу розпаду Радянського Союзу було завершено укладенням міждерж. угоди 8.12.1991 у Біловезькій Пущі. 25.12.1991 М. Горбачов заявив про свою відставку з посади президента СРСР. 26.12.1991 одна з палат ВР СРСР – Рада республік прийняла формальну декларацію про припинення існування СРСР.

С. Кульчицький (Київ).

«СОЮЗ РУССКОГО НАРОДА» – масова чорносо-тенна орг-ція, утворена у жовтні 1905 у Петербурзі з метою протистояння будь-яким прогресивним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, місь-

ку дрібну буржуазію, декласовані елементи міста й села. Засновники орг-ції – О. Дубровін, В. Грингмут, В. Пуришкевич, М. Марков та ін. Покровителство «С.р.н.» надав цар *Микола II*. Основні програмні положення (статут 1906): єдність і неподільність Російської імперії, збереження самодержавства та єднання його з народом, великодержавність, антисемітизм, воєнничє православ'я. Керівний орган – Головна рада, що складалася з 12 чл. 1907 мав близько 800 місцевих відділів. Орг-ція одержувала фінансову підтримку від держави. «С.р.н.» активно діяв в Україні. Найбільші осередки орг-ції існували у Києві, Одесі, Почаєвській лаврі (Волинська губ.). Головні друковані органи – «Русское знамя», «Земщина», з провінційних – «Почаєвський листок». Своєю діяльністю «С.р.н.» провокував єврейські погроми, зокрема в Україні (Одеса, Катеринослав, Київ та ін.). 1906 у Києві була створена чорносотенна орг-ція «Объединенный русский народ», яка підпорядковувалась «С.р.н.». 1908–10 «С.р.н.» розпався на кілька ворогуючих орг-цій («Союз Михаила Архангела», «Всероссийский Дубровинский союз» у Петербурзі). У лютому 1917 усі чорносотенні орг-ції були розпущені.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ – таємна польсько-укр. демократична орг-ція, заснована у Львові восени 1837. До складу С.с.в. входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою його було визволення Польщі від іноземного гніту і встановлення демократичного ладу. Найближчі завдання – рев. пропаганда і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Ідеї орг-ції поділяли деякі представники укр. студентської молоді, духівництва, зокрема В. Подолинський. На поч. 1838 до С.с.в. приєднався Союз вільних галичан. 1840 С.с.в. розкрила австр. влада. Багато його членів було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. У зв'язку з масовими арештами С.с.в. припинив свою діяльність.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ «СІЧЕЙ» – центр. управління, що здійснював координацію діяльності січових орг-цій у Буковині 1904–14. Напередодні Першої світової війни 1914–18 С.«С.» охоплював 5 окружних об'єднань та 112 орг-цій Товариства «Січ» по селах. Сприяв проведенню січових свят у Чернівцях 1910 і 1914. У цих заходах, що мали парамілітарний (напіввійськовий. – *Авт.*) характер, взяло участь бл. 2 тис. січовиків з усієї Буковини. Головою С.«С.» був Т. Галіп, а серед керівників – І. та О. Поповичі.

О. Сухий (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНОК – найбільша укр. жіноча орг-ція. Створена у Галичині 1917 внаслідок реорганізації Жіночої Громади. Мета орг-ції – суспільна ак-

тивізація жінок, піднесення їхнього осв. та фахового рівня, участь жінок у культ.-осв. та харитативно-доброчинній діяльності. Програмно-ідеологічними засадами С.у. були нац.-держ. ідея та ідея суспільної рівноправності жінок. С.у. мав триступеневу будову: центр. управа у Львові, філії у містах і містечках, осередки в селах. Чисельність орг-ції у міжвоєнний період сягала бл. 100 тис. членів. 1939 чверть від загальної кількості укр. сіл у Галичині мали осередки С.у. Головами С.у. були Є. Макарушка (1917–22), К. Гриневичева (1923–24), М. Білецька (1924–25), О. Федак-Шепарович (1925–26), М. Донцова (1926–27). 1928–39 орг-цію очолювала *М. Рудницька*. Основні напрями роботи С.у. – організаційний, культ.-просв., госп.-екон., а також співробітництво з іноземними та міжнар. орг-ціями. Активна діяльність С.у. розпочалася після З'їзду українських жінок, що проходив у грудні 1921 у Львові. В 1920-х головна увага орг-ції була зосереджена на роботі серед селянок, зокрема, на їх залученні до господарсько-кооперативного руху, до процесу раціоналізації селянських господарств. Організаторами кооперативного руху серед жінок були О. Кислевська, І. Блажкевич, Н. Селезінка, Х. Кононенко. С.у. постійно організовував короткотривалі курси та школи для жінок (торговельні, крою та шиття, куховарства, догляду за дітьми тощо), дбав про підтримку нар. мистецтва. Визначною подією в історії С.у. став Конгрес українських жінок у Станіславі 23–27.6.1934 (понад 10 тис. учасників), який заманіфестував зростаюче сусп. значення жіночого руху і визначив перспективи його розвитку. На Конгресі прийнято рішення про створення Світового союзу українок (існує з 1927). С.у. був позапартійною орг-цією, але активно співпрацював з укр. ліберально-демократичними партіями. Підтримував участь жінок у політ. діяльності. *М. Рудницька* була депутатом сейму, О. Кислевська, О. Левчанівська – депутатами сенату. Активна участь С.у. в політ. житті Галичини дала привід польській владі двічі (1929 і 1938) забороняти діяльність орг-ції, однак протести укр. громадськості змусили польську адміністрацію скасувати рішення. 1934 С.у. заснував видавничий кооператив у Львові. С.у. видавав двотижневик для інтелігенції «Жінка» (1935–39), часопис для селянок «Українка» (1938–39). Посилення цензури та переслідування С.у. польською владою призвели до тимчасового закриття цих часописів, замість яких виходили «Громадянка» (1938) та «Світ українки» (1938). С.у. тісно співпрацював з громадськими орг-ціями «*Прогресивна*», «*Рідна школа*», «*Сільський господар*» та ін. Серед найактивніших членів були І. Гургула, І. Гладка, С. Парфанович, О. Ціпановська, М. Струтинська, М. Біляк, К. Малицька, І. Павликовська та ін. С.у. встановив зв'язки з міжнар. жіночими орг-ціями. 1923 С.у. став членом Міжнародного жіночого союзу, представники орг-ції брали активну участь у

роботі його конгресів у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). С.у. мав представництво у Лізі миру і свободи, встановив зв'язки з Міжнародною жіночою кооперативною гільдією. Участь у роботі міжнар. орг-цій дали можливість укр. жінкам привернути увагу світової громадськості до актуальних нац. проблем. 1924 *М. Рудницька* порушила у закордонній пресі справу вбивства польською поліцією О. Басараб, а 1930 С.у. обнародував у *Раді Ліги* націй антиукр. характер «пацифікації» та гостро протестував проти штучно організованого *голодомору 1932–33* в рад. Україні. 1938 польська влада заборонила діяльність С.у. Замість нього було утворено нову жіночу орг-цію «Дружина княгині Ольги», яка проіснувала до встановлення у Західній Україні рад. режиму. 1927–38 діяв С.у. Волині, який займався переважно культ.-осв. та харитативно-доброчинною діяльністю. Тривалий час головою орг-ції була П. Багринівська, активістками *М. Волович*, *М. Черкавська*, *О. Підгірська*, *О. Пирогова*, *Н. Річинська*, *І. Прісневська*, *А. Мартинюк*, *Г. Рошинська*, *А. Горохович*, *Л. Горбачевська* та ін. Жіночі орг-ції під цією ж назвою часто створювались в еміграції, зокрема, 1925 у США, 1925 – Канаді, 1945 – Франції, 1949 – в Австралії та Аргентині, ін. країнах. У 1920-х Союз українок-емігранток було створено у Польщі та Румунії. 1990 С.у. відновив свою діяльність в Україні і став однією з найчисленніших жіночих орг-цій.

О. Рибак (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ АВТОНОМІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (СУАФ) – політ. орг-ція, що існувала 1917. 25–26.3.1917 відбувся у Києві з'їзд Товариства українських поступовців, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви. Резолюція з'їзду включала такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; змінити назву ТУП на Союз укр. автономістів-федералістів; підтримувати автономію України; забезпечити права нац. меншин. Зміна назви т-ва була пов'язана з новою головною метою ТУП – досягнення легальними методами автономії України у складі демократичної Російської держави. Члени Ради ТУП увійшли до складу Тимчасового ЦК СУАФ. До складу керівного органу орг-ції – Тимчасового центрального комітету союзу (пізніше – Рада Союзу) було обрано В. Біднова, *Д. Дорошенка*, *С. Єфремова*, *Ф. Матушевського*, *А. Ніковського*, *В. Прокоповича*, *О. Шульгіна*, *С. Ерастова*. У червні 1917 до складу президії Ради Союзу входили *С. Єфремов* (голова), *В. Леонтович* і *А. Ніковський* (заст. голови), *Ф. Матушевський* (скарбник) і *О. Андрієвська* (секретар). Програма СУАФ майже не відрізнялася від програми ТУП. Своє головне завдання орг-ція вбачала в досягненні всіма силами і засобами автономії України, юридичний статус якої мали затвердити Всеросійські Установчі

збори. У статуті автономії мало бути передбачено принцип забезпечення прав нац. меншин. Досягнення автономії України можливе лише шляхом орг-ції і об'єднання «сил українських». У програмі проголошувалась необхідність орг-ції вчителства, духовенства, селянства, заснування «Селянської спілки». СУАФ проводив активну агітаційну діяльність, розповсюджував листівки. На поч. квітня 1917 члени Союзу укр. автономістів-федералістів тимчасово реформували його (до скликання парт. з'їзду) в Українську демократично-радикальну партію, прийнявши програму цієї партії. У червні 1917 парт. конференція перейменувала орг-цію на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Кривошій (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (СУД) – легальна політ. орг-ція, що виникла у травні 1917 у Києві. Очолював орг-цію О. Степаненко. До складу орг-ції входили представники військ. частин, члени політ. партій (УПСС, УНП), які підтримували ідею незалежності України. Виступав за побудову соборної, самостійної Української демократичної республіки, забезпечення прав нац. меншин в Україні, негайне скликання Українських установчих зборів, вибори делегації на мирну конференцію тощо. У видавництві «Вернигора» налагодив видання самостійницької літератури (Програму СУД, «Десять заповідей» *М. Міхновського*). На 2-му Військовому з'їзді готував проголошення державної незалежності України, був причетний до розробки плану збройного виступу Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка (див. *Полуботківців виступ 1917*). У грудні 1917 частина членів СУД увійшла до складу *Української партії соціалістів-самостійників*.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ МОЛОДІ (СУНМ) – нелегальна укр. молодіжна політ. орг-ція націоналістичного спрямування, створена у Львові 1926. Виник на основі об'єднання груп членів орг-ції Українська студентська громада, колишніх членів *Організації вищих класів українських гімназій* та *Групи української державницької молоді*. Засновниками СУНМ були *С. Охримович* та *О. Бойдуник*. Перший керівник орг-ції – О. Бойдуник, згодом – Б. Кравців. До провду орг-ції входили Б. Кравців, *М. Демкович-Добрянський*, *С. Ленкавський*, *І. Габрусевич*, Б. Кордюк, *М. Турчманович*, З. Коссак. Друкованим органом був легальний часопис «Смолоскипи» (виходив з осені 1926 до кін. 1927; ред. – О. Боднарівич). Наприк. 1928 СУНМ започаткував видання нелегального журналу «Юнак» (ред. С. Охримович, співробітники: С. Ленкавський, І. Габрусевич, Б. Кравців, *В. Янів*), завданням якого був ідеологічний вишкіл молоді. Визначальний вплив на формування ідеології СУНМ мала творча спадщина *М. Міхновського*. В основу ідеологічних

засад орг-ції, які базувалися на ідеалістичному світогляді, було покладено культ героїзму (зокрема, культ трьохсот героїв-студентів, що загинули у бою під Крутами). СУНМ організував урочисті вшанування пам'яті січових стрільців і героїв, полеглих у боротьбі за волю України (зокрема, страчених польським окупаційним режимом членів УВО і ОУН). 1928 організована за активної участі СУНМ акція відзначення річниці Листопадового повстання 1918 у Львові перетворилася на збройну сутичку укр. студентської та робітничої молоді з польськими шовіністичними елементами та поліцією, що поклато початок масовому поширенню націоналістичної ідеології у молодіжному середовищі. Очолював СУНМ Провід, що знаходився у Львові. Організаційно СУНМ поділявся на територіальні чи станові групи (секції), які, у свою чергу, склалися зі «звен». На кін. 1928 СУНМ складався з двох студентських, чотирьох гімназійних, трьох селянських та двох робітничих груп. Членство у СУНМ було трьох видів: «прихильники», «новики» та «дійсні члени». СУНМ активно співпрацював з УВО (багато членів СУНМ були водночас членами УВО) та з укр. націоналістичними орг-ціями за кордоном. СУНМ разом з Групою укр. нац. молоді, *Легією українських націоналістів* та *Українською військовою організацією* став основою *Організації українських націоналістів*.

Т. Андрусак (Львів).

СПАРРО ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1814 – р. см. невід.) – архітектор. Навчався у Петербурзькій АМ у *В. Беретті*. Після закінчення академії приїхав до Києва, де обіймав посаду помічника *В. Беретті* з будівництва університету. 1838 призначений київським єпархіальним архітектором. За проектами *С. надбудовано 4-й ярус дзвіниці Софійського собору*, споруджено братський корпус *Видубицького монастиря* та ін. будівлі в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СПАРТОКІДИ – династія боспорських правителів, що перебувала при владі 438–109 до н. е. Назву дістала від засновника династії Спартока I (правив 438–433 до н. е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління *С. (Сатіра I, Левкона I, Перісада I, Євмела I)* у 4 ст. до н. е. Боспорське царство досягло найбільшої могутності. Склалась авторитарна система правління (вся влада зосереджувалась у руках архонтів – царів), за якою органи місцевого самоуправління міст (полісів) відігравали незначну роль. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба в Афіни, завоювало Феодосію, підкорило синдів та ін. племена Прикубань, сх. частину Приазов'я. За правління Спартока III (304–284) в дельті Дону засновано м. Танаїс, запроваджено єдиний царський титул – василевс.

О. Бандровський (Львів).

СПАС – вид укр. нац. боротьби. Відомий від княжих часів, був досить поширений серед запорізьких козаків. Використовувався як ефективний засіб фізичної та бойової підготовки запорожців. Включав цілий ряд прийомів захисту від нападників: кидки, больові прийоми та утримання.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СПИНУЛ МИКОЛА (Спенул Микола; 5.12.1867 – 1928) – укр. громад.-політ. і педагогічний діяч у Буковині. Н. у с. Кучурові у Буковині в селянській родині. Навчався в Чернівецькій учительській семінарії. Працював помічником учителя у Кимполунгу, вчителем у Чорному Поточі, Брідку, Кадобівцях. З 1907 – інспектор нар. шкіл у повіті Вашківці та у Чернівцях, згодом – член Іспитової комісії для укр. нар. і виділових шкіл у Чернівцях. Діяч *Української національно-демократичної партії*. 1907 та 1911 обирався послом до австр. Державної ради у Відні (виборчий округ Чернівці-Серет), 1911 – до Буковинського сейму. 1914 під час окупації Буковини рос. військами вивезений до Сибіру, звідки повернувся 1915. Активний учасник встановлення укр. влади в Буковині у листопаді 1918. Член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Був консулом ЗУНР у Відні. Автор публікацій з педагогічної тематики у газеті «Буковина». Помер в еміграції у Відні.

О. Павлишин (Львів).

СПИРИДОН (р.н. невід. – між 1503–1505) – православний митрополит Київський та всієї Русі. Походив з м. Твері, де прийняв чернечий постриг. 18.8.1476 висвячений Константинопольським патріархом Рафаїлом. Припускають, що причинами його обрання був вплив турецького султана *Мухамеда II*. За окремі риси характеру *С. одержав* прізвисько Сатана. У березні 1477 прибув на територію Великого князівства Литовського, де був ув'язнений князем *Казимиром IV Ягеллончиком*. Не прийняв його і моск. князь. Лише після скасування Константинопольським патріархом призначення *С. його* було звільнено. Однак, очевидно, він і надалі вживав титул митрополита, через що його було ув'язнено у Ферапонтовому монастирі.

Р. Шуст (Львів).

«СПИСОК МІСТ СВИДРИГАЙЛА» – унікальна латиномовна пам'ятка, одне з осн. джерел для іст. географії України 1-ї третини 15 ст. Датується 1432 (помилково – 1402) та містить перелік «замків і земель», які підпорядковувалися великому кн. литовському *Свидригайлу*. Незважаючи на те, що не всі згадані в «Списку» пункти піддаються ідентифікації, документ дає можливість, в загальних рисах, реконструювати систему міських поселень Київщини, Сіверщини, Волині та Поділля й характеризувати тогочасні урбанізаційні процеси.

О. Русина (Київ).

«СПИСОК РУСЬКИХ МІСТ ДАЛЕКИХ І БЛИЗЬКИХ» – літописний реєстр під заголовком «А се имена всем градам рускым, далним и ближним». Раніше відомий як «список Воскресенського літопису» (вперше опублікований у складі цього літописного зведення в 16 ст). Найдавніша версія пам'ятки міститься в Комісійному рукописі Новгородського першого літопису (серед. 15 ст.). Укладення «С.» датується 1370–90-ми. «С.», охоплюючи й територію України (укр. населені пункти зафіксовано в пам'ятці у групах подільських, київ., волинських та волоських міст), є цінним джерелом для вивчення вітчизняної іст. географії.

О. Русина (Київ).

СПИТКО З МЕЛЬШТИНА (р.н. невід. – 1399) – краківський воєвода. У червні 1395 *Ягайло* передав *С.* на «повному княжому праві» зх. частину Поділля (цей топонім уперше згадується в акті цього надання). Після того, як *С.* пропав безвісти в битві на Ворсклі (1399), *Ягайло* передав землі *С.* у держання *Свидригайлу Ольгердовичу*, а 1403 викупив зх. Поділля у вдови *С.*

О. Русина (Київ).

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ – міжнар. політ. об'єднання, що утворилося із частини колишніх республік Радянського Союзу після його розпаду. 8.12.1991 у Мінську лідери Росії, України та Білорусі (країн-засновників СРСП) заявили про припинення дії Союзного Договору 1922 та про намір створити СНД. Після алмаатинської зустрічі (21.12) до складу СНД увійшло 11 колишніх республік (без Грузії та держав Прибалтики). 25.12 Президент СРСП *М. Горбачов* пішов у відставку і СРСП припинив своє існування. Утворенню СНД сприяли такі об'єктивні фактори, як спеціалізація екон. районів, тісні екон. контакти, спільне правове поле, входження до єдиного воєно-оборонного простору, функціонування загальної валюти, усталені міжнетічні зв'язки. Виникнення СНД певною мірою загальмувало процес хаотичного розпаду СРСП, вводячи його у більш-менш цивілізовані рамки. Розвал СРСП одразу поставив на одне з чільних місць питання безпеки. Між укр. та рос. сторонами з цього питання були суттєві розходження. Якщо Україна робила ставку на побудову в республіці власних збройних сил на основі підпорядкування та реформування частин колишньої Радянської армії, то рос. сторона чинила опір цим процесам, сподіваючись зберегти бодай частину збройних сил колишнього СРСП у формі Об'єднаних збройних сил СНД. Саме з метою поширення рос. впливу в пострад. просторі 20.3.1992 без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД. Наступним кроком у спробах створити регіональну структуру безпеки стало обговорення цього питання під час

зустрічі глав держав СНД у Ташкенті 15.5.1992. Тоді ж відбулося формальне укладення Договору про колективну безпеку за участю Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану та Киргизстану. У грудні 1993 до Ташкентського договору приєдналася Білорусь, а пізніше стало питання про залучення у рамки об'єднання Молдови та Грузії. Намагання перетворити СНД на наддержавну структуру з місними координуючими та виконавчими функціями мали місце не тільки у військ. сфері, а й політ. Найпринциповішою політ. проблемою було питання про Статут СНД, що вперше постало влітку 1992. Вбачаючи у запропонованому Статуті значне звуження суверенітету країн Співдружності, а також модернізовану модель союзного договору 1922, Україна відмовилася його підписати. Нові можливості у міждерж. екон. відносинах в рамках СНД були відкриті Договором про створення Економічного Союзу (24.9.1993). Трохи пізніше – у квітні 1994 до нього на правах асоційованого чл. приєдналася Україна. Осн. принципи побудови і напрямки діяльності Екон. Союзу СНД були розроблені у травні 1993 на засіданні глав держав-учасниць Співдружності у Москві. Екон. союз планувалося створювати поетапним поглибленням інтеграції, координації дій у проведенні реформ через: міждерж. (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі; митний союз; валютний союз. В основі стратегічної лінії України в рамках СНД лежить концепція інтеграції на «різних швидкостях». Її реалізація на практиці виявляла себе у вибірковому підписанні документів (за перші 5 років співпраці України з СНД на засіданнях Ради глав держав і Ради глав урядів було прийнято 600 документів, з яких наша республіка підписала 74%) та вибірковій участі у статутних міждерж., міжгалузевих і галузевих органах Співдружності (у рамках СНД діє майже 90, з них Україна бере участь у 58). 1997 Україна суттєво оновила та модернізувала тактику своїх відносин у рамках СНД. У цей час ставка була зроблена на формування «другого центру впливу в СНД». 10.10 цього року під час саміту Ради Європи у Страсбурзі Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою було засновано консультативний форум ГУАМ, який мав на меті відстоювання спільних геополіт. інтересів країн-учасників цього об'єднання. Протягом майже десяти років існування СНД стратегія України щодо Співдружності диктувалася геополітичними реаліями та екон. доцільністю. Виступаючи проти перетворення СНД на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу, а також заперечуючи проти надання їй статусу суб'єкта міжнар. права, Україна разом із тим активно підтримувала ідею трансформування СНД у раціональний та ефективний механізм екон. співробітництва, здатний забезпечити процес органічної інтеграції країн СНД у світовий екон. простір. Останнім часом ці ідеї знаходять дедалі більшу

підтримку серед лідерів СНД. Зокрема 2.4.1999 Рада глав держав країн-учасниць СНД прийняла рішення про те, що основним напрямом діяльності цього об'єднання стане екон. співробітництво, яке реалізуватиметься шляхом створення та функціонування зони вільної торгівлі. На цій зустрічі було досягнуто також домовленості про структуру органів реформованої СНД і принципи формування бюджету.

О. Бойко (Ніжин).

СПІВДРУЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ

— таємна польська демократична орг-ція, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних перетворень. Заснована 11.2.1835 С. Гошинським, Л. Лукашевичем, Ш. Конарським. До її складу входили ліберальна шляхта, інтелігенція, студентська молодь. Керівним органом були Головні збори, які спочатку знаходилися у Кракові, а з 1836 — у Львові. Хибними місцями програми орг-ції були намагання відновити Польщу в кордонах 1772 та невизнання нац. прав українців, білорусів, литовців. В орг-ції існували певні протиріччя між лібералами і демократами. Організації С.п.н. існували в Королівстві Польському, Краківській республіці, Литві, Білорусі, у *Правобережній Україні* і в *Галичині*. У Галичині в рамках орг-ції С.п.н. існувало окреме Руське коло, що об'єднувало укр. студентську молодь. 1837 до керівництва Головними зборами прийшли ліберали. У зв'язку з цим частина демократів вийшла з С.п.н. і утворила самостійну орг-цію. Головні збори незабаром оголосили про розпуск С.п.н. Частина членів організації 1.9.1837 заснувала нове об'єднання «Молода Сарматія» (перейменоване згодом на Змову польських демократів), що поширило свою діяльність на Галичину. 1838–39 осередки С.п.н. в Україні, Литві та Білорусі були розгромлені царським урядом. У Галичині австрійський уряд репресував членів С.п.н. після викриття галицького реві. підпілля 1840–41.

Ф. Стеблій (Львів).

СПІЛКА АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ (САУ)

— добровільна незалежна всеукр. громадська творча орг-ція, що об'єднує архівістів, істориків, документознавців. Утворена 1991. Керівні органи: Правління Спілки, Рада правління, Контрольно-ревізійна комісія. В держ. архівах областей організовано місцеві відділення САУ. Впродовж 1991–2001 Правління САУ очолювали С. Кульчицький (1991–98), Б. Іваненко (1998–2000), В. Лозицький (з 2001). Мета діяльності САУ полягає у сприянні розвитку архівної справи в Україні та задоволенні й захисті законних соціальних, наук., екон., творчих, нац.-культ. та ін. інтересів своїх членів. Серед завдань САУ — участь у наук. дослідженнях у галузі архівної справи, вивчення різних аспектів фахової діяль-

ності архівістів, поліпшення професійної освіти, підвищення кваліфікації працівників архівів, поширення знань про роль і значення архівної справи. Спілка підтримує тісні творчі контакти із об'єднаннями істориків-архівістів Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, Канади. Відбулися з'їзди САУ (1991, 1995, 1999, 2001). Друкований орган — інформаційний бюлетень «Вісник САУ» (з 1999 — часопис «Архівіст: Вісник САУ» (відп. ред. — І. Матяш). Спілкою створено професійний клуб творчих зустрічей «Архівна світлиця», започатковано колекцію САУ в фондах Науково-довідкової бібліотеки центр. держ. архівів.

І. Матяш (Київ).

СПІЛКА, УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА — політ. партія, що виникла

наприк. 1904 у підросійській Україні внаслідок розколу *Революційної української партії*. Оформилася 12.1.1905 як складова частина *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП) з автономними правами. Розкол РУП стався внаслідок розбіжностей у поглядах на нац. питання та відношення до РСДРП. С. виступала проти політ. автономії України і нац.-культурницької роботи РУП, членам якої С. закидала «буржуазний радикалізм», «націоналізм» і постулат «самостійної України». С., прагнучи до створення пролетарської партії усїєї Росії, тісно співпрацювала з діячами РСДРП (маневруючи між меншовиками і більшовиками) та з Бундом. Спираючись на інтернац. кадри, головним чином єврейського походження, та звертаючись до пролетаріату, здебільшого несвідомого, С. спочатку мала кращу орг-цію і більший вплив на селянські маси, ніж РУП-УСДРП. Серед членів С., крім нац. свідомих українців, були також діячі, які ставилися нейтрально (П. Тучапський) або навіть вороже до укр. нац. руху (І. Кириєнко), як також росіяни і євреї. Серед провідних діячів С. були М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Канівець, Г. Довженко, П. Крат, В. Мазуренко, П. Тучапський, а з неукраїнців: Ю. Ларін, А. Ріш, А. Подольський, С. Соколов, С. Завадський, В. Перекрестов та ін.

Під час революції 1905–07 в Росії С. поширила свої впливи серед сільського робітництва в Україні, керувала селянськими і робітничими страйками та вела боротьбу з *Українською соціал-демократичною робітничою партією*, схилиючи на свій бік колишні гуртки РУП. Найбільший успіх С. мала під час виборів до 2-ї і 3-ї Державних Дум, коли здобула значне число депутатських мандатів. Органом С. був щомісячник «Правда» (1905). С. видала також низку пропагандистських брошур укр. та рос. мовами.

З перемогою реакції в Російській імперії 1907 серед членів С. почалися арешти; ряд керівних членів орг-ції засуджено до заслання (А. Ріш, Р. Рабіно-

вич, Й. Сорочер, Г. Ткаченко та ін.). 1908 С. перенесла свій центр за кордон, створивши «групи сприяння» у Львові, Відні, Парижі, Женеві, Цюриху; зв'язковим органом С. 1908–12 був новозаснований журнал «Правда», що виходив спершу у Львові, а згодом — у Відні. У передвоєнний період, внаслідок поступок парт. керівництва центрально-рос. тенденціям РСДРП та зростання нац. свідомості укр. селянства, С. все більше втрачала свій вплив у *Наддніпрянській Україні*. Частина нац. свідомих членів орг-ції поступово переходила до укр. нац. партій, і 1913 С. припинила свою діяльність.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОЦЕС

— судовий процес в Україні над укр. інтелектуалами, звинуваченими у приналежності до опозиційної радянському режиму орг-ції — Спілки визволення України (СВУ). Тривав з 9.3 до 19.4.1930 у Харкові.

Наприк. 1920-х в Україні моск. керівництвом було розпочато широкомасштабну кампанію дискредитації, цькування, а згодом і фізичного винищення нац. еліти — діячів укр. науки та культури, духовенства УАПЦ, керівників промисловості, яка завершилася низкою сфабрикованих РПУ судових процесів («Шахтинська справа», процес Промпартії, процес Народної революційної соціалістичної партії, Українського національного центру та ін.).

Першою жертвою політ. терору стало дорев. покоління укр. інтелігенції, у середовищі якої з травня 1929 до січня 1930 органами РПУ УСРР було проведено масові арешти. Серед 45 заарештованих було 2 академіки (С. Єфремов і М. Слабченко), письменники, професори, правники, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. РПУ пред'явило заарештованим обвинувачення у приналежності до контррев. орг-ції — Спілки визволення України, яка нібито готувала повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури.

З метою формування у громадськості неприязні та ворожого ставлення до заарештованих ще задовго до початку судового розгляду справи у пресі було розгорнуто кампанію їх очорнювання та навішування ярликів. З «викривальними» заявами виступили начальник РПУ УСРР В. Балицький, голова РНК УСРР В. Чубар і секретар ЦК КП(б)У П. Любченко.

Справу СВУ розглядав Особливий склад Найвищого суду УСРР (голова А. Приходько), затверджений спеціальною постановою ЦВК. Державними обвинувачами були заст. наркома юстиції М. Михайлик, прокурори Ахматов, Якимишин, Бистрюков. Захищали підсудних 14 адвокатів. Щоденні звіти про хід процесу подавала газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У), матеріали справи друкувалися також у газеті «Вісті», їх обговорення організувалося у трудових колективах.

На час передачі в суд справа налічувала 237 томів слідчих матеріалів. Більшість зізнань про існування та діяльність СВУ слідчі ДПУ отримали шляхом фіз. і психологічного тиску на заарештованих. Як впливало з обвинувального висновку в справі СВУ, підсудні (С. Єфремов, В. Дурдуківський, Й. Гермайзе, А. Ніковський, Г. Голоскевич, К. Товкач) ще 1920–24 належали до підпільної орг-ції Братерство української державності, яка з метою повалення рад. влади організувала мережу бойових осередків і проводила масовий та індивідуальний терор проти робітників та селян. Керівник орг-ції С. Єфремов підтримував зв'язки з повстанськими отаманами — Ангелом, Зеленим, Шляховим, Майовим, Мордалевичем та ін. Обвинувальний висновок стверджував, що після самоліквідації БУД у липні 1926 було засновано СВУ. Керівники новоствореної контррев. орг-ції готували з допомогою іноземних держав (Польщі) та в порозумінні з одноіменною емігрантською орг-цією і петлюрівським закордонним урядом повалення рад. влади шляхом збройного повстання й реставрацію капіталістичного ладу. У документах обвинувачення вказувалося на існування в структурі СВУ низки секцій — академічної, шкільної, педагогічної, медичної, видавничої, автокефальної та Спілки української молоді. На чолі секцій стояла Президія СВУ — С. Єфремов (голова), В. Чехівський (заст. голови), В. Дурдуківський (скарбник), Й. Гермайзе, А. Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська, О. Гребенецький. Відзначалося, що викрито осередки орг-ції у Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі та Миколаєві. Матеріали слідства стверджували, що внаслідок збройного повстання 1930–31 мала бути створена незалежна Українська республіка на чолі з президентом.

Внаслідок фальсифікації документів та нечуваного в юридичній практиці насильства над заарештованими до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів укр. науки і культури. Четверо (С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, М. Павлушков) засуджені до 10 років тюремного ув'язнення, шестеро (В. Дурдуківський, В. Ганцов, В. Удовенко, Г. Холодний, А. Барбар, В. Підгаєцький) — до 8 років позбавлення волі. Більшості підсудних було призначено покарання у межах від 3 до 6 років. Кілька підсудних отримали умовні терміни покарання і були звільнені з-під варті. Вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. 1937–39 багатьох ув'язнених (13 осіб із 45) за рішенням різноманітних «трійок» було розстріляно.

Серед істориків немає однозначної думки щодо фактичного існування СВУ. Більшість вважає, що справа була сфабрикована органами ГПУ і згодом широко використовувалася рад. режимом для винищення інтелектуального і духовного потенціалу укр. народу. Ще під час процесу став відомим вислів — «музика ГПУ, опера СВУ», що засвідчив став-

лення населення України до цього судилища. 11. 8.1989 Пленум Верховного суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі СБУ за відсутністю складу злочину.

О. Мазур (Львів).

СПІШСЬКА (Списька) УМОВА 1214 – угода, укладена між угор. королем *Андрієм II* та кн. сандомирським і краківським *Лешком Білим* у Спішу (тепер Спішська Нова Вєсь, Словаччина) 1214. Після смерті кн. *Романа Мстиславича* (1205) на землях Галицько-Волинської держави розпочався період боярських міжусобиць, викликаний незавершеною адм. реформ, малолітством спадкоємців галицько-волинського престолу (*Василька* і *Данила Романовичів*), втручанням у внутр. справи князівства сусідніх держав. 1213 боярин *Володислав Кормильчич* проголосив себе князем. Захоплення князівського престолу боярином викликало велике обурення серед укр. князів («непристойно бояринові князувати»), які організували спільний похід на Галич на чолі з пересопницьким князем *Мстиславом Ярославичем* Німим. Загони *Володислава Кормильчича* були розбиті у битві на р. Бібрці, але йому вдалося втекти і укріпитися в Галичі. В цих умовах *Андрій II* та князь *Лешко Білий*, що вважалися опікунами малолітніх Романовичів, заявивши про підтримку прав синів *Романа Мстиславича* на престол, насправді вирішили використати складну політ. ситуацію у князівстві в своїх інтересах. Зустрівшись у Спішу, вони уклали угоду, згідно з якою угор. королевич *Коломан* мав одружитися з дочкою *Лешка Соломеєю* і зайняти галицький престол. За угодою Перемишльське князівство, пн. Побужжя (Берестейська волость) та частина Червенської землі переходили під управління *Лешка Данила* та *Василько Романовичів* замість втрачених галицьких земель отримували у володіння Волинь. Взимку 1215–16 з благословення папи римського *Іннокентія III* відбувся шлюб *Коломана* та *Соломеї*, після чого угорські війська зайняли Галичину. *Володислава Кормильчича* було схоплено і заслано до Угорщини, де він невдовзі помер. Проте С.у. виявилася недовговічною. Вважаючи, що польський кн. захопив надто багато земель, *Андрій II* відібрав від *Лешка Перемишльського* волость. *Коломан* управляв Галицькими землями до травня 1221, коли галицький престол здобув *Мстислав Мстиславич Удатний*.

Р. Шуст (Львів).

СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ (1(13).6.1812 – 9.(21).2.1880) – визначний філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників університетського слов'янознавства. Н. у Ярославлі (Росія). Протягом 1826–29 навчався на етико-політичному відділенні філ. ф-ту Харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту (1829) працював у Харківському дворянському депутатському

зібранні, займався приватною пед. практикою. 1837 С., захистивши магістерську дисертацію «Опыт о сущности и содержания теории в науках политических», одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політ-економії та статистики філ. ф-ту Харківського ун-ту. 1839 опублікував докторську дисертацію «Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономики», захистити яку йому не вдалося. Протягом 1839–42 з наук. метою і у зв'язку з підготовкою до професорського звання із славистики відвідав ряд слов'янських земель. 1842 став першим професором-славістом у Харківському ун-ті, де читав курси з історії та слов'янських мов. 1846 С., захистивши дисертацію «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям», став першим у Росії доктором слов'янської філології. Протягом 1847–80 – професор кафедри слов'янознавства Петербурзького ун-ту. З 1851 – екстраординарний, а з 1854 – ординарний Петербурзької АН. Ініціатор і редактор «Известий» (тт. 1–10, 1852–63) та «Ученых записок» (тт. 1–7, 1854–63) Відділення російської мови АН. С. – засновник петербурзької школи славістів, автор численних праць з історії давньоруської та рос. мов, історії південнослов'янських літератур, міфології, палеографії. 1849 опублікував працю «Думки про історію російської мови», в якій звертав увагу на необхідність опису пам'яток, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літ. мови й діалектів, підготовку іст. словника та іст. граматики із залученням історії ін. слов'янських мов, дав також опис основних особливостей укр. мови. Вчений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наук. основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського та давньослов'янського письменства («Київські глаголичні уривки» та ін.). С. цікавився укр. старовиною і фольклором. Ще наприк. 1820-х, навчаючись у Харківському ун-ті, С. разом з братами Ф. і О. Швецькими, І. Розковшенком, О. Шпигоцьким заснував літературний гурток поетів-романтиків. Його учасники винятково великого значення надавали фольклорним творам, що зберегли подих минулих епох. Зокрема, С. у фольклорі «вбачив багатюще джерело для майбутніх поетів». Зібрані на території Харківської, Полтавської та Катеринославської губ. тексти укр. нар. пісень і дум С. опублікував у трьох збірниках «Запорожская старина» (1833–38). Разом з І. Розковшенком видавав «Украинский альманах» (1831) та «Украинский сборник» (1838–41), які відіграли важливу роль у подальшому розвитку літ. процесу в Україні. На початку своєї наукової діяльності С. вважав укр. мову окремою слов'янською мовою, проте згодом розглядав її як діалект рос. Йому належать прозові та поетичні твори укр. тематики, написані укр. мовою (оповідання «Майоре, майоре!», балада «Корній Овара» та ін.).

Помер у Петербурзі. Серед головних праць: «Историчный обзор сербо-лужицкой литературы» (1844), «Давні пам'ятки руського письма й мови (10–12 ст.)» (1866), «Давні глаголичні пам'ятки в порівнянні з пам'ятками кирилиці» (1866), «Слов'яно-руська палеографія 11–14 ст.» (1885).

М. Криль (Львів).

СРІБЛЯНИК (срібник) – наук. назва перших срібних монет, які карбувалися у Київській державі наприк. 10 – на поч. 11 ст. У процесі виробництва С. використовувалося срібло арабських монет. Карбування власних монет було викликане, з одного боку, браком срібних монет, що пояснюється скороченням обсягів надходження арабських дирхемів, з іншого – намаганням кн. князів зміцнити міжнар. авторитет Київської Русі шляхом карбування власної монети. С. карбували в Києві за князів *Володимира Святославича* (980–1015), *Святополка Володимировича* (1015–16, 1018–19) та *Ярослава Мудрого* (під час правління у Новгороді до 1015 та в Києві – 1019–54). Окрему групу становлять монети тмутараканського князя *Олега Михайла*, які випускалися бл. 1070. За зовнішнім оформленням С. поділяються на кілька типів. С. перших випусків переважно повторювали тип візантійських монет (лицевий бік – зображення князя, зворотний – Ісуса Христа). В 11 ст. зображення Ісуса Христа було замінено тризубом – великим родовим гербом династії Рюриковичів, який був також гербом Київської Русі. Навколо портретного зображення кн. вмішувалась легенда «Володимир (або Святополк) на столі (престолі) – а це його срібло (золото)». Зовнішній вигляд С. Ярослава Мудрого відрізняються від монет, які карбували Володимир та Святополк. На С. Ярослава Мудрого на одному боці замість Христа було вміщено зображення Св. Георгія (Юрія), на зворотному – родовий знак роду *Рюриковичів* і напис «Ярославле сребро» без слів «на столі» (ймовірно, їх випускали у період князювання Ярослава у Новгороді). До ін. типу належать тмутараканські монети, на одному боці яких вміщено зображення архангела Михайла, на зворотному – напис: «Господи, допоможи Михайлові». Під час карбування С. кружки монет не вирізувалися із пластин (як для візантійських та арабських монет), а були литими. С., які поступалися за кількістю та якістю металу перед арабськими монетами, не відігравали помітної ролі у грошовому обігу Київської Русі.

Р. Шуст (Львів).

СТАВРОПІГІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ у Львові – громадська орг-ція клерикального спрямування, яка діяла у Львові 1790–1939. Об'єднувала світську інтелігенцію греко-католицького обряду. Після скасування 1788 австр. владою Львівського братства його школа і Успенська церква перейшли до

обраних греко-католицьким населенням опікунів, які з 1790 отримали статус Ставропігійського ін-ту. На відміну від Львівського братства, яке об'єднувало міщан центральної частини Львова, С. і. приймав до свого складу представників греко-католицької інтелігенції з усієї Галичини. С. і. мав право користуватися власним гербом із зображенням трираменного патріаршого хреста (наданий братству Константинопольським патріархом Ієремією 1587). Спочатку С. і. не мав власного статуту, а керувався у своїй діяльності статутами, звичаями, традиціями Львівського братства і декретами та розпорядженнями місцевої влади. Власний статут було вироблено 1864 і 1912. Найвищим керівним органом С. і. була Рада старійшин, яку очолював сеньйор (голова). Серед найвідоміших: *Іван Бачинський* (1801–16), *Йоахим Хоминський* (1861–66), *Василь Ковальський* (1871–84), *Ізидор Шараневич* (1885–1905). У 1-й пол. 19 ст. Ін-т стояв на лояльних позиціях щодо австр. влади. Його членами були діячі науки, культури та держ. службовці: *Денис Зубрицький*, *Іван Товарницький*, *Іван Бачинський*, *Іван Борискевич*, *Я. Головацький*, *Антін Павенцький*, *Северин Шехович* та ін. Під час революційних подій 1848–49 члени С. і. були представлені у Головній Руській Раді. Матеріальною основою діяльності С. і. були доходи з нерухомого майна, друкарні, книгарні і добровільні пожертвування громадян. С. і. опікувався функціонуванням Успенської церкви. Його заходами в храмі було проведено реставраційні роботи (на поч. 19 ст., у серед. 19 ст. і на поч. 20 ст.). Друкарня С. і. від часу заснування і до 1820-х друкувала в основному релігійну літературу; з 1830-х – також літературу світського характеру, підручники для народних і середніх шкіл; першою серед друкарень Львова використала гражданський шрифт (1837). У друкарні С. і. друкувалися наук. праці відомих галицьких істориків – *Д. Зубрицького*, *А. Петрушевича*, *І. Шараневича* та ін., перша в Галичині газета укр. мовою «Зоря Галицька» (1848–51). 1864 при С. і. було засновано літографічну майстерню. Школа С. і. мала релігійний характер. При ін-ті діяла школа (бурса), в якій дітей навчали церковного обряду і церковнослов'янської мови (у 20 ст. – рос.), готували до духовного чину (ін. предмети учні вивчали в держ. школах). Заходами *І. Шараневича* 1887 було засновано музей С. і., базу для якого становили предмети, матеріали і документи братського архіву, Успенської церкви та монастирів Галичини. 1888 в музеї влаштовано першу в Галичині археологічну-бібліографічну виставку. Навколо С. і. об'єднувалися консервативні кола укр. інтелігенції, серед яких були діячі науки, культури, високопоставлені урядові особи, зокрема *Петро Лодій*, *Денис Зубрицький*, *Я. Головацький*, *Захар Авдіковський*, *А. Петрушевич*, *Іван Бачинський*, *Іван Зарицький*, *Микола Юристовський*, *Іван Борискевич*, *Ю. Романчук*, *Іван Гушалевиц*, *Ю. Лав-*

ривський та ін. У 2-й пол. 19 ст. С. і. поступово перейшов на позиції москвофільства.

У діловодстві використовувались в основному лат., нім., польська мови; з 1850-х – «язичіє», а у 20 ст. – рос. мова. 1914–15 керівництво С. і. підтримувало рос. окупаційну владу в Галичині, відстоювало ідею єдиного «русского» народу, заперечувало існування укр. нації. 1915 москвофільське правління С. і. емігрувало в Росію і вивезло з собою найцінніші матеріали і документи (1929 їх було повернуто до Львова). 1915 австр. уряд передав управління С. і. представникам укр. нац. табору, правління яких тривало до 1922. Членами С. і. у цей час були Юліан Січинський, С. Федак, О. Барвінський, Ізидор Голубович, К. Левицький, В. Щурат. 1920 управа С. і. звернулася до митрополита А. Шен-тицького з пропозицією про проведення широкої церковної українізації (переклад церк. літератури укр. мовою). 1921 керівництво С. і. висловило протест польському урядові з приводу реквізиції укр. церков на Холмщині та Волині, що викликало негативну реакцію Варшави. Розпорядженням львівського воєводського управління від 25.2.1922 укр. управа С. і. була розпущена, і установи повернуто москвофілам. Його провід очолювали москвофільські діячі – А. Копистянський, А. Сивуляк, В. Ваврик та ін. С. і. мав власне періодичне видання – «Временник Института Ставропигийского» (за 1864–1915 і 1923–38). 1921 було видано «Збірник Львівської Ставропигії» під редакцією К. Студинського. С. і. припинив діяльність 1940. Музейні та архівні матеріали ін-ту зберігаються у Львівському історичному музеї та ЦДІА України у Львові.

І. Орлевич (Львів).

СТАВРОПІГІЯ (від грец. «ставрос» і «пігін» – встановлення хреста) – форма управління в православної церкви, що передбачала церк.-правний імунітет від місцевої церковної ієрархії та безпосередню залежність від патріаршої влади. С. могли отримувати як церкви, так і монастирі. В Україні найзначніші святині мали ставропігійний статус, але фактично керування С. здійснювалося не Константинопольським патріархом, а Київським митрополитом. Від С. храму назву ставропігійських отримували і світські братства, що засновувалися при церквах, зокрема Ставропігійське Успенське братство (1589) у Львові. Ставропігійний статус свідчив про особливу важливість святині для церкви і віруючих. В Україні право С. мали: Києво-Печерська лавра (1589), Київське богоявленське братство і Манявський скит (1620), Межигірський Спасо-Преображенський монастир (1687) та ін.

М. Капраль (Львів).

СТАЦІОН-ВАРТГАУЗЕН ФРАНЦ СЕРАФІН (1806–1853) – австр. держ. діяч, граф. Деякий час працював урядовцем австрійської адміністрації у Ста-

ніславі та Ряшеві (Галичина). 1841–47 губернатор Трієста та Істрі, 1847–48 – Галичини. 1848–49 – міністр внутр. справ Австрії. Відіграв вирішальну роль у прискореному скасуванні панщини в Галичині. З метою недопущення укр.-польського зближення під час революції 1848 в Австрійській імперії для боротьби проти Габсбургів і утримання укр. руху у легальних рамках підтримував акції його представницького політ. органу – Головної руської ради. Тогочасна польська преса, а згодом й історіографія приписували йому інспірацію укр. руху 1848.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАДНИК ІОСИП ДМИТРОВИЧ (18.3.1876 – 8.12.1954) – видатний укр. актор, режисер та діяч театру. Н. у с. Валяві Перемишльського повіту (тепер Польща) у родині залізничника. Вчився в Перемишлі (1887–90) та в учительській семінарії у Тернополі (1890–94). Закінчив драматичну студію. З 1894 розпочав сценічну діяльність у театрі «Руська бесіда» у Львові. 1906–13 був директором та головним режисером цього театру. 1914 виступав у театрі М. Садовського у Києві. 1918–39 очолював різні українські професійні трупи в Галичині. З 1939 С. – художній керівник Державного українського драматичного театру ім. Лесі Українки у Львові, 1944–47 – режисер «Театру мініатюр» у Львові. Серед кращих ролей С.: Іван («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Уріель («Уріель Акоста» К. Гуцкова), Яго («Отелло» У. Шекспіра), Тартюф («Тартюф» Мольєра). Кращі вистави С.: «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Маруся Богуславка» М. Старицького, а також перекладені ним «Живий труп» Л. Толстого, «Вишневий сад» А. Чехова, «Міщани» М. Горького, «Вільгельм Телль» Ф. Шиллера, «Примари» Г. Ібсена. Серед поставлених опер: «Катерина» М. Аркаса, «Продана наречена» Б. Сметани, «Євгеній Онегін» П. Чайковського, «Фауст» Ш. Гуно, «Роксолана» Д. Січинського, «Кармен» Ж. Бізе. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАДНИКОВА СОФІЯ АНДРІЙВНА (13.9.1888 – 21.9.1959) – укр. драматична акторка і співачка (драматичне сопрано). Н. у Тернополі в акторській родині. Дружина Й. Стадника. Вокальну освіту здобула в Києві (1915–17). 1901 дебютувала в ролі Акуліни («Влада темряви» Л. Толстого) у театрі «Руська бесіда» у Львові. 1915–18 працювала у театрі М. Садовського в Києві, згодом в укр. театрі Й. Стадника та ін. трупах. З 1939 – актриса Державного українського драм. театру ім. Лесі Українки у Львові, театрів Дрогобича і Львова (1944–47). Серед кращих ролей С.: Маруся («Маруся Богуславка» М. Старицького), Харитина («Наймичка» І. Карпенка-Карого), Анна («Украдене

щастя» І. Франка), Мавка і Килина («Лісова пісня» Лесі Українки), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Поля і Наташа («Міщани» і «На дні» М. Горького) та ін. З успіхом виконувала партії Наталки («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Одарки («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського), Катерини («Катерина» М. Аркаса), Гальки («Галька» С. Монюшка), Маргарити («Фауст» Ш. Гуно). Похована у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАЛІН (Джугашвілі) ІОСИФ ВІССАРІОНОВИЧ (9(21).12.1879 – 5.3.1953) – рад. держ. і політ. діяч. Н. у м. Горі (Грузія) у сім'ї кустаря-шевця. Навчався в Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії. 1898 вступив у грузинську соціал-демократичну організацію «Месаме дасі». 1889 після виключення з семінарії влаштувався на роботу в Тифліську фізичну обсерваторію. З 1901 перейшов на нелегальне становище і розпочав життя професійного революціонера. Неодноразово заарештовувався жандармами, але втік із заслання. 1907 брав участь у пограбуванні банку Тбілісі для поповнення парт. каси. 1913 заарештований і засланий в Туруханський край, де й зустрів Лютневу революцію 1917. У січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП(б). У березні 1917 приїхав із заслання в Петроград, де редагував більшовицькі газети «Правда», «Рабочий и солдат», «Рабочий». Беззастережно визнавав лідерство В. Леніна (див. В. Ульянов), виконував його найважливіші доручення. На 7-й (Квітневій) всеросійській конференції РСДРП(б) обраний членом ЦК. Один з організаторів Жовтневого перевороту 1917. У першому більшовицькому уряді – Раді Народних Комісарів – призначений на посаду наркома у справах національностей і обіймав її до скасування наркомату 1922. Одночасно очолював наркомати держ. контролю, робітничо-селянської інспекції. Чл. президії ВЦВК з 1917. Під час громадянської війни часто перебував на фронтах, був членом Реввійськради Пд., Зх. і Пд.-Зх. фронтів. 1920–23 входив до складу Реввійськради республіки. У Раді робітничої і селянської оборони був представником ВЦВК. 1919 увійшов до обох неформальних органів оперативного керівництва у складі ЦК РКП(б) – політ. і організаційного бюро. Провал комуністичної системи гавккізму, створеної В. Леніним як екон. фундамент для тоталітарного режиму, та незадоволення селянства продрозверсткою і забороною ринкових відносин загострили наприк. 1920 ситуацію в країні і партії. Прагнути обмежити сфери політ. впливу Л. Троцького, який претендував на самостійну роль (що проявився, зокрема, під час дискусії про профспілку взимку 1920–21), В. Ленін почав висувати ще малопомітного у вищих ешелонах влади С. Після 10-го з'їзду у березні 1921 С. зміцнив свої позиції у секретаріаті, який ставав впли-

вовим неформальним органом у ЦК РКП(б). Після 11 з'їзду у квітні 1922 була утворена посада генерального секретаря ЦК РКП(б), передана С. за пропозицією В. Леніна. Генсек мав можливість контролювати керівні кадри держ. партії, що наділяло його, за висловом Леніна, «безмежною владою». Після відходу Леніна за станом здоров'я від політ. діяльності у Кремлі розгорнулася тривала боротьба за владу. С. разом з Л. Каменевим і Г. Зінов'євим утворили «трійку», спрямовану на ізоляцію Л. Троцького і поступове усунення його від важелів влади. На наступному витку боротьби С. у союзі з ін. членами політбюро за нейтралітету Л. Троцького переміг Л. Каменєва і Г. Зінов'єва. Пізніше Каменєв і Зінов'єв заблокувалися з Троцьким, але знову зазнали поразки. Нарешті 1928–29 С. з допомогою своїх висуваних у політбюро усунув М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського, після чого домігся абсолютної влади в партії і державі. З 1929 С. припинив неп і розпочав новий штурм, маючи на меті побудову екон. фундаменту під рад. соціалістичним режимом. За короткі строки шляхом прискореної індустріалізації та примусової колективізації с. г. в СРСР була створена команда економіка, яка в своїх основних рисах збереглася до кінця 1980-х. «Соціалістичні перетворення» здійснювалися частково за рахунок ентузіазму населення, а здебільшого – методами терору. Використовувалися найрізноманітніші методи тиску – обкладання високими податками, залякування (тавро саботажника, шкідника, троцькиста, правоухильника, примиренця тощо), «розкуркулення», терор голодом, масові репресії, депортації. Система цих заходів відома як сталінізм. Жертвами репресій стали десятки мільйонів громадян. З 2-ї пол. 1930-х ресурси командної економіки почали спрямовуватися на підготовку масштабної війни у Європі. У серпні 1939 С. досяг порозуміння з нацистською Німеччиною і просунув кордони СРСР на зх. Напад А. Гітлера 22.6.1941 на Радянський Союз став для С. несподіванкою. Після невдалих спроб порозумітися з Гітлером С. лібералізував внутр. політику і спрямував зусилля держ. партії та народів СРСР на відсіч агресора. 1941–45 воєнні дії проводилися С. та його полководцями, особливо Г. Жуковим, без найменшої турботи за життя солдатів. Внаслідок цього польові втрати Радянської армії виявилися на порядок більшими, ніж втрати Вермахту. Під час війни С. виявив блискучий організаторський талант на посадах голови Державного комітету оборони, Верховного головнокомандувача і Наркома оборони. Ресурси велетенської країни використовувалися на формування поповнень для діючої армії та оснащення їх найсучаснішими видами зброї. Незважаючи на великі втрати, стратегічна ініціатива у війні 1942 перейшла до Червоної армії. У спілкуванні з союзниками по антигітлерівській коаліції С. проводив жорстку лінію, змушуючи їх поступатися у страте-

гічних питаннях і погоджуватися на толерування своїх украї антигуманних дій (примусове повернення в СРСР рад. громадян, які опинилися на території, контрольованій союзниками, депортація мільйонів німців, поляків та ін. народів з територій, які відходили до СРСР, українців з територій, які підпадали під владу Польщі, Чехо-Словаччини тощо). Змирилися союзники і з жорстокими методами радянської країни, які потрапили у сферу впливу Радянського Союзу. В останній період війни С. приділив виняткову увагу розвитку ракетно-ядерного потенціалу СРСР і переоснащення армії новітніми видами зброї. Здійснювана ним агресивна зовн. політика спричинилася до «холодної війни» і гонки озброєнь. Терористичні методи управління відновилися і застосовувалися аж до смерті С.

Серед істориків триває дискусія, чи політика С. щодо України мала специфічний, відмінний від його ставлення до інших рад. республік характер. Більшість дослідників сходяться на тому, що його укр. політика не мала такого характеру. Разом з тим, до України С. (як перед ним і Ленін) ставився з підвищеною увагою, оскільки вона за людськими ресурсами і екон. потенціалом перевищувала інші нерос. республіки, разом узяті. Укр. сепаратизм у будь-якій формі, включаючи націонал-комунізм, загрожував підвалинам тоталітарного режиму. Проте у 1920-х С. погодився на далекосяжні поступки Україні, виступав за підтримку українізації (зокрема, на здійснення її в обмеженому вигляді на Кубані і в Казахстані). Значною мірою ці поступки пояснювалися його прагненням гарантувати собі підтримку КП(б)У у боротьбі за владу. З ін. боку, С. постійно дбав про те, щоб українізація не поставила під загрозу контроль Москви над Україною. З цієї метою зніщював розправу над нац. ухильництвом *О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва*. Утвердившись при владі у 1930-х, С. розгорнув масові терористичні акції в Україні з метою знищення основних досягнень українізації, придушення опору колективізації та запобігання появі політ. опозиції. С. несе безпосередню відповідальність за орг-цію голодомору 1932–33, за винищення десятків тис. укр. інтелігенції (т. зв. розстріляне відродження), парт. та держ. керівництва Української РСР у 1930-х, за орг-цію політичних убивств та розправ над політ. противниками та опонентами (*Є. Коновальця, О. Шумського та ін.*), за хвилю масового терору на західноукр. землях (1939–41), повоєнні розправи над укр. і єврейською інтелігенцією в Україні, депортацію кримських татар тощо. Під час війни дійшов переконання, що більшість укр. народу проїнялася антирад. настроями. Особливе занепокоєння викликав у нього факт існування сильного антирад. націоналістичного руху в Західній Україні. За свідченням М. Хрущова, після закінчення Другої світової війни С. розглядав можливість депор-

тації всього укр. народу і відмовився від цієї акції тільки через її технічну нездійсненність. За свідченнями очевидців (зокрема, академіка А. Сахарова), С. страждав на українофобію. Проте розуміння важливості укр. чинника змусило С. під час війни погодитися на часткове відродження укр. патріотизму, запровадження деяких атрибутів укр. державності (республіканських військ. міністерств та Міністерства закордонних справ, прапора, підвищення її статусу на міжнар. арені – надання Українській РСР статусу чл.-засновника ООН). Об'єднання більшості укр. етнічних земель у складі Української РСР, формальне підвищення статусу України на міжнародній арені, модернізація екон. життя республіки призвели до того, що укр. питання після смерті С. стало ще більш важливим і небезпечним фактором подальшого існування Радянського Союзу, ніж це було перед його приходом до влади.

С. Кульчицький (Київ).

СТАЛЬ GERMAN FERDINANDOVICH (4.10.1870 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у Херсоні. Закінчив місцеве реальне училище, Київське піхотне юнкерське училище (1891), Технологічний ін-т, Миколаївську академію Генерального штабу. Після 5 років служби у 54-му піхотному полку навчався в інституті й академії. Відбув на Далекий Схід, де старшим ад'ютантом польового управління Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні 1904–05. Згодом виконував обов'язки начальника канцелярії Маньчжурської армії, командира піхотного батальйону 59-го піхотного Люблінського полку. У роки Першої світової війни – на фронті. 1917 вступив до *Армії УНР*. За *Гетьманату* – пом. нач. 11-ї піхотної дивізії (Полтава) генерала *М. Омеляновича-Павленка*.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТАНІМІР (Станімір) ОСИП (21.4.1890 – 13.2.1971) – укр. військ. діяч. Н. у Ладичині Тернопільського пов. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив в австр. армії. Під час *українсько-польської війни 1918–19* – сотник *Української галицької армії*. З грудня 1918 командував бойовою групою «Городок», пізніше – другим куренем Самбірської (8-ї) бригади УГА. Наприк. серпня 1918 підрозділ С. одним з перших увійшов до Києва. На поч. лютого 1920 у Бірзулі С. разом з *О. Палієвим, О. Лисняком, О. Навроцьким* увійшов до складу армійського ревкому УГА, який розіслав у галицькі частини наказ про створення на їхній базі підрозділів *Червоної української галицької армії*. Причетний до арешту начального вождя УГА ген. *О. Микитки* та ген. *Г. Ціріца* і видачі їх одеському ЧК (обидва загинули у таборі Кожухів неподалік від Москви). У лютому–квітні 1920 служив у ЧУГА, командував 3-ю армійською бригадою. Наприк. квітня

1920 бригада С. намагалася приєднатись до *Армії УНР*, але була оточена і роззброєна польськими військами. С. разом з невеликим підрозділом проїхав до армії ген. *М. Омеляновича-Павленка*, пізніше у складі групи ген. *А. Кравса* перейшов до Чехо-Словаччини. 1924 закінчив Торгову академію у Відні, працював у кооперативних організаціях *Галичини*. Після Другої світової війни емігрував до Канади. Помер у Торонто. Залишив спогади «Моя участь у визвольних змаганнях» (1966).

І. Підкова (Львів).

СТАНІВСЬКА КУЛЬТУРА – назва локальної групи археологічних пам'яток бронзового віку на території Закарпаття, які належать до 14–13 ст. до н.е. Назва походить від могильника біля с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Разом з пам'ятками типу Фельшесевч на території Румунії утворюють єдину культуру, що займала суміжні із Закарпаттям райони Трансильванії, Словаччини, Угорщини. Виникла на основі ранніх культур *Отмань* і *Вітенберг*, поширена на пд. передгір'ях Сх. Карпат та в Серед. Подунав'ї. С.к. представлена поселеннями, могильниками і скарбами. Поселення розміщувались на пологіх схилах та в заплавах річкових долин. На місцях колишніх наземних жител збереглися підвищення (теллі). Найбільш досліджені поселення *Дяково, Заболоття, Велика Паладь, Вовчанське*. Житла переважно наземні, дерев'яні, прямокутні з глиняними печами та кам'яними майданчиками для вогнищ, господарськими ямами. Привертають увагу колодязі завглибшки до 7 м. Могильники ґрунтові, знаходились переважно поза поселеннями. Поховання тілопальні (в урнах). Супровідний інвентар складається з кількох посудин, а також глиняних пряслиць. Відомо понад 130 скарбів речей (*Велика Паладь, Великі Лучки, Дяково та ін.*). Основними заняттями населення С. к. були землеробство та скотарство, зокрема розведення коней. З домашніх промислів у племен С. к. були розвинені прядіння і ткацтво, каменеобробне, керамічне та ін. виробництва. Посуд поділяється на «кухонний» (грубостінні банкоподібні горщики) і «столовий» (черпаки, вазы, миски). Орнамент заглиблений, у вигляді спіральних ліній. Певне місце у господарстві племен С. к. посідало виготовлення знарядь праці, зброї (мечі, молотки, вістря), кінської зброї з бронзи. Населення С. к. жило в умовах патріархально-родових відносин. У духовній культурі простежуються культу вогню, сонця, предків та ін.

М. Пелешишин (Львів).

СТАНІСЛАВ – легендарний київ. князь. Відомий за літописним оповіданням про походи литовців на чолі з *Гедиміном* на *Волинь* та Київщину. За цим переказом, С. і його союзники були розбиті литов. військом під Білгородом. С. був змушений

втекти до Брянська. Мешканці Києва і його «пригородків» добровільно піддалися Гедиміну, який посадив у місті кн. Ольгимонта Гольшанського. С. одружився з дочкою рязанського князя Івана й після його смерті правив у Рязані. У наук. літературі С. інколи ототожнювався з Федором Київським або ж ідентифікувався як батько князя Іоанна Станіславовича (згадується у Любецькому синодику). Найімовірніше, особа С. є вигадкою білорусько-литовських книжників 16 ст., спрямованою на підтвердження іст. права Литви на інкорпоровані в 14 ст. українські землі та уславлення роду Гольшанських.

О. Русина (Київ).

СТАНОВИЙ СЕЙМ – провінційний, формально представницький орган у Галичині й Буковині, заснований згідно з патентом (указом) імператриці *Марії Терези* від 13.6.1775. Спочатку поширював діяльність на територію *Галичини*, з 1787 – на *Буковину* (приєднана до Галичини на правах окремого округу 1786). Виконував по суті функції дорадчого органу крайової адміністрації. Розглядав переважно справи розкладання держ. податків, надання шляхетства, провадження шляхетської метрики. Для вирішення важливіших місцевих питань звертався до уряду з проханнями (зокрема, про відкриття мед. ф-ту у Львівському ун-ті, викладання рідної мови в школах, збільшення учнів у гімназіях, зниження ціни на сіль тощо), які втілювались у життя лише після затвердження імператором. До складу С.с. (за призначенням імператора) входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнати, шляхта, ректор Львівського ун-ту і один представник львівського патриціату. Сесії С.с. відбувалися під керівництвом губернатора. Виконавчим органом сейму був Становий комітет на чолі з губернатором, причому половина його членів повинна була вільно володіти нім. мовою. Збирався 1784, 1786 і 1788, а 1817–45 – щороку. Робочою мовою на засіданнях була польська, а кореспонденцію з центральною владою С.с. вів нім. З 1820 видавалися короткі звіти про діяльність сейму. 1790–91 С.с. виступив проти т. зв. урбаріальної реформи *Йосифа II*. Активізував діяльність у 1840-х. На сесіях відбувалися дискусії щодо аграрної реформи, будівництва залізниці, створення кредитного т-ва. З 1841 виконував функції керівного органу, а згодом – надзірної комісії Земельного кредитного т-ва. Остання сесія відбулася 1845. 1861 за розпорядженням імператора *Франца Йосифа I* було створено Крайовий сейм, що проіснував до поч. *Першої світової війни 1914–18*.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАНЬЧИКИ – польське політ. угруповання консервативного напрямку в Галичині у 2-й пол. 19 – поч. 20 ст. Представляло інтереси великих зем-

левласників і вищої урядової бюрократії. Виникло наприк. 1860-х. Назва походить від політ. памфлету «Тека Станьчика», опублікованого групою молодих польських консерваторів (Л. Водзінський, С. Козмян, С. Тарновський, Ю. Шуйський). Виступали за надання широкої автономії Галичині у складі імперії *Габсбургів*, що розглядалося як крок у напрямку відновлення польської державності. Співпрацюючи з австр. урядом, зайняли провідне становище у держ.-політ. житті Галичини. Виступали проти задоволення політ. і нац.-культ. вимог укр. населення Галичини. З 1907 представляли партію Стронніцтво правіци народовой. Під час Першої світової війни 1914–18 були прихильниками утворення триалістичної монархії у складі Австрії, Угорщини і Польщі. Припинили діяльність 1918. Провідними діячами С. були *К. Бадені*, *М. Бобжинський*, *А. Потоцький*, *А. Тарновський*, *В. Яворський*. Друковані органи – часописи «Час» і «Шпегельонд Польска». З С. пов'язана т. зв. краківська школа в польській історіографії.

Я. Серкіз (Львів).

«СТАРА УКРАЇНА» (підзаголовок: Часопис історії і культури) – ілюстрований щомісячник бібліотеки і музею *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Виходив у Львові 1924–25 за редакцією І. Кривецького. Публікував матеріали з історії України, статті на літературознавчу і мистецтвознавчу тематику, висвітлював діяльність визначних іст. постатей минулого. Спец. випуски були присвячені пам'яті творців *Галицько-Волинської держави*, 350-річчю друкарства в Україні, пам'яті Т. Шевченка, укр. мистецтву, мемуаристиці. Друкувались цінна хроніка, рецензії, бібліографія. З виданням тісно співпрацювали *І. Борщак*, *І. Крип'якевич*, *М. Возняк*, *І. Огієнко*, *К. Студинський*, *В. Сичинський*, *П. Холодний*, *В. Гнатюк* та ін. «С.У.» була єдиним іст. журналом у Зх. Україні.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАРИЦЬКА МАРІЯ МИХАЙЛІВНА (псевд. – Яворська; 19(31).5.1865 – 20.12.1930) – укр. драматична актриса, режисер, видатний педагог, організатор театр. освіти в Україні. Закінчила Петербурзьке театральне училище. Професійну сценічну діяльність розпочала 1885 у театрі свого батька *М. Старицького*. Тривалий час виступала в укр. і рос. трупах у Києві, Петербурзі, Москві. З 1898 С. працювала як режисер та педагог у драм. гуртках Народних домів та в Літературно-артистичному т-ві в Києві. 1904–27 очолювала драматичний відділ Музично-драматичної школи (з 1918 – Музично-драматичний ін-т ім. М. Лисенка). С. першою поставила на укр. сцені драматичні твори *Лесі Українки* «Йоганна, жінка Хусова», «Мохаммед і Айша» (1913) та «Камінний господар» у театрі *М. Садовського* (1914). Серед краших ролей: Анна Петри-

вна, Лимериха, мати, Ганна («Не судилось», «За двома зайцями», «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький» *М. Старицького*), Кабаниха («Гроза» *М. Островського*). Померла і похована в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА (17(29).8.1868–1941) – укр. письменниця, літ. критик, громадський діяч. Н. у Києві в сім'ї визначного укр. письменника *М. Старицького*. Здобула гімназійну освіту. 1888–93 брала активну участь у роботі літ. гуртка «Плеяда». Після смерті *М. Лисенка* керувала роботою київ. літ.-мистецького клубу «Родина», разом із сестрою *Марією* (див. *М. Старицька*) тісно співробітничала з галицькими літ. періодичними виданнями – «Зоря», «Правда», «ЛНВ», «Життя і слово» та ін., працювала у київ. газеті «Рада». Була членом *Товариства українських поступовців*. Виступала на сцені. Перші поезії вміщені на сторінках львівського альманаху «Перший вінок». Поезія С.-Ч. була представлена *І. Франком* в антології «Акорди» та *С. Єфремовим* в «Українській музи». Поетичний стиль С.-Ч. близький до стилю *Лесі Українки*. Значно більшою за обсягом є проза, драматична, перекладацька та літ.-критична спадщина С.-Ч. Серед її драматичних творів: «Гетьман Петро Дорошенко» (1908), «Крила» (1913), «Останній сніг» (1917), «Розбійник Кармелюк» (1926), «Іван Мазепа» (1927; за радянських часів драми на сцені не ставилися). Писала літ.-критичні та літературознавчі статті («Елементи творчості *М. Коцюбинського*» 1911; розвідки про *Любов Яновську* (1909), *Ганну Барвінок* 1911, *М. Садовського*, *Л. Толстого* та ін.). Автор першого дослідження з історії укр. нац. театру – «Двадцять п'ять років українського театру» (1907). Залишила спогади про видатних діячів укр. культури: *Лесю Українку*, *М. Лисенка*, *М. Старицького*, *В. Самійленка*, *Г. Барвінок*, *І. Франка*, *М. Садовського*, *М. Коцюбинського*, *М. Заньковецьку*, *П. Саксаганського*, *І. Карпенка-Карого* та ін. У роки Першої світової війни брала активну участь у роботі Київського комітету для допомоги українцям-утікачам, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених. Відвідала на засланні *М. Грушевського*. У квітні 1917 С.-Ч. обрана до *Української Центральної Ради*. У травні 1917 брала участь у заснуванні Товариства (комітету) «Український національний театр», входила до його президії. 1919 стала співзасновницею і заступником голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському. У 1920-х працювала у ВУАН. 1929 С.-Ч. заарештовано органами ГПУ і на процесі *Спілки визволення України* засуджено до 5 років ув'язнення. Після звільнення заслана до м. Сталіно (Донецьк). Займалась перекладацькою діяльністю, зокрема здійснила переклади лібрето «Орфея» *К.-В. Глюка*, «Ріголетто» та «Аїди» *Дж. Вер-*

ді, «Фауста» *Ш. Гуно*, «Чіо-Чіо-Сан» *Дж. Пуччіні*, «Золото півника» *М. Римського-Корсакова*. 1936–41 жила у Києві. У липні 1941 письменниця заарештована органами НКВД, відправлена до Харкова, звідти – до Акмолінська. Дорогою С.-Ч. померла. Точна дата смерті та місце поховання невідомі.

М. Гнатюк (Львів).

СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (14.12.1840 – 27.4.1904) – видатний укр. письменник, театр. і громад. діяч. Н. у с. Кліщинці (тепер Черкаська обл.). Після смерті батьків виховувався у родині *Лисенків*. Закінчивши 1858 навчання у Полтавській гімназії, вступив разом з *М. Лисенком* до Харківського ун-ту. 1860 перейшов до Київського ун-ту. Навчався спочатку на фіз.-мат., а згодом – на юридичному ф-ті, який закінчив 1865. Працював у Київському іст. архіві, Пд.-Зх. відділенні Російського географічного товариства. Був одним із найактивніших діячів київ. Громади. Разом з *М. Лисенком* організував Т-во укр. сценічних акторів. 1883–84 видав два випуски альманаху «Рада», який став, за словами *І. Франка*, «...мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти і занепаду». 1883 очолив першу українську професійну трупу, режисером якої був *М. Кропивницький* та до складу якої входили талановиті актори: *М. Заньковецька*, *М. Садовський*, *П. Саксаганський*, *І. Карпенко-Карий*, *М. Садовська-Барілотті*, *Г. Затиркевич-Карпинська* та ін. Щоб матеріально підтримати театр, продав власний маєток у с. Карпівці на Поділлі. 1886–87 трупа С. провела тріумфальні гастролі у Москві й Петербурзі. 1893 у зв'язку з погіршенням здоров'я залишив театр і цілком присвятив себе літ. роботі. Рос. академія наук призначила йому персональну пенсію «За літературні праці рідною мовою». 1897 виступив на 1-му Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів з доповіддю про важкий стан театр. мистецтва в Україні через постійні переслідування царським урядом укр. культури. З 1903 готував до видання альманах «Нова рада», який вийшов уже після його смерті. Помер і похований у Києві на Байковому кладовищі.

Літ. творчість розпочав як поет, надрукувавши у львівських часописах «Нива» і «Правда» кілька віршів під псевдонімом *Гетьманець*. Переклав укр. мовою твори *Г.-Х. Андерсена*, *І. Крилова*, *М. Лермонтова* та ін. 1883 вийшли дві частини єдиної прижиттєвої збірки оригінальних поезій «З давнього шитку. Пісні і думи». Поет. світ С. утворював високу громадянську місію худ. слова («Поету», «До Шевченка. Сповідь перед поетом», «На спомин *Т.Г. Шевченка*», «Хай тепер рида в мене кобза сумна...», «Ой знущались з мого слова...»), змальовував трагічну долю України («Нема правди», «За лихими владарями», «Що не день, то гірша мир трухлявий...», «До молоді», «До України» та ін.), підніс нац.-визвол. рух у Російській імперії («Борвій»,

«Занадто вже! Чим дихати нема!», «На ріднім попелищі», «Дочка Ієфая», «Добраніч!»). Кілька поет. творів написано на іст. тематику (балада «Хрещенська ніч» та романтична поема «Morituri»). До справжніх перлин інтимної лірики належать вірші «Виклик» («Ніч яка, Господи, місячна, зоряна...»), «Ждання», «На озері», «В садку» та ін.

Драматургічна творчість письменника безпосередньо пов'язана з діяльністю театру, для якого обробив та інсценізував відомі твори *М. Гоголя* («Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба»), «Чорноморський побут на Кубані» *Я. Кухаренка* (у С. – «Чорноморці»), «На Кожум'яках» *І. Нечуя-Левицького* (у С. – «За двома зайцями»; у 1961 на Київській кіностудії створено однойменний фільм), «Перемудрив» *Панаса Мирного* (у С. – «Крути, та не перекручуй»), «Хата за селом» *Ю. Крашевського* (у С. – «Циганка Аза»), «Боротьба за право» *К. Францова* (у С. – «Юрко Довбиш») та ін. Серед оригінальних творів актуальністю проблематики, психологічною достовірністю характерів, природністю конфліктів вирізняються соціально-психологічні драми «Не судилось» (1881), «У темряві», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (обидві – 1892), «Талант» (1893). Великою популярністю у глядачів користувались водевілі «Як кобаса та чарка, то минеться й сварка» (1882), «По-тодньому» (1887), «Чарівний сон» (1889) та ін. Незважаючи на цензурні заборони іст. тематики в укр. драматургії, С. створив цикл яскравих історичних драм: «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші», «Остання ніч», «Осада Дубна», «Гаркуша».

Прозова спадщина письменника складає бл. 70 оповідань, повістей і романів. Більшість із них написана на іст. сюжети. Перший прозовий твір «Осада Буши (Епізод из времен Хмельнищины)» з'явився 1881. Укр. мовою ця повість була надрукована у львівському часописі «Зоря» (1894–95). Найбільший і найвидатніший твір С. – іст. трилогія «Богдан Хмельницький»: «Перед бурею» (1894), «Буря» (1896), «У пристані» (1897). Це монументальна епопея про *Національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1898–1903 написав ще чотири романи – «Молодість Мазепи», «Руїна», «Останні орли», «Розбійник Кармелюк». У гостросюжетних повістях «Червоний диявол» (1898) та «Перші коршуні» (1900) змальований складний і захоплюючий світ середньовічного Києва. Для іст. прози С. характерне поєднання реалістичного і романтичного стилів, іст. правдивість та психологічна достовірність, пригодницька фабула і любовна інтрига. Натомість у суворо реалістичній манері написані соціально-психологічні повісті «Розсудили», «Безбатченки», оповідання «Дохторит», «Остроумие урядника», «Лихо», «Будочник», «Пан капітан», «Верба», «Горькая правда», «Неудачница» та ін.

В. Корнійчук (Львів).

СТАРОВ ІВАН ЄГОРОВИЧ (12(23).2.1745 – 5(17).4.1808) – рос. архітектор, один із засновників рос. класицизму. Н. у Москві (за ін. дан., у Петербурзі). 1755–56 навчався у гімназії при Московському ун-ті. 1762 закінчив Петербурзьку академію мистецтв. 1762–68 як пенсіонер перебував у Парижі та Римі. 1769–72 викладав в АМ, з 1679 – академік, з 1785 – професор. 1772–74 – головний архітектор «Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы». З 1774 працював над реконструкцією Олександрівської лаври у Петербурзі, розробив проекти планування Воронежа і Пскова. З 1800 до кінця життя очолював будівельний контроль за побудовою Казанського собору. Створив Таврійський палац (1783–89) у Петербурзі й палац у Пелле (1785–89; не зберігся) поблизу Петербурга. На рубежі 1790-х багато працював в Україні. Виконав проекти планування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) та Миколаєва (1790). У Катеринославі за проектом С. побудовано палац Потьомкіна (1787–89); спроектував ряд будівель у Миколаєві (магістрат, адміралтейство), розробив також інші проекти.

І. Підкова (Львів).

СТАРОВОЛЬСЬКИЙ ШИМОН (1588 – 4. 4. 1656) – польський письменник, історик. Н. у с. Староволі Берестейського пов. (тепер Білорусь) у сім'ї дрібного шляхтича. Навчався у Краківському ун-ті. Учасник Хотинської війни 1620–21. У працях «Історія Сигізмунда І» (1616), «Польща» (1632) відзначав відвагу запорізьких козаків, підкреслював їхні заслуги в боротьбі проти кримських татар і Туреччини.

Я. Ісаєвич (Львів).

СТАРОДУБ – старовинне місто на Новгород-Сіверщині (тепер у складі Брянської обл. Росії). Відоме з 9 ст. як укріплене місто («город») Чернігівського князівства. У літописах згадується (вперше під 1096) у зв'язку з міжусобною боротьбою князів та нападами половців. У 12 – на поч. 13 ст. – центр Стародубського удільного князівства. 1239 зруйнований монголо-татарами. З 14 ст. перебував у складі Великого князівства Литовського. На поч. 16 ст. С. перейшов під владу Московської держави. 1616 С. здобули польські війська, і за умовами Деулінського перемир'я 1618 місто перейшло до Речі Посполитої. 1620 С. було надано магдебурзьке право. 1648 у ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57 укр. армія звільнила С. За переписом 1654 у С. було 538 козаків. З 1663 місто стало військ.-адм. центром Стародубського полку. 1666 на прохання стародубських міщан була надана царська грамота, якою підтверджувалися права міського самоуправління. 1781 С. став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 – Чернігівської губернії. 1917–18 С. належав до Ук-

раїнської Народної Республіки (за законом 2–4. 3.1918 мав стати центром землі – Сіверщини) та Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У 1920-х включений до складу РСФРР.

І. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК – адм.-територіальна і військ. одиниця Гетьманщини у 2-й пол. 17–18 ст. Створений 1654. До 1663 перебував у підпорядкуванні Ніжинського полку і під безпосереднім керівництвом наказного полковника. 1663 С.п. виділений з Ніжинського полку і безпосередньо підпорядкований гетьману. Центром полку було місто Стародуб. Спочатку складався з 10 сотень, зокрема, Мглинської, Новгород-Сіверської, Погарської, Полкової, Топальської, Почепської, Шептаківської. Серед полковників С.п. були Семен і Яків Самойловичі, І. Скоропадський, а серед полкової старшини – родини Ханенків, Рославців, Миклашевських, Рубців, Косачів, Максимовичів та ін. Прикордонне розташування С.п. визначало постійну присутність на його території великої кількості козацьких та цар. військ, які утримувало місцеве укр. населення. На відміну від близьких до Запоріжжя пд. полків у С.п. міцні позиції займала укр. шляхта і козацька старшина. На території полку знаходилося багато міст, які мали магдебурзьке право (Стародуб, Почеп, Погар, Мглин, Новгород-Сіверський). Великими земельними угіддями у С.п. володіла Києво-Печерська лавра. Після церковної реформи патріарха Никона у Московській державі наприкінці 1660-х на території Стародубського та сусіднього Чернігівського полків виникло 16 слобід переселенців-старообрядців (розкольників). С.п. був найбільшим у Гетьманщині постачальником на зовн. ринок прядива, конопляної олії, меду, воску, хутра. У зв'язку з остаточним скасуванням рос. урядом полкового устрою у Лівобережній Україні С.п. 1781 ліквідовано, а його територія увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва (1781). 1783 на основі Стародубського козацького полку сформовано Стародубський 34-й драгунський полк. У 1920-х територія Стародубщини відійшла до РСФРР і тепер знаходиться у складі Брянської області (Росія).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (8.1. 1878 – 25.2.1942) – відомий укр. громад.-політ. діяч, соціолог, теоретик права, адвокат. Н. в Ярославі (тепер – Польща) у сім'ї бурмістра. Закінчив місцеву гімназію. Навчався у Краківському, Львівському та Віденському ун-тах. 1903 захистив докторську дисертацію з права. Стажувався у Берлінському (1905–06), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907–08, 1911–12) ун-тах. Брав активну участь в укр. студентському русі. Один із засновників студентського об'єднання «Молода Україна» (1898) та редакторів студентського журн. під

цією ж назвою. На знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо укр. студентів С. виступив одним із організаторів сесії укр. студентів Львівського ун-ту 1901–02. Належав до Української соціал-демократичної партії (входив до Головної управи партії), був членом Закордонного бюро РУП. 1913 С. став співзасновником і першим головою т-ва «Січові стрільці». З серпня 1914 член Головної української ради (з 1915 – Загальної української ради) і Бойової управи УСС, Союзу визволення України. 1915–18 – постійний представник Бойової управи при Легіоні УСС. Співпрацював зі стрілецьким журналом «Шляхи». У жовтні 1918 входив до складу Українського генерального військового комітету, який підготував Листопадове повстання 1918 у Львові. Під час українсько-польської війни 1918–19 ув'язнений у Домб'ю (під Краковом), визволений через міжнар. Червоний Хрест і переданий уряду Української Народної Республіки.

1919 був товаришем міністра закорд. справ УНР В. Темницького, згодом – професором Українського державного ун-ту в Кам'янці-Подільському. Після поразки укр. визвольних змагань жив у еміграції. З 1921 працював в Українському вільному університеті у Відні (згодом – у Празі), Українській господарській академії в Подєбрадах. 1927 повернувся до Львова, де провадив адвокатську практику. Виступав як адвокат на судових процесах проти учасників укр. нац. руху і націоналістичного підпілля – М. Січинського (1908), С. Мельничука і П. Шеремети (1922), М. Лемика (1933), В. Мартинця, Д. Шумука (1935). Залишаючись до кінця свого життя соціал-демократом (з 1933 – голова УСДП), користувався особливою повагою серед діячів усіх політ. партій і напрямів. Зокрема, С. разом з Д. Донцовим були єдиними діячами, які без застережень відвідували Академічний дім – головний осередок молодіжного укр. націоналістичного підпілля. Після приєднання Зх. України до Української РСР деякий час був професором Львівського держ. університету ім. І. Франка. У грудні 1939 заарештований і разом з родиною вивезений до Казахстану. Помер на заслання у Маріїнську. Автор праць з соціології, історії та права, зокрема «Причинки до теорії соціології» (1904), «Національний та соціальний момент в українській історії» (1915), «Das Majoritatsprinzip» (1916), «Теорія нації» (1922), «Держава і політичне право» (у 2-х тт., 1924–25), «Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken» (1929), «Політичне право (На правах рукопису. Курс лекцій)» (1950).

Я. Грицак (Львів).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ЮРІЙ (28.2.1907 – 21.10.1991) – укр. вчений-правник, громад. діяч. Н. у Львові. Після закінчення гімназії навчався на

юридичному ф-ті Львівського ун-ту, який закінчив 1931. Працював в адвокатській канцелярії свого батька – В. Старосольського, учасник ряду політ. процесів. Співредактор молодіжного журналу «На сліді» (1936–39). 1940 захистив в Українському вільному університеті у Празі докторат з права, поглиблено займався проблемами кримінального права та процесу. 1942–45 редагував журнал «Дорога». З 1945 жив у Мюнхені (Німеччина). Брав активну участь у відновленні діяльності УВУ, тривалий період викладав кримінальне право та кримінальний процес, професор ун-ту. Написав ряд підручників з права для студентів, зокрема: «Вступ до комерційного права» (нім. мовою; 1946), «Нарис карного процесу» (1947). За наук. здобутки С. 1949 обрано дійсн. чл. Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1949 емігрував до США. Студював політичні науки у ун-ті та працював у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Після створення Українського католицького ун-ту в Римі С. – професор кримінального права і процесу цього ун-ту. Брав активну участь в укр. громадському житті, зокрема в діяльності «Пласту». З 1972 С. – начальний пластун. Автор монографій з різних правових проблем («Basic Principles of Soviet Criminal Law», 1950; «The Principle of Analogy in Criminal Law: an Aspect of Soviet Legal Thinking» 1955; «Догма про володіння права» 1955; «Природа міжнародного злочину» 1963), книжки «Велика гра» (1948), ряду статей з права для Енциклопедії українознавства, численних публікацій у пластових журн. та щоденній газ. «Свобода». Помер у Вашингтоні.

Т. Андрусак (Львів).

СТАРОСТА – 1) У Київській Русі представник найнижчої ланки князівської адміністрації, що наглядав за певними ділянками в господарстві князя. Згадується в «Руській правді». 2) У Польщі представник короля у воєводстві, старостві або повіті; у Великому князівстві Литовському – представник великого кн. в повіті, що здійснював адм., судові та ін. функції. Ін-т С. існував там у 14–18 ст. 3) У Галичині за часів австр. панування (1772–1918) спочатку представник імператора в окрузі, потім представник уряду в повіті, до компетенції якого належали адм. й поліцейські справи, нагляд за торгівлею та промисловістю тощо. 4) У Польщі 1918–39 урядовець, що очолював староство. 5) У царській Росії С. сільський – голова сільської общини в поселеннях держ. селян, а після селянської реформи 1861 – і в селах колишніх поміщицьких селян. Обирався сільським сходом на 3 роки, переважно з багатих селян, виконував адм.-поліц. функції. В Україні сільського С. називали іноді вйтом.

В. Кульчицький (Львів).

СТАРОСТВО – 1) Адм.-територіальна і госп. одиниця в державних володіннях у середньовічній

Польщі, Великому князівству Литовському та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок й кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. В їхніх руках перебувала вся повнота влади, за винятком права надавання привілеїв. 2) У західноукр. землях, що з кін. 18 ст. знаходились у складі Австрійської імперії, а 1918–39 – Польщі, очолюване старостою повітове управління, яке здійснювало адм. владу на території повіту. Апарат управління С. складався з секторів (рефератів) і відділів. Основне місце займали відділи безпеки. Адм. відділи здійснювали нарівні з органами суду і прокуратури каральну політику (т. зв. адм.-каральна юстиція), засуджуючи до тюремного ув'язнення строком до 3 місяців і до штрафів до 3 тис. злотих. Другорядне положення в апараті повітових С. займали сектори і відділи охорони здоров'я, соціального забезпечення, с.-г. тощо, оскільки цим галузям адміністрації в Зх. Україні уряд Польщі приділяв мінімальну увагу.

Л. Присташ (Львів).

СТАРУХ АНТІН (1856 – 9.1.1938) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, селянин. Н. у с. Бережниці Нижній Лиського пов. Брат Т. Старуха. Діяч Української національно-демократичної партії. 1901–13 – посол до Галицького союму від Лиського повіту. Тривалий час був членом Повітової ради і начальником місцевої Громади. Член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19. Після відходу укр. влади зі Сх. Галичини заарештований польськими властями і ув'язнений у таборі Домб'ю. Помер у с. Бережниці Нижній.

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ТИМОТЕЙ (27.11.1860 – 21.4.1923) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у с. Бережниці Нижній Лиського пов. в Галичині. Служив у австр. армії, згодом – жандармерії, був начальником гміни. 1896 С., вийшовши на пенсію, оселився в селянському господарстві в с. Золотій Слободі. Проводив інтенсивну громад.-політ. і освітню роботу серед сільського населення Бережанщини. Обраний почесним членом місцевої секції «Українського студентського союзу». Діяч Української національно-демократичної партії, з 1902 – член її Ширшого народного комітету. 1907–18 – посол до австр. Державної ради (виборчий округ Бережани-Рогатин). Після поч. Першої світової війни 1914–18 організував набір до лав Легіону українських січових стрільців у Бережанському пов. 1915 під час відступу з Галичини рос. військ інтернований і вивезений в Сибір. Повертаючись із заслання 1917, взяв участь в Українському військовому з'їзді в Києві. 1918–19 входив до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19, обраний до земельної комісії та комісії закордонних

справ. У січні 1919 брав участь у роботі Трудового конгресу України у Києві, член президії конгресу. 2.4.1919 обраний заступником голови Народного Комітету Української народно-трудої партії. Під час відступу УГА і уряду ЗУНР за Збруч залишив Галичину. 1920 біля Кам'яця-Подільського заарештований польськими військовими і ув'язнений у Бережанах, згодом переведений до в'язниці у Львові. У січні 1921 через хворобу звільнений із в'язниці. Помер у Бережанах (тепер Тернопільська обл.).

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ЯРОСЛАВ (псевд. – Стяг, Ярлан, Старяр; 17.11.1910 – 20.9.1947; за ін. дан., 17.10.1947) – укр. політ. і військ. діяч, публіцист. Н. у с. Золотій Слободі (тепер Козівський р-н Тернопільської обл.) у родині Т. Старуха. Закінчив гімназію в Бережанах. Вивчав право у Львівському ун-ті. З 1931 був членом Організації українських націоналістів. За націоналістичну діяльність неодноразово заарештовувався (1929, 1937). 1934 кинутий до концтабору Береза Картузька, у травні 1939 на процесі над членами ОУН у Рівному засуджений до 13-річного ув'язнення. У 1930-х редагував тижневик «Нове село». З жовтня 1939 до червня 1941 – секретар Українського центрального комітету у Кракові. 1940 став співзасновником Революційного проводу ОУН, делегат 2-го надзвичайного збору ОУН у Кракові. Після проголошення Акта відновлення Української держави 30.6.1941 – держ. секретар міністерства інформації й пропаганди Українського державного правління, входив до складу Організаційної референтури проводу ОУН-р. 1942–43 був ув'язнений в нім. тюрмах. У вересні 1943 засобами Служби безпеки ОУН звільнений. 1943–45 був чл. референтури пропаганди проводу ОУН, керівником підпільної радіостанції «Афродіта», редактором гумористичного журн. «Український перець» (1943–44). З 1945 – чл. проводу ОУН та провідник Закерзонського краю (див. Закерзоння). Під час бою із спецвідділом польської служби безпеки поблизу Любачева (тепер Польща) потрапив в оточення і, не бажаючи здаватись у полон, застрелився. Блискучий публіцист. Автор праці «Urior faszizmu» (польською мовою, 1946 – англomовний переклад «Specter of fashism»), в якій піддав аналізу та критиці міжвоєнні фашистські теорії, чим сприяв відходу ОУН від воєнничого націоналізму. В останні роки життя працював над історією України, намагаючись дати нову концепцію її розвитку. Кавалер Золотого Хреста заслуги (1946).

К. Бондаренко (Львів).

СТАСЮК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – укр. політ. і кооперативний діяч. Н. у сім'ї урядовця на Катеринославщині. З 1903 навчався у Петербурзькому гірничому ін-ті. Був членом

Української студентської громади, входив до складу Інформаційного бюро і Головної студентської ради укр. студентських орг-цій. Член Революційної української партії, згодом – Української партії соціалістів-революціонерів. Під час революції 1905–07 – організатор селянських спілок на Катеринославщині, за що зазнав репресій з боку влади і перебував під наглядом поліції. 1908–12 опублікував наук. праці з економіки України: «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» (1908), «Економічні відносини України з Великоросією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912). Був одним із засновників Української Центральної Ради. У квітні 1917 на з'їзді діячів укр. села обраний головою новоутвореної Селянської спілки і делегований до складу Центральної Ради. На загальних зборах УЦР обраний до її виконавчого органу – Комітету Центральної Ради (див. Мала Рада). У червні-липні 1917 очолював Київську губернську раду селянських депутатів. 15.6.1917 С. призначено генеральним секретарем харчових справ. Після гетьманського перевороту 29.4.1918 повернувся до кооперативної праці. За часів Директорії УНР – начальник постачання Армії УНР у Кам'яниці-Подільському. Деякий час жив у еміграції. 1920 повернувся в Україну. Працював співробітником ВУАН з окремих доручень. 1931 (за ін. дан., 1933) заарештований у справі т. зв. Українського національного центру. Подальша доля С. невідома.

Т. Осташко (Київ).

«СТАТТИ ДЛЯ ЗАСПОКОЄННЯ РУСЬКОГО НАРОДУ» – держ.-політ. акт, виданий королем Владиславом IV Вазою (затверджений польським сеймом у січні 1633), що узаконював існування православної церкви в Україні. Після смерті польського короля Сигізмунда III Вази (квітень 1632) козацька старшина вислала на конвокаційний сейм своїх представників із вимогою дозволити брати участь у виборах нового короля й послабити нац.-релігійні утиски. На провінційних сеймиках в Україні обговорювалося питання про необхідність повернення православному віруючим їхніх прав, яких вони були позбавлені після укладення Берестейської унії 1596. Так, на сеймику в Прилуках запорізькі козаки склали для своїх делегатів інструкцію, в якій вимагали позитивного вирішення на сеймі питання про відновлення прав православної церкви. Подібні вимоги висували і братства, зокрема Львівське та Віденське. Останнє навіть виготовило спеціальну брошуру для конвокаційного сейму під назвою «Синopsis» – «Короткий опис прав, свобод і вольностей...». Вимоги укр. населення підтримала і православна духовна ієрархія на чолі з архимандритом Києво-Печерської лаври П. Могилою. Оскільки повернення відібраних у них прав вимагали і протестанти, П. Могила знайшов підтримку в

литовського гетьмана князя Христофора Радзивілла. На конвокаційному сеймі 22.6.1632 у Варшаві православні та протестанти спільно подали свої вимоги, сформульовані у 14 пунктах. Під час роботи комісії (входили від православних – П. Могила, від уніатів – В. Рутський), яку очолював королевич Владислав, укладено проект угоди між представниками православної і католицької духовенства (містив 9 пунктів). У вересні 1632 на елекційному сеймі під тиском православних делегатів (серед них і А. Кисіль), що вимагали негайно визнати свободу віровизнання і права православної церкви, створено нову комісію і підготовлено «Статті». Згідно з цим документом православна церква в Україні офіційно діставала право мати свою ієрархію на чолі з митрополитом і 4 єпископами (львівським, луцьким, перемишльським, мстиславським), вільно відправляти богослужіння, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства. Православній церкві поверталися церкви і монастирі у Києві (крім Видубицького монастиря). Київським православним митрополитом обрано П. Могилою. «Статті» мали компромісний характер і не могли остаточно врегулювати релігійне питання в Україні. Крім того, після обрання королем Владислав IV під тиском польської шляхти анулював деякі пункти цього акта. Утиски щодо православної церкви стали однією з причин нац.-визвол. повстань 1630-х та Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАТУТ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (Устав Володимира Мономаха) – закони великого кн. київського Володимира Мономаха. Статут прийнятий на нараді у с. Берестові (пobl. Києва) князем Володимиром Мономахом, тисяцькими Києва, Білгорода, Переяслава та ін. міст після Київського повстання 1113. Статут (складався з 69 статей) регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягування лихварських ревіз (процентів) з боржників. С.В.М. обмежував проценти з позики і допускав отримання не більше 100% річних, а при сплаті боржником 150% кредитор втрачав право на позичені гроші. Грошова позика вела за собою встановлення відсотків річних, третинних і місячних, тобто, відсотків з позики на рік, третину року і на один місяць. Розмір річних відсотків дорівнював приблизно 20%, а третинних і місячних був значно вищий. У статуті сформульовані права і обов'язки закупів, визначалися джерела холопства, заборонялося перетворювати на раба купця-боржника, якщо він позбувся свого майна внаслідок війни або пожежі. Статут вміщений у розширеній редакції «Руської правди», створеної за князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава.

В. Кульчицький (Львів).

СТАТУТ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН (1519) – пам'ятка середньовічного права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. укр. містах, загарбаних Польщею. Декретами 1344 і 1356 польський король *Казимир III Великий* надав емігрантам судове самоврядування, яким вони користувалися до 1784. Місцеві вірменські суди протягом цього часу керувалися спочатку своїм традиційним старовірменським правом, тобто суддебником Гоша Мхітара, а потім укладеним на основі цього суддебника С.л.в., що його прийняв п'ютркувський вальний сейм 5.3.1519 і затвердив польський король Сигізмунд I. У 2-й пол. 16 ст. до С.л.в. було додано складений у Львові «Порядок судів і справ вірменського права», що регулював питання судового розгляду.

В. Кульчицький (Львів).

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ – масовий робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників. Початок С.р. покладено у Донбасі. У ніч на 31.8.1935 вибійник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма – 7 т). Весь видобуток записали на рахунок О. Стаханова, не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Власне, і згодом під час встановлення інших рекордів справжнє число гірників не вказувалось, а все видобуте вугілля записували тільки на рахунок вибійника. У вересні 1935 О. Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів – 227 т. Спочатку С.р. дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 гірник М. Ізотов нарубав вибійним молотком з допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля. Невдовзі правляча парт. верхівка почала використовувати почин О. Стаханова для роздмухування рекордоманії. Показово, що на шахті ім. Сталіна (колишня «Центральна-Ірміне») лише за неповний 1937 зафіксовано тисячі «найрізноманітніших рекордів на всіх видах вугільних робіт», але при цьому шахта виконала лише 70% встановленого плану. С.р. почали насаджувати в усіх галузях народного господарства. Зокрема, в Україні став відомий стахановськими рекордами М. Мазай – зачинатель руху за швидкісне сталеваріння, який скоротив тривалість однієї плавки у 1,5 раза (при цьому, за оцінками експертів, мартенівська піч спрацьовувалась удвічі швидше). Рад. історіографія «досягнення» стахановців традиційно пов'язувала з творчими пошуками, наслідком яких було впровадження у виробництво ефективних організаційних і технічних удосконалень. Справді, частина з них мала раціоналізаторський характер, але переважна більшість суперечила науково-технічним вимогам. Показовий щодо цього почин М. Мазая. Головний інженер заводу

ім. Ілліча був проти ризикованих експериментів, тому М. Мазай та його однодумці (начальник мартенівського цеху Снегов, інженери Чорний і Крилов) звернулись безпосередньо до Г. Орджонікідзе. У телефонній розмові з наркомом Снегов визнав: «Ми ідемо на технічний ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки». Г. Орджонікідзе відповів: «Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки, то пам'ятайте: наука – не ікона». Без необхідної перевірки і технічного обґрунтування черговий почин активно запроваджували у виробництво. Гонитва за тимчасовими успіхами та кампанія навколо окремих рекордів призвели до дезорґанізації кризи металургійного виробництва. Металурги не виконували навіть планових завдань. Досить ризиковані експерименти здійснював на залізничному транспорті П. Кривонос, який, спираючись на «революційну сміливість», підвищив тиск пари у паровозі до 14 атмосфер при граничних допусках за науковими рекомендаціями 12 атмосфер. Неабияку наполегливість у «пропиханні» свого методу виявив гірник І. Молостов, пропозиції якого були пов'язані з ризиком обвалів і повністю суперечили правилам техніки безпеки.

Партійні, господарські та громад. орг-ції прагнули надати С. р. масового характеру. З цієї метою широко застосовувались адм.-командні методи, а також різноманітні форми пропагування і узагальнення досвіду новаторів, їх морального і матеріального заохочення. Планувалось перейти від окремих рекордів до стахановської роботи протягом зміни, доби, п'ятиденки, декади, місяця та ін. Успіх таких акцій залежав від рівня попередньої організаційної і матеріально-технічної підготовки. Широко розповсюдження набула штурмовщина, яка призводила до дезорґанізації виробництва, погіршення умов праці, порушення правил техніки безпеки. 1936 на основі досягнень стахановців суттєво підвищено норми виробітку і планові держ. завдання, невиконання яких розглядалось як шкідництво або саботаж. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призводило до величезного перенапруження людських сил і матеріальних ресурсів, порушення нормального ритму виробничого процесу та наступного значного спаду виробництва. Нормативні документи свідчать, що основним критерієм, на підставі якого визначалося звання стахановця, було перевиконання норм у 2 і більше разів, чого систематично добивались лише деякі робітники. Зокрема, на шахтах Горлівки в грудні 1936 понад дві норми виробили 1800 гірників, але тільки 18 із них, або 1%, досягли таких успіхів протягом року. Аналогічна ситуація мала місце на ін. підприємствах України, що дає підставу спростувати твердження рад. історіографії про масовий характер С.р. Провал С.р. фактично визнав і Сталін, який на лютого-березневого (1937) пленумі ЦК ВКП (б) зая-

вив, що внаслідок політ. недбалості «шкідники» у Кузбасі й Донбасі «водили за ніс стахановців, ставили їм палиці в колеса, штучно створювали безліч перепон для їхньої успішної роботи і добились, на решті, того, що розладнали їхню роботу». Повсюдне упровадження стахановських методів було одним із чинників кризових явищ у промисловості, супроводжувалось посиленням експлуатації працівників і масовими репресіями проти інженерно-технічного персоналу та господарників.

М. Троян (Донецьк).

СТАХІВ МАТВІЙ (30.11.1895 – 2.6.1978) – укр. правник, історик, суспільно-політ. діяч у Галичині. Н. на Зборівщині (тепер Тернопільська обл.). Дійсний член НТШ (з 1943). У роки визвольних змагань 1918–19 – старшина УГА. Закінчив Карловий ун-т у Празі. 1925–39 – секретар *Української радикальної партії*, редактор її періодичного органу – тижневика «Громадський голос» (1929–39). Після війни жив у еміграції в Німеччині, був професором *Українського вільного університету*. З кін. 1940-х – член *Української Національної Ради*. З 1949 перебував у США. 1949–71 – редактор тижневика «Народна воля». 1969–74 очолював *Наукове товариство ім. Т. Шевченка* в Америці, належав до провідних діячів Світового конгресу вільних українців. Помер у Сан-Дієго (Каліфорнія, США). Автор книг: «Західна Україна» (тт. 1–6, 1958–61); «Україна в добу Директорії УНР» (тт. 1–7, 1962–68); «Soviet Statehood of Ukraine from Sociological Aspect» (1961), «Ukraine and Russia, an Outline of History...» (1968), «Western Ukraine at the Turning Point of European History» (1971, у співавторстві з П. Штендерою), «Ukraine and the European Turmoil of 1917–1920. Vol.1. (1973, у співавторстві з П. Стерчом і М. Чировським).

Я. Грицак (Львів).

СТАХУРА ДАНИЛО (19.12.1860 – 20.12.1938) – укр. громад.-політ. діяч в Галичині, адвокат. Н. у с. Поляни Кроснівського повіту (тепер – Польща) у селянській сім'ї. Навчався на юридичному ф-ті Львівського унту. З 1891 працював у Самборі, Тернополі та Перемишлі. Заснував торговельні спілки, допомогові каси, крамниці у селах повіту. Діяч *Української національно-демократичної партії*, з 1902 – член її керівного органу – Широкого народного комітету. Заснував і очолив у Самборі парт. осередок – повітовий Народний комітет. 1907 обраний до австрійської Державної ради у Відні. 1903–19 – голова самбірської філії т-ва «*Прогрес*». Очолював місцеву філію т-ва «Руська бесіда». У листопаді 1918 після встановлення укр. влади у краї призначений бургомістром м. Самбора. У травні 1919 очолив повітову управу *Української народно-трудової партії* на Самбірщині. Після польської окупації Галичини емігрував до

Чехо-Словаччини. 1920 обійняв посаду радника окружного суду в Береговому. З 1937 жив в Ужгороді. Помер у Празі.

О. Павлишин (Львів).

СТАШИНСЬКОГО ПРОЦЕС 1962 – судовий процес над Богданом Сташинським – вбивцею діячів укр. нац. руху Л. Ребета і С. Бандери. Відбувся у Карлсруе (ФРН) 8–19.10.1962. Головував на процесі д-р Г. Ягуш, судді – д-р Вебер, д-р Генсбергер, д-р Віфельс і д-р Шумахер, адвокат – д-р Зайдель. У ході процесу було встановлено, що Б. Сташинський 1957 отримав завдання рад. спецслужб вбити лідера ОУН-з Л. Ребета. За деякими даними, діями Сташинського керував безпосередньо голова КГБ О. Шелепін. У квітні 1957 прибув до Зх. Німеччини, вивчив маршрут, яким щоденно користувався Л. Ребет. У вересні 1957 Сташинський отримав у Берліні від рад. агента спеціальну зброю та інструкції. 12.10.1957 у Мюнхені Сташинський вбив Л. Ребета, за що згодом дістав нагороду від керівництва КГБ СРСР. У травні 1958 у Роттердамі під час вшанування пам'яті Є. Коновальця Сташинський здійснив невдалий замах (вибуховий пристрій не спрацював) на ряд провідних діячів ОУН. У квітні 1959 Сташинський у Москві отримав завдання ліквідувати керівника ЗЧ ОУН С. Бандеру. У квітні 1959 здійснив першу спробу вбити лідера укр. націоналістів, яка завершилась невдачею. На поч. жовтня 1959 Сташинський за наказом рад. спецслужб знову виїхав до Мюнхена і 14.10.1959 вбив С. Бандеру. Під час замаху (як і у випадку з Л. Ребетом) користувався спеціальним пістолетом, що стріляв ампулами з отрутою, внаслідок чого наставала раптова смерть із ознаками серцевого нападу, тому встановити насильницькі дії було дуже важко. За виконане завдання Б. Сташинський дістав рад. урядову нагороду – орден Червоного Прапора. 12.8.1961 Сташинський втік з Берліна у Зх. Берлін, а згодом – до ФРН, де постав перед судом. Протягом року вирішувалося питання про доцільність процесу, і лише позиція канцлера ФРН К. Аденауера сприяла тому, що публічний процес нарешті відбувся. Враховуючи всі обставини і той факт, що Сташинський був виконавцем фактично замовленого вбивства, суд встановив, що основну відповідальність за вбивство Л. Ребета і С. Бандери несе уряд СРСР та ЦК КПРС. Як виконавець злочинів, Б. Сташинський засуджений до 8,5 років ув'язнення. Подальша доля Б. Сташинського невідома.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ БОГДАН (11.3.1911 – 27.7.1994) – укр. громад. діяч, публіцист, мистецтвознавець, маляр-графік. Голова *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* в Канаді (з 1975). Н. у с. Тимошівці Калуського пов. (тепер Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях у

Станіславі та Самборі. 1934–39 навчався в краківській Академії красних мистецтв. 1936–39 очолював об'єднання митців «Зарево». Належав до *Організації українських націоналістів*. У червні 1941 у складі похідної групи ОУН повернувся в Україну, де був активним організатором укр. адміністрації в Галичині. Під час нім. окупації краю учителював у Самборі, а 1942–44 – директор мистецько-промислової школи в Яворові. З травня 1944 жив у Німеччині, 1949 переїхав до Канади. З 1955 жив у Торонто. 1947 виступив співзасновником Української спілки образотворчих мистецтв, що діяла до 1951. 1956 спільно з М. Дмитренком та І. Кейваном заснував Українську спілку образотворчих мистецтв у Канаді, 1958–72 – голова спілки. С. – засновник Асоціації діячів укр. культури, яка з 1965 діяла під його керівництвом. 1973–94 – голова Ради для справ культури при Секретаріаті Світового конгресу вільних українців. 1975–94 С. очолював Наукове т-во ім. Т. Шевченка в Канаді, входив до складу Головної (світової) ради НТШ. Тривалий час був співредактором торонтської газ. «Голос України», редагував створений ним щомісячний додаток до газ. «Література і мистецтво». Малярська творчість С. позначена імпресіонізмом, проте з виразними укр. рисами. Створив низку портретів, пейзажів, урбаністичних мотивів, релігійних композицій («Замкове подвір'я», «Над ставом», «Доми», «Сошествіє св. Духа»). С. – автор робіт з проблем мистецтвознавства, літературознавства, мовознавства. Помер у Торонто (Канада). Написав розвідки про Т. Шевченка, Ю. Нарбута, О. Бойчука, О. Архипенка, О. Грищенка з глибоким аналізом їхньої творчості. Автор монографії «Малюнок дитини і для дитини» (1966).

О. Луцький (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ ПЕТРО (15.7.1857 – 24.9.1923) – укр. вчений-правник, дійсний член НТШ (з 1899). Н. у Немірові. Навчався в гімназіях у Самборі, Коломиї, Станіславі. 1874–78 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Працював у судових установах Львова. 1879 отримав ступінь доктора права у Краківському ун-ті. З 1885 працював у Львівському ун-ті. 1892 отримав звання професора кримінального права і процесу з укр. мовою викладання Львівського ун-ту. 1.6.1899 обраний дійсн. чл. НТШ. С. належить ряд ґрунтовних праць з різних аспектів кримінального права і процесу. Підготував переклад та коментар австр. кримінально-процесуального закону, ряд ін. законодавчих актів (надруковані у «Віснику законів державних»), які мали велике значення для становлення та розвитку укр. юридичної термінології. С. видав підручник з австр. цивільного права, написаний О. Огоновським. Помер і похований у Львові. Серед основних праць С. – «Студії над карним процесом» (1891), «Зі статистики злочинності в Галичині» (1893), «Неповнолітні злочинці в світлі нових напрямів у карному праві» (1899) та ін.

Т. Андрусак (Львів).

СТЕБЛЯНКО ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1896–1977) – укр. фольклорист, педагог, композитор. Н. у м. Лебедин на Сумщині. Закінчив учительську семінарію у м. Старобільському (тепер — Луганська обл.), Харк. музичний ін-т по класу теорії та композиції проф. С. Богатирьова (1926). Викладав теорію муз. та гармонію в Харк. музичному технікумі (1930–34). 1934–41 – викладач Харк. держ. консерваторії (ХДК), з 1937 – завідувач кабінету фольклору при консерваторії. Методист і директор Харк. будинку народ. творчості (1944–45). Завідувач кабінету фольклору і викладач ХДК (з 1945). Член Спілки композиторів України (з 1944). Автор камерних, вокальних, хорових та оркестрових творів. Найбільш відомий як збирач і популяризатор муз. фольклору Слобожанщини, автор хорових обробок народних пісень. Зібрав бл. 700 зразків укр. та рос. пісень на Слобожанщині, а також зразки укр. фольклору серед населення різних регіонів, зокрема на Кубані, Пн. Кавказі, у Кабардино-Балкарії, Осетії, Карачаївському краї. Зібрані С. фонди нар. пісень зберігаються у Харківському відділенні спілки композиторів України, кабінеті фольклору Харк. держ. ін-ту мистецтв ім. І. Котляревського, ІМФЕ ім. Рильського АН України, приватному зібранні дочки Н. Стеблянка у м. Харкові. Надруковані збірки: «Українські народні пісні» (1965), «Пісні Слобідської України. Фольклор. зб. Пісні Лебединщини» (1998), «Обробки українських народних пісень О. Стеблянком» та ін.

В. Осадча (Харків).

СТЕБНИЦЬКИЙ ПЕТРО ЯНУАРІЙОВИЧ (псевд. П. Смуток, А. Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П. Хмара та ін.; 25.11.1862 – 14.3.1923) – укр. громад.-політ. діяч, письменник, публіцист. Н. у с. Гореничі Київського пов. 1881 закінчив 1-шу Київську гімназію. 1881–88 навчався на фіз.-мат. ф-ті Київського ун-ту. Працював на різних посадах у Міністерстві фінансів і Торгово-телеграфному агентстві у Петербурзі. Друкував статті з економіки у «Вестнике финансов», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении». В Петербурзі очолював укр. громаду, місцевий осередок ТУП. Допомігав у роботі депутатам укр. фракцій в 1-й та 2-й Державних Думах. 1898 створив разом з О. Лотоцьким Добродійне т-во для видання загальнокорисних і дешевих книжок, посприявши таким чином публікації укр. видань, насамперед творів Т. Шевченка, енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–15). Співробітничав з часописами «Киевская старина», «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник», «Рада» та ін.

Після Лютневої революції 1917 очолював *Українську Національну Раду* в Петрограді. Разом з О. Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду запис-

ку про нагальне задоволення нац. інтересів укр. народу, яка обговорювалася 17 і 23.3.1917 на зустрічі представників Української Національної Ради з прем'єр-міністром кн. Г. Львовим. Належав до УПСФ. 15.7.1917 на *Малій Раді* був затверджений на посаду представника *Генерального Секретаріату* УЦР-УНР при Тимчасовому уряді. Доклав багато зусиль до розв'язання конфліктних і суперечливих проблем, що виникали між міністерствами Тимчасового уряду і генеральними секретарствами України. Переїхавши до Києва у травні 1918, увійшов до складу укр. делегації на мирних переговорах із РСФРР. У серпні 1918 був призначений сенатором Адміністративного суду державного сенату *Української Держави*. У жовтні-листопаді 1918 – народний міністр освіти Української Держави. Йому належала важлива роль у створенні Української академії наук. З 1919 очолював постійну Комісію біографічного словника УАН. Автор літературних і публіцистичних творів, зокрема «Під стелями Думи» (1907), «Українська справа» (1917), «Поміж двох революцій» (1918).

В. Верстюк, Т. Осташко (Київ).

СТЕЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ (23.8.1872 – р. см. невід.) – військ. діяч, генерал-хорунжий. Закінчив Варшавську гімназію, Одеське піхотне юнкерське училище (1894), Миколаївську академію Генерального штабу (1920). Проходив службу на посадах командира роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшого ад'ютанта штабу Донської кінної дивізії, помічника старшого ад'ютанта офіцера для доручень штабу Київського військ. округу, нач. стройового відділу Івангородської фортеці. З 1907 – старший ад'ютант штабу Київського військ. округу, підполковник. У роки *Першої світової війни 1914–18* – начальник військ. сполучення Дунайської армії Румунського фронту, полковник (1917). 1918 – нач. штабу армії у період *Гетьманату*. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕЛЬМАХ МИХАЙЛО ПАНАСОВИЧ (11.02.1912 – 27.9.1983) – відомий укр. письменник. Н. у с. Дяківцях (тепер Литинського р-ну Вінницької обл.) у селянській родині. 1933 закінчив літ. ф-т Вінницького держ. педагогічного ін-ту. Шість років працював учителем у школах Київщини. Перші вірші надруковано 1936. З 1939 перебував на військ. службі в Червоній армії. 1941 з'явилася перша поетична збірка «Добрий ранок». Під час *радянської німецької війни 1941–44* був солдатом-артилеристом. З 1944 працював у редакції газ. 1-го Українського фронту «За честь Родины». Двічі поранений. У роки війни вийшли збірки «За ясні зорі», «Провесінь». 1945–53 працював науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії

АН України. Член Спілки письменників України. Помер і похований у Києві.

Спектр жанрів у творчості С. надзвичайно широкий – поезія, проза, драматургія. Поезію С. відзначає глибокий ліризм, пісенність, емоційність, вплив фольклору, багатогранність тематики. Автор збірок: «Шляхи світання» (1945), «Жито сили набирається» (1954), «Мак цвіте» (1968). З 1944 С. виступав як прозаїк. Жанрове розмаїття – від новели до роману-хроніки. Глибокий психологізм, правдивість характерів, мовно-стильове багатство – основні риси прози С. Написав цикл романів: «Велика рідня» (1949–51), «Кров людська – не водиця» (1957), «Хліб і сіль» (1959); «Правда і кривда» (1961), «Чотири броди» (1979); романи-хроніки «На нашій землі» (1949), «Великі перелоги» (1951). С. – автор п'єс: «Золота метелиця» (1955), «Правда і кривда» (1965), «На Івана Купала» (1966), «Зачарований вітряк» (1967), «Кум королю» (1968), «Дума про любов» (1971). Чималу частку творчості С. становлять твори для дітей, повчальні й образно колоритні: збірки поезій для дітей молодшого шкільного віку «Жнива» (1951), «Колосок до колоска» (1952), «Живі огні» (1954), «Весна, весняночка» (1955), «У сестрички дві косички» (1955), «Як журавель збирав щавель» (1957), «В їжаковім вітряку» (1957), «Маленька Оленка» (1962), «Бурдукова сім'я» (1963), «У бобра багато добра» (1976). Державна премія СРСР (1951), Державна премія України ім. Т. Шевченка (1980).

Н. Демчук (Львів).

СТЕМПКОВСЬКИЙ ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ (1789–1832) – відомий археолог. Н. у с. Рязановка Саратовської губ. (тепер Росія). 1814–26 служив у рос. армії в піхотному полку, з 1808 виконував обов'язки ад'ютанта герцога А. де Рішельє. Брав участь у військ. експедиціях рос. армії на Кавказі. 1815 жив у Парижі, де багато часу присвятив вивченню стародавньої історії та перекладам праць античних авторів. Обраний членом-кореспондентом Паризької академії написів та словесності. У 1820-х С. жив у Одесі, де став одним з ініціаторів створення центру з вивчення стародавньої історії Пд. України. 1823 звернувся до генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова з запискою, в якій обґрунтував необхідність регіональних заходів щодо охорони пам'яток археології та орг-ції музеїв старожитностей. Завдяки ініціативі та наполегливості С. були засновані міські музеї в Одесі (1825) та Керчі (1826). З 1826 призначений градоначальником Керчі. Проводив археологічні дослідження залишків античних міст у Криму. Зібрав значну колекцію античних монет. Основні праці: «Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. останков древности в Одессе» (1826), «Известия о древностях, найденных в Одессе в течение 1826

года» (1827), «Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае» (1827).

Т. Самойлова (Одеса).

СТЕМПКОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (27.1.1870 – 11.1.1952) – польськ. громад. і політ. діяч, письменник. Н. у с. Гута Черленовецька на Поділлі. Навчався у Дерптському ун-ті, де познайомився з Б. Кістяківським та ін. укр. студентами. Протягом 1906–16 займався кооперативною і просвітницькою діяльністю на Волині. З 1917 брав участь у роботі *Української Центральної Ради*. 1920 обіймав посаду міністра земельних справ в уряді В. Прокіповича. Залишив спогади, видані 1932, 1953. Помер у Варшаві.

Р. Шуст (Львів).

СТЕПАН ОРЛИК (9.1.1891 – бл.1939) – укр. православний церк. діяч, архієпископ УАПЦ. Н. у м. Любарі на Волині (тепер Житомирської обл.). Навчався у Житомирській духовній школі, був дяконом у Луцькому пов. Активно займався громад.-політ. діяльністю (створив хор, організатор і член правління с.-г. кредитного кооперативного т-ва), висувався кандидатом до Державної Думи від Луцького пов. Брав участь у нац. русі. У вересні 1914 за рев. діяльність висланий до фортеці Карс (Закавказзя) під нагляд жандармського управління. 1916 вступив на іст. ф-т Закавказького ун-ту (м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія). 1915–16 – військ. кореспондент Кавказького фронту. 1917 організував і відкрив першу укр. православну парафію у Тифлісі, обраний її настоятелем. Згодом затверджений керуючим укр. парафіями на Закавказзі, настоятель Миколаївського собору м. Тифліса. 10.11.1918 отримав сан протоієрея. 1919–20 перебував на Близькому Сході, в Греції, Італії, Франції. У травні 1921 повернувся в Україну. У жовтні 1921 був делегатом Всеукраїнського православного церк. собору, на якому завершено орг-ційне оформлення *Української автокефальної православної церкви*. 29.10.1921 під час роботи Собору висвячений на єпископа Волинського і Житомирського, отримав сан архієпископа. 1924–27 – єпископ Бердичівсько-Шепетівської округи. У травні 1928 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Засланий на Соловки. Після звільнення заарештований вдруге. Перебував у тюрмі в Житомирі, де осліп і помер.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

СТЕПАНЕНКО АРКАДІЙ СТЕПАНОВИЧ (1889 – р. см. невід.) – укр. політ. і громад. діяч. Напередодні 1917 брав активну участь у діяльності укр. громадських установ Києва – Українському клубі, т-ві «Просвіта», клубі «Родина». Належав до провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів. Був головою Київської повітової ради селянських депутатів, входив до організаційного комітету із створення Селянської спілки. На 1-му Всеукраїнському селянському з'їзді обраний

до ЦК *Селянської спілки*, Всеукраїнської ради селянських депутатів і кооптований до *Української Центральної Ради*. З січня 1918 – товариш голови УЦР. Після розколу УПСР на 4-му нелегальному з'їзді партії С. разом із І. Лизанівським, М. Чечелем, М. Шрагом, В. Голубовичем, О. Севрюком та ін. належав до т.зв. центральної течії. 1919 був емісаром ЦК УПСР при уряді *Директорії УНР*, начальником постачання *Армії УНР*. У серпні 1919 – виконувач обов'язків міністра земельних справ в уряді Іс. Мазепи. Деякий час жив в еміграції. Політ. однодумець і соратник М. Грушевського. 1924 повернувся в Україну. Працював заст. директора Українбанку на Херсонщині, заст. начальника відділу постачання Харківського тракторного заводу. На поч. 1931 засуджений у справі т.зв. «Українського національного центру». Подальша доля невідома.

Т. Осташко (Київ).

СТЕПАНІВ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (2.1.1863 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч. 1883 закінчив Морський корпус, 1886 – Морську академію. Служив на Далекому Сході, учасник російсько-японської війни 1904–05, оборони Порт-Артура. 1907 призначений старшим офіцером, пізніше – нач. канцелярії Головного морського штабу (1912). Вітав перемену *Лютневої революції 1917*. На службі в Українському морському флоті з 1918. Наприк. січня 1918 призначений командувачем транспортної флотилії Чорного моря. Згодом – у складі адміністрації Головного морського штабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕПАНІВ-ДАШКЕВИЧ ОЛЕНА (7.12.1892 – 11.7.1963) – укр. військ. і громад. діячка, педагог, учений. Дружина Р. Дашкевича; мати історика і сходознавця Ярослава Дашкевича. Н. у с. Вишнівчик Перемишльського пов. (тепер Львівська обл.) у родині священика. 1912 вступила на філ. ф-т Львівського ун-ту, де слухала лекції М. Грушевського, С. Томашівського, Е. Ромера, С. Рудницького. З 1911 брала активну участь у січово-стрілецькому русі в Галичині, співзасновник товариства «Січові стрільці-II», керувала жіночою чотою. На поч. Першої світової війни у серпні 1914 вступила до *Легіону Українських січових стрільців*. С.-Д. як хорунжа УСС брала участь у боях на г. Маківка. Нагороджена медаллю хоробрості (1914) та військовим хрестом Карла V (1918). 1915–17 перебувала у рос. полоні, в основному в Ташкенті, де брала активну участь у діяльності укр. громади. 1917 через Фінляндію, Швецію, Німеччину повернулася у Галичину. У жовтні 1918 як член Головної управи, а згодом *Начальної команди УГА* вела таємні переговори з гетьманом П. Скоропадським, була одним із організаторів *Листопадового повстання 1918*. Брала участь у *українсько-польській війні 1918–19*. Захворівши на тиф, була звільнена з військ. служби.

1919 – пресовий референт Міністерства закордонних справ УНР у Кам'янці-Подільському. У листопаді 1919 виїхала до Відня, де 1921 закінчила ун-т. Після повернення до Львова вступила до Української партії національної роботи (т.зв. «загравістів»), підтримувала контакти з *Українською військовою організацією*. 1922–35 викладала географію та історію в гімназії василіанок у Львові, *Львівському (таємному) українському університеті*. Від 1929 очолювала Географічну комісію т-ва «Учительська громада», була одним з ініціаторів створення Географічної комісії НТШ. 1935–39 – референт організаційного відділу Ревізійного союзу укр. кооперативів, 1939–41 – вчитель середньої школи у Львові. 1941–44 – керівник статистичного бюро м. Львова. Після закінчення війни працювала старшим наук. співробітником і зав. сектором економіки Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР, в. о. доцента Львівського ун-ту, наук. співробітником природничого музею АН УРСР (1948–49). У грудні 1949 заарештована і за вироком ОСО при МДБ СРСР відбувала 10-річний термін ув'язнення в мордовських таборах. У червні 1956 повернулася до Львова. Була позбавлена можливості займатися наук. роботою. Померла і похована у Львові. Автор бл. 75 праць, зокрема, роботи з екон. географії Галичини «Люди і земля. Населення Галичини в рр. 1869, 1900, 1910, 1921 і 1931» (1938), «Економічна географія західно-українських земель» (1938), «Трудові резерви Львівщини» (1947); монографії «Сучасний Львів» (1943, 1956, 1992), нарисів «Мандруймо по рідному краю» (1943) та «Архітектурне обличчя Львова» (1945); підготувала географічні нариси про Київ і Львів (залишилися у коректурних шпальтах і машинописі) та ін. Залишила спогади «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912–14» (1930, 1968).

Г. Сварник (Львів).

СТЕПАНЯК МИХАЙЛО (1905 – 13.2.1967) – відомий діяч *Організації українських націоналістів*. Н. у с. Дзвинячі (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Політ. діяльність починав як член ліворадикальної прокомуністичної орг-ції «Сельроб» і КПЗУ, за приналежність до яких був засуджений польським судом й ув'язнений 1928–32. Після закінчення 1934 Львівського ун-ту 1937–39 працював у адвокатській конторі в Березанях. Член ОУН з 1939. З поч. *Другої світової війни 1939–45* у підпіллі ОУН. У липні 1941 декретом прем'єр-міністра *Українського державного правління Я. Стецька* призначений міністром внутр. справ Української держави; був старостою Дрогобича. Після арешту керівництва Українського держ. правління нім. карально-поліційними органами С. входив до складу Ради сенйорів, згодом – *Української Національної Ради* у Львові. 1941–43 – крайовий провідник ОУН на західноукр. землях,

чл. делегацій для переговорів з представниками ОУН-м, а також польського підпілля. 1942–43 – чл. проводу ОУН-б, у 2-й пол. 1943 – член референтури зовн. зносин при проводі ОУН самостійників-державників (ОУН СД). Автор концепції створення Бюро проводу ОУН СД; учасник 3-го Надзвичайного великого збору ОУН-б. 1944 – член проводу ОУН на Пн.-Зх. укр. землях (ПЗУЗ). Влітку 1944 року разом з Р. Волошином, Я. Бусолом та ін. створив Народну визвольно-революційну організацію (НВРО). Наприк. липня 1944 поранений у боях з підрозділом рад. внутр. військ на Рівненщині, потрапив у полон. Засуджений до смертної кари, замінені на 25 років концтабірного ув'язнення. Через важкий стан здоров'я 12.4.1961 достроково звільнений. Помер і похований у рідному селі.

А. Боляновський,
К. Бондаренко (Львів).

СТЕПНЯК СЕРГІЙ (літ. псевд. Кравчинського Сергія Михайловича; 1(13).7.1851 – 11 (23).12.1895) – революціонер-народник, письменник. Походив із старовинного укр. роду з села Новий Стародуб (тепер Петрівського р-ну Кіровоградської обл.). 1870 закінчив Михайлівське артилерійське училище в Петербурзі. 1871–73 навчався в Лісному ін-ті. Рев. роботу розпочав серед слухачів військ. училища у Петербурзі. Належав до гуртка чайковців. Брав участь у «ходінні в народ». Вів пропаганду серед селян Тверської, Тульської губ. Був одним з організаторів «Землі і волі». 1874 нелегально емігрував за кордон. Учасник Герцоговинського повстання 1875, працював у бакунінському видавництві «Робітник» у Женеві. Написав народницькі пропагандистські казки – «Казка про копіюку» (1874), «Мудриця Наумовна» (1875) та ін. 1877 брав участь у повстанні в провінції Беневетто (Італія). З весни 1878 жив у Петербурзі. 4.8.1878 убив шефа жандармів Мезенцева, після цього знову емігрував за кордон. Жив у Швейцарії, Італії, Англії. Автор серії іст.-публіцистичних та літературних творів з тематики рос. реві руху, зокрема, «Підпілля Росія» (1882), «Росія під владою царів» (1885), «Закордонна агітація» (1892), «Чого нам потрібно» (1892), «Цар-чурбан і цар-чапля» (1895), роману «Андрій Кожухов» (1889) та повісті «Хатинка на Волзі» (1896). Твори С. неодноразово видавалися у Зх. Європі та США. У 1880-х С. відійшов від народовців і почав засуджувати терор як метод політ. боротьби. Згодом наблизився до європейської соціал-демократії. 1890 організував у Лондоні Товариство друзів російської свободи, редагував журнал «Free Russia», 1891 заснував фонд Вільної рос. преси. С. цікавився творчістю Т. Шевченка, популяризував його твори на Заході, листувався з М. Драгомановим. Видавав у Лондоні заборонені твори В. Короленка, В. Берві-Флеровського та ін. Загинув трагічно у Лондоні.

О. Сухий (Львів).

СТЕПОВИЙ КОСТЯНТИН (отаман Блакитний; 1897 – квітень 1921) – укр. повстанський отаман. Н. у с. Ганнівка Херсонської губ. На поч. *Першої світової війни 1914–18* мобілізований до рос. армії. З 1918 служив в *Армії Української Народної Республіки*. Після відступу в листопаді 1919 укр. військ у Польщу С. залишився на території, контрольованій більшовиками. На Херсонщині організував повстанський загін – Степову дивізію, який вів боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими методами. Восени 1920 С. керував повстанським рухом, який охопив усю Херсонщину і частину Катеринославщини. Наприк. 1920 основні повстанські сили були розбиті підрозділами Червоної армії. С. на чолі невеликого загону ще деякий час продовжував боротьбу. Загинув у квітні 1921 в бою з підрозділом криворізьких чекістів.

І. Підкова (Львів).

СТЕПОВИЙ ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ (справж. прізвищ. Якименко; 8(20).10.1883 – 4.11.1921) – відомий укр. композитор, педагог і муз. критик. Н. у Харкові в сім'ї співака церковного хору. 1895–1902 співав у Петербурзькій придворній капелі. 1909 закінчив Петербурзьку консерваторію. Під час навчання написав музику на тексти *Т. Шевченка*, *І. Франка*, *Лесі Українки*, *О. Олеся*; вокальний цикл «Барвінки», куди увійшов пройнятий патріотичним настроєм романс «Степ» (на слова М. Чернявського). 1909–13 створив муз. мініатюри, сонату, вокальний цикл «Пісні настрою» (1907–09; на слова О. Олеся). Один з найвизначніших фортепіанних творів С. – «Прелюд пам'яті Т. Шевченка», сповнений глибокого драматизму і пристрасті. З 1917 жив і працював у Києві, викладав у консерваторії, виступав як муз. критик. Створив вокальні композиції «Каменярь», «У долині село лежить», «Земля» (на слова І. Франка). Написав романси та пісні на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, дві сюїти для симфонічного оркестру на теми укр. нар. пісень. За коротке життя композитор встиг гармонізувати 50 укр. нар. пісень для хору, видав збірники дитячих пісень «Проліски», «Кобзар», «Малим дітям».

К. Кондратюк (Львів).

СТЕФАН І СВЯТИЙ (Іштван І Арпад; бл. 970–975 – 15.8.1038) – угор. кн. (997–1000), перший угор. король (1000, за ін. дан., 1001–1038). Походив з династії Арпадів. За підтримки папи римського 1000 посів престол. Здійснив значні територіально-адм. перетворення, зокрема створив королівські комітати, на чолі яких поставив ішпанів. Запровадив у країні християнство за католицьким обрядом, видав збірник законів. 1030 було відбито напад загонів нім. рицарів на угорські землі. За правління С. І С. до Угорщини була приєднана частина Словаччини. Підтримував дружні зв'язки з Київською державою. 1038 канонізований церквою.

СТЕФАН (Штефан) ІІІ ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. – 1504) – молд. господар (1457–1504). За правління С. ІІІ В. Молдовське князівство досягло найбільшої могутності. На поч. свого правління 1459 змушений підтвердити васальну залежність Молдови від Польського королівства, встановлену 1387. Спираючись на підтримку всіх верств суспільства, здійснював політику зміцнення центр. влади, боровся з боярською опозицією, вів активну зовн. політику, відстоюючи нац. інтереси держави у боротьбі з Туреччиною, Угорщиною, Польщею і Кримським ханством. 1467 розбив угорську армію Мат'яша Хун'яді, яка вторглася у Молдову. Згодом С. ІІІ В. відмовився сплачувати данину султанській Туреччині, що призвело до молдовсько-турецької війни. Уславився тим, що 1475, застосувавши тактику «випаленої землі», змусив відступити велику турецьку армію на чолі з султаном *Мехмедом ІІ*. Однак після поразки 1476 у битві в Білій Долині (Резбоень) С. ІІІ В. змушений відновити сплату данини. 1484 визнав перехід під владу султана причорноморської частини межиріччя Дністра і Дунаю (на цих землях відтоді існувала у складі *Османської імперії* провінція Буджак; тепер – зх. частина Одеської обл.). Вів тривалу війну з Польщею. 1497 здобув перемогу над польською армією під командуванням короля *Яна І Ольбрахта* у битві в Козьмінському лісі на Буковині, наступ якого мав на меті поновлення васальної залежності молд. земель від польської корони. На цей похід С. ІІІ В. 1498 відповів спустошливим походом на володіння Польщі – Руське і Подільське воєводства. Підтримував екон. і культ. зв'язки з укр. землями.

М. Крикун (Львів).

СТЕФАН СУРОЗЬКИЙ (8 ст.) – візантійський церк. діяч, архієпископ м. Сурожа (тепер Судак у Криму). Ім'я С.С. згадується у списках присутніх на 7-му Вселенському соборі. У період іконоборства виступав на боці іконошанувальників, за що зазнав переслідувань у Константинополі. Помер у Сурожі (2-га пол. 8 ст.). Твір С.С. «Житіє» – важливе джерело з історії Криму, в якому описано напад на Сурож новгородського кн. Бравлина (первісна редакція твору С.С. до нас не дійшла; відомий з більш пізніх списків – кін. 10 ст. – поч. 11 ст. та бл. 16 ст.).

СТЕФАНИК ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (14.5.1871 – 7.12.1936) – видатний укр. письменник і громад. діяч. Н. у с. Русові (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) у селянській родині. Середню освіту здобув у гімназіях Коломиї (1883–90) та Дрогобича (1890–92), де познайомився з майбутнім письменником Л. Мартовичем. 1892–1900 вивчав медицину у Краківському ун-ті. Літ. діяльність розпочав 1890, опублікувавши у журн. «Народ» статтю «Жолудки наших робітних людей і читальні». Протягом 1890–97 писав ліричні етюди,

поезії в прозі. Вперше опублікував свої худ. твори (новели) 1897 у чернівецькій газеті «Праця» («Синя книжечка», «Виводили з села», «Стратився», «У корчмі», «Побожна», «Сама-самісінка»). 1899 виходить перша збірка новел С. «Синя книжечка», згодом – «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), 1905 – вибрані оповідання «Моє слово» (тут вміщено лише два нових твори – «Моє слово» і «Суд»). 1903 під час відкриття пам'ятника *І. Котляревському* в Полтаві познайомився з *М. Лисенком*, *М. Старицьким*, *М. Коцюбинським*, тоді ж відвідав могилу *Т. Шевченка* у Каневі. З 1902 до 1916 не писав нових творів, займався громад. діяльністю. З 1904 жив у с. Стецеві. 1908 обраний послом австр. парламенту у Відні. З 1910 жив у рідному селі. Під час *Першої світової війни 1914–18* перебував здебільшого у Відні, на поч. 1919 відвідав Київ. З 1916 повернувся до літ. творчості. Із творів, написаних під час війни та у повоєнний час, склалася збірка новел «Земля» (1926), в якій було розкрито трагічну долю галицького селянства під час Першої світової війни («Дитяча пригода», «Вона – земля», «Пістунка»), пробудження нац. свідомості («Марія») та поразку визвольних змагань («Сини»). 7.12.1936 після тяжкої хвороби С. помер у с. Русові. За новелами С. на Київській кіностудії ім. О. Довженка створено фільм «Камінний хрест» (1968). 1971 у Русові відкрито літ.-меморіальний музей та пам'ятник письменнику. Встановлено пам'ятник С. у Львові (1971; скульптор В. Сколоздра, арх. В. Вендзилович). С. – видатний майстер психологічної новели, «абсолютний пан форми», за словами І. Франка. Розвинув традиції своїх попередників – *І. Нечуя-Левицького*, *П. Мирного*, *Ю. Федьковича*, *І. Франка*, збагатив реалізм новими рисами. Специфічна оригінальна композиція новел С. надає їм особливого драматизму й психологізму. С. мав великий вплив на творчість багатьох укр. письменників, зокрема, *М. Черемшини*, *Ю. Яновського*, *Г. Косинки*, *О. Довженка*, *О. Гончара*, *Григора Тютюнника*.

Н. Демчук (Львів).

СТЕФАНІВ ГНАТ (10.2.1886 – 21.6.1949) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Топорівці (тепер Городенківський р-н Івано-Франківської обл.). Закінчив Городенківську гімназію, австр. кадетську школу. Служив на офіцерських посадах у 10-му Перемишльському, 35-му Золочівському піхотних полках австро-угорської армії. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир сотні на рос. фронті. 1915 потрапив у полон. Восени 1918 повернувся в Галичину. В *Українській галицькій армії* – з листопада 1918. У ході *Листопадового повстання 1918* у Золочеві сформував і очолив військ. загін. Був командантом Золочівської військ. округи. 11.11.1918 призначений урядом ЗУНР на посаду командувача Галицької армії. Керував оборонними боями армії до 10.12.1918, коли був замінений ген. *М. Омеляновичем-Павленком*. Виїхав до Києва,

вступив до *Армії УНР*. Командував стрілецьким полком, резервною бригадою у боях з більшовиками. У грудні 1919 очолив 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії, брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР. У травні 1920 призначений військовим аташе *Західноукраїнської Народної Республіки* в Чехословаччині з осідком в Ужгороді. У роки *Другої світової війни 1939–45* перебував у Німеччині. Урядом УНР в екзилі йому надано звання генерал-хорунжого. Помер у нім. місті Регенсбурзі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ОЛЕКСАНДР (17.7.1847 – 23.5.1933) – укр. громадський, політ., церковний та освітянський діяч у Галичині, греко-католицький священник. Н. у с. Озеряни Товмацького пов. (тепер Глумацький район Івано-Франківської обл.) у родині священника. Початкову освіту здобув у школі василіан у Бучачі, середню – у Станіславській гімназії. 1865 став ініціатором створення таємного укр. т-ва «Громада». Вивчав богословські науки в ун-тах Львова та Відня. 1873–1907 – викладач богослов'я (катехит) у чоловічій та жіночій учительських семінаріях Львова. У 1980–90-х був співзасновником і членом керівних органів багатьох укр. орг-цій – Українського пед. товариства «Рідна школа» (1881), *Народної ради* (1885), *Української національно-демократичної партії* (член виділу Народної ради, з 1903; Тіснішого народного комітету, з 1906). Вийшовши 1907 на пенсію, продовжував активну церковну, громадську, освітню та політичну діяльність. Виступив організатором ряду укр. екон. установ, був членом Надзірної ради т-ва «Народна торгівля» і Крайового союзу кредитового. 1918–19 входив до складу Української Національної Ради ЗУНР, брав участь у засіданнях під час львівської сесії (жовтень-листопад 1918). З березня 1919 – чл. *Української народно-трудової партії*, з 1925 – чл. *Українського національно-демократичного об'єднання*, входив до складу його ЦК. Був одним з керівників т-ва «*Просвіта*», очолював її видавничий відділ. Почесний член «Українського педагогічного товариства», Т-ва Св. Апостола Павла, «*Просвіти*». Автор підручника для середніх шкіл «*Історія християнсько-католицької церкви*» (1878; 1903) та укр. молитовника. Помер у м. Львові.

О. Павлишин (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ (28.11(10.12).1854 – 1(14).4.1915) – революціонер-народник. Н. у с. Деліви Чернігівської губ. (тепер Конотопського р-ну Сумської обл.) у сім'ї священника. З 1872 навчався на медичному ф-ті Київського ун-ту, але невдовзі вступив до народницького гуртка «*Київська комуна*», залишив навчання і взяв участь у «ходінні в народ». 1873–74 належав до київ. гуртка чайковців. З 1874 перебував на нелегальному становищі, кілька місяців перебував в еміграції. 1875 С. під впливом анархічних ідей М. Ба-

куніна організував разом із *В. Дебогорієм-Мокрієвичем* нелегальний гурток «Південних бунтарів», до якого увійшли бл. 20 учілілих після арештів членів «Київської комуни» та чайковців. 1877 став одним з ініціаторів створення «Таємної дружини». 1877 разом з Л. Дейчем та І. Бохановським зробив спробу підняти селянське повстання у Чигиринському пов. Київської губ., використовуючи віру селян в «доброто» царя і склавши підроблений царський маніфест (див. «Чигиринська змова» 1877). У вересні 1877 заарештований, але у травні 1878 втік за кордон. У червні 1879 повернувся і вступив в організацію «Земля і воля». Після її розколу (восени 1879) виступив одним з організаторів «Чорного переділу». У січні 1880 разом з ін. чорнопредільцями (Г. Плеханов, Л. Дейч, В. Засулич) емігрував за кордон. У листопаді 1881 С. повернувся у Петербург, де став членом виконавчого комітету «Народної волі». У лютому 1882 заарештований і під час «процесу 17-ти» (1883) засуджений до 8 років каторжних робіт. Відбував покарання в Карийській каторжній тюрмі. З 1890 жив на поселенні в Якутії. 1905 повернувся у Чернігівську губ., але через хворобу участі в політ. діяльності не брав. Помер у с. Красний Колядин (тепер Талалаївський р-н Чернігівської обл.).

І. Підкова (Львів).

СТЕЦЕНКО ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ (квітень 1710 або 1712 – 11.2.1781) – укр. художник. Н. у Ромнах Лубенського полку (тепер Сумська обл.). Навчався, ймовірно, у золотаря і живописця А. Атовича. З ранніх творів збереглася ікона Богоматері, подарована Роменському собору. Протягом 1742–44 виконував настінні розписи у будинку Розумовських у садибі «Покорщина» у Козельці. З 1752 – придворний живописець гетьмана К. Розумовського. Створив портрети О. та К. Розумовських (1753) та, ймовірно, Наталії Розумовської (1746). 1758–68 робив розписи Козелецького собору. Найвідоміша робота С. – іконостас Спасо-Преображенського собору у Почепі (1758–59; тепер Брянська обл., Росія), виконаний у стилі укр. барокко. З 1766 – значковий товариш Лубенського полку. В останні роки життя малював картини («Покладення в труну», «Іоан Богослов»), ікони для палаців (зокрема «Роменська мадонна») і портрети сучасників. Помер у Ромнах.

В. Александрович (Львів).

СТЕЦЕНКО КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ (12(24).5.1882 – 29.4.1922) – видатний укр. композитор. Н. у с. Квітках Київської губ. (тепер Корсунь-Шевченк. р-н Черкаської обл.) у сім'ї сільсько-го живописця. 1903 закінчив духовну семінарію. Муз. освіту здобув у Києві, в муз.-драматичній школі *М. Лисенка* (1904–07). 1901–04 написав свої перші чоловічі хори «Бурлака» та «Могила»,

здійснив обробку нар. пісень «Світять зорі», «То не буйний вітер». До 35-річчя муз.-творчої діяльності *М. Лисенка* написав кантату «Слава Лисенкові» (1903). Волелюбні мотиви в таких творах, як хори «Заповіт» (на слова *Т. Шевченка*), «Содом», «Прометей» (на слова *О. Коваленка*), опера «Кармелюк», та участь у нац. русі стали причиною арешту С. і вислання з Києва 1907. Живучи 1908–11 у Білій Церкві та в Тиврові, С. створив хори «То була тихая ніч» (на слова *Лесі Українки*), «Сон» (на слова *П. Грабовського*), кантати «Шевченкові», «Єднаймося» (на слова *І. Франка*), дитячі опери «Лисичка, Котик і Півник» (1910) та «Івасик-Телесик» (1911), працював над оперою «Кармелюк». У цей період С. написав музику до п'єс «Сватання на Гончарівці» *Г. Квітки-Основ'яненка* (1909), «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка. 1912 С. прийняв сан священника і оселився у с. Голово-Русява (тепер Вінницька обл.). Особливою теплою і ніжністю відзначаються солоспіви С. «Вечірня пісня» (на слова *В. Самійленка*), «Плавай, плавай, лебедонько» (на слова *Т. Шевченка*). У творчому доробку композитора – 50 обробок колядок і шедрівок, літургійні твори, численні музикознавчі дослідження. Помер у с. Веприк (тепер Фастівський р-н Київської обл.), де і похований.

К. Кондратюк (Львів).

СТЕЦЬКО СЛАВА (Анна-Ярослава, дівоче прізвище Музи́ка; 14.5.1920) – відома укр. політ. діячка. Дружина *Я. Стецька*. Н. у с. Романівка (тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.). Закінчила теребовлянську гімназію і гуманітарний лицей. Деякий час працювала директором школи в Юшківцях. З осені 1941 навчалася у Львівській політехніці, згодом – на правничому відділі Мюнхенського ун-ту. Магістр політ. наук.

На поч. 1940-х очолювала жіночу мережу юнацтва ОУН-самостійників державників. 1942–44 разом з *К. Зарицькою* розбудовувала мережу Червоного Хреста в Україні. Навесні 1943 була заарештована гітлерівцями і деякий час перебувала в ув'язненні. У повоєнні роки жила в еміграції. 1946 вийшла заміж за *Я. Стецька*. Активно співпрацювала в структурах Закордонних частин ОУН та *Антибільшовицького блоку народів (АБН)*. З 1948 редагувала «АВН-Correspondens» та кварталник «Ukrainian Review», була організатором Європейської ради за свободу. 1948–53 – чл. Центральної управи СУМ. З 1968 – чл. проводу ОУН, керівник сектора зовн. політики. Сприяла розвитку політ. думки в діаспорі, у зустрічах з лідерами ряду держав світу пропагувала і відстоювала ідею укр. самостійності (зокрема, зустрічі з Чан Кай Ші, президентами США Д. Картером, Р. Рейганом, президентом Філіппін Маркосом та ін.). Після смерті чоловіка очолила АБН (1986), а з 1991 – провід ОУН-р. З кін. 1960-х – чл. Президії ВАКЛ (Всесвітньої антикомуністичної ліги) і співголова

Європейської ради за свободу. У липні 1991 8-й збір ОУН обрав С. головою проводу ОУН. 1992 повернулася з еміграції в Україну, де відновила діяльність ОУН-р. Після створення у жовтні 1992 на базі ОУН-р *Конгресу українських націоналістів* С. очолила нову орг-цію. З 1993 С. – почесна громадянка м. Львова. 1995 переобрано головою КУН та головою проводу ОУН. У березні 1997 обрана нар. депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 201 (Івано-Франківська обл.). У ВР сприяла створенню депутатського об'єднання «Нація і держава». Взяла участь у створенні виборчого блоку «Національний Фронт» У березні 1998 С. була обрана нар. депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 89 (Івано-Франківська обл.). Активно займається політикою. Володіє 10 мовами. Мешкає у Києві.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ (псевд. – З. Карбович, Є. Орловський, Б. Озерський та ін.; 19.1.1912 – 5.7.1986) – визначний укр. політ. і держ. діяч. Н. у Тернополі в родині священника. Закінчив Тернопільську гімназію. 1929–34 вивчав право і філософію у Краківському та Львівському ун-тах. Ще в часи гімназійного навчання вступив до нелегальної орг-ції «Українська націоналістична молодь», згодом – до *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. 1932 став членом Крайової ексекютиви ОУН, був ідеологічним референтом КЕ, а також редактором ряду націоналістичних видань. 1934 заарештований і засуджений польським судом до 5-річного ув'язнення. 1937 звільнений за амністією і виїхав за кордон. У січні 1938 за дорученням *Є. Коновальця* увійшов у комісію з підготовки Великого збору ОУН. На 2-му ВЗ ОУН у Римі (1939) С. обрано членом Проводу українських націоналістів (ПУН). Під час внутр. кризи в ОУН С. підтримав політичну лінію *С. Бандери*. У квітні 1941 на 3-му ВЗ ОУН у Кракові обраний заступником *С. Бандери*. На поч. *радянсько-німецької війни 1941–45* С. разом із *С. Бандерою* та ін. брав участь у формуванні похідних груп ОУН з метою орг-ції укр. самоврядування на окупованих нім. армією укр. землях. 30.6.1941 С. за дорученням ОУН-р проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив укр. уряд – *Українське Державне Правління*. 12.7.1941 заарештований гестапо і перевезений до Берліна. У вересні 1941 після відмови скасувати Акт проголошення відновлення Української держави С. було переведено до концтабору Заксенгаузен, де він перебував до вересня 1944. Наприк. 1944 був залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання укр. інтересів перед німецькою владою), проте на поч. 1945 відмовився від участі в УНК. У квітні 1945 втік з-під нагляду гестапо і перебрався в американську окупаційну зону. Навесні 1945 С. разом із *С. Бандерою*, *М. Ле-*

бедем, *Д. Ребетом*, *С. Ленкавським*, *В. Охримовичем* та ін. увійшов до складу Закордонного центру ОУН. Невдовзі обраний членом Бюро проводу ОУН (разом із *С. Бандерою* та *Р. Шухевичем*). Був одним з ініціаторів створення Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) як організаційної форми для членства ОУН в еміграції, згодом призначений керівником сектора зовнішньої політики ЗЧ ОУН. 1946–86 очолював *Антибільшовицький блок народів*. У повоєнний час розгорнув активну діяльність із створення єдиного антикомуністичного фронту. З цією метою 1957 заснував представництво АБН на Тайвані (представництво АБН діяло до 1971), підписав угоду з Китайською антикомуністичною лігою. У 1967 виступив організатором Світової антикомуністичної ліги. Входив до складу керівних органів ін. міжнар. організацій, зокрема, Європейської ради за свободу. 1968–86 – голова проводу ОУН-р. Помер і похований у Мюнхені. Автор книги «30 червня 1941» (1967), «Українська визвольна концепція» (1987).

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЧИШИН МИКОЛА КЛИМЕНТОВИЧ (19.12.1880 – 7.8.1977) – укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Новосіацьке на Херсонщині. Закінчив кадетський корпус, військ. училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Вступив до укр. армії наприк. 1917. 1918 – нач. штабу Волинської кордонної бригади, 1918–19 – комендант штабу Волинської групи *Армії УНР*, начальник штабу Могилівської повстанської залоги, заступник командира Могилівського окремого кордонного відділу. З 1919 – нач. штабу 3-ї Західної дивізії на більшовицькому фронті, згодом – нач. канцелярії Військового міністерства УНР. Перебував у Каліші, очолював Товариство охорони пам'ятників, опікувався військ. цвинтарями. 1929 відновив у Щеп'юрно 187 могил укр. вояків. Помер у Мюнхені.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕШЕНКО ІВАН МАТВІЙОВИЧ (псевд. І. Сердешний, І. Степура, І. Січовик, Світленко; 24.6.1873 – 30.7.1918) – громад.-політ. діяч, педагог, літературознавець, письменник. Дійсн. чл. НТШ з 1917. Н. у Полтаві. Закінчив Полтавську класичну гімназію. 1892–96 навчався на іст.-філол. ф-ті Київського ун-ту. У Києві познайомився з родинами *Старицьких*, *Лисенків*, Косачів. Був членом літ.-мистецького гуртка «Плеяда». За сприяння О. Кониського видрукував у Львові укр. мовою «Метаморфози» Овідія та власну поему «Мазепа» (1896). 1896 С. разом з *М. Кошубинським*, *П. Тулуб*, *П. Тучапським*, *М. Ковалевським* став засновником однієї з перших укр. соціал-демократичних орг-цій. Після закінчення ун-ту працював лектором Фундуклеївської жіночої гімназії, але за політ. діяльність був заарештований і висланий з Києва. Згодом С. був обраний членом

Київської старої громади, брав участь у роботі РУП, належав до *Української демократичної партії*, пізніше – УСДРП. Протягом 1897–1900 перебував на Чернігівщині, де займався перекладацькою та наук. працею. Досліджував творчість *І. Котляревського*, критично відредагував його поему «Енеїда». 1898–1900 видав кілька спеціальних досліджень («Поэзия И.П. Котляревского», «И.П. Котляревский, автор украинской «Энеиды» та ін.). 1899 і 1901 побачили світ збірки його поезій «Хуторні сонети» і «Степові мотиви». Через заборону викладацької діяльності працював в управлінні Пд.-Зх. залізниці, згодом – у Київській міській думі. 1907 повернувся до викладацької роботи, викладав історію укр. та західноєвропейських літератур у Київській комерційній школі, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі *М. Лисенка*. У цей час С. опублікував ґрунтовні наук. розвідки («Історія української драми», 1908; «Украинские шестидесятники», 1908), досліджував творчість укр. письменників *О. Стороженка*, *М. Гоголя*, *Лесі Українки*, *Панаса Мирного*, *М. Старицького*, *М. Коцюбинського*, *П. Куліша*. Уклав разом з дружиною *О. Стешенко* укр.-рос. словник (1909). 1908 був обраний секретарем, а згодом – товаришем голови *Українського наукового товариства у Києві*. 1913–14 редагував педагогічний часопис «Сяйво», який видавали *С. Русова*, *В. Прокопович* та *Д. Антонович*. 1914–18 вийшли друком ґрунтовні дослідження творчості *Т. Шевченка* («Т. Шевченко як великий митець слова», 1914; «До характеристики творчості Т. Шевченка», 1915; «Життя і твори Т. Шевченка», 1918 та ін.). 1917 С. виступив одним із організаторів *УЦР*, керував роботою шкільної і редакційної комісії *УЦР*, входив до складу *Малої Ради*. 1917–18 очолював рух за укр. школу. З червня 1917 призначений генеральним секретарем освіти. Рішуче проводив українізацію шкільництва, сприяв виданню укр. підручників і навч. програм, орг-ції укр. гімназій (зокрема, з 39 відкритих 1917 гімназій 25 були сільськими) та курсів українознавства. Після відставки кабінету *В. Винниченка* працював головним інструктором Міністерства освіти. У червні 1918 перебував у Полтаві, де був смертельно поранений невідомими злочинцями. Похований на Байковому цвинтарі у Києві.

В. Верстюк, Т. Осташко (Київ).

СТЕШЕНКО ІРИНА ІВАНІВНА (23.6.1898 – 30.12.1987) – укр. акторка, перекладачка. Онучка *М. Старицького*, дочка *І. Стешенка*. Н. у Києві. Закінчила гімназію, навчалася на Вищих жіночих курсах та в Драматичному ін-ті ім. *М. Лисенка*. 1920–49 працювала у театрах. Спочатку в театрі ім. *Т. Шевченка*, 1923–33 – у «Березилі». Виконувала ролі Повії («Зелена папуга» Шніцлера), Олени Максимівни («Великий Молох» Винниченка), Відьми («Макбет» Шекспіра), Сірчихи («За двома зайцями» Ярошенка, за мотивами *М. Старицького*), Арабелли («Змова Фієско в Генуї» Шиллера)

та ін. Володіла кількома мовами. Здійснила численні переклади класичних творів світової драматургії. У перекладах С. вийшли твори *М. Островського* («Вовки і вівці», «На людному місці»), *М. Горького* («Єгор Буличов та інші»), *Ж.-Б. Мольєра* («Кумедні маніри», «Дон Жуан», «Лікар мимоволі», «Витівки Скапена»), *У. Шекспіра* («Отелло», «Ромео і Джульєтта», «Багато галасу з нічого», «Комедія помилок», «Венеціанський купець», «Два веронці»), *Ф. Шиллера* («Дон Карлос») та ін. Серед прозаїчних перекладів – «Пригоди Гекльберрі Фінна» *М. Твена* (1966), «Тут не місце для жінки» *Г. Лоусона* (1970), новели *Гі де Мопассана*, «Срібні ковзани» *М. Доджа* (1963). Залишила спогади про *Л. Курбаса*. На поч. 1972 внаслідок здійсненої органами КГБ провокації друкуватися С. було заборонено. Померла у Києві.

С. Білокін (Київ).

СТЕШЕНКО ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ (24.3.1904 – 11.3.1939) – укр. бібліограф. Онук *М. Старицького*, син *І. Стешенка*. Н. у Києві. 1920–21 навчався на бібліотечних курсах та ф-ті профосвіти літ. циклу Київського ВІНО ім. *М. Драгоманова*. 1920–22 і 1928–29 працював бібліотекарем та наук. співробітником у Всенародній бібліотеці України. 1923–28 – старший бібліограф та наук. співробітник Українського наукового ін-ту книгознавства, одночасно – секретар журн. «Бібліографічні вісті». 1929–30 перебував в ув'язненні. 1930 закінчив Київський ін-т народного господарства. С. був одним з організаторів Українського бібліологічного т-ва при ВУАН (1928), членом бібліографічної комісії НТШ (1923), дійсн. членом Російського бібліологічного т-ва (1928), Ленінградського т-ва бібліофілів (1929). Більшість праць С. не були опубліковані й загинули. З 1923 С. працював над фундаментальним покажчиком видань, що вийшли в Російській імперії укр. мовою в 1798–1916, працював над бібліографією історії укр. друкарства (1925), укр. дитячого друку 19 і 20 ст. (1928), готував словник графіків і граверів для збірника сучасної укр. графіки (1929). 1930 уклав і видав разом з *М. Іванченком* «Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук». У рукописі залишилася праця «Бібліографія української бібліографії» (1921). Збирав слов'янські екслібриси. Репресований НКВД СРСР. Загинув у бухті Нагаєво (Колима).

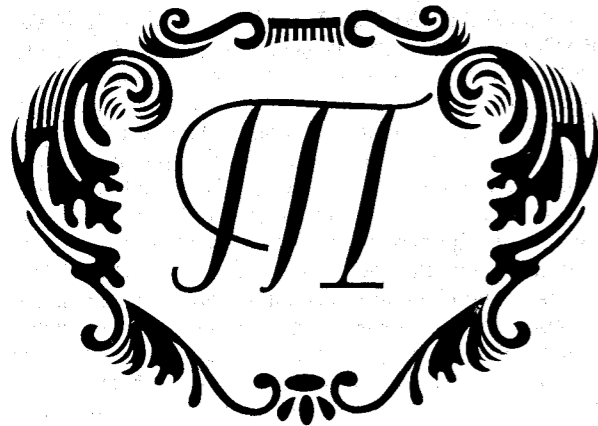
СТОЛИПІН ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ (2(14).4.1862 – 5(18).9.1911) – рос. держ. діяч, реформатор. Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, активний захисник самодержавства. Н. у Дрездені (Німеччина). Походив із старовинного дворянського роду. 1884 закінчив природничий ф-т Петербурзького ун-ту. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. З 1902 – гродненський губернатор. 1903–06 – губернатор Саратовської губ. Під час революції 1905–07 жорстоко розправлявся з

селянськими виступами. У квітні 1906 призначений міністром внутр. справ, а в липні 1906 – головою Ради Міністрів. У серпні 1906 на С. вчинено замах (загибло 27 осіб), використаний урядом для розгортання репресивної політики. У червні 1907 уряд на чолі з С. розпустив 2-гу Державну Думу і опублікував новий закон про вибори, який забезпечив цілковиту перевагу 3-й Думі великих землевласників та підприємців. Повністю були позбавлені представництва в Думі 10 областей і губерній азійської частини Росії, Кавказу надавалось 10 місць замість 29. Такий виборчий закон забезпечив у 3-й Думі великоросам 77% місць і вона стала «істинно російською». С. був ініціатором обмеження автономії Фінляндії, натхненником створення націоналістичних рос. орг-цій, зокрема. Всеросійського національного союзу, основною метою якого було сприяння «пануванню рос. народності». С. проводив антиукр. політику. У січні 1910 уряд С. заборонив створення нац. (зокрема і українських) т-в, клубів, видання рідною мовою газет. С. розсилав циркуляри, в яких наказував боротися з «ідеєю відродження старої України і устрою на нац.-територіальних засадах». Антиукр. політика С. призвела до закриття низки «*Просвіт*», припинення видання українських газет («Наша дума», «Рідний край», «Воля» та ін.), заборонив вшанування пам'яті *Т. Шевченка* тощо. С. підготував і провів аграрну реформу, яка мала вирішити земельне питання в Російській імперії. Більша частина реформаторських заходів С. була не завершена. Діяльність С. викликала незадоволення крайніх правих, які 1911 поставили питання про його відставку. У вересні 1911 С. був убитий у Київському оперному театрі агентом охоранки есером *Д. Богровим*.

С. Мовчан (Львів).

СТОРОЖЕНКО ОЛЕКСА (Олексій) ПЕТРОВИЧ (псевд. Межигородський дід; С-о А.; 12(29).11.1805 – 6(18).11.1874) – укр. письменник та етнограф. Н. у с. Лисогори Чернігівської губ. (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.). Походив із старовинного козацького роду. Дитинство минуло у с. Великі Будиші Зіньківського пов. на Полтавщині. 1821–23 навчався у Харківському пансіоні для дворянських дітей. Протягом 1824–50 перебував на військ. службі. Учасник рос.-тур. війни 1828–29. З 1851 працював чиновником з особливих доручень при київ. генерал-губернаторові, згодом – при міністрі внутр. справ, пізніше – урядовцем у Варшаві. 1864–68 слідчий у кримінальних справах при віленському генерал-губернаторові. Після виходу у відставку оселився на хут. Горішин поблизу Берестя. Писати почав рос. мовою, друкувався у петербурзьких журн. «Северная пчела», «Библиотека для чтения» (в останньому опублікував, зокрема, «Рассказы из крестьянского быта малороссиян», 1858), у журн. «Отечественные записки». З появою журн. «Основа» (1861) став його співробітником і почав писати твори укр. мовою. 1863 опублікував у Петербурзі «Українські оповідання» у 2-х тт. В основу багатьох творів С. покладено нар. перекази, анекдоти, прислів'я; за змістом і стилем вони близькі до нар. оповідань («Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав», «Вчи лінивого не молотом, а голодом», «Скарб», «Жонатий чорт», «Два брати», «Дурень», ін.). Окремі оповідання С. написані на основі етнографічних та іст. матеріалів («Матусине благословення», «Закоханий чорт», «Межигорський дід», «Голка» тощо). С. – автор незавершеної повісті «Марко Проклятий» (опублікована 1879), що поєднує легендарно-міфологічний та конкретно-іст. матеріал, та драми «Гаркуша» (1862).

М. Легкий (Львів).

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ (рос. – табель о рангах) – рос. імперська система, створена *Петром I* (закон від 24.1.1722) для встановлення відповідності між різними чинами військ., статської та придворної служб, визначення їхньої ієрархії та правил надання дворянства держ. службовцям. Діяла 1722–1917. Усі чини було послідовно розміщено на 14 рівнях (рангах), причому службовцям присвоювалося особисте або спадкове дворянство відповідно до рангу. Кожному чинові відповідала певна службова посада. У 17–18 ст. у Гетьманській державі сформувався відмінний від рос. становий і службовий устрій. За укр. кодексом законів «*Права, за якими судиться малоросійський народ*» (1743) шляхетські права визнавалися не лише за тими, хто мав відповідні грамоти, а по суті за козацькою старшиною усіх звань, починаючи від сотника, та нащадками генеральної старшини і полковників. З метою збереження своїх прав в умовах посилення рос. впливу на внутр. життя Гетьманщини козацька старшина кілька разів зверталася до царського уряду з проханням прирівняти її до відповідних чинів рос. Т. про р. (1733, 1742, 1756, 1763 і 1767). 1756 гетьман *К. Розумовський* розробив і подав на затвердження укр. варіант Т. про р. із переліком усіх «малоросійських чинів» (окрім гетьмана і наказного гетьмана), поділених на 12 класів. 1-му класові відповідав чин генерального обозного, 2-му – генеральних суддів і підскарбія, 3-му – генеральних писаря, хорунжого, осавула і бунчужного, 4-му – полковника і т. д. На найнижчій сходищі перебували козаки, жолдаки, пушкарі та компаніїці. Проте російський уряд не погодився урівняти гетьманські чини з табельними і не надавав усієї козац. старшині статусу дворянства. З 1760-х *Катерина II* нерідко присвоювала ранги з імперського Т. (і відповідно надавала дворянські привілеї) окремим козацьким старшинам. Після ліквідації козац. військового устрою та перетворення козац. полків на регулярні карабінерні полки рос. армії (1783) вся козацька старшина поча-

ла отримувати чини з рос. Т. про р. 1784 офіційно заборонено надавати «малоросійські чини». Цей процес не був врегульований чіткими правилами, а присвоєння рангу здебільшого залежало не від попереднього становища особи, а від її заслуг, здібностей і лояльності до рос. адм. 1796 рос. ранги були присвоєні також укр. судовим і цивільним службовцям (напр., генеральний суддя був прирівняний до 4-го класу, возний – до 14-го класу). Після надання т. зв. «Грамоти про вільність дворян» 1785 козац. старшина, яка могла документально підтвердити своє шляхетство або посідала відповідний рангу рос. Т., була включена до рос. дворянства. Тому протягом наступних десятиліть точилася боротьба за визнання також і колишніх «малоросійських чинів», як підстави для отримання дворянства, що стимулювало збирання іст. документів, інтерес до козац. історії. Т. про р. скасований декретами рад. влади 1917.

О. Середа (Львів).

ТАБІР (або табор) – характерна особливість козац. тактики ведення бою. Т. був своєрідною базою для війська, що вступало у бій в умовах степу. Він являв собою укріплення з вишикуваних у ряд один за одним обозних возів по обидва боки від козац. війська. Такий спосіб наступу і оборони був відомий в укр. степах ще за княжих часів. Ця тактика була відома чеськ. гуситам, лит. та польськ. військам, однак найбільшій майстерності в застосуванні Т. досягло укр. козацтво у 16–17 ст. 1628 під захистом Т., за кількома рядами возів, запорожці зуміли перейти Крим від Перекопу до Бахчисарая з незначними втратами.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ТАБІР козацький – вид бойового порядку козац. війська у 16–17 ст. Під час воєнного походу або у бойовому розташуванні козацьке військо для створення ефективного захисту від атак противника оточувало себе кількома рядами возів – Т. Сучасники називали козацький Т. «рухомою фортецею». При зближенні з противником вози розташовувалися чотирикутником і скріплювалися ланцюгами. На вози накидався хмиз, очерет, трава, які зверху засипалися землею. Під час тривалої оборони довкола укріплення козаки споруджували вали та шанці, готували «вовчі ями» тощо. Іноді вози ставили щільно один до одного голоблями назовні. Т. ставав для козаків опорним пунктом, козацьке військо використовувало його для розгортання подальших воєнних дій. Т. можна було швидко розібрати і пересунути на інше місце. Під час пересування Т. вози розташовувалися прямокутником у кілька поздовжніх рядів без просвіту між возами в рядках. На возах зовнішніх рядів прямокутника встановлювалися гармати, а біля возів ішли у бойовій готовності козаки з вогнепальною зброєю. Піхотинці йшли між возами у середині прямокутника.

Передню та задню лінії прямокутника прикривала кіннота. Під час зупинки війська передня і задня сторони прямокутника прикривалися возами. Тактичний прийом застосування Т. був відомий ще з часів *Київської Русі*. Особливого поширення він набув під час нац.-визвол. повстань під проводом *С. Наливайка*, *П. Павлюка* та під час Національно-визвольної війни українського народу 1648–54. Наприк. 17 ст. із розвитком артилерії Т. як тактичний бойовий порядок (укріплена стоянка або прикриття похідної колони) втратив своє значення.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАБУЇ ЖОРЖ (1867–1958) – франц. генерал. 1917 направлений у штаб Пд.-Зх. фронту (Кам'янець-Подільський) для підтримання зв'язку з франц. місією в Румунії. На поч. грудня 1917 переїхав до Києва. З 19.12.1917 Т. розпочав переговори з *УЦР*. Під час зустрічей, зокрема із *С. Петлюрою*, порушував питання про можливість використання укр. військ, що поступово формувалися, у воєнних діях проти австр.-нім. блоку. 28.12.1917 призначений комісаром Франції при уряді УНР. 21.12.1917 (3.1.1918) Т. офіційно повідомив про визнання *УНР* урядом Французької Республіки. 4.1.1918 Т. був прийнятий главою укр. уряду *В. Винниченком*. Після укладення Україною *Берестейського миру 1918* з країнами Четверного союзу дип. місія на чолі з Т. 23.2.1918 виїхала з Києва до Франції. Наступ більшовиків на Київ, переорієнтація уряду УНР на союз з Німеччиною та Австро-Угорщиною унеможливили подальшу його діяльність в Україні. У спогадах «Як я став комісаром Французької Республіки в Україні» (1932). Т. з великою симпатією відгукувався про патріотизм та ідеали укр. борців за свободу. Наводячи в оригіналі перший рядок із гімну «Ще не вмерла Україна», висловив впевненість у майбутньому відродженні укр. державності.

С. Мовчан (Львів).

ТАВРИ (від грецьк. «таврос» – бик) – автохтонне населення Криму. Від їхнього найменування походять назви Кримського п-ова – *Таврида*, *Таврика*, *Таврія*. Дослідники простежують зв'язок Т. з культурою населення Криму і Подніпров'я бронзової та кам'яної доби. Відомості про Т. подають давньогрецькі, римські, візантійські письменники і вчені з 5 ст. до н. е. і до 10 ст. н. е. Одним із перших про Т. пише давньогрецький історик Геродот. Т. згадується у творах Псевдо-Скілака, Псевдо-Скімна, Страбона, Плінія Старшого, Діодора Сицилійського та ін. Т. заселяли гірські та передгірні райони Криму від Керкінітиди (Євпаторія) до Херсонеса Скалистого (Керченський п-ів) і, можливо, в архаїчний період проживали в степу. Археологічні пам'ятки Т. представлені поселеннями та могильниками. Перші з них виявлені головним чином у Передгірному Криму (Кизил-Коба, Уч-Баш, Сімфе-

ропольське, Балаклавське та ін.). Поселення не укріплені, житла – наземні та напівземлянки, поруч з якими – господарчі ями. Серед знахідок переважає кухонний та столовий посуд, зерна злакових, кістки свійських тварин, побутові речі тощо. Для поховань у могильниках використовувались кам'яні ящики, оточені огорожею з плит. Поховальний інвентар – зброя, прикраси, кераміка, побутові речі (майже всі могили пограбовані в давнину). Археол. культура Т. зникла у 4 або 3 ст. до н. е.

Т. займалися землеробством і скотарством, а на узбережжі Чорного моря – рибальством і піратством. У Т. розвивалися металургія заліза та бронзи, гончарство, ткацтво, обробка металів, каменю тощо. Торгували з греками, сприяли заснуванню грецьких полісів у Криму. Частина Т., переселившись у грецькі міста-держави, зазнала еллінізації, значна частина з них складала контингент рабів у грец. полісах. Наприк. 6 ст. до н. е. царі Т. відмовились підтримати скіфів у війні з Дарієм I, які після перемоги над персами захопили північну частину Криму. У пізніші часи воювали зі скіфами і сарматами, вступали з ними в союз з метою підкорення Боспорського царства та Херсонеса. У 2 ст. до н. е. Т. та їхні союзники були розгромлені військами понтійського царя Мітрідата IV Євпатора. У 1 ст. до н. е. – 3 ст. н. е. Т. у союзі з сарматами (аланами) протистояли агресії Римської імперії. З проникненням у Крим скіфів почався процес змішання автохтонів та пришельців, що відобразилося у синкретичному етнонімі «*тавроскіфи*». 3–4 ст. Т. зазнавали поразок у війнах з готами і гунами, але у союзі з ними і з антами витіснили римські війська з Криму і Причорномор'я. Разом з антами 5–7 ст. воювали з Візантійською імперією, потім – з аварами і хозарами. 9–10 ст. землі тавроскіфів входили до складу Київської Русі, яка вела боротьбу з грец. колоніями у Криму та з Візантією. Візантійський історик Лев Диякон, учасник русько-візантійських воєнних дій на Дунаї 971, називав військо київсько-го князя Святослава Ігоровича «росами», «тавроскіфами» і «скіфами». Т. були збройною опорою *Тмутараканського князівства*, що існувало по обидва боки Керченської протоки у 10–11 ст. Після навали половців Т. не згадуються в письмових джерелах. Етнічна приналежність таврів і досі не визначена, їхніх предків ідентифікують з частиною киммерійців, яка залишилася після виходу основної кількості до Передньої Азії; з носіями кобанської культури, які мігрували з Пн. Кавказу у Крим; з носіями білозерської культури. Частина дослідників вважає Т. південною гілкою русів.

С. Андрух, П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРИДА – назва Кримського п-ова, яка іноді вживалась після приєднання до Російської імперії 1783. У березні 1918 було створено Радянсь-

ку Республіку Тавриди у межах Криму. Вона проіснувала до кін. квітня 1918 – розгрому більшовицьких військ частинами *Запорізького корпусу Армії УНР* і 52-го корпусу військ кайзерівської Німеччини.

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРИКА – назва Кримського п-ова у 5 ст. до н.е. – 15 ст. н.е. Походить від найменування автохтонного населення п-ова – *таврів*. Усі давньогрецькі, римські й візантійські географи та іст. під такою назвою описували Кримський п-ів. За даними Геродота, царі Т. були незалежними від скіфських царів і відмовилися взяти участь у їхній війні з *Дарієм I*, після поразки якого скіфи захопили північну частину п-ова. 6–5 ст. до н.е. розпочалась грецька колонізація Т. – виникли міста-держави Пантікапей, Феодосія, Херсонес та ін., на Керченському п-ові утворилось Боспорське царство. У боротьбі з таврами і аланами грецькі античні держави визнали владу понтійських царів, а згодом Римської імперії. У 70-х I-го ст. на місці таврського укріплення римляни збудували фортецю Харакс. У 3 ст. п-ів був спустошений готами. Частина їх заснувала на південному заході Т. князівство і готську християнську єпархію. 4–8 ст. Т. зазнала навали гунів, аварів, хозар. 9–10 ст. на п-ів здійснювали походи печеніги і руси. Східна частина Керченського (Скалистого) п-ова входила до давньоруського *Тмутараканського князівства* (10–11 ст.). Північну частину Т. у 12 – на поч. 13 ст. заселяли половці, а з серед. 13 ст. – татаро-монголи. У цей час виникли генуезькі колонії Судак і Кафа (Феодосія), які поширили владу на все південне узбережжя Т. і проіснували до кін. 15 ст. Із розпадом Золотої Орди на більшій частині п-ова у 15 ст. утворилось Кримське ханство, яке невдовзі визнало васальну залежність від турецького султана (1478). 1475 турки розгромили Мангупське князівство (Феодоро) і генуезькі колонії на території Т.

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – вищий навч. заклад. Рішення про створення ухвалила 31.8.1916 Надзвичайна сесія Таврійських губ. земських зборів. 1917 за ініціативою Ялтинської міської думи і наук. т-в Криму та з участю професорів Київського ун-ту розпочалось створення Т. у приміщеннях націоналізованого царського палацу в Ливадії. 11.4.1918 відкрито медичний і фізико-математичний ф-ти (останній мав природниче і математичне відділення). Ректором ун-ту і деканом медичного ф-ту був обраний професор Київського ун-ту, відомий анатом Роман Гельвіг. За постановою губ. земських зборів від 2.7.1918 ун-т переведено до Сімферополя. 14.10.1918 відбулось урочисте відкриття ун-ту в складі медичного, фізико-математичного, іст.-філол., юридичного та

агрономічного ф-тів. 1918 в Т. у. навчалось бл. 2 тис. студентів, працювало понад 40 професорів і доцентів. Кримські крайові уряди, земства та головнокомандувачі військових сил Півдня Росії А. Денікін і П. Врангель надавали фінансову підтримку Т. у. Наприк. 1920 на трьох його курсах навчалось бл. 4 тис. студентів. Викладацьку й наукову роботу вели академіки М. Андрусов, В. Вернадський, Г. Воблий, М. Кузнецов, В. Обручев, В. Палладін, П. Сушкін, майбутні академіки А. Байков, Б. Греков, М. Гудзій, М. Крилов, І. Тамм, Я. Френкель та ін. 1920 ректором Т. у. обрано академіка *В. Вернадського*. Зі встановленням комуністичної влади в Криму розпочалась ліквідація ун-ту як «буржуазної установи». У листопаді-грудні 1920 були закриті іст.-філол. і юрид. ф-ти, а Т. у перейменовано в Кримський ун-т. 1921–25 ліквідовано ін. ф-ти. На базі новоствореного педагогічного ф-ту 1925 відкрито Кримський педінститут ім. М. Фрунзе. 1972 на його базі створено Сімферопольський ун-т. 1997 Сімферопольському ун-ті навчалось понад 6 тис. студентів.

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРІЯ – назва Кримського п-ова, поширена з 16 ст. 19–20 ст. Т. називали не Крим, а пн. частину Таврійської губ., її Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський пов. (т. зв. Пн. Таврія).

П. Гарчев (Сімферополь).

ТАВРОСКІФИ (скіфотаври) – населення гірських та передгірних районів Криму. Етнонім «Т.» з'являється у писемних та епіграфічних джерелах 1 ст. до н.е. (Пліній Старший, Плутарх, Арріан та ін.), а, можливо, навіть із 3 ст. до н.е., зустрічається як архаїзм у візантійських джерелах 11–13 ст. Цей етнонім розуміється як у географічному значенні (*таври*, що жили у Скіфії; скіфи, котрі заселяли *Таврику*), так і, головним чином, етнічному (частково змішане тавроскіфське населення). Процес змішання таврів – місцевого населення Криму та скіфів – зайшлого населення розпочався з 6 ст. до н.е. і досяг апогею на рубежі н.е. Зближенню скіфів з таврами сприяли мирні відносини та спільні виступи проти грецьких колоній. Поселення Т. згадуються окремими авторами поблизу Ольвії та на Ахілловому березі. Тривалий процес змішування етносів призвів до формування нової етнічної спільноти Т. Вживання роздільно термінів «скіфи» і «таври» в епіграфічних пам'ятках свідчить про незавершеність процесу та про збереження двома народами етнічної та, можливо, політ. самостійності у 1–3 ст. н.е. Про тривалі міжетнічні контакти таврів і скіфів свідчить поява могильників і підкурганних поховань, в яких поєдналися тавроскіфські ознаки поховально-поминальної обрядності. У типових кам'яних ящиках, ґрунтових ямах з кам'яним перекриттям зустрічаються поховання чоло-

віків (на спині) та жінок (скорчено на боці). У супроводжуючому інвентарі, крім звичайних для скіфів предметів (кінська зброя, прикраси, жертвна їжа), знаходяться типові речі таврів (лощена кераміка з геометричним орнаментом, бронзові прикраси, вироби з кременю тощо). Асиміляція таврів та скіфів підтверджується і антропологічними даними з могильників Фронтове 1 і 2, Золоте, Завітне, Акташський та ін.

С. Андрух (Запоріжжя).

«ТАЄМНА ДРУЖИНА» – нелегальна народницька масова селянська орг-ція, створена в лютому 1877 у с. Шабельниках Чигиринського повіту на Київщині (див. *Чигиринська змова 1877*). 1875 у Чигиринському пов. відбулися виступи колишніх держ. селян. Рух, який охопив 10 вол. з населенням бл. 50 тис. чол., був придушений урядовими військами. Члени гуртка «південних бунтарів» узимку 1876 з метою підготовки нового повстання встановили зв'язки з чигиринськими селянами. *Я. Стефанович*, який видавав себе за ходока херсонських селян до царя Дмитра Найдю, ознайомив селян зі статутом селянської орг-ції «Т.д.». Селяни склали присягу, змовлялись спільно не платити податків, добиватися перерозподілу землі за кількістю наявних душ, збирали зброю. Влітку 1877 орг-ція налічувала бл. 2 тис. чол. Її члени іменували себе дружинниками. Кожні 25 членів становили староство на чолі зі старостою. Староства об'єднувалися в отаманство і обирали отамана. Керував дружинниками відставний унтер-офіцер Ю. Олійник, обраний старостами і підзвітний «призначеному царем» комісару Дмитру Найді. Всі «Т.д.» мала очолювати рада комісарів, яка начебто підлягала безпосередньо цареві. Дружинники планували 1(13).10.1877 розпочати повстання, але через конспіративну недосвідченість одного з дружинників орг-ція була розкрита у червні 1877. Протягом липня–вересня поліція заарештувала майже всіх її активних учасників. Всього ж до слідства притягнуто понад 1 тис. селян. 1879 Київська судова палата завершила розгляд справи 44-х селян. П'ятеро членів (Ю. Олійник, Л. Тененик, І. Пісковий, К. Прудкий і М. Гудзь) були засуджені до тривалого терміну ув'язнення та заслани у Сибір. Організатори і керівники «Т.д.» *Я. Стефанович*, *Л. Дейч* та *І. Бохановський*, яким загрожувала смертна кара, у травні 1878 втекли ще до суду з київської тюрми.

О. Сухий (Львів).

ТАЛЕР (таляр) – назва великої срібної монети, яка перебувала у грошовому обігу багатьох країн Європи в 16–19 ст. Перші монети типу Т. розпочав карбувати ерцгерцог Тіролю Сигізмунд (1439–96) 1484. Маса монети початково дорівнювала 1 унції та становила 31,83 г (29,23 г чистого срібла 937,5-ї проби). Перші Т. карбувалися у невеликій

кількості. Спочатку монета мала однакову вартість із золотим гульденом (60 крейцерів), тому її називали гульденгрош або гульдинер. Зростання виробництва срібла в Європі (Тіроль, Чехія, Саксонія) і вдосконалення техніки карбування монет дало можливість випустити велику монету, яка залишалась стандартом для європейських срібних монет протягом 400 років. 1518 граф Штефан Шлік започаткував у богемському місті Іоакімсталь (Яхимові, Чехія; звідси і назва монети) широкомасштабне карбування срібних гульденів (гульденгрошенів), які з 1525 почали називати іоакімсталерами, а згодом просто Т. 1528 випущено 2,28 млн Т. За зразком Т. розпочалась емісія монет в ін. німецьких державах. Монетна реформа, пов'язана з поширенням Т., швидко охопила всю Німеччину і проводилась під контролем імператора. 1524 Карл V (1519–56) у м. Еслінгем запровадив монетний статут, згідно з яким основною ваговою одиницею срібла стала кельнська марка, з якої карбували 8 Т. Маса одного Т. становила 29,43 г (27,41 г чистого срібла). Нова монета, що одержала назву Т. імперіального, оцінювалася у 72 крейцери. Обіг Т. у Німеччині продовжувався до 1907, а в окремих країнах ще довше. Назва Т. збереглася у дещо зміненій формі грошових одиниць багатьох країн світу: у англосаксонських – долар, у Голландії – даальдер, у Скандинавських країнах – далер, в Італії – талеро, у Польщі – таляр тощо. Лише окремі європейські країни випускали монети типу Т. під іншими назвами: напр., Іспанія (песо, піастр), Франція (екю), Англія (крона), Росія (рубль, ефімок). Т. були популярними у грошовому обігу на укр. землях у 16–18 ст. Поширеними були Т. у Голландській республіці, іспанських Нідерландах, Священній Римській імперії. У Польщі перші Т. відкарбував *Сигізмунд I Старий* 1533 на Торунському монетному дворі. У Великому князівстві Литовському монети типу Т. запровадив 1547 *Сигізмунд II Август*. Регулярну емісію Т. розпочав 1580 король Стефан Баторій. Т. коронні випускалися у м. Олькуші, а Т. литовські – у м. Вільно (їхня маса становила бл. 28,5 г – 24,3 г чистого срібла).

Р. Шуст (Львів).

ТАЛЕРГОФ – концентраційний табір для репресованих осіб та їхніх родин, що знаходився поблизу Граца (Австрія). Існував з 4.9.1914 до поч. травня 1917. У Т. з поч. *Першої світової війни* ув'язнювались українці, яких австр.-угор. військ. влада запідозрювала у русофільстві та нелояльності до монархії *Габсбургів*. У більшості серед репресованих у таборі були українці зі Східної Галичини, Буковини і Лемківщини, були також поляки, євреї і військовополонені рос. армії. Серед ув'язнених 70–80% становили селяни, решта – інтелігенція (в основному, греко-католицькі священники), ремісники, робітники. Найбільшу кількість ув'язнених

(понад 7 тис. чол.) привезено до Т. восени 1914. За роки існування Т. у ньому побувало понад 14 тис. в'язнів. Чисельність українців у Т. досягала 85%. Суворий режим, антисанітарні умови, голод, знущання табірної охорони і виснажлива праця призводили до високої смертності. Лише під час епідемії сипного тифу, який особливо лютував наприк. 1914 – на поч. 1915, загинуло понад 500 чол. Сотні в'язнів були засуджені як зрадники монархії до різних термінів позбавлення волі або смертної кари. Всього у Т. загинуло близько 2 тис. осіб, серед яких люди похилого віку і діти. У міжвоєнний період у Львові двічі (1928 і 1934) проводилися зустрічі колишніх в'язнів Т. («Талергофські з'їзди»).

С. Мовчан (Львів).

ТАНАЇС – давнє місто у дельті Дону. Знаходилося на місці сучасного с. Недвігівки (Ростовська обл., Росія). Засноване на поч. 3 ст. до н.е греками з Боспорського царства. У 1 ст. до н.е. Т. після тривалої облоги здобув і зруйнував боспорський цар Полемон I. Невдовзі місто було відбудоване. Найбільший розквіт Т. припадає на 2–3 ст. н.е. Основне населення міста становили греки та сармати. Т. був важливим торговельним центром між греками Боспору та кочовими племенами. Після зруйнування Т. готами у 340-х місто остаточно занепадо.

О. Бандровський (Львів).

ТАНСЬКИЙ АНТІН (Антон; р. н. невід. – 1734) – військ. діяч *Гетьманщини*. За родинними переказами, був вихідцем з Молдови. Брат *В. Танського*. Походив із сербського або волоського шляхетського роду. У 1670-х з батьком переселився на тер. Війська Запорізького, підвладну гетьманові І. Самойловичу. 1677 одружився з дочкою білоцерківського полковника *С. Палія*. Брав участь у нац.-визвол. русі проти польсько-шляхетського панування в Україні під проводом *С. Палія* у 1680-х. 1704 залишив Правобережну Україну і перейшов на службу до *І. Мазепи*. 1704–08 був охочекомонним (компанійським) полковником. Після виступу *І. Мазепи* проти царя Т. опинився на боці гетьмана *І. Скоропадського*. Учасник бойових дій зі шведами 1708–09. З лютого 1710 (після смерті *С. Палія*) Т. – наказний білоцерківський полковник. У лютому 1711 гетьман *І. Скоропадський* видав універсал про надання йому білоцерківського полковництва. У січні-лютому 1712 виконував царський указ про зігнання населення з Правобережної України у Лівобережжя. Зі своїми козаками розмістився на території між р. Ірпінем і Дніпром, яка входила до складу Київського полку. У червні 1712 став квіт. полковником. 1722–23 у складі козац. полків брав участь у Перському поході рос. армії. Володів великими маєтностями у Лівобережній Україні.

*Г. Швидько (Дніпропетровськ),
М. Крикун (Львів).*

ТАНСЬКИЙ ВАСИЛЬ (бл. 1678 – 1763) – полковник Переяславського полку (1726–34). Походив із сербського або волоського шляхетського роду. Брат *А. Танського*. На поч. 18 ст. переселився в Україну і вступив до козац. війська. На поч. 1700-х брав участь у боротьбі зі шведами. 1715 за гетьманським універсалом отримав у власність с. Озеряни в Басанській сотні Переяславського полку. За участь у війнах і походах 1722 отримав царську жалувану грамоту на містечко Мерефу з прилеглими селами та угіддями. 1726 став полковником Переяславського полку. 1734 Т. за численні зловживання у своєму полку був заарештований (справу розглядала урядова комісія на чолі з капітаном Преображенського полку *П. Воейковим*) і відправлений на заслання до Сибіру, де і перебував до кін. 1741. Після повернення із заслання за сприяння свого зятя *С. Лизогуба* отримав у володіння містечко Яготин. Його внучка *Тетяна Лизогуб*, дружина *Афанасія Гоголь-Яновського*, була бабусею *М. Гоголя*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРАНЕНКО КОРНІЙ (бл. 1895 – бл. 1935) – укр. політ. діяч. Н. у Кременчуцькому повіті Полтавської губ. Економіст за освітою. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів*. У січні 1919 на Трудовому конгресі України очолював боротьбистську фракцію. Після окупації України більшовиками на поч. 1919 Т. разом з *М. Полозом*, *Г. Михайличенком*, *М. Панченком* та ін. боротьбистами внаслідок проведення *Х. Раковським* курсу на залучення до керівної роботи у держ. апараті представників укр. соц. партій обійняв посаду заступника голови уряду, згодом – голови Ради народного господарства України. У березні 1920 став членом КП(б)У. У 1920–30-х працював на господарській роботі у Москві. У серед. 1930-х заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюційної орг-ції та розстріляний.

І. Підкова (Львів).

ТАРАСЕВИЧ ЛЕОНТІЙ (рр. н. і см. невід.) – видатний укр. гравер кін. 17 – поч. 18 ст. Вчився у майстерні Варфоломія та Філіппа Кіліанів у Аугсбурзі. Достовірні роботи відомі від 1682 – Жировицька ікона Богородиці з апостолами Петром і Павлом та ілюстрації панегірика єпископа *К. Бжостовського*. 1682–93 працював у Вільно, де виконав ілюстрації ряду панегіриків, ілюстрації Службеника (1692), гравюри ікон віденських костельов та окремі аркуші з зображеннями святих, портрети старости *Г. Землі*, *К. Радзивілла*, *Олехновича* та *І. Обидовського*. 1689 побував у Москві, де вигравіював портрет царівни Софії Олексіївни, її фаворита *В. Голіцина* та образ *Св. Федора Тірона* (патрона Федора Шакловитого). З 1693 жив у Києві, прийнявши чернечий сан у *Києво-Печерській лаврі*.

Бл. 1695 гравіював антимінс для патріарха Адріана. Гравюри Т. прикрашають панегірики *Б. Шереметева* (Чернігів, 1695), видання лаврської друкарні «Патерик», «Тріодь цвітна» (обидва – 1702), Новий Завіт і Псалтир (обидва – 1703). У київ. період творчості Т. найважливішою роботою стали 44 мідерити до «Патерика» (1702; останнє перевидання з частково переробленими гравюрами – 1768).

В. Александрович (Львів).

ТАРАСЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (р. н. невід. – можливо, 1727) – видатний укр. гравер кін. 17 – поч. 18 ст. Вчився у майстерні Варфоломія та Філіппа Кіліанів у Аугсбурзі. Перші роботи відомі від 1672. 1672–77 жив у Глуську в Білорусі під опікою литов. маршалка кн. *Олександра Полубинського*, з 1678 – у Вільно. Бл. 1688 переїхав до Києва і не пізніше 1693 постригся у ченці *Києво-Печерської лаври* під іменем Антонія. 1705–10 був намісником Успенського монастиря біля Брянська, 1715 їздив до Петербурга. З 1718 – намісник архимандрита *Києво-Печерської лаври*. Найважливіша робота глуського періоду – 40 мідеритів до молитовника *О. Полубинського* (Вільно, 1677, перевидання в Аугсбурзі й Вільно). Виконав також генеалогію *Полубинських*, титул «Трьох філософій» *Теодора Білевича* (1675), тезу диспуту у Віденській академії (1683), ілюстрував видання «Рациональна філософія» *Фердинанда Бартошевського* (Краків, 1683), створив серію портретів, зокрема архидиякона *Миколая Слупського*, короля *Яна III Собеського*, київ. митрополита *Кипріяна Жоховського*, лит. писаря *Андрія Завіші*, *Михайла Паца*. В укр. період діяльності ілюстрував книги «Petnia księzysa» *Стефана Яворського* (1691), «Три вінця молитвеник» *Варлаама Ясинського* (1698), виконав портрет чернігів. архієпископа *Лазаря Барановича* (1693). Наприк. життя, очевидно, відійшов від активної професійної діяльності.

В. Александрович (Львів).

ТАРАЩАНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 – народне повстання у Таращанському пов. Київ. губ. проти гетьманської влади та нім. військ у червні-липні 1918. Намагання гетьманського уряду та командування нім. і австр.-угор. військ відновити в Україні дорев. порядки (повернення поміщикам земель, скасування сел. земельних комітетів, стягнення з сіл великих контрибуцій, каральні експедиції) викликало хвилю селянського невдоволення, яке переросло у відкритий збройний виступ. У травні 1918 повстанський рух охопив пд. Київщини (Таращанський, Звенигородський, Уманський, Сквирський та Канівський пов.), загальне керівництво яким здійснював лівий укр. есер *М. Шинкар*. 8.6.1918 підняли повстання селяни кількох сіл *Кривецької* та *Стрижівської* волостей, яке незабаром охопило пд. частину Тара-

щанського пов. 10.6 повстанці розгромили каральний загін гетьманців поблизу Янишівки. 12.6 бл. 4 тис. повстанців захопили Таращу та утримували її кілька днів. У повстанських загонах на Таращанщині перебувало майже все чоловіче населення. Серед керівників загонів були більшовики та укр. ліві есери. Командували повстанськими загонами *В. Баляс*, *Ф. Гребенко*, *П. Григоренко*. Повстанці висунули гасла повернення рев. прав і свобод, відновлення УНР, скликання Українських установчих зборів. Незабаром Т.з.п. злилося з повстанням у Звенигородському пов., що організував Звенигородський Кіш *Вільного козацтва*. Повстання очолював *Л. Шевченко*. На поч. липня відбулось об'єднання та переформування сил повстанців: вони були зведені у два піхотних та один кулеметний полки, артилерійську колону, кавалерійський ескадрон. Нім. командування направило проти повстанців дві піші та одну кінну дивізії. Бої між повстанськими загонами і каральними підрозділами тривали до кін. липня. На поч. серпня частина повстанців прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро і через територію Полтавщини вийшла у «нейтральну зону». Невелика кількість повстанців вступила до сформованої рос. більшовиками 1-ї рад. укр. дивізії (українці становили бл. 27%) і склали основне ядро Таращанського полку (ком. *В. Боженко*).

О. Бойко (Київ).

ТАРНАВСЬКИЙ МИРОН – (29.8.1869–29.6.1938) – укр. полководець, ген.-четар УГА. Н. у с. Бариліві (тепер Радехівський р-н на Львівщині) у сім'ї греко-католицького священика. Закінчив нім. гімназію у Бродах. Призваний на службу до австр. армії, згодом успішно склав іспити у старшинській школі у Львові. 1892 завершив навчання в офіцерській школі у Відні, отримав звання лейтенанта. Службу проходив у 18-му батальйоні крайової оборони у Перемишлі та ін. гарнізонах Галичини. 1899 закінчив офіцерські курси у Відні і скерований до Самбора. З 1909 у ранзі капітана командував сотнею у Золочівському 35-му піхотному полку. Незважаючи на високу фахову підготовку, просувався по службі повільно, адже був українцем, до того ж відзначався демократизмом і чуйним ставленням до солдатів. З поч. *Першої світової війни 1914–18* – на фронті. Влітку-восени 1914 сотня під командуванням Т. неодноразово відзначалась у боях під *Красним*, *Буськом*, *Львовом*, *Перемишлем*, *Санчом*. У січні 1916 призначений командиром вишколу *Легіону українських січових стрільців*, при якому діяла старшинська школа у *Трускавці*, підстаршинська – у *Роздолі*, вишкільний підрозділ. 1917 Т. призначено командиром куреня 35-го Золочівського полку, який займав оборону на *Поділлі* в околицях *Куропатників*. За бої 1917 отримав дві нагороди: хрест Залізної корони і

нім. Залізний хрест. У липні призначений командиром легіону, восени – командиром 16-го піхотного полку. 1918 під час наступу укр. і австр.-нім. військ в Україні Т. виконував важливі завдання командування, зокрема командував полком, був офіцером штабу корпусу, референтом зв'язку з укр. населенням Правобережжя, комендантом 14-тис. табору військовополонених під Києвом. У Галицькій армії – з 12.2.1919. Призначений командиром 2-го Осадного корпусу. Силами корпусу (7 тис. стрільців) оточив Львів і вів бої з його 15-тис. польськ. гарнізоном. У червні 1919 Галицька армія здійснила *Чортківську операцію 1919*, задум якої народився у штабі Т. Саме бригади корпусу Т. прорвали ворожий фронт і розгорнули стрімкий наступ на Львів. Після поразки ЗУНР у війні з Польщею 40-тис. УГА у липні 1919 форсувала Збруч і з'єдналася з *Армією УНР*. Т. підвищили до рангу генерала-четаря і призначили командувачем УГА. На поч. серпня 1919 УГА спільно з частинами Армії УНР розпочала загальний наступ на Київ і Одесу. 31.8.1919 укр. підрозділи визволили від більшовиків столицю України. Восени 1919, знекровлені боями з денікінцями і епідемією тифу, відрізані від Дієвої армії, галичани опинилися перед катастрофою. Задля порятунку армії генерал Т. уклав 6.11.1919 у Затківцях перемир'я з командуванням Добровольчої армії *А. Денікіна*, за що був усунений з посади, відданий під суд польового трибуналу і понижений у посаді до командира корпусу. Коли УГА 1920 на короткий час опинилася у складі Червоної армії (див. *Червона українська галицька армія*) і ЧК розгорнула масові арешти їх старшин Т. деякий час змушений жити у Балті й Києві, а потім перебрався до Галичини. Незабаром Т. було заарештовано польськ. владою й відправлено у концтабір під Гданськом. Після звільнення взимку 1921 повернувся до Золочева, згодом оселився у с. Черниці на Бродівщині. Підтримував постійний зв'язок з ветеранськими орг-ціями, дбав про збереження пам'яток укр. визвол. змагань 1917–21, сприяв створенню військ. музею при НТШ (1936). 29.6.1938 помер в одному з львівських шпиталів. Похований на Янівському стрілецькому цвинтарі у Львові.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТАРНАВСЬКИЙ ПЕТРО (1884 – р. см. невід.) – укр. православний церковний діяч, єпископ УАПЦ. Делегат Київського єпархіального укр. з'їзду 12–18.4.1917, на якому обраний членом Київської церковної єпархіальної ради від священиків. У червні 1917 обраний єпархіальною радою членом Комісії із скликання Всеукр. з'їзду духовенства. З листопада 1917 – член ВПЦР, яка очолила автокефальний рух в Україні і провела підготовку до Всеукраїнського православного церковного собору. У січні, червні-липні 1918 Т. брав

участь у роботі 1-ї і 2-ї сесій Всеукраїнського собору. З 17.4.1919 – член ВПЦР нового складу. 22.5.1919 у Миколаївському соборі на Печерську брав участь у першій відправі служби Божої укр. мовою у Києві. З 1919 – священник с. Баришівки Полтавської губ. 22–26.5.1921 – делегат Укр. православно-церковного собору Київщини; на соборі піднесений у сан протоієрея. З 1922 – настоятель Старокиївської парафії при храмі Св. Софії. У вересні 1923 був висвячений на єпископа. 1924 став одним із засновників і заступником голови губернської ради братства «Діяльно-Христова церква» (ДХЦ), яке проводило розкольницьку лінію в УАПЦ. З 1925 – голова ради братства ДХЦ. У лютому 1925 Т. рішенням Вищого церковного суду виключено зі складу УАПЦ. У листопаді 1927 розкався і повернувся в лоно УАПЦ. На поч. 1930-х заарештований і розстріляний.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ТАРНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (старший, 14(26).6.1810 – 4(16).12.1866) – укр. громад. і культ.-осв. діяч. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Батько *В. Тарновського* (молодшого). Навчався у Ніжинському лицейі, де товаришував з *М. Гоголем*. Закінчив Московський ун-т. Мав родовий маєток в с. Потоках (тепер с. Потік Миронівського р-ну Київської обл.) та в с. Качанівці (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.). У гостях у нього бували *М. Костомаров*, *Т. Шевченко*, *В. Білозерський*, *П. Куліш*. Листувався з *Т. Шевченком*. Брав участь у підготовці сел. реформи. 1860 входив до складу редакційної комісії у Петербурзі, що готувала проект реформи. Належачи до ліберально-поміркованої частини поміщиків, виступав за надання кріпакам свободи за викуп. Автор праць з історії розвитку укр. права: «Юридичний побут Малоросії», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (1853). За сприяння Т. видано «Записки про Південну Русь» (1856–57) та «Чорну Раду» *П. Куліша*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (молодший, 1.4.1837–13(25).7.1899) – укр. культ. діяч і меценат, колекціонер. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Син *В. Тарновського* (старшого). Н. у с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губ. Початкову освіту здобув у Москві. Навчався в інженерному училищі у Петербурзі, згодом закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту. Служив мировим посередником, протягом 18 років був предводителем дворянства Борзнянського і Ніжинського повітів (1875–87) (Чернігівська губ.). З 18-річного віку колекціонував предмети укр. старовини, каталоги яких опублікував двома випусками. В його колекції картини *К. Мавровського*, *І. Рєпіна*, *М. Штернберга* та ін. У маєт-

ку Т. в Качанівці (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.) часто гостювали *М. Костомаров*, *П. Куліш*, *О. Лазаревський*, *І. Рєпін*, *Марко Вовчок*, *В. Горленко*, *М. Ге* та ін. 1843 і 1859 зустрічався з *Т. Шевченком*, пізніше листувався і допомагав поету. Збирав малюнки, рукописи, автографи *Т. Шевченка* (всього 758 одиниць зберігання) та видав альбом з фотографіями його офортів. Матеріально підтримував «Киевскую старину» та сприяв виходу альбому *В. Антоновича* і *В. Беца* «Исторические деятели Юго-Западной России». 1897 подарував колекцію музею Чернігівського губ. земства. 1902 у Чернігові було відкрито музей укр. старожитностей *В. Тарновського* (тепер – Чернігівський іст. музей).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧ (1788–8(20).12.1853) – укр. меценат. Походив з козацько-старшинського роду *Тарновських*. Дядько *В. Тарновського* (старшого). Мав власний кріпосний театр, зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею. У його маєтках Качанівці (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.) та Потоках (тепер с. Потік Миронівського р-ну Київської обл.) у різний час бували *М. Гоголь*, *М. Глинка*, *С. Гулак-Артемівський*, *М. Максимович*, *Л. Жемчужников*, *М. Маркевич*, *П. Забіла* та ін. 1839 познайомився з *Т. Шевченком*, який 1843 і 1845 гостював у нього. *Т. Шевченко* на замовлення Т. виконав кілька худ. творів, зокрема картину «Катерина».

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАРНОВСЬКІ – укр. козацько-старшинський рід кін. 17 – поч. 20 ст. Походив з *Лівобережної України* (за ін. дан., з Правобережжя). Володів значними маєтностями у Київській, Чернігівській і Полтавській губ.

Найвідоміші представники: *Григорій Степанович Т.* (1788–1853) – укр. меценат (див. *Г. Тарновський*), *Василь Васильович Т.* (старший; 1810–1866) – укр. громад. і культ.-освіт. діяч (див. *В. Тарновський*) – *Василь Васильович Т.* (молодший; 1837–1899) – визначний укр. культ. діяч і меценат, колекціонер (див. *В. Тарновський*).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 – збройний сел. виступ проти румун. окупаційної влади у Пд. Бессарабії 1924. Після анексії Румунією 1918 укр. етнічних територій у Пд. Бессарабії (Акерманщина, Ізмаїльщина і Зх. Одещина) на цих землях було встановлено жорстокий режим політ. терору, нац. і соц. гноблення. Політика румунізації, грабницька аграрна реформа 1921 та наслідки посухи 1924 викликали невдоволення населення краю, яке переросло у відкритий збройний виступ. Повстання розпоча-

лося у ніч з 15 на 16.9.1924 у с. Татарбунарах (нині місто Одеської обл.), і невдовзі до нього приєдналися селяни сіл Акерманського, Ізмаїльського та частково Бендерського та Кагульського повітів. Загальна кількість учасників повстання досягла 4–6 тис. чол. Проти повстанців уряд кинув 10 піхотних полків та артилерійські підрозділи, підтягнув військово-морські сили (Дунайську військову флотилію, кораблі Чорноморського флоту). 18.9 основні сили повстанців були розсіяні, але в окремих районах селяни чинили збройний опір до 22.9.1924. Під час боїв з румунськими каральними підрозділами велика кількість повстанців загинула, частина потрапила у полон і без суду та слідства була розстріляна. Після придушення повстання бл. 500 селян було заарештовано. 1925 в Кишиневі над керівниками і активними учасниками повстання проходив судовий процес, під час якого більшість із них (386 чол.) засуджено до тривалих термінів ув'язнення та каторжних робіт (від 1 року до довічного ув'язнення). З рішучим протестом проти розправи над учасниками Т.п. виступили відомі вчені, письменники, громад. діячі – *А. Єйнштейн*, *Л. Арагон*, *А. Барбюс*, *Т. Драйзер*, *Р. Роллан*, *Б. Шоу* та багато ін. Т.п. і судовий процес над його учасниками (тривав 103 дні) привернули увагу світу до колоніального стану укр. земель, загарбаних Румунією.

І. Крецул (Львів).

ТАТАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ (28.11.1898–2.7.1992) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. у м. Мереф на Харківщині. Після закінчення 6-го класу місцевої гімназії призваний у рос. армію. Проїшов вишкіл у 9-му драгунському полку, направлений у м. Горі (Грузія), де у грудні 1917 закінчив школу прапорщиків. В укр. армії з 1918. Служив у 4-му Бердичівському полку. У листопаді 1918 взяв участь у протигетьманському повстанні. Згодом проходив службу в Пн. групі, 2-й Волинській дивізії, неодноразово відзначався у боях на більшовицькому фронті. Командував курунем під час 1-го Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). З травня 1920 воював у складі Запорізької дивізії Армії УНР, командир 2-го Берестейського полку. Після інтернування Армії УНР у Польщі перебував у таборі Каліша. Військ. міністерством УНР 1926 скерований до польськ. старшинської школи, після закінчення якої служив у польськ. армії. Під час нім.-польськ. війни 1939 – нач. штабу групи. Згодом працював в укр. установах у Берліні, 1944 відряджений до дивізії «Галичина». 1945 під час формування *Української національної армії* призначений начальником штабу бригади. Після закінчення війни деякий час перебував у таборі переміщених осіб у Новому Ульмі. Організатор військ. т-в, співзасновник Союзу укр. ветеранів у Німеччині, його голова з 1950. Член Вищої військ. ради УНР. Помер у Мюнхені.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТАТИШЕВ ВАСИЛЬ МИКИТОВИЧ (19(29). 4.1686 – 15(26).7.1750) – рос. історик, держ. діяч. Н. поблизу Пскова у дворянській сім'ї. Навчався у Московській інженерній та артилерійській школі. Брав участь у Північній війні 1700–21, виконував дипломатичні доручення *Петра I*. 1720–22 і 1734–37 управляв казенними заводами на Уралі. 1741–45 – астраханський губернатор. Під час дворцових переворотів у Росії активно виступив проти Верховної таємної ради. Зацікавлення іст. минулим Росії спонукали Т. вивчати писемні джерела. Ввів у науковий обіг «*Руську правду*», «*Судебник*» (1550), пам'ятки давньорус. літописання пн. списків та редакцій, які не дійшли до наших днів. Сприяв розвитку етнографії, історичної географії, мовознавства. Основна праця – «*Історія Російська з найдавніших часів*» (кн. 1–4, 1768–84, кн. 5, 1848).

О. Мазур (Львів).

ТАЦИТ ПУБЛІЙ (Гай?) КОРНЕЛІЙ (бл. 56 – бл. 117) – римський історик. Н., ймовірно, в Галлії у сім'ї прокуратора. Належав до нової знаті, що вийшла з провінцій, на яку спиралися імператори Флавії. Імператором Веспасіаном включений до сенатського стану. Обіймав ряд високих держ. посад – претора, консула, проконсула Азії. З 80-х – чл. почесної жрецької колегії. Відомий як судовий оратор. Основні твори, що збереглися: «*Агрикола*» (97–98) – біографія типового представника нової служилої знаті, полководця та тестя Т.; «*Германіка*» (98) – нарис суспільного устрою, релігії та побуту германських племен; «*Діалог про ораторів*» (між 102–106); «*Історія*» (105–111) – висвітлює життя Риму та всієї імперії у 69–96 (з 14 книг дійшли до нас кн. 1–4 і поч. кн. 5-ї) та «*Анналі*» (над ними Т. працював до самої смерті), присвячені іст. подіям 14–68 (працю не закінчено, збереглися кн. 1–4, 12–16, в уривках кн. 5, 6, 11). Центральна проблема творчості Т. – оцінка імперії та її іст. ролі. В імперії Т. вбачав необхідний етап історії Риму, неминучу форму економічної та військ.-політ. організації держави, яка закономірно змінила республіку, що себе вичерпала. На трактуванні Т. іст. процесів, що відбувалися в імперії у 1 ст. н. е., позначилися криваві ексцеси, деспотична сваволя кін. 90-х під час правління Домініціана. У його зображенні імператори виступають не лише як носії прогресу, а як криваві тирани. Діалектичне розуміння прогресу та історії становить найціннішу рису Т. як історика. У «*Германіці*» Т. згадує про народ венетів як сусідів германських племен у районі р. Вісли. На думку фахівців, ця згадка є запозиченням із «*Природничої історії*» Плінія Старшого і, можливо, інших творів. У працях Т. також містяться цінні відомості про сарматів і Боспорську державу.

М. Крикун (Львів).

ТВАРДОВСЬКИЙ САМУЕЛЬ (бл. 1600–1660) – польськ. поет і хроніст. Н. у шляхетській родині. Автор низки римованих творів, зокрема поеми «*Громадянська війна з козаками, татарами і Московію, пізніше зі шведами і угорцями*» (ч. 1, 1660; ч. 2, бл. 1654), в якій основне місце відведено описові подій *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57 – Збараській облозі 1649 та Берестецькій битві 1651*. «*Громадянська війна*» була одним із головних джерел літопису *С. Величка*. Український переклад твору Т. зробив писар Лубенського полку С. Савицький (опубл. у літопису С. Величка, т. 4, 1864).

Я. Ісаєвич (Львів).

ТЕКЕЛІЙ (Текеллі, Текеллій) ПЕТРО АБРАМОВИЧ (1720–1793) – рос. ген. За походженням серб. Служив у австр. армії. Згодом перебрався в Росію. 1747 вступив у рос. армію. Командував військ. підрозділами під час Семилітньої війни 1756–73. Під час рос.-турецької війни 1768–74 – командувач 1-ї армії, ген.-аншеф. Навесні 1775 під час переходу з Дунаю на Волгу для придушення сел. війни під керівництвом О. Пугачова отримав наказ зайняти Січ і знищити Кіш. 4(15).6.1775 війська під командуванням Т. (66 тис.чол., 50 гармат) оточили Нову Січ, а 5(16).6 здобули її. За наказом Т. Січ було зруйновано, а запорізьку старшину заарештовано.

ТЕЛІГА ОЛЕНА (дівоче прізвище – Шовгенева; 21.7.1907; за ін. дан., 8.9.1906–21.2.1942) – видатна укр. поетеса, політ. діяч. Н. у СПб. у родині проф. І. Шовгенева. Виховувалася в рос. оточенні, хрещеною була відома рос. поетеса З. Гіппіус. 1917 разом з батьками переїхала до Києва. Навчалася в одній із київ. гімназій. 1920 батько Т., який деякий час працював у Раді Народних Міністрів УНР, був змушений емігрувати. 1923 Т. разом з матір'ю переїхала до Гарнува (Польща), 1924 – у Подєбради (Чехословаччина). 1924 здобула гімназійну освіту в Подєбрадах. Восени 1925 Т. вступила на іст.-філол. відділ Українського педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова у Празі. 1926 вийшла заміж за сотника Армії УНР М. Телігу. Після закінчення навчання Т. переїхала до Варшави, де 1929–39 працювала вчителькою в укр. школі. З кін. 1920-х почала друкуватися у «*Літературно-науковому віснику*». У 1930-х вийшла перша збірка поетичних творів Т. Характерними рисами її поезії є ліричність, висока поетична культура, свіжість і безпосередність образів. 1932 Т. вступила до ОУН. Працювала у культур. референтурі ПУН (разом з О. Ольжичем), була автором кількох ідеологічних та програмових творів. Наприк. 1939 переїхала до Кракова, що той час був центром укр. громад.-політ. життя. У Кракові очолювала мистецьке т-во «*Зарево*». Після розколу 1940 залишилася в ОУН-м. У червні

1941 Т. разом з чоловіком переїхала до Львова. Займалася політ. діяльністю. У жовтні 1941 Т. разом з похідними групами ОУН вирушила до Києва. Організувала у Києві Спільку українських письменників, редагувала літературно-мистецький додаток до газети «*Українське слово*» – «*Літаври*». Після початку масових репресій гітлерівців проти укр. націоналістів Т. відмовилася залишити місто і продовжувала літ. та політ. діяльність. 7.2.1942 заарештована і разом з чоловіком розстріляна у Бабиному Яру. Поезії Т. увійшли до збірок «*Душа на сторожі*» (видано посмертно, 1946) та «*Прапори Духа*». Найповніше зібрання творів Т. видано 1977 у Парижі («*Збірник*», «*Полум'яні межі*»). У березні 1992 у Рівному, уперше в Україні, видано збірку творів Т. «*Найгостріше слово – Україна*». 21.2.1992 у Бабиному Яру встановлено пам'ятний хрест на місці розстрілу фашистами видатної укр. поетеси та її однодумців.

К. Бондаренко (Львів).

ТЕМНИК ЮЛІАН (3.6.1896–26.8.1992) – укр. військ. діяч та політ. діяч еміграції. Н. у с. Бережниці біля Самбора. Під час *Першої світової війни 1914–18* вступив добровольцем до австр. армії, воював у 77-му піхотному полку. 1916 був поранений і потрапив до рос. полону. Після звільнення 1918 знову повернувся у полк. У листопаді 1918 активно сприяв встановленню укр. влади у Перемишлі, виконував обов'язки коменданта міста. З кін. 1919 – курінний комендант 13-го піхотного полку Львівської бригади УГА у ранзі сотника. 1920–24 навчався у Вищій технічній школі у Празі, після повернення у Галичину був директором Українського кооперативного банку в Стрию. 1920 став членом *Української військової організації*, згодом – ОУН. 1943 вступив до дивізії «*Галичина*», був командиром важкої зенітної артилерії. Після війни перебував у таборі для переміщених осіб у Риміні (Італія). Деякий час жив у Великій Британії, у червні 1952 переїхав до Канади. Брав активну участь у діяльності ОУН в еміграції та в розбудові структур Української стрілецької громади. 1956–66 – заступник її голови. 1966–77 – її голова. Помер у Торонто.

К. Бондаренко (Львів).

ТЕМНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1879–26.1.1938) – відомий укр. громад.-політ. діяч, дипломат, публіцист. Н. у с. Хлопівці Гусятинського пов. в Галичині у сім'ї греко-католицького священика. По закінченні гімназії вивчав право у Львівському ун-ті, з якого 1901 за участь в демонстрації під час *Сецесії українських студентів* був виключений. Продовжував навчання в ун-тах Кракова та Відня. Отримав ступінь доктора права. З студентських років брав участь в організованому національному русі. 1899 Т. був одним із співорганізаторів студент-

ського об'єднання «*Молода Україна*», належав до проводу організації. Один із організаторів сел. страйків у Східній Галичині в 1902. Провідний діяч *Української соціал-демократичної партії*, 1914–21 – голова ЦК партії. На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив до *Легиону українських січових стрільців*. Входив до складу *Головної української ради*, *Бойової управи УСС* і секретаріату *Загальної української ради* у Відні. Співпрацював з *Союзом визволення України*. 1918 обраний до складу *УНР ЗУНР-ЗО УНР*. У січні-лютому 1919 – заступник міністра закордонних справ УНР в уряді *В. Чехівського*, у квітні–серпні 1919 – міністр закордонних справ УНР в уряді *Б. Мартоса*. 1922 повернувся у Галичину, де займався кооперативною та журналістською роботою. Згодом працював як правник у Стрию та Львові. Продовжував брати участь у партійному житті, тривалий час співпрацював у «*Ділі*». Двічі висувався кандидатом до польськ. союму. Був обраний у Раду Львова. Офіційні виступи на захист укр. населення міста виголошував рідною мовою, за що звільнений з роботи. Автор численних публіцистичних статей, брошури «*Українські січові стрільці*» (1917). Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ТЕРЕБОВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – удільне князівство, до складу якого входили землі пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Виникло на території Галицької землі не раніше 1084 як уділ Василька Ростиславича (1084–1124), одного з князів Ростиславичів (у 1070-х захопили Галицькі землі й добилися визнання своїх прав на *Любецькому з'їзді 1097*). На сх. межувало з Київ. князівством, на пн. – з Луцьким, Пересопницьким князівствами, на зх. – зі Звенигородським і Перемишльським, пізніше – з Галицьким князівством. На думку деяких дослідників, княжий стіл у Теревовлі не мав самостійного значення і перебував у підпорядкуванні Перемишля. Після смерті Василька (1124) з Т.к. відокремилося Галицьке князівство. На поч. 1140-х після смерті синів князя Василька Ростиславича Т.к. разом з Перемишльським, Звенигородським і Галицьким було об'єднане князем Володимиром Володаревичем у Галицьке князівство. У період політ. нестабільності, який почався по смерті галицько-волинського князя *Романа Мстиславича*, Т.к. знову виділилося в окремий уділ. Короткий час, бл. 1210–11, було уділом князя Ізяслава Володимировича, внука Ігоря Святославича. Столиця Т.к., м. Теревовль (тепер Теревовля), була важливим містом – замком на переході через р. Серет. Стратегічне значення мав Микулин (тепер Микулинці, Теревовлянський р-н Тернопільської обл.), біля якого галицькі полки нерідко вели оборонні бої проти кочівників. Ін. значними містами і оборонними містами-замками Т.к. були Черн (тепер Чернівці), Снов, Василів, Станків, Стінка, Скала, Кучелемин, Ушиця, Калюс та ін.

М. Пасічник, О. Щодра (Львів).

ТЕРЕЩЕНКИ – відомий рід укр. промисловців-цукроварників, меценатів культури. Походив із козаків Глухова (тепер Сумська обл.). Володіли великими земельними маєтностями (бл. 140 тис. десятин землі), цукровими заводами (1910–11 володіли 10 цукроварнями), гуральнями тощо. У Києві знаходилася головна контора «Товариства братів Терещенків», яка вела торгівлю цукром на внутрішньому і світовому ринках. Підприємства Т. були націоналізовані після 1917. До роду Т. належали Артем Якович Т. (р. н. невід. – 1873) – укр. підприємець. Розбагатів завдяки поставкам державі корабельного лісу і провіанту для армії під час Кримської війни 1853–56. Згодом разом із синами Миколою, Федором, Семеном будували цукроварні та промислові підприємства. Микола Артемович Т. (1820–1903) – промисловець-цукрозаводчик. Відомий меценат, один із фундаторів Київ. і Глухівського музеїв. Варвара Миколаївна Т. (рр. н. і см. невід.) – співзасновниця (разом з чоловіком Б. Ханенком) Музею західноєвроп. мистецтва у Києві. Михайло Іванович Т. (1830). 3.1886 – 1.4.1956) – промисловець-цукрозаводчик, держ. діяч Рос. імперії. Н. у Києві. Закінчив Київську гімназію і Лейпцизький ун-т. 1912 був членом IV Державної Думи. У 1914–17 очолював Київський военно-промисловий комітет. З 2(15).3.1917 – міністр фінансів Тимчасового уряду, з травня 1917 – міністр закорд. справ. 11–13.7.1918 Т. разом з рос. міністрами І. Церетелі та О. Керенським вів у Києві переговори з керівництвом УЦР та Генерального Секретаріату про надання автономії Україні. Після більшовицького жовтневого перевороту виїхав за кордон. Помер у Монако.

І. Підкова (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ПОЛИТ (у чернецтві – Володимир; 1808 – 17.1.1888) – укр. церковний діяч. Н. у р-ні Старокостянтинова (пд. Волинь) у сполонізованій шляхетській родині. Походив з давнього укр. шляхетського роду Терлецьких з Галичини. 1825 закінчив Кременецький ліцей. До 1830 вивчав медицину у Віденському ун-ті. Доктор медицини Краківського ун-ту. Брав участь у Польському повстанні 1830–31. Належав до таємної орг-ції «Співдружність польськ. народу». 1836 після зайняття Кракова військами Австрії, Пруссії, Росії депортований до Австрії, а звідти – до Франції. В еміграції належав до Польського демократичного т-ва «Об'єднання» (очолював Й. Лелевель), релігійного Товариства об'єднаних братів. Згодом зблизився з монархічними колами польськ. еміграції. Був близьким до середовища, очолюваного А. Чарторийським. 1842 закінчив Духовну академію в Римі, прийняв духовний сан і 1843 здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Розробив проект зближення сх. православної церкви з римо-като-

лицькою, згідно з яким передбачалось заснування в Римі Східного товариства і утворення українського або слов'янського католицького патріархату. За згодою папи Пія IX перейшов на православний обряд. 1847–48 за дорученням Ватикану здійснив місійну поїздку по Балканах та країнах Сходу, однак не знайшов підтримки сх. патріархів. 1848 нелегально був у Львові, де намагався з'ясувати ставлення греко-католицьких єпископів Галичини до планів зближення сх. і зх. церков та польськ. політ. кіл до активної участі у загальнослов'янському русі (ця місія виявилася безрезультатною). 1849 видав у Парижі політ. трактат «Слово русина до всіх братів слов'ян. племені про справи слов'янські». У ньому виступив прихильником національної незалежності українців і сформулював власну концепцію утворення в майбутньому дем. федерації рівноправних слов'ян. народів, заснованої на християнських засадах свободи і справедливості, основою якої мав стати польськ.-укр. союз, де провідну роль серед слов'ян латинського обряду відігравала б Польща, а серед слов'ян грецького обряду – Русь-Україна. Іст. покликання України вбачав у тому, щоб через створення Київського патріархату привести усіх православних слов'ян до єдності зі Вселенською церквою за повного збереження сх. церковно-релігійної традиції та забезпечення рівноправності лат. і греко-слов'янського обрядів. Т. налагодив контакти з галицькими діячами Г. Яхимовичем, Я. Головацьким, Г. Шашкевичем. 1850–55 Т. – парох першої католицької церкви сх. обряду в Парижі ім. Св. Кирила й Мефодія. За ініціативою Т. створено Східне товариство (був його віце-президентом) і духовну семінарію для виховання священників-місіонерів сх. обряду (серед її вихованців був майбутній митрополит Галицький Юліян Куїловський). 1855 через численні перешкоди закрив семінарію (її майно передав Народному Дому у Львові). 1855–59 здійснив мандрівку країнами Близького Сх., під час якої був причетний до формування козац. корпусу при франц. армії для виступу на боці союзників у Кримській війні 1853–56. З 1857 деякий час жив у Австрії, згодом переїхав на Закарпаття. 1858 вступив до чину василіан, був єгуменом Мало-Березнянського й Краснобрідського монастирів. Підтримував тісні контакти з О. Духновичем. 1862 переїхав до Галичини, де під наглядом поліції перебував у Онуфріївському (Львів) і Гошівському монастирях. Став ініціатором т. зв. обрядового руху – кампанії групи греко-католицьких священників за очищення літургії й церковних звичаїв від лат. на шарувань. Польська преса звинуватила його у поширенні схизми. 1863 його було депортовано до Мукачєво-го. Через переслідування угор. властей звернувся з листом до Олександра II і 1872 повернувся до Росії. Перейшов на православ'я. Жив у Михайлівському монастирі в Києві, згодом у Житомирі та

Одесі, де й помер у чині архимандрита. Т. – автор нарисів «Угорська Русь і відродження свідомості між русинами в Угорщині» (1874), збірки перекладів поезій Б. Зелеського (1861), опису другої подорожі до Палестини і Близького Сходу (1861), перекладу твору Томи Кемпійського «Наслідування Ісуса Христа» (1862). Посмертно вийшли друком його мемуари – «Записки архимандрита... бывшего греко-униатского миссионера 1808–1858» (1889–91).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ КИРИЛО (р. н. невід. – бл. 1608) – діяч Української греко-католицької церкви, луцький православний (з 1585), з 1596 – уніатський єпископ. Один з ініціаторів укладення *Берестейської унії 1596*. Походив зі шляхетного білорус. роду. Був протопопом у Пінську. З 1575 – єпископ Турово-Пінської єпархії. Ставши єпископом, Т. вимагав дотримання прав і привілеїв духовенства, збирав документи з історії минулого єпископства, уклав єпархіальний архів. Значну увагу приділяв зміцненню економічного становища церкви. Збудував храм Св. Духа у Пінську, опікувався убогими. У травні 1585 король *Баторій Стефан* призначив Т. луцьким єпископом. У серпні 1589 Константинопольський патріарх Єремія призначив Т. своїм екзархом – першим з укр. єпископів. Занепад православної церкви на землях Речі Посполитої спонукали Т. та ін. єпископів до пошуку шляхів зближення з католицькою церквою. У червні 1590 на з'їзді єпископів у Белзі Т. разом з іншими єпископами вперше порушив питання про необхідність об'єднання православної та католицької церков. 1594 на з'їзді у Сокалі Т. отримав доручення провести переговори про укладення майбутньої унії. У червні 1595 учасник собору в Бересті ухвалили тексти звернень до польськ. короля *Сигізмунда III Вази* та папи римського Климента VIII, а також вирішили послати делегацію у складі Т. та Іпатія Потія до Рима. Т. брав участь у *Берестейському соборі 1596*, де було урочисто проголошено укладення церковної унії Київської митрополії з католицькою церквою. 1598 одержав від короля Жидичинську архимандрію. Похований у Луцькому кафедральному соборі.

Р. Шуст (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ МИХАЙЛО (25.10.1886–13.11.1965) – відомий львів. фармацевт, меценат, громад. діяч. Колишній власник аптеки на пл. Ринок у Львові, де сьогодні знаходиться аптека-музей. Коллекціонер творів мистецтва та графіки переважно укр. художників-втікачів з УСРР 1920–30-х. Фінансово допомагав у перші роки перебування у Львові художникам Л. Холодному, П. Ковжуну, Ю. Мжлевському, В. Пешеському, В. Крижанівському та багатьом ін. Частина творів із зібрання Т. знаходиться у Національному музеї та Львівській картинній галереї. У помешканні Т. збиралася львівська боге-

ма (художники, поети, артисти), де обговорювались творчі плани та починання.

Р. Фіголь (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (3.12.1873–13.2.1958) – укр. історик, педагог і громад. діяч, дійсний член НТШ (з 1921). Н. у с. Крамарівці Ярославського пов. в Галичині (тепер Польща). Закінчив Львівський ун-т, був учнем М. Грушевського. Під час *Першої світової війни 1914–18* – співробітник Союзу визволення України в таборах полонених у Німеччині. Згодом працював викладачем гімназії у Тернополі та Львові. Був багато років членом Головної управи «Рідної школи» (1923–24 і 1926–27 – її головою) та «Учительської громади» (очолював у 1923–24 і 1926–28). Активний член головного відділу *НТШ*, член археографічної та голова історико-джерелознавчої комісії. 1939–41, 1944–46 працював у львівському відділі Ін-ту історії України АН УРСР на посаді старш. наук. співроб. та у Львівському ун-ті ім. І. Франка на посаді доцента. Досліджував аграрні відносини і нац. рух у Галичині в 1-й пол. 19 ст. Наприк. 1940 Т. як представник іст. школи М. Грушевського зазнав переслідувань, був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і усунений від роботи спочатку в АН УРСР (1946), а згодом і в ун-ті (1948). Т. був представником державницького напрямку укр. історіографії. Досліджував проблеми історії (середньовіччя, козачину). Автор наук. і наук.-поп. праць, видрукованих у «Записках НТШ» та окремими виданнями. Серед них: «Політичні події на Галицькій Русі в 1340» (1896), «Козаки на Білій Русі 1654–56» (1897), «Історія української громади в Раштадті 1915–18» (1919), «Історія Української держави» (2 тт., 1923–24), «Історія України від 1782 до 1917 р.» (1936).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОСТАП СТЕПАНОВИЧ (5.2.1850–22.7.1902) – укр. громад. діяч, літературознавець. Н. у с. Назірній (тепер Коломийський р-н Івано-Франківської обл.). 1867 закінчив гімназію у Станіславі (тепер – Івано-Франківськ). 1869–72 навчався у Львівському, 1872–75, 1878–83 – Віденському ун-тах. У студентські роки виступив ініціатором створення народовських молодіжних організацій, 1874–1877 очолював віденську студентську організацію «Січ». Під впливом знайомства 1873 з М. Драгомановим перейшов на соціалістичні позиції. 1875–76 Т. разом з О. Подолинським друкував перші соціалістичні видання укр. мовою (т. зв. «метелики»). Протягом 1876–78 двічі притягувався до судової відповідальності. Т. був одним із засновників Русько-української радикальної партії. З 1895 і до смерті працював адвокатом. Автор низки статей на економічні та політичні теми, праці «Літературні стремління галицьких русинів від р. 1772–1872» (1894–95).

Я. Грицак (Львів).

ТЕРНИЧЕНКО АРИСТАРХ ГРИГОРОВИЧ (15. 4.1882–1.2.1927) – укр. вчений-агроном, журналіст, редактор, громад. діяч. Н. на Харківщині. 1914 закінчив агрономічний відділ Київського політехнічного ін-ту. Брав активну участь у заснуванні та редагуванні популярних укр. видань для селян. Редактор першого укр. с.-г. ілюстрованого журналу «Рілля» (1910–14; 1917–18; виходив у Києві), літ.-громад. тижневика «Маяк» (1912–14; виходив у Києві), ілюстрованого тижневика «Згода» (1914; виходив у Києві), співробітник народної газети «Село» (1909–11; виходила у Києві). Засновник, голова правління т-ва «Український агроном» (1913). За часів УЦР обіймав посади товариша генерального секретаря земельних справ (з грудня 1917), товариша народного міністра земельних справ Ради Народних Міністрів УНР (квітень 1918). 1919–23 працював у Наркомземі УСРР, потім – у Київському губземвідділі. У 1920-х – доцент (1922), професор (1923) с.-г. вузів Києва, голова київ. філії с.-г. наукового комітету України і редактор його друкованого органу – «Український агроном» (1923–26), член-співробітник с.-г. відділу Ін-ту української наукової мови ВУАН.

С. Панькова (Київ).

ТЕРНОВСЬКИЙ ПИЛИП ОЛЕКСІЙОВИЧ (11.8.1838–23.5.1884) – історик церкви. Н. у Москві. 1862 закінчив Московську духовну академію. З 1862 бакалавр Київської духовної академії, викладач богослов'я. 1863 перейшов на кафедру рос. цивільної історії (з 1866 – професор). Доктор рос. історії (1877; дисертація «Вивчення візантійської історії та її тенденційне застосування в давній Русі»). Автор праць «Матеріали для історії містицизму в Росії» (1863), «Стефан Яворський» (1864, 1879), «Лохвицький і його життя в Києві» (1866), «Південно-руське проповідництво в 16 і 17 ст.» (1869), «Матеріали для історії Київської ієрархії у 18 ст. за архівними документами Св. Синода» (1879), «Киево-Софійський протоієрей Іоанн В. Леванда» (1878), «Митрополит Петро Могила» (1882), «Серапіон митрополит Київський» (1883–84).

С. Білокінь (Київ).

ТЕРПИЛО ДАНИЛО ІЛЬКОВИЧ (псевд. – отаман Зелений; 1883, за ін. дан., 1886–1919) – повстанський отаман, один з найвидатніших керівників сел.-повстанського руху 1917 – поч. 20-х в Україні. Н. у Трипільлі на Київщині. Закінчив двокласне училище. Під час революції 1905–07 став членом гуртка соціалістів-революціонерів, який очолював з 1906. За антиурядову діяльність заарештований і засланий у Холмогори Архангельської губ. 1914–17 перебував у діючій армії на Зх. фронті. 1918 повернувся в Україну. У листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на

Трипільщині. Очолив сформовану у Трипільлі Дніпровську дивізію (складалася з 4 полків загальною чисельністю бл. 2,5 тис. чол.). У січні 1919 виступив проти *Директорії УНР* і перейшов на бік Червоної армії. Призначений командиром 1-ї Київської рад. дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням *В. Антонова-Овсієнка*. Вів бої з частинами Армії УНР у р-ні Трипільля, Обухова, Германівки, Григорівки, Ржищева. Допоміг рос. військам захопити Київ. Після вимоги більшовицького командування реформувати дивізію за зразком червоноармійських частин Т. відмовився влитися у Червону армію та відвів дивізію у р-н Трипільля. Підтримав Всеукраїнський ревком, який виступив проти «окупаційного уряду Раковського» і підпорядкувався Головному повстанському штабу на чолі з *Ю. Мазуренком*. На поч. квітня 1919 розпочав бої з регулярними частинами Червоної армії. Повстанські сили швидко зростали і на поч. травня налічували 12 тис. чол. Повстанці під командуванням Т. контролювали Київський, Сквирський, Таращанський, Васильківський та ін. пов., а згодом значну частину Київщини і Полтавщини. Т. відмовився надати підтримку отаману М. Григор'єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців Т. було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чол. У запеклих боях 11–15.5 загони Т. зазнали поразки і відступили на лівий берег Дніпра. Протягом червня 1919 Т. кілька разів здобував Трипільля. 18.11.1919 побл. с. Злодіївки неподалік від Трипільля загони отамана Зеленого були розбиті. З невеликим загonom відступив у напрямку Богуслав–Умань. Вів боротьбу з денікінцями, але у серпні 1919 був розбитий. В одному з боїв неподалік від Канева смертельно поранений. Похований у Трипільлі.

І. Підкова (Львів).

ТЕРШАКОВЕЦЬ ГРИНЬ (Гриць; 15.2.1877–28.7.1959) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині. Н. у с. Якимчицях поблизу Львова. Закінчив народ. школу в Комарно. З 14 років – член т-ва «Прогрес», один із організаторів низки її читалень у пов. і філії в Комарно. Заснував осередки «Сокола». Член Головної ради т-ва «Сільський господар». Належав до *Української національно-демократичної партії*. З 1910 – член її керівного органу: Тіснішого народного комітету. З 1913 – депутат Галицького союму. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив у австр. армії. Під час облоги рос. військами Перемишля потрапив у полон, перебував у таборі військовополонених у Туркестані. 1917 деякий час мешкав у Києві, де став співзасновником Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. Обраний до складу *УНР ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* (від пов. Комарно), член земельної комісії та адм. комісії УНРади. У складі делегації ЗУНР брав участь у роботі *Трудового конгресу*

України. Після захоплення поляками Галичини заарештований, засуджений у Перемишлі та інтернований в таборах у Пікуловичах та Домб'ю. Звільнений з ув'язнення наприк. 1920. 1925 став одним із засновників *Українського національно-демократичного об'єднання*, член президії ЦК УНДО. 1928 обраний послом до Польського союму від Самбірського окр. У вересні 1939 після встановлення рад. влади у Зх. Україні заарештований і вивезений до Сибіру. 1947 повернувся із заслання. 1948 знову засуджений, перебував в ув'язненні до 1956. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ТЕРШАКОВЕЦЬ ЗИНОВІЙ (псевд. Федір; 19.8.1913–4.11.1948) – укр. військ. діяч. Н. у с. Якимчицях побл. Львова. За фахом правник. Син *Г. Тершаковця*. Член *ОУН*. З поч. нацистсько-радянської війни 1941–45 організував підпілля *ОУН*. 1944–45 очолював провід *ОУН* на Дрогобиччині, 1945–46 – крайовий провідник *ОУН* Карпатського краю, 1946–48 – крайовий провідник *ОУН* Львівського краю. Командував УПА – Захід ВО «Буг». Загинув у бою з підрозділами НКВД у лютому 1948 поблизу Великодолюбіна на Львівщині.

ТЕРШАКОВЕЦЬ МИХАЙЛО (11.6.1883–6.2.1978) – укр. літературознавець, дійсний член *НТШ* (з 1914). Н. у с. Кліцько у Галичині. 1902 закінчив *Академічну гімназію у Львові*. 1902–07 навчався у Львівському та Віденському ун-тах. Учень *К. Студинського*, *О. Колесси*, *М. Грушевського*, *В. Ягіча*. 1906–39 працював викладачем Академічної гімназії, 1940–41 – доцент Львівського ун-ту. 1944 виїхав до Відня, де викладав лат. мову в укр. гімназії, 1945–49 – укр. мову у Віденському ун-ті. 1948 здобув наук. ступінь доктора філософії зі слов'янської філол. З 1949 жив у Філадельфії (США). Був активним чл. *НТШ*: чл. філол. секції (входив до складу комісій: мовної, класичної філології, бібліотечної, музейної, шевченкознавства), секретарем видавничої комісії. Головним об'єктом наукових досліджень обрав літ. життя Галичини епохи нац. відродження, зокрема творчість фундатора *«Руської трійці» М. Шашкевича*. Публікував статті, переважно у *«Записках НТШ»* – «Причини до життєпису М. Шашкевича та дещо з його письменницької спадщини» (1904), «Маркіян Шашкевич про свою «Читанку» (1904), «Короледворська рукопись в перекладі Маркіяна Шашкевича» (1905), «Причинок до студій над М. Шашкевичем» (1906), «До життєпису Маркіяна Шашкевича» (1911), «Про наклад «Русалки Дністрової» (1912), «Академік Студинський як дослідник галицького українського відродження» (1936), історико-літературний нарис «Галицько-руське літературне відродження» (1908), документальний збірник «Матеріа-

ли й замітки до історії національного відродження галицької Русі в рр. 1830–1840» (1907), а також цикл праць про зв'язки з Галичиною часів «Руської трійці» визначного слависта В. Копітара. В останні роки життя працював над узагальненням довголітніх студій у монографії про М. Шашкевича та його добу (залишилась у рукописі). Іншим сюжетам з історії літератури присвячені багаторічні спостереження вченого над *«Словом о полку Ігоревім»*, статті «Переказ про Кия, Шека і Хорива та їх сестру Либідь (епізод із українсько-германських взаємин давньої доби)» (1928), «Князь Володимир Василькович» (1957), «Зв'язок українських історичних пісень, зокрема народних дум, з південнослов'янським народним епосом» (1907), «У століття смерті Шевченка» (1961). Праці Т. здобули визнання у світовій науці. Т. обрано почесним членом Інституту-заповідника М. Шашкевича у Вінніпезі (1968) і НТШ у Нью-Йорку (1974).

Ф. Стеблій (Львів).

ТЕСЛЕНКО АРХИП ЮХИМОВИЧ (2.3.1828. 1882 – 28.6.1911) – укр. письменник. Н. у с. Харківцях Лохвицького пов. на Полтавщині у сел. родині. Навчався у Харківській церковно-учительській школі, але був виключений за «вільнодумство». Жив завдяки випадковим заробіткам (писарчук у вол., поденник), займався самоосвітою і просвітою селян, заснував у Харківцях аматорський драмгурток і осередок «Селянської спілки». За активну громад.-політ. діяльність під час сел. заворушень зазнав арештів (1905, 1906) і 1907–08 відбув заслання у Вологодській і В'ятській губерніях. Повернувся у рідне село тяжко хворим. До останніх днів своєї діяльності зазнавав переслідувань поліції та місцевих чорносотенців. Морально підтримували талановитого митця *Б. і М. Грінченки*, *Є. Чикаленко*, а тодішня критика (*С. Черкасенко*, *М. Євшан*, *М. Шаповал*, *О. Грушевський*, *М. Могилянський*) прихильно оцінила творчі пошуки письменника. Друкуватися почав з 1906. Оповідання та публіцистичні дописи Т. публікували журнали «Нова громада», «Світло», «Неділя» та газети «Громадська думка», «Рада», «Село», «Засів». По смерті письменника вийшло перше видання збірки «З книги життя» (1912). Заснована на автобіографічному, особисто пережитому, матеріалі, у прозі Т. знищувалося тогочасне суспільство, тяжко хворе на моральні та соціальні недуги. Герої оповідань («За пашпортом», «У городі») – знедолені наймити і заробітчани; зацьковані та відкинуті на узбіччя життя, чутливі особистості, які блукають безкінечними лабіринтами холодних міських нічліжок і нерідко самогубством протестують проти жорстокості навколишнього світу («Любов до ближнього», «Страчене життя», «Прощай, життя», «Тяжко»); обдаровані сільські інтелігенти, які самотужки приходять до нац. і соціал. самоусвідомлення, конфлітуючи з оточенням («На чужині», «Що робить?»),

«Що б з мене було»); переслідувані активісти сел. руху («Поганяй до ями!», «Немає матусі», «В тюрмі»). У низці творів Т. висвітлюються етичні аспекти міжлюдських взаємин («Хуторяночка», «Син», «Дід Омелько», «Наука», «Любов до ближнього»), звучить політ. сатира («Радощі», «Истинно руский человек»). Письменник модернізував класичну оповідну манеру Марка Вовчка та Ганни Барвінок; за аскетичною стислістю та внутрішньою напруженістю оповідання близькі до новел В. Стефаніка.

В. Будний (Львів).

ТЕСЛЮК МИХАЙЛО (псевд. Ернест, Лот; 12.11.1899 – 19.2.1985) – діяч *Комуністичної партії Західної України*. Н. у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.). 1916–18 – член підпільної «Інтернаціональної революційної соціал-демократії», яка вела антивоєнну пропаганду в Галичині. Брав участь у польськ.-укр. війні 1918–19 як стрілець УГА. 1920–21 організував комуністичні осередки у Кам'янці-Струмиловій та сусідніх пов. З 1921 – член *Комуністичної партії Сх. Галичини*. Був обвинуваченим на «Святоюрському» процесі (листопад 1922 – січень 1923), виправданий судом присяжних. 1924 кооптований до складу ЦК КПЗУ, обраний секретарем ЦК. Під час внутріпартійної кризи 1927–28 обстоював позиції більшості ЦК КПЗУ («васильківців»), яка критикувала політику більшовицького керівництва в УСРР на чолі з Л. Кагановичем. 18.2.1928 Виконком *Комуністичного Інтернаціоналу* виключив з КПЗУ і з Комінтерну «групу Василькова-Турянского», до якої належав і Т. З 1932 мешкав у Дніпропетровську, працював викладачем історії. 11.5.1933 заарештований і незабаром засуджений за сфабрикованою ГПУ справою «Української військової організації». До 1948 перебував на примусових роботах у шахтах Заполяр'я, згодом – на засланні в Казахстані. Звільнений восени 1954. Реабілітований після 20-го з'їзду КПРС (1956). Працював у Державному архіві Львівської області. Автор книги спогадів «У боротьбі за возз'єднання» (1979; 2-ге вид. 1985).

О. Зайцев (Львів).

ТЕТЕРЯ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (Моржковський-Тетеря; бл. 1620–22 – квітень 1671) – гетьман *Правобережної України* (1663–65), визначний дипломат. Походив з укр. шляхетської родини. Освіту здобув в уніатській школі у Мінську, яку закінчив бл. 1637. Знав лат. і польськ. мови. З 1639 перебував на службі у родині магнатів Празмовських у Мазовії. З кін. 1640-х служив канцеляристом у Луцькому гродському суді. На поч. *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького* був писарем Переяславського полку. 1649 очолив козацьке посольство до

трансільванського князя *Юрія II Ракоці*. Т. був одним із організаторів укр.-трансільванського військ.-політ. союзу, який остаточно склався 1654–57. Т. брав участь майже у всіх дипломатичних переговорах, що велися у Чигирині. Навесні 1651 разом з осавулом Переяславського полку Демком керував облогою Кам'янця-Подільського. Влітку 1653 став Переяславським полковником. Виступав проти підтримання союзницьких відносин з Московським царством. У березні 1654 Т. разом з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним перебував у Москві, де виробляв умови укр.-моск. політ. договору (див. *Березневі статті 1654*). 1655 під час облоги Львова укр.-моск. військами Т. вів переговори з польськ. стороною про викуп міста. Після смерті Б. Хмельницького був одним із ймовірних кандидатів на гетьманську булаву (його кандидатуру на гетьманство запропонував сам Б. Хмельницький). Підтримував незалежницьку політику гетьманів *І. Виговського* та *Ю. Хмельницького*. 1658 Т. разом з *І. Виговським* та *Ю. Немиричем* виробив проект *Гадяцького договору 1658* з Річчю Посполитою, реалізація якого могла докорінно змінити геополітичне становище у Сх. Європі. У березні 1658 домігся припинення походу польськ. війська в Україну. 1658–61 перебував у Варшаві. Мав значний вплив при королівському дворі, користувався підтримкою короля *Яна II Казимира*. Брав участь у виробленні *Слободищенського трактату 1660*. У жовтні 1662, після зречення від влади *Ю. Хмельницького*, Т. на раді у Чигирині був обраний гетьманом. Продовжуючи політ. лінію *І. Виговського*, спираючись на Запоріжжя та підтримку Речі Посполитої, Т. намагався об'єднати під своєю владою Правобережну й *Лівобережну Україну*. Прагнув розвинути союзницькі відносини з Польщею на засадах Гадяцького договору, домагався підтвердження польськ. урядом привілеїв козац. старшини, вимагав вирішити церковне питання (скасувати залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами), дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою та Волощиною, розпочати мирні переговори з Московією тощо. Вступив у боротьбу з лівобережним гетьманом *Я. Сомком*, потім – з його наступником *І. Брюховецьким*, які робили спроби об'єднати всі укр. землі під зверхністю моск. царя. У липні 1653 за наказом Т. генеральний осавул *П. Дорошенко* придушив заворушення у Паволоцькому полку, яке очолив наказний полковник *Іван Попович-Ходорковський*. У жовтні 1663 Т. на чолі козац. військ (бл. 24 тис. чол.) приєднався в Білій Церкві до армії (20 тис. чол.) польськ. короля *Яна II Казимира* і татар. загонів (40 тис. чол.). Союзники планували, захопивши Лівобережжя та встановивши тут владу Т., зайняти і Смоленщину, яка відійшла до Московської держави за *Поляновським миром 1634*.

Протягом листопада 1663 – січня 1664 польськ.-укр. війська та татар. загони зайняли більшу частину Лівобережної України (за винятком окремих міст, зокрема, Прилук, Гадяча, Глухова). Однак сел. виступи проти польськ. шляхти змусили Т. незабаром повернутися на Правобережжя. Королівська армія під тиском моск. військ під командуванням *Г. Ромодановського* та полків гетьмана *І. Брюховецького* відійшла через Білорусь у Польщу. Після відступу коронних військ і з появою у Правобережжі моск. підрозділів, лівобережних козац. полків та запорожців на чолі з *І. Сірком* становище Т. значно ускладнилося. Водночас власні плани пробували реалізувати і кримські татари, які намагалися заволіти Правобережну Україною по Горинь і підпорядкувати її ханові *Мохаммед-Гірею IV*. 1664 Т. вдалося з допомогою польськ. військ під командуванням *С. Чарнецького* примусити *І. Брюховецького* разом з моск. військами відступити у Лівобережжя. Т. намагався стабілізувати становище і політичними засобами – вимагав від короля переговорів з Москвою, усунути кількох представників польськ. адм. у Правобережжя, звільнити з ув'язнення *Ю. Хмельницького* і митрополита *Й. Тукальського-Нелюбовича* (заарештовані під час походу *Яна Казимира*). Протягом 1664–65 Т. намагався опанувати ситуацію, поборюючи своїх противників, зокрема полковників *І. Сербина*, *В. Дрозденка*, *С. Опару*. Через постійну боротьбу з противниками, Т. не міг розраховувати на широкую підтримку укр. народу, оскільки частина населення неприхильно ставилася до нього (вбачала, в ньому ставленика Польщі). У липні 1665, зневірившись в успіху, Т. призначив наказним гетьманом *М. Ханенку* і з невеликим почтом виїхав до Польщі (гетьманства він ніколи не зрікся). Жив у Варшаві. 1667 вступив до Львівського ставропігійського братства. За правління короля *Міхала Вишневецького* Т. зазнав численних переслідувань з боку польськ. магнатів – його маєтки були конфісковані, а він засуджений до вигнання з держави. Деякий час жив у Молдові, у Яссах. 1670 зустрічався в Адріанополі (Едірне) з тур. султаном *Мохаммедом IV* і переконував його розпочати війну проти Польщі (*Мохаммед IV* призначив Т. пенсію та вручив султанський прапор – санджак). Отруєний у квітні 1671. Похований, ймовірно, в одній з православних церков у Едірне.

Я. Дашкевич (Львів).

ТИВЕРЦІ – одне зі сх. племінних союзів. Етнонім «Т.», ймовірно, походить від античної іраномовної назви Дністра – Тирас (Тира). У цьому випадку «Т.» буквально означає «дністровці» – мешканці Подністров'я. Жили у межиріччі Пруту і Дністра та на схід від Дністра (межували з улчачами); на півдні їхня територія простягалася до Чорного моря і Дунаю; на півночі – до верхів'я Дністра,

де вони межували з дулібами. Основним заняттям Т. було орне землеробство. У літописах 885 міститься згадка, що київ. кн. Олег воював з Т. 907 племена Т. брали участь у поході Олега на Візантію. 10 ст. печеніги, які проникли у Пн. Причорномор'я, стали витіснити Т. на північ. Згодом значна частина Т. переселилась у Прикарпаття та Закарпаття. Востаннє Т. згадані в літописах 944 як учасники походу князя *Ігоря* на Візантію.

М. Крикун (Львів).

ТИКТОР ІВАН (6.6.1896–26.8.1982) – відомий укр. громад. та політ. діяч, видавець і редактор. Н. у с. Красне (тепер Бузький р-н Львівської обл.) у сел. сім'ї. Навчався у гімназіях Львова та Рогатина, На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив до *Легіону українських січових стрільців*. Учасник укр.-польськ. війни 1918–19, четар. У повоєнний час вивчав право у *Львівському (таємному) українському університеті*. Належав до *Української військової організації*. 1923 розпочав видавничу діяльність випуском тижневика «Новий час», який згодом став щоденним часописом і виходив до 1939. 1925 Т. на власні кошти створив у Львові видавничий концерн «Українська преса». Тематика і читацьке спрямування видань Т. було надзвичайно широке. З 1928 видавав щотижневий газ. для селян «Народна справа»; з 1931 – дитячий щомісячник «Дзвіночок»; з 1932 – газету «Наш прапор» (тричі на тиждень); з 1933 – гумористичний журнал «Комар»; 1934–35 – газету «Наш лемко» (1934 редакція випустила «Першу лемківську читанку»). Кожну газету доповнювала книжкова серія (понад 400 книг) найпопулярніших серед читачів творів («Українська бібліотека», «Бібліотека аматорського театру», «Музична бібліотека «Нашого прапора» та ін.). Т. організував видання релігійної літератури – «Євангеліє» (переклад М. Кравчука), молитовник «Вірую», який містив релігійно-патріотичні пісні (конфіскований польськ. владою). Наприк. 1930-х Т. розпочав видання серії святкових великодніх і різдвяних листівок; художнє оформлення яких здійснили О. Курилас і С. Гординський. Підвищенням попитом користувалися щорічні календарі «Української преси» – «Для всіх», «Комар», «Золотий колос». Паралельно з випуском періодичних видань 1934 Т. розпочав видання книжкової серії під назвою «Історична бібліотека». Завдяки концернові Т. побачили світ роботи *І. Крип'якевича*, *М. Голубця*, *Б. Барвінського*, *Б. Гнатевича*, *М. Капустянського* та ін. Фундаментальні праці «Велика історія України», «Історія української культури», «Історія українського війська», «Всесвітня історія» донині не втратили своєї наукової та художньої цінності. У видавництві було підготовлено до друку і видано літературні твори *У. Самчука*, *О. Турянского*, *О. Кобилянської*, *А. Лотоцького*, переклади творів *Ж. Верна*, *М. Чезаре*

та ін. Видавничий концерн Т. мав свої філії та представництва у всіх західноукр. землях, а також у країнах Європи, Пн. та Пд. Америки. У вересні 1939 після приходу в Зх. Україну більшовиків Т. змушений виїхати до Кракова, де продовжував діяльність — спочатку в «Українському видавництві», згодом очолив релігійне видавництво «Нове життя» (видав двотижневик та бібліотеку «Воскресіння»). 1941–43 Т. — директор видавництва «Волинь» у Рівному (виходили газети «Волинь», ред. У. Самчук; «Орленя», «Український хлібороб», серії книжок «Антикомуніст», «Театральна бібліотека» та ін.). Влітку 1943 за громад. і видавничу діяльність Т. зазнав переслідувань і був заарештований нім. владою. Після звільнення у листопаді 1943 переїхав спочатку до Кракова, а згодом — до Австрії. 1945–47 Т. жив в Інсбруку. В Австрії організував видавничу діяльність для українців, що опинилися в таборах для переміщених осіб; очолював Комісію допомоги укр. студентству. 1947 переїхав до Канади. Співпрацював у тижневику «Новий шлях» у Вінніпезі (керував роботою видавництва та друкарні), деякий час очолював видавництво «Наша мета» у Торонто. 1950 заснував власне видавництво у Вінніпезі. У Канаді Т. перевидав у доповненому вигляді найвідоміші свої довоєнні видання, заснував «Клуб приятелів української книжки» (1950), сприяв створенню Історичного музею визвол. боротьби. Помер і похований в Оттаві.

А. Середяк (Львів).

ТИМОШЕНКО СЕМЕН КОСТЯНТИНОВИЧ (6(18).2.1895 — 31.3.1970) — воєначальник, маршал Радянського Союзу (1940). Н. у с. Фурманівці (Кілійський р-н Одеської обл.). 1915 мобілізований у рос. армію, учасник *Першої світової війни 1914–18*. З квітня 1918 служив у Червоній армії. Командував ескадроном, 1-м кінногвардійським крим. кавалерійським полком, кавалерійською бригадою, з жовтня 1919 — кавалерійською дивізією. 1922 Т. закінчив Вищі військ.-акад. курси, 1930 — курси командування при Військово-політичній академії. З серпня 1933 — заст. командувача військ Білоруського, з вересня 1935 — Київського військового округів. У червні 1937 призначений командувачем військ Північнокавказького, а з вересня 1937 — Харківського військових округів. З лютого 1938 — командувач Київського особливого воєнного округу. У вересні 1939 війська під командуванням Т. зайняли Західну Україну. Під час рад.-фін. війни 1939–40 командував військами Пн.-Зх. фронту. З 7.5.1940 — маршал, Нарком оборони СРСР (до 19.7.1941). На поч. німецько-радянської війни 1941–45 призначений заст. Наркома оборони, головнокомандувачем військ Зх. (згодом — Пд.-Зх.) стратегічного напрямку, командувачем Зх. (липень–вересень 1941), Пд.-Зх. (вересень–грудень 1941, квітень–липень 1942) Пн.-Зх. (жовтень 1942 —

березень 1943) фронтів, 1943–45 — представник Ставки Верховного головнокомандування з координації дій військ ряду фронтів і Чорноморського флоту. У післявоєнний час командував військами Барановицького (1945–46), Уральського (1946–49) і Білоруського (1949–60) військ. округів. 1961–70 — голова Ради комітету ветеранів війни. Помер і похований у Москві.

ТИМОШЕНКО СЕРГІЙ (4.2.1881–6.7.1950) — політ. і держ. діяч, архітектор. Н. у с. Базилівці Борзнянського пов. Чернігівської губ. Навчався в Ін-ті цивільних інженерів у Петербурзі. На поч. 20 ст. брав активну участь у діяльності Української студентської громади у Петербурзі. Був членом РУП, згодом УСДРП. Після завершення навчання працював у Ковелі, Києві та Харкові, де за його проектами споруджено ряд приватних будинків та громад. будівель в укр. стилі. До 1917 жив у Харкові, відігравав значну роль у нац. житті міста. 1917 обраний товаришем голови Українського губернського з'їзду, делегати якого визнали УЦР законною владою в Україні. З квітня 1917 — член УЦР від Харкова, губ. комісар Харківщини. 1919–20 очолював Міністерство шляхів сполучення у кабінетах *І. Мазепи*, *В. Прокоповича* і *А. Лівницького*. У листопаді 1921 брав участь у 2-му Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). У 1920–30-х жив у Галичині й на Волині, у Чехословаччині. 1922–23 збудував ряд церков у Львові. 1924–29 — професор *Української господарської академії* у Подєбрадах і Української студії пластичного мистецтва в Празі. 1930–39 жив у Луцьку. Працював головним архітектором з сільськогосподарського будівництва на Волині. Брав активну участь у громад. та політ. житті краю. Був одним із фундаторів і першим головою Товариства ім. митрополита Петра Могили, яке ставило за мету поширення релігійної освіти та православної свідомості на засадах давньої Української церкви. Належав до провідних діячів *Волинського українського об'єднання* (з 1935 — його голова), був депутатом Варшавського союму і Сенату. Під час *Другої світової війни* жив у Любліні, з 1944 — у Німеччині. 1946 переїхав у США. Підготував проекти чотирьох укр. церков у Канаді та однієї в Аргентині. Помер у Каліфорнії (США).

І. Підкова (Львів).

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ — центр. держ. орган рад. влади, створений 28.11.1919 за вказівкою ЦК РКП(б) у Курську з метою політ. прикриття наступу військ більшовицької Росії на Україну. До складу входили: Г. Пятаков (голова), В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Артем (Ф. Сергєєв) та ін. Складався з відділів: внутрішніх справ, військ., іноземного,

народного господарства та фінансів тощо. Перебував у м. Суджа (Курська губ.), Білгороді, Харкові. У маніфесті від 29.11.1918, погодженому з Реввійськовою РСФРР, проголосив відновлення рад. влади в Україні; заявив, що після відновлення рад. влади на місцях передасть владу Всеукраїнському з'їзду рад. Анулювання Берестейського миру 1918 і створення Т.р.-с.у. дало змогу більшовицькій Росії оголосити про невизнання України самостійною державою. Розпочалася збройна агресія рос. рад. військ в Україну, яка маскувалася під дії збройних формувань «незалежного» Українського рад. уряду. Усі спроби *Директорії УНР* зупинити агресію мирним шляхом виявились безрезультатними. 16.1.1919 Директорія була змушена офіційно оголосити стан війни з РСФРР. Тим часом рад. війська дедалі більше заглиблювались в укр. територію і 3.1.1919 захопили Харків, 12.1 — Чернігів, 19.1 — Полтаву, 27.1 — Катеринослав, 5.2 — Київ. Навесні 1919 більшовики загарбали всю територію України, крім Надзбруччя та зх. областей. 6.1.1919 Т.р.-с.у. проголосив Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). Більшовицький уряд в Україні розгорнув інтенсивну законотворчу діяльність. У своїх діях він керувався вказівками держ. та партійних органів Росії, які вже мали досвід творення тимчасових урядів та маніпулювання ними. Широкомасштабні соціалістичні перетворення укр. уряд розпочав з організації Всеукраїнської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК-ВУЧК) (декрет від 3.12.1918). У січні-лютому 1919 уряд ухвалив декрети про націоналізацію промисловості (11.1), цукрових заводів (16.1), банків (22.1), залізниць (28.1), створення комітетів бідності (13.1), організацію продовольчої справи (25.1), вилучення надлишків хліба та встановлення твердих цін на нього (5.2) тощо.

25.1 Т.р.-с.у. ухвалив декларацію (опублікована 28.1) про необхідність об'єднання УСРР та РСФРР на засадах соціалістичної федерації. 29.1 Т.р.-с.у. був реорганізований. Його відділи перетворились за роз. зразком на народні комісаріати, завідуючі стали наркоматами, які склали Раду Народних Комісарів УСРР. Очолив уряд присланий з Москви Х. Раковський. До складу РНК входили: Артем (Ф. Сергєєв), Е. Квірінг, М. Подвойський, К. Ворошилов, О. Шліхтер, М. Скрипник, Ю. Коцюбинський та ін. 7.3 було прийнято дві постанови про підпорядкування народногосподарського життя всерос. центру (об'єднання ВРНГ РСФРР і Української Ради Народного Господарства в єдину систему; об'єднання банківської справи обох республік).

Діяльність Т.р.-с.у. заклала основи політики «воєнного комунізму», запозиченої з більшовицької практики у Росії. Її характерними рисами були прискорені темпи націоналізації промисловості, згортання товарно-грошових відносин, заміна товарного

ринку як універсального регулятора економіки усілякими розкладками, насамперед продовольчою, прагнення перейти від одноосібного до усуспільненого виробництва через радгоспи, комуни, артілі. У політ. сфері — запровадження «диктатури пролетаріату» (власне, — диктатури більшовицької партії). 3-й Всеукраїнський з'їзд рад (Харків, 6–10.3.1919) висловив цілковиту довіру та схвалив політику уряду. Новостворений уряд позбувся статусу тимчасового і став називатися Радою Народних Комісарів УСРР.

А. Буравченков (Київ).

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД у Росії — центр. орган держ. влади в Росії (2(15).3 — 25.10(7.11).1917). Утворений за згодою між Тимчасовим комітетом Державної Думи та керівництвом Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. До 7(20).7 уряд очолював князь Г. Львов. До складу уряду ввійшли кадети, які відігравали провідну роль у формуванні його політ. курсу, октябристи та безпартійні. Трудовик *О. Керенський* став Міністром юстиції. У декларації та зверненні до громадян Росії Т.у. заявив про продовження війни з Центральними державами «до переможного кінця», намір провести ряд реформ у галузі внутр. політики та підготувати скликання Установчих зборів. Виходячи з ідеї «великої і неділимий Росії», Т.у. відмовлявся визнати право на самовизначення й навіть на автономію за окремими народами до рішення Установчих зборів. Лише за поляками 17(30).3 було визнано право на відокремлення та створення власної держави. Місцевими органами Т.у. були губ. та пов. виконавчі комітети на чолі з губ. (пов.) комісарами. Крім Т.у. та його місцевих органів, в умовах революції виникли ради робітн. і сел. депутатів, більшість у яких одержали партії меншовиків та есерів. Ці партії підтримували внутр. та зовн. політику Т.у., відкладаючи розв'язання основних питань революції до Установчих зборів. Противниками Т.у. були більшовики, які через Ради робітничих і солдатських депутатів розгорнули боротьбу за владу, проголосивши курс на соціалістичну революцію. УЦР, утворена після повалення царизму, прагнула не загострювати відносин з Т.у., від якого вона сподівалася отримати автономію. Однак Т.у., до якого після т.зв. квітневої кризи увійшли меншовики і есери, відхилив вимогу автономії України у складі федеративної Росії, яка була запропонована в травні 1917 делегацією ЦР на чолі з *В. Винниченком*. Єдине, на що погоджувався Т.у., було право викладання укр. мови у початкових школах і запровадження її як окремої дисципліни у середніх навч. закладах.

Після проголошення 1-го Універсалу УЦР і створення Генерального секретаріату Т.у. був змушений шукати порозуміння з ЦР. 29.6(11.7) до Києва прибула делегація міністрів Т.у. (І. Церетелі,

М. Терещенко, а згодом і О. Керенський), які протягом двох днів вели переговори щодо умов угоди. Після бурхливого засідання 2(15).7 Т.у. підтримав угоду з ЦР. Телеграма, відправлена 3(16).7 В. Винниченкові, підтверджувала повноваження Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління в Україні. Склад Генерального секретаріату мав затверджуватися рос. урядом, а УЦР – поповнитися представниками нац. меншин в Україні. ЦР повинна була відмовитись від самочинного проголошення автономії і чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими установчими зборами. Підсумки компромісу оформив 2-й Універсал УЦР. В умовах політ. нестабільності, яку посилювала липнева спроба більшовиків захопити владу в Петрограді та невдачі на фронті, змусили новий коаліційний уряд на чолі з О. Керенським зайняти тверду централістську позицію з нац. питання. Новий склад Т.у. відкинув «Статут вищого управління України», розроблений УЦР і представлений у Петроград для затвердження. Замість нього Т.у. затвердив 4(17).8 «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні», яка значно обмежувала автономні права України. До вирішення Установчими зборами питання про місцеве управління Генеральний секретаріат оголошувався органом Т.у. Влада Генерального секретаріату обмежувалась Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською (без північних пов.) губ. Однак Генеральний секретаріат міг поширити свою владу й на інші губернії, якщо їхні земські установи висловляться за приєднання до України. «Тимчасова інструкція» зменшувала кількість генеральних секретарів, серед яких мало бути четверо неукраїнців, і призначала при уряді у Петрограді комісара у справах України. Після тривалих і гострих суперечок 9(22).8 ЦР проголосувала за резолюцію, яка й не відкидала, але й не ухвалювала «Тимчасової інструкції». Хоча 1(14).9 Т.у. і затвердив новий склад Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком, рос. уряд продовжував чинити перешкоди в організації нової влади в Україні. Конфлікт Т.у. з укр. нац. рухом був одним із елементів подальшого ускладнення ситуації в Росії, що проявилось у т. зв. корніловському заколоті, після придушення якого значно зріс вплив більшовиків. Намагання Т.у. подолати політ. кризу скликанням Демократичної наради, сформуванням нового коаліційного уряду, створенням Тимчасової ради Російської республіки (передпарламент) не дали результатів. Дебати в УЦР навколо питання про Українські установчі збори спричинили черговий конфлікт з Т.у. На своєму засіданні 17(30).10 Т.у. розглядав офіційне донесення київ. прокурора С. Чобакова про те, що УЦР і Генеральний секретаріат УЦР готують скликання Українських уста-

новчих зборів. Українська делегація у складі генеральних секретарів В. Винниченка, А. Зарубіна та І. Стешенка прибула до Петрограда вже після ліквідації влади Т.у. В ході більшовицького перевороту в ніч на 26.10(8.11) Т.у. був заарештований у Зимовому палаці (О. Керенський залишив столицю днем раніше). Після приходу до влади більшовиків адм. апарат в Україні, призначений Т.у., перестав діяти, і вся влада перейшла до УЦР і Генерального секретаріату.

Т. Полещук (Львів).

ТИМЧАСОВО ЗОБОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ – категорія колишніх поміщицьких селян у Наддніпрянській Україні, звільнених від кріпосної залежності 1861, але не переведених на викуп. Терміну тимчасово зобов'язаних відносин встановлено не було. За користування землею Т.с. й надалі несли феодалні повинності на користь поміщика (оброк грошми або панщина). При цьому поміщик був «попечителем» сільс. громади Т.с., отримував у ній права вотчинної поліції, міг вимагати заміни сільс. старости та ін. осіб сільс. адміністрації. Поступово кількість Т.с. в Україні, як і в Російській імперії в цілому, зменшувалась. 1881 у Херсонській губернії до тимчасово зобов'язаного стану належало 5,2% селян, у Харківській – 2,3%. У грудні 1881 було видано закон про обов'язковий викуп земельних наділів Т.с. з 1.1.1883.

К. Кондратюк (Львів).

ТИМЧЕНКО ЄВГЕН КОСТЯНТИНОВИЧ (27.10.1866 – 22.5.1948) – укр. вчений-мовознавець, історик укр. мови, діалектолог, лексикограф, педагог, перекладач, член-кореспондент АН СРСР (1929). Н. у Полтаві. Освіту здобув на іст.-філол. ф-ті Київського ун-ту (1910). Член київської Старої Громади, Українського наукового т-ва у Києві (з 1908), дійсний член НТШ (з 1914). 1913–18 – професор Варшавського, Ростовського, Київського і Кам'янець-Подільського державних українських ун-тів. Громадський діяч доби Української революції. 1917 – член УЦР від Київщини та кодифікаційної комісії Генерального секретаріату судових справ. За *Гетьманщини* – член Комісії з вироблення законопроекту про утворення Української Академії наук та комісії з вироблення укр. правничої термінології міністерства юстиції Української держави. 1919–32 – професор Київського ун-ту, директор Комісії зі складання історичного словника української мови Іст.-філ. відділу ВУАН із правами академіка, Комісії для дослідження історії української мови; 1930–33 – науковий співробітник Ін-ту мовознавства ВУАН. Автор широковідомих мовознавчих праць: «Російсько-малоруський словник» (2 тт., 1897–99), «Українська грамати́ка» (1907, 1917, 1918), «Вказівки, як записувати дія-

лектичні матеріали на українським язиковім обширі» (1925), «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (1927, 1930). Прихильник етнографічної школи, що орієнтувалася на самобутність розвитку укр. мови («Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині», 1924). Визначною працею вченого став «Історичний словник українського язика» (14–18 ст.). Вийшов лише 1-й том 1930–32, черговий том знищений у друкарні. Перекладав укр. мовою художні твори з фр., англ., італ., грец. та ін. мов, уперше переклав карело-фінський епос «Калевала», естонський – «Калевіполег». Автор низки статей на літературознавчі та етнокультурні теми. 1938 заарештований, засуджений до 5 років ув'язнення. 1943 повернувся до Києва, працював в Академії наук УРСР. Похований на Байковому цвинтарі.

С. Панькова (Київ).

ТИМЧЕНКО ЙОСИП АНДРІЙОВИЧ (26.11.1852–20.5.1924) – видатний укр. механік. Н. на Харківщині у сім'ї селянина-кріпака. Навчався у механічних майстернях Харківського ун-ту. З 1880 працював у Новоросійському ун-ті, де керував механічними майстернями. Автор багатьох оригінальних винаходів, перш за все автоматичних метеорологічних приладів. Брав участь у створенні першої моделі автоматичної телефонної станції Фрейденберга. 1893 разом із фізиком М. Любимовим зробив скачковий механізм «слимак», який було використано для удосконалення стробоскопу. Принцип дії цього механізму став основою для нового апарату «кінетоскопу», у співавторстві з М. Фрейденбергом. Окремі вузли апаратів Т. було використано в моделях кіноапаратів. У січні 1894 на 9-му з'їзді дослідників природи та лікарів Російської імперії Т. за допомогою апарату демонстрував зображення на екрані (за рік до появи кінематографу в Зх. Європі), випередивши таким чином західно-європ. винахідників Л. Люм'єра, Ж. Демені, С. Складовського.

С. Куделко (Харків).

ТИМЧЕНКО ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ (р. н. невід. – 1926) – укр. військ. діяч періоду визвол. змагань 1917–21. Під час *Першої світової війни 1914–18* – полковник рос. армії. В укр. армії – з кін. 1917. За *УЦР* обіймав посади начальника постачання Георгіївського запасного полку в Києві, командувача укр. військ Чернігівщини, військ. коменданта м. Одеси. За *Гетьманату* виконував обов'язки 2-го заступника військ. міністра з господарсько-технічних справ, очолював укр. делегацію на переговорах з командуванням Війська Донського у Ростові-на-Дону. Під час антигетьманського виступу *Директорії УНР* організував дії повстанців на Канівищині. 1919 – командир 1-ї Дніпровської, 2-ї Сірої дивізії, отаман для доручень при військ. міністрі. Після інтернування

Дієвої армії УНР у Польщі перебував у таборах. Помер 1926 у м. Закопаному (Польща).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТИМЧІЙ ВОЛОДИМИР (Лопатинський; 1913–1940) – діяч ОУН. Н. у с. Грабовці на Стрийщині. Закінчив гімназію у Стрию, згодом навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту. 1930 вступив у Юнацтво ОУН. З 1932 – член Стрийської повітової ексективи ОУН, був організатором молодіжних, просвітянських та економічних установ на Стрийщині. 1933, 1938–39 Т. за підпільну діяльність проти польськ. окупаційного режиму заарештовувався і перебував в ув'язненні. 1935, 1938 – в'язень *Берези Картузької*. З березня 1939 – організаційний референт крайової ексективи ОУН. Після зникнення М. Тураша у червні 1939 обійняв пост крайового провідника ОУН. З осені 1939 робив спроби не лише зберегти структуру ОУН на західноукр. землях, а й розбудувати її на Сх. України. У січні 1940 разом із С. Бандерою виїхав до Рима для консультацій з А. Мельником. 10.2.1940 у Кракові крайовий актив ОУН, до якого входив і Т., проголосив про утворення рев. проводу ОУН на чолі із С. Бандерою. Т. був затверджений крайовим провідником ОУН на західноукр. землях, йому доручалося донести інформацію про новий Провід до крайових структур. Переходячи кордон, натрапив на прикордонну заставу і, щоб не потрапити до рук НКВД, покінчив життя самогубством.

К. Бондаренко (Львів).

ТИНФ (Тимф) – низькопробна польська білонна монета номінальною вартістю 30 грошів польських (1 польський злотий). Назва монети походить від прізвища орендаря монетних дворів Речі Посполитої 1660 років Андрія Тинфа, який виступив з ініціативою її карбування. Емісія Т. відбувалася у містах Львові (1663), Бидгощі (1663–66), Кракові (1663–66). На Львівському монетному дворі було відкарбовано 1 357 170 шт. Т. На лицевому боці Т. вміщувалась монограма короля Яна II Казимира, на звороті – герби Польщі, Литви та королівського роду Вазів, а також позначення номіналу. Карбування Т., вартість яких станула 12–15 грошів, було викликано кризовими явищами у фінансовому господарстві Речі Посполитої. Ринковий курс Т., виражений у мідних солідах-боратинках, перевищував номінальний. У Львові він становив 1667 32 гроші, 1686 – 33 гроші, 1701 – 38 грошів. У 1-й пол. 18 ст. курс Т. утримувався на рівні 38 грошів. Виробництво монет вартістю 30 грошів здійснювалося за часів панування королів Михайла Корибута 1671 та Августа III Фрідріка 1752–56. 1707–09 Петро I випустив велику кількість Т. на моск. монетному дворі для покриття потреб моск. армії.

Р. Шуст (Львів).

ТИСОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (псевдонім Дрот; 9.8.1886–29.3.1968) – укр. громад. діяч. Засновник укр. скаутської орг-ції «Пласт». Н. у с. Бикові Самбірського повіту (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівському ун-ті. За фахом – біолог, викладач природничих наук. 1909 захистив докторську дисертацію. До 1939 викладав у Академічній гімназії Львова, 1920–24 – у Львівському (таємному) укр. ун-ті. 1939–41 – професор Львівського ун-ту, 1941–43 – вищих агроном. курсів. Член НТШ. Автор ряду наук. статей з ботаніки і зоології. 1911 за порадою проф. Івана Борецького Т. створив серед своїх учнів перші пластові гуртки і розробив принципи діяльності «Пласту» (уклав текст пластової присяги, вимоги пластового іспиту, виховний план для пластової молоді тощо), спираючись на традиції запорізьких і кубанських козаків, водночас включивши багато правил з англ. скаутінгу. 12.4.1912 в Академічній гімназії у Львові склали присягу перші пластуни. Одночасно з Т. пластові гуртки заснували І. Франко при філії Академічної гімназії, І. Чмола при львівській «Січі» та ряд учителів при гімназіях у Галичині. Т. виступав проти надмірної воєнізації «Пласту», перетворення його на додаток до укр. політ. руху, слідкував за дотриманням високих вимог до пластунів, намагався централізувати пластову організацію. У квітні 1913 у Львові було скликано перший з'їзд представників пластових відділів з 16 місцевостей Галичини і сформовано «Організаційний пластовий комітет», куди увійшов і Т. 1913–14 Т. опублікував низку статей про засади і напрями діяльності «Пласту», а 1913 видав друком перший пластовий підручник (перероблене видання «Життя в Пласті», 1921), що обґрунтував новий пластовий світогляд.

На поч. Першої світової війни 1914–18 всі члени пластового гуртка Т. вступили до Легіону українських січових стрільців. У березні 1916 Т. відновив діяльність пластових гуртків у Львові. Зі старших громадян для опіки над «Пластом» було сформовано Верховну пластову раду на чолі з Т., яка відіграла роль крайової пластової ради і скеровувала діяльність усіх пластових частин у Галичині. Т. продовжував відігравати провідну роль у «Пласті» і в повоєнний період. З 1920 Т. очолював діяльність Верховної пластової ради. 1924 Т. було переобрано головою Верховної пластової ради, а з 1926 він став заступником Верховного отамана (Северина Левицького). Т. – автор слів пластового гімну «Цвіт України і краса». Після заборони «Пласту» 1930 Т. співпрацював з нелегальними пластовими структурами – Пластовим центром, кооперативом «Пласт», журналом «Вогні». Під час Другої світової війни Т. у співпраці з Українським центральним комітетом беззаступно намагався відновити пластові організації. З 1944 перебував у еміграції у Відні, де й помер.

О. Середа (Львів).

ТИСЬКА КУЛЬТУРА – археол. культура пізнього неоліту Пд.-Сх. Європи. Назва запроваджена 1927 угор. археологом Ф. Томпою. 1930–40 Т.к. вивчав Я. Баннер. Сформувався та існувала на рубежі 5–4 тис. до н.е. по берегах р. Тиса (звідси і назва), окремі пам'ятки поширені на схід до кордонів Румунії, Сх. Словаччини та в Закарпатській обл. України. Представлена невеликою кількістю поселень, а також поховань. Найвідоміші поселення – Кйокеньдомб, Сегвар-Тюзкевеш. Для Т.к. характерні наземні довгі прямокутні дерев'яні житла з повислою конструкцією стін, а також землянки та півземлянки з черенями на дні або у вирізах стінок. Комплекс глиняного посуду поділяється на «столовий» і «кухонний». До першої групи належать тонкостінні, прикрашені заглибленим у вигляді прямокутних візерунків орнаментом, циліндричні кубки на високій підставці, кулясті й ребристі чаші, покришки. «Кухонний» посуд: великі амфороподібні посудини, невисокі миски-сковорідки. Знаряддя праці – кам'яні плоскі сокири і тесла, зернотерки, розтирачки, шліфовані трикутні сокири з отвором, кулясті булави, крем'яні та абсидіанові маленькі пластинки-ножі, вироби з кісток (проколки, тесла, гарпуни з рогів оленів). Населення Т.к. займалося землеробством, скотарством, а також традиційними промислами. Під час розкопок могильників виявлено поховання з обрядом тілопокладення з підігнутими або простягнутими ногами (залежно від місцевості). У могильниках знайдено прикраси (намисто та браслети з черепашок, ікла вовків). Для Т.к. характерні глиняні антропоморфні (чоловічі й жіночі) та зооморфні фігурки, ритуальні столики та вівтарі. Існують різні думки про походження Т.к. В її формуванні взяли участь як місцеві неолітичні культури Середнього Подунав'я, так і південні, середземноморські.

М. Пелешишин (Львів).

ТИСЯЦЬКИЙ – 1) У Київській державі – воєначальник, який очолював міське військ. ополчення («тисячу») в 9–10 ст. У давньоруських містах 11–13 ст. Т. – вища виборна особа, начальник міського ополчення та міський суддя. Обирався із бояр на вічі. 2) У Новгородській феодальній республіці Т. – перший помічник виборного посадника з військ. і судових питань, якого обирали на вічі із бояр. 14–15 ст. Т. – член князівської ради і начальник міського ополчення, якого призначав князь. Згодом посада Т. стала спадковою. З 1374 Т. стали заміняти воеводи та намісники, і до серед. 15 ст. посада Т. була ліквідована.

«ТИСЯЧА» – 1) Міське військове ополчення у Київській державі. На чолі «Т.» стояв тисяцький. Поділялася на сотні, якими командували соцькі. З появою великих міст у Київській державі ополчення стали називати полком. 2) Найвища одиниця адм.-військ. поділу у Київській державі, що співпа-

дала із землею-краєм та управлялась довіреною особою князя – тисяцьким. За деякими дан. – тер. (у Києві, Новгороді, Чернігові та ін. давньоруських містах), якими управляв тисяцький.

ТИТЛЕВСЬКИЙ МАТВІЙ (рр. н. і см. невід.) – польськ. дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любліні (Познанщина). На підставі реляцій очевидців, зокрема записок Т. Шемберга і Я. Остророга, Т. описав Цецорський і Хотинські походи укр. козаків (див. Хотинська війна 1620–21). Цей твір видано лат. мовою під назвою «Розповіді про битви між поляками і турками 1620–21 рр.» (1622). Українською мовою його переклали С. Величко і С. Лукомський.

Я. Ісаєвич (Львів).

ТИХИЙ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (Олекса Тихий; 27.1.1927–6.5.1984) – відомий укр. поет, правозахисник. Н. на хуторі Іжівка (Костянтинівського р-ну Донецької обл.). Закінчив філ. ф-т Московського ун-ту. З 1950 працював учителем біології у Ново-Костянтинівській школі (тепер Приазовський р-н Запорізької обл.). З 1953 мешкав у селі Рубцове (тепер Краснолиманського р-ну Донецької обл.), викладав у школі. З 1954 – вчитель історії у рідному селі. 1948 вперше засуджений військ. трибуналом Сталінської (тепер Донецька обл.) обл. до 5 років позбавлення волі за критику кандидата в депутати, але військ. трибунал МВС Українського округу замінив покарання на умовне. Заарештований у лютому 1956 за листа, надісланого до ЦК КПРС із протестом проти введення військ Варшавського договору в Угорщину. 18.4.1957 на закритому засіданні Сталінського обласного суду на підставі ст. 54–10 ч. 1 Карного кодексу УРСР «за антирадянську агітацію та пропаганду» засуджений до 7 років позбавлення волі. Термін покарання відбував у Володимирській в'язниці та Дубовлагу. Після звільнення 15.2.1964 Т., не маючи можливості влаштуватись на роботу за спеціальністю, працював вантажником, слюсарем-механіком, оператором-дефектоскопістом, пожежником. Водночас проводив велику роботу з укладання словника укр. мови, розробив «метод навчання без школи» (за домашніми завданнями). У своїх публіцистичних творах виступав за відродження укр. мови та нац. культури на Донеччині. У січні 1972 Т. надіслав до редакції газ. «Радянська Донеччина» статтю «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», а на поч. 1973 – до Президії Верховної Ради УРСР листа під назвою «Думки про рідний донецький край» (у квітні листа було відправлено на адресу Голови Президії Верховної Ради УРСР І. Грушецького). 1974 Т. написав нарис «Сільські проблеми» та роздуми «Ви і ми», в яких виступив проти процесу русифікації та на захист укр. мови.

У листопаді 1976 Т. разом з М. Руденком, О. Мешко, П. Григоренком, Л. Лук'яненком, О. Бердником та ін. виступив членом-засновником однієї з перших правозахисних асоціацій – Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і підписав перші документи УГГ – «Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» та «Меморандум № 1».

Літературна та правозахисна діяльність Т. стала причиною його другого арешту на поч. лютого 1977. Справу Т. було об'єднано зі справою колишнього секретаря парткому Спілки письменників України М. Руденка. У червні-липні 1977 під час судового процесу в с. Дружківці (Донецької обл.) засуджений за звинуваченням у «антирадянській агітації й пропаганді» та «за незаконне зберігання зброї» (було підкинута гвинтівку) до 10-річного позбавлення волі у таборах особливо суворого режиму і 5-ти років заслання. 21.7.1977 оголошено вирок: за ст. 62 ч. 2 ККУРСР Т. було позбавлено волі на 10 років із засланням на 5 років та за ст. 222 ч. 1 – на 3 роки; остаточно – 10 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливового режиму з засланням на 5 років. Відбував покарання у мордовському таборі (с. Соснівка). У березні 1980 переведений у табір особливового режиму для політ'язнів у с. Кучино (Чусовський р-н Пермської обл., Росія). Кілька разів оголошував голодовки (найдовша – 52 дні). З 1981 Т. тяжко хворів. Помер 6.5 у тюремній лікарні у Пермі. Постановою Пленуму Верховного суду УРСР від 7.12.1990 вирокі щодо Т. скасовано й справу закрито «за відсутністю складу злочину». 19.11.1989 прах Т. перепохований разом зі В. Стусом і Ю. Литвином на Байковому цвинтарі у Києві.

Б. Нікольський (Донецьк).

ТИХОН (світ. ім'я – Белавін Василій Іванович; 19.1.1865–25.1.1925) – Патріарх Московський і всієї Русі РПЦ (з 21.11.1917). Н. у м. Торопець Псковської губ. 1888 закінчив Петербурзьку духовну академію, призначений викладачем богослов'я та франц. мови у Псковській духовній семінарії. 1891 прийняв чернецтво, у березні 1892 призначений інспектором, а невдовзі – ректором Холмської духовної семінарії. Очолював епархіальну училищну раду й православне братство. З 1897 єпископ Люблінський, вікарій Холмсько-Варшавської єпархії. З 1898 єпископ (з 1905 – архієпископ) Алеутський, з 1913 – архієпископ Литовський і Віленський, з 1917 – митрополит Московський і Коломенський. Учасник Всеросійського помісного собору 1917–18, на якому було відновлено Патріаршество. 21.11 ст. ст. 1917 Т. обраний патріархом Московським і всієї Русі. Не дав благословення Добровольчій армії, але у посланні 19.1 (1.2).1918 проголосив анафему більшовикам як «гонителям віри і Церкви православної». Засудив

дії Карловацького собору, а також Живу Церкву та обновленців. Патріарх Т. був заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. 1923 підписав заяву про дояльність його церкви до рад. влади, що послабило утиски і переслідування Т. і його прихильників (див. *Тихонівці*).

С. Білокінь (Київ).

ТИХОНІВЦІ – побутова назва духівництва та вірних Російської православної церкви після 1917. Назва походить від імені патріарха Тихона (з 21.11.1917; справж. прізвище Белавін; 1865–1925). Ін. назви – Патріарша церква, Старослов'янська церква. Т. зазнали переслідувань з боку більшовицької влади. Протягом тривалого часу держ. органи не реєстрували церкви. Єпископам були забронені поїздки по їхніх єпархіях. Незважаючи на орг. нелегальність, церковне управління її було чітким. Зокрема, єпископи, вислані за межі України (Амвросій Полянський, Прокопій Титов, Димаскин Цедрик), продовжували керувати своїми єпархіями через довірених осіб. Дотримувались церковних канонів, не приймали нововведень ін. церковних течій (одруження ієрархів, новий календар тощо). У серед. 1920-х налічувалося бл. 6 тис. Т. Переїняті великодержавними ідеалами Т. в Україні протистояли нац.-визвол. руху. Разом з тим у жовтні 1922 екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков; 1862–1929) розіслав правлячим архієреям циркулярний указ про перехід Всеукраїнської православної церкви на засади канонічної автокефалії. Патріарх Т. був заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. 1923 підписав заяву про дояльність його церкви до радянської влади, що послабило утиски і переслідування Т. Внаслідок енергійних заходів ГПУ 29.7.1927 заступник патріаршого місцезлюстителя митрополит Сергій (Старгородський; 1867–1944) видав «Декларацію» про дояльність церкви до більшовиків, невдовзі продубльовану митрополитом Київським Михайлом. 21.10.1927 патріарх Єрусалимський, а 12.11. Антіохійський підтримали новий курс сергіанців. Традицію Т. продовжила Істинно-православна церква (єп. Павел Кратиров), єпископат і духівництво якої були згодом ліквідовані. Зазнали репресій і сергіанці. 1943 за ініціативою Й. Сталіна церкву було реформовано і повністю підпорядковано рад. властям.

С. Білокінь (Київ).

ТИХОРСЬКИЙ ЄПІФАНІЙ (р. н. невід. – 1731) – церковний і освітній діяч у *Слобідській Україні* 1-й пол. 18 ст. Засновник *Харківського колегіуму*. Навчався у *Києво-Могилянській академії*, згодом – викладач академії, помічник ректора Ф. Прокоповича. Був архимандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря. З 1722 – белгородський єпископ. Заснував духовну школу в Белгороді, яка

1726 була переведена до Харкова і отримала назву Харківський колегіум. За підтримки Т. у колегіумі запроваджено повний курс наук (включаючи філософію, богослов'я та ін.), створено з учнів перший у Харкові церковний хор, засновано бібліотеку колегіуму. Деякий час Харківський колегіум на честь Т. називався «Тихорічанською академією».

Л. Посохова (Харків).

ТИЧИНА ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ (15(27).1.1891–16.9.1967) – видатний укр. поет. Академік АН України (з 1929). Н. у с. Пісках на Чернігівщині (тепер Бобровицький р-н Чернігівської обл.) у родині сільськ. дяка. Початкову освіту здобув удома, пізніше – у земській школі. З 1900 перебував у Чернігові: співав у монастирському хорі, навчався в бурсі та семінарії. З дитинства виявляв здібності до малювання та музики, зокрема, був кларнетистом семінарського хору. 1910 познайомився з М. Коцюбинським, який на одній із своїх літературно-мистецьких «субот» передбачив молодому початківцю майбутнє справжнього поета. 1912 у періодичних виданнях з'явилися перші поетичні твори Т. З 1913 жив у Києві. 1913–17 навчався у Комерційному ін-ті, співпрацював у журн. «Світло», газ. «Рада», укр. театрі М. Садовського. Вітав нац.-визвол. події в Києві 1917, про що, зокрема, свідчить його містична візія «Золотий гомін» (1917). 1918 виходить перша поетична збірка Т. «Сонячні кларнети», що стала помітним явищем в укр. літературі. Наступні книжки віршів – «Плуг» (1920), «Замість сонетів і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), «Сковорода. Уривки з симфонії» (1923), «Вітер з України» (1924; з посвятою М. Хвильовому) закріпили за Т. славу одного з найвишніших укр. поетів 20 ст. У цих збірках відображене складне й суперечливе світосприйняття українця в період оптимістично-трагічних іст. подій на рідній землі. 1923 Т. переїхав до Харкова, де працював у журн. «Червоний шлях». Був одним із яскравих представників революційно-романтичної течії в літературі. З 1925 належав до Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала 22 письменників. 1934 повернувся до Києва. Яскравий талант Т. був деформований умовами тоталітарного режиму. У складних сусп.-політ. подіях 1930-х Т. змушений всупереч іст. правді оспівувати рев. героїзм, прославляти рад. патріотизм та інтернаціоналізм, звеличувати Сталіна й більшовицьку партію. Щоб утриматися на «Голгофі слави», як висловився В. Стус, Т. змушений з роками перетворитися на «живу мумію». Під час німецько-радянської війни 1941–45 жив у Башкирії. У цей період написав кілька збірок, зокрема, «Чернігів» (1931), «Партія веде» (1934), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941) та ін., які, як і наступні, дедалі більше зазнають впливу рад. кон'юнктури. Т. видавав книжки для дітей:

«Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950) та ін. Володіючи багатьма мовами, Т. залишив значний доробок як перекладач. Значним внеском Т. у філол. науку є літературознавчі праці про творчість Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Я. Купали, М. Гафурі, Х. Ботева та ін. 1943–48 Т. – Міністр освіти УРСР, 1953–59 – голова Верховної Ради УРСР. Йому було присвоєно Державну премію України ім. Т. Шевченка (1962). Погляди літературознавців щодо оцінки т. зв. «радянського» періоду творчості Т. неоднозначні. Окрім звинувачень автора «Золотого гомону» в зраді нац. ідеалів, деякі сучасні дослідники його творчості (О. Тарнавський, С. Тельнюк, М. Жулинський) вбачають у творах Т., що «вихваляють» радянський лад, певні поетичні пародії, глибоку іронію. Помер у Києві. Похований на Байковому цвинтарі. 1980 у Києві відкрито музей П. Тичини.

М. Крупац (Львів).

ТИШКЕВИЧ МИХАЙЛО (псевд. Михайло Калинин, Маляр Каленик; 7(20).4.1857 – 3.8.1930) – укр. політ. та культ. діяч, граф. Н. у с. Андрушівці Липовецького пов. Київської губ. (тепер Переяслав-Хмельницький р-н Київської обл.). Походив зі старовинного укр. шляхетського роду. Володів значними маєтками на Київщині. До 17 років жив у Варшаві та Вільно. Займався живописом. Віддавав перевагу іст. та жанровій тематиці. Деякий час навчався у Петербурзькій академії мистецтв. Протягом 1879–80 служив у рос. армії. Після знайомства з В. Антоновичем зацікавився укр. справами. Матеріально підтримував укр. митців, літераторів і науковців. 1888 заснував при львівській «Просвіті» спеціальну премію за кращі драматичні й прозові твори з української тематики, своїм коштом забезпечував навчання молодих художників із незможних родин у Петербурзькій академії мистецтв. Пропагував серед укр. шляхти автономістичні ідеї. Т. був засновником і активним учасником ряду т-в: католицького об'єднання, ліберально-консервативного Союзу шляхти і земельних власників (1906) та Крайової партії. Після невдалої спроби реалізувати свої ідеї через партію вийшов з її складу і заснував у Києві Товариство прихильників миру. Виступав у рос., польськ. і франц. пресі в обороні укр. нац. інтересів. Був меценатом Українського наукового товариства у Києві, часописів «Przegląd Krajoży», «Рідний край» та ін.

З 1909 жив у Швейцарії. Друкував у європейських виданнях наук. розвідки з історії України та публіцистичні статті, переважно франц. мовою, в яких обстоював укр. справу перед політ. колами зх. країн. Серед них: «Documents historiques sur Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suède (1569–1764)» (1919), «Ukraine en face du Congrès» (1919), «La Littérature Ukrainienne» (1919). Під час *Першої світової війни 1914–18*

жив у Лозанні, де за його фінансового сприяння та участі виходив тижневик «Ukraine». 1914 опублікував в «Journal de Geneve» статтю про репресії та безчинства рос. адм. щодо українства у Галичині та Буковині, яка привернула увагу значної частини європейської громадськості. Підтримував дружні стосунки з митрополитом А. Шептицьким. Доклав багато зусиль для звільнення А. Шептицького, якого у вересні 1914 було інтерновано царським урядом. 1917 Т. обрано головою Об'єднання укр. католиків у Києві. У період *Директорії УНР* 15.2.1919 Т. був призначений на посаду голови надзвичайної дипломатичної місії УНР при Римському престолі. Протягом травня–липня 1919 одержав приватну аудієнцію у папи Бенедикта XV, зустрічався з кардиналом П'єтро Гаспаррі, державним секретарем Римської курії, надіслав ряд листовних послань до папи та Римської курії щодо ситуації в Сх. Галичині, можливих перспектив розвитку укр.-ватиканських відносин та становища католицької церкви в УНР тощо. Т., незважаючи на активну діяльність, не вдалося одержати офіційного визнання незалежності УНР Римським престолом. 16.7.1919 розпорядженням міністра закордонних справ УНР Т. призначено головою української делегації на *Парижській мирній конференції 1919–20*, головою дипломатичної місії УНР у Франції. За час праці в Парижі Т. написав та подав на адресу голови Парижкої мирної конференції 13 дипломатичних нот з пропозиціями визнати самостійність України, з протестом проти військ. дій Добровольчої армії А. Денікіна, щодо східногалицького питання. 20.9.1920 постановою РНМ УНР було скасовано право перебування укр. делегації на Парижській мирній конференції, і незабаром Т. переїхав до Польщі. У 1920-х Т. відійшов від політичної діяльності. Помер у м. Гнездо (Польща).

Л. Гентош (Львів).

ТИЩЕНКО МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (4.11.1893–1969) – укр. іст., архівіст. Н. у с. Вельбовка Гадяцького р-ну Полтавської обл. 1915–19 навчався на іст.-філол. ф-ті Університету Св. Володимира. 1919–24 працював у архівних установах Києва, які займалися обстеженням архівів колишніх адм. установ і духовних інституцій (Київської консисторії, Києво-Печерської лаври, Братської і Свято-Троїцького монастирів). З 1924 отримав посаду вченого архівіста Київського ЦАДА. На підставі архівних документів Т. як співробітник ВУАН підготував до друку розвідки «Клиновські типографії», «Історія горілчаного промислу на Україні». З 1925 обраний дійсним членом і членом президії Історичного товариства Нестора Літописця, входив до складу Комісії з вивчення західноруського та укр. права ВУАН (з 1925), був постійним співробітником журн. «Архівна справа» (з 1926), дійсний член Комісії з вивчення соц.-екон. історії України ВУАН (з 1930),

Археографічної комісії та Історично-географічної комісії УАН (з 1930). 1929 був запрошений Археографічною комісією ЦАУ для участі у виданні «Архів Запорізької Січі: Опис матеріалів» (1931), до якого виконав редагування приміток та покажчиків. 1930 Т. опрацював документи Генерального військ. суду, Чернігівської палати, Чернігівського губ. правління та фондів центральних гетьманських установ у Чернігівському крайовому історичному архіві. Т. вдалося віднайти інформацію про роль окремих міст (Чернігів, Полтава та ін.) у зовнішніх торговельних зносинах України, відомості про розселення старовірів на тер. України, про гетьманські володіння (зокрема Переволочанський перевіз) тощо. 1931–32 – в.о. завідувача архіву ЦАДА (прийняв 24.10.1931 для зберігання у ЦАДА Рум'янцевський Генеральний опис Малоросії у 134-х томах). У травні 1931 разом із П. Клименком, К. Лазаревською, С. Масловим, П. Поповим увійшов до складу Правовисної бригади АК ВУАН, котра займалася виробленням правил публікації документів і, зокрема, загальних правил видання пам'яток до поч. 19 ст. 1933 заарештований ОГПУ (1933) як укр. націоналіст, проте невдовзі звільнений. Упродовж 1932–33 працював науковим співробітником Всеукраїнського ін-ту зерна, згодом учителював у с. Клавдієво (Київська обл.). У липні 1941 Т. був мобілізований на окопні роботи. У жовтні 1941 у районі м. Вязьми (Смоленська обл., Росія) потрапив у полон. До квітня 1943 був в'язнем німецьких таборів для військовополонених у Дрогобичі, Смоленську, Мінську, Нюрнберзі, Берліні. До окупованого Києва потрапив як перекладач. З травня 1943 працював у Головному іст. архіві Києва. У серпні 1943 за наказом німців брав участь в евакуації іст. пам'яток (супроводжував два ешелони архівних документів до Кам'янець-Подільського). Відмовився виїхати на Захід. Після звільнення України працював науковим співробітником обласного архіву, викладав географію у Кам'янець-Подільському педучилищі. У березні 1948 заарештований за підозрою у допомозі гітлерівцям при вивезенні іст. цінностей. Засуджений до 10 років виправних робіт. Відбував покарання в особливому таборі № 4 (Карагандинська обл.). У лютому 1955 звільнений. Повернувся у Кам'янець-Подільськ, де працював швейцаром у технікумі. Реабілітований 18.5.1962. Автор праць: «Фонди установ Київщини 18 віку», «До історії концентрації архівних матеріалів «Румянцевская опись» та ін.

І. Матяш (Київ).

ТИМУР – (перс. Тимуреленг, європ. Тамерлан; 1336–18.2.1405) – середньоазійський держ. діяч і політик, засновник династії Тимуридів, емір 1370–1405. Н. у с. Ходжа-Ільгар біля Шагресьба (тепер Сурхандарська обл., Узбекистан). Походив з отю-

ченого монгол. племені барласів. Син бека Тарагая. 1362 поступив на службу до монгол. хана Тоглук-Тимура, який захопив владу в Мавераннахрі, і був призначений правителем Кашкадар'їнського вілайету. Після призначення правителем Мавераннахра Ільяса-Ходжи, сина Тоглук-Тимура, Т. не підпорядкувався розпорядженню хана й став самостійним правителем. Уклав союз з правителем Балха та Самарканда еміром Хусейном і почав тривалу боротьбу проти Ільяса-Ходжи та його батька. 1362 під час однієї із сутичок Т. був поранений в ногу і з того часу кульгав (звідси прізвисько «Тимуреленг», європ. – Тамерлан). 1370 Т. сам захопив владу над Мавераннахром і прийняв титул великого еміра. Згодом скинув з престолу та вбив еміра Хусейна, одружився з його вдовою і прийняв титул «гурган» (чагатайською мовою означає «зять» дому Чингісхана). Т., не будучи нащадком Чингісхана, все життя правив через підставних ханів-чингізидів (нащадків Чингісхана), які були маріонетками в його руках. Столицею держави Т. стало місто Самарканд. Т. сприяв розвитку науки і культури, багато уваги приділяв будівництву палаців, мечетей, мавзолеїв. Володіючи визначними організаторськими і воєнними здібностями, сформував велику, дисципліновану і добре озброєну армію. Унаслідок численних військ. походів Т. захопив і приєднав до своєї держави практично всі тер. тогочасного персомовного світу за винятком Північної Індії. 1381 завоював Хорасан, 1384 – Гурган, 1385 – Північний Іран, 1386 – Азербайджан, 1387 – Ісфаган. Походи Т., незалежно від їхнього правового оформлення, мали загарбницький характер. 1376–77 Т. надавав підтримку хану Тохтамишу в боротьбі за сингацький престол, після чого останній, об'єднавши Білу і Синю Орди, став суперником Т. Унаслідок трьох великих походів проти Тохтамиша (1389, 1391, 1394–96) Т. розгромив Золоту Орду, пограбував її столицю Сарай аль-Джадід (Сарай Берке), міста Хаджі-Тархан (Астрахань), Азак (Азов) та ін. Під час останнього походу війська Т. двічі вторгалися на тер. сучасної України: один раз, переслідуючи емірів Тохтамиша, дійшли до Дніпра, а звідти – до Дону, потім повернули на пн. і спустошили Рязанську землю (здобули місто Єлец). Пізніше війська Т. повернули на Кримський п-в, де спустошили міста Крим (очевидно, Солхат) та Кафу (Феодосію). 1398–99 здійснив похід в Індію, де захопив Делі та ін. міста. 1399–1400 війська Т. захопили і зруйнували Халеб та Дамаск. 1400 розпочав війну проти турецького султана Баязид I Йилдерима («Блискавичного»). 1402 під час походу в Малу Азію під Анкарою Т. розгромив тур. військо, полонив султана та його двох синів. Т. уславився підступністю, жорстокістю щодо завойованого місцевого населення. Похід Т. у Китай, який розпочався 1404, був перерваний через його смерть 1405. Помер у м. Отрарі. Похований у мавзолеї Гур-Емір у Самарканді.

А. Полотнюк (Львів).

ТІБЕРІЙ ЮЛІЙ – династія боспорських правителів у I-х ст. н. е. Засновником династії був **Рескупорід I** (68/69–91/92), який на честь римського імператора Тіберія (14–37 н.е.) присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. Визначніші представники династії: **Савромат I** (93/94–123/124), **Котіс II** (123/124–131/132), **Реметалк** (131/132–153/154), **Євпатор** (153/154–210/211), **Рескупорід II** (210/211–228/229) та ін. Перебували у васальній залежності від Римської імперії, що проявлялося в обов'язковому використанні римських династичних імен Тіберіїв Юліїв, зображенні римських імператорів на монетах із золота та встановленні культу римських імператорів, першосвященниками якого стали боспорські царі.

О. Бандровський (Львів).

ТИРА (Тира) – античне місто-держава в гирлі р. Тирас (сучасн. Дністер) на правому березі його лиману (на місці сучасного Білгорода-Дністровського, Одеська обл.). Заснована в 6 ст. до н.е. вихідцями з грец. міста Мілет. Згадувалась у творах Геродота, Страбона та ін. античних авторів (зустрічається й інша назва міста – Офіуса). Спочатку була лише невеликим поселенням землеробського типу. З 4 ст. до н.е. набула значення торговельного центру. Підтримувала жваві торговельні відносини з Афінами, малоазійськими містами, *Ольвією*, *Херсонесом*, населенням Придністров'я. Мала міське самоврядування (народні збори, рада, архонти і т. п.). Бл. 360 до н.е. Т. почала карбувати власні мідні, срібні та золоті монети. Наприк. 2 ст. до н.е. була завойована Мітрідатом VI Євпатором. 48 до н.е. зазнала нападу готів. За римського імператора Августа (27–14 до н.е.) потрапила під владу Римської імперії. 56–57 н.е. увійшла до складу римської провінції Нижня Мезія. Наприк. 3 ст. як античне місто занепала. Археол. дослідження Т. проводяться з 1900.

О. Бандровський (Львів).

ТИРТАКА – місто Боспорського царства, що, за повідомленнями античних авторів (Птолемей, Стефан Візантійський та ін.), знаходилось неподалік від Пантікапея (сучасн. Керч) на березі Керченської протоки. Залишки Т. ототожнюються з городищем у сучасн. с-щі Аршинцеве (тепер у складі Керчі). Місто засноване іонійськими поселенцями в 2-й чверті 6 ст. до н. е. Т. була найбільшим рибно-промисловим центром Боспору. Місто мало фортифікаційні укріплення. Археол. дослідження, проводилися з 1932 до 1952 (з перервами; В. Гайдукевич). Знайдено залишки поселення кіммерійського періоду поч. 1 тис. до н.е., рештки винокурень та рибальських переробних промислових приміщень, житлові будинки, монетні клади. На околиці відкрито святилище Диметри з багатьма культовими статуєтками 5–4 ст. до н.е. Зруйноване

під час навали гунів у 70-х 4 ст. Однак поселення на місці Т. існувало до 9 ст.

О. Бандровський (Львів).

ТИТМАР МЕРЗЕБУРЗЬКИЙ (25.7.975–1.12.1018) – нім. церковний діяч і хроніст. Належав до одного з наймогутніших нім. родів. Син саксонського графа Готфріда фон Бальбека, родич імператорів Саксонської династії. З 1000 – канонік у Магдебурзі. 1009–18 – мерзебурзький єпископ (Саксонія). Мерзебурзьке єпископство було відновлене на поч. 2 ст. імператором Генріхом II для поширення християнства серед полабських слов'ян та посилення впливу Німеччини на слов. народи. Т.М. – автор цінної «Хроніки» (написана лат. мовою 1012–18), в котрій висвітлюються події 908–1018 у Німеччині та сусідніх з нею країнах. «Хроніка» насичена багатим фактичним матеріалом, який автору вдалося зібрати завдяки високому становищу у Священній Римській імперії. Значна частина матеріалу стосується відносин зі слов. народами, відомості про які Т.М., зокрема, збирав під час безпосередніх контактів з ними (знав слов. мови). Тенденційно підходить до висвітлення нім.-слов., особливо нім.-польськ., взаємин (можливо, через те, що імперія в цей період – 1003–05, 1007–13 і 1015–18 вела війни з *Болеславом I Хоробрим*). Доброзичливо пише про Київську державу, яку, проте, не вважав слов. держ. Т.М. називає київ. князів королями. Твір Т.М. містить опис Києва як великого міста (понад 400 церков і 8 торгів).

М. Крикун (Львів).

ТИУН (тивун) – назва кількох категорій посадових осіб у Київській державі та на укр. землях у складі Великого князівства Литовського та Московської держави (до 17 ст.). У Київській державі Т. називались господарські управителі князя або бояр. Т. огнищаний (пізніше Т. двірський) відав домом (огнищем, двором) феодала; Т. конюшний відав конюшнями і табунами; Т. ратайний – польовими роботами і т.д. Т. були найближчими помічниками феодалів-землевласників у галузі суду і управління. Більшість із них були невеликими людьми. Однак за вбивство Т. згідно з «Руською правдою» платилось подвійну виру. У 14–17 ст. існували Т. великого князя, що займались його господарством і управляли окремими містами, вол., та Т., що входили до апарату намісників і виконували судові функції. У Великому князівстві Литовському Т. називались великі феодала, що здійснювали управління вол. (пізніше – намісники). В окремих місцевостях Галицької Русі, де чинність зберігало давньоруське право, Т. були виборними представниками сільських громад.

ТКАЧЕНКО МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ (1879–1920) – укр. політ. діяч, правник. Родом із Чернігівщини. Навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. Був одним із лідерів укр. студент-

ської громади. Належав до *Револьюційної української партії*, очолював гурток пропагандистів, який готував партійні кадри. Після розколу партії (грудень 1904) Т. приєднався до Української соціал-демократичної спілки РСДРП і був одним із лідерів її київ. комітету. У березні 1917 перейшов до *Української соціал-демократичної робітничої партії*, брав участь в установчих зборах київ. організації (22.3.1917), конференції УСДРП (4–6.4.1917). Виступив з критикою колишніх партійних однодумців по Спільці, зауважуючи, що «розвиток революційних подій з неминучістю веде до повної самостійності України». У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі Т. виступив з доповіддю «Автономія України в федеративній республіці». Був обраний до *УЦР* від УСДРП, входив до складу *Малої Ради*. Член *Крайового комітету для охорони революції в Україні*, тимчасової комісії з охорони порядку. 2.11.1917 затверджений Центральною Радою генеральним секретарем судових справ, з січня до кін. квітня 1918 – міністр судових справ УНР в уряді *В. Голубовича*. Під час Гетьманщини перебував у Харкові. Після розколу УСДРП на 4 партійному з'їзді (10–12.1.1919) Т. став одним із лідерів лівої течії і засновником УСДРП (незалежних), яка вимагала негайного встановлення рад. влади в Україні та укладення мирного договору з більшовицькою Росією. На установчому з'їзді *Української комуністичної партії*, реорганізованої з УСДРП (незалежних; 22–25.1.1920), обраний до складу ЦКУКП. Т. песимістично оцінював майбутнє України за більшовицької влади, вважаючи, що встановлення комуністичного режиму призведе до масової русифікації, якої не зазнавав укр. народ за часів Російської імперії. 1920 був інтернований у більшовицькому концтаборі, де і помер.

Т. Осташко (Київ).

ТМУТАРАКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (Тмутароканське князівство) – давньоруське князівство 10–11 ст., розташоване на Таманському п-ові. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов. племенами, насамперед, сіверянами. Під час походу 943 князь Ігор встановив контроль над Таманню, де залишив свого посадника. Після розгрому *Хозарського каганату* (965) дружиною *Святослава Ігоровича* тер. п-ова увійшла до складу Київської держави. Адміністративним центром новозаснованого Т.к. стало м. Тмутаракань (у 8–9 ст. – Таматарха). Т. к. вперше згадується у «Повісті минулих літ» під 988 як уділ кн. *Мстислава Володимировича* (982–1036), який він отримав від свого батька – київського великого князя *Володимира Святославича*. У період князювання у Тмутаракані (1010–23) Мстислав розширив територію князівства, перемігши князя касогів Редедю. Мстислав Володимирович укріпив місто, а 1023 заклав церкву Богородиці. У серед.

11 ст. Т.к. підпорядковувалось чернігівським князям – Святослав Ярославич надавав його членам своєї родини. 1060–64 та 1066–69 у Тмутаракані княжив син Святослава – Гліб Святославич. 1068 Гліб Святославич виміряв відстань між Тмутараканню та Керчу по льоду Керченської протоки, що засвідчує напис на *Тмутараканському камені*. 1064 Тмутаракань захопив *Ростислав Володимирович* – родоначальник династії галицьких князів. Посилення Т.к. у роки правління Ростислава Володимировича (1064–66) непокоїло візантійців, які й отруїли князя під час бенкету в Корсуні. Після смерті Ростислава свою владу над Т.к. поновили чернігівські князі. Тмутараканський князь Роман Святославич (1070–79) готував із Тмутаракані походи у боротьбі за чернігівський стіл. Протягом 1081–83 у Т.к., вигнавши з міста чернігівського посадника Ратибора, правили князі-ізгої Давид Ігорович та Володар Ростиславич. 1083 із візантійського заслання у Тмутаракань повернувся *Олег Святославич*, названий у «Слові о полку Ігоревім» Гореславичем. Прийнявши титул архонта Матрахи, Зіхії та усієї Хазарії, він правив князівством до 1115. Населення Т.к. було багатонаціональним: крім слов'ян, у ньому проживали греки, вірмени, хозари. У Тмутаракані існувало окреме єпископство. 1061–74 поблизу міста у монастирі жив і творив літописець *Никон Великий*. Неодноразові напади половців на Т.к. на поч. 12 ст. порушили його торгові й політичні зв'язки з Подніпров'ям. Ослаблене князівство незабаром припинило своє існування, а його територія увійшла до складу Візантії.

О. Мазур (Львів).

ТМУТАРАКАНСЬКИЙ КАМІНЬ – мармурова прямокутна плита з висіченим на ній руським написом 1058. Знайдений 1792 на Таманському березі Керченської протоки. Довжина плити 2,25 м, ширина 70 см, товщина 24 см. Вага бл. 850 кг. Напис «У літо 6576 індікта 6 (тобто 1068) Глеб князь мерил море по льоду от Тьмутароканя до Крчева (Керчі) 14 000 сажень». Текст вперше опублікував 1794 А. Мусін-Пушкін. Знахідка мала велике наук. значення, адже допомогла визначити місцезнаходження давньоруського міста Тмутаракані й Тмутараканського князівства. Унікальність напису викликала жваву дискусію про його автентичність. Т.к. досліджували рос. історики А. Оленін, А. Спіцин, Б. Рибаків, А. Монгайт. Відомості напису повністю підтверджуються даними літописних давньоруських джерел. 1068 у Тмутаракані дійсно князував Гліб Святославич, який згодом був новгородським князем. У Візантії відлік років ішов по індіктах і подано тут вірно. Відстань від Тмутаракані (сучас. Тамань) до Керчі рівно 23 км, що відповідає відстані 14 000 махових сажнів. Проведена наукова експертиза Т.к. (палеографії літер, ідентифікації князя, перевірка сучасними методами

відстані між поіменованими пунктами) підтверджує давньоруське походження пам'ятки. На місці знахідки Т.к. археологи виявили споруди літописної Тмутаракані – центру Тмутараканського князівства. З 1857 Т.к. зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург; Росія).

О. Мазур (Львів).

ТОБІЛЕВИЧІ – родина видатних діячів укр. театральної культури. До родини Т. належали: **Іван Карпович Т.** (літ. псевд. – Карпенко-Карий; 17(29).9.1845 – 2(15).9.1907) – видатний укр. драматург, актор, режисер. Н. у с. Арсенівці (тепер с. Веселівка Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.). 1859 закінчив Бобринецьке пов. училище. Служив дрібним чиновником (писар). 1865 переїхав до Єлизаветграда, де разом із М. Кропивницьким організував аматорський театральний гурток. Підтримував контакти з укр. реві. гуртками, за що 1883 звільнений з роботи і 1884 засланий на три роки до Новочеркаська під нагляд поліції. Пізніше деякий час жив на хуторі Надія. Літературну діяльність розпочав наприк. 1870-х. Як драматург виступив на поч. 1880-х. З 1889 працював на сцені як актор і один із керівників трупи *П. Саксаганського*. Створив на сцені образи *Мартина Борулі* та *Омелька* («*Мартин Боруля*» І. Карпенка-Карого), *Прокопа* («*Сватання на Гончарівці*» Г. Квітки-Основ'яненка), *Опанаса* («*Бурлака*»), *Назара* і *Хоми* («*Назар Стодоля*» Т. Шевченка), *Пузиря* («*Хазяїн*» І. Карпенка-Карого), *городничого* («*Ревізор*» М. Гоголя) та ін. Помер у Берліні, де перебував на лікуванні. Похований біля хутора Надія (тепер поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.). К.-К. написав сатирично-викривальні комедії «*Розумний і дурень*» (1885), «*Мартин Боруля*» (1886), «*Сто тисяч*» (1890), «*Хазяїн*» (1900), «*Суєта*» (1902) та ін., побутові драми «*Підпанки*» (1883), «*Наймичка*» (1885), «*Безталанна*» (1886), «*Батькова казка*» (1892), п'єси на історичні теми «*Бондарівна*» (1884), «*Лиха іскра поле спалить і сама шезне*» (1896), «*Чумаки*» (1897), «*Гандзя*» (1902), трагедію «*Сава Чалий*» (1899) та ін. І. Франко писав про К.-К., що він був одним з «батьків новочасного укр. театру, визначним артистом та при тим великим драматургом, якому рівного не має наша література». 1956 відкрито музей-заповідник К.-К. – «*Хутір Надія*». **Марія Карпівна Т.** (сценічн. псевд. – Садовська; за чоловіком – Садовська-Барілотті; 4.1855 – 27.03.1891) – визначна укр. співачка та драматична артистка. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького пов. на Херсонщині (тепер Братський р-н Миколаївської обл.). Виступала на сцені в трупах *М. Старицького*, *П. Саксаганського*, *М. Садовського*. Серед ролей та партій С.: *Наталка* («*Наталка Полтавка*» І. Котляревського), *Одарка* («*Запорожець за Дунаєм*» Гулака-Артемовського), *панночка* («*Утоплена*» М. Лисенка), *Маруся*

(«*Дай серцю волю, заведе в неволю*» М. Кропивницького), *Проня* («*За двома зайцями*» М. Старицького), *Варка*, *Софія*, *Харитина* («*Безталанна*», «*Наймичка*» І. Карпенка-Карого) та ін. (див. *М. Садовська*). **Микола Карпович Т.** (сценічн. псевд. – Садовський; 1(13).12.1856 – 7.2.1933) – видатний укр. актор і режисер, один із основоположників укр. професійного театру. Н. у с. Кам'яно-Костуватому. 1888 разом з М. Заньковецькою заснував власну трупу, яка 1898 об'єдналася з «*Товариством російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. Саксаганського*». 1905–06 очолював у Львові театр «*Руська бесіда*». 1907 С. разом із М. Заньковецькою створив у Києві перший стаціонарний укр. професійний театр. Серед ролей: *Гнат*, *Тарас*, *Панас* («*Безталанна*», «*Бондарівна*», «*Бурлака*» І. Карпенка-Карого), *Микола*, *Виборний* («*Наталка Полтавка*» І. Котляревського), *Панас*, *Мартин Боруля*, *Пузир*, *Барильченко* («*Бурлака*», «*Мартин Боруля*», «*Хазяїн*», «*Суєта*» І. Карпенка-Карого), *Назар* («*Назар Стодоля*» Т. Шевченка), *Богдан Хмельницький*, *Тарас Бульба* («*Богдан Хмельницький*», «*Тарас Бульба*» М. Старицького), *Сава Чалий* («*Сава Чалий*» І. Карпенка-Карого), *командор* («*Камінний господар*» Лесі Українки) та ін. Помер і похований у Києві (див. *М. Садовський*). **Панас Карпович Т.** (сценічн. псевд. – Саксаганський; 3(15).5.1859 – 17.9.1940) – видатний укр. актор, режисер, театральний діяч. З 1883 виступав на сцені укр. театру під керівництвом М. Старицького і М. Кропивницького. 1918 заснував Народний театр у Києві (тепер Львівський державний академічний театр ім. М. Заньковецької). Особливо великої слави і досконалої акторської майстерності досяг у комедіях І. Карпенка-Карого (див. *П. Саксаганський*). **Софія Віталіївна Т.** (дівоче прізвище – Дітковська; 3(15).10.1860 – 7.10.1953) – укр. актриса, письменниця. Дружина І. Карпенка-Карого. Племянниця польськ. революціонера *З. Сераковського*. Н. у с. Новоселиця (тепер Жмеринський р-н Вінницької обл.). 1883–85 співала в аматорському хорі *М. Лисенка*. Грала у трупах *М. Старицького* (1883–84), *М. Садовського* (1888–90), *П. Саксаганського* (1890–1907) та *І. Карпенка-Карого*. 1908–16 виступала як драматична акторка у театрі *М. Садовського* в Києві. Крашні ролі: *Тетяна* («*Суєта*» І. Карпенка-Карого), *Лимериха* («*Лимерівна*» *Панаса Мирного*), *Терпилиха* («*Наталка Полтавка*» І. Котляревського). Автор книжок «*Життя Івана Тобілевича*» (1945), «*Корифеї українського театру*» (1947), «*Мої стежки і зустрічі*» (1957) та ін.

П. Панченко (Київ).

ТОВАРИСТВО ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА П. МОГИЛИ – культ.-освіт. релігійне т-во, засноване 1931 у Луцьку. Ставило за мету поширення релігійної освіти і православної свідомості. Члени т-ва стояли на засадах соборноправності укр. цер-

кви. Т-во проводило широку видавничу діяльність, опублікувало у перекладі укр. мовою «Чини Требника», «Літургію Св. Іоанна Златоуста», «Малий Октоїх», «Акафію», «Малий Богогласник», «Молиговник», видавало часописи «За соборність» (ред. І. Власовський), релігійний щомісячник «Шлях» (1936–39; ред. В. Островський, з вересня 1939 – Є. Богуславський). 1930-х т-во очолювали С. Тимошенко, М. Ханенко. Припинило свою діяльність після вступу Червоної армії на Волинь у вересні 1939.

О. Мазур (Львів).

ТОВАРИСТВО ІСТОРИЧНЕ у Львові – наук. т-во, засноване 14.10.1886 польськ. іст. К. Ліске з метою «сприяння розвитку історичних наук, з особливим висвітленням історії Червоної Русі». Товариство об'єднувало, головним чином, польськ. істориків, зокрема, Освальда Бальцера, Людвіка Фінкеля, Людвіка Цвіклінського. Головним друкованим органом т-ва був «Kwartalnik historyczny» («Квартальник історичний»). Перед Першою світовою війною 1914–18 з Т.і. співпрацювали також укр. вчені: М. Грушевський, К. Студинський, Ю. Целевич, О. Колесса, М. Кордуба, І. Белей, О. Барвінський. Активним членом Т.і. у 1880–90-х був І. Франко. Укр. вчені постійно виступали на засіданнях т-ва. На сторінках «Квартальника» публікувалися дослідження укр. вчених та рецензії на них, періодично подавалися огляди укр. політ. та наук. преси. У міжвоєнний період т-во було перейменовано на Польське історичне товариство, а його співпраця з укр. істориками значно послабилася. У наш час т-во продовжує свою діяльність у Польщі.

О. Середа (Львів).

ТОВАРИСТВО НАУКОВИХ ВИКЛАДІВ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ – громад. просв. орг-ція в Галичині, яка ставила за мету поширювати і популяризувати серед укр. населення наук. знання з природознавства та сусп. життя – економіки, політики, культури, мистецтва тощо. Засноване 1908 за ініціативою професора Львівського ун-ту О. Колесси, який очолював Головну раду товариства до 1912. Організувало наук.-поп. лекції, курси на зразок народних ун-тів для піднесення освіт. і культ. рівня галицьких українців, надсилало лекторів на прохання інших громад. і культ. т-в («Зоря», «Просвіта», «Українське педагогічне товариство», «Сила»). Членами Т. були переважно укр. науковці Львівського ун-ту: Б. Загайкевич, І. Кокорудз, І. Крип'якевич, В. Левицький, В. Охримович, І. Раковський, І. Свенціцький, С. Рудницький, С. Томашівський, М. Федюшко та ін. – усього понад 30 чоловік. Тематика лекцій була різноманітною – з природознавства, географії, історії, філософії, літератури, мистецтва. За перші чотири роки існування члени т-ва прочитали понад 400 лекцій,

на яких побувало понад 45 тис. слухачів. Було створено сім філій (Львів, Перемишль, Рогатин, Самбір, Сокаль, Станіслав, Тернопіль). Після Першої світової війни відновило діяльність і продовжувало її до 1939. 1921–25 товариство підтримувало зв'язок з Львівським (таємним) українським університетом. Головами Т. у різний час були В. Щурат, В. Кучер, І. Свенціцький, Д. Лукіянович. З 1929 у львівській філії орг-ції значний вплив мав Союз української націоналістичної молоді, який використовував т-во як прикриття для політ. роботи. Діяльність Т. мала помітний вплив на культ.-освіт. життя галицьких українців, особливо напередодні Першої світової війни. Припинило діяльність у вересні 1939 після встановлення рад. влади у Зх. Україні.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН – таємна політ. орг-ція. Заснована на поч. 1823 у Новограді-Волинському колишніми членами Товариства першої згоди – офіцерами А. та П. Борисовими і учасником польськ. визвол. руху Ю. Люблінським. До складу Т.о.с. входили понад 50 офіцерів нижчих чинів із військ. частин, що дислокувалися на Волині та Київщині. Окрім засновників, найактивнішими членами були Я. Андрієвич, О. Усовський, І. Горбачевський, І. Сухинов, Я. Драгоманов, П. Громницький, Я. Андрієвич, М. Лісовський, В. Бечаснов, І. Іванов, А. Кульмін, О. Пестов, В. Соловйов, О. Тютчев, М. Щепилло. Керівником був П. Борисов, а ідеологами – Ю. Люблінський та І. Горбачевський. Головні засади діяльності Т.о.с. відображені у програмних документах – «Клятвенній об'язці» і «Правилах» (17 пунктів), в основі яких лежала ідея панславізму. Т.о.с. ставило за мету звільнення слов. народів від деспотичної абсолютистської влади й іноземного панування, встановлення респуб. ладу в слов. країнах та їхнє об'єднання у федеративний союз. Передбачалося подолання незгод між слов. народами, чітке означення кордонів між нац. державами. Кожна з них мала право самостійно вирішувати питання політ. устрою, орг-ції виконавчих органів влади, прийняття основних законів. На чолі федеративного союзу мало постати зібрання представників усіх республік – конгрес, який міг приймати спільні закони. Кожен народ – член федерації має свою дем. конституцію, свій уряд і самостійно вирішує всі питання внутр. життя. Соціальна програма Т.о.с. передбачала знищення кріпацтва. До складу федерації мали увійти Росія, Польща, Молдова, Валахія, Моравія, Богемія, Сербія, Трансільванія, Далмація, Кроація та Угорщина (угор. українці). Щодо українців та білорусів, то їх зарахували до «руського» народу, в чому виявилася обмеженість нац. програми та самосвідомості членів. Члени т-ва мали намір досягти поставленої мети шляхом військ. повстання. У вересні 1825 на збо-

рах у с. Ліщині на Житомирщині члени т-ва погодилися із пропозицією представників Південного товариства декабристів С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна про об'єднання та увійшли до його складу, збираючи свою програму і окрему управу. Брали участь у підготовці збройного повстання, проводили агітацію у військах. Під час виступу Чернігівського полку вони приєдналися до повстанців, зазнали поразки і були заслані до Сибіру (див. Чернігівського полку повстання).

О. Мазур (Львів).

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ СЛОВ'ЯНЩИНИ – таємний польськ. громад.-літ. гурток, заснований студентською молоддю Львів. ун-ту. Діяв 1821–26. Провідні діячі: Л. Набеляк (керівник), А. Бельовський, Л. Семенський та ін. За свідченням Л. Набеляка, поштовх до створення т-ва дали «історичні дослідження Зоріана Ходаковського на ниві слов'янщини, а крім того, недавні, хоч і невдалі, політичні зусилля Пестеля і Муравйова», які надихнули молодь «слов'янським духом». Товариство ставило перед собою завдання: по-перше, за рахунок використання давньослов'янських пам'яток збагачувати нац. літературу; по-друге, ознайомленням з літературою та історією різних слов. народів встановлювати тісніші відносини дружби і доброзичливості між цими народами. Т.п.с. являло собою по суті дискусійний клуб, в якому формувалися естетичні та політичні погляди його членів і прихильників. Члени т-ва, дотримуючись ідейних засад гуртка, продовжували діяльність і у 1830-х. Його підсумком стало видання альманахів «Naliczanie» (1830), «Ziawopia» (т. 1, 1834; т. 2, 1837 – конфіскований цензурою, перевиданий у Страсбурзі 1839), видавці та автори яких підтримували тісні творчі зв'язки з «Руською Трійцею».

Ф. Стеблій (Львів).

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ І ШТУКИ у Львові – громад. орг-ція, створена 1904 за ініціативою М. Грушевського. Основним завданням т-во вважало сприяти розвитку укр. культури і науки, підтримувати інтелігенцію з усіх укр. земель. Головою т-ва незмінно був М. Грушевський, заступником – І. Франко, секретарем – І. Труш. Напередодні Першої світової війни налічувало 36 членів, що походили з Галичини й Наддніпрянської України (В. Винниченко, І. Джиджора, М. Василенко, М. Заньковецька, О. Кандиба, І. Кривецький, В. Липинський, І. Нечуй-Левицький, М. Садовський, В. Смирненко та ін.). Т-во популяризувало твори укр. митців і науковців шляхом їх видання, влаштувало лекції, виставки тощо. 1904 т-во організувало наук. курси, 1905 – виставку творів ужиткового мистецтва. Члени т-ва організували відзначення ювілею І. Нечуя-

Левицького, а 1907 – вшанування М. Садовського. Надавало премії укр. митцям (І. Франку, Ф. Вовку, М. Шкрібляку, В. Доманицькому, С. Томашівському), пенсії (М. Коцюбинському). Видало низку праць І. Франка, перекладів В. Щербаківського, поезії Г. Чупринки, дослідження С. Томашівського, планувало широкомасштабні видання творів Лесі Українки, В. Леонтовича, В. Липинського, О. Левицького, Марка Вовчка. Частина коштів передавало на підтримку Української видавничої спілки. З початком Першої світової війни 1914–18 припинило діяльність.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) – нелегальна міжпартійна громад.-політ. організація, що діяла у Наддніпрянській Україні 1908–17. Створена на поч. 1908 у Києві за ініціативою членів Української демократично-радикальної партії для координації діяльності укр. нац. руху в період наростання реакції в Російській імперії. До ТУП, крім дем.-радикалів, увійшли діячі соц.-дем. (С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко) та ліберальних (А. В'язлов, Є. Чикаленко, А. Ніковський, Ф. Матушевський та ін.) орг-цій, які об'єдналися у ній на засадах парламентаризму та конституціоналізму. Керівним органом ТУП була Рада (знаходилася у Києві), яка обиралася на щорічних з'їздах орг-ції. Осередки орг-ції – «громади ТУП» діяли по всій Україні (бл. 60), а також у Петербурзі та Москві. Напередодні Першої світової війни до Ради ТУП входили Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. В'язлов, В. Леонтович, О. Ніковський, Л. Яновська, В. Прокопович, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Корчак-Чепурківський, Л. Жебуньов, П. Холодний. Неофіційними друкованими органами ТУП були газ. «Рада» та журн. «Украинская жизнь» (виходив у Москві 1912–17, ред. О. Саліковський та С. Петлюра). На щорічних нелегальних з'їздах обговорювалися назрілі політ. та культ. питання. Основні напрями діяльності – культ. робота (створення «Просвіт», клубів, поширення видань), виховання нац. свідомості, створення блоків з ін. орг-ціями у відстоюванні політ. свобод, участь у виборах і роботі Державної Думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за проведення українізації шкільництва, запровадження укр. мови у середній школі, судочинстві, церковному житті. Політична програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, нац.-тер. автономії України. З поч. Першої світової війни 1914–1918 виникли розходження серед членів ТУП щодо участі Росії у війні. Одна частина тупівців (Є. Чикаленко, А. Ніковський та ін.) виступила за поразку Росії у війні, інша (Л. Яновська) була прихильницею розгрому Австро-Угорщини та приєднання Галичини до Росії.

Восени 1914 прийнято компромісне рішення – ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Рада ТУП засудила рос. політику в окупованій Галичині, а в грудні 1916 випустила декларацію під заголовком «Наша позиція» з вимогами припинення війни, надання Україні автономного статусу у федеративній Росії, забезпечення культ.-нац. і політ. прав укр. народу тощо. Рада ТУП підтримала ноту Вільсона у справі примирення воюючих держав. ТУП встановило тісні зв'язки з думськими фракціями трудовиків та конституційних демократів (кадетів), які підтримали укр. домагання у сфері культ.-нац. самовизначення та виступили в Думі щодо заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка. Після Лютневої революції 1917 Рада ТУП разом з представниками ін. громад. і політ. орг-цій утворили УЦР, обравши на посаду голови *М. Грушевського*. 25–26.3.1917 у Києві відбувся з'їзд ТУП, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви. Резолюція з'їзду містила такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; домагатися легальними засобами автономії України у складі демократичної Російської держави і у зв'язку з цим змінити назву організації на *Союз українських автономістів-федералістів*; забезпечити права нац. меншин. Члени Ради ТУП увійшли до складу тимчасового ЦК СУАФ. У червні 1917 Союз було перетворено на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

ТОВАРИШ – титул рядового козака, повноправного члена січового т-ва. У 18 ст. за військові заслуги гетьман присвоював титул військовий Т. (прирівнювався до сотника). Військові Т. виконували особисті доручення гетьмана і мали право брати участь у раді старшини. У 17–18 ст. в укр. війську існував титул бунчукового Т. (див. *Бунчуковий товариш*). У Гетьманщині в 2-й пол. 17 – наприк. 18 ст. існував титул значковий Т., який надавався *гетьманом* або *Генеральною військовою канцелярією* (див. *Значковий товариш*). Козаки, які служили під полковою хоругвою «значком», мали титул значкових товаришів.

О. Кривоший (Запоріжжя).

«**ТОВАРИШ**» – літ.-наук. журнал радикального студентства. Виходив у Львові. Ідея його видання виникла в середовищі «*Академічного братства*», її ініціаторами були студенти *В. Будзиновський*, *М. Ганкевич*, *О. Маковей*, *Є. Козакевич*, *С. Козловський*. До редакції журналу, крім студентів, входили *М. Павлик*, *І. Франко*, *О. Терлецький*. Вийшло лише одне число – 24.7.1888 (на титулі зазначено 10.7) за фактичною редакцією *І. Франка* (обсяг – 116 с.). Містив вірші *О. Маковея* та

М. Старицького, оповідання *І. Франка*, розвідку *М. Павлика* «Русини в Америці», дві наукові статті *М. Драгоманова*, листи *Ю. Федьковича* і *Т. Шевченка*. Через суперечності між видавцями редакція журналу перейшла до рук «молодих» радикалів, які виявилися неспроможними продовжити видання «Т.».

В. Благий (Львів).

ТОВАРНИЦЬКИЙ ІВАН (1782–29.12.1869) – один із перших укр. промисловців у Львові, колекціонер, меценат. Походив із бідної родини. Завдяки своїй праці став власником найбільшого у місті кондитерського закладу. Був членом міської ради, куратором Галицької ошадної каси (з 1850), почесним членом музичного т-ва. Ставив членом *Ставропільського ін-ту* у Львові (1842), неодноразово обирався його старшиною (1846–51, 1861–69 – віцесеньйор, 1852–60 – сеньйор). Підтримував укр. нац. рух. 1848–51 – член-засновник *Головної руської ради*, один з ініціаторів заснування укр. газети «Галицька пчела», співорганізатор 1-го з'їзду укр. діячів науки, освіти і культури у Львові (див. *Собор руських учених*), співзасновник *Галицько-руської матиці*, член комісії побудови *Народного Дому* у Львові. 1864 був одним з ініціаторів заснування укр. професійного театру – «Руської бесіди» у Львові. Зібрав цінні колекції рідкісної зброї (пограбована під час *Львівського збройного повстання 1848*), нумізматики, мінералів та живопису (подаровані Народному Дому у Львові). Матеріально підтримував монастирську дівочу школу в Яворові. Значні кошти заповів Ставропільському ін-ту, Успенській церкві у Львові та призначив 5 стипендій для незаможних студентів.

Ф. Стеблій (Львів).

ТОВСТА МОГИЛА – скіфський курган 4 ст. до н.е. біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліджений 1971 київ. археол. Б. Мозолевським. Висота кургану – 8,6 м, діаметр – 57 м. Обведений по колу ровом, в якому були залишки тризни (кістки тварин і уламки посуду). Відкрито центр. і бокову гробниці. Центральна гробниця складалася з глибокої вхідної ями (7,75 м), двох ніш-катакомб для зберігання їжі та центр. ями з коридором для вхідної ями. У центр. гробниці поховано знатного скіфа 40–50 років, який лежав на дерев'яному помості. Його одяг був прикрашений золотими бляшками. Тут знайдено срібний ріг-ритон, бронзову булаву, зброю тощо. Численні речі (з них бл. 600 золотих), зокрема золота нагрудна прикраса (пектораль), знаходились у коридорі. У бокових нішах виявлено кістяки трьох «конюхів», чотирьох коней, залишки візка. У боковій гробниці поховано молоду жінку (20–30 років) у золотому головному уборі із золотими браслетами і перснями на руках та золотими підвісками біля скронь. Поряд з нею у саркофазі лежала малолітня дитина.

Неподалік знайдено срібний і скляний посуд, бронзове дзеркало, а в одній із ніш знаходилися бронзові жаровня і казан. Курган був усипальницею знатної сім'ї, що належала до одного з племен т. зв. царських скіфів. Курган в основному пограбований у давнину.

М. Пелецишин (Львів).

ТОЛСТОЙ ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ (1(13).3.1823 – 25.4(7.5).1889) – рос. держ. діяч. 1843 закінчив Царськосельський ліцей. З 1853 – директор канцелярії Морського міністерства. 1865–80 – обер-прокурор Синоду, з 1866 – одночасно міністр нар. освіти та член Державної Ради. Провів 1871 гімназійну реформу, яка забезпечила перевагу класичної освіти. 1882–89 – міністр внутрішніх справ і шеф жандармів. Прихильник політики «сильної влади». Був відвертим ворогом укр. нац. руху, брав участь у підготовці *Емського акту 1876*. 1884 видав розпорядження про нагляд за укр. театральними труппами та українофілами. Т. був ініціатором прийняття «Тимчасових правил», які значно посилювали цензуру преси. З 1882 – президент Російської академії наук.

І. Підкова (Львів).

ТОМАКІВСЬКА СІЧ – одне з перших укріплень запорізьких козаків на дніпровському о. Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця; затоплений водами Каховського водосховища). Існувала з серед. 16 ст. до 1593. Перші відомості про Томаківський ухорд вміщені в люстрації 1552. Точної дати будівництва укріплення та перетворення поселення на центр запорізького козацтва немає. Опис побуту і звичаїв козаків у час існування Т.С. зробив польськ. хроніст шляхтич Папроцький. До періоду існування Т.С. відноситься поява в історичних джерелах («Хроніка М. Бельського») терміна «Кіш» (див. *Кіш Запорізької Січі*). Після нападу на Січ 1593 кримських татар (скористалися відсутністю запорожців у зв'язку з походом проти польськ. шляхти) та зруйнування ними всіх укріплень запорожці збудували *Базавлуцьку Січ*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТОМАРИ – українізований грец. рід у *Лівобережній Україні*. Відомий з серед. 17 ст. Володіли значними маєтками на Полтавщині та Катеринославщині у 18–19 ст. Представники: **Іван Т.** (рр. н. і см. невід.) – грецький купець. 1662–75 торгував у Переяславі; **Степан Іванович Т.** (р. н. невід. – 1715) – козацький полковник. Син Івана Т. Служив при дворі гетьмана *І. Самойловича*. Зять черніг. полковника Я. Лизогуба. З 1684 – домонтовський сотник. 1706–15 – полковник Переяславського полку; **Василь Іванович Т.** (р. н. невід. – 1726) – син Івана Т., був вибелзьким сотником (1704–15), а

при гетьмані *І. Скоропадському* став черніг. полковим суддею (1715–26). Їхні нащадки традиційно обіймали різні посади в домонтовській сотні і в Переяславському полку, були бунчуковими або значковими товаришами, набули значних маєтностей. Онук Степана Івановича Т. бунчуковий товариш **Степан Васильович Т.** володів 2499 кріпаками. У нього служив домашнім учителем *І. Котляревський*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТОМАШІВСЬКИЙ СТЕПАН (9.1.1875 – 21.12.1930) – визначний укр. історик, громад. та політ. діяч, дійсний член НТШ. Н. у с. Купновичі Рудківського пов. (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Самбірській гімназії. Навчався у Львів. ун-ті, який закінчив зі ступенем доктора філософії. Деякий час учителював у гімназіях у Перемишлі, Бережанах і Львові. 1912–14 – доцент австр. історії у Львівському ун-ті. Був активним учасником сусп.-політ. життя, 1913–14 – в.о. голови НТШ у Львові. Належав до *Української національно-демократичної партії*. Організатор стрілецького руху, член Бойової Управи УСС та Загальноукраїнської культурної ради у Відні. У роки *Першої світової війни 1914–18* жив у Закарпатті та Відні. У листопаді 1918 – лютому 1919 – делегат *УНРади ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* для спеціальних доручень. З березня 1919 до червня 1921 – на укр. дипломатичній службі: радник делегації УНР та керівник делегації ЗУНР на *Парижській мирній конференції 1919–21*. 1920 – представник уряду ЗУНР у Лондоні. 1921–25 жив у Берліні, співпрацював у газ. «Українське слово», був редактором тижневика «Літопис політики, письменства і мистецтва». 1925 повернувся до Львова, де редагував часопис «Політика», учителював у гімназії. З 1928 і до кінця життя – доцент історії України Краківського ун-ту. У повоєнний час Т. став однією з цільних постатей укр. консервативного табору, був членом головної управи Української християнської орг-ції, співтворець ідеології й тактики Української католицької народної партії. Т. – один із засновників т. зв. державницької школи. Наукові інтереси Т. охоплювали історію України від початків Київської держави до повоєнного десятиліття: історія хмельниччини та її відгомін у Галичині, історія Гетьманщини періоду правління *І. Мазепи* тощо. Результатом багаторічної праці стало написання історії Галичини (2 тт.), рукопис якої втрачений у роки Першої світової війни. 1915 опубліковано нарис нім. мовою під заголовком «Світово-політичне значення Галичини» та україномовний варіант цієї праці – «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915). Т. студював також історію Закарпатської України, зокрема її етнографічні відносини та становище українців. Опублікував

низку ґрунтовних розвідок з історії Української церкви. 1928 розпочав роботу над великою історією церкви (планувалося 4 томи). У «Записках ЧСВВ» надруковано вступ до «Історії церкви на Україні». Власну концепцію історії України Т. виклав у праці «Українська історія» (1919), перша і єдина опублікована частина якої охоплювала період до 1569. Процеси історичного розвитку України зводив до трьох основних визначальних ідей, що впливали з її географічного положення: боротьба зі Степом (кочівниками); суперництво з Польщею, що є виразом політ.-культ. суперничості Заходу і Сходу; боротьба з суперматією Московщини, в основі якої лежить політ.-господарський контраст Півночі й Півдня. Важливими етапами на шляху цього поступального розвитку були: освоєння земель, відокремлення від «руськості», витворення окремої нац.-культ. індивідуальності та здобуття політ. самостійності. Т. особливо високо цінував державу; переломний момент у процесі творення укр. нації вбачав у досягненні укр. народом власної державності. Першою справді укр. нац. державою вважав Галицько-Волинське князівство. Однією з характерних рис Т. як дослідника та громад. діяча було вміння екстраполювати досвід іст. аналізу та синтезу на сучасні сусп.-політ. явища і процеси. Серед найголовніших праць Т.: «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки» (1906), «Угорщина і Польща на початку 18 ст.» (1908), «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину / Два місяці укр. політики 1648 р.» (1914), «Die Westpolitische Bedeutung Galiziens» (1915), «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915), «Українська історія: нарис І. Стародавній і середній віки» (1919), «Бісмарк і Україна» (1924), «Петро – перший уніатський митрополит» (1928), «Десять літ укр. питання в Польщі» (1929), «Вступ до «Історії Церкви в Україні». «3 церковною мапою Східної Європи в 9–13 ст.» (1932) та ін. Т. підготував численні зб. документів, зокрема, «Матеріали до історії Галичини» (тт. 1–3, 1889, 1901, 1913), «Матеріали до історії галицько-руського шкільництва 18–19 ст.» (1900), «Ватиканські матеріали до історії України. Донесення римських нунцій про Україну 1648–1957» (1919).

Н. Бортняк, М. Швагуляк (Львів).

ТОН АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1800 – р. см. невід.) – архітектор. 1820 закінчив Петербурзьку АМ. Викладав архітектуру в Харківському ун-ті, працював на посаді архітектора в Харківському ін-ті шляхетних дівчат. Міський архітектор Харкова до 1845. Після смерті арх. Є. Васильєва закінчував дзвіницю-пам'ятник Успенського собору на честь перемоги над Наполеоном I. За його проектами споруджено будинок драматичного театру (тепер театр ім. Т. Шевченка) у Харкові.

М. Ерстенюк (Львів).

ТОРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1792 (Тарговицька конфедерація) – союз польськ. магнатів на чолі з К. Браницьким, В. Жевуським і Ш. Потоцьким, створений з метою ліквідації прогресивних реформ держ. устрою, ухвалених Чотирирічним сеймом (1788–92), та конституції Речі Посполитої 1791. 1788–92 польськ. сейм провів низку реформ, спрямованих на послаблення позицій магнатської олігархії, посилення королівської влади та зміцнення становища Польщі щодо Російської імперії. Здійснені реформи і положення нової конституції (скасування виборності королів, ліберум вето, позбавлення права голосу малоземельної шляхти, яка підтримувала інтереси магнатів) значно посилювали королівську владу та зміцнювали зовнішньополіт. становище Речі Посполитої, що не могло не викликати невдоволення як магнатської політ. опозиції, так і рос. уряду. 14.5.1792 у м. Тарговиця (тепер с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.) одночасно зі вторгненням рос. військ на територію *Правобережної України*, що входила до складу Речі Посполитої, було проголошено про створення Т.к. План збройного виступу польськ. магнатів проти королівської влади (рокош) було розроблено ще 1791 у Петербурзі за участю рос. імператриці Катерини II. З просуванням царських військ конфедерати встановлювали свої тимчасові органи влади, придушували повстання укр. селян. Прагнучи припинити розгортання громадянської війни і зберегти за собою престол, король *Станіслав Понятовський* за вказівкою *Катерини II* приєднався до конфедерації. В умовах терору і репресій реформаторського табору конфедерати провели нові вибори до сейму, який зібрався 1793 не у Варшаві, де міцні позиції мали патріоти-реформатори, а у Гродно. Речі Посполитій було нав'язане правління магнатської олігархії та окупантів, усі демократичні реформи скасовано. Результатом Т.к. став 2-й поділ Польщі (1793) Росією і Пруссією, за яким до складу Російської імперії відійшла Правобережна Україна. У відповідь на політику Т.к. і розподіл країни вибухнуло повстання патріотичних сил під проводом Т. Костюшко (1794). Т.к. увійшла в історію Польщі як символ нац. зради.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТОРКИ – тюркомовні племена, які становили частину гузів. Останні вперше згадуються у працях Гардізі й *Костянтина VII Багрянородного* (10 ст.). Гузи жили в басейні р. Урал, на межі тайги і степу. Основу їхнього госп-ва становило кочове тваринництво. Перебували в постійному суперництві з найближчими сусідами – *печенігами*. У серед. 10 ст. гузи підкорили частину печенігів. Згодом, рятуючись від посухи, частина гузів переселилася у верхів'я Амур'я, інші рушили на захід і дійшли руських земель. Виокремленню Т. із гузів

сприяв і релігійний чинник. За відомостями історика Шарафа аттахіра Марведі (поч. 12 ст.), серед гузів унаслідок прийняття частиною з них ісламу стався розкол і розпочалася ворожнеча. Та частина гузів, яка не прийняла мусульманство, поступово була витіснена на Захід і згодом згадується в руських літописах під назвою Т. У 2-й пол. 10 ст. виступали союзниками князів *Святослава Ігоровича* й *Володимира Святославича*. 963 воювали на боці кн. Святослава проти *Хозарського каганату*. 985 Т. підтримували руську дружину у війні з волзькими булгарами. У серед. 11 ст. Т. витіснили печенігів і розселились у степах Пд. Русі. 1060 просування Т. далі у Придніпров'я було зупинено після розгрому їхніх орд об'єднаними силами князів Ярославичів. 1064 Т. переправилися через Дунай, спустошили Македонію й Фракію, дійшли до Константинополя. Значні людські втрати, постійна ворожнеча з печенігами змусила частину Т. стати васалами київських князів і розселитися в Київському й Волинському князівствах. Руські князі використовували військову силу Т. у міжусобних війнах та для охорони південних кордонів Київської Русі проти кочівників. 1092 Т. у союзі з волинським кн. Васильком Тербовельським напали на Польщу. 1116 частина Т. разом з печенігами зазнала поразки від половців і переселилася в межі Русі. Т. розмістилися в басейні р. Рось (притоки Дніпра), де ними було засноване селище Торческ, і на Переяславщині (т. зв. переяславські Т.). Частина Т., що перейшла до осілости, послов'янилася, решту асимілювали половці. У топонімії сучасної України збереглися сліди перебування Т. на південноруських землях – річки Торць і Торч; Торське городище (побл. Слов'янська Донецької обл.); Торський шлях уздовж р. Тетліги тощо.

Н. Темірова (Донецьк).

ТОТАЛІТАРИЗМ – (від пізньолат. тоталітас – повнота, цілність; тоталіс – увесь, цілий) – поняття, що визначає політичну (держ.) систему, яка здійснює або намагається здійснювати цілковитий контроль над усіма сферами сусп. діяльності та над життям кожної людини зокрема; усепроникаючий контроль з боку партійно-держ. механізму над громадянами; надмірне розростання механізму влади та поглинання нею громад. суспільства; відсутність свободи особистості та демократії. Уперше термін «тоталітаризм» вживається критиками італ. фашизму Б. Муссоліні (Дж. Амендола і П. Гобетті). У наук. літературі Заходу термін входить в обіг наприк. 1930-х. Хоча Т. став політ. і сусп. реальністю лише в 20 ст. його ідейний виток, генезис мають давні коріння. Тоталітарні ідеї підкорення частки цілому, індивіда державі існують понад два тисячоліття. Зазначені висловлювання відображаються у працях Геракліта, Платона, Т. Мора, Ж. Ж. Руссо, Г. В. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Ульяно-

ва (Леніна), В. Троцького, В. Винниченка, М. Хрушова, П. Шелеста. Водночас відсутні наук. та політ. оцінки цього явища в часи сталінізму, оскільки цілком протилежну позицію щодо Т. займав особисто Й. Сталін, а також його оточення й відповідно – наука. У художній формі тоталітарні системи відображені у романах Є. Зам'ятіна «Ми» (1920), О. Хакслі «О дивний новий світ» (1932), Дж. Оруела «1984» (1948) та ін. Теорія Т. формується у 1940–50-х, зокрема в працях К. Фрідріха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура та автократія» (1956), Х. Арендта «Походження тоталітаризму» (1951) та ін. У працях З. Бжезинського здійснена спроба емпіричного обґрунтування Т. як поняття, що відображає сталінізм та ін. однопартійні (фашистські та націонал-соціалістичні) політ. режими. Об'єктивні передумови виникнення Т.: особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднувала процеси швидкого руйнування структур традиційного суспільства з формуванням підвальної масової сусп. організації; етатизація сусп. життя в міру розвитку держ.-монополістичного капіталу, посилення соц. функцій держави; створення системи масових комунікацій і засобів в масовій інформації, здатних цілеспрямовано формувати сусп. думку і свідомість у руслі наслідування умоглядним проектам радикального перевлаштування соціуму.

Суб'єктивні передумови Т. – масові соц. фрустрації (психологічна напруженість через неможливість досягти бажаного), які неминуче виникали внаслідок порушення традиційних цінностей, вимушеної самотності, соц. відчуження. Важливим чинником генезису деяких форм Т. стали мотиви відродження величчя нації або національного реваншу (реакція на військ. поразку, позбавлення національнодержавної ідентичності тощо). Характерні риси Т.: соц. базу Т. становлять маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення; наявність квазірелігійної утопічної ідеології, яка охоплює усі сфери життя громадян, пригнічуючи культ. традицію та обґрунтовуючи (в умовах монополізації засобів масової інформації) необхідність існуючого режиму для перевлаштування суспільства з метою створення «нового світу», «нового порядку», подолання кризових явищ; «зародження та розвиток перебудовчих процесів»; «утворення дем. принципів» у політиці та економіці; цілеспрямоване створення й діяльність структур соц. міфології для тиску на нар. маси в інтересах пануючих груп; монополізація влади однією політ. партією, а у ній – єдиним лідером, об'єктом культу («вождем», «дуче», «фюрером») або харизматично орієнтованим політ. кланом; захоплення політичною верхівкою не обмежених законом владних (економічних і політ.) повноважень; одержавлення та бюрократизація управління суспільством; мілітаризація життя суспільства; опора режиму на гіпертрофований апарат таємної поліції; застосування насилля та теро-

ру як універсального засобу здійснення внутр. і (по можливості) зовн. політики; заперечення позитивної ролі громадянського суспільства та його інститутів, максимальне обмеження демократії. Знищення громадянського суспільства й автоматизація соціуму на користь визначального та контрольного механізму партії – держави уможливили для Т. інтегративну сусп. роль, тобто здійснити превлаштування соціуму у формах, які б генетично відповідали потребам абсолютизації партійно-держ. монополії влади. На цьому етапі первісна розбіжність доктринальних уявлень тоталітарно орієнтованих політ. сил в окремих країнах набула сусп.-політ. виразності, що створило підґрунтя типологічній характеристиці окремим різновидам Т.

До різновидів Т. належать: комуністичний тоталітаризм – штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового порядку, ліквідації приватної власності, фактичній ліквідації автономізму особистості; фашизм, який у первісному варіанті італійської ідеократії тяжіє переважно до відродження нац. духовних засад, забезпечення особливої ідентичності на культ.-етнічному ґрунті під патронатом сильної держави; націонал-соціалізм – синтезований тип ідеократії на базі зіставлення категорій соціалізму й націоналізму, уособлював політ. і сусп. повноту функціональних можливостей тоталітарного державного устрою. До держав тоталітарного типу традиційно відносять фашистську Італію, Німеччину часів нацизму, Радянський Союз часів сталінізму, Китай за Мао Цзедуна, Північну Корею за Кім Ір Сена, Лаос епохи Пол Пота («Червоні кхмери»), Іспанію часів Б. Франко, Кубу за Ф. Кастро, Ірак за Саддама Хусейна, Чилі періоду А. Піночета. Водночас за політ. адептами, характером змісту і специфікою державотворення суть і природа тоталітаризму з соціалістичним забарвленням (СРСР, Китай, Куба) і фашистсько-репресивною домінантою (Італія, Німеччина, Лаос) не можуть вважатись тотожними. За наявності певних спільних рис вони мають істотні відмінності та політичні різнобарвності. Більш пізні спроби створити побудовану на базі реальних фактів теорію Т. не мали великого успіху. Незважаючи на певну ідеологічну тенденційність та надто обмежену пристосованість до реальних політ. систем, теорія Т. зберігає певну наук. значущість та політ. актуальність, дає можливість відслідкувати механізм тоталітарних тенденцій, які виявляються у різних частинах світу. Реальний прояв таких тенденцій – потяг до всеохоплюючої заорганізованості суспільства з яскраво вираженим механізмом керівновладної командності, встановлення всезагального, з використанням навіть комп'ютерних систем, контролю за особистістю з боку держави, різного роду обмеження прояву індивідуальності, свободи та демократії.

О. Кубальський,
П. Панченко (Київ).

ТОХТАМИШ Пяс ед Дін (р. н. невід. – 1406) – золотоординський хан-чингізид, син Туй-Ходжі оглана, нащадка хана Джучі. Останній правитель *Золотої Орди*. За Т. Золота Орда досягла вершини своєї екон. та військ. могутності. 1376 Т. втік у Самарканд до *Тимура*. За його підтримки отримав області Отрара (пд. Казахстан) і Саурана (бас. р. Сирдар'ї) і протягом 1378–79 завоював Сигнак. 1380, використавши поразку темника Мамаю на Куликовому полі, посів білоординський стіл, а згодом захопив владу і в Синій Орді. Протягом кількох років зумів відновити держ. єдність Золотої Орди. 1382 Т. захопив Москву, жорстоко пограбував і спалив місто. 1389 Т. напав на володіння Тимура і розпочав з ним тривалу боротьбу. 1385 Т. пограбував Тебриз, де захопив у полон персомовного поета Кемалю Ходжені, якого тримав три роки в Сараї на Волзі. 1391 військо Т. було розгромлене арміями Тимура при Кундурчі, а 1395 зазнало поразки в долині ріки Терек, внаслідок чого Т. втратив усі свої володіння на схід від Волги. Під час цієї війни Тимур зруйнував золотоординські міста, які арабські мандрівники називали «зосередженням наук та багатств», зокрема Хаджі-Тар-хан (Астрахань) та Сарай аль-Джадід (Сарай Берке). 1398–99 військо Т. було розбите ханом Заволзької орди Тимур-Кутлуєм, і він був змушений втекти у Литву до великого кн. лит. *Витовта*. Деякий час проживав з родиною у Києві та в м. Ліді (нині Білорусь). 1399 загони Т. разом з лит. військами на Ворсклі, при впадінні її в Дніпро, зазнали поразки від орд хана Тимур-Кутлуя та його мурзи Едигея. Загинув у Сибіру 1406 від руки хана Шадібека. Нашадки Т. пізніше володіли золотоординським престолом, однак Золота Орда вже ніколи не піднялася до того рівня, якого вона досягла в сер. 1380-х.

Я. Полотнюк (Львів).

ТРАНСІЛЬВАНІЯ (Семигород) – історична область на пн. Румунії. Займає Трансільванське плато і частину гірських хребтів сх. та пд. Карпат. Площа 60 тис. кв. км. Населення – понад 4 млн чол., в основному румуни та угорці, живуть також німці, євреї, українці та ін. У 2-й пол. 1 тис. до н.е. Т. населяли даки, в яких у 1–2 ст. виникли зародки державності. На поч. 2 ст. територію Т. захопили римляни, що заснували провінцію Дакія (106–271). Після відступу римлян, спричиненого вторгненням кочових племен, через територію даків у 3–6 ст. пройшли *готи*, *гуни*, гепіди, *авари*. 6–7 ст. у Т. оселилися слов'яни. Разом з тим збереглося й романізоване гето-дакійське населення, на основі якого в 10 ст. утворилася східнороманська етнічна спільнота волохів – предків румунів.

Наприк. 9 ст. у Т. прийшли угорці. З 11–12 ст. територія Т. належала до Угорського королівства. Частина волоського населення перейшла у Валахію та Молдову, натомість Т. заселяють угорці-

секеї та нім. колоністи – сакси (останні дали назву краю – Sieben-burgen, Семигород). Серед слов. населення Т. частину становили українці, які згодом були асимільовані угорцями та румунами. 1241–42 Т. зазнала монголо-татарської навали. Посилення соц. гніту зумовило сел. повстання 1437–38 під проводом *Д. Дожі*, яке поширилося й на Т. З 15 ст. Т. зазнала турецьких вторгнень. 1541 було утворено Трансільванське князівство, яке стало васалом Османської імперії. Наприк. 16 ст. валаському господарю Михайлу Хороброму, що вів запеклу боротьбу проти тур. завойовників (в його війську служили 7 тис. укр. козаків), вдалося на нетривалий термін об'єднати Валахію, Молдову і Т. в єдине князівство. 17 ст. за територію Т. вели боротьбу імперія *Габсбургів* та Туреччина.

Трансільванські князі *Ю. I Ракоці* і *Ю. II Ракоці* підтримували союзницькі воєнно-політичні контакти та дипломатичні відносини з Українською гетьманською державою – *Гетьманщиною* (див. *Угорщина*). 1687 Т. потрапила під владу Габсбургів, що було закріплено *Карловицьким конгресом 1698–99*. 1703–11 Т. стала центром угор. нац.-визвол. руху під проводом *Ф. Ракоці II*, спрямованого проти Габсбургів. У повстанні разом з угорцями брали участь румуни та закарпатські українці. Під час революції 1848–49 у Т. загострилися угор.-румун. суперечності, які вміло використав віденський уряд для придушення нац.-визвол. руху на цих землях. З утворенням Австро-Угорщини Т. знаходилась у складі Угорського королівства. Після розпаду Австро-Угорської імперії землі Т. наприк. 1918 відійшли до Румунії, що було підтверджено *Тріанонським мирним договором 1920*. За Віденським арбітражем 1940 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) північну частину Т. було передано Угорщині, проте після зайняття восени 1944 Т. радянськими військами її знову було повернуто Румунії. Паризький мирний договір 1947 з Румунією та Угорщиною підтвердив приналежність Т. до Румунії. В умовах комуністичної диктатури в Румунії на сусп. житті багатонац. населення Т. позначилися етнічні проблеми, румун.-укр. взаємини. У 1940–50-х Бухарест проводив порівняно лояльну політику щодо розвитку освіти й культури нерумунських національностей. 1962–65 у східній Т. існувала Угорська автономна обл. Згодом румунський тоталітарний режим почав утискати права нац. меншин і проводити політику румунізації, що призвело до зростання напруження у міжнаціональних відносинах. У трансільванському місті Темішоара у грудні 1989 розпочалася демократична революція, внаслідок якої було повалено комуністичний режим Н. Чаушеску (див. *Румунія*).

Г. Кипаренко (Львів).

ТРАНСІСТРІЯ (у перекладі з румунської – Задністров'я) – назва, яка вживалась нім.-румун.

окупаційними властями щодо земель між ріками Дністер, Буг, Рів, Лядова та Чорноморським узбережжям під час нацистсько-радянської війни 1941–45. Після окупації частини Пд. України нім. командування 30.8.1941 передало під тимчасове управління свого союзника – Румунії тер., яка охоплювала Одеську, Ізмаїльську, Чернівецьку обл., пд. р-ни Вінницької, зх. р-ни Миколаївської та Херсонської обл. Румунська адм. створила на цих землях адм. одиницю – Т. (цю назву румунські історики вживали з поч. 20 ст. для окреслення земель на сх. від Дністра, що розглядалися націоналістичною ідеологією як одвічна румун. тер.). Т. займала тер. 40 тис. кв. км. (складалася з 13 повітів і 65 волостей) і налічувала бл. 2,2 млн чол. Адміністративний центр знаходився спочатку у Тирасполі, пізніше в Одесі. Губернатором Т. 1941–44 був Г. Алексіану. Він підпорядковувався військ.-цивільному кабінетові для управління Бессарабією, Буковиною та Т. Окупаційний режим у Т. був дещо ліберальнішим, ніж у *Райхскомісаріаті Україна*; хоча Т. трактувалася як колонія, румун. адм-ція не здійснювала масових винищень місцевого населення, а лише намагалася румунізувати його. Територія Т. розглядалася Бухарестом як «румунський Сибір»; 1941–43 сюди масово виселяли з румун. етнічних земель, Буковини і Бессарабії євреїв (100 тис.) та циган (23 тис.), де значна частина з них загинула. На поч. 1944, з наближенням фронту, управління Т. було передано спочатку румунській, а пізніше – нім. військ. адм-ції. Перестала існувати у березні 1944 після зайняття рад. військами території Т.

Д. Кушпир (Львів).

ТРАЯНОВІ ВАЛИ (*Троянові вали*) – назва стародавніх оборонних споруд, які знаходилися у Пд.-Зх. Україні, Молдові, Румунії. В Україні збереглися на тер. Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької обл. Спорудження Т.в. приписується римському імператорові Траяну (98–117). Найпотужніша лінія Т.в., яка складалася з трьох рядів валів (з двох земляних і одного кам'яного) завдовжки 60–120 км, знаходиться на території Добруджі (Румунія). Висота валів у деяких місцях сягала 8 м. Час спорудження та призначення Т.в. точно не встановлено. Припускають, що деякі з них входили у воєнно-стратегічну лінію римських укріплень, що справді споруджувались за Траяна (кін. 1–поч. 2 ст. н. е.). За деякими даними, кам'яний вал було збудовано 4 ст. н. е. Деякі Т.в. належать до більш раннього, інші – до більш пізнього часу. 3–4 ст. місцеві слов. племена використовували Т.в. для оборони від римлян (для цього було засипано рів з пн. боку валу і викопано з пд.). Згідно з ін. версією, частину Т.в., які були перешкодою для кінноти кочівників, спорудили анти для захисту від кочових племен у серед. 1 тис. н. е.

Назва «траяни» походить від слова «потрійні». Спорудження валів свідчить про наявність у античній міцній військ. орг-ції, здатної мобілізувати населення для будівництва оборонних споруд такого масштабу. У Середньому Подніпров'ї подібні споруди називаються Змієвими валами.

І. Підкова (Львів).

«ТРЕТІЙ РИМ» – ідеологічна доктрина, що існувала в Московському царстві в 16–18 ст. З'явилася у 16 ст. після перетворення Московського князівства на централізовану державу. Теорію сформулював чернець Єлізаровського монастиря (під Псковом) Філофей, підкреслюючи всесвітнє значення Московської держави як спадкоємиці Візантійської та Римської імперій. Минуле людства Філофей розглядав як історію трьох обраних Богом народів і держав. Першою («Перший Рим») була Римська імперія, що впала під навалом варварів. Другою («Другий Рим») – Візантія, яка після укладення Флорентійської унії 1439, а отже, відступу від істинної християнської віри, якою є лише православ'я, була покарана Богом, покараній і Константинополь – 1453 захоплений турками. «Третім Римом» він вважав Москву, а «Четвертому Риму», за висловом Філофея, не бути («Два або Рими падоша, а третій стоить, а четвертому не бути»). Певне підґрунтя для цієї теорії давав шлюб великого Московського князя Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог, після якого Іван III титулувався царем, а на гербі Росії з'явився візантійський двоголовий орел. Православна церква підтримала ідеї Філофея, представляючи Москву центром і останньою опорою світового християнства. Уявлення про вищість («богообраність») Москви, її месіанської ролі у християнському світі здобули популярність серед широких верств населення Росії, формуючи нац. свідомість рос. народу. Ця ідеологія стала підґрунтям для завойовницької політики рос. самодержавства та підкорення інших народів, що виправдовувалося необхідністю збереження і поширення «істинної віри».

О. Щодра (Львів).

ТРЕТЯК ЮЗЕФ (28.9.1841 – 18.3.1923) – польськ. історик літератури, критик. Н. у с. Маліх Біскупицях на Волині у сполонізованій укр. шляхетній родині. Навчання розпочав у Київському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1863–64*, після поразки якого емігрував за кордон. Продовжив навчання в ун-тах Цюриха й Парижа, а після переїзду до Галичини у Львівському ун-ті. Викладав у гімназіях Львова та Кракова. Після захисту 1885 докторської дисертації у Ягеллонському ун-ті працював у ньому доцентом, а з 1894 – професором кафедри історії руської (української) та сх. слов. літератур. Викладав історію україн-

ської літератури. З 1900 – дійсний член Краківської академії знань, з 1920 – Львівського наук. т-ва. Залишив численні праці з історії польськ. літератури доби романтизму (багатомісний дослідження про життя і творчість А. Міцкевича, Ю. Словацького, Б. Залеського та ін.). Критичні оцінки, висловлені ним щодо Ю. Словацького («Юліуш Словацький. Історія духа поета...», тт. 1–2, 1904), викликали гостру полеміку в польськ. періодиці й звинувачення автора у «приниженні велетнів». Багато уваги приділяв вивченню взаємних впливів польськ., рос. та укр. культур («Міцкевич і Пушкін», 1906, «Богдан Залеський...», тт. 1–3, 1911–14). Підготував нарис «Давня руська поезія» (1918), а також декілька праць історичного плану – «Історія Хотинської війни 1621 р.» (1889), «Петро Скарга в історії і літературі Берестейської унії» (1912) та ін. У своїй творчості поєднував ідейно-естетичні підходи з високими вимогами до особистості митця.

Л. Зашкільняк (Львів).

ТРЕЩАКІВСЬКИЙ ЛЕВ (1810–17.5.1874) – укр. громад.-політ. діяч, греко-католицький священник. Н. у м. Станіславі. Вивчав теологію у Львівському ун-ті, пізніше закінчив духовну семінарію. Після висвячення 1840 був священником у селах Коршів (бл. Коломиї), Рудно (бл. Львова) та у Городку. 1848–51 – один із найдіяльніших членів *Головної руської ради*, укладач багатьох її документів (звернень до парламенту й уряду у Відні, інструкцій для депутатів райхстагу, протестів, відозв до поляків і нім. поселенців). Т. – послідовний борець за впровадження в офіційний вжиток укр. мови, поділ Галичини за етнічним принципом на дві провінції, ініціатор спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому та заснування *Народного Дому* у Львові. Під час роботи *Собору руських учених* у Львові виголосив доповідь про необхідність піднесення землеробства. У липні 1848 виступив одним із співзасновників *Галицько-руської матиці*. 1861–66 – депутат Галицького союму. Т. – автор численних статей у часописах «Зоря галицька», «Галичоруський вестник», «Union» та першого укр. підручника з пасічництва – «Наука о пчоловодстві» (1855).

Ф. Стеблій (Львів).

ТРИБУНАЛ КОРОННИЙ – найвищий апеляційний суд для всіх станових шляхетських судів у Польському королівстві (Короні), який розглядав скарги щодо рішень судів нижчої інстанції – гродських, земських і підкоморських. Т.К. було утворено відповідно до постанови *Варшавського союму* 1578. Члени Т.К. (всього 27 суддів) називалися депутатами. Обиралися воеводськими соймками по 1–2 від воеводства терміном на 1 рік. Вів засідання Т.К. маршалок, що обирався з-поміж депутатів. Групу духовних суддів (депутатів), яких обирали капітули, очолював один із них – президент. Т.К.

розглядав справи (цивільні та кримінальні) на сесіях. справи, де однією зі сторін були духовні особи або установи, розглядалися спільно однаковою кількістю світських і духовних депутатів (по 6 суддів від кожного стану). Найбажанішим вважалося прийняття однотайного рішення щодо справи. Однак, якщо після двох голосувань цього не вдавалося досягти, рішення приймалося більшістю голосів. У разі рівності голосів справу відсилали до соймового суду. Рішення Т.К. було остаточним (підтверджував або відхиляв вироки судів нижчої інстанції, вносив певні зміни). Інколи суд переносив розгляд справ на наступні засідання. Одночасно з Т.К., на вимогу української шляхти, для Брацлавського, Волинського й Київського воеводств був утворений *Трибунал Луцький*. Однак через протести польської шляхти і католицького духовництва з 1589 справи воеводств Волинського й Брацлавського, з 1590 – воеводства Київського знову розглядалися в Т.К. 1581 на зразок Т.К. було утворено трибунал для литовських земель – Трибунал Головний Литовський. Сесії Т.К. проходилися по черзі у Пйотркові та Познані – для Великої Польщі та Люблін – для Малої Польщі (пд. част. Польської держави, куди входили Волинське, Руське, Брацлавське, Подільське, Київське, Чернігівське воеводства). 1764 сойм у Варшаві утворив замість Т.К. два трибунали: один для провінції Малопольщі (з садибою у Любліні; див. *Трибунал Люблінський*), другий – для провінції Великопольщі (з садибою у Пйотркові).

М. Крикун (Львів).

ТРИБУНАЛ ЛУЦЬКИЙ – найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського та Київського воеводств, утворений на вимогу укр. шляхти ухвалою союму у Варшаві 1578. Був організований на зразок *Трибуналу Коронного* – найвищого апеляційного суду для всіх станово-шляхетських судів польськ. земель. Діяв у Луцьку (звідси і назва). Складався з 13 суддів (депутатів), яких обирали на один рік з шляхти на воеводських соймках (5 депутатів від Волинського і по 4 – від Брацлавського та Київського воеводств). Розглядав скарги щодо рішень й вироків земських, гродських і підкоморських судів на підставі Литовського статуту 1566. Судочинство велося укр. мовою. На вимогу польськ. шляхти і католицького духовництва Т.Л. 1589 був приєднаний до Трибуналу Коронного, який з того часу розглядав справи й укр. воеводств. З 1764 їх розглядав Трибунал Люблінський. Ліквідація Т.Л. була одним із заходів, що їх здійснював польськ. уряд для колонізації укр. земель.

В. Кульчицький (Львів).

ТРИБУНАЛ ЛЮБЛІНСЬКИЙ – найвищий апеляційний суд для Малої Польщі (пд. частина Польської держави, куди входили Брацлавське,

Волинське, Київське, Подільське, Руське і Чернігівське воеводства). 1774 виділився як окремий суд з *Трибуналу Коронного*. Складався з 21 світського судді (депутата), яких обирали на один рік із шляхти на воеводських соймках, і 9 духовних суддів, що обиралися на капітулах (єпископські ради). Засідав по черзі в Любліні та Львові, а після приєднання Галичини до Австрії (1772) – лише у Любліні (звідси і назва). Як і *Трибунал Луцький*, розглядав скарги на рішення й вирoki земських, гродських і підкоморських судів, а також судові справи – на підставі *Литовських статутів*. Був знаряддям соц. і нац. гноблення укр. населення в *Речі Посполитій*. З документів Т.Л., що збереглися в архівах Варшави, стали відомі матеріали з історії Чернігівської землі.

В. Кульчицький (Львів).

ТРИЗУБ (Тридент) – геральдичний знак київ. князів династії *Рюриковичів*. З 1992 – малий Державний герб України. Про походження та значення Т. (символ держ. влади, релігійна чи військ. емблема, геральдичний знак, герб, монограма, геометричний орнамент тощо) існують різні гіпотези. Проблему походження Т. досліджували історики, зокрема *М. Грушевський*, *М. Таубе* та ін. Стилизовані зображення Т. виявлено в культурах давніх цивілізацій Індії, Греції, Риму. Є версії норманського походження Т. Найдавніші археол. знахідки із зображенням Т. на укр. тер. датовані I ст. н. е. У ті часи Т. міг бути знаком влади, символом місцевого племені. Зображення Т. було серед іменних знаків царів Боспорської держави у I-х ст. н. е. Знак Т. присутній на археологічних знахідках Перешепинського (Полтавщина) та Мартинівського (Київщина) городищ, датованих 6–8 ст. З 10 ст. Т. відомий як великокнязівський знак Київської держави – як двозуб зустрічається на печатці *Святослава Ігоровича* (960–72), на золотих і срібних монетах *Володимира Святославича* (980–1015). Згодом Т. став спадковим геральдичним знаменом Святополка I Окаянного (1015–19), *Ярослава Мудрого* (1019–54) і його дочки Анни Ярославни. Спадкоємці Ярослава Мудрого – Ізяслав Ярославич (1093–1113), Ярополк (п. 1087), Святополк (1093–1113), Всеволод (1078–93) використовували як княжий знак двозуб. *Володимир Всеволодович Мономах* (1113–25) знову прийняв Т. Володимира Великого. Т. у давньоруський період не мав офіційного статусу держ. герба в сучасному розумінні, а був, на думку *М. Грушевського*, знаком влади місцевої правлячої еліти. Зображення Т. зустрічається на матеріалі (цеглі, кахлях, кам'яних блоках), який використовували для будівництва та оздоблення *Десятинної церкви* в Києві, Успенського собору у Володимирі-Волинському, а також на мурах багатьох церков, замків, палаців, на посуді, зброї, персянях, медальйонах, печатках, руко-

писах. Знак Т. (також у формі двозуба) знайдено під час археологічних розкопок у Галичі, Звенигороді, Новгороді. Поширений у всіх князівствах Київської держави протягом кількох століть. Т. видозмінювався, але зберігав первісну давньоруську структуру. Серед видозмін Т. — додавання хреста на одне з рамен чи збоку, півмісяця, орнаментальних прикрас. Т. вживався також як символічний і релігійний знак в українському фольклорі та у церковній геральдиці. Деякі князівські роди використовували Т. як свій родинно-династичний знак до 15 ст., але вже з 12 ст. на землях України його почав замінювати герб зі Святим архистратигом Михайлом. Як державна, національна та релігійна символіка України зображення Т. широко застосовувалося у період Української революції 1917–20. На пропозицію М. Грушевського, Т. на синьому тлі (автор проекту — В. Кричевський) як державний герб УНР був прийнятий Малою Радою 12.2.1918 у Коростені та затверджений УЦР 22.3.1918 в Києві. Як герб Української Держави, Т. використовувався у період правління Гетьмана П. Скоропадського, згодом — за *Директорії УНР*. Зображення Т. було на держ. грошових знаках УНР, Української Держави (автори проектів Ю. Нарбут, О. Красовський, І. Модзалевський, В. Кричевський та ін.). Т. з хрестом угорі був емблемою укр. Чорноморського флоту (закон від 18.7.1918).

Після проголошення злуки з УНР (22.1.1919) Т. використовувався на печатках ЗО УНР, відзнаках УГА. 1920 Т. був відзнакою ЧУГА. У міжвоєнний період у рад. Україні знак Т. був нелегітимний і його використання переслідувалося. На укр. землях під польськ. владою знак Т. використовувався укр. політ. орг-ціями, зокрема *Українською військовою орг-цією, ОУН*, а також керівництвом Уряду УНР в екзилі, проводом укр. політ. партій, представництв, громад. орг-цій в еміграції. 15.3.1939 *Сойм Карпатської України* визнав Т. (з хрестом) державним гербом *Карпатської України*.

У період Другої світової війни символіку з тризубом використовували похідні групи ОУН, уряд Я. Оцецька — *Українське державне правління*. Т. був відзнакою 1-ї Української дивізії Української національної армії (див. *Дивізія «Галичина»*). Зображення Т. присутнє на агітаційних листівках, виданнях, відзнаках, грошових знаках (бофонах), підпільній пошті, печатках УПА, *Української головної визвольної ради*. Після Другої світової війни зображення Т. широко використовували в емблематиці, відзнаках, виданнях, листівках, календарях численних об'єднань та орг-цій укр. діаспори. Зображення Т. є на військ. відзнаках укр. комбатантських орг-цій в еміграції. Відомо понад 200 видозмін Т. В емблематиці ОУН, зокрема, середній зуб Т. замінений мечем, в укр. католиків і гетьманців — хрестом. Після відновлення держ. неза-

лежності України постановою Верховної Ради від 19.2.1992 «Про Державний герб України» Т. Володимира Великого затверджено як малий Державний герб. Згідно з Конституцією України, прийнятою 28.6.1996, Т. — елемент великого Державного герба України.

В. Платниш (Львів).

ТРИЛЬОВСЬКИЙ КИРИЛО (літ. псевд. — Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий батько та ін.; 6.5.1864 — 19.10.1941) — укр. громад.-політ. діяч, адвокат, публіцист, видавець. Організатор січового та січово-стрілецького руху в Галичині. Н. у с. Богутин Золочівського пов. (тепер с. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл.) в сім'ї греко-католицького священика. Навчався у Золочівській, пізніше — у Коломийській гімназіях. Вивчав право в ун-тах Чернівців та Львова. Студентом вступив до *Русько-української радикальної партії*, входив до її Головної управи. З 1901 працював адвокатом в Коломиї, пізніше — в Яблоневі. Брав участь в культ.-просв. та агітаційній роботі серед селянства Гуцульщини й Покуття. Один із організаторів сел. страйків 1902. Закладав бібліотеки, читальні «Просвіти». 5.5.1900 організував у с. Заваллі Снятинського пов. перший в Галичині осередок укр. пожежно-гімнастичного товариства «Січ». Заснував численні осередки «Січей» у Снятинському і Коломийському пов. Т. складав січові пісні та марші, видав низку творів у яких роз'яснював основні засади стрілецького руху, влаштовував січові свята. 1904 заснував у с. Іспасі Коломийського пов. перший кооператив на Покутті — «Народна спілка». У квітні 1908 очолив у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) центр. управу «Січей» — Головний січовий комітет. 1912 став генеральним отаманом об'єднання «Січей» — Українського січового союзу, при якому 1913 було засновано напіввійськову організацію — УСС. 1907 і 1911 обирався до Палати послів австр. Державної ради у Відні. З 1913 — Галицького союму. На поч. *Першої світової війни* увійшов до складу Головної укр. ради, з серпня 1914 очолював *Бойову управу УСС*. З 1915 — член *Загальної української ради* у Відні. У жовтні 1918 увійшов до *УНР ЗУНР—ЗО УНР*. 1918–19 заступник голови виділу Окружної національної ради в Коломиї, член комісії закордонних справ, військ. та адміністраційної комісії УНРади. В УНРаді очолював сел.-радикальний клуб, який став організатором *Селянсько-радикальної партії* (згодом вийшов з партії). У лютому 1919 відновив видання в Коломиї радикальної газети «Громадський голос». 15.4.1919 обраний до обласної земельної комісії, що мала реалізувати аграрну реформу. Після поразки ЗУНР Т. емігрував до Відня, де працював у кодифікаційній комісії при екзильному уряді *Є. Петрушевича*. У січні–квітні 1921 як представник *Селянсько-радикальної партії* Східної Галичи-

ни входив до Виконавчого комітету Всеукраїнської національної ради. Брав участь у громад. та культ. житті укр. еміграції, дописував до укр. преси у США та Канаді. 1921 р. заснував у Відні робітниче спортивне т-во «Січ», з делегацією якого виїжджав на Міжнародну робітничу олімпіаду в Прагу. Повернувся у Галичину. Займався адвокатською практикою у Коломиї та Гвіздіці. У міжвоєнний час відновив публіцистичну діяльність. Опублікував низку статей, поезій і січових пісень, брошур. У Коломиї видавав і редагував часописи «Громада» (1896–97), «Зоря» (1904), двотижневий часопис «Хлопська правда» (1903, 1909), тижневик «Громадський голос» (1919), календарі «Запрожець», «Отаман», співредактор інших радикальних видань. Відповідальний редактор двотижневика «Січовий голос» (1919). Автор історичних нарисів: «Про велику Французьку революцію» (1913, 1918, 1934); «Російська царяц Катерина II» (1927); «Боротьба італійців за свободу та соборність» (1928). Помер у Коломиї.

О. Павлишин (Львів).

ТРИНКЛЕР МИКОЛА ПЕТРОВИЧ (7(19).11.1859 — 10.08.1925) — видатний хірург, вчений та педагог. Н. у Петербурзі. Початкову освіту здобув у нім. приватній школі. 1877 закінчив (із золотою медаллю) Сімферопольську гімназію. Вивчав медицину у Харківському ун-ті. Після завершення навчання 1884 працював на посаді ординатора університетської хірургічної клініки. 1899 захистив докторську дисертацію на тему «К хірургії поперекових переломов надколенника». З 1905 — екстраординарний, з 1910 — ординарний проф. Харківського ун-ту на кафедрі хірургічної паталогії. З 1913 — завідувач факультетської хірургічної клініки, з 1921 — проф. Харківського медичного ін-ту. Т. був одним із засновників Товариства російських хірургів, очолював редколегію журн. «Врачебное дело». Член Нобелівського комітету. Автор бл. 80 наук. праць.

С. Куделко (Харків).

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (трипільська етнокультурна спільнота) — археологічна культура мідного віку. Існувала у 38–26 ст. до н.е. Отримала назву від поселення, відкритого та дослідженого *В. Хвойкою* 1890-х біля с. Трипілля на Київщині. Поширена на тер. лісостепової і частково степової смуги Правобережної України, Молдови і Сх. Румунії. На території Сх. Румунії подібні пам'ятки відносять до культури Кукутені (від поселення біля с. Кукутені). На території Тернопільщини перші пам'ятки Т.к. були відкриті у 1870–80-х під назвою «культура мальованої кераміки». Вивченням Т.к. займалися *В. Хвойка, К. Гадачек, О. Кандиба, Т. Пассек, С. Бібіков, К. Черниш, Ю. Захарук* та ін. Т.к. пройшла три основних етапи розвитку: ранній

(«А»), середній («В»), пізній («С»). У кожному з них на підставі особливостей глиняного посуду та його орнаменту виділяють ряд фаз. О. Цвек поділяє Т.к. на дві споріднені культури: східнотрипільську культуру в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу і західнотрипільську культуру — від Пд. Бугу на захід. Обидві культури представлені в основному поселеннями і кількома могильниками (Вихватинський у Молдові, Червоний Хутір, Софіївка та ін. на Київщині). Поселення розміщені в різних топографічних умовах і різні за розмірами. На етапі «А» вони були невеликі, забудовані наземними і напівземлянковими житлами. На етапі «В» у межиріччі Пд. Бугу і Дніпра поселення були великі, розташовувались на плато, забудовані великими наземними будівлями. Деякі поселення (Майданецьке, Таллянки на Черкащині) займали площу в 300–400 га, мали радіально-концентричне вуличне планування і були щільно забудовані. Частина будівель були 2-поверховими, склалися з кількох кімнат, мали великі глиняні печі. На пізньому етапі (3200–2600 до н.е.) трипільські общини заселяють правобережжя середньої течії Дніпра, Сх., а згодом і Зх. Волинь включно до межиріччя Стиру і Зх. Бугу, а також Верхнє Подністров'я до вододілу Стиру і Дністра. Волинські поселення були невеликі, часто розташовані на високих берегах річок, горбогір'ях, мали штучні земляні укріплення (Лози, Листви, Голишів, Костянець). Житла на пізньому етапі стають невеликими, із заглибленою долівкою та глиняними черенями для вогнищ. Господарство трипільців постійно розвивалося. На етапі «А» домінувало осіле скотарство, існувало мотичне землеробство, різні допоміжні господарські промисли, було поширене виробництво глиняного посуду, крем'яних знарядь, прядіння й ткацтво. На етапі «В» різко зросла роль землеробства із застосуванням тяглової сили тварин, удосконалювалися різні ремесла — крем'яне, будівельна справа, виготовлення глиняного посуду. Пожвавився обмін з різними сусідніми племенами, зокрема дунайсько-балканського регіону. На етапі «С» у зв'язку із зміною екон. ситуації та впливу кочових племен посилювалась роль осілого скотарства, удосконалювалось виробництво крем'яних знарядь, глиняного посуду, з'явилися великі горни для випалювання посуду. Трипільська людність пройшла тривалий етап соц. розвитку — від невеликих родів і племен з міцними традиціями вшанування жінки і культу матері-землі до скупчень великої кількості населення у великих селах протоміського типу, виділення різних категорій населення, що займалося ремеслами, будівництвом тощо. На етапі «С» виготовлялося більше зброї з кременю, каменю та міді. Духовна культура трипільців була досить розвинутою. Вона включала різні землеробські культури — космогонічні уявлення, культ матері-землі, культ свійських тварин (здебільшого бика), вогню. Трипільці опанували

різні форми мистецтва, зокрема, розпис мінеральними фарбами приміщень, глиняного посуду. На етапах «А» і «В» був поширений лінійно-заглиблений орнамент, на етапі «С» – шнуровий та заглиблений. Широко відома мікроскульптура трипільців: фігурки жінок, тварин, моделі жител.

Складними є питання походження та історичної долі трипільців. Майже всі дослідники вважають, що на формування трипільців вплинули як культура місцевого буго-дністровського неолітичного населення, так і частини балкано-дунайської людності, що контактували з землеробськими народностями Передньої Азії. Трипільські племена мали широкі зв'язки з населенням Центральної Європи, зокрема племенами культури лійчастого посуду. Історична доля трипільських племен у різних районах їхнього проживання склалась неоднаково. Основною причиною занепаду трипільського етносу була загальна нерозвинутість матеріального виробництва, а також зовнішні деструктивні впливи, зокрема, посилення степових племен *ямної культури*, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. Т.к. була вершиною розвитку енеолітичних землеробських суспільств у Європі. Багато дослідників вважає, що традиції Т.к. у видозміненому вигляді існували і в наступні часи й збереглися у традиційній нар. культурі українців (тип жител у степових районах, розпис будинків і глиняного посуду, візерунки вишивок, писанок тощо).

М. Пелешишин (Львів).

ТРИАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1920

– підписаний 4.6.1920 у Великому Трианонському палаці Версалю між союзними державами-переможцями (Велика Британія, Франція, США, Італія, Греція, Японія та ін.) і Угорщиною. Т. м. д. став складовою частиною Версальсько-Вашингтонської системи. Набув чинності 26.7.1921. Т. м. д. зафіксував розпад Австро-Угорщини, визнав раніше встановлені кордони сусідніх держав. За Т. м. д. Словаччина й Підкарпатська Русь (Закарпаття) були включені до складу Чехословаччини; Трансільванія, сх. частина Банату передавались Румунії; Хорватія, Воеводина і Зх. Банат – Королівству СХС; провінція Бургенлянд – Австрії. Угорщина відмовлялася від будь-яких прав на порт Рієку (Фіуме), визнавала незалежність Чехословаччини і Королівства СХС, зобов'язувалась визнати скасування *Берестейського миру 1918*. Виконання умов Т. м. д. призвело до втрати Угорщиною довоєнної тер. та зменшення населення більш як удвічі порівняно з 1914. Угорщині заборонялось мати на озброєнні авіацію, танки, важку артилерію. Максимальна чисельність угор. армії, яка могла формуватись лише з добровольців, мала не перевищувати 35 тис. чол. Військово-морський флот, зокрема кораблі Дунайської флотилії, передавались союзникам. Конт-

роль за виконанням статей договору покладалась на Союзу контрольну комісію. Угорщина зобов'язувалась надати країнам-переможцям в односторонньому порядку режим найбільшого сприяння на транзит, ввіз та вивіз товарів. Угорщина зобов'язувалась сплатити репарації загальною сумою в 200 млн. золотих крон. У міжвоєнний період угор. урядові кола намагались переконати населення, що Т. м. д. недовговічний, розпалювали шовіністичні настрої та закликали до відродження «Великої Угорщини». Зовнішньополіт. курс уряду на ревізію Т.м.д. спричинився до напруженості відносин між сусідніми країнами. Унаслідок Віденських арбітражів 1938 і 1940 тер. статті договору були переглянуті за рахунок Румунії та Чехословаччини. Незалежна українська держава – Карпатська Україна, що утворилася в Закарпатті у березні 1939, була окупована хортистською Угорщиною. З поч. *Другої світової війни* Т. м. д. втратив силу.

С. Мовчан (Львів).

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ – військ.-політ. блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, який склався в 1879–82 і був спрямований проти Франції та Росії. Започаткував утворення Т.с. Австро-німецький договір від 7.10.1879, який передбачав спільні дії обох країн у разі нападу Росії на одну із них. Цей двосторонній союз 20.5.1882 був доповнений договором між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати всіма засобами допомогу Італії у разі нападу на неї Франції, а Італія зобов'язувалась допомогти Німеччині, якщо б вона стала жертвою неспровокованого нападу з боку цієї ж держави. Австро-Угорщина звільнялась від допомоги Німеччині у разі воєнних дій проти Франції, їй відводилась роль резерву при втручанні у конфлікт Росії. Окремі статті договору стосувались великих держав і передбачали, що у разі нападу двох або кількох великих держав на одного члена Т.с. у війну з ними вступають всі учасники договору. Якщо нападе одна з великих держав, дві інші повинні зберігати сприятливий нейтралітет. Виняток робився лише для Франції: у разі її нападу на одну з країн союзу, всі інші виступали на спільну боротьбу проти неї. Відразу після підписання договору Італія заявила, що не зможе надати допомогу союзникам, якщо на них нападе Велика Британія, у зв'язку з підвищеною вразливістю берегових комунікацій у разі нападу на них британського військового флоту. Держави зобов'язувались у разі спільної участі у війні не підписувати сепаратного миру й дотримуватись таємниці про укладений союз. Договір трьох держав у наступні роки поновлювався: 20.2.1887 у Берліні підписано 2-й союзний договір; 6.5.1891 – 3-й союзний договір; 28.6.1902 – 4-й союзний договір. Тексти цих договорів в основному повторювали положення документа 1882 і включали

лише окремі додаткові угоди. Договір 1887 містив австр.-італ. угоду про збереження статус-кво на Балканах, а, якщо це виявилось б неможливим, сторони передбачали узгоджувати свої дії, що свідчило про зародження суперечностей між цими країнами на Балканах. Наприк. 19–на поч. 20 ст. Італія почала переорієнтовувати зовнішньополітичний курс і поступово відходить від своїх союзників. Різка загострення англ.-нім. відносин, збитки від митної війни, яку з 1880-х повела Франція проти Італії, змусили останню шукати зближення з Францією та Англією. До значного послаблення позицій Т.с. призвело підписання 1.11.1902 франко-італ. угоди, за якою Італія зобов'язувалась зберігати нейтралітет у разі нападу Німеччини на Францію. У наступні роки Італія, залишаючись формально членом Т.с., поступово зближувалась з Францією та Великою Британією. Німеччина й Австро-Угорщина вступили в *Першу світову війну 1914–18* без військової підтримки Італії, яка у травні 1915 заявила про свій вихід з Т.с. і оголосила війну Австро-Угорщині.

С. Мовчан (Львів).

ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР у Новомосковську – видатна пам'ятка укр. архітектури 18 ст. Знаходиться у м. Новомосковську (Дніпропетровська обл.). Збудований на пожертви січових козаків, кошового отамана І. Чепіги у слобод. Новоселівці 1773–78 (за ін. дан., 1772–81). Дев'ятибанна церква споруджена (без жодного залізного цвяха) за макетом нар. архітектора Якіма Погребняка. Найвища баня сягає висоти бл. 65 м. Має три престולי: Святої Трійці, апостолів Петра і Павла та Трьох Святителів. У рад. часи перетворена на склад. Ставлення тодішньої влади до цієї духовної пам'ятки укр. народу покладене в основу роману Олеса Гончара «Собор».

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОПІНІН ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (19(30).3.1776 – 3(15).5.1857) – видатний рос. художник-портретист. Н. у с. Карпово Новгородської губ. Був кріпаком графа А. Мініха, потім – Маркова. 1798 вступив до Петербурзької АМ, де навчався у С. Щукіна. 1804 І. Марков, побоюючись втратити талановитого кріпака, відкликав його з академії. До 1823 жив в основному в Україні у с. Кукавці (тепер Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). У період творчості, пов'язаний з Україною, Т. створив жанрову картину «Весілля в Кукавці» (1810), портрети укр. селян – «Дівчина з Поділля», «Українець», «Українка», «Молодий укр. селянин», «Хлопчик з топірцем», а також портрети Н. та І. Маркових (бл. 1813), портрет сина (бл. 1818). 1823 звільнений з кріпацтва, оселився у Москві. 1824 отримав звання академіка. Т. написав портрети П. Булахова (1823), К. Равича (1825), О. Пушкіна (1827), А. Мазуриної (1829), К. Брюллова (1836), Ю. Самаріна (1846), полотно «Мере-

живниця» (1823), «Старий жебрак» (1823), «Галтарка» (1826), «Гітарист» (1823, 1832) та ін. Твори Т. знаходяться у Державній Третьяковській галереї у Москві, Київському музеї укр. мистецтва, Львівському музеї укр. мистецтва.

ТРОЦЬКИЙ ЛЕВ ДАВИДОВИЧ (справж. прізви. Бронштейн Лейба; 25.10(7.11).1879–20.8.1940) – один із діячів більшовизму і радянської держави. Н. у с. Янівці Єлисаветградського пов. Херсонської губ. у сім'ї заможного єврейського господаря-землевласника. Спочатку навчався в єврейській початковій школі (хедері). 1888–95 навчався в Одеському, а 1895–96 – Миколаївському реальному училищах. У юнацькі роки вважав себе противником марксизму. У серед. 1890-х став одним із організаторів напівлегального Південноросійського робітничого союзу. 1898 Т. був заарештований і після дворічного слідства засланий на чотири роки до Сибіру. 1902 втік із заслання, перебрався у Лондон, де зустрівся з Леніним (див. *В. Ульянов*) і за його рекомендацією був введений 1903 до складу редакції газети «Іскра». Після 2-го з'їзду РСДРП (1903) перейшов на бік меншовиків. З того часу аж до 1917 перебував у постійній опозиції до Леніна. У лютому 1905 повернувся в Російську імперію, спочатку до Києва, у травні 1905 через загрозу арешту перебрався у Фінляндію, звідти у жовтні 1905 – до Петербурга. Редагував меншовицьку газету «Начало», був заступником, а потім головою Петербурзької ради. 3.12.1905 заарештований, а в лютому 1907 вивезений на довічне поселення у Сибір. Дорогою втік і знову емігрував за кордон. Розробив теорію «перманентної (безперервної) революції», згідно з якою перемога соціалістичної революції неможлива у рамках однієї країни, а може успішно завершитися лише у всесвітньому масштабі. 1908–12 редагував у Відні газету «Правда», в якій проповідував соц.-дем. принципи західноєвр. партій. З поч. *Першої світової війни 1914–18* Т. разом з Мартовим видав у Парижі газ. «Наше слово», яка через антивоєнну спрямованість була розцінена франц. урядом як пронімецька і була закрита. Наприк. 1916 Т. висланий у Іспанію, звідки переїхав до Нью-Йорка, де працював у редакції соц.-дем. газ. «Новый мир». У травні 1917, повернувшись у Росію, Т. припинив критику Леніна й перейшов на бік більшовиків. Влітку 1917 прийнятий до лав РСДРП(б) й обраний членом ЦК партії. 25.9.1917 став головою Петроградської ради. Перебуваючи на цьому посту, зробив значний внесок у підготовку більшовицького перевороту. Зокрема, підтримав Леніна у питанні підготовки повстання, став одним із організаторів створення Військ.-рев. комітету, що підготував та здійснив жовтневий переворот. Взяв участь у підготовці 2-го з'їзду Рад. У 1-му рад. уряді – Раді Народних Комісарів – обіймав посаду комісара іноземних справ. Очолював рос. мирну делегацію у

Бресті (див. *Берестейський мир 1918*). Відмовився підписати мирний договір з Німеччиною, висунувши гасло «Ні миру, ні війни, а армію розпустити», мотивуючи своє рішення тим, що підписання миру буде зрадою світовій революції.

З березня по вересень 1918 виконував обов'язки голови Вищої військової ради республіки, а 1918–25 – Нарком військ. справ, голова Реввійськради республіки. Брав участь у формуванні Червоної армії, застосовуючи як головні методи адміністрування та репресії щодо командного й рядового складу. 1920 Т., залишаючись на попередніх постах, був деякий час наркомом шляхів сполучення. Саме у цей період намагався втілювати у життя модель т. зв. мілітаристського соціалізму, в основі якого лежала вимога перетворення країни на гігантську військ. казарму. У часи революції та громадянської війни став другим (після Леніна) найвизначнішим лідером більшовицького уряду. Після смерті Леніна був одним з найзапекліших противників *Й. Сталіна* і найвірогіднішим претендентом на лідерство в партії та керівництво державою. 1926 суперництво між Т. та *Й. Сталіним* завершилося послабленням впливу Т. у партійних структурах, зняттям його з вищих держ. посад та проголошенням «троцькізму» ворожою ВКП (б) і рад. державі течією. У листопаді 1927 рішенням ЦК і ЦКК ВКП (б) Т. був виключений із партії та засланий в Алма-Ату. У січні 1929 Т. депортований за межі СРСР, а 1932 позбавлений радянського громадянства. До 1933 Т. жив на Принцевих островах поблизу Стамбула, потім перебрався до Франції, а з 1935–37 перебував у Норвегії. 1937 оселився у Мексиці в м. Кайокан. У період третьої еміграції Т. вдалося створити групи своїх прихильників у багатьох країнах світу, які 1938 об'єдналися у IV Інтернаціонал. Головною метою IV Інтернаціоналу проголошувалося поширення комуністичної революції у всьому світі та «відродження» СРСР, очистивши його від влади бюрократії. У політ. діяльності Т. цього періоду центр. місце посідала боротьба проти сталінізму.

Значна частина життя та діяльності Т. була пов'язана з Україною: тут минули його дитинство й частина юності, як професійний революціонер він деякий час жив у Києві, а перебуваючи в еміграції 1907–17, дописував до газ. «Киевлянин». Однак укр. нац. життя було йому чуже; за свідченням деяких західних істориків, ненавидів буквально все укр., пов'язуючи його з контрреволюційним селянством. Як нарком військових справ та голова Реввійськради відіграв значну роль у ліквідації укр. державності та встановленні більшовицького режиму в Україні. Вороже ставився до *українізації*. Під час боротьби за владу між *Й. Сталіним* та Т. більша частина більшовицького партійного керівництва в Україні стала на бік першого, оскільки КП(б)У уряд очолювали безпосередні висуванці *Сталіна* –

Каганович і *Чубар*. Українська інтелігенція теж вороже поставилася до троцькістської опозиції, пам'ятаючи роль її лідера в розгромі Української революції, його «антиселянську» поставу та ворожі висловлювання щодо політики українізації. Незважаючи на слабкість троцькістської опозиції в УСРР, під час хвилі політ. репресій 1937–38 значна частина керівників більшовицької партії та держ. органів в Україні (зокрема, *Ю. Коцюбинський*, *Іван Голубенко* та ін.) були заарештовані та репресовані за звинуваченням у приналежності саме до троцькістських орг-цій (т. зв. Українського троцькістського центру). У березні 1937 *П. Постишева* усунуто від влади (згодом розстріляли) за втрату пильності й надання троцькістам притулку в республіканській партійній орг-ції. Згідно із заявою ГПУ, в січні 1937 троцькістські групи нібито існували в усіх великих укр. містах. Уже в еміграції 1939 Т. несподівано виступив із серією статей, у яких висловлювався за надання політ. самостійності рад. Україні. 1939 за особистим дорученням *Й. Сталіна* НКВД організував убивство Т., яке здійснив іспанець *Рамон Меркадер*. У 1920–30-х існувала нечисленна група соціалістів, яка обстоювала ідеї троцькізму, у Галичині та невелика фракція серед укр.-канадських комуністів, що видавала 1933–38 газ. «Робітничі вісті» й переклала кілька творів Т. Відродження троцькізму пов'язане з діяльністю 1970 групи молодих укр. інтелектуалів у Канаді (*Богдан Кравченко*), які дописували про Україну до різних троцькістських видань, передруковували окремою брошурою статті Т. про політ. самостійність Української РСР (Trotsky L. For a Free Independent Soviet Ukraine. Toronto.).

Я. Малик, Д. К. (Львів).

ТРОЦЬКИЙ МИКОЛА – (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. У роки *Першої світової війни 1914–18* – командир піхотного батальйону на Румунському фронті. В українській армії з кін. 1917. Командував сотнею Кінно-гайдамацького куреня ім. Кармалюка, сформованого на Поділлі. Курінь Т. воював зі збільшовиченими частинами рос. армії у р-ні Кам'янця-Подільського. У квітні 1918 частини було перекинуто до Харкова. За *Гетьманщини* – курінь під командуванням Т. перебував у складі Запорізької дивізії (пізніше – корпусу), згодом розгорнуто у полк. Командиром полку призначено Т. Влітку 1918 Т. у складі військ. місії виїжджав до Відня у справі звільнення військовополонених українців. Під час антигетьманського повстання виступив на боці Директорії УНР. Призначений командиром 3-ї ім. Кармалюка бригади Армії УНР. Після інтернування частин Армії УНР у Польщу перебував у таборі Пйотркува. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТРОЩИНСЬКИЙ ДМИТРО ПРОКОПОВИЧ (1754–1829) – держ. діяч Російської імперії, меценат укр. культури. Походив з укр. старшинського роду Трощинських. Син військ. товариша Прокопія Трощинського. Після закінчення *Києво-Могилянської академії* служив у *Малоросійській колегії* м. Глухові. 1773 – гадацький полковий писар. Наприк. рос.-тур. війни 1768–74 відряджений у Молдову в розпорядження командувача окремого корпусу князя М. Репніна для виконання секретарських обов'язків. Перебував на цій посаді 13 років, доки М. Репнін був рос. послом у Стамбулі, Смоленським, а потім Псковським ген.-губернатором. З 1784 – керуючий справами канцелярії графа О. Безбородька, згодом – член Головного поштового управління у званні статс-секретаря. 1793 призначений статс-секретарем *Катерини II*. Отримав у власність містечко Кагарлик на Київщині, а згодом – великі земельні володіння на Полтавщині, Київщині та Воронежчині. За Павла став сенатором. На поч. царювання *Олександра I* призначений членом Державної Ради. 1802–06 – міністр уділів. Деякий час перебував у відставці, жив у своєму маєтку в с. Кибенцях Миргородського пов. Полтавської губ. 1812–14 – полтавський губ. предводитель дворянства. Завдяки підтримці Т. у *Ніжинському ліцеї* навчався М. Гоголь. 1814–17 – міністр юстиції Російської імперії. З 1817 – у відставці. Т. був шанувальником укр. старовини. У Кибенцях заснував приватний театр, кілька творів для якого написав Гоголь-Яновський – батько М. Гоголя. У м. Кагарлику Т. збудував палац, створив бібліотеку і посадив великий парк. Зібрана Т. багата бібліотека після його смерті була розпродана, частина бібліотеки і папери з його особистого архіву 1833 були передані його племінником цареві *Миколі I*. Т. надавав підтримку діячам укр. науки, літератури та мистецтва – *Я. Марковичу*, *В. Ломиковському*, *В. Капністу*, *В. Гоголю*, *В. Боровиковському*, *А. Веделью* та ін. Т. став одним із ініціаторів видання 1798 «Енеїди» *І. Котляревського*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОЩИНСЬКИЙ СТЕПАН (рр. н. і см. невід.) – держ. і військ. діяч Гетьманщини. Племінник *І. Мазепи*. Засновник укр. старшинського роду Трощинських. 1690–97 обіймав ранг господаря Гадацького замку. 1697–1704 – обозний Гадацького полку, а 1704–08 – гадацький полковник. Був одружений з дочкою полковника охочекомонного полку Іллі Новицького *Марією*. Мав двох синів – *Андрія* та *Івана*. Обидва були бунчуковими товаришами. Прадід *Д. Трощинського*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ТРОЯК (тригрошовик) – польськ. срібна, а згодом білонна та мідна монета, номінальною вартістю 3 гроші. Уперше запроваджена 1528 королем *Сигізмундом I Старим*. Вміст чистого срібла у цих монетах становив 2,31 г. Найбільш масовою емісія Т. була під час правління короля *Сигізмунда III Вази*, коли ці монети стали популярним номіналом грошового ринку в українських землях. У 18 ст. Т. став спочатку білонною, а потім мідною монетою.

Р. Шуст (Львів).

ТРУБЕЦЬКОЇ ОЛЕКСІЙ МИКИТОВИЧ (р. н. невід. – 1680) – моск. держ. і військ. діяч, дипломат, князь (з 1645). 1646–62 очолював прикази – Сибірський, Казанського палацу та Полкових справ. У березні 1654 брав участь у переговорах з гетьманським урядом про умови укладення укр.-моск. військ.-політ. союзу. Під час моск.-польськ. війни 1654–57 і 1654–55 очолював південне угруповання моск. військ, вів воєнні дії з польськ. армією у р-ні Луцька. 1656 брав участь у здобутті *Юр'єва* (Дерпт, сучасн. Тарту, Естонія) під час моск.-швед. війни. 1659–60 командував моск. військами, що діяли в Україні. У червні 1659 очолювана Т. і *Г. Ромадановським* моск. армія була розгромлена укр. військами під командуванням гетьмана *І. Виговського* у *Конотопській битві 1659*. У жовтні 1659 Т. оточив своїми військами козацьку раду в Переяславі й примусив новообраного гетьмана *Ю. Хмельницького* підписати *Переяславські статті 1659*. Хрещений батько *Петра I*.

І. Підкова (Львів).

ТРУВОР – один з братів князя *Рюрика*. За літописною легендою, поданою у «*Повісті минулих літ*», 862 прийшов разом з *Рюриком* і *Синеусом* у землі ільменських слов'ян і протягом двох років правив у Ізборську. Реальність існування Т., як і другого брата *Синеуса*, тривалий час піддавалася сумніву. Деякі історики висловлювали припущення, що Т. і *Синеуса* не існувало, а відомості про них – наслідок неправильного перекладу літописцем слова «thru waring» (швед. – вірна дружина) як власного імені. В останній час історичність Т., як і *Синеуса*, визнається більшістю дослідників.

О. Щодра (Львів).

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНИ (Конгрес трудового народу України; Всеукраїнський трудовий конгрес) – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР у період *Директорії УНР*. Скликаний Директорією з метою організації влади в Україні та визначення форми держ. правління після повалення влади гетьмана *П. Скоропадського*. Проходив у Києві 23–28.1.1919. У грудні 1918 на нараді членів Директорії УНР і представників політ. партій з метою ефективної боротьби з більшовиками було запропоновано покласти в основу орг-ції влади т. зв. «трудова принцип», за яким влада на місцях мала належати радам робітників, селян і трудової інтелігенції. У Декларації Директорії УНР пропонувало-

ся скликати Т.к.У. як найвищий орган влади в Україні. Проведення виборів до Т.к.У. регламентувалося спеціальною Інструкцією Директорії УНР від 5.1.1919. Вибори мали відбуватися по куріях (від робітників, селян та «трудової інтелігенції»). Виборче право надавалось усім громадянам УНР віком від 21 року, крім позбавлених громадянських прав у судовому порядку і військовиків республіканської армії. До Т.к.У. мали бути обрані 593 делегати. З них від Київщини (67 делегатів), Поділля (59), Харківщини (65), Херсонщини (52), Волині (60), Чернігівщини (54), Полтавщини (58), Катеринославщини (46), Таврії (18) Холмщини, Підляшшя, Поліської округи (19), ЗУНР (65); від професійних орг-цій: Всеукраїнського залізничного з'їзду (20); Всеукраїнського поштового з'їзду (10).

Із 528 делегатів Т.к.У., що мали бути обрані на території УНР, 377 – селяни, 118 – робітники, 33 – представники «трудової інтелігенції». Головою виборчої комісії призначено *А. Лівницького*. Вибори відбувалися 12–15.1.1919. На тер. ЗУНР через воєнні дії на укр.-польськ. фронті (див. *Українсько-польська війна 1918–19*) вибори до Т.к.У. не проводились. 22.1.1919 у Києві відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР, в якому взяла участь делегація УНРади ЗУНР-ЗО УНР 1918–19 у кількості 36 осіб під головуванням заступника Президента УНРади *Л. Бачинського*. Директорія звернулася до Галичан з проханням, щоб уся делегація УНРади брала участь у роботі Т.к.У. як представництво від Зх. України, на що було дано згоду. Заплановане на 19.1.1919 відкриття Т.к.У. через неприбуття до Києва частини делегатів було перенесено. Т.к.У. розпочав роботу 23.1.1919 в приміщенні оперного театру. На момент відкриття Т.к.У. прибуло 400 делегатів (згодом – ще частина делегатів). До Т.к.У. обрано всіх членів Директорії УНР, крім *С. Петлюри*, котрий як представник військ. влади не виставляв своєї кандидатури. Охорону забезпечував відділ *січових стрільців*. У склад колегіальної президії увійшли: від найчисленнішої фракції Селянської спілки і *Української партії соціалістів-революціонерів* *Д. Одрин*, від укр. соціал-демократів – *С. Вітик*, від галицьких партій – *Т. Старух*. На пленарних засіданнях по черговою головували члени президії. До складу секретаріату входили *С. Бачинський* (УПСР), *В. Злотчанський* (УСДРП), *Л. Гаврилюк* (російські есери), *Вороний* (УПСР), *І. Біск* (РСДРП). 23.1.1919 Т.к.У. затвердив ухвалу УНР ЗУНР та Універсал Директорії УНР про об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу. На наступних пленарних засіданнях заслухано звіти Директорії (виступ *В. Винниченка*), уряду (виступ *В. Чехівського*), Головного Отамана *С. Петлюри*. Основні дискусії та редакційна робота розгорнулися у Конвенті сеньйорів, який складався з представників фракцій, та на засіданнях тимчасо-

вих комісій і фракцій. Під час роботи конгресу більшість делегатів висловилися проти встановлення в Україні радянської форми правління.

28.1.1919 делегати схвалили текст резолюції про владу, внесеної *С. Бачинським* (узгоджений з делегацією ЗО УНР, більшістю фракції УПСР та Селянської спілки) як проект тимчасової конституції України. У ньому оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Т.к.У. через наступ рос. військ на Київ. До наступної сесії верховна влада й оборона держави доручалися Директорії УНР, доповненої представником від Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Закарпаття; до складу Директорії увійшов Президент УНРади ЗУНР *Є. Петрушевич*). Закони, видані Директорією УНР, мали затверджуватись найближчою сесією. Виконавча влада мала належати Раді Нар. Міністрів, яка призначалася Директорією й була підзвітна Т.к.У. (на час перерви засідань Директорії УНР). У документі зазначалася необхідність створити комісії з контрольними функціями для розробки законопроектів до наступної сесії Т.к.У. Склад комісій мав обиратися на підставі пропорційного представництва від фракцій (1 представник від 15 делегатів).

З метою закріплення дем. ладу в Україні Т.к.У. висловився за підготовку «закона для виборів всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки». Владу на місцях було доручено здійснювати урядовим уповноваженим, що мали діяти під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно з представників селянства і робітництва. Окремо в універсалі підкреслено потребу негайної всенародної боротьби за самостійну УНР проти інтервенції радянської Росії. ТКУ затвердив Універсал «До українського народу», ноту «До народів світу», в якій заявлено право укр. народу бути представленим на Паризькій мирній конференції 1919–21, та протест проти рос. більшовицького наступу на Україну, відозву до Армії УНР. Ухвалена більшістю голосів резолюція згодом була опублікована як «Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці» за підписами Вітика і Бачинського. Для підготовки законопроектів до наступної сесії обрано 30 депутатів, котрі 29.1.1919 розділились по 6 комісіях: комісія оборони (10 осіб, голова – Мацюк); земельна комісія (12 осіб, голова – Петренко); бюджетна комісія (6 осіб, голова – Чайківський); комісія закордонних справ (8 осіб, голова – Л. Бачинський); харчова комісія (9 осіб, голова – Мельник); культ.-просв. комісія (10 осіб, голова – Вировий). Після відступу Директорії УНР і уряду з Києва внаслідок більшовицького наступу комісії ТКУ проводили засідання та брали участь у спільних нарадах Директорії УНР і Ради Міністрів у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському. Протягом весни-літа 1919 комісії поступово втрачали вплив на державне життя УНР. 11.7.1919 у Кам'янці-Подільському на спільній нараді членів

комісій (бл. 10 осіб) під головуванням *С. Вітика* була прийнята постанова про припинення їхньої роботи.

В. Задунайський (Донецьк).

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНИ (ТКУ) – політична партія, що існувала в Україні 1993–96. Створений 1993 за ініціативою укр. політика *А. Матвієнка*. У вересні 1993 було зареєстровано Міністерством юстиції України. У час заснування спирався на центр «Справедливість», Союз підприємців, Спілку співробітництва. На виборах 1994 не отримав жодного місця у Верховній Раді України. До складу парламенту не потрапив і лідер партії. Налічував бл. 5200 членів у 17 обласних осередках. Первинні орг-ції (за місцем проживання) об'єднуються в районні та міські, а вони, у свою чергу, в обл. та кримську республіканську організацію. Вищим партійним органом був з'їзд, який скликався не рідше одного разу на два роки. З'їзд обирав Раду ТКУ та контрольну комісію. Рада ТКУ організувала всю роботу у період між з'їздами, обирала політвиконком, координаторів. Головою Політвиконкому було обрано *А. Матвієнка* (голова Вінницької обл. держ. адм-ції). З моменту заснування ТКУ зайняв конструктивну центристську позицію у політ. спектрі України, заявивши про себе, як про «партію власників, здатну стати політ. базою укр. реформ». Вдалося об'єднати навколо себе багатьох відомих політиків, урядовців, бізнесменів. Він виступав за побудову дем., справедливого, соціального суспільства, в основу розвитку якого покладено загальнолюдські цінності. На відміну від консервативної моделі ринку, до якої схиляється значна частина партій України, ТКУ обстоював принцип соц.-регульованих ринкових відносин через поєднання ефективної ринкової економіки з активною соціальною політикою держави. У галузі міжнац. взаємин ТКУ виступив за поважання прав та інтересів представників усіх національностей і нац.-етнічних груп. У зовнішній політиці не підтримував прийняття Україною статусу постійно нейтральної держави. Здекларувавши свою прихильність до соціально-ліберальної ідеології, ТКУ зблокувався з Партією демократичного відродження України в рамках об'єднання «Нова Україна», сформувавши політ. ядро останньої. 24.12.1996 ТКУ та ПДВУ на об'єднувачому з'їзді центристських сил проголосили про розпуск своїх партій і утворення на їхній основі Народно-демократичної партії (НДП).

Ю. Шведа (Львів).

ТРУТЕНКО ВАЛЕНТИН МАКСИМОВИЧ (12.3.1881–30.1.1953) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. у м. Звенигородці на Київщині. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, 1901 – Київське піхотне юнкерське училище, пізніше – Миколаївську академію Генерального штабу. У роки *Першої світової війни 1914–18* –

на Зх. фронті. 1916 – командир 175-го піхотного Батуринського полку, підполковник. Після Лютневої революції 1917 – організатор укр. військ. з'їзду Зх. фронту у Ризі, здійснював українізацію частин 12-ї рос. армії. У листопаді 1917 очолив і привів на Чернігівщину зукраїнізований Батуринський полк, який взимку 1918 брав участь у боях з більшовицькими військами. За Гетьманщини командував частинами на Катеринославщині й Черкащині. Під час антигетьманського повстання виступив на боці Директорії УНР. Був призначений начальником Могилів-Подільської юнацької школи. З грудня 1919 – помічник командира 3-ї Залізної дивізії, а під час 1-го *Зимового походу 1919–20* виконував обов'язки командира. Учасник боїв на більшовицькому фронті восени 1920. З листопада 1920 перебував серед військовиків інтернованих частин Армії УНР у Польщі, начальник Спільної юнацької школи (1922). 1924 після ліквідації таборів виїхав до Німеччини, де приєднався до угруповання гетьмана *П. Скоропадського*. Обирався отаманом Українського вільного козацтва, був військ. аташе гетьманського екзильного уряду в Німеччині. Після Другої світової війни деякий час перебував у нім. таборі Міттенвальді. 1948 емігрував у Чилі. Помер у Сант-Яго.

М. Литвин,

К. Науменко (Львів).

ТРУТОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (28.1(9.2)1826 – 17(29).3.1893) – укр. художник і графік. Н. у Курську (Росія). Виховувався у родинному маєтку в с. Полівці на Харківщині (тепер Охтирський р-н Сумської обл.). Навчався у Петербурзі. 1845–49 – вільнослухач Петербурзької академії мистецтв, з 1860 – академік. 1871–81 – інспектор Московського училища живопису, скульптури і архітектури. Співпрацював як художник-графік у багатьох періодичних виданнях («Русский худ. листок», журн. «Искра»). Ілюстрував твори укр. і рос. письменників, зокрема Гоголя (альбом літографій до «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», 1874), Т. Шевченка (до біографії, 1885, «Гайдамаків», 1886), Марка Вовчка (1860), О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова (1864). 1861–62 разом із Л. Жемчужниковим, І. Соколовим, О. Бойдеманом, В. Верешагіним подав свої малюнки до «Життєписної України». Автор полотен «Хоровод у Курській губернії» (1860), «Колядки у Малоросії» (1864), «Переселенці в Курській губернії» (1864), «Сорочинський ярмарок» (1872), «Білять полотно» (1874), «Кобзар над Дніпром» (1875), «В місячну ніч» (1881), «Весільний викуп» (1881), «Хворий» (1883). Помер у с. Яковлівці (тепер Обоянський район Курської обл., Російська Федерація). Твори Т. зберігаються у Музеї укр. мистецтва в Києві, Третьяковській галереї у Москві.

ТРУШ ІВАН ІВАНОВИЧ (17.1.1869 – 22.3.1941) – укр. живописець і громад. діяч. Н. у с. Висоцькому (тепер Бродівський р-н Львівської обл.). З 1881 вчився у Бродівській гімназії. 1891 вступив у Краківську академію красних мистецтв, де навчався у польськ. майстра Вигулковського, згодом – у відомого пейзажиста Я. Станіславського. Був членом т-ва «Громада». Після закінчення 1897 академії Т. переїхав до Львова. 1898 очолював перше об'єднання художників Галичини «Товариство для розвою руської штуки». 1905 разом з *М. Грушевським* заснував «Товариство прихильників українського письменства, науки і штуки», яке відіграло важливу роль у популяризації та пропаганді укр. мистецтва. Підтримував дружні відносини з *В. Стефаніком* та *І. Франком*. Своєю творчістю Т. розпочав відродження галицького малярства. Поступово утвердився як художник-реаліст, прекрасний пейзажист, майстер психологічного портрета та побутового жанру. Майже щороку їздив у Карпати, подорожував Україною, Кримом (1901, 1903), Італією (1902, 1908), Єгиптом й Палестиною. 1900 їздив у Київ, де познайомився з Лесею Українкою. Т. – автор бл. 250 великих полотен, переважно пейзажів. Серед них – «Могила Тараса Шевченка у Каневі» (1900), «Захід сонця в лісі» (1904), «Дніпро біля Києва» (1910), «Полукіпки під лісом» (1919); цикли картин: «Квіти», «Луки і поля», «Сосни», «Італійські пейзажі», «В обіймах снігу» (1925), «З життя пнів» (1929); пейзажі з архітектурними мотивами «Лавра у Києві» (1901), «Михайлівський собор», «Андріївська церква в Києві»; створив ряд пейзажів Італії, Єгипту, Палестини з характерними для цих країн рисами архітектури тощо. Великою заслугою Т. є створення галереї портретів його сучасників – *І. Франка* (1897), *В. Стефаніка* (1897), *М. Драгоманова* (1897), *Лесі Українки* (1900), *М. Лисенка* (1900), *І. Нечуя-Левицького* (1900), *М. Грушевського*, *Б. Грінченка*, *П. Житецького* (1900) та ін. (всього бл. 350 портретів). Т. став ініціатором проведення першої всеукраїнської художньої виставки у Львові 1905. Перша персональна виставка творів Т. відбулася 1899; брав участь у виставках укр. і польськ. митців у Києві, Кракові, Варшаві, Лондоні, Відні, Софії. Найбільші колекції полотен митця зберігаються у львівських музеях – Національному музеї *І. Труша*, є також у музеях Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода та ін. міст України. На поч. 20 ст. Т. розгорнув багатогранну діяльність як літ.-художній критик і публіцист. Літературна спадщина Т. становить понад сотню статей з літературознавства, історії та теорії мистецтва. Друкувався у журналах «Літературно-науковий вісник», «Будучність», «Ruthenische Rundschau» (Відень), газетах «Діло», «Зоря» та ін. виданнях. На поч. 1905 спільно з композитором *С. Людкевичем* почав видавати перший у Галичині укр. мистецький щомісячник «Артистичний вісник». Помер у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі.

Т. Галайчак (Львів).

ТУГАЙБЕЙ (р.н. невід. – 1651) – видатний крим.-татар. полководець і політ. діяч. Походив з одного з чотирьох впливових родів Кримського ханства – роду Аргін. Звання бея (князя) Тугаймурза (шляхтич) отримав як керівник перекопського санджаку (округу). Перекопським беєм став між 1642 і 1644 (за правління хана Мухаммеда-Гірея IV). Посада Т. була однією з важливих у ханстві, оскільки на нього покладалися обов'язки з захисту кордону держави. Єдиний серед бейів мав хоругву і 3-тисячний загін особистої гвардії. Йому підпорядковувався гарнізон Перекопа та підрозділи прикриття (15 тис. чол.), а також ногайські орди: Єдичкульська, Перекопська, Очаківська та Буджацька. На думку *О. Прицака*, познайомився з *Б. Хмельницьким* під час його перебування у татар. полоні (1620–22), що згодом відіграло важливу роль у укладенні та реалізації укр.-татар. союзу 1648 проти Польщі. У серед. квітня 1648 за наказом хана *Іслама-Гірея III* на чолі 20-тисячного загону (за ін. дан., 6-тисячного) прибув на допомогу *Б. Хмельницькому* на *Микитинську Січ*. Татарська кіннота на чолі з Т. і українська армія під командуванням *Б. Хмельницького* спільно билися проти польського коронного війська у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648*. 1648 Т. брав участь в облозі Львова (вересень-жовтень) та Замостя (грудень), а також у *Берестецькій битві 1651*, під час якої й загинув. Кримськотатарське військо, очолюване Т., відіграло важливу роль у перемогах *Б. Хмельницького*, татар. кіннота ліквідувала польськ. перевагу в кавалерії. Поєднання козацької піхоти і татар. кінноти створило оперативну-тактичну перевагу укр. армії над польськ. у цих битвах, оскільки після переходу на бік повстанців реєстровців польськ. командування не мало піхоти, рівноцінної козацькій, і для оборонних дій було змушене спішувати своєю кіннотою. У складі укр. армії татарська кіннота, очолювана Т., виконувала функції передового загону (у похідних порядках) та авангарду (у бойових порядках), а також здійснювала завдання у проведенні тактичної розвідки. На прохання *Б. Хмельницького* і за згодою кримського хана *Іслама-Гірея III* Т. влітку 1648 та навесні 1649 перебував з 15-тисячним військом на кочів'ях біля Дніпра (на Синіх Водах), виконуючи функції резерву укр. армії. Відносини між *Б. Хмельницьким* і Т., за дан. деяких джерел, були дружніми. Зокрема, відомі слова *Б. Хмельницького*: «...Тугайбей близький мені є, він мій брат, моя душа...».

І. Стороженко (Дніпропетровськ).

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (21.1.1865–22.1.1919; за ін. дан., 20.1.1865–21.1.1919) – укр. учений-економіст, історик, політ. діяч. Н. у с. Солоніму Куп'янського повіту Харківської губ. у дворянській родині. Навчався у гімназіях Києва та Харкова. 1884 вступив на фізико-математичний відділ Харківського ун-ту,

який закінчив екстерном 1888. 1892 стажувався в Англії. Займався наук. діяльністю з окремих проблем екон. теорії: кон'юнктури, кооперації, обґрунтування періодичності кризових явищ. Читав лекції з економіки у вищих навч. закладах Петербурга та Москви. З 1906 був головним редактором журн. «Вестник кооперации», згодом редагував серійне видання «Новые идеи в экономике» (вийшло 5 випусків). У ранній період діяльності захоплювався ідеями «легального марксизму», однак на поч. 20 ст. відмовився від попередніх поглядів. Належав до партії *кадетів*. 1901–05 жив на Полтавщині, співпрацював із земськими установами. 1917 переїхав до Києва. Вступив до *Української партії соціалістів-федералістів*. У період Української революції брав активну участь у формуванні укр. фінансових інституцій. 3.9.1917 призначений генеральним секретарем фінансів УЦР. Перебуваючи на цій посаді, деякий час жив у Петрограді, а в грудні подав у відставку. Т.-Б. був автором декларації *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* «Економічна політика» (30.8.1917). З липня 1918 – редактор журналу «Українська кооперация», до якого писав статті укр. мовою. Був головою на установчому з'їзді Центрального укр. кооперативного комітету (1–3.9.1918). На поч. жовтня 1918 очолював його керівний орган – Раду. 1917–18 – проф. Державного укр. ун-ту в Києві. У липні–вересні 1918 працював у комісії з вироблення законопроекту про заснування *Української академії наук*. З 22.11.1918 – дійсний член УАН, на поч. 1919 очолював соц.-екон. відділ академії. Організатор Українського кооперативного ін-ту. У період Директорії УНР входив до складу спеціальної комісії, яка розробляла проект проведення грошової реформи. У січні 1919 призначений радником з екон. питань делегації УНР на *Паризькій мирній конференції 1918–19*. Т.-Б. – автор праць з екон. теорії («Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», 1894; «Русская фабрика в прошлом и настоящем», 1898; «Бумажные деньги и металл», 1917), історії економічних доктрин («Очерки по истории политической экономии», 1901–02; «Очерки по новейшей истории политической экономии», 1903, 1915; «Теоретические основы марксизма», 1905 та ін.), з теоретичних засад кооперативного руху («Социальные основы кооперации», 1916, 1919; «Кооперация, її природа і мета», 1919; «О кооперативном идеале», 1918), підручників («Основы политической экономии», 1907, 1919, 1924), біографічних нарисів («Прудон, его жизнь и деятельность», 1891; «Д. С. Милль, его жизнь и ученно-литературная деятельность», 1892). 1914–16 разом з *М. Грушевським*, *Ф. Вовком*, *М. Ковалевським*, *А. Кримським*, *О. Шахматовим* брав участь у підготовці енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

О. Павлишин (Львів).

ТУКАЛЬСЬКИЙ-НЕЛЮБОВИЧ ЙОСИФ (р.н. невід. – 26.7.1675; за ін. дан., 1676) – Київський православний митрополит (1663–75). У молодому віці прийняв чернечий постриг. З 1654 – архимандрит Ліщинського монастиря і старший Віденського Святодухівського монастиря. З серпня 1661 – єпископ могилівський. Невдовзі переїхав до Чигирина, де був 1663 (за ін. дан., 1664) обраний на Київський митрополичий престол. Поряд з Т.-Н. на митрополичий престол претендували єпископ Мефодій (Филимонович), кандидат московського уряду, а також перемишльський єпископ Антоній Винницький, що користувався підтримкою гетьмана П. Тетері. У зв'язку з цим Т.-Н. фактично керував лише частиною митрополії, бо західними єпархіями управляв А. Винницький. Виступав проти втручання польськ. уряду в укр. церковні справи, за що 1664 ув'язнений у Марієнбурзькій фортеці в Пруссії. Звільнений 1667 (за ін. дан., 1666). Деякий час перебував у Вільно та Могилеві, а згодом повернувся до Чигирина. Дворічне перебування у польськ. ув'язненні сприяло зростанню авторитету Т.-Н. у середовищі православного духовенства, козацтва та укр. шляхти. Незважаючи на існування місцеблюстителя митрополичого престолу Мефодія Филимоновича (згодом – Л. Барановича), Т.-Н. продовжував вважатися Київським митрополитом і переважно самостійно вирішував усі питання церковного життя. За підтримки гетьмана *П. Дорошенка* 6.3.1668 (за ін. дан., 1670) отримав благословення від Константинопольського патріарха. Похований у Троїцькому чоловічому монастирі. Згодом прах Т.-Н. було перенесено до Лубенського Мгарського монастиря.

Р. Шуст (Львів).

ТУЛУБ ЗІНАІДА ПАВЛІВНА (16(28).11.1890 – 26.9.1964) – укр. письменниця. Н. у Києві в родині відомого київ. адвоката. Дитячі роки минули у містечку Брацлаві Подільської губ. і в Таганрозі, куди її батька перевели по службі. 1904 родина повернулася до Києва. 1904–09 навчалася у Київській жіночій гімназії, а 1909–17 на слов.-рос. відділенні іст.-філол. ф-ту Вищих жіночих курсів. Займалася наук.-дослідницькою роботою. За працю «Погляди *М. В. Гоголя* на проблеми мистецтва в світлі західноєвр. та рос. філософських теорій першої пол. 19 ст.» їй було надано вчений ступінь кандидата філол. наук і залишено при Київському ун-ті для підготовки до професури. Через матеріальні труднощі змушена припинити наук. діяльність. 1919 деякий час керувала лекторською секцією в політуправлінні Київського військового округу, в Одеському губернському військкоматі, пізніше працювала на різних посадах у рад. установах. Літературну діяльність розпочала 1916. Спочатку писала під впливом батька рос. мовою поезії, а згодом прозові твори. 1916 в популярному лібе-

ральному журн. «Вестник Европы» було опубліковано повість «На перепутьє». Під впливом подій Української революції почала писати укр. мовою. Працювала в галузі кінодраматургії, написала кілька сценаріїв для ВУФКУ, збирала матеріали для більш масштабних творів: «Гайдамаки», «Джордано Бруно», «Йоган Вюртемберзький» та ін. Працювала як перекладач з франц., нім., рос. мов. Здійснила переклади рос. мовою творів М. Коцюбинського, Ю. Яновського, Г. Епіка, П. Качури та ін. Успіх Т. приніс роман «Людолови». Зданий до видавництва «Молодий більшовик» 1933 1-й том твору вийшов друком, «відредагований» відповідно до тодішніх ідеологічних вимог, на поч. 1935. 1937 надруковано 2-й том роману. У цьому масштабному і багатоплановому творі представлено широке історичне тло України 17 ст., соц., нац., релігійні суперечності й конфлікти цієї доби. 1937–56 Т. була репресована й відбувала заслання в Казахстані. Після повернення написала роман-хроніку «В степу безкраїм за Уралом» (1964) про життя Т. Шевченка на засланні, спогади «Моє життя», оповідань для дітей «Заважалочка-допомагалочка». Померла у Києві.

М. Лабач (Львів).

ТУЛЬЧИНСЬКА УПРАВА – філія *Південного товариства декабристів*. Створена 1818 за ініціативою П. Пестеля, ад'ютанта командувача 2-ї рос. армії, яка була розквартирована у Тульчині (тепер Вінницька обл.) після завершення війни з наполеонівською Францією. Спочатку Т.у. була філією «Союзу благоденства». У березні 1821 члени Т.у. заснували Південне товариство декабристів, яке очолив П. Пестель. 1823 після утворення Васильківської та Кам'янської управ Т.у. стала головною управою т-ва. Членами Т.у. були: П. Пестель, О. Юшневський, І. Аврамов, О. та М. Крюкови, В. Івашов, Ф. Вольф, О. Барятинський, М. Бестужев-Рюмін, М. Басаргін, С. Важковський, В. Раєвський, М. і П. Бобрішеви-Пушкіни. Члени Т.у. виступали за повалення самодержавства та встановлення республіканського правління (причому після перевороту необхідно було встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні). З нац. питання члени Т.у. поділяли погляди П. Пестеля, який заперечував право неросійських народів імперії на самовизначення (крім поляків) та був противником перебудови Росії на федеративних засадах. Після арешту П. Пестеля й придушення повстання Чернігівського полку Т.у. припинила своє існування.

А. Пономаренко (Вінниця).

ТУМАНСЬКИЙ ФЕДІР ЙОСИПОВИЧ (бл. 1757 – листопад 1810) – укр. письменник, перекладач і видавець. Н., можливо, у Глухові. 1773 вступив до Кенігсберзького ун-ту, де вивчав право

у Д. Лестока та філософію у Д. Бука. Був обраний членом Королівського пруського німецького товариства. Бл. 1778 повернувся в Україну, 1779 висунув проект влаштування у Глухові академічної книгарні та запропонував заснувати Академічне т-во як зародок Академії наук. За дорученням П. Рум'янцева розробив проект всебічного вивчення Лівобережної України, на основі якого складено «Топографічний опис» А. Шафонського та «Опис» Д. Пашенка. Переїхавши до Петербурга, одержав посаду директора Державного позичкового банку (1789–93). 1789–87 видавав тижневики «Зеркало света» (ч. 1–6, разом з П. Богдановичем) та «Пекарство от скуки и забот». 1792–94 видавав журнал «Російський магазин», де вмістив низку статей з історії України. Вперше видав Літопис Герб'янки (у другій, пізнішій ред.) під назвою «Летописец Малья России» (1793, ч. 2–3), який став джерелом для праць Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича та ін. Вивчав історію Росії. Переклав рос. мовою «Путешествие по разным провинциям Российской империи» П. Палласа (1786), видав праці першого рос. африканіста М. Коковцева «Описание Архипелага и Варварийского берега» (1786) та «Достоверные известия о Алжире» (1787). Т. написав оди на честь П. Завадовського і Г. Потьомкіна-Таврійського. У жовтні 1779 був обраний чл.-кор. Петербурзької АН, з січня 1794 – чл.-кор. Королівського Геттінгенського наук. товариства. Помер на хуторі Родіонівка Глухівського повіту.

С. Білокінь (Київ).

ТУМАНСЬКІ – дворянський рід, що походить від шляхтича **Тимофія Ігнатовича Т.** (р. н. невід. – 1710), який, ймовірно, походив з Правобережної України. Серед ін. представників роду: **Василь Григорович Т.** (бл. 1723–1809) – держ. діяч Гетьманщини. Разом з Г. Кониським навчався в Київській академії. 1750 – переяславський полковий писар. 1751–62 старший військ. канцелярист, помічник генерального писаря А. Безбородька, 1662–64 – останній генеральний писар Гетьманщини. Після скасування гетьманства став правою рукою П. Рум'янцева в Малоросійській колегії. Дійсний штатський радник (1779), Новгород-Сіверський віце-губернатор (1784–85); **Йосиф Григорович Т.** (бл. 1733–1795) – укр. правник. Навчався в Київській академії. 1764 керував похідною канцелярією при гетьмані К. Розумовському в Петербурзі. 1871–82 – член Генерального суду, з 1783 – голова Новгород-Сіверської палати карного суду; **Іван Григорович Т.** (бл. 1740–бл. 1800) – обер-секретар сенату, приятель О. Безбородька. Навчався в Київській академії. 1758–61 – у гімназії при Петербурзькій АН разом з О. Лобисевичем та С. Дівовичем. Служив у Герольдмейстерській конторі сенату. Переклав книжку «О воспитании девиц» Ф. Фенелона (1763, 1774) та дві статті Луї де Жокура з «Енциклопедії». За поданням П. Рум'янцева переведений до Малоросійської колегії. Бл. 1778–79 брав участь в упорядкуванні Генерального архіву. 1781 зробив подання до Петербурзької АН про заснування у Києві книгарні. 1782 – київський губерніяльний прокурор, 1791–95 – голова Київської палати цивільного суду; **Михайло Васильович Т.** (бл. 1758–1827) – член Малоросійської колегії (з 1778). Навчався у Кенігсберзькому ун-ті. Після ліквідації Малоросійської колегії працював у Комісії для впорядкування Генерального малоросійського архіву (1778–82). Віце-губернатор Олонецький (1795) та Костромський (1797), петербурзький цивільний цензор (1797–98).

С. Білокінь (Київ).

ТУПТАЛО ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ (світське ім'я – Данило Савич Туптало, Тупталенко; 11.12.1651 – 28.10 (8.11).1709) – укр. церковний діяч 17 ст., письменник-енциклопедист, проповідник. Н. у містечку Макарові на Київщині в козацькій родині. Початкову освіту здобув удома. З 1662 навчався у *Києво-Могилянській колегії*. Учень відомого богослова Іоанікія Галатовського. У зв'язку із захопленням Києва 1665 поляками Т. змушений залишити навчання та повернутися до дому. 9.7.1668 прийняв чернечий постриг у Києво-Кирилівському монастирі під ім'ям Димитрія. 25.3.1669 Київський митрополит *Й. Тукальський-Нелюбович* висвятив його у сан ієродиякона. У Кирилівському монастирі перебував до 1675. Під час перебування у Густинсько-Успенському монастирі архієпископа Лазаря Барановича 23.5.1675 висвячений у сан ієромонаха. Проповідував у Віленському Святодухівському та Слуцькому монастирях. На запрошення гетьмана *І. Самойловича* у лютому 1679 повернувся в Україну. 1684 за сприяння архімандрита *Києво-Печерської лаври* Варлаама Ясинського розпочав роботу над життєписом святих «Четьї-Мінеї». Був ігуменом Макаківського Преображенського (1681–82), Миколаївського Батуринаського (з 1682–83, 1686–92), Києво-Кирилівського (1697), Чернігівського Єлеського Успенського (1797–99), Спаського Новгород-Сіверського монастирів. На поч. 1701 *Петро I* запросив Т. до Москви, де 23.3.1701 був висвячений на митрополита Сибірського й Тобольського. 4.1.1702 призначений митрополитом у Ростові Ярославському. Вхорив у групу укр. ієрархів Російської православної церкви, очолювану митрополитом С. Яворським, котра боролася проти старовірів та ін. сект, що відкололися від церкви після реформ царя Олексія, однак не сприймала радикальніших реформ, пропонованих Петром I, особливо нової системи управління церквою (узаконювала верховенство царя над церковною організацією). Ддав про поліпшення духовного життя вірних своєї єпархії, видав два листи до священників, закликаючи їх поліпшити стан

справ у парохіях. Заснував школу на 200 учнів у Ростові. Т. – автор численних богословських праць, проповідей, літературних творів. Перша друкована праця – «Руно орошенное» (1680). Найвідоміший твір – велика збірка з чотирьох книг «Четьї-Мінеї» (1689–1705, багато разів перевидавалась). Серед ін. праць: «Вопросы и ответы краткие о вере», «Розиск о раскольнической бринской вере», (1709), «Зерцало православного исповедения» (1805), «Поклонение Пресвятой Богородице», «О причащении Святых Тайн», «Алфавит духовный», «Диарий» (щоденник за 1689–1703), «Каталог киевских митрополитов» та ін. Похований у Ростовському Свято-Яковлівському монастирі. 22.4.1757 канонізований.

Р. Шуст (Львів).

ТУРАШ МИРОСЛАВ (Грабовський; 26.2.1910 – квітень 1939) – діяч ОУН. Н. у с. Ніжанковичах біля Перемишля. Навчався у гімназіях Перемишля та Дрогобича. 1928–31 – провідник «Пласту» і «Сокола». Член ОУН з 1929. У 1930-х повітовий провідник ОУН Дрогобиччини, згодом – окружний провідник ОУН Стрийщини. З 1935 – член Крайової езекутиви ОУН. У лютому 1939 Т. призначений на пост крайового провідника на західноукр. землях. Унаслідок різниці у поглядах щодо стратегії і тактики ОУН стосовно подій у *Карпатській Україні* між проводом Українських націоналістів та Крайовим проводом виникли серйозні суперечності. 1939 Т. як крайовий провідник їздив для зустрічей та консультацій з керівництвом ОУН. У Празі та Відні під час зустрічей з А. Мельником, Я. Барановським і Р. Ярим висловив невдоволення пасивною політикою офіційного керівництва ОУН. Т. було запропоновано викласти позицію Крайового проводу на 2-му Великому зборі українських націоналістів у Римі. У квітні 1938 пропав безвісти, повертаючись у Галичину.

К. Бондаренко (Львів).

ТУРБАЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789–93 – один із найбільших антикріпацьких сел. виступів у *Лівобережній Україні* в 2-й пол. 18 ст. Відбулося у с. Турбях Градизького пов. Катеринославського намісництва (тепер Глобинський р-н Полтавської обл.). Безпосередньою причиною стала спроба селян добитися звільнення від кріпацтва. На поч. 18 ст. жителі села, яке вважалося вільним військ. селом, були козаками і належали до Миргородського полку. Згодом їх було насильно переведено у стан залежних селян. Сел. заворушення відбувалися вже 1776, коли село Турбаї було продано поміщикам Базилевським. Останні почали активно розвивати госп-во, примушуючи селян відбувати повинності. Турбаївці не хотіли миритись із положенням кріпаків й домагались підтвердження свого козацького стану, звертаючись до Миргородського полку. Згодом їх було насильно переведено у стан залежних селян. Сел. заворушення відбувалися вже 1776, коли село Турбаї було продано поміщикам Базилевським. Останні почали активно розвивати госп-во, примушуючи селян відбувати повинності. Турбаївці не хотіли миритись із положенням кріпаків й домагались підтвердження свого козацького стану, звертаючись до Миргородського полку. Згодом їх було насильно переведено у стан залежних селян. Сел. заворушення відбувалися вже 1776, коли село Турбаї було продано поміщикам Базилевським. Останні почали активно розвивати госп-во, примушуючи селян відбувати повинності. Турбаївці не хотіли миритись із положенням кріпаків й домагались підтвердження свого козацького стану, звертаючись до Миргородського полку. Згодом їх було насильно переведено у стан залежних селян.

76-ма турбаївськими родинами (у селі жили бл. 2 тис. чол.), які ще 1738 були переведені у козаки миргородським полковником В. Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5(16).1.1789, викликала невдоволення в частини селян, чий козацькі права не були визнані. Селяни, вирішивши добитись волі власними силами, створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар) і відмовились виконувати панщину. Найважливіші питання вирішувались на загальному сході. Для врегулювання «справи про козацтво» і втихомирення селянського заворушення у село в травні 1879 прибули представники Голтвянського нижнього земського суду разом з військ. командою. Проте суд під впливом поміщиків Базилевських визнав козаками лише 29 турбаївців, крім того, судді не мали і списку осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану. 8(19).6. селяни обурилися й за ініціативою селян Г. Ракші, С. і Л. Рогачків, М. і М. Пархоменків, Г. Величка, А. Бондаря та ін. розпочали збройне повстання. Повстанці роззброїли військ. команду, розправились із Базилевськими і зруйнували їхню садибу та, заарештувавши суддів, добилися від них написання документа про «добровільне переведення в козаки» турбаївських селян. Запровадивши самоврядування – «Громадську збірню», протягом чотирьох років самостійно вирішували всі громад. справи. За прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл: Очеретувате, Кринок, Остап'я. Через ускладнення міжнародного становища (війни з Туреччиною і Швецією, революційні події у Франції) уряд Катерини II тривалий час намагався припинити сел. виступ без застосування військ. сили. Проте, зазнавши невдачі, власті вдалися до жорстоких каральних дій. У червні 1793 у село було введено батальйон піхоти Бузького егерського полку і 200 козаків. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11(22).7.1793 до 31.1(11.2).1794. Більше сотні селян були піддані тілесним покаранням батогами і відправлені на довічні каторжні роботи до Сибіру. 15 селян після знущань померли. Частина турбаївців виселено у степи Херсонської й Таврійської губ. Власті змінили навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (колишня назва була відновлена лише 1919). Виступ турбаївських селян відображено у пісенній нар. творчості, художній літературі та легендах.

О. Сухий (Львів).

ТУРІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – князівство, існувало у серед. 10–12 ст. у центрі правобережного Полісся. Утворене на території, більша (пн.) частина якої була населена дреговичами, менша (пд.) – древлянами (південь цієї тер. входить до складу України). Через князівство пролягали важливі тор-

гові шляхи (водний і сухоходльний з Києва до Польщі, сухоходльний – з Києва на Литву), що сприяло його екон. і політ. піднесенню. На півдні й заході Т.к. межувало з Волинською, на сх. – з Київською, а на пн. – з Полоцькою землями. Політичним центром князівства було м. Турів (перша літописна згадка під 980). За Володимира Святославича було приєднане до Київської держави. 980 першим київ. намісником у Т.к. став Володимирів син Святополк Володимирович. Відтоді у ньому постійно правили Рюриковичі. На Любецькому з'їзді 1097 Турівську землю було закріплено за нащадками Ізяслава – сина Ярослава Мудрого. За князя Юрія Ярославича Т.к. відокремилосся від Києва, а по його смерті (1166) дійшло до поділу князівства між його синами на уділи, з яких відомо три – Турівський, Дубровицький і Пінський. У пізніші часи дроблення території Т.к. тривало. У 1330-х землі Т.к. повністю потрапили під владу представників лит. династії Гедиміновичів. Поширена в науковій літературі думка про існування у серед. 10–12 ст. Турово-Пінського князівства є сумнівною, оскільки до 1166 вся Турівська земля являла собою однойменне князівство. Щодо Пінська, який не відігравав помітної ролі в цій землі, то перші літописні згадки про місто належать до 1097 і 1166.

М. Крикун (Львів).

ТУРКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ (псевд. Павло; 1910–1.11.1944) – діяч ОУН. Н. на Тернопільщині. Член ОУН з 1929. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. 1933–35 та 1939 перебував у польськ. тюрмах. 1935–39 – референт пропаганди Крайової ексекутиви ОУН на Західноукр. землях. Один з 15 членів організації, які підписали 10.2.1940 у Кракові Акт про створення Революційного проводу ОУН. Був членом Крайового проводу ОУН у Кракові, один із організаторів служби безпеки ОУН. Учасник 2-го великого збору ОУН у Кракові, 1941–44 – заступник головного керівника СБ при проводі ОУН. На 3-му надзвичайному великому зборі ОУН 1943 обраний членом Головної ради ОУН та організаційним референтом проводу. Загинув у бою з військами НКВД у Чорному Лісі біля Станіслава (тепер Івано-Франківськ).

К. Бондаренко (Львів).

ТУРЯНСЬКИЙ РОМАН (справж. прізвище – Кузьма; 25.5.1894–16.7.1940) – діяч Комуністичної партії Західної України. Н. у с. Стрівка (тепер Збарзького р-ну Тернопільської обл.). Навчався в Академічній гімназії у Львові, на медичному ф-ті Львівського ун-ту. 1915–16 брав участь у створенні «Інтернаціонал-революційної соціал-демократії», написав низку антивоєнних статей. 1919–20 працював у більшовицькому підпіллі у Наддніпрянській Україні, служив полковим лікарем у Червоній армії. 1921–24 перебував на партійній, профспілковій і

викладацькій роботі в УСРР. З 1924 – член ЦК, з 1925 – член Політбюро ЦК КПЗУ. З 1926 – представник КПЗУ в польській секції Комуністичного Інтернаціоналу. 28.3.1927 на засіданні секретаріату Виконкому Комінтерну (ВККІ) виступив проти звинувачень на адресу колишнього наркома освіти УСРР О. Шумського. 1927–28 разом з Й. Криком (Васильківим) очолював більшість ЦК КПЗУ, яка критикувала політику більшовицького керівництва в УСРР на чолі з Л. Кагановичем. 18.2.1928 ВККІ виключив «групу Василькова-Турянского» з КПЗУ і з Комінтерну. У квітні 1928 Т. у «Листі з Польщі», опублікованому в органі німецьких троцькістів «Die Fahne des Kommunismus» («Прапор комунізму») піддав критиці сталінську політику з нац. питання. Після саморозпуску КПЗУ – більшості (жовтень 1928) очолював «групу колишньої КПЗУ – більшості». 1929 відмежувався від Й. Крика, визнав свої «помилки». Звертався до ЦК КПЗУ і ЦК Компартії Польщі з проханням поновити його в партії, але безуспішно. 1932 прибув до Москви, де працював у видавництві Профінтерну. 8.2.1933 заарештований і незабаром засуджений за сфабрикованою ДПУ справою «Української військової організації». 1939 безпідставно звинувачений у шпигунській діяльності на користь Німеччини і Польщі. Засуджений до розстрілу.

О. Зайцев (Львів).

ТУСТАНЬ – наскельна фортеця у Галицькій землі. Згадана в літопису серед давньоукр. міст, які 1340–49 були захоплені польськ. королем Казимиром III Великим. Знаходилась за 1 км на пн.-схід від с. Урича (тепер Сколівський р-н Львівської обл.). На основі джерел 16 ст. припускають, що Т. була збудована в серед. 13 ст. на місці ранішого городища, розташованого на терасі, яка здіймається на 50 м. над рівнем долини. Т. споруджена з дерев'яних балок на скелях Камінь, Гострий камінь і Мала скеля. Вирубани в скелях пази дають можливість припустити існування 5-поверхової будівлі. Усередині фортеці було споруджено кілька цистерн для зберігання води. На дослідженій площі (розкопки проводяться з 1971) знайдено уламки глиняного посуду, різноманітні залізні інструменти, предмети озброєння (наконечники стріл, бронзова булава). 5.10.1994 постановою Кабінету Міністрів України на території Т. засновано держ. іст.-культ. заповідник «Тустань».

М. Пелешишин (Львів).

ТУЧАПСЬКИЙ ПАВЛО (1869–1922) – діяч укр. та рос. соц.-дем. руху. Н. у с. Бесідці Тарашанського повіту Київської губ. Навчався у Київському ун-ті. Наприк. 1880 – на поч. 1890-х – член нелегального укр. студентського просв. гуртка «Хрестоматія». Активно співпрацював з виданнями Русько-української радикальної партії у Галичині.

На поч. 1890-х перейшов на марксистські позиції. З 1896 – член київ. соц.-дем. групи «Рабочее дело» та київ. «Союзу за освобождение рабочего класса», редактор «Рабочей газеты». Делегат першого (1898) з'їзду Російської соц.-дем. партії. З 1904 – діяч та ідеолог Української соціал-демократичної спілки. Видавав журн. «Правда» у Львові (1905). 1903–10 був близьким до більшовицької течії у РСДРП. З 1910 зблизився з рос. меншовиками. 1921–22 працював бібліотекарем в УВАН. Автор брошури «Шевченкові ідеали і українська дійсність» (1891, під криптонімом «Е.Г.») та спогадів «Із пережитого. Дев'яності роки» (1923, 1931).

Я. Грицак (Львів).

ТШИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА (Тшинецька культура, тшинецька етнокультурна спільнота) – археол. культура бронзового віку. Назва походить від могильника біля с.Тшинець у Повісленні. Існувала в 16–11 ст. до н.е. Т.к. поділяють на західнотшинецьку культуру на тер. Польщі та східнотшинецьку культуру на тер. України. Східнотшинецька культура виділена С. Березанською. Поширена в пн. лісовій смугі Правобережної України і на Лівобережжі – в межириччі Дніпра й Десни. Представлена переважно поселеннями. Виділяють чотири локальні групи: рівненську, прип'ятську, київ. та сошницьку. Поселення невеликі (Пустинка), житла заглиблені в землю, покривля двосхила. Долівка інколи вимощувалась глиняними вальками. Поховання: ґрунтові й підкурғанні з обрядом тілопокладання й тілоспалення. Знаряддя праці та предмети побуту представлені ліпним посудом (тюльпаноподібні горщики, черпаки, миски, друшляки), прикрашеним валиками, заглибленими лініями, заштрихованими трикутниками; крем'яними виробами (клиноподібними сокирами, серпами, наконечниками списів і стріл), кам'яними сокирами з отвором, кістяними речами. Бронзові вироби: ножі, кинджали, прикраси (браслети, персні, різноманітні шпильки). Основою госп-ва племен східнотшинецької культури були осіле скотарство, різні промисли, у деяких місцях поширене землеробство. Значну роль відігравали ремесла, обмін з сусідніми племенами. У соц. житті панували родопатріархальні відносини, виділялась багатша верхівка. У духовній культурі домінували культ предків, вогню, різні форми прикладного мистецтва. Т.к. сформувалась на тер. Польщі на основі традицій культур лійчастого посуду та шнурової кераміки, на тер. України – різних груп культури шнурової кераміки, а також пізнього Трипілля. Племена Т.к., на думку лінгвістів та археол., є найдавнішими предками праслов'янської людності між Віслою й Дніпром.

М. Пелешишин (Львів).

ТЮТЮННИК ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ (17.8.1882 – 19.12.1919) – укр. військ. діяч, ген.-

хорунжий Армії УНР. Н. у с. Єнках на Полтавщині. Навчався у Хорольській гімназії, Тифліському піхотному юнкерському училищі. З 1905 проходив службу у піхотних частинах російської армії. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на фронті, підполковник, командир батальйону 25-ї Сибірської стрілецької дивізії (1917). березні 1918 зголосився на службу до укр. війська. Увійшов до складу оперативного управління Українського Генерального військового штабу, невдовзі призначений заступником начальника Генштабу. За Гетьманщини деякий час продовжував службу, але змушений був залишити посаду. Член Українського національного союзу, брав участь у підготовці антигетьманського повстання. Призначений заст. начальника Генштабу – начальником оперативного відділу під час наступу Армії УНР на Київ у листопаді–грудні 1918. У травні–липні 1919 обіймав посаду начальника штабу, виконував обов'язки командувача Дієвої армії УНР. Підвищений у званні до ген.-майора. У листопаді 1919 захворів на тиф. Помер у шпиталі в Рівному.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТЮТЮННИК ГРИГІР МИХАЙЛОВИЧ (5.12.1931–6.3.1980) – видатний укр. прозаїк. Брат *Г. Тютюнника*. Н. у с. Шилівці на Полтавщині (тепер Зінківський р-н Полтавської обл.). Рано залишився без батька, деякий час виховувався у родині дядька на Луганщині. 1946 вступив до ремісничого училища, по закінченні працював слюсарем на заводі ім. Малишева у Харкові, згодом на будівництві Миронівської ДРЕС. 1951 призваний до армії. Після демобілізації закінчив вечірню середню школу. 1957–62 навчався на філол. ф-ті Харківського ун-ту. Потім учителював на Луганщині. З 1963 працював у редакції газ. «Літературна Україна», видавництвах «Молодь», «Веселка». Уже першою збіркою оповідань «Зав'язь» заявив про себе як про зрілого, оригінального письменника. У ній, а також у наступних («Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976)) не лише відтворив життя українського села, вивів яскраві національні характери, й тонко психологічно мотивував вчинки своїх героїв. Т. виступив в укр. літературі як блискучий новеліст. Він також автор повістей «День мій суботній», «Життя Артема Безвіконного», творів для дітей «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973), «Климко» (1976; екранізовано 1983), «Вогник далеко в степу» (1979). Лауреат Шевченківської премії та премії ім. Лесі Українки (1980).

Г. Чуба (Львів).

ТЮТЮННИК ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (6.4.1920 – 29.8.1961) – відомий укр. письменник. Брат *Гр. Тютюнника*. Н. у с. Шилівці на Полтавщині (тепер Зінківський р-н Полтавської обл.). Після закінчення Шилівської семирічки та серед-

ньої школи у Зінкові 1938 вступив на філол. ф-т Харківського ун-ту. Під час *німецько-рад. війни 1941–45* перебував у складі діючої армії, 1942 потрапив у полон, утік. До зими 1943 воював у партизанському загоні, знову був полонений, утік у квітні 1944. Партизанів на тер. Чехословаччини. Після важкого поранення повернувся у с. Шилівку. 1946 закінчив Харківський ун-т. 1946–47 учителював у Львові та Кам'янці-Бузькій (Львівщина). 1946–58 завідував відділом прози журн. «Жовтень» (нині «Дзвін»). Згодом перейшов на творчу роботу. Літературну діяльність почав у студентські роки. Проте перша збірка оповідань «Зорані межі» (1951) була аматорською. Як зрілий письменник, Т. заявив про себе повістю «Хмарка сонця не заступить» (1956). Справжнє визнання приніс роман-хроніка «Вир» (перша частина 1960, повністю надрукований 1962) – один із перших правдивих творів про складні соц.-психол. процеси в укр. передвоєнному селі, про долю українського селянства під час *Другої світової війни*. Після смерті Т. вийшли друком збірка поезій «Журавлині ключі» (1963) і незакінчений роман «Буг шумить» (1965). Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1963, посмертно).

Г. Чуба (Львів).

ТЮТЮННИК ЮРІЙ ЙОСИПОВИЧ (20.4.1891 – 1929) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у с. Будищі на Київщині. Навчався у сільській школі, закінчив агрошколу в Умані. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на фронті, отримав офіцерський чин. Після утворення УЦР взяв активну участь в українізації частин рос. армії. У березні–квітні 1917 сформував у Сімферополі український полк ім. П. Дорошенка. У червні 1917 Т. як делегат від 228-го піхотного запасного полку взяв участь у роботі 2-го всеукраїнського військового з'їзду у Києві. У липні обраний членом УЦР. Переведений по службі у Катеринослав. Восени 1917 організував у Звенигороді Кіш вільного козацтва, став його отаманом. Після захоплення Києва більшовиками у лютому 1918 розгромив Звенигородський кіш до 20 тис. повстанців. У запеклих боях розгромив збільшовичену 8-му армію, зайняв Бірзулу й Валнярку, роззброїв частину 2-го рос. корпусу, кінну бригаду, розгромив у Бобринську 8-тисячну групу *М. Муравйова*. До травня 1918 контролював великі території Київщини і Херсонщини. Влітку і восени повстанці під командуванням Т. вели бої з німцями та гетьманцями. У лютому 1919 частини Т. об'єдналися із загонами *М. Григор'єва*, утворивши могутню військову групу (23 тис. багнетів і шабель, 52 гармати, 20 бронепоездів). Командування повстанською армією перебрав на себе М. Григор'єв, начальником штабу став Т. Повстанці разом з Червоною армією повели бойові дії проти денікінців та військ Антанти, зайняли у березні 1919 Херсон і Одесу. У травні 1919, зрозумівши суть

більшовицької політики в Україні, Т. і М. Григор'єв повернули зброю проти більшовицької Росії.

Після загибелі командувача армії у липні 1919 Т. на чолі частини Повстанської армії прибув до Жмеринки і приєднався до Армії УНР. Влітку 1919 очолював групу в запеклих боях на більшовицькому фронті. Спільно із 3-ю Залізною, 2-ю Волинською дивізіями і 2-ю Галицькою бригадою частини під командуванням Т. визволяли Житомир, а потім через Брацлав, Гайсин, Христинівку, Умань вийшли в р-н Шполи. Наприк. серпня 1919 частини Т. протистояли Південній групі Й. Якіра, а в жовтні–листопаді – денікінському корпусу генерала Я. Слащова. 1919 Т. призначений помічником командувача Армії УНР. Після інтернування укр. частин у Польщі Т. не склав зброї. Влітку і восени 1921 підготував план 2-го *Зимового походу* на тер. України з метою підняти антибільшовицьке повстання. Операція була проведена у листопаді 1921, однак закінчилася трагічно: групу розбили більшовицькі війська, 359 полонених козаків було розстріляно поблизу Базара на Житомирщині. 1924 Т. повернувся в рад. Україну. Оселився у Харкові, отримав посаду викладача тактики і стратегії у Харківській школі червоних старшин. Написав спогади про Зимовий похід, кілька кіносценаріїв, працював редактором художніх фільмів, навіть зіграв роль самого себе у фільмі «ПКП». 1929 був заарештований, вивезений до Москви, де без суду за наказом начальника ОГПУ Менжинського розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ТЯГЛІ СЕЛЯНИ – 1) Категорія залежних селян на укр. землях у складі Російської держави 15 – поч. 18 ст., котрі виконували натуральні й грошові державні повинності – тягло. Т. с. поділялись на «чорносошних» (держ.) і приватновласницьких, які були зобов'язані, крім тягла, виконувати повинності на користь землевласників. Т. с. наприк. 16 ст. були прикріплені до землі. Після заміни пососного (поземельного) оподаткування подвірним (кін. 17 ст.) у розряд Т.с. увійшли бобилі, а після запровадження подушного податку (1722) – холопи.

З цього часу Т. с. почали називатись податним населенням. 2) На укр. землях під владою Польщі, Великого князівства Литовського (14–18 ст.) та у Правобережній Україні у складі Російської імперії (до 1861) – категорія селян, які відбували панщину, обробляючи панську землю своєю тягловою худобою (кіньми, волами) й с.-г. реманентом. Розмір панщини встановлювався відповідно до майнового стану селянського господарства. За інвентарними правилами 1847–48 тягловий двір був зобов'язаний відробляти щотижня 3 дні панщини тяглом і один день жіночий, а напівтягловий (або піший) – два дні піших і один жіночий.

І. Підкова (Львів).

ТЯГЛО (від. староруського – тягнути, відбувати повинність) – узагальнена назва грошових і натуральних держ. повинностей селян в укр. землях, що входили до складу Російської держави 15–18 ст. До селянської реформи 1861 у поміщицькому госп-ві Т. було умовною одиницею (звичайна сім'я) обкладання, відповідно до якої визначався загальний розмір сел. повинностей на користь поміщиків і держави.

ТЯГНО БОРИС ХОМИЧ (10(23).8.1904 – 18.1.1964) – відомий укр. актор, педагог. Н. у Харкові. 1923 закінчив Київський музично-драматичний ін-т ім. М. Лисенка. З 1926 навчався на режисерських курсах при театрі «Березіль», згодом викладав на драматичних курсах цього театру. Був учнем *Л. Курбаса*, послідовник *Б. Романицького*. 1932–37 – художній керівник Харківського ТРОМу. 1938–40 – очолював Дніпропетровський укр. драм. театр ім. Т. Шевченка, 1944–47 – Одеський театр укр. драми. 1948–62 Т. – головний режисер Львівського укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Викладав акторську майстерність у драматичній студії театру. Кращі вистави: «Гамлет» У. Шекспіра, «Сон князя Святослава» І. Франка, «Мішани» М. Горького. Зняв фільми «Охоронець музею» (1930), «Фата моргана» (1931), «Вирішальний старт» (1933). Народний артист УРСР (1954). Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

УВАРОВ ОЛЕКСІЙ СЕРГІЙОВИЧ (28.2.1825 – 29.12.1884) – рос. археолог, граф. Син рос. держ. діяча С. Уварова. 1845 закінчив Петербурзький ун-т. 1851–54 дослідив бл. 7 тис. курганів у Володимирській і Московській губ. Був одним із засновників Московського археолог. т-ва і Державного історичного музею у Москві. 1853–54 досліджував пам'ятки античної культури на Пд. Україні, зокрема, вів розкопки в *Ольвії* і *Херсонесі*. Методи розкопок і досліджень У. відзначалися дилетантизмом; вони стояли на низькому навіть для того часу рівні. Роботи У. в більшості застаріли. У. – автор праць «Дослідження про старожитності південної Росії і берегів Чорного моря» (тт. 1–2, 1851–56), «Археологія Росії. Кам'яний період» (тт. 1–2, 1881).
І. Підкова (Львів).

УГОРЩИНА, УГОРСЬКА РЕСПУБЛІКА – держава у Центральній Європі, у серед. частині басейну Дунаю. Межує з Україною, Словаччиною, Австрією, Словенією, Хорватією, Союзною Республікою Югославією, Румунією. Тер. 93 тис. кв. км. Населення бл. 10,4 млн, понад 96% – угорці. Столиця – м. Будапешт. В адм. відношенні поділяється на 19 медьє (комітатів) і м. Будапешт (привіртний до медьє). У.Р., згідно з Конституцією (1990), – демократична правова держава. Законодавчий орган – однапалатні Державні збори. Глава держави – президент. Вищий орган держ. управління – уряд. Тер. сучасної У. була заселена з часів палеоліту. Перші писемні джерела, які подають відомості про історію цього регіону, походять з 6–5 ст. до н.е. В цей період на території У. проживали іллірійські, фракійські та ін. племена. У 4 ст. до н.е. на Дунаї з'явилися кельти, які витіснили іллірійське та фракійське населення. У 5 ст. кельти, осівши у завойованих областях, перейшли до землеробства. З 2-ї пол. 1 ст. до н.е. починається занепад кельтського суспільства. На рубежі н.е. тер. Задунав'я, що була заселена кельтськими та іллірійськими племенами, потрапила під владу Римської імперії. Ці землі уві-

йшли до складу новоствореної провінції Паннонії, яка мала велике військово-стратегічне значення для імперії. Суміжна з Паннонією область на схід від Дунаю (сучасний Альфельд) населена кельтами та фракійцями, починаючи від серед. 1 ст. до н.е., зазнавала впливу з боку даків (дако-гетських племен), що проживали в сучасній *Трансільванії*. У 2-й пол. 1 ст. даки підкорили більшу частину Альфельду і чинили напади на пн.-сх. р-ни Паннонії. У серед. 1 ст. н.е. у межириччі Дунаю й Тиси з'явилися сармати, які витіснили звідси даків. Згодом імператор Троян підкорив даків, створивши в 106 на їхніх землях провінцію Дакія.

З кін. 3 ст. у Паннонії почало поширюватись християнство. Тоді ж посилюються варварські (германські, кельтські та сарматські) напади на Паннонію. У 3 ст. Паннонію розорюють германські племена, а також сармати. 271 римляни змушені були відступити з Дакії, а наприк. 4 ст. У. перебувала під владою *гунів*.

Через Серед. Подунав'я пересуваються на пд. германські та ін. народи. У 6 ст., витіснивши германців, цей регіон зайняло тюркське плем'я аварів, яке створило сильне держ. об'єднання – Аварський каганат. Водночас у 5–6 ст. сюди починають проникати й слов'яни, які потрапляють під владу аварів. 623 слов'яни під проводом Само підняли повстання проти аварів, створивши союз племен (див. *держава Само*. 890-х Аварська держава зникла під ударами франків, які опанували Серед. Подунав'я. Під їхнє верховенство потрапили і слов. племена цього регіону, які протягом 9 ст. робили спроби незалежитися від германців, створивши свої державні об'єднання – Паннонське (Блатенське) князівство, Великоморавську державу (деякий час входили землі Паннонії).

Наприк. 9 ст. у Серед. Подунав'я проникли угорці. Починаючи з 5 ст. н.е., вони кочували на широким просторах Пн. Кавказу та Пн. Причорномор'я, перебуваючи під владою різних тюркомовних племен, зокрема, хозар (7–9 ст.). Тер., яку вони займали, на пн. межувала з поселеннями сх. слов'ян. Під проводом князя Арпада (бл. 890–907) союз угор. племен, подолавши бл. 895–896 Карпати, розташувався в Серед. Подунав'ї. Згодом угорці зайняли Затисся, долини Мароша й Тиси, межириччя Тиси та Дунаю, Задунав'я. Протягом 902–906 підкорили Великоморавську державу.

З Серед. Подунав'я протягом 1-ї пол. 10 ст. угорці здійснювали численні грабницькі походи не тільки в суміжні, а й у віддалені країни Зх., Пд. та Пд.-Сх. Європи. Після поразки від військ нім. імператора Оттона I (955) угорці осіли у Паннонії, витіснивши звідти або асимілювавши ін. народи, зокрема, слов'ян. Наприк. 10 ст. угорці прийняли християнство, і кн. з династії *Арпадів* став першим угор. королем Іштваном I Святим (1000–1038). У 11–12 ст. угор. королі поширили свою владу на тер.

сучасних Словаччини, Трансільванії, Хорватії та Закарпаття. У 1-й пол. 13 ст. угор. ранньосередньовічна держава досягла свого найвищого розвитку.

Угор. королі проводили активну зовн. політику. 992 *Володимир Святославич* організував похід на білих хорватів (тобто у Закарпаття), де стикалися територіальні інтереси Русі й У. Як зазначає «Повість минулих літ», Володимир жив у мирі зі Стефаном I Угорським (Іштваном I). Після смерті кн. Володимира (1015) його син Святослав Володимирович, переслідований братом *Святополком Окаєвичем*, намагався втекти в У. Скориставшись з князівських міжусобиць, Іштван I захопив *Закарпаття*. Його син Імре мав титул «князя русів». Арпади і *Рюриковичі* були пов'язані династичними шлюбами. Зокрема, двоюрідний брат Іштвана I був одружений з київ. княжною; один із наступників Іштвана Ендре I (див. *Андрій I*, 1046–60), перш ніж стати королем У., тривалий час жив (разом з своїм братом) у Києві при дворі кн. *Ярослава Мудрого* і був одружений з рус. княжною (дослідники ототожнюють її з дочкою Ярослава Анастасією); король Бела I (1060–63; див. *Бели*) видав свою дочку Ланку за тмутараканського кн. Ростислава Володимировича – внука Ярослава Мудрого. Дочка короля Ласло I (1077–1095) вийшла заміж за володимир-волинського кн. Ярослава Святополковича. Невдалим виявився шлюб короля Кальмана Книжника (1095–1116; див. *Коломан*) з дочкою *Володимира Мономаха* Єфимією. Їхній син Борис (не визнаний батьком) протягом багатьох років за підтримки галицьких бояр вів наполегливу, проте безрезультатну боротьбу за угорський престол. Дочка Кальмана (від іншого шлюбу) стала дружиною князя Звенигородського, потім – галицького *Володимирика*. Нарешті, король Геца II (1141–62) був одружений з дочкою великого кн. київ. *Мстислава Володимировича* Єфросинією.

За правління Ендре I та його сина Шаламона (1063–74; Соломона) в У. посилювався рус. вплив – русичі займали високі посади, поширився візантійський церковний обряд, при дворі вживалася слов. мова. Якщо до кін. 11 ст. відносини У. з Руссю носили переважно мирний характер, то в наступні десятиліття угор. напади на Русь стають нерідким явищем. Згідно з угор. джерелами, перший похід у *Галичину* бл. 1095 зробив Ласло I. Угор. королі дедалі частіше втручалися у внутр. міжусобну боротьбу рус. князів, здійснюючи походи у Галицьку землю. Король Кальман 1099 пішов у Галичину як союзник київ. кн. Святополка Ізяславича в боротьбі проти Василька Ростиславича та його брата Володаря, однак був розгромлений у битві на р. Вігор під Перемишлем. Іштван II (1116–31) 1123 здійснив похід на Володимир-Волинський. Бела II (1131–41; див. *Бели*) 1139 послав багатотисячне військо на допомогу великому кн. київ. Ярополку Володимировичу, що вів боротьбу з чернігівським

кн. Всеволодом. Геца II протягом 1148–52 здійснив ряд походів у Галичину на підтримку великого кн. київ. Ізяслава Мстиславича проти галицького князя Володимирика. 1188 Бела III (1172–96; див. *Бели*) під приводом допомоги князю Володимиру Ярославичу намагався приєднати галицькі землі до Угорщини, проголосивши себе «королем Галичини», і зробив намісником у Галичі свого сина Ендре (пізніше – король Ендре II; див. *Андрій II*). Проте галицькі бояри за підтримки польськ. кн. *Казимира II Справедливого* 1189 вигнали Ендре (див. *Галицьке повстання 1189*).

Після загибелі кн. Романа Мстиславича (1205) його вдова Анна, прагнучи утвердити на престолі Галицько-Волинської держави свого малолітнього сина *Данила Романовича Галицького*, вдалася під опіку короля Ендре II. 1214 Ендре II уклав у Спіші з краківським кн. Лешком Білим угоду (див. *Спішська угода 1214*), за якою галицькі землі були приєднані до У., а його малолітній син Коломан проголошувався королем Галичини. Окупація Галичини угор. військами викликала *Галицьке повстання 1219–21*. У травні 1221 об'єднані сили *Данила Галицького* і *Мстислава Удатного* розбили угор. військо під командуванням Коломана біля Галича. Проте Мстислав Мстиславич Удатний, який зайняв галицький престол, видав свою дочку Марію за молодшого сина угор. короля – Ендре (див. *Андрій Андрійович*) і 1227 передав йому Галичину. 1230 Данило Галицький звільнив Галич від угорських військ, а сам Андрій Андрійович потрапив у полон. У наступні роки угорці зробили ще кілька безрезультатних спроб зайняти Галичину. Після навали монголо-татар на У. (1241–42) король Бела IV, підтримуючи свого зятя, чернігівського кн. Ростислава Михайловича (видав за нього дочку Анну), вислав у Галичину угор. військо на чолі з воеводою Фільнеєм. 17.8.1245 угор. військо та їхні союзники – загопи польськ. феодалів були розгромлені у битві під Ярославом дружиною *Данила Галицького*. Після поразки в *Ярославській битві 1245* Бела IV погодився на шлюб своєї дочки *Констанції з Левом Даниловичем*, який відбувся у 1247. Це сприяло встановленню тісних союзницьких відносин між *Галицько-Волинською державою* і У. (хоча Бела й надалі залишав за собою титул «короля Галичини і Лодомерії»). Данило Романович підтримував Белу IV у його боротьбі за австр. герцогство (1252–53). Добросусідські відносини між У. і Галицько-Волинською державою тривали й після смерті Данила та Бели, за всіх останніх королів династії Арпадів.

Наприк. 13 ст. – на поч. 14 ст. У. розпалась на ряд самостійних володінь. Після смерті Ендре III (1290–1301) розгорілася боротьба за угор. корону. Королем було проголошено Карла I Роберта (1301–42) – представника Анжуйської династії, однак протягом двох десятиліть йому довелося ут-

верджувати свою владу, поборюючи ін. претендентів на королівський престол. Зокрема, наджупан Земплинського та Ужанського комітатів П. Петуня (Петро Петрович), очоливши 1315 повстання проти Карла I Роберта, запропонував запросити на угор. престол одного з галицько-волинських князів – *Лева Юрійовича* або його брата *Андрія Юрійовича*. Лише на поч. 1320-х Карлу I Роберту вдалося покінчити з політ. анархією в країні. За деякими даними, саме в цей час він захопив Мукачеве.

Після смерті галицько-волинського кн. *Юрія II Болеслава* (1340) У. надавала допомогу Польщі у загарбанні галицько-волинських земель. 1340 У. і Польща розпочали тривалу війну проти Литви за Галичину. 1349 польськ. король *Казимир III Великий* за підтримки угор. військ захопив Галичину, а згодом – Холмську та Белзьку землі. 1349 пд. частина Галичини, що пізніше дістала назву Буковина, відійшла до Угорщини (з 1359 Буковина перебувала у складі князівства Молдова). 1350 наступник Карла I Роберта, угор. король *Людвік I Великий* (1342–82) уклав угоду зі своїм дядьком, польськ. королем Казимиром III Великим, згідно з якою У. «відступала свої спадкові права» на «Руське королівство» (Галичину) Казимирові, а після його смерті (коли у нього не буде синів) Польща разом з Галичиною, Холмською та Белзькою землями і Крем'янцем перейде до Людвіка. Після смерті 1370 Казимира III Людвік I став польським королем. 1372 він передав владу над Галичиною своєму наміснику кн. шлезькому Владиславу Опольському (1372–1379, 1385–1387). 1376–77 Людвік I вів запеклу боротьбу з волинським кн. Любартом і великим кн. литовським Кейстутом за Зх. Волинь, внаслідок якої до У. було приєднано Холмську та Белзьку землі. Зі смертю Людвіка I особиста унія У. й Польщі розпалася. Королевою У. стала старша дочка Людвіка *Марія* (1382–87), а королевою Польщі – його молодша дочка *Ядвіга*. 1387 Галичина була остаточно приєднана до Польської держави.

Закарпаття перебувало під владою Угорщини. 1393–1414 (або 1417) володарем Мукачівської домінії та наджупаном Берегівського, Земплинського та Мармароського комітатів був князь *Ф. Корятович*.

За правління короля *Жигмонда* (*Сигізмунда*) Люксембурга (1387–1437) в У. посилюється міжусобна боротьба між окремими угрупованнями магнатів (т. зв. лігами баронів). На поч. 15 ст. на У. насувається загроза турец. завоювання (1416, 1418 – перші вторгнення турец. військ в У). У боях проти турків уславився полководець *Янош Гуняді*, який, об'єднавши під своїм керівництвом угор., румун., польські, сербські та волоські загони, 1456 розбив турец. війська в битві під Белградом. 1458 під тиском середн. дворянства королем У. було обрано сина *Яноша* – *Матяша Гуняді* (Корвіна; 1458–90), який зміцнив королівську владу,

здійснив ряд успішних військ. походів (завоював Моравію, Сілезію, Сх. Австрію), вів успішну боротьбу проти Османської імперії.

Посилення тиску землевласників на закріпачене селянство викликало велике селянське повстання 1514 під проводом *Д. Дожи*, жорстоко придушене феодалами.

Після поразки угор. армії під Могачем (1526) центр. частину країни захопили турки, зх. та пн.-зх. землі У. відійшли до австр. *Габсбургів*. У сх. частині колишньої У. утворилося князівство *Трансільванія* (Семигород), яке перебувало у васальній залежності від султана, але користувалося широкою автономією. До складу князівства ввійшла й більша частина Закарпаття, решта – до держави Габсбургів. Трансільванський кн. *Дьєрдь II Ракоці* (див. *Юрій II Ракоці*; 1648–60), що претендував на польський трон, підтримував дипломат. зв'язки з укр. гетьманом *Б. Хмельницьким*, з яким підписав договір про спільну боротьбу проти Речі Посполитої. 1657 на допомогу Ракоці у поході на Польщу *Б. Хмельницький* направив 20-тис. козац. військо на чолі з наказним гетьманом *А. Ждановичем* (1657). Трансільванська армія за підтримки швед. загонів здобула Краків і Варшаву, однак у липні 1657 була змушена капітулювати перед польськ. військами під Чорним Островом на Поділлі.

У 17 ст. внаслідок війни 1683–1699 австро-угор. війська вигнали турец. війська із Серед. Подунав'я. За рішеннями *Карловицького конгресу 1698–99* майже вся тер. Угорського королівства, включаючи й Трансільванське князівство, перейшла під владу Габсбургів. Протягом 1703–11 у країні тривало нац.-визвол. повстання, очолене трансільванським князем *Ференцем II Ракоці*, жорстоко придушене загарбниками.

Імператриця *Марія Терезія* (1740–80) та імператор *Йосиф II* (1780–90; одночасно угорські королева й король) намагалися провести обмежені реформи в дусі «освіченого абсолютизму», які, однак, не могли задовольнити широкі верстви угорськ. суспільства. Під впливом Великої франц. революції в У. виникли таємні орг-ції т.зв. угор. якобінців, одним з керівників та ідеологом яких був *Ігнац Мартинович*. Небажання Габсбургів стати на шлях проведення широких ліберальних реформ призвело до рев. виступів у частинах Австрійської імперії, у т.ч. в У. Внаслідок повстання в Пешті 15.3.1848 влада в У. перейшла до рук сформованого в ході революції уряду. Було скасоване кріпосне право та цензура. Спроба австр. властей придушити угор. революцію збройним шляхом зазнала невдачі. Провідну роль у розгортанні революції відіграли *Лайош Кошут*, *Шандор Петефі*, *Йожеф Бем* та ін. Угор. парламент 1849 проголосив повну незалежність У. від Австрії. Однак австр. уряд звернувся за збройною допомогою до рос. імп. *Миколи II*. У серпні 1849 рос. армія примусила угор. війська капітулювати біля фортеці Вілла-

гош. Революція зазнала поразки. У. (від якої були відокремлені Трансільванія, Хорватія, Славонія та Воєводина), по суті, було перетворено на звичайну австр. провінцію (див. також *Революції 1848–49*).

Однак нац. питання потребувало вирішення і внаслідок австро-угор. угоди 1867 габсбурзька імперія була перетворена на двоєдину Австро-Угорську імперію (див. *Австро-Угорщина*), в рамках якої У., як і Австрія, визнавалася суверенною частиною держави, в якій усі внутр. справи розв'язувались угор. парламентом і урядом. Як і раніше, австр. імператор залишався одночасно й угор. королем (*Франц Йосиф I* коронований угор. короною 8.6.1867). До У. увійшли фактично всі т. зв. землі корони св. Стефана, у т.ч. Трансільванія, Банат, Воєводина, Хорватія, Славонія, Словаччина, Закарпаття.

2-га пол. 19 ст. відзначалася прискореним екон. розвитком У., посиленням робітничого руху. Разом з тим залишилося чимало феодальних пережитків, зокрема, наявність великого поміщицького землеволодіння. Загострювалося і національне питання: неугорські нац. виступали проти політики насильницької мадяризації, за визнання своїх прав на самовизначення та вільний розвиток нац. мов і культур. На поч. 20 ст. широко розгорнулася боротьба демократичної громадськості Австро-Угорщини за встановлення загального виборчого права (запроваджене 1907). В умовах поразки габсбурзької монархії у *Першій світовій війні 1914–18* та розвалу Австро-Угорської імперії 31.10.1918 в У. перемогла дем. революція, внаслідок якої країна відновила свою незалежність і була оголошена республікою (16.11.1918). Після революції на перший план виступило нац.-тер. питання, оскільки неадьярські народи – румуни, серби, хорвати, словаки рішуче прагнули відокремлення. На Закарпатті угор. уряд схвалив автономне утворення – т. зв. *Руську Країну*. Однак Всекарпатський конгрес, що відбувся у січні 1919 в Хусті, висловився за возз'єднання Закарпаття з *Українською Народною Республікою*. Одночасно на Рахівщині та Мармарошині утворилася *Гуцульська Республіка*. 1919–20 у Будапешті перебували укр. дипломат. місії: УНР (гол. *М. Галаган*) і ЗУНР (гол. *Я. Біберович*).

На короткий час (березень–липень 1919) владу в країні захопили комуністи, які проголосили У. рад. республікою. Після ліквідації комуністичної влади в У. було встановлено диктатуру *М. Хорті*, який формально відновив монархію. Королівський трон залишився незайнятий (Габсбурги були його позбавлені), а сам Хорті став регентом країни. Хоча встановлений *М. Хорті* режим був украй правим, авторитарним за своїм характером, в країні зберігалися певні залишки демократичних свобод: існували парламентська система, політ. партії (крім крайніх лівих), профспілки. За *Тріанонським мирним договором 1920* територія У. скоротилася на $\frac{2}{3}$ (Словаччина і Закарпаття включені до Чехо-Сло-

ваччини; Трансільванія, Сх. Банат, Мармарошина – до Румунії; південнослов'янські землі – до Королівства сербів, хорватів і словенців; провінція Бургенлянд – до Австрії), а населення – прибіл. на 60%. Сподіваючись, що гітлерівський уряд допоможе У. повернути втрачені території, хортистський режим пішов на встановлення союзницьких відносин з нацистською Німеччиною. 1939 У. приєдналася до «Антикомінтернівського пакту», а 1940 – до Берлінського пакту (Німеччина, Японія, Італія). 1938 У. взяла участь в розчленуванні Чехо-Словаччини. За 1-им Віденським арбітражем 2.11.1938 до У. відійшли пд. р-ни Словаччини й пд. частина Закарпатської України з містами Ужгород, Мукачеве, Берегів. На решті земель Закарпаття 14–15.3.1939 було проголошено незалежну укр. державу – *Карпатську Україну*. Одночасно У. напала на новостворену державу і, долаючи впертий опір Збройних сил Карпатської України – «Карпатської січі», окупувала її тер. Внаслідок 2-го Віденського арбітражу (1940) від Румунії до У. відходила пн. частина Трансільванії. У червні 1941 У. слідом за Німеччиною оголосила війну СРСР. 1943 значна частина її армії, відправлена на нім.-рад. фронт, була вщент розбита у р-ні Воронежа. У вересні 1944 Рад. армія, переслідуючи гітлерівські війська, вступила на угор. землю. Командування нім. армії усунуло від влади *М. Хорті* (зробив спробу вивести країну з війни) і створило новий уряд з відвертих нацистських колабораціоністів – партії «Схрещених стріл» (т.зв. нілашистів). На поч. квітня 1945 вся тер. У. була звільнена від нім. збройних сил та угор. підрозділів, підпорядкованих нілашистському урядові. Під контролем рад. адм. було створено нові органи держ. влади, в них все більшу роль відігравали комуністи. Держави антигітлерівської коаліції уклали з У. мирний договір (див. *Паризькі мирні договори 1947*), який остаточно зафіксував скасування рішень обох Віденських арбітражів. Державні кордони У. були встановлені відповідно до рішень Тріанонського мирного договору 1920.

1947–48 Компартія під керівництвом *М. Ракоші* нейтралізувала шляхом терору своїх політичних опонентів (Партію дрібних сільських господарів, Соціал-демократичну партію) і захопила владу в країні. За підтримки рад. військ, які залишалися в У., було встановлено комуністичну диктатуру на чолі з *М. Ракоші*, лідером Компартії (з червня 1948 – Угорської партії трудящих). Протягом 1947–49 було націоналізовано банки, середні й дрібні підприємства. Одночасно розпочато насильницьку колективізацію с. г. У країні запанував політ. терор. Невдоволення народу тоталітарним режимом спричинило революцію 1956, яку жорстоко придушили рад. війська. Нове парт.-держ. керівництво на чолі з *Я. Кадаром* змушене було провести в країні помірковано-ліберальні госп. реформи, допустивши функціонування елементів ринкової екон.

У роки комуністичного ладу в рамках угор.-рад. екон. і культ. відносин набули помітного розвитку зв'язки У. з Україною. Розширювався наук. та культ. обмін, існували досить тісні зв'язки між вузами обох країн. У Будапештському ун-ті та Ньиредьгазькому пединституті відкрито кафедри укр. філології. Здійснювалися переклади укр. літератури в У. й угор. в Україні, взаємні театральні гастролі й виступи худ. колективів, обмін мист. виставками тощо.

Сусп.-політ. поворот, започаткований в СРСР 1985, розвал комуністичного блоку й самого Радянського Союзу спричинили докорінні зміни в У. 1989 в У. мирним шляхом відбувся перехід від тоталітарного режиму до дем. устрою. Втратила монополію на владу й розпалася правляча Угорська соц. робітничка партія (УСРП) (її членський склад скоротився з 700 тис. до кількох десятків тис.). Змінено назву на Угорська соціалістична партія та керівництво УСРП. Партія відмовилася від марксистсько-ленінської ідеології й перейшла на соц.-дем. позиції.

Навесні 1990 відбулися парламентські вибори, на яких переміг Угорський демократичний форум (УДФ) – правоцентристське об'єднання, що спиралося на християнські та нац. традиції. Президентом Угорської Республіки було обрано лідера Союзу вільних демократів Арпада Гонца (у 1995 обраний президентом країни на другий строк).

Новий уряд провів радикальну чистку держ. апарату, армії, керівництва підприємств від засилля комуністів. Створено новий, дем. держ. механізм. Здійснено глибокі ринкові перетворення в галузі економіки. Проте реформування екон. країни супроводжувалося зростанням безробіття й інфляції, спадом життєвого рівня широких верств населення. Це спричинило падіння популярності УДФ і керованого цим угрупованням уряду. На парламентських виборах 1994 УДФ зазнав поразки. Перемогу здобула УСРП. Її лідер Дьюла Горн став прем'єр-міністром. На виборах 1998 перемогло правоцентристське угруповання Союз молодих демократів, лідер якого Віктор Орбан очолив уряд країни. Незважаючи на зміни урядів, основні риси екон. курсу не зазнали змін і економіка країни динамічно розвивається.

Після 1989 докорінно змінився характер зовн. політики У. Протягом 1990–91 із У. виведено радянські війська, які постійно там перебували з 1944–45. 1999 У. ввійшла до складу НАТО; країна є одним із найреальніших кандидатів до вступу впродовж найближчих років до Європейського Союзу. На поч. грудня 1991 було встановлено дипломат. відносини між У. та Україною. 6.12.1991 під час візиту до Києва прем'єр-міністра Йожефа Антала відбулося підписання Договору про основи добросусідства і співробітництва між Україною і Угорщиною.

В У. є невелика укр. громада (прибл. 3 тис. чол.). Це здебільшого вихідці із Закарпаття, які проживають переважно вздовж середньої течії р. Тиси, зай-

маються с. г. Мешкають також у Будапешті. У попередні століття українців в У. було значно більше, але вони зазнали майже цілковитої асиміляції. До поч. 1990-х не існувало ніяких форм організованого укр. нац. життя. Нині робляться лише перші кроки в цьому напрямку. Нашадки українців у багатьох випадках зберегли греко-католицьку релігію, до якої належали їхні предки; богослужіння проводиться угор. мовою.

Г. Кипаренко (Львів).

УДІЛЬНІ ЗЕМЛІ – частина держ. земель в Російській імперії в 18–20 ст., які на основі указу Павла I «Установлення про імператорську фамілію» 1797 були виділені (разом з поселеними на них селянами) у власність царської родини. Знаходились під управлінням особливого адм. органу – департаменту уділів (з 1892 – Головне управління уділів Міністерства імп. двору). Прибутки з У. з повністю надходили на утримання членів імп. родини, не включалися в бюджет країни і не підлягали контролю зі сторони органів державної влади. Розмір У. збільшувався, в основному, за рахунок держ. земель. У серед. 19 ст. У. з. становили бл. 10 млн десятин. У. з. були на Поволжі, Кавказі, в Криму, на Алтаї. Незначна кількість У. з. була і в Україні – Харківській, Катеринославській і Чернігівській губерніях. Селяни, що проживали на цих землях, були звільнені від особистої залежності в 1858–59. Указом від 26.6.1863 удільні селяни за обов'язковий викуп отримали у власність частину У. з. Ліквідовані 1917.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА (від уділ – частка члена князівської сім'ї в родовому володінні) – князівські володіння, що утворились внаслідок розпаду Київської держави. Перші У. к. з'явилися в серед. 11 ст. Після смерті Ярослава Мудрого землі Київської Русі були поділені між його синами, чим фактично покладено початок існуванню Київської, Чернігівської і Переяславської земель як окремих уділів. У 1070-х князі-ізгої Ростиславичі захопили галицькі землі й утворили ряд У. к. Любецький з'їзд 1097, маючи на меті припинення княжих міжусобиць, узаконив поділ на уділи і тим самим юрид. закріпив політ. роздроблення Русі. Процес поділу єдиної держави на У. к. був призупинений у часи правління Володимира Мономаха і його сина Мстислава Володимировича, однак незабаром відокремлення земель від Києва набуло невідворотного характеру. У. к. з'являлися внаслідок земельних перерозподілів, захоплень, передачі у спадок різних міст членами князівських династій. В серед. і 2-й пол. 12 ст. внаслідок роздроблення Київської Русі на укр. землях виникли Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке князівства. Нові У. к. являли собою майже самостійні держави на зразок західноєвроп. королівств. Кожен

удільний кн. мав власний адм. апарат, монету, військо, судові установи тощо. З часом відбувалось дальше роздроблення У. к., у зв'язку з чим зростала їхня кількість, а розміри уділів зменшувалися. В удільний період складається характерна для феодалізму система сюзеренно-васальних відносин. У. кн. знаходилися у васальній залежності від великого кн., однак ця залежність нерідко була лише номінальною. Політ. роздробленість руських земель призвела до частих міжусобних війн між У. к. і ослаблення Київської Русі. Одночасно з процесом роздроблення в 12–13 ст. на укр. землях проявлялася і тенденція до об'єднання, внаслідок якої виникла Галицько-Волинська держава. Залежність від Золотої Орди, а пізніше від Литви і Польщі, стримувала об'єднувчі тенденції в українських землях, сприяла збереженню удільної системи. У 1-й пол. 15 ст. уділи були ліквідовані на галицьких землях, що входили до складу Польщі, у 2-й пол. 15 ст. – на більшій частині укр. земель, що входила до складу Великого князівства Литовського. 1471 було ліквідовано останнє укр. У. к. – Київське.

О. Щодра (Львів).

УДОВИЧЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ (27.5.1885–21.7.1937) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. у Харкові. 1907 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914–18 – на Пд.-Зх. фронті, командир роти, батальйону 129-го піхотного Бессарабського полку. Після закінчення топографічного відділення Миколаївської академії Генерального штабу – офіцер штабу фронту. З утворенням Української Центральної Ради У. активно включився у створення укр. збройних формувань та в процес українізації військ. частин. У червні 1917 брав участь у II Всеукраїнському військ. з'їзді, обраний членом Українського генерального військ. комітету, восени 1917 – комісар УЦР у штабі Пд.-Зх. фронту. Відповідав за проведення українізації рос. частин, об'єднання Румун. і Пд.-Зх. фронтів в Укр. фронт, укладення перемир'я. У січні–лютому 1918 командував укр. загонами, які обороняли Київ. Навесні 1919 – нач. персональної управи Військового міністерства УНР, на цій посаді залишався за Гетьманату і Директорії УНР. Багато робив у справі добору, розстановки та вдосконалення старшинського складу і генералітету укр. війська, їх збереження у складних ситуаціях, особисто розробляв плани реформування укр. військ. звань регулярної армії. Протягом 1918 під керівництвом У. розглянуто 13 тис. прохань щодо прийому на службу (прийнято до укр. армії 202 генерали). Призначено на посади командирів корпусів – 11, дивізій – 29, полків – 89 військовослужбовців. Підвищено у рангах 2800 старшин. 3 грудня 1920 перебував у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі. 1924 виїхав у Францію. Співпрацював з т-вами ко-

лишніх вояків Армії УНР, укр. ветеранів Першої світової війни, Українським військ.-іст. т-вом. Помер у м. Омскурі (Франція).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УДОВИЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ – (20.2.(можливо, 20.3)1887 – 19.4.1975) – укр. військ. діяч, ген.-полковник. Н. у Харкові. 1908 закінчив військово-топографічне училище, 1916 – Миколаївську академію Генерального штабу. Службу проходив у лейб-гвардії Єгерському, Єнісейському полках. У роки Першої світової війни 1914–18 – на фронті, офіцер штабів 21-ї піхотної дивізії, 3-го Кавказького корпусу, Пд.-Зх. фронту. У званні полковника командував 129-м піхотним Бессарабським полком. Після утворення Української Центральної Ради перейшов на її бік, учасник Всеукр. військ. з'їзду; організатор українізації 3-го Кавказького корпусу. У жовтні 1917 на запрошення С. Петлюри очолив штаб Гайдамацького коша Слобідської України. Один з керівників оборони Києва у січні 1918. Входив до складу відділу формування війська при Генеральному штабі Армії УНР. За Гетьманату – офіцер Генерального штабу Збройних сил Української Держави. Восени 1918 приєднався до антигетьманського повстання. Призначений командиром 2-ї дивізії Окремого корпусу січових стрільців. Короткий час виконував обов'язки ген.-квартирмейстера групи військ Пд.-Зх. фронту, а з березня 1919 очолив 3-ю Залізну дивізію. Відзначився у червні 1919, розгромивши в районі м. Скали полк Бессарабської дивізії Червоної армії. В обороні Кам'янця-Подільського, оперативного району Армії УНР, 20–22.7. війська під командуванням У. завдали відчутної поразки 45-й стрілецькій дивізії Й. Якіра і розгромили 2,5-тис. Одеський матроський полк. У серпні 1919 призначений командувачем групи українських військ (9-та Залізна, 9-та стрілецька дивізії, 11-та бригада УГА), яка успішно протистояла Пд. групі більшовицької 12-ї армії. У грудні 1919 захворів на тиф, потрапив у денікінський полон і був вивезений до Одеси. Командування військ Антанти запропонувало У. очолити оборону міста, до якого підступила 14-та більшовицька армія, однак у зв'язку з протестом денікінського ген. Шлінга переговори було перервано. Після повернення до Армії УНР сформував у березні 1920 у р-ні Могилева-Подільського 3-ю Залізну дивізію, яка в боях із більшовицькими військами біля Ямполья забезпечила перехід через фронт 5.5.1920 частинам Армії УНР, що поверталися з 1-го Зимового походу (див. Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921). У травні 1920 спільно з дивізіями 6-ї польськ. армії частина У. брала участь у наступі на Київ і першою вступила до міста (див. Польсько-радянська війна 1920). Влітку-восени 1920 очолював Праву групу Армії УНР на більшовицькому фронті. У грудні 1920 призначений генеральним інспектором

Армії УНР, перебував з інтернованими частинами у таборі Каліш (Польща). 1924 переїхав до Парижа, брав активну участь у громад.-політ. житті укр. військ. еміграції. 1954–60 – віце-президент УНР в екзилі, 1927–75 очолював Т-во вояків УНР, Європейську федерацію укр. військ. орг-цій (з 1953), був заст. голови Об'єднання вояків Армії УНР на чужині (з 1937). За плідну працю і активне співробітництво з Національною федерацією комбатантів Франції 1933 йому вручено *Diplome d'Honneur*. Під час Другої світової війни 1939–45 як чл. уряду УНР задекларував підтримку антигітлерівській коаліції. Помер у франц. місті Ментеноні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УЖВІЙ НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА (27.8 (8.9).1898 – 22.7.1986) – видатна укр. актриса. Н. у м. Любомль (тепер Волинська обл.). З 1915 вчителювала у селах Волині й Полтавщини. З 1916 брала участь у виставах аматорського гуртка в м. Золотоноша (тепер Черкаська обл.). 1922 вступила до Першого державного драматичного театру УРСР ім. Т.Шевченка в Києві. 1925–26 – актриса Одеської держ. драми, 1926–34 грала в театрі «Березиль», до 1936 – у Харківському укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. З 1936 працювала в Київському держ. академічному укр. театрі ім. І. Франка. З 1954 – голова Українського театрального т-ва. Кращі ролі: Оксана («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Анна («Украдене щастя» І. Франка), Варка («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Софія, Глафіра («Останні»), «Сгор Буличов» М. Горького), Седі («Седі» С. Моема і Колтона), циганка («Король бавиться» В. Гюго), Джулія, Єлизавета («Змова Фієско в Генуї», «Дон Карлос» Ф. Шиллера), Беатріче («Багато галасу даремно» В. Шекспіра) та ін. З 1926 знімалася в кіно. Виконувала ролі у фільмах «Прометей» (1935), «Назар Стодоля» (1937), «Тарас Шевченко» (1951), «Тарас Трясило», «Устим Кармелюк» (1939), «Райдуга» (1944) та ін. На сцені і в кіно зіграла бл. 110 ролей. Нар. артистка СРСР (1954). Нагороджена Держ. преміями СРСР (1946, 1949, 1951).

М. Ерстенюк (Львів).

УЖГОРОДСЬКА УНІЯ 1646 – об'єднання православної церкви на Закарпатті з католицькою церквою. Укладена 24.4.1646 в замковій каплиці у м. Ужгород, де 63 православних священники проголосили визнання католицької віри перед римо-католицьким єпископом Юрієм Якушичем. Ще 1642 перехід на католицьке віровизнання проголосив єпископ Мукачівський і Марамороський Василь Тарасевич. Завдяки підтримці римо-католицької церкви, імператора та магнатів унія у Закарпатті швидко поширилась. 14.5.1648 акт У.у. підтвердив примас Угорщини Ю. Ліплай, а восени – синод Угорського єпископату у Тирнаві. В основному положення У.у. відповідали артикулам *Берестейсь-*

кої унії 1596. Наступником єпископа В. Тарасевича став Петро Петрович Артелій. Впродовж століть завдяки діяльності уніатської церкви у Закарпатті вдалося не допустити мадяризації укр. населення, зберегти його мову, звичаї та обряди, національну самобутність. Ліквідацію У.у. проведено органами рад. влади у 1947–49, проте греко-католицька церква продовжувала діяти у підпіллі. 1989 греко-католицька церква у Закарпатті отримала офіційний статус.

Р. Шуст (Львів).

УЗОЛЬЦОВЕ – торговельний митний збір у *Київській Русі* за обв'язування і пакування товару з додатком митних печаток. Цей вид митного збору був гарантією, що запакований товар не буде продаватися там, де немає митних знаків. У. стягувалося митниками у розмірі 0,5 або 1 гріш з упакованого місця.

А. Кольбенко (Львів).

«УКРАИНСКИЙ НАРОД В ЕГО ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ» – перший довідник з українознавства. Вийшов за ініціативою М. Грушевського. Друкувався рос. мовою. 1-й том з'явився 1914, 2-й – 1915 у Петербурзі. До редакції входили Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Ковалевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, О. Шахматов. 1-й т. містив праці М. Грушевського про історіографію та історію України; 2-й т. – статті про географію (С. Рудницького), статистику (О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського), антропологію і етнографію укр. народу (Ф. Вовка), короткий нарис укр. права (О. Єфименка) та історію малоросійської (української) мови О. Шахматова. Появі наступних томів видання перешкодила *Перша світова війна 1914–18*.

І. Підкова (Львів).

«УКРАЇНА» – укр. спортивне т-во студентів вищих шкіл Львова. Засноване 12.11.1911 студентами ун-ту і політехніки – випускниками *Академічної гімназії* – з метою пропаганди рухових ігор, нар. вправ та ін. видів спорту. Перший голова «У» – студент-юрист М. Яворський. Ініціатива заснування та назви т-ва належить І. Боберському. Т-во поділялося на секції за видами спорту. На поч. 1912 т-во налічувало 43 чл., воно мало 7 секцій – копального м'яча (футболу), лещатарську (лижну), совгарську (ковзанярського бігу), відбиванну (волейболу) сітківкову (тенісу), легкої атлетики, прогульково-забавову (туристичну), у яких комплексно поєднувалися теоретичні заняття з практичними вправами. При т-ві існувала футбольна команда з однойменною назвою. До 1914 «У.» розгорнула активну діяльність: організувала перші (15.11.1911) та другі (9.6.1912) «Запорозькі змагання», влаштовувала руханкові (фізкультурні) вечори, вечорниці, була одним з організаторів Шевченківського руху

у Львові 28.6.1914. 1915–21 т-во не діяло; відновило роботу 1922. 1935 т-во налічувало 242 члени. Активними діячами т-ва були проф. С. Рудницький, О. Навроцький, Т. і П. Франки, Я. Пастернак та ін. Емблемою «У.» було зображення грец. юнака з шитом та здійнятим над головою мечем. 1939 діяльність т-ва була заборонена рад. владою.

В. Благий (Львів).

«УКРАЇНА» – українознавчий наук. часопис. Виходив у Києві. Вперше з'являється 1907 за ред. В. Науменка (4 тт. у 12-ти кн.) як продовження «Киевской старини». Видавці прагнули зберегти традиції попереднього видання і стати друкованим органом *Українського наукового т-ва у Києві*. Припинило своє існування у зв'язку з рішенням УНТ видавати науковий орган – «Записки Українського наукового товариства». Видання поновлено 1914 і виходило до 1930 (з перервами 1915–16, 1919–23). Виходив під загальною редакцією М. Грушевського як тримісячник 1914–24, двомісячник 1925–30. Загалом вийшло 46 книг (10 – 1914–18, 36 – 1924–30). 1914–18 як наук. трьохмісячник українознавства, орган виходив паралельно з «Записками» для ознайомлення широких верств населення з новими досягненнями українознавства. 1924 після повернення М. Грушевського з еміграції видання відновилося як орган Історичної секції ВУАН. Наклад журн. 1924–30 сягав 1–5 тис. прим. Продовжуючи та розвиваючи традиції «України» 1914–18, 1924–1930 всі матеріали групувалися за 4-ма основними розділами: розвідки та замітки з історії, археології, фольклору, етнографії та літератури, краєзнавства; матеріали з громад. і літ. життя України 19 і поч. 20 ст. (публікація мемуарів, листування, недрукованих літ. творів та іст. документів); критика, звідомлення, обговорення (насамперед рецензії на найцікавіші наук. праці з українознавства, що виходили в Україні та за кордоном); хроніка (інформація про наук. життя в Україні, діяльність іст. установ ВУАН, наук. конференції, з'їзди, експедиції а також некрологи померлим діячам науки, що працювали на терені українознавства). З 1927 в окремих книгах з'являються бібліографічні огляди. Деякі числа були повністю присвячені життю і діяльності Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича. Серед постійних авторів журналу – Д. Багалій, М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Дорошенко, К. Копержинський, О. Лотоцький, В. Міяковський, В. Перетц, К. Студинський, О. Шахматов, В. Щербина. Через ідеологічний та структурний розгром іст. установ, очолюваних М. Грушевським, репресії проти його учнів та співробітників наприк. 1930 «Україна» наук. журн. українознавства припинила своє існування. У вересні 1930 з'явився № 43, останній № 44 був видрукуваний,

але у світ не вийшов. 1932 було здійснено спробу поновити видання. Було опубліковано 2 книги, зміст яких віддзеркалював розпочатий наступ на укр. нац. історіографію. Систематичний покажчик змісту журн. видано 1993 у Києві.

С. Панькова (Київ).

УКРАЇНІЗАЦІЯ – політика ВКП(б), здійснювана в Україні у 1920-х – на поч. 30-х. У. – різновид політики коренізації, що була проголошена у квітні 1923 на 12-му з'їзді РКП(б) з метою укорінення (звідси й назва політ. курсу – коренізація) компарт.-рад. структур влади у нац. республіках. Її суть полягала в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами і культ. традиціями місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити моск. центру контроль над периферією не тільки силовими, а й адм.-політ. засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала неспівставно більшу ефективність. Однак, в офіційних парт. документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов корінних національностей.

Основні напрями політики У. були проголошені дещо раніше. 19.11.1919 Х. Раковський звернувся до В. Ульянова з документом під назвою «Тези з українського питання», в якому обґрунтовувалася необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного держ. утворення, але при об'єднанні в єдиному центрі оборонного і госп. апарату. Ленін вніс тези на розгляд політбюро ЦК РКП(б) від свого імені. Пізніше цей документ обговорювався на черговому пленумі ЦК і був затверджений як резолюція VIII Всерос. партконференції «Про радянську владу на Україні». У документі містився пункт, з якого пізніше почалася політика У.: «Чл. РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх рад. установах рідною мовою». Рад. апарат республіки, що складався переважно з дорев. чиновників, глухо, але загалом успішно опирався У. Керівний склад і парт. апарат КП(б)У також не виявляв особливого бажання прокладати дорогу У. За дан. 1923, тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників парт.-держ. апарату республіки заявили, що знають її. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь спробував «по-науковому» обґрунтувати відразу комуністичної еліти до укр. культ. і мови, заявивши неминучість «боротьби двох культур». Мовляв, рос. культ. в Україні пов'язана з містом і пролетаріатом, тобто «найпрогресивнішим» класом, а укр. культура – з селом і «відсталім» селянством. Обов'язок кожного комуніста, на його думку, полягав у сприянні «природному процесові» перемоги рос. культ. Такі ідеї поділялися багатьма парт. керівниками. В цих умовах позбавлена державної підтримки укр. культ. занепадала. Зокрема, під час переходу на ринкові

умови тираж і випуск газет значно скоротився. Та особливо зменшилася кількість укр. газет – з 123 у 1921 до 53 у 1922 (рос. – відповідно з 182 до 168). Нац. склад держ. апарату республіки теж був переважно неукраїнським. 1923 питома вага українців не перевищувала в ньому 35%, особливо незначною вона була у керівних структурах держ. апарату (у колегіях наркомату росіяни становили 47%, євреї – 26%, українці – 12%).

Х. Раковський піддав критиці теорію «боротьби двох культур», але російськомовна більшість в ЦК КП(б)У і губкомах партії майже нічого не робила, щоб прискорити У. навіть після проголошення цього курсу обов'язковим для партії. Становище змінилося з приходом в Україну людини Й. Сталіна – Л. Кагановича. У боротьбі за владу, яка відбувалася в Кремлі 1923–28, Сталін поставив за мету добитися підтримки місцевого партапарату, особливо в найбільшій нац. республіці. Бажаючи завоювати популярність не тільки в апараті, а й серед населення України, Сталін і Каганович готові були поширити курс на коренізацію далеко за межі укорінення влади, їхню підтримку дістали нечисленні націонал-комуністи (О. Шумський, М. Скрипник) у керівництві КП(б)У, які прагнули перетворити У. на ефективний важіль нац. відродження.

Як наслідок, з 1923 по 1927 кількість українців серед службовців держ. апарату зросла з 35 до 45%. На кін. 1927 на укр. мову викладання перейшло понад чверть ін-тів, більше половини технікумів і 1/3 загальноосвітніх шкіл. Більша частина книжок і газ. стала видаватися укр. мовою. Зініціативи М. Скрипника нац. мова впроваджувалася у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані і в Казахстані, де компактно проживали українці, відкривалися нац. школи, видавалися газ., працювало радіомовлення.

Українці дістали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Якщо 1923 вони становили лише 23% членів КП(б)У, то 1927 – 52%. Представництво українців у ЦК КП(б)У, однак, не перевищувало чверті. 1-ми (з березня 1925 – генеральними) секретарями ЦК КП(б)У призначалися більшовицьким центром тільки неукраїнці: росіяни Г. Пятаков, В. Молотов, М. Хрущов, поляки С. Косіор і Ф. Кон, євреї Д. Мануїльський і Л. Каганович, німець Є. Квірінг. Нац. відродження служило сприятливим ґрунтом для посилення відцентрових тенденцій у республіці і для опору комуністичній диктатурі.

Перші успіхи у розв'язанні нац. питання в республіці, проведенні У. співіснували з широкими кампаніями пошуків нац. ухилів, звинуваченнях провідників У. в націоналізмі й сепаратизмі. Ще в серед. 1920-х Й. Сталін потурбувався зрівноважити негативні для центральної влади наслідки У. жупелом «націонал-ухильництва». Л. Каганович розпочав кампанію з викриття «шумськizmu». О. Шумський, який відстоював свою точку зору на темпи

проведення У. і ставив питання про заміну Л. Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, був звинувачений у «націоналістичному ухилі». Після лютнево-березневого пленуму ЦК у 1927 став помітним і процес згортання У., замість чого посилювалася боротьба проти уявного українського «буржуазного націоналізму».

З 1930-х почалося масштабне цькування нац. інтелігенції, особливо шляхом створення фіктивних «контрреволюційних» орг-цій. У грудні 1932 вийшла постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В. Молотова і Й. Сталіна, в якій У. «в ряді районів України» таврувалася як «петлюрівська». З призначенням у січні 1933 на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У П. Постішева У. була припинена. У пресі розгорнулася широка кампанія звинувачень і очорнювання одного з найактивніших її провідників М. Скрипника. Протягом 1933–38 внаслідок політ. терору сталінської диктатури проти укр. інтелігенції більшість провідних діячів У. та їхні прихильники були репресовані або шляхом цькування і переслідування доведені до самогубства.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНКА ЛЕСЯ (справжн. прізви., ім'я та по батькові – Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).2.1871 – 19.7(1.8.).1913) – видатна укр. поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, літ. критик та фольклорист. Дочка відомої письменниці та громад. діячки Олени Пчілки, рідної сестри М. Драгоманова. Дитячі роки минули у с. Колодяжному (тепер Ковельського р-ну Волинської обл.). Значний вплив на формування світогляду У. мав М. Драгоманов. Через хворобу (туберкульоз кісток) навчалася вдома, у приватних вчителів. Стан здоров'я змушував її подовгу лікуватися – в Криму, Грузії, Італії, Єгипті. Здобула різнобічну (переважно іст.-філол.) освіту. Досконало володіла кількома іноземними мовами (рос., франц., німецькою, англ., італ., грец., латин., польськ., білоруськ.). Згодом здійснила чимало майстерних перекладів Г. Гейне, В. Гюго, Дж. Байрона, А. Міцкевича, Гомера та ін. 1890 написала (для сестри) підручник «Стародавня історія східних народів» (виданий 1918). Підтримувала дружні творчі стосунки з О. Кобилянською, І. Франком, А. Кримським, В. Гнатюком, М. Павликом, О. Маковеєм, Л. Старицькою-Черняхівською, М. Грушевським.

Дебютувала в літературі як поет-лірик 1884 у львів. журн. «Зоря», де під псевдонімом Леся Українка були опубліковані вірші «Конвалія» і «Сафо». За життя У. вийшли поетичні збірки «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902). Поезія У. великої емоційної напруги, словнена глибоких патріотичних почуттів до України. Призначення поета У. вбачала в творчій праці для духовного і національного визволення

свого народу. Найповніше виявила себе в драматургії (створила понад 20 драм). Перший драм. твір – психологічна драма «Блакитна троянда» (1896). У. – автор драматичних поем і соц.-філ. драм «Одержима» (1901), «Осіньна казка» (1905), «В катакомбах» (1905), «Кассандра» (1907), «У пуші» (1897–1909), «Бояриня» (1910), «Адвокат Мартіан» (1911), «Лісова пісня» (1911), «Камінний господар» (1912), «Оргія» (1913), «На полі крові» (1910). Звертаючись до образів і сюжетів, взятих із світової літератури, історії, міфології, розглядала соц.-політ. та морально-етичні проблеми, які хвилювали тогочасне укр. сусп.-во. Суттєво модернізувала поетику укр. драми (загостреність діалогу, багатопроblemність, перенесенням наголосу із зовнішньої дії на внутр., умовність і символічність декорацій). Вершиною творчості поетеси є драма «Лісова пісня», яка утверджує людську мрію, високі почуття, перемогу краси життя над бездуховністю. Активно друкувалася в періодиці («Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Народ», «Дзвін», «Рідний край», «Київська старина» та ін.). Спільно з Ф. Колессою, К. Квітка була організатором фольклорної експедиції для запису на фонограф укр. героїчного епосу (1908). Цікавилася тогочасним укр. і европ. літ. процесом, написала літ.-критичні й філ.-публіцистичні статті, зокрема, «Малоросійські письменники на Буковині», «Два напрями в новітній італійській літературі», «Замітки про новітню польську літературу», «Новітня суспільна драма», «Утопія в белетристиці» та ін. Померла у м. Сурамі (Грузія). Похована у Києві на Байковому цвинтарі. Пам'ятники поетесі встановлено у Києві (1973, скульптор Г. Кальченко), Сурамі (1952, скульптор Т. Абакелія), Клівленді (США), Торонто і Саскатуні (Канада; обидва – скульптор М. Черешньовський).

І. Роздольська (Львів).

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ) – православна церква в Україні. Організаційне становлення УАПЦ відбувалося в контексті нац. відродження України. Стрімкого поширення ідея автокефалії набула в умовах Української революції 1917–20 та демократизації сусп.-ва. За відбудову Укр. нац. церкви висловилися делегати багатьох повітових та єпархіальних з'їздів духовенства і мирян, ініціюючи розгляд питання про незалежність церкви на Всеукр. православному церковному соборі (1918). 1.1.1919 *Директорія УНР* прийняла закон про автокефалію Української церкви, однак внаслідок зміни політ. влади він не був реалізований. Дерусифікація церкви стихійно розпочалася у Полтаві, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Катеринославі. У Києві перша служба в 1-й укр. парафії (військовий Микільський собор) відбулась 22.5.1919. Організаційне оформлення УАПЦ було довершено на Всеукр. православному соборі у Києві 14–30.10.1921, де

були затвержені канони та устрій церкви, сформована ієрархія. Самобутність УАПЦ полягала в канонічних новаціях – соборній висвяті в єпископи одружених священників, соборноправності її устрою, сакралізації укр. мови та впровадження у церковне життя нац. звичаїв і традицій. Керівництво церквою здійснював Всеукр. православний церк. собор, а в міжсоборний період – постійно діюча Всеукр. православна церк. рада (ВПЦР); на місцевому рівні – округові, районні, парафіяльні собори та відповідні їм церковні ради. Почесним головою ВПЦР був митрополит Київський і всієї України: 1921–27 – митрополит В. Липківський, 1927–30 – митрополит Микола Борецький. Головами ВПЦР були: Михайло Мороз (1919–24); протодиякон Василь Потієнко (1924–25), єпископ Петро Ромоданів (1926–27), протоієрей Леонід Юнаків (1927–30). У 1920-х УАПЦ налічувала бл. 1100–1200 парафій та 2 млн віруючих (12–14% православно-го населення), 30 єпископів, 1500 священників. Районами найбільшого поширення були Київщина, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь. Мала єпископа у США (Іоанна Теодоровича), де виходив орган УАПЦ – газета «Дніпро» (Чикаго). Вважаючи, що 2/3 духовництва нелояльні до більшовицької влади, держ. органи чинили постійний тиск на УАПЦ, організували цькування церкви у пресі. Прагнувши максимально поглибити внутрішньоцерк. суперечності, влада сприяла перетворенню братства Діяльно-Христової церкви, що виникло при УАПЦ, на окрему структуру (зарєстрована на поч. 1924). У жовтні 1927 делегати Всеукраїнського церковного собору, під загрозою арешту і заслання всіх його учасників та під тиском частини єпископату УАПЦ на чолі з єп. П. Ромоданівим, проголосували за усунення від церк. управління митрополита В. Липківського (17.10.1927). 28–29.1.1930 на Надзвичайному соборі під тиском державної влади церква проголосила про «самоліквідацію» у зв'язку з інкримінуванням їй антирад. діяльності та участі у сфабрикованій органами ГПУ *Спілці визволення України*. Значна частина її діячів була заарештована за звинуваченням у приналежності до СВУ. 9–12.12.1930 на церковному Соборі відновлено діяльність церкви під назвою «Українська православна церква». Церкву очолив митрополит Харківський і всієї України Іван Павловський (1930–36), який водночас був головою постійно діючого керівного органу Всеукр. церковної ради. Церква, поділена на 7 єпархій, нараховувала бл. 300 парафій. Припинила існування під тиском влади.

Нове відродження УАПЦ почалося у роки рад.-нім. війни 1941–45 за благословенням (декрет від 24.12.1941) першоієрарха Польської автокефальної церкви митрополита Варшавського Діонісія (Валединського), якому до німецької окупації були підпорядковані православні парафії Волині та Зх. України. Очолив УАПЦ тимчасовий адміністратор архієпископ Луцький і Ковельський *Полікарп Си-*

корський. За Статутом керівним постійно діючим органом між Помісними соборами визначались Собор єпископів та вище церк. управління під назвою «Адміністрація Св. Православної автокефальної української церкви». На поч. 1943 окупаційна влада вдалася до реорганізації керівної структури церков в Україні, намагаючись підпорядкувати УАПЦ нім. адм-ції У серед. 1943 УАПЦ налічувала 13 єпископів, 1700 священників, 3 тис. парафій. Після закінчення війни частина духовенства на чолі з митрополитом Полікарпом та вірних перебрався на Зх. У Німеччині частина вірних, послідовників УАПЦ митрополита В. Липківського (відкидали синодальний устрій церкви, керованої Радою єпископів, домагалися допущення мирян до всіх церковних справ), відокремилася від ієрархії УАПЦ митрополита Полікарпа і на церковному з'їзді в Ашаффенбурзі (серпень 1947) створила Українську автокефальну православну церкву – собороправну. Згодом були створені численні парафії УАПЦ у США, Канаді, Франції, Великій Британії, Австралії та ін. країнах Зх. Європи і Пд. Америки. У цей період церкву очолювали митрополит Полікарп (1942–52), митрополит Ніканор Абрамович (1953–69) і митрополит Мстислав (Скрипник, 1969–93). У діаспорі видавалися друковані органи УАПЦ: «Рідна Церква», «Відомості Генерального церковного управління УАПЦ у Великій Британії» (1950) та «Праця й життя» в Австралії.

Новий рух за відродження УАПЦ в Україні почався в лютому 1989 із створення «Ініціативного комітету відновлення УАПЦ». У червні 1990 відбувся Всеукр. собор УАПЦ, який прийняв Статут церкви та обрав її главу, яким став першоєрарх Українських православних церков США і Канади митрополит Мстислав (Скрипник) з титулом «Патріарх Київський та всієї України» (інтронізований 18.11.1990). 25–26.6.1992 відбувся об'єднавчий Собор, на якому було прийнято рішення про об'єднання найбільших в Україні Церков – Української автокефальної православної церкви (Керуючий справами митрополит Антоній Масендич; 2001) та Української православної церкви (митрополит Філарет). Було утворено Українську православну Церкву – Київський Патріархат (УПЦ КП). У Соборі брали участь владика Петро (Петрусь) та о. В. Ярема. Першою особою УПЦ КП до його смерті 11.6.1993 вважався патріарх Мстислав, його заступником (за аналогією до статусу архієпископа Нестора Шараївського) – митрополит Філарет. Змінивши ставлення до об'єднаної Церкви, 24 грудня 1992 патріарх Мстислав відновив УАПЦ, призначивши архієпископа Петра (Петруся) тимчасово керуючим справами патріархату. Після смерті патріарха двох Церков Собор УАПЦ 7.9.1993 закріпив цей поділ, обравши патріархом УАПЦ о. В. Ярему, висвяченого на єпископа Переяславського і Січеславського Дмитрія (інтронізований 14.10. в церкві Спаса на Берестові). Церква нараховувала в ці часи бл. 1200 парафій (з них 1100 у Галичині). Внаслідок роз-

ходження Патріарха Дмитрія з митрополитом Львівським і Галицьким Петром УАПЦ поділилась на дві частини. Другу очолив митрополит Василій Боднарчук, але держкомітет у справах релігій не зареєстрував документів проведеного собору. Після смерті Патріарха УАПЦ Дмитрія 25 лютого 2000 на спільному засіданні Архієрейського собору та Патріаршої Ради УАПЦ уряду Місцєблюстителя удостоєно митрополита Тернопільського і Подільського Мефодія Кудрякова. Митрополит УАПЦ в США Костянтин, прийнявши УАПЦ до своєї юрисдикції, закріпив двоцентровий принцип управління Церкви (митрополит Мефодій та архієпископ Ігор Ісіченко).

С. Білокінь (Київ), О. Ігнатуша (Київ).

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК (УАН; Всеукраїнська академія наук (ВУАН); АН УРСР; тепер – Національна академія наук України (НАНУ) – одна з провідних наук. установ світу за своїм інтелектуальним і матеріальним потенціалом. Закон про заснування УАН і наказ про призначення першого складу академіків були підписані гетьманом П. Скоропадським 14.11.1918. Згідно зі статутом Академія мала 3 відділи: іст.-філол., фіз.-мат. і соц.-екон. Засновниками стали визначні укр. вчені історик Д. Багалій, сходознавець А. Кримський, літературознавець М. Петров, мовознавець С. Смалць-Стоцький, природничик В. Вернадський, ботанік М. Кашенко, механік С. Тимошенко, геолог П. Тутковський, економісти М. Туган-Барановський, В. Косинський, правник Ф. Тарановський, історик права О. Левицький. Нові члени УАН обиралися на загальних зборах шляхом таємного голосування. Установче спільне зібрання 27.11.1918 обрало президентом УАН В.Вернадського. Гетьманський уряд виділив кошти для організації перших наук.-досл. кафедр, ін-тів та ін. установ академії.

З приходом рад. влади УАН дістала у користування садибу пансіону графині Левашової у Києві (тепер резиденція президента НАН України). У червні 1921 РНК УСРР схвалила положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою наук. держ. установою республіки. Академію було перейменовано на Всеукр. (таким чином декларувався намір об'єднати в рамках однієї орг-ції наук. інтелігенцію всіх укр. земель) і підпорядковано наркомату освіти. Відносини ВУАН з керівництвом були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися парт. диктату. Зв'язки із західноукр. вченими з кін. 1920-х зійшли нанівець, тому що СРСР відгородився від оточуючого світу «залізною завісою». Після від'їзду В. Вернадського з України президентом Академії у липні 1921 було обрано М. Василенка (наркомат освіти не затвердив його на посаду, і він був змушений подати у відставку). У березні 1922 президентом став О. Левицький, а в травні 1922 – В. Липський. Протягом 1919–30 було обрано 103 академіки ВУАН. У 1924–25 Академія вперше провела

вибори іноземних членів, але їх не затвердив нарком освіти. У 1920-х у ВУАН існували три відділи – іст.-філол., фіз.-мат. і соц.-екон. У 1-му з них плідно працювали Ін-т укр.-наук. мови, Етнографічна та Археологічна комісії. З 1921 організовано Археологічний ін-т. Після приїзду в Україну 1924 М. Грушевського істотно розширилися дослідження з нац. іст. (див. *Історична секція ВУАН*). У фіз.-мат. працювала найбільша кількість академічних кафедр – 30. На світовому рівні проводилися дослідження на кафедрах прикладної мат. (Г. Пфейффер), математичної фізики (М. Крилов), експериментальної зоології (І. Шмальгаузен) та ін. У соц.-екон. відділі особливо плідно працювала перша у світі наук.-дослідна установа з проблем демографії – Демографічний ін-т під керівництвом М. Птухи.

Майже до кін. 1920-х ВУАН зберігала певну автономність. Проте з 1929 через зміну процедури виборів і посилення репресій влада повністю взяла під контроль діяльність ВУАН. Вибори 1929 проводилися на розширеному засіданні нового Органу – Ради ВУАН, до складу якої входили представники наркомосвіти. Кількість вакансій було істотно розширено (до 34), щоб поряд з ученими, які мали об'єктивні підстави для обрання, проштовхнути партвисуваних. Процедура голосування по кандидатурах проходила відкрито. В умовах газетної і профспілкової істерії, яка піднялася навколо виборчої кампанії, до складу Академії були прийняті народні комісари О. Шліхтер, М. Скрипник, В. Затонський, голова Держплану СРСР Г. Кржижановський. За списком кандидатів, рекомендованих до обрання ЦК КП(б)У, пройшли в академіки комуністи-суспільники С. Семковський, В. Юринець, М. Яворський. На перевиборах президії були підтверджені повноваження обраного у травні 1928 на вимогу влади президента Д. Заболотного. 1928 усунуто від обов'язків неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського. Влітку 1929 заарештовані два члени Академії (С. Єфремов і М. Слабченко) і 24 співробітники ВУАН, яких було звинувачено у приналежності до неіснуючої контрреволюційної організації «Спілка визволення України» і згодом засуджено до тривалих термінів ув'язнення. 1930–31 «чистки» співробітників ВУАН продовжувались. Повного розгрому зазнали іст. установи, створені у ВУАН під керівництвом М.Грушевського, а його самого заарештовано і примушено жити у Москві.

У липні 1930 президентом Академії став О. Богомолець. Новообраний президент здійснив докорінну структурну реорганізацію. Замість колишніх трьох відділів Академії було створено два нові – природничо-техн. і соц.-екон. 1931 ВУАН налічувала 164 наук.-досл. установи, в яких працювало лише 242 наук. співробітники, з них 79 академіків. Чимало кафедр мало 1–2 штатних працівників, практично не існувало лабораторно-експериментальної

бази досліджень, бракувало коштів для експедиційних і натурних робіт. Після січної сесії ВУАН у 1934 основною структурною одиницею став науково-дослідний ін-т, що сприяло концентрації наук. сил.

1934 ВУАН було передано у безпосереднє підпорядкування РНК УСРР. Тоді ж із наркомосвіти передали у підпорядкування президії ВУАН ін-ти фізики, ботаніки, мікробіології та епідеміології, біохімії, геології, водного госп-ва, а також створено нові ін-ти: електрозварювання, гірничої механіки, хімічної технології, клінічної фізіології; раду з вивчення продуктивних сил УСРР, геофізичну обсерваторію. 1935 ВУАН передано Дніпропетровський ін-т фізичної хімії.

У лютому 1936 ВУАН перейменували в АН УСРР. До її складу увійшли ін-ти історії України, економіки, укр. літ. і укр. фольклору. У 1920–30-х в АН УСРР розвивалися всесвітньо відомі наукові школи Д. Граве (алгебра), М. Крилова (мат., фізика), Л. Писаржевського (хімія), О. Динника (механіка і теорія пружності), О. Богомольця (експериментальна патологія), Є. Патона (електрозварювання), М. Федорова (гірнична механіка), М. Холодного і О. Фоміна (ботаніка), І. Шмальгаузена (зоологія) та ін.

1938 до АН УРСР увійшов Харків. фіз.-техн. ін-т, який займав провідні позиції в розробці ряду напрямів ядерної фізики. Вперше в СРСР тут провели ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра літію. В Ін-ті фізичної хімії 1934 одержано важку воду (О.Бродський). На поч. 1941 у складі АН УРСР існувало 26 ін-тів. У них працювало 3092 співробітники, серед яких 60 академіків, 66 чл.-кор., 164 докторів і 325 канд. наук. Ін-ти розміщувалися в Києві, Львові, Харкові та Дніпропетровську.

Під час війни ін-ти були евакуйовані в Уфу, Свердловськ, Нижній Тагіл, Челябінськ, Златоуст та ін. міста на сх. СРСР. Кількість наук. співробітників скоротилася утричі, але ядро кваліфікованих спеціалістів було збережене. Першочергове місце посіли наук. розробки в галузі оборонної промисловості, поліпшення методики лікування поранених тощо. З 1944 почала відновлюватися робота академічних ін-тів безпосередньо в Україні.

Після смерті О. Богомольця президентом став у листопаді 1946 видатний біохімік О. Палладін. У післявоєнні роки АН УРСР швидко розбудовувалася. До 1960 були створені 20 нових ін-тів (всього існувало 44). У 1954 засновано Кримський філіал АН УРСР.

Найбільших успіхів у післявоєнний період досягнуто в галузі фіз.-мат. і хімічних наук. 1950 під керівництвом С. Лебедева побудовано першу електронно-обчислювальну машину. 1956 створена лабораторія моделювання та обчислювальної техніки (очолив В. Глушков), яка через рік перетворилася на обчислювальний центр АН УРСР. В ін-ті фізики, очолюваному О. Лейпунським, розроблялися перспективні наук. напрями, на основі яких виник-

ли ін-ти металофізики, напівпровідників, теор. фізики, ядерних досліджень. Значний внесок у створення ракетно-ядерної техніки зробили Харківський фізико-технічний ін-т, а також створений на базі частини його відділів Ін-т низьких температур та Ін-т механіки. На світовий рівень вийшли розробки електрозварювальників (Б. Патон), ливарників (А. Горшков), металофізиків (Г. Курдюмов). Розвиток біологічних наук було істотно загальмовано некомпетентним втручанням влади, зокрема, її боротьбою проти генетиків. Не менш руйнівний вплив компартійної структури здійснювали на інститути гуманітарного профілю.

З лютого 1962 НАН України очолив Б. Патон. У ці десятиліття прискореними темпами розвивалися технічні ін-ти. З 1970-х в АН УРСР почали створюватися науково-технічні комплекси, які склалися з ін-тів, конструкторських бюро, дослідних виробництв і заводів. 1962 Обчислювальний центр було перетворено на Ін-т кібернетики. Незабаром він завоював провідне становище в СРСР в галузі створення автоматизованих систем управління виробництвом. У фізико-технічному ін-ті споруджено найбільший в Європі лінійний прискорювач електронів. У матеріалознавчих ін-тах успішно розроблялися технологічні процеси, які давали можливість по-новому спрямувати розвиток цілих галузей екон. Вагомі наук. результати одержано в ін-тах хімії та хімічної технології, біохімії, фізіології і теоретичної медицини, загальної біології.

У 1980-х більшість наук. співробітників Академії була зосереджена у Секції фізико-техн. і мат. наук (у 1986 – 76% працюючих), у Секції хіміко-техн. і біологічних наук (19%), у Секції сусп. наук (5%). Загальна кількість наук. співробітників зросла до 15340. У складі АН УРСР налічувалося 143 академіки і 203 чл.-кор., 1394 доктори наук, 8141 канд. наук. Вони працювали в 78 наукових установах і 72 підприємствах дослідно-конструкторської і виробничої бази.

Вчені багатьох академічних ін-тів зробили істотний внесок у подолання тяжких наслідків Чорнобильської катастрофи. Зусилля їх координувалися комісією президії АН УРСР під головуванням академіків В. Трефілова, В. Скока, В. Бар'яхтара.

Після досягнення незалежності НАН України вперше стала справді самоврядною орг-цією з правами власності на матеріальну базу, якою вона користувалася. Перед вченими, особливо в галузі гуманітарних наук, розкрилися великі перспективи творчої праці. Юристи, історики, соціологи, економісти взяли активну участь у процесах державотворення. Якісно поліпшилися умови спілкування вчених із колегами за рубежом.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА АРХІВНА ПЕРІОДИКА – сукупність спец. галузевих періодичних видань, що виходили (чи виходять) в Україні і висвітлювали

питання теорії та практики архівної справи, документознавства, археографії. Зародження і розвиток У. а. п. пов'язані з виданням губ. ученими комісіями (Полтавською, Чернігівською, Катеринославською, Таврійською) своїх «Трудов» та «Летописей». У розвитку У. а. п. виділяють 4 періоди: 1-й (1918–31) – зародження ідеї створення окремого укр. архівного видання (журналу «Пам'ятки») за доби Української Центральної Ради, її втіленням за Директорії УНР (часопис «Українська старовина»), видання всеукр. наук.-популярного журн. («Архівна справа», 1925–30) та інформ. бюлетеню «Бюлетень Укрцентрархіву» (1925–31), наук.-інформ. бюлетенів на місцях («Червоний архівіст» (Київ, 1924–25), «Архівний робітник» (Луганськ, 1926–27); 2-й (1931–38) – припинення виходу часописів «Радянський архів» (1931), та «Архів Радянської України» (1932–33) і видання архівних щорічників («Архівознавчий наук.-інформ. збірник» та «Архівознавчий збірник»), котрі відповідали вимогам «нешадної» критики «буржуазних» теорій в архівознавстві; 3-й (1947–91) – період існування єдиного галузевого видання – «Науково-інформаційний бюлетень АУ МВД УРСР» (з 1961 – «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», з 1965 – наук.-інформ. бюлетень Архівного управління «Архіви України», з 1991 – журн. «Архіви України»); 4-й (з 1991) – період відродження традицій У. а. п. шляхом відновлення видання знищених журн. і щорічників («Український археографічний щорічник», «Пам'ятки») та створення поряд з «Архівами України» нових видань (наукових: «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України», археографічного – «Пам'ятки»; наук.-популярного – «Архівіст: Вісник САУ»; інформ. – «Вісник Держкомархіву»), покликаних об'єктивно висвітлювати проблеми сучасної укр. архівістики. У. а. п. сприяє розробленню питань іст., теорії та практики архівної справи, інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, встановленню наук. контактів між архівістами різних країн. Помітний внесок у становлення та розвиток У. а. п. у різні часи зробили Д. Багалій, В. Барвінський, П. Білик, І. Бутич, Л. Васько, В. Веретенніков, О. Водолажченко, В. Волковинський, О. Грушевський, Є. Іванов, О. Данилюк, Ф. Герасименко, В. Міяковський, В. Нікітін, Р. Пиріг, І. Премислер, В. Романовський, І. Шабатін, Р. Шпунт та ін.

І. Матяш (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) – нелегальна військ. орг-ція, що існувала у 1920 – на поч. 1930-х у Зх. Україні. Створена за ініціативою колишніх старшин Армії УНР – членів Стрілецької ради (Є. Коновалець, І. Андрух, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж) з метою продовження збройної боротьби за незалежність Украї-

ни. Рішення про заснування УВО було прийнято на нараді Стрілецької ради у липні 1920 та на з'їзді представників військових організацій наприкін. серпня 1920 у Празі. Орг-ційні заходи зі створення УВО розпочато у Львові у вересні 1920 (первісну орг-ційну основу УВО в Галичині становило т-во «Воля»). За короткий час сформовано Начальну Колегію укр. військ. організацій (координуючий голова – О. Навроцький, чл. – Я. Чиж, М. Матчак, Ю. Полянський, В. Целевич), створено округи, пов. відділи та місцеві осередки орг-ції. З серед. 1921 діяльність УВО у краї очолив Є. Коновалець, який з невеликою перервою (1923–24) перебував на посту головного коменданта УВО аж до 1931. Нач. штабу орг-ції призначено Ю. Отмарштайна. Є. Коновалець здійснив реорганізацію керівного центру орг-ції: замість Начальної колегії створено Начальну команду зі штабом і референтурами, її склад поповнено старшинськими кадрами. В УВО створені організаційно-кадрова, розвідка, бойова і пропагандистсько-політ. референтури. Галичину, як основну тер., на якій діяла УВО, поділено на 13 військ. округів. Кожна військ. округа складалася з повіту з округовими і пов. командами, загальна кількість яких сягала 58.

Серед членів УВО на 1-му етапі діяльності орг-ції переважали колишні вояки Армії УНР та *Української галицької армії*, люди різної партійної приналежності та різних політ. поглядів. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології та політ. програми, визначала своїм головним завданням орг-цію боротьби проти окупаційних режимів на укр. землях. У перші часи існування (1921–23) УВО була організаційно пов'язана з українським екзильним урядом Є. Петрушевича у Відні і координувала свою діяльність з його зовнішньополіт. акцією, що ставила за мету домогтися підтримки держав Антанті у справі відродження укр. державності в Галичині. Широкомасштабні акції опору (терористичні замах на представників польськ. влади та укр. діячів, що виступали за порозуміння з польськ. державою, масові саботажні кампанії, бойкот польськ. адм.), здійснювані нац. підпіллям, мали водночас служити укр. дипломатії аргументами для вирішення «галицького питання» на користь українців.

Восени 1922 осідок Начальної команди УВО перенесено за кордон, а діяльністю організації у західноукр. землях стала керувати Крайова команда під командуванням А. Мельника. 1923–25 в УВО точилися дискусії щодо подальшого політ. курсу орг-ції, під час яких обговорювалися питання її зовнішньополіт. орієнтації. Після перемоги концепції про самостійний характер політики УВО 1925 з неї виключено прибічників орієнтації на рад. Україну, які у травні 1925 створили нову підпілну організацію – *Західноукр. народну революційну організацію* (ЗУНРО), очолювану О. Думінім.

Ставлячи укр. справу в міжнар. контексті, провід УВО бачив серед ймовірних союзників українців у боротьбі проти версальської системи Німеччину, що спонукало до тісніших контактів і співпраці з нім. відомствами, зокрема міністерством райхсверу. Начальна команда УВО з 1926 знаходилася у Берліні.

УВО видавала власний друкований орган – журн. «Сурма» (виходив 1927–28 у Берліні; 1928–34 – у Каунасі; гол. ред. В. Мартинець), який нелегально поширювався у Зх. Україні.

У серед. 1920-х відбувалися суттєві зміни у кадрах УВО. Організація поповнювалася студентською і шкільною молоддю. Одночасно з відродженням та реорганізацією в Галичині політ. партій їхні чл. відходили від участі в революційному підпіллі.

УВО співпрацювала з новоутвореною 1925 партією – *Українським національно-демократичним об'єднанням*: окремі чільні діячі УНДО були водночас чл. проводу УВО (Д. Паліїв). 1927–28 в УВО посилюлися націоналістичні тенденції: організація все більше політично орієнтувалася на ідеологію укр. націоналізму (сформульована Д. Донцовим); домінуючим в її ідейному арсеналі ставав постулат нац. революції – загального рев. здвигу укр. народу за власну національну самостійну і соборну державу. На цьому ідейному ґрунті УВО зблизилася з іншими націоналістичними осередками – *Групою української національної молоді* (Прага), *Легією українських націоналістів* (Польше), *Союзом української націоналістичної молоді* (Львів), *Групою укр. нац. молоді* (Берлін), і вступила з ініціативою об'єднання цілого руху в одній орг-ції. На I Конгресі укр. націоналістів, що відбувся у Відні (28.1 – 3.2.1929), завершився процес об'єднання націоналістичних груп і орг-цій в одну укр. націоналістичну революційно-визвол. орг-цію – *Організацію українських націоналістів*. Однак зі створенням ОУН УВО не ліквідувалася, а деякий час продовжувала діяти автономно, зберігаючи Начальну команду. Крайовими командантами були Ю. Головінський, Р. Сушко, О. Сенік, Б. Гнаткевич, В. Горбовий.

УВО як окрема орг-ція фактично припинила своє існування 1931, її кадри перейшли до ОУН, переважно до її бойової референтури, хоча сама назва УВО в пропагандистсько-політ. цілях ще зберігалася протягом кількох років.

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА; до 6.11.1919 – Галицька армія) – Збройні сили ЗУНР. Процес творення Галицької армії (назву УГА ця структура отримала після вимушеного об'єднання з Добровольчою армією ген. А. Денікіна 6.11.1919; остаточно з 17.11.1919) розпочався відразу після *Листопадового повстання 1918* у Львові. Початок укр.-польськ. війни 1918–19 змусив уряд ЗУНР приділити особливу увагу розбудові власних Зброй-

них сил. 13.11.1918 *Українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* видала закон про загальну військову службу громадян ЗУНР. Відповідно до цього закону Держ. секретаріат військ. справ 15.11.1918 проголосив загальну мобілізацію чоловічого укр. населення віком від 18 до 35 років та встановив військ.-тер. поділ держави. Особи ін. національностей мобілізації не підлягали, але до армії вступило багато німців і євреїв, здебільшого лікарів. Тер. ЗУНР було поділено на 3 військ. області: Львів, Тернопіль, Станіслав, на чолі кожної стояв військ. комендант. До обов'язків коменданта входили набір новобранців, їхній вишкіл та поповнення діючої армії вишколеними підрозділами. Для керівництва всіма військ. справами ЗУНР *Державному секретаріату* ЗУНР-ЗО УНР 9.11.1918 створено військ. міністерство – Державний секретаріат військ. справ (ДСВС). Структурно ДСВС поділявся на Військову канцелярію і 16 відділів. Посаду держ. секретаря військ. справ обіймали полк. Д. Вітовський (до 13.2.1919) і полк. В. Курманович (до 9.6.1919). Після встановлення на тер. ЗО УНР диктатури Є. Петрушевича (див. *Диктатор ЗУНР-ЗО УНР*) функції ДСВС перейшли до Військової канцелярії диктатора (керівник К. Долежал) та *Начальної команди Української галицької армії*. У травні 1919 створено підлеглу Начальній команді УГА команду запілля (тимчасово виконувала функції ДСВС), яка в червні була реорганізована в Команду етапу УГА.

Творенням і розбудовою Галицької армії керувала Начальна команда Галицької армії (НКГА), яка до 8.11.1918 називалася Українська генеральна команда. НКГА була найвищим органом управління УГА, який фактично виконував функції генерального штабу і керував усіма воєнними операціями, організував фронт і прифронтову смугу. НКГА відповідала штабові Дієвої армії УНР (див. *Армія УНР*). Під час Листопадового повстання 1918 Д. Вітовський іменував себе наказним отаманом, згодом головнокомандувач Збройних сил ЗУНР називався головним командантом. З червня 1919 головнокомандувач Галицької армії мав титул начальний вождь, його помічник – начальник булави (шеф ген. штабу). Після відступу укр. військ зі Львова Начальна команда деякий час перебувала в Бережанах, пізніше – у Бібрці, з 20.1.1919 – у Ходорові, де остаточно було сформовано два відділи – оперативний та орг-ційно-матеріальний. До оперативного належали підвідділи – референтури: оперативний, зв'язку, розвідки, летунства, автомобільний, персональний та ін. Аналогічно організовано штаби корпусів і бригад. У червні 1919 ген. О. Греков провів реорганізацію НКГА, внаслідок якої створено Оперативний штаб, Гол. відділ фронту і Етапну команду (див. також *Начальна команда Української галицької армії*).

Основою УГА стали військові частини, які брали участь у *Листопадному повстанні 1918* та два

бойові курені *Легіону УСС*, які 3.11.1918 прибули з Буковини до Львова. Вже під час боїв з польськ. загонами у місті до них долучалися укр. робітники і студенти, а також військ. підрозділи, сформовані на провінції пов. командами. 13.11.1918 до галицьких частин приєднався козац. загін ім. І. Гонти під командуванням отамана А. Долуда, який складався з добровольців із Наддніпрянської України. На 21.11.1918 в укр. військ. підрозділах налічувалося 161 старшина і 4517 стрільців. Під час формування УГА гостро відчувався брак вишколених старшин. В австр. армії служила значна кількість старшин-українців, але здебільшого це були старшини запасу нижчого рангу. Старшин вищих рангів, а особливо штабних, із вищою військ. освітою, практично не було. До цього спричинилися також те, що назагал серед галицької інтелігенції панували антивоєнні настрої, а служба в армії вважалася неprestижною.

Перші польові формації УГА творилися стихійно, мали напівпартизанський характер. У грудні 1918 існувало 15 бойових груп різної величини. До їх складу входили самостійні полки, курені, навіть самостійні сотні. Командири цих військ. підрозділів призначені в різний час різними командними структурами – колишнім комендантом Г. Стефанівим, Держ. секретаріатом військ. справ. Не існувало системи і порядку в назві військ. частин. Так, колишній 15-й піхотний полк австр. армії взяв собі назву «1-й Львівський піхотний полк ім. кн. Льва», деякі частини називалися за місцем свого формування («Сокальський курінь» тощо). Не була організована як слід центр. військ. влада, тому багато командирів діяли на власний розсуд.

Після відступу зі Львова першою створилася група «Схід» – на сх. від міста, відтак – «Старе село» на пд. До їхнього складу входив полк УСС. З названих груп пізніше сформувався 2-й корпус УГА. З військових підрозділів, які діяли проти польськ. відділів, що намагалися зі Львова прорватися у пн. частину Галичини, сформовано групу «Північ». До неї входили сокальська, белзька, угнівська, равська підгрупи, які стали ядром 1 корпусу Галицької армії. Поблизу Перемишля створено групу «Південь», до якої входили практично самостійні бойові групи «Щирець», «Наварія», «Рудки», «Крукеничі», «Хирів», «Лютовиська», «Карпатська», «Глибока», що згодом стали ядром 3-го корпусу УГА.

На початку орг-ції Галицької армії найвищою тактичною і адм. одиницею були групи, куди входили відділи кінноти. В оперативному плані ці досить різномірні групи підлягали НКГА, а адм. були практично автономні: самостійно дбали про забезпечення особового складу продовольством і боеприпасами, організували і забезпечували запілля та поповнення особового складу.

Нечіткість і різнобій військ. формацій УГА, їхня невпорядкованість змусили Начальну команду на поч. січня 1919 провести повну реорганізацію для

перетворення Збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Ідея реорганізації і її проведення належала тодішньому нач. штабу НКГА полк. Є. Мишковському. Усі військ. формування звели до трьох корпусів. До корпусу входило 4 бригади, кожна з яких складалася з 3–5 піхотних куренів, полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, технічної сотні і допоміжних формацій. Перший корпус створено з «Групи Північ», до нього увійшли: 5-та Сокальська, 6-та Равська, 9-та Белзька і 10-та Янівська бригади та кінний полк. Під час польсько-укр. війни 1918–19 цим корпусом командували полк. В. Курманович, згодом – полк. О. Микитка, полковник А. Шамак, а під час існування *Червоної української галицької армії* – отаман Осип Лисняк і сотник Ю. Головінський.

2-й корпус, який спочатку називався «Осадним» (облягав Львів), сформовано з груп «Схід», «Старе село», «Наварія». До нього увійшли «1-ша бригада УСС», «2-га Коломийська», «3-тя Бережанська» і «4-та Золочівська» бригади. Комендантами корпусу були полк. М. Тарнавський, а після його призначення нач. вождем – полк. А. Вольф. 2-й корпус, маючи у своєму складі гвардію ГА – бригаду УСС, відіграв значну роль у *Чортківському наступі 1919* і створив ядро лівої арм. групи під час наступу на Київ.

До 3-го корпусу, сформованого з «Групи Південь», увійшли: «7-ма Львівська», «8-ма Самбірська», «11-та Стрийська» і «1-ша Гірська» бригади. На антибільшовицькому фронті до корпусу належали також «2-га Коломийська бригада» та окрема бригада кінноти. Комендантами корпусу були полк. Г. Косак, потім – генерал В. Гембачів, а згодом – ген. А. Кравс.

У червні 1919 НКГА на чолі з ген. О. Грековим запланувала створення ще 8 бригад, тобто, двох нових корпусів. Під час Чортківської офензиви утворено штаби 14-ї Станіславської, 15-ї Тереховлянської, 16-ї Чортківської, 17-ї Бучацької, 18-ї Тернопільської та 21-ї бригад, але після переходу Збруча штаби розформували. Залишилися тільки 14-та Станіславська бригада, яка замінила у 3-му корпусі 1-шу Гірську бригаду отамана Черського, що під час польськ. наступу весною 1919 була відрізана від решти частини УГА і перейшла на територію Чехо-Словаччини, де її інтернували. Закінчував реорганізацію УГА В. Курманович, який заступив полковника Є. Мишковського на посаді шефа штабу НКГА. Реорганізована УГА налічувала, за дан. Б. Гнатевича, 45 куренів піхоти, близько 40 батарей і кілька сотень кінноти, що становило приблизно 25 000 крісів, 150 гармат і близько 600 шабел. Окрім того, армія мала багато допоміжних відділів та установ, що збільшувало її загальний чисельний склад удвічі.

Поповнення бойових частин і військ. формацій, вишкіл, постачання харчів і амуніції здійснював Державний секретаріат військ. справ зі своїми ви-

конавчими органами на місцях – окружними і пов. командами. Після ліквідації у червні 1919 ДСВС цю роботу виконувала Команда запілля, а пізніше – Команда етапу армії, якою керували спочатку полковник Г. Косак, а пізніше – отаман Зегорш.

На березень 1919 до УГА мобілізовано 126 тис. старшин і вояків. Чисельність на фронті – 52 тис. вояків і 1412 старшин. У квітні 1919 УГА протистояло 62-тис. угруповання польськ. військ. До нього у травні 1919 приєдналося 30 тис. старшин і вояків зі 100-тис. армії генерала Ю. Галлера, сформованої у Франції, і всупереч зобов'язанням польськ. уряду використовувати її лише для боротьби з більшовиками, спрямували проти УГА.

За короткий час, продовжуючи вести запеклі бої на фронті, УГА була перетворена у бойову силу загальною чисельністю бл. 60 тис. бійців із забезпеченням запіллям. Проте відсутність ритмічного матеріального забезпечення (зброї, боеприпасів, амуніції), регулярного поповнення особового складу, недостатній вишкіл новобранців та брак вищих старшин (на службу до Галицької армії запросили колишніх офіцерів австр. армії) значно послаблювали боєдатність армії.

Незважаючи на чисельну і технічну перевагу польськ. війська, УГА під час укр.-польськ. війни 1918–19 провела ряд блискучих наступальних операцій і тільки втручання міжнар. чинників або брак матеріально-техн. забезпечення рятував противника від воєнної поразки. У лютому 1919 командування УГА розробило і успішно розпочало *Вовчухівську операцію 1919*. Внаслідок наступу укр. частин практично завершилося оточення Львова. Проте на вимогу Найвищої ради країн Антанти просування частин УГА було зупинено. Після безплідних переговорів із союзницькою місією на чолі з ген. *Бертелемі*, яка висунула неприйнятні для укр. сторони умови перемир'я, бойові дії продовжились. Але час був втрачений, і польське командування, підтягнувши стратегічні резерви, зупинило наступ укр. підрозділів. Безрезультатно завершилася і місія ген. П. Боти, яка виїхала у зону конфлікту в серед. травня 1919. Саме у цей час поляки, всупереч зобов'язанням перед *Антантою*, кинули проти УГА 6 добре озброєних дивізій ген. Ю. Галлера і 15.5.1919 розпочали наступ по всьому фронту. Під натиском переважаючих сил ворога частини УГА змушені відступати на сх. На додаток, 24.5.1919 рум. військо спільно з дивізією польськ. ген. Л. Желіговського вдарило з тилу і окупувало Покуття разом з Коломиєю і Снятином. УГА була затиснута у невеликий трикутник біля Чорткова на південному сході Галичини. У цей критичний момент 9.6.1919 уряд ЗУНР – Держ. Секретаріат склав свої повноваження, а УНРада призначила Є. Петрушевича диктатором ЗУНР. 9.6.1919 командувачем 25-тис. УГА був призначений ген. О. Греков, який разом з групою старшин

підготував план наступальної операції у напрямку Чортків, Львів. 7–28.6.1919 з метою розгрому угруповань противника у р-ні м. Чорткова і визволення всієї території ЗУНР Галицька армія провела *Чортківський наступ 1919*. Прорвавши польську оборону і розвиваючи успішний наступ 3-го корпусу, частини УГА 15.6. заволоділи Тернополем, а 25.6. Ожидовом і Белзцем. Стомлена тритижневим наступом і відчуваючи постійний брак набоїв, УГА перейшла до оборони. Польське керівництво перекинуло на Галицький фронт кілька нових, добре озброєних дивізій під проводом маршала Ю. Пілсудського. 28.6.1919 було прорвано фронт 1 і 2 корпусів, розпочався другий відступ УГА до Збруча. Серед частин, які прикривали відступ основних сил укр. війська, був *Жидівський курінь УГА* під командуванням *С. Ляйнберга*. 6.7.1919 нач. вождем УГА замість ген. О. Грекова призначено ген. *М. Тарнавського*. 16–17.7 УГА переправилася на лівий берег Збруча, де незабаром з'єдналася з *Армією УНР*. На тер. УНР перейшло 12 піших і одна кінна бригади загальною чисельністю 49 800 старшин і вояків (при 603 кулеметах і 187 гарматах), що разом з етапними і запільними частинами становило 85 000.

До кін. липня 1919 частини УГА зайняли позиції на укр.-більшовицькому фронті. На поч. серпня 1919 об'єднані укр. армії, керівництво якими здійснював Штаб головного отамана (очолив ген. *М. Юнаків*, ген.-квартирмейстер – *В. Курманович*), розпочали наступ на Київ і Одесу. 30.8.1919 передові частини УГА під командуванням ген. *А. Кравца* вступили у столицю України. 31.8. галицькі бригади зустрілись у Києві з кінними відділами Добровольчої армії під командуванням ген. *М. Бредова*. Щоб уникнути збройних сутичок (командування плекало надії створити з денікінцями спільний фронт проти більшовиків), ген. *А. Кравц* віддав наказ про відступ на лінію Ігнатівка-Васильків. Бої на одеському напрямку в р-ні Вапнярки тривали 23–30.8. Наприк. серпня 1919 дивізії *О. Удовиченка* і *Волинської* групи розгромили 45-ту більшовицьку дивізію і продовжили наступ на Одесу, куди одночасно просувалися частини Добрармії. У вересні-жовтні 1919 укр. армії опинилися між трьома силами: більшовицькими військами, денікінцями та польськ. армією і під їхнім натиском змушені відступити в «чотирикутник смерті» на Поділлі в р-ні Вінниці. Відсутність боєприпасів і медикаментів, епідемія плямистого тифу (на думку *Л. Шанковського*, епідемія була викликана штучно і стала першим в історії людства прикладом застосування бактеріологічної зброї) поставили УГА перед катастрофою (у листопаді 1919 тільки 7% особового складу армії були боєздатними). У цих умовах командування УГА 6.11 уклало перемир'я і союзний договір з Добровольчою армією. Уряди УНР і ЗУНР визнали цей договір недійсним, але захоплення денікінцями Жмеринки (10.11) та Могилева-По-

дільського (14.11) змусило Нач. команду УГА новити угоду з *А. Денікіним*. Військовий союз галичан з денікінцями тривав недовго. Наприк. грудня 1919 білогвардійські війська під ударами більшовицьке військо підійшло в р-н розташування галицьких частин. Єдиним виходом для УГА стала військ. угода з більшовиками, внаслідок якої галицькі частини були реформовані і під назвою Червона укр. галицька армія у березні 1920 увійшли до складу Червоної армії. У кін. квітня 1920 2-га і 3-тя бригади ЧУГА, дізнавшись, що поляки обіцяють широку автономію Галичині, залишили фронт і перейшли в р-ні Летичева і Ялтушкова на бік Армії УНР і польських військ. 30.4.1920 у бою з польськ. військами поблизу Козятина була розсіяна і бригада УСС. Галицькі формації, що потрапили у полон до поляків, були роззброєні, стрільці відпущені, а старшини інтерновані у таборі Тухолі на Помор'ї. Більшість старшин і стрільців УГА, які перебували у той час у Києві і Одесі, більшовики заарештували і відвезли в табори до Росії, де практично всіх знищили. УГА перестала існувати.

Бойові формації. Піхота. Основною тактичною одиницею піхотних частин УГА був курінь, який складався з 3 стрілецьких сотень і сотні скорострільів (кулеметів). Кожна бригада налічувала 3–5 куренів, причому деякі з них мали сотні важких скорострільів. Окремі курені мали ще мінометні відділи та піхотні гармати. На озброєнні були австр. скорострільні системи Шварцльозе, пізніше – російські, системи Максима. Піхотинці були озброєні крісами (карабінами) системами Манліхера, а після переходу через Збруч – гвинтівками рос. зразка. Відзнакою піхоти були сині смужки на шапках і такого самого кольору зубчатка на ковнірі. Відзнаки старшин і підстаршин нашивалися на підкладці синього кольору. Попри недостатню орг-цію вишколу, галицький вояк був дисциплінованим, невибагливим, а визвольні змагання робили його ініціативним та ідейним, здатним на героїські вчинки і самопожертву.

Артилерія. Артилерія була найорганізованішою і найпотужнішою військовою формацією, перевищувала своїх противників і чисельністю, і вмінням, була кращою, ніж артилерія Дієвої армії УНР. Саме завдяки артилерії досягнуто успіху в Чортківському наступі 1919, наступі об'єднаних укр. армій на Київ. Кожна бригада УГА мала артилерійський полк, що складався з 4–5 батарей, а кожна батарея – з 4–6 гармат. Батареї важкої артилерії мали по 2 гармати. Всіх полків налічувалося відповідно до кількості бригад. Оперативно артилерія підлягала команді бригади і корпусу, а навчання гармашів проводилося безпосередньо в батареях і частково в Запачовому гарматному полку, що дислокувався у Золочеві. Після переходу УГА за Збруч до артилерії приділено надніпрянські частини з особовим

складом. Відзнакою артилерії стали червона смужка на шапці та червоного кольору зубчатка на ковнірі.

Кіннота. Кіннота УГА була найслабшим місцем. Тому в багатьох випадках ця обставина відіграла негативну роль, особливо тоді, коли в прориви треба було кидати високомобільні частини (Чортківська офензива, бої під Тереховлею і Бережанами). Бригади мали кінні сотні з 2–3 кінних чет, кожна з яких налічувала по 40–50 шабель. Кінні відділи використовувались переважно для стежної служби, розвідки і зв'язку. У червні 1919 ген. *О. Греков* взявся за формування більших кінних відділів, інакше безперервні воєнні дії не дали реалізувати цей план. Відразу ж після переходу на Надніпрянщину в бригадах були створені численні відділи кінноти, які, однак, багато в чому поступалися навіть кінноті Армії УНР. Кіннотники УГА були озброєні шаблями і короткими крісами. При кожній сотні кінноти був свій відділ скорострільів, здебільшого ручних. Відзнакою кінноти були жовта смужка на шапці та жовта зубчатка на ковнірі.

Летунство (авіація). Летунська частина УГА сформована в грудні 1918 за допомогою Армії УНР. Її організатором став поручник *Петро Франко*. Летунство підлягало безпосередньо Начальній команді УГА. Під базу для арм. авіації обрано містечко Красне. Було сформовано групу, яка зберегла все з летунського обладнання, що залишили після себе нім. та австр. армії. В перших числах грудня 1918 сюди перелетіла з Одеси допоміжна сотня летунів на 6 літаках, яка складалася з 6 бойових старшин (полк. *Джан Булат Кануков*, *Борис Губер*, сотник *Сергій Євський*, *Василь Булатов*, поручник *А. Шереметінський* і хорунжий *Хаз Булат Кануков*), 6 підстаршин-механіків і 9 рядовиків. Разом з *П. Франком*, *С. Слезак*ом, *С. Кузьмовичем* вони створили старшинське ядро летунського відділу, який на поч. травня 1919 складався з трьох боєздатних летунських сотень і однієї летунської бази. Перша сотня під командуванням поручника *А. Хруща* передислокувалася у с. Дуліби поблизу Стрия для обслуговування 3-го корпусу УГА. На серед. травня 1919 у сотні було 12 бойових машин, а також 2 легкі і 4 важкі автомашини та 7 пар коней. Друга сотня (командир сотні і водночас полку – полковник *Д.Б. Кануков*) обслуговувала 1-й і 2-й корпуси і базувалася в Красному. У Красному було сформовано 3-тю сотню під командуванням сотника *Н. Залозного*, яка передислокувалася до Тернополя.

На поч. травня 1919 у полку налічувалося близько 80 літальних апаратів, з них частина тихохідні – австр. «Бранденбург-64» та «Альбатрос-27», нім. «LFW», «LWA», «Ллойд», «Фокер» (розвивали швидкість 100–110 км/год), та швидкохідні – франц. мисливці-винишувачі «Нюпорт» (швидкість 150 км/год). Як відзнаки на літаках вживалися вишарпані два круги: всередині жовтий, назовні синій, а мисливці-винишувачі «Нюпорт» мали ще

по боках схрещені кістки і череп, бо належали до «відділу смерті». Під час боїв з більшовиками, після переходу УГА через Збруч, замість синьо-жовтих кругів були синьо-жовті паси на крилах і на бічному кермі хвоста, на кадовбі намальовано чорною фарбою тризуб. Відзнака летунів УГА – нашитий пропелер на рукавах однострою і на краю ковніра.

Першим командиром полку був *Борис Губер*, а після його трагічної смерті (загинув під час навчання зі старшинами від вибуху бомби 5.2.1919) ним став полковник *Д.Б. Кануков*. Полк виконував розвідку фронту противника, слідкував за переміщенням його військ. частин, бомбардував важливі об'єкти запілля і фронту, виконував комунікаційну службу між НКГА і корпусами, навіть дипломат. закорд. представництвами. Летунство УГА упродовж усієї польсько-укр. війни переважало поляків в умінні, силі і відвазі. У повітряних боях укр. летуни збили 16 польськ. літаків, з них 9 перемог було на рахунок сотника *С. Євського*. Під час першого відступу до Збруча полк передислокувався в с. Звиняч поблизу Чорткова, після переходу УГА через Збруч – у с. Макову під Кам'янець-Подільським, згодом – до Шатави (поблизу Нової Ушиці), відтак – до Вінниці. Під час відступу УГА з-під Києва полк перебував у Могилеві, пізніше – в Одесі, а після з'єднання з більшовиками – у Бердичеві і Козятині, де частину полку захопило польське військо.

Залізничні і автомобільні частини. На озброєнні УГА мала лише два панцерні поїзди, причому спочатку це були прилаштовані за допомогою брусів та ін. підручних матеріалів імпровізовані вагони. Пізніше було знайдено панцерні вагони і паровоз. Один із цих поїздів належав до 2-го корпусу і курсував лінією Ходорів–Львів, ін. підлягав 3-му корпусу і діяв на шляхах Стрий–Самбір–Львів. Поїзди мали кілька скорострільів і 1–2 легкі польові гармати. Дивізіон автопанцерників (бронемашин) спочатку належав до 3-го, а пізніше до 2-го корпусу і складався з 6 авто, надісланих з *Куреня січових стрільців* у Києві, і 2 виготовлених у місцевих майстернях.

Технічні частини. Кожна бригада мала невеликі саперні відділи у складі 2–3 чет, що робили в основному ремонт мостів, шляхів та здійснювали будівництво військових об'єктів. При корпусах і НКГА існували технічні сотні з окремими відділами – залізничними, будівельними, саперними, з майстернями, де ремонтувалася стрілецька зброя, гармати. Автоколони УГА складалася з 4 сотень – по одній у кожному корпусі і при НКГА. Кожна сотня складалася з 3-х чет: вантажних, легкових автомобілів і пересувної майстерні. У кожній сотні було кілька мотоциклів і санітарних автомобілів.

Допоміжні формації. До допоміжних формацій, завданням яких було забезпечити лад і спокій у прифронтових смугах і на фронті, належали булавні відділи (для охорони штабів), станційні команди (дбали про порядок у місцях перебування

військ. частин), відділи польової жандармерії (для боротьби з дезертирством). Польова жандармерія мала малинові відзнаки.

Служба зв'язку. В УГА застосовувалися для зв'язку вістові (зв'язкові), телеграф і телефон. Радіотелеграфний пересилач мала лише НКГА. Для пересилання таємних наказів використовувався шифр.

Пропаганда. Велася за допомогою часописів, книжок, усних засобів. У бригадах і корпусах працювали пропагандні старшини, у підрозділах – підстаршини і стрільці. Її ефективність і серед вояків, і серед цивільного населення була явно недостатньою.

Розвідка. Розвідувальні операції провадили розвідчі відділи при НКГА і командуванні корпусами. Корпусні відділи склалися з одного старшини і одного-двох підстаршин. Розвідчий відділ при НКГА мав 6 старшин і кілька підстаршин. Низька фахова освіта, малі сили (у розвідці служили 30 старшин, з них лише 6 мали фахову освіту), недостатнє виділення коштів призводило до того, що назагал розвідка УГА суттєво поступалася розвідці противника. Контррозвідку провадили фахові детективи та держ. і польова жандармерія.

Санітарна служба. Організована на зразок австр. армії, а її реорганізацію проведено спільно із загальною реорганізацією армії у січні-лютому 1919. Кожен корпус мав одну або дві лічниці (госпіталі), склад санітарного матеріалу і санітарну валку. Наприк. січня 1919 армія мала 5 польових шпиталів, 3 санітарні і 2 купальні поїзди, 4 склади санітарного матеріалу (корпуси і НКГА). В армії були 14 лікарів і 38 фельдшерів (їх називали «медики»), окрім того, в запіллі – 97 лікарів і 74 фельдшери, 25 окружних шпиталів, 18 аптек, 48 дезінфекторів. Через втрату великої кількості санітарного матеріалу під час відступу УГА через Збруч санітарно-медичне забезпечення армії значно погіршилося. Збереглося 7 польових шпиталів, які обслуговували 35 лікарів, що не дало можливість погасити епідемію тифу, яка восени 1919 охопила УГА і від якої загинуло 30% особового складу. Санітарним шефом при НКГА в Галичині був сотник д-р К.Танячків, на Наддніпрянській Україні – полк. д-р А. Бурачинський.

Постачання. Постачання УГА було організоване на зразок австр. Завдяки роботі інтендантів галицький вояк не голодував і одержував регулярну платню, а галичани ніде не робили реквізицій. Контроль за видатками вели рахункові старшини при корпусах, яким підлягав весь рахунковий апарат у підлеглих частинах і підрозділах.

Обозництво. Обозні формації УГА були підпорядковані корпусним обозним референтам. У травні 1919 УГА мала близько 16 тис. коней і 8 тис. возів. Після ліквідації Держ. секретаріату військ. справ питання обозів передано Команді запілля, а згодом – Етапу армії.

Польова пошта. Організована в лютому 1919. Мала станції в кожному корпусі та при НКГА, ко-

ристувалася також і цивільною поштовою мережею. Після переходу через р. Збруч створено спільну станцію для обслуговування армії і фронту. Працювали у цій службі бл. 50 урядовців.

Б. Якимович (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА

(УГС) – легальна загальнонац. орг-ція парт. типу, заснована 7.7.1988 на зборах членів *Української гельсінської групи сприяння виконання Гельсінських угод*. Збори прийняли Декларацію принципів (програму) та Статут УГС. Головою Спілки було обрано Л. Лук'яненка, який перебував на засланні (повернувся в Україну в січні 1989). До Виконавчого комітету увійшли М. Горбаль, М. Горинь, Є. Пронюк, С. Хмара, В. Чорновіл. У грудні 1989 Всеукр. координаційна рада УГС кооптувала у виконком Комміра Крижанівського, Петра Розумовського та Олеса Шевченка. Спілка конституювалася як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і орг-цій. Основним напрямом діяльності УГС проголосила захист нац. прав, зокрема, права націй на самовизначення. Спілка виступала за перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав, передачу влади від КПРС демократично обраним радам нар. депутатів. Згідно з програмою УГС політ. права громадян мали гарантуватися демократією з багатопарт. системою, а екон. – ринковою екон. На селі заохочувався вихід селян з колгоспів із землею та спадкове користування нею. УГС виступала за надання укр. мові статусу держ. Друкованим органом УГС став журн. «Український вісник». Окрім Києва, прес-центри УГС створено у Москві та Львові. Закорд. представництво Української гельсінської групи перетворене у ЗП УГС, яке очолив М. Руденко (емігрував до США в грудні 1987) і до якого входили Л. Плюш та Н. Світлична. Представництва УГС були засновані у Прибалтиці й Москві. Поступово УГС перетворилася у вагому політ. силу. Члени Спілки брали активну участь у демократизації сусп-ва, створенні та орг-ції діяльності неформальних об'єднань (Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка, Меморіал, Народний рух України, Всеукр. т-во репресованих), у формуванні незалежної преси, проведенні мітингів та робітн. страйків, легалізації УГКЦ. У вересні 1989 основна програмна вимога УГС щодо конфедеративного об'єднання незалежних держав була замінена тезою про необхідність виходу України зі складу СРСР. У березні 1990 під час виборів 12 членів орг-ції стали нар. депутатами України, чимало – депутатами місцевих рад. У сфері міжнар. відносин УГС брала участь у проведенні нарад представників нац.-дем. рухів народів СРСР, у роботі з'їздів, конференцій дружніх партій, об'єднань, спілок; розширила контакти з опозицією Польщі, демократичними інституціями зх. держав. У квітні 1990 УГС налічувала 2300 чл. і мала свої філії та осередки в

усіх обл. України. Відіграючи роль політ. партії, УГС фактично започаткувала політ. плюралізм та багатопартійність в Україні. 29–30.4.1990 у Києві відбувся установчий з'їзд, який на базі УГС утворив Українську республіканську партію.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР)

– всеукр. представницький орган політ. керівництва нац.-визвол. боротьбою укр. народу в 1940–50-х. Заснований з метою об'єднання всіх політ. сил, які визнавали і боролися за державну самостійність України незалежно від їхньої ідеологічної та світоглядної орієнтації. Ідея створення УГВР виникла у середовищі Головного командування *Української повстанської армії*, яка 1943 перетворилася в загальнонац., понадпарт. збройну силу укр. народу у його боротьбі за нац. визволення. План створення представницького органу, який би здійснював політ. керівництво збройною боротьбою укр. народу, своєрідного передпарламенту, почав розроблятися з осені 1943. Весною 1944 було створено ініціативний комітет, на чолі якого стояв Л. Шанковський. УГВР вирішено було будувати на дем. основі, що дало б можливість залучити до участі в ній всі самостійницькі політ. сили. 11–15.7.1944 побл. с. Недільної на Самбірщині, на тер., контрольованій збройними силами УПА, зібралися представники всіх регіонів України, різних політ. сил та орієнтацій, які проголосили себе тимчасовим укр. парламентом і прийняли назву УГВР. 1-й Великий збір УГВР проходив під головуванням Р. Волошина і секретаря М. Дужого. На Зборі розроблено і прийнято програмні документи: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформа УГВР» та «Універсал УГВР». Два перші документи були, по суті, законодавчими актами конституційного характеру. У «Тимчасовому устрої УГВР» визначалися основи органу, його структура, компетенція Великого збору, президента і президії УГВР, виконавчого органу УГВР – Генерального секретаріату, Генерального суду та Контрольної колегії. У «Платформі УГВР» визначені головні політ. та соц. ідеї, втілення яких було метою нац.-визвол. боротьби укр. народу. Серед них: «забезпечення нар.-дем. способу визнання політ. устрою в укр. державі шляхом загального нар. представництва»; «забезпечення свободи думки, світогляду й віри»; «забезпечення справжньої законності в укр. державі та рівності всіх громадян перед законом»; «забезпечення громад. прав усім нац. меншостям на Україні» та ін. Великий збір ухвалив текст присяги бійців УПА. 15.7.1944 головою Президії УГВР обрано К. Осьмака; чл. Президії – В. Мудрого, Івана Гриньоха, Івана Вовчука; головою Генерального секретаріату УГВР – Р. Шухевича (також ген. секретар військ. справ); генеральним суддею – Я. Біленького. Було також обрано чл. Генерального секре-

таріату: ген. секретарем закорд. справ – М. Лебедя, внутр. справ – Р. Волошина, бюро інформації – Й. Позичанюка. Великий збір постановив, що місцем перебування УГВР є укр. землі, а за кордон можуть виїжджати тільки окремі чл. з конкретними дорученнями. УГВР як підпільний уряд України керувала нац.-визвол. боротьбою укр. народу аж до поч. 1950-х. На заклик УГВР проведено бойкот виборів до центр. та місцевих Рад нар. депутатів 10.2.1946 та у лютому і грудні 1947. У жовтні 1949 УГВР разом з УПА і ОУН виступила зі «Зверненням Воюючої України до всієї української еміграції», в якому наголошувалося на необхідності консолідації всіх укр. сил у боротьбі за власну державність. УГВР, незважаючи на складні умови, видавала друковані органи, зокрема «Вісник УГВР» (1944–45), «Бюлетень інформації УГВР» (9 випусків, 1948–51), «Самостійність» (1 номер, 1946). Більшість членів УГВР в Україні загинула або була заарештована. У 1950-х УГВР в Україні практично перестала існувати.

Починаючи з кін. 1944, налагоджується більш широка діяльність УГВР за кордоном. 1945 утворено Закордонне представництво (ЗП УГВР), головою якого став священник І. Гриньох. 1945 М. Лебедь (ген. секретар закорд. справ) встановив зв'язки з представниками зх. держав. ЗП УГВР розіслав низку меморандумів, у тому числі і на Паризьку мирну конференцію 1946 (спільно з представником екзильного уряду УНР); проводило інтенсивну інформативну діяльність (Українська пресова служба); організувало допомогу рейдуєчим на Зх. відділам УПА та підтримувало контакти з нац.-визвол. рухом в Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. Спроби ЗП УГВР стати базою для ширшої консолідації укр. орг-цій і партій, що діяли в еміграції, не мали успіху. З утворенням 1947 *Української Національної Ради* ЗП УГВР заявило, що не має на меті очолити укр. політ. життя в еміграції, а є лише представником нац.-визвол. руху в Україні.

З серед. 1960-х відбувалися неперіодичні конференції середовища УГВР, на яких було кооптовано нових чл. та обиралися керівні органи ЗП УГВР. ЗП УГВР налічувала понад 20 чл., у т. ч. 10 засновників. З 1-го складу УГВР в еміграції померли І. Вовчук, Є. Врецьона, о. О. Малиновський, В. Мудрий, З. Пеленський, І. Сім'ячук і П. Чуйко.

З 1951 у Мюнхені ЗП УГВР почало видавати двотижневку газ. «Сучасна Україна» і щомісячник «Українська літературна газета», на базі яких з 1961 виходить журн. «Сучасність». 1952 у Нью-Йорку ЗП УГВР створило аналітично-видавничий центр «Пролог», який 1957–61 видавав одноіменний журн. англ. мовою, а також часопис «Digest of the Soviet Ukraine» (1957–77). Вид-ва «Сучасність» і «Пролог» випустили понад 100 назв книг іст., політ. та літ.-мист. змісту. З 1960-х пресове бюро ЗП УГВР систематично публікувало матеріали «самвидаву» та популяризувало укр. дисидентський рух.

4–5.4.1992 у Нью-Йорку відбулася конференція Середовища УГВР (48 делегатів із США, Канади і Європи), яка привітала відродження незалежності Української держави та доручила президії Середовища підготувати проект його реорганізації й подальшої діяльності.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ у Подєбрадах – укр. вищий навч. заклад політехнічного профілю, який діяв у Подєбрадах (Чехо-Словацьчина) 1922–35. Ініціатором створення Академії був *Український громадський комітет*. Значну роль в організації навч. закладу відіграла Всеукр. спілка с.-г. техніків, яка перебувала в еміграції у Тарнові (Польща). Статут Академії затверджено 16.5.1922 Міністерством хліборобства ЧСР. У травні 1925 професорською радою Академії до статуту внесено зміни. За новим статутом Академія функціонувала як вища школа з 4-річним планом навчання. Після його закінчення випускники здобували звання інженера. Згідно з 1 параграфом Статуту У. г. а «...є приватна висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адм. у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації». У складі Академії існувала 3 ф-ти: агрономічно-лісовий (нараховував 19 кафедр), який мав два відділи: агрономічний та лісовий; екон.-кооперативний (20 кафедр), мав три відділи: екон., кооп. та статист.; інженерний (20 кафедр) мав два відділи: гідротехнічний та хімічно-технологічний. Крім 59 кафедр були ще лекційні курси з ряду ін. предметів, зокрема, історія укр. права, адм. право, а також іноземні мови. Навч. плани відповідали європейським, зокрема, чехослов. вимогам і творилися на їхній основі, з тією різницею, що, крім фахових предметів, введено також українознавчі науки. Кооперативний же відділ Академії був першою у світі вищою кооперативною школою. Академія фінансувалася урядом ЧСР, а підпорядковувалася двом чехослов. міністерствам: міністерству хліборобства (навчання) і до 1928 – міністерству закорд. справ (адм.-господарські справи). Упродовж перших 10 років У. г. а. мала 118 педагогів (92 українці і 26 чехів). За час існування навч. закладу в ньому навчалася 786 студентів (закінчило 559 чол.). Навчання в У. г. а. було безплатним, деякі студенти отримували стипендії. При Академії діяла низка навч.-допоміжних установ: бібліотека (нараховувала більше 30 тис. томів), 33 навч. кабінети, 14 лабораторій, 2 ферми, лісовий розсадник, метеорологічна станція тощо.

Академія проводила значну наук.-видавничу діяльність. За час її існування опубліковано 698 наук. робіт (у т. ч. 229 монографій), здебільшого

підручників для студентів, техн. довідників (37 випущено друком, ін. – літографічним способом). З 1927 виходили наук. зб. «Записки УГА» (вийшло 3 т. у 7 вип.). В Академії працювали професори Л. Бич (місцеве самоврядування і господарське право), С. Бородієвський (історія кооперації та кредитна кооперація), О. Ейхельман (адм. та міжнар. право), Б. Іваницький (лісівництво та дендрологія), Б. Мартос (теорія кооперації, споживча кооперація), О. Мацюк (політ. економія), Ф. Щербина (статистика), В. Старосольський (держ. право) та ін.; доценти О. Бочковський (соціологія), В. Іванис (хім. технологія), Іс. Мазепа (лукивництво та ботаніка), В. Королів (анатомія і фізіологія с.-г. тварин) та ін. Ректорами Академії були І. Шовгенів (1922–25 і 1926–27), Б. Іваницький (1925–26 і 1928–35), С. Тимошенко (1927–28). При Академії діяло бл. 50 різних орг-цій – наук., студентських, культ.-просв. та ін., що сприяли активізації укр. життя в ЧСР, поглибленню контактів як між укр. орг-ми, так і з іноземними.

1928 міністерство хліборобства заборонило приймати нових слухачів і розпорядилося приступати до ліквідації Академії. З 1935 Академія припинила існування. 1931 з метою підтримки діяльності навч. закладу було створено Товариство прихильників академії (голова – проф. Б. Матюшенко), яке, однак, не змогло зібрати необхідні фонди для продовження її роботи. У грудні 1932 засновано Укр. технічно-господарський ін-т заочного навчання, який після ліквідації Академії виконував її завдання.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (УГКЦ) – Українська греко-католицька церква, утворена на *Берестейському церковному соборі 1596* внаслідок відмови Київської митрополії від ієрархічного верховенства константинопольського патріарха і переходу під протекторат папи римського. Первісна назва церкви – уніатська. З 1774 церкву називали Греко-католицька церква, а вірних – греко-католиками. У 1930-х почала вживатися назва Українська греко-католицька церква (раніше – Руська католицька церква), а пізніше – Українська католицька церква. Ця назва з 1960-х вживається в офіційних документах Ватикану.

Особливість віровчення УГКЦ полягала у поєднанні католицької і православної догматики, проголошеної Флорентійським собором 1439, при збереженні руської обрядової практики. Юрисдикція з'єднаної Київської (уніатської) митрополії поширювалася на всі укр. та білорус. землі у складі Речі Посполитої за винятком Львівської і Перемишльської єпархій, єпископи яких не визнали рішень Берестейського собору.

В історії УГКЦ виділяють два періоди – Київської православної митрополії (до кін. 18 ст.) і Галицької митрополії (з поч. 19 ст.). За період існування

Київської митрополії її митрополитами були: Михайло Рогоза (1596–99), Іпатій Потій (1600–13), Йосиф Велямин Рутський (1613–37), Рафаїл Корсак (1637–40), Антон Селява (1641–55), Гавриїл Коленда (1656–74), Кириян Жоховський (1674–93), Лев Слюбич-Зелевський (1694–1708), Юрій Винницький (1708–13), Лев Кишка (1714–28), Атанасій Шептицький (1728–46), Флоріан Гребницький (1748–1762), Феліціан-Пилип Володкович (1762–78), Лев Шептицький (1778–79), Ясон Смогоржевський (1780–88), Теодосій Ростоцький (1788–1805).

Протягом 18 ст. уніатська церква пройшла складний період свого становлення. Відновлення 1620 православної ієрархії загострило протистояння між прихильниками і противниками унії з Апостольським Престолом. Для примирення ворогуючих сторін митрополит Й. В. Рутський запропонував об'єднання у рамках єдиного Києво-Руського патріархату. 1626, 1629, 1636–37, 1680 робилися спроби порозуміння між православними і уніатами та обрання спільного патріарха, однак вони були безуспішними. За королівським «укладом» Владислава IV Вази від 1.11.1632 від Київської з'єднаної митрополії відходила Луцька єпархія і частина Полоцької (утворена нова православна Могилівська єпархія), а також усі храми Києва, по 4 у Вільні і Мстиславі, кілька монастирів. Разом зі Львівською і Перемишльською єпархіями вони підпорядкувались православному митрополитові П. Могилі. За *Андрусівським перемир'ям 1667* відійшла ще Смоленська єпархія. Після того як 1685 православний Київський митрополит під тиском рос. влади був змушений визнати верховенство Московського патріарха, три єпархії (Перемишльська, 1692; Львівська, 1700; Луцька, 1702), Львівське Ставропігійське братство (1708) та Почаївський монастир (1721) перейшли на унію з Римом. 1720 відбувся Замойський собор, який впорядкував канонічні засади церкви і частково наблизив їх обрядово і організаційно до латинської.

1743 всі василіянські монастирі Литовської і Руської конгрегації були об'єднані у Руський чин Св. Василя Великого на чолі з єдиним архімандритом. У серед. 18 ст. Київській з'єднаної митрополії підпорядковувалися Полоцька, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицька, Холмсько-Белзька, Перемишльська, Пінсько-Турівська єпархії.

Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої Київська митрополія була розділена на дві частини між Австрією і Росією. На землях, що відійшли до Російської імперії, унія була ліквідована указом *Катерини II* 1795, але після її смерті деякі греко-католицькі єпархії були відновлені. Митрополити І. Лісовський (1806–09), Г. Коханович (1809–14), Й. Булган (1817–38) були чл. Духовної колегії, мали осідок у Петербурзі, призначалися царями і не мали апостольських освячень з Риму. 12.2.1839 цар Микола I підписав акт про ліквідацію унії в

імперії і возз'єднання її з православною церквою. На Холмщині Греко-католицька церква була ліквідована 1875.

На відміну від рос. царизму Австрійська держава проводила політику сприяння унійним процесам. 1649 була проголошена Ужгородська унія на Закарпатті, 1699 – Трансільванська унія в Семигороді. 1808 у Львові відновлена Галицька митрополія, яка перейняла духовну традицію і правовий статус Київської митрополії. У 19 ст. УГКЦ очолювали митрополити Антін Ангелович (1807–14), Михайло Левицький (1816–58), Григорій Яхимович (1860–63), Спиридон Литвинович (1863–69), Йосиф Сембратович (1870–82), Сильвестр Сембратович (1882–98), Юліан Сас-Куїловський (1899–1900).

В умовах відсутності укр. державності церква відіграла консолідуючу роль в укр. сусп-ві, підтримувала розвиток культ.-осв. життя у західноукр. землях, чим сприяла пробудженню нац. свідомості українців. 1885 була створена Станіславська єпархія.

Ціла епоха в історії церкви пов'язана з іменем митрополита *А. Шептицького* (1900–44). Протягом перебування на чолі УГКЦ А. Шептицький приділяв постійну увагу організації та розвитку нац.-реліг. життя у західноукр. землях. Зокрема, за його ініціативою і сприянням було засновано чин *студитів* (1904); Станіславська (1906) і Перемишльська (1907) духовні семінарії; Богословське наук.-т-во (1923) і Богословська академія у Львові (1929), Національний музей (1905) та ін. У вересні 1914 після захоплення Галичини рос. військами митрополит А. Шептицький був інтернований і утримувався у Нижньому Новгороді, Курську, Суздалі. 1917 провів низку заходів, спрямованих на поширення і зміцнення католицької церкви в Росії та підрос. Україні. У березні 1917 організував у Петрограді синод Російської католицької церкви і призначив о. Леоніда Федорова екзархом для католиків візантійського обряду в Росії. Перебуваючи у Києві, митрополит призначив о. Михайла Цегельського екзархом для католиків візантійського обряду в Україні. У міжвоєнний період А. Шептицький, як і все керівництво УГКЦ, обстоював ідею незалежності та соборності України. УГКЦ засуджувала окупацію Польщею Галичини, насильственну колонізацію краю та антиукр. нац. політику польськ. уряду. Митрополит А. Шептицький неодноразово наголошував на необхідності об'єднання всіх християн України навколо Київ. патріархату в єдності з Римським престолом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів церкви та укр. інтелігенції. Після смерті А. Шептицького (1944) його наступником став *Йосип Сліпий*.

Зі встановленням рад. влади у західноукр. землях УГКЦ була ліквідована. 11.4.1945 заарештовано всіх ієрархів церкви. Створена рад. органами держбезпеки «Ініціативна група» на чолі з Г. Котельником була визнана «єдиним тимчасовим адм.

органом УГКЦ». 8–10.3.1946 у Львові відбувся псевдособор, який проголосив скасування *Берестейської унії 1596* і «возз'єднання» УГКЦ з Рос. православною церквою (див. *Львівський собор 1946*). 28.8.1949 на регіональному реліг. з'їзді у Мукачеві таким самим чином проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування греко-католицької церкви на Закарпатті Моск. патріархові. На Заході Львівський собор був визнаний неканонічним, а ліквідація УГКЦ проголошувалась незаконною (папська енцикліка «Східні Церкви» від 15.12.1958). Незважаючи на неканонічність Львівського собору, рад. уряд визнав УГКЦ скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. Бл. 1000 греко-католицьких священників було заарештовано, засуджено до тривалих термінів ув'язнення або депортовано. Більше 200 священників взялися творити структуру УГКЦ у підпіллі. 1956 еп. М. Чарнецький дозволив священникам, що перейшли в православ'я, таємно повертатись до УГКЦ через наглядання епітимії. Після смерті еп. Чарнецького його наступником було обрано ігумена редemptористів В. Величковського. 1963 з ув'язнення звільнено митрополита Й. Сліпого, 4 лютого йому дозволили виїхати на 2-й Ватиканський собор. У лютому 1963 Й. Сліпий у Московському готелі таємно передав свої повноваження з особливою відповідальністю за Львівську єпархію еп. Величковському (виконував до свого арешту 1969). У лютому 1972 (перед виїздом за межі СРСР) Й. Сліпий передав свої повноваження еп. В. Стернюкові. Для Івано-Франківської єпархії таємно було рукоположено 1968 о. Софрона Дмитерка. Апостольським адміністратором Мукачівсько-Ужгородської єпархії 1983 став Іван Семедій.

З переїздом за кордон митрополита Й. Сліпого відбулась консолідація роз'єднаних діаспорних греко-католицьких парохій в єдину помісну церкву. Після смерті патріарха Йосифа (1984) Верховним архієпископом УГКЦ став Іван Мирослав Любачівський (з 1985 – кардинал).

Наприк. 1980-х розпочалася боротьба за легалізацію УГКЦ, однієї з двох укр. нац. церков. 4.8.1987 у Львові група представників церкви звернулася з заявою до папи римського Івана Павла II та тодішнього керівника СРСР М. Горбачова про вихід греко-католиків України з підпілля. Заява стала початком відкритої боротьби за легалізацію УГКЦ в Україні. Протягом 1989–90 відбувалися масові віча, пікетування, голодування в краю і в Москві з вимогою визнання офіційного статусу УГКЦ в Україні. У грудні 1989 уряд СРСР офіційно визнав легальною діяльність УГКЦ в Україні. 20.3.1991 патріарх УГКЦ кардинал Іван Мирослав Любачівський повернувся до свого престолу на Святоюрській горі у Львові.

Нині на тер. України нараховується бл. 3200 греко-католицьких громад, 2,5 тис. священнослужителів, 55 монастирів, виходить 23 релігійних видан-

ня. УГКЦ в Україні представлена сімома єпархіями західних областей: Львівською, Самбірсько-Дрогобицькою, Тернопільською, Зборівською, Івано-Франківською, Коломийською, Чернівецькою і Мукачівською. Парафії інших територій України підпорядковані Києво-Вишгородській екзархії на чолі з владикою Любомиром Гузаром. 4.10.1996 у Львові проходив помісний Патріарший собор УГКЦ, на якому були представлені всі єпархії з України і діаспори. Після смерті кардинала Любачівського (грудень 2000) церкву очолив патріарх УГКЦ кардинал Любомир Гузар (з січня 2001).

У діаспорі діють Апостольські Екзархати Німеччини, Франції, Великої Британії, Чехії, 5 єпархій у Канаді (Вінніпезька архієпархія, Едмонтонська, єпархії Торонто, Саскатуна і Нью-Вестмінстера), 4 єпархії у США (Св. о. Миколая в Чикаго, Стемфорд, Св. Йосафата у Пармі і Філадельфійська митрополіча архієпархія), єпархія українців католиків в Австралії, Новій Зеландії і Океанії, Св. Покрови Буенос-Айреса в Аргентині, Куритибська Св. Івана Хрестителя в Бразилії, Гайдудорська в Угорщині, Пряшівська в Словаччині, Крижівський єпископат у Хорватії, вікаріат єпархії Бая Маре в Румунії, прокуратура в Італії, Перемишльсько-Варшавська митрополія в Польщі і підпорядкована їй Вроцлавсько-Гданська єпархія.

О. Киричук (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД (Українська гельсінська група; УГГ) – перша легальна правозахисна орг-ція в Рад. Україні, створена 9.11.1976 у Києві. Продовжила правозахисні традиції *Української робітничо-селянської спілки* та Громадського комітету захисту Ніни Строкатої (створений 21.12.1971; голова – В'ячеслав Чорновіл). Діяльність УГГ ґрунтувалася на Загальній декларації прав людини ООН (10.12.1948) і гуманітарних статтях Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1.8.1975), який був підписаний СРСР. Засновниками УГГ виступили письменники Микола Руденко (керівник) та Олесь Бердник, учителі О. Мешко та О. Тихий, юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, генерал-майор П. Григоренко, історик Микола Матусевич, інженер Мирослав Маринович і мікробіолог Ніна Строката (Караванська). УГГ стала другою в СРСР після Московської гельсінської групи (МГГ; заснована 12.5.1976; Литовська виникла 25.11.1976, Грузинська – 14.1.1977, Вірменська – 1.4.1977). Декларація УГГ проголошувала головною метою діяльності орг-ції ознайомлення урядів країн-учасниць гельсінської Наради та світової громадськості з фактами порушень прав людини на тер. України. УГГ зазначала, що керується у своїй діяльності не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами. Відкритим листом «До людей доброї волі»

(14.11.1976) УГГ, задекларувавши готовність співпраці з Московською гельсінською групою, заявила про свій автономний статус. Представником УГГ у Москві став П. Григоренко. Група зробила кілька марних спроб зареєструватися як громад. орг-ція.

У програмному Меморандумі № 1 «Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомості на Україні» (6.12.1976) викривалися злочини комуністичного режиму: геноцид та етноцид, розкуркулення, *голодомор 1932–33*, політ. репресії 1930-х, винищення УПА та мирного населення (зокрема, чекістами, переодягненими у «повстанців»), русифікація, розгром УРСР та «шістдесятництва». У Меморандумі відзначалася конституційна правомірність можливого виходу України з СРСР, а боротьбу за права людини пропонувалося вести доти, «доки ці права не стануть шоденною нормою життя». Наприк. подавався список укр. політв'язнів у таборах та спеціальних психіатричних лікарнях. У меморандумі № 5 «Україна літа 1977-го» (15.2.1977) існування опозиції визначалося як атрибут цивілізованої держави, висувався принцип: «Не людина для держави, а держава для людини», ставилися вимоги вільного виїзду з країни та в'їзду до неї, безперешкодного поширення ідей, створення неконтрольованих державою об'єднань, ліквідації цензури, звільнення політв'язнів, скасування смертної кари. До кін. 1980-х УГГ оприлюднила 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетнів (видавалися з лютого 1978).

У відповідь на створення організованого правозахисного руху офіційна влада вдалася до масових репресій. Політбюро ЦК КПРС за поданням Генпрокурора СРСР Р. Руденка та голови КГБ Ю. Андропова дало згоду на арешт М. Руденка, лідерів моск. групи Юрія Орлова і Олександра Гінзбурга та лідера литов. групи Томаса Венцлова. Протягом 1977 заарештовано і засуджено до тривалих термінів ув'язнення М. Руденка (після його арешту групу очолив О. Бердник), О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка. 1977 в УГГ вступили Петро Вінс, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Калиниченко, Леонід Плюш і Василь Стрільців, а в 1978 – Василь Січко, Петро Січко, Ю. Литвин, Надія Світлична, Володимир Малінович, Михайло Мельник, Василь Овсієнко. Протягом 1979 в УГГ вступили Святослав Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребик, Василь Романюк, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич, В. Чорновіл, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Петро Розумний, І. Сокульський, В. Стус, Микола Горбаль (частина з них уже перебувала у таборах або на засланні). 1979 внаслідок широкомасштабних репресивних акцій більшість чл. УГГ опинилася в ув'язненні. Комуністичний режим фабрикував справи проти чл. УГГ не лише за «політичними», а й за суто кримінальними статтями, намагаючись дискредитувати

їх в очах громадськості, створити їм репутацію звичайних кримінальних злочинців. За правозахисну діяльність засуджені О. Бердник (керівником УГГ з 6.3.1979 стала О. Мешко), Й. Зісельс, В. Калиниченко, М. Литвин, В. Овсієнко, П. Розумний, В. та П. Січки, В. Стрільців і Я. Лесів. 1980 на 15 років, ув'язнили хворого В. Стуса, який з осені 1979 очолював УГГ. У жовтні 1980 заарештовано і засуджено до 6 місяців таборів і 5 років заслання 75-річну О. Мешко. До в'язниць потрапили З. Красівський, В. Чорновіл, М. Горинь, Раїса Руденко, Я. Лесів, О. Гейко-Матусевич. Після арешту у березні 1981 І. Кандиби УГГ в повному складі опинилася в таборах або на засланні.

Внаслідок репресивних заходів влади 1982 оголосила про припинення діяльності МГГ, а незабаром ін. групи в СРСР. З усіх гельсінських груп, що існували в СРСР, тільки чл. УГГ у таборах продовжували виступати за право людини на свободу слова, відстоювали право на існування незалежної української держави.

В умовах жорстокого політ. терору в УГГ продовжували вступати нові чл. 1982 у таборі в Кучино в Групу прийняли Михайла Гориня, іноземними чл. орг-ції стали естонський правозахисник Март-Олав Ніклус та литовський Вікторас Пяткус; 1983 в УГГ вступив В. Марченко, 1985 – Петро Рубан. Водночас тривав погром правозахисників. 1982 засудили Ю. Литвина (15 років), 1983 – В. Марченка та В. Овсієнка (по 15 років), повторно – О. Гейко-Матусевич, В. Калиниченка та В. Січка (по 3 роки), 1984 – Й. Зісельса, 1985 – П. Рубана (13 років), М. Горбала та повторно І. Сокульського.

Продовжувало діяльність і Закордонне представництво (ЗП) УГГ у складі П. Григоренка, Л. Плюща, Надії Світличної (емігрувала у жовтні 1978) та Ніни Строкатої-Караванської (емігрувала з чоловіком 30.11.1979). ЗП УГГ видавало укр. та англ. мовами «Вісник репресій в Україні» (1979–85).

У рад. концтаборах загинули чл. УГГ О. Тихий (1984), Ю. Литвин (1984), В. Марченко (1984) та В. Стус (1985). Вчитель Михайло Мельник під загрозою арешту 9.3.1979 покінчив життя самогубством. Діяльність УГГ отримувала підтримку дем. орг-цій різних країн, зокрема, Міжнародної амністії (Лондон), Вашингтонського Комітету гельсінських гарантій для України (ств. в листопаді 1976), орг-ції «Американці в обороні людських прав в Україні» (США, 1980) та ін. Резолюцією № 205 від 21.6.1982 Конгресу США 9.11.1982 оголошено днем вшанування УГГ. Відповідну заяву виголосив Президент США Рональд Рейган. Подібну резолюцію Конгрес США прийняв і на відзнаку десятиріччя УГГ (1986), в якій пропонувалося Президенту та Держсекретарю США наполягати на негайному звільненні з ув'язнення членів УГГ та ін. гельсінських груп. Діяльність УГГ, яка у своїй боротьбі з комуністичним режимом опиралась на гельсін-

ський Заключний акт, поставила нац.-визвол. боротьбу укр. народу на міжнар. правову основу, ввела її у контекст світового демократичного процесу. Звільнені з ув'язнення члени УГГ у грудні 1987 відновили діяльність групи, а редколегія «Українського вісника» (В. Чорновіл, В. Барладяну, М. Горинь та П. Скочок) проголосила часопис органом УГГ. У липні 1988 УГГ було реорганізовано в *Українську гельсінську спілку*.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) – укр. партія ліберально-народницького спрямування, створена 1904 у Києві з членів *Загальної української безпартійної демократичної орг-ції (ЗУБДО)*. Серед членів УДП були С. Єфремов, Є. Чикаленко, Б. Грінченко. 1905 опубліковано програму УДП. В ній засуджувався самодержавно-бюрократичний лад, що протягом тривалого часу гнітив народи Російської держави, і доводилась необхідність запровадження конституційної форми правління. З нац. питання ставилися вимоги: надання широкої нац. автономії Україні; створення укр. союму, який міг би самостійно проводити фін. та екон. політику, враховуючи загальнодерж. потреби. Програма обстоювала повноправне використання укр. мови в шкільництві, судочинстві, адм-ції. Для вирішення аграрного питання в Україні передбачалося передати державні, удільні, кабінетські та монастирські землі у власність краю, щоб за невелику плату наділити нею тих, хто її обробляє. Партія відстоювала примусовий викуп приватної землі з наступною передачею місцевим органам самоуправління для розподілу їх за доступну плату серед окремих осіб та орг-цій. Умови викупу та продажу земель мав виробити майбутній сойм. Заводи, фабрики та ін. капіталістичні підприємства шляхом викупу повинні були перейти у власність краю, а потім – у користування трудящих. Торгові та монополістичні підприємства повинні бути муніципалізовані. Ставлення ліберал-демократів до соціалізму і соціалістичного ідеалу партії яскраво характеризують слова одного з лідерів партії Є. Чикаленка: «взагалі, соціалізм я вважаю провідною зіркою, яка показує шлях, яким людство повинно йти, але ніколи не досягне його». Соціалістичні ідеї повинні, на думку лідерів УДП, привертнути до партії широкі кола сусп-ва. Після Маніфесту 17.10.1905 УДП включилася у легальну політ. діяльність, взялася за орг-цію «*Просвіт*», укр. періодичних видань. Один із членів УДП В. Шемет був обраний депутатом Державної Думи. Революційні події 1905–07 викликали радикалізацію поглядів чл. УДП, що призвело до її розколу і створення нової *Української радикальної партії*. Восени 1905 УДП об'єдналася з УРП і створили *Українську демократично-радикальну партію*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УДРП) – партія ліберально-дем. спрямування, створена наприк. 1905 у Києві внаслідок об'єднання *Української демократичної партії* і *Української радикальної партії*. 30.12.1905 об'єднана комісія від двох партій (від УДП – Є. Чикаленко, Є. Тимченко та І. Шраг, від УРП – Б. Грінченко, М. Левицький) виробила програму і назву нової партії. Обрано керівний орган УДРП – Раду партії, до складу якої увійшли Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький, Є. Чикаленко. Первинними осередками партії стали громади. 1906 на I-му з'їзді партії затверджено програму, побудовану на принципах парламентаризму і федералізму. УДРП виступала за створення загальнодерж. парламенту і крайових представницьких рад для націй, що мають автономію. Оновлена держава розглядалась УДРП як «федерація рівноправних автономно-територіальних одиниць». Автономна Україна повинна була управлятись виборною Українською народною радою (сеймом). Рада займалася б виробленням крайової конституції, яку не міг відмінити загальнодерж. парламент. Конституція України не повинна вступати у протиріччя із загальнодержавними законами. До компетенції загальнодерж. парламенту відносилися всі зовнішньополіт., зовнішньоторгові та фінансові питання, оголошення війни та укладення миру, встановлення митних правил, формування і утримання армії. Всі ін. питання знаходилися у віданні Українського союму. В соц.-екон. сфері УДРП проголошувала боротьбу проти «всякої експлуатації». У програмі зазначалося, що соц. лад, до якого рухається людство, найкраще забезпечить інтереси громадян. Партія вважала, що земля, фабрики, заводи з часом повинні стати спільною нар. власністю. УДРП відстоювала передачу всіх держ., удільних, монастирських, церковних земель у крайовий земельний фонд під управління самоурядових громад та округів. Партія вимагала насильної конфіскації всіх приватних земель і, перш за все, тих, які здавались в оренду. Передання землі селянам мислилась лише за викуп. Партія виступала за гармонізацію відносин у сфері промислового виробництва: запровадження 8-год. робочого дня, упорядкування питань найму робочої сили тощо.

Близькість позицій УДРП і рос. кадетів під час революції 1905–07 призвела до того, що багато чл. партії належали до орг-ції кадетів. З'їзд УДРП у жовтні 1906 визнав неможливим одночасне членство у двох партіях.

У практичній діяльності в роки революції УДРП прагнула автономії України і культурного самовизначення укр. нації. Для пропаганди ідеї автономії радикал-демократи широко використовували трибуни різних з'їздів, пресу, міські думи і земства, громад. орг-ції. Чл. партії брали участь у підготовці численних петицій проти переслідування укр.

мови, в депутаціях до органів влади з проханням задоволення нац. потреб, в обговоренні укр. питань в міських думах і земствах. Зокрема, складанням записок з вимогою відміни закону 1876 займалися на прохання УДРП В. Антонович та М. Сумцов. Радикал-демократи разом з ін. партіями брали участь у створенні культ.-просв. орг-цій – «*Просвіт*». УДРП мала своїх депутатів у I і II Державних Думах, які заснували окрему укр. фракцію (І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, О. В'язлов), що згодом оформилася в Українську думську громаду. Чл. УДРП брали активну участь у роботі Думи, виступили ініціаторами багатьох проектів. Офіційним органом УДРП стали шотижневики «*Рідний край*» (1906) та газ. «*Громадська думка*», яку згодом змінила «*Рада*». На поч. 1908 УДРП розпалася, а її чл. утворили *Товариство українських поступовців*. На поч. квітня 1917 трансформувалося у *Союз українських автономістів-федералістів*, який тимчасово реформував його (до скликання партійного з'їзду) знову в УДРП, прийнявши і програму цієї партії. У червні 1917 партійна конференція перейменувала орг-цію в *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНО-ХЛІБОРОБСЬКА ПАРТІЯ (УДХП) – укр. політ. партія консервативного напрямку. Виникла у травні (за ін. дан., влітку) 1917 у Лубнах. Засновники – М. Боярський, С. Шемет, В. Шкляр, В. Чигрин, І. Корнієнко, М. Макаренко. Спочатку партія мала назву *Українська демократична партія*. 29.6.1917 у Лубнах відбулися установчі збори партії (взяли участь 1500 селян і 20 поміщиків), на яких ухвалено основні засади її діяльності: досягнення суверенності укр. народу, збереження приватної власності, вирішення земельного питання Українським соймом на основі парцеляції поміщицьких земель за викуп. На основі цих принципів чл. орг-ції В. Андрієвський, С. Шемет та В. Липинський розробили проекти програми. Офіційною програмою став проект, підготовлений В. Липинським (виданий у жовтні 1917), за пропозицією якого партія отримала назву УДХП. Програма партії передбачала досягнення політ. самостійності України, формування провідної верстви з державницькою свідомістю, розробку дем. проекту держ. устрою (в ім'я самостійності В. Липинський на деякий час поступився ідеєю монархізму). Програма проголошувала загальні громад. права та автокефалію реліг. конфесій в Україні. В екон. розділі передбачалося встановлення держ. контролю за нац. господарством, співіснування орендної та приватновласницької форм землевладіння. Партія відстоювала ідею створення єдиного нац. фронту для розбудови укр. держави. У березні 1918 керівництво УДХП вело переговори з *Українською Центральною Радою* про

входження чл. партії до її складу. УДХП сприяла приходу до влади П. Скоропадського, але згодом ставилася із застереженнями до політики гетьманського уряду. У травні 1918 УДХП увійшла до складу *Українського національно-державного союзу*. У жовтні 1918 учасники 2-го з'їзду виступили проти курсу гетьманського уряду на утворення федерації з небільшовицькою Росією та схвалили рішення про встановлення контактів з *Українським національним союзом*. У період *Директорії УНР* у партії відбувся розкол. В боротьбі з більшовиками шукала підтримки у П. Болбачана і Є. Ковчальця. Навесні 1920 у Відні окремі лідери партії (С. Шемет, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський) створили монархічну орг-цію *Український союз хліборобів-державників*, інші увійшли до складу *Ради республіки*. Своїх періодичних видань партія не мала; використовувала газ. «*Вісник лубенського громадського комітету*». З 1920 у Відні виходив періодичний збірник УСХД з матеріалами з історії партії.

Г. Герасценко (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА – офіційна назва гетьманського держ. устрою (Гетьманату), який існував в Україні у квітні-грудні 1918. Під час підготовки генерала П. Скоропадського було ліквідовано *Українську Народну Республіку*, розігнано *Українську Центральну Раду* і скасовано мандати обраних дем. шляхом на більшій частині тер. УНР депутатів Українських Установчих зборів. Розпочата УЦР підготовка до виборів припинилася, а її закон про відкриття з 12.5.1918 Установчих зборів втратив силу. У день перевороту 26.4. П. Скоропадський оголосив себе гетьманом і запровадив «*Закони про тимчасовий державний устрій України*». Гетьман самочинно взяв на себе роль законодавця, яку УЦР відводила Установчим зборам. Успіх перевороту забезпечила присутність півмільйонної нім.-австр. армії. Універсал («*Грамота до всього українського народу*»), оголошений одночасно із законами про тимчас. держ. устрій, містив обіцянку гетьмана видати найближчим часом закон про порядок виборів до Українського союму (парламенту). Це була єдина непевна згадка про парламент, яка не визначала співвідношення влади гетьмана і союму. Водночас 44 пункти гетьманських законів про Тимчасовий держ. устрій свідчать, що укр. сусп-ву нав'язувалася застаріла абсолютистська монархія. Проте назвати УД абсолютною монархією не можна з двох причин. По-перше, гетьман та його чиновники на місцях цілком залежали від нім.-австр. військ. адм-ції. По-друге, за стінами гетьманського палацу вирувало життя, в якому прийняті закони не діяли. У нелегальних, часом напівлегальних умовах відбувалися з'їзди і конференції політ. партій, вирувало революціо-

зоване суспільство. Австро-нім. війська досить швидко відчули себе в укр. містах і селах небезпечніше, ніж на фронті. П. Скоропадський оголосив про скасування усіх законів Тимчасового уряду і УЦР – одночасно пообіцяв вжити заходів до викупу земель великих власників за справжньою вартістю з метою наділення ділянками малоземельних хліборобів. На практиці, однак, відбулася реставрація поміщицького землеволодіння. З допомогою нім.-австр. армії у селян відібрали землю і майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики дістали право викликати для охорони маєтків військ. команди. У липні 1918 прийнято закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства». Губерн. земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання живого і мертвого реманенту власників, котрі «не вповні використовують його у власних господарствах». Отже, селянські госп-ва фактично віддавалися у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув'язненню. У травні 1918 в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків, який утворив представницький орган – Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітництво з метою знищити поступки, завойовані в революційну добу. Німеччина і Австро-Угорщина уклали з УД угоди на поставку великої кількості продовольства. Але селяни не бажали віддавати поміщикам землю, а держава – свою продукцію. В Україні розгорнулася справжня війна селян з нім.-австр. військами і гетьманською адм-цією. Політ. партії, яким не було місця у будованій Гетьманом державі, прагнули надати стихійній боротьбі тривку орг-ну основу. Найбільш активну участь у ній брали більшовики, рос. та укр. ліві есери. У липні-серпні відбувся загальний страйк залізничників. Страйкували 200 тис. осіб. Провал соц.-екон. політики гетьманського уряду пояснювався як антидем. основою режиму, так і цілковитою залежністю П. Скоропадського від кайзерівської воєнної адм-ції. Однак у галузі нац.-культ. політики гетьман досяг певних здобутків. Як нащадок козацького роду, П. Скоропадський вважав відродження нац. традицій держ. необхідністю. Він виявив велику наполегливість у спробах за короткий строк українізувати держ. апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників-українофобів. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення укр. мови та літератури, а також історії та географії України в серед. школі, створено до півтори сотні укр. гімназій. Почалося заснування укр. ун-тів. При російськомовних ун-тах відкривався комплекс українознавчих кафедр: мови, літератури, історії, права. У листопаді 1918 гетьман оголосив про утворення *Української академії наук* і призначив своїм

наказом перших 12 академіків. Були організовані Нац. бібліотека України, Нац. архів України, Нац. галерея мистецтв, Укр. історичний музей, Укр. національний театр. Можливості проведення УД зовн. політики обмежувалися об'єктивними причинами: світовою війною і цілковитою залежністю України від Німеччини та її союзників. Антанта зі зрозумілих причин ставилася до України вкрай вороже. Тим не менше, П. Скоропадський проводив активну зовн. політику. Зокрема, чинив тиск на Румунію, яка анексувала Бессарабію і Польщу, котра захопила Підляшшя. Восени 1918 послано дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Влітку 1918 становище УД погіршилося. Утворився Український нац. союз (УНС) – антигетьманський блок політ. партій, який заявив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, обраним на дем. засадах. Поразка Німеччини у світовій війні остаточно підірвала позиції гетьмана. У ніч на 14.11.1918 у Києві відбулося таємне засідання УНС, на якому постав верховний орган відновленої УНР – Директорія. За місяць *Директорія УНР* встановила контроль над усією Україною. В ніч на 14.12 у Києві підняли повстання бойові дружини. Гетьман зрікся влади і незабаром виїхав до Німеччини. УД перестала існувати.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ – перша укр. вища мистецька школа. Заснована у серпні 1917 у Києві комісією на чолі з Г. Павлуцьким, створеною за розпорядженням ген. секретаря освіти І. Стешенка. Статут Академії був затверджений УЦР 18.11.1917. Урочисте відкриття Академії відбулося 5.12.1917 у приміщенні *Центральної Ради*. 31.12.1917 УЦР надала академії як автономній держ. інституції з щорічним бюджетом 97400 крб. право безмитно одержувати зарубіжну літературу і мистецькі твори. У січні 1918 Академія переїхала в колишню школу Терещенка. Академією керувала рада, призначена 27.10.1917 у складі: Д. Антоновича, П. Зайцева, Д. Щербаківського (вчений секретар). Ректорами Академії були: В. Кричевський (1917–18), Ф. Кричевський (1918, 1920–22), Ю. Нарбут (1919–20), М. Бойчук (1920). Факультетами керували М. Бойчук (фрески і мозаїки), М. Бурачек (пейзаж), В. Кричевський (народне мистецтво, орнамент, архітектура, композиція), Ф. Кричевський (портрет, скульптура, побутово-іст. малярство), А. Маневич (пейзаж), О. Мурашко (жанровий живопис), М. Жук (портрет), Ю. Нарбут (графіка). У цьому навч. закладі також викладали Ф. Ернст, М. Макаренко, В. Модзалевський, Д. Щербаківський. У квітні 1919 приміщення Академії було закрито більшовицькою владою. Навчання проходило до жовтня 1919 у приватних помешканнях профе-

сорів, а згодом Академії передали в оренду приміщення кооперативного об'єднання Дніпросоюз. 1920 скульптор Б. Кратко замінив А. Маневича. 1921 на викладацьку роботу в Академію прийшли Л. Крамаренко (монументально-декоративне малярство), В. Меллер (театральне оформлення), С. Налепінська-Бойчук (дереворит), Є. Сагайдачний (скульптура), А. Таран (мозаїка). 1918–19 в Академії навчалось 140 студентів, у жовтні 1919 – 253, у 1921–22 – бл. 400. Серед студентів були Т. Бойчук, С. Колос, О. Лозовський, О. Павленко, І. Падалка, В. Седляр, Р. Лісовський, О. Довженко, В. Кричевський-молодший, С. Пожарський, М. Рокитський, О. Саєнко, М. Юнак, К. Антонович, О. Сахновська. 1922–23 київ. губерн. відділ професійної освіти перетворив Академію на Київський ін-т пластичних мистецтв. 1924 новостворений ін-т об'єднав з Українським архітектурним ін-том (існував з 1918) і на їх базі створили Київський державний худ. ін-т. Першим ректором ін-ту був І. Врона.

С. Білокінь (Київ).

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА – означення укр. нац. спільноти поза політ. кордонами України. Головним джерелом утворення У. д. стала еміграція. Масова еміграція українців розпочалася в останній чверті 19 ст. Головною причиною еміграції українців було аграрне перенаселення. Еміграція українців за океан, початок якої відноситься до 1871, була спрямована у США, де вони працювали, в основному, у промисловості й на будівництві. У 1890-х розпочалася еміграція укр. селян у Канаду (у т. зв. степові провінції), Бразилію (штат Парана) і Аргентину (провінція Міссіонес). Загалом до *Першої світової війни 1914–18* в Америку виїхало 500 тис. українців, з них у США – 350 тис., у Канаду – 100 тис., у Бразилію і Аргентину – 50 тис. чол. На американському континенті українці створили розгалужену мережу власних релігійних, госп., просвітницьких, громад., спортивних і політ. орг-цій, які допомагали їм зберегти зв'язок з рідними землями і нац. самобутність.

У. д. в Російській імперії (зокрема, в Азії), яка була переважно землеробською, мала зовсім ін. характер, ніж в Америці. Після 1861 еміграційні потоки з України спрямовувалися на Поволжжя і Урал. В останній чверті 19 ст., коли вільних земель в Європейській Росії вже не було, українці емігрували в Зх. Сибір і сусідню частину Туркестану, а потім – на Далекий Схід, у т. зв. Зелений Клин. Згідно з переписом 1897 у Російській імперії в діаспорі проживало 1560 тис. українців. У наступні роки укр. еміграція постійно зростала. В результаті цього процесу 1914 в Російській імперії поза етнічними тер. проживало бл. 3,4 млн чол. (з них в Азії – майже 2 млн чол.). Перша світова війна і поразка укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 викликали першу масову укр. політ. еміграцію. Вона поповнила існуючу У. д. свіжими кадрами політ., наук,

госп., культ. діячів. Головними центрами нової еміграції стали країни Серед. і Зх. Європи (Чехо-Словаччина, Німеччина, Польща, Франція, Австрія, Румунія, Югославія). У післявоєнний період відродилася трудова еміграція із західноукр. земель за океан. Кількісно вона була значно меншою, ніж до Першої світової війни. Разом уся західна У. д. налічувала 1,7–1,8 млн чол. (США – 700–800 тис. чол., Канада – 200, Аргентина – 100–120, Бразилія – 80, Румунія – 350, Польща – 100, Франція – 40, Югославія – 40 тис. чол., Чехо-Словаччина – 35, в ін. країнах Зх. і Центр. Європи – 15–20 тис. чол.). Чисельною була У. д. на тер. СРСР. За переписом 1926, поза укр. землями в СРСР проживало 3,4 млн українців. Масштаби і географія У. д. значно розширилися після 1945. Нова хвиля політ. еміграції одразу після війни опинилася в Німеччині і Австрії, у таборах для переміщених осіб (бл. 200 тис. чол.), а наприк. 1940-х – на поч. 1950-х розпоршилася по різних континентах і країнах. Так виникли нові укр. поселення в Австрії, Тунісі, Венесуелі, зміцнілися існуючі общини у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Парагваї. В Європі залишилося приблизно 550 тис. чол., які утворили нову українську групу у Великій Британії, збільшили спільноти у Франції, Бельгії, Голландії. Нині У. д. налічує у Чехії 40–60 тис. чол., Словаччині – 80–100, Польщі – 300–350, Румунії – 250–280, Сербії – 30, Хорватії – 6, Боснії і Герцеговині – 5, Австрії – 4–5, Німеччині – 20–25, Франції – 40–45, Бельгії – 3–5, Великій Британії – 30–35, США – 1250–1500, Канаді – 800–900, Бразилії – 150, Аргентині – 200, Парагваї – 10, Уругваї – 10, Чилі – 2, Венесуелі – 2, Австралії та Новій Зеландії – 35 тис. чол.

У середовищі західної У. д. діє значна кількість політ., наук.-просв., культ. орг-цій, навч. закладів. Однак, тільки незначна частина емігрантів готова повернутися на історичну батьківщину. Народжена в нових країнах поселення нова генерація вважає їх за свою батьківщину. Вона інтегрувалася в їхнє життя, а свою етнічну приналежність прагне зберегти як окрему культ. спадщину. В значно гіршому становищі перебуває східна У. д., розміщена на тер. колишн. СРСР. У Російській Федерації проживає 3,7 млн чол., у Казахстані – бл. 700 тис. чол., в Узбекистані – 112, у Киргизії – 120, у Молдові – 507, у Білорусі – 133 тис. чол.

Чисельністю сх. У. д. значно переважає решту У. д., але вона не користується ніякими гарантованими правами та інституціями нац. життя. Наприк. 1980-х – на поч. 1990-х розпочалося певне відродження укр. нац. життя. 1989 в Москві утворено Т-во укр. мови «Славутич» (1-й голова – льотчик-космонавт П. Попович), виникли укр. наук.-просв., культ. орг-ції на Далекому Сході, в Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Білорусі, Молдові.

С. Качараба,
Ю. Киричук (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ (Українська поліція допоміжна; Ukrainische Hilfs-polizei) – назва охоронних з'єднань, створених для підтримання порядку серед місцевого населення під керівництвом нім. поліційних органів на тер. *Генеральної губернії* (у т. ч. і Галичини) та окупованій тер. України в роки *Другої світової війни 1939–45*. Перші підрозділи УДП виникли наприк. 1939 під назвою «Українська поліція» у Генеральній губернії. На поч. рад.-нім. війни 1941–45 на окупованих нацистською Німеччиною укр. землях за ініціативою похідних груп ОУН та місцевих мешканців і з відома комендатур нім. армії організовувались загони укр. міліції. Після запровадження нім. цивільного управління в Україні осередки укр. міліції перейменовано в УДП або реорганізовані в охоронні загони (Schutzmannschaften). Згідно з наказом райхсфюрера СС Г. Гімлера від 27.7.1941 утворювались філіали УДП, підпорядковані керівникам СС і поліції окупованих сх. тер. У Галичині підрозділи УДП створювались за розпорядженням уряду Генеральної губернії від 18.8.1941 на базі укр. нар. міліції. УДП підпорядковувалась нім. поліції порядку (Ordnungs-polizei – ОРПО) та охоронній поліції (Schutz-polizei) і перебувала під політ. контролем нацистської служби безпеки (СД). Як і в інших окупованих Німеччиною країнах Сх. Європи, УДП не перевищувала 1% від загальної кількості місцевого населення. У 2-й пол. 1941–42 у райкомісаріаті «Україна» і на прилеглих до нього укр. тер. під нім. військ. управлінням було приблизно 14 тис. службовців УДП, у дистрикті Галичина – бл. 3 тис., у Генеральній губернії – понад 5 тис. чол. У кожному пов. (р-ні) створено повітові команди УДП, а в багатьох селах – пости УДП. Повітові команди підпорядковувались окружним командам УДП, керівники яких, у свою чергу, підпорядковувались лише окружним комендантам нім. поліції. У великих містах діяли комісаріати і пости УДП. З метою надання УДП характеру нац. органів підтримання порядку її службовцям дозволялось носити синьожовті наруківні пов'язки і кокарди із тризубами на шапках. Співробітники УДП були озброєні нім. і трофейною зброєю, в основному карабінами.

Іноді гітлерівські поліційні служби залучали УДП поряд з Єврейською допоміжною поліцією до антиєврейських акцій, зокрема облав, хоча головними функціями УДП були підтримання порядку й охорона безпеки місцевих мешканців. Навесні 1943 бл. 4 тис. співробітників УДП на тер. Волині зі зброєю в руках приєдналися до частин *Української повстанської армії*. Невелика частина співробітників 1944–45 воювала у складі дивізії «Галичина» і Українського визвольного війська. Після закінчення нім.-рад. війни 1941–45 більшість із захоплених рад. органами безпеки службовців УДП засуджено за співпрацю з нім. владою до смертної кари або на тривалий строк ув'язнення у концта-

борах. 1955 ті з них, хто не брав участі в каральних акціях, були амністовані.

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЕКОНОМІЧНА РАДА (УЕР) – найвищий госп. орган на тер. УСРР у 1920–30-х. Створений за постановою ВУЦВК від 28.9.1921 для узгодження, керівництва, регулювання і контролювання діяльності екон. наркоматів УСРР та уповноважених наркоматів РСФРР при Раднаркомі республіки у процесі вироблення загальногосп. плану та його практичного втілення. При Екон. раді була заснована Українська держ. загальнопланова комісія (Укрдержплан). До складу УЕР входили: голова Раднаркому УСРР (голова УЕР), наркоми УСРР, уповноважені об'єднаних наркоматів РСФРР при уряді України і голова пд. бюро ВЦРПС. Виконавчими органами УЕР були спеціальні планові комісії, організовані безпосередньо при раді (комісія використання матеріальних ресурсів, комісія перевезень, комісія з с. г., комісія зовн. торгівлі, комісія з держ. фінансів, комісія використання робочої сили та ін.). Після утворення СРСР УЕР у листопаді 1923 реорганізовано в Українську екон. раду (УЕН), яка діяла на правах постійного органу Раднаркому УСРР (стару назву повернено у 1927). На УЕР покладалося здійснення єдиного госп. і фінансового плану СРСР у частині, що стосувалась УСРР, і узгодження діяльності екон. наркоматів республіки. Місцеві органи УЕР (екон. ради при губерні. виконавчих комітетах) ліквідовано у серпні 1924. УЕР ліквідовано 1936, у 1940 відновлено. Існувала до березня 1941.

В. Кульчицький (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЗАГАЛЬНОНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ (УЗНО) – нелегальне об'єднання нац.-самостійницького спрямування на Івано-Франківщині. Утворене 7.1.1961 у с. Солуків (тепер Долинський р-н Івано-Франківської обл.) мешканцями сусідніх сіл (всього 14 осіб). Керівником орг-ції обрано Григорія Диндина («Воробця»), згодом – Миколу Крайника, колишнього керівника юнацької орг-ції ОУН «Нескорені» (діяла 1951–59). Чл. орг-ції поширювали літературу ОУН, дорад. газ. і журн., самвидав та власні видання, готували до вступу нових чл., передплачували видання українців Словаччини і Польщі («Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя», «Наше слово», «Український календар»). 1962–69 чл. УЗНО випускали машинописний журн. «Прозріння». Наприк. 1964 УЗНО встановила контакт з *Українським національним фронтом*, проте організаційно продовжувала діяти самостійно, що згодом вберегло її від розгрому під час арештів активістів УНФ. Після припинення виходу самвидавного журн. «Український вісник» (ред. В. Чорновіл) УЗНО з 1972 розпочала випуск власного видання під такою ж наз-

вою (виходив 1972–79). З 1975 видавала також «Інформаційний бюлетень».

У жовтні 1975 до УЗНО увійшла підпільна група «За волю!» (створена 1966 І. Мандриком). Керівництво орг-ції намагалось встановити контакти з осередками ОУН ЗЧ, що діяли за кордоном. На поч. 1970-х орг-ція налічувала бл. 200 членів, що проживали в 11 обл. України та за її межами.

Цілісної програми та статуту УЗНО не мала, керувалась ідейними засадами *Організації українських націоналістів*. Видала низку документів програмного характеру, зокрема, «Декларацію групи українських патріотів», «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця», «Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі» (підписали 35 чл. УЗНО) та ін. У своїх документах УЗНО констатувала фіктивність рад. форми державності УРСР, колоніальне становище України, проведення моск. центром шовіністично-русифікаторської політики, відсутність можливостей нац. розвитку українців Росії, обмеження прав нац. меншин в Україні (зокрема, євреїв, кримських татар, поляків та ін.), переслідування реліг. життя, ігнорування владою задекларованих Конституцією прав та свобод громадян, інформаційну блокаду населення, політ. терор тощо.

Головною метою своєї боротьби УЗНО визначила «визволення укр. народу від усіх форм гноблення і побудова на укр. землі сусп.-ва загального добробуту, рівності, демократії, правди, свободи, людських прав у рамках Української Самостійної Держави». Майбутній сусп. лад – дем. соціалізм, встановлення якого слід досягти мирними, конституційними засобами, через згуртування державницьких політ. об'єднань як націоналістичних, так і нац.-комуністичних, з громад. і реліг. організаціями в Укр. нац. фронт.

УЗНО – одна з небагатьох підпільних орг-цій 1960–80-х, що не була повністю розгромлена КДБ. Перші репресії почалися у червні 1962, коли заарештували члена УЗНО Миколу Кудибіна (засуджений до 8 років таборів особливого режиму). 1979–80 заарештовано і засуджено Василя Зварича та керівника орг-ції М. Крайника (7 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання). Після арешту за нез'ясованих обставин 18.9.1979 загинув І. Мандрик. Проте, попри численні арешти чл. орг-ції, УЗНО своєї діяльності не припинила. 1-й легальний з'їзд чл. УЗНО (УНФ-2) з участю 62 делегатів з різних областей України (50 чл. орг-ції до того часу загинули або померли) відбувся 21.1.1996 у Долині (Івано-Франківська обл.).

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА КАТОЛИЦЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ (УКНП) – політ. орг-ція, заснована у вересні 1930 у Львові; з травня 1932 – Українська народна обнова (УНО). У жовтні 1930 у «Програмній заяві» оприлюднено політ. платформу УКНП-

УНО (внесено зміни 1933). УКНП стояла на засадах католицизму та консерватизму, виступала проти атеїзму, ліберального вільнодумства, масонства та сектанства, вимагала нац.-тер. автономії для укр. земель у складі Польщі. Діяльність орг-ції поширювалась на Станіславську та Перемишльську єпархії. Проте УКНП-УНО не стала партією у повному значенні цього слова: не створено розгалуженої мережі місцевих груп, не проведено жодного парт. з'їзду. Керівним органом орг-ції була Управа (проводила свої засідання у Станіславі). З 1933 головою УКНП-УНО був І. Волянський. Провідна група діячів орг-ції працювала в неофіційних друкованих органах партії (т. зв. новозорянська група) – католицьких газ. «Нова зоря» і «Правда», що виходили у Львові. Станіславський єпископ Г. Хомишин посідав неофіційний пост опікуна партії. Одним із найвизначніших діячів УКНП-УНО був О. Назарук. Неофіційні пресові органи – газ. «Нова зоря» (виходила 1926–39, з 1930 – орган УКНП-УНО; ред. – О. Назарук) і «Правда» (1927–39; ред. – Р. Гайдук). Представники УКНП-УНО брали участь у консолідаційних заходах, спрямованих на об'єднання укр. політ. сил, зокрема, у русі за скликання Всеукр. нац. конгресу (1933–36) та у діяльності Контактного комітету. На виборах до вищих законодавчих органів Польщі 1935 і 1938 партія за згодою уряду та домовленістю з проводом *Українського національно-демократичного об'єднання* висувала по одному кандидату на посла сейму та сенатора.

М. Швагуляк (Львів).

«УКРАЇНЬСЬКА КНИГА» – укр. книгознавчий журн., місячник бібліології і бібліофільства. Виходив у Львові 1937–39 (21 чч.) та Кракові – Львові 1942–43 (2 ч.; формально 5 річників за 1937–41). Видавали Бібліологічна комісія НТШ та Українське т-во бібліофілів у Львові. Ред. – Є. Пеленський. На сторінках журн. друкувались розвідки М. Возняка, В. Дорошенка, І. Крип'якевича, Є. Пеленського, Б. Романенчука, В. Січинського та ін. з різних галузей книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, друкарства (про видання творів Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Т. Шевченка, Овідія та Горация, діяльність Ш. Фіоля, Ю. Дрогобича та І. Федорова, П. Куліша тощо), огляди поточних видань. Обкладинка М. Бутовича. З 1971 журн. під цією назвою видавав у Філадельфії Б. Романенчук.

С. Білокінь (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (УКП, популярна назва – укапісти) – укр. партія комуністичного спрямування. УКП створена на установчому з'їзді 22–25.1.1920. Стала найпопулярнішим теоретичним і організаційним оформленням укр. комунізму. На відміну від ін. його течій, УКП не лише обгрунтовувала потребу такої партії

інтересами революції в Україні, а й доводила своє право на існування посиленнями на органічний зв'язок з попереднім розвитком громад.-політ. руху: від створення РУП (1900), з якої 1905 виділилася УСДРП, до участі УСДРП у нац.-визвол. змаганнях 1917–18. 1919 з УСДРП відокремилася ліве крило (незалежних; ставилося з застереженням до централістської політики більшовиків в Україні, але виступало за встановлення в Україні рад. влади і «диктатури пролетаріату»), яке і утворило УКП УСДРП (незалежні), організовану за зразком нім. соц.-демократії, що вважалась еталоном у світовому соціалістичному русі. Посилаючись на свій органічний зв'язок з укр. нацією та її історією, УКП підкреслювала, що саме вона має право бути керівною силою революції в Україні, а не КП(б)У, яка як неподільна частина РКП(б) була чужа укр. нації та її відродженню і об'єктивно стала знаряддям відновлення «єдиної і неділимої» Росії. УКП вважала, що укр. революція, на відміну від революції в Росії, не могла перерости з бурж.-дем. революції в соціалістичну, не завершивши нац.-визвол. боротьби укр. народу. Рад. влада не повинна стояти на перешкоді нац. революції, а допомагати завершувати її державотворчий етап. На думку укапістів, на зміну самостійній *Українській Народній Республіці* повинна прийти самостійна УСРР, проте цей етап мають здійснити лише внутр. сили укр. народу. Представником таких сил чл. УКП вважали свою партію, що зародилася у боротьбі укр. народу не тільки за соц., а й нац. визволення. Виходячи із засади «внутрішніх сил», УКП започаткувала теорію відмінності комунізму поневоленої нації від комунізму панівної. На відміну від боротьбистів, УКП не стала масовою партією (3 тис. чл.), через те що: УКП боролася за свій вплив у містах серед робітників, які у той час були дуже зрусифіковані; для агітації проти партії більшовики використали антибільшовицьке повстання «незалежників» 1919, заперечуючи їхні рад. позиції; партія УКП утворилася вже під час остаточного встановлення воєнно-політ. диктатури РКП(б) в Україні, яка шляхом терору гальмувала її зростання. Проте у боротьбі з КП(б)У УКП була набагато ідейно сильнішою від боротьбистів. УКП, за традицією соц.-дем. партій, здійснювала наук. підхід до соц. проблем. Партія надавала велике значення теоретичному навчання й освіті парт. кадрів. Орган УКП газ. «Червоний прапор» за теоретичним і публіцистичним рівнем стояла вище від усіх тогочасних видань КП(б)У. Значна заслуга у цьому відомого публіциста й ідеолога УКП *А. Річицького*. Найвідомішими діячами УКП були *М. Ткаченко*, *А. Річицький*, *А. Драгомирецький*, *М. Авдієнко*, *Ю. Мазуренко*, *Ю. Лапчинський*, *П. Кулиниченко*, *О. Яворський*, *Й. Дідич*, *В. Животков*, *Я. Замочних*, *А. Симон* та ін. 1923 в УКП виникла ліва течія, яка виступала за входження партії до складу КП(б)У, мотивуючи це рішення можливі-

стю українізації останньої. За постійного тиску з боку КП(б)У, ЦК УКП у серпні 1924 подав до Комінтерну меморандум, в якому висунув умову: якщо Комінтерн визнає незалежність УСРР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, то УКП самоліквідується. Комінтерн запевнив УКП, що УСРР – суверенна держава, а КП(б)У є чл. Комінтерну, тож УКП повинна самоліквідуватися, а її чл. перейти до КП(б)У. Укапісти розуміли всю фальшивість цих запевнень, але під тиском КП(б)У змушені підпорядкуватися рішенням Комінтерну. Значна частина її чл. увійшла до КП(б)У. У 1930-х більшість із них була репресована.

Я. Малик (Львів).

УКРАЇНСЬКА КОНСЕРВАТИВНА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ (УКРП) – політ. партія в Україні. Створена 1992 внаслідок розколу в лавах *Української республіканської партії*. Після 3-го з'їзду УРП частина делегатів (т. зв. група Степана Хмари), яка не погоджувалась з «аморально-угодовською політикою» верхівки УРП, скликала 6.6.1992 «Надзвичайну конференцію УРП». З метою розмежування з «ревізіоністами» вирішено створити нову партію – УКРП, яка проголосила себе правонаступницею *Української гетьманської спілки* – УРП. Головою партії обрано народного депутата С. Хмару, першим заступником – Ю. Муратова. 21.7.1992 партію зареєстровано Мінюстом України. Офіційний орган партії – часопис «Клич», який видається у Житомирі. На виборах до Верховної Ради України 1994 партії вдалося провести двох кандидатів – С. Хмару та Р. Купера (невдовзі помер). Чисельність партії – 1000 чоловік. Орг-ції партії існують в 13 обл., найбільші – у Львівській та Тернопільській обл. УКРП складається з низових осередків, районних, міських, міжрайонних та обласних орг-цій. Керівні органи партії – з'їзд, Рада партії, Провід, голова партії, всеукр. референти. Загалом, партія створена під лідера й існує завдяки постаті С. Хмари, який, займаючи позицію «борця з мафією», користується популярністю серед частини електорату. Пріоритетом для УКРП є укр. нація. «УКРП вважає, що макроосновою держави має стати відроджена укр. нація, мікроосновою – здорова, морально, фізично міцна укр. родина, вилеплена на нац. і християнських традиціях. Міцна родина – міцна держава, здорове суспільство». УКРП відзначається крайнім антикомунізмом і антирос. спрямованістю. Основна мета партії – «декомунізація та дерусифікація української нації». За методами своєї діяльності партія скоріше належить до числа праворадикальних об'єднань. У парламенті, позиція С. Хмари здебільшого співпадає із позицією *Української національної асамблеї*. УКРП не має докладно розробленої екон. програми. У програмі партії міститься кілька загальних положень про необхідність функціонування

екон. системи на базі ринкових відносин, «проведення справедливої приватизації держ. сектору», про заборону передачі в оренду чи продажу земель та ін. об'єктів господарювання негромадянам України.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ – система прикордонних укріплень, що існували 1730–60-х в Україні для оборони від нападів крим. та ногайських татар. Спорудження У. л. розпочалося за наказом імпер. *Анни Іванівни* 1731 за проектом ген. фон Вейсбаха. Передбачалося збудувати систему укріплень завдовжки 700 верст. Будівельні роботи активно велися 1731–33. У наступні роки У. л. постійно удосконалювалася, хоча повністю не була завершена і в 1740-х. На будівництві У. л. з 1731 щорічно працювали 20 тис. лівобережних козаків, 2 тис. слобідських козаків та 10 тис. укр. посполитих. Система оборонних укріплень починалася від Дніпра, проходила по правому березі р. Орелі (Орелі) та її притоки Берестової, далі – по р. Березі до її впадіння у Сіверський Донець біля м. Ізюма. Довжина У. л. на початок рос.-турец. війни 1735–39 сягала 268,5 верст (бл. 286 км). Складалася з 16 фортець (Св. Петра, Тамбовська, Св. Михайла, Слобідська, Св. Олексія, Єфремівська, Св. Параскеви, Орловська, Св. Іоанна, Білевська, Св. Федора, Козловська, Рясківська, Василівська, Лівонська, Борисоглібська) і понад 200 редутив (у т. ч. у сотенних містечках Полтавського полку Царичанці та Китайгороді), зв'язаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли лінію спочатку 9 полків ландміліції, які 1736 реформовано у 20 драгунських полків (загальна чисельність бл. 22 тис. чол.). Поглинувши величезні матеріальні та людські ресурси, У. л. жодного разу не виконала свого прямого призначення – захисту кордонів від татар.-турец. агресії, адже будувалася не на кордоні з татарськими володіннями, а по пн. контуру Вольностей Війська Запорізького на межі з *Гетьманщиною* та *Слобідською Україною* (опосередковано мала виконувати також військ.-поліційні функції, перешкоджаючи втечам селян на Січ і вільному пересуванню запорожців у *Лівобережну Україну* та *Слобожанщину*). Татар. загони, часто прориваючи У. л., спустошували укр. землі. 1743 Воєнна Колегія підготувала доповідь Сенату про катастрофічний стан військ. поселенців уздовж У. л. Збитки держави, пов'язані з будівництвом У. л., становили 5 млн крб. У 1760-х рос. уряд намагався реорганізувати систему оборони У. л. Зокрема, з більшої частини військ сформували 3 корпуси, які несли службу тилу і використовувалися для боротьби проти татар. загонів, що прорвалися у глиб України. Одночасно для оборони від нападів татар і для приборкання запорожців рос. уряд створив на Пд. України військ.-адм. одиниці – *Нову Сербію* і *Слов'яносербію*. Внаслідок рос.-тур. війни

1768–74 і укладення *Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774* кордони Російської імперії перемістилися на пд. і У. л. втратила стратегічне значення. На Пд. України була збудована нова система прикордонних укріплень – *Дніпровська лінія*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

УКРАЇНСЬКА МОРСЬКА РАДА – керівний орган моряків-українців, створений під час роботи 3-го Всеукр. військ. з'їзду у жовтні 1917. До складу УМР увійшли делегати від військ. кораблів, моряків торговельного флоту та військ.-морських частин – всього 20 чол. Очолив УМР В. Лотоцький. Існувала поряд з Генеральним морським секретарством (створене в грудні 1917) і з Міністерством морських справ. УМР займалася питаннями українізації Чорноморського флоту, орг-цією моряків-українців Чорноморського і Балтійського флотів. З участю УМР розроблено проект морського укр. прапора, затверджено Малою Радою 18.1.1918. У січні 1918 УМР підготувала і провела 1-й Український морський з'їзд.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ГРОМАДА – політ. орг-ція консервативного спрямування, утворена наприк. березня 1918 у Києві. Підготувала і здійснила прихід *П. Скоропадського* до влади, заклала ідейно-теоретичні підвалини політ. курсу *Української Держави*. Переконавшись у неспроможності соціалістичного проводу *УЦР* перейти до більш конструктивного курсу, який би враховував інтереси усіх верств населення, консервативні кола почали шукати шляхів зміни влади. Після невдалих спроб порозумітися з існуючою владою нім. командування в Україні також схилилось до необхідності заміни соціалістичної *УЦР* консервативним урядом. Наприк. березня 1918 *П. Скоропадський* спільно зі своїми однодумцями склав програму організації консервативно налаштованих кіл. У програмі, були окреслені підвалини держ. ладу, який мав постати в Україні в результаті державного перевороту. У питаннях нац.-держ. будівництва програма базувалася на ідеї традиціоналізму, схилилася до створення сильної влади в особі диктатора-гетьмана. До скликання союму формою держ. правління встановлювалася обмежена рамками закону авторитарна диктатура. Основними сусп.-політ. орієнтирами програми вважала компроміс у соц. і нац. питаннях при збереженні демократичних свобод. Програма висувала і обгрунтовувала нову концепцію укр. нації, яка базувалася на територіальному патріотизмі, вела до поступової українізації зрусифікованих верств населення в Україні. Вирішення аграрного питання мало відбутися через розподіл землі, держава брала на себе повноваження по відчуженню землі великих власників за помірною вартістю, і передачу її у власність за викуп малоземельним се-

лянам, у першу чергу козакам. Оскільки основу орг-ції мали скласти земельні власники, П. Скоропадський спеціально зустрічався з лідерами «Союзу земельних власників». Більшість чл. «Союзу» не поділяли програмних засад УНГ, особливо в аграрному питанні. Проте положення про відчуження землі залишилось у програмі орг-ції, бо це була необхідна поступка середнім та дрібним землевласникам, на підтримку яких розраховував П. Скоропадський. До УНГ входило бл. 500 чл. у Києві та в провінції. Основу орг-ції складали старшини колишнього 1-го Українського корпусу, провід Вільного козацтва, відомі політ. діячі, зокрема кадет М. Василенко. Приєдналась до орг-ції і частина чл. «Союзу земельних власників» (М. Устимович, В. Кочубей, М. Воронович, В. Любинський та ін.). Громада підтримувала тісні стосунки з *Українською демократичною хліборобською партією*. Соц. склад орг-ції був досить строкатий: поряд з великими землевласниками до неї належали заможні селяни, чл. УДХП і Вільного козацтва, військ., представники поміркованої укр. інтелігенції. У серед. квітня 1918 У. н. г. встановила контакт командуванням нім. військ в Україні й за його сприянням розробила і здійснила 29.4.1918 держ. переворот, після чого припинила існування.

О. Бойко (Київ).

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ (УНП) – перша укр. партія самостійницького напрямку в *Наддніпрянській Україні*. Заснована М. Міхновським 1902, партія об'єднала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення нац. незалежної держави. До УНП увійшли нац.-радикальні чл. *Революційної української партії* і молоді представники укр. громад. До провідних чл. партії належали М. Шемет, С. Шемет, О. Макаренко, С. Макаренко, В. Шевченко, Г. Шевченко, О. Степаненко та ін. Програмні засади УНП викладені у брошурі М. Міхновського «Самостійна Україна». Основними засобами досягнення поставленої мети – здобуття незалежності України – партія вважала страйки та збройне повстання. Партія проголосила лозунг «Україна для українців». Виступала за шанобливе ставлення до укр. мови та нац. традицій, застерігала укр. робітників від співпраці та єднання з рос. і польськ. пролетарями. УНП наголошувала, що українцям має бути байдуже, який політ. лад існуватиме в Росії, і заперечувала необхідність участі українців у боротьбі проти самодерж. режиму за свободу Росії. Під впливом революційних подій 1905–07 УНП почала звертатись до соціалістичних ідей і гасел, що знайшло вияв у парт. програмі, прийнятій 1907. Боротьбу за нац. визволення УНП розуміла як боротьбу проти панування в Україні чужих держав, так і проти капіталізму. УНП була готова прийняти також тимчасову автономію в межах Російської імперії. Майбутню самостійну Ук-

раїну програма УНП бачила тільки соціалістичною. У соц. сфері висувала вимоги 8-год. робочого дня, скорочення робочого дня на шкідливих виробництвах, заборону дитячої праці тощо. Аграрна програма передбачала націоналізацію землі шляхом позбавлення земельної власності іноземців (росіян, поляків, німців та ін.) без компенсації, а укр. поміщиків – з компенсаційними виплатами. Укр. селяни отримували землю в користування і наділялися такою кількістю земельних угідь, які могли обробити, не використовуючи найману працю. У 1904 у складі УНП створена бойова група «Оборона України», яка ставила за мету досягнення політ. цілей партії збройними методами. Найвідомішими акціями групи були спроби підірвати пам'ятник О. Пушкіну в Харкові і царські монументи у великих містах України. УНП брала активну участь у кампанії за скасування закону 1876, у виборах до Державної Думи, але не здобула жодного депутатського мандату. Основні ідейні засади діяльності партії розвинуті в пропагандистських статтях і відозвах УНП: «Робітницька справа в програмі УНП» (1902), «10 заповідей УНП» (1903), «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Робітничє свято 1 Мая» та ін. Матеріали УНП друкувалися за кордоном у Львові та Чернівцях і транспортувалися в Наддніпрянщину нелегальним шляхом. Прес. органами партії були щомісячник «Самостійна Україна» (у Львові 1906 вийшов один номер) та газета «Слобожанщина» (у Харкові 1906 вийшло одне число). Після 1907 діяльність УНП занепала і не мала систематичного характеру. У грудні 1917 члени УНП створили *Українську партію соціалістів-самостійників*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА – назва укр. держави у 1917–20. Проголошення УНР у федеративному зв'язку з Федеративною Російською Республікою задекларовано III *Універсалом Української Центральної Ради* 7 (20).11.1917. В умовах військ. агресії більшовицької Росії УЦР своїм IV Універсалом від 9(22).1.1918 проголосила самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави укр. народу та заявила прагнення УНР до мирного співіснування з сусідніми країнами. 3-й Універсал визначив тер. УНР у складі Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської (без Криму) губ. 6.3.1918 УЦР прийняла Закон про адм.-тер. поділ України, яким скасувала поділ УНР на губ. та пов. і розділила її на 32 землі (закон не був впроваджений). Найвищий законодавчий орган держ. влади УНР – УЦР на чолі з її незмінним головою М. Грушевським. Передбачалося, що після виборів Українських Установчих зборів, скликання яких призначалося на 9.1.1918, до них перейдуть функції законодавчого

органу. У зв'язку з більшовицькою агресією у багатьох регіонах України вибори не відбулися, і тому законодавчою владною структурою УНР до гетьманського перевороту залишалася УЦР. Найвищий виконавчий орган УНР – *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР* (голова – В. Винниченко), реорганізований після проголошення 4 Універсалу у січні 1918 у *Раду Народних Міністрів УНР*. Орг-ція правового устрою була покладена на створений 2.12.1917 Генеральний суд УНР, який виконував на тер. України всі функції колишнього Урядового сенату та Головного військ. суду. Складався з 15 генеральних суддів, трьох департаментів – цивільного, карного та адміністративного. У реальному державотворчому процесі УНР класичного розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову не існувало. Основу місцевих держ. органів та органів місцевого самоврядування складали міські, селищні, волосні, повіт., губерн. ради і управи, перейменовані з земських на народні відповідно до Закону про зміну назв земських інституцій від 19.12.1917. Проте, як до цього закону, так і після нього в офіційних документах вони іменувалися і народними, і земськими. Важливою дипломатичною акцією УНР стало підписання у лютому 1918 *Берестейського мирного договору 1918* із країнами *Четверного союзу*, які визнали УНР як незалежну державу. УНР була визнана також Румунією. У Берліні, Відні, Царгороді, Софії та Бухаресті відкрилися посольства УНР. Відповідно до законів УЦР було впроваджено держ. символіку, грошову одиницю – гривню. 29.4.1918 на останньому засіданні УЦР обрала президентом УНР М. Грушевського і прийняла Конституцію УНР, яка не набула чинності у зв'язку з держ. переворотом і проголошенням Української Держави. УНР була відновлена *Директорією УНР* у грудні 1918 внаслідок антигетьманського повстання, у межах кордонів, визначених III Універсалом УЦР. Після проголошення 22.1.1919 Акта злуки до складу УНР увійшла територія *Західноукраїнської Народної Республіки* як Західноукраїнська Область УНР. Проте фактично сталою тер. УНР 1919–20 ніколи не була. У результаті військ. протистояння західноукр. землі були захоплені Польщею, а значні регіони *Наддніпрянської України* – більшовиками. Вищим тимчасовим законодавчим органом УНР був *Трудовий конгрес України* (передпарламент). Скликаний 23–28.1.1919 у Києві з метою орг-ції влади в Україні та визначення форми держ. правління, він висловився за дем. лад в Україні та підготовку закону про вибори всенар. парламенту. Проте, в умовах воєнного часу, уся верховна влада передавалася Директорії УНР (голова В. Винниченко, з травня 1919 – С. Петлюра), яка поповнила свій склад представником від ЗУНР (Є. Петрушевич). Виконавчим органом влади була Рада Народних Міністрів, утворена наказом Директорії 26.12.

1919. Директорія скасувала гетьманські закони та постанови, відновила законодавство УЦР.

Міжнар. політика УНР доби Директорії була зорієнтована на встановлення дипломатичних відносин з країнами Антанти. Постійні політ. конфлікти лідерів Директорії та внутр. суперечності, зміни місця перебування, військ. конфронтація з Польщею, рад. Росією, Добровольчою армією, отаманщина, від'їзд уряду ЗО УНР за кордон, окупація території ЗУНР польськ. військами, захоплення влади в окремих регіонах більшовиками, відсутність чітких держ. кордонів обмежували її законотворчу діяльність і послідовне впровадження законодавчих актів урядом УНР. Крім того, досить часто Директорія вирішувала важливі питання держ. значення без участі уряду і поступово перестала бути колективним органом. Згідно з Законом про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12.11.1920, С. Петлюра став одноосібним носієм верховної влади в державі. УНР перестала існувати наприк. листопада 1920 внаслідок остаточного захоплення тер. підрос. Україною більшовицькими військами, виїзду лідерів Директорії УНР на еміграцію та інтернування Армії УНР у Польщі. 1920–92 на еміграції діяв Держ. центр УНР в екзилі (див. також *Уряд УНР в екзилі 1920–48, Українська Національна Рада*).

С. Панькова (Київ).

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА САМОБОРОНА (УНС) – збройні формування укр. нац. руху Опору, що діяли в Галичині 1943. Організована на базі груп укр. визвол. підпілля. Формування відділів УНС викликане необхідністю захисту укр. населення Галичини від діючого у цей час у регіоні рад. партизанського з'єднання С. Ковпака і терору нім. окупаційної влади. У квітні 1943 на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) сформовано перші два курені УНС – «Сіроманці» та «Месники». Протягом липня 1943 під керівництвом О. Луцького здійснено реорганізацію вже існуючих і започатковано формування нових підрозділів. Шляхом мобілізації частини укр. чол. населення створено 5 куренів УНС: «Чорні чорти» («Леви», командир Ілько Рачок, псевд. «Липей»; діяв у Яремчанському пов. на Станіславщині); «Месники» (командир, відомий під псевдонімом «Козак»; проводив операції у Долинському повіті); «Сіроманці» (командир – Д. Карпенко, діяв у Болехівському пов.); «Підкарпатський» (командир – Яцик, псевд. «Прут»; діяв на Дрогобиччині); «Галайда» (командир – Мирослав Онишкевич, псевд. «Богдан»; діяв в околицях м. Старий Самбір на Львівщині). Формування УНС поділялися на курені (бл. 1000 вояків, за розміром наближались до полків), сотні (100 і більше стрільців), чоти (30–40 повстанців) та рої (до 10 бійців). У 2-й пол. 1943 загони УНС провели ряд бойових операцій в р-ні м. Сколе (18.8.) та в р-ні

сіл Суходолі та Липовиці Долинського пов. Після 3-го Надзвичайного збору ОУН СД (21–25.8.1943) збройні підрозділи укр. нац. руху Опору в Галичині поділено на 2 групи: УНС Карпатського краю (Станіславська і Дрогобицька, а згодом Чернівецька обл.) під командуванням сотника *О. Гасина* та УНС Львівського краю (Львівська і Тернопільська обл.) під командуванням сотника *В. Сидора*. Протягом останніх місяців 1943 загони УНС не вели активних бойових дій через запровадження в Галичині (2.10.1943) системи розстрілу десяти заручників за вбивство одного нім. солдата або представника окупаційної влади. Дії УНС у цей період зводилися до оборонних боїв проти підрозділів нім. поліції. У грудні 1943 УНС прийняла назву «УПА-Зх.» (див. *Українська повстанська армія*).

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНО-РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ (УНРП) – укр. партія ліберального напрямку. Заснована у Києві в березні 1918, але з певних причин не змогла розгорнути діяльність. Структурна орг-ція партії завершена у січні 1919. Керівним органом став ЦК, створено провінційні парт. комітети, опублікована програма УНРП. Лідерами партії свого часу були *О. Ковалевський*, *В. Корольов*, *С. Архипенко*, *П. Пилипчук*, *К. Вронтовський-Сивошопка* та ін. Висловившись за розбудову укр. державності, партія виступила проти федеративного зв'язку з Росією, вбачаючи головне завдання у боротьбі з більшовизмом і анархією. Програма підтримувала вирішення аграрного питання шляхом примусового викупу державою поміщицьких земель. У програмі не згадувалося про максимум землі, що не підлягала викупу. Програма передбачала забезпечення підприємствам «нормальних умов фінансово-комерційної діяльності» під час проведення аграрної реформи. 20.1.1919 ЦК УНРП прийняв резолюцію про сучасний момент, в якій містились вимоги реконструювати Раду Народних Міністрів УНР у Комітет Національної Оборони, створити міцну владу на місцях, реорганізувати армію тощо. 29.4.1919 чл. УНРП спільно із соціалістами-самостійниками, заарештувавши у Рівному чл. уряду УНР, здійснили спробу державного перевороту (очолив отаман *В. Оскілко*), який був безкровно ліквідований. Після встановлення більшовицької влади в Україні діяльність УНРП була припинена.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНО-ТРУДОВА ПАРТІЯ (Трудова партія, Українська трудова партія, Українська народна трудова партія) – укр. політ. партія у Зх. Україні. Назву ухвалено на парт. з'їзді у Станіславі 28.3.1919. До того часу називалася *Українська націонал-демократична партія*. Своїм завданням ставила боротьбу за незалежну

єдину укр. державу. Як найближче завдання – добитися визнання *Західноукраїнської Народної Республіки* на території Сх. Галичини, Холмщини, Волині, Полісся та Підляшшя. Як УНДП виникла 26.12.1899. Її утворення було наслідком еволюції народовців, програмні документи яких ще з кін. 1870-х набули нац. забарвлення. У програмі, прийнятій 26.12.1899, проголошено кінцеву мету боротьби – створення самостійної соборної укр. держави. Найближче завдання – добитися широкої автономії укр. земель: Галичини і Буковини з окремою адм-цією і нац. сеймом у складі Австро-Угорщини; розвивати почуття нац. єдності з українцями в Російській імперії, підтримувати їхню боротьбу за перетворення абсолютистської монархії в конституційно-федералістську і надання в ній автономії для всіх народів. Щодо Угорської Русі, то програма передбачала налагодити тісні зв'язки з українцями і розгорнути там нац. рух задля спільної боротьби за нац. визволення. До активних діячів УНДП належали *В. Охримович*, *Є. Певицький*, *В. Будзиновський*, *Ю. Романчук*, *М. Грушевський*, *І. Франко*, *К. Левицький*.

УНТП відіграла провідну роль в *Українській Національній Раді ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* та уряді ЗУНР – *Державному Секретаріаті ЗУНР-ЗО УНР*. Чл. УНТП був президент *Є. Петрушевич*. Партія засудила підписання Варшавського договору 1920 та Ризького договору 1921. УНТП розцінювала польську владу у Зх. Україні як окупаційну, визнавала еміграційний уряд *Є. Петрушевича* у Відні. У травні 1921 у Львові провела перший повоєнний з'їзд, який засудив рішення Ради послів Антанти про анексію Сх. Галичини Польщею (14.3.1923), але прийняв рішення в ситуації, що склалася, домагатися тер-ної автономії укр. земель у складі Польщі. Проти такої позиції виступили всі укр. партії, які розцінили її як капітулянтську. Автономістична течія, що виникла у партії, не мала впливу і проіснувала недовго. На наступному з'їзді у квітні 1924 резолюцію з вимогою автономії було скасовано. Однак прийняття її викликало гострі суперечки серед керівництва УНТП і стало причиною розколу партії на 3 крила: «незалежна група» (*Є.Евін*, *О.Стефанович*, *І. Голубович*), яка не визнавала рішення Ради послів Антанти і засуджувала будь-які спроби налагодити укр.-польські відносини, орг-но підпорядкувавши себе закорд. групі партії; група «*Діла*», що виступала за проведення самостійної політики, незалежної від закорд. центрів, зокрема від *Є. Петрушевича*, котрий визнав рад. владу в Україні; група «*Заграва*» на чолі з *Д. Донцовим*, яка проголосила вищість нац. ідеї над соціальною. Остання вийшла з УНТП і заснувала *Українську партію національної роботи*. На з'їзді 21.4.1924, перемогла політ. лінія, яку відстоювала «незалежна група». Це, однак, не припинило внутріпарт. суперечності. З 1924 між групами розпочалися

переговори про об'єднання нац.-дем. руху в боротьбі проти окупаційного режиму. 11.7.1925 у Львові два крила УНТП, Українська партія національної роботи і волинська нац. група Української парламентарної репрезентації утворили *Українське національно-демократичне об'єднання*.

І. Пилипів, Л. Стояновська (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ (УНА) – назва, під якою робилися спроби сформування укр. армії під час *Другої світової війни 1939–45*. Наприк. війни деякі урядові кола Німеччини намагалися залучити до боротьби проти СРСР народи Сх. Європи. З цією метою у Ваймарі утворено Український національний комітет (УНК; голова – *П. Шандрук*, заст. – *В. Кубійович* та *О. Семененко*). 12.3.1945 нім. уряд визнав УНК єдиним представником укр. народу, який «має право своє настановлення до майбутнього України заступати та у відозвах і маніфестах проголошувати». Подібні комітети створили й ін. поневолені більшовизмом народи – білоруси, грузини, гірські народи Кавказу, татари, туркестанці, які доручали *П. Шандруку* представляти їхні інтереси перед вищим нім. командуванням. 17.3.1945 з метою продовження боротьби за укр. державність ухвалено Декларацію УНК, яка проголошувала створення УНА. Особливий склад УНА мав бути одягнений в українські однострої, підпорядковуватися укр. командуванню. Декларація передбачала, що ідеологічний і політ. провід належатиме УНК, а також налагодження співпраці з нац. комітетами ін. народів. Згідно з наказом війську і флоту УНР від 15.3.1945, виданому Урядом УНР в екзилі на чолі з *А. Лівшицьким*, та постановою Президії УНК (від 8.3.1945) ген.-поручник *П. Шандрук* був призначений командувачем УНА. В усіх документах УНК (згодом видано відозву до укр. громадянства та до укр. вояків) не йшлося про жодні зобов'язання щодо Німеччини. Вирішено негайно вилучити дивізію «*Галичина*» з підпорядкування СС і зробити її 1-ю укр. дивізією УНА. Незабаром розпочалося формування 2-ї укр. дивізії, командиром якої призначено полковника *П. Дяченка*. З огляду на спец. призначення дивізія складалася з 3 куренів загальною чисельністю 1900 осіб, а формувалася у м. Німеку під Берліном з рад. полонених-українців, які мали відповідний військ. вишкіл. Протягом 10 днів (24.3.–5.4.1945) сформовано бригаду особливого призначення (парашутну), командиром якої призначено отамана *Т. Боровця*. Бригаду, що складалася з 2 куренів (бл. 400 вояків), направили на вишкіл до Чехії. Проголосила про своє входження до УНА й бригада вільного козацтва під командуванням полк. *П. Терещенка* (350 осіб), яку теж перевезли до Чехії. Незабаром повідомили *П. Шандруку* про своє підпорядкування УНА командир 281-ї запасної бригади полк. *Ф. Гудима* (5000 осіб; дислокована в Данії), 2 охо-

ронні полки (близько 1000 осіб; дислоковані у Голландії і Бельгії). Командування УНА ставило перед собою завдання зібрати всі формування УНА в Австрії, недалеко від фронту, що його тримала дивізія «*Галичина*». Щодо входження дивізії «*Галичина*» до складу УНА у квітні 1945 проведено переговори з командиром частини ген. *Ф. Фрайтагом*. Особливий склад дивізії присягнув на вірність Україні. Під час відступу на зх. ген. *П. Шандрук* зі своїм штабом старався випередити головні частини дивізії, щоб поінформувати союзницькі командування про характер дивізії та УНА в цілому. Офіційним наказом *П. Шандрука* від 27.4.1945 оголошено про перехід дивізії до союзників. У травні 1945 частина дивізії була інтернована англійцями у м. Філлаху, ін. – американцями у м. Тамсвензі. Після капітуляції Німеччини командир дивізії *Ф. Фрайтаг* наклав на себе руки. Укр. вояків було зосереджено в околиці Шпіттала. Згодом зі Шпіттала дивізію перевели до Беларії (Італія), а звідти – до табору полонених у Ріміні. 1-ша укр. дивізія УНА перестала існувати. Укр. вояки отримали статус чл. ворожих збройних сил, що здалися добровільно. Після розслідування прийнято ухвалу не застосовувати до них секретного параграфу ялтинських угод щодо примусової репатріації рад. громадян: дивізія складалася з галичан, які станом на 1.9.1939 мали громадянство Польщі. 1946–47 укр. військовополонені були звільнені з таборів й емігрували до Великої Британії, США і Канади.

Б. Якимович (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АСАМБЛЕЯ (УНА) – політ. орг-ція в Україні. Створена на базі Української міжпарт. асамблеї (УМА), яка виникла у 1990. УМА претендувала скласти «альтернативу окупаційно-угодовській Верховній Раді» та ставила за мету об'єднати всі нац. свідомі сили у боротьбі за держ. незалежність України. УМА проводила кампанію реєстрації «громадян УНР» (до їхнього числа записалось 3 млн жителів України) та ін. заходи, які мали сприяти поширенню нац. ідеї. На самому початку існування УМА складалася з кількох невеликих політ. орг-цій: Української нац. партії (УНП: голова *Григорій Приходько*), Української нац.-демократичної партії (УНДП), націоналістичного крила СНУМ та деяких ін. праворадикальних орг-цій. Органом УМА був незалежний часопис «*Золоті ворота*», який редагував *Анатолій Лупиніс*. У листопаді 1990 після розколу СНУМу виникає Українська національна спілка (УНС), яка скоро здобуває всі керівні позиції в УМА. Незабаром змінено статут, структуру та керівництво орг-ції, яку очолив відомий діяч націоналістичного руху – *Ю. Шухевич*. Сама Асамблея перетворилася фактично на єдину партію, керівництво якої проголосило себе єдиною націоналістичною орг-цією в Україні. 19.8.1991 під час серпневого

заколоту створена Українська народна самооборона (УНСО). 1991 УМА трансформується в УНА. Таким чином завершилася структуризація орг-ції: УНА – політ. партія, УНС – «внутр. партія», УНСО – як бойові загони. Партія зареєстрована Міністерством юстиції 29.12.1994. На підставі наказу Міністерства юстиції України від 6.9.1995 за участь партії в інцидентах на Софійській площі в Києві під час похорону патріарха УАПЦ Володимира у липні 1995 запис у Держ. реєстрі анульовано. Вищий керівний орган партії – Загальні збори, на яких обирається голова партії та його заст. 1994 головою партії обраний нар. депутат України Олег Вітович. Члени УНСО брали участь у бойових діях у Придністров'ї (1992), в Абхазії (1993), в Чечні (1995). УНА розцінює сучасну владу в Україні як «режим, який забезпечує їм («групам адм. і господарської номенклатури») можливість безконтрольного з боку народу вивезення капіталу», що є «основною причиною екон. деградації». Своім політ. завданням УНА вважає «побудову організованої і солідаризованої сили, яка зможе усунути режим, навести порядок, взяти на себе відповідальність за державу, реформи і уряд...». У сфері економіки УНА виступає за створення за держ. підтримкою сімейних, дрібних і середніх приватних підприємств та здійснення приватизації дрібних держ. підприємств. Всі, раніше приватизовані підприємства, мають бути повернені державі. УНА підтримує існування на селі всіх форм власності. Видає часописи «Замкова гора», «Українські обрії», «Голос нації», «Черкаська зона», «Наша справа» та теоретичний журнал «Націоналіст». Орієнтовна кількість чл. 3–5 тис. У Верховній Раді України УНА представляють 3 депутати.

Під час парламентських виборів у березні 1998 за програму партії у багатомандатному загальнодерж. виборчому окрузі проголосувало 0,39 % всіх виборців.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ (УНКП) – політ. партія в Україні. Виникла у червні 1992 внаслідок об'єднання Української національної партії, Республіканської партії України та Української національно-демократичної партії. Установчий з'їзд партії відбувся 27.6.1992 у Києві. Зареєстрована Міністерством юстиції України у жовтні 1992. Перший голова партії Г. Приходько. У листопаді 1993 головою обрано Ю. Восковнюка, а 6.4.1996 відомого укр. економіста Олега Соскіна. Друкований орган УНКП – журн. «Український час». На момент реєстрації чисельність партії становила 1500 чл. Основа партії – первинні орг-ції, які об'єднуються в міські, районні, обласні. Органами УНКП є: рада партії, комітет ради партії, голова партії. Вищий керівний орган – Рада УНКП, у період між радами – комітет Ради.

1994 партія брала активну участь у виборах до Верховної Ради України та місцевих рад. Входила до складу виборчого об'єднання «Демократична Україна». Партії не вдалося здобути жодного місця у Верховній Раді, але чл. УНКП є депутатами обл. і місцевих рад Львівської, Тернопільської та Донецької обл. УНКП сповідує ідеологію «укр. нац. консерватизму». «У нинішніх політ. умовах перед укр. націоналізмом постало нове стратегічне завдання – оволодіння соц. та екон. сферами і прийняття конкурентного виклику цивілізованих націй. Саме на цьому зосереджує увагу нац. консерватизм. В цьому полягає його відмінність від інтегрального та дем. націоналізму». Головна мета партії – утворення нац. влади. «Нація має відновити натуральний соціальний порядок, який стане базовим для подальшого поступу». УНКП висуває ідею «нації золотих комірців», тобто побудови України на засадах ієрархічності та шанування традицій. УНКП відстоює принцип конституційного затвердження ін-ту приватної власності, права і свободи людини, усунення патеральної функції держави щодо сусп-ва.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ (УНП) – єдина легальна укр. політ. партія, що діяла 1927–38 на окупованих Румунією землях Пн. Буковини. Керівні органи партії знаходилися у Чернівцях. Продовжувала традиції *Української національно-демократичної партії* у Буковині. УНП виступала проти політики румунізації, домагалася впровадження укр. мови в школах, церкві, а також перегляду аграрної реформи. Партія не мала постійної орг-ції і кадрів, здійснювала роботу за допомогою мужів довір'я. На виборах УНП підтримувало бл. 32 тис. виборців. З огляду на рум. виборчий закон, УНП вступала у виборчі блоки з румун. партіями (Нац.-цараністичною, Ліберальною, Радикально-аграрною). Головою УНП був В. Залозецький (посол парламенту і сенату), секретарем – Ю. Сербинюк. Від УНП до бухарестського парламенту обиралися: В. Дудчак, Ю. Сербинюк, Д. Маєр-Михальський. Серед провідних чл. партії були – Л. Когут, А. Кирилів, І. Стрийський, І. Жуковський, Ю. Лисак, Р. Ясеницький, М. Вітан, М. Сивий та ін. Друковані органи, бл. до УНП: «Рідний край» (1926–30, ред. Л. Когут), «Час» (1928–40, ред. В. Мегидинюк, Ю. Сербинюк, Л. Когут), «Народна воля», «Рада» (1934–38, ред. Ю. Сербинюк). Після заборони діяльності в Румунії всіх політ. партій 1938 УНП припинила існування.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗУНР-ЗО УНР 1918–19 (УНРада) – вищий законодавчий орган *Західноукраїнської Народної Республіки-Західної Обл. Української Народної Республіки*. Створена 18.10.1918 у Львові як Кон-

ституанта (Конституційні Збори) укр. народу, що проживав на своїх етнічних землях в Австро-Угорській імперії. До складу УНРади згідно зі Статутом від 18.10.1918 увійшли: всі укр. депутати обох палат австр. Державної Ради (Парламенту і Палати панів), крайових соймів *Галичини* й *Буковини*, по 3 представники укр. політ. партій з цих земель. Крім зазначених у Статуті делегатів, у засіданнях УНРади брали участь представники від укр. студентства Галичини. Функції президії УНРади у період львів. сесії виконувала президія Української парламентарної репрезентації в австр. парламенті. 19.10.1918 УНРада прийняла постанову про утворення Укр. держави на укр. етнічних землях у складі Австро-Угорщини та закликала нац. меншини направити своїх представників до УНРади пропорційно кількості населення. Президентом УНРади став Є. Петрушевич. Одночасно створено 3 делегації УНРади: виконавчу (тимчасовий уряд) під головуванням Є. Петрушевича у Відні (25.10.1918); делегацію для вирішення справ Галичини і Закарпаття у Львові (голова – К. Левицький) і буковинську – в Чернівцях (голова – О. Попович). 25.10.1918 буковинську делегацію: «Український крайовий комітет Буковини» доповнили 10 представників. Після встановлення укр. влади в Чернівцях та обрання О. Поповича президентом краю 7.11.1918 «Крайовий комітет» ухвалив назву «Українська крайова нац. рада» (голова – А. Артимович). 9.11.1918 після окупації Буковини рум. військами більшість її делегатів залишили Чернівці.

25.10.1918 віденська делегація офіційно повідомила про створення УНРади і представила її держ. програму голові австр. уряду Гусареку й безуспішно домагалася легітимної передачі влади від австр. уряду. 26.10.1918 Є. Петрушевич від імені УНРади вислав ноту до президента США Вудро Вільсона, в якій доводив до його відома факт утворення укр. держави та просив підтримки у вирішенні укр. питання. 30.11.1918 у Києві О. Колесса від імені УНРади зробив офіційну заяву гетьманові П. Скоропадському про утворення самостійної укр. держави на західноукр. землях.

Львівська делегація УНРади здійснювала заходи з орг-ції укр. влади в Сх. Галичині. 29.10.1918 утворено Центральне бюро УНРади у Львові (голова – Р. Перфецький) та Харчовий уряд (голова – С. Федак). 30.10.1918 УНРада закликала українців Галичини не виконувати розпорядження *Польської ліквідаційної комісії* та визнала *Легион українських січових стрільців* як основу нац. збройних сил проголошеної держави. Кілька чл. УНРади були серед орг-торів *Листопадового повстання 1918* у Львові, внаслідок якого влада у західноукр. землях перейшла до УНРади. Новопризначений намісник В. Децикевич офіційно передав владу в Галичині К. Левицькому. У жовтні-листопаді 1918 з участю чл. Конституанти у більшості пов. Сх. Га-

личини утворено повітові (в Коломиї та Стрию – окружні) УНРади (їхній склад та діяльність не регламентовано). 2.11.1918 до складу УНРади повернулося представники УСДП, що вийшли з неї 19.10.1918 в знак протесту проти відмови більшості УНРади проголосити негайну злуку з *Наддніпрянською Україною*. 12.11.1918 до УНРади були кооптовані представники від політ. партій та війська. 9.11.1918 УНРада утворила виконавчий орган – Раду держ. секретарів (див. *Державний Секретаріат ЗУНР-ЗО УНР*), яку очолив К. Левицький. 10.11.1918 УНРада доручила Раді держ. секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх укр. земель в одну державу. 13.11.1918 УНРада прийняла Тимчасовий основний закон про держ. самостійність укр. земель кол. Австро-Угорської монархії, який проголосив утворення *Західноукраїнської Народної Республіки*: 16.11.1918 – Тимчасовий Закон про адм-цію ЗУНР. Після захоплення польск. військами Львова Рада держ. секретарів та частина чл. УНРади 21.11.1918 залишили місто і виїхали до Тернополя. Захищати інтереси укр. населення у Львові було уповноважено чл. УНРади Л. Ганкевича, В. Охримовича та С. Томашівського. У кін. листопада – на поч. грудня 1918 у Галичині проведено додаткові вибори від громад. орг-цій пов. і великих міст. Нац. меншини зі свого права представництва в УНРаді не скористалися. 1919 УНРада продовжила засідання у м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ), де відбулися 3 сесії (2–4.1, 4–15.2 та 25.3–15.4.1919). В сесіях брали участь бл. 130 делегатів (з бл. 150 за списком) – частина депутатів постійно перебувала у Відні та в дипломат. відрядженнях, ін. залишились у захоплених польск. і румун. військами землях (частина з них була інтернована). 2–4.1.1919 створено 9 комісій УНРади: земельна, військ., законодавча, технічної відбудови, фінансова, шкільна, закорд. справ, сусп. опіки, комунікацій; 15.2.1919 – адміністративна.

4.1.1919 УНРада прийняла ряд законів, регламентуючих її компетенцію, орг-цію та діяльність: про Виділ УНРади; доповнюючий Статут; про спосіб оголошення законів та розпоряджень; про недоторканність чл. УНРади. Пленум обрав відділ УНРади (9 членів і президент). До компетенції відділу належало: призначати чл. уряду, приймати рішення про їхню відставку, амністію, призначати керівників вищих держ. цивільних і військ. керівників, затверджувати і проголошувати закони. Рішення схвалювалися більшістю і були правомірні за присутності щонайменше 6 членів відділу. До відділу були обрані (крім президента Є. Петрушевича): Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), А. Горбачевський (УНДП), Г. Дувіряк (УРП), М. Новаковський (б/п), Т. Окуневський (УНДП), О. Попович (УНДП), А. Шмігельський (УРП), С. Юрик (УНДП). УНРада вибрала Президію: (президент –

Є. Петрушевич, заст. – Л. Бачинський, С. Вітик, О. Попович, А. Шмігельський) і Секретаріат (секретарі – С. Витвицький і О. Устиянович; заст. секретаря – С. Сілецький).

3.1.1919 УНРада, затвердивши передвступний договір (підписаний делегацією Ради держ. секретарів 1.12.1918 у Фастові), одногосно прийняла Ухвалу про злуку ЗУНР з УНР, в якій зазначалося, що до часу, коли зберуться Установчі збори об'єднаної республіки, законодавчу владу на тер. ЗУНР виконує УНРада. 22.1.1919 делегація УНРади (36 осіб) взяла участь в урочистому проголошенні Акта злуки у Києві. 23.1.1919 Акт злуки затверджено на *Трудовому конгресі України*, в роботі якого взяла участь делегація УНРади. Члени УНРади були обрані до Президії Трудового конгресу (Т. Старух від галицьких партій, С. Вітик від укр. соц.-демократів) та увійшли до його комісії (Т. Старух, І. Калинович, П. Шекерик-Доників). Після злуки ЗУНР дістала назву Зх. Область УНР із забезпеченням повної тер-ної автономії. Є. Петрушевич увійшов до складу *Директорії УНР* як представник Зх. України, члени УНРади – А. Крушельницький, О. Назарук, Л. Цегельський, О. Безпалко, В. Темницький призначались міністрами *Української Народної Республіки*. Під час станиць славських сесій УНРада ухвалила ряд важливих законів щодо держ. будівництва ЗО УНР. Серед них: про основи шкільництва (13.2.1919); про вживання мови у внутр. і зовн. урядуванні держ. властей та урядів, публічних інституцій і держ. установ; Закон про право громадянства у ЗО УНР (8.4.1919). 14.4.1919 прийнято Земельний закон для ЗО УНР, що визначав основи земельної реформи і проголошував скасування великої земельної власності та наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах власності. Переведення в дію закону мала здійснювати Обласна земельна комісія (Л. Бачинський, С. Вітик, С. Данилович, М. Загульський, Т. Кормош, М. Королук, С. Матковський, К. Трильовський, С. Юрик). 15.4.1919 УНРада прийняла закони про скликання союму ЗО УНР та про вибори (виборчу ординацію) до союму ЗО УНР. Законом визначалося загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право для всіх громадян держави, яким виповнилось 20 років. Послом міг бути обраний кожен з 28-річного віку. Обраний в червні 1919 однапалатний сойм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8% загального числа), 33 поляків (14,6%), 27 євреїв (11,9%) і 6 німців (2,7%). Для кожної нац. меншини були намічені окремі виборчі округи (15 укр., 5 польських, 5 єврейських, 1 нім.). Після обрання нового союму УНРада мала самоліквідуватися. Події укр.-польськ. війни 1918–19 не дозволили провести вибори.

9.6.1919 у Заліщиках (тепер. Тернопільська обл.), перед переходом апарату влади ЗО УНР і УГА

за Збруч, Президія відділу УНРади і Рада держ. секретарів спільною постановою передали свої конституційні повноваження уповноваженому диктатору *Є. Петрушевичу*, надавши йому право виконувати всю військ. і цивільну владу до моменту відкриття. Після окупації *Галичини* Польщею окремі делегації УНРади засідали у Відні та Львові 1919–23.

О. Павлишин (Львів).

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА –

1) (УНРада) у Львові – представницький орган укр. населення *Галичини*, що діяв 1941–42. У липні 1941 за ініціативою ОУН-р у Львові була створена Рада сеньйорів (6.7.1941), яка складалася з відомих укр. політ., громад. і культ. діячів (спочатку складалася з 16, згодом – 30 осіб). 30.7.1941 Раду сеньйорів перетворено на УНРаду. УНРада задекларувала, що вона є перехідним координуючим центром укр. нації у Зх. Україні до часу відновлення держ. незалежності України і «дostosовується до вимог нім. влади, щоб тим чином здійснити якнайскоріше Соборну Україну». В умовах закріплення на укр. землях нацистського окупаційного режиму УНРада стала єдиним дозволеним нім. органами влади представницьким органом населення *Галичини*. До складу УНРади увійшли *Й. Сліпий, К. Паньківський, Ю. Дзерович, Г. Костельник, Л. Турчин, М. Панчишин, В. Сімович, Ю. Павликовський* та ін. (всього 45 членів). УНРаду очолив *К. Левицький*. Почесним президентом було обрано митрополита УГКЦ *А. Шептицького* (очолив УНРаду після смерті *К. Левицького* в листопаді 1941). 31.7.1941 УНРада створила виконавчий орган – *Генеральний Секретаріат*, який очолив *К. Паньківський*. УНРада координувала діяльність *Українського крайового комітету*, сприяла відновленню укр. шкіл, займалась питанням відкриття у Львові філіалу *Українського вид-ва* (див. *Українське видавництво у Кракові*) тощо. Разом з тим, окремі дії УНРади свідчили про її незгоду з кроками окупаційних органів влади. Це виявилось у кількох зверненнях за підписом президента УНРади *А. Шептицького* до вищого керівництва нацистської Німеччини, в яких обстоювалась ідея укр. державності, ставились вимоги надання укр. народові можливості нормального політ., культ. і громад. життя, а також містився осуд нім. політики щодо укр. земель (зокрема, їх розчленування й приєднання *Галичини* до Генеральної губернії). Після листа звернення *А. Шептицького* до Г. Гімmlера з осудом геноциду єврейського народу нім. окупаційна влада заборонила діяльність УНРади. Щоб не викликати нім. репресій проти членів УНРади, її керівництво 27.2.1942 оголосило про розпуск УНРади.

А. Боляновський (Львів).

2) Законодавчий орган у системі державного центру *Української Народної Республіки* в екзилі

(див. *Уряд УНР в екзилі 1920–48*). Створена зусиллями Уряду УНР в екзилі з метою консолідації всіх укр. політ. партій, рухів та середовищ, що діяли в діаспорі для відновлення незалежної укр. держави. Вже на поч. 1947 за активної допомоги за-океанської укр. громади створено Координаційний укр. комітет, який розглянув питання про орг-цію єдиного координаційного центру політ. життя укр. діаспори. Підготовчу роботу в процесі реорг-ції Державного центру і створення УНРади виконала підготовча комісія, яку очолював *Іс. Мазепа*. 1-ша сесія УНРади відбулася 16–20.7.1948 в Аугсбурзі (Баварія). В її роботі взяли участь представники таких орг-цій і партій: *Український національно-державний союз, Організація українських націоналістів* під проводом *А. Мельника, Українське національно-демократичне об'єднання, Українська революційно-демократична партія, Союз земельної соборної України – Селянської спілки, Української соціал-демократичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Організації українських націоналістів* під проводом *С. Бандери*. В роботі 1-ї сесії взяли участь визначні укр. громадські й політ. діячі: *С. Баран, В. Мудрий, Яків Зозуля, М. Стахів, Іс. Мазепа, П. Феденко, А. Лівицький, П. Мірчук, Л. Шанковський, О. Бойдуник, С. Росоха, К. Паньківський, М. Омелянович-Павленко* та ін. На сесії прийнято «Комунікат Української Національної Ради» та «Декларацию Української Національної Ради».

Правовою основою діяльності УНРади був «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного центру УНР» від 10.6.1948. Згідно із законом УНРада мала виконувати функції «тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільнений від окупації укр. нац.-державній території Установчих зборів». УНРада створювала виконавчий орган і обирала президента УНР в екзилі. Робота Ради проводилася сесійно, термін каденції – 5 років. У період між сесіями частину функцій УНРади виконувала Президія, яка обиралася з членів Ради на 1-му засіданні.

За період існування УНРади відбулося 10 сесій. Надзвичайна сесія, яка відбулася 14–15.3.1992, схвалила постанови, відповідно до яких 24.8.1992 у Маріїнському палаці відбулася передача грамоти, Заяви, президентської Відзнаки (клейнода гетьмана *І. Мазени*), президентських печатки і прапора останнім Президентом УНР в екзилі *М. Плав'юком* першому всенародно обраному Президентові України *Леоніду Кравчуку*.

Головами Президії УНРади були *Б. Іваницький* (1948–52), *Іван Багряний* (1952–54; 1957–61), *О. Бойдуник* (1954–55; 1961–65), *Спиридон Довгаль* (1966–67; 1972–75), *Яків Маковецький* (1967–71), *Петро Бaley* (1971–72), *І. Кедрич-Рудницький* (1976–78), *Володимир Біляїв* (1979–1984), *Павло Лимаренко* (1984–89). Останній го-

лова Президії УНРади *Михайло Воскобійник* (1989–92) разом з *М. Плав'юком* та *Іваном Самійленком* 22.8.1992 у Києві підписали Грамоту про скасування повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі.

Т. Андрусак (Львів).

3) У Києві – політ.-громад. надпарт. утворення передпарламентарного типу. Заснована 5.10.1941 з ініціативи ОУН(М). Головним орг-ром УНРади був член Проводу укр. націоналістів *О. Кандиба*. Очолив УНРаду мав акад. *А. Кримський*, однак на початку війни його було заарештовано рад. спецслужбами. Головою УНРади став проф. *М. Величківський*, 1-м секретарем Президії УНРади – *А. Баранівський* (після його загибелі – *І. Дубина*), 2-м секретарем – *О. Бойдуник*. Заст. голови УНРади стали *С. Сколибог, О. Корсунський* та *М. Капустянський*. Шефом Головної канцелярії Президії УНРади призначено *Я. Жуковського*. УНРада змогла встановити зв'язки з усіма укр. землями, окупованими німцями, і започаткувати орг-цію адм. органів на місцях. УНРада видавала у Києві газ. «*Українське слово*» (ред. *І. Рогач*) з літ. та російськомовним додатком. Членам УНРади вдалося встановити на деякий час контроль за Київською міською управою і відновити культ.-мист. життя міста. Робилися спроби заснувати нар. ун-ти у Вінниці, Умані. У Києві створено Спілку укр. письменників (голова – *О. Теліга*). Нім. окупаційна влада, незадоволена зростаючим впливом УНРади, з листопада 1941 розпочала акцію на її ліквідацію. 20.11.1941 нім. адміністрація в ультимативній формі зажадала припинення діяльності УНРади, а з січня 1942 перейшла до репресій щодо її членів. У таких умовах ОУН(М) та *М. Величківський* вирішують перейти у підпілля. Діяльність УНРади відновила 1944. 22.4.1944 у Львові в соборі Св. Юра урочисто прийнято Акт злуки 3-х основних держ. центрів – Львівської та Київської УНРади, а також Центр. Нар. Ради Карпатської України. Акт злуки підписали *М. Величківський, А. Шептицький, А. Штефан, І. Дубина* та *Я. Гайвас*. Внаслідок цього об'єднання утворилася єдина Всеукраїнська Національна Рада (ВУНРада). Спроби ВУНРади і Головної *Української Визвольної Ради* виробити засади спільної діяльності не мали успіху. ВУНРада припинила свою діяльність в еміграції 1946.

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНО) – укр. політ. орг-ція у Закарпатті. Засноване 18.1.1939 у Хусті для відстоювання інтересів укр. населення. В УНО об'єдналися колишні члени укр. політ. партій і груп (Християнсько-народної партії, Української національної селянської партії, Аграрної партії, Соціал-демократичної партії,

групи націоналістичної молоді), які за розпорядженням празького уряду від 23.12.1938 було розпущено. До складу проводу УНО увійшли Ф. Ревай (голова, згодом – Ю. Перевузік), Михайло Тулик (заст. голови), Андрій Ворон (генеральний секретар), І. Рогач (секретар), Василь Гренджа-Донський (редактор друкованого органу), Володимир Комаринський та ін. У лютому 1939 на виборах до союму Карпатської України УНО висунуло спільний список кандидатів, до якого приєдналися і кандидати від нац. меншин. За кандидатів УНО проголосували 92,4% всіх виборців, що дало можливість здобути 32 депутатські мандати у вищому законодавчому органі Карпатської України.

Депутатами від УНО було обрано А. Волошина, Ю. Ревая, М. Брашайка, Ю. Брашайка, І. Григу, О. Адальберта Довбака, М. Долина, М. Дрбала (представник від чеської нац. меншини), А. Дутка, І. Ігнатка, В. Комаринського, І. Качалу, В. Климуша, В. Клочурака, В. Лацанича, М. Мандзюка, М. Марушака, Л. Романюка, Г. Мойша (представник від румун. меншини), Д. Німчука, А.Е. Ольдофреді (представник нім. нац. меншини), Ю. Пазуханича, І. Перевузіка, П. Поповича, Ф. Ревая, М. Різдорфера, С. Росоху, Ю. Станиця, В. Шобя, А. Штефана, о. Феделеша, М. Тулика. Друкований орган об'єднання – щоденник «Нова свобода» (виходив 1938–39 в Ужгороді й Хусті; ред. С. Довгаль, В. Гренджа-Донський). З окупацією території Карпатської України угор. військами УНО припинило діяльність.

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (спочатку – Українське національно-демократичне сторонництво) – провідна укр. політ. партія у Галичині на поч. 20 ст. Утворилася внаслідок злиття двох важливих політ. течій – нац.-радикального крила Русько-української радикальної партії та народовців – членів Народної ради. Установчий з'їзд партії відбувся 26.12.1896 у Львові. З'їзду передувала робота міжпарт. комітету, який з огляду на присутність позапарт. осіб отримав назву Комітет львівських русинів. Ініціатором проведення узгоджувальної акції між укр. партіями Галичини виступив М. Грушевський.

Виробленням ідейно-політ. платформи нової партії займався часопис «Будучність», редагований Є. Левицьким, В. Охримовичем та І. Трушем, в якому були опубліковані проекти програми і статуту партії. Виконавчим органом партії був Тісніший народний комітет, що підпорядковувався Ширшому народному комітету. Серед провідних діячів партії були: Ю. Романчук (голова), К. Левицький (секретар), О. Борковський, І. Белей, М. Грушевський, Є. Левицький, В. Нагірний, Є. Озаркевич, В. Охримович, Д. Савчак, О. Темницький, І. Франко. З 1907 партію очолював К. Левицький. Друкованим

органом партії був тижневик «Свобода» (1897–1939, орган партії з 1899; ред. В. Охримович, Є. Левицький, 1902; В. Будзиновський, 1903–06; Л. Цегельський, 1907–08; В. Бачинський, 1909–13; М. Заячківський, 1913–14; С. Баран, 1914–18), на нац.-демократичній платформі стояли «Діло» й «Буковина».

Перехід до лідерства в народовецькому русі групи Ю. Романчука і створення окремої партії клерикально-консервативного крила зблизили ідейні позиції народовців та націонал-радикалів. Втрата домінуючих позицій драгоманівцями через перехід лівого крила РУРП на соціал-демократичні позиції та оформлення у ній правого (національно-радикального) крила сприяли проникненню в укр. рух нових ідейно-теоретичних концепцій. Утворення УНДП ознаменувало перехід укр. суспільства до нового, вищого етапу розвитку. Нова політ. структура поєднала в собі широку організаційну мережу народовців та інтелектуальні надбання укр. радикалів. Базуючись на нац. платформі, вона об'єднала різні верстви укр. суспільства і стала першою реальною силою, що змогла протиставитися польському націоналістичному натиску в Галичині.

Створення власної інституційної бази на політ. та громад. рівнях, тісне переплетення парт. орг-ції з мережею культ.-просв. та екон. т-в перетворило УНДП на провідну політ. силу укр. нац.-політ. руху. Партія зосередила у своїх руках основні засоби інформації, а завдяки відкриттю закордонних пресових бюро надала укр. справі міжнар. звучання. Ідейно-політ. платформа УНДП була поєднанням радикальної та народовецької програми. Її творці, вдало використавши теоретичне надбання укр. радикалів та багаторічний досвід народовців, створили програму централістської партії. Помірковане та лояльне ставлення укр. нац.-демократів до існуючої влади позначилося на формуванні нац.-політ. ідеалу. Постулат політ. незалежності України не був чітко визначений у програмі партії, а ідея незалежності розглядалася як дуже віддалена перспектива. Центральне місце у програмі партії займала автономістська ідея як найбільш реальна вимога тогочасної політики. Партія наголошувала на необхідності проведення глибокої політ. та екон. орг-ції укр. суспільства. Одночасно УНДП продовжувала активно впливати на культурно-освітнє життя Галичини. Вимоги реформи австр. системи шкільництва та утворення укр. ун-ту протягом всього часу існування УНДП були найбільш актуальними напрямками її практичної діяльності. Ідея поділу крайової шкільної ради та відкриття Українського ун-ту у Львові розглядалися партією як складові концепції поділу Галичини і утворення укр. нац.-адм. автономії в імперії Габсбургів.

Демократизм ідейних засад УНДП проявився у прагненні ліквідувати куріальну виборчу систему і запровадити загальне, пряме і таємне голосування. Реформа виборчого закону 1908 значно збільши-

ла чисельність укр. парламентської репрезентації (із 27 мандатів, що одержали українці, 17 належали депутатам від УНДП). У відносинах з ін. укр. партіями УНДП спрямувала свої зусилля на створення спільного парламентського клубу з метою концентрації всіх сил для боротьби в парламенті.

1918 партія відіграла провідну роль у творенні Західноукраїнської Народної Республіки. У квітні 1919 змінила назву на Українську трудову партію (див. *Українська народно-трудова партія*).

В. Расевич (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УНДП) – політ. орг-ція на Волині та Поліссі, що утворилася у 2-й пол. 1942 внаслідок об'єднання т. зв. «групи Івана Мітринги» (лівого крила бандерівського ОУН) та ряду лівих груп (зокрема, Української партії селян та робітників). Лідерами УНДП були І. Мітринга, Б. Левицький та ін. У червні 1943 до УНДП вступив Т. Боровець, який фактично перебрав лідерство в партії. У серпні 1943 УНДП практично припинила своє існування, а в листопаді 1943 її лідера Т. Боровця заарештовано німцями. 1944 Т. Боровець здійснив спробу відновити діяльність УНДП в умовах еміграції. Представники партії брали участь у роботі УНРади. Однак 1945 більша частина членів УНДП вступила в Українську революційно-демократичну партію І. Багряного. 1950 Т. Боровець з прихильниками вийшли з УРДП, але намагання організувати роботу УНДП не мали успіху.

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ – назва фракції Української партії соціалістів-революціонерів, що існувала у липні-серпні 1917. Очолював М. Любинський. Чл. фракції вимагали відхилити Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріату, а деякі вимагали перейти до збройної боротьби з Тимчасовим урядом.

Б. Вол (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (БОРЬБИСТІВ) – політ. орг-ція, що виникла в результаті розколу Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР) на її 6-му з'їзді в березні 1919. Організаційним ядром партії стала ліва меншість УПЛСР, яка об'єдналася навколо газети «Борьба». Ідеологами боротьбистів були Є. Терлецький, В. Качинський, М. Алексеев. Політ. платформа вироблена на з'їзді партії у травні 1919, основні положення якої були викладені у роботі В. Качинського «Пролетарська диктатура та трудове селянство». Боротьбисти заявили про своє визнання рад. влади, проте замість диктатури пролетаріату обстоювали принцип народовладдя – диктатуру трудових класів, виступали за рівні по-

літ. права як пролетаріату, так і трудового селянства. Політ. лінія боротьбистів була спрямована проти воєнно-політ. союзу рад. республік, «воєнно-комуністичних» методів господарювання, земельної політики. Лідери партії виступали за повну незалежність Української республіки, децентралізацію фінансів, залізничних, освітніх, кооперативних, продовольчих справ, створення самостійних селянських господарств. Враховуючи політ. вплив партії боротьбистів, у грудні 1919 ЦК КП(б)У уклав з її ЦК угоду про співробітництво. Представник боротьбистів Є. Терлецький увійшов до Всеукраїнського – надзвичайного вищого законодавчого і виконавчого органу рад. влади в Україні, члени партії були включені до місцевих органів влади. На поч. 1920 боротьбисти налічували в своїх лавах 7700 членів. УПЛСР (боротьбистів) 1919–20 займала після УКП (боротьбистів) друге місце за кількістю членів та популярністю політ. платформи, тому їхня діяльність була в центрі уваги ЦК КП(б)У. У червні 1920 ЦК КП(б)У розпочав переговори з ЦК боротьбистів про ліквідацію партії та умови вступу частини її членів до КП(б)У. Це викликало розкол в УПЛСР(б): права течія створила оргбюро у складі В. Арнаутова, С. Мстиславського, Я. Брауна і згодом взяла назву УПЛСР (синдикалістів) у грудні 1920 об'єдналася з УПЛСР (інтернаціоналістів) в Об'єднану партію лівих соціалістів-революціонерів (синдикалістів та інтернаціоналістів) України. Більшість орг-цій боротьбистів на місцях на своїх конференціях висловилися за самоліквідацію партії, одночасно різко зменшилася кількість її членів. Остаточне рішення про самоліквідацію було прийнято на 4-му з'їзді УПЛСР (боротьбистів) наприк. липня 1920. Частина її членів було прийнято до КП(б)У, до складу ЦК увійшов Є. Терлецький.

С. Панькова (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ ПРАЦІ (УПП) – укр. політ. партія радянськості спрямування, що діяла в Галичині 1927–30. Заснована у травні 1927 у Львові із членів Українського національно-демократичного об'єднання. УПП стояла на ідеологічних засадах «незалежної групи» Української трудової партії, яка, не визнаючи рішення Ради послів Антанти про включення Галичини до складу Польської держави (1923), засуджувала будь-які спроби налагодити укр.-польські відносини і підтримувала діяльність закордонного уряду ЗУНР Є. Петрушевича. УПП виступала за орієнтацію на УСРР і була активним пропагандистом ідеї радянськості, що поширилося як реакція на колоніальну політику польського уряду в Зх. Україні. Голова партії – В. Будзиновський. Мала представництво у польськ. сеймі (М. Західний). Друковані органи – «Рада» (ред. В. Будзиновський і В. Микитей) та «Праця». УПП саморозпустилась 1930.

В. Тарабан (Львів).

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РОБОТИ (УПНР; група «Заграва») – укр. політ. партія, що діяла у Галичині 1923–24. Заснована 21.4.1923 колишніми членами Української народно-трудова партії на чолі з Д. Донцовим. Партійна програма проголошувала вищість нац. ідеї над соціальною та гасло «Україна для українців». До керівництва УПНР були обрані: посол з Волині до польського союму Самійло Підгурський (голова), О. Луцький, Д. Паліїв (секретар), Кирило Троян, Юліан Шепарович. Окружні виконавчі комітети були створені у Львові, Тернополі, Луцьку, Дубно, Ковелі й Пінську. Друковані органи партії – журн. «Заграва» і газ. «Новий час». 1925 внаслідок переговорів між «загравістами» і волинською групою Української парламентської репрезентації (УПР) обидві групи об'єдналися в єдину партію. 11.7.1925 на з'їзді у Львові представники від УПНР, УНТП та волинської групи УПР утворили Українське національно-демократичне об'єднання, після чого УПНР перестала існувати.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЛІДАРНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ (УПССС)

– політ. партія в Україні. Створена у липні 1993 на базі Спільки солідарності та соціальної справедливості. Установчий з'їзд УПССС відбувся 10.7.1993 у Києві. На з'їзді ухвалено проект програми, програмні принципи, статут. Висуваючи популярні гасла, УПССС дуже швидко здобула прихильність певної частини населення. Осередки партії виникли у 13 областях України. Місцеві осередки партії формувалися за територіальною ознакою, місцем проживання членів партії, в трудових колективах. Вищий орган партії – з'їзд. З'їзд обирає Координаційну раду та її президія, секретаріат, редакторів засобів масової інформації, директора науково-теоретичного центру, відповідні комісії партії строком на два роки. Голова партії – підприємець Едуард Лашутін. УПССС визначає себе як партію парламентського типу, виступає за підтримку і розвиток контактів з ін. партіями і рухами, насамперед центристської орієнтації, за солідарність усіх громадян України незалежно від нац. і соціальної приналежності. Партія пропонує поєднання інтересів класів та соціальних верств замість їх протистояння, сповідує ідеї соціального партнерства, стверджує пріоритет інтересів народу над інтересами держави у відповідності до принципу «Менше держави – більше демократії». Партія виступала за те, щоб інститут Президентства України виконував лише представницькі функції. В екон. сфері виступає за пріоритет розвитку нац. економіки, органічне поєднання ініціативи народу з ініціативою у держ. секторі, тобто загальному секторі промисловості та сільського господарства. У програмі УПССС профспілкам відводилася провідна роль у приватизації

держ. власності. Соціальну справедливість УПССС розглядає як право людини розпоряджатися результатами своєї праці, заробляти стільки, скільки дають можливості кожного. Виступає за держ. захист інтересів соціально незахищених груп населення – пенсіонерів, дітей, інвалідів. У зовн. політиці партія виступає за перетворення України в майбутньому на нейтральну і без'ядерну державу. Після від'їзду за кордон лідера партії (Е. Лашутін не має укр. громадянства) її діяльність практично припинилась. Друкований орган партії – часопис «Край» (виходив до 1994 укр. та рос. мовами).

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР; популярна назва – есери)

– укр. політ. партія. Як всеукр. політ. орг-ція УПСР організувалась у квітні 1917 внаслідок об'єднання окремих гуртків і груп есерів, котрі існували в Україні з 1905. До керівництва партії входила переважно студентська молодь, зокрема, М. Ковалевський, Л. Ковалів, В. Залізний, О. Севрюк, П. Христюк, М. Шраг. Тісно співпрацював з партією М. Грушевський. У програмі УПСР поєднувались нац. інтереси з ідеями ліберального народництва. Партія з перших кроків діяльності висувала ідею нац.-територіальної автономії України, стояла на ґрунті безкласовості укр. нації, націоналізації великих земельних володінь, популяризувала принципи дрібно-селянського господарювання. У соціальній стратегії орієнтувалася на селянство та солдатські маси. Визначальним питанням рев. перетворень партія вважала нац., а своєю кінцевою метою ставила завдання побудови Української незалежної самостійної держави. У своїй діяльності серед селянства спиралась на «Селянську спілку», що забезпечило їй належне організаційне зміцнення і відповідну соціальну базу. У листопаді 1917 в лавах партії налічувалось 75 тис. чол. Друковані органи: щотижнева газета «Народна воля» і тижневик «Боротьба».

Після більшовицького Жовтневого перевороту 1917 у Петрограді УПСР вживала енергійних заходів, аби не допустити в Україні зміцнення позицій рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. У перший період Української Народної Республіки партія мала більшість в Українській Центральній Раді, члени УПСР входили до складу Генерального Секретаріату УЦР-УНР та Ради Народних Міністрів УНР. В урядах В. Винниченка есери керували роботою секретарств: продовольчих справ (М. Стасюк, М. Ковалевський), шляхів (В. Голубович), пошт і телеграфу (М. Шаповал), П. Христюк обіймав посаду генерального писаря. У січні-квітні 1918 головою Ради Народних Міністрів УНР був український есер В. Голубович і більшість міністерств у ній очолювали члени УПСР.

У період Гетьманату на 4-му з'їзді 13 – 16.5.1918 партія розколотась на праве і ліве крило. Праві есе-

ри (т. зв. центральна течія; В. Голубович, І. Лизанівський, М. Шаповал, М. Чечель, Н. Григорієв, О. Жуковський, О. Севрюк, П. Христюк та ін.), які вважали революцію завершеною, виступали за проведення легальної опозиційної діяльності до уряду гетьмана П. Скоропадського. Ліве крило (Л. Ковалів, М. Полоз, Г. Михайличенко, О. Шумський, В. Блакитний, А. Приходько, П. Любченко, Ю. Мазуркевич та ін.) пропагували «радянську» форму влади, домагалися співпраці з більшовиками, виступали за орг-цію підпільної боротьби та підготовки збройного повстання проти гетьманського режиму. Захопивши домінуюче становище в ЦК, ліві есери домагались усунення з партії «правих» і, оголосивши розпуск місцевих орг-цій, перевели партію на нелегальне становище. Згодом ця частина укр. есерів дістала назву «боротьбисти» (від назви газети «Боротьба», яку вони видавали) і у березні 1919 організаційно оформилась в Українську партію соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). Праві есери утворили свій організаційний центр і заснували свою партію (січень 1919), яка в квітні 1919 повернулася до старої назви – УПСР. Праві есери входили до Українського національного союзу і брали участь у підготовці й проведенні антигетьманського повстання. Мали свої друковані органи: журн. «Трудова республіка» (1918–19) і газ. «Трудова громада» (1917–19).

За Директорії УНР представники УПСР входили до складу урядів В. Чеховського, Б. Мартоса, Іс. Мазепи (див. *Рада Народних Міністрів УНР*). Наприк. 1919 частина членів виїхала в еміграцію, де відстоювала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григорієв). 1920 у Відні була створена «Закордонна делегація» УПСР (М. Грушевський, М. Шраг, П. Христюк, М. Чечель, Д. Ісаєвич та ін.), яка виступала за перетворення УНР на «радянську республіку». 1920–22 видавала неперіодичний орган «Борітеся – поборете» (ред. П. Христюк і М. Чечель). 1920-х партія зазнала чергових розколів і фактично як єдина орг-ція перестала існувати. 1921 у Харкові відбувся показовий судовий процес над членами ЦК УПСР. 1924 більшість членів «Закордонної делегації» УПСР повернулася в УСРР і в 1930-х була репресована. 1934 есерівські орг-ції об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР за кордоном (1932–39 видавала неперіодичний орган «Трудова Україна»; ред. Н. Григорієв та П. Богацький). 1950 УПСР разом з іншими партіями соціалістичного спрямування утворили Українську соціалістичну партію.

П. Панченко (Київ).

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ-БОРОТЬБИСТІВ (комуністів)

– укр. політ. партія, яку створили ліві есери в березні 1919. На 4-му з'їзді УПСР (11 – 16.5.1918) відбувся розкол партії на дві частини – ліве і праве крило.

Ліві есери (Г. Михайличенко, В. Блакитний, О. Шумський, М. Полоз, Л. Ковалів, А. Приходько, Ю. Мазуркевич та ін.) стояли на позиції більшовиків і ставили за мету сприяти розгортанню соціалістичної революції в Україні, виступали за орг-цію підпільної боротьби та підготовку збройного повстання проти гетьманської адміністрації. Здобувши більшість у ЦК, ліві есери заявили про перехід партії у підпілля і оголосили нову реєстрацію. Наприк. 1918 ліве крило УПСР виступило за «перехід влади в руки робітників і біднішого селянства», організованих у «ради депутатів», заявляло про необхідність «викриття антинародної політики Директорії і збройного виступу на підтримку рад. влади». Але разом з тим вони протиставляли себе більшовикам: боротьбисти (назва походить від друкованого органу лівих есерів – газети «Боротьба») намагалися згуртувати ліві укр. партії навколо свого організаційного центру (Центрревкому), протиставивши його маріонетковому Тимчасовому робітничо-селянському уряду України. Організаційне оформлення партії боротьбистів відбулося на 5-му з'їзді УПСР (3 – 11.3.1919) у Харкові, який був проголошений установчим з'їздом нової партії – Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). З'їзд ухвалив тези політ. і соціально-екон. комісії як основу майбутньої програми партії (не була вироблена) і прийняв статут. Було визнано, що «комуністичний характер сучасної революції ставить умовою її успіху диктатуру пролетаріату, яка найкраще здійснюється встановленням влади рад». Завершальний етап організаційного оформлення боротьбизму відбувся шляхом об'єднання двох загонів укр. комунізму. 6.8.1919 ЦКУПСР(б) (комуністів) і ЦК УСДРП (незалежні ліві) підписали акт про їхнє злиття і утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів). Боротьбисти були впливовою і досить численною партією, яка налічувала понад 15 тис. членів.

На поч. 1920 боротьбисти взяли участь у формуванні органів рад. влади, до участі в яких були допущені більшовиками. Члени УКП(б) сприяли реалізації більшовицьких планів насадження рад. режиму в Україні, зокрема в укр. селі. Однак більшовики, які проводили роботу з усунення з політ. арени конкуруючих партій, зокрема тих, що стояли на рад. позиціях, розпочали роботу з ліквідації УКП (боротьбистів). ЦК КП(б)У відмовила боротьбистам у рівному представництві у Всеукрревкомі та у збереженні окремої укр. Червоної армії. Це призвело до значного загострення відносин між КП(б)У і УКП (боротьбистів). Так, у січні-лютому 1920 відбулися організовані антибільшовицькі виступи у Київській, Полтавській і Катеринославській губ. В. Ленін, враховуючи чималий вплив, який мали боротьбисти серед селянства, пішов на компроміс, обіцяючи «незалежність» УСРР, і в березні 1920 УКП (боротьбистів) з допомогою Комінтерну схилив до саморозпуску і злиття з КП(б)У.

Цю подію на 9-му з'їзді РКП(б) у квітні 1920 він охарактеризував так: «все краще, що було серед боротьбистів увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політ. ари. Ця перемога варта кількох добрих битв». До КП(б)У було прийнято бл. 4 тис. боротьбистів, які зайняли в ній провідне місце. Найвідомішими діячами УКП (боротьбистів) були Л. Ковалів, Г. Михайличенко, О. Шумський, М. Полоз, П. Любченко, В. Еллан-Блакитний, А. Приходько, В. Чумак, Г. Гринько, М. Панченко, О. Лісовий, Ю. Мазуркевич, О. Довженко та ін. Відіграли визначну роль на етапі українізації. У 1930-х репресовані.

Я. Малик (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-САМОСТІЙНИКІВ (УПС) – укр. партія нац.-радикальної орієнтації. Створена 17.12.1917 на Всеукраїнському з'їзді самостійників у Києві. До її складу увійшли члени Української народної партії, військовики, безпартійні, що гуртувались навколо Союзу української державності. Головою УПС став О. Макаренко, товаришами голови І. Луценко (представник Вільного Козацтва), О. Андрієвський, П. Макаренко; секретарі: І. Андрущенко, Андрус, Зайченко-Жадько. ЦК партії складався з 21 особи. На з'їзді прийнято програму партії. Головні засади: негайне проголошення самостійної Української Народної Республіки, перехід землі до укр. хліборобів, а фабрик – до укр. робітників. Партія виступала за передачу землі селянам за трудовою нормою в тимчасове користування. Земельна реформа мала здійснюватись поетапно: спочатку ліквідувалась велика земельна власність, згодом – середнє землеволодіння, потім – дрібне. Кінцевою метою реформи мала стати нац. соціалізація землі, створення Всеукраїнського земельного фонду. Головною умовою успішного проведення земельної реформи було створення незалежної УНР. Програма УПС передбачала проведення виборів на демократичній основі до Українського парламенту як вищої законодавчої влади. Головою виконавчої влади призначався президент, який затверджував уряд – Раду Міністрів. Програму доповнювали прийняті на з'їзді постанови із земельного, робітничого, адм., судового, реліг. та ін. питань. Вплив УПС в Українській Центральній Раді був обмеженим. Соціалістична більшість УЦР вважала її буржуазно-поміщицькою партією. Наприк. 1917 УПС пропонувала створити військ. уряд на чолі з самостійниками, по суті виступаючи за введення нац. військової диктатури. У період Гетьманату УПС стояла в опозиції до політики П. Скоропадського. Входила до складу Українського національно-державного союзу. Представник УПС О. Андрієвський водночас був членом Директорії УНР. Окремі члени УПС входили до урядів В. Чехівського та С. Остапенка, зокрема, М. Білинський, Ю. Липа, О. Осець-

кий, Д. Симонів, О. Шаповал. Через непорозуміння з соціалістичною більшістю Директорії УНР 2.9.4.1919 члени УПС зробили невдалу спробу держ. перевороту на чолі з отаманом В. Оскілком. Напередодні перевороту в УПС стався розкол. З поразкою Директорії УПС припинила свою діяльність. Окремі члени УПС від імені партії продовжували роботу в Раді Республіки. У січні 1920 постанова центрального комітету УПС (УНП) внесла важливі зміни в аграрну частину програми. Вона передбачала парцеляцію великої земельної власності з передачею землі за викуп безземельному і малоземельному укр. селянству, об'єднання його у кооперативах. На поч. 1920-х відновила діяльність у Відні. З 1922 виступала під назвою Українська народна партія. Деякий час діяла на Волині. Періодичні видання УПС – тижневик «Самостійник», щоденні газ. «Самостійна Україна», «Україна», «Українські вісті» (Тернопіль), «Українська справа», «Українське діло» (Рівне).

Г. Геращенко (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ), популярна назва – **есефи** – політ. партія, що оформилася у червні 1917 колишніх членів Української демократично-радикальної партії та Товариства українських поступовців, які наприк. березня 1917 утворили Союз українських автономістів-федералістів, а згодом – УПСФ. Партія поновила програму УДРП й складалася переважно з інтелігенції, яка проводила нац.-культ. роботу, маючи найкращі з усіх партій фахові кадри. Назва партії скоріше віддавала данину духові часу (соціалізм її був поміркований), фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждерж. взаємин і децентралізовану адм. побудову. Головою УПСФ був С. Єфремов, до керівних її членів належали: А. Ніковський, І. Шраг, О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, І. Мірний, В. Біднов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, М. Кушнір, В. Шелухин та ін. Органом УПСФ була газета «Нова рада».

У період Української Центральної Ради до урядів В. Винниченка входили С. Єфремов, О. Шульгин, О. Лотоцький, П. Стебницький, І. Мірний, до уряду В. Голубовича – С. Шелухин, В. Прокопович, О. Лотоцький, І. Фещенко-Чопівський. За Гетьманату УПСФ брала участь у формуванні Українського національно-державного союзу і Українського національного союзу, її члени входили до другого уряду Ф. Лизогуба (24.10.1918): О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, М. Славінський. У період Директорії УНР брали участь в урядах В. Чехівського (П. Холодний, О. Шелухин, І. Огієнко, М. Корчинський), С. Остапенка (І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, Д. Маркович, І. Огієнко, О. Корчак-Чепурківський, М. Корчинський, М. Кривецький), Іс. Мазепи (І. Огієнко); у травні 1920 есеф-

В. Прокопович сформував Кабінет Міністрів. В еміграції у Празі 1923 УПСФ перейменувалася на Українську радикально-демократичну партію, яку очолив О. Лотоцький. Партійні лідери (М. Славінський, А. Яковлів, О. Шульгин, К. Мацієвич, В. Прокопович, О. Саліковський та ін.) співпрацювали з екзильним Державним Центром УНР. Після Другої світової війни радикальні демократи не відновили діяльності своєї партії: ідейно близьким до них був Український національно-демократичний союз, створений 1946.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ (УПС) – укр. політ. партія. Створена на установчому з'їзді партії 19.12.1992. Ініціаторами створення УПС виступили Українська спілка ветеранів Афганістану, спілка «Чорнобиль України», Союз «Чорнобиль» України, організація «Афганці Чорнобиля», творча та наукова інтелігенція, студентська молодь. Головою партії обрано полковника КГБ, заступника голови Українського союзу воїнів Афганістану М. Гречку. Чисельність партії – понад 4000 членів. Власного друкованого органу не має. Використовує газету Спілки ветеранів України «Третій тост». УПС оголосила себе центристською партією. Мета партії – створення демократичного, людяного, справедливого суспільства, в якому будуть гарантовані рівні можливості кожній людині і водночас надійний соціальний захист. Основні принципи діяльності партії – гуманізм, справедливість, верховенство закону, рівність і відповідальність перед ним. В економічній сфері УПС підтримує курс, спрямований на розвиток ринкової економіки, плюралізм форм власності. УПС виступає за держ. устрій унітарно-децентралізованого типу, хоча не відкидає ідею федеративного устрою України. На рубежі 1994–95 в орг-ції спостерігалися кризові явища, викликані розбіжностями у підходах керівництва щодо діяльності партії. 24.12.1994 М. Гречка без наданих відповідних повноважень взяв участь у нараді представників Соціал-демократичної партії України та Партії прав людини, на якій підписав постанову про проведення об'єднаного з'їзду з цими орг-ціями. 20.1.1995 з порушеннями статуту відбувся з'їзд, який ухвалив рішення про об'єднання УПС з СДПУ та ППЛ. У квітні 1995 в Києві відбувся 2-й з'їзд УПС, який виключив М. Гречку та його прихильників з партії. Обов'язки голови партії було покладено на Юрія Зубка (з лютого 1995 – голова партії).

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ ШАНУВАЛЬНИКІВ ПИВА (УПШП) – політ. партія в Україні. Установчий конгрес партії відбувся 4.4.1992. Зареєстрована Міністерством юстиції 8.8.1992. УПШП не є численною та впливовою партією. Кількість її

членів – 1,5 тис. чол. Найбільші осередки партії – у Києві, Одесі, Кривому Розі, Запоріжжі, Миколаєві. Партія не брала участі у виборах до Верховної Ради 1994: має незначне представництво в органах місцевого самоврядування. Блокується із партіями центристської та поміркованої нац.-демократичної орієнтації. Свого друкованого органу не має. Очолюють партію троє співголів: В. Єрмаков (голова Держкомітету України у справах захисту споживачів), П. Сергієнко (голова СП «Крип»), П. Тарновський (генеральний директор фірми «Алімекс»); відповідальний секретар партії – О. Зирянов. Керівний орган партії – Вища рада. Пиво – як ознака демократичності, спілкування, екологічності, єднання є символом партії. УПШП сповідує ліберально-демократичну політ. орієнтацію. Мета партії – формування в Україні громадянського суспільства на засадах приватного підприємництва, ринкових відносин та загальнолюдських цінностей. Добиватись реалізації цього завдання партія має намір, зокрема, і через відтворення цивілізованого типу шанувальників пива. В екон. сфері виступає за розвиток приватного сектора і підприємництва, допущення іноземного капіталу; розвиток с. г. на основі приватної власності на землю. У галузі національних відносин партія відстоює рівність всіх людей незалежно від їхньої національності, місця народження, віросповідання.

Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ (Українська повстанча армія; УПА) – назва ряду укр. військ.-політ. структур, що діяли в Україні протягом 20 ст. 1) УПА – назва повстанських загонів отамана Ю. Тютюнника під час 2-го Зимового походу (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*) 2) УПА – див. «Поліська січ». 3) УПА – збройно-політ. формація, що діяла в Україні у 1942–1950-х. Ідея створення укр. військ. загонів, які виконували б роль нац. армії, обговорювалася укр. політ. силами протягом усього міжвоєнного періоду. Організація українських націоналістів більше, ніж будь-яка ін. партія чи політ. об'єднання, приділяла увагу військ. вишколу своїх кадрів, розробці військ. доктрин і концепцій. Після початку нім.-рад. війни 1941–45 ОУН-сд, проголосивши у Львові відновлення Української держави (30.6.1941), в умовах окупаційного режиму розпочала роботу зі створення збройних сил. Однак нім. окупаційна адміністрація вдалася до жорстоких репресій проти укр. самостійницьких течій і ліквідувала всі спроби легального творення військ. структур. 4.7.1942 у львівській в'язниці гестапо закатувало військового референта ОУН І. Климів, ще раніше проведено масові арешти членів ОУН. До кін. 1942 в ОУН переважала доктрина, згідно з якою необхідно було створювати регулярну армію. При цьому прояви партизанських дій засуджувалися як провокаційні.

Наприк. 1942 побл. Львова відбулася конференція військ. референтів вищих проводів ОУН, яка переглянула існуючі концепції і висловилося за доцільність творення партизанських і регулярних структур під назвою Військові відділи ОУН-сд. Одноразово створено робочу групу у складі Василя Івахіва (псевд. «Сонар»), Михайла Медвідя («Карпович») і Луки Павлишина для вироблення військ. статутів та інструкцій.

Формування перших військових відділів ОУН-сд почалося на Волині під керівництвом Сергія Качинського («Остап») у серед. жовтня 1942. 7.2.1943 сотня Григорія Перегійняка («Коробка») напала на нім. поліцейні бараки у містечку Володимирець (Рівненщина). З цього часу розпочинається антинацистська боротьба ОУН. 3-тя конференція ОУН-сд 17–21.2.1943 схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА створювалися на Волині та Поліссі для оборони населення від нім. терору і захисту від рад. партизанів (діяли у цьому регіоні з зими 1942–43 і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців щодо укр. цивільного населення). Наприк. 1942 – 1-й пол. 1943 військові відділи налічували кілька тис. чол. Загальне керівництво відділами здійснював командир – Р.-Д. Клячківський. На чолі штабу стояв В. Івахів. Після загибелі В. Івахіва 13.5.1943 Крайовий військовий штаб очолив В. Сидор.

Однак дії військових відділів ОУН-сд не перенеслися з Волині та Полісся у Галичину, а робилися спроби поширити впливи на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що нім. окупаційний режим у райхскомісаріаті «Україна» був значно жорстокішим, ніж у дистрикті «Галичина» (сх. частині Генеральної губернії). Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинім. настроїв серед населення. У Галичині нацисти робили спроби загравати з укр. населенням, намагаючись протиставити українців полякам. 1942–43 саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для нім. режиму, тому українцям було дозволено створити Український центральний комітет у Кракові та Український крайовий комітет у Львові, мережу Українських допоміжних комітетів, згодом оголошено набір до дивізії «Галичина» (у планах було створення дивізії «Карпати»). Окрім того, культивувався міф про споконвічне германофільство галичан і про їхній нім. ультра-лоялізм, що знижувало активність місцевого населення.

У Галичині ОУН-сд могла розраховувати лише на створення нечисельних груп, які навіть не декларували (з тактичних міркувань) своєї приналежності до орг-ції, а виступали під назвою Українська народна самооборона чи Самооборонні кушові відділи (СКВ). Загальне командування відділами здійснював поручник Олександр Луцький («Андрієнко»). Навесні 1943 військ. відділи ОУН-сд прове-

ли консолідаційну акцію, спрямовану на об'єднання зусиль усіх розрізнених груп, що існували на Поліссі та Волині. З цією метою відбулися переговори з УПА, очолюваною Т. Боровцем. У травні 1943 переговори завершилися домовленістю про об'єднання обох груп у єдину УПА. Представники військових відділів ОУН-сд мали увійти в Штаб УПА. Однак відмінність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання протиріч між Т. Боровцем і ОУН-сд. Сторони почали звинувачувати одна одну у деструкції та розпалюванні отаманщини. Окрім того, Т. Боровець не наважувався вступати у конфлікт з польською Армією крайовою, що активно діяла на Волині, а Р.-Д. Клячківський (як і вся ОУН-сд) розглядав поляків як окупантів, тому вважав антипольські акції необхідними. Намагаючись відмежуватися від Клячківського, Т. Боровець у липні 1943 від'їхав від УПА і оголосив про створення Української народної революційної армії (УНРА).

7 – 8.8.1943 відділи УПА-Пд. на чолі з Іваном Климишиним («Круком») на Кременеччині провели роззброєння та структурну ліквідацію військ. відділів ОУН (А. Мельника) під командуванням Миколи Недзведзького («Хрона»). Більша частина мельниківців влилася в УПА, а такі діячі ОУН(м), як Федір Польовий («Поль»), Василь Штуль («Чорнота»), Максим Скорупський («Макс»), Олександр Яценюк («Волинець»), обійняли керівні посади в УПА.

19.8.1943, продовжуючи консолідаційну акцію, спрямовану на створення єдиної потужної військ. структури, відділи УПА атакували штаб УНРА на Поліссі, внаслідок чого в УПА влилося чимало колишніх прихильників Т. Боровця. Восени 1943 на Волині ліквідовано групу Тимофія Басюка («Яворенка») під назвою «Фронт української революції», яка займала антибандерівську позицію. У листопаді 1943 в основному завершилися переговори між ОУН-сд та ОУН А. Мельника, під час яких досягнуто домовленостей: про утворення єдиної УПА, про допустимість поєднання легальної участі в укр. збройних формуваннях у складі нім. армії (їх планувалося використати як підготовчо-вишкільну базу) та підпільної роботи, про припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за визволення України та про участь мельниківських представників у єдиному штабі. Однак після загадкової загибелі Р. Сушка (січень 1944) у нетривкому мельниківсько-бандерівському альянсі стався новий розкол.

Бойові дії УПА 1943 на Волині та Поліссі призвели до того, що у ряді районів було повністю ліквідовано нім. окупаційну адміністрацію і проголошено тимчасову укр. військову владу («Колківська республіка» тощо). Внаслідок цілого ряду продуманих та вдало проведених бойових операцій значно зріс авторитет УПА як військ. структури. 21.3.1943 здійснено напад на Горохів, під час якого курінь С. Качинського («Остапа») здобув численні трофеї

та кілька стратегічних об'єктів. 2.5.1943 на трасі Брест–Ковель вбито командувача «Штурмабтайлунга» генерала Віктора Люте. У сер. травня 1943 неподалік від Дубно обстріляно автомобіль, у якому їхали нім. офіцери та митрополит Української автономної церкви Олексій (Громадський), відомий своїми антинаціоналістичними виступами, вірністю Московському патріарху та відвертою колаборацією з німцями. У серпні 1943 відбувся бій у Загоріві чоти Андрія Марцинюка («Берези»), під час якого нім. сторона застосовувала важку авіацію. У бою загинули 31 повстанець (з 42) та понад 100 німців (з понад 500). Підрозділи УПА здійснювали рейди (у Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння), частина з яких мала бойовий характер (боротьба проти польських боївків і рад. партизанів), ін. – переважно пропагандистський.

У відповідь на розгортання повстанського руху нім. адміністрація вдалася до масового терору (деякий час відповідальним за каральні антипартизанські акції був ген. Еріх фон дер Бах, у майбутньому – керівник придушення Варшавського повстання 1944). У регіоні відбувалися постійні каральні акції, під час яких гітлерівці знищили велику кількість заручників із числа мирного населення. Керівники ОУН та УПА були поставлені поза законом. За голову провідника ОУН-сд М. Лебедя («Максима Рубана») гестапо призначило нагороду в 50 тис. нім. марок. 10.10.1943 нацистська влада проголосила воєнний стан у Галичині, скерований проти УНС та СКВ.

У грудні 1943 УНС прийняла назву «УПА-Зх.», що означало завершення періоду становлення УПА і початок розширення її діяльності на регіони, опанування яких перед тим було проблематичним. Перш за все, втілювався в життя план опанування Карпатських гір та налагодження дипломат. служби. 1943–44 представники УПА налагодили контакти з угорськими, румунськими, словацькими військ., а також з представниками союзників. Восени 1943–44 командування УПА досягло домовленості про дотримання нейтралітету з командуванням угор. і румун. частин, що перебували на укр. землях; у лютому 1944 укладено угоду з польською Армією крайовою про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

1943 рад. війська вступили на територію України, і УПА опинилася перед загрозою війни на два фронти. З літа 1943 почастишали сутички УПА з рад. партизанами. Спроби переговорів з представниками з'єднань О. Сабурова, С. Ковпака, Д. Медведєва, А. Бегми та П. Вершигори не дали реальних наслідків. Рад. сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, «ворогів народу». У свою чергу, і укр. націоналізм був послідовно антирадянським.

У листопаді 1943 на Житомирщині відбувся конгрес Антибільшовицького блоку народів, який намітив проект створення спільного антирад. фронту

усіх поневолених націй. У цей час у складі УПА воювали представники ін. національностей, робилися спроби створення нац. формувань з числа узбеків, грузинів тощо. Однак ці формування, як і сама участь неукраїнців в УПА, носили більше пропагандистський, аніж практичний характер. Велика увага приділялася агітаційно-пропагандистській діяльності УПА. 1943–45 віддруковано листівки-звернення «Червоноармійці!», «Брати-поляки!», «Білоруси!», а також ряд листівок рос. мовою.

Навесні 1944 відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними рад. частинами. 12.2.1944 перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю. Однак УПА продовжувала боротьбу. У квітні 1944 неподалік с. Гурби Мізоцького р-ну Рівненської обл. відбулася велика битва між відділами НКВД (30 тис. чол. під командуванням ген. Марченка) та УПА-Пд. (5 тис. чол. під командуванням Миколи Свистуна, «Ясеня»). Рад. війська завдали відчутної поразки УПА, яка втратила у цьому бою 3588 чоловік. Внаслідок каральних акцій рад. армії УПА-Пд. скоротилася до 11 куренів, УПА-Пд. – до 3 куренів.

В умовах появи 2-го фронту проведено реорг-цію командування УПА та змінено тактику дій у нових умовах. Насамперед вирішено об'єднати пости провідника ОУН та головного командира УПА. 27.1.1944 Р.-Д. Клячківський передав свої повноваження Р. Шухевичу («Тарас Чупринка»), а сам залишився командуючим УПА-Пд. (після загибелі Клячківського 12.2.1945 цей пост обійняв майор Іван Литвинчук, «Дубовий»). Головна команда УПА розпочала переговори з нім. військами про припинення конфронтації. Представник УПА о. Іван Гриньох («Герасимовський») зустрівся 5.3.1944 у Тернополі з представником командування охоронної поліції та СД кримінал-комісаром Паппе, а 28.3. – з СС-оберштурмбанфюрером Вітиском. Під час розмов ішлося про можливість укр.-нім. співпраці у спільній боротьбі проти Радянської армії, забезпечення УПА зброєю з нім. складів, обмін інформацією, яка становить тактичний інтерес для обох сторін, звільнення німцями укр. повстанців, що потрапили у полон. Щоправда, співпраця, яка намітилася на рівні охоронної поліції (шущманншафт) і УПА, не дала реальних наслідків, насамперед через брак часу, погану поінформованість низових структур, а також через неможливість досягти згоди з такими нім. структурами, як гестапо тощо. Гітлерівці продовжували репресивні акції щодо повстанців, а повстанці протягом 1-ї пол. 1944 неодноразово вели бої з нацистами.

Влітку 1944 особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розбитої у бою під Бродами дивізії «Галичина». Наприк. 1944 Р. Шухевич, перегрупвавши війська, відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій. Зросла роль зв'яз-

кових, які підтримували зв'язок між командуванням та тактичними одиницями, а також між окремими сотнями. УПА однозначно визнала себе не збройними формуваннями якоїсь однієї групи (ОУН-р), а загальноукр. армією, яка з липня 1944 підпорядкувалася Українській головній визвольній раді. Основною тактичною одиницею УПА став не курінь, а сотня, що давало можливість діяти більш мобільно і ефективно. Зросла роль надрайонних провідників. Служба безпеки УПА розпочала боротьбу з рад. диверсіями, провокаціями, із зрадниками та агентами.

З 1945 основний тягар боротьби УПА припав на УПА-Зх., а бойові дії перенеслися з Волині та Полісся в Галичину і на Буковину, де діяла Буковинська українська самооборонна армія. Не припинився повстанський рух і на Волині. Більшість політ. і збройних акцій УПА були спрямовані проти дій рад. адм. каральних органів, зокрема, проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення. Командуванням УПА розроблялися плани зі створення загону особливого призначення УПА-Сх. під командуванням Костянтина Гімелрайха, який мав пробитися в околиці Києва для орг-ції масових антирадянських виступів.

На поч. 1946 з метою ліквідувати УПА у зх. області України перекинута частина Червоної армії, прикордонних і внутр. військ, посилені загони МГБ з танками, артилерією і літаками (за деякими дан. – 585 тис. чол.). Під час бойових дій, що тривали бл. 6 місяців, відбулося понад 1,5 тис. боїв і сутичок. Втрати були великими з обох сторін: УПА втратила 5 тис. вояків, рад. війська – бл. 15 (загальні втрати УПА за роки боротьби – 20 тис. чол.; військовослужбовців Червоної армії, органів держбезпеки і внутрішніх військ – 22 тис. чол.). Масовий наступ рад. регулярних частин і каральних загонів примушував підрозділи УПА постійно міняти місця дислокації та щоразу вдаватися до іншої тактики ведення боїв. Внаслідок втрат під час кровопролитних боїв з противником, поранень і хвороб особовий склад армії 1946 скоротився на 40%, що призвело до зниження ефективності бойових дій. Проблематичним став зв'язок між командуванням та окремими частинами. До УПА потрапляли і випадкові люди, які підірвали авторитет армії. Водночас для дискредитації УПА рад. каральні органи створювали спецчастини, які у формі вояків УПА захоплювали села і знищували мирне населення – активістів рад. влади, вчителів, лікарів тощо. Рад. каральні органи своїм завданням вважали не тільки ліквідацію УПА, а й залякування населення. Зокрема, проводилися широкомасштабні акції депортації населення, масово фальсифікувалися карні справи, спалювалися та вирубувалися лісові масиви, прилюдно демонструвалися вбиті повстанці тощо. Одночасно для дезорг-ції руху Опору рад. уряд оголосив амністією повстанцям, які складуть

зброю і припинять боротьбу. Урядові звернення до учасників повстанського руху, в яких їм обіцялося помилування, оголошувалися сім разів (останній раз у грудні 1949). Але тільки амністія 1945 мала реальний вплив на УПА. У цей період з лісів вишли, за деякими дан., бл. 41 тис. повстанців.

У цих умовах командування УПА прийняло рішення про часткове виведення своїх підрозділів з України до Німеччини та Австрії. Восени 1945 і навесні 1946 з цією метою було проведено два великі рейди територією Словаччини. 1947 окремі групи повстанців здійснили рейди в ЧСР та Румунію. 1946 припинила діяльність УПА-Пн., а влітку 1947 – групи «Буг» і «Лисоня». 1948–49 активно діяла лише група «Говерла» (Дрогобиччина) та окремі сотні на Гуцульщині. Однак наприк. 1949 і вони були змушені припинити опір. Зазнало значних втрат і командування УПА. 31.1.1949 у Львові загинув шеф Головного військ. штабу полковник О. Гасин («Лицар»), 14.4.1949 командир УПА-Сх. полковник В. Сидор. Після загибелі 5.3.1950 у бою під Львовом головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Р. Шухевича УПА як єдина військова формація припинила існування.

Проте обмежені бойові дії продовжували вести окремі підрозділи УПА. Через їх велику рухливість і блискавичність у проведенні операцій та зв'язки з місцевим підпіллям регулярні війська були мало-ефективними у боротьбі з цими підрозділами. Після смерті Р. Шухевича головнокомандувачем УПА став полковник Василь Кук («Юрій Леміш»). Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у травні 1955 В. Кука. За деякими дан., окремі боївки УПА продовжували зберігати боєздатність і були ліквідовані лише наприк. 1950-х.

Протягом 1944–48 частини УПА ефективно діяли на укр. землях (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя), які внаслідок рад.-польськ. договору 16.8.1945 залишилися у складі Польщі. У Закерзонні відділи УПА (зокрема, армійська група «Сян»; командир полк. М. Онишкевич, псевд. «Орест» і крайовий провідник ОУН Я. Старух) вели боротьбу проти комуністичного режиму, рад. і польськ. спецпідрозділів та шовіністичних елементів, які тероризували укр. населення і проводили акції масового насильного переселення українців.

Наприк. Другої світової війни командування УПА уклало угоду (18.5.1946) з Армією Крайовою, а згодом з повстанською структурою «Воля і незалежність» («ВІН») про встановлення демаркаційної лінії і взаємну співпрацю в боротьбі проти спільного ворога. У Польщі існують різноманітні точки зору на діяльність УПА, однак незаперечним є факт спільної боротьби УПА та «ВІН» проти комуністичного режиму. 27.5.1946 польські та укр. повстанські підрозділи провели спільну операцію на м. Грубешів. Укр. загоном командував хорунжий Євген Штендера («Прірва»). Навесні 1947 у бою з відділом УПА

під командуванням Степана Хріна загинув заступник міністра оборони Польщі ген. К. Свєрчевський, що стало приводом для розгортання акції депортації укр. населення з етнічних укр. земель (див. «Вісла» операція). У новостворені на колишніх нім. землях воєводства (Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Щецинське, Познанське) насильно переселено бл. 150 тис. українців. Масові репресії польського комуністичного уряду викликали рішучу протидію УПА. Для боротьби з частинами УПА польське командування направило на територію Закерзоння 20-тис. армію під командуванням ген. С. Моссора. 20.9.1947 у бою з підрозділами польських урядових військ загинув провідник ОУН на Закерзонні Я. Старух. Після тривалих кровопролитних боїв з переважаючими силами противника командування УПА вирішило вивести 16 бойових сотень з території Закерзоння. 29.6.1947 три сотні (у-3, у-5, у-8) прорвалися на територію Дрогобичської обл., сотня у-2 під командуванням Михайла Дуди («Громенка») пробилася через територію Чехо-Словаччини у Зх. Німеччину. Решта відділів УПА були розбиті, і тактичний відтинок «Сян» припинив своє існування.

Структура УПА. На чолі УПА стояли Головна команда та Головний військ. штаб. Армія ділилася на три Генеральні воєнні округи: УПА-Пн. (Волинь і Полісся), УПА-Зх. (Галичина, укр. землі у складі Польщі), УПА-Сх. УПА-Пд. (Кам'янець-Подільська, Вінницька обл. та Крем'янецьчина). Головну команду становили головний командир та члени Головного військ. штабу. Штаб ділився на сім управлінь: 1 – оперативне, 2 – розвідувальне, 3 – постачання, 4 – персональне, 5 – вишкільне, 6 – політ. виховання, 7 – військ. інспекторів. Кожна Генеральна воєнна округа (ГВО) поділялася на воєнні округи (ВО). На поч. 1944 їх було в УПА-Пн. – 3, УПА-Зх. – 6, УПА-Сх. – 2. У серпні 1944 УПА-Пн. реформовано на 2 ВО, а УПА-Зх. – на 4. УПА-Сх. фактично припинила існування. Кожною ГВО і ВО керував командир та штаб на чолі з шефом штабу та штабними відділами. Основною бойовою одиницею УПА була сотня (рота), яка об'єднувалася в курені (батальйони). Групи куренів утворювали загони (полки). Усі військ. одиниці ВО становили групу (дивізію) з різною чисельністю – від 12 до 36 сотень. Групи однієї ГВО творили тактичну одиницю, рівну армійському корпусові. Як правило, сотня ділилася на три чоти, кожна чота – на три рої, а кожен рій – на дві ланки. Однак у деякі періоди сотні могли мати по чотири чоти, а чота – по чотири рої. Почет командира складався з політвиховника, бунчужного, представника Служби безпеки, санітара, зв'язкових, іноді – з представників військ.-польової жандармерії та розвідників. Командир першої чоти автоматично ставав заступником командира сотні.

Кожен курінь складався з 2–4 сотень. Командир куреня мав почет у складі шефа штабу (або ад'ютан-

та), політвиховника, бунчужного, капелана, лікаря та референта СБ. 1944 відбулася реорг-ція УПА. Тактичними одиницями стали «бригади» (бл. 400 чол.). Бригада ділилася на загони, а ті – на відділи і підвідділи. Тактичні одиниці УПА ідентифікувалися за кодovими назвами, іменами іст. осіб, подій, загиблих бійців. Іноді вживалися шифри чи порядкові номери. Основу УПА складали піхотні підрозділи, хоча кожен ВО мав по 1–2 сотні кінноти, а також відділи важкої артилерії. Існують суперечливі дані про використання частинами УПА у бойових діях захоплених у противника танків і літаків. Найрозповсюдженою зброєю були автомати нім. виробництва («Шмайсер» тощо), гвинтівки типу «Карабін», пістолети-кулемети Шпагіна (ПКШ) та ручні кулемети Дегтярьова.

Військові ранги та звання. В УПА було запроваджено традиційну систему рангів, базовану на Пруському статуті. Існували рядові ранги: стрілець і старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник; генеральські: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник (останні два звання ніколи не присвоювались). За час існування УПА лише тричі присвоювались генеральські звання.

Одночасно існувала система функціональних призначень: ройовий, чотовий, сотенний, курінний, командир загону або тактичного відтинку, командир ВО чи групи, крайовий командир УПА, головний командир УПА. Деякий час вживалася система нашивок для відзнак командирів. Ройовий носив одну прямокутну «шпалу», чотовий – дві, сотенний – три, курінний – одну фауподібну нашивку, командир загону – дві, командир ВО (командир групи) – 3, крайовий командир – Тризуб і одну фауподібну нашивку, головний командир – Тризуб і дубовий листок. З приходом рад. військ та посиленням системи конспірації нашивки було ліквідовано.

Вишкіл. УПА постійно відчувала брак кадрових офіцерів. Спочатку використовувалися на старшинських посадах старшини Армії УНР та Української галицької армії. Проте згодом через їхній вік було прийнято рішення частково демобілізувати, а частково використати для роботи у штабах. Використовувалися кадри, котрі пройшли вишкіл у бойовій референтурі ОУН чи на військ. курсах ОУН у Кракові або Відні. 1943 прийнято рішення створити школи (вишкільні сотні) для майбутніх старшин. Як правило, вишкіл у таких школах тривав чотири місяці. У липні–жовтні 1944 на теренах УПА-Пн. діяла школа «Дружинники» під командуванням поручника «Гориня». У жовтні 1943 – січні 1944 на Волині діяла школа «Лісові чорти» під командуванням поручника Федора Польового («Поля»). З наближенням рад. військ вишкільні курси було перенесено у Галичину. В Карпатах у лютому 1944 засновано школу «Олені», яка дала два випуски: «Олені-1»

та «Олені-2» (березень–жовтень 1944). Командував школою «Олені» поручник «Хмель», а після його смерті – Ф. Польовий. Всього через вишкіл у трьох школах пройшло 700 майбутніх старшин. 1943–44 підстаршинські школи існували і при деяких групах.

Преса УПА. Головними виданнями УПА були журн.: «До зброї» (1943), «Повстанець» (1944–46), «Український перець» (1943–45), «Ідея і чин» (1942–46), «Осередок інформації і пропаганди» (1948–51). На окремих теренах друкувалися газети «За самостійну Україну» (1942), «Бюлетень» (1942), «Інформатор» (1942), журнали «Юнак» (1943), «Вісті» (1943), газети «За Українську державу» (1944), «На чотах» (1946), «На зміну» (1946), «Молодий революціонер» (1948). Випускали свої друковані органи й окремі тактичні відділи: «Шлях перемоги» (група «Говерла»), «Стрілецькі вісті» (група «Буг»), «Лісовик» (група «Сян»), «Чорний ліс» (Станіславський тактичний відділок) тощо. Група «Говерла», окрім того, видавала односторінковий «Чин зброї», а група «Буг» – «Літопис УПА». Виходило чимало брошур, підручників, листівок тощо. Усі видання УПА контролювалися (готувалися та проходили цензуру) у 6 відділах штабів різних рівнів. До найвизначніших підпільних публіцистів належали Я. Старух, Михайло Дяченко («Марко Боєслав»), Яків Бусла («Галина»), П. Полтава, О. Дяків та ін. Деякий час у Карпатах діяла підпільна радіостанція «Афродіта», керівником якої був Я. Старух.

Нагороди УПА. В УПА 1944 було введено спеціальні нагороди: Золотий Хрест бойової заслуги – 1 і 2 ступенів, Срібний Хрест бойової заслуги – 1 і 2 ступенів, Бронзовий Хрест бойової заслуги, відзначення в наказі Крайового військ. штабу, похвала в наказі військ. округи та вирізнення в наказі відділу. Членів теренової мережі ОУН, політвиховників, членів СБ та цивільних осіб нагороджували Золотим Хрестом заслуги, Срібним Хрестом заслуги, Бронзовим Хрестом заслуги. За поранення в бою нагороджували Срібною Зіркою, а за п'ять поранень – Золотою Зіркою. Нагороджені відзнаками отримували звання «лицар» – напр., «Лицар Золотого Хреста бойової заслуги». Металеві нагороди та нагрудні знаки з'явилися 1951 і були виготовлені підпільно за проектом чл. референтури пропаганди Н. Хасевича.

Чисельність. Питання про чисельність УПА залишається одним із найсуперечливіших в історії укр. повстанського руху. Нім. офіційні документи наводили цифру 100–200 тис. чол. на 1944. Ця оцінка часто зустрічається в працях істориків на Заході. Натомість рад. джерела називали число бл. 90–100 тис. чол. Відповідно цю цифру можна зустріти у рад. і пострад. історіографії. Архівні документи ОУН та УПА, що збереглися на Заході, засвідчують, що армія налічувала на кін. 1943 бл. 20 тис. чол., сягнувши своєї максимальної цифри – 25–30 тис. чол. – весною 1944. Деякі дослідники вважають число 90 тис. сильно заниженим, що

підтверджують недавно оприлюднені секретні рад. документи. За дан. НКВД УРСР, за період з лютого 1944 по 1.1.1946 внаслідок боротьби з УПА 103313 «бандитів» було убито, 110 785 – затримано, 15 959 – заарештовано, ще 50 тис. прийшло «з повинною», що в загальному становить 280 тис. чол. Врахувавши те, що в це число потрапили люди не причетні до діяльності УПА, все одно чисельність УПА була значно більша за 90 тис. чол. За найновішими підрахунками, за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і повоєнний період через УПА й підлілля ОУН перейшло понад 400 тис. чол. – майже вдвічі більше, ніж через рад. партизанські загони.

К. Бондаренко, Ю. Киричук (Львів).

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА з канонічно послідовною ієрархією (коротка назва – Українська православна церква; Соборно-єпископська церква; за статутом, затвердженим рад. владою – Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви – БОПУПАЦ) – одна з православних церков в Україні у 1920–30-х. Оформилась 4–5.6.1925 на сесії собору єпископів України у Лубнах (тепер Полтавська обл.), організованого прихильниками автокефалії Української церкви, нац. реформовані та собороправності на традиційних канонічних засадах (у лоні Російської православної церкви). Прихильники Соборно-єпископської церкви не визнавали канонічності собору 1921 і відмежовувалися від Української автокефальної православної церкви. На 1927 налічувала 418 (бл. 5%) православних парафій України. Найбільшого поширення набула на Полтавщині, Поділлі, Харківщині, Херсонщині, Донеччині. Впроваджувала у богослужіння укр. мову. Не поділяла позиції УАПЦ і обновленців щодо заміни церковних канонів і протестанської за змістом ревізії норм церковної етики та обрядовості. Система управління відзначалась демократизмом: на рівні парафій, благочинній, округ передбачалась діяльність церковних представництв, які на 2/3 склалися з мирян, очолюваних священнослужителями. Керівний орган церкви – Священний собор православних єпископів усієї України, а його виконавчий орган – президія у складі голови, двох заступників і секретаря. Голова собору водночас був і головою виконавчого органу. Першим очолив церкву та одержав титул архієпископа всієї України єпископ Кам'янецький Павло Погорілко. Після арешту П. Погорілка рад. органами влади його наступником з титулом митрополит усієї України став у січні 1929 єпископ Лубенський Феofil (Феофіл) Булдовський. Місцем перебування виконавчого органу церкви був Харків, пізніше (до 1937) – Луганськ. Із закриттям останньої парафії Соборно-єпископської церкви у м. Луганську та переїздом митрополита Феofilа до Харкова церква як організаційна цілісність перестала існувати. У липні 1942

Феофіл Булдовський, як митрополит Харківський і Полтавський, приєднався до відновленої УАПЦ.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УПЦ) – православне церк. утворення, що діє в Україні. Створена як автономна складова частина РПЦ у січні 1990. У процесі нац. відродження в Україні відбувалося відновлення статусу традиційних церков укр. народу – УАПЦ і УГКЦ. На поч. 1989 православні парафії Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської обл. розпочали процес розриву з Московським патріархатом та висунули ідею створення власного патріархату. Намагаючись зберегти контроль над православними парафіями в Україні, Архієрейський собор РПЦ 1.1.1990 прийняв «Положення про екзархати», відповідно до якого РПЦ в Україні було перейменовано на Українську православну церкву (УПЦ), надано адм. автономію при збереженні канонічного підпорядкування Московському патріархату. 9.6.1990 Предстоятелем УПЦ був обраний Філарет. Однак керівництво УПЦ стало на шлях виборювання повної незалежності Церкви. Неодноразове звернення духовенства УПЦ до Московського патріархату про надання Церкві самостійності, складна релігійна ситуація та міжконфесійні конфлікти в Україні спонукали ієрархію РПЦ надати УПЦ незалежність в управлінні, що й було ухвалено в жовтні 1990 Архієрейським собором у Москві. Константинопольський патріарх Димитрій визнав УПЦ частиною РПЦ.

У листопаді 1991 Помісний собор УПЦ звернувся до Московського патріарха Алексія II і архієреїв РПЦ з проханням дарувати УПЦ повну незалежність відповідно до церковних традицій, що призвело б до утвердження в Україні канонічної автокефалії православної церкви. Проте рішення про надання автокефалії УПЦ штучно гальмувалося у Москві. Наприк. 1991 у рос. засобах масової інформації розпочалася кампанія з дискредитації митрополита Філарета (11.6.1992 Архієрейським собором РПЦ позбавлений усіх церковних санів). У червні 1992 на зібранні у Харкові частина духовенства проголосила себе собором УПЦ і ухвалила рішення про зміщення предстоятеля УПЦ митрополита Філарета та обрала предстоятелем керуючого справами Московської патріархії митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана).

Станом на 1.1.1998 УПЦ нараховує 7386 громад, що складає бл. 37% усіх релігійних громад в Україні.

Л. Харькова (Львів).

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ (УПЦ КП) – утворена на об'єднавчому Всеукраїнському помісному православному соборі, що відбувся 25–26.6.1992 у Києві. Учасниками Собору були духовен-

ство і миряни Української автокефальної православної церкви та представники частини УПЦ, яка визнала необхідність автокефалії Української церкви у незалежній державі, на чолі з митрополитом Київським і всієї України Філаретом. Собор проголосив визнання авторитету і повноважень Патріарха УАПЦ Мстислава (С. Скрипник). Наприк. 1992 проголосивши незгоду з деякими умовами об'єднання, частина духовенства (архієпископ Петро (Петрусь) і єпископ Михайл (Дуткевич) відійшла від УПЦ КП, зберігаючи назву УАПЦ (статут зареєстровано у червні 1995).

Предстоятелем УПЦ КП є патріарх. Вища влада належить Помісному собору, чл. якого є всі правлячі та вікарні архієреї. При патріархові діє Священний синод. Для вирішення особливої ваги загальноцерк. питань (зокрема, обрання патріарха) скликається Всеукраїнський православний собор. Можливості врахування голосу мирян в орг-ції церковного життя реалізується через Вищу церковну раду.

На поч. 1993 УПЦ КП об'єднавала 20 єпархій, бл. десятих монастирів, 4 духовні семінарії. Після смерті у червні 1993 Патріарха Мстислава УПЦ КП вперше провела вибори свого предстоятеля. 20–24.10.1993 у Києві Всеукраїнський православний собор обрав на престол патріаршого місцезблостителя, митрополита Чернігівського і Сумського Володимира (В. Романюк) із титулом святійшого патріарха Київського і всієї Руси-України. Після обрання святійшого патріарха Володимира п'ятеро єпископів на чолі з колишнім митрополитом Антонієм (Масендичем) проголосили своє повернення у лоно РПЦ.

УПЦ КП намагалася згуртувати православних українців як на Батьківщині, так і в діаспорі навколо єдиного церковного центру – Київського патріаршого престолу. Водночас УПЦ КП гарантувала вільний розвиток усіх нац. меншин. Богослужбовими мовами у церкві є укр. та церковнослов'янська в обох її фонетичних варіантах – рос. і укр.). Налагоджено видавничу діяльність. Крім постійних періодичних видань, з'явилися ряд репринтів та нових богослужбових, катехитичних книг, молитовників, друкується Св. Письмо. З благословення патріарха Володимира було видруковано перекладений з рос. мови «Закон Божий» прот. Серафима Слободського (1996).

УПЦ КП поступово розбудовувала свої структури, здобувала прихильність вірних в Україні, налагоджувала контакти з укр. православними церквами за кордоном. У грудні 1993 до складу УПЦ КП було прийнято громаду Російської православної вільної церкви м. Ногінська Московської обл. на чолі з архимандритом Адріаном (Стариною). У РФ було створено три єпархії УПЦ КП: Богородську (архієпископ Адріан), Обоянсько-Білгородську (єпископ Іоасаф; Шибаєв) та Тобольсько-Єнісейську (єпископ Варух; Тищенко). 29.9.1997 спецпідрозділи ФСБ РФ і міліції захопили кафедр-

ральний собор та комплекс споруд Богородської єпархії УПЦ КП у м. Ногінську. Понад 100 парафіан було заарештовано, серед травмованих – архієпископ Адріан. У зв'язку з цими подіями МЗС України 7.10.1997 надіслало ноту протесту з вимогою повернути УПЦ КП відібраний храм, резиденцію владики, приміщення навч. закладів (духовної семінарії та укр. ліцею) та жіночого монастиря.

З проханням прийняти їх під юрисдикцію патріарха Київського звернулися ряд єпархій та громад у США, Зх. Європі, Греції та ін. країнах. Сьогодні за кордоном діє низка місій та парафій УПЦ КП.

Після смерті патріарха Володимира (14.7.1995) рішенням Всеукраїнського православного собору УПЦ КП від 20.10.1995 патріархом Київським і всієї Русі-України було обрано митрополита Київського Філарета. Всеукраїнський православний помісний собор УПЦ КП підтвердив право Архієрейського собору створювати нові єпархії, змінювати їх межі в Україні та за кордоном. Архієрейському собору доручено створити комісію з канонізації київ. митрополита Петра Могили. Обрано новий склад Вищої церковної ради, куди увійшли також І. Драч, П. Мовчан, В. Мулява, В. Червоний та ін. Кілька архієреїв, проголосили свою незгоду із рішенням Собору, вийшли зі складу УПЦ КП і перейшли в УАПЦ (митрополит Андрій Абрамчук, єпископи Вінницький Роман Балачук, Тернопільський і Буцацький Василь Боднарчук, Хмельницький і Кам'янець-Подільський Мефодій Кудряков). На поч. 1996 УПЦ КП налічувала 22 єпархії, 15 монастирів та 7 духовних навч. закладів.

20.2.1997 Архієрейський собор Російської православної церкви проголосив відлучення від церкви глави УПЦ КП патріарха Філарета. Священний синод УПЦ КП визнав це рішення таким, що не має канонічної та юридичної сили.

УПЦ КП послідовно виступає за об'єднання всіх гілок укр. православ'я в єдину Українську православну церкву та визнання за нею канонічної автокефалії. У квітні 1997 рішенням Святейшого синоду до складу УПЦ КП прийнято (за власним проханням) парафії та духовенство ряду районів Івано-Франківської єпархії УАПЦ, що спричинилося до чергової адм. реформи – поділу Івано-Франківської єпархії УПЦ КП на Івано-Франківську та Коломийську. До складу єпископату церкви, згідно з поданим проханням, прийнято також Іоана (Бойчука), єпископа Рівненського і Житомирського, керуючого справами УАПЦ. 30.9.1997 Священний Синод УПЦ КП ухвалив прийняти до складу УПЦ КП митрополита Тернопільського і Буцацького УАПЦ Василя (Боднарчука) з духовенством і парафіями. На Синоді було вирішено розділити Чернівецьку єпархію на Чернівецьку та Кіцманську і створити окрему Херсонську єпархію. Уже на кін. 1997 УПЦ КП налічувала 25 єпархій в Україні, 24 архієреї, понад 3000 парафій, 4 духовних семінарії,

2 духовні академії (у Києві та Львові), богословський ф-т при Чернівецькому ун-ті, кілька духовних училищ, бл. 400 недільних шкіл, 23 чоловічих і жіночих монастирів. У духовних навч. закладах навчалось бл. 1500 студентів. Згідно з інформацією Державного комітету у справах релігій станом на 1.1.2001 УПЦ КП налічувала 2781 громаду, 22 монастирі, 18 місій, 16 навч. закладів, 748 недільних шкіл.

УПЦ КП активно залучається до діяльності і сама стає ініціатором проведення ряду благодійних акцій, орг-ції виставок, фестивалів, круглих столів, наук. конференцій. 1996 УПЦ КП широко відзначала 75-ту річницю утворення УАПЦ та 400-ту річницю від дня народження Київського митрополита Петра Могили. У квітні 1996 укр. дослідники брали участь у роботі наук. конференції, присвяченої ювілею митрополита Петра, організованій Богородською єпархією УПЦ КП у підмосковному м. Ногінську. 12.12.1996 Архієрейський собор УПЦ КП прийняв рішення про канонізацію київ. митрополита Петра (Могили) з вшануванням його пам'яті у день 1.1. (за новим стилем). Прийнято текст тропаря і кондака святителю, укладено його «Житіє». Патріарх Філарет брав участь у роботі 2-го Всесвітнього форуму українців у Києві 21 – 23.8.1997.

17 – 18.2.1998 у Києві під опікою УПЦ КП відбулася Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея «Заповідь нову даю вам: любіть один одного», організаційний комітет якої очолив патріарх Філарет. У її рамках були розглянуті проблеми духовності на зламі тисячоліть, проблеми сім'ї і виховання, відносини між церквою і державою, вплив християнства на розвиток культури, єдності українського православ'я, проблеми перекладу Св. Письма і богослужбових книг на укр. мову та ін. Матеріали конференції були опубліковані в збірнику.

Видавничий відділ УПЦ КП готує до друку богослужбову літературу укр. мовою. Виходять часописи «Православний вісник», «Інформаційний бюлетень», з 1999 видається газета-двожизневік «Голос православ'я». Власну газету «Духовна академія» видає КДА. Розвивається видавнича діяльність і в окремих єпархіях. Створено спеціальну Богословську комісію для перекладу Св. Письма і богослужбової літератури. Результатом її діяльності стала поява 1997 «Апостола», згодом – кількох видань Молитовника; Богослужбових Євангелій, Часослова, Требника. З благословення патріарха Філарета перевидано «Нарис історії Української православної церкви» проф. І. Власовського (1998), двотомник О. Лотоцького «Автокефалія» (1999), розпочато видання збірника «Український богослов». 1999 вийшов друком двотомний збірник проповідей патріарха Філарета, приурочений до ювілею християнства. Перевиданням підручників «Закону Божого», здійсненим місією УПЦ КП на Святій Землі, 2000 започатковано видання «Сімейної Пра-

вославної бібліотеки». Зусиллями ректора Київської духовної академії і семінарії єпископа Переяслав-Хмельницького Димитрія (Рудюка), який очолює видавничий відділ УПЦ КП, відновлюється видання «Праць Київської духовної академії», регулярно публікуються матеріали соборів, семінарів, конференцій, збірники проповідей, богословських та іст. статей, документів з історії українського православ'я.

Церква підтримує відносини з рядом православних церков за кордоном. Здійснюється євхаристійне єднання з Болгарською православною церквою; Білоруською автокефальною православною церквою (предстоятель – митрополит Ізяслав). У складення в стосунках УПЦ КП з УПЦ у діаспорі виникли після прийняття до складу УПЦ КП 1998 кількох парафій УПЦ в США на їх прохання. УПЦ КП відкрита до діалогу з усіма християнськими конфесіями, бере участь в екуменічних заходах, що відбуваються в Україні. Виявляється готовність до переговорів з УПЦ МП, УАПЦ; діалог любові проводить церква з *Українською греко-католицькою церквою*. 21.7.1997 предстоятель УПЦ КП одним із перших поставив свій підпис під Меморандумом про незастосування сили у міжконфесійних відносинах. Під патронатом УПЦ КП діє Всеукраїнський міжнар. церковно-громад. комітет з відзначення 2000-ліття Різдва Христового. У березні 1998 з метою подолання кризи в укр. православ'ї було підписано Меморандум предстоятелів УПЦ КП та УАПЦ про об'єднання церков в єдину Українську помісну православну церкву з патріаршим управлінням. Згодом патріарх УАПЦ Димитрій опротестував чинність цього документа. Упродовж 2000 було проведено низку зустрічей та засідань представників укр. православних церков з метою вивчення стану міжцерк. стосунків та пошуку шляху об'єднання. Незважаючи на категоричні протести та заяви представників ієрархії Московського патріархату, Вселенський патріарх Варфоломей I висловив підтримку заходам укр. духовенства та визнав можливість канонічного визнання повнотою православ'я єдиної помісної УПЦ. Дії Константинопольського патріарха сприяли активізації обговорення та пошуку шляхів об'єднання УПЦ КП та УАПЦ. 15.5, 6–9.9 та 7–8.11.2000 патріарх Варфоломей прийняв делегації УПЦ КП, ведучи переговори про можливості об'єднання укр. церков. 14–15.9. представники УПЦ КП були запрошені як гості до участі в роботі помісного собору УАПЦ, який відмовився від обрання патріарха, підтримавши ідею майбутнього об'єднання. Після собору архієреї УПЦ КП і УАПЦ підписали спільного листа до Константинопольського патріарха з висловленням прагнення єдності та встановлення канонічного і євхаристійного єднання з Константинопольською церквою та всіма помісними церквами. 8.11.2000 у Константинополі делегації УПЦ КП і УАПЦ підписали «Домовленості» про подальший процес

об'єднання. Після повернення в Україну частина ієрархії УАПЦ відмовилася від послідовного втілення домовленостей у життя. У квітні 2001 у Берліні відбулася зустріч представників Вселенського та Московського патріархатів, на якій було прийнято рішення про спільну діяльність у нормалізації церковної ситуації в Україні. 26–29.5.2001 відбулася зустріч представників обох патріархій у Києві. Обидві делегації зустрілися з представниками укр. церков, домовилися про наступні переговори на рівні архієрейського представництва в Цюриху у липні 2001. З ініціативи ієрархії УПЦ КП проведено зустрічі з духовенством УАПЦ. Київська патріархія підтримує постійний контакт із Вселенським патріархом.

9 – 10.1.2001 у Києві відбувся ювілейний помісний собор УПЦ КП, у постановках та декларації якого було підсумовано різні аспекти діяльності церкви, визначено напрями спрямування зусиль у майбутньому. Документи собору містять висновки стосовно проблем секуляризації суспільства, сім'ї та охорони здоров'я, християнства і науково-технічного прогресу, проблем екології та біоетики, питань взаємовідносин церкви і держави, питання помісної УПЦ та ін. Собор розглянув також проблеми розвитку духовної освіти, значення православного чернецтва у житті церкви та ін.

Зусиллями вірних та духовенства УПЦ КП на Україні зведено сотні храмів, відбудовано та відреставровано десятки пам'яток укр. церковного мистецтва минулих століть, зокрема Золотоверхий Свято-Михайлівський собор і монастир (у монастирському комплексі розміщено також Київську духовну академію і семінарію), храм Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі) в Києві та ін. На 1.1.2001 у стани будівництва перебували 228 храмів УПЦ КП.

Згідно з результатами дослідження, проведеного «СОЦІС-Геллап» у вересні 2000, УПЦ КП об'єднує 31% свідомих віруючих в Україні при приналежності до неї 23% всіх парафій.

В. Кметь (Львів).

УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (спершу – Русько-українська радикальна партія; з 1926 – Українська радикально-соціалістична партія) – перша укр. політ. партія. Утворена 1890 у Львові. Засновниками і лідерами були І. Франко (до 1899), М. Павлик (до 1914), В. Будзиновський, С. Данилович, Є. Левицький та ін. Великий вплив на формування ідеології радикального руху мав М. Драгоманов. У своїй діяльності РУРП прагнула поєднати відстоювання соціальних інтересів укр. селян Галичини з захистом нац. прав укр. народу. Під час гострих внутрішньопарт. дискусій між т. зв. старими (І. Франко, М. Павлик) та молодими (В. Будзиновський, В. Охримович, Є. Левицький та ін.) вперше висунуто й обгрунтовано постулат політ. самостійності України (книжка Ю. Бачинського «Україна irredenta», 1895 та 2-га програма партії РУРП,

1895). Після розколу РУРП 1899 частина членів увійшла до складу новоорганізованих Української національно-демократичної партії та Української соціал-демократичної партії. Разом з УНДП утворила в укр. політ. русі неофіційну двопартійну систему, в якій РУРП припадала роль лівої опозиції до центристської УНДП. Діячі партії відіграли значну роль в організації селянських страйків у Галичині 1902, січового руху (К. Трильовський), обіймали провідні посади в уряді ЗУНР (Л. Бачинський, Д. Вітовський, Г. Дувір'як, І. Макух, А. Шмігельський). 1919–39 під час польськ. окупації Галичини УРП була однією з найвпливовіших партій т. зв. легального сектора. 1926 об'єдналася з волинською Українською соціально-революційною партією під назвою Українська радикально-соціалістична партія. Чисельність партії сягала 20 тис. чол. 1931 вступила до 2-го Соціалістичного Інтернаціоналу. Головами партії під час Першої світової війни і у міжвоєнний період були М. Лагодинський (1914–19), Л. Бачинський (1926–30), І. Макух (1930–39). Основні видання: «Народ» (1890–95, 1918), «Хлібороб» (1891–95), «Громадський голос» (1895–1939, з перервами). Після Другої світової війни діяла в еміграції. 1950 разом з ін. партіями соціалістичного спрямування увійшла до новоствореної Української соціалістичної партії.

Я. Грицак (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УРП)

– укр. партія ліберально-народницького напрямку. Створена восени 1904 групою членів, що вийшли з Української демократичної партії. Лідерами партії стали Б. Грінченко, С. Єфремов, Модест Левицький, Ф. Матушевський, Л. Юркевич та ін. Програмні вимоги УДП і УРП у багатьох випадках, зокрема з нац. питання, співпадали. УРП висувала вимоги надання широкої нац.-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної держави; виступала за вільне вживання укр. мови в школах і адм. установах України тощо. Основні програмні засади УРП зазнавали значного впливу соціал-демократичних ідей. УРП розгорнула широку видавничу роботу. 1904–05 видала у Львові та Петербурзі велику кількість політ. брошур, зокрема: «Чому у нас досі немає доброго ладу?», «Чого нам треба?», «Як люди собі прав добувають?». У брошурі С. Ярошенка «Як люди собі прав добувають?» докладно і доступно викладено програмні цілі партії – боротьба проти абсолютизму за землю і волю. Головним методом боротьби селян під час революції партія вважала «тихий бунт», «сидячий страйк», які, з одного боку, не спровокують поліцію та солдат на активні дії, а з іншого – забезпечать можливість вирішення вимог страйкуючих. Після видання Маніфесту 17.10.1905 УРП разом з ін. укр. партіями взялася за організувати «Про-

світ», драм. і муз. гуртків, т-в українознавства тощо. Незначний вплив партії серед населення та подібна оцінка подій революції 1905 сприяли зближенню позицій УДП і УРП, які в грудні 1905 об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію.

Г. Кривошій (Запоріжжя).

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР; до 1937 – Українська Соціалістична Радянська Республіка, УСРР)

– форма державності, що існувала в Україні 1917–91. Виникла в умовах соціальної і нац. війни, яка розгорнулася в Російській імперії після падіння самодержавства. Являла собою сурогат нац. державності. У центр. Росії рев. процес визначався боротьбою лівих і правих партій, а також суперництвом лівих за вплив на ради – позапарт. класові організації, які виникли в країні через особливу гостроту соціально-класового протистояння. У нац. окраїнах імперії таке протистояння також існувало, але на передньому плані опинилася боротьба пригноблених народів за держ. права. Гострота соціальної боротьби зумовила дрейф правого і лівого таборів до політ. екстремізму. В обох таборах перемогли сили, які прагнули встановлення диктатури, а не демократії. Однак опанований більшовиками рад. табір виявився гнучкішим у «збиранні» імперії, ніж білогвардійський. Замість дорев. форм адм. управління він запропонував народам нац. окраїн рад. форму співдружності незалежних рад. республік. Принципова можливість такої побудови без шкоди для більшовицької диктатури зумовлювалася самою природою рад. влади як форми диктатури. Комуністична партія здійснювала диктатуру шляхом прямого контролю над одержавленою економікою, системою рад. профспілок, громад. організації, силовими структурами і засобами масової інформації. До нижчих щаблів управління були залучені мільйони людей з обмеженими владними функціями, чим створювалася ілюзія народовладдя. Завдяки ієрархічній побудові партії та ін. орг-цій повнота влади зосереджувалася на вершині управлінської вертикалі – у компартійному керівництві.

Після Жовтневого перевороту у Петрограді лідер більшовиків України Г. П'ятаков 17.11.1917 запропонував скликати Всеукраїнський з'їзд рад, щоб сформувати на ньому вищий законодавчий орган Рад. України – Центральну Раду. Нарком у справах національностей Радянської Росії Й. Сталін схвалив тактику підміни Української Центральної Ради маріонетковою установою під тотожною назвою і 30.11.1917 порадив більшовикам укр. губернії, включаючи пд. та сх., організувати такий з'їзд. В умовах боротьби за владу в Україні центр. рос. уряд виявив готовність, як того постійно вимагала УЦР, поширити кордони Рад. України на територію дев'яти губерній (Тимчасовий уряд і Раднарком визнавали Україну тільки в кордонах дер-

жави Б. Хмельницького). Це пояснювалося тим, що більшовики мали сильні позиції лише у пд. та сх. губерніях. 11–12(24–25).12.1917 у Харкові, який уже зайняли червоногвардійці В. Антонова-Овсієнка, організований більшовиками з'їзд рад висловився за встановлення рад. влади й проголосив Українську республіку рад. робітничих, солдатських і селянських депутатів. Домігшись створення паралельної рад. «Української Народної Республіки» та маріонеткового більшовицького уряду – Народного Секретаріату, Раднарком направив в Україну свої війська, поступово усуваючи від влади Центральну Раду. Новостворена рад. державність була привнесена ззовні, а не сформувалася органічно всередині укр. суспільства. Те, що майже всі члени рад. уряду в Україні були більшовиками і підпорядковувалися внутріпартійній дисципліні, перетворювало його у «кишеньковий» для Раднаркому. Проте невдовзі територія Української Народної Республіки була звільнена Армією УНР та нім.-австр. військами.

Другий наступ Радянської Росії на Україну розпочався у листопаді 1918 під прикриттям Тимчасового робітничо-селянського уряду України, утвореного на вже захопленій більшовицькими військами території Української Держави у Суджі (тепер Курська обл., Росія). 6.1.1919 Тимчасовий уряд відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави – Українська Народна Республіка. Нова назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). 29.1.1919 уряд реорганізовано в постійний і названо теж за рос. взірцем – Раднарком. На з'їзді КП(б)У, що відбувся на поч. березня 1919, прийнято принципове рішення взяти за основу конституції УСРР конституцію Радянської Росії. 10.3.1919 на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад прийнята перша Конституція УСРР. УСРР з'явилася за волею Комуністичної партії з метою послаблення нац.-визвол. руху, однак її поява свідчала про те, що комуністична влада (на відміну від царської) визнала існування укр. народу і була змушена миритися з існуванням укр. нац. державності (хоча в дуже усіченому вигляді). Нац. життя надавало Радянській Україні як державі цілком реального змісту. Прийнята в грудні 1936 нова Конституція СРСР перевтілила рад. владу в парламентську форму, проте суть її від цього не змінилася. За Конституцією Радянської України, прийнятої у січні 1937, встановлювався інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Ця назва залишалася незмінною до 1991.

З приходом 1938 на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова в Україні розпочався поступовий процес русифікації, який зачепив, передусім, шкільництво. Однак державні права укр. народу не заперечувалися навіть в найтяжчі роки сталінщини. У політ. практику увійшло поняття «титової

нації» (тобто нації, яка давала ім'я республіці). Й. Сталін з особливою жорстокістю застосовував свої терористичні методи управління в Україні. За 1939–54 територія республіки зросла більше, ніж на 150 тис. кв. км. Дипломат. активність Рад. України припинилася 1923 у зв'язку з перетворенням її на союзну республіку. 1945 УРСР стала чл.-засновником Організації Об'єднаних Націй, а згодом чл. багатьох міжнар. орг-цій. Москва дозволила утворити у складі республіканського уряду мініатюрне Міністерство закорд. справ, але суворо заборонила двосторонні контакти з ін. державами на постійній основі. УРСР припинила існування 24.8.1991, коли її Верховна Рада прийняла «Акт незалежності України». 1.12.1991 відбувся всеукр. референдум, під час якого громадяни нової держави повинні були дати відповідь на питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Позитивну відповідь на це питання дали 28 804,1 тис. громадян, тобто 90,3% тих, хто взяв участь у голосуванні.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА РЕСПУБЛІКАНЬСЬКА ПАРТІЯ (УРП)

– політ. партія в Україні. УРП, в яку 30.4.1990 реорганізувалася Українська гельсінська спілка, стала першою альтернативною КПРС–КПУ політ. партією в Україні. Зареєстрована Міністерством юстиції України 5.11.1990. Історія УРП розпочалася зі створення у листопаді 1976 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод – Української гельсінської групи (УГГ). На поч. 1980-х абсолютна більшість членів УГГ була заарештована і кинута до рад. таборів. Після повернення з ув'язнення члени УГГ 7.7.1988 заснували Українську гельсінську спілку. Активними діячами УГС були Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, Степан Хмара. 29–30.4.1990 з'їзд УГС проголосив себе установчим з'їздом УРП. З'їзд прийняв Програму та Статут партії. Першим головою УРП став Л. Лук'яненко, його заступниками – С. Хмара (Львів) та Г. Гребенюк (Донецьк). До складу УРП перейшли не всі члени УГС. На установчому з'їзді В. Чорновіл та ще 11 делегатів підписали заяву, якою відмежувалися від новоствореної партії, звинувачуючи її в тому, що вона базована на авторитарних засадах. 2-й з'їзд УРП, що відбувся 1–2.6.1991, вніс зміни та доповнення до Статуту і Програми і сформував Раду партії.

У травні 1992 на 3-му з'їзді УРП відбувся розкол між прихильниками поміркованої лінії і радикалами на чолі з С. Хмарою. Останні вийшли з партії і утворили нечисленну Українську консервативну республіканську партію. У зв'язку з тим, що Л. Лук'яненко був призначений послом України в Канаді, головою УРП обрано М. Гориня (Л. Лук'яненко залишився почесним головою партії). 2.8.1992

за ініціативою УРП та Демократичної партії України створено політ. блок – Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), до складу якого ввійшло 18 політ. і громад. орг-цій. У лютому 1993 УРП і КНДС стали ініціаторами створення Антикомуністичного антиімперського фронту України (ААФ).

1994 напередодні виборів УРП взяла активну участь у створенні демократичного об'єднання «Україна». Партія висунула 137 кандидатів у народні депутати, ставши четвертою після КПУ, СПУ та НРУ за кількістю висунутих кандидатів. На парламентських виборах 1994 УРП здобула 11 мандатів. Депутатами від УРП стали М. Горбаль, С. Пронюк, Л. Горохівський, М. Пороський, М. Павловський, О. Шандрук, В. Терен, Б. Ярошинський, Р. Безсмертний, Л. Лук'яненко, Б. Горинь. Однак лідер УРП М. Горинь програв на виборах С. Хмарі. У Верховній Раді депутати від УРП стали ядром депутатської фракції «Державність» (голова фракції – академік І. Юхновський). На президентських виборах партія підтримувала свого кандидата – Л. Лук'яненка. Після перемоги на виборах Л. Кучми партія стала в опозицію до президентського курсу. 5-й з'їзд партії, який відбувся 10.9.1994, оголосив про опозицію партії до структур Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів. Головою партії знову обрано М. Гориня.

На 6-му з'їзді (21–22.10.1995) відбулася певна корекція політ. курсу партії, зміна орієнтирів та керівництва. Головою партії обрано Богдана Ярошинського, першим заступником – Олега Павлишина. Це призвело до значної радикалізації політ. курсу партії. Частина депутатів – членів УРП – залишила фракцію «Державність».

В ідеологічному плані УРП орієнтується на сучасний європейсько-американський консерватизм, який характеризується сильним дотриманням нац. традицій, повагою до правових способів діяльності і правопорядку. За визначенням теоретиків УРП, «Українська республіканська партія займає правоцентристські позиції в політ. спектрі України і виступає як носій традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей, партія респектабельного націонал-консерватизму, виваженого радикалізму».

УРП складається з первинних осередків, районних, міських, обласних і крайових орг-цій. Вищими органами партії є з'їзд партії, рада партії, провід партії. На червень 1990 в лавах УРП налічувалось 2 тис. членів, на час 3-го з'їзду – бл. 12 тис. Найбільші орг-ції УРП діяли у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Київській, Закарпатській, Донецькій обл. Партія видає щотижневий газ. «Самостійна Україна», теоретичний журн. «Республіканець» та 5 місцевих газет. Інформвідділ видає щотижневий бюлетень «УРП-Інформ». УРП є членом Християнсько-демократичного Інтернаціоналу.

14–15.12.1996 відбувся черговий з'їзд УРП, який засвідчив певні розходження у керівництві партії.

Л. Лук'яненко і Б. Ярошинський виступали за перехід у жорстку опозицію до всіх гілок існуючої влади, радикалізацію діяльності партії, консолідацію націоналістичних орг-цій. Михайло і Богдан Горині, Микола Пороський відстоювали більш поміркований курс, вибіркову співпрацю з існуючою владою, блокування з правоцентристськими орг-ціями, проведення просвітницької діяльності, необхідність консолідації укр. нації. З мінімальною перевагою на посаду голови УРП обрано Б. Ярошинського. Після з'їзду боротьба двох ліній в УРП набрала рис непримиренності. Група М. Пороського, братів Горинів настоювала на проведенні позачергового з'їзду партії і зміні керівництва. Керівництво УРП на чолі з Л. Лук'яненком і Б. Ярошинським звинуватило М. і Б. Горинів, М. Пороського, М. Горбала у розкольнічній діяльності і на Раді УРП у березні 1997 вони були виключені з партії. Такий крок прискорив розкол УРП і спричинив відхід не лише лідерів, а й частини членів партії, які на установчому з'їзді 1.5.1997 утворили Республіканську християнську партію (РХП). Основними принципами своєї діяльності РХП проголосила толерантність, впровадження норм християнської моралі у сферу політ. боротьби, необхідність блокування усіх нац.-демократичних сил. При цьому найбільш вірогідним союзником РХП назвала Народний рух України. Головою РХП обрано нар. депутата України М. Пороського. РХП зареєстрована Міністром у липні 1997. За твердженням лідерів, РХП налічує бл. 6 тис. членів. Найчисельніші орг-ції в Івано-Франківській (голова – І. Банах) та Тернопільській (голова – Л. Горохівський) обл. Блокуючись з ін. націоналістичними орг-ціями для вирішення конкретних питань держ. будівництва, УРП спільно з Конгресом українських націоналістів утворили Національний фронт, куди, крім цих партій, увійшли і такі радикальні орг-ції, як Українська консервативна республіканська партія і Державна самостійність України.

На березневих виборах 1998 за виборчий блок Національний фронт проголосувало 2,7% усіх виборців. Республіканська християнська партія, що йшла на вибори у загальнодерж. багатопартійному окрузі окремим списком, здобула 0,54% голосів виборців і теж не отримала представництва у Верховній Раді України.

Є. Болтарович, Ю. Шведа (Львів).

УКРАЇНЬКА РОБІТНИЧО-СЕЛЯНЬКА СПІЛКА (УРСС) – підпільна орг-ція укр. інтелігенції націонал-комуністичного спрямування. Існувала на Львівщині 1959–61. Одна з перших правозахисних орг-цій у Радянському Союзі. Ініціатором створення УРСС виступив пропагандист Радехівського райкому КПУ Л. Лук'яненко, до якого приєднались Степан Вірун, Василь Луцків, Іван Кандиба, Олександр Лібович та ін. Члени орг-ції ставили

собі за мету створити альтернативну КПРС орг-цію, яка б мирними, ненасильницькими діями домоглася виходу України з СРСР (право на вихід республік із Союзу було задекларовано конституціями СРСР та УРСР). Влітку-восени 1959 складено проект програми майбутньої партії. У ній проголошувалась спадковість засад укр. нац.-визвол. руху, базування на ідеях М. Міхновського, Революційної української партії та «справжнього» марксизму, ідеї якого були дискредитовані соціальною практикою КПРС. Документ констатував колоніальний статус України, політ. орг-цію суспільства визначав як «диктатуру партійної верхівки», підкреслював безправне становище робітництва та кріпацьке – селянства, ізоляцію СРСР від зовн. світу, вимагав визнати характер боротьби ОУН-УПА як нац.-визвол., ставив завдання конституційним шляхом домогтися самостійності України. Першим етапом на шляху до незалежності члени орг-ції вважали демократизацію суспільства, другим – здобуття суверенітету через референдум. В разі негативного результату всенародного голосування населення України партія зобов'язувалась припинити свою діяльність. Водночас програма пропонувала не руйнувати, а реформувати рад.-соціалістичні засади побудови УРСР, дерусифікувати укр. суспільство, демократизувати виборчу систему, ліквідувати цензуру, наповнити конституційні положення реальним змістом, забезпечити дотримання декларованих прав і свобод, залучити до боротьби за незалежність громадян усіх національностей, які проживають в Україні. У майбутньому самостійна Україна «на ґрунті усупільненої економіки» мала б розвиватися у «напрямку до комунізму». Під час обговорення 6.12.1960 проекту програми і тактики УРСС головні ідеї документа визнані занадто радикальними, і Л. Лук'яненку було доручено підготувати новий проект, в якому б підсилювались загальнодемократичні положення і пом'якшувались самостійницькі. І. Кандиба різко виступив проти марксистсько-ленінського ідейно-теоретичного підґрунтя орг-ції. На зборах вирішено утворити осередки партії на підприємствах, в установах, районах та областях, передусім, на сх. України. 20.1.1961 за доносом провокатора розпочалися арешти засновників та активістів УРСС.

Під час дізнання Л. Лук'яненко нагадав слідчому про конституційний характер діяльності УРСС, на що одержав відповідь: «Конституція існує для закордону». Суд відбувся у слідчій в'язниці КГБ. 20.5.1961 за «зраду батьківщини» Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років позбавлення волі у колоніях суворого режиму, С. Віруна – до 11, В. Луцьківа, О. Лібовича, Йосипа Боровницького та Івана Кілиша – до 10 років. Незабаром ухвалою Верховного суду УРСР смертний вирок Л. Лук'яненку замінили на 15 років ув'язнення, а Й. Боровницькому та І. Кілишу присуд зменшили

до 7 років. Всі засуджені були відправлені у концтабори в Мордовію.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНЬКА СЕЛЯНЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) – політ. партія в Україні. Ініціатором її створення став письменник С. Плачинда. 28.4.1990 у Львові відбулася установча конференція партії, яка прийняла статут і декларацію основних принципів УСДП. Після установчого з'їзду, який відбувся в Києві 9.6.1990 і прийняв програму і статут, УСДП стала всеукр. політ. орг-цією. На з'їзді обрано співголів партії – С. Плачинду, В. Щербину, Г. Криворучка, Р. Кузьмича. У цей період УСДП виступала «за незалежну самостійну Українську народну державу», різноманітність форм власності, ринкову економіку та перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав. На час реєстрації Міністерством юстиції України 15.1.1991 (перереєстрована 3.11.1993) налічувала 4 тис. членів. 1992–94 керівництво партії стояло на позиціях націоналізму. Голова партії С. Плачинда виступав за побудову «укр. нар. капіталізму» та вважав, що «сучасний укр. націоналізм має стати держ. ідеологією». 20.4.1994 відбулося об'єднання УСДП з Партією прихильників приватної власності (ПППВ). Головою УСДП (назва партії була збережена) обрано М. Шкарбана (президент Асоціації фермерів України). С. Плачинда став почесним головою партії. З приходом до керівництва М. Шкарбана УСДП зайняла більш помірковану позицію. На виборах 1994 не здобула жодного мандата у Верховній Раді України. Партія, відстоюючи інтереси укр. селянства, виступає за пріоритетність приватної власності в Україні та за утвердження укр. нар. (симиренківського) капіталізму. УСДП прагне об'єднати укр. народ навколо нац. ідеї. УСДП виступає за унітарно-централізований устрій України та підтримує розвиток укр. козацтва. Керівний орган партії – Велика рада (обирає з'їзд), яка обирає президію Великої ради. УСДП видає часописи – «Сільський майдан» і «Український шлях».

На березневих виборах 1998 УСДП спільно з Ліберально-демократичною партією України створила передвиборний блок «Європейський вибір України», який зумів здобути лише 0,13 % голосів усіх виборців

Т. Марискевич (Львів).

УКРАЇНЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) – легальна реформістська соціалістична партія, що діяла в Галичині й Буковині у складі Австро-Угорщини як одна з автономних секцій Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, згодом – як самостійна партія в західноукр. землях у складі Польщі. Стояла на позиціях незалежності й соборності України. Спиралась на промислових і с.-г. робітників. Значного впливу в сусп.

політ. житті регіону не мала. Створена у Львові 17.9.1899 «молодими» радикалами, які вийшли з УРП (див. *Українська радикальна партія*) за участю М. Ганкевича, С. Вітика, Ю. Бачинського, І. Возняка, С. і П. Новаківських, Я. Остапчука, А. Шмігельського. На парламентських виборах 1907 отримала бл. 29 тис. голосів (8% відданих за укр. партії) і 2 посольські мандати (С. Вітик і Я. Остапчук). З 1907 одержала 2 постійні місця на конгресах 2-го Інтернаціоналу у складі австр. делегації. 1911 налічувала 1366 членів і мала місцеві комітети в 13 містах. Партійно-просвітне т-во «Воля» мало 13 філій. На виборах 1911 здобула бл. 25 тис. голосів (у т. ч. 3 тис. на Буковині) і один посольський мандат (С. Вітик). М. Гавришук став послом буковинського союму.

3–4.12.1911 на 4-му з'їзді у Львові через розбіжності з питань тактики щодо польської соціал-демократії розкололась на «централістів» (М. Ганкевич, С. Вітик, Т. Мелень та ін.) і «автономістів» (В. Левинський, Л. Ганкевич, П. Буняка та ін.). Єдність партії відновив 5-й з'їзд (1–2.3.1914). У роки Першої світової війни співпрацювала з Союзом визволення України, взяла участь у заснуванні й діяльності Головної Української Ради, пізніше – Загальної Української Ради, Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР 1918–19. З січня 1919 перебувала в опозиції до уряду ЗУНР, підтримувала соціалістичний уряд Директорії УНР, чл. якого були В. Темницький, О. Безпалко, В. Старосольський, С. Вітик. Мала визначальний вплив на діяльність Селянсько-робітничого союзу. З 1920 перейшла на радянське позиції, висунувши у січні 1922 вимогу возз'єднання західноукр. земель з УСРР. У березні 1923 відповідно до рішень партійного 6-го з'їзду УСДП остаточно перейшла на комуністичні позиції. Від керівництва партією було усунуто провідних членів М. і Л. Ганкевичів, В. Старосольського, П. Буняка, І. Квасницю та ін. На 1923 налічувала 4,2 тис. членів. 30.1.1924 заборонена польською владою. Частина членів УСДП приєдналася до Комуністичної партії Західної України, а 4 члени польського союму від УСДП (А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа, Я. Войтюк) вступили у комуністичну посольську фракцію. Члени УСДП, що стояли на соціал-демократичних позиціях, оформилися як група «Вперед» під проводом Л. Ганкевича. Процес поступової відбудови партії на соціал-демократичних засадах остаточно завершив з'їзд 8–9.12.1928 у Львові. УСДП брала участь у спробах консолідації нац.-державницького табору, засудила політику «нормалізації», виступила проти диктатури фашизму і комунізму (конгреси партії у Львові – 7-й (4.3.1934) і 8-й (17.10.1937)). У 1930-х організаційно була дуже слабкою і помітної ролі у політ. житті не відігравала. Брала участь у роботі 2-го Соціалістичного Інтернаціоналу. Припинила діяльність на поч. Другої світової війни 1939–45. О. Жернокпєєв, І. Райківський (Івано-Франківськ).

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП, популярна назва – есдеки) – політ. партія, що утворилася у грудні 1905 з Революційної української партії. Визнала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, частково з робітників і селян. Підкреслюючи нац. питання і домагаючись автономії України, УСДРП вела свою діяльність незалежно від Російської соціал-демократичної робітничої партії. У період столипінської реакції виступала разом з Бундом, частково з меншовиками. 1908 налічувала бл. 3 тис. членів. Видавала газети «Праця» (1909–10, виходила у Львові; ред. Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, В. Садовський), «Робітник» (виходила у Харкові з червня 1918), «Наш голос» (1910–11; виходила у Львові за ред. Л. Юркевича). Провідними діячами партії були: В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович, Л. Юркевич, М. Ткаченко, М. Ковальський, М. Порш. УСДРП поновила свою діяльність на з'їзді у Києві 17–18.4.1917 і домагалася автономії України. Її органом був щоденник «Робітничая газета» (1917–19; виходив у Києві, Вінниці, Кам'янці-Подільському; ред. В. Винниченко, 1919 – Іс. Мазєпа).

За Української Центральної Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди В. Винниченка). Стоячи на поміркованих позиціях щодо вирішення аграрного питання, УСДРП втратила підтримку селянства на користь Української партії соціалістів-революціонерів. Після проголошення IV Універсалу в уряді залишилося тільки 2 члени партії – Д. Антонович і М. Ткаченко. За Гетьманату УСДРП перебувала в опозиції до режиму П. Скоропадського, а її лідери (В. Винниченко, С. Петлюра та ін.) тимчасово були ув'язнені. УСДРП входила до складу Українського національного союзу, брала участь у підготовці антигетьманського повстання і формуванні Директорії УНР, до якої увійшли В. Винниченко і С. Петлюра. 1918–20 члени УСДРП очолювали Раду Народних Міністрів УНР (В. Чехівський, Б. Мартос, Іс. Мазєпа). На 4-му з'їзді (10–12.1.1919) УСДРП розкололась на дві фракції: праву – «офіційну соціал.-дем.» і ліву – «незалежну», яка ставилася з застереженням до централістичної політики рос. Компартії в Україні, але визнавала потребу орг-ції більшовицької влади в Україні, встановлення «диктатури пролетаріату» та негайного миру з Радянською Росією (А. Пісоцький, В. і Ю. Мазуренки, М. Ткаченко, М. Авдієнко). Більшість з'їзду, яку очолювали М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, Іс. Мазєпа, відстоювала ідею «трудової демократії», висловилася за повільну соціалізацію головних галузей господарства і підтримку Директорії УНР. Під час Трудового конгресу України УСДРП висловилося за демократичний парламентаризм, здійснення важливих соціальних реформ, збереження повноти влади в руках Директорії УНР. Щоб уможливити Директорії УНР порозуміння з Антантою, соціал-демократи відкли-

кали 7.2.1919 своїх міністрів з уряду, надавши можливість голові РНМ С. Остапенкові розпочати переговори з представниками франц. військ. командування в Одесі. Одночасно С. Петлюра вийшов з УСДРП, а В. Винниченко вибув зі складу Директорії УНР, передавши свої повноваження С. Петлюрі. ЦК УСДРП (Й. Безпалко, А. Лівіцький, М. Шадлун, І. Романченко), що залишився в Україні, продовжував підтримувати політику Директорії УНР й урядів Б. Мартоса та Іс. Мазєпи. Ті ж члени партії, що виїхали в еміграцію (В. Винниченко, Б. Матюшенко, В. Лівіцький, П. Дідушок, М. Порш, В. Мазуренко, С. Вікул), на конференції 9–13.1919 у Відні домагалися виходу есдеків з уряду. «Незалежні» есдеки в січні 1920 створили Українську комуністичну партію, що стала легальною радянською партією і виступала за самостійність УСРР. В еміграції «Закордонна делегація УСДРП» (лідери: Іс. Мазєпа, П. Феденко, О. Козловський, О. Бочковський, В. Матюшенко, В. Старосольський, Й. Безпалко) мала центр у Празі та належала до Соціалістичного Інтернаціоналу. Парт. органи: «Вільна Україна», «Соціалістична думка» (1922–23), «Соціаліст-демократ». УСДРП не входила до уряду УНР в екзилі, але лояльно ставилася до його діяльності. Після Другої світової війни 1939–45 УСДРП взяла участь у створенні Української Національної Ради. 1950 УСДРП об'єдналася з ін. соціалістичними партіями в Українську соціалістичну партію.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УСРП) – укр. партія у Галичині. Виникла 1926 внаслідок об'єднання Української радикальної партії з групою укр. есерів, що діяла на Волині. Лідером партії був Л. Бачинський, а після його смерті 1930 партію очолив адвокат І. Макух. Відомими діячами УСРП 1920–30-х були депутати союму Семен Жук, Іван Власовський, Микола Рогуцький, Осип Когут, Клим Стефанів, Дмитро Ладика. Програма УСРП головну увагу приділяла політ. та соціально-екон. реформам суспільства, розвитку укр. нац.-культ. життя. Партія, відмежовуючись від лівих і правих політ. сил, виступала за соціальну справедливість, передачу землі без викупу для всіх безземельних селян. Велика увага приділялась розвитку кооперації. В нац. політиці партія відстоювала гасло самовизначення націй і «Соборності України». УСРП виступала з критикою комуністичного режиму в Радянській Україні наприк. 1920 – на поч. 1930-х. На парламентських виборах здобула 11 мандатів до сейму і 3 до сенату. У квітні 1931 вступила до 2-го Соціалістичного Інтернаціоналу. 1934 налічувала 20 тис. членів. У січні 1935 партія фактично розпалася на дві фракції – УСРП-лівіцю і УСРП-опозицію. У вересні 1939 повністю припинила існування. Друкованими органами партії були газ. «Гро-

мадський голос» (видавалася 1895–1939) і журнал «Живе слово» (виходив 1938–39).

Н. Шевченко (Львів).

УКРАЇНСЬКА ФЕДЕРАТИВНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УФДП) – орг-ція поміркованих поступовських кіл. Заснована в грудні 1917 у Києві кадетами-українофілами І. Лучицьким, В. Науменком, А. Десницьким, Г. Квітковським, Б. Кістяківським. Програма УФДП видана 1918. Виступала за перетворення Росії на федеративну державу – «союз земств», ідею якого висунув ще М. Драгоманов. Помітної ролі в політ. житті України не відігравала. Брала участь у виборах до Українських установчих зборів. Виступивши окремим списком у Києві, отримала лише 587 голосів. 1918 припинила діяльність.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ПАРТІЯ (УТП) – політ. партія, заснована в жовтні 1917 у Києві. Головою партії був Ф. Крижанівський, який представляв УТП в Українській Центральній Раді і Малій Раді. Стояла на позиціях соціал-демократії. Помітної ролі в політ. житті України не відігравала.

І. Підкова (Львів).

«УКРАЇНСЬКА ХАТА» – щомісячний літ.-публіцистичний журн. нац.-радикального спрямування. Видавався у Києві з 24.3.1909 до осені 1914 за редакцією П. Богацького та М. Шаповала (вийшло 64 номери). Навколо «У.х.» гуртувалися переважно молодь, народні вчителі, дрібні урядовці, недоволені поміркованим змістом газети «Рада». Виник внаслідок полеміки радикально настроєних літераторів, які згуртувалися навколо альманаху «Терновий вінок», та прихильників ліберальної газети «Рада». Співробітниками журн. були О. Коваленко, В. Скрипник, Ю. Будяк, Ю. Сірий (Тищенко), О. Олесь, Г. Чупринка та ін. Журнал виступав з критикою традицій українофільства, поверхового демократизму, угодовства та орієнтацію на чужі сусп. сили, намагався формулювати нові ідейні засади укр. визвол. руху. Ідеалом для «хатян» була незалежна Україна, в якій би поєдналися соціалізм та ідеалізм. У журн. публікували твори О. Олесь, М. Вороний, В. Винниченко, О. Кобилянська, М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко та ін. На поч. Першої світової війни журн. був заборонений.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКА ХРИСТІЯНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (УХО; з 1930 – Українська католицька орг-ція) – укр. сусп.-релігійне т-во. У серпні 1925 за ініціативою ректора духовної семінарії Т. Галуцького створено Тимчасовий організаційний комітет, який провів організаційні заходи із заснування у грудні 1925 УХО. Одночасно створено ке-

рівний орган т-ва, який з листопада 1927 називався Центральний Комітет. З січня 1926 виходив неофіційний друкований орган т-ва – газета «Нова зоря» (гол. редактор – Т. Галушинський; з січня 1928 – О. Назарук). УХО ставила за мету поглиблення, підтримку і захист католицького світогляду як у релігійно-церковних, так і в політ., сусп., культ. та екон. справах, боротьбу з лібералізмом та атеїстичним комунізмом. Значний вплив на спрямування діяльності УХО мав станіславський єпископ Г. Хомишин, який надавав фінансову підтримку «Новій зорі» та заснованій 1927 газеті «Правда». Наприк. 1927 – на поч. 1928 до Центрального Комітету УХО було кооптовано ряд відомих громад.-політ. діячів, зокрема О. Назарука, В. Охримовича, С. Томашівського, які виробили статут та ідейно-політ. платформу орг-ції. Проте т-во не стало вагомим чинником укр. реліг. та сусп. життя. Після того, як 1930 на базі УХО заснували Українську католицьку народну партію, т-во практично припинило діяльність. Головою проводу т-ва 1925–30 був Т. Галушинський.

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ХРИСТІАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УХДП) – політ. партія в Україні. Створена на основі Українського християнсько-демократичного фронту. УХДФ, що виник у січні 1989, жовтні 1989 перейменував себе в УХДП. 21–22.4.1990 відбувся установчий з'їзд партії. Головою УХДП обрано В. Січка, затверджено програму і статут партії. У листопаді 1991 партія зареєстрована Міністерством юстиції України. На момент реєстрації налічувала у своїх рядах бл. 7 тис. членів. Партія виступала за досягнення «повної політичної незалежності України, ліквідації існуючої колоніальної структури, виведення іноземних військ». Перед 3-м з'їздом УХДП (квітень 1992) частина членів партії на чолі з В. Журавським провела роботу зі створення нової організаційної структури, яка у червні 1992 оформилася в Християнсько-демократичну партію України. У лютому 1993 УХДП перереєстрована Міністром України. У кін. жовтня 1995 у Львові проходив 4-й з'їзд УХДП, на якому головою партії обрано О. Сергієнка, головою секретаріату – В. Завальнюка. В. Січка став почесним головою партії. Найвищий орган партії – З'їзд (Конгрес). Керівним органом партії є Головна Рада (обирається на з'їзді), яку очолює голова партії. Більшість первинних орг-цій партії знаходиться у зх. областях України. В галузі економіки УХДП виступає за стимулювання урядом окремих напрямів промисловості, пріоритет екології над економікою та за ліквідацію колгоспів і радгоспів, повернення землі селянам. Основними завданнями у сфері культури і освіти УХДП вважає нац. і культ. відродження укр. народу, ліквідацію наслідків насильницької русифікаторської політики і повернен-

ня реальних прав укр. мові. УХДП зажадала від владних структур вільної пропаганди релігії та своїх поглядів, права на видання періодичних видань та літератури, права громад. діяльності, права віруючих на вищу освіту, надання рівних прав усім християнським церквам і конфесіям в Україні. У своїх програмних документах УХДП розробила цілу низку заходів соціального захисту населення, проблем селянства, економіки, екології, етики. Партія ставить своїм завданням заборонити практику смертної кари в будь-якій формі та практику абортів. Найвищою цінністю серед існуючих цінностей на Землі партія визнає людське життя.

На безрезневих виборах 1998 виборчий блок «Вперед, Україно!», до складу якого увійшла УХДП, здобув 1,73 % голосів виборців, що не дало можливості кандидатам від УХДП здобути депутатські мандати в багатомандатному загальнодерж. виборчому округу.

Т. Марискевич (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР) – заснована у Києві як міська громад.-політ. орг-ція, яка під впливом рев. подій перетворилася у лідера укр. нац.-визвол. руху. Після проголошення Української Народної Республіки виконувала роль вищого законодавчого держ. органу. Ідея створення укр. керівного центру виникла на поч. березня 1917 у середовищі київської укр. інтелігенції. Протягом 3–7(16–20).3.1917 у суперечках і консультаціях між представниками різних політ., громад., наук. і культ. кооперативних осередків (Т-во українських поступовців, Українське наукове т-во, Українське технічно-агрономічне т-во, Українське пед. т-во, укр. соціал-демократи та ін.) було узгоджено рішення про створення УЦР як представницького органу, об'єднуючого «укр. орг-ції на спільних домаганнях: територіальної автономії України з держ. укр. мовою». 7(20).3.1917 обрані перші керівні структури Ради, її президія та керівники 9 комісій. До складу президії увійшли: М. Грушевський – голова, його заступники – Ф. Крижанівський і Д. Дорошенко, товариші голови Д. Антонович, писар – С. Веселовський, скарбник – В. Коваль. До повернення у Київ М. Грушевського на переважній частині засідань, які відбувались практично щоденно, головував Ф. Крижанівський (після відставки 9.3.1917 Д. Дорошенка на посаду заступника голови 15.3.1917 було запрошено В. Науменка). 9(22).3.1917 УЦР ухвалила першу відозву до укр. народу, в якій закликала взяти активну участь у виборах до Установчих зборів, організуватися в політ. та громад. т-ва, домагатись від Тимчасового уряду запровадження укр. мови в шкільних, судових та урядових закладах. Відозва засвідчила, що в перші дні свого існування УЦР не мала плану широкої політ. діяльності, її дії були обережними і поміркованими. Переломним

моментом в історії УЦР стало повернення 14.3.1917 до Києва М. Грушевського, який 15.3.1917 вперше головував на засіданні Ради. М. Грушевський сформулював головне стратегічне завдання Центральної Ради – досягнення нац.-територіальної автономії України у складі реформованої федеративної, демократичної Російської держави. М. Грушевський провів значну роботу з реорг-ції складу УЦР, перетворення її в загальноукр. представницький громад.-політ. орган. Першим кроком у цьому напрямі стало переобрання УЦР у квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі. До нового складу УЦР обрано 118 осіб, які репрезентували окремі укр. губернії, громади Москви, Кубані, Ростована-Дону, політ. партії, громадські та культ.-освітні орг-ції. Головою Центральної Ради обрано М. Грушевського, його заступниками – В. Винниченка і С. Єфремова. Всеукр. нац. конгрес та другі загальні збори Ради висловилися за кооптацію нових членів до складу УЦР (зафіксовано 23.4.1917 в «Наказі Українській Центральній Раді»). Протягом травня–липня 1917 до УЦР включені Український генеральний військовий комітет, Всеукраїнські ради робітничих, селянських та військ. депутатів. Влітку 1917 згідно з домовленістю з Тимчасовим урядом склад УЦР розширено за рахунок представників нац. меншин, які дістали 202 місця дійсних членів УЦР та 51 кандидата. За даними мандатної комісії 6-х загальних зборів (сесії) Ради її розрахунковий склад становив 798 місць, на які обрано 643 особи. За рахунок ротації кадрів та наступного кооптування нових членів (на кін. 1917 до складу УЦР залучено Морську Генеральну Раду, обраних від України членів Всеросійських Установчих зборів, представників окремих рад) загальна кількість членів УЦР була значно більшою, однак і тепер вона ще не піддається точному обчисленню. 75% мандатів в УЦР належали українцям, решта – нац. меншинам. Переважну більшість із них розділили між собою росіяни (14% усіх мандатів), євреї (близько 6%) та поляки (2,5%) молдовани отримали 4 місця, німці й татари – по 3, білоруси, чехи, греки – по одному.

Більшість у повному складі УЦР склали представники від селянства. Їм належали практично всі мандати Всеукраїнської ради селянських та значної частини Всеукраїнської ради військ. депутатів. Другою за кількістю і найактивнішою соціальною групою УЦР була інтелігенція. Однак вона не являла собою єдиної соціальної сили, ділилася на окремі табори за парт. та нац. ознаками.

До складу УЦР входили представники 19 політ. партій (з них 17 називали себе соціалістичними). Крім укр. партій, представництво в УЦР мали рос., єврейські, польські політ. орг-ції, які утворили у Раді власні фракції. З укр. партій найбільші фракції мали Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничая партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Укр.

есери завдяки своєму впливу на селянство мали найчисельніше представництво в УЦР, проте у персональному доборі кадрів поступалися УСДРП. Укр. соціал-демократи В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Д. Антонович, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко, М. Ткаченко, Л. Чикаленко склали ядро Ради і тривалий час (до січня 1918) відігравали в ній провідну роль.

З розвитком діяльності УЦР ускладнювалась її структура. Згідно з регламентом загальні збори мали збиратися не рідше ніж раз на місяць, проте відбулося лише дев'ять таких зборів (1 – 6–8.4.1917; 2 – 22–23.4.1917; 3 – 7–9.5.1917; 4 – 1–3.6.1917; 5 – 20.6–1.7.1917; 6 – 5–9.8.1917; 7 – 29.10–2.11.1917; 8 – 12–17.12.1917; 9 – 15–25.1.1918). Загальні збори заслуховували і затверджували звіти про діяльність Комітету УЦР (див. Мала Рада), на їх порядок денний виносилися актуальні питання поточного моменту. Найвагоміші рішення і документи УЦР готувалися і ухвалювалися в Комітеті УЦР, реорганізованому 29.6.1917 у Малу Раду. Постановою 5-ї сесії УЦР Мала Рада отримала право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради». Тією ж постановою її склад збільшувався з 20 до 40 членів, поновившись представниками національних меншин (у січні 1918 налічувала бл. 80 членів). Склад Малої Ради формувався на фракційних (партійних) засадах. Кожна з політ. партій мала квоту пропорційно до своєї чисельності у Великій Раді. Проте усталеного, затверженого списку членів Малої Ради не існувало. Побутувала практика заміни одних діячів іншими (заступниками). Функції повсякденного керівництва підготовчою роботою до зборів і сесій Ради, а згодом і Малої Ради, здійснювала Президія УЦР (вперше обрана Всеукраїнським національним конгресом у складі голови УЦР – М. Грушевського і двох його заступників – В. Винниченка та С. Єфремова). 27.6.1917 Президія доповнена чотирма товаришами Голови (М. Шрагом, С. Веселовським, А. Ніковським, Ф. Крижанівським) та чотирма секретарями (М. Чечелем, А. Постоловським, Л. Чикаленком, Я. Левченком).

15(28).6.1917 Комітет УЦР створив Генеральний Секретаріат – виконавчий орган Ради, якому було доручено «завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними та іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються» (див. *Генеральний Секретаріат УЦР–УНР*). З проголошенням Української Народної Республіки виконував функції її уряду, а після ухвалення IV Універсалу Генеральний Секретаріат реорганізований в Раду Народних Міністрів УНР. Частинною структурою УЦР були чисельні комісії, які утворювалися за рішенням Ради на постійній чи тимчасовій основі.

Тринадцятимісячний період діяльності УЦР поділяється на три неоднозначних етапи. Перший (від

створення УЦР до Всеукраїнського національного конгресу) характеризувався спонтанним накопиченням сил, відсутністю чіткої політ. програми, спробами сформулювати головні стратегічні гасла.

Другий етап (від Всеукраїнського національного конгресу до падіння Тимчасового уряду) засвідчив перетворення УЦР у провідну політ. силу в Україні, лідера укр. нац.-визвол. руху. Діяльність УЦР у цей час відбувалась в умовах демократичного держ. ладу і мала демократичний характер. Головною особливістю цього періоду була боротьба за нац.-територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Росії. Ця боротьба передбачала, з одного боку, мобілізацію сил укр. суспільства, з ін. – складні політ. маневри у стосунках з петроградським урядом. Мобілізація мас відбувалась шляхом проведення численних всеукр., губернських і повітових з'їздів, які розглядали питання підтримки політики УЦР, ставлення до нац.-територіальної автономії, українізації армії, освіти, держ. установ. УЦР виступила ініціатором створення губ. і повітових укр. Рад. УЦР широко практикувала апеляцію до мас через різноманітні відозви, заклики, декларації. Найпоказовішим з них слід визнати І Універсал (10.6.1917), яким УЦР закликала укр. народ «творити новий лад вільної автономії України» (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

Одночасно І Універсал став поворотним моментом у відношеннях УЦР з Тимчасовим урядом. Якщо до проголошення Універсалу УЦР послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення уряду до ідеї укр. автономії, то проголошення Універсалу означало перехід в опозицію до Тимчасового уряду. Тимчасовий уряд не наважився на розправу з УЦР, а вислав до Києва повноважну делегацію у складі міністрів І. Церетелі, О. Керенського, М. Терещенка. Переговори завершилися компромісом, який був зафіксований у спеціальній урядовій декларації та ІІ Універсалі Центральної Ради. УЦР зобов'язувалася надати представникам неукр. Рев. демократії місця у Раді, що сприяло б перетворенню її з нац. органу у територіально-національний.

Надалі стосунки між УЦР і Тимчасовим урядом визначились відходом уряду від досягнутих у Києві домовленостей, значним звуженням прерогатив Генерального Секретаріату на території, де поширювалась його діяльність. Видана 4(17).8.1917 Тимчасовим урядом «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріату Тимчасового уряду» спричинила певну політ. кризу в УЦР. Не наважившись відкинути ті невеликі легальні можливості перебрання влади в Україні, які давала урядова «Інструкція», УЦР в підсумку втратила контроль за стихійним та інтенсивним розвитком рев. настроїв мас. В останні місяці існування Тимчасового уряду в стосунках УЦР із ним зберігалася невизначеність.

Захоплення більшовиками в кін. жовтня 1917 влади у Петрограді, падіння Тимчасового уряду створило принципово ін. політ. ситуацію в Україні. УЦР висловила проти подій у Петрограді, вважаючи відповідальними за них уряд і більшовиків, оголосила, що «буде боротися з усіма спробами підтримки цього повстання на Україні». 31.10.1917 7 сесія УЦР ухвалила поширити владу Генерального Секретаріату, окрім Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губ., на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Холмську, частково Курську й Воронежську. На поч. листопада 1917 влада в Україні перейшла до рук УЦР. 7(20).11.1917 УЦР ІІІ Універсалою оголосила про створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії. Розпочався третій і останній етап історії УЦР. В основі його лежала державотворча діяльність, спрямована на побудову демократичних засад влади, повну незалежність України. Було ухвалено Конституцію УНР, запроваджено власну грошову систему, затверджено герб, гімн УНР, укр. мові надано статусу держ.

Державотворча діяльність наштовхувалась на ряд перешкод, головними серед яких з кін. 1917 стали більшовицька агресія проти України, незавершеність Першої світової війни 1914–18, падіння авторитету влади й держави. В таких умовах Центральної Раді довелося вести війну з більшовиками і одночасно вести мирні переговори з представниками Четвертого Союзу в Бересті, а після підписання мирного договору 27.1(9.2).1918 звернутися до німців та австрійців по військ. допомогу (див. *Берестейський мир 1918*).

Звільнивши з допомогою іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила у залежність від нім. та австр. військ. командування. Спроби діячів УЦР продовжувати лівodemократичний курс, накреслений ІІІ і ІV Універсалами, викликали невдоволення і роздратування окупаційного командування. Воно дозволило правим консервативним силам здійснити 29.4.1918 держ. переворот. «Грамотою до всього укр. народу», підписаною П. Скоропадським, УЦР була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Діяльність УЦР в часі була нетривалою, але її іст. значення виходить далеко за хронологічні рамки існування. Історія УЦР не належить якійсь одній політ. течії, це велике надбання укр. народу, іст. явище, з яким пов'язуються глобальні процеси консолідації укр. нації, відновлення укр. державності, надання нац. державі демократичних, парламентських форм. *В. Верстюк (Київ)*.

«УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО» у Кракові та Львові – єдине офіційно дозволене нім. окупаційною владою укр. видавництво в *Генеральній губернії*. Засноване 27.12.1939 у Кракові. Одержало монопольне право на видання укр. книжок і преси.

Ініціатором створення і організатором видавництва виступила група укр. інтелігенції на чолі з проф. *В. Кубійовичем*. Було тісно пов'язане з *Українським центральним комітетом*, члени якого очолювали видавництво. Незмінним головою Надзірної ради «У.в.» був *В. Кубійович*, директорами – *Є. Пеленський* (до кін. травня 1940), *І. Зелінський* та *І. Коцур* (до червня 1941), *І. Зелінський* (до літа 1944), *О. Тарнавський* (з літа 1944). У липні 1941 у Львові утворилося самостійне видавництво під такою ж назвою, яке спочатку співпрацювало з краківським, а в грудні 1941 об'єдналося з ним на правах філії. Відділом «У.в.» у Львові керував *М. Матчак*, відділом у Кракові – *І. Федів*. Дирекція «У.в.» перебувала у Кракові. Постійними співпрацівниками книжкового відділу у Львові були *В. Сімович*, *С. Гординський*, *Ю. Стефанік*, *Д. Штикало*, *І. Крип'якевич*, *З. Храпливий* та ін. Вся друкована продукція «У.в.», особливо газ. та журн., підлягала суворій цензурі окупаційної влади. Основну частину продукції видавництва (крім періодики) складали шкільні підручники (букварі, читанки, посібники з арифметики), навч. посібники, методична література для вчителів і вихователів дит. садків, збірки нар. пісень, казок тощо. Великим досягненням видавництва в умовах окупаційного режиму став випуск кількох десятків літ.-худ. видань, розрахованих здебільшого на масового читача. Серед них повні видання творів *В. Стефаніка*, *Л. Мартовича* (у 3-х тт.), окремі твори *Т. Шевченка*, *І. Франка*, *І. Вишенського*, *П. Куліша*, *М. Коцюбинського*, *Г. Квітки-Основ'яненка*, *Ю. Опільського*, *С. Руданського*, *Ю. Федьковича* та ін. 1942–43 у Львові під редакцією *С. Гординського* видана низка творів представників «розстріляного відродження» 1930-х *О. Влизька*, *М. Зерова*, *М. Хвильового*, *В. Підмогильного*, *М. Куліша* та ін., які були мало відомі у західноукр. землях. Видавництво опублікувало чимало оригінальних праць з вітчизняної історії, краєзнавства, географії, книгознавства та ін. областей гуманітарних знань, зокрема монографії *Я. Пастернака* («Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.»), *О. Степанів* («Сучасний Львів»), *М. Кордуби* («Історія Холмщини і Підляшшя») та ін. Однак багато творів, зокрема з історії України, цензура відкинула. Із періодичних видань у видавництві виходили газ.: щоденник «Краківські вісті» (виходив у Кракові 1940–44, ред. *М. Хом'як*) та однойменний тижневик (1940–44, ред. *Я. Заремба*), тижневик «Холмська земля» (регіональне видання тижневика «Краківські вісті»); журн.: щомісячники для дітей «Малі друзі», юнацтва «Дорога», літ.-мистецький щомісячник «Ілюстровані вісті» (з поч. 1942 замість нього виходив щомісячник «Наші дні»). Періодика «У.в.» намагалася подавати максимум інформації (хоч і сильно цензурованої) про життя укр. населення у тогочасній Україні та за її межами, виступала ефективним

інструментом виявлення і формування громад. думки та нац. самосвідомості українців на окупованих територіях. Усього в «У.в.» вийшло 1416 номерів щоденника «Краківські вісті» (загальним тиражем 18 млн прим.), 204 номери тижневика «Краківські вісті» (32,4 млн), 81 – «Холмської землі» (800 тис.), 50 – журналу «Малі друзі» (1,0 млн), 38 – «Дороги» (300 тис.), 20 – «Ілюстрованих вістей» (100 тис.), 25 – «Наших днів» (1,3 млн). У видавництві друкувалися численні листівки, портрети (святих, укр. іст. діячів, зокрема *Б. Хмельницького*, *І. Мазепи*, *Т. Шевченка*, *І. Франка*), картини, географічні карти, календарі. Основним тереном збуту продукції «У.в.» була Генеральна губернія, частково – Німеччина. Весь прибуток видавництва йшов на культурні цілі. У квітні 1944 припинило діяльність Львівське, а восени 1944 – Краківське відділення «У.в.». У серпні 1944 видавництво відкрило свою філію у Відні, куди було перенесено львівський відділ «У.в.». На поч. жовтня 1944 з Кракова перенесено до Відня також редакцію щоденника і тижневика «Краківські вісті». Останній номер щоденника вийшов на австр. землі 4.4.1945. У квітні 1945 «У.в.» остаточно припинило свою діяльність.

О. Луцький (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ВИЗВОЛЬНЕ ВІЙСЬКО (УВВ)

– загальна назва частини укр. нац. збройних формувань, що 1943–45 діяли на боці нім. армії. Попередниками і основою УВВ були сформовані з українців східні відділи при нім. армії, відомі як підрозділи т. зв. гіві («добровільних помічників»; від нім. *Hilfswilligen*), що діяли у складі вермахту з осені 1941. Військовослужбовці загонів «гіві» (переважно колишні солдати і офіцери Червоної армії) були задіяні як обслуговуючий персонал вермахту та як охоронці об'єктів військового значення. З часом «гіві» залучили до боротьби проти рад. партизанів на території України та Білорусі. Протягом 1942 при німецькій армії було утворено 74 укр. батальйони «гіві». 18.12.1942 командування вермахту і керівництво міністерства окупованих сх. територій визначило необхідним створення при нім. армії нац. збройних формувань із сх. народів для боротьби на боці Третього райху проти Радянського Союзу. У лютому 1943 вирішено, що сформовані з українців збройні відділи візьмуть назву «Українське визвольне військо – УВВ». Ідею створення УВВ підтримали лідери уряду УНР в екзилі та ОУН, очолюваної *А. Мельником*. У травні 1943 у Берліні вийшов друком перший номер щотижневого ілюстрованого органу УВВ – «Український доброволець». До серпня 1943 на території райхскомісаріату «Україна» і прилеглих до нього земель проведено акцію набору добровольців до УВВ, внаслідок якої створено кілька мобільних військ. частин. У серпні 1943 за розпорядженням *А. Гітлера* форму-

вання УВВ призупинилось і було поновлене лише через кілька місяців. У грудні 1943 створено штаб УВВ, який очолив полковник Петро Крижанівський. До складу штабу УВВ увійшло кілька відділів (пропагандистський, військ. навчання, підготовки офіцерських кадрів тощо). Наприк. січня 1944 під тиском нім. органів безпеки штаб був розпущений. Структура підрозділів УВВ повторювала структуру *Армії УНР*. До складу УВВ входили полки, курені (за кількістю особового складу наближались до батальйонів), сотні, чоти і рої. У січні 1944 до складу УВВ увійшов *Український легіон самооборони* під командуванням колишнього полковника Володимира Герасименка, що 1943 діяв на території Волині. На поч. 1944 частина бійців-українців сх. батальйонів була примусово зачислена до Російської визвольної армії (РОА) генерала А. Власова, що діяла у складі нім. військ. Внаслідок численних протестів більшість укр. підрозділів (але не всі українці) навесні 1944 були виведені з РОА й реорганізовані в УВВ. За весь час свого існування підрозділи УВВ налічували близько 75 тис. бійців. УВВ діяло переважно в Україні, Білорусі, а також на Зх. фронті (один із підрозділів УВВ – ім. І. Богуня перейшов на бік франц. руху Опору). В оперативному відношенні формування УВВ підпорядковувалися командуванню нім. армії. Бійці УВВ користувалися зброєю й носили уніформу рад. або нім. виробництва, без будь-яких знаків – за винятком синьо-жовтих наруківних емблем з літерами «УВВ» і тризубів на кокардах шапок. Навесні 1944 затверджено текст присяги військовослужбовців УВВ. Кожен присягав «обороняти Батьківщину свою – Україну від усіх ворогів її». У польському місті Лодзі створено школу офіцерських кадрів УВВ. Єдиного центру бойової підготовки особового складу УВВ не існувало. Побоюючись самовільних дій військовослужбовців укр. національності, командування нім. армії не дозволило об'єднання підрозділів УВВ, які постійно перебували при різних частинах вермахту й тим самим виконували роль лише допоміжних частин у системі збройних сил Третього райху. У березні 1945 УВВ увійшло до складу *Української національної армії*. Із закінченням Другої світової війни частина колишніх вояків УВВ опинилась у таборах для переміщених осіб у Зх. Німеччині, інші були насильно вивезені вглиб пн. областей СРСР, де відбували 15–20-річне ув'язнення у концтаборах за співробітництво з нім. армією. 17.9.1955 указом Президії Верховної Ради СРСР особи, засуджені за службу в нім. армії та спеціальних формувань при ній (у т. ч. й ті, хто перебував на той час за кордоном), були амністовані.

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – див. *Вільне козацтво*.

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ – коаліційний крайовий уряд, сформований після проголошення у Львові 30.6.1941 Акта відновлення Української держави. Створений за ініціативою та активною участю ОУН-р під проводом *С. Бандери*. УДП було сформоване з представників різних політ. сил на засіданні Національних зборів у Львові 30.6.1941. Національні збори, через неможливість проведення у тогочасних умовах загальнонародних виборів, були скликані місцевою мережею ОУН-р. У них взяло участь понад сто представників укр. громадськості як зі Львова, так і з ін. регіонів України, серед яких – єпископ *Й. Сліпий*, о. Іван Гриньош та ін. Головував на зборах *Я. Стецько*. Нац. збори підтримали рішення ОУН-р про відновлення укр. державності та заходи з орг-ції укр. держ.-політ. життя. Збори схвалили створення УДП на чолі з *Я. Стецьком* (отримав повноваження призначати та звільняти його членів). Хоча нім. окупаційна влада 4.7.1941 заборонила проголошення Акта відновлення державності, в *Галичині* тривало створення органів місцевого самоврядування, які визнавали УДП. На 5.7.1941 склад УДП був таким: *Я. Стецько* – Голова і керівник Міністерства соціальних реформ (член ОУН-р); *М. Панчишин* – перший заступник Голови і керівник Міністерства здоров'я (безпартійний, депутат Верховної Ради СРСР); *О. Барвінський* – держ. секретар у Міністерстві здоров'я (безпартійний); *Л. Ребет* – другий заступник Голови (член ОУН-р); *В. Петрів* – міністр оборони (УСРП); *Р. Шухевич* і *О. Гасин* – заступники міністра оборони (ОУН-р); *В. Лисий* – міністр внутрішніх справ (УСРП); *К. Паньківський* – заступник міністра внутр. справ (УСРП); *М. Лебедь* – міністр держ. безпеки (ОУН-р); *В. Стахів* – міністр закорд. справ (член ОУН); *О. Марітчак* – заступник міністра закорд. справ (УНДО); *Юліян Федусевич* – міністр справедливості (безпартійний); *Богдан Дзерович* – заступник міністра справедливості (безпартійний); *Дмитро Яців* і *Роман Ільницький* – держ. секретарі Міністерства нар. господарства (ОУН-р); *Євген Храпливий* – міністр с. г. (УНДО); *Ілярій Ольховий* – міністр фінансів (безпартійний); *Андрій Пясецький* – міністр лісництва (ФНЄ); *Володимир Радзикович* – міністр освіти та виховання (безпартійний); *Олександр Гай-Головко* – міністр інформації і пропаганди (безпартійний); *Й. Позичанюк* і *Я. Старух* (ОУН-р) – державні секретарі Міністерства інформації і пропаганди; *І. Климів* – міністр політ. координації (ОУН); *Н. Мороз* – міністр пошти і телеграфу (безпартійний); *Михайло Росляк* – нач. президіальної канцелярії (УСРП). Перед УДП стояли завдання орг-ції системи держ. управління, що охоплювала б усі укр. землі; керівництво господарським та культ.-осв. життям; формування укр. армії та міліції. Однак УДП не вдалося реалізувати поставлених завдань, оскільки незабаром розпочалися репресії з боку нім. окупаційної вла-

ди. 12.7.1941 нім. поліція заарештувала голову УДП *Я. Стецька* та ряд ін. членів уряду, зокрема *Р. Ільницького*, *В. Стахіва*. Ще раніше 7.7.1941 було заарештовано керівника ОУН-р *С. Бандеру*.

Після припинення функціонування УДП інтереси укр. населення перед нім. окупаційною владою представляла Рада сеньйорів (створена 6.7.1941, гол. *К. Левицький*), яку невдовзі перетворили на *Українську Національну Раду*. Протягом тривалого часу нім. керівництво постійно домагалось від *С. Бандери* та *Я. Стецька* відкликання Акта від 30.6.1941, але так і не змогло добитися бажаних результатів. Значення Акта від 30.6.1941 та сформованого на його основі УДП полягало у політико-правовому закріпленні прагнення укр. народу до державної самостійності. Саме тому, будучи ініціативою ОУН-р, Акт підтримали ряд ін. українських політичних сил та ієрархи українських церков – митрополит *УГКЦ А. Шептицький* (пастирський лист «До українського народу» від 1.7.1941) і майбутній митрополит УАПЦ *Полікарп* (архіпастирське послання «До всіх українців, суїщих на Волині» від 10.7.1941). Заборона діяльності УДП та арешт його членів переконливо показали вороже ставлення гітлерівської Німеччини до укр. державності, що сприяло розгортанню нац.-визвол. руху на окупованих нацистами землях України, створенню Української повстанської армії та утвердженню ідеї розрахунку лише на власні сили в боротьбі за нац. визволення.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО – незалежна асоціація укр. істориків діаспори (США, Канада, країни Європи, Австралія) та України. Виникло поза Україною в березні 1965 за ініціативою *Любомира Винара*, *Олександра Оглоблина*, *Наталі Полонської-Василенко* та інших науковців з числа членів УВАН та НТШ, університетських професорів, членів редколегії журн. «Український історик». Метою створення УІТ було поєднання зусиль істориків-фахівців та прихильників укр. історії в діаспорі заради збереження кращих традицій нац. історіографії, виявлення та вивчення джерельних матеріалів з історії України в зарубіжних архівах та бібліотеках, спростування фальсифікацій історії України в рад. та заруб. дослідженнях, а також для видання друкованого органу – журн. «Український історик». До видатних іст. дат УІТ ініціювало численні наук. конференції істориків та громад. заходи в діаспорі, а з кінця 1990-х здійснює такі серійні видання: «Історичні монографії», «Історичні студії», «Грушевськiana», «Мемуаристика», «Українські вчені» та інші. За 3 роки десятиліття своєї діяльності УІТ видало понад 80 окремих кн. укр. та англ. мовами, в т. ч. перший «Атлас історії України». З початком 1990-х УІТ поширило діяльність в Україні: його осередки діють у Києві, Львові, Ост-

розі, Дніпропетровську, Черкасах. В діяльності УІТ від самого початку значне місце посідає грушевськознавство як окрема міждисциплінарна ділянка наук. українознавства. УІТ співпрацює в цьому напрямі з науковими, музейними установами, ун-тами і наук. бібліотеками України. Товариство очолює *Л. Винар*.

Л. Сакада (Київ).

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНО) – політ. орг-ція, заснована 19.9.1922. у м. Хотячеві Володимирського пов. Волинської губ. Програму партії прийнято 26.9.1922 у Луцьку. Згідно з програмою, УНО виступало за об'єднання всіх верств укр. народу, що стояли на ґрунті самостійної України. Керівний орган – Управу партії – очолював *Іван Горемика-Купчинський* (заст. – *Іван Волошин*, секретар – *Микола Юфимюк*). 1925 активна діяльність УНО припинилася.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО в Києві – громад. наукове т-во академічного типу. Засноване наприк. 1906 за ініціативою *М. Грушевського* і групи київських громадівців за зразком *Наукового товариства ім. Т. Шевченка* з метою орг-ції та розвитку укр. науки і пропаганди її здобутків серед широкого загалу. Головою УНТ став *М. Грушевський*, секретарем *І. Стешенко*. Фінансову основу для діяльності т-ва склали членські внески і пожертви меценатів (зокрема, *В. Смирненка*). УНТ мало три секції (іст., філол. і математично-природничу) та дві комісії (медичну і статистичну). Членами УНТ були *В. Антонович*, *К. Мельник-Антонович*, *М. Біляшівський*, *М. Василенко*, *Ф. Вовк*, *Б. Грінченко*, *І. Джиджора*, *В. Дурдуківський*, *П. Житецький*, *І. Каманін* та ін. Видавало наук. праці (29 тт. обсягом 350 друк. арк. 1907–17), влаштувало публічні засідання з наук. доповідями в приміщенні Українського клубу в Києві. Було опубліковано 18 тт. «Записок УНТ», в яких друкувались переважно праці іст. та філол. секцій, «Збірники» праць математично-природничої секції та медичної комісії. 1914 і 1917 вийшли 2 тт. квартальника «Україна» (1915–16 у Москві видруковано 2 тт. «Українського наукового журналу»). УНТ не увійшло до створеної 1918 Української академії наук. 1921 було адм. порядком включене до Всеукраїнської академії наук, де його секції ще певний час зберігали свою автономність, а згодом стали секціями відповідних відділів ВУАН. УНТ мало значні заслуги в пропаганді укр. науки і культури.

Л. Зашкільняк (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) – найбільша укр. політ. партія міжвоєнного періоду, що діяла в Галичині 1925–39. Ідейно стояла на програмних

засадах Української національно-трудової партії (до 1919 – Українська національно-демократична партія). Установчий з'їзд, що відбувся 11.7.1925, прийняв політ. платформу партії. Програму і статут УНДО ухвалено на 2-му з'їзді, що відбувся у Львові 19–20.11.1925. Програма нової партії майже не відрізнялася від програми УНДП і базувалася на ідеології соборності й державності. Ставилося завдання створити в майбутньому самостійну Українську державу. У зверненні ЦК УНДО до населення вказувалося, що «партія не може дати своєї апробати (офіційного схвалення. – Авт.) на існуючий на рад. Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак визнає Радянську Україну поважним і далекосяжним етапом державності укр. народу та вірить, що під напором свідомих укр. мас та своєрідна держ. орг-ція завершиться здійсненням універсальних змагань укр. нації». На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужоземного панування, а в сеймі й сенаті – за виконання Польщею її міжнар. і конституційних зобов'язань. Найвищим органом УНДО був т. зв. Народний з'їзд (скликався раз на 2 роки), який обирав Центральний (Народний) Комітет; на місцях обиралися повітові народні комітети, у селян – мужі довір'я. УНДО являло собою не стільки політ. орг-цію, скільки широку нац. рух без точної реєстрації своїх членів, членських внесків (за винятком Львова), але з досить строгою парт. дисципліною і взаємною лояльністю між керівництвом орг-ції та місцевими осередками. Під впливом УНДО перебували великі господарські, культ.-осв. та спортивні орг-ції: Ревізійний союз українських кооператорів (3261 кооператив і 448 239 членів), *Центросоюз*, *«Дністер»*, *«Просвіта»* (бл. 100 тис. членів), *«Сокіл»* (380 гуртків), *«Луг»* (520 гуртків), *«Рідна школа»* (1075 гуртків, 43 тис. членів), *Союз українців* (25 тис. членів) та найбільша галицька щоденна газ. *«Діло»*. З 1925 офіційним органом партії став тижневик *«Свобода»* (ред. М. Струтинський і О. Кузьма). Навколо УНДО було об'єднано майже $\frac{3}{4}$ громадських активістів Галичини. У 2-й пол. 1920-х об'єднання поширило свій вплив і на Волинь. 1928 УНДО брало участь у виборах до польського парламенту і здобуло 26 мандатів до сейму (із 40 всіх укр.) і 9 до сенату (з 11). 1930 в умовах *паціфікації* (тоді польська влада заарештувала 19 послів від УНДО, обраних 1928) – 17 (з 30), 1935 і 1938–23. В обох законодавчих палатах польського парламенту партія мала свої клуби, а в президії сейму і сенату – представництва. Керівництво УНДО, намагаючись нормалізувати укр.-польські відносини, пішло на укладення компромісної угоди з польським урядом. Політика *«нормалізації»* викликала невдоволення серед населення і спричинила гостру кризу в партії. 1935 Д. Левицький склав із себе обов'язки голови, і партію очолив редактор *«Діла»* В. Мудрий. Група на чолі з Д. Палівим

вийшла з УНДО і заснувала *Фронт національної єдності*. В УНДО сформувалася внутр. опозиція, що об'єднувалася навколо *«Діла»* (Д. і К. Левицькі, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран та ін.), і опозиція жіночої орг-ції *«Дружина княгині Ольги»* на чолі з М. Рудницькою. Проти політ. лінії УНДО розпочали активну кампанію УСПП і ОУН. Відмова В. Мудрого від політики *«нормалізації»* дещо стабілізувала внутрішньопартійну ситуацію, але не зупинила падіння впливу УНДО серед укр. населення Галичини та посилення авторитету ОУН і ФНЄ. У вересні 1939 УНДО припинила існування. 1947 група його членів відновила партію за кордоном і вона входила до складу *Української Національної Ради* та виконавчого органу, Державного центру УНР. Серед провідних діячів партії були В. Бачинський, С. Витвицький, М. Волошин, М. Галушинський, А. Горбачевський, В. Загайкевич, О. Кисілевська, В. Кузьмович, С. Кузик, П. Лисяк, О. Луцький, Л. Макарушка, І. Німчук, Ю. Павликовський, З. Пеленський, М. Творидло, К. Троян, О. Яворський.

Я. Серкіз (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО в Чехії – об'єднання укр. правників, учених та практиків, що існувало у міжвоєнний період у Празі. Створене за ініціативою науковців, зосереджене, в основному, навколо *Українського вільного університету*. Статут т-ва зареєстровано 17.3.1923. Завданням т-ва, яке мало продовжувати діяльність заснованого у Києві в період *Української Народної Республіки* Українського правничого т-ва, було об'єднання укр. правників для дослідження питань укр. права, відстоювання соціальних, матеріальних та моральних інтересів українських правників у Чехії та сприяння встановленню тісних стосунків між укр. та чехословацькими юристами. Т-во виступало за створення Українського правничого інституту. Кількісний склад УПТ був невеликий (1923–21 член, 1928–32). Головою УПТ були Р. Лашенко, А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський. Т-во проводило наук. конференції, засідання тощо. УПТ виступило ініціатором та організатором Українського правничого з'їзду в Празі (4–7.10.1933). УПТ здійснювало також видавничу діяльність. Зокрема, видано працю проф. Р. Лашенка *«Лекції з історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права»* та текст короткої редакції *«Руської правди»*. 1932 змінено статут УПТ і з того часу засідання т-ва відбувалися спільно із зборами професорів ф-ту права і суспільних наук *Українського вільного університету*.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УСО) – масова селянська орг-ція, створена в липні 1931. Діяла легально, продовжувала політ. традиції *«Сельробу»* (див. *Українське селянсько-робітни-*

че соціалістичне об'єднання). Знаходилося під впливом *Комуністичної партії Західної України*. Виступало за нац. самовизначення аж до відокремлення укр. земель від Речі Посполитої і встановлення рад. ладу. Друковані органи – газ. *«Боротьба»*, *«Праця»*, з 4.10.1932 – тижневик *«Народна трибуна»*. УСО мало вплив на частину укр. селян і робітників у селах і містечках Зх. України. УСО співпрацювало з профспілками, кооперативами, т-вами *«Просвіта»*, *«Рідна школа»* та ін. громад.-культ. орг-ціями і спочатку діяльність не виходила за рамки екон. вимог. У погодженні з КПЗУ організувалися антиподаткові селянські страйки, особливо на Волині, а також економічні акції с.-г. робітників. З часом діяльність УСО набула політ. характеру і воно включилося у боротьбу з польським окупаційним режимом. УСО висувало ідею скликання Робітничо-селянського конгресу Зх. України. Після вбивства членом ОУН Г. Мацейком у червні 1934 у Варшаві польського міністра Б. Перацького польська влада розгорнула широкомасштабну акцію проти укр. нац.-визвол. руху. У перелік орг-цій, які підлягали розпуску, потрапило і УСО. 16.7.1934 на території 4-х пд.-сх. воєводств Польщі – Львівського, Тернопільського, Станіславського та Волинського – діяльність УСО заборонено. Десятки активістів УСО заарештовано і відправлено до концтабору в *Березі Картузькій*. Припинили своє існування друковані органи УСО, а також профспілки, кооперативи, громад.-культ. орг-ції, які перебували під його впливом.

І. Пилипів, Л. Стояновська (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (Сельроб)

– укр. політ. партія радянофільського напрямку, що існувала у Польщі 1926–32. Створена 10.10.1926 на основі об'єднання Холмсько-Волинського селянського союзу (виник наприк. 1923 на Волині) і партії *«Народна воля»* (заснована 1923 у Львові). Було обрано тимчасовий Центральний Комітет новоствореної орг-ції, який очолили лівий москвофіл К. Вальницький та укр. соціаліст Павло Васильчук. З поч. існування Сельроб керувався настановами *Комуністичної партії Західної України*. Через Сельроб, як легальну орг-цію, комуністи вели агітацію серед селянства, висували своїх кандидатів на виборах. Головним завданням у програмі Сельробу визначалася боротьба за соціалізм, очолювати яку повинен робітничий клас у союзі з трудовим селянством. Проте внутр. суперечності всередині КПЗУ, інспірований ЦК КП(б)У розкол у партії негативно позначилися на діяльності Сельробу. Восени 1927 з ЦК партії вийшла частина колишніх чл. *«Народної волі»* (К. Вальницький, М. Заяць, К. Пелехатий) і створила організацію Сельроб-Ливиця, яка підтримувала політичну лінію *Й. Сталіна* й *Л. Кагановича*. Сельроб (Сельроб-Правиця) сто-

яв на позиції укр. націонал-комуністів, виступав проти більшовицької нац. політики в УСРР, домагався наповнення рад. укр. державності реальним змістом. 1928 обидва крила налічували бл. 10 тис. членів. На виборах 1928 до польського сейму Сельроб-Ливиця здобула 2 мандати, а Сельроб (Сельроб-Правиця) – 4. У березні 1928 під керівництвом ЦК КПЗУ було створено ініціативний комітет для відновлення єдності Сельробу. У травні 1928 відбулося об'єднання розколотих груп під назвою *Українська селянсько-робітничо-соціалістична єдність* (Сельроб-Єдність) і було прийнято Декларацію єдності. Сельроб-Єдність стояла на позиціях КП(б)У. Частина діячів Сельроб-Правиці перейшла до укр. нац. партій. Остаточну консолідацію орг-ції закріплено на 3-му з'їзді Сельробу, який відбувся в лютому 1930. Керівні органи – Центральний Комітет і Головний секретаріат. Друковані органи – газ. *«Сельроб»*, *«Воля народу»*, *«Наше слово»*, *«Нове життя»*, журн. *«Сяйво»*. Провідними діячами Сельробу були О. Букшований, К. Вальницький, М. Голінатий, Д. Грицай, І. Довганик, М. Заєць, Ф. Кульницький, С. Маківка, П. Остафійчук, К. Пелехатий, М. Хімчин та ін. Найбільший вплив Сельроб мав серед населення *Волині* і *Холмищини*. 15.9.1932 польська влада заборонила діяльність партії та закрила її видання.

Н. Шевченко (Львів).

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» – 1) Українське видавництво в Берліні (1921–26). Засновник, директор і редактор – З. Кузеля. З 1921 до 1923 видавало газ. прогетьманського спрямування та ряд ін. видань. Зокрема, часопис *«Літопис політики і письменства»* (1923–24) та *«Бібліотеку «У.с.»* (1921–26). При видавництві діяли курси заочної освіти для укр. емігранції, редакція підтримувала зв'язки з Галичиною. *«Бібліотека «У.с.»* нараховувала понад 50 кн., серед яких фундаментальні видання: антологія укр. поезії *«Золоті струни»*, монографія про О. Архипенку у 4-х тт., словник *Б. Грінченка*, праця *Д. Дорошенка* *«Слов'янський світ»* та ряд ін. видань, які поповнили скарбницю укр. друкарства. 2) Назва ряду часописів та газет, що виходили у різний час в Галичині та за її межами: щоденна львівська газета, що видавалася 1915–18 як орган Українського комітету. Редакція відображала політ. позиції більшості у *Загальній Українській Раді* (ред. Ф. Федорців та С. Чарнецький). З 1916 видання перейшло у власність о. Тита Войнаровського-Столобути. З цього часу *«У.с.»* (ред. – С. Чарнецький, *С. Голубович*) відстоювало погляди опозиції в ЗУР, яку очолював *Є. Петрушевич*; газета гетьманського спрямування, що 1921–23 видавалася у Берліні. Виходила з різною періодичністю (щоденно, шотижня) за редакцією З. Кузеля та *Д. Дорошенка*; шотижнева газета української емігранції в Аргентині націоналістичного спрямування, орган

товариства «Просвіта». Стоїть на позиціях ОУН С. Бандери. Виходить у Буенос-Айресі з 1928. Редактори: Г. Голіян, М. Данилишин та ін; українська сусп.-політ. газета, що виходила в Яворові 1929–39 (двічі на тиждень, з 1938 – щомісячно). Редактори: Є. Яворівський, С. Харамбура; щотижнева газета Українського народного союзу в Парижі, неофіційний орган Проводу ОУН А. Мельника. Заснована 1933. З 1939 видає Перша українська друкарня у Франції. 1941–48 часопис не видавався. З газетою співпрацювали О. Ольжич, Є. Онацький, Д. Андрієвський, М. Сціборський, М. Капустянський та ін. Часопис намагався розкрити панораму укр. визвольного руху, згуртувати укр. молодь поза Україною. У 1960–70-х підтримував дисидентський рух в Україні. Редакторами газети були: О. Бойків (1933–34), В. Мартинець (1934–40), О. Штуль-Жданович (1948–77), М. Стиранка (1977–92). З лютого 1992 видається у Києві. 1967 у Першій українській друкарні вийшла книга В. Чорновола «Лихо з розуму» та «Український вісник» (№ 1–8), ряд худ. та іст. творів; сусп.-політ. часопис нац.-демократичного напрямку, що виходив в Ужгороді з 1932 до 1938. Видавав і редагував М. Брашайко. Часопис видавав літ. додаток «Слово». Серед співробітників: В. Бірчак, І. Роман, о. К. Федеш; щоденна укр. газета, що видавалася у період нім. окупації. Виходила з осені 1941 в Житомирі, пізніше – в Києві (з додатком «Література і мистецтво»). Редагувалася членами ОУН(М) (І. Рогач, П. Олійник, О. Чемеринський), які за нац.-самостійницьке спрямування часопису були розстріляні німцями; газета, що 1941–42 виходила у Станіславі. Редактор Д. Греголінський. З червня 1942 заборонена німецькою владою; щотижневий часопис радянськочеського напрямку, що виходив у Вінніпезі 1943 до 1965. Редактори – М. Шатульський, М. Гринчишин. 1965 «У.с.» об'єдналося з газетою «Українське життя», що виходила в Торонто.

А. Середяк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. М. ДРАГОМАНОВА (УВПІ) – укр. вищий пед. навч. заклад, заснований 7.7.1923 Українським громадським комітетом у Празі. Перші роки УВПІ функціонував як дворічний навч. заклад, що повністю підпорядковувався Українському громадському комітетові. Тільки 1926–27 навч. роках завершилося остаточне формування ін-ту як самостійного вищого навч. закладу. УВПІ ставив перед собою завдання готувати вчителів для укр. середніх шкіл, а також організаторів шкільництва й нар. освіти. Спочатку інститут складався з трьох відділів: літ.-іст. з двома підвідділами (мови і літератури та історії й сусп. наук); природничо-географічного та фізико-математичного (були об'єднані в математично-природничий). 1924 відкрито муз.-пед. відділ з двома підвідділами: вокальним та інстру-

ментальним. В УВПІ засновано 39 кафедр, при деяких ф-тах утворено спеціальні кабінети та лабораторії. Навчання в УВПІ було безплатним. За весь період функціонування в УВПІ працювало 92 викладачі. Серед них – проф. А. Артимович (мовознавство), В. Барвінський (теорія музики і композиції), Л. Білецький (історія укр. літератури), В. Гармашів (біологія і гігієна), І. Горбачевський (хімія), Д. Дорошенко (історія України), О. Ейхельман (правознавство), С. Рудницький (географія), С. Русова (педагогіка), В. Сімович (укр. мова), Д. Чижевський (філософія), С. Шелухин (правознавство), В. Щербаківський (археологія) та ін. Професорсько-викладацький склад УВПІ проводив значну наук. і літ.-видавничу діяльність. Для видання навч. посібників та підручників було створено спеціальне видавниче товариство «Сіач». УВПІ видавав наукові збірники, зокрема 1933 вийшов «Драгоманівський збірник», у якому вміщено 15 статей про М. Драгоманова. При УВПІ діяв цілий ряд наук. інституцій – Товариство ім. Григорія Сковороди (1924; з 1925 – Науково-педагогічне т-во), Біологічне товариство (1928; згодом – Математично-природниче т-во) та ін. За весь час існування УВПІ повний курс прослухали 178 студентів, докторський ступінь отримали 31. Значна частина випускників працювала у Закарпатті. 1933 УВПІ припинив існування через відсутність коштів. Ректорами УВПІ були професор Л. Білецький (1923–26), професор В. Сімович (1926–30), професор В. Гармашів (1930–33).

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КЛУБ ІМЕНІ ГЕТЬМАНА П. ПОЛУБОТКА – укр. військ. орг-ція, заснована 16(29).3.1917 на військ. нараді представників київ. гарнізону. 18(31).3.1917 на засіданні Клубу затверджено Статут, який розробив М. Міхновський. Згідно зі статутном, головною метою орг-ції було визнано згуртування всіх військовиків, лікарів, військ. урядовців (українців за національністю) для створення укр. армії та для продовження боротьби «за повну свободу України». Справами клубу керувала Рада, що складалася з 24 членів і 12 кандидатів. Очолював Раду М. Міхновський. Клуб відкривав свої філії на фронтах і по всій Україні. Перед місцевими осередками ставилося завдання сприяти зростанню нац. свідомості шляхом розповсюдження брошур, часописів та відозв із закликом до військовиків-українців об'єднуватися в окремі нац. громади та встановлювати зв'язок із орг-цією. У травні 1917 за участю клубу сформовано *Перший український козацький полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького* на чолі з штабс-капітаном Д. Путником-Гребенюком. Під впливом чл. орг-ції відбувалася українізація й ін. військ. частин. Чл. клубу М. Міхновський та В. Павелко брали участь у підготовці *Полуботківців*

виступу 1917, внаслідок якого планувалося захопити владу в Києві і змусити *Українську Центральну Раду* проголосити незалежність України.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УВУ) – перший вищий навч. заклад і наукова установа укр. еміграції за кордоном. Заснований у Відні з ініціативи Союзу укр. журналістів (В. Кушнір, О. Олень), Товариства прихильників освіти (С. Дністрянський) і Українського соціологічного інституту (М. Грушевський). Під час заснування УВУ виявилися розбіжності у поглядах на його структуру між О. Колессою (традиційний ун-т) та М. Грушевським (народний ун-т), внаслідок чого останній відійшов від організаційних справ. Офіційне відкриття УВУ відбулося в Будинку інженерів і архітекторів у Відні 17.1.1921. Спочатку в УВУ було 90 слухачів, 12 професорів та три доценти. Після поразки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 осередком політ. еміграції стала Прага, куди, за згодою міністерства шкільництва і просвіти Чехо-Словаччини, переніс свою роботу УВУ. Урочисте відкриття ун-ту відбулося 23.10.1921. Адміністрація УВУ розмістилася у приміщеннях посольства *Західноукраїнської Народної Республіки*, а навч. процес відбувався в аудиторіях та кабінетах Карлового ун-ту. Передбачалося також паралельне навчання студентів у ін. вищих навч. закладах. Мовою викладання прийнято укр., хоча окремі предмети могли читатися іноземними мовами. У «празький» період функціонування УВУ діяли філ. (з іст.-філол. та природничим відділами) та правничий (юридичний) ф-ти. Ротація керівництва навчального закладу відбувалася щороку. У період 1921–45 ректорами УВУ були О. Колесса (1921–22, 1925–28, 1935–37, 1943–44), С. Дністрянський (1922–23), І. Горбачевський (1923–24, 1931–35), Ф. Щербина (1924–25), Д. Антонович (1928–30, 1937–38), А. Яковлів (1930–31, 1944–45), О. Мицюк (1938–39, 1940–41), І. Борковський (1939–10, 1941–43), А. Волошин (1945). Деканами філ. ф-ту були С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, А. Артимович, В. Біднов, Д. Антонович, В. Щербаківський, Б. Матюшенко, Ф. Слюсаренко; правничий ф-т очолювали Ф. Щербина, О. Ейхельман, Р. Лашенко, В. Старосольський, К. Лоський, С. Шелухин, О. Андрієвський. Щорічний набір студентів до УВУ становив 325 чол.: 221 на філ. ф-т, 104 – на правничий. Найбільша кількість викладачів – 46 (з них 30 професорів) працювала в 1933/34 н. р. У 1920–30-х викладачами УВУ були науковці світового рівня: О. Андрієвський, Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, І. Борковський, С. Бородаєвський, І. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Ейхельман, О. Колесса, Д. Коропатницький, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, Р. Ла-

щенко, В. Липинський, М. Лозинський, І. Мірчук, О. Лотоцький, О. Орлов, Я. Пастернак, С. Рудницький, Ю. Русов, Ф. Слюсаренко, Р. Смаль-Стоцький, В. Старосольський, Д. Чижевський, О. Шульгін, С. Шелухин, В. Щербаківський, Л. Шрамченко, Ф. Щербина, А. Яковлів та ін. Вони читали й публікували курси історії та географії України, укр. історіографії та джерелознавства, історії укр. права, церкви, мистецтва, етнології, археології, укр. мови та літератури, філософії, педагогіки. Лише у перше десятиліття видавничий відділ УВУ випустив 27 тт. наук. праць, окремі з яких увійшли до «золотого фонду» укр. науки. Викладачі УВУ представляли укр. науку на міжнар. та регіональних з'їздах, конференціях, симпозіумах, підтримували зв'язки з укр. (зокрема, *Науковим товариством ім. Т. Шевченка*) та зарубіжними наук. т-вами, обиралися членами Всеукраїнської академії наук, почесними членами іноземних АН, ун-тів та ін-тів. Вони працювали в ун-тах Праги, Подєбрад, Варшави, Львова, міст США. УВУ мав право надавати звання почесних докторів. До їх числа увійшли письменники О. Олень, О. Кобилянська, Б. Лепкий, В. Стефанік, композитори О. Кошиць, В. Барвінський, громадські та наукові діячі І. Горбачевський, О. Колесса, А. Волошин та ін. У перше десятиліття свого існування УВУ надав ступінь доктора філософії або права 109 особам.

У міжвоєнні роки УВУ працював у складних умовах. 1922 зменшилася сума субсидювання ун-ту, що поставила його на грань закриття. Завдяки заходам ректора І. Горбачевського вдалося частково подолати труднощі й продовжити діяльність навч. закладу. На перешкоді повноцінного функціонування УВУ стало також зовнішньополіт. зближення Чехо-Словаччини з СРСР та Польщею, внаслідок чого зменшено права укр. політ. еміграції у країні. У зв'язку з проголошенням автономної Карпатської України (1938) керівництво УВУ прийняло рішення про перенесення його роботи до Хуста, але угорська окупація *Закарпаття* перекреслила ці плани. Подальший поділ Чехо-Словаччини і утворення протекторату Чехії і Моравії позначилося на становищі УВУ. Його підпорядковано ректору Карлового ун-ту, змінено статут і учбову програму, а викладачів піддано суворій перевірці про «арійське» походження. Нездійсненою залишилася спроба перенести роботу УВУ до Ужгорода 1942. Остаточного розгрому ун-т зазнав після вступу Червоної армії до Праги у травні 1945. Більшість викладачів та студентів встигла виїхати на Захід, проте частина викладацького складу на чолі з о. А. Волошином, що залишилася в місті, була репресована, майно та архів УВУ конфіскували рад. окупаційні органи влади або ж були розграбовані «колекціонерами». За ініціативою В. Щербаківського, до якого приєдналася група науковців з Історичного наукового інституту з Берліна на чолі з І. Мірчуком,

діяльність УВУ було відновлено восени 1945 в Мюнхені. До його розбудови долучилося молодше покоління укр. дослідників, що емігрувало за кордон, уникаючи репресій рад. влади. Навчальний процес в УВУ відновився вже у 1946/47 н. р. Наступного року в ун-ті навчалось 493 студенти, а навч. процес забезпечували 44 професори, 16 доцентів, 18 викладачів та асистентів. Діяльність ун-ту стала можливою завдяки фінансовій підтримці Конгрегації для Сх. церкви Апостольського престолу (єп. І. Бучко став куратором УВУ) та фонду «Українського видавництва» у Кракові. Проте і в перші повоєнні роки матеріальне становище ун-ту залишалося непевним, особливо після проведення у Зх. Німеччині грошової реформи (1948). 1949 в УВУ навчалось 272 студенти, 1950 – 137, 1956 стаціонарні заняття були припинені. У перше повоєнне десятиліття в ун-ті видано 206 докторських і 103 магістерських дипломи. 16.9.1950 баварський федеральний уряд надав УВУ статус приватного ун-ту з академічними правами.

У 1950-х значне скорочення навч. процесу УВУ компенсував широкою видавничою діяльністю. З 1957 почали виходити «Наукові записки», курси лекцій, розширився обсяг заочного навчання студентів. У цей час УВУ налагодив відносини із зарубіжними наук. установами, осередками українознавства у США, Канаді, Франції. Становище УВУ поліпшилося після заснування Товариства сприяння українській науці (1962), що дало можливість 1965 відновити навчальний процес. Розпочали роботу також курси українознавства, сходознавства, англійської мови, що навчали слухачів у зимовий та літній періоди. Педагогічний колектив зріс з 56 чол. – 1965 до 84 – 1981. На пожертвування митрополита *Й. Сліпого* 1974 УВУ придбав велике приміщення для аудиторій, кабінетів та бібліотеки. Щорічно ун-т проводив наук. конференції, відзначав ювілеї видатних укр. діячів, роковини укр. державності, організовував мистецькі виставки. З 1981 при УВУ почав роботу Інститут дослідів національних проблем. 1966–81 докторські дипломи отримали 98 випускників, 36 – магістерські. У післявоєнні десятиліття ректорами УВУ були В. Щербаківський, І. Мірчук, Ю. Панейко, М. Васильов, О. Кульчицький, В. Орелецький, Ю. Бойко, В. Янів. У повоєнний період в ун-ті плідно працювали видатні укр. історики Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко; географи С. Рудницький, В. Кубійович; філологи С. Сміль-Стоцький, О. Колеса, Ю. Шевельов, Я. Рудницький, О. Горбач; філософи Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Кульчицький, В. Янів; етнографи З. Кузеля, В. Петров; історики мистецтва Д. Антонович, В. Залозецький; історики церкви В. Біднов, М. Чубатий, О. Лотоцький; правники С. Дністрянський, А. Яковлів, В. Панейко; економісти В. Тимошенко, О. Мицюк, Є. Гловінський.

Протягом усього часу свого існування УВУ намагався активно впливати на наук. та сусп.-політ. жит-

тя в Україні. Позбавлені можливості легальної співпраці, його співробітники несли слово правди про Україну, її історію та культуру через друковані органи, радіо. З їхньою допомогою друкувалися твори «шістдесятників». Реальні можливості співпраці з укр. наук. установами та навчальними закладами стали можливі лише після проголошення незалежності України. Розпочалися обміни наук. делегаціями, стажування укр. істориків в УВУ, проведення спільних заходів. Науковці УВУ брали участь у роботі 1–111 Конгресів українців, наук. конференціях, проведених в Україні. Докторські та магістерські дипломи ун-ту отримали молоді укр. вчені. Нині УВУ зберігає значення важливого осередку інтелектуального життя українців у Німеччині та світі.

О. Мазур (Львів).

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» – нелегальний сусп.-політ. часопис. Виходив від січня 1970 до березня 1972 (вип. 1–6) у Львові. Засновник, автор, редактор і видавець – *В'ячеслав Чорновіл*. У вступному слові «Завдання «Українського вісника», яке відкривало усі 6 випусків, декларувалося, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище укр. політ'язнів, про акції протесту, а також друкуватиме твори самвидаву. У підготовці журн. брали участь Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Валентин Мороз, Юрій Шухевич, Микола Плахотнюк, Ніна Строчага, Надія Світлична, Василь Стус, Алена Пашко. Умови для конспіративного друку часопису забезпечувала Олена Антонів, друкували журн. Людмила Шереметева (випуски 1–4), В. Чорновіл та Я. Кендзьор. Кур'єрами та розповсюджувачами були Стефанія Гулик, Ганна Садовська. Сприяли розповсюдженню журналу Зіновія Франко, Ярослав Дашкевич, Валентина Чорновіл. Студентка КДУ з Чехо-Словацьчини Анна Коцур вивозила журн. у Пряшів, звідти Павло Мурашко передавав «У.в.» на Захід. Журнал передруковували видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка (США), видавництво «Сучасність» (Мюнхен), Українська видавнича спілка у Лондоні та ін. До укр. та світової громадськості публікації журналу доносило радіо «Свобода». В Україні випуски «У.в.» поширювалися самвидавом. За довідкою Львівського УКДБ, «журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб» машинописом, ксероксуванням та фотоспособом. У багатьох містах «У.в.» мав своїх кореспондентів та розповсюджувачів. За розпорядженням В. Чорновола, заарештованого у січні 1972, видання журн. було припинене. На сторінках «У.в.» публікувалися документи про політичні репресії та дисидентський рух кін. 1960 – поч. 1970-х, публіцистичні

статті, листи протесту та літ. твори, авторами яких були *В. Симоненко, В. Стус, І. Світличний, В. Романюк, В. Чорновіл, І. Дзюба, С. Караванський* та ін. Зважаючи на великий авторитет позацензурного часопису, в Україні здійснено кілька спроб продовжити його випуск. 1972 намагалися поновити видання журн. в Києві Євген Пронюк, Василь Овсієнко, Василь Лісовий та Іван Гайдук, але появи журн. завадили арешти. 1974 Степан Хмара з Червонограда (Львівська обл.) спільно з київ. журналістами Олесем Шевченком та Віталієм Шевченком видали свій «У.в.» під числом 7–8 (1975 опублікований за кордоном). Кілька чисел журн. під назвою «У.в.» видала Українська загальнонародна організація. Після звільнення з ув'язнення В. Чорновіл разом з Михайлом Горинем, Павлом Скочком, Василем Барладяну у серпні 1987 відновив видання «У.в.» як першого в Україні опозиційного до влади легального літ.-художнього та сусп.-політ. часопису (до березня 1989 вийшли 7–14 випуски). Від випуску 11 (січень 1988) журн. був органом *Української гелльсінської групи*, згодом – органом *Української гелльсінської спілки*. Поліграфічним способом його тиражувало Закордонне представництво УГС (Нью-Йорк). З 5.12.1987 почали виходити щомісячні експрес-випуски «У.в.», з 11.7.1988 – листки прес-служби УГС (по 2–3 на тиждень) і невдовзі випуск «У.в.» було припинено.

Ю. Зайцев (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАРІАТ (Військовий комітет) – таємна військ. орг-ція, створена у вересні 1918 для підготовки збройного повстання у Львові і встановлення укр. влади в Галичині. Складалася з старшин-українців, які служили в австр. армії та *Легіоні українських січових стрільців*. З жовтня 1918 головою УГВК став сотник УСС *Д. Вітовський*. До складу комітету входили сотник О. Кузьма, підхорунжий *Д. Паліїв*, поручники П. Бубела, Л. Огоновський, *І. Рудницький* та ін. Члени комітету розробили план *Листопадового повстання 1918*. 31.10.1918 перейменовані в Українську генеральну команду. У зв'язку з орг-цією регулярних військ Генеральна команда 8.11.1918 була реформована у Начальну команду, згодом – *Начальна команда Української галицької армії*.

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ – найвища військ. установа в Україні у травні–листопаді 1917. Створений у травні 1917 на I Всеукраїнському військовому з'їзді для керівництва укр. військ. рухом. До першого складу УГВК увійшли: *В. Винниченко, С. Петлюра*, ген. М. Іванів, полк. І. Луценко, полк. О. Пилькевич, полк. В. Павленко, підполк. Ю. Капкан, підполк. В. Поплавко, пор. А. Чернявський, пор. *М. Міхновський*, хор. А. Певний, хор. В. Потішко, хор.

М. Полоз, хор. Ф. Селецький, військовий урядовець І. Гореміка-Крупчинський, солдати С. Граждан і Д. Ровинський, матрос С. Письменний. У червні 1917 до складу УГВК кооптовано: ген. Л. Кондратовича, полк. *О. Жуковського*, підполк. Матяшевича, підполк. *О. Сливинського*, сотників С. Білецького, сотників Г. Глібовського, поручників В. Кедровського, поручників М. Левицького, поручників П. Скрипчинського, солдата С. Колоса. Головою Комітету обрано С. Петлюру, заст. голови – *В. Кедровського*, секретарем – С. Колоса. Керівним органом Комітету була президія, до складу якої входило 5 чл. УГВК поділявся на відділи: агітаційно-освітній та організаційний, із редакційно-видавничим підвідділом (гол. Д. Ровенський); інспекторський (М. Іванів), мобілізаційний та військ. комунікації (В. Кедровський), військово-інженерний (М. Шумицький), санітарно-медичний (Д. Одріна), юридично-консультський (М. Левицький), відділ вишколу (В. Поплавко), канцелярія (С. Колос), комендатура комітету та орг-ція Вільного козацтва (А. Певний), комісія спеціальних служб (Л. Кондратович). Комітет мав своїх представників при Головному штабі у Петербурзі (О. Пилькевич), при Генеральному штабі у Петербурзі (О. Жуковський), при міністрі військ. справ у Петербурзі (*М. Полоз*) та при штабі Пд.-Зх. фронту (П. Скрипчинський). Питаннями, пов'язаними з військ.-морським флотом, займався С. Письменний. Після проголошення *Українською Центральною Радою* III Універсалу (див. *Універсали УЦР*) реорганізований у Генеральне секретарство військових справ. Генеральним секретарем призначено С. Петлюру, його товаришем – В. Кедровського. У січні 1918 Генеральне секретарство було перетворено на Міністерство військ. справ.

І. Підкова (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШТАБ – вищий орган управління Збройними силами УНР. Створений у листопаді 1917. Складалася з таких відділів: організаційний – нач. сотник О. Данченко; зв'язку – нач. полк. Козьма; артилерійський – нач. підполк. Пашенко; постачання – нач. підполк. Матіяшевич; військ. шкільництва – нач. ген. *М. Омелянович-Павленко*; загальний – нач. підполк. Пономаревський. Начальник штабу – ген. Б. Бобровський. У березні 1918 проведено реорганізацію штабу, який очолив полк. *О. Сливинський*. Створено два відділи: перше генерал-квартирмейстерство (нач. ген. Дроздовський), яке керувало оперативною діяльністю армії, і друге генерал-квартирмейстерство (нач. полк. М. Какурін), що займалося орг-цією армії. Функції УГВШ зводились, в основному, до орг-ції війська і підготовки військ. резервів. Безпосередньо оперативне керівництво армійськими підрозділами на фронті здійснював штаб Армії УНР.

І. Підкова (Львів).

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК» – журн. Українського історичного товариства. Заснований 1963 р. Л. Винаром у США як наук.-інформаційне видання укр. нац. історіографії, що базується на іст. схемі і наук. періодизації історії України М. Грушевського. Підтримуючи розвиток укр. іст. науки поза межами України, «У.і.» сприяв збереженню нац. свідомості українців і був спрямований проти фальсифікацій іст. минулого укр. народу рад. історико-партійною наукою.

Перші числа «У.і.» вийшли 1963–64 у формі історичного бюлетеню Історичної комісії «Зарево» Української вільної академії наук у США. За ініціативою співробітників журналу О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Л. Винара та ін. в березні 1965 було засновано Українське історичне товариство (УІТ), офіційним друкованим органом якого став «У.і.». Від 1985 «У.і.» є журн. історії та українознавства, матеріали якого представляють бл. 50 тематичних рубрик. Журн. є основним виданням у царині грушевськознавства. На сторінках «У.і.» з'явилось понад 100 статей і документальних публікацій про життя, діяльність та наукову спадщину М. Грушевського. Журн. виходив іноді тематичними ювілейними збірниками, які було присвячено М. Грушевському (1966, 1984, 1991, 1996), В. Антоновичу (1984), О. Кандиби-Ольжичу (1984), 50-літтю Української національної революції (1967), 100-літтю поселення українців у Канаді (1991), ювілеям УІТ (1985, 1995) та ін.

Із зміною іст. ситуації з 1990-х до співпраці в «У.і.» було запрошено багатьох науковців України, а співредактором журн. став М. Брайчевський. «У.і.» тепер спільно видають науковці України і діаспори, в ньому широко представлено джерельні публікації, тематичні розвідки, біобібліографічні матеріали та наукову хроніку.

У 1960–70-х «У.і.» друкувався у Мюнхені, тепер виходить у США, 1993 частину тиражу віддруковано у Києві. Виходить як щоквартальник, але переважно поєднаними числами. Всього за 1963–2000 вийшло 147 чисел журн. (37 тт. у 56 кн.). Розповсюджується в Європі, Америці та Австралії, а з кінця 1980-х і в Україні. За ініціативою УІТ, за сприяння Національної комісії з питань повернення культурних цінностей в Україну, комплекти «У.і.» 1997 було ввезено в Україну і передано до багатьох наук. бібліотек. Є покажчик змісту «У.і.» за 1963–92 (К., 1993) та 1999 (ч. 1–140). Видання продовжується, незмінним головним редактором «У.і.» є Любомир Винар.

Л. Сакада (Київ).

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» – науковий часопис, орган Інституту історії України та Інституту нац. відносин і політології Національної академії наук України. Виходить у Києві

з липня 1957 (1960–80 – раз на місяць; у 1990-ті – раз на 2 місяці). До 1997 вийшло понад 410 номерів журналу. Автори публікацій – відомі фахівці з проблем історії України та всесвітньої історії. Серед них не лише відомі дослідники з України, а й вчені з-за кордону, зокрема зі США, Канади, Франції, Німеччини, Великої Британії, Чехії, Словаччії, Болгарії, Польщі, Росії, Білорусі та ін. Часопис велику увагу приділяє проблемам історії України, всесвітньої історії, а також питанням змісту і методики викладання історії в навчальних закладах країни. Матеріали, що публікуються у журн. в останні роки, подаються в контексті нового осмислення історії укр. народу; висвітлюють сторінки історії, які тривалий час з ідеологічних міркувань розглядалися поверхово, замовчувалися або свідомо перекичувалися. Журнал має постійні розділи: статті, повідомлення, замітки на допомогу вчителів історії, огляд джерел та літератури, хроніка, інформація тощо. «У. і. Ж.» розповсюджується у більш як 70 країнах світу. Редакція в Києві. Головними редакторами журналу у різний час були: Ф. Шевченко (1957–67, 1968–72), К. Дубина (1967), П. Калиниченко (1972–79), О. Кондуфор (1979–88), М. Коваль (з 1988).

П. Панченко (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ – сусп.-політ. орг-ція у Галичині в 1930-х. Заснована в січні 1931 у Львові з ініціативи митрополита А. Шептицького в умовах поглиблення диференціації в укр. сусп.-політ. житті, зокрема у внутрішньоцерк. відносинах та спробах деяких ієрархів створити окрему католицьку політ. орг-цію (див. *Українська католицька народна партія*). Ставив за мету забезпечення католицької віри та моралі належного місця в сусп. житті, посилення впливу церкви на нац. рух, сприяння консолідації укр. суспільства на основі християнських принципів. В політ. плані УКС був тісно зв'язаний з УНДО, об'єднуючи у керівних органах та осередках значну частину чл. партії і творячи свого роду консервативну надбудову. У ставленні до організованого укр. націоналізму УКС займав гнучку позицію: засуджуючи екстремізм у тактиці ОУН, зокрема її терористичні методи, разом з тим вбачав у націоналістичних переконаннях молоді прояви високого патріотизму і виступав за порозуміння з нею та залучення її на свій бік. УКС стояв на ґрунті легальності щодо польськ. держави, ставлячи своїм завданням сприяти здобуттю для укр. народу широких політ. прав, сприятливих умов для розвитку освіти та культури, підвищення його добробуту. Обстоюючи канонічність справедливого загальнодерж. розв'язання укр. питання в Польщі, керівництво УКС поставилося критично до угоди між міністерством внутр. справ Польщі та проводом

УНДО 1935, розцінивши її як спробу польськ. адміністрації поглибити розкол в укр. суспільстві (див. *Нормалізація*) і підтримало консолідаційні зусилля укр. партій та орг-цій Галичини напередодні Другої світової війни, здійснювані на протипагу політиці «нормалізації» (див. *Контактний комітет*). 1935 уряд обмежив сферу діяльності УКС лише Львівською архієпархією. Наприк. 1935 союз налічував 416 орг. комітетів, 261 гурток і окружні ради в повітових осередках. Перший голова УКС – В. Дашкевич, з 1932 – З. Лукавецький. З березня 1931 УКС видавав тижневик «Мета» (ред. В. Кузьмович і М. Гнатишак), а також додаток «Христос – наша сила» і літературно-науковий щомісячник «Дзвони» (1931–39, гол. ред. колегії Й. Сліпий).

М. Швагуляк (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ (the Ukraine Committee) – громад. орг-ція, що діяла 1913–14 та на поч. Першої світової війни під проводом Дж. Раффаловича. Чл. комітету ставили перед собою завдання вивчення укр. питання та поширення цих відомостей у Великій Британії з метою мобілізації громад. думки країни на підтримку укр. визвол. руху. Усі члени УК були британськими підданими. УК перебував у тісному зв'язку з Інформаційним комітетом у Львові, отримував від нього літературу, необхідні відомості та фінансові засоби для своїх публікацій. УК опублікував окремою книгою лекції Дж. Раффаловича «Україна» (Bedwin Sands: The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems, 2nd impression. London: Francis Griffiths, 1914) та «Меморандум про українське питання в його національному аспекті» Ярослава Федорчука (Fedotchouk, Yaroslav: Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect. London: Francis Griffiths, 1914) Окрім Дж. Раффаловича, активну роль в УК відіграв музикознавець Френсіс Бартлетт, який вивчав українські народні пісні. Членом УК був також видатний дослідник Центр.-Сх. Європи Р. В. Сітон-Вотсон.

О. Середа (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕСОВИЙ КОМІТЕТ АМЕРИКИ (УККА) – сусп.-громад. координаційний центр українців у США. 2.12.1939. Об'єднання українських організацій у США, на 8-му конгресі у Нью-Йорку ухвалило рішення про створення «репрезентативного проводу американських українців». Акцію підтримали найвпливовіші орг-ції укр. діаспори – Український народний союз (УНС), Український робітничий союз (УРС), Союз українських католиків «Провидіння» і Українська народна поміч (УНП) та Організація українського відродження України. УККА був заснований на 1-му Конгресі американських українців у Вашингтоні 24.5.1940.

У роботі конгресу взяли участь 804 делегати від 168 укр. осередків на місцях, а також від крайових об'єднань і орг-цій сусп.-політ. характеру, профспілок, господарських, жіночих, молодіжних, ветеранських, церк. та ін. орг-цій. Серед локальних орг-цій українців найбільше делегатів було від Пенсильванії, Нью-Йорка та Нью-Джерсі. Серед делегатів були відомі діячі амер. укр. діаспори, зокрема М. Мурашко, Г. Герман, Д. Гиличин, М. Січинський, В. Левицький, Т. Миник, П. Дучак, Я. Чиж, В. Лотович, І. Борисович, М. Марків, І. Сорока та ін. На час орг-ції УККА мав 65 відділень на місцях, на серед. 1950-х – 134. 1980 в УККА було 70 орг-цій. 1975 у Вашингтоні було відкрито Інформаційне бюро УККА під керівництвом Л. Добрянського. З часу заснування головними напрямками діяльності УККА були оборона прав українства в Україні і за її межами, права на самостійне держ. і нац. життя; захист реліг. свобод, нац. культури й духовності, інших форм нац. самовиявлення; виступи у справах політ. язнів в Україні, захист людських прав, статусу укр. меншини у США; виступав на захист дисидентського руху та правозахисників; вимагав встановити дипломат. відносини з Києвом у рад. часи (наполіг на проголошенні урядом США Тижня поневолених народів Росії); висловлювався за активні антикомуністичні та антитоталітарні заходи і координацію для цього дій українців усього вільного світу. Найвищий орган орг-ції – Конгрес українців Америки. У проміжках між ними керівну роботу здійснює президія і екзекутива. УККА очолюють обрані конгресом президенти М. Мурашко (1940–44), С. Шумейко (1944–49), Л. Добрянський (1949–78), а також І. Білінський і А. Лозинський (1980–90-ті). Поточну роботу здійснює Бюро (очолювали Ю. Ревай, В. Мудрий, В. Базарко). На постійній основі діють комісії, видавництва, редакції та окремі установи. З 1944 виходить «Ukrainian Quarterly» (ред. М. Чубатий, В. Душник). На сторінках 2-х укр. газ. і 2 тижневиків у США регулярно появляються «Конгресові вісті» з 1975 вони виходять як додаток до газет «Свобода» і «Америка». До УККА входить низка впливових проф. орг-цій, зокрема Об'єднання укр. купців і підприємців, Т-во укр. кооперації, Т-во укр.-американських адвокатів, Т-во укр. інженерів, Спілка укр. журналістів у США та ін. Фінансовою базою УККА є членські внески орг-цій та плата окремих членів в Український народний фонд. У повоєнні роки УККА відстоював права українців на міжнар. арені. УККА домагався допущення України і Білорусі до підписання Гельсінської угоди, винесення на розгляд світового т-ва порушень, які допускала Москва стосовно України та поневолених комуністичним режимом народів і країн. 1964 УККА взяв участь в акції збору коштів на пам'ятник Т. Шевченкові у Вашингтоні. Масштабні заходи проводилися УККА на відзначення

100-річчя укр. еміграції до США (див. *Еміграція*), було започатковане щорічне відзначення Дня укр. державності в Конгресі США, урядах штатів; президент УККА Л. Добрянський давав свідчення у комісії Конгресу США про нехтування правами людини в УРСР, переслідування УГКЦ і учасників правозахисного руху, зокрема *В. Чорновола, В. Стуса, Ю. Шухевича, М. Руденка, О. Тихого* та ін. УККА доклав чимало зусиль для інформації світової громадськості про нищення більшовицьким режимом українства у 1930-х та спричинився до прийняття Конгресом США резолюції про *голодомор 1932–33 в Україні*. Зусиллями УККА було організовано і діють 32 школи українознавства (1970 існувало 75 шкіл), які підлягають автономній установі при УККА – Шкільній раді. У період розгортання демократичного руху в Україні у кін. 1980-х розпочалася акція УККА на підтримку Народного руху України. Після проголошення незалежності України за участю УККА були створені Фондації допомоги укр. дипломат. місіям, залучалися засоби для облаштування посольств і консульств, представництва України в ООН.

М. Рожик (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ КРАЙОВИЙ КОМІТЕТ (УКК) у Львові – укр. легальна громад. установа у *Галичині*, яка представляла інтереси укр. населення перед нім. окупаційною владою. Створений у серпні 1941. Спершу діяльність УКК скеровувалась *Українською Національною Радою* у Львові, але поступово УКК став діяти незалежно від неї. Протягом усього існування УКК його керівником був *К. Паньківський* (заст. *М. Добрянський-Демкович*). Свої дії координував з *Українським Центральним комітетом* у Кракові. Для ефективної діяльності УКК протягом вересня–грудня 1941 у структурі комітету були створені підрозділи: орг., фінансовий, юридичний, сусп. опіки, господарський, шкільний, опіки над полоненими та ін., а в округах *Галичини* – філіали УКК. Головним завданням, яке ставив перед собою УКК, був захист укр. населення від зловживань окупаційної адміністрації і терору нім. карально-поліційних органів. УКК спрямовував свої зусилля на нормалізацію сусп. життя укр. населення галицьких земель. Структури УКК надавали соціальну допомогу укр. населенню та здійснювали заходи щодо запобігання відновлення польських впливів у регіоні. Так, завдяки старанням УКК восени 1941 на території *Галичини* відновлено діяльність укр. шкіл, проведено акцію для підтримки найбільш соціально незахищених мешканців, організовано діяльність сотні громад. і шкільних кухонь, допомогу військовополоненим українцям Червоної армії. Згідно з розпорядженням головного відділу у справах населення і опіки Генеральної губернії від 15.1.1942 УКК з 1.3.1942 втра-

тив свою автономність та назву і став філіалом УЦК у Кракові.

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ЛАНДМІЛІЦЬКИЙ КОРПУС – військ. підрозділ, створений для оборони *Української лінії*. Складався з 20 полків, на чолі стояв генералітет (генерал-лейтенант, 2 генерал-майори, 2 бригадири у чині полковників). Всіма справами на лінії керували Канцелярія У. л. к., Ландмілицька комісія та Генеральний ландмілицький військовий суд. 9 розселених на лінії ландмілицьких полків 1736 були перейменовані на драгунські. Під час війни 1735–39 для зміцнення ландмілицьких гарнізонів щорічно посилалися лівобережні і слобідські козаки, які розташовувалися у фортецях, на редутах та маяках *Української лінії*. 1736 всі ландмілицькі полки (бл. 22 тис. чол.) перетворено на кінні і включено до складу т. зв. *Української дивізії*, а 1769 їх було перетворено на регулярні частини рос. війська. З 1735 по 1764 управління У. л. к. знаходилося у *Белевській фортеці* (тепер м. Красноград).

С. Посохов (Харків).

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН САМООБОРОНИ (Волинський легіон, 31-й батальйон СД) – укр. військ. формування у складі нім. армії у роки *Другої світової війни 1939–45*. Утворився за ініціативою Волинського обласного проводу ОУН(М) у вересні 1943 як військ. частина, призначена для боротьби з польськ. боївками, рад. партизанами та *Українською повстанською армією*. Основну масу бійців УЛС становили члени ОУН(М), а також прихильники *Т. Боровця* та *Фронту української революції*. В УЛС влилося чимало колишніх політ. в'язнів, випущених із нім. тюрем згідно з домовленістю між ОУН(М) та шефом поліції Волині й Поділля д-ром Піцом. Спочатку командував УЛС полк. В. Герасименко («Тур»), у серпні-вересні 1944 – полк. П. Дяченко («Квітка»). Військ. штаб очолював поручник М. Солтис («Черкас»). УЛС складався з 3-х бойових і 1-ї господарської сотні (ком. – сотники «Нечай», М. Карковець, Ю. Макух та О. Гуня). Загальна кількість бійців – бл. 500. При УЛС створено підстаршинську, а з літа 1944 – старшинську школи. Представником нім. команд. при УЛС був капітан О. Асмус, а після його загибелі влітку 1944 – майор В. Бігельмаєр. УЛС діяв на Волині, згодом – на Холмщині (Грубешів, Новий Сонч, Криниця, Бохня, Тарговице, Клай). Восени 1944 М. Солтис був заарештований німцями і, ймовірно, страчений. УЛС під командуванням П. Дяченка взяв участь у придушенні *Варшавського повстання 1944*. У жовтні 1944 УЛС переведено в Моравію, а наприк. 1944 у Югославію для боротьби з партизанськими загонами Й. Броз Тіто. Після невдалої спроби 11.3.1945 значної час-

тини бійців УЛС перейти на бік партизанських формувань четників ген. Д. Михайловича батальйон було розформовано і приєднано до дивізії «*Галичина*».

К. Бондаренко (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УНУ) – вищий навч. заклад, відкритий за *Української Центральної Ради* у Києві відповідно до рішення 2-го Всеукраїнського пед. з'їзду (відбувся у серпні 1917). Ініціатива заснування ун-ту виходила від *Українського наукового товариства*, Українського науково-технічного т-ва «Праця», київ. «Прогресу» та кооперативних орг-цій. У статуті ун-ту визначалася основна мета: підготовка нових наук. сил у справі українізації освіти. Відкритий на громад. та приватні кошти, навчання було платним. Формування викладацького складу розпочалося у серпні 1917. Ректор УНУ – І. Ганицький, викладачі – *О. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Кравчук, О. Лук'яненко, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Туган-Барановський, К. Широцький* та ін. Урочисте відкриття ун-ту відбулося 5.10.1917 у приміщенні УЦР. Заняття розпочалися 9.10.1917. Університет працював за програмою держ. ун-тів і мав 3 ф-ти: іст.-філол., природничо-математичний та правничий. До навч. закладу приймалися юнаки й дівчата віком не менше 16 років, які закінчили 6 класів гімназії, учительський ін-т або семінарію. Ун-т мав два відділи – підготовчий та академічний. Курс викладання на академічному відділі був розрахований на 3 роки. Підготовчий відділ передбачав термін навчання 1–2 роки за програмою серед. кл. гімназії. За навч. планом до ун-ту мали набрати 500 студентів, але на кінець жовтня записалося 1370 осіб (частина були вільними слухачами). УНУ за короткий час став центром культ.-просв. роботи у Києві. Активно діяла «Студентська громада». Культ.-просв. комісією ун-ту були відкриті двотижневі курси з історії та мистецтва старого Києва з метою підготовки керівників дитячих, шкільних та дорослих екскурсій по іст. пам'яткам міста; працювали курси кооперативні та українознавства. На громад. та приватні пожертви були відкриті школи для дорослих із ліквідації неписьменності. Наприк. грудня 1917 частина студентів ун-ту разом з учнями 2-ї укр. гімназії ім. Кирило-Мефодіївського т-ва вступила до Студентського куреня січових стрільців, який 29.1.1918 на станції Крути вступив у бій з більшовицькими загонами. На поч. 1918 при УНУ була створена комісія на чолі з ректором І. Ганицьким для розробки проекту відкриття в містах України мережі вищих шкіл на правах філій нар. ун-ту, проте реалізувати ці заходи за часів УЦР не вдалося. За законом уряду гетьмана *П. Скоропадського* (17.8.1918) УНУ було перетворено на Київський держ. укр. ун-т.

Реорганізація ун-ту розпочалася 1.7.1918. Урочистий акт відкриття ун-ту відбувся 6.10.1918. Всі студенти УНУ стали студентами нового навч. закладу. Окрім трьох існуючих було відкрито медичний ф-т. Основною мовою викладання визнавалася укр. Ректором ун-ту було обрано І. Ганицького, у вересні 1918 – Ф. Сушицького. На іст.-філол. ф-ті (декан Г. Павлуцький) були засновані кафедри історії України, історії церкви, філософії, історії мистецтва, слов'янської філології, укр. мови, укр. письменства, рос. письменства й мови. Деканом правничого ф-ту був обраний *М. Туган-Барановський*, фізико-математичного – Ф. Швець, медичного – О. Корчак-Чепурківський. На поч. 1920-х професорсько-викладацький склад ун-ту становив понад 60 осіб. З встановленням у Києві більшовицької влади припинив існування як самостійний навч. заклад. Відповідно до наказу Київського губ. відділу нар. освіти від 19.3.1920 ф-ти ун-ту були об'єднані з профільними ф-тами ін. вищих шкіл Києва, на базі яких утворена мережа нових навч. закладів.

С. Панькова (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ у Берліні – наук. установа, заснована 1926 за підтримки міністра райхсверу ген. *В. Гренера* з ініціативи гетьмана *П. Скоропадського*. Метою ін-ту було поширення знань та інформації про Україну, відомостей про укр. народ та проблеми укр. державності. Головним напрямом досліджень науковців ін-ту була історія взаємин України з європейськими державами й народами, у т. ч. й укр.-нім. стосунки як в іст. ретроспективі, так і їх сучасний стан. Ін-т допомагав укр. студентам у вивченні окремих питань історії й народознавства, а також у їх проф. підготовці. 1926–31 директором УНІ був відомий укр. політик і вчений, історик *Д. Дорошенко*, з 1931 – *І. Мірчук*. Кураторами ін-ту від імені уряду виступав ген. В. Гренер (до 1934), з 1934 – А. Пальме, з 1944 – Геріліс. Фінансову підтримку діяльності ін-ту надавало нім. т-во Об'єднання для дослідження укр. культури й науки. З 1931 через екон. кризу ін-т отримував кошти з бюджету міністерства освіти Німеччини і діяв як держ. установа. Директором УНІ став І. Мірчук. Серед науковців УНІ були З. Кузеля (етнографія й краєзнавство), Б. Крупницький (історія), Р. Димінський (економіка), *М. Антонович* (історія). Починаючи з 1930-х ін-т намагався поширювати знання про Україну та її соціальне й політ. становище у країнах Центр. і Зх. Європи. Організовував різноманітні регулярні курси та лекції з українознавства, нац. історії, виставки, виступи в пресі тощо. Такі відомі вчені, як *В. Кубійович, І. Мірчук, Б. Крупницький*, готували монографії й наук.-популярні праці, статті до енциклопедій про Україну. Ін-т видавав окремі

У томи наук. праць та інформаційних матеріалів, брошури, наук. доповіді. При УНІ діяла бібліотека, яка мала велику збірку наук. літератури (бл. 35 тис. тт.). 1938–46 виходили «Вісті Українського наукового інституту у Берліні» (редактор З. Кузеля). УНІ видав ряд посібників і підручників з укр. історії (нім. мовою), укр. мови, а також словники. Ін-т утримував у Берліні гуртожиток для укр. студентів й надавав стипендії та ін. допомогу для навчання у вищих навч. закладах Німеччини. 1945 УНІ припинив існування.

М. Рожик (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ у Варшаві – наук.-дослідна установа, що діяла 1930–39 у Польщі. Створена зусиллями діячів екзильного уряду УНР при міністерстві віровизнань і освіти. Рішення про орг-цію УНІ схвалене Радою Міністрів Польської Республіки 7.2.1930. На ін-т поклалися обов'язки вивчення господарського життя, культури та історії укр. народу, підготовки укр. науково-пед. кадрів для вищих шкіл, публікації документів і наук. розвідок. Статут УНІ написаний його першим директором *О. Лотоцьким*. Керівним органом ін-ту була Наукова колегія (О. Лотоцький – директор, керівник кафедр історії, права і духовних течій, *Р. Смаль-Стоцький* – секретар, керівник кафедри філології; члени колегії *Б. Лепкий*, керівник кафедри історії літератури, *В. Садовський*, керівник кафедри екон. наук). Ін-т очолювали *О. Лотоцький* (1930–38) і *А. Яковлів* (1938–39). В ін-ті діяли 3 відділи: укр. господарського і громад. життя; укр. політ. історії та історії культури; історії церкви. Після реорганізації 1932 у складі відділів були створені кафедри: теорії права і духовних течій (О. Лотоцький), філології (Р. Смаль-Стоцький), історії літератури (Б. Лепкий), екон. наук (В. Садовський). Діловодство вів Є. Гловінський. Співробітники поділялись за зразком академічних установ на звичайних і надзвичайних; останні не були штатними, а отримували дотації і стипендії на проведення дослідницьких та видавничих завдань. Звичайними або надзвичайними (пізніше – почесними) членами були *Д. Дорошенко*, *В. Біднов*, *К. Мацієвич*, *С. Наріжний*, *Б. Крупницький*, *Б. Іваницький*, *І. Кабачків*, *М. Кордуба*, *В. Кубійович*, *Є. Маланюк*, *Л. Чикаленко*, *П. Шандрук*, *І. Шовгенів*, *П. Зайцев* та ін. Наук. діяльність велась у рамках комісій і семінарів; існували комісії – іст.-літературна, правнича, перекладу Св. Письма та богослужбових книг (голова – Діонісій, архієпископ Варшавський і митрополит Польщі, заст. голови – О. Лотоцький), дослідження історії укр. руху (голова О. Лотоцький), польсько-укр. відносин (голова – М. Хандельсман); семінари – екон., філол., шевченкознавства. До співпраці з УНІ були також залучені укр. вчені-емігранти з ін. європейських

країн. Співробітниками ін-ту були також польські дослідники – *Л. Василевський*, *С. Слонський*, *В. Томкевич*, *О. Халецький*, *М. Хандельсман*, *Г. Яблонський* та ін. УНІ розгорнув широку наук.-видавничу діяльність, видавав 13 серій «Праць», котрі включали документальні матеріали, мемуари, переклади, наук. розвідки. Статистична серія (зокрема, Т. Олесевиц «Статистичні таблиці укр. населення СРСР за переписом 1926», 1930 та ін.), економічна серія (Є. Гловінський, К. Мацієвич, В. Садовський «Сучасні проблеми економіки України», 1931 та ін.), філол. серія (Р. Смаль-Стоцький «Українська мова в СРСР», 1936 та ін.), правнича серія (О. Лотоцький «Українські джерела церковного права», 1931; А. Яковлів «Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.», 1934 та ін.), серія мемуарів (спогади О. Лотоцького, Л. Василевського, М. Галина та ін.), історична серія («Діарій гетьмана Пилипа Орлика» 1936; О. Доценко «Зимовий похід Армії УНР» 1932; Б. Крупницький «Гетьман Пилип Орлик» 1938; «Українсько-московська війна 1920», 1930 та ін.), іст.-літературна серія (Р. Смаль-Стоцький «Т. Шевченко. Інтерпретації» 1935), серія підручників (Д. Дорошенко «Нарис історії України» 1932–33), філ. серія (Д. Чижевський «Філософія Г. С. Сковороди», 1934), пед. серія (С. Сірополко «Народна освіта в СРСР», 1934), серія досліджень укр. руху («Архів М. Драгоманова і листування Київської старої громади з М. Драгомановим» 1938), серія праць з досліджень над польсько-укр. питанням (праці Л. Василевського, С. Кучинського, М. Хандельсмана), серія перекладів Св. Письма та богослужбових книг (літургія Св. Іоанна Златоустого 1936 та ін.). 1932 УНІ розпочав повне академічне видання творів Т. Шевченка (за ред. П. Зайцева). Вийшло 13 із запланованих 16 тт. За неповних 10 років існування ін-т підготував та надрукував понад 70 тт. документів і досліджень. Бібліотека ін-ту (завідувач – Є. Гловінський), сформована на основі обміну виданнями з укр., польськ. та зарубіжними науковими інституціями, стала осередком «Україніки» у Варшаві, 1939 налічувала бл. 10 тис. одиниць наук. друків. На поч. Другої світової війни 1939–45 УНІ припинив свою діяльність.

Л. Зашкільняк,
О. Павлишин (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ (УНС) – координаційний осередок укр. політ. партій, професійних та культ. орг-цій, опозиційних до правління гетьмана *П. Скоропадського*. Організований на поч. серпня 1918 на основі *Українського національно-державного союзу* після виходу *Української демократично-хліборобської партії* і вступу до нього лівих укр. партій. Включав *Українську соціал-демократичну робітничу*

партію, *Українську партію самостійників-соціалістів*, *Українську партію соціалістів-федералістів*, *Українську трудову партію*, *Українську партію соціалістів-революціонерів*, *Селянську спілку*, Всеукраїнський союз земств, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарську спілку, «*Просвіту*» тощо. УНС виступав за встановлення самостійної демократичної укр. республіки; проголосив, що відстоюватиме відновлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, та прийняття демократичного виборчого закону. Головою УНС був *А. Ніковський*, а з 18.9.1918 – *В. Винниченко*. Створив філії у Вінниці, Полтаві, Кременчуці, Одесі, Кам'янці-Подільському. УНС, вибірково співпрацюючи з гетьманськими установами, вів політику на повалення гетьманської влади і відновлення *Української Народної Республіки*. Лідер УНС *В. Винниченко* підтримував контакти з керівництвом більшовицької делегації (*Х. Раковський*, *Д. Мануїльський*) на мирних переговорах з *Українською Державою* у Києві, намагаючись домовитися про допомогу в боротьбі проти гетьманської влади. 5.10.1918 делегація УНС (*В. Винниченко*, *А. Ніковський* і *Ф. Швець*), зустрівшись з гетьманом, висловила погляд УНС на внутр. і зовн. політику уряду: необхідність проведення аграрної реформи (ліквідувати великого землевласника, наділити землею трудове селянство) та вироблення демократичного виборчого законодавства і запропонувала реорганізувати Кабінет міністрів шляхом включення до його складу представників УНС. В умовах політ. кризи *П. Скоропадський* погодився сформувати новий уряд з участю представників УНС. 24.10.1918 до складу реформованого Кабінету міністрів (голова – *Ф. Лизогуб*) ввійшли п'ять міністрів, запропонованих УНС: *А. В'язлов*, *В. Леонтович*, *О. Лотоцький*, *М. Славинський*, *П. Стебницький*. Проте компромісний склад нового уряду не влаштував лідерів УНС і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. Після того, як більшість чл. уряду проголосувала за заборону проведення Українського національного конгресу (за задумом керівництва союзу, як «народоправний орган» мав відіграти головну роль у «легітимному» поваленні гетьманату), з уряду вийшли міністри, делеговані УНС. 14.11.1918 *П. Скоропадський* утворив новий уряд на чолі з *С. Гербелем* і видав «Грамоту», в якій оголосив про вступ України у федеративний зв'язок з майбутньою невеликою Росією. У ніч з 13 на 14.11.1918 на засіданні УНС було створено *Директорію УНР*, яка оголосила повстання проти влади гетьманського режиму з метою відновлення УНР. Після падіння гетьманського уряду УНС очолював *М. Шаповал* (14.11.1918 – січень 1919).

Г. Кривоший (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД (УНФ) – у перший період діяльності *Української Центральної Ради*, 1917–18, заснована на доброчинних засадах форма збору коштів та ін. пожертв, призначених на розбудову і поповнення бюджету нац. органів державотворення. Ідея орг-ції УНФ виникла з перших днів існування УЦР і була проголошена всеукр. справою. Внески могли робити як окремі громадяни, так і орг-ції та різні установи. Після Всеукраїнського національного конгресу при УЦР створили Комітет УНФ, діяльність якого поширилася по всіх кутках України та серед українців, що проживали за її межами. У Дні Н. ф., що проводилися 20–22.5.1917, окрім збору коштів на вулицях, влаштовувалися доброчинні вистави, концерти, продаж книжок, газет, ярмарки виробів нар. майстрів. За ці декілька днів тільки у Києві було зібрано 40 тис. крб. Кошти з УНР використовувалися переважно на орг-цію зборів і сесій УЦР, на утримання *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* та ін. нац. потреби. УНФ відіграв важливу роль у згуртуванні укр. суспільства, став однією з форм підтримки укр. нац. руху.

С. Панькова (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ (УНФ) – підпільна орг-ція націоналістичної орієнтації. Створена у жовтні 1964 вчителем історії Кривницької 8-річної школи (Долинський р-н Івано-Франківської обл.) *Дмитром Квецком* та *З. Кривісевичем*. Складалася з кількох законспірованих груп. На Львівщині їх очолювали *Іван Губка* та *Мирослав Мелень*. Івано-Франківською групою керував *Д. Квецко*. Наприк. 1964 чл. УНФ *Михайло Дяк* встановив зв'язок з існуючою самостійно з 1961 *Українською загальнонародною організацією*, очолюваною *Миколою Крайником*. Остання також прийняла назву УНФ (умовно – УНФ-2). Члени УНФ підготували проекти організаційних документів – «Програмові вимоги», «Статутівні принципи» і «Тактика УНФ», що мали бути затверджені на з'їзді орг-ції влітку 1967. На поч. 1967 налічувала близько 150 чл. Групу прихильників УНФ у Кіровоградській обл., яка налічувала 18 осіб, створив *Ярослав Лесів*. УНФ видавав ідейно-теоретичний машинописний журн. «Воля і Батьківщина» (1964–66 вийшло 16 чисел), в якому друкувалися програмні документи орг-ції, позацензурні твори дисидентів, різноманітні звернення тощо.

Метою УНФ було створення самостійної демократичної Української держави; ідейною основою – укр. націоналізм, соціальною базою – вся нація, у т. ч. як учасники попередніх етапів нац.-визвол. змагань, так і прозрілі комуністи. Документи УНФ констатували колоніальний статус України та фіктивність її суверенітету; цілеспрямовану русифікацію та нищення іст. пам'яті українців; безперспек-

тивність рад. екон. системи; фіктивність виборів представницьких органів влади; панування КПРС у всіх сферах сусп. життя, перетворення її верхівки в привілейовану касту; утвердження в суспільстві розгалуженої системи екон., політ., правового і духовного терору. УНФ вважав, що комуністичний світ переживає глибоку й затяжну кризу, яка призведе до розвалу всієї комуністичної системи. Катализатором цього процесу буде руйнування рос. колоніальної та рад. політ. систем. Розпад СРСР на окремі самостійні держави зможе найбільш повно забезпечити інтереси кожної нації. Кардинальною проблемою визвольної боротьби і будівництва незалежної України УНФ вважав об'єднання нац. свідомих, демократичних сил, усіх прихильників соборності й державності. Формою реалізації волевиявлення щодо незалежності проголошувався всенародний референдум. Суспільний лад нової держави загального інтересу мав бути побудований на принципах самостійності, народовладдя, соціальної справедливості і свободи. Політ. орг-ція нового суспільства передбачала ліквідацію систем Рад, розпуск КПРС, комсомолу та піонерської орг-ції, проведення виборів на багатопартійній основі. У зовн. політиці УНФ виступав за вільний нац., екон., політ. і культ. розвиток народів, за співпрацю, дружбу і добросусідські відносини з усіма, хто поважатиме суверенітет і територіальну цілісність України. УНФ передбачав перетворити свою орг-цію у політ. партію, здатну агітаційно-пропагандистськими методами підготувати суспільство до мирного переходу від комуністичного тоталітаризму до демократії.

Члени організації І. Могитич, М. Дяк, І. Губка, С. Корольчук, О. Гериневич розповсюджували у Тернопільській, Рівненській, Закарпатській, Чернігівській, Хмельницькій, Черкаській, Київській та ін. обл. журн. «Воля і Батьківщина», розмножували та поширювали самвидав, літературу про ОУН-УПА, звернення та листівки. У березні 1966 партійним інстанціям та центральним газетам було надіслано «Меморандум Українського національного фронту ХХІІІ з'їзду КПРС» з вимогами культ.-нац. спрямування. У липні 1966 УНФ надіслав керівникам УРСР лист «Вищим урядовим чинникам на Україні» з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українців за патріотизм. У липні 1966 органи КГБ вийшли на слід орг-ції, однак уміла конспірація уможливила уникнути масових арештів членів орг-ції до весни 1967. У березні 1967 керівники УНФ були заарештовані. У липні-серпні 1967 Львівський облсуд засудив за «антирад. агітацію і пропаганду» Г. Прокоповича, І. Губку і М. Меленя до 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання кожного, а в жовтні Івано-Франківський облсуд оголосив вирок М. Качуру – 5 років ув'язнення. У листопаді 1967 на виїзному засіданні в Івано-Франківську Верховний суд УРСР за «зра-

ду батьківщині» засудив Д. Квецка до 20 років ув'язнення та заслання, З. Красівського та М. Дяка – до 17 років, Я. Лесіва та В. Кулиничу – до 6 років. До тривалих термінів ув'язнення засуджені й ін. чл. орг-ції. На поч. 1990-х усі учасники УНФ були реабілітовані. 1995 Львівська обл. організація Конгресу українських націоналістів відновила видання журн. «Воля і Батьківщина».

Ю. Зайцев (Львів)

«УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР» («УНЦ») – сфабрикована ГПУ УСРР 1930–31 «контрреволюційна» орг-ція, яка нібито прагнула «шляхом підготовки збройного повстання куркульства», відповідно до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, повалити Радянську владу на Україні, відторгнути УРСР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки». Було оголошено, що учасники «УНЦ» створювали широку мережу повстанських орг-цій, підтримували зв'язок з керівництвом 2-го Інтернаціоналу, з урядовими колами капіталістичних держав та їх дипломат. і консульськими представництвами в СРСР, встановили зв'язок з ін. «контррев. орг-ціями», проводили шпигунську роботу. Перші арешти осіб обвинувачених в участі в «УНЦ», розпочалися в листопаді 1930. У лютому 1931 з'явилась підготовлена для чекістського керівництва довідка начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР І. Леплевського та нач. секретного відділу Г. Люшкова про справу «УНЦ». До неї додавались копії протоколів допитів кількох осіб і констатувалася «наявність найбільшої контрреволюційної укр. орг-ції» на чолі з М. Грушевським. З початку слідства справі «УНЦ» було надано політ. характеру. 22.3.1931 питання про «УНЦ» розглянуло політбюро ЦК КП(б)У, оскільки близько тридцяти обвинувачуваних у причетності до «організації» були колишніми членами УПСР і УСДРП. Серед тих, кому інкримінували участь в «УНЦ», були: І. Афанас'єв, С. Безпалько, професор В. Баланін (колишній член УСДРП), журналіст М. Біляч (кол. член КПЗУ), викладач Ін-ту соцвиховання Ф. Вишиваний (кол. чл. Галицької радикальної партія), вчитель, колишній член ЦК УПСР Ю. Гаврилей, завідувач відділом капітального будівництва ВРНГ, колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович, історик і літератор М. Горбань, професор Ін-ту сільгоспокооп. П. Діброва, чл. правління «Книгоспілки» К. Дембський (кол. чл. партії лівих есерів), співробітник журн. «Червона преса» В. Дністренко, референт «Укрзерноцентру» П. Журавель, інспектор ВРНГ С. Індишевський, В. Коссак (кол. член КПЗУ), інженер Кадієвського заводу Й. Коссак, голова «Дніпроспілки» Д. Коліух (кол. член УСДРП), завідувач видавництвом

«Рух», у минулому в. о. держсекретаря в уряді Б. Мартоша І. Лизанівський (колишній чл. ЦК УПСР), економіст об'єднання «Сталь» М. Левитський, заст. керуючого палати мір і ваги В. Мазуренко (кол. член ЦК УПСР), юрисконсульт Наркомату юстиції УСРР М. Мельник, професор М. Павлов, співробітник Наркомзему, Н. Петренко (кол. член ЦК УПСР), наук. співробітник ВУАН, секретар М. Грушевського Ф. Савченко, член правління «Кооптах», економіст «Тракторбуду» А. Степаненко (кол. член ЦК УПСР), чл. правління ВУКС М. Филіпович (кол. чл. УСДРП), чл. президії Українського Червоного Хреста І. Холодний, співробітник Наркомфіну УСРР П. Христюк (кол. член ЦК УПСР), наук. співробітник ВУАН і видавництва «Рух» Ф. Черкаський (кол. член ЦК УПСР), завідувач будсекцією Держплану УСРР М. Чечель (кол. член ЦК УПСР), заст. начальника пром.-екон. управління ВРНГ М. Шраг (кол. член ЦК УПСР), академік ВУАН М. Яворський, чл. правління «Текстильцентру», колишній голова Українського телеграфного агентства Ю. Ярослав (кол. чл. ЦК УПСР), викладач Промакадемії УСРР М. Васильківський, професор Київського кооп. ін-ту П. Височанський (кол. член УСДРП), співробітник Дніпропетровського хімічного ін-ту Г. Коссак. За постановою Колегії ОГПУ СРСР від 7.2.1932 підсудні (всього 50 осіб) отримали строк ув'язнення від 3 до 6 років. У 1934–41 33 з них знов засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство» – 21 особу розстріляли, 12 отримали нові строки (більшість з них померла у таборах). М. Грушевського заарештували у Москві 23.3.1931. Допити (у Харкові) тривали з 28.3 по 3.4.1931, причому академік на першому з них визнав свою приналежність до «УНЦ», хоча твердив, що був лише ідейним керівником орг-ції, її «харківський центр» нібито інформував його тільки з принципових питань. 3.4.1931 М. Грушевського допитав нарком В. Балицький, а наступного дня на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У поінформував про зізнання М. Грушевського. Однак у Москві, куди М. Грушевського перевезли для продовження допитів, він заявив начальникові Секретно-політ. відділу ОГПУ СРСР Я. Агранову, що обмовив себе й інших під тиском слідчих. Зрозумівши, що М. Грушевського не вдасться зробити головною діючою особою чергового показового процесу і що його непрогнозована поведінка може вплинути на інших обвинувачених, після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б) його звільнили, хоча вчений залишився під пильним стеженням ГПУ-НКВД до кінця життя. Ще в 1950–60-х виявилися факти, що свідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Зокрема, М. Шраг 11.3.1965 року свідчив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пусто-

войтова, а інколи Когана, фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали». Викладач Промакадемії УСРР М. Васильківський у своїх скаргах 1954 та 1957 писав: «Свідчення, дані мною у 1931 році, брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психічного примусу...». Попри такого роду свідчення, упродовж багатьох років офіційно стверджувалось, що «УНЦ» існував, а його лідером був М. Грушевський. 1988 по цій справі було проведено додаткову перевірку у повному обсязі, за результатами якої Верховний суд України кримінальну справу щодо 3-х репресованих припинив через відсутність у їхніх діях складу злочину, а решту – 47 осіб – пізніше реабілітовано на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.1.1989 «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 1930–40-х років і початку 1950-х».

Ю. Шаповал (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ СОЮЗ (Український національний державний союз; УНДС) – координаційний осередок укр. політ. партій центрального і правочастинистського спрямування та проф. орг-цій, що діяв у травні – липні 1918. Створений після встановлення влади гетьмана П. Скоропадського 21.5.1918 з участю Української партії самостійників-соціалістів, Української партії соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Української трудової партії, Об'єднаної ради залізничників України та Головної ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. УНДС головною своєю метою вважав гарантування укр. державності перед загрозою реставрації рос. правління в Україні. 24.5.1918 УНДС у зверненні до гетьмана П. Скоропадського висловив недовіру урядові Ф. Лизогуба, складеного в основному з представників рос. партій (кадети, октябристи), звинувативши деяких міністрів в антиукр. діяльності. Протестуючи проти заборони урядом з'їзду земських управ, робітничих і селянських конгресів, автори заяви вказали на тенденційну кадрову політику уряду, розпуск місцевих демократичних органів самоврядування і реставрацію дорев. управлінських структур; закриття укр. просвітніх установ,

засилля рос. мови в судах, усунення українців з цивільних, урядових та військ. посад. УНДС запропонував створити «нац.-демократичний кабінет» з участю його представників. Це й наступні звернення УНДС до гетьманської адміністрації залишилися без відповіді. На поч. серпня 1918 УНДС після входження до його складу представників лівих партій був реорганізований в *Український національний союз* (УНС).

Г. Кривошій (Запоріжжя).

УКРАЇНСЬКИЙ СІЧОВИЙ СОЮЗ – центр. координаційний орган спортивно-протипожежних т-в «Січ». Заснований у квітні 1908 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Спочатку мав назву Головного січовий комітет. Очолював К. Трильовський. Здійснював координацію січового руху в Галичині. З 1912 діяв у Львові, змінивши назву на Український січовий союз. Генеральним отаманом був К. Трильовський. Припинив діяльність через заборону польської влади 1924.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ХЛІБОРОБІВ-ДЕРЖАВНИКІВ (УСХД) – укр. політ. об'єднання монархічного напрямку. Заснований з ініціативи В. Липинського і С. Шемета у Відні 1920. Політ. програма орг-ції викладена у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського, опублікованих у друкованому органі УСХД – збірнику «Хліборобська Україна» протягом 1920–25. У грудні 1920 прийнято статут і регламент УСХД. Члени т-ва ставили своєю головною метою боротьбу за відновлення суверенної Української держави з класократичним устроєм у формі традиційного Гетьманату. Статут визначив тріступеневе членство в УСХД: співробітники присяжні, співробітники дійсні й співробітники однодумці. На чолі орг-ції стояла й координувала всю її діяльність Рада присяжних, куди входили чл. ініціативної групи, які підписали статут і регламент (до неї належали також Д. Дорошенко, М. Кочубей, А. Монтрезор, Л. Сидлецький і О. Скоропис-Йолтуховський), мала постійно поповнюватися новими чл. з числа дійсних співробітників. Головою Ради присяжних був В. Липинський. До УСХД приєднався гетьман П. Скоропадський, який 1921 увійшов до Ради присяжних. УСХД налічував бл. 70 членів. 1929 загострилися суперечності у керівництві орг-ції. У вересні 1930 В. Липинський оголосив про ліквідацію УСХД і заснував Братство укр. класократів-монархістів-гетьманців. Невдовзі після смерті В. Липинського (1931) УСХД відновив діяльність. Раду присяжних очолив Й. Мельник. 16.7.1937 Рада присяжних прийняла рішення про розпуск УСХД. Замість нього у вересні 1937 гетьманський центр оголосив про створення Українського союзу гетьманців-державників (УСГД).

М. Швагуляк (Львів).

«УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТ» – назва студентських журн. 1) Неперіодичний орган Головної ради укр. студентських громад. Видавався у Петербурзі 1913–14. Вийшло 3 номери. Журн. особливу увагу приділяв культ.-просв. діяльності укр. студентства, публікував статті про історію укр. студентського руху та про наук. потреби студентів. 2) Друкований орган земляцтва студентів-українців з Наддніпрянської України у Празі. Виходив 1920, 1922–24. Відіграв велику роль в об'єднанні укр. студентів в еміграції для культ.-нац. та наук. діяльності, сприяв активізації студентського життя.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ СОЮЗ (УСС) – т-во укр. студентів вищих шкіл у Австро-Угорщині. Заснований у Львові 7.11.1909 з ініціативи 1-го з'їзду укр. студентства з метою координації діяльності укр. студентських т-в, які діяли в Австро-Угорській імперії. Перший Голова – М. Залізник. УСС ставив перед собою завдання стати осередком студентського життя, сприяти підвищенню наук. та культ. рівня студуючої молоді, її матеріального становища. Статут т-ва передбачав індивідуальне та колективне членство. Структура УСС була двоступенева: Головна рада у Львові та повітові осередки (секції), розгалужена мережа яких діяла майже по всій Галичині. Секції виконували функції т-ва на місцях і були підвітні Головній раді. У передвоєнний час УСС розгорнув активну організаційну, просв.-культ., видавничу діяльність. Для здійснення намічених завдань при Головній раді діяли комісії: просвітня, драматична, видавнича, статистична, редакційна та ін. УСС проводив велику просв. роботу, зокрема став ініціатором численних народних віч (літо 1912) для підтримки заснування укр. ун-ту у Львові, одним із організаторів святкування 40-річчя літ. діяльності І. Франка (липень 1913). Значну увагу т-во приділяло підтримці та розвитку укр. шкільництва, влаштовувало підготовчі курси для абітурієнтів, курси для неписьмених. Секції УСС тісно співпрацювали з філіями «Просвіти», секціями «Січі» та «Сокола», влаштовували лекції, вечорниці, концерти, урочисті святкування пам'ятних дат із життя видатних укр. діячів. Важливою ділянкою роботи т-ва став збір статистики про українських студентів вищих шкіл Австрії. 1911 УСС об'єднав 24 секції (бл. 514 членів) і 11 студентських т-в. 1913 діяло 34 секції (595 членів). УСС був понадпарт. структурою, на правах колективного члена входив до «Просвіти», Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Укр. пед. т-ва «Рідна школа». Мав друковані органи «Молода Україна» (1910) та «Шляхи» (1913–14). З початком Першої світової війни 1914–18 багато членів т-ва стали в ряди Легіону українських січових стрільців. Членами УСС були відомі укр. діячі

Р. Дашкевич, Є. Коновалець, Л. Курбас, К. Коберський, В. Левецький, Ю. Охримович, С. Ріпецький, О. Степанів. Після визвольних змагань УСС відновився, але в жовтні 1921 його діяльність була остаточно заборонена польською владою. Останнім Головою т-ва був Я. Чиж.

В. Благий (Львів)

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ (УТГІ) – укр. вищий навч. заклад політехнічного профілю. Створений 20.7.1932 при Українській господарській академії у Подєбрадах (Чехо-Словаччина), а в повоєнний період продовжував свою діяльність у Мюнхені (Німеччина). УТГІ був першим укр. вищим навч. закладом такого профілю, який проводив тільки заочне навчання. До 1935 УТГІ діяв при Українській господарській академії, після 1935 став самостійною інституцією. Основними завданнями УТГІ були: 1) підготовка укр. висококваліфікованих фахівців для самостійної практичної роботи в головних галузях техніки та економіки; 2) надання можливості практичним працівникам тієї чи іншої галузі техніки або економіки здобувати теоретичні знання; 3) сприяння поширенню технічних та господарських знань серед широких верств укр. суспільства. В УТГІ було створено 3 відділи: агрономічно-лісовий, екон.-кооперативний і хімічно-технологічний (два останніх через технічні труднощі практично не розпочали навчання). Найуспішніше функціонував екон.-кооперативний відділ, який складався з двох підвідділів: кооперативного та промислово-торгівельного. При УТГІ було організовано ряд курсів, зокрема бухгалтерії, обробки шкіри, основ радіотехніки, практичної фотографії та ін., навчання на яких тривало 1–4 семестри. 1933 на бажання українців з Канади відкрито трисеместрові курси українознавства. 1936 при УТГІ створено Високу школу політ. наук (фактично стала підвідділом екон.-кооперативного відділу), яка готувала громад.-політ. діячів та журналістів. Навчання у школі тривало 3 роки (6 семестрів), протягом яких вивчалися 38 дисциплін, зокрема загальна політика, правничі науки, соціологія та соціальна політика, економіка та екон. політика, різні галузі українознавства, теорія і техніка журналістики, теоретичні основи військ. науки, техніка ведення громад. та парламентської роботи. З квітня 1937 при УТГІ відкрито технікум с.-г. промисловості, завданням якого була підготовка спеціалістів у галузі переробки с.-г. продукції. Протягом 1932–39 в УТГІ було 1003 слухачі, а протягом 1940–44 – 7017. Вік слухачів – від 17 до 45 років, але переважну більшість становили люди середнього віку. Після закінчення навчання та здачі всіх іспитів випускник отримував диплом про присвоєння відповідної кваліфікації (агроном, економіст чи технолог). В УТГІ працювало

бл. 70 викладачів, основу яких становив професорсько-викладацький склад Української господарської академії. Інститут видавав підручники, тексти лекцій чи посібники практично з усіх навч. курсів. За 1932–45 опубліковано 71 підручник, серед них: Л. Бич «Загальна наука права», Іс. Мазена «Карпатські полонини», Б. Мартос «Теорія кооперації», В. Старосольський «Державне право», А. Яковлів «Цивільне право», Л. Фролов «Технологія палива» та ін. Виходив також періодичний орган «Журнал шкільного листування УТГІ» (1932–33), перейменований пізніше у «Вісті УТГІ». УТГІ фінансувався тільки за рахунок пожертвувань укр. громадськості та прибутків від власної діяльності (плата за навчання, продаж інститутських видань).

У квітні 1945 УТГІ припинив свою діяльність у Подєбрадах. 28.6.1945 ін-т відновив функціонування у Регенсбурзі (Німеччина), 26.11.1945 розпочалося аудиторне навчання. Паралельно з діяльністю ін-ту в Регенсбурзі відкрито ветеринарний ф-т у Мюнхені. УТГІ за період 1945–50-х видав та перевидав 42 підручники. Серед них: О. Бочковський «Націологія», А. Животко «Нарис історії української преси», А. Яковлів «Цивільний процес», «Торговельне право» та ін. Продовжував виходити періодичний орган «Вісті УТГІ». Опубліковано ряд наук. збірників «Наукові записки УТГІ». У цей період в ін-ті працювало багато відомих укр. вчених, зокрема Г. Ващенко, Д. Дорошенко, П. Зайцев, М. Стахів, С. Драгоманів, А. Яковлів, Л. Окішневич, В. Орлецький. 6.12.1945 прийнято новий статут УТГІ, який став основою подальшої діяльності ін-ту. У Регенсбурзі ін-т функціонував 1945–49. Пізніше почався масовий виїзд професорсько-викладацького і студентського складу до США та Канади. Після 1952 ін-т функціонує у Мюнхені як наук.-дослідна інституція. Директорами УТГІ були в чеський період Б. Іваницький, Б. Мартос, Л. Бич, Л. Фролов; у німецький ректорами – В. Доманицький, Б. Іваницький.

Т. Андрусак (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ 1917–18 – оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил в Україні, утворене 23.11.1917 з військ Пд.-Зх. та Румун. фронтів рос. армії. Після Жовтневого перевороту 1917 у Петрограді більшовики зробили рішучі кроки до встановлення контролю над армією. Зокрема, були ліквідовані існуючі арм. комітети і замість них створені підконтрольні більшовикам військ.-рев. комітети (ВРК). За допомогою новостворених комітетів РНК швидко оволоділа ситуацією на Пн. і Зх. фронтах. Несприятливим для більшовицького керівництва був розвиток подій на Пд.-Зх. та Румун. фронтах, де арм. командування у протидії більшовикам підтримали Українська Центральна Рада, румун. уряд і дипломат. та військ. місії

Антанти. УЦР, яка з листопада 1917 стала єдиною легітимною владою в Україні, була зацікавлена у збереженні боєздатності Пд.-Зх. та Румунського фронтів, які захищали укр. територію. 6.11.1917 на переговорах у Ставці верховного головнокомандувача (Могилів) ген. М. Духонін та представники *Генерального Секретаріату О. Лотоцький* та *Д. Дорошенко* досягли угоди про зосередження українізованих частин на Пд.-Зх. і Рум. фронтах і поглиблення українізації у військ. підрозділів. Генеральний секретар військ. справ С. Петлюра 11.11.1917 надіслав у військ. частини телеграму з заборонаю виконувати розпорядження більшовицького керівництва. Командування Пд.-Зх. (ген. М. Володченко) та Румун. (ген. Д. Щербачов) фронтів фактично визнало владу УЦР, оскільки антибільшовицька політика і намагання врятувати армію від розвалу співпадали з його власними планами боротьби з більшовиками та збереження боєздатності армії. 23.11.1917 Генеральний Секретаріат прийняв рішення про утворення У.ф. (поділ на два фронти зберігся), головнокомандувачем якого став ген. Д. Щербачов. У військ. відношенні У.ф. підлягав командуванню, у політичному – УЦР. Утворення фронту стало спробою порозуміння та об'єднання різних політ. сил у боротьбі проти спільного ворога – більшовиків. Підпорядкуванням фронтів УЦР ставила собі за мету забезпечити участь укр. представників у мирних переговорах з країнами *Четверного союзу* і перешкодити більшовикам вести їх від імені єдиної Росії. Для ведення переговорів про перемир'я УЦР направила своїх представників на Румун. (М. Любинський, поручик М. Левицький) та Пд.-Зх. (М. Красковський, капітан М. Удовиченко) фронти, на Чорноморський флот (капітан 2 рангу Акимов). 23.11.1917 на Пд.-Зх., 24.11. на Рум. фронтах і Чорноморському флоті були припинені бойові дії та розпочалися переговори про перемир'я, яке було укладене 26.11.1917 (див. також *Берестейський мир 1918*). Для протидії більшовицькій антиукр. агітації УЦР створила на Румун. фронті міжнац. орган – Комітет нац. і обласних комісарів, який вів активну боротьбу за вплив на солдатські маси. Самочинно створений більшовицький ВРК Румун. фронту 4.12.1917 був заарештований за наказом ген. Д. Щербачова. Укр. військ. підрозділи провели арешти самочинно створених ВРК на всьому фронті. Під контроль УЦР перейшов штаб Пд.-Зх. фронту (Бердичів), а в ніч з 10 на 11.12.1917 – штаби усіх військ. формацій У.ф. С. Петлюра скасував наказ більшовицького головноверха М. Криленка (червоногвардійські загони захопили Ставку верх. головноком. 20.11.1917) про виборність командного складу, ліквідацію чинів, звань та нагород в армії. У.ф. перестав існувати в січні 1918 внаслідок загального розкладу старої рос. армії.

А. Буравченков (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (УЦК) у Кракові (Ukrainische Hauptausschusses in Krakau) – єдина легальна сусп.-громад. установа, що в 1939–45 відстоювала перед нім. окупаційними органами влади інтереси укр. населення у *Генеральній губернії*. Створений у зв'язку з появою у Генеральній губернії великої кількості втікачів (із зайнятої рад. військами території Зх. України) як об'єднання усіх укр. комітетів для допомоги місцевим і прибулим українцям. Остаточне оформлення УЦК як центру Українських допомогових комітетів (УДК) відбулося у липні 1940. Протягом усього часу існування УЦК очолював *В. Кубійович*. У політ. відношенні УЦК перебував під впливом ОУН *А. Мельника*, багато прибічників якого були співробітниками комітету (зокрема, *О. Бойдуник*, *Н. Гіряк*, *Атанас Мілян*, *Іван Тесля* та ін.). 1.3.1942 до УЦК приєднано *Український крайовий комітет* у Львові, голова якого *К. Паньківський* став заступником провідника УЦК. До складу УЦК входили укр. окружні комітети (УОК) у Галичині та укр. допомогові комітети на решті території Генеральної губернії, а також делегатури на місцях. Головний філіал УЦК постійно знаходився у Кракові. 1.3.1942 у Львові був створений крайовий осередок УЦК, який здійснював практичну роботу комітету в Галичині.

Апарат УЦК складався з кількох відділів (організаційний, сусп. опіки, шкіл, фінансовий, у справах молоді тощо) та двох колегій у справах укр. греко-католицької і православної церков. До складу УОК та УДК входили референтури: фінансова, опіки над молоддю і сім'єю, праці та господарства, сусп. опіки, організаційних справ і кадрів, культ.-просв. роботи. Кожен УОК і УДК організував у місцях та волостях свого округу делегатури, на чолі яких стояли делегати, затверджені місцевим старостою за поданням голови окружного комітету УЦК. У селах були представники УОК-УДК (т. зв. мужі довіри), які виконували завдання комітету чи його делегатури. Службовці УЦК змушені усі плани та їх реалізацію на практиці узгоджувати з нім. окупаційними органами влади, що викликало негативну реакцію учасників укр. нац. руху Опору. Суворо регламентована статутом, діяльність УЦК проводилась, головним чином, у сфері освіти та соціальної опіки. УЦК організував адм. курси, частина випускників яких відряджена на укр. землі (1941–43), де вони стали міськими та районними старостами, керівниками міських управ і службовцями ін. структур місцевого самоврядування. За ініціативою УЦК засновано банки й створено розгалужену мережу приватновласницької кооперації, що забезпечувала укр. населення міст Генеральної губернії продукцією с.-г. Весною 1942 УЦК провів акцію допомоги населенню *Прикарпаття*, якому внаслідок повені загрожував голод. У квітні 1943 – на поч.

1944 УЦК брав активну участь в організації набору добровольців до лав *дивізії «Галичина»*. УЦК видавав два друковані органи: неперіодичний офіційний часопис «Вісник УЦК» та газ. (неофіційний орган) «Краківські вісті» (виходила 1940–45 у Кракові та Відні; ред. *М. Хом'як*).

А. Боляновський (Львів).

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – див. *Легион українських січових стрільців*.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – укр. напіввійськ. (парамілітарні) т-ва, що існували у Галичині напередодні *Першої світової війни 1914–18*. Засновані *К. Трильовським* у Львові при *Українському січовому союзі*. Займалися організацією військ. вишколу молоді. 1914 у Галичині існувало 94 осередки т-ва УСС.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ГРОМАДИ (УСГ) – орг-ції укр. студентства в Рос. імперії. Створювалися наприк. 19 – на поч. 20 ст. за нац. принципом. Були виразниками інтересів укр. студентства, осередками нац. життя та культури. Перша УСГ була створена 1893 у Києві. Згодом такі студентські орг-ції засновано у Харкові (1897), Москві (1898), Петербурзі (1898), Тарту (1898), Варшаві (1901), Одесі (1902). На поч. 20 ст. УСГ об'єднували 260 студентів, їх чл. були активні діячі соціал-демократичних гуртків, РУП, УПСР. Спочатку УСГ діяли нелегально, у тісному контакті з політ. партіями. Після 1905 укр. студенти легалізували діяльність і намагалися займатись переважно проблемами студентства. Це призвело до зростання кількості членів УСГ, яких 1908 налічувалося бл. 1000 чол., зокрема у Москві – 250, Харкові – 150, Києві – 130, Варшаві – 120, Петербурзі – 100, Тарту – 98, Одесі – 64, Томську – 40 чол. Для узгодження роботи різних УСГ відбувалися з'їзди їх делегатів 1891, 1899 і 1908 у Києві, 1901 у Полтаві, 1904 у Петербурзі. 1913 для координації діяльності УСГ створено Головну раду, яка видавала 1913–14 неперіодичний часопис «Український студент». УСГ мали тісні зв'язки з укр. студентами *Галичини й Буковини*. Найактивніше діяла УСГ у Петербурзі. 1913 мала 300 чол., серед її членів були *Д. Дорошенко*, *Д. Донцов*, *М. Скрипник*, *С. Шемет*. Громада вела нац.-виховну роботу серед студентських земляцтв, організувала лекції, вечори, мала хор. У 1-й пол. 20 ст. укр. студентство в еміграції також об'єднувалося в УСГ.

В. Благий (Львів).

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918–19 – збройний конфлікт між *Західноукраїнською Народною Республікою* та Польською державою.

Внаслідок *Листопадового повстання 1918* влада у Львові, а згодом і в усій Галичині перейшла до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. У відповідь на це 1.11.1918 проти укр. влади у Львові виступили польські підпільні збройні загони, очолювані капітаном Ч. Мончинським. Збройні заколоти проти законної влади польські боївки підняли і в ін. західноукр. містах, зокрема Самборі, Дрогобичі, Перемишлі, які, однак, були швидко ліквідовані укр. частинами. Варшавський уряд (Регентська Рада, пізніше Тимчасовий уряд Польщі) вислав із Кракова на допомогу повсталим у Львові польським підрозділам додаткові військ. частини під командуванням майора Ю. Стахевича.

Спочатку воєнні дії у Галичині йшли з перемінним успіхом. Великою стратегічною невдачею укр. командування стала втрата Перемишля (11.11.1918), через який здійснювалось постачання польськ. військ озброєнням, боєприпасами, продовольством. У серед. листопада 1918 до польськ. заколотників у Львові з Кракова пробився відділ під командуванням підполк. Токаржевського та ген. Б. Роя, що дало можливість полякам 21.11.1918 встановити контроль над містом, а також ін. адм. центрами Сх. Галичини. Укр. частини були змушені відступити на лінію Підбірці–Лисиничі–Винники–Чижки. Поступово воєнні дії набули масштабного характеру і перенеслися на ін. місцевості *Галичини і Волині*.

У ході воєнних операцій українських військ з кін. грудня 1918 створювалася Галицька армія (ГА), основою для формування якої став *Легион українських січових стрільців*, доповнений новобранцями з мобілізації згідно з законом *Української Національної Ради* (13.11.1918). Військ. сили, що налічували бл. 100 тис.чол., були організовані в корпуси, бригади, курені. Для оперативного управління ГА створено *Начальну команду УГА*.

У 1-й пол. грудня 1918 утворився укр.-польський фронт, який проходив від Тісної і Хирова до Львова і тягнувся далі через Любачів, Рава-Руську, Белз до Ярослава. Галицька армія (див. *Українська галицька армія*) у грудні 1918 – січні 1919 вела виснажливі бої переважно за Львів. Протягом цього періоду Галицька армія здійснила дві безуспішні спроби звільнення міста. Не принесла очікуваного результату і *Вовчухівська операція 1919*, внаслідок якої командування УГА планувало, оволодівши залізничною лінією Львів–Перемишль, здобути Львів та Перемишль і вийти на лінію р. Сян. Успішно розпочата операція зупинена 25.2.1919 на вимогу Найвищої Ради держав *Антанти*.

Місія ген. Бертелемі висунула вимоги відвести укр. війська за «*Бертелемі лінію*». Укр. делегація відкинула пропозиції місії Бертелемі, і 2.3. воєнні дії на укр.-польськ. фронті відновилися. Скористав-

шись перемир'ям, польська сторона стягла в р-н бойових дій значні підкріплення (група ген. Александровича) і у серед. березня 1919 завершила операцію з деблокування Львова.

У травні 1919 до ЗУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом ген. Л. Боти, яка запропонувала нові умови примирення ворогуючих сторін, але вони були відкинуті польською стороною. Польське командування, посиливши фронтові частини на сх. за рахунок вояків армії ген. Ю. Галлера. 15.5.1919 розпочало наступ на всьому фронті. Під тиском переважаючих сил противника Галицька армія змушена була відходити на схід. Частина укр. військ, втративши зв'язок з головними силами, відступила у Закарпаття, де була інтернована чехословацькою владою. У кін. травня 1919 румунські війська почали займати пд.-сх. повіті *Покуття*, створюючи реальну загрозу з півдня. Командування ГА змушене відвести головні сили в пд.-сх. частину Галичини між річками Збруч і Дністер.

Після реорг-ції і перегрупування частин ГА під командуванням ген. О. Грекова 7.6.1919 розпочала наступальну операцію у напрямку Чортків–Львів (див. *Чортківський наступ 1919*). Укр. військам вдалося потіснити польську армію на лінію Дністер–Гнила Липа–Перемишляни–Підкамінь. У цих умовах Начальна команда УГА відмовилася від дотримання умов нового перемир'я (див. *«Дельвіга лінія»*), укладеного з представниками Польщі делегацією УНР на чолі з ген. С. Дельвігом, яке командування ГА небезпідставно розцінювало як чергову спробу поляків виграти час для підтягування резервів на фронт.

Під час Чортківської операції галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військ. спорядження. Польське командування почало поспішно стягувати у р-н на пн. сх. від Львова всі наявні резерви. 28.6.1919 польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Виснажені двадцятиденними наступальними боями, укр. війська мусили відступити, і 16–17.7.1919 частини ГА перейшли Збруч. Західноукраїнські землі були окуповані Польщею. Рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 21.11.1919 затверджено статут для Сх. Галичини, за яким Польщі передано мандат Ліги Націй на управління нею протягом 25 років з обов'язковим забезпеченням галицьким землям автономного статусу. За ухвалою Найвищої Ради 8.12.1919 діяльність польської адміністрації допускалась лише на зх. від *Керзона лінії*, однак це рішення повністю ігнорувалося польським урядом. 14.3.1923 Рада послід держав Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Сх. Галичини і Зх. Волині до Польщі.

П. Зашкільняк (Львів).

«УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ» – наук.-літ. та громад.-політ. журн., що видавався 1912–17 у Москві.

Виходив шомісяця рос. мовою. Видавець – Я. Шемецький. Редактори – О. Саліковський, С. Петлюра. З редакцією співпрацювали відомі укр. громад.-політ. діячі, науковці, письменники: М. Грушевський, В. Винниченко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Могилянський, О. і С. Русови, Д. Донцов, В. Садовський, О. Лотоцький, В. Липинський. Серед рос. та польськ. авторів – Ф. Корш, О. Погдин, А. Луначарський, М. Горький, Л. Весілевскі. Журн. послідовно обстоював інтереси укр. руху, права укр. народу, подаючи статті з укр. нац. питання і сусп.-політ. життя на теренах усієї України, літ.-мистецькі огляди, хроніку, бібліографію тощо. Припинив існування в умовах посилення тиску на нац. видання під час *Першої світової війни 1914–18*.

С. Панькова (Київ).

УЛИЧІ – один із східнослов'янських племінних союзів. Склався на поч. 7 ст. у межах розселення *антів*, нащадками яких вони (як і тиверці) були. До кін. 9 ст. У. населяли територію на сх. від нижньої та серед. течії Дніпра, між Дніпром і Пд. Бугом та західніше Бугу між Чорним морем і Лісостепом. Межували на сх. з тюрками, на зх. – з *тиверцями*, на пн. зх. – з *полянами*. На поч. 10 ст. під ударами *печенігів* причорноморські У., ймовірно, відійшли на пн. зх., де, можливо, стали сусідами *древлян*. Туди ж перебрався й ін. частина У., що розселилася у межах річки Дніпра і Пд. Бугу після включення їхніх земель 940 (цим роком датується остання літописна згадка про У.) до складу *Київської держави*. Частина У. поселилась у *Прикарпатті* й *Закарпатті*.

М. Крикун (Львів).

УЛЬТИМАТУМ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ 1917 – спроба більшовицького уряду Росії втрутитися у внутр. життя *Української Народної Республіки*, один із інструментів тиску та дискредитації УЦР з метою її усунення від влади. Відомий як «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Підготовлений комісією у складі В. Ульянова (Леніна), Л. Троцького та Й. Сталіна, і переданий у Київ Верховним головнокомандувачем М. Криленком 4.12.1917. РНК визнавала право нац. незалежності укр. народу, проголошувала готовність встановити з УНР зв'язки на федеральних засадах. Головною перешкодою для визнання УЦР повноважним представником трудящих мас України називалося її небажання скликати Всеукраїнський з'їзд рад, хоча інформація про відкриття цього з'їзду 4.12.1917 була вже відома. Основні звинувачення: дезорганізація фронту, що вбачалася у відкликанні та передислокації укр. частин, руйнуванні фронту без погодження з Росією; роззброєння більшовицьких частин в Україні; підтримка кадетсько-каледінсь-

кої змови, тобто надання дозволу на просування через укр. територію військ до О. Каледіна і відмова пропустити війська проти нього. Завершальна частина ультиматуму зводилася до вимог взяти участь у боротьбі з «контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У разі неприйняття умов ультиматуму протягом 48 годин РНК оголошувала УЦР у стані відкритої війни проти рад. влади в Росії і в Україні. Ультиматум однозначно засвідчив, що основною формою діалогу більшовицького уряду стала збройна боротьба. 5.12.1917 *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР* дав офіційну відповідь Раднаркому, в якій рішуче відкинув спроби більшовицького уряду втрутитися в держ. і політ. життя УНР. Всеукр. з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів 1917, що відкрився в Києві 4.12., засудив УРНК УЦР, назвавши його агресивним замахом проти УНР. У відповідь Раднарком оголосив стан війни між Росією і Україною. Перші частини більшовицьких військових підрозділів вступили до Харкова 9.12.1917. Після проголошення у Харкові 11–13.12.1917 більшовицькою делегацією Всеукр. з'їзду рад встановлення рад. влади в Україні Петроград почав подавати укр.-більшовицький конфлікт як внутр. протистояння між радами робітничих та солдатських депутатів і УЦР.

С. Панькова (Київ).

УЛЬЯНОВ ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ (Ленін; 22.4.1870 – 21.1.1924) – рос. революціонер, засновник та ідеолог більшовизму і міжнар. комунізму. Н. у м. Симбірську (тепер Ульяновськ). Навчався у Симбірській гімназії та Казанському ун-ті, з якого виключений у грудні 1887 за участь у студентському страйку. 1887–89 ознайомився з творами К. Маркса. 1888 брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. 1891 склав екстерном за курс юридичного ф-ту Петербурзького ун-ту. 1892–93 працював як помічник присяжного повіреного у Самарі та Петербурзі. У квітні-травні 1895 за дорученням петербурзьких марксистів виїздив до Швейцарії, де познайомився з Г. Плехановим. Після повернення до Росії об'єднав марксистські групи Петербурга в орг-цію під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу». 1895 заарештований. 1897–99 перебував на засланні у с. Шушенське Єнісейської губ. Після відбуття заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував рос. соціал-демократичну газету «Искра» (1900–03). Організатор 2-го з'їзду РСДРП (1903). Позиція У. з питань побудови та орг-ції діяльності партії призвела до розколу РСДРП на «більшовиків» і «меншовиків». Очоливши «більшовиків», У. вів безперервну фракційну боротьбу, скеровуючи зусилля на підготовку і прискорення революції. У листопаді 1905, у період піднесення рос. революції, повернувся у Росію. Під час рево-

люції відмовився від співробітництва з ліберальними політ. течіями, виступав за радикалізацію революції та встановлення «диктатури пролетаріату». Після поразки революції у грудні 1907 знову емігрував за кордон. Під час *Першої світової війни 1914–18* висунув гасло поразки свого уряду у війні і перетворення війни з імперіалістичної у громадянську. Позиція У. та його прихильників була вигідна державам *Троїстого союзу*, тому вони (насамперед, Німеччина) надавали більшовикам матеріальну підтримку. На поч. квітня 1917 У. повернувся в Росію і розпочав діяльність, спрямовану на повалення *Тимчасового уряду* і ліквідацію двовладдя. Однак з липня 1917, після провалу невдалої спроби більшовицького перевороту в Петрограді, поставив питання про перехід влади до рад шляхом збройного повстання. Деякий час через загрозу арешту і суду переховувався у Фінляндії, розробляючи план збройного перевороту. З поч. жовтня 1917 перебрався нелегально до Петрограда, щоб безпосередньо керувати підготовкою повстання. 24–25.10(7–8.11). 1917 більшовицька партія на чолі з У. захопила владу в Петрограді. З перших днів встановлення рад. влади і до самої смерті – голова більшовицького уряду, Ради Народних Комісарів (Раднаркому). Своєю незгодою віддати владу законно обраним Установчим зборам, розігнаним за його наказом 5.1.1918, спровокував громадянську війну в Росії. У роки війни – Голова Ради робітничої і селянської оборони (створена 30.11.1918). 30.8.1918 на нього здійснено невдалий замах есерки Фані Каплан (за однією з версій, замах був містифікований більшовиками з метою розв'язання масового терору). У. був натхненником й організатором перемоги більшовиків у Росії та рад. завоювання майже всіх незалежних держав, які утворилися на руїнах Російської імперії. Цього було досягнуто шляхом поєднання тотального терору і репресій проти політ. противників, з одного боку, та компромісів із середнім та дрібним селянством і нац. рухами – з ін. У березні 1919 для керівництва усім комуністичним рухом з метою здійснення світової революції У. заснував Комуністичний Інтернаціонал. 1921 на поліг на переході від політики «воєнного комунізму» до т. зв. нової екон. політики. 1922 виступив ініціатором створення СРСР. З серед. грудня 1922 після різкого погіршення стану здоров'я і до самої смерті фактично був усунений від керівництва партією і країною. Похований у Мавзолеї на Красній площі у Москві.

В Україні У. ніколи не був, укр. мови не розумів, укр. культурою та історією ніколи не цікавився, взагалі, вважав Україну «закордоном». Однак укр. нац. питання так чи інакше цікавило Леніна протягом усієї політ. діяльності. На словах проголошував право націй на самовизначення (у т. ч. й укр. нації), публічно підтримував укр. рух, коли це було

в інтересах перемоги над політ. опонентами (під час заборони святкування ювілею Шевченка 1914 та конфлікту між Тимчасовим урядом і УЦР влітку 1917). Однак на практиці послідовно виступав проти ідеї укр. окремішності, зокрема щодо проведення цього принципу в побудові робітничого руху і більшовицької партії (за свідченням очевидців, здатний був погодитися на створення окремої лит. чи єврейської соціал-демократичної партії, але утворення окремої укр. партії вважав неприпустимим). З цих позицій критикував *М. Драгоманова*, *Л. Юркевича*. Дотримувався думки, що «при єдиній дії пролетаріатів великорус. і укр. вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови» (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). Вважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті рос. більшовицької революції. З цих міркувань видав 3.12.1917 «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української [Центральної] Ради» та організував більшовицьку інтервенцію в Україну взимку 1917–18. Однак контролю над Україною не зміг втримати через воєнні обставини і укладення УЦР *Берестейського миру 1918*. У липні 1918 під тиском обставин дав згоду на утворення КП(б)У в межах рос. Компартії (діяльність РКП(б) в Україні була б порушенням умов Берестейського миру). Зазнав критики від укр. комуністів (зокрема, *С. Мазлаха* та *В. Шахрая*) за нехтування укр. рухом і укр. нац. інтересами. Безпосередньо винний в орг-ції голоду 1921–22 в Україні, видавши наказ насильно вилучати і вивозити хліб з України в голодуючі райони Поволжя. З ін. боку, невдалі спроби рос. більшовиків встановити контроль над Україною та розмах укр. антибільшовицьких повстань 1919–21 змусили У. змінити своє ставлення до укр. селянства та нац. руху, що, зокрема, позначилося на його концепції побудови майбутньої договірної федерації рад. республік. У., відмовившись від ідеї «автономізації» незалежних республік, висунув план створення єдиної союзної держави на федеративних засадах, в якій українцям та ін. нерос. народам гарантувалися б ширші політ. і культ. права. Зміна поглядів Леніна на нац. державність республік призвела до гострих дискусій з ін. лідерами комуністичного руху – *Р. Люксембург*, *Й. Сталіним* та ін., які залишалися на централістських позиціях. Оскільки ні У., ні його опоненти ніколи не згоджувалися провести федеративний принцип щодо самої Комуністичної партії, автономний статус УСРР та нац. права українців залишалися формальністю.

Я. Малик (Львів).

УМАНЕЦЬ ФЕДІР (1841–1908) – укр. письменник, історик і гром. діяч. Походив із старовинного козацького роду з Глухівщини. 1887–95 працював у Глухівській повітовій земській управі, з 1895 – у

Чернігівській губ. управі. У Чернігові залучив до праці у земстві *Б. Грінченка*, *М. Коцюбинського*, *М. Вороного*, *В. Самійленка* та ін. Написав ряд праць з історії України і Польщі, серед яких: «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Князь Константин-Василий Острожский» (1901). Відомою була його публіцистична робота «Общественное воспитание в России» (1861). Особливе значення має праця «Гетьман Мазепа» (1897), написана на основі архівного матеріалу і збірок *П. Дорошенка* і *Маркевичів*. Це перше видання в іст. літературі, де дано позитивну характеристику І. Мазепі як держ. діячу і як особистості.

О. Сухий (Львів).

УНІВЕРСАЛИ (від лат. *universalis* – загальний, повсюдний, різнобічний) – 1) Держ. документи 15–18 ст., що мали характер маніфесту або розпорядчо-адм. акта, наділеного вищою юридичною силою щодо ін. правових документів. Видавалися королями Польщі, *гетьманами* України, іноді полковниками та представниками *генеральної старшини*. Текст У. складався з 3-х частин: вступної (зазначення того, хто його видавав, осіб, яким його адресовано); розпорядчої (викладався зміст розпорядження); заключної (місце, рік, дата видання та особистий підпис особи, яка його видала). Королівські У., як правило, починалися фразою: «Всім і кожному зокрема, теперішнім і наступним» («Universis et singulis, praesentibus et futuris...»); гетьманські – «Ознаймуем сим писанем нашим, кому би отом ведати належало». У 15 ст. королівськими У. регулювалися господарські та військ. справи, у 16 ст. – їх компетенція була поширена і на питання, пов'язані із скликанням шляхти на сейм, посполитим рушенням, оголошенням конфедерацій. У період безкоролів'я архієпископ (примас) мав право видавати У., які мали таку ж юридичну силу, як і королівські. До 1564 У. видавалися лат. мовою. Першим У., виданим польською мовою, був «Uniwersal roborowu» короля *Сигізмунда II Августа*. У. про податки затверджувалися сеймом і визначали предмети оподаткування, розміри податків, порядок і місце їх збору, відповідальних за збір, а також встановлювали контроль за видатками. Гетьманські У. стосувалися справ військ. (оголошення походу, сторожова служба; земельних (підтвердження землеволодіння, розмежування, роздача маєтностей; адм.-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів тощо; Гетьманські У. розсилалися по полках, а в копіях – по сотнях. Найчастіше У. диктував гетьман, інколи за дорученням гетьмана його складали генеральні писарі, або військові канцеляристи. У кінці У. гетьман обов'язково ставив підпис і дописував слова «Рука власна». Видавалися т. зв. закличні У. (своєрідні прокламації, які закликали населення до повстан-

ня проти іноземних загарбників, до вступу у козацьке військо), охоронні У. (охороняли станові права козацтва, права монастирів і церков), «проїзні» (право переїзду по території купцям, дипломатам), «митні» (запроваджували мито, давали перелік товарів, що підлягали митним зборам) та ін. 2) Програмні та держ.-правові акти *Української Центральної Ради*. У цьому випадку назва «У.» підкреслювала правонаступництво з Гетьманською державою 17–18 ст. УЦР видала 4 У. (див.: *Універсали Української Центральної Ради*). 3) Документ про створення *Української головної визвольної ради*, виданий у червні 1944. У. проголошував основною метою діяльності УГВР – створення Української самостійної соборної держави.

С. Білостоцький (Львів).

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ – акти законодавчого характеру верховного органу влади в Україні, що визначали зміни держ.-правового статусу укр. земель колишньої Російської імперії 1917–18. *Українська Центральна Рада* видала 4 Універсали, за формою подібні до однойменних актів козацьких гетьманів (17–18 ст.).

I Універсал УЦР видала 10(23).6.1917. Документ, зазначаючи невіддільність України від Росії, проголосив автономію України. Законодавчий орган України – Всенародні Українські збори (Сейм), що мали бути обрані всезагальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Зафіксував уповноваження УЦР очолювати орг-цію держ. ладу автономної України. Виклав основні вимоги, висунуті УЦР до Тимчасового уряду, які було відкинуто останнім: юридичне закріплення автономії України; встановлення при Тимчасовому уряді посади комісара з укр. справ, який мав бути обраним УЦР і діяти від імені центр. рос. уряду; передачі частини коштів, що збираються у центральну казну Росії, на нац.-культ. потреби укр. народу. Зобов'язав місцеві органи влади до підпорядкування УЦР та до збору з 1(14).7.1917 окремого податку на укр. справу, що мав регулярно пересилатись у скарбницю УЦР. Закликав укр. громадськість до згоди і порозуміння з громадами ін. національностей. Автор I У. – *В. Винниченко*. Вперше оголошений на Всеукр. військ. з'їзді. На підставі I У. 15(28).6.1917 УЦР утворила *Генеральний Секретаріат* – уряд автономної України.

II Універсал затверджений УЦР 3(16).7.1917. Опублікований укр., рос., єврейською і польськ. мовами. Зафіксував результати двосторонніх переговорів УЦР з делегацією Тимчасового уряду (*О. Керенський*, *М. Терещенко*, *І. Церетелі*), що відбулися в Києві 28.6(11.7) – 30.6(13.7).1917. Тимчасовий уряд видав 2(15).7.1917 постанову «Про національно-політичне становище України», в якій регламентував орг-цію влади і збройних сил в Україні.

У II У. УЦР оголосила, що не має наміру відділяти Україну від Росії та зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. Склад УЦР мав доповнитись представниками нац. меншин, які проживають в Україні. УЦР зобов'язувалась подати Тимчасовому уряду на затвердження склад нового Генерального Секретаріату як найвищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні та за погодженням з національними меншинами готувати проект закону про автономний устрій для внесення його на затвердження Всеросійських установчих зборів.

III Універсал виданий після Жовтневого перевороту в Петрограді 7(20).11.1917. Проголосив *Українську Народну Республіку*, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою. 3-й У. визначив територію УНР: Київщина, *Поділля*, *Волинь*, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і частина *Таврії*. Приєднання тих земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній, де українці становили більшість, мало вирішуватися населенням цих областей. У. ліквідував право приватної власності на землю (з передачею великих земельно-лодінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян). Встановив на території УНР 8-год. робочий день. В У. проголошувалося скасування смертної кари, амністія політв'язням, реформа судівництва та нац.-персональна автономія для нац. меншин (росіян, поляків, євреїв). Вказувалося, що в УНР будуть забезпечені всі демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків; недоторканність особи й житла; право вживання місцевої мови в зносинах з установами. Визначено термін виборів до Українських установчих зборів – 27.12.1917 та день їх скликання – 9.1.1918.

IV Універсал прийнято на засіданні Малої Ради, яке розпочалося 9(22).1.1918. У. проголошував самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави укр. народу і заявив про її прагнення до мирного співіснування з сусідніми народами. Підтвердив повноваження влади УЦР до моменту скликання Українських установчих зборів. Перетворив Генеральний Секретаріат у *Раду Народних Міністрів* та доручив їй продовжувати переговори з *Центральними державами* і укласти мирний договір. Закликав уряд та громадян УНР дати відсіч більшовикам. Оголосив про цілковитий розпуск постійної армії та орг-цію замість неї нар. міліції. Призначив перевибори місцевих органів влади. Встановив термін передачі соціалізованої землі – до початку весняних робіт. Зобов'язав РНМ негайно приступити до відновлення промисловості, з переведенням її на виробництво мирної продукції. Оголосив про держ. контроль над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпорт

том та ціноутворенням, з встановленням монополії на найбільш прибуткову продукцію. Підтвердив усі демократичні свободи, оголошені в III У., підкресливши право всіх націй УНР на нац.-персональну автономію. Питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої Російської держави залишав на розгляд Українських установчих зборів. У був офіційно проголошений в останній редакції на засіданні Малої Ради вночі 12(25). 1.1918. Положення IV У. не були повністю реалізовані внаслідок повалення влади УЦР і встановлення в Україні режиму гетьмана П. Скоропадського (29.4.1918). Після антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918, Директорія УНР замість У. практикувала оголошення Декларацій.

О. Павлишин (Львів).

УНІВСЬКА ДРУКАРНЯ – видавничий заклад, що діяв при монастирі у с. Уневі (тепер Перемишлянський р-н Львівської обл.). Заснована на базі Львівської друкарні єпископа А. Желіборського, діяла 1648–99 і 1732–70. Друкувала книги старослов'янською і укр. мовами (у т. ч. букварі, твори Ф. Софоновича, К. Ставровського, укр. Житіє Св. Володимира). Видала також переклади митрополита Досифея Сучавського з старослов'янської на рум. мову. Керівниками У.д. у різний час були відомі укр. друкарі А. Скольський, Д. Кульчицький, С. Ставницький.

Я. Ісаєвич (Львів).

УРОЧНІ ЛІТА – термін, протягом якого у Московському царстві власники маєтків за посередництвом держави мали право вимагати повернення їм утікачів-селян і вивезених іншими землевласниками кріпосних селян. Царським указом від 24.11(4.12). 1597 був установлений п'ятирічний офіційний строк розшуку втікачів і вивезених селян.

Після закінчення цього терміну селяни у випадку неподачі щодо них відповідних позовів підлягали закріпаченню на нових місцях. Указ про У.л. діяв на Чернігово-Сіверщині, яка 1503–1634 входила до складу Московського царства. Згідно з Уложенням царя Василя Шуйського від 9.3.1607 термін У.л. збільшено до 15 років. У перші роки правління царя Михайла Федоровича діяв п'ятирічний строк розшуку селян-утікачів, але згодом його поступово збільшували. Соборне Уложення 1649 скасувало У.л., що означало остаточне юридичне оформлення кріпосного права у Московській державі.

М. Крикун (Львів).

УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ в екзилі 1920–48 – орган держ. влади Української Народної Республіки, який після захоплення більшовиками України діяв поза її межами, продовжуючи державницьку традицію та виборюючи

держ. самостійність укр. народу. Після повної окупації України з кін. 1920 Рада Народних Міністрів УНР перебувала на території Польщі. Після припинення існування у серпні 1921 Ради Республіки (діяла з лютого 1921 у Тарнові) представницького органу УНР в еміграції у міжвоєнний період не існувало. Лише влітку 1947 внаслідок порозуміння укр. політ. партій, що діяли за кордоном, створено Українську Національну Раду. У цей же період налагоджено діяльність Ради Міністрів України та урядових місій у різних країнах світу, зокрема Франції, Румунії, Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії, Туреччині. Активна міжнар. діяльність Держ. центру мала ряд здобутків, а саме: 1921 Аргентина визнала УНР. 1924 Головний отаман та голова Директорії С. Петлюра і заступник голови У. В. Прокопович, ряд ін. держ. діячів УНР переїжджають до Парижа, де прийнято рішення про необхідність збереження існування У. УНР.

До 25.5.1926 С. Петлюра виконував функції глави держави – затверджував закони, договори, керівників дипломат. представництв в ін. державах. 1926–54 Державний центр УНР в екзилі очолював А. Лівницький. Виконавчим органом Державного центру була Рада Народних Міністрів, яку очолювали: А. Лівницький (1920–21 і 1922–26), П. Пилипчук (1921–22), В. Протопович (1926–39, 1940–42), О. Шульгин (1939–40), А. Яковлів (1944–45), К. Паньківський (1945–48). У. УНР в екзилі діяв через різні міністерства й установи. Внутр. ресорт очолювали О. Саліковський, О. Лотоцький, М. Ветухів; зовнішньополіт. діяльність У. УНР керували А. Ніковський, О. Шульгин. Існував військ. ресорт, який займався вишколом військ. кадрів та орг-цією колишніх учасників збройної визвол. боротьби. Діяльність У. УНР зосереджувалась у Парижі, Варшаві і Празі. У міжвоєнний період головну увагу в міжнар. діяльності У. УНР зосередив на підтримці зв'язку з Лігою Націй (неофіційний представник У. О. Шульгин). У. УНР неодноразово звертався з протестами до Ліги Націй проти більшовицької окупації України, порушення прав укр. населення в Польщі та Румунії, проти політ. терору та штучного голодомору 1932–33 в УСРР. У вересні 1939 У. УНР у Парижі на чолі з В. Прокоповичем і О. Шульгиним задекларував свою солідарність із зх. демократичними державами і засудив нацистський і комуністичний тоталітаризм. 1941, за порозумінням з Президентом УНР А. Лівницьким, отаман Т. Боровець заснував «Поліську січ», яка 1942 діяла під назвою Українська повстанська армія (УПА) і боролася з нім. військ. частинами та рад. партизанами.

У. УНР сприяв розвитку громад., наук. і культ. життя українців в еміграції. Зусиллями У. УНР створено Український наук. ін-т у Варшаві, засновано бібліотеку ім. С. Петлюри у Парижі (1926), Україн-

ську Могиллянсько-Мазепинську академію наук (1938). В еміграції започатковано видання урядових періодичних видань – «Український вісник», пізніше – «Тризуб» (1925–40; гол. ред. В. Прокопович, 1940 – О. Шульгин), а військ. ресортом – журн. «Табір» (1923–39, з перервою; гол. ред. В. Куш) і «За державність».

У. УНР в екзилі після Другої світової війни 1939–45 діяв у Мюнхені, згодом – у Філадельфії.

На поч. 1946 почала діяти Контактна комісія, пізніше було створено Координаційний укр. комітет, у роботі якого взяли участь усі діючі за кордоном укр. політ. партії та організації. Він схвалив резолюцію про необхідність заснування єдиного укр. передпарламенту – Української Національної Ради, створеної на основі реорганізації Держ. центру УНР в екзилі.

1-ша сесія УНРади відбулася 16–20.7. 1948. На ній було схвалено «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного центру УНР», який визначив структуру та компетенцію складових Державний центр (ДЦ) УНР, а саме: інституції Президента як голови держави, УНРади як передпарламенту і У. УНР. Всього відбулося 10 сесій УНР. 24.8.1992 у Києві в Маріїнському палаці останній Президент УНР в екзилі М. Плав'юк, відповідно до рішення надзвичайної сесії УНРади (14–15.3.1992), передав Грамоту, Заяву, Президентську відзнаку (клейнод гетьмана І. Мазепи), Президентську печатку і прапор першому всенародно обраному Президентові України Л. Кравчуку. Після цієї церемонії було заявлено про припинення діяльності ДЦ УНР в екзилі, що функціонував згідно з постановами Трудового конгресу України.

Керівниками У. УНР в екзилі у повоєнний період були Президенти УНР в екзилі: С. Витвицький – (1954–65); М. Лівницький (1967–89); М. Плав'юк (1989–92). Обов'язки голови У. УНР в екзилі виконували: Іс. Мазепа (1948–51, 1951–52), С. Баран (1952–53), С. Довгаль (1954, 1969–72), С. Созонтів (1954–57), А. Фіголь (1967–69), В. Федорончук (1972–74), Т. Леонтій (1974–80), Я. Рудницький (1980–89), І. Самійленко (1989–92).

Т. Андрусак (Львів).

УСАТІВСЬКА ГРУПА (сатівська група, усатівський тип трипільської культури; серед. 3 тис. до н. е.) – бл. 50 поселень, курганних та ґрунтових могильників, залишених пізньотрипільськими общинами, які переселилися з пд. частини Серед. Подністрів'я (Пн. Молдова) в Пн.-Зх. Причорномор'я і змішалися зі сх. степовим кочовим та зх. осілим населенням (культура Чернавода). Назва походить від с. Усатове поблизу Одеси, де розташовані поселення, 2 курганних і 2 ґрунтових могильники. Пн. межа території усатівського населення проходила півден-

ніше сучасних м. Ясси, Кишинів, Первомайськ, на зх. обмежена пониззям Дунаю і Пруту, на сх. – Пд. Бугу. Поселення (Усатове, Маяки, Граденіце та ін.) мають укріпленний характер, розташовані на високих мисах плато, захищені з доступного боку ровами, валами й, можливо, дерев'яними загорожами на них. На поселенні в Усатовому відкрито залишки наземних і заглиблених жител, а також кам'яні споруди (т. зв. кам'яні коридори) культурного призначення. На поселеннях знайдено знаряддя праці з кременю (ножі, скребки, свердла, наконечники стріл та ін.), кісток тварин (мотики, прикраси). У похованнях виявлено бл. 70 виробів із міді (сокири, долота, ножі, шила, кинджали, скроневі кільця, пронизки тощо), більшість яких, як вважають дослідники, виготовлені на місці. Кинджали за складом металу і технологією виготовлення близькі до аналогічних виробів з Анатолії. Усатівське населення займалося скотарством, різними ремеслами, обміном із сусідами. Судячи з кількості речей у похованнях, основу соціального життя становили патріархальні сім'ї, які володіли різною кількістю майна. Небіджчиків усатівці ховали в ґрунтових могильниках і під насипами курганів. Їх ховали в скорченому положенні в ямах, перекритих кам'яними плитами. Під час спорудження курганів використовувався вапняк. У деяких усатівських курганах простежувались кам'яні площадки (кромлехи), вертикальні плити, що свідчать про існування складних реліг. вірувань. Могильники займали площу 2,5–5 га. В усатівських курганах досліджено 44 поховання.

М. Пелецишин (Львів).

УСПЕНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1902–1940) – рад. держ. діяч, нарком внутр. справ УРСР. Н. у Тульській губ. З 1917 – секретар комітету бідноти Суходольського волосного виконкому. З 1920 працював у ЧК. 1927–37 обіймав посади уповноваженого представника ОГПУ на Уралі, заст. начальника ОГПУ-НКВД у Московській обл., нач. УНКВД по Оренбурзькій обл., коменданта Кремля. З січня по жовтень 1938 – нарком внутр. справ УРСР. У період перебування У. на цій посаді відбувались найбільш масові політ. репресії проти укр. інтелігенції, нац. свідомих українців. У жовтні 1938 У., передбачаючи свій близький арешт, імітував втоплення у Дніпрі і перейшов на нелегальне становище. Незабаром був заарештований і розстріляний.

І. Підкова (Львів).

«УСТАВА НА ВОЛОКИ» 1557 – правовий документ, затверджений 1.4.1557 польськ. королем, великим кн. литовським Сигізмундом II Августом про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Містив 49 артикулів. 20.10.1557 за розпоря-

дженням короля до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення й поправки. Реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та частково в Україні – у Кременецькому пов., Ратненському і Ковельському староствах на Волині.

За «У. на в.» всі земельні володіння великого князя вимірювалися і ділилися на однакові ділянки – волоки (прибл. від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські *фільварки*, решта розподілялася між селянами. «Волочна поміра» проводилася з розрахунку, щоб одній волоці фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне тяглове селянське господарство (окремий двір – дим, який відбував панщину) отримувало у користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипільна система) кожна по 11 моргів (7,12 га). Деякі селяни орендували землю у сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під городи, яка не обкладалася податком.

«У. на в.» збільшувала податки та повинності селян. Розмір податку (натурою та грошима) встановлювався у залежності від родючості ґрунту. Всі землі поділялись на добрий ґрунт, середній ґрунт, поганий ґрунт і дуже поганий – пісковий, болотистий тощо. Селяни, які отримували наділи в лісовій зоні, звільнялися від сплати податків терміном до 10 років. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи. Путні бояри і особи, які перебували на службі у великого кн. (конюхи, стрільці, осочники), отримували по дві волоки. Путні бояри платили земельний податок і звільнялися від виконання військ. та ін. повинностей. Служили люди не платили податку за волоки, надані великим князем. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, всі дорослі члени селянського господарства повинні були відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку.

За «У. на в.» безпосереднє управління фільварком здійснював «двірник», котрий слідкував за дотриманням визначених для фільваркового господарства вимог щодо його розмірів та способу ведення. Вищою посадовою особою на селі визнавався *війт*, якого обирала громада села і затверджував великокнязівський ревізор. В обов'язки *війта* входило: здійснювати контроль за виконанням панщини, бути присутнім під час збору податків, супроводжувати вози з вівсом і сіном до місця головного збору чиншу, здійснювати контроль за користуванням землею, вирішувати господарські спори. Особи, обрані на *війтівство*, складали присягу. Місяцями збору податків були визначені будинки у селах та двори великого кн. «У. на в.» визначала терміни сплати податків підданими – від 21.11. (Св. Михайла) до 6.12. (Св. Мартина).

Контроль за проведенням «волочної поміри» здійснювали ревізори, до компетенції яких належав нагляд за дотриманням норм «У. на в.».

«Волочна поміра» зруйнувала, хоча і не повністю, сільську громаду і пов'язану з нею громад. форму селянського землекористування, замінивши його подвірним; збільшила селянські повинності і посилила закріпачення селян, значно обмеживши їхні права переходу; зменшила площу земель сусп. користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Одночасно запроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. У 2-й пол. 16 ст. волочна система була розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі.

С. Білостоцький (Львів).

УСТИМОВИЧ МИКОЛА ІЛЛІЧ (17.1.1866 – 1918) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Закінчив Оренбурзьку військ. гімназію, офіцерські курси (екстерном) при штабі Туркестанського військ. округу (1888). Учасник рос.-японської війни 1904–1905. З 1908 – командир 1-го Заамурського залізничного батальйону, підполк. У роки *Першої світової війни 1914–18* – на Пд.-Зх. фронті. З 1917 – старший ад'ютант штабу Київського військ. округу. Після проголошення незалежності України служив у *Вільному козацтві*. З травня 1918 – командувач власного конвою гетьмана *П. Скоропадського* (дві піші та одна кінно-кулеметна сотні, всього 588 козаків). Загинув 1918.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

УСТИМОВИЧ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (Сахно-Устимович; 1863–1918) – укр. держ. діяч за *Гетьманату*. За фахом – інженер-технолог. Належав до монархічної орг-ції Українська народна громада, яка виступала за встановлення в Україні режиму сильної особистої влади і підтримувала прихід до влади гетьмана *П. Скоропадського*. Після встановлення влади гетьмана 29–30.4.1918 У. очолював уряд *Української Держави* – Раду Міністрів. Підписав разом з *П. Скоропадським* «Закон про тимчасовий державний устрій України». Після відмови УПСФ взяти участь у формуванні уряду подав у відставку. Загинув під час антигетьманського повстання наприк. 1918.

УСТИЯНОВИЧ КОРНИЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1839 – 22.7.1903) – укр. художник, письменник. Н. у с. Вовкові (тепер Пустомитівський р-н Львівської обл.). Син укр. письменника *М. Устияновича*. Мистецьку освіту здобув у Відні, де 1858–63 навчався в Академії образотворчого мистецтва. Подорожував по *Галичині* та *Буковині*; 1867 побував у Петербурзі, 1872 – у Києві. 1882–83 редагував та ілюстрував сатирично-гумористичний часопис «Зеркало» (ви-

ходив 1882–86; 1884–85 під назвою «Нове зеркало»), що видавався у Львові і був спрямований проти ідеології москвофільства. Автор монументальних розписів на релігійні теми – «Христос перед Пилатом» (1880), «Мойсей» (1887), «Хрещення Руси», «Володимир Великий», «Св. Ольга», численних ікон, іконостасів тощо. Створив низку іст. полотен («Василь Теревовельський», 1866; «Козацька битва», 1890; «Літописець Нестор», 1901; «Шевченко на заслання» та ін.), пейзажів («Дзвіниця», «Морський пейзаж», «Чорне море», «Скит Манявський», «Пейзаж з хрестом»), портретів (Т. Реваковича, А. Вахнянина, Ю. Лаврівського та ін.), жанрових картин, в яких змалював життя селян («Бойківська пара», «Гуцул», 1891). Перші літ. спроби У. належать до 1861. Спочатку писав язичієм, з 1872 – укр. нар. мовою. У. – автор історичних поем «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий», трагедій і драм «Олег Святославович, кн. Овруцький», «Ольга», «Ярополк» та ін. Деякі з творів У. ставились на сцені театру «Руської бесіди» у Львові. *І. Франко*, критикуючи твори У. за порушення іст. достовірності та риторичність, водночас відзначав їх багату й чисту мову та «немалий талант» автора.

УСТИЯНОВИЧ МИКОЛА (псевд. – Дротар, Николай з Николаєва, Николай син Николая; 7.12.1811 – 3.11.1885) – укр. поет, прозаїк, громад. діяч. Н. у м. Миколаєві (тепер Львівська обл.). Здобув гімназійну освіту (1832–30). Навчався у Львів. ун-ті та греко-католицькій духовній семінарії (1832–37; з перервою). У студентські роки був близький до «*Руської трійці*», спадкоємець і популяризатор її ідей. 1836 написав перший вірш нар. мовою (елегія в пам'ять про галицького осв. діяча) «Слез на гробі Михайла барона Гарасевича», що й зблизило його з *М. Шашкевичем*. Був священиком у с. Вовкові (пobl. Львова), Славську та Сучаві (Буковина). Вражений кампанією проти нар. мови до 1846 майже нічого не писав. 1847 в альманасі «Вінок русинам на обжинки» надруковано кілька поезій У. Пізніше його твори часто з'являються на сторінках перших укр. періодичних видань у Галичині («Зоря Галицька», «Галичо-Руський вісник»). Під час революції 1848–49 в *Австрійській імперії* активно включився у громад. життя краю, плідно займався літ. роботою. У поетичних творах того періоду відчутні нац. й соціальні мотиви, любов до рідної карпатської природи, знання фольклору. У жовтні 1848 У. був одним з ініціаторів проведення 1-го з'їзду укр. діячів науки, освіти і культури у Львові (див. *Собор руських учених*), на якому закликав розвивати традиції *М. Шашкевича* і *Т. Шевченка*. 1849–50 – редактор урядової україномовної газ. «Галичо-Руський вісник», 1861–66 – посол Галицького сейму. Автор бл. 80 поезій і 6 повістей. Серед віршів: «Руслану-Маркіяну Шашкевичу в день імені його», «Згадка за

Маркіяна Шашкевича», «До Перемишля», «До Зорі Галицької», «Руська думка», «Народний дім», «Наддністрянка». Іст. сюжети відображено у патріотичних віршах «Похід Русі на Царгород» (1907), «Хрещення великої княгині Ольги», «Могила Святослава», «Смерть князя Романа під Завихостом в літо 1205», «Княгиня Романова», «Святоубийство князя Ігоревича у Галичині», «Віче в Києві», «Здвиг», «Стичка на Половецькім полі», «Битва над Калкою», «Київ» та ін. У. належить заслуга у становленні худож. прози на західноукр. землях. В основі його повістей «Месьт верховинця. Повістка з правдивого случаю» (1849–50), «Страсний четвер. Повість верховинська, з місцевих поговорок» (1852) лежить фольклорно-етнографічний матеріал. У 1850-х на сторінках галицької періодики друкувалися уривки з першої завершеної поеми нової укр. літератури у західноукр. землях – «Путь на полонину». У численних газетних публікаціях обстоював нар. мову як основу літ. У статті «Молода Русь» («Зоря Галицька», 1850) дав короткий нарис нац. відродження українців Галичини і визначив провідну роль у ньому «Руської трійці» та *М. Шашкевича*. Перекладав з польськ., чеської, лат., рос., хорватської, нім. Автор перекладу фрагмента Вергілієвої «Енеїди». У 1860-х зблизився з москвофілами. 1870 переїхав зі Славська на *Буковину*, у Сучаву (тепер Румунія), де й помер. Залишив цінні спогади «Відродження Галицької Русі і Маркіяна Шашкевича» (1880). Вважається автором віршованої автобіографії «Вспомини» (1884).

Р. Крохмальний,
Ф. Стеблій (Львів).

УСТИЯНОВИЧ ОСИП (рр. н. і см. невід.) – укр. політ. діяч у *Галичині* 1-ї чв. 20 ст. За фахом – залізничник. Чл. *Української соціал-демократичної партії*. 1918 увійшов до Тимчасового організаційного комітету УСДП, метою якого було відновлення діяльності партії, що була фактично призупинена у роки Першої світової війни. Делегат від Галичини на з'їзді залізничників Австрії (вересень 1918). Наприк. 1918 обраний від м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ) до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Входив до складу секретаріату УНРади, член комісії сусп. опіки та комунікацій. Один з організаторів та лідерів Селянсько-робітничого союзу, відповідальний ред. його друкованого органу – газ. «Республіканець» (лютий–травень 1919). У травні 1919 головував на обл. конференції укр. залізничників у Станіславі. У квітні–серпні 1920 – чл. Галоргкому КП(б)У. З 9.8.1920 У. – голова повітового ревкому в Заліщиках, працівник секретаріату Галревкому. Намагався залучати до співпраці з рад. владою авторитетних місцевих громад. діячів, за що був критикований *В. Затонським*. 4.9.1920 призначений тимча-

сово виконуючим обов'язки коменданта Галревкому. Подальша доля невідома.

О. Павличин (Львів).

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – козацьке військо, сформоване у Пд. Бессарабії 1806 (затвержене царським указом від лютого 1807). В обставині підготовки до нової війни з Туреччиною рос. уряд, маючи потребу у військ. контингентах, у грудні 1806 розпочав орг-цію козацького війська, до складу якого дозволялося набирати чорноморських козаків, інші категорії укр. населення, що проживали в Бессарабії, Молдові та Волощині. Створення війська було розраховане і на залучення козаків *Задунайської Січі*. Внутрішній устрій У.-Д.Б.к.в. нагадував устрій *Запорізької Січі*. Центр. органом управління був Кіш, який очолював кошовий отаман. В У.-Д.Б.к.в. запроваджено колишні старшинські посади. Військо поділялося на курені, на чолі яких стояли курінні отамани. Кошовий отаман одержував ознаку влади – пернач, військ. прапор і військ. печатку. Кошовий отаман і старшина призначались урядом, а не обирались козаками. У військ. відношенні У.-Д.Б.к.в. підпорядковувалося рос. командуванню. Першим кошовим отаманом став елисаветградський поміщик І. Підлесецький, згодом – Х. Бучинський. На серед. липня 1807 в У.-Д.Б.к.в. налічувалося понад 3 тис. козаків. Під час рос.-тур. війни 1806–12 козацькі відділи брали активну участь у воєнних діях проти тур. військ на Дунаї: несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях в Тульчі, Ісакчі, Браїлові, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах. Поширення серед укр. населення чуток про створення «нової Січі» призвело до масового руху селян-кріпаків на придунайські землі за «козацькою волею». Це викликало занепокоєння у царського уряду, і 20.7.1807 *Олександр I* видав наказ про припинення формування війська. У.-Д.Б.к.в. місце розташування війська прибула спеціальна військ. експедиція, яка мала заарештувати селян-утікачів і повернути їх власникам, а колишніх задунайських і чорноморських козаків переселити на Кубань. У цих умовах частина устьдунайців перейшла на Задунайську Січ, а переважна більшість козаків розійшлася і осіла в придунайських степах. 1828 у зв'язку з новою рос.-тур. війною уряд відновив у Пд. Бессарабії козацьке формування під назвою Дунайське козацьке військо. До його складу увійшли: колишні устьдунайці, задунайські козаки, що оселилися в Бессарабії до 1828, рос. відставні солдати та волонтери з Балканських країн. Військо складалося з двох шестисотенних кінних полків. Служба тривала 30 років. Полки охороняли кордони по Дунаю, Пруту та Чорноморському узбережжю, несли гарнізонну службу в Ізмаїлі і Акермані. Під час *Кримської війни 1853–56* ду-

найці брали участь в боях у Добруджі, на Кавказі. У квітні 1854 обороняли Одесу від нападу англо-французької ескадри. 1856 військо було перейменоване у Новоросійське козацьке військо. В адм. і військ. відношеннях підлягало новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Місцеве керівництво здійснювало військ. правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Серед найбільш відомих отаманів були генерал-майор С. Василевський, генерал-лейтенант О. Шостак, генерал-майор І. Гангардт. Козаки обирали лише старшинні правління. 1868 військо складалося з 10 станиць і хуторів (пд. частина теперішньої Одеської обл.) з населенням 13141 особи і мало в користуванні 56 тис. десятин землі. Козаки займалися землеробством і скотарством. Військо мало свій шпиталь та військ. училище. Через невдоволення козаків важкою військ. службою та зловживаннями старшини 1842–45, 1849, 1855, 1858 відбувалися виступи за «вихід з війська». Згідно з царським указом від 3(15).12.1868 Новоросійське козацьке військо ліквідувалося, рядові козаки переводилися на становище селян-власників.

О. Бачинська (Одеса).

УТРАКВІСТИЧНІ ШКОЛИ (двомовні школи) – навч. заклади, що діяли у *Галичині* 1886–1939, в яких частина предметів вивчається однією мовою, а частина – ін. Вперше спроба ввести утравізм була здійснена в *Австро-Угорській імперії* 1886. Польський намісник Галичини А. Голуховський вніс до Галицького крайового союму проект, в якому пропонував запровадити навчання у всіх школах на польській мові паралельно з нім. Однак краєвий закон 1874 про поступовий перехід на навчання у гімназіях укр. мовою й Конституція Австро-Угорщини (ст. 19) передбачали вивчення рідної мови й окремих предметів нею у місцях компактного проживання нац. меншин. Вдруге питання утравістичного навчання обговорювалося у Союмі 1903–04. Проте навіть польські послы, науковці, педагоги виступили проти утравізму. Не отримавши масового поширення, двомовність була запроваджена як експеримент для русинів, словінців і волохів в дев'яти окремих гімназіях. Педагоги засуджували утравізм, трактуючи його як засіб, що веде до зниження якості навчання, перевантаження дітей, денационалізації учбового процесу. Двомовне навчання в Польщі було введено як обов'язкове для всіх типів шкіл відповідно шкільного закону 1924. Держ. навч. заклади стали польськими або двомовними: держ. школи з укр. мовою навчання фактично не мали права на існування. Після приєднання Галичини до Радянської України (1939) двомовні школи не зникли; вони діяли паралельно з укр. і були засобом утвердження «мови міжнаціонального спілкування», тобто рос.

Л. Середяк (Львів).

УХОДНИКИ – у 15–16 ст. люди із пограничної зі степом смуги укр. земель (Канівщини, Черкащини, Київщини, Брацлавщини), які, об'єднавшись у ватаги, йшли на Серед. і Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Осідали на «уходах» – у гирлах річок, на захищених від несподіваних нападів місцях, будували тимчасові житла і приміщення для зберігання продуктів промислу. У. полювали на звірів і птицю, ловили і в'ялили рибу, добували мед з лісових бортей, випарювали сіль на солоних озерах і лиманах, виварювали селітру на майданах. Деякі У. не поверталися назад після завершення промислового сезону, а влаштовували свої хутори, пасіки, засновували слободи. «Уходи» як тимчасові поселення зафіксовані в урядових люстраціях (періодичні описи держ. маєтностей) у серед. 16 ст. На чолі ватаги У. стояв виборний отаман: У разі необхідності такі ватаги вступали у боротьбу з невеликими загонами татар, перешкоджали їхньому просуванню у глиб українських земель, відбивали у них ясир і нагробоване майно, попереджали старост про наближення татарської орди. У.

були одним з основних джерел формування козацтва до серед. 16 ст.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

УШАКЕВИЧ ВАСИЛЬ (рр. н. і см. невід.) – укр. гравер 2-ї пол. 17 ст. Жив у Львові. 1662–70 – вчитель (дидакал) школи *Успенського братства*, керував шкільним хором. Відомі гравюри датовані 1662–67. Зареєстровано 18 видань 1663–1708 з гравюрами У., що вказує на тривале використання його дошок. Ілюстрував видання друкарні Успенського братства: «Тріодь цвітна» (1663), «Тріодь пісна» (1664), «Апостол» (1666), «Євхологон» (1668) та «Тріодь цвітна», видана в друкарні М. Сльозки (1666–67). Серед гравюр – титульні аркуші («Апостол», «Требник»), цілосторінкові композиції (апостоли Петро, Яків, Павло), невеликі за розміром однофігурні ілюстрації та сюжетні композиції «Вигнання з раю», «Ноїв ковчег», «Страшний суд» («Тріодь пісна»). Гравюр У., виконаних після 1670-х, не виявлено. У виданнях, починаючи від «Службеника» (1681), використовуються гравюри 1660-х.

О. Лильо (Львів).

ФАБРИЦЬКИЙ СЕМЕН СЕМЕНОВИЧ (14.2.1874 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Гетьманату*, контр-адмірал. 1894 закінчив Морський кадетський корпус. Проходив службу на Балтійському флоті старшим офіцером імператорської яхти «Александрія». З 1912 – командир есмінця «Амурець» 3-го дивізіону есмінців Балтійського флоту, капітан 1-го рангу. Нагороджений 6 російськими і 7 іноземними орденами. Вітав перемогу *Лютневої революції 1917*. За *Гетьманату* – командир Корпусу берегової охорони.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФАКТОРИ – посадові особи у *Гетьманщині*, які збирали прикордонне мито. Ф. підпорядковувалися головному екзактору (збирачу мита), котрим за універсалом Б. Хмельницького від 28.4.1654 став О. Астаматій. Згадки про посади Ф. містяться у різноманітних торговельно-митних документах *Гетьманщини* і навіть у ст. 16 *Конституції П. Орлика 1710*. Ф. найчастіше були багаті козаки, міщани, купці.

А. Кольбенко (Львів).

ФАЛЬКІВСЬКИЙ ДМИТРО НИКИФОРОВИЧ (справж. прізвище – Левчук; 22.10 (3.11).1898 – 17.12.1934) – відомий укр. поет. Н. у с. Великі Лепеси на Берестейщині (тепер Брестська обл., Білорусь) у селянській сім'ї. Після закінчення Кобринського реального училища вступив у гімназію в Бересті. 1918 за агітацію серед кайзерівських солдатів (добре володів нім. мовою) потрапив до концтабору в с. Лінове Пружанського пов. Втік з табору, став членом Кобринської підпільної групи РКП(б). Брав участь у повстанському русі, 1920 добровільно вступив до Червоної армії. 1920–23 працював у органах ЧК у Білорусі. Через хворобу залишив службу і 1923 переїхав до Києва. У цей період змінив прізвище Левчук на Ф. (очевидно, через чекістське минуле, про яке не любив згадувати). 1924 у журн. «Більшовик» з'явилися перші

літ. публікації Ф. 1924 в двотижневику «Глобус» надрукував поему «Чекіст». Належав до київ. філії «Плугу», потім – до «Гарту», згодом увійшов до літ. групи «Ланка» (з 1926 – МАРС). Підтримував творчі й товариські контакти з Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Косинкою, В. Підмогильним, Є. Плужником, П. Филиповичем, М. Зеровим та ін. Плідно співпрацював у журн. «Червоний шлях», «Всесвіт», «Валіте», «Життя і революція», «Літературний ярмарок». У поемах «Краском», «Селькор», «Юган», «Тов. Гнат», «Чабан» (1925) окреслив свого сучасника як безкомпромисного і безстрашного бійця революції. Видав збірки поезій «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931). Поезія Ф. була співзвучна проблемам доби, ставила питання громад. відповідальності митця за свої твори. Намагався осмислити рев. події в Україні через призму морально-етичних критеріїв. Зазнав звинувачень у декадентстві і виступах проти «революційної ідеї». Пробирав писати прозові твори, публіцистику. Автор оповідання «Панна Яніна» (1925), нарисів «Майстри букси» (1934). Робив переклади з рос. (М. Ушакова), білоруської (Я. Пуша), нім. (О. Копеля). 1927–33 працював на посаді секретаря у журн. «Кіно». Був одним із авторів сценаріїв кінофільмів «Греблю прорвано» (разом з Л. Френкелем) та «Чорні дні» (разом з О. Корнійчуком і П. Доленгою). У листопаді 1934 заарештований, звинувачений у підготовці терористичних актів і розстріляний.

І. Роздольська (Львів).

ФАЛЬЦ-ФЕЙНИ – великі землевласники у Таврійській губ. З серед. 19 ст. володіли 200 тис. дес. землі в Дніпровському й Мелітопольському пов. У їхніх економіях випасалося 200–400 тис. овець, що становили основу великого підприємницького господарства. Фрідріх Едуардович Ф.-Ф. (1863–1920) заснував 1883 заповідник «Асканія-Нова». У напівпустому степу виростив сад, організував зоопарк, акліматизував десятки видів диких тварин і птахів, зведених з усіх континентів планети. 1914 імператор Микола II надав родині Ф.-Ф. спадкове дворянство за наук. заслуги. Після Жовтневого перевороту 1917 родина Ф.-Ф. емігрувала до Німеччини. 1921 «Асканію-Нову» оголошено держ. заповідником. Нині нащадок Ф.-Ф. барон Едуард фон Ф.-Ф. мешкає у князівстві Ліхтенштейн. Багато уваги приділяє меценатству, зокрема поверненню культ. цінностей у країни, звідки вони колись були вивезені. На кошти Едуарда фон Ф.-Ф. побудована церква в Гаврилівці, колишньому маєтку батьків; він виділив кошти на реставрацію садиби Ф.-Ф. в «Асканії-Новій» та став одним із засновників Фонду «Асканія-Нова»; передав НАН України бібліотеку Сержа Лифаря. 26.9.1994 Едуард фон Ф.-Ф. нагороджений Почесною відзнакою Президента України.

Н. Темірова (Донецьк).

ФАНАГОРІЯ – античне місто на березі Таманської затоки (тепер городище поблизу с. Сінної Темрюцького р-ну Краснодарського краю, Росія). Заснована вихідцями з малоазійського міста Теоса в сер. 6 ст. до н. е. (за легендою, засновником міста був грек Фанагор). Ф. була значним торгово-ремісничим центром і фортецею. З кін. 5 ст. до н. е. у Ф. почали карбувати срібні монети. У місті жили греки, меоти, сармати. Вони займалися землеробством, скотарством, рибальством, різноманітними ремеслами. Місто мало порт і вело жваву торгівлю з Афіньською державою та місцевими племенами. У місті були збудовані храми (Аполлона, Афродіти, Артеміди), гімназія, терми тощо. Поблизу міста знаходився некрополь. У 4 ст. до н. е. місто увійшло до складу *Боспорського царства*. Управлялась намісником боспорських царів. Ф. стала першим містом, яке 63 до н. е. підняло повстання проти влади понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, за що римляни надали місту самостійність і нову назву – Агріппія. Незабаром Ф. знову потрапила під владу Боспорської держави і повернула попереднє найменування. У 4 ст. місто розгромлене гунами, але продовжувало існувати до 11–12 ст. Розкопки Ф. (проводилися з 19 ст., систематично з 1936–40 і з 1947) дали багато цінного матеріалу для вивчення іст., екон. і культ. життя міста.

О. Бандровський (Львів).

ФАРМАКОВСЬКИЙ БОРИС ВОЛОДИМИРОВИЧ (31.1(12.2).1870 – 29.7.1928) – вчений-археолог та історик античного мистецтва. Н. у В'ятці (Росія). Чл.-кор. АН (з 1914). 1892 закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т. З 1919 – професор Петроградського (Ленінградського) ун-ту. 1901–18 – чл. Археологічної комісії в Петербурзі. 1901–1915 за дорученням комісії проводив систематичні розкопки *Ольвії*. 1924–26 керував розкопками у держ. заповіднику «Ольвія». Встановив основну тер. міста, систему міського планування і оборонних споруд, житлових будинків і громадських будівель, основні риси культ. життя Ольвії. Ф. створив наук. методику розкопок античного міста та методику використання археологічних матеріалів як іст. джерела. З початком наук. діяльності Ф. польові дослідження античних міст-колоній здійснювалися на наук. рівні. Ф. запровадив пошарово-квадратний метод, вів розкопку кварталів великими площами, встановив основні типи поховань та дав характеристику поховального інвентаря. Здійснював археологічні розкопки у Києві (1908–09), Євпаторії (1916–17) та ін. місцях. Автор низки наук. робіт з іст. Пн. Причорномор'я.

О. Бандровський (Львів).

ФАРНАК II (р. н. невід. – 47 до н. е.) – боспорський цар 63–47 до н. е. Син понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. 64 до н. е. – намісник у

Боспорі. Зрадивши батька, був призначений Гнеєм Помпеєм царем *Боспорського царства* (крім Фанагорії). Скориставшись ускладненням політ. ситуації у Римі (боротьба між Цезарем і Помпеєм 49–48 до н. е.), Ф. 47 до н. е. виступив проти Риму, маючи на меті відвоювати колишні землі Понтійського царства. Підкорив *Фанагорію* (передав в управління своєму наміснику Асандру), вторгся у Понт, захопив місто Аміс та область Віфінію. 2.8.47 до н. е. у битві під Зелюю (Понтійське царство) був розбитий військами Юлія Цезаря, який надіслав у Рим лаконічне повідомлення про наслідки битви («Veni, vidi, vici» – «прийшов, побачив, переміг»). Ф. повернувся у Боспор, де почав вести боротьбу проти свого намісника Асандра. Помер від ран, які отримав під час однієї з битв.

О. Бандровський (Львів).

ФЕДАК СТЕПАН (9.1.1861 – 6.1.1937) – видатний укр. громад.-політ. діяч, адвокат, засновник та керівник ряду укр. екон. інституцій. Н. у Перемишлі (тепер Польща). Навчався у *Львівській академічній гімназії* та *Львівському ун-ті*. 1892, навчаючися в ун-ті, Ф. разом з К. Левицьким, А. Чайковським та ін. став одним з організаторів першого професійного об'єднання укр. правників «Кружок правничий». Після здобуття вищої освіти займався адвокатською практикою у Львові. На поч. 1890-х активно включився в екон. діяльність «*Прогресисти*», ін. укр. товариств та орг-цій. 1891 виступив одним із засновників укр. муз.-співочого т-ва «Боян». Ф. був одним із засновників і провідних діячів укр. кооперативних та фінансово-кредитних установ у Галичині – «Народної торгівлі», «Крайового союзу кредитового» (пізніше «Центробанк»), «Української шадниці» у Перемишлі, чл.-засновник Т-ва взаємних забезпечень «Дністер» (з 1909 – головний директор), «Земельного банку гіпотечного», Т-ва взаємних забезпечень на життя і ренти (пенсії) «Карпатія», віце-президент (з 1913) Крайового банку (пізніше – Банк господарства крайового) та ін. Під час *Першої світової війни 1914–18* залишився у Львові. 1915 був інтернований рос. окупаційною владою до Києва. До Львова повернувся у квітні 1917. Після проголошення *Західно-укр. Народної Республіки* став членом уряду – Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР, очолив держ. секретаріат харчових справ. Після захоплення Львова польськими військами у грудні 1918 Ф. організував і очолив Горожанський комітет для опіки й допомоги укр. полоненим, інтернованим і політ. в'язням, який надавав різноманітну допомогу, в т. ч. і правову, потерпілим від воєнних дій та від свавілля польських цивільних і військ. властей. Комітет припинив своє існування у вересні 1921, а на базі його секцій утворилися окремі т-ва, зокрема Українське т-во допомоги інвалідам, Союз українських адвокатів та нелегальний Комітет допо-

моги політичним в'язням, який очолював Ф. У травні 1923 на установчому з'їзді Союзу укр. адвокатів Ф. був обраний президентом Союзу і перебував на цій посаді до 1925. Входив до державної Палати адвокатів, де виконував обов'язки заступника голови відділу вдів і сиріт. 1925 обраний почесним чл. т-ва «Просвіта». Помер у Львові, де й похований.

Т. Андрусак (Львів).

ФЕДАК-ШЕПАРОВИЧ ОЛЕНА (1884–1982) – укр. громад. діячка, журналістка. Н. у Львові. Закінчила класичну гімназію, студіювала філософію у Львівському ун-ті, а також у Берліні. У роки Першої світової війни 1914–18 працювала у Жіночому комітеті допомоги пораненим і полоненим українцям, у Червоному Хресті при Горожанському комітеті у Львові. Належала до Союзу українок, 1924–39 – заступник голови орг-ції. Брала участь у міжнар. жіночих конгресах у Парижі (1926), Берліні (1929), Відні (1932). Член Українського національно-демократичного об'єднання. Співробітниця часопису «Наша мета» (1919), відповідальний редактор часописів «Жінка», «Громадянка», «Світ українки», ред. «Українки», директор жіночого видавничого кооперативу «Союзу українок». Автор статей з проблем емансипації жінки та жіночого руху. З 1939 жила в еміграції. 1949 переїхала до США. До 1966 працювала в Українському ін-ті Америки. Померла у Нью-Йорку.

О. Рибак (Львів).

ФЕДЕНКО ПАНАС (13.12.1893 – 10.9.1981) – відомий укр. політ. діяч, історик, публіцист. Н. на хут. біля с. Веселі Терни на Катеринославщині. Вищу освіту здобув в Іст.-філол. ін-ті у Петербурзі. З 1915 – член Української соціал-демократичної робітничої партії, з 1919 входив до складу ЦК УСДРП. Навчаючись у Петербурзі, розпочав журналістську діяльність, був співробітником журн. «Наше життя» та «Украинская жизнь» (видавався С. Петлюрою у Москві 1912–17). Брав активну участь в рев. подіях 1917 у Петрограді. У червні 1917 повернувся в Україну. У серпні 1917 на селянському з'їзді Верходніпровського пов. Ф. обрано до Української Центральної Ради. Активно працював у ЦР аж до приходу до влади П. Скоропадського. У січні 1919 його обрано делегатом 6-го з'їзду УСДРП та Трудового конгресу України. Ф. був редактором резолюцій конгресу, покладених в основу «Закону про владу» (затверджений 28.1.1919) і Універсалу Трудового конгресу України. Як політ. референт, брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919 і 1920–21*). З грудня 1920 перебував на еміграції, жив у Румунії, Львові, Берліні. 1923–45 жив у Празі. Активно співпрацював у Соціалістичному Інтернаціоналі, був членом Виконавчого комітету Соцінтерну від УСДРП. 1924 захистив док-

торат на філ. ф-ті Українського вільного ун-ту в Празі. З 1925 займався викладацькою роботою – викладав історію (1926 – доцент) в Українському високому педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова у Празі, з 1932 – доцент Українського вільного університету. З 1945 до 1951 жив у різних містах Німеччини, 1951–59 – у Лондоні, а з 1959 жив і працював у Мюнхені. Автор численних праць: статей, нарисів, наукових досліджень, публіцистичних та художніх творів. До найвідоміших наук. праць Ф. належать роботи «З дипломатичної діяльності Данила Грека» (1929), «Політичні плани Яна Амоша Коменського та Україна» (1932), «Михайло Драгоманів і Жан Жак Прудон» (1930), «Історія соціальної і політичної боротьби в Україні» (1936), «Український громадський рух у 20 столітті» (1934, 1959), «Іссак Мазепа» (1954), «Україна в 20 ст.» (1959), «Марксистські і більшовицькі теорії національного питання» (1960), «Соціалізм давній і новочасний» (1968) та ін. Серед художніх творів найбільш помітними є «Гомоніла Україна» (1942), «Гетьманів кум» (1943), «Несмертельна слава» (1955), «Аmor Patriae» (1962). Був ред. і співробітником цілого ряду укр. періодичних видань у діаспорі.

Т. Андрусак (Львів).

ФЕДЕРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ФУЖО) – міжнар. громад. жіноче об'єднання, до складу якого входять громад. осередки укр. жінок США, Канади, Німеччини, Бельгії, Аргентини, Франції, Венесуели, Бразилії. Створене 1948 у Філадельфії. Займається координаванням діяльності жіночих орг-цій у цих країнах; ФУЖО багато уваги приділяє культ.-осв. сфері, створенню дитячих шкіл, читалень, бібліотек, спеціальних професійних курсів для жінок, закладів відпочинку для дітей. Опікується виданням шкільних підручників, літ. творів укр. авторів тощо. Має тісні зв'язки з жіночими орг-ціями України – Союзом українок, Спілкою жінок України, Жіночою громадою та ін.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ФЕДІР – київ. кн.. Згадується в літописах під 1331 у зв'язку із зустріччю під Черніговом його загону із шойно висвяченим новгородським архієпископом Василем. Під час зустрічі поруч із князем був присутній татарський баскак, що засвідчує підпорядкованість Ф. золотоординським ханам. Ряд дослідників вважає, що київ. володар водночас визнавав і верховенство Литви, більше того – сам був братом Гедиміна. Деякі автори ототожнюють Ф. із Станіславом Київським, ідентифікують його як Ольговича тощо. Сам факт існування Ф. засвідчує збереження на Київщині традиції князівського правління, успадкованої від давньоруських часів. Ймовірно, що саме Ф. був усунутий від влади литовським кн. Ольгердом Гедиміновичем, котрий, за да-

ними Густинського літопису (17 ст.), замість нього посадив на престол у Києві свого сина Володимира. О. Русина (Київ).

ФЕДІР ІВАНОВИЧ (31.5.1557 – 7(17).1.1598) – моск. цар (з 1584). Син Івана IV Васильовича. Останній представник роду Рюриковичів на моск. престолі. Хворобливий Ф. І. майже не займався держ. справами, а фактичним правителем Московської держави був брат його дружини, цариці Ірини Федорівни, Борис Годунов. Після смерті польського короля Баторія Стефана прихильники моск. орієнтації у Речі Посполитій 1573–74 і 1587 безуспішно висували кандидатуру Ф. І. на польський престол. За правління Ф. І. Московська держава поступово виходила з господарської кризи і тяжких наслідків Лівонської війни 1558–83. Внаслідок моск.-швед. війни 1590–93 і підписання 1595 миру до Московського царства відійшли міста Ям, Івангород, Копор'є і Корела. За Ф. І. Московія остаточно приєднала Зх. Сибір. Для боротьби проти Кримського ханства і Туреччини моск. уряд використовував укр. козаків. Після смерті Ф. І. та постригу у черниці його дружини Земський собор 1598 у Москві проголосив царем Бориса Годунова. І. Підкова (Львів).

ФЕДІР ЛЮБАРТОВИЧ (р. н. невід – 1431) – син волинського кн. Любарта Гедиміновича. Після смерті батька (бл. 1384) успадкував Луцьку й Володимирську землі. 1386 Ягайло відібрав у Ф. Л. частину князівства з Луцьком й обмежив його владні прерогативи, вивівши з-під юрисдикції Ф. Л. князя Федора Острозького. 1393 Ф. Л. був остаточно позбавлений Ягайлом спадкових володінь, отримавши натомість Сіверську землю, але, очевидно, так і не скористався з цього надання. Деякий час перебував разом із Свидригайлом в Угорщині. Після повернення бл. 1400 отримав у держання Жидачів, який раніше належав Федору Ольгердовичу, а 1431 – Володимир-Волинський.

О. Русина (Київ).

ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ (30.5(9.6).1661 – 27.4(7.5).1682) – моск. цар з 1676. Син Олексія Михайловича і його першої дружини М. Милославської. Малолітній і хворобливий Ф. О. не був здатним до самостійного правління. На початку царювання Ф. О. керівництво державою знаходилося у руках його найближчих родичів Милославських; великий вплив при дворі мав патріарх Іоаким і вихователь Ф. О. Симеон Полоцький. Згодом вирішальний вплив на державні справи здобули фаворити Ф. О. – І. Язиков і А. Лихачов. За царювання Ф. О. зміцнилось централізоване управління державою: було створено розряди (військ.округи), пошпне оподаткування було замінено подвірним оподаткуванням (1679), зміцнювалась влада вое-

вод на місцях (скасовано місництво, 1682). За правління Ф. О. Московська держава 1671–81 вела війну з Туреччиною, під час якої відбулись Чигиринські походи 1677–78. Уряд Ф. О. уклав з Османською імперією Бахчисарайський мирний договір 1681, за умовами якого Лівобережна Україна з Києвом залишалась у складі Московської держави. Після смерті Ф. О. царем проголошений його брат Петро І.

І. Підкова (Львів).

ФЕДІР ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід. – 1400) – волин. кн. Володів Ратним, Любомлем, ймовірно, Кобриним, а також маєтностями в Галичині (зокрема, Жидачевом). Офіційно титулувався кн. ратнинським. 1377, посилаючись на своє родове старшинство, відмовився визнавати великим кн. литовським Ягайла й присягнув на вірність польськ. та угорському королю Людвіку I Великому. Після Кревської унії 1358 перейшов під сюзеренітет Ягайла (1386). Родоначальник князів Кобринських і Сангушків.

О. Русина (Київ).

ФЕДОРЕНКО ПАВЛО КОСТЯНТИНОВИЧ (30.10.1880 – 5.2.1962) – укр. історик, краєзнавець, архівіст. Н. у м. Ямпіль Глухівського пов. (тепер Чернігівська обл.). 1900–08 вчителював на Волині, 1909–15 – навчався на юридичному, потім на іст.-філол. ф-ті Київського ун-ту. 1915–16 перебував на військ. службі у рос. армії. 1916–30 викладав у Чернігівському учительському ін-ті (згодом – Чернігівський ін-т народної освіти), 1917–20 – Чернігівському народному ун-ті. 1923–34 – завідувач, старший наук. співробітник Чернігівського іст. архіву. 1927–30 – наук. співробітник Наук. досл. кафедр іст. України М. Грушевського. 1928–32 працював в Археографічній комісії ВУАН, готував до друку «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.» (1931). У 1920–на поч. 1930-х був членом Чернігівського наук. т-ва при ВУАН, керівником його іст.-філол. (з 1929 – іст.-краєзнавчої) секції. Заарештовувався 1930 і 1934. Обидва рази звільнений через брак доказів його «контрревол. діяльності». 1934–38 працював у канцелярії Чернігівської міської Ради. Втретє арештований 1938 і засуджений до 5 років заслання. Покарання відбував у м. Казалинську в Казахстані (реабілітований у 1959). 1943–45 викладав у Казалинському пед. училищі, 1945–46 – Конотопському учительському ін-ті. 1946–48 працював старшим науковим співробітником іст.-культ. заповідника «Києво-Печерська лавра». 1948–54 – зав. відділом, заст. директора Музею історії Корсунь-Шевченківської битви у Корсуні. Належав до школи О. Лазаревського в укр. історіографії. Досліджував соц.-екон. історію Лівобережної України 17–18 ст. та іст. Чернігівщини. Автор праць «О. М. Лазаревський та

культурні цінності Чернігівщини» (1927); «З історії монастирського господарства на Лівобережжі 17–18 вв.» (1927); «Завдання вивчення монастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріалу)» (1929), «Рудні Лівобережної України в 17–18 ст.» (1960) та ін.

О. Юркова (Київ).

ФЕДОРОВ ІВАН, Іван Федорович (р. н. невід. – 5(15). 12.1583) – видатний друкар і книговидавець. 1550, імовірно, працював у найстарішій моск. т.зв. анонімній друкарні. Разом з П. Мстиславцем керував держ. друкарнею, де вийшли перші у Москві точно датовані книги – «Апостол» (1564) і два видання «Часовника» (1565). 1569–70 видав дві книги в друкарні білоруського магната Г. Хоткевича у м. Заблудові (тепер Польща). Останні роки працював в Україні: бл. 1572–75 і 1583 у Львові, 1575–76 у с. Дермані (тепер Рівненська обл.), 1577–82 – в Острозі. З допомогою львів. ремісників видав перші в Україні друковані книжки: «Апостол» (25.2.1573–15.2.1574) і «Буквар» (1574) – найстаріший у Сх. Європі друкований підручник. Заснував *Острозьку друкарню*, де під його керівництвом надруковано грецько-старослов'янський буквар (1578), «Книгу Нового Заповіту» і покажчик до неї (1580), «Хронологію» А.Римші (1581), *Острозьку Біблію* (1581). Брав участь у редагуванні та оформленні книг, писав післямови, був талановитим новатором у галузі поліграфічної техніки. Після смерті Ф. його друкарське обладнання перейшло до Львівської братської друкарні. Поховано Ф. в Онуфріївському монастирі у Львові.

Я. Ісаєвич (Львів).

ФЕДОРОВИЧ ТАРАС (Трясило; рр. н. і см. невід.) – керівник нац.-визвол. повстання в Україні 1630, козац. гетьман (з 1629). 1620-х обіймав посаду корсунського полковника. Був обраний гетьманом після загибелі у бою полк. Кафи гетьмана М. Дорошенка. Вів боротьбу з гетьманом реєстрового козацтва Г. Чорним, який виступав за досягнення порозуміння з польським урядом. Навесні 1630 очолював нац.-визвол. повстання проти польськ. влади на Київщині та Полтавщині. У квітні 1630 повстанці завдали поразки польським військам під Корсунем і здобули м. Переяслав. У травні 1630 польські війська під командуванням гетьмана С. Конецпольського неодноразово намагались здобути Переяслав, але після тритижневих боїв повстанці розгромили польську армію у Переяславському бою 1630 (див. *Федоровича повстання 1630*). Після укладення Переяславської угоди 1630 Ф. з частиною козаків відійшов на Запоріжжя. Брав участь у моск.-польськ. війні 1632–34, що велась за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. 1635 Ф., невдоволений угодою 1630, безуспішно намагався організувати нове повстання проти Польщі.

1635 на чолі невеликого козацького загону ходив на Дон. 1636 звернувся до царя *Михайла Федоровича* з пропозицією перейти на моск. службу. Проте царський уряд, не бажаючи загострювати відносини з Річчю Посполитою після укладення Поляновського миру 1634, відхилив пропозицію Ф. Подальша доля Ф. невідома.

М. Пасічник (Львів).

ФЕДОРОВИЧА ПОВСТАННЯ 1630 – нац.-визвол. повстання в Україні 1630 під проводом гетьмана нереєстрових козаків *Т. Федоровича*. Посилення нац.-реліг. і соц. гніту урядом Речі Посполитої призвело до розгортання нац.-визвол. боротьби укр. народу і вибуху в 1630-х ряду нар. повстань проти польського панування. Ф. п. розпочалось ранньою весною 1630. На поч. березня бл. 10 тис. нереєстрових козаків виступили з Запорізької Січі й підійшли до Черкас. Повстанці захопили гетьмана реєстрових козаків Г. Чорного, який проводив проурядову політ., і за вироком козац. суду стратили у Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.). У своїх універсалах Т. Федорович звернувся до укр. народу із закликом вступати до повстанського війська, «здобувати козацькі вольності» та «захищати православну віру». Селяни і городяни почали об'єднуватися у повстанські загони, нападали на панські маєтки, руйнували їх, запроваджували козацькі порядки. Частина повстанських загонів невдовзі приєдналась до запоріжців, ін. діяли самостійно. Повстання швидко розгорталось і в квітні-травні 1637 охопило значну частину Наддніпрянщини – Київщину і Полтавщину. Наприк. квітня 1630 козацьке військо переправилось на *Лівобережжя*. Т. Федорович зосередив основні повстанські сили (налічували бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Протягом трьох тижнів у р-ні Переяслава тривали запеклі бої між повстанцями і польськ. військ. під командуванням коронного гетьмана С. Конецпольського. Після блискучої перемоги укр. війська у Корсунському бою 1630 польське командування було змушене розпочати переговори з козацькими представниками. 29.5(8.6). 1630 між С. Конецпольським і козацькою старшиною укладено Переяславську угоду 1630. Невдовзі гетьманом було обрано Т. Орендаренка. Т. Федорович з частиною незадоволених умовами угоди козаків повернувся на Запоріжжя.

І. Підкова (Львів).

ФЕДОРЧУК ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (27. 12.1918) – один із керівників більшовицької спецслужби, генерал армії (1982). Н. у с. Огівка (Ружинський р-н Житомирська обл.). 1934 закінчив 7-річну школу. 1934–35 – інструктор-масовик політвідділу Беліловської МТС. Працював коректором Ружинської (Житомирщина), Вчерайшинської,

Ново-Шепелицької (Київщина) районних газет. 1936–39 – курсант Київського військ. училища зв'язку ім. М. Калініна. Брав участь у боях на Халхін-Голі 1939. Під час війни СРСР з нацистською Німеччиною перебував на Зх., Калініградському, Пд.-Кавказькому фронтах. 1939–42 обіймав керівні посади в особливих відділах Уральського, Забайкальського і Московського військових округів. 1943–44 – нач. відділу контррозвідки «СМЕРШ» Московського військ. округу. З травня 1944 до лютого 1949 – нач. відділу контррозвідки МГБ Калінінського гарнізону. 1952–55 – заст. нач. контррозвідки МГБ Центральної групи військ. Закінчив Вищу школу КГБ СРСР (1960). 1963–66 – заст. нач. Управління особливого відділу КГБ по Групі рад. військ у Німеччині. З лютого 1966 – нач. Управління особливого відділу КГБ по Групі рад. військ в Німеччині. З вересня 1967 начальник 3-го управління КГБ при Раді Міністрів СРСР (військ. контррозвідка). 16.7.1970 призначений Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумства, переслідування дисидентів, нац. інтелігенції і «самвидаву». У жовтні 1972 разом з В. Маланчуком розробив і вніс на розгляд політбюро ЦК КП України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирад. націоналістичної діяльності», що, зокрема, означало «чистку» наук. установ, вузів, ред. періодичних видань, видавництва. 1978 провів істотне зміцнення органів КГБ в Україні, що на практиці означало збільшення апарату і посилення тотального контролю за суспільством. З 27.5.1982 – голова КГБ при Раді Міністрів СРСР. З грудня 1982 по січень 1986 – міністр внутр. справ СРСР. До виходу на пенсію (1991) працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР.

Ю. Шаповал (Київ).

ФЕДОСІВ ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ (11.1.1889 – 1943) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. В укр. армії – з 1918. Служив у штабах частин Армії УНР під час визвольних змагань 1917–21. З листопада 1920 у складі інтернованих укр. частин перебував в осідку екзильного уряду УНР у Тарнові, а з 1924 жив у Варшаві. Активний діяч Українського центрального комітету в Польщі, викладач військ. дисциплін старшинських гуртків (шкіл) Армії УНР, які діяли при філіях УЦК. Помер у Варшаві.

М. Литвин,
К. Науменко (Львів).

ФЕДОСІЙ СЕРПІВ (1881 – бл. 1938) – укр. православний церковний діяч, архієпископ. 2.2.1923 висвячений на єпископа-вікарія Прилуцького (Полтавської єпархії) під юрисдикцією Мос-

ковської патріархії. У жовтні 1923 перейшов до Синодальної (обновленської) церкви, ставши єпископом Полтавським. У жовтні 1924 приєднався до Української автокефальної православної церкви: єпископ Переяславський, пізніше – Бердичівський. З жовтня 1926 – чл. президії Всеукраїнської православної церковної ради, зав. відділом богослужіння. Брав участь у редагуванні журн. «Церква й життя». З 1928 – духовний керівник Бердичівської церковної округи. Після церковного Собору (9–12.12.1930), що об'єднав частину парафій «самоліквідованої» УАПЦ, приєднався до Української православної церкви, очолюваної Іваном Павловським. З 1933 був священником на Полтавщині. 1936 заарештований і висланий до концтабору на Колиму, де й загинув.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ФЕДЯЙ ЛЕОНІД ВАСИЛЬОВИЧ (15.8.1859 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Гетьманату*, ген.-лейтенант. Н. на Полтавщині. Військ. освіту здобув у Петровському Полтавському кадетському корпусі, 2-му Костянтинівському військ. училищі (1879). Служив в Іркутському піхотному юнкерському училищі. Після закінчення 1888 Миколаївської академії Генштабу служив у Київському військ. окрузі, обіймав посаду штаб-офіцера для доручень 9-го армійського корпусу, офіцера з особливих доручень 11-го армійського корпусу. З 1904 – командир 107-го піхотного Грозненського полку, ген.-квартирмейстер штабу Туркестанського військ. округу, полковник. У роки *Першої світової війни 1914–18* на Пд.-Зх. фронті. Влітку – восени 1917 – голова Комісії з організації військ Пд.-Зх. фронту. За Гетьманату – командир 14-ї піхотної дивізії у Бахмуті, з вересня 1918 – 7-ї піхотної дивізії 4-го Київського армійського корпусу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФЕДЬКОВИЧ ЮРІЙ АДАЛЬБЕРТОВИЧ (повне ім'я та прізвище – Осип-Домінік Гординський де Федькович; 8.8.1834 – 11.1.1888) – укр. поет, прозаїк, драматург, перекладач, фольклорист та громад.-культ. діяч. Н. у с. Стронці Путилова (тепер с. Путила Вишницького р-ну Чернівецької обл.) на Буковині. Походив зі шляхетської родини. 1846–48 навчався у Чернівецькій нижчій реальній школі, згодом наполегливо займався самоосвітою. Протягом 1852–63 перебував на службі в австрійській армії, підпоручик. Брав участь у походах в Італію, де написав свій перший вірш «Нічліг» (1859). 1864–71 жив у Стронці-Путилові, обіймав посаду війта. З 1861 друкувався у львівській періодиці москвофільської та народовської орієнтації («Слово», «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка» та ін.). 1866 створив «Буквар» для нар. шкіл. Був кандидатом на посла до Буковинського сойму (1867), але не був обраний. 1869–72 – інспектор нар. шкіл

Вижницького повіту. Відстоював право укр. дітей навчатися рідною мовою, виступав за створення укр. гімназій, за перетворення нім. ун-ту в Чернівцях в укр. З 1871 жив у Львові. Працював на посаді ред. видавництва популярних книжок т-ва «*Просвіта*», але через деякий час повернувся у село. З 1876 жив у Чернівцях, де займався літературною діяльністю. З січня 1885 на прохання т-ва «*Руська бесіда*» – ред. газ. «Буковина». Збирав нар. вірування, фольклор, цікавився астрологією. Помер 11.1.1888. Похований у Чернівцях. Перші поетичні спроби Ф. (нім. мовою) належать до 1850. За життя Ф. були опубліковані: збірки віршів «Поезії Іосифа Федьковича» (1862); «*Gedichte von I. Fedkowicz*» («Вірші І. Федьковича», 1865); «Поезії. Вип. 1, 2, 3» (1867, 1868); «Співаник для господарських діточок» (1869); «Дикі думи: думав гуцул-невір» (1877); повість «Люба-згуба» (1863); «Казки для руського народу» (1873); «Дністрові кручі» (1885) та ін. Ф. – автор комедії «Так вам і треба» (1865), драми «Довбуш» (1869, 1876), мелодрами «Керманіч» (1876), іст. трагедії «Богдан Хмельницький» (1886–87). Творчість Ф. позначена впливом західноєвропейського романтизму у поєднанні з містичними мотивами буковинського фольклору та проблематикою тогочасного сусп. життя (жовнірська тема у поезії та прозі; звернення до постатей ватажків укр., болгарського та сербського національно-визвольного рухів («Довбуш», «Киртчали», «Празнику Такові»). Своєю творчістю Ф. продовжував літературні традиції Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Здійснив переклади з нім. (твори Гете, Гейне, Шиллера, Уланда, братів Грім, Гауфа, п'єси Р. Гоштая «Мазепа»); з англ. («Гамлет», «Макбет» У. Шекспіра, а також переробку «Приборкання непокірної» – у Ф. має назву «Як козам роги вправляють»). Переклав «Слово о полку Ігоревім». Як фольклорист займався збором і систематизацією буковинських пісень, казок тощо. Видав «Руські церковні і народні колядки і щедрівки» (1873) та «Пісні жовнірські з голосами» (1887). 1945 у Чернівцях відкрито літературно-меморіальний музей Ф. 1974 у Путилі – нар. музей-садибу.

І. Роздольська (Львів).

ФЕМІНІЗМ – теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає сусп. дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі. Ф. виник наприк. 18 ст. у Пн. Америці. Для 1-го етапу розвитку Ф. (19 – 1-ша пол. 20 ст.) було характерним зосередження на питаннях рівноправності жінок і чоловіків. З серед. 20 ст. починається 2-й етап, основним завданням якого є досягнення фактичної рівноправності двох статей. У сучасних феміністичних доктринах поняття «чоловічий» і «жіночий» мають характер не так біолого-анатомічний, а швидше культурно-пси-

хологічний. Серед численних напрямів Ф. найпоширенішим є ліберальний Ф., який основне завдання вбачає у розвитку жіночої особистості та еволюційній трансформації суспільства з метою якнайповнішого врахування інтересів та потреб жінок. Наприк. 1960-х з'явився радикальний Ф., представники якого закликають переглянути і змінити існуючі патріархальні відносини й традиційний спосіб мислення. Для радикального Ф. характерною є ідея жіночого сепаратизму. Основними вимогами жіночого руху протягом останніх двох століть були: правова рівність жінок і чоловіків, подолання дискримінації жінок в освіті та вихованні, у системі виробничо-фахової діяльності, усунення різних проявів сексизму (дискримінації через стать). У рамках жіночого руху обстоюються також права жінки-матері.

Під впливом феміністичної теорії сформувався укр. жіночий рух. Його особливістю є тісний зв'язок з нац.-визвол. боротьбою. У *Наддніпрянській Україні* основні зусилля емансипаційного руху були зосереджені на боротьбі за право жінки на освіту, зокрема вищу («Общество помощи высшему женскому образованию» у Харкові). 1878 засновано Вищі жіночі курси у Києві, 1880 – у Харкові. 1884 у Києві засновано Укр. жіночий гурток, який очолила О. Доброграєва. Згодом були засновані Київська жіноча громада, Товариство захисту працюючих жінок у Києві та Харкові. Жінки брали активну участь у культ.-осв. русі (Олена Пчілка, Х. Алчевська та ін.), а також у сусп.-політ. житті, зокрема у народницькому та соц.-дем. русі.

У західноукр. землях 1884 в Станіславі Н. Кобринська ініціювала створення Товариства руських женщин, згодом виникли Клуб русинок, Жіноча громада, Кружок укр. дівчат та ін. Ідеологічною основою цих т-в був Ф. у поєднанні з нац. ідеєю. Існували також релігійно-добродійні жіночі організації – Марійське товариство пань у Львові (1904), Т-во православних русинок у Чернівцях (1908). У рамках жіночого руху проводились акції, спрямовані на розширення громад. прав жінок (виборчі права, право на вищу освіту), на створення навч. закладів для дівчат. 1887 зусиллями Н. Кобринської та Олени Пчілки вийшов у світ жіночий альманах «Перший вінок», а в 1890-х – 3 випуски літературно-публіцистичного збірника «Наша доля» (1893, 1895–96; ред. Н. Кобринська) та ін.

Під час Першої світової війни 1914–18 та укр. визвол. змагань 1917–21 жінки брали активну участь у харитативній та санітарно-медичній праці. Окремі укр. жінки перебували на військ. службі, в Легіоні українських січових стрільців (О. Степанів, С. Гапечко, Г. Дмитерко та ін.), в Армії УНР, у повстанських загонах (Маруся Соколовська та ін.). Активізувалась політична діяльність жінок. До *Української Центральної Ради* увійшло 11 жінок (Л. Старицька-Черняхівська, З. Мірна, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова та ін.). Традицію лібераль-

ного Ф. у міжвоєнний період розвинули жіночі орг-ції у Зх. Україні. У *Галичині* найбільшим жіночим об'єднанням був Союз українок, на Волині – *Союз українок Волині*, на *Закарпатті* – Жіночий союз. Були створені: Жіноча громада, яка об'єднувала прихильників Радикальної партії, Українське товариство жінок з вищою освітою, жіночі гуртки при Українському католицькому союзу. 1939 замість забороненого польською владою Союзу українок у Львові була створена політ. жіноча орг-ція «Дружина княгині Ольги». Жінки мали свої окремі секції та відділи у т-вах «*Просвіта*», «Сільський господар» та ін. Основними формами діяльності жіночих орг-цій були добродійно-харитативна, кооперативно-господарська, освітньо-просвітницька, а також нац.-виховна. Формально рівні політ. права жінок дали їм можливість успішно займатись політ. діяльністю. 1922 до польського сенату обрано О. Левчанівську, 1928 до сойму – М. Рудницьку, а до сенату – О. Кисілевську. Укр. жінки брали активну участь у націоналістичному русі, зокрема О. Басараб. Важливе значення для поширення ідеї емансипації жінки мала т. зв. жіноча періодика. У міжвоєнний період у Галичині виходили періодичні видання «Жіноча доля» (1932–39), «Жіноча воля» (1932–39), «Жіночий голос» (1931–39), «Нова хвиля» (1925–39) та ін. Після встановлення у Зх. Україні рад. влади 1939 діяльність всіх жіночих організацій було заборонено.

Після встановлення більшовицького режиму в Україні жіночі орг-ції не мали умов для вільного розвитку. Деякий час існували створені за ініціативою Компартії т. зв. жінвідділи. У 1930-х «жіноче питання» в СРСР і, зокрема, в УРСР було оголошене цілком вирішеним. Незважаючи на відхід від традиційного Ф., розв'язання проблеми сусп. рівноправності жінок у рад. період характеризувалося зростанням їхнього освітнього та професійного рівня, активною участю у наук., літ.-мист. житті країни. Водночас нерозв'язаними залишилися проблеми «подвійного навантаження» жінок (на виробництві та вдома), захисту материнства тощо. У порівнянні з розвиненими країнами жінки України мають дуже нечисленне представництво у вищих органах держ. влади, порівняно небагато їх у виробничо-бізнесовій еліті. У незалежній Україні активно йде процес повернення до цінностей ліберального Ф., відроджуються жіночі орг-ції (зокрема, Союз українок), створюються нові, посилюються зв'язки національних жіночих організацій з міжнародними жіночими об'єднаннями. Численні українські жіночі орг-ції створені й ефективно діють в діаспорі, зокрема Союз українок Америки, Український золотий хрест у США, Організація українок Канади ім. О. Басараб, Ліга укр. католицьких жінок Канади, Об'єднання укр. жінок Німеччини, Союз українок Франції, Організація укр. жінок Великої Британії, Союз українок Австралії та бага-

то ін. 1948 на Світовому конгресі українського жіноцтва у Філадельфії з метою згуртування укр. жіночого руху в еміграції і для координації діяльності укр. жіночих орг-цій створено Світову федерацію укр. жіночих орг-цій.

О. Рибак (Львів).

ФЕН ЮСЯН (справж. прізвище – Іреней Фендь; 1868 – після 1937) – китайський військ. та політ. діяч. Українець за походженням. Н. у с. Біштр на Закарпатті у родині греко-католицького священника. Закінчив гімназію в Експеріасі. Був моряком, згодом оселився у США. У 1890-х мешкав на Алясці та займався видобуванням золота. Воював у складі амер. армії в амер.-іспанській війні 1898. 1900 брав участь у придрушенні «боксерського» повстання у Китаї. 1902 підвищений до рангу полковника, 1903 вийшов у відставку. 1903–13 мешкав у Сіетлі, був власником фірми з торгівлі китайськими товарами. З 1913 постійно жив у Пекіні. Невдовзі вступив на службу до президента Юань Шікая. З 1927 – маршал Китаю, активно впливав на політику Чан Кайші. Був противником японо-китайської угоди. 1932 після завоювання Японією Маньчжурії вийшов у відставку. Подальша його доля невідома.

К. Бондаренко (Львів).

ФЕОГНОСТ (Теогност; р.н. невід. – 11.3. 1353) – митрополит Київський та всієї Русі. Грек за походженням. Призначений на посаду Константинопольським патріархом Ісайєю 1328. Після нетривалого перебування у Києві та Володимирі-на-Клязьмі Ф. переніс свою резиденцію до Москви. Ф. – автор ряду повчань догматичного та адм.-обрядового характеру. За Ф. здійснено переклад з грецької мови на церковнослов'янську «Требник». Висвятив ряд єпископів для епархій, що знаходилися на укр. землях: володимирського єпископа Афанасія (1328), галицького єпископа Феодора (1328), луцького єпископа Трифона (1331), чернігівського єпископа Павла (1332) та ін. Помер і похований у Москві.

Р. Шуст (Львів).

ФЕОДОРО (Мангупське князівство) – середньовічна держава, що існувала у пд.-зх. частині Криму в 12–15 ст. Територія князівства в основному співпадала з Готською єпархією у Криму. Столицею князівства було м. Феодоро, яке виникло бл. 4 ст. і у 6–10 ст. мало назву Дорос (було центром області Дорі). З 10 ст. місто вперше згадується під назвою Мангуп. Бл. 13 ст. воно стало адм.-політ. центром князівства і називалося Ф. У руських джерелах мало назву Мангуп. У Ф. жили нащадки тавроскіфів, сарматоаланів, кримських *готів*, греки та караїми. Основними заняттями населення було землеробство, виноградарство і скотарство. У містах (Феодоро, *Чуфут-Кале*, Ескі-Кермен) розвивалися ремесла (гончарство, обробка шкір та ін.).

Підтримувало політ., екон. й культ. зв'язки з Херсонесом, а з 14 ст. – з Судаком. Князівство вело тривалу боротьбу проти татар і генуезців. 1427 правитель Ф. Олексій збудував у гирлі р. Чорної фортецю Каламіту (Інкерман), а 1453 здобув генуезьке місто Чембало (Балаклава). 1475 після тривалої облоги Ф. розгромили турки. У Кримському ханстві деякий час було адм. округом. Створена у місті цитадель стала місцем утримання особливих політ. в'язнів. Місто як населений пункт перестало існувати наприк. 18 ст. У Ф. збереглися залишки базилики (6 ст.), палацу (15 ст.), турецька цитадель (16 ст.) та руїни оборонних споруд.

О. Бандровський (Львів).

ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (Теодосій; бл. 1036 – 3.5.1074) – укр. письменник, визначний церковний діяч *Київської Русі*, ігумен *Києво-Печерського монастиря*. Н. у Василеві (тепер м. Васильків) біля Києва в боярській родині. Деякий час жив на Чернігівщині у батька – великокняжого правителя (тіуна). 1055 повернувся до Києва, де був прийнятий засновником укр. чернецтва Антонієм до монастиря. При чернечому постригу прийняв ім'я Феодосія (Теодосія; його світське ім'я невідоме). Бл. 1062 став ієромонахом, згодом – ігуменом Києво-Печерського монастиря. Ф. П. вважається творцем т. зв. печерської ідеології, яка привнесла в давньоукр. духовну думку впливи містико-аскетичних положень візантійського і, перш за все, афонського чернецтва. У період ігуменства Ф. П. посилювався зв'язок Києво-Печерського монастиря з Візантією. За його ініціативи в монастирі введено *Студитський* статут (укладений св. Теодором; 759–826), який характеризувався надзвичайною суворістю. Ф. П. прагнув здійснити головну вимогу цього статуту: усунути приватну власність і завести спільну майнову власність для всіх ченців монастиря. Проповідував думку, що шлях до спасіння пролягає через зречення людиною усього земного, гріховного, пов'язаного зі світом диявола; головну увагу звертав на суть людської душі, її призначення. Ф. П. висунув ідею духовного контролю над світською владою. Вважаючи, що врятуватися може не кожен християнин, а тільки аскет, подвижник, або той, за кого він заступиться перед богом своїми молитвами, висував положення, що ігумен – духовний учитель князя, а кн. – захисник і опікун монастиря. Ф. П. розпочав будівництво церкви Успіння Богородиці (1073–89) та монастиря з келіями. Був активним учасником політ. подій, які відбувалися у Київській державі у 1060–70-х, у період боротьби за київ. стіл між трьома братами *Ярославичами*. Зазнав переслідувань від кн. *Святослава Ярославича*. Виступив рішучим прихильником *Ізяслава Ярославича*, що призвело до суперечностей у монастирі, адже частина ченців на чолі з *Антонієм* підтримувала

Святослава. Під час другого вигнання *Ізяслава* (1073) відбулося примирення Ф. П. зі *Святославом Ярославичем*. Збереглося 11 творів Ф. П.: два послання до князя *Ізяслава Ярославича*, вісім повчань і одна молитва. Помер у Києві. 1091 останки Ф. П. перенесено до Печерсько-Успенського собору. Канонізований за ініціативою кн. *Святополка Ізяславича* 1108. Ідеї Ф. П. були сприйняті його послідовниками, зокрема *Нестором*, який 1080 написав «Житіє Феодосія».

Т. Андрусак (Львів).

ФЕОФАН СПОВІДНИК (бл. 752–12.3.817; за ін. дан., 818) – візантійський хроніст. Н. у Константинополі. Належав до вищої константинопольської знаті. Став ченцем Сігріанського монастиря. Прихильник іконопоклоніння. Помер на заслання на о. Самофракія. Канонізований церквою. Автор твору «Хронографія» (810–814), що охоплює період з 284 до 813 і містить короткий щорічний опис подій. Для написання своєї праці Ф. С. використав деякі джерела, які не дійшли до нашого часу (зокрема, т. зв. Великий хронограф). Хроніка періоду 769–813 – єдиний послідовний виклад історії Візантії та сусідніх країн. У творі Ф. С. містяться цінні відомості про племена *аварів*, *гунів* і *слов'ян* (територію їхнього розселення, відносини з *Візантійською імперією* тощо). Особливо цінним (велика кількість фактичного матеріалу, незважаючи на деяку тенденційність у його поданні) є опис подій 8– поч. 9 ст., зроблений за власними спостереженнями Ф. С. Твір перекладений на латинську мову Анастасієм Бібліотекарем.

І. Підкова (Львів).

ФЕОФІЛ (Булдовський Феофіл; 1865–1943) – церк. діяч, митрополит Харківський. Н. на Полтавщині. Бл. 1892 закінчив Полтавську духовну семінарію. Приймавши сан, служив у Полтаві у цвинтарній церкві. Підготував доповідь «Про українізацію церкви» до Полтавського єпархіального з'їзду 3–6.5.1917. Під час зміни старої полтавської консисторії на єпархіальне управління увійшов до його складу, очоливши нац. оточення архієпископа Парфенія. Став противником ієрархії 1921. 1(14).1.1923 одержав хіротонію від єпископа Полтавського Григорія Лісовського. Разом з єпископами Павлом Погорілком та Сергієм Лабунцевим виступали за автокефалію канонічним шляхом. Після зустрічі з патріархом Тихоном на Лубенському соборі було проголошено автокефалію *Української православної церкви*, створено «Братське об'єднання Українських автокефальних церков» (у час найбільшого розквіту воно мало бл. 200 парафій). 25.12.1924 Київський митрополит Михайл з групою єпископів прийняли рішення про позбавлення Ф. сану і відлучення його і його соратників від церкви. 1926 цю постанову затвердив заст. патріаршого місцеблюс-

тителя митрополит Сергій. 1926 Ф. переїхав до Луганська, де феофіловський рух став називатися Лубенським розколом (див. *Соборно-єпископська церква*), 1944 патріарх Сергій остаточно затвердив своє попереднє рішення.

С. Білокінь (Київ).

ФЕОФІЛАКТ СИМОКАТТА (рр. н. і см. невід.) – візантійський історик I-ї пол. 7 ст. Родом з Єгипту. Ф. С. добре знав античну літературу, був обізнаний з сирійською і перською мовами. Обіймав відповідальні посади при дворі імператора Іраклія (610–640 або 641). Автор «Історії» («Всесвітня історія», 8 кн.), яка описує події 583–603. Праця Ф. С. на основі документів, хронік та творів інших авторів (зокрема, праці Іоанна Єліфанійського) характеризує політ. історію Візантії за правління імператора Маврикія. Твір містить ряд унікальних відомостей, особливо з історії візантійсько-іранських відносин і слов'янсько-аварських війн з імперією наприк. 6 ст., є цінним джерелом з історії Візантії і Передньої Азії. Ф. С. також автор творів на природничо-наукові теми «Питання фізики» та «Збірки листів».

І. Підкова (Львів).

ФЕСІНГЕР СЕБАСТ'ЯН (р. н. невід. – 1769) – львів. скульптор та архітектор серед. 18 ст. Німець за походженням. В архівних джерелах згадується з 1741. Найбільш ранні роботи – вітарики з алебастровими рельєфами Св. Маріанни (1741, Варшава, Національний музей), «Ессе Ното» (1742), апостола Петра, Св. Ігнація Лойоли з костюлу в Боцьках на Підляшші (обидва – 1747, Дорогичин, дієцезіяльна курія). У Львові виконав роботи для колегії єзуїтів (1743, не збереглися), вітарі Св. Яна Непомука, Св. Йосифа, Архангела Рафаїла в костюлі Св. Миколая тринітаріїв (1745–47, збереглися фрагменти), скульптури на монастирській брамі костюлу і колегіуму тринітаріїв (1756–58, не збереглися), реставрував вітарі капліци Кам'янів при кафедральному костюлі (1765), іконостас царські врата та дяконські двері собору Св. Юра (1768). 1765 працював як архітектор у палаці Станіслава Любомирського. Виконав також табірні головні вітари (1750) та вітарі Христа і Св. Йосифа в костюлі кармелітів у Тереховлі (1757, не збереглися), кам'яні фігури Непорочного Зачаття, Св. Ідзі та Яна Дунса Скота на парпеті сходів костюлу францисканців у Перемишлі (1758), скульптури Архангела Рафаїла, Богоматері, Св. Анни, Св. Вацлава, Онуфрія, Петра та Йосифа для фасаду костюлу в Підгірцях (1762). Вів активне громад. життя: належав до нім. братства Св. Варвари, 1750 – засідателю Святоянської юрдики, з 1753 – віт. Його син Клеменс був відомим архітектором.

О. Лильо (Львів).

ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ ІВАН (Фещенко; Фесенко-Чопівський; 19.1.1884 – 2.9.1952) – укр.

політ. діяч, учений у галузі металургії та металознавства. Дійсний чл. НТШ (1926), чл.-кор. Польської АН (1933). Н. у м. Чуднові Волинської губ. (тепер Житомирська обл.) у сім'ї поштового службовця. Навчався у Житомирській гімназії. 1907 закінчив хімічний ф-т Київського політехнічного ін-ту. Займався наук. діяльністю в галузі металургії, був зарекований на посаду асистента в ін-ті. 1913 стажувався у Німеччині в м. Бреслау (тепер Вроцлав, Польща). На поч. Першої світової війни повернувся до Києва, де продовжував займатися викладацькою і наук. роботою в Київ. політехн. ін-ті. Зі студентських років брав участь в організованому укр. русі – член «Просвіти», «Української громади». Депутат від партії до Київської обласної думи. 1917 як голова Київської губ. ради увійшов до *Української Центральної Ради*, чл. Малої Ради. Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. 1918 – керівник промислового департаменту Генерального секретаріату промисловості та торгівлі. З березня 1918 – генеральний секретар промисловості й торгівлі в уряді В. Голубовича. Після гетьманського перевороту заарештований та ув'язнений. З приходом до влади *Директорії УНР* – заступник міністра народного господарства, з лютого 1919 – міністр господарства в уряді С. Остапенка. Наприк. листопада 1918 Ф.-Ч. разом з К. Машевичем, В. Прокоповичем, А. Марголіним направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками *Антанти*, але Директорія УНР відкликала цю дипломат. місію. Влітку 1919 дипломат. радник і торговельний аташе укр. місії в Румунії. 1920 жив у Польщі, керував роботою військ.-закупівельної комісії УНР у Варшаві. У лютому – серпні 1921 очолював тимчасовий верховний орган УНР – Раду Республіки, сформовану в м. Тарнові (Польща). У 1920–30-х займався наук. роботою. Організував кафедру металургії та загальної металургії у Гірничій академії у Кракові. 1927 здобув докторський ступінь у Варшавській політехніці, з 1931 – професор Краківської гірничої академії. Учасник численних міжнар. наук. конференцій та конгресів. Під час гітлерівської окупації Польщі працював технічним консультантом на металургійному заводі «Байльдон» у м. Катовіце. Брав активну участь в орг.-цях місцевої укр. еміграційної громади – Українському допомоговому комітеті, Українському нац. об'єднанні. Двічі заарештовувався німецькими властями. У березні 1945 схоплений рад. спецслужбами в Катовіце і перевезений до Києва. Засуджений до 15 років ув'язнення. Покарання відбував у Карелії. Помер у таборі біля м. В'яртсиля Саргавальського (за ін. дан., у таборі смертників в Абезі). Автор бл. 140 наукових праць з металознавства.

О. Дмитерко (Львів).

ФИЛИПОВИЧ ІВАН (Ян; р. н. невід. – 1767) – львів. гравер і видавець сер. 18 ст. На поч. 1740-х

жив у Любліні, де видав 8 гравюр. З 1744 працював у Львові. Перші львівські роботи майстра прикрашають книгу Бенедикта Хмельовського «Nowe Ateņu». Творчий доробок Ф. нараховує бл. 200 книжкових і естампних гравюр. У Львові ілюстрував видання друкарень братства Св. Трійці при кафедральному костюлі, монастиря єзуїтів, Успенського братства («Службеник» 1759; «Іфіки ієрополітика» 1760). Гравюрами Ф. оздоблені видання Почаївського монастиря та Бердичівського монастиря кармелітів. Серед ін. гравюр – два герби митрополита Афанасія Шептицького та 67 символічних і алегоричних ілюстрацій, численні зображення святих, кілька гравюр чудотворних Богородичних ікон, бл. 13 портретів (зокрема, Януша Сангушка і митрополита Афанасія Шептицького), генеалогічне дерево родини Курдвановських. Виконав перші в Україні ескізи для львів. католицького архієпископа Миколая Ігнація Вижицького (1756) та бібліотеки Залуських. 1752 отримав королівський привілей на відкриття друкарні, який надавав право видавати і продавати книги релігійного та світського змісту, а також молитовники з гравюрами; 1757 – другий королівський привілей на друкування церковнослов'янських книг. Видання Ф. відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання. Загалом Ф. видав не менш як 44 друки: 3 світських, 28 на релігійну тематику, 13 панегіриків. Серед них: «Dwanazcie wodzow polskich» Юзефа Олександра Яблоновського (1754), «Niewiemu» Паоло Сегнері (1754), «Accessoria», «Statut i Kopystytucje» Михайла Слонського (1758), «Coloquia Mariana», «Missae defunctorum» та ін.

О. Лиліо (Львів).

ФИЛИПОВИЧ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (2.9.1891 – 3.11.1937) – укр. поет і літературознавець. Н. у с. Кайтанівці Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Катеринопільський р-н Черкаської обл.) у родині священика. Середню освіту здобув у Златопільській гімназії та у Колегії Павла Галагана у Києві. 1910–15 навчався на правознавчому та іст.-філол. ф-тах Київського ун-ту. Почав друкуватися рос. мовою з 1910 під псевдонімом П. Зорев у журн. «Вестник Европы», «Заветы», «Куранты». Ранні поетичні твори Ф. позначені впливом символізму. Публікувалися у зб. «Музагет» (1919), що об'єднав поетів-символістів. Перша значна наук. праця – «Жизнь и творчество Е. Баратынского» (1917). З 1917 – приват-доцент Київського ун-ту, 1920–33 – проф. Інституту нар. освіти (тогочасна назва Київського ун-ту). Був членом комісії ВУАН зі складання біографічного словника укр. діячів, секретар іст.-літ. т-ва при ВУАН, ред. різних наук. зб. та ін. Автор збірок поезій «Земля і вітер» (1922), «Простір» (1925). Належав до літ. групи «неокласиків». Вважав, що гармонійному розвитку нац. літератури необхідне підґрунтя класичного світо-

вого письменства, не сприймав кон'юнктурної офіційної ідеологічної лінії в тогочасній поезії, виступав за підвищення культ. та художнього рівня літ. творів. Поетична творчість Ф. відзначається культурологічною насиченістю, осмисленням загальнолюдських етичних та естетичних цінностей. Здійснив переклади з франц. (Ш. Бодлера, П. Верлена, П. Ж. Беранже), рос. (О. Пушкіна, В. Брюсова, Є. Баратинського). Літературознавчі праці Ф. присвячені питанням західноєвроп. літератури, сучасного укр. літ. процесу, проблемам методології науки про літературу. Ф. – автор статей про І. Франка, О. Олесь, Лесю Українку, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, представників молодого укр. поезії (П. Тичину, Я. Савченка, М. Рильського, М. Семенка). Один із фундаторів сучасного шевченкознавства, автор спец. досліджень «Шевченко і романтизм» (1924), «Шевченко і Гребінка» (1925), «Шевченко і декабристи» (1926), «До студіювання Шевченка та його доби» (1925). Своїми працями Ф. заклав наук. основи укр. літературознавства (стаття «Українське літературознавство за 10 років революції», 1928). Восени 1935 заарештований органами НКВД, звинувачений у причетності до терор. групи і засуджений до страти. Невдовзі вирок було замінено на 10-річний термін ув'язнення. Засланий на Соловки, де й загинув.

І. Роздольська (Львів).

ФИЛИПЧАК ІВАН (27.1.1871 – 21.10.1945) – укр. письменник і громад. діяч, краєзнавець. Н. у с. Лішня Сяноцького пов. (тепер Польща). 1889 закінчив гімназію у м. Сянок, 1894 – філ. ф-т Львівського ун-ту. Спочатку працював учителем у Сяноцькому повіті, з 1900 – викладачем в учительській семінарії та гімназії у Самборі. Під час Першої світової війни 1914–18 жив спочатку в Ростові-на-Дону, а потім у Вінниці. 1919 повернувся до Самбора, де відновив педагогічну діяльність. У серпні 1927 разом з В. Гуркевичем, В. Кобильником та М. Скориком виступив співзасновником т-ва і музею «Бойківщина» (у 1930-х музей був визнаний найкращим регіональним музеєм у тогочасній Польщі). Допомігав в орг-ції регіональних музеїв у Сяноку, Яворові, Тереховлі, Перемишлі, Стрию. 1940 Ф. затверджений директором Самбірського історико-етнографічного музею. У серпні – грудні 1941 – відповідальний ред. газ. «Самбірські вісті». Заарештований органами НКВД 4.11.1944, вивезений до концтабору біля Омська, потім – до табору біля м. Тайшета (тепер Іркутська обл., Росія), де й помер. Місце поховання невідоме. Автор іст. творів («За Сян», «Будівничий Держави», «Іванко Берладник, або Пропаша сила», «Княгиня Романова», у співавторстві з І. Зубенком, «Дмитро Детько»; «Бутковичі», «Юрій Кульчицький – герой Відня»; «Анна Ярославна – королева Франції»); соц.-психологічних повістей («Сила волі», «За вчительським хлі-

бом», «Як бідні доробилися» та ін.); краєзнавчих досліджень («З історії села Лішня Сяноцького повіту» 1929; «Історія села Берегів Самбірського повіту» 1935; «Школа в Стрільбичах. Нарис з історії шкільництва» 1936; «Історія Тиряви Сільної Сяноцького повіту» 1937; «Учительська семінарія в Самборі» 1938); посібників із садівництва, шовківництва («Короткий курс шовківництва» 1930) тощо.

О. Луцький (Львів).

ФИЛОНОВИЧ ВАСИЛЬ ЗАХАРОВИЧ (15.1.1890 – 3.6.1987) – укр. військ. діяч, генерал. Н. у Сумах у старовинній козац. родині. За участь у нац. русі юнаком був засланий до Сибіру, однак невдовзі втік на Кубань. З 1910 служив у 123-му піхотному Козловському полку. У роки Першої світової війни 1914–18 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, відправлений на фронт. Після утворення Української Центральної Ради та проголошення рішень військ. з'їзду про орг-цію укр. війська взяв активну участь в українізації свого полку. Наприк. 1917 призначений військ. командантом Сумщини, де сформував кінний полк, кілька стрілецьких сотень. У січні-лютому 1918 під час наступу більшовицьких рос. військ на Київ очолював відрізок фронту Ворожба–Суми–Гайворон. Під час антигетьманського повстання Директорії УНР організував Сумський окремий курінь (1500 багнетів) і приєднався до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. На поч. 1919 призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана. Влітку і восени 1919 брав участь у боях на більшовицькому і денікінському фронтах. У грудні 1919 у складі групи з 32 старшин направлений у денікінський тил на Катеринославщину для надання допомоги повстанським загонам. Потрапив у полон. Був вивезений денікінцями в Одесу, звідки втік на Кубань і приєднався до повстанців. 1920 на чолі загону відступив у Грузію. Був включений до складу укр. військ. місії у Грузії, обіймав посаду віце-консула у Поті. Звідти таємно проник у Крим, а восени 1920 разом з рос. військами П. Врангеля виїхав до Туреччини. Невдовзі через Болгарію перебрався до Польщі. Урядом УНР призначений військ. аташе у Болгарії. Після ліквідації посади виїхав 1921 до Чехо-Словаччини, де закінчив військ.-техн. школу. 1939 взяв участь у боях військ. підрозділів Карпатської України з угорською армією на посаді нач. штабу. Під тиском переважаючих сил противника частини «Карпатської Січі» на чолі з генералом Ф. відступили на тер. Румунії. Після видачі румунським урядом січовиків угорським властям 22.3.1939 Ф. деякий час перебував у концтаборі. Після звільнення жив у Словаччині, а з 1951 – у США. Очолював Союз укр. ветеранів, Товариство прихильників УНР. Помер у Міннеаполісі, похований на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ФИГОЛЬ ДАНИЛО (1.01.1907 – 7.10.1967) – музеєзнавець, етнограф, фотограф у Галичині. Н. у Коломиї. Після закінчення гімназії у Станіславі, вивчав право у Львів. уні-ті. До 1939 працював нотарем у м. Кам'янці-Струмилівій. 1933–39 – співзасновник Українського фотографічного товариства у Львові (УФОТО) і співред. його органу «Світло і тінь». З 1940 – лаборант-фотограф Львів. філії АН УРСР, з 1947 наук. співробітник, керівник відділу експозиції та культ. роботи (1947–64) Етнографічного музею АН УРСР у Львові, з 1964 до смерті головний охоронець музею. Численні статті з питань етнографії та мистецтвознавства. Автор праці «До історії побуту робітників м. Львова в кін. 19 – поч. 20 ст.» (1959). Довголітній особистий секретар О. Кульчицької. Сприяв передачі творчої спадщини художниці Національному музею у Львові.

Р. Фіголь (Львів).

ФИГУРА – сигнальна вогняно-димова споруда, що використовувалася козац. сторожею для передачі інформації про наближення чи напад татар. загонів. Влаштувалася на підвищеннях, курганах. Складалася з 19 просмолених бочок із одним днищем і однією – без дна. Шість перших бочок ставили в коло і об'язували просмоленими канатами, на них ставили друге коло з п'яти бочок і так далі. На самому верхечку стояла бочка без дна. У середину Ф. заливали смолу. Над верхньою бочкою встановлювали залізний прут із блоком. Через блок протягували мотузку, один кінець якого із запалювачем і грузилом опускався в порожнину. На території України існувала налагоджена система попередження населення про татар. напади, створена на основі сигнально-сторожових постів.

О. Кривоший (Львів).

ФИЛАРЕТ (світське прізвище та ім'я – Дмитро Григорович Гумілевський; 23.10(6.11).1805 – 9(22).8.1866) – церковний діяч, богослов та історик. Н. у с. Конобеево Шацького пов. Тамбовської губ. у сім'ї священика. Навчався в Шацькому духовному училищі, потім Тамбовській духовній семінарії. 1826 вступив до Московської духовної академії, де 1830 прийняв постриг. Після закінчення академії працював у ній як викладач. З 1835 архімандрит, ректор академії. Наприк. 1841 висвячений єпископом Ризьким. 1848 переведений до Харкова. 1857 возведений у сан архієпископа. З 1859 – Чернігівський архієпископ. Чимало зробив для розвитку духовних навч. закладів, видання «Черниговских епархиальных ведомостей». Автор бл. 160 богословських та іст. праць. Серед них «История русской церкви», «Святые южных славян», «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» та ін. 1860 Київською духовною академією Ф. було присуджено ступінь

доктора богослов'я. Визнанням заслуг Ф. стало обрання його у дійсні та почесні члени багатьох наукових т-в («Общества истории и древностей российских», «Русского археологического общества», «Русского географического общества»), почесним чл. Харківського та Московського ун-тів, Київської та Московської духовних академій. Помер у Конотопі.

Б. Зайцев (Харків).

ФІЛАРЕТ (світське прізвище та ім'я – Денисенко Михайло; 23.1.1929) – відомий укр. церковний діяч, патріарх *Української православної церкви Київського патріархату*. Н. у с. Благодатне Амвросіївського р-ну Донецької обл. Навчався в Одеській духовній семінарії і Московській духовній академії. З 1950 – кандидат богослов'я. 1950 постригся в ченці. 1951 висвячений у сан ієромонаха. 1953 призначений на посаду старшого помічника інспектора академії. Згодом о. Філарет – інспектор Саратовської духовної академії і семінарії. З 1958 – архимандрит. 1960 призначений керуючим справами Українського екзархату РПЦ і настоятелем Володимирського кафедрального собору м. Києва, згодом – настоятелем подвір'я РПЦ при Александрійському патріархаті. З 1962 – єпископ Лузький, вікарій Ленінградської єпархії. З жовтня 1962 – єпископ Віденський і Австр. З 1964 – єпископ Дмитровський, ректор Моск. духовної академії. З травня 1966 – архієпископ Київський і Галицький. З 1968 – митрополит. Після смерті патріарха Моск. Пимена 3.5.1990 обраний патріаршим місцезаступителем Російської православної церкви. З 1990 – патріарший екзарх України, предстоятель УПЦ. Став ініціатором звернення духовенства Українського екзархату РПЦ до новообраного Моск. патріарха Алексія II і архієреїв РПЦ про надання Українській православній церкві незалежності в управлінні. 11.6.1992 архієрейським Собором РПЦ позбавлений всіх церковних санів. У червні 1992 Ф., який вважав ці рішення незаконними, вийшов з-під юрисдикції РПЦ. На Всеукраїнському православному Соборі (25–26.6.1992), який прийняв рішення про об'єднання двох найбільших в Україні церков – УПЦ і УАПЦ в єдину Українську православну церкву – Київський патріархат, главою об'єднаної церкви було обрано патріарха УАПЦ *Мстислава*, а Ф. – заст. патріарха Київського патріаршого престолу. 22.10.1995 на Всеукр. православному помісному Соборі святийшого Ф. обрано патріархом Київським і всієї України-Руси. Доктор *honoris causa* з богослов'я (1994), почесний доктор богослов'я Будапештської реформаторської духовної академії, богословського ф-ту ім. Яна Гуса (Прага), Пряшівського православного богословського ф-ту.

І. Підкова (Львів).

ФІЛАТОВ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ (15 (27).2.1875 – 30.10.1956) – видатний укр. офтальмолог та хірург, академік АН України (з 1939) та

Академії мед. наук СРСР (з 1944). Н. у с. Михайлівці Саранського пов. (тепер Пензенська обл., Росія). Ф. – засновник великої офтальмологічної школи. 1897 закінчив медичний ф-т Московського ун-ту. 1903–11 – співробітник університетської очної клініки. З 1911 – проф., зав. кафедрою очних хвороб медичного ф-ту Новоросійського ун-ту в Одесі та одночасно (1936–50) – директор Ін-ту експериментальної офтальмології (нині – Одеський наук.-дослід. ін-т очних хвороб та тканинної терапії ім. академіка В. Філатова). Збагатив пластичну хірургію методом т. зв. філатовського стебла – пластика на круглому шкіряному стеблі (1917). Автор відомих праць з проблем трансплантації роговиці: розробив нові методи повної та часткової наскрізної (1927–38) її пересадки, для чого сконструював спеціальні інструменти; застосував для пересадки консервовані трупні тканини – роговицю (1931). 1933 розробив принципово новий метод лікування – тканинну терапію, ґрунтуючись на якій створив вчення про біогенні стимулятори. Засновник та ред. «Офтальмологічного журналу» (1946), тривалий час очолював Т-во офтальмологів України. Держ. премія СРСР (1941). 1951 отримав золоту медаль ім. І. Мечникова АН СРСР. Помер в Одесі. Праці: «Вчення про кліткові ядра в офтальмології» (1908), «Оптична пересадка рогівки і тканинна терапія» (1945, 1948), «Тканинна терапія» (1948), «Операції на роговій оболонці» (1950) та ін.

Ф. Самойлов (Одеса).

ФІЛЕВИЧ МИХАЙЛО (р. н. невід. – 1804) – укр. скульптор 2-ї пол. 18 ст. Представник майстрів пізньобарокової скульптури. У Львові працював, імовірно, з 1768. З 1770 виконував (разом з Олександром Стажевським) внутр. й зовн. оформлення ансамблю собору Св. Юра у Львові (зробив скульптури Аарона і Мелхіседека в головному вівтарі, скульптурну декорацію воріт). Бл. 1773 створив статую запрестольного вівтаря Успенської церкви. 1774 зобов'язався перебудувати головний вівтар костюлу піярів у Холмі (тепер Польща), де виконав табернакль, амвон, хрещальню. 1777–1804 жив у Холмі, де виконав скульптурне оздоблення греко-католицького кафедрального собору Різдва Богородиці (збереглися лише 2 фігури), фігури святих Августина, Григорія, Льва і Амвросія для костюлу піярів (1774–81). У Холмі зробив 6 статуй св. для вівтарів церкви василіянського монастиря в Бучачі (1779, Національний музей у Львові). Помер у Холмі.

В. Александрович (Львів).

ФІЛЯНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (7(19).12.1873 – 12.1.1938) – укр. поет і краєзнавець. Н. у с. Полівці Миргородського пов. (тепер Миргородський р-н Полтавської обл.) у родині священника. Навчався у Лубенській гімназії. 1899 закінчив відділ природничих наук фіз.-мат. ф-ту Москов. ун-ту. Під час навчання цікавився архітекту-

рою, живописом, іст. та етнографією України. 1903–04 з метою вдосконалення знань з архітектури і живопису їздив до Франції, де склав іспити на право вести будівельні роботи. Влітку 1904 проводив іст.-краєзнавчі дослідження у *Лівобережній Україні*. 1906–17 жив на Уралі, де був головою техн. відділення т-ва «Російський мармур». 1917 переїхав в Україну. Оселився у с. Ярецьки на Полтавщині, де працював завагрошколою та в Сорочинському лісництві. З літа 1924 – працівник Полтавського іст.-краєзнавчого музею. У період будівництва Дніпрогесу 1927 був учасником наук. експедиції до порогів Дніпра. На основі зібраних матеріалів видав книгу «Від порогів до моря» (1928), що містила археологічні, геологічні, іст., с.-г., зоологічні та ін. етюди. Автор зб. поезій «Лірика» (1906), «Calendarium» (1911), «Цілюю землю» (1928). Під час револ. подій 1917 підготував поетичну збірку «Шукаю тих», яка не була опублікована.

Друкувався у періодичних виданнях («Шлях», «Червоний шлях», «Українська хата», «Сяйво», «Знання», «Культура»). На літ. твори схвально відгукнулися М. Зеров, Г. Хоткевич та ін. Вульгарно-соціологічна критика (В. Коряк) звинувачувала Ф. у клерикалізмі. У творчості переважають риси символізму та пізнього романтизму, присутні ліричні інтонації *Т. Шевченка*, *Л. Глібова*, авторське осмислення філ. ідей *Г. Сковороди* та біблійних (Еклезіаст). Продовжив у літературі лінію, представлену творчістю *Я. Щоголіва*, був предтечею *П. Тичини*, неокласиків. Готував збірку творів *Г. Сковороди* у перекладах сучасною укр. мовою (не збереглася). З 1930 працював у музеях Харкова і Запоріжжя, організував музейні виставки у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі. 1936–37 брав участь в орг-ції та оформленні Київського іст. музею. 1937 заарештований і знищений органами НКВД СРСР.

І. Роздольська (Львів).

ФІЛЯС ПЛАТОНІД (27.9.1864 – 16.6.1930) – укр. церковний та громад.-політ. діяч у Галичині. Н. у Добровичині Сокальського пов. в Галичині. Був протоігуменом монастиря в Добромилі. 1902–04 очолював першу василіянську місію в Канаді. 1904–17 – перший головний настоятель (протоігумен) відновленого василіянського чину. 1914–16 – апостольський адміністратор Української католицької церкви в Австрії. Діяч *Української національно-демократичної партії*, чл. керівного органу партії – Ширшого народного комітету. 1918 – член *Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР*. Один з авторів Закону «Про вибори до Сейму ЗО УНР». Співзасновник і редактор часопису «Місіонер» (1897–98; 1921–26). Помер у Дрогобичі (тепер Львівська обл.).

О. Павлишин (Львів).

ФІЛЬВАРОК (польське folwark, від нім. Vorwerk – хутір, ферма) – у Польщі, Литві, Україні та Біло-

русі у 14–19 ст. багатогалузеве панське господарство, яке ґрунтувалося на дармовій праці кріпосних селян. В укр. землях Ф. вперше з'явилися в Галичині у 15 ст. У більшості укр. земель, що входили до складу Литви, фільваркова система господарювання почала запроваджуватися з серед. 16 ст. У зв'язку з розвитком внутр. і особливо зовн. ринку (мануфактурне виробництво західноєвроп. країн потребувало с.-г. сировини) у феодалів виникла потреба організації власного господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою с.-г. продукції. З ін. боку, новосформований шляхетський стан Великого князівства Литовського прагнув економічної стабільності в умовах постійного перебування шляхтичів у воєнних походах. Згідно з «Уставом на волоки» (1557) спочатку на велико-князівських (держ.) землях Великого князівства Литовського було проведено «волочну поміру» і краші землі віддано під Ф. Селяни зобов'язувалися виконувати дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У приватних маєтках магнати та шляхта також стали запроваджувати Ф. як найбільш екон. вигідні для них господарства. Поширення Ф. сприяло не лише обезземелення селян, а й наявність великої кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на сх. і пд.-сх. С.-г. продукція у Ф. не лише вироблялась, а й перероблялась та відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів. У *Гетьманщині* Ф. зникли в серед. 17 ст. У західноукр. та правобережних землях Ф. існували до скасування кріпацтва у 19 ст. В Україні назва «Ф.» вживалася щодо означення поміщицького господарства до 1917.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ФІУЛЬ ШВАЙПОЛЬТ (р. н. невід. – між 7.5.1525 і 16.5.1526) – друкар, ювелір, гірничий майстер. Н. у м. Нойштадт у Франконії. Був технічним керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східнослов'янські книги кириличним шрифтом: Часослов, Осмогласник (обидві – 1491), дві недатовані Тріоди. Замовники їх невідомі; припускають, що вони були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. Основний текст книг – церковнослов'янський. У післямовах вжито укр. мову. Під час оформлення зразком служили слов'янські рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. Збереглося 79 примірників видань Ф.Ш., у т. ч. у бібліотеках Києва, Львова, Одеси.

Я. Ісаєвич (Львів).

ФЛАВІАН (Городецький Миколай; 26.7.1840 – 4.11.1915) – церк. діяч, митрополит Київський і Галицький (з 1903). Н. в Орлі (Росія). Навчався на юрид. ф-ті Московськ. ун-ту (не закінчив). Пішов у монастир. З 1866 поступив секретарем рос. польської церкви у Римі. 1868 переміщений до числа братії Таврійського архієрейського дому. З 1873

– члена, а з 1879–84 – нач. Пекинської місії (завдяки його старанням богослужіння перейшло на китайську мову). З 14.12.1891 – єпископ, з 15.5.1892 – архієпископ Холмський і Варшавський. З 21.2.1898 – екзарх Грузії. З 10.11.1901 – архієпископ, Харківський і Охтирський, митрополит Київський і Галицький. Заснував фундаментальну бібліотеку в *Києво-Печерській лаврі*. Почесний член Київської духовної академії (1902).

С. Білокінь (Київ).

ФЛОРИН – золота монета, що карбувалася спочатку у Флоренції, а згодом і в ін. європейських державах. Вперше відкарбували 1252 у Флоренції (звідси й назва монети). Маса Ф. становила 3,53 г золота. На лицьовому боці зображувався герб міста – лілія (лат. *lilis*). Ф. дуже швидко поширився у багатьох країнах Зх. Європи. За флорентійським зразком ряд держав розпочали виробництво власних монет цього типу. Золоті монети, які карбували у Венеції 1284, дістали назву «дукати». Згодом ця назва закріпилася за золотим Ф. майже в усій Європі і зберігалася до новітнього часу. Упродовж 15–17 ст. в укр. землях були особливо поширеними угорські та чеські золоті Ф., карбування яких розпочалося з 1325. З серед. 15 ст. у Польщі Ф. стали називати суму срібних монет, вартість яких відповідає золотому Ф. З того часу золотий Ф. (або дукат) одержав назву «червоного золота» (*florini rubens*), а сума у 30 грошів, що була еквівалентом «червоного золота», почала називатися просто Ф., або польським злотим (*florinus polonicus*). У західноукр. землях з 16 ст. Ф. був лічильною одиницею, що дорівнювала 30 грошам польським. Назва Ф. поширювалася також на гульден (маса 12,34 г) Австрійської (з 1867 – *Австро-Угорської*) імперії, які карбували протягом 1857–92.

Р. Шуст (Львів).

ФОЛЬКСДОЙЧЕ (від нім. *Volksdeutsche* – етнічні німці) – загальна назва нім. нац. меншин у Європі напередодні та в роки *Другої світової війни 1939–45*. 1936 у Німеччині з метою встановлення централізованого нагляду за субсидуванням установ й орг-цій Ф. у зарубіжних країнах створено Центральне бюро Ф. Під час нім.-рад. війни 1941–45 на окупованій нім. армією тер. України налічувалося бл. 200 тис. Ф. (зокрема, понад 29 тис. в *Галичині*), які жили у 486 населених пунктах. З них, за даними нацистських «спеціалістів» з расових питань, лише 45 тис. відповідали необхідним етнічним нормам. Протягом нацистської окупації України Ф. мали ті ж привілеї, якими користувалися нім. нацменшини в ін. захоплених гітлерівцями землях, – перевага в зачисленні до вищих та середніх ланок адм. апарату тощо. Ф. широко залучались до роботи в цивільній адм. в Україні, у поліційних органах, військах СС, до охорони об'єктів військ. значення, а також до колонізації укр. зе-

мель у формі т. зв. нім. поселень. Привілейоване становище нім. нац. меншин спонукало деяких мешканців України (у Галичині та *Волині* – здебільшого поляків) видати себе за Ф. З відступом нім. військ з тер. України частина Ф. відійшла на Зх. Ф., які залишилися в Україні, були, як правило, звинувачені рад. каральними органами у співробітництві з окупантами, засуджені на тривалі строки ув'язнення та депортовані у пн. області Радянського Союзу.

А. Боляновський (Львів).

ФОТІЙ (бл. 820 – 891) – визначний церк. і політ. діяч Візантії, Константинопольський патріарх 858–67 і 878–86. Походив із константинопольської знаті, до 858 був сановником при імператорі Михайлі III. Боровся проти залишків іконоборства і павликіан. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі – Болгарію, Моравію, Русь. За Ф. виникла болгарська церква, що підпорядковувалася Константинопольському патріарху. Ф. вступив у боротьбу з папою римським Миколою I, який прагнув поширити свою владу на Болгарію і канонічно підпорядкувати собі візантійську церкву, що 867 призвело до конфлікту між римокатолицькою і візантійською церквами. Незабаром Ф. був усунений з патріаршого престолу новим імператором Василієм I Македонянином, який прагнув союзу з Римом. 878 знову став патріархом. Прихильник централізованої бюрократичної монархії з сильною імператорською владою, Ф. разом з тим прагнув до створення централізованої православної церкви на чолі з патріархом. 886 новий імператор Лев VI з метою цілковитого підпорядкування церкви світській владі скинув Ф. Помер на заслання. Ф. був високоосвіченою людиною свого часу. Автор твору «Міріобіблон». Склав тлумачний словник грецьк. мови, писав богословські трактати. У проповідях-гоміліях Ф. за 860 і 866 містяться цінні відомості про похід Русі на Візантію 860.

І. Підкова (Львів).

ФРАКІЙСЬКОГО ГАЛЬШТАТУ КУЛЬТУРА (гава-голіградська культура) – археол. культура раннього залізного віку, поширена в Сх. Карпатах і Подунав'ї наприк. III – I-й пол. I тис. до н. е. Назва «Гава» походить від культури Гава у пн.-сх. Угорщині, «голігради» – від поселення біля с. Голігради на Тернопільщині. В Україні пам'ятки цієї культури поширені в Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, пд. частині Львівської областей. Існувала 11–8 ст. до н. е. Відомі понад 100 поселень, 6 городищ, 21 скарб. Городища виявлені побли. сіл Лисинички та Нижне Кривче на Тернопільщині. Городище побли. с. Лисинички займало 160 га, збереглися вал і рів. Поселення неукріплені, житла наземні і вкпані в землю. Для поховального обряду (*Сопіт*) характерне тілоспалювання покійників і поховання решток

у глиняних посудинах (урнах). З речей матеріальної культури переважає глиняний ліпний посуд (горшки, глечики, миски) з лощеною поверхнею, крем'яні, кам'яні і кістяні знаряддя. Багато бронзових знарядь – сокир (кельтів), серпів, наконечників списів, браслетів та ін. прикрас. Найвідоміші скарби: Михалківський скарб золотих речей (тепер с. Михалків Тернопільської обл.), Грушківський (с. Грушки на Івано-Франківщині) скарб бронзових речей (серпів, колтів, мечів, кинджалів, прикрас). Населення Ф. г. к. займалось землеробством, скотарством, різними допоміжними господарськими промислами. Серед ремесел велику роль відігравала бронзоліварна справа. В с. Лоева на Івано-Франківщині знайдено залишки соляних шахт і солеварного вир-ва. Основу соц. життя становили розвинуті родопатріархальні відносини, виділялась багата родоплемінна верхівка. У духовній культурі, крім традиційних реліг. уявлень, простежуються вірування у священну силу вогню, культ Сонця. Ф. г. к. почала формуватись у Верхньому Потиссі, поступово просуваючись у сусідні райони. Пізні групи населення Ф. г. к. взяли участь у формуванні місцевих етнічних груп, що належали до фракійців.

М. Пелецишин (Львів).

ФРАНК ГАНС (23.5.1900 – 16.10.1946) – нім. політ. діяч, один із нацистських лідерів. Н. у Карлсруе. Під час *Першої світової війни 1914–18* добровольцем пішов на фронт. З жовтня 1923 – чл. нацистської партії. З 1930 – депутат райхстагу, 1933–34 – міністр юстиції Баварії. 1934–39 – міністр юстиції фашист. Німеччини. 1939–1945 – генерал-губернатор Генеральної губернії, з центром у Кракові. Виходячи із стратегічного положення Галичини – тер., наближеної до зони воєнних дій, Ф. ставив своїм підлеглим завдання утримувати тут спокій і стабільність. До літа 1943 масові репресії у Галичині зачепили здебільшого євреїв. Одним із елементів його політ. лінії було підтримання і розпалювання укр.-польськ. ворожнечі. Сприяв обмеженій культурній і допомогівій діяльності Українського центр. комітету в Кракові та ін. Однак головною метою на подальшу перспективу вважав цілковиту германізацію Галичини. 6.5.1945 був заарештований амер. спецпідрозділом. На Нюрнберзькому процесі засуджений до страти через повішення.

Д. Кушплір (Львів).

ФРАНКО ІВАН (27 (за ін. даң., 25).8.1856 – 28.5.1916) – видатний укр. поет, письменник, громад.-політ. діяч, нац. ідеолог. Н. у с. Нагуєвичах Самбірського округу (тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у селянській сім'ї. Батько – сільський коваль Яків Франко, за твердженням самого Ф., походив з сім'ї нім. колоністів (п. 1865). Мати належала до сім'ї дрібної (т. зв. ходоцької) шляхти (п. 1874). Навчався у почат-

ковій школі у с. Ясениці-Сільні (1862–63), у Дрогобицькій школі василіян (1864–67). 1875 закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філ. ф-т Львівського ун-ту, але в червні 1878 був заарештований. Відновив навчання восени 1880. Згодом навчався у Чернівецькому (1890) та Віденському (1890–93) ун-тах. 1892–93 Ф. під керівництвом проф. В.Ягича працював над докторською дисертацією, яку захистив 1.7.1893 і здобув ступінь доктора філософії Віденського ун-ту. Почесний доктор Харківського ун-ту (1906). Ф. був першим серед укр. літераторів, який заробляв собі на життя літ. працею. Творча спадщина багата й різноманітна. Ф. – автор бл. 4000 літ., публіцистичних та наук. творів. Він один із небагатьох у світі авторів, який вільно писав трьома (укр., польськ., нім.) мовами, а перекладав з 14 мов. Літ. діяльність розпочав 1868. Перший твір опубліковано 1874. Серед найвідоміших творів – вірші «Каменярі» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора, не пора...» (1880, згодом став одним із нац. гімнів); поема «Мойсей» (1905); повісті «*Voas constrictor*» (1878), «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1883), «Основи суспільності» (1895), «Для домашнього вогнища» (1897), «Перехресні стежки» (1900); драма «Украдене щастя» (1893), казка-поема для дітей «Лис Микита» (1890). За життя Ф. було видано декілька збірок його літ. творів – поетичні збірки «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарад» (1897), «Із днів журби» (1900), «*Sempertigo*» (1906) та зб. оповідань – «Галицькі образки» (1885), «У поті чола» (1890). Велика частина творчої спадщини представлена наук. працями. З-під його пера вийшло кілька десятків іст. праць, публікацій джерел, рецензій та ін. (зокрема, перша в укр. історіографії праця у жанрі іст. біографії «Життя Івана Федоровича та його часи» 1883).

Ф. був ред. і чл. редакції журн. «Друг», «Громадський друг» (1878), «Світ» (1881), «Зоря» (1883–1886), «Правда» (1888), «Товариш» (1888), «Народ» (1890–1895), «Громадський голос» (1895), «Життя і слово» (1894–97), «Літературно-науковий вісник» (1898–1907), газет «*Prasa*» (1879–81), «Діло» (1883–86), «*Przyjacieli ludu*» (1886), «*Kurjer Lwowski*» (1887–97), «*Przegląd społeczny*» (1886), «Хлібороб» (1891), зб. «Дзвін» (1878), «Молод» (1898). Ф. регулярно дописував до журн. «*Prawda*» та «*Glos*» (Варшава), «*Kievская старина*» (Київ), «*Die Zeit*» (Відень), газет «*Kraj*» (Петербург), «Северный курьер» (Петербург), «*Arbeiter zeitung*» (Відень) та ін. Брав активну участь у громад. і політ. житті. Після вступу до Львів. ун-ту увійшов у студентську орг-цію «Академічний гурток». 1878–81 входив до складу редакції першої у Галичині соціалістичної газ. «*Prasa*» та організованого навколо неї польсько-укр.-єврейськ. соціалістичного комітету. Вів соціалістичну пропаганду серед робітників Львова, Борислава, Дрогобича та селян Галичини. За це чотири рази заарештовувався і відбував тю-

ремне ув'язнення – у червні 1877 – березні 1878 у Львові, у березні–червні 1880 у Коломиї, у серпні – жовтні 1890 та у березні 1893 (обидва рази – у Львові). Політ. погляди Ф. стали причиною певної його ізоляції від громад.-політ. життя у Галичині аж до кін. 1890-х. Через «неблагонадійність» Ф. усували від редагування провідних укр. газет і журн., перешкоджали його членству у «*Просвіті*» та *НТШ*, не допустили до кафедри укр. літератури у Львів. ун-ті (1895). Ціле десятиріччя (1886–96) змушений працювати у редакціях польськ. журналів і газет (згодом цей період свого життя Ф. назвав «наймами у сусідів»). Водночас намагався організувати опозиційну політ. силу, яка змогла б модернізувати громад.-політ. життя Галичини, зокрема впровадити нові європейські ідеології. У жовтні 1890 Ф. разом М. Павликом, В. Будзиновським, Є. Левицьким та ін. заснував першу укр. політ. партію Русько-укр. радикальна партія (див. *Українська радикальна партія*), став її першим головою (до 1898) та одним із головних ідеологів. Від цієї партії безуспішно висувався кандидатом на виборах в австр. парламент 1897 та 1898. 1899 вийшов зі складу РУРП і приєднався до Української нац.-дем. партії. Перехід Ф. у нац.-дем. табір був пов'язаний зі змінами у проводі укр. нац. руху в Галичині, насамперед, з приїздом 1894 до Львова М. Грушевського. Тільки 1899 завдяки підтримці М. Грушевського Ф. став дійсним чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*.

Активну участь у політ. житті припинив 1904. Відхід від радикального руху, а згодом і від політ. життя частково був пов'язаний з великою зайнятістю Ф. справами НТШ. 1898–1901 та 1903–12 Ф. очолював філол. секцію, а 1898–1900 та 1908–13 – етнографічну комісію НТШ; був ред. багатьох видань т-ва, зокрема з 1898 по 1907 разом з М. Грушевським та В. Гнатюком редагував «Літературно-науковий вісник». 1908 різко погіршився стан здоров'я письменника, але, незважаючи на це, він продовжував творчо працювати.

За своє життя пройшов складну світоглядну еволюцію. В останні роки навчання у гімназії та відразу після переїзду до Львова був близьким до москвофільства, мав намір писати лише для освіченої публіки, а не для народу. Під впливом публіцистики М. Драгоманова разом з ін. студентами – членами «Академічного гуртка» (М. Павликом, В. Левицьким, І. Белеєм та ін.) на поч. 1876 перейшов на народовські позиції. Досвід першого арешту (червень 1877) та судового процесу (січень 1878) сприяв переходу Ф. на соціалістичні позиції. Був одним із головних авторів «Програми соціалістів польських і руських Східної Галичини» (1881). У світогляді Ф. цього періоду поєднувалося кілька впливових європейських соц. ідеологій (у т. ч. й марксизм), які він пробував критично застосовувати до галицьких обставин. Вважав, що провідну роль у соц. й дем. русі в Галичині має відігравати не промисловий пролетаріат, а селянство, яке було переважно укр. Однак із серед. 1890-х усе помітнішим стає негативне ставлення Ф. до марксистської ідеології та практики соц.-дем. руху (ст. «Соціалізм і соціал-демократія» 1897); рецензії (1899) на кн. Фаресова «Народники і марксисты»; «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціалістичного руху» (1904) та ін., передруковані у зб. за ред. Б. Кравціва «Іван Франко про соціалізм і марксизм», видані у Нью-Йорку (1966). У цей час критично переоцінив свій попередній досвід співпраці з польськ. соціалістами й демократами, що призвело до різкого розриву з польськ. демократичним середовищем 1897 (стаття «Поет зради»). Під впливом цих змін у 2-й пол. 1890-х еволюціонував від заперечення до повної підтримки ідеї політ. самостійності України (рец. 1896 на кн. Ю. Бачинського «Україна ірредента» та стаття «Поза межами можливого» 1900). З іншого боку, перехід на самостійницькі позиції був результатом ідейного вивільнення Ф. з-під впливу свого політ. наставника М. Драгоманова після його смерті 1895 (ст. «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», 1906), що, зокрема, виявлялося у нових рисах його політ. світогляду: на зміну старим раціоналістичним і позитивістським засадам приходять ірраціональні та волюнтаристські нотки, що зближувало його ідеологію з міжвоєнним укр. націоналізмом. Вершиною ідейно-філ. поглядів Ф., його політичним заповітом стала поема «Мойсей» (1905).

Найбільш повні видання творів Ф.: Твори у 30 тт. (Київ, 1924–31), Твори у 20 тт. (Київ, 1950–56), Твори у 20 тт. (Нью-Йорк, 1956–62), Зібрання творів у 50 тт. (1976–86). У рад. період окремі твори публікувалися з купюрами і відступами від оригіналу. Архів Ф. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України.

Я. Грицак (Львів).

ФРАНЦ І, Йосиф Карл (12.2.1768 – 2.3.1835) – останній імператор Священної Римської імперії 1792–1806 (під іменем Франц II), імператор Австрії (з 1804), король Угорщини та Чехії, представник династії *Габсбургів*. Н. у Флоренції. Вдразу ж після вступу на престол продовжував війну з рев. Францією, яка завершилась укладенням невігідного для Австрії Кампоформійського мирного договору (17.10.1797), за яким Габсбурги втратили Нідерланди та Ломбардію, але одержали Венецію, Далмацію та Істрію. За Ф. І Австрія взяла участь у 3-му поділі Речі Посполитої (1795), за яким приєднала землі пд. Польщі (т. зв. Зх. Галичину). Участь Австрії у другій коаліції проти Франції та поразка в битві при Маренго призвели до укладення Люневільського миру 1801. 14.8.1804 Ф. І проголосив себе імператором Австрії. Після наступної війни з Францією та поразки під Аустерліцом (1805) Ф. І змушений відмовитися від володіння Тіролем та Венецією. Внаслідок створення Рейнського союзу нім. держав під протекторатом *Наполеона І*

Бонапарта Ф. І 6.8.1806 зрікся корони Священної Римської імперії. 1809 розпочав четверту війну з Францією, яка завершилась поразкою австр. військ під Ваграмом, окупацією франц. армією значної частини *Галичини* і укладенням 14.10.1809 Віденського мирного договору. 1812 Наполеон І примусив Ф. І взяти участь у поході на Росію. У серпні 1813 Ф. І знову приєднався до антинаполеонівської коаліції. За Паризьким мирним договором (30.5.1814) австр. володіння були суттєво збільшені. Після Віденського конгресу 1815 Ф. І був одним із засновників Священного Союзу. Правління Ф. І характеризувалося посиленням політ. реакції, ліквідацією позитивних наслідків реформ *Йосифа II* тощо.

Р. Шуст (Львів).

ФРАНЦ ЙОСИФ І (1830 – 1916) – правитель *Австрійської* (з 1867 – *Австро-Угорської*) імперії, представник династії Габсбургів. Обійняв престол після зречення внаслідок рев. подій 1848 імператора Франца Фердинанда і свого батька Франца Карла. Обрав гаслом правління латинськ. вислів «*Viribus unitis*» («Спільними зусиллями»). Політ. погляди Ф. Й. І формувалися в період постпросвітницьких централістських реформ, спроб Відня перетворити нац. неоднорідну державу в органічну цілість, а також в атмосфері культури «бідермайєру», що відображала погляди зростаючої буржуазії. Одним із перших політ. кроків імператора стала його зустріч у Варшаві з рос. царем Миколою І та прохання надати Австрії військ. допомогу для придушення угорського повстання. Це дало змогу відновити в Австрії абсолютизм, зокрема скасувати 1851 Березневу конституцію 1849. Період 1852 – 60 (відомий в іст. як «бахівський» за ім'ям прем'єра Александра Баха) характеризувався посиленням централізаційних і германізаційних тенденцій. Виходячи з родинного переконання про іст. місію Габсбургів, Ф. Й. І у цей час мав чималі зовнішньополіт. амбіції: прагнув добитися гегемонії Австрії на нім. землях, створити державу від Рейну до Туреччини. Однак ці плани були позбавлені реальної підґрунтя, свідченням чого стала серія зовнішньополіт. поразок. За правління Ф. Й. І загострились відносини Австрії з Росією, насамперед через прагнення обох держав встановити протекторат над слов'янськими народами *Османської імперії* (Росії не вдалося домогтися підтримки Австрії у *Кримській війні 1853–56*). У 2-й пол. 1850-х головною проблемою Австрії стали сепаратистські прагнення італійців та угорців. 1859 Ф. Й. І зважився на вступ Австрії у війну з П'ємонтом і Францією, однак воєнна кампанія була невдалою. Дипломатичні та воєнні поразки змусили Ф. Й. І повернутися на шлях докорінних федералістичних реформ внутр. устрою держави, початок яких був проголошений т. зв. Жовтневим дипломом 1860. Цей документ

дозволяв сподіватися на федералістичну конституцію та перенесення центру законодавчої діяльності у крайові сейми. Щоправда, цісарський патент від 26.2.1861, відомий як австр. конституція, обмежив повноваження крайових представництв і зосередив законодавчу владу в руках цісаря та Державної ради. Чергова зовнішньополіт. криза Австрії, що була спричинена війною 1866 з *Пруссією* та Італією, а також втратою Венеції та виходом із Німецького союзу, завершилась перетворенням монархії на дуалістичну Австро-Угорську. Обидві частини об'єднувала особа монарха (цісар Ф. Й. І став одночасно угор. королем), деякі спільні сфери (армія, зовн. політ., грошова система), а також т. зв. спільні делегації обох парламентів. Уряд Ф. Й. І створив доволі гнучку систему регулювання міжнац. суперечностей шляхом часткових поступок, використання протиріч між ними, зокрема через збереження етнічної неоднорідності деяких австр. провінцій. З 1867 розпочався другий період правління Ф. Й. І як монарха конституційної держави. Сформований на застарілих ідеалах епохи *освіченого абсолютизму*, він все ж зумів пристосуватися до нових умов, зрозумів суть конституційного устрою та механізми його функціонування. Згідно з конституцією, австр. імператор зберігав за собою чималі повноваження (санкціонував усі закони Держ. ради та крайових сеймів, міг розпускати представницькі органи та оголошувати нові вибори, за погодженням із Держ. радою призначав кабінет міністрів і, здебільшого самостійно, відправляв його у відставку, номінував держ. службовців, зокрема крайових намісників і маршалків, мав право у разі «нагальної потреби» видавати постанови, що мали силу законів, координував роботу урядів Австрії та Угорщини і виконував вищі функції влади, спільні для обох частин монархії). Зовн. політику Ф. Й. І від 1870-х визначали наростання протиріч з Росією та зближення Австрії з Німеччиною, яке завершилось утворенням *Троїстого союзу*. Намагався максимально наблизити владу, зокрема імператорську, до населення. Практично кожний австр. громадянин, виконавши певні формальності, міг потрапити до цісаря на аудієнцію. Часто практикував інспекційні поїздки по державі, особисто контролював призначення чиновників вищого та середнього рангу. У своєму оточенні Ф. Й. І надавав перевагу сумлінним виконавцям, не допускав надмірного зміцнення будь-чиїх політ. впливів. У приватному житті Ф. Й. І культивував скромність і стриманість. У міжнац. відносинах Ф. Й. І не був прихильником модерного політ. мислення. Конфлікти між народами своєї держави він не вважав антагоністичними, трактував їх крізь призму середньовічних династично-підданських уявлень, намагався утвердити серед широких верств населення віру в батьківську опіку цісаря. Певний вихід із наростання міжнац. протиріч намагався знайти в розгортанні

загальнодерж. екон. програм (на зламі 19–20 ст. економіка Австро-Угорщини належала до найбільш успішних і динамічних у світі), а також у демократизації внутр. устрою, найповнішим виявом якої стало запровадження в 1907 загального виборчого права. Забезпечення лояльності галицьких поляків на тлі прогресуючого чесько-нім. конфлікту належало до першочергових інтересів Відня, тоді як укр. питання здебільшого залишалося поза сферою держ. політики. Проте австр. влада ніколи цілком не втрачала з поля зору українців як протизаг сепаратистським прагненням поляків та антирос. силу. У різний час контакти з укр. нац. рухом підтримували або наближені до імператора урядовці, або представники Габсбурзької родини (зокрема, її спадкоємець трону Рудольф). Українці доволі довго сприймали імператора як свого природного захисника від колонізації. Ф. Й. І декілька разів приймав укр. депутації, прихильно відгукувався про їхню нац. домагання, наголошував на рівноправності всіх австр. народів. Успішному функціонуванню «культу доброго цисаря» в укр. середовищі сприяли декілька причин: покращання становища галицьких українців під австр. владою порівняно з «польськими» часами, вдячність за скасування панщини, розширення прав Греко-католицької церкви, промонархічні симпатії частини укр. консервативної еліти, прагнення діячів національного руху, неспроможних успішно діяти в нових обставинах, виправдати сподіваннями на цисарський захист власну бездіяльність тощо. Після безрезультатної зустрічі Ф. Й. І з укр. делегацією, яка проінформувала його про зловживання під час «баденівських» виборів, почуттєвий елемент зник зі сфери укр. політики, й укр. діячі почали розглядати Відень передусім у площині політ. розрахунку. На зламі 19–20 ст. імператор поступово почав втрачати контроль над ситуацією в державі, чому сприяли як вік монарха, так і дедалі більше розходження між його уявленнями про напрям розвитку імперії та реалії тогочасної Європи. Згодом образ Ф. Й. І перетворився на центральну постать легенди про щасливі австр. часи, яка стала складовою частиною іст. пам'яті народів Центральної Європи.

О. Аркуша (Львів).

ФРАНЦ ФЕРДІНАНД (18.12.1863 – 28.6.1914) – австр. ерцгерцог, з 1896 – наступник престолу *Австро-Угорської монархії*. Н. у Граці (тепер Австрія). З 1898 – заст. головнокомандувача. З 1906 мав значний вплив на держ. справи, поступово перебрав керівництво збройними силами імперії. Намагаючись зменшити вплив угорців в імперії, виступав за перетворення Австро-Угорщини на триєдину австро-угорсько-слов'янську державу (триалізм). Ф. Ф. підтримував християнсько-соц. партію. 28.6.1914 вбитий разом зі своєю дружиною графинєю Софією Хотек (герцогиня Гоген-

берзька) у м. Сараєво (Боснія) членами таємної сербської організації «Чорна рука». Т. зв. сараєвське вбивство стало безпосереднім приводом до початку *Першої світової війни 1914–1918*.

Р. Шуст (Львів).

«ФРАНЦИСКАНСЬКА МЕТРИКА» (Францисканський кадастр) – перепис і екон. оцінка земельних угідь *Галичини*, проведені австр. урядом 1819–20. Назва походить від імені австр. імператора Франца І, за правління якого був проведений перепис. «Ф. м.» докладно описує розміри поміщицьких маєтків і селянськ. громад, якість ґрунту і стан використання земельних угідь, поземельні доходи, відображає зміни у землекористуванні, що сталися за час після складення першого поземельного кадастру – «Йосифинської метрики». «Ф. м.» – важливе джерело для вивчення розвитку продуктивних сил у с. г. й пром-сті, соціально-екон. відносин та культури Галичини в 1-й пол. 19 ст. Матеріали «Ф. м.» мають певне значення і для вивчення іст. географії, метрології, сфрагістики, топо- і антропоніміки.

Ф. Стеблій (Львів).

ФРАНЦИСКАНЦІ (мінорити – «менші брати» (від лат. *minor* – малий), «сірі брати») – католицький жебрацький чернечий орден. Заснований 1207–09 в Італії Франциском Ассізьким (1181–82–1226; звідси і назва) як братство міноритів. 1212 створено жіночу гілку чину – орден *кларисок*. 1223 статут ордену затвердив папа Гонорій III. Завданням ордену була боротьба з єретиками і проповідання ідеалів аскетизму і любові до ближнього. На чолі ордену стояв генерал. З 1226 Ф. отримали право викладати в ун-тах. 1525 як відгалуження ордену виник чин *капуцинів*. Нині орден разом зі своїми відгалуженнями налічує бл. 40 тис. чол. На укр. землях Ф. з'явилися у 2-й чв. 14 ст. У своїй діяльності серед некатолицького населення Ф. відзначалися віротерпимістю. Ф. мали підтримку польськ. короля *Казимира III Великого* і Владислава Опольського. З 1409 після конфлікту *Владислава II Ягайла* з львів. Ф. орден був позбавлений держ. підтримки. В укр. землях Ф. належало 20 монастирів із невеликими землеволодіннями. Окремі місії Ф. існували до поч. 18 ст. у Судаку і Балаклаві. До поч. 19 ст. Ф. були повністю витіснені рос. адм. з Правобережної України. Осередки Ф. на західноукр. землях діяли до 1946.

М. Чорний (Львів).

ФРОНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ (ФНЄ) – укр. політ. орг-ція праворадикального спрямування, що діяла у 3х. Україні 1933–1941. В укр. політ. спектрі міжвоєнного періоду займала місце між крайнім нац. і консервативними угрупованнями. Виступала проти політики «нормалізації», яку проводила УНДО, та проти тактики політ. терору,

яку сповідувала ОУН. Початок орг-ційному оформленню ФНЄ покладено в листопаді 1933 за ініціативою Д. Палієва. Остаточо процес створення завершено на 1-му конгресі ФНЄ, що відбувся у Львові у вересні 1936. Керівники ФНЄ проголошували свою орг-цію носієм т. зв. творчого націоналізму, бачили її завдання в інтеграції нації та створенні авторитетного нац. проводу, щоб забезпечити повернення укр. народу в коло активних суб'єктів історії. Однією з найважливіших умов реалізації мети вважали сприятливу зовнішньополіт. кон'юнктуру, виникнення якої пов'язували з міжнар. катаклізмами, що наближаються. З серед. 1930-х зближився з гетьманським рухом, виявив схильність до монархічної доктрини. З 1937 провід ФНЄ виступав за консолідацію укр. політ. та громад. сил. Представники орг-ції брали участь у роботі Контактного комітету. На чолі ФНЄ стояв провідник, посаду якого протягом усього часу існування орг-ції обіймав Д. Палієв. Керівні органи партії – Політична колегія і Крайова рада. Серед лідерів орг-ції були М. Шлимкевич, С. Волинець, Ю. Крохмалюк, В. Кохан, І. Гладилівич, Л. Савойка, М. Кушнір та ін. ФНЄ видавав ідеологічний кварталник «Перемога» (1933–39, гол. ред. М. Шлимкевич), тижневик «Батьківщина» (1933–39; ред. Д. Палієв, С. Волинець, Я. Заремба) та щоденник «Українські вісті» (1935–39, гол. ред. І. Гладилівич). При тижневику «Батьківщина» виходив додаток «Нова молодь».

М. Швагуляк (Львів).

ФРОНТ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ФУР) – укр. повстанське з'єднання під час рад.-нім. війни 1941–45. Утворилося восени 1942 на Кременеччині (тепер Тернопільська обл.). На чолі ФУР стояв колишній лейтенант Червоної армії Т. Басюк – «Яворенко». ФУР декларував відданість дем. ідеалам та традиціям нац.-визвол. змагань 1917–21. Чисельність ФУР, за різними дан., сягала від 200 до 600 чол. В оперативно-тактичному плані ФУР співпрацювала з УПА Т. Боровця, збройними формуваннями ОУН(М) і деякий час з ОУН(Б). У липні 1943 значна частина бійців ФУР вступила до УПА. Майже одночасно ФУР вела бої із загонами рад. партизанів під командуванням Д. Медведєва. У вересні 1943 залишки ФУР приєдналися до Українського легіону самооборони. Т. Басюк загинув наприк. 1943.

К. Бондаренко (Львів).

ФРУНЗЕ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (21.1(2.2).1885 – 31.10.1925) – рад. військ. і держ. діяч. Н. у м. Пішпеку (з 1926 – Фрунзе, тепер Бішкек, Киргизстан) у сім'ї мед. працівника. 1904 закінчив гімназію у м. Вірному (тепер Алмати, Казахстан). Навчався в Петербурзькому політехнічному ін-ті. З 1904 – член РСДРП. За участь у рев. русі кілька

разів заарештовувався. 1909–10 двічі засуджувався до страти, яку замінили спочатку 10 роками каторги, а згодом – пожиттєвим засланням. 1914–15 перебував на заслання в Іркутській губ. Втік із заслання і до 1917 вів рев. роботу в діючій армії. Брав участь у Жовтневому перевороті в Москві. 1918 – голова Іваново-Вознесенського губкомпартії, губвиконкому, військ. комісар Ярославського військ. округу. З кін. грудня 1918 – командувач 4-ї армії Сх. фронту. 1919 командував Пд. групою Сх. фронту. У серпні 1919 – вересні 1920 командував Туркестанським фронтом, зайняв Середню Азію, Хіву і Бухару. Наприк. вересня призначений командувачем Пд. фронту. У жовтні 1920 уклав угоду з Н. Махном про спільну дію проти білогвардійських військ. У листопаді 1920 після розгрому ген. П. Врангеля Ф., порушивши угоду з махновцями (за розпорядженням із Москви), провів операцію зі знищення своїх недавніх союзників. З грудня 1920 – уповноважений Реввійськради республіки в Україні, командувач збройних сил УСРР. У листопаді 1921 – січні 1922 очолював місію УСРР у Туреччині. 2.1.1922 Ф. очолював делегацію УСРР, яка в Анкарі підписала угоду про дружбу і братерство між Туреччиною і Україною. З лютого 1922 до березня 1924 – заст. голови Раднаркому УСРР, одночасно працював заст. голови Української екон. ради. Ф. керував боротьбою проти повстанського руху в Україні. У квітні 1924 призначений нач. штабу РСЧА і нач. Військової академії. З 25.1.1925 – РВР СРСР, нарком військових і морських справ СРСР, з лютого 1925 – член Ради праці і оборони СРСР. Під час хвороби Ф. за особистою вказівкою Й. Сталіна був госпіталізований в урядовій лікарні, де йому примусово зроблено хірургічну операцію. Після операції, не приходячи до свідомості, Ф. помер.

П. Панченко (Київ).

ФУКІДІД, син Флора (бл. 460 – 400 до н.е.) – видатний давньогрецький історик. Походив з афінської аристократичної родини, яка володіла золотими рудниками. Здобув ґрунтовну освіту в Афінах. Світогляд Ф. сформувався під впливом філ. поглядів *софістів*. 424 до н. е. під час Пелопоннеської війни 431–404 до н. е. був стратегом і командував афінською ескадрою біля берегів Фракії. Після кількох поразок афінського війська звинувачений у держ. зраді й змушений залишити батьківщину. Протягом 20 років збирав матеріал для своєї іст. праці. 404 до н. е. повернувся в Афіниську республіку. Написав працю «Історія Пелопоннеської війни» (у 8 кн.), в якій опис подій довів до осені 411. Праця Ф. відзначається точністю у викладі фактів і прагненням до об'єктивності, у своєму творі Ф. наводить цікаві відомості про *скіфів*.

І. Підкова (Львів).

ХАДЖІ-ГІРЕЙ (р. н. невід. – 1466) – татар. хан, родоначальник династії *Гірей*. Засновник Кримського ханства. Правив 1427–66. 1449 Х.-Г. завдяки підтримці польськ. короля та великого кн. лит. *Казимира IV Ягеллончика* проголосив незалежність Кримського ханства від *Золотої Орди*. У зовн. політиці орієнтувався на Польщу, допомагав їй у боротьбі з Московською державою. 1461 підтримав спробу *Казимира IV Ягеллончика* оволодіти Новгородом.

Р. Шуст (Львів).

ХАЛУПНИКИ – категорія залежних селян на укр. землях у складі Речі Посполитої (2-га пол. 16 – 18 ст.), Австрії (до серед. 19 ст.) та Російської імперії (до 1861). З'явилися після видання великим кн. лит. *Сигізмундом II Августом* «Устави на волоки» та проведення «волочної поміри», що передбачало розширення фільваркового господарства захопленням сел. земель. Х. не володіли землею, а лише хатами – халулами (звідси й назва). Іноді Х. були власниками невеликих садиб (до 3 моргів), за що відбували пішу панщину (25 днів на рік) або повинності. Х. наймалися на працю у фільварках, займалися ремеслом. 1859 Х. становили майже четверту частину всіх селянських господарств у Лівобережній Україні, а в Правобережжі – бл. 7% (1848).

ХАНЕНКИ – козацько-старшинський рід у Гетьманщині. Походив від Степана Х., який на поч. 17 ст. жив на Запоріжжі. Найвідоміші представники роду Х.: **Михайло Степанович Х.** (бл. 1620 – 1680) – гетьман Правобережної України (1669 – 1674; див. *М. Ханенко*), **Данило Х.** (р. н. невід. – 1695) – внук М. Ханенка, наказний лубенський полковник. Разом із моск. військами брав участь у походах проти татар на пониззя Дніпра, загинув під час облоги фортеці Кизи-Кермен; **Микола Данилович Х.** (1693–1760) – визначний політ. і держ. діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист (див. *М.Д. Ханенко*), **Василь Михайлович Х.** (бл. 1730 – кін. 18 або поч. 19 ст.) – один із найбагатших

землевласників Гетьманщини. Навчався у Глухові, Петербурзі та Кільському ун-ті. 1752–62 був капітаном гольдштанського корпусу в Петербурзі й флігель-ад'ютантом царя Петра III. 1762 залишив військ. службу і оселився у с. Лотакі Стародубського полку, яке надав йому у володіння гетьман К. Розумовський; **Іван Михайлович Х.** (1743 – бл. 1797) – військ. діяч у Лівобережній Україні. Навчався у Петербурзі. З 1767 був бунчуковим товаришем. 1769–74 брав участь у рос.-тур. війні, пізніше був флігель-ад'ютантом графа П. Рум'янцева. Після виходу у відставку з 1763 був предводителем дворянства Погарського пов. Згодом повернувся на військ. службу, обіймав посаду полковника Глухівського карабінерського полку; **Олександр Іванович Х.** (бл. 1776–1830) – дипломат. З 1799 працював надвірним радником у Колегії закордонних справ під протекторатом канцлера О. Безбородька. Належав до укр. автономістського гуртка. З 1800 був секретарем рос. посольства у Лондоні. Згодом оселився у своїх маєтках у Суразькому пов. й був повітовим предводителем дворянства. Упорядкував родинний архів Х.; **Богдан Іванович Х.** (1850–26.5.1917) – укр. промисловець, колекціонер, меценат (див. *Б.І. Ханенко*). Архів Х. до 1918 зберігався в Городищі Стародубського пов. 1926 був перевезений до Гомельського обл. архіву. Нині зберігається у Києві.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ХАНЕНКО БОГДАН ІВАНОВИЧ (1850 – 26.5.1917) – укр. промисловець, колекціонер, меценат. Походив зі стародавньої старшинсько-гетьманської родини. Закінчив 1-шу Московську гімназію та юридичний ф-т Московського ун-ту (1871). Обіймав посаду мирового судді у Петербурзі. 1876–82 – чл. Варшавського окружного суду. Після виходу у відставку мандрував країнами Зх. Європи. Колекціонував західное. малярство, твори ужиткового мистецтва. Наприк. 1880-х оселився у Києві. З 1892 – один із організаторів, директор-розпорядник, а згодом – голова правління Пд.-Рос. т-ва сприяння землеробству та сільській промисловості («Землеробський синдикат»). З 1896 – директор-розпорядник, потім – голова правління Т-ва цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків. На поч. 1890-х – чл. Всеросійського т-ва цукрозаводчиків, Біржового т-ва, голова Київського комітету торгівлі й мануфактури. 1906–12 – чл. Державної Ради від промисловців. Належав до партії октябристів. Провадив широку археол. дослідження у Наддніпрянщині, підготував каталог-альбом «Древности Приднепровья» (вип. 1–6, 1899–1907) та «Русские христианские древности» (1899). Зібрав велику колекцію творів світового мистецтва («Музей») та мистецтвознавчу бібліотеку. Окрасою колекції були «Портрет інфанти» Д. Веласкеса, «Посуд і млинок для шоколаду» Ф. Сур-

барана, твори Веронезе, Джотто, Караваджо. Одним із перших почав збирати твори давньоруського іконопису. Х. як один із керівників Київського т-ва старожитностей відіграв головну роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею (офіц. відкритий 1904), основу експозиції якого склала археологічна колекція Х. (3145 предметів). Під час рос.-япон. війни Х. перебував на Далекому Сході, де керував евакуацією поранених. Увійшов до Торгово-промислової партії. Х. був обраний почесним чл. Академії художеств (1910) та Петербурзької АН (1910), чл. Іст. т-ва Нестора Літописця. Заповів усі капітали Худ.-пром. музеєві, а власний музей – м. Києву. За дарчого дружини Х. Варвари музей передано УАН (з 28.2.1921 «Музей мистецтв ВУАН ім. Б.І. та В.М. Ханенків», тепер – Державний музей Західного і Східного мистецтва). Похований у Видубицькому монастирі.

С. Білокінь (Київ).

ХАНЕНКО МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ (6.12.1693 – 27.1.1760) – визначний політ. і держ. діяч У. д., дипломат, мемуарист. Походив із козацько-старшинського роду *Ханенків*. Навчався у Київській академії та у Львові. З 1710 перебував на військ. службі. Брав участь у *Прутському поході 1711*. Обіймав посади військ. канцеляриста (1717–21), старшого військового канцеляриста. Був довіреною особою гетьманів *І. Скоропадського* та *П. Полуботка*. У травні 1723 П. Полуботок послав Х. у складі депутації («от всего малороссийского народа») до Петербурга домагатися дозволу на обрання гетьмана. За наказом *Петра I* разом з Полуботком ув'язнений у Петропавловській фортеці. 1726 Х. повернувся в Україну. 1727–38 обіймав посаду стародубського полкового судді, згодом був обозним Стародубського полку. 1735–39 брав участь у рос.-тур. війні у Криму як наказний стародубський полковник (див. *Кримські походи 1736–38*). За військ. заслуги в 1738 призначений ген. бунчужним, в 1740 – чл. Ген. суду. З 1741 – ген.-хорунжий. Х. працював у «Комиссии перевода и овода правных книг малороссийских» – кодифікаційній комісії для складання кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». 1745–48 Х. знову їздив до Петербурга з домаганням відновити гетьманську владу в Україні. За гетьмана *К. Розумовського* був одним із керівників Ген. військової канцелярії. Залишилися листування Х. з його братом Василем (частина опублікована 1852). Відомими є «Щоденники» Х., що охоплюють події 1719–54, – цінне джерело з історії України 1-ї пол. 18 ст. Х. залишив багатий архів з цінними історичними матеріалами: укр.-моск. договори (т. зв. гетьманські статті), конституції польськ. соймів, укази царського уряду 17–18 ст., рукопис «Краткое описание Малороссийского края...» тощо.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ХАНЕНКО МИХАЙЛО (бл. 1620 – 1680) – гетьман Правобережної України (1669–74). Походив з козацько-старшинської родини Ханенків. Брав участь у *Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. З 1656 – полковник Уманського полку. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти укладення гетьманом Ю. Хмельницьким *Переяславських статей 1659* з Московським царством. 1661 отримав від польського короля *Яна II Казимира* шляхетський титул. Підтримував *П. Суховія* в його боротьбі проти гетьмана П. Дорошенка. Після П. Суховія став одним з претендентів на гетьманську булаву. У вересні 1669 на раді під Уманню, в якій взяла участь козаки Уманського, Кальницького, Павлоцького й Корсунського полків, Х. проголошено гетьманом Правобережної України. 1670–71 Х. разом з кошовим отаманом І. Сірком здійснив успішні походи на Крим і в турецькі володіння – на міста Аслан, Джакерман та ін. У вересні 1670 Х. разом із запорожцями, уклавши з польськ. представниками договір в Острозі, перейшов під протекторат Польщі. З осені 1670 Х. спільно з І. Сірком розпочав кількарічну боротьбу за владу в Правобережній Україні проти гетьмана П. Дорошенка. Влітку 1672 загони Х. та запорожці були розбиті полками гетьмана П. Дорошенка біля Четвертинівки неподалік Ладижина (тепер Вінницька обл.). Деякий час Х. жив на Волині. 1673 знову розпочав за підтримки польськ. військ боротьбу проти Дорошенка. Зазнав поразки у бою біля Стеблובה й змушений шукати порятунку у гетьмана І. Самойловича. На Переяславській раді 19.3.1674 Х. зрікся влади і присягнув на вірність Москві. Отримав від моск. царя маєтності у Лівобережній Україні. Останні роки життя провів у Козельці, Лохвиці й Києві. 1677–78 перебував в ув'язненні за звинуваченням у встановленні таємних контактів з Польщею.

І. Підкова (Львів).

ХАНУКОВ ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ – (18.12.1867 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду У. д., ген.-лейтенант (з 1917). Закінчив реальне училище, 1890 – Михайлівське артилерійське училище. Проходив службу в 4-й резервній гарматній бригаді. Після завершення навчання у Миколаївській академії Генштабу (1899) обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 5-ї піхотної дивізії, 9-го армійського корпусу Київського військового округу, згодом – начальник стройового відділу штабу Владивостоцького краю. Брав участь у рос.-япон. війні 1904–05. З 1905 – начальник штабу 15-ї піхотної дивізії в Одесі. У роки Першої світової війни 1914–18 – на Пд.-Зх. фронті, начальник штабу 41-го піхотного корпусу 9-ї армії (1914), командир 5-ї прикордонної піхотної Заамурської дивізії (1915), ген.-майор. В укр. армії – з 1918. У травні 1918

призначений губ. старостою Київщини. Сприяв формуванню частин укр. армії на терені краю.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХАРАКТЕРНИК (химородник) – назва вішуна, чаклуна на Запорізькій Січі. Вважався ясновидцем, лікував поранених козаків методами психотерапії та психофізичною підготовкою. Х. – своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і побоювались, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорізького козацтва. За переказами, кошовий запорожців І. Сірко, якого обирали на цю посаду протягом 24 років, був відомим козацьким Х.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ХАРКІВ – місто, обл. та р-ний центр України. Розташоване при злитті річок Харкова, Лопані й Уди (басейн Сіверського Дінця). Населення міста бл. 1550 тис. чол. (1861 – 50 тис. чол., 1901 – 198 тис. чол., 1939 – 833 тис. чол., 1959 – 952,6 тис. чол., 1989 – 1611 тис. чол.). Місто знаходиться на межі лісостепової та степової природно-географічних смуг. Площа міста перевищує 305 кв. км. Складається з 9 міських р-нів. Територія сучасного Х. почала освоюватися людьми ще у давнину. Археологічні розкопки свідчать, що первісні поселення на тер. сучасного Х. виникли у 2 тис. до н. е. Згодом у цій місцевості жили скіфи, сармати та племена черняхівської культури. У 2-й пол. 1 тис. н. е. ці землі заселило сх.-слов. плем'я сіверян. У 8 ст. вони заснували на місці майбутнього Х. поселення, яке у 10 ст. перетворилося на місто Донець (зруйноване 1239 під час монголо-татар. навали). Сучасний Х. заснований бл. 1654 укр. переселенцями з Наддніпрянщини та Правобережної України. 1656–59 у Х. збудовано фортецю. З 2-ї пол. 1650-х до 1765 Х. – центр Харків. козацького полку. Після ліквідації козацького устрою у Сlobідській Україні (1765) Х. став центром Сlobідсько-Української губ. 1780–96 – центр Харків. намісництва, а з 1797 – Сlobідсько-Української (з 1835 – Харківської) губ. 1793 утворено окрему Сlobідсько-Українську єпархію з центром у Х. Перші мешканці Х. займалися ремеслами, промислами та землеробством. У 18 ст. великого значення набули міські ярмарки (Крещенський, Троїцький, Успенський та Покровський). Значним поштовхом для розвитку культури у Слобожанщині стало відкриття 1726 Харківського колегіуму. 1789 засновано перший в Україні постійний театр. У 1-й пол. 19 ст. у місті відкрито перший у підросійській Україні ун-т (1805) та Ін-т шляхетних дівчат. З 1876 при Харків. ун-ті діяло Харків. іст.-філол. т-во, чл. якого були Д. Багалій, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький та ін. Скасування кріпацтва привело до швидкого зростання великої промисловості. Місто перетворилося з торгово-ремісничого на фабрично-заводське.

1869 через місто прокладено залізничну магістраль. Наприк. 19 ст. Х. став не лише великим залізничним вузлом, а й центром паровозобудування (1897 збудовано перший потяг на міському паровозобудівному заводі). На поч. 20 ст. у Х. відбувалися важливі політ. події. 1900 створена перша укр. політ. партія у підросійській Україні – Революційна українська партія. Бурхливими були події революції 1905–07 та Лютневої революції 1917 у Російській імперії. 25.12.1917 у Х. проголошено рад. владу і створено перший рад. уряд – Народний секретаріат. До 1934 Х. був столицею УСРР. У міжвоєнний період у всіх сферах життя міста відбулися значні зміни. Зокрема, до ладу стали такі гіганти промислового виробництва, як Харків. тракторний завод, турбінний завод та ін. На 1940 промисловість міста у 12 разів перевищувала рівень 1913. 1925 Х. був з'єднаний повітряним сполученням з Києвом та Одесою. 1924 у місті почала працювати перша в Україні радіостанція, 1939 введено в дію першу тролейбусну лінію. Величезних втрат зазнало місто у роки Другої світової війни. Лише на поч. 1950-х було досягнуто довоєнного рівня виробництва. Поступово збільшувалося населення міста (у 1962 перевищило 1 млн чол.), відбувалися подальші зміни в побуті, ін. сферах життя. 1955 у Х. розпочала роботу телестудія, 1975 став до ладу метрополітен. Нині Х. – місто з розвинутим машиноприладобудуванням, хімічною, поліграфічною, легкою та харчовою промисловістю. Другий за значенням наук. і культ. центр України. У місті діє 13 музеїв, 6 театрів, 21 спорткомплекс, 62 науково-дослідних та 48 проектних ін-тів, 75 конструкторських бюро, 24 державних та 10 недержавних вищих навч. закладів, 5 коледжів, 206 загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій. З Х. пов'язана діяльність багатьох діячів науки, літератури, мистецтва, громад., політ. і держ. діячів. У Х. жили і працювали: Г. Сковорода, А. Ведель, М. Остроградський, І. Срезневський, О. Потебня, І. Мечников, П. Гулак-Артемівський, В. Блакитний, Остап Вишня, О. Гончар, П. Тичина, С. Васильківський, М. Самокиш, М. Крушельницький, О. Курбас, І. Мар'яненко, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Ковалевський, Г. Семирадський, М. Лисенко, М. Сумцов, Д. Багалій, О. Ляпунов, В. Стеклов, А. Краснов, Т. Осиповський, М. Бекетов, М. Костомаров, Д. Яворницький, О. Єфіменко, О. Бекетов, М. Пильчиков, М. Дринов, Х. Алчевська, Л. Ландау, К. Синельников, І. Ліфшиць, В. Бузескул, О. Палладін, В. Воробйов, В. Протопопов, П. Левченко, Д. Безперечний, М. Ткаченко, Н. Ужвій, Л. Сердюк, К. Шульженко, І. Дунаєвський, А. Федецький, П. Грабовський, В. Гаршин, Б. Грінченко, І. Манжура, Я. Щоголів, М. Кропивницький та багато ін. У Х. встановлено багато пам'ятників (серед них один із найкращих у світі – Кобзарю), пам'ятних дощок, споруджено численні архітектурні пам'ятки – Покровський собор (17 ст.),

Успенський собор (18–19 ст.), старий корпус університету (18 ст.), будинок Національної юридичної академії (1892), будинок бібліотеки ім. В. Короленка (1901), Держпром (1927–29) та багато ін.

С. Куделко (Харків).

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО – наук. т-во при Харків. ун-ті. Займалося дослідженням питань історії, археології та етнографії Сlobідської та Лівобережної України, укр. філол., охороною пам'яток культури, вело наук.-просв. роботу. Видавало «Сборники» (тт. 1–21; 1886–1914), «Труды» (тт. 1–7; 1893–1902) та «Вестник» (вип. 1–5; 1911–14) у ньому працювали Д. Багалій, М. Дринов, М. Сумцов, О. Потебня, В. Савва та ін.

О. Павлова (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ – навч. заклад в Україні у 18 – 1-й чв. 19 ст. Заснований як слов.-лат. школа єпископом Єпіфанієм Тихорським у Белгороді 1722. 1726 переведений до Харкова і 1731 отримав статус колегіуму. Створений за взірцем Києво-Могилянської академії, що обумовило подібність основних принципів управління, навч.-виховного процесу. Становленню Х. к. сприяла широка благодійна підтримка різних верств населення Сlobідської України, завдяки якій склалися його значні земельні та господарські володіння. До Х. к. приймали дітей усіх соціальних станів – козацтва, духовенства, городян. Наявність великого госп-ва давала можливість навчати й утримувати значну кількість учнів (у серед. 18 ст. – 400, на поч. 19 ст. – понад 800). Зміст навч. програм був близьким до програм Києво-Могилянської академії та Московського ун-ту. З 1740-х на деякий час за закладом закріпилася назва «академія». У Х. к. вивчали слов.-рус., церковнослов., латин., гр., староврейську мови, історію, географію, основи математики, катехізис, піітику, риторіку, філософію та богослов'я. 1768 при Х. к. почали діяти додаткові класи, освітня програма яких була зорієнтована на світські потреби. У них викладали нім. та франц. мови, математику, інженерну справу, живопис, музику, архітектуру тощо. З відкриттям Харків. ун-ту (1805) учні колегіуму слухали природничі (ботаніку та фізику) та медичні університетські курси. Х. к. мав велику бібліотеку, до якої увійшло книжкове зібрання С. Яворського. У Х. к. був створений перший у Харкові церковний хор. У Х. к. викладали Г. Сковорода, І. Двігубський, С. Вітинський, Л. Кордет. Учні відвідували заняття видатних укр. композиторів А. Веделя, М. Концевича, архітектора П. Ярославського, художників І. Саблукова, В. Неминушого, Л. Калиновського та ін. У Х.к. вчилися відомі діячі науки і культури, зокрема фізик В. Петров, перекладач М. Гнедич, лікарі Г. Базилевич та Є. Мухін, письменники

П. Кореницький, С. Писаревський, С. і В. Олександрови та ін. З поч. 19 ст. Х. к. поступово почав втрачати своє значення та внаслідок церковних реформ, які проводив уряд Російської імперії, Х. к. 1841 остаточно перетворився на духовну семінарію. У 18 – на поч. 19 ст. Х. к. був другим за значенням після Києво-Могилянської академії навч. та наук. центром в Україні, одним із провідних осередків формування укр. інтелігенції.

Л. Посохова (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. О. Горького – один із найстаріших і найвідоміших ун-тів в Україні. Перший ун-т на укр. землях, що виходив до складу Російської імперії. Заснований 1805 з ініціативи відомого вченого і громад. діяча В. Каразіна. Харків. учбовий округ, на чолі якого поставлено Х.у., охоплював 11 губерній та 7 областей Російської імперії. У складі ун-ту було 4 ф-ти – юридичний, медичний, іст.-філол. та фізико-математичний. З початку свого існування Х. у. став значним центром освіти і науки в Україні. Учені Х. у. були ініціаторами створення, авторами, редакторами, видавцями перших у підросійській Україні періодичних видань – «Харьковский еженедельник», «Харьковский демократ», «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Запорожская старина» та ін. У 2-й пол. 19 ст. ун-т став центром діяльності різних наук. т-в, які виникли завдяки зусиллям учених навч. закладу: Наукового т-ва природодослідників (1869), Медичного т-ва та Т-ва фізико-хімічних наук (1873), Іст.-філол. т-ва (1876), Математичного т-ва (1879), Юридичного т-ва (1900) та ін. На базі ф-тів ун-ту були засновані навч. заклади, які з часом стали самостійними осв. центрами, зокрема Національна юридична академія, Медичний ун-т, Педагогічний ун-т, Ін-т культури, Економічний ун-т, Фармацевтична академія та ін. За час існування Х. у. закінчило понад 100 тис. чол. Понад 50 випускників стали академіками та чл.-кор. академії наук багатьох країн. В ун-ті навчалися та працювали видатні діячі науки та культури: математики і механіки Т. Осиповський, М. Остроградський, О. Ляпунов, В. Стеклов, ботанік Н. Турчанінов, ботанік-географ А. Краснов, філолог І. Срезневський, О. Білецький, Л. Булаховський, фізики М. Ахієзер, Л. Ландау, Б. Веркін, астроном М. Барабашов, літературознавці Д. Овсяніко-Куликовський, М. Сумцов, історики М. Костомаров, Д. Багалій, М. Дринов, А. Ковалевський, правознавець М. Ковалевський, поет П. Гулак-Артемівський, письменник О. Гончар, композитор М. Лисенко, художник Г. Семирадський та ін. Серед вихованців ун-ту видатний біолог, лауреат Нобелівської премії, почесний чл. багатьох академії та наукових т-в І. Мечников; президент Міжнародного астрономічного союзу, академік Національної АН США О. Струве; директор Національного центру наукових досліджень Фран-

ції хімік М. Гайсинський та ін. Почесними докторами і почесними чл. Х.у. свого часу обрані *М. Грушевський, І. Франко, Й.В. Гете, Л. Толстой* та ін. 1907 в Х. у. уперше в Російській імперії визначний укр. фольклорист і етнограф *М. Сумцов* прочитав університетську лекцію укр. мовою.

Нині Х. у. – великий наук. та осв. центр. На 14 ф-тах навчається понад 10 тис. студентів, які оволодівають знаннями з 34 спеціальностей. В ун-ті працює бл. 2 тис. викладачів та наук. спеціалістів, зокрема 160 докторів наук, професорів, 585 кандидатів наук, доцентів. Серед них: академіки *А. Косевич, І. Островський, С. Пелетминський, А. Погорелов*, чл.-кор. НАН України *І. Залюбовський, В. Дрінфельд, К. Степанов* та ін. До складу ун-ту входять 2 наук.-досл. ін-ти – хімії та біології, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, наукова бібліотека (понад 3 млн тт.). Х. у. підтримує тісні наук. та культ. зв'язки з 23 навч. закладами Європи, Америки, Азії, Африки та Австралії.

С. Посохов (Харків).

ХАРКІВСЬКО-КИЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО – підпільна орг-ція рев.-дем. спрямування, що існувала в Харкові 1856–60. Зародком т-ва став гурток студентів Харківського ун-ту, заснований на поч. 1856 *Я. Бекманом, М. Муравським, П. Єфименком і П. Завадським*. До гуртка входили також *В. Івков, О. Тишинський, К. Хлопов, В. Португалов, І. Марков, А. Савельєв*. Члени гуртка займалися написанням і розповсюдженням листівок – політ. памфлетів з гострою критикою царського уряду. Паралельно існував гурток під назвою «Пасквільний комітет», учасники якого (студенти – брати *М. і В. Раєвські, О. і Є. Маркови, М. Абаза*) у своїх сатиричних творах (пасквілях) викривали свавілля місцевих урядовців та ун-тської адм. 13.11.1856 на спільних зборах обох гуртків прийнято рішення про їх об'єднання та створення таємного т-ва. Було розроблено статут т-ва (не зберігся), обрано президента (*М. Раєвський*, згодом – *Я. Бекмана*), визначено кінцеві цілі (політ. переворот, ліквідацію самодержавства та кріпацтва, встановлення дем. республіки) і найближчі практичні завдання (підготовка суспільства до повстання поширенням ліберальних ідей, створення широкої конспіративної орг-ції). 1857 у т-ві налічувалося 40 чл. Видавало рукописний журн. «Свободное слово», 1857 розповсюдило у Харкові дві революційні відозви. Для поширення опозиційних настроїв серед студентства, підготовки нових чл. до вступу в орг-цію для прикриття було створене «Літературне товариство». У травні-червні 1858 більшість чл. за участь у студентських заворушеннях у Харків. ун-ті, спрямованих проти сваволі адміністрації, виключено з ун-ту. 1858–59 11 чл. т-ва (зокрема, *Я. Бекман, М. Муравський*) вступили до Київського ун-ту і, перенісши туди головний осередок орг-ції, продов-

жили рев. діяльність. Наприк. 1859 т-во об'єднувало бл. 100 чол. Під його впливом перебувала частина студентської молоді та дем. інтелігенції у Москві, Петербурзі, Курську, Одесі, Херсоні та ін. містах. Чл. т-ва підтримували зв'язок із О. Герценом, публікувались у його виданнях, розповсюджували заборонені твори *О. Герцена, П. Лаврова, М. Чернишевського, Т. Шевченка*, власні прокламації, зокрема й укр. мовою. Т-во продовжувало видання рукописного журн. «Свободное слово» та організувало випуск часопису «Гласность» у Харкові. Спільно зі студентами-українофілами (*М. Драгомановим, В. Беренштамом, А. Свидницьким* та ін.) 1859 заснувало у Києві перші в Росії недільні школи для дорослих. На поч. 1860 т-во було викрито, 22 чл. заарештовано. Слідство велось у Харкові, потім – у Петербурзі. Заарештовані зуміли переконати слідчих, що т-во припинило свою діяльність ще 1857, і справу вирішили в адм. порядку: 5 чол. (засновників та *В. Івкова*) відправлено на заслання, ін. зазнали символічного покарання або були виправдані. Найдіяльніші чл. т-ва продовжували роботу і на засланні: розповсюджували заборонену літературу, засновували недільні школи, встановлювали й підтримували зв'язки з однодумцями. На поч. 1860-х одні з них приєдналися до укр. Громад (*П. Єфименко, О. Тишинський*), ін. увійшли до складу загальнорос. таємної рев.-дем. орг-ції «Земля і воля» (*Я. Бекман, С. Римаренко, М. Муравський, В. Португалов*).

С. Наумов (Харків).

ХАРЛАМПОВИЧ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ (18.8.1870 – 21.3.1932) – укр. історик, історик церкви, краєзнавець. Н. у с. Рогачі Брестського пов. Гродненської губ. (тепер Республіка Білорусь). Доктор церковної історії (1914), чл.-кор. Російської АН (1916), акад. Української АН (з 1919, 1928 позбавлений звання академіка УАН). Закінчив духовну семінарію у Вільно. 1894 закінчив Петербурзьку духовну академію. З 1895 викладав у Казанській духовній семінарії, з 1900 – у Казанському ун-ті (з 1909 – професор). Чл. Т-ва археології, історії, етнографії при Казанському ун-ті (з 1899, 1922–24 – його голова), Т-ва історії та старожитностей при Московському ун-ті (1913), Т-ва шанувальників старовинної письменності (1914), Російської вченої архівної комісії (1914), Московського археологічного т-ва (1918), Т-ва вивчення місцевого краю Чуваської автономної області (1922), Центрального бюро краєзнавства (1923). Заарештований 1924, без суду засланий до Оренбурга, потім Актюбінська та Тургая (Киргизія). Після звільнення 1928 переїхав в Україну, оселився у Ніжині. Друкувався у часописі «Україна», працював у Педагогічній комісії ВУАН. З 1930 жив у Києві, брав участь у створенні Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН. Автор

бл. 250 праць з історії православної церкви, історії освіти та культури, краєзнавства, зокрема «Острожская православная школа: Историко-критический очерк» (1897), «Западнорусские православные школы 16 и начала 17 вв...» (1898), «Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь» (1914), «Восстание тургайских казак – киргизов 1916–1917 гг.: По рассказам очевидцев» (1926), «Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (17–18 ст.)» (1929).

О. Юркова (Київ).

ХАСЕВИЧ НІЛ (псевд. Бей, Зот, Старий; 13.11.1905 – 4.3.1952) – укр. художник, графік. Н. у с. Дюксині на Рівненщині. 1922 потрапив під поїзд і втратив ногу. Закінчив гімназію у Рівному. У жовтні 1926 вступив до Варшавської АМ, де навчався до 1934. У Варшаві належав до Української студентської громади, яка об'єднувала емігрантів з Наддніпрянської України, Галичини та Волині. Член Волинського українського об'єднання, делегат з'їзду ВУО 1935. Був одним із засновників мистецького гуртка «Спокій» у Варшаві. Ілюстрував газ. «Волинь», яку редагував *У. Самчук* у Рівному. Як митець працював переважно у стилі деревориту, виконуючи портрети, пейзажі, плакати, екслібриси. Твори Х. (графічні роботи, екслібриси) 1931–32 експонувалися на виставках у Львові, Празі, Берліні, а 1932–33 – Чикаго і Лос-Анджелесі. З 1931 до 1944 роботи Х. експонувались на 35 виставках. У 1940-х перебував в укр. підпіллі. 1943–52 – чл. Крайової референтури пропаганди на пн.-зх. укр. землях, чл. Української головної визвольної ради. Працював у редакції підпільного журн. «До зброї», що видавався політвідділом Головної команди УПА й друкувався на Волині. Перебуваючи в УПА, видав альбом «Волинь в боротьбі». Автор ескізів усіх нагород УПА та УГВР, двох альбомів: «Екслібрис Ніла Хасевича» (1939) та «Графіка в бункерах УПА» (Філадельфія, 1952). Кавалер Срібного Хреста Заслуги (1948). Загинув у березні 1952 в бою з військами МДБ на хуторі біля с. Сухівці Рівненської обл.

К. Бондаренко, І. Підкова (Львів).

ХАСИДИЗМ (буквально «вчення благочестя», «хасид» – благочестивий, побожний) – релігійно-містичний рух серед євреїв. Зародився на Поділлі в 1-й пол. 18 ст. Згодом набув поширення серед єврейського населення Волині, Галичини, Наддніпрянської України, пізніше – Литви, Білорусі, Румунії, Угорщини, а на рубежі 19–20 ст. – США та Канади. Виникнення та еволюція Х. обумовлені іст.-соц. та економічними умовами, культ. рівнем єврейства у 2-й пол. 17–19 ст. в укр. землях. Події козаччини, смутні часи призвели до розорення укр. євреїв, що жили по селах на значних відстанях від центрів єврейської культури, зокрема шкіл. Це

спричинилося до відсутності автономних єврейських громад, на відміну від єврейства Литви, Зх. Білорусі, яке, гуртуючись навколо кагалів, знаходилося під впливом місцевого рабинату. Низький соціальний статус, неписьменність, позбавленість орієнтуючого проводу в морально-релігійному житті, зниження культурного рівня сприяли появі з серед. 17 ст. релігійного сектантства. Засновником Х. був Ізраель Бен Елі'Езер Ба'ал-Шем-Тов (у перекл. – добрий чудодій-знахар, бл. 1700–60). У широкому розумінні вчення Х. визначають ідеї: релігійний пантеїзм – Всесвіт є втілення Господа, який постійно присутній у кожному предметі, кожній людині; містичний оптимізм (від каббали) – безперервність взаємодії між Господом та людиною, людиною та Господом. Діяння людини можуть впливати на вищі сфери, Господь впливає на Всесвіт, але люди мають зворотний вплив на волю та настрій Господа. Проста людина може спілкуватися з Господом постійно: зосереджуючи свої думки на ньому, відчуває його присутність. Господь міститься як у праведнику, та і в грішнику. Особливою формою культурної дії Х. вважає молитву, визнаючи лише піднесену, із захопленням, доведену до екстазу, під час якої відбувається злиття з Господом. Важливі імпульси досягнення екстазу – сильні рухи тіла, вигукування окремих слів. Прихильники Х. провели реформу богослужіння, відмовившись від надмірних приписів щодо часу, форм, порядку проведення молитви. Одна з провідних ідей Х.: оскільки молитва виводить віруючого на прямий контакт з Господом, немає потреби у посередництві рабинів, талмудичній «вченості», тобто пізнання Бога досягається не заглибленням у «священні книги», а широким молитвою та благочестям. Х. у «доктрині радощів» стверджує, що аскетизм, посилений піст, занадто суворі докори у проповідях зайві. Господу бажано бадьоре, радісне служіння людини, сповненої оптимізму. За вченням Х., духовне керівництво здійснюють цадики (цадик – праведник, посередник між Господом і віруючим). Їхнє призначення – зазначати шлях народу, звертаючись до серця кожної людини, навчати кожного служінню Господу, підкреслюючи можливість робити це через повсякденні справи. Цадик – захисник перед Господом, чудотворець: через цадика досягається повне очищення душі, земне та небесне благополуччя. Учнями і послідовниками Бешта були Нахман із Городенки, Яков Йосеф Коган із Полонного, Аврахам Гершон із Кут, Нахман із Косова, Іехель Міхл із Золочева, Піхнас Шапіро з Корця, Ісайя з Янова, Хаїм із м. Красного та ін. Спадкоємцем Бешта став Доб-Бер із Межиріччя, визначний талмудист свого часу. Початок хасидської літератури покладений бл. 1780 Яковом Йосефом із Полонного («Життя Якова Йосефа»). Найвідоміша антологія висловів Бешта – книга «Вінець доброго імені» (1795). Вчення Х. викликало активний опір з боку ортодоксаль-

ного раввинізму, що розглядав його як одну із сект іудаїзму (мали місце відлучення, переслідування послідовників Х., погроми, спалювання хасидських книг). З часом Х. втратив сектантський характер, набувши органічного зв'язку з єврейством, ортодоксальним іудаїзмом на відміну від малочисельних сект.

Х. не знав централізованої духовної влади: формувались династії садиків, які з часом розпадалися на окремі лінії. У 18 ст. Х. розділився на два головних напрями: південний (Поділля, Волинь, Галичина), північно-західний (або литовсько-білоруський). У південному регіоні Х. розвивався активно, охоплював цілі громади. У Литві та Білорусі прихильники Х. знаходились переважно на становищі сект. Проти них виступали т. зв. міснагіди – противники нових вчень, «новітніх форм» та релігій.

Ф. Петрякова (Львів).

ХВИЛЬОВИЙ МИКОЛА (справж. прізвище – Фітільов; 13.12.1893 – 13.5.1933) – укр. письменник, публіцист. Н. у с. Тростянець на Харківщині (тепер Сумська обл.) у родині вчителів. 1916 закінчив Богодухівську гімназію. 1919 вступив до КП(б)У. 1921 переїхав до Харкова; того ж року почав друкуватися. 1923 став одним із засновників Спілки пролетарських письменників «Гарт», а 1925 – літературної орг-ції ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури). Основоположник течії активного романтизму та пролетарської поезії. Автор поетичних збірок «Молодість» (1921), «Досвітні симфонії» (1923), збірок оповідань «Сині етюди» (1923), «Осінь» (1924), романів «Вальдшнепи», «Санаторійна зона», «Сентиментальна історія». Виступав за утвердження у новій пролетарській культурі високих естетичних ідеалів замість насадження масовості (лінія, яку проводили «Гарт» та спілка селянських письменників «Плуг»). Своїми публіцистичними та критичними працями (серія «Камо грядеши?» 1925; «Думки проти течії» 1926; «Апологети писаризму» 1926) зніціював літературну дискусію 1925–28. Під час неї висловив вимогу перед новою укр. літературою перестати наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Вважав, що на зміну провідній ролі Європи в культ. процесі має прийти «євразійський Ренесанс», в якому провідну роль відводив новій укр. культурі. Його літературне гасло «Геть від Москви! Дайош Європу!» набрало політ. звучання. З позицією Х. солідаризувались укр. націонал-комуністи, літературна група «неокласиків» на чолі з М. Зеровим та широкі кола нац. свідомої укр. інтелігенції. У листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26.4.1926 *Й. Сталін* вказав на виступи Х. як прояви поширення антирос. настроїв в Україні. Лист став сигналом для гострої критики з боку моск. та республіканського керівництва (виступи та статті *Л. Кагановича*, А. Хвилі,

В. Чубаря, *Г. Петровського*). Разом з *О. Шумським* і *М. Волобуєвим* був трактований як провідний ідеолог однієї з трьох течій нац. ухильництва всередині комуністичної партії («хвильовізму», «шумськізму» і «волобуєвщини»). Намагаючись врятувати ВАПЛІТЕ від розпуску, Х. 1926 визнав свої «помилки», а в січні 1927 погодився на своє виключення з організації. У грудні 1927 – березні 1928 перебував у Берліні та Відні. У січні 1928, перед поверненням в Україну, у листі до газети «Комуніст» закусив своє гасло «Геть від Москви!». Однак його покаяння було вимушеним і нещирим. Після повернення в Україну продовжував втілювати попередню ідеологічну орієнтацію ВАПЛІТЕ у створених ним журн. «Літературний ярмарок» (1928–30) та «Політфронт» (1930–31). Після закриття обох журн. пробував писати, дотримуючись «партійної лінії», однак був майже цілком ізольований від літературного життя рад. режимом. На знак протесту проти голодомору 1932–33 та арешту свого приятеля Михайла Ялового (став початком нової хвилі масових репресій проти укр. творчої інтелігенції) 13.5.1933 у Харкові покінчив життя самогубством. Смерть Х. стала символом краху ідеології укр. нац. комунізму й кінця укр. нац. відродження 1920–30-х. Твори та ім'я Х. залишалися забороненими аж до останніх років існування тоталітарного режиму в Україні.

В. Працьовитий, Д. Кушплір (Львів).

ХВОЙКО (Хвойка) ВІКЕНТІЙ (1850 – 2.11.1914) – укр. археолог. Н. у Семині (Чехія). Закінчив комерційне училище. 1876 переїхав до Києва, працював учителем. У 1890-х захопився археологією, почав проводити розкопки. 1893–1903 досліджував Кирилівську стоянку пізнього палеоліту на Старокиївській горі в Києві. 1896 відкрив перші поселення *трипільської культури* на Київщині. Досліджував пам'ятки бронзового і ранньозалізного віків у Середньому Подніпров'ї (Пастирське та Мотронинське городища). 1899 відкрив пам'ятки *зарубинецької культури*, у 1900–01 – пам'ятки черняхівської культури; вивчав пам'ятки княжої доби на території Києва, Витичева, Чернігівщини. Був одним із засновників Київського міського музею старовини і мистецтва (тепер Національний історичний музей), в якому працював завідувачем археол. відділу. Х. активно пропагував ідею автохтонності сх. слов'ян на території Середнього Подніпров'я. На честь Х. названа одна з вулиць Києва. Найважливіші праці: «Каменний век Середнього Придніпров'я» (1899), «Поля погребенний в Среднем Придніпровье» (1901), «Городища Среднего Придніпровья, их значение, древность и народность» (1905), «Древние обитатели Среднего Придніпровья и их культура в доисторическое времена» (1913).

М. Пелещишин (Львів).

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ (грец. Chersonesos; у перекладі означає – «півострів таврів») – давнє місто-держава на пд.-зх. узбережжі Криму. Руїни міста виявлені за 2 км на зх. від сучасного Севастополя. Заснований 422–421 до н. е. переселенцями з дорійського міста Гераклеї Понтійської та Делосу на місці іонійського поселення. Історію Х. Т. поділяють на 2 періоди: античний (від заснування до 4 ст. н. е.) і середньовічний (5–15 ст. н. е.). В античний період Х. Т. займав бл. 36 га. У місті було 36 вулиць, агора, ринок, театр, ряд храмів, гавань. Головне божество міста – «царююча Діва». У місті досліджено залишки житлових будинків, культових та оборонних споруд, театру, монетного двору. Основою економіки Х. Т. було с. г. – землеробство, виноградарство та рибний промисел. Важливу роль відігравали різні вир-ва – будівельне, соледобувне, гончарне, бронзоліварне. Херсонесці вели жваву торгівлю з Гераклеєю Понтійською, Афінами, Родосом, Синопом, Ольвією. Х. Т. був дем. республікою вільних громадян. Вищі органи влади представляли народні збори та рада. Виконавча влада перебувала у руках колегій архонтів, номофілаків (закони) та стратегів (військ. справа). Колегія астіномів та агораномів дбала про торгівлю. У Х. Т. була особа, яка мала титул «царя» (басилевса) і займалася переважно релігійними відправами. До органів держ. влади міг бути обраний кожний вільний громадянин міста. Місто карбувало власну монету, мало сильні фортифікаційні укріплення. В історії міста були спроби держ. переворотів, які примусили запровадити наприк. 4–3 ст. до н. е. присягу громадян на вірність державі, дем. устрою. У період розквіту місто володіло землями Гераклійського п-ова та Зх. Криму (4–3 ст. до н. е.). Х. Т. воював проти племен таврів і скіфів. Після утворення Скіфської держави з центром у Неаполі Скіфському відносини стали дедалі напруженішими. Посилення скіфів у Криму змусило херсонесців укласти угоду про взаємні дії з Боспором та Понтом (179 до н. е.). 110 до н. е. у Х. Т. прибули понтійські війська на чолі з полководцем Діофантом, які розбили армію скіфського царя Палака. Х. Т. на тривалий час потрапив у залежність від Боспору, 46 до н. е. Юлій Цезар на звернення херсонесців надав місту незалежність, але незабаром воно знову потрапило під владу Боспору. У серед. 1 ст. н. е. на прохання аристократії у місті було розташовано римський гарнізон, який перебував тут до 4 ст. н. е. Після падіння Західної Римської імперії увійшов до складу Візантії, а на поч. 10 ст. потрапив під владу хозарів. 989 Х. Т. здобув київ. кн. *Володимир Святославич*. З 10 ст. у місті посилювався політ. вплив Київської держави (місто отримало назву Корсунь). Середньовічний Х. Т. був значним торговельно-ремісничим і культурним центром. Тут розвивались рибний і соляний промисли, різні ремесла – залізобробне, ковальське, бронзоліварне, керамічне.

1299 Х. Т. захопили золотоординські татари, а наприк. 14 ст. місто занепало. 15 ст. Х.Т. припинив своє існування.

О. Бандровський, М. Пелещишин (Львів).

ХИРА (Хіра) ОЛЕКСАНДР (17.1.1897 – 26.5.1983) – єпископ Української греко-католицької церкви. Н. у с. Вульхівці на *Мармарощині*. У грудні 1920 висвячений на священника. 1924–47 – викладач Ужгородської єпархіальної семінарії, 1934–44 – ректор. Зі встановленням рад. влади у Закарпатті єпископ *Т. Ромжа* таємно висвятив Х. на єпископа-помічника Мукачівської єпархії. Після смерті *Т. Ромжі* з 1.11.1947 Х. став правлячим архієреєм Мукачівської єпархії. Під час ліквідації УГКЦ на Закарпатті Х. у лютому 1949 був ув'язнений. З цього часу перебував у тюрмах, таборах і на поселеннях, однак ніколи не припиняв свого служіння підпільній церкві. Помер у Караганді (Казахстан).

Р. Шуст (Львів).

«**ХЛІБОРОБ**» – 1) Перший часопис укр. мовою у підросійській Україні. Виходив з 25.11. до поч. грудня 1905. Видавався без дозволу влади на кошти Лубенської укр. громади. За відповідального редактора підписувався *М. Шемет*, фактичним редактором був депутат Державної Думи від Полтавщини *В. Шемет*. Епіграфом газ. стало гасло «Селяни всієї України, єднайтеся!». У «Х.» подавалась інформація про сел. виступи, огляд укр. життя, оцінки Маніфесту 17.10.1905, *Переяславської угоди 1654*. Деякі статті з'являлись у вигляді листівок. Газ. мала самостійницьку, націонал-радикальну орієнтацію. Тираж «Х.» становив 5 тис. прим. У грудні 1905 за розпорядженням рос. уряду видання було закрито.

2) Укр. часопис, що видавався у Галичині з квітня 1891 по вересень 1895. Виходив двічі на місяць. Відіграв помітну роль у поширенні ідей Русько-української радикальної партії, політ. та правовій просвіті широких верств укр. населення. Редакторами «Х.» були: І. Франко (1891); Іларіон Гарасимович (1891–92); Северин Данилович (1892–95, з перервами); *М. Павлик* (1893–94). Виходив у Львові, пізніше продовжував друкуватися в Коломиї. Редактори «Х.», переважна частина дописувачів і передплатників були чл. радикальної партії, що визначало ідеологічне спрямування часопису. Основна увага у «Х.» приділялася сусп.-політ. та правовій проблематиці. У часописі постійно публікувалися популярні статті з правничої тематики, в яких роз'яснювалися законні права та свободи громадян, шляхи їх реалізації та захисту; інформація про віча та резолюції, які були прийняті на них. Серед авторів «Х.» були *М. Драгоманов* (опублікував у часописі праці «Віра в громадські справи» 1892; «Про братства христителів або баптистів на Україні» 1893), *І. Франко* («Спілки рільничі» 1891;

«Іван Наумович» 1891; «Іван Вишенський. Руський писател 17 віку» 1892 та ін.), К. Трильовський, І. Гарасимович, В. Стефанік, Л. Мартович та ін. Номери «Х.» неодноразово конфісковувалися владою. «Х.», як для тогочасного періодичного видання, мав значну кількість передплатників (у 1891 – понад 200).

Г. Геращенко (Запоріжжя),
Т. Андрусак (Львів).

ХЛОПОМАНСТВО – народницько-культурна течія укр. інтелігенції у Правобережній Україні 1850–60-х, яка прагнула зближення з народом. «Хлопомани» – польськ. термін для означення селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любові до простого українського народу». Цей рух під впливом соціально-рев. ідей Зх. (П. Прудон, Л. Бланкі) та дем. народництва виник серед студентів Київ. ун-ту, які походили з полонізованих шляхетських родин. Усвідомивши, що належить служити «народу, серед якого живеш», вони вийшли з польських студентських орг-цій і заснували укр. громаду. Рух Х. мав також вплив на молодь Лівобережжя, зокрема Харкова, Полтави, Чернігова й Одеси та ін. міст. Серед засновників руху – В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Ідеологом руху був В. Антонович, який сформулював його основні програмні засади. Відповідаючи на висунуті поляками звинувачення у зраді й переході на чужий бік, він відкидав соціальний порядок польськ. знаті та єзуїтство як чужі «духові нашого народу і шкідливі для його життя», закликав сучасників полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої предками, і спокутувати гріхи своїх батьків щодо народу активним служінням йому. Обороняючись перед закидами, що українці співпрацюють з рос. революціонерами, Х. опублікували в «Современной летописи» (т. 11, 1862) спростування під назвою «Отзвиз из Киева». У статті, під якою стояв 21 підпис, вони відкидали рев. методи боротьби і єдиною своєю метою проголошували просвіту народу. Х. також заперечували звинувачення в сепаратизмі, оскільки не підносили питання про відокремлення України від Росії, вважаючи, що в своїй більшості неграмотне селянство не готове до сприйняття цієї ідеї. Обережне ставлення до існуючої влади і переконання, що політ. діям повинен передувати осв. і культ. прогрес, спричинилися до підкреслення аполітичної природи їхнього руху. Щоб уникнути підозри в рев. діяльності, Х. діяли чітко в межах закону. З 1859 вони були активними чл. Київ. громади, допомагали засновувати недільні школи, співпрацювали з журн. «Основа». Під час літніх канікул організовували мандрівки Україною, відомі як «ходіння в народ», щоб пізнати край та його людей. Х. були неспра-

ведливо звинувачені рос. реакційними колами у політ. участі в польськ. повстанні 1863–64. Репресії рос. влади змусили Х. припинити свою діяльність. Проте вони продовжували брати активну участь у роботі Київ. громади, займалися культ.-просв. діяльністю, але вже без організаційного оформлення.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН (бл. 1595 – 27.7.1657) – визначний укр. політ. і держ. діяч, полководець, гетьман України (1648–57). Засновник Української гетьманської держави. Н. у родині укр. шляхтича М. Хмельницького. Припускають, що місцем народження був хутір Суботів, неподалік від Чигирини. Початкову освіту здобув у школах Чигирини та Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському (або Ярославському) єзуїтському колегіумі. Добре володів польськ. та латин. мовами, знав історію. Після 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. У серпні 1620 Х. разом з батьком вирушив до війська коронного гетьмана С. Жолкевського, яке готувалося до походу на Молдову. Брав участь у *Цецорській битві 1620*, в якій загинув його батько, а сам Х. потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному тур. полоні в Стамбулі, добре оволодів тур. мовою. Після повернення з неволі (можливо, був викуплений матір'ю або козаками), служив у Чигиринському полку. Припускають, що згодом Х. брав участь у походах козаків проти татар та турків, а також у війні Речі Посполитої з Московською державою (1632–34). Був учасником козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича (див. *Федоровича повстання 1630*). 1637 був учасником нац.-визвол. повстання під проводом П. Павлюка. Після битви під Кумейками брав участь у козацькій раді під Боровицею як військ. писар Війська Запорізького. 1638 Х. – учасник козацького походу під проводом Я. Остряниці та Д. Гуни. Брав участь у козацькій раді в Києві, де його обрано до складу посольства, яке мало домагатися у короля пом'якшення умов прийнятої соймом Речі Посполитої «*Ординації 1638*». У грудні 1638 Х. обрано сотником Чигиринського полку. 1639 знову побував у Вільно та Варшаві, де намагався добитися поступок від польськ. уряду. За деякими даними, 1644 вів переговори у Варшаві з франц. послом Ніколасом де Брежі щодо умов найму на франц. службу 2600 запорізьких козаків. У квітні 1645 Х. у складі посольства побував у Франції, де укладено угоду про наймання козаків, які згодом брали участь у воєнних діях проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком. На поч. 1646 відбулася таємна зустріч Х. з Владиславом IV Вазою, під час якої польськ. король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. та відновити права й вольності козацтва. У серед. 1640-х загострилися відносини Х. з представ-

никами королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О. Конецпольським та підстаростою Д. Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Х. привілей на право володіння хутором *Суботим*, навесні 1647 Д. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти родину Х. Упродовж 1647 Х. неодноразово звертався до О. Конецпольського та коронного гетьмана М. Потоцького з проханням припинити свавілля та повернути Суботів, але безрезультатно. Наприк. травня 1647 виїхав до Варшави, де обговорював питання про орг-цію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 коронний канцлер Є. Оссолінський вручив Х. гетьманські клейноди. У вересні–жовтні 1647 під проводом Х. відбувалися таємні наради щодо організації антипольськ. повстання. У листопаді 1647 внаслідок доносу чигиринського осавула Р. Пешти Х. був заарештований і лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. У грудні 1647 Х. з невеликим загоном козаків і сином Тимошем вирушив на Запоріжжя. На о. Томаківка, наприк. грудня 1647 – поч. січня 1648 під керівництвом Х. створено табір. У січні 1648 Х. відрядив посольство до кримського хана *Іслам-Гірея III* з проханням допомогти козакам у війні з Польщею. 25.1.1648 повстали козаки здобули Запорізьку Січ на мисі Микитин Ріг, де на поч. лютого 1648 на козацькій раді Х. було обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної нац.-визвол. війни проти Польщі. На поч. 1648 Х. уклав военно-політ. союз з Кримським ханством та відправив посольство до тур. султана Ібрагіма й до донських козаків. Навесні 1648 укр. армія під командуванням Х. завдала нищівних поразок польськ. військам у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648*. Намагаючись широко розгорнути визвол. повстання, гетьман звернувся з універсалами до укр. народу із закликом піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Під час Нац.-визвол. війни гетьман особливу увагу приділяв питанням створення укр. армії та забезпечення її боєздатності. З цією метою він розробив і запровадив статут «Про устрій Війська Запорізького», видав мобілізаційні універсали до козацьких полків, займався питаннями матеріального забезпечення військ. Це дало можливість укр. армії 23.9.1648 розгромити королівські війська у битві під Пилявцями і розпочати визвол. похід на західноукр. землі (див. *Пилявецька битва 1648*). За короткий час козацькі полки під командуванням Х. зайняли міста Збараж, Броди, Старокосятинів. 26.9.1648 розпочалася облога Львова, а вже 5.10.1648 загоном М. Кривоноса здобули Високий Замок. 16.10.1648, одержавши викуп від міста, укр. армія вирушила в похід на Замостя. Після зняття облоги міста (14.11.1648) козацькі полки повернулися у Наддніпрянщину, і 17.12.1648 відбувся урочистий в'їзд Х. до Києва. У цей час продовжувалися переговори Х. з новим польськ. ко-

ролем Яном II Казимиром і одночасно посольства були відправлені у Московське царство, Трансильванію та Кримське ханство. Невдоволені результатами воєнних дій та умовами укладеного перемир'я, обидві сторони готувалися до продовження військ. дій. Наприк. червня 1649 укр. війська на чолі з Б. Хмельницьким розпочали облогу фортеці Збараж, для звільнення якої вирушила польська армія на чолі з Яном II Казимиром. Унаслідок переможної *Зборівської битви 1649* Х. уклав Зборівський мирний договір 1649 між Україною та Польщею, який передбачав обмеження тер. Української гетьманської держави землями Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводства, встановлював реєстр чисельністю 40 тис. чол., надавав амністію учасникам повстання, передбачав можливість повернення шляхти у свої маєтки тощо. Перерва у воєнних діях дала можливість гетьману зосередити зусилля на розбудові укр. державності: було встановлено козацький адм.-тер. устрій, зміцнювалися кордони держави, упорядковувалися фінанси, активізувалася зовнішньополіт. діяльність. 1650 Х. здійснив успішний похід на Молдову, унаслідок якого встановлено союзницькі відносини з молдовським господарем В. Лупулом (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*).

Успіхи політики гетьмана та зміцнення могутності України розцінювалися у Варшаві як загроза інтересам Речі Посполитої, і вже наприк. вересня 1650 польськ. уряд прийняв рішення продовжувати військ. дії. На поч. лютого 1651 польськ. військо розпочало наступ на Брацлавщину, але протягом лютого–березня 1651 зазнало ряд поразок від полковника І. Богуня і було змушене відступити до Кам'янца. Перебуваючи у цей час на Волині, гетьман продовжував активно готуватися до війни. За його наказом проведено загальну мобілізацію. У червні 1651 відбулася *Берестецька битва 1651*, яка закінчилася поразкою війська Х. Гетьман змушений підписати не вигідний для України Білоцерківський мирний договір 1651, який обмежував територію Гетьманської держави Київським воєводством і зменшував козацький реєстр до 20 тис. чол. Умови миру зумовили невдоволення козацтва, що призвело до відновлення воєнних дій навесні 1652. У травні 1652 укр. військо під командуванням Х. розгромило 25-тис. польськ. армію у *Батозькій битві 1652*. Протягом 1652–53 Х. продовжував воєнні дії проти польськ. військ. У складних військ.-політ. умовах Х. змушений був постійно шукати нових союзників для боротьби проти Польщі. Грабіжницька, зрадлива політика кримських ханів та пасивність Туреччини, з одного боку, непримиренність Речі Посполитої щодо Української держави – з другого, примусили Х. укласти 8.1.1654 на раді у Переяславі військ.-політ. союз між Гетьманщиною та Московським царством. Зважаючи на ряд непорозумінь і суперечок із керівником моск. посольства

Х. Бутурліним, Х. відправив посольство до царя з вимогою підтвердити права і привілеї Війська Запорізького («21 стаття Б. Х.»). 27.3.1654 у Москві були затверджені царем «Статті Б. Х.» (див. *Березневі статті 1654*), гетьману надіслано «жалувану» грамоту, що знаменувало укладення міждержавного договору між Україною та Росією. 1655 відбувся спільний похід укр.-моск. військ на Львів. У цей час дедалі більше загострювалися відносини гетьмана з царськими воєводами, які втручалися у внутрішні справи України, порушуючи досягнуті домовленості. Занепокоєний зміною зовнішньополіт. курсу Москви, яка пішла на примирення з Польщею (див. *Віленське перемир'я 1656*), Х. вирішив заручитися підтримкою Трансільванії та Швеції. У жовтні 1657 Х. уклав договір з Трансільванією про взаємодопомогу, за яким Юрій II Ракоці визнав за гетьманом право на «всю Русь до Вісли». У цей же час Х. активно налагоджував дипломатичні відносини зі шведським королем Карлом X Густавом. Активізувалися й відносини гетьмана з Молдовою, Валахією, Австрією та Бранденбургом. Проте раптова смерть гетьмана 27.7.1657 зупинила його величезну діяльність, спрямовану на об'єднання всіх укр. етнічних земель і зміцнення суверенітету Української держави. Х. похований 23.8.1657 в Іллінській церкві в Суботіві.

Р. Шуст (Львів).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (р. н. невід. – жовтень 1620) – чигиринський підстароста, батько Б. Хмельницького. Ймовірно, народився у с. Хмельнику на Перемишльщині. На поч. 17 ст. служив при дворі коронного гетьмана С. Жолкевського у м. Жовкві на Львівщині, потім – осадчим (засновником нових слобід) у курсунь-чигиринського старости Я. Даниловича. Згодом став чигиринським підстаростою, придбав хутір у Суботіві. За деякими даними, Х. певний час був сотником Війська Запорізького. Під час *Хотинської війни 1620–21* брав участь у поході на Молдову. Загинув у *Цецорській битві 1620*.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТИМІШ (Тимофій, Тимош; 1632–5(15)9.1653) – укр. військ. і політ. діяч під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. Старший син Б. Хмельницького. У лютому-березні 1648 внаслідок переговорів гетьмана Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III і укладення угоди про спільну боротьбу проти Польщі Х. залишили заручником у Бахчисараї. З 1648 Т. був чигиринським сотником і разом із батьком брав участь у походах укр. армії в Галичину, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, під час яких відзначився відвагою та хоробрістю. Після здобуття укр. військами столиці Молдови Ясс укладено укр.-молдов. союз, для зміцнен-

ня якого Х. одружився з дочкою В. Лупула – Розандою (див. *Р. Лупулівна-Хмельницька*). Союз України з Молдовою занепокоїв трансільванського кн. Юрія II Ракоці і волоського господаря М. Бесараба, які, об'єднавшись із загонами претендента на молдовський престол канцлера (логофета) Стефана Георгіцу, розпочали війну проти В. Лупула. У квітні 1653 об'єднані сили противників В. Лупула захопили Ясси і посадили на молдовський престол С. Георгіцу. На допомогу В. Лупулу прийшла укр. армія на чолі з Х., яка 21–22.4(1–2.5).1653 розгромила загоони С. Георгіцу під Яссами. Намагаючись закріпити успіх, Х. розпочав наступ на Волощину, проте 17.5 зазнав поразки у битві під Фінтою і змушений відступити. Намагаючись допомогти своєму тестеві, загоони якого було оточено об'єднаними волосько-польськ. силами у Сучавській фортеці (тепер Румунія), Х. на чолі 9-тис. козацького загону 10.8 прорвався до міста. 2(12).9.1653 під час захисту фортеці Х. було смертельно поранено. Після смерті Х. сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полк. І. Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив противника 9(19).9. підписати почесні умови перемир'я, за яким козаки в повному озброєнні вийшли із Сучави і забрали з собою тіло Х. 22.10. скорботний кортеж прибув до Чигирини. 27.12.1653 (за ін. дан., 30.12.) Х. поховали у церкві в Суботіві.

І. Підкова (Львів).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (бл. 1641–1685) – гетьман України (1657, 1659–63), гетьман Правобережної України (1677–81; 1685), молодший син Б. Хмельницького. Н. на хуторі Суботіві (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.). Деякий час навчався у Києво-Могилянській колегії. У квітні 1657 на старшинській раді, скликаній Б. Хмельницьким, 16-річний Х. був проголошений гетьманом України. Після смерті Б. Хмельницького козацька рада у Чигирині 23.8.1657 підтвердила це рішення. Оскільки ж Х. був ще молодим і не закінчив навчання у колегії, він за порадою старшини тимчасово склав владу. 25.10.1657 Генеральна військ. рада проголосила гетьманом генерального писаря І. Виговського. Союз із Польщею, невдоволення частини козацтва зовн. політикою І. Виговського та інтриги деяких старшин на чолі з Я. Сомком призвели до усунення його від влади (11.9.1659). На раді у Білій Церкві за підтримки промосковськи налаштованої частини старшини Х. було знову обрано гетьманом (згодом з'ясувалося, що на раді не було більшості). Слабовільний і нерішучий, не набувши військ. та політ. хисту, Х. постійно потрапляв у залежність від Московщини, Польщі або Туреччини. У жовтні 1659, скориставшись тяжким становищем України, моск. війська під командуванням князя О. Трубецького захопили Лівобережну Україну. Під тиском обставин Х. змушений підписати *Переяславські статті 1659*,

які значно обмежували державні права України. 1660 розпочалась нова війна між Польщею та Московщиною за укр. землі, в якій брали участь і укр. війська на чолі з Х. Военна кампанія моск. військ під командуванням В. Шереметєва на Волині, до яких приєднався за наказом Х. козацький корпус під проводом Т. Цецюри, завершилася нищівною поразкою під Чудновом на Житомирщині. 27.10.1660 Х. уклав з Польщею *Слободищенський трактат 1660*, за яким Україна відновила союз з Річчю Посполитою на умовах *Гадяцького договору 1658*. Проти політики Х. виступили, підбурювані Москвою, Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. 1661–62 кілька походів Х. на Лівобережжя завершилися невдачею. Після обрання весною 1662 на козацькій раді у Козельці (біля Переяслава) наказним гетьманом Лівобережної України переяславського полковника Я. Сомка почалися міжусобиці серед прибічників двох гетьманів. У січні 1663, відчуваючи власну неспроможність опанувати ситуацією, Х. зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. Жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли і Чигирини. 1664–67 Х. ув'язнений польськ. урядом у Марієнбурзькій тюрмі. Після звільнення деякий час жив в Уманському монастирі. 1670 (за ін. дан. – 1673) Х. захопили в полон кримські татари і відправили до Стамбула, де його було ув'язнено в Едичкульській в'язниці. Згодом Х. поселили в одному з грец. монастирів, де він обіймав посаду архимандрита. Під час *Чигиринських походів 1677 і 1678* тур. уряд, намагаючись захопити Україну, спробував використати для цієї мети Х. Турки проголосили Х. гетьманом і «князем малоросійської України» на правах султанського васала. Своєю столицею Х. обрав Немирів (тепер Вінницька обл.), звідки розсилав універсали, в яких титулував себе «князем сарматським, Малої Росії-України, вождем Війська Запорізького». 1678–79 Х. спробував з допомогою тур.-татар. війська встановити владу над Лівобережною Україною, але зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру 1681 Х. позбавлений гетьманства. 1685 тур. уряд знову проголосив його «гетьманом України», але незабаром за його наказом страчений у Кам'янці-Подільському.

І. Підкова (Львів).

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57) – всенародне нац.-визвол. повстання в Україні під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648–57 проти політ. влади Речі Посполитої, внаслідок якого була відновлена укр. державність (див. *Гетьманщина*).

Поразка козац. повстань наприк. 16 – у 1-й пол. 17 ст. та затвердження сеймом Речі Посполитої «*Ординації війська Запорізького реєстрового*» призвели до обмеження козац. самоврядування, скорочення реєстру, посилення соціальної експ-

луатації, нац. та реліг. гноблення укр. народу. Одночасно представники укр. старшини шукали шляхів відновлення колишніх вольностей та привілеїв. Найбільш активним виразником цих ідей став чигиринський сотник Б. Хмельницький, який навесні 1646 у складі козац. посольства вів переговори з польськ. королем *Владиславом IV Вазою* про участь козаків у майбутній війні з Османською імперією.

Восени 1647 Б. Хмельницький спланував напад на резиденцію урядового козац. комісара Я. Шемберка у Трахтемирові, однак змову було викрито, а її ініціаторів ув'язнено. Зумівши втекти з в'язниці, Б. Хмельницький разом з однодумцями вирушив на Запоріжжя, де на о. Томаківка почав гуртувати сили для військ. походу. На поч. 1648 Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорізького. Із Січі гетьман розсилав універсали, у яких закликав укр. населення до всенародного повстання. За дорученням Б. Хмельницького формувалися нові військ. підрозділи, закуповувалася зброя та військ. припаси. Одночасно Б. Хмельницький проводив переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільну боротьбу проти Польщі. Намагаючись виграти час для підготовки до воєн. дій та з'єднання з татар. ордою, Б. Хмельницький листувався з коронним гетьманом М. Потоцьким. У листах він висував традиційні вимоги, які відображали інтереси насамперед козац. старшини: скасувати сеймову «*Ординацію 1638*», відновити козац. привілеї, вивести з укр. земель коронне військо та дозволити мор. походи козаків на Кримське ханство і Османську імперію. У відповідь М. Потоцький 5.2.1648 розпочав військ. похід із Бара на Корсунь, звідки на придушення виступу Б. Хмельницького вислав загін із 2500 реєстрових козаків і 1500 жовнірів під загальним командуванням регімента С. Потоцького. Наприк. квітня 1648 козац. військо об'єдналось із ордою Тугайбея і вирушило назустріч загонам С. Потоцького. Поблизу р. Жовті Води (прит. Інгульця) на бік повсталих перейшли реєстрові козаки, що й вирішило долю *Жовтоводської битви 1648*. Польськ. військо зазнало поразки, а С. Потоцький загинув від ран. З-під Жовтих Вод козац. і татар. загоони вирушили на пн. з метою розбити осн. польські сили під командуванням М. Потоцького та М. Калиновського. Дізнавшись про плани противника, Б. Хмельницький заздалегідь зайняв позиції у Горіховій Діброві поблизу Корсуня. Потрапивши у пастку, польськ. коронне військо було знищено, а обидва гетьмани потрапили у полон. *Корсунська битва 1648* поставила Річ Посполиту на межу катастрофи. Шляхта покидала маєтки на укр. землях, відбувалося масове покозачення населення. За свідченням літопису Самовидця, «усе, що живо, піднялося в козацтво...». Повстання охопило всі укр. землі, на Сіверщині діяли загоони Петра Головацького, у Галичині – С. Височана, на Брацлавщині – Трифона

з Бершаді, на Уманщині – І. Ганжі, у володіннях магнатів Вишневецьких – М. Кривоноса. Їхні заго-ни приєдналися до армії Б. Хмельницького.

У травні 1648 помер король *Владислав IV Ваза*, і влада в Речі Посполитій тимчасово перейшла до гнєзневського архієпископа Мацея Лубенського. З ініціативи канцлера Єжи Оссолінського та православно-го магната А. Киселя розпочалися перего-вори з Б. Хмельницьким. Вимоги гетьмана (збільши-ти козацький реєстр до 12 тис., припинити бороть-бу за храми, поновити козац. вольності) засвідчи-ли, що на першому етапі нац.-визвол. війни у нього не було чіткої державницької програми. Час пере-говорів обидві сторони використали для орг-ції війська. Коронні збройні сили очолили В.-Д. За-славський, М. Остроріг і О. Конєцпольський, з сар-казмом прозвані козаками «періною, латиною і дитиною». Спонукуваний радикально налашто-ваною частиною козац. командування, Б. Хмель-ницький рушив з військом через Паволоч, Хмільник до Пилявців над Іквою, де 12(22).9.1648 розпоча-лася *Пилявецька битва 1648*, в якій козац. військо здобуло блискучу перемогу. Розвиваючи успіх, Б. Хмельницький спрямував наступний удар на Львів. 5.10.1648 загопи М. Кривоноса здобули Високий Замок, а після сплати мешканцями Льво-ва контрибуції укр. армія продовжила похід на зх. і дійшла до Замостя.

Одночасно у Речі Посполитій відбувався елек-ційний сейм, на якому мали обрати нового короля. Козац. чинник відіграв велику роль у передви-борчій боротьбі. Плекаючи ілюзію, що королівсь-ка влада може вирішити «українське питання», Б. Хмельницький підтримав кандидатуру Яна Казі-мира, якого й було обрано королем. Проте в сере-довищі польськ. шляхти перемогла магнатська партія, яка вимагала від королівської влади взяти реванш за поразки 1648. Наприк. грудня 1648 Б. Хмельницький урочисто вступив у Київ, де його вітали єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит С. Косов, послы Молдови, Туреччини, Семигород-дя, Волощини, укр. козаки, селяни та міщани. Саме у Києві гетьман вперше висловив польськ. послам свою державницьку програму: «Визволю я з ляд-ської неволі народ руський увесь... по Львів, Холм і Галич».

На поч. 1649 бойові дії між сторонами розпоча-лися на Волині й Поділлі, а влітку стало зрозумі-лим, що розв'язка конфлікту можлива лише у вирі-шальній битві. За цей час Б. Хмельницький провів військ. реформу, організувавши 150-тисячну армію, якій Річ Посполита могла протиставити 15-тисяч-не коронне військо. Загроза для козац. війська по-лягала в тому, що польськ. наступ проходив у різних напрямках, у Галичині й Волині формувалося по-сполите рушення під командуванням Адама Фіре-лея, у Польщі збирав сили король Ян Казимир, а з Литви на Україну рушило військо лит. гетьмана

Януша Радзивілла. Частина польськ. збройних сил знайшла захист у добре укріпленому Збаражжі, обо-роною якого керував магнат Я. Вишневецький. У серед. серпня 1649 Б. Хмельницький підступив до Зборова і нав'язав бій польськ. війську. Проте кан-цлер Є. Оссолінський зумів налагодити зносини з Іслам-Гіреєм III, який взяв на себе повноваження посередника у переговорах між гетьманом і коро-лем, чим врятував поляків від остаточного розгро-му. За цих умов був підписаний *Зборівський мир-ний договір 1649*, який відобразив в основних пун-ктах вимоги козаків, проте повністю ігнорував інте-реси селянства. Після укладення Зборівського договору стала помітною тенденція до відходу час-тини селянства від участі у бойових діях, наростан-ня стихійних виступів проти польськ. панів та єв-рейських орендарів.

Після поразок влітку 1649 Річ Посполита продов-жувала виношувати плани поновлення військ. дій проти України. Повернувшись із татар. полону, М. Потоцький очолив ту частину польськ. шляхти, яка прагнула розв'язати «українське питання» си-ловими засобами. В оточенні Б. Хмельницького не було чіткої програми подальших дій. Одна частина старшини схилилася до компромісу із поляками, прагнучи автономії у складі Речі Посполитої, інша висловлювалася за продовження війни до повної пе-ремоги. У різних місцевостях продовжувалися су-тички між шляхтою і козац. та сел. загонами. Стано-вище ускладнилося після спроби Речі Посполитої укласти військ. союз проти України з молд. господа-рем В. Лупулом. Восени 1650 відбувся перший похід укр. армії у Молдову. Внаслідок походу встановив-ся військ.-політ. союз обох країн, який за тогочас-ною традицією мав скріпитися шлюбом між сином Б. Хмельницького Тимошем та донькою В. Лупула Розандою (див. *Молдовські походи 1650 і 1652*).

У цей складний час Б. Хмельницький проводить перші держ. реформи, зміни тер.-адм. устрою, за-снування органів старшинського уряду (військ. ради, ради ген. старшини, полкової, сотенної та міської адміністрації, козац. судочинства), орг-цію фін. та податкової систем, які у сукупності твори-ли нову модель нац. держави.

Значну перешкоду в здійсненні майбутніх планів гетьмана становили бойові дії, які поновилися 1651. Особливо жорстокі бої з поляками розпочалися на Поділлі, де діяли шляхет. загопи під проводом гетьмана М. Калиновського. В ніч з 9 на 10.2. один із цих загонів напав на містечко Красне, під час обо-рони якого загинув полковник Д. Нечай. На поч. березня полк. І. Богуну біля Вінниці вдалося стрі-мати польськ. наступ і, завдавши кількох ударів, змусити польські війська втікати спочатку до Бара, а потім – до Кам'яця.

У серед. червня 1651 укр. армія і польське військо зійшлися поблизу м. Берестечка на Волині (див. *Берестецька битва 1651*). Внаслідок зради Іслам-

Гірея III та захоплення татарами в полон гетьмана Б. Хмельницького козац. військо опинилося у тяж-кому становищі. Керівництво армією взяв на себе полк. І. Богун, який наказав спорудити через не-прохідні болота три переправи й організував відступ козац. полків з поля бою.

У серпні 1651 укр. армія, зазнавши під час боїв значних втрат, під тиском польськ. і лит. війська була змушена відійти в р-н Білої Церкви. У таких умовах гетьман погодився розпочати переговори з королівським урядом, які завершилися укладенням *Білоцерківського мирного договору 1651*. За умо-вами договору більш як удвічі скорочувався козац. реєстр, утричі – підвладна йому тер., суттєво обмежувалися зовнішньополіт. функції гетьмана. Незважаючи на це, польськ. сейм не затвердив Біло-церківського миру, і 1652 бойові дії розгорнулися з новою силою. Вже у квітні Б. Хмельницький оголо-сив про початок нового походу. Цього разу загро-зу з боку Литви прикривала армія під командуван-ням полковника С. Пободайла, гол. сили зосереди-лись у р-ні Чигирини. Звідси Б. Хмельницький спря-мував частину війська на чолі з Т. Хмельницьким у Молдову, щоб змусити В. Лупула виконати союз-ницькі зобов'язання. Польськ. уряд вислав проти війська Т. Хмельницького 20-тисячний загін під ко-мандуванням польного гетьмана М. Калиновсько-го. 22–23.5. біля г. Батіг поблизу м. Ладижина відбулася *ген. битва, в якій козац. військо вщент розгромило польські хоругви* (див. *Батозька бит-ва 1652*). У цій битві загинули гетьман М. Кали-новський та бл. 8 тис. жовнірів. Молд. похід завер-шився шлюбом Т. Хмельницького з Р. Лупул. Од-нак у Молдові Т. Хмельницькому протистояла мо-гутня антиукр. коаліція, у боротьбі з якою він і загинув (див. *Сучавська оборона 1653*). Козац. військо було вимушене відступити з Молдови.

Протягом 1653 тривали бойові дії на Брацлав-щині, де козаки під проводом І. Богуна розгромили під Монастирищем військо С. Чарнецького. Восе-ни коронне військо потрапило в оточення під Жван-цем над Дністром (див. *Жванецька облога 1653*). Але й цього разу польські війська від повного зни-щення врятували татари. Кримський хан Іслам-Гірей III, підкуплений польськ. королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду.

За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на переговори і погодитися на умови польськ. уряду, оскільки дізнався про рішення Земського собору Моск. держави прийняти Військо Запо-різьке «під руку» царя Олексія Михайловича. 8.1.1654 відбулася Переяславська рада, на якій Б. Хмельницький та частина старшини склали од-носторонню присягу на вірність моск. цареві. Скла-дання присяги відбувалося в умовах невдоволення іншої частини козац. старшини і міщанства. За-порізькі козаки, духовенство на чолі з митрополи-том С. Косовим відмовлялися від складання прися-

ги, небезпідставно остерігаючись поширення моск. порядків на укр. землі.

Вимоги укр. сторони були затверджені у Москві в березні 1654 (див. *Березневі статті*). Загалом документ підтверджував незалежне становище Геть-манщини, однак окремі статті обмежували зовніш-ньополіт. компетенцію гетьмана та по-різному трак-тувалися суб'єктами договору.

Згідно з домовленостями, навесні 1654 Моск. держава розпочала війну проти Речі Посполитої. На допомогу союзникам Б. Хмельницький вислав 20-тисячний корпус козаків під командуванням І. Золотаренка. Спільно з моск. військом козаки здобули Смоленськ, Мінськ та Вільно, що насам-перед відповідало планам моск. царя. Спроби І. Зо-лотаренка запровадити на відвойованих землях козац. устрій наштотхнулися на опір моск. адміні-страції та воєначальників. Восени 1654 Річ Поспо-лита, уклавши союз із Кримом, спрямувала збройні сили на Поділлі і Брацлавщину. Населення краю й козац. полки чинили героїчний опір противнику.

На поч. 1655 відбулась запекла битва під Охмат-овим (Київщина), яка не принесла перемоги жодній із сторін (див. *Охматівська битва 1655*). У серпні-вересні 1655 Б. Хмельницький здійснив похід у Га-личину, який завершився розгромом польськ. вій-ська у Городецькій битві 29.10.1655, і в листопаді козаки удруге взяли в облогу Львів. Дізнавшись про наступ татар на Україну, Б. Хмельницький був змушений відійти під Озерну, а згодом у Подніпров'я.

У жовтні 1656 Моск. держава та Річ Посполита уклали Віленське перемир'я 1656. Укр. делегацію, на вимогу моск. сторони, не було допущено до ви-роблення умов перемир'я. Незважаючи на це, Б. Хмельницький не квапився розривати союз з Москвою, прагнучи утворити антипольську коалі-цію европ. держав. Успішна діяльність корпусу пол-ковника А. Ждановича завершилася включенням до складу Гетьманщини Волині, Турово-Пінщини та Берестейщини. Влітку 1657 деякі непорозумін-ня між А. Ждановичем і союзником Б. Хмельниць-кого семигородським князем *Юрієм II Ракоці* під час походу у Польщу та демагогічна агітація царсь-кого агента Желябуського призвели до відмови ча-стини козац. військ від продовження воєн. дій і по-вернення їх в Україну. Звістка про самовільний відступ корпусу А. Ждановича з Польщі тяжко вра-зила Б. Хмельницького і стала однією з причин його передчасної смерті 27.7.1657.

Нац.-визвол. війна укр. народу під проводом Б. Хмельницького привела до відновлення укр. дер-жавності, справила вирішальний вплив на її наступ-ний соц.-екон. і політ. розвиток, формування нац.-державницької ідеї та її практичної реалізації.

О. Мазур (Львів).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТОПИС – пам'ятка укр. історіографії і літератури 2-ї чв. 17 ст. Належить до

т. зв. місцевих літописів. Складений невідомою особою у м. Хмільнику Подільського воєводства (тепер Вінницька обл.). Автор літопису лаконічно реєстрував істор. події у *Правобережній Україні*, зокрема у Хмільнику 1636–50, а також факти буденного життя. Автор подав відомості про козак. повстання 1637–38 лід проводом *П. Павлюка й К. Скидана*, про перші роки Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького – битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо. Х. л. видано 1878.

М. Крикун (Львів).

«ХОДІННЯ В НАРОД» – рух демократичної молоді в Рос. імперії у 1870-х з метою революц. пропаганди на селі. Народницька інтелігенція, вірячи в революц. природу селянства і можливість підняти його на збройний виступ проти самодержавства, розглядала цей захід як етап підготовки сел. революції в Росії. Ідея «в народ» була висловлена О. Герценом 1861 в журн. «Колокол». Намагання зблизитися з народом як програмне завдання розглядали й ін. представники народницького руху (учасники «Землі і волі», чл. інститутського гуртка, долгушинці та ін.). У 1870-х необхідність «Х. в н.» підтримували у своїх роботах П. Лавров, М. Бакунін. Масова підготовка до «Х. в н.» розпочалась восени 1873. В народницьких гуртках йшов збір сел. одягу, вивчалися сел. ремесла, визначались маршрути руху народників. Було заготовлено значну кількість пропагандистської літератури. Особливо активно підготовка до «Х. в н.» проходила 1873–74 у «Київській комуні», чл. якої сподівалися підняти на рев. виступ укр. селянство. Навесні 1874 сотні народників рушили у село. Рух охопив 37 губ. Рос. імперії, зокрема всі укр. губ. Народники діяли у Київській, Харківській і Чернігівській губ., а також на Правобережжі та Пд. Найактивнішу діяльність розгорнули учасники трьох гуртків – «жербуністів», «Київська комуна» та одеських «чайковців». Пропагандисти закликали відбирати у поміщиків землю, відмовлятися від сплати викупних платежів, говорили про підготовку нар. повстання, поширювали різні популярні книжечки (деякі з них друкувались укр. мовою), які містили заклики до революції. Теоретично народницький рух базувався на ідеї «общинного соціалізму» (народники вважали сільську общину елементом майбутнього демократичного суспільства, для встановлення якого необхідно ліквідувати поміщиків і царську владу). Однак під час пропаганди народники не дотримувались єдиної програми. До кін. 1874 осн. сили народників були розгромлені, хоча рух продовжувався і 1875. Активних учасників «Х. в н.» засуджено за «Процесом 193-х». Всього з 1873 до поч. 1879 до відповідальності за революц. пропаганду притягнуто 2564 чол. Найбільш активними учасниками цього руху були В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, брати

В. і С. Жебуньови, С. Ковалик, С. Кравчинський, М. Муравський, С. Перовська та ін. У 2-й пол. 1870-х народники змінили тактику праці серед селянства у формі організованих «Землею і волею» поселень у сільській місцевості.

О. Сухий (Львів).

ХОДКЕВИЧ ІВАН (Ходкевич Івашко; р. н. невід. – 1484) – київ. воєвода. Походив з давньої боярської родини, що осіла на Київщині. 1466 брав участь у війні з Тевтонським орденом. З 1470 став надвірним маршалком Великого князівства Литовського. 1476 Х. призначено вітебським намісником, 1478 – луцьким старостою. З 1480 – київ. воєвода. Викрив змову князя *Михайла Олельковича*, Федора Бельського та Івана Гольшанського проти короля *Казимира IV Ягеллончика*. У жовтні 1482 під час нападу кримських татар на Київ разом із родиною потрапив у полон. Завдяки старанням короля *Казимира IV Ягеллончика хан Менглі-Гірей* відпустив його дружину, сина та доньку. Сам Х. помер у полоні.

Р. Шуст (Львів).

ХОДКЕВИЧ ЯН (бл. 1537–1579) – один із найбільших магнатів Великого князівства Литовського. Походив з давнього укр.-білорус. боярського роду. 1547–50 навчався у Кенігсберзі та Лейпцигу, перебував при дворі імператора Карла V (1516–56), брав участь у війні з Францією. Наприк. 1555 повернувся на батьківщину, 1559 отримав уряд стольника. Згодом, на прохання шляхти, був призначений жмудським старостою, з 1566 – адміністратор Інфляндії. Вороже ставився до укладення унії між Литвою та Польщею. Очолюючи лит. делегацію на сеймі у Любліні 1569, намагався не допустити переходу Волині та Київщини до складу Польщі. Після смерті короля *Сигізмунда II Августа* (1548–72) підтримував кандидатуру Генріха Валуа.

Р. Шуст (Львів).

ХОДКЕВИЧ ЯН КАРОЛЬ (1560–1621) – польськ. військ. і політ. діяч, великий гетьман лит. (1605–21). Походив із родини лит. магнатів. Учасник придушення *Наливайка повстання 1594–96*. 1601–05 Х. вів боротьбу проти шведів. 1605 польськ. війська на чолі з Х. розбили швед. армію під Кірхгольмом (Саласпілсом). 1612 польське військо під командуванням Х. зазнало поразки від нар. ополчення під проводом Мініна і Пожарського під Москвою. 1618 польсько-лит. армія під керівництвом Х. і королеви Владислава спільно з окремим козац. загоном на чолі з гетьманом *П. Сагайдачним* здійснила новий похід на Москву. Під час *Хотинської війни 1620–21* командував польськ. армією, яка обороняла фортецю Хотин від тур.-татар. військ. Помер у Хотині.

І. Підкова (Львів).

ХОДОРОВИЧ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (6.12.1858 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-лейтенант. Навчався у Київ. реальному уч-щі. Військ. освіту здобув у 2-му Костянтинівському військ. уч-щі (1877–79). Служив у лейб-гвардії Литовського полку. Після закінчення 1890 Миколаївської академії Генштабу направлений у Варшавський військ. округ, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 1-ї Донської козачої дивізії, пом. старшого ад'ютанта штабу округу, нач. штабу 33-ї піхотної дивізії, ком. піхотного Луцького полку. З 1904 – на Далекому Сході, учасник рос.-япон. війни, нач. військ. сполучень 3-ї Маньчжурської армії. З 1905 – ген.-майор. Наступного року переведений на службу у Київ. військ. округ. 1911 одержав звання ген.-лейтенанта, призначений нач. штабу Омського військ. округу. З 1916 – командувач Київ. військ. округу. Після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення постанов 2-го Всеукр. військ. з'їзду активно включився в роботу з українізації армії, формування нац. військ. частин. Зокрема, був одним з організаторів *першого Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького*. Восени 1917 відмовився від посади командувача округу. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХОЗАРИ – кочовий тюркомовний народ, який з'явився в Пн.-Сх. Європі після нашестя гунів (4 ст.). Кочували у Прикаспійських степах. Між 567 і 571 Х. були підкорені Зх.-Тюркським каганатом. У серед. 7 ст. створили власну державу – Хозарський каганат. 10 ст. після падіння Хозарського каганату змішалися з тюрко-половецькими племенами (див. *Хозарський каганат*).

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ – хозарська держава, що виникла у серед. 7 ст. у степах між Каспійським і Азовським морями внаслідок розпаду Зх.-Тюркського каганату. Столицею Х. к. до поч. 8 ст. було м. Семендер у Пн. Дагестані, а згодом м. Ітіль на Волзі. На чолі Х. к. стояли верховний володар-каган та цар-намісник, який фактично правив державою. Осн. видом діяльності хозар було кочове скотарство, розвивалось і землеробство. Столиця Х. к., м. Ітіль, стала важливим центром торгівлі й ремесла. У серед. 7 ст. хозари розбили болгар та гунів-савірів і на поч. 8 ст. заволоділи Пн. Кавказом, усім Приазов'ям і значною частиною Криму (відвоювали від Візантії). У залежність до хозар потрапила і частина слов'янських племен – в'ятичі, *радимиці*; *поляни*. 735 на Х. к. напали араби, які розбили хозарське військо, примусили кагана і його оточення (державну верхівку) прийняти іслам. Наприкін. 8 – на поч. 9 ст. кн. Обадія проголосив держ. релігією іудаїзм, який, проте, загального поширення не набув. Наприк. 9 ст. у хозар з'явився серйозний суперник – *печеніги*, які захопили Пн.

Причорномор'я і в 895 вигнали залежних від Х. к. мадьяр на придунайські землі. Проте осн. силою, яка наприк. 9–10 ст. вела боротьбу з Х. к., стала Київ. Русь. 883–85 київ. кн. Олег, поширивши свою владу на придніпровські племена (поляни, радимичі, сіверяни), визволив їх з-під залежності від хозар. 913–14 і 943–44 через землі хозар проходило рус. військо, яке йшло у похід до Каспійського моря. 964–65 князь *Святослав Ігорович* здійснив похід на Волгу і розгромив Х. к. Після цієї поразки хозари потрапили під владу Хорезму і прийняли іслам. З кін. 10 ст. Х. к. перестав існувати.

ХОЛМЩИНА (Забужжя) – іст.-етногр. область, що займає тер. на зх. від середньої течії Зх. Бугу (тепер тер. Польщі). Отримала назву від м. Холма (тепер Хелм), заснованого у серед. 30-х 13 ст. галицько-волинським кн. *Данилом Романовичем Галицьким*. Х. займає частину Волинсько-Люблінської височини, обмеженої зі сх. і пн. Західним Бугом, частину Підляської низовини на пн. і Надсянської низовини на пд.-зх. Зх. межа Х. частково проходить по р. Вепр – правій прит. Вісли. Площа Х. – бл. 6500 кв.км. Тер. Х. була заселена з часу кам'яного віку (бл. 40 тис. р. тому). У серед. і 2-й пол. 1 тис. до н. е. тут проживали літописні давньоукр. племена дулібів і бужан, яким належали *Червенські городи*. З 980-х Х. входила до складу Київ. держави. З поч. 13 ст. – до Володимирського князівства, з серед. 13 ст. до 1340 – до *Галицько-Волинського князівства*. Холм у 1230–60-х був столицею Галицько-Волинського князівства. Х. зазнала нападів татаро-монголів у серед. і 2-й пол. 13 ст. 1340–77 Х. перебувала під владою Литви. Боротьбу за володіння холмськими землями вели галицько-волинські, польські та лит. князі. 1377–87 Х. залежала від Угорщини. 1387 остаточно перейшла під владу Польщі, в складі якої перебувала до 1795. З 15 ст. існувала Холмська земля (пов. Холмський і Красноставський), яка входила до складу Рус. воєводства. 1648 на Х. перебували війська *Б. Хмельницького*. На межі 17–18 ст. тут відбувались сутички між польськ. і швед. військами. Після 3-го поділу Речі Посполитої Х. приєднали до Австр. імперії. 1809–15 – у складі Варшавського герцогства, 1815–1914 – Королівства Польськ., яке було частиною Рос. імперії. Екон. і соц.-політ. розвиток Х. відрізнявся від розвитку Галичини та ін. укр. земель. На тер. Х. діяла польська адміністрація, польська мова була урядовою. Велику роль у житті укр. населення Х. відіграла церква. Холмська єпархія, створена *Данилом Галицьким*, з 1240 перебувала в м. Холмі. Холмськими єпископами були *М. Терлецький* (1628–49), *Я. Суша* (1652–87), *П. Володкевич* (1731–56) та ін. На Х. діяли братства і церк. школи, духовна семінарія у Холмі. Греко-католицька церква підпорядковувалась Галицькій митрополії, з 1839 – безпосередньо Риму.

З 1830-х значний вплив на церк. справи в цих землях мав уряд Росії. Після поразки Польського повстання 1863–64 посилювався вплив рос. мови в урядових установах, освіті, в церк. справах. 1875 рос. цар *Олександр II*, на пропозицію греко-католицького духовенства (о. М. Попеля), включив Холмську єпархію до Варшавської православної єпархії, яку перейменовано на Холмсько-Варшавську єпархію. Греко-католицькі священники, які не перейшли у православ'я, зазнавали утисків з боку царської адміністрації. Після революції 1905–07 в Росії бл. 200 тис. чол. у Х. прийняли римо-католицьку віру (цих українців називали калакутами). 1905 утворено Холмську єпархію, яку очолив відомий противник унії Євлогій Георгієвський. 1885–1917 культ. діяльність проводило Холмське православне братство, яке видавало тижневики «Братська бесіда» і «Холмская жизнь», а також «Холмские народные календари», які вміщували статті рос. та укр. мовами. На поч. 20 ст. розвивалась нар. освіта. У Холмі та в м. Білій діяли вчительські семінарії, розгортався нац. рух. На пропозиції Холмського братства Держ. Дума Росії 23.6.1912 прийняла закон про утворення Холмської губ., яка охоплювала повіти Люблінської та Седлецької губ., заселених в осн. українцями. Холмська губ. повинна була підпорядковуватись безпосередньо Міністерству внутр. справ Рос. імперії. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

1914–19 становище в Х. було складне. Влітку 1915 на Х. відбувались активні бойові дії між австро-угор. і рос. військами. Рос. армія провела насильну евакуацію укр. населення в глиб імперії, знищила велику кількість сіл, пам'яток культури. На Х. залишилось бл. 30 тис. укр. населення. Австро-польська адміністрація, незважаючи на звернення Загальної Укр. Ради, не дозволила українцям вести культ.-осв. роботу. Відродження Укр. держави у підросійській Україні сприяло посиленню нац. руху серед холмщан, переселених у Росію. В квітні 1917 в Києві відбулась нарада представників укр. населення Холмщини, пізніше – Всехолмський з'їзд, на якому було обрано Холмський губ. виконавчий комітет. 27.11.1917 УЦР ухвалила резолюцію про приналежність Х. і Підляшшя до *Української Народної Республіки*. За *Берестейським миром 1918* Х. і Підляшшя в межах колишньої Холмської губ. визнані складовою частиною УНР. Однак під тиском польськ. політ. кіл царський уряд не допустив у Х. призначеного гетьманом П. Скоропадським губернського комісара О. Скоропис-Йолтуховського з його адміністрацією. На поч. листопада 1918 польські збройні сили зайняли тер. Х. і Підляшшя. Більшість депортованого в Росію населення після війни повернулось у Х.

1919–39 Х. перебувала в складі Польщі. *Ризький договір 1921* узаконив польську окупацію цих земель. Польська влада переслідувала українців,

навчання велось польськ. мовою, масово закривались церкви. Незважаючи на шовіністичну політику польськ. уряду, укр. населення продовжувало відстоювати свої права на розвиток нац.-культ. життя. У міжвоєн. період засновано культ.-осв. т-во «Рідна хата», діяли численні кооперативи, молитовні доми (влада забороняла відкриття церков). На виборах 1922 до польського сейму було обрано 5 укр. депутатів від Х.

З вересня 1939 до червня 1944 землі Х. перебували під нім. окупацією і належали до Ген. губернії. 1939–41 у Х. відкрито укр. школи, культ.-осв. організації, Укр. осв. т-ва (УОТ), православні церкви. У Холмі створений Укр. допоміжний комітет, який здійснював керівництво укр. культ.-нац. життям і координував свою діяльність з *Українським Центральним Комітетом* у Кракові (голова – *В. Кубійович*). 19.5.1940 укр. громаді повернули православний собор у Холмі, відновила діяльність УАПЦ і Холмська єпархія, висвячено на архієпископа (з 1944 – митрополита) І. Огієнка (Іларіона). 1942–44 на Х. діяло польське збройне підпілля (пізніше – Армія Крайова), яке проводило терористичні акції проти жителів укр. сіл та інтелігенції. З метою самозахисту укр. населення на Грубешівщині організувало загони самооборони, які пізніше увійшли до складу *Української повстанської армії*. 1943 на Х. діяли радянські партизани. У липні 1944 Х. зайняли рад. війська. У Холмі перебував польськ. уряд – Комітет нац. визволення. У серпні 1945 було встановлено кордон між ПНР і УРСР по колишній *Керзона лінії*, який залишав Х. у складі Польщі. 3.9.1944 між урядом УРСР і Комітетом нац. визволення у Любліні підписана угода про добровільне переселення українців з ПНР в Україну, поляків – з УРСР до Польщі. Протягом жовтня 1944–серпня 1946 з Х. і Підляшшя в УРСР переселилось бл. 193 тис. чол. Невелика кількість українців (бл. 30 тис. чол.), що залишилася на пд.-сх. Грубешівщині та у пов. Біла Підляска і Володава, 1947 була насильно депортована в новостворені на кол. нім. землях воєводства – Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське (див. «*Вісла операція*»). У 1960-х бл. 12 тис. переселенців з Х. повернулися на рідну землю. Церк. і культ. життя незначної кількості українців у Х. зосереджене в окремих церквах Польськ. православної автокефальної церкви.

М. Пелешишин (Львів).

ХОЛОДНИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (18.12.1876 – 7.6.1930) – визначний укр. маляр, громад. і пед. діяч, учений-хімік. Н. у Переяславі Полтавської губ. Закінчив 4-ту Київ. гімназію (1894) та природничий відділ фізико-матем. ф-ту Київ. ун-ту (1898). Мистецьку освіту здобув у Київ. рисувальній школі М. Мурашка. Працював викладачем у приватних київ. гімназіях, проводив хім. аналізи у лабораторі-

ях проф. М. Бунге. 1899–1917 працював асистентом, викладачем і професором на кафедрі фізики Київ. політех. ін-ту. 1906–17 – директор комерц. школи першого Т-ва вчителів Києва.

Був одним із організаторів та діяльним чл. Київ. т-ва «Просвіта». Працював у природничо-тех. секції Київ. наук. т-ва і був одним із ред. зб. секції. Належав до ТУП. На *Всеукраїнському національному конгресі* Х. обрали чл. УЦР від просвітницьких орг-цій Києва. Входив до складу *Малої Ради* від УПСФ. У березні 1917 був серед організаторів Т-ва шкільної освіти і Всеукр. учительської спілки. У період УНР доби УЦР та *Директорії УНР* – тов. ген. секретаря (міністра) нар. освіти. Після еміграції уряду УНР Х. опинився в польськ. таборі для інтернованих осіб у Тарнові. 1921 переїхав до Львова, де став співзасновником Гуртка діячів укр. мистецтва й учасником його виставок. Своїми малярськими роботами львів. періоду зажив світового визнання (ікони й вітражі Успенської церкви, іконостас і фрески Духовної семінарії у Львові, ікони в церквах сіл Раделичі, Хололів, Боршевичі, Зубрець, вітражі церкви в Мразниці). Автор худож. полотен «Дівчина і пава», «Івасик і відьма», «Вітер», «Катерина», «Похмурий день», «Виїзд із замку», «Похід князя Ігоря на половців», «Ой у полі жито», портретів В. Самійленка, А. Ніковського, Ю. Романчука, о. Й. Сліпого, Д. Вітовського, М. Безручка, Ю. Тютюнника та ін. Як хімік здійснював пошуки тех. засобів вдосконалення малярської техніки. Помер у Варшаві.

В. Верстюк, Т. Осташко (Київ).

ХОЛОДНИЙ ЯР – урочище в лісі неподалік м. *Чигирин* (тепер Черкаська обл.). 1730–40 Х. Я. став одним з місць, де створювались гайдамацькі загони для збройної боротьби за нац. визволення України. У ці роки в Х. Я. організували свої військ. табори гайдамацькі загони під проводом *М. Гриви*, *І. Жили*, *Г. Голого*. Восени 1767 запорізький козак *М. Залізняк* зібрав у Х. Я. загін повстанців. Навесні 1768 гайдамаки на чолі з *М. Залізником*, вирушивши з Х. Я., розпочали у *Правобережній Україні* велике нац.-визвол. повстання – *Коліївщину*. Під час укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 Х. Я. став центром антибільшовицького повстанського руху. Укр. повстанці діяли в р-ні Черкас, Чигирин, Знам'янки. 1920–22 у Х. Я. діяли повстанські загони отаманів Загороднього, Петренка, Хмари, Ламайярмо, Нагірного, Деркача та ін. Один із найбільших повстанських загонів, який базувався на околицях Х. Я., очолював учитель із с. Мельники В. Чучупака. Під час білогвардійської окупації в околицях Х. Я. діяли повстанці, які активно боролися з денікінцями. На Чигиринщині була створена «Чигиринська республіка» на чолі з отаманом Коцуром. 1941–43 у Х. Я. перебував рад. партизанський загін під командуванням П. Дубового.

ХОЛОПИ – 1) У Київ. державі та пізніше (до 18 ст.) в Моск. царстві категорія залежного населення, яка за своїм правовим становищем була близькою до рабів. 11–12 ст. термін «холопи» вживався для означення різних категорій залежних людей, особливо рабів. Х. ставали внаслідок полону, одруження з холопом чи холопкою, самопродажу, продажу за борги і народження від невільних батьків. Згідно із законом, Х. не мали жодних юрид. прав. Господар міг необмежено розпоряджатись Х.: продати, вбити, віддати за борги, подарувати. За часів Київ. Русі з Х. складалася челядь. Частина Х. використовувалась на військ. та адм. службі, займалась землеробством і ремеслом. У 15–16 ст. Х. поступово почали перетворюватись на кріпаків. 1722–24 після запровадження в Рос. імперії подушного податку Х. стали складовою частиною всієї маси кріпосних селян. 2) У Речі Посполитій Х. (хлопи) – заг. назва залежного селянства.

ХОМЕНКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (25.3.1867 – р. см. невід.) – військ. діяч *Гетьманату*, віце-адмірал. 1887 закінчив Мор. корпус. Служив на Далекому Сході старшим офіцером крейсера «Новик» і «Азия». Брав участь у рос.-япон. війні 1904–05. Після війни командував крейсером «Абрек», навчальним судном «Ринда». З 1911 – комендант Кронштадтського порту, контр-адмірал (1912). У роки Першої світової війни 1914–18 – ком. транспортної флотилії Чорномор. флоту (1915). На службі в укр. ВМФ з 1918. За Гетьманату Х. очолював демобілізаційну комісію Чорномор. флоту. 1919–20 служив у Червоній армії.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ХОМИШИН ГРИГОРІЙ (25.3.1867 – 24.12.1947) – єпископ Укр. греко-католицької церкви. Н. у с. Гадинківці Гусятинського пов. в Галичині. Богословську освіту здобув у Львові та Відні. Доктор теології (1899). У листопаді 1893 висвячений у сан священника. Протягом 1902–04 був ректором Львів. духовної семінарії. З 1904 – Станіславський єпископ. 1907 заснував духовну семінарію у Станіславі. Сприяв діяльності реліг. орг-цій, протегував *Українській католицькій народній партії*. Започаткував видання квартальника для священників «Добрий пастир» (1931–39). Мав вплив на видання газ. «Нова зоря», органу УКН. Створив мережу читалень «Скала». Значної уваги надавав налагодженню харитативної діяльності. З цією метою створив кооп. орг-цію «Священнича самопоміч», «Дієцезіальний фонд», «Товариство Івана Милостивого». У міжвоєн. період Х. відстоював політику «нормалізації» стосунків українців з польськ. державою, за умови надання укр. землям автономного статусу. Згодом, з огляду на політику польськ. уряду, відмовився від своїх поглядів. У церк. житті Х. дотримувався пролатинського спрямування. 1916

здійснив невдалу спробу запровадити григоріанський календар, 1921 – обов'язковий celibat для греко-католицького духовенства своєї єпархії. 1946 заарештований рад. каральними органами і засуджений до 10 років примусових робіт за «антинародну діяльність». Помер у київській тюрмі.

Р. Шуст (Львів).

ХОРВАТ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (р. н. невід. – 1780) – ген.-лейтенант рос. служби. Походив із сербських дворян. У серед. 18 ст. під його проводом відбувалося переселення сербів з Австрії на пд. України. 1751 Х. прибув до Києва з першою групою емігрантів (218 чол.), для поселення яких було надано землі у межах річки Дніпра і Синюхи (тер. сучас. Кіровоградської обл.). 1752 призначений правителем Нової Сербії та ком. Новосербського корпусу, до складу якого входили гусарський і піхотний полки (у гусарському полку його родині надали право спадкового полковництва). Приєднав до Нової Сербії значну частину земель Запоріжжя. Неодноразово звинувачувався у зловживанні владою (розкраданні держ. коштів і земель) і знущанні над поселенцями, за що 1763 позбавлений усіх чинів і засуджений на довічне заслання до Вологди. У 1770-х, завдяки клопотанню ген. П. Текелія, повернувся у Єлисаветградську пров., де і помер.

О. Посуцько (Дніпропетровськ).

ХОРТИЦЯ (колишня – Велика Хортиця) – острів на Дніпрі. Входить у міську смугу м. Запоріжжя. Довжина – 12 км, ширина – 2,5 км. Заг. пл. – бл. 2650 га. Вперше згадується у праці *Константина VII Багрянородного* «Про управління імперією» (серед. 10 ст.) під назвою о. Святого Григорія. За часів *Київської Русі* острів був важливим торг. пунктом. Сюди ввозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя і грец. колоній – різні цінні товари. В Іпатівському літопису 1103 Х. згадується як місце, де збирались рус. дружини перед походом на половців. На пн. від Х. біля дніпрового порога Вільного знаходився о. Мала Х. Бл. 1552 на Малій Х. *Д. Вишневецький* заснував першу Запорізьку Січ. У січні 1557 на Хортицьку Січ напала татар. орда, але змушена була відступити. Влітку 1557 об'єднане тур.-татар. військо зруйнувало козац. укріплення на о. Мала Хортиця. 1596–1648 на Х. перебувала залога реєстрових козаків. 1648 *Б. Хмельницький* розгромив на острові польськ. військ. загін. До 1775 Х. входила до складу володінь Запорізької Січі. 1735–39 під час рос.-тур. війни на острові збудовано укріплення, залишки яких збереглися до наших днів. 18.9.1965 Х. перетворено на іст.-культ. заповідник. Тут розташований Музей історії запорізького козацтва.

О. Кривошій (Запоріжжя).

ХОРГІ МІКЛОШ (Горті; 18.6.1868 – 9.2.1957) – угор. держ. діяч. Н. у м. Кендереші (Угорщина).

З 14 років навчався у Віденській мор. академії, після її закінчення розпочав кар'єру мор. офіцера. 1909–14 – мор. ад'ютант цесаря *Франца Йосифа I*. Під час Першої світової війни 1914–18 брав участь у бойових діях, проявив себе здібним ком. 14.5.1917 командував австро-угор. флотом у битві при Отранто. З травня 1917 – адмірал. З січня 1918 – головнокоманд. австро-угор. флоту. Після встановлення в Угорщині комуністичної диктатури *Бели Куна* у травні 1919 Х. у м. Шегеді створив альтернативний уряд та організував за підтримки Франції Нац. армію. У серед. листопада 1919 війська Х. здобули Будапешт. У січні 1920 обраний чл. угор. парламенту, який 1.1 проголосив Угорщину монархією. Х. призначено регентом з фактично необмеженою владою при королі *Карлі*. Встановлена в Угорщині диктатура Х. була однією з перших фашистських диктатур у Європі, хоча й мала свої особливості (на відміну від інших фашистських диктаторів, Х. опирався, в першу чергу, не на середній клас, а на великих землевласників). У 1920–30-х зовнішньополіт. курс Х. був спрямований на зближення з Італією та Німеччиною. 15.3.1939 за наказом Х. угор. війська окупували *Карпатську Україну* і встановили там жорстокий терористичний режим. З наближенням рад. військ до Будапешта 16.10.1944 Х. виїхав до Берліна. 4.5.1945 у Тіролі здався амер. військам. Союзницьке командування не розглядало Х. як військ. злочинця і дозволило йому оселитися у Зх. Європі. На запрошення португальського диктатора *А. Салазара* Х. з родиною оселився у м. Ешторілі (Португалія). 1956 виїхав друком його мемуари. Помер і похований в м. Ешторілі.

К. Бондаренко (Львів).

ХОРУНЖИЙ (від хоругва – прапор) – 1) У середньовічній Польщі спочатку прапорносець, який охороняв військ. стяг (хоругву), пізніше – особа, яка очолювала військ. підрозділ (див. *Корогва*). З 14 ст. посада і чин при польськ. королівському дворі – великий коронний і надвірний Х. З 15 ст. у Польщі й Литві – посадова особа, яка очолювала шляхетське ополчення кожного воєводства. 2) В Україні у 17–18 ст. – ген. Х. – чл. *генеральної старшини*, який відав військ. справами і в урочистих випадках тримав хоругву (див. *Генеральний хорунжий*). У кожному полку і сотні були полкові й сотенні Х. Відав стройовою частиною, носив і охороняв полкову хоругву або курінний значок – невеликий прапор. Входив до складу паланкової та курінної старшини. 3) У роки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 – військ. звання в Армії УНР, що відповідає підпоручнику.

О. Кривошій (Запоріжжя).

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1620–21 – війна Османської імперії проти Польщі. Воєн. дії розпочала Туреччина з метою загарбання польськ. і укр. зе-

мель. У *Цецорській битві 1620* польські війська були вщент розгромлені тур. армією. Під час битви загинув коронний гетьман *С. Жолкевський*, частина польськ. воєначальників потрапила у полон. Навесні 1621 султан *Осман II*, зібравши понад 150-тис. армію з 60 гарматами і 4 бойовими слонами, рушив на Молдову. До тур. війська приєдналася 60-тисячна кримська орда. Опинившись у катастрофічному становищі, польськ. уряд звернувся до укр. козаків із закликом узяти участь у війні проти Туреччини, обіцяючи їм розширити права і привілеї. Польськ. сейм ухвалив козац. реєстр у 20 тис. чол. з платнею 100 тис. злотих на рік. Розуміючи, яку небезпеку становить тур.-татар. агресія не лише для польськ. земель, але і для України та всієї Європи, козаки вирішили прийняти пропозицію сейму про спільну боротьбу проти турків. 15–17.6.1621 в урочищі *Суха Діброва* на Черкащині відбулася козац. рада, що висловилася за негайний виступ козац. війська у похід. Рада також прийняла рішення вислати до Варшави делегацію на чолі з *П. Сагайдачним* та єпископом *Й. Курцевичем-Коріятовичем*, яка мала добитися від польськ. уряду відновлення вищої православної ієрархії в Україні. У той же час козац. військо (41 тис. чол.) на чолі з гетьманом *Я. Бородавкою* вирушило до Молдови назустріч тур.-татар. армії. Коронна армія, яка налічувала 30 тис. чол. під командуванням лит. гетьмана *К. Хоткевича*, розташувалася навпроти Хотина. Незабаром туди з боями підійшли козаки. Після усунення з гетьманства *Я. Бородавки*, налаштованого вороже до поляків, і обрання гетьманом *П. Сагайдачного* укр. військо 24.8(1.9) з'єдналося з польськ. армією під Хотином. Ще з 23.9.1621 тур.-татар. частини повели запеклі атаки на козац. табір. Втрати противника в цих боях становили 20 тис. чол. Відбивши один із штурмів, козаки перейшли у контрнаступ і, увірвавшись до табору ворога, знищили майже всі гармати. 18(28).9 тур.-татар. підрозділи розпочали ген. наступ на позиції укр.-польськ. військ, проте фланговими ударами козац. полків були зупинені. Втративши бл. 80 тис. чол. і не досягнувши жодного успіху, тур. командування було змушене піти на переговори та укладення мирного договору. Хотинська битва, що тривала до 23.9(3.10), завершилась перемогою об'єднаної укр.-польськ. армії. 23–25.9(3–5.10).1621 між Туреччиною і Річчю Посполитою укладено *Хотинський мир 1621*. Вирішальну роль у воєн. поразці Туреччини у Х.в. відіграло укр. козацьке військо. Героїчна боротьба укр. козаків розвіяла міф про непереможність тур. армії, ліквідувала небезпеку іноз. поневолення укр. та польськ. народів і зупинила експансію Османської імперії у Європу.

І. Підкова (Львів).

ХОТИНСЬКИЙ МИР 1621 – мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, який

завершив *Хотинську війну 1620–21*. Укладений 9.10.1621. За умовами Х. м. припинялася польсько-тур. війна і встановлювався кордон по р. Дністер. *Кримське ханство* і Туреччина зобов'язувались не нападати на укр. та польські землі. В свою чергу, Польща за Х. м. віддавала васалу тур. султана – Молд. князівству Хотин і зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів заporожчів на кримські й тур. володіння. Умови Х. м. викликали невдоволення серед укр. козацтва і спричинили наростання нової хвилі нац.-визвол. боротьби в Україні.

ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 – нац.-визвол. повстання населення Хотинського пов. в *Бессарабії* проти рум. окупантів. 13.1.1918 рум. війська під командуванням ген. *Бручану*, незважаючи на активний опір укр. населення та офіц. протест міністра закорд. справ УНР *Д. Дорошенка*, окупували Бессарабію. Почалися масові арешти та розстріли укр. громад. і політ. діячів, репресії щодо місцевого укр. населення. 23.1.1919 у Хотинському пов. вибухнуло антирум. повстання. Повстанці здобули Хотин і за три дні визволили тер. всього пов. Для керівництва повстанням була створена Хотинська Директорія, до складу якої увійшло 5 чоловік (голова – *М. Лискун*, секретар – *Л. Токан*). Під час Х. створено три повстанських полки: *Рукшинський*, *Анадольський*, *Данковецький*. *Директорія УНР* через свого представника *І. Маєвського* допомогла повстанцям зброєю та військ. спорядженням, проте критичне становище на укр.-більшовицькому фронті не дозволило уряду УНР надати військ. допомогу Хотинській Директорії. У січні 1919 рум. командування, підтягнувши значні сили, розпочало наступ проти укр. повстанців. 1.2.1919 після запеклих боїв рум. підрозділи захопили Хотин. Бл. 4 тис. повстанців разом із 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за р. Дністер на Поділля. Рум. каральні загони жорстоко розправилися з укр. населенням Хотинщини. Спалено десятки сіл (*Рукшин, Недобоївці, Ширівці, Ставчани, Керстенці* та ін.). Понад 15 тис. селян розстріляно або замордовано.

І. Крецул (Львів).

ХОТКЕВИЧ ВОЛОДИМИР ГНАТОВИЧ (11.4.1913 – 9.7.1982) – укр. фізик. Н. у Києві. Син *Г. Хоткевича*. 1930 вступив у Харківський мех.-машинобуд. ін-т (закінчив 1935 і одержав спеціальність інженера-дослідника в галузі фізики). 1932–50 працював в Укр. фізико-тех. ін-ті (УФТІ): препаративатор, лаборант, інженер. З 1938 – старший наук. співробітник. Наук. роботу розпочав під керівництвом проф. *Л. Шубникова* і проф. *Б. Лазарева*. Перша наук. публікація, присвячена тепломості надпровідних сплавів, з'явилася 1936. З 1941 перебував в евакуації у м. Алма-Ата (Казах-

стан). 1943 захистив кандидатську дисертацію у Казахському ун-ті. 1944 повернувся в Харків, узяв активну участь у відновленні криогенної лабораторії УФТІ. 1951–54 – доцент, 1954–58 – проф. фіз.-мат. ф-ту Харківського ун-ту. 1958–63 – зав. кафедрою, 1959–63 – декан фіз.-мат. ф-ту. 1954 захистив докторську дисертацію, 1956 затверджений у званні професора. 1963–66 – проректор ун-ту з наук. роботи. 1966–75 – ректор Харківського ун-ту. З 1975 – зав. кафедрою експериментальної фізики, з 1979 – зав. кафедрою фізики низьких температур. З 1967 – чл.-кор. АН УРСР. Опублікував понад 200 робіт із фізики металів, проблемам вищої школи. Під його наук. керівництвом захищено 15 канд. дисертацій. 1969 обраний почесним доктором Познанського ун-ту ім. А. Міцкевича (Польща).

С. Куделко (Харків).

ХОТКЕВИЧ ГНАТ МАРТИНОВИЧ (псевд. – Гнат Галайда, Георгій Хвилинський та ін.; 19(31).12.1877 – 8.10.1938) – укр. письменник, мистецтвознавець, музикант, актор, режисер, діяч нац. руху. Н. у Харкові. 1900 закінчив Харківський технологічний ін-т, інженер-технолог. Під час навчання брав участь у заходах Укр. студ. громади, студ. виступах 1899, за що був тимчасово виключений з ін-ту. В наступні роки був одним із лідерів укр. культ. руху в Харкові, проводив нелегальну роботу. Відіграв визначну роль у відродженні кобзарського мистецтва. 1902 організував виступ кобзарів і лірників на 12 археол. з'їзді в Харкові. Був засновником і керівником аматорських укр. театрів на Харківщині: сел. у Дергачах (1895), Печенігах (1900) та першого робітн. в Харкові (1901). На поч. 20 ст. разом з *Д. Антоновичем*, *Б. Камінським*, *О. Катренком* створив у Харкові видавничу спілку під колективним псевд. «*Вс. І. Гуртом*», яка випустила 14 творів *Т. Шевченка*, *І. Франка* та ін. Заснував і очолив видавничу укр. комісію при Харківському т-ві грамотності. Літ. діяльність розпочав 1897 (оповідання «*Грузинка*» у львів. журн. «*Зоря*»). 1902 у Харкові вийшла перша зб. творів *Х.* під назвою «*Поезії в прозі*». Згодом багато друкувався в укр. літ. альманахах і часописах («*Літературно-науковий вісник*», «*Рідний край*», «*Рада*», «*Село*» та ін.). Твір *Х.* «*Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян*» – гостра політ. сатира на тогочасну харківську владу – поширювалася в нелегальних виданнях Рев. укр. партії. Під час рос. революції 1905–07 *Х.* став організатором і головою Центр. орг. (страйкового) комітету Харківсько-Миколаївської залізниці, обраний делегатом Всерос. з'їзду залізничників. Під час грудневого повстання 1905 перебував у Москві, після придушення якого в січні 1906 змушений емігрувати до Галичини. В с. Краснолово (тепер Івано-Франківська обл.) організував Гуцульський театр, з яким бага-

то гастролював по Галичині, Буковині та Польщі. 1912 повернувся у Наддніпрянську Україну. Був заарештований у справі «*Люботинської республіки*» 1905, згодом звільнений «за недоведеністю злочину». 1913 редагував журн. «*Вісник культури і життя*». У роки Першої світової війни очолював літ.-наук. відділ Укр. т-ва ім. Г. Квітки-Основ'яненка в Харкові. Наприк. березня 1916 *Х.* як «особливо шкідливого елемента» вислано за межі України: до Белгорода, потім – до Воронежа. У березні 1917 очолює Укр. орг. комітет у Харкові, у квітні 1917 увійшов до складу Укр. губ. ради. Згодом відійшов від політ. діяльності. Був організатором і викладачем учительських курсів з українознавства в Харкові, працював у архіві. 1920 – на поч. 1930-х викладав укр. літературу в зооветтехнікумі. З 1926 вів клас бандури в муз. ін-ті в Харкові. 1927 займався орг-цією Держ. капели бандуристів ім. *Т. Шевченка*. 23.2.1938 *Х.* заарештований, звинувачений у шпигунстві, створенні контррев. нац. орг-цій. За постановою «*трійки*» страчений 8.10.1938 у підвалі харківського управління НКВД. Реабілітований 11.5.1956. *Х.* належать зб. оповідань: «*Життєві аналогії*» (1903, 1928), «*Гірські акварелі*», «*Гуцульські образки*» (1914, 1915, опубліковані 1931). Спец. для Гуцульського театру *Х.* написав п'єси «*Довбуш*» (1909), «*Гуцульський рік*» (1910), «*Непросте*» (1911), «*Антін Ревізорчук*» та «*Практикований жовнір*». Вершиною прозової творчості *Х.* стала лірико-романтична повість «*Кам'яна душа*» (1911). *Х.* – автор творів на іст. тематику: драм «*О полку Ігоревім*» (1926) і «*Рогнідь*», роману «*Берестечко*» та тетралогії «*Богдан Хмельницький*» (1929). Здійснив переклади укр. мовою окремих творів *У. Шекспіра*, *Ф. Шиллера*, *Ж.Б. Мольєра*, *В. Гюго*, *Калідаси* та ін. Написав низку муз. творів – «*Гуцульська сюїта*», «*Репертуар для бандури*», романси і хори на слова *Т. Шевченка*, *І. Франка*, *Лесі Українки*, *Я. Щоголіва*, *П. Тичини*, ін. поетів. Йому належать наук. розвідки і навч. посібники в галузі історії та мистецтвознавства: «*Богдан Хмельницький*» (1909–10), «*Гетьман Іван Мазепа*» (1917), «*Історія України для шкіл*» (1918), «*Кооперація в Галичині*» (1918), «*Григорій Савич Сковорода*» (1920), «*Народний і середньовічний театр в Галичині*» (1924), «*Театр 1848 року*» (1932), «*Музичні інструменти українського народу*» (1930) та ін. Створив «*Підручник гри на бандурі*» (1907) та перший самовчитель (1929–30).

С. Наумов (Харків).

ХОТОВИЦЬКИЙ СТЕПАН (1794 – 11.4.1885) – відомий укр. лікар. Н. у с. Красилові Подільської губ. (тепер місто Хмельницької обл.). 1817 закінчив Петерб. медико-хірургічну академію. 1823 захистив дисертацію з питань педіатрії та гінекології, фактично поклавши початок комплексному вивченню цих наук у Рос. імперії. Протягом 1833–39 ре-

дагував «*Военно-медицинский журнал*». З 1832 – проф. кафедри акушерства та суд. медицини Петерб. медико-хірургічної академії. Автор низки праць з питань акушерства, гінекології, педіатрії, гігієни. 1844 видав «*Лікарсько-народний poradnik для духовних училищ*» – перший посібник зі шкільної гігієни, 1847 – підручник «*Педіатрика*». Помер і похований у Петербурзі.

А. Пономаренко (Вінниця).

ХРИСТИАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (ХДПУ) – політ. партія в Україні. Заснована на установчому з'їзді у червні 1992. Ініціатором створення партії виступив *В. Журавський*. Зареєстрована офіц. Міністерством юстиції 23.11.1992. Власного друкованого органу не має. Налічує близько 12 тис. чл. Керівництво ХДПУ обирається терміном на чотири роки – Голова, Головна Рада, Голова Виконавчого комітету. Голова партії обирається на з'їзді партії. Голова партії – *В. Журавський*. Структура ХДПУ складається з первинних (міськ., р-них, обл.) орг-цій. Після створення ХДПУ відразу стала в опозицію до уряду *Л. Кравчука*. Перебуває у конструктивній опозиції до Президента та Уряду України. Представлена 7-ма депутатами у Верховній Раді України 13-го скликання. За ідеологічною орієнтацією ХДПУ – правоцентристська партія. Теоретичною основою її світогляду є християнська філософія. Головний принцип формування ХДПУ – визнання чл. партії християнського світосприйняття як форми самоусвідомлення та самовираження особи, всебічне сприяння поширенню віровчення і традицій християнства на засадах екуменізму. Християнський світогляд передбачає захист соц. груп, солідарність, демократизм, неконфесійність, демократичний націоналізм. ХДПУ вдалося об'єднати у своїх лавах значний інтелектуальний потенціал, що дало можливість партії виступити з низкою сусп. важливих пропозицій. Зокрема, ХДПУ представила свій проєкт нової Конституції України, проєкти законів про політ. партії, про вибори, про свободу совісті та релігійні орг-ції, про соц. захист дітей тощо. Помітною є міжнар. діяльність ХДПУ. Підтримує тісні стосунки з християнсько-дем. орг-ціями ряду держав, є чл. Християнсько-демократичного інтернаціоналу, входить як спостерігач до Європейського демократичного союзу.

Під час березневих виборів 1998 до Верховної Ради України у багатомандатному загальнодерж. округу за партію проголосувало 1,29 % усіх виборців.

Ю. Шведа (Львів).

ХРИСТИАНСЬКО-ЛІБЕРАЛЬНИЙ СОЮЗ (ХЛС) – політ. партія в Україні. Ініціатива створення партії належить частині чл. Християнсько-демократичної партії України, які не поділяли її політики. 19.3.1995 проведено установчий з'їзд партії,

яка отримала назву Християнсько-демократичний союз. На з'їзді, де були представники 13 обл. України, прийнято Програму і Статут партії. В основу програмних принципів ХЛС закладені ідеї християнського гуманізму. Програма партії мало чим відрізняється від програми ХДПУ та УХД. Головою партії обрано *І. Степанюка*, головою виконкому – *Ю. Іванова*. 2-й з'їзд партії (1995) змінив назву партії з Християнсько-демократичного союзу на ХЛС. Програма і Статут змін не зазнали. 2.8.1995 партія була офіц. зареєстрована Міністерством юстиції України.

Ю. Шведа (Львів).

ХРИСТИАНСЬКО-НАРОДНА ПАРТІЯ – політ. партія народовецького напрямку в Закарпатті. Діяла в 1924–38. До провідних діячів ХНП належали *А. Волошин*, *М. Брацыйко*, *М. Долинай*, *К. Феделеш* та ін. Друкований орган партії – тижневик «*Свобода*» (виходив в Ужгороді 1922–38; гол. ред. *А. Волошин*). Завдяки підтримці Чехословацької нар. партії і особисто *О. Яна Шрамка* чл. партії *А. Волошин* 1925 став депутатом празького парламенту. Зумівши згуртувати лише невелику частину інтелігенції та духовенства, партія не змогла одержати підтримки у широких колах укр. суспільства Закарпаття. Восени 1938 внаслідок зміни міжнар. та внутр. обставин партія саморозпустилася, підтримавши створення нової політ. орг-ції закарпатських українців – *Українського національного об'єднання*.

В. Тарабан (Львів).

ХРИСТИАНСЬКО-СУСПІЛЬНА ПАРТІЯ (Християнсько-суспільний союз) – поміркована консервативна галицька партія. Заснована весною 1911 у Львові. Передником ХСП був Католицький рус.-нар. союз (КРНС), створений 14.10.1896 укр. політ. діячами на чолі з *О. Барвінським* за підтримки греко-католицької ієрархії та митрополита *С. Сембратовича*. З 1897 видавав щоденний часопис «*Руслан*», згодом орган ХСП (виходив до 1914). Засновники КРНС не підтримали відхід *Ю. Романчука* від політики «*нової ери*» і створення в 1896 під час виборів до віденського парламенту блоку з москвофілами. Часопис «*Руслан*» звинувачував *Ю. Романчука* і *Народну Раду* у нац. зраді і політ. короткозорості. З обраних 9 укр. послів 1897 від Галичини до Держ. Ради 6 представляли КРНС (*О. Барвінський*, *А. Вахнянин*, *І. Гробельський*, *М. Каратницький*, *Є. Мандичевський*, *В. Охримович*). На першому засіданні парламенту вони створили Рус. посольський клуб, а 1.4.1897 разом із християнськими депутатами від чехів, словенців, хорватів і сербів утворили «*Слов'янський християнсько-національний клуб*». КРНС мав представництво у Галицькому крайовому сеймі. Союз стояв на позиціях легітимної опозиції до австр. адміністрації і по-

вної вірнопідданості царському престолу та австр. монархії; визнавав за українцями право на створення в рамках австр. імперії нац. коронного краю, але також і право в майбутньому на побудову соборної незалежної Укр. держави; виступав за рівноправність укр. мови в крайовій адміністрації, судівництві, шкільництві; вимагав відкриття нових укр. початкових середніх шкіл, гімназій; гостро критикував москвофілів, звинувачуючи їх у антинац. і антидерж. діяльності. На виборах 1907 до австр. парламенту КРНС не здобув жодного мандата. Ослаблення КРНС призвело до його реорганізації і створення навесні 1911 ХСП. За статутом ХСП – політ. т-во з осідком у Львові, що ставило собі за мету вводити практичні постулати християнства в сусп. життя на користь людини і народу. Формами діяльності ХСП були різноманітні збори, сходина, петиції, звернення, участь у виборах, підтримка християнської преси. До ХСП могли належати тільки повнолітні чоловіки католицького віровизнання. Управа ХСП була зосереджена в руках обраної старшини з 9 чоловік. Першим головою партії обрано О. Барвінського. У рамках ХСП діяли секції, створені за профес., становими та ін. інтересами. До складу партії входили селяни, робітники, але більшість складала інтелігенція (вчителі, священники). ХСП мала свої осередки в ряді міст Галичини. ХСП була нечисленною орг-цією і значної ролі в політ. житті Галичини не відігравала. За реліг. характер, консерватизм і стосунки з польськ. політичними колами ХСП часто критикували ін. укр. партії, особливо радикали. Партія виступала за проведення змін у політ., сусп., культ. і екон. житті шляхом реформ. Закликала укр. політ. об'єднання підтримувати австр. монархію як гарант всестороннього нац. розвитку українців. У зверненнях до польськ. політ. орг-цій закликала не підтримувати антиукр. сили, зокрема москвофілів та наголошувала на тому, що антиукр. політика деяких польськ. партій і діячів шкідлива насамперед для польськ. справи. Вимагала заборонити діяльність москвофільських орг-цій в Галичині. Партія відстоювала права укр. мови в краю, вимагала від австр. адміністрації відкриття укр. ун-ту у Львові та нових шкіл. ХСП опікувалася сім'ями померлих священників і молодими сільськими парохами. Серед провідних членів ХСП були О. Барвінський, К. Студинський, Д. Лопатинський, О. Маковей, Й. Романович, о. Ю. Дзерович, Я. Гординський, І. Кокорудз, Р. Ковальов та ін. На поч. Першої світової війни 1914–18 ХСП відійшла від активної політ. роботи. Відновила діяльність у період існування *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1921–23 входила до *Міжпартійної Ради*. У серед. 1920-х вплив ХСП на сусп.-політ. життя Галичини значно зменшився і партія саморозпустилася. Частина її чл. на поч. 1930-х увійшла в *Українське народно-демократичне об'єднання*, а частина створила в 1930 ло-

яльну щодо польськ. влади *Українську католицьку народну партію* під патронатом єпископа Станіславського

Г. Хомишина, Т. Антошевський (Львів).

ХРИСТОВИЙ ЛЕОНТІЙ (бл. 1896 – березень 1922) – отаман повстанського загону на Полтавщині. Н. у с. Лютенках (тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл.) у сел. сім'ї. Брав участь у Першій світовій війні, був офіцером рос. армії. З листопада 1918 перебував на службі в *Армії УНР*. Після окупації Полтавщини більшовицькими військами з грудня 1918 перебував у підпіллі. 1919–20 жив у Києві, підтримував контакти з укр. підпільними патріотичними орг-ціями, брав участь у розробці планів повстанської боротьби проти більшовицької влади. Влітку 1920 Х. очолив повстанський загін, який діяв у р-ні Гадяча, Зінькова, Миргорода. 20–22.7.1920 загін Х. спільно з повстанцями отаманів Масюти і Мандика чинили героїчний опір частинам 14-ї більшовицької армії поблизу с. Лютенки, але змушені були відступити. Після відходу повстанських загонів село було спалене, а більшість жителів розстріляно. Х. загинув у бою з чекістами в березні 1922 у с. Загрунівці (тепер Полтавська обл.).

І. Підкова (Львів).

ХРИСТЮК ПАВЛО ОНИКІЙОВИЧ (1880 – 28.9.1941) – укр. громад.-політ. діяч, публіцист. Н. у станиці Єлисаветградській Краснодарського краю (тепер Росія) у родині кубанського козака. Навчався у Київ. політех. ін-ті. Друкувався у газ. «Рада», «Боротьба», «Трудова громада». В період Укр. революції брав активну участь у громад.-політ. житті України. В квітні 1917 разом із М. Ковалевським, М. Шрагом, М. Шаповалом виступив ініціатором створення *Української партії соціалістично-революціонерів*, входив до складу ЦК партії. З квітня 1917 редагував (спільно з М. Ковалевським) парт. орган газ. «Народна воля». Організував парт. роботу серед селянства, що дало можливість партії очолити професійну орг-цію укр. селянства – «Селянську спілку». На поч. червня 1917 обраний чл. ЦК «Селянської спілки». Брав участь у роботі *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. У червні 1917 увійшов до складу першого Ген. Секретаріату УЦР-УНР, де обіймав посаду ген. писаря. З січня 1918 Х. – міністр внутр. справ, з кін. лютого 1918 – держ. секретар УНР. Виступив одним із співавторів зем. закону Центр. Ради. Після розколу УПСР на черговому з'їзді в травні 1918 увійшов до т. зв. центр. течії (В. Голубович, І. Лизанівський, М. Шаповал, М. Чечель, Н. Григорійв, О. Жуківський, О. Севрюк та ін.), яка наприкінці січня 1919 виділилася в окрему партію – УПСР (центр. течія), а в квітні 1919 повернулася до старої назви – УПСР. Брав участь у виданні друкованого органу партії – газ. «Трудова громада». У період

Директорії УНР Х. обіймав посаду тов. міністра внутр. справ в уряді І. Мазени. З 1919 перебував в еміграції в Австрії. Жив у Відні, де увійшов до закорд. делегації УПСР, яку очолював М. Грушевський. 1920–22 працював співред. журн. «Борітеся-поборете!», входив до Спілки укр. письменників і журналістів. В еміграції підготував і видав 4-томну працю «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.» (1922). 1923 повернувся в Україну. З весни 1923 працював інспектором Укр. банку. 1925–28 – чл. правління Держ. видавництва України. 1928–31 працював у нар. комісаріаті фінансів (з 930 – заст. керівника сектора екон. планування). 1928 став одним з ініціаторів створення у Харкові Укр. т-ва робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, керував у ньому культ.-осв. секцією. З 1931 – наук. співробітник в Ін-ті літератури ім. Т. Шевченка. У березні 1931 Х. заарештовано і звинувачено у приналежності до «контрреволюційної орг-ції» – «Український національний центр». 7.2.1931 постановою колегії ОДПУ СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі, 1935 засланий на Північ. Після короткого перебування на волі у листопаді 1936 знову заарештований і у вересні 1937 засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер 28.9.1941 у «Севвостлазі» Архангельської обл. (Росія). Х. – автор численних наук. розвідок («1905 рік на Україні», 1925; «Селянські виступи та війна», 1928; «Письменницька творчість Винниченка», 1928), дослідницьких статей про творчість Г. Квітки-Оснот'яненка, С. Єфремова, Ю. Смолича та ін.

Я. Малик (Львів).

ХРІН СТЕПАН (ін. псевд. – доктор Гринь Панько Хрін, Степан «Хрін»; 1914 – 1949) – діяч ОУН-УПА, поет. Освіта: гімназія, Львівська політехніка (імовірно). Під час нім. окупації з 1941 – на підпільній пропагандистсько-розвідувальній роботі. 1943–44 перебував в ув'язненні за антинацистську діяльність. Чотовий УПА. З вересня 1944 до 1945 за наказом командування УПА перебував у с. Тростянець та ін. пунктах *Закерзоння*, займався стратегічно-тактичною розвідкою в тилу ворога, фізичним та ідеологічним вишколом молодих бійців УПА, орг-цією прод. постачання. З 1946 – сотник УПА. Брав участь в орг-ції замаху на заст. міністра оборони Польщі К. Сверчевського, відповідально за карательні операції проти укр. лемків (весна 1947). Нагороджений Золотим Хрестом бойової заслуги УПА. Із сотнею перейшов кордон СРСР, об'єднався з відтинком УПА-Зх., після цього керував тактичною ділянкою УПА-Маківка. Співпрацював у повстанській періодиці «Ідея і чин», «До зброї», де опублікував ряд брошур мемуарного характеру (зокрема, «З відділами УПА з Лемківщини в Україну», «Партизанськими стежками по хрещатій, спомин з весни 1947», «У лемківському трикутнику

проти 3-х армій»). 1949 загинув на Лемківщині у бою з військами НКВД. Автор щоденника і зб. віршів «Зимою в бункері» (Мюнхен, 1950), спогадів-хроніки періоду 1944–45 «Крізь сміх заліза», написаних 1949 (Мюнхен, 1952).

І. Роздольська (Львів).

ХРОНІКА БИХОВЦЯ – найширший із білорус.-лит. літописів. Названий за прізвищем власника – поміщика О. Биховця. Єдиний список цієї пам'ятки зник невдовзі після її публікації Т. Нарбутом 1846. Тривалий час Х. Б. вважалася фальсифікатом. Сьогодні її автентичність не викликає сумнівів у фахівців. Х. Б. не має початку й кінцівки, а опис подій закінчується 1506. Укладена в 1-й третині 16 ст. Містить цінні відомості з історії України.

О. Русина (Київ).

«ХРОНІКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА» – друковане видання *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Видавалася на зразок наук. бюлетенів академії наук європ. країн. Окремі повідомлення про діяльність т-ва публікувалися також у відповідних рубриках «Записок НТШ». За період 1900–14 з'явилося 59 випусків «Х. НТШ» (укр. та нім. мовами). У чотирьох щорічних номерах друкувалася інформація про наук. заходи і адм. справи т-ва, подавався перелік звичайних чл. НТШ, короткі біографії дійсних чл. НТШ, огляд нових надходжень до бібліотеки тощо. Дб 1939 видано 74 номери. Тільки 1949 вийшов черговий 75-й номер «Х. НТШ», який підготувало відновлене в еміграції НТШ. Наступні випуски висвітлювали діяльність НТШ 1950–60 рр. уже в нових умовах – за наявності окремих осередків НТШ у США, Канаді, Австралії, Європі. Після відновлення діяльності НТШ у Львові (жовтень 1989) протягом 1993–96 вийшло 82–85 номерів «Х. НТШ».

Т. Романюк (Львів).

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (5(17).4. 1894 – 11.9.1971) – відомий парт. і держ. діяч СРСР, ген. секретар ЦК КПРС (1953–64). Н. у с. Калинівці Курської губ. (тепер Дмитрівський р-н Курської обл., Російська Федерація) у сел. сім'ї. 1908 сім'я переїхала у Донбас, де оселилася неподалік від Юзівки (тепер Донецьк). 1908 Х. почав працювати слюсарем на заводі, потім – на шахтах Донбасу. 1912–16 брав участь у робітн. страйках. 1917 – голова місцевої ради робітн. депутатів. 1918 вступив у більшовицьку партію. 1918–20 брав участь у громадян. війні. Протягом 1922–25 навчався на робітфаці Юзівського гірничого технікуму, 1929–30 – Моск. пром. академії. 1920–28 – на парт. роботі в Донбасі, 1928–29 – у Харкові та Києві. З 1931 – парт. функціонер у Москві. З 1935 – перший секретар Моск. міськ. та обл. комітетів ВКП(б). З січня

X

1938 (з перервами у квітні–листопаді 1947) до грудня 1949 – перший секретар ЦК КП(б)У. Під час нім.-рад. війни 1941–45 – чл. військ. рад Пд.-Зх. напрямку, Пд.-Зх., Сталінградського, Пд., Воронежського, 1-го Укр. фронтів. 1943 Х. було присвоєно звання ген.-лейтенанта. З лютого 1944 – Голова Раднаркомів (згодом – Ради Міністрів) України, в грудні 1944 – перший секретар ЦК КП(б) України. З грудня по березень 1949 – секретар ЦК і перший секретар Моск. обл. комітету партії. З березня 1953 – секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 – перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958–64 – Голова Ради Міністрів СРСР. З 1934 – чл. ЦК ВКП(б), 1938–39 – кандидат у чл. Політбюро, з 1939 до 1952 – чл. Політбюро, з 1952 до 1964 – чл. Президії ЦК КПРС. Іст. роль Х. дуже суперечлива. Сучас. відзначали прагнення Х. вирішувати масштабні проблеми, його бурхливу енергію, настирливість, яка медувала з грубістю. З іменем Х. пов'язані широкомасштабні кампанії освоєння цілих земель та повсюдного запровадження кукурудзи як «цариці полів»; «промивання мізків» рад. інтелігенції; прод. криза поч. 1960-х; 3-тя програма Комуністичної партії (прийнята 1961 на 22 з'їзді КПРС), що поставила завдання побудови комунізму за 20 років; Кариська криза (жовтень 1962), яка ледве не призвела до початку атомної війни. Проведена за Х. реформа шкільної освіти (1958) відкрила двері для прискореної русифікації нерос. республік, у першу чергу – УРСР. Найбільшою заслугою Х. були викриття культу особи Сталіна, що дало можливість реабілітувати сотні тисяч кол. жертв тоталітарного режиму в СРСР (реабілітація не поширювалась, однак, на засуджених за антирад. і націоналістичну діяльність), та відносна лібералізація рад. системи у 2-й пол. 1950 – 1-й пол. 1960-х (т. зв. «відлига»). За ініціативою Х. почалося скорочення озброєнь, відбувся перехід на 5-денний робочий тиждень, збільшилися масштаби виробництва легкої пром.

та житлового будівництва. Х. пробував реформувати рад. адм. систему шляхом ліквідації галузевих міністерств й заміни їх тер. органами управління (раднаргоспами, 1957) і введенням принципу ротачії (регулярної заміни) парт. та держ. керівництва. Усі реформи Х. зазнали невдачі, що наочно продемонструвало принципову неможливість реформування рад. системи. Значна частина життя Х. була безпосередньо пов'язана з Україною. Стрімка партійна кар'єра Х. 1920–30-х була можлива завдяки підтримці Л. Кагановича та Й. Сталіна, які довіряли йому як виконавцю лінії Компартії в Україні й Москві. Х. відповідальний за репресії та чистки 1930–40-х в Україні, зокрема за каральні дії спецпідрозділів МВС-МДБ проти цивільного населення західноукр. земель під час боротьби з формуваннями ОУН-УПА. Разом із тим під час голоду 1946–47 в Україні Х. доповідав Й. Сталіну про неможливість виконання планових поставок зерна з України та просив допомоги з держ. запасів. За це був усунутий з березня по грудень 1947 з поста першого секретаря ЦК КП(б)У і замінений Л. Кагановичем (за ін. версією, усунення Х. було пов'язане з його невдачами у придушенні повстанського руху в Зх. Україні). Піднесення Х. після смерті Сталіна та його перемога у боротьбі з колишніми соратниками (Л. Берія, Г. Жуковим, Л. Кагановичем, В. Молотовим та ін.) стали можливими завдяки підтримці укр. парт. та держ. еліти, з якою Х. єднали старі зв'язки. Це, в свою чергу, призвело до появи вихідців з укр. істеблішменту на всесоюзній арені в період перебування Х. у Кремлі. Одночасно критика Х. укр. керівництва спричинила виникнення опозиції у середовищі вищих парт. і держ. функціонерів (М. Підгорний, Ю. Шелест та ін.), які відіграли важливу роль в усуненні Х. та приходу до влади Л. Брежнєва. Помер у Москві. Похований на Ново-дівочому кладовищі.

М. Рожик (Львів).

ЦАМБЛАК ГРИГОРІЙ (Саблак, Самвлак, Цамвлак; світське ім'я – Гавриїл; бл. 1364 – 1419, за ін. дан., 1420; після 1450 – церк. і осв. діяч, митрополит Київ. з 1415). Н. у Тирново (Болгарія). Походив із болгарського аристократичного роду. Був учнем болг. просвітителя Є. Тирновського. З 1389 перебував на Афоні, пізніше – у Пантократорівському монастирі у Константинополі. 1401–09 обіймав церк. посади (пресвітер та ігумен монастиря) у Молдові й Сербії, займався проповідницькою і літ. діяльністю. 1409 виїхав до Києва. Здобув прихильність великого кн. литов. Вітовта. За його підтримки в листопаді 1415 у Новгородці на соборі рус. єпископів (були присутні також бояри і князі) Ц. без згоди Константинопольського патріарха був обраний Київським митрополитом. 1416 позбавлений ієрейського сану і відлучений від церкви Константинопольським патріархом Матфеєм. 1416 після зруйнування Києва кримськими татарами хана Едигея Ц. переніс кафедру до Вільно. 1418 у Констанці (Румунія) як представник великого кн. литов. зустрівся з папою римським Мартіном V. Відстоюючи православну віру, виступав за продовження діалогу між православною й католицькою церквами. Під тиском Константинополя змушений покинути митрополічу кафедру і виїхати до Молдови, де і помер. Автор понад 50 творів та проповідей, зокрема «Слово надгробне митрополиту Кипріяну», «Слово похвальне Євфимію Тирновському», «Житіє Стефана Дечанського» та ін.

М. Чорний (Львів).

ЦАРСЬКИЙ КУРГАН – поховальна споруда 4 ст. до н. е. Розташований за 4 км на пн. сх. від Керчі. Ц.к. (заввишки 17 м, окружність 260 м) досліджувався А. Ашиком 1837. Під насипом виявлено поховальну камеру (склеп) прямокутної форми (4,37 на 4,25 м) заввишки 8,37 м. Склеп складений із вапнякових плит та перекритий уступчастим куполом. До поховальної камери веде дромос (коридор) завдовжки 36 м і заввишки 7,14 м. Стіни дро-

моса викладені з блоків вапняку й мають стрічасте перекриття. Сама гробниця обкладена бутом. У насипі зафіксовані прошарки морської трави (камки) та буту. Гробниця повністю пограбована у давнину. Припускають, що в кургані був похований один із боспорських царів (звідси й назва кургану). Ц. к. – видатна пам'ятка античної архітектури.

Г. Тощев (Запоріжжя).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ ЛЬОНГІН (29.8.1875 – 13.12.1950) – укр. громад.-політ. діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець. Син М. Цегельського. Н. у Кам'янці-Струмиловій (нині Кам'янка-Бузька Львівської обл.). З 1886 навчався в Академічній гімназії у Львові. 1894 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1898 – член літ. секції наук. гуртка «Академічної громади». Був одним з активних учасників укр. студ. руху, організатор з'їзду укр. студентів у Львові (1899), один з ініціаторів студ. виступів у Львів. ун-ті (1901) та сел. страйків у Галичині (1902). Захистив у Львів. ун-ті докторську дисертацію з міжнар. права. Деякий час займався адвокатською практикою, проте невдовзі цілком присвятив себе політ. та журналістській діяльності. 1900–02 редагував журн. «Молода Україна». Підтримував тісні зв'язки з М. Міхновським, видав у Львові його брошуру «Самостійна Україна» (1900). Належав до провідних діячів Української нац.-демократичної партії, входив до її керівних органів. 1907–08 – видавець і відповідальний ред. газ. «Діло», редагував газ. «Свобода», 1915–18 – «Українське слово», відповідальний ред. «Літературно-наукового вісника». 1901 виїхав друком його брошура «Русь-Україна і Московщина-Росія», що мала широкий сусп. резонанс. Чл. Гол. управи т-ва «Сокіл», входив до надзірної ради т-ва «Дністер». 1911–18 від УНДП обирався депутатом до австр. Держ. ради, 1913 – послом до Галицького союму. 1914–18 Ц. був членом усіх провідних укр. орг-цій у Галичині – Головної укр. ради, Загальної укр. ради, Бойової управи УСС, Союзу визволення України. 18.10.1918 увійшов до складу Української Нац. Ради ЗУНР–ЗО УНР. З 11.11.1918 – секретар внутр. справ 1-ї Ради держ. секретарів ЗУНР. 1.12.1918 разом із Д. Левицьким підписав у Фастові від імені УНР ЗУНР–ЗО УНР передвступний договір із Директорією УНР про об'єднання ЗУНР і УНР в єдину Укр. державу. У січні-лютому 1919 в уряді С. Голубовича – секретар без портфеля і керівник секретаріату зовн. справ. У складі делегації Наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та в роботі Трудового конгресу України. 22.1.1919 призначений заст. міністра зовн. справ Української Народної Республіки. У січні-березні 1919 здійснив ряд дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехії. 1920–21 – представник уряду ЗУНР у США, де згодом залишився

в еміграції. Співпрацював у газ. «Америка», з 1943 – її ред. Автор спогадів «Від легенди до правди», в яких подав свою версію підготовки та здійснення *Листопадового повстання 1918* у Львові. Помер у Філадельфії (США).

О. Павлишин (Львів).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО (6.11.1848 – 5.4.1944) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, греко-католицький священик. Батько *Л. Цегельського* і *Р. Цегельського*. Н. у с. Висоцьке в Галичині. Середню освіту здобував у гімназії в Бродях та в *Академічній гімназії у Львові*. Вивчав право і теологію у Львів. ун-ті. 1873 висвячений на диякона, з 1875 – душпастир, парох, отець-шамбелян (папський парох) і декан в Кам'янці-Струмиловій (нині Кам'янка-Бузька Львівської обл.). Чл.-засновник т-ва «*Просвіта*», засновник її філії в Кам'янці-Струмиловій (1892). Один із засновників Руського пед. т-ва. 1915 вивезений рос. окупаційними властями до Києва. 1917–18 – ген. вікарій митрополита *А. Шептицького* у центр. землях України. В листопаді 1918 був одним із організаторів встановлення укр. влади в Кам'янці-Струмиловій. Наприк. 1918 обраний до УНР ЗУНР–ЗО УНР 1918–19, чл. її військ. комісії. Після відступу *Української галицької армії* за р. Збруч у вересні заарештований і на деякий час ув'язнений окупаційною польськ. владою. У міжвоєн. період – діяч *Українського нац.-дем. об'єднання*. 1931 був чл.-засновником *Українського католицького союзу*. Помер у Кам'янці-Струмиловій.

О. Павлишин (Львів).

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ РОМАН (12.7.1882 – 3.10.1956) – укр. вчений-фізик, педагог, громад.-політ. діяч у Буковині та Галичині. Син *М. Цегельського*. Н. у Кам'янці-Струмиловій (нині Кам'янка-Бузька Львівської обл.). 1892–1900 навчався в *Академічній гімназії у Львові*, після закінчення якої вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту. З 1901–04 продовжував навчання в ун-тах Праги та Чернівців. 1904–05 працював учителем укр. гімназії в Тернополі. З 1905 – проф. учительської семінарії в Чернівцях, одночасно – викладач фізики в ун-ті. 1907 здобув ступінь доктора філософії. 1914 призначений доцентом фізики Віденського ун-ту. Під час рос. окупації Буковини перебував на тер. Австрії, 1917 повернувся до Чернівців. 18–19.10.1918 як делегат від Нар. партії узяв участь у засіданні УНР у Львові. Наприк. жовтня 1918 очолив фін. комісію Укр. крайового комітету Буковини (розширеної буковинської делегації УНР). Після окупації тер. Буковини румун. військами на поч. 1919 переїхав у Галичину. Викладав у навч. закладах Тернополя, Львова. Дійсний чл. НТШ, його секретар (1926–36). Був одним із засновників *Українського католицького союзу*. З 1944 до 1953 – доцент, зав. ка-

федри фізики Львів. пед. ін-ту. Весною 1953 заарештований рад. органами та вивезений у Темір-тау (Казахстан), де працював учителем фізики і математики. 1954 реабілітований, повернувся до Львова, де продовжив викладацьку працю в пед. ін-ті. Автор численних наук. ст. у галузі атомної фізики, наук.-популярних брошур з математики, фізики, хімії. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ЦЕЛЕВИЧ ВОЛОДИМИР (1890 – можливо, 1944) – відомий укр. політ. діяч у Галичині, юрист. Один з організаторів УНДО. 1925–28 і 1932–37 – ген. секретар УНДО, 1928–30 – депутат до польськ. сойму і заст. голови Укр. посольського клубу. Виступив одним з ініціаторів (разом із *В. Мудрим* і *О. Луцьким*) політики «нормалізації» укр.-польськ. стосунків у Зх. Україні. 1932–35 очолював ред. тижневика «Свобода». 1935 за свою політ. діяльність заарештований, відбував ув'язнення в Бресті. Після звільнення продовжував брати активну участь в укр. нац. русі. 1935 знову обраний депутатом до польськ. сойму. Після встановлення рад. влади у Галичині був заарештований і ув'язнений. Подальша його доля невідома.

ЦЕЛЕВИЧ ЮЛІАН (23.3.1843–24.12.1892) – укр. історик і педагог, дійсний чл. *Наукового т-ва ім.Т. Шевченка*. Н. у с. Павелчі (нині Івано-Франківська обл.) у родині священика. Гімназійну освіту здобув у Станіславі (1853–61), вищу історичну – у Львові. (1861–65) та Віденському (1866–68) ун-тах. Викладав у гімназіях Львова (1868–71) та Станіслава (1871–75). 1875–92 – викладач історії в *Академічній гімназії у Львові*. 1878 присвоєно наук. ступінь доктора філософії. 1892 став першим головою НТШ. Був упорядником 1-го т. «*Записок Наук. т-ва ім. Т. Шевченка*» (1892), чл. гол. Відділу, заст. голови і почесним чл. т-ва «*Просвіта*», ред. його вид. («Народний календар на 1872», «Читанка» 1874). Ц. – автор низки наук. праць, серед яких розвідка «Чи було в Польщі невольничє підданство?» (1880–81), ст. з історії козац. доби («Історичний причинок до нашої мартирології і рицарської слави» 1880; «Облога міста Львова в році 1772» 1883; «Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739» 1885), цикл нарисів про опришківський рух на Прикарпатті під заг. назвою «Опришки», монографія «Історія Ски-ту Манявського» (1886–87). В останній період життя спільно з *А. Вахнянином* працював над підручником з історії України для серед. шкіл (не завершений). Автор ряду наук.-популярних праць, зокрема «Життя просвітителів слов'ян святих рівноапостольних Кирила і Мефодія» (1881, 1891). Зібрав велику збірку нар. переказів, легенд про карпатських опришків (О. Довбуша та ін.).

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНГЕЛЕВИЧ КАСПЕР (1808–1886) – польськ. поет-романтик і громад.-політ. діяч у Галичині в 1830-х. Належав до Таємного польськ. т-ва. Автор віршів укр. мовою, в яких агітував селян проти панщини та австр. влади. Написав працю для підпільників агіт. бесіду «Інструкція для вчителів руського народу». У ній містились заклики до об'єднання зусиль для спільної боротьби за свободу і відновлення держ. незалежності Польщі, до якої зараховувались укр. та литов. землі. За свою діяльність 1838 був заарештований австр. владою, перебував до 1848 в ув'язненні. 1848 став одним із організаторів *Руського Собору*. 1848 брав участь у *Слов'янському з'їзді 1848* у Празі.

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАРОДОВА – польська політ. ліберальна орг-ція у Галичині. Створена 13.4.1848 у Львові. Була керівним органом польськ. нац.-визвол. руху. Домогалася перетворення Галичини в польськ. автономну пров. у складі Австрії та проведення дем. реформ. Захищаючи польськ. екон. й політ. інтереси, заперечувала право укр. населення Сх. Галичини на нац. розвиток, займала ворожу позицію щодо укр. нац.-визвол. руху. Щоб спрямувати укр. нац.-визвол. рух в інтересах польськ. шляхти, за ініціативою ЦРН, на протипагу *Головній Руській Раді*, створено *Руський Собор*. Під час *Львівського збройного повстання 1848* Рада займала вичікувальну позицію. Припинила своє існування в листопаді 1848 після поразки повстання.

Ф. Стеблій (Львів).

ЦЕНТРОСОЮЗ (повна назва – Союз кооперативних союзів у Львові) – укр. госп.-екон. інституція на західноукр. землях наприк. 19 – 1-й пол. 20 ст. Засн. 1899 у Перемишлі як Спілка для госп-ва і торгівлі (пізніше «Крайова спілка для госп-ва і торгівлі») за ініціативою Т. Кормоша. Налічувала 40 чл. 1911 з ініціативою *Є. Олесницького* Спілка перенесла свій центр до Львова і, об'єднавшись з торг. синдикатом т-ва «*Сільський господар*», отримала назву Крайовий союз господ. спілок. 1912 К.с. мав філії у 16 містах Галичини, а його діяльність охоплювала Буковину, Закарпаття, Боснію та укр. еміграцію в Канаді й США. В цей час К.с. налічував 481 чл., мав 66 кооперативів та установ. Обсяг товарообігу досяг 10 737 000 крон. Перед *Першою світовою війною 1914–18* директорами Ц. були Т. Кормош і С. Герасимович; функції голови ради директорів виконував *Є. Олесницький*. Під час війни Ц. припинив свою діяльність.

1921–22 у містах Зх. України виникли окружні й повітові кооп. союзи, для координації діяльності яких було відновлено Ц. Діяв під назвою Союз господ. спілок (СГС). 1924 було затверджено новий статут об'єднання і змінено назву на Союз кооп. союзів (СКС), або Ц. У цей час Ц. представляв 5

центр. кооп. орг-цій, 25 окружних, повітових і 1491 сільс. кооперативи. Вартість оборотних фондів у 1924 становила 321 567 злотих (у т. ч. власн. фондів 49 941 злотий), а торг. обороти сягнули 1 733 437 злотих. Ц. поставляв пром. товари, зокрема с.-г. техніку і обладнання, буд. матеріали, паливо, штучні добрива, насіння. У власності Ц. знаходилися пром. підприємства з виробництва мила, галантереї, переробки с.-г. продукції. Значне місце в діяльності Ц. посідала заготівля та збут с.-г. продукції, яку Ц. поставляв не тільки в центр. Польщу, а й у країни Центр. та Зх. Європи. Укр. кооп. рух у західноукр. землях поширювався швидкими темпами. Наприк. 1938 Ц. об'єднував 189 чл., у т. ч. 4 центр. союзи, 26 окружних і повітових союзів, 16 кооп. гуртівень і 143 ін. кооперативи. Обороти Ц. постійно зростали: 1933 – 10 626 000 злотих, 1935 – 12 832 000 злотих, 1937 – 37 504 000 злотих. 1924–30 чл. дирекції Ц. були С. Герасимович, Ю. Шепарович, В. Медвецький, президент надзірної ради – Д. Коренець; 1930–39 чл. дирекції були *Ю. Шепарович*, М. Мартюк, згодом – О. Радловський; головою Ради директорів – Д. Коренець, пізніше – О. Луцький. Ц. продовжував діяти і в роки *Другої світової війни 1939–45*. У цей період керівником Ц. був І. Сем'янчук. Після встановлення у західноукр. землях рад. влади Ц. припинив свою діяльність.

Т. Андрус'як (Львів).

«ЦЕРКВА Й ЖИТТЯ» – журн., друкований орган *Української автокефальної православної церкви*. Видавався 1927–28 у Харкові. Вийшло 7 номерів: 1927 – чч. 1–5, 1928 – чч. 6–7. Головою редколегії спочатку був митрополит *В. Липківський*, згодом – архієпископ Іван Павловський. На обкладинці зазначено: «Видання Всеукраїнської православної церковної ради», хоча з 1928 за ухвалою ВПЦР видання передано видавничій комісії при Харківській окружній церк. раді. Мав рубрики: «Філософія і етика християнства», «Історія релігії», «Церковна історія», «Студія над Св. Письмом», «Релігія й наука», «Релігія та екон. й соц. життя», «Церковне мистецтво та церковна археологія», «Релігія й красне письменство», «Бібліографія й критика», «Богословські наук. й церковно-історичні матеріали», «Церковна апологетика й полеміка», «Пастирська практика», «Богослужбовий культ», «Релігійне навчання й благовістя», «Сучасне релігійне життя в УАПЦ і за її межами» та ін., вміщував також вірші й оповідання реліг. змісту. Серед провідних співробітників журналу були *В. Чехівський*, К. Кротевич, К. Малюшкевич, В. Юхимович та ін. За змістом і характером журн. наближався до видання академічного типу, хоча видавнича комісія ставила за мету в майбутньому зробити журн. за змістом більш доступним для широкого кола читачів. Припинив своє існування під тиском органів рад. влади.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

«ЦЕРКОВНА ГАЗЕТА» – реліг. православна газета, що видавалася з 1.2.1906 у Харкові. Вийшло 25 номерів. Ред. і видавець – приват-доцент Харківського ун-ту священник І. Філевський. На шпальтах газ. друкувалися ст. на реліг., виховні та сусп. теми, інформація про завдання й поширення дем. руху в укр. єпархіях, духовних навч. закладах, популяризувалися нац. традиції укр. церкви. З газетою співпрацював проф. М. Сумцов. Припинено в адм. порядку 1906.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

«ЦЕРКОВНАЯ ГАЗЕТА» – реліг. часопис русофільського спрямування, що видавався 1856–58 в Будапешті угор. католицьким т-вом ім. Св. Стефана. Був призначений для укр. населення Закарпаття. «Ц. г.» друкувалася «язичієм». Ред. – священник І. Раковський. Публікувалися життєписи святих, реліг. проповіді, вірші реліг. тематики, подавалася інформація про події реліг. життя у світі. З червня 1858 замість «Ц. г.» видавався «Церковний вестник для русинів Австрійської Держави». До жовтня 1858 вийшло 10 номерів.

Н. Федорович (Львів).

ЦЕРКОВНІ СЕЛЯНИ – категорія феодально залежних селян на укр. землях, які належали монастирям і церквам. У Київській Русі виникли після заснування монастирів (10–11 ст.), яким князі й бояри дарували землі разом із селянами. Значно збільшилася чисельність Ц. с. після входження укр. земель до складу Рос. імперії, велика кількість яких належала патріархові (згодом – синоду). Були найбільш численною (після поміщицьких) категорією кріпосних селян. У 1760-х у Рос. імперії, включаючи й укр. землі, Ц. с. становили 991 761 рев'язьку душу, або бл. 14% усіх селян. Велика кількість Ц. с. належала Києво-Печерській лаврі, Густинському, Новгород-Сіверському та ін. монастирям. 1768 в Лівобережній Україні 61 монастирю належало бл. 160 тис. селян. Царським указом 26.2.1764 у Росії була проведена секуляризація церк. володінь, в Україні – 1786–88. Ц. с. утворили категорію екон. селян (із підпорядкуванням Колегії економії), що увійшли до стану держ. селян.

ЦЕРТЕЛЄВ (Церетелі) МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1790 – 8(20).9.1869) – фольклорист, один із перших дослідників і видавців укр. нар. поезії. Н. у м. Хоролі (нині Полтавська обл.) у родині груз. князя. Став глибоким шанувальником культури укр. народу. 1814 закінчив Моск. ун-т. 1819 опублікував у Петербурзі «Опыт собрания старинных малороссийских песен». У передмові збірки зазначав, що укр. нар. пісню ставить вище найталановитіших романів і поем, оскільки ці пісні демонструють геній і дух народу. Вивчав звичаї укр. народу. Брав участь у роботі громад. орг-ції Вільного т-ва аматорів рос. словесності. Займався теоретичними

проблемами фольклору: вивчав жанрову специфіку, класифікацію видів фольклору. Засуджував підробки під фольклорно-етнографічні твори, поширені в добу романтизму в 1820–40-х. Вивчав «Слово о полку Ігоревім». У 1830-х працював інспектором Полтавського ін-ту шляхетних дівчат, помічником попечителя Харківського шкільного округу. Підтримував особисті контакти з укр. діячами 1-ї пол. 19 ст., зокрема з Т. Шевченком. Сприяв Т. Шевченкові у поширенні на Харківщині «Живописной старини».

О. Сухий (Львів).

ЦЕХИ (від нім. zechе – спілка, гільдія) – корпоративні союзи особисто вільних міськ. ремісників (однієї чи кількох споріднених спеціальностей), які забезпечували своїм членам господ. і особисту незалежність, монополію заняття даним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місц. ринку. Ц. регулювали закупку сировини, виробництво і збут продукції; захищали громад. права ремісників від утисків міськ. патриціату; були військ. одиницями під час оборони; церк.-реліг. і благодійними орг-ціями для допомоги бідним, вдовам і дітям ремісників. Ц., як виробничо-правова орг-ція, близька до класичних західноєвроп. об'єднань ремісників, з'явилися в укр. містах разом із наданням їм магдебурзького права. В Україні найраніше з'явилися в Галичині – наприк. 14 ст. Виникнення Ц. свідчило про ступінь розвитку міськ. общини і було однією з осн. привілеїв міста. Розквіт Ц. в Україні припав на 16–17 ст. – час, коли в Зх. Європі цехова система вже занепадала. Ц. в Україні мали свої особливості (відсутність абсолютної замкненості, існування значної кількості позацехових ремісників – партачів тощо). Ц. складався з майстрів, підмайстрів та учнів. Очолювали Ц. виборні цехмістри. Ц. мали свої скарбниці. Виробнича діяльність і відносини в Ц. регулювалися статутом. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був визначений статутом час мандрувати містами для вдосконалення кваліфікації у Ц. великих міст і, повернувшись із «листом» (свідомством про успішне стажування), мав виготовити замовлений Ц. виріб – «шедевр», а також влаштувати для цехових братчиків дружню вечірку. Ц. мали свої суди і підпорядковувалися магістратам. Цехові книги із записами прибутків і витрат, суд. постанов, записами про прийом і випуск учнів збереглися до наших днів. У 2-й пол. 17–18 ст. у Гетьманщині до Ц. входили не лише ремісники-міщани, а й ремісники-козаки та ремісники навколишніх сіл. За підпорядкування деяких Ц. (ковальських, музичних та ін.) йшла боротьба між магістратами і полковими урядами. Залишки Ц. у Лівобережній Україні збереглися до поч. 20 ст.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЦЕХІН (цехин; від італ. zessa – монетний двір, або араб. siccah – карбована монета) – з 13 ст. назва золотих венеціанських дукатів масою 3,49 г висо-

копробного золота, що були в обігу на укр. землях у 16–18 ст. Ц. карбувалися впродовж 1284–1797. Термін «Ц.» поширювався також на ін. монети цього типу, що випускалися в різних італ. державах.

Р. Шуст (Львів).

ЦЕЦОРСЬКА БИТВА 1620 – битва польськ. військ із тур.-татар. армією поблизу Ясс (нині Румунія). Влітку 1620 тур.-татар. війська під командуванням Іскандера-паші (80 тис. чол.), напали на Валахію і Молдову. Їм протистояла польськ. армія на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським і невеликий козац. загін (у складі його були чигиринський сотник М. Хмельницький і його син Б. Хмельницький). На допомогу С. Жолкевському прийшов молд. господар Граціон зі своїм полком (600 чол.). 10(20).9.1620 противники зустрілись біля с. Цецори. Під час битви, не витримавши атак турків, польськ. військо почало безладно відступати до Дніпра. 27.10(6.11) 1620 польськ. табір під Могилевом-Подільським був оточений тур.-татар. армією і наступного дня вщент розгромлений. У битві загинули С. Жолкевський і М. Хмельницький, а Б. Хмельницький, польний гетьман Конець-польський та ін. потрапили у полон.

І. Підкова (Львів).

ЦЕЦЮРА (Цицюра) ТИМІШ (рр. н. і см. невід.) – полк. переяславський (1658). Походив із Переяславщини. Уперше згадується під 1653. Підтримував гетьмана І. Виговського, брав участь у *Конотопській битві 1659*. Прагнув захопити гетьманську владу, організував повстання проти І. Виговського. У вересні 1659 козаки Ц. спільно з підрозділами В. Золотаренка та моск. військами напали на гетьманські полки під командуванням Ю. Немирича, розташовані на Чернігівщині, та розбили їх. Позиція Ц. сприяла царському уряду домогтися значних поступок Москві від гетьмана Ю. Хмельницького при укладенні *Переяславських статей 1659*. У серпні 1660 призначений наказним гетьманом під час походу частини лівобережних полків і моск. військ на чолі з В. Шереметєвим проти Польщі. 1660–62 перебував у Кракові. Навесні 1662 прибув у Переяслав, де за наказом гетьмана Я. Сомка був заарештований і висланий до Москви, 1667 – до Томська. 1671 був ще живий, бо тоді гетьман Д. Многогрішний просив царя повернути Ц. в Україну.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЦИСТЕРЦІАНЦІ (бернардинці) – чл. католицького ордену, засн. у Франції *бenedиктинцями* 1098. Перший монастир у м. Цистерціумі організував абат Робер. Вплив чину значно зріс після реорг-ції абатом Бернаром Клервоським (звідси друга назва чину). 1119 був затверджений папою римським статут чину. 13–14 ст. орден Ц. став одним із найвпливовіших серед католицьких чернечих чинів

(бл. 700 монастирів у Європі). Діяльність Ц. поширилась і в Україні. Монастирі Ц. були у Львові, Луцьку, Дубно, Житомирі, Бережанах та ін. містах. 18–19 ст. більшість монастирів Ц. було ліквідовано.

ЦИЦОВИЧ ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (7.10.1853 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду *Української Центральної Ради*, ген.-лейтенант. Н. в Омську (Росія). Закінчив міську гімназію, 2-ге Костянтинівське військ. уч-ще (1879). Служив у лейб-гвардії Ізмаїльському полку. Після навч. у Миколаївській академії Генштабу командував батальйоном 3-го Олександрівського військ. уч-ща, батальйоном Усть-Двинської фортеці. З 1904 – командир піхотного полку Ковенської фортеці. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. За доби УНР 1917 був військ. комендантом м. Києва.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЦІРІЦ ГУСТАВ (15.2.1872 – 1920) – укр. військ. діяч, ген.-майор *Української галицької армії*. Н. у м. Сатмарі (Угорщина). 1891 закінчив Стрийську гімназію, згодом навчався у Віденській кадетській школі. 1897 закінчив офіцерську піхотну школу зі званням четаря. З 1900 служив у Генштабі австр.-угор. армії, 1903–06 – проф. Кадетської школи у Львові. Після закінчення 1909 військ. академії служив у Галичині. Автор низки військ.-теоретичних праць, проф. кафедри тактики і стратегії Вищих гарматних курсів у Відні. У роки *Першої світової війни 1914–18* – нач. штабу 43-ї стрілецької дивізії. Брав участь у боях під Львовом і Чернівцями. З 1915 – нач. вишкільного відділу військ. міністерства, командир 29-ї піхотної дивізії. В УГА – з лютого 1919. Нач. штабу корпусу, заст. військ. міністра, нач. штабу УГА. Після переходу частини Галицької армії на бік Червоної армії 10.2.1920 заарештований і разом із команд. армії ген. О. Микиткою вивезений до Москви. Влітку 1920 помер у тюремній лікарні. За ін. дан., на поч. серпня 1920 разом із ген. О. Микиткою розстріляний.

М. Литвин,
К. Науменко (Львів).

ЦЬОКАН ІЛЛЯ (Ілько; 1887–1940) – укр. військ. діяч. Н. у Сторонибабах Золочівського пов. на Львівщині. Закінчив Золочівську гімназію та правничий ф-т Львів. ун-ту. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, сотник *Легіону УСС*. Відзначився в боях за Львів. 1918–19 очолював Золочівську військ. округу, військ. округу Тернополя, командував 18-ю галицькою бригадою. 1919 призначений нач. інтендантом *Української галицької армії*. В 1930-х заарештований і засуджений до тривалого терміну ув'язнення в концтаборах. Загинув на заслання у Семіпалатинську.

І. Підкова (Львів).

ЧАБАНІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. В Укр. збройних силах – з 1918. Учасник визвол. змагань 1917–21, старший ад'ютант штабу 6-го Полтавського корпусу, нач. оперативного відділу *Запорізького корпусу Армії УНР*. Згодом – нач. штабів 4-ї стрілецької бригади, 5-ї Херсонської дивізії (вересень 1920), вишкільного відділу, 1920–22 – начальник оперативного відділу Гол. управління Генштабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЧАЙКА – військовий човен запорізьких козаків у 16–17 ст. Завдовжки 18–20 м, завширшки 3–3,5 м (за деякими дан., – до 6 м), заввишки 3,5–4 м. Кожну Ч. будувало не менше 60 чол. протягом 15 днів. Основою Ч. служив липовий або вербовий стовбур, обшитий з боків дошками та осмолений. Для надання Ч. більшої стійкості, забезпечення від затоплення та ворожих стріл-під час бою до бортів із зовн. боку прив'язували ликом із липи або черешні снопи очерету, які поліпшували плавучість, пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна і захищали корпус корабля від пошкоджень вогнепальною зброєю. Ч. мала два стерна – на носі й на кормі, що забезпечувало судну швидкість під час розворотів. На Ч., в залежності від величини, було 20–40 весел, встановлювали шоглу, до якої, за потребою, кріпили вітрило. Екіпаж човна складався з 40–70 чол. Із січової гавані виходило іноді понад 300 Ч., екіпаж яких налічував бл. 20 тис. бійців. Озброєння Ч. становили 4–6 гармат, переважно фальконетів. На Ч. запорожці плавали по Дніпру, Дунаю, і Бугу. Воюючи з турками і татарами, запорізькі козаки вже у 16 ст. здійснювали на Ч. походи Чорним морем на *Кримське ханство* і Османську імперію, вели морські бої з тур. галерами.

О. Кривошій (Запоріжжя).

ЧАЙКОВСЬКИЙ (Чайківський) АНДРІЙ (15.5.1857 – 2.6.1935) – укр. письменник, громад.

діяч, адвокат. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) у сім'ї урядовця. Середню освіту здобув у Самбірській гімназії (1869–77), де був чл. таємного т-ва «Громада». 1877–83 навчався на філ. ф-ті, згодом – юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Очолював студ. т-во «Дружній лихвар». 1881 став співзасновником «Кружка правників». 1882 мобілізований до війська, в чині офіцера австр. армії брав участь у поході до Боснії. Після армійської служби займався адвокатською практикою в Самборі. 1890 відкрив власну адвокатську канцелярію в Бережанах. На Бережанщині проводив активну громад. та осв. роботу – очолював місцеву філію «Просвіти», організував осередки «Січей», був повітовим кошовим. Наляжав до *Української народно-демократичної партії*, з 1899 входив до її керівного органу – Широкого нар. комітету. 1914 переніс свою адвокатську канцелярію до Самбора. На поч. *Першої світової війни 1914–18* організував набір до лав *Легіону українських січових стрільців* у Самбірському повіті. Після вступу до Галичини рос. військ був інтернований. 1915 очолив «Комітет українців» м. Львова. Після встановлення укр. влади в Галичині 1918–19 – повітовий комісар Самбірського пов. 1919 оселився в Коломиї. Продовжував займатися громад. діяльністю, за що був заарештований польськ. властями. 1923 виступив одним з організаторів Спідки укр. адвокатів. 1926–27 очолив осередок «Рідної школи». Почесний чл. т-ва «Просвіта», голова Т-ва письменників і журналістів ім. І. Франка. З молодих років займався літ. діяльністю. Друкуватися почав з 1892. Автор іст. творів: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «Козацька помста» (1919), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (1924), «До слави» (1929), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Петро Конашевич-Сагайдачний», «Московський цар Дмитро Самозванець. Хотинська справа», «Сонце заходить» та ін.; повістей «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896), «Бразилійський гаразд» (1896) та ін.; наук.: популярного нарису «Запорозька Січ» (1929); оповідань. Залишив спогади «Спомини з перед десяти літ» (1892), «Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до травня 1919». Помер у Коломиї.

О. Павлишин (Львів).

ЧАЙКОВСЬКИЙ (Чайківський) МИКОЛА (2.1.1887 – 7.10.1970) – укр. вчений-математик та педагог, громад. діяч. Син *А. Чайковського*. Н. у Бережанах (тепер Тернопільська обл.). 1905 закінчив Бережанську гімназію. Вищу освіту здобував у Празі – в Нім. вищій тех. школі, Празькому та Віденському ун-тах. У Відні був чл. студ. Т-ва «Січ» (секретар, голова) і робітн. т-ва «Поступ». 1911 захистив у Віденському ун-ті дисертацію на ступінь доктора філософії. 1912–13 займався наук. роботою у Берліні. 1913 обраний дійсним чл. математично-природничо-лікарської секції *Наукового*

товариства ім. Т. Шевченка. 1910–18 викладав математику в середніх школах Львова, Тернополя, Рава-Руської. З квітня 1915 за дорученням Союзу визволення України працював серед військовополонених-українців рос. армії у таборі Фрайштадт (Австрія). Як співробітник «Просвітнього відділу» СВУ проводив з полоненими навч. заняття з математики, фізики, хімії, географії, біології, нім. мови, організував фотогурток. Після встановлення укр. влади в Галичині місяць очолював Рава-Руський повітовий комісаріат ЗУНР. У січні 1919 у складі делегації ЗУНР брав участь у роботі Трудового конгресу України, обраний головою бюджетної комісії. З лютого 1919 читав лекції з вищої математики в Укр. ун-ті у Кам'янці-Подільському. Після поразки Укр. революції протягом двох років гастролював по Європі у складі укр. хору *О. Кошиця*. 1922–24 викладав математику в *Львівському (таємному) українському університеті*. 1922–26 очолював приватні гімназії «Рідної школи» в Яворові, 1926–29 – у Рогатині. 1929 на запрошення місцевої укр. громади переїхав до Одеси, де працював на посаді професора математики Ін-ту нар. освіти. У березні 1933 заарештований і засуджений у справі міфічної «Української військової організації». Відбував заслання в Карелії на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, Архангельську (1941–43), Томську (1943–44), Семіпалатинську (1944–47), Уральську (1947–56). 1956 повернувся в Україну, був реабілітований. Обіймав посаду доцента Львів. пед. інституту, з 1962 – проф. Львів. ун-ту. Автор численних ст. та монографій: «Систематичний словник української математичної термінології» (1924); «Квадратні рівняння» (1959), співавтор «Російсько-українського математичного словника» (1960). Автор довідок з математики в Загальній укр. енциклопедії (Коломия, 1933) та в УРЕ. Помер у Львові.

О. Павлишин (Львів).

ЧАЙКОВСЬКИЙ МИХАЛ (Садик-Паша; 1804–4.01.1886) – політ. діяч і письменник. Представник т.зв. укр. школи у польськ. л-рі. Н. у с. Гальчині (тепер Бердичівського р-ну на Житомирщині) у родині шляхтича. По материнській лінії був нащадком гетьмана Лівобережної України *І. Брюховецького*. Навчався у Бердичеві, потім – у Межиріччі та у Варшавському ун-ті. Був учасником Польського повстання 1830–31, після поразки якого емігрував до Франції. Жив у Парижі, де співпрацював спочатку з демократичним, згодом – з монархічним крилом польськ. еміграції. Тут розпочав літ. діяльність. Видав низку романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з укр. історією: «Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840), «Кошовата», «Овручанин», «Гетьман України» (1841) та ін. У своїх творах популяризував козац. традицію в її пропольському трактуванні, козакофільську романтику поєднував з ідеа-

лізацією козацько-польських взаємин у минулому. 1835 брав участь у Паризькому історичному конгресі, де виступив з рефератом про вплив укр. козащини на європ. л-ру. Політ. ідеалом Ч. було відродження колишньої козац. України як автономної частини у складі відродженої незалежної Польщі. Можливість здійснення своїх планів вбачав у співпраці з лідером польськ. монархічної еміграції *А. Чарторийським* – ініціатором спільної збройної нац.-визвол. боротьби поневолених Росією народів. 1841 за його дорученням очолив сх. агентство у Стамбулі, звідки координував підривну діяльність політ. емісарів у пд. районах Рос. імперії (в Україні, на Дону, Кубані, Кавказі), зокрема українців *І. Терлецького* та *М. Свідзинського*. 1844 виступив ініціатором створення у Добруджі, заселеній переважно нащадками запорожців та селянами-втікачами з України, спец. бази для політ. пропаганди серед навколишнього населення та її поширення в Україні. Щоб уникнути виселення, якого домагалося рос. посольство в Стамбулі, 1850 прийняв тур. підданство і перейшов в іслам. Під час Кримської війни 1853–56 організував і очолював козац. полк, який брав участь у воен. кампанії 1854 (звільнив від росіян Сілістрію та Бухарест). На чолі цього формування планував вступити на тер. України, щоб підняти повстання та відновити *Гетьманщину* в дусі традицій гетьманів *П. Дорошенка* та *П. Орлика* і, ймовірно, стати укр. гетьманом під сюзеренітетом султана або польськ. короля. Однак цей план не узгоджувався з реаліями доби. На поч. 1855 полк Ч. був відведений у тил, а згодом включений до складу регулярної тур. армії. Розчарований крахом своїх планів, Ч. 1873 попросив помилування в Олександра II, повернувся в Україну і перейшов у православ'я. Покінчив життя самогубством. Залишив спогади: «Записки Михайла Чайковського» («Русская старина», 1895–1904) та про події Кримської війни (видані у Польщі 1961).

Ф. Стеблій (Львів).

ЧАЛИЙ САВА (р. н. невід. – 1741) – полковник надвірного війська магнатів Потоцьких. Н. у с. Комаргороді на Вінничині (тепер Томашпільського р-ну Вінницької обл.). Деякий час перебував на Запорізькій Січі, згодом служив сотником надвірного загону польськ. кн. Четвертинських. 1734 Ч. приєднався до гайдамацького загону під проводом сотника *Верлана*, який іменував його полковником. Після придушення повстання Ч. 1736 знову склав присягу на вірність Польщі. З 1738 – полковник надвірного війська магнатів Потоцьких у Немирові (тепер Вінницька обл.). 1741 викрадений зі свого маєтку і страчений за вироком гайдамацької ради у загоні повстанського ватажка *Г. Голого*.

А. Пономаренко (Вінниця).

ЧАПЛІНСЬКИЙ ДАНИЕЛЬ (Данило; рр. н. і см. невід.) – польськ. шляхтич, підстароста чиги-

ринський. Походив із Брацлавщини. З 1646 служив управителем маєтків коронного хорунжого *О. Конєцпольського*, згодом був призначений чигиринським підстаростою. Користуючись підтримкою *О. Конєцпольського*, із загоном своїх слуг Ч., ймовірно, навесні 1647 напав на *Суботів*. Захопивши хутір *Б. Хмельницького*, Ч. привласнив його, вигнавши звідти родину *Б. Хмельницького* та жорстоко побивши його сина. На поч. *Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57* Ч. брав участь у боях проти укр. армії. Дружина Ч. Мотрона вийшла заміж за *Б. Хмельницького*.

І. Підкова (Львів).

ЧАРНЕЦЬКИЙ СТЕФАН (1599–16.2.1665) – військ. і політ. діяч, воевода руський (з 1657), коронний гетьман Польщі (1665). Активний учасник козац. воєн серед. 16 ст. в Україні. Н. у с. Чарніці (тепер Польща). Походив із польськ. шляхет. роду. Здобув військ. освіту. Брав участь у війні зі Швецією 1626–29. 1638 був учасником каральних загонів, що придушували козац. повстання в Україні. Чл. комісії на Масловому Ставі, що займалася виробленням умов щодо реєстрового козацтва. Під час *Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57* активно боровся проти укр. військ. Під час *Жовтоводської битви 1648* потрапив у татар. полон, згодом був переданий козакам. Звільнений з полону після укладення *Зборівського мирного договору 1649*. Непримиренний противник нац. визволення укр. народу. 1649–68 – військ. радник короля *Яна II Казимира*. Противник укладення *Білоцерківського договору 1651*. 1652–53 брав участь у походах польськ. військ на Поділля і Брацлавщину, учасник битви під Жванцем 1653. 1653 загоном, очолюваним Ч., були розгромлені на Поділлі укр. військами під командуванням *І. Богуна*. З травня 1655 – київ. каштелян. 1654–56 брав участь у війні проти Швеції, 1655–58 – проти Трансильванії. Під час війни Речі Посполитої зі Швецією командував обороною Кракова. 1656 призначений регіментарем, очолив воєн. дії проти швед. армії. У березні 1656 розгромив швед. війська під Ярославом, згодом – у Помор'ї. У квітні 1656 Ч. брав участь в облозі та звільненні Варшави. 1657 під Чорним Островом на Поділлі примусив капітулювати трансильванські війська кн. *Юрія II Ракоці*. 1657 Ч. присвоєно звання ген.-лейтенанта і призначено рус. воеводою. У червні 1660 здобув перемогу у бою під Паланкою. Восени 1663 разом із королем Яном II Казимиром здійснив похід на Лівобережжя. На чолі окремого загону захопив Бориспіль, Ромни, двічі штурмував Глухів. Здобувши Суботів, Ч. наказав викинути з могили прах гетьмана *Б. Хмельницького* та його сина Тимоша. За наказом Ч. було розстріляно гетьмана *І. Виговського*. З січня 1665 – польний коронний гетьман. Помер у с. Соколівка біля Бродів (тепер Львівська обл.).

Р. Шуст (Львів).

ЧАРНИШ (Чорниш) ІВАН (р. н. невід. – 10(21).12.1728) – укр. військ. і політ. діяч 1-ї пол. 18 ст., гадацький полковник (1709–14), ген. суддя Лівобережної України (1715–23). Н. поблизу Гадяча. Був військ. канцеляристом, виконував важливі дипломатичні доручення *І. Мазепи* в Москві (1699) та Константинополі (1700). 1705 призначений резидентом гетьмана при Петрі I у Гродно. На чолі Гадяцького полку брав участь у *Північній війні 1700–21*. За причетність до змови проти гетьмана *І. Мазепи*, яку очолювали *В. Кочубей* та *І. Іскра*, був ув'язнений. Після поразки *І. Мазепи* Ч. звільнений. 1709–14 очолював Гадяцький полк, з 1715 – ген. суддя. Власник значних зем. маєтностей. На лежав до козац. старшини, очолюваної *П. Полуботком*, яка відстоювала політ. автономію Лівобережної України, домагався права на обрання нового гетьмана та ліквідації Малорос. колегії. 1723 Ч. разом із *П. Полуботком* і ген. писарем *С. Савичем* було викликано до Петербурга і ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Після звільнення 1725 жив у Петербурзі та Москві.

І. Підкова (Львів).

ЧАРНЕЦЬКИЙ АДАМ ЗОРІАН (Доленга-Ходаковський Зоріан Якович; 14.4.1784 – 29.11.1825) – польськ. і укр. археолог, етнограф і фольклорист. Н. у с. Підгайному Мінського воєводства. 1800 закінчив Слуцьке повітове уч-ще. Працював адвокатом, багато подорожував, збираючи при цьому пам'ятки слов. старовини (звичаї, обряди, нар. пісні), вивчав життя народу. Побував у багатьох місцевостях Польщі, Білорусі, України (Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Галичина) та у пн. р-нах Росії. Підтримував зв'язки з культ.-осв. осередками Варшави, Кракова, Києва, Львова, Перемишля, Петербурга, з видатними діячами слов. культур: польськ. (*Й. Лелевелем*, *І. Немцевичем*, *Ляхом Ширмою*), укр. (*М. Грушевицьким*, *І. Лаврівським*, *І. Могилянським*, *В. Кукольником*, *П. Лодієм*, *І. Орлом*, *М. Максимовичем*), рос. (*М. Погодіним*, *М. Полевим*, *П. Кеппеном*). Чл.-кор. Варшавського т-ва друзів наук та Вільного т-ва прихильників рос. словесності – фактичного філіалу декабристського Союзу благоденства. Автор досліджень з істор. географії, топоніміки, археології, етнографії, фольклористики, історії і культури давніх слов'ян. Основна праця – «Про Слов'янщину до прийняття християнства» (1813), в якій зроблена перша спроба дати загальний огляд нар. поетичної творчості як цінного джерела для характеристики стародавньої історії слов., високо підносилися моральні якості селянства як носія нац. культури, кріпосницькій дійсності протиставлялась відносна свобода у ранніх слов'ян, піддавалась критиці норманська теорія, пропагувалась ідея слов. єдності. Ідеї і наук. доробок Ч. високо цінували діячі слов. культур, зокрема, *Й. Лелевель*, засновники «*Руської Трійці*». Його діяльність

викликала чимало послідовників, зокрема серед чл. таємних т-в «*філоматів*» і «*філаретів*» (Вільнюс), *Товариства прихильників слов'янщини*.

Ф. Стеблій (Львів).

ЧАРТОРИЙСЬКА СОФІЯ (рр. н. і см. невід.) – волинська княгиня, меценатка і громад. діячка кін. 16 – серед. 17 ст. Разом із сестрою Оленою Чарторийською бл. 1597 надала фундацію Пересопницькому монастирю. Заснувала при монастирі шпиталь для вбогих, недужих та школу для селян. дітей. У своєму маєтку в с. Рахманові на Волині відкрила друкарню. Перекладала з грецьк. на укр. мову Святе Письмо. Будучи палкою прихильницею православної віри і освіти, княгиня підтримувала відомого діяча Львів. братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора «*Євангелія Учительного*». Цей твір віддруковано 1619 у Рахманові на кошти Ч.

О. Кривошиї (Запоріжжя).

ЧАРТОРИЙСЬКИЙ АДАМ (Чарториський А.; 14.1.1770 – 15.7.1861) – князь, польськ. та рос. політ. діяч. Після придушення польськ. повстання під керівництвом *Т. Костюшка* (1794) перебував як заручник при дворі *Катерини II*. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем рос. престолу, майбутнім імператором *Олександром I*. Став чл. т. зв. таємного комітету та міністром закорд. справ (1804–06). Намагався добитися об'єднання всіх тер. кол. Польщі, поділених між Росією, Австрією та Пруссією, шляхом династичної унії Польськ. королівства з Рос. імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намагалось пристосувати кріпосні умови до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віденському конгресі 1814–15, де був радником царя *Олександра I* з польськ. питання. Створення Королівства (Царства) Польськ. відповідало політичним планам Ч. З 1815 – сенатор Королівства Польського. Постійні порушення царським урядом польськ. конституції та наростання реакції спричинили перехід Ч. до табору ліберальної опозиції. Під час *Польського повстання 1830–31* очолював Нац. уряд, який виступав за відновлення Польськ. держави у кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі. В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвроп. держав. До боротьби проти Рос. імперії намагався залучити і українців. Серед близьких співробітників Ч. були вихідці з України – *Ф. Духінський* і *М. Чайковський*. Щодо укр. питання політ. плани Ч. передбачали створення у Наддніпрянській Україні козац. держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала перебувати у складі Польськ. держави.

Ф. Стеблій, Р. Шуст (Львів).

«ЧАС» – видавниче товариство, одне з найбільших і найдіяльніших укр. видавництв у Києві 1908–14 та 1917–20. Фундатори: *В. Королів-Старий*, *М. Синицький*, *М. Левицький*, *М. Орловський*, *В. Цимбал*, *Ф. Лук'янів*, *В. Дубровський*. Від початку заснування т-во стало лідером на книжковому ринку Києва. Впродовж першого року вийшло 30 укр. книжок. Видавало твори красномовства, шкільні підручники, книжки для дітей, словники, календарі, плакати, серії кольорових листівок (зокрема *А. Ждахи*). Наклади окремих книжок сягали 250 тис. примірників. Мало власні друкарню й книгарні (дві у Києві, одну в Кам'янці-Подільському, власні представництва у 72 книгарнях різних регіонів України), склад видань. Призупинило свою діяльність в період Першої світової війни. Відновилося в роки Української революції. 1917–20 очолювала т-во дирекції з п'яти осіб (*М. Синицький*, *В. Петрушанський*, *О. Зайченко*, *М. Поставка*, *В. Королів-Старий*), чл. якої мали рівні права та чітко визначені функції. Ред. – *В. Королів-Старий*. 1918 т-во перетворилося на першу укр. акціонерну спілку. Серед 250 акціонерів були *Є. Чикаленко*, *М. Садовський*, *М. Шаповал* та ін. 1917 «Час» започаткував видання популярного укр. бібліогр. журн. «*Книгарь*», першим розпочав друк шкільних підручників укр. мовою. Т-во заклало основи нац. добродійності, підтримуючи різні укр. акції. 1908–11 призначило частину прибутків від видань у фонд спорудження пам'ятника *Т. Шевченку* у Києві. У жовтні 1918 виступило ініціатором утворення «*Фонду українських видавництв*» при Кам'янець-Подільському держ. укр. ун-ті для надання премій за кращі наук. праці з іст.-філол. дисциплін. Виконувало роботи із впорядкування могили *Т. Шевченка* та займалося організацією музейної кімнати, бібліотеки, формувало бібліотечні комплекти зі своїх видань для різних нац. культ.-осв. закладів. З встановленням рад. влади припинило існування. Частина діячів т-ва емігрували, окремі були репресовані. Один із фундаторів видавництва *В. Королів-Старий* залишив спогаді «*Товариство «Час» у Києві*» (1933), які містять важливу інформацію про заснування та діяльність унікального осередку укр. книжкового руху.

В. Панькова (Київ).

«ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА» (Журнал для теорії і права) – перший укр. правничий науково-теоретичний та практичний журнал. Виходив з 1.4.1889 у Львові за редакцією *К. Левицького*, *А. Горбачевського* та *Є. Олесницького* (з 1891 – *К. Левицького*). З 1894 орган правничої комісії НТШ. Спочатку виходив щомісячно, згодом – щоквартально, з 1896 – раз на рік під дещо зміненою назвою – «*Часопись правнича – розвідки правничої комісії історико-філософської секції НТШ*». З цього часу було припинено подачу інформ. матеріалів, публікації журналу висвітлювали лише наук.

проблеми. У «Ч. п.» вперше в Галичині надруковано визначну пам'ятку давнього укр. права – «Руську правду». В журналі публікували свої праці визначні укр. правники – М. Зобков, К. Левицький, С. Дністрянський, П. Стебельський, учені з Наддніпрянської України, зокрема М. Владимирський-Буданов («Начерк родинного права Литовської Русі XVI в.», 1895). З «Ч. п.» співпрацював відомий укр. письменник і громад. діяч М. Павлик. 1900 на базі видання створено журнал «Часопись правнича і економічна».

Т. Андрусак (Львів).

«ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА І ЕКОНОМІЧНА» (Правничі і економічні розвідки Історично-філософської секції НТШ) – укр. наук. юрид. та екон. журн. Створений 1900 на базі реформованої «Часописі правничої». Ред. – академік ВУАН С. Дністрянський. Виходив 1900–06, 1912 – раз на рік. Усього вийшло 10 томів у 8 випусках (останній 10-й том у 1912). До співпраці у щорічнику залучались учені, студ. молодь та практичні працівники. Серед авторів журн. були також І. Франко, М. Зобков, Я. Олесницький, Я. Ільницький, В. Старосольський, А. Гошовський, І. Макух та ін. При журн. С. Дністрянський започаткував видання «Правничої бібліотеки», яку 1901 почала видавати Правнича комісія. Всього у «Правничій бібліотеці» вийшло чотири випуски у двох томах. У 1-му томі опубліковано працю П. Стебельського «Австрійський процес карний», у 2-му, який вийшов трьома випусками, – працю С. Дністрянського «Австрійське право облігаційне». Виходила ця серія протягом 1901–09. У квітні 1909 у Львові було засновано Т-во укр.-рус. правників, яке об'єднувало нац. свідомих укр. юристів Галичини та Буковини. При Т-ві працювала видавнича комісія, яка з січня 1910 почала видавати орган Т-ва – журн. «Правничий вісник», що став продовженням «Часописі» (гол. ред. – С. Дністрянський). До 1913, коли журн. «Правничий вісник» припинив існування, вийшло 10 номерів.

Т. Андрусак (Львів).

ЧАШНИК (від «чаша») – представник вищої князівської адміністрації у *Київській Русі*. Ч. керував відомством у господарстві князя, що займалося бджільництвом і медоварінням. Згадується у джерелах 13 ст. У Ч. зосереджувалося також госп., адм. і суд. управління палацовими селами, які були населені бортниками. Ч. належали до вищого прошарку феодалів і були найближчими родичами князя.

ЧЕБОТАРІВ МИКОЛА (1884–1972) – укр. військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. Н. у Полтаві. Був членом *Революційної української партії* та *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917–18 входив до складу *Ук-*

раїнської Центральної Ради і Укр. військ. ген. комітету. 1918–19 Ч., будучи полковником Армії УНР, організував і очолював укр. контррозвідку. Згодом Ч. керував роботою політ. департаменту Міністерства внутр. справ, з 1920 – нач. охорони Головного отамана. В еміграції жив у Польщі, пізніше – у Німеччині, де і помер. Особистий архів Ч. зник за нез'ясованих обставин відразу після його смерті.

ЧЕЛЕБІЄВ ЧЕЛЕБІ (1885 – 23.2.1918) – визначний кримсько-татарський політ. і держ. діяч. Н. у с. Санаку Перекопського пов. Таврійської губ. у сел. сім'ї. Закінчив медресе у Сімферополі, навчався у Стамбульському ун-ті. За пропаганду соціалістичних ідей був заарештований, потім повернувся в Росію. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив добровольцем у рос. армії. Після *Лютневої революції 1917* Ч. повернувся до Криму, очолив нац. рух кримських татар. На їхньому 1-му з'їзді у Сімферополі 25.3.1917 обраний головою Всекримського мусульм. виконкому і муфтієм-головою Таврійського мусульм. духовного управління. Ч. організував маніфестації кримських татар на підтримку революції в Росії, збір пожертвувань у «фонд перемоги» над Німеччиною, Туреччиною та її монархічними союзниками. Очолюваний ним Мусульманський виконком визнано органом Тимчасового уряду в управлінні кримськими татарами з підпорядкуванням його Міністерству внутр. справ Росії. Ч. підтримував зв'язки з *Українською Центральною Радою*. У вересні 1917 на її запрошення направив до Києва від Мусульманського виконкому делегацію у складі 10 чол. для участі в роботі З'їзду народів Росії. Кримсько-татар. делегація підтримала рішення з'їзду про перетворення Росії у федерацію рівноправних республік. У вересні 1917 очолюваний Ч. Мусульманський виконком висловив солідарність з боротьбою укр. народу за самовизначення і делегував своїх представників до УЦР. На Всекримському з'їзді татар у Сімферополі 2.10.1917 Ч. виклав програму реорганізації Мусульманського виконкому в Курултай – парламент кримсько-татар. народу. Перед ним ставилося завдання взяти участь у здійсненні тер. автономії півострова під гаслом: «Крим для кримчан». Ч. засудив більшовицький переворот у Петрограді 25.10.1917, виступав за утворення революц. влади з участю всіх соціалістичних партій (без кадетів). Вітав утворення *Української Народної Республіки*. У блоці з лідерами місцевих укр. орг-цій на поч. листопада 1917 взяв участь в утворенні кримського революц. штабу у Сімферополі без більшовиків і кадетів. На поч. грудня на з'їзді Курултаю у Бахчисарай Ч. обрали головою Курултаю та його виконавчого органу – Ради директорів. виявив нерухливість у збройній боротьбі з більшовиками і 4.1.1918 подав у відставку з керівних посад. На його пропозицію 10.1.1918 Курултай утворив комісію, яка вела

переговори з більшовиками про припинення збройної боротьби в Криму. Скориставшись цим, більшовики 14.1.1918 безперешкодно захопили владу в Сімферополі, заарештували Ч. і літаком перевезли у Севастополь. 23.2.1918 був розстріляний у міськ. в'язниці.
П. Гарчев (Сімферополь).

ЧЕЛЯДЬ – назва залежного населення у *Київській Русі*. До 9 ст. вживалася для означення рабів у стані патріархального рабства; у 9–10 ст. – раби, які стали об'єктами купівлі-продажу. Згодом (з 11 ст.) – збірна назва населення феодалів, яке знаходилося у різних формах залежності від землевласника (холопи, закупи, смерди та ін.). В Україні у 15–19 ст. Ч. називали слуг у господарстві. Подекуди в Україні так називали молодь, учасників весілля.

ЧЕМЕРИНСЬКИЙ ОРЕСТ (1910 – лютий 1942) – укр. політ. діяч, публіцист. Н. у Золочеві (тепер Львівська обл.). Брав участь у діяльності *Організації українських націоналістів* у Галичині, згодом став чл. Проводу ОУН. У 1935–40-х Ч. очолював Націоналістичну пресову службу в Берліні, співпрацював з «Українським словом» у Парижі. 1941 брав участь у діяльності Похідних груп ОУН-м, був співред. самостійницького часопису «Українське слово», який виходив у Києві. В лютому 1942 Ч. разом із дружиною Дарією Гузар розстріляний німцями у Бабиному Яру. Автор численних розвідок, зокрема «Відродження української політичної думки», «Німецька політика супроти націоналізму» (1938), «Українська політична думка останні сто років» (нім. мовою, 1930) та ін.

ЧЕПА АНДРІЯН ІВАНОВИЧ (бл. 1760 – бл. 1822) – укр. колекціонер писемних пам'яток з історії України. Н. на Полтавщині у козац. родині. Здобув добру освіту. Служив писарем при земському суді Роменського пов., а потім 19 років – у канцелярії малоросійського ген.-губернатора П. Рум'янцева. Мав можливість збирати рукописи і документи з історії України – переважно доби Гетьманщини і Запоріжжя. 1809 за дорученням полтавського маршала В. Чарниша склав «Записку о преимуществах чинов малороссийских». Мав намір видавати укр. іст. б-ку. Листувався з дослідниками укр. старовини В. Полетикою, О. Рігельманом, Я. Марковичем, М. Берлінським, Д. Бантиш-Каменським, які користувалися його послугами для написання своїх праць. Частину матеріалів (14 книг) Ч. передав у Петербург Я. Марковичу для написання великої історії України, які після його раптової смерті безслідно зникли. Переважна більшість зібраних Ч. матеріалів загинула під час пожежі у його маєтку.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЧЕРВЕНСЬКІ ГОРОДИ (Червенські міста, Червенські гради) – група міст у Волинській землі в

10–13 ст. Термін «Ч. г.» зустрічається у літописах під 1018 і 1031. Їхній центр – м. Червен уперше згадується в літописах під 981 у зв'язку з походом кн. Володимира Великого і приєднанням «Червена та інших міст» до Київ. держави. Лаконічні повідомлення джерел не дають можливості визначити їхні межі, що спричинило появу низки гіпотез про тер. Ч. г. та їхню приналежність до 981. На думку одних дослідників, тер. Ч. г. охоплювала всі західноукр. землі, інших – тільки землі Червенського та Бузького князівств, інколи трактувалася як об'єднання міст. Очевидно, що Ч. г. – одна з найстаріших земель Волинського князівства, що знаходилася на його зх. рубежах і була предметом суперечок і військ. зіткнень між Руссю, Польщею і Угорщиною. Ч. г. становили невелике тер. об'єднання, центром якого було м. Червен, що на зх. межувало з Польщею, а на сх. його землі доходили до Зх. Бугу. Точно не встановлено, які саме міста, крім Червена і, можливо, Сутейська, входили до об'єднання. За деякими даними, до Ч. г. також належали м. Волинь на р. Буг (тепер с. Грудек Надбузький), Шеполь (тепер с. Шепель) та ін. Центр цієї тер. – місто Червен (тепер с. Чермно Люблінського воєводства, Польща) виник не раніше 2-ї пол. 10 ст. До 981 Ч. г. перебували у залежності від Чеського князівства. Внаслідок походів кн. Володимира Святославича 981 увійшли до складу Київської Русі. 1018 польськ. кн. Болеслав I Хоробрий захопив Ч. г., але 1031 кн. Ярослав і Мстислав Володимировичі повернули їх Русі. У 13–14 ст. тер. Ч. г. входила до складу Галицько-Волинського князівства. У серед. 13 ст. Ч. г. завоювали монголо-татари і вони занепали. У 14 ст. тер. Ч. г. була захоплена Польщею і Великим князівством Литовським.

О. Щодра (Львів).

ЧЕРВІНЕЦЬ (рос. – червонец) – 1) Рос. назва іноземних дукатів, гол. чин., голландського карбування. Назва «червінець» походить від кольору високопробного золота, яке тоді мало назву «червоного золота». Перший Ч., який відповідав стандарту золотого дуката (3,48 г), випущено в Росії за Петра I 1701. З цього часу Ч. відігравали значну роль на грош. ринку Росії. Інколи випускалися подвійні Ч., а з 1755 до поч. *Першої світової війни 1914–18* переважно монети вартістю 5–10 рублів (див. *Рубль*). Золоті монети карбувалися у Москві (до 1762), згодом – у Петербурзі. До 1867 у Росії було відкарбовано бл. 29 млн штук Ч. Назва «червінець» поширювалася на карбовані 1863–85 золоті монети номінальною вартістю 3 рублі, а також 10 рублів, що випускались 1897–1911. 2) Грош. одиниця рад. Росії, а згодом СРСР, запроваджена 1922 з метою стабілізації валюти. Один Ч. дорівнював 10 рублям. Держ. банк розпочав випуск банківських білетів вартістю 1, 2, 3, 5, 10 та 25 Ч. Золо-

тий вміст Ч. становив 7,7423 г чистого золота, тобто він прирівнювався до дореволюц. золотої монети вартістю 10 рублів. Незабаром повновартісні Ч. поширилися на грош. ринку СРСР, що сприяло успішному завершенню грош. реформи 1922–24. 1923 відкарбовано золоті Ч. масою 8,6 г (7,74 г чистого золота). Невелику кількість Ч. із золота випущено 1925. Внаслідок грош. реформи 1947 Ч. були замінені новими банківськими білетами, номінал яких позначався в рублях. Ч. карбували також 1975–82, але винятково для потреб колекціонерів.

Р. Шуст (Львів).

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ – добровільні напіввійськ. та військ. формування, що виникли під час *Лютневої революції 1917*. В Україні Ч. г. створювалася з березня 1917 комітетами РСДРП(б) як частина всерос. Ч. г. До Ч. г. вступали більшовики, анархісти, есери-максималісти та співчуваючі їм безпар. робітники і службовці. Всі інші соціалістичні партії (зокрема укр.), керовані ними Ради робітничих і солдатських депутатів, профспілки виступали проти орг-ції Ч. г., тому до липня 1917 була нечисленною. В Україні у цей час червоногвард. загони існували лише в Одесі (до 1000 чол.), Києві, Харкові та Катеринославі (по 250–300 чол.). З вересня 1917 лави Ч. г. зростали, наприкін. жовтня в 40 містах і робітн. селищах України налічувалося бл. 12 тис. червоногвардійців. На поч. укр.-більшовицької війни (з кін. листопада 1917 до лютого 1918) Ч. г. одержала з Росії (Москви, Петрограда, Тули, Курська) понад 70 тис. гвинтівок, 2750 станкових і ручних кулеметів, кілька тис. револьверів, понад 10 млн патронів, багато військ. спорядження. Чисельність Ч. г. в Україні зросла наприк. грудня до 40 тис. чол., у січні – до 130 тис. чол. 40% її становили робітники Донбасу. У Чернігівській і Полтавській губ. були утворені загони сільськ. Ч. г. з числа демобілізованих солдатів і дезертирів. Ч. г. поділялася на десятки й сотні, у Донбасі – на батальйони і полки. Мала спец. підрозділи – кулеметні, арт., інженерні та ін. Були утворені селищні, районні і міські штаби Ч. г., їх очолювали члени більшовицьких, лівоесерівських і анархістських комітетів. Більшість червоногвардійців становила молодь віком 20–30 років. З листопада 1917 Ч. г. України стала знаряддям ЦК РСДРП(б) і Раднаркому Росії у війні з *Українською Народною Республікою*. З грудня 1918 безпосередньо підлягала наркому *В. Антонову-Овсієнку*. Разом із збільшовизованими рос. військами Ч. г. розганяла есери-меншовицькі ради робітн. і солдат. депутатів в Україні, замінювала їх анархістсько-більшовицькими радами. В листопаді 1917 – лютому 1918 у складі збройних сил більшовицької Росії Ч. г. взяла участь майже у 200 збройних сутичках і боях з військами *Української Центральної Ради*. Найзапеклішими були бої з підрозділами Армії УНР в Одесі (30.11–2.12), на ст. Лозова (15–

16.12), у Катеринославі (27–29.12), Одесі (13–17.1), на ст. Бахмач (15–16.1), у Києві (16–25.1). Загони Ч. г. Донбасу в складі військ наркома *В. Антонова-Овсієнка* відіграли велику роль у встановленні більшовицької диктатури у Донській обл., Ростові. Ч. г. була знаряддям більшовицьких і анархістських орг-цій у здійсненні червоного терору, стягненні «контрибуцій» з «буржуазії» та продрозверстки з селянства. На ґрунті політ. репресій, масових ревізій, вилучення цінностей у населення, пияцтва в середовищі червоногвардійців у березні – квітні 1918 розклалася, вийшла з-під контролю більшовицьких комісарів, місц. органів рад. влади. У березні – квітні 1918 під натиском частин Армії УНР та австро-нім. військ Ч. г. відступила в Росію, де була розформована. Особовий склад Ч. г. став основою для формування частин Червоної армії.

П. Гарчев (Сімферополь).

ЧЕРВОНА РУСЬ – істор. назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно іноз., у 16–19 ст. Термін Ч. Р. вжив італ. картограф 15 ст. *Фора Мауро* для позначення земель у басейні р. Дон. Польськ. історик поч. 17 ст. *Ш. Старовольський* називав Ч. Р. укр. землі. Однак поступово цей термін закріпився в істор. та геогр. л-рі для позначення тер. кол. Галицького князівства (за адм. поділом 15–18 ст. – Руське і Волзьке воеводства). Назву Ч. Р. вживали тільки в л-рі, серед місц. населення вона не прижилася. Виникла, ймовірно, під впливом поширених у народів Сходу складних геогр. назв, в яких окремі слова, що визначали відповідний колір, вживалися для розрізнення сторін світу. Безпідставні спроби пов'язати назву Ч. Р. з Червонськими містами використовували деякі польськ. історики для того, щоб поширити на всю тер. Ч. Р. тенденційні висновки про «неукр. характер» Червонських міст. З цієї метою в польськ. публіцистиці 1920–30-х замість Ч. Р. писали «Червонська Русь». У кін. 19 – на поч. 20 ст. термін Ч. Р. деякі автори московільського табору пропагували для штучного протиставлення українців Галичини решті укр. народу. В сучас. л-рі для позначення пд.-зх. частини Київської Русі до 14 ст. вживається термін «Галицька земля», «Галицько-Волинська Русь», а починаючи з 14 ст., – «Галичина», «Західна Україна».

Я. Ісаєвич (Львів).

ЧЕРВОНА УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА) – військ. формування, створене у лютому 1920 з частин *Української галицької армії*, що змушені увійти до складу Червоної армії. У кін. вересня 1919 обидві укр. армії – Армія УНР і УГА розпочали воєн. дії проти *Добровольчої армії ген. А. Денікіна*. Наступ укр. військ відбувався у надзвичайно складних умовах – раптово вдарили морози і спалахнула епідемія тифу. Не маючи через

блокаду Антанти ні ліків, ні сан. матеріалів, укр. армії незабаром втратили бл. 70 % особового складу. На поч. листопада понад 15 тис. старшин і вояків УГА знаходились у шпиталях у р-ні Вінниці. За цих обставин командування УГА підписало перемир'я з Добровольчою армією. За його умовами УГА приєднувалася до військ *А. Денікіна* і відводилася у тил на перепочинок. У кін. грудня – на поч. січня 1920 УГА, яка фактично втратила боєздатність, відступила на Сх. Поділля в р-ні міст Бершадь, Чичельник і Бірзула (тепер Котовськ). У цей час більшовицька армія, розгромивши у Правобережній Україні денікінські війська, наближалася до місця розташування галицьких корпусів. Не маючи іншого виходу, частини УГА на поч. лютого 1920 змушені увійти до складу Червоної армії. Попередні умови приєднання галичан до складу Червоної армії було вироблено у 1-й пол. лютого 1920 під час переговорів ревкому УГА з представниками більшовицького командування у Києві. 7.2.1920 наказом армійського ревкому УГА утворено ЧУГА. У кін. лютого – на поч. березня 1920 більшовики провели реорганізацію УГА, відповідальним за проведення якої ЦК КП(б)У призначило *В. Затонського*. Вже 10.2.1920 було заарештовано Начального вождя УГА ген. *О. Микитку* й нач. штабу ген. *Г. Ціріца* (у липні 1920 обох розстріляно у підмосковному таборі для військовополонених *Кожухові*). Галичани входили до складу 12-ї армії і повністю підпорядковувалися наказам її Реввійськради. Начальна команда УГА ліквідувалася, створювався Польовий штаб ЧУГА, командантом якого призначили *В. Порайка*. Нач. булави (опер. командування) став рос. полк. *В. Іванов*, політкомісаром – *М. Михайлик*. Новостворений Ревтрибунал очолив *Пучко* (згодом – *Кириченко*), особливий відділ – галицький комуніст *В. Сірко*. Було проведено переформування галицьких частин. Замість корпусів створювались три бригади. Кожна з них складалася з трьох стрілецьких, артилерійських і кінних полків. Командантами бригад було призначено: 1-ї бригади – підполк. *А. Бізанц*, нач. штабу – підполк. *А. Шаманек*; за ін. дан., командант *Б. Білінкевич*, потім – *А. Шаманек*, згодом – *М. Баран*; 2-ї бригади – сотн. *Ю. Головінський*, нач. штабу – отаман *Ф. Льорнер*; 3-ї бригади – *О. Станімір*, нач. штабу – *В. Любковіц*. У березні 1920 особовий склад ЧУГА налічував 1485 старшин і 16 688 бійців. Після реформування галицьких корпусів новостворені бригади розподілено до різних дивізій 12-ї і 14-ї більшовицьких армій, чим було порушено цілісність ЧУГА. ЧУГА заборонялося виконувати укр. нац. гімн «Ще не вмерла Україна», використовувати синьо-жовтий прапор та герб-тризуб, відмінялись укр. військ. звання і відзнаки. Ці заходи викликали серед галичан невдоволення і всезростаючі антибільшовицькі настрої, які згодом призвели до виходу галицьких частин зі складу Червоної армії. Ще на поч. 1920 у

р-ні Бершаді підійшли підрозділи Армії УНР під командуванням колишнього Начального команданта УГА ген. *М. Омеляновича-Павленка*, які перебували у Першому Зимовому поході (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). 6.4.1920 першим покинув ЧУГА і перейшов у повному складі до Армії УНР кінний полк (отаман *Е. Шепарович*) разом із запасним куренем (сотн. *І. Козак*). Через деякий час приєднався до повстанського загону отамана *Д. Зеленого* тех. курінь під командуванням *К. Кізюка*. Після укладення *Варшавського договору 1920* і поч. спільного наступу польськ. армії і військ Директорії УНР проти більшовиків 2-а і 3-я бригади ЧУГА у ніч з 23 на 24.4.1920 залишили своє розташування і почали пробиватись на з'єднання з Армією УНР. Проте 27.4 ці частини в р-ні *Летичева* і *Ялтушкова* були оточені польськ. військами, роззброєні та інтерновані (старшини) у польськ. таборах. Окремим підрозділам ЧУГА все ж удалося з'єднатися з Армією УНР. У складі Червоної армії залишилась тільки 1-а бригада, командування якої через збіг обставин не отримало наказу *Ю. Головінського* про перехід галицьких частин на бік Армії УНР. Ця бригада в бою під *Махнівкою* була оточена польськ. дивізією ген. *Я. Ромера*. Частина бригади під командуванням *А. Бізанца* здалась у польськ. полон, а друга – двотисячний загін – вирвалася з оточення і пішла на з'єднання з Армією УНР. 30.4.1920 поблизу *Козятина* потрапила в оточення одна з найбоєздатніших частин ЧУГА – бригада *УСС*. ЧУГА перестала існувати. Перехід кількох частин ЧУГА на бік *Дієвої армії* мав трагічні наслідки для галицьких старшин і вояків, які перебували в тилу у Києві та Одесі. Тільки в Одесі було заарештовано 640 бійців і старшин, котрі лікувалися в місц. шпиталях. Значна частина їх загинула в застінках *ВЧК*. Частину заарештованих старшин вивезено до підмосковного табору *Кожухів*. 217 старшин УГА в липні 1920 з табору було переведено до *Архангельська* і там знищено.

І. Підкова (Львів).

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО – назва армійських з'єднань, сформованих більшовиками на протидію збройним формуванням *Вільного козацтва*. Перший підрозділ Ч. к. організовано у грудні 1917 у Харкові. Присвоєння більшовиками своїм військ. формаціям назви «Червоне козацтво» пов'язане з намаганням максимально наблизити їх найменування до звичного і глибоко шанованого в Україні військ. стану – козацтва. Загони Ч. к. підпорядковувались тільки Москві й використовувались у боротьбі з частинами Армії УНР та загонами укр. повстанців, а також із військами *А. Денікіна*, *П. Врангеля*, збройними силами Польщі. Ч. к. структурною побудовою не відрізнялося від ін. військ. з'єднань більшовиків. Більшість командного складу, а також рядових бійців були неукраїнці. Командиром пер-

шого полку Ч. к. став В. Примаков. У січні 1918 перший полк Ч. к. виступив з Харкова і спільно з ін. військ. силами, що прибули з Росії, розпочав похід на Київ. У січні – лютому 1918 полк ніс охоронну службу в Києві, використовувався більшовиками для масових розправ над населенням. У квітні 1918 полк відведено у Донбас і перетворено у перший Катеринославський партизанський загін. У кін. 1918 – на поч. 1919 полк Ч. к. розгорнуто в бригаду. В листопаді 1919 на базі бригади сформовано 8-у Червону козаку дивізію, яка за наказом командування здійснила рейд по тилах денікінців. У травні 1920 частину Ч. к. було передислоковано на 3х. фронт. У складі 14-ї армії 8-а Червона козака дивізія перейшла Збруч. У серпні 1920 створено перший кінний корпус Червоних козаків, який спрямовано на боротьбу із загонами *Н. Махна*, *Ю. Тютюнника*. У роки сталінських репресій частини Ч.к. розформували, а кол. командирів розстріляли. Тривалий період (до сер. 1950-х) взагалі були заборонені в СРСР згадки про Ч. к. Лише після смерті Й.Сталіна з'явилися перші публікації про Ч. к., розстріляних командирів було посмертно реабілітовано.

С. Мовчан (Львів).

ЧЕРЕМШИНА МАРКО (справжнє ім'я, по батькові – Семанюк Іван Юрійович; 13.7 (за ін. дан., – 13.6) 1874 – 25.4.1927) – укр. письменник. Н. у с. Кобаки (тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Коломийську гімназію. 1896–1901 навчався на юрид. ф-ті Віденського ун-ту. З 1906 займався адвокатською практикою у Делятині. 1906 захистив докторську дисертацію. 1912 заснував власну адвокатську канцелярію в м. Снятині. Разом із *В. Стефаником* проводив культ.-осв. і громад. роботу серед місцевого населення. Творчий шлях розпочав драмою «Несамовиті» (1895), яку надіслав на конкурс до Львова. Перший твір – оповідання «Керманіч» опублікував у газ. «Буковина» 1896. Писав переважно малу прозу. У 1920-х Ч. налагодив і підтримував зв'язки з видавництвами УСРР, де вийшли деякі з його творів. Помер і похований у Снятині. Новели Ч. увійшли до збірок: «Карби» (1901), «Село вигибає» (1925), «Верховина» (1929). Крашії твори письменника складають 4 цикли: «Карби», «Село за війни», «Парасочка», «Верховина». Ч. – співець Гуцульщини. У циклі «Карби» відобразив тяжке становище гуцульського селянства. В антивоєн. новелах («Село вигибає», «Після бою», «Село потерпає», «Перші стріли» та ін.) описав трагічну долю гуцульського села у часи світової війни. У новелах циклу «Парасочка» письменник створив галерею образів життєрадісних, розкутих людей, поведінка яких випливає зі стилістики гуцульських кахлів та співанок-хронік, чим досяг абсолютної оригінальності у побудові сюжету. У циклі «Верховина», що вийшов збіркою вже після смерті автора, Ч. розвинув пат-

ріотичну ідею опору, актуальну для західноукр. села часів польськ. окупації. Стиль Ч. тяжіє до віншувальних медитацій з елементами різдвяного, великоднього та купальського фольклору. Писав Ч. також поезії у прозі (цикл «Листки», «Посвяти Василеві Стефанику»). Здійснив низку високохудожніх перекладів з угор. (К. Міксат), нім. (Р. Шай, М. Юнгнікель, Й. Шлаф) та ін. У доробку письменника – твори для дітей, літ.-критичні та науково-публіцистичні виступи, спогади, автобіографія. 1949 у Снятині відкрито літературно-меморіальний музей Ч. *Р. Чопик (Львів).*

ЧЕРКАСИ – назва укр. козаків в офіц. актах Моск. держави 2-й пол. 16 – 1-й пол. 17 ст. Існують дві гіпотези походження назви «черкаси». Перша пов'язує її з назвою міста Черкаси, поблизу якого у той час жило багато козаків. Прихильники другої гіпотези виводять назву Ч. від кавказьких черкесів, пов'язуючи виникнення укр. козацтва з *чорними клубуками*. Друга гіпотеза формувалася деякими рос. істориками для підтвердження тези про неукраїнське походження козаків. З 2-ї пол. 17 ст. назву «черкаси» поступово витіснив термін «малоросійські козаки».

ЧЕРНЕЦЬКИЙ АНТІН (8.4.1887 – 15.2.1963) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, журналіст. Н. у Бережанах. З 1898 навчався в Бережанській гімназії, де, ознайомившись із радикальною пресою, став чл. таємного гуртка «Молода Україна». Визначний діяч *Української соціал-демократичної партії*, чл. і секретар керівного органу – Екзективного комітету. Секретар крайової професійної орг-ції укр. залізничників. 1918 увійшов до складу Орг-ційного комітету УСДП з відновлення діяльності партії, що була фактично призупинена в роки Першої світової війни. Ред. та співред. періодики УСДП «Земля і воля», «Вперед», «Професійний вісник». У жовтні 1918 увійшов до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* як делегат від УСДП. 9.11.1918 призначений секретарем праці та сусп. опіки в першій Раді держ. секретарів ЗУНР (Див. *Державний секретаріат ЗУНР-ЗО УНР*). Емігрував до Німеччини, згодом – до Швейцарії. Помер у Швейцарії.

О. Павлишин (Львів).

ЧЕРНИК ТЕОДОР (Федір, Фельд; 1894 – 18.11.1918) – укр. військ. діяч. Н. у Якимчицях під Львовом. Закінчив гімназію у Перемишлі, навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. У серпні 1914 вступив добровольцем до *Легіону українських січових стрільців*. З червня 1916 – ком. сотні скоростріль, хорунжий. У кін. вересня 1916 потрапив у рос. полон під Потуторами. Після *Лютневої революції 1917* в Росії Ч. разом із галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицина) *Є. Конова-*

льцем, *А. Мельником*, *Р. Сушком*, *В. Кучабським*, *І. Чмолою* розгорнув широку орг. і пропагандистську роботу серед полонених українців. Восени 1917 утік із табору. В листопаді 1917 став одним з організаторів Куреня січових стрільців у Києві. Очолював кулеметну сотню Куреня СС, входив до складу вищого дорадчого органу частини – Стрілецької ради. Відзначився під час ліквідації більшовицького повстання у Києві в січні 1918 та оборони міста від більшовицьких військ. Сотня Ч. зробила вагомий внесок у перемогу республіканських військ у Мотовилівсько-му бою 1918. У цьому ж бою Ч. загинув.

І. Підкова (Львів).

ЧЕРНИШ ОЛЕКСАНДР (25.12.1918 – 16.8.1993) – укр. археолог, доктор істор. наук (з 1961), професор (1969). Н. у Холмах (тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.). 1946 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1946–50 працював в Ін-ті археол. АН УРСР (м.Київ). 1951–93 – в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (м.Львів): 1951 – наук. працівник, 1957–61 – старший наук. працівник, 1962–86 – зав. відділу археол., 1987–92 – провідний наук. працівник. Був одним із найбільш відомих укр. учених 2-ї пол. 20 ст. у вивченні найдавнішої історії Сх. Європи. Наук. діяльність розпочав із дослідження пам'яток палеоліту межириччя Пд. Бугу й Дніпра. Відкрив і дослідив понад сотню стоянок палеоліту по берегах серед. течії Дністра, гол. чин., у Чернівецькій обл. Здобув світове визнання своїми численними працями з палеоліту та мезоліту Пн. Прикарпаття, в яких розкрив на великому фактичному матеріалі процес заселення людиною Пн.-Сх. Прикарпаття, взаємозв'язок між життям і діяльністю людини та навколишнього середовища в льодовикову епоху. Багато уваги приділяв вивченню матеріальної і духовної культури палео-мезолітичного населення. Висунув оригінальну ідею про зародження родового ладу в середньому палеоліті (мустьєрська доба). Подав ґрунтовний опис мезолітичної печери Баламутівки на Середньому Дністрі – єдиної пам'ятки в карпатсько-волинському регіоні, де збереглися численні оригінальні малюнки. Відкрив рідкісні муз. інструменти палеолітичної доби, заклав основи львів. палеолітичної школи. Автор кількох сотень наук. публікацій, у тому числі десяти монографій, зокрема «Поздний палеоліт Среднего Поднестровья» (М., 1959), «Ранний и средний палеоліт Поднестровья» (М., 1965), «Многослойная палеолітическая стоянка Молодове-5» (М., 1987).

М. Пелецишин (Львів).

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адм.-тер. одиниця, створена у складі Польськ. королівства 1635 на місці Сіверської (Чернігівської) землі. Воєводство поділялося на Чернігівський і Новгородський (Новгород-Сіверський) повіти. Під час нац.-визвол. війни під проводом *Б. Хмельницького* діяльність польськ. адміністрації на тер. воєводства лік-

відовано. Продовжувало певний час формально існувати як підконтрольна гетьманському уряду тер., яку було поділено на полки. Згодом потреба в його існуванні у *Лівобережній Україні* відпала. До 1795 назва воєводства вживалася в *Речі Посполитій* у зв'язку з традиційним наданням шляхті земських урядів – воєвода чернігівський, чернігівський каштелян, чернігівський підкоморій тощо; землями якого польськ. корона фактично не володіла.

М. Крикун (Львів).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЄЛЕЦЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир на Болдиній горі у Чернігові. Засн. у 11 ст. кн. Святославом Ярославичем. У влаштуванні монастиря взяв участь Антоній Печерський (1069). 1240 спалений монголо-татарами разом з усім Черніговом. 1445 монастир відновив кн. Іван Можайський. 1579 його зруйнували польськ. війська, якими командував кн. К. Острозький, а 1611 – війська Горностая. З 1657 за настоятелів Іоаннікія Галятівського, Феодосія Углицького та Дмитрія Туптала почалося його відновлення. 1718 монастир згорів. У 1786 із запровадженням штатів зарахований до 1 класу, з 1860 приписаний до Чернігівського архієрейського дому «для підтримки його засобів». 1862 сюди переведено Чернігівську духовну консисторію, з 1868 монастирем управляли новгород-сіверські вікарії. Під час пожежі 1869 загинула ризниця. У монастирі знаходилося три храми: собор Успіння Пресвятої Богородиці (1060) з вітварями (правим Собора архангела Михаїла і на хорах Св. великомученика Георгія), собор Св. апостола Якова (прибудований до собору наприк. 17 ст.; тут поховані будівники храму – чернігівський полк. Яків Лизогуб та його син Юхим) і собор Св. апостола Петра й Павла при настоятельських келіях із вітварем Св. Дмитрія Ростовського (1879). В іконостасі останнього собору – чудотворна Єлецько-Чернігівська ікона Богоматері (дар Костянтина Мезапети 1676). У садку в настоятельському будиночку зберігалися стародруки – «Казання» Іоаннікія Галятівського (1660), Євангеліє (Львів, 1690), «Мінея» за січень (1691) та священні предмети часів Св. Феодосія. Під Петропавлівською церквою містяться єлецькі печери, які, за переказами, викопав Св. Антоній Печерський. Крім консисторії, у монастирі розташовувалось Чернігівське духовне училище з домовою церквою Св. Кирила й Мефодія, іконописна школа (1892). Крім згаданих вище осіб, настоятелями монастиря були архімандрит Кирило Транквіліон Ставровецький (перша чв. 17 ст.), єпископ Л. Баранович (1657–69) та архімандрит Іоанн Максимович (1695–97). На поч. 20 ст. у монастирі було 9 ченців і 4 послушники.

С. Білокінь (Київ).

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ – збройний виступ проти царизму в Україні 29.12.1825 – 3.1.1826 (10–15.1.1826). Виступ готувався

Південним т-вом декабристів і його планувалося провести одночасно з **Північним т-вом** у Петербурзі. Декабристи розраховували підняти на повстання війська трьох корпусів – понад 50 тис. чол., розташованих в Україні. Згідно з планом декабристи повинні були виступити влітку 1826, однак смерть **Олександра І** змусила членів Північного т-ва спішно виступити в Петербурзі. Виступ 14(25).12.1825 Північного т-ва у столиці закінчився поразкою. Напередодні виступу було заарештовано керівника Південного т-ва П. Пестеля. Ситуація, що складалася, змусила чл. Південного т-ва до негайного виступу. В нових умовах вони повинні були підняти військ. з'єднання для захоплення Москви і Петербурга, скинення самодержавства і створення під Києвом укріпленого табору для боротьби з контрреволюцією. Повстання очолили керівники Васильківської управи Південного т-ва – ком. батальйону Чернігівського полку **С. Муравйов-Апостол** і поручик **М. Бестужев-Рюмін**. 24.12. С. Муравйов-Апостол виїхав до Васильківки для повідомлення командирів полків про майбутній виступ. 25.12 у Житомирі він довідався про поразку декабристів у Петербурзі й прийняв рішення про негайний початок повстання, однак ком. полків **А. Муравйов**, **В. Тізенгаузен** та **І. Повало-Швейковський** ігнорували його вказівки. Більше того, заарештували 29.12 у с. Трилісах самого **С. Муравйова-Апостола**. Цього ж дня молоді офіцери **В. Соловйов**, **А. Кузьмін**, **І. Сушинов**, **М. Щепило** звільнили **С. Муравйова-Апостола** з-під варти. Повстання почалося 29.12.1825 (10.1.1826) виступом у с. Трилісі 5-ї роти Чернігівського полку на чолі з **С. Муравйовим-Апостолом**, до якої незабаром приєдналися солдати 2-ї гренадерської роти із с. Ковалівки. Зранку 30.12.1825 (12.1.1826) перед повсталими військами була зачитана революц. прокламація – «Православний катехізіс», де містилися заклики до збройного повстання з метою повалення самодержавства, скасування кріпацтва і встановлення демократичного ладу в Росії. Війська вирушили в напрямку містечка Брусилів. У селі Велика Мотовилівка до повсталих приєдналися дві роти Чернігівського полку. Однак з'єднатись з ін. частинами, де служили декабристи, не вдалося. Загальна кількість повстанців становила 1020 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці на чолі з **С. Муравйовим-Апостолом** і **М. Бестужевим-Рюміним** вирушили у напрямку Житомира, де також були осередки Південного т-ва. Однак урядові війська перекрили дорогу на Житомир, і повстанцям довелося повернути на Білу Церкву. З 15.1.1826 поблизу сіл Ковалівки і Устимівки вони вступили в бій з каральним загonom генерала Гейсмара. Урядові війська відкрили арт. вогонь, а згодом кинули у бій кавалерію. Бл. 50 чол. було вбито й поранено. Поранені офіцери **А. Кузьмін** та **І. Муравйов-Апостол**, щоб не потрапити під арешт, застрелилися. 895 солдатів і унтер-офіцерів було заарештовано і відправлено до Білої Церкви. За виро-

ком суду **С. Муравйова-Апостола** і **М. Бестужева-Рюміна** повісили 13(25).7.1826 у Петропавловській фортеці разом з ін. керівниками декабристського руху. Офіцери **В. Соловйов**, **І. Сушинов**, **О. Мозолевський** були засуджені до довічної каторги, бл. 100 солдатів піддані тілесним покаранням і заслані до Сибіру на каторгу, 805 чол. переведено на Кавказ у діючу армію. Чернігівський полк було розформовано.

О. Сухий (Львів).

ЧЕРНІН ОТТОКАР (26.10.1872 – 4.4.1932) – австр. політ. і держ. діяч, дипломат, граф. 1903 став депутатом чес. сейму від Німецької партії. З 1912 – чл. Палати панів у Відні. 1913–16 очолював дипломатичну місію в Румунії. Докладав зусиль не допустити вступу Румунії у війну на боці *Антанти*. Ставши 1916 міністром закорд. справ Австро-Угорщини, намагався встановити таємні контакти з керівниками країн Антанти для обговорення можливості укладення компромісного миру. Очолював австр.-угор. делегацію на мирних переговорах у Бересті. 9.2.1918 підписав *Берестейський мир 1918 з Українською Народною Республікою*. Уклав також таємну угоду з укр. делегацією про поділ Галичини на польськ. та укр. частини й об'єднання Сх. Галичини та Буковини в окремий коронний край. Протести польськ. політ. сил проти таємної частини договору змусили Ч. у квітні подати у відставку. Ч. приписують авторство терміну для означення Берестейського миру – «хлібний мир» («Brotfrieden»). 1920–23 – депутат австр. парламенту. Австр. спогадів «У дні світової війни».

І. Підкова (Львів).

ЧЕРНЯВСЬКИЙ ІВАН (1867–1959) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, адвокат. Н. у м. Збараж (тепер Тернопільська обл.). Вивчав право у Львів. ун-ті. Працював у суд. установах Ходорова, Львова, Коломиї. У кін. 1918 обраний до *Української Нац. Ради ЗУНР-ЗО УНР* від Коломиї. Чл. законодавчої та військ. комісії УНР-Ради, референт у справах пошти і телеграфу відділу «Окружної Нац. Ради» в Коломиї. У лютому 1919 призначений президентом окружного суду в Коломиї. Після відступу УГА за Збруч і встановлення окупаційного режиму в Галичині за антипольськ. виступи заарештований та ув'язнений у тюрмі в Новому Сончі. Ч. був одним з організаторів випуску в Коломиї поштових марок для потреб ЗУНР. Автор книги «Історія коломийських поштових марок» (1928), що була перевидана нім. мовою. Збирав фольклорний та етногр. матеріал на Гуцульщині та Покутті. В повоєнні роки працював у Музеї нар. мист. Гуцульщини, який організував разом із **В. Кобринським**.

О. Павлишин (Львів).

ЧЕРНЯВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (псевд. – Микола Ч., Наум Чермак, Чермак; 22.12.1867

(3.1.1868) – 26.11.1946) – укр. письменник, перекладач. Н. у слободі Торській Олексіївці Бахмутського пов. Катеринославської губ. (тепер. с. Октябрське Добропільського р-ну Донецької обл.) в родині дяка. Навчався у початковій школі в станиці Митяківській, у приватній духовній семінарії в м. Луганську; з 1878 – з Бахмутській та Катеринославській бурсах, після закінчення яких учителював у першій з них. 1901–03 служив статистом у Чернігівському земстві, до 1919 працював у Херсонській зем. управі. В останні роки життя вчителював на Херсонщині. Літ. діяльність розпочав 1895, видавши у Харкові зб. поезій під назвою «Пісні кохання». 1898 у Бахмуті вийшла у світ зб. поезій «Донецькі сонети», 1903 у Києві видано третю зб. «Зорі». Ліричними героями своїх поезій Ч. образ шахтарів-заробітчан, селян-бідняків. Писав також на істор. теми (козацтво), вбачаючи причини підвільного становища України не лише в її колоніальному поневоленні, а й у зраді значної частини укр. еліти нац. інтересів батьківщини. Ч. друкував свої твори в «Літературно-науковому віснику», журн. «Киевская старина». Брав участь у виданні альманахів «Дубове листя», «З-над хмар і з долин», «На вічну пам'ять Котляревському», «За красою», «Досвітні огні». 1905 видав у Херсоні альманах молодих укр. письменників «Перша ластівка», разом із **М. Коцюбинським** – альманах «З потоку життя», з **Б. Грінченком** та **М. Коцюбинським** – альманах «Дубове листя». Автор багатьох оповідань і повістей, сюжети для яких брав переважно з життя укр. робітництва, інтелігенції, що проходило в умовах провінційного містечка, з пориванням персонажів до кращого й пасивним упокоренням перед гнітючим впливом оточення (оповідання «Кінець гри», «Vae victis», «Тополя», «Товариші» та ін.). Провідна проблема художнього доробку Ч. – дисгармонія між духовним і матеріальним світом, світлом і темрявою, добром і злом. Його хвилюють плинність буття людини, її роду, нації (поезії в прозі «Комета», «Зорі»), проблеми життя і смерті («Сон життя», «На крилах смерті», «Хай буде світ»). Стильова манера Ч. позначена еkleктизмом: у поезії відшукуються романтичні й реалістичні, імпресіоністські й символістські риси. Тема життя інтелігенції представлена повістями «Весняна повідь» (1906), «Варвари» (1908), «Під чорною короугою», в яких створено образ інтелігента-песиміста, зневіреного в ідеї соціальної справедливості. Ч. поєднував у собі елементи натуралізму й неореалізму, йому притаманна політ. розважливості і моральна незалежність, глибока стурбованість долею нації за умов радянської суспільства. У творчому доробку Ч. – переклади з Пушкіна, Лермонтова, Майкова, Фета, Надсона, Гейне, Мішкевича. Здійснив переспів «Слова о полку Ігоревім». Автор ряду критичних ст. («П. Куліш і його оповідання»).

О. Легка (Львів).

ЧЕРНЯВЩЕНКО ДЕМ'ЯН (рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, один із соратників гетьмана **Б. Хмельницького**. Брав участь у військ. діях укр. армії проти шляхет. Польщі, виконував дипломатичні доручення гетьмана. 1648–49 – генеральний обозний. Рішуче виступав проти укладення угоди з *Річчю Посполитою*. Після підписання *Зборівського договору 1649* призначений головою комісії з укладення списків козац. реєстру. Подальша доля невідома.

І. Підкова (Львів).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА – археол. культура 2–5 ст. Поширена в лісостеповій і степовій смугах Правобережної, частково Лівобережної України. Близькі за характером пам'ятки виявлено в суміжних р-нах Молдови, Румунії, а також Пд.-Сх. Польщі. Назва походить від могильника біля с. Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.), дослідженого 1900–01 *В. Хвойкою*. В Україні відомо бл. 2 тис. пам'яток цієї культури, переважно поселень. Вони різні за розмірами, неукріплені. Залежно від тер. переважають наземні та заглиблені в землю житла (землянки і напівземлянки). Матеріальна культура населення Ч. к. представлена ліпним посудом місц. виробництва та привізним гончарним, виготовленим на крузі за рим. технологією (горщики, амфори, миски). Поширені посудини зі скла, різноманітні вироби із заліза (ножі, сокири, вістря, наральники та ін.). На поселеннях і особливо в похованнях часто трапляються різноманітні шпильки (фібули), пряжки, намисто. Населення Ч. к. вело осілий спосіб життя, осн. заняттями були обробіток землі з допомогою рала і тяглової сили тварин, скотарство. Значного розвитку набули залізодобувна та ковальська справи, деревообробне, косторізне, ткацьке виробництво. Населення підтримувало активні екон. та ін. зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я і римськ. придунайськими провінціями. Свідченням цього є привізні ремісничі вироби і численні знахідки монет та грошово-речових скарбів (Машів на Волині). Основою соц. життя була сусідська община з сильними пережитками родової общини, удосконалювалась система плем. орг-ції, формувались військ. дружини для боротьби з готами, а також для служби в римськ. військах. Серед реліг. вірувань помітно виділяється віра в священну силу вогню. Люди володіли різноманітними прикладними знаннями, пов'язаними з циклом с.-г. робіт, торгівлею. Більшість сучас. дослідників вважають, що Ч. к. сформувалась на основі зарубинецької, частини пшеворської культур у лісостеповій смузі Правобережної України, фракійського населення давів у Підкарпатті, сарматів у степах між Дністром і Дніпром. Певну роль у формуванні Ч. к. відіграли герм. племена готів, а також римськ. впливи. Ч. к. з приходом гунів зникла. З середовища племен Ч. к. у 6 ст. виділились ранньослов'янські племена, які ут-

ч ворили кілька культур: київську, пенківську між Дністром і Дніпром, на зх. – культуру дулібів, білих хорватів.

М. Пелецишин (Львів).

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ (Четвірний союз, Почвирний союз) – військ.-політ. блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, що протистояв країнам Антанти в *Першій світовій війні 1914–18*. Після розпаду в травні 1915 Троїстого Союзу внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною та Болгарією до осені 1915 було створене нове військ.-політ. об'єднання – Ч. с. Туреччина, підписавши 2.8.1914 договір про військ. союз з Німеччиною, через два місяці оголосила війну Великобританії, Франції, Росії. Болгарія 6.9.1915 підписала договір про союз з Німеччиною та військ. конвенцію з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Сербії. Аналогічний договір підписано між Болгарією та Туреччиною. У жовтні 1915 Болгарія оголосила війну Сербії та Росії. Найбільших успіхів у наступальних операціях країни Ч. с. досягли 1915, коли австр. й болг. війська окупували Сербію, а рос. армія залишила тер. Польщі, Галичини, частину Прибалтики. Країни Ч. с. в лютому 1918 підписали договори у Бересті з *Українською Народною Республікою* (див. *Берестейський мир 1918*), а 3.3.1918 – з більшовицькою Росією. У травні 1918 країни Ч. с. в Бухаресті підписали договір з Румунією. Після виходу з війни Болгарії (30.9.1918) і Туреччини (30.10.1918) Ч. с. припинив своє існування.

С. Мовчан (Львів).

ЧЕХІВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР МУСІЙОВИЧ (Чеховський; 20.7.1876 – бл. 1938) – визначний укр. політ. і церк. діяч, ідеолог УАПЦ, професор. Н. у с. Горохуватці Київського пов. Київської губ. у родині священника. 1896 закінчив Київ. духовну семінарію, 1900 – Київ. духовну академію, одержав ступінь кандидата богослов'я (1905 присвоєно звання магістра). 1900–01 вчителював у с. Янівці та Горохуватці на Київщині. 1901–03 працював пом. інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії, з якої 1904 за активну нац. роботу переведений з попередженням до Київської духовної семінарії. 1905–06 – учитель рос. мови в Черкаському духовному училищі, учитель історії л-ри та теорії словесності в Черкаській чоловічій гімназії. З 1905 належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. За свою політ. і громад. діяльність постійно перебував під наглядом поліції. 1906 обраний депутатом І Держ. Думи, в якій входив до складу Укр. парламентської громади. 1906 за участь в укр. нац. русі заарештований і засланий до Вологодської губ. 1907 повернувся в Україну. 1908–17 жив в Одесі. Викладав історію, психологію, логіку в середніх навчальних закладах Одеси.

Брав активну участь у роботі місц. осередків Громади і «Просвіти», редагував газ. «Українське слово», яку видавав Укр. комітет. 1917 переїхав до Києва, де активно займався нац.-державотворчою та церк. діяльністю. Входив до складу керівних органів УСДРП. З квітня 1917 – чл. *Української Центральної Ради* від м. Одеси. З квітня 1918 – на посаді директора департаменту віросповідань УНР. Директор департаменту загальних справ Міністерства віросповідань Укр. Держави. Восени 1918 Ч., як чл. Укр. військ. революц. комітету, брав участь у підготовці збройного повстання проти гетьмана *П. Скоропадського*. У період Директорії УНР з 26.12.1918 до 11.2.1919 очолював Раду Міністрів і Міністерство закорд. справ УНР. Надзвичайно багато зробив для становлення Укр. автокефальної православної церкви. За його безпосередньою ініціативою уряд УНР 1.1.1919 проголосив автокефалію УАПЦ. 1919–20 – проф. історії культури в Держ. Укр. ун-ті в Кам'янці-Подільському. 1920–22 – проф. Вінницького ін-ту нар. освіти та Київ. мед. ін-ту, доцент Київ. політех. ін-ту. З 1920 близько співпрацює з Всеукр. православною церк. радою, яка очолювала Всеукр. спілку православних парафій та вела підготовку до Всеукр. православного церк. собору з метою завершення орг. оформлення УАПЦ. Учасник 1-го і 2-го Всеукр. православних церк. соборів. На 1-му Всеукр. соборі (14–30.10.1921) – голова ідеологічної комісії УАПЦ, засновник і голова «Братства робітників слова». 1921–24 – чл. президії ВПЦР, благовісник УАПЦ, організатор і викладач пастирських курсів у Києві. 17–30.10.1927 – голова 2-го Всеукр. собору. 29.7.1929 заарештований за звинуваченням у приналежності до сфабрикованої органами ГПУ Спілки визволення України. Під час процесу СВУ 19.4.1930 засуджений до страти. Згодом вирок замінили на 10-річне ув'язнення. Відбував покарання в Харківському і Ярославському політизоляторах. 1933 Ч. переведено до таборів особливого призначення без права листування. Ймовірно, загинув в ув'язненні. Автор праць на релігійно-церковну тематику (деякі роботи підписував псевд. Ілля Братерський): «Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні. 1799–1908», «Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса», «Кому служити церковне панство на Україні», «Основи визволення Церкви з-під влади князів тьми», «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми», «Церковне панство на Україні».

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЧЕХІВСЬКИЙ МИКОЛА МУСІЙОВИЧ (18.12.1878 – 1938) – укр. православний церк. діяч, священник УАПЦ. Н. у с. Горохуватці на Київщині. Навчався в Київській духовній семінарії та в Київській духовній академії, яку закінчив 1902 з відзнакою. Проф. на кафедрі церк. історії Київ. духовної академії. 1905 звільнений за «мазепинство», пере-

бував під негласним наглядом поліції. Працював у Києві в приват. середніх школах учителем історії, пізніше – у гімназіях повіт. міст Київщини. Закінчив Чугуївську військ. школу; підполковник рос. армії. З 1917 був активним учасником нац.-церк. руху на Київщині. У грудні 1920 заарештований органами рад. влади, деякий час перебував в ув'язненні. 1921 висвячений на священника УАПЦ; служив у Святошині. З 1925 – священник на Харківщині. У травні 1928 відзначений грамотою Всеукр. православної церк. ради як зразковий священник УАПЦ. З вересня 1928 відійшов від праці для церкви під тиском рад. влади. 1929 заарештований і під час процесу Спілки визволення України засуджений до 3 років ув'язнення. Покарання відбував у Ярославському політизоляторі. 1933 термін ув'язнення було продовжено на 10 років. Помер у таборах в Якутії.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЧЕХОВИЧ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (23.11.1870 – р. см. невід.) – укр. військ. юрист, ген.-хорунжий (з 1920). Н. у Кам'янці-Подільському. Після закінчення Олександрівської військ.-юрид. Академії – військ. юрист рос. армії. За *Гетьманату* – чл. Гол. військ.-суд. управи. Усунутий з посади за прихильне ставлення до укр. справ. За Директорії УНР повернувся до виконання своїх обов'язків. Влітку 1920 – пом. начальника Гол. управи військ. суду, гол. прокурора УНР. З жовтня 1920 – ген.-хорунжий. З лютого 1921 – нач. Гол. військ.-суд. управи військ. міністерства, водночас Гол. прокурор УНР. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА (Чехо-Словацщина, Чехо-Словацька Республіка) – держава у Центр. Європі 1918–92. За формою держ. устрою 1918–68 унітарна, 1968–92 – федеративна республіка, яка складалася з Чеської та Словацької республік. Вищий законодавчий орган – двопалатні Національні (з 1968 – Федеральні) збори (Національна палата і Палата національностей). Глава держави – президент. Обирався парламентом терміном на 5 років. Столиця – м. Прага. Заг. Пл. – 127,9 тис. кв. км. Населення (1991) – 15,7 млн чол.

В умовах воен. поразки Австро-Угорщини під час *Першої світової війни 1914–18* розпочалася практична реалізація планів чех. і словацьких політ. кіл щодо утворення чесько-словацької держави. У державно-правовій декларації чех. депутатів австр. парламенту від 30.5.1917 містився пункт про включення Словащини до складу майбутньої держави чехів і словаків. Великий міжнар. резонанс мав словацький маніфест від 1.5.1918 про утворення спільної держави. 30.5.1918 у м. Піттсбург (США) між чех. і словацькими політ. орг-ми в еміграції була укладена угода, що заклала основи майбутнього устрою Чехословацької держави, в якій словаки мали отри-

мати автономію. 13.7 чех. політ. лідери, які діяли на батьківщині (К. Крамарж, А. Швєгла, В. Клофач), утворили у Празі Нац. чехословацький комітет. До його складу входили також чех. словакофіли, які утворили Словацьке відділення цього комітету. У жовтні 1918 між керівниками двох політ. центрів – пражским Нац. комітетом і Тимчасовим чехословацьким урядом (утвореним 14.7 у Парижі) – розпочалися переговори щодо практичної реалізації накреслених заходів. 28.10 Нац. комітет у Празі проголосив створення самостійної Чехословацької республіки і заявив про тимчасове взяття на себе функцій вищого органу влади. 30.10 у м. Мартін Словацька нац. рада внаслідок своєї політ. слабкості не змогла забезпечити перехід влади у свої руки і прийняла рішення про приєднання словацьких земель до Чехії у рамках єдиного держ. утворення. Після укладення 5.11 компромісної угоди між двома центрами чеського нац. руху Чехословацька республіка офіційно стала незалежною державою. 13.11 Нац. комітет затвердив тимчасову конституцію, а 14.11.1918 Нац. збори обрали першим президентом республіки Т. Масарика. Уряд, склад якого був узгоджений ще 28.10 під час переговорів у Женеві представників двох керівних політ. центрів, очолив голова пражського Нац. комітету, лідер Національно-демократичної партії К. Крамарж. Кордони республіки були визначені Версальським (1919), Сен-Жерменським (1919) і Трианонським (1920) мирними договорами. Сен-Жерменський договір містив щодо укр. Закарпаття спец. документ – «Генеральний статут Підкарпатської Русі». Тер. Закарпатської України під назвою Підкарпатська Русь увійшла до Чехословацької республіки та мала отримати автономний статус (див. *Підкарпатська Русь, Закарпаття*).

Чехословацька держава охоплювала пл. 140,4 тис. кв. км з населенням 13,6 млн чол. (чехи – 6,8 млн, словаки – 2 млн, німці – 3,1 млн, угорці – 0,7 млн, українці – 0,5 млн, ін. національності – 0,5 млн). Понад третину населення Ч. склали нац. меншини, становище яких було визначене т. зв. Малим Сен-Жерменським договором. У перші роки існування Чехословацької республіки одне з центр. місць у зовнішньополіт. діяльності її уряду займала укр. проблема. Празький уряд намагався встановити тісні політ. та екон. зв'язки з укр. державами, зокрема відбувся обмін делегаціями з урядами *Західно-Української Народної Республіки* (1918) та *Української Народної Республіки* (1919). 1921 були налагоджені екон. контакти з рад. Україною. Значну увагу чехословацький уряд приділяв вирішенню проблеми біженців і укр. еміграції у Ч. Однак широкі можливості й перспективи чехословацько-укр. відносин, закладені у перші міжвоен. роки, не мали подальшого розвитку. Із утворенням СРСР укр. проблема була зовсім згорнута у зовнішньополіт. концепціях і доктринах Чехословацької держави.

У кін. лютого 1920 Нац. збори прийняли конституцію Чехословацької республіки. Вищим законодавчим органом держави ставали Нац. збори, які обирали президента, офіц. Держ. мовою – т. зв. чехословацька мова. У районах, де проживало не менше 20% нечеського населення, у держ. установах поряд із державною використовувалась мова даної національності. У нац. питанні конституція виходила з тези про єдину чехословацьку націю, яка перекреслювала саму суть спільної держави чехів і словаків. Зафіксована конституцією теза про автономію укр. Закарпаття у рамках Чехословацької держави так і не була реалізована і мала суто символічний характер. У країні діяли численні політичні партії, зокрема у парламентських виборах 1925 брало участь 29, а 1929 – 19 партій. Велика кількість політ. партій і орг-цій призвела до виникнення урядових коаліцій (загальнонац.; чесько-словацько-німецька; панівна з участю нац. чеських, словацьких, німецьких і угорських партій та ін.), ядром яких, як правило, були Аграрна, Національно-демократична і Народна партії. Правлячі кола створювали також неформальні осередки реального владного впливу, одним із найвпливовіших серед яких було пропрезидентське угруповання «Град». Поряд із «Градом» значну роль у держ. житті країни у 1920-х відігравали політ. об'єднання «П'ятірка» і «Вісімка», які склалися з лідерів партій урядової коаліції і офіц. виступали як координатори парламентських парт. клубів. Екон. позиції Чехословацької республіки визначало те, що в її межах опинилося бл. 70% всієї промисловості колишньої Австро-Угорської імперії. Завдяки цьому Ч. у міжвоєнний час увійшла в першу десятку індустриально розвинених країн світу. У промисловості домінували великі монополістичні об'єднання («Шкода», «Батя», «Центрокооператив»). Основними фін. центрами були Живновський і Аграрний банк. Хоча чеським промисловцям вдалося відтиснути іноз. конкурентів з провідних позицій у господарстві країни, останні продовжували відігравати значну роль в економіці Ч. Пром. виробництво було зосереджене в основному в чес. землях, а в Словаччині та Підкарпатській Русі переважало с.-г. виробництво. Протягом 1920-х уряд провів агр. реформу, яка хоч і обмежила, проте не ліквідувала великого землеволодіння. З поч. 1930-х спостерігався процес поляризації сусп. сил, характерною рисою якого була трансформація політ. системи. Нац. демократи, зробивши ставку на створення під своєю егідою опозиційного політ. блоку, у 1934 спільно з Нац. лігою і Нац. фронтом утворили Нац. об'єднання. У свою чергу, лідери аграріїв також шукали можливості зміцнення своїх позицій і вели переговори з нім. та словацькими парт. керівниками. Словацька нар. партія почала висувати ідею відокремлення словацьких земель і створення незалежної Словацької держави.

У травні 1935 відбулися парламентські вибори, внаслідок яких основні партії урядової коаліції зберегли свої позиції. Аграрії виявилися найсильнішими у правлячій коаліції, хоча і втратили абсолютну першість. У листопаді 1935, зважаючи на домінуюче становище своєї партії у коаліції, аграрії без попереднього узгодження з ін. партнерами замінили главу уряду. Новопризначеним прем'єром став лідер словацького відділення партії М. Годжа (1878–1944). У листопаді 1935 подав у відставку з посади Президента республіки Т. Масарик. Цією ситуацією вирішили скористатися аграрії, щоб провести на посаду глави держави одного зі своїх лідерів, або, у випадку невдачі, малопомітну політ. фігуру. Після тривалих міжпарт. дискусій єдиним претендентом на посаду президента виявився Е. Бенеш, міністр закордонних справ в усіх урядах Чехословацької республіки. У грудні 1935 Е. Бенеш, якого підтримала більшість впливових політ. партій, здобув перемогу під час президентських виборів.

Певне місце у внутр. політиці чехословацького уряду займала укр. проблема, зокрема його ставлення щодо етнічних українців Закарпаття (400 тис. чол.) і політ. емігрантів (20 тис. чол.). Чехословацький уряд підтримував насамперед демократичні течії в середовищі еміграції. З допомогою урядових і громад. кіл Ч. та за ініціативою провідних діячів укр. еміграції в 1920–30-ті в республіці були створені й успішно діяли десятки укр. наук. установ, навчальних закладів, орг-цій, об'єднань, зокрема *Український вільний університет* (перенесений з Відня 1921), *Українська господарська академія* у Подєбрадах (1922), *Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова* (з 1923), *Музей визвольної боротьби України* (засн. 1925), Центр. союз укр. студентства (1922), Укр. громад. комітет (1921–25), Укр. комітет у ЧСР, Чесько-укр. комітет допомоги укр. і білорус. студентам. Прага у міжвоєн. роки стала одним із центрів укр. громад., культ. і наук. життя. Однак з кін. 1920-х – поч. 1930-х політика чехословацького уряду щодо укр. еміграції почала зазнавати істотних змін. Ряд укр. орг-цій та установ втратив урядову підтримку, чимало з них було розпущено. Одна з головних причин цього – посилення самостійницьких течій в укр. сусп. середовищі, насамперед на тер. Закарпаття, що розцінювалося урядовими чиновниками як загроза тер. цілісності Чехословацької республіки. Проте до 1945 Ч. продовжувала залишатися найактивнішим осередком укр. еміграції.

Після парламентських і президентських виборів 1935 загострилося нац. питання в республіці. У березні 1938 уряд М. Годжі запропонував проект його вирішення. У липні 1938 проект був схвалений під назвою «Національні положення». Документ містив статті про рівноправність громадян без огляду на їхню національність у всіх сферах сусп. політ., екон. і культ. життя. У галузі держ. управ-

ління Чехословацька республіка поділялася на чотири землі з власними сеймами: Чехія, Моравія та Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь. Сеймам надавалися законодавчі права в межах даної тер. Таке вирішення питання не влаштувало лідерів Судето-німецької партії на чолі з К. Генлейном, які виношували ідею включення Судетської області до складу Німеччини. У вересні 1938 вони влаштували збройний путч, який був швидко придушений. Однак уряди Англії та Франції в ультимативній формі запропонували Ч. почати з Берліном переговори про передачу Німеччині прикордонних р-нів, де німці склали більше половини населення, обіцяючи взаємну гарантію недоторканності нових кордонів Чехословацької республіки. Дії зх. держав викликали у країні заг. політ. страйк, який призвів до зміни уряду. Однак новий уряд зайняв позицію очікування. У таких умовах 28–29.9.1938 у Мюнхені відбулася конференція з участю глав держав Англії, Франції, Німеччини та Італії, на якій без участі чехословацького представника прийнято рішення про розчленування тер. Чехословацької республіки – Німеччині передавалися зх. р-ни Чехії, Польщі – Тешинська область, Угорщині – пд. р-ни Словаччини і пд. частина Підкарпатської Русі. Таким чином Ч. втратила третину своєї тер. і населення, більше 40% промисловості, значну частину сировинних і паливних ресурсів, важливі комунікації та потужні оборонні споруди на кордонах. Глибока політ. криза, яка охопила країну, призвела до відставки президента. Е. Бенеш на знак протесту проти дій зх. держав 5.10.1938 подав у відставку і покинув країну. У серед. листопада 1938 всі чес. політ. партії, крім комуністичної, оголосили про свій саморозпуск. Натомість було створено Партію нац. єдності на чолі з лідером аграріїв Р. Бераном. На основі Соціал-демократичної партії створена Нац. партія праці, яка перебувала у лояльній опозиції до правлячої Партії нац. єдності. 30.11 новим президентом Ч. став Е. Гаха (1872–1945).

У Жиліні всі словацькі партії підписали угоду, за якою визнавали платформу Глінківської Словацької нар. партії та поставили вимогу негайного надання Словаччині автономії. З такою ж вимогою виступили укр. політ. партії. Центр. влада у Празі змушена була змиритися з фактичним створенням автономних урядів у Словаччині на чолі з Й. Тісо і в Закарпатті на чолі з А. Бродієм. 22.1.1938 празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, після чого Чехословацька перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. У листопаді 1938 Нац. збори затвердили закон «Про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі». Республіка стала офіц. називатися Чехословацькою (див. *Карпатська Україна*). 15.12 парламент прийняв закон, згідно з яким уряд на два роки одержав законодавчі повноваження, а президент, за згодою

уряду, – право змінювати конституцію. Декрети президента набирали сили закону.

На поч. 1939 словаки поставили перед центр. урядом ряд політ. вимог, що послужило приводом для розпуску 10.3 автономного словацького уряду і запровадження на тер. Словаччини воєн. стану. У відповідь на ці заходи Праги 14.3 за підтримки Німеччини був скликаний Словацький сейм, який проголосив самостійну і незалежну Словацьку державу. Новостворену державу незабаром визнали 33 країни світу. 15.3.1939 Сейм Карпатської України проголосив повну державну самостійність Карпатської України на чолі з Президентом А. Волошином (див. *Карпатська Україна*). У цих умовах керівництво фашистської Німеччини вирішило остаточно покінути із залишками державності Ч. 15.3.1939 гітлерівські війська зайняли тер. Чехії і Моравії, і Чехословацька республіка остаточно припинила своє існування. Карпатську Україну окупували війська хортистської Угорщини. На окупованих чес. землях було утворено формально автономний «Протекторат Богемія і Моравія», який перебував у складі нім. рейху. Президентом «протекторату» став Е. Гаха, а головою уряду Р. Беран. Їхня влада поширювалася лише на чес. населення, німці ж – вони одержали нім. громадянство – підпорядковувалися особливим адм. органам. З утворенням «протекторату» його економіка повністю працювала на райх. Більшість великих і середніх підприємств були включені до нім. монополістичних об'єднань, сотні тисяч чехів вивезені на примусові роботи до Німеччини та в захоплені нею країни. Маріонетковий словацький уряд, підписавши 1939–40 з Німеччиною договори про воєн.-політ. союз (у листопаді 1940 приєднався до Антиконтинентального пакту) і екон. співробітництво, втягнув Словаччину у війну на боці країн гітлерівського блоку.

Жорстокий окупаційний режим, терор та репресії викликали наростання антифашистських настроїв. Під час розгортання загальнонац. боротьби проти окупантів сформувалися два політ. центри та кристалізувалися дві ідейні платформи визвольного руху. Одним із цих центрів був Лондон, де знаходився емігрантський чехословацький уряд Е. Бенеша (ств. 1940), другим – Москва, де перебувало керівництво Компартії Ч. на чолі з К. Готвальдом. Важливою справою діяльності зарубіжних центрів чехословацького руху Опору стало створення військ. частин на тер. Франції, Англії та СРСР. Моск. переговори 1943 між керівництвом Компартії Ч. і президентом Е. Бенешом сприяли істотному зближенню позицій двох основних центрів чехословацького руху Опору, формуванню широкого антифашистського нац. фронту. Проте масові арешти підпільників-антифашистів у чес. землях влітку 1944 зірвали спробу орг. об'єднання патріотичних сил в еміграції та на батьківщині. У кін. серпня – жовтні 1944 словацькі антифашисти під керівницт-

вом Словацької нац. ради підняли повстання проти окупаційного режиму і незабаром визволили бл. $2/3$ тер. Словащини. Однак у 2-й пол. жовтня гітлерівці, стягнувши значні сили, заволоділи осн. опорними пунктами повстання.

Наприк. березня 1945 у Москві відбулися переговори між представниками трьох осн. політ. сил чех. і словацького руху Опору: президента, уряду в еміграції, Словацької нац. ради (вищий керівний орган словацького руху Опору) і чехословацької Компартії. Під час переговорів було досягнуто політ. компромісу і орг-ційно оформився Нац. фронт чехів і словаків. До його складу увійшли представники чехословацьких політ. партій – національно-соціалістичної, соціал-демократичної, народної і комуністичної. На цій зустрічі досягнуто угоди про створення уряду Нац. фронту. Склад нового уряду на чолі з З. Фірлінгером та його програму оголошено 4.4.1945 у м. Кошице; одночасно пішов у відставку емігрантський уряд у Лондоні.

Звільнення чех. земель від гітлерівських військ відбувалося у взаємодії частин Червоної армії та чехословацьких збройних формувань, утворених на тер. СРСР. Одночасно із зх. напрямку просувалися англо-американські війська. На поч. травня розпочалися збройні виступи проти окупантів у ряді чех. міст, а 5.5 вибухнуло повстання у Празі. Чес. нац. рада, утворена з ініціативи Компартії Ч., об'єднала основні сили внутр. руху Опору і проголосила про перехід усієї влади на чех. тер. до уряду Нац. фронту, представником якого вона себе вважала. Проте повстанці не розраховували свої сили, і нім. військам вдалося оволодіти значною частиною міста. На допомогу повстанцям прийшли рад. війська, що і забезпечило звільнення Праги від гітлерівців 9.5.1945.

Розроблена урядом Нац. фронту програма відображала нове співвідношення політ. сил у країні, передбачала проведення глибоких дем. перетворень. У нац.-політ. плані в програмі відзначалося, що Чехословацька республіка є державою двох рівноправних народів – чехів і словаків. Згодом питання державотворення були предметом тривалих переговорів між чехословацьким урядом, представниками чех. політ. кіл та Словацькою нац. радою – вищим органом словацького народу. Наслідком цих переговорів стало укладення трьох Празьких угод, які мали значення тимчасової конституції Ч. 29.6.1945 між Ч. і Радянським Союзом було підписано договір, за яким Закарпатська Україна возз'єднувалася за побажанням населення зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включалася до складу Української РСР.

У травні 1946 відбулися вибори до Нац. зборів Ч., які проходили окремо у чех. і словацьких землях. У чех. землях найбільше голосів (40%) здобули комуністи, що позначилося на складі й програмі нового уряду, який очолив комуністичний лідер

К. Готвальд. Після парламентських виборів 1946 політ. становище у країні ускладнилося. Комуністи, які у виборах на тер. Словащини зазнали невдачі, вирішили взяти всю повноту влади у свої руки і всі свої зусилля перенесли на позапарламентські форми боротьби. Обстановка в країні сягнула кульмінаційної напруженості у лютому 1948. Намагання комуністичних керівників повністю поставити під свій контроль органи поліції спричинило гостру урядову кризу. Вивівши на вулицю своїх прихильників, комуністи шляхом проведення численних позапарламентських акцій (масові демонстрації, утворення і озброєння робітн. міліції, збирання підписів тощо) добилися відставки більшості міністрів празького уряду, представників дем. партій і формування нового складу кабінету міністрів, в якому більшість мали представники лівих сил. Після приходу до влади у Чехословацькій республіці комуністів та їхніх прихильників почалося відверте формування тоталітарно-репресивного режиму та встановлення диктатури Компартії Чехословащини. У травні 1948 Нац. збори ухвалили нову конституцію країни, яка законодавче закріпила держ. єдність ЧСР та проголосила «побудову соціалізму». Були створені єдині вищі органи влади, до компетенції яких відносилися питання, що мали загальнодерж. значення. У червні 1948 президент Е. Бенеш відмовився підписати текст нової конституції й подав у відставку. Використовуючи свою більшість у парламенті, комуністи новим президентом держави обрали К. Готвальда. Компартія розпочала зміцнення тоталітарного режиму, реорганізацію екон. і політ. життя на рад. взірць. Реальну опору комуністичного режиму становили рад. війська, які залишилися у країні після Другої світової війни. Командні методи, якими користувалася Компартія, з поч. 1950-х були перенесені на систему держ. управління. Сусп.-екон. зміни проходили в умовах політ. і фізичного терору. Жорстко переслідувалося будь-яке інакодумство, практично повністю ліквідовано приват. сектор у промисловості, селян примушували вступати до с.-г. кооперативів.

1960 парламент Ч. прийняв чергову конституцію, яка затвердила нову назву держави – Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). У конституції своєрідне пояснення знайшла ідея коаліційного способу управління: Компартія визнавалася як керівна, інтегруюча і об'єднуюча сила у суспільстві та державі, а не як рівноправний партнер ін. політ. орг-цій, які продовжували існувати після держ. перевороту 1948.

З поч. 1960 років у Ч. почала формуватися політ. опозиційна течія. Своїми програмними документами вона проголосила теорію політ. плюралізму і одержала підтримку практично всього суспільства. Ідеологами опозиції були О. Шік, Е. Лябл та ін., які виступали зі своїми програмами оновлення суспільства. Сусп.-політ. реалії у країні привели до

появи в середовищі Компартії реформістського крила, очолюваного її лідером А. Дубчеком. У квітні 1968 була затверджена Програма дій Компартії, метою якої було проведення реформ для побудови «комунізму з людським обличчям». Ця програма містила положення про розвиток демократії, нову систему політ. управління суспільством, вказувалося на необхідність встановлення партнерських відносин з партіями Нац. фронту та перебудову держ. устрою країни на засадах федералізму.

Події у Ч. викликали занепокоєння у керівництві держав Варшавського блоку, в першу чергу, СРСР. Політ. курс лідерів Ч. загрожував демонтажем комуністичної системи у країні та втраатою союзника по військ. блоку. Оскільки керівництво Ч. не відмовлялося від прийнятого курсу реформ, країни Варшавського блоку здійснили військ. інтервенцію у Ч. і окупували країну. Широка програма докорінних сусп. перетворень, яка проводилася у період «празької весни», залишилась нереалізованою. 1968 зроблено чергову спробу розв'язати чесько-словацькі відносини. 27.10.1968 прийнято конституційний закон «Про Чехословацьку федерацію». Вперше з 1918 суб'єктами держ. утворення ставали дві нац. держави – Чеська і Словацька республіки. Найвищим органом політ. влади федерації проголошувалися Федеральні збори. Незважаючи на те, що були створені окремі Нац. ради як верховні представницькі органи обох республік, а також республіканські уряди, фактично продовжувала існувати унітарна держава. Між республіками не було укладено держ. кордону. Федеральні збори видавали єдині закони для двох держав не лише у сфері зовн. політики, федеральних матеріальних резервів, а й у питаннях планування, фінансів, валюти, промисловості, с. г. тощо.

1970–80-х тоталітарна система в країні продовжувала штучно підтримувати політ. атмосферу, яка виключала найменшу можливість реформування суспільства. Хоча формально багатопарт. система продовжувала існувати, фактично всі партії, крім комуністичної, були усунені від реальної участі у політ. житті. Внаслідок репресій проти активних учасників сусп. життя у період реформ особливо постраждала інтелігенція. Однак уже в кін. 1970-х дисидентський рух почав набирати силу. 1977 виникла політ. правозахисна організація «Хартія-77», її лідери (В. Гавел, І. Дінстбір, І. Гаєк, Я. Паточка та ін.) вимагали від держ.-парт. керівництва дотримання конституції, звільнення політв'язнів, виведення рад. окупаційних військ тощо. Учасники руху прав людини зазнавали переслідувань і не мали можливості вільно відстоювати свої погляди. Більшість із них була заарештована й ув'язнена. Загальна політ. криза поглиблювалася економічною стагнацією. Урядові екон. програми не виконувалися, спостерігалось значне сповільнення темпів зростання економіки країни. Деякі ринкові елементи, що зберігалися

у діяльності с.-г. кооперативів, забезпечували стабільне становище у виробництві продуктів харчування; завдяки чому вдавалося стримувати падіння життєвого рівня населення.

Наприк. 1980-х «Хартія-77» та інші опозиційні групи посилювали критику офіц. держ. курсу. Проте комуністичне керівництво країни відмовилося вступити в діалог з опозицією. У листопаді 1989 розпочалися масові антиурядові виступи, початок яким дала т. зв. студентська революція. Маніфестації та мітинги студ. молоді були розігнані поліцією. У відповідь на репресивні заходи комуністичної влади антиурядові виступи набули масового характеру. Опозиційні сили утворили у листопаді 1989 сусп. рух – Громадянський форум, який поставив собі за мету відновлення демократії в країні. Правляча партія виявилася неспроможною вести політ. боротьбу з опозицією, парт.-держ. апарат було паралізовано. Листопадові події 1989 стали початком демонтажу тоталітарно-репресивної системи у Ч. У грудні відбулися зміни в держ. керівництві: сформовано новий уряд, президентом держави обрано В. Гавела, головою парламенту – О. Дубчека. На поч. 1990 внаслідок вільних виборів до парламенту увійшли представники багатьох політ. партій та орг-цій. У лютому 1990 припинив свою діяльність Нац. фронт Чехословащини. На поч. червня 1990 у країні проходили парламентські вибори, які ознаменували завершення перехідного періоду від монополії парт.-держ. влади до політ. плюралізму. Тоталітарна система, яка існувала з лютого 1948, була ліквідована без гострої політ. конфронтації, що дало підстави називати події листопада 1989 у Ч. «оксамитовою», «ніжною» революцією.

Дем. процеси у країні не могли не зачепити проблем міжнац. взаємовідносин. У цей час проявилися деякі суперечності між чехами і словаками, які в тоталітарний період приховувалися. Рішенням Федеральних зборів про подвійну назву держави (Чеська і Словацька Федеративна Республіка та її словацький аналог – Чехословацька Республіка) послужило причиною бурхливих демонстрацій у Словащині й викликало неоднозначну реакцію у Чехії та привело до прийняття у грудні 1990 Закону про розмежування компетенції між федерацією і республіками. Згідно із новим законом у віданні центр. органів залишалися лише питання оборони, зовн. політики, фінансів і створення умов для єдиного ринку, що значно посилювало відцентрові тенденції у державі. Впливові політ. орг-ції Словащини, зокрема Рух за дем. Словацьчину, почали вимагати перетворення федерації на конфедеративне утворення двох народів. На поч. 1991 сусп.-політ. ситуація ще більше загострилася у зв'язку з вимогою лідерів політ. орг-цій і рухів Моравії та Сілезії реорганізувати Ч. у федерацію трьох республік: Чеської, Моравсько-Сілезької та Словацької. Цій проблемі був присвячений «круглий стіл», проведений у березні.

1991 у Брно з участю 25 партій і рухів. У той час, коли моравська проблема не набрала дальшого розвитку, у Словаччині виникла політ. криза. Словаччина не була задоволена проклямованими ухвалами центр. органів і вимагала підписання держ. договору з Чеською республікою. Невирішеність цього питання, добровільна відставка президента у 1992 фактично визначили розпад Чехословацької федерації. Наприкінці 1992 чехословацький парламент прийняв рішення про розділ федерації і утворення з 1.1.1993 двох незалежних держав – Чеської і Словацької республік (див. також *Словаччина*).

М. Криль (Львів).

ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО (р.н. невід. – листопад 1708) – укр. військ. діяч. Походив з укр. шляхти на Брацлавщині (тепер тер. Вінницької частини Хмельницької обл.). 1696–1708 – полковник сердюцького полку, на чолі якого брав участь у воен. діяч під час *Північної війни 1700–21*. Прихильник гетьмана *І. Мазепи*. У кін. жовтня – на поч. листопада 1709 Ч. керував обороною гетьманської столиці Батурина від моск. військ під командуванням О. Меншикова. Під час битви Ч. був поранений і потрапив у полон. Колесований у Глухові.

ЧЕЧЕЛЬ МИКОЛА ФЛОРОВИЧ (1891 – 9.1.1937) – укр. політ. і держ. діяч. Н. на Волині у сім'ї робітника. Середню освіту одержав у Житомирській гімназії. З 1910 навчався на кораблебудівному відділі Петерб. політех. ін-ту. 1911 перевівся до Петерб. ін-ту інженерів шляхів сполучення. Належав до Укр. студ. громади та петерб. осередку *Товариства українських поступовців*. З березня 1917 – чл. Укр. нац. ради в Петрограді. 17.3.1917 у складі укр. репрезентації зустрічався з прем'єр-міністром Тимчасового уряду Росії Г. Львовим, якому передали меморандум з укр. вимогами, що не потребували рішення Установчих зборів. У квітні 1917 обраний чл. *Української Центральної Ради* від студ. орг-цій, входив до складу *Малої Ради*. З липня 1917 до квітня 1918 – секретар УЦР. Член комісії УЦР із розробки проекту статуту автономії України. За політ. переконаннями належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, на II з'їзді УПСР (15–19.7.1917) обраний чл. ЦК. Репрезентував Україну на Демократичній нараді у Петрограді, був делегатом Всерос. установчих зборів від укр. соціалістичних партій. Напередодні гетьманського перевороту призначений РНМ УНР чл. укр. делегації на переговорах з РСФРР. Політ. однігравець *М. Грушевського*, разом з яким 1919 емігрував до Відня. Належав до «Закардонної делегації» УПСР. 1920–21 продовжував освіту у Віденському політех. ін-ті, редагував журн. «Борітеся – поборете». У вересні 1921 разом із М. Шрагом приїздив до Харкова, де вів переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським про повернення в

Україну. Викладав у 3-й харківській профшколі архіт.-буд. фаху, з 1927 – у Харківському технологічному ін-ті, очолював секцію промисловості буд. матеріалів Держплану. На поч. 1931 заарештований у справі т. зв. Укр. нац. центру. 1932 засуджений до 6 років позбавлення волі, а 2.6.1937 постановою особливої наради при наркоматі внутр. справ СРСР повторно засуджений до 5-річного ув'язнення. 9.1.1937 за вироком УНКВД по Івановській обл. Ч. було розстріляно.

Т. Осташко (Київ).

ЧИВАДЗЕ КОСТЯНТИН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (20.5.1866 – р. см. невід.) – військ. діяч періоду УНР і Гетьманату, ген.-майор (з 1908). Військ. освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрівському військ. уч-щі (1884). Після служби у військах 1894 закінчив Олександрівську військ.-юрид. академію. Обіймав посади військ. судді, помічника військ. прокурора, військ. слідчого. Військ. суддя Віденського військ. округу. Після проголошення незалежності УНР – в укр. армії. З 10.7.1918 – нач. Головного військ.-юрид. управління Збройних Сил Української Держави. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЧИГИРИН – місто Черкаської обл. Розташоване на р. Тясмин (прит. Дніпра). Відомий з 1-ї пол. 16 ст. як укріплений козац. зимівник. 1592 Ч. дістав *магдебурзьке право*. Населення Ч. брало участь у нац.-визвол. повстаннях під проводом *С. Наливайка*, *Т. Федоровича*, *К. Скидана*. 1638–48 чигиринським сотником був *Б. Хмельницький*. 1648–60 Ч. – гетьманська резиденція і столиця *Гетьманщини*. 1648–1712 Ч. – центр Чигиринського полку. Під час *Чигиринських походів 1677 і 1678* тур.-татар. армія зруйнувала місто. Після повернення гетьманської столиці до *Батурина* Ч. занепав. З 1797 – повіт. місто Київ. губ. 1843 і 1845 у Ч. перебував *Т. Шевченко*. У роки укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 на околицях Ч. проходили бої *Армії УНР* з більшовицькими військами, діяли укр. повстанські загони.

ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА 1877 – невдала спроба укр. народників підняти сел. повстання у Чигиринському пов. на Київщині. Протягом 1870, 1873 і 1875 у зв'язку з проведенням реформ відбулися заворушення державних селян, які відстоювали душевий принцип розподілу землі та общинне землекористування. Члени гуртка «Південних бунтарів» (В. Дебогорій-Мокрієвич, *Я. Стефанович*, Л. Дейч, І. Бохановський) вирішили використати селян. настрої для орг-ції місцевого бунту, який повинен був перерости у велике сел. повстання. Оскільки селяни вірили в допомогу з боку царя, змовники вирішили діяти від його імені. Згідно із задумом В. Дебогорія-Мокрієвича кінний загін на-

родників повинен об'їжджати села і від імені царя оголошувати про конфіскацію поміщицької землі та відразу ділити її між селянами. Народники планували виготовляти маніфести і представляти їх селянам як царські укази, що закликали населення ділити поміщицьку землю. Виникнувши в одному місці, повстання згідно з планом повинно перекинутися на сусідні повіти й губернії. Для цього передбачалося заготовити велику кількість зброї. Взимку 1876 Я. Стефанович, видаючи себе за ходока херсонських селян Дмитра Найдю до царя, встановив зв'язки з чигиринськими селянами і погодився передати цареві «клопотання» і в справі чигиринців. Однак у кін. 1876 гурток «Південних бунтарів» розпався і підготовку повстання продовжували тільки Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський. Невдовзі Я. Стефанович привіз чигиринським селянам складені ним самим (надруковані І. Бохановським) «Височайшу таємну грамоту», статут сел. т-ва «Таємна дружина» і текст «Обряду священної присяги», які нібито передав для них цар. У документах селянам пропонувалося створити нелегальну орг-цію «Таємна дружина», підняти повстання і заволодіти всією землею. У лютому 1877 «Таємна дружина» почала створюватись у с. Шабельники, згодом в ін. селах Чигиринського і Черкаського повітів. До серед. літа 1877 в орг-ції було бл. 1 тис. чол. Повстання планувалося розпочати 1(13).10.1877. У червні 1877 орг-ція була розкрити поліцією. До вересня 1877 заарештовано і притягнуто до слідства понад 1 тис. чол. Рішенням київ. суд. палати у червні 1879 п'ятеро селян (Л. Тенік, Ю. Олійник, К. Прудкий, І. Пісковий, М. Гудзь) і 3 народники були засуджені до каторжних робіт, решту заслано до пн. губ. Росії. Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський, яким загрожувала смертна кара, в ніч на 27.5.1878 втекли з Лук'янівської в'язниці.

О. Сухий (Львів).

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ 1677–1678 – військ. походи тур.-татар. армії на Чигирин. Після зречення 1676 гетьмана *П. Дорошенка* Туреччина прагнула зберегти свій вплив в Україні. Намагаючись використати ім'я *Б. Хмельницького*, навесні 1677 султанський уряд проголосив *Ю. Хмельницького* гетьманом і «князем Малорос. України» та вислав його з невеликим військ. загоном на Поділля. Тур. командування планувало здобути політ. і воен.-стратегічний центр Правобережної України – *Чигирин*, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну. У кін. червня 1677 120-тис. тур. армія і 40-тис. загін кримських татар під єдиним командуванням Ібрагім-паші переправились через Дунай і 3.8 розпочали облогу Чигирина. У триденних боях укр.-моск. армія (30 тис. козаків і 24 тис. моск. солдатів) на чолі з гетьманом *І. Самойловичем* і воеводою *Г. Ромодановським*, завдавши

тур.-татар. військам значних втрат, примусила їх відступити. Перший Ч. п. закінчився невдачею.

У червні 1678 200-тис. тур.-татар. армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала другий Ч. п. У серпні 1678 після місячної облоги турки здобули Чигирин. Моск. армія (70 тис. чол.) і козац. полки (50 тис. чол.) на чолі з Г. Ромодановським та гетьманом І. Самойловичем під натиском противника відійшли до Дніпра і 30.8 переправилися на лівий берег. Однак виснажена тривалими боями і частими нападами запорожців під проводом *І. Сірка* османська армія не переслідувала противника, а відступила з України. Після походу тур.-татар. військ вся влада у Правобережній Україні перейшла до рук гетьмана Ю. Хмельницького. Наслідком Ч. п. стало підписання між Моск. державою з одного боку та Туреччиною і Кримським ханством – з другого *Бахчисарайського миру 1681*.

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО (5.4.1894 – 18.4.1977) – визначний укр. славіст, філософ та громад. діяч. Виходець із козацько-старшинського роду. Н. в Олександрії Херсонської губ. (тепер Кіровоградська обл.). Навчався в Петерб. (1911–13) та Київ. (1913–17, 1919) ун-тах. У молоді роки – чл. РСДРП (меншовиків). Під час революції – чл. *Української Центральної Ради*, її виконавчого органу – *Малої Ради*. 1921 з політ. мотивів покинув рад. Україну і виїхав до Німеччини, де продовжував навчання у Гейдельберзькому (1921–22) та Франкфуртському (1922–24) ун-тах. Слухав лекції відомих філософів Карла Ясперса, Едмунда Гуссерля, Мартіна Гайдеггера. 1933 захистив дисертацію «Hegel in Russland» («Гегель в Росії», опублікована 1934), в якій досліджував вплив Гегеля на слов. науку і нім. філософії – на рос. л-ру. 1924–26 належав до нім. соціал-демократів, з 1926 і до кінця життя був пов'язаний з екуменічним рухом у Німеччині. Проф. *Українського Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова* в Празі, *Українського вільного університету*, нім. ун-тів у Галле, Єні, Марбурзі, Гейдельберзі, Кельні; 1949–53 – гість-професор Гарвардського ун-ту. З 1962 – дійсний чл. Гейдельберзької академії. Чл.-засновник Української вільної академії наук і мис. у США. Помер у Гейдельберзі. Автор понад 1000 наук. праць у галузі славістики, історії л-ри, філософії, філології, інтелектуальної історії. Серед них: «Логіка» (1924), «Філософія на Україні» (1926), «Нарис з історії філософії на Україні» (1931), «Dostojevskij Studien» (1931), «Hegel bei den Slaven» (1934), «Geschichte deraltrussischen Literatur. Kiever Epoche» (1948, 1960), «Історія української літератури від початків до доби реалізму» (1956; англійська версія: A History of Ukrainian Literature; From the End of 19-th century. Littleton, Colo, 1975), «Das heilige Russland» (1959), «Russland zwischen Ost und West» (1961) та ін.

Я. Грицак (Львів).

Ч

ЧИЖЕВСЬКИЙ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1860 – 17.4.1925) – укр. громад. і політ. діяч. Н. на Полтавщині. Вивчав фізику в Київ. ун-ті, пізніше – у Швейцарії (1884). Студентом за політ. діяльність висланий до Сибіру. Член Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців. 1906–07 Ч. був депутатом I і II Держ. Дум, входив до складу Української парламентарної Ради від Полтавської губ. Чл. Центрального Комітету Української партії соціалістів-федералістів. 1918 – голова укр. торг. делегації у Швейцарії. Голова закорд. бюро УПСФ у Відні. 3.2.1921 – 5.8.1921 – чл. Ради Республіки, тимчасового верховного органу УНР, що діяв у Тарнові (Польща). Автор публіцистичних статей. Помер і похований у Женеві.

О. Павлишин (Львів).

ЧИКАЛЕНКО ЄВГЕН ХАРЛАМПІЙОВИЧ (9.12.1861 – 20.6.1929) – визначний укр. громад. і культ. діяч, меценат, теоретик і практик с. г. Н. у с. Перешори на Херсонщині. Навчався на природничому ф-ті Харківського ун-ту. 1884 за участь в укр. нац. русі заарештований і на 5 років засланий у рідне село під нагляд поліції. 1894 переїхав до Одеси, 1900 – до Києва. 1897 почав видавати власну працю «Розмови про сільське господарство» у 5 книгах. З 1900 Ч. став активним чл. «Старої громади», загальної української безпартійної демократичної організації. З 1904 належав до Української демократичної партії, з 1905 – Української демократично-радикальної партії. 1908 Ч. після заборони укр. орг-цій виступив одним із засновників Т-ва укр. поступовців. Разом із В. Симиренком і Л. Жебуньовим фінансував видання щоденних укр. газ. «Громадська думка» (1906), «Рада» (1906–14), журн. «Селяни», виплачував гонорари та премії за найкращі істор., наук. та худож. твори в «Киевской старине». Виділив 25 тис. крб. на будівництво «Академічного дому» у Львові, де жили львівські студенти, орг-цію Укр. наук. курсів у Львові. У роки Першої світової війни 1914–18 зазнав переслідувань з боку рос. властей і був змушений переховуватись у Фінляндії та Москві. У квітні 1917 став чл. Української Центральної Ради від Союзу українських автономістів-федералістів, стояв в опозиції до її соціалістичного курсу. Після встановлення більшовицької влади Ч. у 1919 виїхав в еміграцію. З січня 1919 жив у Галичині. На поч. 1920 у Варшаві зустрічався з С. Петлюрою, який допоміг йому виїхати до Чехословаччини, а потім – до Австрії. Жив у складних матеріальних умовах на невелику допомогу Укр. громад. комітету. Після припинення цієї допомоги 1925 переїхав у Чехословаччину, де очолив термінологічну комісію при Українській господарській академії в Подєбрадах. Після тривалої хвороби помер у Празі. Автор книги «Спогади» (1925–26) та «Щоденника. 1917–19» (1931).

Г. Кривоший (Запоріжжя).

ЧИКАЛЕНКО ЛЕВКО ЄВГЕНОВИЧ (3.3.1888 – 20.6.1965) – укр. археолог, громад.-політ. діяч. Син Є. Чикаленка. Н. у с. Перешори на Херсонщині. Після закінчення гімназії у Києві (1907) навчався на природничому ф-ті Лозаннського ун-ту (1907–09). 1909 перевівся до СПб ун-ту, який закінчив 1917. Спеціалізувався у професора Ф. Вовка в галузі археології. З 1909 брав участь у етногр. та археол. експедиціях під керівництвом Ф. Вовка, розкопках палеолітичних стоянок біля с. Городок на Волині та біля с. Мізин на Чернігівщині. Проводив самостійні археол. дослідження на Херсонщині й Полтавщині. Запровадив методи природознавчих наук до дослідження пам'яток мист. доби палеоліту, зокрема кістяних виробів Мізинської стоянки. За наук. дослідження 1911 обраний чл.-співробітником Рос. антропологічного т-ва при СПб ун-ті та членом Імператорського рос. геогр. т-ва. З гімназичних років брав участь у громад.-політ. русі, неодноразово заарештовувався. У СПб – чл. Укр. університетської студ. громади. 1911 виключений з ун-ту, висланий в Україну, де перебував під наглядом поліції до 1913. У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі обраний чл. Української Центральної Ради від Української соціал-демократичної партії, увійшов до складу її Комітету (Малої Ради). У червні 1917 – квітні 1918 – секретар Малої Ради. 1917–18 – викладач укр. гімназії, вчительських курсів, Укр. нар. ун-ту. Зі створенням УАН призначений постійним чл. комісії для складання археол. карти України. За Директорії УНР – радник міністерства внутр. справ. З 1920 – в еміграції у Польщі, Чехословаччині, Франції, США, де продовжував наук. роботу. Викладав у Празькому високому педагогічному університеті, брав участь в орг-ції та роботі Української вільної академії наук. Дійсний чл. Укр. наукового т-ва у Києві (з 1917), НТШ у Львові (з 1932), Укр. наукового інституту у Варшаві (з 1939), УВАН (з 1945). Помер у Нью-Йорку. Осн. увага вченого була зосереджена на проблемах походження та розвитку первісного мистецтва. Автор наук. праць «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» (1923), «Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ» (1925), «Нарис розвитку української мальованої кераміки. Більче Золоте» (1926), «Вівіфікаціонізм» (1938) і спогадів «Подорож з проф. Хв. Вовком на Волині» (1955), «З мізинських спогадів 1912–1916» (1955), «Уривки зі спогадів з років 1919–1920» (1963).

С. Панькова (Київ).

ЧИНСЬКИЙ ЯН (20.1.1801 – 31.1.1867) – польськ. письменник, журналіст і публіцист. Єврей за національністю. Н. у Варшаві. Закінчив Варшавський ун-т. Учасник Польського повстання 1830–31, віце-президент Патріотичного т-ва, представник його лівого крила. Після поразки повстання жив в еміграції у Франції, Бельгії, Англії, вхо-

див до складу емігрантських орг-цій (Польськ. нац. комітету, заснованого Й. Лелевелем, 1831–33; Польськ. демократичного т-ва, 1833–35 та ін.), співробітничав у багатьох франц. та польськ. емігрантських періодичних виданнях, публікуючи статті на сусп.-політ. та істор. тематику. Спільно з Ш. Конарським 1835–36 видавав демократичний часопис «Північ», в якому пропагував ідею спільної боротьби поневолених народів проти рос. царизму та побудови на руїнах імперії слов. республіки. Помер у Лондоні. Ч. – автор повісті «Козак: історичний роман» (1836, фран. мовою; 1837 голланд. мовою), в якій у дусі естетичних засад романтизму художньо відтворив героїчну постать Б. Хмельницького як провісника всесвітньої боротьби за волю народів. Найвидатнішого представника козаччини 17 ст. автор зобразив союзником усіх антикріпосницьких сил Речі Посполитої. Невдачу політ. планів гетьмана України Ч. пояснював помилковим укладенням політ. союзів з ворогами Польщі, зокрема з кримським ханом. Пропагуючи укр. традиції нац.-визвол. боротьби 17 ст., Ч. відстоював ідею спільної боротьби польськ. та укр. народів за своє нац. визволення.

Ф. Стеблій (Львів).

ЧИНШ (старослов. киньсь; польськ. – czynsz; від нім. Zins – податок; першодж. лат. census – податковий перепис майна) – у середньовічній Європі регулярний податок натурою чи грошима, який платила державі або сеньйору (власнику землі) категорія вільного населення (селяни, городяни), позбавлена власності (див. *Чиншові селяни*), за право безстрокового спадкового користування землею. На укр. землях селяни сплачували Ч. з 14 ст. Як правило, розмір Ч. визначався звичаєвим правом або постановами уряду (див. *Чиншове право*). Несплата Ч. вела до передачі землі іншій особі.

ЧИНШОВЕ ПРАВО – за середньовіччя система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування вільних селян і городян (чиншовиків). За Ч. п. феодал-землевласники передавали свою землю в користування за певну грошову або натуральну плату-чинш. Розмір і характер чиншу встановлювався звичаєвим правом або законом. Землевласники накладали свавільно на чиншовиків різні додаткові побори і повинності, характер і розмір яких встановлювався, як правило, звичаєвим правом. Ч. п. виникло у 13 ст. у Зх. Європі. Після загарбання Польщею в 14–16 ст. укр. земель і масового поселення на них польськ. та нім. колоністів стягування чиншу стало основною формою експлуатації селян; з серед. 15 ст., з розвитком панщини, кількість вільних селян (чиншовиків) скоротилася. Ч. п. знову відродилося й поширилося з кін. 17 ст. і особливо у 18 ст., коли до польськ. магнатів і шляхти потрапи-

ло багато земель у Правобережній Україні. Остаточно Ч. п. ліквідовано після 1917, у західноукр. землях – після 1939.

В. Кульчицький (Львів).

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ – категорія особисто вільних селян на укр. землях під владою Великого князівства Лит., Польщі й Рос. імперії у 14–19 ст. Ч. с. сплачували за безстрокове спадкове користування орними землями та ін. зем. угіддями державі або феодалу регулярний податок – чинш і виконували на їхню користь ін. повинності. Взаємовідносини між землевласниками (державою, феодалом) і Ч. с. регулювалися чиншовим правом. Вперше чиншове землекористування з'явилося на укр. землях під владою Польськ. королівства у 14 ст., трохи пізніше – у Великому князівстві Литовському. Після проведення «волочної поміри» (див. *Устава на волоки» 1557*) розпочався процес занепаду чиншових правовідносин. Більшість Ч. с. поступово було перетворено у держ. селян і кріпаків. Чиншове землекористування продовжувало існувати у Правобережній Україні, а в 2-й пол. 17 ст. у зв'язку із збільшенням вільних і необроблених ділянок кількість Ч. с. навіть збільшилася. У Правобережній Україні Ч. с. як стан було ліквідовано після 1917.

ЧИТАЛЬНЯ – сільська культ.-осв. установа, найнижча ланка укр. просвітніх орг-цій. Перша Ч. була заснована в м. Коломиї 1848 під час *Революції 1848–49* в Австрійській імперії. Ч. масово почали відкриватися в Галичині з 1876, на основі відповідного закону Австрійської держави (найчастіше під назвою «Руська читальня»). Ч. організували селян до культ. та госп. праці. При Ч. нерідко діяли допоміжні каси, драм. гуртки, хори, бібліотеки спільного користування. Особливо розвинулася мережа Ч. у 1890-х, коли наймасовіші галицькі культ.-просв. т-ва «Просвіта» і «Общество им. Качковського» згідно із затвердженими владою статутами перетворилися на триступеневі орг-ції (центральна – філія – Ч.). Ч. присвоювали назву т-ва і надавали можливість придбавати щомісячні його видання на правах колективного члена. Часом сільські Ч. були колективними чл. кількох т-в. Напередодні Першої світової війни галицькі т-ва відкривали Ч. на Лемківщині та Буковині. Згідно із щорічними звітами, 1910 «Просвіта» налічувала 2355 Ч., а «Общество им. Качковського» – 1225. Ч. згуртували широкі сел. маси, сприяли формуванню нац. свідомості, залучали укр. населення до нац.-визвол. руху. Після революції 1905–07 Ч. відкривалися у селах Наддніпрянської України як осередки «Просвіти». Із встановленням рад. влади вони були заборонені, а новостворені культ.-осв. центри діяли під назвою «хата-читальня».

А. Середяк (Львів).

ЧМИРЕВА МОГИЛА – курган скіфського часу на пн. від с. Великої Білозерки Запорізької обл. Досліджувався Ф. Брауном (1898), М. Веселовським (1909–10), Ю. Болтирком (1994). Скіфський насип заввишки бл. 10 м і діаметром до 70–75 м споруджено над курганом доби бронзи. Розкопки Ф. Брауна виявлено два великих поховання заглубки 12,4 та 9,6 м і кінську могилу. Поховання пограбовані у давнину, знайдено уламки меча та списа, вістря стріл, золоті бляшки. Археол. дослідженнями виявлено схованку з 10 срібними посудинами – фіали, кубки, кілік, чаші, більшість з яких пишно орнаментовані. На одній – зображення нерейди на мор. коні. У кінській могилі знайдено кістяки 10 коней у багатому оздобленні, які були поховані живими. Вуздечки прикрашені золотими та срібними речами. Серед них – бляхи із зображенням голови Геракла, Медузи, масивні головки пантери, орла та ін. У третій частині насипу виявлено поховання молодого служника та залишки тризису. Частина знахідок, яка збереглася до нашого часу, дає можливість датувати комплекс 345–325 до н. е.
Г. Тоцев (Запоріжжя).

ЧМОЛА ІВАН (6.3.1892 – 27.6.1941) – укр. військ. і пед. діяч у Галичині. Н. у Солотвині Богородчанського пов. (тепер Івано-Франківська обл.). Навчався на філол. ф-ті Львів. ун-ту. У довоєнний період Ч. був активним організатором «Пласту» та січово-стрілецького руху. Брав участь у Першій світовій війні 1914–18, старшина Легіону українських січових стрільців. У вересні 1915 під Соколовим потрапив у рос. полон. 1915 – на поч. 1916 перебував у таборі для військовополонених у Чорному Яру (між Царицином й Астраханню), з кін. 1916 – у таборі в Царичині (тепер Волгоград). Після Лютневої революції 1917 в Росії Ч. разом із галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицина) Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком, В. Кучабським, Ф. Черником розгорнув широку орг. і пропагандистську роботу серед полонених українців. Восени 1917 втік із табору і невдовзі дістався до Києва. У листопаді 1917 став одним з організаторів Куреня січових стрільців у Києві. У січні 1918 Ч. на чолі третьої сотні Куреня СС відзначився під час оборони Києва від більшовицьких військ. 1919 Ч. – командант куреня, пізніше – СС, чл. Стрілецької ради. Після завершення укр. нац.-визвол. змагань 1917–21 працював учителем у гімназіях Яворова (1922–30) і Дрогобича (1932–39). Був одним із провідних діячів дитячо-молодіжної орг-ції «Пласт». 1939 заарештований органами НКВД і на поч. рад.-нім. війни 1941–45 страчений.

І. Підкова (Львів).

ЧОПОВЕ – податок у Речі Посполитій і в укр. землях, що входили до її складу в 15–19 ст. Ч. сплачувалося в основному міщанами за виготовлення пива, горілки, меду та вина. Про існування податку

відомо вже в серед. 15 ст. 1511 король Сигізмунд I Старий звільнив шляхту від сплати Ч. за виготовлення пива, горілки і меду для власного користування, а з 1629 не сплачували і за виробництво вина. Ч. стягували особливі збирачі, яких призначав сейм. Вони, у свою чергу, призначали від себе в містах т. зв. чоповиків. У великих містах обов'язки збирачів виконували бургомістри і райці. Ч. відмінено імператором Олександром I 1813.

М. Капраль (Львів).

ЧОРНА РАДА 1663 – загальна козац. рада, яка відбулася 17–18 (27–28).6.1663 на околицях Ніжина. Скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Участь у Ч. р. взяли не тільки козаки, а й селяни та міщани – «чернь» (звідси назва ради), які також мали право голосу. Після зречення в січні 1663 Ю. Хмельницького в Україні розпочався період громадян. війни, який в укр. історії носить назву «Руїна». Україна фактично розпалася на дві частини – Правобережну і Лівобережну. На хід подій у Правобережжі намагалася впливати Річ Посполита, а Лівобережна Україна знаходилася під контролем Моск. держави. На поч. 1663 за згодою польськ. короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано П. Тетерю. Однак лівобережні полки і Запоріжжя не визнали влади П. Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували наказний гетьман Я. Сомко, ніжинський полк. В. Золотаренко і запорізький отаман І. Брюховецький. Кандидатури Я. Сомка і В. Золотаренка підтримували пн. полки Лівобережної України і різні групи козацької старшини. Кошовий І. Брюховецький, вдаючись до соціальної демагогії та видаючи себе за захисника інтересів народу, зумів отримати підтримку серед бідних верств укр. населення. Під час Ч. р. І. Брюховецький, кандидатуру якого підтримував і царський уряд (на раду прибуло моск. посольство і 8-тисячне військо), сподіваючись з його допомогою зміцнити свої позиції в Україні, домігся обрання його гетьманом. Після Ч. р. Я. Сомка і В. Золотаренка за наказом І. Брюховецького було заарештовано, звинувачено у зв'язках з польськ. шляхтою і у вересні 1663 страчено у Борзні (тепер Чернігівська обл.).

М. Пасічник (Львів).

ЧОРНА РУСЬ – давня назва земель у пн.-зх. Білорусі, в басейні верхньої течії р. Німану. Осн. центром Ч. Р. були Городен (тепер Гродно), Новогородок (тепер Новогрудок), Волковиск, Слонім, Здітов (тепер с. Здітово), Ліда, Несвіж (тепер усі ці населені пункти на тер. Білорусі). З 10 ст. Ч. Р. входила до Київ. держави. У 13 ст. Велике князівство Литовське і Галицько-Волинське князівство вели боротьбу за Ч. Р., внаслідок якої ця тер. з 1240-х (на думку декого з істориків, уже з 1219) підпала під владу Литви. Бл. 1255–58 тут правив син Данила Романовича Галицького Роман Данилович

як васал лит. кн. Міндовга. Тривалий час Ч. Р. входила до володінь галицько-холмського кн. Шварна Даниловича, після його смерті остаточно перейшла під владу лит. князів. Назву «Чорна Русь» у 16–17 ст. вживали і в ін. значеннях. Походження цієї назви не з'ясовано.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЧОРНИЙ ГРИГОРІЙ САВИЧ (р. н. невід. – 1630) – гетьман реєстрового козацтва (1628–30). 1628 разом з П. Дорошенком брав участь у поході козаків у Крим. Після смерті П. Дорошенка одночасно було обрано два гетьмани – Ч. і Т. Федоровича (Трясила). Ч. проводив пропольську політику, відстоював інтереси реєстрових козаків. 1630 під час повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила) був захоплений у полон і за вироком козац. суду страчений у Боровиці (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).

«ЧОРНИЙ ПЕРЕДІЛ» – таємна революц. орг-ція народників, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу «Землі і волі». Засновниками «Ч. п.» були чл. Петерб. гуртка Г. Плеханов, П. Аксельрод, І. Аптекман, Л. Дейч, В. Засулич, М. Попов. 1879–82 гуртки і групи чорнопредільської орієнтації діяли у Києві, Харкові, Одесі, Ромнах, Ніжині, Полтаві, Миколаєві. Орг-ція видавала у підпіллі журн. «Черный передел» (1880–81) та газ. «Зерно» (1880–81). Чорнопредільці, в основному, залишилися на ідейній платформі «Землі і волі», і лише окремі чл. орг-ції перейшли згодом на шлях індивідуального терору – осн. засобу боротьби «Народної волі». Вони заперечували необхідність політ. боротьби, засуджували терористичну тактику. На поч. 1880-х у поглядах чорнопредільців стала помітною певна еволюція. Члени «Ч. п.» визнали існування капіталізму в Росії, усвідомили значення боротьби за політ. права, а свою пропагандистську діяльність проводили не лише серед селянства, а й серед робітників та демократичної інтелігенції. Пропагандистський шлях боротьби чорнопредільців поділяли укр. письменники П. Грабовський та М. Коцюбинський. Серед відомих чл. орг-ції в Україні були також М. Попов, В. Бичков, І. Ливинський, С. Майєр, О. Преображенський та ін. Зазнавши переслідувань царської влади, окремі чл. «Ч. п.» (Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Дейч) відмовилися від попередніх поглядів, емігрували за кордон, де у Женеві заснували марксистську групу «Визволення праці», інші відійшли від революц. діяльності. На поч. 1882 діяльність «Ч. п.» як орг-ції фактично припинилася, хоча в Україні окремі гуртки і групи чорнопредільців діяли до серед. 1880-х.

О. Мазур (Львів).

ЧОРНИЙ ШЛЯХ – старовинний торг. шлях. Починався поблизу Перекопського перешийка, перетинав пониззя Дніпра і пролягав запорізькими

степами на Пн. уздовж Інгульця. Простягався верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, Тясмину, де, повернувши на зх., розділявся на Кучманський шлях і ще два розгалуження. Пн. відгалуження Ч. ш. проходило поблизу міст Корсуня, Звенигородки, Богуслава, Лисянки; пд. – неподалік від Шполи, Умані, Яніва, Дашева. Поблизу Липовця обидва відгалуження з'єднувалися і далі Ч. ш. пролягав у напрямку Тернополя. На Пн. від цього міста Ч. ш. з'єднувався з Кучманським шляхом і простягався на захід у напрямку Львова. Ч. ш. користувалися кримські татари для нападів на Правобережну та Зх. Україну і Польщу в 16–17 ст.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧОРНІ КЛОБУКИ (з тюрк. «каракалпаки» – чорні шапки) – істор. назва політ. самоврядного об'єднання, що склалося не пізніше 1146 (вперше зустрічається в Іпатіївському літопису) із залишків тюрк. кочових племен – берендеїв, торків, печенігів, коуїв, турпеїв, каєпичів. Об'єднання Ч. к. сформувалося внаслідок спільної оборони від нападів половців. Під натиском половців у серед. 12 ст. Ч. к. переселилися з дозволу київ. князів у пд. прикордонні землі Русі, головним чином по р. Росі та частково по Дніпру. Найбільш численними й впливовими серед Ч. к. були берендеї, після них – торки і печеніги. Верховним сюзереном Ч. к., які осіли в Пороссі, був київ. князь. Ч. к., ставши васалами великого кн., мусили допомагати йому в боротьбі з половцями, а також – з рус. князями, які посягали на київ. престол. У 2-й пол. 12 ст. київ. князі розпоряджалися «чорноклобуцьким» Пороссям як одним із своїх найбільш вірних уділів. Політ. центром пороських Ч. к. було міське укріплення Торчеськ, розташоване у нижній течії Горохуватки – лівої притоки Росі. Під впливом слов'ян кочівники-переселенці поступово переходили до напівкочового й осілого способу життя. Остання літописна згадка про Ч. к. датується 1193. Проте, найімовірніше, союз остаточно припинив своє існування у 1-й пол. 13 ст. Ч. к. були асимільовані слов'янами. Не виключено, що частина їх могла відійти у степ.

М. Крикун (Львів).

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА 1986 – найбільша техногенно-екологічна катастрофа сучасності. У ніч з 25 на 26.4.1986 вибухнув реактор четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС), розташованої у м. Прип'ять (Київська обл.). Ця аварія лише в міру з'ясування її масштабів і наслідків почала усвідомлюватися людством як планетарна катастрофа. До 1990 в Україні було дегазовано 3,5 млн гектарів орної землі й 1,5 млн гектарів лісу, що складає майже 12% тер. республіки. Смертоносна пляма радіоактивного забруднення накрила понад 1000 укр. міст та сіл. Граничне забруднення біосфери навколо ЧАЕС зумовило появу на карті України 30-кілометрової «зони від-

чуження», з тер. якої було здійснено масове переселення населення в ін. регіони республіки. Ч. к. досить швидко з екологічної та технологічної проблеми перетворилася на потужний політ. фактор. Аварія висвітлила суттєві вади командної системи: порушення технологічної дисципліни, норм і правил безпеки під час будівництва та експлуатації; безпечність та безвідповідальність учених; домінування при прийнятті рішень політ. факторів над економічними, екологічними, моральними; ігнорування союзним центром прав та інтересів республіки. Ніякими аргументами не можна виправдати й те, що у республіці, на яку припадало 2,6% тер. СРСР у цей час було побудовано і будувалося близько 40% атомних енергоблоків. Наприкін. 1980-х Україна стала єдиною республікою у Радянському Союзі, де смертність населення перевищувала народжуваність. Під тиском цих фактів навіть найлояльніші рад. громадяни засумнівались у цінностях системи, у рамках якої вони жили, розпочався процес глибоких змін у свідомості. Прогресуюче наростала недовіра до держ. структур та політ. керівників, разом із тим зміцнювалась переконаність необхідності радикального реформування суспільства, зросла політ. активність народу.

Тривалий час інформація про справжні масштаби і наслідки аварії замовчувалася: хоча вже 26.4 в Інституті ботаніки АН УРСР лічильники показали різке підвищення радіоактивності, перше офіц. повідомлення про Ч. к. з'явилося лише на п'ятий день після вибуху. До того ж воно було гранично лаконічним і з відчутним акцентом не на аварії, а на заходах з її ліквідації. У критичній ситуації ініціатори перестрої дуже швидко відмовлялись від ними ж проголошених демократичних лозунгів і поверталися до звичних методів дезінформації та замовчування. Протягом короткого терміну Чорнобиль перетворився на зрозумілий для всіх образ-символ, що ілюстрував граничну глибину кризи у тій чи ін. сфері людського буття – «духовний Чорнобиль», «екон. Чорнобиль», «інформаційний Чорнобиль» тощо. З часом, дедалі політизуючись, цей образ усе частіше та активніше використовується у політ. боротьбі. Критична екологічна ситуація, що склалася в Україні через Ч. к. стала джерелом зростання соціальної напруги та підвищення політ. активності суспільства. Швидко почали поповнюватися лави «зелених», з'явилася екологічна асоціація «Зелений світ», а в подальшому на її базі виникла Партія «зелених» України. Однак, масштаби Ч. к. були настільки значними, що викликали не лише потужну хвилю «зеленого руху», а й появу на політ. арені більш масштабного об'єднання – Народного Руху України за перебудову. Ч. к. нанесла відчутного удару міжнар. авторитетові СРСР. Після аварії на ЧАЕС ситуація у ядерній енергетиці республіки так і не стабілізувалася. За три післячорнобильські роки енергоблоки атомних станцій України зупинилися

319 разів, скоїлось 11 аварій. Такий стан справ змусив республіканське керівництво у червні 1989 звернутися до ЦК КПРС із вимогою припинити розміщення в Україні нових атомних станцій і збільшення потужності діючих АЕС. Але ця заява, як і багатотисячні мітинги та зібрані на них підписи громадян проти зловживань у ядерній енергетиці, були фактично проігноровані Москвою.

Ч. к. як трагедія планетарного масштабу швидко стала символом граничної кризовості, суворим попередженням світовому співтовариству про наслідки можливої ядерної війни. Ця катастрофа підірвала віру людей у систему, спричинила суттєві зрушення у їхній свідомості, пробудила інстинкт самозбереження, який сприяв усвідомленню нац. інтересів та підвищенню активності громадян, тягарем значних фін. витрат лягла на бюджет республіки.

О. Бойко (Ніжин).

ЧОРНОВІЛ В'ЯЧЕСЛАВ МАКСИМОВИЧ (24.12.1937 – 25.3.1999) – укр. політ. і держ. діяч, голова Народного Руху України. Н. у с. Єрки (тепер Звенигородський р-н Черкаської обл.). Закінчив ф-т журналістики Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка з відзнакою. Через власні погляди мав річну перерву в навчанні (1958), працював у Донбасі: теслею, слюсарем, співпрацівником виїзної редакції газети. 1960–63 – ред. молодіжних передач Львів. студії телебачення. 1963–65 – комсорг будівництва Київської ГЕС; ред. багатотиражки; зав. відділу газ «Молода гвардія». Поступив до аспірантури Київ. пед. ін-ту. Друкувався у періодиці як літ. критик. 1965 був звільнений з роботи за участь у правозахисному русі. Хоча до квітня 1966 вдалося влаштуватися літ. співпрацівником газ. «Друг читача», був звільнений з роботи за відмову давати свідчення на закритому політ. процесі у Львові. На матеріалах цього процесу та власних написав книги «Лихо з розуму» (1966), «Правосуддя чи рецидиви терору» (1967), які були опубліковані на Заході. У ті часи працював техніком у Карпатській експедиції АН УРСР; інспектором з реклами Київкниготоргу. З березня 1967 – інструктор т-ва охорони природи у м. Львові. Заарештований вперше 3.8.1967, засуджений у Львові 15.11.1967 до 3 років позбавлення волі «за наклепницьку діяльність на радянський суспільний лад» (термін наполовину скорочений за амністією). З 1970 жив у Львові, працював спостерігачем метеостанції в Карпатах, землекопом археол. експедиції, вагарем ст. Склінів. Редагував самвидавничий часопис «Укр. вісник». У січні 1972 заарештований, засуджений до 6 років ув'язнення і 3 років заслання за «антирадянську агітацію та пропаганду». Покарання відбував до 1978 у таборах ЖХ-385/17а (с. Озерне), ЖХ-385/3 (с. Барашево) у Мордовії. Заслання – в Якутії (доглядач парників, с. Чаппанда; експедитор буд. упр.) На засланих не поривав зв'язків із своїми побратимами з

укр. нац. та правозахисного рухів. У квітні 1980 Ч. знову заарештований, засуджений за сфабрикованим звинуваченням до 5 років ув'язнення. Однак уже 1983 звільнений достроково за протестом прокурора Якутської АРСР. Працював у м. Покровську кочегаром з-ду буд. матеріалів. 1985 повернувся до Львова, де не міг «знайти» роботи за фахом, працював кочегаром у міськрембудтресті, школі-інтернаті. Займався правозахисною діяльністю. З літа 1987 Ч. – один із робочих секретарів Української Гельсінської групи. У серпні 1987 відновив видання «Українського вісника». 1988 брав активну участь у перших легальних дискусіях та мітингах у Львові. З 1989 – чл. ради Львівського товариства укр. мови ім. Т. Шевченка, один із засновників Народного Руху України за перебудову. Навесні 1990 Ч. здобув переконливу перемогу у виборах до Верховної Ради УРСР по Шевченківському виборчому округу № 264 Львів. обл. Одночасно був обраний депутатом Львів. облради нар. депутатів. У квітні 1990 обраний головою Львів. облради нар. депутатів. Один з ініціаторів створення Галицької асамблеї (1990–91). Під керівництвом Ч. на Львівщині відбувалися процеси демократизації, декомунізації та нац. відродження 1990–1991. 1991 Ч. був кандидатом у Президенти України, здобув 2-ге місце після Л. Кравчука (7420727 голосів виборців або 23,27%, найбільше у Львівській – 76% та Івано-Франківській обл. – 67%). Навесні 1992 обраний одним із співголів Народного Руху України (разом з І. Драчем та М. Горинем). У грудні 1992 став головою НРУ, який під його керівництвом був перетворений з громадськ. об'єднання на політ. партію. Повторно обирався нар. депутатом України 1994 (Тернопільщина) та 1998 (Виборчий список НРУ). Ч. був також шеф-ред. газ. «Час-Тіме»; чл. Парламентської асамблеї Ради Європи (з 1995); президентом Міжнар. пресової фундації ім.В. Симоненка (з 1994); чл. президій: Т-ва «Меморіал» (з 1990), Конгресу укр. інтелігенції (з 1995), комітету «Нюрнберг-II» (з 1995). Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка за зб. «Правосуддя чи рецидиви терору» («Я нічого у вас не прошу»), «Лихо з розуму», книжку «Хроніка таборових буднів», публіцистичні виступи в пресі (1996), Міжнародної журналістської премії (Велика Британія, 1975). Загинув у автокатастрофі на трасі Золотоноша–Бориспіль при нез'ясованих обставинах.

І. Мельник (Львів).

ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА – археол. культура перехідного періоду від бронзи до раннього заліза (9–7 ст. до н. е.). Поширена в лісостеповій смузі Правобережної України між Дніпром і Дністром, а також у басейні р. Ворскли на Лівобережжі. Назву отримала від городища в Чорному лісі у верхів'ях р. Інгульця (Кіровоградська обл.), відкритого і дослідженого 1949 київ. археологом

О. Тереножкіним. Представлена невеликими городищами (Суботівське, Григорівське, Тясминське та ін.), поселеннями (Велика Андрусівка) з обрядами трупоспалення, рідше – трупопокладення. Городища розташовувалися на високих берегах, оточені валами з дерев'яними зрубами в насипі. Житла наземні та вкопані в землю. Посуд ліпний, представлений тюльпаноподібними горщиками з наліпними валиками, мисками, черпаками з лощеною темною поверхнею. Орнамент – заглиблені відрізки ліній. Знаряддя – кам'яні й бронзові сокири, крем'яні вставки до серпів, кістяні деталі вудил (псалії), шила. Частина зброї представлена бронзовими мечами й кинджалами, наконечниками списів. Знайдено різні прикраси. Ч. к. пройшла два етапи розвитку: ранній (суботівський, 1050–900 до н. е.) і пізній (900–725 до н. е.). На пізньому етапі почали споруджуватися городища. Населення Ч. к. займалося переважно землеробством, скотарством, різними ремеслами, у т. ч. бронзоліварним. У соц. житті панували патріархально-родові відносини, посилювалася роль військ.-плем. верхівки. У духовній культурі панували різні форми реліг. уявлень, у т. ч. культ предків, вогню. Племена Ч. к. – потомки білогрудівського населення і предки скіфів-орачів.

М. Пелецишин (Львів).

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – козац. військо, створене рос. урядом з колишніх запорізьких козаків восени 1787. В умовах підготовки Росії до війни з Туреччиною, відчуваючи потребу у військ. контингентах, рос. уряд вирішив сформувати з кол. запорожців військо під назвою «Військо вірних козаків». Відповідний царський указ виданий 22.1(2.2).1788. Очолив військо кошовий отаман С. Білий. «Військо вірних козаків» передали клейноди та ін. козац. атрибутику, забрану рос. урядом під час розгрому Запорізької Січі 1775. У війську відновилися колишні старшинські посади, поділ на курені, козац. одяг. Під командуванням С. Білого і З. Чепіги військо брало участь у рос.-тур. війні 1787–91. 1788 військо перейменувало у ЧКВ і йому було виділено тер. між Пд. Бугом і Дністром. Козаки заснували кілька селищ, зокрема Слободзеї (тепер Молдова). 1792 рос. уряд з метою закріплення тер. на Пн. Кавказі переселив козаків на Кубань. Козаків розмістили вздовж т. зв. Чорномор. кордонної лінії, яка проходила від р. Лаби по правому березі р. Кубані до Азовського моря. 1792–93 на Кубань було переселено бл. 25 тис. козаків, яким виділено зем. фонд пл. 30 тис. кв. км. Колишні запорожці склали 40 куренів, які з серед. 19 ст. називалися станицями. Центром став Катеринодар (засн. 1793, тепер Краснодар). На Кубані за козаками була збережена виборність військ. уряду, запорізькі назви куренів та ін. ЧКВ поповнювалося за рахунок переселення кол. реєстрових козаків із Чернігівської, Полтавської губ.,

кол. слобідських козаків Харківської губ., а також кол. козаків реформованих укр. козац. військ – Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін. Основні переселенські кампанії відбулися 1808–11, 1820–21, 1832, 1848–49, під час яких з України переселено понад 77 тис. чол. До 1860 козац. війська на Кубані налічували бл. 200 тис. чол. Із них формувалися військ. підрозділи – 12 кінних полків, 3 піхотних батальйони, 4 батареї, 2 гвардійських ескадрони. ЧКВ брало участь в усіх військ. операціях, що їх вела Росія на Кавказі, та у Кримській війні 1853–56. 1860 ЧКВ увійшло до складу Кубанського козац. війська. Розселившись на Кубані, козаки вели госп. діяльність. У перші роки існування ЧКВ провідними галузями господарства були скотарство і рибальство, а з серед. 19 ст. – хліборобство. Козаки володіли значними угіддями. Спочатку розмір наділу козака не регламентувався і діяв принцип вільного займання. 1842 рос. уряд запровадив принцип довічного землекористування відповідно до рангу: генерал – 1500 десятин, штаб-офіцер – 400, обер-офіцер – 200, рядовий козак – 30. Однак здійснити переділ відповідно до норм не вдалося. ЧКВ відіграло важливу роль у госп. розвитку Кубані.

О. Сухий (Львів).

ЧОРТКІВСЬКИЙ НАСТУП 1919 (Чортківська офензива) – наступальна операція Галицької армії у період укр.-польськ. війни 1918–19. Проведена 7–28.6.1919 з метою розгрому угруповань противника у р-ні м. Чорткова і визволення всієї тер. Західноукраїнської Народної Республіки. На поч. червня 1919 Галицька армія, ведучи кровопролитні бої проти переважаючих польськ. військ, змушена була відступити у пд.-сх. частину Галичини. У цей критичний момент 9.6.1919 уряд ЗУНР – Держ. секретаріат склав свої повноваження, а УНРада призначила Є. Петрушевича Диктатором ЗУНР. 9.6.1919 командував 25-тисячної Галицької армії призначений ген. О. Греков, який разом із групою старшин підготував план наступальної операції у напрямку Чорткова, Львова. Початком Ч.н. став бій за Ямпільницю 7.6.1919. Увечері 8.6.1919 дві бригади 2-го корпусу Галицької армії (командант М. Тарнавський) під командуванням А. Бізанца і А. Вольфа зайняли м. Чортків. Долаючи опір противника, укр. війська визволили Бучач, 12.6 – Струсів, 14.6 – Підгайці, 15.6 – Тернопіль, чим завершили перший етап операції. Другий етап наступу Галицької армії, кінцевою метою якого було здобуття Львова, розпочався 20.6.1919 боями за м. Бережани. 21.6, розгромивши переважаючі сили противника, стрільці здобули місто. Розвиваючи початковий успіх, укр. війська оволоділи Золочевим (22.6), Рогатином і Бурштином (23.6), Ожидовом (24.6) і вийшли на підступи до Львова. Успіхи Галицької армії викликали величезне патріотичне

піднесення у Галичині. До діючих частин Галицької армії зголосилися понад 90 тис. добровольців, але через брак зброї було прийнято тільки 15 тис. чол., а решту відправлено по домівках. Під час Ч. н. галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військ. спорядження, однак сподіватися на допомогу від Армії УНР було нереально, позаяк остання сама, ведучи виснажливі бої з більшовицькими військами, перебувала у складному становищі. Охоплене панікою, польське командування почало поспішно стягувати в район на пн. сх. від Львова всі наявні резерви. 25.6.1919 Найвища Рада Паризької мирної конференції 1919–20 підтримала експансіоністські плани Польщі й уповноважила польськ. уряд вести воєнні дії аж по р. Збруч. У цих умовах 28.6.1919 40-тис. польськ. армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Виснажені двадцятиденними наступальними боями, укр. війська чинили героїчний опір загарбникам, але під натиском численнішого і краще забезпеченого у військ. відношенні противника змушені відступати на схід. 16–18.7.1919 Галицька армія перейшла Збруч. Тер. ЗУНР була повністю окупована Польщею (див. Західноукраїнська Народна Республіка, Українсько-польська війна 1918–19).

І. Підкова (Львів).

ЧОРТОМЛИК – один із найбільших скіфських курганів 4 ст. до н. е. Розташований за 22 км на пн. зх. від м. Нікополя (тепер Дніпропетровська обл.). Досліджувався І. Забеліним (1862–63), Б. Мозолевським (1979), Б. Мозолевським та Р. Ролле (1981), В. Мурзіним та Р. Ролле (1983–86). Заввишки 21 м, окружність 350 м. Перекривав невеликий курган доби бронзи. Скіфський насип споруджувався у кілька прийомів з пластин дерну; був укріплений кам'яною крепідією у плані овальної форми (80 на 90 м). Висота останньої досягала місцями 2,8 м, простір між нею та насипом забутований камінням. У насипу та між камінням крепіді знайдені залишки тризни. Центр. могила (розкопки 19 ст.) складалася з п'яти камер (пограбовані у давнину). У першій з них (камера № 5) знайдені залишки похованого, численні речі – зброя, прикраси, побутові предмети. У трьох нішах камери знайдено посуд (бронзові чаша та сітула), зброя (вістря до стріл, залізний меч, бойові пояси, ножі), різні золоті прикраси. Збереглися високохудожні твори грец. прикладного мистецтва: футляр для лука із зображенням епізодів із життя молодого Ахілла і ножни меча, на яких зображено битву греків з амазонками. У камері № 4 знаходився дерев'яний саркофаг з похованням жінки, прикрашеної золотими гривною, сережками, браслетами, персями. Тут же знайдено поховання служниці з відомою срібною амфорою із зображенням скіфів, що приборкують диких коней, срібним тазом та 14 амфо-

рами. У камері № 3 були поховані два знатних воїни у повному, дуже пишному озброєнні. На стінах камери № 2 був розвішаний дорогий одяг, поруч із кістками знаходилася зброя, казан, прикраси, п'ять амфор. У камері № 1 виявлено кістяк собаки та багаті знахідки. Окремі комплекси утворюють три поховання коней у повному вбранні (11 тварин). Поряд було поховано двох «конюхів». Загальна кількість знахідок у Ч. досягає 7000 одиниць. Існує версія, що центр. могила Ч. може датуватися 340–320 до н. е., а впускна – кін. 4 ст. до н. е. На думку деяких дослідників, у Ч. міг бути похований цар Атей, який загинув 339 до н. е. у битві з царем Філіппом II Македонським.

Г. Тощев (Запоріжжя).

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ) – назва Запорізької Січі, яка наприк. 16 – на поч. 18 ст. існувала на о. Чортормлик (або Базавлук) при впадінні в Дніпро прот. Чортормлик (поблизу теперішнього с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). Ч.С. заснована 1652. Перший детальний опис Ч.С. відноситься до 1672. Найвідомішими кошовими отаманами Ч.С., які переобиралися кілька разів, були І. Сірко та К. Гордієнко. Підтримка Запоріжжям незалежницької політики гетьмана І. Мазепи і перехід у березні 1709 8-тисячного запорізького війська на чолі з кошовим К. Гордієнком на бік швед.-укр. армії призвели до зруйнування моск. урядом Січі. У травні моск. війська під командуванням П. Яковлева та загін полк. Г. Галагана штурмом здобули Січ. Запорожці змушені були відступити і 1709 заснували Кам'янську Січ.

Г. Швидько (Львів).

ЧОРТОРИЙСЬКІ (Чарторийські, Чарториські) – князівський рід. Бере початок від кн. Костянтина Ольгердовича (р. н. невід. – 1393), який володів Черніговом і Чорторийськом. Документально простежується з 1440 років. Представниками цього роду були кн. Іван, Олександр та Михайло Васильовичі, палкі прихильники Свидригайла. 1440 Іван та Олександр Ч. організували замах на Сигізмунда Кейстутовича. Пізніше Олександр Ч. емігрував до Великого князівства Московського, де узяв участь у феод. війні на боці Дмитра Шем'яки, а потім був великокняжим намісником у Пскові та Новгороді. 1460 повернувся до Литви, де отримав маєтності у Віденському й Новгородському повітах. У 1530-х це відгалуження роду вигасло (як раніше – гілка Івана Васильовича). Нашадки Михайла Ч. (п. бл. 1498) утворили один із наймогутніших князівських родів на Волині та в Галичині. Представники роду Ч. відігравали помітну роль у політ. житті Речі Посполитої. Одним із найвідоміших представників роду був польськ. держ. і політ. діяч А. Чарторийський.

О. Русина (Київ).

«ЧТЕННЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА ЛЕТОПИСЦА» – видання Істор. т-ва Нестора Літописця при Київ. ун-ті, яке виходило 1879–1914. Всього 24 книги. Другий том вийшов через 9 років після появи першої книги. З 1888 видавалися, за окремими винятками, щорічно по одній книзі. Книги 14–24 мають кілька випусків. У кожному збірнику вмішувалися дані про склад т-ва та його діяльність, протоколи засідань, наук. статті. Друкувалися документальні матеріали та наук. дослідження з історії України, Росії та ін. слов'ян. країн; значне місце займали повідомлення і звіти про археол. розкопки на тер. України. Деякі книги «Ч.» носили тематичний характер. У виданні публікувалися роботи М. Владимірського-Буданова, М. Дашкевича, В. Іконникова, О. Кістяківського, В. Ляскоронського та ін. з історії, археології, історії права тощо; пам'ятки церковно-полюмічної л-ри та літ. пам'ятки, а також «Акти з історії землеволодіння в Малоросії» (1890).

ЧУБАР ВЛАС (10(22).2.1891 – 26.2.1939) – рад. парт. і держ. діяч. Н. у с. Федорівка (тепер с. Чубарівка Пологівського р-ну Запорізької обл.). 1904–11 навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі. Брав участь у революц. подіях 1905. 1907 вступив до більшовицької партії. Після закінчення училища (1911) працював на заводах Краматорська, Маріуполя, Харкова, Петрограда, Москви. 1917 брав активну участь у жовтневому перевороті в Петрограді, був комісаром ревкому Гол. артилерійського управління. 1918–19 – голова правління машинобудівних заводів, чл. Президії Вищої Ради нар. господарства. З грудня 1919 перебував в Україні. З кін. 1920 очолював ВРНГ України, а з грудня 1921 водночас керував роботою Центр. правління кам'яновугільної пром. Донбасу. Після того, як Сталін добився відкриття з України Х. Раковського, Ч. у липні 1923 очолював РНК УСРР. Як слухняний виконавець планів більшовицької партії, проводив в Україні авантюристичну політику «комуністичного штурму» у промисловості. Індустріальна гонка і форсування темпів індустріалізації, яку за дорученням Москви реалізовував Ч., призвели до істотного зuboжіння основної маси населення України. Виступав проти О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника, які відігравали провідну роль в запровадженні українізації. 1934–38 Ч. обіймав посаду заст. голови РНК СРСР. 1937 очолював міністерство фінансів Радянського Союзу. Репресований НКВД СРСР.

ЧУБАТИЙ МИКОЛА (11.12.1889 – 21.7.1975) – визначний укр. вчений, історик права та церкви, педагог і публіцист. Н. у Тернополі. 1909 закінчив укр. держ. гімназію. 1909–13 навчався у Львів. греко-католицькій духовній семінарії. 1913 вступив на філ. ф-т Львів. ун-ту. Слухав лекції М. Грушев-

Чського, відвідував семінари визначного історика слов. права Освальда Бальцера. Під час Першої світової війни продовжував навчання у Віденському ун-ті. 1917 повернувся до Львова, де 1918 одержав диплом доктора філософії. 1917–18 вивчав право у Львів. ун-ті. Захистив дисертацію на звання доктора права на тему: «Державноправне становище руських земель Литовської держави під кінець 14 ст.». У період ЗУНР брав активну участь в держ.-політ. житті. Був призначений пом. держ. секретаря освіти уряду ЗУНР. У січні 1919 входив до складу держ. делегації ЗУНР, яка брала участь у проголошенні Акта злуки на Софійському майдані в Києві. Був учасником Трудового конгресу України. З поч. 1919 – доцент історії укр. права у Кам'янець-Подільському держ. укр. ун-ті. У червні 1919 повернувся до Львова. Працював у газ. «Нова рада», заснував та редагував тижневик «Правда» (видання були заборонені польськ. владою 1920). 1920–25 – проф. історії укр. права Львівського (таємного) українського університету. У цей же час працював директором гімназії сестер-василіянок та вчителем польськ. держ. гімназії у Львові. З 1927 до 1939 Ч. – професор Львів. греко-католицької духовної академії (до 1928 – духовна семінарія), де викладав історію церкви. 1928 обраний дійсним чл. НТШ, був чл. управи т-ва та заст. голови історико-філософської секції. У серпні 1939 брав участь у міжнар. конгресі католицької орг-ції «Pax Romana», що проходив у США.

У зв'язку з поч. Другої світової війни та вступом в Галичину рад. військ змушений залишитися в еміграції. 1939–41 викладав у коледжі Св. Василя у Стремфорді. 1941 переїхав до Нью-Йорка, де співпрацював у журн. «Шлях» та газ. «Свобода» (до 1954), згодом – у газ. «Америка». Ч. став засновником і першим головою НТШ у США (1948–52), заст. президента Головної Ради НТШ (1952–55), чл. ряду амер. наук. інституцій, зокрема «American Historical Association» (1946), «Academy of Political Science-Columbia University» (1946), «ALLSS» (1952). Ч. був професором і почесним доктором УВУ (з 1948) в Мюнхені, деканом юрид. ф-ту та професором Укр. істор. т-ва, ініціатором та першим ред. (1944–57) наук. українознавчого журн. «Ukrainian Quarterly», який відіграв важливу роль у поширенні правдивої інформації про Україну та укр. проблеми в англо-мовному світі. Помер у США. Ч. належить ряд праць з історії укр. права, зокрема «Огляд історії укр. права: державне право» (1922–23). Серед ін. праць з цієї тематики: «Держ. лад у Західній Області Української Народної Республіки» (1921), «Правне становище церкви в Козацькій Україні» (1925), «До історії адвокатури в Україні» (1934), «Історично-правні основи актів Самостійности та Соборности України 1918 та 1919 рр.» (1963) та ін. Ч. – автор низки фундаментальних досліджень з історії укр. церкви. Серед них: «Західна Україна і Рим у 13 віці у

своїх змаганнях до церковної унії» (1917), «Історія християнства на Русі-Україні» в двох томах (тт. 1–2, 1965–76). Ч. ґрунтовно займався проблемами етногенезу укр. народу. В монографії «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох слов'янських націй» (1964) Ч. спростував теорію існування єдиної давньорус. народності, конкретними істор.-юрид. аргументами підтримав теорію М. Грушевського про шляхи формування трьох східнослов. народів.

Т. Андрусяк (Львів).

ЧУБИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ (1872–1943) – держ. діяч періоду Гетьманату. Син П. Чубинського. Ординарний проф. права Харківського ун-ту. Співробітничав з журн. «Украинская жизнь», який 1912–17 редагували у Москві О. Саліковський та С. Петлюра. У травні – липні 1918 – міністр суд. справ Української Держави. З липня 1918 – сенатор, голова Карного Ген. Суду. Був прихильником федеративного об'єднання України з Рос. державою. Після падіння гетьманського уряду виїхав на Дон до А. Денікіна. Обіймав посаду обер-прокурора. У 1920–30-х роках жив у Югославії. Проф. у вищих навч. закладах Белграда і Суботіці.

В. Огнев'юк (Київ), І. Підкова (Львів).

ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО ПЛАТОНОВИЧ (15(27).1.1839 – 14(26).1.1884) – визначний укр. етнограф і фольклорист, громад. діяч. Н. на хуторі поблизу Борисполя на Київщині (тепер у складі м. Борисполя Київської обл.). Навчався у Другій Київ. гімназії. 1861 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Влітку 1861 Ч. повернувся до Києва, де працював учителем. У 1861–70-х активно співпрацював у журн. «Основа» та київ. «Старій громаді». Один із засновників та активних членів київ. «Старої громади». Разом з ін. чл. Громади займався активною пропагандистською діяльністю серед селянства, працював у недільних школах. 1862 написав вірш, який став укр. нац. гімном, – «Ще не вмерла України». У жовтні 1862 за участь в укр. нац. русі був заарештований, звинувачений у приналежності до таємного т-ва, метою якого було повалення революц. шляхом існуючого в імперії порядку, і висланий у селище Пінега Архангельської губ. Через рік Ч. перевели в Архангельськ. На заслання багато займався статистичними та етногр. дослідженнями Пн. Росії. Після звільнення 1869 з-під поліцейського нагляду оселився в Петербурзі. У березні 1860 обраний членом Рос. геогр. т-ва, за дорученням якого 1869–70 очолював етногр. експедиції в Україні, Білорусі та Молдові. Вивчав побут, звичаї, фольклор, говірки і нар. вірування українців. 1872–79 за редакцією Ч. було опубліковано матеріали цих досліджень: «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (тт. 1–7; т. 1 – вірування, нар. забобони, приказки, загадки й чари; т. 2 – казки й анекдоти; т. 3 – нар. календар; вес-

нянки, обжинки, колядки; т. 4 – родини, хрестини, весілля й похорон; т. 5 – нар. пісні; т. 6 – юрид. звичаї; т. 7 – відомості про народності, що живуть в Україні). Поруч із наук. діяльністю Ч. знову активно включився в укр. сусп.-політ. рух. Разом із М. Драгомановим, М. Зібером, Ф. Вовком, М. Лисенком був чл. редколегії газ. «Киевский телеграф» – органу укр. патріотичного руху. З М. Драгомановим брав активну участь у підготовці опери М. Лисенка «Різдвяна ніч», постановка якої 1873 стала визначною подією в укр. культ. житті Києва. 1873 виступив одним з ініціаторів створення у Києві Пд.-Зх. відділення Рос. геогр. т-ва, 1873–76 керував його діяльністю. 1874 став одним з організаторів III Археол. з'їзду в Києві. Після Емського указу 1876. Ч. було вислано з України. 1877–79 працював у Петербурзі. Нагороджений золотими медалями Рос. геогр. т-ва (1873), Міжнародного етногр. конгресу (Париж, 1875), лауреат Уваровської премії (1879). Навесні 1879 повернувся до Києва, де після тривалої тяжкої хвороби помер. Головні праці: «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (1869); «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные [действительным] членом] П.П. Чубинским в семи томах» (1872–79). Ч. відомий також як поет, автор зб. віршів «Сопілка Павлуся» (1871). Бібліографічний покажчик праць Ч. уклали П. Єфименко в «Киевской старине» (травень 1884).

Т. Андрусяк (Львів).

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1819 – повстання військ. поселенців Чугуївського уланського полку в Слобідсько-Українській губ. (тер. Харківщини). Причиною виступу стали нестерпні умови військ. муштри і побуту військ. поселенців, котрі, щоб утримати себе та сплачувати податки, працювали в с. г. та одночасно займалися військ. справою. Всі дії військ. поселенців суворо регламентувались – вони не могли залишити село, будувати хати чи госп. будівлі, навіть одружуватись без дозволу властей. Повстання розпочалося 27.6(9.7) і відразу охопило всі військ. поселення Чугуївського округу. Незважаючи на арешти та репресії, повстанці не припинили опору. Більше того, 2(14).8 до них приєднались військ. поселенці сусіднього Таганрозького полку, штаб якого розміщувався у слободі Балаклеї. Виступ набув широкого масштабу, і проти повстанців кинули ще 2 піхотних полки. У серпні на місце подій виїхав військ. міністр О. Аракчєєв, якому, власне, і належала ініціатива створення в імперії поселень. У серпні 1819 регулярні військ. з'єднання остаточно придушили повстання.

Понад 2 тис. повстанців було заарештовано (1104 чугуївців і 899 таганрозців). Перед військ. судом по-

стало 350 чол. За вироком суду 273 чол. засуджено до смертної кари. (О. Аракчєєв відхилив вирок суду, замінивши смертну кару 12 тис. ударів шпідрутенами). Сотні учасників повстання (бл. 400), зокрема 29 жінок, були піддані тілесним покаранням. 37 повстанців прогнано крізь шеренгу з 500 солдатів 24 рази (20 з них померли від побиття різками на місці). Більшість учасників повстання після покарання вислано до Оренбурзького окремого військ. корпусу.

О. Сухий (Львів).

ЧУЙКЕВИЧ ВАСИЛЬ (рр. н. і см. невід.) – укр. держ. діяч 1-ї чверті 18 ст. Належав до козац.-старшинського роду Чуйкевичів. Походив із Полтавщини. Служив двірським у гетьмана І. Мазепи, полтавським полковим писарем, військ. канцеляристом (1689, 1697). 1702 обіймав посаду реєнта Генеральної військової канцелярії. 1706–09 – ген. суддя. 1707 одружився з М. Кочубей. Підтримував І. Мазепу у його прагненні відстояти укр. державність. У день Полтавської битви 1709 разом із кількома старшинами покинув І. Мазепу і перейшов на бік моск. царя Петра І. Був заарештований і відправлений на заслання до Сибіру, де через деякий час постригся у ченці.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЧУЙКЕВИЧ ФЕДІР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1685 – бл. 1759) – укр. правознавець. Н. у сім'ї полтавського полкового писаря. Здобув серйозну для свого часу юрид. підготовку. З 1717 – помічник писаря Генерального суду. 1750 одержав звання бунчукового товариша. Протягом 1750–58 провів приватну кодифікацію права і упорядкував зб. під назвою «Суд і розправа». У своїх пропозиціях щодо поліпшення суд. справи в Україні не пішов далі усунення деяких недоліків суд. процесу і відновлення шляхет. судів, що передбачалися Лит. статутом.

В. Кульчицький (Львів).

ЧУЙКЕВИЧІ – старовинний старшинсько-дворянський рід, що походив від Никифора Ч. (жив у 17 ст.). До роду Ч. належали: Олександр Никифорович Ч. (рр. н. і см. невід.) – полтавський полковий писар (1693–1706); Василь Никифорович Ч. (рр. н. і см. невід.) – київ. наказний полковник (1701), згодом ген. суддя (1706–09). Був прихильником гетьмана І. Мазепи. 1710 засланий до Сибіру, де прийняв чернецтво; Федір Олександрович Ч. (1685; за ін. дан., 1695 – бл. 1764; за ін. дан., бл. 1759) – укр. правознавець (див. Ф. Чуйкевич), Семен Васильович Ч. (рр. н. і см. невід.) – держ. діяч Гетьманщини. 1728 разом з С. Тарнавським керував Ген. канцелярією. 1730–34 – ніжинський полковий суддя, згодом тимчасово очолював Ніжинський полк; Петро Андрійович Ч. (бл. 1783 – 1831) – учасник Бородінського бою, за який одержав орден Св. Володимира. 1814–16 – директор Ок-

ремої канцелярії військ. міністра О. Горчакова. З 1823 – ген.-майор. З 1829 – нач. штабу Окремого Оренбурзького корпусу. Присвятив Д. Трошинському свій переклад з франц. «Познание человека» (1806). Автор книг «Стратегические рассуждения о первых действиях россиян за Дунаем в 1810 г.», «Рассуждения о войне 1812 г.» (1813).

На думку О. Оглоблина, до цього роду належав **Петро Омелянович Ч.** (15.12.1818 – бл. 1876) – педагог, етнограф. 1845 закінчив філ. ф-т Київ. ун-ту, де навчався разом із В. Білозерським та Д. Пильчиковим. Учителював у Рівному, Луцьку, Кам'янці-Подільському. Був близько знайомий з Костомаровим, Кулішем, Бодянським. У червні 1843 познайомився з Т. Шевченком, який зупинявся у нього в Кам'янці. Записав у його альбом кілька пісень. Притягнувся до слідства у справі кирило-мефодіївців.

С. Білокінь (Київ).

ЧУМАК ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (літ. псевд. – С. Віче, Вагр, Ічня; 25.12.1900 (7.1.1901) – 21.11.1919) – укр. поет. Н. у м. Ічні на Чернігівщині в сел. родині. Навчався спочатку в церковно-парафіяльній школі, згодом – в Ічнрянському чотирікласному училищі, з 1914 – в Городнянській гімназії. Перші поезії («До праці», «Не вам», «Далі») опублікував у листопаді 1917. Найчастіше друкувався в газ. «Земля і воля» та «Нова громада». З травня 1919 працював відповідальним секретарем журн. «Мистецтво» і одночасно співробітником бюро пропаганди Всеукраїнському при Наркомосвіті. Був одним з активних діячів партії боротьбистів. Під керівництвом В. Блакитного працював у центр. парт. органі – газ. «Боротьба». Гаряче підтримував ідею нац. відродження та виступав за існування України як окремої рад. республіки – «самостійного члена виростаючої всесвітньої федерації радянських республік». У цей період у журн. «Мистецтво» публікувалися вірші Ч. – «З ранкових настроїв», «Гартована поезія», «Офіра»; в Одесі 1919 вийшла зб. «Червоний вінок», в якій побачив світ цикл поезій «Червоний заспів», вірші «Вже доволі», «Геть сумніви», «Я порву ті вінки». Після захоплення у серпні 1919 білогвардійцями Києва був заарештований, але незабаром втік із в'язниці, знаходився у підпіллі. У листопаді 1919 схоплений денікінською контррозвідкою та страчений разом із Г. Михайличенком. Вірші Ч. увійшли у зб. «Заспів» (видана посмертно, 1920), яка складається із циклів «З ранкових настроїв», «Мрійневтома», «Осінь», «Цикл соціального». Ін. видання цієї зб.: «Червоний заспів» (1922, 1930, 1956, 1991).

М. Лабач (Львів).

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ – торгово-візницький шлях, яким чумаки в 16–19 ст. возили сіль з Чор-

номор. узбережжя Криму, а з України – хліб та ін. с.-г. продукти. Пролягав по лівому березі Дніпра через запорізькі степи до Перекопу, а звідти – у Крим. Втратив своє значення в 1870–80-х у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту та припинення чумацького промислу.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЧУПРИНКА ГРИГОРІЙ АВРААМОВИЧ (27.11.1879 – 28.8.1921) – укр. поет-романтик. Н. у с. Гоголів Остерського пов. Чернігівської губ. Походив із козац.-сел. родини. Деякий час навчався у гімназії, однак через революц. діяльність виключений. Кілька разів відбував ув'язнення у Лук'янівській в'язниці у Києві та смоленській в'язниці; позбавлявся права в'їзду на Чернігівщину. Почав писати рос. мовою. Перший вірш укр. мовою «Моя кобза» надруковано у газ. «Рада» у травні 1907. Згодом співпрацював із журн. «Українська хата». Ч. – автор зб. поезій «Огнецвіт» (1910), «Метеор» (1910), «Ураган» (1910), «Сон-трава» (1911), «Білий гарт» (1911), «Контрасти» (1913), поеми «Лицар-Сам» (1913). Написав низку літ.-критичних статей і рецензій на твори І. Нечуя-Левицького, М. Вороного, Г. Хоткевича, М. Філянського, М. Шаповала, М. Семенка та ін. 1915–18 співпрацював у літ.-худож. та публіцистичних часописах «Основа», «Степ», «Промінь», «Шлях», «Літературно-наук. вісник» та ін. 1917 став козаком Першого Укр. козачого ім. гетьмана Б. Хмельницького полку. Пізніше керував повстанським рухом на Чернігівщині. Влітку 1919 схоплений у Києві більшовицькою контррозвідкою. У зв'язку з денікінським наступом переведений до Кожухівського концтабору під Москвою. Після повернення до Києва брав участь у підготовці протибільшовицького повстання у Правобережній Україні. Належав до Укр. центр. повстанського комітету. Схоплений Київським губ. ЧК і 28.8.1921 розстріляний.

І. Роздольська (Львів).

ЧУРАЙ МАРІЯ ГОРДІВНА (Маруся Чурай, Чураївна) – легендарна укр. нар. поетеса і співачка. За переказами, народилася у Полтаві в козац. родині і жила в 1625–53. Батько поетеси Гордій Чурай нібито брав участь у повстанні П. Павлюка і був страчений у Варшаві 1638. Вважають, що Ч. створила пісні «Ой не ходи, Грицю», «Засвітали козаченьки», «Котилися вози з гори» та ін. За легендами, у першій з них переказано трагічну історію кохання Ч. з хорунжим Полтавського полку Григорієм Бобренком. За мотивами пісні «Ой не ходи, Грицю» написано багато літ. творів, зокрема драма М. Старицького «Ой не ходи, Грицю» (1892), повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала...» (1909), роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» (1979) та ін.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ШАГ – 1) Срібна монета Польщі (з 1528) і Литви (з 1546) вартістю в три гроша. У Речі Посполитій карбували з 1579 до 1794, особливо багато 1618–24 за короля Сигізмунда III Вази. З 1766 карбували з міді. У 2-й пол. 17 ст. – 1-й чв. 18 ст. у Лівобережній Україні Ш. дорівнював трьом польськ. грошам або двом копійкам. Згодом назва поширюється на гріш – монету вартістю 1/2 копійки. 2) Розмінно-грош. паперовий знак періоду Української Народної Республіки. Введені в обіг законом Української Центральної Ради від 18.4.1919. Випускалися паперові грош. знаки у вигляді поштових марок номіналом 10, 20, 30, 40, 50 Ш. Один Ш. дорівнював 1/100 гривні або 1/200 крб. Автором проекту Ш. був відомий художник Г. Нарбут.

Р. Шуст (Львів).

ШАГІН-ГІРЕЙ (рр. н. і см. невід.) – претендент на кримський престол, брат кримського хана Мохаммеда Гірея III. 1624–28 Ш.-Г. разом із братом правив Кримським ханством. Очолював політ. сили, які виступали за ліквідацію тур. протекторату над Кримом. У липні-серпні 1626 запорізькі козаки, за деякими дан., за попередньою домовленістю з Ш.-Г., здійснили три успішних мор. походи на Стамбул. 24.12.1624 Ш.-Г. підписав із запорізькими козаками договір, який мав міжнар. характер. Для ведення переговорів із запорожцями Ш.-Г. приїжджав на Січ. Весною 1628 Ш.-Г. відновив союз із запорожцями. Навесні 1628 козаки під проводом гетьмана М. Дорошенка на заклик Ш.-Г. вирушили в похід у Крим. У бою під Бахчисараєм загинули гетьман М. Дорошенко і О. Голуб. Під час облоги козаками Кафи ворогуючі татар. партії примирилися і, об'єднавшись, напали на запорожців. Проте козац. загони зуміли вирватися з оточення, з боями пройшли весь Крим і повернулись на Січ.

І. Підкова (Львів).

ШАЙБЛЕ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (18.1.1878 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий.

Н. у м. Акермані. Німець за походженням. Закінчив Кишинівське реальне уч-ще, Київ. піхотне уч-ще (1900). Служив у 2-му піхотному Софіївському полку. Після навчання у Миколаївській академії Ген. штабу (1907) призначався на посади старшого ад'ютанта штабу 8-ї Сибірської стрілецької дивізії, старшим офіцером для доручень штабу 3-го Сибірського армійського корпусу. Напередодні Першої світової війни 1914–18 – старший ад'ютант штабу Іркутського військ. округу, підполковник (1913). У роки Першої світової війни 1914–18 – на Пд.-Зх. фронті, нач. штабу 602-ї піхотної дивізії, полковник (1915). Після утворення Української Центральної Ради і проголошення незалежності УНР зголосився до укр. армії. У лютому-квітні 1918 – старшина Гол. управління Ген. штабу УНР. За Гетьманату – чл. Військ.-наук. комітету, Комісії з утворення військ. шкіл і академії України. З квітня 1919 – нач. Гол. управління Ген. штабу УНР, один з авторів Закону про старшинські ранги (схвалений у червні 1918 Радою Міністрів Української Держави). За ініціативою Ш. відновлено скасовані Центральною Радою і Директорією УНР старшинські ранги, зокрема введені звання генералів. У дивізіях створено атестаційні комісії, на які покладено розгляд питань про підвищення старшин у ранзі. 1920 входив до складу Ставки Головного отамана, другого квартирмейстерства Ген. штабу Армії УНР.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ШАЙНОХА КАРОЛЬ (20.11.1818 – 10.1.1868) – польськ. історик, письменник, публіцист. Н. у Комарно (тепер Львівська обл.). 1836–37 був учасником польськ. таємного руху, перебував в австр. ув'язненні. Згодом працював учителем у Львові. Співпрацював з польськ. періодичними виданнями «Dziennik mod Paryskich», «Tygodnik Polski» (1848), «Dziennik Literacki» (1852). З 1853 – заст. кустоша Народового закладу ім. Оссолінських у Львові (див. Оссолінеум). На цій посаді працював до 1858. Впродовж 1856–57 редагував «Rozmaitosci». Літ. діяльність розпочав з публікацій поезій, новел та драм іст. змісту. Після перших історіософських спроб став прихильником методу нарративного опису історії. Твори Ш., незважаючи на критику ряду положень, зокрема цивілізаційну місію Польщі на Сх. Європи, стали популярними і мали значний вплив на польськ. суспільство. Головні праці: «Болеслав Хоробрий» (1849), «Ядвіга і Ягайло, 1374–1413» (тт. 1–3, 1855–56, рос. переклад, 1880–82), «Szkice historyczne» (тт. 1–4, 1854–69), «Lechicki początek Polski» (1858), «Dwa lata dziejów pascych (1646–48)» (тт. 1–2, 1865–69).

Р. Шуст (Львів).

ШАЛМАТОВ СИСОЙ (1720–1789/90) – укр. різьбяр і скульптор 18 ст. Росіянин за походженням. Н. в Осташковій Слободі поблизу Твері. Осві-

ту здобув у Твері. 1749 переїхав до Курська. З 1752 жив у Охтирці на Сумщині, де відкрив майстерню. З помічником виконав іконостаси для Троїцького собору в Курську (після 1754), Знаменської, Бого-явленської, Петропавлівської церков Знаменсько-го монастиря (1754–64), соборні церкви в Охтирці (1755–60), Спасо-Преображенської церкви Лубенського Мгарського монастиря (1763), собору в Лохвиці (1767). 1768–73 Ш. на замовлення кошового отамана П. Калнишевського створив величний різьблений іконостас і статуї для Покровської церкви у Ромнах. Виконував іконостаси для собору в Полтаві (1772), церкви на Засуллі в Ромнах (тепер Сумська обл.), скульптури для Троїцької церкви у Чоповичах (1774–75; тепер Малинський р-н Житомирської обл.).

В. Александрович (Львів).

ШАМАНЕК АЛЬФРЕД (1883–1920) – укр. військ. діяч, полк. УГА. Н. у Львові, За походженням німець. Навчався у Віленській військ. академії. З 1914 служив у діючій армії. Під час *Першої світової війни 1914–18* воював у Галичині, згодом – на італ. фронті й у Сирії. Потрапив у англ. полон, звідки через деякий час утік. З поч. листопада 1918 перейшов на службу в *Українську галицьку армію*. Наприк. листопада 1918 підполковник Ш. став нач. штабу групи «Схід» під командуванням М. Тарнавського. З квітня 1919 – нач. штабу 2-го корпусу УГА. У червні 1919 відзначився під час *Чортківського наступу 1919*, в серпні 1919 – у наступі об'єднаних укр. армій на Київ. У липні–листопаді 1919 очолював штаб Начальної команди УГА. В листопаді 1919 виконував обов'язки начального вождя УГА під час з'єднання з Червоною армією (з 10.11.–27.11.1919). З 10.2.1920 знову призначений нач. штабу УГА. У квітні 1920 під час спроби перейти на бік Армії УНР убитий. Похований у с. Пороги поблизу м. Сороки (тепер Молдова).

І. Підкова (Львів).

ШАМРАЙ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ (справжн. прізвище – Шамраєв; 17(29).8.1900 – 4.1.1939) – історик, киевознавець. Н. у Владикавказі. Небіж Михайла та Олександра *Грушевських*. 1910–19 навч. у київ. гімназіях. Вищу освіту здобув на правничому ф-ті Київ. ун-ту (1919–20) та на етногр. відділенні Київ. археол. ін-ту (1921–24). 1922–24 набував дослідницьких навичок в іст. семінарі при Вишньому ІНО під керівництвом О. *Грушевського*. Одночасно з навчанням працював у канцелярії Укр. нар. ун-ту (1917–18), пом. секретаря Укр. наук. т-ва (1918–19), лектором. Від 1921 вся наук. діяльність Ш. була пов'язана з ВУАН. 1921–31 – співробітник Комісії для складання іст.-геогр. словника (з 1926 – Іст.-геогр. комісії). З жовтня 1924 – аспірант організованої М. *Грушевським* наук.-досл. кафедри історії України, яка стала базою київ. іст. школи вченого. Ви-

хованець наук. школи М. *Грушевського*. У лютому 1928 захистив промоційну роботу на тему «Київська козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині» (видана 1928) і був затверджений наук. співробітником кафедри, де працював до її ліквідації 1930. 1923–25 – наук. співробітник кафедри історії укр. народу іст.-філол. відділу, з 1926 – секретар підкомісії Старого Києва. Після ліквідації упродовж 1930 провідних установ М. *Грушевського* очолював комісію історії Києва та Правобережжя і фактично керував роботою кафедри історії України (М. *Грушевський* від поч. 1931 перебував у вимушеному відрадженні у Москві). 1933 Ш. звільнений з посади наук. співробітника ВУАН і заарештований. За вироком суд. трійки при колегії ДПУ УРСР від 8.3.1934 Ш. відбув 3 роки виправно-трудових таборів на Далекому Сході (м. Свободний). У березні 1936 повернувся в Україну, оселився в Чернігові. 7.8.1937 заарештований вдруге, засуджений у березні 1938 до 8 років ув'язнення. Помер у «Севвостлагу» (бухта Нагаєво, Магаданська обл.). Автор бл. 50 наук. праць, рецензій, хронікальних статей. Тематика досліджень окреслена проблемами соц.-екон. історії України 17–19 ст.

С. Панькова (Київ).

ШАНДРУК ПАВЛО (28.2.1889 – 15.2.1979) – укр. військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у с. Борсуках Крем'янецького пов. на Волині. 1911 закінчив Ніжинський історико-філол. ін-т ім. кн. О. Безбородька, 1913 – Олександрівську військ. школу в Москві. У роки *Першої світової війни 1914–18* – штабс-капітан рос. армії. Учасник укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. Воював у складі військ. підрозділів Армії УНР. З квітня 1920 – командувач бригади Армії УНР. В еміграції перебував у Польщі: один із співзасновників військ. журн. «Табір». З 1938 – офіцер польськ. армії. Напередодні *Другої світової війни 1939–45* закінчив військ. академію Ген. штабу Збройних Сил Речі Посполитої. Під час нім.-польськ. війни 1939 командував 29-ю польськ. бригадою. У березні 1945 Ш. очолював *Український національний комітет*, який виступав за створення *Української національної армії*. У квітні 1945 призначений командувачем 1-ї Української дивізії УНА (див. *Дивізія «Галичина»*). Наприк. квітня 1945 Ш. вжив заходів для виведення дивізії з бойових дій на Зх. фронті, чим врятував сотні укр. вояків від загибелі. Після закінчення війни жив у Німеччині, а з 1949 – у США. Помер у Трентоні. Автор праці з воєн. історії «Arms of Valor» («Армія звитяги», 1959) та ред. зб. «Українсько-московська війна в 1920 р. в документах» (1933).

А. Боляновський (Львів).

ШАНКОВСЬКИЙ ЛЕВ (Дзвін, Мартович; 9.9.1903 – 25.4.1995) – укр. політ. діяч, журналіст, історик війська. Дійсний чл. *Наукового товари-*

ства ім. Т. Шевченка. Н. у Дулібах біля Стрия на Львівщині. Був чл. «Пласту» в Стрию. Під час визвол. змагань 1917–21 служив в *Українській галицькій армії та Армії Української Народної Республіки*. 1919–20 брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20* і 1921). 1920–30 навчався у Львові та Варшаві, працював учителем у середніх школах. У роки Другої світової війни 1939–45 – учасник руху Опору. З 1943 – в *Українській повстанській армії*. 1943–44 співпрацював у референтурі зовн. зв'язків. У січні 1944 обраний головою ініціативної комісії для створення *Української головної визвольної ради*. У липні 1944 взяв участь в установчих зборах УГВР. Був чл. делегації на переговорах з румун. армією у Кишиневі. У повоєн. період – чл. Закордонного представництва УГВР у Німеччині й США. З серед. 1950-х жив у Філадельфії (США). 1957–61 – співробітник укр. аналітично-видавничого центру «Пролог», ред. журн. «Prologue» у Нью-Йорку та 1968–76 – газ. «Америка». Останні роки життя присвятив наук. діяльності як історик укр. війська. Автор праць: «УПА та її підпільна література» (1952), «УПА» (у виданні «Історія українського війська», 1953), «Похідні групи ОУН» (1958), «Українська повстанська Армія в боротьбі за державність» (1958), «Українська галицька армія» (1974). В Україні побачили світ його праці «УПА проти гітлерівської Німеччини» (1991) та перероблений розділ «УПА» для 2-го тому «Історії українського війська» (1996). Помер у Філадельфії.

К. Бондаренко (Львів).

ШАПОВАЛ МИКИТА ЮХИМОВИЧ (26.5.1882 – 25.2.1932) – укр. громад.-політ. діяч, письменник і публіцист. Н. у с. Сріблянці Бахмутського повіту на Донеччині (тепер село Артемівського р-ну Донецької обл.). Навчався у Харківському ун-ті та Київ. комерц. ун-ті. 1901 вступив до Рев. укр. партії, брав активну участь в укр. нац. русі. Після нетривалого перебування на військ. службі заарештований, кілька місяців перебував в ув'язненні у варшавській цитаделі. 1909–14 Ш. видавав і редагував у Києві журн. «Українська хата». У квітні 1917 став одним з ініціаторів створення *Української партії соціалістів-революціонерів*, а з липня 1917 – чл. Центрального Комітету УПСР. З березня 1917 входив до складу *Української Центральної Ради*, з липня 1917 – *Малої Ради*. Після проголошення *Української Народної Республіки* (20.11.1917) призначений міністром пошти і телеграфу Ген. Секретаріату УНР. Поряд із М. *Грушевським* і В. *Винниченком* розробив один із проєктів *IV Універсалу*, брав участь у виробленні спільної редакції цього іст. документа. У листопаді 1918 – січні 1919 Ш. очолював *Український національний союз*. З 26.12.1918 до 11.2.1919 – міністр зем. справ в уряді В. *Чехівського*. З лютого

1919 перебував у Галичині. 1919–20 працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом із Н. Григорієвим пропагував принцип «диктатури трудових мас»; рішуче засуджував діяльність «закордонної делегації» УПСР у Відні, яка відстоювала ідею перетворення УНР на «радянську республіку» та пошуку шляхів примирення з більшовицькою Росією. 1921 Ш. разом з Н. Григорієвим та М. Галаганом виступили ініціаторами орг-ції Укр. громадян. комітету (діяв до 1925). Керована Ш. орг-ція спричинилася до заснування, за підтримки чехословацького уряду, *Української господарської академії* у Подєбрадах (1933) та *Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова* у Празі (1923). 1922–28 Ш. видавав і редагував журн. «Нова Україна». Помер і похований у Ржевничах біля Праги. Автор численних публіцистичних праць, зокрема, «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Стара і нова Україна» (1926), «Міжнародне становище українського народу» (1934), «Гетьманщина і Директорія» (1958); поетичних зб. («Сни віри», 1908; «Самотність», 1910; «Лісові ритми», 1917); нарисів («Жертви громадської байдужості», 1910; «Шевченко і самостійність України», 1917; «Листки із лісу», 1918).

ШАПОВАЛ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ (1888–1948) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Брат М. *Шапавала*. Н. у с. Сріблянці (тепер Артемівський р-н Донецької обл.). Закінчив Бахмутську гімназію, Чугуївське піхотне юнкерське уч-ще (1910). У роки *Першої світової війни 1914–18* – поручник, ком. піхотної роти рос. армії. 1915 потрапив у полон. У таборі для військовополонених у Раштаті організував серед українців т-во «Запорозька Січ». Брав участь у роботі *Союзу визволення України*, який діяв у Відні. За дорученням Союзу в січні 1917 очолив групу із 27 старшин та козаків і поселився у Білій Підлясці, що стала місцем перехідного табору військовополонених українців, які поверталися з Німеччини. Ш. сформував 1-й Запорізький полк ім. Т. Шевченка (див. *Синьожупанники*). Одночасно очолив укр. установи Підляшшя – Укр. громаду та Шкільну раду для організації укр. шкільництва, діяльність яких охоплювала повіти Біла Підляхка, Володава, Парчів Дорогичин, Кобрин. Ш. був співзасновником першого укр. часопису на Підляшші «Рідне слово» (видавався з червня 1917), в якому було опубліковане звернення до уряду УНР, де висловлювався докір за «залишення цієї етнічної української смуги поза межами Української держави». Після повернення наприкінці 1917 в Україну призначений ком. 18-го Стародубського полку, який брав участь у боях з військами М. Муравієва. У січні 1918 *Українською Центральною Радою* включений до складу делегації УНР на переговорах у Бересті. З лютого

1918 представляв УНР при штабі 45-ї нім. дивізії. Навесні 1918 очолив 1-й полк ім. Т. Шевченка (1200 багнетів) Синьої дивізії, що формувалась у Ковелі. 1919 командував 7-ю піхотною дивізією Подільської групи Армії УНР у боях на більшовицькому фронті, був нач. Спільної юнацької школи, створеної в лютому 1920 в Кам'янці-Подільському. З його ініціативи до викладання в школі залучено освічених ген. С. Кульжинського, О. Пороховщикова, В. Сигаріва, Ю. Єльчанінова. Був інтернований з частинами Армії УНР на територію Польщі. Став засновником ряду громад. орг-цій у таборі №10 Каліша, а також видавництва «Чорномор», де випускали табірні журнали, мемуари ком. укр. армії. Після розпуску таборів і створення у Каліші укр. станиці тут продовжували видаватись книжки та збірник матеріалів з історії укр. війська «За державність», підготовлені до друку діючим при Укр. Станиці Укр. воен.-іст. т-вом. Ш. був одним із засновників Т-ва допомоги вихідцям з України у Калішському таборі. Невдовзі виїхав до Чехо-Словаччини. З 1925 жив у Франції, де очолював Укр. громаду, редагував укр. періодичні видання у Парижі. Помер у м. Сошо (Франція).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ШАПОВАЛ ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1888–1972) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Учасник Першої світової війни 1914–18, полк. російської армії. З 1918 служив в укр. армії, ком. Богданівського полку Запорізького корпусу. Чл. Української партії соціалістів-самостійників. 1918 командував Запорізьким ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотним полком, який перебував у складі Запорізького корпусу. В квітні 1918 Ш. призначено губ. комендантом Харківщини. Брав участь у повстанні проти гетьмана П. Скоропадського. У період Директорії УНР – командувач Правобережного фронту Армії УНР. З 13.2.1919 до 9.4.1919 Ш. – міністр військ. справ Директорії УНР, з вересня 1919 – нач. закорд. відділу Гол. управління Генштабу Армії УНР. В еміграції у Чехо-Словаччині, пізніше – у США. Редагував журн. «Січ». Похований у м. Річмонді (США).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ШАРАЇВСЬКИЙ НЕСТОР (1865 – 29.10.1929) – укр. православний церк. діяч, проповідник, архієпископ УАПЦ. Н. у Чигиринському повіті Київ. губ. Закінчив Київську духовну семінарію і академію. Деякий час був чл. «Клуба русских националистов». 1917 активно включився в укр. національний рух. 7.3.1917 делегований до складу Української Центральної Ради учасниками пастирських зборів м. Києва. Влітку-восени 1917 входив до складу орг. комітетів із скликання Всеукр. православного церк. собору, а також Всеукр. православної церк. ради (ВПЦР), що з листопада 1917 стала на чолі автокефального руху. Виступив одним із фун-

даторів «Братства воскресіння Христа», яке об'єднало прихильників автокефалії та популяризувало ідею нац. відродження укр. церкви. Брав участь у роботі 1-ї і 2-ї сесій Всеукр. Собору (січень, червень-липень 1918). 22.5.1919 Ш. брав участь у першій відправі служби Божої із вживанням укр. мови в Миколаївському соборі у Києві, а 10.7.1919 – у відправі першої літургії цілком укр. мовою. Був священником при Миколаївському соборі у Києві. Влітку 1920 обраний головою Київ. губ. церк. ради. 22–26.5.1921 – тов. голови Укр. православного церк. Собору Київщини. У жовтні 1921 – делегат Всеукр. православного церковного Собору, що завершив орг. створення Української автокефальної православної церкви. 24.10.1921 висвячений на єпископа УАПЦ. Отримав сан архієпископа і посаду заст. митрополита Київського і всієї України, яку обіймав до 2-го Всеукр. Собору (17–30.10.1927). Водночас був духовним керівником Київ. (сільської) церковної округи, чл. Президії ВПЦР. 1922–27 – зав. перекладового відділу ВПЦР. За його участю підготовлені до друку тексти служби на Страсний Четвер, П'ятницю і Суботу та Великодень, Мінеї, Панахидник, Апостол, Псалтир. Активний співробітник журн. УАПЦ «Церква і життя». Після арешту митрополита В. Липківського, голови ВПЦР В. Потієнка та заборони діяльності ВПЦР з серпня 1926 Ш. здійснював фактичне керівництво УАПЦ. З 1927 – голова Передсоборної комісії 2-го Всеукр. Собору. Невдовзі усунений від керівництва церквою. Помер у Києві. Похований біля храму Св. Софії. Надгробну плиту зруйновано бл. 1934.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ШАРАНЕВИЧ ІСИДОР (16.2.1829 – 4.12.1901) – укр. історик, громад. діяч і педагог у Галичині. Н. у с. Козарі Галицького пов. Працював учителем Перемишльської і Львівської гімназій. 1871 став доцентом, 1873 – проф. Львів. ун-ту. Був дійсним чл. АН у Кракові, почесним доктором Київського ун-ту. Досліджував гол. чин. історію Галицько-Волинської Русі. Автор праці «Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших часів до року 1453» (1863). Ш. дослідив окремі сторінки життя галицького духовенства, загальні проблеми церк. життя 16–18 ст. (питання унії, сх. патріархату та ін.). Вивчав також історію галицьких міст і містечок, етнополітичні питання життя міськ. населення, діяльність Успенського братства. З ініціативи Ш. розпочались археолог. розкопки в Галичині, які проводилися 1882–90. Брав участь у роботі Львів. синоду 1891.

О. Сухий (Львів).

ШАРВАРКИ (від нім. Scharwerk – спільна робота) – додаткова до регулярної панщини повинність селян працювати на будівництві й ремонті доріг, мостів, гребель тощо. У 16 – серед. 19 ст.

існувало у Польщі та на укр., білорус. і лит. землях, які входили до складу Речі Посполитої, а з кін. 18 ст. – Рос. імперії. На тер. Запоріжжя та Лівобережній Україні Ш. скасовані гетьманом Б. Хмельницьким під час нац.-визвол. війни. Продовжували існувати у Правобережній Україні до серед. 19 ст. Розмір Ш. не був постійним. За виданими 1847–48 царським урядом інвентарними правилами у Правобережній Україні встановлено 8 т. зв. будівельних днів з сел. двору. Після сел. реформи 1861 Ш. називали повинності, які виконували сільські громади для ремонту доріг.

М. Крикун (Львів).

ШАРИЙ ІВАН (1894–1930) – укр. політ. діяч, повстанський отаман. Н. у Береміївці (тепер Полтавська обл.). 1917 закінчив Київ. ун-т. У січні 1918 брав участь у бою з рос. більшовицькими військами під Крутами. Чл. Української партії соціалістів-революціонерів. У січні 1919 був учасником Трудового конгресу України. Після встановлення більшовицького режиму в Україні продовжував боротьбу. 1920–23 Ш. під псевдонімом Іван Чорний очолював повстанський загін, який діяв на Чигиринщині й базувався у Холодному Яру (тепер Черкаська обл.). У 1920-х викладав укр. мову в навч. закладах. 1929 заарештований і згодом розстріляний.

ШАУЛА МАТВІЙ (р. н. невід. – 1596) – укр. гетьман, один із керівників нац.-визвол. повстання під проводом С. Наливайка. Заможний мішанин з Київщини, тривалий час перебував на Запоріжжі. Влітку 1594 у складі козац. загонів на чолі з Г. Лободою брав участь у боях проти польськ. шляхти на Брацлавщині, потім – на Подніпров'ї. Восени 1595 загін запорожців на чолі з Ш. здобув Київ і вирушив у Білорусь на допомогу козац. війську С. Наливайка. В січні 1596 запорожці повернулися з Білорусі у Правобережну Україну. В березні 1596 козаки, зрозумівши, що Г. Лобода уникає з'єднання з військами С. Наливайка, скинули його з гетьманства і обрали гетьманом Ш. Під Білою Церквою 2.4.1596 загін Ш. приєднався до повстанців. 23.5.1596 в бою з польськ. військами поблизу урочища Гострий Камінь Ш. було тяжко поранено (ядром відірвало руку). Замість нього гетьманом обрали С. Наливайка. Разом із повстанським військом Ш. потрапив в оточення в урочищі Солонича неподалік від Лубен. 28.5(7.6)1596 під час бою Ш. разом із С. Наливайком та Шостаком було підступно схоплено зрадниками і видано польськ. коронному гетьманові С. Жолкевському. Страчений у Варшаві.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ШАФАРИК ПАВЕЛ ЙОЗЕФ (13.5.1795 – 26.6.1861) – чес. і словацький філолог, історик, етнограф, видатний славіст, діяч чес. і словацького

нац. відродження. 1819–33 працював учителем і директором гімназії у м. Нові-Сад. 1834–35 редагував журн. «Светозор», а 1838–43 – «Часопис чеського музею». З 1841 – хранитель, а з 1848 – директор б-ки Празького ун-ту. 1848 виступив одним з організаторів Слов'янського з'їзду 1848 у Празі, в якому взяли участь представники укр. орг-цій Галичини. Був основоположником багатьох галузей славістики. Основні наук. праці: «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (тт. 1–2, 1836–37, рос. перекл. 1837–48), «Слов'янська етнографія» (1842, рос. перекл. 1843), в яких досліджував етногенез слов. народів, їхні мови, фольклор та історію. Один із перших європейських учених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі укр. народу й обґрунтував самостійність укр. мови та зробив систематичний огляд укр. л-ри, що на той час набувало значення захисту нац. ідентичності українців. Ш. підтримував широкі зв'язки з ученими і культур. діячами слов. та ін. країн, зокрема з українцями О. Бодяньським, І. Вагилевичем, Я. Головацьким, М. Максимовичем, І. Срезневським. Публікував праці укр. учених у своєму журні. Т. Шевченко присвятив Ш. поему «Єретик». Помер і похований у Празі.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАФОНСЬКИЙ ОПАНАС (Афанасій) ФИЛИМОНОВИЧ (13(24).12.1740 – 27.3(8.4)1811) – укр. лікар та історик, один із засновників епідеміології в Рос. імперії. Н. у Сосниці (тепер Чернігівська обл.) у сім'ї сотника Чернігівського полку. Протягом 1756–63 навчався в ун-тах міст Галле й Лейпцига, де одержав дипломи доктора права і філософії. 1763 у Страсбурзі захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. Працював військ. лікарем у рос. армії, з 1769 – старший лікар Моск. ген. сухопутного шпиталю. 1770 першим розпізнав епідемію чуми в Москві й разом з Д. Самойловичем вів боротьбу з цією небезпечною хворобою. Описав цю подію у творі «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год...» (1775; за ін. дан. – 1774), який було перекладено кількома іноз. мовами. Підготував медикотопогр. опис Москви (1782). Був чл. таємної комісії у справі О. Пугачова. 1781 повернувся в Україну. З 1782 – радник, пізніше – голова кримінальної палати Чернігівського намісництва, ген. суддя. 1786 Ш. склав «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (використав матеріали, зібрані укр. істориком Д. Паценком), який видано у Києві 1851. У праці подано цінні відомості про геогр. й історію України (ч. 1) та про право, побут, населення, гос. подарство Лівобережної України, зокрема Чернігін

ської губ. 2-ї пол. 18 ст. (ч. 2). Помер у с. Якличах (тепер Сосницький р-н Чернігівської обл.).

І. Підкова (Львів).

ШАФРАН ОЛЕКСА (рр. н. і см. невід.) – запорізький полковник. Учасник мор. походів запорожців проти Туреччини і *Кримського ханства*. Під час одного з боїв потрапив у тур. полон, де пробув сім років. Служив на галері кафеєвого воєводи. Організував повстання невільників у Балаклаві, з якими захопив тур. корабель і дістався на Дон. Прожив на Дону бл. 18 років. 1625 (за ін. дан. – 1626) очолив спільний мор. похід запорожців та донців, під час якого козаки здобули і зруйнували тур. фортецю Трапезунд (тепер Тробзон). За даними Д. Яворницького, 1625 Ш. брав участь у невдалому поході запорізьких і донських козаків на Синоп і Трапезунд. Під час походу козац. флотилія була розбита тур. флотом під командуванням адмірала Редшід-паші III у битві при Карагмані. Ш. побував у Москві. Подальша його доля невідома.

І. Підкова (Львів).

ШАХ СТЕПАН (3.1.1891 – 16.9.1978) – укр. педагог, просвітній і громад. діяч. Дійсний чл. НТШ (1954). Н. у Куликові на Львівщині. Закінчив гімназію у Львові та філ. ф-т Львів. ун-ту. У роки нац.-визвол. змагань – поручник *Української галицької армії*. З 1920 – вчитель класичної філології Академічної гімназії у Львові, 1925–29 – держ. гімназії у Сокалі. 1920–32 – секретар Гол. відділу т-ва «*Просвіта*». З 1931 обіймав посаду директора укр. чоловічої гімназії в Перемишлі, яку очолював до 1939. Завдяки зусиллям Ш. Перемишльська гімназія стала центром укр. молодіжного нац.-культ. життя у Посянні. Ш. організував навчання лемківської молоді, створив освітній осередок для дітей із Сх. України. 1944 виїхав на Захід. Викладав класичну філологію у нім. гімназіях. Згодом жив у Австралії. В еміграції – чл. Укр. богословського наук. т-ва, Спілки укр. журналістів, голова т-ва «Рідна школа», заст. голови Ради укр. християнського руху. Римським папою Павлом VI відзначений титулом Лицаря-Командора Ордену Св. Сильвестра папи за працю для Укр. католицької церкви. Протягом усього життя займався видавничою і редакторською діяльністю. Написав та опублікував ряд статей з історії шкільництва та педагогіки. Автор «Популярної історії товариства «Просвіта» (1932, під псевд. С. Перський), спогадів «Львів – місто моєї молодості» (1955–56), «Між Сяном та Дунайцем» (1960). Помер і похований у Сіднеї.

А. Середяк (Львів).

ШАХ ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) – козац. гетьман (1576–77). Побратим І. Підкови. 1577 запорізькі козаки на чолі з Ш. допомагали І. Підкові у боротьбі проти ставленика Туреччини, молд. господаря Пет-

ра Мірчича. 11.11.1577 об'єднаний козац. загін (2 тис. чол.) під проводом Ш. та І. Підкови вирушив на Волощину. У ході боїв козаки розгромили військо П. Мірчича і зайняли Ясси. Після цього Ш. із запорожцями повернувся на Січ. 1577 Ш. напав на ханського посла, який повертався з Москви. Татари помстилися за це набігом на Південну Волинь.

ШАХМАТОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (5(17).6.1864 – 16.8.1920) – видатний рос. філолог, історик, академік Петерб. АН (з 1897). Навчався у Моск. ун-ті, який закінчив 1887. З 1909 – проф. Петерб. ун-ту. 1906–20 очолював відділення рос. мови та словесності Петерб. АН. Ш. – автор праць з порівняльного мовознавства, літературознавства, історії рос. мови, граматики слов. мов. Ш. виводив давньоруську і сучасну йому рос. літ. мову з церковнослов. мови шляхом перетворення давньоболг. за походженням писемної мови на рос. літературну («Дослідження в галузі російської фонетики», 1893; «До історії звуків російської мови», 1896–1903; «До історії наголосу в слов'янських мовах», 1898; «Курс історії російської мови», ч. 1–3, 1909–11). У численних мовознавчих працях Ш. розробляв питання фонетики та граматики укр. мови («Як у малоруській мові зникла палаталізація приголосних перед е та і», 1903; «Пам'яті К.П. Михальчука», 1914; «Короткий нарис історії малоруської (української) мови», 1916), відгукувався низкою позитивних рецензій на дослідження Б. Грінченка, Є. Тимченка, А. Кримського. Ш. брав участь у виданні зб. наук. праць «Український народ в його минулому і сучасному» (1916). В умовах заборони офіційною владою укр. друкованого слова Ш. разом із Ф. Коршем, П. Фортунатовим та ін. рос. вченими виступив на захист укр. мови та л-ри. Листувався з В. Гнатюком, підтримував кандидатуру І. Франка під час обрання його дійсним чл. Петерб. АН. Світове визнання одержали праці Ш. з історії («Найдавніша доля руського племені», 1919), текстології та джерелознавства («Розшуки про найдавніші руські літописні зводи», 1908; «Киево-Печерський патерик і Печерський літопис», 1897; «Про так званий Ростовський літопис», 1904). Ш. уперше застосував порівняльно-іст. метод у дослідженні літописів, який базувався на доказі існування самостійних зводів, попередниками яких були давніші протографи, що зазнали пізнішого редагування. Відстоював пд. походження «Слова о полку Ігоревім», у якому вбачав книжну обробку дружинної билини. Багато наук. положень, сформульованих Ш., зберігають своє значення і в сучасн. науці.

О. Мазур (Львів).

ШАХОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (бл. 1690–1737) – рос. держ. діяч, князь, сенатор, генерал-аншеф. 1734–36 Ш. – фактичний голова «*Правління гетьманського уряду*».

ШАХРАЙ ВАСИЛЬ МАТВІЙОВИЧ (літ. псевд. В. Скоровстанський; 30.1(11.2).1888 – 1919) – укр. політ. діяч. Н. у с.Харківцях Пирятинського пов. Полтавської губ. (тепер Полтавська обл.). Навчався у Феодосійській учительській семінарії, пізніше – в Ін-ті вищих комерц. знань в Петербурзі. Деякий час належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1913 став чл. більшовицької партії. Учасник Першої світової війни, прапорщик рос. армії. З літа 1916 викладав у Віленському військ. уч-щі. Після Лютневої революції активно займався орг.-революц. діяльністю, був делегатом I-го Всерос. з'їзду Рад. Вважав, що Росія не готова до соціалістичної революції, відстоював ідею зміцнення завоювань Лютневої революції. Підтримав *І Універсал УЦР*, домігся його підтримки Полтавською орг-цією РСДРП. Навіть після жовтневого перевороту в Петрограді полтавські більшовики під впливом Ш. та С. Мазлаха декларували свою лояльність до УЦР, заявили про її підтримку. Погляди Ш. на нац. питання суттєво відрізнялися від поглядів лідерів більшовиків в Україні, зокрема Київської та Катеринославської більшовицьких організацій. У грудні 1917 був учасником Всеукр. з'їзду Рад у Києві. Разом з ін. більшовиками покинув з'їзд і переїхав до Харкова. Взяв участь у роботі I-го Всеукр. з'їзду Рад, був обраний членом ЦВК України та першого більшовицького уряду – *Народного Секретаріату*. У грудні 1917 – лютому 1918 – народний секретар військ. справ. На поч. 1918 входив до складу делегації харківського більшовицького уряду на переговорах у Бересті з представниками країн *Четвертого союзу*. У лютому 1918 Ш., зрозумівши, що всі важливі питання вирішуються тільки у Петрограді і не бажаючи виконувати суто декоративну функцію, подав у відставку. У березні 1918 знову обраний до складу Народного Секретаріату, очолив секретаріат зем. справ. 1918–19 працював у Саратовському політвідділі Укр. відділу Наркомату РРФСР у справах національностей. Автор праць, в яких розроблено теоретичні основи укр. комунізму. У роботі «Революція на Україні» наголошував, що нац. питання потребує власного вирішення, а твердження, що соціалізм автоматично розв'язує нац. питання, є помилковим. У своїй праці «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?» (1919, співавтор С. Мазлах) зазначав, що вирішення «...національних рухів є одне: повна демократія. А повна демократія означає організацію національних держав». Підтримував ідею соборності укр. земель, підкреслюючи, що «найгіршим результатом для України був би її новий поділ», виникнення нових перешкод до об'єднання Наддніпрянщини та Галичини. Рішуче виступав як проти рос., так і проти польськ. імперіалізму. Висунув ідею створення Укр. комуністичної партії (більшовиків), яка б очолила нац.-визвол. боротьбу укр. робітників та селян за створення власної держави, вільної від соціального та нац. гноблення. Після опублікування книжок Ш. разом із С. Мазлахом були виключені з більшовицької партії. Постановою ЦК КП(б)У їм заборонялося працювати у держ. установах, пропонувалося виїхати з України, а книги вилучалися. Під час окупації України білогвардійськими військами перебував на Кубані, де був схоплений і розстріляний денікінцями (за іншою версією – знищений більшовиками). Ш. поклав початок зародженню і розвитку нац. комунізму як ідеології, політ. течії не лише в Україні, а і у світі. Творчість Ш. створила теоретичну основу, на якій базувався і розвивався укр. комунізм у 1920-х.

Т. Андрусак (Львів).

ШАХТАРСЬКИЙ СТРАЙК 1989 – масштабний виступ гірників у Донбасі в липні 1989, що зумовив появу на політ. арені незалежного робітн. руху. Ш.с. розпочався на шахті «Ясинуватська-Глибока» м. Макіївки, де 15.7.1989 не приступила до роботи одна із змін. Вже 18.7 до страйку в Макіївці приєднались шахтарі Красноармійська, Дзержинська, Шахтарська, Красnodону, Первомайська, шахти Зх. Донбасу. Протягом короткого терміну страйкуючих підтримали гірники Ворошиловградської, Дніпропетровської та Львівської обл. Осн. факторами, які підняли шахтарів на боротьбу, були переважно соц.-екон. (відсутність належних умов праці, загострення побутових проблем, незадовільний рівень орг-ції праці, погіршення екологічної ситуації, відсутність госп. самостійності підприємств і регіонів тощо), проте низка цих факторів мала своєрідне політ. підґрунтя. Під час розгортання страйку активно йшов процес самоорганізації робітн. руху – ініціативними групами скликалися мітинги, на яких утворювались страйкові комітети, що фактично стали на шахтах, а подекуди і в шахтарських містах, неформальною самодіяльною владою. Активна діяльність та незалежна позиція цих осередків робітн. влади до межі загострила напруженість у відносинах страйкомів та місц. адміністрації й парт. структур. За цих обставин страйк, що розпочинався як стихійний вияв нар. невдоволення вирішенням нагальних соц.-екон. проблем, під час розгортання страйкової хвилі став дедалі більше політизовуватись і перетворюватись на потужний фактор політ. життя країни. У Стаханові, Брянці, Кіровському, Первомайському (Ворошиловградська обл.), Торезі, Шахтарському, Красноармійському, Дзержинському, Кіровському (Донецька обл.), Павлограді (Дніпропетровська обл.) страйкарі почали висловлювати недовіру керівникам парт., держ. органів, шахт та об'єднань (лише у Донецькій обл. страйками оголосили недовіру 42 директорам шахт). До 21.7 страйкувало 179 із 252 шахт рес. публіки. Фактично свій протест висловили 463 тис. укр. шахтарів. За цих обставин офіц. влада була

змушена піти на діалог зі страйкарями. 19.7 була створена комісія для розгляду та вирішення піднятих шахтарями питань. 21.7 до Донецька прибула союзна урядова комісія. Внаслідок переговорів 22.7 була підписана угода, яка передбачала надання повної екон. та юрид. самостійності шахтам і поліпшення умов праці та проживання шахтарів. Проте страйк на цьому не припинився, оскільки гірники України бажали гарантій реалізації прийнятих рішень. Лише після того, як представники страйкомів Донецька, Тореза, Сніжного та Львівсько-Волинського басейну зустрілися з головою уряду СРСР М. Рижковим і такі гарантії було отримано, страйк пішов на спад і закінчився 30.7.1989. Втім локальні спалахи страйкової боротьби тривали фактично до кінця 1989. У серпні 1989 утворилася Регіональна спілка страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД), що започаткувала процес формування організованого незалежного робітничого руху. Ш.с. дав можливість шахтарям усвідомити силу організованого масового виступу, сприяв зростанню самосвідомості робітництва, став прикладом у відстоюванні власних прав та інтересів не тільки для робітників ін. галузей господарства, а й для ін. сусп. верств республіки.

О. Бойко (Ніжин).

«**ШАХТИНСЬКА СПРАВА**» (Шахтинський процес; офіційна назва – «Справа про контрреволюційну організацію інженерів та техніків, що працювали в кам'яновугільній промисловості СРСР») – перший політ. процес в СРСР, під час якого засуджено велику групу керівників вугільної пром-сті Донбасу. Проходив 18.5–6.7.1928 у Москві. Суд. справу розглядав спец. склад Верховного Суду СРСР (голова – прокурор СРСР А. Вишинський, члени – М. Васильєв-Южин, В. Антонов-Саратовський, М. Курченко та С. Кисельов). Держ. обвинувачами були М. Криленко та Г. Рогинський, громад. – Г. Гринько, С. Шейн, Крумін та Осадчий. Захищали підсудних 15 відомих моск. адвокатів. Хід процесу висвітлювало 120 журналістів. Підсудні (53 інженерно-технічних працівники вугільної пром-сті, серед яких – керівники «Донвугілля», Управління нового будівництва Донбасу, 5 директорів шахт та рудоуправлінь, 5 гол. інженерів шахт, 4 нім. спеціалісти та ін.) були звинувачені у приналежності до «контрреволюційної організації», що діяла 1922–28 у Шахтинському (звідси й назва справи) та ін. районах Донбасу, у Харкові й Москві.

ОГПУ пред'явило обвинувачення підсудним у намаганні зруйнувати вугільну промисловість Донбасу – найважливішої паливної бази СРСР і таким чином зірвати індустріалізацію СРСР. Їх було звинувачено, що вони під керівництвом т. зв. паризького центру («Об'єднання колишніх гірничо-промисловців Півдня Росії») та «Польського об'єднання колишніх директорів і власників вугільних під-

приємств у Донбасі» здійснювали акти шкідництва і саботажу (висаджували у повітря й затоплювали шахти, підпалювали електростанції, псували устаткування тощо).

Справа готувалася заздалегідь. Про неї було відомо вищому керівництву Компартії України (зокрема, ген. секретарю Л. Кагановичу). Поч. «розробки» справи пов'язаний з кар'єристськими претензіями повноважного представника ОГПУ по Пн.-Кавказькому краю Ю. Євдокимова. З санкції Й. Сталіна Ю. Євдокимов провів масові арешти спеціалістів, начальників рудоуправлінь, співробітників трестів. 13.3.1928 у газ. «Известия ЦИК и ВЦИК» було надруковано офіц. повідомлення прокурора Верховного Суду СРСР, в якому, зокрема, зазначалося: «На Пн. Кавказі, в Шахтинському р-ні Донбасу органами ОГПУ при прямому сприянні робітників розкрито контрреволюційну орг-цію, що мала собі за мету дезорганізацію та руйнування кам'яновугільної промисловості цього р-ну. Керівний орган цієї орг-ції, що підтверджується безперечними даними слідства, знаходиться за кордоном і складається з колишніх капіталістичних власників і акціонерів кам'яновугільних підприємств Донецького басейну, що мали тісні зв'язки з окремими агентами деяких нім. промислових фірм та польськ. контррозвідкою... Слідством встановлено, що робота цієї контрреволюційної орг-ції, що діяла на протязі кількох років, виявилася в злісному саботажі та прихованій дезорганізації діяльності, в підриві кам'яновугільного госп-ва методами нерационального будівництва, непотрібних витрат капіталу, зниженні якості продукції, підвищенні собівартості, а також в прямому зруйнуванні шахт, рудників, заводів тощо...»

Під час суд. слідства «визнали» свою провину повністю 20 обвинувачених, частково – 11, не визнали – 22. Вирок оголошено 5.7.1928: 11 обвинувачених засуджено до розстрілу, 3 – до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна, 21 – на термін ув'язнення від 4 до 8 років, 10 – від 1 до 3 років. Четверо були засуджені умовно та четверо (нім. спеціалісти) визнані невинними. Згодом підсудним М. Березовському, О. Казаринову, Ю. Матову, С. Братановському, Г. Шадлуну та М. Бояринову вищу міру покарання замінили позбавленням волі на 10 років з суворою ізоляцією, обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна. 9.7.1928 були розстріляні зав. підвідділу механізації «Донвугілля» М. Горлецький, старший інженер проектного відділу УНБ М. Кржижановський, технік-консультант з експорту антрациту в Парижі А. Юсевич, М. Бояринов та С. Будний (посади яких у вирок не зазначені).

Сталінський режим використав цей процес для розгортання масової кампанії переслідування «буржуазних» фахівців за «шкідництво» та придушення будь-якого опору авантюристичним темпам інду-

стріалізації країни. Зокрема, під час проведення слідства та суду над шахтинцями співробітники Артемівського та Сталінського окрвідділів ГПУ розпочали кримінальні справи на кілька десятків спеціалістів вугільної промисловості (т. зв. шахтинські справи) і спрямували їх на закритий розгляд Особливих нарад при колегіях ОГПУ СРСР та ГПУ УРСР.

В. Нікольський (Донецьк).

ШАШКЕВИЧ ВОЛОДИМИР (7.4.1839 – 16.2.1885) – укр. письменник, перекладач, публіцист, громад.-політ. діяч народовецького напрямку в Галичині. Н. у с. Нестаничах (тепер Радеківський р-н Львівської обл.). Син М. Шашкевича. Після смерті батька виховувався у діда, о. Феодора Крушинського. Навчався у домініканській школі в Жовкві, «домініканській» та «бернардинській» гімназіях у Львові. Восени 1861 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. 1865 навчався у Віденському ун-ті, де слухав лекції відомого словенського славіста Франя Міклошіна. 1869 склав іспит і здобув диплом юриста. Літ. та громад.-політ. діяльність Ш. припадає на 1860–70-ті. 1860 у Львові альманасі «Зоря Галицька» як альбум на год 1860» вперше опубліковано три поезії Ш. У 1860-х поетичні твори Ш. друкувалися у львів. часописах «Слово», «Вечорниці», «Русалка», «Правда», петерб. «Основи», віденському «Віснику». 1863 у Львові вийшла друком зб. поезій і перекладів «Зільник», наступного року – драма «Сила любові». Ш. був активним діячем раннього народовецького руху, обстоював нац. самостійність укр. народу, виступав за введення фонетичного правопису в літ. мову. Разом із Ф. Заревичем, К. Климковичем, Д. Танячкевичем та ін. сформував у Львові першу народовецьку громаду. Спочатку належав до редакції 1-го народовецького часопису в Галичині «Вечорниці» (1862–63), а з лютого 1863 був його редактором. 1864 пробував видавати гумористичний журн. «Дуля» (вийшов тільки перший номер), у січні–березні 1866 видавав літ. часопис «Русалка», 1867 був чл. редакції політ. часопису «Русь». Чл. т-ва «Просвіта», ред. двох читанок для селян «Зоря» (1871–72). З 1869 перебував на службі у фін.-адм. установах Львова, Тернополя, Коломиї, з 1876 – Зх. Галичини, Гарнова (тепер Польща). У 2-й пол. 1870-х Ш. відійшов від літ. та громад.-політ. життя. Після виходу у відставку 1883 повернувся до Львова, де і помер.

О. Середа (Львів).

ШАШКЕВИЧ ГРИГОРІЙ (1809 – 18.8.1888) – укр. громад.-політ. і церк. діяч, греко-католицький священник. Вивчав теологію у Львів. ун-ті, закінчив греко-католицьку духовну семінарію. До 1848 був священником у с. Угринів неподалік від Станіслава. 1848 став співзасновником і заст. голови

Станіславської окружної рус. ради – філії Гол. рус. ради, послом до австр. парламенту (райхстагу). 1845–65 – радник міністерства освіти у Відні, керував департаментом галицького шкільництва, був цензором шкільних підручників. 1852 – канонік, згодом архієпископ капітули в Перемишлі. З 1858 – ректор греко-католицької духовної семінарії у Відні. 1867 – посол Галицького сейму. Відомий як активний поборник нац. незалежності українців, поділу Галичини на дві адм. провінції (укр. і польськ.) за етнічною ознакою, пристрасний оборонець нар. мови та противник москвофільської тенденції в письменстві, автор меморандуму, спрямованого проти проекту латинізації укр. писемності (1859). Зібрав цінні документи до історії «Азбучної війни» в Галичині, які опублікував І. Франко («Українсько-руський архів», т. 8, 1912). Був автором однієї з перших граматик укр. мови для нар. шкіл (1862) і «Німецько-руської правничої термінології» (1851), виданої у Відні у співавторстві з Я. Головацьким та Ю. Вислобоцьким.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН (літ. псевд. Руслан Шашкевич; 6.11.1811 – 7.6.1843) – видатний укр. письменник і громад.-культ. діяч, речник нац. відродження у зх. землях України. Н. у с. Підліссі (тепер Золочівський р-н Львівської обл.) у родині священика. Навчався у гімназіях Львова і Березан. Закінчив технологічний ф-т Львів. ун-ту та греко-католицьку духовну семінарію (1838). Священик у селах Гумніська, Нестаничі, Новосілки (Галичина). У студ. роки Ш. був натхненником, організатором і лідером «Руської Трійці», ініціатором її починань на засадах романтизму – збору і популяризації фольклору, створення словника і граматики живої укр. мови, реформування правопису (заміни етимологічного фонетичним), використання т. зв. гражданського шрифту замість кириличного, впровадження рідної мови в повсякденний вжиток інтелігенції та церк. проповіді, виступу проти спроб латинізації укр. письменства тощо. У л-рі визначився як поет-новатор, творам якого притаманні чітко виражені нац. мотиви, любов до рідного краю, м'які, ліричні тони, нескладна символіка («Слово до чтецеля руського язика»; «Підлісся», «Руська мати нас родила»; «Побратимові»). Перлиною ліричної поезії стала його «Веснівка». Серед творів Ш. – балада «Погоня», перші в укр. літературі сонети («До...», «Сумрак вечірній»). У творах на іст. тематику поетизував героїчне минуле народу («Згадка», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», «О, Наливайку», «Хмельницького обступлення Львова», «Споминайте, браття милі»). Постає Б. Хмельницького особливо захоплювала поета. Він з пієтетом висловлювався про його звитяжні походи: «Ми святимо пам'ятку двохсотліття побідного оруж'я русинів під Пилявцями, Збо-

ровим, Збаражем, Львовом, пам'ять славних богатирів козацьких за віру і свободу павших під Берестечком». Ш. брав участь у розшифруванні та редагуванні Львівського літопису, в якому знаходився докладний опис подій *Нац.-визвол. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*. 1834 для альманаху «Зоря» (заборонений цензурою) написав життєпис гетьмана та переклав з лат. його повчальну байку, адресовану послам польськ. короля *Яна II Казимира*. Ш. вславився як співавтор і видавець альманаху «Русалка Дністровая» (1837), автор брошури «Азбука і abecadlo» (1836) та «Читанки для дівчаток» (1836, вид. 1850). Ш. був одним із перших перекладачів укр. мовою «Слова о полку Ігоревім» та Св. Письма (1842), автором перекладів із сербської, чес., польськ., грец., лат., нім. мов. Ідеї та діяльність Ш. і його побратимів мали великий вплив на розвиток літ. і громад. життя в Україні, сприяли утвердженню нац. свідомості багатьох поколінь укр. інтелігенції, надихали її на самовіддану працю на ниві нац. відродження. Похований Ш. у с. Новосілках Лиських. 1893 прах перевезено до Львова і перепоховано на Личаківському кладовищі. На вшанування пам'яті поета споруджено пам'ятник на Білій Горі (1911), у с. Підлісся (1962), Вінніпезі (1944), Львові (1989) та Золочеві. 1959 створено літ.-меморіал. музей у с. Підлісся, який 1986 перетворено на *Шашкевича Маркіяна музей-садибу*. 1962 засновано *Шашкевича Маркіяна Інститут-заповідник* у Вінніпезі, 1990 відкрито музей «Русалки Дністрової» у Львові. Стали традиційними шашкевичівські читання, матеріали яких публікувалися у серійному збірнику «*Шашкевичіана*». Архів Ш. зберігається у відділі рукописів Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка НАН України.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧА МАРКІЯНА ІНСТИТУТ-ЗАПОВІДНИК у Вінніпезі – наук.-громад. установа, в якій експонується, зберігається і досліджується творча спадщина *М. Шашкевича* та ін. діячів «*Руської Трійці*», матеріали, що відображають їхню громад.-культ. діяльність на ниві укр. нац. відродження, розвиток шашкевичезнавства та вшанування пам'яті поета. Заснований у жовтні 1962 за ініціативою Укр. вільної академії наук у Канаді. З 1972 – філіал Укр. католицького ун-ту в Римі. Влаштує наук. сесії, виставки, презентації, концерти, маніфестації з нагоди ювілеїв *М. Шашкевича*, утримує багатий архів і спеціалізовану б-ку з шашкевичезнавства, опікується пам'ятником *М. Шашкевичу* та парком його імені у Вінніпезі. Видавав періодичний орган «*Шашкевичіана*» (1963–88, 43 випуски) та «*Бібліотеку Шашкевичів*» (6 випусків), здійснив перевидання альманаху «*Русалка Дністровая*» (1987). Опублікував біобібліогр. покажчик «*Маркіян Шашкевич*» (1989) та «*Збірник музичних творів на славу М. Шашкевича*» (1992). Керівницт-

во установою здійснює кураторія, яку в різний час очолювали Я. Рудницький, О. Баран, Я. Розумний. З 1979 – М. Марунчак.

Ф. Стеблій (Львів).

ШАШКЕВИЧА МАРКІЯНА МУЗЕЙ-САДИБА – літ.-меморіал. музей у с. Підлісся Золочівського р-ну на Львівщині, де народився *М. Шашкевич*. Філіал Львів. картин. галереї. Створений на базі меморіал. музею поета, що існував з червня 1959. Відкритий у листопаді 1986 під час святкування 175-річчя від дня народження *М. Шашкевича*. Будівлі садиби відновлено на основі архівних і літ. джерел та аналогів типових садиб 1-ї пол. 19 ст. У чотирьох кімнатах музею експонуються матеріальні речі та автографи *М. Шашкевича*, видання його творів, першодрук «*Русалки Дністрової*», портрет поета роботи Л. Медвідя, портрети родичів, документи і матеріали, які розповідають про життя й творчість *М. Шашкевича*, вшанування його пам'яті. На подвір'ї садиби встановлено бюст *М. Шашкевича* (автор – скульптор Д. Кривавич).

Ф. Стеблій (Львів).

«**ШАШКЕВИЧІАНА**» – 1) Журнал, періодичний орган кураторії Ін-ту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі. Виходив двічі на рік 1963–88. Видано 43 випуски. Відповідальний ред. – М. Марунчак. Публікував оригінальні статті-дослідження, повідомлення, нотатки, спогади, хроніку, бібліографію з шашкевичезнавства. Передруковував унікальні матеріали шашкевичезнавців минулого – діячів церкви, вчених, письменників. Вміщував епістолярю, поезію, рецензії на шашкевичезнавчі видання. 2) Збірник наук. праць, що є продовженням канадського видання та його новою серією. Видається Ін-том українознавства ім. Крип'якевича НАН України, Шашкевича Маркіяна Ін-том-заповідником у Вінніпезі, Шашкевичівською комісією у Львові. Вийшло два випуски (1993, 1996). До збірників увійшли наукові доповіді, виголошені на Шашкевичівських читаннях у Львові (1991) і Бродах (1994), що розкривають маловідомі або замовчувані в умовах тоталітарного режиму сторінки діяльності «*Руської Трійці*», *М. Шашкевича* та його послідовників на ниві нац. відродження, реліг. та культ.-осв. життя, творчі здобутки шашкевичезнавців минулого, традиції «*Руської Трійці*» в духовному житті України. Опубліковано віднайдені твори *М. Шашкевича*, присвячені йому сучас. поезії, рецензії на нові видання з шашкевичезнавства, хроніку Шашкевичіани. Відповідальний редактор – М. Ільницький.

Ф. Стеблій (Львів).

ШВАРНО ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 – бл. 1269) – кн. галицький і холмський (1264 – бл. 1269), великий кн. лит. (з 1267). Молодший син кн. *Да-*

нило Романовича Галицького. Після смерті батька володів Галицьким, Холмським, Дорогочинським князівствами і Чорною Руссю. Бл. 1253 одружився з дочкою великого кн. лит. *Міндовга*. Був прибічником об'єднання сил Литви і Галицько-Волинського князівства для боротьби проти ятвягів і Польськ. королівства. Допоміг великому кн. литовському Войшелкові Міндовговичу в його боротьбі проти опозиції. З 1263 Войшелк правив у Великому князівстві Лит. разом із Ш. Д. 1267 Войшелк повністю передав йому своє князівство.

Я. Ісаєвич (Львів).

ШВАРЦБАРТ САМУЕЛЬ (Шалом; 1886–1935) – єврейський анархіст, убивця *С. Петлюри*. Н. у Смоленську. Згодом із батьками переїхав до м. Балти Подільської губ. Вижив під час антиєврейського погрому у м. Балті 1905. 1905 нелегально емігрував до Румунії. 1908 заарештований у Відні за спробу пограбувати ресторан. Після відбуття 4-місячного ув'язнення переїхав до Будапешта, де був заарештований за такий же злочин і висланий з Угорщини. Свої злочини виправдовував анархістськими переконаннями. 1910–14 жив у Парижі. На поч. *Першої світової війни 1914–18* вступив у франц. іноз. легіон. 1916 внаслідок поранення був демобілізований. У серпні 1917 повернувся у Росію. Після жовтневого перевороту вступив до Червоної армії, брав участь у військ. операціях в Україні. 1920 повернувся в Париж, де відкрив магазин для продажу годинників та ювелірних виробів. Продовжував брати участь в анархо-комуністичній орг-ції. 25.5.1926 застрелив у Парижі *С. Петлюру*. Судовий процес, який проходив у жовтні 1927 у Парижі, завершився виправданням Ш. (див. *Шварцбарта процес 1927*). 1934 надрукував спогади «*Inem Louf fun Yogen*» («*Життя героя*»).

Д. Кушнір (Львів).

ШВАРЦБАРТА ПРОЦЕС 1927 – суд. процес над *С. Шварцбартом*, вбивцею *С. Петлюри*, що проходив у Парижі 18–26.10.1927. Розслідування обставин вбивства тривало 17 місяців. Ш. заявляв, що метою цього акту була помста за антиєврейські погроми, здійснені 1919 в Україні нібито за наказом голови Директорії УНР. Ш. п. відбувався у кримінальному суді Сена. Позивачами були вдова вбитого *Ольга Петлюра*, та його молодший брат полк. *Олександр Петлюра*, їхні інтереси представляли *Сезар Кампінчі* та *Альберт Вільям*. Публічним прокурором був П'єр Рейнодель, гол. адвокатом – *Анрі Торез*. Заслухано бл. 200 свідків. Стараннями оборони, що трактувала вчинений злочин як акт справедливої помсти, процес над Ш. перетворився на суд над *С. Петлюрою* та урядом УНР, які представлялися безпосередніми винуватцями погромів. Захист наголошував на нібито германофільській орієнтації *С. Петлюри* та його ворожому ставленні до

Франції. Звинувачувальна сторона настоювала на тому, що *С. Петлюра* поборював антисемітські настрої і був прихильником укр.-єврейського єднання. Серед свідків, які виступили на захист пам'яті *С. Петлюри*, були ген. *Ж. Табуї*, полк. *Анрі Фрейденберг* (чл. франц. військ. місії в Києві у часи УНР). Наводилися свідчення провідного сіоністського лідера *В. Жаботинського* про абсурдність звинувачень *С. Петлюри* в антисемітизмі. Звинувачування, яке спиралось на свідчення кол. чл. Центральної єврейської комісії *Е. Добковського*, наполягало на тому, що вбивство *С. Петлюри* сплановане ГПУ і здійснене під керівництвом агента *Михайла Володіна*, який прибув до Парижа у серпні 1925. Однак ця версія не розглядалася судом після того, як *Володін* у березні 1927 зник з Парижа. Процес, хід якого висвітлювали кореспонденти провідних газет світу, викликав великий резонанс у Франції. Серед його учасників були відомі літератори і політ. діячі. Завдяки свідомому маніпулюванню громад. думкою єврейськими організаціями та лівими франц. інтелектуалами була витворена атмосфера, в якій емоції домінували над доказами та аргументами.

Суд присяжних виправдав *Шварцбарта*. Ш. п. мав символічне значення для подальшого розвитку укр. і єврейського нац. рухів та укр.-єврейських відносин. Після суду Ш. відвідував єврейські громади різних країн, які приймали його як нац. героя. Для багатьох українців суд над Ш. став актом несправедливості не лише щодо самого *С. Петлюри*, а й до всього укр. нац. руху. Суд. процес призвів до наростання націоналістичних й антисемітських настроїв серед укр. суспільства. Зокрема, *Д. Донцов* трактував його як доказ помилковості й шкідливості гуманістичної та універсалістської орієнтації в укр. русі. Згідно з твердженнями деяких єврейських авторів, відплатною акцією укр. націоналістів проти євреїв стали т. зв. *Петлюри дні* у Львові. 1990 один із співробітників КГБ визнав в окремій публікації, що вбивство *С. Петлюри* було заплановане у Москві. Хоча причетність ГПУ-НКВД-КГБ до вбивства *Є. Коновальця*, *П. Ребета* та *С. Бандери* доведена (див. *Сташинського процес 1962*), досі немає документального підтвердження версії про причетність рад. спецслужб до вбивства *С. Петлюри*.

Я. Грицак (Львів).

ШВАЧКА МИКИТА (бл. 1728 – р. см. невід.) – запорізький козак, один із керівників нац.-визвол. повстання проти польстк. гніту в Правобережній Україні 1768 – *Коліївщини*. Під час *Коліївщини* воював у повстанському війську *М. Залізняка*. Навесні 1768 Ш. на чолі гайдамацького загону разом із загоном *А. Журби* здобув *Фастів* і перетворив його на опорну базу повстанців. Наприк. літа 1768 Ш. було схоплено рос. каральним загоном під *Богуславом* і заслано на каторгу до м. *Нерчинська*.

Подальша доля невідома. *Т. Шевченко* присвятив йому поему «Швачка».

О. Кривошій (Запоріжжя).

ШВЕЦЬ КІНДРАТ («Зенко Зелений», 28.9.1914 – 7.1.1975) – укр. політ. діяч. Н. у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. у сел. родині. З 1933 – чл. *Організації українських націоналістів*. За участь у нац. русі засуджений під час Луцького процесу 1937 до 10 років ув'язнення. 1939 у зв'язку з розвалом Польщі вийшов на волю. Після розколу ОУН (1940) – на боці А. Мельника. Призначений 1941 тереновим провідником ОУН-М на пн.-зх. укр. землях. 1942–43 займався створенням повстанських загонів на Волині. 1943–44 воював у 34-му батальйоні СД («Волинському легіоні»). У березні 1944 за наказом О. Кандиби переїхав до Львова, перейшов на нелегальне становище і очолив тереновий провід ОУН-М у Галичині. Після окупації Галичини рад. військами важко хворий Ш. емігрував до Австрії. Революц. трибуналом ОУН-М звинувачений у дезертирстві та засуджений до смертної кари. Повернувся в Україну. 1949 заарештований у Львові та засуджений до тривалого тюремного ув'язнення. Покарання відбував у Колимських та Карагандинських таборах. Помер на засланні.

К. Бондаренко (Львів).

ШВЕЦЬ ФЕДІР ПЕТРОВИЧ (11.11.1882 – 20.6.1940) – укр. громад.-політ. і держ. діяч, вчений-геолог. Н. у м. Жаботині Черкаського повіту. 1909 після закінчення природничого ф-ту Дерптського ун-ту працював асистентом кафедри геології. Брав участь в діяльності студ. громади при ун-ті. Був чл. ун-тського т-ва, співпрацював у термінологічній комісії Українського наук. т-ва у Києві. 1909–16 викладав природничі науки у Дерптській гімназії. 1915 одержав посаду доцента кафедри палеонтології, займався геолог. дослідженнями на Керченському п-ові, Кавказі та в Криму. У березні 1917 повернувся в Україну. На з'їзді діячів укр. села (6–7.4.1917) Ш. обрано чл. ЦК Сел. спілки від Черкаського пов., а також чл. ЦК УПСР. У червні 1917 на 1-му Всеукр. сел. з'їзді увійшов до Всеукр. ради сел. депутатів і був кооптований до *Української Центральної Ради*. Працював у 2-й київ. гімназії, оргкомітеті зі створення Укр. нар. ун-ту. У вересні 1918 призначений професором геології Укр. держ. ун-ту в Києві і його першим проректором. У період Укр. Держави – член *Українського національного союзу*. 13.11.1918 Ш. як представник Сел. спілки разом з *В. Винниченком*, *С. Петлюрою*, *О. Андрієвським*, *А. Макаренком* був обраний до складу Директорії УНР. 15.11.1919 за спільним рішенням Директорії та уряду УНР Ш. і А. Макаренко виїхали з дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади *С. Петлюрі*.

25.5.1920 постановою уряду УНР Ш. був виведений зі складу Директорії УНР. В еміграції в ЧСР – викладач укр. високих шкіл. Жив у Празі. 1923 – проф. геології *Українського вільного університету*, 1924–29 – *Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова*. 1928–29 Ш. разом з *О. Андрієвським* і *А. Макаренком* створили Укр. Нац. Раду, яка, на думку організаторів, мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Автор наук. праць з геології. Помер у Празі, де й похований.

Т. Осташко (Київ).

ШЕБЕЛИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1829 – виступ селян-однодвірців в окремих селах і слободах Слобідсько-української губ. проти перетворення їх царським урядом на військ. поселенців. Повстання розпочалося 26.5(7.6).1829 у слободі Шебелинці (тепер с. Балаклійського р-ну Харківської обл.). Близько 3 тис. чол., що зібрались у Шебелинці, розгромили приміщення військ. управління, а його чл. заарештували й обрали власне управління на чолі з селянами *С. Дьоміним*, *К. Ведерниковим* та ін. (усього 9 чол.). Повстанці направили гінців у села *Милова*, *Лозовеньки*, *Петрівське*, *Михайлівка* та ін. із закликом до селян не підкорятися поселенському начальству. Проти повсталих були кинуті загін уланів та батарея артилерії. 27.5(8.6) між повсталими та уланами відбулася сутичка, внаслідок якої урядові війська змушені були відступити. Не принесли успіху й умовляння повстанців припинити виступ. 30.5(11.6) розпочався гарматний обстріл села, після чого повстання вдалося придушити. Загинуло 109 повстанців, 143 учасники Ш. п. постали перед військ. судом, з яких більшість відправили на каторгу, а 48 чол. – на службу в Херсонське військ. поселення. Керівники повстання *С. Дьомін* та *К. Ведерников* засуджені до довічних каторжних робіт.

О. Сухий (Львів).

ШЕБЕШІ ФЕРЕНЦ (рр. н. і см. невід.) – дипломат трансільванського кн. *Юрія II Ракоці*. У липні 1656 вів у Чигирині переговори з *Б. Хмельницьким* про укладення договору між *Трансільванією* і Україною. Переговори закінчилися підписанням диплома, в якому гетьман і старшина зобов'язалися не зв'язуватися з ворогами *Юрія II Ракоці*. Вдруге Ш. був у Чигирині в червні–серпні 1657, вів переговори з *Б. Хмельницьким* і ген. старшиною про взаємини України з *Трансільванією* та Швецією. Вірчі грамоти та інструкції, дані Ш. трансільванським урядом, і щоденник про другу подорож в Україну (опубл. Ш. Сіладі в кн. «Пам'ятки історії Угорщини», серія 1, т. 23. Будапешт, 1874) є цінними пам'ятками дипломатичної історії України.

Я. Ісаєвич (Львів).

ШЕВАЛЬЄ П'ЄР (рр. н. і см. невід.) – франц. офіцер, дипломат, історик 17 ст. 1646 командував підрозділом у війні Франції проти Іспанії за Фландрію, зокрема під час облоги франц. військом *Дюнкерка*. У цих боях брали участь бл. 2500 козаків на чолі з *Б. Хмельницьким* та *І. Сірком*. На поч. нац.-визвол. війни під проводом *Б. Хмельницького* Ш. працював секретарем франц. посольства у Польщі, був добре обізнаний з її причинами та перебігом подій. Ш. – автор трьох історичних нарисів: «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження і релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі». Вперше праці Ш. опубліковані окремою книжкою 1663 (повторно 1668, 1852) франц. мовою, 1672 – перекладена англ. мовою. В Україні твори Ш. стали відомі наприк. 17 ст. Відомості, зібрані у книзі Ш., використовували історики *П. Симоновський*, *О. Рігельман*, *Д. Бантиш-Каменський*, *О. Маркевич*, *М. Костомаров*, *І. Крип'якевич* та ін. Укр. мовою твори Ш. вперше вийшли друком 1960, вдруге – 1993. Праці Ш. містять різноманітну інформацію про події, видатних іст. осіб, побут і звичаї населення України 2-ї пол. 17 ст., є цінним джерелом до вивчення історії часів *Хмельницького*.

О. Мазур (Львів).

ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (25.2(9.3).1814 – 26.2(10.3).1861) – видатний укр. поет і прозаїк, художник. Ідеолог та символ укр. націоналізму. Н. у с. Моринці (тепер Звенигородський р-н Черкаської обл.) у багатодітній кріпацькій сім'ї (мав двох братів та двох сестер). Згодом сім'я переїхала у сусіднє с. *Кирилівку* (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.), де минуло дитинство поета. Правдоподібно, родовід Ш. походив із збіднілої козац. сім'ї. Від свого діда *Івана*, який був свідком *Коліївщини*, Ш. чув спогади про гайдамаків та козаків. Рано залишився сиротою. Наймитував і вчився грамоти у дяка *Петра Богорського*, від якого зазнав чимало знущань, і 1826 змушений був утекти. 1828 Ш. взяли служити «козачком» до двору поміщика *Павла Енгельгардта* (ад'ютант *Віденського* губернатора) у с. *Вільшані*. 1829 разом з *Енгельгардтом* переїхав до *Вільно* (тепер *Вільнюс*, Литва), де став свідком *Польського повстання 1830–31*. На поч. 1831 прибув до *Петербурга*, де був відданий на чотирирічне навчання до художника *В. Ширяєва*. Замальовуючи у вільний час скульптури в петерб. імперських парках, Ш. випадково зустрівся з художником *І. Сошенком*, який зацікавився талановитим земляком і познайомив його з відомими чл. укр. громади у *Петербурзі* – *Є. Гребінкою*, *В. Григоровичем*, рос. художниками *К. Брюлловим*, *О. Венеціановим*, поетом *В. Жуковським*. Друзі Ш. сприяли його звільненню з кріпацтва. Написаний *К. Брюлловим* портрет *В. Жуковського* (1837–38) було

розіграно в лотерею і за одержані кошти (2500 рублів) 22.4.1838 Ш. викуплено з кріпацтва. Протягом 1838–45 Ш. навчався в *Петербур. академії мистецтв* (у *К. Брюллова*), яку закінчив зі званням «некласного вільного художника». За успіхи в навчанні одержав три срібні медалі, однак відсутність золотої медалі завадила йому одержати держ. стипендію для продовження навчання в Італії. У *Петербурзі* бл. 1836–37 Ш. почав писати вірші. 1840 у *Петербурзі* вийшла зб. його поезій «*Кобзар*», 1841 – поема «*Гайдамаки*». Перші твори Ш. («*Причина*», 1837; «*Тарасова ніч*», 1838; «*Катерина*», 1838; «*Тополя*», 1839; «*Іван Підкова*», 1839 та ін.) написані у дусі романтизму і на типові романтичні сюжети – возвеличення минулого та сум за ним на тлі безславної сучасності, страждання і загибель зневаженої молоді сільської дівчини (сюжет, наявний нещасною долею подруги дитинства *Оксани Коваленко*), оспівування краси природи та ін. Однак усім цим сюжетам Ш. надав глибоко національного звучання. «*Кобзар*» та «*Гайдамаки*» були зустрінуті позитивними відгуками і принесли Ш. славу поета з непересічним талантом (єдину негативну оцінку творам Ш. дав *В. Белінський*, який висміював спроби піднести укр. «музицьку» мову до рівня літературної).

Великий вплив на подальший розвиток творчості поета мали його поїздки в Україну 1843, 1845 та 1846. Під час них Ш. відвідав рідні місця та помістя місцевих поміщиків (*Григорія Тарновського*, *Репніних*, *Віктора Закревського*, *Тетяни Волховської*, *О. Лук'яновича*), які цікавилися культурою і сприяли її розвитку. У Києві поет познайомився з провідними укр. інтелектуалами *М. Максимовичем*, *П. Кулішем*, *М. Костомаровим* та ін. З допомогою *П. Куліша* одержав 1845–46 тимчасову посаду члена *Київ. археогр. комісії*. Виконуючи завдання комісії, їздив по Україні (*Київщина*, *Полтавщина*, *Поділля*), збирав етногр. матеріали, іст. документи, змальовував архітектурні та археол. пам'ятки (ці замальовки стали основою для художньої серії «*Живописная Украина*»). Тяжкі картини нац. і соц. гніту, які Ш. побачив в Україні, пробудили гострий протест поета проти рос. панування та кріпосництва. Нац.-визвол. мотивами пройняті поезії, що увійшли до збірки «*Три літа*», зокрема поеми «*Сон*» (1844), «*Єретик*» (1845), «*Великий льох*» (1845), «*Кавказ*» (1845), «*І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє*» (1845), вірші «*Розрита могила*» (1843), «*Тризна*» (1843), «*Заповіт*» (1845, покладений на музику *Г. Гладким*). Період «*трьох літ*» (1843–45) став переломним у творчості Ш., який став загальноновизнаним лідером нац. відродження і в своїх поезіях цього періоду піднімається до рівня соціального пророка.

Погляди Ш. на проблеми нац. життя України спричинили його зближення навесні 1846 з чл.

Кирило-Методіївського братства. Разом із *М. Гунаком, Г. Андрузьким* належав до його революц. крила. 5.4.1847 Ш. був заарештований, відправлений до Петербурга і ув'язнений у казематі «Третього відділу». Під час слідства, що тривало півтора місяця, Ш. написав тринадцять поезій («Ой одна я, одна...», «За байраком байрак...», «Мені однаково...», «Ой три шляхи широкі...», «Садок вишневий коло хати...», «В неволі важко, хоча й волі...», «Косар», «Чи ми ще зйдемося знову...» та ін.). Ш., в якого під час обшуку знайшли альбом «Три літа», трактувався слідчими як найнебезпечніший політичний злочинець і з усіх чл. орг-ції був покараний найсуворіше. За «сочинение стихов на малорусском языке самого возмутительного содержания», що відобразилося, зокрема, у пропаганді ідеї про можливість існування України як самостійної держави, 30.5.1847 поета засуджено до заслання рядовим солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з резолюцією Миколи I «під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати».

З 1847 до 1857 Ш. перебував на засланні в Оренбурзі (червень 1847, вересень 1849 – травень 1850), Орській фортеці (червень 1847 – травень 1848), Новопетровській фортеці (травень 1850 – літо 1857). Був учасником Аральської (травень 1848 – вересень 1849) та Каратауської (травень 1851) експедицій. Періоди жорстокого режиму заслання чергувалися з певними пом'якшеннями завдяки підтримці окремих місцевих офіцерів. Вражені інтелектом та мистецьким талантом Ш., вони дозволяли йому покидати казарму та проживати разом із ними за навчання та малювання портретів чл. їхніх сімей. Під час заслання познайомився і зблизився з ін. політ. в'язнями, зокрема учасниками польськ. нац.-визвол. повстань Броніславом Залеським і З. Сераковським. Період заслання був плідним у творчості Ш. Незважаючи на клопотання 1848–49 його друзів з України та в Петербурзі перед владою, заборона «писати й малювати» так і не була знята. Ш. продовжував таємно писати вірші, переховуючи написане за халявою чобота (звідси назва – «захалявні книжечки»; збереглося чотири, написані 1847, 1848, 1849, 1850), та малювати. На засланні написав багато віршів і поем («Княжна», 1847; «Варнак», 1848; «Марина», 1848; «Царі», 1848; «П. С.», 1848), чудові зразки філ., пейзажної та інтимної лірики, іст. вірші. У момент найбільш жорстокого режимного нагляду (1850) за доносом одного з офіцерів переведений під строгий режим у Новопетровську фортецю (тепер – форт Шевченко). На засланні Ш. написав 20 повістей рос. мовою (з них збереглося 9) – «Наймичка» (1852–53), «Княгиня» (1853), «Варнак», (1853–54), «Музикант» (1854–55), «Нещасний» (1855), «Капітанша», (1855), «Близнюки» (1855–56), «Художник» (1856), «Проголоси с удовольствием и не без морали» (1856–58). 1856 створив серію малюнків під назвою «Притча

про блудного сина», де в алегоричній формі викрив жорстокість і нелюдськість рос. політ. режиму. З квітня 1856 до липня 1858 Ш. вів «Щоденник» («Журнал»).

Після смерті Миколи I (березень 1855) на хвилі деякої лібералізації режиму група укр. і рос. інтелігентів за посередництвом сестри Олександра II княжни Марії Миколаївни добила дозволу на звільнення Ш. від військ. служби (1.5.1857) та проживання у Петербурзі, однак під строгим наглядом поліції. По дорозі із заслання Ш. проживав в Астрахані (серпень 1857) та Нижньому Новгороді (вересень 1857 – березень 1858), де написав поему «Неофіти» (1857). Наприк. березня 1858 Ш. прибув до Петербурга, включився у місцеве громад. й культ. життя. У грудні 1858 добився дозволу на зняття офіц. заборони щодо друку своїх творів. 1860 вийшло нове видання «Кобзаря», а 1861 надруковано «Южнорусский буквар».

Для завершального етапу (1857–61) творчості Ш. характерне звернення до філ. тем та використання біблійних мотивів, що відобразилося у поезіях «Марія» (1859), «Ісаїя. Глава 35» (1859), «Осії. Глава 14» (1859), «Подражаніє Іезекілю. Глава 19» (1859), «Подражаніє 2 псалму» (1859) та ін. Окремі з цих сюжетів (образ Марії в однойменній поемі) у інтерпретації Ш. набули неортодоксального характеру. У травні 1859 отримав дозвіл виїхати в Україну, де мав намір купити землю і збудувати хату. У липні 1859 був знову заарештований і після допиту зобов'язаний негайно повернутися до Петербурга. Тяжке багаторічне заслання, душевні переживання за долю України та хвороба призвели до передчасної смерті поета. 26.2(10.3).1861 Ш. помер і був похований 28.2(12.3).1861 на Смоленському кладовищі у Петербурзі.

Ш. належить виняткова роль у формуванні укр. нац. ідеології. Його поетична мова, що базувалася на місцевій сел. говірці з доданням елементів церковнослов. мови, мови козац. літописів та утворених самим Ш. нових слів, відзначалася природністю і милозвучністю. Надавши укр. мові статусу літ., Ш. тим самим заклав міцну основу модерної укр. л-ри, а в ширшому значенні – і під укр. нац. ідентичність. Ще більшого значення набув політ. аспект його творчості. Пристрасна поезія не обмежувалася, як в ін. укр. романтиків, оплакуванням героїчного минулого, а будила нац. почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політ. незалежності у майбутньому. Осн. вину за поневолення України Ш. перекладав на Росію та рос. імператорів. Ще ніколи укр. інтелектуали не піднімали так сильно свої голоси протесту проти рос. поневолення. Тим самим поезія Ш. різко відкидала конформістську модель «малоросійства», що ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Ве-

ликої Русі та лояльності до імператора й наприк. 18-го – у 1-й пол. 19 ст. знайшла багатьох прихильників серед нащадків козац. старшини (втіленням цієї ідеї стала, зокрема, творчість М. Гоголя). Великою заслугою Ш. було те, що у своїй творчості він поєднав два окремих напрями козац. традиції – простолюдну і старшинську. Ненависть Ш. до соц. несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини виводилася з його селян. походження, але своїм інтелектуальним зростанням він завдячував впливам укр. дворянства. Кожна з верств укр. суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Заклик Ш. до одночасного нац. і соц. визволення та поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними ідеалами стали ідеологічним наріжним каменем модерного укр. націоналізму.

Геніальна творчість Ш. та його мученицьке життя зробили поета одним із найпотужніших і найпривабливіших символів укр. нац. руху. Переваження домовини Ш. зі Смоленського цвинтаря у Петербурзі в Україну та перепоховання на Чернечій горі біля Канева 22.5.1861 перетворилося на одну з перших масових нац. маніфестацій. Елементом культу Ш. стали щорічні відзначення днів його смерті та перепоховання; ці відзначення проводилися навіть в умовах найжорстокіших антиукр. репресій з боку рос. режиму. Заборона їхнього святкування 1914 призвела до масових демонстрацій у Києві та ін. містах України. Іменем Ш. було названо багато укр. громад. та політ. орг-цій, зокрема *Братство Тарасівців, Наукове товариство ім. Шевченка* та ін. Незважаючи на те, що творчість Ш. зазнавала гострої критики з боку провідних представників укр. руху різних орієнтацій, які звинувачували його у популізмі (*В. Липинський, О. Назарук*), примітивності естетичних ідеалів (*П. Куліш, М. Хвильовий*), низькій освіченості (*М. Драгоманов*), прищеплюванні укр. рухові шкідливих гуманістичних («жіночих») рис (*Д. Донцов*), усі укр. політ. групи виводять свій ідеологічний родовід від нього і трактують його як «свій» символ. У цьому, зокрема, відображається загальнонац. значення творчості Ш.

Використання Ш. для легітимації (усправедливлення) своєї влади було однією зі складових частин ідеологічної політики рад. влади в Україні. Перед революцією 1917 лідери більшовицької партії (*В. Ленін, А. Луначарський* та ін.) формально солідаризувалися з укр. відзначеннями пам'яті Ш., вбачаючи у цих заходах один із численних виявів боротьби проти рос. самодержавства. 1917–20, у період встановлення більшовицької влади в Україні, портрети Ш. та видання його творів трактувалися як вияви укр. «буржуазного» націоналізму і нерідко знищувалися. Однак після рад. завоювання України почалося систематичне інкорпорування образу Ш. у систему рад. ідеологічних цінностей. Ш. поча-

ли трактувати як «селянського поета», «революціонера-демократа», «атеїста», «співця дружби двох братніх (українського і російського) народів»; особливо підкреслювався нібито благодатний вплив на його творчість рос. «прогресивних» письменників (*О. Пушкіна, І. Тургенева* і навіть *В. Белінського*). На перший план висувалися соціальні мотиви творчості поета ціною заглушення, а то й замовчування нац. мотивів. Нові видання творів Ш. підлягали цензурі шляхом вилучення або перекручення тих фрагментів чи навіть цілих поезій, які мали гостре антиросійське звучання. З метою підкреслення ідеологічної близькості Ш. до рад. влади 20.5.1961 була встановлена Шевченківська державна премія, влаштовувалися офіц. святкування його ювілеїв у масштабі усього Радянського Союзу (1961, 1964 та 1979).

Боротьба за Ш. стала одним із головних напрямів опору рад. системі в Україні. Святкування Шевченкових днів 22.5.1964 у Києві завершилося зіткненням з міліцією та КГБ, а 1971 під час виступу біля пам'ятника Ш. заарештовано Анатолія Лупиноса. Мученицька доля Ш. стала зразком, на якому будувалася стійкість укр. політ. в'язнів у рад. тюрмах та засланні. Творчість Ш. стала могутнім стимулом нац. відродження у роки боротьби за незалежність (1987–91). Після проголошення незалежності України Ш. став одним із її центр. символів.

Творча спадщина Ш. складається із збірки його поезій під загальною назвою «Кобзар», драми «Назар Стодоля», фрагментів двох незакінчених драм, 9 повістей, щоденника, автобіографії, бл. 250 листів і 835 картин, малюнків та ескізів (зокрема 150 портретів, з них 43 – автопортрети). Рукописи-оригінали більшості творів Ш. зберігаються в Києві, в Ін-ті літератури ім. Т. Шевченка НАН України (заснований 1926). Твори Ш. перекладені бл. 100 мовами світу. Найважливіші посмертні видання його творів: «Поезії Тараса Шевченка» (Львів, 1867), «Кобзар» (у 2 тт., Прага, 1876), «Кобзар» (Женева, 1881), «Поезії Тараса Шевченка, заборонені в Росії» (Женева, 1890), «Кобзар» (1921). Існує кілька повних видань творів Ш.: у 16 т. (Варшава, 1934–38; вийшло 13 томів; у 1950-х усі 16 т. перевидано у Сполучених Штатах); у 10 т. (К., 1939–64), у 6 т. (К., 1963–64), у 12 т. (К., 1991, не завершено). Дослідження життя і творчості Ш. (шевченкознавство) стало самостійною галуззю українознавства. Серед найбільш відомих дослідників життєвого і творчого шляху поета – *І. Франко, О. Кониський, О. Огоновський, М. Комаров, Василь Доманицький, Альфред Єнсен, Павло Зайцев, С. Єфремов, Олександр Білецький, Євген Кирилюк, Леонід Плющ, Григорій Грабович* та ін. 1978 з'явилося двотомне енциклопедичне видання «Шевченківський словник». Однак іст. дослідження у шевченкознавстві представлені досить слабо. Ін. негативним моментом у сучас. шевченкознавстві є живучість старих, популістських та

заідеологізованих схем. Залишається сподіватися, що, відповідно до однієї із засад укр. нац. руху, лише у самостійній Україні можна дійти до справедливої оцінки життя і творчості геніального укр. поета.

Д. Кушпир, А. Скоць (Львів).

ШЕВЧЕНКО ФЕДІР ПАВЛОВИЧ (2(24). 8.1914 – 1.11.1996) – укр. історик, чл.-кор. АН України (з 1969), доктор іст. наук (з 1964), професор (1968). Н. у с. Дунаївцях Новоушицького пов. Подільської губ. (тепер Хмельницька обл.). 1930 закінчив семирічну школу. 1930–32 працював у колгоспі, 1932–33 – на взуттєвій фабриці у Києві. 1933–37 – студент, 1937–40 – аспірант Моск. історико-архівного ін-ту. Директор Чернівецького обл. держ. архіву (1940–41), Краснодарського крайового держ. архіву (1941), зав. архівом Раднаркому Узбекистану (1942), нач. науково-видавничого відділу Архівного управління Узбекистану (1942–43). 1943 захистив кандидатську дисертацію на тему «Російські воєводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині 17 ст.)». Працював зав. кафедрою архівознавства і доцентом Київ. ун-ту (1944–50), заст. голови комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН України (1950–52), гол. ред. «Українського історичного журналу» (1957–72), зав. відділами допоміжних іст. дисциплін (1960–63) та історіографії і джерелознавства (1963–68) Ін-ту історії АН, заст. директора цього ж Ін-ту (1964–67), директором Ін-ту археології АН України (1958–72), старшим наук. співробітником (1972–82), зав. сектором іст. географії та картографії (1982–87) і гол. наук. співробітником (1987–95) Ін-ту історії АН України. Був чл. редколегії ряду видань: «Український історичний журнал» (1957–72), «Українська Радянська Енциклопедія» (1959–65), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–72), «Пам'ятки України» (1969–72, 1982–92), «Український історико-географічний збірник» (1971–72). 1963 захистив докторську дисертацію з монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині 17 ст.» (1959). Ш. – дослідник широкого діапазону, його наук. інтереси були зосереджені гол. чин. на вивченні соц.-політ. проблем історії України 17–20 ст. Виховав чимало молодих істориків, всіляко підтримував ініціативи, спрямовані на поглиблене висвітлення минулого України.

М. Крикун (Львів).

ШЕДЕЛЬ ЙОГАНН-ГОТФРІД (бл. 1680 – 10(21).2.1752) – видатний укр. будівничий. За походженням німець. Н. у Вандсбеку поблизу Гамбурга (Німеччина). З 1713 працював у Російській імперії. Представник стилю бароко. 1716–26 продовжував розпочате Дж.-М. Фонтане будівництво палаців *О. Меншикова* в Петербурзі та в Оранієнбаумі (тепер Ломоносов). 1729–30 у Москві роз-

почав будівництво дзвіниці Донського монастиря. З 1730 працював у Києві. Збудував корпус Київ. академії на Подолі (1732–40), велику дзвіницю *Киево-Печерської лаври* (1731–45), для спорудження якої частково використав перероблений проект архітектора Ф. Васильєва. Ш. приписують також надбудову дзвіниці Софійського собору (1744–48) та спорудження муру з брамою митрополита Рафаїла Заборовського (1746–48) на тер. Софійського собору. Помер у Києві.

В. Александрович (Львів).

ШЕЇН ОЛЕКСІЙ СЕМЕНОВИЧ (1662 – 12.2.1700) – моск. полководець, боярин (з 1682), генерал-симус. 1680–81 – воєвода у Тобольську, 1683–84 – в Курську. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. Був головнокомандувачем під час 2-го спільного походу моск. і укр. військ на Азов (див. *Азовські походи 1695–96*), потім керував укріпленням міста і відбив напади кримських татар і ногайців на Азов (1697). Під час 1-ї подорожі *Петра I* за кордон Ш. був призначений головнокомандувачем моск. армії та очолював воєнні прикази – Пушкарський, Іноземний, Рейтарський. 1698 придушив повстання стрільців у Москві.

І. Підкова (Львів).

ШЕКЕРИК-ДОНИКІВ ПЕТРО (20.4.1889 – р. см. невід.) – укр. громад.-політ. діяч. Н. у с. Голлове Косівського повіту в Галичині. Отримав початкову освіту. Був одним з організаторів і керівників січового руху на Гуцульщині. Визначний діяч Української радикальної партії. Після початку *Першої світової війни 1914–18* організував набір до лав *Легіону українських січових стрільців* на Гуцульщині. 1918–19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*, обраний до зем. та шкільної комісії. Чл. президії сел.-радикального клубу УНР та Сел.-радикальної партії. Виступав на вічах на Гуцульщині та Покутті з роз'ясненням позиції Сел.-радикальної партії щодо зем. реформи. У складі делегації ЗУНР узяв участь в засіданнях *Трудового конгресу України* в Києві, обраний до складу ряду комісій. Навесні 1919 як чл. комісії оборони виїздив на фронт у р-н Вінниці. Після відходу УГА і уряду ЗУНР-ЗО УНР за Збруч працював у вінницькому ревкомі. Наприк. 1919 після повернення на Покуття заарештований рум. властями і вивезений до Бухареста, де перебував до 1920. У 1920-х жив у Зх. Україні. 1928–30 був послом до польськ. сейму. 1939 заарештований рад. органами та вивезений до Сибіру, де, ймовірно, і загинув. Автор оповідань про опришків.

О. Павлишин (Львів).

ШЕЛЕСТ ЙОСИП (Василь, р. н. невід. – 1768) – запорізький козак, керівник гайдамацького заго- ну під час нац.-визвол. повстання *Коліївщини 1768*.

Ш. сформував у *Холодному Яру* гайдамацький загін, який діяв проти польс. шляхти на Черкащині. Восени 1768 захоплений у полон польс. каральним загоном і за наказом київ. воєводи Й. Стемпковського страчений у містечку Кодні (тепер Житомирський р-н Житомирської обл.). На думку деяких дослідників, Ш. помер напередодні Коліївщини.

ШЕЛЕСТ ПЕТРО ЮХИМОВИЧ (14.2.1908 – 22.1.1996) – укр. парт. і рад. діяч. Н. у с. Андріївці (тепер Балаклійський р-н Харківської обл.) у сел. родині. Згідно з розповідями батька, його рід виводиться від козац. сотника (ймовірно, Василя Ш., одного з гайдамацьких лідерів). Змалку працював на різних роботах у радгоспі «Уланівка» на Полтавщині. З 1923 – робітник-ремонтник, пом. машиніста паровоза на залізничній ст. Основа, потім – слюсар Харківського паровозоремонтного заводу. З 1927 Ш. навчався в Ізюмській рад.-парт. школі, став секретарем Бровського райкому комсомолу (Харківська обл.). 1928 вступив у КП(б)У. Направлений на навчання у Харківський комуністичний ун-т ім. Артема, згодом навчався в Інженерно-еконімічному ін-ті Харкова. 1932–36 працював змінним інженером, заст. начальника, нач. цеху на Маріупольському металургійному комбінаті, одночасно вчився в Маріупольському металургійному ін-ті (закінчив 1935). 1935–37 служив у Червоній армії. 1937–40 працював нач. цеху та виробництва, гол. інженером на Харківському заводі «Серп і молот». З 1940 – на парт. роботі: секретар Харківського міськкому КП(б)У з питань оборонної пром-сті. Під час рад.-нім. війни 1941–45 – зав. відділом оборонної пром-сті Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б), парторг ЦК на заводах у Саратові, заст. секретаря Саратовського обкому партії з оборонної пром-сті. Протягом 1948–54 Ш. очолював заводи у Ленінграді й Києві. 1954 обраний другим секретарем Київ. міськкому КП України. З лютого 1957 – перший секретар Київ. обкому КП України. З 1954 – чл. ЦК КП України. З лютого 1957 – перший секретар Київ. обкому КП України. У серпні 1962 обраний секретарем ЦК КП України, у грудні 1962 – головою Бюро ЦК КП України з пром-сті й будівництва. З липня 1963 – перший секретар ЦК КП України. Своїй кар'єрі завдячував підтримці з боку *М. Хрущова* і *М. Підгорного*, хоча 1964 разом з *М. Підгорним* відіграв важливу роль в усуненні *М. Хрущова* від влади (у чому пізніше розкаювався). 1966 введений до складу Політбюро ЦК КПРС, 1966–72 став чл. Президії Верховної Ради СРСР; 1966–72 – чл. Політбюро ЦК КП України, 1963–72 – чл. Президії Верховної Ради УРСР 10.5.1972 звільнений з посади першого секретаря ЦК КП України «у зв'язку з переведенням на іншу роботу» – заст. Голови Ради Міністрів СРСР.

Роль Ш. в укр. історії суперечлива. Під час перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ придушував прояви дисидентського руху в Україні. 1968 Ш., боючись поширення антирад. настроїв в Україні, став одним з ініціаторів введення військ країн-членів Варшавського Договору до Чехо-Словаччини для придушення «Празької весни» 1968. З ін. боку, Ш. прийшов до влади на хвилі повоєн. «українізації» парт. та держ. апарату в Українській РСР і підвищення ролі укр. парт. еліти у керівництві СРСР. Час його перебування на посту першого секретаря ЦК КПУ (1963–72) став періодом найвищого піднесення автономного курсу укр. керівництва. Ш. намагався відстоювати екон. інтереси України перед моск. центром, виступав за надання Україні більших прав у внутр. та зовн. екон. політиці. На тлі загальної політики русифікації й советизації вагомими були його виступи на захист прав укр. мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів і книжок, захистив від звинувачення в націоналізмі окремих укр. діячів культури (зокрема, *О. Гончара*, *І. Дзюбу*). Деякі зх. дослідники (*Я. Пеленський*, *І. Лисяк-Рудницький*, *М. Саварин*) вважали, що поява книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» була інспірована самим Ш. і відбивала його погляди та позицію укр. рад. керівництва – припущення, яке, однак, не знайшло документального підтвердження. Лінія Ш. на проведення автономного курсу, природно, дратувала моск. парт. лідерів. Мотивуючи відставку Ш., *Л. Брежнев* закидав йому надмірну самостійність у вирішенні питань, у «місництві та проявах націоналізму». Книга Ш. «Україна наша радянська» (1970) зазнала гострої парт. критики (журн. «Комуніст України», 1973, №4) за «ідеологічні помилки», зокрема, за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самотності УРСР. Видана накладом 100 тис., вона була вилучена з продажу та бібліотек. У квітні 1973 Ш. був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправлений на пенсію. Ш. заборонили оселитися в Україні, перебував під постійним негласним наглядом. З 1974 до 1985 працював головою дослідно-виробничого КБ на авіазаводі у Підмосков'ї. 1989 перервав вимушене мовчання і почав давати інтерв'ю у пресі й на телебаченні. 1995 видав свої спогади «...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС» (1995). Помер у Підмосков'ї. 13.6.1996 урна з прахом Ш. була перепохована у Києві на Байковому кладовищі.

П. Панченко (Київ), Д. К. (Львів).

ШЕЛУХИН (Шелухін) СЕРГІЙ (літ. псевд. С. Павленко, 1864 – 25.12.1938) – укр. громад.-політ. діяч, юрист і письменник. Н. на Полтавщині. Працював у суд. органах різних міст України. З 1905 брав участь в укр. нац. русі, 1909–14 редагував разом із *М. Шаповалом* журн. «Українська хата»,

співпрацював з ін. укр. періодичними виданнями, зокрема: «Літературно-науковий вісник», «Українська жизнь», «Дзвони». Належав до Союзу українських автономістів-федералістів (згодом – Української партії соціалістів-федералістів). З квітня 1917 обраний до складу Української Центральної Ради від Херсонщини. У лютому–квітні 1918 – Ген. суддя УНР, міністр суд. справ в уряді В. Голубовича. У період Гетьманату – чл. Держ. Сенату. На поч. травня 1919 призначений головою укр. делегації на мирних переговорах щодо підписання мирного договору з рад. Росією. У грудні 1918 – лютому 1919 Ш. виконував обов'язки міністра юстиції в уряді В. Чехівського. Входив до складу укр. делегації на Паризькій мирній конференції 1919–20. 1921 змушений емігрувати у Чехо-Словаччину. Викладав право в Українському вільному ун-ті і Українському пед.-іст. ін-ті ім. М. Драгоманова у Празі. Професор УВУ, деякий час був деканом правничого (юрид.) ф-ту ун-ту. Помер у Празі. Автор наук. праць з іст.-правових питань «Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою» (1926), «Історико-правові підстави української державності» (1929) та ін.

ШЕЛЯГ – назва срібних білонних та мідних монет, що в різні епохи перебували на грош. ринку укр. земель. У літописах згадується, що поляни сплачували данину хозарам Ш. На думку деяких дослідників, Ш. – слов. назва соліда або ін. золотої монети цього типу. Першими срібними монетами типу шилінга (в укр. землях носили назву «шеляга») були випуски Тевтонського ордену, поморські (поморські) та ін. емісії. Перші польськ. та лит. Ш. з'явилися в Україні внаслідок грош. реформи короля Стефана Баторія в 1579 (дорівнював 6 динаріям і складав $\frac{1}{3}$ польськ. гроша). Маса Ш. становила 1,130 г (0,180 г чистого срібла). 1627 карбування Ш. на монетних дворах Речі Посполитої було припинене, але на тер. держави масово завозилися з Пруссії та прибалтійських володінь Швеції (у т.ч. Ш., підроблені у місті Сучава; див. *Сучавська підробка*). 1659–66 відбулася масова емісія мідних Ш. (боратинок) вагою 1,3 г. Карбування Ш. (у зв'язку з наростанням інфляційних процесів) було відновлене лише 1749 і з перервами велося до 1792. Невелика кількість Ш. була випущена 1774 австр. властями для галицьких земель. У 19 ст. – народна назва рос. копійки в Україні. Лічба монет велася на копи (кіпники). Одна копа дорівнювала 50 Ш. (копійкам).

Р. Шуст (Львів).

ШЕМЕТ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1873–1933) – укр. громад.-політ. діяч. Н. на хуторі Олександрівка біля Лубен (тепер Полтавська обл.). Брат С. Шемета. Активний учасник укр. нац.-визвол. руху кін. 19 – поч. 20 ст. Навчався у Лубенській та Петерб. гімназіях, потім – у Петерб.

та Київ. ун-тах на природничому ф-ті. За участь у студ. русі тривалий час знаходився під наглядом поліції. Протягом 1900–01 позбавлений права в'їзду до Київської, Чернігівської губ. та суміжних із ними міст Полтавщини. Входив до Братства Тарасівців. За участь у студ. заворушеннях висланий до Лубен. З 1902 – чл. Лубенської міськ. думи. 1902 Ш. разом із М. Міхновським став засновником Української народної партії, яка стояла на державницьких позиціях і відстоювала ідею повної незалежності України. У листопаді–грудні 1905 видавав у Лубнах першу в Наддніпрянській Україні укр. газ. «Хлібороб». 1905 обраний депутатом І Держ. Думи, де входив до складу Укр. парламентарної громади. За підпис «Виборзької відозви» заарештований, перебував у в'язниці до 1908. Деякий час служив інструктором із тютюництва в Лохвицькому повіті. 1915–16 очолював групу укр. інтелігенції, яка добилася відкриття приватної укр. гімназії у Києві. У квітні 1917 на Всеукр. нац. конгресі Ш. було обрано депутатом Української Центральної Ради від Полтавської губ. У червні 1917 виступив одним з ініціаторів створення Української демократично-хліборобської партії. Під час Гетьманату брав активну участь у різних депутаціях до П. Скоропадського з вимогами проведення більш послідовної нац. політики. Залишився на території України, окупованій більшовиками. З 1919 працював в УАН. У кін. 1920 – на поч. 1930-х зазнав переслідувань від більшовицького режиму. У 1930-х репресований.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

ШЕМЕТ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (псевд. Михайленко; 1882–1917) – укр. політ. діяч. Закінчив Лубенську чоловічу гімназію, потім юрид. ф-т Київ. ун-ту. Один із найдіяльніших чл. Української народної партії. 1903–05 перебував у Швейцарії, Австрії, Франції. Видавав і перевозив зі Львова заборонену літ-ру в підросійську Україну. За зберігання нелегальної літ-ри та антиурядову агітацію знаходився під наглядом поліції. У листопаді–грудні 1905 брав участь у виданні газ. «Хлібороб». Наприк. 1917 покінчив життя самогубством.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

ШЕМЕТ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1875–1957) – укр. громад. і політ. діяч. Н. на Полтавщині. Брат В. Шемета. Закінчив Технологічний ін-т у Петербурзі. У Петербурзі очолював Укр. студ. громаду. 1900 заснував культурне т-во «Родина». З 1902 – провідний діяч Української народної партії. Влітку 1917 був одним з організаторів Української партії хліборобів-демократів. У квітні 1918 належав до ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому проголошено гетьманом України П. Скоропадського. У період Гетьманату виступав за українізацію гетьманського уряду, але

не підтримував ідеї збройного повстання проти П. Скоропадського. З 1919 перебував у еміграції в Австрії. 1920 разом з В. Липинським заснував об'єднання укр. монархістів-гетьманців – Український союз хліборобів-державників, належав до провідних діячів гетьманського руху. 1920–25 Ш. – співред. журн. «Хліборобська Україна». В еміграції Ш. – особистий секретар П. Скоропадського. Згодом жив у Австралії. Був одним із засновників Союзу укр. організацій Австралії. Помер в Австралії.

ШЕМ'ЯЧИЧІ – київський рід. Нашадки Дмитра Шем'яки (р. н. невід. – 18.7.1453) – великого князя моск. (1446–47). Після смерті Дмитра Ш. його син Іван (у 1454) і вдова (у 1456) емігрували до Великого князівства Лит., де отримали Рильськ і Новгород-Сіверський; Іван Дмитрович Ш. (р. н. невід. – бл. 1485). Його син Василь Ш. (рр. н. і см. невід.) у 1500 перейшов на службу до Івана III Васильовича. Отримав у володіння відвойовані у Литви Путивль і Радогощ, а також Малий Ярославець і низку волостей на р. Угрі. Брав участь у багатьох військ. акціях великого кн. моск., зокрема в поході на підтримку М. Глинського (1508). 1517–18 звинувачений у держ. зраді, але був виправданий. 1523 знову схоплений за тим же звинуваченням. Помер в ув'язненні 1529. Зі смертю його дітей рід Ш. перестав існувати.

О. Русина (Київ).

ШЕПАРОВИЧ ЕДМУНД (1889–1967) – укр. військ. діяч, майор Української галицької армії. Син Ф. Шепаровича. Учасник Першої світової війни, ротмістр австр. кавалерії. З 1918 перебував на службі в УГА. Очолював запасний кінний полк у Стрию, а з червня 1919 – командант першої кінної бригади УГА. З лютого 1920 командував 3-м Галицьким кінним полком у Червоній українській галицькій армії. На поч. квітня 1920 полк під командуванням Ш. виступив проти більшовиків і зайняв Тернопіль. Звідти Ш. разом із полком вирушив у повстанський рейд, який завершився 6.5.1920 об'єднанням з частинами Армії УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка. В еміграції Ш. жив у Відні, де і помер.

І. Підкова (Львів).

ШЕПАРОВИЧ ФЕЛІКС (1865–1917) – австр. військ. діяч, ген.-майор. Н. на Стрийщині (тепер Львівська обл.). Учасник Першої світової війни 1914–18. 1914–15 командував бригадою під час оборони Перемишльської фортеці. 1915 потрапив у рос. полон. Помер у таборі для військовополонених у Сибіру. Два сини Ш. Едмунд (див. Е. Шепарович) та Фелікс Шепарович (молодший; поручник-літун УГА; п. – січень 1920) служили в Українській галицькій армії та Армії УНР.

ШЕПЕЛЬ ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (1888 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. 1910 закінчив піхотне юнкерське уч-ще. У роки Першої світової війни 1914–18 перебував на фронті, ком. піхотних підрозділів рос. армії, підполковник (1917). На службі в укр. армії з кін. 1917. У грудні 1918 відряджений до Західноукраїнської Народної Республіки, де очолив бойову групу «Крукевичі» Галицької армії. Брав участь у боях з польськ. військами у складі 8-ї Самбірської бригади. У травні 1919 групи Ш. під час загального наступу польськ. військ було відрізано від осн. сил і змушено перейти кордон Чехо-Словаччини. Перебував у таборі інтернованих галицьких частин у Німецькому-Яблінному. Невдовзі через Карпати й Буковину нелегально прибув до Кам'янець-Подільського, де приєднався до Армії УНР. Деякий час служив у Вишкільській армії, згодом – ком. навч. підрозділу Спільної юнацької школи. З грудня 1919 Ш. перебував у таборах для інтернованих частин УНР у Польщі. Під час польськ.-рад. війни 1920 воював на більшовицькому фронті у складі 2-ї Волинської дивізії, очолював 4-у Сіру бригаду. Частина під командуванням Ш. особливо відзначилася в обороні Шепетівки на рубежі Збруча, де стрімким контрударом зі Скали розгромила і відкинула авангардні підрозділи Червоної армії. На поч. серпня 1920 бригада Ш. у районі Чорткова, прикриваючи відхід Волинської дивізії, відбила кілька потужних атак противника. За бойові заслуги підвищений у ранзі до ген.-хорунжого (1920). З грудня 1920 перебував у таборі для інтернованих вояків УНР у Каліші. Обирався чл. правління Укр. станиці.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ШЕПЕЛЬ ЯКІВ (1894–1921) – укр. повстанський отаман періоду визвол. змагань 1917–21. Н. на Літинщині (Поділля) у сел. родині. Мав початкову освіту. На поч. Першої світової війни 1914–18 мобілізований у рос. армію. 1917 створив повстанський загін на Літинщині, який налічував бл. 500 кіннотників. Під час 1-го Зимового походу взаємодіяв з частинами Армії УНР під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка. 1.11.1920 загін Ш. вибив денікінців із Вінниці. У січні 1920 відмовився від пропозиції про співпрацю з денікінським полк. Переваловим. У березні 1920 загін Ш. діяв на Вінниччині, Літинщині та біля Хмельника. Згодом Ш. емігрував до Польщі. Брав участь у 2-му Зимовому поході 1921 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Після його завершення повернувся на Літинщину. Убитий більшовицьким агентом неподалік Літина (тепер Вінницька обл.).

А. Пономаренко (Вінниця).

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРЕЙ (29.7.1865 – 1.11.1944) – видатний укр. церк., культ. та громад. діяч, митрополит Укр. греко-католицької цер-

кви (митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський), граф. Н. у с. Прилбичі (тепер Яворівського р-ну Львівської обл.). При хрещенні отримав імена Роман, Олександр, Марія. Походив із давнього укр. боярського роду, який наприк. 18 ст. був колонізований. Початкову та середню освіту здобув удома та в гімназії Св. Анни у м. Кракові (Польща). Після закінчення 1883 гімназії деякий час перебував на військовій службі, але через хворобу змушений був її залишити. Навчався на юрид. ф-ті Краківського та Вроцлавського ун-тів. 19.5.1888 здобув наук. ступінь доктора права. 1887 здійснив подорож в Україну та Росію, під час якої познайомився з філософом В. Соловйовим та істориком В. Антоновичем. 28.5.1888 вступив до монастиря отців василіян у Добромилі. У чернетві прийняв ім'я Андрей. Згодом студював філософію та теологію у Кракові. Після закінчення навчання отримав наук. ступені доктора теології та доктора філ. 22.8.1892 був висвячений на священника у Перемишлі, згодом – магістр новиків (молодих ченців) у Добромилі (1892–96), а з 20.6.1896 – ігумен монастиря Св. Онуфрія у Львові. Деякий час був проф. теології у Кристинополі (тепер м. Червоноград Львівської обл.).

1899 імп. Франц Йосиф I іменував Ш. станіславським єпископом, а папа римський Лев XIII затвердив це рішення (хіротонія відбулася 17.9.1899). Після смерті митрополита Ю. Сас-Кубновського Ш. 17.12.1900 був номінований галицьким митрополитом. Інtronізація відбулася 17.1.1901 у соборі Св. Юра у Львові. Ш., будучи депутатом Галицького союму і чл. Палати панів австр. парламенту у Відні, відстоював інтереси укр. населення Галичини. У січні 1906 Ш. очолював делегацію до імператора Франца Йосифа I, яка поставила питання про надання українцям рівних прав з ін. народами Австро-Угорської монархії.

Ш. підтримував розвиток освітньо-культурного життя у західноукр. землях, чим сприяв пробудженню нац. свідомості укр. населення. 1901 підтримував Сецесію укр. студентів Львів. ун-ту. 1902 митрополит поставив питання про необхідність відкриття укр. гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), а 1910 на засіданні палати панів вимагав створення укр. ун-ту у Львові. Дбав про орг-цію фахової підготовки молоді. З цієї метою сприяв становленню і розвитку хліборобської школи у с. Коршів та садівничої школи у с. Миловаці. Ш. сприяв і розвитку укр. культури. 1905 заснував церк. музей (згодом перейменовано у Нац. музей ім. митрополита А. Шептицького). Завдяки піклуванню Ш. у музеї зібрано одну з найбільших у Європі збірок іконопису. На кошти митрополита придбано будівлю, в якій розмістилася художня школа О. Новаківського, а також майстерні М. Сосенка та О. Куриласа. Ш. надавав стипендії молодим укр. митцям для здобуття худож. освіти у кращих навч.

закладах Європи. 1903 заснував Народну лічницю, яку 1930–38 перетворили на сучас. шпиталь. Ш. був ініціатором і засновником Зем. банку у Львові (1910), підтримував діяльність укр. культурно-просвітницьких т-в «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Ш. приділяв постійну увагу організації та розвитку нац.-реліг. життя у західноукр. землях. З його допомогою велося будівництво духовної семінарії у Львові, засновано бібліотеку станіславської Капітули. 1901 заснував чин Св. Теодора Студита, 1913 запросив до Галичини чин Редемптористів, які прийняли сх. обряд і створили свою гілку. Опікувався також жіночими згромадженнями Сестер Пресвятої родини, студиток, милосердя, Св. Вікентія, Св. Йосифа, священномученика Йосафата. Скликав синоди та конференції єпископату греко-католицької церкви. Важливою була екуменічна та унійна діяльність Ш. У цих справах він двічі відвідав Росію (1907, 1912) та Білорусь. Заснував Рос. католицьку церкву. Створив апостольський вікаріат для вірних греко-католицької церкви у Боснії, 1908 направив туди для місійної діяльності ченців-студитів. 1907 Ш. добився призначення єпископа для США, а 1912 і для укр. поселенців у Канаді. 1910 брав участь у Євхаристійному конгресі в Монреалі. Ш. був ініціатором Велеградських з'їздів (1907–27), у Бельгії створив сх. гілку ордену бенедиктинців.

Після окупації на поч. Першої світової війни Львова рос. військами митрополит Ш. був 18.9.1914 заарештований і вивезений спочатку до Києва, а згодом – до Росії, де утримувався у Новгороді, Курську та Суздалі. Після Лютневої революції 1917 звільнений.

1917 провів низку заходів, спрямованих на поширення і зміцнення католицької церкви в Росії. У березні 1917 організував у Петрограді синод Рос. католицької церкви і призначив о. Леоніда Федорова екзархом для католиків візант. обряду в Росії. Перебуваючи у Києві, митрополит призначив о. Михайла Цегельського екзархом для католиків візант. обряду в Україні. У Києві налагодив контакти з провідними діячами *Української Центральної Ради*.

У вересні 1917 Ш. повернувся до Львова і відразу включився у політ. життя краю. 28.2.1918 у Палаті панів виступив з промовою, в якій відстоював право всіх націй імперії на самовизначення з урахуванням етногр. факторів та підтримував укладення у Бересті мирного договору з УНР (див. *Берестейський мир 1918*). З жовтня 1918 – чл. *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 інтернований польськ. властями. 16.12.1920 здійснив поїздку до Рима, звідти поїхав на візитацію укр. поселень у Пн. та Пд. Америці. У своїх виступах обстоював ідею незалежності та соборності України, засуджував окупацію Польщею Галичини і ліквідацію укр. держав-

ності у західноукр. землях. Після повернення у кін. вересня 1923 Ш. заарештовано та інтерновано у м. Познані. Лише після особистого звернення рим. папи Пія XI його звільнили, і в січні 1924 Ш. повернувся до Львова.

У міжвоєн. період продовжував роботу з розбудови греко-католицької церкви. За ініціативою Ш. було засновано Львів. греко-католицьку академію (1928), Богословське наук. т-во (1929), Укр. католицький ін-т церк. з'єднання ім. митрополита Рутського (1939). Продовжуючи унійну діяльність, відновив роботу Голландського унійного апостолату, у Бельгії – сх. гілку ордену бенедиктинців, започаткував унійний рух в Англії.

В умовах польськ. окупації Галичини постійно залишався оборонцем укр. населення. Засуджуючи насильницьку колонізацію краю, дискримінацію укр. шкільництва, антиукр. нац. політику, репресивні акції уряду в Галичині та Волині в 1930, Ш. намагався консолідувати політ. сили укр. суспільства. Ш. неодноразово звертався до керівників Польськ. держави, добиваючись припинення «*Пацифікації*». 24.7.1933 митрополит разом з ін. єпископами підготував (видав) послання, в якому зазджувався штучний голод, організований більшовиками в Україні. Важливе місце в діяльності митрополита у ці роки займав захист прав православно населення Волині, Холмщини, Підляшшя та Посяння. 2.8.1938 склав листа, в якому було заявлено протест проти переслідувань православних віруючих на цих землях. Після звернення Ш. та ін. церк. діячів до папи рим. Пія XI польськ. влада припинила нищення православних церков. У березні 1939 митрополит вітав проголошення незалежності *Карпатської України*.

Після приходу більшовицьких військ у Зх. Україну в умовах переслідування УГКЦ (закривалися духовні навч. заклади, монастирі, церк. видання тощо), незважаючи на слабе здоров'я і похилий вік, Ш. намагався відстоювати права церкви і вірних перед новою владою. У своїх зверненнях до молоді, батьків, ченців Ш. закликав до цілеспрямованої праці, вірності ідеалам церкви. Передбачаючи наростання репресій проти церкви, митрополит таємно 22.12.1939 висвятив на єпископа свого наступника – ректора Львів. духовної семінарії о. Й. Сліпого. У жовтні 1939 Ш. призначив екзархів для вірних візант. обряду, що проживали на тер. Радянського Союзу: єп. М. Чарнецького для Волині та Полісся, о. К. Шептицького для Росії та Сибіру та ін.

На поч. рад.-нім. війни 1941–45 митрополит Андрей вітав відновлення укр. державності і створення уряду Української держави – *Українського державного правління* на чолі з Я. Стецьком (лист Ш. від 1.7.1941). 1941 Ш. очолив *Українську Національну Раду*, а 1944 – Всеукр. Нац. Раду. Митрополит негативно ставився до нім. окупаційного режиму.

Засуджуючи переслідування євреїв, звернувся з протестом щодо нищення єврейського населення у Галичині до рейхсканцлера Г. Гімmlера. За згодою Ш. значна кількість євреїв переходувалась у греко-католицьких монастирях і навіть у митрополичій резиденції. 21.11.1942 було видано пастирський лист митрополита «Не убий», в якому містилися заклики до примирення політ. сил укр. суспільства, засуджувалися політ. вбивства і містилися застереження про відлучення від церкви організаторів і виконавців подібних злочинів. Під час Другої світової війни Ш. ставив питання про об'єднання всіх християн України навколо Київ. патріархату у єдності з Рим. престолом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів церкви та укр. інтелігенції. Помер митрополит 1.11.1944. Похований у крипні собору Св. Юра у Львові.

Р. Шуст (Львів).

ШЕПТИЦЬКИЙ АТАНАСІЙ (світське ім'я – Антоній; 1686 – 1746) – укр. церк. діяч 18 ст., митрополит Київ. уніатської церкви. Походив із старовинного укр. боярського роду. Н. у с. Вошанці на Самбірщині (тепер Львівська обл.). 1703 під впливом дядька В. Шептицького вступив до новоїату отців василіян в Уневі. Богословську освіту здобув у Львів. колегії. З 1710 – священник. 1713 іменований архімандритом в Уневі, одночасно помічником єпископа Львівської, Галицької та Кам'янець-Подільської єпархії. 1715 став архімандритом в Уневі. У вересні 1715 митрополит Л. Кишка висвятив Ш. на львів. єпископа. Ш. дбав про освіту духовенства, утримував на власні кошти чотирьох кандидатів до священства у папській Колегії у Львові. Розпочав будівництво собору Св. Юра у Львові. 1717 заснував братство при цьому соборі. 1728 став митрополитом. 1732 відкрив друкарню в Уневі. Добився утворення єдиного «Руського чину Св. Василя Великого», що сприяло піднесенню василіянського шкільництва і книгодрукування. Боровся проти переходів вірних сх. обряду на лат. і з цієї метою добився від папи римського Климента II булли, що забороняла ці переходи. Ш. провів розмежування єпархій Київ. митрополії. Помер у Львові.

Р. Шуст (Львів).

ШЕПТИЦЬКИЙ ЛЕВ (23.8.1717 – 2–1.5.1779) – греко-католицький митрополит Київський і всієї Русі. Походив із старовинного укр. шляхетського роду Шептицьких. Навчався у Львові, а згодом – у Римі, де вивчав цивільне і церковне право. Після повернення на батьківщину вступив до чину василіян. Упродовж кількох років виконував обов'язки митрополичого проповідника. З 1743 – архімандрит у Мелечі. 1748 став єпископом Львівським, Галицьким і Кам'янецьким. Значну увагу приділяв підвищенню освітнього рівня духівництва, планував відкрити духовну семінарію у Львові. Продов-

жував спорудження собору Св. Юра у Львові. З 1762 – помічник митрополита Володковича, з 1768 – адміністратор у митрополії. 1778 став митрополитом Київським, але невдовзі захворів. Помер у Радомишлі.

Р. Шуст (Львів).

ШЕРЕГІЙ ЮРІЙ АВГУСТИН (16.1.1907 – 25.5.1990) – видатний організатор театр. життя, режисер, актор, драматург, історик закарпатського театру. Н. у с. Дурино (Свалявський р-н Закарпатської обл.). 1926 закінчив Ужгородську гімназію, 1930 – філ. ф-т Карлового ун-ту в Празі. Засновник, актор і режисер аматорського гуртка «Верховина» в Празі (1927–30) і театр. студії «Веселка» в Ужгороді (1931). 1931–34 працював в аматорських театр. гуртках Хуста і Великого Бичкова. 1934–39 – фундатор і режисер першого укр. профес. театру Закарпаття, діяльність якого мала великий вплив на нац. відродження народу. Після окупації Карпатської України угор. військами в березні 1939 емігрував до Югославії, де працював режисером і актором аматорських театрів русинів-українців. 1942–43 – директор, режисер і актор укр. драм. студії в Празі, у червні–серпні 1942 – головний режисер укр. театру-студії у Львові. З вересня 1942 до липня 1944 – засновник і адм. директор «Підкарпатського театру» в Дрогобичі. Після закінчення Другої світової війни жив у Чехословаччині. Працював режисером у театрах Братислави, Пряшева (1946–58), Кошице (1947–54), Комарно. Викладав у філії акторської академії в Кошице і школі мистецтв у Братиславі. Протягом життя здійснив 255 постановок, зокрема, майже 200 муз. вистав. У постановці Ш. йшли «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Маруся Богуславка», «Сорочинський ярмарок», «Ой не ходи, Грицю», «Хмара» та ін. Виступав і в провідних ролях у своїх постановках. Автор драм. творів: «Нова генерація» (1929), «Голодний» (1934), «Слово і серце» (1934), «Рафі-Мафі – божок гніву, або з Ужгороду до Абіссинії і назад» (1935), «Часи минають» (1938) та ін. Переклав 28 п'єс і оперет на укр. та словацькі мови, писав спогади, статті, рецензії. Автор «Нарису українських театрів Закарпатської України до 1945 року» (1993) – своєрідної енциклопедії театр. життя Закарпаття у міжвоєн. і воєн. періоди. Помер у Братиславі (Словачина).

О. Луцький (Львів).

ШЕРЕМЕТЄВ БОРИС ПЕТРОВИЧ (25.4.1852 – 17(28).2.1919) – моск. полководець і дипломат, ген.-фельдмаршал (з 1901). 1706 першим у Моск. державі отримав графський титул. Н. у Москві. З 1871 служив при царському дворі. 1884–86 Ш. брав участь у переговорах і укладенні «Вічного миру» 1886 з Польщею. Під час *Азовських походів 1895–96* командував моск. армією, яка

діяла спільно з укр. полками на чолі з гетьманом *І. Мазепою* у пониззі Дніпра. 1887–99 очолював моск. дипломатичні місії до Речі Посполитої, Австрії та на о. Мальту. Брав участь у *Північній війні 1700–21*. Протягом 1701–05 командував військами у Лівонії, де здобув ряд перемог над швед. армією. У *Полтавській битві 1709* здійснював командування всією піхотою моск. армії. 1710 війська Ш. захопили Ригу. Очолював головні сили моск. армії у *Прутському поході 1711*. 1715–17 командував корпусом у Померанії і Мекленбурзі.

І. Підкова (Львів).

ШЕРЕМЕТЄВ ВАСИЛЬ БОРИСОВИЧ (бл. 1622 – 13.11.1682) – моск. держ. і військ. діяч, боярин (з 1653). З серед. квітня 1654 направлений моск. урядом до Києва на допомогу *Б. Хмельницькому*, однак прибув до гетьманської ставки тільки в січні 1655. 1655–56 і 1658–60 командував моск. військами в Україні. Брав участь в *Охматівській битві 1655*. Вів боротьбу проти гетьмана *І. Виговського*. Влітку 1660 очолював моск. армію в битві під Чудновом на Житомирщині, в якій вона зазнала поразки від польськ. військ під командуванням Яна II Казимира. Сам Ш. потрапив у полон до кримських татар, де пробув 21 рік. У листопаді 1681 був викуплений моск. урядом.

І. Підкова (Львів).

ШЕРЕР ЖАН-БЕНУА (Йоганн-Бенедикт; 1.9.1741 – 1824) – нім. і франц. історик, географ, економіст. Н. у м. Страсбургі. Освіту здобув у ун-тах Страсбурга, Ієни і Лейпцига. Деякий час був аташе франц. посольства в Петербурзі. 1808–24 – проф. Тюбінгенського ун-ту. Автор книг «Найстаріший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів» (1774), «Історія торгівлі Росії з поясненнями» (1778; з розділом «Торговля Малоросії, або України»), «Анали Малоросії, або Історія запорізьких і українських козаків» (1788). Праця «Анали Малоросії» була першим у західноєвропейській науці заг. оглядом географії та історії України. Ш. з симпатією ставився до укр. народу, прославляв його волелюбність, відзначав заслуги укр. козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочівників.

Я. Ісаєвич (Львів).

ШІСТДЕСЯТНИКИ – умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених в Україні, які на поч. 1960-х (звідси і назва) в епоху десталінізації та хрущовської «відлиги» своїми творами і активною громад. діяльністю намагалися відроджувати нац. свідомість, боролися за збереження укр. мови та культури, сприяли демократизації сусп.-політ. життя в республіці.

Усвідомлення укр. творчою молоддю злочинної суті комуністичної системи сприяло її звільненню

з-під впливу ідеологічних догм «соціалістичного реалізму», підвищувало статус загальнолюдських цінностей та ідеалів. Формування світогляду Ш. відбувалося під впливом гуманістичної культури Заходу, ознайомлення з якою сприяло зростанню зацікавлення до надбань власної культури, історії та традицій укр. народу. Ш. у своїх творах намагалися говорити про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані у часи сталінізму і які хвилювали тогочасне укр. суспільство.

Найвідомішими представниками Ш. були поети і прозаїки М. Вінграновський, В. Голобородько, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іваничук, І. Калинець, Г. Кириченко, Л. Костенко, Б. Мамайсур, Ю. Мушкетик, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Симоненко, Г. Тютюнник, В. Шевчук; художники А. Горська, П. Заливаха, В. Зарещкий, В. Кушнір, Г. Севрук, Л. Семикіна; режисери С. Параджанов, Ю. Ільєнко, Л. Осика; перекладачі Г. Кочур та М. Лукаш.

На поч. 1960-х діяли клуби творчої молоді – київ. «Супутник» (голова – Л. Танюк) і львів. «Пролісок» (голова – М. Косів), які стали центрами громад. діяльності Ш. У клубах відбувалися літ. зустрічі, вечори пам'яті, театр. постановки, де молоді митці формували власний світогляд та світобачення своїх слухачів і читачів.

Із 1963 розпочалася хвиля ідеологічних звинувачень на адресу Ш., насамперед у націоналізмі. Влада розгорнула кампанію цькування Ш. у пресі, на засіданнях спілок та різноманітних зібраннях. Партійні та карні органи забороняли, а потім і розганяли літ.-мистецькі зустрічі та творчі вечори Ш., закривали клуби творчої молоді. Поступово більшість Ш. була позбавлена можливості видавати свої твори, їх звільняли з роботи, проти них влаштовувалися провокації.

Деякі Ш. під тиском влади пристосувалися до нових умов і перейшли на офіц. позиції. Проте більшість Ш. не змирилася і мужньо відстоювала свої переконання, їхні твори продовжували з'являтися у самвидаві, та вже замість суто культурологічних проблем усе частіше аналізувалися питання сусп.-політ. життя, зокрема колоніального становища республіки у складі СРСР та необхідності створення організованого визвол. руху.

Із серед. 1960-х Ш. розпочали формування політ. опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні, зокрема як чл. *Української гельсінської групи*.

П. Панченко (Київ), І. Підкова (Львів).

ШИЛО СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) – сотник гайдамацького загону під час нац.-визвол. повстання у Правобережній Україні – *Коліївщини 1768*. У червні 1768 повстанці на чолі з Ш. через відмову тур. влади видати польськ. шляхтичів, які знайшли

притулок на землях, що належали Османській імперії, здобули м. Балту (тепер Одеська обл.). Тур. уряд використав ці дії гайдамаків як привід для початку рос.-тур. війни 1768–74. Даних про подальшу долю Ш. в іст. джерелах немає.

ШИМОНОВИЧ ЮРІЙ, молодший (Семигигонський Юрій Елеутер; р. н. невід. – між 28.2.1708 і 13.3.1711) – видатний укр. маляр кін. 17 – поч. 18 ст., гравер. Син *Ю. Шимоновича-старшого*. Н. у Львові. Навчався в Академії Св. Луки в Римі, з 1682 – академік. 1683 повернувся з Італії. З 1686 постійно працював при дворі польськ. короля *Яна III Собеського* у Варшаві та Вілянуві під Варшавою. Очолював місцеву малярську школу, у якій вчилися маляри із західноукр. резиденції короля, зокрема Жовкви. Виконував різноманітні малярські роботи для численних королівських резиденцій, зокрема намалював у Вілянувському палаці чотири плафони на теми пір року та фрескову декорацію однієї з кімнат на міфологічну тематику. Ймовірно, виконав немало портретів членів королівської родини, проте достовірні роботи цього жанру відомі лише з графіки. Створив головний вівтар уніатського костюлу Святої Анни (1699) у Кракові, гол. вівтар костюлу Святого Хреста та вівтарі Святих Роха і Себастьяна у Варшаві (жоден не зберігся). З графічних робіт Ш. відомі: цикл репродукцій втрачених фресок Лазаро Бальді в палаці Одескальки (1682), теза С. Гозія та два портрети короля Яна III Собеського (погрудний та кінний), портрет єпископа К. Бжостовського. Помер, ймовірно, у Варшаві. Ш. – єдиний тогочасний укр. маляр, який здобув систематичну європ. освіту і перейшов на позиції європ. мист. традиції.

В. Александрович (Львів).

ШИМОНОВИЧ ЮРІЙ, старший (р. н. невід. – 15.4.1690) – укр. маляр 2-ї пол. 17 ст. Батько *Ю. Шимоновича-молодшого*. Можливо, вчився в Європі, тривалий час працював у різних місцях, ніде не затримуючись довго. Бл. 1648 у Львові одружився з сестрою відомого маляра Івана Корунки, внаслідок чого увійшов до середовища провідних львів. малярів. 1651 намалював ікону Богородиці для костюлу в Чудці біля Жешува (Жешув, костюл Різдва Богородиці), яка вказує на досконале володіння особливостями поширеного у Польщі варіанта малярства західноєвроп. традиції. У 2-й пол. 1660-х – на поч. 1670-х жив у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). 1667 виконав малюнок до гравюри посмертного панегірика (з портретом) коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького (виданий 1667 у Кракові). 1673 намалював мініатюру «Воскреслий Христос» для фронтисписа пом'яника миськ. церкви Різдва Христового у Станіславі. Можливо, автор портрета короля *Яна III Собеського*, відісланого в подарунок великому герцогу тос-

канському до Флоренції. У серпні 1675 отримав титул сервітора короля Яна III Собеського й у 1680 переселився до його резиденції в Яворові (тепер Львівська обл.), де до самої смерті виконував функції віта. Ш. був першим із західноукр. малярів 2-ї пол. 17 ст., чия творчість зазнала значного впливу західноєвроп. мист. культури.

В. Александрович (Львів).

ШИНКАР МИКОЛА ЛАРІОНОВИЧ (р. н. невід. – листопад 1920) – укр. військ. діяч. Під час *Першої світової війни 1914–18* – штабс-капітан 11-го Фінляндського полку 7-ї рос. армії. З 1917 перебував на службі в укр. війську, сотник Армії УНР. У травні 1917 став учасником 1-го Всеукр. військ. з'їзду. Обраний до Всеукр. ради військ. депутатів, яка стала складовою частиною *Української Центральної Ради*. У грудні 1917 після відставки підполк. В. Павленка призначений нач. Київ. військ. округу. У січні-лютому 1918 – головкомандувач республіканських військ на протибільшовицькому фронті. З 22.4.1918 Ш. був губ. комендантом Київщини (пом. – отаман Андрієнко). За доби Гетьманату очолював на Звенигородщині повстанські загони, які виступали проти влади гетьмана *П. Скоропадського*. 30.11.1918 Ш. на чолі військ. загону захопив Полтаву. Вчинив у місті погром гетьманської адм-ції, під час якого загинуло бл. 100 укр. старшин. Належав до провідних чл. лівої течії УПСР – «боротьбистів». Виступав за повалення влади *Директорії УНР* збройним шляхом. 1919 підняв на Полтавщині повстання проти *Директорії УНР*. Загинув у боях з частинами Дієвої армії у листопаді 1920 неподалік від Умані.

І. Підкова (Львів).

ШИРОЦЬКИЙ (Шероцький) КОСТЯНТИН ВІТАЛІЙОВИЧ (псевд. К. Ладиженко; 26.5(7.6).1886 – 13.9.1919) – історик мистецтва, шевченкознавець. Н. у с. Вільшанка-Бершадська (тепер Крижопільський р-н Вінницької обл.) у сім'ї священика. Закінчив Тульчинську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Кам'янець-Подільську худож.-пром. школу, де навчався у В. Розвадовського. Виїхавши до Петербурга, закінчив Археол. ін-т (1911) та іст.-філол. ф-т ун-ту (1912). 1908–09 – чл. правління гуртка українознавства при ун-ті, де виступав з мистецтвознавчими рефератами, які згодом оформляв у вигляді наук. розвідок. З 1911 – дійсний чл. Рос. археол. т-ва. 1913 залишений при ун-ті як професорський стипендіат. 1914–15 читав лекції для студентів у клубі «Наша школа», заснованому при укр. громаді. Протягом усіх років перебування в Петербурзі енергійно збирав матеріали, що стосувалися укр. культури. Його виписки склали цінні тематичні збірки, що зберігаються в архіві Нац. музею укр. мистецтва. Був ініціатором розписування церкви в

с. Білоусівці Гайсинського повіту, де служив на парафії його батько. 1914 відбув у 3-місячну подорож по Італії, перервану через воєнні події. Вхідив до правління Благодійного т-ва видання дешевих і корисних книжок. Став одним із фундаторів видавничого т-ва «Друкарь» (1916). 1917 був комісаром Городенківського пов. у Галичині від Тимчасового уряду. Виїхавши до Києва, взяв участь в орг-ції Секретаріату освіти Центральної Ради, згодом – Міністерства нар. освіти, де спочатку завідував худож.-пром. відділом, потім – секцією охорони пам'яток старовини й мистецтва. Чл. Укр. наук. т-ва. Публікувався в «Записках» НТШ, журн. «Сяйво», «Українская жизнь», «Искусство в Южной России», «Наше минуле», «Книгарь». Автор розвідок про мистецьку спадщину Т. Шевченка: «К. Брюллов і Т. Шевченко» (1913), «Гравюри Т. Шевченка» (1914), «Т. Шевченко як ілюстратор» (1914); Г. Левицького, В. Тропініна – «Дещо з української творчості артиста-майлора Тропініна» (1914). Видав нариси з історії декоративного мист. України «Художественное убранство украинского дома» (1913, 1914), «Буковина и ее прошлое» (1915), «Иллюстрированная история Галичины» (1915), перший путівник по мистецьких пам'ятках Києва «Київ» (1917, перевид. 1994). Уже напередодні смерті закінчив курс історії укр. мист. у 2-х т. (доля рукопису невідома). Ш. належить багато статей з історії укр. і рос. малярства, мист. укр. стародруків, про писанки, архітектурні пам'ятки, археол. розкопки тощо. Систематично рецензував поточну мистецтвознавчу літ-ру. Ввів у наук. обіг велику кількість цінних фактичних даних.

С. Білокін (Київ).

ШИШМАНОВ ІВАН ДИМИТРОВ (22.6(4.7).1862 – 22.6.1928) – болг. літературознавець і фольклорист, громад. діяч. Н. у м. Свиштов (Болгарія). Закінчив пед. уч-ще у Відні. Вищу освіту здобув у Ієнському, Женевському і Лейпцизькому ун-тах. 1888 присвоєно наукову ступінь доктора філософії. Ш. – один із засновників Софійського ун-ту, професор ун-ту (з 1894). 1903–07 – міністр освіти Болгарії. Завдяки його зусиллям і під його редакцією з 1889 почало виходити серійне наук. видання «Збірник народної творчості, науки і літератури». Займався дослідженнями в галузі гуманітарних наук, зокрема фольклору, етнографії, історії л-ри, психології. Значну увагу приділяв вивченню болг. нац. Відродження. Підготував численні праці, присвячені болг. будителям – о. Паїсію Хилендарському, Н. Рильському, Н. Бозвелі, Ю. Венеліну, В. Априлову, Г. Раковському, І. Базову та ін. Ш. був дійсним чл. Болгарської АН, чл.-кор. Сербської АН та Югославської АН і мистецтв, а також чл. ряду наук. зарубіжних т-в. Активно займався громад. діяльністю – обирався головою Спілки болг. учених, письменників і художників, головою Спілки

болг. читалень; очолював болг. пен-клуб. Зі студентських років Ш. був тісно пов'язаний з укр. середовищем. Був добре знайомий з *М. Драгомановим*, одружився на його дочці Лідії. Підтримував тісні контакти з укр. культ. і громад. діячами – *І. Франком*, *М. Павликом*, *Лесею Українкою*, *В. Гнатюком*, *К. Студинським*. У наук. працях Ш. неодноразово торкався укр. проблематики, передусім укр.-болг. відносин. 1914 опублікував болг. мовою працю «Т. Шевченко – його творчість і його вплив на болгарських письменників перед визволенням» (в перекладі укр. мовою «Роля України в болгарським відродженні», 1916). 1907 обраний почесним професором Харківського ун-ту, з 1914 – дійсний чл. НТШ у Львові. Після підписання *Берестейського миру 1918* очолив болг. дипломатичну місію у Києві. 7.5.1918 Ш. вручив вірчі грамоти гетьманові України *П. Скоропадському*. Після захоплення Києва більшовиками у березні 1919 повернувся до Софії. Підтримував тісні контакти з укр. політиками і вченими, що опинилися в еміграції. 1926 обраний головою Укр.-болг. т-ва, яке очолював до кінця свого життя. Помер в Осло, похований у Софії.

В. Чорній (Львів).

ШКОЛА СІЧОВА – система навч. закладів, відкритих і утримуваних на кошти Війська Запорізького Низового. Перша початкова Ш. с. була відкрита 1576 (в межах сучас. м. Новомосковська Дніпропетровської обл.). З 1602 існувала як монастирська при Самарському монастирі. Напередодні зруйнування Січі на землях Війська Запорізького існувало бл. 44 початкових шкіл. 1659 на *Чортомлицькій Січі* було відкрито середню школу. Вона мала назву Січова центральна. У ній навчалось 50 малолітніх і бл. 30 учнів старшого віку (молодиків). Подібні школи існували майже в усіх козац. паланках. 1754 на Січі була відкрита вища спец. школа. У ній готували полкову старшину, тлумачів, військ. канцеляристів для паланок. Заслуженою славою користувалась відкрита на Січі школа «вокальної музики та церковного співу». У ній навчалося бл. 30 учнів. Запорізькі козац. школи носили чітко виражений нац. характер. Навчання у них велось укр. мовою. Вихованці вчилися читати, писати, рахувати, вивчали Закон Божий, відвідували заняття з музики і співу, оволодівали доступними для їхнього віку військ.-фізичними вправами.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ШКУРУПІЙ ГЕО (Георгій) ДАНИЛОВИЧ (20.4.1903 – 8.12.1937) – укр. поет і прозаїк. Н. у Бендерах (тепер Молдова) у сім'ї залізничника. Дитинство минуло на Поділлі, де його мати працювала вчителькою. 1920 закінчив 2-гу Київ. класичну гімназію. 1920–21 вчився на мед. ф-ті Київ. ун-ту, згодом деякий час студював у Київ. ін-ті зовн. від-

носин. Служив на залізниці, був редактором і сценаристом Київ. кінофабрики. Літ. дебют Ш. відбувся 1920 у літ.-мистец. альманасі «Гроно». Ранні поетичні зб. позначені впливом футуризму. У них Ш. маніфестував революц. розрив з усіма укр. літ. традиціями, фетишував техніку. 1920-х з'являються зб. поезій – «Психотези. Вітрина третя» (1922), «Барабани. Вітрина друга» (1923), «Жарини слів» (1925), поеми «Море» (1927), зб. «Для друзів-поетів – сучасників вічності» (1929). Звертаючись до сусп.-політ. мотивів доби, оперував абстрактними соціологічними образами, романтичними метафорами, вводив у текст прозаїзми тощо. Належав до «Аспанфуту». У «Комункульті» (1927) спільно з *М. Семенком* пропагував пан-футуристичні погляди. Активно друкувався у періодиці («Вир революції», «Шляхи мистецтва», «Глобус», «Гроно», «Семафор у майбутнє», «Життя і революція», «Червоний шлях», «Літературна газета», «Більшовик» та ін.). З 1925 виступав як прозаїк. Автор зб. гостросюжетних оповідань «Переможець дракона» (1925), «Пригоди машиніста Хорна» (1925), а також прорадянсько-тенденційних новел «Штаб смерті» (1926), «Січневе повстання» (1928), «Зруйнований полон», «Страшна мить» (1930); зб. «Монгольські оповідання» (1930); романів «Двері в день» (1929), «Жанна-Батальйонерка» (1930); повісті «Міс Андрієна» (1934). З 1930 Ш. очолював київ. філію «Нової генерації», став ред. «Авангарду-альманаху пролетарських митців «НГ». 1930 їздив по селах з бригадами колективізаторів. Своє враження від побаченого описав у поемі «Зима» (1934), в якій висловив своє неприйняття колективізації, засудив репресивні заходи щодо укр. селянства. У грудні 1934 заарештований за безпідставним звинуваченням у приналежності до київ. групи укр. націоналістично-терористичної контрреволюц. орг-ції ОУН. Висунуті звинувачення Ш. заперечував. 27.4.1935 на засіданні військ. трибуналу Ш. засуджено на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із конфіскацією майна. В ув'язненні перебував на Соловецьких островах. 25.11.1937 «особлива трійка» УНКВД по Ленінградському округу засудила Ш. до найвищої міри покарання – розстрілу. 8.12.1937 розстріляний. У 1957 реабілітований.

І. Роздольська (Львів).

ШЛЕМКЕВИЧ МИКОЛА (1894–1966) – укр. публіцист, громад. і політ. діяч. Н. у с. Пилявій Буцацького пов. в Галичині. Навчався у Віденському ун-ті. 1915 вивезений рос. окупаційною владою до Сибіру. Під час укр. рев. повернувся до України. 1918–19 проживав у Києві, був секретарем ред. «Робітничої газети». Після захоплення більшовиками Києва переїхав на Звенигородщину, де вчителював у сільськ. школах. 1919 повернувся у Галичину, згодом продовжив навчання у Віденському

ун-ті. 1926 здобув звання доктора філософії. 1928–29 навчався у Сорбонні. Після повернення у Галичину зближився з *Фронтом національної єдності*: був чл. проводу ФНЕ й ідеологом «творчого націоналізму». З цих позицій критично виступив проти ідеології і тактики *Організації українських націоналістів*. Редагував двотижневик (з 1936 – кварталник) «Перемога». Після приходу рад. військ у Зх. Україну навесні 1940 нелегально перебрався у нім. зону окупації. 1941–44 – головний ред. львів. відділу Укр. в-ва. З 1945 – в еміграції: спочатку в Австрії і Німеччині, а з кін. 1940-х – у США. Організатор укр. політ. структур в еміграції – Українського національно-демократичного союзу (УНДС), Союзу українських національних демократів та Української національної ради. Засновник і ред. (1953–66) журн. «Листи до приятелів», який став органом ліберально-демократичної думки серед укр. еміграції. Відомий як автор книжок «Загублена українська людина» (1954), «Галичанство» (1958) і «Вершки життя і творчості» (1958).

Д. Кушплір (Львів).

«ШЛЯХ З ВАРЯГІВ У ГРЕКИ» («Грецький шлях») – назва основного водного торг. шляху *Київської Русі*, що зв'язував пн. райони країни з пд. рус. землями і Скандинавські країни з Візант. імперією. Опис шляху є в «Повісті минулих літ» і в творі візант. імператора *Константина VII Багрянородного* «De administrando imperio» («Про управління імперією»; складений 943–953). Виник у кін. 9 – на поч. 10 ст. Починався в околицях сучас. Стокгольма, проходив Балт. морем, Фінською затокою, по Неві, Ладозькому та Ільменському озерах, далі – по Ловаті й Зх. Двіні та їхніх притоках до Дніпра, потім по Дніпру в Чорне море, далі повз о-в Св.Євферія (Березань), вздовж зх. Чорномор. узбережжя до Константинополя. На цьому шляху стояли міста Новгород, Смоленськ, Любич, Родня, Кічкас, Олешня. Рус. купці, які долали шлях із Києва до Константинополя за 30–40 днів, возили у Візантію хліб, ремісничі вироби, срібло в монетах, рабів, хутро, мед, віск, а також товари зі Скандинавії й Прибалтики (зброю, бурштін). Із Пд. по Дніпру везли вина, прянощі, фрукти, дорогі тканини, ювелірні вироби, скляний посуд. Мав велике значення для розвитку і внутр. торгівлі, сприяв налагодженню різноманітних зв'язків окремих східнослов. племен та прискоренню їх держ. об'єднання навколо Києва. Найбільше значення мав у 10 – 1-й третині 11 ст. Був зв'язаний з ін. водними шляхами Київської Русі – Прип'ятсько-Бузьким, який вів до Європи, і Волзьким, який виводив в Арабський халіфат. У 11–12 ст. внаслідок хрестових походів, які встановили зв'язки зі Сх. через Середземне море, цей шлях втратив своє значення.

О. Кривошій (Запоріжжя).

«ШЛЯХИ» – назва укр. журналів. 1) Студентський журн., орган Укр. студ. союзу. Виходив у Львові з квітня 1913 до березня 1914 спочатку як двотижневик, з 1914 – як щомісячник. У виданні та редагуванні журналу брали участь Р. Заклинський, О. Когут, Ю. Охримович. Вийшло 13 номерів. Журнал стояв на позапартійних позиціях, відстоював ідею незалежності України, багато місця відводив висвітленню життя укр. студентства в Австро-Угорщині, його просвітньої діяльності та матеріального становища, сприяв політ. вихованню молоді. З виданням співпрацювали М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, М. Павлик. Журн. став «першим професійним студентським органом». Припинив існування через фін. труднощі. 2) Літ.-наук. і сусп.-політ. двотижневик, з 1917 – щомісячник, орган *Легіону українських січових стрільців* (УСС). Виходив зшитками з грудня 1915 до 1918 за фін. підтримки Пресової квартири УСС. Ред. – Ф. Федорців. Журн. містив багато поезій, повістей, публіцистики на стрілецьку тематику, популярні стрілецькі пісні, нариси про бойовий шлях УСС. У виданні співпрацювали С. Белей, Д. Вітовський, М. Голубець, Д. Донцов, Р. Купчинський, О. Назарук.

В. Благий (Львів).

ШЛЬОЦЕР АВГУСТ ЛЮДВІГ (5.7.1735 – 9.9.1809) – нім. історик, публіцист і статистик. Н. у м. Гагштадт. Навчався у Віттенберзькому і Геттінгенському ун-тах. 1761 на запрошення Г. Міллера приїхав до Росії. 1761–67 працював у Петерб. АН, ад'юнкт (1762). Почесний чл. Петерб. АН (1765) та Т-ва історії і старожитностей рос. (1804). Ш. – один із авторів «норманської теорії». Вів наук. поємику з М. Ломоносовим, сприяв публікації «Історії Російської» В. Татищева. Повернувшись до Німеччини, обіймав посаду проф. Геттінгенського ун-ту, викладав історію та статистику. Ш. – автор робіт з давньорус. граматики, історії, палеографії. Осн. праця – «Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою, звірені, перекладені та пояснені А.Л. Шльоцером» (тт. 1–5, Геттінген, 1802–09; рос. видання СПб., 1808). В останні роки діяльності визнав і доводив автентичність «Слова о полку Ігоревім». Праці Ш. мали великий наук. резонанс у рос. та укр. історіографії 2-ї пол. 18–20 ст.

О. Мазур (Львів).

ШМИГЕЛЬСЬКИЙ АНДРІЙ (Шмигельський Андрух; 1866–1920) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, селянин. Н. у с. Залужжя Збарзького пов. (тепер Тернопільська обл.). Належав до Рус.-укр. радикальної партії. Ш. став співзасновником (1899) і провідними діячем *Української соціал-демократичної партії*. Один з організаторів сел. страйків 1902 в Збарзькому пов. У вересні 1907 обраний як кандидат від УСДП до Галицького сой-

му, став першим соціал-демократом у соймі. Співробітник галицьких періодичних видань – «Народ», «Земля і воля». 1918–19 – депутат *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19* від пов. Збараж. Входив до Виділу УНРади, заст. Президента, член адм. та зем. комісій. У складі делегації УНРади 22.1.1919 брав участь в урочистому проголошенні Акта Злуки ЗУНР і УНР в Києві та в роботі *Трудового конгресу України*. Помер у Проскурові (тепер Хмельницький).

О. Павлишин (Львів).

ШМІДТ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (Карл-Ернст; 15.5.1877 – 3.12.1937) – історик, мистецтвознавець. Академік АН УРСР (1921). Н. у Петербурзі. 1894 закінчив класичну гімназію, 1900 – іст.-філ. ф-т Петерб. ун-ту. Після завершення університетського курсу був залишений для підготовки до викладацької діяльності. З 1901 по 1904 – стипендіат Рос. археол. т-ва. 1904–08 жив у Петербурзі, працював над магістерською дисертацією. З 1908 – вчений секретар Петерб. ун-ту. Восени 1912 очолив кафедру теорії та історії мистецтв іст.-філ. ф-ту Харківського ун-ту (до 1920). Читав лекції з історії мистецтва народів Стародавнього Сх., Балканських країн, історії візант. та християнського мистецтва. Ш. був блискучим знавцем мистецтва античності, Візантії, епохи Відродження, визнаним авторитетом рос.-візант. мистецтвознавчої школи. У харківський період своєї діяльності створив теорію циклічного розвитку мистецтва, яка принесла йому широку популярність. Досліджував психологію образотворчого мистецтва, музеєзнавство, історію мистецтва України, проблеми охорони пам'яток мистецтва та старовини. 1921 завідував музеєм дитячої творчості. 1921–24 – голова археол. комісії і археол. комітету АН УРСР, директор Київ. археол. ін-ту. 1924–30 – директор Рос. ін-ту історії мистецтв (Ленінград). 1933 був заарештований і засуджений (відбував заслання в Казахстані та Узбекистані). У серпні 1934 був удруге заарештований у Ташкенті й пізніше розстріляний. Реабілітований посмертно.

О. Павлова (Харків).

ШНАЙДЕР АНТОН (псевд. – Сарторіус; 12.6.1825 – 25.2.1880) – галицький краєзнавець. Н. у с. Вільшаниці (тепер с. Велика Вільшаниця Золочівський р-н Львівської обл.) у сім'ї нім. колоніста. Збирав матеріали до археол. карти та до історії міст і сіл Галичини. Іст. документи, що їх зібрав і згрупував в алфавітному порядку (за темами і назвами місцевостей), зберігаються у відділі рукописів Львів. бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та в держ. архіві Кракова і Краківського воєводства Польщі (фонд «Теки Шнайдера»). Оpubлікував «Енциклопедію краєзнавства Галичини» (тт. 1–2, літери А–Б, 1868–74), де вміщено нариси про населені пункти Галичини, окремі вулиці й будинки Львова,

етнограф. матеріали. Склад перший путівник з описом іст. пам'яток Львова (1871, 1875).

Я. Ісаєвич (Львів).

ШНУРОВОЇ (Мотузної) КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА (культура бойових сокир) – велика етнокультурна спільність пам'яток, створених племенами, які жили в Сх., Центр. і частково Пн. Європі у кін. 3 – 1-й пол. 2 тис. до н.е. Виділяють бл. двох десятків локально-хронологічних груп або культур, напр., саксонсько-тюринзька в Німеччині, чесько-моравська в Чехії, злотська, межановіцька на тер. Польщі, човникоподібних сокир і поодиноких поховань у Прибалтиці й суміжних р-нах та ін. На тер. України існувало кілька культур: підкарпатська (басейн верхньої і середньої течії Дністра і частково Сяну), городоцько-здовбицька (від сіл Городок та Здовбиця Рівненської обл. у Зх. Волині), стрижівська (від поселення Стрижів-Стжижув у Зх. Побужжі, а також Люблінщині); середньодніпровська (у середній і верхній течії Дніпра і Подесенні). Вони представлені численними поселеннями, ґрунтовими і курганными захороненнями, майстернями крем'яних знарядь і кам'яних сокир. У різних р-нах основою господарства було скотарство, в деяких місцях, напр., у Зх. Побужжі, важливу роль відігравало землеробство. Були поширені полювання та збиральництво. У Зх. Волині існували майстерні з виробництва кам'яних сокир, серпів, накопчиків списів, які йшли на обмін із сусідніми племенами Центр. і Пд.-Сх. Європи. У племен Ш. к. к. існували розвинені патріархально-родові відносини, зароджувалась майнова нерівність між сім'ями, з'являлись дорогі привізні бронзові та срібні прикраси. В духовній культурі поширені різні традиційні реліг. вірування: культ чоловічих предків роду, культ зброї, різні форми прикладного мистецтва, зокрема шнуровий орнамент на глиняному посуді. Складним є питання походження, іст. долі та етнічної приналежності носіїв Ш. к. к. Існують різні, протилежні за змістом концепції, зокрема про початок їхнього формування в степах Сх. Європи або в підгірських районах Німеччини. Населення Ш. к. к. не було однорідним за походженням. Основу його в Сх. Європі склали племена ямної, середньодніпровської культур, певною мірою традиції тріпільської культури, в Центр. Європі – культур лійчастого посуду, кулястих амфор. Деяка спільність у матеріальній і духовній культурі різних груп населення Ш. к. к. пояснюється занепадом землеробства, розвитком скотарства у зв'язку з погіршенням кліматичних умов і впливами зі степового Півдня Сх. Європи.

М. Пелецишин (Львів).

ШОВКУНЕНКО ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (9(21).3.1884 – 12.3.1974) – відомий укр. художник, дійсний чл. АМ СРСР (1947), Академії архі-

тектури (1950–56). Н. у Херсоні. 1901–08 навчався в Одеському худож. уч-щі К. Костанді та Г. Ладиженського, 1909–17 – в Петерб. АМ у В. Савинського. 1916–19 брав участь у виставках Т-ва пд.-рос. художників. 1926–35 викладав в Одеському худож. ін-ті, з 1936 – проф. Київ. худож. ін-ту, де працював до 1965. Ш. прекрасно володів технікою живопису маслом, проте віддавав перевагу акварелі. Написав портрети Г. Арбінської (1924), П. Тичини (1940), І. Ле, В. Заболотного (обидва – 1942), М. Рильського (1944–45), А. Богомольця (1945), С. Ковпака (1945), М. Литвиненко-Вольгемут (1947) та ін. Один із творців індустріального пейзажу – цикли акварелей «Одеський суднобудівний завод» (1929–30), «Дніпробуд» (1930–32), «Луганський паровозобудівний завод» (1936); краєвидів України («Повінь. Конча-Заспа», 1954; «Дуби», 1953), Молдови, Башкирії, Кабардино-Балкарії.

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ (справж. прізвище, ім'я та по батькові – Рабинович Шолом Нохумович; 18.2.(2.3.)1859 – 13.5.1916) – видатний єврейський письменник. Н. у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) у родині дрібного крамаря. Дитячі роки минули у невеличкому містечку Воронкові Полтавської губ. Навчався в хедері – єврейській початковій реліг. школі, де вивчав лише Талмуд. Згодом під впливом новоеврейської просвітницької літератури займався і загальною освітою, навчався у повітовій школі. З 1876 працював домашнім учителем у єврейського магната Елімелеха Лоева. 1880–82 працював громад. рабином у Лубнах. 1887–90, 1893–1905 жив у Києві, де займався торг. справами. Після єврейських погромів у жовтні 1905 в Києві переїхав до Львова. Ш. багато подорожував. Він відвідав Женеву, Лондон, Варшаву, Вільно, Берлін та інші міста світу, де виступав перед своїми читачами. 1907–14 жив в Італії та Швейцарії. 1915 переїхав до Нью-Йорка, де і помер. Літ. діяльність Ш. розпочалася наприкін. 1870-х, коли у періодичних виданнях було опубліковано кілька кореспонденцій і статей староеврейською мовою – івритом. Перші художні твори – повість «Два камені» та оповідання «Вибори» (обидва – 1883). Тоді ж уперше підписався псевдонімом Шолом-Алейхем (єврейське вітання – «Мир Вам»). Поява Ш. знаменувала нову сторінку у розвитку новітньої єврейської прози. Головні герої Ш. – бідні «маленькі люди», які, незважаючи на важке, злиденне життя, оптимістично дивляться у майбутнє, з гумором оцінюють своє становище, вірять у справедливість та мудрість Творця. У памфлеті «Суд над Шомером...» (1888) виступив проти засилля бульварної літ-ри. Започаткував книжкову серію «Єврейську народну бібліотеку». Першими книжечками серії стали романи Ш. «Стемпеню» (1888) та «Йоселі-Соловей» (1890). Перший твір присвяче-

ний фундатору нової єврейської прози Менделє Мойхер-Сфоріму, якого Ш. називає «дідушем Менделє», а себе «онуком». Творчий зв'язок «дідуся» та «онука» простежується у життєписі єврейської громади, у майстерному володінні сатирою, у захисті прав принижених людей. У циклі «Менахем-Мендл» (1892–1909) Ш. карикатурно показав інший світ – світ наживи, спекуляцій, шахрайства. 1894 видав першу повість із широко відомого циклу «Тев'є-молочник» (1894–1914). Цей «сільський єврей» з грубою зовнішністю та ніжною душею стає одним із улюблених типів письменника. Герої дитячих оповідань Ш., незважаючи на безрадні умови життя, все ж посміхаються та жартують. Життя дітей відображено в повісті «Хлопчик Мотл» (1907–16), зб. «Оповідання для дітей» (1886–1916), «Пісня пісень» (1909–11). Останнім твором своєрідного триптиха (перші два – «Стемпеню» та «Йоселі-Соловей») з життя єврейської худож. інтелігенції став роман «Мандрівні зорі» (1909–11). Творчість Ш. забарвлена укр. колоритом. У творах подано описи української природи, використано укр. лексику, фольклор. Ш. написав десять романів, двадцять п'єс, сотні повістей та оповідань, багато статей. Твори письменника перекладені на десятки мов світу. Перше зібрання творів Ш. у 4-х томах вийшло у світ 1903. З нагоди 25-річного ювілею його літ. діяльності ювілейний комітет викупив права на видання творів Ш. у приват. видавців і передав їх автору. 1971–74 вийшло 6 т. Ш. у вид-ві «Художественная литература». Автор передмови – М. Бажан.

Ю. Бураков (Львів).

ШОС (Szos, від нім. Shcoss) – прями́й податок, що платили міщани у Речі Посполитій, в т.ч. на укр. землях, які входили до її складу у 15–18 ст. Спочатку стягувався міськ. владою на надзвичайні потреби міста, але бл. 1400 з'являється т.зв. шосовий збір, що йшов до королівської казни. Початково носив характер добровільного внеску з боку міськ. громади на побажання короля, однак вже на початку 15 ст. Ш. перетворився у податок, що сплачувала не громада загалом, а кожний міщанин зокрема. З 1456 встановлення Ш. залежало від сеймиків чи сейму. Об'єктом оподаткування було нерухоме майно (земля, будинки, товари, гроші тощо).

М. Капраль (Львів).

ШОСТАК – назва польс. срібної монети вартістю 6 грошів. Запроваджена в обіг польськ. королем Сигізмундом I Старим 1528. Маса – 12,4 г (4,63 г чистого срібла). З 1547 карбували лит. Ш. (маса 13,9 г, з них – 5,1 г чистого срібла). Після уніфікації грош. систем Польщі й Литви внаслідок грош. реформи Стефана Баторія Ш. за єдиною для Речі Посполитої монетною стопою було випущено у 1580. Масове карбування монет цього номіналу

відбувалося за Сигізмунда III Августа. Ш. був поширеною монетою на укр. ринку в кін. 16–18 ст.

Р. Шуст (Львів).

ШЛЕТ ГУСТАВ ГУСТАВОВИЧ (7.4.1879 – 23.3.1940) – філософ. За походженням поляк. Н. у Києві. Після закінчення гімназії (1898) навчався на фізико-математичному ф-ті Київ. ун-ту. За поширення соціал-демократичної літератури був виключений з ун-ту. 1901 продовжив навчання на іст.-філос. ф-ті. Після закінчення студій 1907 переїхав до Москви. Викладав у Нар. ун-ті Шанявського, на Вищих жіночих курсах. 1912–13 працював у Німеччині, Англії, Франції. 1916 захистив дисертацію «Історія як проблема логіки». З 1918 – професор Моск. ун-ту, 1923–29 – віце-президент Рос. академії худож. наук. Був організатором Ін-ту психології, Ін-ту наук. філософії, Кабінету етичної психології. Займався літ., філос., перекладацькою діяльністю, вільно володів 17 мовами. Ш. залишив значний наук. доробок. Зокрема, «Нарис з розвитку російської філософії» (1922), «Вступ до етичної психології» (1927); «Естетичні фрагменти» (1923) та ін. Через обвинувачення у створенні «цитаделі ідеалізму» в академії з 1927 не міг брати участі у наук. і громад. діяльності. 1935 заарештований, звинувачений у зв'язках з нацистами. 1937 засуджений на 10 років заслання без права листування у Томськ. Реабілітований 1956. Свою теорію Ш. будував на ґрунті ідей феноменології Е. Гессерля, вважаючи позитивним його зацікавлення питаннями логіки і філософії математики та намагання створити нову філософію як систему наук. знань. Наголошував принципи реалізму. Ш. першим із феноменологів звернувся до проблеми історії. Протягом історії емпіричні думки набирають рис абстракції, укладаючи зміст філос. знань, тому аналіз свідомості потребує іст. дослідження «сміслової» діяльності людини в мистецтві, науці, релігії тощо. Цікаві інтерпретації Ш., в яких репрезентоване вчення В. Гумбольдта про мову і де Ш. намагався звільнити його концепцію від психологізмів. Як естет, Ш. випередив свою епоху і сформулював осн. критерії демаркації предметів лінгвістики, поезики, мистецтвознавства. Ш. показав згубність для розвитку філософії будь-якої регламентації з боку держ. структур.

С. Вільчинська (Львів).

ШПИТАЛЬНИЙ (Больницький) ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР – чоловічий монастир, складова частина Києво-Печерської лаври. Розташовувався ліворуч від гол. брами. Заснував преп. Микола Святоша (чернігівський кн. Святослав) на поч. 12 ст. На території монастиря знаходилися два кам'яних храми: Троїцька надбрамна церква і на честь ікони Божої Матері «Всіх скорбящих радости». 1842 була влаштована лікарня на 32 ліжка з аптекою.

С. Білокінь (Київ).

ШРАГ ІЛЛЯ ЛЮДВИГОВИЧ (23.8.1847 – 11.4.1919) – громад. і політ. діяч, адвокат. Батько М. Шрага. Н. у м. Седневі Чернігівської губ. у родині лікаря, німця за походженням, що одружився з україночкою з роду Колодкевичів. Початкову освіту одержав у родині поміщиків Лизогубів. 1865 переїхав до Петербурга, де навчався на мед., згодом – юрид. ф-ті ун-ту. 1869 за участь у студ. заворушеннях його виключено з ун-ту і вислано на батьківщину під нагляд поліції. Під впливом О. Кониського і В. Антоновича приєднався до укр. нац. руху. Після захисту кандидатської дисертації у Київ. ун-ті працював присяжним повіреним на Чернігівщині. Обирався на різні посади у міськ. думі, Чернігівській земській управі. З 1897 належав до Загальної укр. безпарт. демократичної орг-ції, очолював її чернігівську громаду. У лютому 1905 Ш. входив до складу делегації, яка представила голові Кабінету міністрів Росії С. Вітте доповідну записку про скасування обмежень укр. слова. 1905–06 – заст. голови Союзу автономістів. 1906 обраний депутатом І Державної Думи від Чернігівщини. Очолював Укр. парламентську громаду, яка у Держ. Думі домогалася нац. автономії України, був одним з авторів проекту засад автономії, винесеного на розгляд Думи. Співпрацював у часописах «Український вестник» (видання укр. фракції), «Записках НТШ», «ЛНВ», «Раді». За підписання «Виборзької відозви» засуджений до 3-х місяців тюремного ув'язнення і позбавлений адвокатської практики. Повернувшись до Чернігова, став одним із засновників чернігівського т-ва «Просвіта», друкувався в «Земском сборнике» (Чернігів), «Юридическом вестнике» (Київ) та ін. часописах. Обраний мировим суддею, головою Чернігівського суду. Належав до Української радикально-демократичної партії. 1908 Ш. разом з Є. Чикаленком брав активну участь у створенні Т-ва укр. поступовців (ТУП), був заст. голови орг-ції. 1917 обраний до виконкому Чернігівської губ. ради об'єднаних громад. орг-цій. У квітні 1917 на Всеукр. нац. конгресі обраний чл. Української Центральної Ради, входив до складу комісії УЦР з розробки проекту статуту автономії України. З 9.3.1918 Ш. – почесний мировий суддя Чернігівського суд. мирового округу. З червня 1917 – чл. Української партії соціалістів-федералістів. За часів Української Держави йому була запропонована посада прем'єр-міністра, кандидатуру узгодили представники укр. партій з гетьманом П. Скоропадським, однак через стан здоров'я не зміг обійняти цю посаду. Помер у Чернігові, де знаходився під домашнім арештом більшовиків.

Т. Осташко (Київ).

ШРАГ МИКОЛА ІЛІЧ (4.5.1894 – 1.2.1970) – громад. і політ. діяч, історик права, економіст. Син І. Шрага. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Був одним із провідних діячів укр. громади в Москві.

У квітні 1917 – один з ініціаторів створення *Української партії соціалістів-революціонерів*, з липня 1917 – чл. ЦК партії, очолював ред. колегію парт. часопису УПСР «Боротьба». У квітні 1917 на *Всеукраїнському національному конгресі* обраний чл. *Української Центральної Ради* від Москви, з липня 1917 – чл. Малої Ради. З 28.6.1917 до 29.4.1918 – тов. голови УЦР. Під час відсутності *М. Грушевського* головував на заг. зборах УЦР, засіданнях Малої Ради. Чл. укр. делегації на *З'їзді народів Росії* у Києві, співголова з'їзду. Учасник Демократичної наради у Петрограді. Підпис Ш. стоїть під багатьма законами УЦР, зокрема про випуск держ. кредитних білетів УНР, про порядок видання законів, утворення Ген. суду тощо. У травні 1918 після розколу УПСР належав до т. зв. центральної течії, яка відстоювала держ. незалежність України. Після гетьманського перевороту був чл. Укр. нац. союзу. У період *Директорії УНР* – радник дипломатичної місії УНР у Будапешті. У 1920–24 жив у еміграції, тісно співпрацював з *М. Грушевським*, *П. Христюком*, *М. Чечелем*, був одним з організаторів і діяльних чл. «закордонної делегації» УПСР у Відні, співред. газ. «Борітеся – поборете». Брав участь у створенні Укр. соціологічного ін-ту у Відні. У вересні 1921 разом з *М. Чечелем* вів у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР *Х. Раковським* про повернення в Україну частини політ. діячів УПСР, науковців і легалізації партії укр. есерів. 1924 повернувся в Україну. Економіст у наркоматі зовн. торгівлі УСРР. 1928–31 працював у Т-ві працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. 1931 засуджений у сфабрикованій НКВД справі «Українського національного центру» до 6 років таборів. За деякими свідченнями, амністований під час Другої світової війни. З 1952 викладав у Харківському ін-ті нар. господарства, з 1966 – проф. на кафедрі економіки Львів. політех. ін-ту. Помер у Львові. Автор наук. досліджень з історії права, економіки: «Держава і соціалістичне суспільство» (1923), «Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи» (1924) та ін. *Т. Осташко (Київ)*.

ШРАМЕНКО ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (8.5.1878 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, вице-адмірал. 1897 закінчив Морський корпус. Служив на Далекому Сході, брав участь у китайській кампанії 1900–01, рос.-япон. війні 1904–05. З 1906 служив у Гол. морс. штабі, з 1911 – штаб-офіцер для доручень морс. міністра, з 1912 – виконуючий обов'язки генерала для доручень морського міністра, капітан 2-го рангу. У роки *Першої світової війни 1914–18* – капітан 1-го рангу Чорномор. флоту. З 1918 перебував на службі в Укр. військ.-мор. флоті. У березні 1918 – нач. відділу перевезень Чорномор. флоту. У період *Гетьманату* працював у мор. міністерстві, був головою ліквідаційної

комісії у справах транспортної флотилії. З 1919 – заст. мор. міністра УНР, нач. орг. відділу Укр. мор. генштабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ШРАМЕНКО МИКОЛА (1891–1974) – укр. військ. і політ. діяч, полк. Армії УНР. 1919–20 – заст. ком. Київ. дивізії. Учасник *Зимових походів Армії УНР 1919–20 і 1921*. В еміграції жив у Польщі, пізніше – Німеччині. Входив до складу *Української Національної Ради*, був її секретарем. Обіймав посаду міністра військ. справ екзильного уряду УНР.

ШРАМЕНКО СВЯТОСЛАВ (3.5.1893 – 24.6.1958) – укр. військ. діяч, контр-адмірал. Н. у Баку. Напередодні Першої світової війни закінчив Мор. корпус. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив на Балт. флоті. Після Лютневої революції 1917 включився у громад.-політ. діяльність. Став співзасновником Укр. військ.-мор. революц. штабу на Балтиці. Готував перехід на Чорне море бойових кораблів із зукраїнізованими екіпажами, зокрема крейсера «Светлана», есмінців «Україна» і «Гайдамака». На поч. 1918 прибув до Києва. 27.3.1918 увійшов до складу міністерства мор. справ, нач. гардемаринської школи. У квітні–червні 1919 – міністр мор. справ УНР, згодом вице-міністр, нач. оргвідділу Мор. Гол. штабу. Після інтернування укр. армії у Польщі перебував у таборах. Згодом оселився в Ченстохові, де очолював укр. громаду. З 1945 мешкав у Ерфурті (Німеччина), з 1950 – у США. Автор понад 200 праць з історії укр. визвол. змагань 1917–21, Укр. ВМФ. Помер у Філадельфії. *М. Литвин, К. Науменко (Львів)*.

ШТЕЙНГЕЛЬ (Штайнгель) ФЕДІР (Теодор) РУДОЛЬФОВИЧ (1870–1946) – укр. громад.-політ. і культ. діяч, дипломат. Н. у с. Городок Ровенського повіту. Походив із дворянського роду, барон. Навчався на природничому ф-ті Київ. ун-ту. 1902 заснував у своєму маєтку археол.-етногр. музей Волині, відкрив школу та лікарню, а також організував сел. кооператив. Займався археологією, досліджував могильники періоду Київської Русі у с. Студниці. 1906 обраний депутатом І Держ. Думи від Києва і входив до складу укр. парламентської фракції. Після заснування в 1907 у Києві УНТ Ш. був обраний заст. голови т-ва. З 1908 належав до *Т-ва українських поступовців*, входив до складу його Ради. Був чл. загальнорос. партії кадетів. Під час Першої світової війни (з літа 1915) Ш. очолював комітет Всерос. союзу міст Пд.-Зх. фронту, який надавав допомогу пораненим військовикам і біженцям із Галичини та Буковини, сприяв діяльності укр. початкових шкіл і гімназій, організовував притулки для дітей, що втратили батьків, видавав укр. мовою брошури практичного змісту

та ін. У березні 1917 обраний головою виконавчого комітету Київ. міськ. думи, який фактично був найвищим органом влади у місті. У квітні 1917 брав участь у роботі Всеукр. нац. конгресу, входив до складу президії. З 1917 – чл. *Української партії соціалістів-федералістів*. У період *Гетьманату* був призначений послом Укр. Держави в Німеччині. У міжвоєн. період жив у Зх. Україні. Після встановлення на західноукр. землях рад. влади виїхав до Німеччини. Помер у Дрездені.

ШТЕРНБЕРГ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (12.2.1818 – 8.9.1845) – укр. живописець-пейзажист і жанрист. Н. у Петербурзі. 1835–38 навчався у Петерб. АМ у проф. М. Воробйова. Щороку влітку протягом 1836–38 працював в Україні. 1838 познайомився з Т. Шевченком, став одним із найближчих його друзів. У Петербурзі Ш., живучи разом з Т. Шевченком на одній квартирі, виконав кілька портретів поета. Створив фронтиспис до першого видання «Кобзаря» – офорт «Кобзар з поводирем» (1840). Т. Шевченко присвятив Ш. поему «Іван Підкова» та перед його від'їздом до Італії подарував «Кобзар», на якому написав вірш «На незабудь Штернбергові» (1840). 1839–40 брав участь в експедиції В. Перовського в Оренбурзькому краї. Невдовзі виїхав як пенсіонер в Італію. Серед творів Ш. – «Пастушок» (1836–38), «Переправа через Дніпро під Києвом» (1837), «Садиба Г.С.Тарновського в Качанівці» (1837), «Малоросійський шинок» (1837), «Вид на Поділ у Києві» (1837), «Свячення пасок на Україні» (1838) та ін. Помер у Римі. Твори Ш. знаходяться у Київ. музеї укр. мистецтва, музеї Т. Шевченка у Києві, музеях Петербурга та Москви.

ШТІБЕР ЗДІСЛАВ (7.6.1903 – 12.10.1980) – польськ. мовознавець і філолог, славіст. Н. у Шакові біля Кракова. Закінчив слов. відділення Краківського (Ягеллонського) ун-ту. Учень відомих польськ. філологів Я. Лося, Я. Розвадовського і К. Нітша. Після захисту докторської дисертації (1929) і габілітації (1934) працював викладачем Краківського ун-ту. 1937–45 професор Львів. ун-ту. Після війни переїхав у Лодзь, з 1952 жив і працював у Варшаві. Дійсний чл. Польськ. академії (1945) і Польськ. академії наук. 1956–73 очолював Ін-тут слов'янознавства ПАН. Автор численних праць з діалектології і структури польсь., словацької, укр., чеської, лужицької, рос., сербо-хорватської мов, а також досліджень у галузі порівняльного слов. мовознавства. У своїх студіях поєднував фонетично-структурний підхід з філол. і лінгвогеогр. зацікавленнями. Як досвідчений діалектолог, надавав особливо значення взаємовпливу і взаємопроникненню слов. мов, особливо на пограниччі. Головні праці – «Стосунки споріднених лужицьких мов» (1934), «Генеа лясських говірок» (1934), «Способи утворення слов'янських перехідних говірок» (1938), «Фо-

нологічний розвиток польської мови» (1952), «Історична фонологія слов'янських мов» (1973), «Нарис порівняльної граматики слов'янських мов» (3 част., 1969–73), «Мовний світ слов'ян» (1974) та ін. Був одним із редакторів та укладачів 13-томного «Малого атласу польських говірок» (1957–70). Укр. тематикою зацікавився ще в міжвоєн. період, вивчаючи східнослов'янські діалекти. Підготував і опублікував чимало праць щодо діалектів лемків, бойків, гуцулів, для опрацювання яких організував кілька експедицій. Зібрані матеріали узагальнив у дослідженнях «Топономастика Лемківщини» (2 част., 1948–49), «Атлас мов давньої Лемківщини» (8 част., 416 карт, 1956–64). У зб. «Мовний світ слов'ян» (1974) багато уваги приділив укр. мові та її діалектам. В останні роки життя провів роботу над атласом бойківських говірок, словником гуцульських діалектів, атласом суміжних білорус. і укр. діалектів. Частина підготовлених Ш. матеріалів використана в «Атласі східнослов'янських говірок Білосточчини» (1980).

Л. Зашкільняк (Львів).

ШТОЛЮК МИРОН (Штола; р. н. невід. – 2.6.1830) – один із керівників руху карпатських опришків у 1820-х у Прикарпатті. Н. у с. Розтоки Косівського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). З 1817 очолював опришківський загін, який діяв у р-ні Косова, Вижиці й Кутова. 1829 Ш. схоплено і разом з побратимами Козиком і Циганом страчено у Вижиці (тепер місто в Чернівецькій обл.). Нар. легенди, перекази і пісні про Ш. зібрав і частково опублікував *І. Франко* в «Етнографічному збірнику» (т. 5, 1898).

ШТУЛЬ ОЛЕГ (Жданович; 1.7.1917 – 4.11.1977) – укр. політ. і військ. діяч. Н. у с. Лопатиці Овруцького р-ну на Житомирщині. Навчався у Крем'янецькій духовній семінарії, у студ. роки вступив до *Організації українських націоналістів*. З серед. 1930-х підтримував дружні стосунки з *О. Телігою*, що спричинилося до вибору дороги у політ. житті – після розколу ОУН належав до ОУН(М). Під час Другої світової війни 1939–45 – один із найближчих соратників *О. Ольжича*. Брав активну участь у створенні партизанських загонів на Волині, представник ОУН(М) при спільному штабі УПА *Т. Боровця*. З 1942 – чл. Крайового проводу ОУН(М), заст. Голови Крайового проводу. Наприкінці 1943 потрапив у полон до гітлерівців. До жовтня 1944 перебував у концтаборі Саксенгаузен. У повоєн. час мешкав у Парижі, згодом – у Торонто. 1947 на Великому Зборі укр. націоналістів обраний чл. Проводу укр. націоналістів. З 1948 – ред. офіціозу ОУН(М) «Українське слово». Після смерті *А. Мельника* 1.11.1964 призначений в. о. Голови ПУН-ОУН, а на VI Великому Зборі укр. націоналістів у 1966 обраний Головою ПУН-

ОУН. Був прихильником консолідації всіх укр. нац. сил на базі УНРади, став одним із співзасновників Світового конгресу вільних українців. Для ОУН доби Ш. характерними були суперечності між старшим та молодшим поколіннями, боротьба стратегій, наслідком чого стала т.зв. криза Я. Гайваса. Помер у Торонто. Похований на кладовищі Бавнд-Брук у США.

К. Бондаренко (Львів).

ШУЛЬГА ІЛЛЯ МАКСИМОВИЧ (20.7.1878 – 19.12.1938) – укр. живописець. Н. у Кропивні (тепер Золотоніський р-н Черкаської обл.). Навчався у Київ. худож. школі М. Мурашка (1899), Моск. школі живопису, скульптури і будівництва (1903), Петерб. АМ у І. Рєпіна (1903–06). З 1910 працював на викладацькій роботі у Вінниці, пізніше – у Києві. З 1934 – викладач Київ. худож. ін-ту. У березні 1938 заарештований і засланий до Казахстану. Помер у Петропавловську (тепер Республіка Казахстан). Ш. – автор бл. 100 худож. творів, серед яких полотна на іст. тематику – «Козаки пішли», 1910; «Переїзд полковника Ф. Джалалія через Кропивну», «Козацька розвідка» (обидві – бл. 1910–28), жанрові картини («Водосвяття», «Вечорниці», «Перший трактор на селі», «Сусідки»), пейзажі («Перший сніг», «Зима в лісі»), портрети Т. Шевченка, П. Саксаганського.

І. Підкова (Львів).

ШУЛЬГІН (Шульгін) ВОЛОДИМИР ЯКОВИЧ (1894 – 29.1.1918; за ін. дан., 30.1.) – укр. студентський діяч. Син Я. Шульгина. 1913 виступив одним із засновників Української студ. громади, яку згодом і очолював. У січні 1918 загинув у бою під Крутами з рос. більшовицькими військами.

ШУЛЬГІН (Шульгін) ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (30.7.1889 – 4.3.1960) – громад. і політ. діяч, історик і публіцист. Дійсний чл. *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у с. Сохвині Хорольського пов. Полтавської губ. Походив з козац.-старшинського роду, що мав родинні зв'язки з *Полуботками*, *Скоропадськими*, *Самойловичами*, *Апостолами*, *Устимовичами*. Син Я. Шульгина. 1908 вступив на природничий, 1910 – на іст.-філ. ф-т Петерб. ун-ту. Після закінчення у 1915 студій залишився в ун-ті для підготовки до професури. Одночасно викладав у пед. уч-щах і гімназіях Петербурга. Активний діяч укр. земляцтва, ініціатор створення Союзу укр. студ. земляцтва у Росії. Чл. *Української радикально-демократичної партії* (з квітня 1917 – Союзу укр. автономістів-федералістів, з вересня 1917 – УПСФ). Чл. ЦК УПСФ. 1917 делегований *Українською Національною Радою* до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів і *Української Центральної Ради*. З липня 1917 – член *Малої Ради*.

З липня 1917 до січня 1918 – ген. секретар міжнац. справ. Ш. був одним з авторів Статуту Вищого управління Україною, організатором *З'їзду народів Росії* в Києві. Діяльність Ш. на чолі зовнішньополіт. відомства УНР сприяла міжнар. визнанню України як незалежної держави. У січні-лютому 1918 входив до складу укр. делегації на переговорах з представниками країн Четверного союзу у Бересті (див. *Берестейський мир 1918*). У період *Гетьманату* – чл. міністерства закорд. справ, посол Укр. Держави в Болгарії, голова політ. комісії укр. делегації на мирних переговорах з рад. Росією. 1919 входив до складу делегації ЗУНР–ЗО УНР на *Парижській мирній конференції 1919–20*. 1920 – голова делегації УНР на 1-й Асамблеї Ліги Націй у Женеві, 1921 – голова укр. надзвичайної дипломатичної місії в Парижі. 1926–36, 1939–40, 1945–46 – міністр закорд. справ, 1939–40 – голова уряду УНР в екзилі. 1929–39 – голова Гол. Укр. еміграційної ради. 1923–27 – проф. *Українського вільного ун-ту* і Укр. Високого пед. ін-ту в Празі. Засновник і голова Укр. академічного т-ва в Парижі (1946–60). Один з організаторів і віце-президент (1952–60) Міжнар. вільної академії наук у Парижі. З 1952 – заст. голови НТШ в Європі. Помер у Парижі. Наук. діяльність пов'язана з вивченням новітньої західноєвроп. історії: «Нарис новітньої історії» (1925), «Уваги до розвитку раннього капіталізму» (1930); проблемою генези нації: «Походження модерного національного духу і Жан-Жак Руссо» (1937; франц. мовою), «Історія та життя» (1957; франц. мовою). Низка публіцистичних праць, присвячена історії нац.-визвол. руху – «Політика» (1917), «Україна і червоний кошмар» (1927; франц. мовою), «Україна проти Москви» (1935; франц. мовою), «Без території» (1934), «Державність чи Гайдамаччина» (1934).

Т. Осташко (Київ).

ШУЛЬГІН (Шульгін) ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ (19.2.1851 – 1(14).1.1911) – укр. історик, громад.-культ. діяч, педагог. Н. у Києві. 1874 закінчив іст.-філ. ф-т Київського ун-ту. Учень В. Антоновича і М. Драгоманова. Викладав у київських і одеських гімназіях, був членом «Старої громади». У 1874 за участь в укр. нац. русі Ш. заарештовано і вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у банку в Єлисаветграді. 1899 повернувся до Києва, де викладав історію у гімназіях, співпрацював у «Киевской старине». Ш. був дійсним чл. *Наукового товариства ім. Шевченка* у Львові, чл. Іст. т-ва Нестора Літописця та чл.-засновником і секретарем *Українського наукового товариства* у Києві. Автор праць з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17–18 ст. На основі документальних матеріалів глибоко дослідив найбільше гайдамацьке повстання у Правобережній Україні – *Коліївщину*. Осн. праці: «Україна після 1654 р.» (1899), «Нарис Коліївщини за

неопублікованими і опублікованими документами 1768 і ближчих років» (1890), «Правда про Коліївщину польського історика Корзона» та ін.

І. Підкова (Львів).

ШУЛЬГІН ВАСИЛЬ ВІТАЛІЙОВИЧ (1.13.1878 – 15.2.1976) – рос. політ. і держ. діяч, публіцист. Н. у Києві. Володів маєтностями на Волині. 1900 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1907 обирався до складу II і IV Держ. Думи від Волинської губ. 1911–19 (з перервами) видавав щоденну літ. і політ. газ. «Киевлянин», яка мала різко шовіністичний, антиукр. напрям. Під час *Першої світової війни 1914–18* – прапорщик інженерної служби рос. армії, згодом – на інтендантській службі. 2(15).3.1917 Ш. разом з О. Гучковим прийняли зречення від престолу рос. царя *Миколи II*. У період *Гетьманату* жив у Києві. Належав до «Київського національного центру», який виступав проти влади гетьмана П. Скоропадського, за відновлення «єдиної і неділимої Росії». У листопаді 1918 видав газ. монархічно-шовіністичного спрямування «Росія». Ш. був одним з організаторів Добровольчої армії, тісно співробітничав з А. Денікіним і П. Врангелем. З 1920 перебував в еміграції у Югославії, Франції, Польщі. 1925–26 нелегально приїжджав в СРСР, відвідав Ленінград, Москву і Київ. Згодом написав спогади про цю поїздку – «Три столиці» (1927). З 1930-х жив у Югославії. 1945 заарештований рад. спецслужбами, вивезений у Москву і засуджений до тюремного ув'язнення. Після звільнення в 1956 жив у Володимирі, де і помер. Ш. – автор антиукр. і антиєврейських книг, зокрема: «Что нам в них не нравится. Об антисемитизме в России» (1929), «Украинствующие и мы», «Дни» (1927), «Годы. Воспоминания бывшего члена Государственной Думы» (1979).

І. Підкова (Львів).

ШУЛЬЦ ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1900–1983) – археолог та мистецтвознавець, організатор і керівник археол. досліджень у Криму. Н. у Петербурзі. 1923 закінчив Петроградський ун-т за спеціальністю археологія та історія Стародавнього світу, пізніше – аспірантуру ДАІМК. Під керівництвом Б. Фармаковського вивчав пам'ятки скіфської та сарматської монументальної скульптури. Працював у античному відділі ДАІМК, Ленінградського ун-ту, Академії мистецтв. Учасник Другої світової війни, нагороджений орденом Слави та медалями. Після важкого поранення з 1943 працював у ряді наук. установ та вузів. З кін. 1940-х очолював відділ археології Київ. філіалу АН СРСР (пізніше реорганізований у Відділ стародавньої та середньовічної археології Криму ІА АН України). Працював у ряді регіонів, але головна діяльність пов'язана з Кримом. Зробив значний особистий внесок у дослідження античних пам'яток, зокрема таких, як

Неополь Скіфський, Кара-Оба та ін. Результати наук. діяльності викладені у 50 друкованих роботах, звітах та ін. 1986 у Ленінграді відбулася перша наукова конференція, присвячена пам'яті Ш.

Г. Тошчев (Запоріжжя).

ШУМЛЯНСЬКИЙ ЙОСИФ-ІВАН (1643 – 20.8.1708) – укр. церк. діяч. Виховувався при дворі польсь. короля Яна III Собеського. Деякий час перебував на військ. службі. 1660 відзначився у битві під Чудновим. У лютому 1667 призначений Львів. єпископом, але фактично посів кафедру в 1676. У лютому 1668 висвячений в Яссах (тепер Румунія) філіппольським митрополитом Софроном. 30.7.1677 король Ян III Собеський призначив Ш. адміністратором володінь Києво-Печерської лаври. 1675 і 1679–1700 – адміністратор Київ. православної митрополії. До 1686 Ш. перебував у канонічній єдності з константинопольським патріархом. Після підпорядкування Київ. православної митрополії моск. патріархатові у травні 1689 Ш. безрезультатно звертався до моск. патріарха Йокима з проханням відновити Галицьку митрополію під юрисдикцією Москви. З 1696 – адміністратор Сучавської єпархії. Впродовж тривалого часу вів переговори про прийняття унії з католицькою церквою. 26.3.1681 прийняв віросповідання католицької віри у королівській каплиці у Варшаві. 16.5.1700 публічно у Варшаві прийняв унію з Римом та запровадив її у всій єпархії. 1683 брав участь у поході короля Яна III Собеського під Відень. Ці події описав у «Думі про битву з турками під Віднем». Підтримував зв'язки з гетьманами П. Дорошенком та І. Мазепою. Намагався впорядкувати церковне життя, склав інструкції щодо правил поведінки у церкві, запровадив ведення метричних книг.

Р. Шуст (Львів).

ШУМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (2.12.1890 – 18.9.1946) – укр. політ. діяч. Н. у с. Боровій Рудні на Київщині у бідній сел. сім'ї. З 1908 – чл. Укр. соціал-демократичної спілки. З осені 1917 по осінь 1919 – *Української партії соціалістів-революціонерів*. Входив до складу *Української Центральної Ради*. У січні 1918 Ш. разом з ін. лівими укр. есерами готував у порозумінні з більшовицькими урядами у Петербурзі та Харкові держ. переворот з метою встановлення в Україні рад. ладу. З травня 1918 – один із лідерів *боротьбистів*. У січні 1919 ввійшов до складу боротьбистського уряду, який користувався впливом серед повсталих селян Правобережної України, виступив проти Директорії, йдучи на зближення з більшовицьким урядом у Харкові. З весни 1919 до 1920 входив до *Української партії комуністів*. Після розпуску партії разом з ін. укапістами ввійшов до складу КП(б)У й був обраний чл. ЦК. Належав до парт. групи, яка вимагала усамостійнення КП(б)У

від РКП. Виступав за те, щоб КП(б)У підтримувала зв'язки з РКП лише через Комуністичний Інтернаціонал. 1919 – нарком освіти в укр. рад. уряді *Х. Раковського*, 1920 – нарком внутр. справ, 1921 – представник УСРР у Польщі. Після повернення в Україну 1923–24 був ред. журн. «Червоний шлях», керував відділом агітації та пропаганди КП(б)У. З вересня 1924 по лютий 1927 – нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Під час зустрічі з *Й. Сталіним* у жовтні 1925 поставив питання про усунення *Л. Кагановича* з посади генсека ЦК КП(б)У та заміщення його українцем *В. Чубарем*. У листі «Тов. Кагановичу та ін. чл. ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26.4.1926 Сталін поклав на Ш. відповідальність за поширення антирос. настроїв в Україні. З іменем Ш. був пов'язаний нац. ухил – «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політ. кампанії на червневому (1926) пленумі ЦК КП(б)У визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти 1927 і висланий до Москви на другорядну роботу у профспілку. Справа усунення Ш. гостро обговорювалась *Комуністичною партією Західної України*, що призвело до її розколу на «шумськістів» та прихильників сталінської позиції. Заарештований 13.5.1933 за звинуваченням у приналежності до Укр. військ. орг-ції (УВО) – підпільної орг-ції, яка нібито складалася з колишніх чл. КПЗУ («шумськістів») і готувала антирад. збройне повстання (насправді така орг-ція не існувала і була сфабрикована ОГПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудоному таборі. 1933–35 перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних орг-цій і окремих керівників, зокрема до Сталіна. У грудні 1935 тюремне ув'язнення замінили засланням у Красноярськ. У відповідь на це рішення розпочав голодування, добиваючись повної реабілітації. 9.10.1937 тяжко хворого Ш. знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 справу через хворобу і відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки війни продовжував домагатися реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13.5.1943) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією «Малороси», текст якої знищив у липні 1946, прийнявши рішення про самогубство (про це рішення повідомив в особистому листі до Сталіна). Однак спроба самовбивства виявилася невдалою. Вбитий за особистим розпорядженням Сталіна, Хрушова та Кагановича по дорозі з Саратова до Києва.

Д. Кушплір (Львів).

ШУХЕВИЧ ВОЛОДИМИР (15.5.1849 – 5.4.1916) – укр. вчений-етнограф, громад. діяч. Дійсний чл. НТШ з 1908. Дід *Р. Шухевича*. Н. у с. Тишківцях Коломийської округи у родині священика. Закінчив Львів. ун-т. Працював учителем

у Львові, хоронителем (кустошом) музею ім. Дзедушицьких (1902–08), в якому заснував відділ природничих наук та етнографії. Організатор і голова просвітницьких т-в – «Руська бесіда» (1895–1910), «Боян» (1891), музичне т-во ім. М. Лисенка (1903–15); ред. журн. «Дзвінок» (1890–95), «Учитель» (1893–1905), газ. «Зеркало». Автор укр. підручника з хімії (1894) та кількох навч. посібників. Провів етнограф. експедиції на Гуцульщину, наслідком яких стала його монументальна 5-томна монографія «Гуцульщина» (1899–1908; окреме 4-томне видання польськ. мовою у 1902–08).

Д. Кушплір (Львів).

ШУХЕВИЧ ГЕРМІНА (дівоче прізвище – Люболич; 1852 – 1939) – укр. громад. діячка, одна з організаторів укр. жіночого руху та жіночої освіти у Галичині. Н. у Перемишлі. Була ініціатором створення перших жіночих т-в у Львові – Клубу русинок (1893), виробничої спілки «Труд» (1900–14). 1899 разом з *М. Білецькою* організувала Ін-т Св. Ольги, очолювала раду спілки «Труд» і т-ва «Українська захоронка», яке опікувалося дошкільними дитячими закладами. Активно допомагала чоловікові *В. Шухевичу* в орг-ції та проведенні етнографічно-пошукової роботи.

О. Рибак (Львів).

ШУХЕВИЧ РОМАН (псевд.: ген. Тарас Чупринка, Дзвін, Тур, Роман Лозовський та ін.; 30.6.1907 – 5.3.1950) – укр. політ. і військ. діяч. Гол. ком. *Української повстанської армії* (1943–50). Н. у Львові. Закінчив філію Академічної гімназії у Львові. 1922 вступив до юнацько-виховної орг-ції «Пласт». З 1923 – чл. *Української військової організації*. 1925 навчався у політех. ін-ті у Данцигу (тепер Гданськ, Польща). 1926 вступив на відділ архітектури Львівської політехніки. У жовтні 1926 разом із *Б. Підгайним* за дорученням УВО вчинив замах на шкільного куратора Яна Собінського, якого укр. націоналістичне підпілля звинувачувало в розробці й реалізації плану колонізації укр. шкільництва. 1928–29 служив у польськ. армії. З 1929 – чл. *Організації українських націоналістів*. 1930 призначений керівником бойової референтури Крайової езекутиви ОУН на західноукр. землях (ЗУЗ). Влітку – восени 1930 Ш. організував і керував проведенням акцій протесту укр. населення проти колонізації Галичини польськ. осадниками (т. зв. саботажна акція), які проявилися у підпалах польськ. фільварків, будинків колоністів, скірт сіна, збіжжя, а також руйнуванні поліцейських дільниць. Як бойовий референт, спланував і керував замахами на *Т. Голуфка* (1931), комісара *В. Чеховського* (1932), працівника рад. консульства *О. Майлова* (1933). У червні 1934 за участь в орг-ції замаху на міністра внутр. справ Польщі *Б. Перацького* заарештований і ув'язнений

у польськ. концтаборі *Берега Картузька*. Під час *Львівського процесу 1935* засуджений польськ. судом до 4 років тюремного ув'язнення. 1935–37 перебував у польськ. тюрмі. Восени 1938 став одним з організаторів штабу «Карпатської Січі» – збройних сил *Карпатської України*. 1939–40 – Крайовий провідник ОУН на Зх. окраїнах укр. земель у Ген. губ., чл. проводу ОУН *С. Бандери* і референт зв'язку з укр. землями. На поч. нім.-рад. війни 1939–45 – заст. бойового підрозділу «Дружини українських націоналістів» (див. «*Нахтігаль*»), згодом – ком. першої сотні та заст. командира створеного на його базі охоронного батальйону № 201, дислокованого в Білорусі (див. «*Роланд*»). Після розформування цього батальйону наприкін. 1942, рятуючись від переслідувань з боку нім. карально-поліційних органів, перейшов на поч. 1943 на нелегальне становище. З березня 1943 – військ. референт проводу ОУН самостійників-державників (СД), з травня 1943 – голова Бюро проводу ОУН СД. У серпні 1943 на 3-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН Ш. затверджений урядуючим Провідником ОУН СД в Україні. З листопада 1943 – головкоманд. УПА. У листопаді 1943 взяв участь у роботі 1-ї Конференції поневоленних народів Сх. Європи і Азії, на якій було засновано *Антибільшовицький блок народів*. З липня 1944 – голова Ген. Секретаріату і ген. секретар військ. справ *Головної Української визвольної ради*. 1946 Ш. присвоєно звання ген.-хорунжого УПА. У березні 1950 загинув у бою із співробітниками рад. органів безпеки у с. Білогорщі біля Львова.

А. Боляновський (Львів).

ШУХЕВИЧ СТЕПАН (1.1.1877 – 6.6.1945) – укр. політ. та військ. діяч, адвокат, письменник. Н. у с. Серафінцях Городенківського пов. (тепер Тернопільська обл.) в родині священика. 1895 закінчив *Академічну гімназію* у Львові. 1895–99 навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Відвідував лекції з історії *М. Грушевського*. Був активним чл. студ. орг-ції «Академічне братство». 1899 стажувався у Львові, з січня по червень 1901 – у Відні. З 1903 – суддя в Раві-Руській, пізніше – в Долині та Дрого-

бичі. 1911 Ш. займався адвокатською діяльністю. На поч. *Першої світової війни 1914–18* брав активну участь в орг-ції *Легіону українських січових стрільців*. У вересні 1914 призначений командиром 3-го півкуреня, а з жовтня 1914 – куреня Легіону УСС. У жовтні 1914 курінь Ш. відзначився в боях за Борислав і Дрогобич. Під час укр.-польськ. війни 1918–19 – отаман *Української галицької армії*. 1918 призначений комендантом Одеси. У лютому 1919 – командант 4-ї Золочівської бригади, пізніше – чл. Начальної команди УГА. В червні 1919 очолював делегацію УГА на переговорах про перемир'я з польськ. командуванням. Після закінчення війни працював адвокатом. 1921–25 – професор кримінального права *Львівського (таємного) українського університету*. У 1920–30-х виступав захисником під час політ. процесів над учасниками укр. нац.-визвол. руху в Галичині та на Волині (зокрема, під час процесів над *С. Федаком*, *Д. Данилишиним* та *В. Біласом*, *Львівського процесу 1936* та ін.). Останнім політ. процесом, на якому Ш. виступав, був т. зв. гімназійний процес на Волині у серпні 1939. Десяткам укр. політ. в'язнів Ш. врятував життя, а коли йому не вдавалося захистити укр. патріотів, відстоював ідею, за яку вони боролися. Крім адвокатської практики, Ш. активно займався громад. діяльністю. Був одним з ініціаторів створення та багаторічним головою Надзірної Ради вид-ва «Червона калина», яке 1921–39 видавало бл. 80 тт. спогадів про нац.-визвол. змагання 1917–21 та ін. патріотичної літ-ри. На поч. Другої світової війни Ш. переїхав до Кракова, де продовжував займатися адвокатською практикою, брав активну участь у діяльності укр. інституцій, зокрема Українського допомогового комітету. Помер у м. Амберг (Німеччина). Автор зб. оповідань із життя січового стрілецтва («Видиш, брате мій», «Гіркий то сміх», «Невідомий») та мемуарів «Моє життя. Спогади». Ш. готував фундаментальну працю «Велика історія українських політичних процесів у Галичині та Волині від 1922 до 1939» та працю «Невідомі герої» (не збереглася).

Т. Андрусак (Львів).

ШАВНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1754–1819) – церк. діяч греко-католицької церкви. Н. у м. Гез Ужанського комітату на Закарпатті. Філ. та богословську освіту здобув у Відні. 1780 висвячений на священника. З 1781 – віце-ректор *Барбареуму* у Відні. Протягом 1784–87 – перший ректор ген. семінарії греко-католицької церкви у Львові. Був організатором «*Студіум Рутенум*» при Львів. ун-ті. З 1787 – директор духовного училища у м. Мукачево в Закарпатті.

Р. Шуст (Львів).

ШАДИЛІВ ОЛЕКСАНДР (1892 – р. см. невід.) – укр. політ. діяч. Член *Української партії соціалістів-революціонерів*, з січня 1919 входив до складу ЦК УПСР. 1919 очолював центр. комітет Всеукр. ради сел. депутатів, обирався головою Сел. спілки. Влітку 1919 як член Центр. повстанського комітету брав участь у формуванні військ. частин для боротьби проти більшовиків на окупованих тер. Залишився жити в УРСР. Після 1927 доля Ш. невідома.

ШАСЛИВИЙ ПАВЛО (р. н. невід. – 1610) – укр. будівничий, один із майстрів доби Відродження. За походженням італієць. З 1582 обирався цехмістром Львів. цеху будівничих. 1580–82 будував синагогу «Золота роза» у Львові. Спорудив житлові будинки Марка Нахмановича, Ісаака Сюскюндовича та школу єзуїтів у Львові. 1592 переїхав до Жовкви (нині Львівська обл.), де будував ряд споруд, серед яких – замок, виготовив модель костюлу. Ш. було обрано першим вїйтом міста. Цю посаду обіймав до кінця життя. Для творчості характерні риси пізнього Ренесансу.

М. Ерстенюк (Львів).

ШЕПКІН МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ (6(17). 11.1788 – 11(23).8.1863) – видатний укр. і рос. актор, основоположник укр. реалістичного театру. Н. у с. Красному Курської губ. у сім'ї селянина-кріпака. Початкову освіту здобув у повітовому учи-

лищі в Суджі. Навчання продовжував у Курському губ. училищі. 1805 почав сценічну діяльність у напівкріпосній трупі Курського театру братів Барсових. На сцені цього театру Ш. уперше почав втілювати правду сценічного характеру, природність поведінки і дійової особи, заклав основи теорії і практики сценічного реалізму. З 1816 перейшов до Харкова в трупу Штейна та Калиновського. За короткий час здобув визнання. 1818–21 – актор Полтавського театру під керівництвом *І. Котляревського*, який допоміг викупити Ш. з кріпацтва у графині Волькенштейн. 1819 були поставлені на полтавській сцені «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» *І. Котляревського*, в яких Ш. створив вражаючі своєю правдивістю худож. образи виборного Макогоненка і селянина Михайла Чупруна. Актор зумів виявити глибокі знання життя і побуту укр. народу, на яких будував образи своїх героїв. Пізніше «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» з великим успіхом ішли на кону Малоого театру в Москві та Александринського театру в Петербурзі. Ш. переніс на рос. сцену справжню укр. народність, з усім її гумором та комізмом. Мандруючи по Україні, трупа ознайомлювала глядачів багатьох міст із кращими творами укр. та світової драматургії. 21.1.1821 у Харкові вперше поставлено «Наталку Полтавку». В сезоні 1821–22 Ш. виступав у Києві. 1822 переїхав до моск. Малоого театру, де працював 40 років і завершив розпочату ще в Україні реформу театр. мистецтва. Працюючи в Росії, актор не поривав своїх творчих зв'язків з Україною і укр. театром. Твори *І. Котляревського* і *Г. Квітки-Основ'яненка* Ш. увів до діючого репертуару рос. театру і не розлучався з ролями у них до кінця своєї творчості. Ш. користувався кожною нагодою, щоб побувати в Україні. Гастролював у Харкові (1829, 1842, 1845, 1850), Одесі (1837, 1845, 1846, 1850), Києві (1843), Миколаєві, Херсоні, Сімферополі (1846), Полтаві (1850). 1857 Ш. спеціально переїхав до Нижнього Новгорода, щоб зустріти *Т. Шевченка*, який повертався із заслання. Ш. не обмежувався лише участю у виставах. Часто виступав перед акторами з бесідами про акторську і режисерську майстерність. Виробив свою систему праці над образом, що проповідувала нові засоби театр. виразності, які б виходили з життєвої правди і були зумовлені нею. Водночас Ш. радив, щоб актор ніколи не копіював життя, а прагнув до худож. узагальнення дійсності, всебічного розкриття на сцені внутр. її змісту. Він перший заклав основи «театру переживання», перевтілення в сценічний образ. Шепкінський метод розкриття внутр. суті сценічного образу підхопили і розвинули його учні й послідовники (*М. Кропивницький*, *М. Заньковецька*, *М. Садовський*, *П. Саксаганський*). Основні ролі: Виборний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» *І. Котляревського*), Шельменко («Шельменко-денщик» *Г. Квітки-Основ'яненка*), городничий («Ревізор» *М. Гоголя*), Симон («Матрос»

Соважа і *Делур'є*), *Гарпагон*, *Арнольф* («Скупий», «Школа жінок» *Ж.-Б. Мольєра*), *Міллер* («Підступність і любов» *Ф. Шиллера*), *Шейлок* («Венеціанський купець» *У. Шекспіра*), *Барон* («Скупий рицар» *О. Пушкіна*) та ін. Іменем Ш. названі училище Малоого театру та Сумський обласний муз.-драм. театр. 1895 у м. Суджі відкрито пам'ятник актору.

М. Ерстенюк (Львів).

ШЕП'ЮРНО – село Калішського пов. Познанського воєводства Польщі. 1921–24 у Ш. знаходився табір для інтернованих бійців *Армії УНР*.

ШЕРБАК СТЕПАН (р. н. невід. – 21.11.1921) – козак 6-ї Січо-Стрілецької дивізії *Армії УНР*, герой укр. нац.-визвол. змагань 1917–21. Учасник 2-го Зимового походу *Армії УНР* у листопаді 1921 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Разом із частиною укр. бійців потрапив у полон до більшовиків у бою під Малими Міньками. На пропозицію більшовицького комісара перейти на службу до Червоної армії Ш. від імені всіх полонених відповів відмовою. 21.11.1921. Ш. серед ін. 359 полонених учасників походу був розстріляний під Базаром.

ШЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ (17(29).12.1877 – 6.6.1927) – укр. мистецтвознавець, музейник. Н. у с. Шличинці Сквирського пов. Київської губ. Закінчив 3-тю київську гімназію (1897) та іст.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1901). Ще навчаючись у ун-ті, вів розкопки на Херсонщині, збирав пам'ятки нар. мистецтва й фольклору. Після військ. служби протягом п'яти років викладав в Уманській гімназії. Провадив археол. розкопки на межі Київщини та Херсонщини. З 1902 – постійний кореспондент і позаштатний співробітник (брав участь в орг-ції двох т. зв. кустарних виставок), з 1910 – зав. іст.-побутового відділу та відділу нар. мистецтва Київ. художньо-пром. і наук. музею (згодом – Всеукраїнський іст. музей ім. *Т. Шевченка*). 1913 знайомився з орг-цією музейної справи у Німеччині, Австрії, Італії, Швейцарії та Росії. Ш. – один із ініціаторів видання «Известий отдела старого Киева при Киевском городском музее». 1915 подавав музеєві збірку ікон 15–17 ст.

Під час *Першої світової війни* перебував на фронті, служив в артилерії. Після війни був обраний ученим секретарем та академіком Укр. держ. академії мистецтв, вченим секретарем секції мистецтв УНТ в Києві. У 1920-х Ш. – один із найавторитетніших знавців укр. нар. мистецтва. У роботі над музейною експозицією та виставками розкрив зміст нар. декоративних виробів як творів мистецтва. Один з організаторів Київ. археол. ін-ту, де керував відділом мистецтва, та Етногр. т-ва. Викладав у архітектурному ін-ті, Київ. худож. ін-ті, керував підготовкою аспірантів на кафедрі мистецтво-

знавства при ВУАН (*Є. Спаська*, *К. Білоцерківська*, *Н. та М. Венгженевські*, *Л. Мулявка* та ін.). 1924 разом із *М. Біляшівським* організував виставку укр. килимів.

Друкуватись почав з 1902. Перші його роботи з'явилися в журн. «Киевская старина», «Сяйво» та «Україна». У «Збірнику секції мистецтва» (1921) опублікував дослідження про символіку в укр. мистецтві та історіогр. екскурс про укр. дерев'яні церкви. У Празі вийшла зб. матеріалів Ш. «Буковинські і галицькі дерев'яні церкви надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці» (1926) з численними фотографіями (бл. 120). Під час голоду 1922 врятував для музеїв виробу золотарства (це дозволило створити колекцію із 5 тис. експонатів). Згодом узагальнив свої дослідження у розвідках «Готичні мотиви в укр. золотарстві», «Золотарська оправа книжки в 16–19 ст.», «Оправа книжок у київ. золотарів 17–18 ст.» (1926). Ш. зробив першу спробу систематизації мистецтвознавчого матеріалу в огляді «Український портрет до кінця 18 ст.» (підготовлений разом з *Ф. Ернстом*, 1925). Автор киевознавчих розвідок «Реліквії старого київ. самоврядування» та «Перший театральний будинок у Києві» (1925). Залишив кілька фундаментальних праць із музикознавства, етнографії, музеєзнавства. Перслідування і цькування психологічно надломали Ш. і довели до самогубства. Спогади про Ш. написали *Є. Спаська*, *Л. Мулявка*, *Н. Кошобинська*. Могила Ш. у Києво-Печерській лаврі була сплюндрована.

С. Білокінь (Київ).

ШЕРБАЦЬКИЙ ТИМОФІЙ (світське ім'я – Тихон; 1698 – 18.4.1767) – митрополит Київ. православний. Н. у Трипіллі на Київщині. У дитинстві був хористом придворного хору царя *Петра I*. Згодом навчався у *Киево-Могилянській академії*. Прийнявши постриг, став писарем Софійського кафедрального собору в Києві. 1737 Київ. митрополит *Рафаїл Заборовський* висвятив Ш. ігуменом Лубенського Мгарського монастиря. З 1737 – ігумен Видубицького монастиря у Києві. З серед. 1739 – архімандрит Золотоверхого Михайлівського монастиря, а з 1740 – архімандрит *Киево-Печерської лаври*. З 1748 – митрополит Київський. Намагався провести реформу навчання у Києво-Могилянській академії. З цією метою 1752 запровадив новий навч. статут. 1750 був присутнім під час виборів гетьмана *К. Розумовського* у Глухові. 1753 заснував митрополічу друкарню у Києві. 1757 переведений у Моск. єпархію. Помер у Москві.

Р. Шуст (Львів).

ШЕРБАЧОВ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ (6.2. 1857 – 1932) – військ. діяч періоду Укр. революції, ген.-полковник. Військ. освіту здобув в Орловській військ. гімназії, Олександрівському військ. училищі (1876), Михайлівському арт. училищі. Служив у

гвардійській кінно-гарматній бригаді. 1884 закінчив Миколаївську академію Ген. штабу, обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, штаб-офіцера Петерб. військ. округу, нач. штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, командира лейб-гвардії Павлівського полку. З 1903 – ген.-майор. Невдовзі призначений командиром 1-ї Фінської бригади, згодом – нач. Миколаївської військ. академії (1907–12). З 1908 – ген.-лейтенант. У роки Першої світової війни 1914–18 – командир 9-го армійського корпусу, командувач 11-ї і 7-ї армій Пд.-Зх. фронту, головнокомандувач Румун. фронту (1917). Після *Лютневої революції 1917* в Росії й утворення *Української Центральної Ради* зустрівся з Ген. секретарем військ. справ *С. Петлюрою*, і в листопаді 1917 перейшов на службу в укр. армію. Енергійно провадив українізацію рос. частин Румун. фронту. Розробив план створення на базі Пд.-Зх. і Румун. фронтів єдиного Укр. фронту. Не був підтриманий урядом УНР, який фактично взяв курс на ліквідацію регулярного війська і утвердження міліційної системи. На цій основі розійшовся у поглядах із керівництвом УНР і взимку 1918 виїхав до Одеси. Вступив до Комітету Пд. України, який підтримав ген. *А. Денікіна*. Весною 1920 увійшов до уряду П. Врангеля у Криму. На *Парижській мирній конференції 1919–20* представляв уряд білої Росії. На поч. 1920-х перебував у Чехо-Словаччині та Сербії, де формував рос. військ. частини, опікувався інтернованими. Помер у Парижі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЩЕРБИНА ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (16.5.1850 – 1936) – укр. історик, археограф, архівист, киевознавець, педагог. Учень *В. Антоновича*. Чл.-кор. ВУАН (з 1925). Н. у Києві. Мати Щ. була донькою укр. письменника, автора казок, байок, пісень та віршів про козаччину *Є. Рудиковського* (1784–1851). Закінчив 2-гу київ. гімназію (1868) та іст.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1873). Захистив кандидатську дисертацію на тему «Гетьманство Кирила Григоровича Розумовського в зв'язку з попередньою історією Малоросії» (1873). 1873–76 навчався на пед. курсах Петерб. військ. гімназії, 1876–79 викладав у Петерб. військ. та жіночій гімназіях. З 1879 жив і працював у Києві, вчителював у жіночих та чоловічих гімназіях, був активним діячем «Общества народных чтений». У 1880–90-х – учасник іст.-архівного гуртка під керівництвом *В. Антоновича*. Одночасно співпрацював з Київ. археогр. комісією, іст. т-вом *Нестора Літописця*, друкувався в «Киевской старине». 1901 разом із *Л. Добровольським* за дорученням Іст. т-ва *Нестора Літописця* та Моск. археол. т-ва здійснив кілька експедицій на Правобережжя (в основному по Васильківському і Бердичівському пов.), збираючи стародруки, рукописи, мистецькі пам'ятки. 1908–20 викладав у комерц. школі ім. Хорошилової.

1919–30 плідно працював у ВУАН, був співробітником Нац. бібліотеки академії, іст.-геогр. комісії, комісії для складання біогр. словника діячів України, дійсним чл. археогр. комісії, наук.-досл. кафедри історії України (з 1924), керівником комісії історії Києва і Правобережжя (1924–30). Досліджував історію Києва, гайдамацького руху і останніх часів Запорізької Січі, сусп. відносини Наддніпрянщини 2-ї пол. 18 – поч. 19 ст. Автор праць: «Сечевая школа» (1891), «Из семейного архива. Записки А. П. Рудиковского. Стихотворения Е. П. Рудиковского», «Киевские воеводы, губернаторы и ген.-губернаторы 1654–1775 гг.» (обидві – 1892), «Три Шелеста (из истории Колеивщины)» (1893), «План Киева, составленный в 1695 году» (1894), «Нові археол. знаходи у Києві», «Первый Киевский археолог М.Ф. Берлинский» (обидві – 1896), «Украинские староства по люстрациям 18 века» (1905), «Лаврентій чи Діонісій? Чийм іменням належало б називати найстаріший список літопису?» (1924), «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» (1926), «Нові студії з історії Києва» (1926), «До питання про статті Богдана Хмельницького» (1928), «Київ і Київщина на початку 19 віку» (1929), «Доля козаччини на Лівобережній Україні» (1930) та ін. Видав цінні зб. актового матеріалу. Автор спогадів про *В. Антоновича*, *Л. Добровольського*, *Я. Шульгина*, *І. Каманіна* та про Ун-т Св. Володимира 1870-х.

О. Юркова (Київ).

ЩЕРБИНА ФЕДІР (13.2.1849 – 28.11.1936) – визначний укр. статистик, економіст, соціолог, громад. діяч та історик Кубані; чл.-кор. Петерб. АН (з 1904), дійсн. чл. НТШ (1924). Н. у станиці Новодерев'янківській на Кубані. Навчався у Петровській с.-г. академії у Москві (1872–74) і на природничому ф-ті Одеського ун-ту (1874–77). Був членом одеської Громади. За зв'язки з одеськими робітниками засланий у Вологодську губ. (1877–81). 1884–1901 був керівником статистичного бюро Воронежського губернського земства. Склав і частково зредагував 66 томів статистики, крім того, видав «Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии» (1887), «Историю Воронежского земства» (1891). Щ. підготував видання історії Золотоніського («История Золотоношского земства», 1891) і Полтавського («Введение в историю Полтавского губернского земства», 1914) земств. Провів за дорученням Владикавказької залізничної екон.-статистичне дослідження і опублікував «Общий очерк экономических и торговых-промышленных условий района Владикавказской железной дороги» (1892–94).

1896–1901 Щ. керував експедицією для дослідження степових країв Акмолинського, Семипалатинського, Тургайського країв та киргизького населення цих земель, ред. 10-го видання «Труды экспедиции по исследованию степных обл.» (1902). 1901 за публічне домагання конституційного уст-

рою в Росії був засланий під домашній арешт на Кубань, де пробув до 1920, працюючи в кубанському козац. архіві й збираючи матеріали до історії кубанського козац. війська. 1906 Щ. обрано головою козац. військ. ради (першої на Кубані з кін. 18 ст.), 1907 – чл. 2-ї Держ. Думи від партії нар. соціалістів, гласним новоросійської міськ. думи. Після революції 1917 Щ. обрано чл. Козац. законодавчої ради (1917–20), головою Верховного суду Кубанського козачого війська (1917), чл. Верховного Круга Дону, Кубані й Терек (1920).

1920 Щ. виїхав в еміграцію, спочатку в складі Кубанської делегації до Югославії, з 1921 – у Празі, проф. УВУ (1922–36), ректор (1924–25). З 1922 – проф. статистики Укр. госп. академії у Подєбрадах. Похований у Празі на Ольшанському кладовищі.

Щ. – визначний статистик, засновник рос. бюджетної статистики, автор бл. 100 статистичних досліджень. Наук. діяльність розпочав 1875 дослідями серед робітників Одеси, опублікованих у книжці «Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм» (1881), яка стимулювала розвиток кооп. руху в Україні. Низку праць Щ. присвятив земельній общині: «Земельная община в Днепровском уезде в Таврии» (1880), «Сольвечегодская земельная община» (1879). Високу фахову оцінку отримали праці «Крестьянское хозяйство в Острогорском уезде» (1885), «Крестьянские бюджеты» (1900). В еміграції у Празі опублікував «Законы эволюции и русский большевизм» (1922) та курс, читаний в УВУ і УГА: «Статистика. История статистики и статистических установ» (1925), «Еволюційні переміни в ідеології статистики» (1927).

Праці Щ. з ділянки студій про Кубань: «История самоуправления у кубанских казаков» (1884), «Кубанское казачье войско 1697–1888» (1888), «Земельная община кубанских казаков» (1891), «История Кубанского казачьего войска» (1910–13), «Кубань в прошлом и настоящем, история и настоящее Кубани» (1927), «О деятельности Общества кубанцев в ЧСР» (1927). Щ. написав одну з перших розвідок про штундистів «Малорусская штунда» (1876). Автор віршованих поем «Чорноморці» (1919) і «Богдан Хмельницький» (1929).

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

ЩЕРБИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (17.2.1918 – 16.2.1990) – рад. парт. та держ. діяч в Україні. Н. у м. Верхньодніпровську (Дніпропетровської обл.) в сім'ї робітника. 1941 закінчив механічний ф-т Дніпропетровського хіміко-технологічного ін-ту. У роки війни навчався в Академії хім. військ та проходив військ. службу під Москвою, потім на Кавказі. Після демобілізації – інженер на коксохімічному заводі в м. Дніпродзержинську, з 1946 – секретар парткому на цьому ж підприємстві. З того часу постійно перебував на штатній роботі: зав. оргвідділом, 2-й секретар Дніпро-

дзержинського міськкому КП, 2-й секретар Дніпропетровського обкому, 1955–57 – 1-й секретар цього ж обкому партії. З 1957 – чл. президії та секретар ЦК КПУ. 1961–63 – голова Ради Міністрів УРСР, кандидат до президії ЦК КПРС. Знятий з цих посад за розпорядженням *М. Хрущова* у зв'язку з тим, що виступив проти його ідеї поділу парт. комітетів на пром. й сільські. 1963–65 – 1-й секретар Дніпропетровського обкому КПУ. Після зміщення *М. Хрущова* знову обійняв посаду голови Ради Міністрів УРСР (1965–72). Чл. політбюро ЦК КПУ (з 1966) та ЦК КПРС (з 1971). Відновленню свого попереднього становища завдячував *Л. Брежнєву*, якого знав з часів роботи у Дніпропетровську. Належав до т. зв. дніпропетровського клану, який за роки правління *Л. Брежнєва* добився керівних позицій у парт. і держ. апараті. Відіграв одну з провідних ролей у знятті *П. Шелеста* з посади 1-го секретаря ЦК КПУ. З травня 1972 до вересня 1989 – 1-й секретар ЦК КПУ. Відповідальний за чистку укр. держ. і політ. апарату, який за роки правління *П. Шелеста* наважився проводити автономний щодо Москви курс, за русифікацію політ. і культ. життя в Україні (показово, що на офіційному рівні вживав тільки рос. мову), розправу з дисидентством. Однозначно підтримував лінію моск. центру щодо України, погоджуючись на її статус «другої серед рівних». Лояльність Щ. належним чином була оцінена моск. керівництвом, хоча після приходу *М. Горбачова* до влади мав із ним деякі конфлікти (зокрема, щодо обнародування масштабів Чорнобильської катастрофи та необхідності евакуації населення із зони радіоактивного забруднення) і навіть був його опонентом. Став одним із трьох останніх брежнєвських висуваних, які за часів «перебудови» найдовше втрималися у політбюро ЦК КПРС. *М. Горбачов*, залишаючи Щ. при владі, намагався забезпечити таким чином контроль над Україною (за ін. версією, голос Щ. був вирішальним під час виборів *М. Горбачова* на посаду Ген. секретаря, тому *Горбачов* утримував його при владі з особистої вдячності). Щ. робив усе можливе, щоб стримати розвиток дем. процесів і гласності в Україні, перетворивши республіку на «заповідник застою». Відправлений на пенсію лише у вересні 1989, коли його лінія зазнала краху і постала потреба у більш гнучкому лідері КПУ, який пішов би на діалог з опозицією. Ймовірно, покінчив життя самогубством. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

П. Панченко (Київ), Д. К. (Львів).

ЩЕРБІНІН ЄВДОКИМ ОЛЕКСІЙОВИЧ (бл. 1720 – 28.11.1783) – перший губернатор Слобідсько-Української губ. Одержав домашню освіту. 1735 почав службу в лейб-гвардії Ізмайлівського полку. З 1762 – бригадир, 1763 – ген.-майор, лейб-гвардії прем'єр-майор. 1763 очолив «Комісію про Слобідські полки». На основі поданих комісією ма-

теріалів 28.7.1765 Катерина II проголосила «Маніфест про Слобідські полки», за яким ліквідувався козац. полковий устрій і запроваджувалась губ. адм.-тер. система. Напередодні, 3.3.1765, слобідські козац. полки були перетворені на гусарські, а козаки переводились до стану т. зв. військ. обивателів і обкладались подушним податком. Щ. очолив «Експедицію запровадження Слобідських полків», а потім і Слобідсько-Українську губ. Жорстоко придушив опір реформі. Як губернатор проводив активну роботу по забезпеченню рос. армії в період рос.-тур. війни 1768–74, а також щодо виконання заходів з боротьби з «моровою язвою» 1770, придушенню повстання під керівництвом О. Пугачова. За наказом від 2.09.1770 очолював будівництво нової Дніпровської лінії. З 1771 – ген.-поручик, з 1775 – сенатор. 1778–81 виконував обов'язки смоленського і тульського ген.-губернатора, 1781–82 – ген.-губернатор Воронежського та Харківського намісництва. Допомога Харківському колегіуму. За його проханням 1768 були відкриті т. зв. Додаткові класи, де вивчалися дисципліни світського характеру. Значний землевласник (мав бл. 2 тис. кріпаків). Дід героя Вітчизняної війни 1812 Д. Давидова. Похований у Москві в Зачатьєвському монастирі.

С. Посохов (Харків).

ЩЕРБИЧ ПАВЛО (1555–1609) – львів. правник. Н. у Кракові. Закінчив Краківський ун-т, обіймав посаду писаря ради м. Львова. 1577–82 – посаду синдика міста. Після запровадження у Львові польськ. королем Стефаном Баторієм 1578 колеції 40 мужів робив запит до Краківського лавничого суду про порядок формування її складу і компетенцію. Отримав від короля право на заснування у Львові друкарні. 1581 видав перекладені з лат. польською мовою кодекси міськ. права «Jus Municipale» («Міське право», тобто міське магдебурзьке право) та «Srescium Saxopum» («Саксонське право»). Один примірник цього видання автор подарував раді міста. 1588 Щ. увійшов до складу комісії для розробки і виправлення Лит. статуту 1588. Помер у Варшаві.

С. Білостоцький (Львів).

ЩИРСЬКИЙ ІВАН (у чернецтві – Інокентій; р. н. невід. – 1714) – видатний укр. гравер і майяр кін. 17 – поч. 18 ст. Навчався у Чернігівському колегіумі. Мистецьку освіту здобув, імовірно, в О. Тарасевича у Вільно. Підписні твори відомі від 1680. Ранні віденські роботи – репродукції Ченстоховської та Тризнянської ікон Богородиць, титул книги «Iter glorioae» (1680). До 1683 працював у Вільно, пізніше – у Чернігові та Києві. Бл. 1686 постригся у ченці під іменем Іларіона у Києво-Печерській лаврі. У Любечі на Чернігівщині відновив монастир Св. Антонія Печерського (з 1697 – архимандрит цього

монастиря), 1711 збудував за підтримки І. Мазепи церкву Св. Онуфрія. 1707–09 викладав поетику в Чернігівському колегіумі. Помер у Любечі. У Києві вийшли друком видання з ілюстраціями Щ.: «Arctos et antarctos» С. Яворського (1683), «Echo glosu...» («Відлуння голосу волаючого в пустелі...») С. Яворського (1689), «Hippomenes sagmaski» («Гіппомен Сарматський») П. Орлика (1698), «Прогностик... Даниїла Апостола» П. Орлика (бл. 1698), «Октоїх» (1699), «Wogaty wirydarz» («Багатий сад») Яна Орновського (1705); у Чернігові: «Благодать і істина» Л. Барановича (1683), «Redivivus Phoenix» («Відроджений Фенікс») Лаврентія Крщоновича (1683), «Дари Святого Духа» Івана Богдановського (1688), «Молитвослов» (1693), «Руно Орошене» Д. Туптала (1696), Акафісти (1697), «Ilias oratoria» Л. Крщоновича (1698). Виконав антимицн патріарха Адріана (бл. 1695, разом із Л. Тарасевичем та Федором), митрополита Івана Максимовича (1697), переяславського єпископа Захарії (1700), митрополита Іоасафа Кроковського (1701). У відомій гравюрі на честь ректора Київської академії П. Колячинського (1697–1702) зобразив групу студентів на чолі з ректором на тлі будинку академії. Останні гравюри Щ. – зображення Христа та Богородиці (датовані 1711). Єдина відома малярська робота – ікона Любецької Богородиці (1698) з детальним авторським рисунком (Київ, Нац. худож. музей).

В. Александрович (Львів).

ЩОГОЛІВ (Щоголев) ЯКІВ ІВАНОВИЧ (24.10(5.11).1823 – 27.5(8.6).1898) – укр. поет. Н. в Охтирці Харківської губ. (нині Сумська обл.). За походженням росіянин. 1848 закінчив 1-шу харківську гімназію. 1843–48 навчався на іст.-філол. відділенні філ. ф-ту Харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту служив урядовцем у Харкові і в Богодухові. Ще під час навчання у гімназії спробував писати вірші. Перші твори (рос. мовою) надруковані в «Литературной газеті» і «Отечественных записках». Пізніше виступив як укр. поет. Кілька віршів Щ. надруковано в літ. альманасі «Молодик» (1843 і 1844). 1883 на власні кошти надрукував свою першу зб. віршів під назвою «Ворскло», після чого став відомим у широких літ. колах України. Листувався з М. Лисенком, М. Старицьким, Д. Яворницьким. У 1890-х його вірші друкувалися у львів. журн. «Заря», альманасі «Складка». 1898 вийшла друга зб. його віршів «Слобожанщина». Обом зб. властиве поєднання творчих методів романтизму і реалізму. Романтичні твори Щ. писав переважно на іст. мотиви, оспівуючи героїчне минуле України – козаччину («Запорожець», «Запорожець над конем», «Хортиця», «Січа», «Остання Січа», «Запорозький марш»). У реалістичних творах поет подав барвисті картини нар. побуту на Слобожанщині. Високу художньо-естетичну вартість мають пейзажні ліричні етюди – «Степ», «Осінь», «Листопад»,

«Зимній ранок». Кілька ліричних поезій Щ. виконувались як нар. пісні: «Хортиця», «Гей, у мене був коняк», «У полі», «Пряха», «Черевички». Помер у Харкові.

В. Лесик (Львів), С. Посохов (Харків).

ЩОРС МИКОЛА (1895 – 30.8.1919) – більшовицький військ. діяч. Н. у м. Сновськ (нині Щорс Чернігівської обл.). 1914 закінчив Київську військ.-фельдшерську школу, 1916 – Віленське військ. учще в Полтаві. Підпоручик царської армії, учасник Першої світової війни. З 1918 чл. партії більшовиків. У лютому 1918 очолив червоногвард. загін на Чернігівщині. Згодом брав участь у формуванні військ. підрозділів у Самарській та Самбірській губ. Росії. У вересні 1918 – командир Богунського полку, сформованого ним із розрізних партизанських загонів у «нейтральній зоні». У жовтні 1918 очолив бригаду 1-ї Укр. рад. дивізії, сформованої, в основному, з полків ВЧК, угор. інтернаціоналістів, поволзьких татар та ін. На поч. 1919 бригада під командуванням Щ. брала участь у боях з укр. військами на напрямку Чернігів – Київ. Після захоплення більшовиками Києва Щ. був призначений командантом міста. З березня 1919 – командир 1-ї Уманської рад. дивізії. У серпні призначений командиром Тарашанської 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії, що вела бої з Львів. бригадою УГА. Убитий на позиціях одного з підрозділів дивізії під Білошицею (недалеко від Коростеня) комісаром армійського штабу за згодою командування і Реввійськради 12-ї армії.

І. Підкова (Львів).

ЩУРАТ ВАСИЛЬ (24.8.1871 – 27.4.1948) – укр. учений-літературознавець, педагог і перекладач. Н. у с. Вислобоки на Львівщині. 1884–92 навчався в Академічній гімназії у Львові. Вивчав слов. філологію у Львові і Віденському ун-тах. 1896 захистив у Відні докторську дисертацію з філософії. Був добре знайомий з І. Франком та М. Драгомановим. У Відні входив до т-в укр. молоді «Громада» і «Січ». 1896–98 – співред. газ. «Буковина» у Чернівцях, ред. журн. «Молода муза» (1906), «Світ» і тижневика «Неділя» (1912). На сторінках «Діла» виступав зі статтями на політ. тематику. З 1898 вчителював у держ. гімназіях Перемишля і Бродів, з 1907 – Львова. 1914 – дійсним чл. Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, 1915–23 – його голова. 1921 не присягнув на вірність польськ. державі, через що позбавлений права обіймати держ. посаду. 1921–34 – директор приватної жіночої гімназії василіанок у Львові, одночасно викладав укр. мову і л-ру. Боровся за створення Львів. ун-ту, але, отримавши заборону, разом з ін. представниками укр. громадськості взяв участь у створенні Львів. (таємного) укр. ун-ту. Став його першим

ректором. 1921 заарештований польськ. властями, кілька місяців перебував в ув'язненні. У червні 1929 обраний дійсним чл. ВУАН, однак 1930 у зв'язку з процесом Спілки визволення України і політ. репресіями в рад. Україні зрікся цього звання. 1939–41 – проф. Львів. ун-ту, одночасно (з лютого 1940) – зав. групи шевченкознавства Ін-ту укр. літератури у Львові. У грудні 1939 поновлений у званні дійсного чл. АН УРСР. 1944–48 – директор львів. бібліотеки АН УРСР. У повоєн. період активної участі у культ. і громад. житті не брав. Негативно ставився до політ. репресій рад. влади, ліквідації 1946 гуманітарних наук-досл. і культ. осередків міста. Автор понад 200 статей і монографій з літературознавства від староукр. л-ри («Слово Данила Заточника», 1896) до л-ри 19 ст., зокрема розвідка про Т. Шевченка, М. Шацьковича, П. Куліша, І. Котляревського, Ю. Федьковича, І. Франка, В. Самійленка та ін. Щ. – автор зб. поезій «Lux in tenebris» (1895), «Мої листи» (1898), «Раз до мене молодість прийшла», «На трембіті» (1904), «Історичні пісні» (1907), «Вибір пісень» (1909), поеми «В суздальській тюрмі» (1916). 1900 і 1905 видав віршованій молитовник «Із глибин воззвях». Робив численні переклади творів Г. Гейне, Й. В. Гете, А. Міцкевича, Ю. Словацького, К. Тетмаєра та ін. Автор єдиного перекладу укр. мовою пам'ятки франц. епосу «Пісні про Роланда», од Горация. По-смертно видані «Поезії» (1957, 1962) та «Вибрані праці з історії літератури» (1963).

Т. Галайчак (Львів).

ЩУРАТ СТЕПАН (7.1.1909 – 14.3.1990) – відомий укр. учений-літературознавець. Син В. Щурата. Н. у Львові. 1931 закінчив Львів. ун-т. 1934 захистив магістерську дисертацію «Тимко Падура, його життя і творчість». З 1933 видавав перший укр. спец. журн. для фотографів «Світло і тінь». З 1937 редагував щомісячний часопис із краєзнавства і туризму «Наша Батьківщина». На поч. 1940-х Щ. – наук. співробітник Ін-ту л-ри АН УРСР у Львові, викладач художньо-промислового училища. У повоєн. роки працював в установах АН УРСР. З 1951 – наук. співробітник відділу л-ри Ін-ту сусп. наук АН УРСР, 1958–71 – зав. відділу, доктор філол. наук (з 1971). Зазнав переслідувань під час кампанії погрому наук. установ України на поч. 1970-х. У вересні 1972 змушений звільнитися з роботи. Опублікував понад 50 наук. праць. Основною темою досліджень Щ. стала творчість І. Франка, якій присвячені монографії «Рання творчість Івана Франка» (1956), «Повість Івана Франка «Борислав сміється» (1966), низка розвідок і статей. Керував підготовкою до друку 5 томів до 20-томного і 50-томного видань творів І. Франка. Помер і похований у Львові.

Т. Галайчак (Львів).

ЮДОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (3(15).8.1880 – 24.10.1949) – більшовицький діяч. Н. у Воронежі (Росія, за ін. дан. у Новогеоргиевську Херсонської губ.). З 1903 – чл. РСДРП(б). 1912–14 – один із керівників Луганської більшовицької орг-ції. Після *Лютневої революції 1917* в Росії працював у Петрограді. З жовтня 1917 – чл. Одеського обл. комітету РСДРП(б), з грудня – голова ЦВК *Румчороду*. Один з організаторів і керівників Одеського січневого повстання, після перемоги якого була встановлена більшовицька влада у краї. З січня 1918 – голова Одеського раднаркому. Згодом – на парт. і викладацькій роботі, переважно у Москві. Працював у Моск. ун-ті, професор.

О. Фесик (Одеса).

ЮЗЕФОВИЧ ЯН ТОМАШ (1669 – 19.4.1729) – польськ. хроніст. Н. у Львові у родині вірменського купця. Навчався у Львів. єзуїтській колегії, Ягеллонському ун-ті в Кракові. Був доктором філософії, деякий час викладав у Краківському ун-ті. 1693–1729 – львівський канонік. У вересні 1704, після захоплення Львова швед. армією, очолив польське міщанство до *Карла XII*, яке домоглося зменшення розмірів контрибуції. Склав опис матеріальних цінностей, вивезених шведами з Львова, храмів. У неопублікованому творі «*Стурбований Львів*» достовірно описав штурм і захоплення міста шведами. Ю. – автор «Хроніки міста Львова з 1634–1703», де описані не лише події у Львові, але і в Україні, зокрема воєнні дії гетьманів *Б. Хмельницького* і *П. Дорошенка* проти Польщі. Історичні події висвітлював тенденційно, негативно ставився до укр. козацтва. 1888 один із найдавніших списків «Хроніки» знайшов у Львів. архівах *В. Антоновича*.
М. Чорний (Львів).

ЮЗЕФСЬКИЙ ГЕНРИК (1892–1981) – польськ. політ. діяч. Родом з Київщини. 1920 – тов. міністра внутр. справ УНР. 1927–29 і 1930–38 –

воевода волинський, 1929–30 – міністр внутр. справ Польщі. Один з ініціаторів встановлення «*Сокальського кордону*», який, розмежувавши Волинь і Галичину, повинен був не допустити консолидації укр. спільноти в Польщі та сприяти успішному проведенню політики асиміляції місц. населення. За розпорядженням Ю. на Волині закривались укр. т-ва, керівні органи яких знаходились у Львові («*Просвіта*», кооп. орг-ції тощо), заборонялось розповсюдження укр. преси. Нац. політика Ю. викликала зростаючий опір укр. населення Галичини і Волині, стала однією з причин, що змусили *Організацію українських націоналістів* вдаватися до активних радикальних дій. 1930 Ю. змушений подати у відставку. Помер у Варшаві. Залишив спогади (опубліковані в Парижі 1982), в яких є матеріали про укр.-польські взаємини міжвоєн. періоду.

М. Швагуляк (Львів).

ЮЗЬКОВ ЛЕОНІД ПЕТРОВИЧ (28.1.1938–2.3.1995) – укр. учений-правознавець, перший голова Конституційного суду України. Н. у с. Новоселиця Полонського району Хмельницької обл. Навчався на юрид. ф-ті та в аспірантурі Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Працював на посадах старшого викладача, доцента. Певний час працював доцентом, зав. кафедри, проф. Київ. вищої парт. школи, пізніше – проф. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 1990 керував робочою групою з розробки проекту Декларації про державний суверенітет України. У липні 1992 обраний головою Конституційного суду України. Був членом Венеціанської Ради Європи «Демократія через право». Очолював групу науковців, які розробили концепцію Основного закону, пізніше – робочу групу з розробки проекту нової Конституції України. Ю. вважав, що нова Конституція України повинна поєднувати кращі досягнення світового конституціоналізму з «історичними й національними традиціями українського державотворення». Відстоював закріплення в Конституції такої політико-правової категорії, як «український народ» (а не «народ України»). Автор понад 200 наук. праць.

Т. Андрусак (Львів).

ЮЛЬ ЮСТ (1664–1715) – датський дипломат і військ. діяч, віце-адмірал (з 1712). Н. у м. Виборгу в знатній сім'ї. 1709–11 – посол Данії в Росії. 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник, опублікований Г. Грове (Копенгаген, 1893; рос. переклад видав Ю. Щербачов, 1892, 1899–1900), в якому подав опис ряду міст України, цікаві відомості про побут і звичаї населення укр. земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ЮНАКІВ МИКОЛА ЛЕОНТІЙОВИЧ (6.12.1871 – 1.8.1931) – укр. військ. діяч, ген.-полковник *Армії УНР*. Н. у Чугуєві на Харківщині в родині

військ. Навчався в кадетському корпусі, потім – у Павлівському військ. училищі у Петербурзі. З 1891 служив у лейб-гвардії Семеновського полку. 1894–97 навчався у Миколаївській академії Ген. штабу. Після закінчення (з відзнакою) академії обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхотної бригади, 27-ї піхотної дивізії, викладача Оранієнбурзької офіцерської стрілецької школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, нач. штабу 1-го Прикордонного корпусу. 1907 призначений викладачем Миколаївської академії Ген. штабу, а після захисту 1910 дисертації «*Похід Карла XII на Україну 1708–1709 рр.*» став професором кафедри військ. мистецтва. 1912 присвоєно звання ген.-майора. Пропаговані ним новаторські концепції реформування академії Генштабу і рос. збройних сил взагалі зустріли опір з боку військового міністра Сухомлинова. У лютому 1914 Ю. призначено ком. 37-ї піхотної бригади. У роки *Першої світової війни 1914–1918* безперервно знаходився на Пд.-Зх. фронті, обіймав посади ком. бригади, нач. штабів 25-го армійського корпусу, 4-ї армії, ком. 7-го армійського корпусу, командувача 4-ї армії, які діяли на тер. України. З 1916 – ген.-лейтенант. Після утворення *Української Центральної Ради* підтримував укр. нац. рух, сприяв українізації частин, за що у грудні 1917 усунений з посади більшовицьким наркомом М. Криленком і направлений у розпорядження голови Реввійськради *Л. Троцького*. У Києві отримав нове призначення – командувача 4-ї армії Рум. фронту. В складний період розпаду рос. армії доклав багато зусиль для збереження боєздатності молодих укр. формувань. З квітня 1918 – на службі в укр. армії. У період *Гетьманату* очолював Гол. шкільну управу 2-го ген.-квартирмейстерства і Комісію з утворення військ. шкіл та академії Ген. штабу, у якій над укладанням військ. статутів молоді укр. армії та орг-цією мережі військ. навч. закладів працювали *В. Петрів*, *В. Сальський*, *В. Садовський*, *В. Євтимович* та ін. Після падіння влади гетьмана *П. Скоропадського* Директорія *УНР* призначила Ю. пом. Гол. інспектора Армії *УНР*. З 1918 Ю. очолював Гол. вишкільну управу Міністерства військ. справ, а в серпні 1919 був призначений нач. штабу Гол. отамана об'єднаних укр. армій *УНР* і *ЗУНР*. За участю Ю. було розроблено і блискуче проведено у серпні 1919 військ. операцію з визволення від більшовицьких військ *Правобережної України* і звільнення Києва. 1920 призначений військ. радником Укр. дипломатичної місії у Варшаві. Брав участь у переговорах з *Ю. Пілсудським*, підготовці військ.-політ. угод 1920, зокрема *Варшавського договору 1920*. На поч. 1920-х перебував у Тарнові, був радником військ. міністра, військ. міністром, чл. Вищої військ. ради *УНР* при Гол. отаманові *С. Петлюрі*, Ради Укр. Центр. комітету в Польщі, очолював Укр. військ.-іст. т-во. В еміграції підвищений у ранзі до ген.-пол-

ковника. Плідно співпрацював у альманасі «*За державність*», готував низку військ.-історичних праць. 1927 через тяжку хворобу змушений відійти від активної громад. діяльності. Помер і похований у Тарнові. Автор праці «*Російсько-японська війна 1904 – 1905 рр.*» (1911), спогадів «*Матеріали до мого життєпису*».

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЮНАЦЬКА СПІЛКА (ЮС) – безпартійна молодіжна орг-ція у підросійській Україні. Утворена на з'їзді студ. громади в квітні 1915 у Харкові. Мала філіали у Києві, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Чернігові. Вищим органом був з'їзд представників ЮС Лівобережної і Правобережної України, виконавчим – ЦВК. Лідерами орг-ції були М. Криворотченко, М. Петренко, З. Сало, О. Мицюк та ін. У травні 1916 на 2-му з'їзді було прийнято програму та статут спілки. Осн. програмні засади: автономія України, агр. реформа, 8-годинний робочий день. На 2-му з'їзді стався розкол через перехід ЮС до парт. роботи. У грудні 1916 в Полтаві відбувся 3-й з'їзд ЮС. Більшість його чл. відкинула пропозицію *Української народної партії* про посилення германофільської пропаганди і організації партизанської боротьби для швидкої поразки Росії. ЮС виступала за союз з демократичними силами, пропаганду укр. ідеї, зняття заборони на укр. видання, відкриття «*Просвіти*», амністію політ. в'язням-українцям. Видавала листівки, підписувала петиції до чл. Держ. Думи. 1915 в Києві виходив щомісячник «*Зоря київська*», з другого номера – просто «*Зоря*», навколо якого гуртувались чл. ЮС.

Г. Герашенко (Запоріжжя).

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури; англ. UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) – міжнар. орг-ція, спеціалізована установа ООН. Створена 4.11.1946 20-ма державами, які підписали її статут. Штаб-квартира знаходиться у Парижі. Мета діяльності ЮНЕСКО: сприяти справі миру та міжнар. безпеки шляхом розвитку співробітництва між країнами у сфері науки, освіти й культури. Орг-ція виступає за всезагальне додержання прав людини й основних свобод, справедливості й правопорядку для всіх народів світу, незалежно від раси, статі, мови чи релігії, як це передбачається Статутом ООН, Декларацією прав людини та ін. документами цієї міжнар. світової орг-ції. Для досягнення поставленої мети ЮНЕСКО допомагає взаємному ознайомленню і взаєморозумінню між народами, використовуючи для цього ЗМІ, сприяє розвитку й удосконаленню нар. освіти, розповсюдженню культури й популяризації науки та її новітніх досягнень. Орг-ція сприяє розширенню міжнар. взаєморозуміння, доступу людей до освіти й культури, підготовці кадрів, усуває перешкоди на шля-

ху вільного обміну ідей. ЮНЕСКО з допомогою Нац. комісії в усіх країнах, які є членами, вирішує головні завдання: боротьба з неписьменністю, розповсюдження інформації про ООН, дотримання прав людини, введення обов'язкової освіти, обмін людьми і надання допомоги експертами з різних галузей науки й просвіти на прохання держав – членів ООН. Понад 250 міжнар. неурядових орг-цій мають консультативний статус при ЮНЕСКО, а понад 400 підтримують з нею постійні зв'язки. Бюджет орг-ції формується із внесків країн-членів. Україна стала чл. ЮНЕСКО 12.5.1954. Гол. органом орг-ції, в якому представлені усі країни-члени, є Ген. конференція. Скликається раз на рік для вироблення програми й політики. Ген. конференцією обирається Виконавча рада, яка складається з 34 чл., скликається не рідше ніж двічі на рік. Секретаріат орг-ції очолюється Ген. директором і складається з штату службовців. ЮНЕСКО проводить велику видавничу роботу. Найпоширенішими виданнями є журн. «Кур'єр ЮНЕСКО», який публікується майже 30 мовами, зокрема й українською (виходить 11 разів на рік). Серед інших 26-ти видань вирізняються такі, як «Культура», «Музеум», «Перспективи освіти», «Імпакт», «Природа і ресурси» та ін. ЮНЕСКО бере участь у відзначенні ювілеїв видатних діячів науки й культури, дає загальноосвітнього значення. Орг-ція відзначала 1500-річчя Києва, 500-річчя від дня народження Миколая Коперника, 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, ювілеї Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Франка, укр. і зарубіжних учених у галузі природничих наук, зокрема Д. Заболотного. Оголошує роки, присвячені видатним подіям у сфері культури, науки й освіти (напр., Міжнародного року книги). У системі ЮНЕСКО діє Регіональний ін-т із шкільного будівництва для Африки, Міжнар. ун-т тощо. Орг-ція проводить заходи з проблем навколишнього середовища, співпрацює з Програмою розвитку ООН і Організацією ООН з пром. розвитку (ЮНІДО).

М. Рожик (Львів).

ЮРА ГНАТ ПЕТРОВИЧ (27.12.1887 (8.1.1888) – 18.1.1966) – видатний укр. режисер і актор. Нар. арт. СРСР (1940). Н. у с. Федварі (тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). Сценічну діяльність почав 1904 в аматорському гуртку. У профес. театрі з 1907 у трупі С. Максимовича. 1913–14 грав у театрі «Руська бесіда» у Львові. Протягом 1917–19 був актором і режисером у київському «Молодому театрі» та 1-му Держ. драм. театрі УСРР ім. Т. Шевченка. 1920 Ю. виступив одним із співзасновників створеного у Вінниці Укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 – Київ. академічний укр. драм. театр ім. І. Франка), до 1961 – художній керівник і режисер театру (з 1954 – разом із М. Крушельницьким). 1938–61 –

викладач (з 1946 – проф.) Київ. держ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Ю. як актор сформувався на традиціях укр. театру, під впливом творчості видатних майстрів укр. сцени П. Саксаганського, М. Кропивницького, М. Садовського. Виступаючи замолоду переважно у драм. ролях, Ю. в подальші роки свій акторський хист найбільше виявив у характерних та комедійних образах, які відзначалися правдою почуттів та соковитим нар. гумором. Найкращі ролі: Копистка («97» М. Куліша), Мартин Боруля, Стюпочка, Крамарюк, Терешко, Сурма, Бонаventura («Мартин Боруля», «Житейське море», «Суєта», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого), Швейк («Пригоди бравого вояка Швейка» за Я. Гашеком), Калєб («У.пуші» Лесі Українки), Освальд («Примари» Г. Ібсена) та ін. Серед його вистав відзначаються: «Свічине весілля» І. Кочерги, «Мартин Боруля», «Суєта», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка», «Лиха доля», «Циганка Аза» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Дон Карлос» Ф. Шиллера. Знімався в кіно («Кармелюк», «Прометей», «Тарас Шевченко», «Балада про солдата», «Чисте небо», «Пам'ять» та ін.). Автор літ. праць з питань театр. мистецтва: «20 років» (1940), «Режисер у театрі» (1962), «Життя і сцена» (1962). Держ. премія СРСР (1949, 1951).

М. Ерстенюк (Львів).

ЮР'ЄВИЧ АНТОН (1839–1868) – діяч польськ. нац.-визвол. руху в Україні у 1850–60-х. Походив із шляхетної родини Київ. губ. 1857–62 навчався на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту, брав участь у таємних польськ. орг-ціях студентів. Був членом, а потім головою «Провінційного комітету на Русі», який готував польськ. повстання у Правобережній Україні, зокрема у Київ. губ. На поч. повстання навесні 1863 проголошений «диктатором Русі» (Правобережної України). Очолив загін повстанців, з яким вирушив по селах Київщини і Волині, намагаючись залучити до повстання українське селянство. У квітні 1863 був схоплений царськими військами і ув'язнений у Києві. 1864 втік із Київ. фортеці й виїхав за кордон. Останні роки прожив у Бельгії та Франції.

Л. Зашкільняк (Львів).

ЮРИК СТЕПАН (1868–1937) – укр. громад. і політ. діяч, греко-католицький священник, папський шамбелян. Діяч Української національно-демократичної партії. Парох м. Золочева (Львівська обл.). Учасник Греко-католицького синоду 1891. З жовтня 1918 – чл. Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР, входив до комісії закорд. справ, шкільної, адм. та Обл. зем. комісії, яка мала провести зем. реформу. У квітні 1919 був одним з організаторів з'їзду укр. католицького духовенства ЗО УНР. Після відступу Української галицької армії за р. Збруч залишився у Станіславі. На поч.

березня 1920 заарештований польськ. властями, деякий час перебував в ув'язненні. У міжвоєн. період входив до складу Тіснішого нар. комітету УНТП, очолював золочівську філію Т-ва охорони військ. могил. О. Павлишин (Львів).

ЮРІЙ І ЛЬВОВИЧ (24.2.1252; за ін. дан., 1257 – 24.4.1308; за ін. дан., 1315) – галицько-волинський кн. (1301–1308, можливо 1315). Син Лева I Даниловича та Констанції, дочки угор. короля Бели IV. 1269–1301 правив на Холмщині, був князем белзьким. 1282 одружився з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича. 1287 одружився вдруге з дочкою куявського князя (Польща) Казимира Конрадовича. Після смерті батька об'єднав усі землі Галицько-Волинської держави під своєю владою. Переніс столицю до Володимира-Волинського. За правління Ю. I Л. Польща захопила Люблінську землю (1302), а Угорщина – частину Закарпаття. Проте внутр. становище князівства в цей період було стабільним, що сприяло швидкому екон. розвитку. 1303 Ю. I Л. домігся утворення Галицької митрополії, до складу якої увійшли: Галицька, Володимирська, Перемишльська, Луцька, Холмська, Турівська єпархії. 1312–13 угор. феодалі висували Ю. I Л. претендентом на угор. престол. Ю. I Л., бажаючи підкреслити могутність Галицько-Волинської держави і наслідуючи свого діда Данила Романовича Галицького, прийняв титул «короля Русі». Р. Шуст (Львів).

ЮРІЙ І РАКОЦІ (Юрій I Ракочі; Д'єрдь I Ракочі; 8.6.1593–11.10.1648) – кн. Трансільванії (Семигороддя) з 1630. Син кн. Трансільванії Сигізмунда Ракочі (1544–1601). Сповідував кальвінізм. Провадив політику, спрямовану на об'єднання угор. земель, які загарбали Габсбурги й Османська імперія. 1643 уклав союз із Швецією та Францією, брав участь у Тридцятилітній війні 1618–48. У лютому 1644 на чолі 30-тис. армії розпочав військові дії проти Габсбургів, внаслідок яких було звільнено частину Словаччини. 1645 разом із шведами війська Ю. I Р. облягли Брно. За умовами Лінцького мирного договору 1645 під владу Ю. I Р. відійшло 7 комітатів Словаччини та пд.-зх. частина Закарпаття. У серпні 1648 через Ю. Немирича встановив союзницькі відносини з гетьманом Б. Хмельницьким і заручився його підтримкою в боротьбі за польськ. престол після смерті короля Владислава IV Вази.

Р. Шуст (Львів).

ЮРІЙ ІІ БОЛЕСЛАВ Тройденевич (бл. 1306–7.4.1340) – галицько-волинський князь (1323–40). Син мазовецького кн. Тройдена II і Марії, дочки Юрія I Львовича. Будучи католиком, прийняв православну віру й ім'я Юрій. Намагаючись протистояти експансії Польщі й Угорщини, підтримував со-

юзні відносини з Тевтонським орденом і Литвою. Робив спробу повернути Люблінщину, яку 1303 захопила Польща. Ю. II Б. був одружений з донькою великого кн. литовського Гедиміна. Прагнучи зміцнити князівську владу, вів боротьбу проти бояр, в якій спирався на міщан. Ю. II Б. підтримував розселення нім. колоністів, задумав запровадити католицизм. Ці заходи Ю. II Б. підірвали значення місц. аристократії. 1340 бояри організували проти Ю. II Б. змову і отруїли його у Володимирі. Невдовзі після смерті Ю. II Б., останнього представника династії Романовичів, Галицько-Волинське князівство перестало існувати як незалежна держава.

І. Підкова (Львів).

ЮРІЙ ІІ РАКОЦІ (Юрій II Ракочі, Д'єрдь II Ракочі; 30.1.1621 – 7.1.1660) – князь Трансільванії (Семигороддя) з 1648. Син Юрія I Ракочі. За правління батька 1642 був обраний наступником престолу. Одружений із Софією Баторій. У Трансільванії почав правити з 1648. Отримав у ленне володіння від тур. султана Молдову та Волощину. Був претендентом на польськ. престол. 1648–49, намагаючись заручитись підтримкою України в боротьбі за польськ. престол, вів переговори з гетьманом Б. Хмельницьким. Після походів укр. армії у Молдову (див. Молдовські походи 1650, 1652 і 1653) Ю. II Р. занепокоєний політикою Чигирини, розірвав відносини з Б. Хмельницьким і перейшов на бік короля Яна II Казимира. 1654 Ю. II Р. відновив дипломатичні відносини з Укр. державою. Після успішних переговорів 1656 підписано укр.-трансільванський договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Ю. II Р. на польс. престол і надати йому військ. допомогу, розраховуючи використати союз із Трансільванією для здобуття західноукр. земель. Тоді ж Ю. II Р. уклав союз із королем Швеції Карлом X Густавом. 1657 трансільванські війська на чолі з Ю. II Р. здійснили похід на Польщу. У складі цих військ був загін укр. козаків на чолі з А. Ждановичем, який, однак, у зв'язку з недоброзичливим ставленням трансільванців улітку 1657 повернувся в Україну. 12(22).7.1657 трансільванська армія змушена капітулювати перед польськ. військами під Чорним Островом на Поділлі. 1659 Ю. II Р. позбавлений тур. султаном ленних володінь, але не визнав цього рішення. Під час збройного опору був смертельно поранений.

Р. Шуст (Львів).

ЮРІЙ ЖЕВЧЕНКО (17.2.1885 – бл. 1938) – укр. православний церк. діяч, архієпископ УАПЦ. Н. у слободі Єлисаветградка Єлисаветградського пов. Херсонської губ. (тепер Кіровоградська обл.). Закінчив духовну семінарію, 1911 – Одеський ун-т, 1912 – учитель 1-ї Одеської гімназії. 1914 висвячений на священника. Під час Першої світової війни 1914–1918 – військ. священник у рос. армії,

1917–18 – душпастир Інструкторської школи старшин у Києві. Чл. Кирило-Мефодіївського братства, що об'єднало прихильників автокефалії Укр. церкви після 1-ї (січень 1918) сесії Всеукр. православного церк. собору. Ув'язнений гетьманською владою за співпрацю з *Українським національним союзом*. У листопаді 1918 – голова Церковної комісії УНС, згодом – душпастир та викладач Інженерної школи старшин Армії УНР. З 1920 – настоятель парафії у м. Сквирі на Київщині, з липня 1920 – священник Андріївської церкви в Києві, чл. Всеукр. православної церк. ради. У жовтні 1921 брав участь у роботі Укр. православного церк. собору Київщини, на якому було завершено організаційне оформлення УАПЦ. У квітні 1922 висвячений на єпископа Сквирського. 1924–27 – єпископ Полтавський, 1928–29 – єпископ Одеський. 1.9.1929 заарештований ГПУ в Одесі. Засуджений до 8 років ув'язнення, засланий до Сибіру. 1937 повторно заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Загинув у Карагандинському таборі.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРІЙ МІХНОВСЬКИЙ (18.1.1866 – 16.10.1937) – укр. православний церк. діяч, архієпископ Укр. автокефальної православної церкви, архієпископ УПЦ (з 1930). Н. у с. Пішаному Золотоніського пов. Полтавської губ. Навчався в духовній школі, згодом – у Полтавській духовній семінарії. 1889 вчителював у с. Пішаному. 1889–91 – дяк у м. Ірклієві, згодом – у Домантовому, церкві архістратига Михайла в Нових Санжарах, потім – у Золотоноші. 1894 висвячений на священника. З 1895 обіймав священничу кафедру у Комарівці на Переяславщині, 1895–1908 – у Богданах на Золотонощині, згодом – у селах Жовнині і Бубнівська Слобідка. 1917 – настоятель парафії в с. Прохорівці Золотоніського повіту. Учасник Всеукр. православного церковного собору (14–30.10.1921), на якому завершено організаційне оформлення УАПЦ. 28. 10.1921 висвячений на єпископа Чернігівського і отримав сан архієпископа з кафедрою при Борисо-Глібському соборі у Чернігові. 1922 переведений до Золотоноші, де організував повітову церк. раду, яка об'єднала 10 парафій УАПЦ. 1926–27 – настоятель парафії у с. Прохорівці на Золотонощині. Після церк. собору (9–12.12.1930), що об'єднав частину парафій «самоліквідованої» (28–29.1.1930) УАПЦ, перебував у складі Укр. православної церкви, очолюваної митрополитом Іваном Павловським. На поч. 1930-х переїхав до Києва. 1932–33 – настоятель Софійського собору. 1934 служив в Успенському соборі на Подолі і до його закриття рад. владою (грудень 1934) виконував обов'язки вікарія митрополита Івана Павловського. Перейшов з митрополитичою кафедрою до церкви Св. Миколая («Притиського») на Подолі, після закриття якої у червні 1935 відійшов від церк. діяльності. 11.7.1937

заарештований органами НКВД, звинувачений у створенні «антирадянської фашистської організації українських церковників» та розстріляний.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРІЙ ТЕСЛЕНКО (1894–1943) – укр. православний церк. діяч, єпископ УАПЦ. Н. на Поділлі. З 1918 – священник. У червні 1925 висвячений на єпископа Білоцерківської округи. У червні 1930 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Покарання відбував у таборах на півночі СРСР. 1941 переїхав до Воронежа, потім – до Вінниці. Деякий час працював у колгоспі. Помер від сухот.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЮРКЕВИЧ ВІКТОР ДМИТРОВИЧ (псевд. – В.Ю.; 26.12.1898 – 11.9.1939) – укр. історик, археограф. Учень *М. Грушевського*. Н. в Олександрополі (зараз Кумайрі, Вірменія). 1917–18 навчався на природничому відділі фізико-матем. ф-ту Моск. ун-ту, 1918–19 – на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту, 1921–23 – у Київ. ін-ті нар. освіти. 1923–26 викладав у школах. Одночасно працював у ВУАН: був співробітником Постійної комісії для укладання Іст.-геогр. словника укр. земель (1922–33), кандидатом в аспіранти (1925–26), аспірантом (1926–29), наук. співробітником (1929–30) Наук.-досл. кафедри історії України *М. Грушевського*. 1930–33 очолював Комісію козащини, 1926–29 – співробітник комісії історії Лівобережної України і старої історії України, 1927–30 – наук. співробітник і секретар комісії нової укр. історіогр. (готував до друку твори *В. Антоновича* і *М. Костомарова*), 1930–33 – співробітник комісії для вивчення соц.-екон. історії України. З поч. 1934 – наук. співробітник Іст.-археогр. ін-ту ВУАН. 1926–28 брав участь у археогр. експедиції до Москви. У грудні 1929 захистив працю «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького». Досліджував історію міст і сіл України, соц.-екон. історію України 17 ст., історію козащини. Надрукував і підготував у рукописах бл. 30 праць, зокрема «До студій Максимовича з історії старого Києва» (1926), «Звенигородщина в 15–16 вв.» (1927), «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького» (1932). Після незаконного місячного арешту 1934 звільнений з ВУАН. Удруге незаконно заарештований 1937 і засуджений до 10 років концтаборів. Помер в ув'язненні у с. Адак («Воркутлаг», Республіка Комі). Реабілітований 1960.

О. Юркова (Київ).

ЮРКЕВИЧ ЛЕВ (псевд. – Л. Рибалка, Е. Ніколет; 1884–1917 або 1918) – укр. політ. діяч і письменник. Н. у с. Кривому Сквирського пов. Київської губ. З 1904 навчався у Київ. ун-ті. З 1904 належав до *Револьюційної української партії*, один із засновників *Української соціал-демократичної робіт-*

ничої партії (1905). Пізніше був висунутий кандидатом у чл. ЦК УСДРП. 1907 виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту. З 1911 жив у Франції, Львові, з 1914 – у Швейцарії. Використовуючи чималу спадщину, що дісталася йому від батька, заснував і видавав у Львові щомісячник УСДРП «Наш голос» (1910–11), фінансував київ. журн. «Дзвін» (1913–14). Під псевд. Л. Рибалка писав і публікував у Києві брошури, присвячені нац. питанню та проблемам робітн. руху – «Національна справа і робітництво» (1913), «Кляси і суспільство» (1913). Відстоюючи ідею укр. пролетарської революції, Ю. виступав проти укр. міщанства та орієнтації на Австрію й Німеччину. У «Дзвіні», брошурах, а також у часописі «Боротьба» (7 випусків, 1915–16), що виходив, фінансувався і видавався у Женеві під псевдонімом Е. Nicolet полемізував із «буржуазно-націоналістичною» позицією *Д. Донцова* щодо відокремлення України від Росії та входження до складу Австрії, піддавав осудові укр. буржуазію в Рос. імперії (за рабську підтримку царизму) та емігрантській *Союз визволення України* (як агентів австр. і нім. імперіалізму). Його відкритий лист, адресований 2-й міжнар. конференції соціалістів у Кентхолі 1916, опубліковано в Лозанні у вигляді брошури під назвою «L'Ukraine et la guegrr». Ю. критикував шовіністичне, централістське мислення рос. більшовиків і захищав необхідність укр. автономії, окремої укр. пролетарської революції та укр. соціал-демократичної робітничої партії. 1917 у Женеві видав рос. мовою брошуру, присвячену рос. соціал-демократам і нац. питанню, котра була одним із найкращих зразків критики ленінської позиції демократичного централізму і його нац. політики (англ. переклад статті див. у «Journal of Ukrainian Studies», 1982). Після *Лютневої революції 1917* Ю. намагався повернутись в Україну. Помер у Москві.

М. Юркевич (Едмонтон, Канада).

ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ (Памфіл; 16.2.1826 – 4.10.1874) – укр. філософ і педагог. Н. у с. Ліпльаві Золотоніського повіту на Полтавщині у родині православного священника. Закінчив Полтавську духовну семінарію. 1847–51 вивчав богослов'я у Київ. духовній академії, з 1852 – магістр та бакалавр. 1854–57 – асистент інспектора, з 1857 – викладач філософії і нім. мови в академії. 1861 став ординарним професором і за рішенням міністерства освіти був призначений ординарним проф. кафедри філ. Моск. ун-ту. З 1869 виконував обов'язки декана іст.-філол. ф-ту. Серед студентів, які слухали лекції Ю., були майбутні рос. філософи В. Соловйов та історик В. Ключевський. Найбільш плідним для наук. діяльності Ю. був період роботи в академії, коли він створив майже всі свої основні філ. праці, зокрема «Ідея» (1859), «Серце і його значення у духовному житті людини згідно з ученням Слова Божого» (1860), «З приводу статей бо-

гословського змісту, вмішених у «Філософському лексиконі» (1861), «Матеріалізм та завдання філософії» (1860), «Мир з ближнім як умова християнського співжиття» (1861), «Докази буття Божого» (1861). Після переїзду до Москви працював переважно над пед. проблемами. Філософська концепція Ю., яка підкреслювала значення «всього емоційного, несвідомого, випадкового в душі людини», викликала різкі нападки з боку прихильників матеріалізму і позитивізму, що домінували тоді у рос. філ. думці, зокрема *М. Чернишевського*, *М. Салтикова-Щедрина*, *Д. Писарева* та ін. У Москві Ю. підготував кілька праць з педагогіки, серед яких «Читання про виховання» (1865), «Курс загальної педагогіки» (1869). Не зберігся твір «Метафізика».

Ю. залишив самотнє вчення, яке стояло на рівні тогочасної зх. філософії й водночас було цілком оригінальним, побудованим на глибоких нац. традиціях. Наука про людину була пріоритетною сферою його зацікавлень, він прагнув збагнути духовне життя людини як вираз неповторності, індивідуальності. Рішуче відкидаючи однобічний інтелектуалізм новочасної доби, він обґрунтовував «філософію серця», наполягав на гармонійній взаємодії всіх прошарків душі людини – розумової, чуттєво-емоційної та ін. Розум, стверджував філософ, є лише вершиною духовного життя, коріння якого міститься у серці, а життя серця утворює сутність людини, її моральну свободу. Укр. філософи *Д. Чижевський* і *В. Рудко* відзначали безперечний зв'язок Ю. з його попередниками в укр. філософії – *Г. Сковородою*, *М. Гоголем*; ін. укр. мислителями. Твори Ю. видавалися в Канаді (Вінніпег, 1979; ред. С. Ярмусь) та в Україні (Київ, 1993; гол. ред. В. Жмир, упорядник А. Тихолаз).

С. Вільчинська (Львів).

ЮХИМ КАЛІШЕВСЬКИЙ (1892 – р. см. невід.) – православний церк. діяч, єпископ *Української автокефальної православної церкви*. Н. на Київщині. Закінчив Київ. ун-т, деякий час учителював. Згодом – священник у с. Петрівка Звенигородського пов. Київської губ. У травні 1921 був делегатом Укр. православного церк. собору Київщини, на якому обраний головою Звенигородської тимчасової повітової церк. ради і чл. Всеукраїнської православної церковної ради – тимчасового керівного органу Всеукр. спілки православних парафій. 6.2.1922 висвячений на єпископа Звенигородського; після включення Звенигородської округи до Черкаської став єпископом Черкаським. Керована ним єпархія була однією з крашких і найбільших в УАПЦ (1926 – 110 парафій). З 1929 – єпископ одеський. Після ліквідації УАПЦ належав до новоствореної у грудні 1930 Укр. православної церкви, очолюваної митрополитом Іваном Павловським. 1936 заарештований, помер у таборі.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

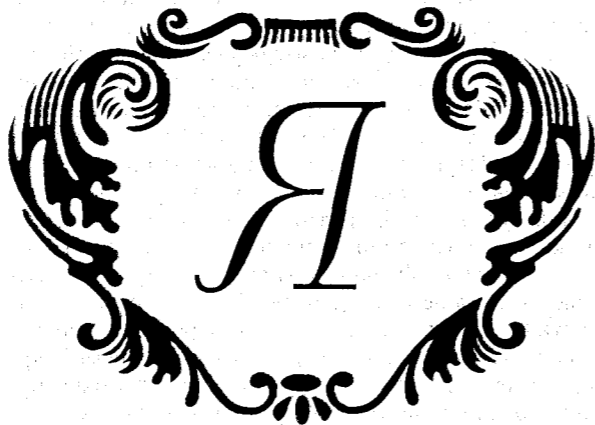
ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА – археол. культура ранньої залізної доби. Поширена у 8–6 ст. до н. е. у бас. верхньої і середньої течій Десни і частково Сейму. Пам'ятки Ю. к. вивчалися Д. Самоквасовим у 1870-х і М. Воеводським у 1930-х. Назва походить від городища біля с. Юхнів (тепер Чернігівська обл.). Відома за невеликими городищами (0,2–0,3 га) на мисах високих берегів річок (Юхнів, Пісочний Рів, Кузина Гора та ін.). Городища були укріплені дерев'яним частоколом, житла наземні, стіни плетені й оштукатурені глиною, глиняні черені для вогнищ. Предмети домашнього вжитку представлені ліпними невеликими горщиками з ямковим орнаментом, мисками з дірочками під краєм. Населення Ю. к. виготовляло залізні сокири, тесла, долота, коси, серпи, ножі; з озброєння – мечі, бронзові наконечники стріл, нашивні бляшки на панцирі. Бронзові прикраси представлені спіральними кільцями, шпильками, сережками з плоскими шляпками. Населення Ю. к. вело осілий спосіб життя, займалось приселіщним скотарством, землеробством, традиційними промислами. З домашніх виробництв важливу роль відігравали виплавка заліза і ковальська справа. Племена Ю. к. були нащадками населення бондарихівської культури бронзового віку. Деякі дослідники вважають, що племена Ю. к. – це Геродотові меланхлени – «люди в чорному одязі». За етнічною приналежністю племена Ю. к. – ймовірно, одна з локальних етнографічних груп балтів.

М. Пелешишин (Львів).

ЮШКОВ СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1888–1952) – відомий історик держави і права, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Н. у с. Трофимовщина Пензенської губернії (нині Мордовська АРРФ). 1906–12 навчався на юрид. та іст.-філол. ф-тах Петерб. ун-ту. Працював на викладацькій роботі в Петерб., Саратовському ун-тах, ряді пед. ін-тів та Свердловському юрид. ін-ті. З 1938 – співробітник Всесоюзного ін-ту юрид. наук у Москві, де з 1939 очолював сектор історії держави і права. Тісно співпрацював з укр. наук. інституціями, зокрема з Археогр. комісією ВУАН та Ін-том історії України АН УРСР. Протягом 1943–49 працював старшим наук. співробітником Ін-ту історії і археології АН УРСР, 1949–50 – Ін-ту історії АН УРСР. Автор численних праць з історії держави і права України княжої доби. Запропонував власну теорію походження Русі – «До питання про походження Русі» (1914). 1921 опублікував працю, в якій розглядалися проблеми історії формування князівських уставів часів правління Володимира та Ярослава, запропонував власну їхню класифікацію за редакціями та зводами. Досліджував історію створення тексту Устава князя Володимира та Устава кн. Всеволода Мстиславича – «Устав князя Всеволода: до зовнішньої історії пам'ятки» (1927). Підготував і видав зб. текстів «Руської правди» (1935). Запропонував власну кла-

сифікацію списків цієї пам'ятки. За ініціативою Ю. почалося видання серіалу «Пам'ятники руського права» (перші два випуски вийшли за редакцією ученого). Помітним явищем в історіогр. Київської Русі стала фундаментальна монографія «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (1939), в якій учений підбив своєрідний підсумок своїх багаторічних досліджень над проблемою генезису феодалізму в Київській державі. Вивчення княжої доби Ю. завершив фундаментальною працею «Общественно-политический строй и право Киевского государства» (1949).

Т. Андрусак (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІАН (Валер'ян; 9.4.1829 – 22.8.1913) – відомий польськ. історик та етнограф. Походив зі шляхетної родини на Підляшші. Середню освіту здобув у повітовій школі в Дорогичині (1837–42) та у гімназії в Білостоку (1843–47). Згодом вступив на іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира, де 1847–49 вивчав славістичні дисципліни. Продовжував навчання у Дерптському (Тартуському) ун-ті, студіював класичну та герм. філософію, історію. 1853–58 працював учителем на Київщині та Брацлавщині. Намагаючись поглибити свої знання, вивчав загальну історію у Берлінському ун-ті, Британському музеї у Лондоні, а також в ун-тах Парижа, Праги та Відня. З 1861 проживав у Києві. Брав участь у польськ. нац. русі, за що 1867 висланий у Пензенську губ. 1868 одержав дозвіл на проживання у Варшаві. Здійснив подорожі на Близький Схід і до Пн. Африки. Після повернення 1875 разом з А. Павльським розпочав публікувати джерела з історії Польсько-Литовської держави, зокрема і укр. земель у складі Речі Посполитої (1876–1910). Низка праць Я. присвячена проблемам історії, етнографії та географії України. Видав іст. атлас земель Речі Посполитої 16–17 ст., а також дослідження історії *Кієво-Могилянської академії*. З 1892 – чл. Іст. т-ва Нестора Літописця у Києві. З 1894 – чл. Краків-

ської академії наук, доктор Львівського ун-ту (з 1912), з 1913 – чл. Королівського істор. т-ва у Лондоні. Похований у Варшаві.

Р. Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДРЯН (бл. 1670 – 28.7.1723) – представник знатного польськ. магнатського роду *Яблоновських*; великий коронний хорунжий (з 1693). Освіту здобув у єзуїтських навч. закладах Львова та Праги. Здійснив подорож до країн Зх. Європи. Тривалий час жив у Франції. Після повернення до Польщі вступив на військ. службу. 1687 став корсунським і бузьким старостою. З 1693 – великий коронний хорунжий. Учасник воєнних дій проти турків і татар, зокрема боїв під Львовом 1695 і 1697. 1702 на чолі збройного загону воював проти укр. козаків під керівництвом *С. Палія*. Був маршалом воєводського соймаку, обирався послом від Галицької землі на сойм до Варшави (1720 і 1722). Помер у Буську (тепер Львівської обл.).

Р. Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВЯН (3.4.1634 – 3.4.1702) – відомий польськ. воєначальник та політ. діяч. Належав до магнатського роду Яблоновських. Навчався у Краківському ун-ті, згодом – у Франції. Брав участь у воєнних діях проти козак. військ під час *Національно-визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького 1648–57*, війнах з Моск. державою 1655 і Швецією 1656. З 1664 руський воєвода. Був у дружніх стосунках з *Яном III Собеським* і підтримував його політику. Учасник всіх великих битв, що відбулися на землях Речі Посполитої у 2-й пол. 17 ст. 1673 керував загонами польськ. кінноти у битві під Хотином. 1676 Я. призначено гетьманом польним коронним, 1682 – великим коронним гетьманом. 1683 відзначився у битві під Віднем. У наступних роках брав участь у походах польськ. війська на Кам'янець-Подільський (1684), у Буковину (1685), Волощину (1686). 1692 став краківським каштеляном. Після смерті Яна III Собеського намагався здобути польськ. престол, але згодом підтримав кандидатуру *Августа II Фрідріка*. Помер у Львові.

Р. Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ ЯН СТАНІСЛАВ (1669 – 28.4.1731) – один із найбільших магнатів Речі Посполитої, рус. воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706–09). Освіту отримав у Франції. Після повернення на батьківщину брав участь у політ. житті Речі Посполитої. 1677 підтримав кандидатуру саксонського курфюрста Августа Фрідріка на польськ. престол (з 1697 – король Польщі *Август II Фрідрік*). Брав участь у Північній війні 1700–21. З 1706 підтримував *С. Лещинського*. Після повернення до влади Августа II належав до опозиції і впродовж 1713–16 перебував у в'язниці замку Керрінгштейн у Саксонії.

Я. відомий як автор літ. творів, зокрема зб. байок, політ. трактатів. Помер у Львові.

Р. Шуст (Львів).

ЯБЛОНОВСЬКІ – польськ. магнатський рід. У 18–19 ст. володіли значними маєтками у Зх. і Правобережній Україні. Відігравали значну роль у політ. житті Польщі. Найвідоміші представники: Станіслав Ян Я. (3.4.1634 – 3.4.1702) – руський воєвода (з 1664), коронний польний гетьман (з 1676), великий коронний гетьман (з 1682), краківський каштелян (з 1692). Ян Станіслав Я. (1669–28.4.1731) – руський воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706–09), виступав проти ліберум вето. Антоні Я. (27.1.1732 – 4.4.1799) – познанський воєвода (з 1760), краківський каштелян (з 1782). Посол *Барської конфедерації 1768* у Відні. Антоні Я. (7.12.1793 – 26.12.1855) – учасник Патріотичного т-ва у Варшаві, від імені якого вів переговори з представниками Південного т-ва декабристів про спільний виступ проти царизму. Людвік Я. (24.8.1810 – 9.11.1887) – поет, учасник польськ. повстання 1830–31, член орг-ції карбонаріїв у Галичині, автор цікавих спогадів про Галичину серед. 19 ст.

Ф. Стеблій (Львів).

ЯВДАСЬ МИТРОФАН (3.06.1903 – 29.12.1966) – діяч Української автокефальної православної церкви, священик. Н. у с. Якимово на Полтавщині. Закінчив Полтавський ін-т нар. освіти. У січні 1925 висвячений на диякона, 12.7.1925 – на священика. 1925–27 служив у Святотроїцькій парафії УАПЦ у с. Куземин на Полтавщині, 1927–29 – у Зінькові. У вересні 1929 заарештований у Підвисокому на Уманщині, засуджений до 7 років ув'язнення. Покарання відбував на Далекому Сході. У серпні 1937 повернувся в Україну, жив у Донбасі, на Кубані, пізніше – у Нікополі. З жовтня 1941 виступив одним із організаторів церковного життя на Дніпропетровщині. 1941–44 служив у Нікополі, Червоногригорівці, був настоятелем кафедрального Спасо-Преображенського собору в Дніпропетровську, адміністратором єпархіального управління УАПЦ. 1944 емігрував на Захід. Жив у ФРН. 1957 переїхав до США. Помер у Вотербурі (штат Коннектикут). Автор публікацій про УАПЦ: «Українська автокефальна православна церква. Документи до історії УАПЦ», «Як большевики мучили духівництво», «Протидиякон Василь Потієнко», «Брати В. і М. Чехівські», «Священик УАПЦ о. Михайло Науменко» та ін.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЯВОРНІЦЬКИЙ (Еварницький) ДМИТРО ІВАНОВИЧ (25.10 (6.11).1855 (за ін. дан., 7.11) – 5.8.1940) – видатний укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік

АН УРСР (з 1929). Н. у с. Сонцівці (тепер с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.) у родині сільськ. дяка. Початкову освіту здобув у рідному селі, згодом навчався у Харківському повітовому училищі. 1874 Я. вступив до Харківської духовної семінарії, проте не завершив навчання. 1877–81 навчався на іст.-філол. ф-ті Харківського ун-ту. Знаходився під впливом учених-філологів *О. Потебні*, *М. Сумцова*, творчості *М. Гоголя*. Після закінчення ун-ту залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до проф. звання при кафедрі рос. історії. Працював викладачем історії у чоловічій гімназії Харкова. Проблематику наук. досліджень – історію запорізьких козаків обрав ще в студ. роки, незважаючи на негласну її заборону. Перша наук. праця Я. – «Виникнення і устрій Запорізького Коша». Я. їздив місцями кол. Запорізької Січі, збирав археол., фольклорно-етногр. та архівні матеріали. Був чл. Харківського іст.-філол. т-ва. В умовах наступу реакції запідозрений в українофільстві та звільнений з роботи. 1885 змушений переїхати до Санкт-Петербурга. Протягом 1886–91 викладав історію у гімназії і на пед. курсах, продовжував займатись історією запорізького козацтва. У столиці імперії майже весь час перебував під наглядом поліції. 1892, як політ. неблагонадійного, заслано (під виглядом відрядження для проведення археол. розкопок) до Ташкента. У Туркестані Я. досліджував іст.-топогр. особливості краю, вивчав культуру і побут народів Середньої Азії. Результати досліджень публікував у місц. газетах та окремих виданнях. 1893 у Ташкенті видав «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении». За дослідження історії народів Середньої Азії бухарський емір нагородив Я. орденом Бухарської Золотої зірки 3-го ступеня. Весною 1895 переїхав до Варшави, отримав там звання магістра рос. історії. З осені 1896 – приват-доцент Моск. ун-ту, де викладав археологію та історію укр. («малоросійського») козацтва. У цей час Я. завершив 3-томну працю «Історія запорізьких козаків». У моск. період життя вів активну літ.-громад. діяльність. Підтримував дружні й творчі зв'язки з видатними діячами укр. та рос. культури, зокрема, з *І. Рєпіним*, *М. Лисенком*, *Б. Грінченком*, *М. Старицьким*, *Лесею Українкою*, *М. Коцюбинським*, *П. Саксаганським*, *В. Ключевським*, *Л. Толстим*, *В. Гіларовським*, *В. Стасовим*. Щороку влітку Я. організовував і вів археол. розкопки та фольклорно-етногр. експедиції в Україні, зокрема на Запоріжжі. 1902 на запрошення Катеринославського наук. т-ва очолив новостворений Катеринославський іст.-краєзнавчий музей і обіймав посаду директора до 1933. За час роботи перетворив цей заклад на один із найкращих музеїв України. Поповнюючи його матеріалами власних археол. та етногр. експедицій, а також подарованими чи купленими експонатами (рукописи, кар-

тини, зброя і одяг запорожців тощо), створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток із Запоріжжя і Пд. України (нараховувала бл. 75 тис. одиниць зберігання). У цей період тісно співпрацював із Катеринославською «Просвітою» та Губ. ученою архівною комісією, був у дружніх стосунках з *В. Бідновим*, *Д. Дорошенком*, які працювали в Катеринославі. 1920–33 працював у Катеринославському (Дніпропетровському) ін-ті нар. освіти, де очолював кафедру українознавства. 1927–32 керував роботою Дніпрогесівської археол. експедиції Наркомосу УСРР у зоні затоплення. В цей час опублікував велике зібрання істор. джерел «До історії Степової України» (1929), альбом «Дніпрові пороги», дослідження «На порогах Дніпра». Фактично це були останні (за винятком двох невеликих заміток про *І. Рєпіна* і *Т. Шевченка*, опублікованих 1939) праці видатного дослідника історії Запорізької Січі. На поч. 1930-х звинувачений в ідеалізації козацтва та «буржуазному націоналізмі» й звільнений з роботи. Безробітний академік останні роки життя був позбавлений можливості займатись наук. творчістю. Помер 1940 і похований біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

Наук. діяльність Я., яка тривала понад 50 років, умовно поділяється на три періоди: 1-й – від поч. 1880-х до поч. 20 ст. (видання великих за обсягом збірок істор. джерел та найбільш значних істор. і фольклорно-етногр. праць); 2-й – орг.-наукова робота у Катеринославському істор.-краєзнавчому музеї (орг.-ція і розбудова музею, пед. робота, заходи для збереження музейної колекції під час громадянської війни); 3-й – рад. період (переважно археол. дослідження в рамках Дніпрогесівської експедиції Наркомосу України 1927–32). Найбільш значні праці Я. (всього понад 200): «Сборник материалов по истории запорожских козаків» (1888), «Запорожье в остатках старины и преданий народа» (1888), «Очерки по истории запорожских Козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских Козаков» (1890), «История запорожских козаків» (тт. 1–3, 1892–97), «Иван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Войска запорожского низовых Козаков» (1894), «По следам запорожцев» (1898), «Источники для истории запорожских Козаков» (тт. 1–2, 1903). Автор низки худож. творів, зокрема, поетичної зб. «Вечірні зорі» (1910), повістей і оповідань («Наша доля – Божа воля!», 1901 і 1905; «У бурсу!», 1908; «Русалчине озеро», 1911; «Три несподівані зустрічі», 1912), роману «За чужий гріх» (1907) та ін.

Оцінка місця і ролі Я. в укр. історіограф. процесі як за життя вченого, так і після смерті не була однозначною. Творчість Я. припала на період пошуків наук. методів дослідження і археогр. обробки джерел. Публікуючи архівні джерела, Я. переслідував мету популяризації знань про запорізьке козацтво. Дотримувался поширеної у 2-й пол. 19 – на поч.

20 ст. теорії про публікацію джерел як засобу збереження заключеної в них інформації в умовах загрози їх фізичного знищення. Можливі недоліки праць Я., на які вказували рецензенти (*В. Антонович*, *Д. Багалій*, *М. Сумцов*, *О. Лазаревський*, *Б. Грінченко* та ін.), компенсуються доступністю сприйняття наук. досліджень для широкого кола читачів, тому вони не втратили свого значення і нині. Монографічні праці Я. і його істор. белетристика, яка публікувалася на шпальтах багатьох тогочасних газет і часописів, пробуджувала інтерес читачів не лише до історії запорізьких козаків, а й загалом до історії й культури укр. народу, надихали укр. художників, композиторів, поетів. У Дніпропетровську в будинку Я. 1946 відкрито меморіальний музей. 1995 біля могили вченого споруджено бронзовий пам'ятник.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

ЯВОРСЬКИЙ ІВАН (1858 – 1930) – укр. громад.-політ. діяч у Галичині, греко-католицький священник. Н. у с. Ступниці Самбірського пов. (тепер Львівська обл.). З 1895 – парох с. Стрільбичі. Організатор укр. культ. та екон. руху на Самбірщині. Діяч *Української нац.-дем. партії*, з 1899 – чл. її Ширшого нар. комітету. Один з організаторів сел. страйків 1902. Активно виступав на захист прав укр. шкільництва. 1913–18 був послом до галицького сейму. З жовтня 1918 – чл. *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–19*. Помер у с. Стрільбичі.

О. Павлишин (Львів).

ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ (28.11.1884 (за ін. дан., 15.11.1885) – 3.11.1937) – відомий укр. історик. Н. у с. Корчмині Сокальського пов. на Галичині в сім'ї селянина. 1910 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту, вивчав право у Віденському ун-ті. Володів дев'ятьма мовами. Працював на фабриці у Сілезії, а під час навчання в ун-ті – в т-ві «Дністер». 1912 захистив дисертацію на звання доктора політ. наук. Належав до Рус.-укр. радикальної партії. У роки Першої світової війни служив у австр. армії. 1914–16 – хорунжий в австр. армії. З 1917 – військ. перекладач, працював у штабі військ. уповноваженого австр. уряду при *Українській Центральній Раді*, згодом – при уряді гетьмана *П. Скоропадського*. Після проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* у листопаді 1918 повернувся в Галичину, служив у військ. жандармерії. З кін. 1918 під впливом краху гетьманського режиму перейшов на більшовицькі позиції. Належав до числа офіцерів *Української галицької армії*, які готували перехід УГА на бік Червоної армії. Був нач. політшколи для червоних старшин у Києві. Після переходу *Червоної укр. галицької армії* на бік Армії УНР залишився у складі Червоної армії. Виїхав до Москви, згодом – до Казані, де у квітні 1920 вступив до

більшовицької партії. Член орг. комітету КПСГ (1920–21), уповноважений партії при ЦК КП(б)У. В серпні 1920 повернувся в Україну, викладав в Ін-ті нар. освіти та Центр. Парт. школі у Харкові. З грудня 1922 працював в Укр. ін-ті марксизму і марксознавства в Харкові. 1924 призначений заст., 1926–29 – в. о. зав. Управління наук. установами в Україні (Укрнаука) при наркоматі освіти УСРР. Один із організаторів Українського т-ва істориків-марксистів. Я. першим з укр. істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму.

Автор перших в укр. історіограф. марксистських підручників («Нарис історії України», 1923–24, у 2-х тт.; «Коротка історія України», 1927; «Історія України у стислому нарисі», 1928–29; «Україна в епоху капіталізму»; 1924–25; у 3-х тт.), праць з історії громад. рухів та революції в Україні («Історія революційного руху на Україні», 1922; «Революція на Україні в її головніших етапах», 1923; «Нариси з історії революційної боротьби на Україні», 1927–28; тт. 1–2), численних статей у спеціалізованих журналах. Я. вів боротьбу проти «української буржуазної історіографії», головним чином проти школи *М. Грушевського*. У грудні 1928 Я. було надано ступінь доктора іст. наук без захисту дисертації за опублікованими працями. 1928 розпочалася критика Я. рос. істориками-марксистами, зокрема *М. Покровським*, за «націоналістичні переколювання». Я. було звинувачено у підміні класового підходу «формально-націоналістичним», запереченні ним існування великої укр. буржуазії, надання укр. соціал-демократії революц. рис, недооцінці діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. Боротьба з «яворщиною» стала одним із напрямів ліквідації укр. нац. історіогр. в УСРР. У червні 1929 обраний дійсним чл. ВУАН. У лютому 1930 виключений з партії та звільнений від обов'язків у ВУАН. Виїхав з України до Ленінграда. Заарештований органами ГПУ 1931. 1932 за участь у неіснуючій орг-ції «Українського нац. центру» засуджений до 6 років ув'язнення. Покарання відбував на Соловках. Під час ув'язнення виступив із різкою критикою Комуністичної партії та самого Сталіна за їхню злочинну політику, зокрема щодо українців. Звинувачений у створенні табірної підпільної орг-ції та засуджений до розстрілу. Реабілітований рад. владою 1989.

Я. Грицак (Львів).

ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН (світське ім'я – Симеон; 1658 – 27.11.1722) – укр. церк. діяч, письменник-полеміст, проповідник. Н. в Яворові (тепер Львівська обл.) у шляхетній родині. 1684 закінчив Києво-Могилянську академію. Виїхав до Речі Посполитої, де навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно. Перейшов у католицтво. Бл. 1689 (за ін. дан. – 1687) повернувся до Киє-

Я ва. Знову прийняв православ'я і постригся у ченці. Був професором і префектом Києво-Могилянської академії. У квітні 1700 висвячений на митрополита рязанського і муромського. 1700 після смерті Моск. патріарха Адріана призначений екзархом і блюстителем патріаршого престолу. 1701 очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Реформував навч. процес у цьому навч. закладі за зразком Києво-Могилянської академії, заснував при академії театр. Був прихильником політики *І. Мазепи*, однак після виступу укр. гетьмана на боці *Карла XII* став одним із найзапекліших його противників. Я. не підтримав проведення церк. реформи, гол. ініціатором якої був *Ф. Прокопович*. У своїх філ. творах у завуальованій формі виступав проти підпорядкування церкви світській владі. З 1721 призначений президентом Синоду, хоча впливу на його справи не мав. Автор філ. трактатів, проповідей, віршів (у т.ч. і лат. мовою), зокрема, «Виноград Христов...» (1698), «Знаменія пришествія антихристово...» (1728). 1718 Я. написав свій найвизначніший полемічний твір «Камінь віри...» (опубл. 1728), спрямований проти протестантизму (лютеранства).

І. Підкова (Львів).

ЯГАЙЛО (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло; 1348 – 1.6.1434) – великий кн. лит. (1377–92) і польськ. король (1386–1434). Син Ольгерда Гедиміновича. Засновник династії *Ягеллонів*. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом зі своїм дядьком *Кейстутом* володарем Литви. Цей діархічний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула відверта боротьба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382). Проти Я. розпочав боротьбу в союзі з христосносцями Вітовт Кейстутівич, що змусило Я. шукати союзу з Польщею. Уклад Кревську унію 1385, що передбачала інкорпорацію його держави до складу Польськ. Корони й перехід у католицизм всіх мешканців Литви. 1386 Я. одружився з польськ. королевою Ядвігою і 4.3.1386 під ім'ям Владислава II коронувався у Кракові на польськ. престол. 1387 Я. захопив і приєднав до Польщі галицькі землі. 1392 за Острівською угодою змушений частково відродити політ. самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту. У *Грюнвальдській битві 1410* Я. і Вітовт очолювали об'єднане польськ.-лит.-укр.-моск.-білорус. військо, яке розгромило війська Тевтонського ордену.

О. Русина (Київ).

ЯГЕЛЛОНИ – династія польськ. королів (1386–1572) та великих князів лит. Представники династії Я. правили також у Чехії (1471–1526) та Угорщині (1440–44; 1490–1526). Династія Я. лит. походження, одна з ліній князівського роду Гедиміновичів. Засновник династії великий кн. лит. *Ягайло*. Після

одруження з королевою Польщі Ядвігою коронований на польськ. престол під ім'ям Владислава II Ягайла. Ін. представники династії: Владислав IV Варненчик, *Казимир IV Ягеллончик*, *Ян I Ольбрахт*, *Сигізмунд I Старий*, *Сигізмунд II Август*. За правління Я. в Україні завершився процес ліквідації удільних князівств, значно посилилася колонізація укр. населення, відбувалось подальше закріпачення селян і зміцнювались позиції католицької церкви. Польська лінія Я. обірвалась після смерті бездітного короля Сигізмунда II Августа.

О. Русина (Київ).

ЯГІЧ (Ягич) ВАТРОСЛАВ (6.7.1838 – 5.8.1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славист. Н. у м. Вараждин (Хорватія). Після закінчення 1860 відділення класичної філології Віденського ун-ту тривалий час працював викладачем грец. і лат. мов у Загребській гімназії. Одночасно був секретарем Ради у справах середніх навч. закладів Хорватії, редактором філол. частини журн. «Літератор» (1863–66), секретарем літ.-наук. і просвітнього т-ва «Матиця Іллірська». 1870 здобув наук. ступінь доктора філософії у Лейпцизькому та доктора слов. філології у Петерб. ун-тах. Професор Новоросійського (1872–74), Берлінського (1874–80), Петербурзького (1880–86) та Віденського (1886–1908) ун-тів. Член Югослов'янської академії наук і мистецтва у Загребі (1867), Краківської (1878) і Петерб. (1880) академії наук, Сербської Матиці у м. Нови-Сад, т-ва сербської літератури у Белграді, Наук. т-ва ім. Шевченка (1903). Я. багато зробив для орг. розвитку науки: став засновником першого міжнар. славистичного журн. «Архів слов. філології» (1875–1920); виступив ініціатором видання і був ред. «Енциклопедії слов. філології» (виходила в Петербурзі протягом 1908–29, видання не закінчене). Автор бл. 700 досліджень з різних галузей слов'янознавства. Оpubлікував багато пам'яток слов. писемності (Зографське, Маріїнське, Добрилово Євангелія, Болонський Псалтир та ін.). Автор праць з палеографії, старослов. мови та її історії («Чотири критико-палеографічні статті», 1882; «Питання про руни у слов'ян», 1911; «Глаголичне письмо», 1911; «Історія виникнення церковнослов'янської мови», 1913); історії науки і культури слов'ян («Історія слов. філології», 1910; «Джерела до історії слов. філології», «Історія сербо-хорватської літератури», 1871), дослідження про Ю. Крижанича та ін. Для вивчення історії слов. народів особливе значення мають дослідження Я. про діяльність просвітителів Кирила та Мефодія, публікація окремих важливих правових пам'яток (Поліцький статут, Вінодольський закон та ін.) з коментарями. Досліджував давньоукр. пам'ятки, яким присвятив низку праць – «Галицьке Євангеліє 1144», «Іван Ужєвич – граматик 17 ст.» та ін. Значну увагу приділяв вивченню укр.

мови і літ. (використовував опрацьовані матеріали, зокрема, граматика Л. Зизанія, М. Смотрицького у своїх працях), фольклору, нар. поезії. Питання фонетики і морфології укр. мови ґрунтовно розглянув у рецензії на працю «Нарис звукової історії малоруського нарiччя» П. Житецького. Наукові праці Я. були знані й високо оцінені укр. вченими та письменниками О. Калужняцьким, О. Колессою, О. Маковеєм, К. Студинським, І. Франком, В. Щуратом та ін. Помер у Відні.

М. Криль (Львів).

ЯГОДА (Ієгуда) ГЕНРІХ ГРИГОРОВИЧ (Гіршович; 1891 – 15.3.1938) – перший нарком внутр. справ СРСР (з липня 1934). Одержавши середню освіту, працював статистиком (за Р. Гулем – фармацевтом). Змолоду приєднався до антидерж. руху, брав участь у нелегальній орг-ції в Нижньому Новгороді. 1904–05 працював у підпільній друкарні, 1907 вступив до РСДРП. Підтримував тісне знайомство з Я. Свердловим. 1911–13 перебував на засланні у Сибіру, згодом працював на Путиловському заводі в Петрограді. Активний учасник Жовтневого перевороту 1917. Працював у Вищій військ. інспекції РСЧА, з 1919 – чл. колегії НК, з 1924 – заст. голови ОГПУ. 1931–32 займався орг. каторжних робіт в'язнів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу (ББК), за що був нагороджений орденом Леніна. На ББК йому встановлено пам'ятник, а його ім'ям названо Вищу прикордонну школу ОГПУ. Розпочав будівництво каналу Москва–Волга.

У липні 1934 призначений наркомом внутр. справ СРСР. На 17-му з'їзді ВКП(б) обраний чл. ЦВК СРСР. Серією наказів і розпоряджень (зокрема, наказом від 26.1.1935 про реорганізацію тюремного режиму, розпорядженнями про максимальне посилення вимогливості до співробітників) перетворив своє відомство на винятково ефективну машину насильства. Створив всеохоплюючий репресивний апарат, що став досконалим знаряддям тоталітарної системи. Після провокаційного убивства С. Кірова (1.12.1934) Я. розгорнув широкомасштабну кампанію політ. терору, жертвами якого, зокрема, стали укр. письменники К. Буревій, О. Близько, Г. Косинка, І. Крушельницький, Д. Фальківський та багато ін. За 1935–36 кількість в'язнів у концтаборах зросла у 4 рази. В листопаді 1935 Я. першим із наркомів внутр. справ удостоєний звання комісара держ. безпеки, що відповідало військ. званню маршала.

У внутрішньопарт. боротьбі позиція Я. була близькою до позиції М. Бухаріна й Г. Рикова, що було небезпечним для Сталіна. Не розібравшись у політ. розстановці сил, 1935 розгорнув т. зв. кремлівську справу, за якою було засуджено 110 осіб на чолі з Каменєвим (інкримінували підготовку вбивства Сталіна). У вересні 1936 Я. спочатку було переведено на посаду наркома пошти й телеграфу, у

квітні 1937 заарештовано. Під час процесу «правотроцькістського блоку» (2–13.3.1938) Я. разом із Бухаріним, Риковим, Раковським та ін. засуджено до розстрілу. Після цього було репресовано 15 його найближчих родичів – батьків, дружину, п'ять сестер з їхніми чоловіками та ін. Новий нарком М. Єжов послідовно винищував кадри Я. (всього ліквідовано 14 тис. чекістів).

С. Білокінь (Київ).

ЯГОЛДАЙ САРАЙОВИЧ – кн. тюрк. походження (можливо, тотожний беку Ягалтаю, котрий 1340–50 перебував при дворі золотоординських ханів Джанібєка та Бірдібека). Наприк. 14 ст. Я. С. належали маєтності у складі Мужеча (на Пслі, деь між сучас. Суджею та Обоянню), Милолюбля (на Донці) й Осколу (сучас. Старий Оскол, у р-ні якого джерела 17 ст. нотують «Яголдайове городище»). Цей феодал, зафіксований в ярлику Тохтамиша як «тьма Сарайового сина Яголдая», був успадкований його нащадками. 1497 володіння роду Я. С. як складову частину Путивльського пов. поділено між кількома київ. боярами (1500 ці землі, як і решта Путивльщини, відійшли до складу Моск. держави).

О. Русина (Київ).

ЯДВІГА (1371 – 17.7.1399) – польська королева 1384–99. Наймолодша з трьох дочок короля Угорщини і Польщі *Людвіка I Угорського* та Ельжбети – дочки боснійського правителя (бана) Степана II Котроманича. 1378 була заручена з Вільгельмом – сином і спадкоємцем австр. герцога Леопольда III Габсбурга і після досягнення 12-річного віку мала стати його дружиною. Відтоді виховувалась у віденському герцогському дворі. Після смерті Людвіка (1382) повинна була разом з Вільгельмом успадкувати угор. престол, однак королевою стала середня сестра Я. Марія. Незабаром польська шляхта, розчарована у персональній унії з Угорщиною, домоглася згоди на передачу Я. польськ. престолу, призначеного для Марії. Я. була коронована у Кракові 16.10.1384. 1386 розірвала шлюб з Вільгельмом і в лютому 1386 одружилася з великим кн. лит. *Ягайлом* (коронований королем Польщі 4.3.1386 під ім'ям Владислава II), що оформило *Кревську унію 1385*. Внаслідок укладення унії в Польщі встановилася система співправління Я. і Владислава II Ягайла. На Я. покладався обов'язок забезпечити спадковий характер польськ. корони. Я. мала свою держ. канцелярію, брала участь у вирішенні зовнішньополітичних питань. 1387 очолила похід польськ. шляхти у Галицьку Русь, що призвело до остаточного включення частини земель *Галицько-Волинського князівства* до складу Польщі. Я. намагалася мирним шляхом вирішити тер. проблеми між Польщею і Тевтонським орденом. 1397–98 вела переговори з великим магістром орденом Конрадом фон Юнінгеном з метою повернення Польщі Доб-

жинської землі. Протидіяла політ. діяльності кн. Витовта, який намагався розірвати Кревську унію і відновити незалежність Литви. Я. підтримувала розвиток науки і мистецтва, сприяла підготовці відновлення Краківського (Ягеллонського) ун-ту. Похована у кафедральному соборі в Кракові.

М. Крикун (Львів).

ЯЗИГИ – сарматські племена, що розселились у 2 ст. до н.е. в Пн. Приазов'ї. Про Я. згадують античні автори – *Страбон, Тацит*, Клавдій Птолемей, Пліній, Стефан Візантійський. У 2 ст. до н.е. жили на побережжі Меотиди (Азовське море), у пониззі Дону. Вели кочовий спосіб життя, займались скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Я. спільно з роксоланами вели війни з Рим. імперією (зазнали остаточної поразки 174). Взимку 69–68 до н.е. здійснили два походи у Мезію. На рубежі н.е. просунулися на тер. між Дунаєм і Тисою, звідки витіснили даків. Частина Я. оселилася поблизу кордонів Рим. імперії, а в 2 ст. н.е. перейшла в Паннонію. У період раннього середньовіччя асимільовані навколишніми народами Центральної Європи.

ЯЗИЧІЄ – зневажливо-полемічна назва мови, якою користувалися *москвофіли* на західноукр. землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст., відстоюючи тезу нац.-культ. й мовної єдності українців і росіян. Основу Я. становила церк.-слов. мова в суміші з елементами рос., але з домішкою українізмів і полонізмів та з укр. вимовою. Я. вийшло з ужитку наприк. 19 – поч. 20 ст. після переходу провідних москвофільських видань на рос. літ. мову.

Ф. Стеблій (Львів).

ЯКІВ ЧУЛАЇВСЬКИЙ (1889 – р. см. невід.) – укр. православний церк. діяч, єпископ *Української автокефальної православної церкви*. Н. на Київщині. 1914 висвячений на священника. Служив у с. Овечачому Бердичівського пов. У травні 1921 був учасником Укр. православного церк. собору Київщини, на якому обраний до тимчасового керівного органу Всеукр. спілки православних парафій – Всеукр. православної церк. ради (ВПЦР). 14.10.1923 висвячений на єпископа Бердичівської округи, згодом – духовний керівник Глухівської округи. У жовтні 1926 обраний чл. президії ВПЦР, зав. відділу церк. освіти. У жовтні 1927 на 2-му Всеукр. православному церк. соборі УАПЦ переобраний чл. президії ВПЦР, зав. книжкової комори ВПЦР. 1931 заарештований органами НКВД, засланий до сибірських таборів, де і загинув.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

ЯКІР ЙОНА ЕММАНУїЛОВИЧ (3(15).8.1896 – 11.6.1937) – рад. військ. діяч. Н. у Кишиневі в

сім'ї аптекаря. За походженням єврей. Закінчив реальне училище. Деякий час навчався в Базельському ун-ті, з 1915 – у Харківському технологічному ін-ті. Під час навчання в ін-ті брав участь у роботі студ. Політгуртків. У квітні 1917 вступив до більшовицької партії, у грудні став членом Бессарабського губревкому. У січні 1918 організував і очолив загін червоногвардійців, який вів боротьбу проти рум. окупаційних військ, що захопили *Бессарабію*. З вересня 1918 – чл. Реввійськради 8-ї армії, командував групою військ. Восени 1918 керував бойовими операціями проти білокозаків ген. Краснова, згодом – 45-ю стрілецькою дивізією, яка вела бойові дії проти військ під командуванням ген. *А. Денікіна*, М. Юденича, а також армії отамана *Н. Махна*. У серпні-вересні 1919 очолював пд. групу військ 12-ї армії, що здійснила бойовий похід з Одеси до Житомира. У березні-вересні 1920 командував Фастівською, потім Золочівською та Львівською групами військ Червоної армії під час польс.-рад. війни 1920. 1921–24 – командував 14-ї армії, військами Кримського (з квітня 1921) та Київ. (з жовтня 1921) військ. округів. 1924–25 Я. очолював гол управління навч. закладів Червоної армії. З листопада 1925 протягом 12 років командував військами Укр. військ. округу. 1930–34 – чл. Реввійськради СРСР, з 1936 – чл. Військ. ради НКО СРСР. Обирався делегатом з'їздів РКП(б), а також дев'яти з'їздів Компартії більшовиків України. Неодноразово входив до складу ЦВК УСРР, а також ЦВК Союзу РСР. Автор праць з питань військ. будівництва, місця армії у функціонуванні політ. системи. 1937 заарештований і за особою санкцією *Й. Сталіна* 11.6.1937 розстріляний. Згодом реабілітований.

П. Панченко (Київ).

ЯКОВЛІВ АНДРІЙ (11.12.1872 – 14.5.1955) – укр. учений, громад.-політ. діяч, юрист. Н. у Чигирині (тепер Черкаська обл.). Дійсний чл. *Українського наук. т-ва та Наукового т-ва ім. Т. Шевченка*. 1894 закінчив Київ. духовну семінарію. Працював учителем у Черкасах. 1898–1902 навчався на юрид. ф-ті Дерптського ун-ту (Тартуському; тепер Естонія). Займався наук. роботою під керівництвом проф. М. Дьяконова, вивчав історію західнорос. і укр. права. Залишений при ун-ті для підготовки до здобуття професорського звання, але через ряд обставин змушений повернутись до Києва. 1904 закінчив Київ. ун-т. Служив у Київ. казенній палаті. Продовжував дослідження з історії укр. права. Друкувався у тижневику «Україна», був чл. управи «Просвіти». 1908 залишив держ. службу і перейшов до адвокатури. З 1910 працював пом. юрисконсульта, а згодом юрисконсультом Київ. міськ. управи. 1917 організував Т-во укр. адвокатів, був одним із співзасновників Укр. юрид. т-ва. У квітні 1917 обраний до складу *Української Цент-*

ральної Ради від Києва. На поч. 1918 – директор канцелярії УЦР, пізніше – надзвичайний посол в Австро-Угорщині. У січні 1919 Я. був призначений головою дипломатичної місії УНР у Бельгії і Голландії. З 1923 жив у Празі. Обіймав посаду доцента кафедри цивільного процесу на ф-ті права і сусп. наук *Українського вільного ун-ту*. З 1926 – професор, з 1929 – звичайний проф. 1930–31 і 1945 – ректор УВУ. 1937 переїхав до Варшави, де з 1939 очолював Український наук. ін-т. 1940–45 знову перебував у Празі. Після закінчення війни переїхав до Бельгії, звідки перебрався до США. Помер і похований у Нью-Йорку. Я. був одним із найвизначніших дослідників історії укр. права. Серед найважливіших праць: «Цивільний процес» (1926), «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією 1654 р.» (1927), «Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби 15–16 ст.» (1929), «Про копні суди на Україні» (1931), «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським» (1933), «Українсько-московські договори 16–17 вв.» (1934), «Основи Конституції УНР» (1935), «Das Deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das Ukrainische Recht im 16–17 Jahrhundert» (1942), «Український кодекс 1743» (1949), «Договір Б. Хмельницького» (1954) та ін.

І. Підкова (Львів).

ЯЛТИНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1945 (Кримська конференція 1945) – дипломатична зустріч глав урядів трьох союзних держав – США, СРСР і Великої Британії, що відбулася поблизу м. Ялти (у Ливадії) 4–12.2.1945. Делегації держав очолювали: СРСР – *Й. Сталін*, США – Ф. Рузвельт, Великої Британії – У. Черчилль. Конференція стала важливим етапом у погодженні дій головних учасників антигітлерівської коаліції щодо організації спільних воєн. заходів для остаточного розгрому нацистської Німеччини. Я. к. визначила позиції союзників щодо Німеччини після її остаточної капітуляції й зафіксувала гол. принципи, на яких мала здійснюватись мирна політика й післявоєнне влаштування Європи. В основу погодженої політики заклали принципи демократизації й демілітаризації Німеччини. На Я. к. було вирішено, що її тер. буде окупована союзними військами і над нею встановиться контроль трьох держав – США, СРСР, Великої Британії. Учасники конференції заявили: «Нашою непохитною метою є знищення нім. мілітаризму й нацизму... Ми сповнені рішучості роззброїти й розпустити усі нім. збройні сили, знищити нім. генеральний штаб, який неодноразово сприяв відродженню нім. мілітаризму, вилучити або знищити все нім. військ. обладнання, ліквідувати або поставити під контроль всю нім. промисловість, яку могли б використовувати для воєнного виробництва; притягнути усіх воєнних злочинців до справедливого і скорого покарання, стерти з поверхні землі нацист-

ську партію, нацистські закони, орг-ції й установи, усунути будь-який нацистський і мілітаристський вплив із громадських установ, із культури і екон. життя нім. народу...». Глави трьох держав схвалили проекти угод, розроблених Європейською Консультативною Комісією (ЕКК) – «Про зони окупації Німеччини і про управління «Великим Берліном», «Про контрольний механізм у Німеччині». Згідно з останнім документом верховна влада в Німеччині у період окупації мала здійснюватись головнокомандувачами збройних сил США, СРСР, Великої Британії. Учасники конференції домовилися діяти щодо загальнонімецьких проблем спільно як чл. Центральної Контрольної Комісії (згодом – Союзна Контрольна Рада). Вирішено також виділити зону окупації Франції. Ухвалено зобов'язати Німеччину відшкодувати заподіяну нею шкоду переважно у формі репараційних поставок. Попередньо «Великий Берлін» відходив до рад. зони окупації, а управління ним повинна здійснювати міжсоюзна комендатура, підпорядкована Контрольній Раді. Контрольна Рада мала діяти «впродовж початкового періоду окупації Німеччини, який настає безпосередньо після капітуляції, тобто протягом періоду виконання Німеччиною основних вимог беззастережної капітуляції». Разом із тим конференція, стурбована проблемами всезагального миру та безпеки народів, в офіц. комюніке наголосила на необхідності створити таку міжнар. орг-цію, яка б відіграла суттєву роль як у попередженні агресії, так і для усунення політ., екон. і соц. причин війни шляхом тісної й постійної співпраці всіх миролюбних народів». З цією метою 25.4.1945 у Сан-Франциско була скликана конференція Об'єднаних Націй для підготовки статуту міжнар. орг-ції безпеки і співпраці. Вирішено, що в основі діяльності ООН має бути принцип єдності великих держав під час вирішення важливих проблем забезпечення миру. Я. к. прийняла «Декларацію про визволену Європу», яка визначила принципи перебування нац.-екон. життя, остаточного знищення слідів фашизму і нацизму, створення дем. ін-тів тощо. Щодо Польськ. держави конференція висловила «спільне бажання бачити встановлену сильну, вільну, незалежну і дем. Польщу». Східний кордон Польщі визначався по *Керзона лінії* з незначними відхиленнями на користь Польськ. держави. На Зх. Польща мала отримати значні тер.-ні прирощення. Ряд рекомендацій було схвалено щодо післявоєнної Югославії, зокрема, про її Тимчасовий уряд і створення Тимчасового парламенту на основі Антифашистського віча нац. визволення Югославії. Конференція схвалила «Угоду трьох великих держав з питань Далекого Сходу», яка передбачала вступ СРСР у війну з Японією, а також передачу Радянському Союзу пд. Сахаліну, прилеглих до нього о-вів та Курильських о-вів. Незважаючи на виваженість рішень конференції й продуманість її

Я документи, вони не були повністю виконані у повоєн. роки через «холодну війну» і деструктивну позицію Радянського Союзу та його сателітів. Я. к. відіграла важливу істор. роль і стала взірцем дем. вирішення найскладніших світових проблем.

М. Рожик (Львів).

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРИ (культурно-історична обл. ямково-гребінцевої кераміки) – археол. культури неоліту Пн.-Сх. Європи. Поширені від Прибалтики і Кольського п-ова до Уралу та Зауралля. Окремі пам'ятки знайдені у пн.-сх. районах Польщі. Назва походить від характерного орнаменту на глиняному посуді у вигляді ямок, нанесених одно- і багатозубчастим штампом. Складається з ряду локальних археол. культур: льянівської, балахнинської та ін. у верхів'ях Оки; каргопільська, біломорська та ін. на Пн. Спільними рисами культур є короткочасні поселення на берегах річок і озер, округлі та овальні наземні дерев'яні житла з вогнищами, глиняний посуд з округлим та гострим дном. Локальні відмінності проявляються переважно в орнаментативній глиняного посуду. Госп. і соц. розвиток лісових племен Я.-г. к. к. відзначався сповільненими темпами через несприятливі умови. Осн. заняттями були мисливство, рибальство, збиральництво. Домашні заняття: виготовлення крем'яних і кам'яних, кістяних та дерев'яних знарядь, глиняного посуду. Соц. життя вивчене недостатньо. Поширені патріархальні відносини, характерні для мисливських племен. У духовній культурі мали місце анімалістичні й тотемістичні вірування, у деяких р-нах набув розвитку наскельний заглиблений живопис, виготовлення кістяних і крем'яних фігурок тварин (лосів, змії) та людей. Пам'ятки Я.-г. к. к. знаходять на Лівобережжі Дніпра, у басейнах річок Десни, Сейму, Сули, Ворскли та верхів'ях Сіверського Дінця. За особливостями кераміки їх виділяють в окрему деснянську групу. Поселення: Погоріловка, Лизогубове, Грішівка та ін. Виділяють ранній і пізній етапи розвитку культури на Лівобережжі Дніпра. Час існування – 2-га пол. 4–3 тис. до н.е. Припускають, що населення Я.-г. к. к. взяло участь у формуванні фіномовних народів.

М. Пелешишин (Львів).

ЯМНА КУЛЬТУРА (ямна етнокульт. спільнота) – археол. культура, створена великою групою близьких за походженням племен, що жили в 2-й пол. 3 тис. – на поч. 2 тис. до н.е. у степовій і частково в лісостеповій смугах Сх. Європи – від Пд. Уралу до пониззя Дунаю. Вони залишили кургани, рідше – відомі поселення. Відкрив Я. к. на поч. 20 ст. рос. археолог В. Городцов. Назву отримала від звичаю ховати небіжчиків у прямокутних ямах під невисокими насипами курганів. У 1820–40-х часто вживалась назва «культура скорчених або пофарбова-

них кістяків» (від звичаю посипати ноги, руки, голову небіжчиків червоною вохрою). У 1860–70-х на тер. Я. к. виділено локально-хронологічні групи з характерними етногр. рисами. Найбільш ранніми вважаються репінська і хвалінська групи в Поволжі та Подонні. Існують й ін., детальніші, схеми тер.-хронологічного розчленування пам'яток Я. к. На тер. України виділяють два етапи розвитку – ранній і пізній. Ранній етап представлений поселенням біля присілка Репіно в Донецькій обл., нижніми горизонтами в урочищі Скеля-Каменоломня в Дніпропетровській обл. До пізнього етапу відносять поселення Михайлівка-3 та верхній горизонт поселення в Скелі-Каменоломні. На пізньому етапі виділяють п'ять груп племен: донецька, нижньодніпровська, середньодніпровська, приазовсько-кримська та південнобузька. Населення Я. к. жило в наземних будівлях з кам'яним підмурком, користувалося крем'яними (ножі, скребки, наконечники стріл, списів), кістяними (проколки, гарпуни, молотки) та бронзовими знаряддями (ножі, шила). Глиняний посуд ліпний, опуклодонний (горщики, амфори, черпаки тощо), прикрашений заглибленнями від зубчастого штампу, мотузки. Творці Я. к. займалися землеробством, скотарством (велика і дрібна рогата худоба, свині, коні), про що свідчать знахідки рогових мотик, кам'яних зернотерок, крем'яних серпів. Значну роль відігравали полювання і рибальство. Знахідки в кургані Сторожова Могила та в ін. залишків дерев'яних коліс свідчать про відкриття населенням Я. к. колісного транспорту. Як тяглову силу використовували волів. У курганах Я. к. часто знаходять кам'яні стели зі схематичним зображенням воїнів. У племен Я. к. панували патріархально-родові відносини. У багатших похованнях зустрічаються срібні й золоті речі. Про походження племен Я. к. немає єдиної думки. На тер. України ранні групи населення Я. к. вступили в контакти з жителями пізньотрипільських поселень у Пд. Побужжі, а пізніші групи – з населенням катакомбної культури. Населення Я. к. мало вплив на етнокульт. історію Пд.-Сх. Європи, окремі групи його проникли на Балкани. За етнічно-мовною приналежністю населення Я. к. походило, ймовірно, від іран. групи індоєвропейців.

М. Пелешишин (Львів).

ЯН І ОЛЬБРАХТ (27.12.1459 – 17.6.1501) – польськ. король (1492–1501). Син *Казимира IV Ягеллончика*. Організатор походу 1497 у Молдову, який завершився розгромом польськ. війська у Буковині армією молд. господаря Стефана Великого й спровокував спустошливий тур.-татар. напад на Поділля та Галичину 1498. За ініціативою Я.І О. 1499 було відновлено польськ.-лит. унію у формі підтвердження Городельського акта 1413 (див. *Городельська унія 1413*).

О. Русина (Київ).

ЯН ІІ КАЗИМИР (22.3.1609 – 16.12.1672) – польськ. король (1648–68) з династії Ваза. Син *Сигізмунда III Вази*. До вступу на польськ. престол був кардиналом. Обраний на польськ. престол після смерті свого брата Владислава IV Вази. Всі сили спрямовував на придушення нац.-визвол. війни укр. народу 1648–57. 1649 і 1653 Я.ІІ К. особисто очолював посполите рушення на Україну. 1655–60 вів війну з антипольськ. коаліцією, до якої входили Швеція, Гетьманщина, Бранденбург і Трансільванія. Глибока внутр. криза, в якій у 1660-х опинилася Річ Посполита, й нездатність Я.ІІ К. зміцнити позиції королівської влади змусили його добровільно зректися престолу. Я.ІІ К. скінчив життя в Парижі, де мав власне абатство.

О. Русина (Київ).

ЯН ІІІ СОБЕСЬКИЙ (17.8.1629 – 17.6.1696) – польськ. полководець, король Польщі (з 1674). Н. в Олеському замку на Львівщині. Син рус. воєводи Якуба Собеського та Софії Данилович, внучки польськ. гетьмана С. Жолкевського. Навчався у Краківському ун-ті. Згодом здійснив подорож країнами Зх. Європи. Брав участь у *Зборівській битві 1648* і *Берестецькій битві 1651*. 1656 призначений коронним хорунжим, пізніше брав участь у воєн. кампанії С. Чарнецького. 1665 отримав посаду великого коронного маршалка, 1666 – коронний польний гетьман. Після перемоги у битві під Підгайцями призначений великим коронним гетьманом (з 1668). Командував польськ. військами під час укр.-тур.-польськ. війни 1672–76. 1673 очолював польську армію у битві під Хотином, в якій було розгромлено турецькі війська. Після смерті короля М. Вишневецького 19.5.1674 Я. ІІІ С. обрано королем Польщі та великим кн. лит. (коронаваний 1676). За його правління укладений *Журавненський мирний договір 1676* між Річчю Посполитою і Туреччиною. Намагався обмежити вплив магнатів та шляхти на держ. справи, проводив реформу управління країною для зміцнення королівської влади. Прагнув утворити воєн. союз із Францією, Швецією і Моск. державою проти Габсбургів – Бранденбурзько-Пруської держави. З цією метою уклав договори із Францією (1675) та Швецією (1677). 1683 армія на чолі з Я. ІІІ С., у складі якої воювали козац. полки (бл. 5 тис. чол.), примусила турків під командуванням візира Кара-Мустафи зняти облогу Відня. За правління Я. ІІІ С. Польща разом з Австрією, Венецією, Ватиканом і Запоріжжям належала до антитур. коаліції – «Священної Ліги». 1684 Я. ІІІ С. видав універсал, який узаконив існування козацтва у *Правобережній Україні*. Підписав з Моск. державою «*Вічний мир*» 1686, що завершив поділ укр. земель між Польщею і Моск. державою. Помер у замку Вілянув поблизу Варшави. Похований у Кракові.

Р. Шуст (Львів).

ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПАВЛО (Янович-Хмельницький; рр. н. і см. невід.) – укр. військ. діяч, дипломат, київ. полк. (з 1653; за ін. дан. – 1654). Небіж *Б. Хмельницького*. Один із найактивніших противників воєн.-політ. союзу Гетьманщини з Моск. царством. Прихильник політики *І. Виговського*. 1658 разом із бихівським полк. Д. Виговським та уманським і подільським полк. О. Гоголем брав участь у невдалій спробі звільнити Київ від моск. залогів кн. *Ю. Барятинського*. Очолив посольство *Ю. Хмельницького* до польськ. короля *Яна ІІ Казимира*. У січні 1676 за дорученням гетьмана *П. Дорошенка* їздив із посольством до моск. царя *Олексія Михайловича*. 1679 Я.-Х. проголосив себе гетьманом *Лівобережної України*. Розбитий козаками стародубського полковника *І. Скоропадського*. Захоплений у полон і ув'язнений у Сосниці, де і помер.

І. Підкова (Львів).

ЯНИЧАРИ – тур. регулярна піхота, створена в 2-й пол. 14 ст. султаном Мурадом I. Разом із сипахі та акиджи (кіннота) складала основу тур. армії. Спочатку комплектувалась із військовополонених, пізніше – шляхом насильницького набору хлопчиків із християнського населення Османської імперії. Хлопчиків насильно навертали в іслам, виховували в дусі мусульм. фанатизму і суворої дисципліни, відданості султанові. З часом, навчивши військ. справі, з них формувався спец. корпус. У різний період чисельність корпусу Я. сягала 40 тис. чол. На чолі яничарського корпусу стояв ага. Я. брали участь у завойовницьких походах султанської Туреччини, несли гарнізонну службу на Балканах і в араб. країнах. Я. було заборонено одружуватися. Вони жили в казармах, їли зі спільного казана, який служив символом яничарського корпусу. З кін. 16 ст. Я. почали втручатись у держ. справи, здійснювати перевороты. Жертвою бунту Я. став султан *Осман ІІ*. 15.6.1826 Я. підняли повстання проти військ. реформ *Махмуда ІІ*. Заколот жорстоко придушено, а корпус ліквідовано.

ЯНІВ ВОЛОДИМИР (21.10.1908 – 19.11.1991) – відомий укр. учений, громад. діяч, активний учасник нац.-визвол. боротьби укр. народу, поет. Н. у Львові. Після закінчення гімназії навчався у Львів. і Берлінському ун-тах, де вивчав психологію, філософію, соціологію та історію. Ще у гімназійні роки включився в політ. боротьбу, був одним із засновників та провідних членів *Організації вищих класів укр. гімназій*. Згодом став чл. *Організації укр. націоналістів*, співред. нелегального націоналістичного журн. «Юнак». Чл. Крайової ексективи ОУН, гол. співробітник «Бюлетеня КЕ на ЗУЗ» – крайового органу ОУН, в якому висвітлювалися проблеми ідеології та діяльності орг-ції. На *Львівському процесі 1936* засуджений до 5 років по-

Я

збавлення волі за приналежність до ОУН. Ув'язнення відбував у польськ. концтаборі *Берега Картузька*. На поч. Другої світової війни звільнений. Під час розколу ОУН підтримав позицію С. Бандери. У червні 1941 активний учасник підготовки Акта проголошення відновлення Укр. держави у Львові. Невдовзі заарештований нім. окупаційною владою і ув'язнений у концтаборі. Після закінчення війни жив у еміграції в Німеччині, де продовжував активну політ. і громад. діяльність. Незважаючи на складні умови, плідно займався наук. діяльністю. Захистив докторську дисертацію на тему «Душевні переживання в'язня». Автор низки праць з питань психології, соціології, історії та укр. етнопсихології. У своїх працях з етнопсихології розглядав фундаментальні проблеми укр. нац. характеру, його особливостей, проблеми релігійності тощо. З 1946 проживав у Мюнхені. Викладав в *Українському вільному ун-ті*, тривалий час очолював цей навч. заклад. Я. був також професором Укр. католицького ун-ту, дійсним чл. *Наукового т-ва ім. Т. Шевченка* (деякий час заст. голови НТШ в Європі), Нім. психологічного т-ва, Ін-ту славістичних студій у Парижі та ін. Помер у Мюнхені, де і похований.

Т. Андрусак (Львів).

ЯНІВ ТРИФОН (1898–1920) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у Бориславі на Львівщині в сім'ї робітника нафтопромислів. Навчався в гімназії. У серпні 1914 пішов добровольцем до *Леґіону укр. січових стрільців*. Брав участь у боях у Карпатах, на Стрипі, Лисоні. У листопаді 1916 потрапив у рос. полон. Під час *Лютневої революції 1917* перебував в Одесі. Брав активну участь у діяльності Укр. військ. ради. З кін. 1917 – ком. військ. загонів, один з організаторів антигетьманських повстанських частин на пд. України. У січні 1919 командував Окремою групою у складі військ Пд. фронту ген. О. Грекова. Частина Я. відзначилась у боях із Добровольчою армією під Роздільною. За бойові заслуги урядом УНР призначений ком. дивізії і підвищений у ранзі до отамана (ген.-хорунжого), став наймолодшим ген. в історії Армії УНР. Взимку 1920 потрапив у більшовицький полон і був розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЯНІВСЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР – нацистський концентраційний табір. Створений у Львові (у кін. вулиці Янівської – звідси і назва) в листопаді 1941 за наказом губернатора дистрикту «Галичина» Ляша та керівника СС і поліції дистрикту Катцмана. На тер. табору пл. 2990 кв. м постійно перебувало близько 11 000 чол. (військовополонені, політ. в'язні та ін.). На одязі в'язні носили спец. відзнаки: трикутники синього кольору – для українців, червоного – для поляків, жовтого – для євреїв. Крім українців, євреїв, поляків, росіян,

у таборі перебували громадяни Франції, Чехо-Словаччини, Югославії, Італії, США і Великої Британії. Значна частина в'язнів загинула від голоду, епідемії, виснажливої праці або була страчена. За деякими дан., у концтаборі знищено понад 200 тис. чол. Лише влітку 1943 знищено понад 1000 в'язнів, переважно єврейської національності. Осн. місцями страт в Я. к. т. був табірний майдан та розміщений неподалік яр, названий «долиною смерті». Частину в'язнів табору вивозили і розстрілювали в Лисиницькому лісі. Табірна адм-ція створила з ув'язнених музикантів симфонічний оркестр під керівництвом відомого скрипаля Якуба Штрікса та львів. композитора Якова Мунда. Я. Мунд змушений написати «Танго смерті», яке звучало під час екекуцій. Наприк. нім. окупації Галичини в'язнів єврейської національності, які залишились живими, вивезли для знищення до нацистського концтабору Бельзен. Ув'язнених ін. національностей переважно відправили на примусові роботи до Німеччини.

А. Боляновський (Львів).

ЯНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (11.4. 1879 – 22.9.1938) – укр. громад. і політ. діяч, журналіст. Н. у м. Старі Санжари на Полтавщині у сел. родині. Закінчив початкову школу. Не маючи можливості продовжувати навчання, займався самоосвітою. 1896–1905 працював у Полтавському губ. земстві, спочатку – помічником секретаря, згодом – зав. підвідділом і секретарем відділу земських благодійних установ. З 1904 належав до гуртків укр. есерів, був одним із провідних діячів соц.-революц. руху на Полтавщині. За політ. переконання зазнав переслідувань царської адм-ції. Уперше заарештований 18.12.1905 у Полтаві. 1908 засуджений до 3-х років ув'язнення, згодом – на довічне поселення в Сибіру. На засланні оволодів бухгалтерською справою, працював бухгалтером на будівництві залізниці у Нижнедунську, Велестовських кам'яновугільних копалень в Іркутській губ., Кемеровської гілки Кольчугінської залізниці та ін. роботах. Після *Лютневої революції 1917* деякий час залишався у Зх. Сибіру, де працював комісаром торгівлі. З квітня 1917 – чл. *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до складу ЦК УПСР. Влітку 1917 повернувся на Полтавщину, де його обрали головою Полтавської губ. ради робітн. і солдатських депутатів, а також чл. губ. і пов. земських уп-рав. Чл. *Української Центральної Ради*. У червні 1917 на Всеукр. сел. з'їзді обраний делегатом на Всеукр. установчі збори від Полтавської губ. У листопаді 1918 за списком Сел. спілки і УПСР був обраний делегатом Всерос. установчих зборів. Ред. Парт. органу УПСР – часопису «Народна воля». У період Української Держави – чл. *Українського нац. союзу*, один з організаторів протигетьманського повстання. У листопаді 1918 Я. був одним із кандидатів до складу *Директорії УНР*. Після віднов-

Я

лення УНР обраний головою ЦК Сел. спілки, очолював орг. комітет УПСР. У січні 1919 частково перейшов на позиції більшовизму. Працював як журналіст у різних укр. часописах. 1920–23 жив у Томську, згодом повернувся в Україну. 1930 став чл. Київ. відділення Всесоюзного т-ва політ. каторжан. 26.12.1937 заарештований за «участь у націоналістичній терористичній організації». 2.9.1938 військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до розстрілу.

Т. Осташко (Київ).

ЯНОВСЬКИЙ ЛЮДВІК (7.3.1878 – 18.9.1921) – польськ. історик культури і освіти. Н. на Київщині. 1903 закінчив іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту, викладав грец. мову в київ. гімназіях. 1909 в Краківському (Ягеллонському) ун-ті під керівництвом проф. Ю. Третяка здобув ступінь доктора філософії. 1912–13 очолював кафедру рус. (укр.) та східнослов. літератур Краківського ун-ту.

1913 залишив кафедру і виїхав до Швейцарії, де пробув до 1917. Повернувшись до Києва, став організатором і ректором (1917–19) Польськ. університетської колеґії. З 1919 – проф. Віленського ун-ту. Досліджував історію польськ. культури і освіти в лит. та укр. землях («Харківський ун-т на початку свого існування 1805–20», 1911; «У проміннях Вільна і Кременця», 1923 та ін.). У праці «Про так звану «Історію Русів» (1913) дуже критично оцінив зміст цього твору, який хоча і містив багато романтичних вигадок, проте активно використовувався укр. літераторами та істориками для популяризації історії України, пробудження нац. самосвідомості народу.

Л. Зашкільняк (Львів).

ЯНУШЕВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ЮХИМОВИЧ (18.11.1861 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-поручник. Закінчив гімназію, 1883 – Варшавське піхотне юнкерське уч., Миколаївську академію Ген. штабу (1890). Служив у Варшавському військ. окрузі старшим ад'ютантом штабу 18-ї піхотної дивізії, штаб-офіцером для особливих доручень штабу округу, нач. штабів 6-ї кінної та 10-ї піхотної дивізій. Учасник рос.-япон. війни 1904–05, нагороджений двома орденами, підвищений у ранзі до ген.-майора. З 1906 – у Моск. військ. окрузі, ген.-квартирмейстер штабу округу, нач. штабу 9-го корпусу. У роки Першої світової війни 1914–18 – на Пд.-Зх. фронті, командував 19-ю піхотною дивізією. На службі в укр. армії з 1918. Влітку 1919 Я. у складі оперативного відділу армійської групи брав участь в операціях *Армії УНР* під час наступу на Одесу. Після відступу Армії УНР за Збруч перебрався до Криму, де вступив на службу в адм-цію уряду П. Врангеля. 1920 був головою Укр. гуртка в Севастополі, за дорученням уряду УНР вів переговори з П. Врангелем. Згодом переїхав до Польщі. Віднов-

лений на службі в Дієвій армії 1922. Займав посаду пом. Нач. Ген. штабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЯНЧЕВСЬКИЙ МИКОЛА (1888 – 1923) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий. Н. на Херсонщині. 1910 закінчив Єлизаветградське кінне училище. У роки Першої світової війни 1914–18 – на Рум. фронті, ком. ескадрону 12-ї кінної дивізії, ротмістр. Після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення ухвал Всеукр. військ. з'їзду став активним провідником українізації 12-ї кінної дивізії. Восени прибув з її частинами до Одеси, де виступив співзасновником Одеської гайдамацької дивізії. На поч. 1918 призначений до вишколу кінних військ УНР. За *Гетьманату* – командир куреня, помічник командира 3-го піхотного полку Сердюцької дивізії; за *Директорії УНР* – нач. інспекторського відділу штабу 6-ї дивізії Окремого корпусу січових стрільців. 1920 брав участь у боях на більшовицькому фронті. З листопада 1920 перебував у таборі Каліша серед інтернованих укр. військовиків. На поч. 1920-х був старшиною для доручень інспекторського відділу Ген. штабу, один із керівників просвітницьких т-в, зокрема, Братства Кирила і Мефодія. Очолював комісію з розробки статутів Армії УНР. Помер 1923 у Каліші.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЯНЧЕНКО ВОЛОДИМИР АНАНІЙОВИЧ (1880 – р. см. невід.) – укр. військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії УНР*. У роки *Першої світової війни 1914–18* – полк. рос. армії. З 1918 перебував на службі в укр. армії. У період *Гетьманату* служив у складі 2-ї кінної дивізії армії УНР на Волині. 1919 командував кінним полком на Пд. фронті. З 1920 – ген.-хорунжий. Учасник 2-го Зимового походу Армії УНР. У складі Волинської групи командував Київ. дивізією (див. *Зимові походи Армії УНР 1919–20 і 1921*). Після повернення з операції у листопаді 1921 – у таборі для військовополонених у Щеп'юрно. До 1934 перебував на ген. обліку ексильного уряду УНР.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ЯРЕМА ВОЛОДИМИР (чернече ім'я – Димитрій; 9.12.1915) – патріарх Київ. і всієї України *Української автокефальної православної церкви*. Н. у с. Глідні Березівського пов. на Сяноччині (тепер Кросненське воеводство, Польща). 1931–38 здобував художню освіту в живописця П. Ковжуна у Львові. 1938–39 перебував на дійсній військ. службі в польськ. армії. На поч. *Другої світової війни 1939–45* потрапив у нім. полон. 1942–44 навчався у Львів. мистецько-промисловій школі під керівництвом М. Осінчука. З благословення митрополита А. Шептицького направлений на навчання до семінарії. З квітня 1945 – на військ. службі в Радян-

Я

ській армії. Звільнившись із військ. служби, деякий час працював у Національному музеї. Після ліквідації УГКЦ, маючи на меті протистояти остаточній русифікації та знищенню укр. православ'я, прийняв у серпні 1947 священний сан. Навчався у Ленінградській духовній академії (заочно), але був відрахований за нац. переконання. 1947–58 служив у сільс. парафіях у Галичині. 1958 був переведений до Львова, де відправляв службу в Андріївській (1958–60), П'ятницькій (1960–65), Преображенській (1965–69) церквах. З 1969 – настоятель церкви Петра і Павла. На поч. 1989 звернувся з листом до єкзарха Рос. православної церкви в Україні митрополита *Філарета* (Денисенка) із закликом до реабілітації нац. церков. 19.8.1989 разом з о. Іваном Пашулею проголосив вихід Петропавлівської парафії м. Львова з-під юрисдикції Моск. патріархату і перехід під омофор митрополита Мстислава (Скрипника; УАПЦ в США). Став ініціатором і активним учасником проведення Помісного собору 5–6.6.1990, на якому було ухвалено статут УАПЦ й обрано її патріарха – Мстислава. У серпні 1993 за рішенням єпископату прийняв чернечий постриг з іменем Дмитрія. 5.9.1993 висвячений на єпископа Переяславського і Січеславського. 7.9.1993 2-й помісний собор обрав його патріархом Київським і всієї України. 14.10.1993 у церкві на Берестові відбулася інтронізація Я. – автор книжки «Дивний світ ікон» (1994), статей на богословську тематику та з історії іконопису. Лауреат премії ім. Свенціцьких за наук. роботу в галузі мистецтвознавства.

ЯРЕМА ЯКИМ (23.9.1884 – 15.12.1964) – укр. літературознавець, етнопсихолог і педагог. Дійсний член НТШ (з 1940). Н. у с. Арламівська Воля (тепер Мостиського р-ну Львівської обл.). Закінчив Перемишльську гімназію. 1903–08 навчався на філ. ф-ті Львівського ун-ту і в ун-ті Граца (Австрія). 1909–11 працював учителем Самбірської гімназії, з 1913 – в укр. гімназії у Тернополі. На поч. Першої світової війни мобілізований до австр. армії. У березні 1915 у складі залоги Перемишльської фортеці потрапив у рос. полон, в якому перебував до листопада 1917. Наприк. 1917 вступив у Києві до *Армії УНР*, брав участь у боях з більшовицькими військами у січні 1918. Учасник укр.-польськ. війни 1918–19, сотник УГА. 1919–21 перебував у таборі інтернованих укр. вояків у Німецькому-Яблінному, де керував роботою «Просвітнього гуртка», редагував табірний тижневик «Український стрілець». 1922 у Карловому ун-ті здобув учений ступінь доктора філософії. 1923–25 – проф. кафедри філософії Українського пед. ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі, з 1925 – зав. кафедри пед. психології. 1930 повернувся до Тернополя, працював учителем приватної гімназії УПТ «Рідна школа». У 1930-х був головою тернопільського відділу «Учительської громади». 1932 заснував «Подільську музейну збірку» при

гуртку «Рідної школи» – перший укр. краєзнавчий музей у Тернополі. З поч. 1940 жив у Львові, працював у львів. відділі Інституту укр. літератури АН УРСР та у Львів. ун-ті. 1946–50 – старший наук. співробітник Ін-ту літератури АН УРСР. З вересня 1950 обіймав посаду зав. кафедри іноз. мов Львів. зооветеринарного ін-ту. Автор численних наук. праць і підручників з літературознавства, психології та лінгвістики, зокрема, «Маркіян Шашкевич як лірик-поет» (1911), «Мойсей» – поема Івана Франка: критична студія» (1912), «Українська духовність в її культ.-іст. виявах» (1937), «Педагогічна психологія» (1928), «Вступ до філософії» (1924, перший підручник з філософії для вищої школи, виданий укр. мовою). З 1948 працював над хронологією життя і творчості І. Франка (залишилась незавершеною). Визначним здобутком Я. у галузі лексикографії був великий укр.-нім. словник (1941) і рос. – укр. ветеринарний словник (1964).

О. Луцький (Львів).

ЯРЕМЕНКО ВАСИЛЬ СЕРГІЙОВИЧ (20.10 (1.11).1895 – 6.3.1976) – укр. актор, режисер. Нар. арт. СРСР (1954). Н. у с. Рогинці (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Сценічну діяльність почав в укр. театрі у Ромнах (1918–22). З 1922 – у театрі ім. М. Заньковецької (Львів), один з його засновників. Я. був яскравим актором героїко-романтичного плану, блискучим інтерпретатором складних людських характерів. Створив сценічні образи Гонти, Назара і Гната («Гайдамаки», «Назар Стодоля» Т. Шевченка), Тараса Бульби («Тарас Бульба» за М. Гоголем), Гната Голого, Опанаса, Гната та Івана («Сава Чалий», «Бурлака», «Безталанна» І. Карпенка-Карого) та ін. Серед комедійних та характерних ролей Я. – Шельменко («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), Гордоничий («Ревізор» М. Гоголя), Яго («Отелло» У. Шекспіра) та ін. Держ. премія СРСР (1950). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

ЯРИЙ РІХАРД (Ярри Ріко, псевд. – Карпат; 14.4.1898 – 20.5.1969) – укр. військ. і політ. діяч, член *Української військ. орг-ції* та *Організації укр. націоналістів*, сотник *Української галицької армії* та *Армії УНР*. Н. у словацько-австр. родині у Р'їсіоні (Австрія). 1912 закінчив військ. Академію у Відні. Під час *Першої світової війни 1914–18* поручник 9-го драгунського полку австр. армії. 1918 перейшов на бік УГА, у складі якої командував саперною сотнею, згодом – 2-м кінним полком. З 1919 воював у складі 5-го Херсонського полку *Армії УНР*. 1920 Я. разом із полком змушений відступити на тер. Чехо-Словаччини. Деякий час перебував у таборі для інтернованих в Ужгороді. 1921–29 – активний член УВО. Один із найближчих співробітників Є. Коновальця. У січні 1929 брав

Я

участь у роботі 1-го Конгресу укр. націоналістів у Відні, на якому створено ОУН. 1937–38 Я. став зв'язковим між Є. Коновальцем і шефом нім. розвідки адміралом В. Канарісом. Я. очолював мережу ОУН у Німеччині, працював над розробкою військ. проблем. Чл. ПУН 1929–40, 1934–39 – чл. Вужчого (чотириособового) проводу. Деякі історики приписують йому ініціативу розколу ОУН 1940. Після розколу – на боці С. Бандери. У листопаді 1940 налагодив контакти між С. Бандерою та командуванням абверу. Очолював бюро ОУН-Б у Відні, яке у квітні 1941 здійснювало формування батальйону «Роланд». Після проголошення Акта відновлення Укр. держави 30.6.1941 призначений послом у Японії, однак широкомасштабні репресії гітлерівців проти лідерів ОУН, членів Укр. держ. правління та неприйняття ними ідеї укр. державності зробили неможливим це призначення. 1942 мешкав у Бессарабії, виступав проти *Української повстанської армії* в окупаційній пресі. Наприк. 1943 заарештований гестапо і кинутий до концтабору. Після виходу з ув'язнення жив у Австрії на віллі Глогніц біля Відня, що дало підстави певним колам звинуватити його у шпигунській роботі на користь СРСР. У повоєн час повністю відійшов від політ. діяльності. Помер у Відні.

К. Бондаренко (Львів).

ЯРИЛО (Ярун) – один з язических богів у сх. слов'ян. В укр. міфології Я. – бог Сонця, весни, плодючості й кохання. Культ Я. – був поширений у Київській Русі в дохристиянські часи, пізніше як пережиток язичництва перейшов у християнську традицію. Весняні свята на честь Я. у сх. слов'ян (в Україні, зокрема на Поділлі) відомі ще на поч. 20 ст. Свята на честь Я. влаштовували переважно у травні-червні. Із запровадженням християнства місце Я. у релігійних віруваннях зайняла постать Св. Юрія.

ЯРЛИК (від тюрк. ярл-ек – наказ, веління) – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими державами чи областями, підлеглими Орді. Наданням Я. хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах. Я. – важливі іст. документи, що містять відомості про адм.-тер. устрій Золотої Орди, види та порядок феод. залежності. Я. ханськими називались також дипломатична документація або документи, що стосувались внутрішньодерж. управління в Золотій Орді, а після її розпаду – у Казанському, Астраханському та Кримському ханствах.

Р. Шуст (Львів).

ЯРМАРКИ КОНТРАКТОВІ – ярмарки, на яких укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше пром. виробів, с.-г. продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщиць-

ких маєтків, а також оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики тощо), родинні справи землевласників, пов'язані з майном (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) та ін. Існували, починаючи з кін. 15 ст., у містах Польщі та України, зокрема, у Львові, Дубно, Києві. Відбувалися щороку в зимові місяці. З 17 ст. найважливіше значення мали Я. к. у Львові. Після загарбання 1772 Галичини Австрією поступово втратили своє значення і на поч. 19 ст. занепали. 1774 засновано Я. к. у Дубно (тепер Рівненська обл.), який 1797 переведено до Києва і об'єднано з Хрещенським ярмарком, що відбувався там, починаючи з 16 ст. У Києві Я. к. відбувалися щорічно взимку на Подолі, спочатку – у будинку ратуші, а з 1801 – у спеціально спорудженому будинку. Великі угоди, що укладалися на Я. к., підлягали реєстрації у головному цивільному суді, дрібні – у повітовому суді. Найбільшого розквіту Я. к. досягли у 1-й пол. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст. вони втратили своє колишнє значення, перетворившись на звичайні торг. ярмарки. Існували до 1927 (у період 1918–22 не відбувались).

Ф. Стеблій (Львів).

ЯРМОЛЕНКО ДАНИЛО (Єрмоленко Данило; р. н. невід. – 1666) – наказний полковник Переяславського полку (з 1663). У вересні–грудні 1665 під час перебування гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького у Москві Я. призначено наказним гетьманом. Будучи противником гетьмана П. Дорошенка, посилав доноси на нього москов. уряду. 18.7.1666 козаки Переяславського полку підняли повстання проти І. Брюховецького, вбили Я. і приєдналися до військ гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.

І. Підкова (Львів).

ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (1082 – 18.2.1139) – великий кн. київ. (15.4.1132 – 18.2.1138), син *Володимира Всеволодовича Мономаха*. 1101–03 та 1107–18 був кн. смоленським, 1114–32 – князем переяславським. 1116 одружився з Оленою, дочкою кн. Алатії. 1103, 1109, 1111 та 1113 брав участь у походах руських князів проти половців. Як удільний кн. переяславський, Я. В. підтримував політику батька, спрямовану на збереження єдності Київської Русі, вів боротьбу з чернігівськими князями з роду Ольговичів, які намагалися з допомогою половців укріпитися на київ. великокняжому престолі. Після смерті Володимира Мономаха (1125) Я. В. продовжував княжити у Переяславі. Підтримував політику старшого брата Мстислава, а після його смерті (1132) посів київ. престол, передавши Переяславське князівство своєму небожу Всеволоду Мстиславичу. Літописці характеризують Я. В. як мужнього воїна, що здобув славу завдяки успішним походам проти половців.

Р. Шуст (Львів).

ЯРОПОЛК І СВЯТОСЛАВИЧ (р. н. невід. – 980) – великий кн. київський (972–980). Старший син *Святослава Ігоровича*. Бл. 972 кн. Святослав перед другим походом на Балкани доручив Я.І С. правити Києвом. Після смерті батька, прагнучи об'єднати всю Київ. державу під своєю владою, вів війну з братом Олегом, кн. Древлянської землі, та *Володимиром Святославичем*, тодішнім новгородським князем. Я.І С. підтримував зв'язки з країнами Зх. Європи, імператором Священної Рим. імперії Оттоном I. 977 захопив володіння Олега, а 980 – Новгород. Володимир утік у Скандинавію, де, найнявши дружину варягів, 980 з їхньою допомогою зайняв Новгород, а через деякий час і Київ. Я.І С. утік до м. Родні, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (бл. 978 – 2.2.1054) – видатний держ. діяч і полководець київської Русі, великий кн. київ. (1019–54). Син *Володимира Святославича* і полоцької княжни *Рогніди Рогволодівни*. За життя батька управляв Ростовом, згодом – Новгородом. 1014 відмовився сплачувати данину Києву і тільки смерть Володимира Святославича запобігла війні. Протягом 1015–19 Я. М. вів запеклу боротьбу за київ. престол з братом *Святополком Окаяним*. 1019 остаточно розбив його війська в битві на р. Альті й став великим кн. київ. Я. М. воював і з братом *Мстиславом Володимировичем*, який княжив у Тмуторокані (з 988). У *Лиственській битві 1024* Я. М. зазнав поразки, внаслідок якої змушений передати Мстиславу Чернігівську та ін. землі на Сх. від Дніпра (ці землі перейшли під владу Я. М. лише 1036, після смерті Мстислава). Період князювання Я. М. позначився новим піднесенням Київської держави. Я. М., на думку *М. Грушевського*, зумів повернути всі укр. етнічні землі на зх. 1030–31 війська Я. М. і Мстислава Володимировича відвоювали *Червенські міста*, які 1018 захопив польськ. кн. *Болеслав I Хоробрий*. Уклав союз з польськ. королем Казимиром I Обновителем, видавши за нього свою сестру Добронігу і одруживши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. 1031 Я. М. на відвойованих у Польщі укр. землях заснував над р. Сян місто Ярослав, яке стало форпостом Київ. держави на зх. Я. М. здійснив ряд походів проти племен естів (1030) і ятвягів (1038). 1030 заснував над Чудським озером м. Юр'єв (тепер Тарту). Здійснював енергійні заходи щодо зміцнення пд. кордонів держави. За Я. М. для захисту кордонів від нападу кочівників споруджена нова оборонна лінія вздовж річок Сули, Стугни, Росі, Трубежа. 1036 руські війська вщент розгромили печенігів біля Києва. На честь цієї перемоги закладено 1037 Софійський собор. 1043 організував похід київ. дружини під проводом сина Володимира і воеводи Вишати на Візантію. За князювання Я. М. значно розширилися і зміцнилися міжнар. зв'язки Київ. держави. Русь підтримувала

тісні відносини з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією та скандинавськими країнами. Міжнар. становище держави Я. М. закріпив родинними зв'язками з багатьма європ. правителями – сам Я. М. був одружений з донькою шведського короля Олафа – Інггердою, згодом – з Анною, дочкою візант. імператора; дочка Я. М. Єлизавета Ярославна вийшла заміж за норв. короля Геральда Суворого, друга дочка – *Анна Ярославна* – за франц. короля Генріха II, третя дочка Анастасія була дружиною угор. короля Андрія I (Андраша I). Я. М. приділяв велику увагу організації внутр. життя країни. За Я. М. укладено зб. законів, т.зв. «Правду Ярослава», що становить найдавнішу частину «*Руської правди*». За правління Я. М. християнство остаточно утвердилося в Київській державі. 1039 засновано Київ. митрополію, яка підпорядковувалася Константинопольському патріарху. 1051 Я. М., щоб звільнитися з-під опіки Візантії у церк. справах, усупереч канонів собором руських єпископів обрав митрополитом київського церк. діяча і письменника Іларіона. За Я. М. у Київ. Русі засновано перші монастирі – Св. Юрія, Св. Ірини та Києво-Печерський монастир, які стали великими церк. і культ.-осв. центрами. Як високоосвічена людина, Я. М. dbав про розвиток освіти в державі. За його розпорядженням створено школу і бібліотеку при Софійському соборі; зібрано перекладачів, які переклали давньорус. мовою багато грец. книг. За правління Я. М. Київ. держава зберегла свою могутність і міжнар. авторитет. Помер Я. М. у Вишгороді. Похований у Софійському соборі в Києві.

І. Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (1130 – 1.10.1187) – князь галицький (1153–87). Син Володимирка Володаровича (див. *Володимирко*). Названий у «*Слові о полку Ігоревім*» Осмомислом, тобто мудрим, розумним (той, хто має «вісім мислів»). На початку свого правління змушений був обороняти Галицьке князівство від нападів київ. кн. Ізяслава Мстиславича і свого племінника Івана Ростиславича Берладника. Прагнучи зміцнення князівської влади, Я. О. боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втрутитись в управління державою і навіть у родинні справи князя. 1172 внаслідок цього конфлікту частина бояр разом із дружиною Я. О. княгинією Ольгою, дочкою Юрія Долгорукого, залишила Галичину. За правління Я. О. Галицьке князівство значно розширило свою тер., приєднавши землі між Карпатами і Дністром, пониззям Дунаю. Брав участь у боротьбі за Київ. Спільно з ін. князями вів боротьбу проти половців. Уклав союзницькі договори з Угорщиною і Польщею, підтримував дружні стосунки з Візантією та імператором Священної Рим. імперії Фрідріхом I Барбаросою. 1167 союзницькі відносини з Угорщиною Я. О. зміцнив шлюбом своєї дочки з угор. королем

Стефаном III. За правління Я. О. у Галицькому князівстві збудовано і укріплено багато міст, 1153–57 у Галичі споруджено Успенський собор. У «*Слові о полку Ігоревім*» згадується про могутність Галицького князівства за Я. О., який «підпер гори Угорські своїми військами» і «зачинив ворота Дунаю».

І. Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВСЬКА БИТВА 1245 – битва між військами галицько-волинського кн. *Данила Романовича Галицького* та об'єднаною угор.-польськ. армією, що відбулася 17.8.1245 біля м. Ярослава на р. Сян (тепер тер. Польщі). Послабленням могутності *Галицько-Волинського князівства* внаслідок монг.-татар. навали і боротьби кн. *Данила Галицького* проти влади великих бояр вирішили скористатися сусідні країни – Угорщина і Польща. Угор. король Бела IV з метою захоплення Галичини і перетворення її у майбутньому на провінцію Угорського королівства організував великий військ. похід, який очолив його зять – чернігівський кн. Ростислав Михайлович та бан Фільней. Влітку 1245 угор. рицарське військо спільно з польськ. загонами під командуванням Флоріана Войцеховича Авданца та дружинами галицьких бояр вдерлися у Галичину, захопили Перемишль і розпочали облогу м. Ярослава. Князь Данило Галицький, зібравши велике військо і отримавши підтримку з боку лит. кн. *Міндовга*, мазовецького кн. Конрада та половців, вирушив із Холма під Ярослав. 17.8.1245 відбулася вирішальна битва, в якій укр. війська розгромили противника. Серед полонених, яких захопили галицькі дружинники, були і угор. та польські воєначальники – Фільней і Флоріан Войцехович. Князь Ростислав Михайлович утік на захід. Перемога в Я. б. зміцнила владу *Данила Галицького* і завершила тривалу міжусобну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві. Внаслідок Я. б. значно зріс міжнар. авторитет Галицько-Волинської держави.

І. Підкова (Львів).

ЯРОСЛАВСЬКИЙ ПЕТРО АНТОНОВИЧ (1750–1810) – 1-й харків. професійний архітектор, автор планів забудови кількох міст у Слобідській Україні, цілого ряду архітектурних споруд на Харківщині, Сумщині, Чернігівщині, Новгород-Сіверщині. Закінчив Харківський колегіум, потім викладав архітектуру. У 1770-х навчався у відомого рос. зодчого В. Баженова, брав участь у проектуванні та будівництві споруд моск. Кремля. Майже 30 років виконував обов'язки архітектора Слобідсько-Української губ. *Л. Посохова* (Харків).

ЯРОШЕНКО ВОЛОДИМИР МУСІЙОВИЧ (псевд. – Воляр; 5.6.1898 – 13.7.1937) – укр. поет-символіст, байкар, прозаїк, драматург, літ. критик, кіносценарист. Н. у с. Яхники Лохвицького пов. на Полтавщині в сім'ї учителя. Закінчив реальну школу в Лохвиці. До 1917 навчався у Київ. комерц.

ін-ті. Перші літ. спроби належать до 1915. 1917 вийшла друком поетична зб. «Стихи» (рос. мовою). Протягом 1918–19 перебував у вирі літ.-мист. життя Києва. Брав участь у роботі журн. «Мистецтво». Разом із *В. Елланом-Блакитним*, *В. Коряком*, *М. Семенком* видавав зб. «Веселка». Входив у літ.-мист. угруповання символістського спрямування «Музагет», брав участь в Укр. студії мистецького слова (1919). Разом із *П. Тичиною*, *В. Коряком*, *М. Семенком* готував і видавав «Зшитки боротьби» (ред. *В. Еллан*, *Г. Михайличенко*). Після самоліквідації «Музагету» зблизився з *М. Семенком* та ін. футуристами. Був учасником «Аспанфуту», потім – «Комункульту», друкував свої твори у футуристичному зб. «Гольфштром». У цей період з'являються зб. поезій Я. «Світотінь» (1918) та «Луни» (1919). У поезії Я. присутні антиготалитарні, нац.-визвольні мотиви, що розроблятимуться згодом у поезії 1940–50-х. 1919–22 працював у відділі нар. освіти у Білій Церкві, 1922–23 – вчителем математики с. Трушки Білоцерківського р-ну. З серед. 1923 завідував відділом «Голос села» обл. газ. «Більшовик». Видав зб. байок «Що й до чого» (1924), «Через рещето» (1924), «Байки» (1926). 1923–25 Я. активно виступав у періодиці («Життя і революція», «Шлях», «Червоний шлях») з критичними статтями, рецензіями, текстами пісень тощо. Автор соц.-гумористичних поем («Екало», «Царинник Мина з України»), «серйозних» поем («Сількор Чамата», «Гарасько»), пародій, в яких поетизував рад. побут, колективізацію, подав образи зразкових рад. кооператора, сількора, жінки-активістки. Виявив себе і як драматург (п'єса-агітка «Кооперативна мобілізація» – 1924; комедія «Шпана» – 1926, її поставив *Леся Курбас* у «Березілі»). 1924–25 працював над книжкою «Вилами по...», п'єсою «Донкіхоти»; підготував нову зб. віршів «Серце» (жоден із цих творів не був опублікований). Після тимчасового перебування у «МАРСІ» (1926) залишився осторонь будь-яких літ.-мист. груп. Написав роман «За вугілля, за нафту, за метал» (1924), повість «Гробовище» (1922), зб. оповідань «Кримінальна хроніка» (1929). У 1930-х працював редактором, потім зав. сценарного відділу Київ. кінофабрики. Я. – автор кіносценаріїв «Земля», «В заметах», «Слово о полку Ігоревім» (з *Д. Загулом*). 1937 Я. було заарештовано і розстріляно.

І. Роздольська (Львів).

ЯРОШЕНКО МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1(13).12.1846 – 25.6(7.7).1898) – укр. художник. Н. у Полтаві. 1870 закінчив Михайлівську арт. академію у Петербурзі. Працював на Петерб. патронному заводі. З 1892 – у відставці, ген.-майор. 1867–74 навчався як вільний слухач у Петерб. АМ у *О. Волкова* та *І.Крамського*. З 1876 належав до Т-ва пересувних худож. виставок. 1880–95 здійснив ряд подорожей у країни Зх. Європи, Палестину, Єгипет. Автор картин «Невський проспект вночі»

(1875), «Кочегар», «В'язень» (обидві – 1878), «Студент», «Старе і молоде» (обидві – 1881), «Курсистка» (1883), «Всюди життя», «На гойдалці» (обидві – 1888), «В теплих краях» (1890), «Селянська дівчина» (1891), «Хор» (1894) та ін. У 1880–90-х Я. написав низку психологічних портретів І. Крамського (1876), В. Максимова (1878), Г. Успенського (1884), П. Стрепетової (1884), М. Салтикова-Щедрина (1886), Д. Менделєєва (1885, 1886), В. Короленка (1898); пейзажів «В горах Кавказу» (1888), «Ельбрус у хмарах» (1894) та ін. Приїздив в Україну, де, живучи у Києві, на Полтавщині й Чернігівщині, створив полотна «Єврей і українець», «Сліпі каліки під Києвом» (1879), «Жебраки в Києво-Печерській лаврі» (1879–80) та ін.

ЯСИНСЬКИЙ АНТОН (22.9.1864 – 13.9.1933) – рос. історик. Українець за походженням. Н. у с. Межириччя Канівського пов. на Київщині в купецькій родині. 1888 закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту. Своїми вчителями вважав Т. Фортинського, В. Антоновича, В. Іконнікова. Залишений в ун-ті професорським стипендіатом. 1895 захистив магістерську дисертацію на тему «Падіння земського строя в Чешском государстве (10–13 вв.)», 1901 – докторську «Очерки и исследование по социальной и экономической истории Чехии в средние века. т. 1. Основы социального строя чешского народа в эпоху господства обычного права». 1896–1911 – проф. Юр'ївського (нині Тартуського) ун-ту. 1907 за праці з історії середньовічної Чехії обраний дійсним чл. Чеської академії наук. 1911–19 працював директором пед. ін-ту в Москві й одночасно викладав у Моск. ун-ті. 1920–22 – проф. Моск. археол. ін-ту. З 1922 до 1928 їздив у Мінськ читати лекції в Білоруському ун-ті, викладав історію середніх віків, історію зх. слов'ян, історію Візантії у Воронежському і Смоленському ун-тах. 1928 обраний дійсним чл. Білоруської академії наук і переїхав до Мінська. З кін. 1920-х через хворобу припинив активну наук. діяльність.

Л. Зашкільняк (Львів).

ЯСИНСЬКИЙ ВАРЛААМ (р. н. невід. – 22.8.1707) – київ. православний митрополит. Освіту здобував у Києво-Могилянській колегії. Деякий час навчався в ун-ті м. Оломоуц (Чехія). Отримав диплом доктора філософії Краківського ун-ту. Після повернення до Києва 1661 розпочав вчительську працю в Києво-Могилянській колегії, де викладав курс філософії. Протягом 1665–73 – ректор Києво-Могилянської колегії. 1669–73 – ігумен Києво-Братського монастиря, 1673–80 – ігумен Михайлівського Золотоверхого, 1680–84 – Пустинно-Миколаївського монастирів. З 1684 до 1690 Я. – архимандрит Києво-Печерської лаври. 1688 добився надання статусу ставропігії для Лаври. 1690 обраний митрополитом Київським (висвячений патрі-

архом Моск. Адріаном 30.8.1690). Під юрисдикцією митрополита залишались Чернівецьке архієпископство та Києво-Печерська архимандрія. Добивався надання титулу екзарха Моск. патріаршого престолу і додання до титулу митрополита слів «всієї Малої Росії». Сприяв наданню Києво-Могилянській колегії офіц. статусу академії (царська грамота від 11.1.1694, підтверджено 1701). Похований у Києво-Печерській лаврі.

Р. Шуст (Львів).

ЯСИР (тур. есир – бранець) – бранці, що їх захоплювали татари і турки під час розбійницьких походів на укр. землі з 15 ст. до 1760-х. Частину бранців продавали в рабство на невольничих ринках Кафи (тепер Феодосія), Газлева (Євпаторія), Бахчисарая. Ін. частину місцеві феодали залишали для роботи у своїх маєтках, на галерах, рудниках. Часто бранців визволяли з неволі запорізькі козаки, які здійснювали мор. походи на Крим і Туреччину. Деколи бранців викупали з неволі родичі, а також запорожці. Інколи невольники повставали і визволялися з неволі. 1599 успішне повстання невольників на тур. галері організував С. Кішка, а на поч. 17 ст. невольницьке повстання в Криму очолив запорізький полк. О. Шафран.

О. Кривоший (Запоріжжя).

ЯССЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1791 – мирний договір, укладений між Рос. імперією і Туреччиною (Оттоманською імперією) 29.12.1791 (9.1.1792) у м. Ясси після завершення рос.-тур. війни 1787–91. Договір підтвердив *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*, за яким Росія захопила Крим (царський указ про приєднання Криму проголошений 1783). Після розгрому тур. армії в липні 1791 під Мачином рос. командував Н. Рєпнін підписав з великим візиром Юсуфом-пашою у Галаці 31.7. прелімінарні (попередні) умови миру. З рос. сторони переговори очолював Г. Потьомкін, пізніше – О. Безбородько. Договір підтвердив приєднання Криму й Кубані до рос. володінь. Туреччина відмовлялася від будь-яких претензій на Грузію і зобов'язувалась не вдаватися до ворожих дій проти неї. Рос. імперія повертала Туреччині Молдову і Волощину, зайняті під час воен. дій. Новий кордон між двома державами встановлювався на пд. зх. по р. Дністер, на Кавказі – по р. Кубань. До складу Рос. імперії переходили укр. землі між Пд. Бугом і Дністром. Я. м. д. змінював становище Рос. імперії на пд. України та на всьому пн. узбережжі Чорного моря, забезпечивши свободу рос. мор. торгівлі в цьому регіоні.

М. Рожик (Львів).

ЯСТРЕБОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (6(18).7.1855 – 21.12.1898 (2.1.1899)) – укр. етнограф і археолог. Н. у с. Крива Лука Самарської

губ. (тепер Росія). 1876 закінчив Новорос. (Одеський) ун-т. Працюючи вчителем у Єлизаветграді (тепер Кіровоград), вивчав побут, легенди, пісні, обряди населення Пд. України. Займався археол. дослідженнями на тер. Херсонської губ. Одним із перших вів розкопки некрополя Ольвії. Автор праць «Малоросійські прізвиська Херсонської губернії» (1893), «Матеріали з етнографії Новоросійського краю» (1894) та ін.

ЯТВЯГИ – плем'я, етнічно близьке до литовців. Жило між середньою течією р. Німан і верхів'ям р. Нарев, у т.зв. Судовії. Вперше плем'я Я. згадує у 2 ст. н.е. Тацит. У давньорос. документах перша згадка про Я. міститься у договорах 944 між Київ. державою і Візант. імперією. Я. відзначались войовничістю. Київ. князі часто здійснювали походи проти Я. (983, 1038, 1112–13). 1240–50 Я. були підкорені Галицько-Волинським князівством і Мазовією. 1283 землі Я. захопив Тевтонський орден. У 13 ст. частина земель Я. увійшла до складу Великого князівства Литовського.

ЯХИМОВИЧ ГРИГОРІЙ (16.2.1792 – квітень 1863) – укр. церк. і громад.-політ. діяч, учений-теолог, греко-католицький митрополит Галицький. Н. у с. Підбірці поблизу Львова. Навчався у Львів. гімназії. Богословну освіту здобув у Відні. 1818–19 служив у парохії Св. Варвари у Відні, одночасно навчаючись в ін-ті Св. Августина. Отримав ступінь доктора богослов'я, філософії і вільних мистецтв. Після повернення був професором теології та педагогіки у Львів. ун-ті (з 1819), обирався його ректором. Виконував обов'язки директора Львів. духовної семінарії та крилошанина митрополичої капітули. У липні 1841 папа римський Григорій VI призначив Я. єпископом-помічником митрополита Львівського. 1848 призначений єпископом Перемишльської єпархії. Під час Революції 1848 очолив *Головну руську раду*. Став одним із провідних діячів укр. нац. відродження серед. 19 ст. Брав участь у роботі *Собору руських учених*. Добивався запровадження викладання укр. мови у школах Галичини, вимагав від духовенства вживання укр. мови під час проповідей. З 1860 – Львівський митрополит. Як член Палати панів австр. парламенту та імперський радник відстоював права укр. населення Галичини.

Р. Шуст (Львів).

ЯХІЯ ОЛЕКСАНДР (1589 – р. см. невід.) – політ. авантюрист, претендент на тур. престол. Видавав себе за сина тур. султана Магомета III (п. 1603) і грекині Єлени з візант. імператорської дин. *Комнинів*. У 1520-х зробив спробу організувати військ. коаліцію проти Туреччини, до якої входили б запорізькі та донські козаки, військ. сили претендента на кримський престол *Шагін-Гірея*. 1624–

25 побував у Києві в митрополита Й. Борецького та на Запоріжжі, де пробував схилити козаків до походу на Стамбул. Деякий час жив на Запоріжжі. На поч. 1625 з метою залучити до цього плану Московію Й. Борецький вислав до царя *Михайла Федоровича* козацьке посольство, у складі якого був і посланець Я. Марко Македонянин.

І. Підкова (Львів).

ЯХНЕНКИ – родина укр. промисловців-цукрозаводчиків. Походила із заможних селян-кріпаків м. Сміли на Черкащині. Викупившись з кріпацтва, Я. розбагатіли з гуртової торгівлі пром. виробами, худобою, хлібом. У 1820–30-х брати Я. (**Терентій**, п. 1866; **Кіндрат**, п. 1863, за ін. дан. – 1867, 1868 і **Степан**, п. 1866) разом з Ф. Симиренком (був одружений з їхньою сестрою Анастасією) займалися торгівлею борошном, збіжжям, шкірами, орендували млини в Умані та Смілі. Бл. 1815–20 разом із Ф. Симиренком заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко» (див. *Симиренки*). Під час голоду 1830 протягом тривалого часу годували кілька тисяч бідних селян. З поч. 1840-х почали торгувати цукром. 1843 спільно із Ф. Симиренком збудували перший у Рос. імперії паровий пісково-рафінадний завод у с. Ташлику. Згодом фірма поширила свою діяльність на машинобудівні заводи, спричинилася до зростання пароплавства на Дніпрі. Керували фірмою Кіндрат Я. (1783 – 1868) і Ф. Симиренко. 1861 фірма мала бл. 4 млн крб. майна, володіла рафінадним заводом у Городищі (Київська губ.), цукроварнями у с. Руська Поляна і Ташлику, млинами, двома пароплавами та будинками у Києві, Харкові, Одесі, Ростові. Кіндрат Я. 1859 познайомився з *Т. Шевченком* під час перебування поета у Млієві. У зв'язку з кризою цукрової промисловості та нестачею кредитів у пореформений період фірма «Брати Яхненки і Симиренко» занепадала, а в 1880-х припинила існування.

Л. Винар (Кент, США).

ЯЦЕК ОДРОВАНЖ (Іоакимф Одрованж; 1188 – 1257) – домініканський чернець. Вважається одним із гол. організаторів римо-католицької церк. ієрархії на тер. *Київської Русі*. Н. у Кракові. Навчався на теологічному ф-ті Паризького ун-ту, де вступив у домініканський орден. 1228 Я. разом із братом приїхав до Києва. Князь Володимир Рюрикович дозволив їм збудувати церкву Діви Марії та монастир. 1233 цей же кн. за невідомих обставин вигнав із Києва усіх домініканців. Я. зміг заснувати монастир у Чернігові й Червонограді, висвятити пріора ордену Герарда з Вроцлава єпископом Русі. 1238 Я. повернувся до Києва і організував місію, яка проіснувала до 1240. Наступ татар змусив його разом із місією виїхати до Польщі. Похований у Краківському костюлі Св. Трійці. Канонозований 1594.

М. Чорний (Львів).

ПІСЛЯМОВА

Розвиток вітчизняної історичної наукової думки зумовив появу численних наукових публікацій, які допомагають сучасному читачеві по-новому переосмислити «суперечливі» сторінки української історії. У цих умовах неминуче виникає потреба у доопрацюванні існуючих довідкових видань. Головна мета нового видання «Довідника з історії України» – доповнити і поновити інформацію, подану у першому виданні (1993–1998; у 3-х тт.). За минулий час вийшло друком чимало узагальнюючих і тематичних довідкових видань, які частково задовольнили попит на довідково-енциклопедичні праці з історії України (Короткий довідник з історії України, К., 1994; Малий словник історії України, К., 1997; Українське державотворення, К., 1997; Діячі Української Центральної Ради, К., 1998 та ін.). Поява другого видання Довідника стане ще одним кроком на шляху створення синтетичної історико-енциклопедичної праці з історії України. У ньому вміщено понад 3500 статей, зокрема бл. 1700 біографічних довідок. Значна частина нових матеріалів присвячена діяльності відомих політичних і державних лідерів, церковних діячів, українських митців та інтелектуалів, які діяли в Україні та за її межами, а також біографіям представників української інтелігенції, репресованих у роки тоталітарного режиму.

У Довіднику розглядаються проблеми і події, які стосуються різних періодів української історії, однак найбільша увага приділена 20 століттю. Значна кількість статей присвячена історичним подіям в Україні у період здобуття нею державної незалежності. Важливість цієї проблематики зумовлює фрагментарне висвітлення подій економічного життя, історії культури, науки і спорту. При підготовці статей автори виходили з таких критеріїв: уникнення ідеологічних штампів та односторонності, максимальна інформативність та об'єктивність в інтерпретації фактів і актуальність матеріалу.

Усі статті («слова») у Довіднику розміщено за українською абеткою. У назвах статей, які складаються з двох або кількох слів, на перше місце виносяться головне за змістом. При цьому допускається перестановка слів («Архівознавства кабінет», «Бібліографія історична»). Якщо назва складається з іменника і прикметника, то, здебільшого, на перше місце ставиться іменник. Прикметник ставиться на перше місце тоді, коли на нього падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («Білий рух в Україні»).

Назви статей подаються переважно в однині («Архівознавство»). Якщо читач не знаходить назви статей в однині, потрібно шукати відповідний термін у множині («Археологічні з'їзди», «Державні наради УНР»). У множині подаються статті про племена («Берендеї», «Волиняни»), деякі політичні течії й групи («Народники», «Боротьбисти»), біографії кількох членів однієї родини («Виговські»). Для зручності користування Довідником у пошуку необхідних матеріалів та з метою уникнення повторень застосовується система посилань. Назва статті, на яку робиться посилання, позначено курсивом. Запроваджено систему посилань від загальних питань до конкретних.

Для заощадження місця у тексті застосовується система умовних позначень і скорочень. Поряд із загальноприйнятими скороченнями вживаються і встановлені саме для цього видання.

Більшість дат у Довіднику подається за новим стилем. Події, що відбувались, коли календарне літочислення велося за старим (юліанським) календарним стилем, подаються, при можливості, за старим (у дужках) і новим (григоріанським) стилем. Події, які відбувались в Україні після 1 березня 1918, більшість дат з історії Галичини, Буковини, Закарпаття, а також країн Заходу подаються за новим календарним стилем.

У біографічних статтях після прізвища та імені в круглих дужках зазначаються дати народження і смерті: день, місяць, рік; за винятком, коли немає точних даних. Якщо рік народження або смерті не встановлений, то є позначка про те, що рік «невід.» або «приблизний («бл.» – близько). В окремих випадках у дужках наводяться псевдоніми. У статтях про українських і російських діячів, які жили до запровадження нового календарного стилю, дати народження і смерті подаються за двома стилями.

Поява цього довідника стала можливою завдяки спільній праці великого авторського колективу. Чи не вперше в незалежній Україні у роботі над одним виданням об'єднали зусилля фахівці з багатьох наукових центрів України: Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Сімферополя, Харкова тощо. Низку статей підготували вчені-історики з Канади, Польщі, США, Франції. Загалом у підготовці видання взяли участь понад 200 науковців. Упорядники ще раз висловлюють щире вдячність усім науковим установам і особам, які своєю безпосередньою участю у написанні статей, зауваженнями і порадами допомогли у створенні нового видання Довідника. При роботі над другим виданням Довідника були враховані й численні побажання читачів.

Протягом багатьох років виявляли неослабне зацікавлення долею цього і попереднього Довідника, а також сприяли їх підготовці голова Педагогічної комісії Світового Конгресу Українців п. Іроїда Винницька та п. Ірена Пристайко, яким упорядники висловлюють особливу вдячність і засвідчують свою повагу за їхню невтомну працю задля підтримки українських історичних видань.

Довідник не претендує на роль всеохоплюючої історико-енциклопедичної праці. Завданням пропонованого видання – допомогти учням, студентам, учителям у вивченні вітчизняної історії, слугувати оперативним інформаційним джерелом для ознайомлення читача з історією України, допомогти правильно сприймати історичну інформацію, що трапляється йому у засобах масової комунікації.

Упорядники висловлюють надію, що, ознайомлюючись з новим блоком історичної інформації, читач із розумінням поставиться до труднощів, які довелося долати при укладанні другого видання. Підготовка нової редакції книжки здійснювалася у стислі терміни і тому в ній не знайшли відображення всі ті щоденні зміни, що відбуваються у наш швидкоплинний час.

І. Підкова, Р. Шуст

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

В. Александрович (Львів)
О. Андрощук (Київ)
Т. Андрусак (Львів)
С. Андрух (Запоріжжя)
О. Антонович (Львів)
Т. Антошевський (Львів)
О. Аркуша (Львів)

О. Бачинська (Одеса)
Д. Білий (Донецьк)
С. Білокінь (Київ)
С. Білостоцький (Львів)
О. Бойко (Київ)
О. Бойко (Ніжин)
А. Боляновський (Львів)
Н. Бортняк (Львів)
О. Бандровський (Львів)
В. Біловський (Львів)
В. Благий (Львів)
Є. Болтарович (Львів)
К. Бондаренко (Львів)
Г. Боряк (Київ)
В. Будний (Львів)
А. Буравченков (Київ)
Ю. Бураков (Львів)

І. Верба (Київ)
В. Верстюк (Київ)
О. Веселова (Київ)
Л. Винар (Кент, США)
Р. Вишневський (Київ)
С. Вільчинська (Львів)
Б. Вол (Львів)

Т. Галайчак (Львів)
Д. Гамаш (Львів)

П. Гарчев (Сімферополь)

Л. Гентош (Львів)
Г. Герашенко (Запоріжжя)
М. Гнатюк (Львів)
В. Гордієнко (Львів)
Я. Грицак (Львів)
Я. Гудь (Львів)

Я. Дашкевич (Львів)
Н. Демчук (Львів)
О. Дмитерко (Львів)
П. Довгань (Київ)
Л. Дубровіна (Київ)

М. Ерстенюк (Львів)

О. Жерноклеєв (Івано-Франківськ)
А. Жуковський (Сарсель, Франція)
В. Задунайський (Донецьк)
В. Зайцев (Харків)

О. Зайцев (Львів)
Ю. Зайцев (Львів)
Л. Зашкільняк (Львів)

О. Ігнатуша (Запоріжжя)
Я. Ісаєвич (Львів)

М. Капраль (Львів)
В. Кметь (Львів)
О. Коваль (Київ)
С. Качараба (Львів)
В. Качмар (Львів)

М. Кашуба (Львів)
Г. Кипаренко (Львів)
О. Киричук (Львів)
Ю. Киричук (Львів)
В. Кметь (Львів)
А. Кольбенко (Львів)
К. Кондратюк (Львів)
В. Корнійчук (Львів)
В. Косик (Париж, Франція)
І. Крецул (Львів)
В. Кривоніс (Львів)
Г. Кривоший (Запоріжжя)
О. Кривоший (Запоріжжя)
М. Крикун (Львів)
У. Кришталович (Львів)
М. Криль (Львів)
Р. Крохмальний (Львів)
М. Крупач (Львів)
О. Кубальський (Київ)
С. Куделко (Харків)
С. Кулешов (Київ)
В. Кульчицький (Львів)
С. Кульчицький (Київ)
Д. Кушплір (Львів)

М. Лабач (Львів)
О. Легка (Львів)
М. Легкий (Львів)
О. Лильо (Львів)
М. Литвин (Львів)
О. Лупанов (Київ)
В. Ляхощкий (Київ)
О. Луцький (Львів)

О. Мазур (Львів)
Р. Майборода (Київ)
С. Макарчук (Львів)
Я. Малик (Львів)
Т. Марискевич (Львів)
В. Маслійчук (Харків)
Ф. Матяш (Київ)
І. Мацевко (Львів)
І. Мельник (Львів)
С. Мовчан (Львів)
Ю. Мороз (Львів)
В. Мороховський (Львів)
Л. Москвич (Київ)
М. Мудрий (Львів)

К. Науменко (Львів)
С. Наумов (Харків)
В. Нікольський (Донецьк)

В. Огнев'юк (Київ)
І. Орлевич (Львів)
В. Осадча (Харків)
Т. Осташко (Київ)

О. Павлишин (Львів)
О. Павлова (Харків)
С. Падалка (Київ)
П. Панченко (Київ)
С. Панькова (Київ)
Г. Папакін (Київ)
М. Пасічник (Львів)
В. Пашук (Львів)

М. Пелешин (Львів)

О. Петровський (Київ)
Ф. Петрякова (Львів)
С. Пивоваров (Львів)
І. Пилипів (Львів)
І. Підкова (Львів)
В. Пікалов (Харків)
В. Пірко (Донецьк)
В. Платниш (Львів)
Т. Полещук (Львів)
Я. Полотнюк (Львів)
П. Полянський (Київ)
А. Пономаренко (Вінниця)
С. Посохов (Харків)
О. Посунько (Дніпропетровськ)
В. Працьовитий (Львів)
Л. Присташ (Львів)
В. Пришляк (Тернопіль)

О. Радзівіл (Київ)
І. Райківський (Івано-Франківськ)
В. Расевич (Львів)
В. Ревуцький (Львів)
О. Рибак (Львів)
М. Рожик (Львів)
І. Роздольська (Львів)
Т. Романюк (Львів)
О. Русина (Київ)
А. Русначенко (Київ)

Л. Сакада (Київ)
М. Саласька (Львів)
Ф. Самойлов (Одеса)
Т. Самойлова (Одеса)
І. Сварник (Львів)
Г. Сварник (Львів)
О. Серєда (Львів)
А. Серєдак (Львів)
Я. Серкіз (Львів)

А. Скоць (Львів)
Ю. Сливка (Львів)
М. Сом (Львів)
Ф. Стеблій (Львів)
І. Стороженко (Дніпропетровськ)
Л. Стояновська (Львів)
Г. Стрельський (Київ)
О. Сухий (Львів)

В. Тарабан (Львів)
Н. Темірова (Донецьк)

Н. Теплоухова (Київ)

Б. Тишик (Львів)
Г. Тошев (Запоріжжя)
М. Троян (Донецьк)
О. Турій (Львів)

О. Утріско (Львів)

І. Федик (Львів)
Н. Федорович (Львів)
Я. Федорук (Львів)
О. Фесик (Одеса)
Р. Фіголь (Львів)
Н. Фроюк (Одеса)

Л. Харькова (Львів)
В. Хмарський (Одеса)
М. Хмільовський (Львів)

О. Целуйко (Львів)

І. Чеховський (Львів)
М. Чорний (Львів)
В. Чорній (Львів)
Г. Чуба (Львів)

В. Шандра (Київ)
Ю. Шаповал (Київ)
М. Швагуляк (Львів)
Ю. Шведа (Львів)
Н. Шевченко (Львів)

Р. Шеремета (Львів)

Г. Швидько (Дніпропетровськ)
В. Шмарчук (Київ)
Р. Шуст (Львів)

О. Щодра (Львів)

М. Юркевич (Едмонтон, Канада)
О. Юркова (Київ)

Б. Якимович (Львів)

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

австр. — австрійський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
амер. — американський
англ. — англійський
араб. — арабський
археол. — археологічний

білорус. — білоруський
бл. — близько

визвол. — визвольний
вир-во — виробництво
візант. — візантійський
військ. — військовий
внутр. — внутрішній
вол. — волость, волосний

г. — гора
газ. — газета
ген. — генерал
географ. — географічний
госп-во — господарство
грец. — грецький
громад. — громадський
губ. — губернія, губернський

дем. — демократичний
держ. — державний
див. — дивись
дійсн. — дійсний
докт., д-р — доктор

екон. — економічний

європ. — європейський
еп. — єпископ

журн. — журнал

зав. — завідувач, завідувачий
закорд. — закордонний
західноукр. — західноукраїнський
зб. — збірка
зовн. — зовнішній
зах. — захід, західний

ім. — імені
імпер. — імператор
ін. — інші

ін-т — інститут
іст. — історичний
італ. — італійський
і т. д. — і так далі

кв. км — квадратний кілометр
київ. — київський
кн. — князь, княгиня
козац. — козацький
культ.-осв. — культурно-освітній

латин. — латинський
лит. — литовський
літ. — літературний
львів. — львівський

м. — місто
міжнар. — міжнародний
млн — мільйон
млрд — мільярд
молд. — молдавський
моск. — московський

н. — народився
наприк. — наприкінці
нар. — народний
наук. — науковий
наук.-досл. — науково-дослідний
наук.-поп. — науково-популярний
нац. — національний
н. е. — наша ера
невід. — невідомий
нім. — німецький

о. — острів
о. — отець (щодо священників)
обл. — область, обласний
оз. — озеро
орг. — організаційний
орг-ція — організація

п — пуди
парт. — партійний
пд. — південь, південний
п-ів — півострів
плем. — племінний

пн. — північ, північний
пов. — повіт, повітовий
пол. — половина
політ. — політичний
полк. — полковник
польськ. — польський
поч. — початок
проф. — професор
псевд. — псевдонім

р. — річка
рад. — радянський
рев. — революційний
ред. — редактор

респ. — республіка,
республіканський
римськ. — римський
р-н — район
роб.-сел. — робітничо-селянський
рос. — російський
рр. — роки
румун. — румунський

с. — село
с. — сторінка
Св. — Святий
с. г. — сільське господарство
с.-г. — сільськогосподарський
серед. — середина
слов. — слов'янський
СПб. — Санкт-Петербург
ст. — стаття
ст. — століття
сусп. — суспільний
сх. — схід, східний

т. — том
татар. — татарський
т-во — товариство
тер. — територія
т. зв. — так званий
тис. — тисяч
тт. — томи
тур. — турецький

угор. — угорський
укр. — український
ун-т — університет

фіз. — фізичний
філ. — філософський
філол. — філологічний
франц. — французький
ф-т — факультет

харків. — харківський
хут. — хутір

центр. — центральний

ч. — число
чв. — чверть
чес. — чеський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент

швед. — шведський
шт. — штука
шт. — штат

Довідкове видання

ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(А – Я)

Посібник для середніх
загальноосвітніх навчальних закладів

За загальною редакцією
Підкови Ігоря Зіновійовича,
Шуста Романа Мар'яновича

Упорядкування та наукове редагування
Підкови Ігоря Зіновійовича

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене

Завідувач історичної редакції – *І. Гирич*
Головний художник – *П. Машков*
Редактори – *О. Винокуров, В. Мурзіна, О. Радзивілл*
Макет, художнє оформлення та обкладинка – *П. Машков*
Коректори *І. Барвінок, О. Ємець, Л. Леуська, Г. Старостіна, О. Тищенко*
Комп'ютерна верстка – *О. Котенєва, С. Поспішна, К. Шалигіна,*
Н. Корсун, О. Глоба

ІІБ ПНУС

638401

Здано на виробництво і віддано до друку 24.07.2001.
Формат 84×108/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура QuantAntiquaC.
Ум. друк. арк. 119,28. Обл.-вид.арк. 140,43.
Наклад 3000 прим.
Вид. № 229.
Зам. 1-434.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів
на Головному підприємстві РВО «Поліграфкнига»,
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.